

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ТІЛДЕРДІ ДАМУ МЕН ҚОЛДАНУДЫҢ
2011-2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК
БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ШЫҒАРЫЛДЫ

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында шығарылған 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» бойынша «Тілтаным» Бас редакция алқасы:

Мұхтар ҚҰЛ-МҰХАММЕД – *бас редакция алқасының төрағасы, министр*
Шерубай ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ – *ф.ғ.д., проф., төраға орынбасары*
Өмірзақ АЙТБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Телғожа ЖАНҰЗАҚ – *ф.ғ.д., проф.*

Әбдуәли ҚАЙДАР – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Мырзаберген МАЛБАҚОВ – *ф.ғ.д., проф.*

Шора САРЫБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Рәбиға СЫЗДЫҚ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Нүргелді УӘЛИ – *ф.ғ.д., проф.*

Көбей ХҰСАЙЫН – *ф.ғ.д., проф.*

Рүстембек ШОЙБЕКОВ – *ф.ғ.д., проф.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ КОМИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

Он бес томдық

ХІІ том
О - С

АЛМАТЫ
2011

УДК 80/81 (038)
ББК 81.2 Қаз-4я2
Қ 17

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті
«Мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Жалпы редакциясын басқарған
Ахмеди Ысқақов, Нүргелді Уәли

Томның редакторы
Қ.Күдерина

Сөздікті құрастырушылар:

А.Үдербаев (орта – ояулы), **О.Нақысбеков, Қ.Күдерина, А.Жаңабекова, Р.Шойбеков, О.Жұбаева, А.Үдербаев, А.Фазылжанова** (Ө – өшірісу), **Ж.Қоңыратбаева** (П – пәрмендірек), **Р.Шойбеков** (патриот – пәрмендірек), **Б.Момынова** (пәрмене – рулон), **Р.Шойбеков** (проза – пісірілу), **Б.Сүйерқұлова** (рулы – сарғалдақты), **Р.Шойбеков** (салмақпен – сандай), **А.Фазылжанова** (сарғаю – сауым).

Арнаулы редакциялық топ:

А.Жаңабекова (жауапты шығарушы), **О.Жұбаева, Қ.Күдерина, А.Үдербаев** (жауапты шығарушы), **А.Фазылжанова, Р.Шойбеков**

Қ 17 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том / Құраст.: А.Үдербаев, О.Нақысбеков, Ж.Қоңыратбаева және т.б. – Алматы, 2011.
12-том. – О–С. – 752 бет.

ISBN 978-601-7293-23-9

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген бұл сөздік – қазақ тілінің сөз байлығын молынан қамтитын «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты он бес томдық түсіндірме сөздіктің он екінші томы.

Аталмыш томда сөздік бірліктер әліпби тәртібімен беріліп, олардың мағыналары ықшам түрде түсіндіріледі, грамматикалық, стильдік мағыналары сараланып, кейбір сөздердің қолданылу аясы мен саласы, этимологиясы көрсетіледі.

Сөздік негізінен көпшілік қауымға – баспасөз, ғылым, білім, мәдениет, оқу-ағарту қызметкерлеріне, ана тілін тереңірек білсем, қазақ тілін үйренсем деген жұртшылыққа арналады.

УДК 80/81 (038)
ББК 81.2 Қаз-4я2

ISBN 978-601-7293-23-9 (Т. 12)
ISBN 978-601-7293-11-6

© Тіл білімі институты, 2010
© Тіл білімі институты, 2011

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ

А а	И и	Р р	Ш ш
Ә ә	Й й	С с	Щ щ
Б б	К к	Т т	Ъ ъ
В в	Қ қ	У у	Ы ы
Г г	Л л	Ұ ұ	І і
Ғ ғ	М м	Ү ү	Ь ь
Д д	Н н	Ф ф	Э э
Е е	Ң ң	Х х	Ю ю
Ё ё	О о	Һ һ	Я я
Ж ж	Ө ө	Ц ц	
З з	П п	Ч ч	

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУ

ави ац.	– авиациялық	геол.	– геологиялық
алғыс.	– алғыс сөз	геом.	– геометриялық
анат.	– анатомиялық	геофиз.	– геофизикалық
антр.	– антропологиялық	гидр.	– гидрологиялық
аңш.	– аңшылық	дипл.	– дипломатиялық
археол.	– археологиялық	діни.	– діни
астр.	– астрономиялық	егін.	– егіншілік
ауылшар.	– ауылшаруашылық	елік.	– еліктеуіш сөз
ауыс.	– ауыспалы мағына	еркелету.	– еркелету
африка.	– африка тілдері	ескі кіт.	– ескі кітаби
әдеб.	– әдебиеттану	есім.	– есімдік
әлеум.	– әлеуметтік	ет.	– етістік
әск.	– әскери	жағымсыз.	– жағымсыз
бағтер.	– бағалы терілер	жақтырмау.	– жақтырмау
балатілі	– бала тіліне тән сөзқолданыс	жаңа.	– жаңа сөз
бата.	– бата	жерг.	– жергілікті сөз
бейн.	– бейнелі сөзқолданыс	заң.	– заң
бейпіл.	– бейпіл сөз	зат.	– зат есім
биол.	– биологиялық	зерг.	– зергерлік
биохим.	– биохимиялық	зоол.	– зоологиялық
бот.	– ботаникалық	инф.	– информатикалық
вет.	– ветеринарлық	кәс.	– кәсіби сөз
геогр.	– географиялық	кекесін.	– кекесін

келемеж.	– келемеж	сушар.	– сушаруашылық
кен.	– кен ісі	сүйсінү.	– сүйсінү
контекст.	– контекстік мағына	сын.	– сын есім
көлік.	– көлік қатынасы	табу.	– табу сөз
көне.	– көнерген сөз	тамақ.	– тамақ өнеркәсібі
көтер.	– көтеріңкі стиль	тар.	– тарихи
кіт.	– кітаби стиль	театр.	– театртану
қарап.	– қарапайым сөз	терм.	– термин
қарғ.	– қарғыс сөз	тех.	– техникалық
қаржы.	– қаржы термині	тоқыма.	– тоқыма
қоғ.-әлеум.	– қоғамдық-әлеуметтік	түйешар.	– түйешаруашылық
қоғ.-саяси.	– қоғамдық-саяси	тілек.	– тілек сөз
қолөнер.	– қолөнер	үст.	– үстеу
құқық.	– құқықтық	шыл.	– шылау
құр.	– құрылыс	физ.	– физикалық
лингв.	– лингвистикалық	физиол.	– физиологиялық
мақташар.	– мақташаруашылық	филол.	– филологиялық
малшар.	– малшаруашылық	филос.	– философиялық
мат.	– математикалық	фольк.	– фольклор
мед.	– медициналық	хим.	– химиялық
менсінбеу.	– менсінбеу	шахм.	– шахмат термині
металл.	– металлургиялық	экол.	– экологиялық
мин.	– минералогиялық	экон.	– экономикалық
миф.	– мифологиялық	экспр.	– экспрессивті
мод.	– модаль сөз	эмоц.	– эмоциялық
муз.	– музыкалық	энерг.	– энергетикалық
мысқыл.	– мысқыл	эпос.	– эпостық
од.	– одағай	этно.	– этнографиялық
ойын.	– ойын	ағыл.	– ағылшын тілі
өнер.	– өнертану	ар.	– араб тілі
өс.	– өсімдік	голл.	– голланд тілі
пед.	– педагогикалық	грек.	– грек тілі
полигр.	– полиграфиялық	жапон.	– жапон тілі
поэт.	– поэтикалық	исп.	– испан тілі
псих.	– психологиялық	итал.	– итальян тілі
реніш.	– реніш	қыт.	– қытай тілі
ресми.	– ресми	лат.	– латын тілі
сан.	– сан есім	малай.	– малай тілі
саяси.	– саяси	моңғ.	– моңғол тілі
саят.	– саятшылық	нем.	– неміс тілі
сәулет.	– сәулет өнері	порт.	– португал тілі
сирек.	– сирек қолданылатын сөз	поляк.	– поляк тілі
совет.	– советизм	ор.	– орыс тілі
сөйл.	– сөйлеу	тат.	– татар тілі
спорт.	– спорт	франц.	– француз тілі
стат.	– статистикалық	эфиоп.	– эфиоп тілі

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

- [] тік жақша – ир., ар., лат., грек. т.б. тілдерден енген сөздің этимологиясы.
- < > сынық жақша – терминдік мағынадағы сөздің латын, грек т.б. тілдеріндегі ғылыми баламасы.
- [_ _] үзік сызықты тік жақша – дерексөздің қысқартылып берілуі.
- ≈ ықшамдалған түрде көрнекі материалдардың берілуі.
- // грамматикалық мағынаның өзгеруі; сөз мағынасының басқа реңк алуы.

ОРТА¹ с ы н. *Белгілі бір мөлшерге жетпеген, толық емес, жарты.* Қыста тартылмай қалған *орт* а мая шөптің түбінде Ұзақ пен Тана от жағып отырып танды атырды (С.Мұратбеков, Дос ізде.). Бұдан кейін ол *орт* а қап тезекті жантая отырып, маған ұзақ-ұзақ әңгіме шертетін (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). Қатты сусаған солдат құдық басында тұрған *орт* а шелек суды басына бір-ақ көтерді («Жұлдыз»).

Бел [қақ] ортасы. *Дәл ортасы, тең аралығы.* Талай оқиғалар да өтті. Соның қайсысының *бел ортасында* Жұмабек жүр (Б.Тілегенов, Аққайнар). *Қақ ортада* жалғыз жасыл вагон қарайып көрінеді («Қаз. әдеб.»).

Екі ортада. а) *Бұл мезетте, екі арада.* Сол *екі ортада* машина да келіп қалды (М.Гумеров, Шыңырау). Ол *екі ортада* тәрбие көрсетіп отыратын адам – көрші бір үйдің кемпірі болды (М.Дәулетбаев, Қызылжар). ө) *Ақырында, соңында.* *Екі ортада*, бұ дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен қор етіп өткізеді (Абай, Тол. жин.). б) *Аралықта, әрі-сәрі.* Алпыс келсе, Жасқанамыз біз неге, Құрбыларға «күдерінді үз» деме. Бұл алпыссың көрі де емес, жас та емес, *Екі ортада* әрі-сәрі бірдеме (К.Салықов, Жезкиік). Қаны аққан қайран менің мұсылманым, Осы ма *екі ортада* а қысылғаның?! Бейіштің ақ қанатты ақ құстарын Айырып ұясынан ұшырғаның?! Біріңдер, әлемнің мұсылманы, Құрбан болсын құдайым үшін жаның!!! (М.Мақатаев, Шығ.).

Ер ортасы. *Орта жастан асқан кез.* Енді *ер ортасы* жасқа келдік, қажыдық, жалықтық (Абай, Тол. жин.).

Жартылай орта салмақ. с п о р т. *Спортшылардың 63-тен 67 кг-ға дейінгі салмағы.* *Жартылай орта салмақты* А.Әнесов жеңіс тұғырына көтерілді («Спорт»).

Жер ортасы жасқа келді [жетті]. *Егде тартты, кәрілікке бет алды.* Міне, Қажібек *жер ортасы жасқа келсе* де қызба әдетінен арыла алмады (С.Ғаббасов, Ана.). Мен де, анаң да елуден өттік, *жер ортасы жасқа келдік* (Б.Тоқтаров, Қыран.). Жақсыға жаттық еткем жоқ, Кездесе қалса, қолдадым. *Жер ортаға жеткем* жоқ, Мен әлі ұзақ жолдамын (К.Салықов, Жезкиік).

Жуан [қалың] ортасы. *Бел ортасы, нағыз іші.* Даңқты Панфилов дивизиясының офицері болған ол Москва түбіндегі шайқастың *жуан ортасында* жүрді («Қаз. әдеб.»). Сол күрестің *жуан ортасынан* қаршадай қазақ

жігітін көресіз («Қаз. әдеб.»). Егіндікті бір жағынан жапырып жойып, бар жылқы *қалың ортасында* батып жатыр (М.Әуезов, Абай жолы).

Орта арық. ж е р г. *Үлкен арықтан тарайтын арықтар.* *Орта арықпен* әрбір колхозға су кетіп жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Орта бау. ж е р г. *Шаңырақтың күлдіреуіш арқылы жел тұрғанда жұқ бастыратын жібі.* Қазық қағып, арқан бастыр, *орта бау* әлсіз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Орта бизнес. *Орта кәсіпкерлік.* Қазір шетелдік инвесторлар Алматыда шағын және *орта бизнесті* өркендетуге барлық жағдай жасалғанына көз жеткізіп отыр, сондықтан да олар бұл жерге қаржысын еркін әкелуде («Егемен Қазақстан»). *Орта және шағын бизнесті* қандастарымызды іскерлікке баулудың бірден бір мектебіне айналдыра алсақ құба-құп болар еді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Орта бойлы. *Бойы онша биік те емес, аласа да емес, орташа.* Үшеуіміз де *орта бойлыны* о жақ бұ жағында болсақ керек (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). От бар-ау қара көзде жанып тұрған, Сымбаты сұлу-ақ-ау барып тұрған. Тік иық, жазық жаурын, *орта бойлы*, Жіңішке бел қыналып, талып тұрған (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қатардан *орта бойлы*, көк көзді жауынгер сөз сойлеуге рұқсат сұрады (Б.Момышұлы, Офицер.).

Орта бөлік. т а р. 1824 жс. *Кіші жүзде хандық билік жойылғаннан кейін енгізілген әкімшілік басқару жүйесі.* *Орта бөлік* шығыста Тобыл, Тоғызак, Әйет өзендерінің жоғары ағыстары, батыста Елек, Темір өзендері мен Арал теңізіне дейінгі жерлерді қамтыды (ҚҰЭ). *Орта бөлікті* Орынбордың әскери губернаторы тағайындаған сұлтан басқарды (ҚҰЭ).

Орта бөтегелі. с а я т. *Қыран құсқа берілетін жем мөлшерінің атауы.*

Орта буын. *Орта жастағы ұрпақ, аға буын.* Кәрі тарландардың көшіне ілескен *орта буында* р д ы ң еңбек көрсеткіштері бір белес (М.Неталиев, Үлкен жол.). *Орта буын* ағаларымыз да совет мектебінен тәрбие алды («Қаз. әдеб.»).

Орта білім. п е д. *Ғылым негіздерін білуді талап ететін, қоғамға пайдалы еңбекке қатысуға және жоғары білім алуға қажетті білім мен дағдылар жиынтығы.* Азаматтардың мемлекеттік оқу орындарында тегін *орта білім* алуына кепілдік беріледі. Орта білім алу міндетті (ҚР Конституциясы). *Орта білім* жалпы білім беретін орта мектептерде беріледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Орта білім беру. п е д. *Үздіксіз білім беру жүйесіндегі негізгі деңгей болып табылатын және жалпы, кәсіптік бастауыш және кәсіптік орта білім беруді қамтитын білім беру үрдісі.* Жұрттың бірінің қазақша оқуын қамтамасыз етпеген күнде де *орта білім* мен жоғары білім *беруде* барлық пәндерді қазақша оқытуға қажетті оқулықтар мен мамандар әзірлеуді жолға қоя алсақ, қазақша білім беру аясын толық көлемде кеңейтуге жағдай жасаған боп шығамыз (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Орта білімді. *Жалпы білім беру жүйесінің бастауыш деңгейінен жоғары жалпыға бірдей мектептерде алатын білімі бар.* Арнайы ғылыми, технологиялық оқу орындары пайда болды. Олар осы салалар бойынша жоғары және *орта білімді* мамандар даярлайды («Зерде»). Бір кезде осы «Правда» колхозы *орта білімді* адамға таңсық еді, ал сол білім екінің бірінде (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

Орта ғасыр. т а р. <лат. medium aevum> *Адамзат тарихындағы 5 ғасырдың аяғынан 17 ғасырдың ортасына дейінгі аралықты қамтитын кезең (көне дәуір мен жаңа дәуір аралығы).* *Орта ғасыр* деген ұғымды 15-16 ғасырларда Қайта өркендеу дәуірінің итальян тарихшы-гуманистері (Ф.Бьондо т.б.) енгізіп, ғылымда 18 ғасырда бекіді (ҚҰЭ). *Орта ғасырдағы*, тіпті ежелгі дүниедегі қоғамдарда қалыптасқан саяси топтардың болуына қарамастан, тар мағынасындағы саяси партиялар – XIX ғасырдың екінші жартысының жемістері еді (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Хадис жинау *орта ғасырларда* мұсылман мәдениетінің ең негізгі саласының бірі саналғаны да, олардың ислам дамуының бар кезеңін қамтитын құнды жәдігерлік болып табылатыны да сондықтан (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Орта дәулетті. *Аса бай емес, орташа ауқатты (адам).* Дән өткізбеген екі-үш бай жазаланғаннан бері жүзден аса қойы, елуден аса жылқысы бар *орта дәулетті* ердің өзінде де зәре жоқ (Б.Тоғысбаев, Боз жорға.).

Орта ендіктер. г е о г р. *Жер бетінің солтүстік және оңтүстік жарты шарларда 40 және 65° солтүстік ендік пен 42 және 58° оңтүстік ендік аралығына орналасқан кең алқаптары.*

Орта есеппен. *Көбін де, азын да емес, ортасын алғанда.* 1963 жылы ауылшаруашылық өнімдері ауыз жарытпады. *Орта есеппен* әр гектардан 4,4 центнер астық әрең жиналды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Түскен шаш *орта есеппен* 30–40 күннен кейін жаңадан өсіп шығады (О.Бердібаев, Таз – тақиядан.). Биыл

төрт звено жүгерінің әр гектарынан *орта есеппен* жиырма центнерден өнім алды (Д.Қасенов, Ауыл.).

Орта етіне келді. с а я т. *Құстың сары тап болып арықтауы.* Қандай да болмасын құс сары тап боп арықтап, *орта етіне келмей* бас имейді. Тіпті әбден өлі етіне келтіруді қажет ететін де құстар бар (Ж.Сатылғанов, Шығ.).

Орта жас. *Ониша жас та, кәрі де емес; елу жастың үсті.* Аузында Алла, басында сәлде, тіпті жоғары қарамайды, көп сөйлеспейді, *орта жаста*, етженді адам екен (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Тамақ алып келген адам *орта жаста* ұзын бойлы толық, ақ құба, ұзын шашын майлап тараған, мұрты екі құлағына жетеді, сақалын қырған (С.Шәріпов, Шығ.).

Орта жол [жол ортасы]. *Аяғына дейін жүрілмеген жол, аралық.* Оқтай түзу кей қарағай көзін жазбай тұрса Айдан, Шілік-шырша *орта жолда* омақаса қисайған (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Орта жолда* мына құрғырдың май жүгіретін түтігі бұзылып, соның қырсығынан кешігіп қалдық, – деп, Хайдар мотоциклін жазғырды (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Атым – Әсет, ұраным – арғын шордан, Құт дария қырандай шықтым молдан. Қазіреттің қасында шәкірт едім, Адастырды осы өлең *орта жолдан* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Орта жолда қалды. *Шаңына ілесе алмады, қалып қойды.* Шіркін, Ақжаулық қыз күнінде қандай болды екен? Не деген ән, не деген дауыс, артистерің *орта жолда қалды* (Қ.Қуанышбаев, Әңгім.). Шыңғысты Матай алды дегенді естіп, Қанжығалы қалыпты *орта жолда*. Келгені Тобықтының осы маңға Мың жеті жүз сексенге тақалғанда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бүгінгі таспих тартқан молдалар да *Қалды* оқи берсең *орта жолда*, Көрейін қызығынды көз тіріде, Қондырып ұшырайын өзім қолға... (О.Шипин, Дастан.).

Орта жолда тастады [мүдірді]. а) *Бастаған істі аяқтамады, басқа шаруаға, қызыққа ауысып кетті.* Оқи бер ауыл бар деп алаңдамай, Алға түс, артта қалып шабандамай. Қол үзбе, *таста* п кетпе *орта жолда*, Қайтпа елге ілім жолын тәмамдамай (О.Шипин, Дастан.). ә) *Бағы тайды, өмірлік қызығынан қол үзді.* Өмір сүру мүмкін емес өшігіп, *Орта жолда мүдірмесін* көш – үміт, Ашуланба, ақылды жар, Азамат анда-санда келсе үйіне кешігіп (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Орта жүз. э т н. *Құрамына арғын, найман, керей, уақ, қоңырат, қыпшақ рулары кіретін қазақ тайпаларының этникалық, саяси, эконо-*

микалық және мәдени бірлестігі. *Орта жүз* 16 ғасырдың бас кезінде қалыптасып, оның құрамына арғын, қыпшақ, найман, қоңырат, керей, уақ тайпалары енді (Қазақстан энцикл.). Сөйлессең *орта жүздің* оңдысымен, Сарсылған сарсық жұмыс сөзде тынад. Ісі бар, бастықпаған боз баланың, «Барымта» деген нәрсе неге тұрат (Кете Жүсіп, Өлеңд.). Тілесөз берер тілек бір құдайдан, *Орта жүзде* хан өтпес Абылайдан, Абылайдың тұсында құтпан болған Сөйлейін Баян, Қанай, Жолдыбайдан (Шал ақын, Өлеңд.).

Орта кәсіпкерлік. экон. Қарамағындағы мүліктерді заңды негізде пайдаланып, өзінің бастамасымен шешім қабылдауға және кез келген іс-қимылдар жасауға құқықты заңды ұйым немесе жеке азаматтың орташа кәсіпкерлік қаракетшілігі. Демократия – елдегі тұрақтылықты ойлау, экономикалық өсуге, оның ішінде шағын және *орта кәсіпкерлікті* дамытуға қолайлы жағдай жасау («Егемен Қазақстан»).

Орта мектеп. пед. Бірінші сыныптан бастап он бірінші сыныпқа дейін жалты не арнаулы орта білім беретін оқу жүйесі. Қазақстанда толып жатқан бастауыш және *орта мектептер*, ауылшаруашылығына, өнеркәсіпке, мәдениет құрылысына керекті мамандар даярлайтын әртүрлі техникумдар ашылды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *Орта мектепті* көрші ауылда жүріп оқыдым (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Олар кеше ғана Қостанай қаласындағы *орта мектептерде* оқып жүретін (С.Мәуленов, Шыңда.).

Орта саусақ. көне. **Ортан қол.** Аристотель тәжірибесі, яғни *орта саусақ* пен сұқ саусақты айқастырып (ортаны сұқтың үстіне салып), екеуінің арасында бір домалақ нәрсені домалатқанда, әлгі бір домалақ нәрсенің екі болып көрінуі, бұ да иллюзия (М.Жұмабаев, Шығ.).

Орта тап. әлеум. Қоғамның қалыптасуы мен дамуына ықпал ететін орта дәулетті, негізгі тап өкілдері. Дүниежүзінің тәжірибесінен көріп отырғанымыздай, *орта тап* тұрақты қалыптасып, қоғамның жандануына ықпал етсе, сол елдерде *орта таптың* рөлі орасан және даму қарқыны жоғары («Егемен Қазақстан»).

Орта шама. мат. Сандар не функциялар тобының сипаттамасы. Берілген $x_1, x_2, \dots, x_n$ сандар тобының *орта шамасы* деп олардың ең кіші және ең үлкен мәндерінің арасында жатқан кез келген санды айтады (ҚҰЭ).

Орта шаруа [шарқы]. Әл-ауқаты жақсы; орташа дәулетті адам. Ол НЭП тұсында бұрынғысынан әлдеқайда ауқаттанып, *орта*

шаруа үй бопты (С.Мұқанов, Есею жыл.). Дастарқан басындағы әңгімеде колхозға *орта шаруалардың* кіре бастауы сөз етілді (Ә.Әзиев, Жезтау.). Бұрын байдың, осы күнгі *орта шарқы* үйдің ортаншы баласымын (Ж.Аймауытов, Ақбілек).

Орта шен. Ортасына таман. Октябрьдің *орта шендерінде* ақ жаңбыр, арты қиыршық қарға айналып, күннің құлқы бұзылып, қыстан хабар беріп қоятұғын (М.Мақатаев, Шығ.). Басынан емес, екінші тармақтан да емес, алғашқы тармақтың *орта шенінен*, ұстазы жаңа кілт үзген жерден іліп әкеткен (М.Мағауин, Өмір жыры).

Топты ортадан ойғандай. бейн. Әдемілік, сұлулық, қыз сымбаты туралы. Көргеннің көзі тойғандай, *Топты ортадан ойғандай*, Сәулетіңнің сағымы Бұтағына шынардың Күнді өкеп іліп қойғандай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Түн ортасы. Жарым түн; өте кеш. Онысы *түн ортасы* болған заман, Сұм екен талай жанды әуре қылған. Дәрі қосқан аяқты ішкеннен соң, Әзім барып жығылды шалқасынан (Абай, Тол. жин.). Той бітті, кеш те жетті қол ұстатар, Кәде көп, ырымы бар, шаш сипатар. Болғанда *түн ортасы* қызды қамап, Сыпылдап сөйлеп отыр жас қатындар (С.Торайғыров, Танд. шығ.). Ұлбалаға уақыт *түн ортасы* сияқты көрінді (Ә.Нұрмаханова, Ұлбала).

ОРТА² з а т. 1. **Адамның туып-өскен, жұмыс істеген жері, қоршаған қауым.** Алыста ауыр азап шеккен бауырым, Қуарған бөйішешектей кепкен бауырым. Қамаған қалың жаудың *ортасында*, Көл қылып көздің жасын төккен бауырым (М.Жұмабаев, Шығ.). Біздің сол хатымызды ұлы ақынға оның соғыс кезіндегі секретары, қазір біздің *ортамызда*, менің сол жағымда отырған қазақтың атақты ақыны Ғали Орманов оқып берген (Ә.Нұршайықов, Автопортрет.). Мемлекет адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы *ортаны* қорғауды мақсат етіп қояды (ҚР Конституциясы). Міне, Әлихан Көшіковтің мектептегі *ортасы* осындай болатын (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Қалың бұқараның үстінен қарамай, *ортасында* отырып ойланып, сол бұқараның күнделікті мұң-мұқтажын өзіне дәл жететін тілмен, халықтық теңеулермен сипаттау Асқардың бір өзінің ерекшелігі (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). 2. **Үйдің т.б. іші, арасы.** Оларды тосып алмақ жеріміз орман *ортасындағы* кішкентай алаң еді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Құраш Иманбаевич жайлап

басып, бөлменің *ортасына* келіп тұрды (А.Жақсыбаев, Бозарал). Бұлар ағаш *ортасындағы* кішкене алаңға шықты (А.Сатаев, Дала.). **3. Дөңгелеген біткен нәрсенің іші, орта тұсы.** Айнала біткен көк шалғын, *Ортасы* бұлақ қатпайды. Батыр туған ер жігіт Алмасқа берен саптайды (Базар жырау, Шығ.). **4. ауыс.** Белгілі бір көлемнің, қашықтықтың, мезгілдің *орта тұсы*. Өмірдің басы – бала, *ортасы* – адам, Қартайып, шал болған соң кетті шамаң. Мақтап жүрген өмірің осы болса, Үш-ақ ауыз өлеңмен болды төмам (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ерткен есепсіз көп дивизиясы, Сақадай солдаттары сайдың тасы. Бастаған батыр қолды Әлібидің Қырықтың *ортасынан* асқан жасы (О.Шипин, Дастан.). **5. Айдың, жылдың, мезгілдің тең аралығы, жартысы.** Егінді жинап алуды біздің совхоз сентябрьдің *ортасына* аяқтамақ (Б.Токтаров, Қыран.). Қазір октябрь айының *ортасы* былып қалды (С.Бегалин, Замана.). Жаз *ортасы* ауып барады – Байдаулеттің өзі түгілі, алақандай қағазы келсейші (Қ.Исабаев, Өткелде).

Ортаға алды. Жан-жақтан қаумалады, кеукеуледі. Бұл сөзге Ескендір де қарай қалды, Таразыны құрдырып, *ортаға алды*. Қанша алтынды күміс пен салса-дағы, Бір кішкене сүйекті аудармады (Абай, Тол. жин.).

Ортаға кісі салды. Бір нәрсені келістіру үшін араға адам кірістірді. Сол себептен де ол жатпай-түрмей академик Вергинскийдің өзі туралы пікірін өзгертпек болды. Бірнеше рет қабылдауын да сұрады, «мені қабылдасын» деп *ортаға кісі салды* (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

Ортаға салды. а) Көрген-білгенін басқаларға айтты. Біз төмендегі өңгімемізде қыранның дене мүшелеріне аздап тоқталып, өмірден өзіміздің құс жөнінде тырнақтап жинаған тәжірибемізді, құсбегілердің алтын қазынасынан алынған тәжірибе-пікірді *ортаға салмақпыз* (Ж.Бабалықов, Қырандар.). Делегация басшысы өздерінің алған әсерін *ортаға салды* (Б.Токтаров, Қыран.). Бір күні Наркымбай достары арасында өз ойын *ортаға салды* (Ы.Кененбаев, Лабасы.). ә) Өз мүлкін не ақшасын көпшілікке берді, бөлісті. *Ортаға* мен *салдым*, Өзімдегі барымды, Япырмау, неңді алдым, Сау қоймай арымды? (Абай, Тол. жин.). Жүз тайлақтан есептеп Біреуін де алмады, «Ердің сыйы» деседі *ортаға олжа салғаны* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ортаға тастады. Жария етілді, айтылды, үндеу тасталынды. Онда *ортаға таста-*

лар ұран сондай: Қайта алмайды қартың да бір ән салмай. Жиырма бестің бәрін де сабылдыртам, Кемпірлерге қыз күнін сағындыртам... (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ортаға түсті. Алдарына келді, талқыға салынды. Шайырлық жолы – шартарап, Болғаным жоқ түсініп. «Адасқанның – алды жөн», *Ортаңа тұстим* шешініп (О.Шораяқов, Шайыр). Әр жерде топтанып отырған тойған құзғындар «қашан *ортамызға* түсесің, жаназанды қашан оқимыз?» дегендей, Наталья анаға түнжырай қарасады (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

Ортаға шығып биледі. Шеңбер құрып билеп тұрғандардың алдына шығып биледі. *Ортаға шығып билейтін*, Ойыңды Кенес қыздырып. Аяғы жерге тимейтін, Қараса болды қыз күліп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ортаны реттегіштер. х и м. Судың қышқылының немесе сілтілігін өзгерту үшін қосылатын заттар. Көпшілік реагенттердің әртүрлі сілтілік ортада молекулалары иондарға айналады, осыған байланысты олардың әрекеттері артады. Демек, *ортаны реттегіштер* міндетті түрде қолданылатын реагенттер болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Орта толсын! тілек. Бас көбейсін, жан көбейсін деген мағынада айтылатын тілек. – *Орта толсын*, – деген Мақанның даусы саңқете қалды (М.Дүйсенов, Мейман.). Үйге екі қазақ кіріп келді. – *Орта толсын!* – деді, андасанда ақ күміс аралаған қара бұйра сақалды, ала көз, орта бойлы адам (С.Сейфуллин, Тол. жин.). *Орталарың толсын-ау*, қадірлі жеңгейлерім. Өздерің бір ауқым болып жиналып, үлкен іске кіріскен жайларың бар-ау, шама-сы, – деді, қалжыңын араластыра, Кенжебекпен бір келген Есім (А.Хангелдин, Табыс тағдыр.).

Табиғи орта. Адамды қоршап тұрған табиғат жағдайлары мен өлі және тірі табиғаттың алуан түрлі формаларының жиынтығы.

Шаңырағы ортаға түсті. Отбасы бұзылды. Арада бірер жыл өткенде бұлардың *шаңырағы* айналып *ортаға тұстиді* (Д.Исабеков, Тіршілік). Ертең-ақ *шаңырағы ортасына тұсетін* бұл ауылда не береке таппақ (Б.Тілегенов, Аққайнар.).

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ сы н. Орта ғасырға тән, орта ғасырда болған. Мәдени жаңарудың жақтаушылары өзін-өзі танудың маңызды көзін көне, *ортағасырлық* өркениеттен іздейді (А.Айталы, Ұлттану.).

ОРТАЙ = е т. 1. Деңгейі төмендеу, қайту, тартылу. Мындаған жылдар бойы шалқып жатқан теңіз суы бірте-бірте *ортайып*, тартыла

бастады (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). – Ә, Жасыл көлді айтасыз ба? Көлдің суы тасып, *орт ай ып* қалған, – деді Жәнібек (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Сырдария өзенін әр тарапқа орынды-орынсыз бұрып әкетуден Арал теңізі де жедел *орт ай ып* барады («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** *Кему, азаю, орталану.* – Қорадағы қысқы отынға жиған жусаным бір күн қараймын, екі күн қараймын, – *орт ай ып*, шұқырайып қала береді (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). Нарбота қымызы *орт ай ған* торсықты босағаға сүйеп қойды (С.Омаров, Қиыр жол). – Бір лағың өлсе, қазынаң *орт ай ып* қала ма (Қ.Қазыбаев, Бізғар). **3.** *Бәсеңдеу, саябырлау, басылу.* Көңілі ортайды, пейілі ортайды, қайғысы ортайды. Осы бір төлеңгітке бірінші көргеннен ғашық болып қалған Толқынның ықыласы *орт ай ма й-а қ* келеді (Қ.Исабаев, Серт.). Өкпелет тіпті көп мейлі, *Орт ай ма с* оның тоқ пейілі. Басына қиын іс түссе, Бауырың да оған жетпейді (Т.Молдағалиев, Жүрек ояу.). **4.** *ауыс. Киірейіп, азып кету, қушыю.* Ұлбике кейпі тым аянышты еді. Екі ұрты суалып, көз шарасы *орт ай ып*, өңі бұрынғыдан да қуқыл тартып, танауы қусырылып сарқылып сөніп бара жатқандай боп көрінді (Е.Тұрысов, Қыран.). Бір түннің ішінде Күлән екі жағы *орт ай ып*, өңі қуарып, соншалық жүдеп қалыпты (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Көңілі ортайды. *Көңілсіздік басты, көңілі қалды.* Кейін қарның тойғанмен, үйге *көңілің* *орт ай ып*, әлденеге риза болмай қайтасың. Рас па, айтшы? (А.Жақсыбаев, Бөгет.).

ОРТАЙТ = е т. *Кеміту, азайту.* Кеңес дем алмастан жұтып, үлкен кесені *орт ай т қа н* сәтте Бөгенбайдың тостағанының түбі көрінді (М.Хасенов, Алғашқы.). Басқарма біздің кемпірдің күбісін *орт ай т ып* кетті (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ОРТАЙТУ *Ортайт етістігінің қимыл атауы.*

ОРТАҚ¹ з а т. т а р. *Бірнеше адамнан немесе көп адамдардан құралған бірлестік, шаурашылық.* Мүмкін күш-көлігі мен тұқымын берсе, *орт а қ қа* тары салуға Сәдумен келісіп те келермін (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Өмір бойы *орт а қ т ың* малын баққаны аз ба? (Ө.Ахметов, Алда күн.).

ОРТАҚ² с ы н. **1.** *Барлығына бірдей қатысы бар, көпшілікке арналған, баршаға тән.* Арынның болсын өлең айнасындай, Көрікті, көптің *орт а қ* пайдасындай. Жосылып жатсын артта жортқан жолы, Арынды асқақ өзеннің арнасындай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қысқасы, біз бір затты бір затпен салыстырғанда, олардың

әрқайсысының өздеріне ғана арналған дербес сындарын алып тастап, *орт а қ* сындарын ғана аламыз (М.Жұмабаев, Шығ.). «Манас» жырында әрекет ететін қаһармандар қазақ пен қырғыз еліне *орт а қ* кісілер (Р.Бердібаев, Достық.). **2.** *ауыс. Еңгілес, үлестес.* Менің сырым, жігіттер, емес оңай, Ешкімнің *орт а ғы* жоқ, жүрсін былай! Нені сүйдім, дүниеде неден күйдім, Қазысы оның – арым мен бір-ақ құдай (Абай, Тол. жин.).

Қасіретіне ортақ болды. *Қайғысына ортақтасты, қолдау көрсетті, демеу көрсетті.* Ақынның *қасіретіне ортақ болып*, Етер ем қайғысына қатаң төзім. Не пайда, мезгілінен кейін қалып, Арманда «көрмедім», – деп, екі көзін (О.Шораяқов, Шайыр.).

Ортақ болды. *Иелік етісті, бөлісті.* Менің малыма *орт а қ бол а с ың* әлі (А.Байжанов, Қайнар бұлақ). Түбінде олжаға *орт а қ бол у* ғой ойлары (З.Ақышев, Жесірлер).

Ортақ етіс. л и н г в. *Екі не одан да көп адамдардың қимыл-әрекетін бейнелейтін етіс категориясы.* *Орт а қ е т і с* қимыл, іс-әрекеттің бір емес, бірнеше субъекті арқылы іске асатынын білдіріп, -ыс, -іс, -с қосымшасы арқылы жасалады (Қаз. грам.).

Ортақ меншік. з к о н. *Екі немесе бірнеше адамның меншік құқығына тиесілі мүлік.* Әрбір қатысушы үлесті меншіктегі тұтас мүлікке де, өзіне тиесілі үлеске де билік етеді. *Орт а қ м е н ш і к т е г і* тұтас мүлікке билік ету барлық қатысушылардың келісімімен жүзеге асырылады (ҚҰЭ). *Орт а қ м е н ш і к т е г і* мүлікке тек барлық ортақ иеленушілердің жазбаша түрде ресімделген келісімі бойынша ғана өкім жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ортақ ресурс. и н ф. *Бірнеше пайдаланушы немесе бірлесіп қолданатын желідегі, жұмыс тобындағы кез келген құрылғы, файл, каталог немесе принтер* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ортақ тіл тапты. *Ойлары бір жерден шықты, пікірлес болды.* Ол (В.Э.Дымщиц) кісімен әлденеше рет жүздесіп, ірілі-ұсақты талай мәселелерді шештік, менің ойымша, қай кезде де ол кісімен *орт а қ т і л т а б а* білген едік (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Өздерің бір-бірімен түсініскендерің жақсы ғой, *орт а қ т і л т а б а* аларсындар деп ойлаймын (К.Тоқаев, Көмескі.).

ОРТАҚОЛ с ы н. *Айтарлықтай емес, орташа.* Сондықтан болар жақсы шығармаға да, *орт а қ о л* шығармаға да бір деңгейде баға берілді (Т.Сүлейменов, Қиял әлемі.). Базарға барып қарасам, кішірек, *орт а қ о л* кілемдерге 95 сом сұрады (С.Сейфуллин, Шығ.).

ОРТАҚОЛДЫ с ы н. *Арзанқолдау, жұпыны.* Екіншісі – ерніне томпита насыбайын салған, ала көздеу, қою қасты, шоқша сақалды, арықша жігіт. Киімі *о р т а қ о л д ы*. Осы ауылдың қонақ күтуші ағайындарының бірі – Дүйсен болатын (М.Әуезов, Шығ.).

ОРТАҚТАС с ы н. *Еңшілес, иелес, бір нәрсе-ге ортақ, қатысы бар.* Бұл мол табысқа өзінің де *о р т а қ т а с* екенін сезінді (Е.Жәкенов,... Тұғырлас.). – Шөптен шөлдеп келіп, балалардың шайына *о р т а қ т а с ы п* отыра салып ем (С.Досымов, Жаңғырық).

ОРТАҚТАС = е т. *Бір нәрсе-ге ортақ болу, үлес алу, бөлісу.* Өз жанынан шығарып айтар аталы сөзі аз, әдетте, ел аузынан шашылғанды малданып, шетке шыққан қотыр тайын міне шабатын Жәпек бұл жолы да Мүсілім қария сөзіне *о р т а қ т а с а* кетті (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Қайғыға ортақтасты. *Басына тұскен қасіретті бөлісті, демеу көрсетті.* Біреуді біреу аяп, *қ а й ғы с ы н а о р т а қ т а с қ а н д а й*, қуанышына ортақтаса алмайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Көңіл айтып *қ а й ғы с ы н а о р т а қ т а с қ а н* көрші әйелдер де келуін сиретті (Т.Ахтанов, Боран).

ОРТАҚТАСТЫҚ з а т. *Ортақ болушылық, бөлісушілік; үлестестік.* – Мария біздің қуанышымызға *о р т а қ т а с т ы ғы н* айтады білем (К.Оразалин, Абай.). Дос қуанышын ол өз қызығындай көріп, қалтқысыз көңілдің *о р т а қ т а с т ы ғы н* білдірді (Береке бастауы). Атақты Әміре, Иса, Қали сияқты әншілердің орындауында айырмашылықтар бола тұра, репертуарларында *о р т а қ т а с т ы қ* бар («Қаз. әдеб.»).

ОРТАҚТАСТЫР = е т. **1.** *Бір нәрсе-ге ортақ еттіру, үлестес болу, бөлістіру.* Тілегімді тілегіне жалғастырды, тағдырына *о р т а қ т а с т ы р д ы* (Өмірбаян.). Кеудесін басқан зілге әйелін де *о р т а қ т а с т ы р ғы с ы* келмейді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Солай дегенмен, кей кісіні ақынның айтылып, жазылып жүрген жетістіктерінен басқа – өз ұлтының тыныс-тіршілігіне өзгені де *о р т а қ т а с т ы р а* алатын ерекше қасиеті қызықтырар болса ше? («Жас Алаш»). Шөкен екеуміз соңғы рет Мәскеуде «Қазақстан» қонақ үйінде кездестік. Ол маған шығармашылық ойларымен *о р т а қ т а с т ы р ы п*, алда істейтін жоспарымен таныстырып еді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). **2.** *Бірлестіру, ұжымдастыру.* Күш-көлікті *о р т а қ т а с т ы р а м ы з* деп, тақымына басқан жалғыз атын алды («Жұлдыз»). Ол дұға қазынасы күллі мұсылмандарды *о р т а қ т а с*

т ы р ы п, оларға да сәләмәтшілік тілеп, жәм рахмет тілеп бітіресіз (Абай, Тол. жин.).

ОРТАҚТАСТЫРУ *Ортақтастыр етістігінің қимыл атауы; ортақ еттіру.* Өз жерім, өз малым деген сияқты ғасырлар әдеті *о р т а қ т а с т ы р у* идеясына оңай бас иген жоқ (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). – Ендеше, жақында сол жерді де, малды да *о р т а қ т а с т ы р у* басталады (Ердің даңқы.).

ОРТАҚТАСТЫРЫЛ = е т. *Ортақ еткізілу, үлестірілу.* Кейбір басшы қызметкерлер бұрмалаушылыққа салынып, колхоз мүшелерінің үйі, сауын сиыры, үй құстары ықтиярсыз алынып, *о р т а қ т а с т ы р ы л ғ а н* (Х.Ермұратов, Октябрь.).

ОРТАҚТАСТЫРЫЛУ *Ортақтастырыл етістігінің қимыл атауы.*

ОРТАҚТАСУ *Ортақтас етістігінің қимыл атауы.* Жат қалада жатқан жігіттің қайғы-мұңына *о р т а қ т а с у д ы* артық санаған жоқ (А.Токмағанбетов, Жыр күмбезі). Иса сияқты замандас ақынның көңіл күйіне *о р т а қ т а с у д ы* мақұл көрдім (С.Бегалин, Сахара.).

ОРТАҚТАСУШЫ з а т. *Ортақ болушы, бөлісуші.* Қуанышқа *о р т а қ т а с у ш ы л а р* түн ортасы таяна тарады (С.Алдабергенов, Жаңару).

ОРТАҚТАСУШЫЛЫҚ з а т. *Ортақ болушылық, бөлісушілік.*

ОРТАҚТЫҚ з а т. *Ортақ болушылық.* *О р т а қ т ы қ*, тыныштық, достық қой, Оның қадірін кім білер? Әркімге-ақ тілеу қостық қой, Бәрі – алдамшы саудагер (Абай, Тол. жин.). Сүт берген малдың құр жемге *о р т а қ т ы ғы* болмаса, қотанға сәндігі шамалы (С.Санбаев, Аруана). Біздің ауылдың қызына ешкімнің *о р т а қ т ы ғы* жоқ (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Басқасының бәріне *о р т а қ т ы қ* болса да, шүйке басың бауырыңда қалады (Ж.Еділбаев, Түркістан). Тұжырымдамада бізге жастарымыздың өзін-өзі тануы мен әлеуметтік бейнесін айқындау процесіне ерекше ықпалын тигізетін Шығыс пен Батыс, Европа пен Азия тоғысындағы Қазақстанның *о р т а қ т ы қ* жағдайын ескеру қажет болады (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ОРТАҚШЫЛ с ы н. *Барын ортаға салғыш, көпшіл.* Біз *о р т а қ ш ы л д а р м ы з*: бізде бауыр жоқ, бізде тура жол бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Студент шағында көпшіл, *о р т а қ ш ы л* сияқты еді (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ОРТАҚШЫЛДЫҚ з а т. *Қоғамшылдық, қауымшылдық, көпшілдік.* Жолынан адамшылық адаспайық, Құр босқа жоқты сөйлеп, та-

ласпайық. Шын жолы адамдықтың *орт а қ-ш ы л д ы қ*, Сенде бар, менде жоқ деп санаспайық (Қ.Төкежанов, Қария). Ал экономикалық дағдарыс бұрынғы одақтың тұсында басталған және сол кезде шырқау шыңына жеткен дағдарыс еді. Бұрынғы *орт а қ ш ы л д ы қ* экономика омалып, шөгіп жатып қалды («Айқын»).

ОРТАЛА = е т. 1. *Толы нәрсені азайту, тең жартысына жеткізу*. Ол берген шалапты дем алмай жұтып *орт а л а д ы* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Күн еңкейе бір месті тауысқан Жәкем екіншісінің қышқашын ағытып, томардың үстіне қойды да шынтағымен басып отырып, аузынан-ақ сіміріп *орт а л а п* тастады (Қ.Ысқақ, Күренсе.). 2. *Уақыт, мезгілдің ортасынан өтуі; жартылануы*. Түн *орт а л а п* қалған еді (С.Елубаев, Ойсыл қара). Сонымен өздері әбден азып-тозып, қысты *орт а л а п* келе жатыр еді (М.Дүйсенов, Мейман.). Жасы қырықтарды *орт а л а г а н*, жүзі ызбарлы Бекжанның бірде сағақты бойлай жорғалатып, бірде шанақты жын бугандай дүбірлете, сілтей ұрғыштап, бірде оң, бірде теріс шалып, кейде үш-төрт саусақпен тасырлатып, жүз құбылта ойнаған жойқын тартысына жан шақ келмеді (М.Мағауин, Өмір жыры).

ОРТАЛАН = е т. *Азаяу, тең жартысына жету*. Бір самаурын шай көдімгідей-ақ *орт а л а н ы п* қалды (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Атыздағы су да азайып, *орт а л а н ы п* барады (Бал дәурен).

ОРТАЛАНУ *Орталан етістігінің қимыл атауы*.

ОРТАЛАТ = е т. *Азайту, кеміту*. Саудагер сандықты біраз *орт а л а т ы п т ы* (Ә.Әбішев, Найзағай).

ОРТАЛАТУ *Орталат етістігінің қимыл атауы*.

ОРТАЛАУ¹ *Ортала етістігінің қимыл атауы*.

ОРТАЛАУ² с ы н. 1. *Толы емес, жартылау, кемдеу*. Атқа жеккен екі арбада *орт а л а у* екі қара саба қымыз кетіп барады (С.Сейфуллин, Шығ.). Жұмаштың шешесі *орт а л а у* ала қабын босағаға қойды (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Сырттан *орт а л а у* құйылған бір шелек суы бар Үмітжан кірді (С.Сейтхазин, Хадиша). 2. а у ы с. *Орташа, төмендеу*. Қожекеннің ерке өскен, кенже қызы оныншы класты *орт а л а у* бітірді (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Орталау білім. т а р. п е д. 8-жылдық білім. Тиіп-қашып қана алған *орт а л а у б і л і м і м* бар маған трактор тетігіне жету ауыр соқты (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). – Астанадағы оқу орындарына *орт а л а у б і л і м м е н* де қабылдайтын көрінеді (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

Орталау мектеп. т а р. п е д. 9 сыныптық білім беретін орта мектеп. «Ақбұзау» *орт а л а у м е к т е б і н і*ң жетінші класында оқып жүрдім (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Содан ол «Жаңа ауыл» *орт а л а у м е к т е б і н д е* мұғалім болды (Т.Ыдырысов, Жалынды жыл.).

ОРТАЛЫҚ з а т. 1. *Белгілі бір аралықтың бел ортасы, орта тұсы*. Қазақстанның кең байтақ жерінің дәл *орт а л ы г ы н д а* бүкіл жер жүзіне әйгілі Байқоңыр космодромы тұр (Ә.Шәріпов, Алыс жаға.). 2. *Белгілі бір аумақтың, өлкенің орта тұсы, негізгі бөлігі немесе елді мекен*. Өскемен – кенді Алтайдың *орт а л ы г ы* (Жарық жұлдыз.). Бұқара Орта Азиядағы аса ірі *орт а л ы қ т а р д ы*ң бірі болатын (А.Көбесов, Сөнбес жұлдыз.). 3. *Әкімшілік мемлекеттік, одақтық не республикалық дәрежедегі саяси-әкімшілік басқару орындары орналасқан басты қала*. *О р т а л ы қ т а н*, облыстан келіп жатқан қонақтар көп (М.Дүзенов, Ақ әже). // с о в е т. *Кеңес Одағы кезіндегі бүкіл республикалардың үстінен билік жүргізген Мәскеу*. Бәрін жоспарлап, алдын ала кесіп-пішіп отыратын *орт а л ы қ т ы*ң осындай жымысқы есептері салдарынан түпкілікті халықтың басым көпшілігі табысы жоқ, шығыны мол, жетілуге бейім емес, ең болмаса, өзі өндірген ет пен жүнді дұрыстап ұқсата алмайтын қарабайыр агрошаруашылықпен шұғылданып келді (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Оның үстіне Ғамзатов бірде айтып кеткендей, «*О р т а л ы қ т а* тырнақ алу жөнінде қаулы шықса, бізде шалғай жерде, қолын жұлып алуға даяр едік...» («Жұлдыз»). 4. *Белгілі бір саладағы, қызмет түріндегі реттеп басқарып отыратын орын, мекеме, бөлім т.б.* Қалалық пионерлер сарайы әскери-патриоттық жұмыстың *орт а л ы г ы н а* айналды («Қазақст. мект.»). 5. а у ы с. *Негіз, тірек, құш*. Сол Төрехан ашқан аурухана бұл күндері денсаулық сақтау орнының *орт а л ы г ы н а* айналды (Дәрігер.).

Әкімшілік орталық. *Әкімшілік орындары орналасқан елді мекен*.

Орталық баспасөз [басылым]. *Орталықтан басылып шығатын газет-журнал т.б.* Соңғы кезде *орт а л ы қ б а с п а с ө з д е р д е* бүгінгі әдебиетке қажетті басты шарттар туралы жазылып жүр (Уақыт.).

Орталық жүйке жүйесі. м е д. <systema nervosum centrale> *Адам мен жануарлардың ағзалары мүшелер жүйелерінің қызметтері мен жұмыстарын үйлестіріп, реттеп, жүйке жасушалары мен оның өсінділерінен тұратын жүйке жүйесінің ең негізгі бөлігі*. *О р т а л ы қ ж ү й к е ж ү й е с і* омыртқасыз жануарларда бір-бірімен

тізбектеле орналасқан жүйке түйіндерінен (ганглийлер), ал адам мен омыртқалы жануарларда жұлын мен мидан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

Орталық комитет [Орталық партия комитеті, КПСС Орталық Комитеті]. т а р. с о в е т. *КСРО коммунистік партиясының мемлекеттік, одақтық дәрежедегі жоғарғы органы.* Қазақстан Компартиясы *Орталық комитетінің* құттықтауы оқылды (Ұ.Бағаев, Жан сұлулығы). *Орталық партия Комитетінің* әдебиет және көркемөнер жайындағы қаулыларын терең ұғынуға тиіспіз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). *КПСС Орталық Комитеті* мен СССР Министрлер Советінің тезистері өмірлік маңызы бар мәселелерді шешуге бағытталған («Халық мұғ.»).

Орталық морена. г е о г р. *Тау аңғарлық мұздық бойында жоғарыдан төмен қарай тізбек жал түрінде созылып жатқан қиыршықтас, таужыныстардың ірі сынықтарының біріккен жиынтығы. Орталық морена* тау аңғарлары мұздықтарының ортасында қапталдық мореналардың бірігуінен қалыптасқан. Беттік мореналар қатарына жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

ОРТАЛЫҚСЫЗ ү с т. *Орталықтың қатысысыз.*

ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫР= е т. қ о ғ. э к о н. *Басқаруды жергілікті органға беру.* Үкімет басшысы экономиканы *орталықсыздандырып*, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін қалыптастыру аса маңызды мәселе екендігіне назар аудартты («Егемен Қазақстан»).

ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ *Орталықсыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

ОРТАЛЫҚТАН= е т. *Бір орталыққа бағыну, негізделу, жүйелену.* Көшпелі елдің рулық-тайпалық құрылымын сақтай отырып, *орталықтанған* мемлекеттің негізгі ұстындарын орната алды («Астана ақшамы»).

ОРТАЛЫҚТАНДЫР= е т. 1. *Бір ортаға жию, топтау, біріктіру.* Қонысты *орталықтандырып*, топталып отыратын шопан ауылдарын ұйымдастыруға болады (К.Баялиев, Жер.). 2. қ о ғ. э к о н. *Қоғамдық, экономикалық басқаруды орталыққа бағындыру, орталық арқылы басқару.*

ОРТАЛЫҚТАНДЫРУ *Орталықтандыр етістігінің қимыл атауы.* 1. *Орталық арқылы ұйымдастыру, жүйеге түсіру.* Ендігі алда тұрған міндет – кітапханаларды *орталықтандырып*, – дейді Рыскен («Мәдениет және тұрмыс»). 2. қ о ғ. э к о н. *Қоғамдық, экономикалық басқаруды бір орталыққа бағындыру.* Шаруашылықты

басқаруда *орталықтандыру* мен демократизмді іскерлікпен ұштастыруымыз керек («Соц. Қаз.»). Тұтастай алғанда мемлекеттің және қоғамның істерін басқаруды тым қатты *орталықтандыруды* болдырмау қажеттігі осыны талап етіп отыр («Егемен Қазақстан»). Мемлекет жаңа құрылып, елдік дәстүрлеріміз қайтадан орнығып жатқан кезде *орталықтандырудың* белгілі бір дәрежеде сақталғаны жақсы («Егемен Қазақстан»).

ОРТАЛЫҚТАНДЫРЫЛ= е т. 1. *Орталық жүйе арқылы басқару, реттеу.* Мысыр елінің шаруашылық құрылымы, суландырудың *орталықтандырылған* жүйесі, Ніл мен одан тармақталып жататын көптеген сағалардың су коммуникациясы Египетті ұдайы тұтас күйде ұстаған (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Нарықты тікелей реттеу әдістеріне төлем қабілеті бар жиынтық сұранымды құру, сонымен бірге халық шаруашылығын тұрақтандыру үшін пайдаланылатын *орталықтандырылған* тәсілдер жатады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). 2. с а я с и. *Бір орталыққа бағындырылу.* КСРО халық депутаттары съезінің 1990 жылғы 25 желтоқсандағы қос егеменділіктің негізінде *орталықтандырылған* мемлекеттілікті орнықтыру талабы өкілдіктер бөлісу мәселесін одан әрі өткірлей түсті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОРТАЛЫҚТАНДЫРЫЛУ *Орталықтандырыл етістігінің қимыл атауы; орталыққа бағындырылу.* Бұл республика қазақ халқының тарихындағы біртұтас *орталықтандырылған* мемлекеттік құрылым болып табылады («Қаз. әдеб.»). Барлық аудан орталықтарының тең жартысын *орталықтандырылған* су жүйесі арқылы қамтамасыз ету көзделіп отыр («Соц. Қаз.»). Идеология саласының *орталықтандырылуы* Қазақстан үшін қаншалықты қымбатқа түскенін айтып жеткізе алмайсыз (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ОРТАН *ортан бел. Дәл ортасы, тең жартысы.* Қайрақ үлкен қара тонға оранып, шанының *ортан белінде* бір шөмеле шөпке ұсап, дүңкііп отыр (С.Мұратбеков, Дос ізде.). Жастың аты жас, бұл жолы әп жылан қыранды *ортан белінен* орап алған (І.Есенберлин, Алмас.). Біздің елшіліктің қызметкерлері Израильдің Египеттегі елшілігі көп қабатты тұрғын үйдің *ортан беліндегі* бір қабатын тұтас алып жатқанына назарымызды аудартты (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Ортан жілік. а н а т. а) < лат. os femoris, os – сүйек, femoris – ортан жілік> *Жамбас пен асық-*

ты жілікті ұшастыратын аралық жілік. *О р т а н ж і л і к* – скелеттегі ең ұзын сүйек (Адам анатом.). Әр сан үш жіліктен тұрады. Оларды тұтас алғанда сан жілік дейді, ал жекелеп атағанда олар өзара асық жілік, *о р т а н ж і л і к*, жамбас болып бөлінеді (Қ.Салғарин, Қасапшылық.). Торы аттың артқы аяғынан оқ тиіп, *о р т а н ж і л і г і н* үзіп кеткен екен (З.Ақышев, Ақбел.). Ә) э т н. *Бас табақ және орта табаққа салынатын кәделі мүше*. Ел шақырып, *о р т а н ж і л і к* ұстатып, сені бала етемін, – дейді. Құйым: – Ата еркіңіз білсін. Менің әке-шешем жоқ. Сізге бала боламын, – дейді (Алтын сақа).

Орган қол [саусақ]. *Бес саусақтың үшіншісі*. Козлов қарындашты *о р т а н қ о л ы* мен аты жоқ қолының арасына қыса ұстап, сыдырта жазып келеді («Қаз. әдеб.»). Енді мынау қызығы мен шыжығынан қиянаты көп өмірдің қырсығына егескендей, бас бармақты сұқ саусақ пен *о р т а н қ о л д ы ң* жықпылынан шығармайтын болған (Қ.Ысқақ, Күреңсе.). Мынау, мынау *о р т а н қ о л*, Кішілерге қамқор қол. Төртеуінің ағасы, Білектің үлкен баласы («Балдырған»). Иван Григорьевич стол үстіндегі қалың шыныны *о р т а н с а у с а ғ ы* мен қайта-қайта сырт-сырт шертігі (Шопан сырласы).

Орган қолдай. *Мықты, жарамды*. Темірбек жүр тобында, *О р т а н қ о л д а й* он адам. Онының да қолында, Ұдайы қару ойнаған (Т.Жароков, Қырда.). Тәңірі тізгінін оңдаса, ертең-ақ *о р т а н қ о л д а й* азамат боласың (М.Мағауин, Таңд. шығ.). Сонымен Құнанбай жүріп кетті. Көлігін, жылы шанасын, жол азығын, қос аттарын шетінен *о р т а н қ о л д а й* қып сайлап алды (М.Әуезов, Абай жолы).

Орган саусақ. *с а я т. Бүркіттің ортанғы саусағы, сығымы*. Кей өңірде бүркіттің өкше саусағын – тегеурін, екі аяқтың ішкі жағындағы сұқ саусағын – жембасар, *о р т а н с а у с а ғ ы н* – сығым, шынашағын – шеңгел деп атаған (Ж.Бабалықов, ..., Қырандар.).

Орган терек. *э т н. Балалардың қуырмаш ойында айтылатын ортан қол атауы*. Алдымен бас бармақ. Одан кейін балалы үйрек. *О р т а н т е р е к*. Шылдыр шүмек. Кішкене бөбек. Кішкене бөбекті қыршып тістеп алдым (М.Мағауин, Өмір жыры).

ОРТАҢҒЫ *с ы н. Ортадағы, орта шеніндегі, орта тұсындағы аралық*. Қонақтар еденіне де, қабырғаларына да қызыл ала кілем тұтылған кең, мол *о р т а н ғ ы* бөлмеге кірді (Ә.Тарази, Құйрықты.). Руда байытудың *о р т а н ғ ы* әрекеті осылардың үлесіне тиген (Адам және химик).

ОРТАНШЫ *с ы н. 1. Бір нәрсенің ортасындағы, ортанғы*. Үш-ақ түрлі өмір бар, бәрі де мас, Бір рәуішті болады шал менен жас. Ең керекті дегенің – *о р т а н ш ы* өмір, Түгел қолың жетпейтін бір жанталас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Елеусіз *о р т а н ш ы* жәшікті ашқанда, Бековтың аудармасы ұшыраса кетті (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). 2. *Бірге туған үш баланың екіншісі*. Мұндай жомарт дүниеде туа бермес, Болса да дүниенің сан дүлдүлі. Айтады *о р т а н ш ы с ы*: «Жігіт – жомарт, Бір жолға сарып болған дүние пұлы» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қадидша інісінің *о р т а н ш ы* ұлы Алтынбекті, бір жасқа толысымен бауырына салған (М.Дүйсенов, Мейман.). Сардардың түрі, қимылы *о р т а н ш ы* ұлынан айнымайды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ОРТАНШЫМ *з а т. э т н. Жеңгесінің ортаншы қайынысына қойған аты*. Бөріміздің ұйтқымыз еді *о р т а н ш ы м* (Б.Тоқтаров, Тауда.).

ОРТАҢҒЫ *с ы н. с ө й л. Ортаңғы. О р т а ң ғ ы* пеш түбіндегі Бименде қабағына бағынатын болғасын, жастар ауызғы үйде отыр (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Уақасқа арналған «Жалынды жас» деп аталатын очерк газеттің *о р т а ң ғ ы* екі бетінің қос етегін бірдей алып жатыр екен (М.Мағауин, Ақша қар.).

Ортаңғы қабат. *а н а т. <mesoderma, грек. mesos – ортаңғы, derma – тері> Сыртқы (эктодерма) және ішкі (эндодерма) цырықтық қабаттар (жапырақшалар) аралығында орналасқан ортаңғы цырықтық жапырақша*. Ұрықтың даму кезінде *о р т а ң ғ ы қ а б а т т а н* арқалық сегменттер (сомиттер), сегменттік аяқшалар (нефрогонотом) және төменгі сегменттелмеген бөлік (спланхнотом) жетіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

Ортаңғы құлақ. *а н а т. <auris media, лат. auris – құлақ, media – ортаңғы> Самай сүйегі дабыл қуысында орналасқан құлақтың бөлігі. О р т а ң ғ ы қ ұ л а қ т ы* бір-бірімен буындар және бұлшық еттер арқылы қозғалмалы байланысқан есту сүйекшелері (балғаша, төс, жасымықша, үзеңгіше) мен дабыл жарғағы құрайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Ортаңғы ми. *а н а т. <mesencephalon; грек. mesos – ортаңғы, encephalon – ми> Ортаңғы ми қақпағы мен үлкен ми аяқшаларынан тұратын ми бөлігі. О р т а ң ғ ы м и д а* аралық мидағы үшінші ми қарыншасы қуысын ромбы тәрізді мидағы төртінші ми қарыншасы қуысымен байланыстыратын түтікше қуыс – суқұбыры (суағар) болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ОРТАТАБАҚ *з а т. э т н. Бас табақтан кейінгі дастарқанға тартылатын кәделі табақ*.

Орта та баққа бір жамбас, көрі жілік, ұзын омыртқа, бір сүбе салынады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ОРТАША¹ с ы н. **1.** *Жақсы да, жаман да емес, қанағаттанарлық.* Онжылдықты *орташа* бітірген, интернатта тәрбиеленген жетім бала жоғары оқу орнына баруға талаптанған (М.Мағауин, Ақша қар). Ақылбайдың оқу-білімі, ауылда оқыған мұсылманша ескіше оқудың *орташа* дәрежесі болады (М.Әуезов, Әр жыл.). **2.** ф и з. *Бірқалыпты, тұрақты.*

Орташа дауыстылар. л и н г в. *Айтуда тілдің орташа деңгейде көтерілуінен пайда болған ашық дауыстылар.*

Орташа жалақы. э к о н. *Кәсіпорынның (фирманың, ұйымның, мекеменің), саланың немесе жалпы халық шаруашылығының бір қызметкеріне тиесілі бір айға, тоқсанға, жылға шағып айқындалатын жалақының мөлшерін сипаттайтын көрсеткіш.* Комбинатта қазір 1078 адам жұмыс істейді, жұмысшылардың *орташа жалақысы* 25 мың теңгені құрайды («Егемен Қазақстан»).

Орташа жел. ә с к. *Ядролық жарылыс бұлтының көтерілу биіктігі мөлшеріндегі, орташа жылдамдықтағы және барлық ауа қабаты бағытындағы жел.* Мұнда *орташа жел* бағыты мен жылдамдығы радиоактивтік шаң бөлшектеріне әсер ететін орташа жылдамдық болып есептеледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Орташа жылдамдық. ф и з. *Нүктенің қандай да бір уақыт аралығында орташаланған қозғалыс жылдамдығы.* ≈ Көліктің *орташа жылдамдығы*.

Орташа температура. т ә у л і к т і к, а й л ы қ, м а у с ы м д ы қ, ж ы л д ы қ т е м п е р а т у р а н ы ң ж и ы н т ы г ы н а н ш ы ғ а р ы л а т ы н ж е р г і л і к т і ж е р т е м п е р а т у р а с ы н ы ң о р т а ш а а р и ф м е т и к а л ы қ к ө р с е т к і ш і. Жер шарындағы *орташа температура* ның мұншама көтерілуі өте елеулі жайт және оған қоса географиялық қабықтағы табиғат процестерінің барысында елеулі өзгерістер тууы мүмкін (Т.Қалыбеков, Экология.).

Орташа тығыздық. *Табиғи күйдегі материал көлемінің бірлік массасы ($г/см^3$, $кг/м^3$)* (Ор.-каз. түс. сөздік. Сәулет.).

ОРТАША² з а т. т а р. *Шаруашылығы жағынан бай-қулақ пен кедейдің аралығындағы шаруа.* Бейнегі ауыр егіншілер арасында батырағы, кедейі, әлдісі, *орташасы* және қулағы бар (С.Мұқанов, Есею жыл.). Коллективтік шаруашылықтың артықшылығына кедейлер мен *орташалардың* бірте-бірте көздері жетті (ҚазССР тарихы). Байларды көмпескелеп,

құлақтарды құртып, құйыршықтарын жұлып, *орташалардың* да омыртқаларын үзіп болған жоқ па еді? («Жұлдыз»).

ОРТАШАЛАН= е т. *Азаю, кему.* Зәуре – орта шаруаның қызы еді, Әкесінің әкесі бай болған, ол өлген соң, малы жұтқа ұшырап, *орташалан*ып қалған («Қаз. әдеб.»).

ОРТАШАЛАНУ *Орташалан етістігінің қимыл атауы.*

ОРТАШАЛАУ с ы н. **1.** *Орта бағамен, қанағаттанарлықтай.* Институтты *орташалау* бітірген біреу менің орныма қалды (З.Шашкин, Доктор.). **2.** *Шаруасы орташаға жетеқабы.* Мектеп үйі – Қожабай деген түбі қожа, еті тірі, жаңа заманды жанымен қабылдаған, *орташалау* шаруаның үйі болатын (Д.Әбілев, Баянауыл.). Медет *орташалау* кісінің баласы еді (Б.Майлин, Шығ.).

ОРТАШЫЛ с ы н. *Көппен жүргенді жақсы көретін көпшіл.* Жақынырақ жүретұғын пайдаға, Менің ол бір танысым-тын жәй ғана Әңгімешіл болатын-ды, *Орташыл* ол жүрген жер думан еді қайда да (И.Исаев, Таң алдында).

ОРТАЮ *Ортай етістігінің қимыл атауы; кему, азаю.* Ағысың махаббат ағысындай *ортаю* ды білмейтін, Ерке Ертіс, сен күә бол! – деді Нұрсапа (К.Жүнісова, Құстар.).

ОРТЕКЕ з а т. **1.** э т н. *Домбыра тартқанда құй ырғағымен бірге тербелуге жіп арқылы саусақпен жалғастырып қойған, ағаштан жасалған таутеке ойыншығы.* Саусақтар қағылған сайын, шаңырақ мүйізін сілке тастап, *ортек* е қарғиды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). **2.** *Дала ешкілерінің үйірін қарауылдап жүретін, үйірдің алдында жүретін ешкі.*

ОРТЕКЕДЕЙ с ы н. *Ортеке сияқты.* Жайшылықта жан қиған, жақын дүние, Талып тұрсам, назарың салмадың ба? *Ортекедей* орғытып, оққа жығып, Жалмауыз жауыз жалған, жалмадың ба? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ортекедей пысқырды. *Қорықты, шошытты.* Патша келіп қараса, Оқ жыландай ысқырып, *Ортекедей пысқырып*, Жігіттерді бұтына Қысып-қысып тыштырып (Мұңлық-Зарлық).

ОРТЕКЕШЕ ү с т. *Ортеке құсап, ортеке тәрізді.* Шілияның жұдырықтай шашақтары аттардың екі жақ қабырғасында желк-желк етіп, күйші саусағына жіппен тартқан *ортекеш* е билейді (С.Жүнісов, Ақан сері).

ОРТИТ [грек. orthos] з а т. г е о л. *Кристалдары қалың, тақта, сою тәрізді, агрегаттары түйірлі силикаттар класына жататын минерал.* *Ортит* гранитоидтерде, пегматиттерде, грейзендерде кездеседі. Синонимі: алланит (Қаз. тілі термин. Геология).

ОРТҚУ *Ортқы етістігінің қимыл атауы.*

ОРТҚЫ = е т. *Секіру, ырғу, ытқу; шоршу.* Осы кезде ақ тай мойнын ішіне алып басынан асырмақ боп, *ортқы* п мөңкіді (М.Әуезов, Абай жолы). Қыз еліктің лағындай *ортқы* жүгіріп, жігіттен едәуір озып кетті («Мәдениет және тұрмыс»). Балық мезгіл-мезгіл *ортқы* жатты («Қаз. әдеб.»).

ОРТОГЕНЕЗ [грек. orthos – түзу, грек. genesis – болған] з а т. б и о л. *Тірі табиғаттың дамуына ішкі факторлар себепші болып, организмдер эволюциясы қатаң түрде белгілі бір бағытта жүреді деген тұжырым. Ортogeneз туралы ғылыми көзқарас неміс ғалымы Т.Эймердің еңбектері негізінде қалыптасқан. Ортogeneздің мәнін – тіршіліктің эволюциялық дамуының бағыты табиғи сұрыпталудың нәтижесінен емес, қайта өзгергіштіктің бастапқы бағытымен анықталады деп түсіндіреді (ҚҰЭ).*

ОРТОГНАТИЗМ з а т. *Адамның бет сүйектерінің қырынан қарағандағы түзулік нормасы. Ортognatism прогнатизмге (бетсүйектерінің көлбеу шығыңқылығы) қарама-қарсы көрсеткіш (ҚҰЭ).*

ОРТОДОКС [грек. orthodoxos] з а т. *Ортодоксалдық көзқарастағы адам. Неміс ортодокстер партияның формалдық бірлігін сақтау үшін өз позициясынан бас тартты (В.И. Ленин, Шығ.).*

ОРТОДОКСАЛДЫ с ы н. к і т. *Белгілі бір ілімді, көзқарасты қатаң ұстанатын, ақырына дейін айнымайтын. Мутализитшілер ортодоксалды ислам идеологиясындағы құранның шығуы туралы мәселемен де келіспеді (Қ.Шүлембаев, Ислам діні).*

ОРТОДОКСАЛДЫҚ з а т. к і т. *Белгілі бір пікірді, бағытты бұлжытпай, дәйектілікпен жақтаушылық, айнымаушылық.*

ОРТОДОКСИЯ [грек. orthodoxia] з а т. *«Дұрыс» доктрина, діни ұғымдардың беделді инстанцияларымен тіркелген (мысалы, христиандық шіркеу) және ұйымның барлық мүшелеріне міндетті доктрина. Ортodoxia қарама-қарсы ұғым – күпір (Ор.-каз. түс. сөздік. Философия).*

ОРТОДРОМИЯ [грек. orthos – тік, dromos – жол] з а т. *Жер бетіндегі екі нүктенің арасындағы ең қысқа сызық. Кеме мен самолетті басқарғанда, жерді шар деп есептейді де, ортодромия оның доғасы болады (ҚСЭ).*

ОРТОЖЫНЫСТАР з а т. г е о л. *Ақтарылма (магмалық) таужыныстардың метаморфтануынан қалыптасқан кристалды тақтатастардың жалтылама атауы.*

ОРТОКЛАЗ [грек. orthos – тік, klasis – бөліну] з а т. *Силикаттар класының дала шпаттары тобындағы минерал. Мысалы, ұзындығы 30 см гранит қайрақшасын 1С-қа жылытқанда ортоклаз 0.00026 см-ге, кварц 0.00040 см-ге дейін ұлғаяды (К.Сапарбайұлы, Геология.). Ортотоклаз қышқыл және сілтілі магмалық тау жыныстар, пегматиттердің құрамында болады, шыны және керамика өндірісінің шикізаты ретінде қолданылады (ҚҰЭ).*

ОРТОПЕД з а т. м е д. *Ортопедия маманы. Медицинада ортопедия ғылымымен шұғылданатындарды ортопед деп атайды (Е.Оразақов, Дәрігер.).*

ОРТОПЕДИЯ [грек. orthos – тіке, дұрыс, paideia – тәрбиелеу] з а т. м е д. *Аяқ кемістігін және дене мүшелерінің қисайған жерлерін тұзайтын хирургияның бір саласы. Ортотопедия техникасын меңгергендер госпитальдар үшін өте керек (Е.Оразақов, Дәрігер.). Профессор бір ғылыми-зерттеу институтында ортопедия клиникасын басқарады екен (З.Шүкіров, Ізгілік.).*

ОРТОПЕДИЯЛЫҚ с ы н. *Ортопедияға тән, ортопедияға қатысты. Дене қисықтығын түрлі аспаптармен емдеуді ғылым тілінде ортопедиялық әдіс дейді (Е.Оразақов, Дәрігер.). Ортотопедиялық техника тек гипстен жасалған жабдықтармен бітпейді (Е.Оразақов, Дәрігер.).*

ОРТОПСИХИАТРИЯ [грек. orthos – тура, дұрыс және психиатрия] з а т. п с и х о л. *Психикалық және эмоциялық бұзылуды ертерек емдеу арқылы болдырмауды қарастыратын пән.*

ОРТОПТЕР [грек. orthos – тік, pteron – қанат] з а т. *Қанаттары бар қуш аппараты.*

ОРТЫП-ЖОРТЫП ү с т. с ө й л. *Кезіп, шарлап. Осындай ортып-жортып екі ай жүрді, Қаншама қалың тоғай шатқа кірді, Жол тауып бұлтармастан бәрінен де, Басына бір бұлақтың келіп тұрды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).*

ОРУ *Ор етістігінің қимыл атауы; шабу, кесу.* Егін о ру маусымы аяқталып келе жатқанда екі тракторист кездесті (Т.Нұртазин, Адам.). Мұндайда бедені бөлектеп о ру әдісін қолданған жөн (Агроном анықтама.). Қызыл шақа, балапан кезінде астық о ру ға кеткен шешесі мұны ылғи да көршідегі орыс кемпірдің үйіне бесікке бөлеп, қалдырып кетеді екен (О.Бөкеев, Ән салады.).

ОРУЛЫ с ы н. *Орылған, шабылған. Жүйрік аттар іісі аңқыған о ру лы шөптің үстімен қалқи ұшып, ұзын-ұзын биік маялардың арасынан зу-зу өтіп жатыр (С.Санбаев, Аруана.).*

ОРУСЫЗ с ы н. *Орылмай қалған, орылмаған.* Бірде аңызак атыз шалынса көзге, бірде *о р у с ы з* тұрған астық беті шайқала, толқи шалынады көзге (Б.Тоқтаров, Қыран.).

ОРУШЫ з а т. *Егін оратын адам.* Ол колхоз даласына тұңғыш рет комбайн келгенде сол «кереметі» бар, таңсығы көп машинамен егін *о р у ш ы л а р д ы ң* бірі – Жәмәли еді (М.Ғабдуллин, Өмір күйі).

ОРФЕЙ [грек. orpheus] з а т. *Ежелгі грек мифологиясындағы музыка мен өлең құрастыруды ойлап табушы.*

ОРФИЗМ з а т. а н т и к. *Дионистің жеке басына табынушылық реформасының нәтижесінде б.з.д. VI ғасырда пайда болған көне гректердің діни қозғалысы.*

ОРФОГРАММА [грек. orthos – дұрыс, gramma – жазу] з а т. л и н г в. *Орфографиялық сөздікте жаңдастырылған, сөздің талап етілетін дұрыс жазылу нормасы. О р ф о г р а м м а л а р д ы* қайталай түсу оқушыларды анализ және синтез операцияларына төселдіреді («Қазақст. мект.»).

ОРФОГРАФИЯ [грек. orthos – дұрыс, grapho – жазамын] з а т. л и н г в. **Емле.** *Тілдегі сөздерді дұрыс жазу ережелерінің қабылданған жүйесі.* Соңғы кезде белді-беделді тіл ғылымдарының *о р ф о г р а ф и я*, емле мәселелеріне тағы бір оралғандарын мәдениет жұртшылығы қатты ұнатып қалды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Қазақ *о р ф о г р а ф и я с ы н ы ң* негізі морфологиялық-фонематикалық және фонетикалық принциптерге сүйенеді (Р.Сыздық, Қаз. тілі. анықт.). Қазақ тілі ілімінің мақсаты – *о р ф о г р а ф и я* мен пунктуацияның қиын-қиын ережелерін меңгеру («Қазақст. мект.»).

ОРФОГРАФИЯЛАН = е т. л и н г в. *Бір ізге түсіріліп, жүйеленіп, орфографиялық сөздікке қамтылу.*

ОРФОГРАФИЯЛАНУ *Орфографиялан етістігінің қимыл атауы.* Осы тәрізді жаңалықтар мен тілдің ішкі құрылымында пайда болып жатқан өзгерістер үрдісін байқату және олардың *о р ф о г р а ф и я л а н у ы н* көрсету мақсатымен сөздікке едәуір атау сөздер енгізілді (Орфограф. сөздік).

ОРФОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. л и н г в. *Орфографияға тән, орфографияға қатысты.* Ереже көбінесе *о р ф о г р а ф и я л ы қ*, орфоэпиялық және пунктуациялық материалдардың тілдік қасиеттерін жинақтап жұмсау үшін іске асырылды («Қазақст. мект.»). Жазу дағдыларын ойдағыдай меңгеру *о р ф о г р а ф и я л ы қ* ере-

желерді меңгерумен тығыз байланысты (Қ.Жа-рықбаев, Психология).

Орфографиялық сөздік. л и н г в. *Белгілі бір тілдегі сөздердің дұрыс жазылуын көрсететін емле сөздігі.* Бұл әріптердің жазылу, жазылмауы күмән тудыратын сөздерді *о р ф о г р а ф и я л ы қ с ө з д і к т е н* қарайды («Қазақст. мект.»). Қазақ жазуының орыс графикасына көшуіне байланысты тұңғыш *о р ф о г р а ф и я л ы қ с ө з д і к* 1941 жылы шықты. Неғұрлым көлемді *о р ф о г р а ф и я л ы қ с ө з д і к* 1963 жылы жарық көрді, ол толықтырылып, 1978 жылы қайта басылды (Ғ.Қалиев, Тіл білімі терм. сөздігі.).

Орфографиялық түзетуші. и н ф. <ағыл. spelling corrector> *Мәтін сөздерін сөздікпен салыстыратын, сәйкессіздікті байқайтын және белгілейтін, түзетудің мүмкін нұсқаларын ұсынатын мәтіндерді дайындау жүйесінің бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ОРФОЭПИЯ [грек. orthos – дұрыс, epos – сөз, сөйлеу] з а т. л и н г в. *Сөздер мен сөз тіркестерін әдеби тілдің ауызша нормасына сай етіп дұрыс айта білуі ережелері жиынтығы.* *О р ф о э п и я* тілдің ауызша сөйлеу нормаларын реттеп отырады. Әр тілдің *о р ф о э п и я с ы* сол тілдің басты фонетикалық заңдылықтарына сүйенеді (Ғ.Қалиев, Тіл білімі терм. сөздігі.). *О р ф о э п и я* деген ұғым тілдің фонетикалық жүйесіндегі фонемалардың, сөздер мен грамматикалық тұлғалардың, сондай-ақ суперсегменттік бірліктердің дыбысталуын қамтиды (Ор.-қаз. түс. сөздік. Әдебиет).

ОРФОЭПИЯЛЫҚ с ы н. *Орфоэпияға тән, орфоэпияға қатысты.* Адам *о р ф о э п и я л ы қ* нормаларды, олар жөніндегі ережелерді негізінен жаттау арқылы емес, құлақпен тындап, үйрену арқылы игереді (Р.Сыздық, Қаз. тіл. анықт.). Талдаудың фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік, орфографиялық, *о р ф о э п и я л ы қ* талдау сияқты түрлері бар («Қазақст. мект.»).

Орфоэпиялық сөздік. л и н г в. *Белгілі бір тілдегі сөздердің дұрыс айтылу нормасын көрсететін сөздік.*

ОРХИДЕЯ [грек. orchidion] з а т. ө с. *Қош иісті, ерекше пішінді ақшыл гүлдері бар тропиктік өсімдік.*

ОРШУ *Оршы етістігінің қимыл атауы.* – Сайтанның *о р ш у ы н* қарашы, – деп бір жекіп қалды да, Орекең тормоз педалін басты (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

ОРШЫ = е т. *Бір орында тұрмай ыршу, секіру, ытқу; шоршу.* Балташ жүген көрген бас

асау жылқыша басын жұлқып тастап, қабағын түйіп, сөз сұрап, *о р ш ы п* отыра алмады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаны судағы балықтай, Ақбұлақ ағынында балықша *о р ш ы г а н ы н* өзіне демалыс көретін Көксеген әндете жөнелді (С.Бегалин, Танд. өлеңд.). Көнетоз фазтон ойылған жолда *о р ш ы г а н* сайын жігітті теңеп қояды (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Сүзеді ол судың түбін аңтарып, Тулап түсіп қайта *о р ш и д ы* ақ балық. Түрікмен қызы көйлегінің түсіндей, Құбыла ойнап қызыл толқын жатты ағып (С.Мәуленов, Танд. өлеңд.).

ОРШЫТ = е т. *Ыршыту, секірту, шоршыту.*

ОРЫЛ = е т. **1.** *Егіннің, шөптің орақ, шалғы т.б. құралдармен шабылуы.* Сонан бері рахымсыз көп жыл өтті, Орақ келер, *о р ы л а р* мезгіл жетті. Жылыменен суықтың бәрін көріп, Қайран көңіл қайыспай қайрат кетті (Абай, Тол. жин.). Олар жылғадан өтті. *О р ы л г а н* шабындықтың соқпақпен бірі ілгері, бірі кейін аяндап келеді (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Техникамен егін басылып, жиналу.* Машинасына қайта қарғып мінді де әлі *о р ы л ы п* үлгірмеген күнбағысты жапыра, қос сызық тастап құйындата жөнелді (О.Бөкеев, Ән салады.). Астық *о р ы л ы п* жатыр, бірақ жабық қырмандары жоқ (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Көктей орылды. *Тым жастай кетті, мерт болды.* Бәрінен Нәзигүлді айтсайшы, он екіде бір гүлі ашылмай, *к ө к т е й о р ы л г а н ы* қандай аянышты (З.Жәкенов, Таң самалы).

ОРЫЛУ *Орыл етістігінің қимыл атауы; шабылу, кесілү.* Бөксесі ток, кеудесі шалқак, *о р ы л у ы н* күтіп тұрған күзгі егін түстес қолаң сары шашты даяшы қызбен қалжыңдасты (М.Мағауин, Көк мұнар). Беденің үн дайындау үшін өте жиі *о р ы л у ы*, оның әр гектарынан алынатын өнімнің, қоректік заттардың түсімін арттырады (Т.Сарбасов, Мал. азық.).

ОРЫМ з а т. *Астық ору, шөп шабу ісі, орақ науқаны.* Мылтықбай бағалы мал азығының соңғы *о р ы м ы н* аяқтауға кеткен (Қ.Салғарин, Ақмаржан). Жылдар бойынша және *о р ы м д а р д а н* кейін беденің өсу динамикасын зерттеу нәтижесінде мынау анықталды (М.Ерлепесов, Суармалы.). Соңғы *о р ы м н а н* кейін қара күзде көтерілетін көрпе жоңышқаны жеп қойсын деп азғантай малын шарбағына жайғанда тарғыл сиыр қоршау шеңгелдің осал тұсын тауып, көршінің бакшасына өтіп кететін («Егемен Қазақстан»).

ОРЫН з а т. **1.** *Бір нәрсені қоятын, орналастыратын кеңістік; отыратын, тұратын, жататын жер.* Деме сен «өліп қалдым, сен ме-

нен қаш», Айтқаның рас болса, қабіріңді аш! Жаталық бір *о р ы н д а* құшақтасып, Болсақ та мен киіммен, сен жалаңаш (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мынау тазша бұ маған қылған сөйді, Құдай мені жігіттер ұрған сөйді. Бір отырған *о р н ы м н а н* қозғалтпайды, Түгел менің қабырғам сынған сөйді (Қозы Көрпеш.). Бір минутқа құйған тосты доғарып, Көріңдерші естеріңе мені алып. Ортадан бір *о р ы н* қойшы, қалмайын, Теңіздің бұл түкпірінде жоғалып (З.Шүкіров, Арал толқын.). **2.** *а у ы с. Бір нәрсенің баламасы, соған пара-парлығы.* Күні өткен көнеліктер жойылмайынша, оның *о р н ы н а* жаңа нәрселерді орнатуға болмайды (М.Шоқай, Танд. шығ.). Мал *о р н ы н а* жұмсалған, Қорлық көрген күн бар ед, Шақырғанда күреске, Қайратты шыққан үн бар ед (Ү.Кәрібаев, Танд. шығ.). Майданға кеткен ерлерінің *о р н ы н а* олардың әйелдері, қарындастары мен қыздары жұмысқа шықты (Жаңарған өлке). **3.** *а у ы с. Бір нәрсені екінші нәрсемен салыстырғанда алатын қатары, реті.* Шолохов совет мәдениетінде ғана емес, дүниелік мәдениетте үлкен *о р н ы* бар жазушы (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ол біздің республикамызда қазақ жылқысының сапасын жақсартушы және колхоздар мен жылқы заводтарында өсірілу үшін қабылданған сапасы жоғары жаңа тұқым ретінде бірінші *о р ы н* алады (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). СССР-дің Европалық жағында, бүлдіргеннің басқа түрлеріне қарағанда, малина үлкен *о р ы н* алады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **4.** *Бір нәрсенің реті, қисыны, жөні.* Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма? Бір бес күннің *о р н ы* жоқ аптығарға. Қай қызығы татиды ку өмірдің, Татуды араз, жақынды жат қыларға (Абай, Тол. жин.). Жар табылмас сен секілді, Мен де сендей сорлы зар. Қол-аяғым берік бекілді, Енді ненің *о р н ы* бар? (Абай, Тол. жин.). **5.** *Белгілі бір мәртебе, қызмет, дәреже, мансап.* – Қарағым, отырған *о р н ы ң д ы* бұлдап, маған ондай атақ байлама (С.Бегалин, Ана.). «*О р н ы м д ы* басардан» күдері үзілгендей болған Шыңғыстың белгісі Шоқанға шешесі – Айғанымның үлгісімен ұстатар талы орыс оқуы (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды? Біреу – болыс, біреу – би. Олардың ақыл үйреніп, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол *о р ы н г а* сайланып та жүрмес еді (Абай, Шығ. жин.).

Бас бостандығынан айыру орындары. з а н. *Сот үкімімен қылмысты адамдардың жазасын өтейтін мемлекеттік мекемелер. Сот іс-әрекетке қабілетсіз деп таныған, сондай-ақ сот үкімі*

бойынша *бас бостандығынан айыру орындарында* отырған азаматтардың сайлауға және сайлануға, республикалық референдумға қатысуға құқығы жоқ (ҚР Конституциясы).

[Бір] орнында тұрып қалды. *Сілейіп қалды, тым-тырыс қалды.* Байтабын кіші сұлтанның қызға қарай беттегенін көріп *орнында* тұрып қалған (І.Есенберлин, Қаһар).

Ел орынға отыра [отырған кез]. *Ел аяғы басыла, іңір қараңғысы. Ел орынға отыра отарба, Көкшетау қаласына келді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Ел орынға отыра* Нұрғайша жеңгей радиокабылдағыштың құлағын бұрап жіберді (Б.Қожабеков, Көктөбе). *Ел орынға отырған кезде* екі аттылы дыбыс шығармай, ақырын кеп, Сүйеу қарттың үйіне түсті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Ине шаншар орын жоқ. *Мүлде орын жоқ.* Клуб ішінде *ине шаншар орын жоқ* («Лен. жас»). Алматының үй құрылысы комбинатының спорт сарайында *ине шаншарға орын жоқ* («Лен. жас»).

Жатар орынға. *Дәл жатарда, жатар кезде.* Қазақ халқы көбіне *жатар орынға* тамақ ішіп, майлы ет жеп тоятыны жұртшылыққа мәлім (М.Қайрақбаев, Рақтан сақтан.). Ол күнде *жатар орынға* терезенің алдын, «боржомидан» босаған шөлмектермен толтырып қояды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Жоғары оқу орындары. *Жоғары білімді мамандар даярлайтын, жоғары дәрежелі білім беретін, біліктілігін жетілдіретін академиялар, университеттер, институттар т.б.* Азаматтың мемлекеттік *жоғары оқу орнында* конкурстық негізде тегін жоғары білім алуға құқығы бар (ҚР Конституциясы). Бізде *жоғары оқу орындарынан* университет, техникалық, ауыл шаруашылық институттары бар (Ә.Шәріпов, Алыс.). Мұнда мыңдаған бастауыш, жүздеген орта мектептер, ондаған *жоғары оқу орындары*, мыңдаған ғалымдар еңбек етіп жатқан күшті Ғылым академиясы бар (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Жылы орнынан қозғады [қозғалтты]. *Басқа жаққа көшуіне, үйінен кетуіне себепкер болды. Жылы орнымнан қозғап,* балаларды жылы ұясынан адастырып, ақыры біреудің босағасына әкеліп кіріптар еттің (М.Мақатаев, Шығ.).

Жылы орнын суытты [тастады]. *Үйреніп қалған жерінен кетті; қоныс ауыстырды.* – Балалық па, жастық па, *жылы орныңды суытқан* көрінесің, – деді ақсақал (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Кедейліктің зардабы өтіп кеткен байғұс ешқашан еңсесін көтере алмаған

соң, деревнядағы *жылы орнын суытып*, семьясымен астанаға көшіп барды («Лен. жас»). Дүбірлетті есікті бай да болмай, Аз кешікті, ашуга жан табылмай. Бір жалшы келді есікке қалтқұлт етіп, *Жылы орнын тастамақ* кімге оңай? (Абай, Тол. жин.).

Кен орны. *Құрамында түрлі минерал бар, экономикалық жағынан өндіруге тиімді пайдалы қазбалар шоғырланған жер қойнауының аумағы.*

Көңілден орын тепті. *Ұнады, ойынан шықты.* Нұрбикенің ішін ілген жоқ, алдын кесіп өтпесе де көзден жырақ *көңілден орын теппеген* бір кемпір, әйтеуір ене деген аты болмаса оған бәрібір бөтен еді (Қ.Ысқақ, Күреңсе).

Көңілі орнына түсті. *Ойындағысы орындалды, жаны жай тапты.* Келген бойы ақ қырау басып аяздап тұрған құлышты көріп, күдік қуған *көңілі орнына түсіп*, жай тапқандай болды (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Қырат үстіндегі шойыннан құйылған ескерткіш-белгінің аман екенін көргенде барып Есіркептің *көңілі орнына түсті* («Лен. жас»).

Қара орын. *бейн. Туған жер, атамекен.* Міне, жападан-жалғыз *қара орын* – атақонысыма келіп тұрмын, табандатқан жиырма бес-жылдан кейін (Ә.Қанахин, Жер бас.).

Құтты орнына қондырды. *Қызды күйеуге берді, ұзатты.* – Мақтайды *құтты орнына қондырды* (Ә.Нәбиев, Шолпан). «Әнші жүр алып қашу амалында, Қимасаң Беркімбайдың жаманына, Хорланды *құтты орнына*, – деп жазды ол, – Ай-күннің *қондырғайсың* амаңында (М.Әлімбаев, Өшп. от).

Орны бөлек. *Басқадан ерекше, жөні басқа.* Осы жасына дейін жолында талай жәудір көздер кездесе де, сонау сәби шақтың балғын арманын әлдилеген ақ ару қыздың *орны бөлек* (Бәйшешек). Міне, сөйтіп әрқайсымызға таныс сабын көпіршігіндегі көркем көрініс оптикада *орны бөлек* табыс әкелді (А.Қалығұлов, Жарық.).

Орны біткен ескі жара. *Қасіреті, күйігі басылған ескі әңгіме.*

Орны келгенде. *Ыңғайы келгенде.*

Орныма егін [жуа, пияз] ек. *сөй. л. Кеткенімді қалап тұрса, жүргенімді жақтырмаса деген мағынада айтылады. Орныма егін ексең,* мен кетейін, Кіжінген дұшпандарым, тісін қайрат. Жақынға керегім де бар-ақ шығар, Өкінер, келгеннен соң, әбден жайлап (XX ғ. қаз. ақын.). – Менің *орныма жуа егетін* болса көрермін, – деді Гүлжан даусы дірілдеп (М.Дүйсенов, Гүлжан). – Ал, *орныма пияз ексін* ауылнай, болыс, кеттім (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Орнына келді. *Өз қалыбына түсті, тәртіпке келді.* Халқым таңдап, *орнына келтірер* ме екен (Қаз. ертег.). Ей, ғылым, өзің білесің, дүниеде еш нәрсе менсіз кәмалатқа жетпейді, әуелі, ғылым, өзінді білуге жалықпай ізденіп, үйреніп *орнына келтірмек* – менің ісім (Абай, Тол. жин.).

Орнынан алды [алынды]. *Қызметінен түсірді.* Ол соғыстың алғашқы кезінде *орнынан алынып*, әскери атағы да төмендеді (Ж.Тілеков, От кешу).

Орнынан босатылды. *кітаби.* *Қызметінен кетті.*

Орнынан тұрғысыз етті. *Қатты қыялтты, маскаралады.* Егер қазір Садақ көзіне көрінсе «үлкен» демей, «аға» демей айыбын бетке айтып, *орнынан тұрғысыз етер* дейді (Д.Әбілев, Ақын.).

Орнынан түсті. *Қызметінен босатылды, төмендетілді.* Егер Үкімет және оның кез келген мүшесі өздеріне жүктелген міндеттерді одан әрі жүзеге асыру мүмкін емес деп есептесе, олар Республиканың Президентіне өз *орнынан түсетіні* туралы мәлімдеуге хақылы (ҚР Конституциясы).

Орын басты. *Орнына ие болды, орын жоқтатпады.* Әуелгі кезде майданға кеткендердің *орын басама*ыз деген дүрмекпен келгендердің жарайтындары қалды (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Құлагер, әкең – тұлпар, шешен – сұңқар! Соғып ең дөненінде сегіз арқар! Сен өлсең, *орың басар* кербесті бар. Болады құдай қойса о да тұлпар (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Өлсем, *орнымды басса*ын дейді, артымнан құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді (Абай, Тол. жин.). Жалғыз атан құласа, Неге келер шамасы?! Артында перзент бар болса, *Орын басар* баласы! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Орын жапты. *Кемін толтырды, аздығын білдірмеді.* Сөйтіп жоспары орындалмапты, соның *орын жапты* (М.Дүзенов, Ақөже). Таптым, таптым амалын, *Орын жауып* жібергем, Былтыр да отыз баланың, – деді де Көкең ісіне батыл кірісті (Ш.Смаханұлы, Тотияйын).

Орын сипап [сипалап] қалды. *Орында жоқ болып шықты, таба алмай қалды.* Науаға жем салып, екі атты қораға байлап қойған едім, ертеңгісін *орын сипап қалдым* (С.Омаров, Қайырлы.). Мен Яковтың *орын сипалап қалдым* (Д.Әбілев, Ақын.). Ертеңіне Қиятбекті іздегендер *орын сипалап қалды* («Лен. жас»).

Орын тапты. а) *Сәтті орналасты, қалыптасты.* ә) *Теңін тауып, тұрмысқа шықты.*

Орныға жалғыз [қуыс] құрай. с ө й л. *Қолынан ештеңе келмейді, бары да, жоғы да бір.* Кетсең кет, сенің *орныға жалғыз құрай*, – деп Қарсаң ілінісе кетті (Ә.Әбішев, Замана.). Кебектің дәурені кеткен, оның елге керегі жоқ, оның *орнына қуыс құрай* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Орны толмас. *Жоқтығы білініп тұратын, бітпейтін.* Дейсің-ау, дейсің сен оны, Айырып кетсе жол басқа, *Орын* тіпті *толмаса* та. Дулатар тек ол денені (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Орны үңірейді. *Жоқтығы білінді, сезілді.* Бір қарағаннан *орны үңірейіп* көзге түседі (Ауызекі).

Орта дәрежелі оқу орны. *Орта білім беретін мекеме.* Жыл сайын мектеп бітіргендерден 20–25 оқушы жоғары, арнаулы *орта дәрежелі оқу орындарына* түседі (С.Ғабдуллин, Өрлеу.).

Орын алды. а) *Белгілі бір өзіндік сипатқа ие болды.* Дүниені күңіреткен Ұлы Отан соғысының тамаша суреттері қазақ әдебиетінен бекем де берік *орын алады* деп айта алар едім (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Кіші жүздің арасында, әсіресе, Орал, Бөкейлік елінде Исатай-Махамбеттің әңгімесі үлкен *орын алады*. Өткенді сөйлеген ақындар, қарттар бұларды аттап кете алмайды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). ә) *Қалыптасты, бекіді.* Депутаттардың бір бөлігінің арасында Парламенттің бақылау функциялары жоқ деген пікір *орын алып* отыр («Егемен Қазақстан»). б) *Қандай да бір жарыс, сайыс т.б. жүлделі орынға ие болды.*

Орын берді. *Ығысып, отыруға мүмкіндік жасады.* Жәнібек пен Керей баяу жылжып, ханға орталарынан *орын берді* (І.Есенберлин, Алмас.). Сәлемдесті ханға олар қолын беріп, Отырғызды хан сыйлы *орын беріп*, Сіздермен кеңесетін іс бар еді, Келдіңдер деп кезінде оңы келіп (Е.Бердин, Екі ойшыл).

Орынға таласты. *Сый-құрмет, атақ үшін бәсекелесті, қызмет орнына ала көз болды.* Жолдас болсаң жақсымен, Қолың жетер қырымға. Топқа кірсең әркімнен, *Таласарсың орынға* (Шортанбай Қанайұлы).

Орын тепті. а) *Бір жерге тұрақтады, қоныстанды, қалыптасты.* Мұның бәрі маған бала кездерімнен таныс, сонау алыста, ескі далада сөніп жоқ болған құбылыстар ғой, соғыспен бірге блиндаждан уақытша *орын тепкенін* көрмеймісің? (Ж.Саин, Шығ.). Бұл кезде мал

үшін арналып салынған қора-қопсы атымен *орын теппеген* (Тарту). ә) *Қалыптасты, орын алды*. Партия, жалақорлық, бақ күндестік Күннен күнге күшейіп, *орын тепкен*. Көбейген терін сатып телміргендер, Жан аз боп еңбегімен егін еккен (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Тұтқалы орын. *Негізгі, шешуші жер*. Революция жеңіп, *тұтқалы орын* *дарды* қолға алғаннан кейін, социалистік мемлекеттің алдында орасан зор міндеттер тұрды (Қысқ. саяси. экон.).

Үлкен орын. *Басшылық ететін, жоғарғы қызмет, мансап*. «Өмірге неге келгенінді ойла, адамдық қасиет тек *үлкен орын*, үлкен дәрежеде емес», – дейді Абай өлеңінде (М.Әуезов, Әр жыл.).

ОРЫНБАСАР з а т. *Мекеме, ұйым, ұжым бастығының бірінші көмекшісі, оның қызметін атқара алатын лауазым иесі*. Бригада командирінің *орынбасары* ортабойлы, қараторы, үшкірмұрынды подполковник екен (Б.Момышұлы, Москва.). Завод директорының *орынбасары* мен Валентинаның алғашқы әңгімесі былай болды (Б.Қожабеков, Көктөбе). Мына Жәлел мырза өзі әрі сот, әрі редактор, әрі комитетте *орынбасар* (Д.Әбілев, Арман.).

ОРЫНБАСАРЛЫҚ з а т. *Орынбасар болушылық, орынбасар қызметін атқарушылық*. Институттың директорына Еділовті, директордың *орынбасарлығына* Кенбайдың өзін ұсынса керек (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Совхоз директорлығына облыстан жіберілген Кеңесбек оның *орынбасарлығына* Кемелхан ағай сайланды (С.Омаров, Өмір.). // *Орынбасарға тән, орынбасарға арналған*. Т.Марқабаев майданға келген соң политруктің *орынбасарлығы* қызметін атқарды (Ж.Тілеков, От кешу.).

ОРЫНДА = е т. **1.** *Белгілі бір істі, жұмысты атқару, аяқтау*. Кім неге жұмсамасын, Әшір «мақұлдан» бөлек еш нәрсе айтпай, істегенін тыңғылықты *орындайтын* (М.Мақатаев, Шығ.). Сөйтсе... Аспанда қазақ әнін шырқаған – неміс позициясының ойран-топырын шығарып, әскери тапсырманы *орындап*, туған аэродромына оралып келе жатқан Кеңес Одағының екі мәрте Батыры, ұшқыш Талғат Бигелдинов екен (С.Ақатай, Инжу-маржан.). Мен әке борышын *орындап*, бұл галстукті бүгінгі күнге дейін сақтап келдім (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). Қамын ойлап осынау жердің, осы елдің, *Орындадым* аманатын көсемнің, Былшылдаған бетіне айттым шешеннің, Тоқтат дедім сұмдықтарын есердің (Ә.Тәжібаев, Жартас). **2.** а у ы с. *Күй тарту, ән айту, белгілі бір рөлде ойнап, өнер көрсету*. Өміре Қашаубаев 1925 жылы Париж-

дегі этнографиялық көрмеде қазақтың халық әндерін *орындап*, бас бөйгенің бірін алды (І.Омаров, Серпін). Ол «Мақпалды» қайта *орындады* (С.Бакбергенов, Адам.). Осы әсерді мен «Қозы Көрпештегі» Қарабайды, «Отеллодағы» Ягоны *орындағанда* да сезіндім (І.Омаров, Серпін).

ОРЫНДАЛ = е т. **1.** *Атқарылу, істелу*. Осы жолы сол істің жүрдім-бардым ғана *орында алғанын* көріп, Қапезді біраз қыспаққа алған (М.Хасенов, Нар, тәуекел). Биыл қараша айында кеден төлемі мен салығы бойынша жылдық жоспар мерзімінен бұрын *орында алдып*, бюджетке 700 миллион теңге құйылды («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Ән айтылу, күй тартылу, өнер көрсетілу*. Халық артисі Ермек Серкебаев АҚШ-қа барған сапарында оның салған әніне бір тақуа меценат-миллионердің таңырқағаны сондай – қазақтың халық әнінің *орында алғанын* а тіпті сенбеген (С.Ақатай, Инжу-маржан.). **3.** а у ы с. *Іске, жүзеге асырылу*. Ағаш кес, мейлі жерді қаз, Дайын болып тұрады. *Орында алар* қылышпен Хандардың ғана мұрады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Адам мәңгі *орында алмайтын* мақсат-мұраттарды қуып, үміттің жетегінде мұрнын тескен тайлақтай елпендеп жүрмей ме... (О.Бөкеев, Ән салады.).

ОРЫНДАЛУ *Орындал етістігінің қимыл атауы; іске асырылу*. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы XIX ғасырда диірмен тасқа (базальт) Бабылдың ұлы падишасы Хаммурапидің 282 баптан тұратын сот төртгібі қашалып жазылған. Занды патшалар емес, Құдайлар ойлап табады деген ұғым олардың қатал *орында луын* қамтамасыз еткен (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік.).

ОРЫНДАС = е т. *Іске асырысу, бірге орындау*. Сондағы тілейтұғын тілектері, Елжіреп қорғасындай жүректері. Жалғанда түгелімен *орындаспaq*, Баяғы бір ынтықты жүректен (Б.Майлин, Шығ.). Қырық та бір жас екен, қырдан астым, Көңілді тасып жүрген өрең бастым, Жанасып жақсылармен әзіл айтып, Арада сол секілді *орындастым* (Шал ақын, Өлеңд.). Айтқожа сол бетімен елге келді, Қайғырды, қапаланды, ойын бөлді. Тілегін Әмір ханның *орындаспaq*, Қия ма бір жыл туған қайран төлді (И.Байзақов, Құралай.).

ОРЫНДАСУ *Орындас етістігінің қимыл атауы*.

ОРЫНДАТ = е т. *Жүзеге асырту, айтқанын істету*. Сұлтанмахмұт Боржайға берген уәдесін өз еліне, өз көзімен *орында татып* тұр

(Д.Әбілев, Арман.). Мен жасымда айтқанымды орындамай, *орындатпай* қоймайтын тен-тек болсам керек (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ОРЫНДАТҚЫЗ = е т. *Істеткізу, атқартқызу.*

ОРЫНДАТҚЫЗУ *Орындатқыз етістігінің қимыл атауы.* Би сотының билігін *орында-тқызу* ісін болыс басқарушысы өз міндетіне алған күнде ғана жағдай өзгертін болды (ҚазССР тарихы).

ОРЫНДАТТЫР = е т. **1.** *Істеттіру, жасаттыру.* IX–X кластарда жаттығу жұмыстарын жиі *орындаттырды* («Қазақст. мұғ».).

2. *Ән айттыру, өнер көрсеттіру.* Шәмші ауылдары жас ақынымыз Дүйсентайдың өлеңіне келісті музыка жазып беріпті де, соны Сәулебекке *орындаттырған* («Мәдениет және тұрмыс»). **3.** а у ы с. *Жүзеге асыртқызу.* Не жылуы, не ыстық суы жоқ ескі үйде тұрады екен, соны жаңа үйге ауыстырып беруін өтінді. Сөзге келмей, тілегін *орындаттырып* бердім (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ОРЫНДАТТЫРУ *Орындаттыр етістігінің қимыл атауы; істеттіру, жасаттыру.* Балаға бос уақытында тапсырылған жұмысты *орындаттыру* керек (Семья тәрбиесі). Бұл жұмыстарды мақсатымызға қарай класта да, үйде де *орындаттырумыз*ға болады («Қазақст. мект.»).

ОРЫНДАТУ *Орындат етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Істету, жасату.* Рабиға мың түрлі жұмыстың қайсысын қалай *орындату*дың жайын ойлап келе жатқан адам секілді (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Ән-күй тартқызу, өнер көрсету.* Ақаң әрбір күйді оркестрге дұрыс *орындату* үшін қаншама еңбек сіңіретін (С.Мыңжасарова, Замандас.).

ОРЫНДАТЫЛ = е т. *Іс, жұмыс жасатылу.* Оқулық жаттығулары сұраулар мен тапсырмалар түрінде *орындатылды* («Қазақст. мект.»). Кезекте салаласқа байланысты жұмыстар *орындатылса* оны оқушылар саналы меңгере алады («Қазақст. мект.»).

ОРЫНДАТЫЛУ *Орындатыл етістігінің қимыл атауы.*

ОРЫНДАУ *Орында етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Істеу, жасау, атқару.* Қазір Мариям Ниязованың звеносында алған зор міндеттемені *орындауға* деген талап күшті (С.Бакбергенев, Алтынемел.). **2.** *Жүзеге асыру.* Қытайда ең көп мүддесі болып отырған елдер – Америка мен Ұлыбритания кезінде өздері белсене жақтаған Вашингтон шартын толық күйінде *орындау-дан* бас тартып, Қытайда тек өздерінің тар

мүдделерін қорғаумен ғана шектелгісі келеді (М.Шокай, Таңд. шығ.). Кен орнын ашық әдіспен игеру айналадағы ортаны қорғау мәселесімен үйлесімді ұштастыра білуді талап етеді, ал бұл талаптарды *орындау* – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің қатарына жатады (Т.Қалыбеков, Экология.). Қандай заңның да тағдыры, көбіне көп оны *орындауға*, ең алдымен, мемлекеттік билік орындарының қаншалықты құлықты екендігіне байланысты болатыны еш құпия емес (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ОРЫНДАУШЫ з а т. **1.** *Белгілі жұмысты атқарушы, істеуші.* Анау қансырап жатқан жігіт елдің боздақтарын көгендеп, ақ патшаның өмірін *орындаушы* болыс Әлібек еді (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Юрий бұл істе тікелей басқарушы, *орындаушы*, жүзеге асырушы – басты тұлға екенін аңғарып қалдық (Береке бастауы). **2.** *Ән, өлең-жыр, дастан, әдеби шығарманы айтушы, таратушы, күй шертуші, рөлде ойнаушы.* Айманов, Өмірзақов секілді *орындаушылар*ы болғанына да дән риза болатын (І.Омаров, Серпін). Бізге жеткен ауыз әдебиеті нұсқаларының көркемдік күш-қуаты тікелей орындаушылық қабілетіне байланысты. Сондықтан ғылымда *орындаушы* тұлғасына зор мән беріледі (Әдебиеттану. термин сөздігі).

ОРЫНДАУШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Жұмысты істеушілік, атқарушылық.* Баяштың өмір берісі, аналар өмірді қабылдап, бірден *орындаушылық* ыңғай көрсетті (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Қарапайым балықшының *орындаушылық* мәдениеті жөнінде сөз қозғауына қайран қалдық (С.Хайдаров, Теңіз.). **2.** *Ән, өлең-жыр, дастан, әдеби шығарманы айтушылық, таратушылық, күй шертіп, рөлде ойнаушылық.* Біз өзіміздің әлемге әйгілі әдебиетімізді, жарты ғасырдың аясында тақыр жерде тұрғызылған театрымыздың тамаша табыстарын, *орындаушылық* шеберлігі толысқан музыканттарымызды заңды мақтаныш сезімімен айта аламыз («Соц. Қаз.»). **3.** *Мақсат, міндет, заң, талап т.б. жүзеге асырушылық.* Жоғарғы технология мен жоғары *орындаушылық* мәдениет қай ұлттың дамуының да, қай азаматтың көсегесі көгеруінің де басты мақсатына айналды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОРЫНДЫ с ы н. **1.** *Орны бар.* Алғашқы жылдарында ол жүз *орынды* демалыс үйлері түрінде жұмыс істеп келді (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). **2.** *Жөнді, ретті, қисынды.* Әрбір *орынды* hareket өзі де уайым-қайғыны азайтады (Абай, Тол. жин.). Қалидан да естідім сөз *орынды*. Жекемұрат жүйрік жігіт көрінді, Аз сөзінен

алғырлығы байқалады, Ақылына тілі серік, порымды (М.Жұмабаев, Шығ.). Көдектен *о р ы н д ы* сөз естіген соң Падиша жүз аударды ғибадаттан. Насихат айтар болса, бәлент айтсын, Данышпан терең ойлы, озған топтан (О.Шораяқов, Шайыр). Суды өнеркәсіпте *о р ы н д ы* да ұтымды пайдалану жолын біз Мырғалымсай руднигінен көрдік (Б.Тоқтаров, Қыран.).

Орынды жерінде. *Дұрыс деген кезде, ыңғайлы мезгілде.* Орынды жерінде еркелеттіңіз, қарсы емеспіз, ал *о р ы н д ы ж е р і н д е* тежеп тастап отырыңыз, – деді Жақыпбек (М.Иманжанов, Көк белес).

ОРЫНДЫҚ з а т. *Кісі отыруға арналған арқалығы бар үй жиһазының (бұйымының) бір түрі, отырғыш.* Күңгірт түспен ойға батып *О р ы н д ы қ қ а* отырған. Жүрек қаны сыртқа атып, Бет-аузынан оқылған (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Біз бас қоссақ кең дастарқан басында, Көңіл сырын көкке өрлетіп ашуға, Бос тұрады, міне, қанша жыл болды, Бір *о р ы н д ы қ* Нұрбейненің қасында (Р.Нұрпейісов, Қоңыр.). Жанар томпаңдап пианиноның қасына барып, қақпағын ашты да, *о р ы н д ы қ қ а* отырды (Л.Құрманбаева, Өшп. жалын).

ОРЫНДЫЛЫҚ з а т. *Орынды болушылық, реттілік.* Бюро мүшелерінің бәрі «Тасбұлақ» барып, малшы қауыммен кең отырып, келісті әңгіме қозғауының *о р ы н д ы л ы ғ ы н а* тіреліп еді (Ә.Ибрагимов, Асыл мұрат.). Барды бар деп айтқанның өзінде үлкен қонымдылық пен *о р ы н д ы л ы қ* жатыр (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

ОРЫНДЫ-ОРЫНСЫЗ с ы н. *Жөнді-жөңсіз, қисынды-қисынсыз, ретті-ретсіз.* Шын аңшылар *о р ы н д ы-о р ы н с ы з* от жағып, түтін бұрқыратпаулары керек (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Кісінің көңіліне тимейін деп басшының *о р ы н д ы-о р ы н с ы з* сипақтата бергенінен осынысы дұрыс қой (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Мәулет бұрынғыдай *о р ы н д ы-о р ы н с ы з* қысылып, жасқанып әуреге түспей, Ғимайдың алдында әрқашан өзін тең адамдай ұстады (М.Гумеров, Хазірет.).

ОРЫН-ОРНЫМЕН ү с т. *Белгілі тәртіппен, жүйемен, жөнімен.* Үйдің ішінде бірде-бір артық зат жоқ, бәрін *о р ы н-о р н ы м е н* тап-тұйнақтай етіп орналастырған («Соц. Қаз.»).

ОРЫН-ОРНЫНА ү с т. **1.** *Өзі тұрған тиісті жеріне.* Столдың үстіндегі, терезе алдындағы шашылған кітаптарды жинап, сүртіп *о р ы н-о р н ы н а* қойып жүрмін (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Домбыраны оңтайлап ұстап, ең әуелі құлағын бұрап, пернелерін саусақтарымен қозғап көріп, *о р ы н-о р н ы н а* жөндеп қойды

(С.Омаров, Қызыл арай). **2.** *Жөніне, ыңғайына, ретіне.* Міне, соның бәрі *о р ы н-о р н ы н а* келген кезде, маған әр сөзді осылай *о р ы н-о р н ы н а* қоя салсаң, ырғақ та, ұйқас та көңілдегідей шықпас еді (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ОРЫНСАТПАҚ з а т. о й ы н. *Белгілі бір шарт қойысып, ұтқан жағдайда қалаған адамның қасынан орын алуға құқы болатын ойынның бір түрі.*

ОРЫНСЫЗ с ы н. *Жөн-жосықсыз, ретсіз, қисынсыз.* Ғибрат ал жақсылықтан жақын жүріп, Аулақ қаш жамандықтан сырттан шеттей. *О р ы н с ы з* батырлыққа арандама, Әр істің мазмұнына көзің жетпей (М.Дулатов, Шығ.). Мұндайда сый алған балалар сый алу үшін ғана тырысып, кеуделеріне *о р ы н с ы з* менмендік, ретсіз төкаппарлық кіріп, сый алмаған балалар күншіл һәм өзіне-өзі сенбейтін жасық болып шығады (М.Жұмабаев, Шығ.). Сол жаһатты сөз жаздым, Рүстембек, Шайхы шырыңға. Сіздерге бұл сөз насихат, Есен жүрсең ер жетіп: *О р ы н с ы з* іске ұрынба! (О.Шораяқов, Шайыр). Ортақ үйіміздің тезірек іргесі бүтінделіп, үзігі ағаруы үшін істейтін өз міндетіміз бен парымызды түсіндірмесек, сый-сияпат пән құрмет дөметуіміз *о р ы н с ы з* болар еді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ОРЫНСЫЗДАУ с ы н. *Жөңсіздеу, қисынсыздау, ретсіздеу.* Аңада өзі *о р ы н с ы з д а у* айтып салған бір сөз бұл кезде есінен шығып та кеткен (З.Шүкіров, Жас жесір). Оның ызалы даусы естілгенде Нұркен өз ұсынысының *о р ы н с ы з д а у* екенін аңғарды (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ОРЫНСЫЗДЫҚ з а т. *Жөңсіздік, қисынсыздық.* Ол қыстауынан айырылған жаңа біреуге тиіспек, я болмаса *о р ы н с ы з д ы ғ ы н а* н елден кетпек – әрбір қазақтың ойы осы (Абай, Тол. жин.).

ОРЫНТАҚ з а т. **1.** *Арқалығы, шынтақтап отыратын таянышы бар үлкен, жайлы орындық.* Тутанхамон бейітінің үлкен-үлкен үш бөлмесінде адамның о дүниедегі өмірі үшін не керектің бәрі бар. Алтын тақ, алтын төсек, алтындатқан күймелер, алтын-күмісі аралас қорамсақтар, садақтар, жебелер, тіпті садақ тартқанда қолға батпауы ойластырылған биялайға дейін бар, алтын табақ, піл сүйегінен оймышталған *о р ы н т а қ т а р*, тамақ салынған жәшіктер (С.Абдрахманов, Елдік сыны). **2.** а у ы с. *Жоғары лауазымды орын, биліктің белгісі.* Қазақ мультфильмінің бастауында тұрған ұстазымыз ең алғаш «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» деген мультфильмін өмірге әкелгенде, біздің саланың *о р ы н*

тағын да отырған К.Смайлов ағамыздың көмегі тиген екен («Дала мен қала»). Тағы бір қатпары сол – осы *орын тағына* жайғастырған өзінен лауазымы жоғарыдағыға бұл сенен алып бермесе, оның да өзінен бір саты биік тұрған адамын қажет кезінде аста-төк «қонак ете» алмасы анық («Парасат»).

ОРЫНТАП з а т. о й ы н. *Бір нәрсені жасырып, тығып ойнайтын балалар ойыны. Балалар жиналып орын тап ойнап жүрген (Ауызекі).*

ОРЫНХАНА з а т. *Төсекжай тұратын бөлме. «Әгар бүгін тағы да, Достына кетсе Әнал қыз, айталық, – десті, Мансүрға, Бос қалса орын ханасы» (Бабалар сөзі // Қисса-и Мансүр Әл-Халаж).*

ОРЫНША ү с т. *Бәз-баяғы қалпында, өзгеріссіз. Шаруашылық қаз-қалпында әзірге бәрі де орынша (С.Мұратбеков, Көкорай). Тәлім үйлі-баранды, бәрі орынша (А.Байтанаев, Қансонар). Сүйген жардың ойынша, Жақсы сөз ырыс болады. Десе бәрі орынша, Соғыста көңлің толады (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).*

ОРЫС з а т. *РФ-нда ең көп тұратын байыры және негізгі шығыс-славян халқы, ұлт; осы халықтың өкілі. Орыстың жақсыларын білмес қазақ, Болып жүр сондығынан көпке мазақ. Өнерлі, білімді елден тәлім алмай, Қуларға еріп, момындар тартар азап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // Орысқа қатысты, орысқа тән, орыстар шығарған. Бізге жақын жерден үлгі болатын – орыс мектебі. Бірақ орыс мектебінің өзі осы күнде тоғыз жолдың торабында тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Ішке енгенімізде ол бір еңгезердей орыс жігітіне тапсырма беріп тұр (С.Ақтаев, Дала тур.). Жас орманнан бір тамаша, Өмір сырын ұғамын. Өзіндей жас қайың еккен, Сүйдім орыс ұланын (С.Мәуленов, Магниттау.).*

Орыс әліпбиі. л и н г в. *Кирил әліпбиі; ұлттық орыс тілінің жазба, баспа түрінде қолданылатын, 33 әріптен тұратын графикалық таңбалардың жиынтығы. Орыс әліпбиі орыс тілінің фонемалық және дыбыстық құрамына сай келеді. 20 әріп – дауыссыз, 10 әріп – дауысты дыбыстарды таңбалайды, й әрпі буын құрай алмайтын и-ді, кейде дауыссыз j-ді білдіреді, ъ, ь әріптері дербес дыбыстарды білдірмейді (Ф.Қалиев, Тіл білімі терм. сөздігі.).*

Орыс тіл білімі. л и н г в. <ор. русистика> *Орыс тілі, оның тарихы және салалары, қазіргі жайы туралы ғылым. Орыс тіл білімінің негізін салған М.В.Ломоносов (18 ғ.). Ол орыс әдеби тілінің стиль жүйесін реттеп, біртұтас*

әдеби тілдің жүйесін, нормаларын жасауды теориялық негізін салды (Ф.Қалиев, Тіл білімі терм. сөздігі.).

Орыстың желісті жылқысы. ж ы л қ ы ш а р. *Орлов биесі мен американ желісті айғырын бу-дандастырудан алынған, орлов жылқысына қарағанда кішірек, тұрқы қысқа, шоқтығы биік, сирақты келген жылқы тұқымы. Орыстың желісті жылқы тұқымдары Қазақстанның көптеген облыстары мен аудандарында өсіріледі (Шаңырақ энцикл.).*

Орыс тілі. л и н г в. *Славян тілдерінің ішіндегі шығыс славян тілдері тобына жататын, орыс халқының ұлттық тілі, халықаралық тілдердің біреуі. Қазіргі кездегі зерттеулерде орыс тіліндегі түркі сөздері тұрмыс, тағам, киім-кешек, үй және жабайы жануарлар, өсімдік атауларын білдіретін сөздер деп, бірнеше тематикалық топтарға бөлініп, талданып жүр (Қаз. тілі энци.). Орыс тілінен енген орыс сөздері мен интернационалдық сөздер, негізінен, орыс тіліндегі дыбысталуынша айтылу дағдыға айналды (Р.Сыздық, Қаз. тіл. анықт.).*

ОРЫС = е т. *Бірге ору, оруга жәрдемдесу. Күлкісін жастың қорысып, Ұйқысын қарттың торысып, Ер жеттік еңбек үстінде, Қой бағып, егін орысын (Ө.Жайлауов, Шопан даусы).*

ОРЫСТАНДЫРУ з а т. с а я с и-қ о ғ. *Орыс ұлтына сіңдіру, ассимиляциялау әрекеті. Осы кезде Н.Хрущевтің: «Ғасырлар бойында Қазақстанды орыстандыру жөнінде патшалық Ресейдің жасай алмағанын біз аз жылда жүзеге асырдық», – деп мақтанғанындай-ақ ахуал туған еді («Қаз. әдеб.»). Еуразиялық одақ, евразиялық кеңістік деген жалаң ұранмен төлтума ұлттық мәдениет үлгілерін орыс мәдениетіне қарай ыңғайлау әлі де орыстандыру идеяларының жалғасып келе жатқандығын анықтайды (А.Айталы, Ұлттану).*

Орыстандыру саясаты. с а я с и-қ о ғ. *Патшалық Ресей мен Кеңес Одағындағы халықтарды тілінен, дінінен, ұлттық болмысынан айырып, орыс ұлтына сіңіру, ассимиляциялау бағытында жүргізілген саясат. Сол жылдары елдегі орыстандыру саясаты көкірегі ояу, көзі ашық біраз азаматтарды қатты ойландыратын («Егемен Қазақстан»). Мақаланың негізгі пафосы – ұлт тіліне, мәдениетіне, дәстүріне төнген қауіптің атын атап, түсін түстеп көрсетуге, барған сайын қарқын алған орыстандыру саясатын өшкерлеуге арналған болатын («Қаз. әдеб.»). 1937 жылы қазақтың данышпан ойшылдары атылғаннан кейін орыстандыру саясаты бұрынғы бүркемелеуді қойып, біржола ашық кетті («Жас Алаш»).*

ОРЫСТАН = е т. *Орыс ұлтына сіңу, араласу.* Сол бір жылдардың аралығында қала халқы *о р ы с т а н д ы*, әлі де тоқтай қойған жоқ («Айқын»).

ОРЫСТАНУ з а т. *Орыс ұлтына сіңу, ассимиляциялану үрдісі.* Біз, түркістандықтар, *о р ы с т а н у* дәуірін артқа тастап, ұлтты құтқару күресін жүргізіп жатқанымызды естен шығармайық (М.Шоқай, Таңд.). Еліктегенде алдымызға жан салмайтын дағдымызбен *о р ы с т а н у* бағытында өзімізге көрші туысқан халықтардан «қара үзіп, озып кеткен едік» («Қаз. әдеб.»).

ОРЫСТЫҚ с ы н. *Орыс халқына қатысты, орыс ұлтына байланысты.* Сондықтан да біз өз ұлттық мәдениетімізді батыс европалық, *о р ы с т ы қ*, қытайлық, үнділік және басқа да мәдениеттерден ажырата аламыз (А.Айталы, Ұлттану).

ОРЫСТІЛДІ с ы н. *Орысша оқып, тәрбиеленген, негізінен орыс тілінде сөйлейтін.* Ықпалды орындарда негізінен *о р ы с т і л д і* қазақтар отыр. Олар ана тілін менсінбейді, орыстандыруды одан бетер үдете түсуде («Қаз. әдеб.»). Президент бұл қазақ балабақшасында жалғыз қазақ балалары ғана емес, *о р ы с т і л д і* сәбилердің де қазақша тәрбие алып жатқанын жалпы ұлтқа үлгі етті («Егемен Қазақстан»).

ОРЫСУ *Орыс етістігінің қимыл атауы.* Ортақ болу үшін ең болмағанда осы астықты бірге *о р ы с у* керек (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

ОРЫСША ү с т. **1.** *Орыс тілінде.* Махмұт әуелі *о р ы с ш а* оқып, сонан соң қазақша түсіндірді (М.Қаратаев, Далада.). *О р ы с ш а* оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста зор (Абай, Тол. жин.). Дудардай шаш қоясың қарыс қылып, Бұтыңа кидің шалбар жабыстырып, *О р ы с ш а*, қазақшаны түгел білмей, Сөйлейсің шалдыр-шалдыр шабыстырып (О.Шораяқов, Шайыр). Қазкелді мен Әуезхандар анда-санда өзара *о р ы с ш а* сөйлесіп қояды (С.Жүнісов, Өшп. іздер). **2.** *Орыс сияқты, орыс құсап.* Жәмила басынан аяғына дейін *о р ы с ш а* киінген (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ОРЫСШАЛА = е т. **1.** *Орысшаға аудару.* Ол жаңағы Бектоғай сұрағын өзінше *о р ы с ш а л а д ы* (С.Бегалин, Замана.). Сұлтанмахмұт күлкінің жайын түсіндіріп, Сатқанбайдың жаңағы сөзін *о р ы с ш а л а д ы* (Д.Әбілев, Арман.). Әкемнің барлық айтқан сөзін Қаныш *о р ы с ш а л а п* Усовқа айтып берді (Т.Оразов, Қаныш.). **2.** *Орыс тілінде сөйлеу.* Келсін-келмесін *о р ы с ш а л а п*, белінен бір басып сөйлей бер, ертең-ақ үйреніп кетесің (О.Бөкеев, Ән салады.).

ОРЫСШАЛАС = е т. *Бір-бірімен орысша сөйлесу.* Түтінін бұрқыратып, шылым тартқаны, арақ ішкені, қағаз шимайлағаны, *о р ы с ш а л а с қ а н ы* болмаса бұлардың өмірінде не қызық бар? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Студент пен министрдің көмекшісі *о р ы с ш а л а с ы п* сөйлесіп жатыр («Мәдениет және тұрмыс»).

ОРЫСШАЛАСУ *Орысшалас етістігінің қимыл атауы.*

ОРЫСШАЛАУ *Орысшала етістігінің қимыл атауы; орысшаға аудару.* ≈ Мәтінді *о р ы с ш а л а у*.

ОРЫСШЫЛ с ы н. *Орысқа жақын, орысқа бейім тұратын.* Маған да осы жылдарда тағылған айып аз емес, бір жағынан, *о р ы с ш ы л* да деді, батысшыл да деді, бір жағынан, тек қазақтың қамын ғана күйттейтіндей етіп жазғыратындар да шықты («Егемен Қазақстан»).

ОРЫТ = е т. с ө й л. *Жүгіру, орғыту.* Жүйрік едім қашаннан, Ақ бөкендей *о р ы т қ а н*. Та-лай келдім бәйгіден, Жоқ еді жерім зорыққан (Қашаған Күржіманұлы // XIX ғ. қаз. поэт.). Ақ бөкендей *о р ы т қ а н*, Арқада жүрген адайды Хиуаға қосам деп, Низамға сөзі сыймады (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ОС = е т. **1.** *Қамшы, шыбық сияқты нәрселермен тартып жіберу, салып қалу.* «Патшағар, неге тілді алмайсың, – деп, – Еркелейтін сен не ме қандайсың, – деп, – Бай қамшысы арқамды *о с п а д ы* ма? – Жылдамырақ қозыға бармайсың!» – деп (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Сенің қыздан, менің жігіттен қай жеріміз кем, «Қызқумақ» жасайық, – деп, Көзімжанның астындағы құла атты құлаштап тұрып қамшымен *о с ы п-о с ы п* қалған (М.Мақатаев, Шығ.).

2. *Өткір нәрсемен тіліп тұсу.* Оның қылыш *о с қ а н* тыртық бетінен тарам-тарам жас сорғалады (Д.Досжанов, Тұлпар.). Сөйткенше болмады, қатын ұмтылып қалып өзінің аю тырнағымен бетімді *о с ы п* алды (М.Жұмабаев, Шығ.). Тоқпақ жілік пен жауырынды бір-бірінен ажырату онша қиын емес, тек буын тұсынан пышақпен дәлдеп *о с ы п-о с ы п* жіберсеңіз жетіп жатыр (Қ.Салғарин, Қасапшылық.). **3.** а у ы с. *Жанына қатты тию, бату, жаралау.* Онан сайын жаны қиналып, бір ауыр өкініш жүрегін *о с ы п* кетеді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Ойы осыған келгенде, қарияның өзегін ащы уыт *о с ы п* өтті (Ж.Еділбаев, Түркістан). Қазір саудыраған сүйекке айналған шығар... Кенет тазының сана-сын найзағай қамшысы *о с ы п* өткендей болды (М.Мағауин, Таңд. шығ.).

ОСАЛ с ы н. **1.** *Күйі аз, әлсіз.* Жер жүзіндегі басқа жан иелерімен салыстырғанда, адам бала-

сы туғанда өте әлсіз, зағып, *осал* болып туады (М.Жұмабаев, Шығ.). Айтылған бірдей емес осы аңдар, ішінде жақсы, жаман *осалы* бар. Арыстан, Жылқы, Өгіз, Есекке ұқсас Ойласақ, табылмай ма неше адамдар (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2. Салқылдақ, бос.** Үш бұлағым сылдыраған үш балам, Балапаным, бауырымнан ұшпаған. Бізге тартпай, оза шығып *осалдан*, Болсаңдар-ау, өскен кезде күшті адам (Қ.Бұғыбаева, Ана жыры).

Осал жағын тапты. *Кемшілік, кемшін тұсын дәл көрді.* Сұлтанғазы әрі ойлап, бері ойлап, Күнзиланың *осал жағын тапты* (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

Осал соқпады. *Оңайға түспеді, қиын тиді.* Саркылды шетсіз-шексіз ен жыр бөлек, Іздейді әлі өжеден кенже ұл дерек. Маған да мұның *осал соқпағанын* Алдыңның түсінуіне он жыл керек (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ОСАЛДА = е т. **1.** *Мықтылығы, беріктігі кету, нашарлау.* Мұз *осалдаған* соң шанадағы балықтарды шашып тастадық (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). **2. Күш-қуаты азаю.** Армия мен халық жауға қарсы күресте бұрынғыдан да топтаса түсті, бірлік *осалдаған* жоқ, нығайды, күшейді (Б.Момышұлы, Москва.). Қарт кісі, қайта айналып жасармайды, Күн санап күш-қуаты *осалдайды*. Беденде бар қызуы тарқағасын, Қайтадан жинап, басын қоса алмайды (Айтыс).

ОСАЛДАН = е т. *Әлсіздену.* Қатты нерв-психологиялық қайғы-қасіреттің әсерінен қайратты типтер *осалданып* кететіні анықталған (Р.Сәтбаева, Гипертония.).

ОСАЛДАНУ *Осалдан етістігінің қимыл атауы.*

ОСАЛДАТ = е т. *Нашарлату, сапасын төмендету.* 1970 жылға дейін өзіміздің кейбір әріптестеріміз сияқты біз де социалистік жарыс дегенді біраз *осалдатып* алғанбыз (Ш.Құндызбаев, Ильич.).

ОСАЛДАТУ *Осалдат етістігінің қимыл атауы.*

ОСАЛДАУ¹ с ы н. **1.** *Күші аздау, әлсіздеу, нашарлау.* Жау қорғаныстары көбінесе бекімі *осалдау* болғандықтан, табан тірес ұрыстар аз болды (Б.Момышұлы, Москва.). Мен тірімін, енді аз көрер азабым, сондықтан да деп ем мықтап жазайын. Амал қанша, жаздым білем *осалдау*, Кейбір сөзім болып шықты бос алдау (Шығыс жұлдыздары). **2. Бостау, мықты, берік емес.** Тас бұлақ граниттен көрі *осалдау* жерді жарып шығады (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ОСАЛДАУ² *Осалда етістігінің қимыл атауы.*

ОСАЛДЫҚ з а т. *Осал болушылық, әлсіздік.* Кейбіреулер қожаларының көңілін тауып, жақ-

сы көріну үшін әрбір *осалды* қ жамандыққа даяр еді. Өздерінің жолдастарын ұстап беріп, қожалары не жамандық қыл десе, соны істеген (М.Дулатов, Шығ.). Жаза басып, *осалды* қ етсе, табан тіреген мұз ойылып, өзі суға қарық болмақ (С.Жүнісов, Ақан сері). Тағы да бір кемшілік мынау екен, Өзін ұқпай, өзгені сынау екен. Байқамай өз басының *осалдығын*, Менмен ғып бұл адамды бұзады екен (М.Әшірбеков, Белестер).

ОСАЛСЫТ = е т. с ө й л. *Осал еткізу, бос қылу.* Ол бірде-бір секундқа аялдауға болмай-тынын ұғып тұрып, жағаға асығып, алға жүгіре беру де қатерлі екенін, майысқан мұздан қашқан толқын үдере, үлкейіп, ілгері озып кетіп, мұзды шайқап *осалсытып* не сөгіп жіберу қаупі бар екенін де түсінді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ОСЕМЕНАТОР о р. з а т. в е т. *Малды қолдан ұрықтандыратын маман.* Совхозда арнаулы курста оқып, Айтуар *осеменатор* мамандығын меңгерді (Шопан серігі). Ол өз қойын өзі қырқады, қажет болса *осеменатор* қызметін де атқара алады (Абзал жандар).

ОСЕМЕНАТОРЛЫҚ з а т. в е т. *Малды қолдан ұрықтандырушылық.* *Осеменаторлық* мамандықты да игеру керек (Б.Әбдіразақов, Серпіліс).

ОСЕТИН з а т. *Солтүстік Осетин республикасының негізгі тұрғын халқы, ұлт; осы ұлттың өкілі.* *Осетиндердің* этногенезі Солтүстік Кавказды ежелден мекендеген тайпалар мен осында келген скифтермен, сарматтармен, әсіресе, аландармен тығыз байланысты (ҚҰЭ).

Осетин тілі. л и н г в. *Иран тілдерінің шығыс тобына жататын Осетия тұрғындарының тілі.* *Осетин тілі* Кавказ тілдерінің ықпалына мол ұшыраған, тұңғыш жазуы кириллица негізінде жасалды (ҚСЭ).

ОСҚЫЛА = е т. **1.** *Бір нәрсемен осып-осып жіберу.* Аяусыз *осқылаған* осы бір мейрімсіз адамды көргісі келмейтін сияқты (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды.). Қабырғаны тысыр-тысыр ұрған тамшылар, бара-бара шыбыртқымен шықпыртқандай киіз үйді *осқылай* жөнелді (Бал дәурен). **2. Өткір нәрсемен бірнеше қайтара сойып тұсу.** Осыдан он шақты күн бұрын ғана ішті сояудай өткір тырнағымен *осқылады* (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

ОСҚЫЛАН = е т. *Өткір нәрсемен тіліну, сойылу.* Оның оң жақ беті екі-үш рет *осқылан* ы п, пышақпен сызылыпты (М.Мырзақұлов, Ақық). О, жер-ана! Соғыстың темір бишігімен *осқыланған* жон арқаң дір-дір етеді сенің (Т.Бердияров, Солдат.).

ОСҚЫЛАНУ *Осқылан етістігінің қимыл атауы.*

ОСҚЫЛАУ *Осқыла етістігінің қимыл атауы.*

ОСҚЫН з а т. *Екпін, пәрмен, күш.* Өрт лаулап Дутов салған ұшқынынан Дуанға бейбіт жатқан түсті лаң. Я, Құдай, сақтай көр деп жаны қалмай, Жұрт дүрлікті жүйткіген жау о с қ ы н н а н (Н. Ахметбеков, Амангелді).

ОСҚЫР = е т. *Жылқы малының бір нәрседен шошынып, қатты пысқыруы, ұркуі.* Жүген-құрық тимеген асауға бала Мұхтар шап ете түскенде, асау о с қ ы р а мөңкі жөнелді (А.Әуезов, Бала Мұхтар). Бие ноқтаға мойын ұсынбай, басын кекжеңдетіп о с қ ы р а д ы (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ОСҚЫРТ = е т. *Пысқырық ату.* Қара түннің түпсіз терең қараңғы тұңғығынан ұзақ сүңгіп шыға келгендей, атын о с қ ы р т ы н Көшкінбай біздің қасымызға жетіп келді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ОСҚЫРТУ *Осқырт етістігінің қимыл атауы.*

ОСҚЫРУ *Осқыр етістігінің қимыл атауы.* Қамыс құлағын алдына қадап, Ақбоз оқтын-оқтын о с қ ы р у м е н келеді (Ғ.Сланов, Очерк.).

ОСҚЫРЫҚ з а т. *Осқырған ұн, дыбыс.*

ОСҚЫРЫН = е т. *Ұрку, пысқырыну.* Балғабектің екі көзі о с қ ы р ы н ғ а н жылқылар мен қызыл көз қасқырларда (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Аты құлағын тікірейтіп, танауы пыс-пыс етіп, о с қ ы р ы н ы п қарайды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Қысы-жазы туырылып тұратын қаракер биенің тақаппарлығы Төлештен жаман. Арпаны бидайдан екшеп жейтін де, о с қ ы р ы н ы п шелекке қарамай, суды жүзіп ішетін еді (Қ.Ысқақ, Күреңсе.).

ОСҚЫРЫНУ *Осқырын етістігінің қимыл атауы.*

ОСҚЫРЫС = е т. *Қайта-қайта дем шығарып, бірдей, кезектес пысқырыну.* Шанаға жегілген аттар аяқтарымен жер тепкілеп о с қ ы р ы с ы п тұр екен (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат). «Бағдат, қайдасың» деп жөнелісті, Желменен аттар желіп ерегісті. Алдынан қан сезгендей жануарлар, Ойқастан, о с қ ы р ы с ы п, елірісті (К.Райбаев, Жаңа толғау).

ОСҚЫРЫСУ *Осқырыс етістігінің қимыл атауы.*

ОСМА з а т. б о т. *Қасты өсіру әрі қарайтын әдемі көрсету үшін жапырақтарын езіп пайдаланылатын шөп және осы шөптен дайындалған бояу.* Жап-жас келіншек, қасына о с м а жағыпты, қиылып тұр (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Кафеге енгеніміз сол еді, қасына қалыңдатып о с м а жаққан келіншек бізді елпілдетіп ала жөнелді («Қаз. әдеб.»). Мен үндей қоймаған

соң о с м а жағып, әдейі кергендей әдемі қара қасын қабағымен бір көтеріп қойып, қайта сөзге ойысты (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Осма қойды. *Қасына осма жақты.* Бұл өңірдің қыздары қолдарына қына, қастарына кішкентайынан о с м а қ о й ы п дағдыланатыны бар (А.Байтанаев, Қайнар.).

ОСМАН¹ з а т. *Түрік сұлтандары әулетінің негізін салушы І Осман атымен аталып кеткен Түркияның негізгі халқының ескі атауы.* Кейіннен І Осман негізін қалаған мемлекет халқы мен билеуші әулетті көрші елдер «о с м а н д а р», дәлірек айтқанда «османдықтар» деп атаған (ҚҰЭ). О с м а н д а р үстемдік етер алдында мұсылмандар әлемінде негізгі мектеп қатарына қосылды. Сол шақта Меккенің бас имамы да осы шафииттік мектептің өкілі болды («Парасат»).

ОСМАН² з а т. з о о л. *Уылдырығы жеуге жарамайтын ірі балық.* О с м а н – көкбас балық. Кәсіптік маңызы шамалы балықтардың біртуысы (Х.Тілемісов, ... Ауыл шар. сөзд.). Балқаш көлі мен Ыстықкөлде, Сырдария өзендерінде кездесетін о с м а н ы ң екінші түрінің де уылдырығы улы (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.). Тау көлінде форель, о с м а н балығы өседі (Б.Қожабеков, Көктөбе.).

ОСМАНИЗМ з а т. 19 ғ. аяқ шенінде жас түріктер негізін қалаған Осман империясындағы саяси доктрина, Оттоманизм. Түрік емес халықтар арасында ұлт-азаттық қозғалыстың өрістеуі, Триполитания соғысы, Балқан соғыстары Осман империясының тұтастығын сақтауға о с м а н и з м н і ң әлі жетпейтінін көрсетті (ҚСЭ).

ОСМАНЫЛША с ы н. *Осман тілінде, османиша.* Кемал Ататүрікке дейін қазіргі түрік тілі «қойшылардың тілі» саналып келген, ал ғасырлар бойы билік құрып қалған Осман әулеті сөйлеген бұрынғы қайы тілі ресми тіл «о с м а н ы л ш а» деп аталғандығы мәлім (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОСМИЙ [грек. осmē] з а т. м и н. *Менделеевтің периодты системасының VIII тобындағы, рет нөмірі 76, атом массасы 190,2 химиялық элемент (OS); платина тобына жататын дүниедегі ең ауыр металл.* О с м и й қоспалары бар ертінділерде миэлин қоңыр сарғыш түске боялады (Қ.Нұғматжанов, Гистология.). О с м и й д і 1803 жылы ағылшын ғалымы С.Теннант ашқан (А.Мырзабаев, Хим. қызығы.).

ОСМОСТЫҚ; осмостық қысым. ф и з. *Ерітіндінің таза еріткішпен жанасқанда еріген зат пен еріткіш молекулаларының қарама-қар-*

сы диффузиясы салдарынан өз концентрациясын төмендетуге бағытталған көрсеткіш. 1887 жылы кант құрағы ерітіндісін зерттеу барысында алғаш рет *осмос* тық қысымды неміс ғалымы В.Пфедер анықтаған (ҚҰЭ).

Осмостық реттелу. Жануарлар ағзасының ішкі ортасының салыстырмалы тұрақтылығын қамтамасыз ететін физикалық-химиялық үрдістер жиынтығы. *Осмос* тық реттелу тұщы су мен құрлықта тіршілік ететін жануарларға тән (ҚҰЭ).

ОСПАДАР сы н. *Өрескел, оңар, ұрда жық мінезді (адам).* Баққұмар болып, кім көрінгенмен бақталасып жату *оспадардың* ісі (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Оның бейпіл сөз, *оспадар* қылығы жоқ (С.Байжанов, Сыр.). Ереуіл толқын етбеттей келіп құлады, Осы ма екен теңіздің тентек пырағы?.. Омырауын тепкен *оспадар* ұлдан безгендей, Едірейіп тұрды жартастың жалғыз құлағы (Б.Әбдіразақов, Жарық дүние).

ОСПАДАРЛАН = е т. *Ұрда жық мінез көрсету, дөрекілік істеу.* Ол *оспадарлан* ып қол жұмсауды, не ащы сөздермен салғыласып, ұрысып жатуды сүймейтін (А.Лекеров, Түз гүлі).

ОСПАДАРЛАНУ *Оспадарлан етістігінің қимыл атауы.*

ОСПАДАРЛАУ сы н. *Өрескел мінезділеу, тұрпайылау.* *Оспадарлау* бір жігіт тақау келіп, қожаны тұрғызып алды да, бір-екі рет бауырына қысып-қысып қойды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Жүмекен оның бұл оғаш та *оспадарлау* мінезін құптап қалған сияқты (Береке бастауы).

ОСПАДАРЛЫҚ з а т. *Тұрпайы қылық, дөрекілік, өрескелдік.* Пай-пай, осы *оспадарлыгымыз-а* й, кейде міне талтұс табияда орға жығып омақастырады (Ж. Молдағалиев, Торғай.). Есепші Сүндеттің болыс Шапшаңбайдың әйелі Күнжанмен арасындағы қалжыңында *оспадарлық*, бейпілдік бар (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). «Шынайы сезімнің адамы *оспадарлыққа* баруы мүмкін емес», – деп түйді ол өз ойын (С.Еркебаев, Жолдар.).

ОСПАДАРСЫЗ сы н. с ө й л. **Оспадар.** Оның *оспадарсыз* қимылына кейбіреулер күліп жіберді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Кейбір *оспадарсыз* бала-шаға мұның иығына шығып, жырк-жырк күліп, тәлкек ете бастады (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Өзі шаршап келе жатқан әйел әлгі балалардың *оспадарсыз* мінездеріне ызаланып, жарылып кете жаздады (М.Дүйсенов, Ант). Біреулердің *оспадарсыз* зорлығын қандай жақсы көрмесең, өзіңнің құлақ кесті құлдығыңды да сондай жек көруің керек екен (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОСПАДАРСЫЗДАУ сы н. *Сөлекеттеу, оғаштау, дөрекілеу.* *Оспадарсыздау* сөз екенін Балтақескен кеш аңғарады (С.Еркебаев, Жолдар.). Моулади ағайынды екеуіміздің *оспадарсыздау* ойынымызды байқамады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Шырыңкүл шаттықпен шалқып, күйеуіне *оспадарсыздау* қылықпен еркелей бастады (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ОСПАДАРСЫЗДЫҚ з а т. *Жөнсіздік, сөлекеттік, тұрпайылық, дөрекілік.* Өткен жұмада дүние салған бір шалдың көнетоз мәсікебісіне бола таласып, өлім үстінде дау-дабыра шығарғаны неткен *оспадарсыздық* (Т.Бердияров, Солдат.). Ол айтарлықтай *оспадарсыздық*, оғаш қылық, орынсыз тырған, жарамсыз жыркыл бой көрсетпегенге ұқсайды (Ө.Қанахин, Жүрек.). Қазыналы құрлықтың байлығына мастанып, саяси *оспадарсыздық* пен тұрмыстық азғындаудың шегіне жеткен, өздері істеген қиянатты өздері сезетін, іштері қуыс қоғам әуелі қатаң жазалап, артынан жаппай жарылқайтын жаңа машайықты тосып отыр еді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОСПАҚ з а т. *Тура айтпай, тұспалдан, астарлап сөйлеген сөз, тұспал.* Осындай бірде жылы, бірде *оспақ*, бірде арбау сөздер бүгін кеп айтылды (С.Бақбергенов, Қайран шешем). Сұлтанның *оспақ* сөзі шындықтың төбесінен түскен болу керек (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Сыр тартып жастықтың жай *оспағым е* н, сөйлескем Әлменнің бір дос жанымен. Күмәнсыз арың таза, пәксің одан, Он «құдай», отыз сайтан қосқанымен (Ф.Игенсартов, Тың дала).

ОСПАҚСЫЗ сы н. *Ешқандай астарсыз, тура.* Ол ойындағысын орайы келгенде *оспақсыз* жеткізген болармын дегендей, керсенді алдына қайта тартты (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

ОСПАҚТА = е т. *Астарлай айту, жұмбақтап сөйлеу.* Ол үш шалдан кезек жауап алды, қысып та, *оспақтап* та сұрады (З.Ақышев, Жесірлер). Алғашында *оспақтап* айтқанымен, келе-келе тоқ етеріне көшіп келе жатқан жігіт райын қыз аңғара қалды (А.Жүнісов, Өмір ізі). Мұрнына жеткізбек түгілі қайда жеткізсең де, бит шыққан құрлы ойыма ала ма екем. Өйтіп *оспақтамай-ақ* қой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әбілқайыр, қазір қалам ұстағанның кейбірі оңды-солды соқтығып, жеңіл-желпі жазып жүргеніндей, кім көрінген келіп оп-онай *оспақтап* ай беретін тұлға емес («Астана ақшамы»).

ОСПАҚТАС = е т. *Астарлап, жұмбақтап сөйлесу.* Бұлардың нені *оспақтасып* қалғандарын аңдай алмаған (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

ОСПАҚТАСУ *Оспақтас етістігінің қимыл атауы.*

ОСПАҚТАТ = е т. *Астарлатып сөйлеу, жұмбақтату.* Әлішер әр тұстан *оспақтатып* қолпаштау айтып көрген (Т.Иманбеков, Тұтағашы.).

ОСПАҚТАТУ *Оспақтат етістігінің қимыл атауы.*

ОСПАҚТАУ *Оспақта етістігінің қимыл атауы.* Енді *оспақтауды* қажет көрмеген Шоқан: – Апа, – деді еркелеген үнмен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Егер сөздің жеке мағыналарына үңілсек, бізде «*оспақтау*», «миығынан күлу», «қаңқу» деген сөздер бар («Қаз. әдеб.»).

ОСПАҚТАУШЫ з а т. *Оспақ сөз айтушы.* Бірақ оны *оспақтаушылар* табылады (У.Қыдырханов, Шаңқай түс).

ОСПАҚШЫЛ с ы н. *Оспаққа жаны құмар, оспақ айтатын әзілқой (адам).*

ОСТЕОЛОГИЯ [грек. osteon – сүйек, logos – ілім] з а т. а н а т. *Анатомияның адамның сүйек қаңқаларын зерттейтін бөлімі.* Адам сүйектерін *остеология* арқылы зерттеу оның тірі кезіндегі салмағы мен пропорциясын анықтауға мүмкіндік береді (ҚСЭ).

ОСТЕОМА [грек. osteon – сүйек, лат. oma – жалғау] з а т. м е д. *Сүйек ткандерінен пайда болатын қатерсіз ісік.* *Остеома* көлеміне, орналасқан жеріне байланысты теріде немесе буында ісік пайда болады (ҚСЭ).

ОСТЕОМИЕЛИТ [грек. osteon – сүйек, myelos – ми және itis – қабыну] з а т. м е д. *Жілік майы немесе сүйек қабынып кететін ауру; сүйекте болатын зәрлі ісік.* *Остеомия* деп те атайды (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Сілтілі фосфотазаның қан плазмасындағы мөлшерінің көбеюі сүйектің зәрлі ісіктері – *остеомия* ел и т аурулар да кездеседі (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті).

ОСТЕОН [грек. osteon] з а т. а н а т. *Қаңқа сүйектері тығыз сүйек затының негізгі құрылымдық бірлігі.* *Остеонның* қабырғасын концентрлі шеңберлер тәрізді бір-біріне қабаттаса орналасқан сүйек тақташалары (пластинкалары) (4–20) құрайды. Остеонның орташа диаметрі 3–7 мкм-ге тең. Остеонның ортасында қоректендіруші қан тамырлары өтетін остеон өзегі болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ОСТЕОХОНДРОЗ [грек. osteon – сүйек, chondros – шеміршек] з а т. м е д. *Сүйектердің буын араларына минералды тұз жиналатын ауру.* *Остеохондроз* туберкулез ауруынан немесе сүйектер мен буындарға іріңді

инфекцияның түсуінен пайда болады (ҚҰЭ). Қабыршап тұнбасы гипертониялық ауруларға, невроз, неврит, бронхит, энтерит, колит, атеросклероз, *остеохондроз*, құрқұлақтарға қарсы қолданылады («Парасат»).

ОСТЕРТАГИОЗ з а т. в е т. *Күйіс қайыратын малда жұмыр құрттар қоздыратын кесел.*

ОСТРАКИЗМ [грек. ostrakismos] з а т. 1. *Қуыс далаушылық, қуғыншылық, аластаушылық.* Ауыспалы мағынада *остракизм* – қуғын-сүргін, жалпылама айыптап, кінә тағу, бойкот жариялау дегенді білдіреді (ҚҰЭ). 2. *Ежелгі Грекияда мемлекетке қарсы шыққан, қауіп төндіретін азаматтарды аты жазылған сынықтар арқылы жасырын дауыс беріп, елден аластау.* *Остракизм* туралы мәселе жыл сайын халық жиналысының алдында көтерілетін болған (ҚҰЭ). *Остракизм* д і б.з.б 6 ғасырдың соңында тиорианы орнатушыларға қарсы шара ретінде Клисфен енгізген (ҚСЭ).

ОСТЫР = е т. *Осқызу, бір нәрсемен ұрып тілдіру.* Түрікпендердің бірі өткір қамшымен Төлеудің арқа-жонын *остырып* тартып-тартып жіберді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ОСТЫРТ = е т. *Ұрып тілдірту.* Күйінген Рәзия еліктің лағын қолына түскен тал шыбықпен *остырып* бір сабап, қорадан қуып тастаған (М.Сүндетов, Құмда.).

ОСТЫРТУ *Остырт етістігінің қимыл атауы.*

ОСТЫРУ *Остыр етістігінің қимыл атауы.*

ОСУ *Ос етістігінің қимыл атауы.*

ОСЦИЛЛОГРАММА [лат. oscillum – тербелемін, грек. gramma – жазу таңбасы] з а т. ф и з. *Осциллографтың экранында немесе таспасында алынған зерттелмекші шамалардың лездік мәндерінің уақыт өзгерісіне сәйкес жазылып алынған кескін.* *Осциллограммаға* бір мезгілде бірнеше шамалардың уақыттық өзгерістерін жазып алу мүмкіндігі бар (ҚСЭ).

ОСЦИЛЛОГРАФ [лат. oscillum – тербелемін, грек. grapho – жазамын] з а т. ф и з.

1. *Дыбыс толқындарын қабылдайтын, жазатын және суретін түсіретін техникалық құрал.* Пюциостың ми жүйесіндегі импульстерді *осциллограф* арқылы пленкаға түсірген (Т.Шаханов, Көгілдір.). Әлемнен келген толқындарды тіркеп, бізге білдіретін құрал не *осциллограф* (Х.Әбішұлы, Халық астроном.). 2. *Екі электрлік шаманың арасындағы тәуелділікті білдіретін қисықты бақылауға және жазуға арналған электр өлшеуші құрал.* *Осциллограф* арқылы электрлік шамалардың және электрлік емес шамалардың уақытқа тәуелділігі зерттеледі (ҚСЭ).

ОСЦИЛЛОГРАФИЯ з а т. т е р м. *Осциллограф құралымен дыбыс тербелістерін зерттеу ғылымы.*

ОСЦИЛЛОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. ф и з. *Осциллографияға қатысты, осциллографиямен байланысты..*

Осциллографиялық түтік. ф и з. *Электрон-сәулелік осциллографтың негізгі элементі; электр белгілерін көрінетін графиктік кескінге түрлендіруге арналған электрон-сәулелік құрал.*

ОСЦИЛЛЯТОР [лат. oscillare] з а т. ф и з. *Механикалық, электромагниттік т.б. тербелістер жасайтын физикалық жүйе. О с ы л л я т о р л а р ұғымы қатты дене теориясында электромагниттік сәуле шығару теориясында маңызды рөл атқарады (ЖҰЭ).*

ОСЫ е с і м. **1.** *Мына, бұл. О с ы «Оқушының саулығын сақтау» деген кітапшаны Голландия үкіметінің бұйрығы бойынша, нағыз білгіш деген доктырлар жазған екен (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). О с ы д а н пайда не шықты? Мас күнінде нені ұқты? Ақылға салып ойлашы, Мұнымен болар кім мықты? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // Жақында ғана. О с ы өткен жаздағы демалысымызда Сағыныш екеуміз балаларды алып, елге бардық (К.Асанов, Сағыныш). 2. Дәл сол. Өлеңнің о с ы арасын қайталай айтқан аңшылар тобы төртке бөлініп, ызғытып барады (С.Қасиманов, Сиқырлы.). 3. с ө й л. Күмәнданып, күдіктене бірнәрсеге көзі жетіңкіремей тұрғанда айтылатын сөз. О с ы Гүлнұр не істеп жүр (Ауызекі).*

Осы дүниеде. *Мына жарық дүниеде, жер басып тірі жүрген шақта. Егер де дүние кез болса, бірі ахиретке керекті, бірі о с ы д ы н и е д е керекті, бірін алса, бірі тимейтұғын болса (Абай, Тол. жин.).*

Осы күн [күнде]. *Қазіргі кезде, бұл заманда. О с ы к ы н өмірінің Ешбір жоқ қызығы, Жаралы көңілімнің Жазылмай сызығы (Абай, Тол. жин.). Сөзді ұғар о с ы к ы н д е кісі бар ма? Демеймін жалпақ жұртқа бірдей жағар. Жазған соң жерде қалмас тесік моншақ, Біреуден біреу алып елге тарар (Абай, Тол. жин.).*

Осы шақ. л и н г в. *Іс-әрекеттің сөйлеп тұрған кезде болатынын не болып жатқанын білдіретін етістік шағы. Қазақ тілінде о с ы ш а қ т ы ң екі түрі бар: ауыспалы осы шақ, нақ осы шақ (Қаз. тілі энцикл.).*

ОСЫЛ= е т. **1.** *Тіліну, сойылу. Көк сиырдың мойны о с ы л ы п кеткен жауыр екен (І.Жансүгіров, Әңгім.). 2. а у ы с. Жаралану, жарақаттану. «Қош» айтып айлы түнде ән жосылды, Әніне махаббаттың жел қосылды, Тұншығып*

түнде шолпы сылдырлары, Жарасы жас жүректің қатты о с ы л д ы (Х.Ерғалиев, Құрманғазы).

Ойының осылсын [осылғыр]! с ө й л. *Көп ойнап кеткен балаға айтылатын қатты сөз, кейіс. – О й ы н ы ң о с ы л с ы н, үсті-бастан сау тамтық жоқ, алым-жұлым боп, шық былай сүміреймей (С.Мұратбеков, Жабайы.). – Ойнамай о й ы н ы о с ы л с ы н оның, – деді мамам (Б.Сокпақбаев, Өзім тур.). – Ой, о й ы н ы ң о с ы л ғ ы р, алаңғасарланбай көзіңе қара (С.Жүнісов, Жапанда.).*

ОСЫЛАЙ ү с т. *Бұлай, өстіп. Таң атқанша о с ы л а й Бере берсе бұл дорба, Талай алтын жиям ғой, Ертең менен бай бар ма? (Абай, Тол. жин.). Өткенді о с ы л а й есіме түсіріп, досымның үй иесімен не жайында әңгімелескенім де аңғармаппын (Б.Қожабеков, Көкөтебе). Таң атады, күн батады, Ертең тағы о с ы л а й. Керуен өмір түн қатады, Өрттен, өрден шошымай (Д.Әбілев, Ой толқын.).*

ОСЫЛАЙША ү с т. *Бұлай етіп, осылай етіп. О с ы л а й ш а ой түйген Баһрам ауыз үйдегі самаурынды қораға шығарып, оған су құя бастады (Ә.Көшімов, Лашын.). О с ы л а й ш а, от ішінде, жалын ішінде үш күн, үш түн өтті (Ж.Саин, Жол үсті.). О с ы л а й ш а еңбектеп келе жатқанда алдымыздан әлдекімдердің дауысы естілді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). «Болмайды бір сынауға ойламасақ, Сұлуды шарғы сөзбен қозғамасақ. Бір ішік көрмей пішіп тігіп берсін, о с ы л а й ш а қыпалық ақыл жасап (Ә.Найманбаев, Шығ.).*

ОСЫЛТ= е т. *Тілгілеу, кескілеу. Өткір тырнақтарымен жүрегімді кан-қан етіп, о с ы л т а тырнап жатқандай (І.Есенберлин, Ғашықтар).*

ОСЫЛТУ *Осылт етістігінің қимыл атауы.*

ОСЫЛУ *Осылт етістігінің қимыл атауы.*

ОСЫНАУ е с і м. п о э т. **Осы.** Артық та болар ма екен-ау о с ы н а у зымыран жылдар ішінде Күн сайын сені жүз рет көрдім десем мен! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жанай о с ы н а у әнді алғаш рет кімнен, қалай естігенін ойлап тұрды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Басталған өшпес өзегі, Орыстың жомарт жерінен. О с ы н а у өрен өзенді, Көрмесем жылда зерігем (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

ОСЫНДА ү с т. *Қимылдың орнын, мекенін білдіретін мекендік үстеу. Бір туған ағайынды екі жігіт екі таптың мүддесін қорғайды – суреттің драмалығы да о с ы н д а (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Бағимаш әлгі әзірде о с ы н д а келіп, Қожақметтің тізесін шынтақтай отыра қалған (Д.Әбілев, Арман.). Ескіrmес күн өткен дәл о с ы н д а, Терең ой, қарта, дәптер бә-*

рі осында. Қайырып кейін қарай қалың шашын, Фурманов отырғандай тағы осында (Ж.Сыздықов, Асулар).

ОСЫНДАҒЫ ү с т. *Осы жердегі. О с ы н д а ғ ы* бар учитель болып Жаншаның атына өтініш жаздық (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ләйләнің жұбайы *о с ы н д а ғ ы* Свердлов атындағы колхоз председателінің орынбасары болып істейді екен (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз).

ОСЫНДАЙ с ы н. *Осы сияқты, осыған ұқсас. О с ы н д а й* сидаң жігіт елде мол-ақ, Бәрі де шаруаға келеді олақ. Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп, Бар өнері – қу борбай, сымпыс шолақ (Абай, Тол. жин.). Жүргенде қара шекпен әділдікпен, *О с ы н д а й* қатерлерден аман кеткен. Қалдырып кейінгіге мысалдарын, Сөйледім хикаясын бастан өткен (О.Шораяқов, Шайыр.). *О с ы н д а й* заман кез болды Ер дегенің ез болды, Қамқа, торғын бөз болды, Саф алтының жез болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ОСЫНДАЙДА ү с т. *Осы уақытта, осындай кезде деген мағынаны білдіретін мезгіл үстеу. Жүрек оты, жігер кереметі о с ы н д а й д а* танылса керек (Ұ.Бағаев, Жан сұлулығы). *О с ы н д а й д а* гүлденген әлем, жайнаған жазық дала, жарқыраған жаздың нұрлы сәулесі еске түседі (Б.Момышұлы, Офицер.). Сол күнгі Дағыстанның әдеті бар, Бір үлкен той қылады он екі айда, Кімнің жақсы екенін, кімнің мерген, Жиылған жұрт сөйлейді *о с ы н д а й д а* (Да-стандар).

ОСЫНДАЙША ү с т. *Осы тәрізді, осыған ұқсас. Бір хайуан шығып келеді. Кеудесі жылқы, басы адам, О с ы н д а й ш а* сүйегі (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ОСЫНША ү с т. *Осындай, осы деген мағынадағы мөлшер үстеу. О с ы н ш а* ақымақ болғаным: Көрінгенге қызықтым, Ғаділетті жүректің Әділетін бұзыппын (Абай, Тол. жин.). Полковниктің жау адамдарына *о с ы н ш а* қамқорлық жасауына таңғалып біз тұрмыз (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). *О с ы н ш а* қалың орманнан тіпті құстың да даусы естілмейді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Көрсең ғой, шіркін, бәрін де көзбен көрсең ғой, Жатыр-ау менің жазира далам өлшенбей. *О с ы н ш а* сазбен ынтызар қылған аймаққа Бір әсем дария керек-ақ екен дәл сендей (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ОСЫНШАЛЫҚ ү с т. *Осыншама, соншама. Жаназаға шақырмай, Құнанбай қылмысын кешпей, жылау зарына араластырмай келе жатқан о с ы н ш а л ы қ* қауым (М.Әуезов, Танд. шығ.). Араш дегенің *о с ы н ш а л ы қ* таптырмайтын нәрсе деп Рахым бұған дейін ойлаған жоқ еді (Б.Тілегенов, Көктем.). *О с ы н ш а л ы қ*

қуатты қайдан алдық. Әр тынысын уақыттың пайдаландық, Тандандырып әлемді құдіретпен, Арасындай ауылдың, айға бардық (Р.Өтегенов, Ақ шуақ). Жан дүниесінде жанар тау болып жанып жатқан махаббатын білдіре алмай, білдіргенді қойып, әлі күнге күлімдеген бетіне тіктеп қарай алмай, сандалған және өзін *о с ы н ш а л ы қ* қор, жігерсіз, жасық сезінді (О.Бөкеев, Ән салады.).

ОСЫНШАЛЫҚТЫ ү с т. *Осыншама, сондайлықты, соншалықты. О с ы н ш а л ы қ т ы* ақылды сөздің өзіне арналғанын, әрі түсінер деп айтылғанын сезініп, іштей өсіп қалды (Ж.Молдағалиев, Самал.). Оның *о с ы н ш а л ы қ т ы* келгіштеп, үйірсектеп кеткен себебін Ерденнің іші айқын сезді (Е.Мырзахметов, Медет). Мектеп бітіргеніне бір жыл толмай-ақ, өзінің *о с ы н ш а л ы қ т ы* қабілетін көрсете білу екінің бірінің қолынан келе бермейді («Лен. жас»).

ОСЫНШАМА ү с т. *Осы сияқты, осындай, соншама. О с ы н ш а м а* өте күрделі құрылысты аса шебер зергерлердің, құрылысшылардың өзі екі жылда бітіре алмас еді (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). *О с ы н ш а м а* тұнжыраудың себебін мен кейін ғана түсіндім (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Мен разымын қырыма, *О с ы н ш а м а* ең дарқан. Сондай еркін жырым да, Сондай жазық кең арқам (Қ.Бекхожин, Ардагер.).

ОСЫР = е т. қ а р а п. *Арттан жел шығару.*

Осырған сиырдай қылды [етті]. *Әбден ұялтты, масқаралады. Кешегі жаптым жала, жақтым күйеге салынған адамды барша кісі о с ы р ғ а н с и ы р д а й е т т і* (Ауызекі).

ОСЫРАҚ с ы н. *Арттан жел жібергіш (адам, мал). – «Дарақы үйдің иті о с ы р а қ»* деп сен-ақ желпілдеп тұрады екенсің, – деп, менің сыбағамды берген соң жарамсақтарға: – Атасының басы осы аулада көмілгендей топырлап қаңғырған иттер-ақ жатпайды екен! – деп амалсыз сынған болады (Қ.Ысқақ, Күреңсе.).

ОСЫРУ *Осыр етістігінің қимыл атауы.*

ОСЬ з а т. **1.** т е х. *Механизмдердің, машиналардың айналатын бөлшектерін ұстайтын өзек. О с ь т и ң* біліктен айырмашылығы – ол айналмалы қозғалыс тасымалдайды, тек иілуге ғана қарсы әсер етеді (ҚСЭ). Диск белгілі бұрыштық жылдамдықпен өзінің центрінен өтетін жазықтыққа перпендикуляр *о с ь т е н* айнала қозғалады (О.А.Жәутіков, Жоғары математика.). **2.** м а т. *Бағыты көрсетілген түзу сызық.* Сонымен қатар, Декарттың «Геометриясында» координат *о с ь т е р і н і ң* қызметі бірдей емес: тек бір ось сайланып алынады да, екіншісі қажеттілігіне орай тұрғызылады (А.Көбесов,

Математика.). Зырылдауық айналып тұрғанда ақырын түртіп қалсақ, бұрын вертикаль жасап айналып тұрған *о с ь* енді конус жасап бұрыла бастайды (Х. Әбішұлы, Халық астрон.).

Жер осі. *Жер тәулігіне бір айналым жасайды деп жорамалдайтын түзу сызық, басқаша айтқанда, жердің айналу осі. Бұл сызық полюстер деп аталатын жер бетіндегі қарама-қарсы нүктелерді қосады* (Физ. геогр. термин. мен ұғым. ор.-қаз. анықт. сөздігі).

ОСЫТІК *с ы н. м а т. Осі бар, осі белгіленген. Кесіндіні симметриялы екі бөлікке бөлетін сызықтар о с ь т і к* сызықтар деп аталады (Сызу).

Осытік күш. *м е т а л л у р г. Таужыныстар массивін бұзу кезінде оған құрал-саймандардың енуіне кедергі жасайтын күш.* Әдетте, *о с ь т і к к ү ш т і* – жанама (құрал-сайманның қозғалу траекториясына), қалыпты және бүйірлі деп үш құрамға бөледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОТ *з а т. 1. Ағаш, көмір, газ, мұнай т.б. түрлі материалдардың жарық пен аса күшті қызуды шығарып жанып, алаулаған жалыны. Көрік жоқ ойда-қырда шығып жүрсең, Естілмес құс, құрт даусы құлақ түрсең. Қақтанған, жамыла түсіп, о т маздатып, Көресің кемпір-шалды үйге кірсең* (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *а у ы с. Қиш-қуат, жігер, қайрат, қажыр.* Сәнжан көзінен ұшқындаған ызалы *о т т а р д ы* аңғарған Еркебұлан да үндемей қалды (Ә.Тарази, Құйрықты.). Жеңістер жатса шыңдалып, *о т* беріп өлеңдеріме (Қ.Бекхожин, Ақан Ақтаев). *О т* бердің, аға! Бойымнан Барады қашып сырқатым. Бөбегің құсап мойныңнан, Құшақтап алсын жыр-хатым! (Қ.Мүсірепов, Раушан).

Бетінен [бетінің, екі бетінен] оты шықты. *Қатты ұялды, қысылды. Ұялып, б е т і м н ің о т ы ш ы ғ ы н,* өліп барамын (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Құдай атты деген осы, *б е т і м н е н о т ы м ш ы ғ ы н,* бұрылмай біраз бөгеліп қалдым (О.Әубәкіров, Ұзын сөз.). Қыз дегбірі қайта қашып, *е к і б е т і н е н о т ы ш ы ғ а* қызарып сала берді (Сауыншы шамшырақ.).

Ғашық оты. *п о э т. Ынтызар, қызу сезім. Ғ а ш ы қ о т ы* жанады, жана берсін, Жұбайлардың жолдары бола берсін (Әндер жинағы).

Екі көзден от жанған. *Өткір, өжет, жалынды.* Бір бүкір ортасында сол қозғалмас, Жалынып еш адамға қолын созбас. Арық қара, кең маңдай, қыр мұрынды, *Е к і к ө з д е н о т ж а н ғ а н* не қылған жас (Абай, Тол. жин.).

Екі оттың арасында [ортасында] қалды. *Өштескен, бір-бірімен тіл табыса алмайтын екі жақтың арасында амалсыз бірге болған бейтарап жақтың, кісінің халі туралы айтылады.*

Е к і о т т ы ң а р а с ы н д а қ а л ғ а н Отарбай: – Жоғары шық, – деп жыбырлай бастады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). – Ең алдымен поляк шаруалары *е к і о т т ы ң о р т а с ы н д а қ а л м а с* үшін сізден көмек өтінемін, – деді комендант (Ж.Тілеков, От кешу). Қимайтын жанды қапа еттім, Жақындарымды жат еттім. *О р т а с ы н д а* ылғи *қ а л а м ы н*, Ербендеп жанған *е к і о т т ы ң* (Ж.Ерман, Өленд.).

Көзінен от жарқ етті. *Ашуланып қарады. Оның кө з і н е н ы з б а р л ы о т ж а р қ е т т і* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Көзінің [кеудесінің, жүрегінің] оты бар. *Жігерлі, қайратты.* – Сені біз өлтірмейміз, адам болсын деп ұйғардық, *к ө з і ң н і ң о т ы б а р* бала екенсің, – деді мұртты (А.Токмағамбетов, Ақмоншақ). Мен өз басым Жарылқасынның *к е у д е с і н і ң о т ы б а р*, адам деген атты айттайын жақсы жігіт («Лен. жас»).

Көзінің оты жарқ етті. *Қатты соққыдан көзінен ұшқын ұшты.* Ол кейін бұрыла беріп еді, дәл *к ө з і н і ң* алдынан *о т ж а р қ е т т і* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). О – о, сұмдық-ай, дәл сол мезетте *к ө з і м н і ң о т ы ж а р қ е т е* қалды (Т.Бердияров, Солдат.).

Көзі от шашты. *а) Өжеттеніп, өткірлене қарады.* Домбырашы Науша жігіттің қиықша қара *к ө з і о т ш а ш а д ы* (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Ол бір сәтке жалт етіп Қаражалға қараған кезде *к ө з і* жас адамша *о т ш а ш т ы* (Ә.Әлімжанов, Жаушы). *ә) Ашу-ыза төгіп, қаһарлана қарады.* Тұмсығы мен бастары, мойын жүндері қып-қызыл болған қасқырдың жасыл *к ө з д е р і о т ш а ш а д ы* (М.Әуезов, Қараш.). Қызығып, *к ө з* алартып қараушыға, *О т ш а ш ы п*, найза ұсынған түсің бар ма? Көкпенбек қару киіп, қарсы ұмтылып, «Алаш» деп киіп-жарған пішін бар ма? (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Нәр төгіп дөңес біткен қабағынан, *О т ш а ш қ а н* ала *к ө з д і ң* жанарынан, Долдана доңыз дене діріл қағып, Сорғалап езуінен ағарып қан (С.Омаров, Сәукен).

Көкірегіңде [кеудесінде] оты бар. *Саналы, ойлы.* Ездің басы қаңғырсын, ердің көңлі, Жанғырсын деп ойладым айтқан сайын. *К ө к і р е г і н д е о т ы б а р* ойлы адамға Бұл сөзімнің суреті тұрар дайын (Абай, Тол. жин.). Сондай кезде туысың, Досың қайда! *К е у д е с і н д е о т ы б а р* қосылмай ма?! Қаның қыз-қыз қайнайды, Қысады ашу... істеледі ерлік те осындайда! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Көкірегіне [жүрегіне] от тастады. *Ішін жандырды, қызықтырды, құмарын арттырды.* Шарқұрып ой мен қырды аралады, Мақашты іздеп

шанты даладағы, Жігіттің *көкірегіне от тастады*, Жас төгіп, сүйген жардың қарағаны (С.Омаров, Сәукен). Бетіңнен бір сүйсем мен сенің *жүрегіңе* де, өз жүрегімеде сөнбейтін *от тастайтын* едім ғой (Ә.Әбішев, Найзағай).

Қазаны оттан түспейді. *Қонақжай, аққоңыл, кең.*

Қайғы оты. *бейн. Қасірет, күйік. Қайғы* оты асты күшімнен, Қызықты күнім қалмады. Әбішті көрген түсімнен Сағыныш зарын білдірмей, Жүруші едім ішімнен (Абай, Тол. жин.).

Махаббат оты. *п.э.т. Бойды билеп, ерікті жаулап алатын жалынды сезім, ер адамның әйелге немесе әйел адамның ер адамға деген қатты құштарлығы, сүйіспеншілігі.* Не тәтті бұл дүниеде сүйген тәтті, *Отына махаббаттың* күйген тәтті. Кезігіп оңашада қалқатаймен, Көңілге ортақ сырды түйген тәтті (Қара өлең).

От ала келгендей. *Өте асығыс жүрген адамға айтылады. От ала келгендей,* құдасы ертең қайта жүрем деуі де сол болса керек (С.Жүнісов, Жапанда.). *От ала келгендей,* ол асығыс тұрып, кетуге айналды («Лен. жас»).

От алғалы тұр. *Бәле іздеуге, бүлдіруге дайын тұр.* Ой, ол ұрымен ұстасып қайтесің. Ол ұры *от алғалы тұрған* қара мылтық емес пе (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

От алып ораққа түсті. *Ештеңеден тайынбады.* Омар енді көптің талқысын көрген соң, қайтерін білмей, *от алып ораққа түспесі* бар а? (С.Торайғыров, Шығ.).

От ауызды [от ауызды, орақ тісті]. *Өткір тілді, ділмар, шешен.* *От ауызды* қартпен болыстар айтыса алмады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Сайысқа атақты батырлар түсіп, Қыпшақтың *от ауызды, орақ тісті*, қарға бойлы Қазтуған жырауы мен Арғының ақсаңлақ жүйрігі, сексеннен асып кеткен Ақжал бидің әкесі Қотан жырау айтыспақшы (І.Есенберлин, Алмас.). Кеминенің ойға тапқыр, сөзге мерген, *от ауызды, орақ тісті* шешендігіне сабақтас жолдастары қатты қызығатын («Қаз. әдеб.»).

От басты [басып алды]. *Жаңсақ кетті, жаңылды.* Уа, ағайын, орталарыңда ойнақтап жүрген лаң едім, аңдаусызда *от бастым* (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Қызу қанды Саржан абайсызда *от басып алғанын* түсінді (І.Есенберлин, Шығ.).

От берді [қойды, салды]. а) *Желік берді, өшіктірді.* Мыналар шығуға айналғанда Шынжыр тағы бір *от берді* (Д.Әбілев, Арман.).

Білтелі қара қолында, Шақпақтан оған; *от беріп*, Жолында жатыр бір адам, Қазақ жеткен жолбарысым (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). ә) *Жігер берді, рухтандырды.* Нұрлы дүние, *от бердің* сен, Көкірігімде мәңгі лаулар, Бердің қуат, бір сілкінсем, Арқама орнар асқар таулар (Қ.Аманжолов, Таңд.).

От боп жанды [күйді]. *Ғашық болды, дымы құрып, не істерін білмеді.* Көз алмай қайғы басты тағы ханды, Елжіреп іші-бауыры *от боп жанды*. Қарайды құр телміріп сипатына, Атырды осыменен тағы таңды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Мүз жүрегім май сықылды Еріп, *от боп күйді* жан (Абай, Тол. жин.).

От еді. *Барынша әділ, қатал деген мағынада.* *От еді* ол кезде елдің әдет-ғұрпы, Әркімнің түзу болса ниет, құлқы. Түскен жанған отқа жанбаушы еді. Ет, кірпік, қас, шаш, сақал, мұрты (Т.Ізтілеуов, Сұлу қыз).

От жағып, күл шығарды [су тасыды]. *Тынбады, үй ішінің тіршілігімен айналысты.* Жоқ, шырағым, айта көрме. *От жағып, күл шығарып* жүрсін дейсің ғой. Бола қоймас оның. Он екі жыл от жағып, су тасығаным да жетеді (С.Шаймерденов, Өмір нұры).

От жақты. *Үйді жылыту, тамақ пісіру үшін қи, көмір, ағашпен пешті тұтатты.* *От жағып*, ыстап еді түтін салып, Екі ат үркіп жөнелді үзіп алып. Түлкі құрсын, айырылып көлігінен, Сандалды екі бала жаяу қалып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұдан бұрын бұл алқапқа, Ел қонып, *от жақпаған*. Егін егіп, еш уақытта, Ешкім нәрін татпаған (Б.Аманшин, Өлең.).

От жүрек. а) *Еш нәрседен қорықпайтын, батыл.* Әттең, *от жүрек*, алғыр ойлы, көреген әке, ел басын толық қоса алмай кетті (І.Есенберлин, Алмас.). ә) *Ынтызарлық.* Төндіріп тас төбеден түнегіңді, Көп болса бозартарсың гүл өнімді, Ал бірақ Алматымды сүйетұғын Суыта алмайсың *от жүрегімді* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

От кешті. *Соғысқа барды, қан майданда болды.* Көп күндерің бар екен, Азап көрген, *от кешкен*, Қан майданда, жан әкем, Сол қолыңды оқ тескен (А.Бақтыгереева, Өрімтал).

От кешіп, мұз төсенді. *Өмірдің ащы-тұщысын көп көрді, азап шекті, қорлық көрді.* Талайдың малын бақтым, Талайдың тасын шантым, *От кештім, мұз төсендім* (Ә.Тәжібаев, Өлең.).

Откиіз. *этн. Киіз үйдің төрінен от басына дейін жететін сырмақ, әшекейлі киіз.* *От киіз* бір жақ шеті бүріле тігілген киіз, кейде оны «төр киіз» деп те атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

От көзді. *Жанары өткір, айбатты.* Екі иығына екі кісі мінгендей, денелі, үлкен *о т к ө з д і*, гүрілдеген зор дауысты, мейлінше айбатты жігіт (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Отқа бір, суға бір салды. *Ыстығына күйдірді, суығына тоңдырды; азап шектірді.* Жон деген өлке мені *о т қ а б і р, с у ғ а б і р с а л ы п* қинап жүрсе де, мен мұны сонша жақсы көріп алдым (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Отқа итерді. *Пәлеге тұртпектеді.* Асан біле тұра, Жанаиды *о т қ а и т е р д і* (Ауызекі).

Отқа күйіп, суға батуға бар. *Неңдей қиыншылық болса да көнуге, жанын пида етуге дайын.* Ақжол би Жәнібек пен Керей үшін *о т қ а к ү й і п, с у ғ а б а т у ғ а б а р* (І.Есенберлин, Алмас.).

Отқа күймейтін, суға батпайтын [отқа салса жанбайды, суға салса батпайды]. *Жаны сірі, мықты.* *О т қ а к ү й м е й т і н, с у ғ а б а т п а й т ы н* Аба, бұл құлаудан да еш жеріне жарақат түсірмеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *О т қ а с а л с а ж а н б а й д ы, с у ғ а с а л с а б а т п а й д ы*, жаман Бектен де бұндай пысық үл туды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Отқа қақтанды. *с ө й л.* *Қыздырынды, жылынды.* Шіркін, мына *о т қ а қ а қ т а н а р м а* еді? – деп қояды Байжекең (Ғ.Мүсірепов, Таңд.).

Отқа қарап қалды. *Кедейлену, шаруасы күйреу мағынасында (ішерге ас таппады, ашықты).* Біздің үй қатарласа сіңірі шыққан кедейлер, жетім-жесірлер қолындағы азын-аулақ малдарын қыста сойып жеп, *о т қ а қ а р а п қ а л д ы* (С.Омаров, Дала қызы). – Не жазығым бар? *О т қ а қ а р а п қ а л ғ а н ы м ы з* ба? – деді зарлаған әйел (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Отқа май құйды. *Дау-дамайды өршіте түсті, жел берді.* Темір аға! Салғаннан ашық айтайын, менің екі басты бір-ақ түрлі жауым бар, солардың *о т ы н а м а й қ ү й м а й* ашық айтуыңызды өтінемін (Ә.Әбішев, Жас түлектер). – Жоқ! – деп, Қабан жырау үзілді-кесілді қарсылық жасады. – Қазақ пен қазақтың шабысуын қолдамаймын! *О т қ а м а й қ ү й м а й ы қ* («Жұлдыз»).

Отқа май құю. *э т н.* *Дәстүрлі қазақ қоғамында күйеу қалыңдығын алып қайтуға барғанда қайын атасының үйінде, ал жаңа түскен келін қайын атасының үйіне келгенде ошақтағы отқа май салу түрінде От анаға, Май анаға бағышталып орындалатын ырым.* Қазақ атаулыға тән түсінікті құбылыс аруақ қону, әулие аралау, әулиелерге, перілерге сиыну, келін түскенде *о т қ а м а й қ ү ю*, отпен аластау, су пайғам-

бары Сүлейменге сену және т.б. ұғымдар синкреттік діни сенімге байланысты қалыптасқан (Қаз. әдет-ғұрып.).

Отқа май салар. *э т н.* *Отқа май құйғанда жасалатын кәде.* Шор жұртының көрі ертектілері қыстың ұзақ түндерінде домбырамен қосылып, тыңдаушыларға ескі ертегілерді қалайша айтатындығы және қазақ жұртындағы жаңа түскен келіншектерге жасайтын «шашу» беташар, *о т қ а м а й с а л а р* сияқты ырымдары жанды сүгірет түрінде көрсетіліп өтті (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Отқа оралып, суға сүрінбе! *Пәле-жаладан аулақ бол деген тілек.*

Отқа оранды. *Өртенді, өрт шалды.* Аман қапты батыр арман, *О т қ а о р а н ғ а н* Отырардан Қашып шыққан сол баяғы баладан Бұл күндері санатты ұрпақ тараған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Отқа салды. *Азап тартқызды, қинады, қиыншылық көрсетті.* Есітіп осы сөзді болдым қайран, Бұл қызға көзім түсті, дедім қайдан. Қарғадым білгенімше ата-анасын, Баласын *о т қ а с а л ы п*, еткен ойран («Айқап»). Көндім ғой, жаным! Көндім енді. Сен үшін жанымды *о т қ а с а л д ы м* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кіршіксіз таза Зейнепті көре-біле тұрып, *о т қ а с а л у ғ а*, өлімге басын байлауға мен шыдай алмаймын (М.Дулатов, Шығ.).

Отқа табынды [шоқынды]. *к ө н е.* *Отты пір тұтып, соган сиынды.* Сөйтсе де бұрыннан бақсы-балгерге инанып, *о т қ а*, шыраққа *т а б ы н а т ы н* әдеттерімен исламға тез түсініп кете алмапты (Абай, Тол. жин.). Моңғол халқының *о т қ а т а б ы н а т ы н* кездегі діни түсінігі бойынша неғұрлым құруға тиісті (І.Есенберлин, Алмас.).

Отқа төзімділік. *қ ұ р.* *Құрылыс конструкцияларының пайдалануға қажетті сапасынан айырылмай отқа төзу қабілеті.* Ғимараттар мен құрылыстардың *о т қ а т ө з і м д і л і к* қабілеті құрылыс нормасы бойынша 5 дәрежеге бөлінеді (ҚСЭ).

Отқа төзімді материалдар. *қ ұ р.* *Отқа төзімділік қасиеті бар заттардан жасалған материалдар мен бұйымдардың жалты атауы.* *О т қ а т ө з і м д і м а т е р и а л д а р* даярлау үшін шикізаттар алдын ала өңдеулерден өткізіледі де шала өнім алу үшін күйдіріледі, ұнтақталады (ҚСЭ).

Отқа түсті. *Біреу үшін азаптанды, жанын пида етті.* Бәшір «бауырым» деп келіп *о т қ а т ү с к е н* ағасын аяды (Қ.Салғарин, Сол бір

күн.). – Ай, қарағым-ай, ата-ана баласы үшін *отқа тусу* ғе бар ғой, – деп қарт үнсіз қалды («Лен. жас»).

Отқа шақыру. *этн. Босанған әйелді туыс жақындары мен көрші-қолаңдары сыйлап шақырып беретін сыйлы ас. Отқа шақыру* – абысындары жас келінмен дәмдес болуынан басталатын аралас-кұраластықтың дәстүрлі нормалары (А.Жүнісов, Бабалар.).

От ортасы. *Қырғын соғыс, кескілескен ұрыс. Олар от ортасына* оралмады, редакцияға қайтпады (От ортасы.).

От орнындай. *Аумақты, көлемді деген мағынада. От орнындай* аумағы, Бекең қарттың күрегі. Ауыз үйде ілулі Көптен бері тұр еді (Ғ.Орманов, Өлең.). Басқан ізін қарасаң, Көрінеді *оттың орнындай*. Аузы үлкен ошақтай, Азу тісі пышақтай (Алпамыс.).

Отпен аластау. *этн. Тіл-көз тиіп ауырған адамды отпен ұш қайтара басынан айналдырып ұшықтау. Ұсақ-түйек, жеңіл-желпі ауруларды үшкіру, ұшықтау, қақтыру, көшіру, отпен аластау, шақыру (қарақұрт шақыру) арқылы да емдейтін болған (Қаз. әдет-ғұрып.).*

Отпен бұрғылау. *к.е.н. Ракета тектес арнаулы шілтерден дыбыс жылдамдығынан жоғары жылдамдықпен атқып шыққан жоғары температурадағы жанған газдың ағысын пайдаланып бұрғылау.*

Отпен қопару. *к.е.н. Қопарғыш заттардың зарядын от жүргізгіш жіп немесе капсуль-детонатор арқылы құрылыста, тау-кен ісінде, гидротехникалық жұмыстарда т.б. қолданылатын біртіндеп қопару тәсілі. Отпен қопару* тәсілі қарапайым, арнаулы аппараттар мен ток көздерін қажет етпейді әрі арзан (ҚСЭ).

Отпен ойнады. *Қауіп-қатерге ұрынды, соқтықты. Жас едім отпен ойнаған, Жас едім тереңге бойлаған. Жас едік қызыққа тоймаған, Ертенді кім онда ойлаған (Ә.Тәжібаев, Кеше.). Кеңес үкіметінің отпен ойнап отырғаны әмбеге аян болды (М.Шоқай, Танд. шығ.).*

Отпен шарпу. *Бір нәрсенің (матаның, терінің) сыртқы, түкті қабатын отпен күйдіру, тазалау, ұйту.*

От сабау. *этн. Біреудің отының басына (үйіне) келіп жанжал шығару, ұрсып, жеку арқылы айтқанын орындату.*

От салды [жақты, тастады, тұтатты, шығарды]. *Бірді-бірге айдап салды, шағыстырды, араздастырды. Ағайын арасында аз үйлі керей болғанмен, Айнабай деген бірді-бірге соғып, екі*

елдің арасына *отсалып* тұтандырып жүретін бір қызыл көз пәле (Б.Майлин, Шығ.). Сөйтіп, екеуінің арасына *от жағалық* деседі қырық уәзір (Қаз. ертег.). Ол Шоқан мен Шыңғыстың арасына *от тастап* кетті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ол төбелеске Мұқаш айыпты емес, өшіретте тұрғанда *от тастаған* Майасар болатын (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). – Бұны істеген Қанаш болмас, арамызға *оттың аты* қалы жүрген басқа біреу болар, – деп Шыңғыс бойына жолатқысы келмеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жуандардың өз арасынан *отшығармақ* болатын (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Оттан алып, суға салып. *Бұл жерде немқұрайды дайындалған тамақ туралы айтылып тұр. Қайбір ондыратын еді, оттан алып, суға салып* әкеле салған, шикілі-пысылы бір нәрсе (Ауызекі).

От шықты. *Бүлік, жанжал пайда болды. Жуандардың өз арасынан отшығармақ болатын, бірақ тобықтының қу мен сұмы ұтылғанын енді білді (М.Әуезов, Танд. шығ.). Отшығып* ойын сөзден, о басында, Жарық болды бір-біреуді абайламақ. Сөз бастап сөгіп едің бұрында да. Ойламай: Болар-ау – деп, – көңіл қалмақ (Айтыс).

Оты бетіне атып [шығып] тұр. *Аққоңіл, құлтырып тұр. – Ау, оның Әлібидің кіші қызы болды ғой? – Сол айналайын ауыл қызы боп, сызылып жатпайды. Оты бетіне шығып,* жарқылдап *тыңған* бала (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Отымен кіріп, күлімен [күлмен] шықты. *к.ө.н.е. а) Есікте жүрді, күң болды. Тоқал, жалшы дегендер отпен кіріп, күлмен шығатын* еді-ау? – деді Мақаш (Ғ.Мұстафин, Дауылда.). Ата-бабасымен *отымен кіріп, күлімен шыққандар* еді, – деп Дәркембай тағы мұңға кетті (М.Әуезов, Абай жолы). *ә) Бар ұй бейнетін, түз бейнетін арқалады; бар ауыртпалықты көтерді. Төрт жыл бойы күйеуінің үйінде күң орнына отымен кіріп, күлімен шықты* (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Әйелдері Малжан байдың *отымен кіріп, күлімен шығып,* жаз бойы малайлықта жүреді (С.Жүнісов, Жапанда.).

Отымның алды, суымның тұнығы. *Тұңғыш, алғашқы перзент. Жұмабай деген бала тұла бойым тұңғышым еді, – дейді ол сырласып отырып, – отымның алды, суымның тұнығы* еді (С.Мұқанов, Өмір мектебі). – *Отымның алды, суымның тұнығы* едің, өмі-

рі қасымнан ұзап шыққан емессің, сағынам ғой сені, – деді Айнаш шешей («Лен. жас»).

Отына күйді. *Азабына түсті, қиналды.* Та-лай шабуылда қаза көрген, азап шеккен талай кедей жылқышы, нелер сіңірі шыққан кедейдің «сойыл соғар» деп атанып, Оразбайдың *о т ы н а к ү й і н* жатқан мұңын Абай айтып кетті (М.Әуезов, Абай жолы).

Отын өшірді. *Ошағын ойрандап, берекесін кетірді; жігерін құм қылды.* Тентіреп тауда ұдайы, таста қаңғып, *О т ы ө ш к е н*, бойында жоқ жас құмарлық. Басар жер, барар тауы – Бурабай боп, Бейшара бағып өткен басты мал қып (І.Жансүгіров, Шығ.).

Отын тұтатты [жақты, үрледі]. *Бір нәрсенің алғашқы бастамасы болды.* – Ел едік тыныш жатқан тату-тәтті, Желігіп өңкей кірме, *о т т ұ т а т т ы*, Айтыңдар пәтуасын ара ағайын, Болмайық жат-жалаға жаманатты (С.Омаров, Өлең.). Менімше, бұл поэзияның қазақ әдебиетінде *о т ы н* алғашқы *т ұ т а т қ а н* өлең – Сәкеннің «Жолдастары» мен «Жас қазақ марсельезасы» деген өлеңдері (С.Мұқанов, Шығ.). Біреудің *о т ы н ү р л е д і м*, Өз отымды жақпадым, Сонда дағы оңбадым (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Отының басы ойнақты болсын, қораңның іші торпақты болсын! *а л ғ. Отбасың балашағалы, қораң төлді болсын деген мағынадағы тілек-бата.*

Оты өре жанбайды. *Ілгері баспайды, жолы болмайды, өрісі кеңеймейді деген мағынада.* Араз болса ағайын *о т ы ө р е ж а н б а й д ы* (Мақал).

Оты өшпеді. *Аты ұмытылмады, шаңырағы иесіз қалмады.* Сол ұлдарының *о т ы ө ш п е й*, осы мекенде Мұқаны үй болып отырғанына ана қуанышты (Б.Қожабеков, Көктөбе).

Оты тұтанбаған [жанбаған]. а) *Үйленіп, үйлі-баранды болып, шаңырақ көтермеген.* ә) *Ісі ілгері баспаған, талабы кері кеткен.*

Өзегіне от түсті. *Қызғаныш, күдік кірді, күйіп жанды.* Сенер-сенбес күймен елегізген Кәмештің *ө з е г і н е о т т ұ с к е н д е й* боп, іші-бауыры қалтырай береді (С.Ғаббасов, Ана).

ОТ² з а т. *Малға азық боларлық шөп.* Ол кезде елде мал аздықтан ғой деймін, ауыл төңірегі қазіргідей шақырайып жатпайды, көкмайса *о т* болады (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.). Ойдың *о т ы* болмай, қойы қысты көтеремдей арықтап бара жатқан соң биік жотаға шығып кеткен (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Біз Ақжан

ойпатын бетке ұстап, *о т ы* қалың белеңге келіп жайғастық (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

Отқа жіберді [қойды]. *Жайылымға жіберді.* Атын тұсап, *о т қ а ж і б е р г е н* Құрманғазы көңілінде туған күй әуенімен әуре (А.Сатаев, Дала.). Қадау дереу құланы тұсап, *о т қ а ж і б е р д і* (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Махамбет өз үйіне жақындағанда, атын тұсап *о т қ а қ о й д ы* (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Оттан қалды. *Шөп жей алмады, жайылмады.* Жамандатқа ұшыраған мал дереу *о т т а н қ а л а д ы д а*, ішін соғып қырылдай бастайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Оты қанды. *Жайылып болды, тойынды.* *О т ы қ а н ғ а н* торпақтары түскі жусауына бой ұрып, ауылға қарай шалқыды (С.Бегалин, Уақыт.). Бетімен жіберілген қойдың *о т ы қ а н б а й д ы* («Лен. жас»).

Оты қашты. *Жердің шөбі таусылды.* Ол жылқыны совхоз жеріне жаюға рұқсат сұрапты, өзге жер тозды, *о т ы қ а ш т ы* депті (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Шөбі сирек, *о т ы қ а ш қ а н* жайылымдарды пайдалану жөнінде басқа түлік малдардан қойға тең келетіні жоқ (М.Ермеков, Қазақст.).

Отын оттап, суын ішті [су сулады]. *Біреудің жерін мекендеді; бас паналады, арқа сүйеп күнелтті.* Кәне, Еріш мырза, Торғайдың *о т ы н о т т а п, с у ы н і ш у і н* жетті. Жаның барда иманыңды үйір ... (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Мен болсам осы жерде тудым, өстім, ел қатарлы *о т ы н о т т а п, с у ы н і ш т і м* (Бал дәурен). Бақса, мұныкі, әйтеуір, *о т о т т а п, с у с у л а ғ а н ы н а* мәз, төрт аяқты жануардан айырмасы шамалы құрдым тірлік екен (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ОТА¹ = е т. **1.** *Дәнді-дақылды, жеміс-жидекті арам шөптерден тазарту, арылту.* Қыз дереу Мәжит *о т а н* келе жатқан жүйектің қарсы бетіне барып та қалған екен (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Егіннің ішіндегі арам шөбін *о т а н*, оны қара бидай, сабақ шығарғанға дейін бітіреді (Н.Шоқанов, Топырақ.). Қант егісін «қызылша» деп атайды. Арам шөбін өсірмейді, *о т а й д ы*. Көшеттерін қолмен баптап, реттеп, Көгендеген қозыдай ғыш матайды (А.Байтуғанов, Солдат.). **2.** а у ы с. *Қырып жою, жоқ қылу, құрту.* Өлеңім жүрек жанып, саған ортақ, Күні жоқ жан жүректің болған қорқақ. Батыр бол, Майдандас та, жауды *о т а!* Қайрат қыл, үлгі алатын кейінгі ұрпақ (Пернедегі терме.). Ол шалғынды емес, іріп-шіріп, семіп-сөнген ескі дүниенің тамырын *о т а й д ы* (С.Мәуленов, Үркер.).

ОТА² = е. т. с. өй. л. *Сыртқы жара, ісік ауруларын пышақ жұмсап емдеу.* 1999 жылы тамыз айына қарай талантты тарланның жүрегіне дереу *о т а* жасау керек екенін ескертеді. Алайда аптап ыстық ота жасауға ешқандай мүмкіндік бермей қояды («Алтын Орда»).

ОТАҒАСЫ з. а. т. **1.** *Шаңырақтың иесі, әке; беделді, жасы үлкен ер кісі. О т а ғ а с ы, балақай* – Бәрі де айғай, алақай. Бәрі ордаға ағылды. Шарбат, шарап, бал, сыра, Сырнай, керней, домбыра, Дабыл даң-дүң қағылды (М.Жұмабаев, Шығ.). Екі *о т а ғ а с ы* түтіліп, омыраулап кіріп келді де, қыздарын қолынан сүйреп алды да шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). [...] туыскандардың, ағайынның, ауылдың, ұлылы-кішілі аталардың арасынан шыққан дау-жанжалды бітістіріп, төрелік айтып отыратын төрешілер яғни *о т а ғ а с ы*, қосағасы, ауылағасы, елағасы дейтіндер. Осылардың ішінде үкімінің заңды күші бар, кесіп айтатындары билер саналады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы.). **2.** э. т. н. *Үй иесі, жасы үлкен ер адамды құрмет тұту мағынасында зайыбы тартатын айтылатын қаратпа атауыш.* Сөйткенше қылаң атты жетіп келді, Еңкейіп күлімсіреп сәлем берді: – Мұншама кімді қарғап *о т а ғ а с ы*, Жатырсыз, жаңғырықтырып қара жерді? (Н.Ахметбеков, Амангелді.).

ОТАЙ = е. т. *Жердің шөбі қаулап шығу, молаю, құнарлану.* Егерде сол қадарлы жаусаң жерге, Су берсең шөлдеп тұрған егіндерге, Көк шығып, жер *о т а й ы н*, егін өсіп, Қандай зор тиер еді пайдаң елге (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жер *о т а й ы н*, отар даласына көк жусан қаптап шығып келе жатқан (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Күзге қарай жері *о т а й ғ а н*, бұл жерлерде қар жұқа, қысы ызғарсыз, жылқы қыстауына іздесе таптырмайтын қоныс (Ж.Орманбаев, Қос басшы). Жер *о т а й м а ғ а н* суық кез болғандықтан, көліктері қажып, тез арықтайды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ОТАЙТ = е. т. *Шөпті қаулату, молайту.* Бұлар көктемде қаулап өсіп, шөл жерлерді шабындық тәріздендіріп *о т а й т ы н* жібереді (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

ОТАЙТУ *Отайт етістігінің қимыл атауы.*

ОТАҚ з. а. т. **1.** *Егін арасына шыққан арам шөпті құрту шарасы.* Бірінші *о т а қ* – күрішті баптау жұмысының негізі (Ы.Жақаев, Менің бақытым). *О т а ғ ы н* орындап, кейбіреу қайта бастады (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Қазылып жатыр құдық «Көктөбеден», Егістен аулағырақ, шет төбеден. Өзімнің ойымдағы жұмыс та сол. *О т а қ қ а* адам бөлу көктегеннен (Айтыс). **2.** с. өй. л. *Егін арасына шыққан арам шөп.* Тың

жерге егілген, *о т а қ* шықпаған, күріші жақсы өскен жерді айрықша күтеміз (Тербеледі тың дала). Болмай ма жазсаң барып, көріп түрін, Тарысын *о т а қ* басқан Ибагүлдің, Күріші Кеңкуатов, Тәжбеновың, Шиіңнің көтермей тұр «артқан жүгін» (Айтыс).

ОТАҚТА = е. т. *Арам шөпті құрту, жұту.* Бұл звено егінін екінші рет кеше *о т а қ т а ғ а н* (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Зұлфия бір топ қызымен мақтасын *о т а қ т а н* жатыр екен (Т.Нұрғазин, Адам.).

ОТАҚТАЛ = е. т. с. өй. л. *Жұлыну, құртылу.*

ОТАҚТАУ *Отақта етістігінің қимыл атауы.*

ОТАҚШЫ з. а. т. *Егінді арам шөптен тазартушы, отаққа қатысушы.* Колхоз *о т а қ ш ы л а р ы* жұмыстан қайта бастаған (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Сушы да, *о т а қ ш ы* да, тыңайтқыш беретін де өздері (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). Майдаш бір топ *о т а қ ш ы л а р д ы* басқарады (М.Гумеров, Хазірет.).

ОТАЛ¹ = е. т. **1.** *Тазартылу, жұтыну, арылту.* Орман шаруашылықтары *о т а л ғ а н* ағаштарының орнын толтырып алса да аз болмас (С.Ақтаев, Дала.). **2.** а. у. ы. с. *Қырылып-жойылу, құртылу.* Қырқыншы жылдар қырғыны, Еділді қанды сел етті, *О т а л ы н* жатты қыр гүлі, Отаны күйген себепті (Х.Ерғалиев, Күн күмбез).

ОТАЛ² = е. т. *Мотордың жанармайды тұтату негізінде іске қосылуы.* Әшір кабинаға қайта кіріп, стартерді басып көріп еді, мотор біраз үілдеп, ызылдап барды да, пар-пар етіп *о т а л ы н* кетті (М.Мақатаев, Шығ.).

ОТАЛДЫР = е. т. *Жанармайды тұтату негізінде техника моторын іске қостыру.* Ұйқыдан өліп барам, таң атып кетер, үйге барып бір-ақ дем алайын, – деп, машинасына отырып *о т а л д ы р а* бастады (М.Мақатаев, Шығ.). – Түр! Анау трәктірді *о т а л д ы р!* – деді. Әйтпесе жіліншігіңді мына балтамен шабақтап отырып отқа жағамын! – деді (Қ.Ысқақ, Күреңсе). Тез машинаны *о т а л д ы р ы н*, бес-алты шақырымдай жердегі станцияға әкеп салдым (М.Мағауин, Өмір жыры).

ОТАЛДЫРҒЫШ: *оталдырғыш құрам. Оқ-дәріні, қатты ракета отынын, пиротехникалық құралдарды оталдыратын қоспа. О т а л д ы р ғ ы ш қ ы р а м ы ң* жандыру әсері оның жану температурасы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым күштірек болады (ҚСЭ).

ОТАЛДЫРУ *Оталдыр етістігінің қимыл атауы.*

ОТАЛУ¹ *Отал етістігінің қимыл атауы; іске қосылу.* Зияш машинаның *о т а л у ы н* күтуде (М.Мақатаев, Шығ.).// т. е. х. *Ауа қоспалары-*

ның сұйық (немесе қатты заттардың) буымен оталғыштық қасиеті. *От алу* кезінде заттың өзі жанбайды, оны қоршаған ауа қоспасы мен буы жанады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОТАЛУ² *Отал етістігінің қимыл атауы; тазартылу, жұлыну.* Халық санының өсуі ормандардың *от алуын* а себепші болды (С.Ысқақов, Табиғат.).

ОТАМАЛЫ¹ *з а т. э т н. Көктемнің бас кезіндегі ауа райының ең жайсыз мерзімі.* Жазға салымның ең жайсыз кезін өнеугүні әжесі «*от амалы*» деп атап еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *От амалы* көкек айының он бірінде кіріп, он жетісінде шығады, желсіз, борансыз өтпейді, қыстың ең соңғы зәрі сонда (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Төлеу жылдам киініп тысқа шыққанда, *от амалының* ұзақ сонар жауатын нөсері әлі де өршелене төгіп тұр еді («Лен. жас»).

ОТАМАЛЫ² *с ы н. Арам шөбін отауды қажет ететін, оталуға тиісті, оталатын.* Бұршақ егісіне алғы дақыл болатын *от амалы* егіс себілетін жерге жергілікті тыңайтқыш енгізу қажет (К.Боранғазиев, Жем. шөп.).

Отамалы дақылдар. *е г і н ш а р. Егіншілік жүіесінде кең қатарлы немесе шаршы-цялы әдіспен егілетін өсімдіктер.* *От амалы дақылы* *да р г а* қант қызылшасы, жүгері, күнбағыс, мақта, тамыр-жемісті жемдік өсімдіктер, картоп, темекі, овощ өсімдіктерінің көптеген түрі жатады (ҚСЭ). *От амалы дақылы* ретінде картоп алқапты арам шөптерден тазартады (Б.Шағыров, Картоп.).

ОТАМАН *з а т. к ө н е. Орта ғасырларда белгілі бір топтың басшысы; атаман.*

ОТАН [ар. وطن] *з а т. 1. Адамның туып-өскен жері, атамекені, өзі азаматы болып табылатын елі.* *От а н* бірлігі, *От а н* сүю сезімі, әлеуметшілік міндеті секілді бүтін мемлекетке керек сезімдерді менмендік, бәсекелік, ерегіс секілді аламандықтың жеңгенін ел арасынан жиналған ескі сөздер анықтап көрсетіп жүр (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). *От а н ы м ы з д ы* сақтауға, Ақиқатты жақтауға, Біз де басты көтерсек, Қала бермей таптауда (С.Торайғыров, Алаш ұраны.). *От а н ы м,* сөз бер, тыңнан маған! Алдында тұрған туған балаң. Арым бар таза кір қонбаған, Жаным бар жарқын жырға арнаған (З.Шүкіров, Арал толқын.). **2. а у ы с. Үй іші, отбасы, үйелмен.** Күнзия бір үйдің кенжесі еді, бір *от а н ы н ы* еркесі еді (З.Шүкіров, Ізгілік.). Бұл жолдасы адам болып, бір *от а н ғ а* иелік етіп отыр (О.Сәрсенбаев, Жиде.). – Өстіп жүріп біреудің *от а н ы н* бұзармын, бармаймын, – деді ол (Ш.Шалқаров, Серіккөл.). **3. а у ы с.**

Жаңалықтар ашылған, өнертабыстар дүниеге келген жер.

Отанға опасыздық. *з а н. Мемлекеттің тәуелсіздігіне, территориясының тұтастығына залал келтіру сияқты қасақана жасалған қылмыстардың бір түрі.* *От а н ғ а о п а с ы з д ы қ* жасағандар заң бойынша қатаң жазаланады (ҚСЭ).

Отан қылды. *Мекендеді, жаз жайлап, қыс қыстады.* Шежіреден оқындар, Көбі ауқым Шуға ауды, *От а н қ ы л ы п* тұрғалы (Қазанған Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Отан соғысы. *Отан үшін болатын әділетті соғыс.* Ол *От а н с о ғ ы с ы н ы*ң майданында екі аяғынан айырылды (Ж.Исмағұлов, Адам.). Әкем *От а н с о ғ ы с ы н ы*ң батыры, қаза тапты, болған шығар қапылы? Сондықтан да ірі оқуға түсуге, Таптым жолды министрлік арқылы (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

Тарихи Отан. *Белгілі бір ұлттың ежелден келе жатқан атамекені, қоныс тепкен орны.* Орыс ұлтының өкілдері Қазақстаннан лек-легімен *та р и х и От а н д а р ы н а* көшкенде, кейбір популист саясаткерлер осының астарынан кірбің іздеп, саяси ұпай жинағысы келгенді («Жас Алаш»).

Ұлы Отан соғысы. *1941–45 жылдар арасында болған Германия мен оның одақтастарының басқыншылығына қарсы Кеңес Одағының соғысы.* 1958 жылы 6 томдық *Ұ л ы От а н с о ғ ы с ы н ы*ң тарихы жазылуына байланысты бұл мәселеге қайта оралып, 26 млн деген цифрға тоқталады (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). 1941–1945 жылғы *Ұ л ы От а н с о ғ ы с ы* 350 мың қазақ азаматтарының өмірлерін алып кеткен («Ақиқат»).

ОТАНА *з а т. 1. Отбасының отын түте-тіп, ұстап отырған жасы үлкен әйел адам.* Бұны күйттейтін жастар қайда? Оған баулитын отағасы мен *от а н а с ы* қайда? Қазақ әкесі отырып, ұлы шаруа күйттемегенін, шешесі отырып, қызы іс білмегенін қашан ұят санамап еді? (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Отағасы жетпіс бес жасқа, *от а н а с ы* жетпіске келді дейтін емес, алпысты алқымдаған кісілер сияқты көрінеді, жүрістері ширақ, жүздері ашық жандар болып шықты («Егемен Қазақстан»). **2. э т н. м и ф. Әйелді, отбасын зиянды, сыртқы күштерден қорғайтын әйел құдай. *От а н а,* май ана, жарылқа! (Этногр. мат.).**

ОТАНДАС *с ы н. Отаны бір, бір Отанда өмір сүретін.* Ол жастардың махаббаты өке-ше-шенің еркінен тыс екенін, аталастан *от а н д а с* артық екенін ұғынады (С.Қирабаев, Октябрь.). // *Отаны бір адам.* Сондай-ақ, отызыншы жылдар басында қолдан ұйымдастырылған зұлымдық

нәтижесінде бірнеше миллион *отандастарымыз* аштықтан опат болды («Түркістан»). Мен бір кезде *отандастарымың* пайдасына арнап, олардың чиновниктерден және бай қазақтардың тепкісінен қорғау үшін сұлтан болуды ойладым (Ш.Уәлиханов, Мақала.). Осы – менің бауырым, *отандасым!* Аты қайтіп сүйсініп аталмасын! Қайтіп қана тұлғасы зор болмасын, Революция мартенінде жасалғасын (Ж.Қалиев, Армысың.). Әрбір *отандасымыз* осыны түсінбей тұрып, ал мемлекет оның ең басты құқын жүзеге асыруға қажетті жағдайдың бәрін жасамай тұрып, мемлекеттік тіл өз мерейіне лайықты қызмет атқара алмайды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОТАНДАС = е т. *Бірге өмір сүру, тұрмыс құру*. Осы Оразбикемен *отандасқалы* бері ілкі үміт тұртпектей беретін (Қ.Найманбаев, Үміт.). Осы отырған әкелерінің келіншек түсірген тойы ұлы думан сауықсыз-ақ кеткен, сонда да қырық жыл *отандасып* келеміз (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

ОТАНДЫҚ с ы н. *Отанға тән, Отанға қатысты*. *Отандық* өнеркәсіпті өркендетуге лайықты үлес қосу қазақ жігіттері мен қыздарының да айбынды және абыройлы борышы (І.Омаров, Шабыт.). *Отандық* және дүниежүзілік ғылымды творчестволық еңбегімен байытып отырған сан мың ғылыми қызметкерлердің ішінде әйелдердің алатын орны өзгенше (Аялы жандар). Каспий теңізі *отандық* балық аулау шаруашылығында ерекше орын алады (К.Күленов, Қазақст. балық.). Сондықтан да Каспий қайраңындағы мұнай көздерін игеру үшін болашақта *отандық* капиталды, өз қаржымызды пайдалану міндеті тұр («Егемен Қазақстан»).

ОТАНЖАНДЫ с ы н. *Отанын сүйгіш, елжанды*.

ОТАНЖАНДЫЛЫҚ з а т. *Отансүйгіштік, елжандылық*. Еліміздің экономикалық, саяси, мәдени, ақпараттық, экологиялық қауіпсіздігін қорғау – Қазақстан Республикасы азаматының абыройлы да қасиетті патриоттық – *отанжандылық* парызы (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

ОТАНСҮЙГІШ с ы н. *Отанын сүйгіш, елжанды, отаншыл*. Он жыл ішінде Қазақстан азаматын тәрбиелеу, *отансүйгіш*, ел мүддесіне жүгінген қайраткер жанды тәрбиелеу, ұлттың тарихи санасын қалыптастыру, оның жаңа нарықты экономикаға негізделген ділін шыңдау күн тәртібіне қойылды («Егемен Қазақстан»). Тәуелсіз елдің ендігі жас ұрпағын парасатты

да білімді, іскер де қабілетті, *отансүйгіш* те ұлтжанды тұлға етіп қалыптастыруда мемлекеттік тілдің атқаратын қызметі зор («Егемен Қазақстан»).

ОТАНСҮЙГІШТІК з а т. *Туған елді, туған жерді сүю, қадірлеу, қастерлеу қасиеті, отаншылдық*. Тәуелсіздік туын биік ұстап, Қазақстан халықтарының бірлігін сақтау біздің *отансүйгіштік* ең басты парымыз әрі борышымыз («Егемен Қазақстан»). Отанымыздың өткенін біліп, тану – мемлекеттік құрылыстың және *отансүйгіштік* сезімді тәрбиелеудің, басқа халықтардың рухани және материалдық бірлігі мен ұлттық тарих мұрасына сыйластықпен қараудың, жалпы азаматтық құндылықтарды құрметтеудің маңызды факторы болып отыр (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Қазіргі мұрагердің бойында кезіндегі үйсін, қаңлы, ғұн халықтарына тән жанкешті рух, *отансүйгіштік*, түркілік патриотизм бар ма, жоқ па, соны білгісі келеді («Жас Алаш»).

ОТАНСЫЗ с ы н. **1.** *Отаны жоқ, мекенсіз*. Отан ғой көп ұлттың сақтайтын бірлігін, *отансыз* адамның айтпашы тірлігін. Құстар да іздейді әрқашан мекенін, Осыдан біле бер Отанның не екенін (Б.Ырзабаев, Қадірлі.). Отан, Отан, сен Отан! *отансыз* өмір – қара түн. *отансыз* жанның несі адам. *отансыз* суық шыққан күн (Ж.Саин, Өлең.). **2.** а у ы с. *Опасыз, сатқын*. Патша армиясының топас тәрбиесіне ғана бас иген, қабағы жабылып, еңкейе түскен, осынау *отансыз* адам Совет Армиясында барлық ұлттардың ұл-қыздары ынтымақтасып, бір кісінің баласындай болып жүретінін білмейді екен (Ә.Бектемісов, Майдангер.).

ОТАНСЫЗДЫҚ з а т. *Отаны болмаушылық, Отаны жоқтық*. Ғ.Мұстафин: «Біз ұлтшылдықпен күрестік, енді сендер ұлтсыздықпен күресіндер» деген екен. Айтса айтқанда, ұлтсыздықпен де, *отансыздықпен* де алысатын күн туды («Егемен Қазақстан»).

ОТАНШЫЛ с ы н. *Отанын, халқын, жері мен суын шынайы сүйетін, халық мүддесі үшін бар күш-жігерін, қабілетін аямайтын, шын берілген (адам)*. Осындай мойымас қайсар, бас имес тәкаппар, шыншыл, *отаншыл* ұлы ақынын патша үкіметі екінші рет көріне өлімге айдады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Құмарта «Гәкку» әнін ел естіді, Отанның Қиыр Шығыс жау беті де. Тасытып талабымды тартылған күй, *отаншыл* жігерімді өрлетеді (А.Лекеров, Өмір оты). Өркениетті елдердегі мемлекет байлығын бөлісудегі әлеуметтік әділеттілік принциптерінің біршама сақталуы ел азамат-

тарын *о т а н ы л* ете түседі («Қаз. әдеб.»). М.Әуезов Ұлы Отан соғысы жылдары өзінің *о т а н ы л* жүрек сезімін халыққа жеткізіп, тыл қаһармандарымен бірге республиканы Отан соғысының бір берік қамалына айналдырды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

ОТАНШЫЛДЫҚ з а т. *Отанды сүюшілік, отаншыл болушылық*. Тәуелсіздіктің ендігі тағдыры негізінен тоталитарлық қоғамның қайшылықтарын бойына сіңіріп үлгермеген жас ұрпақтың біліктілігіне, білімділігіне, *о т а н ы л д ы ғ ы н а*, жауапкершілігіне байланысты («Егемен Қазақстан»). Қазақстан мемлекетінде адам тұрмыс-тірлігін нақты жақсартуға, ізгілендіруге және қорғауға бағытталған жетістіктер *о т а н ы л д ы қ т ы* да нығайта түспек («Қаз. әдеб.»). Тағдыр Қажытай ағамызға *о т а н ы л д ы қ т ы* ң ерекше үлгісін көрсетті. Өзі жинаған қаржыға самолет жасатып, оны тек «үшқыш қазаққа» деген аталық батасымен майданға жөнелткен күш атасы Қажымұқанның сыйлығына ие болуды жазыпты («Айқын»).

ОТАР¹ з а т. **1.** *Бөлек бағылатын бір қора қой*. Күзге салым колхоз председателі Саттарды басшы етіп үш адамды Қызылқұмдағы мал *о т а р ы н а* құдық қазуға жұмсады (С.Алдабергенов, Асу). Шыдай алмай шопаным, Ойына бой алдырған. Бір күнше деп *о т а р ы н*, әкесіне қалдырған (А.Шамкенов, Сырларым.). **2.** *Мал бағылатын жайылым*. Қыс түсті, аяз, үскірік, Көк мұздай бұлтсыз аспаны. *О т а р д а* жатқан жылқыдан Арық та келе бастады (М.Жұмабаев, Шығ.). Өзі жетім, шешесі жесір болды, Жүрегіне ұмытпас қайғы толды. Басқа облыста бар еді бір *о т а р ы* Бұл жерден көшіп барып сонда қонды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *О т а р* алыс емес, бес-алты шақырым жер (Ә.Тарази, Асу.).

ОТАР² з а т. с а я с и. <лат. colonia> *Саяси және экономикалық тәуелсіздігінен айырылған империалистік мемлекеттердің қанауындағы арнайы тәртіп негізінде басқарылатын ел немесе аумақ*. «*О т а р*» деген жалғыз ауыз сөздің салмағы елді сонша жаншып жіберуге жеткен (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Патша үкіметінің мешіу *о т а р ы* болған, халқының аз проценті ғана сауатты болған Қазақстан енді күшті мәдениетті, жаппай сауатты республикаға айналды (К.Сәтбаев, Қазақстан.).

ОТАРБА з а т. е с к і. **1.** *Паравоз (рельсті теміржолда бу күшімен жүретін дөңгелекті локомотивтің бір түрі)*. Мен Біржан болғалы биыл емес, Өлең шіркін біздерге қиын емес. Алты қырдың астынан ән шырқасам, Дауысым *о т а р б а д а н* кейін емес (Біржан сал, Өлеңд.).

2. т а р. *Пойыздың ең алғашқы қазақша аты*. Бір тұрды Владимир, бір отырды, Ешкімге білдіре алмай ішкі сырды. Киініп, чемоданын қолына алып, *О т а р б а* вокзалына қарай жүрді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Толып қалды төрт айға, Күйікпенен күн өтті. Жарымды, өкіріп *о т а р б а* Қанды жаққа әкетті (М.Жұмабаев, Шығ.). Сібірге теміржол салынғаннан кейін, әсіресе, мұжықтар мінетін әдейілеген *о т а р б а* жасаған соң жылдан жылға келуі көбейді («ДУГ»). Адам баласын өзіндей жақсы көр, сүй деген мінез айтылғалы екі мың жыл болған, онан бері білім *о т а р б а*, телеграм, телефон, аэроплан шығарды, жақсы мінезге тоқтаған адам аз, білім біліммен, мінез мінезбен (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ОТАРБАЛЫ с ы н. *Отарбасы бар, отарба жүретін*. Жетісудың асқар тауларын бүйірлеген *о т а р б а л ы* Түркістан – Сібір болат жолы Ғали ақынның ауылын да, аймағын да дүр сілкіндіріп өтті (Қ.Бекхожин, Менің замандас.).

ОТАРЛА¹ е т. *Малды жайылымға топтап жаю, отар-отар етіп бағу*. Бай болыстың ауылы көп малын тау мен ылдига, құмға бөліп-бөліп *о т а р л а н* жіберді (М.Әуезов, Қараш.). Колхоздар мен совхоздар алыстағы жайылымдарды пайдалана отырып, қысы-жазы малды *о т а р л а н* бағады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.). Өткен ғасырдың соңғы ширегіне дейін қазақтар малды қысы-жазы бірдей *о т а р л а н* бағып келді (Жаңарған өлке).

ОТАРЛА² е т. қоғ. с а я с и. *Бір мемлекеттің екінші мемлекетті өзіне тәуелді етуі, бодан ету; езу, қанау*. Елге жау кірді, қасиетті Отанымызды фашистер *о т а р л а ғ ы с ы* келді (С.Хайдаров, Жүрек.). Гректер Қара теңіз, Дунай, Дон өзендері бойларын *о т а р л а н* алды (Н.Баяндин, Георг. ашу.). Қорлады олар сенің нәсіліңді, Таптады табаныңа асылыңды. *О т а р л а н*, Отанына ойран салды, Гүл екең гүл де бұдан жасырынды (Ж.Сыздықов, Асулар.).

ОТАРЛАН е т. *Тәуелсіздігінен айырылып, басқа мемлекетке бодан болу, отарына айналу*. Орыстарға *о т а р л а н ғ а н ы ш а*, бұрат рулары өз алдына хандық құрып келген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ақ патшаға бұратана болып, *о т а р л а н ы н*, басынан билігі кеткен қазақ елінің шыдамы бітіп, теңіздей толқып қозғалған шағы еді бұл (А.Тоқпанов, Бүгінгі.). Шын мәнінде бұл процесті өркениеттердің бір-біріне қарсы тұруы деген орынды болар: отарлаушы мәдениет бірте-бірте бағындыруға күш салса, *о т а р л а н ғ а н* халық қарсылық білдіріп, ұлттық құндылықтарын сақтауға тырысады (А.Айталы, Ұлттану.).

ОТАРЛАНДЫР = е т. *Тәуелсіздендіру, бодан ету.*

ОТАРЛАНДЫРУ *Отарландыр етістігінің қимыл атауы.* Ол көшіп келіп, орналасып жатқан қазақ-орыстарға қарап, бұның бәрі *отарландыру* саясаты екенін түсінген (І.Есенберлин, Қаһар).

ОТАРЛАНУ *Отарлан етістігінің қимыл атауы.* Ақын Индия елінің тарихына да, *отарлану* жағдайына да, ғажайып рухани, заттың мәдениет мәселесіне де поэзиялық шолу жасағандай болады (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Ерік Американың *отарлануына* байланысты өзінше қорытқан көне деректерді түйдек-түйдек төкті (Б.Қойшыбаев, Ай нұры).

ОТАРЛАНУШЫ з а т. *Отарға айналған ел.* Банзаров Шоқанға Шығыс Сібірдегі отарлаушылардың *отарланушылар* арасында ұлт теңіздігі туралы айтқан бір кеңесінде былай деді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ал отаршылдық психологияның *отарланушы* ортаға біржолата бейімделіп, түгелімен «ертіп кетуге» құмарта қоймайтыны айтпаса да түсінікті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОТАРЛАС с ы н. *Бір отарға жататын, отары бір.* Саған өтірік, маған шын, бір *отарлас* қайран қошқарлар ешкімге мұңын шаға алмай тіл тартпай көз жұмып жатты (М.Рашев, Бетің қисық.).

ОТАРЛАТ = е т. *Малды жайылымға топтап жайғызу, отар-отар етіп баққызу.* Ой-жайлауға жайдақ қоспен мал *отарлатқан* д а р ғ а барады (Саятшылық). *Отарлатып* осыған жайып күн-түн, Кебежедей қампитып іші-сыртын. Қой қашыру, қошқардан күйек алу, Қадағалап өргізіп дүркін-дүркін (Пернедегі терме.).

ОТАРЛАТУ *Отарлат етістігінің қимыл атауы.*

ОТАРЛАУ *Отарла етістігінің қимыл атауы.* 1. <лат. colonia> *Өз елінің шет және елсіз аймақтарын игеріп, қоныстану.* 2. *Өз елінен өзге жерлерде тұрақтар салуы, өзге аумақтарды басып алу әрекеті.* Граф кеше қоңақтарына Гитлердің Ресейді *отарлау* жөніндегі жобасын бекерге айтпаған (Қ.Исабаев, Соңғы.).

Отарлау саясаты. с а я с и. *Жергілікті халықты тұралатып, қанаумен жүргізілетін, күшті державаның артта қалған ел мен халыққа аумақтық бақылау орнату саясаты әрі іс-әрекеті.* Батыс еуропалық *отарлау саясаты* өзіннің қалыптасу кезеңінде әлемдік экономиканың аса күшті даму тегігіне айналды (Саяси түсінд. сөздік). Россия патшалығы бұл елдерге қарсы өзінің *отарлау саясаты*

ны қ бар әдісін пайдалана білді (І.Есенберлин, Жанталас).

ОТАРЛАУШЫ з а т. *Бір елді өзіне бағынышты ұстаушы, отар етуші.* *Отарлаушы* ағылшындар үшін Бирман халқының сауатсыз болғаны қолайлы болды (Ә.Шәріпов, Алыс.). Отарлау ісінің қанды көрінісі *отарлаушының* өзін тітірентіп жіберіп еді (Ж.Молдағалиев, Самал). 1770 жылы Австралияға ағылшын *отарлаушылар* келгенше мұнда кілең жергілікті австралиялық тұратын (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.). Негізгі *отарлаушы* елдер Ұлыбритания, Испания, Франция, Ресей, Германия, АҚШ, Бельгия, Италия, Жапония болды (Саяси түсінд. сөздік).

ОТАРЛАУШЫЛЫҚ с ы н. *Отар етушілік.* Ыбырай патша үкіметінің *отарлаушылық* саясатын, бектік-феодалдық, капиталистік қанауды сынады (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы). Патша өкіметінің жер мәселесіндегі *отарлаушылық* шаралары еңбекшілер бұқарасының жағдайына барған сайын қатты әсер ете бастады (ҚазССР тарихы).

ОТАРЛЫ¹ с ы н. *Қоралы қойы бар.* Қаратал өзенін жиектеген жотада шашырай құлап келе жатқан *отарлы* қой көзге шалынады (Ә.Ысқабаев, Жетекші.). – «Шеңгелді» жайлауын қоныс еткен тоғыз *отарлы* осы ауыл, – дейді Шекең (Келіншектау).

ОТАРЛЫҚ² с ы н. *Өзіне тәуелді, бодан елі бар.* АҚШ – *отарлы* мемлекет (ҚСЭ). Астыртын *отарлы* империя жасап, американ империализмі дүниеде ең ірі қанаушы болып алды (Қысқ. саяси экон.).

ОТАРЛЫҚ¹ с ы н. *Отар қойға тән (сипат).* Қойда *отарлық* сезім (инстинкт) өте жақсы жетілген (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.).

ОТАРЛЫҚ² с ы н. *Отарлау саясатына қатысты, отарлаумен байланысты (іс).* Балуан-Шолақ патша өкіметінің *отарлық* саясатына жан-тәнімен қарсы болған адам (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). Гасфордтың ойы, Шоқанды *отарлық* істер жайынан өзіне жәрдемші ету (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ол патшалық *отарлық* жүйені тас-талқан етіп, оның тепкісінде езілген халықтардың өз тағдырын өзі билеуіне, өзінің ұлттық мемлекеттілігін құруына жол ашқан еді (М.Шоқай, Танд. шығ.).

ОТАРЛЫҚСЫЗДАНУ з а т. с ө й л. *Отарсыздану.* Тіл – отарланудың ахуалын қалай айқын бейнелесе, *отарлықсызданудың* ахуалын да сондай дәл ашып береді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Тілдік отарлану қандай күшті болса, тілдік *отарлықсыздану* да

сондай күрделі болады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОТАР-ОТАР с ы н. *Қора-қора, бірнеше отар.* Қойшылар *о т а р-о т а р* қойды иіріп, жерошақ қазып түз тіршілігіне бет қойды (Ғ.Сланов, Шалқар). Әр жерде *о т а р-о т а р* қой, табын-табын сыыр, үйір-үйір жылқы көрінеді (Жас қайрат).

ОТАРСЫЗ с ы н. *Отары жоқ.*

ОТАРСЫЗДАНДЫР= е т. *Отар болудан құтқару, отарлықтан босаттыру.* Ал ендігі қазақ миссиясы советтік сананы *о т а р с ы з-д а н д ы р ы п*, құқықтық және әлеуметтік мемлекет құрудан басталуы тиіс деп ойлаймын. Декларативтік емес, шынайы. Әлемдік деңгей емес, Орталық Еуразияның аумағында атымыз озса да жаман емес («Айқын»).

ОТАРСЫЗДАНДЫРУ *Отарсыздандыру етістігінің қымыл атауы.* 1991 жылы пост-советтік саяси элитаға айналып шыға келген «коммунистік аға буынды» арқа тұтып, соған жалтақтап, жалпақтап үйреніп қалған тұтас бір генерацияның саяси бәсекеден мақұрым, тарихи жадыдан ада, ұлттық сананы *о т а р с ы з-д а н д ы р у ғ а* қарсы аянышты күйде қалып қойғанын көруден артық қасірет жоқ («Айқын»). Украина төрт жылдың ішінде өмірі украинша сөйлемейтін Кучманы орысша сөйлемейтін Кучма қылып тәрбиелеп шығарды. *О т а р с ы з-д а н д ы р у* саясаты осылай, биліктен басталуы керек еді («Жас Алаш»). Қазақстандағы *о т а р-с ы з-д а н д ы р у* саясаты болса борпылдақ, мауыты жолмен жүргізіліп жатыр («Жас Алаш»).

ОТАРСЫЗДАНУ з а т. с а я с и. *Отарлық бұғаудан, отарлау саясатынан босап, тәуелсіздікке ойысу әрекеті.* Еліміздің позициясы әлі әлсіз сияқты. Біздің ел әлі *о т а р с ы з-д а н у* саясатын жүргізе алмай отыр («Түркістан»).

ОТАРШЫ з а т. *Бір елді өзіне тәуелді етуші, отарлаушы.* Торғайда, Арыс пен Жетісуда халық патша *о т а р ш ы л а р ы* мен өз алпауыттарына қарсы көтеріліске шықты (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Өткен ғасырдың орта кезінде Дели қаласы ағылшын *о т а р ш ы л а р ы н а* қарсы күрескен үнді ұлт көтерілісінің орталығының бірі болды (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

ОТАРШЫЛ с ы н. *Өзіне тәуелді етіп, бағындыруға бейім, отарлауға құмар.* Бастапқы жылдардың баспасөздері *о т а р ш ы л* үкіметке қарсы қимыл қылды (С.Мұқанов, Өсу жол.). Шығыс Түркістанның бұрынғы есімін жойып, *о т а р ш ы л а р д ы* ң ежелгі әдетімен, өздерінше Шыңжаң деп ат қойды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.). Шоқан қазақ халқын далалық феодалдар

мен патшалық *о т а р ш ы л* өкімет орындарының езушілігінен азат етудің жолдарын іздеді (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.).

ОТАРШЫЛДЫҚ з а т. *Тәуелді етушілік іс-әрекет, отар етіп билеушілік.* Осы аталған патшалық, *о т а р ш ы л д ы қ*, әкімшілік кертартпа күйлер қазақ халқының көпшілігіне неше алуан ауыртпалық әкелді (М.Әуезов, Әр жыл.). *О т а р ш ы л д ы қ т ы ң* зардабын татқан қазақ елі бас бостандығын көксеумен келді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). // *Отаршыл, тәуелді етуші.* Өзгені не қылайын, *о т а р ш ы л-д ы қ* саясатын қолданбас-ау дейтін білім кеңесі екеш білім кеңесі де мені аямады. «Етістік», «сәрсендеме» деген жалаларды әкеп жапты маған (М.Дулатов, Шығ.). Оның үстіне, *о т а р-ш ы л д ы қ* идеология кезекті империяның құлауымен біржолата өшіп кетпейді. Ол жаңа айдар тағып, жаңа тәсіл тауып, жаңа әрекеттерге көшуі ғажап емес (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ОТАРШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. **Отаршылдық.** Россия патшасының *о т а р ш ы л ы қ* саясаты бұл кезде қазақ жерін былай қойып, енді Орта Азияға ауыз сала бастаған-ды (І.Есенберлин, Қаһар.). Көзінің анық жеткен бір нәрсесі, *о т а р-ш ы л ы қ* бұғау енді мәңгі-бақи адыра қалуға тиіс (Ә.Қанахин, Жас дәурен). Индонезия ұлт-азаттық қозғалысының көсемі Сукарно кезінде *о т а р ш ы л ы қ т ы ң* барлық түрлерін кінәлай келіп, «қолайлы», «жағдайлы» ауру болмайтыны сияқты, жағымды отарлаушылық та болмайды деген еді (А.Айталы, Ұлттану).

Отаршылық соғыс. с а я с и. *Басқа халықтарды саяси, экономикалық дербестігінен айырып, өз үстемдігін орнату мақсатында шетел мемлекеттері жүргізген әскери қимылдар.*

ОТАС¹= е т. **1.** *Арам шөптерден тазартысу, бірге отау.* Сиқым балалармен бірге жүгері егістігін *о т а с т ы*, пішен басына да барды (Д.Қасенов, Серт). **2.** а у ы с. *Қырып-жойысу, құртысу.* Байкөбек, Жанкөбек дейтұғын бір Шоңмұрынның екі атасы бір-бірімен *о т а с а* алмай, бір-біріне көсеу оқталып отыратыны дәл бүгін есіне түскендей! (Қ.Ысқақ, Күренсе).

ОТАС²= е т. *Ерлі-зайыпты болып, бірге өмір сүру, үй болу.* Солай жүргенде Ақан бұрын атастырып қойған қалыңдығы Шомат қожаның қызы Бәтиманы алады. Онымен он жылға жақын *о т а с ы п* тұрады (М.Жұмабаев, Шығ.). Жиырма жыл *о т а с қ а н* Беғайдардың өзі өз болып алған дені дұрыс дүниесі осы шығар (Б.Аманшин, Көкжар). Мынау бықсыған тірлік тоздырды ма, бірін-бірі тоздырды ма, әлде *о т а с қ а н н а н* бастап осы күнге дейін от-

басының рахатының өзі осы-ақ па, жыл он екі айда зәуімен жолы түспейтін Мырзаның пәруейінде жоқ еді (Қ.Ысқақ, Күренсе). Ұзақ *о т а с-қ а н* жоқ, қам көңіл жалғыз бас байғұс өмір бойы тірнектеп жиған бар дәулетін артына қалдырып, топырақ астына мәңгіге жайғасты (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ОТАСТЫР = е т. Қосу, үйлендіру. Айғаным он жеті-он сегізге келіп қалды, әлі ешкімге *о т а с т ы р ғ а н* жоқ (А.Дәулетбаев, Қызыл-жар). Күлтеке бай мені бір құлына *о т а с т ы р-д ы* да, екеумізді де сауынға салды (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ОТАСТЫРУ *Отастыр етістігінің қимыл атауы.* Мен осы аймақтағы әйелінен ажырасқан адамдарды табыстырып, *о т а с т ы р у* мақсатымен арнайы келген тілшімін («Лен. жас»).

ОТАСУ *Отас етістігінің қимыл атауы; ерлі-зайыпты болу, үй болу.* Айдарбек пен Зейнептің *о т а с у ы н ы ң* өзі қызық (І.Омаров, Серпін). Жас әйелдің егде адаммен *о т а с у ы* оншама қызықты емес екен (Р.Әутәліпов, Алтын.).

ОТАТ = е т. Арам шөптен тазарту, шөпте-ту. Қарағайды Қорған уезінің орманынан *о т а-т ы п*, атпен, өгізбен тасып алдық (С.Мұқанов, Есею жыл.). *О т а т ш ы*, адам бөліп, күріш орнын, Жай қылып, жадыратып, келтір формын! Несіне оны маған айттырасың, істейтін өзін біліп бар ғой орның (Айтыс).

ОТАТҚЫЗ = е т. Арам шөптен тазартқызу, шөптеткізу. Елдің бәріне қоятын шарттары сол, он клеткадан күріш *о т а т қ ы з ы п*, онан соң әркімге әр жерден шауып алуға шөп береді (Д.Қасенов, Серт).

ОТАТҚЫЗУ *Отатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ОТАТТЫР = е т. Арам шөптен тазарттыру, шөптеттіру. Сонсоң оның жусанын *о т а т-т ы р ы п*, футбол алаңын жасады (Е.Домбаев, Менің туыс.). Ағаш бұтағын *о т а т т ы р ы п*, ши орғызды (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

ОТАТТЫРУ *Отаттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Арам шөпті *о т а т т ы р у*.

ОТАТУ *Отат етістігінің қимыл атауы.*

ОТАУ¹ з а т. э т н. Ұлга енші беріп, бөлек шығарғандағы үй; кіші үй. *О т а у* ел арасында, тіптен этнографиялық әдебиетте де көбіне үш-төрт қанатты, кіші-гірім шаңырағы болатындықтан, алты қанат ақ үйдің кішірейтілген түрі деп есептеліп келген (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). Қасына Былқылдақты қосып берді, Сол күні-ақ Балқыбекке жетіп келді. *О т а у ы* н оқшау тігіп бөлек қойды, Той қылып бір күн үшін жисын

ба елді! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *О т а у д а*, төсек ағаш үстінде шыт көрпеге оранып Шолпан жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Оспан үлкен баласының *о т а у ы н а* кешке ауыл жастарын қонаққа шақырды (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Сатан үлкен үй мен *о т а у д ы ң* арасынан келе жатыр еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ақ отау. а) *Ақ киізден жасалған отау.* ә) п о э т. *Жаңа тұрмыс құрған отбасының отауы, жас отау.* Алдыңғы қатардағы *а қ о т а у д а н* бұралып бір келіншек шықты (Б.Майлин, Шығ.). *А қ о т а у ы* м тіккен жер майдан болсын, Өткен күнге көңілім қайран болсын, Дүниеге келуге себеп болған Әкемдей бөлек ата қайдан болсын (Ө.Найманбаев, Шығ.). – *А қ о т а у* іші-сырты зер кестелі, Бір тозаң тимегендей ел көшкелі. Қазына – жібек, жанат, алтын, күміс, Не патша, не хандардың берместері (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қызыл отау. с о в е т. *Ауылды жерде, мал жайылымында мәдени-ағарту жұмысын жүргізетін орын.* Қ ы з ы л *о т а у* сауатсыздықты жою, малшылар арасында үгіт-насихат жұмысын жүргізу, концерттер қою, сауық кештері мен саяси-көпшілік мейрамдарын өткізу, қабырға газетін шығару... т.б. саяси-үгіттік шаралар өткізу орталығына айналды (Қазақ өнері энцикл.). Құлизаның шақыруымен *қ ы з ы л о т а у д ы ң* ішіне кіргенде оның мәдениетті жиналуына біз қайран қалдық (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Отауға салды. к ө н е. *Екі жасты кездестірді.* Есіктің алды құмдақты, Құмдақтан қоян зымдапты. Атасы басқа жау жеңген, *О т а у ғ а с а л ы п* тындапты (В.В.Радлов).

Отау иесі. *Үйленген, зайыбы бар, жеке шаңырақ иесі.* Әкемнің айтуынша, әлдеқашан *о т а у и е с і*, сабаудай жігіт болдым (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Түбіне жас жүректің ыза тұнған, Ол күнге қарғыс айтам қыз атынан. Он үште болады деп *о т а у и е с і*, Оң жақтан менің әжем ұзатылған (А.Бақтыгереева, Өрімтал).

Отау көтерді. а) *Жеке бөлініп шықты.* Коммунистер: «Құтты мекенімізде қайта *о т а у к ө т е р і п* отырмыз, енді оны жайнатуымыз парыз» десті (Ә.Жәмішев, Дала.). ә) *Үй тікті, қоныс қонды.* Ауылдың бар кедейі жиылып *о т а у к ө т е р і п* жатыр (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). ә) *Үйленді, келіншек алды.*

Отау құрды. *Үйленді, үй болды.* Дима дейтін жолдасы үйленіп, соның *о т а у қ ы р ғ а н* тойына барды (Алғы шепте.).

Отау құтты болсын! *Баласына енші беріп, бөлек үй тұрғызғанда айтылатын тілек.*

Отау тікті [түсті]. а) *Өз алдына үй болды, шаңырақ көтерді.* Ұшархан үйленіп, Екібастұзға *от ау т і к т і* (Қ.Исабаев, Сұңқар). Жалшы жастар басына *от ау т і г і н*, астына ат мініп, екі бұзаулы сиыр айдап, байдан кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). ә) *Жеке бөлінді, ірге қалады.* Совхоз өз алдына *от ау т і к к е н* ескі де, ірі шаруашылыққа айналды (Ғ.Сланов, Жүзім.). Қазақ Советтік Социалистік Республикасы өз алдына 1936 жылы *от ау т і к т і* («Спорт»).

Отау шаруа. *Кішігірім, болар-болмас, азын-аулақ шаруа.*

ОТАУ² з а т. э т н. с п о р т. *Қазақтың ұлттық ойыны – тоғызқұмалақтың әрбір қясы.* Егер ойнап отырған адамның біреуінің *от ау ы н д а* құмалақ саны тақ болса, қарсы ойнаушы кезекпен жүріп келіп, өзінің ақырғы бір құмалағын тақ санды отауға салып, құмалақ санын жұп жасайды (М.Рахимқұлов, Тоғыз құмалақ). Әрбір ойынның тоғыз-тоғыздан *от ау ы* болады («Спорт»).

ОТАУ³ *Ота етістігінің қимыл атауы; арам шөптен тазарту, шөптеу.* Күрішті *от ау* жұмысы да маңызды жұмыстың бірі (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Арам шөпті *от ау ғ а* шебердің өзі де осы хлор (Н.Нұрахметов, Дархан хим.).

ОТАУДАЙ с ы н. *Отау сияқты, отау тәрізді.* Отырса *от ау д а й* боп қыр басында, Сөйлесін Самырзаның кім қасында. Іркілмей бас әкімге берген жауап, Болған соң көңілі тасу тыңдасын ба (Базар жырау, Шығ.).

ОТАУЖАБАР з а т. э т н. *Күйеудің шешесінен келіннің отауын тігіскен әйелдердің алатын кәдесі.* Қыз әкесі отау көтеріп беретін салт кезінде де әртүрлі кәделер жүреді. Бұған үй тігіскендерге «*от ау ж а б а р*», шаңырақ көтерген кісіге «шаңырақ көтерер», «мойын тастар» кәдесі жатады (Моңғолия қаз. әдеб.).

ОТАУЛА= е т. э т н. *Ұзатылатын қыздың жүгін, отауын жасау, әзірлеу.* Осы маңайда *от ау л а н* қыз ұзататындар, жасау-жиһаздарын Күнтайға өшекейлетіп алатын еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Боп жүрді екі жағы тәтті құда, Бой жетті екі қыз да болып бұла. *От ау л а н* қырғыз қызын Ұзақ алды, Балта бай беріп болды бәрін бұ да (І.Жансүгіров, Шығ.). Құдамен ашылған соң аралары, Шақыртар қарындасын ағалары. *От ау л а н* ортасынан аттандырар, Құрбылар құттықтаушы табар әлі (Б.Адамбаев, Ақбөбек). *От ау л а н* берген қыздың отын, суы аз болмас (Мақал).

ОТАУЛАН= е т. 1. *Отау етіп шығарылу.* 2. *а у ы с. Кермек тату, тамақты қырнау.* Шайқайды мырза басын қайта-қайта, қымыздың *от ау л а н ғ а н* дәмін татып (Б.Майлин, Шығ.).

ОТАУЛАТ= е т. *Отау етіп шығарту.* Алмастай берік бүгін босағасы, Арқардың *от ау л а т қ а н* отаны осы. Қарт шопан тоқсандағы Секең ара, Жұлдызды жігіттердің отағасы (К.Рыспайұлы, Азамат).

ОТАУЛАТУ *Отаулат етістігінің қимыл атауы.*

ОТАУЛАУ *Отаула етістігінің қимыл атауы.*

ОТАУЛЫ с ы н. 1. *Отауы бар, бай, бар жерлік.* «Бекеңе *от ау л ы* келін алып берсем басы артық болмас», – деп түйді Әділбек (Х.Есенжанов, Көп жыл.). 2. *Отау болып, бөлек шыққан.* Есжанның үш ұлы бар үш *от ау л ы*, Баспайды бай үйіне кісі атаулы. Етікші Есқуатпен құрбы шығып, қалады жатын үйге кіші отауды (Б.Адамбаев, Ақбөбек).

ОТАУША з а т. *Кішігірім отау үй.* Орынбайдың өз үйінің жанындағы боз *от ау ш а* жаппадан бір әйел шықты (С.Сейфуллин, Тар жол.). Қосшы ұйымның ұйтқысы болған қызыл бұрыш *от ау ш а с ы н д а* газетке жазылған жаңалықтарды оқып, елді таныстырып отыру әдет болған-ды (С.Бегалин, Замана.).

ОТАУ-ШАТЫР з а т. *Отау, шатыр атаулы.* Жабылған кең желеуіш сықылданып, сол алапта бөрі де жауқазын гүлдей он бес мың *от ау ш а т ы р* құрылған (М. Жұмабаев, Шығ.).

ОТАШЫ з а т. 1. *Сынған жерді орнына сала білетін адам, сынықшы.* Қаусаған қабырғаларды *от а ш ы* дұрыс сала алмаған ба, қалай, байғұс шалдың бебеу қаққан даусы екі ай бойы бір тынған емес (Ә.Әбішев, Найзағай). Сонымен балуанның бәйгесі өтті, *От а ш ы* мертіккенді бебеулетті. Бұл да бір ел қыдырған есер екен, Сорлыны атқа өбектеп алып кетті (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. *Сыртқы жара, ісік ауруларын пышақ жұмсап емдейтін халық емшісі.* *От а ш ы* ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың мол тәжірибесі негізінде, қарапайым құралмен (қандауыр, пышақ, ине, біз, тарамыс жіп) әртүрлі дәрі-дәрмекті (усойқы, күшала, уқорғасын т.б.) пайдаланып, өте қатерлі ауруларды жазған (ҚСЭ). Пышақпен қан алу арқылы емдейтін адамды қазақ *от а ш ы* дейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ОТАШЫЛЫҚ з а т. *Сынықты орнына салушылық, оташы болушылық.* Оташы *от а ш ы л ы қ т а н* түскен қалдықтың бәрін табанда отқа жақтырды (Ж.Орманбаев, Қос басшы). Қой сылттып ақсай бастасымен, *от а ш ы л ы қ* жасамасақ, қойдың бақайы күп болып ісіп кетеді (Саржайлау).

ОТАЮ *Отай етістігінің қимыл атауы.* Ингендер жайылымның жақсы көктеуінен, яғни

өрістің *от аюынан* екі-үш апта бұрын жаппай боталағаны жөн (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру).

ОТБАСЫ з а т. 1. *Үй іші, бала-шаға, үйелмен.* Барды қанағат тұтып, жоққа жол іздемейтін біздің *отбасы* енді ғана, жақсының жаршысындай болған со бір қыз алдында өз тұрмысының күйкілігіне көзі жеткендей (М.Мақатаев, Шығ.). Қален *отбасы*на тыныш, қатын, балаға кең, мейірбан кісі үйде отырғанда үстіне келі түйсең де қыңқ етпейтін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Отау болып жұрт құрлы санатқа қосылмай, не *отбасы*нда берекесі, не Отанға септігі жоқ төрт бірдей масылды дүниеге әкелмесе де болғандай екен-ау (Қ.Ысқақ, Күренсе). 2. з а н. *Некеден, туыстықтан, бала асырап алудан немесе балаларды тәрбиеге алудың өзге де нысандарынан туындайтын мүлтік және мүлдіктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге байланысты адамдар тобы.* Әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің және *отбасы*ның құпиясы болуына, ар-намысы мен абыройлы атының қорғалуына құқығы бар (ҚР Конституциясы).

Отбасы, ошақ қасынан ұзамаған [ұзап шықпаған]. *Үйден шықпаған, көргені аз.* – Ағасы, *отбасы, ошақ қасынан ұзап шықпаған*, оның үстіне аз-мұздап қара танығаннан басқа білімі шамалы біздей көк қауырсында қанша өрісті ой бар дейсіз (Ә.Көшімов, Лашын.).

Отбасы, ошағының бұты аман. к ө н е. *Үй іші, ауыл-аймағы есен-сау.*

Отбасында отыр. *Үйқұшкік болып, күйбің шаруамен айналысты.* Соның үшін ол бізге ашуланған. Бірақ оның *отбасында отырып*, күлін сабап, ашуланғанын кім білер еді (М.Дулатов, Шығ.). *Отбасында* немереге, ас басында келінге, мал басында малшыға, «әй, өй» деп *отырып* өлетін байбай шал боп өтсем, не мұратқа жетер ем ?! (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Отбасыннан өрт шықсын! қ а р ғ. *Үй ішінің астан-кестені шықсын, ойран болсын деген мағынадағы қарғыс.* – *Отбасынан өрт шыққыры!* – деп кемпір айқайға басты (Ауызекі).

Үй іші түгел, отбасы аман ба? э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы алыстан, көптен көрмеген таныс, жақын, жұрағаттарымен амандық-саулық сұрасу түрі.* Біз көрген *үй іші түгел, отбасы аман*, Жақсы ма жағдайларың, неғып жүрсің? (Т.Ізтілеуов, Шығ.)

ОТБАСЫЛЫҚ с ы н. *Отбасыға арналған, отбасыға тән.* Сондай-ақ министр Ресейдің «Солдаты», «Громы» тәрізді біршама мәнді мағыналы, елдік, *отбасылы* қ кейбір құн-

дылықтарды дәріптейтін телесериалдары тәрізді отаншылдық рухты оятатын үш бірдей төл сериалымыздың да ендігі жылы елдің игілігіне ұсынылмақ екендігін жеткізді («Айқын»). Қазақтың *отбасылы* қ, жұбайлық салтында ері өлген әйел сол елдің меншігіндегі адам болып есептеледі және ол бір жылдан кейін жесір отырмай, күйеуінің аға-інісіне не жақын туыстарының біріне шығуға тиіс (С.Кенжеахметов, Қаз. салт-дәстүр.).

ОТБҰРҚАҚ з а т. с ө й л. <франц. salut> **Салют.** Екі елдің әнұраны орындалып, аспанды жарқыратқан *отбұрқақтан* кейін, салтанатты сап түзелді («Қазақстан заман»).

ОТЕЛЬ [франц. hôtel] з а т. *Қонақүй.* Туристер маусымы аяқталған кезде қала қиын күндерді бастан кешетінін өзіміз бір күнге тоқтаған ескі *отельдің* қызметкерлері де айтып жатты (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ОТЕНИТ [франц. Autun] з а т. х и м. *Франциядағы Отен қаласының атына байланысты аталатын, түсі жасыл, жасыл сары, сары ақықтай жылтыр, мөлдір, жымдастығы өте жетілген фосфаттар класының минералы, химиялық формуласы – Ca(VO₂)₂[PO₄].* *Отенит* тетрагондық сингонияда кристалданады, слюда, қабыршақ тәрізді агрегаттар, друзалар құрайды. Отениттен уран алынады (ҚСЭ).

ОТЖАҒАР з а т. *Киіз үйдің ішіндегі от жағатын орын.* Күлдіреуіштен түскен өткір күн *отжағарда* отырған кертеш келіншектің көзіне шағылды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОТЖАҚҚЫШ з а т. т е х. *Жарық беру және қыздыру қондырғыларындағы газ, сұйық отын немесе тозаңданған қатты отын жанатын құрылғы.* ≈ *Отжаққышты* қосты.

ОТ-ЖАЛЫН з а т. 1. *Өмір мен өлім арпалысы, соғыс, алапат.* *От-жалынның* ортасында жүріп, ажалмен көзбе-көз кездесті (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). *От-жалынның* ішінде аянбай шайқасқан Асқар сияқты азаматтар елге оралды (М.Хасенов, Берлинді ал.). 2. а у ы с. *Махаббат оты, гашықтық сезім.* Зылықасын көрсе де, Жүрек енді ашылмас. *От-жалын*дар еңсе де, Махаббатқа бас ұрмас (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ОТ-ЖІПЕР з а т. *Күш-қуат, қайрат.* Тойымдағы *от-жігер* өше бастады (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

ОТИТ з а т. м е д. *Құлақтың қабынуынан болатын ауру.* *Отит* – көп тараған сырқат, онымен әсіресе балалар жиі ауырады. Ол көбінесе инфекциялық аурулар (грипп, қызылша, скарлатина т.б.) асқынып, жоғарғы тыныс жол-

дарына тарағанда пайда болады (Шаңырақ энцикл.).

ОТҚАБЫРШАҚ з а т. м е т а л л у р г. *Ауада немесе оттегі бар басқа ортада қызған болаттың және кейбір басқа қорытпалардың бетінде пайда болатын жұқа қабыршақ темір.* Суық металл бетіндегі *о т қ а б ы р ш а қ т ы* құм ағындарымен өңдеу арқылы тазалайды. Ал бұйымдар бетіндегі қалың емес *о т қ а б ы р ш а қ т а р д ы* қышқыл ерітінділеріндегі желіну процесі арқылы және электролиздік әдістермен де жоюға болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОТҚАҚҰЛДЫҚ з а т. д і н и. *Зороастризм.*
ОТҚАҚҰЯР з а т. к ө н е. э т н. *Жаңа түскен келін мен күйеудің босағаны алғаш аттағанда жасайтын ырымы.* Жырынды жігіт еді қуқыл Оспан, Жүйрік тіл, өткір сөздің алдын тосқан өзгертіп *о т қ а қ ы я р* берді Оспанға, Сол болды күйеу қосшы оған қосқан (С.Керімбеков, Оленд.).

ОТҚАСАЛАР з а т. э т н. *Жаңа түскен келіннің қайын жұртына апаратын ілуі, кәде.* *О т қ а с а л а р* – ұзатылған қалыңдықтың барған елінің үлкен үйлеріне кіргенде сыйға беру үшін әшекейлеп жасаған шапан, ішік, сырмақ, тағы басқа дүниелері (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ОТҚЫСҚЫШ з а т. *От көсеу үшін, шоқ қысып ұстау үшін темірден жасалған қысқыш; шымышұыр.*

ОТОЛИТТЕР [грек. otos – құлақ, lithos – тас] з а т. а н а т. *Барлық омыртқалылар мен кейбір омыртқасыздардың тепе-теңдікті сақтайтын мүшелерінде орналасқан қатты құрылымды заттар.* *О т о л и т т е р д і*ң шығу тегі, мөлшері мен құрылыстары әртүрлі жануарларда түрліше. Әдетте, олар минералдық тұздардан (кальций карбонаты), клеткалардан бөлінетін органикалық заттардан тұрады, кейде сырттан енеді (мыс., шаяндарда отолиттер құм түйіршіктерінен тұрады) (Қаз. тілі термин. Биология).

ОТОРИНОЛАРИНГОЛОГИЯ [грек. ōtos – құлақ, грек. rhis – мұрын, грек. lagunx – көмей, грек. logos – ілім] з а т. *Құлақ, мұрын, тамақ ауруларын тексеріп, зерттейтін медициналық пән.*

ОТОСКЛЕРОЗ [грек. ōtos – құлақ, sklerosis – қатаю] з а т. м е д. *Құлақтың созылмалы ауруларының бірі.* *О т о с к л е р о з* кезінде екі құлақтың да есіту қабілеті төмендейді (ҚСЭ).

ОТОСКОПИЯ [грек. otos – құлақ, skopeo – қараймын] з а т. м е д. *Құлақ ауруларын анықтау және емдеу үшін құлақ тесігі мен дабыл жарғағын тексеру әдісі.*

ОТРОК з а т. 1. т а р. *Ортағасырлық Болгария, Македония, Сербиядағы құлдарға жақын, феодалдарға тәуелді шаруалар категориясы.* *О т р о к* өз мырзасының меншігі деп есептелінеді (ҚСЭ). 2. *Ортағасырлық Русьтегі феодалдар табы.* Князьдер мен ірі феодалдың кіші жасақшылары *о т р о к* деп аталды, олар жорықтар мен алым-салық жинауға қатысты (ҚСЭ).

ОТРЯД з а т. 1. ә с к. *Арнайы немесе жекеленген әскери бөлім, бөлімше.* *О т р я д т ы*ң карташысы Афанас Петрович Турбашев бала сықылды жылауық адам еді, беті де дәл баланың бетіндей (М.Жұмабаев, Шығ.). Өз атын өзі ертеп минуте жарайтын ер-азамат, Колчакқа қарсы *о т р я д т а р* құрды (З.Ақышев, Ақбел.). Ақыры болмаған соң *о т р я д* бастығы мылтық атып, оқ тигізді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Осы сәтті күткен *о т р я д* мүшелері айлалы жауды тұтқынға алды (Е.Естаев, Өмір.). 2. *Ортақ іске жұмылған адамдар тобы.* Жас армеецтердің батальоны, жас армеецтер *о т р я д ы* құрылды («Қазақст. мект.»). Класс жетекшінің пионер *о т р я д ы м е н* жұмыс істей білу шеберлігі қажет («Қазақст. мект.»). Біз озат *о т р я д* пионері, озатты әрқашан сүйеді елі. Адымдап асқарлы біз шыңдарға, Боламыз Отанның сүйенері (Қ.Ыдырысов, Аршында.). 3. з о о л. *Жануарларды жүйелік топтарға бөлгенде қолданылатын таксономиялық санат.* *О т р я д* – класс пен тұқымдас арасындағы жүйелік топ. Өсімдіктерді жіделеуде отряд деген санаттың орнына қатар деген жүйелік санат қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология).

ОТСАБЫН з а т. ө с. <лат. Lychnis> *Қалампыр тұқымдастарына жататын шөптесін өсімдік.*

Отсабын туысы. ө с. *Тостаганишалары түтік тәрізді, бес тілімді, құлтелері бесеу, аталығы он, аналық ауызы – бесеу, тұқымы ұсақ, бұдырлы ірі шөп сабақтас өсімдіктер* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ОТСТАВКА ор. з а т. ә с к. *Белгілі бір жасқа жеткенде немесе денсаулығына байланысты әскери қызметтен босату түрі.* Еуропада саяси толқулар асқынып, осы толқулар арасында Түркияға өз рөлін көрсетіп қалу мүмкіндігі туылған шақта, Исмет паша *о т с т а в к а ға* кетті (М.Шоқай, Таңд. шығ.). Айрықша белгілері барларға әскери киімді кию құқығы *о т с т а в к а* туралы бұйрықпен бірге белгіленеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ОТ-СУ з а т. *Отын-су.* Ен далада өзінен басқа қара ұшан-тоғайда бір ұшырасады; ешкім асықтырып кеудеңнен теппейді, саныңды са-

баламайды. Жанға жайлы тыныш тірлік. Жазда *о т-с у ы ң* әзір (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ОТСЫЗ¹ с ы н. 1. *От болмаған, оттың қатысынсыз*. Химияның көмегімен *о т с ы з* түтін де жасауға болады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Жапан түз, *о т с ы з*, сусыз бетпақ шөлде, Жын-шайтан мекен еткен тағы жерде. Жас бала. Жолдасым жоқ, жапа-жалғыз Мен келе жатым, батып қанды терге (М.Жұмабаев, Шығ.). Сол жалын түнде саған жол ашады, Адамдар түзде *о т с ы з* адасады. Осы от – бір әйелдің махаббаты, Осы от – бір батырдың болашағы (Қ.Мұқашев, Дүбір.). 2. а у ы с. *Жігерсіз, қуатсыз, жалынсыз*. Болса «гүлсіз», «Бұлбұл» үнсіз Үнсіз «бұлбұл» – бір сұр құс Үнсіз өмір – Сөнген көмір, *О т с ы з* жүрек – бос қуыс (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаңа ғана шарапқа шаттана қараған Мәукілдің *о т с ы з* үлкен көзі бұрынғыдан да шарасынан шыға адырайып, өңі қашты (С.Бегалин, Уақыт.). Команда *о т с ы з*, жігерсіз ойын көрсетті («Спорт»). Деп зекіп ұрысады сұлу қызға, Бұланның жүрегі *о т с ы з*, тас па, мұз ба. Болмаса сынамаққа айта ма екен, Мұны ойлап Сана батар терең мұңға (Р.Малдыбаев, Қалдырған).

ОТСЫЗ² с ы н. *Жайылымдық шөбі аз, оты жоқ (жер)*. Ол Жоңғар қақпасы бауырының жері қуаң тартып, малы *о т с ы з* қалғанын бір көрген емес (Б.Тоқтаров, Қыран.). Құлан безген құтсыз көл, Айналасы *о т с ы з* көл, Ылайлатқан сусыз көл, Бүгін қандай толқиды (Н.Байғанин, Шығ. жин.).

ОТСЫЗ-СУСЫЗ с ы н. *Оты да, суы да жоқ; қуаң*. Бұл өңір, қысы қақап қақтаған, жазы аптаған, *о т с ы з-с у с ы з* оңбаған жер (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ОТТА = е т. 1. *Шөп жеп, қоректену, жайылу*. Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін *о т т а ғ а н* хайуанның бірі боласың (Абай, Тол. жин.). Аз ғана сөйлеп, көп тыңдар, Асыл заттың баласы. Азғана *о т т а н*, көп жусар, Жылқының тектар сарасы (О.Шораяқов, Шайыр). Сырғасын көп ұзамай Бикеш жоқтап, Шалғынға соға берді айналсоқтап. Тілламен ұшты болған ісі болмай, Орманда жүре берді екі ат *о т т а н* (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Бырт-бырт *о т т а ғ а н* он саулық пен бұйра бөдені жалмаң-жалмаң бұрап жатқан қасқа сиырдың аузына телміріп таскереп бежірейді де отырды (Қ.Ысқақ, Күреңсе). 2. с ө й л. қ а р а п. *Аузына келгенді сөйлеу, көку, мылжындау*. Ол сенделе басып Мергенбайға ұрына кетті, көпіріп қылжақтады, аузына келгенін *о т т а д ы* (Б.Серкебаев, Өткенде). Қызылкөз табиғатында жоқ мінез

көрсетті: – *О т т а м а*, осы малды сен бағып жүрген жоқсың ғой! – деп кесіп тастаған (Қ.Ысқақ, Күреңсе). Шайнапты! *О т т а н т ы*! Айыптыны тапқан екен?! Қайсысы олай деп жүрген, анау «соқыр тауық» па? (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). Сәлімгерей тілік-тілік табанын мұның аузына тақайды: – Осы мәрді былшитайын ба бетіңе! *О т т а н*! Қыршып! Мен сенің әкеңмен асық ойнаған кісімін! (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

Оттамай отыр. с ө й л. қ а р а п. *Былышылдап, не болса соны соғып, сөйлемей отыр, жайыңа отыр деген мағынада*. Жүресің де қоясың, есек бағып, қашан бізге беріп ең төсек салып?! Жәйіңе *о т ы р о т т а м а й*, ісінді біл, Тұлпарға әкеп теліме есекті алып (М.Мақатаев, Дариға.).

ОТТАЙ с ы н. *От сияқты, от тәрізді*. Жанған *о т т а й* жалындап, Жайлауға қарай ел көшті. Жанбақ түгіл жабырқап, Жаралы жүрек қайта өшті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жарқырап, үсті-басы *о т т а й* жанып, Адамша сөз сөйлейді Алтын балық: «Жанымды бір шыбындай қи, аксақал! Бар болса не қажетің менен алып» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сол от – сонда қызғаныштан ішінді *о т т а й* күйдірген, сол от бүгін жерге сенің басыңды да идірген. Адамзатқа мен сыйлаған от мартенде лаулады, Содан шыққан Корабльдер аспанында заулады (Ә.Абайділданов, Шыңда.).

Көзіне оттай басылды. *Ыстық көрінді, жылы қиырады*. Құлағым сенің қоңырауыңнан ашылған, Жасым да сенің омырауыңа шашылған. Тентектеу менің бозбала күнім жүр сенде *К ө з і м е о т т а й б а с ы л ғ а н* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Түйешіге жетіп келгенде, Жортықтың *к ө з і н е* Торғасқа *о т т а й б а с ы л д ы* (С.Талжанов, Ұлдай.). Ойнаған күз күнінде, Бұтағына асылып. Тұр сол қалпы бүгінде, *К ө з і м е о т т а й б а с ы л ы н* (С.Мәуленов, Рауан).

Көзі оттай жайнады. *Қызарды, қиқын атты*. Тайшым әлі жүресінен отыр, қызарған екі *к ө з і о т т а й ж а й н а й д ы* (С.Шарипов, Бекболат). *К ө з д е р і о т т а й ж а й н а п* алдымыздан қасқырлар шыға келсе, оларға не істейміз, – деген ой мазалайды (А.Жағанова, Еркежан).

Қуаты оттай бұрқырады. б е й н. *Қуаты тасыды, жігері қайнады*. *Қ у а т ы о т т а й б ұ р қ ы р а н*, Уәзінге өлшеп тізілген. Жаңбырлы жайдай сырқырап, Көк бұлттан үзілген (Абай, Тол. жин.).

Оттай жанды. *Еліре, жандана түсті*. Олар екеу, бұл жалғыз, Қарсы келіп қалады көздері

от т а й ж а н а д ы, Тоғысып қайта келгенде (Боз жігіт). Қара көз қарап маған көп қадалған, Құпия қайғы өртеніп бойын алған. Болатша дірілдеген жалын көрген, Бір күңгірт тартып және *от т а й ж а н ғ а н* (Абай, Тол. жин.).

Оттай опалы бол. э т н. *Жаңа түскен келінге май құю ырымын жасатқанда айтылатын ізгі тілек.* «От ана, Май ана! Шапағатыңды тигізе көр, жарылқа, *от т а й о п а л ы б о л*» деп, қасындағы әйелдер қолдарын отқа қақтап, келіннің маңдайына тигізеді (Эксп. матер.).

Оттай орақшы, жаудай қарақшы. *Сұрқия, зұлым.*

Оттай ыстық. *Аса қымбат, қимастай.* Балдәурен балалық шағым, қайран жастық дәуренім өткен осынау әсем қала мен үшін *от т а й ы с т ы қ* (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ОТТАМПАЗ с ы н. *Көп жайылып оттайтын, оттағыш.* Ағытқаннан кейін биенің *от т а м п а з* келетін әдеті (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Онсыз да *от т а м п а з* малдың ішегі майланып қалған (Самау).

ОТТАҢҚЫРА= е т. *Бос сөзді сөйлеңкіреу, мылжыңдау.* – «Қожакем» *от т а ң қ ы р а п* отыр, – деді Қараменді «қожаны жақтырмай отырғанын байқатып» (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ОТТАР з а т. *Қысқыш, көсеу.* Баршын үйге барады, қолына *от т а р* алады (Алмапыс).

ОТТАС= е т. *Бірге ішіп-жеу.* Кім де болса өз көріп, Өрістес болдым, *от т а с т ы м.* Айнымасқа сөз беріп, Өмірлікке достастым (Б.Күлеев, Танд. шығ.). Отасқан да бар, *от т а с қ а н* да бар, Соттасқан да бар, жоқтасқан да бар (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

ОТТАСУ *Оттас етістігінің қимыл атау.*

ОТТАТ= е т. *Жайылту, шөп жегізу.* Нұрғазы, Байжұмалар жерге түсіп, аттарының ауыздығын алып, жолдан шеткері көгалға *от т а т ы п* тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Шыңғырлау өзенін көргенде, Асан түсе қалып желмаясын *от т а т ы п* суарады (Қорқыт.).

ОТТАТУ *Оттат етістігінің қимыл атау.* Шопан қойды бағуды тоқтатып, *от т а т у* әдісін қолданады екен (Қ.Қамбаров, Алтай.). Бұл рулар кешегі өз жерінен бүгін шөп шауып, мал *от т а т у ғ а* рұқсат алу үшін патша қызметкерлеріне көп ақша төлейтін болды (І.Есенберлин, Қаһар).

ОТТАТЫЛ= е т. *Жайылту, отқа қойылу.* Мал жайылымға таңсәриден шығарылып, қас қарайғанша *от т а т ы л а д ы* (А.Еламанов, Қой шаруаш.).

ОТТАТЫЛУ *Оттатыл етістігінің қимыл атауы.*

ОТТАУ *Отта етістігінің қимыл атауы.*

1. Шөп жеу, қоректену. Өгіздер аузынан сілекейі шұбырып, бүйірін соғып, ілгерлі-кейін солықтап, сілесі қатып, *от т а у ғ а* шамасы келмей қалды (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). Егер түнімен суытып, жерлерді мұздатқан кезде, қазақ байғұстардың малдары есеңгіреп жүре алмай қалып, *от т а у ғ а* от таба алмай, жаман жұтаса керек («ТУГ»). **2. с ө й л. қ а р а п.** *Аузына келгенді айту, көку.* – Әй, менің мына *от т а у ы м* не? Көрілік иттің басқа шыққаны осы (М.Қабанбаев, Арыстан.).

ОТТАУЫҚ с ы н. *Көп сөйлейтін, көкіме.* Өй, өзін бір *от т а у ы қ* неме екенсің (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

ОТТЕГІ з а т. х и м. **Оттек.** Адам ауаны жұтқанда, *от т е г і* өкпеге кіріп, қанға қосылады (А.Даиров, Хирург.). Адамның құрамындағы *от т е г і н і* организм үшін маңызы өте зор (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.). Жарты шелек сұйық ауа қайнады, Бұл – *от т е г і* – ауаның бал қаймағы. Тіршіліктің күллі арқауы – оттегі, Табиғатта оның ешбір жоқ теңі (Ә.Фатихов, Менің босағам).

ОТТЕК з а т. х и м. <лат. oxygenium> *Тыныстау үшін, оттың жануы үшін қажетті ауаның құрамына кіретін Менделеевтің периодты жүйесінің VI тобындағы химиялық элемент.*

Оттекпен емдеу. м е д. *Оттекті түрлі ауруға қарсы шипалық зат ретінде пайдалану.* *От т е к п е н е м д е у* әртүрлі ауру салдарынан тыныс алу бұзылғанда, жүрек және өкпе аурулары кезінде, түрлі газдармен уланғанда, жарақаттанудан көп қан кеткенде, биіктік ауруына ұшырағанда т.б. жағдайларда қолданылады (ҚСЭ).

Оттекпен кесу. т е х. *Оталу температурасына дейін қыздырылған металдың таза оттектен жану қасиеті негізінде металдан жасалған бұйымдарды кесу тәсілі.* *От т е к п е н к е с у* машина және кеме жасау, қара және түсті металлургия салаларында, құрылыста т.б. орындарда пайдаланылады (ҚСЭ).

ОТТЕКСІЗ с ы н. *Құрамында оттегі жоқ.* Карбидті қыш – қиын балқитын кремний, бор және басқа элементтердің негізіндегі *от т е к с і з* қыш (Қаз. тілі термин. Химия).

Оттексіз ауа. м е т а л л у р г. *Оттексізденген азот пен көмірқышқыл газынан тұратын кеніш ауасының бір бөлігі.*

ОТТЕКТІ с ы н. *Оттегі қатысқан, құрамында оттегі бар.* *От т е к т і*-конвертерлі комплекс республикамызда Қарағанды метал-

лургия комбинатында жұмыс істейді (ҚСЭ). HBrO_3 – бір негізді *оттекті* қышқыл, сулы ерітінділерде ғана болады (Қаз. тілі термин. Химия).

Оттекті жастық. м е д. *Емдік оттекті сақталатын, резиналанған қалың матадан тігілетін аппараттардың ең қарапайым түрі.* Оттекті тыныс органдарына әртүрлі ингалятор аппараты және *оттекті жастық* арқылы беріледі (ҚСЭ).

ОТТЕКТИК с ы н. *Оттегіге тән, оттегіге қатысты.* *Оттектік* конвертерлі процесс мартендік әдіспен салыстырғанда едәуір тиімді (Қаз. тілі термин. Кен).

Оттектік бірлік. х и м. *Атомдық массаларды өлшеуге арналған шартты бірлік.* Дж. Дальтон атом массасының салыстырмалы өлшемі ретінде сутектік бірлікті ұсынды. 1906 жылы химиктердің халықаралық комиссиясының шешімі бойынша, ол *оттектік бірлікпен* алмастырылды (ҚСЭ).

ОТТЕМІР з а т. с ө й л. *Шымшуыр, отқысқыш.*

ОТТОМАНИЗМ з а т. с а я с и. *XX ғасырда пайда болған, Осман империясын мекендеген барлық халықтардың теңдігін жариялаған идеология.*

ОТТЫ¹ с ы н. *Шөбі мол, қалың, шүйгін.* Совхоз малы қонды, жері *отты* (А.Сатаев, Ақын.). Буаз биелерге шөбі *отты*, күзгі және қысқы жайылымдар бекітіліп беріледі (А.Иманғалиев, Адай.).

ОТТЫ² с ы н. **1.** *Оты бар, жарқыраған.* *Отты* шар құлаған батыс жақ талаурап тұр (А.Нысаналин, Алыста.). О, Вика, сұлу емес, көріктісің, Көзіңнен көрінеді ерік күшң. *Отты* ауа, сыраhana, кермек түгін, Талайдың мұз жайлаған ерітті ішін (А.Әлімұлы //Екі мыңжылдық.). **2.** а у ы с. *Жігерлі, қайратты.* Тұранға жержүзінде жер жеткен бе? Түрікке адамзатта ел жеткен бе? Кең ақыл, *отты* қайрат, жүйрік қиял Тұранның ерлеріне ер жеткен бе?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Қалмаған Онегиннің ешбір бағы, Өтіп кеткен жүректің *отты* шағы. Мінсіз тілмен сөзінді жазыпсың-ақ, Ұнатпаған жерім бар сүйтсе-дағы (Абай, Тол. жин.). Сөйлесем жүректегі шерін төккен Арызды, армандысы, даттысы да. Сезімді, сергек туған көз ашықтың, Талантты талабы зор *отты* с ы да (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Оттыарба. кө н е. *Пойыз.* Ардақты халқымның бір жүйрігі едім, Оңтүстік Алатаудың төріндегі. Сөйлегем мен жасымнан топты жара, Қанар қап өлеңім бар *отты арба* (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Отты жылдар. Азабы көп қыншылық, соғыс кезі. Болса да *отты жылдар* алыстаған,

Есімде, сол сурет таныс маған. Жалт бердік тау қыраны секілденіп, Жауына шүйлігерде ғарыштаған (Ә.Ахметов, Ашық аспан). О, достарым, айғақ болған бәріңе, *Отты жылдар* көз алдымда әлі де. Жатқан еді-ау отқа өртеніп қалалар, Оққа ұшты ғой талай ана, балалар (Б.Ырзабаев, Қадірлі.).

Отты көз. *Жалындаған, жанары ұшқын атқан өткір көз.* Ерте күнде жоқ бар еді, түн туған. Қап-қараңғы түн ішінде Күн туған. Отты Күннің сәулесінен от алтын *Отты көзді*, отты жанды Гун туған (М.Жұмабаев, Шығ.). Темір Сәуледегі мұндай қаталдың шындықтан туғанын сезіп қалды да, Перизатқа *отты көзімен* қарады (Ә.Әбішев, Замана.).

ОТТЫҒУ *Оттық етістігінің қимыл атауы.* Қойдың қауырт қоздап жатқан уақытында біраз уақыт бірге болып, төлдердің туысы, аяқтану, *оттығу* сияқты өзгешеліктерін қарастырды (С.Бегалин, Уақыт.). Әбден жетіліп туған қозылардың *оттығуы* да тез екен («Лен. жас»).

ОТТЫҚ¹ з а т. **1.** *Малға жем-шөп салатын жер; ақыр.* Атқа шөп салатын талай *оттықтың* талқаны шықты (З.Ақышев, Ақбел.). Апам екеуіміз көкем лақтырған шөпті құшақтап *оттыққа* тасыдық (М.Тиесов, Дала.). Ол шөп салатын *оттықтың* жалғыз шегеге ілінген беткі тақтайын жұлып алды (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң.). **2.** *Асыранды құсқа жем салуға арналған, көлемі әртүрлі ыдыс.* *Оттық* жем салуға, тазалауға, жууға, дезинфекциялауға қолайлы болуымен қатар, құстың жем жеуіне ыңғайлы келуі қажет (ҚСЭ).

ОТТЫҚ² з а т. **1.** *Пештің, қазандықтың, самаурынның, от жанатын жері.* Кешікпей қазанда қайнап жатқан су самауырыңға құйылып, *оттығы* на шоқ толтырылды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *Оттыққа* салған ағаш лаулап жана бастады (А.Сарбөппин, Аспалы бесік.) Қанат *оттыққа* үңілді, шимен шілтерді пісіп-пісіп жіберді (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). **2.** *Органикалық отын жағатын құрылғы; отын (сұйық, қатты, газ тәріздес) мен тотықтырғыш (әдетте, ауа) берілетін камера.* Техникалық мақсаттарда пайдаланылатын *оттық* электрлік не механикалық энергия тудыруға қажет жоғары температуралы газ өндіреді (ҚҰЭ). **3.** т а р. *Арбалы үйлерде арнайы от жағатын орын.* Бірнеше өгіз, түйе қосарлап жегілетін үйлі арбаларда малдың қуығынан, қарынан тартылған терезелері, кіріп-шығатын есігі, *оттығы*, көлеміне қарай екі, төрт, алты, тіпті онан да көп дөңгелегі болған (Ө.Жәнібеков, Жолайрықта). **4.** *Жер үйдегі от жағатын орын, жерошақ.* Ал тұрақты мекенжайдың, ондағы *оттық*, жатақ, қонақ бөлмелерінің

жасауы киіз үйдікіне біршама ұқсас болғанымен, өзіндік ерекшеліктерін сақтап қалған (Ө.Жәнібеков, Жолайрықта).

ОТТЫҚ³ з а т. ж е р г. *Сіріңке, шырпы*. Мырзаның қатынынан жымқырып алған *о т т ы г ы н* жарғақ дорбасынан суырып, от тұтатты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қызыл шырайлы жігіт *о т т ы қ* ұстаған қолын алдына созды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Курап тұрған шырпыдай *о т т ы қ* жақындатсақ-ақ лап ете қалады (Т.Ахтанов, Махаббат).

ОТТЫҚ = е т. с ө й л. **Отық**. Туғанына 3–4 жұма толған бота *о т т ы г а* бастайды (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.). *О т т ы г а* бастағанда дөңді жем, жасыл пішенге жүйгіді (С.Бегалин, Мектеп.). Қозылы қойды топ-топқа бөліп, бөлек баққанда төлдің енесі тез тойынып, *о т т ы г ы н*, шаппаң ширайды (Дала дауылпаздары).

ОТТЫЛЫҚ¹ з а т. *Шөбі, оты мол болушылық*. Даладағы ойпаттардың *о т т ы л ы г ы н* арттыру керек (Б.Муханов, ... Қазақст. өсімдік.). Жайылымды белгілі бір тәртіппен дұрыс пайдаланса, жайылымның топырақ қыртысы жақсы сақталады, *о т т ы л ы г ы* артады (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Жазғы қоныстарға ауылдар жердің *о т т ы л ы г ы н* ескере отырып, орналасатын (ҚазССР тарихы).

ОТТЫЛЫҚ² з а т. *Жігерлік, өткірлік, өжеттік*. Үлкен көзінің ақ-қарасы ап-айқын боп, жалт-жалт етіп, ширақ бір *о т т ы л ы қ н е н* қарайды (М.Әуезов, Абай жолы). Қ.Бадыров Абыздың ойшылдығын, *о т т ы л ы г ы н* жақсы берді (А.Токпанов, Бүгінгі.). Хамиттің өлеңдеріне суреткерлік, *о т т ы л ы қ*, серпінділік қасиеттер тән («Қаз. әдеб.»).

ОТҮЙРЕК з а т. з о о л. <tadorna ferruginea> *Реңі кірпіш түстес қызыл сары, басы боз, қызғылт, құйрығы мен қанаты қара жазықты және таулы жерлердегі су қоймаларында тіршілік ететін қазтәрізділер отряды цйректұқымдасына жататын құс. О т ү й р е к* – жыл құсы. Қазақстанға наурыздың басында ұшып келіп, сүтқоректілердің ініне, құлама жартастың не ағаштың қуысына ұя салады (ҚҰҰ).

ОТША ү с т. *От тәрізді, отқа ұқсап*. Жігіттердің ызалы көздері *о т ш а* жайнайды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Қартайса да жаңа өмірге көзі *о т ш а* жайнайтын (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз). Өзгеше сезімнің қуаныш саусағы ет жүрегін сығып-сығып жібергендей ыстық қан *о т ш а* шарпыды (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ОТШАҢ с ы н. *Жайылуга құмар, отшыл*. Біраз демігін басқаннан кейін *о т ш а* кер құнан жайылғысы кеп жерге ұмтылды (С.Бегалин,

Уақыт.). Қойларының *о т ш а*ң, сергек мінезіне сүйсінгендей екі қойшы да малдарына көз тастап, әңгімеге қайта кірісті (С.Бегалин, Уақыт.). Ол «салқында қой *о т ш а*ң», – деп асығатын еді (М.Тиесов, Дала.).

ОТШАШАР з а т. ә с к. жаңа. *Жанғыш заттар қоспасын шашу арқылы жақын аралықтағы ұрыста қолданылатын қару. О т ш а ш а р* д ы ң жұмыс істеуі оқ-дәрінің және жанғыш заттар қоспасының жануынан пайда болған газдардың қысымына негізделген. Ол қарсыластың әскери күшін дала қорғаныстарында, тастан салынған үйлерде, окоптарда, торларда, танкілерде күйдіру үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ОТШЫЛ с ы н. *Отқұмар, оттағыш*. Осыларды «тас» дейік, «шал» дейік, қалай десек те, малдың да, *о т ш ы л* аңның да құныға жейтін шөбі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ОТЫҒУ *Отық етістігінің қимыл атауы.*

ОТЫЗ с а н. *Жиырма тоғыздан кейінгі есептік сан*. Қырықтан соңғы иманым – *О т ы з* жылдай жиғаным. Көп ғалымның сөзінің Ақылға алдым сыйғанын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шілде сорып соры шыққан *о т ы з* қаралы төмпешіктің арасында тыпыршығанына сағат жарымнан асып кетті (А.Сүлейменов, Бесін). Күндіз-түні бірдей қайнаған өмірмен араласып *о т ы з* күннің қалай тез өте шыққанын да сезгем жоқ (Ә.Әбішев, Замана.). Жиырма бес бар ма маңайда Жайқалған жасыл құрақтай? *О т ы з*, кеттің алыстап, Толықсыған сынаптай (Дулат Бабатыұлы, Замана.).

Отыз күн ораза. д і н и. *Отыз күн бойы, күн шыққаннан батқанға дейін ас-су ішуге болмайтын діни, бес парыздың бірі. О т ы з к ү н* о р а з а мен бес пар намаз, Сырықтай сырлы көңіл сынған шығар. Сүйегі ағзанның тоқсан болып, Торғайдай бір терекке қонған шығар (О.Шораяков, Шайыр).

ОТЫЗДАЙ с а н. *Отыз шамасындай, отызға жуық*. Көмекке келген *о т ы з* д а й әскер де жетті (А.Жүнісов, Өмірізі). *О т ы з* д а й адамменен Кәрібай жетті, Айқайдан айдаланың есі кетті. «Мен Кәрібай, қаныңды ішем, Әмірхан» деп, Айқасып ақ сойылмен салып өтті (И.Байзақов, Құралай.).

ОТЫЗ-ҚЫРЫҚ с а н. *Отыз бен қырық шамасында*. Тайшымның *о т ы з-қ ы р ы қ* адамы бар (С.Шаринов, Бекболат). Көктемде өзен Ақжардағы *о т ы з-қ ы р ы қ* көлдің біріне жетіп құятын (С.Бақбергенов, Кентау). Көп болсыншы креслолар – пенсионер, содан құны түспейтұғын болса егер. Жағымпазға он бес-жиырма бастық бер, Арызқойға *о т ы з-қ ы р ы қ* кеңсе бер (Ж.Нәжімеденов, Мен туған күн).

ОТЫЗЫНШЫ с а н. *Жиырма тоғыздан кейінгі реттік сан.* Осы «Мысқазғанға» біз сонау аумалы-төкпелі *о т ы з ы н ш ы* жылдары Атбасар қаласынан келдік (І.Есенберлин, Алтын құс). Шолоховтың *о т ы з ы н ш ы* жылдардағы істеген азаматтық бір ерлігі елімізге мәлім (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Кәліктіп боласың деп бір ғана Керекудің маңына жиырма жеті ауыл қамаған екен, *о т ы з ы н ш ы н ы*ң аштығында солар түгел қырылып, бірен-саран қала сағалағандары, аяғынан жүре алғандары Алтай өлкесіне ауып, аман қалса керек (Қ.Ысқақ, Күренсе).

ОТЫҚ = е т. *1. Төлдің шөп жеуге үйренуі, бейімделуі.* Жетім қозы – тас бауыр, Түңілер де, *о т ы ғ а р.* Сорлы жүрек мұнша ауыр, Неге қатты соқтығар? (Абай, Тол. жин.). Енесінен ерте айырылған құлын қалай *о т ы қ с а*, бұ да сөйтіп, басқа дәмге әсте-әсте үйренер (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Бақтына мыңдаған қой мекендейді, мал баққан малшып ішіп, шекер жейді. Жал бітіп, арық атқа алты күнде, Ене іздеп *о т ы қ қ а н* төл сүт ембейді (Б.Адамбаев, Аманат). Көкірегі қысқанда құп-құйтақандай боп монтиып отыратын балдырғаным, *о т ы қ қ а н* қозыдай толысып қалыпты (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). *2. Көктемгі жаңа шыққан шөпке тойына бастау.* Қырмада ойда, бөктерде *О т ы ғ ы н* өріс, күн жылып, Мал төлдеп жатыр көктемде, Ауылдың маңы қым-қуыт (М.Мақатаев, Шығ.). *3. а у ы с. Орнығу, қалыптасу.* Ерден басқа көпшік көрмеген бөкесі орындыққа *о т ы қ п а й*, «бездеқот» секірген сайын төбесімен тенті сүзгілеп, екі қолымен панельді тас қылып ұстап алған Қызылкөз Мырзаға мұная қарады (Қ.Ысқақ, Күренсе). Жарты ғұмырын ат үстінде, малға еріп, малмен бірге өріп, жайдақ тірлікке *о т ы ғ ы н* алған салт жүрісті пенденің отбасының уәйіміне құлқы да жоқ болса керек (Қ.Ысқақ, Күренсе).

ОТЫҚТЫР = е т. *Шөп жеуге үйрету, әдеттендіру.* Даладан көк шөптерді жұлып әкеп, ақ шұнақ лақты *о т ы қ т ы р д ы* (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ОТЫҚТЫРУ *Отықтыр етістігінің қимыл атауы.* Бұзауды ерте *о т ы қ т ы р у д ы*ң пайдасын Сағила бұл арада әдейілеп тоқтап айтты (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ОТЫН з а т. *1. От жағуға болатын ағаш, көмір, тезек, мұнай т.б.* Біреу маған от жақ деп қылды бұйрық, Жағайын деп ұмтылдым, көңіл жүйрік. От жаққалы жатқаным – бір үлкен үй, *О т ы н* жиып қойыпты талай күндік (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кейкінің жеркепе

қазып алған, *о т ы н д а р ы* тезек пен құрғақ қамыс (М.Қаратаев, Далада.). Мен емес пе ас қылған, малын сауған? Күндіз бағып, айырған түнде жаудан? Ас пісірген, үй жылытқан мен емес пе, Тезек теріп, *о т ы н* ап анау таудан? (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *Су о т ы н д ы* жандыра алмай ыза болып аспазшы жүр (Ә.Шәріпов, Партизан.). *2. Негізгі құрамдас бөлігі көміртек болып табылатын, жылу энергиясын алу мақсатында қолданылатын жанғыш заттар.* Шығу тегіне байланысты *о т ы н* табиғи (мұнай, көмір, ағаш, табиғи газ, шымтезек) және жасанды (кокс, мотор отыны, генератор газдары және т.б.), агрегаттық күйі бойынша: қатты, сұйық, газ тәріздес болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Отын жастық, ... құндақ. қ а р а п. *Өмірдің ауыртпалығы туралы айтылатын сөз.*

Отын өнеркәсібі. *Отынның әр алуан түрлерін шығару, өңдеу ісімен шұғылданатын өнеркәсіп салаларының тобы.* Қара металлургия мен *о т ы н ө н е р к ә с і б і* не жұмсалатын күрделі қаржы едәуір көбейтіледі («Лен. жас»).

ОТЫНДАЙ с ы н. *Отын сияқты, отын тәрізді.* Бұл бұйрық салды елге төтен қайғы, *О т ы н д а й* ұнтап кесіп бұтарлайды. Жынданып, жанталасып жатқан патша, Сөйтсе де барлық елді жұта алмайды (Н.Ахметбеков, Амангелді.).

ОТЫНДЫҚ с ы н. *Отын етуге жарайтын, отын боларлық.* Қияқтың сары сабаны мен боз жыңғылдың *о т ы н д ы қ* қауқары шамалы (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Дәл жанында қорықтан *о т ы н д ы қ* ағаш алғалы келген шофер бала тұрған (Д.Досжанов, Зауал). Қайтарда теңіз тамағынан *о т ы н д ы қ* тал кесіп әкелуге тиістіміз (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Бірде теңізге шығып бара жатып, осы аралға *о т ы н д ы қ* ағаш алуға тоқтады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ОТЫНСОРҒЫ з а т. м а ш. *Іштен жану қозғалтқышының карбюраторына немесе форсункасына отын жеткізуге арналған аспап. О т ы н с о р ғ ы* жоғары қысымды және төмен қысымды болып бөлінеді (ҚҰЭ).

ОТЫНСҮЗІП з а т. м а ш. *Іштен жанатын қозғалтқыштың қоректендіру жүйесінде отынды тазалауға арналған құрылғы. О т ы н с ү з і* карбюраторлы қозғалтқыштарда үркілердің, дизельдер мен бензинді қозғалтқыштардың сорғылары мен бүркуіштердің коқымдармен бітеліп қалуын тудыратын механикалық қоспалардан арылтуға арналған (ҚҰЭ).

ОТЫН-СУ з а т. *Ас-тағам дайындауға, от жағуға қажетті отын т.б.* Айша *о т ы н-с у* алып келуге далаға бір кіріп, бір шығып жүр (С.Шарипов, Бекболат). «Көтеремді көтерген сайын көтінен кейін кетеді» деген рас па, соның жемшөбін де жөндеп тауып бере алмай, *о т ы н-с у ы н* да міндет қылып отырғанын көрмеймісің... (Қ.Ысқақ, Күреңсе). Малға шөп, үйге *о т ы н-с у* жинағанда да ауырлықты көтеретін әкем мен торы бие (К.Қазыбаев, Ызғар).

ОТЫНСЫЗ с ы н. **1.** *Отыны жоқ.* Сөйтіп жүргенде қыс түсті, *о т ы н с ы з* қалды (З.Ақышев, Акбел.). Мергеннің жауап берді сонда бірі: «Асықпа, қыс та өтіп болсын жылы, Сен кетсең қос *о т ы н с ы з* қалмай ма екен. Нақ қыстың ақпан, қаңтар суық күні» (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Отынның қатысынсыз, отын болмай-ақ.* Электр Отан жерін жайнатады, сымдардан сандуғаш үн сайратады. Пайдасы санай берсең толып жатыр, *О т ы н с ы з* қазаныңды қайнатады (Қ.Тәкежанов, Қария.). Мал істейтін жұмысты, От пен суға түсірді, *О т ы н с ы з* тамақ пісірді, Сусыздан сусын ішірді (Үш ғасыр.).

ОТЫН-ТАМЫЗДЫҚ з а т. *От жағуға жарарлық заттар.* Ал Салық міндетті адамдай қартқа қыстай жағарлық *о т ы н-т а м ы з д ы қ* даярлап, кептіріп қояды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ОТЫНХАНА з а т. *Отын сақтайтын орын, сарай.* Қыстауға тіркестіре салынатын қорақопсының тұрғын үймен тікелей жалғасатын тұсы (*о т ы н х а н а*, қойма, ауыз үй) жартылай ашық болған (Ө.Жәнібеков, Жолайрықта.).

ОТЫНШЫ з а т. *Отын дайындайтын адам.* *О т ы н ш ы* баланың алдынан бет-аузы жып-жылтыр біреу шықты («Лен. жас»). Мустангте әрбір семьяға міндет бөлініп берілген. Кейбір шаруалар князьдің шабарманы, кейбір *о т ы н-ш ы с ы* (Ғалам ғажап.). Қайыр сұрап көшеде, Бір мүсәпір тұр екен, *О т ы н ш ы* мұны көреді (Бабалар сөзі // Қисса Алмас, Полат).

ОТЫР = е т. **1.** *Белгілі бір жерге жайғасу.* Сөйле, тілім, шешіліп осындайда, Құрбылармен бір жерге қосылғанда *О т ы р м а с с ы ң* үнемі төрде бүйтіп, Еріксіз-ақ қоярсың тосылғанда (М.Дулатов, Шығ.). Күн шықты, жарық болды дүниежүзі, Үкінің бұлдырайды көрмей көзі. Өзгеге жөн көрсетіп, бастау түгіл, Әлі бар *о т ы р а р л ы қ* жай ғана өзі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Көгендегі қозыдай болып отқа төніп *о т ы р-ғ а н* балалар қорқып, кейін шегінісіп кетті (Ф.Мүсірепов, Танд. шығ.). Әбіш келгенде Абайдың қасында бұрын сойлеспейтін екі адам *о т ы р* еді (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *Осы күйде отырып, бір іспен шұғылданып, қызмет атқару.* Ораз-

Мұхамед Томан би риза, хош айтысып, ордадан шығып кеткен сон да, шырынды қымызды сораптай ішіп, үнсіз, қимылсыз қалыпта ұзақ *о т ы р-д ы* (М.Мағауин, Шығ.). **3.** *Бір нәрсенің, заттың үстіне орналасу, қонақтау.* Мамағаштың басында кептер *о т ы р*, Ұшайын деп қанатын ептеп отыр. Тоғыз сайлап тана бер, сақина бер, Қасымдағы жолдасым кеткелі отыр (Қара өлең). **4.** *Көлікке, мәшинеге түсу, міну.* Ерке Әлкенің станциядан қайтып келе жатқанда машинасына да *о т ы р-ғ а н ы* бар (Ж.Жұмаханов, Махабат.). Соғыста танкі айдағам, ал ауылға келгесін тракторға *о т ы р-д ы м*, жер жырттым («Жұлдыз»). **4.** *Бір жерге қоныс тебу, мекендеу, орналасу.* Осы елге жақын *о т ы р-ғ а н* көршісіміз (М.Әуезов, Абай жолы). Судыр Ахметтің өз отының басына салған әбігері, қоңсы *о т ы р-ғ а н* көрші ауылдарға да мазасыздық әкелді (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қармақ сап, қақпанменен киік аулап, *О т ы р-д ы* осы арада алпыс үймен. Үдербай жас күнінен ақсақ еді, Деуші еді жеңгелері «қара мерген» (О.Шипин, Аманкелді). **5.** *а у ы с. Сотталу, бас бостандығынан айырылып, түрмеде болу, қамалу.* Түрмеде *о т ы р-ғ а н* революционерлердің сырттағы күреспен, жұртшылықпен байланысы байқалмайды (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Ақмолла қашқын солдат ретінде айыпталып, 1863–1871 жылдары Троицкіде *о т ы р-д ы* (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). **6.** *а у ы с. Ұзақ уақыт тұрмысқа шықпау, жұмыссыз қалу сияқты белгілі бір жағымсыз күйде, жағдайда болу.* **7.** *Толық мағыналы етістік сөздермен тіркесіп келіп, осы шақтық мағына үстейтін көмекші сөз.* Осыдан кейін Уақытша үкімет құрамында шешуші позицияға ие болып *о т ы р-ғ а н* кадеттерге деген Ә.Бөкейхановтың көзқарасы күрт өзгерді («Жалын»). ҚР Білім және ғылым министрі келесі жылы жоғары оқу орнына қабылдаудың жаңа жобасын ұсынып *о т ы р* («Түркістан»).

Жүресінен отырды. *Құйрығын жерге тигізбей, екі балтырына сүйеніп, тізесін бүге отырды.* Аманкелдімен қатар келе жатқан Тастан қарнын ұстап шынғырды да, *жүресінен отыра* қалды («Қаз. әдеб.»). Ол *жүресінен отыра* қап, бір шөкім топырақ алды (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Отыра [итеріп] тартпа сөз. *Кіржік кісінің сөзі туралы айтылады.*

Отырған орның орман болсын. *алғыс. Шалғынды, жерұйықта тіршілік жаса!*

Отырмай ома! *қ а р ғ. Тіл алмаған адамға айтылатын, отырған жеріңнен тұра алмай қал мәніндегі сөз.*

Отырп қалды. *Үнсіз қалды, томсырайды.* Жолдасына өкпелеп, сонан соң Жайлаубек томсырайған күйі тыныш *отырып қалды* (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). «Сен қыз кімсіз осы?» деген ойда *отырып қалған-ды* (Ә.Әбішев, Жас түлек).

Шекесінен отырды. *Тізесін жерге тигізіп отырды.* Шал біреуі үюлі отынның үстіне жайғасып, біреуі тізесіне мініп *шекесінен отырып* алған («Лен. жас»).

ОТЫРАР-ОТЫРМАСТАН ү с т. *Отырмай жатып, іле-шала.* Дастарқанға *отыра-ротырмастан*, қол жетер жердегі өңештен өтетіндердің бәрін табағына толтырып салып алды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Шалдар *отыра-ротырмастан* қымыз құйылды (З.Шашкин, Ұядан ұш.).

ОТЫРҒЫЗ = е т. **1.** *Бір жерге, орынға жайғасқызу.* Әскері Қарауыл өзенінің бойында жатып, он екі рудан он екі кісі «хан» деген үлкен биіктің басында ақ киізге Шыңғысты *отырғызып* хан көтерген (Абай, Тол. жин.). Мысық мұрт жігіт жігіттер мен қыздарды араластырып *отырғыза* бастады (М.Дүйсенов, Гүлжан.). **2.** *Жеміс, ағаш, өсімдік егу.* Семьямызбен бірге өз участоғымызға барып, картоп *отырғыздық* (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз). Гоголь көшесіне ортасынан қақ жарып гүл көшеттерін *отырғызып* жатыр (С.Хайдаров, Құрыш.). *Отырғызып* аулаға талды бір түп, Еден жуып, әйнектен шаңды сүртіп. Қора ішіне қыс күні қонып қалған, Күрекпенен лақтырды қарды күрткі (С.Мәуленов, Таңд.).

Аяғына [аяғының ұшына, етегіне] отырғызбады. а) *Ешкіммен көңіл қоспады, жақын болмады.* Жүзтайлақ (Жантасқа) Сүйгенімнен күйіп тұрмын-ау, *аяғыма отырғызып* па ем өзгені? Қадір білгенің осы ма сен тексіздің (М.Әуезов, Таңд. шығ.). ә) *Жуытпады, маңайлатпады.* «Тым болмаса осы қысқа шыдасын», – деп Жәуке *аяғына отырғызбады* (С.Омаров, Дала қызы). Дәркембай «егінімді жедің ғой» деп зарлап барғанда, *аяғының ұшына отырғызбай*, Тәкежан мен Майбасар қуып тастапты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Орынбайдың бір жүйрік сары қаншығы бар, ұялас үш күшіктің бірін бер деп сұрағанымда *етегіне отырғызбаған* (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Маңына отырғызбады. *Жанына жақындатпады, жолатпады.* «Жоғал әрі, қара қағынды келгір», – деп *маңына отырғызбайтын* (Т.Молдағалиев, Айналайын).

Отқа [шоққа] отырғызды. *Бетін аймандай етті, масқара етті.* – Қап, Қайсар-ай, *отқа отырғыздың-ау*, мені, – деп сары жігіт орнынан ұшып тұрды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Баяғыда жоқ-жұқана кедейдің бірі, жұрттың алдында бір ауыз сөзбен ғана сілейте соғып *шоққа отырғызған* (С.Төлешов, Түрлі. бас.).

Отырғызып кетті. *Алдап, айласын асырып кетті.*

Тақырға [тақыр мұзға, тақыр жерге] отырғызды [отырғызып кетті]. *Айла-амалын асырып, жер соқтырды, алдады.* – Сен түгіл сельпоны *тақырға отырғызып кеткен* алаяқ емес пе Сатыбалды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Өзін одан қу санайтын Шауыпкел бала кезінде де, жігіт кезінде де алдап, талай рет *тақыр мұзға отырғызған* (С.Мұқанов, Аспаз). Ә, Ыбырай, сен мені жер соқтырып... *Тақыр мұзға шоқайтып отырғызып кетті* дейсің, ә (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Екі әйелі жиған-тергенінің бәрін сыпырып, өзін *тақыр жерге отырғызып кетіпті* (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

Сүндетке отырғызды. д і н и. *Мұсылман болудың белгісі ретінде 5-9 жастағы ер баланың жыныс мүшесі безінен шекіді, сүндеттеді.* Астына ат мініп, ауыл аралап реті келсе біреудің баласын *сүндетке отырғызып*, сонымен күн кешіп келе жатқан жан (М.Дүйсенов, Мейман.). Аман мен Есенді *сүндетке отырғызып* жатыр (С.Нарымбетов, Тентек).

ОТЫРҒЫЗДЫР = е т. *Жеміс, ағаш, өсімдік ектіру.* Поселканың көшелеріне М.Сералин ағаштар *отырғыздырады* (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

ОТЫРҒЫЗДЫРУ *Отырғыздыр етістігінің қимыл атауы.*

ОТЫРҒЫЗУ *Отырғыз етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Көлікке, мәшинеге мінгізу, орналас-тыру.* Сәлден соң самолетке *отырғызу* басталды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). **2.** *Жеміс-жидек, ағаш, өсімдік егу.* Өсімдікті көшіріп басқа ыдысқа *отырғызу* ға тура келеді (С.Түрдиев, Үй өсімдік.). Картоп *отырғызу* ға пайдаланған жағдайда салмағы 50–70 грамм орташа түйнектер іріктеліп алынады (Б.Шағыров, Картоп).

Отырғызу пункті. ә с к. *Эвакуацияланған халықты ұйымдасқан түрде көліктерге отырғызып жіберуге арналған арнайы орын.* *Отырғызу пункті* қажетті отырғызу жабдықтарымен – траптармен, сатылармен, көпіршелермен және т.б. жарақтандырылады. *Отырғызу пункті* әкімшілігі құрамына көлік орган-

дары, қоғамдық тәртіп сақтау, медицина қызметі өкілдері кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ОТЫРҒЫЗУШЫ з а т. *Жеміс, ағаш, өсімдік егуші адам.*

ОТЫРҒЫЗЫЛ= е т. **1.** *Жайғастырылу, орналастырылу.* Бойы да, жасы да кіші Бекет ең алдыңғы партаға *отырғызылды* (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2.** *Жеміс-жидек, ағаш, өсімдік егілу.* Клуб пен колхоз кеңсесі жас *отырғызылған* аумақты бақша ішінде еді (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Ақтұмсық қарғалар ауылшаруашылығына пайда келтірумен бірге дөңді дақылдардың жаңадан өсіп келе жатқан өсінділеріне, әсіресе, жүгері дақылына, сонымен қатар бау-бақшаларға және *отырғызылған* ағаштардың тұқымдарын қазып жеп, кейде зиян да келтіреді (Р.Әлімбаев,... Құстар.). Ағаш *отырғызылысымен* арам шөп шықпай тұрып-ақ, арасының топырағы жиі-жиі қопсытылып тұрады (А.Балтабаев, Жасыл орман).

ОТЫРҒЫЗЫЛУ *Отырғызыл етістігінің қимыл атауы; жеміс-жидек, ағаш, өсімдік егілу.* Бидайдың себілуін, сол овоштың *отырғызылуын* Дәметкен өз көзінен өткерді (С.Мұқанов, Аспаз). Биылғы жоспар бойынша, бес жүз гектарға ағаш белдеулері *отырғызылуға* тиіс еді («Лен. жас»).

ОТЫРҒЫШ з а т. *Ағаштан т.б. жасалып, отыруға лайықталған зат, орындық.* Жолбарыс бірнеше аласа *отырғыштар* жасаған екен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Оспан екеуі төргі бөлмедегі ұзынша тақтай *отырғышқа* қатар жайғасты (С.Омаров, Дала қызы.). Жігіттер тасыр-тұсыр етіп топырлап ағаш *отырғышқа* қаздай тізіліп, жайғаса бастады (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ОТЫРҒЫШТЫҚ з а т. *Орын тебу, орнығу қасиеті.* Каналдардың, қоқыстар тасталатын шұқырлардың жанындағы жер бетінің жарықтары мен ойдымдары жыныстардың *отырғыштығын* байқатады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Сондықтан ықтимал *отырғыштық* қасиеттері бар жыныстар қабатының қалыңдығы, яғни лесті қабаттағы азрация аймағының қалыңдығы жөніндегі деректердің мәні зор (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ОТЫРМАҚ з а т. ж е р г. *Сауық, кеш, бас қосу.* Бүгін жастар *отырмаққа* кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОТЫРТ= е т. *Жайғастырту, орналастырту.* Шалдардың піскен даусын есін алып, *Отыртып ай* үйлеріне түрткі салып, Мейлің теп, мейлің ақыр, мейлің жекір. Кек қылмас саған ешкім көңілі қалып (Үш ғасыр.). Ақырып Медрат

жиды ол бар құлын – Әлін білмей асыпты, – деді зұлым. Насосқа Қасым итті *отыртыңдар*, Бергемін, – деп сөйлейді – құнын-пұлын (Дастандар).

Отыртып кетті. *Алдады, жер соқтырды.* Қу тілменен құтыртып, *Кетер* бір күн *отыртып*, Қызмет қылған кісісін Құрытуға таяйды (Абай, Тол. жин.). Ералин *отыртып кетті* ғой! Мөрді қолыма бергенмен, маңайымды Аманның адамдарымен қоршап қойды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ОТЫРТУ *Отыр етістігінің қимыл атауы.*

ОТЫРУ *Отыр етістігінің қимыл атауы.*

1. *Бір жерге, орынға жайғасу.* **2.** *Осы күйде бір іспен шұғылдану, қызмет атқару.* **3.** *Көлікке, мәшинеге міну.* Алматы – Москва арасына ұшатын самолетке *отыру* басталады (Ә.Нұршайықов, Батыр.). **4.** *а у ы с. Белгілі бір қызметте болу, бастылық ету.* Бұл қиыншылықтар көбінесе Ғылым академиясының басшылық жұмысында алғашқы кезде немістердің *отыруымен* байланысты болды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). **5.** *Күрделі етістіктің құрамында қолданылып, қимылдың үздіксіз бірқалыпты өткенін білдіреді.* Кедейдің өзі жүрер малды бағып, *Отыр-уға* отын жоқ үзбей жағып. Тоңған иін жылытып, тонын илеп, Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып (Абай, Тол. жин.). Түріктігімізге мін боларлық бір аса жайсыз жәйт – «Яш Түркістанның» әлі күнге дейін Түркия аумағына кіре алмай *отыруы* дер едік (М.Шоқай, Танд. шығ.). Қорек-жем құстардың таралуына, маусымға қарай қоныс ауыстырып *отыруына*, көбеюіне және өлім-жітіміне, түр аралық қарым-қатынастарына әсерін тигізеді (Р.Әлімбаев,... Құстар.). Әр ұл өз мінезін ұқыптап сақтап, бөгде мінездердің еніп кетпеуін, ене бастағанның сіңісіп кетпеуін қадағалап *отыруы* керек («Егемен Қазақстан»).

Үйде отыру. *Жұмыс істемеу, бос болу.* Жаңа ғана жұмыстан тараса да, *үйде отыру* жастарға жараса ма? Қоңыр салқын көктемнің кештерінде, Қайта кіріп кетеді тамашаға (А.Асылбеков, Әлем).

ОТЫРУШЫЛЫҚ з а т. *Отырғандық, отыратындық.* Бір класта екі жыл *отырушылық*, бірсыпыра жағдайда, балалардың алдағы уақытта дамуына зиянын тигізеді (Семья тәрбиесі). Егер үйде талап қойып, сынап *отырушылық* берік орнаса, мақтаншақ пен өзімшіл төкаппарлығын өзі-ақ тастайды (Семья тәрбиесі).

ОТЫРЫҚТАН= е т. сөйл. *Отырқышқан.* Бергін келе колхоздасқан соң *отырықтан* а бастады (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). 1921 жылдың аяғына қарай 7583 шаруашылық *отырықтанды* (ҚазССР тарихы).

ОТЫРЫҚТАНДЫР = е т. *Отырықшы ету, қонысқа орнықтыру.*

ОТЫРЫҚТАНДЫРУ *Отырықтандыр етістігінің қимыл атауы.* Көшпелі сығандарды *отырықтандыру* туралы СССР Жоғарғы Советі Президиумының Указы шықпай тұрып-ақ, Нәлли әке-шеше ошағының басынан біржолата қол үзді (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ОТЫРЫҚТАС = е т. *Отырықшы болысу.* – *Отырықтасып*, өнер жолына ерте түскен елді торғайдай тоздырып жіберген кейінгі заманның ісі болды ғой онда (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

ОТЫРЫҚТАСУ *Отырықтас етістігінің қимыл атауы.*

ОТЫРЫҚТЫ с ы н. *Бір жерге тұрақты қоныс тепкен; көшпелі емес, отырықшыл.* Қытай патшалығы – ең ескі патшалық. *Отырықты* өмірге ерте түскен қауым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Отырықты* болмай, елдің оңбайтынына дәлел үшін жоғарыда аты аталған Бағаналы елін айтсақ жеткілікті (С.Шарипов, Бекболат). Бізше колхоз *отырықты* – қала колхоз болады (І.Жансүгіров, Шығ.).

ОТЫРЫҚТЫЛЫҚ з а т. *Бір жерге тұрақтаушылық, отырықшылық.* Халықты мәдениетті ету үшін алдымен *отырықтылығы* қажет (Д.Әбілев, Ақын.).

ОТЫРЫҚШЫ с ы н. *Көшпелілікке қарама-қарсы бір жерді тұрақты мекен еткен, қоныс тепкен, орныққан.* «*Отырықшы* болса-ақ қазақ тұрмысы түзеліп кетеді, тез мәдениетті болады» деген пікір даусыз ақиқат емес, өзгермелі, екіұшты, даулы мәселе деп қараймыз (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Сералы поселкасынан үлгі алып, Шұбар болысының жерлерінде де халық, *отырықшы* болып, поселка сала бастайды (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы). Ауыл бұрынғы қазақ қыстаулары тәрізді емес, *отырықшы* қоғам бейнесінде (Ш.Айманов, Қыран.). Алайда сөйткен көшпелі дүние *отырықшы* әлеммен экономикалық тіресте бәрібір шыдас бере алған жоқ (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Жалпы құстардың қоныс аударуын сөз еткенде нағыз қоныс аударып алыс жылы жаққа кетіп, жазғытұрым ұялауға қайтып келетін құстар немесе жыл құстары, көшпелі немесе кезеген құстар және *отырықшы* құстарды айтуға болады (Р.Ә.Әлімбаев,.. Құстар.).

ОТЫРЫҚШЫЛ с ы н. *Бір жерге тұрақтаған, отырықшы.* Өзбек, тәжіктер тәрізді халықтарға көне замандағы көшпелі өмірінен бүгінгі *отырықшы* дәуіріне жету үшін қаншама ғасырлар керек болды (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ОТЫРЫҚШЫЛАН = е т. *Көшпелі сипаттан отырықшылыққа айналу, отырықшы болу.* Бұл жерлерге халық қоныстанып, *отырықшылан* бастайды (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Тек сол құбылыстар ерекше *отырықшылан*ып, қалаларға орныққан халықтарда профессионалдық театр өнеріне айналған (І.Омаров, Серпін.). Киіз үйлер қазақ халқының *отырықшылан*ып үлгермей, көшпелі өмір сүрген кезеңдеріндегі ең қолайлы тұрақ-жайлары болғандығы мәлім (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫР = е т. *Отырықшы болдыру, қонысқа тұрақтандыру.*

ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ *Отырықшыландыр етістігінің қимыл атауы.* Сұлтанмахмұт «программасының» ішінде көшпелі елдің *отырықшыландыру* мәселесі айтылмағанын зор мін, тарихи күнә санайды (Д.Әбілев, Арман.). Қазақстан өнеркәсібін өркендету, көшпелі шаруаларды *отырықшыландыру*, руфеодалдық қарым-қатынасын жою сияқты күрделі міндеттер алда тұрды (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ОТЫРЫҚШЫЛАНУ *Отырықшалану етістігінің қимыл атауы.* Мұғалім *отырықшылану* жайын сөз етті (Ш.Айманов, Қыран.). Қазақтың *отырықшылануы*, мектептер ашылуы – осының бәр-бәрі де Ленин бастап кеткен іс (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ОТЫРЫҚШЫЛДЫҚ з а т. *Бір жерде тұрақтанушылық, отырықшы болушылық, көшпелілікке қарама-қарсы ел сипатына көшушілік.* Әрине, *отырықшылық* та жақсы (М.Дүзенов, Ақәже).

ОТЫРЫҚШЫЛЫҚ з а т. *Тұрақты жерде, мекен етушілік, тұрақтанушылық, көшпелі еместік.* Көшпелі ауыл біртіндеп *отырықшылығы* айналып, шаруа бірлестіктерін құрды (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). Генерал-адъютант граф Перовский қазақтардың егін егіп, *отырықшылығы* айналуына өте-мөте қарсы болып келген (І.Есенберлин, Қаһар). Сонымен, жиырмасыншы ғасырда *отырықшылығы* пен көшпеліліктің талай-талай ғасырларға созылған бәсекесі біржолата түйін тапты (С.Абдрахманов, Елдік сыны.).

ОТЫРЫЛ = е т. *Негізгі етістікке тіркесіп, шақтық мағынаны береді.* Жалпы мектептік «Спорт» қабырға газеті шығарылып *отырылды* («Спорт»).

ОТЫРЫЛУ *Отырыл етістігінің қимыл атауы.* Білім кеңесі емле, пән сөздері тәрізді мәселелерінің көптің кеңесіне салынып *отырыл*

л у ы керек (С.Сейфуллин, Шығ.). Оқушыны мұндай дағдылануға баулу барлық сабақ процесінде үнемі жүргізіліп *о т ы р ы л у ы* қажет («Қазақст. мект.»)

ОТЫРЫҢҚЫРА = е т. 1. *Көбірек отырып қалу, бір қимылды ұзақ ұстану.* Екі жігіт келесі таксиді тосып *о т ы р ы ң қ ы р а п* қалды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Бұл оның көрпесін қымтап, толық етіп ораған шылымын көмейлей сорып *о т ы р ы ң қ ы р а п* қалды (Ж.Молдағалиев, Торғай.). 2. а у ы с. *Жасы ұлкейгенше тұрмыс құрмау, күйеуге шықпау.* Соғыстан кейінгі жылдары *о т ы р ы ң қ ы р а п* барып, жұрт аузына іліккен ақкөз тентек осы Жұбанға тұрмысқа шыққан (Ә.Сараев, Бозқырау). Әнәпия көк етікті кездеспей, көн етіктіні менсінбей, *о т ы р ы ң қ ы р а п* қалған қыз екен (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ОТЫРЫҢҚЫРАУ *Отырыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ОТЫРЫС з а т. 1. *Отыру, отырған күйі; отырғандық.* Жарықтан ба әлде ұзақ *о т ы р ы с т а н* ба, әкесі боп-боз. Шаштары ұйпаланған (М.Мақатаев, Шығ.). Ер үстіндегі адамның *о т ы р с ы н а н* қырағы көз кім екенін барлады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). *О т ы р ы с,* тұрыс, жүрісі, сымбатынан туғандай. Болмаса жаны тас кісі, Төзе алмас іші құрланбай (Д.Әбілев, Ой толқ.). 2. *Кеш, қуанышқа бас қосу; ойынтой.* Шілдехана өте бір көңілді, жайдары *о т ы р ы с қ а* айналды (Ө.Қанахин, Бақыт.). Бір кезде концерт берді Алматыдан, Даланы шаттандырды күй мен ән. Үй іші рақаттана тындап отыр, Беріп тұр бұл *о т ы р ы с* өмірге сән (Пернедегі терме.). Талас сол бір *о т ы р ы с т ы ң* өзінде маған Байжігіттің отыз жеті күйін шертіп берген еді (М.Мағауин, Өмір жыры). 3. *Ұжым, ұйым мүшелерінің ресми шағын басқосуы.* Мәжіліс төрағасы: Палаталардың кезекті бірлескен *о т ы р ы с т а р ы н* шақырады, Палаталардың кезекті және кезектен тыс бірлескен отырыстарына төрағалық етеді (ҚР Конституциясы). Дегенмен мұндай *о т ы р ы с т а р д ы ң* қапталында кішкентей конфессиялар өздерінің мысықтілеу миссияларын астыртын атқарып жатты («Жас Алаш»). Біздің ісіміз соттан бұрын Жарып шыққан ауылсоветінің исполком *о т ы р ы с ы н д а* қаралатын болды (Б.Аманшин, Көкжар).

Кеңейтілген отырыс. р е с м и. *Белгілі бір мәселелерді шешу, жан-жақты талқылау үшін басқа да ұжым мүшелерін қатыстыру арқылы болған жиналыс.* Сенаттың Халықаралық істер, қорғаныс және қауіпсіздік жөніндегі *к е ң е й т і л г е н о т ы р ы с ы н д а* заң жобасы талқыға салынды («Егемен Қазақстан»).

ОТЫРЫС = е т. 1. *Бірге жайғасу, бірнеше адам болып отыру.* Айт пен тойда қыз қуатын қызығы. Шылдахана, қынаменде – бір бөлек. Неше түрлі ойындарды істеуші ек, Қыз-бозбала *о т ы р ы с ы н* дөңгелек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бөлмеге кіріп *о т ы р ы с қ а н н а н* кейін, Әбен екеуміз біраз уақыт үнсіз қалдық (М.Мақатаев, Шығ.). Олар институт жатақханасының алдындағы арқалы ұзын орындықта ұзақ *о т ы р ы с т ы* (С.Досанов, Қыран.). 2. а у ы с. *Көлікке, мәшинеге бірге міну.* Айтқандай, ертеңіне таң сөріден қонақтардың бәрі де тұрып, машиналарына *о т ы р ы с т ы* (Е.Домбаев, Ол. адам).

ОТЫРЫСПА з а т. ж е р г. *Жастар жиналып өткізетін кешкі ойын-сауық.* Бүгін Лепестің *о т ы р ы с п а с ы н а* баралық (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ОТЫРЫС-ТҰРЫС з а т. *Отыру, тұру қимылының жалпы атауы.* Мына қатынның *о т ы р ы с-т ұ р ы с ы,* лезде «Бәйбіше» бола қалғаны, дастарқанның басына әкесіне жақын отырғаны, бәрі де Ақбілекке ұнамай отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оның үйіндегі *о т ы р ы с-т ұ р ы с ы* да, ас ішуі де қазақша болатын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Төрт әсем жігіт, киім киістері, *о т ы р ы с-т ұ р ы с т а р ы* бәрі сыпайы (От ортасы.). Аяштың *о т ы р ы с-т ұ р ы с ы,* қимыл-әрекеті Кербикеге әбден ұнап болды (А.Хангелдин, Табыс тағдыр.).

ОТЫРЫСТЫ с ы н. *Отырықшы.* Қазақты әуел бастады, *О т ы р ы с т ы* өмірге. Бір жерден қазған арықты, Белгісі бар бұл күнде (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ОТЫРЫСУ *Отырыс етістігінің қимыл атауы; бірге отыру.* Жүрек сезбейтін сұмдық бар ма, кенет оған осы отырысы ұстазымен ақырғы рет *о т ы р ы с у ы* секілденіп кетеді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Қалғандары да аттан түсіп, ұзақ *о т ы р ы с у д а* (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

ОУ о д. 1. *Ау сөзімен мәндес көпшілікті, біреуді өзіне қарату үшін айтылатын дыбыстық ишарат.* О у, жігіттер, таң атып қалыпты (Т.Шаханов, Көгілдір.). О у, жұртым, – деп Әтікеге жеке тоқтап, жан-жағына қарады (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). О у, әнші дос, табиғатты зорлама, Кеудені жап, ол шабытқа толмаса. Біз риза болар едік қарғаға, Бұлбұл деген бір мықтымыз болмаса (Ж.Нәжімеденов, Мен туған күн). 2. *«Пәлі» сияқты сүйсінгендікті, таңданушылықты білдіретін сөз.* – О у, жолдас жазушы – Сәбит Мұқанов, келіп қалдыңыз ба (С.Мұқанов, Саяхат.). О у, біздің жеңгей келіп қалыпты ғой жайлаудан (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). О у, тіпті жақсы болды, көңілді болады екен отырысымыз (С.Аққошқаров, Бақыт.).

ОФАСЫЗ с ы н. с ө й л. *Опасыз.* «Сырт болмаса Ер Бекет, Кереметті көрсет!..» – деп, о ф а с ы з сұм дүние, Ойына бар ма өтед деп («Қаз. әдеб.»).

ОФЕРЕНТ [лат. offertus] з а т. қ а р ж ы. *Сауда-саттыққа қатысуға өтінім берген немесе өзінің әлеуетті әріптестеріне тауар құндылықтары мен өзге де құндылықтарды сатып алу, сату жұмыстарды жүргізу, келісім-шарт жасасу жөнінде ұсыныстар жолдаған фирма.*

ОФЕРТА [лат. offertus] з а т. қ а р ж ы. *Бір тұлғаның екінші тұлғаға жасаған шарт жасасу туралы тілек (хат, факс, т.б.) хабарланатын жазбаша немесе ауызша ұсынысы. Егер о ф е р т а қабылданып, екінші тарап ол жайында бірінші тарапқа хатпен, факспен, т.б. жазбаша хабарласа, онда шартты ресімдемей-ақ келісім заңды күшке ие болады (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

ОФИС [ағыл. office] з а т. *Кеңсе. 1. Мекемелер мен кәсіпорындардың әкімшілік-кеңселік бөлімдерінің жалпы атауы. 2. Негізінен шаруашылық-қаржылық сипаттағы жеке мекемелердің жалпы атауы. 3. Қандай да бір фирманың ресми өкілдері, басшысы орналасқан штабпәтері, кеңсесі.*

ОФИСТІК с ы н. *Офиске қатысты, кеңселік.*
≈ О ф и с т і к ж и һ а з.

ОФИЦЕР [нем. Offizier] з а т. ә с к. *Қарулы күштер, флот пен полиция, арнаулы қызмет орындарындағы командалық және басшы құрамындағы адам және сол адамға берілетін әскери шен. Біз штабқа кірген кезде барлық о ф и ц е р л е р подполковникке тікесінен тік тұрып ізет көрсетті (Б.Момышұлы, Москва.).* Үйге алдында о ф и ц е р, онан кейін мылтық ұстаған солдаттар сау етіп кіріп келді (М.Жұмабаев, Шығ.). *Жас о ф и ц е р л е р* көне саяси құрылым мен Жапония императорының рөлін Еуропа үлгісіне түсіргісі келеді (М.Шокай, Таңд. шығ.).

ОФИЦЕРЛІК с ы н. *Офицерге тән, соған қатысты, офицерге арналған. Үстіне погонсыз о ф и ц е р л і к су жаңа шинель киген сұңғақ бойлы адам, қызыл кірпіштен салынған тұрғын үйдің басқышымен жоғары көтерілді (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Полк бойынша үлгілі, тәртіпті, ержүрек жауынгер атанған Хакімді о ф и ц е р л і к оқуға жібереді (С.Сейітов, Сөз сұра.).*

Офицерлік атлас. ә с к. *Әскери география мен әскери тарих мәліметтері баяндалған, бір жүйеге келтірілген карталар жиынтығы.*

ОФИЦЕРШЕ ү с т. *Офицер сияқты, соған ұқсап. Ол о ф и ц е р ш е киінген (І.Жансүгіров, Шығ.).*

ОФИЦИАНТ з а т. с ө й л. *Даяшы (асхана, мейрамханаларда келушілерге тамақ әкеліп, қызмет көрсетуші).* Барлық о ф и ц и а н т т а р бізді қоршап алыпты (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Қарны ашқан Асқар о ф и ц и а н т т ы звонокпен шақыртты (С.Мұқанов, Ботагөз). Васильев о ф и ц и а н т қ а заказ беруге бұрылды (А.Сатаев, Дала.).

ОФИЦИАНТТЫҚ с ы н. *Даяшылық. О ф и ц и а н т т ы қ жұмыс ауыр (К.Тоқаев, Түнде.).*

ОФОРТ [франц. eau-forte] з а т. ө н е р. *Бедерлері мен суреттері металды қышқылмен күйдіріп жасалатын металл бетіндегі гравюра. О ф о р т техникасы XVI ғасырда ойлап табылды. Екі жүздей гравюра жасаған Рембрандт о ф о р т т ы ң тамаша шебері болды (Е.Каменева, Кемпіркосақ.).* Мысалы, бізде Рембрандтың 25 картинасы бар деп мақтана алатын жер-жаһандағы жалғыз музей – Эрмитаж. Оның сыртында Рембрандт о ф о р т т а р ы н ы ң барлығы дерлік сақталған жалғыз музей де осы (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ОФОРТШЫ з а т. ө н е р. *Гравер-суретші, офорт өнерінің маманы.*

ОФСАЙД [ағыл. offside] з а т. с п о р т. *Кейбір спорттық ойындарда (футбол, хоккей) ойыншының ойыннан тыс деп саналатын ойыншының қарсылас жақтың қақпасына жақын, ыңғайлы жерде тұру жағдайы.*

ОФСЕТ [ағыл. offset] з а т. 1. п о л и г р. *Кітап басып шығарудың бір түрі. 2. Тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді алмасуды, сондай-ақ көрсетілетін алуан түрлі қызметтер мен жеңілдіктерге айырбас ретінде капитал салуға мүмкіндік беруді көздейтін мәміле.*

ОФСЕТІК с ы н. *Офсетке қатысты, соған тән.*

Офсеттік баспа. п о л и г р. *Баспалық формаға жағылған бояуды қағазға тікелей түсірмей, басқа бір эластикалық бет арқылы басуға арналған жайпақ баспа тәсілі. О ф с е т т і к б а с п а* жазық баспа амалы, оттискілер бояудың баспа пішінінен кезең аралық икемді бетіне берілу нәтижесінде алынады (Ор.-каз. түс. сөздік. Журналистика). *О ф с е т т і к б а с п а* машиналарымен көп бояулы басылымдар (плакаттар, көркем суреттер, балалар кітапшалары, иллюстрациялы журналдар, географиялық карталар т.б.), кейде бір бояулы иллюстрациялы кітаптар басылады (КСЭ).

Офсеттік мәшине. *Полиграфиялық баспа мәшинесі. Рулонды о ф с е т т і к м а ш и н а н ы ң жұмыс өнімділігі жоғары және ол көп бояумен басуға мүмкіндік береді (Ор.-каз. политех. түс. сөзд.).*

ОФТАЛЬМИЯ [ophthalmos] з а т. м е д. Кейбір көз ауруларының жалпы атауы.

ОФТАЛЬМОЛОГ з а т. м е д. Көз ауруының маман дәрігері.

ОФТАЛЬМОЛОГИЯ [грек. ophthalmos – көз, logos – ілім] з а т. м е д. Көз анатомиясы мен физиологиясын, көз ауруларын зерттейтін ғылым. 19 ғасырдың екінші жартысында *офтальмология* саласында бактериологиялық зерттеулер жүргізіліп, өртүрлі көз ауруларын қоздыратын микробтар ашылды (ҚСЭ).

ОФТАЛЬМОСКОП [грек. ophthalmos – көз, skopeō – қараймын] з а т. м е д. Көз түбін тексеріп, зерттеу үшін қолданылатын арнайы айна.

ОФТАЛЬМОСКОПИЯ з а т. м е д. Офтальмоскоп арнаулы аспабы арқылы көздің түбін зерттеу.

ОФФШОР [ағыл. off-shore] з а т. э к о н. Дүниежүзілік қаржы орталықтарының кейбір түрлерін сипаттау үшін қолданылатын термин. Бразилияның басшысы өз сөзінде экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы банктік *оффшорлар* арқылы 11,5 трлн. доллар көлеңкелі экономикаға қызмет еткенін анықтағанын мәлім еткені белгілі («Дала мен қала»).

ОФФШОРЛЫҚ с ы н. э к о н. Оффшормен байланысты, оффшорға қатысты. *Оффшорлық* бизнестің орталық орталықтары шетел капиталын арнаулы салық жеңілдіктері мен басқа да жеңілдіктер беру, орталық орналасқан елде тіркелген шетел компанияларының табысына салынатын салықты азайту немесе толық жою жолымен тартады (Қаржы сөздігі).

Оффшорлық аймақ. э к о н. Оффшор режимі әрекет ететін аймақ. Үстіміздегі жылдың басында АҚШ пен ЕуроОдақтың бірқатар елдері *оффшорлық аймақтар* орналасқан қаржы институттары бақуатты адамдардың салықтан жалтаруға жағдай жасап отырғанын сынға алғаны есімізде («Дала мен қала»).

Оффшорлық компания. э к о н. Заң бойынша белгілі бір коммерциялық құрылымдарға елеулі салық жеңілдіктері, бухгалтерлік есеп пен есептемені жүргізуді барынша азайту көзделген елде құрылған компания. *Оффшорлық компания* құруға заңдары мүмкіндік беретін негізгі мемлекеттер – Либерия, Ирландия, Швейцария, Лнтиль, Виргин аралдары, Панама, Лихштейн, Делавэр (АҚШ), Гонконг, т.б. (Қаз. тілі термин. Экономика.). Ұзақ уақыт бойы Ресей қазынасына көк тиын төлемей келген *оффшорлық компаниялардың* жағдайы сол елде үлкен қоғамдық пікір тудырып отыр («Түркістан»).

ОХ о д. с ө й л. **Oh 1.** *Сүйсіну, таңдану сезімін білдіретін сөз.* – О х, шіркін, сондағы дәмі-ай! Әлі таңдайымнан кетпейді (Бәйшешек). Мына шөлейт қандай ыстық, о х, қандай ыстық деген сор-ау, ө! Осы қазір тұтанғалы жатқандай, Құм иісті, жер, ауа (С.Оразаев, Дала.). **2.** *Қатты күйіну, өкіну, шошыну мәніндегі көңіл күйді білдіреді.* Оспан құлағанда Жамалдың «о х» деген қатты даусы шығып кетті (С.Бакбергенов, Өз. жігіт.). Кенет Петроның «о х» деген дыбысы шалынды (Ә.Әлішев, Батыр.). Әлден уақытта «о х» менің бір нәрсем ұмыт қалған екен – деп ол пәтеріне қарай жылдам жүріп кетті (С.Алдабергенов, Алға.).

ОХЛОКРАТИЯ [грек. ochlos – тобыр, грек. kratos – билік] з а т. с а я с и. Қоғамдық өмір жағдайына қанағаттанбай, мемлекеттік мекемелерді басып алып, демократияны теріс түсінген тобыр билігі. Өз табиғатында *охлократия* ескі мемлекеттік құрылыс құлап, жаңа тәртіп орнағанға дейін уақытша орын алатын өтпелі басқару нысаны болып табылады (ҚҰЭ).

ОХРА [грек. ὄχρος – сарғыш] з а т. Сары немесе қоңыр қызғылт түсті табиғи минералды топырақ бояу; жоса. Табиғатта кездесетін түсі сары құрғақ сыр осы күнгі мемлекеттік стандарт бойынша *охра* деп аталады (Химия өнімдері.). *Охра* құрамында алюмосиликат араласқан темір гидроксидтері бар табиғи пигменттер тобы, түсі ақшыл сарыдан қоңырқай сарыға дейін болады (Қаз. тілі термин. Химия).

ОҺ о д. Қысылғанда, қорыққанда, қуанғанда айтылатын сөз. О һ! қандай жақсы! Енді менде де әдемі ботинка болады (З.Шүкіров, Ғажайып.). – О һ! Біздің ауыл ғой! Жіберді күліп, жас ұлан. Ұмыт болды ауыр ой, лезде оның басынан (Қ.Ыдырысов, Аршында.).

ОҺО о д. Таңдану, қуану, таңырқау сезімін білдіретін сөз. – О һ о, председатель болуына есік пен төрдей-ақ қалған екен ғой, – деп Сарқыттың дөмесін зорайта түсті (Ж.Тілеков, Хинган асу.). О һ о, жаман уәде емес екен, несі бар – генерал болғысы келмейтін солдат – солдат емес (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). – О һ о, ана самолетті қараңдар, өзі де аппақ, ізі де аппақ (Т.Рсаев, Самал.).

ОЦЕЛОТ з а т. з о о л. Оңтүстік Америкада мекендейтін терісі сары немесе сұр дақты болып келетін үлкен жабайы мысық. $\approx$ О ц е л о т т ы ң көбеюі.

ОЧЕРК з а т. ә д е б. **1.** Болған оқиғаны қысқаша суреттейтін көлемі шағын, әдеби публицистикалық шығарма. Алматының жа-

сыл өсімдікке бөленген қала екендігі *очерк-тің* басында қысқаша айтылды (С.Мұқанов, Саяхат). Мен сол күні редакцияға оралып, майдан газетінің келесі санына *очерк* жаздым (С.Сейітов, Сөз сұра.). Деді маған сол жігіт Ауылға біздің келіңіз. Почтамыз жайлы қызық көп, *Очерк* жазып көріңіз (М.Әлімбаев, Құрбыма). 2. п у б л. *Сипаттама, шолу*. Илья Эренбург 1942 жылы 18 қазанда «Красная Звезда» газетінде «Қазақтар» деген шағын *очерк* жариялады. Тебіреніп оқисың. Жазушының халқымыздың атына айтқан шуақты сөздері жаныңызды жадыратады («Егемен Қазақстан»).

ОЧЕРКТИК с ы н. *Очерк боларлық, соған тән*. Ондай адам саған бір *очерктік* қана емес, бүтін бір повестік материал бере алады (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

ОЧЕРКИСТ з а т. с ө й л. *Очерк жазушы адам*. Жұмағали *очеркист* пе, фельетонист пе, соншама прозаик пе, бұл арасын айыру қиынға соғады (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Ермектің Абай образын жасаудағы жетістігіне айрықша тоқталмай кету *очеркистке* тіпті ұят болар еді (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Әйгілі *очеркист* Жекен Жұмақанов бүгін жасы алпысқа келді («Қаз. әдеб.»).

ОША = е т. с ө й л. *Ошар*. Егер көбірек келіп *ошап* қалса, пештің төбесін жауып, іспен қыратын әдістері тағы бар (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Таразыдағы осы қылаң тұмандық, ақиқатында аспанның керемет үлкен атырабын алып, *ошап* жатқан ғаз – тозаңдардың қалың шоғырмағы екен (Х.Әбішев, Аспан сыры).

ОШАҒАН з а т. ө с. <лат. agrimonia> 1. *Үлкен жапырақты, домалақ дәнді, ірі тікенекті өсімдік*. Қарасудың *ошаған*ы сондай көп болушы еді (Ә.Қанахин, Жер бас.). Аздаған жыңғыл, *ошаған* өскен адыр, төбелі ұшықыры жоқ сұрғылт дала (І.Есенберлин, Алтын күс). 2. *Раушангүлдер тұқымдасына жататын тіксабакты, жапырақтары түкті қауырсын тәрізді күрделі, көпжылдық шөптесін өсімдік*. Бұрынғы кезде халықтық медицинада *ошаған* қымбатты дәрі болып саналған (Ғалам ғажап.). *Ошаған* – биіктігі 2 м-ге жуық екі жылдық тікен (арамшөп). Мұның қазақша – түйетікен, шағыртікен деген қосымша атаулары бар («Парасат»).

ОШАҒАНДАЙ с ы н. *Ошаған тәріздес, ошаған сияқты*. Алтыннан неше түрлі қоңырау тағып, түрленді жердің жүзі *ошағандай* (Қамбар батыр).

ОШАҒАНША ү с т. *Ошаған тәрізді, ошаған құсап*. Қолын енжар ұсынған анау, ойда

жоқта *ошағанша* жармасқан жігітке оқшия қарады (І.Қожабаев, Қансонар).

ОШАҚ з а т. 1. *Үстіне қазан қойып, тамақ пісіруге арналған үш аяқты қоршау темір*. Мысалы, біз киіз үйдің оң жақ босағасында тұрған кебежені суреттесек, соның жанында тұрған қазан, *ошақ*, шелек, астау өздері ана кебежеге еріп келіп суреттеледі (М.Жұмабаев, Шығ.). Балшық үй болсын, киіз үй болсын ортасына үш аяқты шойын *ошақ* қойылатын да, үстіне қазан асылатын (Ә.Жылқышиев, Айтолқын).

2. *Үстіне қазан асып, тамақ пісіретін, тастан, кірпіштен қалап жасалған немесе қазылған орын; жерошақ*. *Ошаққа* молынан тезек қалап, енді ұйқыға ыңғайласқанда, есік алдына бір аттың желіп келгені естілді (Ж.Тәшенов, Қаратас). Қара қатын *ошағынан* шығарған күлін де Олжас қақпасының алдына төгіп кететін болды (С.Адамбеков, Көсе.). – От жақ деп *ошағыңыз*, Тұрмайды алдыңызда. Қол соғып, хош алыңыз, Көмекке келді газ да (Қ.Мырзалиев, Алуан.). 3. а у ы с. *Үй іші, бала-шаға, отбасы*. Сауынға деп ұстап отырған жалғыз түйені қасқырдың жеуі Шәкір *ошағына* салмақтылау соққы болды (С.Елубаев, Ойсыл қара). Әрменіректе әр түгін *ошаққа* бас болар азаматымен мақтанушы еді, бүгінде сол азаматтар кемпір-шалдардың есебінен мақатанатынды шығарды (Қ.Ысқақ, Күреңсе). Тек қана өзінің қара басының қамын жеп, тыныш отыруға тырысатын, өз *ошағының* байлығын көксейтін адамдар әлі де бар (Аялы жандар). 4. а у ы с. *Бір нәрсенің шоғырланған, қорланған жері*. Қазақстан өнердің үлкен *ошағына* айналды (Қ.Байсейітов, Құштар.). Революциядан бұрын өндіріс дегенді атымен білмейтін қазақ жеріне өнеркәсіп *ошақтары* іргесін жайды (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Экономикалық және әлеуметтік дамуымыздың жарқын көрінісі – он бірінші бесжылдықта 400-ден астам кәсіпорындар мен өндіріс *ошақтары* салынды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Қара ошақ. *Көп ұсталынған, ежелден келе жатқан ошақ*. Ортасында, қара жаулық, *қара ошақ*. Содан ұзақ отыратын, тіл қатпай, Сирек тамған, көз жасын да құрғатпай (Т.Нұрмұхамедов, Көкемарал).

Ошағын талқандады. *Ойран салды, қиратты*. Қылмысты болғанда, немістердің өздері сияқты бөтеннің үйіне баса-көктеп кіріп, *ошағын талқандағамыз* жоқ, – дейді Болатбек (Ж.Жиенбаев, Жерері.).

Ошағының басы аман. *Үй іші, ауыл-аймағы есен-сау*.

Ошақ басы [бұты]. *Үй іші, отбасы.* Солардың ішінде мұндай *ошақ басы* жанжалға араласа қоймайтыны осы Жаған еді (І.Есенберлин, Алмас.).

Ошақ бөйгі. жерг. а) *Той, ас беру кезінде ошақ қазылып болғанда өтетін ат жарыс.* Сол аста *ошақ бөйгінің* өзіне 40–45-ке қолай ат қосылды. Жақын жерден жіберсе *ошақ бөйгі* болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). ә) *Қонақ күні, тойдан бір күн бұрын берілетін бөйге.* *Ошақ бөйгіге* суымаған аттарды қосады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ошақ құрды. *Үй болды, тұтін тұтетті.* Көрі шешесімен екеуі Мұхтар үйінен енші алып шығып, өз алдына *ошақ құрды* (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

Ошақ соғысы. әск. көне. *Алдын ала орнын белгілеп, келісілген соғыс.* *Ошақ соғысында* өз жағынан көп адам шығындамай, жау өлімін көбейту тиімді. Онда жаудың үш жағынан шабуыл жасалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ошақтың үш бұты деп отыр. көне. *Өз үйішінің амандығын тіледі, қамын жеді.* *Ошақтың үш бұты деп отырады.* Оранып от басында бөстегіне (Н.Наушабаев, Жұмбақ).

Ошақтың үш бұтына берсін! *Біреуге кіріптар болмай, іздегені өз үйінен табылсын деген тілек.* — Саған қарап отырғанша, өз *ошақтың үш бұтына берсін*, — деп Асан қатты ашуланды (Ауызекі).

Ошақтың үш бұтынан шықпады. *Үй тіршілігін ғана білді.* Бірен-саран оқып, көзі ашылған әйел болмаса, көпшілігі әлі күнге *ошақтың үш бұтынан шыға алмады* (Б.Майлин, Шығ.). *Үш бұтынан ошақтың шетке шықпай,* Үйде отырып жасытар гауһар тасты. Ата малы сенгені болып кетіп, Жалқаулыққа салыну жарамас-ты (М.Дулатов, Шығ.).

Ошақтың үш бұтындай. *Бірауызды, ынтымақты.* Ынтымақ болды билер жобасында, Қай іске басталды деп істің жөні. Жазым боп жігі ажырап кете ме деп, *Ошақтың үш бұтындай* қазақ елі (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Тас ошақ. *Қазанның түбі үш тастың арасына қойылып, оның астында от жанатын бос орын қалатындай етіп жасалатын ошақ.* Үшкіл-төрткіл жерошақ, үш тіреулі *тас ошақ*, алты бұтты темір ошақтарға тайқазан мен қой қазандар асылып, ашық от, ошақ, мосыға қойылған шәйнектер дамылсыз бүрқылдап, от басындағы қатын-қалаштың қолынан көсеу, шымшыыр, қышқаш түспейді (С.Тәукейұлы, Ақыр Жәнібек.).

Темір ошақ. *Темірден істеліп, жерге тірелетін үш аяғы, қазанның түбіне кигізілетін шеңбері болатын ошақтың түрі.* *Темір ошақ-*

тың жерге тірелетін үш бұты, қазанның түбіне кигізілетін шеңбері болады (Шаңырақ энцикл.).

Ошақ болғыр! қарғ. *Сиыр малына айтылады.* Көк өгіз, *ошақ болғыр!* Сүйкенбе өк! Мүйізінді нық қадап тұр икемдеп (І.Жансүгіров, Өлеңд.).

ОШАҚСЫЗ с ы н. 1. *Ошағы жоқ.* — *Ошақсыз* қалай тамақ істейміз, деп әйелдер шу етті (Ауызекі). 2. а у ы с. *Үйсіз-күйсіз, отансыз, мекенсіз.* Кезқұйрықтай кезіп жүріп, отансыз, *ошақсыз* қаламыз (О.Бөкеев, Үркер.).

ОШАҚТАЙ с ы н. 1. *Ошақтың аумағындай, көлеміндей.* Жүзімді отырғызу үшін күрек бойы тереңдікте, ұзынша *ошақтай* етіп қазады (С.Байжанов, Құрыш.). 2. *Ошақ сияқты, ошақ тәрізді.* Амалсыз қоныс теуіп қалатыны, Аңның да ауып болған ауатыны. Шоғындай сексеуілдің жұлдызы жоқ: *Ошақтай* оты сөнген дала түні (Қ.Мырзалиев, Домбыра.). 3. а у ы с. *Үлкен, кең, аумақты.* Арқасы *ошақтай* жауыр қара байтал ер сала бастаған бастыққа өзінің арқасын айғақ етіп айтады (М.Әуезов, Әр жыл.).

Ошақтай көрмес аңдарды. бейн. *Бұйым құрлы көрмейді, аң біткенді баса-көктеп өте шығады.* Сабаншының жолындай, Боз арғымақ астында, *Ошақтай көрмес аңдарды* (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ОШАҚШЫ з а т. *Ошақ қазушы, жасаушы.* Анадай алыс жерде жасыл шатыр, ішінде мекен еткен күйеу батыр. Жүгірген арлы-берлі *ошақшылар*, Тұс-тұстан, топ-топ адам келе жатыр (Үш ғасыр.).

ОШАЛ есім. көне. *Осы, бұл.* Есінен *ошал* жұмыс шығып кетіп, Сен жүрсің най-науасқа ұрып қамшы. Билігің бес-алты күн өзінде тұр, Кетсең де айдалаға болып аңшы (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ОШАҢ: ошаң етті. а) *Қараң-құраң етті, қараңдады.* ә) *Сытылып шықты.*

Ошаң етер. *Бас көтерер.* *Ошаң етер* адам жоқ, Исапсыз көрді пайданы. Төрт түлік малды айдады. Тозғыны шығып қазақтың, Бір бөлегі ауды Бұхарға (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ОШАР = е т. *Бір жерге иіру, топтау.* Қара Жұман қалың жылқыны көкжиекке *ошарып* тастап, күн шыға сырғақтатып ауылға келді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Бір ошар жан. *Отбасында бала-шаға көп, үйінде тұратын адам көп.* *Бір ошар жан*ды асырап отырған — сол (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Осыдан оншақты жыл бұрын осы үйдегі Сақымбайдан баска бірі де жоқ еді, енді *бір ошар жан* болып отыр («Қаз. әдеб.»).

ОШАРЛАН = е т. *Бір жерге жиналу, топталу, шоғырлану.* Өзді-өз тобымен *о ш а р л а н ы* п арнап жатқан Майбасар, Жақып, Қаратай сияқты Құнанбайға тарап кісілер бар (М.Әуезов, Абай жолы). Жұрт тарқамай *о ш а р л а н ы* п қалды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ОШАРЛАНУ *Ошарлан етістігінің қимыл атауы.*

ОШАРЛЫ с ы н. *Көп, бірсыпыра, бір үйлі.* *О ш а р л ы* жаннан, бірқыдыру малдан қалғаны Шабанбай мен осы екі ешкі ғана (А.Жүнісов, Өмір із). Бұлардың өзі барды ма өтінішпен, ол арасы *о ш а р л ы* жұрттың бөріне беймағлұм (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Текке күн өткізе береміз бе? *О ш а р л ы* жан бағып отырмыз (Т.Нұртазин, Мұрат). Бір үйді *о ш а р л ы* жан болып көңілін таптық па, таппадық па, кім білсін (Қ.Ысқақ, Күреңсе).

ОШАРЫЛ = е т. 1. *Бір нәрсеге бөгеліп қалу, тоқтау.* Қарасай біртүрлі бүкшініп *о ш а р ы л а* отырып қалған (М.Әбдіхалықов, Алыста.). Үйір *о ш а р ы л ы* п тоқтап қалысты (С.Елубаев, Ой-сыл қара). Әйелдер бір-біріне жалтандап, *о ш а р ы л ы* п қалды. Қорқып кідіргендерін білдірмеу үшін, шананы қаумалап, ауған жүктерін жөндеген болып жатыр (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). 2. *Түгелімен қопарылу, жөңкілу, қаптау.* Белгіленген мерзімде тойға шақырылғандар қалаға топ-тобымен *о ш а р ы л ы* п келіп жатты (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.). Ол бар күшімен шірене ұмтылғанда бойындағы құрсауы үзіліп кетті де, орнынан *о ш а р ы л а* түрегелді (Т.Ахтанов, Боран). Дастарқан басынан *о ш а р ы л а* көтеріліп, есік алдына күншуаққа шыққан еркектер шылым шекті (М.Сүндетов, Құмдағы ауыл).

Ошарылып қалғыр! қ а р ғ. *Істейтін шаруасына бармай, бос қарап отырып қалғанда айтылатын жеңіл күйінү мәнінде айтылатын сөз.* Ойбай-ай, *о ш а р ы л ы* п қ а л ғ ы р-а-й, жамбасың сынды ма тұрсаң нетті, мал бар-ау десең етті (Ауызекі).

Ошарылып қалды. *Не істерін білмей қалды.* Ол әлденеден шошынғандай төсектен басын жұлып алды да, айналасындағы тіреу болар нәрселерді апыл-ғұпыл қарманып тұрып кете жаздады. Бірақ тұра алмай, *о ш а р ы л ы* п қ а л-ды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ОШАРЫЛУ *Ошарыл етістігінің қимыл атауы.*

ОЮ¹ з а т. э т н. *Бір нәрсенің бетіне түсірілген түрлі нақыс, әр ұлттың өзіне тән бедер, өрнегі.* Жалма-жан от жағылып еді, үй еңсесі көтеріліп, туырлықтың *о ю л а р ы* көзге шалынды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Неше түрлі әдемі *о ю л а р* салған жаңа сырнай оған қатты ұнады

(С.Бақберген, Алтынемел.). Ықшам қимылды жылпос жігіт ұлттық, *о ю м е н* өрнектелген шағын ғана әсем торсықты қарына қысып, мінбе түбіне жақындады (А.Сатаев, Дала.).

Ою ойды. *Әдемі, әшекейлі өрнектер жасады.* Терезеге қонады, Әсем *о ю о я д ы* (Бозінген).

Ою пышақ. қ о л ө н е р. *Ою-өрнек сызуға қолданатын пышақ.*

Ою салды. *Өрнек түсірді, әшекей жүргізді.* *О ю с а л ғ а н* ши есікті ораған Жадыраның өзі (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

ОЮ² *Ой етістігінің қимыл атауы.* Жаңағы үкіден енді мал су ішпей, үлкендер басқа бір тұстан суат *о ю ғ а* мәжбүр болды (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ОЮЛА = е т. *Ою салу, өрнектеу, ою жасау.* Салған үй салтанатты сәніменен, Бояған, *о ю л а ғ а н* мәніменен, Сайраған бақшасында түрлі құстар, Келтірет көңіл хошын әніменен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жаңа киізден істелген *о ю л а ғ а н* бес қанат ақ отау ұзатылатын қыздың үйі (М.Әуезов, Қараш.). Бұтында кең балағын *о ю л а* п тастаған шалбар, аяғында биік өкшелі қызыл сафьян, қисық табан етік (І.Есенберлин, Қатерлі.). *О ю л а* п қиған ярустар, Қазақы бола қалыпты (Н.Шакенов, Айгүл).

ОЮЛАН = е т. *Ою салыну, өрнектелу.* Дауылпаздың астыңғы жағы *о ю л а н ғ а н*, өрнектелген темірден, қаңылтырдан жасалып, бетіне тері қапталады (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). Үйдің сырты қызыл-жасыл манатпен *о ю л а н ы* п т ы (М.Әуезов, Абай жолы). Сәл қозғалса, не болмаса аузын ашса, не болмаса қаттырақ дем алса, осынау адам айтып жеткізгісіз түс сынды таң-тамаша көріністен, енді ғана *о ю л а н а* бастаған теңдессіз сұлу суреттен айырылып қалардай сезінді (О.Бөкеев, Ән салады.).

ОЮЛАНУ *Оюлан етістігінің қимыл атауы.*

ОЮЛАС = е т. *Ою-өрнек салысу, әшекейлесу.* Сырмақтың сырт оюлары ақ киіздің шетіне келіп, ақ киіздің ортасы осы қара шеттің ішінен *о ю л а с а д ы* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ОЮЛАСТЫР = е т. *Ою-өрнек салып келістіру, әшекейлестіру.* Сырмақты ақ киізбен қара киіздің ою үлгісіне салып, кесіп алады да, *о ю л а с т ы р ы* п тігеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Әр түсті киізді *о ю л а с т ы р ы* п, әртүрлі бұйымдар жасаған (Қаз. тілі. жерг. ерек.). [---] өңкей ірі қара малдың мүйіздерінен қиюластырып, *о ю л а с т ы р ы* п жасау екінің бірінің қолынан келе бермесі анық («Егемен Қазақстан»).

Оюластырып кестелеу. қ о л ө н е р. *Бірыңғай матаға (барқыт, жүген, шұға) біртұтас мазмұндағы бірнеше ою-өрнектердің жиынтығынан үйлескен тұтас желі жасау.*

ОЮЛАСТЫРУ *Оюластыр етістігінің қимыл атауы.*

ОЮЛАСТЫРЫЛ = е т. *Ою-өрнек салып келістірілу, әшекейлестірілу. О ю л а с т ы р ы л ғ а н* екі түсті киіз әуелі сирек көктеліп құралады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ОЮЛАСТЫРЫЛУ *Оюластырыл етістігінің қимыл атауы.*

ОЮЛАСУ *Оюлас етістігінің қимыл атауы.*

ОЮЛАТ = е т. *Ою жасату, әшекейлету, өрнектету.* Әбдірахман дереу мүйіз шақша дайындатып, оның сыртын жездінің жезімен *о ю л а т т ы* (С.Аққошқаров, Бақыт.). Хан сайлаған күннен бастап бір қара ту жасатты да, оған құзғынды тістеп бара жатқан қаршығаның бейнесін *о ю л а т т ы* (О.Бөкеев, Мұзтау). Әдемілік, сәнділік талғамды да ескерген құсбегілер қалтаның сыртын *о ю л а т ы п*, зерлетеді. Жем қалтаның ұзындығы 25–30 см, көлденеңі 20 см мөлшерінде болады (Ж.Бабалықов... Қырандар). Терісін ақбөкеннің бөстек қылған, Ақ киіз *о ю л а т ы п* сырмақ салған. Арқаларын бумалы жүкке сүйеп, Отырды екі мейман барып соған (И.Байзақов, Құралай).

ОЮЛАТҚЫЗ = е т. *Ою салғызу, әшекейлеткізу.*

ОЮЛАТҚЫЗУ *Оюлатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ОЮЛАТТЫР = е т. *Ою жасаттыру, әшекейлеттіру.*

ОЮЛАТТЫРУ *Оюлаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ОЮЛАТУ *Оюлат етістігінің қимыл атауы.*

ОЮЛАУ *Оюла етістігінің қимыл атауы.* Келіннің шымылдығына желбіршек жасатып, кестелетіп *о ю л а у ғ а* үлгіре алмадым (Д.Еркінбеков, Шығ.). VI–XII ғасырларда тас *о ю л а у* ісі күшейді (ҚазССР тарихы).

ОЮЛЫ¹ с ы н. *Оюы бар, оюланған, өрнек салынған.* Кілемдер тұтылып, әсем *о ю л ы* сырмақтар жазылыпты (М.Әуезов, Абай жолы). Соны неше түрлі қызыл-жасыл *о ю л ы*, маңайы ағаш, дәл қасында жайып тастаған кілем, алаңның оң жақ, сол жағында отыратын биік орындар тұрды: үстінің *о ю л ы с ы* да бар, масаты кілем жапқаны да бар (М.Дулатов, Шығ.). Қойшекеңнің келіншегі кіріп келе жатты, қолында буы бұрқыраған *о ю л ы* табақ (Д.Досжанов, Дария).

ОЮЛЫ² с ы н. *Бөлшектеп ойып қойған, ойылған.* Ол жиекте жатқан *о ю л ы* шымды нұсқады (А.Сатаев, Халық шеберлері.).

ОЮ-ӨРНЕК з а т. 1. *Ою мен өрнектердің жалты атауы, әшекей, нақыштар.* Терезеге жие-

гі *о ю-ө р н е к*, әдемі қиылған көгілдір қағаз перде ұсталыпты (М.Сүндетов, Ескексіз.). 2. ө н е р. <лат. ornamentum> *Түрлі заттарды, архитектуралық ғимараттарды әшекейлеуге арналған, жүйелі ырғақпен қайталанып отыратын өрнек-нақыштар.* Белгілі бір сурет пен сызықтардың белгілі бір тәртіппен орналасуын *о ю-ө р н е к* (орнамент) дейді. Халық шеберлері ерте кезден-ақ құмыраларды, қобдишаларды, үйде тұтынатын бұйымдарды, сарайлардың төбесі мен қабырғаларын, орындықтар мен сәкілерді *о ю-ө р н е к т е р м е н* безендіретін (Е.Каменева, Кемпіркосақ.).

ОЮШЫ з а т. э т н. *Әртүрлі ою үлгілерін жасаушы, сырмақ, текемет, тұсқиз, аяққап, кесеқап, төсекқап сияқты үй жиһаздарына ою ойып, өрнек салатын қазақ ою-өрнегінің шебері.* Құрқол келген әйел-еркектер – тігінші, етікші, *о ю ш ы* ісмер кісілер болар, кетерінде тай-тай бірденелерді көтеріп, арқалап өтіп жатады (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Шеберлер іске беріліп, жұмыс әдісіне төселе келе, оюға өз бетімен жаңа түрлер енгізу дәрежесіне жетті, халық мұндай адамдарды *о ю ш ы* деп атады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). «Қас шебер оймақ талғамас» деп, сондай *о ю ш ы*, кестеші, тігінші әйелдерді дәріптеген («Қазақст. мект.»).

ОЮШЫЛЫҚ з а т. *Ою оя білушілік, ою өнері.* *О ю ш ы л ы қ т ы* өз дәуірінде суретшілік өнердей, күрделі өнер деп санады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Зергерлік, кестешілік және *о ю ш ы л ы қ* өнер дамыды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ОЯ¹ з а т. к ө н е. *Балигат, кәмелет.* Ереке, сіз қойыңыз, Омар бала, Жетпеген жасы *о я ғ а*, ақылы шала. Қой десең, Кетелігі еске түсіп, Көңілі жетімсіреп, болар нала (Айтыс). Өсті жігіт сүйріктей, Жетті де жас *о я ғ а*. Кең әлемді шүйгітпей, Көңіл енді қоя ма (Т.Шопашев, Көңіл.).

ОЯ² з а т. *Малдың өрістігінің айнала төңірегi [Қазақ қашанда жылқының арық-семіздігін денесінің үш-төрт мүшесіне – ойынды етіне, оясына, үйегіне, шөжегіне қарай айырған].* Астындағы наз бедеу, *о я с ы* толмай зорығып (Базар жырау, Жыр.). Тұлпар тулақ болады, Орта түссе *о я с ы* (Мәтел).

ОЯЗ¹ [ор. уезд] з а т. т а р. 1. *Ресейдегі губернияның құрамына кіретін әкімшілік - аумақтық бөлік.* Ескі Россиядағы қалаға бейімделген болыс, округ бірлестігі Көкшетау мен Қызылжар *о я з ы н а н* мыңға жақын игі жақсылар жиналды (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Биылғы партия қызуы, болыс тұрсын, бүкіл бір *о я з д ы ң* елін болмаса да, соның жартысын

түгел қаптаған бір дерт болып келді (М.Әуезов, Қараш.). Уәзірдің адам білмес ішкі ақылын, Балаған Кешубайға ең жақынын. Әуелгі қазақ жерін алмақ тұрғай, *о я з д ы ң* жері кетті жүз шақырым (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2. Оязды басқарушы, әкім.** Елің бұзық болған соң, *О я з* жатыр шартылдап. Табаныңнан тозасың, Құр жүгіріп тарпылдап (Абай, Тол. жин.). Патшалық жұмысының бәрін зор моңғол билесе, бұл зор моңғол кәдімгі өзіміздің *о я з* ия крестьянский дәрежесінде болса, бұл моңғол жұртының конституциясы қайсы? (Ә.Бөкейханов, Шығ.). «Балуанды *о я з* шақырып әкетті» деген хабар, қалада да, далаға да тез тарады (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Алдырды күрең атты мінемін деп, Аралап әр көшені көремін деп, Қасына мені бірге алып жүрді, *О я з б е н* бір тілдесіп келемін деп (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

ОЯЗ² с ы н. ж е р г. **1. Шұңқыр, ой (жер).** Екі жақ бүйірін биік таулар тықсыра келіп тоқтаған, ортасы *о я з*, кең аңғар жатыр (Ф.Сланов, Шалқар). Оның бәрі де қабақтарда, биіктен үңіле қарап, мың-мың тұтқын жатағы – *о я з д а ғ ы* үңгір орларды күзетеді (Ф.Сланов, Алтай.). **2. а у ы с. Жүдеу, бос, болбыр, арық.** Біздің жылқылар үнемі міністе, еті *о я з* (А.Нұрманов, Құлан.). – Үшінші... – деді Сері демін ішіне тартып... – Жарауы жетіспеді. Еті тым *о я з* екен, көтеріліп, қайта бабына түсіп үлгермеді (М.Мағауин, Өмір жыры).

Ояз тартты. *Еті арып, жүдеді, шүңірейді.* Алды *о я з т а р т қ а н* шарасы кең қарақат көздері одан бетер ұлғайды (М.Сқақбаев, Қырық қыз).

ОЯЗДА = е т. ж е р г. **1. Шұңқыр болу, ой тұсу.** **2. а у ы с. Етінен арылып жүдеу, арықтау.** Жаз жайлайтын аттардың бұл кезде еттері *о я з д а н* болған, енді қыс суығына шейін қоң жиып алсын деп, оларды біржола қоя беріп еді (М.Әуезов, Абай жолы).

ОЯЗДАН = е т. *Шұңқырлану.* Тор алдындағы былғары тысты диван салмақты *о я з д а н ы н* жатыр еді, кешікпей үстінде жатқан Жақсылық түрегелгенде серіппесі тік көтеріліп күдірейе қалды (Ф.Сланов, Шалқар). Еламан қарт атасының сырмақ тақия киген ақ күйке басы, қылқиған мойнына, *о я з д а н ы н* ішіне кіріп кеткен шұқыршағына сырт жағынан қарап тұрды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ОЯЗДАНДЫР = е т. *Етінен арылту, жүдету.* Осы ақ жемді күнара беру арқылы оның етін біртіндеп *о я з д а н д ы р ы н*, бір қалыпты арытады (Саятшылық).

ОЯЗДАНДЫРУ *Ояздандыр етістігінің қимыл атауы.*

ОЯЗДАНУ *Ояздан етістігінің қимыл атауы.*

ОЯЗДАУ¹ с ы н. **1. Шұңқырлау келген, ойлау.** Қып-қызыл қыя тастардың су мүжіген жолы қарауытып, *о я з д а у* тартқан (Ф.Сланов, Шалқар.). **2. а у ы с. Жүдеулеу, арықтау, арығандау.** Қоңырдың еті тым *о я з д а у* екен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Аттың еті тым *о я з д а у* болса, оны бір-ақ көтеріп алып содан кейін ширатуға кіріседі (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ОЯЗДАУ² *Оязда етістігінің қимыл атауы.*

ОЯЗДЫҚ¹ з а т. *Арықтық, жүдеулік.* Егер тағы биікке шығып бара жатқан тұлкіге жете алмай қалса, не қашқан тұлкіге дөп түсе алмай қалса – етінің *о я з д ы ғ ы* (Саятшылық).

ОЯЗДЫҚ² с ы н. *Оязға тән, оязға қатысты.* Бұл кісі *о я з д ы қ* соттың үстінен қарайтын бастықтардың ішіндегі бастықтардың бастығы (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). Ақмешіттегі бұрынғы *о я з д ы қ* әкімшіліктің кең, ұзынша ат қорасы болған екен (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ОЯЗНАЙ з а т. с ө й л. **Ояз.** Жау болды жандарал мен және *о я з н а й*, Халқы үшін қайрат қып жүр дәулеті сай. Басқаға қазақ жерін бермеймін деп, Ұстасты ұлықтармен ер Кешубай (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қисық болса закон бар, Содияға беруге. Ол да *о я з н а й* емес қой, Алуға теңдік сенуге (Абай, Тол. жин.). Көз болар нақақ қаза кейбір жанға, Бұйырған істің бәрі бір құдайда. Мас болып келе жатып *о я з н а й*, Көшеде жолығады Кешубайға (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қаланың купецтері, қала маңындағы помещиктер, бұрынғы *о я з н а й д ы ң* чиновниктері Плотников отрядына жиналды (З.Ақышев, Ақбел.).

ОЯЗУ *Ояз етістігінің қимыл атауы.*

ОЯЗЫ = е т. с ө й л. **Оязда.**

Оязып кетті [қалды]. *Арықтады, жүдеді.* – Мына құлан тұяғының еті *о я з ы н к е т т і n t i!* Жиренінді мініп кет, – деді Әсіреп (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). – Мынау баршын тартқан, қоңы да *о я з ы н қ а л ғ а н* жануар (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ОЯҚ-БҰЯҚ ү с т. с ө й л. *Ол жақ, бұл жақ.* Ақбөпе оянды, көзін ашып, *о я қ-б ұ я ғ ы н а* қарады (Н.Серәлиев, Ақбөпе). Тапсырма осы тарақпен ғана бітпегенін сезді де, Мессинг индукторды *о я қ-б ұ я қ қ а* тартқылады (М.Мұқанов, Жан дүние). Балтықтың *о я қ-б ұ я ғ ы н*, Кезбедім Кавказ қиянын. Қорғанын батыр Брестің, Орманын Роосияның (Е.Дүйсенбаев, Ұланғайыр).

ОЯЛЫ с ы н ж е р г. *Ақыл-есі бар; ойлы.* О я л ы жігіт, Орта ойдан, Алыс жүр басың аманда (Қ.Мырзалиев, Домбыра). Келмесе құр шекіскің, Бол тәртіпті, о я л ы, Қарсы шықсан, Екі-үш күн, Кезекші етіп қояды (Ж.Әбдірашев, Саяхат).

ОЯН= е т. **1.** *Ұйқыдан тұру, ұйқысын ашу.* Жұман о я н ы п кетіп басын көтерген (М.Әуезов, Абай жолы). Мирас таңсәріде о я н ы п, жеңіл ғана киінді (Ә.Тарази, Асу.). Қап-қара ғажап сиқырлы, Қашпаңдар қара бояудан! Қандырып уыз-ұйқымды, Қап-қара түннен о я н - ғ а м (М.Мақатаев, Шығ.). Шіркін, қазір келсе ғой, Балалығым оралып! Тұрар едім ертемен, Мен ұйқыдан о я н ы п (Қ.Мүсірепов, Раушан). Дуан салып ішінен, Айырып қуат күшінен, Ақ патша десе үршіп, О я н ы п шошып түсінен, Аға сұлтан қазының Ел сілкінді ісінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** а у ы с. *Жандану, тірілу (табиғат, өсімдік, жан-жануарлар т.б. туралы).* Ібіліске ерген есерлер, Өзімшіл кеуде кеселдер Тұншықсын, қанға боялсын. Оның өлген үнімен, Қанды батқан күнімен, Күншығысым о я н с ы н! (М.Жұмабаев, Шығ.). Таумен бірге қыбырлап дала да о я н а бастады (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Бірте-бірте аспан пердесі түріліп, табиғат о я н д ы (Х.Әбішев, Аспан сыры). Күн күлімдеп, дүние жасарып, жан-жануар, қызғалдық шөптер ұйықтап о я н - ғ а н д а й (С.Мұқанов, Танд. шығ.). **3.** а у ы с. *Пайда болу, бойға біту (сезім, қасиет т.б.).* Биікте тұрған таулар да мынау нұрына таңның боялған Сені мен менің ғасырлап күткен сағынышымнан о я н ғ а н (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бала біраз есейіп, басқа балалармен ойнай бастаған кезде, онда достық сезімі о я н а д ы (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Ойсананың жетілуі; көзі ашылу, оң-солын білу.* Әлі де болса о я н а л ы қ «Аллалап», Жалыналық жаратқан хаққа бөнде етіп. Мезгілінде қару қылмай қимылдап, Бұл уақытта тұрмыз енді хәл кетіп (М.Дулатов, Шығ.). Анау қырда жастар тұр, Алға қарай бастап тұр. «О я н-дағы, тез жүр», – деп, Дамыл таппай қақсап тұр (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Саяси тұтқындармен танысып, санасы о я н а бастаған Қырғызбай еліне қайтып келді (Р.Бердібаев, Достық.). Көзі ашық, көкірегі ояу данышпандар, О я н с ы н ұлға, қызға дауыстандар, Білімді, ойлы, мило апаларым, Бостандық бірдей болсын, қалыспандар (Б.Күлеев, Танд. шығ.).

Көңілі оянды. *Жадырады, сергіді.* Сайра да, зарла, қызыл тіл, Қара к өң і л і м о я н с ы н.

Жыласын көзден жас ақсын, Омырауым боялсын (Абай, Тол. жин.).

ОЯНТ= е т. *Пайда болғызу, бойға бітірту.* Менде рақат, менде азап, менде өмір, Күйге келтір, дүниені тербе бір. Пернелерде от сезімдер о я н т ы п, Шерте алмасаң, жігіт болмай жерге кір (Беташар).

ОЯНТУ *Оянт етістігінің қимыл атауы.*

ОЯНУ *Оянт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұйқыдан тұру, ұйқысын ашу.* Қоспан кәдімгі құс-ұйқы, қалғып ұйықтап кетіп, қайта о я н у - м е н жатыр (Т.Ахтанов, Боран). **2.** а у ы с. *Ойсананың жетілуі, көзі ашылу.* Еліміздің азғана жылдық о я н у дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын – мұғалімдердікі (М.Жұмабаев, Шығ.). Қазір бізде өлең жазушылар көбеюіне себеп болып отырған нәрсе – бір «оянудың» барлығы. Бұл о я н у ғ а бірінші – Абай, екінші – «Қазақ» газетасы, үшінші жалпы жұрттың ғылымға бет алуы себеп болды (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Бірақ екеуінің таптық санасының о я н у жолы екі басқа (С.Байжанов, Замандас.).

ОЯНУШЫЛЫҚ з а т. *Өсу, толығу, танымды кеңейту.* Бұл секілді ерте о я н у ш ы л ы қ халықтың сана-сезімінің дамып, мәдениетінің өркендеуіне қыруар әсерін тигізгендігі сөзсіз (І.Омаров, Серпін). Сонымен, Ақмолланың көзқарасы, ұстаған жолы, алған бағыты діни о я н у - ш ы л ы қ, жәдитшілдік еді (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

ОЯНЫМПАЗ с ы н. *Әсер алғыш, оянғыш.* Әрадамның сұлулық сезімдері әртүрлі нәрседен о я н ы м п а з болады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОЯНЫС= е т. *Ұйқыларын ашысу.* Әйелдер шаштары дода-дода болысып, әрең дегенде о я н ы с т ы (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

ОЯНЫСУ *Ояныс етістігінің қимыл атауы.*

ОЯҢ з а т. **1.** *Шұңқыр жер, ойпат.* О я ң жерлер тіпті төмендеп, қыраң жерлер тіпті биіктеп кеткендей (Ф.Мүсірепов, Танд. шығ.). Міне, шығыс бетте, бүкіл о я ң д а жарқырап Құсмұрын көлі жатыр (Ж.Молдағалиев, Танд. шығ.). Жол жиегіндегі шалшықтар мен асфальт бетіндегі о я ң д а р д а іркілген су өткен күздің бір күнін Мағжанның көз алдына елестеткендей болды (М.Хасенов, Нартәуекел). **2.** а у ы с. *Жүдеген кездегі бетте, көздің алдында болатын ой, шұңқыр.* Өңі қуқыл тартып, көзінің алдындағы о я ң ғ а сәл көгілдір көлеңке ұялаған (З.Жәкенов, Таң самалы).

Ояң тартты. *Арықтады, жүдеді.* Колхозға келген кездегідей емес, тағы о я ң т а р т ы п -

т ы (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Оның қара торы жүзі қуанданып, ат жағы *о я ң т а р т т ы* (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

ОЯҢДА = е т. 1. *Ой тарту, шұңқыр болу.* 2. а у ы с. *Жүдеу, арықтау, еттен арылу.* Алыс жерден еті *о я ң д а п* келген Ақ Қасқаның қыстығүні қарда жүгіруге қызылы толық болсын деп етейтіп, баптап жүр еді (М.Әуезов, Қараш.).

ОЯҢДАН = е т. 1. *Ой тарту, шұңқырлану.* Ұлытаудың оңтүстігі мен шөлейт жақтары опырық болып, тез *о я ң д а н ы п*, жазыққа айналып кетеді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). 2. *Бетте шұңқыр пайда болу.* Күлгенде де даусын шығармай, екі ұрты *о я ң д а н ы п*, тістерінің ұшын сәл көрсетіп жымиятын да қоятын (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ОЯҢДАТ = е т. *Ой тарту, шұңқырлату.*

ОЯҢДАТУ *Ояңдат етістігінің қимыл атауы.* Алдымен атқаратын іс-құсынның етін *о я ң д а т у* (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ОЯҢДАУ¹ с ы н. *Шұңқырлау, ойыстау келген.* Дымға орнаған шөбі *о я ң д а у* жерлерге аяқ тіреген азаматтар суға малшынған ұрғыштармен төніп келе жатқан жалынды қайқайта соғып жіберісті (К.Оразалин, Абай.). Әлде бүгін кәсіп *о я ң д а у* болды ма, әлде бұлар ұзақ найқалды ма, болмаса пысықтығының бары сол ма – ә дегенше кезек те жетіп келді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ОЯҢДАУ² *Ояңда етістігінің қимыл атауы.*

ОЯҢДЫҚ с ы н. *Жүдегендік, арықтық.* Тіліміздегі шыр бітті, шыр бітпеді деген тіркестер жеке адамдар мен хайуандарға қарата айтылады да, малдың етженділігі мен етінің *о я ң д ы ғ ы н*, қызылды-қызылсыздығын, семіз-арықтығын, сөлді-сөлсіздігін, қоңды-қоңсыздығын білдірсе, адамның барлық-жоқтығын, бай-кедейлігін, дәулетті-дәулетсіздігін, малды-малсыздығын, аш-тоқтығын білдіреді (Ж.Бабалықов,.. Қырандар).

ОЯСТА = е т. ж е р г. *Бір жаққа ығысу, ойысу.* Сарка ат үстіндегі Елпанмен алысып, есіктің көзінен *о я с т а й* бергенде қара молданың жігіттері аттарынан секіріп түсті (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Күн төбеден *о я с т а п*, көлеңке ұзая бастаған кез (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ОЯСТАУ *Ояста етістігінің қимыл атауы.*

ОЯСЫЗ с ы н. ж е р г. *Ойсыз, зердесіз, түйсіксіз.* Күйзелетін нәрсе бұл ғана емес, осындай *о я с ы з*, мақсатсыз жастар көбейіп барады (З.Қабдолов, Жалын). Әншінің келге-

ніне қарағанда шақырған болды, Саттар ондай *о я с ы з* жігіт емес (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ОЯСЫЗДЫҚ с ы н. *Ойсыздық, түйсіксіздік.*

ОЯТ = е т. 1. *Ұйқыдан тұрғызу.* Қатарында жатқан Ербол оны иығынан қозғап, түртіп *о я т т ы* (М.Әуезов, Абай жолы). Біз сол жатқан қалпы қайтып қозғалмай ұйқыға кетіп, күн шыға апам *о я т ы п* тұрар еді (С.Досымов, Жаңғырық). Бірінші сәуле ұшты да, Бозторғайды *о я т т ы*. Сескеніп, сасып торғайың, Жалмаңдатты қанатты (М.Жұмабаев, Шығ.). Қыран боп ұштым қасқиып, Бәрінен тауып тоятты. Бәрі де мені мас қылып, Бәрі де мені *о я т т ы* (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. а у ы с. *Сана-сезімін жетілдіру, көзін ашу.* Кейінгілерді бұл әсер ойлантады, *о я т т ы*, бұған жалғас ояңған ойдың бетін түзеп, жолға салып, ілгерілеуіне қамшы болған «Қазақ» газеті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сен мұны айтқаныңмен не табасың, Алса алады өз арын, өз бағасын. «Елің қайда барады, көш жөнде» – деп, *О я т қ а н ы м* дейсің ғой жұрт ағасын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сен ғой менің бұралған бұлақ биім, Шырт ұйқыманан оятқан құлақ күйім, Ояңбаған жиырма бес жиырма бес пе, *О я т п а с а*, бәсі оның бір-ақ тиын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Неше жүз жылдан бері ұйықтап жатқан парсы жұртын *о я т ы п*, мәдениетті жұрт қылуы керек (С.Шарипов, Бекболат).

Қыз оятты. э т н. *Қызға сөз айтты, сөз салды.*

ОЯТҚЫЗ = е т. *Ұйқысын ашқызу.* Ұйқышыл жұртты Түксиген мұртты Обыр обып, сорып тұр. Түн етіп күнін, Көрсетпей мінін, *О я т қ ы з б а й* қорып тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ОЯТҚЫЗУ *Оятқыз етістігінің қимыл атауы.*

ОЯТҚЫШ з а т. с ө й л. *Қоңыраулы сағат.*

ОЯТАР з а т. *Қоңыраулы сағат.* Бұйрат шынылы есіктен түскен сәулемен бөлме іші де қоңыр көбең. Нағим бас жағында, текшеде тұрған *о я т а р д ы* қарады. Он екі жарым. Әріне, түнгі («Қазақст. әйелдері»).

ОЯТТЫР = е т. *Ұйқысын аштыру.* Директор парктің екінші жағындағы интернатқа келіп, ұйқыда жатқан балаларды *о я т т ы р д ы* (Ж.Жұмақанов, Қияда.). Анасы барып оятпақшы болып еді, Намыр *о я т т ы р м а д ы* (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

ОЯТТЫРУ *Ояттыр етістігінің қимыл атауы.*

ОЯТУ 1. *Оят етістігінің қимыл атауы; ұйқыдан тұрғызу.* Күйеуімнің басында отырып, таң аппақ атса да *о я т у ғ а* қимағам (Р.Сейсенбаев, Аңсау). Оразқұлды *о я т у ғ а*

тура келді (Ш.Айтматов, Қош бол.). **2. а у ы с.** *Сана-сезімін жетілдіру.* Жұмысшы және шаруа мамандықтарына сүйіспеншілік, мақтаныш сезімін *о я т у* – еңбек тәрбиесінің маңызды міндеттерінің бірі («Қазақст. мект.»).

ОЯТУШЫ з а т. **1.** *Ұйқыдан тұрғызушы.* **2. а у ы с.** *Біреудің санасын жетілдіруші.* Салыстырылатын бұрынғы мен жаңа екі суреттердің бұрынғысы – ішкі сезімнің негізі деп, соңғысы ішкі сезімді *о я т у ш ы* деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.). Ал Сапар салған мынау ән әр жүректің түкпірінде бұғып қалған, сақталып қалған сана сезімнің *о я т у ш ы с ы* секілді (М.Мақатаев, Шығ.). «Әйел теңдігі» өзіне партия мен үкімет жүктеген міндеттерді ойдағыдай орындады, қазақ әйелдерінің *о я т у ш ы с ы*, ұйымдастырушысы бола білді («Қазақст. мект.»).

ОЯУ с ы н. **1.** *Ұйқыға кіріспеген, ұйықтамаған.* Күзі түн, шөптің басын қырау көмген, Ызғар шашып бұлт мынау жерге төнген. Қараңғы, итпен бірге қой күзетіп, Мен *о я у*, ел ұйқыда, оттар сөнген (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Күрсінбей қайтейін, сенімен танысқаным екі ай болды, содан бері *о я у* болсам ойымнан, ұйықтасам түсімнен кетпейсің (М.Дулатов, Шығ.). Ендетіп жібермеген топтаңқырап сырғытып, бір жайылысқа салғалы түртіп келе жатқан *о я у* жылқышылар бар тәрізді (М.Әуезов, Қараш.). Отырмын түнді жамылып, Ауылда *о я у* мен ғана. Самалын шайқап сапырып, Кереді төсін кең дала (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2. а у ы с.** *Сезімтал, сезгіш.* Жүрегі – айна, көңілі – *о я у*, Сөз тындас ол баяу. Өз өнері тұр таяу, Ұқпасын ба сөзді тез? (Абай, Тол. жин.). Ұйқысы аңшы адамның болар сергек, Мал таппас аянған жан етіп ермек. Сергектік – ер серігі деген сөз бар, *О я у* жан ой түбіне құрады өрнек (Н.Ахметбеков, Амангелді.).

Көкірегі [көңілі] ояу. *Көзі ашық, зерделі, сезімтал.* Біреуден пайдаланған ақыл, білім Бір түсіп өткен күннің нұрымен тең. Көзі ашық, *к ө к і р е г і о я у* жастар үшін, Ескерткен насихатым сырменен тең (Ә.Найманбаев, Шығ.). Әбілхан *к ө к і р е г і о я у*, көзқарақты кісілермен кеңесуді жөн көрген (Б.Әбдіразақов, Серпіліс). *К ө ң і л і м о я у*, жүрек ыстық, көзім қан, Кеудем өлі, шалажансар шыбын жан! Ойлаған ой, көздеген жер алыста, Болар ма екен жететұғын күн оған (Б.Күлеев, Таңд. шығ.).

ОЯУЛЫҚ з а т. *Ояу екендік, ұйықтамағандық.* Өзінің *о я у л ы ғ ы н а* көзін жеткізу үшін ол орнынан тұрып барып қабырғаларды сипалады («Лен. жас»).

Ө

Ө¹ 1. *Қазақ әліпбиіндегі 21-әріп және сол әріптің жазылу таңбасы.* о, ө, ұ, ү, ө әріптері қазақтың байырғы сөздерінде сөздің бірінші буынында ғана жазылады (Ғ.Әбуханов, Қаз. тілі). **2.** *Еріннің сүйірленуі арқылы пайда болатын жіңішке, еріндік, қысаң дауысты дыбыс; фонема.* Ауызекі тілде ө дыбысы сөздің екінші буынында кездесе береді (І.Кеңесбаев, Казіргі қаз. тілі).

Ө² о д. *Тамаша, керемет дегенді субъектіге қарай еркелетіп, көтермелеп, қолпаштап айтуда қолданылатын көңіл-күй одағайы.* – Ө, бөрекелді, «Атадан бала тұса игі еді, ата жолын қуса игі еді» деген қандай жақсы айтылған (С.Бегалин, Бала Шоқан). – Ө, айналайын, жатысын қарашы маңқиып, өзімнен аумапты, – деп Көжек баланың маңайынан кете алмайтын (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ӨБЕК: өбек болды. *Жаны қалмады, бәйек болды, жатып жастық, иіліп төсек болып, құрмет көрсетті.* Бірақ та баласының сол қыз алдында қазір *ө б е к б о п* тұрғанын көріп, оған айтқан әлгі шектен тысқары сөздерін естіп ұнатпады (М.Дүзенов, Ант).

Өбек қақты. *Өбектеді, жаны қалмады.* – Басы ауырған екен ғой, айналып қана кетейін, ауырып қалғанын қарашы, – деді *ө б е к қ а ғ ы н* (Ш.Айтматов, Қош бол.). Шалқар аймақ! Шалдуар, шаңқан алап! Сүйемін түніңді де таңға балап! Сені ойласам болғаны – *ө б е к қ а ғ ы н*, Жан қалмайды, Жүргендей жар жағалап (Қ.Жұмағалиев, Ақжарма).

Өбек ұшты. *Жаны қалмады, бәйек болды.* Қаршығадай әдемі, қызыл сары келіншек Қырмызы да Таңатардың сұрықсыз жүзіне әбігерлене көңіл аударып, *ө б е к ұ ш қ а н* пейілмен қабыл алды (Ә.Әзиев, Жез тау.).

ӨБЕКТЕ= е т. 1. *Әлпештеу, асты-үстіне түсіп бәйек болу, жаны қалмау, артық мейірім көрсету.* Мені баяғы бала Сапар деп ойлай ма, немене, ертеден қара кешке дейін *ө б е к т е й* береді (С.Шаймерденов, Қарғаш). Арманды осыдан отыз жыл бұрынғы соғыстан оралған Ардағым дей ме, қайдам, әрдайым жас балаша *ө б е к т е п*, үстіне түсіп жүргенін көресіз (Н.Серәлиев, Қаңтар). «Жассың» десе, «жиырмадағы жігіт жас бола ма екен, *ө б е к т е й* бергеніңді қойшы осы» демеймін бе? (Ә.Омарбаев, Кәрлен кесе). **2. а у ы с.** *Қолды-аяққа тұрмау, тытыру, асыптасу.* Құнанбайдың күтіп тұрғанын көріп, *ө б е к т е п* қамшыланып, асыға жүріседі (М.Әуезов,

Абай жолы). Кемпір қолындағы ақшасын стол үстіне тастай беріп, ілгері қарай *ө б е к т е й* ұмтылды (С.Әлжіков, Кәрі сайтан). Осы кезеңді күтіп тұрғандай, Түрекең де жеңгейге *ө б е к т е й* ұмтыла берген (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). Олжасын қорғап *ө б е к т е п*, Соқса да қарсы жел өкпек. Жартасқа жетті келіншек, Жанұшырып дедектеп (С.Мәуленов, Бозқырау). **3. а у ы с.** *Жағыну, жағымпаздану.* Осы серттен қалсам егер тілді аяп, Күнім үшін жамандарға *ө б е к т е п*, Онда тіпті сөзді шығын қылмай-ақ, Бетіме сен түкір де бір, бөлек кет (С.Иманасов, Ақ айдын). Көлгірсиді көзге күліп, Майда тілмен *ө б е к т е п*. Ал сыртыңнан сөзбен ұрып, Жағады екен өзекке от (М.Айтхожина, Аққуым.). Сүлеке! Алып жіберіңіз, тағы да бір алыңыз! – деп, екеуі екі жағынан *ө б е к т е п*, жік-жапар болып жатып жабысады (Қ.Тілегенов, Уақыт).

ӨБЕКТЕГІШ с ы н. *Өбектей беретін, жаны қалмайтын.* Қыздар жігіттің неғұрлым көңіл аулағыш, *ө б е к т е г і ш*, бөйектегіш келгенін ұнатанынын білмейтіні ме? (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ӨБЕКТЕН= е т. *Әлпештелу, артық қамқорлықты көру.* Ол алдына барып қайтқан еді, жолыға алмапты. Өзі де күн жаумай су болып жүрген байғұс, онда барған соң *ө б е к т е н і н* қалса керек (М.Құмарбеков, Асау Ертіс).

ӨБЕКТЕНУ *Өбекте етістігінің қимыл атауы.*

ӨБЕКТЕС= е т. *Жан-жақтан қаумалай қамқорсу, асты-үстіне тұсису.* Үшінші күні таңертең, сағат ондар шамасында, сау етіп №96 бөлменің үш жігіті жетіп келсін. Іштерінде осы Жуатәлі бар. Құрбылары асты-үстіне түсе *ө б е к т е с і н*, Қотыркешті асығыс киіндірді («Лен. жас»).

ӨБЕКТЕСУ *Өбектес етістігінің қимыл атауы.*

ӨБЕКТЕТ= е т. *Асты-үстіне тұсу, бар жағдайын жасау, артық қамқорсу.* Сол ғана аяулысын *ө б е к т е т і*, Басқадан жұрт көзінше бөлек кетті. Құпия сырға толы бір бақшаға, Жетектеп ақ білектен дедектетті (Е.Ибраһим, Гәкку). Болысты ыңқылдатып боз атқа *ө б е к т е т е* отырғызып, жұлдыз шыға ауылына қайтты (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

ӨБЕКТЕТУ *Өбектет етістігінің қимыл атауы.*

ӨБЕКТЕУ *Өбекте етістігінің қимыл атауы.* Тұу, байғұс. «Баланы бастан» деген. Пейішке апаратындай-ақ әуеніне төңкеріліп... Айтпады деме, мына *ө б е к т е у і*ң ді қоймасаң, Тілеубекті өзің бүлдіресің (С.Сматаев, Бұлақ). Жүгенсіз

кеткен сионизмді қаулату және оны *ө б е к т е у* арқылы бұл мырзалар араб әлеміне ықпалын жасамақ, оған өздерінің айтқанын істетпек болады (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Амал қанша, кейде балаларды шектен тыс *ө б е к т е у* немесе құлақ тұндырар ақыл айту фактілері кездесіп қалады («Қазақст. өйелдері»).

ӨБЕРЕ з а т. *Шөберенің баласы.* Бәрі балам, немерем, *ө б е р е м* мен шөберем, оның атын сұраса, бақытты туған комсомол (Жамбыл, Шығ.). *Ө б е р е* қазақ халқының дәстүрлі ататек жүйесіндегі шөберенің баласы. Ел арасында немене, туажат, шөпшек деп те аталады (ҚҰЭ).

ӨБУ *Өп етістігінің қимыл атауы.* Жігіттің қазір өне бойын билеген жалғыз тілегі – Шырынкүлдің қып-қызыл оймақ ернінен *ө б у* еді (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Ошақ басының берекесі тек ерімен ауыз жаласу, ынтыға демігіп *ө б у* ғана еместігін ол ұға алмады (М.Қаназов, Жер кіндігі).

ӨБІКПЕ с ы н. *Әлпештегіш, қамқор, асты-үстіне тұскіш.* Сонда бұл қалпыңызды қанағат тұтпағаныңыз ғой. Бауырым-ау, кім қай күйін қанағат етуші еді?! Байтөлеудің Сәрсенге таныс *ө б і к п е* қалпы жаңа көрінді (Т.Тілеуханов, Өмір.).

ӨБІЛ= е т. *Сүйілу, құшылу.* Мәуелі бақ жемісі терілмеген, Шырынымын қыз тілден *ө б і л м е з е н*. Кейіп өсте көрмеген мұңсыздаймын. Көз жасына кірпігі көмілмеген (Т.Әбдірахманова, Кілт).

ӨБІЛУ *Өбіл етістігінің қимыл атауы.*

ӨБІП-ӨБІП ү с т. *Сүйіп-сүйіп, жұтып-жұтып.* Тамаша! Корабльден шыққан бетте ауаны *ө б і п-ө б і п* алдым (Ш.Әбдіраманов, Көрінбес қорған).

ӨБІС= е т. **1.** *Сүйісу, аймаласу.* Біреу қарап тұр ма, онда шаруасы жоқ, *ө б і с і н*, өліп-өшіп қалады екеуі (Ш.Құмарова, Қос шынар). Сағынысқан көздер жасты төгісті, Талай құшақ қайта айқасты, *ө б і с т і*. Шоғы сөніп, көкшіл тартқан кей ерін, Дір-дір етіп қарғап жатты соғысты (Ж.Сәтібеков, Сырлы.). Жәй ғана көңілде жоқ қалағаным, Кешкілік бакты ұзақ араладым. *Ө б і с і н* те, өлісіп екеу отыр Өтіп кеттім, бұрылып қарамадым (М.Мақатаев, Шығ.). Олар Әбіл жатағының жанына келіп тұрғанын аңғармай қалды. Бұлардың екеуі үнсіз *ө б і с і н* тұрды (Ө.Күмісбаев, Ауыл.). **2.** а у ы с. *Бірігу, қосылу, ұштасу, айқасу, астасу.* Бір-бірімен қоян-қолтық *ө б і с к е н* шыңдар ортасы – бұлақтар мен өзендерге, гүл-бақтар мен тау шалғынына толы (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Осы бір сәт ұстаз бен шөкірттің жан-дүниесі бір

сәтке *өбісін* кеткендей көрінді бізге («Спорт»). *Өбіс еді* толқындар, Тебіседі толқындар, Қой дегенді кім тыңдар, Әр көңілде толқын бар (З.Шүкіров, Сағыныш). Қабырға тігіспен екі шеттің *өбіскен* жігін баса тігеді. Киімнің бойы, шалбардың балағын, жеңді әшекейлеуде кездеседі (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

ӨБІСТІР = 1. *Жақындастыру, тақау*. Ол дүрдиген қалың ерінін Балзияның алтын сырғалы құлағына *өбістіріп*, әлдекімнен сақтанғандай сыбырлай сөйледі (С.Омаров, Өмір.). Бүктесінін жазып, бір-біріне *өбістіріп* қойылған пәре-пәре қағаз (Б.Аманшин, Жар мұңы). 2. *Шеттестіру, тізудің түрі*. [Қырқынды] Бұл жіптер ақ, қара, көк, қызыл төрт түсті делік. Ендердің жапсар бойын осы төрт түсті жіпті кезектестіре отырып бұғау тігісімен *өбістіреді* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ӨБІСТІРМЕ з а т. к ө н е. *Көктеп тікпей-ақ тек пішіп ақтарын байластырып, үстіне жамылып жүретін тері киім*.

ӨБІСТІРУ *Өбістір етістігінің қимыл атауы*.

ӨБІСУ *Өбіс етістігінің қимыл атауы*. – Қыз күніндегідей ұршықша иіріліп *өбісуін* қарашы, – деп, теріс қарап беттерін шымшысқандары да болды (М.Мырзақұлов, Өмір.). Жылап жатыр. *Өбісуде* еріндер, Жыламаған жалғыз ғана кебір жер, Жылап жатыр үйленбеген күйеулер, Жылап жатыр үйге енген келіндер (М.Мақатаев, Қарлығашым.).

ӨБІСП-ӨЛІСП ү с т. *Құшырлана, айызы қана сүйісіп*. Қонақтардың сөзіне, іс-әрекетіне зер сала отырып, іштей сынап та отыр Раушан... Мына бір екеуі бірін-бірі жаңа көргендей *өбісп-өлісп* қапты тура. Әйелінің қолы жоқ па, табақтағы етті де, анау шөп-шаламды да күйеуі алып беріп отыр (Ш.Құмарова, Қос шынар).

ӨГДЕ = е т. 1. *Озу, асу, биіктеу*. Жарығым, Кенжетай ғой! – Құшақтай алып, жылап жіберді. Жеңгем Қаракөз, сұңғақ бойлы адам еді. Бой жағынан мен *өгден* кеткен түрім бар. Босатпай қыса түсіп, солкылдап ұзақ тұрды. Қолтықтап әкеліп ағайдың аяқ жағына отырғызды ол кісі (Т.Жақыпбайұлы, Лашын). 2. а у ы с. *Өршеленіп кету*. Ол не дегенің, – деп граф *өгден* кетті. – Фюрердің ісіне сенбеймісің. Ертен соғыс бітеді. Жалпақ Ресей қолға келіп, мол орыс бөліске түседі. Алды болжай білу керек. Сол кезде жеріңе құлың сыймай, бармағыңды тістеп жүрме (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік). Сен сонда дүниені тұңғыш рет тапқа ажыратқан Маркстен әулиесің бе? – деп Ахмет тіпті *өгден* барады («Жұлдыз»).

ӨГДЕМ с ы н. с ө й л. *Өктем, тегеурінді, нәрменді*. Қайтсең де құтылмайсың дегендей-ақ, Шырғалай бұраңдатып *өгдем* сөзін. От жағып өртейім деп жүрегінді, Қараса оқтай қадап отты көзін (Ш.Әбенев, Ортақ арал).

ӨГЕЙ с ы н. 1. *Өзі тумаған (әке, шеше)*. Көп ғажап бұл сипатта қатып қалмақ, Болса да сізге жеңіл, бізге салмақ. Біз дағы бөтен емес, балаң едік, Әке едің болсаң да *өгей*, емес қалмақ (Ақмолла ақын, Күндер.). Сол үшін мұны *өгей* әке маңдайынан сипамайтыны хақ (М.Дүйсенов, Мейман.). Уәзипаны *өгей* шеше деп ешкім айтпайды (К.Қазыбаев, Ызғар). Әне бір *өгей* шешесі түскір де бір аждаһа, миын жеп қояды (А.Жұмаділдин, Қайырлы.). 2. *Асырап алған, өзінен тумаған (ұл, қыз)*. Антонийдің *өгей* қызы Клавдияны туысқандарымен келісе алмай, қаз қалпында төркініне апарып тастады, көкайыл Скрибониямен көп тұра алмай, айырылысып тынды («Парасат»). Сонан бері жетім кемпір *өгей* баласының қолында екен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). – Оның Роман дейтін бір *өгей* ұлы бар еді ғой, есіңізде ме? (Ә.Әбішев, Жас түлек.). – Өтебай, осы сенің балаң *өгей* ғой деймін, – деп бір қағытып өтті (Б.Тоқтаров, Қыран.). 3. а у ы с. *Бөтен, жат, басқа*. Өйткені жат жердің ой-шұқыры көп, бұл ара өздерінің үйреншікті Сыр бойы мен Сарысу алқабы төрізді, көш жолы емес, *өгей* өңір, *өгей* өлке (І.Есенберлин, Қаһар). Мүлгіген дала. Оқта-текте алыстан маңып келген *өгей* бір сарынды сезесің (Т.Қаупынбаев, Жазира). Өңгеріп *өгей* жүрек қайда барам, Өзгенің ғұмырын қалай пайдаланам? Сыйыңа рақмет, қайран Адам! Өзімнің жүрегімдей қайда маған (М.Мақатаев, Мавр).

Өгей ана [шеше]. *Бұрынғы некеден туылған балаларға қатысты әкесінің зайыбы*. Анадан туып едік бір ұл, бір қыз, Алпыс *өгей анамыз* дұшпандықпен Бізге жәбір қылыпты тыңдаңыз сіз (Мұңлық – Зарлық). *Өгей шеше* де туған анасындай құқықтар мен міндеттерге ие болады. Яғни баланың дұрыс дамып, жетілуіне қамқорлық жасауға міндетті әрі сол мақсатта баланың болашағын анықтауға құқылы (ҚҰЭ).

Өгей ата [өгей әке]. *Баланың тумаған атасы (әкесі), бұрынғы әкеден қалған балаға қатысты шешесінің күйеуі*. *Өгей атаның* шын жүрегінен шыққан осынау бір сөзді естіген сайын Назгүл өзінің жетімдігін ұмытты (Ә.Әбішев, Танд.).

Өгей бала [қыз, ұл]. *Өзінен тумаған бала*. Астың да жылы-жұмсағын әуелі *өгей баланың* аузына тосады. Әшімге тіпті ықыласы басқа (Ә.Нұрпейісов, Танд.).

Өгей ене бауырсақ. *Бөтен, жат.* Талай халық талай бойына өз өткенін өзі ұмытып, өзгенің тарихын өзімдікі деп ұғып, уақыт ағымында қайдан шығып, қайда бара жатқанын өзі ұқпайтын «*өгей ене бауырсақ*» әсіреңкі күй кешіпті (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Өгей жер. *Жат жер, бөтен жер.* Жел сөдегей, *жер өгей*, Болған күнді көргеміз... Өткелді өтіп телегей Осы жасқа келгенбіз (Ж.Сыздықов, Асулар).

Өгей өмір. *Жалған дүние.* Жаудырап қар, мұзын ылғи Көңілімнің жұлды гүлін. *Өгей өмір* осы деп сый, Арқалатты қайғы жүгін (Ә.Оңалбаев, Өсиет). Санамда болмай секемім, Жүгірдім, тұрдым, жығылдым. *Өмірдің өгей* екенін Жалт еткен сәтте ұғындым («Жұлдыз»).

Өгей сезім. *Бұрын болмаған, сезініп көрмеген жат сезім (жағымсыз).* Шаншу қадалғандай іші солқ етті. Қызғанышқа ұқсас *өгей сезім* жүрегін қыжылдатып барады (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

Өгей тағдыр. *Жат тағдыр.* Паналап қияқ тасты қия жалды, Қыран ұшпас қиянға ұя салды. Қашты да адам, ағзам мекенінен, Ұстады *өгей тағдыр* етегінен (Ғ.Жұмабаев, Жомарт күз).

Өгей көрмеді [санамады, тұптады]. *Жатсынбады, жатырқамады.* Енді, Алла қош көрсе, бұрынғыдан жақын болармыз, жатсынбай, *өгей көрмей*, өз ауылындай еркін тұр, еркін жүр (С.Бақберген, Қоянқөз.). – Бірақ шынын айту керек, өзім демей, *өгей көргеніңізге* өкпелеймін (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Абай өлеңдерінің ішіндегі қазақ творчествосы табиғатына жат келеді деген өлеңдердің өздерін қазақ халқы *өгей санаған* жоқ (І.Омаров, Серпін). Өлеңін *өгей тұтпаса*, Томсарып қабақ шытпаса, Ақталды Айша мақсаты Шолпанға барша жақсы аты (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ӨГЕЙБҰТА з а т. ө с. <лат. euonymus> *Бересклеттер тұқымдасына жататын көпжылдық мәңгі жасыл бұта. Өгей бұтаның* ағаш түбінде өсетіндері де бар. Сабағының бұтақтары төрт қырлы, ұзынша, жай жапырақтары сабаққа қарама-қарсы орналасады (Қаз. тілі термин. Биология).

ӨГЕЙБҰТАЛАР <лат. Celastraceae> з а т. ө с. *Бұта, бұташық немесе ағаш өсімдіктер тұқымдасы. Өгей бұталардың* жапырақтары кезектесіп немесе қарама-қарсы орналасқан, бөбе жапырақшалы, гүлдері ұсақ, қос немесе дара жынысты, гүлшоғырына топтанған. Жемісі – қорапша, кейде жидек немесе қанатша, дәрілік, әсемдік өсімдік (Қаз. тілі термин. Биология).

ӨГЕЙ-ҚАҒАЙ с ы н. *Жат, басқа.* Сөйтсе де жас қыз жаны олардан өзін бөгде санап, *өгей-қағай* деген ойдан аулақ-ты. Сөйтіп жүргенде бал дәурен бел асып, бой жетіпті (К.Сегізбаев, Қойнауудағы ауыл).

ӨГЕЙЛЕ = е т. 1. ж е р г. *Аңсау, сағыну.* Адам түгіл мал екеш малға дейін үйреншікті өрісін *өгейлейді* де тұрады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Сұп-сұр боп кигендейін көнді көйлек, Келіпті кенін ашар күнді *өгейлеп*. Жан беріп жүрегіне қаһармандар, Сол дала емірене кетті сөйлеп (Қ.Сыздықов, Теңіз). Сүйтіп бір жүрген мен болсам, Күні бір бүгін болғанда, Қу моланы үй қылып, Мұны да кеңдік күй біліп, *Өгейлеп* өткен күнімді, Бұлбұл да құстай сайрадым (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). 2. *Бөтенсіну, шеттеу, жатырқау.* Кісі баласы қайтып *өгейлеп* шеттемесін (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ӨГЕЙЛЕН = е т. *Жатырқау, жат санау, сырт айналу.*

ӨГЕЙЛЕНУ *Өгейлен етістігінің қимыл атауы.* Ұлттық сана-сезімінен ада адамда тиянақ жоқ, қиянат көп. Күнәнің ең ауыры – өз тіліңнен *өгейлену* («Жұлдыз»).

ӨГЕЙЛЕУ¹ *Өгейле етістігінің қимыл атауы.*

ӨГЕЙЛЕУ² с ы н. *Оақтау, жаттау.* Үшінші адамды шырамытады, бірақ ақсап басып келе жатқан түрі *өгейлеу* көрінетін сияқты оған (М.Дүзенов, Өке.). Алматы бізге *өгейлеу*, Көңілде жатты көп үміт. Аузымызды ашсақ көмейден, Күлкіміз тұрды көрініп (Т.Молдағалиев, Жүректегі.).

ӨГЕЙЛІК з а т. 1. *Тумағандық, өгей (өке, шеше, бала) екендік.* Кәжігүл *өгейлігі* н білдірмеуге тырысады. Үсті-басын таза қып күтіп ұстайды (Қ.Сәрсекеев, Қараша.). Соңымнан ерген көкем, – деп, Қолымда жалғыз қарғам бар. Нәсілі бізден бөтен деп, *Өгейлік* ойға бармандар! (Н.Шакинов, Желбіре.). Өз шешесі болсам мен бүйтер ме еді? *Өгейлігі* н білдірді құдай ұрған (Қисса-дастан.). 2. а у ы с. *Бөтендік, жаттық, басқалық.* Ол мынау қоныр топырақтан ешбір *өгейлік* сезбей, жусан мен гүлдер иісі көп сіңген көкірегін кере, дала жұпарын жұтып аспанға қарайды (М.Сатыбалдиев, Жартас.). – Кетейік, – деді Қайып алыс жерге, Жүргізбес бізді дұшпан таныс жерде. «Ер – егіз, еңбек – жалғыз» деген сөз бар, Өнерге *өгейлік* жоқ қалыс жерде (Б.Адамбаев, Ақбөбек). Осы бір мерекелі, мерейлі күн, Қуаныш құтты болсын, демейді кім. Жолдастар татутәтті келіп жатқан, Жоқ еді-ау ешбіріне *өгейлігі* (Д.Берсүгірова, Шипагер). 3. а у ы с. *Мейірімсіздік, қайырымсыздық, қаталдық.* Бәрі

де әділетсіз езгіден, өмір *өгейлігінен* Мың-жасар боп жүрген жоқ па? (М.Әуезов, Ақын аға). Байқаймын, менің Жұлдызжанмен табыспақ талабымнан тосын ыңғайсыздық, тіпті *өгейлік* тапқандай түрі бар (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). 4. *Сырт тебушілік, жатырқаушылық*. Егер ол адам пендешілік жасамай, өз ұлтын басқадан ерек, көптен бөлек жаратылған деп қарап, басқа ұлтқа *өгейлік* мінез жасамаса – ұлтжандылық та жасампаздық қасиет (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Ешкімді алаламаған ақ-адал ниетіне туысып кеттік, *өгейлік*, бөтендік көрмедік дейді («Жұлдыз»).

Өгейлік білдірді. *Өгей екенін көрсетті.* Менің кезімде өзің көрген шешем өгей еді ғой. Бірақ ол, сірә, маған *өгейлігін білдірмей* кетті. Балажанды болатын. Мен дегенде жанын қоярға жер таппайтын (Н.Келімбетов, Үміт үзгім.).

Өгейлік етті [жасады]. *Өгей екенін көрсетті, өгейлік қылды.* – Естідің бе, не деп жатқанын? *Өгейлік етін* не істеппін? Осындай сөздер ғой кісінің көңілін қалдыратын (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). Редакцияға жолдаған хаттарында авторлар осы екі баланың тағдырына тебіреніп, көздеріне жас алғанын, оларға *өгейлік жасаған* әйел мен дәрменсіз әкеге деген ашу-ызасын білдіреді («Қазақст. әйелдері»).

Өгейлік көрді [көрмеді]. а) *Тумағандығының кесірін тартты, жетімдік көрді.* Шешесі жоқ, *өгейлік көріп* өскен қыздың тым ерте есейетіні даусыз, әрине («Қаз. әдеб.»). Тумаған анам екенін елден естігенім болмаса, өз басым одан ешбір *өгейлік көрген* жоқпын («Қазақст. әйелдері»). ә) *Жапа шекті, соққы көрді; қақ-соқпен өмір кешті, тұрмыстан, ортадан тұрткі көрді.* Революцияға дейін өмірден *өгейлік көріп*, балалық шағын жалшылықта өткізген халық таланттарының бірі – Елубай Өмірзақов (Е.Букетов, Атан қомы.). Зиялыларымыздың бірқатары Петірбор мен Мәскеуде, енді біразы қазақ елінің Орынбор, Ташкент, Қызылжар, Семей секілді іргелі қалаларында өмірден *өгейлік көріп* жүрген сол бір қайғылы қалпын біз қазір шырамытып қана ұғамыз («Жұлдыз»). Шындықпен жаны өштерде, Алдаумен өмір кешкенде, Мекендеп сені жүреді, *Өгейлік көрмей* еш пенде (А.Бақтыгереева, Аққанат). б) *Шет-қақпай болды, көзге тұрткі болды.* Туысып кеттік, *өгейлік*, бөтендік *көрмедік* дейді. Шетте кездескен алман ағайындардың бәрінің айтатыны осы («Жұлдыз»).

Өгейлік қылды [істеді]. *Тумағандығын көрсетті, өгейлік жасады.* – Балама *өгейлік қып*

отыр, Ақылы болса, ары болса, бүйтер ме еді? (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Әкем емессің деп *өгейлігін істемі*. Бетім-ау, жап-жас болып, пәлесін қарашы өзінің? (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Кейде Балсұлу ашуланып баласын сабап алса, аналар Тауманды өз бөлмелеріне кіргізіп алып, «өгей ана *өгейлігін істемей* қоя ма?» деп, жиенін жұбатып, бәйек болады екен (Т.Ахтанов, Шырағың сөнбесін).

ӨГЕЙСУ *Өгейсі етістігінің қимыл атауы.* Жалтандау, *өгейсу*, жасыраны не? Ондай шақ болды. Оны осы кезде коллектив қайырымды құшағына алды (С.Хайдаров, Құрыш.). Өскен сайын бірін-бірі жақсы көру, аз бөлінсе, *өгейсу*, зарыға сағынатындай бір жақындық өрши беріпті (С.Бегалин, Ана.).

ӨГЕЙСУШЛІК з а т, *Жатсынғандық, жатырқағандық.* Күн асқан сайын *өгейсушілік*тің ақыры сағынышқа ұштасып, колхоз машиналарының келіп-кетіп жүрген жағына жиі қарауы молайды (К.Оразалин, Ақ жазық).

ӨГЕЙСІ = е т. 1. *Жатсыну, жатырқау, бөтенсу.* – Бұл үйді *өгейсіме*, өз үйіңдей көр, – деп іші-бауырыма еніп барады (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Мұндайда жақындасып, араласудан гөрі *өгейсіп*, алыстау тез (А.Жаксыбаев, Егес). Ерекше бір риза сезіммен өзін *өгейсіме*ген мына құрбыларына отты жанарынан жайдары шуақ атып, қуана қарайды (Бал дәурен). Шөңке үнсіз сазарып тұрды. Зияда терезенің пердесін түсірмек болды. Сен маған теліп, мен саған теліп, ал Жәлел-әддин жиенін өзіне теліп *өгейсіген* Жанайдың Зағираны құшақтап тұр ғой, бетім-ау! (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). 2. *Дұрыс көрмеу, қабылдамау.* Адамдар арасындағы қарым-қатынастың басқа да түрлері сияқты, махаббат та, семья табиғаты да теңдікті *өгейсімей* ді (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). 3. а у ы с. *Жетімсіреу, құлазу.* «Энгельс» деп аталатын белгісіз бір колхоздағы оның *өгейсіп* тұрған үйі, есігіндегі қара құлып елестеді (Д.Исабеков, Тіршілік). От жағылмаған, жан кірмейтін мұзханада *өгейсіген* мүліктер осылайша Жамал мекен-жайының бір бүйірінен әзірше пана тауып еді (С.Алдабергенов, Асу). Шындығына келсек, Сөкен болмаса біздің сатиралық драматургиямыз *өгейсіп* қалар еді («Қаз. әдеб.»). 4. ж е р г. *Аңсау, сағыну.* – Әсіресе, апасының құрт-майын *өгейсіп* жүрген болар, – десіп, былайғы отырғандар қалжыңдап жатыр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Өлген әйелімді тіпті ұмыта алмадым. Соны *өгейсіп*, жүдей берген көңіліме басқа бір адам жақпай қойды (З.Шүкіров, Жас жесір). Әжесін *өгейсіп*, менен қашқалақтап жүр (К.Оразалин, Абай.).

ӨГЕЙСІН = е т. *Жат көру, жатырқау*. – Ал мен сендерді өзім деп келсем, *өгейсінермисің*, сіре? (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). – Балаң сенің адам баласын *өгейсінбейді*. Көпшіл етіп тәрбиелеген екенсің (Б.Дәулетбаев, Парыз). Кеудемді керген өлеңім, Шық шарықтап аспанға. *Өгейсінбес* өз елім, Жата кет өлсең жастан да (М.Хакімжанова, Өткелдер). Өмір мені *өгейсініп* суық раймен қарсы алған. Қаршадайымнан титімдей жүрегімді қасірет жалыны өртеген (С.Омаров, Алғы шепте.).

ӨГЕЙСІНУ *Өгейсін етістігінің қимыл атауы.*

ӨГЕЙСІҢКІРЕ = е т. *Жатсыныңқырау, жалғызсырау, құлазу*. Европа мәдениетімен суарылған ағылшын тілді қалада маратхи тілдес мәдениет *өгейсіңкіреп* қалған (Т.Ахтанов, Үндістан.). Күнімен жалғызсырап, *өгейсіңкіреп* келе жатқан Сәрсен Иванның келгеніне қуанып қалды (Ж.Төшенов, Алғашқы.).

ӨГЕЙСІҢКІРЕУ *Өгейсіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ӨГЕЙСІРЕ = е т. *Жалғызсырау; жетімсіреу*. Шатырға жалғыз шығу дегенді қойдым. Жекке барсам-ақ, қасымда біреу жетпей тұрғандай *өгейсірей* бастаймын (А.Сатаев, Ақын.). Көш орнындай іле жым-жырт бола ғап, Көз тартпайды бұрынғыдай қора жақ. Жүннен жасап алатұғын өзіміз, Доп та қалды *өгейсіреп* домалап (А.Шамкенов, Жайлау.).

ӨГЕЙСІРЕУ *Өгейсіре етістігінің қимыл атауы.*

ӨГЕЙСІТ = е т. **1.** *Жетімсірету, жалғызсырату*. Келіп жүр, келген ордаң мен кеткен соң, Мен кетіп, көздің жасын селдеткен соң. Артымда сіңлім қалды бойдайтай, Оны да *өгейсітпе* ержеткен соң (Қара өлең). Балкенім мен Жанарымды біреудің баласы дегізіп *өгейсітпейтін* (Р.Токтаров, Терістік.). **2.** *Аңсату, сағындырту*. – Шыңғыс Уалиевич, сіз Шоқанды осы күзде Омбыға оқуға беріңіз, біздің үйі де сонда, біз бұған ауылды *өгейсітпелік* (С.Бегалин, Бала Шоқан). Тіпті мысалдарға тән аудармаға қиындық туғызатын өзгешеліктерді де Бекет шебер шешеді. Сол себепті бұл аудармалар басқа тілдегі шығармаларды *өгейсітін* тұрмайды (І.Омаров, Шабыт.). Тіршілігіңді тілесең – сәбиңді маған қи. Иісің сіңіп үлгермей бер. Қимасаң – қош, өксітпе, *өгейсітпе*. Мені есіне алдырма. Қайсысын қалайсың? (Т.Жұртбаев, Жербесік.).

Орнын өгейсітпеді. *Кеткен адамды жоқтатпады, іздетпеді*. – Қадамың құтты болсын, қарағым! Хадишамның *орнын өгейсітпе*, – деп маңдайынан сүйді (Қ.Жұмаділов, Кө-

кейкесті). – Айналайын, Зәкеш, саған ризамыз. Рахмет! Әкеңнің *орнын өгейсіткен* жоқсың («Лен. жас»).

ӨГЕЙСІТУ *Өгейсіт етістігінің қимыл атауы.*

ӨГЕЙСІТІЛ = е т. *Шеттетілу, жат саналу*.

Ендігі бір кемшілік газет-журналдарда жарық көрген сын-зерттеу мақалаларда, әдеби жылдың қорытындысына арналған баяндамаларда көркем очерк ылғи қағажу қалады, *өгейсітіледі* («Қаз. әдеб.»).

ӨГЕЙСІТІЛУ *Өгейсітіл етістігінің қимыл атауы.*

ӨГЕЙШЕШЕК з а т. о к к а з. *Белгілі бір мекемеден, жұмыс орнынан заңсыз жалақы алушы адам*. Бір жарым айдың ішінде жүзден астам *өгейшешектер* анықталды («Соц. Қаз.»). Ерікті спорт қоғамдары советтерінің кейбір басшылары да *өгейшешек* ұстаудан қымсынбайды (Жаңа атаулар). *Өгейшешектің* әрқайсысы үш-төрт адамның жалақысын алып, завод кассасын сүліктей сорып келді (Жаңа атаулар.).

ӨГЕЙШӨП <лат. *tussilago*> з а т. ө с. *Ылғалды жерлерде өсетін, құнбағыстың басына ұқсас, сары гүлді, көпжылдық шөптесін өсімдік*. Жапырақ тақтасының жиегіндегі иректерінің ұшы үшкір, түп жағы ойыс болып келеді, мысалы, *өгейшөптікі* (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Көктемнің келуін *өгейшөптің* гүлденуінен, ал аяқталуын қайыңның жапырақ бүршіктерінің шығуынан және шегіршігінің тозаңдануынан да байқауға болады (Қ.Құрманов, Табиғат.). Халық медицинасында *өгейшөпті* Гипократ пен Авиценна заманынан бері қолданып келеді. Оны қолқа демікпесін, созылмалы бронхитті, ларингитті, жоғары тыныс жолдарының қабынуын емдеуге пайдаланады (ҚҰЭ). Яғни қазанақтың 10 бөлігін, дәрілік жалбызтікен тамырының 20 бөлігін, *өгейшөптің* 20 бөлігін алып, әбден араластырады. Осы қоспаның 2 шай қасығын қайнап тұрған 1 стакан суға салып 20 минут тұндырады (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсімдік.).

ӨГЕЙШІЛІК з а т. *Жаттық, бөтендік; қаққы, соққы, тепкі*. Өмірден көп *өгейшілік* көрген ол да әбден болаттай суарылып алған еді («Лен. жас»). Бұның бәрі полякторға жаңа өзгерістерді дұрыс қабылдап, қайта оралған егемендікке қуанып, *өгейшілік* психологиядан арылып, өз үйіміздеміз деп есептеніз... («Егемен Қазақстан»).

ӨПІЗ з а т. **1.** *Құш көлігі ретінде пайдаланылатын сиыр малының пішірілген еркегі*. Байғұс қара *өгіз* көзіне шыбын үймелеп, аузынан

сілекейі шұбырып, митың-митың аяндап келеді (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). Көлігіміз абажадай, дөңкиген үлкен, арық қызыл *өгіз* (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.). Жамал, сізге де рахмет. «*Өгіз* мінгеннің де бәйгеден дәмесі бар» дегендей, биліктен бұ да дәметкен соң, не амал бар (Ш.Хұсайынов, Шығ.). «*Өгізге* туған күн бұзауға да туады» дегендей, төренің маған сұғынған пышағы ертең керей мен уақтың өзгесіне де сұғынады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сонда да тарғыл *өгіз* мүйізін бір сілкіп қойып, танбайды сол аяңнан (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). 2. а у ы с. *Шабан қимылдайтын, дөңкиген; көнбіс кісі*. Аяғы ақсақ, болса да, ана Әли дегені бір *өгіз* екен (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Илешала: – Ой, *өгіз*, арба айдап келемісің?! – деді (Ә.Тарази, Асу.). Көзімнен жас шықты. «Сен *өгізді*ме? Көрсетермін бәлем!» (Т.Тобағабылов, Жазира.). 3. а у ы с. *Сезімсіз, топас кісі*. – Соншама мені түк сезбес *өгіз* ғой деп пе едің (С.Сматаев, Алау). Қой деңдер деймін мына *өгіздеріңе* (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). // *Мықты, ірі, алдырмайтын*. «Катунь» деп езуін шүршітсе де Қатынсу өзегімізді жарып шыққан өзеніміз, Бұқтырманың *өгізі* еді, Ресей оны теріс ағыза алмаған соң жағасынан қазағымды кейін лақтырып тастап («Жұлдыз»).

Атан өгіз. *Ірі, үлкен өгіз*. Сөйтіп жүргенде торпақ *атан өгіз* боп кетеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). ...Алты *атан өгіз* бер, Шұбарға соңа саларға (Айтыс).

Дөнен өгіз. *Үш жастан асқан өгіз*. 1962 жылдың жазында 250 *дөнен өгізді* жайылымға жайып семіртіп көріп еді, одан жөнді нәтиже шықпады (Ш.Бөрібаев, Сыыр малы.).

Көк өгіз. б е й н. *Бәрін көтеретін, ірісі, мықтысы деген мағынада*. Алдағы маусым айында елімізге ресми сапармен келгелі отырған ҚХР басшысы Ху Цзинтао жолдастың қандай ой түйетіні де өзір жұмбақ. Үрейлі жұмбақ! Ұлттық мақтанышты қалыптастыруға демократияның «*көк өгіздері*» – еуропалықтар жүдө құмбыл («Түркістан»).

Құнан өгіз. *Екі жастан асқан өгіз*. Шоқбыттың сиыры үшеу болды, Қозылы қой бесеу болды. Екі пар *құнан өгіз*, Ешкілері әлденешеу болды (С.Мұқанов, Танд. өлең.). Күз кезі болатын. Орталыққа бас білдіру үшін әкелінген екі *құнан өгіз* қосақтаулы тұратын («Лен. жас»).

Өгіз арба. *Өгізге жегілетін ырдуаны бар үлкен арба*. Олар шөпті маяға *өгіз арбамен* тасиды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Біз бала кезде алыстағы мектепке түйе мініп китендеп,

не *өгіз арбада* шайқалып әрең жетуші ек (Ғ.Сланов, Домбыра.). Ат арба айдаған, тегінде жаман емес. *Өгіз арбаны* да айдап көргенбіз. Оған қарағанда әжептәуір беделді жұмыс (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Табан қар түсісімен-ақ тікенді ойдағылар малды қораға қамайды. Малшы-малшылар жыртқы киіз үйлерін *өгіз арбаға* тиеп, етектегі қыстауларына көшіп кетеді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Өгіз аяң. *Өте шабан, баяу (жүріс, іс)*. Тұтқын күндері осылай өтіп жатты. *Өгіз аяң*, құмырысқа көш, әрең жылжиды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Күнұзақ не істерін білмей, бір жатып, бір тұрып кетті ғашығындай сағына күткен. Әйтеуір *өгіз аяңмен* асықпай жылжып күткен кеші де жетті-ау! Енді ол асыға киіне бастады (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Сөйте тұра ісімізде береке жоқ. Жүрісіміз *өгіз аяң* (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).

Өгіз аяңға басты [салды, кірісті, көшті]. *Өте баяу қозғалды, жай жүрді*. Машина бұдан ары жүрген соң нағыз *өгіз аяңға басты* (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Көңіл алдап, *өгіз аяңға салды* (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Завхоз ежелгі *өгіз аяңына* қайта *кірісті* (М.Иманжанов, Менің махабб.). Бізді мінгізіп алып, қаланың шетіне дейін желе жортып келді де, былайырақ шыққан соң *өгіз аяңға көшті* («Жұлдыз»).

Өгіз аяңмен [митыңмен]. *Жайлап, ақырындап; ілібіп*. Павлодардан шыққалы жүрісіміз мандымай, *өгіз аяңмен* ілібіп келеміз (А.Жақсыбаев, Менің дос.). – Сонда осы *өгіз аяңмен* жүре бермекпіз бе? (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Онсыз да *өгіз митыңмен* келе жатқан такси, ол жүріс те көп болғандай, тоқтап қалды («Лен. жас»).

Өгізді өрге салсаң, қанатың талады. *Қинамау, қиынға салмау туралы*.

Өгіз жон. *Дөңкиген, жұмыр*. Өзек пен қыс-тақтың ортасында *өгіз жон* әжептәуір дөң бар (Ө.Қанахин, Жүрек.).

Өгіз жүрек. *Жүрек көлемінің үлкеюі*. Жүректің көлемі үлкейгенде ең алдымен оң жақтағы жүрекше мен қарынша ұлғаяды, ондай жүректі *өгіз жүрек* деп атайды (А.Даиров, Хирург.).

Өгіз қара күші бар. *Қушті, қарулы деген мағынада*.

Өгіз қабырға. *Мықты, жуан қабырға*. Піл жоталы, *өгіз қабырғалы* тоң мойын қоңыр ала атты Тоқтағұл көлденең тартып тұра қалды (Т.Жақыпбайұлы, Асан ата).

Өгіз құдай. к ө н е. с ө й л. *Табынатын өгіз бейнесі.* Дін жеңілген иттей шегіншектеп «ағаш» құдайды тастап «темір құдай», темір құдайды тастап «өгіз қыдай», «арыстан құдай», «сәукеле сақалды адам құдайды» мaldанып, қашық бағытпен баса ерген (М.Дулатов, Шығ.).

Өгіз олжа. *Мол олжа.* Өңгеге өгіз олжа тигенде Әкеңе тана олжа тиді (Еңлік – Кебек).

Өгіз сияқты. *Бас-көзге қарамай, киіп-жарып жүре беретін кісіге айтылады.*

Өгіз соқа. *Өгізге жегілген соқа.* Арба айдады, өгіз соқамен жер жырты (Ә.Қалмырзаев, Ар). Ауыл сыртындағы Сәтімбай сайын өгіз соқамен жыртып жүрген («Лен. жас»).

Өгіз терісі талыс. п о э т. *Үлкен, ауқымды, аумақты деген ел-жұрттың баламасы ретінде.* Мен арғын деген арыспын, Азуы кере қарыспын, Сен бұзау терісі шөншіксің, Мен өгіз терісі талыспын (Бұқар жырау, Өлеңд.).

Тай өгіз. *Екі жасқа толмаған еркек тайынша.* Салмағы 277 кг тартатын 16–18 айлық 385 т ай өгіз іріктеліп алынды (Қазақст. етті молайту.). *Тай өгіздердің* орташа салмағы 333 килограмм («Лен. жас»).

Ханның қара өгізін сойып алғаннан жаман не бар. к ө н е. *Өктем таттың аяусыз, қанытезер қылығы туралы айтылады. [Ескі заманда ханның малын барымталаған кісі немесе рулы ел оны әлденеше есе етіп төлеуге мәжбүр болған, ал барымташы кісіні хан үкімімен масқаралап, құртып жіберу дәстүрі болған]* (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

ӨГІЗДЕЙ с ы н. **1.** *Өгіз сияқты, өгіз тәрізді.* *Өгізде*й бір сары неміс қолымдағы автоматты қағып түсіріп, жағамнан ала түсті (Б.Момышұлы, Офицер.). *Өз-өзінен бір бақа Күшенді де бөртінді.* Қарны үлкейді қампайып, *Өгізде*й болам деп ісінді (Абай, Тол. жин.). Құтырып, нәпсің билеп, кеткен жаман, Жуан мойын *өгізде*й жеккен жаман (Ақмолла ақын, Күндер.). **2.** *ауыс. Дөңкиген, үлкен, дәу.* – Мынаны қара, сенен жасы да, бойы да кіші. Ал сен оның қасында *өгізде*йсін, ұялмайсың ба? (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). – Өзі де [аю] *өгізде*й екен. Қалай қорықпай аттың? (Ә.Жылқышиев, Мешін.). – Ана еркегін қара, *өгізде*й екен... Мүйізі қандай ғажап (Ш.Айтматов, Қош бол.).

Адырнасын өгіздей мәңгіретіп. п о э т. *Зарлатып, таусылып. Адырнасын өгіздей мәңгіретіп,* Жатыр әлі өксімен өмір өтіп («Жұлдыз»).

Атан өгіздей. *Дәу, үлкен.* Екі көзі жайнап, *атан өгіздей* бір қасқыр қарсы алдымда жатыр екен (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). *Атан*

*өгізде*й есегінді әкетіп бара жатқанда, ең болмаса бір тықыры естілмеді ме? (Қожанасыр хикая.).

Аузын бұған өгіздей. *Мыңқып, мелшиіп.* Кошкин пристав алдында *аузын бұған өгізде*й «ләм» деп үндемеді (С.Мұқанов, Ботагөз). Елдің амандығын сұраған жоқ. *Аузын бұған өгізде*й үндемеді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Айтқан сөздің бөзін шығарып, қожыратып жеткізеді-ау. Сондықтан да Үміттің іші жылымай-ақ қойды. Көбінесе салдырлап, өзі сөйлеп Айтқали *аузын бұған өгізде*й үнсіз қала берді (Б.Тілегенов, Уақыт). Иә, мұныңыз үшін рахмет. Өсерге Қадишаның осы ыржаң мінезі де жақпайды, біреу сөз айтпаса, *аузын бұған өгізде*й Тауманның томсырайып отырғаны да жақпайды (М.Жақыпов, Абырой).

Құнан өгіздей. *Кетпектей болып.* Орталарында ұзынынан түсіп, *құнан өгізде*й көкжал қасқыр жатыр. Оның да өне бойы қан аралас көк сауыс мұз («Жұлдыз»).

Мұрнын тескен өгіздей. *Неге болса да көне беретін, жетекке көңгіш; жуас.* Шаруадан басқаны білмейтін жуас күйеу, көк айыл әйеліне қарсы ештеме айта алмай, *мұрнын тескен өгізде*й жетегіне еріп жүре береді (С.Жүнісов, Ақан сері). Жазғытұрым Әбіш оны *мұрнын тескен өгізде*й мініп алады (Б.Шалабаев, Өмірде.).

Мүйізінен ұрған өгіздей. *Есеңгіреген, мәңгірген.* Қаракұдықтың аты аталғанда-ақ, Нұрқат *мүйізінен ұрылған өгізде*й басын шайқап кете барды (Д.Досжанов, Дария).

Оқалақ қуған өгіздей. *Аласұрып, тапырақтап, өңмендеп. Оқалақ қуған өгізде*й бетіңнің ауған жағына өңмендей ұмтыласың (Д.Досжанов, Дария).

Өгіздей болып. *Дәп-дәу, үп-үлкен бола тұра деген мағынада.* – Көрдің бе ананы. Ал сен *өгізде*й болып ап, мыңқ-мыңқ етіп тұрсың. Ұялмайсың ба? (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.). – Жынды неме! О несі-ей, *өгізде*й болып асыла кеткені (Бәйшешек).

Өгіздей қара күші бар. *Мықты, алып, күшті.* Дене шынықтыру жөнінде пионерлерге *өгізде*й қара күш бар Қажымұқанды үлгі етіп тартады («Жұлдыз»).

Өгіздей [өгізше] өкірді. *Қатты дауыс шығарып жылады, бақырды.* Соққы өтті ме, жоқ әлде ыза қысты ма, әйтеуір Мұқажан *өгізде*й өкіріп, отыра кетті (Б.Тілегенов, Аққайнар). Жан баласы жоқ. Жалғыз өзі баспанасын басына көтеріп, *өгізде*й өкіріп жылады (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Анау-мынау адам емес, ауданда әжеп-

тәуір мансабы бар адам. Келе ол қағаз ұсынды: «*Өгіздей өкірейін* демендер, тез сиыр беріңдер» (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Ауылы құрып қалсын да. Бұзылады мұнда жүрсе, өңкей *өгіздей өкірген* бойдақтар қаптап жүр, тірлік істете ме (Д.Досжанов, Жусан.).

Өгіздей өрге сүйреді. *Жақсарту үшін бар күшін аямады, ерінбей, жалықпай еңбек етті.* Одан колхоз болды. Бүгінгі дәулеті шалқып, «Қазақстанның он жылдығы атанып отырған совхоздың іргетасын ең алдымен *өгіздей өрге сүйреп* жүріп, сол Тұнқатар марқұм қалаған (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). Бөкенші мен Борсықты жат қолына тастамай *өгіздей өрге сүйреп* келдің. Ол да бір Алла тағаланың жар болғаны, көз жасымызды көргені шығар (О.Бөкеев, Үркер).

Өгіздей өңкиген. *Денесі дәу, ұлкен, өңірейген.* Ең артта *өгіздей өңкиген* біреу келеді (Ә.Әбішев, Терең тамыр). – *Өгіздей өңкиген* неме деді қыз ақырын (С.Омаров, Қайырлы.).

Өгіздей өңмендеп. *Жолындағыны баса-жанша, кимелеп. Өгіздей өңмендеп* ілгері ұмтылған жасыл киімді ұзын тірсек жау солдаттарының және бірнешеуі сұлап түсті (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

Өгіздей өңіреп. *Өгіздей өкіріп, бақырып.* Кей қабат қолын жайып бата берді, Абыройлы ете көр деп аталы ерді. Гүрзімен кездескенін ұрып еді, *Өгіздей өңіреп* құлап жата берді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Өзім дегенде өгіздей қара күшім бар. *Адам бас пайдасы, өз қамы үшін бар қажыр-қайратын жұмсайды деген мағынада.*

Шытыр жеген өгіздей. *Дөңбекшіп, аунақшыт.* Шапырашты, Дулаттың бәрі куә, *Шытыр жеген өгіздей* аунап өлген. Мақтаған байларыңның оңғаны жоқ, Төңіректің төрт бұрышын жалмап өлген (Айтыс).

ӨГІЗДІ с ы н. *Өгізі бар, өгіз мінген.* Біз жүріп келе жатқан жаққа аттылы, есекті, түйелі, *өгізді*, жаяулы... дегендей, шұбырған адамнан машина көп жерге жүріп болар емес (С.Мұқанов, Алып. адым.). Жүгіріп үйге кірдім нағашыма, Көрді деп айттым біреу мені осында. Жүрегім *өгіздіден* тым шошып тұр. Ұстап ап бекітейін соны мұнда (Батырлар жыры). Түйелі, *өгізді* көштер де талай өткен жол бұл (Ф.Сланов, Очерк.).

ӨГІЗДІК с ы н. *Өгізге татитын.* Әлденеге алдаусыратып кеңсе басына келтіріп, анау-мынаумен астық қоймасына апарып, бір *өгіздік* күшпін бар, салмағың да артық деп мақтап тұрып

үлкен таразыға салғанда тура бір жүз жиырма жеті килә шыққан («Жұлдыз»).

ӨГІЗКӨЗ з а т. ө с. <лат. anchusa> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын бір және көпжылдық өсімдіктер.* Шабындықтар мен егіс алқаптарында өсетін бояулы *өгізкөздердің* (А. tinctoria) гүлінен мата бояйтын сары бояу алынады және гүлінің инсектицидті қасиеті бар (ҚҰЭ).

ӨГІЗҚУРАЙ з а т. *Өсімдік аты. Өгізқурай ғала* құйып жасаған майшамды ұстап, алда келеді. Ағалы-інілі екеуі оның артынан үн-түнсіз ілесуде. Далан таусылар емес. Ығы-жығы діңгектердің арасымен келеді (Т.Жақыпбайұлы, Асан ата).

ӨГІЗТАРТЫС з а т. о й ы н. э т н. *Екі адам еңбектеп тұрып, мойындарына арқан салып тартысатын ойын; бұқатартыс.* Ол, әсіресе, *өгізтартысты* көргенде көзінен жас аққанша күлді (Қ.Салғарин, Сол бір.).

ӨГІЗТІЛ з а т. ө с. <лат. anthemis> *Лайлауықтар тұқымдасына жататын бір, екі және көп жылдық шөптесін өсімдіктер. Өгізтілдің* сабағы жуан, бұтақты, тік өседі. Ұзынша жапырақтары қандауыр тәрізді (ҚҰЭ).

ӨГІЗШАҒАЛА з а т. з о о л. <лат. Larus argentatus> *Балықпен қоректенетін, құйрығы қысқа, ақ бауыр ұлкен құс; шағаланың бір туысы.* Со жақтан балыққа тойған *өгізшағалалардың* өкірген даусын есітті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жағаны айналсоқтаған қайдағы бір *өгізшағала* бырқ-бырқ етіп, төбеден кетпей, жынына тигені (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). *Өгізшағала* – шағалалардың ішіндегі ең жыртқышы (ҚСЭ).

ӨГІЗШЕ¹ з а т. 1,5–2 жастағы жас өгіз; *піштірілген тайынша.* Жас күнінде бай балалары талай қарға да аунатқан, қойнына қар да толтырған, тонын да жыртқан, кітабын да шашқан, *өгізше* с і н е н аударып қуып жіберіп, талай жаяу да қалдырған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Таутан болса жолынан жығылмай семіз бір *өгізше* с і н әкеліп, қазалы үйдің қорасына кіргізді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Бір жолы қоңыр *өгізше* м е н Ешкілі аузынан ерте шықтым (Ғ.Орманов, Жүрек). Әр *өгізшенің* тірідей салмағын 350–380 кг-ға жеткізу көзделген еді (Д.Қасенов, Ауыл.).

ӨГІЗШЕ² ү с т. *Өгіз тәрізді, өгіз секілді.* Мөңіреуді ұмытқан *өгізше* қашанғы жүре берем? (Д.Әбілев, Арман.). Мұқырдың астындағы жуас дәу құла айғыр аптықтастан *өгізше* сүйрейді (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Көкқұтан *өгізше* мөңірейді, таукүдірет қойша маңырайды (С.Қасиманов, Алтай.).

Өгізше өкірді. *Өкіріп жылады, бақырды.* Сөйлеуге шамасы келмеген Дәркембек *өгізше өкіріп*, жылап жатыр (С.Мыңжасарова, Қыр. қыз.). Оны да жөнімен Жонына менімен Танытып көкесін, Ұрғанда әкесі, «Батырың» лепірген, *Өгізше өкірген!* (Қ.Мырзалиев, Күміс.).

ӨЖДАН з а т. *Өждан.* Мұны бірақ мен ешкімнің төрелігіне салмаймын, *өз өжданымның* төрелігіне ғана сала аламын. Бұл менің жеке басымның ғана ісі, – деді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ғамал етсе кімде кім, Шыны *өждан* бойынша, Ешбір уақыт ол адам Бұйрығынан Алланың Адаспаса керек-ті («Жұлдыз»). Қазір *өждан* бостандығы бар. Тың игерілгелі шаруа-мыз дүзеліп, бүйіріміз шықты. Ол үшін үкіметімізге мың да бір рахмет. Бірақ дәстүр бар емес пе, одан неге қашамыз. Мәселен, біздің Қарасай шалдар бір аунап түсер еді-ау (Ж.Молдағалиев, Самал). Бүгінгі күннің өткір әлеуметтік, *өждан* тақырыбын көтеріп, шығармалары мейлінше проблемалы болып келетін В.Тендряков пейзаждары экспрессивті драмалық тартысқа бай (З.Серікқалиев, Ақыл таразысы).

ӨЖДАНДЫҚ з а т. *Ар, намыс, қыты болушылық.*

ӨЖДАНСЫЗДЫҚ з а т. *Арсыздық, қытсыздық, намыссыздық.* Мысалы, Ерзадаевтың арсыздығы, азғындығы, құлқынқұмарлығы, *өждансыздығы* баяндалып, ...қатты соққы беретін уақыт жетті! – деп жеткізе айтылыпты (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

ӨЖЕКТЕ = е т. ж е р г. *Өршелене айтысу, қызыл кеңірдек болу, сөз таластыру; өзеуреу.* – «Бекей малын жасырады» депсің. Қайда, көне көрсетші, қанша мал жасырыпты?! – Бекей кімнен бай екен және санашы? – деп Әділбек *өжектеп*, Ұзаққа жақындай түсті (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Бұл арада шалмен *өжектеп* сөз таластырып, қызыл кеңірдек боп омырауласып жатудың реті де жоқ қой (Б.Тілегенов, Көктем.). Шетінен жер түбіндегіні қозғап, *өжектеп* шыға келеді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Тәубаға келе қалып, Өксиді, *өжектейді*: Біз түгіл өледі алып, Таласып не жетпейді (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан). Дәурен оның әдеттегісінше күйіп-піспей, *өжектемей*, таусыла сөйлеп ертеңге дейін өшпендесіп кетпей, аяқ астынан мойындай салған мына бір мінезіне қайран қалды (Ә.Сараев, Бозқырау).

ӨЖЕКТЕС = е т. *Сөз таластырысу, өршелене айтысу.* Екі етегі далақтап шауып кеп қатарласа бере кілт тоқтаған ызалы басқарманы көруін көрсе де, бірақ бұл кезде біріне-бірі әбден қаны қатып өшігіп алған екі қырт өзара *өжектесе* бастады (Ә.Нұрпейісов, Сең).

ӨЖЕКТЕСУ *Өжектеc етістігінің қимыл атауы.*

ӨЖЕЛЕН = е т. ж е р г. *Өршелен.* *Өжеленіп* ит үрді. Ақ төбет ыршып тұрып, ит үрген жаққа зымырады (Б.Майлин, Шығ. жин.). Қақпақты терезелер *өжелене* түйгіштеген мылтық құндағына төтеп бере алмай, күрс-күрс сынды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Бірақ патша үкіметі Столыпіннің реакцияшыл аграрлық саясатын жүзеге асыра отырып, онан сайын *өжелене* түсті (Жаңарған өлке).

ӨЖЕЛЕНУ *Өжелен етістігінің қимыл атауы.*

ӨЖЕНДЕ = е т. *Өршелену, өкірендеу, ерегісу.* Әйтеуір шақыр-шұқыр найза салыса алмай жүрген сайыпқырандардың *өжеңде* өкіре тіл қатысқан дөрекі дауыстары естіліп қояды (Ә.Кекілбаев, Үркер). Ерден де байқамады: қос қолы жағасында, өзіне қарап өлтіремін де жоямын деп *өжеңдеп* тұрған шошақ кеңірдекті қызу бойы қынынан суырған кездігімен шалып жіберсе де, артынан көп қиналды (Қ.Кереева, Құндыз құпиясы).

ӨЖЕНДЕС = е т. *Ерегісу, өршеленісу, өкірендеу.* Қазақтың асындағыдай қарқ-қарқ күлкі де, *өжеңдескен* дау-жанжал да, шыркырап көкке сермеген ән де, тартылған күй де жоқ. Беліне шарқат буып, қыз-келіншек жиылған жерлерді төңіректеп, жер бетіне сыймай желпініп жүрген жігіт-желен де көрінбейді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Әлде өздері құр тақым қаңғып келе жатқанда мынандай көл-көсір байлыққа тап қылған абыройды Бақтыбайға қимай тұр ма екен? Айдаладағы сары орысқа нағып ет бауырлары елжірей қалды? Орыстар мен түрікпендер *өжеңдескен* екі қазаққа қарап аң-таң (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ӨЖЕНДЕСУ *Өжеңдес етістігінің қимыл атауы.* Өркениетті қоғамда билік те, оппозиция да *өжеңдесуге* барса да, өштесуге бара алмайды («Егемен Қазақстан»).

ӨЖЕНДЕУ *Өжеңде етістігінің қимыл атауы.*

ӨЖЕТ с ы н. **1.** *Ойын іркілмей, қысылмай, бетке айтатын, еш нәрседен қорықпайтын.* Баласын *өжет*, жақсы етіп өсірген екен Ііс (М.Әуезов, Абай жолы). Үшеуі, нағашының дәл өзіндей *өжет*, адуын қатынымен төртеу, тағы бір қошаметші, қосшыларымен жеті-сегіз – қуаныштары қойнына сыймаған қырмасақал қауым Бесобаның – ауыл емес, таудың басына шығып, бес күн қатарынан тойлапты («Жұлдыз»). Дәріпбек өте *өжет*, батыл жігіт болатын (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). **2.** *Батыл, қайсар, қайтпайтын.* Қазақ халқы жаратылысынан *өжет* те жауынгер халық (Ә.Бектемісов, Майдангер.).

Келіншектау: «Ықылым заманнан бері тап сендердей қайсар, *ө ж е т* ұрпақты көргенім осы. Сендім сөзіңе: қымсынбай қияма, қиындыққа мойынсұнбай жолға түс ендеше» (Д.Досжанов, Жусан.). Осылай қызғалдаққа-қырмызыға, Күн сүйіп *ө ж е т* өскен бір қызына. Сый тартсам табиғаттан қол жетер ме, Даланың толықсыған жұлдызына (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.). **3. Өткір, батыл.** Халық ішінде қаулап өсіп келе жатқан жаңа күш, *ө ж е т* ойлар бар (Т.Ахтанов, Дала.). Шешімге келдің *ө ж е т* бір, «Шешінген судан тайынбас». Айтылды соңғы сөз өткір, Бар пәктікке айырбас (С.Иманасов, Ақдарига). **4. Қыран құстардың шақар, өткірлігі.** Жалпы құс баласының жаратылыс ерекшелігі бойынша, бір уядағы жұмыртқалар анасының бауырына тегіс сыйып, бәрі бірдей шайқалып шығуы үшін, әрине, ұябасардың денесі кең, жүндері тығыз, шудалы, мінездері кенеттен келіп қалған жау болса, оның бетін қайтару үшін *ө ж е т*, шақар болуы керек (Саят құстары). Мықты ақиық бүркіттер даланың көкжал бөрісіне түсіп, оның қанша қайрат көрсеткеніне қарамай, алысқан жауына түрлі әдіс қолданып, жеңіп шығады. Міне, мұның бәрі саят құстарының әрі ер, *ө ж е т*, әрі есті келетінін көрсететін сипаттар (Саят құстары).

ӨЖЕТ-ӨТКІР с ы н. *Батыл, жаужүрек, ер.* Жауынгерлер жауды тілмен сыбайды, Бұл қырғынға қандай адам шыдайды. Атып тұрып *ө ж е т-ө т к і р* біреулер, Алға! – деген сөзін айттып құлайды (Қ.Нығыманов, Өленд.).

ӨЖЕТСУ *Өжетсі етістігінің қимыл атауы.*

ӨЖЕТСІ= е т. с ө й л. **Өжетсін.** Таласамыз *ө ж е т с і н*, Жұрт көңілін қомсынттып. Кеше шыққан газеттің Жыртығына қол сүртіп (Ж.Нәжімеденов, Ұлым.).

ӨЖЕТСЫМАҚ с ы н. *Өжет сияқты, батылсымақ.* Кейіннен байқайды. Кейбір *ө ж е т с ы м а қ т а р д ы ң* өздері әрі қаймығады екен. Тағы бір байқағаны госпитальдың бас дәрігері – полковник, тез шатынайтын, қызбалау кісі (С.Сарғаскаев, Біз төртеу.).

ӨЖЕТСІН= е т. *Батылсыну, батырсыну, ерсіну.* – Мен-ақ барайыншы атқа мініп, сойыл алып, – деді *ө ж е т с і н г е н*, өткір көзді, салпы түмсықтау ақ құба жас азамат (Ә.Көшімов, Жас аңшы). *Ө ж е т с і н і н* тап берген біреуді үйіріп-үйіріп қиядан төмен лақтырып жіберді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). *Ө ж е т с і н д і* өрге сүйреп кеудені, Осындайда аңғармақшы ол нені. Сөйтіп жүріп теуіп қалып түбірді, Шойнаң қағып кейін қарай жүгірді (Т.Молдағалиев, Құралай).

ӨЖЕТСІНУ *Өжетсін етістігінің қимыл атауы.*

ӨЖЕТТЕН= е т. *Батырсыну, батылдану; қорықпау.* – Кетпейміз. Кіреміз! – деймін мен *ө ж е т т е н і н* (С.Сарғаскаев, Тәмпіш.). Тұщы етіне ащы қамшы тиген соң ба, *ө ж е т т е н і н*, өршеленіп кетті (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). Жаумен тұңғыш егесе, Оққа кіріп шыққан соң, *Ө ж е т т е н д і ң* ересен, Өлмесінді ұққан соң (М.Әлімбаев, Ту тіккен). Бәрі де Ғаниды қаумалап, ешкімге де қол тигіздірмей қорғап жүр. Ешқайсысы да қорқар емес, *ө ж е т т е н і н* біртүрлі түтігіп алыпты (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

ӨЖЕТТЕНДІР= е т. *Батылдандыру, өршелендіру.* Бойын билеген қуаныш сезімі Шолпанды *ө ж е т т е н д і р і н* жіберді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Сол намыс оны *ө ж е т т е н д і р і н* те жіберді (Ә.Әбішев, Найзағай). Ал Мұраттың майдандағы өмірі түп-түгел өзгеше. Ол енді жауға деген өшпенділік *ө ж е т т е н д і р г е н* кегі қайнап, қайраты тасқан ер жүрек (Ә.Жәмішев, Қаз. әдеб.).

ӨЖЕТТЕНДІРУ *Өжеттендір етістігінің қимыл атауы.*

ӨЖЕТТЕНУ *Өжеттен етістігінің қимыл атауы.*

ӨЖЕТТЕНІҢКІРЕ= е т. *Өжеттене түсу, батылдану.* – Белан дұрыс айтты, сен контрреволюциянды, әрмен алып кет, – деді Паромонов *ө ж е т т е н і ң к і р е й* сөйлеп (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ӨЖЕТТЕНІҢКІРЕУ *Өжеттеніңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ӨЖЕТТЕУ с ы н. *Батылдау, ержүректеу.* Ол досынан көрі сәл батырлау, *ө ж е т т е у* еді (М.Жұмағұлов, Қыран.). – Мына жойдасын қара, ана қос қара сақал қайнаға, тағы осылар сияқты *ө ж е т т е у і* – 8 азаматтың топқа қосыла жүргені жөн болар (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Бұған қарағанда мұғалім ағасы *ө ж е т т е у* екен (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Айттым да қойдым. Бітті. Солай болады, – деді қарасұр жігіт нықтап тұрып. Басқалары қынжылды, ішінен *ө ж е т т е у* бірі: – Күндізгі думан қайырлы еді. Неге сонша кеш басталады Келмесін дегені ғой, – деп ашық кетті (Б.Қыдырбекұлы, Ұрын.).

ӨЖЕТПІ с ы н. *Батыл, жаужүректеу.* Байсиық балаларының ішіндегі *ө ж е т т і с і* еді, – дейді оның өлімін көзімен көрген Әзімбай («Қазақст. мұғ.»).

ӨЖЕТПІК з а т. *Батылдық, жаужүректік.* Ал Махамбеттің ана сүтімен бойына дарыған қасиеті *ө ж е т т і к*, алған бетінен қайтпайтын қайсарлығы еді («Түркістан»). Тұлғасында, жүзінде адамды еріксіз тартатын *ө ж е т*

т і к, ұлылық, батырлық белгісі бар сияқты (Б.Тілегенов, Аққайнар). Сонда бізді жауынгерлеріміздің адам айқысыз табандылығы, *ө ж е т т і г і* мен батылдығы қатты сүйсіндірді (С.Сейітов, Сөз сұра.). Бойым сергіп, көкейіме ерлік, *ө ж е т т і к* ұялады (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). Шыңдалмаған жас қыздың майрыла қалған жұмсақ көңілінде табиғи батылдық, *ө ж е т т і к* те байқалады (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

ӨЖЕТТІЛІК з а т. *Адамның ерік-жігер, жүректілік, батылдық, төзімділік, қайсарлық секілді қасиеттерімен үндесіп жататын, көбінесе ержүрек, батыл адамдардың бойында кездесетін ұнамды қасиет.* 28 панфиловшылар Москва үшін болған шайқаста ержүректіліктің, табандылықтың, *ө ж е т т і л і к т і*ң үлгісін көрсетті (Ш.Әміралиев, Әкелер дәстүрі.). Көмештің бұл мінезі де Мұхтар танып білмеген *ө ж е т т і л і к т і* аңдатты (К.Оразалин, Абай.). Жас жігіттің *ө ж е т т і л і г і* не бүкіл совхоз жұртшылығы риза болды («Лен. жас»). Әрине, ерлік пен тапқырлықты, ақыл мен *ө ж е т т і л і к т і* керек ететін романтикасы мол жұмыс (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ӨЖЕТПІРЕК с ы н. *Батылырақ, өр мінезділеу.* Кедейден қырсық шіркін *ө ж е т т і р е к*, іштен алып сыртына ұрады екен. Кескілесе кетпейтін кеуде тіреп, Кейде тату, кей кезде араз екен (Айтыс).

ӨЖІР <лат. Schtschurovskia> з а т. ө с. *Шатыршағүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдіктер.* Маргарита *ө ж і р і* – өте сирек кездесетін өсімдік, жылдан-жылға таралу аймағы азайып барады, сондықтан қорғауға алынып, Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген (ҚҰЭ).

ӨЖІРЕ з а т. ж е р г. 1. *Қора.* Бәйге алған атақты Аталы сол жақтағы үшінші кең *ө ж і р е д е* тұр екен (А.Жағанова, Еркежан). Республиканың оңтүстік аудандарында тауықтарды бағып күту үшін, *ө ж і р е* құрылыстарын қолдануға болады (Құс өсіруші.). 2. *Үй, бөлме.* Ол өзінің *ө ж і р е с і* не кірді де, шықпай қойды (Қаз. тілі аймақ. сөздігі).

ӨЗ е с і м. 1. *Іс-әрекетті, затты, нәрсені меншіктенуші, иеленуші жақ.* Ертеңіне бұлар *ө з* ауылына келді (С.Бақбергенов, Алтынемел.). *Ө з* жаулығын *ө з і* айырып, бес саусағын бетіне салып, ақсақ қатын ойбаймен үйді басына көтерді (Б.Майлин, Шығ.). Қош, аман бол, боз атым, Он жыл мінген *ө з* атым. Мен жүйрікпін дегеннің Қолтығын талай созатын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сол кісінің ақылымен Бұққан де-

ген жерден *ө з* қаражатына мешіт салдырып, бала оқыттырды. Құдайға шүкір, бүгін соның игілігін бүкіл ел көріп отыр («Жалын»). 2. *Субъектінің өзі, сөйлеуші жақ.* Ақбілек *ө з і* не н бетер сол екеуінің жетімдігіне қабырғасы қайысатын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы өтірік еді десе, қосшының бастығы ғой, Үрпектің *ө з і* айтсын (Б.Майлин, Шығ.). 3. *Таныс, ішіміздегі деген мағына.* – Ойбай-ау, бұл *ө з і* м і з д і ң Жамантай болды ғой (С.Шаймерденов, Өмір.). // *Басқаны былай қойғанда, ең зор мықты деген адамның өзі деген мағынада.* Шалқыған айдын шалқардай Көл тарылды көзінен Сандуғаштай сайраған Тіл тартылды сөзінен. Бәрі сондай жігіттер, Мәуреті өтсе басылар Әр нәрсенің кезінен. Осы кезде баяусып Бұрынғы дәуір болмай жүр, Базарыңның *ө з і* не н (Базар жырау, Шығ.). Алдарыңнан *ө з і* м шығып аттарыңды байлаймын. Бәрінді де қошметтеп төрден орын сайлаймын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Айтулының өзі. *Мықты кісі деген мадақтау мағынасында қолданылатын сөз.*

Ат ұстарың өзіне тартсын. ті л е к. *Ұлың болсын, ол өзіңдей жақсы болсын деген мағынада.*

Әркімнің қолы өз аузына жуық. *Кім де болса өзіне қарай тартады, жақынның қолдайды, ағайынның сүйемелейді.* Жақсы, жаман болса да қаның бірге, Өлсең де, тірілсең де тәнің бірге. *Әркімнің өз аузына қолы жуық.* Егерде өлшестіріп салсаң бірге (С.Торайғыров, Шығ.).

Бір [жалғыз өзі] өзі. а) *Жалғыз өзі.* Осы атыраптың иесі *бір ө з і* сияқты, кірпігін баяу қағып, төңірекке маңғаздана, өр қарайды (З.Қабдолов, Өмір.). Байдың сауған *бір ө з і*, іріктеп жетпіс биені. Екі мыңдай қойы бар, Барлығының бір ені (О.Шипин, Дастан.). Сұлуды адам жаны қимайды екен, Беймезгіл еске түсіп қинайды екен Жезкиік, сені аңсаған кездерімде *Бір ө з і* м кең далама сыймай кетем (К.Салықов, Жезкиік.). ө) *Ешкімнен қорықпай, өзі ғана.* Он кісіден олжа алдым, Жапанда жүріп *бір ө з і* м. Қоймады маған қоқаңдап, Баймұрат болыс, үйеңіз (О.Шипин, Екі дастан.). Үшеуін бір уыс қып *ж а л ғ ы з ө з і*, Шық-шықтап, үйін сабап, ойран салды. Азырақ ат үстінде қамшыласып, Беттері үшеуінің жараланды (О.Шипин, Дастан.).

Бір өзің деп келдім. *Өзіңді ғана ойладым, саған ғана сендім деген мағынада.* *Б і р ө з і* ң деп к е л д і м. «Анау-мынау десең де, қимайды екен көз көрген» деген бар емес пе. «Өзің» деп келдінің төркінін Ұмсындық бірден сезсе керек (С.Шаймерденов, Сел.).

Деген қожа білместің өзі. *Ешкімге білдірмей жұмысын бітіретін кісі туралы.*

Жалғыздың жары өзі. *к ө н е. Сүйеніші, жасаған иенің өзі.* Бірін көріп жалықтым, Жау қолына құнықтым, Жалғыздықты ұмыттым, *Жалғыздың жары өзі* деп (Б.Күлеев, Шығ.).

Жаратқан [жасаған] өзі жар болар [жарылқайды]. *Алла тағала көмектеседі, демеп жебейді. Жаратқан өзі жар болса,* Тәңірі берген жігіттің – Өтеді күні мұратпен. Ләззатын сөздің парық еткен, Түсініп тыңдар құлақпен (Базар жырау, Шығ.). *Жаратқан өзі жар болса,* Жолы ашылған жігітке Жарық қылар күндіздей, Қараңғы, айсыз тұманды. Жаманнан қорлық жетісер, Жар досың жылыжып кетісер, Тайдырып бастан бағынды, Қисайтқан күні жағанды (Базар жырау, Шығ.). *Жасаған өзі жарылқан,* Жер жарылып көктейді. Берейін десе жігітке, Талабын құдай ептейді (Базар жырау, Шығ.).

Жатты өз қылды. *Ішке тартты, бөтен-сінбеді.* Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде, өзге жаққа барып, *жатты өз қылып,* үйір боларлық қайрат, жалын сөніп те қалған екен (Абай, Тол. жин.).

Келсең келдің өзі. *Еш нәрседен тайымбайтын, ерегіске құмар кісі.* Ұрыс, төбелеске келгенде, ешкімнен тайына қоймайтын нағыз *келсең келдің өзі* деп естуші едім (С.Мұқанов, Танд.).

Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол. *Өзіңнің туған қяңда бол, соған қызмет ет деген мағынада.* – ... Орта жүздің жағасы Шәкен жығылса, қазақта жығылмаған не қалды? Пісіріп жесе де өз еліңнен кетпе, бауырым. «*Кісі елінде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол*», – дейді Әбен Шәкенге жылап отырып (Ғ.Мұстафин, Тол. жин.).

Қонағым өз үйінді де ойлай отыр. *Өзіңнің әл-шамаңды байқа, өзіңді ескер; өз халіңді, шама-шарқыңды еске ала отыр деген мағынада.* *Қонағым, өз үйіңді де ойлай отыр,* – демекші, өзің кісіге көрсете алмайтын құрметінді кісіден күтудің, ол болмаса, өкпелеудің артық екенін айтыпты (А.Тоқмағамбетов, Танд.).

Обалы өзіне [өз обалы өзіне]. *Осы азапты, бейнетті тапқан өзі, соның жаза-тақсыретін өзі тартсын, өзінен көрсін деген мағынада.* Ұятты болдық, ұятты, қор қылды бұл елді. Бұзық ел, соны өзім әдейі сізге ауызба-ауыз айтайын деп келдім. Несін айтасыз? – Болыс. Ендеше несі бар? *Обалы өзіне* (М.Әуезов, Абай жолы). Бағы келген жігіттің, Көңілі соғып жоғары, Жамандықтан қалды ол. *Өзіне,* – дейді, – *обалы* (Майлықожа, Нақыл).

Өз адамы. *Сөзін сөйлейтін, өзіне жақын, сенуге болатын.* Е, ол өкіметтің *өз адамы* еді ғой? («Жалын»).

Өз айғағы өзінде. *Күзгері, айыптаушысы өзінен-өзі білініп тұр деген мағынада.* Қарақалпақ, түрікпенді, Бермейсің еш адамға қорып тұрып, Кедейдің жалғыз атын қоймадың торып тұрып, *Өз айғағың өзіңде,* көрініп тұр ғой, төре, Екі қарагер құдайға неден жазды? Келіпсің екеуін де зорықтырып (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

Өз аққұласы. *э т н. Ұл баланың олжа, сүйіншіге алған, аталған мал-мүлкі.* Енші – Қазақ дәстүрінде үйленген баласын отау шығарғанда ата-ананың бөліп беретін мал-мүлкі балаға тиісті үлес. Қазақ салты, дәстүрі бойынша, еншіні үлкен ата немесе әке, олар жоқ болса, ұлдың үлкені (аға) бөледі. Қара шаңырақ пен ата-ана кенжеге қалады. Сүндетке отырған, жасқа толған кездерде немесе олжа, сүйіншіге деп бұрын аталып қойған мал-мүлік, әр баланың *өз аққұласы* аталып, енші бөлісінде есепке кірмейді. Әдетте бәйбіше баласы, ұлдың үлкені әке дәулетінің үштен біріне, кенже екіден біріне, ортаншылар төрттен бір үлеске ие болған (ҚСӘ).

Өз ақылың өзіңе. *Ақылгөйсіме, өзіңе қарап ал, өз жөнімді өзім білемін деген мағынада.* Түсті талай көзіме Түсінбестік, Күпірлік. «*Өз ақылың өзіңе!*» Демесең сен – Шүкірлік! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Өз алдына. а) *Жеке, бөлек.* Қазақстанның автономиялық республика болып *өз алдына* отау тіккен тойы 1921 жылдың жазында өтті (Т.Оразов, Қаныш.). Оның *өз алдына* түтін түтетіп, үй болам дегені теріс емес (С.Омаров, Қайырлы.). Олардың да болар мүмкін, *Өз алдына* түні бар да. Мезгілімен солар гүлдің, *Өз алдына* күні бар ма? (Қ.Ырзабаев, Ұшу керек). ә) *Былай қойғанда деген мағынада.* Ауырып өлгені *өз алдына* да, бірнеше ондаған жас төл суға да кетті (С.Бегалин, Уақыт.). Ол жайлы өсек *өз алдына* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). «Мм», – деп, біраз қалды да: – Ұстасы кім үйреткен? – Ол іс қой *өз алдына*, Сұрап қайтем кім деп мен? (Ә.Ахметов, Өшп. жалын). б) *Ерекше, басқаша.* Егерде барлыққа келтірмегі бір *өз алдына* сипат болса, Алла тағаланың сипаты өзіндей қадім, һәм әдеби болады (Абай, Тол. жин.).

Өз аяғына мініп кетті. *Өз күнін өзі көрді.* Ол *өз аяғына мініп кете* алмай, сыйлы қарттың абыройын сыртынан азық қып, ел арасында қақпай-соқпаймен күн көріп жүр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Өз аяғынан келген. *к ө н е. Құда түсіп алмаған, «кездейсоқ» деген ұғымда әйелді кемсіте айтуда қолданылады* (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өз аяғынан іздеп бармады. *Өзі іздеп бармады; өздігінен барғысы келмеді* (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өз әлімше. *Шама-шарқынша, әлі келгенше.* Өміріңе үңіліп, Ұқтым қызық сырынды. Өз әлімше толғанып, Тарттым осы жырымды (О.Шипин, Өмір.). Сонда да болса, осындай биік талапты өнер жолына да өз әлімше еңбектеніп келе жатқан ақындар аз емес («Қаз. әдеб.»).

Өз әнін өзіне айтты. *мысқыл. Төмен, сапасыз, түкке тұрғысыз әрекет іс туралы.* Шетелдің өз әнін өзіне айтып, жағынып, бәйге алып келетін әншілер бүгінде көбейіп барады («Жалын»).

Өз бармағын өзі шайнап. *Ыза-кектен, дәрменсіздіктен іштей тынғандықты бейнелеген сөз.* Еркек біткен өз бармағын өзі шайнап, тістеніп алған. Әйел жағы шапшатын жұлып азан-қазан (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Өз [қара] басы. *Өзі, жеке басы.* «Сасқан үйрек құйрығымен сүңгиді» дегендей, Сарбасов науқастар арызын жапты да, өз басын ақтауға кірісті (Е.Оразақов, Дәрігер.). Аяғыңды аңдып бас, ей, жақсылық, Өз басыңда жының бар бір бақсылық. Борышорлық адамға қиын нәрсе, Әрқайда өсіткізеді мал тапшылық (Абай, Тол. жин.). Жігіттер, жамандықты қылмаңыздар, Ханбиінің қылғанын ойлаңыздар. Жамандық өз басыңа келіп қалса, Байқамай ғәпілдікте қалмаңыздар (Батырлар жыры). Әкесі Шыныбек деп аталатын, Бай еді дей алмаймын ата-анасын. Өз басы кедей бола тұрса-дағы, Қалған жоқ аласарып тасада тым (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Бірақ мен өз қарабасым социалистік реализм талаптарына толығырақ жауап беретін роман – «Шығанақ» деп білемін (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Өз басына келтірді. *Біреуге істегені өз алдынан шықты.* Жүйесіз қылған зорлығын өз басына келтірді (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өз басына өзі жау. *Өзіне-өзі залал, кесір жасау мағынасында айтылады.* Момындардың басы сау, жаманды байқап қарасаң, Күндердің күні болғанда, Өз басына өзі жау (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өз басын күйттеді [қайттады]. *Өз жанын күйтті, өзінің ғана қамын ойлады.* Қатын-бала, мал-мүлікпен ешкімнің жұмысы болған жоқ, әркім өз басын қайттады (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өз басыңа пайда қыл. *Тіршілік қыл, жағдайыңды түзе, пайдаңды ойла деген мағынада.* Дана болсаң, пайда қыл өз басыңа, Мұнан соң тілеуі бір жолдасыңа. Жолы бірге жолдасқа

қарамасаң. Керек күнде жоламас ол қасыңа (Ақмолла ақын, Күндер.).

Өз басы өз мойнына жүк болып. *Басын көтере алмай деген мағынада.* Шапши-шапши, кегежектей-кегежектей мойыны да талып қалыпты; өз басы өз мойнына зіл батпан жүк болып, жерге тартып, әрең-әрең қазыққа жетті (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Өз басына өзі жетті. *Келген жаманшылық өзінің ниетінен, өзінің өзгеге жасаған қиянатынан болды деген мағынада.* Жанға рахат – дос-жаран бір хат жазса, Жан жарақат – көпе-көрне ер, ат азса, Жамандар өз басына өзі жетер, Нахақтан біреуге егер ор қазса (Ақмолла ақын, Күндер.).

Өз бетімен. а) *Өз алдына лағып.* – Қарсы алуға келді ме, әлде өз бетімен жүр ме? (З.Шашкин, Темір.). ә) *Жайына, жөніне.* Сен мені не етесің? Мені тастап, өнер бастап, Жайына жөне алдап, Арбап, өз бетіңмен сен кетесің (Абай, Тол. жин.). б) *Жеке, өз шешімімен.* Сармолла тегі өз үйінде бір топ балаларды, жастау шәкірттерді өз бетімен оқытып жүрген бір ұстаз екен (М.Әуезов, Абай жолы). Бірақ Сібірде тағы да әлденеше ақтардың үкіметтері жасалып, өз беттерімен әрекет қылып жатты (С.Сейфуллин, Тол. жин.). Шалдың өз бетімен істеген ісіне намыстанған Қаратай ызаланып, оның ұзын сакалынан ұстай алды (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

Өз бетінше. *Өздігінен, өзінше, жеке-дара.* Азанғы гимнастиканың комплексін әркім өзінің жасына, денсаулығына қарай лайықтап, өз бетінше құрастыра алады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Ұялайтын кезіне дейін әрқайсысы өз бетінше аң алып жеп, жазғытұрым қайтадан қосылып отырады (Саят құстар). Содан былай олар ұяласы мен үлкендерінен бөлініп, енді қай жердің аңы көп болса, сол жерді көбірек сағалап, өз бетінше тіршілік жасау жолына түседі (Саят құстар).

Өз билігі өзінде. *Ешкімге тәуелді емес, ерікті.* Сені ғана қаңбақтай ұйтқытып тағдыр қуалап жүр. Ал берекелі адамның өз билігі өзінде. Өз өмірін өзі басқарады (Т.Ахтанов, Дала.).

Өз бойы жеткен жер. *экспр. мысқыл. Шамасы, өресі әрең келетін істі «білемінге» салушылық туралы.* Біздің бүгінгі қазақ зиялылары өз бойы жеткен жерді табындырғысы (құлт болғысы) келеді де тұрады («Жалын»).

Өз білгені оң болды. *Ісі, әрекеті дұрыс болмаған, жұртқа зорлық қылған адам туралы.*

Жақсыға бақыт, мал бітсе, Парасатты пан болар, Жаманға дәулет, бақ қонса, Көрінгенге ұрынып, *Өз білгені оң болар* (Кердері Әбубәкір, Қазғым.).

Өз білгені өзінде. *Әркімнің білім шарқы әр басқа, біреудің біреуге ақылының қажеті жоқ деген мағынада.* Біреу ақыл айтса: *өз білгенің өзіңе*, өз білгенім өзімде, – дейміз (Абай, Тол. жин.).

Өз білігінен айналды. *Жердің өз білігінен, өсінен бір рет айналуы туралы.* Жер *өз білігінен* 24 сағатта бір рет *айналып* өтеді, осы уақытты біз бір күн тәулігі дейміз (М.Құдайқұлов, Ғылым және дін). *Өз білігінен* 10 сағат 40 минутта, ал Күнді 84 жылда *бірайналып* шығады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін тур.). Егер Жер *өз білігінен айналып* тұрмаса, онда күн мен түн алма кезек болмай, Жердің бір жартысында (Күнге қараған бетінде) ұдайы күндіз, ал қалған екінші жартысында (Күнге қарама-қарсы бетінде) ұдайы түн болар еді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін тур.).

Өз дегенінен қайтпады. *Біреудің айтқанына көнбеді, қасарысты* – Екеуі де ағайыншылықты алыс-берісті білмейтін, түк көрмеген топастар емес пе, *өз дегендерінен қайтпай*, қасарысатын түрлері бар (Ж.Арыстанов, Жалын.).

Өз дегені болды. *Айтқанын істеді, ойындағы дітінен шықты.* Кешегі кеткен әкекем, Ерлігей оның сұрасан, Ер Әлиден кем емес. *Өз дегені болмаса*, пенденің тілін алмаған (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

Өз еркімен. *Өз ауанымен, өзінше.* Түзде *өз еркімен* жүргенде бұлар сыңарымен мереке құрып, масайрап, бірін-бірі қуып, кейде өздерінен бөтен құс кездесіп қалса, оларды қуалап тастап отырады (Саят құстары).

Өз еркімен жұмыстан босады. *ресми. Өз ықтиярымен жұмыстан босатылуын сұрап өтініш жазды.* Жұмысшыларды жабдықтау бөліміндегі магазиннің бұрынғы сатушысы *өз еркімен жұмысынан босады* (М.Рашев, Бетің қысық.).

Өз еркімен тиді. *сөйле. Зорлықпен емес, өз қалауымен тұрмысқа шықты.* Метекеңнің болыс болғаны да, мені әйел үстіне алғаны да – бәрі рас. Бірақ мен *өз еркімен тидім* («Жалын»).

Өз жөніне [жайына] кетті. *Өзінше бөлек кетті.* Ерден көліне келгенде бізден айырылып, Әлібай *өз жөніне кетті* (С.Шарипов, Шығ. жин.). Әлгі адам жылқыны айдап, *өз жөніне кетеді* (Қаз. ертег.). Ол өз жайына, мен *өз жайыма кеттік* («Лен. жас»).

Өз жөнімен жүр. *Тыныш, ешкімге соқтықпай, жайыңа жүр деген мағынада.* Сен араға түскендей, Алты аласың жоқ шығар, *Өз жөнімен жүре бер*, Жұрт жоқ саған жалынар (О.Шипин, Дастан.).

Өз кезінде. *Уақытында, мерзімінде.* Оған *өз кезінде* азуы алты қарыс дұшпаны да қарсы тұра алмай қалды («Жалын»).

Өз көзімен көріп, өз құлағымен естіген. *Мән-жайға қанық, мәселенің басы-қасында болған деген мағынада.* Ондай әңгіме ең әуелі сол бітімді *өз көзімен көріп, өз құлағымен естіген* Мәмбетпана ауылынан өрбіді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Өз көзімен көрді. *Көзі жетті, күдігін сейілтті.* *Көзбен өзі көрген* соң, Құлдықта жүрген кедейлер Бастарын тордан ағытты (О.Шипин, Дастан.).

Өз көзімен қарады. *Әркім өз түсінігі, өз білігінше ой түйді деген мағынада.* Көшпен бірге дауыс қосқан ағымға, Жалтақ, көнбіс телпектердің өнер ашқан шағында, Сол қулардан зиян келіп жатқан кезде қоғамға, Ойға тартып талайды олар, *Өз көзімен қарайды* олар ғаламға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өз көзіне өзі сенбеді. *Қатты таңғалды, таңырқады.* Махаббатым, есік қаққан сен бе едің? *Өз көзіме өзім* тіпті *сенбедім*. Неге ертерек, неге ертерек келмедің, Махаббатым, есік қаққан сен бе едің? (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Өз күлшесіне күл тартты. *Өз қамын ойлады, өзіне тартты.* Әркім *өз күлшесіне күл тартқан* заман (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өз күнін өзі көрді. *Еңбегімен тіршілік етті, ешкімге масыл болмады.* Қазір олар *өз күнін өзі көріп*, тапса ішіп, таппаса аш халге жетті (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Бұл дүниеде *өз күніңді өзің көргеннен* артық рахат бола ма? – деп отыратын («Жалын»). «Сарт саудаға үйір» деп, қазақ оларға кемсітіп қарайды, ал олар сол сауданың арқасында жан адамға жалынышты болмай, емін-еркін *өз күндерін өзі көреді* («Жалын»).

Өз қолымен. а) *Өзі, өз ниетімен.* Кедейі түгіл, қазағы да аштан өліп көрмеген елге асайтын тажал төніпті: адамның *өз қолымен*, өз қаскөйлігінен жасалған апат («Жалын»). ә) *Тікелей өзі араласып; өз жазуымен.* Бұған Халел Досмұхамедовтің 1931 жылғы 14-ші қыркүйекте ОГПУ-дің тергеушісіне *өз қолымен* жазып берген мәлімдемесі дәлел болады («Жалын»).

Өз қолын өзі кесе алмады. *Жақынына жаманшылық істей алмады.* Ал енді, бұл екеуі жоғарғы істен, Сыртқа шашпай, ішара ренжіскен.

Көрер қылық Әжібайда болмаса да, *Өз қолын кеспей* Байбол күйіп-піскен (С.Торайғыров, Таңд. жин.). Бірақ болары болып қойды. Бояуы сіңіп қойды. *Өз қолыңды өзің кесесің бе!* («Лен. жас»).

Өз қолы өз аузына жетті. *Өзін-өзі бағуға шаруасы келді; өсті, ержетті.* Жақсылықтың шаруасы жыл санап артып, *өз қолы өз аузына жеткен соң*, маңындағы көршілерінің кемкетігіне қарайласып, солардың көпшілігін өзіне дос қылып алды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Өз қолы өз аузына жетті* дегенде Мақажан Сейфоллаға қалыңдық айттырды (С.Талжанов, Сейфолланың Сөкені). Ана балалар ержетіп, *өз қолдары өз ауыздарына жеткен* ше не заман! (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

Өз қотырын өзі қасыды. *Өзіне тиісті істі өзі істеді.* Әркім *өз қотырын өзі қасу* керек (С.Дөнентаев, Шығ. жин.).

Өз қызығы өзімен. *Өз бетінше, ештемемен шаруасы болмаған деген мағынада.* Тиісті өнер, құралдан Сындай болып қазақ жүр, *Өз қызығы өзімен* Басшылар жайға қарап жүр («Жұлдыз»).

Өз обалы өзіне. *Басқаға өкпелемесін, өзінен көрсін деген мағынада.* Ат қазығынан кетпейді, саған да өз үйіріңнен кетпе дейміз. Кетеді екенсің, *өз обалың өзіңе!* (І.Есенберлин, Алмас.). – Ол сендерден құрық өкете алмайды. Өкетіп баратса, мойнын сындырамыз, *өз обалы өзіне* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Сәлем бағдында айтар сөзіміз: үшбұ хатты апарушы жақын ініміз ағайыннан жәбір көріп сізге кетті. Бұл хақында қандай хукім етсеңіз де біз ризамыз. Ағайын тентек. Өтілдім, енді *өз обалы өзіне* (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өз ойымен өзі болды. *Үндемей қалды, ойланп отырғаны көрінді.* «Әлгі Ыбырайға тиеді-місі» қайда? (Әлде мұнысы қулық па?) – деп, Метербай *өз ойымен өзі болып*, сөзге бірден араласпады («Жалын»).

Өз табағын өзіне тартты. *Өзі біреуге істегенді өзіне біреу істеді.* Несіне торсаңдайсың. Өзіңнен көр. Ол болса *өз табағыңды өзіңе тартты* (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өз тізгіні өз қолына тиді. *Өзі би, өзі қожа болды. ...Қазақтың өз тізгіні өз қолына тиді* (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Өз үйімдей. *Еркін сезініп, жайланып, қысылмай.* Сені жыр ғып айтады олар бүгін де, Ұмытпайды айы менен күнін де... Бір күн, бір түн *өз үйімдей* жайласып, Қонақ болдым Шолоховтың үйінде (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Орынбор көп көшелі, үлкен қала, Үйлер

бар мәнерлеген өрнек сала. Әуелде қалғанымен таңырқанып, Артынан *өз үйінде* көрді бала (О.Шипин, Дастан.).

Өз үйім, өлең төсегім [өз үйім, кең сарайдай боз үйім]. *Әркімге туған үйі, тұрағы қымбат деген мағынада.* Жиренше шешен хан орда-сынан үйіне келіп, күркесінен аяғы, көрпесінен сирағы шығып жатып, «айқай, *өз үйім, кең сарайдай боз үйім*» дейді екен (Қаз. ертегі.). Тянь-Шань, Гималай, Памир сияқты асқарлармен салыстырғанда, шынында да, тау емес, тақия дөңдер ғана. Бірақ *өз үйім, өлең төсегім* дегендей, бұл – менің туған жерім (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өзі бас-көз болды. *Барлық іс-шараны өз жауапкершілігіне алды, қарады.* Жетім бала, жесір қатын дегізбей, құдалығына да, той-томалағына да – бәріне *өзі бас-көз болды* («Жалын»).

Өзі берекелі ас болды, сірә қыдыр к...ін малып алған шығар. *көне тұрпайы. Молет, көп тамақ туралы мысқыл ретінде айтылады* (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өзі би [патша], өзі қожа [хан]. *Толық ерікті, не істесе де еркі деген мағынада.* Өзі әкелген көмпитті тістеп, өзі әкелген ақ құйрық шайға көк тер боп қанып алды. Сөйтіп қатын-баланың арасында бетінен қағатын, алдына шығатын бір жан жоқ: *өзі би, өзі хан* боп, сұңқылдап сөйлеп, шалқып отыр (Қаз. тілі фраз. сөзд.). *Өзі патша, өзі хан.* Он жеті мың бар ғалам Оның үшін түзіліп, Тәртіп, низам тапқандай. Шаттық құрар мәз болып, Қарық олжаға батқандай. Қиямет, мақшар, таң туып, Жер көтерген өгізді Сойып салып жайратып Тойын жасап жатқандай («Жұлдыз»).

Өзі болған. *Өзінше өсіп жетілген, өзінше өсіп азамат болып, кемеліне келген.* Бәйбішесі сыбанның, Жарасқұл деген атадан, *Өзі болған* жігіттен Сұрама кім деп ата-анаң (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Өзі илейтін [укалайтын] терінің пұшпағы. *Түбінде өзі істейтін жұмыс.* Әйтеуір, қашан болса да *өзім иейтін терінің пұшпағы* ғой дейміз де, қолдан келетін жұмыстан аянып қалмаймыз («Қаз. әдеб.»). – Мына көрші аңызға түспейміз бе? Бәрібір *өзіміз уқалайтын терінің пұшпағы* емес пе! («Лен. жас»). Осындай кемістікке біз де кінәліміз. Ертең *өзіміз иейтін терінің пұшпағы* болған соң араласу керек еді (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өзі кимес киімін кигізді [өзі мінбес жүйрігін мінгізді, өзі ішпес асын ішкізді]. *Тумаса да туғаннан артық құтты, еш нәрсесін аямады* (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өзі қазған орға өзі түсті. Біреуге жаман-шылық істеймін деп өзі жамандық көрді. *Өзің т ұ с т ің өзің қ а з ғ а н о р ың а.* Кеттік көне, ішіңді ал қолыңа! Ұясына күн түр еді батқалы. Түксіеді меңіреу құм шатқалы Олар үлкен қара жолға түсіп ап Бір төбенің қасына кеп тоқтады (М. Шаханов, Ғасырлар.).

Өзім білем. Менмен, тәкаппар. *Өзім білем* өрге апармас (Мақал).

Өзім деген. а) *Іштей жақын, пайда-қыры тиер адам мағынасында.* Қорықпа, қорықпай-ақ қой, мен *өзім деген* адамды қорғай білемін (Қаз. тілі фраз. сөзд.). ө) *Айтқанына көнетін, өзіне қараған, сенген.* – Аяматын нем бар? – деді Қасболат, – сендермен бірге боламын, елдегі *өзім деген* кедей-жалшыларды қасыма ертіп, уаде айтқан жерлеріңе жетемін (С.Омаров, Қызыл арай).

Өзім [өзімдікі] дегенде өгіз қара күші бар. *Өзі үшін, өзіне келгенде жанын аямайды, бар қайратын салады деген мағынада.* Әрқайсысы өзін-өзі дөй санайтын, *өзім дегенде өгіз қара к ү ш і б а р* әр рудың би, батырларын бір ханға бағындыру оңай болып па? (Қаз. тілі фраз. сөзд.). *Өзімдікі дегенде өгіз қара к ү ш і м б а р*, Өзгенікі дегенде болар-болмас ісім бар (Мақал).

Өзім деген кісіге өзегін жұлып [суырып] береді. *Сенген адамынан еш нәрсесін аямайды; жанын да қияды. Жұртпен әрі түсінікті, әрі қысқа сөйлеседі. Ықыласы түспесе күлмейді де. Ал өзім деген кісіге өзегін жұлып береді* (И.Жақанов, Қайта орал.).– Оқа емес, әлі жұмыс ыңғайымен толық таныса алмай жүр ғой, әйтпесе, *өзім деген кісіге өзегін суырып беретін* азамат (С.Досымов, Директор.).

Өзіме аз. *Өз обалым өзіме.* – Күтемін сізден қайта хат, Қуандырып дертім жаз. Ол болмаса, шыныңды айт, Кінә өзімде, *өзіме аз* (Абай, Тол. жин.).

Өзіме жоқ к...ен боғымен піссін, үл болмаса күл болсын. *Не болса о болсын.* Қолымдағы қарғаның мәткесі еді, оны көзірдің тұзымен бастың. *Үл болмаса күл болсын*, уақ көзірімді тағы жүрем, *өзіме жоқ к...ен боғымен піссін* (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өзімен кетті. *Бетімен лақты.* Сен бе, сен, тас жүрек сұмсың. *Өзің мен кетіп* жүрсін. Құдайдың да тамағы тоқ екен. Қасқырға келетін бөле де жоқ екен (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өзімен кетсін! қ а р ғ ы с. *Біреуге тап болған жамандықты әңгіме еткенде «құдай аулақ етсін» деген мағынада қолданылады.*

Өзімен кетсін [өз басымен кетсін! өз қара басына көріңсін!] қ а р ғ. *Бәледен аулақ, бар жамандық соның өзіне болсын, өзімен бірге кетсін деген мағынада* (Қаз. тілі фраз. сөзд.). Біреуге қастық ойлау, арамдық жасау Құдарқұлдың *өзі мен кетсін* («Қаз. әдеб.»).

Өзім өз болғалы. *Туғалы бері, ес білгелі бері.* Аз өмірде көп ауырған жан емен. *Өзім өз болып* екі-ақ ауырғанымды білемін. Оның да бірі – шикан («Қаз. әдеб.»).

Өзімнің мініме құлағым керең. *Адам өз басындағы кемшілікті байқай немесе мойындай бермейді деген мағынада. Өзімнің мініме Құлағым керең.* Кісінің мінін қырынан көрем (Құлтума Өтемісұлы).

Өзімізді өзіміз асырай алмай жүрміз. *Өз күнін өзі көре алмай жүргенде біреуге көмектесу деген не жорық деген мағынада.* Кемел күнді күтсек асыл арманнан, Не тындырар күр есінеп, таң қалған. *Өзімізді асырай алмай өзіміз,* Дым бермейді сыртқа қарап жалманған (К.Салықов, Жезкиік).

Өзіндей көрді. *Сырын жасырмады, сенді.* Санамай-ақ сенемін! Сені *өзім дей көремін!* Сенімен бірдей өсуге, Сенімді серт беремін (Айтыс).

Өзінен өзге жанды үндетпеді. *Шешен сөйледі, тыңдаушысын ұйытты.* Жай тастап жүйрік аттай бастаса сөз *Өзінен өзге жанды үндетпеген.* Не пайда есіл ерден тайды бақыт Бар еді әрбір кеңесі пұл жетпеген. Деміне өлшеп берген әркім мәтел Кім келіп, бұл дүниеге кім кетпеген (Базар жырау, Шығ.).

Өзіне-өзі келді [келе алмады]. *Ес жиды, әлденді.* Енді *өзіме-өзім келіп*, есімді жинағаннан кейін, бұл маңдағы елдің жайын сұрай бастадым (Ә.Әбішев, Замана.). Ақ ордаңа ене-йін, Аман, сәлем берейін. Аз дамылдап алайын, *Өзіме-өзім келейін* (Жамбыл, Тол. жин.). Бір жағы Тамараның сәтсіздігі әсер етсе керек, ирридоктомия жасағанша *өзіме-өзім келе алмадым* (М.Сүндетов, Құмда.).

Өзіне тиді. *Іс-әрекеті, ниеті өзіне кесірілі болды.* Қасқырдың қара шекпен басты мауқын, Түлкіден үйренді де өнер зауқын. Тастады өлімтігін қаптан алып, «*Өзіме тиер*» деген үзіп қаупін (О.Шораяқов, Шайыр).

Өзін-өзі басқару. совет. пед. *Оқушылардың жауапкершілігін арттыру үшін берілетін ықтималды билік.* Негізгі міндеттердің бірі оқушылардың өздерін өзі басқаруларын дамыту болып табылады («Қазақст. мұғ.»).

Өзін өзі тұсады. п о э т. *Өзіне ерік бермеді, тыйым салды.* Сезім де ұсақ боп кетті, сезім де

ұсақ, Жібермеймін *өзімді өзім т ұ с а п*. Мен де ғашық болғанмын дәл өзіндей, Опа таппай өкінген өзің құсап (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Өзінің кесепаты бастан асады. *Жолап кеткенге залалын тигізеді деген мағынада. Өзінің кесепаты бастан асын*, Ері де бір пәлеге жолығатын. Албастыдан дәу дию қашты дейді, Бұл үйге қона алмаймын, пері қатын (Шал ақын, Өлеңд.).

Өзінің пайдасына шешті. *Мәселенің, істің өзіне оңтайлы болу жағын қарастырды.* Иә, Қайырхан, – деді сосын жай ғана – Рух ердің өзегі ғой қайда да. Ең әрісі Жеңілістің өзін де, *Шешкің* келіп *түрөзіңнің пайдаңа* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өзің біл. *Ерік өзінде, өзіңнің таңдауың білсін.* Қиыстырып мақтайсыз, Ойласаң не таппайсыз. Бізде ерік жоқ, *өзің біл*, Әлденеге бастайсыз?! (Абай, Тол. жин.). Не десең де *өзің біл*, Мақтау емес тілегім. Өмірде көп сүйгенім, Сыйдырмас жалғыз жүрегім (А.Лекеров, Достар). Ән айтылсын, барлық ойын ойналсын, Ана күліп, жақсы күнін ойға алсын. Басқа тойды тойламасаң *өзің біл*, Балалардың туған күні тойлансын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Өзіңе көпсінбесең. *Артық болып кетті демесең, татымаймын демесең.* Тез көшіп құдығымды босатып бер, *Өзіңе көпсінбесең* осы халді. Бектастың Бірәлісі үлкен ұлы, Батырмен бітісуді ойына алды (О.Шипин, Дастан.).

Өзі өз болып [болғалы]. *Туғаннан, жаратылғаннан бері; өз қолы өз аузына жеткелі бері.* *Өзіміз болып* екі-ақ ауырғанымды білемін (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). – Ақырын! Ақырын! – Психологтың *өзі өз боп* бір қатты сөйлегені осы шығар (Бәйшешек). *Өзі өз болғалы* қалтасынан тұтас он сомдық шығарғаны осы (Р.Токтаров, Ертіс.).

Өзі тендес [қатар]. *Жасы қатар, құрбы.* Кеңес *өзі теңдес* балалардан гөрі, көбінесе, өзінен үлкен жолдастарымен араласатын (М.Иманжанов, Таныс қыз). Сыртқа жүгіріп шығып, күнге қолын қалкалап, *өзі қатар* балаларды іздейді, сірә, мақтанбақ ойы бар (З.Қабдолов, Өмір.).

Мұның өзі. *Кішкентай, болмашы нәрсенің маңыздылығы туралы айтқанда қолданылатын сөз.* Жақсы ырым *мұның өзі* болды ғой деп, Жолдасы жаудың атын жиып алды. Қызыл ту көтеріліп көкке өрлеп, Ақмет туды ұстап тұрып қалды (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Пайдасы өз басынан артылмаған. *Қара басының қамын құйттеген, қайырымсыз.* Қарғадан

қарға туар қарқылдаған, Жақсыдан жақсы туар жарқылдаған. Дегендер: «Мен жақсымын» толып жатыр, *Пайдасы өз басынан артылмаған!* (Базар жырау, Шығ.).

Сен тұр, мен атайынның өзі. *Өзге ерік бермейтін, бастырмалатқыш кісі туралы.* Біздің Сәттігүл *сен тұр, мен атайынның* ақыны емес. Бірақ ойланып шығарса, сөз бедерін текшелей біледі екен, – депті Қашаған ақын (Қ.Әміров, Әңгім.).

Тек өзіне белгілі. *Өзі ғана жақсы біледі, қанық.* *Тек өзіне белгілі* тер төккенде жеткені, Не құрымай біржола, не шарықтап кетпеді. Дабырадан қашқанға даңқсыз деп жүрмісің, Доп тебетін жігіттей дыбысы жоқ деп мені? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Тізгінін өз қолына алды. *Билік тиді, ерік өз қолына келді.* «...Ағаларым Сүйеу қартпен қырғи қабақ екен деп, мен қалай қырын қарамақпын. Бұру болса бір сәрі, жол үсті, жасы үлкен кісіге сәлем беріп шықсақ, біздің ат-тонымызды шешіп алмас», – деген оймен осы арада *тізгінін өз қолына* анық алғандай еді (Ә.Нүрпейісов, Тол. жин.).

ӨЗАРА ү с т. *Бірімен-бірі; екеуара.* – Бұл әлі шешілмеген мәселе, жолдастар. Біз әлі *өзара* ақылдасып көреміз (Т.Ахтанов, Дала.). Ал енді тұяқты құстарға келсек, олар да *өзара* екі топтан құралады (Ә.Марғұлан, Саят құстары). Сырттан тон пішіп, *өзара* келісіп жүрген ата-аналар көрінеді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Анда-санда жігіттердің *өзара* сыбырласқаны болмаса, жұрт тым-тырыс, үндерін шығармай тыңдады (С.Шарипов, Бекболат).

Өзара бұғаттау. и н ф. [interlock] *Компьютерде орындалып жатқан бірнеше процестерді қадағалау мен сәйкестендірудің аппараттық немесе программалық әдісі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Өзара есеп айырысу. э к о н. *Қолма-қол ақшасыз есептесу. Өзара есеп айырысу* кәсіпорындар, фирмалар, шаруашылық ұйымдары арасында олардың өзара төлем талаптары болған жағдайда жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өзара есепке алу. қ а р ж ы. *Ақшалай қаражатты аудармай-ақ, субъектілер арасында есеп айырысу тәсілі.*

Өзара қимыл. ә с к. *Әскердің (қуштердің) ұрыс (операция) мақсатына жетудегі мақсаттары мен міндеттері, орны мен міндеттерді орындау уақыты және тәсілдері бойынша келісімді іс-әрекеттері, әскери өнер принциптерінің бірі.* Шабуылдауда *өзара қимыл* міндеттер,

шептер, бағыттар мен уақыт бойынша, ал қорғаныста қарсыластың іс-әрекет жасау мүмкіндігі бар бағыттар бойынша, өз әскерінің міндеттері мен қарсы шабуыл бағыттары бойынша ұйымдастырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Өз ара қимылды* ұйымдастыру ұрысты (операцияны) іс жүзінде дайындаудың маңызды шараларының бірі болып келеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өзара сақтандыру. экон. *Сақтандыру арқылы қорғаудың қыймдық нысандарының бірі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өзара сын. тар. сов. *Ұжым мүшелерінің бірінің кемшілігін бірі көрсететін жолдастық сыны.* Саяси бөлім қызметкерлері келгенге дейін совхозда көпшілік жұмысы мен *өзара* сыйын мүлдем болмаған (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Коллективте сын мен *өзара* сыйынды өрістету ісінде редколлегия мүшелері газет редакторына шын мәнісінде қолғанат, тірек болуға тиіс (Т.Ыдырысов, Баспасөз.). Ешкімнің бет ажарына қарамастан Әшірбек *өзара* сыйынмен сойып салды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды.).

Өзара тәуелді тұлғалар. экон. *Мәмілеге қатысушылар болып табылатын ағайын-туыстар; кәсіпорынның бірлескен иелері.*

Өзара тежеу. и н ф. *Компьютердегі бірнеше процесті үйлестіру мен синхрондаудың аппараттық немесе программалық әдісі.*

Өзара үйлеспеушілік. биол. *Қалыпты гаметалар түзе алатын қос жынысты организмдерде өздігінен црықтандырудың мүмкін еместігі.*

Өзара шот. экон. *Теңгермелеуші шот.* *Өзара шотты* жүргізу – баланс мөлшері (мысалы, жинақталған өтемпұлдық аударым жарнасы) туралы неғұрлым дәл ақпаратты қамтамасыз ету мақсатымен негізгі баланс шоттарына есептелген әдейі көтерілген соманы азайту қажеттігіне байланысты (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨЗБЕК зат. *Өзбекстанның жергілікті халқы.* Олардың ішінде орысы мен *өзбек* іде, қазағы мен татары да бар (А.Хангелдин, Қараторғай). Түрік халықтарының бірсыпырасында, татарлар, *өзбектер*, ұйғырлар, башқұрттар, әзірбайжандардың сөздік қорында ұлт, баспасөз, баспа, басылым атаулары әлі күнге шейін милләт, мәбугат, нәшрият, нашр лексикалық тұлғасында жұмсалып, таза арабтық сипатын сақтап қалды («Жас Алаш»). Бұлар Шағатай нәсіліне қарап жүргенде, Жошы нәсілі *өзбек* халқын билеп жүрген екен (Абай, Тол. жин.). Біздің қазақ: – Біз әуелден *өзбек* жұртымен аталас едік және

де Шыңғыс хан тірі күнінде бізді Жошыға тапсырып еді... деп Шайбаққа қарап кетіпті (Абай, Тол. жин.). Кезінде көне орыс бірлестігінің орыс мемлекетінің бөлінуінің нәтижесінде үш халыққа – орыс, украин, белорустарға бастаған мемлекеттерде ұлыстардың құрамында қазақ, *өзбек*, ноғай және Сібір татарлары болып бөлінді (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Өзбек тілі. *Түркі тілдерінің оңтүстік-шығыс тармағы қарлұқ тобына жататын, өзбек халқының ана тілі.* *Өзбек тіліндегі* араб, парсы сөздері біздікіндей емес («Лен. жас»). *Өзбек тілі* бірнеше диалектіге бөлінеді. Олардың ең үлкені оңтүстік-шығыс пен қала тұрғындарының тілі (ҚҰЭ).

ӨЗБЕКШЕ ү с т. 1. *Өзбек тілінде.* Кейде қазақшаның арасына *өзбекшені* қосып, кейде татаршаны араластырып сөйлеп отыр (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). – Бар, ортақ капитан, бар, – деді ол да *өзбекшені* бір сөз қоса (Ж.Тілеков, От кешу). 2. *Өзбек үлгісінде, өзбек мәнерінде.* Жаухаздың кеудесінен ғана бір бүрген, кең, мол *өзбекшені* тігілген сары шөйі көйлегі бар-тын (Ә.Тарази, Асу.). Ол екі қолына ұстаған екі тарелканы саусағымен сырт-сырт ұрып, *өзбекшені* билей жөнелді (З.Асабаев, Ар соты).

ӨЗБЕКШЕЛЕ = е т. 1. *Өзбек тілінде сөйлеу.* – Хормәзіз, Виктор Ильич! – деді *өзбекшені* (Ш.Шалқаров, Серіккөл). 2. *Өзбек тіліне аудару.*

ӨЗБЕКШЕЛЕУ *Өзбекшені етістігінің қимыл атауы.* Оның жанында тағы бір *өзбекшені* сөйлейтін адам бар. Тіпті Дүйсекең құрметпен қараған бұл адам кім болды екен деп ойлады Қали (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

ӨЗБЕКШІЛ с ы н. *Өзбек халқының мұңын мұңдағыш, жоғын жоқтағыш, сөзін сөйлейтін.* Қайталап айтам, мен орысшыл ғана емеспін, қырғызшыл, *өзбекшіл*, тәжікшіл болып көрінермін. Өзге ұлтты сыйлау – өзіндік жек көру емес (М.Мағауин, Көк мұнар).

ӨЗБЕКШІЛЕ = е т. *Өзбек тәрізді іс-әрекет істеу.*

ӨЗБЕКШІЛЕУ *Өзбекшені етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗБЕТТІЛІК зат. *Өз бетімен, басқа адамның көмегісіз шешушілік.* Ақылдың *өзбеттілігі* мәселелерді шешуде, оның «кілтін» ол кісінің өзі тауып, басқа адамдардың көмегісіз, оның өзі шеше білумен байланысты (С.Мұқанов, Бақылау.).

ӨЗГЕ ү с т. *Бөлек, бөтен, басқа.* Қазақ жеріне *өзгелі* телмірген ауыздарға сыбаға-мүше

аз қалады екен (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Түбінде баянды еңбек егін салған, Жасынан оқу оқып білім алған. Би болған, болыс болған өнер емес, Еңбектің бұдан *өзгеге* бәрі жалған (Абай, Тол. жин.). Егер шын мәнінде пайдалансын десе, үкімет оның *өзгеге* тетігін тауып, заңын іске асырудың жолын жасау керек («Жалын»). – Қайтесің енді, кетпеннен *өзгегеге* өзің де жарамайсың (Б.Нұржекеев, Күй.). // *Басқа нысан, адам, зат.* Мен *өзгелерден* кесіліп, өзіммен-өзім жүздестім, маған жан сырылған *өзгелердің* әдетін, пікірін ұмытуға тырыстым. Бұрын өзім туралы *өзгелердің* сынын есітіп, ақылын алып жасап едім, өзгелердің «мен» туралы пікірін теріс көруді қаламаушы ем, себебі солардың ортасында өсіп, адам болып едім, өзім сезбей, олардың пікіріне еліктеп, нәрсеге баға беруші едім (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қаншыр тұқымдастардың ішіндегі тырна, қарабай, шыңырау, шағала сияқты құстар болмаса, *өзгесінің* барлығы да етін жеп, мамық жүнін шаруаға жаратуға келетін пайдалы желбесін құстар болып саналады (Саят құстары). Орта саусағының тұяғы (жембасар) *өзгесінен* сәл ұзынырақ, іле түсуге ыңғайлы, үшкір болады (Саят құстары). Оның үстіне, бүгінгідей кезде өзің өнеге көрсетпесең, *өзгелер* өзгере қоймайды («Жалын»). Өзінен басқаны мойындамау – қателіктің ең үлкені. Өйткені ол – өткеннің де, бүгіннің де, *өзгелердің* де жалғыз куәгері бола алмайды («Жалын»).

Жоқтан өзге. *Не болса сол, болар-болмас нәрсе.* «Су жете ме? Майың көп пе? Қандай бөлшек керек?» – деп *жоқтан өзгегі* ежіктеп жатқаны (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Әп-сәттің арасында екі жақ *жоқтан өзгеге* ілінісіп, шарпысты да қалды (Б.Тілегенов, Аққайнар). – Жә, қой ондай сөзді. *Жоқтан өзгеге* қорықпандар (М.Гумеров, Хазірет.).

Өзгеге [басқаға] не жорық. *Бұл солай болғанда басқа адам не істемейді.* Жаман Баймырзаның мына қимылын қарай көр, жасаған! Бұған да намыс бітіп, тұтқындағы кісіні іздейтін болған соң, *өзгегеге не жорық* (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

ӨЗГЕДЕЙ с ы н. *Басқаша, бөтенше, бөлекше.* Көріп келеді: Айымхан өріске өзі аттанып, күйеуін *өзгедей* бір шаруамен ауылда қалдырып барады. Қара жерге кіріп кетердей, бетінен басқандай жайы бар (Ж.Жұмақанов, Шұбартау шаңы). Келесі жылы арнаулы білімі бар маман, техниктер болмаса, *өзгедей* жұмысшыны сырттан шақырған жоқ. Керекті кісінің бәрін де Ұлытаудың өз ішінен тапты (М.Сәрсе-

кеев, Туған жер.). Мен саған қарап қуанушының бірімін. Сен аман жүрсең, *өзгедей* мен тірімін. Сенің әніңе менің де барлық ғұмырым бар, Сынуым мүмкін, Сен кете қалсаң сүрініп (Ә.Тәжібаев, Құрдастар).

ӨЗГЕЛЕН = е т. *Басқа түрге ену, өзгеру.* Ағаш та қызық боп *өзгеленіп* ұшырай бастады (М.Әуезов, Индия.). Кетті – келді, Толды – семді, *Өзгеленді* бұл ғалам (Шәкәрім, Шығ.).

ӨЗГЕЛЕНУ *Өзгелен етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗГЕЛЕУ с ы н. *Бөлектену, басқашарақ.* – Жоқ, Қареке, мұның сыры *өзгелеу!* (Ж.Молдағалиев, Самал). Мана соңынан бұған арнап алғызған кішкене қызғылт графиндегі виноның дәмі алғашқысынан *өзгелеу* боп көрінген (С.Досанов, Қыран.).

ӨЗГЕЛІК з а т. *Бөлектік, бөтендік, басқалық.* Өйткені қандай да болса айырмашылықтары бар категорияның белгілерінде *өзгелік* болмай қоймайды (Ж.Жиенбаев, Астық дақыл.). Екі торының *өзгелігі* жоқ, Игі жақсының, бөтендігі жоқ (Мақал).

Өзгелік етіс. л и н г в. *Істің басқа біреу арқылы істелетіндігін білдіретін етіс.* Істің тіке субъекті арқылы істелгендігін, я істелетіндігін білдіретін етістіктің түрі *өзгелік етіс* деп аталады (Қазіргі қаз. тілі).

ӨЗГЕ-МӨЗГЕ ү с т. *Анау-мынау, пәлен-пәштуен.* *Өзге-мөзгегі* не қылайын, Майсоржан!.. Жер дауы жетіле беретін дау ғой. Бөрінен де қыз қамшысының табы өз жауырынымда қалған сияқты күйеді бұл жан құрғырым! – деді (Д.Әбілев, Арман.).

ӨЗГЕ-ӨЗГЕ ү с т. *Басқаның аты басқа, бөтеннің аты бөтен деген мағынада.* *Өзгеге-өзгеге*, тап менің бұл жолы баса-көктеп басынатындай жайым жоқ еді ғой. Қайта Қайырлыға жолықтырған тағдырыма мыңда бір рахметімді айтып, тәуба жасауым керек емес пе еді (К.Зәкенов, Жұлдызды.).

ӨЗГЕ-ӨҢГЕ ү с т. *Бөтен, бөлек, басқа.* Кетпестен шыңға, шөлдерге, көрместен *өзге-өңгегі.* Тұрса тек соғып кеудемде, Онда оның тоқтап өлгені (Т.Медетбеков, Әуедегі толқын.).

ӨЗГЕР = е т. 1. *Жаңару, ауысу, жаңа сапаға көшу.* Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек, Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек. Басқан із, көрген қызық артта қалмақ, Бір Құдайдан басқаның бәрі *өзгермек* (Абай, Тол. жин.). Адамның пікірі қай уақытта *өзгереді?* Әлеумет құрылысы, әлеумет ортасы өзгерсе. Сонда әлеумет ортасы қашан өзгереді? Әлеуметтің шаруа түрі, күнелту кәсібі жаңа

қалыпқа түскенде *өзгере ді* (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Басқаша болу, бұрынғыдай болмау.** Қаланың архитектуралық бейнесі мүлдем *өзгере ді* (Д.Айдаров, Дәуір.). – Баяғы өзіңіз көрген дала емес бұл, *өзгеріп* кеткен (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). **3. Үлкею, қартаю.** – Апыр-ай, жеңеше, қалай *өзгергенсіз* (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). **4. Басшылықтың, басқарудың алмасуы.** Басшылардың *өзгере бергені* қырдағы елдерді меңгерушілерге де оңай тимесін бұлар да іштей сезеді (А.Сатаев, Дала.). Өкімет *өзгере ді*. Министрлер мен әскери қолбасшылар сан мәртебе ауысты (М.Дүзенов, Ант). **5. Басқа түрге ену, түсін ауыстыру.** Саят құстарының түсінің *өзгеріп* отыруы ауа райы мен жағрафиялық ландшафтқа байланысты (Саят құстары). **6. Ауыстырылу, басқаға алмастырылу.** Сөз соңында айтарым Ақмола «Астана болып *өзгере ді*», – деп бозда жүріп шаптығып жатқандар бар. Қазақ сүйгенін «шұнағым» дейді (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Өзгерген жапырақ. б и о л. *Өсімдіктер жапырақ тәрізді болып өзгеруі* (Қаз. тілі термин. Биология).

Өзгерген өркен. б и о л. *Түйнек, пиязшық, жертаған өркендері жетілетін буынаралықтары бар бұйыр өркен.* Картопта *өзгерген өркен* топырақ астында жетіледі, ұштарында түйнек түзіледі. Бүлдіргенде, қазтабанда жер бетінде төселіп жетіліп, буындарынан қосалқы тамырлары мен өркені өсіп жетіледі. *Өзгерген өркен* вегативті көбеюде маңызды (Қаз. тілі термин. Биология).

Өзгерген сабақ. б и о л. *Жапырақ тәрізді болып өзгерген сабақ.* Құрғақшылық аймақтарда өсетін өсімдіктерге тән. Бұлануды азайтуға бейімделуі. *Өзгерген сабақ* қасқыржем өсімдігінде болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Өзгеретін кескін. и н ф. <ағыл. inverse vide> *Символдың түсін ая түсіне өзгерту арқылы символдарды экранда жарықтандыру әдісі.*

Ішкі дүниесі өзгерді. а) *Мінез-құлқы, ниеті өзгерді.* ә) *Ой әлемі, мәдени танымы өзгерді.* Көркем әдебиет жағдайының өзгеруімен өзгеріп отырса, сол көркем әдебиетті туғызушы ақын-жазушының *ішкі дүниесі* де *өзгермек* (С.Мұқанов, Шығ.).

ӨЗГЕРГЕНДІК з а т. *Жаңғыргандық.* Ол ескі сөздердің қайсысы заман *өзгергендікпенен* ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтуғын болса, оның орнына ұтымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді (Абай, Тол. жин.).

ӨЗГЕРГІШ с ы н. **1. Басқа түрге енгіш, қоршаған ортаға бейімделгіш.** Тіршіліктің осы кезеңінде өсіп келе жатқан организм, туғаннан кейінгі жетілу кезеңдерімен салыстырғанда неғұрлым *өзгергіш* келеді (Т.Күлтебаев, Қой төлі.). Ферменттердің бәрі де белоктар болады, ал белоктардың структурасы күрделі және оңай *өзгергіш* келеді (Жалпы биология). Іле әуелден арнасы *өзгергіш*, табаны еспе құм, лай сулы өзен болатын («Қаз. әдеб.»). **2. а у ы с. Құбылмалы, тұрақсыз.** Шәкен! Адам өмірінен *өзгергіш*, адам көңілінен қобалғыш нәрсе бар ма өмірде. Қит етсе болды бір қозғалып жатқаны. Сол бір толқыған пернені кезінде дәл баспасаң күмбірлеген күйдің орнына азынаған азап төгіліп жатқаны (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). **3. л и н г в. Айнымалы, түрленгіш.** Қосымшалардың көпшілігі дыбыстық жағынан *өзгергіш*, түрленгіш келеді (Қазіргі қаз. тілі).

ӨЗГЕРГІШТЕУ с ы н. *Жиі өзгеретін, құбылмалылау, тұрақсыздау.* Сөздік құрам негізінен *өзгергіш теу* келіп, өзінің құрамына жаңа сөздерді қабылдағыш болады да, өз ішіндегі ескірген, көнерген сөздерді шығарып тастап отырады (Қазіргі қаз. тілі).

ӨЗГЕРГІШТІК з а т. **1. Басқа түрге, сапаға ауысушылық, өзгеретіндік.** Бұл заңды соқыр сезімдердің *өзгергіштік*і деп атайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. б и о л. Тірі ағзалардың өсіп-дамуы барысында өзін қоршаған орта әсеріне байланысты жаңа белгі-қасиеттер түзуі немесе өзінде бұрыннан бар белгі-қасиеттерін жоғалтуы.** *Өзгергіштік* организмнің немесе клетканың жеке дамуы барысында, сондай-ақ ұрпақ ішіндегі организмнің бір тобының жынысты немесе жыныссыз көбеюі кезінде байқалады (Жалпы биология). Дарвин ілімі бірімен-бірі байланысты болып келетін негізгі үш фактордан тұрады: *өзгергіштік*, тұқым қуалау және сұрыптау (Жалпы биология). Өсімдіктер бірлестіктерінің жеке мысалдарында оның құрылымын, орта жағдайларымен байланысын, *өзгергіштік*ін нақтылы оқып үйренеді («Қазақст. мект.»). **3. и н ф. <ағыл. volatility>** *Пән саласының қалып-күйінің өзгеруіне қарай оның жаңартылуынан тұратын, файлдарда немесе мәліметтер базаларында сақталатын ақпараттың қасиеті* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ӨЗГЕРЕК с ы н. *Басқашалау, өзгешелеу; ерекшере.* Ал бұл «Қосбасар» Әбдиден үйренген, өзін жалғай салған «Қосбасардан» *өзгере*к екен (С.Бегалин, Сахара.). Оның жаны біздің жаннан *өзгере*к, Оны айтуға асылырақ сөз ке-

рек. Жүрегі оның жалған соғып көрген жоқ, Тілі де оның жалған сөйлеп білген жоқ (Ә.Тәжібаев, Аралдар). Сонан кейін о да ашынып, қыс ішінде кірешілерге ілесіп, көз көрмес, құлақ естімес жаққа шығынып кетті. Осы бір өжет мінезі оны қай кезде де басқа көп әйелдерден *өзгере кетіп*, оқшаулап тұратын еді-ау (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ӨЗГЕРЕКТЕУ с ы н. *Өзгешелеу, басқалау*. Жоғарыдағы мысалдар салыстырма болса, теңеудің жасалу жолы *өзгере ктеу* (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ӨЗГЕРЕТІНДІК з а т. *Өзгере беретіндік, құбыла беретіндік*. Қысты күні, жазды күні, жауынды, құрғақшылықта, ашық күні бұлтты күні, түнде, күндіз адамның қысымы *өзгертіндігі* недәуір көрініп тұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӨЗГЕРМЕЛІ с ы н. **1.** *Өзгеріп тұратын, құбылмалы, тұрақсыз*. Адам *өзгермелі*, құбылмалы жандық. Сондықтан оның қылығы да өзгермелі (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Өмір өзгермелі*. Бір кезде көшпелі елдің серісі аралына киіз үй тігіп саялайтын шалқар көлдің жағасы бұл күнде құлазыған мекен еді. Осы құла-дүзден қашқын байыз тапты (Т.Әлімқұлов, Шежірелі сахара). **2.** *Қоршаған ортаның әсерінен басқа түрге енгіш*. Сиыр сүтінің құрамы тұрақты емес, әртүрлі факторларға байланысты *өзгермелі* келеді (С.Сейітов, Сүт өңдеу.). Сондай-ақ қатты отындар жанған кезде де біркелкі жануы шарт, сыртқы температураның әсеріне қарай *өзгермелі* болмауы керек (Н.Нұрахметов, Синтетика.).

Өзгермелі айырбас бағамы. э к о н. *Халықаралық есеп айырысу жүйесі; елдердің ішкі рынокты теңдестіру мақсатымен айырбас бағамын өзгерту құқығы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өзгермелі валюта бағамдары. э к о н. *Валюталардың еркін толқымалы бағамдарының тәртібі; валютаны реттеудің рыноктық тетігінде негізделген қазіргі заманғы дүниежүзілік валюта жүйесінің құрылымдық қағидаттарының бірі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өзгермелі пайыздық мөлшерлеме. э к о н. *Орташа мерзімді және ұзақ мерзімді несие бойынша пайыздық мөлшерлеме* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өзгермелі шығындар. э к о н. *Фирма өндірісінің көлемін көбейткенде (қысқартқанда) жалпы шамасы ұлғаятын (азаятын) шығындар; өзгермелі ресурстарға жұмсалатын шығындар*.

ӨЗГЕРМЕЛІЛІК з а т. *Өзгергіштік, құбылмалылық*.

ӨЗГЕРТ= е т. **1.** *Ауыстыру*. Халқымыздың этногенезін зерттеу бағытын *өзгерттер* кез келген сияқты (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). – Оны қойшы, – деді Шырынкүл әңгіме тақырыбын *өзгерткісі* келіп (С.Омаров, Өмір.). Ақмешіт қаласында 1925 жылғы 15 сәуірде Бүкілқазақстандық кеңестердің 5-ші съезі ашылды. Ол съезде бұған дейін сырттан таңылған қырғыз-қайсақ деген атауды түбегейлі жойды, Қазақтың атын өзіне қайтарды. Ақмешіт қаласын Қызылорда деп *өзгерт*у жөніндегі Сұлтанбек Қожанов ұсынысы қабылданды («Егемен Қазақстан»). **2.** *Басқа ету*. Сенің мені сүйетінін, сүймейтінін былай қойғанда, бірге оқыдық қой, соны қалай ұмытып үлгергеніңе қайран қалам. Сен мені сұмдық *өзгерттің*, Шеген (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). **3.** *Бұзу*. Сен асыққан екен деп, Алла өмірін *өзгертпес*. Айтқаның болар ма екен деп, Мен қорқамын, көз жетпес (Абай, Тол. жин.). Сонымен *өзгерттік* заманды, Өлемнің бір бұрышы жаңарды. Ал күрес біткен жоқ, Күреске күрес кеп жамалды (М.Мақатаев, Бәсіре).

ӨЗГЕРТКІШ с ы н. **1.** *Жасампаз, игергіш*. – Ең алдымен бұл өкіметтің қара қылды қақ жаратын әділдігіне бас иідім. Қос білектің *өзгерткіш* құдіретіне мойынсұндым (Ж.Еділбаев, Түркістан). Батыс адамдары өмір *өзгерткіш* үдерістердің заңдылығын ашатын нақты ғылымға, соған негіздей отырып қаруларды жетілдірген үстіне жетілдіре түсіп, өзін де, өзгелерді де іске жұмылдыратын нақты әрекетке... оңтай екендігін көрсетті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). **2.** *Басқа арнаға бұрғыш, алмастырушы*. Бірақ белок мицеллалары қоршаған ортаға байланысты зарядын *өзгерткіш* келеді. Мысалы, қышқыл ортада оның заряды оң болса, сілтілі ортада теріс болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Ультрадыбыс өздігінен өзі көзге көрінбейді. Оны телевизия әдістері көрінетін етеді. Ол үшін ультрадыбыстық оптикалық *өзгерткіштер* қолданылады (М.Бекбауов, Көгілдір экран).

Өзгерткіш бояу. э с к. *Жылжымалы объектілердің (танкілерді, автокөліктерді, сауытты көліктерді, зеңбіректері) түсі қоршаған ортаның негізгі аясына сәйкес келетін ірі дақтармен бояу арқылы бұркемелеу*. *Өзгерткіш бояу* объектісі сұлбасын анықтауды қиындатады. Жекелеген дақтар аямен астасып, объектінің әртүрлі аяда байқалуын азайтады. Жеке бөліктегі *өзгерткіш бояу* мен бүкіл объектідегі *өзгерткіш бояу* суреттері барынша әртүрлі болуы тиіс (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өзгерткіш ген. б и о л. *Басқа гендермен өз-ара әрекеттестіріп, олардың фенотиптік көрінісін өзгертетін ген* (Қаз. тілі термин. Биология).

ӨЗГЕРТУ *Өзгерт етістігінің қимыл атауы.* **1. Басқаға ауыстыру.** Менің ұсынысым: басшылықты дереу *ө з з е р т у* керек! Онсыз бұл колхоз оңбайды! (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

2. Бұзу, ауыстыру. Мұндайда біреу жөнінде қалыптасқан пікірді *ө з з е р т у* оңай емес (А.Жақсыбаев, Менің дос.). **3. Алмастыру, ауыстыру.** Сен жігіт, қылжаққа айналдырма, тағы да есірікпісің, қалай? Құреке, өзіңіз тастап кететін аласапыран түні ішкенім бар. Мұз сындырған винтті *ө з з е р т у* үшін сең аралас суға түсуге тура келді. Жаурап шықтық та амалсыз іштік. Соның тарамай жүруі мүмкін (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ислам елдерінен көптеп қоныс аударып жатқандар Еуропаның келбетін *ө з з е р т у* де («Жалын»). Ұлтты жоюдың жақсы тәсілі – оны ең алдымен тарихынан адастыру. Ал оның жақсы тәсілі – жазуды *ө з з е р т у* («Жалын»). **4. Басқа тұске ену.** Тегінде, түс *ө з з е р т у* – саят құстарының тіршілігіндегі ең көрнекті өзгешелігінің бірі (Саят құстар).

Өзгерту режимі. и н ф. <ағыл. *playback mode*> *Терминал жадында тұрған жазбаларды басып шығару мен өзгертуді жүзеге асыратын программаланатын терминалдың жұмыс режимі.*

ӨЗГЕРТУСІЗ с ы н. *Сол қалтында, өзгертпей.* Әрине, бұл тезис жасауға үйренудің алғашқы қадамы болғандықтан, тезистің талабына толық жауап бермеуі де мүмкін. Дегенмен, оқушы еңбегінің үлгісін еш *ө з з е р т у* с і з ұсынғанды жөн көрдік («Қазақст. мект.»).

ӨЗГЕРТУШІ з а т. *Жасампаз, жаңалық әкелуші.* Табиғатты *ө з з е р т у* ш і ұлы ғалым К.А.Мичурин: «Табиғаттың бермесін тартып алу керек» деген екен (Е.Жәкенов, Тұғырлас.). Бұл жерде өмірді *ө з з е р т у* ш і алып күштердің тағы бір алыбы болмақ (Қ.Ұябаев, Қырда.). Әділетшіл жаңа қоғам үшін күресуші, оны *ө з з е р т у* ш і және қайта жасаушы жаңа адам – Сәкен шығармаларының басты кейіпкері («Қазақст. мект.»).

ӨЗГЕРТУШІЛІК з а т. *Басқа түрге ауыстырушылық, жаңа сапаға көшушілік.* Дегенмен, адамның *ө з з е р т у* ш і л і к әрекеті әлі де кең көлемде болмағандықтан, мұндай өзгерістерді табиғаттың өзі-ақ қалпына келтіріп отырады (Қ.Құрманов, Табиғатқа саяхат).

ӨЗГЕРТІЛ= е т. *Ауыстырылу, алмастырылу, өзгешелену, басқаша етілу.* Съезде қаралған мәселелерді бұл жерде тізіп айтып жату артық

қой деп санаймын. Менің ерекше тоқтай кететін деген бір мәселем – Жазушылар одағының *ө з з е р т і л г е н* уставы жайында (Ф.Мұстафин, Ой әуен.). Заводты басқару тәртібі *ө з з е р т і л і н*, бірнеше аралық буындар қысқартылды (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Кейін бұл үкім *ө з з е р т і л і н*, олар 25 жылға итжеккенге жіберілді. Қалған 38 тұтқын 7 жылдан 25 жылға дейінгі жазалау мерзіміне ұшырады («Жұлдыз»). «Осылайша сахараны сөз етсе, талай рет өлім күйін құлақ күйдей қатар күңіренетеді» деген ой да, келтірілген өлеңнің екі жолы да мен келтірген, жыртылып *ө з з е р т і л г е н* үш жолдан әлдеқайда зәрлі, әлдеқайда әсерлі екеніне тиіспепті («Жұлдыз»). Оқиға ешбір қоспасыз жазылды. Бірақ есімдері *ө з з е р т і л д і* (Б.Қожабеков, Көктөбе).

Өзгертілген тізім. и н ф. *Жазбаларды жылдам іздестіруді жасақтайтын файл жазбаларының түйінді емес өрістері мәндерінің реттелген жинағы.*

ӨЗГЕРТІЛУ *Өзгертіл етістігінің қимыл атауы.* Партияның еркімен, халықтың шабытты еңбегімен республиканың бейнесі түбегейлі *ө з з е р т і л у* де (Д.А.Қонаев, Таңд.).

ӨЗГЕРТІҢКІРЕ= е т. *Аздап өзгерту, басқашалай ету.* Кешке қарай қызметтен баласы келген соң, Зағипа үйден қалай шыққанын, ерінің, Сәлімнің сөздерін де көбейтіңкіреп, өңін айналдырыңқырап, *ө з з е р т і ң к і р е п* жеткізді (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Сондықтан қайталау дегеніміз өткен оқу материалын бұрынғыдай етіп түсіндіру емес, осыны *ө з з е р т і ң к і р е п*, бұрынғыдан кеңейтіп талдау болады (М.Мұқанов, Пед. очерк.).

ӨЗГЕРТІС= е т. *Басқа түрге, тұске ауыстырысу, ену, көшірісу.* Жасыл жарық жаққа қарасаң, атып келе жатқан таң, қызғылтым жаққа көз салсаң – батып бара жатқан күн елестейді. Залдағы жарық өңін *ө з з е р т і с і м е н* құлағымыз саксофонның сызылма майда үнін шалды (Қ.Исабаев, Соңғы.).

ӨЗГЕРТІСУ *Өзгертіс етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗГЕРУ *Өзгер етістігінің қимыл атауы.* Қалидың күрт *ө з з е р у* і Қасымханның да қабырғасына батты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Ол сәуле дегеніміз – түссіз мөлдір заттың түсті затқа *ө з з е р у* і деп түсіндірді (А.Қалығұлов, Жарық.). Арада өткен бір ғасыр ішінде заманның *ө з з е р у* і – заңдылық. Бірақ айналасы 4 жылда Ресейдегі саяси ахуалдың адам танымастай өзгергені таңғалдырады («Жас Алаш»).

ӨЗГЕРУШІ з а т. *Өзгеретін, өзгеріске түскен нәрсе.* Ол *ө з з е р у ш і* нәрсенің ішкі қайшылықтарын ашады да, дамудың ең басты қозғаушы күші осы қайшылықтардың өрістеп, шешілуі деп біледі (К.Жарықбаев, Психология).

ӨЗГЕРУШІЛІК з а т. *Өзгеріске түскендік, өзгергендік.* Пастердің данышпандығы сол, ол құтыру ауруында инкубациялық мерзімнің қысқаруы белгісіз вирустың жаратылысындағы *ө з з е р у ш і л і к к е* байланысты екенін айқындап берді (Х.Жұматов, Құтыру.).

ӨЗГЕРІЛ- е т. **1.** *Басқа күй-қалыпқа алмастырылу.* Әрине, сол кездегі жағдай түбірімен *ө з з е р і л м е с е*, біз сол күйімізбен құлдықта жүрер едік (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Көп сәлем, бар сахара, ел-қарындас, Қоңіліңіз ғариптерге кең қарындас. Адамның өсек сөзі – бәрі бекер, Маңдайға жазылған іс *ө з з е р і л м е с* (Ақмолла ақын, Күндер.). **2.** *Өзгертілу.* Талап өскен сайын, жолда жүру ережелері *ө з з е р і л і н*, қайта шығарылады («Қазақст. мект.»). **3.** *Жаңару, түрлену.* ...Оның патуасын сол заманның ғалымдары білер деген сөзінен ғибратланып қарасаң, заман өзгерумен қағидалар *ө з з е р і л м е г і н* білдіргені мағлұм болады (Абай, Тол. жин.).

ӨЗГЕРІЛУ *Өзгеріл етістігінің қимыл атауы.* Осы күнгі сахара нызамнамасы *ө з з е р і л у г е* лайық па? Өзгертілсе қалай өзгеруі тиіс? Бұл күнгі нызамнамалардың хәммесі – Петерборда қазақ жайынан неш нәрсе білмейтіндердің заң қылып шығарған заңы («Жұлдыз»). Бұл сахара нызамнамасы дегеніміздің өзі неше тарауға тарайды: 1) Сайлау реті қалайша *ө з з е р і л у г е* керек, қалай айтса жақсы, жұртқа жайлы адамдар сайланар еді? («Жұлдыз»).

ӨЗГЕРІМПАЗ с ы н. *Өзгере бергіш, өзгергіш.* Болсаң да душар тосыннан, Серіктес болып кеткен ең, Айналдың досқа біріндеп; Жарындай жатқа қосылған. *Ө з з е р і м п а з* неткен ең, Жауда бір тұрдың дірілдеп (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ӨЗГЕРІМПАЗДЫҚ з а т. *Өзгергіштік, өзгере бергіштік.* Әсіресе, Махамбет өзінің басынан Баймағамбет сұлтанның мың сом тіккені туралы құбыжық лақап таралғалы бері *ө з з е р і м п а з д ы қ т ы* ойлауға жүрексінеді (Т.Әлімқұлов, Сырлы.). Осыған жауап берген көркем шығарма ғана өмір оқулығына айналып, өзінің *ө з з е р і м п а з д ы қ*, жасампаздық әсері мен ықпалын күшейте алады (Уақыт және қаламгер).

ӨЗГЕРІҢКІ с ы н. *Сәл басқашалау.* Саят құстарының қылаң түсі олардың көрі, жасына,

еркек, ұрғашысына қарай *ө з з е р і ң к і* келеді (Саят құсы).

ӨЗГЕРІҢКІРЕ- е т. *Аздап өзгеру, басқашалану.* Халфе оларға Мұса дінінің бас кітабы «Тауратта» айтылатын әулиелердің аттары «Құранда» *ө з з е р і ң к і р е п* қайталанатынын баяндап берді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Енді бірқатар сөздердің айтылуы *ө з з е р і ң к і р е г е н* (Р.Бердібаев, Достық.). Құлпаштың жұмысы осымен толастай қойса тәуір ғой, түн жарымына дейін әсте таусылмайды. Бұл тек бүгінгі ғана жұмыс болса бір сәрі, әр күнгі өрекеті, тындырар тіршілігі осыдан онша *ө з з е р і ң к і р е м е й*, жалғаса береді (З.Жәкенов, Таң самалы).

ӨЗГЕРІҢКІРЕУ *Өзгеріңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗГЕРІС з а т. **1.** *Бір нәрсенің бойындағы жаңалық, бұрынғы күйінен ерекшелен тұрған айырмашылық.* Баяғы ауыл, ешқандай *ө з з е р і с* жоқ (С.Көбеев, Орынд. арман). Ұлының бойындағы *ө з з е р і с т і* әкесі де, шешесі де аңғарды (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Осынау жылдар ішінде екеуміздің өмірімізде де талай-талай *ө з з е р і с т е р* болды (К.Асанов, Сағыныш). Сөзімтал, реңді *ө з з е р і с*, үмітті өзгеріс. Бұдан бір жыл бұрын көңіліне кірген кірбінді айықтыруға бет бұрған өзгеріс – Тамара Бадешеваға жасалған операция еді (М.Сатыбалдиев, Мөлдір аспан). **2.** *Ауытқу, өсу, жаңарушылық.* Демографиялық *ө з з е р і с т е р* салдарынан бүгінде АҚШ пен Еуропаға ұлттық, діни және нәсілдік жағынан қайта өзгеру қаупі төнуде («Жалын»). Қазақстанның Мемлекеттік қорғаныс комитеті құрылды. Республикада осылай көп *ө з з е р і с т е р* жасалды (М.Қозыбаев, Өркениет.). **3.** *ө с к.* *Бойлама осьтің айналасымен көкжиекке қатысты алғанда 180°-қа төңкерілген жағдайда ұшақтың шүйлігі айналуы.* Ұшақтың шүйлігуден шығуы кіргізуге қарсы бағыт арқылы жүргізіледі. *Ө з з е р і с* күрделі пилотаждық фигураға жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өзгеріс енгізді [енгізу]. *Өзгертті, жаңартты.* – Өзің білесің, еліміз отырықшы болды, бірақ оның мықты бір тірлігі мал шаруашылығы көшпелі күйде келді. Осыған үлкен *ө з з е р і с е н г і з б е с е к* болатын емес (Т.Ахтанов, Дала.). Бұрынғы инженермен жаңа қоштастым. Тыным таппайтын жігіт еді. Бірақ асыра сілтейтін. Соғыс уақытында шахтаға *ө з з е р і с т е р е н г і з у* деген өз басыма сия бермейді. Дегенмен, бетін қайтармай кейбір ұсыныстарын қабылдаған болатынбыз (Қ.Исабаев, Өрде).

Өзгеріс енгізілу. *Өзгертілу, жаңартылу.* Қызылша егетін шаруашылықтың нақты жағдайларына қарай оған *өзгерістер енгізілу* і мүмкін (М.Ерлепесов, Суармалы егін.).

Өзгеріске түсті [ұшырады]. *Жаңа күйге ауысты, өзгерді.* Ғалым бұл терінің ешқандай *өзгеріске тұспейтінін*, оған ешбір күштің әсер етпейтінін баяндап берді (І.Омаров, Серпін). Нұра су құбырының жобасы алғашқы кезде әлденеше *өзгеріске тұсті* (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Содан бері дала келбеті пәлендей *өзгеріске ұшырай* қоймапты (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Көптеген өзендер өзінің табиғи бағытын өзгертіп, адамға жаңаша қызмет етуде. Жер бетіндегі өсімдіктер мен жануарлар әлемі де елеулі сапалы *өзгерістерге ұшырады*. Өсімдіктердің жаңадан көптеген сорттары шығарылды (Ж.Арыстанов, Жалынды.).

Өзгеріс кірді. *Бұрынғысынан өзгерді, басқаша күйге ауысты.* Қашаннан тыныш келе жатқан пароходтың ішіне *өзгеріс кірді* (І.Жансүгіров, Әңгім.). Бесінші күн науқастың өміріне *өзгеріс кіре* бастады (З.Шашкин, Ақбота).

ӨЗГЕРІССІЗ с ы н. **1.** *Ешқандай өзгерісі жоқ; бәз-баяғы қалты. Өзгеріссіз* өтіп бара жатқан күндеріміздің елеулі бір теңбілі болсыншы деп түйген екі жігіт жолға шықты (Қ.Исабаев, Өткелде). **2.** *Сол қалты, айна-қатесіз, тура.* Мен Әбекеңнің осы сөздерін блокнотыма *өзгеріссіз* түсіріп үлгердім. Сонсоң өзгеше бір сеніммен «Бұл – үлкен өмір жолының бастауы!» деген сөзді жазып қойдым (А.Сейдімбеков, Кеніш). Кейбір жеке сөздері болмаса, сол күйі, ешбір *өзгеріссіз* берілген (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.). Мұнда бірінші беттегі кісілер түк *өзгеріссіз* қайта тізіліпті (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Пьесада повестен *өзгеріссіз* қалпында алынған сөйлемдер, диалогтар, үзінділер мол (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

ӨЗГЕРІССІЗДІК з а т. *Ешқандай өзгерісі жоқтық.*

ӨЗГЕРІСТІ с ы н. *Жаңалығы бар, бұрынғы күйінен ерекшелігі бар.* Егер Отанымыздың тарихына көз жіберсек, соғыс оның өміріндегі *өзгерісті* кезең болғанын аңғарамыз (С.Нұрмағамбетов, Жауынгер жолы).

ӨЗГЕРІСТІЛІК з а т. *Өзгерісі болушылық, айырмасы болушылық.*

ӨЗГЕШЕ ү с т. **1.** *Ерекше, айрықша; әдеттен тыс.* Екі асылдан қосылған Сом алтынның сынығы. Өлгенше естен қалмайды, *Өзгеше* е біткен қылығы (Абай, Тол. жин.). Қыран құстардың тіршілігі осы тәрізді ылғи аң аулау

әрекетімен байланысты болғандықтан да олардың дене құрылысы, мүше-бітімдері де *өзгеше* жаратылған, талмай ұзақ ұшуға бейімделген (Саят құстар). Әне, Вольф те көрінді. Күндегіден *өзгеше* киінген (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Бұл бір төтенше жұмбақ қауын еді. Түйін байлағанда сабағының түсі *өзгеше* болды. Шал «иттүйнек шығар» деп жұлып тастауға бір оқталып, қимады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). **2.** *Алабөтен, бұрын болмаған, біртүрлі.* Қазір күй естісе, өне бойының бәрі шымырлап, көкірегіне әлдеқандай бір *өзгеше* сезім қордаланып, жанарына мұң ұйып, ынт-шынты кетеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). **3.** *Бөтен, таныс емес, бұрын көрмеген.* Мен өзімнің одағай ахуалыма – мұндағы тұрмысым, андағы отырысым – істің мән-жайын аңдап, байыптап үлгермедім, қарсы алдымда ұзын бойлы, кең иықты, үстінде сұрғылт, ықшам киім, белінде тапанша, қолында радиотелефоны бар, резеңке таяқ па, әлде *өзгеше* қару ма, тағы да бір салпыншақты, суық жүзді жас жігіт пайда болды (М.Мағауин, Шығ.).

ӨЗГЕШЕЛЕЙ ү с т. *Басқаша, ерекшелік.* Ол «однако» дегенді Шорманның өз сөзінен алып *өзгешелей* айтты (Ж.Жұмақанов, Шұбартау).

ӨЗГЕШЕЛЕН е т. *Басқаша болу, ерекшелену.* Ол алғашта өзім талай естіп жүрген татардың әйгілі «Ақ Еділ» деген өлеңіне ұқсағанмен, аяқ жағы *өзгешеленіп* кетті (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). Факультатив сабақтар методикасының күнделікті сабақтарға ұқсайтын да, одан *өзгешеленетін* де жерлері көп («Қазақст. мект.»). Барлық өзге топтың ішінен ұжымды ерекшелікпен, ерекше ызғарлылықпен де *өзгешеленіп* шыққан Дөңгелексаз елі болатын (М.Әуезов, Қилы заман).

ӨЗГЕШЕЛЕНУ *Өзгешелен етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗГЕШЕЛЕУ¹ *Өзгешеле етістігінің қимыл атауы.* Аудандық газетке өлең беруге бола ма? – деп күлімдей сұрады. Жүзінде әрі қысылғандық бар. Үні де әдеттегіден *өзгешелеу*, босаң (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ӨЗГЕШЕЛЕУ² с ы н. *Басқарақ, ерекшелену.* Ол мына ауылдың балаларына қарағанда *өзгешелеу* еді (М.Сүндетов, Балық аула.). Қатар тігілген төрт киіз үйден оқшау, биіктеу жерде *өзгешелеу* бір үй түр (С.Қалиев, Еңбек.). Биіктеп ұшқанда үзбей оттегімен демалып отыруы үшін саят құстарының қан бітісі де біраз *өзгеше* леу (Саят құстары).

ӨЗГЕШЕЛІК з а т. <лат. ego – мен> **1.** *Ерекшелік, айырмашылық.* Дегенмен, әйелдерінің де

кіміңде *өзгешеліктер* бар (І.Есенберлин, Қабар). Қазақстанның оңтүстік және солтүстігінде қалалану процестері, оларды региондық *өзгешеліктер* іне байланысты топтап, салыстырма зерттеу ісі шын мәнінде Қазақ сахарасының оңтүстігінде оның солтүстік аймақтарымен салыстырғанда ескі қалалық мәдениет жүйелі қалыптасты, дамыды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Көп қадалып қарамаса да құс бітімінің *өзгешелігі* көзі қарақты күсбегі тез аңғарды (А.Сейдімбеков, Ақиық). 2. *Айрықшалық*. – Әке, осы айтып отырғаныңыздан ешқандай *өзгешелігіміз* жоқ (А.Хангелдин, Қараторғай). ...Өзіне *өзгешелік* беремін деп әуре болып, жұртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі зарарлар хасил қылады (Абай, Тол. жин.).

ӨЗГЕРІС-ЖАҒАЛЫҚ з а т. *Тұрмыстағы өзгеріс*. «Қарындасым, сізді бір жерде көрген сияқтымын дейді. Соңғы жылдары сіздің тұрмысыңызда қандай жаңалық-өзгерістер болды? – дейді. Сен? «Біздің тұрмыстан сізге қандай-қандай *өзгеріс-жаңалықтар* керек еді?» дедім («Қаз. әдеб.».». Бұл екі арада төрге шынтақтай сұлаған Сәрсен мен Балажан недәуір әңгіменің басын қайырып тастаған. Бәрі от-отан төңірегіндегі *өзгеріс-жаңалық*, ағайын-таныстардың аман-саулығы, анау қайда істеп жүр, мынау не деген сықылды көкір-шүкір сөз (К.Ахметбеков, Жеңіс сарбазы).

ӨЗГЕШЕРЕК с ы н. *Ерекшелік, басқашарақ*. – Оның рас, – деді Сағыр, – менің пьесамдағы хордың атқаратын рөлі басқалардан *өзгешерек* (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Ылғи аңмен алысып күн өткізетін саят құстарының тарамыс бітісі де басқа хайуандықтан *өзгешерек* (Саят құстар). Бірақ жағдай біздің күткенімізден *өзгешерек* болып шықты (Ә.Сәрсенбаев, Тула. толқын). Ибрагим қарттың киімі көптікінен *өзгешерек* (Е.Қалиев, Рудный.).

ӨЗДЕН з а т. т а р. **Бек**. *Өздендер* көбіне сұлтандардан, хан төңірегіндегі ақсүйек, саналатындардан болған, берірек келгенде ол сөз «бекпен» айырбасталған (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.). Сыпыра сынды сұм жырау, *өзден* сұлтан Жәнібек оны көрген көріңмін (Едіге). Жат жерлерге бармай, өзін танытпай, *өзден* болмай, он болмай, атаның батыр туған ұлына... (Бес ғасыр.).

ӨЗДЕРІН-ӨЗДЕРІ ү с т. *Бірін-бірі, өз-өзін, өзара*. Жолдасыңа ескерткің – дәмесі бар ма? Көңілім алай-дүлей. Құлап бара жатырмын, қалқып барады. Орынбасар мен Бота вальстің қанатында қалқып барады, *өздерін-өздері* ұмытқан (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). Бұл жағдай

Лениннің Қазан төңкерісі қарсаңында большевиктер атынан «ұлттардың *өздерін-өздері* билеу» күйін уағыздап келгенмен, пролетариат диктатурасы орнағаннан кейін бұрынғы айтқаннан бас тартып, енді оны «еңбекшілердің өзін-өзі билеуі» ұранымен алмастырғандығының немесе ұлттық-мемлекеттік құрылыста таптық принципті бірінші кезекке қойғандығының көрінісі болды («Жалын»). Қабілетсіздер, бұзықтар, ұры-қарылар т.б. түрлері *өздерін-өздері* көрсетіп, құритыны құрып жатады (Жалын»). Енді олар әлдебір құпия заңдылықпен Алманың санасында тұрып *өздерін-өздері* өлтіргілері келеді. Бірақ олардың өздері жоқ (Т.Әбдіков, Ақиқат).

ӨЗДЕРІНЕ-ӨЗДЕРІ ү с т. *Өзіне*. Бақшада жас ұрпақты еңбекке баулу ісі де көз тоярылық. Бұл салада балаларды *өздеріне-өздері* қызмет етуге дағдыландырып («Қазақст. мұғ.».).

ӨЗДЕРІНШЕ ү с т. *Өз бетімен, өзіңше*. Бірақ Әжікенің жауабынан олпар ештеңені ұға алмады. Алайда ұға алмадық деп мойындамады, көріп келдік жасап, *өздерінше* жорамалдады (Б.Нұржекеев, Құтумен өт.). Онан соң үш жүз жоңғарға кезек бермекпіз. Өздерінің өліктерін *өздерінше* жерлесін. Келісіміміз солай. Түркістанды соғыспай-ақ беретін болды, – деді әлгі сарбаз сөзінің соңында (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Қазақ шикаңды жеңіл ауру деп біледі. Сондықтан оны *өздерінше* емдейді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ӨЗДІГІМЕН ү с т. с ө й л. **Өздігінен**. Әлгінде Арыстан *өздігімен* төрт алды дегенде іштей сенбей, күдік келтіріп отырғанына тіпті ұялыс тапқан еді Бектұрсын (М.Дүйсенов, Мейман.). – Алтын Орда татарларының кейбір мырзалары сияқты, біздің буряттардан да чинге қызығып, алғаш *өздігімен* шоқынған нояндар болды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ӨЗДІГІНЕН ү с т. *Өз бетімен, өзіңше; ешкімнің көмегіңсіз-ақ*. Әлі күнге *өздігінен* отыра алмайтын болғасын айналасын көрпемен қоршап, мүйеттеп қойған кішкентай Әшім әжесін көре сала талпынып, қолын созып жылай бастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Не жаманшылық болса да бір әдет етсе, қазақ ол әдетінен еріксіз қорыққанда, я өлгенде тоқтайды, болмаса ақылына жеңгізіп, мұным теріс екен деп біліп, ойланып *өздігінен* тоқтаған адамды көрмесің (Абай, Тол. жин.). – Мен жатқан жайды Нұртас ағай *өздігінен* тауып келе алмай жүр-ау – деуші ем (Д.Әбілев, Арман.). Құдды баяғы бабаларымыз көз сүрінтпес тегіс дөңнің бетінен *өздігінен* көзге шалына

қоймас елеусіз белгі-жұрнақтардың бәрін де, ең болмаса, есіміне назар аударып тұрсын деп әдейі дабырайтып атаған тәрізді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Өздігінен ағу. *Заттың құбырлар ішінде, науаларда және басқа да жабдықтарда өз салмағымен белгілі бір бағытта қозғалысқа келуі* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Өздігінен жану. *к е н. Жанатын материалдық (көмір, сульфидті рудалар және т.б.) заттың өзінде үздіксіз өрістейтін тотығу реакциясы нәтижесінде тұтануы. Өздігінен жануда барлық уақытта төменгі температурада тотығу мен өздігінен қызудың азды-көпті ұзақ процесі жүреді. Өздігінен жану күрделі химиялық процесс болып табылады және көптеген жергілікті геологиялық және кентехникалық факторларға байланысты болады* (Қаз. тілі термин. Кен.). Бұл факторлар *өздігінен жануға* қарсы күрес әдістерін жүйелейді және жасауды қиындатады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Өздігінен жемістену. *б и о л. Жемістің ұрықтанбай түзілуі. Өздігінен жемістенудің* екі түрлі жолы бар. Вегетивті жолында гүл тозаңданбай-ақ жеміс түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология.).

Өздігінен көбею. *б и о л. Организмнің өзі тектес құрылымдарды түзу қабілеттілігі. Өздігінен көбею* – организм тіршілігінің негізгі сипаттамаларының бірі. *Өздігінен көбею* – организмдер мен олардың жеке органдарына, ұлпаларына және клеткаларына тән (Қаз. тілі термин. Биология.).

Өздігінен қызу. *к е н. Көмірдің (сульфидті рудалардың) тотығу нәтижесінде температурасының табиғи көтерілу процесі. Өздігінен қызудың* жылдамдығы көмірдің химиялық белсенділігімен, ауаның ену жағдайымен және жылудың айналадағы ортаға берілу мүмкіндігімен анықталады (Қаз. тілі термин. Кен.). Егер температурада шекті мәніне жетсе, онда *өздігінен қызу* өздігінен жануға айналады. Бұл процесске қажетті уақыт өздігінен қызудың инкубациялық кезеңі деп аталады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Өздігінен оталу. *к е н. Химиялық реакциялардың өздігінен жеделдеуі. Өздігінен оталу* жүйеде реакцияның активті жинақтауынан (тізбекті өздігінен оталу) не жоғары температураның әсерінен (жылулық өздігінен оталу) болуы мүмкін. *Өздігінен оталу* теориясының сан-мөлшерлік қорытындыларының тотықтандыру, соның ішінде жану процесстерімен байланысты өндірістердегі есеп-

теулерде маңызды практикалық мәні бар (Қаз. тілі термин. Кен.).

Өздігінен суармалау. *с у ш а р. Су көзі деңгейі суармалы жер танабы деңгейінен едәуір жоғарыда орналасуына байланысты ағындының жер желілер арқылы суарылатын танаптарға өздігінен ағып келуі* (Қаз. тілі термин. Су.).

Өздігінен таралушылар. *б и о л. Өсімдіктердің тұқымдары мен спораларының желдің, жануарлардың, құстардың, судың әсерінсіз өздігінен шашылуы* (Қаз. тілі термин. Биология.).

ӨЗДІГІНШЕ *ү с т. Ешкімнің көмегінсіз, өз бетімен. – Үрмәш, менің сенен өтінерім: оқи бер, өздігіңше* (Ә.Әлішев, Батыр.). «Біздің өлкенің тоғызыншы және оныншы бесжылдықтарда дамуы деген мәселе бойынша бірнеше оқушыға *өздігіңше* хабар дайындауға болады» («Қазақст. мект.»).

ӨЗДІК *ү с т. Өзбетіндік, ешкімнің көмегінсіздік. Құлды қолға қараған сары ауыз балапаннан бетер. Өздігінен қайрат көрсетіп, тұяғымен қар теуіп, қарекет жасауды бірі білмейді* (Р.Ниязбеков, Қаңтар).

Өздік есімдік. *л и н г в. Тек тәуелдік жалғауының бірінде тұрып қана көптеліп, жіктеліп қолданылатын өз сөзінен жасалатын есімдік. Қазақ тілінде өздік есімдікке* жататын жалғыз ғана сөз бар: ол – «өз» сөзі. Бұл есімдік көбінесе тәуелдеулі түрде де қолданылады (Қазіргі қаз. тілі).

Өздік етіс. *л и н г в. Ис-әрекеттің сөйлеушінің өзі арқылы орындалғанын көрсететін етіс. Өзіне тән істі, қимылды субъектінің басқа біреу арқылы істемей, тіке өзі істейтіндігін, я өзі істегендігін білдіретін етістіктің алғашқы түрі өздік етіс* деп аталады (Қазіргі қаз. тілі).

Өздік жұмыс. *п е д. Оқушылардың белгілі бір тақырып бойынша өзі ізденіп, орындайтын жеке тапсырмасы. Қосымша сабақта жеке тапсырма беріп, жұмысты орындау мүмкіндігі жасалған соң, әр оқушының үйрену дәрежесіне қарай өздік жұмыс жүргізу қолға алынады* («Қазақст. мект.»). Ана тілі сабағындағы *өздік жұмыстың* да бір түріне тоқталайық («Қазақст. мұғ.»).

Өздік индукция. *ф и з. Өткізгіш контурдағы ток күші өзгергенде сол контурда индукциялық ЭҚК-нің пайда болу құбылысы. Өздік индукция* электр-магниттік индукцияның дербес түрі (ҚҰЭ). *Өздік индукция* құбылысы электр-техника мен радиотехникада маңызды рөл атқарады (ҚҰЭ).

ӨЗДІ-ӨЗІ *ү с т. 1. Бір-бірімен, өзара. – Мықты болса Игілік пен Жұман өзді-өзі қырылыса*

берсін (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Ағайынды үшеу тек *ө з д і-ө з і* жұлқысып, бөрі ашуын тырнадан аладының керімен көп уақытқа дейін жақ-жақ боп жүрді (С. Жүнісов, Ақан сері). Қонақтар *ө з д і-ө з і* дуылдасып, өткен-кеткеннен жөн сұрасып жатыр (Қаз. ертег.). Орыстан бұрын қазақ *ө з д і-ө з і* қырылып қалмаса не қылсын (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Оңаша, бір өзі.** Ол өзінің батыл ержүректігімен аштық-жалаңаштыққа бой бермей, жетім-жесірге немқұрайды қараушыларға көнбей, басынушыны да жеңетін еді. Енді сол қамқоршысынан айырылып, *ө з д і-ө з і* қалған екеуі қаймыға станцияға келіп еді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

ӨЗЕГПРЕК с ы н. *Өзектеу, кішкене ғана өзек (жер).* Айы жоқ, жиі жұлдыз, қара түнек. Жырақта, бір тасада *ө з е г і р е к*. Жалғыз үй, жарым-жанды кемпір мен шал, Лықылдап бір топ бала жатыр түнеп (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

ӨЗЕК' з а т. **1. Жауын, қар суынан пайда болған, созылған ойыстығы 3–15 м-ге жететін ені тар, кішірек сай.** Географиялық орналасу жағдайына қарай *ө з е к* эрозиялық жуып-шаю әрекетінен сайға, жыраға т.б. айналып кетуі ықтимал (ҚҰЭ). Бактығұл ауылдың жанындағы кезеңді асып, жортып отырып жартасты *ө з е к* к е түсіп, содан тас-тастың арасына батып, тауға кіріп адастырып кетті (М.Әуезов, Қараш.). Барады аулым көшіп *ө з е к п е н е н*, Өзінді жөн білер деп кезеп келем, Төпемей басқа-көзге салған жерден, Айтсаңшы сөзді тосып кезекпенен (Қара өлең). Осы Қоңқайдың қос қапталығындағы ойдым-ойдым *ө з е к т е р* болмаса Топқайың жерсіз қалғандай екен («Жұлдыз»). Ымырт жабыла штабан шыққан Бейсен Оңтаев бір *ө з е к т е н* өте бергенде алдынан жау снаряды жарылып, сол қолынан жараланып қалды (Ж.Төрөқұлов, От кешу). **2. с у ш а р. Қолаттан қазған ордың тереңдігі, беткей-биіктігі және құламасымен ерекшеленетін бедердің теріс нысаны.**

ӨЗЕК' з а т. **1. б о т.** <лат. medulla> *Өсімдік сабағы мен тамырының ортасындағы жұмсақтау бөлік, жіңішке қуыс.* Алмалардың қабығын аршиды, *ө з е г і н е н* айырады, лимон шырынын себеді, ішіне бадам мен құрғақ жеміс қосындысын салады. Маймен сылаған формаға аударды («Парасат»). Ағаштарға да мәңгі жасау жоқ. *Ө з е г і н* құрт жеп, тамырына зақым тиіп, бір күні жерді копара құлайды (Б.Момышұлы, Офицер.). Ағаштың ішінде борпылдақ клеткалардан тұратын, керегесі жұқа *ө з е г і* болады (Ж.Әбиев, Биология.). Олар әсіресе өсіп келе жатқан өсімдік көгіне қауіпті зиян келтіреді,

жапырақтарын кеміріп теседі, *ө з е г і н* жейді (Агроном. анықтама.). Қызғылт шірік ауруы зақымдаған собықтар шіриді. Дәнінде, собықтың *ө з е к т е р і н д е*, қабығында және аталық талшығында саңырауқұлақтың қызарған ұлпалары пайда болады (Ж.Жиенбаев, Жүгері.). **2. Қамшы өрімінің арасына салынатын ұзынша қатты зат (қорғасын, қайыс т.б.).** Науан қарсы шапты. Бұның қолындағы қаруы бұзау тіс қамшы. Осындай төбелеске лайықтап *ө з е г і н е* қорғасын құйып өргізген (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). – Анау жатқан қайыстың жұрқасын әперші, қамшының *ө з е г і н е* салып жіберейін (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Ал ішіне *ө з е к* салып, алақанын тоқыма өрімімен жалпақтап келтірген дойыр, дырау, бұзау тіс, дембел қамшылар ұрған жерін кесіп түседі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Алты серкеш терісін, таспа қылып тілдірген. Асау өгіз терісін *Ө з е к* етіп ілдірген, Өзегін үш ай кердірген (Манас). **3. а у ы с. Бір нәрсенің негізі, арқауы; желісі.** Сөз жоқ, бұлардың негізгі *ө з е г і* – Алаш қозғалысы екендігі даусыз (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Атақты комбайншының егін даласындағы ерлік істері, қажырлы қайраты – өлеңдерге *ө з е к*, дастандарға желі (С.Мәуленов, Жер нәрі). Жырымның *ө з е г і* де, арқауы да Жырланбай жүрген жас пен қарт ауылда. Дем беріп, тіл тиегін кетті ағытып, Бір тойдың басталуы, тарқауы да (А.Байтуғанов, Кең жайлау). Әңгіме *ө з е г і* үзілмеді, онан әрі жалғаса берді (Ө.Қалмырзаев, Ар). **4. б и о л.** <Scapus> *Құс қауырсынының негізгі бөлігі. Ө з е к т і*ң желпуіш не пәр бекитін жоғарғы үлкен бөлімі сабақ (rachus), ал желпуіші жоқ төменгі бөлімі – қалам (calamus) деп аталады (Қаз. тілі термин. Биология).

Өзек болды [болу]. Негіз етті, арқау болды. Осы отырыста негізгі әңгімеге *ө з е к б о л* ғ а н ел тарихы туралы өзінің тым аз білетіндігін бірінші рет біржола мойындады (Б.Мұқаев, Өмір арнасы). Кейін жасалған «Қыз Жібек» операсына *ө з е к б о л* ғ а н «Гәкку» әні Ыбырайдың шығармасы екені халыққа мәлім (С.Мұқанов, Осу жол.). Біздіңше, Ескендір Зұлқарнайынның көп дастандарға *ө з е к б о л у ы н ы*ң бір сыры осында (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Сатирик Әзиз Несин творчествосы әлі де талай-талай зерттеу еңбектерге *ө з е к б о л а* бергей (Ғ.Қабышев, Күлеміз бе.).

Өзек етті [ету]. Негіз болды, арқау етті. Сәкен халықтар достығын өзінің отты жырларына *ө з е к е т т і* (Т.Жангелдин, Сәкен Сейфуллин). Дала перзенті Жанатай табиғаттың дүлей күштерімен алысқан малшылар қауымын

да өз шығармаларына *өзек ет т і* (Е.Салихов, Алақан). Нақтылы өмір шындығын *ө з е к е т у* – мағыналылық – өлең бойына біткен асыл бір қасиеттер емес пе? («Лен. жас»). Автор суреттемесіне Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, «Комсомол» колхозының табыстарын, малшылардың жемісті еңбегін *ө з е к е т к е н* (І.Ескожин, Сәбит Мұқанов.).

ӨЗЕК³ з а т. **1.** *Жұтқыңшақтан асқазанға дейінгі ас өтетін жол, өңеш.* Зылықа екеуіне де қарамаған бойында, ойға түсіп, ыстық шайды *ө з е г і н* күйдіре ұрттап отыр (К.Оразалин, Ақ жазық). Манадан бері ішкен арағы *ө з е г і н* өртеп бара жатқандай «уһлейді» (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). **2.** а у ы с. *Ең қымбат, аяулы нәрсе.* Өз елім менің, өз елім, Қан тамыр, жүрек, *ө з е г і м*. Қарсы алар досын аялап, Жаныммен оны сеземін (Қ.Ұябаев, Тағдыр.).

Аш өзек. *Тамақ ішпеген, нәр татпаған қары.* Екі күнге жақын нәр татпаған *а ш ө з е к* астың ісі шыға бастаған кезде тіпті ашығыш, жүрек төмен тартқан сияқтанды (С.Мұқанов, Менің мектеп.). Ар жағына ел қонғандары *а ш ө з е к к е* жеген нәрі буынына түсіп, жата бастады (Т.Ахтанов, Дала.).

Аш өзегіне түсті. *Әбден ашығып барып тамақ ішкендіктен, әлсіреп қалды.* Иман оған бір саптыаяқ көже құйып берді. – Байқа, *а ш ө з е г ің е т ү с і п* кетпесін (Ә.Әбішев, Найзағай). *А ш ө з е к к е т ү с к е н* соң ба, арақтың әсері күшті болды. Түнеріп отырған Мырзанның бойы жылынып, қабағы жазылып кетті (Б.Мұқаев, Өмір арнасы). – Бекер бердің күшті тамақты, *А ш ө з е г ің е т ү с і п* кетті-ау! – деп апам келді (М.Тиесов, Дала.). Смайыл бір тарелка кеспе көжені зорға тауысты. Ат соғып та тастаған түрі бар. Әлде ыстық тамақ *а ш ө з е г ің е т ү с і п* кетті ме? (Т.Дәуренбеков, Біз әлі.).

Көк өзек. *Қыстан әрең шыққан ағзаның көктем кезінде әлсіреп, денеден қиш-қайрат, әлқуат кеткен кезі.* Осылар келеді, осылар жейді деп көктемнің *к ө к ө з е г і н д е* бүгілген белді бір жазбай, ертеден қара кешке дейін төккен терімнің бекер болғаны ма? (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Бір қыста он шақты мал шығын шықса, ештеңе етпес. Ауыр сын алда, көктемнің *к ө к ө з е г і н д е* жатыр-ау (Ш.Айтматов, Қош бол.). Көктемнің *к ө к ө з е г і м е н* жалғасып, қой қоздау, көктемгі қыркым, содан жас төл бауырын көтеріп кеткенше қат-қат қарекет, науқан, түн ұйқыны төрт бөлгені өз алдына (Жас қайрат).

Қара өзек. *Көктем кезіндегі жуанның созылып, жіңішкенің үзілетін шағы; әбден арық-*

таған кез. Қыс өтті. *Қ а р а ө з е к* шақ келді. Жуанның созылып, жіңішкенің үзілер кезінде бұрынғыдан да жүдей түсті (К.Ахметбеков, Сый орамал). – Тентек бала-ау, қарның аш болмасын. *Қ а р а ө з е к* шақ қой, ақ қасқа сиырды ұстатып сауғыз да, сүтін пісіріп іш (М.Қаназов, Сонар). Сол жылы қас қылғандай қыс өте ауыр болды. Көктем кеш шықты. Жүрек жалғардың бәрін тауысқан Айғанша *қ а р а ө з е к* шаққа ілініп-салынып өзер жетіп еді. Бар үміті желіндеп жүрген жалғыз сиыр еді (С.Досанов, Екінші өмір). Қыста шөбі таусылған ауылдастарына да көмегін тигізді. Жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер шағында – көктемгі *қ а р а ө з е к* кезде де малға шөп қажет (Ә.Әлішев, Бөйтерек.).

Өзегін берді. *Жанын салды, аянбады.* Дәркембай көп іркілген жоқ. Ол Базаралыға тоқтау салған жоқ. Қайта, қайрау айтқан сияқты. Бірақ әуелден басып айтқаны: тек шиырыңды, сырыңды соларға қоспа! Олар *ө з е г і н б е р г е н* болсын-ақ! Бірақ қылмойынға тақағанда сені тастап, сығылып, ойнақтап, шығады [...]. (М.Әуезов, Шығ.).

Өзегіне от [өрт] салды. *Ішкі сезімін қозғады, жүрегін тербеді.* Бірақ сол баяу үндегі тән шымырлатар мұң сазы тыңдаушысының *ө з е г ің е о т с а л ы п*, алқымынан сыққандай ащы әсерін қалдырған-ды (А.Нұрманов, Құлан.). Сенің өзеуреген ғашық жарың, *ө з е г і м е ө р т с а л ы п* кеткен жоқ па? (Ш.Хұсайынов, Таныс.).

Өзегіне өрт [шоқ] түсті. а) *Қызғаныш оты лаулады, іші күйді.* Мұны естіп, Назыкештің *ө з е г ің е ө р т т ү с т і* («Қаз. әдеб.»). Ләйлі ордаға әкелінген күннен-ақ Мәстураның *ө з е г ің е ш о қ т ү с к е н* («Жұлдыз»). ә) *Қайғырды, қапаланды, күйінді.* – Е, е, баласы өлген қандай екен? – Аузыма шоқ түсті, *ө з е г і м е ө р т т ү с т і*, күйігі ауыр дерт түсті (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). ...*Ө з е г і м е ө р т т ү с т і*. Тас керең қасқой тағдыр сағымды сындырды (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Өзегін жандырды [күйдірді]. *Өзегі өртенді.* Қайғырсам қайғырам бар жүрегіммен, *Ж а н д ы р ы п ө з е г і м д і* күйемін мен. Қуансам қуанамын жас баладай, Жан дүнием рахаттанып күлемін мен (Е.Әукебаев, Таң шапағы). *Ө з е к т е р д і ж а н д ы р а*, Тұрды орнынан бір жас қыз. Жасын сұрап алды да, Деді Алматқа құрдаспыз (А.Шамкенов, Түнгі жарық). Адам ба, періште ме көзім көрген, Пірі ме махаббаттың маған келген. Жарқ етіп нажағайдай көз жанары, *Қ ү й д і р д і ө з е г і м д і* кірген жерден (Ө.Тәжібаев, Перне).

Өзегін жарып шыққан. *Өзінен туған, перзент. – Өзегімді жарып шыққан жалғызымды өмірі ұмыта алармын ба! (С.Омаров, Өмір.).* Береді әркім жұртқа қолда барын. Өзімнің *өзегімді жарып шыққан*, Қызымнан кем көрмеймін сені, жаным (М.Әшірбеков, Белестер). Өзі күбірлеп келеді. «Күнім-ау, сол өзі, жүдепті. Апасының басына апарайын. Ыстық *өзегін жарып шыққан* қоңыр қозысы ғой (Е.Әзімбаев, Ақ босаға).

Өзегін тілді. а) *Иіс қолқаны ашытты.* Бір жағы қопарылып жатқан үңгірге қараса болғаны, балқыған қорғасын *өзегін тілін* өткендей болады (Қ.Исабаев, Шығ.). ә) *Ішін өртеді, күйіндірді.* Өктем үн, ащы қарғыс дүр сілкіндіріп, мұңдас екі жанның да *өзегін тілін* өткендей болды (М.Сүндетов, Ескексіз.). Нәзікпісің күні жеткен гүлден де, Өте шығар мына талай жыл демде. Өзгелердің от *өзегін тілгейсің*, Өзіңе-өзің ғашық болып жүргенде (С.Тұрғынбеков, Қобыз). Жанымыз жанып, жалындап, *Өзекті* бір күш қақ *тілген*. Қолыма ыстық қолыңды ап, Өртеніп бара жатым мен (Ә.Абайділданов, Алыс.).

Өзегі өртенді [өзегін өртеді]. а) *Іші күйді, қызғанды.* Жоқ, «сәл ашулы» болса бір сәрі ғой, қыздың осыншама сәндетіп келгенінен оның *өзегі өртеніп*, іші күйіп бара жатқан (І.Есенберлин, Көлеңке.). Біз үйге келгенде де көпке дейін тілге келе алмадық. Жаңағы бір қу ауыздың сөзіне *өзегім өртенді*. Не істерімді білмедім. Жатақханаға қайтайын десем, Бейшенді мына күйде жалғыз тастауға қимадым (И.Жақанов, Махаббат вальсы). Асылбек алдын кесіп өтті. Бұған көз салған да жоқ. Ержігіттің *өзегі өртеніп* сала берді (Б.Алдамжаров, Қара нөсер). Қызғаныш оты қаншама *өзегін өртен*, ішін удай ашытып, жүйкесіне тигенмен, Игнаттың әйелі Лизаға тілін тигізген емес (Б.Тілегенов, Аққайнар). ә) *Күйінді, өкінді, қасірет шекті, қайғырды, қапаланды.* *Өзегі өртеніп*, өзінің де тамағына тас тұрған секілді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Анамды көп ойлай бермейін десем де мейірімді жарқын бейне жадымнан шықпайды. Түні бойы түсімде көріп, созған қолым бірде жетсе, бірде жетпей *өзегім өртенеді* (Ф.Сапаев, Гүлдана). Мойыған жанын қуантып, Сергиін десе бір мезгіл. *Өзегін өртен*, улантып, Кескестейтін мұңлы жыр (М.Әлімбаев, Таңд. өлең). Мінгеннен жаман ерге жайдақ жақсы, Алғанша жаман қатын бойдақ жақсы. Өкініш *өзекті* оттай *өртемеске*, Әр істі бастар алдын ойлап жақсы (Қара өлең).

Өзегі талды. *Қарны ашты, ашықты.* Құлын кезінде *өзегі талын*, көзі қарауытып кеткенде енесінің баурына бас сұғатын еді, сонда басыңды айналдыратын осындай хош иіс аңқушы еді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). – Мына теміржол – халықтың қан тамыры ғой, соның басы-қасында болсаң, *өзегің тала* қоймас (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Қыстау маңы – қорығың. Оны ерте тоздырма. Қызғыштай қорғап, қиын-қыстау күндерге сақтай біл. Өрісі жаңа малдың *өзегі талмайды*. Сондықтан өрісінді жиі ауыстыр (Б.Әдетов, Парасат).

Өзегі үзілді. а) *Қарны ашты, тамақ ішкісі келді, үздікті.* Тамақты ойлаған сайын аштығы асқына бастады. Көзінің қарайып, *өзегінің үзілер* тұсы осы сияқты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Аш *өзегі үзіліп* бара жатса да сұғынып жалақтау, өзіндей бала, не ересек біреудің қолындағы тамақты көріп, сілекейі шұбыру немесе оның үстіндегі киімге қарап қорлану дегендер Сейітке жат еді (Р.Райымқұлов, Бала жігіт). Құрт бердім, жүрек жалға деп, *Үзіліп өзек* талма деп. Отырғызып үн-түнсіз, Тұла бойым түршігіп (Ө.Тұрманжанов, Сұңқар.). ә) *Егілді, елжіреді, езілді, жаны ашыды.* «Айналайын, бәрекелде, сен мықтадың, сен ұнадың», – деп *өзектері үзіліп*, ет бауыры елжірей қалады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Жанындай көретін әкенің өлімі қаншама ауыр тиіп, *өзегі үзіліп* тұрса да, көзіне жас алмады (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Рас-ау, бәсе, аузымыз айтқанмен, *Өзегіміз үзіліп*, Қос көзіміз төрт болып, Ет жүрегіміз егіліп-ақ барады (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар-ай).

Өзек жалғады. *Аздап тамақ ішті; жүрек жалғады.* Алтын – қазына, алтын – өдемі, алтын – байлық болғанмен, ас емес, қысылшанда, қиналған кезде әл беретін, *өзек жалғайтын* нан емес («Қаз. әдеб.»). Жігіт сағатына қарады. Үшке кетіпті. *Өзек жалған*, түстік жасайтын кез («Лен. жас»). Қыранда да қыран бар самғайтұғын, Самғайтұғын биікке, талмайтұғын. Оларда да бар шығар әлжуаздар, Тышқан аулап *өзегін жалғайтұғын* (Т.Қажыбаев, Жол басы). – Нан дейсің бе? Нан... Ерғали дорбасын ақтарды. Бес-алты түйір құрт бар екен. Осымен *өзегіңді жалға* (Т.Тобағабылов, Жүрегім соғып.).

Өзегін жарып шыққан. *Бел баласы, өзінің туған баласы туралы.* Ақылбек әйелін ернінің емеуірінен таниды. Демек, Раушан *өзегін жарып шыққан*, өз балаларын ауырлай бастапты. «Ауылға жөнелтіп жібер» – дегенді меңзеп отыр (Н.Келімбетов, Үміт.).

Өзекке тепгі. *Мейірімсіздік көрсетті, жаман-шылық істеді.* – Жат жарылқамас, өзің *ө з е к к е т е п с е* де, өлтірмес. Жарас аман болсын (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Өзіндікі *ө з е к к е т е п с і н* бе, тәйірі, мені Өгізбаевич қызметтен шығарғанымен, сонда да құр алақан жіберген жоқ (М.Рашев, Бетің қисық.). Баланың қайырымсызы өз анасын *ө з е к к е т е б е д і* де, өзін ғана біледі деуші еді. Мен жалғыз тал болдым да, жан анамды жау жарағына ұстадым-ау (Қ.Құрманғалиева, Атырау аруы).

Өзім дегенді өзекке теппейді. *Өзіне қараған жанға опасыздық жасамайды деген мағынада.* «*Өзім*» дегенді *ө з е к к е т е п п е й т і н* қазақ көрінгенді қолтығына ала бергенше, бауырға басып, атын бергені баянды іс болмай ма? («Жас Алаш»).

Ішкі өзегі бордай үгіліп, қанттай еріді. *Жан дүниесі елжіреді.* «Атың кім?» деп сұрадым. «Амандық Болатбаев» дегенде, менің *і ш к і ө з е г і м б о р д а й ү г і л і п, қ а н т т а й е р і п* жүре берді, – деді Болатбек (Ж.Жұмақанов, Жинақ.).

ӨЗЕК⁴ з а т. *Ұңғы, ствол.* Зеңбіректің *ө з е г і н е* жарғыш оқты сап жібердім (С.Керімбеков, Еңбек – ата.).

ӨЗЕК-АРҚАУ з а т. *Негіз, жүйе, желі.* Көркем әдебиет тәрбие мен білімнің қуатты құралы болғандықтан ғана емес, оқу-тәрбиенің *ө з е к а р қ а у ы* болғандықтан, ол пәнді оқыту мәселесіндегі олқылықтарды дер кезінде түзеуге педагогтар қауымы барынша атсалысуы керек («Қазақст. мұғ.»).

ӨЗЕКЖАРДЫ с ы н. **1.** *Таңдаулы, озық.* Қазақ өнерінің кара шаңырағы қашан да шалқарланып, ұлттық өнеріміздің *ө з е к ж а р д ы* туындыларын көпшілікке таныстырып келеді («Лен. жас»). Автордың негізгі *ө з е к ж а р д ы* кейіпкерлері қарапайым адамдар – диқан, мұғалім, механизатор, игі болашаққа ұмтылған арманшыл, сергек бала («Қаз. әдеб.»). **2.** *Ерекше, айтарлықтай.* Онжылдықты ойдағыдай аяқтаған Аманбайға әке мен шеше аралығындағы *ө з е к ж а р д ы* бұл жағдай беймәлім еді. Шәкіман шешей ойын жасырмады (Теңіз тарландары). **3.** *Өмірлік, өз ішінен шыққан.* Театрды тек қана көңіл көтеретін көп ермектің бірі көретіндерге жаныммен қарсымын. Мен үшін театр – өмірдің өзі, – дейді ол өнердегі *ө з е к ж а р д ы* өз мақсаты жөнінде («Лен. жас»).

ӨЗЕК-ӨРНЕК з а т. *Өрнекті арқау, желі, үлгі.* Ғабит бізге сол азғана айтулы шығармаларының өзімен дүнежүзілік һәм орыстың классикалық драматургиясының ішкі-тысқы *ө з е к*

ө р н е г і н, үлгі-пішімін әкелді. Қиын жанрдың тылсым сырын танытты («Қаз. әдеб.»). Бір жетіден кейін Арман қашауды қалай ұстап, балғаны қалай ұрудың амалдарын біліп қалды. Ал екі жетіден кейін қай тастың қандай *ө з е к ө р н е г і* бар, оларды адамның, аңның бейнесін беруде қалай пайдалану керек деген тәрізді мүсін жасаудың әліпбиімен танысты (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ӨЗЕКСІЗ с ы н. *Негізсіз, мәңсіз.* Жә, жә, жә! Осымен қиялымызды кідірте тұралық. Қожекен мен Алдекенді арамызға әкеліп әуре етпейік, өзіміз айтып жүрген *ө з е к с і з* сөзімізді олардың аузына салмайық, өнімсіз тірлік әрекеттерімізді ол ақсақалдарға таңбайық («Қаз. әдеб.»).

ӨЗЕКТЕ= е т. **1.** *Өзек салу, өзек жүргізу.* Терезенің нақ түбіне келіп орнығып, кешкі қарбаласта ақ қайыстан *ө з е к т е п* ат қамшы өріп отыр (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). **2.** а у ы с. *Көмкеру, әсемдеу.* Сарыарқаның сол қанатын кестелеп, Алтын дәнмен *ө з е к т е й д і* екшелеп. Уақыт орман жапырағын сипайды, Есіл желі ерте де кеп, кеш те кеп (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы).

Өзектеп соққан сом темір. *Мықты, мызғымас, берік ұғымында айтылады.* *Ө з е к т е п с о қ қ а н с о м т е м і р*, Есігіме шынжыр болған жұрт (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

ӨЗЕКТЕЛ= е т. **1.** *Өзек салыну, өзек ара-ластырылу.* Әсіресе, оның жүрек жыры, жан сыры атанған «Джаконда» суретімен *ө з е к т е л і п*, қамшының сабындай өріліп жатқан тәрізді («Білім және еңбек»). **2.** а у ы с. *Маңыздану, негізделу.* Өзіңмен *ө з е к т е л г е н* бар мұрадым, Ойларымда өзіңде жарды ұратын. Мархабатқа толтырып ен жапанды, Білемін оның бөлек жандыратын (Ө.Күмісбаев, Ақ шолпан).

ӨЗЕКТЕЛУ *Өзектел етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗЕКТЕН= е т. **1.** *Өзек пайда болу, өзек жару.* Майдың бірінші жартысында *ө з е к т е н і п*, одан 30–36 күннен кейін бас жарады (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). Енді-енді бүршік атып, көк *ө з е к т е н г е н* сидам ағаш бұтағын сүп-сүйрік саусақтарының ұшымен нәзік қана, еппен, қимастықпен ие түсті (Бал дәурен). **2.** а у ы с. *Өзекті болу, маңызы арта түсу.* Міне, сөйтіп, жалпы халқымыз бен тұтас мемлекетіміз шын мәнінде тәуелсіз болуы үшін алдымен әрбір азаматтың құқығы мен оның жеке-даралылығын қорғай алатын қоғамды қалыптастыру қажеттілігі *ө з е к т е н е* бастайды («Жас Алаш»).

ӨЗЕКТЕНУ *Өзектен етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗЕКТЕС = с ы н. *Бір-бірімен тығыз байланысты, сабақтас; негізі бір.* Елімізге әйгілі болған жазушыларымыз М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов творчествосының бір саласы осы театр тарихымен *ө з е к т е с* (Е.Букетов, Атанкомы.). Расында да, бұл *ө з е к т е с* үш совет фольклорының бұрын да, қазір де және келешекте де жырлана беретін әрі творчестволық нәр алатын бұлағы (Қ.Сейдаханов, Қаһарман.). «Маржан» дастаны да «Разия қызбен» *ө з е к т е с* шығарма (Х.Сүйіншалиев, Ізденіс.).

ӨЗЕКТЕС = е т. *Сабақтау, байланысу; үндесу.* Қоғам өміріндегі қан тамырдай бір-бірімен *ө з е к т е с* е байланысқан құқықтық қатынастарды реттесудің көлемі жағынан орасан зор біртұтас елде заңдылықты біркелкі сақтап, бұлжытпай орындаудың күрделілігін және адам өмірі мен құқықтарының сақталуы үшін заңдылықтың маңыздылығын, оның аса қажеттілігін ескере отырып, прокурорлық қадағалаудың басқа әртүрлі деңгейдегі санитарлық, техникалық, ветеринарлық, тағы басқа сол сияқты салалық қадағалаулардан ерекше екенін көрсету мақсатында оған «жоғарғы дәрежедегі» қадағалау жүктелген («Егемен Қазақстан»). Заң өмірге жақындастырылып, *ө з е к т е с* е өрілмекші («Түркістан»). Табиғат тану заңдылығының ғажайып, қызық жарасымын өзара іштей *ө з е к т е с к е н* осы біртұтас баянды қатынастан аңғаруға болады (З.Серікқалиев,... Ақыл.). Осыған үндесетін, *ө з е к т е с е т і н* тағы бір пікірді сыншы А.Макаров жазып кеткен екен («Білім және еңбек»).

ӨЗЕКТЕСТІК з а т. *Сабақтастық, байланыстылық.* Сөйте тұра бұлардың да арасында назарға шалынбас, бөгде жан тосыннан байқай бермейтін әлдебір өзара сабақтастық, *ө з е к т е с т і к* бар екенін Айбосын енді аңғарғандай халде (К.Ахметбеков, Ақ дала). Тоқаш бастаған қимылдың орыс большевиктері бастаған революциялық қозғалыспен *ө з е к т е с т і г і н*, достық бірлігін көрсетуді мақсат етеді (С.Байжанов, Замандас).

ӨЗЕКТЕСТІР = е т. *Байланыстыру, сабақтастыру.* Өз пікірін жазушы ойларымен *ө з е к т е с т і р е* отырып, сыншы Т.Ахтанов пен Ә.Әлімжановтың жып-жылы творчестволық портретін жасап шыққан (З.Серікқалиев,... Ақыл). Композитор уақыт рухымен үндестіріп, өмірмен *ө з е к т е с т і р і п*, тыңдаушы көңіліне ұялатпак («Қаз. әдеб.»). Тың ғалымдарына да, диқандарына да ғылым болжамдары мен өмір тәжірибесін *ө з е к т е с т і р і п*, ортақ шешім – ортақ жол табатын жауапкершілік жүктелді («Қаз. әдеб.»).

ӨЗЕКТЕСТІРУ *Өзектестір етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗЕКТЕСТІРІЛ = е т. *Байланыстырылу, ұштастыру.* Ең бастысы – тілдің болашағы ұлттың болашағымен, тілдің дамуы ұлттың дамуымен *ө з е к т е с т і р і л е* қаралыпты (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ӨЗЕКТЕСТІРІЛІУ *Өзектестіріл етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗЕКТЕСУ *Өзектес етістігінің қимыл атауы.* Бұған негіз болып отырған бір жәйт – біздің социалистік қоғам табиғатына тән ұлттар достығы, ұлттар мәдениетінің өзара *ө з е к т е с у і*, бірін-бірі байытуы («Қаз. әдеб.»).

ӨЗЕКТЕУ¹ *Өзекте етістігінің қимыл атауы.* Олардың да үлкен-кішісі, үлгілі-үлгісізі, жасықарты бар. Өмір шындығының өзі осылай. Оған қоса замандас бейнесі жазушы шығармасының бүгінгі күн тақырыбына *ө з е к т е у і* мен ғана өлшенбейді, тақырып даңқымен татымсыз дүние өтпейді (Б.Сарбалаев, Қызыл алма).

ӨЗЕКТЕУ² с ы н. *Өзексымақ, ойлау (жер).* Халықты ауылдың шетіне иіріп, ауылнайды *ө з е к т е у* жерге жатқызды да, Қылышбай жұртқа қарады (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Ертеңіне өгізді Үсейін де, мен де іздедім. Ай далада бір *ө з е к т е у* жерде қирап жатқан арбасын тауып алдық (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӨЗЕКТІ¹ с ы н. *Өзегі бар, сай-салалы (жер).* Кермиық кер бетегесі туырылып, қара топырағынан май сорғалаған өзенді, *ө з е к т і* өлкемен біздің ел жылап қоштасқан (С.Омаров, Дала.). Биылғы молшылық жылында сондай алаңдар, *ө з е к т і*, шілікті жерлер шабылмай қалып барады («Қаз. әдеб.»).

ӨЗЕКТІ² с ы н. **1.** *Сабағының ортасы қуыс, өзегі бар (өсімдік).* Шөптесін өсімдіктер өзек құрылысына қарай қуыс *ө з е к т і*, жұмсақ *ө з е к т і* және шымыр (бітеу) *ө з е к т і* болып үшке бөлінеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). **2.** а у ы с. *Ең басты, негізгі, маңызды, келелі (мәселе).* Елдің алдында тұрған аса *ө з е к т і* міндеттерді анықтаудағы қытай стратегтерінің жеделдігі қайран қалдырады («Жұлдыз»). Зейнетақы және басқа да жұрттың арқасына аядай батып жүрген *ө з е к т і* жайлар толығымен шешілді («Жас Алаш»). Мақаладағы *ө з е к т і* ой «Туған жердің құс екең құсы да көзге ыстық көрінеді» дегендік (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Өзекті ақпарат. и н ф. <ағыл. actual information> *Өзгерген жұмыс жағдайында өз маңызын жоғалтпайтын ақпарат, зерттеу аймағында объектінің қалып-күйінен келген сәтте дәлме-дәл бейнелейтін ақпараттар жиыны* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Өзекті жан. б е й н. *Бойында жан бар тірі адам.* «Қашқын», «жанкешті» дегенмен, ол да *ө з е к т і ж а н*, адам баласы емес пе?» (Ә.Омарбаев, Көрлен кесе). Мүмкін, *ө з е к т і ж а н н ы ң* бөріне де тән қорқыныш жайлы ойлай ма екен? (Қ.Бектұрғанов, Бабаназар.). Ең болмаса, ит жығыс түсейін деп өнер сатып, бедел сатып, абырой сатып қанша тайталасқанмен, бәрібір жеңілмей қоймайтын *ө з е к т і ж а н н ы ң* уақыт алдындағы жалғыз ұтысы ұрпақ қана (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Өзекті жанға бір өлім [өзекті жанға өлім-ақ]. *Екі өлмек жоқ, жан иесіне бір қаза бары ақиқат деген мағынада.* Ешкімнен қымсынбайтын, еш нәрседен қорықпайтын, *ө з е к т і ж а н ғ а б і р ө л і м* деп киіп-жарып жүре беретін, бар-жоққа мән бермейтін, жылы төсек, жылы-жұмсаққа құмарлығы жоқ спартандық ғұмыр кешкен кісі болатын («Жұлдыз»). – Мәселе басқада, – деп жалғады сөзін Қыбырай. – Ертелі-кеш *ө з е к т і ж а н ғ а б і р ө л і м*, оны жақсы білеміз (Ү.Шойбеков, Бейбіт күндер). Мен кеткенмен тек кетпен, Сізден артық табармын. Ашуыма көп тисең, *Ө з е к т і ж а н ғ а б і р ө л і м*, Орданды талқан ғып шабармын (Махамбет, Өлеңд.). – Елаға, *ө з е к т і ж а н ғ а б і р ө л і м*. Мына қорлықты көргенше қолында өлейік те! (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Өзекті қалып-күй. и н ф. *Пәндік саланың ұсынылатын объектілердің қалып-күйін дәл бейнелейтін мәліметтердің күйі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Өзекті мәселе. *Көкейтесті, сол кезеңдегі басты мәселе.* Сөйтіп, бір мәселені ойдағыдай шешкен мамандар енді құю барысында тас-тардың барлық жақсы қасиеттерін сақтап қана қоймай, оның беріктігін бұрынғысынан да арттыру сияқты *ө з е к т і м ә с е л е н і* шешу жолында жұмыстар жүргізе бастады (Қ.Қуатбаев, Жасанды тас.). Н.Назарбаев ең *ө з е к т і м ә с е л е* – Орталық Азияда тұрба құбырын салуға тоқталды. Онсыз Еуропа елдерін газбен қамтамасыз етудің баламасын табу қиын («Жұлдыз»). Міне, осындай дүниетанымдық көзқарас тұрғысынан Қазақстан тарихнамасының *ө з е к т і м ә с е л е л е р і н е* дер шағында көңіл аудару қажет (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

ӨЗЕКТІЛІК з а т. *Маңыздылық, келелілік, мәнділік, қажеттілік.* Өзбекстандағы бірнеше миллиондаған қандастарымыздың хал-жағдайына көңіл аудару мәселесі, олармен байланысты жан-жақты салаларда (білім беру, бұқаралық ақпарат құралдары, мәдени және экономикалық салаларда) нығайту мәселесі әлі де өзінің

ө з е к т і л і г і н, маңыздылығын сақтап отыр («Жас Алаш»). Өмірдің өзі бұл бастаманың *ө з е к т і л і г і* мен қажеттігін алға тартты, дегенмен, алғашында оны Ресей және ТМД-ның өзге де мемлекеттері іске аспайтын «утопиялық» деп қабылдағаны рас («Жұлдыз»).

ӨЗЕКШЕ з а т. *Кішігірім өзек, кішкене ғана өзек.* – Ақпан аға, аттарды мен әкелейін, – деп Сәлкен күбір ете түсті де, арбаның үстіндегі екі жүгенді алып, анадай жердегі *ө з е к ш е* ғе қарай бет алды (Н.Баяндин, Ертіс.). Бір сағатқа жуық жол жүріп, оңға бұрылған *ө з е к ш е* м е н Тоғыз жайлауының өкпе тұсынан бір-ақ шықтық (Қ.Қамбаров, Алтай.). Құдықтан су-сындап алып, болар-болмас жам жолмен екінші бір *ө з е к ш е н і* өрлеп, айдыңға құлап кеткен екен (Ә.Омарбаев, Көрлен кесе).

ӨЗЕЛЕН = е т ж е р г. **Өзеуре.** Бірер мәселе туралы бұра тартса, Сағындық өз пікірін өткізгенше *ө з е л е н і п* болушы еді, мына Қорғамбектің мәселесі қиынырақ соқты (Б.Майлин, Шығ.). Жазды күні болса да, күздегідей жылы киінген екі-үш адам әлденеге қызыл өңеш болып *ө з е л е н е д і* (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине). Бір адам асық болып *ө з е л е н е* күткен асық жары кіріп келсе, жанып тұрған шамды өшіріп тастапты (Шәкәрім, Қара сөздер). – Өзі әлі бота; сонда да шімірікпестен «наршамын» деп босуін қарашы! Тыңдауға тұрарлық басқасын айт, басқасын! – деп Қасымбек *ө з е л е н і п* қоймапты («Қаз. әдеб.»).

ӨЗЕЛЕНУ *Өзелен етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗЕН з а т. **1.** *Жер бетіндегі табиғи арнамен тұрақты немесе жыл маусымдарының көпшілік уақыттарында ағатын су ағыны.* *Ө з е н н і ң* негізгі бөліктері – бастауы (басталар жері) және атырауы (көлге, теңізге құяр жері) (ҚҰЭ). *Ө з е н* де ағар күшейіп, Бастау мен бұлақ самғаса. Сүйінбай кетер ағындап, Халқым бір мені қолдаса (Сүйінбай ақын, Ақиық). Біз төмен түсіп, Талғар *ө з е н і н і ң* жағасына келгенде танертеңгі сағат тоғыз болған еді (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Ашылы, Аяқ-бүгіл *ө з е н і м*-ай, Сөйлеуге қызыл тілді безедім-ай. Қалайық құт мекенде ойнап-күліп, Дүние қайта айналмас кезегің-ай (Қара өлең). Ақсақалдар жағы қолдарына бір-бір мойны сорайған жез құмандарын ұстап, *ө з е н* беттегі қалтарысқа қарай беттеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

2. *Қоныс, жайылым, жұрт.* Құм – қыстау, өлке – көктеу, өзен – күзеу, Жайлауым – жалпақ дала қарлы таудан (Әсет// Екі мыңжылдық.). Атыңнан айналайын Қоңырат-Қыпшақ, Қона-тын сар жайлауға *ө з е н* қыстап. Шет жайлап,

қиыр қонып жүрсең-дағы, Келесің Орта жүздің туын ұстап (Қара өлең). Әттең, жол қинайды да. Сонау төбе жайлаудан *ө з е н г е*, тіпті, мына қонысқа дейін итшілеп, әрең жетеміз (Б.Қожабеков, Көктөбе).

Асау өзен. б е й н. *Таудан құлай аққан екпінмен ақ бұрқақ болып жатқан, асты тастақ өзен.* Аз шолып шықтым міне қазақ жерін, Асқар тау, *а с а у ө з е н*, айдын көлің. Бұл тойда айта алмадым кешіре гөр, Түгендеп туған жерді, туған елім (Қара өлең).

Көк өзен. *Суы таза, асты тас өзен.* Арымас алыс жолда қазан атым, *К ө к ө з е н*, жасыл көлге қаз қонатын, Көп айдың көрмегелі жүзі болды, Жүрмісің есен-аман, азаматым? (Қара өлең).

Қара өзен. *Таудың басындағы қардың еруінен пайда болған, ағынды, долы өзен.* Сеңсең бөрік секілді сеңгір-сеңгір таулардан қап-қара төнінен шымырлап шыққан *қ а р а ө з е н н і*ң тіп-тіке терістікке бет түзеп, жолында тағы да тауға жолығып, шығысқа қарай күрт аунаған қойнауында мұның қалың қолы жатты (Ә.Кекілбаев, Шығ.). *Қ а р а ө з е н н і*ң жағасын қиқуға толтырған ұлан-асыр той бір аптаға созылды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Өзен алабы. с у ш а р. *Су ағындары жеке өзенге немесе өзен жүйелеріне келіп қосылатын жер бетінің белгілі бір аумағы.* Кейде «су жиналатын алап» деп те аталады. Әрбір *ө з е н а л а б ы* жер беті және жер асты (топырақ, таужыныстар қабаттары) арқылы су жиналатын алаптарға бөлінеді (ҚҰЭ). Ең ірі *ө з е н а л а б ы* оңтүстік Америкадағы Амазонка *ө з е н а л а б ы*, ауданы 7180 мың км² тең. Қазақстандағы Іле өзенінің *ө з е н а л а б ы* ауданы 140 мың шаршы км (Қаз. тілі термин. Су.).

Өзен аңғары. а) *Негізінен өзендердің эрозиялық әрекеттерінің нәтижесінде пайда болатын жер бедерінің созылмалы пішіні.* *Ө з е н а ң ғ а р ы* өзен бастауынан сағасына қарай бағытталып, ұзына бойына ирелендеп созылған (ҚҰЭ). ә) *Жер бетіндегі еңсіз, өдетте, ұзына бойы ирелендеп созылып жатқан ойқастау, жалпы еңістігі өзеннің бастауынан сағасына қарай бағытталған жер* (Қаз. тілі термин. Су.).

Өзен бассейні. с у ш а р. *Су айрықтарымен шектелген және су олардан өзенге (көлге, теңізге) ағып баратын жер бетінің бір бөлігі және топырақ жыныс қабаты* (Қаз. тілі термин. Су.).

Өзен бастауы. с у ш а р. *Арнада тұрақты ағыс байқалатын орын.* *Ө з е н б а с т а у ы* бұлақ, қайнар, көз, тұма, мұздық тілі және т.б. болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Су.). Батпақтан басталатын өзендерде, тұрақты арнасы бар,

ашық ағын басталатын нүкте, көлдерден басталатын өзендер үшін көлдің жағалық сызығын арнаның кесіп өткен нүктесі *ө з е н б а с т а у ы* болып есептеледі (Қаз. тілі термин. Су.).

Өзен бойы. *Өзен жағалауы, жағасы, қоныс.* Сонау *ө з е н б о й ы н д а ғы* колхоз Ұлы Құмның қиян түбіндегі осы шабындыққа Тілеуді қалдырды да, құм мен қатқылдың арасындағы азғантай базаға Күдеріні қожа етті (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Алайда үй маңынан ешкім көрінбейді, сыбыс-сыбырдың бәрі *ө з е н б о й ы н д а*, керме басында (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Өзенді өрледі. *Өзен ағысына қарсы, жағалап жүрді.* Соны айтты да, шал сабап жүре берді. Бір *ө з е н* жатыр екен соны *ө р л е д і*. *Ө з е н д і ө р л е г е н*нен бір айырылмай, Дәл бесінде ұшыртып тауға келді (Абай, Тол. жин.).

Өзен желісі. с у ш а р. *Кез келген аумақтағы барлық өзендердің жиынтығы; гидрографиялық желінің бір бөлігі.* *Ө з е н ж е л і с і н і*ң негізгі көрсеткіші – өзен желісінің жиілігі (Қаз. тілі термин. Су.).

Өзен жүйесі. с у ш а р. *Суы бір-біріне қосылып, теңізге немесе көлге бір сағамен құятын негізгі өзен мен оның салаларының жиынтығы.* *Ө з е н ж ү й е с і* – гидрографиялық желінің бір бөлігі. Мысалы, Об өзені Ертіс, Есіл, Тобыл, т.б. салаларымен бірге ірі *ө з е н ж ү й е с і*н құрайды (ҚҰЭ). *Ө з е н ж ү й е с і* қабылдаушы суқоймаға (көл, теңізге құятын басты өзен) және басты өзенге су жинайтын барлық ағын сулар (Қаз. тілі термин. Су.).

Өзен ирелені. *Өзен суының айналымы салдарынан пайда болатын, өзен арнасының жоғарыдан қарағанда байқалатын иіні, бүгілісі.* *Ө з е н и р е л е ң і* үлкен жайылмасы бар жазық жерде өзендерге тән бұрылыстар. *Ө з е н и р е л е н і н і*ң екі түрі бар: тосын өзен ирелені – өзен аңғарындағы шайылмайтын берік телімдерді тасқынның айналып өтуінен пайда болады; еркін өзен ирелені – тұрақты пішін жасамайды, уақыт өткен сайын арнасын өзгертіп және өзеннің ағыс бағытымен орын алмастырып отырады (Қаз. тілі термин. Су.).

Өзен көлігі. с у ш а р. *Ішкі су жолдары (өзен, көл, канал, бөген) арқылы жүк және жолаушылар тасымалдайтын көлік түрі.* *Ө з е н к ө л і г і* н ің республиканың жалпы жүк айналымындағы үлесі – 0,8% (Қаз. тілі термин. Су.).

Өзен қосарналылығы. с у ш а р. <лат. bifurcus> *Өзеннің және оның аңғарының екі тармаға бөлініп ағуы* (Қаз. тілі термин. Су.).

Өзен құламалылығы. *Өзен бастауының су деңгейі мен оның сағасының су деңгейінің неме-*

се өзеннің кез келген телімінің екі нүктесінің деңгейлік белгілерінің айырмасы. *Ө з е н қ ы л а м а л ы л ы ғ ы* әрбір км қашықтыққа м-мен айкындалады (Қаз. тілі термин. Су.).

Өзеннің суылығы. Қандай да бір кезең ішінде (он күнде, айда, маусымда, бір немесе бірнеше жылда) ұзақ жылдардағы орташа мәнімен салыстырғандағы (осы кезеңдегі нормасымен) өзенмен ағып келетін судың мөлшері (Қаз. тілі термин. Су.).

Өзен сағасы. Өзеннің теңізге, көлге, бөгенге немесе өзінен үлкенірек өзенге құяр тұсы.

Өзен суының тартылуы. Түсетін жауын-шашынның мөлшері азайып, оның сүзілу мен булануға көп жұмсалатын кезінде өзен арнасындағы ағыстың жойылуы (Қаз. тілі термин. Су.).

Өзен тасыды. Қар, жауын суының молаюынан өзен арнасынан асып ақты. Желсіз түнде жарық ай, Сәулесі суда дірілдеп, Ауылдың жаны-терең сай, *Т а с ы ғ а н ө з е н* күрілдеп (Абай, Тол. жин.).

Өзен тасындылары. г е о л. Ағыс күімен тасымалданатын және арнадағы, жайылымдағы шөгінділерді қалыптастыратын қатты, минералды бөлшектер.

Өзен эрозиясы. г е о г р. Аққан судың мұжусыаю әрекеті.

ӨЗЕНДЕЙ с ы н. Өзен сияқты, өзен тәрізді. Дүние, долы *ө з е н д е й* бұрқырадың, Жабыммен жалдай алмай, шырқырадым (Ә.Дәуренбеков// Екі мыңжылдық.).

Өзендей күркіреді. б е й н. Батылсып, еркінсіп мүдірмей сөйлеу туралы. Өз үйінде *ө з е н д е й* *К ы р к і р е й д і*, айтса дау. Кісі алдында кірбеңдеп, Шабан, шардақ және шау (Абай, Тол. жин.).

ӨЗЕНДІ с ы н. Өзені көп, өзен ағып жатқан (жер). Менің туған, өскен жерім таулы, орманды, бұлақты, *ө з е н д і* жер (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Сасық күзен Шығыс Қазақстан облысында, Оңтүстік Алтайда (*ө з е н д і* жерлерде) кездеседі («Қазақст. мект.»).

ӨЗЕН-КӨЛ з а т. Өзені, көлі, суы бар жер. Түйе жантақ, егін-жай және *ө з е н-к ө л* жағасы өсімдіктерінің пішенін жақсы жейді (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Сарыарқада не көп – аңыз әңгіме көп. Бұл өлкенің тау-тасына, *ө з е н-к ө л і н е*, байтақ даласына зер салып, құлақ түрсең, сол өңірдің шежіре тарихын зердеңе құятын небір ғажайып аңыз-әңгімелерді естисің (А.Сейдімбеков, Кеніш). Құлпырған гүлге оранып ылди-өрі, Жалтылдап күн шағылып *ө з е н-к ө л і*. Толықсып тұрған шағын көрдім мен бір, Жерұйық Жетісудың дүние төрі (Д.Берсүгірова, Шипагер).

ӨЗЕН-САЙ з а т. Өзені мен сайы. Алтайдың ойнағанда нажағайы, Жаңғырып үн қосқандай *ө з е н-с а й ы*. Құрылған қызыл-жасыл кемпір-қосақ, Қалқылдап көрінеді көзге ұдайы (Ғ.Орманов, Өлеңд.). Былай қарағанда, биік-биік тау қырқалары мен *ө з е н-с а й д ы ң* бөктерлеріне орналасқан совхоз жері – төрт түлік мал өсіруге қолайлы сияқты (Алтын масақ).

ӨЗЕН-СУЛЫ с ы н. Өзені, суы мол жер. Шебер жайлауда, орман-тоғайлы, *ө з е н-с у л ы*, кең өрісте жайылып жүрген төрт түлік малды бейнелемек болса, жасап отырған үлгісінде осы ойын білдіруге тырысты (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ӨЗЕНСЫМАҚ з а т. Өзен тәрізді кішкене су, жылға. Нұған, Ғалияңұр, мен, тағы үш-төрт жігіт «Шарықтас» аталатын *ө з е н с ы м а қ т ы ң* бойында жайылып жатқан қалың жылқыны біраз уақыт араладық (С.Мұқанов, Есею жыл.). Шұбыраның қалың ел отырған жерінде кішкене *ө з е н с ы м а қ* бар (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ӨЗЕНСІЗ с ы н. Өзені жоқ, өзен ақпаған. Тау кезеңсіз болмас, Өлке *ө з е н с і з* болмас (Мақал).

ӨЗЕНШЕ з а т. Кішігірім өзен, кішкене өзен. Шынында да, Арыс өзенін былай қойғанда Жабағылы, Машат, Шілікті *ө з е н ш е л е р і* мен бұлақтарының қаншама суы далаға ағып, жерге сіңіп, босқа кетіп жатқанын қатты ойланбасқа болмайды (Ә.Жәмішев, Армысын.). Аулақта көркем талды қос мініне жайқалтып өсірген ағын сулы *ө з е н ш е* бар (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

ӨЗЕНШІ з а т. Өзен бойында (пароходта, кемеде т.б.) жұмыс істейтін адам. Ертістің тұйықталып біткен кең қолтығына – кеме жөндейтін заводы бар, *ө з е н ш і л е р* тұратын затонға жақынбыз (А.Жақсыбаев, Бозарал). *Ө з е н ш і л е р д і ң* моторлы ұшқыр ақ қайықтары қанатымен су сызған шағаладай жаркылдайды (Ә.Нұршайықов, Махабб.). *Ө з е н ш і л е р* шағын өзендерге арнап жасалған кемелерге өте мұқтаж («Лен. жас»).

ӨЗЕНШІК з а т. с ө й л. Өзенше. Қожамберлі *ө з е н ш і г і* «Шолақ өзеке» пен «Көк жайдақ» өңіріне кей кезде тасқын-толқынын ытқытып тастайтын (Б.Токтаров, Қыран.). Соқпақ бұралып ағып жатқан бір кішкентай *ө з е н ш і к к е* әкелді (Р.Токтаров, Тұлпар.). Сай-сайдан таспаланып құлаған қасқабұлақтар бір арнаға тоғысып, жалдама *ө з е н ш і к к е* ұласқан тұсты нағыз қолайлы жер деп танып, алғашқы атызды өз қолымен түсірді (С.Сматаев, Елім-ай).

ӨЗЕУЛЕН = е т. *Өршелену*. *Өзеуленіп* жау келсе, Өлімнен қорқып қыңбас ең, Қайтпайтын қайсар болаттай Тасқа салса сын-бас ең (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ӨЗЕУРЕ = е т. *1. Қайта-қайта айтып отырып алу, өз айтқаны болмаса, басқаның сөзіне жеңістік бермеу*. Бауырлардың бастарын құрап келген, Төрағамыз сен емес қуат берген. Отаным деп, халқым деп *өзеурейсің*, Садаға кет! Садаға! Шуақты елден (М.Мақатаев, Шығ.). Жымығаныңда тұра ұмтылып, қабағыңды түйгенде одан сайын *өзеурей* жөнелсе – әумесер (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Қатты түйген қабағы қырыстанып, Көңілі тұрар, қит етсе ұрысқа ауып. Өз дегенін *өзеуреп* өткізеді, Қыңыр тартып, қисайтып, қиыс тауып (Ә.Жәмішев, Сағым.). *2. Көзімен ішіп-жеу, ынтығу, құмарту*. Көз алмай, *өзеурей* қарады. Мен шыдай алмадым (С.Бакбергенов, Адам). Өңі тәуір әйел көрсе *өзеуреп*, соңынан қалмайтын мызасының сыры бұрыннан мәлім (З.Жәкенов, Таң самалы). Бір жақ білегін түгел жігіттің мойнына артып, көзіне-көзін тіке қадап, *өзеуреп* барады Жауһар (Ш.Құмарова, Қос шынар).

3. Өліп-өшу, үздігу. Осынша өліп-өшіп, *өзеуреп* еркек басымен әйелге мұнша кішірейіп, ит сияқтанып, аяғына шейін жалағанына Ақбілек түсіне алмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аш адам суық қымызды *өзеурей* жұтып жатыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Алдына қойған тамақты ашқарақтана, *өзеурей* ішіп-жеді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Екеуінің де аттары *өзеуреп*, шыдамсызданып суға бастарын қойып, құлақтарын қайшылай жұтты (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Ол мазасызданып темекісін *өзеурей* сора берді (С.Бегалин, Уақыт.). *4. Асты-үстіне тұсу, бәйек болу, өбектеу*. «Шырайлым-ай!..» – деп есіркеді, аяды, *өзеуреді*, беті-қолын жуғызып, алдына дәм қойып «іше ғой, жей ғой, қарағым!..» – деп, үстіне түсіп, өліп-өшіп, күтті, сыйлады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Егер балаға *өзеуресем*, Тәрбияның көңіліне қаяу салам ба деген оймен Анатолий Кондратьевич баладан бойын сырғақтау ұстауға тырысады (С.Мұқанов, Танд. шығ.). – Тіршілік қайда? Өгіздей балаға *өзеурейсің* де тұрасың! Жок, әлде, сенен басқада бала жоқ па екен?! (Ж.Арыстанов, Жалын.). «Зинам, Зинашым!» деп *өзеуреп*, үн қататын әке жоқтығын ол көптен білетін (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы қыз).

ӨЗЕУРЕН = е т. *Өліп-талу, өзеуреу*. – Ұстап алғандай *өзеурендіңдер*, неңді ұрлады?! (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Жанымның жанарынан жас құрғатып, Жазайын тау жаттардай,

тас тіл қатып. Кім менің өлеңіме *өзеуренер* Тұрмаса жігерінен тасқын атып (Т.Шопашев, Сұлутөбе). Мен жаралы аңның соңына тым *өзеурене* түссем керек (С.Бакбергенов, Қайран шешем).

ӨЗЕУРЕНУ *Өзеурен етістігінің қимыл атауы*.

ӨЗЕУРЕС = е т. *Қызыл кеңірдек болып дауласу, әркім өзінің ойын бастырмалату*. – Әттең, Сарықарағайдың шатқалына қарай бір-екі атып аңыратсан, жарықтықтың даусын естіген қашқындар бет-бетімен қашар еді! – деп *өзесті* отырған адамдар (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Үшеуі ерегісіп, *өзеуресін*, төбелесерменге келді (Т.Әлімқұлов, Күрен өзен). Мұндайда бір дыбыс шыкса, дуылдасып *өзеуресін* кететін кезектегілердің әдетінше жұрт жұмыртқа салған немесе жаңбыр алдындағы құйылған ұзақ қарғаларша шулап жүріп берді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ӨЗЕУРЕСУ *Өзеурес етістігінің қимыл атауы*.

ӨЗЕУРЕТ = е т. *Үздіктіру, өліп-талдыру*. – *Өзеуретпей* осыны базарға апарып, арманынан бір шығарып келші, – деді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Кездерде сені қимаған, Сыр да бұл ішке сыймаған. *Өзеуретін* біздерді Токтатпаған, тыймаған (С.Асанов, Ақбота). Тергей берсем, топшым озар, таласа берсем, тауым аспандар дейтін ежелгі қыңырды *өзеуретін* ұстайын дедің бе? (С.Сматаев, Елім-ай).

ӨЗЕУРЕТУ *Өзеурет етістігінің қимыл атауы*.

ӨЗЕУРЕУ *Өзеуре етістігінің қимыл атауы*. Білмегенін білем деп *өзеуреу*, ол ақымақтықтың барып тұрған жері (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). Бикен сұлуга Ыбрайымның *өзеуреуі* де нанымды, әсерлі (С.Байжанов, Замандас.). Осының бәрі футбол тағына тағы да нығыздалып отыруға жақсы мағынасындағы *өзеуреу* (С.Бердікұлов, Үшінші подъезд). Өршілдік – *өзеуреу* де емес, өркөкіректік те емес. Өзеуреу – қуыс кеуделік, бостық. Өршілдік – романтика, біліміне, өнеріне, күш-жігеріне сену, асқақ сезім, биік шабыттылық (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ӨЗ-ӨЗІ е с і м. *Бірімен-бірі, өзара*. – Ей, Сыдық, көзіңді жұмып, өлгеннің етігін сатып, одан қалса оразадан пітір жинап, жиналған ақшаны *өз-өзің* бөлісе алмай, қырық пышақ болып қырқысатын сендер емес пе едіңдер? («Лен. жас»).

ӨЗ-ӨЗІНЕ ү с т. *Өзіне-өзі*. Үшеуі түн ортасына дейін осылайша түрлі болжамдар жасап, кеш жатқан. Бұл түнде бәрі де үлкен іс тын-

дырған адамдай *ө з-ө з і н е* разы көңілмен ұйықтаған (Ә.Әлішев, Бәйтерек.). Күнтай не істеді екен? Менің тілімді алды ма екен, жоқ па екен? – деді *ө з-ө з і н е* күбірлеп (Ә.Әбішев, Самана.).

ӨЗ-ӨЗІНЕН ү с т. *Қараптан-қарап тұрып, бостан-босқа. Ө з-ө з і н е н* бір бақа, Күшенді де, бөртінді. Қарны үлкейді қампайып, Өгіздей болам деп ісінді (Абай, Тол. жин.). Өздері отбасын сақтап, күйеуін сыйлай алмай отырып, теледидарда айдай әлемге ақыл айтатындарды экранға шығармау керек. Өйткені оны біреу білмесе, біреу біледі. Сол себепті оның аузымен айтылған сөздің құны *ө з-ө з і н е н* жойылады («Жалын»). Әлден уақытта денем *ө з-ө з і н е н* ұйып, маужырай бастадым (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Осы кезде сырттағы адам есік аш деп дауыстады ма, әлде Қаншайым оны көрді ме, әйтеуір, *ө з-ө з і н е н* ботадай боздап қоя берді (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.).

ӨЗІ' ш ы л. *Әуелі, айтып-айтпай деген мағынадағы демеулік.* Қайыпхан байғұс екеуміз жауыннан қорғанып әрі әңгімелесіп отырып, ештемені бағдарламаппыз-ау *ө з і* (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). «Бұл *ө з і* біле жүретін әңгіме, – деді сөз аяғын іліп әкетіп («Жалын»).

ӨЗІ' з а т. *Басқа емес, дәл өзі деген мағынада.* Қазақ қауымы мүлде өзгерді, жаңа дәстүрлер жасалды делік, соның айқын айғағының бірі осы Сапекеңнің *ө з і* болып тұр (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). «Қазақ әдебиетінің» бөлімнен өтіп, редакторынан кері қайтқан рецензиясын Асқардың *ө з і* арада көп жыл өткен соң өз қолыма әкеліп тапсырғаны бар («Жалын»). Сондағы көпке айтқан қарттың сөзі: «Ұқсапты атасына ер мінезі. Мынау ит зорлықшы еді барып тұрған, Мардымсып кеткен еді тағы да *ө з і*» (О.Шипин, Дастан.).

Бұл өзі бір. *Ыңғайсыздана, күмілжи айта бастағанда қолданылатын сөз. Б ұ л ө з і б і р* кісі күлерлік... дұрысын айтқанда, кісі жыларлық мәселе (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

ӨЗІМЕН-ӨЗІ ү с т. *Еш нәрсемен ісі жоқ, шаруасы болмай.* Ойын оқып, көкейін білгісі келгендей шұқшия қарады. Жұрт әңгімесімен ісі жоқ, *ө з і м е н-ө з і* (Б.Тілегенов, Аққайнар). Ерғали оған басын көтеріп қараған жоқ, *ө з і м е н-ө з і* (М.Гумеров, Шыңырау). Мінезі сол дөрекі, икемсіз, жат. Жұртқа жуыспай *ө з і м е н-ө з і* жүреді (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Өзімен-өзі әлек болды. *Өз басымен өзі әуре болды, әбігерге түсті.* Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек, Сабырменен топ жасап бөлек-бөлек. Арамдықпен бар ма екен жаннан

аспақ, *Ө з і м е н-ө з і* бір күн *б о л м а й* ма әлек (Абай, Тол. жин.).

Өзімен-өзі болды. *Өз ойымен өзі әуреленді, өз басымен кетті.* Сұлтанхан *ө з і м е н-ө з і б о л ы п* отырып, Ұлбаланың келгенін де аңғармай қалып еді (Ә.Нұрмаханова, Ұлбала). // *Ешкіммен ісі болмады, жеке бөлек болды.* Мекеш ілби аяндап, *ө з і м е н-ө з і б о л ы п* өзекке түсіп кетті (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

ӨЗІМСҮ *Өзімсі етістігінің қимыл атауы.* Кәрі жеңгесіне қолғабыс тигізудің, *ө з і м с у д ің* айып-шамы жоқ-дүр (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

ӨЗІМСІ= е т. *Өзіне санау, өзіне жақын тұту, өзім деп білу.* Зураның жайрандап келіп, аптығып сөйлеп, *ө з і м с і н* жүретін әдеті (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). – Сіз бағанағы двойканы *ө з і м с і н*, жорта қойдыңыз. Жаман ініңізді қамшылағаныңыз үшін рахмет (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). *Ө з і м с і н* ара-тұра балам дейді, Жылама, жасымасын анаң дейді. Күн тисе, көлеңкемін, ал суықта Күннің боп құшағыма алам дейді (Қ.Мұқашев, Күн тур.).

ӨЗІМСІН= е т. *Өзіне жақын тұту, өзіне санау.* – Сөзді қой да, үйге жүр, – деді, тағы да әкесі *ө з і м с і н г е н* үнмен (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Тапал жігіт Ермекті *ө з і м с і н і н* бір-екі рет желкеден түйіп-түйіп қалды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Содан Жүнісбек ауырып жолдан қайтыпты дегенді естіп, көңілін сұрауға келсем, қыз мүлде *ө з і м с і н і н* қарсы алды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ӨЗІМСІНҮ *Өзімсін етістігінің қимыл атауы.* Жас әйелдің аты Әмине. Сөзге де шебер, ажарға да тәуір. Елдегі тәуір әйелдің бәрін *ө з і м с і н у* Алданазар ауылнайдың әдеті (Б.Майлин, Шығ.). – Сен ондай адам емессің ғой, – деді. Үнінде бір жылылық бар, *ө з і м с і н у* бар (Ә.Тарази, Асу.). Ерекше бір жақындық пен *ө з і м с і н у д і* аңғартқандай, түк жасандылығы, сызылма сыпайыгерлігі жоқ (Т.Тілеуханов, Өмір.).

ӨЗІМШІЛ с ы н. **1.** *Қара басының қамын, өз пайдасын ғана ойлайтын (адам).* Кісімсіп белгілі білгіш, Біреуге сондай-ақ күлгіш. Бұлықсып, бұлданып босқа, *Ө з і м ш і л*, оңбаған шерміш (Абай, Тол. жин.). Қит етсе трибунаға шығып, аттан салу атаққұмарлардың, *ө з і м ш і л д е р д ің* ісі (Ә.Тәжібаев, Гүлден.). *Ө з і м ш і л* болғаным жоқ, бірақ өзгенің де қамын ойлап жарытпадым (С.Шаймерденов, Қарғаш). **2.** *а у ы с. Менмен, тәкаппар, өркөкірек.* – Ендеше ғапу ет, Розажан. Өнер адамы *ө з і м ш і л* болады (Т.Ахтанов, Көк құтан). – *Ө з і м ш і л с ің.* Менің айтқаным тура дейсің. Жолдастарыңның сө-

зін тыңдағың да келмейді (Н.Фабуллин, Қызық дәурен). *Ө з і м ш і л* болу жаман-ақ, Жеттім деп биік деңгейге. Білсем де мұны, жамағат, Артықтау кеттім мен кейде (Қ.Мұқашев, Жер.).

ӨЗІМШІЛДЕУ с ы н. *Өркөкіректеу, тәкаппарлау, менмендеу.* Бәтестің мінездерінен өнеукүні байқап қалғанымның біреуі – *ө з і м ш і л д е у*, яғни өз дегені бола қоймаса, өкпешілдеу (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Күләш ерке мінезді, өз дегені болмаса кісінің айтқанына көне бермейтін *ө з і м ш і л д е у* қыз болып өсті (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ӨЗІМШІЛДІК з а т. **1.** *Өз пайдасын ойлаушылық, жеке басының мүддесін көздеушілік.* Рас сөзге ор қазып, тор жасамақ не деген нысап, құры *ө з і м ш і л д і к*, һәрбір *ө з і м ш і л д і к* әрбір адамды бұзатын фиғыл (Абай, Тол. жин.). **2.** *Менмендік, өркөкіректік, тәкаппарлық.* О, жасаған! Орыска сенім жоқ екен-ау! Әнеугіден бері ерлі-зайыпты кісідей жолдас боп жүріп, кетер күні өлтіріп кетем дегені неткен *ө з і м ш і л д і к*, неткен тасбауырлық, неткен қанішерлік (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Оған өзіңнің өркөкіректігің, *ө з і м ш і л д і г і ң* ғана кінәлы (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ӨЗІМШІЛІК з а т. *Өзімшілдік, менмендік.* Өзім білем деген кісінің қашан да *ө з і м ш і л і г і* басым келеді ғой (Ф.Сланов, Жанартау). Әкем мен шешемнің тіліне сенуге тура келіп тұр. Ата-ананың айтқанын *ө з і м ш і л і к* көрдім ғой, енді олардың сөздеріне де ергенім жөн шығар (Ә.Бүркітбаев, Жетімек.).

ӨЗІНДЕ ш ы л. *Өзінен бұрын тұрған ілік септікті сөзбен тіркесіп келіп, «солай болғанда», «солай болған кінде» деген мағына береді.* Егер біз осы уақытқа дейін «Қазақ» газеті мен «Алаш» партиясына ресми тарихнамада берілген жалған бағалардан толық айырыла алмай жүрсек, Халел Досмұхамедов басы істі болған сол кездің *ө з і н д е* «Қазаққа» ұлттық демократиялық бағыттағы басылым» деп әділ және терең ғылыми анықтама беріпті («Жалын»). Пәтер табылған күннің *ө з і н д е*, егер Қайсар шуласа, Жанат жыласа, «шығарып жібере ме?» деп, көздері алақандай болатын (А.Жақсыбаев, Егес). Тіпті ол жағын сөз ете қалғанның *ө з і н д е* де, «Аян ғой, күн сайын бір жаңа ертегі ойлап шығарады, басқамыз ертегіні қалай құрастырудың әдісін білмейтін болармыз» деп түйетінбіз (С.Мұратбеков, Көкорай).

ӨЗІНДІК с ы н. **1.** *Өзіне ғана тән; дербес, жеке.* Тарихи деректерге қарай отырып, ежелгі қазақ халқының *ө з і н д і к* мәдениеті болға-

нын көреміз (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Олар өздерінің қолтаңбаларын, *ө з і н д і к* бетін таңыта бастаған өнер иелері (Ш.Сариев, Арайла.). *Ө з і н д і к* тарихы, *ө з і н д і к* шежіресі бар бай өлке (Ұ.Бағаев, Жан сұлулығы). **2.** *Өзіне жетерлік, өзіне лайық.* Жуырда Мәскеуде он жылдығы атап өтілген тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы кеңестен кейінгі кеңістікте құрылған егемен мемлекеттердің *ө з і н д і к* орын алатындығы сөзсіз («Егемен Қазақстан»). Ірі қара жайылып кеткен жерлерден де қой, қашан болса да, *ө з і н д і к* шөп тауып жей алады (М.Ермеков, Қазақст.). Осылардың айтқанына бола, мойыныңа су кетпесін! Сенің де *ө з і н д і к* ақылың бар (Ә.Әлішев, Батыр.). Ол жаққа ертерек кезде кәсіп іздеп барып тұрып қалған. Сол жақта ол кісі балалы-шағалы, *ө з і н д і к* аты, абыройы болған (С.Бегалин, Замана.). **3.** а у ы с. *Сөзін сөйлейтін, сенімді (адам).* Ол Бекетке жегуіне сегіз ат, сауынына бес құлынды бие беріп, *ө з і н д і к* етіп алған-ды (Д.Әбілев, Арман.).

Өзіндік етіс. с ө й л. **Өздік етіс.** Егерде «ки» етістігі *ө з і н д і к е т і с* түрінде тұрса, онда толықтауыштың айтылуы шарт болмайды (Қазіргі қаз. тілі).

Өзіндік күн. э к о н. *Кәсіпорынның белгілі бір өнімді өндіруге жұмсаған жалпы шығыны, сомасы.* Мұның өзі шығарылатын өнімнің *ө з і н д і к қ у н ы* анағұрлым арзандатуға да септігін тигізіп отыр (Қ.Қамбаров, Алтай.). Сондай-ақ жеті жылдың ішінде жалпы өнімнің *ө з і н д і к қ у н ы* бір миллион 81 мың сомдай кеміген болса, жаңа жүйеге көшудің алғашқы кезеңінде-ақ ол бір миллион 653 мың сомға жетті (Ә.Жәмішев, Армысың.).

Өзіндік пікірі бар. *Өз ұстанымынан шығатын ой-топшылауы бар, өзгелердің айтқанына бас ие бермейтін.*

Өзіндік сана-сезім. п с и х. *Адамның өзін практикалық және танымдық іс-әрекеттің субъектісі, жеке тұлға ретінде ұғынуы және бағалауы. Өзіндік сана-сезім* индивидуалды ғана емес, қоғамға, сыныпқа, әлеуметтік топқа, ұлтқа тән (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ӨЗІНЕН-ӨЗІ ү с т. **1.** *Қараптан-қарап тұрып, жайдан-жай.* Сол шешілсе, өзгенің бәрі *ө з і н е н-ө з і* шешілгелі тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Сөйлеген сайын *ө з і н е н-ө з і* қызған секілденіп, даусы ашылып, қимылы көбейіп келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Даланы қараңғылық басқанда Рахмет *ө з і н е н-ө з і* жылап жіберді (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Теміреткі бала да болса, ол емделмесе де, көптеген жағдайда

ө з і н е н-ө з і жазылып кетеді (О.Бердібаев, Таз – тақиядан). **2. Айтпаса да, онсыз да.** Жоғарыда айтылған сөз тек кино өнері қайраткерлеріне ғана емес, бізге – жазушыларға да тіреп айтылған сөз екені ө з і н е н-ө з і белгілі (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Сонда бұл аттардың қалай қойылғаны ө з і н е н-ө з і түсінікті болмай ма?! (А.Машанов, Жер асты.).

Өзінен-өзі қуыстанды. *Секем алды, сезіктенді.* Бөлекбас қабырғадағы суретке қарап еді, Сәуле ақырын мырс етті. Оның неге күлгенін толық сезбесе де, Бөлекбас ө з і н е н-ө з і қ у ы с т а н ы п, қыбыжықтай бастады (Ә.Әбішев, Шығ.).

ӨЗІНЕ-ӨЗІ ү с т. *Өз басына, өз-өзіне.*

Өзіне-өзі қызмет ету. *Халыққа тұрмыстық қызмет көрсетудің жетілдірілген әдістерінің бірі.* Магазин ө з і н е н-ө з і қ ы з м е т е т у әдісі бойынша жұмыс істейді (Жаңа атаулар).

Өзіне-өзі келе алмады. *Ес жия алмады.* «Бурабайға барамыз» деген жақсы хабар отряд жиынынан бері ө з і н е н-ө з і к е л е а л м а й көңілі жүдеп жүрген Жарқынды да қуантты (М.Иманжанов, Әңгім.). Ақбала мең-зең. Күйеуі кеткесін көпке дейін ө з і н е н-ө з і к е л е а л м а й, ыстық басын босағаға сүйеп, тұрып қалды (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). Біраз уақытқа дейін ө з і н е н-ө з і к е л е а л м а й, меңгірумен жатты (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Өзіне-өзі сенімді. *Өз күшіне сенді.* Айдасаң алыс жерімді, Алсаң ащы терімді, ө з і н е н-ө з і с е н і м д і. Тоят төс салпы ерінді Топтан торай бермейгін, Тұлпар аттай қунақпын (Д.Бабатайұлы, Замана.). ө з і ң е-ө з і ң с е н і м д і бол. Диканның сенімінен айырылғаны – өнімнен айырылғаны (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

ӨЗІН-ӨЗІ ү с т. **1.** *Өз басын өзі, қара басын.* Бұл істердің бәрі өзін көрсетпек, ө з і н-ө з і базарға салып, бір ақылы көзіндегі ақымақтарға «бөрекелді» дегізбек (Абай, Тол. жин.). Өз жігерін өзі қайрап, ө з і н-ө з і сүйрелеп, Ұяң жүзді жігіт кірді осы сәтте үйге кеп. Дариға оны таныстырды әзілменен бұрып кеп, – Колхоздағы ең бір «өжет» тракторист жігіт, – деп (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Жақынын, ағайынын.* ө з і н-ө з і күндейді, Жақынын жалған міндейді, Ол – арсыздық белгісі (Абай, Тол. жин.).

Өзін-өзі алдау. *Өзінің мүмкіндіктерін дәл түсіне алмау.* ө з і н-ө з і а л д а й т ы н адамда өзін-өзі қабылдау қабілеті болмайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Өзін-өзі бағалау. *Адамның өзіне сындарлы көзқараспен қарап, өз мүмкіндігін өмір талабына*

сәйкес бағдарлай білуі, өз мақсатын нақтылау, ойын түйіндеу қабілеттілігі. ө з і н-ө з і б а ғ а л а у адамның өзіне деген сенімін арттырып, рухани үйлесімділігін дамытады. ө з і н-ө з і б а ғ а л а у адамның айналасындағылармен қарым-қатынасын, өзіне сын көзбен қарауын және талап қоя білуін, жетістікке және сәтсіздікке қалай қарайтынын көрсетеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Өзін-өзі басқару. п е р. *Мектеп оқушыларының өздеріне берілген ықтималды билік әрекеті.* ө з і н-ө з і б а с қ а р у негізінен сыныптан тыс, мектептен тыс жұмыс түрінде кеңінен көрініс береді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Өзін-өзі биледі. а) *Ешкімге тәуелсіз болмай, өзінше билік құрды.* Әуелден ө з і н-ө з і б и л е п, азаттықпен жүрген халық біротала біреуге бағынбақты ауыр көріпті (Абай, Тол. жин.). ә) *Ұстамдылық көрсетті.* Біреу жүр ө з і н-ө з і б и л е й алмай, Біреу жүр келген бақты игере алмай. Он саусақ қарап тұрсаң бірдей емес, Біреу жүр жалғыз басы күн көре алмай (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Өзін-өзі жетілдіру. *Өзінің өмірлік қуатының мәнін, мақсатын жүзеге асыратын, тәндік, жандық, рухани қиш-қуатын сандық және сапалық өзгеріске түсіретін ішкі объективтік процесс.*

Өзін-өзі көрсетті. *Өзін басқадан артық санады.* ...Өзіне өзгешелік беремін деп, өзін тілмен я қылықпен ө з і н-ө з і артық к ө р с е т п е к мақсатынан аулақ болмақ (Абай, Тол. жин.). Бұл ө з і н-ө з і артық к ө р с е т п е к екі түрлі (Абай, Тол. жин.).

Өзін-өзі қамшылады. *Өзіне-өзі дем берді, желік берді.* ө з і н-ө з і қ а м ш ы л а п, қызынып сөйлеп келе жатқанда, «оның бәрін біз білеміз, жоқ, сіз бізге мынаны айтыңыз» деген өктем дауыс шыққанда, Цицерон болса да тілі күрмеліп қалады-ау (Т.Ахтанов, Танд. шығ.).

Өзін-өзі тәрбиелеу. п е д. *Адамның өзінің теріс қылықтарын жойып, жағымды қасиеттерін жетілдіру жөніндегі саналы, мақсатты іс-әрекеті.* ө з і н-ө з і т ә р б и е л е у элементтері мектеп жасына дейінгі балаларда кездеседі. Бұл кезде бала өзінің жеке тұлғалық қасиеттерін түсінбейді. Бірақ өзінің мінез-құлқының үлкендерге ұнайтын-ұнамайтынын ұғынады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Өзін-өзі ұстау. *Адамның өз іс-әрекетінің шырқын бұзатын, көңіл күйіне ықпалы болатын жағдаяттарда өз қарекетін жүзеге асыруға қабілеттілігі.* ө з і н-ө з і ұ с т а у д а осы іс-әрекетті реттейтін психикалық процестерді саналы-еріктік ұйымдастыру көрінеді. ө з і н-

ө з і ң с т а й білу – тұлғаның эмоциялық және әлеуметтік кемелділігінің көрсеткіші (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ӨЗІНШЕ ү с т. 1. *Өз шамалауынша, өз байымдауынша, өз білгенінше.* Кейбіреулердің бар өнері, мақсаты киімін түземек, жүріс-тұрысын түзетпек болады да, мұнысын *ө з і н ш е* бір дәулет біледі (Абай, Тол. жин.). Әулігіп жөн сөйлемей жұртты үркітер, Жын шашқан жөнше нардың өңешіндей. Болғанмен *ө з і н ш е* озат, өрісі қысқа, Тарпаңның тарта салған өресіндей (Базар жырау, Шығ.). Қонақтың «ешқайда шықпай-ақ кой, келін» дегенін Хакім де *ө з і н ш е* ұқты (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Тоң мойын кейбір бассымақ, Сол істі жорып *ө з і н ш е*. Жамаған өсек бас құрап, Кейде бір сыбыс сезілсе (Ғ.Қайырбеков, Таулар.). 2. *Өз шамашарқыныша, өз әлінше.* Оңашада маған ол да *ө з і н ш е* оқу үйретіп, қиын-қиын өңгімелер айтады (С.Омаров, Хантағы). Белгісі жоқ жылдар қанша өтіпті, Әркім оны *ө з і н ш е* аңыз етіпті. Бағындырып көп жалшыны өзіне, Дүниеден шайқап бір бай кетіпті (М.Айтхожина, Шыңда.). 3. *Өз бетімен, өз еркімен.* Кітапты тек оқу ғана емес, оқығанда оны шын мағынасында түсініп оқып, *ө з і н ш е* талдау жасаған жөн (Д.Айдаров, Дәуір.). Аша алмаймын *ө з і м ш е*, қазанның қара қақпағын. Арысты қыстап алты ай қыс, Қадасы байдың қаққаным (О.Шипин, Екі дастан). Бет-бетімен, әркім *ө з і н ш е* емес, сондай жарыс. Құш сынасатын. Түгел бір тұрған Қажымұқан («Жұлдыз»). 4. *Жеке, дара, дербес.* Ал шешендік өнер *ө з і н ш е* дербес жанр болғандықтан да, оған басқалай өң беруге, театрландырылған әдіс-айлаға салуда аса сақтық керек («Жұлдыз»). Ал атақты Аристотель бұл екі көзқарастың екеуіне де қосылмай *ө з і н ш е* бағыт ұстады (А.Қалығұлов, Жарық.). *Ө з і н ш е* ғажап жыр бұ да, Өлеңге түсір құбылтып. Жас жігіт болсаң құрбыңа, Жазасың хатты шұбыртып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ӨЗІНШЕЛЕ = е т. *Өзінше айту, өз білгенінше өзгерту.* Алайда жаулап алған жерлерінің аттарын қайткенде өзгертіп, бұзып айтпаса іштері кебетін барлық отаршылдар секілді ағылшындар да Варанасиді Бенарес деп *ө з і н ш е л е п* жіберген (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Әдетте, аудармашылар түпнұсқаны тым *ө з і н ш е л е п*, оңін айналдырып жібереді («Қаз. әдеб.).

ӨЗІНШЕЛЕУ *Өзінше етістігінің қимыл атауы.*

ӨЗІНДЕЙ с ы н. *Өзі сияқты, өзі тәрізді.* Бұл – Зікен дейтін әйел. Байы да *ө з і ң д е й* жас (Б.Майлин, Шығ. жин.). – *Ө з і ң д е й* кіш-

кене қыздармен бірге жатасың, бірге оқисың (С.Мұқанов, Аспаз).

Өзіңдей көр. *Басқаны да өзің сияқты деп біл.* – Ей, бөйбішем, үндеме, – деді Мәди маған, – баяғыда менімен қашқың келіп жүргенде өзің қандай болдың? Елдің бәрін *ө з і ң д е й* көр! (Ө.Бектасов, Мәди).

ӨЙ о д. 1. *Таңданғанда, таңырқағанда айтылатын сөз.* – *Ө й*, сен қайдан жүрсің? (Б.Майлин, Азамат.). – *Ө й*, мынауың он сом ғой! – деп қуанды Сұлтан (Б.Соқпақбаев, Өзім тұр.). 2. *Ренжіп, кейіс білдіргенде айтылатын сөз.* – *Ө й*, мына тәңір атқыр ішіп алған ба, қайтеді-ей?! (С.Нарымбетов, Тентек). *Ө й*, мұндай рахаты бар болсын! Қашан басына шыққанша жанымыз да шығып кете жаздады ғой (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). «*Ө й*, осы мен бала болып кетермін» деп қорқынышты елемегісі келді (С.Ерубаев, Шығ.).

ӨЙБӨЙ о д. с ө й л. *Ойбай. Ө й б ө й*, құлыным-ай, басың ба ауырған? – деді маңдайынан сүйіп (Ф.Дінісламов, Ұшқын).

ӨЙБУ о д. с ө й л. *Ойбай.* Сонда барып өзінің Асанәлінің әйелі екендігі есіне түскендей. «*Ө й б у*, ұят болды-ау жұрт алдында аузын қағып, қоса қабаттасып... не болғаным» – деді («Алматы ақшамы»). *Ө й б у*, иманды болғыр шалым Тоқтарбек-ау, ел көзінше түгіл, оңашада бір құсың түсіп, құшырлана құшақтап көріп пе едің (Ш.Құмарова, Қос шынар).

ӨЙБҮЙ о д. с ө й л. *Ойбай.* Дүкенші. *Ө й б у й*, келінжан-ай, қалай көрмейсің. Ана қызыл етін қара, қызыл етін! (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Сырттан Әйкіжан самбырлап сөйлеп кірді: – Көкесі-ау, бие сүтті екен. Летрге жуық шықты. *Ө й б у й*, қонақты ұмытып, шай дайын! Дастарқан жасайын (С.Сматаев, Бұлақ). Жас жігері таситын болды-ау, шырағымның. *Ө й б у й*, қайтейін! Кеш енді. Басталды... (З.Қыстаубаев, Бөйтеректер).

ӨЙДЕ = е т. с ө й л. «*Олай де*» сөзінің қысқартылып айтылуы. – Қой, неге *ө й д е й с і ң*? Бүйтіп кемсітпендер өздерінді-өздерің (Б.Аманшин, Көкжар). – Қу қатын-ай! Мен егер еркек болсам *ө й д е м е с* ең-ау (Т.Тобағабылов, Тағдыр). Баймағамбет сөйледі: – *Ө й д е п* таспа, батырым! Зылиқа – менің мал беріп Сатып алған қатыным (О.Шипин, Дастан.).

ӨЙ-ДӨЙТ о д. *Біреуді көтермелеу, қоштау, кекету кезінде айтылатын сөз.* Сосын «*ө й д ө й т*, ақын бала» деп мақтап, арқамнан қағады (А.Жақсыбаев, Бозарал). – Жігіт боп тусам, не сенімен қосылып, барша мұратыма жетер едім, не сенің жолыңда жан берер едім. – *Ө й д ө й т* дерсің! (Ө.Қанахин, Жас дәурен). – *Ө й*-

д ө й т деген-ай, мүмкін, сен милиционер будкасының төбесінде тұрған шығарсың? – дедім кекетіп (Н.Серәлиев, Ақбөпе). *Ө й-д ө й т*, егемендік еркіндік деп дабылдатып жатыр. Егеменің білмеймін, толық еркіндік келді («Жұлдыз»).

ӨЙТ е т. с ө й л. *«Олай ет» сөзінің қысқартылып айтылуы.* – Есікті құлыптағансың да, бетіңмен кеткенсің. Ендігі әрі *ө й т п е*, шырағым (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Сүйдің екен өле сүйдің. Немесе жек көргенді жек көрдің сен он есе. Күйіп-пісер, Ашуланар кім *ө й т і н*?! Сөк-се біреу, Саласың-ау сілейтің! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Енді қайтып *ө й т п е с п і н* деп, іштей серт түюі де ғажап емес («Жұлдыз»).

ӨЙТ-БҮЙТ е т. с ө й л. *Олай ет, бұлай ет.* *Ө й т-б ұ й т п е с е м*, ей, байғұс, *ө й т-б ұ й т п е с е м*, Құр шекпенді құржитып отқа үйтпесем. Жапалақша жарбаңдап қалмай қойдың, Итаяқ-қа ас құйып «көйт-көйт!» – десем (К.Әзірбаев, Шығ.). «Істесе қолынан келмейтіні жоқ. Бірақ сол ананы *ө й т-б ұ й т* демесең, өзінше әрекет етпейді» деп бір жағынан жаны да ашиды (Ш.Құмарова, Қос шынар). Мәскеудегі оқиғалар тұсында ауыздарын бағып тырп етпей отырғанда болары болып, бояуы сіңген соң бір-біріне: «Сен кеше *ө й т п е д і ң, б ұ й т п е д і ң*», – деп күйелеуіш ала жүгірісіпті («Жалын»).

ӨЙТКЕНМЕН ш ы л. *Олай болғанмен, қанша дегенмен; үйткенмен.* – *Ө й т к е н м е н* де, жарым еді деп шетке қақпаңыз (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). – *Ө й т к е н м е н*, жөнін білген мақұл болар, Ұнаса ниеттер бар жақын болар (М.Әуезов, Шығ. жин.).

ӨЙТКЕНШЕ ү с т. *Олай еткенше.* – Майдан шебіне жеткен күнде де онан аман өтіп кету қиын. Текке оққа ұшасыңдар. *Ө й т к е н ш е* партизан отрядына барыңдар, – деді жергілікті адамдар (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ӨЙТКЕНІ ш ы л. *Олай болған себебі, үйткені.* Болса болар, *ө й т к е н і* ондай мінез ара-түра Көшеннен де, оның қарындасынан да шаң беріп қалады (Б.Нұржеев, Күй толғақ). *Ө й т к е н і* әр актердің өзіне ғана тән сұрыптап алған өз жолы, әдіс-жүйесі болады («Жұлдыз»). Топырақ жатса дағы сені жауып, Жарқырап көрінеді жүзің жарық. Еш уақыт жеңе алмайды ажал сені, Бір кезде, *ө й т к е н і*, оны соқтың алып (О.Шипин, Дастан.).

ӨЙТПЕЙІНШЕ ү с т. *Олай етпейінше; өйтпесе.* *Ө й т п е й і н ш е* социалистік индустрияның командирі болу қиын (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Жалпы әдебиет сабағының, идеялық дәрежесі жоғары болып өтуі үшін, оқушылардың көркем текстің мазмұнын жақсы білуі шарт, *ө й т-*

п е й і н ш е оқушы кластағы талдауларға белсенді қатыса алмайды («Қазақст. мект.»).

ӨЙТҮ *Өйт етістігінің қимыл атауы.* Міне, дәл сол кезде Қоқаннан бүкіл Сыр бойын бөліп алуға болады. Бірақ *ө й т у* үшін өзің де күш жинауың керек (І.Есенберлин, Қаһар). Сол кезде «өзім барып биге шақырсам ба екен» деген де ой келді. Бірақ *ө й т у ғ е* батылы жетпеді (С.Мұрзабеков, Дос.). Әттеген-ай, амал қанша. «Бұрын танымайтын жігітке бірден *ө й т у і м* ерсі боп жүрер» деп, жасқана бердім (Ф.Сармұрзин, Өнеге).

ӨЙТП-БҮЙТП ү с т. *Амалдап, лаждап, есебін тауып.* *Ө й т і п-б ұ й т і п* қалып жатқандар бар ғой? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол-ақ екен Тұрар кітаптан бірдеңені оқып алып, әлгіні екі күндей *ө й т і п-б ұ й т і п* ем-деді (С.Алдабергенов, Қанат.). Тәуекелмен тағы бір хат жаздым, Телібайды тағы жұмсадым. Бес күн, бір апта *ө й т і п-б ұ й т і п* жүріп жарты ай да өтті, тағы жауап болмайды (Б.Нұржеев, Бір өкініш.).

ӨК о д. *Сыыр малын айдау, қайыру кезінде айтылатын ишарат сөз.* *Ө к*, көк өгіз! Сыпыр алғыр, сүйкенбе! Неткен қаскөй, мойнын жерге үйкеуге. Сүйкенем деп өзі бос жерді қиратып, Осынша елді дозаққа құлатып, үйте ме? (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Айт! Боразна! Бауыздалғыр, көк шолақ. Әй, Мырқымбай! Жүгендемей нөкталап. *Ө к!*.. *Ө к.* *Ө к.* Арам қатқыр көк сиыр, Неге енгігед, неге жиі тоқталад?! (Б.Майлин, Шығ.). Өгізінің сыры өзіне мәлім болса көрек, Құлтума *ө к* демейді (Қ.Кемеңгеров, Алтын.).

ӨКЕКТЕ е т. *Бой бермеу, өршелену, артықшылығын көрсетуге тырысу.* Жолдасының осы мінезі бір ұнамаса, екінші жағынан, ойда жоқта жанашырымсынып *ө к е к т е й* қалғаны Елеусізді ыза қылды. «Қайда жүрсең де өзіңнің артықшылығыңды көрсетіп қалуға тырысатының бар-ау» дейді ол ішінен (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Тәртіп жұмысшы табында. Мен қорғасын кенінен ауданға ауысқаныма өкінемін. Неге ауыстың? Сөкен *ө к е к т е п* болмады ғой... «Кенде құрылысшының қадірі жоқ» деді (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

ӨКЕРШІК з а т. ж е р г. *Ешкінің асығы.* Киікте – шүкей, жылқыда – сақа, сиырда – топай (сомпай), қойда – асық, ешкіде – *ө к е р-ш і к*, киікте – шүкей (шөкейт), арқарда – құлжа аталады (Экспед. матер.).

ӨКПЕ з а т. <лат. pulmone> **1.** *Адам мен жанжануарлардың тыныс алу мүшесі.* Оттегінің организмге таралуында *ө к п е* мен қанның ролі күшті (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.). Жас малдың

жұтқыншағы ісініп, жем жеуі қиындайды, өкпесі шуылдап, ішінен қан өтіп, тез арықтайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). – Жеңіл киініп шығып едім, *ө к п е м е* суық тисе керек, – деп Ираның өзі жауап қатты (К.Тоқаев, Көмескі із). // *Өкпенің кеуде қуысындағы жатқан жері (тұсы)*. Молла кір тақиядағы судың шетінен ұрттап, аузы жыбырлап, қалпенің бетіне, *ө к п е с і н е* бүрке бастады (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Тәнзила жеңешем *ө к п е с і н* әлсін-әлсін ұстап ентігіп жетті (Тұлпар). // *Сойған малдың тамаққа пайдаланылатын ішкі мүшесі, өкпесі*. *Ө к п е д е н* тағам басқа ішкі мүшелермен қосып асып немесе қуырып дайындалады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2. т е р м. а н а т.** <лат. pulmones> *Сыртқы қоршаған орта мен жануарлар организмі қан айналым жүйесі аралығындағы газ алмасуды қамтамасыз ететін, тыныс алу жүйесінің орталық мүшесі*. *Ө к п е н і* дәнекерушілік аралықтар арқылы бір-бірімен байланысып, күрделі құрылымдық кешен құрайтын ауа жолдары (ауатамырлар – бронхылар, ауатамыршылар – бронхиолалар), өкпе көпіршіктері (альвеолалар) және қан тамырлары түзеді (Қаз. тілі термин. Биология). **3. а у ы с.** *Өкпеге суық тиюден, микроб тұсуден пайда болатын адам мен малда кездесетін жұқпалы ауру; өкпеауруы*. Осы көктемдегі Үшқоңырдан көшкенде ақ жаңбырды көтере алмай мына Исабаев шопанның қорасының төлдері *ө к п е* болды (С.Бегалин, Уақыт.). Лас қоралардағы малдың қотыр, *ө к п е* және басқа да ауруларға шалдығуы мүмкін (Ш.Қалықов, Қой. ауру.). Шөл жерге суаты жоқ ел қонбайды, Тоқтыңа *ө к п е* болған ем қонбайды. Аралап ең үлкенін таңдап сойсаң, Бүркітке бір тоятын жем болмайды (Е.Қандеков, Өлеңд.).

Екі [қос] өкпесін қолына алып. *Асығып-үсігіп, бар пәрменімен*. *Е к і ө к п е м д і қ о л ы м а а л ы п*, жүгіріп келсем, Надя иегі иегіне тимей қалшылдап отыр (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Қаршадай қара бала *е к і ө к п е с і н қ о л ы н а а л ы п* жүгіріп келеді (С.Омаров, Әңгім.). Әй, ерің-ай, *е к і ө к п е с і н қ о л ы н а а л ы п* ұшқан екен-ау, қайтсін (С.Жүнісов, Ақан сері). Қатар мінген жігер мен намысына, Тұрағының қарамай алысына, *Ө к п е м і з д і қ о л ғ а а л ы п* бір топ бала, Сынықшыға жүгірдік жан ұшыра (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Көбік өкпе. с ө й л. *Ынжық, бос, бозөкпе*. Жақсы оқып, зеректігін танытқаны, Жолдас түгіл молданы ақыртқаны. Піскен бас, *к ө б і к ө к п е* бай баласын. Таң қылды сөйлесе естен жаңылтқаны (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

Қос өкпе. *Нақ өкпе тұс*. Жолда жатқан елдерге Белін шешіп, түспестен, Не таңдайын жібітіп, Жұтым сусын ішпестен, *Қ о с ө к п е г е* тепкілеп, Атын терге булады (О.Шипин, Дастан.). Қаз-қатар жақын келді көзі жайнап, Ұрымтал жерін көзден көрді ойлап. Сақадай сайлап қойған жұмыр таспен Көкжалын *қ о с ө к п е д е н* атты бойлап (О.Шипин, Дастан.). Кезінде оны Шу бойына беттеген, Атты мерген бұлтартпайтын оқпенен. Қырағы көз нысанадан мүлт кетпей, Қорғасын оқ қадалды *қ о с ө к п е д е н* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қызыл өкпе болды. *Жүгіре-жүгіре өкпесі өшті, алқынды*. – Әй, әлгі Болатбектің қызы секең-секең етіп, *қ ы з ы л ө к п е б о л ы п* жүгіретін көрінеді (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім).

Өкпеге тепті. *Жанын көзіне көрсетті, азап тарттырды* – Сырға кел, *ө к п е г е т е у і п* күрішке салайын (Д.Досжанов, Дария). *Ө к п е г е* өбден *т е п к і л е п*, Шашынан ұстап жауыздың, Жұдырықпен жаққа ұрды. Шыға жаздап жандары Екеуі де шыңғырды (О.Шипин, Дастан.).

Өкпеге шалдықты. *Өкпе ауруымен ауырды*. Жетім қалса жас қозы *Ө к п е г е* қалмас *ш а л д ы қ п а й*. Ата-ана дәулет балаға Бейне бір алтын сандықтай (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.).

Өкпе қатерлі ісігі. *Өкпе рагі, адам өкпесіне түскен қатерлі ісік; созылмалы ауру*. *Ө к п е қ а т е р л і і с і г і н і*ң пайда болуына сыртқы және ішкі себептер әсер етеді. Сыртқы себептерге: тыныс алу жолдары мен өкпеге физикалық, химиялық канцерогендік заттармен ластанған ауаның, зиянды заттардың (шаң-тозаң, асбест, хром т.б.) енуі, темекіні жиі тарту; ал ішкі себептерге: өкпедегі әртүрлі созылмалы қабынулар, иммундық жүйке қызметінің төмендеуі жатады (ҚҰЭ).

Өкпесі аузына [алқымына] тығылды. *Жүрегі қағып, алқынды, ентікті, өкпесі өшті; демікті*. Жүгіре-жүгіре *ө к п е м і з а у з ы м ы з ғ а т ы ғ ы л д ы*, жіліншігіміз қорғасын құйған сақадай ауырлап кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кейде құлап сүрініп, Келеді ол жүгіріп. Екі *ө к п е с і а у з ы н а*, Алқынады *т ы ғ ы л ы п* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Базаралының сонымен қатар бұл күнде нашарлап кеткен жүрегі қаға түсіп, *ө к п е с і а у з ы н а т ы ғ ы л ғ а н д а й*. Аса қатты демігіп тістенумен қиналып тұр (М.Әуезов, Шығ.). Бану кішкентай токтаса, қапталдан соққан толқын қайықты жағаға шығарып тастайтын болғасын, *ө к п е с і а л қ ы м ы н а т ы ғ ы л ы п*, әлі құрып бара жатса да, тырбанып жүріп келеді (Т.Ахтанов, Шығ.).

Өкпесі күйді. *Қатты алқынды, ентікті; өкпесі өшті.* Жапар өзінің *өкпесі күйіп* қатты алқынуынан құлағы шуылдап тұр еді (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). – Кейін қалды адамзат. Атпен қатар жарысқан. *Өкпем күйіп* жүгіріп, Келіп тұрмын алыстан (Көрұғлы).

Өкпесі [екі өкпесі] қабынды. *Өкпесі аузына тығылды, ентікті, алқынды.* Бірақ Ожар қиын тау. Аяңнан артық жүруге аттың *өкпесі қабынды* (М.Әуезов, Танд. шығ.). – Айналайын! Міне, жігіт деген Бірақ, көп жүгіре берме? *Өкпең қабынады* (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Қасқыр қуған қояндай зымырап берген Ғабдолла *екі өкпесі қабынып*, қатты еңтігіп, екі иінінен демін әрең алып, әлгі төрт жігітке алыстан қарады (М.Дүйсенов, Ант.).

Өкпесі қарлықты. *жер г. Өкпесі аузына тығылды.* Белараның кезінен асқанша ток, аттың *өкпесі қарлығып*, көп дүрмектің арасында ырсылдап келе жатты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Өкпесі қысылды. *Тынысы тарылып, дем алуы қиындады.* Қуғынға түскен киіктің танауындай Нұрпейістің танауы желпілдеп, *өкпесі қысылып*, екі көзі бақаның көзіндей адырайып шарасынан шыға жаздайды (Ж.Арыстанов, Жалын.).

Өкпесін ала жүгірді. а) *Ренішін айтты.* Мен Ділдаға көрініп, балалардың бетінен иіскеп қайтпасам, Алшынбай қызы ертең-ақ гүжілдеп *өкпесін ала жүгіреді* (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Асығып-аптықты.* Жылдамдатып қимыл жасады. Өртке күйіп жатқан өз жолдасын көргендер *өкпесін ала жүгіргенмен* еш нәрсе істей алмады («Лен. жас»).

Өкпесін аузына тістеп. *Екі өкпесін қолына алып. Өкпемді аузыма тістеп* ұшып келем. Ұшырып келе жатқан – намыс (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

Өкпесіне суық тиді. *Өкпесі қабынып, суық тиіп ауырды.* Дерт жаппаса – жас адамға шерменде, Өлең беті бері қарай бергенде. *Суық тиіп өкпе*, қолқа, басыма, Алматыдан сүйретіліп келгенде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Өкпесін қысты. *Тынысын тарытты, жанын жай таптырмады.* «Жері алынсын, тәртіпсіздігі үшін сотқа берілсін» деген тұс-тұстан шыққан шу Қоңқабай мен Зыпбергеннің *өкпесін қысты* (С.Адамбеков, Қожанасыр.). «Неғып ұрдым» деп өкініп тұрған жоқ, бірақ аянышқа ұқсас бірдеңе *өкпесін қысып*, алқымына өксік өкелді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Тіпті қаперінде жоқ жағдай төтеннен тиген шаншудай қадалып, *өкпесін қысып*, езгілеп жатқан секілді (Қ.Найманбаев, Үміт.).

Өкпесін сүйреді. *Денсаулығы нашар адам туралы айтылады.* – Осы араға *өкпемді* әрең *сүйреп* келдім (М.Әуезов, Танд. шығ.). Кісі етін жегенмен тең, біл қиянат! Күн үшін кеміріңе қорек байлап, Тұрғаның, болса сыбыс, қомдап қанат, Жүрген қу өлейін деп *өкпең сүйреп* (Айтыс).

Өкпесі өшті. а) *Қатты жүгіргендіктен дем алуы қиындап, ентікті, алқынды.* Жүгіріп жүген алып, бір жас бала, Зыр қағып жылқы ішіне барған мана. Еңтігіп, *өкпесі өшіп* жыламсырап, Жалынып «ағатайлап» жүр бишара (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аз жүтірген соң *өкпем өшіп*, ұшып жығылдым (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Текенің демігуіне қарағанда болдырып қалғандығы байқалады, осылай аласұрып тағы да шамалы жүгірсе, *өкпесі өшеді* де, омақаса құлайды (М.Қаратаев, Далада.). ә) *Діңкесі құрып шаршады, болдырды.* Кірерге жау солдатты таппай тесік, Қорыққаннан кетті босып, қанды кешіп, Жалтақтап жан-жағына жанталасып, Қамалды Қостанайға *өкпесі өшіп* (О.Шипин, Дастан.). Неге асықтың – жаяу, шаршап-шалдығып. *Өкпең өшіп*, өзегінді талдырып?! Қашан келіп тілдессең де, Нүркенің Сені күтіп... тұрады ғой мәңгілік!.. (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Өкпе тұс. *Қаптал жақ; сырт жақ.* Қырғызбай мен Әлқожа, Жаудың алдын кеспекші. Нүсіпбай мен Майсап ер, *Өкпе тұстан* түспекші, Қарсы барып Әли ер, Ояздың көзін теспекші (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Енді құтылған шығармын деп, жан-жағыма қарасам, бір истребитель *өкпе тұстан* жақындап қапты (С.Бақбергенев, Он үш.). Тура *өкпе тұстағы* Топарға түсіп, Бұқтырманы атпен кешіп өтіндер («Жұлдыз»).

Тесік өкпе. *Еңбекке төзімді, шыдамды; бейнетқор.* Ыстыққа күйіп, суыққа тоңып жүріп дегендей *тесік өкпе* боп өстім (С.Омаров, Қайырлы жаз). Наданды әркім жейді нандай илеп, Жыртқыш ілген үйректей тірі жүндеп. Өгей бала секілді *тесік өкпе*, Жалғанда теңдік көрмей жаны күймек (С.Торайғыров, Шығ.). *Тесік өкпе* болып қабырғамнан ызғар өтті, төбемнен су сорғалап, жазда қаңсып, қыста қалжырап, құр сүлдерім қалды (Б.Қожабеков, Қаз. әдеб.).

Шикі өкпе. а) *Жас бала, сәби.* Үлкен ағамның үйленгеніне аттай сегіз жыл. Бір *шикі өкпе* дегенде зар еңірейді (М.Мағауин, Ақша қар). – Осы *шикі өкпемнің* ер жеткенін көрсем, армансызбын, – дейтін Жәпекең (М.Иманбаев, Кең аймақ). Мынау бір *шикі өкпе*

ниң тілеуін тілейік. «Қара қағаз» алғандардың талайы келді ғой (С.Адамбеков, Атылған қыз.). ө) ж а ғ ы м с ы з. Қолынан еш нәрсе келмейтін, оң-солын білмейтін, тәжірибесіз. – Бұларды қойшы! Өңкей ш и к і ө к п е л е р емес пе? – деп, Төтібай да Сапақты қостап, менменсі қалыпты (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Ш и к і ө к п е болып өскен жетімегім, осыдан қанатың қатар ма екен, көппен көрген ұлы той (С.Бақбергенов, Қайран шешем).

ӨКПЕ² з а т. Наз, реніш; көңіл қалушылық. Аты аталып, аруақ шақырған жерде ағайынға ө к п е, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен (Абай, Тол. жин.). Бірақ араларындағы ө к п е сол күйінде жабық қалды. Оны біз де қазып, сұраған жоқ едік («Жалын»). Белең алып күн сайын Араздық, ө к п е көбейді. Сөзін айтар біреу жоқ, Жарлыны кім жебейді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Өкпе айтты. Реніш білдірді, наз айтты. Ұшан-теңіз борышың бар мойныңда. Сені өсірген, әкең, әжең, нағашың Жатыр қазір қара жердің қойнында. Ол жандарға ө к п е ң болса а й т маған, Қарызыңды айт, болса алдыңнан қайтпаған! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Одан кейін де Оралхан маған не ө к п е, не реніш а й т қ а н емес. Сірә, өз сөзінің сәл ағаттау шыққанын аңғарған секілді («Жас Алаш»). Мизамға жаман адам жөн келмейді, Өзіне еш адамды теңгермейді. Сөзіңе айтып тұрған құлақ салмай, Өзім-ақ білемін деп өңмендейді. Болған соң қара көңіл амал бар ма, Соларға ө к п е а й т қ а н м е н түк өнбейді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Өкпе артты. Өкпеледі, ренжіді. Асанның сөзін Айсұлу бөліп жіберді: – Сенен басқа кімге ө к п е а р т а аламын (А.Байтанаев, Асан). Өмірге – кішісің бе, ірісің бе? – Ө к п е а р т п а осылардың бір үшін де! Жіңішке келген сайын жолдың өзі Соғұрлым түзу шығар жүрісің де! (Қ.Мырзалиев, Ақ отау). Содан болар, мен туралы бағасы Айнымалы, құмнан аққан өзендей. Жоқ, бұл топқа ө к п е а р т у д а н аулақпын, (Жалынымды, бәлкім, әлсіз лаулаулағым) (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өкпеге қиады. Ренжіспеді, өкпе-наз қылмады. Соның арқасында қаншама рет пікір таластырып, қаншама рет керісіп-керілдісіп қалсақта, бір-бірімізді өлім түгілі, ө к п е г е де қ и г а н емеспіз. Қазір келіспей қалсақ, қазір бірге қарқылдасып отыратынбыз («Жас Алаш»).

Өкпе жазды. Реніш білдірді, өкпеледі. Болады ө к п е ж а з б а й шарамыз да, Ашу тұтып, шыдар хал жоқ жарамызға. Бейкүнә қиянат қып, сарғайттыңыз, Өкіртсін, тышқан түсіп са-

баңызға (Ақмолла ақын, Күндер.). Азғана ө к п е ж а з д ы м мырза саған, Жок еді сізге сырым ашылмаған. Бір сәлем беруге кеп жарамадың, Көріп ең не қиянат Ақмолладан? (Ақмолла ақын, Күндер.).

Өкпе жүрмейді. Өкпелеуге, ренжуге болмайды деген мағынада. – Айуанға ө к п е ж ү р м е? (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Жастар қажет деп тапса біздің шығармаларымызды оқыр, көңілдері шаппаса оқымас, оған ө к п е ж ү р м е с е керек («Лен. жас»).

Өкпе қылды [етті]. Ренжіді, өкпеледі. – Ауыл арасы, кемпір назын ө к п е қ ы л ы п, ағайыны шабылып жатқанда көп адам көре тұра жәрдем бермейді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Ініммен қалжың сөзге келдім шалыс, Кішіге еңкейлекті көрдім намыс. Көрместей боп біржола ө к п е қ ы л ы п, Кетер деп ойламадым менен алыс (Дас-тандар). Түйе деген бір мал бар, Тамағы тойса көп кетер, Қас жаманның белгісі Жиың-тойға барғанда, Тамағына ө к п е е т е р, Өкпелеймін деп кетер (Шал ақын, Өлеңд.).

Өкпе сақтады. Өкпеледі, ренжіді. – Батырлар, бөріңізде олжа толық, Өмісе оң болғай да біздің жорық. Жүрмендер жамандасып ө к п е с а қ т а п, Себебі олжадағы бір қыз болып (С.Сейфуллин, Өлеңд.). – Ұлым, менің Танекеме айт: кешірім сұраймын одан, маған ө к п е с а қ т а м а с ы н көңілінде (Ш.Айтматов, Қош бол.).

Өкпе сызы. Көңілдегі қаяу, реніш. Сенімі жоқ шерменде сырды бұзды, Анық таза көрмеймін досымызды. Қылт етпеге көңілдің кешуі жоқ, Жүрегінде жатады ө к п е с ы з ы (Абай, Тол. жин.).

Өкпесі жоқ. Реніші, көңіл қаяуы жоқ. Өзіме жөн, өзгеге бұзық істерім, Өзім көндім – өзім нені істедім. Өзгелерге еш ө к п е м ж о қ, ішпесе, Өзіме адал ажал ғой ішкенім («Қаз. әдеб.»).

Өкпесі қара қазандай [таудай, батпандай]. Қатты өкпелі, ренжулі. – Рахмет, келін. Сол жалғыздікті екенінді ескеріп кешірім жасадым, өйтпесе ө к п е м қ а р а қ а з а н д а й еді өзіне (А.Хангелдин, Өткен күн.). Бұрын бір тауда бір киік болып, еркін жүріп қалған адам енді біреудің қарауына көшпек. Бастықтарға, әсіресе, Ыбыраевқа ө к п е с і қ а р а қ а з а н д а й (Р.Өтесінов, Алып.). Қажет кезде кергитін шабандана, Ө к п е м т а у д а й заңға да, заманға да. Мен де өзіңе іңкәр ем елден ерек, Соңғы демім арналсын саған ғана (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өлерменге, мылтық берсең, атқандай. Өмірге айтар ө к п е л е р і б а т п а н д а й. Мен оларға көрінемін, Аз беріп, Әлдеқайда ар-

тық алып жатқандай! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Өкпесі тарқады. *Өкпе-реніші басылды, өкпелегенін қойды.* – Шаршадым, – дедім шынымды айтып. Тойдағы *ө к п е м д е т а р қ а й* қойған жоқтын (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ӨКПЕ-АРАЗ с ы н. *Татулығы жоқ, өкпелі.* Кешке қарай Әшім: Ағайын арасындағы *ө к п е-р а з* ертелі-кеш шешіле жатар. Сыртқа намыс жібермейік. Көкең көкжалдың бір күнгі терін қисын деп адам жіберіпті (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). Әділдік бар жерде шамдануға, *ө к п е-р а з г а* орын жоқ (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Өкпе-араз болды. *Араздасты, өкпелесті, татулығы жойылды.* Онысын екі қыздың қолын жесір, Жек көрер болды ғой деп мынау кесір. Онымен *ө к п е-р а з б о п* өшікпе деп, Олардың ойындағы отын өшір (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӨКПЕ-АРАЗДЫҚ з а т. *Татулығы жоқтық, араздық.* Шеген қатты қорықты. Бірақ көзіне жас келмеді. Қаза үстінде қазақ *ө к п е-р а з д ы г ы н* ұмытуы міндет. Көптен есік аттамай жүріп, Шеген мен апасы Қабидікімен қайта араласып кетті (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ӨКПЕАУРУЫ з а т. м е д. <лат. tuberculum> *Туберкулез таяқшасы арқылы ауадан жұғатын негізінен өкпені зақымдайтын жұқпалы ауру.* Серікқали келесі жылы *ө к п е а у р у ы* асқынып, ұзақ уақыт төсек тартып жатып қалды (Қ.Исабаев, Соңғы.). *Ө к п е а у р у ы н а* шалдыққан ұлы ақынға шипа бола ма деп Әбдікерім оны Қатынқарағайға алып келіп, боз биенің сүтіне шомылдырып, қара биенің тосабымен емдеген екен («Жұлдыз»). Өсімдікті қайнатып суын қуық, бауыр, бүйрек, ревматизм және түрлі асқазан ауруларын емдеуге, ал спирттік тұнбаларын *ө к п е а у р у ы н а* қарсы ішеді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ӨКПЕ-БАЗЫНА з а т. *Көңілі жақын адамға айтылатын өкпе.* Жеңешемнің *ө к п е-б а з ы н а* с ы шымбайыма қатты батты. Не істерімді білмей сасқалақтап мен оның жанына бардым (Т.Бердияров, Солдат сыры).

ӨКПЕ-БАУЫР з а т. *Өкпе, бауыр, жүрек сияқты ішкі мүшелер.* Келді де бір жартасқа түсе қалды, Азық артқан маяны жарып салды. Ішін жарып, іштегі ішек-қарнын, *Ө к п е-б а у ы р ы н* тазалап, бәрін алды (Абай, Тол. жин.). Он сан ноғай бір жиын етті дейді, Сол жиында жұрт жиылып кетті дейді. *Ө к п е-б а у ы р* ап келіп берейік деп, Тазша малға қала көр депті дейді (Қозы Көрпеш.). *Ө к п е-б а у ы р* қай жерде тұрады? Бүйрек ше? Қарыннан төмен не

болады? Жоғары не болады? Қарын мен өкпе арасында не тұрады? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Өкпе-бауыр жалы бар. *Әлі де күйі бар, бір шабардай күйі бар.* Қайрылмай қайда барасын? Хан сүйекті Қамбар-ау! Қабағы қатты шаршапты, Қара атыңның мойнында, *Ө к п е-б а у ы р ж а л б а р-а у* (Қамбар батыр). Мойнын барлай қараса, *Ө к п е-б а у ы р ж а л ы б а р*. Аяғын барлай қараса, Болар-болмас әлі бар (Ер Тарғын). *Ө к п е-б а у ы р ж а л ы б а р* ма қара жердің? Жатса ұйқысы келмейді саналы ердің. Көсілген көмекейің ақын емес, Суындай сөзің нәрсіз шалшық көлдің (Айтыс).

Өкпе-бауыры елжіреді. с ө й л. *Жүрегі елжіреді, езілді.* *Ө к п е-б а у ы р л а р ы ң е л ж і р е п*, туыса қалған екенсіңдер (М.Ақынжанов, Ыбырай.). Базар мен сағындым-ақ Назарым-ай, Тарқады от басында базарым-ай. Күйініп *ө к п е-б а у ы р е л ж і р е й д і*, Болмайды баласыз үй ажарың-ай! (К.Әзірбаев, Шығ.).

ӨКПЕДЕЙ с ы н. *Өкпе сияқты.* Не жамандар өткен жоқ *Ө к п е д е й* суда қалқыған. Ғаламға мәлім аттары Ертеде өткен ерлер көп Тақ шыққан талай талқыдан (Базар жырау, Шығ.).

ӨКПЕК с ы н. **1.** *Ызғарлы, азынаған, ышқына соққан суық, өңменнен өтіп кететін (жел).* Малшы-қазақтың бар жиған-тергенінен айыратын қыстың ақтүтек бораны, шілденің аптап ыстығы, күздің *ө к п е к* желі, көктемде қайта түлеген жер мен гүл жайнаған дала көркі – баршасы бүге-шігесімен халық әдебиетінде көркем көрініс тапқан (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Ала сәуледе жасыл шөпті жапырып, *ө к п е к* желді естіріп, көкіректі керіп, тым-тырағай айдап келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сағыздай сызылтып азалы үнін, *Ө к п е к* желі соққанда Қазалының. Есігін аш, ен де кет, тосырқама, Қазалының кез келген қазағының (М.Мақатаев, Шығ.). // *Ызғарлы, суық жел.* Ұнамай тұр бұныңның Ышқына соққан *ө к п е г і*. Ғажап емес тым шұғыл Жентектің тасып кетпегі (С.Мұқанов, Замандас.). Дегені ме кетпесін *ө к п е к* өтіп, құстар да қалыпты ғой шетке кетіп. Ажарын сұлу жаздың тайсалдырып, Томсарттық гүлдерді өкпелетіп (М.Айтхожина, Шыңда.). // *Желдің өті.* Ызғарлы желдің соққан *ө к п е г і н* де тұрғандай, іші-бауырым қалтырап тонудамын (Қ.Бадыров, Өткендер.). **2.** а у ы с. *Қиыншылық, азап, мұң-шер.* Дүние дүрмегінен Адасып қалған шақта, Өтетін жүрегіңнен Бір жол бар – аман сақта. Жалғыздық *ө к п е г і н е н* Жанды алып қалатын сол, Өмөңда төте жүрген Абайға баратын жол (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ.).

Қара өкпек. *Қара суық жел.* Қыс болса, сыртта *қ а р а ө к п е к* соғып, қар суырып тұрғанда мына шұңқырдың ішінде буы бұрқырап, денесі жайылып отырар еді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Демалыс күні еді. Қазанның аспаны тұмшалана тұнжырап, Алатаудың қойнау-қойнауында түте-түте қара тұман ұйлығып тұрған. Сыртқа шықсаң жаңбыр лебімен қатар күз ызбары сезіледі. Тау жақтан оқта-текте *қ а р а ө к п е к* еріне желпиді (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.).

Өкпек жел. а) *Өңменнен өтетін суық жел.* Сақылдаған сары аязға таң сыз бере терістіктен соққан *ө к п е к жел* қосылды (Ә.Нұрмаханов, Жекпе-жек). Көктемнің ынтығып есетін *ө к п е к жел і* бар-ды. Топсасы қажалған ескі тақтай есіктің неге бүйтіп тұрғанын түсінгенде пошташы тағы бір күрсінді (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады.). ә) б е й н. *Қиыншылық, азап.* «Көкиық» балалықтың мекені еді, Айырды «Көкиықтан» ерте мені, Тағдырдың маңдайыма жиі соққан Аяусыз ақ бораны, *ө к п е к жел і* (Ф.Қайырбеков, Көксадақ.). *Ө к п е к жел д і*ң әкесін өрде көрдік, Телегейді қақ бөлді тербеп ерлік. Шашымыз да ағарды, досымыздың Жылап тұрып талайын жерге бердік (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ӨКПЕКТЕ= е т. 1. *Желдің үілдей соғуы, екпіндеуі.* Сұрғылт бұлт аспан әлемін құрсап алды да, *ө к п е к т е г е н* суық жел күшейе түсті (Н.Көшекбаев, Қарулас.). Бас игізіп оң-солға теректі ептеп, Соғып-соғып өтті де жел *ө к п е к т е п*, Қара сақал қара бұлт қасын керіп, Қара нөсер құйды-ай бір шелектеп кеп (М.Шаханов, Қыран.). Ұлы теңіз ашулы. Әр кездегідей өз-өзінен долданып *ө к п е к т е п* өкіреді (Ә.Нұрпейісов, Сең). 2. а у ы с. *Дегбірсіздену, қорбаңдап жорғалақтау.* Күлген кезінде уыз бетіндегі сүт шұңқыры ойылып, жұқа қабағы дірілдеп, жанары ашық, айқын жалт етіп ұшқын атады. Қарсы алдында жаны қалмай дегбірсізденіп, *ө к п е к т е й* жорғақтаған жігіттің қылығы ерсі. Қолы күйіп қалғандай рюмкені енетейсіз ұстайды; ұсынуға және қаймығады (Д.Досжанов, Табалдырығына.).

ӨКПЕКТЕТ= е т. *Желдің екпіндете соғуы.* Күн сағат сайын жылып, құбыладан соққан қызыл жел, қыстай өз дегенін істеп, әбден беркіп алған қарды *ө к п е к т е т е* үріп, көк соқталап жатқан кез (Қ. Жұмалиев, Жайсаң жан.). Сатымның қай жерде кімге не дегенін, кімді қалай «қатырғанын» өсіріп, *ө к п е к т е т і п* соқты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.).

ӨКПЕКТЕТУ *Өкпектет етістігінің қимыл атауы.*

ӨКПЕКТЕУ *Өкпекте етістігінің қимыл атауы.* Күн бүгін аз-кем жылынған тәрізді. Жел де *ө к п е к т е у і н* қойып, саябырсығандай (Фермаға кел.).

ӨКПЕҚАП з а т. а н а т. <грек. pleura> *Өкпенің сыртқы сірі қабығы.* *Ө к п е қ а п* қабат жалпақ эпителийден (мезотелий) және оның астындағы жұқа борпылдақ дәнекер ұлпасы қабатынан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

Өкпеқап қуысы. б и о л. <clavum pleuralis, лат. cavum – қуыс, грек. pleura – өкпе> *Өкпе орналасқан сірлі қабық қуысы.* *Ө к п е қ а п қ у ы с ы* өкпеқап пен қабырғалық (париетальды) сірлі қабық аралығында орналасады. Оның қуысында сірлі сұйық болады. Оң және сол *ө к п е қ а п қ у ы с т а р ы* болып екіге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ӨКПЕҚҰРТ з а т. 1. м е д. *Адамда болатын өкпе гельминтоз ауруы.* Ері Әсірептің құрдасы еді, *ө к п е қ ұ р т ы н а н* қайтыс болғалы екі жыл (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). 2. в е т. *Малда болатын өкпе гельминтоз ауруы.* Ірі қарада «алаөкпе», жылқы мен түйеде «қараөкпе», қой мен ешкіде «*ө к п е қ ұ р т*» деп аталатын аурулар болады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *Ө к п е қ ұ р т* – малдың өкпесінде, бронха жолдарында болатын ауру (Ш.Қалықов, Қой. ауру.). *Ө к п е қ ұ р т* болған сиырдың сүтінен көкірек ауруға (шахотка) шалдығу мүмкін (Х.Досмұхамедұлы, Танд.).

ӨКПЕЛЕ= е т. *Біреуге кінә арту, ренжу; өкпе-наз айту, көңіл қалу, ренжу.* Ақыл сөзге ынтасыз жұрт шабандап, Көнгенім-ақ соған деп жүр табандап. Кісімсінген, жеп кетер білімсіз көп, Жіберсем *ө к п е л е м* е көп жамандап (Абай, Тол. жин.). Бермеген соң сол қонақ *ө к п е л е д і*, Елемеді мені деп кектенеді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кеудеме ізгі ой қалдырған, Жан едің, енді не деймін. Шықпасаң шықпа алдымнан, Мен саған *ө к п е л е м е й м і н* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қазақта: «Битке *ө к п е л е п*, тоныңды отқа жақпа!» деген мақал бар. Әрине, мұның бүгінгі сөзбе-сөз мағынасы ескірген («Жалын»). // *Аузын бұртиту, томсыраю.* Оның кішкене қызыл еріндері бұртиып *ө к п е л е й* бастағаннан-ақ әжем ұршығын тастай салып, жұбатуға кірісетін (М.Сүндетов, Балық аула.). Інім маған тартпаған, інім менен көп бөлек: «Бір қант берді деп маған!» Жемей қойды *ө к п е л е п* (Қ.Мырзалиев, Күміс.).

ӨКПЕЛЕГЕНСУ *Өкпелегенсі етістігінің қимыл атауы.*

ӨКПЕЛЕГЕНСІ= е т. *Өкпелегендей болу, өкпелеген мінез көрсету.* Паһ, ит, «байсырап бара жатқандай баласын тастай қашып», – деп

өкпелеген с і ді ғой елге (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Тойға барардағы түрін көріп алғысы келіп еді, қараса, жұқа гүлді жеңіл көйлек киген, талдырмаш қана жас қыз өзіне қарсы бұртия қалыпты. Әлдекімге еркелеп, өтірік *өкпелеген* с і п түр (Қ.Мұхаметқалиев, Тоғай.).

ӨКПЕЛЕГІШ с ы н. *Жиі өкпелейтін, өкпешіл*. Ыбырайымның басқа балалармен көбінесе ойнамауының мәнісі: *өкпелегіш*. Қапелімде, болмашы нәрсеге-ақ, ренжіп қалады (Ә.Әлішев, Батыр.). Ал мен одан да бетер *өкпелегіш* едім (Т.Тобағабылов, Жазира). Көңілімнен кетпедің, Сенің көңілің мендей ме?! *Өкпелегіш* деп мені, Өкпеледің сен кейде (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.).

ӨКПЕЛЕГІШТІК з а т. *Өкпешілдік, ренжігіштік*.

ӨКПЕЛЕС= е т. *Ренжісу, кінә артысу*. Кеткен соң жұмылып көз, бүгіліп бел, қиын да түзетуің басын тезбен. Сексенде көңіліңді кеудең қылмай, Жүрерсің *өкпелесіп* екі безбен (Базар жырау, Шығ.). Кейде болмашы бір нәрсеге *өкпелесіп* қалғандарымен артынан тез татуласып кететін (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Анты да, айтары да сол. «Өзі жүдеп жүргенде, еркелігімді қоя тұрайыншы деп ойладым, әйтпесе...». Иә, әйтпесе айтатын кінәсі көп болуы керек еді оның. Соның бәрін тізіп айтып *өкпелесіп* жатуды да ұят көргені-ау, сірә (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.).

ӨКПЕЛЕСУ *Өкпелес етістігінің қимыл атауы*. Кім білсін оны, қазірше қызық жансыңдар, Даладай біздің кеңсіңдер, кейде тарсыңдар. Сағынасыңдар бірінді-бірін көрмесең, Бір сағат өтпей *өкпелесуге* барсыңдар (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Құранның доғмаларына тереңірек үңілетін болсақ, мынаны көреміз. Адам өздігінен «кәпір» де, «мұсылман» да бола алмайды, сол сияқты ол кедей немесе бай да бола алмайды, бір кісімен *өкпелесу* немесе онымен татуласу адамның еркінде еместігі осы аятта айтылып тұр (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

ӨКПЕЛЕТ= е т. 1. *Ренжіту, көңілін қалдыру*. – Жоқ, қарағым, ана сыйлап өскен балаға ұқсайсың, *өкпелетем* десең өзің біл, маған салсаң, шай ішпей кетпейсің! (Ж.Саин, Жол үсті.). Оның үстіне «Құдай ұл бермеген соң...» деген қайдағы жоқ ауыр сөз аузына түсіп кетіп «көзінің қарашығын» *өкпелетіп* алғандай жайы бар (І.Есенберлин, Көлеңке.). Аз ғұмырында өзіңді, *Өкпелетіп* алмайын, Пір тұтамын сөзіңді, Өзіңе аян мән-жайым (М.Әлімбаев, Ту тіккен). 2. а у ы с. *Тағдыр тәлкегіне салу, бағы ашылмау*. Біреулерді өр тағдыр *өк*

пелеті, Біреулердің мерейі көкке жетті. Біреулерді заманы шетке теңгі, Содан бері он сегіз көктем өтті (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӨКПЕЛЕТУ *Өкпелет етістігінің қимыл атауы; кісінің көңілін қалдыру*. Ожарбай қарияның екінші бір қасиеті – кісінің көңілін қайтарғысы келмейді. Үлкен бол, кіші бол – ешкімді *өкпелету* ге жоқ (Ф.Оразаев, Басты.). Қалайда, қонақтарды *өкпелету* ге болмайды. Сол себепті серке аналардың қолына ауысты (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ӨКПЕЛЕУ *Өкпеле етістігінің қимыл атауы*. 1. *Ренжу, көңілі қалу*. Қой, барайын. Қызғаныш қармағына ілініп, *өкпелеуім* ұят (Т.Шаханов, Жоғалған.). Содан кейін нағашыма *өкпелеудің* орнына «осы қайтер екен» деген егеспен сынай қарайтынды шығардым (А.Жақсыбаев, Бозарал). Көрініп тұр алдымда ылдиым да, өрім де, *Өкпелеудің* орны жоқ сен келген соң өмірге. Сенің жеңістеріңді жетемін бе тойлауға, Сенің жемістеріңді жараймын ба теруге (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 2. *Біреуге ренжігендік, көңілі қалғандық*. Ғажап! Өзім де түсінбеймін, оның бұл қылықтарына пәлендей мән беріп, *өкпелеу* деген менде тағы болмады (І.Есенберлин, Ғашықтар). *Өкпелеу* деген әйелге тән, демек, әлсіздердің кәсібі (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ӨКПЕЛЕУШІЛІК з а т. *Біреуге өкпелегендік, ренжушілік*.

ӨКПЕЛІ с ы н. *Өкпелеген, ренішті*. Бірақ өздері жаңағы сөзден біртүрлі ыңғайсызданып, бәрі де бір кісідей томсарған *өкпелі* жүз танытты (Р.Тоқтаров, Терістік.). Көп болды денсаулықтың кеткеніне, Білмедім біздің басқа *өкпелі* ме? Көп жылқы көңіл жақын жолдас еді, Артына бір қарамай кеткені ме? (О.Шораяқов, Шайыр). Жер бетінде қанша *өкпелі* ағам бар, Бәрі менің болашағыма алаңдар. Бірақ маған сенімменен қараңдар, Мен сендерді алдамаймын, адамдар! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ӨКПЕЛІК¹ з а т. *Мал, адам өкпесінің тұсы; бүйірі*. Арланып *өкпеліктеп* көздеп басып жібердім (Н.Баяндин, Құм асты.). Кенет екі *өкпелігінің* асты солқылдап ала жөнелді: дүк-дүк, дүк-дүк (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Басына барып онан төрт елі өтті, қызыл қан сақал-мұртын жауып кетті. Садақпен *өкпеліктеп* атты көздеп, Жалма-жан жатқанында сипап бетті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӨКПЕЛІК² з а т. с ө й л. *Өкпелеушілік*. Болса да екеуімізде кей *өкпелік*. Қашанғы жүрмекшіміз бөлектеніп. Өзіңді күнде тоса алдында үйдің, қалмайыншы құраған терек болып (Ж.Қашқынов, Соқпақтар).

ӨКПЕ-НАЗ з а т. *Көңілараздық, реніш, басына.* Айта берсе, *өкпене* а з кімде жоқ. Және мына жұрт сен екеуміздің мұңымызды тыңдауға емес, қажының қуанышына жиналып отыр емес пе? (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Бүгін Оспаннның осынша неге налып отырғанын білгісі келіп, ынтызары құриды. Сонда да «Саған не болды? Маған неге айтпайсың?» – деп *өкпене* а з білдіруді жөн көрмеген (С.Омаров, Қызыл арай). Ақтарылса, Ақ жарылса жүрегім, Жыр боп туса *өкпене* а з ы м, тілегім, Сәтсіз өткен махаббатты жыр етсем, Өзіңді іздеп жүрген кез деп білемін (К.Салықов, Жезкиік).

Өкпе-наз артты. *Өкпеледі, ренжіді.* Анар ойында тек Елдосқа *өкпене* а з а р т қ а н н а н басқа ештеңе жоқ (А.Байтанаев, Қансонар). Бақыттымын ана сүтін ақтаған, Ол ғасырдың *өкпене* а з ы н а р т п а ғ а н, Ол ғасырда бір аяғым қалса да, Бір аяқпен бұл ғасырды аттағым (Х.Ерғалиев, Құтты.).

Өкпе-назын ұмытты. *Өкпелегенін қойды, татуласты, реніші басылды.* Туыс қайда? Ұлыс тойда Бірігіп бір Ұғыспай ма? Күліп тойда Жылытпай ма? *Өкпене* а з ы н Ұ м ы т п а й ма? Қасым қайда? Басылмай ма? Ақыл керек Осындайда! Таныс қайда? Алыс қайда? Осындайда Табыспай ма? Қарап Айға, Қарағайға... Түсінісіп Тарамай ма?! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ӨКПЕ-НАЗДЫҚ з а т. *Базыналық, реніштік, көңілараздық.* Әлі бұлардың арасындағы *өкпене* а з д ы қ байыбына бармаған Тоқан не деп шақырарын білмей де ойланып отырды да телефонын алып Зайданың үйін сұрады (С.Бегалин, Уақыт.).

ӨКПЕ-НАЛА з а т. *Кейіс, реніш, өкпе.* Ол түгіл, өзіміз де тозып бара жатқан жоқпыз ба?! Менің тілейтінім: ескілікті *өкпене* а л а н ы былай жиып тастап, ендігі қалған аз ғұмырды тату-тәтті өткізейік (Қ.Жұмаділов, Атамекен). Есесіне, дүниенің жалғыз еркесіндей қылт етпе, кінәмшілмін. Жоқ нәрсеге жәбірленіп арзымайтын көр-жер *өкпене* а л а н ы көзінен тізіп, бықсып жүргенім (Т.Сәукетаев, Сүткенже). Көңілдегі *өкпене* а л а н ы ң бәрін жиып-тастап, Көміламен жолықса ма екен? Бірақ жұрт не дейді (Т.Сәукетаев, Сүткенже).

ӨКПЕ-САҚПА з а т. с ө й л. *Өкпе-сөкпе.* Өздері тірісінде араласып, өлісінде бір-бірінің жаназасына қатысып, топырақ салыспаса да, кейінгі көзі ашық ұрпақтары ата қатыгездігінен туған *өкпе-с* а қ п а н ы тастасып, шұрқырап табыса бастағаны осы еді (Н.Мағзұмов, Жұмбақтас.). Бұл екі үйдің арасындағы *өкпе-с* а қ п а дегеннен жұрт көзі сүрініп болды

ғой (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Шалдың бар кегі мен *өкпе-с* а қ п а с ы быжыған иістей қыжылдап шыға келетіні бар (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

ӨКПЕ-РЕНІШ з а т. *Өкпелегендік, ренжігендік, көңілі қалғандық.* Бірақ күнделікті *өкпене* р е н і ш т е р д і ң негізгі себебін тексере бастаса болды, алдынан Төреханның «сен қызды емес, профессорды сүйесің» деген сөзі көлденеңдей береді (Т.Әбдіков, Ақиқат). Өзінің *өкпе-реніші*, қуаныш-сүйінішімен ортақтас айнымас адал достықты шын танып, шын бағалай білуі де осыдан басталады (З.Серікқалиев, Ақыл.).

ӨКПЕ-СӨКПЕ з а т. с ө й л. *Өкпе-нала, өкпе-реніш.* Сәулебек баяғы әдетінше Нұриланы үйіне дейін шығарып салды. Есік сыртына жеткенде ол төмен қарап аз-кем ойға берілді. Сонсоң басын бірден көтеріп алды да, Нұрилага тура қарады: *Өкпе-с* ө к п е н і қойсақ қайтеді, Нұржан? – деп оның қолын қысты («Мәдениет және тұрмыс»).

ӨКПЕСІЗ с ы н. *Ренішсіз; өкпелі емес.* Солардың ұранын жазған, басшысын құттықтаған Сұлтанмахмұтқа да олар *өкпе-сіз* емес-ті (Д.Әбілев, Арман.). Содан бері ғасыр өтті, Әлі жалғыз күзеттесің. Көтердің мол қасіретті, Саған көктем, күз *өкпе-сіз* (Х.Ерғалиев, Дәуір.).

ӨКПЕСІЗ-ҚАҚПАСЫЗ с ы н. с ө й л. *Өкпе-аразсыз, ренішсіз.* Айырылыссам, сонда барып ешкім білмейтін жерде, *өкпе-сіз-қ* а қ п а с ы з, ағайыншылықпен сол жақта айырылысам. Ар жағын көре жатармын, – деді Қаншайым ойланып сағымданып, мұнартып жатқан көк жиекке көз тігіп (Ф.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ӨКПЕШ с ы н. с ө й л. *Өкпешіл.* Шал жоқ нәрседен секем алғыш *өкпеші* кісі (А.Жағанова, Еркежан). Дей алман: Айгүл жеңілтек, Сұрама менен бұл қалай? *Өкпеші*, сенгіш, көңілшек, Қылт етпе, шіркін, қыздар-ай! (Н.Шакенов, Айгүл). – Таныстарыңның ешқайсысына болмайды деме. *Өкпеші* н і көбейтіп аласың (М.Дүйсенов, Мейман.).

ӨКПЕШІЛ с ы н. *Не болса, соған өкпелейтін, жиі ренжігіш.* Бала кезде мен *өкпеші* л әрі тілазар болдым (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.). *Өкпеші* л і н қайтейін, Тарпаң тайдай қылтыңдап; Бәтуасын қайтейін, Тазы ит қуған кояндай Қаққанша қабақ бұлтылдап (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Өкпеші* л м і н, Өз ұлымын Даланың. Бір-ақ сөзден төсек тартып қаламын. Емгер емес, Шипагерім өздерің, Қайран менің қағазым мен қаламым! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ӨКПЕШІЛДІК з а т. *Өкпелей бергіштік, ренжігіштік.* Өзінің басындағы мінез-құлықтың кейбір теріс бітістерінен (тартыншақтық, менмендік, *ө к п е ш і л д і к*, қыңырлық т.б.) ұялып, одан арылғысы келеді (К.Жарықбаев, Психология). Мысалы, *ө к п е ш і л д і к*, кінәшілдік, ашқарақтық, жалқаулық, салақтық тәрізді балалар өмірінде кездесетін келеңсіз қылықтарды ақын жылы юмор арқылы күлкі шақыратын дәрежеде көрсете білген («Қаз. әдеб.»). *Ө к п е ш і л д і к* жүйке жүйесі қажыған, сәл нәрсеге қабақ шытып, көңілі толмай уайымдай беретін, ұсақ-түйекке мән бергіш адамдардың әлсіз сезімі (эмоциясы) ретінде көрінеді (ҚҰЭ).

ӨКСЕ = е т. с ө й л. **Көксе.** Бала анау өгей шешенің қолында тұрғысы келмейді. Әжесін *ө к с е й д і* (С. Бегалин, Сәтжан). – *Ө к с е п* келгенінде біз шын ықыласымызды да білдіре алмадық, – деді Манарбек (Т.Тілеуханов, Өзге.). Ол өмір бойы өсуді ансап келеді, бір ірі қызметті *ө к с е п* келеді. Тек құрғыры түлкі бұлаңға салып құйрығын ұстатпай-ақ жүр (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.).

ӨКСЕУ *Өксе етістігінің қимыл атауы.* Өмір бойы Панфиловтың орнын *ө к с е у м е н* өтетін шығармын деп ойладым (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ӨКСУ *Өксі етістігінің қимыл атауы.* Тас еденде етпетінен жатқан Лукс солқылдап ұзақ жылады. *Ө к с у і н* қаншама басайын десе де болмады (Т.Шаханов, Көгілдір.). Мен жауап бермеген соң, *ө к с у і м д і* доғармаған соң, әжем әуелі басымды, одан кейін тамырларымды ұстап көрді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Өмірі [балалық шағы] өксумен өтті. *Бағы ашылмады, өмірі қиыншылықпен өтті.* Адырнасын өгіздей мөңіретіп, Жатыр әлі *ө к с у м е н ө м і р ө т і п*. Мұражайға, шіркін-ай, сақтар ма еді, Ауылдардың көз жасын мөлдіретіп («Жұлдыз»). *Ө к с у м е н ө т е* берді *ө м і р* жасым, Кедейлік зарын тартып қайран басым. Жетуге бір арманнан бір арманға, Құйқылжып, қанат қағад көңіл-лашын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Өмір ғой ештеңесін көпсінбеген, *Ө т т і* ғой *б а л а л ы қ ш а қ ө к с у м е н е н*. Қара нан азық болды көк суменен, Кезексіз кассалардан билет алып, Кезексіз бақытқа да жетсін демен (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ӨКСІ = е т. 1. *Қатты күйінгендіктен солқ-солқ етіп, назаланып жылау.* Еркежан жер бауырлап, *ө к с і п* жылап жатып алды (М.Әуезов, Абай жолы). Тегіннен таяқ жеген Ұмындыққа қатты батты: *ө к с і п-ө к с і п* жылады. Көп жылады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ашық есікке жа-

қындай бергенде, сыбызғыға қосылып ғажайып бір ырғақпен, «Жаным, жаным, жанымсың» деген Гауһардың үнін естіді. Ол сол-солқ *ө к с і п*, күйсандығына мандайын тіреп отырып қалды (Ә.Тәжібаев, Жаданов.). Одан соң, осы, екінші бөлмеге тұрақтапты. «Не ойладың, неге көндің?» – деп сұраймын ғой кейінірек, бәрі құрдымға кеткен соң, бар сырын, өзі мас, *ө к с і п* жылап отырып маған айтқан («Жұлдыз»). 2. а у ы с. *Дүниеден опық жеу, қайғы-қасірет тарту, налу.* Бұл дүниенің қорлығын көріп *ө к с і г е н ш е*, ол дүниедегі Жаңаймен қауышайын (С.Омаров, Қиыр жол). Қиып түсер қыршын ем алмасы көп, Қидым бәрін сен *ө к с і п* қалмасын деп. Мінезің-ай, балам-ай, мінезің-ай! Кетпегейді мерт етіп, жарға сүйреп... (М.Мақатаев, Шығ.). *Ө к с і п* өткен адамдай ұрпағы жоқ. Кілең «жоққа» мылқаудай тіл де шолақ, Не беретін жауабы, сылтауы жоқ (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Өксі күрсінді. *Қатты күйінішін шығарып, аһылап-уһіледі.* Басынан бағы бір-ақ күнде тайған Метербай *ө к с и к ү р с і н і п*, өзінің кенет өлең күбірлеп отырғанын аңғарды («Жалын»).

Өмірі өксіді. *Уайым-қайғыда өмір кешті.* Жесірлікпен *ө м і р і ө к с і г е н* әйел елуге жетпей қартайып қалған секілді (Ғ.Сланов, Асау арна). – Жамал тағдыры аянышты, – дегенде Нұрман жүзі тыржиып кетті. – Жас адам *ө м і р і* күр *ө к с і п* жүр (З.Шүкіров, Жас жесір). Артынан айттым, таста, құтыл мына қатыннан, *ө м і р і ң ө к с і д і* деп. Онда отыз... отызға ілінбеген кезіміз («Жұлдыз»).

ӨКСІК з а т. 1. *Қатты күйініп, жылаған кездегі ықылық, солық.* Ақбала құп-қу. Кеудесін ащы *ө к с і к* қысып, солқылдап жылап жібере жаздап, булығып қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Әкемді көрген бойда жеттім ұшып, Кеудемді бір сұрапыл кетті қысып. Жылау ма, *ө к с і к* пе әлде, байқамадым, Үлгірдім, саусағынан сүйіп, құшып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). 2. а у ы с. *Қайғы-қасірет, өкініш, күйік.* Профессор дүниеден ешбір қызық көрмей арманда кетіп бара жатқанын, көкірегінің өкінішке, *ө к с і к к е* толы екенін айтты (М.Мағауин, Көк мұнар). Өкініші мен *ө к с і г і* көп өмір-ай (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Өмір *ө к с і к* екен ғой Түрмеде туған балаға («Жұлдыз»). Жазушы Ағарыстың («Ағарыс» деген атауды тегін алып отырған жоқ!) ішкі монологы арқылы қазақ елінің *ө к с і г і н*, мұң-наласын сыртқа шығарады («Қаз. әдеб.»).

Алқымына өксік тығылды. *Күйініштен булығып жылап жібере жаздады.* Қанаттың а л-

қымына өксік тығылады, бірақ көзінен жас шықпайды (Н.Серәлиев, Ыстық күлше).

Өксiгiн [өксуiн] баса алмады. Жылауын (солығын) тоқтата алмады. Құшағын патша жазбады, Құмар қанып ұлынан өксігін жатыр баса алмай (Мұңлық-Зарлық). Баса алмай өксігімді құспап па едім, Шыдамай шыбығыңды қыспап па едім. Сілем қатып бір сәтте жата қалып, Тасың мен құмыңды құспап па едім (М.Мақатаев, Шығ.). Алтынкүлдің өксуін баса алмай, ағыл-тегіл жылаған үні Құланның құлағында ызындап тұрып алды (А.Нұрманов, Құлан.).

Өксік атты. Жылағанын баса алмай, ықылық атты. Бала жылауын қойып, қорс-қорс өксік атты (С.Елубаев, Ойсыл қара).

Өксік болды. Уайым-қайғыға батты, шерлі болды. Барыңды қарыштап қал, бүгінгі күн, Баянды өксік болған уатайын! (Қозы Көрпеш.).

Өксiп келiп жеттi. Армандай аңсап, сағына аңсап кеп табысты. Атасына қош айтып, Еспенбет ердің кеткені. Туған ел, туған жеріңе өксiп келiп жеткенi (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Өмiрi өксікпен өттi. Өмiрi өксумен өттi. Жасында жиырма жеті болды жесір, Өксікпен өтiп кеткен өмiрi есіл. Кешегі мам байғұсты еске аламын, Тағы да жылап қойсам, мені кешір! (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

ӨКСІКСІЗ с ы н. Қайғы-қасіретсіз, мұңсыз, шерсіз. Жоқ... Бүгін мен қадір түнін күзетемін. Мен сіздің тайлағыңыз, жетелеңіз, отыз күн жетелегенсіз, бір түнге шыдарыз. Мұның мен үшін ертеңгі сізсіз өмірімнің өксіксіз өтуі үшін қаншалықты мәні барын сезесіз бе, аға (О.Бөкеев, Мұзтау). Қой алып, түстен кейін жүрем деп отырған. Ернін әрең қимылдатып, ақырын айтқанмен, даусы өксіксіз шықты. Алматтыға қайтамысыз? – деп сұрады сәлден соң (М.Мағауин, Қиянда.).

ӨКСІКТІ с ы н. Күйініші мол, қайғы-қасіретті, мұңды, шерлі. Жоқ!.. Жалған!.. – ышқына шыққан өксікті дауыс қапырық ауаны тіліп өтті. Жұрт дауыс шыққан жаққа еңсеріле қарасты (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). Ақбілектің жанын жынның ойнағындай ойрандап кеткен озбыр омырау өксікті күндер орыс мінген аттардың аяғымен бірге алыстап бара жатты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қабанбай елге жар салды, Аттанбаққа қалмаққа, Өксікті кеткен қалмақтан Елдің кегін алмаққа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Өксікті болды. Қапалы болды, шерлі болды. Баянды өксік болған уатайын (Қозы Көрпеш.). Жалғыз қызыңды күйеуге бердің деп өксікті болып жүр деп ең (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

ӨКСІТ= е т. 1. Солқылдата жылату, зар еңірету. Ананың баласын өлтіріп, оны өксіте жылату, өз анасын жылату емес пе! (А.Лекерев, Түз гүлі). 2. а у ы с. Қайғы-қасірет шектіру, шерменде ету. Алмайды қызырыңды, киенді де, Саумайды түйенді де, биенді де. Өгей қып өксітеді жер анасын, Аруақты, қасиетінді, иенді де (Қабан жырау, Алтын қазық).

Ат өксiтiп. Ат сабылтып, шаршап-шалдығып. Жолынан әдейі бұрылып, ат өксітiп келгенде, енді кеп, Бекболдың Ожарға шығам дегені Оспанқұлға жақпады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Кейде әдейі ат өксітiп барып, Алтайдың ақиығын алып қайтып жүрдім. Мақтанғаным емес, олжасыз қайтқан кезім сирек (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Сөзім бар кейінірек айтатұғын Дәм айдап шеттен келген мейман десең. Ішінде қалың топтың көру үшін, Әдейілеп ат өксітiп іздеп келгем (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Өмірiн өксiттi. Уайым-қайғыға салды, мұңшерге батырды. Қосылған қосағыма көңілім толмай, Көбейді көкірегімді басқан қайғым. Өксітiп өмірімді өкінішпен, Жабырқап жасым жетпей құр қартайдым (Айтыс). Өміріңді өксітiп Мыс қылар алтын ба аңды. Жолдас болсаң жақсымен Жүрекпен жазар жаранды (Базар жырау, Шығ.). Күндей сұлу келіні, Аты оның – Дәрі екен. Жас айырылып байынан Өксітiпті өмірін (О.Шипин, Дастан.).

ӨКСІТУ Өксіт етістігінің қимыл атауы.

ӨКТЕ= е т. 1. Ұлғаю, өршу, күшею. Сол қалғыған өлкеде, барған сайын айқындап, ән өктейді (М.Әуезов, Абай жолы). Өмірімнің дулы шақ өткелінде, Мәз көктемім сендермен өтті бірге. Мені күткен азғана көктемдерге, Аттаймын бір сендермен өктеп өрге (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме). Суық жел күндіз-түні өктейді соғып, Кей-кейде құйды нөсер тасырлатып (М.Әшірбеков, Кербез дала). 2. Жылдамдату, тездету; суыт жүру. Алыстап ат өктеп, аптығып келген азамат масаты шатырға кіріп, тәжім етіп, «Иран патшасы еркімен бағынатын емес» деп хабар бергенде Темірдің қылжыр, қыли көзі нажағайдай жарқ етті де, қабағы жауар күндей түйіліп кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жайғасып отыруға тағат ете алмайды. Бұл араға серігімен екеуі түн ортасында өктеп жеткен (Ә.Көшімов, Лашын.). Өктей жүріп, аудан орталығына жете қонбақшы (Ф.Мұстафин, Көз

көрген). **3.** а у ы с. *Күш көрсету, өктемдік жасау, омыраулау.* Арғымақтың баласы – Мойны жалсыз болса да, Қараны көрсе *ө к т е й д і*, Үйірде құтпан жалды айғыр, Жанына ерген саяғын құлағын жымып теппейді (Базар жырау, Шығ.). Алшынбай кірісіп, «аяқтап көрем» деген соң, Майбасардың да *ө к т е й* қоятын жөні жоқ (М.Әуезов, Абай жолы). Кедейлерді байлармен теңестіру жұмысын ептеп жүргізбей, *ө к т е п* жүргізуге бола ма? (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

ӨКТЕМ с ы н. **1.** *Күшті, пәрменді, тегеурінді.* Долданып ұмтылды жел *ө к т е м*, Өзінді тартып ап сүйгелі (С.Сматаев, Астана.). **2.** *Қатқыл, зор (дауыс).* Осы сәт екінші бір *ө к т е м* үн желке тұстан тағы естілді. Шегініп бара жатқан топ оқыс тоқтап, қиғаштай қашты (Б.Мұқаев, Жалғыз жаяу). Сен десе маған жаңғырық жетіп бір *ө к т е м*, Жарқылдап көкке шаншылып та ұштым түнектен. Мен сені сүйіп келемін маздап, аяулым, Аналық алып құрсақтан Құндақтап шыққан жүрекпен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Өрлікпен *ө к т е м* сөйлеп акын өткен, Қызыл тіл сиқырыңды батыл ашып (Т.Жолдыұлы, Арман-тау). // *Артық, биік, жоғары тұратын.* Жер жүзінде еңбек, ғылым деген екі күштен *ө к т е м* еш нәрсе жоқ! (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

Өктем мінезді. *Тегеурінді, өр мінезді (адам).* Бірақ басшылықты *ө к т е м м і н е з д і* Мәмбет өз қолына алғаннан кейін Батырбек бұл қайратты ерге ден қоюмен келді (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Өктем сөйледі. *Дауыс көтере бастырмалата сөйледі, ірілік танытты.* Келген жерден *с ө й л е й с і ң ө к т е м-ө к т е м*, Шамаң келсе жібергін жерге қағып (Айтыс).

Өктем іс қылды. *Зорлық-зомбылық көрсетті, бағындырды.* Біреуге *ө к т е м і с қ ы л с а*, Өз күшім деп ойлайды. Егер күші жүрмесе, бағанағы жақсының Қылғаны деп қоймайды (Абай, Тол. жин.).

ӨКТЕМДЕ = е т. *Өршелену, күшею, қарқындау.* Олай болса, *ө к т е м д е п*, Алатауды бөктерлеп, Бұдан да сырғып өтейін (Жамбыл, Шығ.). Сол себептен де Жәнібек пен Керей қоштаспай, *ө к т е м д е й* адымдап, есікке таянғанда «Ұстандар мыналарды!» дей алмады нөкерлеріне. Жер шұқыған қалпымен үнсіз қала берді (І.Есенберлин, Алмас.). Қазірде де шабуыл. Жел, нөсерді *ө к т е м д е п*, Шабуыл жасап келеміз (Қ.Бекхожин, Жаңа.). Тек көкіректен, *ө к т е м д е п* кететіні бар (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

ӨКТЕМДЕЛ = е т. *Өктемден.* Келіп ем бұл жиынға *ө к т е м д е л і п*, Жүруші ем қу соқырдан жектемделіп. Бағасы жоқ соқырмен айтысам деп, Жығылдым төрт аяғым көктен келіп (Айтыс).

ӨКТЕМДЕЛУ *Өктемдел етістігінің қимыл атауы.*

ӨКТЕМДЕН = е т. *Өршелену, күшею, ірісінсу, зораю.* Қыран бүркіт түйіліп, *ө к т е м д е н і п*, Қызық, екен қараған көктен төніп (О.Сүлейменов, Атамекен). Кегі бардай алмаған көп пендеге, Өкірендеп қоймады-ау, *ө к т е м д е н е*. Үлкен отыр, кіші отыр демейді-ау бір, Бейпіл ауыз, бетімен кеткен неме! (С.Иманасов, Жыр дәурен).

ӨКТЕМДЕНУ *Өктемден етістігінің қимыл атауы.*

ӨКТЕМДЕТ = е т. *Күшейту, өршелендіру, зорайту, ірісіту.* – Ау, Шолпан! Аздаған балық артық аулағанына өзінді де, сөзінді де *ө к т е м д е т е* берме! (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Кемпірі көз шырымын алсыншы деген шалдың ойын, желкедегі жараның солқыл түсінсін бе? Пияз тақса сол солқыл қоярдай сезінген шал: Ей, тірімісің-ей? – деді дауысын *ө к т е м д е т і п* («Мәдениет және тұрмыс»).

ӨКТЕМДЕТУ *Өктемдет етістігінің қимыл атауы.*

ӨКТЕМДЕУ¹ *Өктемде етістігінің қимыл атауы.*

ӨКТЕМДЕУ² с ы н. *Басымдау, қарқынды; үстемірек.* Шәмшігүлдің дауысы *ө к т е м д е у* естілді (С.Шаймерденов, Өмір.). Дәу кара басқарманың *ө к т е м д е у* сұрауына: Мен сендердің завскладтарыңды бағып жүрген жоқпын деді (Ә.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Ол қолдан келеді ғой. Балалық кезден қалған тәжірибе бар. Үнім *ө к т е м д е у* шықты-ау деймін (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.).

ӨКТЕМДІ с ы н. *Қарқынды, әлуетті, пәрменді, тегеурінді.* *Ө к т е м д і* бұйрық берілді (Семья тәрбиесі).

ӨКТЕМДІК з а т. *Күш-қуаттың басымдылығы, үстемдік, зорлық.* Осының бәрі қара күштің *ө к т е м д і г і м е н* орындалып жатты. Бірақ шамалы күшті палуандар Мұқан істей алмайтын біраз өнер көрсетеді (Қ.Әбдіқадыров, Қажымұқан). Ол кездердегі орыс сыншыларының *ө к т е м д і г і н е н* аса алмайтын, соларға қарап тон пішуді дағды қылған қазақ зиялылары өз қолдарын өздері кесе алмапты («Жүлдіз»). Баяғы атақты Айса тұмай тұрып, Крез деген хан болған дәурен сүріп, *Ө к т е м д і к н е н* зорайтқан патшалығын, Маңдағы нашарлардың бәрін қырып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Өктемдік жасады. *Күш көрсетті, зорлық қылды.* Біздің маймыл тәріздес ата тегіміз құралдармен, таякпен және таспен өздерінің қолдарын ұзартып, күшін асырғандай болды. Соның арқасында олар басқа жануарларға *өктемдік жасап*, оларды қорқытатын болған (Қаз. тілі. фраз. сөзд.).

ӨКТЕМДІЛІК з а т. *Үстемділік, басымдылық.* Үнінде өтінуден гөрі, не қылсаң да айт дегендей *өктемділік* басым (М.Сәрсекеев, Жетінші.). Зорлықтың да, қорлықтың да, қара күш пен *өктемділіктің* де небір айласұмдығын көріп те жүрген (О.Бодықов, Бұлбұл). Үлкендердің балаларға қарым-қатынасында сезілетін *өктемділік*, балаларға және балалық мүддеге ерекше жарамсақтану оның балалармен сөзінде болған емес (Семья тәрбиесі).

ӨКТЕМДІРЕК с ы н. *Өктемірек, өктемдеу.* Ал қотан шетінде жаңа ғана *өктемдірек* қиянат көрсеткен ақ сары әйел – Бекбай ақсақалдың тоқалы (Ә.Көшімов, Лашын.).

ӨКТЕМСУ *Өктемсі етістігінің қимыл атауы.* Үйімде отыр екен деп *өктемсу* керек пе (А.Жақсыбаев, Егес). Небір жан түршігерлік қырғын, қырылыс бір-біріне үстемдік етем деп *өктемсуден* басталмап па еді (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ӨКТЕМСІ = е т. 1. *Күш көрсету, менсінбеу.* Мен сені қызғанамын Бәз біреулер *өктемсіп* басынғанда (Ф.Оңғарсынова, Мазасыз.). Өзі мүлдем *өктемсіп* жүр. Әйтеуір үйдей бөледен үндемей құтыламыз (С.Алдабергенов, Жаңару). Нұржамал күйеуінің бұл сөзіне ақырын ғана жымиып күлді. Медресе бітіргендей-ақ *өктемсисің*. Мұқтаржан өзінді үйретіп жүрмесін (К.Оразалин, Абай.). 2. а у ы с. *Бой бермеу, өршелену.* Әбден *өктемсіп* алғандай, зеңбіректер мен пулеметтер өңешінен от шашып, төмендеп келеді (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Көбі-ақ ешкімге бет бақтырмай, *өктемсіп* сөйлейді. Өзара керісіп, кеңірдек жыртғысып, айқайласып та қалады (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы).

ӨКТЕМСІН = е т. *Өктемдік таныту, басыну, үстемдік көрсету.* Байлығыңа мас болып, *өктемсініп* сабайсың (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Қызмет бабында *өктемсінген* мінезі бар (А.Байтанев, Қансонар). Сөз арасында Зәкір ашық айтпағанмен, өз ісіне өкінетіндігін білдіріп алады. Сонда да айтуға намыстанады да *өктемсініп* кетеді (Ә.Бүркітбаев, Жетімеке).

ӨКТЕМСІНУ *Өктемсін етістігінің қимыл атауы.*

ӨКТЕМШІЛ с ы н. *Өктем сөйлейтін, үстемшіл.* Арман таулар: Шығар шың-құзыңа кім? Соны ойласам тағы да бұзыламын. Кейде тіпті өкпешіл әрі *өктемшіл* Саған бауырым, керемет қызығамын (Е.Зікібаев, Өленд.). Қолдан жасалған ұлы жұттың мұншалықты ауыр тиюі *өктемшіл* сталиндік басшылықты да соңында қатты алаңдатты («Жұлдыз»).

ӨКТЕМШІЛДІК з а т. *Өктем сөйлейтіндік, үстемшілдік.*

ӨКТЕМШІЛІК з а т. *Өктемдік, үстемшілік.* – Ә, бөрекелде! – деп Манап қуанып кетті. Бірақ онысын молда сезіп қалмасын дегендей дереу *өктемшілікке* басты (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

ӨКТЕМІРЕК с ы н. *Үстемірек, басымырақ, қатқылдау.* Бір сөзі бір сөзінен *өктемірек*, Сол Біржан өлең селін төккен үдеп (С.Иманов, Жайдарман). – Тұрындар деймін-ей! – деген шалдың *өктемірек*, зілді даусы тағы естіледі (Б.Тілегенов, Көктем). Е, біліп қойыңыз, қатындардың қазір не істей алатынын, – деген әлгі әйелдің үні бұл жолы *өктемірек* шықты (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр).

ӨКТЕТ = е т. *Қушайту, үдету.* – Сары уайым, жылауық жігіт жарым бола алмас – деп, Гайни дауысын *өктемтін* қайырды (Ф.Слапов, Жанар тау).

ӨКТЕТУ *Өктет етістігінің қимыл атауы.*

ӨКТЕУ *Өкте етістігінің қимыл атауы.* Банзаровпен жолыққан соң біраз бөсеңдеп, енді *өктеу* орнына егтеу санасына келген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Үздіксіз үдере тартуға шама жоқ; жаңа туған жас төлдер бұлайша *өктеуге* мүмкіндік бермейді (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). О баста әке-шешесінің *өктеуімен* дүниеге қызығып келіп қалған еді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ӨКШЕ з а т. <лат. calcaneum> 1. *Адам мен кейбір хайуан табанының артқы бөлігі.* Тілерсекте жеті сүйек болады, олардың ішіндегі ең ірілері асық пен *өкше* сүйегі болады (Адам анатом.). Қадап тікен, шөңгелерді *өкшеге*, Балалық шақ баяғыда өтсе де. Асуында алпыстың ат шалдырып, Айналсам да көк иекті кексеге (С.Мәуленов, Алыс кет.). – Кәне, Орал, мен шалқамнан жатайын, сен бір қолыңмен *өкшеменен*, бір қолыңмен аяқтың басынан ұстап тартып қал (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). 2. а у ы с. *Аяққиймнің өкше тұратын бөлігі.* Ауыз үйде етігінің *өкшесіне* қатқан қарды Абай бүгін өзге күндерден қаттырақ, ширақ текпілеп түсірді (М.Әуезов, Танд. шығ.). *Өкшесі* біздей етіктер түседі екен дүкенге (М.Дүйсенов,

Мейман.). Саптаманың *ө к ш е с і* қадалған сайын қар бат-бат етіп ойбайлап қалып жатыр (А.Нұрманов, Аққу.). Сауық кештерінде біз *ө к ш е* туфли киіп, бұрала басып жүретін татар қыздарын биге шақырсаң, құрғырлар бәлсініп шықпай қояды («Жұлдыз»). **3. а у ы с.** *Жүріс бағытының арт жағы, желке тұсы.* – *Ө к ш е ң* Алматы болғанда, алған бетің қай жер? (Ж.Жұмақанов, Қияда.). Ол жұрттан пайда көрмеген қосылғаннан. Қара сарт тәхметінен қысылғаннан, Отырмай қара сарттан көшіп шыққан Әртүрлі істерінен шошынғаннан. Бұ патша қисабына келіп кірген, *Ө к ш е с і* н көшіп қазақ ысырғаннан (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Ахилес өкшесі. *Адамның ең осал, жанға тиер, жетімсіз тұсы.* Қалай болғанда да пікірталастың «*Ахилес өкшесі*» тәрізді бүгінгі Үкіметтің осал тұсы болмаса жарады («Егемен Қазақстан»).

Бірінің өкшесін бірі басты. *Бірінің артынан бірі жүрді.* Олар ортақ мақсаттың адамы болса, *бірінің өкшесін бірі баса* жүрмес еді ғой (Қ.Исабаев, Соңғы.).

Жаны өкшесіне барып тоқтады. *Қатты қорықты, үрейі ұшты.* Офицер қылышын суырып алғанда-ақ алқымында тұрған *ж а н ы* өне бойын жарып өткендей мұздатып, *ө к ш е с і* н *е б а р ы п* бір-ақ *т о қ т а д ы* (З.Ақышев, Ақбел.).

Өкше аударды. *Басқа жаққа көшті; қоныс аударды.* Оралға *ө к ш е а у д а р а т ы н* болдындар ма? (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.).

Өкше басып жүрген. *Кіші болғанмен, жас мөлшері қарайлас, жас деңгейі шамалас (адам).* – Қайрат, қай жылғысыз? – Пәле, мен сіздің *ө к ш е ң і з д і б а с ы п жү р г е н* болармын (Ә.Нұршайықов, Алтын.). – Әй, осы Байтөбет нешеге келіп қалды екен? Ай, біздің *ө к ш е м і з д і б а с ы п жү р г е н* шығар-ау (С.Жүнісов, Жапанда.). Көзге жас көрінгенмен Тәжімұрат уатком ағасының *ө к ш е с і н б а с ы п жү р г е н* адам-ды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Өкшеге батқан [қадалған] шөңге [шөгір]. *Ауыртпалық, қиыншылық.* Байсалбайдың іші алай-түлей, арқаға батқан аязды, *ө к ш е г е б а т қ а н ш ө ң г е н і* қалай елемессің? (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Менің *ө к ш е м е қ а д а л ғ а н ш ө г і р д і* өз маңдайына қадалса екен деуші еді («Лен. жас»).

Өкше көтерді. *Басқа жаққа кетті, орын ауыстырды.* Жерімнің ақысын қазір төле, жирен тайынды бер. Болмаса *ө к ш е ң д і к ө т е р!* (С.Сұбханбердин, Шағын пьеса.). Біздің наға-

шы көргені көп адам ғой, бәрін тереңнен ойлайды. Ережеп екеуіне енді бұл жер пана бола алмайды. *Ө к ш е к ө т е р г е н д е р і ң* жөн. Шолпан мен Кемелбек сендерге күн көрсетпейді дейді (Ә.Нәбиев, Шолпан). Әзірге Щербаков дивизиясы ешқайда *ө к ш е к ө т е р г е н* жоқ. Сарқантта қозғалыссыз жатыр (Б.Тоқтаров, Таудағы өн).

Өкшенді жалтырат! *қ а р а п. Бұл арадан тез кет, тайып тұр деген мағынада.* Тез *ж а л т ы р а т ө к ш е ң д і*. Алдына салып қуып кел (С.Бердіқұлов, Аспан.). Мына наннан ауыз ти де *ө к ш е ң д і ж а л т ы р а т!* (Ә.Тарази, Құйрықты.).

Өкшесі жерге тимеді. *Тез жүгірді, қолды-аяққа тұрмай дамыл таппады.* Айдап салдым жылқымды тепсең жерге, Сіздей адам табылмас ексем жерге. Намаздігер, намазшам арасында Асыққаннан *т и м е й д і ө к ш е м ж е р г е* (Қаз. әндері).

Өкшесі қанамады. *Бала таппады, құрсақ көтермеді.* «Бедеу» атанғаны осы ауылға түскеніне төрт-бес жыл болып қалса да, *ө к ш е с і қ а н а п* көрмегендіктен (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Он бес жыл отасқанда әйелінің *ө к ш е с і қ а н а п* көрмеді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн). Байдың үш қатыны бар. Бәйбішесі өзі қатарлас, алпыстан асқан. Өмірі *ө к ш е с і қ а н а м а ғ а н* соң, «балалы болар ма екенмін» деп ортаншы әйелін алған (Ә.Әлішев, Батыр.).

Өкшесін алдырды. *Шаршап-шалдықты.* Тұған еді бізді анамыз балғын ғып, Жорықтарда *ө к ш е м і з д і а л д ы р д ы қ* (М.Әлімбаев, Өлең.).

Өкшесіне қаранды. *Сәнденді, бой түзеді.* *Ө к ш е с і н е қ а р а н ғ а н* Ай маңдай аппақ таңды да, Тірі жүрсем мінермін Арқар жақ күткен санды да (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Өкшесіне түсті. *Қыр-соңынан қалмай аңдыды.* Бағаналының қуғыншылары мен алған ұрылардың *ө к ш е с і н е т ү с і п*, шолғыншы сала отырып Жаппас аңшыларына кездесіп, ат пен биені таниды (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Өкшесін жалтыратты [өкшесін көрсетіп, табанын жалтыратты.] *Тайып тұрды, көзін жоғалтты.* Жанталасқан мұнар жау, Қолына алып өкпесін, *Ж а л т ы р а т ы п ө к ш е с і н*, Келген қанды ізімен, Өлігін баса қашатын (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Жау барлық майданға *ө к ш е с і н кө р с е т і п, т а б а н ы н ж а л т ы р а т т ы* (Е.Әукебаев, Таң шапағы).

Өкшесін жерге тигізбеді. *а) Аяғының ұшымен жүрді.* Бипындап биші башпайлар, *Т и г і з б е й ж е р г е ө к ш е н і*. Шешіліп кетіп «шаш-

баулар», Төгілді алма төстегі (Д.Әбілев, Өленд.).
 ә) *Жаяу жүргізбеді, аяғын жерге тигізбей күтті. Өкшеңді жерге тигізбей*, Жалпылдап жаяу жүргізбей. Топшысы берік қыранмын, Сұңқар етіп ұшырды (Н.Байғанин, Шығ. жин.).

Өкше тіреді. *Бір орынға тұрақтады, табан тіреді.* Сарыарқаның самалы бастап алып, Сайсалаға гүл дәрі шашқаны анық. Дала жатыр Көкшеге *өкше тірен*, Алатауды басына жастап алып (К.Салықов, Жезкиік).

ӨКШЕБАСАР с ы н. *Жас мәлшері жақын, тетелес (адам).* Сәт өзінің *өкшебасар*, тетелес жеткіншектеріне көз тігеді (С.Байжанов, Замандас.).

ӨКШЕЛЕ = е т. **1.** *Өкшесімен журу, өкшесімен басу.* Мен *өкшелеп* қолымды созамын (Н.Сералиев, Қаңтар). Бір аяғымды *өкшелеп* басып үйге кірдім (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Деденов әскер әдегінше бір *өкшелеп* шұғыл бұрылды да, шығып кетті (Қ.Исабаев, Жолдас.). **2.** а у ы с. *Қарасынан көз жазып қалмай, соңына түсу, қыр соңынан қалмау, тақымдау.* Ашуыңыздың жөнін айтуға болмай ма? – деп біреуі тағы *өкшеледі* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нұрғастың бұлай асығуында себеп бар: Соңдарынан бір елі қалмай *өкшелеп* қызыл жасақтар келе жатқан (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Жеткізетін емес, *өкшелей* қуып, таяу келемін (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Біреуі «жетем, асып түсем» деп *өкшелейді*, біреуі «жеткізбеймін, осы озғаным, озған» деп ілгерілей түседі (Б.Тоқтаров, Қыран.). **3.** а у ы с. *Қадағалап сұрау.* Ашуыңыздың жөнін айтуға болмай ма? – деп біреуі тағы *өкшеледі* (Қ.Кемеңгеров, Алтын сақина). **4.** а у ы с. *Естен шықпау, ұмытылмау.* Алыстан алабұрттып сағымдана, Ең қайғылы кезім мен Ең көңілді шағымда да *Өкшелеп*, елес беріп қалмайды бір Өткен зарлы соғыстың ескі лебі... Мынау сенің әкеңнің костюмі еді (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5.** а у ы с. *Ілесу, қатарласу, жету.* О, ғажап! Өзіңбісің Көкше деген?! Тастарын жиған жүктей текшелеген. Бурабай Оқжетпесті *өкшелеген*, О, ғажап! Өзіңбісің Көкше деген?! (М.Мақатаев, Шығ.). Құттықтап сәлем айтты Кенен інін, *Өкшелеп* жетпіс беске келген бүгін. Жамбылдай жүзге жетіп, арман бар ма, Жырласақ туған елдің келер күнін! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Өкшелеп қуды. *Ізбе-із, қалмай қуды.* Сонан қашқан бұл көп бөлмелі үйдің қай түкпіріне тығылайын десе де, әлгі өткір көз соңынан ізін *өкшелеп қуып* кеп, ту сыртынан

оқтай қадалып тұрғаны (Ә.Нұрпейісов, Сең). Бозжорға болдыртайын деді. Ақбас бура *өкшелей қуып* қалар емес. «Өлген жерім осы шығар» деп ойлады Гүлия (О.Бөкеев, Өз отың.). Дұшпан жуыр маңда бойын жия алмады. Діңкесі құрып, *өкшелей қууға* дәрмені болмай қалды-ау деймін (Б.Момышұлы, Шығ. жин.). Ол уақтылы екінші эшелондағы полкінің тыптыныш күшімен жауды *өкшелей қумастан*, оған уақыт ұтқызып есін жинап алып, көлемді қорғаныс ұйымдастыруға мүмкіншілік беріп алды («Жұлдыз»).

ӨКШЕЛЕС с ы н. *Бір-біріне шамалас, деңгейлес.* Оза алмай, *өкшелес* түсіп жүрсем де, айып па? (Б.Тоқтаров, Қыран.). Әбілхан *өкшелестерін* де, үзңгілестерін де батыл сынады (Б.Әбдіразақов, Серпіліс). Бұлардың ізін баса, *өкшелес* келе жатқан тағы бір топ ақын-жазушылар бар (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

ӨКШЕЛЕС = е т. *Қатарласу, үзеңгілес болу, қалмай ілесу.* Ақ жазықтан ағып ұшып өттің бе, Барар жерге қас қақанша жеттің бе! *Өкшелесіп* өзің теңдес жас кілең, Зуладың да жұлдыздардың астымен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ӨКШЕЛЕСТІК з а т. *Бір-біріне шамаластық, деңгейлестік.*

ӨКШЕЛЕСУ *Өкшелес етістігінің қимыл атауы.*

ӨКШЕЛЕТ = е т. *Ізбе-із қалмай қуу, соңына түсіп қудалау.* Тізгінді тартпастан желдей есіп, Жөнейін қапқан жауды *өкшелетіп* (Ә.Сәрсенбаев, Өленд.). *Өкшелете* қуып келе жатқан сары жапалақ, есік алдында жүрген адамнан сескеніп, кейін қарай жалт берді (А.Сарбөппин, Ала қарға). Айсаны *өкшелетіп* жүрген шалдар болатын. Бұлар бүгін көріссе керек, аман-сау сұрасқан жоқ (Қ.Жұмалиев, Айқас).

ӨКШЕЛЕТУ *Өкшелет етістігінің қимыл атауы.*

ӨКШЕЛЕУ *Өкшеле етістігінің қимыл атауы; соңына түсіп қуу.* Гвардия полковнигі Васильевтің атты әскер дивизиясы жау тобығын *өкшелеумен* болды (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Жиырмадан астам жүк машиналары оларды *өкшелеуде* (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Таң алдында жаудың қатары сөгіліп, қаланы біржолата тастап, жоңкіле шегінді. Енді шегінген жаудан қара үзіп қалмай, *өкшелеу* міндеті алда тұрды (С.Нұрмағамбетов, Жауынгер жолы).

ӨКШЕЛІ с ы н. *Өкшесі бар, өкше қағылған.* Аяғында *өкшелі* етік (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). Кеше күз киетін биік *өкшелі* жылы ботинка алған едім (Н.Әбдікерімова, Сенім).

Нүргүл биік *өкшелі* туфли киеді (Б.Бұлқышев, Адамзат.).

ӨКШЕЛІК з а т. *Аяқкіім табанының өкше тұратын жері.* Сыны бұзылмау үшін кебістің ұлтрақшасы мен *өкшеліктерін* ең шымыр ұлтандар мен тоздар (қайыңның қабығы) салынып, кепкен қайың шегемен шегеленіп, тарамыспен қайып тігіледі (С.Қасиманов, Қаз. қол-өнері). Сандалдың арқалығын көтерсең, *өкшелігі* кұшыып, *өкшелігін* тартсаң белдігі шошайып, тіпті икемге келер сиқы жоқ (А.Тоқмағамбетов, Фельетон.). Ал артқы тесігіне ұзындығы бір қарыстай қайыстан түйық бау тағылады, оны *өкшелік* деп атайды («Ана тілі»).

ӨКШЕ-ІЗ з а т. *Негізі, тегі, шыққан жері.* *Өкше-ізің* қайдан, шырақ? Сусын... кеуіп барам... Мына күнді-ай... Кемпір сусын әкеп берді. Атау көмекейі сылқ-сылқ сіміріп салды да, тағы сұрады (С.Нарымбетов, Тентек). Кешкіғұрым айналаға көз тігіп, Майдан қарт және екі-үш шал қыр басында отыр. *Өкше-ізің* Қона жақтан шыққан іркес-тіркес көш, мал, шұбырған аттылы-жаяулар көрінеді (Ғ.Слаонов, Дөң асқан).

Өкше-ізіне түсті. *Соңына тұсті, қыр соңынан қалмады, артына тұсіп қадағалады.* Олар жағадан қалған паром, қайықты кейін алып өтті. Сонсоң қызылдар түні бойы жаудың *өкше-ізіне тұсті* (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

ӨКІЛІ з а т. **1.** *Белгілі бір елдің, мекеменің, ұйымның көзқарасын, мүддесін білдіретін, оны жүзеге асыратын ресми адам.* Олар Қазақстанның барлық облыстары мен Орта Азиядағы (Бұхара, Ферғана және Хиуа) қазақ қауымдастықтарының *өкілдері* болды («Жалын»). Алып ұшқан қыз қиялы, сірә, тыным тапқан ба? Бірде колхоз клубында диспут болып жатқанда: Алматыдан *өкіл* келді, желке шашы бір қарыс, Аты – Оралхан, мамандығы – жазушы әлде журналист (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Белгілі бір топтың (халықтың, ұйымның, таптың) атынан келген кісі.* Олардың ішінде орыстар, украиндар, қазақтар, грузиндер, тағы басқа ұлттардың *өкілдері* бар (К.Тоқаев, Көмескі із). Ол кездерде қарасүйектен шыққан адамдардың ішінде бұндай лауазымды орындарда билікке ие жұрт – өзбектен ғана шыққан немесе әскери жағынан тірек боларлықтай, саны көп ру *өкілдері* ғана отыра алатын (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Қазіргі уақытта қазақ халқының асқан музыкалық дарындылығын көрсететін, кезінде зор баға алған, мәселен, Европа мәдениетінің көрнекті *өкілі* Ромэн Роллан зор баға берген

1500-ден аса қазақ әндері мен күйлері бастырылды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Әлихан, Ахметтердің ізін басқан соңғы толқынның Смағұл сынды *өкілдері* жаңа заманда ұлт азаттығын, дәуір бедерін де (контекстінде) жаңаша шешуге бел буды («Жұлдыз»).

Өкіл ата [өке]. *Туған баласы болмаса да, қамқор болып жүрген орта жастағы не жасы келген ер адам.* Бірақ ол өзінің *өкіл ата*ларының үмітін босқа шығарды (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Айман қыз елден сүйтіп алды бата, ісінде болмаған соң зәрре қата. Өзіне Әлібекті күйеу қылып, Қылады Көтібарды *өкіл ата* (Айман–Шолпан). Теңге (Көтібарға). Ал қызыңды ұзатасың, Өзің *өкіл атасың*. Сұрай келген мінекей, Берді қауым батасын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Өзінің *өкіл әкесі* болған тілмаш Шәймерден мен мына революционер Әлжанов екеуінің арасы да ел көшкендей (С.Талжанов, Ұлдай.). Айтпақшы, бүгіннен бастап *өкіл әкең* боламын. Жәкеңнің жағасынан ала берме, қызым (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Өкіл бала. *Тумаған, асыранды бала.* Қазақта *өкіл бала* болатын салт бар емес пе? (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Мен оған *өкіл бала* болдым, ол маған өкіл ата болды (Қаз. ертег.).

Өкіл күйеу. з т н. *Жігіттің қайын атасына емес, қызды қолынан алған бөтен кісіге туыстық қатынасы.* Батыр-ау, сізден тартып кісі ала ма? Алуысқан асын жөндеп іше ала ма? Алушы *өкіл күйеу* болар сізге, Жағғанын біз көрерміз пешенеге (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ӨКІЛДІК з а т. **1.** *Белгілі бір қызметті атқаруға берілген билік, құқық.* Мен «Еңбекші қазақ» редакциясынан газет-журналға кісі жазатын *өкілдік* куәлік алып шыққанмын (Б.Балабеков, Ән сапары). – Жақсы ой екен, – деді, – бірақ республика жерін түгел аралауға ұлықсат беретіндей *өкілдік* менде жоқ қой (Қ.Исабаев, Соңғы.). Қолымда Қазақстан Орталық партия Комитетінің *өкілдік* қағазы және де тапсырманың орындалғанын хабарлағаннан кейін, оралуға рұқсат еткен телеграмма бар (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). **2.** *Бір елдің көзқарасын білдіретін, мүддесін қорғайтын мекеме.* Ресейдегі барлық орыс емес ұлттарға *өкілдік* еткен «Автономия бірлігі» төрағасының орынбасарлығына сайланған еді (М.Шоқай, Таңд.). Толып жатқан мейманды – сессияға қатысушыларды, Сенегал үкіметінің жанындағы *өкілдіктердің* басшыларын шетелде сапарда жүрген президенттің орнына қалған Ішкі істер министрі Амаду Сиссе Диа қабылдады (Ә.Шәріпов, Алыс.). 1922–24 жылдар

аралығында Бүкілодақтың Атқару Комитетімен, Россия Федерациясы Халық ағарту комиссариатымен, Москвадағы қазақ өкілдігімен байланыс жасап, Сөкен қазақ жастарынан мұғалімдер даярлау мәселесін қолға алды («Қазақст. әйелдері»).

Өкілдік етті. р е с м и. *Белгілі бір елдің, мекеменің, ұйымның т.б. атынан мәміле не басқа да құқықтық маңызы бар әрекет жасады.* Қазақстан Республикасының Президенті – мемлекеттің басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін ең жоғары лауазымды тұлға (ҚР Конституциясы).

ӨКІЛЕТ з а т. р е с м и. *Атқаратын қызметіне сай лауазымды тұлғаға берілген қайсыбір мәселені шешуге қажет құқықтар мен міндеттер кешені.* Өкілетті өкілдік және желілік болып екі түрге бөлінеді. Әкімшілік өкілетті мекемедегі, ұйымдағы бірінші басшыға беріледі. Ал желілік өкілетті тікелей бастықтан бағыныштыға, одан әрі басқа бағыныштыларға беріледі (ҚҰӘ).

ӨКІЛЕТТІ с ы н. **1.** *Толық құқықты.* Келісім-шарттар өкілетті органдардың келісімінсіз жасалмайды («Егемен Қазақстан»). Бриер бір кезде Гантидің Сенегалдағы төтенше, әрі толық өкілетті елшісі қызметін де атқарған («Қазақст. комм.»). **2.** а у ы с. *Қа-дірлі, беделді.* Сіздер бұл трибунаның аса өкілетті әрі көлемді болғанын білесіздер («Лен. жас»). Бұл өкілетті форум жалпыға бірдей бейбітшілікті, екі континент халықтарының бостандығы мен ұлттық тәуелсіздігін баянды етуді жақтаушы прогресшіл жазушы күштерін топтастыруға қызмет етті (Тербеледі тың дала).

Өкілетті өкіл. р е с м и. *Белгілі бір құқық берілген өкіл.* Осынша зор күшті ұйымдастырып, белгілі бағытта жұмсап отыруда ішкі істер органдарының халық арасындағы өкілетті өкілі – учаскелік инспекторлар айта қаларлықтай жұмыс істеп келеді (Жаңа атаулар).

ӨКІЛЕТТІК з а т. *Белгілі бір міндеттелген істі орындауға құқықтылық.* Кооперативтік немесе қоғамдық ұйымның атынан берілген сенім хатқа ұйымның уставы бойынша өкілеттілігі бар адамдар қолдарын қояды (ҚазССР азаматтық кодексі). Тіпті Парламенттің қандай Үкімет болсын және оның әрбір мүшесін орнынан түсіруге өкілеттілігі бар. Парламентке тиісудің мақсаты – билік тармақтарының арасында алауыздық тудыру («Егемен Қазақстан»). // *Өкіл болушылық.* Сенат депутаттарының өкі-

леттік мерзімі – алты жыл, Мәжіліс депутаттарының өкілеттік мерзімі – бес жыл (ҚР Конституциясы). Халық пен мемлекет атынан билік жүргізуге Республика Президентінің, сондай-ақ өзінің конституциялық өкілеттілігі шегінде Парламенттің құқығы бар (ҚР Конституциясы).

ӨКІЛЕТТІЛІК с ы н. *Толық құқықтылық.* Онда біз делегацияны бір кезде үкіметтің өзі құрылған принципке сай келмейтін, өкілеттілігі жоқ өкілдер ретінде қабылдамай қоямыз! («Мәдениет және тұрмыс»).

ӨКІЛ-МӨКІЛ з а т. с ө й л. *Өкілсымақ.* Сырттан өкіл-мөкіл қаңғалақтап келе қалса, қойшылар мерекеге әзірлік жүргізіп жатыр деп желікті жуып-шаю оңай (Т.Әлімқұлов, Қаз. әдеб.).

ӨКІЛСІ *Өкілі етістігінің қимыл атауы.*

ӨКІЛСІ= е т. *Өкіл болғансу, өкілмін деп ыңғыздану.* Деп маған хат шығарды қалтасынан, өкілсіз өзімізге марқасынған (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӨКІМ¹ з а т. **1.** *Белгілі бір мәселе жөнінде шығарылған шешім, байлам; үкім.* Бақтыгүл алда бір қиын кезең тұрғанын сезді де, Қоқыш пен Жараспайға кезек қарап, өз басына арналған бір өкімді күткендей болды (М.Әуезов, Қараш.). – Сен туралы қандай өкім болғанын ертең естірмін (І.Жансүгіров, Шығ.). – Көпшілік Мылқайдар бандыны қылышпен кескілеп өлтіруге өкім етті (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.). **2.** з а ң. *Өкімет немесе басқару органы өзінің құзыреті шегінде шығарған және арналған адамдар үшін орындалуға міндетті акт.* Меншікке өкім жүргізу құқығына тек меншіктенуші ғана емес, сонымен бірге толық шаруашылық өкім немесе оперативтік басқару құқығы бойынша мүлік тиесілі адамдар да ие (ҚҰӘ). Өкімді ҚР Президенті, Премьер-Министрі және өкімдер өкімшілік-өкімдік, жедел және жеке дара сипаттағы мәселелер бойынша шығарады (ҚҰӘ).

3. *Билік, әмір, үстемдік.* Сыр бойын басып алған Қоқан мен Атырау, Арал тұсынан Үстірт, Маңғыстауға дейін өкімін жүргізген Хиуа хандықтары тұр (І.Есенберлин, Қаһар). Қорықпа, қайта толқыр, деме, түбі. Ешкімнің еңкейтпейді мені өкімі (З.Шүкіров, Арал толқын.). Сырға тұнған қой көзі шоқтай жанып, Көкірегі алапат отқа айналып, Тағдырынан алғандай дұрыс өкім, Сосын көпір салуға кірісетін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӨКІМ² с ы н. с ө й л. **Өктем.** Өзің қалай өкім сөйлейсің? Өзің кімсің? Партийный билетің бар ма? – деп қоқан-лоққыға салдым

(Ж.Аймауытов, Шығ.). Күшік көрді де, үрді өк і м (Ә.Табылдиев, Сөз бөбектікі). «Тең теңімен, тезек қабымен» дейтін қазақ мәтелі осыған арналған, маған өк і м сөздер сөйлеп кеткен бикештің өзін еркін ұстауы да осы қағиданың күші болар (Ж.Саин, Жол үсті.).

Өкім қылды. *Бұйырды, өктемдік қылды.* Бір баланың жоғынан Зорлық қылды маңайым, *Өк і м қ ы л а* сөйлейді, Баласы көп ағайын (Алпамыс батыр). Би, болыс, өнер емес пара жеген, Нашарға *өк і м қ ы л ы п* текке, неген. «Ісінді жөндерміз» деп иек артып, Мұнан да хайуан артық, шуын жеген (Ақмолла ақын, Күндер.).

ӨКІМДЕ = е т. с ө й л. **Өктемде.** Сасып қалдым күн тығыз, Жүрек кетті лүпілдеп, Тың тұяқ күнім сөйтсе де, Қарбаңдадым *өк і м д е п* (Абай, Тол. жин.). Көбейіп шар тараптан жолдас-жора, Басынан дұшпандардың секіргенім, Ән шырақп, жолдастарды қасыма ертіп, Байларға қарсы тұрып *өк і м д е д і м* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Семіз серке қолдан қолға өтті... Әнуарбек бұзып-жарып қалың ортада жүр *өк і м д е п* (Т.Қауыпбаев, Жазира).

ӨКІМДЕН = е т. *Өктеу, зулау, қарқындау.* Шеризат аш арыстан секілденіп, Әртүрлі қайрат қылып *өк і м д е н і п*. Иығы, қолы ұзарып, еріктеніп, Неше түрлі жұмыспен бекімделіп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ерекше озып келді *өк і м д е н і п*, Артқы аттар азар келді секіп желіп (Пернедегі термелер). Желденіп, гуіл қағып *өк і м д е н і п*, Алқымы қара көрік секілденіп (Е.Ибраһим, Гәкку).

ӨКІМДЕНУ *Өкімден етістігінің қимыл атауы.*

ӨКІМДЕУ *Өкімде етістігінің қимыл атауы.*

ӨКІМДІ с ы н. *Өктем, бұйрықты.* Ілі! – деді Қали *өк і м д і* дауыспен, қолымен нұсқап қалып. Егентай ілді, көзінің астымен әлі қарап тұр (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

ӨКІМДІК з а т. с ө й л. **Өктемдік.** Жазық-сыз жақын жердің бәрін шапты, Дарияның суындай қандар ақты, Шапқан елдің бәрін де бодан қылып, *Өк і м д і к п е н* қолына тартып апты (Абай, Тол. жин.). Елігіп ағылшынның айбарына, Әсерлер еніп құмның қойнауында, Орнатқан *өк і м д і г і н* бұл отряд (К.Бекхожин, Дала комисс.).

ӨКІМЕТ [ар. *حكومة*] з а т. 1. *Саяси үстемдік, билік.* Барлық *өк і м е т* пролетариат диктатурасына берілу керек (Азаттық аясында). 2. с ө й л. *Билік иесі, өкім.* Жолдас Кәдірбек, сен оқысаң үлкен *өк і м е т* болар едің, не шара, – деп жылап жібере жаздап еді (С.Нарымбетов,

Тентек). Сонда ауыл *өк і м е т і н*, оның көмекшілерін сайлаймыз (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Жоқ, менде *өк і м е т* жоқ. *Өк і м е т* қазір сенсің, сенің Сейіттің *өк і м е т*! (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). 3. с ө й л. *Мемлекеттік құрылысты басқару жүйесі; үкімет.* Үшінші – жаңа сайланған *өк і м е т* полицияны, өкімшілік мекемелерді алмастырсын («Жұлдыз»). Республика Президенті мемлекеттік биліктің барлық тармағының келісіп жұмыс істеуін және *өк і м е т* органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді (ҚР Конституциясы). 4. а у ы с. *Мемлекет тарапынан орындалатын істі жүзеге асыратын өкілдігі бар өкім.* Қазақтың қара домалақ баласы, қарапайым қызы *өк і м е т* ісіне араласып, билік айтатын дәрежеге жетті (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

Кеңес [совет] өкіметі. т а р. *Кеңестер билігі; бұрынғы Ресей империясында уақытша үкімет қарулы күшпен құлатылған төңкерістен кейін орнатылған билік жүйесінің атауы.* «*К е ң е с өк і м е т і*» ұғымы Кеңес Одағындағы жалпы билік жүйесінің атауы ретінде де қолданылады (ҚҰӘ). Алайда келіссөздер барысында Алаш автономиясының тәуелсіздігін белгілі дәрежеде қамтамасыз ететін талап-тілектер орталық *К е ң е с өк і м е т і н і*ң алдына қойылды («Жалын»). Енді Алаш жетекшілері *К е ң е с өк і м е т і* күннен-күнге бел алып бара жатқан жағдайда Қазақ мемлекетігін құру үшін тікелей іс-әрекетке кірісті («Жалын»). *С о в е т өк і м е т і* тұсында Қазақстанның минералдық байлықтарын пайдалану оны ССРО-ның қуатты индустриялы-аграрлы республикасының біріне айналдырды (К.Сәтбаев, Қазақстан.).

Қос өкімет. с а я с и - қ оғ. т а р. *Бір елде екі саяси, басқару орталығы бар үкіметтердің уақытша құрылуы.* Революция күндерінде Уақытша үкіметпен қатар, екінші өкімет – пролетариат пен шаруалардың Советтері түріндегі революциялық-демократиялық диктатурасы өмір сүрді. Сөйтіп, *қ о с өк і м е т* орнады (Х.Ермұратов, Октябрь.). Бұл ұранның мәнісі – *қ о с өк і м е т* жағдайын жойып, оның орнына Советтердің дара, толық өкіметін құру еді («Соц. Қаз.»).

Патша өкіметі. т а р. *Кеңес өкіметі орнағанға дейінгі патшалық Ресей басқарған үкімет.* *П а т ш а өк і м е т і н і*ң саясатына керекті болғандығы – қазақты оңай билеу үшін, бір болыстық жерге үш-төрт рудың басын қосып, оларды болыстыққа таластырып қояды (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

Уақытша өкімет. т а р. *Ақпан революциясының нәтижесінде Ресейде құрылған билік орга-*

ны. «Октябрь айына дейін халықтың сеніміне ие боп, билеп келген *У а қ ы т ш а ө к і м е т* құлады («Жұлдыз»).

ӨКІМЕТСІЗ с ы н. *Биліксіз, әкімсіз.*

ӨКІМЕТТІК з а т. с ө й л. *Әкім болушылық.* Әлдижан келген сайын көже қатығына дейін тіленіп, осы үйден тасиды. Бүйткен *ө к і м е т т і г і н е* болайын... (Қ.Қазиев, Иманжапырақ). *Ө к і м е т т і к к е* кеш іліндім, жазып сөйлемесем кібіртіктеп қаламын. Жарты жылдық жоспарды артығымен орындап озып тұрмыз (Д.Досжанов, Табалдырығыңа.).

ӨКІМСУ *Өкімсі етістігінің қимыл атауы.*

ӨКІМСІ = е т. *Құш көрсету, баса-көктеу.* Сұм Қиғуша өзі келіп қол салды, *Ө к і м с і н* кеп жылқы алды (Манас). Өзіңе төнер, қарабет, *Ө к і м с і н* қылған далбасаң! Қолымнан осы келмесе, Қара жерге шөгейін (Манас). Шынында да, не істесе болар! Өзге болса бір сәрі, күні кеше өз жалшылығында жүрген жаман Салықтың ертең келіп ел көзінше *ө к і м с і н* адамшылық айтқанына мына құжынаған көптің алдында көніп тұра алар ма Ерден (Қ.Кереева, Құндыз құпиясы).

ӨКІМХАТ з а т. з а ң. *Бір жұмысты орындауға, белгілі бір өнімді (материалдарды, дайын бұйымдарды т.б.) беруге немесе жөнелтуге берілген құжат, өкім.* Мысалы, жұмыстарды орындау жөнінде кешенді бригадаға берілген *ө к і м х а т* (өкімхат-есеп) кәсіпорын, бөлімшенің мұқамы (шифры), шығын, бригаданың атауы (бригадирдің аты-жөні), есеп айырысу кезеңі, жұмыстың шарттары мен сипаттамасы, жоспарлы тапсырманың есептері, өндірімнің кешенді нормасы, бағасы сияқты деректемеден тұрады (Қаржы-экон. сөздігі).

ӨКІМШІ з а т. *Билік айтушы, үкім шығарушы.* Бұрынғы ескі тарихты оқығандар біледі: адам баласы біріне-бірі *ө к і м ш і* де, біріне-бірі құл да болған (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Сатымсақ, ардан кешкен арзан ақын болма, жуандарға қостаушы, құптаушы, қошеметші болма, қайта олар істейтін жауыздықтың шындығын ашып, әділет пен ақындық тілшісі бол, өмір сорақылықтарының *ө к і м ш і с і* бол, – дейді Абай (М.Әуезов, Әр жыл.).

ӨКІН = е т. *Өтіп кеткен іске «әттеген-ай» деп опық жеу, санын соғу, қаты қалу.* Бұлай ұзап шыққан соң кері оралғым келіп, көңілім алағызи бастады. Гүлбануды жалғыз тастап тұра жөнелгеніме *ө к і н д і м*, көз алдымнан оның тұнжыраған бейнесі кетпей қойды (Б.Мұқаев, Аққу сазы). Ақылыңды үшке бөл, бірін сөйле, Екісі іште тұрсын, оған тиме. Алды-артыңды бай-

қамай сөзді сөйлеп, Уайымдап, артыңнан сен *ө к і н б е* (Ақмолла ақын, Күндер.). Неге тәубе қылмаймыз біз бір есер, Есер адам шайтанмен әзілдесер. Өткеніңе *ө к і н і н* тәубе қылсаң, Таудай күнәң болса да тәңірім кешер (Шал ақын, Өлеңд.).

Өкінгеннен не пайда? *Болған іс болды, опық жең, «әттеген-ай» дегенмен қайтып орнына келмейді деген мағынада.* Жылы жаз жоқ, тамақ жоқ, *Ө к і н г е н н е н не п а й д а?* Суыққа тоңған, қарны ашқа, Ойын қайда, ән қайда? (Абай, Тол. жин.).

ӨКІНДІР = е т. *Опық жегізу, қаты қалдыру.* Ер жігітті *ө к і н д і р е т і н* де, абыройын кетіретін де – жеңілтектік (З.Шашкин, Сенім). Заманалар ғана туғызатын асқақ әншінің асыл үні ел құлағынан, ел жүрегінен кетпей, көпті *ө к і н д і р і п* жүрді (Х.Елебекова, Үні кетпес.). Менің де *ө к і н д і р е р* өткенім көп, Атқа міндім, алысып, теппедім доп. Мен дағы малды сүйем, итті сүйем, інімнің мандайынан шерткенім жоқ (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨКІНДІРУ *Өкіндір етістігінің қимыл атауы.* Күлдіру жазушыға көбінесе жылату үшін, *ө к і н д і р у* үшін, безіндіру үшін керек болады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ӨКІНЕ-ӨКІНЕ ү с т. *Опық жең, қаты қалып, әбден өкініп.* Кенжебайдың былай шыққан соң есіне түседі, жаңағы жігіттің аты-жөнін сұрауға абдырып жүргенде, тарс есінен шығып кетті. *Ө к і н е-ө к і н е* кете барады (Қ.Боранбаев, Дала дастаны). Содан, «әй, қап, бұл сырқынды інге кіріп кетті-ау» деп *ө к і н е-ө к і н е* жетсем, кен іздеушілер қазып кеткен шұрып-құдық. Терендігі үш-төрт метр болып қалар («Қаз. әдеб.»).

ӨКІНЕРЛІК с ы н. с ө й л. *Өкінішті.* *Ө к і н е р л і к* те болды-ау бұл. Ал әлгі қыз әкем молда деді. Табы жат адам. Батырға зияны тисе не істедік? (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Минералдық жер тыңайтқышты ма?.. Әрине *ө к і н е р л і к* іс – оны біздің ауылшаруашылығымыз әзірше тым шағын пайдаланады (І.Есенберлин, Көлеңке.). Әрине *ө к і н е р л і г і* сол – осынау жаңа еңбек жүйесінің туындағанына он жыл мерзімі болғанмен, өмірге орнығуы тым баяу («Лен. жас»).

ӨКІНТ = е т. *Өкіндіру, опық жегізу.* *Ө к і н т і н* етсе бүгінгім, *Ө к і н т п е с* болар ертеңім (Н.Шакенов, Толқындар). Жарқ та жұрқ бір-біріне ұрды қылыш, Болған соң қалқандары болат құрыш. Қаншама қаһарлана шапқанымен, *Ө к і н т т і* екеуін де өтпей дұрыс (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Мейілдерің, үндемендер, ағайын, Беттеспей-ақ, тілдеспей-ақ қоялық. Өткенді айту

өкініске болмаса, Қоса қоймас тіршілікке жаңалық (Ә.Тәжібаев, Жартас).

ӨКІНТУ *Өкіністің қимыл атауы.*

ӨКІНУ *Өкіністің қимыл атауы.* Құр өкіну де не бөтен қолымнан не келеді (І.Есенберлин, Алтын құс). О, тіршілік, зымыраған, Түбің кім жетеді? Мың жасасын, ғұмыры адам өкінумен өтеді (Б.Әбдіразақов, Жарық дүние). // псих. *Істелген әрекеттің қателігі, адамгершілікке жат немесе қылмысты болуы салдарын сезініп, ар-ождандық күйзеліс күйін білдіретін ой нәтижесі.*

ӨКІНУЛІ с.ы.н. *Қамығулы.* Мына сәтте аралға кеп, көк өсіруді «үйренгеніне» сүйсінгенімен, осынша жауапты, қиын іске әйелін қатыстырғанына өкінулі (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

ӨКІНУШІ з.а.т. *Опық жеуші, ренжуші, уайымдаушы.* Оның сөзінде зорлыққа ұшыраған талай жандардың ортақ мұңы өкінуші, шағымшы болып көрінбейді (Р.Бердібаев, Шығ.).

ӨКІНІС = е.т. *Опық жеп, қапы қалысу, өткен іске қапа болысу.* Жуық маңда ел жоқ... «өттеген-ай, қап, бекер түспеген екенбіз» деп, өкініске қайтып келерсіздер (К.Ахметбеков, Ақдала.). Мұншалық күш, мұншалық шеберлік ауылға қалай сыйып жатқанын, оны осы уақытқа шейін көздеріне түсіре алмағанына өкіністі (Қ.Әбдіқадыров, Қажымұқан). Самұрық қанат қағып қарбаң-қарбаң, Дастанды дәл мезетте ұстап тұрған. Баламды барасың деп қайда алып, Өтірік өкінісің алас ұрған (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӨКІНІСУ *Өкіністің қимыл атауы.*

ӨКІНІШ з.а.т. *Белгілі бір сәтсіздікке байланысты туған реніш, қапа болушылық.* Досыңа достық – қарыз іс, Дұшпаныңа әділ бол. Асығыс түбі – өкініш, Ойлаңып алмақ – сабыр сол (Абай, Тол. жин.). Дүниеден күлмей өттім күлмес хандай, Ойласам өкінішін тау басқандай. Кеудемнен арсыз жаным шықпаған соң, Тірі жүрмін өмірмен ұнасқандай (И.Байзақов, Құралай.). Сонда саған құмар болып ол тұрар, Көкірегін өкінішке толтырар. Біле білсен, жазалаудың осылай Бабалардан келе жатқан салты бар (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өкінішке қарай [орай]. *Өкініштісі, өкінерлік жері.* Арал теңізінен бұрын бекіре тұқымдас және басқа құнды балықтар ауланатын еді, өкінішке қарай, оның су деңгейі төмендеп, суы 14 процентке дейін тұзданып, балығы азайып барады (Н.Баяндин, Атамекен). *Өкінішке қарай*, фольклортану ғылымының маңызды бір бөлігі – ел арасынан ауыз әдебиетінің мұра-

сын жинау тоқталды («Қаз. әдеб.»). *Өкінішке орай*, кейде жауапсыздықтың, салақтықтың салдарынан кемшіліктер де жіберіледі («Егемен Қазақстан»).

Өкініш қылды. *Өкінді, опық жеді.* *Өкініш қып* өткен менен кеткенге, Өтінемін, маған, құрбым, кектенбе. Алай-түлей қарлы дауыл соқпай ма, Аласапыран ең алғашқы көктемде? Соны есіне ал, маған, құрбым, кектенбе (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨКІНІШСІЗ с.ы.н. *Уайымсыз, қайғысыз, ренішсіз.* Өнегелі өкінішсіз өмір кешуге баланы бесіктен тәрбиелеу керек деген қағида өте дұрыс қағида (М.Әлімбаев, Қалам қайраты). Өмір – менің думаным. *Өкінішсіз* өткенім: Өлеңіде туғаным, Өлең қуып кеткенім! Дегеніме жеткенім! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Өкінішсіз* жан бар ма? Өкініш басты Арманды. Өлтіре соққы жауларға Бере алмай қапы қалған-ды (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨКІНІШТІ с.ы.н. *Опық жеген, ренішті.* Бірін-бірі қиып кете алмай, мұратына жете алмай, қош айтысқан жорға ұсап: жалғзынан айырылып, қанатынан қайырылып, зарлаған бейне жанға ұсап, болмаса жылап егілген, көзден жасы төгілген, бейне бір қайғы-зарға ұсап, *өкінішті*, өксікті, қасіретті мұңды әнді сарнады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қайғылы, қорқынышты, *өкінішті*, Басынан өткізді өмір өртті күшті (І.Есенберлин, Большевик.). Рас! Рас! Өтірік бар ел сенер. *Өкінішті* өсек сөзден өлсе ер. Қандай пайда сенің ғажап даусыңнан, Айналаңның бәрі керең болса егер?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // *Өкінетін, қапа болатын жері.* Соның бәрі басшының дұрысы оның атақ-даңқының айбыны. *Өкініштісі* – ондай атақты өзің тандамай, оның сені таңдайтыны (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). *Өкініштісі:* қағазға түскенімен, бағасын ала алмаған, әйтпесе болашақ үшін жазылған адамзаттың көптеген ақыл-ойы сол жаңа жазудың сыпырындысының астында қоқыс ретінде қала береді («Жалын»).

Бір өкініштісі. *Өкінерлік жері, «әттеген-ай» дейтіні.* *Бір өкініштісі* соңғы уақытта мұндай көзқарастағы пікірлер ашық айтылып жүр («Ана тілі»).

ӨКІНІШТІЛІК з.а.т. *Опық жеушілік, реніштілік, реніш көрсетушілік.* Иттен қорғана жүріп, сан қиыл ұзын-қысқалы хорда, катет, гипотенуза бойымен қақпа сыртына қашып шығады да, Арыстанның адамгершілігінің аздығына, жалпы иттігіне кереметтей *өкініштілігі*н ұзақ-ұзақ назалана мөңіреумен тү-

сіндіреді (М.Қабанбаев, Кермек.). Бұрын жақсы көрген, сүйген адамымен дәл бұлайша кездесу бақыттылық па, әлде *ө к і н і ш т і л і к* пе, ол жағын да жік қойып айырған жоқ («Қаз. әдеб.»).

ӨКІР = е т. 1. *Бұқа, өгіздің, сиыр малының күжілдеп-күрілдеп құшті дыбыс шығаруы.* Кейбір бұқа бөтен адамды көргенде *ө к і р і п*, айбат жасайды (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Қойдың шулап маңырағаны, сиыр атаулының қосыла *ө к і р г е н і*, иттің бүкіл ауылды басына көтеріп, үргені басылды (З.Ақышев, Ақбел.). 2. а у ы с. *Бақырып, дауыс шығарып жылау.* Әкесі келіп *ө к і р і п* жылап көрісті. «Ағайынның азары болса да, безері болмайды» деген осы («Жалын»). Байқадам түскі тамақтан кейін көзінің шырымын алып, төсегінде темекі тартып отыр еді, Балжан әкесінің аяғына *ө к і р е* жығылып, бетіне жауғандай қарай берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Азан да қазан қалың ел, «Ой бауырымдап» *ө к і р д і* (Ғ.Жұмабаев, Алтын толқын). Қалай көзіме жас келгенін білмеймін, *ө к і р і п* қоя бердім (С.Жүнісов, Өшіп. іздер). 3. *Жанына батып немесе қатты қорыққанда жан дауыс шығып ақыру.* Таянып қалған кезінде, Көздеді батыр сығалап, Нақ жүректің тұсы деп, Батырдың атқан оғымен Омақасып *ө к і р і п*, Құлады доңыз нардай боп (О.Шипин, Дастан.). 4. б е й н. *Пойыздың (паровоздың) жүрерде не тоқтарда белгі беріп, қатты дыбыс шығаруы.* Алыста пойыз өкіріп, *Ө к і р і п* барып тоқтайды. Нән терек жерден өтініп, Аяқ пен қолын жоқтайды (М.Мақатаев, Шығ.). 5. а у ы с. *Өзен-судың тас талқан болып арнасынан асып толуы.* Ана дерті ойымды ойран қылып, Қырандар жүр төбемде сайран құрып. Тасыған тау өзені *ө к і р е д і*, Тас-талқан айналасын майдан қылып (М.Мақатаев, Шығ.).

Көріңде өкір [өкіргір]! *Өлгенде де тыныш жатпа, азап тарт деген мағынада.* Қоян жырық сасқалақтап: Әй-әй! Обалың *к ө р і ң д е ө к і р г і р* өкеңе болсын! – деді азғана түсін жылытып (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). *К ө р і ң д е ө к і р, к ө р і ң д е ө к і р г і р* тас бауыр хан! (І.Есенберлин, Жанталас). Терлікбайды, *к ө р і ң д е ө к і р г і р*, Жақып таяққа жығып, итіне талатты (К.Боқасов, Әке.). Боздағым-ай, сені де іліктіріпті ғой мына *к ө р і ң д е ө к і р г і р* Оспан! (Х.Рахимов, Сеңгір.).

Өгіздей өкірді. *Бақырып қатты жылады, боздады.* Ой, алда-ай, «Боз қасқа-ай!» деп қазақ, *ө г і з д е й ө к і р і п* жылай бастаған (С.Сейфуллин, Тар жол.). Жұдырығым мұрнына дәл тиіп, қара қан сау ете қалды. Сол-ақ екен *ө г і з д е й*

ө к і р і п қоя берді (С.Алдабергенов, Асу). Құдай тағала дауыс дегенді де аямай берсе керек. *Ө г і з д е й ө к і р е* гүж-гүж етіп сөйлегенін көрген кісі өңеші өңеш емес, труба шығар деп таңданғандай бар (З.Жәкенов, Қайта айналып.).

ӨКІРЕЙ = е т. *Менменсу, өкіреңдеу.* Найза, садақпен қаруланған Кенесары сарбаздарына *ө к і р е й і п*, менсінбей қараған жазалаушылар тобы сан рет көтерілісшілердің қоршауында қалғаны белгілі (Ж.Қасымбаев, Кенесары хан).

ӨКІРЕК с ы н. 1. *Ақырған, бақырған (дауыс).* Өркешевтің өңешінен шыққан *ө к і р е к* дауыс ертеңіне былыққан балықтарды дүкендерге бөліріп бергізді (Б. Қыдырбекұлы, Ұры.). Айналаға зекіред, Салады екен *ө к і р е к* (С.Баймолдин, Қызыл іңір). Даңғойланба дандайсып, Не керек құр *ө к і р е к*? (С.Сейітов, Жаңғырық). 2. а у ы с. *Өз айтқанынан қайтпайтын, ұрда жық, өр кеуде.* Өр кеуде, *ө к і р е к*, күншіл сараң бай (Ө.Тұрманжанов, Адам.). *Ө к і р е к* өскен өзім деп, Анайы өскен безіндеп (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ӨКІРЕКБАЙ з а т. э к с п р. *Өркөкірек, дөкір.* Ышқырын көтеріп, столды ұрып мен-мен деп өкіректенетін *ө к і р е к б а й л а р* әп-сәт-те сөніп қалатын еді («Қаз. әдеб.»).

ӨКІРЕКТЕ = е т. 1. *Қатты дауыс шығару, ақыраңдау.* Ашу кернеп, ызадан жарылғалы қалған адамдар қанға құмартқандай опыр-топыр *ө к і р е к т е п* келеді (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). Ол құлағы мүкістеу қарттарға *ө к і р е к т е й* дауыстап, осы хабарды жеткізе бастады (І.Есенберлин, Көлеңке.). Шаймұраттың ақырын сөйлейтін түрі жоқ. Өлердей ішкен мас адамдай *ө к і р е к т е й д і* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). 2. а у ы с. *Бой бермеу, өршелену, өзеуреу.* – Жә, жә, *ө к і р е к т е й* бермей, қой енді. Шал болғаныңды мойында (Т.Тілеуханов, Өмір.). Ол *ө к і р е к т е й* жеткенімен, көкпаршы жұлып алмақ тұрсын, бір сілтесуге де жарамастан, тробылғы торы атымен қоса мұрттай ұшты (О.Көшімов, Жас аңшы). Өзім қайта шығам деп *Ө к і р е к т е п* қоймайды, Қой десе де болмайды. Көтеретін ат таппай Манас батыр қамданып, Шықпақ болды ат таңдап, Шал Қосайдан арланып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ӨКІРЕКТЕН = е т. *Ақыраңдап өршелену, бой бермеу.* Несіне өркөкіректеніп, *ө к і р е к т е н е с і ң*? (Ауызекі.).

ӨКІРЕКТЕНУ *Өкіректен етістігінің қимыл атауы.*

ӨКІРЕКТЕУ *Өкіректен етістігінің қимыл атауы.* Қазақ дәстүрінде нағашысының жиенге өктем сөйлеп *ө к і р е к т е у г е* хақысы бар

екенін білсе де, Байсал бұл жолы көтере алмады, қағынып қатты кетті (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз.).

ӨКІРЕҢ с ы н. *Ұр да жық, өр кеуде.* Өзім білем деген *өкірегің* осы ма; дырдай басқарма бастығысың, бюро мүшесі дейді-ау сені!.. Тапқан екенсің жолдас-жораларың анау!.. (Д.Досжанов, Табалдырығыңа.).

ӨКІРЕҢДЕ = е т. с ө й л. **Өкіректе.** Әлдекімдер әлі де *өкірең деп*, тепсініп, «аш, аш!» деп болар емес (О.Сәрсенбаев, Сағым). Бұлар алды-артын орағытып, қулық-сұмдығы бірге жүретін ірі адамдар емес, пайданың көзін көріп, көзі қанталап *өкірең деп* келген морт адамдар (І.Омаров, Шабыт шалқары). Шектен шығып жолдастық, *Өкірең деп* тілдеді. Ақырында сол бастық Өз ісінді білдеді (А.Шамкенов, Сырларым.).

ӨКІРЕҢДЕУ *Өкіреңде етістігінің қимыл атауы.*

ӨКІРЕШ с ы н. *Өр кеуде, бірбет.* Хан екен деп ханыңнан да қорықпан. Ол да көктен түскен күдірет емес, алысуға болатын *өкіреш пенделердің* бірі екенін кеше ғана Үбедей көрсетіп бермеді ме (Қ.Салғарин, Үбедей).

ӨКІРЕШТЕ = е т. с ө й л. **Өкіректе.** – Нәзігүл, өзің де жүр бірге, – деп ол *өкірештеп* болмады (З.Жәкенов, Таң самалы). – Қойсайшы, үйде кісі жатыр ғой, – дейді Сақыш тұншыға сыбырлап. Бірақ анау *өкірештеп* жанын қоймайды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Осыдан жиырма күн бұрын өстіп ауырғанында толғақ деп *өкірештеген* Балташ оны ит арқасы қияндағы шағын ауруханаға алып барған (А.Әлсеров, Ар.).

ӨКІРЕШТЕН = е т. **Өкіректен.** Еспер қибыжықтап қалды. Сұрқы қашып, реңі бұзылса да, бөріге бата алмаған иттей *өкірештенді* (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

ӨКІРЕШТЕНУ *Өкірештен етістігінің қимыл атауы.*

ӨКІРЕШТЕУ *Өкіреште етістігінің қимыл атауы.*

ӨКІРЕЮ *Өкірей етістігінің қимыл атауы.*

ӨКІРТ = е т. **1.** *Сиыр малын дұрыс жайламай не бұзауын қоспай мөңіретіп қою.* **2.** б е й н. *Пойыз, мәшине сияқты көліктердің жүріп бара жатқандағы гүрілдеп дыбыс шығаруы.* – Эх, Капитан, сен ғой мынау сыңар сирақ шалдың жанынан да мәшинені *өкірттің* өтер едің-ау? (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). **3.** а у ы с. *Көп етіп, мольнан жасау, қырып-жою.* Біздің колхоз шөп шапты, Шөп шапқанда *өкірттің*, Қырып-жойып көп шапты (О.Әубәкіров, Сү-

зеген сөз). Сомнан тиын үнемдеп, Сыра сатты көпіртіп. Құсхананы мекендеп, Өгіз сойды *өкірттің* (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.). **4.** а у ы с. *Үдету, асыру.* Ал қалай қараймыз жұмысқа? Мәлімет берсек, асыра көпіртеміз. Жүңдей сабап, өтірікті *өкіртеміз* (К.Исалин, Ұшқын).

ӨКІРТУ *Өкірт етістігінің қимыл атауы.*

ӨКІРУ *Өкір етістігінің қимыл атауы.* Атын ойнақтатқан қалпында бұзаубас шоқпарыменен қақ төбесінен періп өткен. Тайбулының *өкіруге* де шамасы келмей, ошақтай басы мылжа-мылжа боп, жардай денесі жерге дүңк еткен (І.Есенберлин, Алтын.). Шыңғыруды қойып, *өкіруге* түсті. *Өкіру* болғанда жан түршігерлік *өкіру* (Т.Жақыпбайұлы, Лашын).

ӨКІРІК¹ з а т. *Қатты өкірген дыбыс.* Өгіздің *өкірігі* естілді құлаққа (Ауызекі).

ӨКІРІК² з а т. с ө й л. **Округ.** Ақмола *өкірігінде* Қоңырқұлжаның қандай беделі жүрсе, Қарқаралы *өкірігінде* Тәуке балаларының да сондай беделі жүреді (І.Есенберлин, Қаһар). Сәрсенбаевтың председателдігімен *өкіріктің* көшпелі соты ашылды (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

ӨКІРІП-БАҚЫРЫП ү с т. *Айғайлап, өкіріп дауыс шығарып.* Түркістанға жеткен екенбіз, сонадайдан *өкіріп-бақырып* жүрген отарба тіпті ұйқы бермеді (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). *Өкіріп-бақырған* әйелдер дауыс кылып отыр (С.Жүнісов, Өшп. із.). Оның үстіне сиырлар шаршады ма, *өкіріп-бақырып*, жағалауды азан-қазан етті (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ӨКІРІС = е т. **1.** *Сиыр малының қатты мөңіреуі.* Бұзаулар белдеуді үзді *өкірісіп* (Б.Бұлқышев, Адамзат.). Осалдарын ортаға ап *өкірісіп*, Сүзгілеп түсірмейді етке таңба (С.Мұқанов, Ақ аю). Ойпаңда әлдене әлсін-әлсін «гүрс» ете түседі. «Бө-ө, бө-ө» деген киіктің таныс *өкірісі* естіледі (С.Елубаев, Ой-сыл қара). **2.** *Көріскенде т.б. жағдайда қайтыс болған адамды жоқтап дауыс шығарып, қатты жылау.* Мұны көрген ел аттарынан түсе-ақ: «Ой, бауырымдап» *өкірісті* (А.Машанов, Жер асты.).

ӨКІРІСУ *Өкіріс етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛ = е т. **1.** *Жүректің соғуы тоқталып, өмірдің таусылуы; қаза болу, дүние салу.* Шырағым, қыркы кетіп, қалды бірі, Жұмысты көрген ермін талай ірі. Өзгеріс бола қойса, өкінер ең – «Бағыңа» ағаң *өліп*, қалсаң тірі (О.Шораяков, Шайыр). Ұрлап кетер мал емес, Тығып кетер ақша емес, *Өліп* кетер ат емес, Тозып

қалар зат емес (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Бір мың үш жүз қырық екінші жылы Батудың ұрпағы Өзбек хан *өлді* (І.Есенберлин, Алмас.).

2. а у ы с. *Өшу, жоғалу, құру, жойылу.* «Отырар» заманында, Гүлеген көне мекен. Қазағы ама- нында Қаласы *өле* ме екен!? (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Дәл осылай тұра бермес, күн келер, Біздің де бір дүр сілкініп гүлденер. Алай-бұлай бола қалсақ кенеттен, Амал қанша, бұл да біз- бен бірге *өле* р!.. (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

3. а у ы с. *Болымсыз тұлғада келіп аты өшпей- ді, ел есінде мәңгі сақталады деген мағынаны білдіреді.* Еңбегі елге сіңген ер *өлме* й *ді*, Әлемнің бәрін жұтып жер өлмейді. Артында сө- зі қалды тарих болып, Атағы алып ата тегі өл- мейді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Батар күн, Келер күн, Атар таң, Шығар күн, Бәріне, бәріне, бәріне құмармын! Осы мен, осылай мәңгілік тұрармын, Осы мен, сірә да, *өлме* й *ті* н шығармын! (М.Мақатаев, Шығ.). Әлеуметтер, құлақ сал, Мына бір шолақ дүниеден – Би *өлме* й *ді* дер едім; Жұртты аузына қаратқан; Алдынан топты таратқан; Адаскан болса жөндеген, Қаз дауысты Қазыбек, Төле би мен Әйтеке, Мөңке, алшын би Көбек, Өтетілеу, Сарытай, Тампыш, Мұрат, Киікбай – Солардан да өткен сұм дүние! (Базар жырау, Шығ.).

4. а у ы с. *Болымыз тұлғада келіп, мәңгілік болу, жоғалмау мағынасын білдіреді.* *Өлме* й *ті* н мен көргенде күн менен ай, Тау мен тас, дариялар, өзен мен сай. Жаңғыртып Алатауды кете бердің, Хош, қайыр, атағы зор Жамбыл атай (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Күн мен айдай *өлме* й *ті* н Жаным сендей болсайшы, Жас күндегі көңілмен, Тәнім сендей болсайшы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Арам өлді. *Бауыздалмай өліп қалған мал ту- ралы айтылады.* Итқұшаланың өте улылығын дәлелдейтін дерек: қазақтар бұл өсімдіктің тү- йінін *арам өлген* малдың етінің арасына жа- сырып, қасқыр мен түлкілерді аулауға пайда- ланған (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Аштан өліп, көштен қалмайды. *Дымсыз қал- майды, бір мәнісі табылар деген мағынада.* – Бөк жеген күшіктің айтып отырған сөзін! Сендер- ден ақша алмағанда, мен *аштан өліп, көш- тен қалатын* шығармын (Б.Майлин, Шығ.). Өзін, отбасын ойлауды да ұмытқан. «Колхозбыз ғой, *аштан өліп, көштен қалмаспыз*» (С.Алдабергенов, Асу).

Әкесі өлгендей. *Қатты қынжылып, күйзе- ліп.* Степан ботадай боздап, *әкесі өлгендей* солқылдап, бұрыштағы төсекке құлай кетті (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Еті өліп кеткен. *Әбден дағдыланып үйреніп кеткен.* – Бұндағы біраз жігіттеріміздің ескі тіршілікке *еті өліп кеткен* (М. Қаназов, Жер кіндігі). – Шахта жұмысының небір қиын- қыстау кезеңдерінен өтіп, *етіміз өліп кет- кен* (Ө.Ахметов, Адам.).

Ит өлген жер. *Тым қашық, алыс жер.* – Жұ- мағұлдың ықпалымен қақаған аязда сонау *ит өлген жер* – Омбыға жіберді ғой мені, – деді Мұсатай (Ә.Нәбиев, Шолпан). Көріне ме? Ке- леді деймісің *ит өлген жерге* (Р.Токтаров, Тұлпардың сыны). Ұзап кетіппіз, қайтарда *ит өлген жерден* жаяулап зорға жеттік («Жұлдыз»).

Өлген артық [жақсы]. *Ұятқа қалғанша, масқара болғанша жер басып жүрмегеннің өзі мақұл деген мағынада.* Ай, Дәке, осы ма еді бер- геніңіз, Ақынды осы ма еді көргеніңіз? Дәукем- нің бергенінен ұялғаннан, Бәрінен *артық* боп түр *өлгеніміз* (Шөже ақын, Айтыс).

Өлгенде көрген. *Өліп-талып, зарығып жүріп тапқан.* Қорасанға қой айтып, Шыбын жанға жан айтып, Артынан қуып келіпті *Өлгенде* *көрген* шешесі (Қыз Жібек).

Өлген жері осы. *Қатты ұятқа қалды, ұсталды, қолға түсті т.б. мағынада.* Қалың қол- ға қарсы шапқанда мұндай қысылмаушы едім, *өлген жерім осы* болды-ау (І.Есенберлин, Алмас.). Жанбота, *осы* ма еді *өлген жерім*, Көкшетау боқтығына көмген жерің. Кісісін бір болыстың біреу сабап, Бар ма еді статьяда көр- ген жерің (Біржан сал, Өлеңд.).

Қапыда өлді. *Ойламаған жерден мерт болды.* Сол жерде қасқыр тісін салар болды, Шапаным үстімдегі дал-дал болды. Мен жүрмін далбаса- лап жанды қорғап, *Қапыда өліп* кетсем ар- ман болды... (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

[...] қолынан өлді. *Өлтіріп кетті, қастандық жасалды.* Үңгірді жаңғыртамын күңіреніп, Жа- ралы арыстандай еңіреніп, Ноғайбай, Қалиасқар бауырларым, *Қолынан* жауыздардың кетті- ау *өліп* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Өлгеніне қарамады. *Өлімнен, ажалдан, қо- рықпады, тайсалмады.* *Өлгеніне қара- ма* й, Жер қайысып солдаттар, Қаптай басып келген соң, Мергендер атқа жүгірді (О.Шипин, Дастан.). *Өлгеніне қарама* й, Қол қоятын халықты. Губернатор сезді енді, Жіберіп солдат қырам деп, Ашуланып бүрканып, Губернатор жөнелді (О.Шипин, Дастан.).

Өлгені тіріліп, өшкені жанды. *Үзілген үмі- ті қайта жалғанғанда айтылатын сөз.* *Өлге- нім тіріліп, өшкенім жанды* ма, жұр- тым-ау. Көз жасымды Құдай көрді ме, жұртым-

ау! (Ш.Мұртазаев, Шығ.). *Өлгенің тірілін, өшкенің жанды ма?* – Ей, жасаған-ай! Тәуба! Әмсе жақсылығыңды бере гөр (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Өлгенім тірілін, өшкенім жанар* күн бар екен ғой, әлі де... Кел, келші ер жеңгем, Мәрзия (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Өл де маған. к е й і с. *Күл болмаса, бұл болсын, одан әрмен деген мағынада.* – Мәстегің көтермесе, жайыңа жүр, *өл де маған*, сен көтеретін жүк емес екенің рас, – деді Жүзтайлақ (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ол – оның міндеті. Ал сен неге жұмысқа шықпайсың? *Өл де маған!* Шықпаймын! (О.Сәрсенбаев, Сағым). Айшаның кенет есіне түсті. – Бар болғыр, қор бейшара, әке болып игілік көрсеткен күнің бар ма еді? Қақтыққан сорлы деймін-ау, *өл де маған*, нең бар еді?! дейді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Өл деймісің. с ө й л. *Не қыл дейсің, қайтейін.* Жеңеше-ау, бұдан артық, *өл де й місің* (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

Өл десең өліп, тіріл десең тірілейің. *Не десең де айтқаныңа көнейін.* Жұмажан: Келсе болды, шарт, мен аянбайын, *өл десең өліп, тіріл десең тірілейің*, сөзім сол-ақ (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Өлдіге санады. *Өлді деп есептеді.* Үйге хат жазбағаныма жыл жарым болды. *Өлдіге санап* жүрген шығар (Қ.Исабаев, Өрде). Себебі, оның қанға ұйысқан шашына, аппақ кудай жүзіне қарап *өлдіге санап* еді (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). Немене, танымай қалдың ба? *Әлде өлдіге санап* па едің (Б.Тоғысбаев, От пен күл).

Өле жаздады. а) *Жаны қиналды, қысылды, қымтырылды.* Жас балаға үйде от жоқ тұрған, маздап, Талтайып қақтана алмай *өле жаздап*. Кемпір-шалы бар болса, қандай қиын Бір жағынан қысқанда о да азынап (Абай, Тол. жин.). Қалай отырып-тұрарымды, екі қолымды қайда тығарымды білмей, қысылып, қыпылықтап *өле жаздадым* (А.Аманшин, Жар мұңы). ә) *Жаны қалмады, бәйек болды.* Күнде тілін алатұғын достан кейде бір тіл ала қойған дұшпанға кісінің *өле жаздайтұғыны* қалай (Абай, Тол. жин.).

Өлердегі сөзін айтты. *Ақтарыла, жалынып шынын айтты, таусыла, қыла сөйледі.* Бәйбіше маған *өлердегі сөзін айтып* отырып алды (Ә.Нәбиев, Шолпан). Қапез жік-жапар болды. *Өлердегі сөзін айтып* жалынып та бақты. Бірақ қыз шарапқа беттей қоймады (М.Хасенов, Нартәуекел). «Әсияны қонаққа бірге жібер, Шотекен қызғаншақ адам ғой, көңіліне тоқ бол-

сын» – деп бәйбіше маған *өлердегі сөзін айтып* отырып алды (Ә.Нәбиев, Шолпан).

Өлердей қорқады. *Зәресі қалмайды, қатты қорқады.* Жазған балам, күшіктен *өлердей қорыққаның* не, қасқыр кездесе қайтер ең?! (Ауызекі).

Өлер жерін білмейді [өлерін білмейді]. *Абайламай, ойламай әрекет етті, арандар жерін байқамады.* Мынау қайнаған не деген *өлерін білмейтін* ақ көз еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Өлеріне келді [таянды]. *Қартайып, дүниеден қайтар шаққа жетті. Өлеріне келгенде,* Жан мұнар енді сескенді. Ескендір өткен дүниеден, Жиырма тоғыз жасында, Перзент қалмай артында (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Білсін бір сүннет, фарызды, Қазақтан алдым қарызды, *Өлеріме таянып*, Жұртыма айттым арызды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Өлеріне көрінді. *Дүние салған кісінің ақтық (соңғы) әрекеті, қылығы туралы айтылады.* Байғұс шалым екі күн бұрын, қозыларды қырып тастап, терлеп-тепшіп шай ішіп еді, *өлеріне көрінген* екен ғой (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

Өлмегенге қара жер. *Қатты ұялған, қысылған кезде айтылады.* Жердің үстімен барып, жердің астымен қайттым. *Өлмегенге қара жер.* Жер тесік болса кіріп кетер ем. Сағымды сындырды бұл бала (Ауызекі).

Өлмегенге өлі балық жолғады. *Қисыны келейін десе, қиыннан қиысады, бір нәрсенің септігі тиеді деген мағынада.* Қасқырдың тамағынан алып қаппын, Алғаным құрсын, өзім талып қаппын. *Жолығар өлмегенге өлі балық*, Үстіме кірекеш келіп қапты (К.Әзірбаев, Аңыз.). *Өлмегенге өлі балық жолығады* деп, осы институтқа келгенде Гүлжанға тап болғаны қандай абырой болды десейші (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

Өлмесең ома [өме, өрем] қап! қ а р ғ ы с. *Өліп, құрып кет, жерге кір!* Абай Жиренше мен Оразбайға: – Сендер, Керей – Найман әделет таппай, әрекет тапса, *өлмесе ома қапсын* десең, мен оларды елім деймін, – деді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Көпес оны қатты науқас дегенде: «*Өлмесе ома қапсын*», – деп теріс айналған (М.Дүйсенов, Мейман.). ...Жетібай да бүгін үйінен шықпай қойды. Кім біледі, «жаның шықсын, *өлмесең өрем қап*» деп Нұртайды табалап жатқан шығар (С.Омаров, Қайырлы.). Мен қазақтың ата жерінде тудым, осы ата жерінде өлемін! Халқымнан қашып тапқан қызықтың маған керегі жоқ. Мейлің. Онда *өлме-*

сең өрем қап! – деді Әкпар үніне суық ызғар беріп (І.Есенберлин, Шығ.).

Өлмес [өлмешінің] күнін көрді. *Үйтіп-бүйтіп тіршілік етті.* Лагерьдегі адамдардың тамақпен қамтамасыз етілу жағы оған белгілі – *өлместің күнін көріп* жүретінін біледі (Қ.Исабаев, Соңғы.). Ш.Уәлиханов жалшы болған тапты өз еңбегінің барлық табысын қожасына сыпырып беріп, өзі тек *өлмешінің күнін көретіндер*, сөйтіп «мәңгі еңбектенуге» мәжбүр болғандар деп білді (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.).

Өлмес күніңді көр. *Тіршілік қамыңды ойла, өз бетіңмен әрекет ет.* Енді біріңе-бірің сүйеністе, осы арада *өлмес күніңді көр*, түге! (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Өлсе де айырылмайды. *Қолынан шығармайды, ешкімге бермейді.* Гүлия Әзімханға: – Сенің етегіңнен ұстасам, *өлсем де айырылмас* едім, – дейді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Өлі бойға жан жүгірді. *Куш-қуаты кірді, әлденді. Өлі бойға жан жүгірді.* Қайратым құрыш болды (Абай, Тол. жин.).

ӨЛАРА з а т. э т н. *Ескі ай мен жаңа айдың аралығындағы мерзім, уақыт.* Екі *өлара* ның ортасында Айдың көзге көрінетін күнтәулік саны 28, соған сәйкес оның 28 бекеті, ұясы – жұлдыздар тобы бар (А.Машанов, Ғажайып.). Айдың *өлара* сы болғандықтан, түн қараңғы еді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). *Өлара* ескі ай мен туар айдың шекарасына келеді (ҚСӘ). *Өліара* кезінде Ай Жер мен Күннің аралығында болады да, Жерге Айдың қараңғы жағы қарап тұрады, бұл кезде Ай атымен көрінбейді (Х.Әбішев, Аспан сыры). Оның үстіне, олардың күнтізбелері бойынша, бұрынғы құдайдың өкілеті таусылып, жаңа құдай іске енді кірісетін, *өлара* кезең екен (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ӨЛГЕК з а т. м а л ш а р. *Туғаннан соң шу түспес бұрын ағатын сары тұсті сұйық зат.*

ӨЛГЕН-ЖІТКЕН з а т. Әртүрлі себептермен өлген, құрыған, жоғалған адам немесе мал. Дегенмен, көріп отырсыздар *өлген-жіткен* де, айықтырғышқа түскен де ешкім жоқ, әйтеуір (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). – *Өлген-жіткен* болмаса, тірі тіршілігін көреді ғой (Д.Сапаров, Өткен күні.). *Өлген-жіткендер* ді естіген кірмеді, көңіл айтып жатыр (Ж.Жұмақанов, Екі жол).

ӨЛГЕН-ТІРІЛГЕН: *өлген-тірілгеніне қарамайды. Ештеңені елең қылмайды, ескермейді.* Құлағы қалқиған «өгіздер» *өлген-тірілгеніне қарамай* өкіреді (С.Бердіқұлов, Жұ-

мыр жер.). Осы мақсатына жету үшін ол сенің *өлген-тірілгеніңе қарамайды* (Б.Аманшин, Көкжар). Сондықтан да олар бірін-бірі итеріп, тіпті *өлген-тірілгеніне қарамай* ұмтылады (Р.Райымқұлов, Болат.).

Өлген-тірілгенін білмеді [өлген-тірілгеніне қарамайды]. *Жан-тәнін салды, жанын аямады.* Сен ертерек неге оралмадың, осы мал десе *өлген-тірілгеніңді білмей* кетесің-ау (М.Ермеков, Тарту). Дүйсенбай біреуге малайлыққа жүрсе, кісі жұмысы екен деп алалап көрген бенде емес. *Өлген-тірілгеніне қарамай* істейді (Б.Майлин, Шығ.).

ӨЛГЕНШЕ ү с т. 1. *Өмірінің соңына дейін, ақырғы демі біткенше, мәңгі бақи.* Қор болмаймын *өлгенше*, Өлеңіме-ақ сиындым (Жамбыл, Тол. жин.). Бақытты өмір сүрдіңіздер, бір-біріңізді *өлгенше* есыйлай білдіңіздер (З.Шүкіров, Жас жесір). Тіршілігім – құрбандық, Шыдамай сені көргенше. Тәңірімнен келген бұл жарлық, Ием – сенсің *өлгенше* (Абай, Тол. жин.). 2. а у ы с. *Соншама, тым, өте, шектен тыс.* Осы жасқа келгенше, Өршеленіп *өлгенше*, Таба алмадық еш адам, біздің сөзге ергенді (Абай, Тол. жин.). Тосып келген әскери адамның Асылжан салған суретке *өлгенше* қызығып, оны аспанға көтере мақтағанына Қарлығаш мейлінше қуанды (С.Омаров, Өмір.).

Өлгенше [өлердей] жақсы көрді. с ө й л. *Жолына құрбан болардай сүйді, қадір тұтты.* *Өлгенше жақсы көретін* досы жүріп кетті дегенде ол қатты күйінді (Ауызекі).

ӨЛДӘ-БІЛДӘ ү с т. с ө й л. *Шындығында, турасын айтқанда.* *Өлдә-білдә*, мынау ақын жігіт. Нағыз ақынның өзі (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Толқынжан, *өлдә-білдә*, сен менен көп ақылды екенсің (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Тауқымет жан іздеуші жанған, жаным, Дедім ғой «*өлдә-білдә*» айтып қадақ. Болмаса мен айтамын, сен айтпасаң, Түсіріп білер, бәлкім, кімге салмақ (Айтыс).

ӨЛДЕБАР с ы н. *Құр сұлде; өйтеуір жүрген бір тірі жан.* Қарақан басын алып жүре алмай, құр текке қуғын-сүргінмен күн кешкен, не жұртқа, не өзіне рақаты жоқ жанның қолынан мұндай тірлік келмейді де ғой!.. Әншейін бір *өлдәбар* емеспін бе, несіне шалабымды шайқаймын (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

ӨЛДІМ-ТАЛДЫМ: *өлдім-талдым дегенде. Зорға, әрең-әрең дегенде.* *Өлдім-талдым* деп келіп, белге шықса, қарауытқан қалың жылқы көрінеді (Қаз. ертег.). Сол жоспармен 1932 жылдың көкек айында Метербай тауар таситын пойызбен *өлдім-талдым* деп

таңбозында Сарыөзекке жетті («Жалын»). *Өлдім-талдым дегенде* қыл көпірге ілінді. Қыл үстінен қылтылдап, Ұшты молда, жүгірді (І.Жансүгіров, Шығ.). – Сонымен, *өлдім-талдым дегенде*, құлағыма Япошканың даусы шалына кетті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ӨЛЕГІЗГЕН с ы н ж е р г. *Болар-болмас жарық, өлеусіреген*. Қараңғылық қамап тұрғанда барып Катшагүл үйден *өлегізген* май шамды тұтатып, есік алдындағыларды кешкі асқа шақырды (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Надзиратель ішке баланы кіргізді де, фонардың *өлегізген* сәулесімен камераның түкпір-түкпірін тінтікілеп шықты (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

ӨЛЕЗ с ы н ж е р г. *Бос, ынжық*. Сүмелек Сарнояннан туды деуге илану қиын. Әкесіне тартып *өлез* болмай, өрт болып жаралғанын айтсайшы (З.Жәкенов, Таң самалы). Ол мынаның қасында бір *өлез* екен (Қ.Ілиясов, Қайран жастық).

ӨЛЕЗДІК з а т. ж е р г. *Бостық, ынжықтық*. *Өлездікке* үйретудің жолы – таяқ, тағы таяқ (М.Қабанбаев, Арыстан.).

ӨЛЕКСЕ з а т. 1. *Өлген жан-жануардың көмілмей қалған денесі, өлік*. Жаксы ит *өлекесі* н көрсетпейді (Қаз. мақал.). Саны азайып кеткен бұл құс арланының солтүстік-шығыс шекарасы Қазақстанның оңтүстігімен өтеді. Негізгі қорегі – *өлекселер*, ұсақ кеміргіштер мен аңдардың жас төлдері («Қазақст. әйелдері»).

2. *Өлген адамның денесі, мәйіт*. Темір сымның астында ісіп-кеуіп өлген адамның *өлекесі* жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Ұшырасаң пөлеге, *Өлексеңе* қамалар, Оңалсаң, қайта жағалар. Ағайын бар демелдер, Әсте менің жауым жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.). 3. а у ы с. *Қолынан көп нәрсе келе бермейтін, тіршілікке қабілеті аз, жасық адам; ынжық*. – *Өлексе*, ағатай де! Әйтпесе, тұр орныңнан (Қ. Толыбаев, Қайдасың.). – Жігітсінуін, өңшең *өлексенің*, кімге керексіңдер сендер (К.Оразалин, Абай.). 4. а у ы с. *Жаман, имансыз адам туралы*. Елін сатып шен алған, *өлексе* де н жем алған, Кебеже қарын кең өнеш, Өлексе көрсе үңіген (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Өлексесін сүйретті. *Тірі боп қалқып бос жүрді, сүлдесін сүйреді*. *Өлексеңді сұйретіп* жүргенше, өлгенің жақсы (К.Қазыбаев, Ызғар.).

Өлексе көзденді. *Көзі аларды, жанары тайды, өлімсіреді*. Сауырына дейін төрт тағандап барып батып қалған ат қозғалуға амалы құрып, *өлексе көзденіп*, бүйірлерін соғып тұр (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ӨЛЕКСЕЛЕН= е т. *Дәрмені кету, жанары таяу, өлімсіреу*. Сонда ғана оның басынан қалың бұлт серпілгендей, манағы *өлекселенген* көзіне жан бітіп, алқам-салқам боп отырған денесі сергіңкіреді (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ӨЛЕКСЕЛЕНУ *Өлекселен етістігінің қимыл атауы*.

ӨЛЕКСЕЛЕУ с ы н. *Жанары тайған, өлімсірген*. Бозамық, *өлексе* л е у жанарына нұр жүгіріп, жандана қалыпты (Т.Тілеуханов, Өмір.).

ӨЛЕКСЕЛІК з а т. *Өлексе болғандық, құр сүлдесін сүйреткендік*. – Жар сүйе білмеген адамның өлексе екенін, *өлекселіктен* өлі артық екенін ұмытпа! (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

ӨЛЕКШІН¹ з а т. 1. к ө н е. *Жолбарыстың ұрғашысы*. Сарымағын алғызған *өлекші* н өзінен-өзі шөгіп, шөжіп өледі екен, сарымағының өлімін көтере алмайды екен (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.). 2. *Қасқыр мен иттің қаншығы*. Төбетке *өлекші* н ің бәрі бір бас (Абай, Тол. жин.). Жаңа бұл жандөрмен алға атылғанда, *өлекші* н қасқыр сол жамбастың қол басындай бұлшық етін қақшып қалған (С.Досанов, Қыран.).

ӨЛЕКШІН² з а т. *Өлексеге ұйыр, үлкен қарақұс; күшіген*. Тағылардың тағысы бөлексің де, Сенің қаңқаң итіме керексің бе? Бойыңдағы тоныңды тонап алып, Өлексенді қалдырам *өлекшіңге* (М.Мақатаев, Шығ.). Ат биеден туады, алып – анадан, Ел ағадан азады, тон – жағадан. үлексе *өлекшінің* аңдығаны, Арлан бөрі соғады тау сағадан (Жанак Сағындықұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

ӨЛЕКШІН³ з а т. *Шегірткенің ұрғашысы*. «Итаршыланбай былай тұр», «Итаршыланып не жоқ» деген сөз содан шықса керек. Мәселен, шегірткенің ұрғашысын «*өлекші* н» дейді. Ал аюдың ұрғашысын не дейтінін білесіңдер ме? Көкшетау жерінде бұрын аю көп болған ғой (С.Жүнісов, Ақан сері).

ӨЛЕКШІНДЕЙ с ы н. *Жолбарыстың ұрғашысы тәрізді*. Бұрынғы кітапта бұл жол «Алғызған сарымағын (жолбарыстың баласы) *өлекші* н д е й, Азғындап шөктің Сара жылдан-жылға» (Айтыс).

ӨЛЕН¹ з а т. *Білгалды жерде бітік болып өсетін, көпжылдық майда шөп*. *Өлеңді* жерде өгіз семіреді. Өлімді жерде молда семіреді (Қаз. мақал.). Белуардан келетін қорық көк *өлең* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Мұнда өсімдіктердің ішінен сүректі – бұталы сексеуіл, құм акациясы, қылша, жусан, *өлең*, қоға, бидайық өседі (Агроном. анықтама.).

Қара өлең. *Өлең шөптің түсі қара қоңырлау бір түрі.* Су асты шайқалып, қара өлең тептегіс тереңге қарай жапырылып кетіп, қайта тұрды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Өз үйім, өлең төсегім. *Еркін жүріп-тұратын өз үйімнен артық үй жоқ деген мағынада.* «Өз үйім, өлең төсегім» дегендей, бұл менің туған жерім (Ж. Жұмақанов, Екі жол.). *Өз үйім, өлең төсегім* деп бекер айтпаған. Тіпті ел еркесі Жиренше де, – Қайран менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім, – депті ғой (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ӨЛЕҢ² з а т. *Өзен, су.* Екі жақтан бірдей қаптап келген қолды көргенде Көксу мен Қараталдың арасынан қайда қашарын білмей састы... Екі өлеңнің ортасында қалған Убашы батырдың жағдайы шынымен мәз емес болатын (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.).

ӨЛЕҢ³ з а т. **1.** *Белгілі буын өлшемі бар, ырғаққа, ұйқасқа құрылған көркем шығарма; поэзия.* *Өлең* – сөздің патшасы, сөз сарасы. Қиыннан қиыстырар ер данасы, Тілге жеңіл жүрекке жылы тиіп, Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы (Абай, Тол. жин.). Жаңа ақындар ұлттық рухқа толы жаңа өлеңдердің салтанатты ғимараттарын тұрғызды (М.Шоқай, Таңд.). Күнқожа өлеңіндегі дидактикалық мотивтер, өлеңдік өлшемдер бізді Бердақ іздеріне алып барып салады (С.Мәуленов, Үркер.). **2.** а у ы с. *Ән, әуен.* Туғанда дүние есігін ашады өлең, *Өлең мен* жер қойнына кірер денең. Бала туса, күзетер шілдеқана, Олар да өлең айтар шулап жана (Абай, Тол. жин.). Қай қалада, қай елде болсам да, концертімді осы өлеңмен бастаймын (Бәйшешек).

Ақ өлең. *Ұйқас, ырғақтан ауытқып кететін өлең түрі.* *Ақ өлең* буын қуалап, өлеңнің ұйқасын сақтап отырмайды (Ауызекі).

Бәдік өлең. *ә д е б.* *Индетті, ауруды өлең арқылы қуып, көшіріп тастауға болады деген мифтік сенімнен туған өлең.* *Бәдік өлеңдері* ауруды емдеп жазу үшін, жабысқан кеселді аластап көшіру үшін қолданылғандықтан, өлең шумақтары «көш, көш» деген сөздермен аяқталып отырады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.).

Бірауыз өлең. *Бір, ерекше жағдаятқа сай, бір деммен айтылған, жазылған өлең.* Сонда Бұқар жырау айтыпты деген *бірауыз өлең* бар (С.Мұқанов, Менің мектеп.). Қалаға жүгерінде Аян Әминаның дәптеріне *бірауыз өлең* жазды (С.Сүлейменов, Шығ.).

Жоқтау өлең. *ә д е б.* *Өлген адамды жоқтау кезінде, оның мінез-құлқын, жақсы қасиеттерін еске түсіріп, айтып отыратын өлең.* *Жоқтау*

тау өлеңдерінің мазмұнына қарағанда, олардың бір мезгілде туып, бірден қалыптаса қоймағанын байқауға болады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.).

Жұмбақ өлең. *ә д е б.* *Бір-біріне жұмбақ айтысудан туған өлең.* Жұмбақ айтыстарында *жұмбақ өлеңдері* айтылады (Ауызекі).

Қайым өлең. *ә д е б.* *Айтысушыларға төрт жол өленің алғашқы екі жолы ортақ болып келетін өлең түрі.* *Қайым өлең мен* айтысуды, кейде халық толық айтыс деп атамай, «қайымдасу» деп те атаған (Қаз. әдеб. хрестом.).

Қара өлең. *ә д е б.* *Үшінші жолы ұйқасты қажет етпейтін, он бір буынды төрт жолды өлең түрі.* Түре айтыстың екінші үлгісі – *қара өлең* (Қаз. әдеб. тарихы).

Өлең айтты. *Ән салды.* Бала туса күзетер шілдеқана, Олар да өлең айтар шулап жана. Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған Биде тақпақ, мақал бар байқап қара (Абай, Тол. жин.).

Өлең құрылысы. *ә д е б.* *Өлең өлшемдерінің жасалу жүйесі, дыбыс үндестігі мен ырғағына тән ерекшеліктерді белгілейтін шарттар мен заңдылықтар.* *Өлең құрылысының* ұлттық сипат белгілері ұлт тілімен тамырлас (ҚҰЭ).

Өлең қылды [етті]. а) *Өлеңге айналдырды, жырлады.* Бір сөзім «Мың бір түннен» оқып көрген *өлең қып* сол сөзімді айтқым келген (Абай, Тол. жин.). ә) *Өлеңге қосты.* Сал демеймін сөзіме ықыласыңды Қайғылы *өлең еттім* өз басымды (Абай, Тол. жин.).

Өлең өлшемі. *ә д е б.* *Біркелкі ырғақ сақтау үшін қолданылатын өрнек.* *Өлең өлшемідерінің* негізгі атаулары ежелгі грек поэзиясынан келген, көне грек, рим әдебиетінде бұл өлшемдер ұзын буын мен қысқа буынның кезектесуі арқылы жасалған (ҚҰЭ).

Өлең ұйқасы. *ә д е б.* *Тармақтың соңындағы бірнеше буынның келесі тармақтарға сәйкес буындармен үйлесуі.* *Ұйқас өлеңдегі* әр тармақтың жігін айқындап, өлең сөздің ырғағын күшейтуге себін тигізеді, әуезділігін арттырады (ҚҰЭ).

Өлең ырғағы. *ә д е б.* *Өлеңдегі белгілі ырғақты, үлгі-өрнекті қолданудан туатын өлшем.* *Өлең ырғағы* өлшемділіктен туса да, жеке сөйлемдердің интонациялық, синтаксистік құрылысының саналуан болуына орай өлең сөздің нақтылы айтылуындағы ырғақ үні үнемі құбылып, өзгеріп отырады (ҚҰЭ).

Өтірік өлең. *ә д е б.* *Мазмұны өтірікке құрылған өлең.* *Өтірік өлеңдер* әзіл, сықақ түрінде ескіліктің халыққа жағымсыз қы-

лықтарын шенейтін шығармалар тобына кіреді (Қаз. әдеб. тарихы).

ӨЛЕҢДЕТ = е т. **1.** *Өлең шығару, құрастыру, өлең оқу.* Әнуар: «қара сөзбен жазғаннан да, *өлеңдетіп* жазған оңай» деп ұсыныс енгізді (Б.Соқпақбаев, Қайдасың.). Қолға ұстап, көзбен көретін барлық нәрсені Иса табан астында *өлеңдет* е беретін (Қ.Байсейітов, Құштар.). Ол – кесір, тек қана поэзия тілімен сөйлейді. Кішкентай қойындөптері толы өлеңдер. Түйдектетіп, шабытпен, қызулана қолын сілтеп, *өлеңдетеді* келіп (Б.Қойшыбаев, Ай нұры). **2.** *Әндету, өлең айту, шырқау.* Қолына домбыра тиген Ыбырай шошып оянып, әндете, *өлеңдет* е түрегелді (С.Мұқанов, Өсу жол.). Үлкен зал, әйел-еркек жүзден аса, Ән салған, *өлеңдеткен*, той, тамаша (А.Тоқмағамбетов, Өленд.), – Абайдан бір ән айтайын, – деп, *өлеңдет* е бастадым (С.Омаров, Өмір.).

ӨЛЕҢДЕТУ *Өлеңдет етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛЕҢДІ¹ с ы н. *Өлең шөбі мол, көп.* Жаңа қонған соны өзеннің бойы мол су, кең өрісімен сиыр малға *өлеңді* жұмсақ шөбі өте жұғымды (С.Бегалин, Уақыт.). Одан әрі *өлеңді* өзек, тұзды сор, үлкенді-кішілі ондаған көл бар (Ө.Қазахин, Жер бас.).

Өленді жерге өрт қойды. *Жүрген жерін, тыныш жұртты у-шу қылатын пәтуасыз, берекесіз адам туралы айтылады.* *Өлеңді жерге өрт қойып*, беленді жерге жел тұрғызып жүретін күйтырқы мінезі әлі қалмаған (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

ӨЛЕҢДІ² с ы н. *Өлеңі, әні мол, көп.* Алпысқа азбай жеткен азамат әнші, Мың сәлем *өлеңді* ауыл, жыр бұлақтан (Ф.Қайырбеков, Көсем.).

ӨЛЕҢДІК с ы н. *Өлеңге, әнге тән, соған қатысты.* *Өлеңдік* қасиеті, адам сезіміне әсер ету жағы жетіспейді екен (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Төрт тармақты мақалдың біразы күдіретті ақындардың өлеңінен қанатты сөзге айналды, халық аузына көшкен тәрізді; *өлеңдік* құрылысын сақтауы содан ба деп қаласың (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Бірінші кезек өзі де *өлеңдік* жағынан желді, дауылды болған соң ба, тәуір шыққан секілді (Ф.Қайырбеков, Жел қайық).

ӨЛЕҢ-ЖЫР з а т. *Әрі өлең, әрі жырды білдіретін жинақтауыш сөз.* Дәл өзің болмасаң да арамызда, Самғайды санамызда *өлең-жырың* (М.Хакімжанова, Өткелдер). Маңғыстау – тек мұнайдың қоймасы ғана емес, ән-күйдің, *өлең-жырыңды*, сәулеттің де ордасы (М.Сатыбалдиев, Саған. аспан). Тұқымға

біткен *өлең-жыр*, Саған да дарып түсті ғой. Ойымда жоқ бұл бір сыр, Күдірет деген күшті ғой (Ф.Қайырбеков, Асу алда).

ӨЛЕҢ-МӨЛЕҢ з а т. ж а қ т ы р м а у. *Өлең тыңдауды, айтуды ұнатпау мәнінде қолданылады.* Оныға түйедей-түйедей екі спасибо... енді мешайт қылмай совдебіңе жүре берсең екен. *Өлең-мөлеңді* әңгіме қылып, жұмысты тоқтатып қоя алмасақ керек (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). *Өлең-мөлең* тыңдайтын ерігіп жүргенім жоқ, ұлық мырза (Д.Әбілев, Арман.).

ӨЛЕҢСӨЗ з а т. к ө н е. *Өлең түрімен айтылған сөз.* Халық әдебиетінің тілінің формасы негізінен *өлеңсөз* түрінде болып келеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ӨЛЕҢСЫМАҚ з а т. **1.** *Шығарған өлеңін қалай қабылдар екен деген ыңғайсыздандуды танытуда қолданылады.* Менің де шалдыр-шатпақ *өлеңсымақтарым* бар еді («Лен. жас»). Олардың ішінде бәрі бар. **2.** *Нашар жазылған өлең.* Іштерінде әлдекімді мақтаған, әлдекімдерді сықақ етпек болған *өлеңсымақтар* да жоқ емес (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ӨЛЕҢСІЗ с ы н. *Өлеңі жоқ, әні жоқ, өлең-ән аз айтылатын.* Мақаламызда біз өлең мысалдарды көбірек келтіріп отырмыз. Өйткені ақын Сара туралы *өлеңсіз* пікір айтуға болмайды (І.Омаров, Шабыт.). *Өлеңсіз* өмір не? Жорыман жеңілге. Айтты өмір: өлеңмен Тез қонам көңілге (С.Сейітов, Жаңғырық). Өлмей-ақ жүр ғой, Өлең жазбаған адамдар. *Өлеңсіз* мен де Өмірді бірдеңе етермін (М.Мақатаев, Дарига).

ӨЛЕҢТІ з а т. с ө й л. **Өлеңі**¹. Сөгеті де шөптің аты. *Өлеңті* сияқты шөп қой. *Өлеңтідей* емес, бұл тастақты жерде өседі (Б.Дәулетбаев, Парыз.). Ылдиға қарай Ораз жеңіл жүрді. *Өлеңті* шөптер орала берді (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

ӨЛЕҢШӨП з а т. өс. <лат. scirpus> *Қияқ – өлеңдер тұқымдасына жататын бір және көп-жылдық шөптесін өсімдік.* Сонымен қатар *өлеңшөп* қалың өссе, суармалы егіс дақылына зиян келтіреді (ҚҰӘ).

ӨЛЕҢШІ з а т. **1.** *Ән айтатын адам, әнші.* Бір жақсы бір ауылда ән салып, күй тартса, сол жерден *өлеңшілер* көп шығады (С.Ахтаев, Дала.). – Жаным-ау, мына Әлжан домбырашы ғана емес, *өлеңші* де екен ғой (М.Дүйсенов, Мейман.). Шешендік пен өз ойын ырғақ-әуенмен жеткізу қабілеті күллі қазақ халқына тән қасиет, бұл тұрғыдан әсіресе *өлеңші*, ақын, халық билері ерекше көзге түседі (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2.** *Ақың.* Өлеңдерінің сыртқы

түрі мен қалыпына қарап қазіргі *өлеңшілер-ді* бірнеше жікке бөлуге болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірақ *өлеңшіміздің* санына қарағанда, өлеңіміз мағына жағынан өте аз (М.Дулатов, Шығ.). Өнерлінің қолы алтын, *Өлеңшінің* сөзі алтын (Мақал-мәтел).

ӨЛЕҢШІЛ с ы н. *Өлеңді сүйетін, өлең-құмар, өлең айтқыш.* Жырыммен сәлем берем достарымның – *Өлеңшіл* ұлдары мен көп жерлесіне (Қ.Бекхожин, Қайран жас.). *Өлеңшіл* қазақ жараны Жаңа бір жырды күт менен (С.Мәуленов, Найзағай.). Оралмасам, *өлеңшіл* ел алдында, Күннен-күнге борышқа барам батып (Қ.Мырзалиев, Ақ отау).

ӨЛЕҢШІЛДІК з а т. **1.** *Өлең жазғыштық, ақындық.* Е.Ысмайылов Жамбыл поэзиясының қоғамдық және ұлттық көздерін зерттейді, оның тұтас бір эпикалық баяндау болып келетін *өлеңшілдік* творчествосының өзіндік ерекшелігіне талдау жасайды («Қаз. әдеб.»). **2.** *Өлең айтқыштық, әншілдік.* Алтыбақан ойыны көңілді сергек ұстауға, өнершілікке, *өлеңшілдікке* баулиды жастарды (Ш.Әбдіраманов, Шопан.).

ӨЛЕҢШІЛІК з а т. **1.** *Өлеңді сүюшілік, өлең-құмарлық.* Жинақ Әбу ақынның бүкіл *өлеңшілік* өнерінің бар уақытын қамтып, өмір жолының да сырларын шертеді, қырларын танығады («Қаз. әдеб.»). Өнердегі мақсат – *өлеңшілікте*, әншілікті, бишілікті шыңдау (Ш.Әбдіраманов, Шопан.). *Өлеңшілікке* өнері жоқ, жай тілді кісілер өлеңге салынып, бойдағы өзге өнерін жойып алуға мүмкін және өлең болуға лайықсыз сөзді жұрт өлең қылып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Әншілік.* Елуге жетті жасың, бітті бәсің, Неңді алған, енді сенің *өлеңшілік* (Айтыс).

ӨЛЕ-ӨЛГЕНШЕ ү с т. *Ақырғы демі біткенше; өмір бақи.* – Мен сенің, жұмысыңнан *өле-өлгенше* бас тартпаймын (Ш.Айтматов, Қош бол.). Бір асылмен бас қоссаң, Басыңның болар күтуі. Өзі жарлы, көңілі бай, *Өле-өлгенше* сыр бермес Қас асылдың тұқымы (Кердері Әбубөкір, Қазағым.). *Өле-өлгенше* бүкілодақтық ақсақал атанып кетті емес пе ол кісі. Ақсақал десе, дегендей еді (Ә.Нұршайықов, Тоғыз толғау).

ӨЛЕПАТ с ы н. *Қиын, қиыншылығы мол.* Тамашалап тобыр топ дуылдайды, Қол ұшын беріп біреу бұрылмайды. Ей, *өлepat* ит өмір, естисің бе? Торға түскен торғайың шырылдайды (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨЛЕРДЕЙ ү с т. *Аса қатты, өте, шамадан тыс.* Абайды бастығы жандарал боп, *өлeр-*

дeй жек көреді (М.Әуезов, Қараш.). Ожар Оспаннан *өлeрдeй* қорқатын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сұлтанмұрат батыр да атақты сұлу Мырзагүл бикешті *өлeрдeй* сүйші еді (Ш.Айтматов, Ерте қайт.).

ӨЛЕРЛІК с ы н. *Өліп кететін, өлетін.* Оған дейін булығы жөтелген өйелім, *өлeрлік* халға жақындады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Өлейін деп өлмейді *өлeрлік* жан, Әсте өлмесін білгендей қылық қылған. Ажал келіп бас салса, жанды ұрласа, Өмір қайда, сен қайда, соны да ойлан (Абай, Тол. жин.).

ӨЛЕРМЕН с ы н. **1.** *Өлу халіне жеткен, өлмеші болған.* Сәрсенбектің түтінін түтетіп, *өлeрмен* кемпірге қарайламасам, екі етегімді беліме түріп, Тұйықты желкемнің шұқыры көрсін деп кетер едім (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). – Ана *өлeрмен* саудагер сүйреп шығарар деп отырсыз ба? (Ж.Тілеков, От кешу). **2.** а у ы с. *Өлген-тірілгеніне қарамайтын, жанкешті, жансебіл.* Неткен *өлeрмен* екенін білмеймін, жаңағы немістер өлгендеріне қарамай тағы да жер бауырлай жылжып келеді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Айлакер, *өлeрмен*, өжет, қадалған жерден қан ағызатын қайсар (Е.Мырзахметов, Медет).

ӨЛЕРМЕНДЕН = е т. *Өлген-тірілгеніне қарамау, жанкештілік жасау, жансебілдену.* Тонқандап *өлeрмендене* шапқан қара албасты қар боратып, сойдиган екі азуы езуінен аксиып, тура Ұрқияның алдына келіп қалды (С.Жүнісов, Ақан сері). Ілгері басқан қадамы кейін кетсе де, Қоспан *өлeрменденіп* жылжып келеді (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ӨЛЕРМЕНДЕНУ *Өлерменден етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛЕРМЕНДІК з а т. **1.** *Өлім халіне жетушілік, арып-ашып жүдеушілік.* Балалардың біразы қатты таяқ жеп, *өлeрмендік* халге жеткен екен дейді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **2.** а у ы с. *Өлген-тірілгеніне қарамаушылық, жанкештілік.* Әйтсе де мен *өлeрмендікпен* екі шынтақтың арқасында трибунаға таяп бардым (Ш.Мұртазаев, Интернат.). *Өлермендікпен* өрмелеп құмайтың төбесіне де жеткен еді (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы). Тез қимылдап құғыншының атын тартып аламын деген Шойқараның *өлeрмендік* әрекетінен түк шықпады (Қ.Салғарин, Үбедей).

Өлермендік қылды [етті, жасады]. *Қара құшке салды, жанкештілік жасады.* Анау қызыл көз пәлең менікі деп *өлeрмендік қып* отырып алды емес пе? (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

ӨЛЕРШЕ ү с т. *Шегіне жеткізе, өлердей.* Өмірін кім екі етсе, *Ө л е р ш е* етіп ұрыпты (Манас). Не істеп, не айтқанын өзі де білмейді. Батиханы *ө л е р ш е* сабап тастапты (Ә.Тарази, Асу.).

ӨЛЕСІ: *өлесі болды. Өлер халге жетті, өлермен болды.* Сібірдің суығын көтере алмай, өзім де *ө л е с і б о л ы п* жүрдім (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Таяққа жығылып, *ө л е с і б о п* жатқан шалын шайласына көтеріп келген де Мейізгүлдің өзі (Р.Райымқұлов, Болат.). Ашаршылық пен жұттан көз аша алмай *ө л е с і б о л ы п* отырмыз (С.Омаров, Хантағы.).

Өлесі жақсы көрді. *Тым жақсы көрді, қатты ұнатты.* Балмұздақты *ө л е с і ж а қ с ы к ө р м е й*, – деп қояды, былай шыққан соң Гүлжанаттың көзін ала беріп (Жалғыз салт атты).

Өлесі қылды. *Өлер халге жеткізді, өлердей етті.* Алтауы Ыбрай отрядынан, үшеуі Қайдауыл участогінен. Біреуін *ө л е с і қ ы п* ұрып тастапты (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ақжалдың арқасы ошақтай жауыр. Рыскелді шұбар көкпарға мініп, *ө л е с і қ ы л д ы* (Н.Қазиев, Иманжапырақ.).

ӨЛЕУРЕ = е т с ө й л. **Өлерменден.** *Өлеуреп* бірақ жазбады: Өлең, – деп, шөп те, шөнге де, Өңгеріп жырдың азбанын, Келемін тартып көмбеге (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

ӨЛЕУРЕУ *Өлеуре етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛЕУСІРЕ = е т. **1. Өлім халіне жету, өлермен болу.** Көптен тоя ас жемей, қорған сыртында қаңтарылып, қатқаксып қалған, содан астындағы арық аттарын сойып жеп, жалтақтап іші өтіп *ө л е у с і р е г е н* түмен еді (Д.Досжанов, Жібек.). Қызыл қылшықты ақ қасқыр еді. Көк қақпанға аяғы мылжа-мылжа боп, өзі *ө л е у с і р е п* қалыпты («Қаз. әдеб.»). **2. Әрең жану, сөніп бара жату, болар-болмас жылтылдау, күңгірттену (от, шам).** Соқыр шамның майы таусылып, сығырайып *ө л е у с і р е п* қана жанып тұр екен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Ө л е у с і р е й* жанған сықсима жалп етті (С.Шаймерденов, Мезгіл). Терезеден жарық айдың *ө л е у с і р е г е н* әлсіз нұры еденге дірілдей түсіп тұр (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). **3. Әлсіреп әрең естілу, бәсеңдеу (дауыс, дыбыс).** Жылы төсекті қимай, не тұрмай сүлесок күйде: қабырғадағы аспалы сағат та *ө л е у с і р е й* соғады (М.Сүндетов, Ескексіз.). – Білмеймін, – деді Сәлмен дауысы *ө л е у с і р е п* шығып (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ӨЛЕУСІРЕТ = е т. *Өлімсірету, бәсеңдету.* – Өзің біл, – деп Шәкір ой емеуінін екі-ұшты мағынамен *ө л е у с і р е т т і* (М.Иманжанов, Көк белес).

ӨЛЕУСІРЕТУ *Өлеусірет етістігінің қимыл атауы.* Мініп жүрген атынды сүмситіп, *ө л е у с і р е т у і*ң артықтау болған (Ауызекі.).

ӨЛЕУСІРЕУ *Өлеусіре етістігінің қимыл атауы.* Шляпаларын аяққа тастап, [ағылшынның] *ө л е у с і р е у і* жай емес, жер қойнында жатқан Балқаш мысының жалын болып өзектеріне түскендігінен еді (Ә.Әбішев, Замана.).

ӨЛЕШЕК с ы н. *Өлермен, өлмекші болған, өлетін.* Тақыр жалғыз болып өскен Қайыр дүниеге келгелі тұрған баланы аяды. Мұның қырсығынан текке *ө л е ш е к* жап-жас ананы аяды да «кұдай, салды мен көндім» деп бекінді (З.Иманбаев, Дала өңгім.). Ойлама бай төмен деп бір-ақ жасы, Алладан бар ғаламды жаратушы. Олар да біз секілді, бір *ө л е ш е к*, болғанмен бұ дүниеде артық ісі (XX ғ. бас. қаз. ақын. шығ.).

ӨЛКЕ¹ з а т. **1. Аймақ, өңір, атырап, дала.** Қазір «Алтайэнерго» жүйесі Шығыс Қазақстан ғана емес, көршілес Семей облысы мен Алтай *ө л к е с і н* де электр қуатымен қамтамасыз етеді (Ж.Исмағұлов, Адам.). Көкітайдың бастыруы Абайдың көп өлеңін бүкіл Қазақстан *ө л к е с і н* е таратуға себеп болғаны рас (М.Әуезов, Әр жыл.). Ұлы Отан, бай *ө л к е м*, Мен де – сенің бөбегің (О.Малқаров, Менің ізім). **2. ө к і м ш. Құрамына ұлт аудандары мен облыстары және округтері кіретін үлкен әкімшілік-территориялық бірлік.** Краснодар *ө л к е с і н* де жүргізілген тәжірибеде, өріктің бақылауға алынған краснощекий сорты гүлше бүршіктердің қыстығүні 75 проценті үсіген (Ш.Хабибуллин, Алхоры.). Примор *ө л к е с і н* де жабайы өсетін женьшень әлі де көп (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Ой өлкесі. п о э т. *Ой, сана-сезім.* Ата-анаға көз қуаныш – Алдына алған еркесі. Көкірегіне көп жұбаныш, Гүлденіп *о й ө л к е с і* (Абай, Тол. жин.).

ӨЛКЕ² з а т. *Өзен, сала.* Ұзын *ө л к е* (ұзын өзен) жота мен тал аман бол, Тайлақ би ел жақсысы, көп аман бол (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.).

ӨЛКЕК с ы н. **1. Ызғарлы, суық жел.** Ауа аязбен, таңғы *ө л к е к* ызғарымен шыңылтырлана түскен (М.Мағауин, Ақша қар). **2. Майда қоңыр жел.** Сенің қорыққан дауылың маған *ө л к е к*, Маңыма сәуле өткізбей күнге егестім (Абай, Тол. жин.). Семсер солай ойлаған. Олай болмады. Рас, екі рет қар жауды. Іле-шала еріп те кетті. Бірақ *ө л к е к* желдің орнына өкпек жел құтырды. Бірге-бірге күшейе түсті. Былбырап, бусана бастаған қара суықтан қақ-қақ айырылды (М.Байғұтов, Шілде).

ӨЛКЕЛЕ = е т. *Жағалау, бойлау*. Оның *өл к е л е й* аққан өзендерінен қолдан бөгеген көл. Ал көлдің күншығыс солтүстігін ала көк шалғынды алқапқа салынып жатқан тамаша мектеп үйі (С.Бегалин, Замана.). Көктем кезі отты жер, Көк орайы көрпедей. Сыңсып қонып отырды ел, Лепсі суын *өл к е л е й* (Д.Берсүгіров, Шипагер).

ӨЛКЕЛЕС с ы н. *Бір өлкеде, бір жерде тұратын; жерлес*. Бір кезде сынық күлшені өңінде емес, түсінде ғана көрген *өл к е л е с т е р і н і*ң қамбасына кісі басына екі тоннадан асырып астық құйды («Лен. жас»).

ӨЛКЕЛЕУ *Өлкеде етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛКЕЛІ с ы н. **1.** *Өлкесі бай; аймақты, көлемді*. Жайнаған қызыл арай, баға бостан, Елі бай, кең *өл к е л і* Қазақстан (А.Токмағамбетов, Таңд. шығ.). Ұлы байтақ, Отаным, Кең *өл к е л і* жерім бар (Д.Әлімбаев, Толғау). **2.** *Өзенді*. Үлкен тау тарихтағы Тарбағатай, Басынан қар кетпейтін жаздық Алтай, Аймақты, көп *өл к е л і*, қалың тоғай, Масаты кілемдей-ақ түрленген сай (Қаз. әндері).

ӨЛКЕЛІК с ы н. *Өлкеге тән, қатысты, аймақтық*. Хабаровск *өл к е л і*к партия комитетінің секретары болатын осы Ефимов (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Облыстық конференция *өл к е л і*к съезге делегаттар сайлады (С.Шаймерденов, Жыл құсы.). Бұл қаламыз емес ешбір астана, Емес тіпті не *өл к е л і*к бас қала (Д.Әбілев, Өлеңд.).

ӨЛКЕТАНУ з а т. **1.** *Белгілі бір аймақты танып-білудің жиынтық ұғымы*. «Өз өлкенді біл» атты *өл к е т а н у* халық университетінің жұмысы ерекше («Мәдениет және тұрмыс»). Біздің үйірмеміз *өл к е т а н у* және Ұлы Отан соғысы кезінде республикамыздың жерінде болған ерлік ұрыстарды зерттеу ісімен шұғылданады (Ә.Нұршайықов, Махмет Қайырбаев). Оқу жылының өн бойында жүргізілетін *өл к е т а н у* жұмыстарының зор маңызы бар («Халық мұр.»). **2.** *Белгілі бір өңірдің табиғатын, халқын, шараушылығын, тарихын, мәдениетін зерттеумен шұғылданатын ғылым мен мәдениет саласы*. Кешенді *өл к е т а н у* осылардың бәрін бір-бірімен байланыстыра қарастырады, салалық өлкетану географиялық, тарихи, этнографиялық, топонимдік т.б. болып бөлінеді (ҚҰҒ).

Өлкетану музейі. *Белгілі бір өлкені жан-жақты танып-білуге арналған мұражай*. Мектепте *өл к е т а н у м у з е й і* бар (Ә.Жәмішев, Дала.). Облыстық *өл к е т а н у м у з е й і*н сәтті олжалармен толықтырғанды («Лен. жас»).

ӨЛКЕТАНУШЫ з а т. *Елдің белгілі бір аймағын танып-білуші адам*. 1961 жылы мұнда *өл к е т а н у ш ы л а р д ы*ң «Глобус» үйірмесі құрылды (Д.Айдаров, Дәуір.). *Жас өл к е т а н у ш ы л а р* мен туристердің слетін өткізу керек («Лен. жас»).

ӨЛМЕЙ-ЖІТПЕЙ ү с т. *Аман-сау, шығынсыз*. Бірталай ел кезінде арғы бетке асып кетті. *Ө л м е й-ж і т п е й* аман жүрсе, жер бетіне халық сия ма? (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Хор қызын жиырма бестен алу деген, Мәңгілік, *өл м е й-ж і т п е й* қалу деген (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

ӨЛМЕЛІ с ы н. *Жасы жетіп өлуге тақалған, әбден қаусаған*. *Ө л м е л і* шал мен кемпірдің қолынан не келеді (З.Ақышев, Ақбел.). Өзіңнің де қаусаған *өл м е л і* түрің мынау, аяғыңды зорға басып жүрсің (А.Жағанова, Еркежан). Түсінде көрсең жан шошып, Өңінде есті шығарған, Тіс біткені қаусаған, Екі көзі қызарған, Шал келеді *өл м е л і*, Сонда да оған қыз арман (О.Шипин, Дастан.).

ӨЛМЕСТІК з а т. *Жойылмаушылық, өлмеушілік, өштеушілік*. Егемендік, Еркіндік, Дербестікпен Екі-үш жылдай күнелттік *өл м е с т і к п е н*. Ол бұрынғы барлықтың екпіні еді, «Жоқ» дегенге шығатын сенбестікпен (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ.). «Адамды өлді деме, артына *өл м е с т і к* ісі қалса» деген Абай... (І.Есенберлин, Алтын құс). Тұғыры *өл м е с т і к т і*ң еңбек еткен, Ажалды Апақ қойшы жеңген екен (М.Әлімбаев, Жүрек лүпілі).

ӨЛМЕУСІРЕ = е т. *Болар-болмас болу, сөнер-сөнбестей болу, сығырайып тұру (жарық)*. Есі кіргенде «қайдамын!» деп жан-жағына қарап еді, *өл м е у с і р е* ген жарық дүние, көктас үңгірді аңғарды (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.). Діңгекке ілінген аспалы білте шамның нәрсіз сәулесі үй аумағындай ғана шарбаққа *өл м е у с і р е* п түсіп тұр (Саржайлау).

ӨЛМЕУСІРЕУ *Өлімеусіре етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛМЕШІ с ы н. *Шықпа жаным шықпамен күн көрген*. Жесір өйелдің *өл м е ш і* тіршілігі оған аяздай батты (Д.Исабеков, Тіршілік). Артында кемпір, шалы қалды. *Ө л м е ш і* ғана халі қалды (С.Кенжеахметов, Киіз қазық).

Өлмешінің күні. *Қалт-құлт еткен жағдай, күнкөріс, болмашы тіршілік*. Тұрмыстары қалай болады? *Ө л м е ш і н і*ң *к ү н і*. Өте нашар. Қожалары оларды қорлықта ұстайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ұстаздық деу де желбуаз, *Ө л м е ш і к ү н і* бір қызық. Сенім жоқ екен кенегі аз Шабакта тұрса ырызық

(Ж.Молдағалиев, Жесір тағдыры). Лажсыз сүрген бұл өмір – қайғылы қапас форымда. *Өлмешінің қуни* ғой – Төбесі ашық қорымда (Үш ғасыр.).

Өлмешінің күнін көрді. *Шықпа жаным шықпамен тіршілік етті, өйтіп-бүйтіп күн көрді.* Шешесі қолдарындағы бір-екі қараға қарайлап, шықпа жаным шықпа деп, *өлмешінің күнін көріп* отырған жайы бар (Б.Тілегенов, Аққайнар). Үйдегі қарт әке-шешесі де *өлмешінің күнін көріп* жүргенге ұқсайды (Н.Мағзұмов, Жұмбақтас сыры).

ӨЛТІР= е т. **1.** *Өмірін жою, жоқ қылу, тірі қоймау.* Анненковшілер оны пароход пешіне тірідей тастап *өлтірген* (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Борсықбай он ат *өлтіріп*, Кетті қашып, дерек жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.). Ойлайды бір мұратқа жетейін деп, Қасқырдан кегімді алып кетейін деп. Осыны өз көзімше *өлтірелік*, Бір қайла не қылсам да етейін деп (Шәкәрім, Өлең.). **2.** *Тұралату.* Қатын-баланың жақ жүнін үрпите, көзін іріңдете, иегін дірілдете, көлікті зорықтыра, арықты *өлтіре* көшеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Қатты қылату, дымын құрту.* Осының бәрімен көңілінде міні жоқ. Жүзінің нәрі мен Бойының сыны жоқ. Бүкшііп, Сексііп, Түксііп *өлтірді* (Абай, Тол. жин.).

Жеті атасын мал өлтірді [өлтірген]. *Малға әбден құнықты, көзі тоймады.* Әкесі аштан өлген кісідей-ақ неткен жұрт *мал өлтірген жеті атасын* (Абай, Тол. жин.).

Кісі өлтірді. *Адам өмірін қиды, о дүниелік етті.*

Өлтіре әшкереледі. *Шындықты тайсалмай айтты.* Ол қожа-молдаға қарсы аяусыз күрес ашқан, соларды *өлтіре әшкерелеген* (С.Мұратбеков, Көкорай).

Өлтіре сабады. *Өлім халіне жеткізе ұрытсоқты.* Өгей әкем мені *өлтіре сабады* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ӨЛТІРГІШ: кісі [адам] өлтіргіш. *Қанытезер; жауыз, қанішер.* *Кісі өлтіргіш* жауыздар, Қолын қанға малмасын (К.Әзірбаев, Шығ.). «Осы жәрмеңкеде *кісі өлтіргіштер* бар» дейді дегенге, ол жасырын адамдар жұмсап іздепті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ӨЛТІРТ= е т. *Өмірден кетуге, өлуге итермелеу, жоқ қылдыру.* Адам емес, Алла емес, мен кінәлі, *Өлтірттім* жазасы жоқ бір жас жанды (И.Байзақов, Құралай.). Осының өзін *өлтіртін* жіберсем қайтер еді деген бір ой келді генералға (З.Ақышев, Жаяу Мұса). «Өтірік айтасың, – деп, – неге мұнша?» – *Өлтір-*

тін оны дағы ұнтатты ұнша. Жегізді жылаынына миян және, Бұзықтық болар сондай әркім қылса (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӨЛТІРТКІЗ= е т. *Көзін жойдырту.* Дауылбай арыстай азаматымызды ұрып *өлтірткізіп* отыр. Іздеусіз, сұраусыз емес, құнымыз бар (Ш.Мұратазев, Қызыл жебе).

ӨЛТІРТКІЗУ *Өлтірткіз етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛТІРТУ *Өлтірт етістігінің қимыл атауы.* Рабиу – Сұлтан-Бегімді *өлтірту* менің бұйрығым (І.Есенберлин, Алмас.). Шоқанды өзі өлтіре алмаған, ағасын *өлтіртуге* қимаған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ӨЛТІРУ *Өлтір етістігінің қимыл атауы.* Болысты *өлтіру* патшаға қарсылық деген сөз (А.Хангелдин, Қараторғай). – Иә, қарағым, бұлар адам *өлтіруде* де тайынбас (Б.Тілегенов, Аққайнар). Өзімді-өзім *өлтіруге* қиянат санаймын, ал сіз өлтіремін десеңіз, рахметімді айтамын (І.Есенберлин, Алтын орда).

Кісі өлтіру. з а ң. *Адамның өміріне қарсы жасалған қылмыстың ең ауыр түрі.*

ӨЛТІРУШІ з а т. *Кісі өлтірген адам.* Кісі *өлтіруші* өлген адамның мылтығын алып, қара түннің құшағына сүңгіп кетті (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Кісі өлімі болғаны анық, бірақ нақты *өлтіруші* жоқ (Б.Аманшин, Көкжар).

ӨЛТІРІ з а т. э т н. *Қалыңдықтың үйіне күйеу жағы әкелетін ең алғашқы дәстүрлі көде, құдайы мал.* – *Өлтіріні* пайдаланып, жаныма басып қалыппын ба, жұртқа тараттым... («Қаз. әдеб.»). *Өлтірі*, әдетте, қалыңмалдан кейін келеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Өй, жаман! Жаман бола ма деймін осы шіркін! «*Өлтірісің* берген соң, өлі күйеу жата ма?» деп, өзің қалайсың? (М.Әуезов, Абай жолы).

ӨЛТІРІЛ= е т. *Көзі жойылу, өмірі қиылу.* Хазірет «бүлікшіл сұлтан» қырық бес жасында, інісі Наурызбай жиырма бес жасында *өлтірілген* болатын (Ж.Молдағалиев, Самал). Пірәлі болыстың *өлтірілген* хабары начальниктердің құлағына тиді (С.Шәріпов, Бекболат). Зәресі жоқ, Өзек поселкесі салына бастағаннан бері адам *өлтірілген* бұл бірінші оқиға еді (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ӨЛТІРІЛУ *Өлтіріл етістігінің қимыл атауы.* Сол үкім бойынша Рабиу–Сұлтан–Бегім жұрт көзінше таспен шөкеленіп *өлтірілу* керек (І.Есенберлин, Алмас.).

ӨЛТІРІС= е т. *О дүниеге аттандырысу, бірге өлтіру.* Мырзабиді өз қолымен *өлтірісіп* Мәделі батырдың елге құн төлеткені бар екен (Майлықожа, Нақыл). – Сен де *өлтірістің*

бе? – Жоқ, мырза, панды мен *өлтіріскем* жоқ (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ӨЛТПІСҮ *Өлтіріс етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛУ *Өл етістігінің қимыл атауы.* Жалғыз сиыр бар, оны сою – аштан *өл у* деген сөз (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). *Өлу* үшін де ерлік керек екенін білдік біз (М.Дүзенов, Ақ-өже). Мен осылай жатып *өл у г е* тиістімін бе? Жоқ, мүмкін емес. Менің әлі істейтін істерім көп (Р.Райымқұлов, Бала жігіт).

Өлуге бақыл. *к ө н е. Өлім алдындағы ризарлық ету мағынасында.*

ӨЛҮСІРЕ = е т. с ө й л. **Өлеусіре.** Май шамның *өл у с і р е г е н* жарығында үңірейген үй іші азынап тұр (С.Жүнісов, Ақан сері). *Өлу с і р е й* жанған сықсима жалп етті (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Қатты қиналып, *өл у с і р е п*, ілбip түртіп қалса құлайын деп келе жатқанбыз (Ә.Жылқышиев, Өмір жыры). *Өлу с і р е г е н* білте шамның жарығынан Жұман атайдың аппақ сақалы көрінеді (Ғ.Иманбаев, Құстар.).

ӨЛҮСІРЕТ = е т. *Өлеусірету, мөлиту.* Балқаш не дерге білмей сазарып тұрғанда, біраз жылап мауқын басқандай болған балуан басын көтерді де, жас толған көзін *өл у с і р е т е* қарап: – Бәрін де естідім, – деді Балқашқа. Бәтен үшін бәрін де кештім (С.Мұқанов, Балуан Шолақ).

ӨЛҮСІРЕТУ *Өлүсірет етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛҮСІРЕУ *Өлүсіре етістігінің қимыл атауы.* Мына азаматтардың кейбірі Махмұттың идеясын ұнатпаса да, оның өртенуге бар, *өл у с і р е у г е* жоқ бір беттілігіне сүйсінуде (Д.Әбілев, Арман.).

ӨЛУШ з а т. *Қаза болатын кісі.* *Өлуш* і бір рет өледі, сенің шешен өз өліміне жеткенше мың өледі, балаң жүз өледі, әйелің он өледі (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын). Үсіп *өл у ш і л е р*, әсіресе, маскүнемдер арасынан жиі кездеседі (Е.Оразақов, Дәрігерлік кеңес). *Өлуш* і н і қ күні жетпесе, өлтірушінің қолы жетпесе (Мақалнама).

ӨЛУШЛІК з а т. *Қаза болушылық, о дүниеге аттанушылық.* Жалпы алғанда дұрыс егушілердің арасында құтырып *өл у ш і л і к* өте сирек (Х.Жұматов, Құтыру ауруы).

ӨЛШЕ = е т. **1.** *Заттың көлемін, салмағын, қысымын, ыстық-суықтығын, т.б. сапаларын белгілі өлшем арқылы анықтау.* Саржасын арқалап жер *өл ш е п* жүрген Дәнекерді көрді (К.Қазыбаев, Ызғар). Бақылауындағы сиырлардың ертелі-кеш салмағын *өл ш е й д і* (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Менің де қан қысымымды *өл ш е п*, жүрегім мен қан тамырларының

соғуын сағатына қарап байқап өтті (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). **2.** а у ы с. *Алдын ала байыптау, ой елегінен өткізу; есептеу, шамалау.* Қолда бар техниканы *өл ш е п*, совхоздың өз күшімен мелиоративтік отряд құрдық (Ш.Құндызбаев, Ильич.). Шәрипа шалқалай жатып бақыттылық пен бақытсыздықтың арасын ойша *өл ш е й д і* (Б.Әбдіразақов, Серпіліс). Комбинатқа керекті аумақ бұл маңайдан табылар-табылмасын алдын ала *өл ш е п* алмай, абажадай комбинат салдырған – сен сияқтылардың кесірі (О.Бодықов, Қанжар.).

ӨЛШЕГІШ с ы н. *Бір нәрсені өлшейтін.* Қардың тығыздығын анықтауға бөлінген жеке топта бір қар *өл ш е г і ш* бес шелек, бір күрек болды (С.Жортанов, Өлке тану). Дәннен, овоцтан жасалған улы жемді *өл ш е г і ш* қасықпен, ал шөптен жасалған жемді қышқашпен алып тышқаны бар жерге себеді (С.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.). // *Өлшеуіш құрал.* Үсті-басын қағып-сілкіп, ана жерден қол шотын, мына жерден арасы мен *өл ш е г і ш* і н алды (Т.Нұрмағамбетов, Ата қоныс).

ӨЛШЕК¹ з а т. к ө с. *Диқандардың ауылдан тысқары жерде, егістіктің басына жаз айларына арнап тұрғызатын уақытша баспана-сы.* *Өл ш е к* те жертөле үлгісімен салынатын (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

ӨЛШЕК² з а т. х и м. *Шыныдан жасалған конус тәрізді мөлдір ыдыс; сыртында көлем мөлшерін көрсететін өлшеулі сызықтар бар, сұйықтықтың әртүрлі көлемдерін дәл өлшеу үшін қолданылатын ыдыс.*

ӨЛШЕЛІН = е т. *Межелену, белгілену.* Күнделікті өмір күйбеңі сол сағат тілінің көрсетуімен *өл ш е л і н і п* жатты (Т.Шаханов, Көгілдір.).

ӨЛШЕЛІНУ *Өлшелін етістігінің қимыл атауы.* Етке өткізетін малдардың таразыға тартылып, *өл ш е л і н у і* керек (Ауызекі тіл).

ӨЛШЕМ з а т. **1.** *Өлшеу бірлігі; мөлшер, шама.* Фермаларда сиырларға жем-шөп ғылым мен тәжірибе негізінде жасалған азықтық *өл ш е м* бойынша беріледі (С.Ғабдуллин, Өрлеу.). Күн тәулігіндегі бір секунд дегеніміз – жердің бір рет айналып шығуына кететін уақытты 86400-ге бөлгенде шығатын *өл ш е м* екен (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Одан әрі қуаттың формуласы жазылып, *өл ш е м* бірліктері тағайындалады («Қазақст. мект.»). **2.** а у ы с. *Меже, шек.* Кешегі бүгінгіге *өл ш е м* емес деген осы да. Бүгінгі де ертеңге *өл ш е м* болмақ емес (С.Ақтаев, Дала.). Жүреkte жоқ екен ғой *өл ш е м* деген, Көрмей-ақ жүр екем ғой көрсем де мен (Т.Айбергенов, Өлең.). Күн шығады, күн

батады – осы енді, «Бір күн» деген уақыттың *өл ш е м і* (Ә.Абайділданов, Алыс көкжиек). **3. ф и з.** *Берілген мөлшердің физикалық шамасын көрсететін өлшеу құралы.* Өлшеу дәлдігіне және қолдану мақсатына байланысты *өл ш е м* үлгілік (эталондық) және күнделікті қолданыстағы болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Өлшем бірлігі. *Нәтижелері заңдастырылған шама бірліктерінде көрсетілген және өлшем қателігі берілген ықтималдықпен белгіленген шектегі өлшемнің жай-күйі. Ө л ш е м б і р л і г і н* қамтамасыз етудің негізгі мақсаттары мыналар болып табылады: Қазақстан Республикасы азаматтарының мүдделерін және экономикасын өлшемнің теріс нәтижелері салдарынан қорғау; отандық және импортталған өнімдердің, процестердің (жұмыстардың) және көрсетілетін қызметтердің қауіпсіздігі мен сапасын қамтамасыз ету және т.б. (Заң термин. қаз.-ор. анықт.).

ӨЛШЕМДЕС *с ы н.* *Мөлшерлес, теңдес, шамалас.* Ақырында квадраттың қабырғаларымен диагоналы *өл ш е м д е с* деген ұйғаруымыз дұрыс болмай шығады («Қазақст. мект.»). *Ө л ш е м д е с* емес кесінділер (О.Жәутіков, Математика.).

ӨЛШЕМДІ *с ы н.* *Өлшемі бір, мөлшерлі.* Абай әндері жаңа *өл ш е м д і* өлеңдерінің халық арасына тез тарауына себепкер болады (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Бұл жазықтықтың әртүрлі бөліктерінде орналасқан бірдей *өл ш е м д і* және ұқсас фигуралардың неліктен өзара тең емес екендігін аңғаруға болады («Қазақст. мект.»). Жұмыс технологиясы түбегейлі жетіле қоймағанмен, бұл бригадалар *өл ш е м д і* жұмыс күніне көшкен (Ә.Бісқақбаев, Жетекші.).

Көп өлшемді кеңістік. *Өлшемі үштен артық кеңістік.* Өлшемділігі үштен артық кеңістік *к ө п ө л ш е м д і к ең і с т і к* деп аталады («Білім және еңбек»).

Үш өлшемдік кеңістік. *Өлшемі үшке тең кеңістік.* Барлық денелер мен біздің өзіміз ішінде өмір сүретін анық, реалды кеңістік – кәдімгі *ү ш ө л ш е м д і к ең і с т і к* (Марксистік филос.).

ӨЛШЕМДІК *з а т. с ө й л.* **Өлшемділік.** Сонымен қатар (Қ.Мырзалиевтің «Данышпан» атты поэмасында) поэмада ырғақ, ұйқас, *өл ш е м д і к* сонылық бар (Қазақ. әдеб.). Мәселен, «тай-тай қып кездеме, шай, темекі артып базарға керуенмен кетіп еді» (Ғ.Малдыбаев, Желдірме). Осы *өл ш е м д і к* «тайдың» өзінен де елетістік жасағанын көрсеніңіз! (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ӨЛШЕМДІЛІК *з а т. 1.* *Бір нәрсенің белгілі бір өлшеммен өлшенгендігі.* «Сұрша қыз» бен «Гайһар қыздың» екеуінде де көп ладтық, көп *өл ш е м д і л і к* орын алған («Қаз. әдеб.»). Анықталған шаманың *өл ш е м д і л і г і н* есептің жалпы шешуі бойынша тексеру («Қазақст. мект.»). **2. ф и з.** *Берілген физикалық шамалардың басқа негізгі шамалармен байланысын көрсететін өрнек. Ө л ш е м д і л і к* белгілі көрсеткішке дәрежеленген негізгі физикалық шамалар символдарының көбейтіндісі түрінде жазылады (ҚҰЭ). **3. и н ф.** *Жиым элементтерін айқындайтын индекстер саны, жиым индексі мәнінің өзгеру ауқымы.*

ӨЛШЕМЕЛІ: *өлшемелі кәмпит. Өлшеніп сатылатын кәмпит.*

ӨЛШЕМСІЗ *с ы н.* **1.** *Өлшем бірлігімен шектелмейтін.* Мұнда *өл ш е м с і з* кесінділердің ұзындықтарын өрнектейтін сандар әлі күнге дейін белгісіз («Қазақст. мект.»). Өмір бар жерде заң, тәртіп бар. Онсыз адам баласының тіршілігі мағынасыз, *өл ш е м с і з*, анархиялыққа айналады («Мәдениет және тұрмыс»). // *Размерсіз.* Кейінгі кезде «*өл ш е м с і з*» киімдер қаптап кеткені белгілі. *Ө л ш е м с і з* шұлықтар, носкилер т.т. (Н.Нұрмаханов, Дархан химия.). **2. а у ы с.** *Шектен тыс, мөлшерден артық.* Аймағамбеттің болжауынша, лейтенантта тым сақтық, кейде тіпті *өл ш е м с і з* сезіктену бардай (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). *Ө л ш е м с і з* күнде осылай өкіндірген Өмір-ай, өзгеше ғой күдіретің (М.Әміреев, Жүзім бағы).

Өлшемсіз шамалар. *ф и з.* *Негізгі шама ретінде алынған физикалық шаманың кез келген өзгерісіне тәуелсіз болатын туынды физикалық шамалар.* Шамалардың бір жүйесіндегі *өл ш е м с і з ш а м а л а р д ы ң* басқа жүйеде өлшемі болуы мүмкін (ҚҰЭ).

ӨЛШЕН *= е т. 1.* *Таразыға тартылу.* Төлдің салмағы оқушылардың күшімен күнбе-күн *өл ш е н і п* отырады («Халық мұғ.»). Қойлар ет комбинатына айдап келісімен таразыға салынып *өл ш е н е д і* (М.Ермеков, Қазақст.). **2. а у ы с.** *Есептелу, анықталу.* Дүниеге мейман көңілім, Мақтансам дауға тілерсің. *Ө л ш е н і п* берген өмір бар, Уақтыңмен жүрерсің (Майлықожа, Нақыл). Ұятпен адамдық *өл ш е н д і*, Ұятпен надандық *өл ш е н д і*. Ұятпен адалдық *өл ш е н д і*, Ұятпен арамдық *өл ш е н д і* (Ж.Молдағалиев, Қызыл қайың). Сахарада уақыт мөлшері белгілі оқиғалармен *өл ш е н е д і* (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер).

ӨЛШЕНДІ *з а т. х и м.* *Талдаулық таразыда өлшеніп алынған салмақ үлгісі.*

ӨЛШЕНУ *Өлшен етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛШЕП-БАҚЫЛАУ: *өлшеп-бақылау аспаптары. Процестердің тиімді жүруін және олардың көптеген параметрлерінің белгілі бір шекте болуын өлшеп-бақылау үшін қолданылатын аспаптар.*

ӨЛШЕП-ОРАУ: *өлшеп-орау автоматтары. Ұнтақ, түйіршік, сусымалы заттарды немесе даралап сатылатын тағамдық заттарды автоматты түрде белгіленген мөлшермен (көлемі немесе массасы бойынша) топтап беруге әрі оны буып-түюге арналған автомат.*

ӨЛШЕП-ПІШ= е т. **1.** *Тігілетін киімді үлгіге салып мөлшерлеп кесу.* Бір кісі бұйра бөрік, күзен ішік Киінген өз бойына *өл ш е п-п і ш і п* (Қ.Тоғұзақов, Таңд.). ...Соған қарай, оның киер тонын *өл ш е п-п і ш п е к* (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.). **2.** а у ы с. *Ой елегінен өткізу; шамалау, болжасу.* Бірақ бәрін бір өзі ғана *өл ш е п-п і ш і п* отырған башының да ұйымдастырушылық қабілеті арта бермесе керек (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Сөзді қалай бастарын білмей, ойын екшен, *өл ш е п-п і ш і п* отырғанға ұқсайды (Б.Тілегенов, Аққайнар). Алданбасын, аптықпасын, алды-артын *өл ш е п-п і ш с і н* (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ӨЛШЕП-ПІШУ *Өлшен-піш етістігінің қимыл атауы.* – Күні бұрын *өл ш е п-п і ш у* қиын, – деді Ескал («Лен. жас»). Осылайша *өл ш е п-п і ш у* оны біраз алға апара жатқанды (С.Алдабергенов, Асу).

ӨЛШЕП-ПІШІЛ= е т. *Сарапқа салыну, ой елегінен өткізілу.* Екі сөз, екі ой жоқ. Шешім жалғыз. Шешілген, *өл ш е п-п і ш і л г е н ой* («Лен. жас»).

ӨЛШЕП-ПІШІЛУ *Өлшен-пішіл етістігінің қимыл атауы.* Істелетін істер бүге-шігесіне дейін талданып, *өл ш е п-п і ш і л у і* керек (Ауызекі).

ӨЛШЕС= е т. **1.** а у ы с. *Есептесу.* Олар метр таяқты алып келіп, қайта-қайта *өл ш е с т і* («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** *Шамаласу, болжасу.* Жолшыбай екі ой оның ақыл таразысының екі басында салмағын *өл ш е с т і* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **3.** *Салыстырысу.* Ел боламыз десек, бұдан былай өкше көтерісіп, төбе *өл ш е с і п* білек салыстырмайық (Ә.Кекілбаев, Үркер). Жазығым кедей болмасам, Ақындар өткен бұрыннан – масқар Бабас, Шернияз, Асыл менен Нұрымнан *Ө л ш е с к е н д е* кем бе едім? (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ӨЛШЕСТІР= е т. **1.** *Салыстыру, теңестіру.* Мырза менен сараңды – *Ө л ш е с т і р і п* қарасан, Ылди мен зәулім асқардай (Үш ғасыр.). Жағдайды *өл ш е с т і р і п* қарағанда осындай

тоқтамға келдік (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Бірі үшін бірі жан қиып, Біріккендей кіндігі. Осылардай жан бар ма, *Ө л ш е с т і р с ең* бұл күні? (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). **2.** *Кесіп-пішу, топшылау.* Жауапсыз, жазған сөзді, қалдырмауға, Өзімше *өл ш е с т і р і п* ойға қалдым (Айтыс).

ӨЛШЕСТІРУ *Өлшестір етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛШЕСУ *Өлшес етістігінің қимыл атауы.* Астықты *өл ш е с у г е* кісі керек (Ауызекі).

ӨЛШЕТ= е т. **1.** *Есептету, таразыға тарттыру.* Байтөбет алатын товарларын сатушыға *өл ш е т т і* (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Бағажын *өл ш е т і п* қайтқан жаңағы қарт қасындағы біреуге әңгіме айтып жатыр екен (Ә.Әбішев, Замана.). **2.** а у ы с. *Сынату.* Жігітімнің жолы жеңіл болсын деп, Бір өзіне балалығын *өл ш е т т і* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ӨЛШЕТУ *Өлшет етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛШЕУ *Өлше етістігінің қимыл атауы; мөлшерлеу, шамалау.* Сәуле жылдамдығын *өл ш е у* таңғажайып тамаша табыс (А.Қалығұлов, Жарық.). *Ө л ш е у і* жоқ дүние жоқ, қарап тұрсам, Жалпақ жердің шегі бар, жаңылмасам (М.Хақимжанова, Өлеңд.). Ей, інім, аңыз сөзден тарт тіліңді, Сөз шықса *өл ш е у д е н* сырт, төубе қылмақ (Айтыс).

Өлшеу аспаптары. м а т е р. *Қалыпты метеорологиялық қасиеттері бар және өлшеніп отырған физикалық шаманың маңызын есептеуге (тіркеуге) мүмкіндік беретін техникалық құралдар.* Әскери тәжірибеде жалпы әскери әмбебап және арнаулы *өл ш е у а с п а п т а р ы* болып бөлінетін түрлері қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өлшеу қылды. *Ақыл таразысына салып салыстырды, шамалады.* Осы жалған дүниеден, Шешен де өткен не бұлбұл, Көсем де өткен не дүлдүл, Сөз мәнісін білсеңіз Ақыл-мизан *өл ш е у қ ы л* (Абай, Тол. жин.).

Өлшеу техникасы. *Ғылым мен техника нысандарының күйі және оларды сипаттайтын шамалар туралы мәлімет алуды зерттейтін саласы.* 19 ғасырда *өл ш е у т е х н и к а с ы н ы ң* және метрологиялық негіздері қаланды (ҚҰЭ).

ӨЛШЕУЛІ с ы н. *Өлшеніп қойылған, мөлшерлі, белгілі бір мөлшері бар.* Мені ойға қалдырып отырған: ұшудың *өл ш е у л і* биіктігі тана (Т.Бигельдинов, Аспанда.). Әр қимылын, сөзін өлшеп-пішіп қойған, ең аяғы күлкісіне дейін *өл ш е у л і* (І.Омаров, Шабыт.). Ол жерде *өл ш е у л і* тұз, *өл ш е у л і* нан, *өл ш е у л і* өмір-

дей-ақ, ал ажал жанында тұр (С.Мәуленов, Сен екеуміз).

Өлшеулі күні бітті [жетті]. *Дини сенім бойынша о баста маңдайына жазған өмір сүру күні таусылды деген мағынада.* Басымнан дүние өттің бе, Шын бұйрығы жеттің бе, *Өлшеулікүнім біттің* бе (Қобыланды батыр). Хақ дидарын көрерсің, Ахрет қамын қылғаның. *Өлшеулікүнің жеткен* соң, Бұйрық дәмнің біткен соң (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Барымды базар етейін, *Өлшеулі* өмір *біткен күн* (Үш ғасыр.).

ӨЛШЕУСІЗ с ы н. **1.** *Өлшен-піншусіз, үлгісіз.* Сондай үлгі, жоспар (план) оқытушыға да керек. Үлгісіз, қалыпсыз етік, *өлшеусіз* көйлек, плансыз үй көңілдегідей боп шықпайды. Жоспарсыз, плансыз оқыту да сол сияқты (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Шектен тыс, көп, мол; ұшан-теңіз.* *Өлшеусіз*, түпсіз терең бір дария бар, Көрмейміз, құр естиміз анық хабар. Дарияның суын түгел құятұғын Ол сыярлық ыдыс бар кішкентай, тар (Шәкәрім, Шығ.). Жердегі шам жарығы аспандағы жұлдыз жарығымен астасып, Озерка тіпті *өлшеусіз* көп жұлдыздың ортасында қалған тәрізді (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Шуақты күндер көңілге қуаныш нұрын *өлшеусіз* сеуіп тұрды (Е.Тұрысов, Келіншектау.). Теңіздей ой *өлшеусіз* тереңделген, Арнаның ашты көзін өлеңменен (А.Тоқмағамбетов, Алтын арал).

ӨЛШЕУШІ з а т. *Бір нәрсені өлшейтін адам.* Теңіз тереңдігін *өлшеушінің* айғайы да түннің әр кезінде осылай естіліп тұратын (Ж.Жұмақанов, Қаракөз). Бұрын Россияның жер *өлшеушілері*, жер мамандары келіп, осы Баянауылдың таулы-қыратын ерсілі-қарсылы кезегін (З.Пашкин, Сенім). *Өлшеушілер* ол араның тереңдігін сырық бойынан жоғары дейтін (С.Мұқанов, Сырдария).

ӨЛШЕУІР з а т. х и м. *Көлемдік талдауда реакцияға қатысқан сұйықтардың көлемін дәл өлшеуге (1 мл-дің жүздік бөлігіне дейін) арналған шүмегі бар шыны түтік.* *Өлшеуірді* қолдану.

ӨЛШЕУШІ з а т. **1.** *Заттың көлемін, салмағын, ыстық-суықтығын, т. б. ерекшеліктерін белгілі өлшем арқылы анықтайтын құрал; өлшегіш.* *Өлшеуіштің* сыртында белгілі грамға бөлініп, ойып жазып қойған көрсеткіш болады (Ш.Айманов, Қыран.). Замандастар, тұстастар, әділ болу қиын, өйткені не заманнан қаймығады, ақынды заман *өлшеуішпен* өлшейді; сыншылардың көбі не ақынды жақтаушылар, не жамандаушылар, не бықсыған

күншілдер, не сол ақынды ат қылып мініп алып, әбүйір-атақ іздеп, көзге түсем деушілер болуға мүмкін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Диограмманы қағаз жүзіне сыйғызу үшін, жайдағы үлкен өлшеуіштің орнына кіші *өлшеуіш* алынады, метр орнына сантиметр алынған сияқты (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Меже, шек; өлшем.* Қызықты, әрі бақытты өмірдің *өлшеуіші* адамның қоғам өмірінен алатын орны, іс-әрекетті нәтижелеріне негізделсе керек («Қазақст. мект.»). Ой – сыншы, ән – *өлшеуіш*, жұрт төреші, Ми – зергер, алтын-күміс қосып өрген (Ғ.Малдыбаев, Желдірме). Ескіге жаңа – *өлшеуіш*, Жаманға жақсы – *өлшеуіш* (Мақалнама).

Жаңбыр өлшеуіш. метеор. *Атмосфералық жауын-шашын мөлшерін анықтайтын құрал* [Кейде ж а у ы н-ш а ш ы н *өлшеуіш* деп те атайды].

Өлшеуіш таспа. к е н. *Екі нүкте арасындағы қашықтықты өлшейтін аспап.* Тік қазбалардың (шахта оқпандарының және т.б.) тереңдігін өлшеу үшін ені 10-12 мм, қалыңдығы 0,5 мм, ұзындығы 100, 200, 300, 500 және 1000 м шахталық *өлшеуіш таспалар* қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Өлшеуіштердің метрикалық жүйесі. ф и з. *Ұзындықтарының негізгі өлшем бірлігі метр болып саналатын физикалық шамалар бірліктерінің жиынтығы.* Ғылым мен техниканың дамуы *өлшеуіштердің метрикалық жүйесі* негізінде өлшеулердің барлық түрін қамтитын Бірліктердің халықаралық жүйесінің (СИ) пайда болуына алып келеді (ҚҰӘ).

Ылғал өлшеуіш. ф и з. г е о г р. *Газдардың, сұйықтардың, қатты денелердің ылғалдылығын өлшеуге арналған аспап.* Гигроскопиялық, электрохимиялық, гигрометриялық, психрометриялық, көлемдік және т.б. *ылғал өлшеуіштер* болады (Қ.Құрманов, Физ. геогр. терм. ор.-қаз. анықт. сөзд.).

ӨЛІ с ы н. **1.** *Өлген, қаза болған, ажалы жеткен.* Малдың төлі *өлі* күйінде түседі (М.Қарсыбеков, Микроэлемент.). Құлағы тарс бекіген саңырау бірі, *Өлі* емес, дені сап-сау, өзі тірі (М.Көпеев, Тірлікте.). Осы күні *өлінің* басқа қажетін былай қойғанда, орын алудың өзі қыруар жұмыс (Н.Қазыбеков, Бейтаныс). **2.** а у ы с. *Түйсігі жоқ, топас, білімсіз.* Көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады, өзі тірі болса да, көкірегін *өлі* болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың (Абай, Тол. жин.).

Өлі аруақ. к ө н е. *Дини ұғымда ата-бабаның рухы деген мағынада.* «Құнанбайды елге

қайтартпаймыз, айдатамыз, үстінен арызды айдап, су түбіне біржолата кетіреміз, Бөжей кетін аламыз. *Өлі аруақ* қарғысын мұның басына жеткіземіз!» деген ызғар, қайрат күшті (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Судыр Ахмет Ақбалаға да: «Шырағым, тие берсін де! *Өлі аруақ* артында қалған адамнан дұға дәметеді», – деп зорлап отырып, бір-екі рет тие берсін айтқызып еді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Өлі бой. *Тіршіліктен түңіліп суыған «құр» сүлде туралы айтылады. Өлі бойға* қан жүгірді Қайратым құрыш болды нан. Мүз жүрегім май секілді, Еріп от боп күйді жан (Абай, Шығ.).

Өлі болып көрде жоқ, тірі болып төрде жоқ. *Санатта, есепте жоқ. Өлі болып көрде жоқ, тірі болып төрде жоқ,* мендей бейбақ бенде жоқ. Жүрегін жарған досым деп, Есіркер көңіл сенде жоқ (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өлі бұйым. Заттай бұйым. Кеш қайтқан бірқатарының қолында кеңсе, мекемелерден іліктірген жайма, перде тәрізді *өлі бұйымдар* да көрінеді, ал кейбірі әдемі папка, портфельдер ұстап қайтты (Х.Есенжанов, Тар кезең). Бәрі қымбат дүниелік. Жинала берген, ұсталмай жата берген *өлі бұйымның* көптігінен жүрегің айнырдай екен (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Өлі дала. *Меңіреу дала, елсіз, малсыз дала.* Әлде ғана үнсіз керіліп жатқан *өлі даланы* кернеп кеткен көп жылқы теңіздей толқиды (Ғ.Мұстафин, Оян өлке).

Өлі дене. *Жансыз дене, қайтыс болған кісінің денесі, мәйіті.* Әлима бойтұмардай сақтаған өтір шишасын сарқып, соңғы тамшыларын әкесінің *өлі денесіне* тамызып, соңғы көз жасын да төгіп-төгіп жіберіп, өксігін баса алмай, кеудесіне маңдайын тіреп мұсылман рәсіміне жат мінезбен өлікті құшақтап, айырылмай ұзақ жылаған (С.Жүнісов, Ақан сері). Онсыз да мен өлімін. Сонан кейін қан-жынымды ішіндер, менің *өлі денемді* шоқып өмір сүріңдер (Т.Жақыпбайұлы, Лашын).

Өлі дүние. Зат, мүлік. Елдегі байлардың көбі совет өкіметі орнаған Сыр бойынан Алаш-ордаға қашып, ақ бандаларға қосылып жатқанда, бұл екеуі *өлі дүниелері* мен малдарын тыққыштап, тұрақты мекенінен қозғалмай, момақан шаруа болғансып бұға қалған (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

Өлі ет. а) *Ескі (сүр) ет, қонақ келместен бұрын сойылған малдың еті.* Ол келген қонағына мал соймай, *өлі ет* асып берді. Төртінші күні де қой соймақ еді, «қанын ішеміз бе оның, осы үйдегі *өлі ет* жетеді» деп Шыңғыс рұқсат етпеді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Ойда жоқ қонақ

келсе, «мал алыста, өрісте еді» деп, *өлі ет* асып беруге сылтауы әзір (М.Әуезов, Абай жолы). ә) *Жараның я ат жауырының жаны кеткен, өлген бөлігі.* Әй, мына ат жауыры *өлі ет* байлап қапты ғой, обал-дағы (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өлі жан. п о э т. *Тірі өлік; тірліктен үміт үзген, түңілген, өлімге мойынсынған жан, кісі мағынасында.* Мен – *өлі жан*, ешкімді талғамайтын. Рақымсыз билерінді қарғамаймын. Мен кешерлік сөйтсе де іс қылған жоқ, Ризамын деп жалған сөз жалғамаймын (Абай, Тол. жин.).

Өлі жара. *Бітпес ескі кек.* Бұл бір шемен болған *өлі жара*, сәл кірбің болса, шыға келері хақ (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

Өлі жетім. *Енесі өліп қалып, басқа боталы түйеге телінбей қалған бота.*

Өлі жұрнақ. л и н г в. *Көне тілде белсенді қолданыс тапқан, қазір сөз тудыру қабілетінен айырылып, жеке-жара жұмсалмайтын тұлға.* *Өлі жұрн ақ* жылысу, сіңісу құбылыстарының нәтижесінде өзге жұрнақтардың құрамдас бөлшектеріне айналған, тұлғасы сақталғанымен, өзге грамматикалық мағына білдіретін қосымша саналады (ҚҰЭ).

Өлі жүн. а) *Түлемеген жабағы жүн.* Сүттіген, сені де көріп келем; бура сан қара шағыр *өлі жүні* түспеген жабағыға ұқсас екен (Ө.Қанахин, Жас дәурен). *Өлі жүні* жалбажұлба (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). ә) *Көктемде жылқыдан түсіп қалатын қысқы түк, жүн.*

Өлі зат. *Өлі бұйым, мүлік, дүние.* Осы екі үйездегі жәрмеңкелерге түсетін аяқты мал, *өліз а т* бәрі де қазақ даласынан келеді (М.Дулатов, Шығ.).

Өлі заттек. э к о л. *Тірі заттек қатыспайтын процестерден түзілетін заттектер [Мысалы, тау жыныстарының жер астынан атқылауы].*

Өлі кеңістік. э с к. *Залалданбайтын кеңістік, атыс позициясынан ату кезінде снарядтың, ракетаның, оқтың және басқалардың тікелей тиюінен нысана жойылмайтын атыс қашықтығының негізіндегі кеңістік.* *Өлі кеңістіктің* аумағы қарудың конструкциялық ерекшеліктері мен баллистикалық қасиеттеріне (снарядты, ракетаны, оқты және т.б. көтеру бұрыштарының өлшеміне), нысана орналасқан жер бедеріне, тасаның биіктігі мен еніне, осы тасадан атыс позициясының орналасу қашықтығына байланысты (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өлі қараңғы. *Тып-тыныш, жым-жырт ел орынга отырар кездегі қараңғы, елең-алаңдағы кез.* Кенет осы мезетте, елең-алаңдағы көз байлана бастаған тап осы *өлі қараңғыда* қаңқыл-

дай ұшқан қаздар мен тыраулаған тырналар үні естіледі (Н.Мағзұмов, Жұмбақтас сыры).

Өлі мәлімет. *Дерексіз, жалған мәлімет, ескі ақпарат.* Әдетте, ісі кедей бастық *өлі м әлі м е т т е р м е н* баюға тырысады (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

Өлі мен тірінің арасында. *Әл үстінде, ажал аузында, жаны қыл үстінде.* Уайымның көбі... Абаймен байланысты. Өлген Мағаш пен бүгін *өлі мен тірінің арасындағы* Абай екеуін бірдей Дәрмен жарадар жанымен мүсіркеп, есіркей толғанады (М.Әуезов, Абай жолы).

Өлі су. а) *Қайнамаған, шикі су.* Шілдеде *өлі с у* ішпе! (Бал дәурен). ә) *Ағыны жоқ, бөгелген қара су.* Шайқап тұрып судың көкшіл қаймағын, Бақа даусын деді Гүлжан «қайдағы үн?» Ұқпады ол *өлі с у д ы ң* басы деп, Аяғы деп атайтынын қай жағын (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.).

Өлі сүйек. *Дене бітімі ебедейсіз, оралымсыз, епсіз кісі.* Сүйдірген сені маған теріс аяқ, Бір-бірі саусағының жуан таяқ. *Өлі с үй е к* өлексе, өлімтік қып, Құдайым саған берген аямай-ақ (С.Торайғыров, Таңд.).

Өлі сыбаға. *Еңбексіз тиген, еңбек сіңбеген үлес.* Сүйеу қартты сыйлайтын жұрт Итжемес жұмыс істемесе де, оны үлестен қалдырмай, қыс бойы *өлі с ы б а ғ а* бөліп кеп еді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Өлі табиғат. *Жансыз табиғат.* Ертедегі ғалымдар тірі организмдер күннің жылуы мен ылғалдың нәтижесінде, жоғарғы күштің әсерінсіз-ақ, *өлі т а б и ғ а т т а н* пайда болған деп ойлаған (Жалпы биология).

Өлі төсек. *Ерлі-зайыптылар арасындағы салқындық, салқын қатынас деген мағынада.* Сөйтіп жүрсе де Ертай сезді бәрін. Ақыры өзі айтар деп күте-күте төзімі таусылған соң бір күні *өлі т ө с е к т е* жатқанда жарына қолқа салды (Қ.Кереева, Құндыз құпиясы).

Өлі түбір. л и н г в. *Жасалу жолдары беймәлім, мағынасы ұмытылған түбірлер.* Бұрын *өлі т ү б і р* семантикалық мағыналары бар дербес сөздер болғанымен, қазір жеке-дара қолданылу қабілетін жоғалтқан, қосымшамен бірге қолданғанда ғана белгілі бір мағынаға ие болады (ҚҰЭ).

Өлі тыныштық. *Жым-жырт, қлаққа ұрған танадай.* Тағы да *өлі т ы н ы ш т ы қ*. Бөдене сағат даусы: «Ұсталдың, ұсталдың» деп тұрғандай (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Өлі тіл. л и н г в. *Тарихи даму барысында қолданыстан шығып қалған тілдер.* *Өлі тіл д е р* туралы мәлімет сол тілде сақталған жазба

ескерткіштер негізінде белгілі болды (ҚҰЭ). Сакскрит қазір латын тілі сияқты «*өлі тілдің*» қатарына жатады (А.Көбесов, Математика.).

Өлі ұйқы. *Қатты ұйқы, еш нәрсе сезбейтін ұйқы.* *Өлі ұ й қ ы д а* ешбір заттың, Білінбейді дерегі Тасасында табиғаттың Партизан қыз келеді (С.Мәуленов, Таңд.).

Өлі шөп. *Жер бетіндегі былтырғы шөп.* Бірер жұмаға шыдаса, даланың *өлі ш ө б і н е*, ар жағында көкке де жетер еді (С.Жүнісов, Ақан сері). Таң атпай жел көтерілген бе, *өлі ш ө п т е р д і ң* аласа басы қалт-құлт етеді (Б.Тілегенов, Уақыт). Сай, жыраның бәрі суға толы. *Өлі ш ө п т е р д і ң* түбінен көк қаулап келеді (С.Ләмбеков, Әке жолы).

ӨЛІ² з а т. в е т. *Жылқының қара терге түсіп, бір тұрып, бір жүріп, жайылмай теңселіп жүретін ауруы.*

Өлі тигендей. *Ауру жылқыдай тытырлау, аунақшу, жанын қоярға жер таппау.* Ғайша ұйықтап кетпей, бір жығылып, бір тұрып, *өлі т и г е н* жылқыша аунақши берді (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). – Аһа, ауна фашист, ауна, *өлі т и г е н* малдай ауна! (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Енді жақ айыру күш болды маған. Таң атқанша *өлі т и г е н д е й* дөңбекшіп шығу күнделікті әдетіме айналды (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

Өлі тиген түйедей. б е й н. *Тытырышп, аунақшып.* Жапырағынан айырылған баудай болды, Қозысынан айырылған қойдай болды, Түніменен төңбекшіп ұйықтай алмай, *Өлі т и г е н т ү й е д е й* аунай берді (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Өлі тиді. *Жылқы ай ауруымен ауырды.* Бөкеннің боз жорғасына *өлі т и і п* аунақшып жатыр деген, соған аят оқуға кеткен шығар (Қ.Кемеңгеров, Шығ.).

Өлі шанышқақ. *Өлі тию ауруының түрі.* *Өлі ш а н ы ш қ а қ т ы* дауалағанда аурудың ауық-ауық қайталанар арасында бүйіріне ыстық құм, шым басып, кежімдеп терлетеді (Эксп. матер.).

ӨЛПАРА з а т. с ө й л. **Өлара.** Екі айдың ортасы – *өлі а р а* (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). Күн ала бұлтты еді, тамыздың *өлі а р а с ы* болып қалған (О.Бөкеев, Қамшыгер). Дала жауын. Ай қораланған *өлі а р а н ы ң* тұсы (С.Жүнісов, Жапанда.).

ӨЛІДЕЙ ү с т. *Өлі қалтында, өлі күйінде.* Орыстың ежелгі тарихи қаласы Новгород үшін болған ұрыстарда фашистер он бес мың солдаты мен офицерінен тек *өлі д е й* айырылды (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Жау адамының жартысынан көбін *өлі д е й* қалдырып, беті

ауған жаққа қарай қаша жөнелді (С.Сейітов, Сөз сұра.). Әкеңнен *ө л і д е й*, сенен тірідей айырылсам, менің күнім не болмақ (Т.Дәуренбеков, Таң атып.).

ӨЛІК з а т. **1.** *Өлген адамның денесі, сүйегі.* Байдалы сүйекті орналастырып болысымен, сол *ө л і к* үстіне тіккен ақ үйдің оң жақ белдеуіне өз қолымен әкеп қара тікті (М.Әуезов, Абай жолы). *Ө л і к* жынығып кеткен екен, иісіне адам шыдарлық емес (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Ө л і к т і*ң кеуде тұсында қарындасы ма, әлде жұбайы ма, сұлу келіншек отыр (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** а у ы с. *Қолынан еш нәрсе келмейтін, қауқарсыз адам.* – Ағайындар, қолдан келерім жоқ, енді мені *ө л і к* дей беріндер (Камбоджа ертег.). «Ал осы сөздерге куә ретінде мына үш *ө л і г і*ң ді ерте кет!» (Ә.Төреханов, Хантөңірі).

Баламның өлігіне отырайын! қ а р ғ. *Баламның өлігін күзетейін, аза тұтайын!* – Саған қастық ойласам бар ғой, – деді Асайын мұз қаракөк сілкініп, – *б а л а л а р ы м н ы ң ө л і г і н е о т ы р а й ы н* (С.Омаров, Өмір.).

Өліктің үйін көтеру. э т н. *Өлікке арнап сойылған малдың бас сүйегін көбіне зират басына жинап, үйіп қою рәсімі.* [Қазаға байланысты және асқа сойылған жылқының бас сүйегін марқұмның зиратына апарып қою артындағылардың қаншалықты дәулет иелері екендігін әрі марқұмға жасаған құрмет, ілтипатты білдірген].

Тірі өлік. *Қолынан түк келмейтін дәрменсіз, қауқарсыз адам.* *Т і р і ө л і к*, екі қолымен жер тіреп, бой түзеді (Х.Әдібаев, Таңбалы адам). Бұл қазір *т і р і ө л і к*, қаруы да, қауметі де жоқ мүсәпір (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ӨЛІКТЕЙ с ы н. *Өлік сияқты жансыз, қимылсыз.* Кеше ауыр уайым ғана бар аппақ бетін енді *ө л і к т е й* суықтық басқан (Ұ.Доспанбетов, Кәрі қобыз.).

Өліктей бозарды [қуарды]. *Өң-түссіз болды, өңі қашты, түсі бұзылды.* Еламан атына қарғып мінді. *Ө л і к т е й б о з а р ы н* о да өз атын омыраулатып, тебініп келіп қалған екен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қыз бір сәт *ө л і к т е й б о з а р ы н* мелшиіп қалды да, артынан көзін баса қойып, қатты өксіп жіберді (Т.Қызыров, Махаббат.). *Ө л і к т е й қ у а р ы н*, бір қабірдің үстіне етпетінен құлап түсті (І.Омаров, Шабыт шалқары).

Өліктей қатып [серейіп, мелшиіп] қалды. *Қақайып қатып қалды, сілейіп тұрып қалды.* *Ө л і к т е й с е р е й і п* жатқан Көбенді көре сала, зәре-құты қалмады (З.Қабдолов, Жалын).

Ө л і к т е й с е р е й і п-с е р е й і п, шалқасынан түсіп, төтті үйқыға кірген жұрт біреу келіп көтеріп әкетсе де сезер емес (Ә.Шәріпов, Партизан қызы).

Тірі өліктей. *Қауқарсыз, дәрменсіз адам.* Өрт ішінде *т і р і ө л і к т е й*, Қалдық қаусап шал екеуміз (С.Мәуленов, Тартыс.). *Т і р і ө л і к т е й* үйімде жата алмадым, Дүбірмен келіп тұрмын, сына, баста (Қ.Ұябаев, Дархан.).

ӨЛІКХАНА з а т. **Мәйітхана** (*жерлегенге дейін өліктерді қоятын жай*). Кемпір түн ортасы ауа бере жаны қиналған да, таң алдында ғана үзілген екен. Мүрдені *ө л і к х а н а* ға а шығарып қойған, енді емдеуші дәрігер жақындарын іздеп жатыр (Жаңа атаулар).

ӨЛІМ з а т. **1.** *Жүрек соғуының тоқтауы; ажал, қаза.* Кім білер ертенді, *Ө л і м* айтпас, Келсе қайтпас, кісіге (Абай, Тол. жин.). Бауырым, бізде *ө л і м* жоқ. Бізден *ө л і м* арылған (Жамбыл, Тол. жин.). Өлімнің ең қаттысы, мейірімсізі – баланың *ө л і м і* (Т. Жармағамбетов, Соңғы хат). **2.** а у ы с. *Ұят, ар, өлімнен ұят күйші мағынасында.* Менде нендей тәжірибе бар? Басқара алмай маскара болсам, нағыз *ө л і м* сол ғой маған (С.Сарғасқаев, Тәмшішқара). – *Ө л і м* емес пе орманға әкеп, сап-сау қызды жындандырып жіберуі? (З.Шашкин, Сенім.). – Ұят болды, ұят емес, *ө л і м* болды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Өлім аузынан қайтты [қалды]. *Өле жаздап барып, аман қалды.* Қиян-кескі жортуылда қаншама рет *ө л і м а у з ы н а н қ а й т т ы қ* («Қаз. әдеб.»). Сатанның шешесіне сүзек сап ете түсіп, *ө л і м а у з ы н а н қ а л ғ а н* соң көнтек көк азбанды қалжаға жеп көтерілді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Өлім аузында [үстінде] жатыр. *Ауру әбден меңдеген, халі нашар.* Бауырың *ө л і м а у з ы н д а ж а т ы р* деген соң сергектігіңді шел басып, алды-артыңды шола алмай қалдың-ау, ағакем (Қ.Салғарин, Сол бір.).

Өлім болды. *Ұят, маскара болды.* Жақсы, *ө л і м* сол *б о л а р*, Уағадасында тұрмаса, Жігіт көмәл бітер-ді, Төңірім өзі берген соң (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Өлімге бел [бас] байлады [бас тікті]. *Тәуекелге кірісті, бас кетсе де аянбады.* Отан үшін *ө л і м г е*, *Б е л д і б а й л а п б а с т і г і н*. Жапанда жанын тапсырды, Жалындап жанып жас жігіт (С.Мәуленов, Өлең.). Сондықтан қауіп төнген күндерінде, Бір сен үшін *ө л і м г е б а с б а й л а ғ а м* (Ж.Саин, Таңд.).

Өлімге көзі қимады. *Өлтіруге аяп қолы бармады, жанына ара түсті.* Тағы да құдай ұрды

деп, Қалмады қорқып иманым. Қанша кінам асса да, Өлімге мені қимадың. Жаутаң көз киік лағын *Өлімге көзі қимайды*. Сарқып сабыр, шыдамын Аштық жанды қинайды (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

Өлім ғайып. *Өлім тез, жылдам деген мағынада.* Жігіттер, тағдыр ғайып, *өлім ғайып*, Кеткен кез елден дәрмен, ерден ақыл, Бұл дүние айналмалы тегершіктей, Тетігін асықпаған табады ақыр (Н. Ахметбеков, Амангелді).

Өлім жазасы. а) *көне. Шаригатқа қайшы іс-әрекет, сатқындық т.б. жасаған кісіні ат құйрығына байлау, тас боран қылу, түйеге асу, тірідей көму арқылы өлтіретін ауыр жаза.* Көне замандарда негізінен патшаның өмірін орындамаған адамды, иесіне қарсыласқан құлды, ұрлық жасаған адамды, бұйрықты орындамаған жауынгерді *өлім жазасына* кескен (ҚҰӘ). 13 ғасырда Еуропада басталған инквизиция католик шіркеуінің ілімінен дүниетанымы өзгеше адамдарға *өлім жазасын* (өртеу) қолданды (ҚҰӘ). ә) *з аң. Адамның өміріне қол сұғатын ерекше ауыр қылмыстар үшін, сондай-ақ соғыс кезінде немесе ұрыс жағдайында мемлекеттік сатқындық, бейбітшілікке және адамзаттың қауіпсіздігіне қарсы қылмыс және ерекше ауыр әскери қылмыстар жасағаны үшін ғана ең ауыр жаза ретінде берілетін ату, газға уландыру, өлтіру жазасы.* Қазақ қоғамында да жазаның бұл түрі ауыр қылмыс жасағандарға қолданылды. Қанға қан қағидасын бірте-бірте құн төлету жазасы ығыстырғанымен, соғыс кезіндегі сатқындық, туыс адаммен көңіл қосу сияқты бірқатар қылмыстар үшін *өлім жазасына* кесті (ат құйрығына байлау, таспен атқылау) (ҚҰӘ).

Өлім жетті [келді]. *Қырылды, өлді.* Қоян жылы жаумады көкпен жаңбыр, Қабағы шаруалардың болды салбыр. Қыстыгүні болғанда қар тынбады, Айуанға *өлім жетті* аштан әрбір (Майлықожа, Нақыл).

Өлімнен ұят күшті. *Абыройсыз болғаннан ажал артық деген мағынада.* Ендеше *өлімнен ұят күшті*. Ел көрмеген сұмдыққа ел көрмеген жаза керек! – деп Құнанбай байлауын айтты (М.Әуезов, Абай жолы).

Өлім түртті. *Ажал айдады, өлімге бастады.* Сөні бір *өлім тұртіп* тұрған шығар, кел! – деп дәу атынан түседі (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

Өлімін сатты. *Ар-ұятын сатты.* Ондай жерде, әсіресе, осы бір өндірішегі сарайған, бір көзі соқыр, сүдіңсіз, арық қара кісі ар-ұятты жиып қойып, ойына алған іске өзеленіп, *өлімін сат* а кірісіп кететін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Тас өлім. *п о э т. Мейірімсіз ажал.* Артына белгі қалдырмай Бауыры қатты *тас өлім*.

Жыламайын десе де, Шыдарлық па осы өлім (Абай, Тол. жин.).

ӨЛІМДІ *с ы н. Өлім бар, қазалы.* Өлеңді жерде өгіз семіреді, *өлімді* жерде молда семіреді (Қаз. мақал). Қазақтың бір мақалы бар – «*өлімді* жерде аузынды тый» деген (С.Бегалин, Уақыт.).

ӨЛІМ-ЖІТІМ *з а т. Қаза, шығын.* Енді *өлім-жітім* көбейді, неше түрлі індет көп (С.Омаров, Өмір тынысы). Малдың *өлім-жітім*і жылдан-жылға азайып келеді (С.Байжанов, Үш қиян.). *Өлім-жітімге* ұшырап, мал басы кеміген болса, бір сәрі, оның пәлені пәлен уақытта түгендей себептен шығын болды деп дәлел айтуға болар еді (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Биелері іш тастап, *өлім-жітім* көбірек болып жұтаңқырап қалған үйірдің жылқыларын қысыраған жылқы дейді (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.).

ӨЛІМ-ЖІТІМДІ *с ы н. Шығынды, өлімі, қазасы бар.* *Өлім-жітімді* болып жатқан Өуезге қырық жетінді неге түгелдеп бермейсің деуге дәті бармайды (К.Оразалин, Абай.).

ӨЛІМ-ЖІТІМСІЗ *с ы н. Өлімсіз, қазасыз, шығынсыз.* Соғыс болған соң, *өлім-жітімсіз* болмайды ғой (Қ.Қайсенов, Жау тылында). Мал іші *өлім-жітімсіз* болған ба, бірақ соны қолдан көбейтіп, қой орнына акт өткізетіндер аз емес (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

ӨЛІМСЕК *с ы н. Сүйретіліп жүре беретін, жаны сірі.* Шөлдеттің мені бекер сен, Көңілім де қазір *өлімсек* (Қ.Мұқашев, Күн тур.).

ӨЛІМСІЗ *с ы н. Өлім жоқ, шығынсыз.* Өлімнен қорықпаған адам ғана өлімді жеңе алады. *Өлімсіз* соғыс болмайды (Т.Жанкелдин, Партизан.). Тіршілік болған жерде өлім бар. *Өлімсіз* өмір болмайды (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

ӨЛІМСІРЕ = **е т. 1.** *Мәлиу, сұп-сұр болу, әлсіреу.* Ауырып жатқан шешеме *Өлімсірей* қарадым (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Оның *өлімсіреген* түрін көргенде, бетім дуылдап жанып қоя берді (Е.Қонарбаев, Түнгі от). **2.** *Болар-болмас көріну.* Анда-санда қораның төбесінен *өлімсіреген* қылдырықтай бозша түтін шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ауылдың *өлімсіреген* түтіні де сөйлегендей болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Болар-болмас жьылтырау, әрең жану.* Пештің иығында жетілік шам *өлімсірей* жанып тұр (А.Нұрманов, Құлан.). Тек көшенің әр бұрышында *өлімсіреп* қана жылтыраған жарық көрінеді (Д.Досжанов, Тұлпар.). *Өлімсіреген* шам жарығында өзі істеп жатқан ісінен қауіптенбей тездеу қимылдап еді (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде). **4.** *Әрең естілу, әлсіреп жету.* Өзі әлсіреп, *өлімсіреп*, еміс-еміс естілген дауыс жіңішкеріп

келіп, үзілді де кетті (А.Мархабаев, Ғарышта.). Халел тағы құлағын тосты. «Жібер!», «Жібер!» деген дауыс енді *өлiмciрей* шықты (І.Есенберлин, Шығ.). Құрманкүлдің сөзі жүрегімді дүрсілдетті. Бірақ тым-тырыс алыстан *өлiмciреп*, өте аянышты естіледі (М.Рақымбердиев, Үкілі сай).

ӨЛІМСІРЕТ = е т. *Өлеусірету*. Мәжібаев оны толқындандырып, екпіндетіп, кей жерін *өлiмciретiп*, үзілдіріп, теңізге батып бара жатқан жанды елестетіп, еріксіз еріп кеткендей болады (Б.Майлин, Азамат.). Біреу аяғынан айырылып, біреу жаурап қойдан келіп отырғанда, отты *өлiмciретiп* қойғаны несі екен? (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.).

ӨЛІМСІРЕТУ *Өлімсірет етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛІМСІРЕУ *Өлімсіре етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛІМТІК з а т. **1.** *Өлі дене; өлексе, жемтік.* *Өлімтікке* үймелесіп, бірін-бірі кимелеп, өлгенінің етін жеп, өлмегенін тірі жеп, адам көрмес азапқа баққан, айуаннан бетер қорлықта жатқан кімнің қандасы? Білемісің («Абай»). – Қарақұсқа жем болып, айдалада қалыпты *өлiмтігі*, – дейді Батырбек (С.Омаров, Өмір.). Үш күн далада жатып қатқан *өлiмтіктің* үстіне шығып, табандарымен басып, торы бие-нің қабырғаларын шірей тартып айыра бастады (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** а у ы с. *Қолынан ештеңе келмейтін дәрменсіз, олақ адам.* Елуі жиналып ешкі соя алмайтын *өлiмтіктеp* қалқиып отырған (Ф.Мүсірепов, Белдерде). Ондай *өлiмтіктің* өлгені де жақсы (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі).

ӨЛІМТІКТЕН = е т. **1.** *Өлімсіреу, әрең қозғалу.* Күніне *өлiмтіктенiп* екі шығып түсетіндер дер (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.). **2.** а у ы с. *Безеру.* Кектескен қораздардай *өлiмтіктенiп*, бірімізге-біріміз беріспейміз (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.).

ӨЛІМТІКТЕНУ *Өлімтіктен етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛІМТІКШІЛ с ы н. *Өлексе жейтін, өлімтік сүйгіш.* Аяғы салбыраған құс ұзақ ұша алмайды. Және қарақұс сияқты *өлiмтікшіл* құстар шамасы келген аңдарды жерге жоғарыдан тастап жібереді де, жаны шыққан соң ғана шоқиды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ӨЛІМШІ с ы н. **1.** *Өлудің аз-ақ алды, өлетін жағдай.* Жарлы-жақыбай әділет деп келіп, *өлiмші* халге түсіп жатыр (Р.Нұрғалиев, Талант.). *Өлімшінің* күнін көріп әрең жетті (Қ.Исабаев, Өрде). **2.** а у ы с. *Болар-*

болмас, көрінер-көрінбес, сығырайған (сәуле). Көше бойындағы шамдар тұманға тұншығып сығырайған *өлiмші* сәуле түсіреді (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы). Мәруардың соқыр терезесінен сығалаған білте шамның *өлiмші* жарығы сөнуге жақын қалған (Асыл ана). Анда-санда «Уһ!» дегенде өзі сөнудің аз-ақ алдында тұрған *өлiмші* жарықты жоқ қып жібергендей болады (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі).

Өлімші болды. *Халі нашарлады, өлер болды.* Анау жараланған бай *өлiмші боп*, барып-барып ақыры жазылыпты (М.Әуезов, Абай жолы). Жалғыз көзді дәу ойға-қырға шауып, әбден қалжырап, *өлiмші болды* (Қаз. ертег.). Тумалары сойылға жығылып, қан жамылып, *өлiмші боп* жатады (Д.Әбілев, Арман.).

Өлімші етіп [қып] сабады [соққыға жықты]. *Өлердей етіп ұрды, есінен тандырды.* «Дәл қазір *өлiмшігіп сабап* салсам ғой бәрін де айтар еді» – дейді Сәлмен ішінен (Б.Тілегенов, Ақ қайнар). Кім үшін жасады? Өзін *өлiмші етіп соққыға жырқаса* да мен үшін-ау (Ф.Нұрпейісов, Бесқара). Кеше ғана *өлiмші етіп сабап*, бүгін не бетіңмен келіп тұрсың (Т.Дәуренбеков, Таң атып.).

Өлімші қылды [етті]. *Титығына жеткізе сабап, сойып салды; соққыға жықты, өлер халге келтіре ұрды.* Сағит пен Айсұлу екеуі машинаға мінгелі келе жатқанда, бауыры оянады да төбелес салады. Сағиттың мұрнын қанатып, *өлiмшіқып* сояды... – дейді Саматов Мұхитқа (М.Әуезов, Таңд.).

ӨЛІОТАУ з а т. этн. *Бай адамдардың ұзатылған қызына беретін бір үйге қажетті заттардың бәрі түгел жасауы.* Тігіпті бас бәйгеге елу бие, *Өлі отау*, бір бас тоғыз, тоғыз түйе, Жабулы қара нарға қалы кілем Аты озған болды бір зор олжаға ие (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ӨЛІП-ӨШ = е т. **1.** *Діңкесі құрып, шаршап-шалдығу, өлермен болу.* Күн сайын қарнымызды қампитып алып, себетімізді жеміске толтырып, *өлiп-өшіп* арқалай үйге қайтамыз («Лен. жас»). Атжалман бір-ақ түнде ақ тер, көк тер болып, *өлiп-өшіп* астықты тасып бітірді (А.Сарбөпин, Ала қарға). *Өліп-өшіп* көктемгі қонып кеткен жеріне жетеді. Қараса жан-тақ сабағына отырғызып кеткен дақыл дәні көктеп, өркен жайып, пәлек арасынан бұлтиып жолдарбыз көрініп жатады (Д.Досжанов, Келіншектау.). **2.** а у ы с. *Тағаты қалмау, құмарту, ынтығу.* Екеуі бірдей *өлiп-өшіп* жүрген соң, маған аздаған желік пайда болды. Азырақ емес-ау, үлкен желік. Маған қызығып, таласып

жүрген көрінеді. Өзім солай жорып қойдым (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Шырайлым-ай!» деп есіркеді, аяды, өзеуреді, беті-қолын жуғызып, алдына дәм қойып «іше ғой, жей ғой, қарағым!» – деп, үстіне түсіп, *өл і п-ө ш і п* күтті, сыйлады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біреу қарап тұр ма онда шаруасы жоқ, өбісіп, *өл і п-ө ш і п* қалады екеуі (Ш.Құмарова, Қос шынар). **3.** а у ы с. *Мейірімі тұсу*. Бауырына тартып *өл і п-ө ш і п* барады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ӨЛІП-ӨШУ *Өліп-өш етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛІП-ТАЛЫП ү с т. *Қатты қиналып, шаршап-шалдығып, діңкесі құрып. Ө л і п-т а л ы п* Айыртаудың шыңына шыққанымда, мен бүкіл дүниенің төбесінде тұрғандай сезіндім (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Жаңбыр құйып бергенде бұлар да *өл і п-т а л ы п* асфальтқа ілікті (Т.Ахтанов, Боран). Тіп-тік Жыланқараның қабағына *өл і п-т а л ы п* Хакім де жетті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ӨЛІП-ТАЛУ *Өліп-тал етістігінің қимыл атауы.*

ӨЛІП-ТІРІЛ= е т. 1. *Жан-тәнін салу, бар қуш-жігерін жұмсау. Ө л і п-т і р і л г е н д е* өрең көрген бір қуанышыңа өзіміз барып құтты болсын айтуымыз орынды еді (А.Хангелдин, Фани.). Сен оны *өл і п-т і р і л і п* қорғамай-ақ қой! (А.Қабышев, Күлеміз бе.). **2.** а у ы с. *Ынтық болу, өліп-өшу*. Сыртыңнан талай жігіттер *өл і п-т і р і л г е н д е*, Сәкен оған жолдас деп қарады (С.Талжанов, Өткен күн.).

Өліп [өлген]-тірілгеніне қарамады. *Еш нәрсені елемеді, жанын салды. Шал мен Рым ө л і п-т і р і л г е н д е р і н е қ а р а м а й*, құдықты арши бастады (Алғы шепте.). *Ө л г е н-т і р і л г е н і н е қ а р а м а й*, алға ұмтылу ерлік пе? (Ә.Жылқышиев, Мешін жылы).

ӨЛІП-ТІРІЛУ *Өліп-тіріл етістігінің қимыл атауы.* Сендер үшін *өл і п-т і р і л у ғ е* жеткен осыны көрсетуге жетпей ме? (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

ӨЛІС= е т. *Ақырғы әрекетке бару, жанын пидә етісу. Ө л і с е т і н* де, тұрысатын да осы жер! (О.Бодықов, Бұлбұл). *Ө л і с е р* жерге жеткен екенсің, тек өкінбе (Б.Тілегенов, Көктем.). Мынау қызыл төмpek *өл і с к е н ш е* беріспеген өлкенің ақырғы аяқ серіпкен жері (Ә.Кекілбаев, Дала баллада.).

Өліспей беріспеді. *Өлгенше қарсылық етті, табандылық көрсетті.* Төрт-бес адам *өл і с п е й б е р і с п е й м і з* деп атыс салып жатыр дейді (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). *Ө л і с п е й б е р і с-*

п е у ғ е бел байлаған мергендер таң ата орынорнына жасырынып, жау шебін көз айырмай бақылай бастады (Б.Жетпісбаев, Жорық жолдары). Осы теңізшілер *өл і с п е й б е р і с п е с к е* бел байлаған екен (С.Бақбергенов, Қарға там.).

ӨЛІСУ *Өліс етістігінің қимыл атауы.* – Шабысу да *өл і с у* қалды. Ақ батанды бер, өке (Б.Аманшин, Жар мұңы). Тоқабай *өл і с у ғ е* белін бекем бұған екен (С.Талжанов, Ұлдай.).

ӨЛІ-ТІРІСІ з а т. *Бары-жоғы, аман-есендігі.* Сол Оралбайдың *өл і-т і р і с і* мәлімсіз (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жарқынның *өл і-т і р і с і н* білетін кісі де кездеспеді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Оның қайда кеткенін, *өл і-т і р і с і н* күні бүгінге дейін ешкім білмейді (С.Омаров, Қызыл.).

ӨМЕ: өлмесең [өлмесе] өме қап [қапсын]. қ а р ғ. *Өліп кет, жоқ болып кет, жерге кіріп кет!* «Осында бір үлкеніміз бар еді» деп ауыл ағасы, сен бұрылмасаң, кім керек қылады бізді? «*Ө л м е с е ң ө м е қ а п н!*» деп шаңның астында қалдырып өтіп барасың (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Ашуланып ыза бұған көпес оны қатты науқас дегенде, «*Ө л м е с е ө м е қ а п с ы н!*» деп теріс айналған (М.Дүйсенов, Меймандар). ...Әкемді мазақтап аруақ болды, өзімді алдап алтынымды алмақ болды, *Ө л м е с е ө м е қ а п с ы н!* (С.Сұбханбердин, Шағын пьеса.).

ӨМЕКСІТ= е т. *Дәмелендіру, үміттендіру, емеурін білдіру, емексіту.* Сол үміт *ө м е к с і т к е н* жас әйел қалада үш-төрт күн бөгеліп қалды (З.Шүкіров, Жас жесір).

ӨМЕКСІТУ *Өмексім етістігінің қимыл атауы.*

ӨМЕШЕ: өмешесі құрыды [үзілді]. с ө й л. *Емешесі құрыды.* Бүгін түскі тамақтан кейін Қоринаны көрсем деп, *ө м е ш е м құ р ы д ы* да тұрды (С.Шаймерденов, Әнім.). Бұл арада Мәликешешей қаншама *ө м е ш е г і құ р ы п* білгісі кеп тұрса да, ләм деп үндеген жоқ (С.Ғабасов, Ана.). – Соған менің *ө м е ш е г і м ү з і л і п* бара жатқан ештеңем жоқ (Ф.Оңғарсынова, Біздің Көмшат). Бұлардың *ө м е ш е с і құ р ы п* тұрғаны кешке дейін осы Горюныны алып, түнде осында рахаттанып ұйықтап шығу ғой (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ӨМІЛДІРІК з а т. э т н. *Аттың омырауына са-лынып, ерді артқа сырғытпай тұратын ат жабдығы; әбзел.* Астындағы сайгүлік жүйрігінің ер-тоқымы, жүген-құйысқаны, *ө м і л д і р і г і* – бәрі сары алтынмен апталған (І.Есенберлин, Алмас.). Таулы, сайлы жерлерде құйысқан, *ө м і л д і р і к т і* пайдаланған дұрыс (Ғ.Әбішев,

Мал жарақат.). Бұл айғырды мойнына шылбыр салып жетектегіп жібермей, ер-тоқым, жүгені, *өмілдірік*, құйысқаны – бар әбзелімен көлденең тартқаным дұрыс болар деген Дауылбай мырза (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

ӨМІЛДІРІКСІЗ с ы н. *Өмілдірігі жоқ, өмілдірік салынбаған.* Бүгін сұр бедеуді мініп шыққан ол. Жануардың шабысы-ай! Ата жөнелгенде *өмілдіріксіз* ер сауырынан сыпырылып түсіп қала жаздады (З.Ақышев, Шығ.). *Өмілдіріксіз* құранды ері артына кетіп, салпаңқұлақ торыны пырылдатып Нұрила судан ырғыңқырап шыққанда, Бартеке молданың атын қайта ерттеп жатыр екен (Ж.Арыстанов, Жер ұйығы.).

ӨМІЛДІРІКТЕ = е т. *Ат омырауына өмілдірік салу.* Шай ішіп, бой жылынып, күннің көгіне қарап келген соң, бес-алты арық сиырға сырмақ, алаша, ескі туырлық жауып, *өмілдіріктеп*, құйысқандап шандып алып, артқы аяқтарын сілкіндіріп мамырлатып қорадан айдап шығамыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұрлатып алмасын деп кісендеп ұстап жүрген Ақбозын Балуан Шолақ *өмілдіріктеп*, құйысқандап, төс айылын бос, шап айылын берік тартып ерттеді (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Құйысқандап, *өмілдіріктеп*, қос айылды қатты тартып мініп алғанда тулаған жоқ, Құспектің ырқына көніп қалды (З.Ақышев, Жесірлер).

ӨМІЛДІРІКТЕТ = е т. *Өмілдірік салдырту.*

ӨМІЛДІРІКТЕТКІЗ = е т. *Өмілдірік салғыздыру.*

ӨМІЛДІРІКТЕТКІЗУ *Өмілдіріктеткіз етістігінің қымыл атауы.*

ӨМІЛДІРІКТЕТУ *Өмілдіріктет етістігінің қымыл атауы.*

ӨМІЛДІРІКТЕУ *Өмілдірікте етістігінің қымыл атауы.*

ӨМІР з а т. **1.** *Жарық дүние, бұл дүние, тіршілік.* Қылған қайыр болмаса, Не өкетесің *өмірде* н? Дүниені қызық қалдырып, Асалық өмір белінен (Жамбыл, Тол. жин.). Жақсылығы үшін дер кезінде сен де оған жақсы қарағансың, ал жамандығы үшін сен енді оған жаман қарауға тиістісің. Бұл *өмір* заңы! (І.Есенберлин, Алмас.). Жер мен су біз үшін *өмір* (Қ.Исабаев, Соңғы.). **2.** *Адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің физиологиялық тіршілік ету, өсу процесі (өлімге қарама-қарсы).* Ол бір ұрыста ғана жараланған 46 жауынгердің *өмірін* сақтап қалды (Ә.Меңдібаев, От кешу). Рақымжан ұрандас достарының *өмірін* е қауіп төндірмес үшін, өз еркімен келіп, қолға түсті (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). – Ал мен болсам, үш адамға *өмір*

бердім (Ш.Құмарова, Қос шынар). **3.** *Өсу, даму үрдісінің белгілі бір кезеңі, сатысы; адамның ғұмыры.* Б.І.Жақаевтың *өмірі* мен еңбегі жазушының «Сырдария» романының бас қаһармандарының бірі – Сырбай тұлғасының негізінде алынғаны белгілі ғой (Р.Бердібаев, Достық.). Оның *өмірі* – колхоздың өмірі, колхоздың өмірі – оның өмірі (Қ.Қазыбаев, Дәуір.).

Жас өмір. п о э т. *Жастық шақ, балғын кез.* Жарымды алып қор қылдың, *Жас өмірде* тасынған. Айырып, от қып өртедің Әбіш сынды асылдан (Абай, Тол. жин.).

Өмір бақи. Ылғи, үнемі, әрқашан. *Өмір бақи* арылмас қайғы-қасіретке, ішқұсалыққа душар еткен де сол Сарыжайлау болды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Түс секілді қуаныш! Бірақ *өмір бақи* ұмытылмайтын ұзақ қуаныш! (І.Есенберлин, Ғашықтар). Кездесуді аңсамаған адамдар, Бірін-бірі *өмір бақи* алдайды (К.Салықов, Жезкиік).

Өмір берді. *Жаратты, дүниеге келтірді.* Мал бердім, *өмір бердім* не үшін сол малдарыңды, өмірлеріңді бетіне ақыретті ұстап, дін ниетің дүниеде тұрып, жұртты алдамақ үшін сарып қылдыңдар (Абай, Тол. жин.). Ғарыптікке кез жетті, Алғаннан соң серікті. *Өмірін берген* құдайым, Ажалын да беріпті (Абай, Тол. жин.).

Өмір бойы. Ылғи, үнемі, әрқашан. Ауыр қайғы арылмай, *өмір бойы* осылай өтетіндей көрінеді (С.Мұқанов, Тол. жин.). Бұл бір *өмір бойына* жабысқан дерт сияқты (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ұмытқам жоқ, балам. Ол біздің *өмір бойы* есімізден кетпейді (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

Өмірге бойлады. *Өмірге үңіле қарады, өмірді терең түсінді, білді, «Желдей ерікті» желдіктеп мінген жұртшылық бар. Сандалма! Өмірге бойла* (Ғ.Мұстафин, Танд. шығ.).

Өмірге ез болды. *Дүние илеуіне түсті.* Салқын сылдыр сергіте алмай жүрегін, Дауыл айқай алды жастың жүрегін. Өмірге қор, *өмірге ез бол* жас Жамал, Ұялады жүрегіне тірі өлім (І.Жансүгіров, Өленд.).

Өмірге жеткен күн. *Бұл жерде келешегі жойылды мағынасында.* Есінде ме, ел ерлері өткен күн, Ұрпағыңның *өміріне жеткен күн.* Кесік құлақ, тілік табан талайсыз, Жарынды күн, жаныңды күл еткен күн (Б.Күлеев, Шығ.).

Өмірге қадам басты. *Жаңадан тіршілік ете бастады.* *Өмірге жаңа қадам басқалы* тұрған менің сіздердің алдарыңызда да, құдай алдында да жазығым жоқ (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Өмірден озды. *Дүние салды, қайтыс болды.* Қазақтың жеке өмірінің барлық сәттері – туғаннан бастап *өмірден озғанға* дейін, сондай-ақ тұтас халықтың немесе жеке рудың қоғамдық өміріндегі барлық оқиғалар халық әдебиетінде жырланады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Өмірден тепкі жеді. *Тұрмыстың соққысын көрді, дүниеден азап шекті. Өмірден тепкі жесем* жазығым жоқ, Еш нәрсеге көңілім болмаса тоқ (Абай, Тол. жин.).

Өмірдің ащы-тұщысын көрді [татты]. *Тұрмыстың жақсы-жаманын басынан кешірді.* Өзінен үлкен ағалары жасынан кедейліктің азабын тартты, *өмірдің ащы-тұщысын* көрді (Ж.Дүйсеев, Гүлден.). Өмірдің *ащы-тұщысын көрген* ата мен ене алдында ақылды бола қалған бала мен келінді көріп жүрміз («Лен. жас»). Биыл қыста жетпіске шығам. *Өмірдің ащысын да, тұщысын да таттық*, қарағым (М.Қаратаев, Туған өдеб.).

Өмір жасың ұзақ болсын! *а л ғ. Көп жаса деген мағынада.* Рақмет, *өмір жасың ұзақ болсын!* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Күйекжанның бауы берік, *өмір жасың ұзақ болсын!*.. (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

Өмір жүзі. *Күнделікті өмір, тіршілік.* Адамшылықтың тарихына көз жіберсек, *өмір жүзінен* мысал қарастырсақ, атақты данышпандардың пікірін, сөзін байқасақ, тәрбие адамды бұзуы, түзеуі көрінеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы күнгі *өмір жүзіне* көмектесіп, серіктесіп істемесе, бір кісінің қолынан келе бермейтін жұмыс көп (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Өмір зайғы [зая] өтті [болды]. *Өмірі бос, тектен-текке кетті.* Қаптаса, камаласа. Қалың қайғы, көрсетіп жарым жылдай жалғыз айды. Болмаса күндіз күлкің, түнде ұйқың. Кім айтар *өтті* екен деп *өмір зайғы* (Бұқар жырау, Жыр.). *Өмірің зайғы болар* бекер босқа Көргенің бір күнгідей болмас сірә (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Өмір зая. *Өмірі зая, бос, бекер.* Бастығы бұл қосынның бір қыз екен, Қол жетпес *өмір зая* жұлдыз екен, Ат, сайман, киген киім сапсары алтын, Көтерген көкірегін өз қыз екен (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Өмір кешті [сүрді]. *Тіршілік етті, жасады.* Туған елді көкседім, Жат елде арман өскенім. Ылайық па, жан ата, Іргелі елім тұрғанда, Жат елде *өмір кешкенім* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жұмабек енді байқаса көңілді, дарқан *өмір сүрдім* дегені даңғаза, бейпіл өткен күндер сияқты (Т.Ахтанов, Шығ.). Болжал өлеңдердің шу басында Жәнібек ханның тұсында *өмір сүрген* делінетін, жарым-жартылай

аңызға айналған бейне – Асан қайғы тұрады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Өмір өтті. *Тірліктегі күні берекесіз, бос өмір сүрді.* Қорқытпайды қар мен мұз, Өзге нәрсе қорқытты. Ойсыз, доссыз, бақытсыз, Жыбырлақпен *өмір өтті* (Абай, Тол. жин.). Жау қорсаңдап бұртайып Дос құбылып әуре етер. Кімі тентек, кімде айып, Тексере алмай *өмір өтер* (Абай, Тол. жин.).

Өмір салты. *п е д. Индивидтердің, әлеуметтік топтың, тұтас алғанда қоғамның өмірлік қарекетінің тән сипатты түрлерінің жинақтамасы.* *Өмір салты* – белгілі бір адамның, топтың қоғамға тән тіршілік іс-әрекетінің амалдары мен түрлерінің жиынтығы (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Жас ұрпақты салауатты *өмір салтына* тәрбиелеу әрбір тәлімгер мен ата-ананың, тәлімдік білім беру мекемелерінің басты міндеті болып табылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Өмір серік. *Жұбай, жар, ерлі-зайыпты.* Жақан қарт өзінің *өмір серігі* Әминасымен осы шатқалды жалғыз үй қыстағалы, міне, оныншы қыс (М.Тиесов, Алтын шынар).

Өмір табалдырығын аттады. *Өмірге келді, тіршілік ете бастады.* *Өмір табалдырығын* жаңа *аттаған* жас (Н.Серәлиев, Ыстық күлше).

Өмір тауқыметін көп көрген. *Тұрмыстың соққысына талай ұшыраған, өмірдің зардабын көп тартқан.* Оспан *өмірдің тауқыметін көп көрген* қарт, анау-мынауға елең етері жоқ (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Өмір тонын кигізді. *п о з т. Адам көңіл күйінің сергіп, жаңарып, селт етіп тіршілік құшағына кірген сәті, жаңарған көңіл күйі, қалты деген мағынада.* Бір күйгізіп, бір сүйгізіп, Ескі өмірді тіргізер. *Өмір тонын кигізіп*, Жокты бар ғып жүргізер (Абай, Тол. жин.).

Өмір шамы сөнді. *п о з т. Өмір сағаты жетті, тіршілік оты өшті.* Өлместей өмір кешкенмен, Ажал желі келмей ме? Маздай жанған шағында-ақ, *Өмір шамы сөнбей* ме? (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

Өмір шашты. *Таратты, жайды.* Осымен Стамбул ескі дүнияға *өмір шашқан* (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Өмірі кісі есінде өтті. *Жалшылықпен күн кешті.* Оның *өмірі* отын-су тасумен *кісі есінде өтті* (Ауызекі).

Өмірін [көрген күнін] итке берсін [бермесін]! *Көрген күні күн емес деген мағынада.* Ой, шырағым-ай, оның *өмірін итке берсін* де. Артынан ерген туысқанды қарақтаған соң не қасиет қалады! (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Өмірін сарп етті [қылды]. *Өмір бойы жан аямай қызмет етті.* Отанның бостандығы үшін барлық *өмірін сарп еткен* қыршын жас Қазан қаласында 1913 жылы апрель айында дүние салды («Лен. жас»). «Туған жер!» – деді Қуат бауырын төсеп жатқан күйі, – төс түйісіп ант етемін саған. Сен үшін *өмірімді сарып етуге*, сені жұмаққа жеткізуге ант етем (Ғ.Сланов, Очерк.). Әне, шын ниетімен орнын тауып, бір Алланың разылығы үшін өнер қылғандарға айтар дейді: Сендер бір ғана менің разылығымды іздеп малдарыңды, *өмірлеріңді сарып қылдыңдар...* (Абай, Тол. жин.).

Өмірі өксіді. *Қайғы-қасіретте құн кешті.* Жебір-жесір жетім ек, Малың бағып байлардың *Өміріміз өксін* өтіп ек (Халық ақындары). – Қырыққа келгенше кісі есігінде *өмірім өксіді*, – дейді Сәрсенбай (С.Омаров, Қайырлы.). Ғасырлар бойы *өмірі өкшүм ене* өткен қойшы... жаңа өмірдің мол дәулетіне бөленді (М.Ермеков, Тарту). Сен оқыған қызың. Мұрат сияқты наданға қор болма, *өміріңді өксітпе*, – деді (Ә.Әбішев, Замана.).

ӨМІРБАЯН з а т. *Жеке адамның өмір тарихы.* Ұлықбек *өмірбаянына* шыққан тегін кедей – жұмысшы деп жазғызды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). – Әуелі оның *өмірбаянын* сұрадым, сосын өзімнің *өмірбаянымды* айтып бердім (А.Жақсыбаев, Бозарал). Жасы сол кезде он тоғызда. Комсомол мүшесі. Міне, оның қысқаша *өмірбаяны* осы ғана (І.Омаров, Шабыт.).

ӨМІРДЕ ү с т. *Ешқашан, мүлде.* – Нарымның мықтылығын білетінбіз, ал мынадай бір шана шөпті бір өзі көтереді дегенді *өмірде* ойламағанбыз (М. Дүзенов, Ақже).

ӨМІРЗАЯ з а т. **1.** *Таңға жақын көрініп ағып түсетін жылдыз.* **2.** *Кеспелтек шоқпар.*

ӨМІРЕМ: *өмірем қап!* қ а р ғ. *Жер қап, мұрдем кет!* – *Өмірем қапқан* екен десем, шыбың кеуденде екен ғой (Н.Сералиев, Бістық күлше). «Өлмесе *өмірем қапсың!* (Д.Исабеков, Тіршілік). Өлмесең, тұрма! *Өмірем қап!* (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ӨМІРЛЕС с ы н. *Тіршілігі бір, серіктес.* Ұрандас, үндес, *өмірлес* Қырғызым – бауырым, отандас (М.Әлімбаев, Лирика). *Өмірлес* жолдасым болғанға ма, бұған қойылған кінә маған да тиіп тұр (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ӨМІРЛІ с ы н. *Көп жасайтын, ғұмырлы.* Өлмес тұлға, өшпес бейнелерге жазылатын көркем шығарма да *өмірлі* болуы шарт (Д.Әбілев, Арман.). Өлгендерді тірілтіп, *өмірлі* етіп,

Өшкендерді табатын бір ғана біз (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Шынында да, өмірді жете білмейінше *өмірлі* өлең жазу қиын (С.Мәуленов, Үрке.).

Өмірлі бол! а л ғ. *Көп жаса!* – Жасақжан, *өмірлі бол!* Өркенің өссін! (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). – Қуатым, *өмірлі бол*, тірі болсаң, талай тамашаны көрерсің (С.Бегалин, Уақыт.). Иләһи әмин, тәңірінің құлағына шалынғай... *Өмірлі бол*, ұлым! (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ӨМІРЛІК с ы н. **1.** *Тұрмысқа қажетті, тіршілікке тән.* Таң қараңғысында тұру Дәметкеннің *өмірлік* дағдысына айналған еді (С.Мұқанов, Шығ.). Оның *өмірлік* мақсат-мұраты биік, ол шын мәнінде мазмұнды да қызықты өмір сүргісі келеді (С.Байжанов, Сыр.). Автор ең алдымен комедияға *өмірлік* ситуацияларды сәтімен таңдап алған (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). **2.** а у ы с. *Мәңгі, өмір бойы, тұрақты.* Сен уақытша бой ұсынуды, уақытша мойындауды *өмірлік* көріп жүр екенсің-ау (С.Хайдаров, Азамат.). Ақанның Ақтоқтыға көңілі біржола ауып, *өмірлік* жар етуді қалаған (С.Жүнісов, Ақан сері). Баянды бақытымның бетін аштым, *өмірлік* жар еттім де сүйгенімді (Ө.Жайлауов, Шопан.).

Өмірлік ұстаным. п е д. *Адамның дүниетанымдық, моральдық-психологиялық қасиеттері және оның қоғамға қарым-қатынасын білдіру арқылы көрінетін ішкі қағидасы.* *Өмірлік ұстаным* адам іс-әрекетінде белсенді (айналадағы шындықты өзгертуге үнемі ұмтылу) немесе бәсең (қалыптасқан дәстүр мен норманы сақтау) түрінде көрініс береді. (Қаз. тілі. термин. Педагогика.). Адамның *өмірлік* белсенді *ұстанымы* еңбек процесінде айқындалады, шындалып беки түседі (Қаз. тілі. термин. Педагогика.).

ӨМІРЛІЛІК з а т. *Көп жасаушылық, ғұмырлылық.* Ванкельдің жасаған жаңа туындысына ешкім сене қоймады. Оның *өмірлілігіне* шүбә келтірді («Лен. жас»).

ӨМІРНАМА з а т. *Өмірбаян, өмір тарихы.* Біреумен көз алартып егесе қалса, тышқаншылық *өмірнама*ң өстіп алдыңнан шыға келеді (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ӨМІРСҮЙГІШТІК з а т. *Өмірді жақсы көрушілік, өмір сүруге құштарлық.* Көзі тірілеріміз аман болайық, тату болайық!.. Осы тілек, еңбек сүйгіштік, *өмірсүйгіштік*, жасампаздық ниет бұл жиында сөз сөйлеп, өлең оқыған Діқан Әбілев, Тахауи Ахтанов т.б. лебіздерінен ап-айқын сезіледі («Қаз. әдеб.»).

Асылы, сатира объектісіне қарсы күресетін орта өкілдері де тапқыр, қуақы әрекеттерімен *өмір сүйдігіштік*, қақтығыстық қабілеттермен қамтамасыз етілуі тиіс («Қаз. әдеб.»).

ӨМІРСІЗ с ы н. **1.** *Аз жасайтын, ғұмыры аз.* Ал ондай *өмірсіз* бұл дүниенің саған қандай қызығы бар? (І.Есенберлин, Маңғыстау.). **2.** *Тіршіліксіз.* Бұл – ұзақ уақытқа созылатын бейбіт *өмірсіз* іске аспайтын дүние деген сөз (Қ.Исабаев, Өрде). Көріңсең маған көңілсіз Көрінер дүние *өмірсіз* (Ө.Тәжібаев, Кеше.). **3.** *Келешексіз, болашақсыз.* Көңілдің күйі тағы да *өмірсіз* жанның алды үшін. Аударды өлең жағына нәпсінің сынған қайғысын (Абай, Тол. жин.).

ӨМІРШЕҢ с ы н. *Өмірге бейім, икемді, өмір сүргіш.* Уласқан ағаштар питомник арқылы өсірілген ағаштарға қарағанда әлдеқайда *өміршең* және қысқа төзімді (Ш.Хабибуллин, Алхоры.). Сендегі *өміршең* өр үнге Үн қосқан, сырласқан жыршымын (І.Мәмбетов, Жылы жел). Олардың бәрі бірдей футбол дүниесіне жаңа тактикалық тәсіл, *өміршең* тәсіл – 4+2+4 жүйесі келгенін білген жоқ (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

ӨМІРШЕҢДІК з а т. *Өмірге бейімділік. икемділік, өмір сүргіштік.* Егін орудың топтық әдісі тыңда сыналған, *өміршеңдігін* танытқан әдіс қой («Лен. жас»). Суреткердің қаламынан шыққан көркем шығармалардың өшпес *өміршеңдігі* осы бір жоғары талаптан туған принципке негізделген (І.Омаров, Серпін).

ӨМІРШІЛ с ы н. **1.** *Өмір сүйгіш, өмір сүргіш.* Оның жүздеген *өміршіл* ұрпақтары мына біз жатқан гүл майсалы құнарлы өңірге төгілді (Т.Бердияров, Фарида). Бір замат, *өміршіл* гүл ғайып болды. Бажайлап қарасам, аяғымның астында жатыр екен (Т.Бердияров, Солдат сыры). **2.** *Алға жетелейтін.* Сенің ісің, інім, әділетті, сенің ісің *өміршіл* (Б.Дәулетбаев, Парыз). Тек *өміршіл* сенімменен басқан жан, Ұсақ реніш, күңкіл сөзді елемес (А.Шамкенов, Шырша).

ӨМІРІ ү с т. **1.** *Өмір бойы.* – Сіздің жақсылығыңызды *өмірі* ұмытпаспыз (М.Дүйсенов, Гүлжан.). **2.** *жақтырмау. Әрқашан, үнемі, ылғи.* – *Өмірі* менің ізімді бағып, малымды санап кеп пе едің?! (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ӨМІРІНШЕ ү с т. *Өмір бойы, өмір бақи.* Бұл жазалаудан өліп кеткендер де, *өмірінше* е кемтар боп қалғандар да болған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Емізген *өмірінше* адал

сүтін, Мен оның түнгі ұйқысын төртке бөліп (А.Лекеров, Өмір оты). Күніреніп, айғай салып Қорқыт өткен, Алдынан қайда барса, көр кездесіп, Дүниеден *өмірінше* қорқып өткен (Ө.Есмамбетов, Жырла.).

ӨН= е т. **1.** *Дән мен тұқымның тамыр тартып көгеріп шығуы, өсуі.* Тұқымның *өні* шығуына жағдай жасалған (Д.Әбілев, Помидор.). Ерте *өнген* сабақ дәндері Бармақтай кілең ірі еді (І.Мәмбетов, Сыр). Сырдарияның жеріне өзге дәнді егістен күріш көп *өнетін* (С.Мұқанов, Сырдария). **2.** а у ы с. *Шығу, туу, тарау.* Бірі емес, бәрі бірдей мерген еді, Баска емес бір атадан *өнген* еді (Б. Ізтілеуов, Рүс-тем.). Өркен жайып, өндірі боп *өнсеңіздер*, Орман болар сол дауыс, сенсеңіздер (Ө.Нұрғалиев, Кемпіркөсак). **3.** а у ы с. *Ісі ілгері басу, манду; үдеу.* Егер ісің *өнсін* десең, ретін тап (Абай, Тол. жин.). Су табылған соң, жұмыс та *өнеді* (Ф.Сланов, Замана.). Бірақ бұл әрекетінен ештеме *өнбеді* (Н.Келімбетов, Үміт үзгім.).

ӨН: *өн [өне] бойы.* а) *Тұла бойы, бүкіл бойтәні, құллі денесі.* *Өн бойын* кеткен басып қан мен жара, Ақ көйлек өрім-өрім пәрә-пәрә (И.Байзақов, Таңд. шығ.). Ұрейленген қыздың *өн бойы* дірілдеп кетті (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Бірақ осы сәтте *өн бойы* солқылдап, тынысы тарыла түсті (Д.Әшімханов, Аққаба.). ә) *Тұтасымен, барлық жері, өңірі.* Қалың егін *өн бойы*, Торғай жердің асылы (О.Шипин, Торғай.).

ӨНБЕЛЕ= е т. *Қушөю, үдеу.* Азайып ақыл, алайда, Барады нәпсім *өнбелеп*. «Айтқанын ет, – деп, осының», Шайтан да тұр төнбелеп (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

ӨНГІЗ= е т. *Өндіру.* Аймаққа асқарыңнан салсаң көзді: Шіркін, ел құмыңа да гүл *өнгізді* (Ф.Орманов, Ой қанаты).

ӨНГІЗУ *Өнгіз етістігінің қимыл атауы.*

ӨНГІШ с ы н. *Жақсы өнетін, тез өсетін.* Бұған облыс жағдайына қолайлы бидай мен арпаның *өнгіш* те төзімді тұқымдарын таңдай алу да әсер етті («Лен. жас»). Безестоя h сортын суармалы жерлерге ең қолайлы мерзімде бір гектарға 5,5 млн *өнгіш* дән есебімен себу керек (М.Ерленесов, Суармалы егін.).

ӨНГІШТІК з а т. *Жақсы өнетіндік, тез өсетіндік.* Тұқым екінші жылы *өнгіштігін* жоя бастайды, ал үшінші жылы *өнгіштігі* едәуір төмендеп кетеді (Агроном. анықтама.). Демек, тұқымның 10 күннің ішінде өніп шығу проценті оның *өнгіштігін* көрсетеді (А.Ажкеев, Қант қызылша.). Тұқымның *өнгіштік* процентін білгеннен кейін тіршілік ету қабілетін анықтау керек (Д.Әбілов, Помидор.).

ӨНДЕ = е т. *Өркендеу, өсу*. Сонда ғана білім жан-жақты тәжірибе-табиғи дарындылықты *ө н д е н*, қабілеттілігінің ашылуына жағдай жасайды (Семья тәрбиесі). Дейді ол: Өкінішсіз *ө н д е р* едім, Елімде өмір жолы – кең білемін. Тек күңгірт күйлер мені күйзелткенде, Аһлап, ақ арымды кеміремін! (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

ӨНДУ *Өнді етістігінің қимыл атауы; ілгері басу, өркендеу*. Бір жұмыстың түзу бағытпен жүруі басшының нұсқауымен болса, ол жұмыстың өркендеп *ө н д у* і қосшының тартыншақтық қылмауынан болады (С.Дөнентаев, Шығ.).

ӨНДІ = е т. *Өнімді болу, манду, қарқындау*. Қарын қағып кеткен қатқақ жолға түскен соң, аяғы жеңілтектеңіп, жүрісі *ө н д і п* сала берді (К. Оразалин, Көктем). Жаяудың жүрісіне жер *ө н д і м е й д і* (І.Жансүгіров, Шығ.). Қалың орман арасымен келе жатырмыз. Қалың қар, кара көк қарағай орман, жүрісіміз *ө н д і м е й д і* (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ӨНДІР¹ з а т. **1.** *Жаңа өрілген қамшы*. Ат теріне малшынбаған, қатпаған, өрімі жұмсақ, икемді қамшы. Қазақ жас жігіт өлсе, *ө н д і р* екен дейді (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.). **2.** *Саба*. *Ө н д і р* деп бір кезде сабаны да айтқан (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.).

ӨНДІР² с ы н. **1.** *Уылжыған, қыршын, балғын жас*. Жас өмірді, жас *ө н д і р д і* үзіп кеткен тағдыр неткен қатал еді (С.Мәуленов, Үркер.). Бақытың ортақ кең жолда, Еңкейген кәрі, *ө н д і р* жас (М.Әлімбаев, Балдәурен.). Қарындастың шыбықтай *ө н д і р* кезі, Қап-қара гәуһар нұрлы мөлдір көзі (Достық жыры). **2.** *Бозбала*. Боздақтарын аттандырған шақтарда, Боздап еді-ау, боркемік боп қарттар да. Бір орманның бір түп *ө н д і р* шыбығын, Тиеп алып күнбатысқа тартты арба (М.Мақатаев, Шығ.). Бейне алқақотан топты биге түскен *ө н д і р* жастарша өңештей айқайлап, өңмеңдей асыр салады (Д.Досжанов, Келіншектау.). Жабысқан екен бір бөле, Өсетін *ө н д і р* жасыңда (О.Шипин, Екі дастан).

ӨНДІР = е т. **1.** *Дайындау, жасау, әзірлеу*. Өткен жылы бригада 6360 центнер, яғни бригаданың әрбір мүшесіне шаққанда 1060 центнерден мақта *ө н д і р е д і* («Қазақст. коммунист»). **2.** *Бір нәрсені мол етіп, өндітіп істеп тастау*. Тап осылай тоқтаусыз жүріп, көп жол *ө н д і р і п* тастады (Д.Досжанов, Жібек.). **3.** *Өсіру, өңгізу*. Ағаш пен бұта тұқымын *ө н д і р у д і*ң бірнеше әдісі бар (Шөлде орман өсіру). **4.** *Бір нәрсені қайтадан тапқызып алу, орнын толтыртқызу*. Киімнің құны үшін 150 сом ақшаны сот арқылы клубтан *ө н д і р і п* алды (М.Қосшығұлов,

Шындық.). Берген ақшамызды тез-ақ *ө н д і р і п* аламыз ғой (Қаз. ертегі.). *Ө н д і р і п* алып бер деп шалқымадан, Жүргенмін билерге айтып бұдан бұрын (Д.Әбілев, Поэм.). **5.** *Істі тындыру, аяқтау, нәтиже шығару*. Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей, Мен келмеске кетермін түк *ө н д і р м е й*. Өлең шіркін – өсекші, жұртқа жаяр, Сырымды тоқтатайын айта бермей (Абай, Тол. жин.).

ӨНДІРГІЗ = е т. *Өндірту, дайындату*. Астық пен көмірді көп *ө н д і р г і з д і* (Ауызекі).

ӨНДІРГІЗУ *Өндіргіз етістігінің қимыл атауы*.

ӨНДІРГІШ с ы н. *Өндіретін, жасап шығаратын*. Тері қабаттарында тер шығарғыш және май *ө н д і р г і ш* екі түрлі без болады (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Бұдан үш-ақ жыл бұрын ерні кезере құп-қу боп жатқан шөлді мынадай сәнді түрге келтірген қытайдың *ө н д і р г і ш* шебер қолы (С.Мұқанов, Алып. адым.).

Өндіргіш күш. э к о н. *Қоғамдық өндіріс үдерісінің материалдық және адами факторларының жиынтығы*. Ол кездегі адамдардың *ө н д і р г і ш к ү ш т е р і* нашар дамыған еңбек құралдары небары тастан қашалған балта, балға, садақ қана еді (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). XIII–XIV ғасырларда *ө н д і р г і ш к ү ш т е р* дами бастады (А.Дайров, Хирург.).

ӨНДІРГІШТІК з а т. *Өндіруге қабілеттілік*. Тұқымның *ө н д і р г і ш т і к* қасиетін мен ұзақ жылдар бойы тексердім (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Әр гектар жерге төрт-бес центнер көң төгіліп тырмаланса, жердің дақылды *ө н д і р г і ш т і к* қасиеті әрдайым күшті болады (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

ӨНДІРДЕЙ с ы н. *Жап-жас, өрімдей*. – Ей, Еламан! Мына алдында тұрған *ө н д і р д е й* жігіттерді көресің бе?.. (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Ө н д і р д е й* жастар. Футбол, волейбол, шахмат, дойбы ойнаймыз («Лен. жас»).

ӨНДІРМЕЛІ с ы н. *Өндіретін*. Аграрлық кезеңнің өзі дайын ырзық айыру және *ө н д і р м е л і* шаруашылық кезеңі деп екіге жіктеледі (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ӨНДІРТ = е т. **1.** *Қарыштату, жеделдету*. Ұшқыр поезд ежелгі жүрісінен танбай, *ө н д і р т е* зулап келеді екен (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Мынау салқында *ө н д і р т і п* жүріп алайық деп Айдар қасындағы серігімен қатарласа желе жортып жүріп кетті (С.Ғаббасов, Қыран.). **2.** а у ы с. *Қайтарту*. Бухгалтер заңсыз шыққан ақшаны *ө н д і р т і п* қоғамдық қасаға салдырды (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).

ӨНДІРТКІЗ = е т. *Дайындатқызу, жасатқызу.*

ӨНДІРТКІЗУ *Өндірткіз етістігінің қимыл атауы.*

ӨНДІРТУ *Өндірт етістігінің қимыл атауы.*

ӨНДІРУ *Өндір етістігінің қимыл атауы.* Қоғамға қажетті етті, жүнді, майды, елтіріні көп өндіруді мақсат етіп, күресіп жатқан шопандар аз емес (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Биыл да ет пен сүт өндіру жөнінде совхозымыз аудан бойынша алда келеді (А.Сатаев, Ақын.). Біз сол өзіңіз айтқандай, ет өндіруді алдағы жылы екі жарым есе арттырамыз, – деді (Ә.Нұрша-йықов, Жер тур.).

Өндіру әдісі. э к о л. *Қоғамдық-экономикалық формацияның сипатын анықтайтын, өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың бірлігін тұратын материалдық игіліктерді пайдаланудың тарихи айқындалған жолы.*

Өндіру жұмыстары. к е н. *Пайдалы қазылымды жер қойнауынан алуға қажетті жұмыстар жиынтығы. Өндіру жұмыстары үңгубетте кездесетін пайдалы қазылымдардың типіне, сортына және бос тау жыныстардың кездесуіне қарай сортқа, типке бөлмей, бірге алу және оларды бөлектеп қазып алу әдістері болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).*

ӨНДІРУШІ з а т. **1.** *Белгілі бір өнім өндіретін кәсіпорын, ұжым, адам. Басында бірыңғай астық өндіруші болып құрылған «Пермь» совхозы келе-келе ірі қара совхозына айналыпты (Абзал жандар). Мұндағы тұз өндірушілердің поселкасын да жұрт сольветка деп атап кеткен (Қ.Исабаев, Арман.). Ол ауданның, облыстың көлемінде мол астық өндіруші боп танылған (Т.Нұртазин, Адам.).* **2.** э к о н. *Пайда алу мақсатымен тауар дайындайтын немесе қызмет ұсынатын кәсіпорын.*

Өндірушілер бағасы. э к о н. *Тауардың немесе қызметтің базистік бағасын, барлық жанана салықтарды (қосылған құнға салынатын салықтан басқа) қамтитын және жәрдем қаражатты қамтымайтын баға.*

Өндірушілер рыногы. э к о н. *Тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді өндіріс барысында тұтыну үшін сатып алушы ұйымдар.*

Өндіруші өнеркәсіп. э к о л. *Табиғатты пайдалану салаларының бірі; жер қойнауынан, судан және орманнан шикізат және отын түрінде табиғи заттектерді алатын өндіріс салаларының жиынтығы. Өндіруші өнеркәсіпке қазба байлықтарын өндіру, энергетика, аңшылық, балық аулау, ағаш дайындау және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Экология).*

ӨНДІРШЕК з а т. *Жұтқыншақтан басталатын өңештің бойы, иектің асты; алқым. Топ ішінде әкем сөйлегелі орнынан тұра бергенде, Теңізарыстаны садақтың оғымен әкемді өндірішектеп атып өлтірді (Ж.Аймауытов, Шығ.).* Мойнын жұлқына бұрғанда, өндірішегі сорапып, тамағының астындағы күре тамырдың бәрі күдірейіп шыға келеді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Бұрыл тартқан қою қара сақалы шопайып, қуырған бидайдай нарт қызыл өндірішегі ашық қалған (А.Сейдімбеков, Ақиық).

Өндіршегі үзілді. *Емешесі құрыды, елжіреді, өбектеді.* Зауқайыр баланың үілдегенін қызықтаған боп, Камал мен Зәуреш аймалай қалса, қос қария кәдімгідей қызғанатын: «қарашы, өндірішегі үзілуін, осыларға бала не керек екен!» («Қаз. әдеб.»). Мехрабының алдына келіп қолын кеудесі мен маңдайына тигізіп құлдық құрғанда – өндірішегі үзіліп кете жаздады (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ӨНДІРШЕКТЕ = е т. **1.** *Өндірішekten ұстау, өндірішекке жармасу. Саусағы алқымына кетті кіріп, Өңешін өндірішектеп буындырып, Өлтірді жерге апарып қылғындырып (Д.Әбілев, Шалқыма).* **2.** а у ы с. *Өндірішегін кере өкіректену, орынсыз дауласу, өңештеу, өзеуреу. Ахметбек пен Қайыр кітап-қағаздарын бірге оқып, қызыл кеңірдек боп таласып, өндірішектеп жататын (Б.Тілегенов, Көктем.).* Көк езу шешендер өндірішектеп, басқаға жол бермейді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). *Өндірішектеп өзеуреі айғайлаған Қаңбақбай екен (З.Жәкенов, Күн көтеріл.).*

ӨНДІРШЕКТЕУ *Өндірішекте етістігінің қимыл атауы. Мына құдың өндірішектеуіне қарағанда, құдай төбемнен қос қолдап-ақ ұрған шығар (Р.Аманкелдиев, Батыр.).*

ӨНДІРШІН з а т. *Жас буын, жеткіншек. Амалымыз құрып тұрғанда, сөйгүлік мінген өңкей өндірішінде р бәйгеге шықты («Қаз. әдеб.»). Неткен білімдар жан. Өзі өндірішін жас, пікірлері орнықты (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау). Пәк сезімдей жырлайды мөлдір суды, Жас құрақты жырлайды – өндірішінді (Ж.Қыдыров, Гүл ашқан.).*

ӨНДІРШІНДЕЙ с ы н. *Өрімдей, жап-жас. Өрімтал өңшең, Өндірішіндей балдырған (С.Сейітов, Жаңғырық). Өндірішіндей жігіт отызға жетпей қаусай бастады (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Нұрбике апай әрқайсысының бетінен сүйіп, он бес шақты домбыра көтерген өндірішіндей балалардың ортасында баланын ерткен тауықтай үйіне қайтып бара жатты (М.Сүндетов, Қызыл ай).*

ӨНДІРІЛ = е т. 1. *Өсірілу*. Парникте ө н д і р і л г е н овощ өсімдіктерінің көшетін қайта отырғызар кезде, олардың негізгі тамырының ұшын шырпып тастау керек (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Қазақстандағы күріштің 90 проценті Сыр бойында ө н д і р і л е д і (Н.Баяндин, Өзен алқабы.). 2. *Дайындалу, жасалу*. Өйткені қолдан ө н д і р і л е т і н жасанды қанның табиғи қаннан әлдеқайда көп артықшылығы бар (С.Ғаббасов, Кәусар). 3. *Шығарылу, таралу*.

ӨНДІРІЛУ *Өндіріл етістігінің қимыл атауы*. 1. *Дайындалу, жасалу*. Жапонияда жасанды алмас 1962 жылдан бастап ө н д і р і л у д е (О.Бейсеев, Жеңімпаз.). Өте сирек ұшырасатын металл ө н д і р і л у г е тиісті жаңа кен көзін игеру көптен ойда жүрген-ді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). 2. *Шығарылу, таралу*. Сондықтан да мұздатылған, әсіресе, тоңазытылған балықтардың ө н д і р і л у і н ің өсуі тиімді болды (М.Тайыров, Балқаш.).

ӨНДІРІМ з а т. э к о н. *Еңбек өнімділігінің көрсеткіші [Белгілі бір уақыт кезеңінде бір қызметкерге немесе жұмысшыға шаққанда орта есеппен өндірілген өнімнің санымен (орындалған жұмыстың, көрсетілген қызметтердің көлемімен) айқындалады]*.

ӨНДІРІМДІ с ы н. *Өндіртін істейтін, қарымды*. Өнім жинау кезінде жүк тиейтін жоғары ө н д і р і м д і техниканы пайдалануға да мүмкіндік туады (Дөңді дақыл.).

ӨНДІРІМДІЛІК з а т. с ө й л. **Өнімділік**. Еңбек ө н д і р і м д і л і г і совхозда 18,9, колхозда 20,8 артты (ҚСЭ). Бұл қондырғылардың жұмыс ө н д і р і м д і л і г і жеткіліксіз болғандықтан, кейбір шаруашылықтар өздері жабдықталған азық кухняларын салған (Мал бордақылау).

ӨНДІРІМСІЗ с ы н. *Өндіртін істемейтін, мардымсыз, қарымсыз*. Бірақ ө н д і р і м с і з, екі айналып тоқтап қалады, сына береді (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ӨНДІРІҢКІРЕУ = е т. *Бір нәрсені өндірте түсу, мардымтықсырау*. Біраз жер жүріп жолды ө н д і р і ң к і р е п алғаннан кейін, тізгінін тежеп, екеуі тағы да аяң-бүлкілімен келе жатты (Х.Есенжанов, Тар кезең). – Тиек табылды, ендігісін өзім білем. Негұрлым ө н д і р і ң к і р е п алғайсың (Ғ.Сланов, Домбыра.). Соның ішінде, әсіресе, шақшақтың ө н д і р і ң к і р е п тұрғаны рас (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ӨНДІРІҢКІРЕУ *Өндіріңкіре етістігінің қимыл атауы*.

ӨНДІРІС з а т. 1. *Тұтынуға қажетті материалдық игіліктерді, құнды заттарды жа-*

сап шығаратын өнеркәсіп саласы. Қарағанды көмір ө н д і р і с і емес, мәдениет те өндірісі (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Қоланы, мысты, кейінірек қорғасынды, алтын-күмісті құйып қорытатын өзінше ө н д і р і с і болған (Н.Баяндин, Геогр. ашу). Тағы да жаңа завод, жаңа ө н д і р і с, Даланы еркін жайлап алған өріс (Ж.Молдағалиев, Танд. шығ.). 2. э к о н. *Технологиялық үдерістің салыстырмалы оқшауландырылған бөлігі [Жұмыстардың белгілі бір кешенін орындау, жартылай фабрикаттар мен дайын бұйымдар алу осы үрдістің нәтижесі болып табылады]*.

Өндіріс анархиясы. э к о н. *Экономикалық заңдардың бей-берекет әсері жағдайында қоғамдық өндірістің берекесіз дамуы*.

Өндіріс бағасы. э к о н. *Тауарлардың рыноктық бағасы негізінде жатқан құнның өзгерген нысаны [ол тауарды өндіру шығындары мен орташа пайдадан құралады]*.

Өндіріс бригадасы. *Өндірістік тапсырманы бірлесіп атқаратын бірыңғай және әр алуан мамандықтағы жұмысшылар ұжымы*. Ө н д і р і с б р и г а д а с ы н ең тәжірибелі жұмысшыдан тағайындалатын бригадирлер басқарады (ҚСЭ).

Өндіріске жұмсалатын шығын. э к о н. *Кәсіпорынның заттай және ақшалай түрде есептелетін өндірістік қызметімен байланысты шығыстар [Ол шикізат пен материалдарға, сатып алынатын бұйымдар мен жартылай фабрикаттарға, отын мен энергияның барлық түрлеріне, ақшалай түрдегі негізгі өндірістік қорларды пайдалануға жұмсалған шығынды, нақты еңбек шығынын қамтиды]*. Ақшалай түрде жұмсалған ө н д і р і с к е ж ұ м с а л а т ы н ш ы ғ ы н сметасында көрініс табады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндіріс қалдықтары. э к о н. *Өнімді өндіру кезінде бастапқы шикізаттың, материалдардың пайдалануға болмайтын қалдығы*. Басқа өндірістік процесте пайдалануға болатын қайтарылма қалдықтарға және ө н д і р і с т е пайдалануға болмайтын қайтарусыз қ а л д ы қ т а р ғ а бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндіріс қуаты. *Өнеркәсіп салалары, оның бөлімшелері белгілі бір уақыт өлшемі ішінде (бір жыл ішінде) барынша көп, сапалы өнім шығаруы*. Ө н д і р і с қ у а т ы жоспармен белгіленетін номенклатурамен және сандық арақатынаспен анықталады (ҚСЭ).

Өндіріс құралдары. э к о н. *Еңбек құралдарының негізгі және басты бөлігі [Оларға машиналар, станоктар, приборлар, саймандар, т.б. жатады]*.

Өндіріс құрал-жабдығы. э к о н. *Материалдық игіліктер өндіру мен қызметтерді көрсету барысында пайдаланатын еңбек заттары мен еңбек құралдарының жиынтығы [Олардың бірі – табиғат өнімдері (жер қойнауының байлығы, су, жер байлығы, т.б.), екіншілері – еңбекті жұмылдыру нәтижелері].* Өндірістік процеске қатысуы сипатына қарай белгілі бір ө н д і р і с қ ұ р а л - ж а б д ы ғ ы, еңбек құралдары мен заттары болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндіріс орындары. Өндіріс салалары орналасқан жерлер. Ол кезде Жетісуда завод, фабрика, ө н д і р і с о р ы н д а р ы өте аз болатын (К.Әміров, Өшп. жұлдыз). Ескі крепостнойлық дүние ішінен іріп, бұрынғы жабайы шаруашылықтың орнына сауда-саттық қатынастары кіріп, ө н д і р і с о р ы н д а р ы қанат жая бастап еді (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Бұл міндеттер жүзеге асқаннан кейін облыс орталығынан ірі ө н д і р і с о р ы н д а р ы н ашу да көзделіп отыр (Б.Тілегенов, Уақыт).

Өндіріс паспорты. з а ң. Қолда бар жабдықты пайдалануды, технологиялық процесті сақтауды реттейтін, негізгі шикізатты, ингредиенттерді, қосалқы материалдарды жұмсау нормасын және дайын өнімнің, қосалқы өнімдердің шығу нормасын, сондай-ақ өндіріс кезіндегі шығынның нормаларын белгілейтін негізгі құжат.

Өндіріс су сыйымдылығы. э к о л. Дайын өнім бірлігін алу үшін пайдаланылатын су көлемі.

Өндіріс тәсілі. Өндірістік қатынастардың өндіргіш күштермен біртұтастығы. Өндірістік қатынастарды өндіргіш күштермен байланыста, біртұтастықта алсақ, мұны біз ө н д і р і с т ә с і л і деп атаймыз (Қысқ. саяси. экон.).

Өндіріс технологиясы э к о н. Еңбек затының жай-күйін өзгерту және анықтау жөніндегі нысаналы әрекеттен тұратын өндірістік процесс бөлігі [Шикізатты, материалдарды немесе жартылай фабрикаттарды алу, өңдеу немесе қайта өңдеу тәсілдері мен әдістерінің жиынтығымен, олардың орындалу дәйектілігімен және орындалатын жерімен, қолданылатын құралдардың құрамымен сипатталады].

Өндірісті автоматтандыру. э к о н. Өндірісті машиналармен, жабдықпен және автоматты қондырғылармен жарақтандыру процесі. Ө н д і р і с т і а в т о м а т т а н д ы р у көмегімен жұмыстар кешені немесе жекелеген операциялар адамның тікелей қатысуынсыз орындалады немесе адамға қадағалау, бақылау, ретке келтіру және жөндеу міндеттерін ғана атқару жүктеледі (Қаз. тілі термин. Экономика.). Ө н д і р і с т і

а в т о м а т т а н д ы р у адам еңбегінің немесе оның бір бөлігінің машина жұмысымен алмастырылуына қарай толық немесе ішінара (толық емес) болуы мүмкін. (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірісті әзірлеу. с у ш а р. Құрылыс басталар алдында атқарылатын өзара келісілген техникалық жоспарлық-қаржылық шаралар кешені.

Өндірісті біріктіру [кооперациялау]. э к о н. Қоғамдық еңбек бөлінісі мен өндірісті мамандандыру негізінде өнімді бірлесіп дайындау мақсатымен бір елдің кәсіпорындары, салалары және аудандары арасындағы, сондай-ақ, елдер арасындағы өндірістік байланыстарды ұйымдастыру.

Өндірісті дамыту қоры. э к о н. Кәсіпорындарды қайта жарақтандыру, өндірісті жаңғырту және қайта құру мақсатымен құрылған экономикалық ынталандыру қоры.

Өндірісті қарқындыру. э к о н. Ғылыми-техникалық прогрестің ең жаңа жетістіктерін көрсететін неғұрлым тиімді еңбек құралдары мен заттарын қолдану негізінде қоғамдық өндірісті ұлғайту. Ө н д і р і с т і қ а р қ ы н д а н д ы р у мынадай түрлерге бөлінеді: еңбекті үнемдеуші, материалдарды үнемдеуші және жан-жақты өндіріс (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірісті механикаландыру. э к о н. Қолмен атқарылатын өндірістік операцияларды машиналармен, механизмдермен ауыстыруға негізделген ғылыми-техникалық прогресс бағыты. Өндірістік процестердің техникалық құралдармен жарақтандырылу дәрежесіне қарай ө н д і р і с т і м е х а н и к а л а н д ы р у ішінара және кешенді механикаландыру түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірістің күнтізбелік жоспары. с у ш а р. Өндірістік жұмыстар жобасының негізгі құжаты, құрылыс нысанының технологиялық және ұйымдастырылу үлгісі.

Өндірістің пайдалылығы. э к о н. Өндіріс тиімділігінің жалпылама көрсеткіші; өндірістік қордың бір теңесіне шаққанда келетін пайданың мөлшері. Өндірістік ресурстардың (негізгі өндірістік қорлар мен нормаланатын айналым қаражатының) құнына баланстағы пайданың қатынасымен (пайыз есебімен) айқындалатын жалпы ө н д і р і с т і ң п а й д а л ы л ы ғ ы, пайданы алуға қатысатын өндірістік ресурстардың құнына таза пайданың қатынасымен айқындалатын есептік ө н д і р і с т і ң п а й д а л ы л ы ғ ы түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірістің тиімділігі. э к о н. Қажетті түпкілікті нәтижеге қол жеткізу жолында адамның өндірістік, шаруашылық қызметі нәтижелерінің жұмсалған ресурстарға (еңбекке, материалдарға, қаржыға) ара қатынасы. Нәтиже экономикалық (өнімнің, пайданың өсуі, т.б.) және әлеуметтік (еңбек жағдайының жақсаруы, қоршаған орта мен адам денсаулығының сақталуы, т.б.) сипатта болатындықтан, ө н д і р і с т і ң т и і м д і л і г і экономикалық тиімділік және әлеуметтік тиімділік түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірістің шоғырлануы. э к о н. Ірі кәсіпорындарда өндірістің заттай және жеке факторларының және өндіріс көлемінің шоғырлану процесі.

Өндірістің ырғақтылығы. э к о н. Өндіріс біркелкі жұмыс істеп тұрған жағдайда бұйымды дайындау (жұмыстарды орындау) процесінің, оның барлық бөліктері мен элементтерінің қатаң белгіленген уақыт аралығында алма-кезек қайталанып тұруы. Ө н д і р і с т і ң ы р ғ а қ т ы л ы ғ ы өндірістік тапсырманың күн сайын, ауысым сайын, сағат сайын орындалуын көздейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірісті ұйымдастыру. э к о н. Кәсіпорынға бөлінген ресурстарды неғұрлым ұтымды пайдалана отырып, белгіленген сапалық көрсеткіштердегі жоспарлы тапсырмаларды орындау мақсатымен нақты әлеуметтік-экономикалық жағдайда жүзеге асырылатын нақты еңбек процестерін өндірістің материалдық элементтерімен неғұрлым тиімді қитастыру шараларының кешені. Әрбір кәсіпорында ө н д і р і с т і қ ы ы м д а с т ы р у саланың ерекшеліктеріне, шығарылатын бұйымдардың түріне, қоғамдық еңбек бөлінісінің дәрежесіне байланысты мынадай негізгі жүйелерден құралады: өндірісті техникалық жағынан дайындау, ұтымды өндірістік құрылымды құру және негізгі өндірістік процестерді ұйымдастыру, өндіріске техникалық қызмет көрсету, кәсіпорын қызметінің атқарымдық бағыттарын жасау, өндірісті басқару (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірісті экологияландыру. э к о л. Өндірістік процестердің табиғи ортаға теріс әсерін болдырмау жөніндегі шаралар [Қалдығы аз технология немесе зиянды шығарындылары аз технологиялық тізбек арқылы іске асырылады].

Өндіріс уақыты. э к о н. Белгілі бір кәсіпорындарда еңбек құралдары мен заттарының өндіріс саласына түсуінен бастап өнім өндірудің аяқталуына дейінгі белгілі бір тауарды өндірудің бүкіл процесін қамтитын өндіріс мерзімі.

Өндіріс факторлары. э к о н. Өнім өндіру (жұмыстарды орындау, қызметтерді көрсету) барысында пайдаланылатын негізгі құрамбөліктер. Ө н д і р і с ф а к т о р л а р ы – еңбек, жер, табиғат ресурстары, капитал (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндіріс шығыны. э к о н. Материалдық заттар (шикізат, материалдар, отын, энергия, жабдық, т.б.) мен қажетті еңбек (тауар өндіруге жұмсалатын еңбек) шығынының жиынтығы. Қоршаған ортаға қатыстылық тұрғысынан ө н д і р і с ш ы ғ ы н ы ішкі және сыртқы шығындарға бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨНДІРІСТЕН = е т. Өндірісті орынға айналу.

ӨНДІРІСТЕНУ Өндірістен етістігінің қимыл атауы. Содан бермен қарай осы заманғы мемлекет үрдісі дәурендеп, оның басты сипатына шөрлену (урбандандыру), ө н д і р і с т е н у (индустрияландыру), сауаттылық, білімділік, ауқаттылық, әлеуметтік қамқорлық, күрделі және көпқырлы кәсіптік құрылымдар жатқызылды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ӨНДІРІСТІ с ы н. Өндірісі бар, өндірісі мол.

Күн көрісі тарылған ел кедейлері қалалы, ө н д і р і с т і орындарға жұмысшылыққа, малайлыққа кететін болды (М.Әуезов, Әр жыл.). Қазір ұлы ө н д і р і с т і өлкеге айналған біздің Қазақстанның кен байлығы көпті сұрайды (І.Жансүгіров, Шығ.). Одан бұрын қаншама облыстық шаһар, ө н д і р і с т і орталық дегенмен, қаншама өсті-өзгерді дегенмен, ескі қаласынан онша аса алмай келген (Ж.Исмағұлов, Адам мерейі).

ӨНДІРІСТІК с ы н. Өндіріске тән, өндіріске қатысты. Милютин қатысқан советтер съезі өтісімен ревком мұны халыққа ө н д і р і с т і к бұйымдар алып кел деп, Саратовқа аттандырған болатын (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Заводта тәжірибелік әрі ө н д і р і с т і к жабдық орнатылған болатын (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). Өзі ө н д і р і с т і к операцияда қызмет істейтін Дүзенова Сәтімбайға келді (С.Шаймерденов, Сыбызғы).

Өндірістік ақаба сулар. э к о н. Өндірістен бір рет пайдаланылып, ластанып шыққан сулар. Ө н д і р і с т і к а қ а б а с у л а р құрамында ауыр металдар мен өндіріске тән химиялық улы заттар болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Өндірістік ақау. э к о н. Сапасы жағынан қойылатын талап шарттарына сай келмейтін, тікелей арналған мақсаты бойынша пайдаланыла алмайтын немесе жөндеуге қосымша шығын жұмсағаннан кейін ғана пайдаланылатын

бүлінген, сапасыз тауарлар (өндірілген өнімдер, шығарылған бұйымдар, орындалған жұмыстар немесе көрсетілген қызметтер).

Өндірістік ая. э к о н. Халық шаруашылығы салаларының жиынтығы [Бұл салаларда материалдық игіліктер тұтынылатын өнімдер, заттар және өндіріс құрал-жабдығы немесе өндірістік қызметтер түрінде өндіріліп, тұтынушыларға жеткізіледі].

Өндірістік босалқы қорлар. э к о н. Өндірістік процестің үздіксіздігін қамтамасыз етуге арналған өндіріс құрал-жабдығының бір бөлігі.

Өндірістік бригадалар. э к о н. Кәсіпорынның еңбек ұжымының бастауыш ұясы; еңбекті басқарудың төменгі буыны. Еңбектің бөлінуі мен біріктірілуі сипатына қарай ө н д і р і с т і к б р и г а д а л а р мамандандырылған ө н д і р і с т і к б р и г а д а л а р және кешенді ө н д і р і с т і к б р и г а д а л а р түрлеріне бөлінеді, ал орындалған жұмыстың есебі жүргізілетін уақыт кезеңіне қарай толассыз (тәуліктік) ө н д і р і с т і к б р и г а д а л а р және ауысымдық ө н д і р і с т і к б р и г а д а л а р түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірістік емес мақсаттағы қорлар. э к о н. Өндірістік емес салаға қызмет көрсететін, өндірістік процеске қатыспайтын материалдық-заттай құндылықтардың (өндіріс құрал-жабдығының) жиынтығы [Оларға жабдығы мен құрал-сайманы бар үйлер, жатақханалар, мейманханалар, емханалар, стадиондар, балабақшалар мен бөбекханалар, моншалар, кір жуатын орындар, шаштараздар, клубтар, кітапханалар, басқа да мекемелер жатады].

Өндірістік емес сала. э к о н. Адамдар мен халық шаруашылығына қызмет көрсетуге мамандандырылған қызмет салалары мен түрлерінің жиынтығы [Оған тұрғын үй, коммуналдық шаруашылық, байланыс, көлік, білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, т.б. жатады].

Өндірістік есеп. э к о н. Бухгалтерлік есептің басқаруға арналған бөлігі. Ө н д і р і с т і к е с е п жүйесінде өнімнің босалқы қорларының құнын бағалау үшін өндірістік шығындар анықталады. Ө н д і р і с т і к е с е п т і ң басты мақсаты – өнімнің, жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің құнын калькуляциялау (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірістік жарак. э к о н. Өнімді технологиялық процеске сәйкес дайындау (жұмыстарды орындау, қызметтерді көрсету) үшін қажет жұмыс аспабы, бейімдемелер, қалыптамалар, өлшеу приборлары, өндірістік мақсаттағы басқа да заттар қамтылатын өндіріс құрал-жабдығы.

Өндірістік инфрақұрылым. э к о н. Өндірістің жалпы жағдайын қалыптастырушы шаруашылық салаларының жиынтығы. Ө н д і р і с т і к и н ф р а қ ұ р ы л ы м қоғам мен адам факторларын ескере отырып, әлеуметтік жағдайды жақсартуға, халықты жұмыспен, материалдық және рухани қажеттілікпен қамтамасыз етуге әсерін тигізеді. Мемлекет ө н д і р і с т і к и н ф р а қ ұ р ы л ы м д ы дамыта отырып, өндірістік үдерістердің ұтымды жұмыс істеуіне экономикалық өндірістік және технологиялық жағдайлар тудырады (ҚҰЭ).

Өндірістік кооператив. э к о н. Азаматтардың бірлескен кәсіпкерлік қызмет үшін мүшелік негізде, олардың өз еңбегімен қатысуына және өндірістік кооператив мүшелерінің мүліктік жарналарын біріктіруіне негізделген ерікті бірлестігі. Ө н д і р і с т і к к о о п е р а т и в т і ң және оның мүшелерінің құқықтық жағдайы елдің заңнамалық актілеріне сәйкес белгіленеді (ҚҰЭ).

Өндірістік қалдықтарды пайдалану. Қалдықтарды ішінара немесе толықтай қайта өңдеу арқылы қажетке жарату; басқа өндіріске қажетті пайдалы құрауыштарды, құрылыс материалдарының құрамына қажетті зат-тектерді бөліп алу, тау-кен орнын жасауға пайдалану, құрылыс салуда жыралар мен қазаншұңқырларды толтыруға пайдалану, энергия өндіруге қолдану және т.б. Ө н д і р і с т і к қ а л д ы қ т а р д ы п а й д а л а н у қазіргі кезде кең көлемде жүзеге асырылмайды: әлемде 300 млрд т-ға жететін өндірістік қалдықтың ондаған пайызы ғана қажетке жаратылады (Қаз. тілі термин. Экология).

Өндірістік қатынас. а) с а я с и. Қоғамның экономикалық базисі болып табылатын материалдық игіліктер өндірісінің процесіндегі адамдардың біріне-бірінің қатынасы. Қандай да болса қоғамдық-экономикалық формацияның мызғымайтын экономикалық заңы ө н д і р і с т і к қ а т ы н а с т а р д ы ң өндіргіш күштер сипатына сәйкестік заңы болып саналады (Саяси сөздік). ә) э к о л. Материалдық игіліктерді айырбастау мен пайдалану, өндіру және бөлу процесі кезіндегі адамдар арасындағы, олардың күш-жігері мен санасынан тәуелсіз объективті түрде қалыптасатын қоғамдық қатынастар. Қоғамның өндіргіш күштері мен ө н д і р і с т і к қ а т ы н а с т а р біріге отырып тарихи қалыптасқан өндіріс әдістерін құрайды. Соның нәтижесінде қоғамдағы әлеуметтік жүйе мен қызмет көрсетудің экономикалық базисі құралады (Қаз. тілі термин. Экология.). Ө н д і

р і с т і к қ а т ы н а с т а р өндірістік күштердің даму процесіне белсенді әсер ете отырып, сол арқылы табиғи ресурстар мен адамның тіршілік ету жағдайына әсерін тигізеді (Қаз. тілі термин. Экология).

Өндірістік қорлар. а) э к о н. *Өндіріс пен айналыс процесін қамтамасыз етуге қатысатын еңбек құралдары мен еңбек заттарының жиынтығы.* ә) э к о н. *Кен қазып алу кәсіпорындарында бар, бірақ әлі тікелей өнім өндіру жұмыстарында қолданылмаған өндірістік-техникалық бұйымдар. Ө н д і р і с т і к қ о р л а р* өздерінің қажеттілігі мен қолданылу тәртібіне қарай: ағымдағы және сақтық қорлар болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Өндірістік қуат. э к о н. *Уақыт өлшемінде кәсіпорын шығарған өнімнің белгілі бір жағдайда барынша мүмкін есептік көлемі. Ө н д і р і с т і к қ у а т* жалпы кәсіпорын бойынша дайын өнімді дайындаудың негізгі технологиялық операциялары орындалатын, негізгі қордың көп бөлігі шоғырланған жетекші өндірістердің қуаты және нақты еңбек шығыны бойынша айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірістік қуаттар жүктемесі. э к о н. *Өнім шығарудың алуан түрлі бағдарламасын тұжырымдау [Бұл бағдарлама тұтынушылардың алдындағы шарттық міндеттемелердің және кәсіпорынның қаржы жоспарының орындалуын қамтамасыз етеді].*

Өндірістік құрылым. э к о н. *Технологиялық және біріктірілу тұрғысынан өзара байланысты басқару объектісі (телімдер, цехтар, т.б.), өндірістік жүйе ретіндегі басқарушылық буындар құрамы.*

Өндірістік негізгі қорлар. э к о н. *Заттай нысанда өндірістік процеске қатысатын және құнын бірнеше өндірістік цикл бойына дайын өнімге бөліктер бойынша көшіретін өндіріс құрал-жабдығы.*

Өндірістік операциялар. э к о н. *Еңбек процесінің бір орындаушы немесе орындаушылар тобы бір жұмыс орнында еңбек затын өзгертпей орындайтын оқшауландырылған әрі аяқталған бөлігі (элементі). Еңбек затына немесе ө н д і р і с т і к о п е р а ц и я л а р д ы ң* мақсатына қатыстылық тұрғысынан технологиялық, көліктік, қызмет көрсетуші, бақылау-есепке алу, сақтау операцияларына сыныпалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірістік процесс. а) к е н. *Белгілі бір технологиялық және ұйымдастырушылық сипаттағы, нақты материалдық игілікті (мыс, көмір немесе кен өндіру) жасауға бағытталған*

және ең басты еңбек затының тұрақтылығымен сипатталатын еңбек процесі. Ө н д і р і с т і к п р о ц е с с пайдалы қазылымды өндіру үшін қажетті жұмыс процестері кешендерінің жиынтығы болып табылады (Қаз. тілі термин. Кен.). ә) э к о н. *Кәсіпорында өнімді дайындау және жөндеу үшін қажетті адамдар мен еңбек құралдарының барлық іс-қимылдарының жиынтығы.* Еңбек процесінің негізгі элементтері, демек, *ө н д і р і с т і к п р о ц е с s* адамның нысаналы қызметі немесе еңбектің өзі, еңбек заттары мен құралдары (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірістік цикл. э к о н. *Бұйымды (өнімді) дайындау процесінен бастап, аяқтағанға дейінгі күнтізбелік уақыт аралығы. Ө н д і р і с т і к ц и к л д і ң* ұзақтығымен және оның құрылымымен (циклдің операция түрлері бойынша құрамымен және барлық үзілістерді қосқанда, оларды орындауға жұмсалған уақыт шығынына қатынасымен) айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндірістік шу. э к о л. *Өндірістік жайдағы жұмыс істеп тұрған мәшинелер мен механизмдерден шығатын шу. Ө н д і р і с т і к ш у* дыбыс жұтатын құрылғылар (үй-жайдың төбесі, қабырғасы) немесе шуға қарсы жағдайлар (қарқындылығы және толқыны бірдей, бірақ қарсы фазадағы шумен басу және т.б.) арқылы басылады (Қаз. тілі термин. Экология).

ӨНДІРІСШІ з а т. *Белгілі бір өндірісте істеуші адам. Содан бері бізде ондаған ө н д і р і с ш і л е р* Туртанов әдісімен жұмыс істеп, табысқа жетуде (С.Байжанов, Үш қиян.). Үкімет *ө н д і р і с ш і л е р д і* өнегелі еңбек етуге ынталандыру мәселесіне ерекше назар аударып келеді (Б.Ержанов, Биік.). Енді бұл жерлерге орыс кеншілері мен *ө н д і р і с ш і л е р і* ағыла бастады (Н.Баяндин, Саяхат.).

ӨНДІТ= е т. *Өндірту, мандыту.* Бунақ-бунақ ай мүйізін шайқап, әлсін-әлсін аттың жүрісін *ө н д і т п е й* бұлқынады (Р.Әутәліпов, Қыр өңгім.). Қырыққанда басқа жігіттердің комбайны да *ө н д і т п е й* жүр (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). Не жазса да *ө н д і т і п* жатқан ұзын қара еді (Н.Қанабеков, Бейтаныс).

ӨНДІТУ *Өндіт етістігінің қимыл атауы.*

ӨНЕ: *өне бойы. Үнемі, әрқашан, әрдайым.* Ыбырайды ойласа, неге екенін, тісі зыр ете қалғандай *ө н е б о й ы* түршігеді («Жұлдыз»).

ӨНЕГЕ з а т. 1. *Адамдардың бір-біріне, қоғамға деген қарым-қатынастарын анықтаған да байқалатын тәлім-тәрбие, жиынтығы. Естілер көп жазады өңгімені, Жазбайды ермек*

үшін әлденені. Жиреніп жаманынан, жақсыны ұғып, Алсын деп жазады ғой *ө не ге не і* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қаза тексере берсек, Еуропаның *ө не ге* қылуға жарамайтын жерлері де бар («Абай»). Жасынан өнер-ғылымды *ө не ге* еткен Есіркеген төрт жыл Семейде орысша оқығанда көп жағдайды түсінді (І.Есенберлин, Қаһар). **2. Ұлағатты адамдардың ұрпаққа көрсететін үлгісі.** – Өзіміз бұрқыратып шылым тартып шашалып отырамыз да шәкірттерге жақсы *ө не ге* жайында күнде қақсаймыз, ә? (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Өнеге [тәлім, үлгі] алды [тұтты]. *Үйренді, үлгі алды.* Мақсатым тіл ұстартып, өнер шашпақ, Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ. *Ү л г і а л с ы н* деймін ойлы жас жігіттер, Думан-сауық онда жоқ әуел баста-ақ (Абай, Тол. жин.). Насима кішіпейіл әрі көңілді Жадыраны барлық жағынан өзіне *ө не ге т ұ т а т ы н* (С.Қамбаров, Әңгім.).

ӨНЕГЕЛЕ= е т. *Үлгі көрсету, игі әсерін тигізу.* Табиғат *ө не ге л е п* сол бірлігін, Мойнынан түсіргендей мол бір жүгін. Жап-жарық күндіз тұрсын, түнде дағы, Мөлдірлер жасайды екен мөлдірлігін (Е.Ибраһим, Махабб.).

ӨНЕГЕЛЕН= е т. *Үлгі-өнеге алу, тәрбиелену.* Тәлім-тәрбие алып *ө не ге л е н г е н і*ң жөн (Ауызекі).

ӨНЕГЕЛЕНДІР= е т. *Үлгі-өнеге алдыру; үлгі көрсеттіру.* Егістік жерді жақсартып, көпке үлгі боларлықтай етіп *ө не ге л е н д і р* (Ауызекі).

ӨНЕГЕЛЕНДІРУ *Өнегелендір етістігінің қимыл атауы.* Бұл жөнінде кезекті мәселе – труппаның ішіндегі шебер ойыншыларды іріктеп, Москвадағы түрлі сахна студияларына жіберіп, *ө не ге л е н д і р у* жүйесі керек («Қаз. әдеб.»).

ӨНЕГЕЛІ с ы н. **1.** *Тәлім-тәрбиесі бар, үлгілі, көргенді.* Жұмабек Мырзашты өзіндей емес, білімді, *ө не ге л і* жігіт көрді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Оқушы жинақпаз жастардың өресі биік, өрісі кең *ө не ге л і* істері жайлы жан толқытар жақсы очерктерді табады (Бал дәурен). Мейлі, кім айтса да тереңнен толғап, алыстан сермеген *ө не ге л і* сөз (С.Омаров, Дала қызы). **2.** *п е д. Басқаға үлгі көрсететін, өзгеде өнеге үйрене білетін адам.* *Ө не ге л і* адам иманды, зерделі, инабатты болады, одан басқа адамдар жақсылықты үйренеді, оны өзіне үлгі тұтады (Қаз. тілі темин. Педагогика.).

ӨНЕГЕЛІК з а т. *Ел-жұртқа үлгі болушылық, ұнамдылық.* Гегельдің жақсылық пен жамандық туралы байымдауларының зор *ө не*

г е л і к маңызы бар (А.Қасымжанов, Диалектика.). Мектеп тыңдаушыларының өз өтініштері бойынша енгізілген осы екі тақырыптың *ө не ге л і к*, практикалық әсері мол болатыны сөзсіз («Қаз. әдеб.»). Ініге *ө не ге л і к* аға салты, Өседі салтына сай ел солдаты (Қ.Ыдырысов, Жолық.). Олардың *ө не ге л і к* тәжірибесі, ықыласы зерттеуге лайық («Қаз. әдеб.»).

ӨНЕГЕЛІЛІК з а т. *Жақсы ісімен көпшілік ілтипатына ие болушылық, үлгілілік.* Ата-аналардың ұстамдылығы, *ө не ге л і л і г і*, семьяда олардың бір-бірімен, балаларымен қарым-қатынасынан ғана емес, жалпы мінез-құлқынан, ең әуелі басқа адамдарға деген ықылас, ниетінен де көрінеді («Қазақст. әйелдері»). Жұмыс адамдарынан да ол – дәл осындай әділеттілік пен *ө не ге л і л і к* көрсетуін талап ететін («Лен. жас»). Барлық жағдайдағы сияқты, мұнда да *ө не ге л і л і к* қажет (Семья тәрбиесі).

ӨНЕГЕСІЗ с ы н. *Тәлім-тәрбиесі жоқ, көргенсіз, үлгісіз.* *Ө не ге с і з*, тәрбиесіз өскен жетім балаға қыз бермеймін (З.Иманбаев, Кең аймақ). Бұл мәселеде әйел, еркек деп бөлмейміз, өйткені жақсы-жаман, өнегелі, *ө не ге с і з* істер екеуіне де тән нәрсе («Қазақст. әйелдері»). «Мейірбанды қала тұрғындарының көзқарастары» деген кітабында «*Ө не ге с і з* шаһардың басшылары да *ө не ге с і з*» дейді, оқып көріңіз (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ӨНЕГЕСІЗДІК з а т. *Тәлім-тәрбиесі жоқтық, үлгісіздік.* Елпан аулынан *ө не ге с і з д і к* шықпайды, шықса өнегесіздердің өресін кесеміз, түсіндің бе, не деп отырсың сен?! – деді ол (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Бірақ бұл менің тарапымнан бәрібір *ө не ге с і з д і к* екені рас (М.Айымбетов, Көгілдір.).

ӨНЕМЕЙІН ү с т. ж е р г. *Өне бойы, үнемі, ылғи.* Әбден езу үшін өкімет қазақтың шаруасын күйзелтіп, *ө не м е й і н* құртуға ойланды. Қазақтың жерін тартып ала бастады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).)

ӨНЕР з а т. **1.** *Бір істі ұқсатып жасау қабілеті, шеберлік.* Адам баласының мәдениет тарихында *ө не р* деген нәрсе көрнекті орын алған болса, бұл күнгі мәдениетті адамның өміріне *ө не р д і*ң зор маңызы бар болса, жалпы білім беретін мектепте *ө не р д і*ң қандай орын алу керектігі өзінен-өзі көрінсе керек. *Ө не р ге* негіз салуға жалпы білім беруді көксеген әрбір мектеп тырысуға міндетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұлы Октябрь социалистік революциясынан бұрынғы көшпелі қазақ елінің негізгі кәсібі, *ө не р і* мал өсіру болды, әсіресе, қой шаруашылығы өріс алды (М.Ермеков, Қазақст.). Төстікке жолдас болар-

лықтай қандай *өнерің* бар еді? – дейді Төстік (Қаз. ертер.). **2. ө н е р.** *Өмір шындығын көркем образдар арқылы бейнелейтін қоғамдық сана мен адам іс-әрекетінің өзіне тән ерекшеліктерімен дараланатын формасы. Ө н е р* туындылары: көркем сурет, скульптура, графика, көркем әдебиет, театр, кино, музыка, би, сәулет өнері болып бірнеше түрге бөлінеді (ҚСЭ). Өлеңді мен *өнер* деп білемін, өлең жазуды жақсы көремін (Ә.Нәбиев, Шолпан). **3. а у ы с. Кәсіп, қарекет.** Түбінде баянды еңбек егін салған, Жасынан оқу оқып, білім алған. Би болған, болыс болған *өнер* емес, Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған (Абай, Тол. жин.). Оқудан шыға ұстады ата *өнерің*, Асырды атасынан әрбір жерін (Абай, Тол. жин.).

Бар өнері. *Есіл-дерті, бар ойы.* Кейбіреулердің *бар өнері*, мақсаты киімін түземек, жүріс-тұрысын түзетпек болады да, мұнысын өзінен бір дәулет біледі (Абай, Тол. жин.).

Он қолынан [саусағынан, бармағынан] өнер тамады [тамған]. *Асқан шебер, ісмер. Сақау шебер болатын. Он қолынан өнер тамады.* Сынған машиналарды да жамайды, қолынан көк арба (бричка) істеп шығарады (С.Мұқанов, Өсу жол.). Модельшілер – шын мәніндегі *он саусағынан өнер тамаған* шебер болуға тиіс («Лен. жас»).

Өнер бастады [шығарды]. *Жаңа бір әдет, мінез көрсетті.* Сен мені не етесің? Мені тастап, *Өнер бастап* жайыңа Және алдап, арбап, Өз бетіңмен сен кетесің (Абай, Тол. жин.). Ал Аман: «Бірақ Бәтия жалғыз қалмасын, аталарың қырықтан асқанда жаңа бір *өнер шығаратын*...» – деп, бар өңгімені мүлде басқа тарапқа аударып жіберді («Жұлдыз»).

Өнердің халықтық принципі. *п е д. Өнер атаулының халықпен тығыз байланысын, көркемдік құбылыстардың адам өмірімен, табиғат әсемдігімен үндесетінін, оның адамның арман-мүддесін, ой-өрісін, өмірге деген көзқарасын, сезімін білдірудің құралы ретінде қызмет етуі.*

Өнер жалдады. *Кәсіп, іс үйренді.* Ата-анам, қайын жұртым өлді бәрі, Таусылды бас кеткен соң дүние, малы. Сонан соң *өнер жалдап* кәсіп етті, Жайым жоқ енді айтатын онан әрі (Н. Ахметбеков, Амангелді).

Өнер құны. *э т н. Өнерлі адам үшін төленетін құн түрі.* Өйтеке қыз құнына қосымша оның өнерлі екенін айтып, *өнер құны* және қыздың жоқтаушыларын келеке қылып сүйек сындырғаны үшін сүйек құнын төлеуді талап етеді («Дала мен қала»). Сүйек құны үшін елу жылқы, алты жақсы беріпті. *Өнер құны* үшін және елу жылқы, алты жақсы беріпті. Қара құны үшін «тоқал құн» деп тоғыз жақсы беріпті («Егемен Қазақстан»).

Өнер психологиясы. *п е д. Суреткерлік қарекеттің психологиялық механизмдерін және адамның өнер туындыларын жасау және ұғыну кезіндегі тұлғалық көрінісінің ерекшеліктерін зерттейтін психологиядағы бағыт.* Отандық *өнер психологиясы*нда жасы, білімі, мәдени деңгейі, әлеуметтік-демографиялық белгілері бойынша әр алуан топтардың көркемдік ұғыну процестері зерделенеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Қазіргі заманғы *өнер психологиясы* суреткерлік шығармашылық процесінің психологиялық аспектілерін және суреткерлік ұғыну процесін бірлікте және өзара байланысында зерттеуге мүмкіндік беретін жүйелі көзқарас тұрғысынан жүзеге асырып келеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Өнері тасыды. *Асқан шеберлік көрсетті, шеберлігін танытты.*

ӨНЕРБЕТ *з а т. ж е р г. Қолынан әртүрлі іс келетін шебер адам, өнерлі кісі.*

ӨНЕР-БІЛІМ *з а т. 1. Қабілет пен білім арқылы игерілетін мәдениет. Өнер-білім* бәрі де Оқуменен табылған (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). *Өнер-білімнің* кілті *өнер-білім* тарататын үлкен шаһарларда (Ә.Хасенов, Алтынқарық.). Ақын жүрегі жаңа заманда оқуды, *өнер-білімді* армандайды (Ә.Нәбиев, Шолпан). **2. а у ы с. Мәдениет; адамгершілік.** Сыпайы сұлу сөзінен, *Өнер-білім* тамып тұр (Б.Бұлқышев, Адамзатқа хат). *Өнер-білім*, адалдық, ар-намысты, Жоятын на-дандық қой емсіз індет (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

ӨНЕРЖАЙ: *өнержай үйі. Қаламгерлердің, өнер адамдарының демалуына және творчествомен айналысуына мүмкіндік жасайтын жай, орын. Өнержай үйінің* ашылу лентасын қию құрметіне қазақ совет әдебиетінің асқақалдары Ф.Мүсірепов, Ф.Мұстафин ие болды («Соц. Қаз.»).

ӨНЕРКӘСІП *з а т. 1. Халық шаруашылығының шикізатты өңдейтін және одан жаңа бұйымдар жасайтын саласы; кәсіпорын.* Өскеменнің өзіндік ерекшеліктерін де, өскелең өмірінің жедел қарқынын да анықтайтын ең бірінші байлығы – оның күшті өркендеген *өнеркәсібі*, трубалары аспанмен таласқан алып кәсіпорындары (Ж.Исмағұлов, Адам.). Бұл жылдары республиканың ауыр *өнеркәсібі*, ауылшаруашылығы және ұлттық мәдениеті қарыштап өсті (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). **2. э к о н. Халық шаруашылығының шикізат, отын, энергия өндірумен, ағаш дайындаумен, өнеркәсіптік және ауылшаруашылығы шикізатын өндіріс құрал-жабдығына, тұтыну заттарына одан әрі өңдеумен (қайта өңдеумен)**

айналысатын кәсіпорындарды (зауыттарды, фабрикаларды, кеніштерді, шахталарды, электр стансаларын, т.б.) біріктіретін аса маңызды саласы. Үлкен екі топтан тұрады: өндіруші өнеркәсіп – мұнай, газ, көмір, шымтезек, тақтатас, тұз, қара және түсті металдардың рудаларын өндіру, ағаш дайындау, энергетикалық шикізат алу, т.б.; өңдеуші өнеркәсіп – қара және түсті металдар, қақтама, машиналар мен жабдықтар, химиялық өнімдер, цемент, басқа да құрылыс материалдарын өндіру, жеңіл және тамақ өнеркәсібі, өнеркәсіптік бұйымдарды жөндеу, т.б. *Өнеркәсіп* – қоғамдық өнім мен ұлттық табыстың басым бөлігі жасалатын материалдық өндіріс (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өнеркәсіп ағындылары. с у ш а р. *Халық шаруашылығының мұнай өңдеу, химия, сабын қайнату, целлюлоза-қағаз, тоқыма, металлургия, кен салалары кәсіпорындарының табиғи су көздерін ластайтын ағындылары. Өнеркәсіп ағындыларының* барлығы дерлік әр түрлі дәрежеде судың сапасына кері әсер ететін мұнай шикізаттарымен ластанған (Қаз. тілі термин. Су.). *Өнеркәсіп ағындыларының* барлығы дерлік әртүрлі дәрежеде судың сапасына кері әсер ететін мұнай шикізаттарымен ластанған (Табиғат сулары.).

Өнеркәсіп капиталы. э к о н. *Қосымша құн өндіру үшін алдын ала төленген капитал. Өнеркәсіп капиталы* құрылымы айналыс кезеңінен де, өндіріс кезеңінен де құрылады. *Өнеркәсіп капиталы* материалдық өндірісі капиталдық негізде ұйымдастырылған кез келген салада: тек өнеркәсіпте ғана емес, сонымен бірге ауылшаруашылығында да, құрылыста да, көлікте де, қызметтер көрсету саласында да жұмыс істейді (ҚҰЭ). *Өнеркәсіп капиталы* ұғымын ғылыми айналымға К.Маркс енгізді (Капитал, 2-т.) (ҚҰЭ).

Өнеркәсіп орындарының қызметкерлері. э к о н. *Кәсіпорының (фирманың, т.б.) тізімдік құрамдағы барлық қызметкерлері. Өнеркәсіптік-өндірістік қызметкерлерге немесе негізгі қызметтегі қызметкерлерге және өнеркәсіп орынының* балансында тұрған өнеркәсіптік емес шаруашылықтардың (ұйымдардың) *қызметкерлеріне* (негізгі қызметке жатпайтын қызметтегі қызметкерлерге) бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өнеркәсіптегі құрамдастыру. э к о н. *Бір-бірімен байланысты бірнеше өндірісті бір кәсіпорынға біріктіру. Өнеркәсіптегі құрамдастыру* түрлері: сатылас құрамдасты-

ру – бастапқы шикізатты өңдеу сатыларының тізбектілігімен біріктіру, деңгейлес құрамдастыру – құрамында түрлі пайдалы компоненттері бар немесе негізгі өндіріске қатысы жағынан қосымша рөл атқаратын шикізатты кешенді түрде пайдаланумен байланысты біріктіру (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өнеркәсіп торабы. э к о н. *Ортақ мүдделік жағдайда бірыңғайлы көліктік-географиялық орнымен, өзара өндірістік-технологиялық байланыстармен бірлестірілген өнеркәсіптік кәсіпорындардың серіктесіп орналасқан аумағы. Өнеркәсіп торабы* бірнеше қалалар мен олардың маңында орналасқан кенттерді қамтиды, өте сирек жағдайда бір қаланың аумағымен де шектелуі мүмкін (ҚҰЭ). Атқаратын қызметіне қарай өндіруші өнеркәсіп торабы және өңдеуші өнеркәсіп торабы және өңдеуші өнеркәсіп торабы болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Өнеркәсіпті [өнеркәсіп орындарын] мемлекет иелігінен алу. э к о н. *Мемлекет меншігінен алып қайта бөлу, яғни мемлекет меншігіндегі нысандарды жекеменшіктің қолына беру. Әлемдік тәжірибеде кен өнеркәсібі орындарын мемлекет меншігінен жекеменшікке берген немесе керісінше жекеменшіктен мемлекет иелігіне беру жағдайлары болған. Қазақстанның нарықтық экономикаға бет бұруына байланысты экономикалық реформа жағдайында өнеркәсіп орындарын мемлекет иелігінен алу* кең ауқымда жүргізіледі және ол жекешелендіру үдерісімен қатар іске асырылды (ҚҰЭ).

ӨНЕРКӘСІПТІ с ы н. *Зауыт-фабрикалы, өндірісті. Рудный – облыстағы өнеркәсіпті* жас қала (Ф.Оңғарсынова, Біздің Көмшат). Ол Қарағандыға келіп, өнеркәсіпті ауданда тұңғыш рет жұмыс істеп отыр (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ӨНЕРКӘСІПТІК с ы н. *Өндірістік түрде, өндірістік. Өнеркәсіптік* балық аулау ісі Балқашта 1929 жылы басталды (М.Тайыров, Балқаш.). Бұл түрге көптеген өнеркәсіптік сорттар – оңтүстікте өсірілетін Ренклод, Венгерка және басқалары жатады (Ш.Хабибуллин, Алхоры.). Ірі құс фермаларында өнеркәсіптік топ құрастыруға да болады дейді (Құс өсіруші.).

Өнеркәсіптік жерасты сулары. с у ш а р. *Құрамындағы бағалы химиялық компоненттер (құрамдас бөліктер) немесе олардың қоспалары нақтылы гидрогеологиялық аудандар шеңберінде техникалық-экономикалық көрсеткіштері*

бойынша тиімді түрде өндіруді және өңдеуді қамтамасыз ететін жерасты сулары. Қазіргі кезде өнеркәсіптік жерасты суларынан йод, бром, ас тұзы, ал кейбір елдерде, сондай-ақ бор, литий, рубидий, германий, уран, вольфрам және т.б. қоспалары алынады. *Өнеркәсіптік жерасты сулары* көбінесе мұнай, газ шығатын жерлерде, сирегірек – түсті металды кеніш орындарында кездеседі (Қаз. тілі термин. Су.).

Өнеркәсіптік [индустриялық] ландшафт. э к о л. Ірі өнеркәсіптік кешендердің ортаға әсер етуі салдарынан түзілген техногенді ландшафттардың әртүрлілігі.

Өнеркәсіптік ластану. э к о л. Кәсіпорын шығарындыларынан ортаның ластануы. Қазіргі кезде өнеркәсіптік ластану ғаламдық проблемаға айналып отыр (Қаз. тілі термин. Экология).

Өнеркәсіптік маркетинг. э к о н. Фирманың ұйым шеңберінде одан әрі өндіру, пайдалану немесе басқа тұтынушыларға сату үшін тауарлар мен қызметтерді сатып алатын тұтынушы ұйымдармен өзара іс-қимылы.

Өнеркәсіптік меншік объектілері. з а ң. *Өнертабыстар, пайдалы модельдер және өнеркәсіп үлгілері.*

Өнеркәсіптік өндірісті құрамдастыру. э к о н. Өндірістің алуан түрлерін бір кәсіпорынға немесе өзара байланысты кәсіпорындар тобына біріктіруге негізделген өндірісті шоғырландыру нысаны. *Өнеркәсіптік өндірісті құрамадастырудың* түрлі нысандары бар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өнеркәсіптік су. с у ш а р. Судан өнеркәсіптік көлемде қандай да бір құрауыштар алу үшін шикізат ретінде пайдаланылатын су (Қаз. тілі термин. Су.).

Өнеркәсіптік «тұман». э к о л. *Өнеркәсіптік ауданның үстінде пайда болатын бу.* Қызған ауа шығатын орындарда ылғал шықтануының нәтижесінде де өнеркәсіптік тұман пайда болады (Қаз. тілі термин. Экология).

Өнеркәсіптік үлгі. з а ң. Бұйымның сыртқы түрін айқындайтын көркемдік-конструкторлық шешім. Егер жаңа бірегей және өнеркәсіпте қолдануға жарамды болса, өнеркәсіптік үлгіге құқықтық қорғау беріледі (Заң термин. ор.-қаз. анықт. сөздігі).

Өнеркәсіптік цикл. э к о н. Қазіргі заманғы пайымдамада экономика дамуының ұдайы қайталанып отыратын кезеңдері [Бұл кезеңдер жалпы іскерлік белсенділіктің өрлеуінен және құлдырауынан тұрады].

Өнеркәсіптік шөл. э к о л. Адамның өнеркәсіптік әрекетінің нәтижесінде ортаның бұзылуынан өсімдіктер әлемі мен жануарлар дүниесі өте кедей табиғат үлескісі (террикон, үйінді, ашық кеніш, қоқыстар үйіндісі және т.б.).

Өнеркәсіптік шпиондық. э к о н. Өндіріс құпияларын, технологияларды көшіріп алу немесе рұқсатсыз пайдалану; клиенттерді жаулап алу, т.б. үшін бәсекелесуші кәсіпорындар туралы іскерлік, ғылыми-техникалық сипатта қажетті ақпарат алуға бағытталған әрекет.

Өнеркәсіптік шығарынды. э к о л. Өндіріспен және онымен өзара қатынасты процестермен алдын ала келісілген шығарынды. *Өнеркәсіптік шығарынды* құрамы мен массасы экологиялық норматив талаптарына сай шикізаттың сипатына, технологияның деңгейіне, тазалау имараттарының болуына байланысты (Қаз. тілі термин. Экология).

ӨНЕРКӘСІПШІ з а т. *Өнеркәсіппен шұғылданушы.* Біз орташа және ұсақ өнеркәсіпшілер туралы айтып отырғанымыз жоқ (К.Маркс,... Танд. шығ.). Азаматтық партия, жоғарыда айтып өткеніміздей, өнеркәсіпшілердің партиясы («Түркістан»).

ӨНЕРКӘСІПШІ с ы н с ө й л. *Өнеркәсіппен шұғылданатын.* Осы Павлодарда Деров деген өнеркәсіпшілер купец тұратын (Қ.Исабаев, Арман.).

ӨНЕР-ҚАЙРАТ з а т. *Шеберлік, күш-жігер.* – Не қылса да осы іске бір өнер-қайрат ете көріндер, – деп ертең тағы да ақылдаспақшы болып тарқасты (М.Дулатов, Шығ.).

ӨНЕРЛЕ= е т. 1. *Көркемдеп әшекейлеу, әрлеу.* Қыздарға үлкен сын еді Кестені тігу өнерлен (Н.Исахметов, Ұландарым). 2. а у ы с. *Бір нәрсені құбылтып, айлап өткізу, өңін айналдыру.* Қолымнан Тынымбайыңды болыс қылдым, *Өнерлен* арыз жазып Орынборға (Айтыс). Мысал көп баяғыдан келе жатқан, *Өнерлен* жібек шықпас жабағыдан. Көп ойлап, түлкілікті кейбіреулер, Тұзаққа ілінеді аяғынан (Қаз. әдеб. хрестом.).

ӨНЕРЛЕН= е т. *Өнерге ие болу, өнер білу.* Қыс, күз болмас оларға көңілсіз шақ, Оқу біліп айырар қара мен ақ. *Өнерленген* дүниеге ұстаз болған, Қолдарында олардың тәж бенен тақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Сен маған түрлі кәсіп, өнер бердің, Сәуленде оқып-біліп *өнерлендім* (Еңбек күйі.). Оны жұрт оқиды, *өнерленеді*, тірі болады («Айқап»).

ӨНЕРЛЕНДІР= е т. *Өнерлі еттіру, өнерге баулу.* Оның мақсаты: қазақ еңбекшілерін *өнерлендіріп*, өркендету емес-ті (Е.Бекенов, Дала.).

ӨНЕРЛЕНДІРУ *Өнерлендір етістігінің қимыл атауы.*

ӨНЕРЛЕНУ *Өнерлен етістігінің қимыл атауы.* Овоц, жеміс дегендер молая бермек. Ол *өнерленуімізге* байланысты (Т.Нұртазин, Адам.).

ӨНЕРЛЕС = е т. *Өнері бір, шеберлігі бір; ортақ.* Әдетте, өзімен *өнерлестердің*, мәселен, әншіні әншінің мақтауы сирек кездеседі («Қаз. әдеб.»). Өйткені соңы екі-үштен кітап ұсынып үлгерген... жігіттердің әрқайсысы осылармен тұстас, үзеңгілес, *өнерлес* («Қаз. әдеб.»).

ӨНЕРЛЕТ = е т. *Өнерді меңгеру, өнерлену.* Жүз бұралып, мың құбылып түрленіп, алға кетіп, *өнерлетіп* барады (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.). Одақта өрлеп биік өнер кетті, Өнерсіз ерлері де *өнерлетті* (Т.Жароков, Шығ. жин.).

ӨНЕРЛЕТУ *Өнерлет етістігінің қимыл атауы.*

ӨНЕРЛЕУ *Өнерле етістігінің қимыл атауы.* *Өнерлеу* бүгінгі өрен ұраны (Т.Жароков, Шығ. жин.).

ӨНЕРЛІ с ы н. **1.** *Он саусағынан өнер тамған, шебер, ісмер.* Мәкен *өнерлі*, ісмер, кесте мен оюға әсіресе шебер екен (М.Әуезов, Абай жолы). Оқуы да тым жақсы Болды өте *өнерлі*. Достары да сүйсініп, Мақтан етті шеберді (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Өнері көп, түрлі өнерді меңгерген.* Әрі мерген, әрі ер, Ақылға толық кемеңгер, Сегіз қырлы, *өнерлі* (О.Шипин, Дастан.). Жасадым жиырма бес, жиырма алты, Алашқа *өнерлі* ердің шығар даңқы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). // *Өнер иесі, өнерді меңгерген адам.* Бағасы әр сөзінің алтыннан зор, Көп айтты оқығандар болмас деп қор. Арнаған балаларға өлеңінде Тоқтау жоқ *өнерліге* ашық деп жол (О.Шипин, Дастан.). Қайтқаннан соң лагерьден Хабар жетті алыстан. Олимпиада шақырған *Өнерліні* жарысқан (О.Шипин, Дастан.). **3.** а у ы с. *Бір кәсіптің, өнердің жетік маманы.* Шығанақтың оқымай сонша *өнерлі* болғаны, әсіресе, егіннің тілін біліп көп өнім алғаны Сәтжанды керемет таңдандырды (С.Бегалин, Уақыт.). Құрманғазы ел-жұрт біле бастаған *өнерлі* домбырашы ғой (А.Сатаев, Дала.). – Мәдениетті, *өнерлі* болам деген адамға кітапсыз өмір жоқ, – деді Сәкен оған (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **4.** а у ы с. *Мәдениеті, өнері дамыған.* *Өнерлі* елдің тасы да өрге домаласа, өнерсіз елдің басы да ойға домалар (Ә.Әбішев, Сәуле.). Жайылып сахарада қалдық надан, *өнерлі* басқалармен араласпай. Өзгелер алтын, күміс мысалында, Бағасыз біздің қазақ қара тастай

(Ә.Найманбаев, Шығ.). **5.** *Әнші, сегіз қырлы.* Шырағым, сөз сөйледің әуел баста, Бала жоқ өлең айтқан сендей жаста, Қолға алып, жалғыз мені сау көтерме, *Өнерлі* жігіт жоқ па менен басқа (Шал ақын, Өлеңд.).

ӨНЕРЛІК с ы н. *Өнерге тәндік, өнерге қажеттілік.* Поэзиядағы азаматтық үн әрқашан оның *өнерлік* күшін де, қоғамдық қызметін де айқындайтыны белгілі (Уақыт және қаламгер). Ондай жағдайда «Сұлушаш» *өнерлік* өнегеге айналмасы анық (Қ.Ергөбеков, Жан жылуы). Бұл күнде бұл екі туысқан халықтың *өнерлік* қазынасы бүкіл советстан мәдениетінің ұлы мұхитына құятын Еділ мен Ертіс сияқты (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

ӨНЕРЛІЛІК з а т. *Бір нәрсеге жетіктілік, іскерлік.* Жас өспірімдеріне қатаң талап қойып, оларды адалдылыққа, шыншылдыққа, іскерлікке, *өнерлікке* жастайынан баулудымыз қажет («Халық мұғ.»). Ердің ерлігі, *өнерлілігі*, қайраттылығы, іскерлігі, тапқырлығы – жамандықты жоюда, игілік молшылығын ұқсатып жасауда көрінеді («Қаз. әдеб.»).

ӨНЕРЛІРЕК с ы н. *Өнері көбірек, шеберірек.* Мұндай зор іске, бұлайша ұйымдасып кірісуді басқа, Қазақстаннан гөрі байырақ, *өнерлірек* жерлерде де істейді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ӨНЕРНАМА з а т. *Адамның мәдени және рухани қызметтерді орындауға бағытталған ісі.* Жыраулар поэзиясының дамып, өркендеуіне Доспанбет пен Шалкиіз *өнернама*лары айрықша әсер етті (Бес ғасыр.). Ақтамберді *өнернамасындағы* отаншылдық, патриоттық өзекті ойларын айқын танытады (Жаңа атаулар).

ӨНЕРПАЗ с ы н. **1.** *Өнерлі, дарынды.* Әсемпаз болма өрнеге, *Өнерпаз* болсаң арқалан. Сен де бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та бар қалан (Абай, Тол. жин.). Қандай мекеме, ұйым болсын, қандай ғалым, маман, *өнерпаз* болсын, илансыз ешбір іс қылмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Ән, би, күй т.с.с. өнерді жетік меңгерген.* Шынында, Нағима Әбілова – бесаспап *өнерпаз*. Ол домбырашы, әнші, термеші. Сондай-ақ өзінде өн-өлең шығара береді («Қаз. әдеб.»). // *Әнші, күйші, биші т.с.с. өнерлі адам.* «Мен – данышпан» дегендер толып жатыр, Көзі ашық *өнерпаздар* білім ашпай. Қазағым алты ауызды бола қалар, Бастаса пайдалы істі біреу қостай. Бай, мырза, атқа мінген азаматтар – Басында жемісі жоқ қу ағаштай (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қазақта күйші өткен Құрманғазы, Халықтың ол да асқан *өнерпазы*. Байсерке, Жантай күйші, Жолдыбайлар Түсірген күйіменен ұшқан

қазды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сол үшін келген едім — атым Шынар, Тыңдауға *өнерпазды* халық құмар. Кененді біздер жаққа жіберсін деп, ұсыныс көп әйелдің сұрауы бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3. а у ы с. Мәдениетті, дамыған.** Табысқа сан жетпейді, сән-салтанат, Тамаша үйге кірді тоғыз қабат, *Өнерпаз* үлгілі елдің болды бірі, Елу жылдың төрінен тұрсаң қарап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Балғындай жас Ұлықпан Суретіне бәйге алды. Жас *өнерпаз* балаға Жұрт жиналып таң қалды (О.Шипин, Дастан.).

ӨНЕРПАЗДЫҚ з а т. **1. Әншілік-бишілік, өнерлік.** Қазіргі қария ақындардың айтуына қарағанда, ақындық, әншілік, *өнерпаздық* дәстүр жағынан сал мен серілердің арасында айырмашылық (Е.Ысмайылов, Ақындар). Мектептегі *өнерпаздық* үйірмелерге ол белсене қатысып, ысылып, төселіп қалса керек (О.Сәрсенбаев, Даңқ). Суретші, артист, күйші, жазушылар Сайраған ұлы Отанда бұлбұл тілші. Өрлеген *өнерпаздық* өмірімде, Маржандай көкірегімнен жыр төгілші (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2. Алуан істі істей алатын қабілеттілік, жетіктілік.** Буырқанған дүние дүлейі мен аңсаған арман, суреткерлік мұрат, *өнерпаздық* құдірет асасып жатыр (З.Серікқалиев, Ақыл.). Оқыған, білген жаңалықтарды жинақтап, әр гүлден нәр алып, бал салған арадай ол өзінің *өнерпаздық* ойын саралап жұмсады (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ӨНЕРСҮЙЕР с ы н. *Өнерді ұнататын, жақсы көретін.* Сол күні Исфара стадионында мыңдаған *өнерсүйер* қауым Қазақстаннан келген «Отырар сазы» ұлт аспаптар ансамблінің өнеріне қол соқты («Лен. жас»). Кино өнерінің алдында тұрған міндеттер қандай... нені ұқсата алмай келеміз, қай тұста аяндап, ақсап келеміз деген ойлар әрбір саналы азаматты, *өнерсүйер* қауымды қағыс қалдыра алмайды («Қаз. әдеб.»).

ӨНЕРСІЗ с ы н. **1. Өнері жоқ, өнерді меңгермеген.** *Өнерсіз* адам болса да, *өнерсіз* қазақ болмайды (Қ.Мырзалиев, Домбыра). Өнерсіз шарықтау жоқ ала бөтен *Өнерсіз* ой қанаты талады екен (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Өнері жоқ, қабілетсіз адам.* Өнеге алып өркендеп өскен кімнен, Сол жігітті өзіме дос көрдім мен. Ескендірден айналдым, өнерімен *Өнерсіздің* бәрін де сескендірген (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Өнерсіздің* қылығы — Тура сөзін айта алмай, Қит етуге бата алмай Қорлықпенен шіруге, Аз ақшаға жалданып, Өнбес іске алданып, Жол таба алмай

жүруге (Абай, Тол. жин.). **2. а у ы с. Қолынан ештеңе келмейтін, орашалақ, қабілетсіз.** Өнерлі жігіт өрде озар, *Өнерсіз* жігіт жер соғар (Қаз. мақал.). Жақсылар бізді есінен тастамаған, *Өнерсіз* деп жаманға бастамаған (Алдаспан). Аржағы түрікпен менен ауған, тәжік, Мұсылман барлығы да, дінге ортақ. Кәсіпке ерте кетіп, кеш қайтады, *Өнерсіз* оның бәрі іске шорқақ (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ӨНЕРСІЗДІК з а т. *Қолынан ештеңе келмеушілік, орашалақтық.* Қазақтың надандық һәм *өнерсіздік* жаласын жұрттың көбі жалғыз көпшілікке жауып жүр (М.Дулатов, Шығ.). Алайда қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді аударуда әлі де *өнерсіздік*, орашалақтық көзге көп шалынды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Бірақ онысымен өз *өнерсіздігін* бүркей алатын емес (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ӨНЕРТАБЫС з а т. *Өнімді көбейтерлік мәні бар, бір нәрсені жетілдіру арқылы табылған жаңалық.* *Өнертабыстың* үздік жетістігі ретінде бұл аппарат елімізде ғана емес, шетелдерде де кең танылды (Ж.Ыбыраев, Абай.). Патенті бар жақтың ризалығынсыз *өнертабысты* ешкім пайдалана алмайды (ҚазССР азаматтық кодексі.). *Өнертабыстар* мен рационализаторлық ұсыныстарды халық шаруашылығына енгізуден өткен бесжылдықтың ішінде жалпы мөлшері жарты миллиард сомнан астам қаржы үнемделді («Қазақст. комм.»).

ӨНЕРТАНУ з а т. *Өнерді зерттейтін қоғамдық ғылымдар жиынтығы.* Сонымен бірге жас толқын қалыптасу үшін *өнертану* ғылымы мен сын рөлі де зор екендігін ұмытуға болмайды («Лен. жас»). Негізгі жетістіктерге ие болған қоғамдық-саяси, көркем әдебиет, балалар әдебиеті, анықтама және *өнертану* саласындағы әдебиеттер («Қаз. әдеб.»).

ӨНЕРТАНУШЫ з а т. *Өнерді зерттейтін адам.* Орал аға уақытша тұрған өзен жағасындағы үйге Мұхтармен бірге қазақтың айтулы өнерпаз жандары Әбілқан Қастеев пен Сабыр Мәмбеев, *өнертанушы* Асқар Тоқпанов театр, кино артистері... келіп қызықты әңгіме-дүкен құрысатын («Қаз. әдеб.»).

ӨНЕРТАПҚЫШ з а т. *Өндірісте техника жетістіктерінен жаңалық ашқан адам.* Ал келер жылдың декабріне оған Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген *өнертапқышы* деген атақ берілді (С.Хайдаров, Құрыш.). Заводта 1958 жылдан бері жаңашылдар мен *өнертапқыштар* ұйымы жұмыс істеді (Ә.Жәмішев, Дала.).

ӨНЕРТАПҚЫШТЫҚ з а т. *Техника жетістіктерінен жаңалық ашу я табу қабілеті.* 1958

жылы Республика бойынша өндіріс жаңашылдары 40 мыңнан астам *өнер таныштық* және рационализаторлық ұсыныстар енгізді (А.Нұрханов, Мызғымас.). Ш.Уәлиханов атындағы мемлекеттік университеті математика кафедрасының меңгерушісі Х.Байшағырова баламалы электр қуатын өндіру жөніндегі *өнер таныштық* ізденістері үшін республикалық конкурстың жеңімпазы атанды («Егемен Қазақстан»). Мұндай абзал әйелдердің жаңашылдығы мен *өнер таныштықтарына* қалай сүйсінбессіз («Қазақст. әйелдері»).

ӨНЕРХАНА з а т. *Өнер үйі, өнер ғимараты.* Ақын... мәдени жорықтағы мектеп рөлін жоғары бағалайды. Ақын «Мектебім, ұям, ұшқаным», «Мектебім – мерей мекенім», «Мекенім емес, дүкенім» деп, мектепті білім *өнерханасы* деп түсінеді, елінің өрісін өсірер алтын ұя деп қарайды («Қазақст. мект.»).

ӨНЕРШЕК с ы н. с ө й л. *Өнерлі. Өнерші екек* жігітлікет жүрме бекер, Бір кеңес жұрт тыңдарлық айтсаң нетер, Үлгілі жақсы сөзден тағлым берсең, Халыққа төрт-бес дуан атың кетер (Шал ақын, Өлеңд.).

ӨНЕРШІ з а т. 1. *Қолынан әртүрлі іс келетін адам.* – Тетя Катя, сіз киім тігудің ғана ұстазы, адамның сырт бейнесін сұлуландырудың *өнершісі* ғана емес, сіз тегі өнер адамы екенсіз ғой, – деп шуласады қыз-келіншектер (С.Мыңжасарова, Замандас.). Аудан, облыс көлемінде өтетін жас *өнершілердің* көрмесіне баратын материалдардың тоқсан процентін мұғалімдердің өздері дайындайды екен (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Бүгінге дейін талай *өнершілер* өздерінің тамаша шеберліктерімен көзге түсіп, халық ілтипатына бөленеді (А.Хангелдин, Қараторғай). 2. *Әнші, күйші, өнерпаз.* Жігіттердің арасында биші де, әнші де, басқа *өнершілер* де бар (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Мына Есім сияқты *өнерші* Әлжанмен айтысу үшін алдымен домбырашы, өлеңші болу керек қой (М.Дүйсенов, Мейман.). // *Өнерпаз адам, өнер иесі.* Әнші, жыршы, қобызшы, домбырашы және басқа *өнершілердің* жақсыларын жинай алмадық (С.Сейфуллин, Шығ.). *Өнершілердің* оған әуестенушілерді төңірегіне дұрыс ұйымдастыра білген драма үйірмелері кей жағдайларда профессионалдық театрдан кем соқпайды (А.Токпанов, Бүгінгі күн.).

ӨНЕРШІК з а т. *Ешкі асығы.* *Өнершікпен* асық ойнауға келмейді, тек «ат жарыстырып» ойнағанда шекеге тігуге болады (Экспед. матер.).

ӨНЕРШІЛ с ы н. 1. *Ән айтқыш, күй тартқыш, өнерпаз.* Балалардың *өнершіл* болуы көзделіп, оларға гармон, гитара, скрипка, домбыра, патефон, биллиард, т.б. әперілген («Халық мұғ.»). *Өнершіл* жігіт Тасболат Бәйімбетов өзі шығарған «Қаратау вальсі», «Жұлдызым» деген екі әнін айтты (Е.Әлімқұлов, Даңқ.). Әкемнің өзі *өнершіл*, саятшыл адам болса керек («Қаз. әдеб.»). 2. *Қолынан әртүрлі іс келетін, шебер (кісі).* Комсомол қызметкері жастар ортасында болатын сергек, жігерлі, *өнершіл*, іс көзін табатын абыройлы азамат болуға тиіс («Лен. жас»). *Өнершіл* халық өзінің барлық шеберлігін сәулетті сарайлар, көркем ескерткіштер салуға, оны тамаша өрнекті оюлар, жазулар, түрлі суреттермен безендіруге арнаған (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

ӨНЕРШІЛДІК з а т. *Қолынан өнер келетіндік, өнерге бейімділік.* Жас Шоқан сол бала күнінің өзінде өзімен бірге оқып жүрген Гришаны қазақ халқының тұрмысымен, мәдениетімен, халық жырымен, *өнершілдік* ісімен таныстырады («Лен. жас»). Интеллигенттік, *өнершілдік*, мәдениеттілік көптен озық шыққан аз топтың еншісі емес («Қазақст. мект.»).

ӨНЕРШІЛІК з а т. *Әртүрлі іс істей білушілік, өнерге әуестенушілік.* Алтыбақан ойыны көңілді сергек ұстауға, *өнершілікке*, өлеңшілдікке баулиды жастарды (Шопан серігі).

ӨНЖЕЙЛІ с ы н. ж е р г. *Айтарлықтай, соншалық, жөнді.* Атым да онша күйлі емес, қолымда *өнжейлі* пұлым да жоқ, жиілете қонақтап, кімде қаршыға, түйғын бар деп сұрасыра Тұңлік өзенінің Ертіске құйған жеріне жеттім (Ш.Айманов, Қыран.).

ӨНЖЕУЛІ с ы н. с ө й л. ж е р г. *Жөнді.* «Тоғыз қой тұқым болмас» дегенге сайып, қызыл қасқа сиырды сатқысы да келді, бірақ *өнжеулі* пұл ұстамады (М.Сатыбалдиев, Жартаң.). Ойлап отырса, *өнжеулі* ештеңе тындырмаған сияқты ма, қалай? (Қ.Кереев, Құндыз құпиясы).

ӨНЖЕУСІЗ с ы н. ж е р г. *Жөңсіз, боларболмас.* Жыртқышты оқ жетер жерден көрсе болғаны көздемей атып салады. Қасқыр *өнжеусіз* дыбыс шығарады да құлап түседі (Х.Мағзиев, Атырау.).

ӨНУ *Өн етістігінің қимыл атауы.* 1. *Ылғалды және оттекті ортада тұқымның ісініп, ұрығынан алғаш тамырының, кейін жапырақтары бар сабағының өсіп бой көтеруі.* *Өну* – топыраққа сіңірілген өсімдік дәнінің бойына ылғал жинап бөртуі, тамыр мен сабақ түзіп өскінге айналуы (Қаз. тілі термин. Биоло-

гия). Дәннің *өнүіне* ылғалмен қатар оңтайлы температура (20–23°C) мен оттект қажет (Қаз. тілі термин. Биология). Таудағы алхоры, шие және өрік сияқты сүйекті жемістердің де *өнүіне* қолайлы жағдайлар бар (Ш.Хабибуллин, Алхоры.). **2. Өсу, көбею.** Өмір бар жерде өсу, *өну* болмай тұрар ма! (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). *Өнуден*, өсуден барлық тіршілік иесі қашып құтыла алмайды (Д.Жанботаев, Шында.).

ӨНІК з а т. **1.** *Жер бетіне көктеп шыққан алғашқы өнім.* Осы дәуірдің кезінде қияр *өнiгi* екі рет бүрленеді: бірінші рет бір түпте 1–2 өсімдік қалдырылады, онан кейін екінші рет толық берілінеді (Д.Әбілев, Помидор.). **2. Өнімділік, молдық,** Е, бабын тапса неге шықпасын. Жер *өнiгi* суалған ба, тәйірі (Ә.Әзиев, Жез тау.). // *Өнімді, қарқынды.* Аққайша келгелі, өйтеуір жұмыс *өнiк* (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Машина үсті-үстіне кетіп-келіп, Салмақпен доңғалағы балшыққа еніп, Тиен ап қызыл маржан кебежеге Шу қояр шабысы оның желдей *өнiк* (Ғ.Малдыбаев, Желдірме).

ӨНІКСІЗ с ы н. *Өнімсіз, өнімі аз.* Жауын-шашын аралас әрі қатты суық ұрып тұрған шақ. Комбайндардың жүрісі *өнiкciз* (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.).

ӨНІКТІ с ы н. **1.** *Егуге қолайлы, өнімді.* Қорық территориясында 1200 *өнiктi* өсімдік өседі («Қазақст. мұғ.»). Сонау түп бастаудағы терімшілік пен аңшылық тұсындағы табиғаттың дайын өнімдерін ырзық етуден *өнiктi* шаруашылыққа ауысатын мыңжылдықтар барысындағы дүниені түйсінудіміз бен түсінудіміз біздің ертегілерімізде, жұмбақтарымызда, әзіл-оспақтарымызда, қиял-аңыздарымызда сақталып қалған (Ә.Кекілбаев, Үшбелес). **2.** ауыс. *Жүрісі шатшаң, қарқынды.* Боз бетеге, мол дала-сына аяғы жеткен соң ширыққан жүйкесі жазылып, терісі кеңіп сала бергені, жүрісі де *өнiктi* сияқты («Лен. жас»). **3.** а у ы с. *Өнімді, табысты.* Қазіргі драматургия шығармаларының саны жағынан бұрынғы жылдардан әлдеқайда *өнiктi* (І.Омаров, Серпін). Шіркін-ай, аспаны ашық, көңілі көрікті, жұмысы *өнiктi*, сол бір күндер-ай (Ж.Мұса, Қанат ұшса.). Сонда ғана көшпін көлікті, ісің *өнiктi* болсын, жарқыным, дейін (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

ӨНІЛ= е т. *Өсу, орбу.* Қалдырмай түгел айтқын көрінгенін, Каналдан қандай нәрсе *өнiлге* н і н (Айтыс).

ӨНІМ з а т. **1.** *Егілген дақылдардан алынатын түсім: астық, жеміс, жидек т.б.* Жүгері мен тарыдан түскен *өнiмiң* қыстық азыққа мол же-

тетін түрі бар (Ә.Әлішев, Ат тұяғы). Аяғөз, сенің бойы да Несібе, ырыс тегіс қой, Сай-салаң толған жеміс қой. Қырың – малдың кіндігі, Ойың – *өнiм* егіс қой (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Егіннен егіншілер *өнiм* алды, Ел болды егін бітіп жалшы, жарлы, Тон түсіп үстерінен, үй түзетіп, Жандары жарлылардың рақаттанды (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Малшаруашылығынан түсетін пайда, табыс; ет, сүт, жүн т.б.* Қазақ ССР-і мал шаруашылығы *өнiмдерiмен* қатар еліміздің басқа аудандарына тас көмір, мұнай, түсті және сирек кездесетін металдар жібереді (М.Ярмухамедов, ҚазССР экон. геогр.). Қоңекеннің айтуына қарағанда, кейбір жерлерде әлі күнге дейін қой малының өлім-жітіміне, *өнiмiң* төмендеуіне жол берілуі әсіресе биязы жүнді қойларды баға білмеудің салдарынан болып келеді (Қ.Баялиев, Жер тынысы). **3.** *Өнеркәсіп орындары өндіретін зат.* Москвадан Солтүстік Қазақстанға көшірілген «КИМ» заводының тұңғыш *өнiмi* осылай біздің көз алдымызда шығарылды (С.Хайдаров, Азамат.). Қазір спирт өндірісі тек тағамдық, яғни ішімдік ретінде ғана емес, өнеркәсіптің толып жатқан саласына қажетті *өнiм* ретінде де пайдаланылады (Н.Шоқанов, Микроорганизм.). Олар салық төлеу, жер ақысын төлеу үшін өнеркәсіп товарлары мен астық сатып алу үшін ақшаға мұқтаж болып, өздерінің өндірген *өнiмдерiн* рынокқа апарып сатуға мәжбүр болып отыр (ҚазССР тарихы). **4.** *Түсім, пайда.* Мінезің, түсің жақсы надан дерге, Артық өнер қиын ба талапты ерге? Тесілген күні бойы сендей жасты, Аяймын *өнiмi* жоқ бұл өнерге (Абай, Тол. жин.). **5.** э к о н. <лат. productio> *Белгілі бір уақыт аралығында (дүниежүзінде, елде, шаруашылық саласында, кәсіпорында, жеке қызметкер өндірген) өндірілген өнімдердің бүкіл көлемі.* Еңбек нәтижелері заттандырылған (шикізат, материалдар, тамақ, химия өнімдері, техникалық қондырғылар мен олардың бөлшектері) және заттандырылмаған (энергия, ақпарат, көрсетілетін қызметтің кейбір түрлері) *өнiм* болуы мүмкін (Қаржы-экон. сөздігі).

Байланыс қызметінің өнімі. э к о н. *Пошта жөнелтімдерін немесе электрлі байланыс хабарларын қабылдау, өңдеу, табыстау және жеткізу қызметтерін көрсету. Б а й л а н ы с қ ы з м е т і н і ң ө н і м і* қызмет көрсетуден алынған табыс және корреспонденция көлемі бойынша есептеледі (Қаржы-экон. сөздігі).

Жанама өнім. э к о н. *Негізгі өніммен қатар бірыңғай технологиялық үдеріс барысында жасалатын өнім (мыс., мақта тазарту, май*

шайқау зауыттарындағы қалдықтар, астық өндірісіндегі сабан т.б.) (Қаржы-экон. сөздігі).

Көлік өнімі. э к о н. Ақшалай және шартты-заттай өлшеммен көрсетілетін жолаушы және жүк тасымалының көлемі. Ақшалай өлшемдегі көлік өнімі – жолаушы және жүк тасымалынан алынатын табыс (залал), заттай өлшемдегі көлік өнімі – тонна-километр және жолаушы-километр түріндегі жүк айналымы мен жолаушы айналымы (Қаржы-экон. сөздігі).

Қоғамдық тамақтандыру өнімі. э к о н. Мейрамханалардың, дәмханалардың, өндірістік қуаты бар басқа да кәсіпорындардың (асүйлердің) өндірістік қызметінің нәтижесі. Қ о ғ а м д ы қ т а м а қ т а н д ы р у ө н і м і н е дереу тұтынуға дайын өнімнен, аспаздық және кондитерлік тағамдардан, жылумен ұқсатылған, суықпен ұқсатылған тағамдар, одан әрі ұқсатылатын, халыққа сатылатын дүмбіл тағамдар жатады (Қаржы-экон. сөздігі).

Қосалқы өнім. э к о н. Мақсатты өнімді алудағы нақтылы технологиялық үдерістің салдарынан шығатын өнім (Қаржы-экон. сөздігі).

Құрылыс өнімі. э к о н. Іске қосылған және қайта құрамдастырылған өндірістік мақсаттағы нысандар (кәсіпорындар, ғимараттар: зауыттар, газ құбырлары т.б.); бейөндірістік мақсаттағы нысандар (тұрғын үйлер, мектеп, аурухана үймереттері, т.б.); құрылысқа шаруашылық саласы ретінде кіретін құрылыс, құрастыру, жобалау және іздестіру ұйымдары қызметінің нәтижелері (Қаржы-экон. сөздігі).

Мақсатты өнім. э к о н. Берілген технологиялық үдерістің жүруінен шығатын басты өнім (Қаржы-экон. сөздігі).

Мал шаруашылығының өнімі. э к о н. Құсты, малды және басқа ауылшаруашылық жануарларын өсірудің және бордақылаудың нәтижесі, сондай-ақ оларды шаруашылықта пайдалану барысында алынатын өнім (жұмыртқа, сүт, жүн). Омарта, піллә, балық өсіру өнімдері де м а л ш а р у а ш ы л ы ғ ы н ы ң ө н і м і н е жатады (Қаржы-экон. сөздігі). Аң аулау және балық аулау кәсіпшілігінің нәтижесінде алынған өнімдер, сондай-ақ қасаптан алынған, ауыл шаруашылық шикізатын бастапқы өңдеуден алынған басқа да өнімдер (ет, май, малдың майы, ірімшік, тері, т.б.) м а л ш а р у а ш ы л ы ғ ы н ы ң ө н і м і н е жатпайды (Қаржы-экон. сөздігі).

Металлургиялық өнімдер. Металлургиялық әдістермен алынатын заттардың, металдардың соңғы нәтижесі (өнімдері). М е т а л л у р г и я л ы қ ө н і м түрлері: ерітінділеу өнімі – еріткіш сұйық заттың көмегімен қатты дене құрамы-

нан бөлініп алынған қоспа өнім (Қаз. тілі термин. Кен.).

Негізгі өнім. э к о н. Өндірістің жалпы көлеміндегі үлес салмағы көп және кәсіпорын дайындауға бағдарланған өнім (Қаржы-экон. сөздігі).

Өнеркәсіп өнімі. э к о н. Аяқталған дайын бұйым, тауарлай дүмбілзат, өнеркәсіп орындары, қосалқы өнеркәсіптік өндірістер дербес жүргізген, қолданыстағы стандарттар мен өндірістік технологияларға сай келетін өнеркәсіптік сипаттағы жұмыстар (Қаржы-экон. сөздігі).

Өнім айырбасы. э к о н. Өзі қалаған қажетті өнімді біреуден басқа бір өнімге айырбастап алу; қоғамдық өндірістің өнім (тауар) өндіру (қызметтер көрсету) үдерісін бөліске салумен және тұтынумен байланыстыратын сатысы; өндіру – бөлісу – айырбастау – тұтыну айналымының құрамдас бөлігі. Тауар өндірісінде ө н і м а й ы р б а с ы ақша арқылы орындалып, айырбас маркетингінің ең маңызды ұғымы болып табылады (ҚҰЭ). Өз кезегінде ө н і м а й ы р б а с ы ұдайы өндіріс үдерісінің дербес кезеңі ретінде көрініс табады (ҚҰЭ).

Өнім ассортименті. э к о н. Кәсіпорынның, өндіріс саласының шығарған өнімдеріне немесе белгілі бір тауарлар тобына бұйымның жеке-леген түрлерінің құрамы мен арақатынасы. Ө н і м а с с о р т и м е н т і өнімді сапалық және соттық тұрғыдан сипаттайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Өнімдер шығымы. э к о н. Кеннен алынған өнімдер массасын бастапқы кен массасына шаққандағы оның пайыздық үлесі. Ө н і м д е р ш ы ғ ы м ы екі жолмен: бастапқы заттың және өнімдердің массасын білу; бастапқы заттағы және өнімдердегі бағалы заттың пайыздық үлесін табу арқылы (есепті әдіс) анықталады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Өнімнің ақауы. э к о н. Өнімнің белгіленген талаптарға сай келмеуі. Конструкциялық және өндірістік, айқын және жасырын, сын көтермейтін (ол анықталғанда өнімді тиісті мақсатқа пайдалану іс жүзінде мүмкін емес немесе оны пайдалануға жол беруге болмайды) елеулі және елеусіздеу, түзетуге болатын (түзетуге техникалық және экономикалық тұрғыдан тиімді болса) және түзетуге болмайтын ө н і м н і ң а қ а у ы түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өнімнің бәсекелесуге жарамдылығы. э к о н. Тауардың (өнімнің, бұйымның, көрсетілетін қызметтің) тұтыну қасиеттерінің жиынтығы;

басқа бір өндірушінің осындай тауарынан (бөсе-келес-тауардан) нақты қоғамдық қажеттіліктерге сәйкес келу дәрежесі. Белгілі бір тұтынушыға бағдарлануы, сапасының жоғары деңгейде болуы, пайдаланудағы сенімділігі, буып-түйілуі, энергия сыйымдылығы, сервис, жарнама, сұраным жағдайлары *ө н і м н і ң б ə с е к е л е с у г е ж а р а м д ы л ы ғ ы н ы ң* маңызды факторлары болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Өнімнің материал сыйымдылығы. к е н. Материал және отын-қуат қорын тиімді пайдалану көрсеткіштерінің бірі. *Ө н і м н і ң м а т е р и а л с ы й ы м д ы л ы ғ ы* барлық жұмсалған материалдардың және отын-қуат қоры құнының өндірілген өнімнің құнына қатынасымен немесе өнімнің бірлік өлшеміне қатынасымен анықталады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Өнімнің өзіндік құны. э к о н. *Өнімді (бұйымдарды) өндіру, жұмыстарды орындау, қызметтерді көрсету барысында пайдаланылатын табиғат ресурстарының, шикізаттың, материалдардың, отынның, энергияның, негізгі құралдардың, оны дайындау мен өткізуге жұмсалатын басқа да шығындардың ақшалай түлғалануы (бағалануы).* Өнімнің құнынан *ө н і м н і ң ө з і н д і к қ ы н ы н ы ң* сандық және сапалық жағынан айырмашылығы бар (Қаз. тілі термин. Экономика). *Ө н і м н і ң ө з і н д і к қ ы н ы* – кәсіпорындардың өнім өндіру мен өткізуге жұмсаған ағымдағы ақшалай шығыны, яғни өнімді өндіру мен өткізу (жұмыстарды орындау, қызметтерді көрсету) үдерісінде пайдаланылатын табиғи ресурстардың, шикізаттың, материалдардың, отынның, энергияның, негізгі капиталдың, еңбек ресурстарының, басқа да шығындардың құндық бағасы (ҚҰЭ).

Өнімнің пайдалылығы. э к о н. *Өнімнің тиісті түрін өткізуден алынған пайданың оны өндіру мен өткізуге жұмсалған шығынға қатынасымен айқындалатын көрсеткіш* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Өнім сапасы. экон. *Өнімнің сатып алушының белгілі бір қажеттерін қанағаттандыруға жарамдылығын сипаттайтын сапалық қасиеттерінің жиынтығы және тиімділігінің өлшемі.* *Ө н і м с а п а с ы н ы ң* көрсеткіштері абсолют, салыстырмалы немесе меншікті көрсеткіштер болуы мүмкін (ҚҰЭ). *Ө н і м с а п а с ы* өнімнің қасиеттерінің жиынтығы және пайдалылық өлшемі; ол өнімдердің белгілі бір қажеттерді өтеуге жарамдылығын көрсетеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Өсімдік шаруашылығының өнімі. Ауыл шаруашылық дақылдарын өсірудің нәтижесінде алынған өсімдік текті өнімдер, сондай-ақ көпжылдық екеп ағаштарды өсіру мен пайдаланудан алынған өнімдер. Өсімдік шикізатын өңдеуден алынған өнім (өсімдік майы, көкөніс және жеміс-жидек қалбырлары) *ө с і м д і к ш а р у а ш ы л ы ғ ы н ы ң ө н і м і* не жатпайды, өнеркәсіп өніміне жатады (Қаржы-экон. сөздігі).

Сауда өнімі. э к о н. *Сауда қызметкерлерінің тауар айналысы саласында тауарларды тасып жеткізумен және босатумен, сақтаумен және өңдеумен, сұрыптаумен, өлшеумен, буып-түюмен байланысты еңбегінің нәтижесі* (Қаржы-экон. сөздігі).

ӨНІМГЕР з а т. <лат. *producens* – өндіруші> *Өндіруші; белгілі бір тауарды өндіруші ел* (Қаржы-экон. сөздігі).

ӨНІМДІ с ы н. **1.** *Өнімі, шығымы мол.* Бұршақ – ең *ө н і м д і* дақылдардың бірі (К.Боранғазиев, Жемшөптік бұршақ.). Негізгі мол *ө н і м д і* дақыл – күздік бидаймен қатар жүгеріден де мол өнім алады (Н.Ерлеспесов, Суармалы егін.). **2.** *Нәтижелі, табысты.* Тұрмыс көңілді болған жерде еңбек *ө н і м д і* болады (С.Омаров, Өмір.). Қаумалаған іс *ө н і м д і*. Салма маған Кісенінді. Алып таста Құрсауынды. Халық басқа Жыр сағынды. Ақыл деген Жасау деп біл. Ақын деген Асау деп біл. Зақымды сын Құрып қалсын! Әкімбісің? Кіріптарсын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Көп, мол.* Сәкен Бейімбеттің үзбей совет тақырыбына жазатынын және ұтымды да *ө н і м д і* жазатынын қатты бағалайтын еді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Жыртқыш сенің сұрап жатпас жөніңді, Жұмыры оның жұмыс істер *ө н і м д і*... Өтпейтұғын тырнақ, Тұмсық, Тісің де Тасбақаның сауыты бар сенімді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Өнімді жұрнақ. л и н г в. *Сөзжасамда актив қолданылатын жұрнақ.* -лай, -лей, тай, -тей, дай, -дей жұрнағы да – үстеу тудыратын *ө н і м д і ж ы р н а қ т а р д ы ң* бірі (Қазіргі қаз. тілі).

ӨНІМДІК с ы н. *Өнімге қатысты, тәуелді.* Өндірілген өнімнің саны мен сапасына қарап белгіленетін ақы – *ө н і м д і к* ақы деп аталады (Б.Ордабаев, Коммунизм.). Мал тұқымын асылдандыру жұмысы малшаруашылығының *ө н і м д і к* бағытына сәйкес ұйымдастырылады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру).

ӨНІМДІЛІК з а т. *Өнімі молдық, түсімділік.* Директор фабриканың бұрын капиталистікі болғанын, кейін үкімет қарамағына өткенін, өндіріс жайы, *ө н і м д і л і к* жағы қалай екенін қысқаша баяндап берді (Б.Момышұлы, Шығ.).

Сандық тұрғыда алғанда *өнімділік* – тұтынылған ресурстардың көлеміне бөлінген шығарылым көлемі. Кең мағынада алғанда – ұйымның салыстырмалы тиімділігі мен үнемшілдігі (Қаржы-экон. сөздігі). *Өнімділік* – белгілі бір мезгілде популяция немесе бірлестіктің өндірген биомасса мөлшері, биомасса өсімінің жылдамдығы (күн, ай, жыл бойы) (Қаз. тілі термин. Биология).

Еңбек өнімділігі. экон. а) *Еңбектің табысты болуы.* Нариманның диссертациясының тақырыбы: «Колхозшылардың тұрмыс қажетін өтеудің *еңбек өнімділігіне* әсерін зерттеу мәселелері» (Б.Аманшин, Жар мұңы). Бірінші съезд республиканың өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығын, мәдениетін одан әрі өркендетудің, *еңбек өнімділігін*, колхоз құрылысын жоғары сатыға көтерудің программасын белгіледі (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). ә) *Алынған өнім көлемінің оны дайындауға жұмсалған еңбекке қатынасы (еңбектің өндіріс үдерісіндегі тиімділігі).* *Еңбек өнімділігі* уақыт өлшемінде өндірілген өнімнің мөлшерімен (өндіріммен) немесе өнім өлшеміне жұмсалған уақыт шығынымен (еңбек сыйымдылығымен) тұлғаланады (Қаржы-экон. сөздігі). Техникалық прогресті шапшаңдатуда, адам еңбегін жеңілдетуде және қоғамдық *еңбектің өнімділігін* арттыруда қазіргі ғылым аса зор рөл атқарады (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем. кейбір филос. мәселелері).

Өнімділік көрсеткіші. экон. *Егін шығымдылығының өткен кезбен салыстырғандағы өзгеруін сипаттайтын көрсеткіш.* Мұндай өзгеріс бір немесе бірнеше дақыл мен шаруашылықтар түрлері бойынша анықталады (Қаз. тілі термин. Су).

ӨНІМДІРЕК сы н. *Ұтымдырақ, тиімдірек, өнімділеу.* – Бұл істерден де гөрі *өнімдірек* іспен шұғылдануға болатын еді, оған өзін кінәлімін, – дейді ол (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Істелетін жұмысты тәулікке бөлетін болсақ, жұмыс түнде емес, күндіз көбірек істелуі керек, себебі жұмысты танертеңгі кезде істесе, ол *өнімдірек* болады (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.). Әрі енді жұмысымыз да *өнімдірек* болар деп ойлаймын (Н.Келімбетов, Үміт үзгім.).

ӨНІМСІЗ сы н. *Мардымсыз, өнбейтін.* 1961 жылы қатарға қосылған мыс қорытындысын құятын машина завод коллективін қол күшімен істелетін көптеген *өнімсіз* жұмыстан құтқарды (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Жұмыс иесі көбеймей, еңбек те *өнімсіз* болмақ (С.Жүнісов, Жапанда.). Мақсат ауыр еңбекті жеңілдетіп, *өнімсіз* еңбекті өнімді етіп етпек қой! (Ф.Мұстафин,

Қарағанды). // *Мардымсыз дүние.* Жан фани дүниеден ақырда өлмек, Аш тажал сау басыңа бір күн келмек. Шаршама, шатақ жүрме, шарықтама, Жарамас *өнімсізге* көңіл бөлмек (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Өнімсіз* іске шеп-шебер, Майданға түспей несі өнер. Снырша тойса мас болып, Өреге келіп сүйкенер (Абай, Тол. жин.).

Өнімсіз шығыс. экон. *Кәсіпорындардың, бірлестіктердің, ұйымдардың өндірістік және шаруашылық-қаржы қызметіндегі бұрмалаушылықтар мен кемшіліктер тудыған шығындар мен ысырап.* *Өнімсіз шығыс* ақаулы өнім шығарудан, тапсырыстардың күшін жоюдан немесе құрылысты қысқартудан, жабдықтың қаңтарылып қарап тұруынан болатын шығындар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨНІМСІЗДЕУ сы н. *Мардымсыздау; өнімді емес.* Алғашқы кезде кібірткітеп, *өнімсіздеу* қимыл көрсеткен Жәкен бірте-бірте жігіттерден қалысқысы келмей, намысқа тырысатын («Лен. жас»).

ӨНІМСІЗДІК зат. *Өнбей жатқандық, нәтижесіздік, берекесіздік.* Әжікеңнің маған емес, істің *өнімсіздігіне* ашуланып тұрғанын сездім (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Бұлай менің жүрісімнің *өнімсіздігі* әрі аштықтан, әрі көтерем болып ауырғандықтан еді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Жұмыстың *өнімсіздігін* былай қойғанда жігіттерге обал ғой (Ж.Еділбаев, Тереңдегі.).

ӨНІМТАЛ сы н. **1.** *Жақсы өнім беретін, өсімтал.* Ол, біріншіден, тарының өзі шығарған ғажайып *өнімтал* сортын – «ойылдың атақты ақтарысын» тарту етсе, екіншіден, советтік адамның еңбек сүйгіштік қасиеті мен жанашылдығын мұра етіп қалдырды (Октябрь өрендері). **2.** *Тез көбейгіш, өнгіш.* Кейбір өте кішкентай микробтарды микроскоп арқылы ғана көруге болады, өзі сыртқы ортаға өте төзімді, өте *өнімтал* және әртүрлі ортаға бейімделгіш келеді (Аса жұқпалы ауру.).

ӨНІМТАЛДЫҚ зат. *Өсімталдық, өнгіштік.* Табиғатта топырақтың ылғалдық қасиеті, желденуі, физикалық-химиялық және микробиологиялық процестері, орманның типі мен *өнімталдығы* топырақтың механикалық құрамына байланысты (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.).

ӨНІМШІ зат. *Өнім өндіруші, өнім алушы.* Өнім мөлшері де жаман болған жоқ. Сонан соң мол *өнімшілер* звеносына қосылып бидай өсірді, одан да тәуір көрсеткішке жетті (Тербеледі тың дала), Дәнді егістің мол *өнімші* шебері, оқығаны, үйренгені көп еді (М.Хакімжанова, Намыс).

ӨНІҢКІРЕ = е т. 1. *Көгере бастау, көгеру.* Жазғытұрым, күн жылынған кезде погребтағы картоптар *өніңкіреп* жатады (Ауызекі). 2. *Өркен жаю, өсіп-өну.* Алғашқы 5-6 күнде Бисенғалидың жері *өніңкіреп*, нормасын бір есе, бір жарым есе орындап жүрді (Е.Домбаев, Менің туыс.). 3. а у ы с. *Ісі алға басу, өну.* – Апырай, мына жұмыс *өніңкіремей* жатқан сияқты (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.).

ӨНІҢКІРЕУ *Өніңкіре етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Ісінің өніңкіреуі.*

ӨНІП-ӨС = е т. 1. *Өркен жаю, өсіп-өну.* Адам организмінде клеткалар өмір бойы дамылсыз *өніп-өсіп*, жойылып отырады (Ә.Есенқұлов, Әйелдер.). Организмге кіріп алған микроб қанға сіңеді. Онда тез *өніп-өсе* бастайды (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). 2. *Басқа бас қосылу, көбею.* Шөже ағау, *өніп-өсіп* мал-жаныңыз, Борышым бар дегенге иланыңыз. Үш жүз білген Қаржаудың баласы едің, Бір үш сомды неліктен қимадыңыз (Айтыс). Бала мінез байқалды бұл қартыңда, Сөзін тыңда ізет жасап тартын да. Бұл өмірге беретіні көбейіп, *Өніп-өсіп* келе жатыр артында (Ә.Дүйсенбиев, Қаһарман.). Басқа ел сияқты *өніп-өсем*, жапырақ жайып көгерем, көктеймін деп келді (Ә.Хасенов, Жат жазасы). 3. а у ы с. *Қарқындап даму, жетілу, өркендеу.* Өзіміздің *өніп-өскен* өлкемізді танып білудің маңызы ерекше екені өз-өзінен түсінікті («Қазақст. мұғ.»). Жөні келсе, Шопеке, Біз ұстайтын бір күс бар, Ойлап тұрмын осында. Карала ағаш Қазанда *өніп-өскен* ағасы (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ӨНІП-ӨСУ *Өніп-өс етістігінің қимыл атауы.* 1. *Өркен жаю, өсіп-өну.* Егілген ағашты күтудегі негізгі мақсат – ағаштың бірқалыпты *өніп-өсуін* қамтамасыз ету (А.Балтабаев, Шолде.). 2. *Көбею, өсу.* Ерте пісетін картопты тыңайтқанда оның *өніп-өсу* дәуірінің әр кезеңінде қоректік заттармен қамтамасыз етілуі ескеріледі (Б.Шағыров, Картоп). Еркек құстың *өніп-өсу* органдары: еннен және шәует жолынан құралған дейді (Күс өсіруші.).

Өніп-өсу кезеңі. б о т. <лат. vegetatio – қозу, жандану> а) *Жыл ішіндегі метеорологиялық жағдайларға қарай өсімдіктердің өніп-өсуі мен дамуы мүмкін болатын кезең.* Қоңыржай ендіктерде көбінесе шартты түрде тәуелділік орташа температурасы 5°C жоғары болатын уақыт аралығы *өніп-өсу кезеңі* шекарасы болып алынады. ә) *Өсімдіктер дамуының толық оралымы өтуіне қажет уақыт.* *Өніп-өсу кезеңі* ретінде ауылшаруашылығы тәжірибесінде дақылдың өсуі басталғаннан ораққа дейінгі кезең алынады (Қаз. тілі термин. Су).

Өніп-өсуден тыс суармалау. егін шар. *Топырақта ылғал жиналу үшін егістік жерде егіннен бос кезде жүргізілетін суару.* *Өніп-өсуден тыс суармалау* көбінесе күз айларында немесе ерте көктем айларында топырақ ылғалдығын толықтыру үшін берілетін суару тәсілі (Қаз. тілі термин. Су).

Өніп-өсулік суармалау. егін шар. *Өсімдіктің өніп-өсу, даму кезінде су пайдалану режимін қолдана отырып, жүргізілген мелиорациялық суару шаралары.* *Өніп-өсулік суармалау* әр өсімдікке әртүрлі суару нормасымен беріледі. Мыс., бидай 1, 2, 3 рет, жүгері 4, 6 рет, қант қызылшасы 6, 8, 9 рет суарылады (Қаз. тілі термин. Су.). Суару түрлерінің ең маңыздысы осы *өніп-өсулік суармалау* болып табылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Өң ¹з а т. 1. *Адамның бет-пішіні, бет әлпеті, шырайы.* – Ақанның мына өлеңдерін естігенде қалай шыдайсың? *Өңіне* қарасам масайрап, шаттанып отырған адамның *өңі* – дейді ол (С.Жүнісов, Ақан сері). Мұраттың аққұба *өңі* тотығып қарауытқан, жағы солып, көзі үлкейетүскен (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Жаңа жыл алаулаған түр *өңімде*, Атаның өсиетінде, тілегінде. Күніге жүз айналып-толғанатын Ананың Жаңа жыл бар жүрегінде (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. *Ажар, көрік, түр.* Ой, дәурен өмір емес, бір көрген түс, Ойға тойма, қызықты қиялдан күс. Қарашы, өз бойыңа түгел ме екен, Ыстық жүрек, *өң*, шырай, қуат пен күш? (Абай, Тол. жин.). 3. *Заттың теріс жағына қарама-қарсы жағы; оң жағы.* Киіз беттестіре салған екі қабат жүннен құралады, яғни бұл киіздің екі беті бар деген сөз. Ол киіздің асты және үсті немесе киіздің *өңі* мен теріскейі деп аталады (С.Қасиманов, Қаз. кол-өнері). 4. а у ы с. *Бағыт, өрекет.* Тағы бір халге ауыстым, Өзгертер емес жел *өңі* н. Білмеймін екі дауыстың Қайсысын тандау керегін (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Өң алды. *Белгілі бір тұсқа енді.* Ағаш сапты темір қалам көп ұсталып, көне *өң алған* (С.Бегалин, Шығ.).

Өң берді. а) *Ажар берді, көркейтті.* Ғасырына *өң берген*, Ерлер аз ба шапағатын ел көрген, Жас шағында-ақ заманының заңғар ойын меңгерген?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Адамзатқа сіңірген Еңбегін жойқын дария, Жүдегенге *өң беріп*, Теңдіксізді теңгеріп, Қамқор болған, шешенім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). ә) *Түрлендірді, құлпытты, сән берді.* Жазға жақсы киінер қыз-келіншек, Жер жүзіне *өң берер* гүл-бәйшешек. Қырда торғай сайраса, сайда бұлбұл, Тастағы үнін қосар байғыз, көкек (Абай, Тол. жин.). Ала-

бы Алатаудың кең жер еді, Жетісу өлкесінен *өң береді*. Орныққан аймағына әлеуметі, осылар пайдаланып меңгереді (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

Өң жоқ, түс жоқ. *Аптаққұдай, боп-боз.* Қазақтың күзгі даласы *өң жоқ, түс жоқ* сұлайды (С.Сейфуллин, Өлең. поэм.). Бала кешке қарай қайтып келді, *өң жоқ, түс жоқ*. Жылаған ба, ашуланған ба, екі көзі қып-қызыл (З.Ақышев, Ақбел.). Жиырма үйдің бала-шағасы жиылып алдынан шықтық. Жігітте *өң жоқ, түс жоқ*; түнімен адасып, әбден қалжырапты (С.Хайдаров, Құрыш білек).

Өң киім. а) жерг. *Өңі бүтін, жаңа киім.* – Кім білсін. Қысқа бөрінің де қамы жақсы. *Өң киім* кимеген шопан жоқ, – дейді Қосай шал Жарасовқа (М.Әуезов, Өскен өркен). ә) *Сырттан киетін киім.*

Өң салды. *Түрлендірді, өзгертті.* Оқырсың да қолға алып, Сөздің мінін табарсың. Өз сөзіңе *өң салып*, Дауды жүндей сабарсың (Шәкәрім, Шығ.).

Өңі енді. *Ажарланды, әрленді.* Татулықты, тыныштықты, Қоңыр көрер, кем көрер. Ұрлық пенен қулықты Қызық көрер, *өңі енер* (Абай, Тол. жин.).

Өңі шүберектей қуарды. *Түрі өзгерді, өңі қашты, бозарды.* Лейтенантты санитарлар носилкаға салғанда, оның *өңі шүберектей қуарып*, иығынан дем алып жатты (Б.Момышұлы, Шығ.).

Өңі бозарды [қуарды]. *Қаны қашты, сырланып кетті, өңі тайды, құқыл тартты.* Бетінің бояулары қашып, *өңі бозарып* кетті (М.Дүйсенов, Гүл сүйеді). Шоқпардай шодырайған көзілдірігін әбдіреп кие алмай қалған есепші тілі күрмеліп, *өңі қуарып* кетті (Ж.Мусин, Ақ алан). Ыстап сарайды, Түтін тарайды. *Өңім бозарып*, Қаным қарайды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Өңі бұзылды. *Өңі қашып, құп-қу болды, сырланды.* Жұмабектің *өңі бұзылып* кеткен, қанқан болып сұлап жатқан Қақабайға үрейлене қарап біраз тұрды да, бұрылып жүре берді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Жан-жағына қараса, қатар отырған жолаушылардың да *өңі бұзылып*, терезеге қайта-қайта қарай берді (З.Шашкин, Теміртау). Қасыма ертіп қызымды, Даламен келем, даламен... Баламның *өңі бұзылды*... Балам-ау, неге алаң ең (М.Мақатаев, Шығ.).

Өңі бүтін. *Өңі түзу, жаңа, киілмеген (киім).* Бала шағымда жыттырап *өңі бүтін* киім кимеген маған жеңгейдің сәнділігі ерсі көрінген шығар (Б.Қожабеков, Көктөбе).

Өңі жүдеуге айналған. *Жүдеу тартқан, шау тартқан.* Бәйбіше отыр шау тартқан, *Айнала-*

ған өңі жүдеуге, Барысымен мен үйге Жұмысы бардай біреуде, Жастау бала қол созды, Ер-тоқым, әбзел жүгенге (О.Шипин, Дастан.).

Өңі жылы. *Жылы шырайлы.* Ішінде бір шал адам *өңі жылы*: – Қой, – деді өліп қалса болар құны. Байлаулы қолын шешіп жөн сұрады, Баланың енді шығар барлық шыны (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Өңі жібіді [жібіңкіреді, жылыды]. *Ашулы райдан қайтып, жылы шырай берді, жүзі жұмсарды.* Бану күйеуіне көз тастады. Асанның *өңі жібітін* емес (Т.Ахтанов, Шығ.). Сен қызықсың, Зина, – Омар *өңі жібіңкіреп*, күлімсірей сөйледі (Т.Нұртазин, Таңд.).

Өңі кетті [тайды, түсті]. *Әрі, сыны түсіп көріксізденді, солғындады.* Жатар үй, киер киім болмаған соң, тозғындап ақша беттің *өңі кеткен* (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). Балқия отызға әлі жетпеген жас болса да, *өңінің тайғандығы* сондай... (Ә.Әбішев, Шығ.).

Өңі кетті. *Түрі өзгерді, бозарды, сырланды.* Жиырмаға жеткен қыз кәрі болар, *Өңі кетіп*, шырайы сары болар. Ер елуге жетсе де айыбы жоқ, Әр уақытта біреудің жары болар (Шал ақын, Өлең.). Қарауытып дүние Адамзаттан *өң кетті*. Ашу менен ызға Көкіректі кернетті. Күркіреп аққан Көксудай – Дүниежүзін селдетті (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

Өңі кірді. а) *Бетіне қан жүгірді, ажарланды.* Біраздан кейін Әбіштің *өңі кіріп*, сәл езу тартты (М.Дүйсенов, Мейман.). Июльдің ішінде Имашқа әжептәуір *өң кіре* бастады (Б.Нұржекеев, Күй.). Сонда да болса, елдің еңсесі көтеріліп, ел-жұрттың шырайына *өң кіре* бастаған әдемі шақ (Ы.Жақаев, Менің бақытым). ә) *Нұрланды, құлпырды.* Қартайған кемпір-шалдың өміріндей Даланың тұрушы еді *өңі кірмей*. Қар жауып түніменен жайнап қапты, Достарға менің аспақ көңілімдей (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Өңі қашты. а) *Түсі өзгерді, түрі бұзылды.* Күн жоқта кісімісінер жұлдыз бен ай, Ол қайтсін қара түнде жарқылдамай. Таң атқан соң шығарын күннің біліп, *Өңі қашып*, бола алмас бұрынғыдай (Абай, Тол. жин.). *Өңің қашып* кетіпті ғой? – деді Сара есіктен алқынып кірген күйеуіне (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). «Тез шақыр», – деп еді, – деді де, бір конверт ұстатты Білалға, оның оқи бастағаннан-ақ *өңі қашып*, қолы дірілдеп кетті (Ф.Мұстафин, Көз көрген). ә) *Маңызы, мәні кетті.* Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда *өңі қашады* (Абай, Тол. жин.).

Өңі қара түндей. *Түнерген, түрі қарауытқан.* Қара түндей түр өңім, Тұтылған айдай жүрегім. Қаркылдап маған күлгендей Анамды жұтқан сұм өлім (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Өңін айналдырды. *Теріс түсінік берді, дұрыс айтпады, бұрмалады.* Осындай сөзді кім тарата-тынын, қайдан еститінін, қалай ары жетіп, өңін айналдырып жіберетінін, ешкім білмейді (З.Шашкин, Сенім). Өз күшін осы күнге дейін жоймаған кейбір әдет-салтымыздың кей жағдайда өңін айналдырып жіберетініміз бар («Лен. жас»).

Өңін алдырмады [бермеді]. а) *Реңін, шырай көркін бермеді, көркін сақтады.* Қанша бейнет көрсе де өңін алдырмайтын баяғы қалпында жүретін кісі (Қаз. тіл. фразеол. сөзд.). ә) *Сыр бермеді.* Долгушов Ивановты дәл қасынан көргенде, аздап ыңғайсызданса да, сырт өңін алдырмады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Өңін ашты. *Нұрландырды, шырайын кіргізді.* Жастығымды көктегі күндей танып, Жүрдім оны кеудеме гүлдей тағып. Өте шықты бір көктем Өмірімнің Өңін ашын, Яки нілдей тамып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Өңін бермеді. *Әуелгі қалпын сақтады, түсін жоғалтпады, бояуы оңбады.* Жасанды жүннен тоқылған штапель табиғи жүннен тоқылған матадан кем түспейді, оңай жуылады, өңін бермейді («Халық мұғ.»). Ұлбосын былайынша жас өңін бермеген, жүріс-тұрысы пысық, өз шаруасына мығым, бір көрмеге бөденді әйел (С.Омаров, Қайырлы жаз). Директор орта жасқа келіп қалған, бірақ өңін бермеген, ірі тұлғалы, қалың қасты сары кісі екен (Т.Дәуренбеков, Таң атып.). Кілем демекші, оны алғаш нағашы әпкесінің үйінен көрген еді-ау. Өңін бермей, түсін өзгертпей құлпыратын да тұратын (К.Жүнісова, От пен күл).

Өңіне қан жүгірді. *Жүзі алаулады, қызарды.* Жан жылынып, қан жүгіріп өңіне, Қыран құстай қайта шыққан көгіне. Өлеңменен ашылды оның жанары, Өлеңменен басылды оның шөлі де (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Өңін тастады. *Өңі кетті, оңды, ескірді.* Сәтен көйлек сарғайып, Әуелгі өңін тастапты. Шар кеудесі марқайып, Шабыт тарта басптапты (М.Мақатаев, Шығ.).

Өңі өзгерді. *Түрі бұзылды, сұрланды.* Жарымның өңі өзгеріп, Жүрегін кернеп мұңқұса, Артықтау айтқан сөздері Есіне түсіп сыңсыса (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Өңі өрттей. *Жүзі қураң тартқан.* Өңі де өрттей күп-қураң, Өзіміз түскен ақ үйдің. Сезе алмай тұрмын түкті мен, Қайда өңі қайран

Мәдидің? (С.Мәуленов, Алыс кет.). Өңі өрттей, Қанға бөккен Қызыл қарды да көрдім. Жерге жетпей, Арманда өткен Жұлдыздарды да көрдім (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Өңі сынық. *Жүзі жүздеу, өңі солғын.* Ал көлік аман ба, шырақ! Олжалы деп есіттім, қайырлы болсын. Өңің сынық қой, көзің қарыққан ба, ұйқыңікі ме (Ф.Мұстафин, Жиырма бес). Біз шайымызды алдымызға ала бергенде бригадир кірді. Өңі сынық (А.Сатаев, Ақын ізі).

Өңі тайды [түсті]. а) *Түсі кетті, бояуы оңды.* Арзан матадан тігілген, өңі тайған костюмнің омырауына, жағасына тер сіңіп, шаң қонып шәйірленіпті (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Кім тікті деп сұраса айтпа жөнін, Күтіп ұста, кірлетпе, түсірме өңін. Қалпақты алып жөнелді қыз базарға, Ешкімге сыр айтпасқа беріп сенім (Қ.Әбенев, Ортақ арал). ә) *Ажарын жоғалтты, көріксізденді.* Балқия отызға әлі жетпеген жас болса да, өңіні тайғандығы соншалықты, адам аяғандай (Ә.Әбішев, Замана.). Тәукенің өңі тайған жоқ, қызылы қызыл, ағы ақ (І.Жансүгіров, Шығ.).

Өң² з а т. *Адамның қиықтамаған, ояу кезі.* Өңім де емес, түсім де Көрсеткені Құдайдың. Сөз сөйлер деп тілеуші ем Шаршы топта, алдында Ығай менен сығайдың (Дулат Баба-тайұлы, Замана.). Жалғадым қылын тілектің, Түсімде көрдім өң түгіл. Серпіле сүйген жүректің Сеніммен айтқан серті бұл (Т.Айбергенов, Мен саған.). Түсінде көрсен жан шошып, Өңің де есті шығарған, Тіс біткені қаусаған, Екі көзі қызарған, Шал келеді өлмелі, Сонда да оған қыз арман (О.Шипин, Дастан.).

Өң мен түстей. *Айқын емес, бұлыңғыр.* Жазираға өткеннің бәрі өң мен түстей. «Қалайша! Неге мені алдады, жазығым күткенім бе?» – деп, ол қорланғандай да болды (М.Сүндетов, Ескексіз.). Әнеугүні өң мен түстей болып өткен бар оқиға мына айлы түнде көз алдында жайнап тұрып алды (И.Жақанов, Бірінші концерт). Олар өң мен түстей, өткінші сыртқы өмірдің адамдары (Т.Ахтанов, Боран).

Өңі екенін, түсі екенін білмеді. *Ес-түсінен жаңылды. Өңіме екенін, түсім екенін біле алмай,* ақырын жан-жағыма қарасам, қарағайда жабысып бір бала тұр (Ә.Әбішев, Танд.).

Өңімде деп айтайын с ө й л. *Көрген түсін түсуа айтуға болмайды деген ырыммен, түсінде емес өңінде көрген әңгімесі етіп айтайын дегенді білдіретін қолданыс.*

Өң³ с ы н. *Ылғи, кілең.* Жүрмісің есен-аман өң саңлақтар, Көк мұзда тағасыз ат тайғанақтар (Жамбыл, Тол. жин.).

ӨҢБЕК з а т с ө й л. **Өңмен.** Сайран кең далада өскен адамға темекі тартып түгінге қамалу *өңбегіне* мылтықпен атумен бірдей («Қазақ»).

ӨҢБЕН з а т с ө й л. **Өңмен.** Терістіктен соққан жел *өңбеніңнен* өтеді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас дос.). Бірақ космонавтың өткір көзі *өңбенімен* өтіп барады (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ӨҢБЕҢ з а т с ө й л. **Өңмен.** Талып барған Қарымсаққа Сарының сөзі *өңбеңнен* атып жібергенмен бірдей болды (Б.Майлин, Шығ.). – Кет әрі, – деп Бәкен Раушанды *өңбеңнен* итеріп жіберді (Б.Майлин, Шығ.).

ӨҢБЕР з а т с ө й л. **Өңмен.** Осындайда бір болар-болмас жаңбыр ісі келгендей-ақ болса да, артынша *өңберден* өткен ызғырық жел шықсына соғып, берекеңді қашырады (Ә.Тарази, Құйрықты.).

ӨҢГЕ с ы н. **1.** *Бұдан бөтен, басқа, өзге.* Айналайын ағайын теңге тамыр, Теңге берсең көбейер *өңге* тамыр (Майлықожа, Нақыл). Әлі отырмыз ұялмай, Таба алмадық, *өңге* елді. Әзелде тәңірім сорлы етті, Арсыз елмен әуре етті (Абай, Тол. жин.). // *Басқа адам, бөтен кісі.* Көп ішінде қорынбай, Кеңес берсем *өңгеге*, Жұрт отырған орынға Отырмаймын мен неге?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ойын сөз деп ойлама, шын менікі, Бәрі өз дүнием емес қой, *өңгенікі!* Көк пен жерді жаратқан, құдай әзір (хазір), Мал тугіл, мал иесі мен сенікі! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). **2.** *Бөлек, ерекше, айрықша.* Аршалы отау бояуы *өңге*, әрі *өңге*, Бай еді ғой жан тербетер әуенге. Биікте өстім, биікте өстім, білмей мен Аласалық бар екенін әлемде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ӨҢГЕ-ӨҢГЕ ү с т. *Басқасы басқа.* Ай, ай Василь Георгиевич! *Өңге-өңге*, ал дәл сені осындай тас бауыр адам деп ойламаған едім (Ә.Нұршайықов, Жомарт өлке). Адамды білу қиын-ау, әйтпесе, *өңге-өңге*, дәл Күлекең маскүнемдікке салынып, семьяның шырқын бұзады деу кімнің ойына келген (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).

ӨҢГЕДЕЙ с ы н. *Басқадай, басқаша, бөтен.* Мен *өңгедей* емеспін жалау әнші, Мен әншімін: егінші, ұста, малшы. Өндіргіш күш, тапқыш ми менде ғана, Сондықтан бар табиғат маған жалшы (С.Мұқанов, Советтік армия).

ӨҢГЕЛЕ= е т. *Басқаша ету, өзгеше ету.* Мейірімсіз қасқыр да күшті өмір, Артылған жерің қайсы онан бөлек. Үнемі сен жеріңді қайдан білдің Бұл дүние кезек берер істі *өңгелеп* (Шөкәрім, Өлеңд.).

ӨҢГЕР= е т. **1.** *Бір нәрсені ердің алдыңғы жағына көлденең салу.* Бишара қызды шашынан сүйреп сабап, байлап-матап алып, атқа көлденең *өңгеріп*, қорлық көрсетіп әкетеді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Бір қойшы қой суарған шауып келіп, Үйіне алып барды атқа *өңгеріп*. Жиналған ауыл-үйдің кәрі-жасы, Балаға таң қалысты мұны көріп (О.Шипин, Дастан.). Сен менің мына тылсым кеудемдесің, Білесің кеудеме ешкім тең келмесін. Кеудеңе-зынданыңа салып сақта, Біреулер көкпар қылып *өңгермесін!* (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Алдына алу, қолына алу.* Анадан да сақ болып, Тарпаң атқа мінгендей Алдыңа бесік *өңгеріп*, Мақсатыңа сүйітіп жет (Дулат Бабатайұлы, Замана.). – Мен осылай шығарда Қолға қобыз *өңгеріп*, Халы келмей жылауға, Тек ішінен күңіреніп (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Домбырасын *өңгеріп*, Көнбеді ол қысымға. Тұрды еліне дем беріп, Талықсыған тұсында (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** а у ы с. *Ие болу, қол жеткізу.* Шөлдеп жатқан далаға Жаңа шырай өң берді. Ерегіске түскенде, Атан түйе *өңгерді* (О.Шипин, Дастан.). **4.** а у ы с. *Еңсеру, толу.* Өрге тарт, менің өр елім! *Өңгеріп* мынау ғасырды. Бойыңнан сенің көремін Болатты, дүлей жасынды (М.Мақатаев, Шығ.). Елеусіз Еркін болып, Қайкен болып, Оңдаған шамшырақты бай кен болып, Бүгін сен аспан аунап жанарыңнан, Отырсың жиырма бесті қайта *өңгеріп* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ӨҢГЕРЕК с ы н. с ө й л. *Басқашарақ, бөлегірек, бөтендеу.* Топ медальдан алайда Секілдісің *өңгерек* (С.Сейтов, Жаңғырық). Дәптерінің беті де, Басқалардан *өңгерек* (С.Сейтов, Жаңғырық).

ӨҢГЕРТ= е т. *Бір нәрсені ердің алдыңғы жағына көлденең салдырту.* – Қойың дайын, ең семізін таңда, атыңыздың белі берік жануар көрінеді, алып кетемін десең, *өңгерттіп* те жіберемін, – деді Ахметжан (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Жаз болса Қарғалы мен Көктерегім, Бір қысқа бір лақты *өңгертпедім* (С.Керімбеков, Жер-ана). Таңдап бір қой *өңгерт*, – деді Өкенді иегімен меңзеп (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ӨҢГЕРТУ *Өңгерт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қойды *өңгертту*.

ӨҢГЕРУ *Өңгер етістігінің қимыл атауы.*

1. *Бір нәрсені ердің алдыңғы жағына көлденең салу.* – Сені ат арқасына *өңгеру* ге бермей сақтап қалған оқтың күші, Хакима, – дейді Аманов (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). **2.** *Алдына алу, қолына алу.* Олардың өзі де далада жүріп мылтық *өңгеру* сенің жұмысың екен деп кетті

(А.Әлсеров, Алыста.). Бүркіттей шеңгелдерін қадап тұр ма, Қарпиды кесектерді *өңгеру* ге (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

ӨНГЕРІЛ= е т. **1.** *Бір нәрсенің ердің алдыңғы жағына көлденең салынуы.* Көзіне қан құйылып, бір аттылының алдында *өңгеріліп* кете барды (С.Жүнісов, Ақан сері). Небір нәзік көзге олқы көрінсем де, Сан жүйрік қойдан оңай *өңгерілген* (Айтыс). **2.** *Қолға алыну.* Өзінен үлкен еді домбырасы, Күбідей шанағы да *өңгерілген* (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан). **3.** а у ы с. *Қолға тұсу, олжа болу.* Мақтанып айт фашисті жеңгенінді, Барлығын да майданға бергенінді. Қойшы болып аттанып Атбасардан, Жеңімпаз боп Берлинге төнгенінді, Қолбасы фюрердің «алтын» басы, Қойшыбаевқа олжа боп *өңгерілді* (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨНГЕРІЛУ *Өңгеріл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Алдына *өңгерілуі*.

ӨНГЕРІС= е т. **Қатар өңгеру, бірге алып жүру.** Қайғыны, қуанышты тең бөліскен, Күлкіні көк дөненге *өңгеріскен*. Сірә да сирек достың өзі жақсы, Бір жұтым ауадай өрең шөлдеп ішкен (Т.Шопашев, Көңіл.).

ӨНГЕРІСУ *Өңгеріс етістігінің қимыл атауы.*

ӨНДЕ= е т. **1.** *Жөндеу, дұрыстау.* Қашқар хал-қадарынша туыстары көмілген қабірді биіктетіп там соғады екен, үстін жыл сайын балшықпен сылап, *өңдеп* тұрады екен (С.Мұқанов, Алып. адым.). **2.** *Бір нәрсенің кемшілігін түзеу, реттеу.* Халық әуендерін өңдеуге болады, бірақ оны *өңдеген* күннің өзінде ешқандай жалған қоспасыз, әсіреқызыл бояусыз, сол әуелгі халықтық негізінде өңделуі керек (І.Омаров, Серпін). Алысқа тартып отыр ойы өрнек, Қояды кей өлеңнің жолын *өңдеп*. Шақырды сұр шинельді бір жігітті, Жаксы ақын жаңа келді, қолың бер! – деп (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** *Заттың сапасын арттыру, құрамын жақсарту.* Шеберлер тас қашау, сүйек ою, ағаш ию, мүйіз балқыту, металды *өңдеп* өрнектеу сияқты ауыр кәсіптен де шұғылданды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Дәрі үшін сол күйінде пайдаланылып келген өсімдіктердің бірқатарын тиісті жолмен *өңдеп*, олардың пайдалы қасиетін тауып алу қажет (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **4.** *Егін егу үшін топырақты майдалау, жерге тыңайтқыш беріп дайындау.* Күзде тегістелген алқаптардың тұзын мол мөлшерлі сумен шайып, ерте көктемде жер бетін дискалы тырнамен, култиватормен екі бағытта *өңдеді* (Е.Жамалбеков, Суармалы.). – Сен жер дәрігері емессің бе? Жерді қалай *өңдеп*, астықты қалай

мол алу керек екенін оқытпаған ба? (А.Сатаев, Аққу.). Мен бүгін есігімнің алдындағы жерімді *өңдеймін* (Р.Райымқұлов, Бала жігіт). **5.** *Әсемдеу, сәндеу, өң беру.* Қасын қырқыпты, байталдай күзеп, Ой, Аллаһ, десейші, тәп-тәуір қыз ед. Қауғадай бірдеме «шлап» дей ме, Киеді *өңдеп*, өзінше түзеп (Б.Майлин, Таңд. шығ.). Көз жасындай әредік көл көремін, Көл жағалай отырған ел көремін. Қолдан келсе, кошалақ құмдарынды Адам танып болмастай емдередім, Шашбау тағып орманнан, *өңдер* едім (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨНДЕГІШ с ы н. *Заттың сапасын арттырғыш, жақсартқыш.* Негативтік кино-пенкаға қолданылатын *өңдегіштердің* түрі, олардың химиялық құрамындағы заттардың мөлшері және өңдеу мерзімі арнаулы таблицаға жазылған (Қ.Сиранов, Кино.). Балдырдан йод та алынады. Сонымен бірге оның тамаша жер *өңдегіш* қасиеті бар (Ш.Қожахметов, Ғалам жажап.).

ӨНДЕЛ= е т. **1.** *Жөндеу, дұрысталу.* Ердің барлық бөлшектері *өңделіп*, дайын болған соң оларды ер қосу үшін арнайы жасалған қалыпқа салып қиыстырады (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). **2.** *Сапасы жақсару, реттелу, сұрыпталу.* Тереңдігі жыныстарда кремнезем мөлшері төмендеген сайын меншікті салмақ өсе түседі, балку температурасы төмендейді, тау жыныстары оңай *өңделіп* тегістеледі, түстері ашықтан қараға ауыса береді (К.Сапарбайұлы, Геология.). Журналда басылатын шығармалар, әдетте, жұртшылық талқысына түсіп, сарапқа салынып, екшеліп, сұрыпталып, жөнделіп, *өңделіп* баспаға жетеді (С.Мәуленов, Үркер.).

Өңделме шикізат. э к о н. *Жаңа өнім әзірлеу үшін ұқсатуға берілген (қабылданған) өнім.* *Өңделме шикізат* экспорт-импорт келісім-шарттары бойынша «кеден аумағында ұқсату» тәртіптемесіне ақырғы өнім еліне уақытша әкелінетін немесе кейіннен қайтарылу шартымен уақытша әкетілетін тауарлар; тапсырыс берушінің ұқсатуға немесе жаңа өнім әзірлеу үшін кешенді материалдар ретінде мердігерге беретін тауарлары түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨНДЕЛУ *Өңдел етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Дұрысталу, жөнге келтірілу.* Тегінде халық мақал-мәтелдерінің мінсіз көрінетін себебі талай қолдан өтіп, артығы мініліп, орны толмағаны үстеліп, *өңделуінде* болса керек (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). **2.** *Өң берілу, сапасы арттырылу.* Ақ тиін терісінің құндылығы аулау мерзіміне және шебер *өңделуіне* байланысты

(Ж.Кенжебаев, Орман.). **3. Топырақтың майдалануы, тыңайтылуы.** Ал жердің өңделуі қалай? (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

Өңделуі қиын кендер. к е н. Құрамындағы минералдардың байланысы өте күрделі, сондай-ақ гидрометаллургиялық өңдеуде ерігіштік қасиеттерінің төмен болуына және басқа да қасиеттеріне байланысты жоғары сапалы өнімдер алу мүмкіндігі төмен кендер (Қаз. тілі термин. Кен.).

ӨНДЕЛІН= е т. Сапасы арттырылу, жақсартылу. Олар ең алдымен тас көмірдің қарамайынан, мұнайдан және оның өңделінген өнімдерінен табылған (Л.Иншаков, Тік ішек.).

ӨНДЕЛІНУ Өңделін етістігінің қимыл атауы.

ӨНДЕН= е т. Құлтыру, жайнау. Өмір көктемінде өңір өңденіп, жерге сепкен жеміс те жарық дүниеге түйін тастаған (У.Қадырханов, Шаңқай түс). Қызғалдақтай өңденіп, Май тойына бер көрік (І.Жансүгіров, Шығ.). Айқыз әлі ләпкесін жуып жүр. Өзі күн сайын өңденіп, көріктеніп бара жатқан сияқты (Қ.Исабаев, Айқыз).

ӨНДЕНДІР= е т. Сәндендіру, өң беру, құлтырту. Аяздың өзі қыздарды өңдендіріп тұрма, қалай (Ә.Нұршайықов, Жекпе-жек). Өзгертіп, өңдендіріп, ұлы ананың, Білмекке мұңын енді талап етті (К.Райбаев, Жаңа толғау).

ӨНДЕНДІРУ Өңдендір етістігінің қимыл атауы. Айтатыны жоқ, Қаратон прометейлерінің қиындыққа қасарысып, өз кәсіпшілігін өңдендіруге сіңірген еңбектері шаш-етектен (З.Қабдолов, Жалын).

ӨНДЕНУ Өңден етістігінің қимыл атауы.

ӨНДЕС сын. Түстес, ұқсас. Қорғасын өңдес ауыр бұлт тұмшалап алып, тұнжырап тұр екен (Ә.Ибрагимов, Асыл.). Шөл мақұлықтарынан тасбақа, шегіртке, ешкімер, қосаяқ, жылдан тағы басқаларын алыңыз – барлығы да сұр топырақ күм өңдес келеді (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Күзгі жабырқау дала да, солдаттар да бір өңдес, бір түстес, сол даланың өзінен жарылып шыққандай (Х.Әдібаев, Таңбалы адам).

ӨНДЕСУ Өңдес етістігінің қимыл атауы.

ӨНДЕТ= е т. 1. Дурыстату, жөндеу. Мүйізін әшекейлеп, өңдетіп, ұйықтаған сарайға іліп қояды (А.Машанов, Ғажайып.). Құлыптастағы жазуды ісмерге қайта өңдетерсің дер (Қ.Құрманғалиева, Атырау аруы). 2. Топырақты майдалату, тыңайту. Бес жылғы өзіндік өңген жеміс, Сонымен өңдет жерінді болған кеміс. Бірісің жан аяспас жан досымның Етіп тұр араласып барыс-келіс (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӨНДЕТУ Өңдет етістігінің қимыл атауы.

ӨНДЕТІЛ= е т. Жөнделу, реттелу. Соның нәтижесінде қазір театрлардың репертуарында қалдырылған кейбір шығармалар бүтіндей қайтадан өңдетіледі (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

ӨНДЕУ Өңде етістігінің қимыл атауы.

1. Жөндеу, дурыстау, кемшілігін түзеу, қалтына келтіру. Реставрация, өңдеу өнерінен ешқандай хабары жоқ құрылысшылар бейітті әлгілердің айтуымен қайта жөндеп шығады (Ж.Бейсенбаев, Шоқан.). Бірақ шаріғат бойынша, Османнан кейін оны енді ешкімнің өңдеуге, түзетуге қақысы жоқ (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Өңдеу өңделетін заттардың төзімділігіне қарай топтастырып өңдеу, лазерлік өңдеу, металлдарды қысым арқылы тазалай, жартылай таза өңдеу, слесарьлық, термиялық, жонып және суық күйінде өңдеу, электрхимиялық және басқа да өңдеу топтарына бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.). 2. Заттың сапасын арттыру, құрамын жақсарту. Жезқазғанда мыс қоры орасан сол, сонымен қатар мұнда, рудаларды қазу, өңдеу жұмыстарының кен-техникалық және технологиялық жағдайлары да өзінің тиімділігі жағынан оншама көп кездесе бермейтіні анықталып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Ванадийлі болатты 0,10–0,25 процентпен құрастырғанда, әсіресе, тиісті термикалық өңдеуден өткеннен кейін ерекше беріктікке айналады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Мұндай машина автоматты өлшегіш аспаптан өңдеуге түсетін шикізаттың қасиеттері, станок пен транспортерлердің қызметтері, құрал-сайманның тозуы, температураның өзгеруі, дайындалып шыққан бұйымдардың сапасы туралы мәселелерді, хабарларды алып отырады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). 3. Егін егу үшін топырақты майдалау, жерді тыңайту. Осы күнгі ғылым аңшылық, балық аулау, малды қолға үйрету, кейіннен жер өңдеу мен шұғылданду алдымен табиғаты жайлы Азия, Африка материктерінде қалыптасқан дейді (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.). Әсіресе, темір соқа топырақ түрінің бәрін де өңдеуге жарады (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.). 4. и н ф. Мәліметтерді компьютердің көмегімен реттеу. Өңдеу мәліметтермен жүзеге асырылатын кез келген әрекет: орын ауыстыру, көшірмелеу, үстемелеу, жою, өзгерту (Қаз. тілі термин. Информатика).

Жемірлікке қарсы өңдеу. ф и з. Металл бұйымдарын коррозиядан сақтау үшін коррозияға төзімді басқа металл балқымамен қаптау (Қаз. тілі термин. Кен.).

Өндеу өнеркәсібі. т а м а қ. *Өндірістің өнеркәсіп пен ауылшаруашылығы шикізаттарын өндеумен айналысатын саласы. Өндіруші өнеркәсіп өзінің еңбек затын табиғаттан алса, өңдеу өнеркәсібі еңбек өніміне айналған заттарды ғана өңдейді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).*

Өндеу үдерісі. и н ф. *Есептеу жүйесінде ерекше жағдай болып қалғанда, бағдарламаны уақытша үзу кезінде немесе басқа оқиғаларға тап болғанда орындалатын процедура, яғни соған жауап беру бағдарламасы (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

Термомеханикалық өндеу. ф и з. *Белгілі жоғары температурада металдардың шынығып, қатаюына қажетті салқындату жылдамдығын ең аз мөлшерден көбірек мөлшерге жеткізу (Қаз. тілі термин. Кен.).*

Термохимиялық өндеу. *Заттарды реагенттермен жоғары температурада өндеу (Қаз. тілі термин. Химия.).*

ӨНДЕУШІ з а т. *Өндеу жұмысын жүргізуші адам. Орыстың ұлы композиторы Глинка өз творчествосы жайлы: «біз халық әуенінің өңдеушілері ғанамыз» деген ғой (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.). // Өндеу жұмыстарын жүргізуші. Соңғы төрт жылда ғана республика кәсіптік-техникалық білім беру орындары 1650 комплектіге металл кесуші және ағаш өңдеуші станоктардың 500-ден астамына ие болды («Қазақст. мект.»).*

Өндеуші бағдарлама. и н ф. *Мәліметтерді немесе басқа да бағдарламаларды өңдейтін бағдарлама. Өңдеуші бағдарламаға мәтіндік редактор, құрастырғыш, байланыс редакторы, жүктеуші жатады (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

ӨНДЕУШІЛІК з а т. *Өндеу жұмысымен шұғылданушылық. Сегіз қырлы, бір сырлы жігіттің өңдеушілік өнердегі тағы бір елеулі еңбегі оның өз шәкірттерімен бірге халқымыздың 20-ға жуық көне музыкалық аспаптарын қайтадан қалпына келтіріп, жасап шығаруы (Жасыл белес.).*

ӨНДІ с ы н. *Өңі әдемі, ажарлы. Бұл өмірде бір қиянат бар енді. Бұлтты жылдар алды талай зәремді. Адам көп пе әрі басшы, әрі әділ, Ару көп пе әрі ақылды, әрі өңді?! Біреулер жүр әлі күнге жарымай. Біреу торта. Біреулер жеп сары май. Әрі кедей, әрі сараң ер бар ма? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сұлу еді-ау! Ақынның өңдісі, онды, Жауһар жырмен жаулайтын сол кісі елді. Тіл маржанын тереңнен сүзіп алып, Театрда шашатын онды-солды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жүзі жылы, өңді келген сары жігіт өзінің жа-*

уынгерлеріне көзінің қиығымен ұрлана қарап, терішген мұрнының үстін қайта-қайта сүртпін қояды (С.Бақберген, Қарға там.).

Ашаң өнді. *Ашаң жүзді, ажарлы. Мендәшев – талдырмаш денелі, бет сүйегі құшықтау, ашаң өңді, ақсұрлау бұжыр кескінді адам (С.Мұқанов, Есею жыл.). Мұсатай елулерге жақындап қалған ашаң өңді, ат жақты, мысықтың мұртындай тікірейген мұрты бар, ұзын адам еді (З.Иманбаев, Солма. гүл.).*

Аш өнді. *Жүдеулеу, өңі қашқан. Орта бойлы, ашаңді солғын жүзінде көзі жылы шырай төгіп тұрған тергеушіні көрді (Х.Есенжанов, Ағайынды.). Біздің ауылда бір кертартпа, жалқаулығымен танылған Жабағы дейтін ұзын бойлы, ашаңді шикілі сары кісі болатын (Ғ.Сланов, Шалқар).*

Бидай өнді. *Аққұба, ақ та емес, қара да емес. – Орта жастағы, бидай өңді, ақ, жарқын әйел баласын қуана қарсы алып, оның ертіп келген әскери жолдасын да сүйкімді мінезбен төріне шақырды (С.Бегалин, Замана.). Бидай өнді күз жатыр қырда мына, Бидай өңді дикан жүр қырманында (М.Мақатаев, Бәсіре).*

Сарғалдақ өнді. *Сарғыш жүзді. Жас қала түр Атырау жағасында Көкірегі толған арман – өн, Аппақ гүл дерсің қауызын әлі жармаған, Сарғалдақ өңді сәбімен құрдас қала бұл Әлі мектепке бармаған (Т.Айбергенов, Мен саған.).*

ӨНДІЖЕЙЛІ сын. *Социалық, айтарлықтай. Тұрқының көшелілігіне қызығып, мен осының жалынан ұстадым. Бірақ өзі қырсау ма, әлде дұрыс бас білмеген бе, әйтеуір өңді жейлі мініс көрмеген жылқы-ау (Ж.Түменбаев, Тас бөгет).*

ӨНДІЛЕУ с ы н. **1.** *Ажарлылау, көріктілеу. Әлгі жігіттердің ұзын бойлы, қыр мұрынды, өңділеуі – Сәндібек (И.Ахметов, Алтын арқау). Тұрсынқожа Жүсіптен өңділеу көрінеді (К.Юсупов, Қараша.).* **2.** *Өңі ұқсас, өңдес. Қазақ айтатын құралай көз осы қыз болар. Өңі жұқа, қытай өңділеу ме, қалай? – деп, әлденеге қуана қарады (Т.Ахтанов, Дала.).*

Бидай өнділеу. *Қызыл шырайлылау, ашаң жүзділеу. Әлімбет бидай өңділеу, қара қоңыр сияқты еді, дәл қазір олай емес, едәуір ысылып, өңі суық сорған адамша ақшыл тартып қалыпты («Лен. жас»).*

ӨНДІЛІК з а т. *Өңі әдемілік, көріктілік. «Әй сол көркі бар болсыншы! Қорлықты сол өңділікте көріп тұрған жоқпын ба?» – деп ойлады қыз (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). Бұл екеуіне қарағанда, Сәнәйдің дене бітімі ерекше өңділікті танытады (М.Құмарбеков, Асау Ертіс).*

Жымыды ақын, дидарына қосып әсем *өңділік*. Бұйра бұлттар әлдеқайда бара жатты жөңкіліп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӨҢЕЗ з а т. **1.** *Көп тұрып қалған тамақтың ыдыс жиегіндегі базданған қалдығы.* Терінің, тердің, құрымның, Құлтуманың, жаман тонның, шуаштың, *өңездің* иістері қосылып, күлімсілеу боп мұңкіп тұрған өз үйіне кіргенде, Күнікейдің мұрны тосаңсиын деді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тоқаштың көз алдынан Шамалған өзенінің жиегінде қымыз шелектің *өңезін* жуып отырған шешесінің бейнесі, қолына шелек алған Айгүл бейнелері өтіп жатты (З.Шашкин, Тоқаш Бокін). Қолдан жасалған сапты аяқ тым дөрекі, ернеуі ауызға азар сияды және өзіне *өңезде* тұрып баққан екен, әйтеуір жуырда жібіместей кеуіп қалыпты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). **2.** а у ы с. *Шірік, былжыр, болбыр.* Өй, өңкей *өңезі!* – деді Сүгірәлі өз жігіттеріне (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Е-е... Сүм жегі құрт! *Өңезі!* Сенен-ақ өлер болдым ғой! Жоғал! Жоғал! (Ғ.Сланов, Шалқар). Өңшен *өңез* арамтамақсыңдар! – деп жер-жебіріне жете ұрсып-ұрсып алды да Қазимаға түйіле қарады (Е.Мырзахметов, Медет).

ӨҢЕЗДЕ= е т. **1.** *Пайда болу, байлану.* ≈ *Өңездей* қалыпты. **2.** а у ы с. *Буркеу, жабу.* Қол созымдай ғана тұрған аспан мен тауды тұтастыра *өңездеген* бұлт ептеп жұқарып, тозығы жетіп жырттылуға айналған (О.Бөкеев, Мұзтау).

ӨҢЕЗДЕЙ с ы н. *Өңез тәрізді, өңез сияқты.* *Өңездей* былжыраған неме, жерге қағып жіберейін бе осы! (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Өзі салған тас қараңғы зынданның көрдей қуысынан ыңырысып шыққан әлсіз өксікте өмірден үміт үзген пенденің *өңездей* ащы күрсінісі бар еді (С.Санбаев, Аруана). Өзінің де жетісіп отырғаны шамалы: *өңездей* ащы спирт өзегін талдырып, аузына лықсып қара су толды (Қ.Ысқақов, Қара орман).

ӨҢЕЗДЕЛ= е т. *Жиектегі қалдықтың баздануы.* Жиек-жиегі *өңезде*ліп кебе бастаған сол тойбатпаққа төніп тұрған бақбақтың үлпершек бастары желге ұшып, тек сойдиган сабақтары қалыпты (М.Қабанбаев, Кермек.).

ӨҢЕЗДЕЛУ *Өңзелді етістігінің қимыл атауы.* Сабаның көгеруден, *өңезде*лу дең, иістенуден мейлінше таза ұсталуы шарт (Ж.Орманбаев, Қос басшы).

ӨҢЕЗДЕН= е т. **1.** *Өңез пайда болу, баздану.* Бие сүтін құятын торсықтары күтілмегендіктен, іші-сырты көгеріп, қымызы *өңезденіп* кететін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сауын малдың ағы азайып, бұрын аузынан шығып быршып тұратын күбілер қазір *өңезденіп*, түп жағында

бір көзгелдек ағарған зорға табылатын тар заман тап келді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

2. *Көбіршіктену, көбіктену.* Шылымын сәл көбіктеніп, *өңезденіп* тұрған бір жақ езуіне қыстырып, қалтасын қағып сіріңке іздейді (М.Мағауин, Бір ата.).

ӨҢЕЗДЕНУ *Өңезден етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Күбінің өңезденуі.*

ӨҢЕЗДЕНІҢКІРЕ= е т. *Аздап өңез пайда болу, өңез байлану, тұру.* *Өңезденіңкіре* кеткен кетік тостағандарға қымыз құйып жағалата бастады (Т.Ахтанов, Шырағың.).

ӨҢЕЗДЕНІҢКІРЕУ *Өңезденіңкіре етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Аздап өңезденіңкіреу.*

ӨҢЕЗДЕУ *Өңезде етістігінің қимыл атауы.*

ӨҢЕЗЕ с ы н. ж е р г. *Құп-қу, боп-боз.* Соғыста *өңезе* дұшпанның бел омыртқасы үзіліп, сағы сынды (Т.Ыдырысов, Жалын.). Саусағы тырбышып, көзі жасаураған *өңезе* баланы көрген адам аямасқа лажы жоқ (А.Тоқмағамбетов, Әке.). Талай күннен бері тоя тамақ ішпеген *өңезе* болған ақ солдаттары етті қарбытып-ақ жатыр (Қ.Салғарин, Соқпақ жол.).

ӨҢЕЗЕЛЕ= е т. *Өңмендеу, екпіндеу.* Біріне-бірі қағып сөйлеп кезек, Даурығып дабырласты *өңезелеп.* Сөнетін үміттердей күңгірт тартып, Жылтырап көрінеді терезеде от (С.Мәуленов, Сен екеуміз). Әр қораға кіреді, Дос болайық кел-кел деп. Пайдасы үшін жүреді, *Өңезелеп* өңмендеп (С.Мәуленов, Алтын тасқын).

ӨҢЕЗЕЛІК з а т. *Өңмендік, екпінділік.* Осы бір тақыс сақтық пен ашкөз сұғанақтық, екіншісі – айласыз құр айқай мен *өңезелік* бейнесі болып, Ақтай мен Адырбайдың көз алдарынан кетпей қойды (А.Қаражігітова, Шапақ).

ӨҢЕЗУ *Өңезі етістігінің қимыл атауы.*

ӨҢЕЗІ= е т. *Өңі кету, сәнінен айырылу.* Көңілімдегі лықсып тұрған көрікті ой қағазға түскенде *өңезіні* өңі қашып кетеді (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

ӨҢЕЗІК з а т. *Бозданған иіс.* *Өңезік* аңқыған аузынан бетін бұрып, әкесімен жылап бір көріскен сияқты (А.Сүлейменов, Бесін).

ӨҢЕЙ= е т. *Өңі кіріп, ажарлану.* Ол ән салғанда, кейде өңі қашып бұзылып, кейде әдеміленіп, *өңейіп* отырады, әрине, «жібекті түте білмеген жүн етеді», – дейді қазақ мақалы (С.Бегалин, Сахара.). Марияның өзі жатып жүрген үлкен үйдің бір бұрышы, төсек маңы жібекпен, түрлі кестелі ақпен, жұмсақ, сырты оюлы үлкенді-кіші жастықтармен *өңейіп*, көркейіп байи түсіпті (Ж.Жұмақанов, Жазылм.

кітап). Қартың Көкторғайдың арқасында ағы ақ, қызылы қызыл болып, құтыңдап, қарға аунаған түлкідей *өңейіп* алыпты (К.Сегізбаев, Беласқан).

ӨҢЕРІН з а т. з о о л. *Балықтың түрі. Өңерін* – момақан балық, оны аквариумдарда басқа балықтармен бірге өсіре алады (Қ.Қайымов, Суасты.). *Өңерінде* көбейту сонша қиын емес, тұтас шыныдан жасалған аквариумға температурасы 24-28°C, кермектігі 0,5-1,5° dH, қышқылдығы 6,3-6,4 рН су құйып, уылдырық салатын өсімдікті судың ортасына орналастырады (Қ.Қайымов, Суасты.).

ӨҢЕШ з а т. 1. *Ас өтетін жұтқыншақтан кейінгі мүше.* Өзіне біткен *өңешін*, Аямастан қарқ етті. Ірімшік жерге салп етті, іс бітті, қу кетті (Абай, Тол. жин.). ...«Танадай құлаққа ұрған» – маңай жым-жырт, Ағады мәңгі керуен уақыт жылжып. Жатқандай бір айдаһар көлден шығып, Бәрін *өңешіне* тартып, қылғып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Айта берсе таусылмас Шал кеңесі, Мешкейдің жіліншік өтер кең *өңеші*. Алдына келген асты жаудай шабар, Басқаның болса-дағы несібесі (Шал ақын, Өлеңд.). *Өңеш* пен кеңірдек қай жерде болады? Олар қайдан басталады, неге барып тұтасады? *Өңеш* пен не жүреді? (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. а н а т. <лат. esophagus> *Жұтқыншақ пен асқазан арасындағы ас жүретін жол, етті түтік, жұтқыншақты қарынмен (асқазан) жалғастыратын, ас қорыту жүйесінің түтікше мүшесі.* *Өңештің* қабырғасын ішкі-кілегейлі, ортаңғы-етті, сыртқы-көкірек және құрсақ бөліктерін сірлі қабық, мойын бөлігін адвентиция құрайды (Қаз. тілі термин. Биология). *Өңештің* кілегейлі қабығын көп қабатты жалпақ мүйізделмейгін эпителий астарлайды (Қаз. тілі термин. Биология). *Өңеш*, асқазан және ішек ерекше бұлшық еттерден тұрады. Осы еттердің тартылып жиырылуы тамақтың кесек түйірлерін ас қорыту жолымен алға айдап жүргізіп отырады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). 3. а у ы с. *Заттың үңгір қуысы.* Дөкен аңыздың басынан ұзап шықпай-ақ тұқым сепкіштің дән түсіретін *өңештерін* шұқып, дискаларын қалағымен қағып, ортадағы тұқым сепкішке де шығып, тарсылдатып қақпаларын ашып-жауып дамыл көрмеді (З.Иманбаев, Солма. гүл). Баурымен ұшамыз біз зеңгір көктің Мен өткен жерден бауырым сен бір өткін. Жау бізді жеңбейді әсте, жер шары Сыйма *өңешіне* зеңбіректің (Р.Ниязбеков, Келер күн.). Қарғыс атқан фашистер қырып жатты, Асты! Әкесін, ұлын да атты. Өлім заводының *өңешіне* өрт шығып, Өлім фабрикасының ұршығы

зырыл қақты, Олар жанталасып қырып жатты (М.Мақатаев, Шығ.). // *Жалмауыз, қомағай.* Арғы атаң сенің Нарынбай, Кең қолтық ұзын қарымдай, Елдің жүгін көтерген Ақ *өңеш* шөңгел нарындай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қу өңеш. *Тамақ, құлқын.* – Қасқырды қасқыр қылатын *қу өңеш* емес пе? – деді бетін сипаған қарт (О.Бөкеев, Қайдасың.). Өткендегі жақсылардың: «Теңін тапса, тегін бер», – дегені қайда, *қу өңештің* құлы болмасаңдар! – дейді көп ішінен біреуі (Ө.Қанахин, Жас дәурен.).

Қызыл өңеш болды. *Қызыл кеңірдек болып таласты, дауласты.* – Олардың *қызыл өңеш* боп таласып жатқан кітабы қандай, кімдікі еді өзі? – деп, алдымда тұрған қартаңдау келген бейтаныс адамнан сұрадым («Қазақст. мұғ.»). Біздер 10«б» класы болып, қайтадан түгел жиналып, адмиралдың талқысына түскен теңізшілердей *қызыл өңеш* болып айтысып жатырмыз («Мәдениет және тұрмыс»).

Өңеш қатерлі ісігі. м е д. *Өңеш обыры, қыл-тамақ. Өңеш қатерлі ісігінің* себебі әлі дәл анықталған жоқ (ҚҰЭ). *Өңеш қатерлі ісігінің* пайда болуына өңештің созылмалы қабыну ауруларының (эзофатит) асқынуы немесе өңештің жиі-жиі тітіркенуі, күйіктен кейінгі тыртық, өңеш жаралары әсер етеді (ҚҰЭ).

Өңеш науасы. б и о л. *Күйісті жануарлардың көп бөлімді қарны жұмыршақ бөлімінің қабырғасында орналасқан, өңештің жалғасы.* Азықтың сұйық бөлігі (төлдер еметін сүт, уыз) *өңеш науасы* арқылы тікелей ұлтабарға (безді қарын) өтеді (Қаз.тілі термин. Биология).

Өңешінен өтіп кетті [өтті]. *Ішіп-жеп қойды, қажетке жаратты.* Сөз арасында сохоздың жеті жүз шамалы ірі әлдекімдердің *өңешінен өтіп кеткені* аңдалды («Қаз. әдеб.»). Әсіресе, өзінің *өңешінен өтіп кеткен* дүниенің есебі қалай табылар (С.Бегалин, Уақыт.). Адам жоқ оны дейтұғын білем, Өйткені үлкен *өңештен өтті* (М.Байсейітов, Қарқаралы.).

Өңешінен [тамақ] өтпеді. *Жұта алмады, тамақтана алмады.* Құр сүйегі көрініп денесінен, Қалың шашы сиреген төбесінен. Қара суды қасықтап тамызсам да, *Өтпейді* оның өртенген *өңешінен* (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Өңешімнен тамақ өтпей*, шай батпай, Жаным елсіз кемесі жоқ айлақтай. Екі күнде етім түсті сылынып, Қалғи берем қаңтарулы бөйгі аттай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Өңеш рагы. м е д. *Өңеш қатерлі ісігі, қыл-тамақ.* Қазақстанның батыс бөлігінде *өңеш рагы* басқа территорияға қарағанда, басымырақ болатынын біз өз институтымыздың тәжірибесінен көріп отырмыз («Білім және еңбек»).

Өңешін жырты. Бақырды, айғайлады, дау-сы қатты шықты. «Сұмдықтың» дауысы алыс-тан естіліп, қарасы көрінбей тұрып, *өңешін жырт* а өкіріп тұрып жылайды (М.Дүзенов, Ақәже). Бір сәт үй ішінде үнсіздік орнап, әркім өз жоғалтқанын түгендеді. Ешкім *өңеш жырт* ып қолпаштамады (Ж.Кәрменов, Ақылбай.). Әннің сәні *өңеш жырту* емес, сезім дірілін жеткізу ғой, аға (С.Сматаев, Алғашқы асу).

Өңешін жібітті. Сұйық тамақ, арақ, ішімдік *т.б. ішті*. Солдаттың уақ бастықтары «самогон-мен» *өңештерін жібітін* алған соң, қаланы аралап кетті (С.Сейфуллин, Тар жол.). Інілерін оқуынан қалдырмай бағып күткен де өзі, түтін түтетіп, өңшең еркектің *өңешін жібіткен* де өзі (М.Асылғазин, Ауылдастар).

Өңешін созды. Құр айғайға басып өзеуреді, даурықты. Сол уақытта сақтаған, Сұраншы біз-дің ер еді. Көне осындай ерді айтпай Жатқа на-мыс бермеген, Құр *созасың өңешті* (Жам-был, Шығ.). Алаң лық толып, мыңдаған адам *өңештерін созып*, құлақтарын түрді (Мың бір түн). Мен жаман да сен өзің жақсы болсаң Мен қайтем *өңешімді созып* көкке (Айтыс). – Сөз біткен жоқ па, қойсайшы енді өнбейтін іске *өңешіңді* неге *соза* бересің (С.Омаров, Дала.).

Өңешін шығарған шақ. Бураның жараған уағындағы сыртқы белгісі. Жараған бура күр-кіреп, қатыгезденіп көзі жанып, тісін қайрап, *өңешін шығарған шақта* төбесіне, өр-кешіндегі шуда ұшына «қызыл» шүберектен «ту» тағады (Этн. мат.).

ӨҢЕШҚҰМАР с ы н. *Өз құлқынын ойлай-тын, ішкіш.* *Өңеш ққмар* өзімшіл келеді, қалған көңіл қалпына келмес («Мәдениет және тұрмыс»).

ӨҢЕШТЕ = е т. *Айғайға басу, өзеуреу.* – Сен бала ақшам шығып кетеді деп қорқып тұрсың-ау, сірә, – деп жолдасымды біреуі *өңештей* түсті (С.Мәуленов, Шыңда.). Егер жұрт осы бір дәлелді сөздерді ілтипатқа алмай, теріске шы-ғара бастамаса, Ғалым *өңештей* бермес еді (С.Шаймерденов, Болашақ.). Бұл сөзді қасқыр тыңдап кеңеспеді, «Жеймін» – деп жедеғабыл *өңештеді* (Айтыс).

ӨҢЕШТЕЙ с ы н. *Өңеш тәрізді, өңеш сияқты.* Сәске түсте осынау *өңештей* созылған, қалың нұрдың өзегіндей тас жолда өртке тиген дауылдай лапылдаған тұйғын көзір моп-момақан, жан-жағына сұқтана қарайды (С.Бердіқұлов, Үшінші подъезд). *Өңеш-*

те й тар басқышпен, Өрледік бір кез жоғары (Б.Аманшина, Жайық желі).

ӨҢЕШТЕН = е т. *Өзеуреу, даурығысу.* Одан да мына мені жаз, мені! – деп, Айтжан кеудесін қағып, *өңештенді* (К.Ахметбеков, Ақдала). Бірақ сенің әкеңнің іші тар екен. Бізге қимай, өзі өткізді қызыл *өңештеңін* (Б.Дәулетбаев, Парыз).

ӨҢЕШТЕНУ *Өңештен етістігінің қимыл атауы.* Әй, жақсы, Бористің айқайы кезінде жеткілікті болды, енді қызыл *өңештенудің* жөні жоқ, онан да сен жаңағы повесінді не іс-тейсің, соны айт (С.Еркебаев, Жарылған бүр).

ӨҢЕШТЕҢКІРЕ = е т. *Өңештей түсу, өзеу-реңкіреу.* Қалқам жиен, Сәулебасымды оятсан-шы? – Жоқ, ата, ұйықтасын. Ойбай-ау, ол қиын болды ғой деп Қайша да мойнын созып *өңештеңкіреді* (К.Оразалин, Ақ жазық).

ӨҢЕШТЕҢКІРЕУ *Өңештеңкіре етістігі-нің қимыл атауы.* ≈ Қайта-қайта *өңештеңкіреу.*

ӨҢЕШТЕС е т. 1. *Өзеуресу, даурығысу.* Осы-дан он, он бес жыл бұрынғы мұның замандаста-ры мерекеге бас қосып жинала қалса-ақ, *өңеште-сіп* жиырма бір ұратын (Д.Досжанов, Табал-дырығыңа.). 2. *Қарсыласу, қарсы келу.* Қазір бейқұдайы көршілер зеңбірек тілімен қызыл *өңеште-сіп* алатын кешкі шақ («Лен. жас»).

ӨҢЕШТЕСУ *Өңештес етістігінің қимыл атауы.*

ӨҢЕШТЕТ = е т. *Өңешіне дейін жіберу.* Апан-ға қайтадан ауыз жағынан *өңештетіп* құ-рық жүгірте отырып, іннің сол жаққа кеткен бір тармағын тауып, енді соны қаза бастадық (К.Тәукенов, Айлалы.).

ӨҢЕШТЕТУ *Өңештет етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Өңештетуін* қоймады.

ӨҢЕШТЕУ *Өңеште етістігінің қимыл ата-уы.* – Жоғары жақта отырғандар да таразылап отыр ғой. – Шама келмейтін нәрсеге *өңештеудің* керегі не? (К.Жұмаділов, Соңғы көш). Адамда зиялылық деген болу керек емес пе? Құр *өңештеудің* не керегі бар? (Ә.Шәріпов, Сахара қызы). Сөлсіз сұлық сөйлемдер, *өңештеу* мен өзеуреуден ғана өлең атын жамылып, жасық жырлар жаңа кітапта жоқ болса екен деп тілейсің («Қаз. әдеб.»).

ӨҢЕШТІ с ы н. *Өңеші бар.* Теңіз астын-дағылардың бәрі көрсін дегендей, *өңешті* мен тістілердің бәрінен де қаймығар емес (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Өлтіре қиған әлемді жұтпақ *өңешті*, Есімім менің аңызбен анық тең есті (Ж.Набиуллин, Таныс әуен.).

ӨҢЕЮ *Өңей етістігінің қимыл атауы.*

ӨҢКЕЙ ү с т. *Өңшең, біркелкі, бірыңғай*. Бас-басына би болған *өңкей* қиым, Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын? Өздерінді түзелер дей алмаймын, Өз қолыңнан кетпесе, енді өз ыркың (Абай, Тол. жин.). Жөнелді *өңкей* қалмақ барамыз деп, Берсе қызын қолынан аламыз деп (Батырлар жыры). Көндірді ағанды да *өңкей* жұтқыш, Аянбай бұлқынса да қолда барын (С.Торайғыров, Шығ.). Дүркіреткен жер үстін, Аты шулы *өңкей* дүр (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӨҢКЕНДЕ с ы н. *Бар денесімен ыңғайсыз қозғалу, өңкең-өңкең ету*. Қанипа бейшара *өңкеңдеп* барып ұйықтап жатқан баласын қымтап келді (З.Иманбаев, Қыран.). *Өңкеңдеп*, кең қанатын жая берген Жаппас келіншектен кешегі мінездің бірін де көрген жоқ (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Пәлен жерде жесір қатын бар десе, Көкмұрын *өңкеңдеп*, құлағын түріп болмайтын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӨҢКЕНДЕС = е т. *Өңкең-өңкең етісу, ыңғайсыз қозғалысу*. Бармаймыз деп алмай, Жасынып үйге қайта алмай, Келгендер кері кете алмай *Өңкеңдесіп* жөнелді (Манас).

ӨҢКЕНДЕУ *Өңкеңде етістігінің қимыл атауы*.

ӨҢКИ = е т. *Ірі денелі адамның қолапайсыз қорбиюы, дөңкиюі*. Мынау *өңкиген* қара аю жеп қоятындай көрдім. Жеңгелерім мені қасына таман әкеліп: – Өзіндей бұ да адамның баласы. Балалық қылма... Әлі-ақ үйреніп кетесің, – деп қасына отырғызды да, шамды алып, шығып кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол траншеяның бүкіл бір кенересін ысырып жіберетіндей жантай барып, *өңкие* тізерлеп отырды (Б.Момышұлы, Москва.). Жалғыз болғанмен бетпе-бет кеп, Көленті ала алмасына көзі жетті білем, Қаратаз көп ішінен *өңкиген* ұзын қара біреуге қарап: – Мойнына арқан таста, – деп өмір етті (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ӨҢКИТ = е т. *Дөңкиту, қорбиту*. «Әбден ерғашты болған тақырып» деген оймен дәл өкпе тұсына *өңкитіп* тұрып сурақ белгісін ойланбай отырғызса қойдым («Лен. жас»).

ӨҢКИТУ *Өңкит етістігінің қимыл атауы*. ≈ Желке тұсына *өңкиту*.

ӨҢКИЮ *Өңки етістігінің қимыл атауы*. Бөсе, *өңкиюі* жаман еді (Ауызекі).

ӨҢК-ӨҢК: *өңк-өңк етті*. *Аяңын жеделдетті, желе жортты, өңкілдеді*. Сыыр бір асам шөпті суырған күйі жалт беріп, *өңк-өңк етіп* каша жөнелді (Б.Сокпақбаев, Өзім тур.). Қапкен үсті-үстіне төпейді. Бәйгешолақ одан сайын *өңк-өңк етіп* желеді (С.Жүнісов, Өшп. іздер). «К-700» де бір, түйе де бір. Жолға салып

жіберсең, *өңк-өңк етіп* тарта береді («Қаз. әдеб.»).

ӨҢКІЛДЕ = е т. 1. *Өңк-өңк ету*. Ахаң қамшы үйіріп, бар сиырды жайымен айдап, қырдан ұзатыңқырап тастады, арада бірер сағат өтпей, бар сиыр *өңкілдеп*, тағы да егін жаққа қарай беттейді (М.Мағауин, Бір ата.). Ол *өңкілдеп* желіп отырып өріске жетті, өріске келсе, үйірді үркердей үйіріп қойып, екі буыршын айқасып жатыр (С.Елубаев, Ойсыл қара). Қара шولاқ бас жібін шұбыртып *өңкілдеп* шаба берді (К.Қазыбаев, Аманат). 2. *Құйындата, дауылдата созу (жел), екпіндете, шапшаң ағу (су)*. Қара дауылдың қанатындай, Қайталап соқшы көктемдер. Сарғая күткен сағатымда, *Өңкілдеп* жетші өктем жел! (Ө.Нұрғалиев, Нөсер.). Долырқап Алатаудан домалай құлап, еңіске қарай желген өгіздей *өңкілдеп* ағып жатқан Ілені жағалап өрге қарай еріне, байпандай басып келе жатады ол (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Аса алмас алғыр қыран ала асқардан, *Өңкілдеп* өзен қалай төгілмеген (І.Жансүгіров, Шығ.). 3. а у ы с. *Бар денесімен солқ-солқ етіп жылау*. Желкесі күжірейген дап-дардай жігітіміз сол жерде тұрып, бетін басып, *өңкілдеп* жыламасы бар ма (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). – Арысым-ай! Арманда кеттің-ау, ағеке-ай! – деп *өңкілдей* кеп, балаша өксіп әлдекімдер жансыз дененің үстіне құлай кетті (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Үлкен адамның өйтіп *өңкілдегенін* Әжіке тегі көрмепті (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ӨҢКІЛДЕС = е т. *Өңк-өңк етісу*. Ығысып, шегініп қалған, жоп-жорта *өңкілдесіп* мазақ сөзге тілдері бұрала кететін қиқар, әңгүдік топты қақ жарып өттім (М.Айымбетов, Көгілдір.).

ӨҢКІЛДЕТ = е т. *Өгіз, сиыр сияқты малдарды өңк-өңк еткізіп қуу не міну*. Арын жаңағы аласапыранда қораға сып беріп кіріп кетіп, қара сиырды бұзауымен алып шығып, көшенің бойымен *өңкілдетіп* қуып барады (З.Ақышев, Ақбел.). Сақал-шашы үрпиед, Желкілдеген шудадай. Өгіз жексе бір күні, *Өңкілдетіп* қуалай (Қ.Қуанышбаев, Өлең.). Көлбай кереннің қорасы көзден таса болысымен-ақ, өгіздерге екеу-үшеуден мінгесіп-мінгесіп алдық та *өңкілдетіп* жарысып Жарбұлаққа тарттық (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ӨҢКІЛДЕТУ *Өңкілдет етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Өңкілдетуін* қоймады.

ӨҢКІЛДЕУ *Өңкілде етістігінің қимыл атауы*.

ӨҢКІРЕУ *Өңкіре етістігінің қимыл атауы*.

ӨҢМЕЛЕНДЕ = е т. с ө й л. *Өңмеңдеу, кеуделеу, киіп-жару.* Ет десе-ақ *өңмелендеп* жүгіресің, Дөп айта бәрекелді шүү, Ысмағұл (Айтыс).

ӨҢМЕЛЕНДЕУ *Өңмелеңде етістігінің қимыл атауы.*

ӨҢМЕН з а т. *Қос өкпенің тұсы асқазаннан жоғарырақ жер.* Бітік көз сары жігітті кеңірегінен ұстап *өңменінен* періп жіберіп, жерге жалп еткізіп құлатты (Т.Ахтанов, Көк құтан). Бір топ адамды қоршап алған қазақ-орыстар екеуін де Серімбекке жеткізбей, орта жолда *өңмендерінен* бір-бір түйіп, қалпақтай ұшырды (Б.Тілегенов, Аққайнар). Түн. Айсыз, ашық, ызғарлы, Ырсияды қорқыныштар киіп алып күздарды. Сай-жыралар көр сияқты үңірейген, үрейлі, Қарағайлар найзаларын *өңменіңе* тірейді («Қаз. әдеб.»).

Көзі өңменінен өтті. *Тесіле қарап, ішіп-жесі.* – Осы сенің фамилияң кім? – деді директор Гүлжанға тура қарап, екі *көзі* оның *өңменінен өтіп* кетті (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Бетіңе жалтақтап қарамайды да, қараса іші-сыртыңды түгел тінтігендей *көзі өңменіңнен өтеді* (Б.Тоғысбаев, Ақиық).

Сөзі өңменінен өтті. *Сөзі жанға батты, қатты тиді.* Достың соңғы *сөзі* Дәулеттің *өңменінен* көктей *өтті* (Х.Ерғалиев, Шындық.). Осы *сөз* Шәкеңнің *өңменінен өтіп* кетті (Қ.Бектұрғанов, Бабаназар терегі). *Өткендей өңменіңнен* болды *сөзім*, Ал Үмбет, жетек болса, Айға ұмтыл (Айтыс).

Ызғырық [жел, суық] өңменінен өтті. *Қатты тоңды, мұздады.* Құбыладан соққан *ызғырық* адамның *өңменінен өтеді* («Қаз. әдеб.»). Терістіктен соққан ащы *ызғырық өңменіңнен өтіп*, өкпенді суырып әкете жаздайды (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). *Өңменінен жел өткен* жарлы баласының зары осылайша созыла берді (С.Бақберген, Бозторғай).

Үні [даусы] өңменінен өтті. *Жанға батты, көңілді қалдырды.* Есік тұтқасынан ұстаған қалпы қалт кідірдім. Домалақ келіншектің *үні өңменімнен өтті* (Д.Досжанов, Кісі ақысы). Тасболаттың ызғарлы *даусы өңменінен өтіп*, тағы селк еткізді (Т.Беркімбаев, Ана мейірімі).

ӨҢМЕН: *өңмең қақты.* *Кеуделеп, киіп-жарды, өңмеңдеді.* Ақынмын деп ұялмай тұрсың өзін, Бес тиынға тұрмайды айтқан сөзің. Өз бойыңды өлшемей *өңмең қағып*, Не қыласың тексеріп жұрт мінезін (Жамбыл, Шығ. жин.).

ӨҢМЕНДЕ = е т. *Кеуделеу, киіп-жару, ентелеу.* Көзі жайнап, тілі салақтаған тайыпшадай көкжал қар топанын ұшырғандай алдын орай Жанайға тап бере *өңмеңдеп* таяна түскендей болды (С.Бегалин, Уақыт.). Ауыл таңдап табасың қой іздесең, Ат терлетіп *өңмеңдеп* тебіндіріп (Майлықожа, Нақыл). Мизамға жаман адам жөн келмейді, Өзіне еш адамды теңгермейді. Сөзіңе айтып тұрған құлақ салмай, Өзім-ақ білемін деп *өңмеңдейді*. Болған соң қара көңіл амал бар ма, Соларға өкпе айтқанмен түк өнбейді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӨҢМЕНДЕҢКІРЕ = е т. *Кеуделей тұсу, киіп-жара ентелей тұсу.* Бағанадан жүгініп *өңмеңдеңкіреп* отырған Сатымбет енді сылқ етіп отыра кетті (К.Оразалин, Көктем.).

ӨҢМЕНДЕҢКІРЕУ *Өңмеңдеңкіре етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қайта-қайта *өңмеңдеңкіреумен* болды.

ӨҢМЕНДЕС = е т. *Ентелесу, бірін-бірі итерісу, киіп-жару.* Аттарын тебініп, *өңмеңдесіп* өзенге келе бергенде, қайдан шыққаны белгісіз, сары масадай сары жебе ызындап ала жөнелгені (Ә.Кекілбаев, Үркер). Енді кеп сол аядай жерге қырқысып, өзді-өзіміз *өңмеңдесіп* жатырмыз (С.Сматаев, Елім-ай).

ӨҢМЕНДЕСУ *Өңмеңдес етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Өңмеңдесулерін* қоймады.

ӨҢМЕНДЕТ = е т. *Ентелету, екпіндету, киіп-жару.* Келесі сәтте Сырға өгіздерді *өңмеңдететей* айдап, алыстап та кеткен еді (Қ.Қараманұлы, Қайраң өткел). Ұмтыла кеп жетекті *өңмеңдетет* түйіп-түйіп қалады (С.Мұратбеков, Көкорай). Жазатын және табылады, – деп Әмір стакандарға арақты *өңмеңдетет* бастаған біреудің қолын қағып тастады (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

ӨҢМЕНДЕТУ *Өңмеңдет етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Өңмеңдетумен* болды.

ӨҢМЕНДЕУ *Өңмеңде етістігінің қимыл атауы.* – Ұятсыз! Еркек басымен *өңмеңдеуін* қарашы, – деп, оған кейіп қалды (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

ӨҢМЕНШІЛ с ы н. *Өңмеңдеген, ентелеген.* *Өңмеңшіл* жар өмір жай тұрмайды, Өңгіме бір-ақ түгел айтылмайды. Өңгіме толық түрмен түгел шықса, Өмірін өткен күннің айқындайды (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӨҢ-СӨЛ з а т. *Тұр-тұс, кескін-келбет.* Қырдан азынап жел еседі. Арналар тартылып, жапырақтар ұшып кеткен... Дала *өң-сөлнен* мүлдем адаланғандай, жетім құлазиды (О.Сәрсенбаев, Сағым). Әрине, күбірткедей жеген дерт кімді оңдырғандай, өбден *өңің-сөлің* қашып біткенсің («Қаз. әдеб.»).

ӨҢСІЗ с ы н. **1.** *Өңі кеткен, бояуы оңған, түссіз.* Басында өңсіз ескі тақия, үстінде қара қамзолы бар, намазға жайылған шапан үстінде малдас құрып отырған Бектемір қара мұртын бір сипап қойды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Құрғақ жерге көз жіберіп еді, жер бетінде өңсіз, түссіз сұр тастардан басқа ештеме көрінбеді (А.Машанов, Жер асты.). **2.** *Өңі қашқан, аппақ қудай.* Әдетте, нарттай жайнап жүретін, ең гезердей Шағыр кәзір өңсіз жатыр, екі беті аппақ қудай, көзі тас жұмулы (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Үй иесі баяғы ұнатпаған қабақпен қарсы алды. Гүлсім нағашы әжесінің қасында өңсіз төмен қарап отыр екен (С.Бегалин, Уақыт.). Қара сұр жігіт екен қансыз-сөлсіз, Тар тылған қаны ішіне, тым-ақ өңсіз. Мен-мендеу мінез-құлқы байқағанға Бір өзі жаралағандай ешбір теңсіз (Ақын жырлары). **3.** а у ы с. *Келбеті келіспеген, түрсіз.* Ерден жасы отыздың жетеу-сегізін келген зор денелі, өңсіз қара жігіт (Е.Мырзахметов, Медет). Әулиеатаның адамдары өңсіз, ұяң көзінің астымен қарайды, сөзді айқын сөйлемейді, іштерінен өзінше бір құлақ даярлап отырған тәрізді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ӨҢСІЗДЕН = е т. **1.** *Бояуы, өңі кету, оңу.* Русаков күн тиіп өңсіздеген сұрғылт кеп-касын алып, онымен желпіне бастады (Ә.Әзиев, Жез.). **2.** *Бетінің әрі кетіп, өңі қашу.* Бетін қызарған дақ басып, терісі балбырап, өңсізденіп жүрген әйелдерге сәбіз шырыны немесе үккен сәбіз пайдалы (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Біз әкеп қойған бір құшақ гүл өзінен-өзі өңінен айырылып бара жатқандай, жалғыз гүл емес, сол үйдегі адамдардың бәрі де өңсізде-не қалыпты (І.Мүсірепов, Белдерде).

ӨҢСІЗДЕНУ *Өңсізден етістігінің қимыл атауы.*

ӨҢСІЗДЕУ с ы н. *Көріксіздеу, әрсіздеу.* Дастарқанның орта тұсынан жасы қырықтың ішінде дерліктей толықтау келген, екі бетінен қаны тамған, селдір шашты, өңсіздеу жігіт көтеріліп, маңғаздана сөйлеуге кірісті («Мәдениет және тұрмыс»). «Аспаннан шұға жауса да, құлға ұлтарлық тимес» деп заман жақсарып кеткенмен, әйелсіз күйі болмай өңсіздеу жүрген кезі еді (З.Рысбекова, Әйел сыры).

ӨҢ-ТҮС з а т. *Сыртқы түр, бет-бейне, келбет.* Айтпақшы, айтпау заңды емес, Сипаттап оның өң-түсін, Мұрынға да жарлы емес, Осынша келген мол пішін (С.Мәуленов, Октябрь.). Келгендердің өң-түстері танылмаса да, бойлары көрінген соң амандасу басталды (М.Әуезов, Абай жолы). Өң-түсіңе қарағанда

оқыған баласың-ау, – деді Төлепберген ақсақал Боташқа қарап (М.Әбдіқалықов, Жердің асты.).

Өң-түс жоқ. *Өң жоқ, түс жоқ, аппақ қудай.* Өң-түс жоқ, босағаға сүйенген шешесін көріп не дерін білмей сасқалақтап жанына келді (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Қанаушының сүйенгені қатыбас, Өң-түсі жоқ, Өндірістік қатынас (Х.Ерғалиев, Сенің өзенің).

Өң-түсі бұзылды [қашты]. *Өңінен қаны қашып, аппақ қудай болды, көңілі, түрі бұзылды.* Бірде Қарғаш жұмыстан кеш қайтты, өң-түсі бұзылып, үйге келісімен төсегіне жатып қалды (Б.Тәжібаев, Қара торғай). – Өтірік болса, өкпелеме, шын болса, жасырма! – деп, анам сұрағанда, менің өне бойым мұздап, өң-түсім бұзылып кетті (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). – Әмірбек, – деді аздан соң Қылышбай, – бүгін немене, өң-түсің қашып отыр, ұйықтамағаннан саумысың? (Ә.Әзиев, Ояңған ар). Әйелді көре салып өң-і-түс-і қашып, жүдеп-жадап жүрген не қылған адамсың? – деп сұрай бастайды (Қаз. ертегі.).

ӨҢ-ТҮССІЗ с ы н. **1.** *Өң-түсі жоқ, өңі қашқан.* Боздақ өң-түссіз келіншек жүзіне жалт-жалт қарайды. Бекзат тіс жарып тіл қатқан жоқ (З.Шүкіров, Ізгілік.). **2.** *Бозарған.* Ақан терезені ашып, сыртқа қарап тұр екен. Алыстан жүзі өң-түссіз бозарып атып келе жатқан таң тәрізді адам айырып болар емес (І.Есенберлин, Катерлі өткел). Қодарқұл тағы да жалғыз қалды. «Сақина» тағы да қыса түсті. Өң-түссіз аспан жаншып барады. Маңдайы сықырлап ауыратындай (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ).

ӨҢ-ТҮСТЕЙ ү с т. *Өң мен түс арасында, тез, жылдам.* Бір үйге және ақырын аяқ басып, Тоқтады есігіне қатарласып. Өң-түстей өткен күні еске түсіп, Мұздаған жас жүрегі кетгі тасып (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын. шығ.).

ӨҢШЕҢ ү с т. *Өңкей, біркелкі, бірыңғай.* Төсеніші жоқ. Қу тақтай. Бір бұрышта темір кірауат тұр. Шешем екеуіміз соның үстіне отырдық. Еркектер ортадағы орыс үстелді жағалай орындыққа отырды. Өңшең бір шүлдірлеген бөтен адам. Тартқандары шылым. Қайда отырғаныңды білмейсің (Ж.Аймауытов, Шығ.). Татардан қолға түскен Темір ермен, Сайлауыт өңшең батыр айналасы. Барады бірге кетіп батыр Сәмен, Қайғы ойлап бұзылғандай ой-санасы (Ә.Найманбаев, Шығ.). Құрақ ұшып көргенде, Күңкілдеп сырын бергенде, Алса – бар, жоқ – бергенге, Опасыз өңшең шерменде, Бір қалыпта тұрмайтын Шалағайда табан жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ӨҢ-ШЫРАЙ з а т. *Келбет, түр.* Мүмкін, баласы осы болар деп ойлады. *Өң-ш ы р а й ы н д а* да ұқсастық бар (А.Лекеров, Түз гүлі). Балғын денесі сәл толығыңқырап, күн шалған аққұба *өң-ш ы р а й ы* күреңітіп, жұқа еріндері жаңа ғана қауызын жарған гүлдей үлбіреп тұр (Қ.Шалабаев, Өмірде.).

ӨҢІ-ЖҮЗІ з а т. *Бет әлпеті, бет пішіні, өңі.* Сөзді сондай үлкеннен бастадыңыз ғой, солай емес пе? – деп барлық *өң і-ж ү з і* жылынып күліп алды (М.Әуезов, Өскен өркен).

ӨҢІР¹ з а т. **1.** *Киімнің екі алдыңғы бойы.* Ол пальтосының түймелерін де бір-бірлеп саусағымен ағытпай, екі *өң і р і н е н* ұстаған күйі айыра жұлқып, тартып қалды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Орденте толып *өңірің*, Өбектеп атамекенің, Келесің білмей өмірі Тымаудың тіпті не екенін, Бұл, достым, бақыт емес пе?! (Қ.Мырзаліев, Мөңгі майдан). Ар жағынан ақ жібек көйлегінің *өң і р і* көрініп тұр (І.Есенберлин, Маңғыстау.). *Өң і р і н е* он түйме қадаған ақ шөйіден тігілген қос етек көйлек киіпті (С.Сматтаев, Ақжелең). Арғы атасы - Қасқарау, Бергі атасы – Қарасай, Белде күміс таспа-бау, *Өң і р і н е* жаға сай (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). **2.** *Әйел көйлегінің алдыңғы көкірек тұсындағы кестеленіп, әшекейленген бөлігі.* Апам елден әкелген *өң і р і н* көрсетті. Бұл – жарты метрлік пүліш еді (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). **3.** э т н. *Жаңа түскен келіннің жасауының бетіне салынған, теңді шешкен әйел алып, жолымен үлестіретін бірнеше бөлікке кездеме.* *Өң і р* жаңа түсіп, келіп жатқан келіннің төркіні қыз жасауының теңінің бетіне бірнеше бөлек кездеме салады (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.). *Өң і р д і* жұрт жөнімен, абысын-ажын келісе отырып, теңді шешу құрметіне ие болған әйел алып, көңілі жеткен әйелдерге жолымен үлестіреді. Қазақ әйелдерінің жас келіннен *өң і р* аламыз дейтіні сол (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.).

Өңір салу. э т н. *Киім салғанда әйел адамдарға арналып, кестеленген өңір, кездеме салу кәдесі.* Отқа шақырумен (кей жерлерде «үй көрсету» немесе «есікашар» дейді) бірге болып жататын ендігі бір кәде – *өң і р с а л у* («Ана тілі»).

ӨҢІР² з а т. *Аймақ, төңірек, алқап.* Түсінем, түлейді өмір, жанарады, Жаңа *өң і р д е* жаңа оттар жанар әлі. Нелер ұрпақ әлі де ағарады, Секілденіп өзінің бабалары, Қалса болды халқының шежіресінде, Әр ұрпақтың өзіндік бағалары. Жылдар... Жылдар жылжиды жоғалады, Жаңа жылдар сағаты соғар әлі (М.Мақатаев, Шығ.). Сөйледі бір ақсақал жүзге келген Қонағым құрметті деп бізге келген. Кәніки, қайдан келдің,

қайдан жүрсің, Батырсың бұл *өң і р д е н* біз көрмеген? (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Кең төскейде бір көтеріп көңілді, Алаша хан кесенесі көрінді. Арғы бетте Жошы ханның мазары Қос иықтап көтеріп тұр *өң і р д і* (Қ.Салықов, Жезкиік).

ӨҢІРДЕЙ с ы н. *Өңір сияқты, өңір тәрізді.* Болмайды дыбыс артықтау – Бейбіт бір бейжай *өң і р д е й*... Жүзінде қатқыл тәртіп бар – Жас жігіт кілең өрімдей (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ӨҢІРЕ= е т. *Бақырып, айғайлап жылау; өкіру.* – Өшір үніңді, *өң і р е м е*, – деп ақырып қалып, басын көтеріп алды шал (Ж.Түменбаев, Қарда.). Мейірліні көрге кіргенше жер болып өтсін деп қарғаған ба едің, қай қастығың қылған, қуарған қу құдай? – деп барып, зар дауыспен *өң і р е н* жіберді (Ү.Шойбеков, Сұсты күндер).

ӨҢІРЕЙ= е т. *Өңкию, дөңкию, күжірею.* Абдал ілби басады, әлде неден үріккен сыңайы бар, *өң і р е й г е н* дәу қара бастықтан шошып қалғандай (А.Нұрманов, Құлан.). *Өң і р е й і н* орнынан тұра берген Ыраш таңдана қарап іркілді; баданадай ұялы көзі онан әрі үлкейіп, жыпылық-жыпылық етеді (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ӨҢІРЕНДЕ= е т. *Баса-көктеу, қағып-соғу, кимелеу.* «Ауылда кім бар, тез жиналыңдар!» – деп айғайлады, омырауын да қадап алған алақандай дөңгелек жез знағы бар бір *өң і р е н д е г е н* жендет (С.Бегалин, Замана.). Бақан *өң і р е н д е н* төніп келеді, Жазира Исахметке: «Ау, қайнаға, мынауыңыздан құтқарыңызшы», – дегендей жалбарына қараған, анау сырт айналды (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ӨҢІРЕНДЕУ *Өңіренде етістігінің қимыл атауы.*

ӨҢІРЕУ= е т. *Өңіре етістігінің қимыл атауы.*

ӨҢІРЕЮ *Өңірей етістігінің қимыл атауы.*

ӨҢІРЖИЕК з а т. э т н. *Әйел киімінің өңіріне сәндік үшін тағылатын алтын, күміс тәрізді бағалы металдан жасалған әшекей.* Дәркем бай жасаған күміс сақина, күміс білезік, күміс сырға, сәукеле, *өң і р ж и е к т е р д е н*, сәнді ер-тоқымдардан бастап сатылмайтын зат жоқ (Ғ.Ахмедов, Жорық.). Ертеңінде олардың біразы сырға, білезік, сақиналарын, алқа, түйме, *өң і р ж и е к т е р і н* дүкенге беріп, бұлар да мата, шай, секер алды (Қ.Құрманалиев, Атырау аруы). Дәстүрлі қазақ қоғамында *өң і р ж и е к т і* мереке күндері қыздар мойыномырауына сәндікке таққан (ҚҰЭ).

ӨҢІРЛЕ= е т. *Жеке өңірлерге бөліну.* Жергілікті ауа райының ерекшеліктері ескеріліп,

жер *өңірлен* айдалады (С. Әбдірайымов, Шөл жайылым.). *Өңірлен* суарғанда топырақ біркелкі суарылуы үшін алдын ала егістікті тегістеу керек, ол үшін участок жеке өңірлерге бөлінеді (М.Ерленесов, Суармалы егін.). Тек жол жиегін *өңірлен* шыққан Арқаның боз көдесі суық жел астында қалтырап дір-дір етеді (Ер есімі.).

ӨҢІРЛЕН = е т. *Бөліну, ерекшелену*. Тау етегіндегі далалық аймақ Жоңғар, Алатау, Қаратау тауларының ұзына бойына *өңірленіп*, шұбатылып жатады (Б.Шағыров, Картоп). Сексеуіл тұқымы 175–180 сантиметрден *өңірленіп*, өңір аралығы 3–4 метрден егіледі (А.Балтабаев, Шөлде.).

ӨҢІРЛЕНУ *Өңірлен етістігінің қимыл атауы.*

ӨҢІРЛЕС с ы н. *Аймақтас, алқантас*. Великие луки облысы және онымен *өңірлес* басқа облыстардың творчестволық және көркемөнерпаздар коллективтерінің репертуарынан көп жылдар бойы тұрақты орын алды («Қаз. әдеб.»). Қой шеті, қора сырты біздің орын, Қойменен қойындасып, *өңірлесіп* (Қ.Шәкенов, Гудок).

ӨҢІРЛЕТ = е т. *Ерекшелету, даралату*. Еңбектің табысымен *өңірлетіп* Келеміз ғажайып бір өмірге өтіп (Б.Мұқашев, Күн туралы.).

ӨҢІРЛЕТУ *Өңірлет етістігінің қимыл атауы.*

ӨҢІРЛЕУ *Өңірле етістігінің қимыл атауы.*

ӨҢІРЛІ с ы н. *Өңір салынған, өңірі бар*. – Сен білмейсің, Асаным, маған сыңарбалақ дамбал, қыңыр *өңірлі* қисық бешпет, басы баспақтай, қонышы сыбызғыдай етік, бір құлағы желкесіне қондырылған құлақшын сияқтыларды жіберіп тұрады (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

ӨҢІРЛІК с ы н. *Белгілі бір өңірге, аймаққа тән*. Қазақстан Президенті «Орталық Азия Ынтымақтастығы» Ұйымының келешегіне байланысты айтқанда, *өңірлік* бірлестіктердің экономикалық, саяси және басқа да қажетті тетіктерін күшейтуге күш-жігер жұмсаудың мағынасын айтып өтті («Егемен Қазақстан»). Әңгіме барысында екіжақты қатынастардың, *өңірлік* және халықаралық саясаттың көптеген мәселелері талқыланды («Егемен Қазақстан»).

ӨҢІРШЕ з а т. *Киімнің екі алдыңғы бойы; көйлектің алдыңғы жағынан омырау тұсына жапсырып тігетін әшекейлі, кестелі, көркем безендірілген мата бөлігі, алқалық*.

ӨҢІ-ТҮСІ з а т. *Бет-бейне, келбет*. *Өңі-түсі* өзіңнен бір аумайды, Немересін ертпесе жүре алмайды (М.Мақатаев, Аққулар.). *Өңі-түсі* өзгерген, Көркін көріп даланы, Бейне адамдай

сөз берген, Жолдасыма қарадым (С.Мәуленов, Магниттау.). Күнікей ағасына жетіп келді, Қорқып *өңі-түсі* де кетіп келді (Батырлар жыры).

ӨҢІС з а т. ж е р г. *Өріс, жол, мүмкіндік*. Халық байлығы – балды мол өндіру бүкіл жұртшылықтың ісі. Олай болса көптеп көмектесіп қауым болып омарта шаруашылығының өсуіне кең *өңіс* ашу керек («Лен. жас»).

ӨП = е т. 1. *Ернін тигізіп сүю*. Патша дәруіштің қолын *өпті*, Ғайыптан хабар сөзді айттың депті (Ғашық-наме). Тілегінді берді деп, Алпамысын келді деп Әкесі мен шешесі, Бетінен келіп *өбеді* (Алпамыс). Ақ бетіңнен алғашқы рет сүймесем, Осынау күнде сен қасыма жүрмес ең. *Өпкен* сайын өзім де елтіп қаламын, Күннен-күнге жасарғандай гүлдесең (К.Салықов, Жезкиік). 2. а у ы с. *Желту, рақат сезімге бөлеу*. Сая – Отан! Самалың кеп бір *өпкенде*, Миым мен жүрегімде дір еткен не? Міндеттімін миымнан ток өргізіп, Жеткізуге сендегі жүректерге (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨПЕКТЕ = е т. с ө й л. *Өбектеу, бәйек қағу; құрдай жорғалау*. Сыртта, аулада астынан су ағызып қойған салқын сәні бар, сонда барып аздап демалсын. Тамақ та пісіп қалады деп *өпектей* ықылас білдіріп сыртқа басты (Д.Досжанов, Кісі.).

ӨПЕКТЕУ *Өпекте етістігінің қимыл атауы.*

ӨПЕ-ТАПА ү с т. ж е р г. *Там-тұмдап, үнемдеп*. Бұдан былай қарай жұртқа шөп үлестіргенді қойыңыз. Қыс маусымына *өпетапа* ғана жететін шөбіңіз қалғанын білесіз ғой (М.Хасенов, Нартәуекел).

ӨПЖЕЛ ү с т. ж е р г. *Әпжіл, тез, шапшаң*. Әлжекең машинадан *өпжел* түсіп, Қарқаралының таулары көрінер ме екен дегендей туу алысқа тесіле қарап, толқып тұрып қалды («Лен. жас»).

ӨПКЕ з а т. с ө й л. *Өкпе*. Өртке күйіп жатқан өз жолдасын көргендер *өпкесін* ала жүгіргенімен еш нәрсе істей алмады (Адам және химия). Өйткені кит суда жүретін жәндік болғанымен, балық емес және *өпкесімен* тыныс алады (М.Мұқанов, Педагогика.).

ӨПКЕЛЕ е т. ж е р г. *Өкпеле*. Бір ғашық бола қалып, бірі *өпкелеп* хат жазбады (Ж.Тілеков, Шалғай шепте).

ӨПКІЗ = е т. *Өтпіру, сүйгізу*. Бадам менің жақсыны көп тізіпті, Желге төсін айқара *өпкізіпті*. Бір садақтың бір оғын егескенде, Он жүзіктің көзінен өткізіпті (Р.Ниязбеков, Келер күн.). Самалға ақ кеудемді *өпкіз* дейді,

Жаһанға жан тілегін жеткіз дейді (Ж.Есімжанов, Осы жақ.).

ӨПКІЗУ *Өпкіз қимыл етістігінің атауы.*
≈ Бетінен *ө п к і з у*.

ӨП-ӨЗГЕ с ы н. *Тым өзге, мүлде басқаша.* Кілең қараторғайлардың ішінде жүрген қызыл қырғауыл сияқты *ө п-ө з г е* тым ерсі (Т.Тобағыбұлов, Тағы. күз).

ӨП-ӨНДІ с ы н. *Өп-өдемі, сымбатты.* Төсек тұсындағы қабырғаға ілінген 15–16 жастар шамасындағы қою қасты, қыр мұрын, *ө п-ө н д і* балаң қыздың бояулы сурет-портреті түр («Лен. жас»). Жаңа ғана менің тереземнің алдынан ыдыс-аяқ көтеріп бір жап-жас, *ө п-ө н д і* әйел асханаға кіріп кетті (Ә.Шәріпов, Орманда.).

ӨП-ӨТКІР с ы н. *Тым өткір, өте өткір.* Атомоход дір-дір етті. *Ө п-ө т к і р* құм қиыршықтарының бет шыныны аяусыз тілгілеп жатқаны құлаққа шалынады (Т.Шаханов, Көгілдір.).

ӨП-ӨТІРІК с ы н. *Көрінеу өтірік, жалған.* Сүймей тұрып сүйеміз деп былжырап, Қасақана *ө п-ө ті р і к* тұнжырап. Қанша адамды алдаймыз бір өмірде, Қанша сәби сондықтан да жүр жылап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қызы кеткелі, көне қайсымызбен хабарласты? Қашып кетті дегені – *ө п-ө ті р і к* (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). Ер-назар сасыңқырап қалып, қорбандап *ө п-ө т і р і к* кісесін қараған болды (Қаз. ертегі.).

ӨПТІР= е т. *Өпкізу, сүйдіру.* Мөлдіреп қараған, Айналдым көзіңнен. Бал беріп сөзіңнен, *Ө п ті р ш і* жүзіңнен (С.Сейфуллин, Шығ.). Қыз жағажайдың шегіне келіп шыт көйлегін шешті. Құлын денесін күнге *ө п т і р і п*, алтын шуаққа малынып, біраз отырып қалды (Б.Бабақов, Алтын алқа). Самал жібек желіне төсін тосып, алма жүзін *ө п т і р д і* (А.Айтбаев, Атамекен).

ӨПТІРУ *Өптір етістігінің қимыл атауы.*

ӨПШІН з а т. к ө н е. *Жабу.* Толып жатқан көп қалмақ Атына *ө п ш і н* жабады. Әрі, бері кеңесіп Ақыл-айла табады (Ер Тарғын).

ӨПІРЕМ с ы н. ж е р г. *Өзімшіл, менмен, төкаптар.* «Ұяң мінезден ада, тым өзімшіл, *ө п і р е м* кісі боларсың-ау» – деп ойлады Жанар (З.Қабдолов, Жалын). Ішнара болмаса, көбі дүң, *ө п і р е м*, елге шықса қырып кете жаздайды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Қасақана көзіне көз қадап, әрі *ө п і р е м*, әрі мысқылды түрмен подполковникті басынан аяғына дейін бұл да шолып өтті (Б.Аманшин, Жармұңы). // *Өзімшіл, менмен адам.* Болмағанмен бұл топтың сүйіктісі, *Ө пі р е м і*, Өжеті, Иықтысы, Айтыстың бір үстінде шыдай алмай, Ашу шықты ортаға күйіп-пісіп (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӨПІРЕМДЕ= е т. *Менмендік істеу, өкірендеу, өзімшілдік жасау.* Біреулер ана аттың басы камшы бойы озық еді десе, біреу қызыл межеге жете бере есік пен төрдей озды деп *ө п і р е м-д е й д і* (Қ.Тоқмырзин, Үзеңгі дос.).

ӨПІРЕМДЕУ *Өпіремде етістігінің қимыл атауы.*

ӨПІРЕМДІК ж е р г. *Өркөкіректік, өзімшілдік, менмендік.* Садықтың бойына біткен барлық *ө п і р е м д і к*, ызалы ашуы бетіне шапшып, түсі сұрғылт тартып кетті (Қ.Жұмалиев, Айқас). Жаудың қорғанысын, бекінісін, күшін, санын түспалдап болса да біліп алмайынша, бет алды *ө п і р е м д і к п е н* өлімге шабудың жөні жоқ (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Оразов болғанда... – деп ыңыранды трубкадағы бейтаныс кісі әлдебір оқшау *ө п і р е м д і к п е н* (З.Қабдолов, Жалын).

ӨПІРІМ с ы н. *Тәуекелшіл, менмен, өпірем.* Намысқор да *ө п і р і м* жас өзінше бір ерлік іздеп жүр (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

ӨР¹ з а т. **1.** *Таулы, дөңді жерлердің етегінен биіктеп көтерілетін, ылдига қарама-қарсы жер.* Ел қалап, ер таңдаған, Берген серттен таңбаған Ақ құба ару жарды алды Тең арқаны қиылып, Артқан жүгі үйіліп, *Ө р д е* шөгіп нар қалды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Алатау, Алтай *ө р і* бар, Алматыдай төрі бар, Көкшетау, Арқа белі бар, Орал таудан бері қарай, Өркен жайған елі бар, Қазақстан жері бар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Қайран тірлік, бақ пенен сор қырқысқан Түлкі сайға, Қыран *ө р г е* тырмысқан. Екеуіне алма-кезек көз тастап, Ұзақ, үнсіз, ойға шомды Шыңғысхан (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Биік, жоғары жақ.* Бәйге *ө р і н д е* тежегендей құр атты, Жүрек дейді құрған оқыс тұзақты. Барыңды сал, ізбасары Қаныштың Құлап түсіп, кешіп жатыр сынақты (К.Салықов, Жезкиік). Елдігін сақтап қазақтың, Ордалы *ө р г е* ту тіккен. Аңсаған мәңгі азат күн Береке, бақыт, бірлікпен (К.Салықов, Жезкиік). Тәттілікті татуға, Кермек ащы тер керек. Өмірді *ө р г е* тартуға Ез емес, тек ер керек (М.Әлімбаев, Танд. өлеңд.). Өмірдің сүйресін деп *ө р г е* көшін, Жалпақ жер беріп еді мол денесін. Өзендер беріп еді толқындарын, Дегендей ұзақ жолда шөлдемесін (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** а у ы с. *Жоғарғы нысана, мақсат.* Сол күресте ер ететін Ақыл мен қайрат, заманың, *Ө р ің қия* сен жететін, Таймасың, тап бас табаның (С.Бегалин, Өлеңд.). Кең сарайдың *ө р і н е* өрлеп келеміз, Асығамыз, аңсап нені көреміз (М.Хақимжанова, Ана мейірімі). Шыға алмассың ұмтылып Шығам деген

өріңе, Садақ сыртты күпшек сан Тобышақ атты жайламай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Кейде қиыр көкжиек *Өрге* жіптей ілетін, Көкжиекке иек сүйеп, Күн астына кіретін (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Өмірдің өрі. *Өмір белесі, асуы.* Таба алмадық еш адам, Біздің сөзге ергенді. *Өмірдің өрін* тауысып, Білімсізбен алысып (Абай, Тол. жин.).

Өрге бастыру. *Дамыту, ілгерілету, алға жылжыту.* Оның ойында шек жоқ сияқты, шахта астында жүріп те өндірісті *өрге бастырудың* жолын іздеп, қатты толғанады (Т.Сүлейменов, Күн сынығы). Халық шаруашылығы үшін маман кадрлар даярлауға, мәдениетті *өрге бастыруға* жұмысшы факультеттері, сөз жоқ, үлкен үлес қосты («Қазақст. әйелдері»).

Өрге жүзген наһандай. б е й н. *Ірі, алып, қайсар. Өрге жүзген наһандай.* Үздік туған алыбым, Дүмпуіңмен жер жардың Жаһанға кетті дабылың (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Өрге жетелейді. б е й н. *Шақырады, елітеді.* Бір музыка *жетелейді* күнде *өрге*, Өрде бардай мен қойылар бір көрме. Рахмет, жанарымнан тамған дән, Сол бір дәнмен ділі туыс гүлдерге... (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Өрге жеткізді. *Мақсатына жеткізді, тілегін орындады.* Баурап алғыш адамды, көпшілі еді, Өзін де *өрге жеткізді* көп тілегі. Махабаттың ұлғайтты-ау у мен балын Отелло боп булығып, өксігені. Еске салса өжімдер, өлкем, сені, Көңіл-толқын толғағын көркемдеді. Қандай еді... (К.Салықов, Жезкиік).

Өрге сүйреді. *Биікке ұмтылдырды, мақсатына жеткізді.* Өнер үйрен, кеуденді *өрге сүйре*, Ендігі жас, болмаңдар енді еріншек! Сұр шекпенін сүйреткен ит қорлықта, Отырмыз қайдан келіп біз келіміз! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Еселі еңбек *сүйреп* шыққан мені *өрге*, Еңбек етпей Ер қызығын көрер ме?! Тағы, тағы... Таласуға болады, Табысуға көзің жетсе егерде. Мынау балғын, Мынау жап-жас күйінде Төсек тартып қалдым-ау деп күйінбе. Тіпті, тағы... Ауыруға болады, Әлпештейтін кісің болса үйінде (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Өрге ұмтылды. *Биік мақсат қойды, талап танды.* Сүйіншіні берді бүгін кім кімге, *Өрге ұмтылып*, Өлеңдетпеу мүмкін бе?! Зәулім биік, зор мұнара орнады, Беу, мүсінші! Беу, сәулеткер, іркілме (К.Салықов, Жезкиік). Рас, біз туыспадық бір анадан, Сонда да туысқаным дер едім мен. Өмірде *өрге ұмтылмай* тұра ма адам, Өзіңе қарап өсіп келемін мен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өрге шықты. *Биік мақсаттарға қол жеткізді, тілегі орындалды.* Алдымнан көрген емес жол кесіліп, Келемін демеуіңмен *өрге шығып*. О, адамдар, ғапу ет, шалыс бассам, Кешіріңдер, Менікі пендешілік (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Өр жақ. *Шығыс, шығыс аймақ.* Қырық жыл күндіз, түнгі ғибадаттан, Ғазатқа бір-ақ қылыш артық шығар. Баласын мұсылманның жылатпайық, *Өр жақта* қалмақтайын дұшпаным бар (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Өтірік өрге баспас. *Өтірік сөз ұзаққа бармайды, тез ашылады.* Ұясы ұшқан құстың ін болмайды, *Өтірік өрге баспас*, шын болмайды. Көркі бар көз тартатын кейбір сұлу, Ар-ұят адамдықтан дым болмайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Аттанып келдік біздер Жаманшұбар, Мұқанның ескерткішін көру құмар. *Өтірік өрге баспас* дегендейін, Халыққа шындықты айтып келу құмар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Талабы өрге аспады. *Мақсаты орындалмады, іске аспады.* Олардың *өрге аспады талаптары*, Кемдікті қамтыса да қазақтағы. Поселке болып бала оқысын деп, Аз айтып Әли сөзін аяқтады (О.Шипин, Дастан.).

Тасы өрге домалады. *Бағы асты, мерейі өсті.* Жерімде жасыл желек желкілдеген, Елімде жеңіс туы желпілдеген, *Домалап өрге тасы* тұрған шақта, Ақын ба, асқақ сөйлеп желпінбеген (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.). *Тасымыз өрге домалап*, – Тасыған дәулет мол болды. Шөл даламыз – қала боп, Тау-тастарым кен болды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Дарига, онда қазағың Бұзылмаған қаймағы, *Тасы өрге домалап*, Өзі келген қайдағы (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ӨР² с ы н. 1. *Биік, асқақ.* Көделердің көк түбі Жасырғандай тоқтыны. Өркеш-өркеш *өр* белес - Жоталардың шоктығы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Дала жатыр қызыл қанға боялып. Егер бүкпей баяндасам шындықты Рухы – *өр*, Тәні – бекем Бұл бір қайсар халық екен, Тірліктен де артық қойған бірлікті (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жеті жыл өтті-ау күреспен, Жеті жыл. Көпті сеземін... Өмірмен тете бір өскен, *Өр с ің-ау* менің өз елім! Өз елім – менің өзегім... (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *а у ы с. Өжет, батыл.* Ал, жас батыр, байқап тұрмын мінезің тым *өр* екен, Өрлігіңе байланысты болар бәлкім мерекең, – деп Бүйіхан бір тоқтады, – жан екенсің табанды, Кеше өлімнен алып қалдың менің жалғыз баламды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кекке толы жүрегі, Мұзбалақтай түледі. Ағытылды бойында *Өр* қайраттың тиегі (О.Шипин, Дастан.).

3. Тәкаппар, менмен, өзімшіл. Жаратпай өкен байдың *ө р* мінезін, Бар еді бойында от ерлік сезім. Қудалап қоймаған соң, Бектасқа айтқан: – Отырма, көш бұлақтан, қазған өзім (О.Шипин, Дастан.). Ерейменнің көп болады дауылы, Ерейменнің көп болады жауыны. Соның бәрін елемейді ешқашан Табиғаттың өзіндей *ө р* тау ұлы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жігіттің басын кемітер Жаман туса баласы, Әйелі шайпау, *ө р* болса. Жабырқап көңілің ашылмас Бір шығасы тер болса (Базар жырау, Шығ.).

Өр кеуде. *Батыл, өжет.* Батырлар жолды тосуда, Арада өтті бір жеті. Ақтар жөңкіп қашуда, Бұлардан өгіп көп кетті. Көрінгенін жібермей, Көкқұтандай көлбетті. Өшпендігі өршіген *Өр-кеуде* өңшең батырлар, Арыстандай келбетті (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Құрыштай денесіне қол батпады, Ойынсыз отырмады үйде жөнді. *Өркеуде* арыстандай арпалысып, Жас батыр лезде екі жасқа келді (О.Шипин, Дастан.).

Өр мінез. *Қайсар, өжет, батыл.* Салса да ақындық ой, Сезім күшін, Жүрсе де кереметтің кезіп ішін. Табиғат бұлтыменен, жаңбырымен *Өрмінез* қайталайды өз үлгісін (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Өр талап. *Биік мақсат.* Лапылдатып жанымның *ө р т а л а б ы н*, Оттан ыстық сендердің орталарың. Алыс жүрсем, сағынып хат алыстым, Жақын жүрсем, қасыңнан қатар ұштым (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ӨР¹ = е т. 1. *Малдың жайылымға шығуы.* Қойым *ө р д і* қайталап, Қозыларым салды ойнақ (Ж.Жабаев, Тол. жин.). Ауылдың малы жұлдыз дай шашырап, батыстағы құмды беттеп *ө р і н* барады (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). – Апыр-ай, қалай барам, қалай барам?! Атармын аққу құсты қалай ғана?! Айдыңның аққулары ұйықтағанда, *Ө р г е н* мал, өскен шырша абайлаған, Барлығы қасиетке қарайлаған (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бір үйде тұру, тіршілік ету, кіріп-шығып жүру.* – Жапеке, сен жұмыссыз қалсаң да, қайғыратын жөңің жоқ, бір үйден *ө р і н* шығатын бір топ жансың, – дейді ол (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Жолымбет – совхоз партия комитетінің туған інісі, еншілері бөлек болса бір сәрі, екеуі бір үйден *ө р і н*, бір дастарқаннан тамақтанып, бір есіктен кіріп, шығып жүр (С.Еркебаев, Ауыл кештері). Олар ауылға келгеннен бері күнде осы үйден *ө р і н*, осы үйде дем алады, өкілдерінің қасында қазір Ерғара, мұғалім Асылбек және ауыл активі – Қозыбек отыр (Р.Райымқұлов, Болат.). **3.** ж е р г. *Тұру, ұйқыдан ояну, басын көтеру.* Қалай, жаңа мекенде жайлы жатып, жақсы *ө р д і ң д е р м е?*

(Қ.Сегізбаев, Беласқан). **4.** *Шұбыру, қаптау.* Газиктер жайлаудың сахнасын бай Жаңғыртып дөңнен *ө р і н*, Қыздардың үкілі тақиясындай Дүние дөңгеленіп (Т.Айбергенов, Мен саған.). **5.** к ө н е. *Ұшу; тіршілік ету.* Жазғанын Жаппар Хақтың жұмыстайсың, Жаһанға жаратылып келерінде. Ұшқанда алар аңың сол болады, Ұяңнан нені көрсең *ө р е р і ң д е* (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

Өріп жүр. *Қаптап, толып жүр.* Тау қойнауындағы орманда қошқар мүйіз арқар, мүйізі қарағайдай бұғы, жүзіктің көзінен өткен сұрша құлан, қара түлкі, ақ қоян дейсің бе, *ө р і н ж ү р* (З.Шашкин, Сенім). «Уақыт солай, жол солай», – Дейтін «білгіш» *ө р і н ж ү р*. Өзі айыпты болса да, Бәрін менен көріп жүр (Ф.Қайырбеков, Көксадақ.).

ӨР² = е т. 1. *Қайыс, шаш, жіп тәрізді заттарды тарамдап алып, айқастырып біріктіру, қосу.* Шашын жайып отырған қазіргі қалпында, мына әйел шынында сұлу еді, қырын отырған күйі апшақ саусақтарын тез-тез қимылдатып салалы, тоқ бұрымдарын *ө р е* берді (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Ол кезде қыз киеді құндыз бөрік, Қадаған үкілері берер көрік. Етегін оқалаған бешпент киіп, Өсемдеп шолпы таққан, шашын *ө р і н* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Өміріммен өтер болды-ау бұл өлең, Бір маза жоқ, кілем тоқып, гүл *ө р е м*. Асқар тауға ақша бұлт боп қонақтап, Қара жерге қара аспандай түнерем. Өміріммен өтер болды бұл өлең (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Салынып жатқан үйдің қабырғасын, іргесін көтеру, кірпіш, тас қалау.* Ені тарлау, биіктігі қол ұсыным қызыл кірпішті *ө р і н*, маңдайшасын иіп келтірген кірер есігі бар, осы Алакөлдегі бір рудың аруақты батыр дейтін аталарының тамы еді (А.Нұрманов, Құлан.). Бір емес бәрі бірдей мерген еді, Үйлерін тастан қалап *ө р г е н* еді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Өңірге небір бос тұрған, *Ө р і н т і* үйлер өнерлі ел (Ф.Орманов, Көгілдір қиыр). **3.** а у ы с. *Құрау, құрастыру, жинақтау.* Сәті түссе, – Сөзден сонет *ө р е м і н*. Соны шіркін оқыса ғой өренің! Халқым нені дұрыс десе – Сол дұрыс! Халқым нені көрсе, Соны көремін! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан.). Әр уақыт бірге болып еліменен, Елім деп еміреніп, еңірген. Дөңінде Дегелеңнің ән толғатып, Отырған соған орай *ө р і н* өлең (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ой қамшысын *ө р е м і н*, Қиял көкке ұшады. Қандай ғана кең едің, Туған далам құшағы!.. (Т.Айбергенов, Мен саған.). **4.** а у ы с. *Тарау, таратылу.* Жалын атып өз жүзіндей шие, өрік, Өз кеудеңдей жатар көлден күй *ө р і н*. Өзені де толқын алып өзіңнен, Таулары да тұрар саған сүйеніп! (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ӨРБУ *Өрбі етістігінің қимыл атауы. 1. Өркен жаю, өсу.* Өсімдіктердің көктемгі *ө р б у і* қыстайтын бүршіктерден пайда болған өркендердің өсуіне байланысты (С.Түрдиев, Үй өсімдік.). **2. Құшею, асқыну.** Міне, осы грипптің әсіресе суық түскен шақта өршіп, *ө р б у і н і*ң себебі неде? (Т.Кауыпбаев, Ашыл. арал.). **3. Даму, өрлеу.** Кейбір поэмалардың композициясы да, сюжет *ө р б у і* де, геройлардың нақтылы образдары да әлі күнге дейін терең, зер сала талданған емес (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Бұлар әдебиетіміздің келешек *ө р б у і н е* н зор үміткер қылатын, авторларының қуанарлық мүмкіншіліктерін көрсететін шығармалар (І.Омаров, Шабит шалқары). Халықтың мәдениет, білімі өсті, Өнердің *ө р б у і н е* сәуле түсті. Кесіліп бай, қулақтар тамырынан, Бұқараның тамыры болды күшті (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ӨРБИ = е т. **1. Өрлеу, жоғары өрлеу.** Әуелі көрілік кеп түсімді алды, Онан соң аузымдағы тісімді алды. Өрге шықсам беліме *ө р б і п* шығып, Түзге түссем, тіземнен күшімді алды (Сүйінбай ақын, Ақиық). **2. Қаптау, толу.** Бір кесек тасты көтеріп қалсақ, оның астынан құрт-құмырсқа *ө р б і п* шыға келеді (Х.Әбішев, Аспан сыры). **3. а у ы с. Өсу, даму, жетілу; өркен жаю.** Ал, балапандар, *ө р б і*ң дер! – деп бала зыр қағып үйіне тартты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Рулы елдің көшіндей Ақылға да нам Еспембет, Ұрпағың едім *ө р б і*г е н Өмірге құлаш сермеген, Белес жерде бер медет (Ер Төлеген). Ағып жатыр жан-жаққа Трамвайлар зуылдап. Бала қиял *ө р б і*ді, Бірте-бірте туындап (О.Шипин, Дастан.). **4. а у ы с. Туындау, өршу.** Көңілде қайғы, қалың зар, Айтатұғын сөзім бар. Салсын құлақ ұққандар, *Ө р б і*, сөзім, *ө р б і* енді! (Абай, Тол. жин.). Очеркте әрбір шахтердің, үгітшінің, инженердің және партком мен дирекцияның қажырлы, үздіксіз еңбегі қиындықтар мен тартыс желісінен *ө р б і п* жатады (Е.Ысмайылов, Сын.).

ӨРБИКСУ *Өрбіксі етістігінің қимыл атауы.*

ӨРБИКСІ = е т. *Өршелену, ерегісу.* Мінезің сонша кең еді-ау, Тілессе әлем сыйғандай. «Фадеев айтты» дер еді-ау, *Ө р б і к с е* біреу иланбай («Қаз. әдеб.»).

ӨРБІСУ *Өрбіс етістігінің қимыл атауы.*

ӨРБІП-ӨС = е т. *Көбею, ұлкею, ер жету, өсу, жетілу.* Жаксы жандар жаңадан туғандай көбейіп *ө р б і п-ө с і п* келеді екен-ау! (А.Бекбосынов, Ауылым.). Бақай батыр мен Райымбек батырлардың қала берді Ұзақ сияқты ер туған бабалардың тұқымы ғой қазір осы өңірде *ө р б і п-ө с і п* келе жатқан (Б.Дәулетбаев, Парыз). Мына көлдегі тәрізді бір үйден *ө р б і п-ө с к е н*

адамдардың да мінез-құлқы, қулық-сұмдығы түрліше-ау (Ә.Әкішев, Бәйтерек.).

ӨРБІП-ӨСУ *Өрбіп-өс етістігінің қимыл атауы.*

ӨРБІС = е т. *Қаулау, тарау.* Осы секілді ығы жөні жоқ әңгімелер бүгін *ө р б і с і п* кетті (Ф.Мүсірепов, Шұғыла).

ӨРБІТ = е т. **1. Дамыту, жетілдіру.** Қозғалу – заттың негізгі қасиеті. Тірі зат қозғалыс қуатын көп *ө р б і т е т і н* зат (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Көбейту, молайту.** Күнқақты сұр шолақсың шыр бітпеген, Кісідей өрт өшірген түр бітпеген. Араққа апиынды езіп ішіп, Бір қусың мал-басынды *ө р б і т п е г е н* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Адам да жақсылық пен жамандықты егіз *ө р б і т е т і н* көрінеді (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.).

ӨРБІТУ *Өрбіт етістігінің қимыл атауы.*

1. Көбейту, молайту. Бұл екеуі бүгіннен бастап ерлі-зайыпты жандар, ортақ шаңырақ көтеріп, ұрпақ *ө р б і т у*ге хақылы (Қ.Исабаев, Серт). Нәсілін адамзаттың *ө р б і т у*ге Біздерді Хақ жаратқан шамаладым (Үш ғасыр.). **2. Дамыту, жетілдіру.** Мұғалімнің алдындағы ең маңызды міндет – оқушылардың кітап оқуға деген ықыласын оятап *ө р б і т у*, оларды кітапты дұрыс оқи білуге баулу («Қазақст. мект.»).

Өрбіту батырмасы. и н ф. *Терезенің мөлшерін дисплей экранының мөлшеріне дейін үлкейтуге арналған батырма* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ӨРБІТУШ зат. *Дамытушы, жалғастырушы.*

Энге әнқұмар көп қандай талап қойса, мен де сондай талап қоям. Өйткені оны шығарушы композитор болғанмен аялап, әспеттеп *ө р б і т у*ш і көп қой (Қ.Найманбаев, Серт).

ӨРБІТІЛ = е т. **1. Көбейтілу, молайтылу.** Төл де ойдағыдай *ө р б і т і л*ді. Сөйтіп сыйлыққа 13 саулық, қыруар ақша алдым (Б.Қайырбеков, Ескерусіз қалмаса.). **2. Тарқатылу, дамытылу.** Бұл драмалық әрекетте Ғани жайлы естелік әңгімесі түрінде ақын Леонид Мартыновтың бір өлеңінен туып кеткен ой *ө р б і т і л е д і* (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Өкінішке қарай, бұл идея бұдан әрі *ө р б і т і л м е й*, келте қайырылған (Р.Бердібаев, Достық.).

ӨРБІТІЛУ *Өрбітіл етістігінің қимыл атауы.*

ӨРБІТІС = е т. *Дамыту, тарату.* – Биыл оныншы бітірген жоқпысың осы? – деп шалдар Мұрат төңірегінде әңгіме *ө р б і т і с і п* кетті (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ӨРБІТІСУ *Өрбітіс етістігінің қимыл атауы.*

ӨРГЕК с ы н. **1.** *Биік, ерекше, дара.* Бес бұрап, төрт түкіріп толғап тоғыз, Қозғалар құлақ күйден жосып қобыз. Көтерген көк түндігін көк *ө р г е г і*, Құлатып асқарда ағын мәңгіде мұз (І.Жансүгіров, Поэм.). Ондайларға өмір өзі осылай тойтарыс береді. Өскен ел *ө р г е к* те өктем сөйлер болар (Н.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). *Ө р г е к* ұстап жаныңды елден, Қас түйіп те қарардайсың. Ешқашан да қалыңмалмен Мына әйелді ала алмайсың (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Жетілген, дамыған, толысқан.* *Ө р г е к* шақта мұнша көлік, мұнша мал, Бізді көкпен күннен басқа кім санар?! Жүзімдік пен мақталықтың шатыры – Жетісайдың аспанына бір сауал (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** *Өсімтал, төзімді.* Түз көркін мынау көзесе түбі, Түзетер сенің көшінді бұл ай. Мәпесіз, бапсыз өзі өсетұғын Өміршен, *ө р г е к* өсімдігім-ай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ӨРГЕЛЕҢ з а т. ж е р г. *Биік, өр жер.* Өрендер көріп шағын алдан ашық, Аттанды *ө р г е л е ң г е* алшаң басып. Өңірде сәулет құрған село, қыстақ, Зәулім, зор қалалармен тұр жалғасып («Қаз. әдеб.»). Тарлан жолы *ө р г е л е ң* – Тақсымы жоқ жабығар. Әлін білмей кеудемен Жұлқынаттын жабы бар (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме).

ӨРГІЗ¹ = е т. **1.** *Малды жайылымға шығару.* Сәске түсте басымды көтерсем, үйде жан жоқ. Бәрі мал *ө р г і з і н*, ертеңгі шаруаның қамында жүрген көрінеді (С.Бақбергенов, Мен сізді.). Қозыларым егізден, Иесі өзім *ө р г і з г е н* (Т.Жароков, Танд. шығ.). Бір қора қойды жалғыз қойшы «айт» десе *ө р г і з і н*, «шайт» десе жусытатын болған (І.Омаров, Шабыт.). **2.** *Төлдету, балапан шығару, көбейту.* Араладым шағылдарды, Шатқалды, Ойда отырған, Қырда отырған қарттарды... Кику салып Қоскөлдегі құс біткен Балапанын жаңа *ө р г і з і н* жатқан-ды (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жылқы *ө р г і з і н* қойнынан Жылда бөйге алады. Сауық құрған, той қылған Бақытты ғой адамы (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Бәленің отын өргізді. *Екі араға сөз тасыды, пәле салды.* Дұрыс бастар басшы жоқ Әділетке шөлдетті. Татуға өсек жүргізіп, *Бәленің отын ө р г і з і н*, Қайран заман, аман бол, Ер шөгіп, есер ер жетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ӨРГІЗ² = е т. *Шашын өрдіру.* Бұл күнде өзгерді, кешір сен, апатай, Бұрымын өзіңе *ө р г і з г е н* «кішкенең» (А.Бақтыгереева, Қуаныш.).

ӨРГІЗУ¹ *Өргіз етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Малды жайылымға шығару.* Ұлпанға үйленгенде Есенейде екі жүз елудей түйе болатын. Өзге шаруаға араласпайтын Ұлпан түйелерді

ө р г і з у, жусату ісінен қалмайтын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Үйдің т.б. қабырғасын қалау, іргесін көтеру.* Жаңа үй салудың толып жатқан әңгімесі бар. Алдымен кесек құю керек, оны ұстаға *ө р г і з у* керек, керегесін тұрғызу керек (А.Токмағамбетов, Фельетон.).

ӨРГІЗУ² *Өргіз етістігінің қимыл атауы, шашын тарамдап алып, айқастырып біріктіру.* Тым болмаса көре алмадым, ер жеткенін ұлының. Үлгермеді келініне *ө р г і з у г е* бұрымын (М.Шаханов, Қырандар.).

ӨРГІЗІЛ = е т. **1.** *Малдың жайылымға шығарылуы.* Бір күні ат ерттеліп, жүк артыла бастады, қой, қозы ерте *ө р г і з і л і н* айдалып кетті (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). Қоян сағатында, күн сәулесі күлдіреуіштің шетіне іліккенде (таңғы 6) мал *ө р г і з і л е д і* («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** *Көбейтілу, төлдетілу, қозы алыну.* Өткен бесжылдықта жүзден 141 қозы *ө р г і з і л д і* ғой? – Иә (Т.Қауынбаев, Жазира).

ӨРГІЗІЛУ *Өргізіл етістігінің қимыл атауы.*

ӨРГІЗІҢКІРЕ = е т. *Аздап өргізе түсу.* Сәске түстің кезінде бір шопан малын еркін *ө р г і з і ң к і р е н* келді де, тура біздің ауылға қарай бұрылды (Бал дәурен).

ӨРГІЗІҢКІРЕУ *Өргізіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ӨРГІЗІП-ЖАЙҒЫЗ = е т. *Малды өріске жіберу, өргізу, жаю.* ≈ *Ө р г і з і п-ж а й ғ ы з ы н* алыңдар.

ӨРГІЗІП-ЖАЙҒЫЗУ *Өргізіп-жайғыз етістігінің қимыл атауы.* Қойды қалай *ө р г і з і п-ж а й ғ ы з у д ы ң*, қай кездерде суарудың көп-көп сырын жас бақташыға Оспан қадағалап үйретті (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

ӨРГІЗІП-ЖУСАТ = е т. *Дегенімен жүргізу, айтқанын істету, әміріне бойқындыру.* Кеше ғана бәрін *ө р г і з і п-ж у с а т ы н* Тәңір иесіндей сезінетін Қарабас та басын көтерген жоқ (К.Оразалин, Көктем.).

ӨРГІЗІП-ЖУСАТУ *Өргізіп-жусат етістігінің қимыл атауы.*

ӨРГІЗІП-ТҰРҒЫЗ = е т. **1.** *Әмірін жүргізу, дегенін істету.* Жердің, көктің қожасына...баршамызды *ө р г і з і п-т ұ р ғ ы з а т ы н* патша Құдайға айт! Мына Ахметтің ауына балық түсір де! (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). **2.** *Жұмыс істету.* Бүгінде осы бөлімшедегі бүкіл техниканы *ө р г і з і п-т ұ р ғ ы з а т ы н* механик (Е.Жәкенов, Тұғырлас.).

ӨРГІЗІП-ТҰРҒЫЗУ *Өргізіп-тұрғыз етістігінің қимыл атауы.*

ӨРГІШ з а т. *Өрудің шебері.* Сапарбек қамшы *ө р г і ш* қолы шебер еді (Ә.Жылқышиев, Мешін.).

ӨРДЕШ с ы н. с ө й л. *Биік, көтеріңкі.* – Көремісің, аттың шоқтығы *ө р д е ш*. Мұндай жылқының айылын кейінірек тарту қажет емес, – деді ол маған (Ж.Орманбаев, Қос басшы). Қара сұр, ұзын бойлы, емес талпақ, Денесі көк құрыштай, *ө р д е ш*, шалқақ. Қыр мұрын, қара көз, қара мұртты, Қақпақтай қобы жаурын, топшы жалпақ (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ӨРДІР¹ = е т. *Малды жайылымға шығару, өргізу.* Қарт жылқысын тау етегіндегі бастаудан суарып боп, өздерін беткейге қарай *ө р д і р і н* жіберіп, күрең жорғасын күйқылжытып келе жатқан-ды (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Оларды ұзатпай *ө р д і р г е н*. Иргенің оты да жетерлік бес-алты күнге («Лен. жас»).

ӨРДІР² = е т. *Қайыс, шаш, жіп т.б. заттарды өргізу.* Бұзаулы сиыр беріп *ө р д і р г е н* қамшысы тағынан түсіп пұшайман болып қалғандай сезінді (О.Бөкеев, Қамшыгер). Жылан бауыр *ө р д і р г е н*, Тобылғыға саптаған, Кәрілер көріп мақтаған, Қолға жұмсақ болсын деп, Мақпалменен қаптаған (Манас).

ӨРДІРҮ *Өрдір етістігінің қимыл атауы.*

ӨРЕ¹ з а т. 1. *Құрт, ірімшік, жеміс-жидек кептіру үшін ағаштан, шиден жасалған биік сөре.* Үй басы құрт қайнатқан, *ө р е* жайып, Күнделеп бие сауған келін, зайып. Дауылда жел қапсырған арқаны жоқ Кедейдің қауешегі тұр қисайып (І.Жансүгіров, Шығ.). Не қалды, көшкен елдің жұрты қалды, *Өреде* жаңа жайған құрты қалды. Жиосыз қазан-ошақ күл шашылып, Үйінің ішін алып, сырты қалды (И.Байзақов, Құралай.). *Ө р е* ағаштан жасалған. Негізгі бөліктері: төрт тіреу ағаш; екі қысқа, екі ұзын жанағаш (ҚҰЭ). 2. *Жылқының аттанар жақ алдыңғы және артқы аяқтарын шалып байлайтын жіп не қыл шылбыр әдісі және сол әдіспен байланған жіп.* *Ө р е н і* қылдан, қайыстан өріп, түйіп, жасайды, аттың аяғына салатын жерлеріне киізден астар салады. Атты өрелегенде өренің бір шетін аттың оң аяғына, ал екінші шетін айқастырып аттың артқы сол аяғына салады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Ол атқа қарғып мініп еді, аттың *ө р е с і н* алуды ұмытып кетіпті, қайтадан түсіп *ө р е н і* алды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). 3. *Еркек малдың жыныстық мүшесі.* Күйі келіп асылғанда еркек малдың бойының жетпеуін *ө р е с і* жетпеді деген (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.). 4. а у ы с. *Шама-шарық, мүмкіндік; білім дәрежесі, өріс.* Ендеше мектептеріміз өз түлектерінің тек білім дәрежесіне ғана емес, азаматтық *ө р е с і н* е баса назар аударулары қажет (І.Омаров, Серпін). Кейінгі жылдардан ғалым әйелдердің санынан-ақ біздің қыз-келіншектердің *ө р е с і н*, аяқ алысын тануға болады («Қаз. әдеб.»). Бұл көшенің биік тұлға, *ө р е с і*, «Оқжетпестей»

әрбір үйдің төбесі. Мың, мың Арманым – биік асқарым, Ұлғайтқан дәуір санасын. Әдиям – алтын дастаным, Ақ құсым менің – Данашым (К.Салықов, Жезкиік).

Өре салды. *Аттың аяғын өреледі.* Құбайра биеге құрық салып құлынын ұстап, құлақтап жүріп желіге байлады да, оның өзіне *ө р е с а л д ы* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бос оттағанда ұзап кетпес үшін [аттың] алдыңғы және артқы бір-бір аяғына *ө р е с а л а д ы* (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Өреге түсті. *Орга тұсті, қапы қалды.* Тентек адам шыға алмас Төбе түгіл сөреге. Біреуге адам ор қазса, Өзі *т ү с е р ө р е г е* (Қабан жырау, Алтын қазық).

Өресі бекіді. *Ой-өрісі, ақылы толысты.* Жас Астана есімі елеңдетіп, Еңсем биік, Ұмтылдым *ө р е м б е к і н*. Ол – кең дала, киелі ақ күмбезі, Көп үңілсем, тарихқа терең кетіп (К.Салықов, Жезкиік).

Өресі биік. *Білгені, тоқығаны көп, ақыл-парасаты жоғары.* *Ө р е с і б и і к* жандар аразда көп қой (Ауызекі).

Өресі жетпеді [жете алмады, жете алған жоқ]. *Ой-өрісі, білім деңгейі жетіспеді.* Томсарғаның томсар, күлгенің күл, қуанғаның қуан – Мәшһүр көзі жеткен шындығын айтады, *ө р е с і ж е т п е с і н е* өлсе де жоламайды (Д.Әбілев, Арман.). Ал енді Торайғыровтың поэзиясына берілген бағаның өзіне келсек, оны түсіну үшін, шынымыз осы, өз *ө р е м і з ж е т е а л ғ а н* жоқ (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Өресі жетті. *Шамасы жетті, деңгейі жетті.* Кел, жаңа жыл! Биікке *ө р е м ж е т с і н*, Келіндерім іліп сәлем етсін. Мың жылдықтың есігін ашып тұрған Жылдың жылы ғажайып, кереметсің (К.Салықов, Жезкиік).

Өресі тар. *Ой-өрісі тар, насық.* Қанша дарын *ө р е с і т а р* пенделікке күйітелді. Кім дарынсыз дей алады Шыңғысхан мен Гитлерді? Жайпап өткен жанағанын Бірақ олар қара дарын Елестеткен тек қасірет қараны (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӨРЕ² ү с т. *Жапа-тармағай, дүрліге.* Қалың ел қарсы болды *ө р е* тұрып, Бермейміз баламызды тірі отырып. Тізімді мөріменен тартып алып, Жіберді болысының өзін ұрып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Өре түрегелді [тұрды]. *Бірі қалмай, бәрі орындарынан тұрды.* *Ө р е т ү р е г е л г е н* жауынгерлер жабыла кетердей-ақ Ганс Қаллердің шүңірек көк көзі шарасынан шыға жаздады (Ж.Тілеков, От кешу). Тарзаннан басқаларының ұйқылары қанса керек, *ө р е т ү р е г е л і н*, ауыздарын кере есінеп, дүр-дүр сілкіністі (С.Елубаев, Ойсыл қара). Төр алдында отырған екеу

орындарынан *өретұрып*, жамырай амандасып жатты (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле).

ӨРЕГЕН с ы н. *Өргіш, жайылғыш*. Семірек қой *өреген* дегендей, ондайда (жаңбырлы күндерде) қой деген қай-қайдағы соныға самғап, жауынға шомылған қалың шөпке Жарболды талай малтықтырды (Ф.Орманов, Жүрек). Ауыл көшіп қонғанда *өрегенін* қайтерсің (С.Сейфуллин, Шығ.). Ешкілі қой – *өреген* (Мақал).

ӨРЕК: *өрек болды. Өректіді, көңілі алыт-қиты*. Уақытында ерге лайық дұшпан шығар, Дұшпаның биік болсын досыңнан да. *Өрек боп*, көңілі тасып, ұран салып, Борай хан жетіп барды Есім ханға (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.). Ұрыста қарсы шығып қарысқанның, Өлтіріп басын кесіп төкті қанын. *Өрек боп* еңбекпенен қуғанында. Осы ма қалың қазақ жасығаның? (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ӨРЕКПЕ с ы н. *Алаңғасар, елірген*. Түсіндім, түсінбейтін *өрекпе* екем, Қалай мен адамдардан бөлек кетем?! О, менің сүттей аққан қос бұлағым! Айтыңдар, нем бар менің бөлек-бөтен? (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨРЕКПУ *Өректі етістігінің қимыл атауы*. Маман *өрекну* *у* *ін* қоймаса, Тайтаңдаған шолаққа Кісенді қара құлып бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жүрегім сәл орнық қанмен, тізелерім дірілдеп, ішкі әлемнің *өрекну* *у* *і* әзір басылар емес (Е.Әлімқұлов, Қош бол.).

ӨРЕКПУЛІ с ы н. *Әлденеден қобалжулы, үрейлі*. Күн көзі аса суық болмаса да, Жұртшыбайдың бойы қалтырап, жүрегі әлденеге *өрекнулі* (А.Жұмаділдин, Сен.). Бәріміздің де көңіліміз *өрекнулі*. – Қайтеміз? Бастаймыз ба? (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). Үлкендер өзара күңкілдесіп, әкеме: «Не айтарың бар, жұрт *өрекну* *у* *л* *і*, қайтпексіз» десті (Т.Нұртазин, Үлкен жол.).

ӨРЕКПУШЛІК з а т. *Әлденеден қобалжушылық, үрейленушілік*. Ал онан өзгенің бәрі де, сендердің даурықпа сөздерің мен табиғатқа жиренішті шарттылықтардың да ешкімге қажеті жоқ, орынсыз *өрекну* *у* *ш* *і* *л* *і* *к* («Білім және еңбек»).

ӨРЕКПІ = е т. **1.** *Еліру, екілену*. Өткінші жаңбыр *өрекпін* барып өткенде, Үздік те создық тырнаның үні жеткенде. Киіз үйлерге қараймын-дағы бөктерде, Ырза боламын осы бір ырғын көктемге (М.Мақатаев, Шығ.). Ол да бізді аямайтын. Жоқтан барды құрай кеп, Менің қалқан құлағымды мазақтайтын былай деп: «Білесің бе, өмір деген *өрекпіген* бір ағын, Өркім содан өзіне тән сыбағасын даулайды (М.Шаханов, Гасырлар.). *Өрекпіс* өртейді

Шілде түгіл, қыс күні, Әлде құрақ дегені – Сүйіп алған жар ма екен?! (Дулат Бабағайұлы, Замана.). **2.** *Даурығу, аласұру*. Шаңырақ иесі біз дегендей еліріп, *өрекпін* күлген содыр топтың пысы еңсемді басып кетті (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Бұрынғыдай тұрмасақ та *өрекпін*, Көкірегімнен басылған жоқ жел екпін. Басқаларға бар ма, жоқ па қажетім, Әйеліме, балаларыма керекпін (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **3.** *Қасарысу, сазару*. Мойымай бас көтер керек бұл! Болмаса, дұшпандар *өрекпін*. Сарқылмас қазынан қойыңда, Қойыңда – отын, нан, электр (М.Мақатаев, Шығ.). Біздің Сарытеректегі ауылдың азаматтары, әйелеркегі жауға қарсыласып тас атады, сойылмен, шоқпармен, айырмен, балтамен қаруланып, *өрекпіген* жауларға бой бермейді («Мәдениет және тұрмыс»).

Жүрегі өректіді. *Жүрегі алып-қиты, қысылды, қатты соқты, көңілі қобалжыды*. Сары атанның үстіндегі Көзтайдың да көңілі боздап келеді, *жүрегі өрекпін* аузына тығылғандай болады (Ә.Нұршайықов, Алтын соқпақ).

ӨРЕКПІТ = е т. *Екілендірілу, елірту*. Зейін Шашкин оқыс оқиғаларды бір-бірінен туында-тып, *өрекпіте* өрбітетін кездері аз емес (С.Байжанов, Замандас.). Жылқышының бейнеті көп, зейнеті жоқ екенін Салық Ормантаевтың өзі айтты деп елдің бәрін *өрекпітін*, шолақ ойлап өкпелеп жүрмесіне кім кепіл (З.Жәкенов, Күн көтеріл.).

ӨРЕКПІТУ *Өректі етістігінің қимыл атауы*.

ӨРЕКСІ = е т. *Өрекну, алабырту*. Жан-жағында адам көрінбей, *өрексіген* жүрегін баса алмай келе жатқан Бүркітбайға Асқардың қоштасқанда айтқан сөзі түсті (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Атты біраз аяңдатып, өзі тыныстағандай болғанмен, жүрегінің қобалжуы басылған жоқ. Құсқысы келгендей *өрексіді* де отырды (С.Мұқанов, Ботагөз).

ӨРЕКСУ *Өректі етістігінің қимыл атауы*.

ӨРЕКТІКЕН з а т. ө с. *Түйе малы сүйсініп жейтін өсімдік*.

ӨРЕКШ = е т. *Өрекну, екілену*. Өмірдің тойы *өрекшін*, *Өрекшіп* көкке өрлейсін. Жүзіңнен суып ыстық леп, Жүрегімді тербейсің (Л.Лекеров, Өмір оты).

ӨРЕКШУ *Өректі етістігінің қимыл атауы*.

ӨРЕЛ з а т. ж е р г. *Үлгі, өнеге*. Білдірмекке баяндап, Көргенімді айтамын. *Өрел* қылып өткенді, Жатқа тұтып кеткенді, Бітірсең батыр, пиғылдан (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). Өткенге *өрел* болсын-ақ, Жөндеме, жарар ендігім! – Өзімді мұнша мол сынап, Мектепке кеттім мен бүгін (Х.Ерғалиев, Дәуір.).

ӨРЕЛ² з а т. с ө й л. **Рөл.** Әлжан таң алдында *өрелді* Ыбырайымға ұстатып, отырған орнында кеме бөгеніне басын сүйеп мызғып кеткен – құйрықшы бала иығынан жұлқылағанда, селкетіп көзін ашып алды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ӨРЕЛДІК з а т. **Өрелік.** «Ойында *өрелдік* жоқ» деген мақалды сіздің ел айта ма (С.Мұқанов, Шығ.). Сен де бір қайдағыны тауып айтады екенсің. Жарыстың аты жарыс – ойында *өрелдік*, алыста аталық жоқ деген, ойын шешеді бәрін («Қаз. әдеб.»).

ӨРЕЛЕ = е т. **1.** *Аттың алдыңғы аяғы мен артқы аяғын шалып байлау, өре салу, тұсау.* Жолаушылар келісімен құдық басындағы астаудан суарып, ер-тоқымдарын алып, *өрел еп* жіберген аттар, ұзақ жайылысқа кетіпті (М.Әуезов, Абай жолы). Жұрттың бөрі дуылдап, әбігер қимыл дап әркім өзінің шідерлеп, *өрелеген* атын әкеп, жалма-жан ерттеп жатыр (Ғ.Сармұрзин, Өнеге). Қырдан асып сайға түскенде *өрел еп* қойған ат оның көзіне оттай ыстық бөрі көрінді (Ә.Жылқышиев, Балжан.). **2.** а у ы с. *Шырмау, тұтқындау.* Аузыңды ашпа, ақымақ бас, кедейлікке көне кет. Байлық – бір жіп тырп еткізбей қояр сені *өрел еп*! (Шығыс жұлдыздары).

ӨРЕЛЕН = е т. **1.** а у ы с. *Өршелену, өрекну.* Менің басыма көктегі Хақ тәңірдің өзінен басқа ешкім қатер төндіре алмайды, алда-жалда басымды шауып алғысы кеп, *өреленер* жау болса, кезінде көріп алармын (Ә.Кекілбаев, Дала баллада.). **2.** *Шырматылу, айқасу.* Қолмен емес, машинамен тиегендей, собық пен сабақ *өрел еп* тез өседі (Т.Нұртазин, Ауыл тынысы). **3.** *Құрылу, негізделу.* Шығарма сюжетінің негізі ретінде халық тарихының шешуші бір кезеңі алынғандықтан, қаһармандар образы да әлеуметтік жағдайға *өреленген* («Мәдениет және тұрмыс»).

ӨРЕЛЕНУ *Өрелен етістігінің қимыл атауы.*

ӨРЕЛЕС с ы н. *Қатарлас, теңдес, шамалас.* Желке Ақкірпікті өзіне *өрелес*, тең көрген емес, оның сөзін бір бейбақ сорлы сөз көретін (Д. Әбілев, Баянауыл.). Сіздің Левитан туралы белгілі поэмаңызбен *өрелес* және одан биік тұратын жаңа шығармалар тудыратыныңыз күмәнсіз («Қаз. әдеб.»). Қазақ халқының бір мақалы әлгі пікірмен үндес, *өрелес* (М.Әлімбаев, Тәрбие.).

ӨРЕЛЕУ *Өреле етістігінің қимыл атауы.* Атты *өрелеу* үшін жай жіп пен шылбыр да қолданылады (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.).

Шадыр өрелеу. ж е р г. *Мінер жақ алдыңғы аяқты қамшылар жақ (биеде сауар жақ) (қарама-қарсы) жақтағы артқы аяқты өзара өремен қосақтап байлау, бекіту* (Экспед. матер.).

ӨРЕЛЕУЛІ с ы н. *Өре жіппен бекітулі.* Қазақ сөйлеп жүрген бір сөз бар: «Аспанда екі ақбоз ат *өрелеулі*, Темірқазық жұлдызына арқандаулы» деген (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Құнанбай ерттеулі аттың барлығы да қыстаудан жоғары-төмен созылған тоғайлы қалың шабындының бойында *өрелеулі* жүргенін тез байқады (М.Әуезов, Абай жолы). Жұманның өзі мініп келген қарабурыл ат екі аяғынан *өрелеулі* болғандықтан, шалыс аяндап шөпті арбаларға қарай кетіп барады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ӨРЕЛСАП з а т. *Қайықтың басқару тетігінің ұстайтын жері, сабы.* Сол-ақ мұң екен, темір шеңгелі жазылып, *өрелсап* қолынан шығып кетті (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ӨРЕЛІ с ы н. **1.** *Кең көлемді, ауқымды, келелі.* Абай айтқандай, дүние кетігін жасыратындай кірпіш болу үшін, қоғамның *өрелі* парыздарын ойдағыдай жүзеге асыра алатын азамат болу үшін жан-жақты білім керек («Қазақст. мұғ.»). Жоқ емес шығар өмірімнің *өрелі* жері, Жылжытармысың жылдардың бәрін де кері (Т.Молдағалиев, Таудан.). **2.** а у ы с. *Өресі биік, жоғары деңгейлі.* Біреуінің мүмкіндігі әлдеқайда көп еді, Жомарт, адал әрі жарқын жігіт еді *өрелі*, Бірақ оны жігерсіздік бөгеді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қулар мақсат қуа ала ма *өрелі*, Тек әлемнен қызық қана көреді. Жағымпаздық әлсіз, мисыз құлдардың Рим жақта ойлап тапқан өнері (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Өрелі ой [пікір, сөз]. *Көп жайды топшылап, көп жайды аңғара түйіп барып айтылған сөз.* Бұл – бүгінгі *өрелі ойлы* оқырманды да бір сілкіп, толқытып, ойландыруға әбден жарайтын шығар (Қ.Ергөбеков, Жан жылуы). Сол екі арада тыстан Бұғыбай келіп, жаңа сабақтала бастаған *өрелі сөз* үзіліп кетті (С.Омаров, Күншуақ). Сен дұрыс сөз айттың, Әбіш... Жоқ-жітік жатақ туралы айтқаныңның бәрі де жат сөз емес. Өнімді *өрелі сөз*. Бірақ осыны ойша айттың ба, жоқ, жатақ жайын білгендіктен айттың ба? – деп сұрады Абай (М.Әуезов, Таңд.).

Өрелі танды көзімен атқызды. *Ұйықтамады, демалмады.* Мұндай түні бозбалаға тыным жоқ. Қапталдай қонған ауылдардың қыз-қырқынын аңдып *өрелі таңды көзімен атқызып*, серілік құрады (Б.Алдамжаров, Қара нөсер). Сол түні екеуі *өрелі таңды көзімен атқызды* десе боларлық (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ӨРЕЛІК з а т. *Тыйым, шек.* – Ойында *өрелік*, тойда төрелік жоқ. Айда, Мұқыр, қыздыр ойынды, – деп, Асауқара да осы жерде жел беріп жіберген еді (Ә.Нәбиев, Шолпан). Бойыма бұғалық сап, өсірмеген, Ойыма *өрелік* сап, көсілмеген. Қапы өтті қайран жастық

қара күнде Тар тұсау аяғымнан шешілмеген (Ө.Тұрманжанов, Таңд. өлеңд.).

ӨРЕЛІЛЕУ с ы н. *Кеңдеу, тереңдеу*. Сөзге Қабен де араласып: –Сол директорларыңыз өзінен талап етілген нақты жұмыстың өзін аздап *ө р е л і л е у* ойлап, өрістілеу шешсе екен ау! Соны көре алмай әуреміз ғой (З. Қабдолов, Жалын).

ӨРЕЛІЛІК з а т. *Кеңдік, ауқымдылық, өрістілік*. Фадеевтің сөйлеген сөздерін де совет әдебиеті дамуының мән-мағынасы болған туысқандық идея айқын білініп тұрды, оның қалам ізінің өлместігі, *ө р е л і л і г і* де, міне, осында («Қаз. әдеб.»).

ӨРЕМ: өрем қапты. *Сеспей қатты, мүрдем кетті*. Желіккен қанқор жыртқыш *ө р е м қ а п т ы*, Тұншығып қандарына мұз боп қатты (Ф.Малдыбаев, Қырым қызы).

ӨРЕН¹ з а т. *Жасөспірім, жеткіншек*. Барсындар ма, *өрендерім!* Бұқар сүйсінгендей барлық жұртты көзімен бір шолып өтті де Науанға бұрылды (І.Есенберлин, Жанталас). Москва даласында одақтас республикалардан келген *өрендер* қаздай қалқыды, әркімнің өзінше самғар межесі, жолы бар («Қазақст. мұғ.»). Осы бір өжет *ө р е н* ен алмайсың өсте көзінді (Ф.Орманов, Сәт сапары). Жамбыл десе, жасымнан елеңдедім, Қорғаушы еді жанымның терең ерін. Соғыс жылғы балалар – біз де сенің Ленинградпен тағдырлас *өрендерің* (К.Салықов, Жезкиік).

ӨРЕН² с ы н. *Алдыңғы қатарлы, озат, үздік*. Жер жыртқан *ө р е н* жастарым Құлпырып гүлгүл жайнаған. Жастарменен жарыс сап, Кәрілер де қалмаған. Көктемнің күнін қарсы алып, Бүгін елім тойлаған (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Комсомол жастар өндірісте озат, өнерде *ө р е н* болумен қатар арнаулы мамандық алуға да көзге түсуде («Лен. жас»). Көкең алған Әлібиден тапсырма, Депті оған елден *ө р е н* жас жина! Біз құрамыз еңбекші тап әскерін, Жау көп әлі жатқан жардың астында (Ф.Қайырбеков, Шығ.).

ӨРЕН³ с ы н *Ерен* (үлкен, алып, асқан). Алмақ түгіл алармын қазір шауып, *Ө р е н* күшті ол қайдан алған тауып? Дүниеде Таутабай боп атым құрсын, Жар қуған жатақтардан қылсам қауіп! (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Өрен ер. *Асқан ержірек, батыр*. Үш жыл болды келгелі, Ақбөрте бесті шығады. *Ө р е н* ер мен тұлпарды, Кім жасырып тығады (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Өрен жүйрік [тұлпар]. *Асқан жүйрік*. Қалай дегенмен де Құлагердей *ө р е н ж ү й р і к* Ақаннан басқа бір адамда да болмайды (А.Жұбанов, Қаз. композитор.). Жеті сайын жол бермей Жол алған мен назбедеу, Сейісін тауып бап-

таса. *Ө р е н ж ү й р і к* болғанмен Оза алмайды жабыдан Жаратуын таппаса (Базар жырау, Шығ.). Манас тағы сөйледі, Сөйлегенде бұй деді: – Сөз тыңдаңдар, Уа, достар, Батыр жігіт қол бастар, Ұзақ жолға жүргенде *Ө р е н т ұ л п а р* ойқастар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ӨРЕН-ЖАРАН з а т. *Туған-туыс, тұқым-тұқиян*. Мен кім? Сен кім Тұқым-тұқияның, зәузатың, *ө р е н-ж а р а н ы ң* мен жоқ қып жіберуге Тәйтіктің күші жетеді (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). Сенің *ө р е н-ж а р а н*, үрім-бұтағың кіріптар болғалы қашан (Ф.Сланов, Шығ.). Әр елден де бар екен *ө р е н-ж а р а н*, Жоқшылық көрген жанның күні қараң (Айтыс). Аурудан төсек тартып жатып қалған Ықылас үшінші күні ғана тілге кеп, қор қып қалған *ө р е н-ж а р а н ы* на ақыл айтып, басын көтеріп, ештеп жас сорпа ішіп, қобызын қасына қойды (И.Жақанов, Екі жирен).

ӨРЕНШЕ ү с т. ж е р г. *Ерекше*. Қуанам оза шапса *ө р е н ш е* кім, Қуанам биігіне әр еңсенің (Ж.Молдағалиев, Қызыл қайық).

ӨРЕҢ с ы н. *Биік, өр, жоғары, өрлеуіт*. Семеі қаласы Шыңғыстау өңірінен теңіз деңгейінен өлшегенде бір километрдей төменде жатқандықтан, алдымыз үнемі *ө р е ң* болып келеді (К.Оразалин, Абай.). Домбыра қолда қарағай, Қолға да оны алған соң, Әріден бері саламай. Жоғары мен төменге, ылди менен *ө р е ң г е* (Шал ақын, Өлеңд.).

ӨРЕ-ӨРЕ ү с т. *Бірі қалмай, түгел*. Төсектегі балалар да «әкем келді ме» деп орындарынан *ө р е-ө р е* тұрысады (Б.Ырзабаев, Ертіс-Жайық.). Ішіп алып, қызынып отырған жігіттер *ө р е-ө р е* түрегелді (Сыбызғы сазы.).

ӨРЕПЕЛЕ= е т. *Желігу, желпіну*. Одан да тамашаны қыздырындар, Қайда әлгі бұрандаған қыз бұрымдар. Осылай *ө р е п е л е п* желөкпелеп, Осы кеш толқынына жүзді қулар (Т.Есімжанов, Ілияс.).

ӨРЕПЕЛЕУ *Өрепеле етістігінің қимыл атауы*.

ӨРЕПКІ= е т. с ө й л. **1. Өрепкі.** Терістіктен *ө р е к п и* соққан салқын самал өн бойынды тітіркендіріп, жүзінді аяздай қариды («Лен. жас»). *Ө р е п к і г е н* жел, бүрк-бүрк шыққан көк түтінді әдейі аңдып тұрғандай, сол бойда ала қашты (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Төсіндегі аналық белгі бедірейіп, жаншылып, қайта *ө р е п к і г е н д е й* тасырая қалыпты (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбез). **2. Еліру, даурыгу.** Аттандап салған ұран тауды аралай, Шошытты елді *ө р е к п і н* үрей қалмай (И.Байзақов, Ақбөпе). Бала кезде шуылдатып құлағын, Одан артық жан тумасын түсініп, Қара көзді Ләйләны айтып жыладым,

Бірде *ө р е п к і н*, бірде жұрттан қысылып (Ж.Жақыпбаев, Ләйла).

ӨРЕСКЕЛ с ы н. *Ерсі, сөлекет, оғаш*. Оқытушылардың айтқанын қаншалықты зер сала тыңдайын десе де, Сәлімнің *ө р е с к е л* сөзінің құшағынан шыға алмай қойды (Т.Жанкелдин, Сын.). Бұрын бұлай өктем, *өрескел* сөйлемейтін Қадипшаның күлкісіндегі жарықшақты да аудармай таныған Ақан жас келіншектің жеңгетай кейпіне түскен жасанды қылығын аяп кетті (С.Жүнісов, Ақан сері). Терезеден сыртқа қарап отырған жас жігіт оқыс, *ө р е с к е л* күлкіге жалт қарады да, бетін қайтадан бұрып әкетті (Д.Әбілев, Арман.). «Байқамай қымбатымды көрдім арзан, Сорым ба салқын тартқан сіздей жардан. Өзіме *ө р е с к е л і м* көрініп тұр, Айырылып арнап жазған бойтұмардан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Өрескел іс [мінез]. *Жөнге, жораға сыймас ерсілік; жанға батыр, жан қинар, жұрт түршігер жай, қылық*.

ӨРЕСКЕЛДЕУ с ы н. *Сөлекеттеу, ерсілеу*. Реті келгенде менің шыдай алмайтын *ө р е с к е л д е у* мінезім бар (С. Талжанов, Адам тур.). Кешір, қызым, *өрескелдеу* сөз айтсам, мен тек закон алдындағы борышымды түсіндіру үшін айтып тұрмын (Ә. Тәжібаев, Жартас). Басқан қадамының барлығы бақыт болған соң, менің сұрауым *өрескелдеу* болды ма? (С.Ерубаев, Шығ.).

ӨРЕСКЕЛДІК з а т. *Оғаштық, тұрпайылық, сөлекеттік*. Қыздар күліп жіберді, бәрінен де Ұлбосынның күлкісі басым, біртүрлі *ө р е с к е л д і г і н* көрсетіп тұр (С.Ерубаев, Шығ.). Дұрысында үлкен ойдың жазушысы өз халқыңың тұрмысындағы *өрескелдіктерді* шенегенде, сол халқын жек көргендіктен емес, жанын қия жақсы көргендіктен батыра сынайды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Мың жаса, Ақсақал! *Өрескелдік* жасасам – кешірім ет! Мен Махамбетке келдім (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ӨРЕСКІ с ы н. *Ерсі, өрескел*. Келмембеттей батырдың Құлағын кесіп құнтитып, іс қылып едің *өрескі* (Қамбар батыр).

ӨРЕСКІЛ с ы н. с ө й л. **Өрескел**. Содан кейін істеген бірінші тіршілігі – ордаңдап, *өрескіл* басып барды да, байының аяғын жапты (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла).

ӨРЕСІЗ с ы н. *Өресі тар, білімсіз*. Қайдасың, қайда, қайратым бойды кернеген, *Өресіз* өмір өкінішке өткел бермеген. Арындап жүрген, жалындап жүрген жүректің Керегі қанша мұндайда қуат бермеген (М.Қанғожин, Қызылжар). Не керек теріп айтып жат мінезді, Қор ғылып со-

ған бола алтын сөзді. Өңешті *өресізге* созба, деген – Әкемнің сөзі барды қайбір кезгі (Р.Нүрпейісов, Мейірім).

ӨРЕСІЗДІК з а т. *Өресі жоқтық, ауқымы тарлық; білімсіздік*. В.М.Озеров: – Қазіргі заман тынысын жете ұғынбайтын, реакцияшыл буржуазиялық көзқарастарының шыр-мауына әбден шырмалған, жекеленген әдебиетшілердің дүниетанымының негізсіздігіне де, творчестволық *өресіздігіне* де сенімді дәлелдер айтады («Қаз. әдеб.»). Жалпы жетекші кадр өзінің борышын бір ғана тұрғыға саюы оның *өресіздігі* («Лен. жас»). Жалпы сауда жұмысындағы жетістікті жұмыстың орындалу процентімен өлшеу берісі біржақтылық, әрісі *өресіздік* (С.Досанов, Жер тағдыры).

ӨРЕТ з а т. к ө с. *Аудың ұзын арқаны*. Өзек аудың ұзын арқанын *өрет* дейді. Жағаға салған ауды балықшылар өрет арқылы тартады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӨРЕШЕ з а т. *Босаға жақта шимен қоршалынып, ас-су, қазан-аяқ тұратын бұрыш*. Дәулет *өрешенің* ішінен бұрын қымыз құйылған бір көк кострюльді алып шықты (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Күтуші әйел қасында жалақтап тұрса да, қонақтан қайтқан сусынды оған бермей, *өрешеге* өзі апарып қойды (Ә.Нүрпейісов, Сергелден). Ей, қонаққа қам қылсаңшы! – деп, иегімен босаға жақтағы *өрешені* меңзеді (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Мән-жайға қаныққан Қатша жігіттерден кешу өтініп, сусынын беріп отырса, *өрешеден* шыққан Жүмекең ұятмиятты жинап қойып: – Сендерге айттым ғой, жігіттер, «Қатшаның қолы қатты деп» десе керек (К.Сегізбаев, Беласқан).

ӨРЕШЕЛЕ = е т. *Өреше құру, өрешемен қоршау*. Ол ақ шимен *өрешелен* қойған қазан-аяқ жақты есіне алды (Ә.Нүрпейісов, Сергелден).

ӨРЕШЕЛЕНУ *Өрешеле етістігінің қимыл атауы*.

ӨРЕ-ШӨРЕ: *өре-шөремен жүрді*. *Анау-мынауға алданып, абыр-сабыр болды*. Бірақ жастар ашық қауышып кете алмаған. Екеуі осындай қайғы шешілмеген *өре-шөредегі жырғендерінде*, Ақбөпе он алтыға жетті (І.Есенберлин, Қаһар). Өстіп *өре-шөремен жырғенде* көктем келді. Мал төлдеді, жаз шықты, жемшөп дайындау науқаны басталды (М.Мағауин, Бір ата.).

ӨРЕШІЛ с ы н. с ө й л. *Өршіл*. Әр жас *өрешіл* болғанда өз шаңырағын өртетуге жау қолына от бермес болар (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ӨРЖҰРЕК с ы н. *Батыл, өжет*. Көз айырмай тұрыпты көпке шейін, Біраздан соң дене

үйір болды бейім. Ержүрекке *өр ж ү р е к* тура келді Шегінбейді екеуінің бірі кейін (И.Байзақов, Құралай.).

ӨРКЕН¹ з а т. *Уыз емген құлыншақтың, ботаның ішінен түсетін бірінші тоңағы.* Жас ботаның *өр к е н і*н түсіру үшін туғанына екі күн болғанда оның аузына бір кесе жылқы майын, не шығғырылған май құяды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Өркен тастады. *Алғашқы тоңағын сыртқа шығарды.* Желіні сабасына келген саумалды мама биенің құлыншағы уызға бөгіп, *өр к е н і*н ерте *т а с т а д ы* («Қаз. мект.»).

Өркені қату. *Уыз емген төлдің тоңағы түспей қаталауы.* *Ө р к е н і қ а т у* көбіне бие төлінде болады («Қаз. мект.»).

Өркені түсті. *Бірінші тоңағын сыртқа шығарды.* *Ө р к е н і т ү с к е н* құлынды жылқы малына көнігі шаруа тапжылмай таниды («Қаз. мект.»). *Ө р к е н і т ү с п е г е н* құлынның көз жанары кіреуке, жүні іріңкі, қабағы салыңқы, қимылы сылбыр келеді («Қаз. мект.»).

ӨРКЕН² з а т. б о т. *Өсімдік сабағындағы бүршіктер түбінен пайда болатын желі.* Қауынның *өр к е н* сабағы ұзарып, үш-төрт күннен кейін келесі жапырақтары шыға бастайды (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.). Ұрықтан өсетін өсімдіктер алдымен екі ұрық бөлегі және ұрық тамыры бар *өр к е н* салады (Б.Шағыров, Картоп.). Ол сонымен бірге көпжылдық шөптесін өсімдіктерді, әсіресе, бедені, күнбағыс *өр к е н д е р і*н жеп зақымдайды (М.Исмағилов, Зорман.). *Ө р к е н* арқылы өсімдіктің барлық функциялары қалыпты жағдайда іске асады (Қаз. тілі термин. Биология).

Өркен жайды. а) *Көгерді, бұтақ жайды.* Тым тамаша бақша көркем, Көздің нұрын қандырғандай. Жанып еңбек, *ж а й ы п ө р к е н*, Жайқалып тұр балдырғандай (З.Қалауова, Танд. шығ.). ә) *Өсті, дамыды, қанат жайды, жетілді.* Күзгі қара суықпен аралас Колчак қанішерлері келді де, жаңа ғана *өр к е н ж а я* бастаған Совет үкіметіне шабуыл жасады (З.Ақышев, Ақбел.). Алатау, Алтай өрі бар, Алматыдай төрі бар, Көкшетау, Арқа белі бар, Орал таудан бері қарай, *Ө р к е н ж а й ғ а н* елі бар, Қазақстан жері бар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Жер асты өркені. б о т. *Өсімдіктің жер астында өсетін өркені* (Ауылшаруаш. сөздігі).

Өркенің өссін [өскір]. а л ғ ы с. *Басқа бас қосылсын, ұрім-бұтақты бол! Ө р к е н і м д і ө с і р м е с е ң* бар несіне адам қып жараттың? Кісіден алғыс алмасам, қарғыс алып көрген жоқ едім, талай кедейдің етігін текке тігіп беруші ем

(Ж.Аймауытов, Шығ.). – *Өркенің өссін*, Шырынкүл апа! – деп, Балзия оны құшақтап тұрып екі бетінен алма-кезек емірене сүйді (С. Омаров, Өмір.). – Рахмет, балалар, *өр к е н д е р і ң өссін*. Мына шоколадты бөліп жеңдер! – деп, тұман көз балаға ұсынды (С.Шаймерденов, Өмір.). Ата-анам: «Ей, төңір жарылқағыр-ай! *Ө р к е н і ң ө с к і р*-ай!» деп ылғи игі тілек тілейді оған (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Өскіш өркен. б о т. *Жеміс салмайтын, ұзарып өсетін өркен* (Ауылшаруаш. сөздігі).

ӨРКЕНДЕ¹= е т. 1. *Өсімдіктердің желі тартуы, көктеу.* Қосалқы бүршіктер малинаның тамырында жаздың орта кезінде пайда болады да, келесі жылдың көктемінде олар жер бетіне шығып *өр к е н д е й* бастайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Бүршік пайда болған өсімдіктің жапырағын ертерек жұлып тастайтын болса, ол бүршіктер келесі көктемді күтпестен-ақ сол жаздың өзінде де *өр к е н д е п* кетеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). 2. а у ы с. *Жан-жақты өсу, даму, көркею.* Күннен-күнге мал басы өсіп, *өр к е н д е п* келе жатқан көшпелі жұртқа Шу, Сарысу, Талас өзендерінің бойы енді қысқы қонысына да жеткіліксіз бола бастаған (І.Есенберлин, Алмас.). Топырақ құнарлығын сақтау, жерді дұрыс пайдалану ісі, әсіресе, өнеркәсібі мен ауылшаруашылығы ерте дамып, жақсы *өр к е н д е г е н* мәдениетті елдерде қолға бұрын алынды (С.Ысқақов, Табиғат.). Әдебиет сыны мен әдебиет тарихын зерттеу жұмысы да қазақ әдебиетінің советтік дәуірінде ғана *өр к е н д е д і* (С.Мұқанов Өсу жол.).

ӨРКЕНДЕ²= е т. *Бота тоңағының шұба-тылып шығуы.*

ӨРКЕНДЕТ= е т. *Дамыту, көркейту, ілгері басқызу.* Шаруашылық күйіміз шалқып, көңіліміздің көтеріңкі кезі еді. Оның үстіне мал тұқымын *өр к е н д е т е р* сәтті қоныс болдық (С.Бегалин, Уақыт.). Сол дарынымызды бағалайтын, *өр к е н д е т е т і*н өз еліміз, өз тіліміз болсын деп күресіп келген жоқпыз ба? (І.Есенберлин, Қатерлі.). *Ө р к е н д е т т і* к өлкені, Байлықты сықап өңгерген (О.Малқаров, Менің ізім). Бұзаубас агрономияны *өр к е н д е т с е*, Асанбай қаңғырологияны көбейтіп жатыр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ӨРКЕНДЕТУ *Өркендет етістігінің қимыл атауы.* Еліміздің, республикамыздың халық шаруашылығы мен мәдениетін онан әрі *өр к е н д е т у* үшін Орталық Қазақстанда су мәселесін шешудің маңызы зор (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Халыққа қажетті өнерді *өр к е н д е т у* үшін күресу әрбір қалам тартқан азаматтың борышы

(Қ.Бадыров, Естен кетп.). Иә, жыл өткен сайын жаңашылдар қатары өсіп, олардың техника мен технологияны жетілдіруге, өндірісті *өркендету*ге үлкен үлес қосқан жылдары еді бұл («Білім және еңбек»). Қай сахналық шығарманың да негізі – әдеби нұсқа екенін ескерсек, классикалық туындыларды ана тілімізге аударудың сахна өнерімізді *өркендетудегі* мәнін қайталай айту қажетсіз («Соц. Қаз.»).

ӨРКЕНДЕТУШІ з а т. *Дамытушы, өсіруші, көркейтуші*. Біздің елімізде еңбекші бұқара өнердің жалаң қызықтырушылары ғана емес, өздері де сол үлкен рухани құбылысты *өркендетуші* күшке айналды (І.Омаров, Серпін). Олай болса, өнерді *өркендетуші* шеберлеріміздің де үздіксіз ізденіске толы әр кезеңге тең келгендей жоғары баспалдағы болғаны жөн (І.Омаров, Шабыт шалқары).

ӨРКЕНДЕТІЛ- е т. *Дамытылу, көркейтілу, өсірілу*. Республикамызда түйе шаруашылығы негізінен Қазақстанның оңтүстік және батыс облыстарында *өркендетіліп* келді (И. Жұмағұлов, Түйе өсіру.). Қоғамдық мал шаруашылығы *өркендетілсін* (С.Төлешев, Түрлі. бас.). Осы уақыт ішінде «Уралдың шығысына таман жатқан», яғни сарқылмас мол табиғат байлығы, кең-байтақ жері бар Қазақстан мен Сібірдің өндіргіш күштері мықтап *өркендетіледі* (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ӨРКЕНДЕТІЛУ *Өркендетіл етістігінің қимыл атауы*. Республикада топырақты эрозиядан қорғау жұмыстары барынша *өркендетілу*де («Лен. жас»). Бізде малшаруашылығының одан әрі *өркендетілуі* толық құнды құрама жемнің жетіспеуінен тежеліп отыр («Лен. жас»). Үстіміздегі жылы ауданымыз бойынша мал басының *өркендетілуі* былтырғыдан он процент арттырылмақшы («Қаз. әдеб.»).

ӨРКЕНДЕУ¹ *Өркенде етістігінің қимыл атауы; жан-жақты өсу, даму, көркею*. Мұндай жағдай бұл шаһарлардың қаулап *өркендеулеріне* себеп болды (І.Есенберлин, Алмас.). Бес жыл бойғы *өркендеудің* өзегі, бүкіл дамудың темірқазығы осы деген түйін жасалды («Қазақст. әйелдері»). Бұл қазақ музыка мәдениетінде оратория жанрының *өркендеуіне* мұрындық болды (С.Мыңжасарова, Замандастар). Сол себепті философияның *өркендеуін* ғана тілек қылу керек («Абай»). Декарттың бұл зерттеуінің жаратылыстану ғылымдарының, техниканың және математиканың өзінің *өркендеуіндегі* маңызын тілмен айтып жеткізіп болмайды (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ӨРКЕНДЕУ² *Өркенде етістігінің қимыл атауы; тоңақтың шұбатылып шығуы*. Ботаның алғаш *өркендеуі* қиындау болады. Қауын-қарбыз желісінің өркен аталуы да осыған байланысты (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.).

ӨРКЕНДЕУЛІ с ы н. *Өсіп-өнген, көркейген*. Менің де шаңырағым *өркендеулі*, Өткеріп келем қызық көктемдерді. Сен біздің қиялардан көрінесің, Ауылыма ажар берген көркем белгі (К.Салықов, Жезкиік).

ӨРКЕНДЕУШІ с ы н. *Дамышы, өсуші*. Халықаралық жаңа экономикалық тәртіп мақсаттарына сәйкес, әсіресе, *өркендеуші* елдер балаларына баса көңіл аударып, қамқорлық жасау қажеттігі күн тәртібіне қойылып отыр («Қазақст. әйелдері»).

ӨРКЕНДІ с ы н. *Өркені өскен, табысқа жеткен, көркейген*. Біздің Отанымыз өз өмірінің *өркенді* бөлестерінің бірі – тоғызыншы бесжылдықтың төртінші жылын тағы да тамаша табыспен аяқтады («Қазақст. әйелдері»). Үстіміздегі жыл – әдебиет пен өнер қайраткерлері үшін де асқақ ойдың, тасқынды шабыттың, *өркенді* еңбектің жылы болмақ («Соц. Қаз.»). Туған халқының *өркенді* өмір көркіне қуанып, алдағы күн кешетін арманшыл ағаның кейбір кезі, тек өзіне тән жұмбақ сипаты осылай еді (Е.Тұрысов, Құралай.).

ӨРКЕНИЕТ з а т. <лат. civileis> **1.** *Жабайылықтың орнын басқан, адамзат дамуының жоғарырақ тарихи кезеңі. Өркеніет ұғымы антиктік қоғамның жабайы ортадан сапалық ерекшелігінің анықтамасы ретінде сонау көне дәуірде пайда болды (Мәд.-филос. энцикл. сөздік).* **2.** *Белгілі бір қоғамдық-саяси формацияның, қоғамы, мәдени дамуы жағынан көтерілген сатысы.* Ұлан байтақ Евразия даласын мыңдаған жылдар бойы жайлаған көшпелілердің соңғы тұяғы әлемдік *өркеніеттің* өзекті бір саласы – көшпелілердің ұлы мәдениеттің заңды мұрагері (Жаңа атаулар). Өкінішке орай, *өркеніет* дамуымызға байланысты соңғы жылдары ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ата дәстүрдегі арасалмақты аталмыш тәртіптің бұзылу жағдайлары көп кездесуде (Жаңа атаулар). **3.** *Ішкі және сыртқы ықпалдарға қарамай, белгілі бір көлемді уақыт мөлшерінде өзіндік ерекшеліктерін, тұтастығын сақтаған елдердің, адамдардың тұрақты мәдени-географиялық құрылымы, әлеуметтік қауымдастығы.* Соңғы кездері *өркеніет* тек бір аймақта тұратын халықтардың тарихи тағдырластығы, олардың арасындағы ұзақ әрі тығыз мәдени байланыс нәтижесінде әлеуметтік

ұйымдасу мен реттелудің этносаралық жергілікті қауымдастығы деген анықтама берілді (ҚҰӘ). Рим туралы мақала жазуға бола ма? Әрине, болмайды... Әлем өркениетінің бесігі ежелгі Египет десек, Батыс өркениетінің бесігі – «Мәңгі қала» атанған осы Рим (С.Абдрахманов, Елдік сыны). 4. *Бүкіл жер шарын қамтыған материалдық, рухани және құрылымдық атрибуттары ерекшеленетін қалалық типтегі мәдениет.*

Өркениет аурулары. м е д. *Ғылыми-техникалық революцияның жанама әсерлері салдарынан пайда болған гипертония, жүректің ишемиялық ауруы, диабет, бронх демікпесі, заттек алмасу аурулары, асқазан мен ұлтабардың уылма ауруы, невроздар, психикалық кінәраттар т.б. ауру түрлері. Өркениет ауруларының шығу себептері: дәрі-дәрмектік препараттарды тым көп пайдалану, қоршаған ортаның ластануының күшеюі, темекі шегу, ішімдік және есірткімен әуестену, тамақты көп ішу, техникалық-әлеуметтік жүктемелердің ауырлауы және т.б. (Қаз. тілі термин. Экология).*

ӨРКЕНИЕТАРАЛЫҚ с ы н. *Өркениеттер аралығынан орын алған. Ол ахуал күні бүгінгі қос күдікті дүние күйреп, үміт пен күдік итжығыс түсіп, ұлтаралық, еларалық өркениетаралық қатынастардың қалай жарасымды үйлесетіні әлі беймәлім болып тұрған дүбәрө кезеңге дейін созылып келеді (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Конфессияаралық ұнқатысу қазір өркениетаралық ұнқатысудың құрамдас бір бөлігіне айналды («Егемен Қазақстан»).*

ӨРКЕНИЕТТЕН = е т. *Өркениетті елге айналу.*

ӨРКЕНИЕТТЕНУ *Өркениеттенетістігінің қимыл атауы. Еуропаның өркениеттенуі оған дейінгі Африка, Австралия, Азиядағы өркениеттенуден өзгешерек жағдайда өтті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).*

ӨРКЕНИЕТТІ с ы н. *Өркениеті бар, қоғамдық, мәдени дамуы жағынан көтерілген, жетілген. Сөздің тоқ етері, қолымыз бен тырнағымыз әдемілігімізге үлес қосар, жан сырымызды ақтарар маңызды мүшелеріміздің бірі. Сондықтан да болар, қол мен тырнақ күтіміне өркениетті елдердің сонау ерте кезден мән бергені («Жас Алаш»). Өркениетті елдердегі мемлекет байлығын бөлісудегі әлеуметтік әділеттілік принциптерінің біршама сақталуы ел азаматтарын отаншыл ете түседі («Қаз. әдеб.»).*

Өркениетті мемлекет. *Қоғамдық-экономикалық, мәдени-рухани даму жағынан жоғары*

деңгейге көтерілген мемлекет. Кез келген өркениетті мемлекетте қоғамтану циклын оқытуға айрықша көңіл бөлінеді (Жаңа атаулар). Кез келген өркениетті демократиялық мемлекет сияқты Қазақстан да бүкіл елімізбен тығыз байланыс жасау үшін құшағын кең ашып отыр («Егемен Қазақстан»).

ӨРКЕНИЕТТІК с ы н. сөйл. **Өркениеттілік.** *Хактингтонның өркениеттік жік теориясы Ф.Фукуяманың «Тарихтың ақыры» жөніндегі тұжырымына және либералды демократия принциптерінің салтанатына өзіндік қарама-қарсы салыстыру болды (Саяси түс. сөздік).*

ӨРКЕНИЕТТІЛІК з а т. *Қоғамдық, мәдени дамуы тұрғысынан көтерілгендік, жетілгендік. Ертеңгі күн әкелер ерекшеліктерге өркениеттілік тұрғыдан білім берудің ұлттық моделін заман талабына, уақыт күшіне әрдайым ілесе алатындай дәрежеде қалыптастырғанда ғана дайын тұратын боламыз («Қаз. әдеб.»).*

ӨРКЕНСІЗ с ы н. *Өркені шықпаған, өспеген, желісіз.*

ӨРКЕУДЕ с ы н. 1. ж а ғ ы м с ы з. *Менмен, өзімшіл. Әкесінің өркеуде озбыр дәрекі мінездері ұнамайды оған (С.Байжанов, Замандас.). Басынан сөз асырмайтын, барып тұрған «менен басқа ешкім жоқ» деп ойлайтын өркеуде менмен екенсің (С.Еркебаев, Алғашқы адым).* 2. ж а ғ ы м д ы. *Тәкаппар, намысы зор. Өркеуде, салқам жігіт сұңғақ Батырдай шымыр болып біткен сымбат (Қ.Бекхожин, Менің замандас.). Қасындағы тоқпақ мұрын, айран көз жігіт өркеуде болар, қасқырша арқасына сала жөнелген ғой, – деп іштей бір жобалап қойды да, Аман тергей бастады (Ф.Мұстафин, Таңд. шығ.). Өзгелер айтса – өркеуде, Өзінше бір міні жоқ. Молданың тілін алмайды, Мал жаюға бармайды. Алпыстай ала жылқы бар, Басқа малы болмайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).*

ӨРКЕУДЕЛІ с ы н. сөйл. *Өркеуде, намысты. Сүрінсек, сұры қашып, сыны кетіп, Анамыз өсірген жоқ үлбіретіп. Намыстың отын жағып кеудемізге, Өсірді өркеуделі жігіт етіп (М.Әлімбаев, Таңд. өлеңд.).*

ӨРКЕУДЕЛІК з а т. *Тәкаппарлық, намыстылық. Паң екен. Бүкіл тұлғасы, тұрысы асқан менмендікті, өркеуделікті жариялап тұр (Х.Әдібаев, Таңбалы адам). Аспанның күміс жүрегі Алдыға келсе ай болып, Өркеуделіктің түнегі, Еріп кетер май болып (Ө.Нұрғалиев, Кемпіркөсақ).*

ӨРКЕШ з а т. 1. *Түйенің жотасына бір не екі айыр болып жиналып, тік шанышылған жота майы. Іші омыртқасына жабысып қалған,*

өзі жартастай, екі *өркеші* қос обадай қара бура тосын қараға тура қосылғанын да әуелі тайлақтап, содан қызына келе атша шапқылайды (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Түйенің етінің қадірлі жері – *өркеш*, қом, қима деп аталатын жері тегісінен май («ҚазССР ҒА Хабарлары»). Шудасы желкілдеп, екі *өркеші* тік шаншылған семіз буыршын шөгіп жатыр (С. Мұқанов, Таңд. шығ.). **2. а у ы с. Биік тау, жота.** Әр жердің үкілеген бар еркесі, Тұңғық терең көлі, тау *өркеші*. Бәрінен кербез Көкше асып түсер, Болса егер сұлулықтың жәрмеңкесі (С. Мәуленов, Алыс кет.). Үш жолаушы биік нар *өркеш* құм басында үнсіз отыр (З. Шүкіров, Ізгілік.).

Айыр өркеш. *Түбі тұтаса келіп ұшы екі тармақталған өркеш.* Жоғары жақтан *айыр өркеш* ақ тайлаққа мінген, еңгезердей бір кісі таудан құдилап келіп, қалың топқа қосылды (Т. Оразов, Қаныш.). *Айыр өркеш* сары інген, Кілем жайып үстіне Қыл арқанмен тартқан жер. Атамыз өткен Асан би Мұны да құтсыз деп айтқан жер (С. Сейфуллин, Шығ.).

Жал өркеш. *т ү й е ш а р. Таудай боп семірген нардың үлкен, жуан өркеші* (Қаз. мал атау.).

Жалғыз өркеш. *т ү й е ш а р. Бір өркешті.* Келеді, әне, келеді, *Жалғыз өркеш* нардай боп, Көңілдене күледі, Қайтқан өзі қандай боп! (Ә. Тәжібаев, Шығ.).

Жапырық өркеш. *т ү й е ш а р. Көтерілмей бір жақ бүйіріне қарай қисайып жабыса жатқан өркеш* (Қаз. мал атау.).

Жуан өркеш. *т ү й е ш а р. Семірген түйенің өркеші түбінен жуандап, қомдана келген, өте майлы үлкен өркеш* (Қаз. мал атаулары).

Қалақ өркеш. *т ү й е ш а р. Жұмыр, жуан өркешті болып екі жақтанып шықпай, тек көлденеңі шыға біткен жаққа өркеш* (Қаз. мал атау.).

Қаусырма өркеш. *т ү й е ш а р. Айыр өркешті түйенің екі өркеші бір жағына қарай қисаймай, екі жағына қайшыланатын, қисайып кеткен өркеші* (Қаз. мал атаулары).

Құлама өркеш. *т ү й е ш а р. Бір жағын ала құлай қисайып жатқан өркеш* (Қаз. мал атау.).

Соқпа өркеш. *т ү й е ш а р. Ұзын, бір жағына қарай жығыла біткен өркеш. Соқпа өркеші* бар түйенің жығылған өркешінің астына, денесіне батпайтын, жұмсақтау нәрсені көтерме қойып, осы жағына жүкті ауыр салмай, түзу өркеш жағына жүкті ауырырақ салып, қисық өркешін осылай түзеуге болады (Қаз. мал атаулары).

Тік [бала] өркеш. *т ү й е ш а р. Қисаймай, түзу тұрған семіз түйенің өркеші* (Қаз. мал атау.).

ӨРКЕШ-ӨРКЕШ *с ы н. Шоқы-шоқы, дөңес-дөңес, биік-биік. Өркеш-өркеш* биік шоқыларға өрмелей біткен бойшаң ну қарағай, ала қайың, жасыл бұйра шыршалар көлеңкедей қарауытады (С. Омаров, Дала.). Даланы шарлап құйын жүрсе-ақ болды, іле-шала көкжиектен көтерілген ақ бас таулардай *өркеш-өркеш* бұлттар шыңылтыр ыссылықтан қаңылтырдай бозарған аспанды құрсаулап алады (Ф. Оңғарсынова, Биіктік). Күн жарқырап, сонау алыста мұнарланған *өркеш-өркеш* түйе мойнақ ирек тау – Ереймен үстінде найза бойы көтерілген (З. Шашкин, Өмір тынысы). *Өркеш-өркеш* шыңдары бұлтқа тиген Жоңғар тауының арғы беті (Ә. Хасенов, Жат жазасы). Өркеніндей өңірдің *өркеш-өркеш* шың көрдім, Өрнегіндей өмірдің, Гүл бағына мың келдім (Қ. Мүсірепов, Алау.).

ӨРКЕШСІЗ *с ы н. Өркеш бітпеген, өркеші жоқ.* Ақжаңыл үлкен жездесінің құшағынан босап, көзінің жасын сүртті де, екі кіші жездесіне өкпелі үнмен: – Бар екенсің ғой, *өркешсіз* түйедей сорайған қос жезде, – деді (Д. Әбілев, Арман.).

ӨРКЕШТЕЙ *с ы н. Өркеш тәрізді, өркеш сияқты.* Алатауға қарасаң, Шөккен ақбас бурадай. Найза шыңы *өркештеі* Қарағайы шудадай (С. Мұқанов, Таңд. шығ.). Екі иығына *өркештеі* боп екі кило мақта тығылған (Б. Соқпақбаев, Өлгендер.). Оның емін іздеуменен осылай, Өтеміз де қос *өркештеі* қосылмай (Т. Нұрмұхамедов, Аспантау.).

ӨРКЕШТЕЛ= *е т. Өркеш-өркеш, жал-жал болу.* Толқындары *өркештеле* көбік шашқан арналы Ертіске тау биігінен арқырай құлаған Ульба келіп құйып, қаланы құшақтай орап, аймалап жатыр (З. Ыбыраев, Алтай.). Анау-мынау емес қазақ аймағы, Өр бұтасы әнші құстың сайрағы. *Өркештелеі* ой-қырында таулар тұр Алатаудың секілденіп тайлағы (А. Хангелдин, Қыз жүрегі).

ӨРКЕШТЕЛУ *Өркештел етістігінің қимыл атауы.*

ӨРКЕШТЕН= *е т. 1. Тармақ-тармақ болу, тарамдану.* Найзағай жарқ еткен сайын жырақтағы қара барқыт тау жоталары *өркештеніп* бой көрсетеді (Ә. Тарази, Асу.). Кесек-кесек бітімді шың-құз машина ілгерілеген сайын іріленіп, өзгеріп, *өркештеніп* сала береді (С. Хайдаров, Азамат.). *Өркештене* біткен шатқал тасты жалаңаш екі таудың ортасынан

өтетін ені бес метрдей жол екен (Қ.Исабаев, Жұмбақ.). **2.** ж е р г. *Түйенің құтім-бағымнан семіріп, қомданып, өркеш майын толықтыруы.* **3.** а у ы с. *Көңілі өсу, тасу, мерейі үстем болу.* Ықаң жай отырғанда аз сөз қобыз қолына тигенде, *өркештеніп*, екі көзі оттай жайнап, бар дүниені ұмытатын-ды (С.Бегалин, Сахара.). Сен неткен туған өңір сүйікті едің, Баурыңнан өрген бала киік едім. Аралап көріп бүгін өскенінді, Мен-дағы *өркештендім*, биіктедім (Т.Әбдірахманов, Кілт). «Кұдайберген, әлгі атақты көк қойынды көрсетші» – дейді. Ондайда мен өз-өзімнен *өркештеніп* қаламын (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Демеймін Көкшені де тек тұр еді, Өлеңмен *өркештеніп* көк тіреді. Менің де төбем сонда жетті аспанға, Жетпесе жетпегені – тек бір елі (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

ӨРКЕШТЕНДІРУ = е т. **1.** *Өркеш-өркеш, жал-жал еттіру.* Қос бүйірден кеп қысқан дүлей күш өзеннің осы бір тұсын қаз омыраулата оқыс *өркештендіріп* кеткен (Е.Әкімқұлов, Даңқым – дәуірім). **2.** а у ы с. *Шашты жоғары көтеріп, томпайтып тую.* Қара торының әдемісі. Дөңгелек жүзді, қою қара шашын соңғы үрдіспен төбесіне *өркештендіре* түйген (Н.Сералиев, Қаңтар). **3.** а у ы с. *Үстем еттіру, тасыттыру.* Ақын қиялы өз сипатынан әлдеқайда өсіріп, *өркештендіріп*, алған бейнелің осылайша күйреуіне кінәлі мезгіл (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

ӨРКЕШТЕНДІРУ *Өркештендіретістігінің, қимыл атауы.*

ӨРКЕШТЕНУ *Өркештенетістігінің, қимыл атауы.* Зақымдалған омыртқаның *өркештенуі*, құныс буындардың бүгілуі немесе жылан көзденіп ірің ағуы – кешірілмейтін күнә, тіпті қылмыс деуге болады (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ӨРКЕШТІ с ы н. **1.** *Өркеш біткен, өркеші бар; семіз.* Ай мүйізді сиырды, желінінен сүт аққан, тау *өркешті* аруана Ағылған шар тараптан (Жамбыл, Шығ. жин.). Таяқпен малды ұруға болмайды, малдың еті мен сүтін қандай жақсы көрсең, өзін де сондай жақсы көр, сонда ғана төлің аман, қойың құйрықты, жылқың жалды, түйең *өркешті* болады (Д.Еркінбеков, Шығ.). **2.** а у ы с. *Шоқы-шоқы, өркеш-өркеш.* Бизанов солдаттары жайылып жүрген тұсаулы аттарын тауып мінгенше, құйындатқан қазақ жігіттері жүзге таяу жолдастарын оққа ұшырып, бұйратты белес, *өркешті* адыр арасына кіріп, көзден ғайып болды (І.Есенберлин, Қаһар). Вернердің көзі жолда емес, поезы өрлеп келе жатқан сайдың басынан көрінген *өркешті* айыр тауда (Қ.Исабаев, Ажал

кұрсауы.). Талайсыздың шағылар тауы тағы, Тәуба айтпастар тәуір-ақ қағытады. Көз алдыма көлбендеп *өркешті* жон, Бекбаудағы бәйге жол шаңғытады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қос [екі] өркешті. *Екі өркеші бар (түйе).* Сарайда сарай, сарай бар, Сарайға қолды жеткізген, *Қос өркешті* қызыл нар (Батырлар жыры). Дүниежүзінде түйенің екі түрі ғана – бір *өркешті* және *екі өркешті* лері кездеседі (Қымыз.).

ӨРКЕШТІК з а т. *Жұқ қажап, оған салмақ түспес үшін түйе өркештеріне кигізетін әбзел.* *Өркештік* – айыр түйе мен мырза қоспақтың екі өркешіне екі бөлек кигізетін, нар жабдығының қызметін атқаратын әбзел («ҚазССР ҒА Хабарлары»).

ӨРКӨКІРЕК с ы н. *Тәкаппар, менмен, өркеуде.* Атамыз шағын дәулетті адам болғанымен, тірі пендеге кеудесін бастырмайтын *өркөкірек* болыпты («Қаз. әдеб.»). Қастары түгіл, достарының қатты сөзін кешірмейтін *өркөкірек* екі батыр жігіттің арасындағы махаббат таласы мен намыс таласы осылай бітті (І.Есенберлин, Қаһар). Қазақ дегеніңіз ең далада еркін өскен *өркөкірек* халық (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Өжет қыз *өркөкірек* батыл еді, Досқа адал бітпейінше ақыр жемі (Т.Нұрмұхамедов, Серпін). Кешіріңдер, туыстар, Кешіріңдер, ағайын, *Өркөкірек* бейбаққа өкпеледің талайың (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨРКӨКІРЕКТЕН = е т. *Тәкаппарлыққа салыну, менменсу.* Өзісіне машықтану жолындағы салына іздену тәжірибелі ұстаздардың ақыл-кеңесін тыңдау, ал білгені болса, «білем» деп *өркөкіректенбеу* қасиеттері қағиданы едәуір биікке көтерген еді («Қазақст. мұғ.»). Оларда жауынгерлік жоқ, – деді «бәрін өзім білем» деген кісідей болып *өркөкіректеніп* Иван Алексеевич (М.Дәулетбаев, Қызылжар).

ӨРКӨКІРЕКТЕНУ *Өркөкіректенетістігінің, қимыл атауы.* Мұнда өзім білем деп омыраулап, *өркөкіректену* ге әсте болмайды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ӨРКӨКІРЕКТЕУ с ы н. *Тәкаппарлау, менмендеу, өзімшілдеу.* Күшейген ұлыс, рулардың асқақ, *өркөкіректеу* келетіні тәжірибелі Мөңке Темірге белгілі (І.Есенберлин, Алтын орда). Бұл кісі өзіне халық сеніп тапсырған қызметтің жауапкершілігін ойлаудан гөрі, өзіне берілетін правоны ғана пайдаланып қалғысы келіп тұрған *өркөкіректеу* адам боп көрінеді («Лен. жас»).

ӨРКӨКІРЕКТІК с ы н. *Өзімшілдікке салынушылық, тәкаппарлық көрсетушілік.* Жаңа

мектеп өзімшілдік, бақкүндестік, *ө р к ө к і р е к т і к*, мастанушылық, мейірімсіздік сияқты қылықтармен ешқашанда сыйыса алмайды («Халық мұғ.»). Балымайдың батыл бет әлпетінен, тік ұстаған бүкіл нұсқасынан, оның *ө р к ө к і р е к т і г і*, Жұмаға тізе бүкпейтіндігі айқын байқалады (Ф.Мыңжасарова, Қыр қыздары). Генерал Акутиннің ақылынан *ө р к ө к і р е к т і г і* басым (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ал ұлы тарихшының келтірген деректерін пайымдасақ, мемлекетті билік пен байлыққа таласқан әлеуметтік *ө р к ө к і р е к т і к* әлсіреді екен (Ә.Келібаев, Үш белес).

ӨРЛЕ= е т. 1. *Жоғарылап жүру, өрге көтерілу*. Біз бөріміз таудың төбесіне қарай тартылған асфальт соқпақпен *ө р л е н*, жоғары көтеріле бастадық (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Мен де киім кептірдім, *Ө р л е н* барып жотаға (Х.Ергалиев, Жанарымда жұмыр жер). *Ө р л е г е н* балық ауға, өркеуде жігіт дауға жолығар (Мақал). 2. *Өзенді, сайды жағалап бойлай жүру, жағалау*. Соны айтты да шал сабап жүре берді, Бір өзен жатыр екен, соны *ө р л е д і*. Өзенді өрлегеннен бір айырылмай, Дәл бесінде ұшыртып тауға келді (Абай, Тол. жин.). Табын көші сонау Елек өзенінің Ақ Жайыққа құятын жағасынан шығысқа қарай, Електі *ө р л е н* келе жатыр (І.Есенберлин, Қаһар). Қаладан екі күнде зорға аттандық, Сәбитті қонақ қылып көрген халық. Ертеңмен Есілді *ө р л е н* тоғайлармен, Қақ жарып қара орманды, ішке бардық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 3. *Көкке көтерілу, аспандау, әуелеу*. Бабы келген бүркіт қияға *ө р л е н* алып, түлкіге шаншыла түседі (С.Мұқанов, Ботагөз). Жазды күндері, жел соғып күн дауылданғанда, жердегі ыстық ауа *ө р л е й* көтеріліп, аспандағы бұлтпен үйкелісіп, көптеген зарядтар туғызады (К. Әбдіғапаров, Қызық. физ.). – Бізді де аспан ағайындары деп атауларыңызға болады. Өйткені біз де күн санап, көкке *ө р л е н*, жұлдызға жол тартып бара жатырмыз, – деп күледі құрылысшы (С.Мәуленов, Жер нәрі). Жүр небір бала бүркіттер Жасына толмай көкке *ө р л е н*. Төсінен қысты үркіткен Далалар да бар көкпеңбек (Т.Айбергенов, Мен саған.). 4. а у ы с. *Ілгері басу, даму, өсу, өркендеу*. Білім өрлеп келеді, *Ө р л е г е н* сайын анайы жұрттарда техникалық жетілу мен дүние тануы арқасында жақын байланыс барлығын ашып келеді. Бұл әлі де айқын ашыларлық мәселе (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазіргі кітап оқушылар мен театр, кино көрушілердің мәдениет дәрежесі адам айтқысыз жоғары *ө р л е н* кетті (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). «Талас» совхозы жаңа бесжылдықта

жаңа асуларға қарай *ө р л е й* беретініне қалайша сенбессіз (К.Баялиев, Жер.).

Басқа шауып, төске өрледі. *Ешкімге есе бермеді, баса-көктеді*. Баламды медресеге біл деп бердім, Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім. Өзім де *б а с қ а ш а у ы п, т ө с к е ө р л е д і м*, Қазаққа қара сөзге дес бермедім (Абай, Тол. жин.).

Тас қияға өрледі. *Алға ұмтылды, талаптанды*. Талаптың мініп тұлпарын, *Т а с қ и ы ғ а ө р л е д і ң*. Бір ғылым еді іңкөрің, Өр қиынға сермедің (Абай, Тол. жин.).

ӨРЛЕМ з а т. ж е р г. *Ағынды судың жоғарғы жағы*. Балық *ө р л е м г е* барады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӨРЛЕН= е т. *Өрмінездену, өршу*. Сұлтанмахмұт *ө р л е н е* түсіп, қайта-қайта дауыстап: «Сөзге құлақ салындар, ағайын!» – деп жұрт назарын өзіне еріксіз аударды (Д.Әбілев, Арман.). *Ө р л е н і п* от боп жанып екі көзі, Жапанды жара жаздап жалғыз өзі. Жал-құйрық жел көсілген ту секілді, Біткендей бір күн шапса жердің жүзі (И.Байзақов, Құралай.). Ыбырай бара жатыр шын *ө р л е н і п*, Тотыдай қанатына гүл өрмелеп. Аузына бал тілегін ұсынады Отырған шәкіртіне шідерленіп (Е.Ибраһим, Гәкку). Тасқа тисе таңдағым Қараңғыда жарқ еткен Мен бір шапқан назбедеу – Сулығын шайнап *ө р л е н і п*! «Сөйле» десең, сөйлейін, Көңіліңді сөзбен делбейін (Базар жырау, Шығ.).

ӨРЛЕНУ *Өрлен етістігінің қимыл атауы*.

ӨРЛЕҢКІРЕ= е т. 1. *Өрлей түсіңкіреу, жоғарылау*. Шал екі қолын жеңіне сұққан күйі жолды *ө р л е ң к і р е н* барып үйіне тартты (Т.Тобағабылов, Жазира). Бөлтiрiктер аздан соң жұмарласып ойынға кірісті де, ата мен ене сай беткейіне *ө р л е ң к і р е н* жатып тыныстады (К.Ахметбеков, Сый орамал). Қайта думанды жерде *ө р л е ң к і р е н*, биік отырғанды жақсы көреді (Қ.Қазыбаев, Аманат). 2. а у ы с. *Өсу, ілгері басу*. Бұрынғы бастығы *ө р л е ң к і р е н*, басқа бір жұмысқа ауысқан (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ӨРЛЕҢКІРЕУ *Өрлеңкіре етістігінің қимыл атауы*.

ӨРЛЕС= е т. *Суды жағалап бірге жүру*. Екі мерген келеді су *ө р л е с і н*, Күн суығын білмейді көңлі өсіп. Шүйіншілеп екі адам келсе жетіп, Қарабай қамқа тонын берді шешіп (Қозы-Көрпеш.).

ӨРЛЕСУ *Өрлес етістігінің қимыл атауы*.

ӨРЛЕТ= е т. 1. *Өзен, судың жиегін, шетін бойлай жүргізу, жағалату*. Танертеңгі жемнен кейін бақташы қалың тауықты өзенді *ө р л е т* е жайып, бес шақырымдай жердегі екінші

бөлімше поселкасының дәл іргесіне дейін барады (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). **2.** а у ы с. *Ілгері басқызу, дамыту, өркендету*. Мыңдаған ұлын, қызыңды, *Өрлет* е бердің *өрлетің* (Халық ақындары). Өсірдің өрге *өрлетіп*, күздарындай, Жетілдім, жеміс төгіп күз бағындай (С.Мәуленов, Алтын тасқын). Сендерсің өрге *өрлеткен* қадамымды, Сендерсің жоғарлатқан қадамымды (М.Хакімжанова, Өленд.). Алданып опасыз бұл дүниеге Адам жоқ бастан көңілін кірлетпеген. Ақылдың ауырлығы қорғасындай Көңілді бұзық іске *өрлетпеген* (Базар жырау, Шығ.).

ӨРЛЕТУ *Өрлет етістігінің қимыл атауы; ілгері басқызу, дамыту*. Жаңа жерлерді игеру осы аудандардың экономикасы мен мәдениетінің барлық салаларын *өрлетуді* тездетте түсті («Қазақст. комм.»).

ӨРЛЕУ *Өрле етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Жоғарылап жүру, өрге көтерілу*. Қар қалың жауып, жоғары *өрлеуді* тіпті қиындатып жіберді (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). **2.** а у ы с. *Даму, өсу, өркендеу*. Міне, енді осы кезден бастап адамзат қоғамында транспорттың *өрлеудәуірі* басталады да, оның түр-түрі өте көбейіп кетті («Білім және еңбек»). ХХІ ғасыр парадигмасында түркі халықтарының ұлттық мәдениетінің өсуі мен рухани *өрлеуінің* бастау-бұлағы сол өркениеттің бүгінгі жалғасы екенімізді сезінуге байланысты («Егемен Қазақстан»).

Қайта өрлеу дәуірі. *Еуропа елдерінің мәдениет тарихында антикалық дәуірдің гуманистік көзқарастары менсұлулық идеяларына қайта оралуымен сипатталатын мәдени кезең (14 ғ. ортасы мен 16 ғасырдың аяғы)*. Венециялық *Қайта өрлеу дәуірі* XV ғасырдың екінші жартысында ерекше гүлденіп дамыды да, сол кезде жасалған сәнді дүниелер өзіндік сипатымен, өрнек-баяуымен әлемге танылды («Парасат»). Батыс өркениетінің *Қайта өрлеу дәуірінен* бүгінгі күнге дейінгісін өткінші деуге келмейді (Саяси түс. сөздік).

Өрлеу шыңы. э к о н. *Экономикалық өсудің ең жоғары қарқынымен сипатталатын өндіріс өрлеуінің жоғарғы шегі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨРЛЕУІК с ы н. *Өрге қарай шығатын, өрлеп жүретін*. Сонан соң тау бөктерінде жаңадан ірге көтергелі жатқан қораларға барамыз немесе құм белдеріне асылған *өрлеуік* жолмен жолға жетер едік («Лен. жас»).

ӨРЛЕУІТ з а т. *Шамалы өрлеу жер*. Байтал таулы жерге келген соң, *өрлеуіт* ке шыға алмай, әбден қалжырай бастады (І.Жансүгіров,

Шығ.). Шудың жағасындағы ұзынша *өрлеуіттен* шоқыта шығып, Қабыл аттың тізгінінен тежеді (Ә.Қалдыбаев, Қос тентек). Мына жақ салғаннан *өрлеуіт* екен. Бұлар бірден ағаш арасының теңге шұбар көлеңкесіне тап болды (Ө.Қанахин, Құдірет).

ӨРЛЕШ з а т. *Өр, өрлеуіт*. Дарияның меспен тасып суын құртпақ, Демей ме, көрген адам: «Неткен жарымес?» Осы су жайғасатын жай іздеді, Дегендей: «Бір жағы – ылди, бір жағы – *өрлеш*» (О.Шораяқов, Шайыр).

ӨРЛІ с ы н. *Өр боп келген, көтеріңкі*. Тауды тіліп, кеудесін ойып алып, Жол саламыз жосылтып *өрлі* жерде (Бейбітшілік). «Жаңа өмірге» ол келгелі ай болды, Аралады сан ферманы сайлы, *өрлі*. «Тәжірибеге келген» жігіт Айболдың Осы колхоз болып алды жайлы орны (З.Ыбраев, Алтайым).

ӨРЛІК¹ з а т. *Өрмінезділік, өжеттілік, бір беттілік*. Жап-жаңа кісі болып түк білмеген, Қалжыңын білдіртпейді «қалай» деген. Жанын шошыр, *өрлігі* жаннан бөлек, Кісіге балдан тәтті орны келген (Абай, Тол. жин.). Өскелең өміріміздің әр саласында еңбек етіп, ел құрметіне бөленіп жүрген мейлі ғалым, жазушы, инженер болсын, мейлі еңбек озаты болсын – бәрінен де ізгілік, адамгершілік, *өрлік* секілді асыл қасиеттерге қажымай-талмай тәрбиелеген қарапайым ұстаздың ұлы бейнесі елестейді («Қазақст. мект.»). Ұрыспаймын, сескенбе, Ұнатамын *өрлікті*. Тек емендей өскендей Дей көрмеші, мен мықты (Қ.Бекхожин, Қайран жас.). *Өрлігің* болса да, көлгірлігің жоқ еді. Жалтарғаның жараспас (Т.Ахтанов, Шырағың.).

ӨРЛІК² з а т. ж е р ғ. *Үйдің төбесіне жабу үшін салынатын арқалық, бел ағаш*. Үйдің төбесіндегі *өрлік* те, қабырғаларының мүжілген кесектері де көрінді (Ә.Әлішев, Батыр.).

ӨРМЕ с ы н. *Өріп жасалған, өрілген*. – Сәмен, қол батыр болмай, жүрек батыр болмас, – деп, оның қолындағы жіңішке қамшыны алды да, өзінің сегіз *өрме*, бұзау тіс, дырау қамшысын ұстатты Есентай (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ер Қозыкем мінгені *өрме* жалды, Баян қыз Қозыкемді есіне алды (Қозы Көрпеш.).

Өрме қамшы. *Сабы мен алақанын қайыстан өрген қамшы*. Тобылғы сап сегіз *өрме қамшы* алып, Торы үстінде шырқай салып Шәмші әнін, Табыныңды дүркіретіп, Түзінде Тірлік кешу бақыт еді қаншалық! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бала оқыс, қолындағы үш *өрме*, жылан бауыр *қамшысымен* атын тартып кеп жіберді (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ӨРМЕК з а т. қ о л ө н е р. *Алаша, басқұр, бау және шекпен тоқу үшін екі басы қазыққа керіліп,*

желісі жерге қатар тартылған, иірілген жіп керілген тоқыма құралы. Өрмекші төгілген жіпті шетінен күзуге байлайды да, 2–4 адам жіпті қазықтар арасына төгеді. Содан кейін өрмектің екі басын керіп байлап, күзу жіпті мосы ағашпен керіп қояды. Сөйтіп *өрмек* тоқуға дайын болады (Шаңырақ энцикл.). «Тезірек шық» деді де Қартқожа *өрмек тең* аттаған әжедей аяғын көтере-көтере басып, үй артындағы қосқа барды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бармысындар айналайын шешелер, *өрмегіңді* көп үзіп ем, кеше гөр. Арашашы болыңдаршы өздерің, Аулын ақын ұмытыпты десе егер (Ж.Нәжімеденов, Мен туған.). Кеңес үкіметі орнағанға дейін қазақ даласында *өрмек* тоқымаған, іс тікпеген қыздар мен әйелдер болмаған. 1968 жылдары қазақ өнерін зерттеген ғалым М.Красовский осындай тұжырым жасаған («Парасат»).

Өрмек ағаш. *Өрмек тоқу станогының барлық әбзелдері.*

Өрмек жүгіртті. *Алаша, басқұр т.б. тоқу үшін жіп жүгіртті, керді.* Отыз қатын ойнақтап, *Өрмегің* тездеп *жүгіртті* (Қамбар батыр).

Өрмек жүгіру. *Өрмектің ерсі және қарсы жіптерін екі адам алып, өрістің төрт қазығын айнала жүріп соған төгу.* Мұны *өрмек жүгіру* деп атайды (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

Өрмек жібіндей. *Өрмек жібі тәрізді, шұбатылған, түйіншектелген.* Орман шетінде қар басқан төбе тұр. Оған қарай бірнеше телефон сымы *өрмек жібі* ндей созылған (Б.Момышұлы, Москва.). Қасіретім түйілген, Қыл жібі ндей *өрмектің* (Қ.Бекхожин, Қайран жастық).

Өрмек жіп. *Істелетін бұйымдарға жасалатын жолақтарға, өрнектерге қарай өрмекке арналып иірілген түрлі-түсті жіптер.* Керген төстік керілген, *Өрмегің жібі* аладан (Б.Майлин, Шығ.).

Өрмек құрды. *Өрмек жіптерін тоқуға даярлап станокке орналастырды.* Ауыл үйде бір қатын *өрмек құрса*, төрт қазықтың басына жіп іліп, кешке дейін жүгіруге Мәймұна шаршаймайтын, көзі күлімдеп, маңдайы тершіп айнала беретін (З.Ақышев, Ақбел.).

Өрмек қылыш. *Ерсі жіп пен қарсы жіптің арасындағы арқауды бекітетін, нықтайтын қылыш пішіндес ағаш.*

Өрмек мосы. *Үш аяқты көтерме мосы, арқалық.*

Өрмектің жүзі ауғанда. *Жарым-жартысынан асқанда.* XIX ғасырдың екінші жарты-

сына қарай *өрмектің жүзі ауғанда*, феодализмнің іргесі ыдырап ауыл бүтіндігі қожырай бастады (С.Талжанов, Ұлдай.).

ӨРМЕКСІЗ с ы н. *Өрмегі жоқ, өрмек құрылмаған.* *Өрмексіз* өлі шуда тоқушы бос, Өрнексіз болса өлеңім, оқушы, хош! Немесе шынға біткен сырласыңдай Үңіліп кітапқа осы отыршы, дос! (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ӨРМЕКТЕ = е т. *Өрмек салу, өрмек тоқу.* Басында – сыртқы көгілдір пайы, қара көк елтірі бөрік, үстінде жағасы көгілдір барқыттан көмкерілген, ақ ботаның түбітінен *өрмек тең* тоқылған қысқа етекте шапан, шалбары да осындай ақ бота түбітінің өрмегінен (І.Есенберлин, Қаһар). *Өрмек тең* үлгіні де көрді кеше, Кім білсін бастыққа ерсі көрінбесе? (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

ӨРМЕКТЕЙ с ы н. *Өрмек сияқты, өрмек тәрізді.* Даңғыл жол енді тоқылған *өрмек те й* тіп-тіке, түп-тура жалтыр, жосылып жатыр (Б.Момышұлы, Офицер.). Көзінің айналасында *өрмек те й* тоқылған шым-шытырық ажым (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Сүйеміз туған жерді әрқайсымыз, Сондай жер болғандықтан дандай-симыз, Туған жер тұтастырып ұстамаса, *Өрмек те й* бытырар ек арқаусыз біз (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ӨРМЕКТЕУ *Өрмекте етістігінің қимыл атауы.*

ӨРМЕКШЕ с ы н. *Өрмек тәрізді, өрмекке ұқсап.* Жер шетіне қырынан келіп мінген күн қалтыраған алтын нурын жер үстіне алтын *өрмек ше* жайды (С.Сейфуллин, Шығ.).

ӨРМЕКШІ¹ з а т. з о о л. 1. *Тор құрып, шыбын-шіркейді аулап қоректенетін жәндік.* Жемін көріп қалған *өрмекші* і түсіп келген жібінің бойымен қайта жоғары өрмелеп, лезде торының шетіне жетті (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). 2. <лат. aganei> *Құрлықта тіршілік етіп, өкпемен және трахеямен тыныс алатын, баскөкірек бөлімінде алты жұп аяқтары орналасқан буынаяқты жыртқыш жәндік.* Зоологтардың соңғы зерттеулерінің нәтижесіне қарағанда, ең биік тау шыңында тіршілік ететін жәндік – *өрмекші* і екендігі анықталды (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). *Өрмекшілер* зиянды жәндіктермен қоректеніп, оларды едәуір мөлшерде жояды (Қаз. тілі термин. Биология).

Өрмекші кене. з о о л. <лат. tetranychidae> *Көптеген шөптесін өсімдіктерді және ағаш өсімдіктерін зақымдайтын денесі тұзкті, ұзындығы 0,3–0,5 мм, түсі сарғылт-жасыл, қоңыр, аузы соруға бейім, өрмекшітәрізділер класының бір тұқымдасына жататын кене.* *Өрмек-*

ші кенелер мақта, бақша дақылдары, соя, жылжыдайдағы қиярға көп зиян келтіреді (ҚҰЭ).

ӨРМЕКШІ ² з а т. *Өрмек тоқушы адам. Өрмекші* басқұрды, бауды, түрлі-түсті боялған жіптен санап теру арқылы өрнекті өрмек бетіне қоса түсіріп отырады (ҚСЭ). Бүкшендеген мен де бір *өрмекшімін* Жіп бояуын жарастық термекшімін. Не шығарын кім білсін, тәуекел ғой, Кілем тоқып кішкене бермекшімін (Ә.Тәжібаев, Құрдастар). Жан *өрмекшінің* өргеніндей жіңішке нәрсеге ілініп, әне үзілді, міне үзілді деп барады, көрдің орта кезіне жеттім бе, жоқ па? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӨРМЕКШІДЕЙ с ы н. *Өрмекші тәрізді, өрмекші сияқты. Өрмекшідей* қыбырлап, Аяқтары қыбырлап, Түнде жұлдыз жүреді (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Бейшара сорлылар ұясы бұзылып, өрмегінің бір талына ілініп салақтаған *өрмекшідей* шықпаған жаны жүрген жоқ па баяғы (Ә.Ақбаев, Қара боран). Ілінген ағаштағы *өрмекшідей*, Жабысып сонда мынау айтқан сөзім (Айтыс). Ақ Еділ сабыр сақтап дөңбекшімей Ағады, дем алады жел де өксімей. Айдыңға күн сәулесі шашырайды Күмістен торын жайған *өрмекшідей* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ӨРМЕКШІТӘРІЗДІЛЕР з а т. з о о л. <лат. aarachnoidea> *Төменгі сатыдағы омыртқасыздардың бір класы. Бұлардың қазба қалдығы жоғары силурдан белгілі, ал карбонда өрмекшітәрізділердің* осы кезде тіршілік ететін отрядының өкілдері табылған (ҚҰЭ).

ӨРМЕКШІШЕ ү с т. *Өрмекші тәрізді, өрмекші құсап. Бардың етін жеп, жоқтың шайын ішіп, өрмекшіше* аралап жүрді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ӨРМЕЛЕ = е т. **1.** *Тік тұрған биік нәрсенің басына тырмысып, жабысып шығу. Қасқырдан қорыққан мысық та атылып барып, аю отырған қарағайдың басына қарай өрмелей* бастапты (С.Қасиманов, Алтай.). **2.** *Жорғалау, тырбану. Жанды тас түймедей дөңгелек, Жүреді шөптерде өрмелеп. Аяғы түрпідей бүршікті, Теріні кеулейді үңгілген (Жұмбақтар).* Биік құздың тұсынан ұзындығы үш құлаштай қара шұбар апжылан жоғары *өрмелеп* бара жатыр (І.Есенберлин, Алмас.). **3.** *Таудың басына шығу, өрге, төбеге, жотаға өрлеу, көтерілу. Түнде машина ыңырана қиын-қиын асулардан асып, әлдебір таудың төбесіне қарай өрмелеп* келе жатқан еді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Біз қалың шөп пен бұталарды жұлып, аяғымызбен таптап әрең *өрмелеп* келеміз (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Тас қия тауды *өрмелеп*, Ешкі жүрді жайылып (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш).

Шықтым ба шыңға *өрмелеп*, Көрдім бе жүріп жер шегін! Жер деген осы дөңгелек Жайылма шығар деуші едім (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **4.** а у ы с. *Ілгері басу, ұмтылу. Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп* ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік (Абай, Тол. жин.). Балапандай талпынып *Өрмеледі* өмірге. Бала деген бауыр ет, Күндей ыстық көңілге (О.Шипин, Дастан.).

ӨРМЕЛЕГІШ с ы н. *Бір затқа жабысып жоғары көтерілгіш, жармасқыш. Бұта тұқымдас ағаштардың сабақтары: тік сабақтар, шырмалғыш, өрмелегіш*, жатаған сабақтар, жұмыр, көпқырлы, төселме, шөптесін болып бөлінеді (Ж.Әбиев, Биология). *Өрмелегіш* өсімдіктердің басқа да бейімділіктері бар, солардың арқасында олардың сабақтары жоғары көтеріледі (Ботаника). Бірінші сапта басқыш, арқан, құрық көтерген *өрмелегіштер*, найзагер сарбаздар («Лен. жас»). Раң көпжылдық шөп, биіктігі 10–40 см. Көген тамырлары *өрмелегіш*, жіңішке жіп тәрізді ұзын сабақтары бар (С.Әбдірайымов, Шөл жайылым.).

ӨРМЕЛЕК з а т. з о о л. *Негізінен Үндістан, Цейлон, Оңтүстік Қытайда, Малакка түбегі суларында тіршілік ететін аквариум балығы. Өрмелектің* судан шоршып шығып кетуі ықтимал, сондықтан аквариумның бетіне шыны жабу керек (Қ.Қайымов, Суасты.).

ӨРМЕЛЕС = е т. *Биікке аяңдап, бірге көтерілу. Өзен жағасының кешке қарай әр ауан әндерін тыңдап, сезімді суреттеріне құмартқандай ауыл жастары да қыр басына өрмелесті* (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

ӨРМЕЛЕСУ *Өрмелес етістігінің қимыл атауы.*

ӨРМЕЛЕТ = е т. *Тау, жота, төбе сияқты биік жерге шыққызу, көтерілгізу, жоғарылату. Өткелге жолықтырдың құлан өтпес, Бір тауға өрмелетің* өмір жетпес. Мен не жаздым, не іске күнәлімін, Неліктен бүйтіп маған болдың кектес (С.Мұқанов, Сұлушаш). Балауса құрақтарын *өрмелетіп*, Көл жатыр күнді өзіне орден етіп, Шағала шаңқылдайды шабақ іліп, Көгалда көлеңкесі көлбең етіп (М.Неталиев, Менің замандас.). Іш кепкен қойлар көп болса, оларды тауға не қырға қарай *өрмелетіп* қаттырақ айдау да пайдалы (Ә.Әбішев, Шопан серігі). Сол таудың кеудесіне *өрмелет* салған заводтың сыртқы көрінісі (А.Лекеров, Сөнбе. жұлдыз.).

ӨРМЕЛЕТУ *Өрмелет етістігінің қимыл атауы.*

ӨРМЕЛЕУ *Өрмеле етістігінің қимыл атауы. 1. Биік жерге шығу, көтерілу, жоғарылау. «Жығылған күреске тоймас» дегендей, жау мыңдаған адамынан, соғыстың техникасынан айырылып, көп шығын көре тұрса да, ілгері өрмелеуін қоймады (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Көңіліңе келсе де айтайын, нақ тауға өрмелеуге сен мендей емессің (С.Мұқанов, Баулан Шолақ). Алпысты алқымдаған әкемнің биікке өрмелеуі оңай еместігін сезіп келемін (Б.Тоғысбаев, Ақиық). 2. а у ы с. Ілгері басу, биікке ұмтылу. Шыдағандар сындарға – Аңсағандар жарықты. Өрмелеуден шыңдарға Қорқатындар қауіпті (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жанын қиып кете алмай жас өмірден, Асқақтаған арманға өрмелеумен, Жас қазақ жатты көзі от жайнап. Сол бетінде жан берді ол, тұрмады (Ф.Мұстафин, Таңд.).*

ӨРМЕЛІ с ы н. *Өріліп жасалған, өрілген. Қолөнердің бір саласы ер-тұман, жүген, өмілдірік, құйысқан, жез жалатқан өрмелі қамшы болып табылады («Қаз. әдеб.»). Бас-аяғы түгел жиналған сарбаздар арасында қолбасы тізесін бүге беріп, сары жезбен бунақталған тоғыз өрмелі қамшысын ортаға тастады (Қ.Ахметбеков, Сый орамал). Таулардың жолы шашылған, Сан өрмелі қамшыдай (С.Мәуленов, Найзағай.). Металл өңдеу кәсібін жете меңгерген олар қазіргі кезде Британия музейінде сақтаулы тұрған әрқилы өрмелі әшекейлерді жасаған екен («Парасат»).*

Өрмелі қабық. а н а т. <лат. arachnoidea spinalis, грек. arachnoidea – өрмекші тәрізді, лат. spina – жота> *Екі беті эндотелиймен қапталған, жылынның ортаңғы жұқа нәзік қабығы. Өрмелі қабық жұлынның жатты қабығымен, қан және лимфа тамырлары мен жүйкелер өтетін жұмсақ қабықтың тісше және аспалы байламдары арқылы байланысады (Қаз. тілі термин. Биология).*

ӨРМЕСІЗ с ы н. *Өрілмеген, өрмесі жоқ. Өрме жүгендер ылғи қайыстан жасалатын, өрмесіз жүгенге қарағанда әдемі де мықты болатын (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.).*

ӨРМЕШІ з а т. *Таспалап өретін адам, өрімші. Шідердің ең тәуірі – өрме шідерлер. Мұны шебер өрмешілер жұмсақ иленген жұқа қайыстан ғана жасайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).*

ӨРМІНЕЗ с ы н. *Өжет, өткір, қайсар. Басынан әр жүректі күш-жігерге билеткен, Қыран бол деп түлекті өрмінезге үйреткен (А.Бақтыгереева, Өрімтал). Жүрегі толы ыстық қан қайғысы да өрмінезін жеңбеген (Ә.Тәжібаев, Жартас). Бөкпен табиғатында өрмінез, қайсар*

жігіт (С.Байжанов, Замандас.). Сабаздың кең кеудесін көрдім өзім, Сүйемін серілігін, өрмінезін. Күшімді таудай менің әні тербеп, Қасына жас күнімнен ердім өзім (Қ.Бекхожин, Өлең.).

ӨРМІНЕЗДІ с ы н. с ө й л. **Өрмінез.** Шешенсіп сөйлеу әдетінде жоқ, шындықты төтесінен тура айтып салатын өрмінезді бала (С.Талжанов, Ұлдай.).

ӨРНЕК з а т. 1. <лат. ornementum> *Әртүрлі үлгімен істелген оюлы бедер, көркемдік түр, әшекей. Өрнекте нақыштау, бұдырлау, бунақтау тәрізді түрліше тәсілдер қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Өнерпаз, міне нағыз, міне кесте! Қарашы шешек атқан гүл емес пе? Шебер қол ақ жібекке өрнек салған, Бір қымбат нәрсе екен-ау жүрер есте (З.Шүкіров, Арал толқын.). 2. а у ы с. Нақыш, әшекей, сән. Көп жерлерде айтылып жүргендей емес, Қадияның аузынан шыққан ән жаңа бір өрнек, кесте тапқандай, әннің әр сөзін мағынасына қарай терең, ойлы сезіммен айтады (С.Жүнісов, Ақан сері). Роза Бағланова: «Халық әндері әсем әуенімен, образды, кестелі сөзімен, жарасымды ұлттық өрнегімен қымбат», – дейді («Қаз. әдеб.»). Жаздың да, қыстың да өзіндік өрнегі бар, өз мәні мен сәні бар (Қ.Ұябаев, Қырда.). 3. а у ы с. Үлгі, өнеге, тәлім. Бала тұса, күзетер шілдехана, Олар да өлең айтар шулап жаңа. Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған, Биде таппақ, мақал бар байқап қара (Абай, Тол. жин.). Әділ мырза, ер болып, Әлемге жайған өрнекті. Тәубесін еске түсіріп, Тентекті тыйып жерлепті (Абай, Тол. жин.). Ел-жұртың ескіртпейді еңбегінді, ұрпақтар ұмытпайды үлгі, өрнегінді. Орнымнан үш ұмтылып тұра алмадым Газеттен бір-ақ көріп өлгенінді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).*

Өрнек жайылды. *Үлгі сөз тарады, жақсы үлгі-дәстүр тарады. Жеті ғалам астында Даусың кетті алысқа Өзіңнен өрнек жайылды, Жақынға, туған, қалысқа (Шортанбай ақын, Өлең.).*

Өрнек салды. *Көркем тілмен нақыштап, әшекейледі, бедерлеп безеді. Өткірдің жүзі, Кестенің бізі Өрнегін сендей сала алмас. Білгенге маржан, Білмеске арзан, Надандар баһра ала алмас. Қиналма бекер тіл мен жақ, Көңілсіз құлақ – ойға олақ (Абай, Шығ.). Өрнегін салып өмірге, кестесін салып көңілге, Табиғат шебер жайғапты (Ө.Тұрманжанов, Менің кітабым).*

Өрнек тігіс. қ о л ө н е р. *Көркем тігіс түрлерінің бейнеге өрнек беретін түрі; алақұрт, сағат бау, шытыра, су тарту, ирек түсіру, кереге көз сияқты күрделі өрнек түрін салатындығына байланысты атау.*

ӨРНЕКСІЗ с ы н. **1.** *Өрнегі жоқ, әшекейсіз, оюсыз.* Кейде текеметтердің шымқай ақ немесе шымқай қара *өрнексіз* түрлері де ұшырайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Көркемдігі жоқ, нақышсыз, мәнсіз.* О кісінің ойсыз, *өрнексіз* сөйлегенін, сөзін ескек желгілестіріп бостекі жібергенін көрген емеспіз («Қаз. әдеб.»).

Өрнексіз тігіп баттады. б е й н. *Тіл нақышын, әшекейін келтірмей өлең құрады.* Жыршының аты жыршы ма, Әркімнен өлең жаттаса? Сөз – жібек жіп, жыр – кесте, Айшыға айқын көрінбес, *Өрнексіз тігіп баттаса* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ӨРНЕКТЕ= е т. **1.** *Өрнек салу, бедерлеу.* Қолөнер жиназдарының ішінде *өрнектен* түр салынған ши тоқуда қазақ әйелдері ерекше көзге түседі («Қазақст. әйелдері»). *Өрнектен* түрлі-түсті етіп тоқитын шиине түрлі-түсті жүн орап отырып «Ерте, ерте, ертеде» деп ертек шертеді (М.Айымбетов, Көгілдір). **2.** а у ы с. *Қиыстырып мәнерлеу, сәндеу.* Асықпай сөйлеу Ақанның әдеті, жайдарлылықты жазық даладан, сабырлылықты самалдан үйренгендей әрбір сөзін мақал-мәтелден *өрнектен*, мәнерлеп айтады (Дала қырандары). Ол қате сөйлеген жерін қазақшалап жөндеп отыратын, оның үстіне тіпті кейбір мақал-мәтелдерімен сөзін *өрнектен* сөйлеуге құмар болатын (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Тапқандарын тірнектеп, Жазып, тізіп *өрнектеп*, Мектепке алып келді (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Жазира, жасыл кілем *өрнектеген*, Туған жерге, дариға, жер жетпеген! Кең өлкем, әлдилей бер, сен деп келем, Аңсап келем сағынып, шөлдеп келем (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨРНЕКТЕЛ= е т. *Өрнек салыну, әшекейлену, бедерлену.* Бұл үйде дүние бай емес, небары беті сүйекпен *өрнектелген* әдемі ағаш кереует, көздің жауын алатын сары ала сандық пен көнетоз болса да, көз тартатын ала сырмақ (Ә.Әбішев, Замана.). Қабырғалар аса әлеміштелмей, көрер көзге тартымды *өрнектелген* (С.Байжанов, Үш қиян.). Сауытты да жасайды, *Өрнектеліп* сырланған (Қ.Көпішев, Қасиет).

ӨРНЕКТЕЛУ *Өрнектел етістігінің қимыл атауы.* Инерциясыз системада сәуленің жылдамдығы басқа санмен *өрнектелуі* мүмкін (А.Қалығұлов, Жарық.). Ұшқаната құлыптастардың көркемдік декоративтік орнаменттік *өрнектелуі* жөнінен Арал-Каспий маңындағы мазарлардың қайсысынан да алда («Білім және еңбек»).

ӨРНЕКТЕН= е т. *Өрнектелу.* Ел күшіне риза боп бас иіп, Алатаудың төніп үстен асқары.

Күн қабағы бір ашылып-жабылып Күз болды да *өрнектене* бастауы (Т.Жароков, Өрлеу).

ӨРНЕКТЕНУ *Өрнектен етістігінің қимыл атауы.*

ӨРНЕКТЕС¹ с ы н. *Өрнегі бір, ұқсас.* Бұл теңізге кімдер келіп, кімдер кетпес, Қадіріне кімдер жетіп, кім жетпес. Келерінде тұзды толқын-тұңғыық, Кетерінде тамшы жаспен *өрнектес* (Ә.Ахметов, Жерұйық).

ӨРНЕКТЕС²= е т. *Бірге өрнек салу, әшекейлесу.*

ӨРНЕКТЕСУ *Өрнектес етістігінің қимыл атауы.*

ӨРНЕКТЕТ= е т. *Өрнек салғызу, әшекейлету.* Қасым хан баласына үй салдырды, ісімен барша жұртты таңғалдырды. Үй ішін алтынменен *өрнектетіп*, Күмбезін күміспен нұрландырды (Батырлар жыры). Тақиясын қызыл барқыттан кигізіп *өрнектетіп* қойыпты (С.Сматаев, Армысың.). Екі жүз орындықты және қойды, Қаз-қатар жағалата екі жағын Еді олар іреуі жоқ ылғи алтын, Ұқсатқан *өрнектетіп* алдыартын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӨРНЕКТЕТКІЗ= е т. *Әшекейлеткізу, бердерлеткізу.*

ӨРНЕКТЕТКІЗУ *Өрнектеткіз етістігінің қимыл атауы.*

ӨРНЕКТЕТУ *Өрнектет етістігінің қимыл атауы.*

ӨРНЕКТЕУ *Өрнекте етістігінің қимыл атауы; өрнек салу, бедерлеу.* Талабың бар еді, шықты ақыр тас жарып, Өнердің думаны кетті ду басталып. Табиғат сұлу ғой, сұлулық бейнесін келтіріп *өрнектеу* – өмірде ерге сын (Т.Исабеков, Мөлдір.). Өздері тіккен бұйымдарды әдемілеп *өрнектеу* қыз балаларға ерекше қуаныш әкеледі («Қазақст. мект.»). Қазақ жерінің өсем көріністерін сан түрлі реңкпен *өрнектеуге* неге тартыншақтаймыз («Қаз. әдеб.»).

ӨРНЕКТЕУШІ з а т. **1.** *Өрнек салушы, өрнектеуші.* Қышты *өрнектеуші*, әр беруші деп те қарауымыз шарт (Д.Досжанов, Тұлпар.). **2.** а у ы с. *Көркемдеуші, мәнерлеуші.* Сонымен ол тыңды тұңғыш өленде *өрнектеуші* (Қ.Ергөбеков, Жан жылуы).

ӨРНЕКТЕУШІ¹ з а т. *Өрнек салушы, өрнектейтін адам.*

ӨРНЕКТЕУШІ² с ы н. *Өрнектелетін, өрнек жасайтын.* Түктеп теру әдісімен еңсіз шағын кілем, кілем, қоржын, түрлі төсеніштер тоқылады. Мұндайда өрнектің *өрнектеуші* жіптері ерсі мен қарсыға аралас бойлай тоқылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ӨРНЕКТІ с ы н. **1.** *Өрнегі бар, әшекейлі, өрнектелген.* Көғала киіздей тұтасқан көк сазға жағалай тігілген әсем *өрнекті* киіз үйлердің көркі көздің жауын алғандай (Н.Айдаров, Жазылбек Қуанышбаев). Төрт өрім, жез *өрнекті* сал қамшыны сенің әкеңе де жасап бергем (С.Бакбергенов, Мен сізді.). Көз тартады *өрнекті* шыны кесе, Береді ер тілеуін тәңірім десе (Айтыс). **2.** а у ы с. *Көркем, мәнерлі.* Өлімді ойламаған сорлы басым, Дүрмекке елтіп жүріп қапы қалдым. *Өрнекті* өлеңімнің гүлі құрап, Сөгілген ескі етіктей қақырадым (Ә.Найманбаев, Шығ.). Абайдың істеп кеткен қызметі әдебиетімізге асыл іргетас. Бұл асыл іргенің үстіне салынатын ілгері қазақ әдебиетінің дүкені көрікті, көрнекті, нақысты, *өрнекті* болуға лайық (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Өрнекті* сөз толғағы жетіп, өз дәуірінде ғана туады да, барша заманға сыйымды сөз болып жасайды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз).

Өрнекті жұмыстар. *Қима үлгілерін өлшейтін және кесетін аспаптардың өлшемін және кескінін жетілдіретін өте дәл слесарьлық жұмыстар* (Ор.-қаз. түс. сөздік. Машинажасау).

ӨРНЕКТІК с ы н. *Өрнекке тән.* Киіз үйдің ішіндегі жүктердің *өрнектік* негізін толтыра анықтайды («Қазақст. әйелдері»).

ӨРНЕКТІЛІК з а т. *Өрнегі әртүрлілік, әрқилылық.* Әміренің өз тұстарынан да, кейінгілерден де, даусының жоғарылығы, тазалығы, *өрнектілігі* жағынан оған таласатын қазақ әншісі мен өзін көрген жоқпын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Спорттың қай түрі болмасын ең алдымен өзіндік қайталанбас *өрнектілігі* мен, динамикалық әсірелілігімен тартымды («Лен. жас»). Өлеңнің түрі мен тілінің көркемдігі, *өрнектілігі* жағынан алғанда, жас ақынның үлгі боларлық өлендері де аз емес (XX ғ. қаз. ақын.).

ӨРНЕКШӨП з а т. ө с. <лат. ajanía> Аяния. Бұташық *өрнекшөп*; қалқан *өрнекшөп* (Б.Қалиев, Өсімдік атаулар. ор.-қаз. және қаз.-ор. сөздігі).

ӨРНЕКШІ з а т. **1.** *Қолөнер ісінің шебері, өрнек салушы, оюшы.* Бұл сурет Шымкент қаласында тұратын қолөнер ісінің *өрнекшісі*, Қазақ ССР Суретшілер одағының мүшесі Фани Ильяевтің кілем, түскііз, терме-құрларға арнап жасаған өрнегі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Сөз шебері.* Біз айтқалы отырған – қош келіспіз, ардақты өзбек, қарақалпақ бауырларымыздың атақты ақын-жазушылары, әнші-бүлбүлдары, сахна *өрнекшілері!* – деген қарсы алу қошаметімен Қазақстанның барлық

еңбекшілері айтып, қарсы алады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Өнер сөздің жасыңнан *Өрнекшісі* бір өзін (Ә.Ахметов, Маржандария).

ӨРСІЗ с ы н. *Өрі жоқ, өр емес.* Біз бір уақыт *өрсіз* жерде өндіре аяңдап, жүріс енді-енді түзелер дегенде тағы өр, тағы да төбешік келіп қалады (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

ӨРСІН = е т. *Тәкаппарсып менменсіну, өркөкіректену.* Жокта шығар мінездері *өрсінген*, Бірақ қызық, сөйлеспейді кідіріп. Сырласуға кешке жақын көршіңмен, Біздің көше рақат! – келші қыдырып (Қ.Бекхожин, Достық.). Жағасында Еділдің Жабығатын ұлы ақын. Неге мұңға жеңілдім Деп *өрсінін* тұратын (С.Сейітов, Бетпе-бет). Сырласамын құрылысшымен, кеншімен, Солар мені қадірлесе *өрсінем* («Мәдениет және тұрмыс»).

ӨРСІНУ *Өрсін етістігінің қимыл атауы.*

ӨРТ з а т. **1.** *Тиген жерінің бәрін өртейтін, құртатын қаулай жанған от.* Қалың орман күрсініп, дала жылап, Қызыл *өрттің* тілінен қала құлап. Жатқан шақта сол шаруа найзасынан Көзін ашып, жүгірген бала бұлақ (Б.Әбдіразақов, Жарық дүние). Сезе алмадым жаңағы таң самалын, Қайда кеткен жайқалып тұрған терек. Жердің бетін басып қызыл жалынды *өрт*, От шашып тұр алыста тек зеңбірек (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.). **2.** а у ы с. *Кенеттен болған қауіп-қатер, соғыс.* – Білесің, бауырым, өзін де Беларусь жерін, орманын. Сұрапыл *өрттің* кезінде Сол маңды жаудан қорғадым (С.Жиенбаев, Танд.). Түнеріп көкте күн тұрды, Артында қалды көктемнің. Ер басына күн туды, Асынып қару *өртке* ендің (Х.Хасенов, Сырлы толқын).

Жанып тұрған өрт. *Батыл, өжет, өткір.* Ұлым менің *жананып тұрған өрт* еді. Өрт еді де, өзі сонша ерке еді. Ол майданға аттанғанда менімен Он сегізге әлі бір жас бар еді (Е.Ибраһим, Көктем.).

Өрт баспалдағы. *Өртті-техникалық қарулар мен өрт сөндірушілерді ғимарат шатырына көтеруге арналған баспалдақ* (Ор.-қаз. түс. сөздік. Сәулет және құрылыс).

Өрт болып жанды. а) *Күйіп-жанды, қызғындады.* – Есім сәл орнына түскенде, тастай қараңғы түнде тұла бойым *өрт боп жанып*, жүгіріп келе жатқанымды бір-ақ білдім (И.Жақанов, Қайта орал.). ә) *Күшті сезімге, ғашықтық сезіміне бөленеді.* Тағы қайта қарадым, *Өрт боп жанып* ет жүрек, От шашты көз жанарым Өлген досым ойға кеп (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.). Қазір мұның жанында, *Өрт боп жанған* махаббат бар (Ә.Тәжібаев, Жартас). б) *Қатты күйінді.* Өлімнің қатты әсері Өзегің *өрт боп*

жана татын. Жағдайсыз жерден оқ тисе, Әркімдер естен танатын. Көтермекке әл нешік, Аллаң салған санатын (Базар жырау, Шығ.).

Өрт гидранты. с у ш а р. *Өрт сөндіруге арналған көшелік су құбырының желісіне орнатылған су бөлетін мұнара. Өрт гидранты* жербетілік және жерастылық болады. Жерастылық *өрт гидранты* бақылау құдықтарында орналастырылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Өрт қойды [салды]. *От жақты, өртеді.* Офицерлер қалың қамысқа кірген кезде, көтерілісшілер көлді қоршап алып, жан-жағынан *өрт қойды* (З.Ақышев, Ақбел.). – Бір айла бұған қарсы табамыз ба, *Өрт қойып* қораларды жағамыз ба? Онымен кек біте ме қашып шыкса, Онан да басқа әдіс табамыз ба (Е.Бердин, Қанды асу). Жолаушылар аттанған күні түнде Дүрімбайға қараған қыс тау-қоралардың бәріне де ауылда қалған жігіттер *өрт салды* (С.Шарипов, Шығ.).

Өрт мінезді. *Өткір, өжет.* – Қандай *өрт мінезді*, жалын атқан ер жігіт болған менің әкем, – дейді Өмірбай (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Өрт сөндіргендей. *Бет-әлпеті түтіккен, қап-қара болып түнерген. Түрі өрт сөндіргендей* болып, ерні кезеріп, сазарып тұрған Мадияр жай отындай жалт еткен бір ойды ірікпей айтты (С.Омаров, Өмір.). Әскер шешесіне қайтып, батып сөз айта алмады. Төмен қарап, өңі *өрт сөндіргендей* сұлк отырып қалды (С.Досымов, Жаңғырық). Оның кескіні *өрт сөндіргендей* әлем-тапырық (С.Мұқанов, Өмір мект.). Шамасы, телефон арқылы сөйлескен болуы керек, түсі *өрт сөндіргендей* (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Өрт сөндіретін мәшине. *Өрт сөндіретін құрылғылар орналастырылған автокөлік.* Терезе тұсынан *өрт сөндіретін* бірнеше мәшине жаңғырығып өтіп еді, бала оны көріп, көңілі көтеріле түсті (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Өрт сөндіру жүйесі. *Сорғы стансасындағы өртті дер кезінде байқау және оны сумен немесе басқа да әдістермен (газ, көбік, құм, киіз және т.б.) сөндіруге арналған құрылғылар кешені.*

Өртгі қоршау. к е н. *Кеніштегі барлық құшпен құралдарды өрттің жайылу мүмкіндігі бар барлық жолдарға алдын ала тиімді орналастырып, оның аясын тарылтып, толығымен жойылғанша сөндіру тәсілі* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Өрт шалды [алды]. *Өртенді, отқа оранды.* Дүние жүгін арқалаған кемесің, Мұхиттарды бұзып-жарып келесің. *Өрт шалмасын* адамзаттың денесін, Өзің ұста жер осін! (Т.Ай-

бергенов, Мен саған.). Екі ғашық қосылса Өз-өзілдей дерт жүрмес, Екі тауды *өрт алса*, Дарияға өрт тимес. Мен алайын, сен тисең, Асыл туған Күнтимес (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Пензадан ары өткенде, Москваға жеткенде, Аспан толы самолет, Жердің бетін *алған өрт*, Ерлер мұны көреді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Сағыныш өрті. *Сүйген адамына деген сағыныш.* Жүректен шаттық шашылды, Көбейтем ерке асырды. *Сағыныш өрті* басылды Көзіне көзім түскенде (К.Салықов, Жезкиік).

Соғыс өрті. б е й н. *Сұрапыл соғыс.* Ол оқу оқып, білім алсам, игілікті еңбек етсем дейтін, бірақ 1941 жылғы *соғыс өрті* баланы ойынынан, қартты ұйқысынан қалдырды (Б.Жамалов, Торғай).

ӨРТЕ= е т. **1.** *От қойып, жағып жіберу, күйдіру, жандыру.* Көтерілісшілердің қатары тез өсіп, он мыңға жетіп қалды, олар балық көсіпкерлерінің шаруашылықтарын *өртеп*, олардың кемелерін басып алды (Қаз ССР тарихы). **2.** *Атылған оқ-дәрінің әсерінен, қопарылуынан күл болып жану.* Біздің оң қанатымызға келіп орналасқан қырық бес миллиметрлік зеңбіректер жаудың алда келе жатқан төрт машинасын бірден *өртеп* жіберді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Бүгін біздің гвардияшылар гитлершілдердің 4 мыңнан аса офицерлері мен солдаттарын тағы да қырғынға ұшыратып, 20 танк, 19 самолетін *өртеді* (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). **3.** а у ы с. *Дуылдату, тызылдау, ашыту.* Ол шегініп барып алғашқы орнына отырып еді, ащы арағы түскір өңешін *өртеп* шыдатпады (З.Ақышев, Ақбел.). Бұрын ішпеген заты еді, өңешін *өртеп* жібергендей болды (С.Мұратбеков, Жабайы.). **4.** а у ы с. *Жалындау, от боп жану.* Көрінбеді ұлылығым, Өттең, сонау кезінде тек. Келеді ол жырдың ұлы Жанды елітіп, сезімді *өртеп* (С.Мәуленов, Алыс кет.). **5.** а у ы с. *Уайымға салу, қайғыға батыру.* Ананың күйігі ішін *өртеді* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Өзегін өртеді. *Жанына батты, күйдірді.* Енді олар от болып, *өзегімді өртеп* барады (Ә.Нұршайықов, Махаббат жыр.). Хатта жазылған сөздер *өзегімді өртеп*, жүйе жүйемді босатты, балаға сыр бергім кел мей: – Бар, қалқам, жуынып кел! – дедім мен (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Нұржанныан айырылғанымды, айырылғаннан соңғы тартқан азабымды, тіпті соның бөрінің төп-тәуір аяқталғанын еске алсам да, *өзегімді* өкініш *өртейді* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ӨРТЕГІШ с ы н. *Өртеп жіберетін, күйдіргіш, жандыргыш.* Жаудың блиндаждары мен дзотта-

рынан 100 метрдей жерде бір қалың үйінді барды. Сол үйіндіні *өртегіш* оқпен атып, өртемек болды ол (С.Сейітов, Сөз сұра.). Танқыларды автоматчиктер *өртегіш* бутылкалармен құртып жіберді (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). Жауыздыққа құшырланып, көзінің алды тұнғанда, Төмен қарай кетті зулап және *өртегіш* бір бомба (Ж.Қыдыров, Шынарым.).

Өртегіш авиациялық бомба. әск. *Өрт ошағын өршітіп адам күші мен әскери техниканы тікелей өрт арқылы құртатын, калибрі 0,5–500 кг болатын бомба түрі* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өртегіш заттар. әск. *Жану кезінде көп жылу беріп, жоғары температураға дейін қызатын арнайы құрамдар (қоспалар).* Химиялық құрамына қарай *өртегіш заттар* ауадағы оттегіні қолданатын, құрамында тотықтырғыштары бар ауасыз жанатын (мыс, термит және термитті – өртегіш құрамдар, оттегі бар тұздар) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өртегіш қару. әск. *Қарсыластың тірі күші мен әскери техникасын жоюға, өрт шығаруға арналған ұрыс құралы. Өртегіш қаруға өртегіш оқ-дәрілер мен атыс қоспалары, сондай-ақ оларды нысанаға жеткізу құралдары жатады. Оқ-дәрілер мен өртегіш қоспалар авиацияда (өртегіш бактар, бомбалар, кассеталар), артиллерияда (өртегіш снарядтар мен миналар), мотоатқыш әскерлерде (өртегіш гранаттар, өртегіш фугастар, оқтар, патрондар, отшашарлар) қолданылады* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өртегіш шөлмек. әск. *Ішіне жандыргыш зат құйылған шөлмек, танкіні, ұшақты, мәшинені тез өртеуге арналған қару* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ӨРТЕКЕ зат. сөйл. *Ортеке, таутеке.* Өрге бастар *өртеке*, сенбісің? Ендеше құз басында керіліп тұрсың жалғыз (Ә.Тарази, Асу.).

ӨРТЕЛ= ет. *Өрт қойылу, жағылу, жандырылу.* Мен комбатқа тапсырманың орындалғанын, көпірдің *өртелгенін*, немістердің машиналармен келіп өзенге тіреліп қалғанын айттым (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Жау самолетінің қалай *өртелгенін* баяндады (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Қырқаның басында төрт жерге үйілген кенді тастар *өртеліп* жатыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Құс ондай қамысы *өртелген* көлге бөгелмейді (Ш.Айманов, Қыран тур.).

ӨРТЕЛУ *Өртел етістігінің қимыл атауы.* Дезинфекция жасардың алдында айналадағы қоқым-соқымды бір жерге жинап өртеп жібереді, төсеніш пен нәжіс те *өртелуге* тиіс (Малды туберк. сақта.).

ӨРТЕН= ет. 1. *Өрт болып жану.* Оқ жыландай аспанға атылған қызыл жалын, ойран болып астан-кестені шығып құлап жатқан жасыл жапырақты ақ қайыңды *өртенген* үй, өзегі талған бала, еңіреген ана біздің көз алдымызда тұр (С.Мәуленов, Жер нәрі). Бұлар түн ортасында оянып кетсе, үй *өртеніп* бара жатыр екен (Қаз. ертег.). Жау құзғындарының бірі *өртеніп* түсті де, екеуі жалтарып кетті (Ә.Сәрсенбаев, Батыр. ізі.). 2. а у ы с. *Күйіп-пысу, күйіну, қатты қызу.* – Құлық-сұмдықтың құрығы бір-ақ тұтам! Ұсталдың! Ұятыңа *өртен*, – деді Сұлтанмахмұт мына екеуіне (Д.Әбіев, Арман.). Ұйықта, сәулем! Өкпелеме *өртенбе*, Ұйықта, сәулем, жұмысың көп ертең де (Д.Әбілев, Ой толқын.). 3. а у ы с. *Сезім күшею, жалындау, лаулау.* Неге өргенді? Жүрегім неге *өртенді*?! Нелер келіп, басыма нелер төнді... Балконыңнан қол бұлғап қарсы алушы ең, Неге менен жасырдың көлеңкеңді? (М.Мақатаев, Шығ.). Егер өзің маған рақым етпесең, *Өртенермін* оттай ыстық сезімнен (Шығыс жұлдыздары). Ал менің досым Бсису түнімен жөтеліп, аунап, Бір кезгі жасыл арманы *өртеніп*, лаулап Еске алып жарын, баласын, сыйласқимасын Түсінде көріп шығады сүйікті Палестинасын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өзегі өргенді. *Күйінді, қапаланды, қайғырды.* Ат мініп, алма мойын нар жетелеп, Былаңдап, әдірә қалғыр, жүрген жерлер. *Өзегім өртенеді*, ішім жанып, Есіме түскен кезде өскен теңдер (Мұрат, Өлең.).

ӨРТЕНДІ зат. х. и м. *Металл сульфидтерін күйдіргеннен кейінгі пеште қалатын ылғалы 8–10% болатын сульфатты қара сілтіше өнім.* Мыс өндірісіндегі *өртендінің* құрамында 4–12% мыс, 9–5% темір және 15–32 % кремний қос тотығы, ал мырыш өндірісіндегі *өртендіде* 65%-ға дейін мырыш, 10% темір және 5% мыс болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ӨРТЕНДІР= ет. *Күйдіру, қыздыру.* Жаймашуақ күз күнінің сәулесі *өртендіріп* тұрған жоқ, қайта ананың алақанындай, жаныңды жай тапқыза, нұрына шомылдырады (І.Есенберлин, Көлеңке.).

ӨРТЕНДІРУ *Өртендір етістігінің қимыл атауы.*

ӨРТЕНУ *Өртен етістігінің қимыл атауы; от болып жану.* Мәселе үй *өртену*, Зибә қазасымен шектелсе, көлденең біреуден есітіп еңсесі түсіп қалмасын деп, алдын ала қамданып, аудан басынан тосып алулары керекті (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). Сыр бойының онсыз да күйіп тұрған ыстық аптабына патшаның

июнь жарлығы от тастап жібергендей, дала да, қала да бұрынғыдан бетер *ө р т е н у д е* (А.Хангелдин, Фани.).

ӨРТЕҢ з а т. 1. *Ескі шөбі өртеліп, орнына көк шөп шыққан жер. Ө р т е ң н і ң* бауырына қонып отырған Ұлжан ауылына Құнанбай екі-үш күндей қонақтады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Торшолақта бес тал құйрық бар, оның жарымы да тал сияғы жоқ, бірдеңе. Тал дегеніміз – *ө р т е ң д е г і* қараған (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ө р т е ң г е* шыққан көктің ит тұмсығы батпастай қау болатынын мен сонда көрдім (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жас қызыңды жырладым, *Ө р т е ң* белге гүл еккен. Жігіт сырын тыңдадым, Шыққан қайғы түнектен («Қаз. әдеб.»). 2. *Орманның өртке шалдыққан бөлігі.* Өйткені біз – тап солай өжеттілікті өштестікпен, белсенділікті безбүйректікпен шатастырып алудан өрбіген алапат өрттен қалған айлапат *ө р т е ң н е н* өнген алшынбыз (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ӨРТЕҢГІР= е т. қ а р ғ. *Құрғыр, жанғыр, жанып кеткір!* Ауылым жайлап отыр Көксеңгірді, Көз сүзіп сіздің жаққа еңсем құрды. Қолыма бір ұстатсаң түсінерсің, Томпайған төсіндегі *өртеңгірді* (Айтыс).

ӨРТЕҢДЕЙ с ы н. *Өртең тәрізді, өртең сияқты.* Шынында да, мынау белуардан шалғын кешіп, көкке бойлаған қара орманның арасында өскен бейтаныс жолаушылар үшін төңірегіндегі көл-көсір кеңістік бір ғаламат өрттің орынында қалған айлапат *ө р т е ң д е й* еді (Ә.Кекілбаев, Үркер). Теміржолдың құнбатыс жағында қара көк *ө р т е ң д е й* ылди далада жұмыскерлердің он шақты тұсаулы аттары бытырап жайылып жүр (С.Сейфуллин, Әңгім. повес.). Бүркіттің ескі ұяң жүні түсіп, көктемдегі жерге шыққан *ө р т е ң д е й* жүні жылт-жылт етіп өзгеріп шыға келді (З.Шашкин, Өмір тынысы). Бірде батып, бір шығып, Келем көкте желкемдей. Көк жалынға тұншығып, Оттан қалған *ө р т е ң д е й* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ӨРТЕҢҚАРАҒАЙ з а т. ж е р г. *Жай түсіп, өрт шалаң қарағай.* Жауында отынсыз қалып, *ө р т е ң қ а р а ғ а й д а н* алып жақтық (Экспед. матер.).

ӨРТЕС= е т. *Бірге өртеу, от жағысу.*

ӨРТЕСУ *Өртес етістігінің қимыл атауы.*

ӨРТЕТ= е т. *От қойдырту, жақтырту.* Қараңғы түнде жүз жігітін жіберіп, бір кезде өзі салдырған Бұрындық қаласын «өзіме де жоқ, бөтенге де қалмасын» деп күл-талқан етіп *ө р т е т т і* (І.Есенберлин, Алмас қылыш). Әзірше мыс шығатын тастарды балғамен уатып, қимен, қараған баялышпен *ө р т е т і н*, амалдап жатыр

(Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Күнекең қамысты *ө р т е т і н* жібереді (М.Әуезов, Абай жолы).

ӨРТЕТКІЗ= е т. *Жаққызу, от қойғызу.* – Кәпірдің қағазында қайбір кие бар дейсін. *Ө р т е т к і з і н* жіберер ме еді, – деді Баязіл (Қ.Исабаев, Айқыз).

ӨРТЕТКІЗУ *Өртеткіз етістігінің қимыл атауы.*

ӨРТЕТУ *Өртет етістігінің қимыл атауы.*

ӨРТЕУ *Өрте етістігінің қимыл атауы.*

1. *От қойып жағу, жандыру.* Үйді *ө р т е у г е* де шамалары келмеген екен ғой жауыздардың, – деді апай (Қ.Қайсенов, Жау тылында). Рас, еш нәрседен, еш пендеден қорықпай қайтер еді? Кісі өлтіріп, жер *ө р т е у* ғана қалмай ма? (О.Бөкеев, Мұзтау). 2. *Құрту, көзін жою.* Жерді біз батысқа, шығысқа бөлмейміз, Жерді біз еріксіз бөлуге көнбейміз. Жер ана – бар елдің сүйікті анасы, Ананың ақ шашын *ө р т е у г е* бермейміз (Ә.Тәжібаев, Жартас).

ӨРТЕУШІ з а т. *Өрт қоюшы, жандырушы, күйдіруші.* *Ө р т е у ш і* кім болса да өшіруші біз боламыз. Алдымен өртті өшіру керек емес пе?! *Ө р т е у ш і н і* қуған құрбанның оққа ұшуы тегін емес (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Бірақ ол өз кеудесіндегі күйіктің өртін салып *ө р т е у ш і* сол перизат екенін сезер емес (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

ӨРТСӨНДІРГІШ з а т. *Жаңадан өрши бастаған өртті арнайы от сөндіргіш көбік, газ және ұнтақты заттар шашу арқылы сөндіруге арналған құрал.* Құралдың сырт пішіні цилиндр тәрізді. Оның бас жағында *ө р т с ө н д і р г і ш* зат шашатын тетік бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ӨРТСӨНДІРУШІ з а т. *Өрт сөндіру қызметін атқарушы.*

ӨРТСІЗ с ы н. *Өртенбеген, жанбаған.* Ормандар *ө р т с і з* болса, Данышпан дертсіз болса. Ауылың шексіз болса, Қауымың кексіз болса, Шіркін-ай! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӨРТТЕЙ с ы н. 1. *Өрт сияқты.* Ұстаған жолын олардың Дәріпті ділуар аз емес Жалғаса шыққан артынан. Беттетпей жанды кезінде, Қастасқан жауын күйзелтіп, Жандырған *ө р т т е й* шарпыған (Базар жырау, Шығ.). *Ө р т т е й* қаулап тиген соң, Намаздыгер кезінде, Солдаттар кейін шегінді, Күн батып, ымырт болған соң, Мырза ишанның көңіне Тобымен барып тығылды (О.Шипин, Дастан.). 2. *Нарттай, қып-қызыл.* Қызғылт сары купаваның бұйраланып біткен гүлдері *ө р т т е й* қызыл болады (Б.Мұханов, ... Қазақст. өсімдік.). Жусан бозы аралас ақшыл көк кең жазық алыс қыратқа иек артып көтеріліп барады. Әр жерде үйір-үйір

қызғалдақтар *ө р т т е й* жалқын (Т.Ахтанов, Дала сыры). Алаулаған күн астында *ө р т т е й* жанған қызыл көйлегі мына далаға түгел жеткен жақсылық алауының тілдей бір жалыны іспетті («Білім және еңбек»). **3. а у ы с.** *Қызу, жалынды.* Сенделіп *ө р т т е й* сезіммен Лапылдап кетіп барамын. Үзуге моншақ көзімнен Жақындап кетіп барамын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Өрттей жанды. *Ұяды, қызарды.* Ұрқияның да, басқа қыздардың да беттері *ө р т т е й ж а н ы п*, москал әйелге үнсіз қарай беріп еді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Өрттей қаптады. *Жан-жақтан анталады, қаптады, қоршады.* Жау еліміздің шегарасын бұзып өтіп, қалалар мен деревняларды бомбалап, *ө р т т е й қ а п т а п*, ілгерілеп келе жатқанын білдік (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Өрттей қаулады. *Өршиді, күшейе түсті, үдеді.* Мына сияқты ауылда тап күресі *ө р т т е й қ а у л а п* тұрғанда совет заңының айбынды абыройын түсіріп алғаныңыз (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Жастық оты лапылдап, *Ө р т т е й қ а у л а п* тарады (Х.Талғаров, Көгілдір кеш).

ӨРТТІ с ы н. **1.** *Айналаны шартып қаулап жанған, отты.* Міне, енді бүкіл Боковская-Пономарева аспаны қан қызыл *ө р т т і* жалын боп алаулады да тұрды (Ә.Сәрсенбаев, Батыр. ізі.). **2. а у ы с.** *Уайымды, қайғылы, мұңды.* Ойпырым-ай, неге мұнша Құдай кекті. Сырты сау, іші Айшаның былай да *ө р т т і* (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Бала күннен әлдінің қылығы өтіп, жас күнінен өзегі *ө р т т і* болды (С.Мұқанов, Шығ.).

ӨРТХАБАРЛАҒЫШ з а т. *Өрт және оның орнын хабарлайтын техникалық құралдардың жиынтығы.* Өткенде халықтық бақылаушы келіп, облыстағы 551 объектінің 235-інде ғана *ө р т х а б а р л а ғ ы ш* орнатылыпты (Жаңа атаулар).

ӨРТШЕ ү с т. *Өрт тәрізді, өртке ұқсас.* Күздің бұлыңғыр күні тау басында жанып жатқан *ө р т ш е* қызарып, Мыңжылқы шоқысына иек артып көп тұрды (С.Бакбергенов, Қарға там.). Шәймерден қашанда желді күнгі *ө р т ш е* жүреді (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ӨРТШІ з а т. *Өрт сөндіретін адам.* *Ө р т ш і л е р*, сарапшылар тамның төбесі басып қалған төргі үйді аршығанда, әбден күйіп біткен, сүйегі қалған өлікті көрді (К.Тоқаев, Түнде.). Түсің *ө р т ш і н і*ң түсіндей түтігін кеткен (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.). *Ө р т ш і л е р* жабылып өшіре алмайды, Жанымның қып-қызыл маздаған оттарын (Ә.Тәжібаев, Жартас).

ӨРТШІЛ с ы н. *Өрт қойғыш, соғысқұмар.* Тұтам деп соғысты Трумендер. Черчилдер салмақты, қанды уысты Аранын ашқан *ө р т ш і л д е р* (Бейбітшілік даусы).

ӨРУ *Өр етістігінің қимыл атауы. 1. Қайыс, шаш, жіп сияқты нәрселерді тарамдап, айқастыра біріктіру, қосу.* Ол биыл да қыс бойы етік тігіп, қамшы *ө р у* сықылды көнігі кәсібінен қол үзген жоқ (З.Жәкенов, Таң самалы). Реті келіп, сәті түскен жерде ханның да, қараның да жон терісінен қайыс *ө р у д е* тартынған жері жоқ (О.Бодықов, Ақ құс). **2. а у ы с.** *Құрастыру, жинақтау.* Тәкен табиғат пен адам тағдырын қатар *ө р у* арқылы асылдан жасық, жүйіріктен жабы озған қиын кезеңнің шындығына бойлатады («Қаз. әдеб.»).

ӨРУЛІ с ы н. *Өріп қойған, өрілген.* *Ө р у л і* қос бұрымы тіп-тік иықтарында бұлғақтап барады (З.Иманбаев, Кең аймақ).

ӨРШЕЛЕ= е т. *Ентелеу, екпіндеу.* Өркеуде *ө р ш е л е* ген әкет жанды, Темірдей тегеуріні салқын қанды (М.Хақимжанова, Жыр асуы).

ӨРШЕЛЕН= е т. **1.** *Ерегісу, қасарысу; екілену.* Тобарсыған, дорбиған ауыз *ө р ш е л е н і п*, қызыл өңеш болғанша үрледі, дымқыл отын жана қоймайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұғалімнің «тынышталындар» деген дауысы шыққан сайын, оқушылар кезек-кезек тәртіпсіздік істеп, *ө р ш е л е н і п* кететін («Халық мұғ.»). *Ө р ш е л е н і п* өлгенше, Елуге жасым келгенше Қара қазақ, хан ұлы, Қатты сөзін есігіп, Артықтығын көрмедім (Ы.Шөреков, Исатай – Махамбет).

2. Шабалана ұру. Поселканың түс-тұсынан *ө р ш е л е н і п* шәуілдеген иттердің дауысы естілді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Көк төбет неге мұнша арсылдайсың, Қабудан басқа шапшып тартынбайсың. Үйір боп, күнде көріп жүрсең дағы Өшігіп *ө р ш е л е н і п*, баркылдайсың (С.Дөнентаев, Шығ.). Ызаланған, өшіккен төбеттер *ө р ш е л е н і п*, қыздың өзіне тап бергенде, қыз қорыққанынан айқайлап жіберді (М.Қаратаев, Далада.). **3. Екпіндету, ентелеу, үдей түсу. Еркеболат өз ісіне *ө р ш е л е н е* кірісті (Ә.Қалмырзаев, Ар). Жақындағанын білген сайын кербесті *ө р ш е л е н і п* шабумен келеді (Қаз. ертегі.). Мұндайда *ө р ш е л е н і п* жатқан желдің өтіне қарсы жүру оның әдетінде бар-ды (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Жүйірік ат өрге салған сайын *ө р ш е л е н е* шабушы еді (С.Жүнісов, Ақан сері).**

ӨРШЕЛЕНДІР= е т. **1.** *Ерегістіру, қасарыстыру, өшіктіру.* Ызалы адамды ызасына тие берсең, бұрынғыдан да өшіктіре, *ө р ш е л е н д і р е* түсесің (Ә.Кекілбаев, Дала). Неге еке-

нін қайдам, қыз алыса түскенді қалайтын сияқты. Тілімен тістелеп Телібайды *ө р ш е л е н д і р е* түседі (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). **2. Екілендіру, елірту.** Ержанның екінші зор қасиеті ол әрқашанда өзін-өзі сынап, қайрап, өзіне қатал үнмен, айтумен *ө р ш е л е н д і р і п* отырады (І.Омаров, Шабыт шалқары). Құмарлық сезім *ө р ш е л е н д і р г е н* Лашын із ыңғайымен желе шауып, енді қырға қарай беттеді (М.Мағауин, Танд.).

ӨРШЕЛЕНДІРУ *Өршелендір етістігінің қимыл атауы.*

ӨРШЕЛЕНТ= е т. *Екпіндету, үдету.* Төменде ақ көбігі Теректінің Түскендей *ө р ш е л е н т е* өр екпінін. Денесін келгендердің кетеді алып, Зар жылап жылмаңдатып түйреп тілін (Т.Есімжанов, Ілияс.). Талдыртып, талықсыгып, тамылжытып, Орғытып, орағытып, баса өрлетіп Самғатып, саңқылдатып, зар жылатып, Ұрынтып, *ө р ш е л е н т і п*, бөсеңдетіп (С.Мұқанов, Алып. адым.). Өмір өріп ойын деме, *Ө р ш е л е н т п е й* асырмас (С.Бегалин, Баллада). Ән салсаң, Әсеттей сал әсемдетіп,... Ұрынтып, *ө р ш е л е н т і п*, бөсеңдетіп, Серпілтіп, сумандатып, сексен ырғап, Қырық қарып, тоқсан толғап, бес ерлетіп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӨРШЕЛЕНТУ *Өршелент етістігінің қимыл атауы.*

ӨРШЕЛЕНУ *Өршелен етістігінің қимыл атауы.*

ӨРШУ *Өрші етістігінің қимыл атауы. 1. Үдей түсу, күшею.* Мал денесінде туберкулез процесінің басталуы, одан әрі *ө р ш у і* үшін организмге енген уытты микробтардың саны жеткілікті болуға тиіс (Малды туберк. сақта.). **2. Қаулау, жайылу.** Сап-сап тартқан жау қолын, Бөгет болып көлденең. Жібермей алға байлаған, Өр көкірек дұшпанның, *Ө р ш у і н* басқан біз едік (Б.Момышұлы, Шығ.). Мен білемін дала даусын, жел шуын, Сен танысың дария сырын, жер сырын. Баурайында балабан тау Бөршінің Ал көр енді сексеуілдің *ө р ш у і* н! (Т.Айбергенов, Мен саған.). // х и м. *Химиялық реакция жылдамдығының өзгеру үрдісі, катализ.* *Ө р ш у* реакцияға өршіткілер қатысуымен және оның әсерінен реакцияның жүру механизмінің өзгеру ерекшелігімен түсіндіріледі (Қаз. тілі термин. Химия). **3. а у ы с. Шарықтау, алға басу.** Сүгір мен Қадиша кездесуі – бұл бейнелердің *ө р ш у*, даму жолдарының ең биік әрекеттері (А.Тоқпанов, Бүгінгі күн.).

ӨРШІ= е т. **1. Қалыпты жағдайдан қарқыны арту, үдей түсу, күшею.** Там үйлерге айнала топырақ төгіп су шашты, бірақ бұл бөгет

өрттің *ө р ш і г е н* жалынын тоқтата алған жоқ (Қ.Оразалин, Абай.). Өкпек жел өкпе тесердей *ө р ш и д і*, қаңбақ қуалап, қаралы күйдің үнін әкеліп құлаққа үргендей болады (З.Асабаев, Ар соты). **2. Өріс алып, жан-жаққа жайылу, қаулай түсу.** Әуелі көтеріліс поселкалардан басталып, тез жан-жаққа *ө р ш і п*, кешікпей көтерілген қара бұқара Қостанайды келіп алыпты (С.Сейфуллин, Тар жол.). *Ө р ш і п* келе жатқан халық қозғалысы біріне-бірі ұштасып, күннен-күнге нығая түсті (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). **3. а у ы с. Алға басу, шарықтау.** Ауыл шаруашылығы ғылымының өсіп, техниканың *ө р ш і п* бара жатқан кезі (Ы.Жақаев, Өмір жолдары). **4. а у ы с. Асқыну, ұшығу.** Газет беттерінде жарияланған жаңа өлеңдерін оқығанымда, Қасымға деген құмарлығым қайтадан *ө р ш и* түсті (С.Мәуленов, Үркер.).

ӨРШІГУ *Өршік етістігінің қимыл атауы.*

ӨРШІК= е т. *Бой бермеу, өршелену, өршу.* *Ө р ш і г і п* отқа ұрма өзінді-өзің, Тоқтатар ақылынды болды кезің. Аптықпай, тілді алып анам десең, Жайыңа жатып, ұйықта жұм да көзің (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жүректің оттан ыстық тәтті жырын, *Ө р ш і г і п* сөндіруге тасқын тасқан. Жорытқан жолбарыстай ақын Шота, Халқыңа тәтті жырын алып ұшқан (Жамбыл, Шығ. жин.).

ӨРШІКТІР= е т. *Өршелендіру, өршіту.* Шындықты дәлелдеймін деп, Сәлімді Тұраш тіпті *ө р ш і к т і р д і* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ӨРШІКТІРУ *Өршіктір етістігінің қимыл атауы.*

ӨРШІЛ сы н. *Қайсар, қайтпас.* *Ө р ш і л* жігіт өткенін жамандай ма, Өтпегенін көктемі хабарлай ма. Аяулынды құшақтап таң атқанша, Ай астында жүретін заман қайда (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Съезд шешімдерімен қаруланған өнер қызметкерлері халқымыздың *ө р ш і л* де, өскелең талабына сай еңбек етіп, мәдениет майданының барлық саласында зор табыстарға жетті (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Өшуге айналған шамшырақтарымыз қайта лаулап, *ө р ш і л* көңіліміз қайта самғады (Р.Райымқұлов, Суретші).

ӨРШІЛДЕН= е т. *Қайсарлану, қасарысу.* Сырттансымақ, қусынбақ, *ө р ш і л д е н б е к*, Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек. Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ? Өзімен-өзі бір күні болмай ма әлек (Абай, Тол. жин.).

ӨРШІЛДЕНУ *Өршілден етістігінің қимыл атауы.*

ӨРШІЛДЕУ с ы н. *Өркөкіректеу, қайсарлау.* Қазбек баласының әділетті жақтағанын іштей құптаса да, «Осының өзі қызбалау, *ө р ш і л д е у* болар ма екен, қалай?» деп көңіліне дық түйген («Қаз. әдеб.»). Жақсының жолы бір басқа, Жылайда жүріп қимасқа. Өзінен өрген ұрпағы *Ө р ш і л д е у* келер болмасқа (Ә.Ахметов, Маржандария).

ӨРШІЛДІК з а т. *Қайсарлық, бір беттік, табандылық.* Советтік тәрбие көрген жас ұлан Қайырғали қол жеткенді місе тұтпай, сатыдан-сатыға өрлей бергенді мақсат тұтады, *ө р ш і л д і к т і*, адалдықты серік етеді («Қазақст. мект.»). Дихан жинағынан *ө р ш і л д і к* пен асқақтыққа астасқан өсірелеудің көріністерін табамыз (М.Әлімбаев, Қалам қайраты). Өзіммен белдескен, азаппен арпалысқан күндердің соңы өжеттікке, *ө р ш і л д і к к е* ұласты (Е.Әбдіразақов, Сыр саздары).

ӨРШІЛЕН= е т. с ө й л. *Өршелен.* Ит шын-жырлаулы, апа. *Ө р ш і л е н е* үруін қарашы (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ӨРШІМЕЛІ с ы н. *Қатты өрши түсетін.*

Өршімелі индекстеу. и н ф. <ағыл. bottom-up indexing> *Құжатты бастапқы іздестіру амалын бастапқы индекстерді бағындыратын индекстермен толықтырулардан тұратын басы артық индекстеу түрі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Өршімелі инфляция. э к о н. *Жоғары қарқынмен үдей түсетін инфляция* (Қаржы-экон. сөздігі).

ӨРШІМЕЛІК с ы н. *Асқынбалық, асқынушылық.* Мұндайда аурудың *ө р ш і м е л і л і г і*, яғни ауру не күшейеді, не бөсеңдейді. Тіпті тамақты мөлшерлеп, талғап ішіп, тыныштық сақтағанның өзінде де ауырғаны басылмайды (Х.Абисатов, Қарын рағы).

ӨРШН= е т. *Өршу, ұлгаю, асқыну.* Сақшыға тас та лақтырма, тастан өрт шықпақ *ө р ш і н і п* (Х.Ерғалиев, Құтты қоныс).

ӨРШНУ *Өршін етістігінің қимыл атауы.*

ӨРШІТ= е т. **1.** *Үдету, күшейту.* Өртті *ө р ш і т і п* алып өшіріп әлек болғаннан гөрі, оны тұтатпау әлдеқайда тиімді (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). **2.** а у ы с. *Асқындыру, ұшықтыру, шиеленістіру.* Жігіт де Танашты, *Ө р ш і т п е й* таласты, Қақ бөліп қалашты, Ырза етті Дана-нашты (М.Әлімбаев, Бал дәурен.). Адамдардың ақ ниетін аңғара білу керек! Ешкім де адам жүрегіне жұдырықпен жақындай алмайды, тек өшпенділікті *ө р ш і т е д і* (С.Алдабергенов, Асу).

ӨРШІТКІ з а т. х и м. *Химиялық реакцияның жылдамдығын арттыратын агент, катализатор* (Қаз. тілі термин. Химия).

ӨРШІТТІР= е т. *Асқындырту, ұшықтырту.* Желін безі рағымен ауырғандардың аналық бездерін алып тастау ауруды *ө р ш і т т і р м е у і* мүмкін (Гормондар мен рак).

ӨРШІТТІРУ *Өршіттір етістігінің қимыл атауы.*

ӨРШІТУ *Өршіт етістігінің қимыл атауы.*

1. *Үдету, күшейту.* Тұйыққа тірелмей тұрып, жер астының жұмыстарын *ө р ш і т у* керек (Ф.Мұстафин, Қарағанды). **2.** а у ы с. *Асқындыру, шиеленістіру.* «Азаттық» Орта Азия республикалары мен Қазақстанға арнап хабар беруге ерекше назар аударады. Мақсаты ұлтшылдық пиғылдарды *ө р ш і т у* («Қаз. әдеб.»). Қарсы дау *ө р ш і т у г е* әуес Меңдіболат бұл жолы амалсыз тосылды (М.Сқақбаев, Сұлутөр.).

ӨРШІТУШІ з а т. *Күшейтуші, өршіте түсуші.* Жанжалға себепші де, *ө р ш і т у ш і* де Батырбай еді (М.Иманжанов, Менің махаббатым).

ӨРШІТІЛ= е т. *Ұшықтырылу, шиеленістірілу.*

ӨРШІТІЛУ *Өршітіл етістігінің қимыл атауы.* «Работническое дело» газеті Пекиннің арандатушылығы мен Бонның Батыс Берлиндегі арандатушылығы арасында, Пекинде анти-советизмді өршіту мен Вьетнамдағы американ агрессиясының *ө р ш і т і л у і* арасында байланыс бар екенін айтады («Соц. Қаз.»).

ӨРІК з а т. ө с. <лат. armeniasa> **1.** *Түсі сары, кішілеу домалақ жеміс беретін ағаш.* Қырында қаптап мал өріп, Жаңғыртты қайран даланы, Түстікте пісіп алма, *ө р і к* Жаңартты жайсаң ауаны (Ғ.Қайырбеков, Таулар.). **2.** *Раушангүлділер тұқымдасына жататын, биіктігі 5–20 м жеміс ағаштарының туысы.* *Ө р і к* шырыны өте пайдалы, онда барлық витаминдер сақталады. Өріктің жемісінде темір бар (Ә.И.Исамбаев, Халық мед. өсімдік.). Тау қойнауында жабайы алма, *ө р і к*, алмұрт, долана, итмұрындар қалың өседі (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). **3.** *Осы ағаштың сары түсті домалақ жемісі.* *Ө р і к т і*ң құрамында (орта есеппен) 7–20% (кейбір сорттарында 22%-ке жуық) қант, 2–10 мг % каротин (А провитамині), органикалық қышқылдар, пектин және хош иісті заттар, минералды тұздар (калий, кальций, фосфор) бар (Шаңырақ энцикл.). Құрметтеп шамасынша сыйлау беріп, Төктірді пісте, бадам, мейіз, *ө р і к* (Рүстем-Дастан).

Өрік тосабы. т а м а қ. *Өрік жемісінен қайнатылатын дәмі ерекше, түсі сарғыш келетін тосап.* Дұрыс қайнатылған *ө р і к т о с а б ы* н ы ң шырыны балдан бір де кем емес (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ӨРІК-МЕЙІЗ з а т. *Кептірілген өрік, сарыөрік және жүзімнің жалпы атауы.* Қол чемодан тәрізді кішкене жәшікті ашып көрсем, іші толған *өрік-мейіз*, анар екен (С.Омаров, Хан тағы).

ӨРІКПІ = е т. с ө й л. *Өрекпі.* Мадинаның жүрегі *өрікпін*, аяқ-қолы қалтырап, күту, қуану, қобалжу сезімі қатарласып әуре-сарсаңға түсеріне сөз жоқ еді (К.Юсупов, Қараша.). *Өрікпіген* жүрегі алып ұшып, үркектеп, лүплүп етеді (М.Сүндетов, Есексіз.). Вздотдың жабыла атқан оғынан *өрікпін* келе жатқан тау солдаттарының беті қайтып қалды (Т.Ахтанов, Қахарлы күн).

ӨРІКТЕЙ с ы н. *Өрік сияқты.* Аталап, алма, *өріктей* мойын иіп, Тыңдадың ықыласпен үнімді ұйып. Бауырлас орыс, қазақ, ұйғыр, ноғай, Кете алмай семьянды тұрмын қиып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ӨРІЛ = е т. **1.** *Қайыс, шаш, жіп сияқты нәрселердің тарамдап, айқастырыла біріктірілуі.* Бұрым етіп *өрілмей*, арқасын жауып, көз тарта әсем шашылып жатқан қолаң шашынан сипай беріп еді, Бибінұр жақтырмай күйеуінің қолын шынтағымен қағып жіберді (Ө.Қанахин, Бақыт.). Бұйра бұрым, жібек шаш, Толқындай толқын *өрілген* (З.Қалауова, Танд. шығ.). **2.** *Қалану, текшелену.* Оқжетпес әуелде оқшау жаралғандай, *Өріліп* тастардан тек қаланғандай. Соққандай Оқжетпесті өмір бойы, Табиғат ешбір затқа алаңдамай (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жаз бойы қыстауға таяу жерде отырып, әкеме зират тұрғыздық. Іргесі таспен *өріліп*, қабырғасы кірпішпен қаланған, он екі құлақты үлкен зират («Жұлдыз»). **3.** а у ы с. *Өрбу, туындау.* Оның сөздерінен ой мен сезім оралып, *өріліп* жатқан парасат тапқандай болды (Д.Әбілев, Арман.). Өмір жолы егістік пен қамшының өріміндей жарыса *өріліп*, сабақтасып келеді (К.Найманбаев, Серт).

ӨРІЛТ = е т. *Тарамдап, айқастыра біріктірту.* Бұл сөзді естіген соң қаһар Айбат Қолға алды бұзау тісті өрген сәндеп. *Өрілтіп* сабай берді сорлы қызды, ізгілік дәл осындай болады деп (С.Сауытбеков, Үлес).

ӨРІЛТУ *Өрілт етістігінің қимыл атауы; өрбу, туындау.*

ӨРІЛУ *Өріл етістігінің қимыл атауы; өрбу, туындау.* Ал оның өз жауабы тек өз өмірбаянынан *өрілу*ге тиіс (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Жирен сары кісі денесінің ауырлығына қарамай, жылдам қимылдап, екі жағына ырғала қозғалып, аңгіменің әрі қарай *өрілуіне* мұрсат бермей өкпе тұстан киіп кетті (Таң нұры). Керек көпке көрінуң Азабыңмен, әлегіңмен.

Өлеңнің де *өрілуі* Айнымайды дәл өмірден (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ӨРІМ¹ з а т. *Жасөспірім, жеткіншек.* Өңкей *өрім* балалар, Қандай айла қыламыз? (Манас). Сонда ер жігітке киінген *өрім* қыз келеді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Қалай бірге жиылған, Өңкей *өрім*, алма жүз (Ф.Орманов, Танд.).

Жас өрім. *Өрімдей жас.* Енді сол істе жаңаның басы өзіңдей *өрім жастар* отыр (Ж.Молдағалиев, Самал). *Өрім жасты* өңі өзгерген, Өлімнен бір алып қалды (Е.Өтетілеуов, Жалауша).

Көк өрім. а) *Жаңадан көктеген, көкпеңбек.* ≈ *Көк өрім* бұта. ө) *Өрімдей, уылжыған.* Елдегі қамал-қорғандай ағалар да, сауықтан шыға қалған да, көшенің көркін толтыратын *көк өрім* жастар да майданға аттанып болған (Ж.Мусин, Үміт). Қайдасың, қыздар, *көк өрім*. Көк жуа терген құмардан. Сәкеннің айтып өлеңін, Мектепке бір барған (С.Мәуленов, Қызыл арша). Үстем болды мерейім, Бүкіш бөлім жазылып, Жігіт болдым *көк өрім* (Халық ақындары).

ӨРІМ² з а т. **1.** *Тарам-тарам қылып өрілген таспа.* Қамшының өткір *өрім* і зуыл қағып, жыланша ысқырып келіп, Келдектің жалаңаш арқасына шарт еткен сайын қылидың көзі бір ақшаң етіп, ұясынан шығып кете жаздайды (Ә.Әбішев, Найзағай). Аман қазір Сыздық өріп отырған бұзауіс *өрімге* қызықты (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Қатыныңды ертіп жүр деймін, қызыл отауға! – деп Ертілеу екіленіп, Мырзатайдың қақпақтай жауырынына сегіз *өрім* қамшымен тартып қалды (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). **2.** *Жұмырлап өрілген шаш, бұрым.* Әлсіз май шам түбінде ақ бүлдіршіндей қыз отыр, қос *өрім* і көкірегіне төгілген, кең маңдайын жара түскен қырлы мұрнын жиі тартып, хат бетіне үнілген (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Нұрила басын көтеріп алып, алдына түскен ұзын шашының *өрімін* иығынан асырып, арқасына тастады (С.Сарғасқиев, Біз төртеу.). Тоғжанның жылтырап таралған шашы қап-қара қалың *өріммен* ерекше аппақ, нәзік мойнына қарай құлап түсіпті (М.Әуезов, Танд. шығ.).

ӨРІМДЕ = е т. **1.** *Тарамдап өру.* Кеш те батты, Гүлдария шашын ұзақ тарады, қос *өрімдеді*, шолпысын тақты (Х.Әдібаев, Таңбалы адам). **2.** а у ы с. *Өрбіту, дамыту.* Адамзат болмаса, әлем де жоқ, әлемнің барлығында мағына да жоқ екенін өмір философиясының материалистік заңдарымен дәлелдеп, ой жүйесімен *өрімдеп* сипаттап бір түйді (Д.Әбілев, Арман.).

ӨРІМДЕЙ с ы н. *Жап-жас, уыздай, балғын.* *Өрiмдей* талай сұлу мөлдіреген Жүрегі жырға тартып елжіреген. Жықса деп Бағыданы тұрды тілеп, Қасымға қарсы болып көлденеңнен (И.Байзақов, Құралай.). Жердің бір сәнін келтіріп, *Өрiмдей* дәннің толқыны (Пернедегі термелер). *Өрiмдей* болған егіз ұл Өксіп те жүріп күнелтті. Жайшылықта жүрсе де, Бұлардан да именді (О.Шипин, Дастан.). Кетер ме естен *өрiмдей* өндіріп шақтар, Көрпе астында жандық біз мөлдір шоқтар. Қайталанбас тәтті бір түс секілді Тәтті-тәтті түс көрген сол бір шақтар (Ү.Есдәулет //Екі мыңжылдық.).

Өрімдей жас [жас өрім]. *Жас өркен, гүл жайнаған жеткіншек, жас түлек.* Мынау отырған Төлеген Досов. Әлі аузынан ана сүтінің дәмі қайтпаған *өрiмдей жас* жігіт (С.Бакберген, Өз. жігіт.). Жастық шақ пен Ақын шеткері тұрып сахнаға қарайды. *Өрiмдей жас* жігіт өз Бақытының (Бақыт қыз бейнесінде) соңынан келеді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Облыстық комсомол комитетінде бұл күндері қызулы, қарбалас жұмыс. *Өрiмдей жас тәрді*ң бірі келіп, бірі кетіп жатады («Лен. жас»).

ӨРІМДЕЛ= е т. *Өрім-өрім болу.* Айдары сексиген 9 жасар Тінікей *өрiмделген* көйлегін қос қолдап қысып, бүйірі жалт етіп, жаман тоңқаймадан атып шықты да, Жамалдыкіне қарай зыр қағып жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сен менің қуатымсың өмірдегі, Гүлдейтін, міне, заман өмір келді, Ойларың күнде асқа *өрiмделді* (Х.Өтеғалиева, Әже). Келіп отыр жастар да *өрiмделген*, Қараторы, ботакөз, керім келген (М.Айтхожина, Қарағөзайым). О дала, төсің егін *өрiмделген*, Қойныңда толған ырыс терілмеген (Г.Сейілжанова, Алқоңыр).

ӨРІМДЕЛУ *Өрімдел етістігінің қимыл атауы.*

ӨРІМДЕН= е т. *Өрімделу, өрілу.* Бұл екі түрлі түп тамырлар екі омыртқаның арасындағы тесік арқылы шығып, содан кейін *өрiмденіп* шоғырланады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ӨРІМДЕНУ *Өрімден етістігінің қимыл атауы.*

ӨРІМДЕУ *Өрімде етістігінің қимыл атауы.*

ӨРІМДІ с ы н. *Өрімі бар, өрілген.* Мен ұзын *өрiмді* қамшымен тор атты екі көміп кеттім, ат төрт аяқтап шаба жөнелді (М.Иманбаев, Сұлу). Дүйсекеңнің аты шұрқырап ілгері баспай қойды, ол жеті *өрiмді* бұзаутіспен торыны бауырлап ұра бастады (Е.Домбаев, Ол осындай.). Мініп келген торы атының үстіндегі әдемі орыс ертоқымы мен қолындағы жез басты, тобылғы сапты, ұсақ *өрiмді* қамшысына дейін көз тар-

тады (Т.Сармурзин, Өнеге). Кәдімгі сегіз *өрiмді Қамшыны* қолға ұстаған. Өтеп боп маған көрінді Дүниедегі күшті адам (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ӨРІМ-ӨРІМ с ы н. *Жұлма-жұлма, дал-дұл, пәре-пәре,* – Уа, жасаған! Махамбет сұңқардың көзі қонаққа келді бізге! – деп үстіндегі киімі *өрiм-өрiм* бір жігіт сарбаздарға қарай жүгірді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Олардың үстіндегі киімдері *өрiм-өрiм*, қырық жамау көйлектері күнге оңып, жуа-жуа әбден үлбірей жұқарған, қол тиіп кетсе, іріп тесілгелі тұр (С.Жүнісов, Ақан сері). Басындағы күйелеш кепкеден бастап аяғындағы көн етігіне дейін киімдерінің бәрі *өрiм-өрiм* болатын (Ә.Әбішев, Сәуле.).

ӨРІМТАЛ с ы н. с ө й л. *Өрімдей, жап-жас.* Жұмабек атқыштар ротасына алғаш келген кезде жап-жас, *өрiмтал* бала жігіт еді (С.Сейітов, Сөз сұра.). Аспандап ұшқан жырмен Ақшоқыдан, Ақанды бала кезден жатқа оқыған. Болатын сұлу таулар жаралғандай, *Өрiмтал* Әйгерім мен Ақтоқтыдан (С.Мәуленов, Қызыл арша). Талай-талай аязды күндері толарсақтан су кешіп, мұз жастанып, өзінің бар күш-жігерін болашақ үшін жұмсаған *өрiмтал* жастың өршілдігіне қайран қаласың (Арулар отты жыл.). Майысып солқ-солқ еткен *өрiмталмын*, жас алма пісіп тұрған шекер, балмын (С.Торайғыров, Шығ.).

ӨРІМТАЛДАЙ с ы н. *Жап-жас, балғын, өрімдей.* *Өрiмталдай* бала жігітті дәрігерге тапсырған соң ғана жүргізуші сәл сабыр тапқандай болды («Қазақст. әйелдері»). Емшектабы аузынан, бесік табы арқасынан кетпеген, *өрiмталдай* жаңа өсіп келе жатқан бала (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Өрiмталдай* өмірлерің үшін берген пима мен сағатты бұлдасаңдар, мә, өздерің алыңдар (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

ӨРІМШЕ ү с т. *Өрім тәрізді, өрімге ұқсап.* Оның жас, солқылдақ денесі жүріп келе жатқанда *өрiмше* шиырылып жазылады (С.Сейфуллин, Шығ.). Тағы да Айназар Айсұлуды құшақтап, сүйіп еді, Айсұлу көк *өрiмше* бұралып ойнады (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.).

ӨРІМШІ з а т. *Өрудің маманы, өре білетін адам.* Ақсақалдың барысы да, сірә, тегін емес қой. Жүрерінде ауылдағы *өрiмші* Тайкөтті шақыртып, сақал-мұртын тұжықтып, кеңірдек жүнін қырдырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өте шебер *өрiмшілер* таспадан қылыш, найза өтпейтін қаттауық тонды да, су ақпайтын торсықты да, көнек те, кеукерін де өрген (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Өрiмшілердің* айтуынша, өрімнің шыдамдылығы өруге байланыс-

ты емес, түюге байланысты (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Қыбырайдың міндеті басқарманың сакал-мұртын қыру ғана емес. Ол және *өрім-ші* адам (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ӨРІМШІЛІК з а т. *Өру ісімен шұғылданушылық, өру кәсібі*. Осы арада халық қол-өнерінің бір саласы – кәдімгі *өрімшілік* екені ойға оралады (Ә.Ысқабаев, Жетекші.). Колхоз тапсырған істі оның орындамаған кезі болған емес. Колхозда ол *өрімшілік* қызмет атқарған (С.Мұқанов, Есеу жыл.). Менің өз ұстаған өнерім *өрімшілік* (С.Бақберген, Мен сізді.).

ӨРІС¹ з а т. **1.** *Ауыл маңынан шалғайлау, оты мол, мал жайылымдық жер*. Қойды *өріс*-ке шығарғанда, алдымен шөбі сиректеу жерге жайып, содан біртіндеп шөбі қалың жерге жайған жөн (Ш.Қалықов, Қой мен ешкі.). Сондықтан тәжірибелі малшылар қой мен ірі қараны шытыр, бөлтірік және бедесі қалың *өріске* жуытпай, аулақтау жаюға тырысады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Келесі күні Нұра өзенінің жағасында жатқан Алтай Азына аулының жылқы *өрісін* е келдім (Ә.Бектасов, Мәди). Сахарада қонысың, малға толы *өрісін* (Жамбыл, Тол. жин.). Малға *өріс*, елге қоныс айдын көлдер, Шортаны, шорағайы тайдай тулап (Қ.Тоғызақов, Сібір Омар). *Өріске* мал жарасады, Атқа жал жарасады (Қаз. мақал-мәтел.). **2.** а у ы с. *Кеңістік, ая, шеңбер*. Бір дастанның бір емес, бірнеше халыққа ортақ саналуы жырдың бағасын төмендетпей, қайта атағын асырады, таралу *өрісін* кеңейтеді («Қаз. әдеб.»). Орыс православие шіркеуінің этноцентристік позициясы, чешен соғысын қолдауы діндер мен ұлттар арасындағы диалогтың *өрісін* тарылтып, өзара түсіністікке толықтай жол ашпады («Жалын»). **3.** а у ы с. *Адамның білім дәрежесі, дүниетанымы*. Олай болса, әр адамның, әр ақынның *өрісі* бірінші – заманға, екінші – туып-өскен әлеуметіне, үшінші – нәсіліне (тұқымына) байлаулы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өзінің білімін, ақыл-ой *өрісін*, зеректігін және қабілетін Отан үшін, халқы үшін жұмсау – әрбір совет адамының патриоттық борышы («Қазақст. мұғ.»). Жамбылдың ақындық *өрісін* де Сүйінбай сияқты ондаған ақындардың жақсы ақындық өнер дәстүрі болды (Е.Ысмайылов, Ақындар.). Қазір ол ой *өрісін*ің шамасы келетін әдебиетті екі тілде бірдей оқиды (С.Мұқанов, Шығ.). Өнерлінің *өрісі* ұзақ (Қазақ мақал-мәтел.). **4.** а у ы с. *Үрім-бұтақ, жегжат*. Айсұлу, *өрісім*, жиенжан, келші бері, сағынып қалдым ғой (С.Адамбеков, Көсе.). Ертерек үй болсаңдар,

балаларың тез ер жетеді, өздерің де отау тігіп, бізге *өріс* боласыңдар (М.Дүйсенов, Ант). Қыз – *өрісін*, қыз – қанатың ұшатын, Немеренді түсінерсің сүйгенде (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). **5.** ф и з. *Еркіндік дәрежесі шексіз көп физикалық жүйе; материяның негізгі түрі*. Электрлік, гравитациялық, ядролық және әлсіз өзара әсерлесулерге қатысатын нысандар айналасында өздеріне сәйкес *өрістері* болады (ҚҰЭ). Заттық сандар *өрісін* де векторлық шамалардың арасындағы сандық қатынастарды өрнектей алуынан және екінші дәрежелі бір белгісізі бар теңдеулерді шешуден комплекс сандар системасы шықты (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем. кейбір философ. мәселелері.). **6.** л и н г в. *Мағына ортақтығына негізделген, білдіретін құбылыстарының ұғымдық, заттық және қызметтік ұқсастығы бар тіл бірліктерінің жиынтығы*. Семантикалық *өріс* сөздердің және олардың жеке мағыналарының жүйелі байланыста болуымен, өзара тәуелділігін, бірінбірі анықтай алатындығымен, біршама дербестігімен сипатталады (Ғ.Қалиев, Тіл біл. терм. түс. сөздігі).

Әңгіме өрісі. *Әңгіме желісі, барысы*. *Әңгіме өрісін* олай да, бұлай да тартамыз. Не істеу керек деген сауалы көлденең келіп тұрады (Ө.Күмісбаев, Тіршілік.).

Квант өрісі. ф и з. *Негізгі өзара әсерлесулерді тасымалдайтын бөлшек немесе фотон* (Ор.-каз. түс. сөзд. Физика).

Магнит өрісі. ф и з. *Магниттік өзара әсерлесуді жүзеге асыратын күш өрісі* (Ор.-каз. түс. сөзд. Физика).

Өріс алды. *Кеңейді, ілгері басты, құлаш жайды*. Өскемен – ең алдымен техникалық интеллигенциясы өскен, ғылыми-техникалық ой-пікір кең *өріс* алған қала (Ж.Исмағұлов, Адам.). Шаңқобызшылар өнері бүгінгі заманға жоғалмай жетіп, *өріс* алып отырғанын біз жоғарыда мысалға келтірген жамбылдық өнерпаздар тартқан күйлер айғақтайды («Мәдениет емдеу тұрмыс»). Қазіргі медицинада жүзіммен емдеу кең *өріс* алып отыр (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Өріс бермеді. *Мүмкіндік бермеді, қақпайлады, тартпақтады*. Өзіміз де ермейік, *өріс* те бермейік, – деп Нұрбай Ахметпен кешірісіп сөйлесіп, сөз байласады (Т.Нұртазин, Шығ.).

Өріске мал толсын. т і л е к. *Мал көбейсін, дәулет кетпесін деген мағынадағы тілек*. Жайларың, жеке қоныс құтты болсын, *Өріске мал*, қоймаңа алтын *толсын*. Көшелерің көркейіп, көркемденіп, Саясына, сандуғаш бұлбұл қонсын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Өрістердің кванттық теориясы. ф и з. *Еркіндік дәрежесінің саны шексіз көп болатын жүйелерді (физикалық өрістерді) зерттейтін кванттық теория. Өрістердің кванттық теориясында* барлық физикалық өрістер бөлшектердің толқындық функциясынан құрылған операторлармен және солардың арасындағы орын ауыстыру қатынастарымен сипатталады (ҚҰЭ).

Өрістер теориясы. ф и з. *Математиканың кеңістіктің скалярлық, векторлық, тензорлық аймақтарының қасиеттерін зерттейтін саласы. Өрістеориясы* физикадағы жаңа идеялардың, әсіресе, А.Эйнштейннің салыстырмалық теориясының әсерімен қалыптасты (ҚҰЭ).

Өрісі кең. а) *Алымды, білімі терең. Александр Николаевич Сакеевтей емес. Өрісі кең, жан-жақты, білімді ғалым (Е.Оразаков, Дөрігер).* ә) *Шарықтап дамыған, жетілген. Біздің көркем әдебиетіміз жаңашыл адамдардың өр тұлғалы кесек образын жасауға қызмет етіп, жылдан жылға көркейіп өрісі кең, салиқалы әдебиетке айналды («Қаз. әдеб.»).* б) *Қарым-қатынас жасайтын адамы көп. Ағайын-жекжаты жер-жерде бар, өрісі кең кісі (Ауызекі).*

Өрісі кеңейді [кеңіді]. а) *Жан-жақты өсті, дамыды. Ғылыми-зерттеу жұмысының өрісі кеңейді, ғылыми мекемелер көбейді («Қазақст. әйелдері»).* Партияның кешегі жиырмасыншы съезі көктемгі нөсердей ауаны тазартып, өрісімізді кеңітіп берген жок па? (Т.Ахтанов, Дала.). ә) *Жан-жақты болып, өсіп-өнді. – Қыз өссе, өрісің кеңейер, – деді Далабай (Д.Досжанов, Дария).* Алайда мұның өрісі тарылған сайын дүние өрісі кеңейіп барады (Р.Тоқтаров, Ғасырнаны). Иә, ұлыңызды ұяға, қызыңызды қияға қондырған қариясыз ғой. Өрісіңіз кеңіген болар, – дедім (Ж.Мусин, Тұған үй.).

Өрісінді өрт алғыр, жайлауынды жау алғыр! қ а р ғ. *Жамандық айнала шырмасын, жау жагадан, бөрі етекпеннің керін көр деген мағынада.*

Өрісі тар. *Шолақ ойлайтын, білім-парасаты таяз. Өзіне ұнамаған адамнан қол сілтеп, аулақтай бастау – өрісі тар адамның ісі (З.Қабдолов, Өмір.). Біле алмадың, ұға алмадың жігіт жанын, өрісің тар, ойың шолақ болса, оған қалай айыпты боламын мен (М.Иманжанов, Адам тур.). Сол Естай менмін. Бұрынғы бастықпен сыйыса алмадым, сіздердей емес, өрісі тар еді, – деп Естай әзірлеп әкелген «көпшігін» қоя бастап еді (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Өрісі тарбыжың адамның ба-*

тырсынғаны күлкі болатын (Ш.Хұсайынов, Шығ.).

Электр өрісі. ф и з. *Электр зарядының айналасында немесе бір уақыт ішіндегі магнит өрісінің өзгерісі нәтижесінде пайда болатын электромагниттік өрістің дербес түрі. Күйе түзілуді зерттеу кезінде негізгі аспектілердің бірі жалын құрылымына және түзілетін күйінің шығымы мен құрылымдық қасиеттеріне электр өрісінің әсері болып табылады («Зерде»).*

Электромагниттік өріс. ф и з. *Электр заряды бар бөлшектердің өзара әсерін жеткізетін физикалық өріс. Сөйтіп, электр омагниттік өрістің таралу жылдамдығы жарықтың таралу жылдамдығына тең болып шықты (П.Полатбеков, Оптика).* Айнымалы электр және магнит өрістері бір-біріне тығыз байланысты, олар біріге отырып айнымалы электромагниттік өрісті құрайды (ҚСЭ). Оқушылар электр омагниттік өрістің энергетикалық сипаттамаларын жақсы меңгерді («Қазақст. мект.»).

ӨРІС² з а т. к ә с. *Құрылған өрмек жібінің ұзындығы. Өрмек жібінің өрісін өлшеп, оның неше метр немесе неше құлаш болатынын анықтап алған соң, жазық жерге әлгі өлшемді тең төрт бұрышқа бөліп, төрт қазық қағады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).*

Өріс жібі. *Өрмектің немесе тоқылған матаның негізін құрайтын ұзына бойына бір-біріне параллель орналасқан жіп. Өріс жібі тоқылатын матаның ерекшелігіне сәйкес жуан, жіңішке әрі бір қабат, кейде көп қабатты болып ширатылады (ҚСЭ).*

ӨРІС³ з а т. *Алтын, күміс бұйымдарға жалатқан қара ала өрнек үйлесімі. Атына заты сай бағдар жалатқан күміс (алтын) бұйымдарда күмістің ақ түсі мен бағдардың қара түсі астасып, қара ала өрнек өз үйлесімін табады. Ақ күміс өрнектің өрісін (фонын) түзсе, қара бағдар өрнектің өзі болып қалыптасады («Парасат»).*

ӨРІССІЗ с ы н. 1. *Мал жайылатын жері жоқ, өрісі жоқ. – Рас, рас, солай етпесе тіпті қиын, «өріссіз мал – өнімсіз» деген дүп-дұрыс (Ә.Жәмішев, Дала.).* 2. *ауыс. Ағайын-туғансыз, жегжатсыз. Олай болса шыдасып көрсін. Мен де өріссіз жан емен (С.Бегалин, Уақыт.).*

ӨРІССІЗДІК з а т. *Өрісі жоқтық, таяздық; дамымағандық. Марксизм классиктері Фейербах көзқарастарының тарихи өріссіздігін айта келіп, дін мен идеализмнің басты сыншыларының еңбектерінің зор маңызын атап көрсетті (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).*

ӨРІСТЕ = е т. 1. *Малдың жайылымға шығуы, өріске кетуі.* Біресе *ө р і с т е н* ұзап кетіп, шашырап жайылған қойды айғайлап үркіткен кешкі қойшы дауысы асқындап кетеді (М.Әуезов, Қилы заман). Қараған ба, бұта ма, *өрістей* қайтқан мал ма? Күнбатыс жақандаған бір қараға толып барады (Б.Майлин, Шығ.). Көктемнің көк бурыл бозына қар суымен *өріс-теген* жылқылар шоқ-шоқ, үйір-үйір болып жайылуда (С.Бегалин, Бала Шоқан). 2. а у ы с. *Даму, алға басу, өркендеу, өрлеу.* – Әрине, біздің совет ғылымы жаңалықтан жаңалыққа өрлеп, *өрістей* береді (С.Бегалин, Уақыт.). Сабыр бастаған бұл жұмыс қазір барынша *өріс-теп* дәуірледі (С.Шәріпов, Бекболат). Жырға шындық үн бітіп, *Өрістен* өмір көктеген (С.Керімбеков, Ақын жырлары). Осындай жағдайда *өріс-теі* бастаған қазақ қауымына тән қоғамдық қозғалыс өз алдына әуел баста жалпы ұлттық-демократиялық мақсат-міндеттерді қойды («Жалын»). 3. а у ы с. *Өрбу, жалғасын табу, туындау.* Көрген жерден ой *өріс-теп*, әңгіме ақтарылып кетті (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ӨРІСТЕГІШ с ы н. *Жайылып жүретін, өріс-теп жүргіш.*

Өрістегіш балықтар. з о о л. *Уылдырық шашу үшін теңіздерден өзенге қарай немесе өзендерден теңізге қарай қоныс аударатын балықтар.* Қортпа ұзақ жасайтын жыртқыш балық. Сондай-ақ, қортпа *өріс-тегіш балықтардың* қатарына жатады (Х.Қыдырбеков, Қазақст. хайуанат. әлемі).

ӨРІСТЕЛ = е т. *Дамытылу, өркендетілу.* Ғылыми ізденістер *өрістеліп*, археологиялық, археографиялық, этнологиялық экспедициялар ұйымдастырылып, ғылым академиясының сессиясы, көптеген ғылыми, практикалық конференциялар өткізіледі (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ӨРІСТЕЛУ *Өрістелетістігінің қимыл атауы; өрбітілу, жалғастырылу.* Әннің музыкалық көңіл күйі музыканың баяу *өріс-телуі* мен фортесінде бейнеленіп берілген (Хормен жұмыс).

ӨРІСТЕН = е т. с ө й л. *Өрістеу, өркендеу, ілгерілеу.* Бұрын *өрістеніп* тәжірибе жұмысы болмаған жаңа ұйым, әлі іс жөніне жетік кадры да жоқ (С.Бегалин, Замана.).

ӨРІСТЕНУ *Өрістенетістігінің қимыл атауы.*

ӨРІСТЕС с ы н. 1. *Өрісі бір, жайылымы қатар.* *Өрістес*, қоныста көрші совхоздардың малын көріп жүрміз ғой (М.Хасенов, Тұлпар.). Соның бәрінен де ауылы іргелес, малы *өрістес* жатқан шопан азамат Рысалбай Әбілбаевтың бір

ауыз сөзінің жөні бөлек болды (Ә.Ибрагимов, Асыл.). Үзік-үзік ескі сұрлеумен бұрын іргесі тимеген жерге, *өріс-тес* болмаған елге беттей бұрды (Ф.Мұстафин, Көз көрген). 2. а у ы с. *Ой-өрісі, сөзі бір, өрелес.* Өмірге көзқарасы, өмірден таңдап алған жолы өзіммен үндес, *өріс-тес* кісімен сырласқан соң ақтарылып жатқаным ғой (Ж.Бектепов, Қызылшашы.). Өмірі таныс, әзіл-қалжыңы *өріс-тес* адам жанға тиер жақсы әзілді сағынып тұрады (С.Бегалин, Уақыт.). 3. *Қатарлас, құралыптас.* Өзіммен мамандас, өмірі *өріс-тес* адамдардың бойынан өзімде жоқ қасиетті байқағанда, өртеніп кете жаздаймын («Қаз. әдеб.»).

ӨРІСТЕТ = е т. 1. *Өріске шығарып, жайылту.* Сәтжан мен Жанай, көбінесе, бұзауды сол ұялы жартастың бауырындағы өзекке *өріс-темеді* (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). Ендігі қазіргі мақсат қыстан жүдеу шыққан малды мейлінше жақсы *өріс-теіп*, семіртіп алу болып тұр (Б.Токтаров, Қыран.). 2. а у ы с. *Өрбіту, жалғастыру.* Ол бір бастаған тақырыбы мен көтерген проблемасын ылғи өрбітіп, *өріс-теіп*, тереңдетіп отырады (З.Қабдолов, Сыр).

ӨРІСТЕТУ *Өрістететістігінің қимыл атауы.* 1. *Жайылту, өріске шығарту.* Мына шілденің ыстығы тез шөлдетіп, ұзап *өріс-те-туге* беттетпей тұр (Е.Тұрысов, Келіншеқтау). 2. а у ы с. *Дамыту, ілгерілету.* Ананы бір, мынаны бір сұрап бала жігіттің қиялын *өріс-те-туге* де мұрша бермеді (Ж.Тұрлыбаев, Телқоныр). Республикамыздың ірі, алып заводтарының жұмысын үздік оңдап, өнімділігін арттыра түсумен бірге, қолөнершілер кооперациясы мен жергілікті өнеркәсібі тарапынан түсті металдарды өндіретін ұсақ кәсіпорындар ашу ісін мейлінше *өріс-те-туіміз* керек (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). 3. а у ы с. *Өрбіту, туындату.* Қадияшаның сөз саптауын байқаған Оралбай бұл әңгімені *өріс-те-ту* пайда болмайтынын сезді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ӨРІСТЕТУШІ з а т. *Дамытушы, ілгерілетуші.* Бергенде жалғыз өзіміз емес, осындағы яки одақтың ауылшаруашылық академиясының жаңа мал тұқымын *өріс-те-туші* ғалымдарымен бірлесіп береміз деді (С.Бегалин, Уақыт.). Сөздердің дыбыс үндестігін сақтау аллитерация мен ассонансты жиі қолдану түркі тілдес халықтардың ежелден келе жатқан дәстүрі болса, осы сарынды табиғи, үйлесімді *өріс-те-ту-ш і* суреткерлердің алдыңғы сапында Ғабит Мүсіреповтің есімі аталады («Қаз. әдеб.»).

ӨРІСТЕТІЛ = е т. *Дамытылу, ілгерілету.* Республиканың колхоздары мен совхоздарында

мереке құрметіндегі жарыс кеңінен *өрістемілді* («Лен. жас»). Қазір осы қалалардағы жеке аудандар мен кәсіпорындар арасында да еңбек жарысы кең *өрістеміліп* отыр («Қазақст. комм.»). Мырзашолде, Қазақстанның оңтүстік облыстарында ірі-ірі құрылыс жұмыстары *өрістемілді* (М.Ерлеспесов, Суармалы егін.). Ғылымның медицина-биологиялық тараулары кең *өрістемілді* (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ӨРІСТЕТІЛУ *Өрістеміл етістігінің қимыл атауы.* Сонан соңғы бір келесі іс – еңбектес достары арасында өзара социалистік жарыстың кеңінен *өрістемілуі* (Алғы шепте.). Комбинатта спорттың отыздан астам түрі *өрістемілу де* («Лен. жас»). Өлкеде агрохимиялық зерттеулер бұрын болып көрмеген көлемде *өрістемілу де* («Ауыл шаруаш. журнал.»).

ӨРІСТЕТИҢКІРЕ = е т. *Ұлғайтыңқырау, дамытыңқырау.* Өрепкі әңгімені *өрістеміңкіреп* айтпай отыра алмайды (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.).

ӨРІСТЕТИҢКІРЕУ *Өрістеміңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ӨРІСТЕУ *Өрісте етістігінің қимыл атауы; даму, ілгерілеу, өркендеу.* Біздің еліміз қаншалықты күшті болғанымен, ешкімге сес көрсетіп сұстанбайды, қайта жер жүзінде бейбіт рақат өмірдің *өрістеуіне* күш салады (С.Мәуленов, Тыңда.). Селолық мектеп оқушылары арасында «Жастардың орны – қой шаруашылығында» деген қозғалыс кеңінен *өрістеуде* («Қазақст. мект.»). Сонымен қатар еңбек етудің оқушылардың сабақта алған білімінің жан-жақты *өрістеуіне* де әсері үлкен (М.Мұқанов, Педагогика. очерк.).

ӨРІСТІ с ы н. **1.** *Өрісі мол, жайылымы кең.* *Өрісті* далам, өр далам, Бір өзі байтақ, мол ғалам. Жырыма арқау сен ғана, Кең далам сен деп толғанам (З.Ыбраев, Алтайым). Дөн өністі, мал *өрісті* болсын, жомарт жандар! («Білім және еңбек»). **2.** *Ағайын-туғаны көп, жегжат-жұрағатты.* Қаншайым күйбеңмен есік алдында жүрген. Өмірбайын үйлендіріп, бір баласы екеу боп, *өрісті*, қонысты боп, жан-жағы толғандай (Ш.Құмарова, Қос шынар). **3.** *Өрелі, өнегелі.* Жазылбек мектебі – үлкен өмір, *өрісті* өнеге мектебі (Н.Айдаров, Жазылбек.). Мінімді ұрлап дос болсаң, Дұшпаным деп білермін. *Өрісті* ойдан бос болсаң, Сақтанып әр кез жүрермін (Қ.Жармағамбетов, Сырлы.). Роман жазбай ұзақ *өрісті*, үлкен жазушы боламын деп әсте есептеме (Ә.Нұршайықов, Тоғыз толғау). **4.** *Дамыған, алға басқан.* Не деген *өрісті* заман бұл, қарттар да қиялшыл боп алған! (С.Хангелдин, Шапақты.).

ӨРІСТІК¹ с ы н. *Өріске тән; өріс боларлық.* Гурьев облысындағы «Передовик» колхозының жағдайында май айының өзінде-ақ *өрістік* шөбі қурай бастайды (М.Төлешов, Қой қоздату.). Жайылымды тиімді пайдаланудың ең басты жолы – мал жаюдың *өрістік*, участоктік және бөліп жаю системасы болып саналады (Шопан серігі).

ӨРІСТІК² з а т. *Малдың тезек, улы дәрет шығарар мүшесі.*

ӨРІСТІЛІК з а т. *Өрелілік, өрісі кеңдік.* Жақыпбек өзінен ұстазға тән кең *өрістілік-ті* емес, осалдықты, лап етпе ашуды, орынсыз, ұрыншақтықты аңғарғандай болып, сағы сына қатты налыды (М.Иманжанов, Көк белес). Өздерінің дүниетану көзқарасының шеңберіне сыйғыза алмайтын маман-ғалымдардың профессионалдық тар *өрістілігінен* туған ойлаудағы біржақтылық (А.Қасымжанов, Диалектика.). Сонымен қатар Байжігіт өнері ұлттық шеңберде ғана қалар тар *өрістіліктен* ада (М.Мағауин, Өмір жыры).

ӨРІСШІЛ с ы н. **1.** *Өрісқұмар, жайылымпаз.* Сол *өрісшіл* саулық бастаған жаққа бөрі бірге жөнеледі (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** а у ы с. *Ой-өрісі кең.* *Өрісшіл* ойына жұрт иген басын, Жел тарап желкілдете бұйра шашын (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд. поэм.).

ӨРІСШІЛДІК з а т. *Өрісқұмарлық, жайылымпаздық.* – Е, бәсе, біздің «Ай мүйіздің» қия тауды қыстайтын қыс жанды *өрісшілдік* қасиеті бұдан да артып шықты емес пе? (С.Бегалин, Уақыт.).

ӨС = е т. **1.** *Өсімдіктің жан-жаққа тамырын таратып, бойы ұзарып, жапырақ жайып өнуі.* Түптеніп *өсетін* өсімдіктер бір жылдық және көпжылдық шөптесін өсімдіктерден де кездеседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Қандай дақыл болмасын, бойы *өсіп*, жапырақ жайған сайын суды да, басқа қоректі де көбірек тілейді (С.Бақбергенев, Өз. жігіт.). Бірі өшсе, сусыз семіп аптапта, Бірі *өссе*, тамыр байлап батпаққа, Өшкеніне жатпайды ешкім қайғырып, *Өскеніне* жатпайды ешкім қайырылып (Т.Медетбеков, Алыс.). Гүл *өссе* – жердің көркі, қыз *өссе* – елдің көркі (Мақал-мәтел). **2.** *Адамның есеуі, ержетуі.* Адам баласы дүниеге келеді, *өседі*, өнеді, алдыңғы толқынның орнына кейінгі толқын өмірге келеді, ұрпақтар алмасады («Білім және еңбек»). Киіз үйде туып, киіз үйде *өскендіктен* қыстай әбден сағынып қалған ба, әлде кең даланың пәк ауасы бойын елітті ме, әйтеуір сәскеге дейін мысықтың баласындай пырылдап ұйықтайды да жатады (Ж.Тұрлыбаев,

Телқоңыр). Қаһарман мынау халықтың Серті де сенің бетінде. Еңбектен *өскен* алыптың Көркі де сенің бетінде (Т.Айбергенов, Мен саған.). // *Жас кезін, балалық шағын белгілі бір жерде өткізу*. Жүрегім, жырым, сенікі, Кеңесті далам, кең далам. Тудым, *өстім*, есейдім. Ен далам – анам, мен балаң (І.Жансүгіров, Поэма.). Қыр табиғатына, ауыл әуеніне жасынан бауыр басып *өскендіктен* бе, әйтеуір қаладағы кездерінің өзінде бұл ауылды жерді сағынып тұратын (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Малды ауылда *өскендіктен* болар, мал баласын жақсы көруші еді (Ақ бұлақ.). **3. Жан-жануар төлінің үлкеюі.** Сәтжанның бұзаулары да торпақ деген есейген атқа ие болып, мүйіздерінің тұқылы көрініп, күн санап үлкейе, *өсе* берді (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). **4. Саны, көлемі жағынан арту, молаю, көбею.** Егер капиталистік елдердің статистикасына көз салсаң, табиғи алмас өндіру азаймақ түгілі, тіпті жасанды алмас өндірумен бірге, бірнеше есе *өскенін* көреміз (О.Бейсеев, Жеңімпаз.). Мәселен, 1950 жылмен салыстырғанда мұғалімдер даярлау біздің Қазақстанда – 4,5 есе *өсті* («Қазақст. мект.»). Өндіріс өскен сайын басшылыққа қойылатын тілек, талап та *өсті* (Ғ.Мұстафин, Қарағанды.). **5. а у ы с.** *Қызмет дәрежесінің, атақ лауазымының жоғарылауы.* Сағынтай сияқты жас жігіттің *өскеніне*, үлкен қызметке жоғарылағанына неге қуанбайын (С.Шаймерденов, Сел.). Орынтай Саурықов Отан соғысы жылдарында полк командирлігіне дейін *өсті* (Б.Жетпісбаев, Жорық жол.). Каширина жай жұмысшыдан кадр бөлімінің бастығына дейін *өсті* («Қазақст. әйелдері»). **6. а у ы с.** *Алға басу, даму, өркендеу, ілгерілеу; көркею, гүлдеу.* Өндірісі өрлей *өсіп*, мәдениеті гүлдей жайнаған қаланы металлургия тер де, құрылысшылар да, ғалымдар да мақтаныш етеді (Ж.Ыбыраев, Алтай.). Бір шетінен екінші шетіне он жасар бала дем алмай жүгіріп шығатын Есікті станциясы бұл күнде *өскен*, көп өзгерген (Б.Токтаров, Қыран.). Табылған барлық өнер, ілімменен, Көктейді адам *өсіп* білімменен. Бұл жерде нендей істі бітірмекші Шапқылап бірге ойнаса құлпыменен (О.Шипин, Дастан.). *Өсер* елдің жігіті бірін-бірі батыр дейді (Мақал). «*Өсер* малдың атан қумас бурасы, ат қумайтын айғыры, *өсер* елдің пәле қумас батыры, дау жаңғыртпас басшысы болады» деуші еді (Ж.Ахмади, Шығ.).

Бойы өсіп, бұғанасы қатты. *Ержетті, есейді.* Азаптан, ауыр күннен аттаған кез, *Бойы өсіп, бұғанасы қатпаған* кез. Қақпанға түскен қасқырдай қан қақсатар Кездессе жауыздыққа қарулы тез (Ақын жырлары).

Бірге өсіп, біте қайнады. *Құлын-тайдай тебісіп қатар жүрді.* Өздері бала жасынан *бірге өсіп, біте қайнасақ* аң адамдар еді (Ғ.Сланов, Очерк.). Екеуі бір-біріне кездей келді, Бірін-бірі көрген соң таныды енді. *Бірге өсіп, біте қайнап* жүрген жігіт, Жолыққанда Жәбірәһил сәлем берді (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Көзінің еті өсті. *Дандайсыды, менменсіді, менсінбеді.* Нұржан құдайын ұмытты, *көзінің еті өсті* (З.Шашкин, Өмір.). Енді тамағың тойғасын, *көзіңнің еті өсейін* деген екен, ә?! (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

Көңілі өсті. *Еңсесі көтерілді, қуанышы артты, масаттанды, шаттанды.* Кеудені толтыра дем алсаң, тынысың ашылып, құр атқа мінгендей сергіп, бойың бір жасап, *көңілің өседі* (Р.Әутәліпов, Алтын.). Бір нәрсеге қуаныш етсең, бір ғана ойлаған ісің орнына кеп жатса есейесің, *көңіл өсе* қалады (А.Байтанаев, Қансонар). Бұлармен қош айтысып үйіне қайтқан Жанқұтты *көңілі өсіп*, кемпіріне ертеңгі шаруа жайын айтты (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). *Көңілің* де бір *өсіп*, Қуанасың, маздайсың. Қонағыңа ілесіп, Кетіп қала жаздайсың (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мерейі өссін! тілек. *Абыройы ассын, беделі өссін, қадірі өссін!* Күрең тымақ бас иіп, Ақ сақалы сапсып, Бір жағынан сөйледі: «Алыс жерден жол келген Алты жасар балаға Алпыстағы шал келген... Оң батамды берейін, *Өссін*, балам *мерейің!*» (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мерейі [мәртебесі] өсті. *Абырой-беделі артты, қадірі өсті.* Апарған балуандары жығып, *мерейі өссе*, Құлагері үш жүз аттың алдында қара үзіп келіп, алты алашты тағы да таңғалдырыпты (С.Жүнісов, Ақан сері). Халық алдында жігіттің *мерейі өсіп*, көбіне соның аузына қараумен болды (Қ.Исабаев, Өткелде). – Алдияр таксыр, *мәртебеңіз өсе* берсін (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Өркенің өссін! алғыс. *Көп жаса, өмірің ұзақ болсын!* – *Өркенің өссін*, қарағым. Қандай әдепті бала едің (Р.Токтаров, Ертіс.). – Ой, *өркенің өссін!* – десіп ойын көрушілер де алғыстарын ақтара айтысып қояды (М.Рашев, Бетің қисық.). *Өркенің өссін*, қарағым! Сырқабақты сыйлағаның мені сыйлағаның, мен оған ризамын, – деді Дүйсекең («Лен. жас»).

Өсе келе. *Дами келе, қалыптаса келе; өскен сайын.* *Өсе келе* баланың аяқ-қолының қимылдары күрделеніп, алғаш отыруды үйренеді, сонан соң қаз тұрады, ең ақырында аяғын тәйт-тәйт басып, жүруді үйренеді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

Өспей өндірішегің үзілгір! қ а р ғ. *Қыршы-ныңнан қиылғыр, желкең үзілгір!*

Тел өсті. *Жұбын жазбай қатар өсті, бірге өсті.* Қасқыр, қабылан, жолбарыс. *Т е л ө с і н* жатқан жер екен. Күнбатысы көп түбек, Жан-жағы көп көл екен (Қ.Жаппарбаев, Өлеңд.).

ӨСЕК з а т. *Біреуді сыртынан даттап, гайбаттап айтқан сөз.* Партия болған соң, біреуді-біреу аяй ма: біреуді-біреу мұқатуға, өтірікті, *ө с е к т і* өрбіте береді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ө с е к п е н*, аяңмен биттей жұмысы бола ма? Жо, жо, жо (Ж.Аймауытов, Шығ.). Марғау алыс-жақынға осылай лақап таратқанымен, бұл *ө с е к к е* жұрт Елібайды қиған жоқ (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Қашан қалар күншілік, бұл ант атқан, *Ө с е к* айтып, өтірік жала жапқан. Адал жүріп еңбектеп киіп-ішпей, Бақытына біреудің көз алартқан (К.Әзірбаев, Шығ. жин.). Қамысқа өрттей күнсіген *ө с е к* үй-үйді жағалап кетіпті (Д.Досжанов, Жусан.).

Алыпқашты өсек. *Жаңсақ айтылған сөз, қауесет.* – Көзіңіз көрді ме, жоқ әлде, әлдекімдердің *а л ы п қ а ш т ы ө с е г і* ме? (Ә.Әбішев, Замана.). «Көзінің қарасындай бағып-қағып өсірген ақтылы отары иесіз қалды» – деген жұрт аузында *а л ы п қ а ш т ы ө с е к* те тарай бастады («Лен. жас»).

Жаяу өсек. *Күңкіл-сүңкіл, біреудің сыртынан айтылған гайбат.* Ауылдың *ж а я у ө с е г і*, Жыр қылып айтты жастықты. Ақжанмен жақын деседі. Жаңадан келген бастықты (М.Мақатаев, Шығ.).

Қатын өсек. *Алыпқашты лақап сөз.* – Жә, Көсебай, қазір *қ а т ы н ө с е к т і* қайтесің (Р.Райымқұлов, Жасыл.). Жігіт бар жігітте де қарқындаған, Алқынып аз дәулетке арсылдаған. Баққаны қайда барса *қ а т ы н ө с е к*, Басынан жақсылығы артылмаған (Айтыс.).

Өсек аңдыды. *Дақпырт сөзге әуес болды, өсек терді.* *Ө с е к а ң д ы н*, сөз бағып, Ел қыдырма қылтыңдап! Жалаңаш адам бәрі бір, Киімге құлме сылтыңдап! (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Өсек бақты [қуды]. *Іздегені өсек-аяң, алыпқашты, сытсың әңгіме болды, жаманат, қауесет, сырт гайбат сөз таратты.* *Ө с е к* болды *б а қ қ а н ы м*, Момынға құрған қақпаным; Өсекші – төңір дұшпаны, Күнәмді қалай ақтадым (Дулат Бабағайұлы, Замана.). Аяғы мен табағын қойған жуып, Сүймендеп сөз сөйлемес *ө с е к қ у ы н*. Бір сөзді екі сөз ғып еш айтпайды, Көбейсін ұрыс-жанжал қайдан туып (Ақан сері, Шығ.). Ақ көңіл алаң-бұлаң адамдар бар, Есептеп азын көпке аңылдаған. Салаң сұр *ө с е к*

қ у з а н қатындар көп Шаруаға салдыр-салақ салпылдаған (Базар жырау, Шығ.).

Өсек басты болды. *Қаңқу сөзге, жаманатқа ілікті.* *Ө с е к б а с т ы б о л а д ы*, Қыздың жасы толғаны. Жан түршігер жаман іс – Ағайын ала болғаны (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Өсек гүледі [гүілдеді, лаулады]. *Өсек үсті-үстіне айтылды, өсек жайылды.* *Г у л е й д і* озбыр *ө с е к* бір тынбайды, Сүйіскен екі жастан сыр тындайды. Мақаштың Сәукеменен сөзі бар деп, Оспадар бай қыздары жыр тындайды (С.Омаров, Сәукен). Биғайша өзінің маңдайына жазған өсекшіл «өнеріне» өріс іздеп, барды жоқ, өтірікті шындай ғып, *ө с е к т і г у і л д е т і н* жүретін келіншек («Қаз. әдеб.»). *Ө с е к т е р* оттай *л а у л а д ы*, Қоймадым құлақ ешкімге. Кірдімде кеттім артельге, Дұрыс деп солай шештім де (Ә.Тәжібаев, Таңд. шығ.). Тағы шуыл, тағы дуыл, Тағы *ө с е к л а у л а н* ала кетті дағы, Онан басқа не дейсің? (С.Торайғыров, Шығ.).

Өсек ерді. *Артынан жаманат ерді, өсекке ілінді.* *Ө с е к көп е р г е н* Айғанымға біреулер оны таңып та жүріпті (С. Мұқанов, Өмір.). Ашиды жаным, жерлес ек, Біле ме қыздар қадірді. Артыңнан бүгін *е р д і ө с е к*, Табалар дұшпан табылды! (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

Өсек етті [қылды]. *Сыртынан гайбат, қиянат сөз таратты, жаманат тағып сөз етті.* Оларға өшіккен соң қуып жетер, Жеңіліп жеткенменен, өліп кетер. Жіберіп жалғыз өзін өлтірді-ау деп, Ел біткен ертелі-кеш *ө с е к е т е р* (Т.Ізтілеуов, Өлеңд.). Кәсібі имам ағзам сауда қылмақ, Оны да кем берді деп *е т т і к ө с е к*. Және де түк білмеген надан қояр, Міллетке пайда беріп сөйлемесек (Ә.Найманбаев, Шығ.). Әңгімеге өзек етіп, Қыза сөйлеп бір «досым», Көзі жоқта *ө с е к е т і н*, Жамандады сырласын (Ш.Мұхамеджанов, Құлыншақтарым). Сізбен аңға шыққанымызды бұл ауыл *ө с е к қ ы л м а й* ма (Б.Тоғысбаев, Ақиық). Сұрасаң руымды Қаракесек, Досымнан дұшпаным көп *қ ы л ғ а н ө с е к*. Дұшпанның қуғындаған жаласынан, Жатқаным қу қара жер болып төсек (Қаз. әндері).

Өсекке ерді. *Өтірікке, жалан сөзге иланды, сенді, алданды.* – Ақтоқты, айналайын, ел көп қой, көп айтқан соң *ө с е к к е е р г е н і м* де шын еді (С.Жүнісов, Ақан сері). *Ө с е к к е е р і н* адаспа, Түсіп түпсіз түнекке. Жамандыққа жанассаң, Жете алмайсың тілекке (М.Әшірбеков, Кербез.).

Өсекке қалды. *Алыпқашпа сөзге ілінді, датталды, сөзге қалды.* Жалғыз балаға той жасамасақ елдің *ө с е г і н е қ а л а м ы з* (А.Жағанова, Еркежан). Атамыз – адам пайғамбар, Сонан бергі адамның Өлмей жүрген бірі жоқ. Заманым *қ а л*

ды өсекке, Шамаласам ары жоқ (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Өсекке таңды [салды]. *Кінәны, қылмысты басқаға аударды, жала жапты.* Жолдасбай құрсын, екеумізді өсекке таңып қойыпты (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). Неше бір саққа жүгіртіп жүрт өсекке таңбай ма? (Манас). *Өсекке таңған* оларды ақылдасып, Есіттір бұл сөзімді жүрт жақсыңа (Айтыс). *Өсекке салмаңдар*, ойымды, жарымды. Өлшеуге алмаңдар, ойым бек тарылды (Абай, Тол. жин.).

Өсекке шалынды [шырмалды, ілінді]. *Сөзге қалды, ғайбатқа ұрынды.* Адал жүріп келеміз-ау десек те, Біздер кейде шалынамыз өсекке. Сонан кейін әлдекімге өкпелеп, Түні бойы дөңбекшіміз төсекте (М.Шаханов, Баллада.). Әкем осындай аума-төкпе, ойпыл-тойпыл көңілде жүргенінде колхоз құрылысы жауларының өсегіне шырмалды (Ж.Жұмақанов, Екі жол). Сауықшы жігіттер мазақтап қуып жіберді деген өсекке ілігермін деп, қаншама ашу қысса да төзіп бақты (Қ.Жармағамбетов, Өнші.).

Өсек сөз. *Біреуді сыртынан даттап жамандаған ғайбат сөз.* *Өсек сөз* айтып тасыма, Әркімдерге жалынып (И.Жылқайдаров, Жастарым жайна). *Өсек сөзге* үршіп Кейбір мисыз шын көрер (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). Құл емессің ешкімге басыбайлы. Ешкім онда өсек сөз тасымайды. Дүкен де жоқ сататын арақ-шарап, Бірымға да таппайсың насыбайды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Өсек тарады. *Ғайбат сөз жайылды, неше саққа жүгіртті.* Әкем кешіккен сайын ел арасына түрлі өсек тарай бастады (Р.Аманкелдиев, Батыр.). Қалипаның үстінен Айсұлу тізген сыпсың өсек ауыздан-ауызға, ауылдан-ауылға тарады («Лен. жас»). Тойымыз қашан болады, менің жайымды сезіп жүрсің бе, ел ішіне өсек тарап барады, – деп Әниза шын жылады (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Өсек тасыды [жүргізді]. *Өтірік жалған сөзді, ғайбат сөзді бірден-бірге жеткізді.* Жамантайдың баласы Көжек деген, Әркімге өсек тасып безектеген. Досын келіп досына жамандайды, Шіркінде ес болсайшы сезед деген (Абай, Тол. жин.). Әншейін құмар емес, жалған жар деп, Дұшпандар айырмасын өсек тасып. Әр сөзің бір жамбылық, асыл еркем, Арман не жолығыссақ дидарласып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ал, өсек тасып, сізді алдап жүрген біреу болса, оны да аямаңыз (С.Омаров, Дала қызы). Шама-сы екі араға өсек тасып, екеумізді арандатып жүрген біреу болуы керек (Е.Айт-

мағамбетов, Құлақтың қырсығы). Дүрімбай Бүркітпай мен Бекболаттың арасында, қыз бен жігіттің де, екі құданың арасында да өсек жүргізіп байқап еді, онысынан іс шықпады (С.Шарипов, Шығ.).

Өсектерді. *Алыпқашпа, сыпсың сөзді жұртқа жайды.* Ертеңіне тұра Шәрипа ауылдың өсегін терді (Б.Майлин, Шығ. жин.). Ауыл үйді аралап өсектерү, көрген-білгенін елге жаю – Сағиланың ежелгі кәсібі (М.Гумеров, Сүйе ме.).

Өсекті жүндей сабады. *Ағайынның, екі кісінің, тату достың арасына от жағар, ушықтырар, араздыққа апарар, жауықтырар сөз жүгіртті.* Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап, Бұларды керек қылмас ешкім қалап. Терең ой, терең ғылым іздемейді. Өтірік пен өсекті жүндей сабап (Абай, Тол. жин.).

Өсекті қарша боратты [судай сапырды]. *Жалған сөзді үсті-үстіне төпеді, бірқыратты.* Ол – бір кесір, тек жатады, *Өсекті қарша боратады*, Ал няня еңбек етеді – бала бағады (М.Әлімбаев, Биікке.). Сыртыңнан өсекті судай сапыратын, Басыңды бөлеге батыратын. Түймедейді түйедей ететін, Ағыңды күйедей ететін (Қ.Бекхожин, Дала.).

ӨСЕК-АЯҢ за т. *Түймедейді түйедей еткен жаңсақ пікір, қиқары ойдан құралған лақап, өтірік сөз.* Жақсы адам жатты да жақсы етер, Беттескен екі таудың тұрғысындай. Жамандар өсек-аяң айтып жүрер, Өзінің білмегенсіп қылмысын-ай (Сүйінбай ақын, Ақиық). Қаңқу-саңқу сөзден, кісіні өлердей қажытатын өсек-аяңна аулақ ұстайын деп бәріне төзіп жүрмін (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Мәжиттің мінезі өткір, адал болатын-ды, өсек-аяң, ғайбат дегенді білмейтін-ді («Қаз. әдеб.»). Айтушылар қоя ма өсек-аяң, Тағы күндеу, тағы бір тілі паян. Сырты дос боп, ішінен қастығы бар, Арам-тамақ, ала аяқ, сөзі жаман (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Өсек-аяңға үйірлік. *Өсекқұмарлық, өсекке әуестік.* Пайдасыз сөз қуу, өсек-аяңға үйірлік, қызғаншақтық, іштарлық сияқты көне мінез сарқыншақтарынан әлі де арыла алмай келе жатқандар бар («Қаз. әдеб.»).

Өсек-аяң таратты. *Өсек сөз жайды, өсек тасыды.* Сөгу қажет туысты *Өсек-аяң таратқан*. Құлақ деген қуысты Есту үшін жаратқан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӨСЕК-ЖАЛА за т. *Негізсіз тағылған айып, жалған, алыпқашты сөзге құрылған кінә.* Салық досым сонау бір еліміздің заң-законы өрескел бұрмаланған тар кезеңде өсек-жаланың құрбаны болды (С.Омаров, Дала.). Ең қымбат

дүниедегі адам ғана, Адамды адам еткен дейміз сана. Аяққа адам арын басатұғын, Күншілдік, өтірік пен *өсек-жала* (Д.Берсүгірова, Шипагер). Үнсіз мен қиялдадым кете ме деп, Қайран күй *өсек-жала* қармағында (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

ӨСЕКҚҰМАР с ы н. *Өсекке әуес, өсекшіл.* Он төрт жасқа шыққанда ауылдың *өсек қымар* әйелдерінен өзінің Бектенбергеннің қызы екенін естіді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Сақалы шошаңдап кім көрінгеннен насыбай сұрап жылмандаған алааяқ, *өсек қымарлар* бедірейген күйінде телміре түсіп, қабағынан қар жауған есерсоқ байдың атарман-шабармандарын байқайды (К.Оразалин, Көктем.).

ӨСЕК-ӨТІРІК з а т. *Біреудің жаратпай жанынан қосып таратқан сөзі.* Кейбір байлар халық арасына неше түрлі *өсек-өтірік* те таратып бақты (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). Әнуар жөнінде әкесі айтып, жұрт қостаған *өсек-өтірікке* ол сенбейді де («Қаз. әдеб.»). Бұл *өтірік-өсек* маңайлай алмайтын үй екенін түсінесің бе? (Ж.Еділбаев, Буырқан.). Адамның жүрек сенімді Сыр сақтайтын – тұрағы. Сүйіп алған сұлу жар – Жүрегіңнің құрағы. Құмарлық тасқын, мақтан – жел, *Өсек-өтірік* – ұшқыны (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ӨСЕКТЕ = е т. *Біреуді сыртынан орынсыз даттап сөз ету, өтірік лақап тарату.* Арынның ісін ала қыстай өңгіме қылып, неше саққа мінгізіп *өсектеп* жүрген жұрт жемеге келгенде шұғыл өзгеріп, құбыла қалды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). «Басы айналмай қалай отырады» деп үбірлі-шүбірлі семьяны *өсектеп*, күндеп отырады (К.Тоқаев, Тасқын). Сатушы Дәриякүл дүкенге келген адамды сыртынан *өсектеп* қана қоймай, ұрысып, жекіп тұрады («Қазақст. әйелдері»).

Сыртынан өсектеді. *Сыртынан сөз етісті.* *Сыртыңнан өсектемеймін,* Екі есті есек демеймін. Ақын деп сәлем берсем де, Жақын деп есептемеймін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӨСЕКТЕС = е т. *Бірге өсектеу.* Ауылнай бұйрықты алып елін жиды, Қымызды сабасынан күнде құйды, Көрсетіп жатты тегіс *өсектесіп*, Көре алмай қырдағы үйлер, ойдағы үйді (Қ.Тәкежанов, Қария.). Ым қағып бір-біріне *өсектесті*, Мастық пен жастық қой деп бірақ тағы. Райханға бұл лайық емес қой деп, Десіпті бетін шымшып: «ұяттағы» (Көрұғлы).

ӨСЕКТЕСУ *Өсектес етістігінің қимыл атауы.*

ӨСЕКТЕУ *Өсекте етістігінің қимыл атауы.* Басқан қадамымды есептеумен Доста-

рымды достарыңа *өсектеумен* мәңгілік (Ж.Әбдірашев, Найзағай.). – Осындай өзі ғой, – деп, – еткен бізді, – Адамдай өкпелеген өңін бұзды. Рүстемді *өсектеуге* айналып ед, – Жан ғой, – деп, – жүз айтқанмен екіжүзді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӨСЕКТЕУШІ з а т. *Біреуді орынсыз жамандаушы, өсек сөз айтушы.* Құранның 7-сүресіндегі 38-аятында: «Біздің (Алланың) аяттарымызды жалған деушілер және оны *өсектеушілер* үшін аспан есігі ашылмайды, олар түйе иненің көзінен өткенше жұмаққа кірмейді» делінген (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

ӨСЕКТІК с ы н. *Өсек үшін, өсекке арналған.* Оған тек тиесісі төсектік пе? Тоздық қой төсеніштей бос өттік те. «Жіңішке әйел жолы» неге мұнша, Әлде тек жесір сорлы *өсектік* пе? (Ж.Молдағалиев, Жесір тағдыры).

ӨСЕКШІ з а т. *Өсек тасушы, өсек айтушы.* *Өсекшілер* ол қаңқуларды талай саққа жүгіртті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Ауылдарында Сағила деген бір *өсекші* қатын бар емес пе, хабар берген сол қыл ауыз («Қаз. әдеб.»). Ішіне ішек айналмайтын *өсекшінің* жанын жай таптырмайтын басқа да жағдайлар болды (С.Бердіқұлов, Үшінші.). «Правда» атаң айтқан жалғастырып, Отыр, менің жастығым, малдас құрып. Өрте, жалыным, өртеп жібер, Жүрсе *өсекші* ел-жұртты жауластырып (М.Мақатаев, Шығ.). Өз қолын өзі батып кесе алады, Бауырлас кекіл кесіп кете алмады. Салпы етек, сабау қамшы *өсекшілер*, Ел-жұрттың бірлігінен өте алмады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ӨСЕКШІЛ с ы н. *Өсек сөзге құмар, лақапшыл.* Елаузына аты ілініп қалған әйел, қасында еркін қорғаушысы жоқ болған соң, *өсекшіл* қауымнан онды-солды соққыны көре бастады (М.Әуезов, Қараш.). Таза жүрек, ақ пейіл. Ренжітпейді жолдасын. Өзің жалтақ, *өсекшіл*, Болсаң өмір оңбассың (Ы.Сандыбайұлы, Әндер.). Ас үйдегі анау *өсекшіл*, жеп-ішкенге есепшіл. Мені ұры деді, мысық болмай құры деді (Қ.Мүкжиев, Екі мысық). // *Өсек сөзге құмар, лақапшыл адам.* Құтты болсын, келінжан, аяғынан, Осы еді ғой күткенім баяғыдан. Мал-мүлкіңе ие бол, арнап жиган, *Өсекшілді*ң сақ болғын саяғынан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Өсекшіл*, ойсыз, сумаңдар, Атадан алтау, ежелден жалқау Ұятсыз, жебір жылмаңдар (Ж.Сыздықов, Асулар). Қорқауды, *өсекшілді* қатарға алма, Кеселін тигізеді сапарға алда. Не бетімізді айтамыз Болашаққа, Жат қылықты қалдырмай апарғанда? (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨСЕКШІЛДІК з а т. *Өсек сөзге құмарлық, өтірік айтушылық.* Оның маскүнемдігі, *өсекшілдігі*, бір жұмыстан екінші жұмысқа тезбетеу алуға беретін желаяқ мінезі мысалға келтіріліпті (С.Омаров, Өмір.). *Өсекшілдік* көптен қалмай келе жатқан ескіліктің сірі сарқыншағы (О.Сағынаев, Ұзақ жол). Бұл өлеңдерде кертартпалық, көзбояушылық, *өсекшілдік*, паракорлық, кесірлі тәрбие, ащы мысқыл, уытты өзілмен түйрелген («Қаз. әдеб.»).

ӨСЕКШІЛІК з а т. с ө й л. *Өсекшілдік, өсекке құмарлық.* Кей жерлерде тұрмыс дәулетін... өзінің биік мақсатына, рухани өсуіне, рухани баюына жұмсау аз. Мысалы: көбіне-көп жеке салтанатқа, жеке-дара ат шығаруға, *өсекшілікке* жұмсау басым («Лен. жас»).

ӨСЕНАРЫҚ з а т. ж е р г. *Су келетін үлкен арық. Өсена рыққа су жығып келіндерші* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӨСЕР: *өсер көбейсін!* а л ғ ы с. *Бала-шаға, мал-жаның көп болсын!* Далақтап Бопсабай келді. Бопсабай шолақ белсенді, Бопсабай «советский власть» – өзін-өзі солай атап кеткен. Сол атауға өзі құдайдай сенеді. – *Өсер көбейсін!* Абылан! (С.Сматаев, Ақжелең).

ӨСИЕТ [ар. وصية] з а т. 1. *Жасы үлкен немесе парасатты, білімді, тәжірибелі адам тарапынан өзінен кейінгілерге, жасы кішілерге айтылатын ақыл, кеңес, гибрат, үлгі, өнеге.* Абай ұғарлық, ойланарлық сана бар-ау деген кісілерге *өсиет*, ақылайтып, ұстаздық етеді (М.Әуезов, Әр жыл.). Жаназама пәлен мал шығар, пәлендей малды пәленшеге беріндер деген сықылды *өсиет* қылмаса дегенім ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Хосе Мартиннің айтқан нақыл сөздері, қаһарман ұрандары, өлеңдері өшпес *өсиет* ретінде халық аузында (Б.Момышұлы, Шығ.). Бұл – *өсиет*, өнеге айту, ақыл, кеңес беру, жасы кішіге үлкеннің өмір тәжірибесін ұсынуы (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Жазығың сол атамыз қазақтың «бір күн қарны ашқан кісіден қырық күнге дейін ақыл сұрама» деген *өсиетін* білмегендігің (Ә.Әбішев, Үлкен жолда). Жаңа жыл алаулаған түр өңімде, Атаның *өсиетін* де, тілегінде. Күніге жүз айналып-толғанатын Ананың Жаңа жыл бар жүрегінде (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. з а ң. < ағыл. will; testament> *Мүлік, құндылықтар, ақшалай салымдар иесінің өзі қайтыс болған жағдайда бұлардың кімнің иелігіне берілуіне тиіс екендігі туралы қолданыстағы заңнамаға сәйкес жазылып, нотариалдық жолмен расталған жазбаша өкімі.* Қалыптасқан құқық бойынша, әрбір азамат *өсиет* жазып, өзінің мүліктерінің барлығын немесе оның бөлігін,

заң жүзінде мұрагерлер санатына жататын-жатпайтынына қарамастан, бір немесе бірнеше адамға, сондай-ақ, мемлекетке, не жекелеген мемлекеттік, қоғамдық, т.б. ұйымдарға қалдыра алады (Заңи термин. түс. сөздігі).

Өсиет айтты [қалдырды]. *Кейінгі ұрпаққа ақыл, үлгі, кеңес берді.* Қайран шіркіннің соңғы *айтқан өсиеті* де сол Жетісайды бұрғылау, қайткен күнде де содан бір нәтиже шығару еді (З.Қабдолов, Жалын). Ақ түйғын құс қолымда зыр қақты ма, Басып-басып алайын «Ырғақтыма». Бозбала, саған *айтар өсиетім:* Жақын жүр әлпештеген ардақтыға (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қарт көкпаршы соңғы сөзінде «денемді Көкшопалағымның терісіне орап қойыңдар» – деп *өсиет қалдырды* («Жұлдыз»).

Өсиет өлең. ө д е б. *Көпшілікке айтылатын уағыз, келелі кеңес түріндегі өлең. Өсиет өлеңдерді ұрпақтан-ұрпаққа айтып жеткізуші сөз атасының сырлы сыпатын сындырмай сақтауға тырысады. Ойы өткір, көркемдігі таңдай қаққызатын, ақиқаты айқын, ойып түсетін топтамалы толғау сөз ұрпаққа үлгі боп қалғандықтан, өсиет деп саналады (Әдебиеттану термин.). Өсиет өлеңде адамгершілік мұраттар, ерлік-елдік мәселелері тұжырымдалады (ҚҰӘ).*

ӨСИЕТНАМА [ар. ир. وصیت نامه] з а т. *Жазылған, хатқа тұскен өсиеттер жиынтығы. Шыңғыс ханның өсиетнама ларында:* «Бас біріксе, бас кесіледі, топ біріксе, торғайдай тоздырады, халық біріксе ханға шабады» деген сөздер бар (О.Бөкеев, Мұзтау). Құлақтан кіріп, бойды алған ұлағатты *өсиетнама* л а р өмірлік азық екені аян («Лен. жас»). Асан қайғыдан бастап Жаяу Мұсаға дейінгі халық ақындарының ең таңдаулы өсиет өлеңдері іріктеліп, «*Өсиетнама*» деген атпен жақында «Жалын» баспасынан жарыққа шықты («Қаз. әдеб.»).

ӨСИЕТТЕ = е т. *Үлгі-өнеге айту, өсиет қылу, гибраттау.* Абай атамыз, міне, дәл осы баянды еңбекті сол кезде де *өсиетте* й білді (І.Омаров, Шабыт.). Беріктікті *өсиетте* й т і н Абай сөздерін еске алысып, қайғыға ортақтас болған жайларын да сездіріп қалып жатыр (К.Оразалин, Абай.). Өз орнын басқаға *өсиетте* п қалдырғанын естіген жан адам жоқ (Ә.Төрханов, Таудан түс.).

ӨСИЕТТЕУ *Өсиетте етістігінің қимыл атауы.*

ӨСИЕТШІ з а т. 1. *Өсиет айтушы, ақылшы.* Қызықты қызуды, қыздырманы ғана айтатын күлкіші, сауықшыл Дулат емес, кешкі кездерде,

ол бір үлкен *ө с и е т ш і*, кейде шерлі де қарт сияқтанады (М.Әуезов, Абай жолы). Ол жалаң *ө с и е т ш і*, жай ақылшы ғана емес, жас ұрпақтың жаңсақ қадамын түзетуші, ісімен, өз басының өнегесімен жол нұсқаушы («Қаз. әдеб.»). **2.** з а ң. *Өсиет жазып қалдырушы. Ө с и е т ш і* кез-келген уақытта өсиетін өзгертуге немесе бұзуға, жаңасын жасауға немесе нотариалдық кеңсеге осындай өтініш жазуға қақылы (Заңи термин. түс. сөздігі).

ӨСИЕТШІЛ с ы н. *Өсиет айтқыш, гибратшыл*. Ежелден етек алған *ө с и е т ш і* л рубаяттар мен пернелі одалар, желдірме толғаулар мен ғаламатшыл хиссалар уақыт сырын көбіне дәлме-дәл актара да бермейтін («Қаз. әдеб.»).

ӨСИЕТШІЛДІК з а т. *Өсиет айтқыштық, гибратшылдық*. Біздің бірқатар ақындарымыз поэзиядағы ойшылдықты бір беткей ақылпаздыққа, *ө с и е т ш і* лдікке, сәуегейшілдікке айналдырып та жіберді («Қаз. әдеб.»). Осыған бейімделіп алған мұғалімдеріміз де кейде өзінің талдау мәдениетін жетілдіру орнына сөзуарлыққа, *ө с и е т ш і* лдікке, жорамалдары абстракт баяндамаларға әуестенді («Қаз. әдеб.»).

ӨСКЕЛЕҢ с ы н. **1.** *Тез өскіш, өсімтал*. Бағымы келіскен қойдың жүні де *ө с к е л е ң* келеді ғой, әр қойдан 3,6 килограмнан жүн қырқылды (Алғы шепте.). Саулықтардың буаз кезінде азығы құнарлы, күтімі жақсы болса, толғағы жеңіл, тууы оңай, қозысы пысық, *ө с к е л е ң* болады (С.Омаров, Қой бағу.). Ғаббас *ө с к е л е ң* егінге су жіберіп, арам шөптерін жұлып баптады (С.Қасиманов, Алтай.). **2.** а у ы с. *Жан-жақты өскен, ілгері дамыған, өркендеген, қалыптасып жетілген*. Қазақ әдебиеті Советтер Одағындағы *ө с к е л е ң* де салмақты әдебиеттердің бірі деп саналады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Әрбір жаңа жылда советтік *ө с к е л е ң* ғылым саласы да жаңа табыстар, күрделі жаңалықтарға толы болып келеді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Артында *ө с к е л е ң* ұрпақ қалса, көктемде көкке бойлаған бәйтеректей жапырақ жайып, шешек атса, ондай адамды өлді деуге бола ма? (С.Омаров, Дала.). Күрішегудіңагротехникасын толықмеңгеріп, техника тілін үйрену, оларды пайдалана білу – *ө с к е л е ң* заман талабы (Қ.Салғарин, Ақмаржан.).

ӨСКЕЛЕҢДЕ = е т. *Денесі ұзару, биіктеп өсу*. Биыл денесі *ө с к е л е ң* деп қалған баласы, мінез жағынан да ересек тартқан сияқты (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ӨСКЕЛЕҢДЕТ = е т. *Өсірту, өсіңкі ету*. Жаратылысындағы дене мүшесі қандай ірі болса, оған жайдары жарқын мінезі қосыла келіп, Балтабекті одан сайын *ө с к е л е ң* д е т і п жіберетін (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ӨСКЕЛЕҢДЕТУ *Өскелеңдет етістігінің қимыл атауы*.

ӨСКЕЛЕҢДЕУ¹ с ы н. *Ұзындау, өсіңкілеу*. Көптеген жылқылардың құйрығы қысқалау, көтеріңкі, жұмсақ түбіті *ө с к е л е ң* д е у келсе, кейде салбыраңқы құйрықтысы да кездеседі (А.Иманғалиев, Адай жылқы.).

ӨСКЕЛЕҢДЕУ² *Өскелеңде етістігінің қимыл атауы*.

ӨСКЕЛЕҢДІК з а т. **1.** *Тез өскіштік, өсімталдық*. Үй құсына тән тез *ө с к е л е ң* д і к пен жұмыртқалағыштығы оның оттегін көптеп пайдаланатындығына байланысты (Құс өсірушіге.). Мұндай *ө с к е л е ң* д і к микробтарға ғана тән қасиет (Е.Оразаков, Дәрігерлік.). **2.** а у ы с. *Қарқындап алға дамушылық, өркендеп жетілгіштік*. Жаңаның өкілі – оқыған жастарға орыстың озық мәдениетінің *ө с к е л е ң* д і г і н көрсете білді («Білім және еңбек»). Ауыл-село халқының мәдени-тұрмыстық талаптарының *ө с к е л е ң* д і г і н нақтылы социологиялық зерттеулер нәтижесінде де айқын көруімізге болады («Мәдениет және тұрмыс»).

ӨСКЕНДІК з а т. **1.** *Көбейгендік, молайғандық*. **2.** а у ы с. *Ілгерілеушілік, дамығандық, алға басқандық*. Мәдениетіміз бен ғылымымыз *ө с к е н д і г і н і ң* тағы бір айғағы – екі тілді сөздіктер жасау болып отыр («Қаз. әдеб.»). Бұл да *ө с к е н д і к* тің белгісі шығар-ау! Әлде, өзгергендігіміздің кепілі ме? (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Прозамыздың *ө с к е н д і г і н* де дау жоқ. Осы заманғы әдебиет талаптарына толық жауап береді («Қаз. әдеб.»).

ӨСКІН з а т. б о т. *Тұқымнан өсіп шыққан өсімдік көзі*. Сөйтіп, ұрықтан *ө с к і н*, одан өркен шығады да, өсімдік өсе бастайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Жас шалғынның әр жерінде қылтып-қылтып өніп келе жатқан жас *ө с к і н* д е р бар (О.Бөкеев, Мұзтау). Табиғаттың барша *ө с к і н* д е р і көктемде қайта жаңғырады, өседі, өршиді (С.Омаров, Өмір.). Көктемнің соңына ала ғана барша *ө с к і н* і түгел пісіп болып жайлаудың төрт түлік атаулыға келсең кел деп жайқалып-ақ тұрған тұсы (К.Сегізбаев, Беласқан).

Жас өскін. с ө й л. *Жасөспірім, жеткіншек*. Кімде-кім азамат атанып, ат жалын тартып мінгеннен кейін өзінен кейінгі, өзіне қарап тұрған жас *ө с к і н* д е р барын естен шығармағанымыз абзал («Білім және еңбек»). Бары жанып, кітабы көңілдегідей шыққан жас *ө с к і н* н і ң өркен жайғанына оның тұсауын кескендер өзінен кем қуанбаса керек («Қаз. әдеб.»).

Көк өскін. Жаңадан өсіп келе жатқан өсімдік көгі. *Көк өскіндер* таудың қара бұрыл топырағының бетінен көріне бастапты (К.Сегізбаев, Жыл. күндері). Жалқаудың екен дәні өнім түгілі *көк өскін* болып та көрінбей құрыпты (Ж.Мусин, Қанат ұшса.).

ӨСКІНДЕ = е т. *Тұқымның көгеріп өсіп шығуы.*

ӨСКІНДЕУ с ы н. *Өсіңкіреп кеткен.* Неге екенін білмеймін, көзі кіртііп, жағы сопайып, бетіне екі-үш сызық ұялапты, *өскіндеу* шашы ұйпа-тұйпа (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.).

ӨСКІНШЕ з а т. б о т. 1. *Өсімдіктің өркен алар жеріндегі бүршік; өскін.* Қолайлы жағдайға түскен споралар әрмен қарай бөлінеді де, одан бірте-бірте *өскінше* өсіп шығады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Гидраның денесінде *өскінше* пайда болып, ол ұзарып өседі (Жалпы биология).

2. *Жоғары сатыдағы тұқымды өсімдіктердің (плаун, қырықбуын, қырықұлақ тәрізділер) жынысты ұрпағы.* Тұқымды өсімдіктерде *өскінше* қысқарып, спорофиттің денесінде жетіледі. Өсімдіктердің эволюциясында, көптүрлілігінің сақталуында жынысты ұрпағының маңызы зор (Қаз. тілі термин. Биология).

ӨСКІШ с ы н. *Тез өсіп жетілгіш, дамығыш.* Әрбір өсімдік тамырының ұшында, негізінен алғанда үш түрлі – түзуші аймағы, жіктелгіш аймағы, *өскіш* аймағы болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Сывороткада микробтар *өскіш* келеді, сондықтан оны дайындағанда және құйғанда, тазалық жағын мықтап ескеру керек (А.Дайров, Хирург.). Ерте туған қозы жылдам *өскіш* келеді, ондай қозыдан көп жүн қырықлады (Шопан серігі).

Өскіш бүршік. *Сабақ, жатырақ өсіп шығатын өсімдік бүршігі* (Ауылшаруаш. сөздігі).

ӨС-ӨН = е т. *Көбею, жетілу, өсу.*

ӨСУ-ӨНУ *Өс-өн етістігінің қимыл атауы.* Ендеше совхоз жылқысының соңғы жылдары *өсу-өну* жайын қанағаттанарлық дей алмаймыз (М.Хасенов, Тұлпар.).

ӨСПІРІМ з а т. *Балалықтан бозбалалық, бойжеткен шаққа өтетін кезеңдегі ұл мен қыз.* Біз кеше ғана мектептің қоңыр партасында монтыып отырған оқушы *өспірім* едік (Ә.Нұршайықов, Батыр.). // *Балалықтан бозбалалық, бойжеткен шаққа жетіліп келе жатқан.* Жатақханаға орналастырайын, ылғи өзіндей *өспірім* қыздармен бірге жатып оқисың (Д.Досжанов, Жусан.).

Жаңа өспірім. *Жасөспірім (бозбалалық, бойжеткендік кезеңіне жетілу шағы).* Хакімдер *жаңа өспірім* жастан болды, Басына ұрылардың бостан болды (Кердері Әбубөкір, Қазағым.).

Өспірім шақ. *Адамның балалығы мен бойжеткен, бозбалалық шағының арасындағы жетілу кезеңі.* Есіне *өспірім шағы*, жігіттік кезеңі түскен («Қаз. әдеб.»). Сұлулық, – талант, жанымның Қонған-ды саған дарыны. *Өспірім* менің *шағымның* Өшпеген жалғыз жалыны (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ӨСПІРІМДІК з а т. *Жасөспірімдік, жастық.* Әдебиетте міндет бар, міндеттеме және бар. Мен бұның біріншісін қалаймын. Неге десеніз, өзің бүге-шігесіне дейін жетік білмейтін тақырып игерілмек емес. Осы себепті мен балалық, *өспірімдік* әсерімді жаңғыртып тұрамын («Қаз. әдеб.»). Өмірдің қалың ортасында туып-өскен ақын өзінің балалық, *өспірімдік* әсерін жүре келе байытып, байыта екшеп, өзгеге ұқсамайтын туындылар жасайды («Қаз. әдеб.»).

ӨСТЕН з а т. ж е р г. *Арпа.* Жоғарыдан *өстеннің* суын аламыз (Диал. сөздік).

ӨСТЕ-ӨСТЕ ү с т. с ө й л. *Осылай-осылай, сөйте-сөйте.* Шынында да, *өсте-өсте* есейеді екенбіз ғой, – деп ойлады Омарқан (Жас қайрат). Тәуке, біздің Тортөбел үшінші боп келе жатыр! *Өсте-өсте* ең алдына шықса екен, – деді Өскен көз алмай (Ж.Тұрлыбаев, Телкоңыр).

ӨСТИ-ӨСТИ ү с т. с ө й л. *Қайта-қайта осылай етіп, сөйте-сөйте.* Ақ үй тіктім шалқыдым, Аруақты байдың қызын ап. Жасауым сайман-жабдығым, *Өсти-өсти* жиылмақ (І.Жансүгіров, Шығ.). Бірақ ұяламай, барын салып айтқан әні де, сөзі де дәмді шыққанын есіне алып, адам *өсти-өсти* ашылады екен-ау деп жұбатты («Қаз. әдеб.»).

ӨСТУ *Өсті етістігінің қимыл атауы.* – Міне, ақыл сөз, әлдеқашан *өсту* керек еді, рақмет сізге, Жайдар бәйбіше (Ш.Айтматов, Қош бол.). Дұрыс! – дедім Жағданы иығынан қағып. – «Қап, – дедім іштей өкініп, баяғыда *өстүім* керек еді». Бұдан бұрынғы рота командирі қауырт шешім қабылдарда *өстүші* еді, соған еліктеп тұр (Ж.Тілеков, От кешу).

ӨСТІ = е т. *Осылай істеу, сөйту.* Қандай адам бүлдірді, Сені *өстіген* қу дұшпан, ішімді енді күйдірді (Қисса-дастандар). Әне, шаруаның жөнін айтсаң *өстеді*, бұлар (К.Оразалин, Көктем.). // *Осылай, осындай күйде.* Айналасын бір дүрліктірген Есдәулет ылаңы *өстіп* басылды (А.Байтанаев, Қыран.). Қыр өлкесіндегі ана шұқыр, мына шұқырда отырған осы адамдар қыстау салғанда да *өстіп* бас қосатын (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл). *Өстіп* жатып, патша ауыр науқастан көзін жұмды (Қ.Өмірбекұлы, Құсбергі). Енді біздің Шәлдекенді де бір сойса, шіркін, дәл *өстіп* (Н.Қазыбеков, Ағайын).

Өстіп жүргенде. Осы күйде өмір сүріп жатқанда, осы кезде, осы шақта. *Өстіп жүргенде* үш баланың бірі келіп қалады (Ә.Әлішев, Бәйтеректің бұтағы). *Өстіп* аңсап *жүргенде* Бетіннен, қозым, сүймедім. Денем балқып, еміреніп, Алдыңда бас имедім (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Өстіп жүріп. с ө й л. Осы тірлікпен, осы түрімен, осындай күй кешкен кейіппен. Боласың өсте берсең көнбейтұғын, ұлға – ата, атаға ұл сенбейтұғын. Тіріне *өстіп жүріп* сәлем бермей, Боласың өлгенінді көмбейтұғын (Майлықожа, Нақыл).

ӨСТІП-ӨСТІП ү с т. Осылай-осылай; бірте-бірте. Дұрыс екен. Азамат болды деген осы. *Өстіп-өстіп* жетіліп кетерсіңдер, – деді Омар (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ӨСТІР = е т. с ө й л. **1.** Өсіру, ержеткізу. Тәуекел деп Аллаға Астындағы Фиратты Қорғаннан сонда қырғытты, Балаша орап *өстірген* (Көрұғлы). **2.** Өндіріп шығару, баптап жетілдіру. Ұшпақтың бір сәулесі жерге түсіп, *Өстірер* жерден шөпті нұрдың буы (Ы.Алтынсарин, Өлеңд.). Хат күткен ақ Сәулемді іздестірген, Хабар жок солып гүлдей күзде *өстірген* (Ә.Сәрсенбаев, Жазыл. кітап).

ӨСТІРУ Өстір етістігінің қимыл атауы.

ӨСТІТКІЗ = е т. Осылай еткіздіру, сөйткіздіру.

ӨСТІТКІЗУ Өстіткіз етістігінің қимыл атауы.

ӨСУ Өс етістігінің қимыл атауы. **1.** Көлемі ұлғаю, арту немесе белгілі бір сапасы жетілу. Құстар түлеген кезде бұта-бұтаның арасында, орман ішінде, қамысты қопаларда тығылып жасырынып жүреді. Өйткені құстың қайраты қауырсын *өсу* үшін жұмсалып, құстың өзі бір түрлі қаймыққандай болады (Р.Әлімбаев... Құстар.). Адамның денесінің жетіліп *өсуінде* семьяның рөлі өте зор (Семья тәрбиесі). **2.** Көбею, арту, санына сан қосылу. Қой отарының *өсуі* саулықтарды дұрыс ұрықтандыруға байланысты (Қ.Серікбаев, Қастек.). **3.** а у ы с. Өрлеу, есею, жетістіктерге жету. Дауылды жылдар есімде, Талпынған жаңа *өсуге*. Атойлап кірді аулыма, Бір үйір солдат бесінде (М.Мақатаев, Шығ.). Неге ұмытамын. Баққаным сенің *өсу* жолдарың (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Өстің енді, бөлек жайын қарашы, *Өсу, өсу, өсу* деген шамасы (Ж.Нәжімеденов, Ұлым.).

Өсу бағыты. б и о л. <грек. tropos> *Ортаның әртүрлі факторларының (жарық, жер тартылысы, химиялық заттектер және т.б.) біржақты*

әсерінің салдарынан өсімдік бөліктерінің немесе жануарлар мүшелерінің өсу бағытындағы өзгеріс (Қаз. тілі термин. Экология).

Өсу кезеңі. б и о л. Жыныс жасушаларының дамуы – гаметогенездің екінші кезеңі. *Өсу кезеңінде* гаметалар төрт сатыдан (лептотен, зиготен, пахитен, диплотен) өтеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Өсу конусы. б о т. Өсімдіктің сабағы мен тамырының ұшындағы тұзуші ұлпа. *Өсу конусы* алдымен тұқым ұрығында қалыптасады. Өркен ұшындағы өсу конусын алғашқы жапырактар, тамыр ұшындағы өсу конусын тамыр оймақшасы қорғайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Өсу қарқыны. э к о н. Белгілі бір кезеңдегі экономикалық көрсеткіш шамасының оның алдыңғы кезеңдегі немесе негіз ретінде қабылданған кейбір ұқсас кезеңдегі шамасына қатынасы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өсу нүктесі. б о т. <лат. apex> *Өсу конусы, өсімдіктің өсуге қабілетті органдарының сабақ, тамыр тұзуші ткань – меристемадан тұратын, дөңгелекше келген конус тәрізді ұшы. Өсу нүктесі* бір ғана инициалдық клеткадан, ал плаундар мен тұқымды өсімдіктерде инициалды клеткалар тобынан тұрады (ҚСЭ). *Өсу нүктесінің* ұшында орналасқан клеткаларын прамеристема не алғашқы тұзуші ткань дейді (ҚСЭ).

Өсу нысаны. б и о л. Морфологиялық белгілері бойынша бөлінетін өсімдіктердің тіршілік нысанының бөлімі. Мысалы, ағаштардың *өсу нысаны* – ағаш тәрізді оралғылар, төселмелі ағаш түрлері, пальма тәрізді ағаштар және т.б. (Қаз. тілі термин. Экология).

ӨСУ-ӨНУ Өс-өн етістігінің қимыл атауы.

ӨСУ-ӨРБУ Өс-өрбі етістігінің қимыл атауы; көбею, өсіп-өну, даму. Мұндай суреттер әрбір семьяның тууын, оның *өсу-өрбу* тарихын баяндап беретінін Павло жақсы білетін (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Талас жоқ, жалпы совет әдебиеті секілді, қазіргі қазақ әдебиетінің *өсу-өрбуі* де толассыз («Қаз. әдеб.»). Сырты да, іші де сымбатты осы колхоздың *өсу-өрбу* жолының өзіндік шежіресі бар («Лен. жас»).

ӨСУ-ӨРКЕНДЕУ Өс-өркендеу етістігінің қимыл-атауы; ілгері басу, көркею, гүлдену, даму. Қазыналы аймақ адамдарының бүгінгі өмірінен алынып жазылған шығармаларда кейінгі толассыз түлеу, *өсу-өркендеу* ерлік қайнарлары біршама құптарлық арнада суреттеледі («Қаз. әдеб.»). Театрдың барлық мүмкіндігін, оның *өсу-өркендеу* жолын анықтайтын алдымен оның репертуары екені ақиқат («Қаз. әдеб.»).

ӨСУ-ӨРЛЕУ *Өс-өрле етістігінің қимыл атауы; алға басу, даму, өсу. Өс у-өр л е у* жолында бір елдің өз адамдары да біріне бірі әсер етеді (С.Талжанов, Өткен күн.). Жалғыз Алуа эволюциясы ғана емес, басқа персонаждардың да *өс у-өр л е у і*, құлдырап құлауы пьесада қоса өріліп отырады (Р.Нұрғалиев, Күретапыр). Осындай *өс у-өр л е у д і* басқа ақындарымыздың шығармаларынан да кездестіреміз (Уақыт және қаламгер).

ӨСІК с ы н. *Өсіп кеткен, өсіңкі.* Отарын өргізіп жүріп түнде қырыққан қойларын байқап еді, жүні машинамен қырыққандай тықыр емес, *өсік* (І.Қожабаев, Қансонар). Сақал-мұрты *өсік*, қас-қабағы түксиген өңшең ашулы жандар (Т.Бердияров, Солдат.). Фольбаум көп болса, қалың қабағын бір шытып, анау-мынау мұртқа бергісіз *өсік* қасын бір қағар (А.Сүлейменов, Бесін).

Көңілі өсік. *Көңілді, көңілі көтеріңкі.* Қу тізенді қашанғы құшақтайсың, қасында келіншегің болса, *көңілі өсік* жүреді (Ә.Ахметов, Алда күн.).

ӨСІМ з а т. 1. *Адам, жан-жануарлардың, өсімдіктің көбейіп өсуі; өнім.* – Әлди, кенжем, әлди, бөлем кесірім, Дөп тербесем нәрестемнің бесігін. – Шынымен-ақ, қоямыз ба тоқтатып, Біздің үйдің адамының *өсімі* (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Қазіргі уақытта қала маңындағы көптеген совхоздардың табынындағы сиырдың *өсімі* тым аз (Қ.Нұрғалиев, Сүт өндіру.). Сексеуіл тұқымдары ылғал аз болған жылдары шықпай қалады, шықса да *өсімі* нашар болады (А.Балтабаев, Шөлде.). 2. *Қосымша түсетін үстеме, пайда.* Қайырсыз байдан пайда жоқ – Нашарға жәрдем бермесе, Кем-кетігін көрмесе, Көн болып қатса сіреуі, Екіге сатса, біреуі Несиенің *өсімі* Мөлшерлі жоқ кесімі Үзбей құйса толмаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тауып бер, жерден қазып жесірімді. Тигіздің бүкіл елге кесірінді. Қырық жеті, тоғыз түйе, тоғыз бие, Ат, айғыр санап алам *өсімі* *д і*! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Уақ қарыз серіктігінің түп мақсаты серіктескен адамдарға керекті кезінде машақатсыз, оңай жолмен, жеңіл *өсімі* мен қарыз беріп тұрмақ (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). 3. э к о н. *Әртүрлі формада (несие, ссуда) берілген қарыздан алынатын үстеме кіріс немесе қаржылық сипаттағы салымдардан түсетін өспелі табыс.* Белгілі сомада ақшасы бар капиталист сол сомадан *өсімі* алуға, яғни пайда табуға ұмтылады (Қысқ. саяси экон.). Өнеркәсіп өндірісінің *өсімі* өткен жылдың тиісті кезеңіндегімен салыстырғанда 9 пайыз

болды («Қазақст. әйелдері»). 4. э к о н. <лат. роена> *Қаржы міндеттемелерін мерзімінде орындамағаны үшін санкция болып табылатын тұрақсыздық айыбының біртүрі.* *Өсім* салықтар мен салыққа жатпайтын төлемдерді төлеу мерзімін өткізіп алғанда, сондай-ақ, алынған тауар-материалдық қаражаттың, көрсетілген қызметтер мен орындалған жұмыстардың ақысын төлеуді кешіктіргенде қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Өсім су. к ө с. *Мақтаға берілетін екінші су.* Бұл су жер трактормен өңделген соң беріледі. Бұдан былайғы берілетін судың бәрі де «*өсім суы*» делінеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Өсім мөлшерлемесі. э к о н. <ағыл. interest rate> *Белгілі бір мерзімге (ай, тоқсан, жыл) пайдалануға алғаны үшін несиені өтеуішінің төлейтін несие сомасына шаққандағы пайыздық үстеме сомасы.* Ақша теориясы тұрғысынан алғанда *өсім мөлшерлемесі* – бұл жинау құралы ретіндегі ақшаның бағасы («Алаш айнасы»).

ӨСІМАҚЫ з а т. э к о н. <лат. роена> *Төлемдер мен жарналар төлеу мерзімін бұзғаны үшін заң жүзінде белгіленген қаржы шарасы.* *Өсімақы* міндеттемелерді орындау мерзімі кешіктірілген жағдайда ақшалай айыппұл түрінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Өсімақының* мөлшері, әдетте, уақыты өтіп кеткен төлем сомасының пайызы есебімен айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨСІМДІ с ы н. 1. *Өсімтал, өнімді.* Баласындай балдырған, Бөкең соны өсірді. Қарасаң қайран қалдырған, қанты болды *өсімді* (Ф.Дінісламов, Семсер). 2. *Өсіп-өнген.* Шал мен кемпір бес ешкі мен қойдың сүтін ішіп, құртмайын және жыл сайынғы *өсімді* төлін сойып жейді (Қаз. ертег.).

Өсімге берді. *Көбейтіп, еселеп қайтаруды шарт етіп берді.* Үйші: тапқан малымның бір бөлігімен борышымды өтеймін, бір бөлімін *өсімге беремін*, – депті (Ы.Алтынсарин, Шығ.).

ӨСІМДІК з а т. б о т. 1. *Топырақта өніп-өсіп шығатын ағаш, бұта, шөп тәрізді тамыры, сабағы, жапырағы болатын жасыл желек жамылғы.* Күркіреп жаңбыр жауып, күн ысыса, Көркейіп күллі *өсімдік* дөңденеді. Мал баққан, пішен шапқан, егін орған, Еңбектің шын рахатын ел көреді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Майталман диқан судың *өсімдік* жаны екенін қашаннан көңілге зерделеген (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.). 2. <лат. plantae> *Қажетті бейорганикалық заттарды органикалық заттардан синтездеу*

арқылы алатындығымен жануарлар әлемінен ерекшеленетін органикалық әлемнің бір қабатын құрайтын ағзалар. Біздің Қазақстанның өзінде ғана әртүрлі дәрілер алынатын өсімдіктер бес жүзден астам (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Мектептің оқу-тәжірибе участогы мен бақшасына отырғызылған әр алуан ағаштар мен түрлі өсімдіктер өніп-өсіп жайқалып тұр («Халық мұғ».).

Дәрілік өсімдіктер. Жапырағы, сабағы, тамыры немесе жемісі, гүлінің құрамында емдік заттары бар әртүрлі ауруды емдеуге қолданатын өсімдіктер. Дәрілік өсімдіктерді талғап пайдалану жағына келгенде Парацельс (орта ғасыр дәрігері) сонау ерте заманнан келе жатқан сигнатура деп аталатын ілімді қуаттады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Декоративті өсімдіктер. Саябақтар мен аула, көшелерде сәндік үшін өсірілетін өсімдіктер. Біздің бауларымызда көкнәрдің әдемі гүлдей сорттарын декоративті өсімдіктер ретінде егеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Сәнді өсімдік. бейн. Қанық түсті гүлдерімен көз тартатын өсімдік. Сәукеделі сұлудай, Сәнді өсімдік салбырап, Қызғалдағы қыздарша, Екі беті албырап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Өсімдік анатомиясы. бот. Өсімдікті органдары мен тканьдеріні микроскопты құрылысын зерттейтін ботаниканың бір бөлімі. Өсімдік анатомиясының дамуы микроскоптың пайда болуына тығыз байланысты (ҚСЭ). Өсімдік анатомиясының негізін итальян биологы М.Мальпиги мен ағылшын ботанигі Н.Грю құрды (ҚСЭ).

Өсімдік белдеуі. геогр. Өсімдік алқабы. Азия құрлығының өсімдік белдеулері де солтүстіктен оңтүстікке қарай бірте-бірте өзгерді (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.).

Өсімдік гельминтоспориозы. бот. <лат. helminthosporium> Гельминтоспориум туысына жататын саңырауқұлақтар тарататын өсімдік ауруы. Өсімдік гелминтоспориозы көбіне астық дақылдарын және ылғалды аудандарда техникалық дақылдарды зақымдайды (ҚСЭ).

Өсімдік географиясы. геогр. Фитогеография – ботаника мен физикалық географияның өсімдіктің географиясы таралуын зерттейтін бөлімі. Өсімдік географиясының өсімдіктің түрін, туысын т.б. таксономиялық категорияларының табиғатта таралу аймағы – ареалын зерттейтін саласын фитохорология дейді. Өсімдік географиясының флористикасы бір аймақта таралған өсімдік түрлерін, флора-

сын, ал өсімдік географиясының экологиясы өсімдіктің тіршілік ортасына бейімделуін зерттейді (ҚСЭ).

Өсімдік гормоны. биол. Фитогормондар – өсімдікте зат алмасу процесінде үзіліп, орган құралуына әсер ететін физиологиялық белсенді заттар. Өсімдік гормонының ауксиндер, гибберлиндер, цитокининдер – үш тобы да қажет. Өсімдік гормонының қолдан жасалған түрлері де пайдаланылады (ҚСЭ).

Өсімдік дүниесі. Табиғатта, белгілі бір ортада өсетін өсімдіктер жиынтығы. Жасыл өсімдіктер дүниесі жер жүзіндегі зат айналымының іске асуына басты себептің бірі ретінде саналады («Қазақст. мект.»). Оқушылардың өз өлкесінің өсімдіктер дүниесін бақылау нәтижесінде жасыл әлем тіршілігін оқып үйренуге ынта-ықыласы бұрынғыдан да арта түседі («Қазақст. мект.»). Өсімдіктер дүниесінің басты ерекшелігінің бірі – олар өзінің өсу, даму жолында ауадан көмір қышқыл газы мен күн сәулесін пайдаланып, органикалық заттар түзеді және оттегін бөліп шығарады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Өсімдік зиянкестері. бот. Өсімдіктің өніп-өсуіне зақым келтіретін немесе мүлде құртып жіберетін жәндіктер. Өсімдік зиянкестеріне насекомдардың көптеген түрі – кенелер, көп аяқтылар, жұмыр құрттардың біраз түрі жатады (ҚСЭ). Өсімдік зиянкестерінің таралуы олардың тіршілік жағдайына, ауа райына байланысты (ҚСЭ).

Өсімдік иммунитеті. бот. Өсімдіктің ауру қоздырғыштар мен зиянкестер әсеріне төзімділігі. Өсімдік иммунитетінің негізін құраушы Н.И. Вавилов өсімдіктің кеселге төзімділігі эволюция процесінде пайда болған және ол өсімдік генетикасына байланысты деп қарайды. Өсімдік иммунитеті туралы біртұтас теория жоқ (ҚСЭ).

Өсімдік интродукциясы. егіншар. Өсімдік түрін, сортын бұрын өспеген жерге, аймақтарға апарып өсіру. Өсімдік интродукциясы туралы теорияны ғылымға 1855 ж. А.Декандель енгізді, оны өрмен қарай Н.И. Вавилов «Мәдени өсімдіктердің таралу орталығы» деген теориясында дамытты (ҚСЭ).

Өсімдік карантині. егіншар. Басқа жерден өсімдіктің қауіпті зиянкестері аурулары, арам шөбі әкелінбеуіне, таралмауына, ал бұлар тап болған жағдайда оларды құртуға арналған мемлекеттік шаралар. Мемлекетаралық сауда қатынастың ұлғая түсуіне, жүк тасу өсімдіктің қауіпті зиянкестері, ауруы, арам шөп таралу

мүмкіндігі күшейе түскендіктен *өсімдік капантини* қабылданады (ҚСЭ).

Өсімдік кенесі. з о л. *Кенелер отрядына жататын кәдімгі өсімдік қоректі кенелердің бірнеше тұқымдасы. Өсімдік кенесінің едәуір түрі өсімдікпен қоректенеді (ҚСЭ).*

Өсімдік кеселі. б о т. *Ауру қоздырғыштары әсерінен және тіршілік ортасының жағдайынан өсімдіктің немесе кейбір органдарының зақымданып құрып кетуі. Өсімдік кеселі өсімдіктен алынатын өнімнің түсімін және сапасын төмендетеді. Өсімдік кеселінің 30 мыңнан астам түрлері белгілі (ҚСЭ).*

Өсімдік күлі. б о т. *Отқа жанған өсімдіктің қалдығы. Өсімдік күлі құрамында өсімдік жанып жатқанда ұшып кететін азоттан басқа өсімдік сіңірген барлық элементтер болады. Өсімдік күлі сұрғылт, сұр не қара күрен т.б. түсті жеңіл ұнтақ, химиялық құрамы өсімдік түріне, оның жасына, топырақ, ауа райы және агротехникалық жағдайларға байланысты (ҚСЭ).*

Өсімдік қабығы. б о т. *Сабақ пен тамырды тіршілік ортасының қолайсыз жағдайларынан қорғайтын жасушалар. Өсімдік қабығы өсімдік жасына және өсімдік қабығының пайда болу жолына қарай алғашқы қабық, соңғы қабық деп бөлінеді. Өсімдік қабығының көптеген түрі әр түрлі техникалық қажеттілікке (тығын, изоляция, қарамай) пайдаланылады, олардан илік заттар, тін талшықтары, хинин, бальзам т.б. алынады (ҚСЭ).*

Өсімдік қызыл шірігі. б о т. *Көбіне өсімдіктің тамыры мен тамыр сабағының ауруы. Өсімдік қызыл шірігі қызылша, картоп, сәбіз, асқабақ және крестгүлділер дақылдары, мақта өсімдігін т.б. зақымдайды. Өсімдік қызыл шірігі алма, асқабақ, мақта сағағын қарайтып зақымдайды (ҚСЭ).*

Өсімдік майы. т а м а қ. *Алуан түрлі өсімдіктер дәнегінен техникалық жолмен алынатын табиғи өнім. Ніл сағасы содаға бай болса, мал мен өсімдік майын алу да қиынға түспейтін («Білім және еңбек»). Өсімдік майына қыша майы, күнжіт, жүгері, күнбағыс, какао, мақта майлары жатады (ҚСЭ).*

Өсімдік морфологиясы. б о т. *Ботаника ғылымының өсімдіктердің дамуындағы сыртқы, ішкі құрылысын, форма түзілуі заңдылықтарын зерттейтін саласы. Өсімдік морфологиясының дамуына байланысты бұдан өсімдік анатомиясы, эмбриологиясы, цитологиясы ғылымдары дамыды (ҚСЭ).*

Өсімдік өсіру. е г і н ш а р. *Өсімдік шаруашылығы, ауылшаруашылығының екпе*

өсімдіктерді егіп, табиғи өсімдіктерді пайдаланып, халықты тағаммен, өнеркәсіпті шикізатпен, малды жеммен қамтамасыз ететін маңызды бір саласы. Өсімдік өсірудің екінші бір саласы – ауылшаруашылығы өсімдіктері түсімін молайту, өнім сапасын жақсарту, қаржы мен еңбекті аз жұмсап, көп өнім алу мәселелерін зерттейтін ғылым (ҚСЭ).

Өсімдік рагы. б о т. *Зиянды саңырауқұлақ, бактериялар, кейде аяздың салдарынан өсімдіктің кейбір бөлігінің дұрыс өспей шектен тыс ұлғаюынан болатын ісік, бұдыр. Өсімдік рагының ең көп таралған және зиянды түрі тамырдың бактериялы рагы, алманың қара рагы, картоп рагы (ҚСЭ). Өсімдік рагы қоздырғышы өсімдікке тамырының сабағының жарақаттанған жерінен енеді, кесел қоздырғыштарының дамуына жапырақ ылғалдылығы мен жылылығының да әсері бар (ҚСЭ).*

Өсімдік селекциясы. е г і н ш а р. *Егін шаруашылық өсімдіктерінің жаңа сорттарын, гибридтерін шығаратын ғылыми әдісі. Өсімдік селекциясы жұмыстары нәтижесінде шығарылған жаңа сорттарды өндіріске енгізу – ауылшаруашылық өндірісі өнімін арттырудың ең тиімді әдісі (ҚСЭ). Өсімдік селекциясы жұмыстары аналық, аталық тұқымды тандап алудан басталады (ҚСЭ).*

Өсімдік сорты. б о т. *Морфологиялық белгілері, биологиялық қасиеттері ұқсас және шаруашылыққа қажет екпе өсімдіктер. Өсімдік сорты белгілі бір екпе өсімдік түрінен мақсатқа сай бірқалыпты, сапалы, жоғары өнім алып отыру үшін шығарылады және бұл ауыл шаруашылығының өндіріс өнімділігін көтерудің ең бір тиімді жолы (ҚСЭ). Өсімдік сорты сорт-линия, клан-сорт, популяция сорттары болып үшке бөлінеді (ҚСЭ).*

Өсімдік сферасы. б о т. <грек. phyllon – жапырақ, sphaira – шар> *Өсімдікке (ауадағы немесе судағы жапырағына, жемісұрығына, сабағына және т.б.) әсер ететін ауа немесе су кеңістігі (Қаз. тілі термин. Экология).*

Өсімдік таты. б о т. *Қоздырғыш класына жататын тат саңырауқұлақтары тарататын аса зиянды және кең таралған өсімдік кенесі. Өсімдік татына шалдыққан өсімдік ішінде саңырауқұлақ споралары бар пішіні, көлемі әртүрлі күлдіреуік пайда болады (ҚСЭ). Өсімдік татына жүгері, күнбағыс, зығыр, қант қызылшасы, тұшала, қарақат, таңқурай, алмұрт, алма, раушангүл де шалдығады (ҚСЭ).*

Өсімдік тектес [өсімдік стилі] стиль. ө н е р. *Өнердегі нәбәтат ою-өрнек, нақыштарын*

қолдану сарыны. Олардың беті жазық-бедерлі және көлемді оюлармен сәнделген. Оюлар әртүрлі сарында орындалған: *өсімдік тектес*, өрме, сәулетті *стиль* өрнектері аралас қолданылады (Р.Бекназаров, Тас қашау.). Тас бетін өрнектеу мен кілем тоқудағы тағы бір ортақ көрініс – қазақ ою-өрнектеріне тән бірегей сарындар: жануар, *өсімдік стилі*, геометриялық кескіндер, тұрмыс заттары (Р.Бекназаров, Тас қашау.).

Өсімдіктер алқабы. *геогр. Жер бедеріне, ауа райына, жыл маусымындағы жылу, ылғалға байланысты өсімдіктер тарап өскен белгілі бір аймақ.* СССР-де *өсімдіктер алқабы* арктика шөлі, тундра, қоңыржай аймақ орманы (қылқан жапырақты, жалпақ жапырақты) орманды дала, дала, шөлейт, шөл өсімдіктері алқабы деп бөлінеді (ҚСЭ). Әрбір *өсімдіктер алқабында* өзіне тән өсімдік түрлері өседі (ҚСЭ).

Өсімдіктер бірлестігі. *бот. Фитоценоз – өскен ортасы біркелкі белгілі бір аймақта өзара және табиғат жағдайымен байланысты өскен өсімдіктер. Өсімдіктер бірлестігі* өсімдіктер таралу тарихында, тіршілік ортасына бейімделу процесі нәтижесінде табиғи түрде құрылған (ҚСЭ).

Өсімдіктерді қорғау. *экол. Шаруашылық мақсатта қолданылатын ашық және жабық грунттағы егістік пен отырғызылған көшеттерге, мәденилендірілген жерлерге (шалғына, екпеағаш алқаптарына және т.б.), табиғи өсімдіктерге (ең алдымен ормандарға) зиян келтіретін организмдермен күресу шаралары. Өсімдіктерді қорғаудың* ғылыми негізі ауылшаруашылығы, экология, фитопатология, орман шаруашылығы және ауыл шаруашылығы және т.б. ғылым салалары бойынша сараланады (Қаз. тілі термин. Экология).

Өсімдіктердің таралуы. *бот. Табиғат жағдайына (ауа райы, жер беті құрылысы, топырағы т.б.) байланысты өсімдіктердің жаңа аймақты мекендеуі. Адам қоғамының дамуына, қарым-қатынастың үдеуі өсімдіктердің таралуына* едәуір әсер етіп келеді (ҚСЭ). Көптеген табиғи өсімдіктер, әсіресе, арам шөптер тез таралады, орман шабу, батпақты кептіру, жер суландыру *өсімдіктердің таралуына* көп әсер етеді (ҚСЭ).

Өсімдіктер магнитотропизмі. *бот. Өсімдік сабағының оңтүстік полюске қарай бағытталуы. Жердің солтүстік полюсіне қаратып еккен тұқымның сабағы өскен сайын 180°-қа дейін бүгіліп, қарама-қарсы жағына қарай қисаяды.*

Оңтүстік полюске қарай бағытталуы *өсімдіктердің магнитотропизмі* деп аталады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Өсімдіктер формациясы. *бот. Фитоформация – флоралық құрылымы әртүрлі, бірақ өсімдіктер өскен орталығы мен ботаникалық түрлері ұқсас бірнеше ассоциациялар. Өсімдіктер формациясының аты* формациядағы басты өсімдік түрінің атымен аталады (ҚСЭ). *Өсімдіктер формациясы* құрамын, таралуын, оны жақсартудың шаруашылық маңызы үлкен (ҚСЭ).

Өсімдік тынысы. *бот. Өсімдік ағзасында органикалық заттардың физиологиялық тотығу процесі. Өсімдік тынысы* температура жоғарылаған сайын күшейеді де, 44–50°C-қа жеткенде тоқтайды (ҚСЭ). *Өсімдік тынысы* өсімдіктердің өсуіне байланысты өзгеріп отырады, оның көкпеңбегі өсуі кезінде тыныс алуы күшейіп, жемісі мен тұқымы піскеннен кейін баяулайды (ҚСЭ).

Өсімдік тіні. *бот. Анатомиялық, морфологиялық құрылысы, атқаратын қызметі ұқсас клеткалар тобы және клеткадан тыс құрамдар. Өсімдік тінін* өсімдік анатомиясы зерттейді (ҚСЭ). *Өсімдік тіні* негізінде түзуші, жабын, негізгі, механикалық, өткізгіш тіні деп бес топқа бөлінеді (ҚСЭ).

Өсімдіктің қоректенуі. *Өсімдіктердің қоршаған ортадан тіршілігіне қажетті химиялық элементтерді қабылдап, бойына сіңіру процесі. Өсімдіктің қоректенуі –* қоректік заттарды қабылдап, оны сіңіруі, оларды ыдыратуы мен сыртқа бөлінуі (ҚСЭ). *Өсімдік қоректенуі* арқасында органдардың өсуіне, артық заттың қорға жиналуына, ақырында жемісі мен тұқымының жетілуіне қажет қорек және энергия түзіледі (ҚСЭ).

Өсімдіктің қоректік алаңы. *бот. Жеке бір өсімдіктің қоректеніп, дұрыс өсуіне қажет жер көлемі. Өсімдіктің қоректік алаңына* анықтау үшін оның қандай мөлшерде су, ауа, қоректік зат қажет ететінін білуге, тұқымды тиімді себуге мүмкіндік береді (ҚСЭ). *Өсімдіктің қоректік алаңының* мөлшері дақылдардың сортына, топырақ, ауа райы ерекшеліктеріне байланысты болады (ҚСЭ).

Өсімдіктің өсіп-жетілу сатылары. *бот. Өсімдік ағзасы онтогенезіндегі маңызды тіршілік процестерінің кезеңдері. Өсімдіктің өсіп-жетілу сатылары* тиісті мерзімде толық өсімдік өскен орта, ауа жағдайына тығыз байланысты (ҚСЭ). *Өсімдіктің өсіп-жетілу сатыларын* білу және оның дұрыс

өтуіне түрлі агротехникалық шаралар қолдану ауылшаруашылығының дақылдарының өнімін арттырады (ҚСЭ).

Өсімдіктің суды буландыруы. б о т. Өсімдіктердің денесіндегі артық суды ауаға бөліп шығаруы. Өсімдіктің суды буландыруы негізінен жапырақ арқылы жүреді. Өсімдіктің суды буландыруы арқылы өсімдік жапырағында сору күші пайда болады, топырақтан тамыр арқылы минералды тұздар көтеріледі (ҚСЭ).

Өсімдіктің суыққа төзімділігі. б о т. Өсімдіктің қысқа мерзімді суықтан және қыстың ұзақ аязынан тіршілігін сақтап қалуы. Өсімдіктің суыққа төзімділігі ең алдымен оның тұқым қуу ерекшеліктеріне байланысты (ҚСЭ). Өсімдіктің суыққа төзімділігінің ауылшаруашылығында үлкен маңызы бар (ҚСЭ).

Өсімдіктің таз қотыры. б о т. Өсімдіктің беткі тканьдерін, яғни жапырағын, жемісін, өркенін зақымдайтын ауру. Өсімдіктің таз қотыры алма мен алмұрттың жапырағы, жемісі және өркенін жарақаттайды (ҚСЭ). Өсімдіктің таз қотыры сүйекті жемістерді аз жарақаттайды (ҚСЭ).

Өсімдікті сұрыптау. б о т. Өсімдік пен тұқымның ең жақсыларын көбейту үшін таңдап алу. Өсімдікті сұрыптау – ауыл шаруашылығында өсімдіктердің жаңа түрін шығарудың негізгі бір әдісі (ҚСЭ). Өсімдік сұрыптауға сорттың өнімділігі, ауруға төзімділігі, вегетация дәуірінің ұзақтығы сияқты тағы да басқа қасиеттері жатады (ҚСЭ).

Өсімдік физиологиясы. б о т. Ботаниканың өсімдіктің тіршілік әрекетін зерттейтін бір бөлімі. Өсімдік физиологиясы биохимиялық және биофизикалық ғылымдармен тығыз байланысты (ҚСЭ). Өсімдік физиологиясы агрохимия сияқты екеп өсімдіктерді өсірудің негізі болып саналады (ҚСЭ).

Өсімдік хлорозы. б о т. Өсімдік жапырағы және басқа да органдарының жасыл түсінің өзгеріп, сарғылт-жасыл, сары не ағарып кетуі. Өсімдік хлорозы өсімдікте хлоропластың түссізденуінен, хлорофилдің бұзылуы не мүлде түзілмеуінен болады (ҚСЭ).

Өсімдік шайлары. м е д. Әртүрлі емдік өсімдіктердің жапырағы, гүлі, тамыры, жемістерінен шай тәрізді қайнатып жасаған дәрілік сұйықзат немесе сол зат дайындалатын кепкен қоспа. Өсімдік шайлары әртүрлі өсімдіктердің гүлдері, тамырлары араластырылып қайнатылады, ауруды басатын, қақырық

түсіретін дәрі есебінде күніне 3–4 рет беріледі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ӨСІМДІКЖАЙ з а т. ж а ң а. <франц. orangerie> Өсімдіктің өсуіне қолайлы факторларды өзі бақылап, белгілі қалыпта ұстап тұратын арнайы, едәуір күрделі құралдармен жабдықталған орынжай. Өсімдік жай өсімдіктерді табиғаттың құбылмалы ауа райынан, жыл мерзімінен тәуелсіз өсіріп, ғылыми-ізденіс жұмыстарын жүргізу үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Биология).

ӨСІМДІКЖОЙҒЫ з а т. б и о л. Зиянкес өсімдіктерді жоюда қолданылатын биологиялық құралдар. Өсімдіктерді қорғау агротехникалық, биологиялық, механикалық, физикалық, химиялық әдістермен қатар өсімдік жойғыларды үйлесімді қолдану арқылы жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Экология).

ӨСІМДІКСІЗ с ы н. Өсімдік өспейтін, өсімдік шықпайтын, тақыр. Жаратылыстың қисығын қайтсе түзеуге болар еді, жасыл ағашсыз, жасыл өсімдіксіз жердің не сәні болсын, ғұмырдың не сәні болсын деп, – деп ондайда көңіл жабырқап қалады (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). Бірақ аквариум өсімдіксіз онша өдемі болып көрінбейді (Т.Мұсақұлов, Аквариум.).

ӨСІМДІКТАНУ з а т. б о т. Өсімдіктер жөніндегі ілім; ботаника. Көбі бізде де сабақ береді ғой. Мысалы, профессор Айдынгалиев... Ол бізде өсімдіктану пәнін жүргізеді (І.Есенберлин, Көлеңкемен қорға.).

ӨСІМДІЛІК з а т. Өнімділік, шығымдылық, түсімділік. Ауылшаруашылығы институттарының жүргізген тәжірибелерінің нәтижесінде бидай, кант қызылшасы сияқты дақылдардың өсімділігін арттыруға болатыны айқындалды («Білім және еңбек»).

ӨСІМҚОР з а т. ж а ғы м с ы з. Мұқтаждарға үстемемен қайтаруға қарыз беріп, содан пайда табатын пайдақор адам. Процент өсімін алып, қарызға товар, ақша беретін өсімқор байлардың да ықпалы артты (ҚазССР тарихы). Олар қанаушы, жемқор бай, кулак пен өсімқорлардың азарына шыдамай келеді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Ол жақтағы елде бірнеше алыпсатарлар бар, өсімқор саудагерлер (А.Жұмаділдин, Сең.). Ол нағыз өсімқор адам еді (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ).

Өсімқор капитал. қ а р ж ы. Тікелей өндірушілердің қосымша еңбегін иемдену үшін жоғары пайызды өсіммен несиеге берілген ақша. Өсімқор капитал өздігінен жаңа өндіріс тәсілін жасай алмайды (ҚСЭ). Өсімқор капитал шаруалардың қалың бұқарасын тонау факторларының бірі болып табылады (ҚСЭ).

ӨСІМҚОРЛЫҚ з а т. ж а ғ ы м с ы з. *Несиеге қарыз беріп, оңай пайда табумен шұғылданушылық.* Қазақ буржуазиясы өзінің капиталын көбінесе сауда *ө с і м қ о р л ы қ* істеріне салды (ҚазССР тарихы). Осындай несие беріп, *ө с і м қ о р л ы қ* пен байыған ақшалы байлардың біреуі осы Майтан-сайтан (Ә.Бектасов, Мәди). *Ғатау ө с і м қ о р л ы қ* пен сауда төңірегі болмаса, бөгде әңгімеге онша елікпейтін кісі (Х.Мағзомов, Атырау.).

ӨСІМПАЗ с ы н. с ө й л. **Өсімтал.** Түйе жақсы көретін ащы шөптер *ө с і м п а з* келеді, жайылып тойған түйе көбінесе майда топырақты жайлымда шөгіп дем алады (М.Тілеуғабылов, Чума ауруы.).

ӨСІМТАЛ с ы н. **1. Тез өскіш, жетілгіш.** 16 мен 24 жастың арасында шаш *ө с і м т а л* келеді (Ғалам ғажап.). Батыр келді баптанып, Егін салдың, баптадық! Егіз төлдеп, өсті мал, Еккеніміз *ө с і м т а л*! (Ә.Табылдиев, Гүл.). **2. Тез көбейгіш, көбеюге бейім.** Тасбақа өте көп жасайды, аса *ө с і м т а л* келеді (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажап.). Қорыта айтқанда, құстардың жоғарыда айтылған биологиясының бірнеше прогрессивтік ерекшеліктері болғанымен, олардың *ө с і м т а л д ы ғ ы* балық, қосмекенді және бауырымен жорғалаушылардан әлдеқайда төмен (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Өсімтал топ. з о о л. *Ұрпақтың пайда болуын қамтамасыз ететін дарақтардың жиынтығы. Ө с і м т а л т о п* бір аталық пен бір аналықтан (түрлі жынысты дарақтар) немесе бір аталық пен бірнеше аналықтан, бір аналық пен бірнеше аталықтан құралуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология).

ӨСІМТАЛДЫҚ з а т. **1. Тез өскіштік, көбейгіштік, көбеюге бейімділік.** Тасқайнатта шөптің *ө с і м т а л д ы ғ ы* сонша, бүгін топырағы шығып қалған бие баудан таңертең желі көрінбейді (У.Қыдырханов, Шаңқай.). **2. з о о л. Азғалардың эволюциялық түрде қалыптасқан, қалыптасу жағдайда көбею арқылы табиғи өлім-жітімнің орнын толтыру қабілеті. Ө с і м т а л д ы қ – өмір ұзақтығына байланысты болады (ҚСЭ). Пестицидтер, тұрақты химиялық қосылыстар, сондай-ақ органың шуылмен ластануы, жарықтың ластануы, мазасыздық факторы сияқты органың ластағыштары үй жануарлары мен жабайы жануарлардың *ө с і м т а л д ы ғ ы* н а күшті әсер етеді (Қаз. тілі термин. Экология). *Ө с і м т а л д ы қ* жануарларға, жыл мезгілдеріне, ауа райына байланысты ауытқып отырады (ҚСЭ). **3. Ауылшаруашылығы жануарлары төлдерінің көбею, өсу көрсеткіші.** Басқа қай**

түлікпен салыстырсаң да қой өзінің *ө с і м т а л д ы ғ ы* мен, өнімді көп беретіндігімен қымбат (М.Неталиев, Үлкен жол.). Ақбөкеннің тез көбеюі, *ө с і м т а л д ы ғ ы* ның себебі – оның ұрғашы лағы жеті-сегіз айдан кейін-ақ өсіп-жетіліп, ересектер қатарына қосылады (Қазақст. аң байлығы).

ӨСІМШЕ з а т. м а т. *Функцияның шексіздікке ұмтылдыратын мәндері.* Сонымен, қарастырған екі жағдай үшін *ө с і м ш е с і н і*ң таңбалары бірдей болды («Қазақст. мект.»). Мысалы, функция туындысы ұғымы аргумент пен функция *ө с і м ш е л е р і*, функция мәндерінің өзгеру жылдамдықтары туралы ұғымдарға байланысты («Қазақст. мект.»). Осындай әрбір *ө с і м ш е н і* беру үшін координаталар мен өсіп-шенің қозғалыс уақытын көрсету керек (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ӨСІНДІ з а т. **1. з о о л. Жан-жануарлар денесіндегі өсіп шыққан, көзге көрініп тұратын, әдетте азғасының артық бөлігі.** Кейбір құстардың төбесінде теріден дамыған төж төрізді *ө с і н д і* болады (ҚСЭ). Кейбір құстардың басында не аяғында мүйізді *ө с і н д і л е р* мен әртүрлі түсті қалдар пайда бола бастайды. Мысалы, меңіреу құрдың, қырғауылдың қабағына қан толып, қызыл түстес болып өзгерсе, үйректердің тұмсығы түбінен т.б. жерлерінен өсінділер шығады (Р.Әлімбаев, Құстар.). **2. б о т. Өсімдіктің өркені, тамырынан, сабағынан өз алдына бөлініп шыққан бөлігі.** Қосалқы *ө с і н д і л е р* де дәмді де жұғымды майдың болуы құмырсқаларды өзіне еліктіреді (Қ.Құрманов, Жасыл өлем). Ақтұмсық қарғалар ауылшаруашылығына пайда келтірумен бірге дөңді дақылдардың жаңадан өсіп келе жатқан *ө с і н д і л е р і* не, әсіресе, жүгері дақылына, сонымен қатар бау-бақшаларға және отырғызылған ағаштардың тұқымдарына қазып жеп, кейде зиян да келтіреді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). **3. а н а т. Адам азғасы мүшелерінің басқа мүше бөліктерімен ұласқан бөлігі.** Ауыз қуысының үстіңгі қабырғасы қатты таңдайдан түзілген, ол таңдай сүйектері мен жоғарғы жақ сүйектерінің *ө с і н д і л е р і* н е н құралады (Адам анатом.).

ӨСІҢКІ с ы н. **1. Аздап өскен, ұзынырақ.** Креслода отырған *ө с і ң к і* сары қасты, мығым денелі, орта жастағы кісі Сағитпен едәуір әңгімелесті (Қ.Қамбаров, Алтай.). Бұл еліктердің жүні қалың, жібектей жылтыр, аздап *ө с і ң к і* келеді (Шопан серігі). Бет түгі *ө с і ң к і*, содан әжім сайларына көлеңке түскен төрізді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). **2. а у ы с. Жоғарылатылған, көтермеленген, үлкен.** Бұл

өзі өмірдің *өсіңкі* талабы тудырған мәселе. Қазір механизатор селоның басты тұлғасы ғана емес, оның ертеңі ғой (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). Осындай *өсіңкі* цифрлар көзді сүріндіре береді («Лен. жас»). Қайдағы бір *өсіңкі* сандарды жазыпсындар, – деді ол (Б.Қойшыбаев, Алтын.).

ӨСІҢКІЛЕУ с ы н. **1.** *Аздап өскен, үлкендеу.* Нұрила ішін қатты-қатты басып байқады, бүйрін сипады. Енді аңғарды, іші *өсіңкілеу* сияқты екен (З.Шүкіров, Жас жесір). **2.** *Көтеріңкілеу, жайланыңқырау.* «Қымыз» орнына жүретін шалабын жаңа ғана өткен поезға түгел сатып, көңілі *өсіңкілеу* еді (О.Ахметов, Қоңыр үй).

ӨСІҢКІРЕ = е т. **1.** *Аздап өсу, ұзарыңқырау.* Оның келте қылып қырқатын шашы *өсіңкіреп*, желкесінен асыңқыраған (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Көптен бері ұстара тимеген қияқ мұрты шашырай жайылып *өсіңкіреп* кетіпті (Қ.Нұрғалиев, Екінші.). Үйіміздің төбесі *өсіңкіреп* қалыпты (Х.Ерғалиев, Екі дастан). **2.** а у ы с. *Есейіңкіреу, ержетіңкіреу.* – Мейіржан *өсіңкіресін*, тілі анық шықсын, еркін жүре бастасын, – деді ол (С.Омаров, Қиыр жол).

ӨСП-ЖЕТІЛ = е т. *Дамып-толу, өсіп біту, толысу.* Ондаған жылдар бойы ол қараспан жағдайында өсімдіктердің тамырлық жүйенің қалай *өсіп-жетілгенін* бақылап келеді (Қазақ әдеб.). Жаңа ұрпақ *өсіп-жетілді*, өмір ырағы жеделдей түсті (Қазақ әдеб.).

ӨСП-ЖЕТІЛУ *Өсіп-жетіл етістігінің қимыл атауы.* Сондықтан да олар жануарлардың *өсіп-жетілуін* жыл сайын салыстырып, зерттеу үстінде (Туған жер.). Меніңше, басты әңгіме қоғамның рухани *өсіп-жетілуінде* («Қаз. әдеб.»). Бізде ұйымдастырушылардың, егіншілердің, малшылардың тамаша кадрлары *өсіп-жетілуде* (Б.Бодаубаев, Желсіз түн.). Шиенің *өсіп-жетілуіне* қоректік заттары мол топырақ қажет (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ӨСП-ӨН = е т. **1.** *Өсімдіктің гүл шашып жайқалуы, жатырақ жаюы, өнім беруі.* Мектептің оқу-тәжірибе участогы мен бақшасына отырғызылған әр алуан ағаштар мен түрлі өсімдіктер *өсіп-өніп*, жайқалып тұр («Халық мұғ.»). Жүздеген миллион пұт осынау мол астық егіншілердің арқасында *өсіп-өніп* отыр («Қаз. әдеб.»). **2.** *Өрбіп-өсу, көбею, ұрпақ жаю, таралу.* Үш баласы, үш келіні Нұқтың өзі қалыпты. Тірі қалған үшеуден *өсіп-өніп* мұнша халық Дүния сөйтіп толыпты (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Әміре ата-бабасының жұрағаттарынан *өсіп-*

өнген бірнеше ауылдарды аралапты (С.Бегалин, Сақара.). Алғаш Жонғар, Іле Алатауына және Оңтүстік Алтайға 386 жанат жіберілді, олар *өсіп-өніп*, басқа жерлерге де тарай бастады (Х.Қыдырбаев, Дала.). Ата-бабадан бері талай үрім-бұтағы *өсіп-өнген*, кіндік қаны тамған қайран жер, қандай жақсы сенің ыстық құшағың! («Қаз. әдеб.»).

ӨСП-ӨНУ *Өсіп-өн етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұрпақ жаю, көбею, таралу.* *Өсіп-өн* у соқыр сезімі екі түрлі соқыр сезімнен құралады. Бірі – шағылысу, екінші тұқым (ұрпақ) қалдыру (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сөйтіп аз ғұмырды *өсіп-өн* у арқылы ұзарта берсе, ұзарта берсе (М.Сатыбалдиев, Қоңыр.). Адамзаттың жер бетінде тіршілік етіп, *өсіп-өн* уі ұзаққа созылған ең бір күрделі процесс (Н.Баяндин, Ғасырлар.). Соңғы кезде қоңыржай белдеуді мекендейтін құстардың *өсіп-өнуіне* жарық факторының әсер ететіндігі белгілі болып отыр (Р.Әлімбаев, Құстар.). **2.** *Жетілу, толысу.* Бұзаулардың *өсіп-өнуіне* қажетті элементтердің бірі – йод (М.Қарсыбаев, Микроэлемент.).

ӨСП-ӨНУШІЛІК з а т. *Өсушілік, жетілушілік; дамуға бейімділік.* Біздің Катонқарағайда бұғының *өсіп-өн* ушілігі бұрынғыдан да арта түсті (Ауызекі.).

ӨСП-ӨРБУ *Өсіп-өрбі етістігінің қимыл атауы; таралу, көбею.* Осы тәсілмен палеонтология ертедегі жан-жануарлардың шыққан тегін, бір-бірімен байланысын, *өсіп-өрбу* қарқынын зерттеп біледі (Н.Баяндин, Ғасырлар.). Әсіресе, кәсіптік маңызы бар құстарды, олардың *өсіп-өрбу* кезінде атуға, үркітуге, қасына баруға болмайды (Р.Әлімбаев, Құстар.).

ӨСП-ӨРБІ = е т. **1.** *Тарау, ұрпақ жаю, көбею.* Бұл кезде Кіші жүзді ақсүйек-төре Әбілқайыр тұқымынан *өсіп-өрбіген* бір хан, екі сұлтан-правитель билеп тұр еді (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). **2.** *Ел қатарына қосылу, адам болу, даму.* Революцияға дейінгі Қазақстанда жұмысшы табының *өсіп-өрбіген* қарашаңырағы санаулы ғана (С.Еркебаев, Жолдар.).

ӨСП-ӨРКЕНДЕ = е т. **1.** *Өсіп-өну, көбею, таралу.* Бірі жер тарихы, екіншісі сол жердің бетінде *өсіп-өркендеген* ел тарихы, яғни қоғам тарихы (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). **2.** *Даму, абаттану, гүлдену.* Совхоз орталығы – Шілікті селосы да атағына көркі сай *өсіп-өркендеп* келеді (Қазақ әдеб.). Бұл қазақ театрының *өсіп-өркендеп* келе жатқан кезі еді (Қазақ әдеб.).

ӨСП-ӨРКЕНДЕУ *Өсіп-өркенде етістігінің қимыл атауы; даму.* Мәдениеттің *өсіп-өр-*

кендеуі де бірқалыпты болмайды (С.Талжанов, Өткен күн.). Әр тұсқа әртүрлі стендалар, колхоз ауылының *өсіп-өркендеуін* бейнелейтін диаграммалар ілінген (Теңіз тарландары.).

ӨСІР = е т. **1.** *Күтіп, жетілдіру, егу, отырғызу (өсімдік туралы).* Көп жұлдыздар қараған, Күлімдеп көк жүзінде, Түн төсіне қадаған, Сен *өсірген* жүзім бе? (С.Мәуленов, Алыс кет.).

2. *Бағып-қағып, ержеткізу, асырап жеткізу.* Жасы елуге таянған жесір әйел балаларын оқытып, *өсіріп*, қатарға қосыпты (Ф.Сланов, Замана.). Сені оқытып *өсірсем*, Орындалар тілегім. Білімді боп ер жетсең, Мыңды жығар білегің (О.Шипин, Дастан.). Малшылар туған баласын, *Өсірген* жартас жақпарда. Қырандар салған ұясын, Құздағы қия, шатқалға (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** а у ы с. *Тәрбиелеу, өз қамқорлығына алу, адам қылу (қоғам, орта туралы), тіршілікке қажеттісін беру.* Кетпес, сірә, есіңнен, Мың қуаныш, жүз айбын. Мүз балақтар *өсірген* Медеу деген мүз айдын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Өсірген* мені Отаным, Өткір етіп алмастан (М.Хакімжанова, Таңд. өлең.).

Бала өсірді [қыз өсіріп, ұл ұстады]. *Атана болды, бала сүйіп, ержеткізді, елге сыйлы әке, шеше атанды.* Адамдар, қыз *өсіріп*, ұл ұстаған, Бұл жерде ізгілік бар ту ұстаған. Іш, досым, парасатқа байысың сен, Бұл кеннің жұтсаң суын бір стакан (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Баланы* таза *өсіріп*, Құдайым сөйтіп ондаған. Мыңынан жылқы айдаған, Жүзден бие байлаған. Атаны бала құрметтеп, Ағаны іні сыйлаған (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Көңілін өсірді. *Марқайтты, масаттандырды, шаттандырды.* Екі келін түсірдім, *Көңілімді өсірдім*, Екі дүркін той жасап, «Келінжан» деп ән шырқап, Жүйрік аттай көсідім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жақсы жерден жай беріп, Алыстан барған ерлердің Шаттықпен *көңілін өсірді* (О.Шипин, Дастан.).

Мал өсірді. *Мал бағып, көбейтті, малшаруашылығымен айналысты.* *Малды* күтіп, *өсіріп*, Астықты ерте жиналық, Азық-түлік жағынан, Әскерді мұқтаж қылмалық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мақта егіп, *мал өсіріп*, егін салып, Жыл сайын қисапсыз көп өнім алып. Кең жердің кенбайлығын пайдаланып, Байыдым, дүние-малға болдым қарық (Ш.Әбенев, Ортақ арал).

ӨСІРГІШ з а т. *Жоғарылатқыш, биіктеткіш.* Ол кісі елдің ақын-жазушылармен көптен кездеспегенін, атын білетін адамдардың жүзін көру ғанибеттігін, бағзы замандардан ел көңілін *өсіргіш* өнерпаздар қадірін, оларға бүгінгі ел тілегін

әрі қысқа, әрі қызық, дәмді етіп, риза қыла сөйлеп берді (Ф.Қайырбеков, Қарқаралы.).

ӨСІРТ = е т. **1.** *Бағып-қақтыру, ержеткіздіру.* Менің де махаббатқа жаным құмар, Сол ғана табындырар, жалындырар. Сол маған ана сыйлап, бала *өсірткен*, Сол маған жар сүйдірген жанын қияр (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. *Бөскіздіру, бос масаттандыру.* Біреулер жүр-ау жорғаға мініп жосылтып, Өзі де өсіп, өзгелерді де *өсіртін*. Барынша – деп өтсем көсілтіп (Т.Молдағалиев, Ескерткіш).

ӨСІРТКІЛЕР з а т. б о т. <грек. αἰχάρο> *Өсімдік гормондарының тобы.* *Өсірткілер* өсімдіктер тіршілігінің әртүрлі кезеңдеріндегі оның өсуін, мүшелерінің нақтылануын, жарық және ауырлық күшіне байланысты өсу реакциясын реттейді (Қаз. тілі термин. Экология).

ӨСІРУ *Өсір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Күтіп-баптау, көбейту, қарау (мал туралы).* Жылқыны таза *өсірудің* ішінде кеңірек қолданылатыны – аталас өсіру әдісі (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.). Мұнша балапанды бағып *өсіру* оңай емес қой, қаласаң мен көмектесейін, – деді (З.Иманбаев, Күстар қайт.). **2.** *Отырғызу, егу, жетілдіру (өсімдік туралы).* Қазақстан астық *өсіру* жөнінен еліміздегі ең қуатты өлкенің біріне айналды (К.Сәтбаев, Қазақстан.). **3.** а у ы с. *Тәрбиелеу, қатарға қосу.* Жасының ұлғайғанына қарамастан ол шопандардың облыстық мектебін басқарып, лайықты ізбасарлар *өсіруде* (Д.Айдаров, Дәуір.).

Қой өсіру [қой өсіру шаруашылығы]. Қойшаруашылық *(малшаруашылығының қой өсірумен айналысатын бір саласы).* Қазақстан аумағында *қой өсіру шаруашылығының* даму тарихы, өсіресе, жергілікті құйрықты қойларды өсіру жөнінде біршама маңызды мағлұмат береді (Р.Бекназаров, Тас қашау.).

ӨСІРУШІ з а т. *Көбейтуші, бағып-қағушы, қараушы.* Соңғы жылдары көптеген құс *өсіруші* әуесқойлар кептерді спорттық жарыстарға пайдаланып келеді (Шопан сырласы). Мал *өсіруші* қазақ баласына сенің не істегің келеді деп сұрақ қоюдың өзі күлкілі жағдай (М.Дүзенев, Ақ әже).

ӨСІРІЛ = е т. **1.** *Бағылу, көбейтілу.* Алтайдың биязы жүнді қойы Сібірде, Оралда, ал Қазақстанда – Шығыс Қазақстан облысында *өсіріледі* (Р.Әбүғалиев, ... Қой өсіруші.). Қазіргі күндері совхозда 30 мыңға жуық қой *өсіріледі* («Лен. жас»). **2.** *Егілу, отырғызылу.* Теплицалар мен парниктерде көбінесе қияр мен помидор *өсіріледі* (Овощ өсіруші.).

ӨСІРІЛУ *Өсіріл етістігінің қимыл атауы.*
1. Бағылу, көбейтілу. Енді фермаларда алатау тұқымды сиырлар *өсірілу де* (Ә.Жәмішев, Армысың.). Құнарлы жемшөптің өзі егіп *өсірілуі* тиіс (Ж.Тілеков, Қайнар). **2. Егілу, отырғызылу.** Жабайы барбарис СССР-дің европалық бөлігінде, Қазақстанның түстік жағында қолдан егіліп *өсірілу де* (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

ӨСІРІҢКІРЕ = е т. *Аздап асырыңқырау, көбейтінкіреу.* Совхоз басшылары шөп жинау мен қора жөндеудің проценттерін сәл *өсіріңкіреп* жазып берген секілді (Д.Досжанов, Зауал.). Әлгінде Зағышқа айтқанымды бұларға одан да гөрі *өсіріңкіреп* айтам (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.). Өз міндеттеріңізді тым *өсіріңкіреп* жіберген екенсіз (Т.Беркімбаев, Ана мейірімі).

ӨСІРІҢКІРЕУ *Өсіріңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ӨСІРІС = е т. **1. Бағысу, қарасу.** – Бұл қой болып қолға ұстатпас, – деген сөзін айта келіп, тағы да өзі *өсіріскен* тұқымына түсті (С.Бегалин, Уақыт.). **2. Ержеткізісу, асырасу.** Енді немерелерімді *өсірісіп* жатырмын («Қазақст. әйелдері»).

ӨСІРІСУ *Өсіріс етістігінің қимыл атауы.*

ӨСІТ = е т. с ө й л. *Осылай ету.* – Ішті, ішті ауырып жатыр. Әнебір жылы да *өсіткен*, – деді әйел (М.Дүйсенов, Ант). Бәрің *өсітесіңдер* ме, жо хатқа сараң тек біздің атаның балалары ғана ма? (М.Дүзенов, Ақәже). Ақылдымау, *өсітметіндеріңді* сезіп ем-ау, бәсе (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ӨСІТКІЗ = е т. с ө й л. *Осылай еткізу.* Аяғыңды аңдап бас, ей, Жақсылық! Өз басыңда жының бар бір бақсылық, Борышқорлық адамға қиын нәрсе, Әрқайда *өсіткізеді* мал тапшылық (Абай, Тол. жин.).

ӨСІТКІЗУ *Өсіткіз етістігінің қимыл атауы.*

ӨСІТУ *Өсіт етістігінің қимыл атауы.* – Міне, өкең келіп отыр. Рұқсат етпепті. *Өсітуге* е бола ма? (Ә.Сараев, Тосқауыл.).

ӨСІШ з а т. ж е р г. *Мақта сабағының ең жоғарғы ұшы.* *Өсішті* өскен сайын кесіп отырады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӨТ з а т. а н а т. <лат. belis, fel> *Адам мен омыртқалы жануарлар бауырының безді жасушалары шығаратын ас қорытуға қажетті сарғылт-жасыл түсті ащы сұйық зат және осы зат тұратын іші қуыс ағза мүшесі.* *Өт* – негізінен судан, өт қышқылының тұздарынан, өт пигменттерінен, холестерин мен көптеген бейорганикалық тұздардан тұрады (Қаз. тілі тер-

мин. Биология). Семей облысында делбе болған жылқының танауынан қасқырдың *өтін* кұйып та емдейтін көрінеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Бауырдың арқа жақ бөлегінде *өт* орналасқан (Құс өсіруші.). Жабайы шетен – бауыр және *өт* ауруларына емдігімен қатар, ішектің түйілме ауруларына да ем болатыны анықталды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Өкпесін жеп, өтін ішті. *Құралақан қалды, құр қалды, біреудің қалдығын місе тұтты.* Не керек, айтып-айтпай өкініштен Біз болдық *өкпесін жеп, өтін ішкен*. Айқайлап, «аспан асты кең» деп жүріп, Дем алып, тыныс табар жер түгескен (Ф.Қайырбеков, Көксадақ.).

Өт айдайтын дәрілер. м е д. *Өт түзілуін және оның ұлтабарға құйылуын үдететін дәрі-дәрмектер.* Өт түзілуіне *өт айдайтын дәрілер* тікелей зат алмасуы процесі арқылы әсер етеді (ҚСЭ). *Өт айдайтын дәрілер* дәрігердің рұқсатымен созылмалы бауыр ауруларына, өтте тас байланғанда, сондай-ақ антисептикалық заттар есебінде қолданылады (ҚСЭ).

Өт жолы. а н а т. <лат. canalis fellae> *Өт өзекшелерінен құралып, өтті өт қабына әкелетін өзек.* *Өт жолы* диаметрі 4–5 мм түтікше мүше. Қабырғасы кілегейлі, етті және адвентиция қабықтарынан құралған (Қаз. тілі термин. Биология). *Өт жолы* ішек қуысына ұйқы безі өзегімен қатар ашылады (Қаз. тілі термин. Биология).

Өт жүргізу. м е д. *Өтті айдау, ағзадағы өт бөліну қызметін жақсарту.* Сібір шыршасы қылқандарының емдік қасиеті мол. Оны зәр айдау, тер шығару, *өт жүргізу* үшін пайдаланса, ал сулы тұнбасы тыныс жүйесін жақсартады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Өт қабы. а н а т. <лат. vesica fellae, лат. vesica қап, fella – өт> *Өт уақытша жиналатын, жұқа қабырғалы қап.* *Өт қабының* қабырғасы ішкі – кілегейлі (бір қабат призма тәрізді эпителий астарлайды), ортаңғы – етті, сыртқы – сірлі қабықтардан құралған (Қаз. тілі термин. Биология). *Өт қабы* бауырдың ішкі ішек-қарын бетінде орналасады. *Өт қабы* жылқыда, түйеде бұғыда болмайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Өт қалтасы. а н а т. *Омыртқалы жануарлар мен адам ағзасының іші қуыс, өт жиналып тұратын мүшесінің сыртқы қабы.* Бауырдың төменгі бетінде *өт қалтасы* орналасқан, онда өт жиналады, безден жасалып шығып, ас қорытуға пайдасын тигізеді (Адам анатом.).

Өт өзегі. а н а т. <лат. ductus fellae> *Өтті бауырдан он екі елі ішекке өткізетін түтікше*

мүше. *Ө т ө з е г і* қабырғасын кілегейлі, етті, сірлі қабықтар құрайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Өт өзекшелері. а н а т. <лат ductuli fellae> Бауыр бөлікшелеріндегі түзілген *өтті өт жолына әкелетін ұсақ түтікшелер*. Диаметріне байланысты *өт өзекшелерінің* қабырғасын бір қабатты текше тәрізді немесе бір қабатты призма тәрізді эпителий түзеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Өтте тас байлану. м е д. Холестериндік заттар алмасу процесі бұзылуынан *өт қабы мен өт жолында тас пайда болуы*.

Өті жарылды. а) *Қатты ашуланды, бұлқан талқан болды*. Сөзге сөз келген соң айта салдым, Сенің *ө т ің* неге *ж а р ы л д ы* оған? – деді де Құлпаш кеудесінен итеріп жіберіп, далаға шығып кетті (З.Жәкенов, Таң самалы). Өкпеңменен қабынба, *Ө т ің м е н е н ж а р ы л м а*. Басына мұнша көтерген Жұртыңа жаулық сағынба (XVIII–XIX ғғ. қаз. акын.). ө) *Өліп кетті, мерт болды. Ө т ің ж а р ы л ы п* кетсе де айтайын, сен нағыз қара жүрек, оңбаған адам екенсің (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Ешкімнің *ө т і ж а р ы л ы п* кетпейді ғой (Е.Әлімқұлов, Перизат сезім). Ту, ет жемегенмен сорпа ішкендей қылдың ғой, бауырым! Тіпті *ө т і м ж а р ы л ы п* кете жаздады (М.Қабанбаев, Кермек дәм).

Өтімен жарылды. Қағанағы қарс айырылды, *қатты ашуланды*. Өкпеңменен қабынба, *Ө т ің м е н е н ж а р ы л м а*. Басына мұнша көтерген Жұртыңа жаулық сағынба (Бұқар жырау, Жыр.).

Өтін алып аузына құйды. Жанын көзіне көрсетті, *қатты қысты*. – Әттең, Мыржақыптың барын білмедім, *ө т і н а л ы п а у з ы н а қ ы ғ а т ы н* едім, – деді Тоқыр (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Өтін жара жалынды. Әбден таусыла тілек айтты. *Ө т і м д і ж а р а ж а л ы н ы п* өтінгенім осы ма (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

ӨТ' = е т. **1.** *Бір нәрсенің арасынан жүру; бойынан, қабатынан асып кіру, тесіп шығу*. Мирас көшеден *ө т і п*, мектеп алдындағы көсемдер мүсіні бар алаңнан *ө т і п*, арғы бетке шықты (Ә.Тарази, Асу). Ұлтанға қағатын ағаш шегенің ұзындығы етікке төселетін ұлтан мен сызат былғарының қалыңдығынан *ө т і п*, етіктің ұлтарақшасын қамтитын болуы керек (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). **2.** *Бір жагадан екінші жагаға, арғы бетіне шығу*. Осы жылдары Жошы әскері Ертіс, Есіл, Тобыл, Нұра өзендерінен *ө т і п*, Ұлытауға келіп туын тікті (І.Есенберлин, Алмас.). Көлден жүзіп *ө т с ең*

де, Көңіл шөлі қанбайды. Қанша еңбек етсең де, Кейде бағың жанбайды (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). **3.** *Бір жерден екінші жерге қарай бағыттала қозғалу, жүру*. Қара тұлпар танбайды, Күні-түні шабыстан, Көк түтіні бұрқылдап, Көрінеді алыстан. Заулап *ө т і п* жөнелді Түркістан мен Арыстан (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). Төрге қарай *ө т ің і з д е р*, – деді үй иесі есіктен кірген қонақтарға («Қаз. әдеб.»). Осы үйдің жанынан *ө т е* бергенде, үрген иттің даусынан селкете түстім («Балдырған»). **4.** *Бір елден екінші елге кету, ел асу, бөтен жерден қоныс тебу*. Сол күні мені өлтіріп, екеуі шекарадан *ө т і п* кетпекші болған екен (С.Омаров, Хантағы). Отызыншы жылдары әлдебір себептермен сонда *ө т і п* кетіпті де, орын теуіп қалып қойыпты (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). **5.** *Қоғамның белгілі бір ұйымына мүше болу*. Кеше Алмасымыз пионерге *ө т е* м деп хабарлағанда оған баяғы өзім таққан әке галстугін аманат еттім (Е.Өтегілеуов, Бос шелек). Енді жалғыз ер балалар емес, қыз балалар да комсомол қатарына *ө т е* бастады (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). **6.** *Белгілі бір әрекеттің, уақиғаның іске асуы, болуы*. Біздің республикада да совет әйелдерінің, соғыс ардагерлерінің, ғалымдардың антифашистік жиналыстары мен митингтері, халық ақындарының слеті *ө т т і* (Қ.Әбділдаев, Қаһарлы күн.). Ертең Сандықтас жайлауында *ө т е т і н* шопандар тойына барғанда осындай адамдардың талайымен кездесесіздер (Ә.Нұршайықов, Алтын.). **7.** а у ы с. *Қаза болу, демі біту; қайтыс болу, өлу*. Ол *ө т е р д е н* он бес минут бұрын, қолын шошайтып, баласын қасына шақырып ап, сыбырлады (З.Шашкин, Сенім). Ағаның бауырының алдында *ө т к е н і* жаман екен, ал бауырының дәрігер болып, ағасын ажалдан арашалай алмауы одан да жаман екен (Ә.Нұршайықов, Алтын.). *Ө т т ің і з*, жаныңызды дерт кеулеген, Әр биікті Абайша ерттеуменен. Ал мұнда ғалым болып жатырмыз біз Сіздің басқан әр ізді зерттеуменен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **8.** а у ы с. *Өмір сүріп кету, тіршілік ету*. Уаһ, дарига, *ө т т і* Толыбай – Сөз жүйесін тиеген, Дулығалы құба нар! (О.Шораяқов, Шайыр.). Жүз құбылса өмірдің арай таңы, Жүзі өзгерді кей достың маңайдағы. Жүдеп қайтем ондайға, Жолы болсын, Жаны сыздап, *ө т т і* ғой Абай дағы (К.Салықов, Жезкиік). Тұрлаусыздан сөз ұқпа, Аузы оның епті деп; Нашардан шыққан жақсының Сөзін жерге тастама, Атасы нашар *ө т т і* деп (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **9.** а у ы с. *Біту, түгесу, таусылу*. Қасынан қоңсы кетпеген Өзінен байлық *ө т п е г е н*. Қайырлы байды еш

жерден – іздегенмен таппайсың. Ол – аяқ жетер жерде жоқ (Базар жырау, Шығ.). **10. Сатылу, сатып алушысын табу.** Отандық тауарлардың ел нарығында аздығы да қабырғама батады, оның үстіне олар шетелдік тауар сияқты тез өтпей қоймайды («Ана тілі»). **11. с ө й л. қ а р а п. Қу-йеуге кету, сүйіктісін табу.** Мына көйлекпен сен бүгін өтін кетесің (Ауызекі).

Ажары өтті. Қадірледі, беделі жетті, сөзі іске асты. Бөжей: «Ажарым өтпейтін болса, шашбауыңды несіне көтерем?» – деп, өкпелеп қалды (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Ай артынан ай өтті. фольк. Мезгіл өтіп жатты, уақыт озды. Күн артынан күн, ай артынан ай, жыл артынан жыл өтеді. Екі қыз өсіп, бойжетеді (Қаз. ертег.).

Айтқаны өтіп, атқаны жетіп тұр. Дегені болып, тілегені орындалып, болып тұр. Кейін байқаса, бұл жұмысқа айтқаны өтіп, атқаны жетіп тұрған атпал азамат, оның үстіне директордың туысы әкелінген екен («Соң. Қаз.»).

Алдынан өтті. а) Кешірім сұрады, рұқсат алды. Бірақ артынан жолдастарының алдынан өтіп кешірім сұрау Дерягинге жазбаған нәрсе (С.Жүнісов, Жапанда.). ә) Ақылдасты, кеңесті. Оның арқа тіреуі – керей, сенсің. Алдыңнан өткелі келдік (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Әкемнің алдынан тағы да өтпейін (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). б) этн. Құда тұсті, қыздың әке-шешесімен баталасуға келісті. Оны рұқсатсыз ағасының алдынан өтпей, біртүнде алып кеткен менің қылығымды да кешіріп еді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Арасынан [араларынан] қыл өтпейді. Достығы берік, ынтымақты, өте тату. Алма апай сияқты ақылды әйелді неге ренжітті екен, екеуінің арасынан қыл өтпейтін дос еді (З.Шашкин, Өмір.). Жақып пен Авдей араларынан қыл өтпес дос адамдар болатын (Ж.Жұмақанов, Жазылым.).

Арманда өтті. Тілек-мақсатына жете алмай кетті. Арыстан туған Исатай, Дегеніне жете алмай, Арманда өтіп кетті деп, Олардың кегін алуға (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Қаншама жақсы сөз айтсаң, Алмайды оны есепке, Арманда өтер өмірің – Артылғандай есекке (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Атап өту. кіт. Тоқталып кету, атап-атап көрсету, ерекше назар аударту. XX ғасырдағы қазақ дәстүрлі өнері туралы мағлұмат беруде суретшілер Т.Шевченко мен Б.Ф.Залесскийдің суреттерінің этнографиялық құндылығы зор екенін атап өту керек (Р.Бекназаров, Тас қашау.).

Ат өтті. Немқұрайды, атүсті. Ат өтпеміз емес, шын ниетіміз (С.Омаров, Өмір.). – Сібірге барамыз деп арыз берген көрінеді, – деп қойды. Жай, ат өтпегі ғана қылып айтты (Ә.Омарбеков, Көрлен.).

Аяз өтті. а) Тоңды, қатты мұздады. Сір етік қысып суықта, Аяз өткен аяқтан, Босамаған Жангелді Күндіз-түні таяқтан (О.Шипин, Дастан.). ә) Тоңазыды, ішке суық кірді. Өтпейтін аяз, желің де, Ұядай ғана үй еді. Әлия бірақ ол үйде Бір-ақ күн ғана түнеді (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Базары өтті [таркады]. Жас кезіндегі қызығы артта қалды; заманы өтті. Басынан базары өткен Ақбаланың ендігі қалған тірліктен ешқандай қызық күтпейтін үмітсіз халін Еламан танитын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жігіттен жігіт таңдап жүріп базарыңды өткізіп аларсың (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бұл сөзге сәулем не деп айтар екен, Дүниеде бір бейнесіз сайқал екен. Күн түскен күзгі шөптің мысалындай, Махаббат базары сөйтіп тарқар екен (Ақан сері, Шығ.).

Бастан өтті [кешірді]. Басынан кешті, өткерді. Мал қолда, жан ұяда тұрған шақта, Тұрады айтқан сөзің жарасып-ай. Немене айтып-айтпай, төңірдеген, Дүние бастан өтіп барасың-ай (Үш ғасыр.). Мен едім аптықпаған, алқынбаған, Орынсыз қалың топқа талпынбаған. Жиырма бес зулап бастан өтті-ау қайран, Токсанда сары аяздай сартылдаған (Базар жырау, Шығ.). Күйдік, жандық, сүйіндік, Талай жолда адастық, Шашырадық, жиылдық, Достастық та, жауластық. Жеңілдік пен қиындық өтпегі бастан алмасып, Отырмыз енді иіліп, Көнсадақтай шаң басып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ.).

Басып өтті. Тоқтамай, үстінен кесіп жүрді, асып кетті. Бектауата тауынан асып өттік. Бес жүз шақырым үстінен басып өттік. Бір белестен боз адыр асып едік, Қара көмір тауларға келіп жеттік (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Белеңнен өтті. Өмірінің бір кезеңін немесе қиындығын басынан кешірді. Сен аман бол, сенем мен Кісілік, елдік салтына, Мына бірауыр белеңнен, Өтте, келші қалпыңа! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ.).

Бірінен-бірі өтеді. Асып тұсті, тең келмеді. Марқакөл мен Зайсан көлі бірінен-бірі сұлу апалы-сіңлілі қос қыз болмай ма? Сол сияқты бұл екеуі де бірінен-бірі өтеді (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Бәрін тізіп нетейін, Еңбектің Ері – он алты, Бірінен-бірі өтеді, Түйіндеп айтсам – бәрі алтын (С.Мұқанов, Замандас.).

Дүние өтті. п о э т. *Мына өмір, осы дүние өткініші, жалған, көзді ашып-жұмғанда аяқталып қалады, адамның ғұмыры қысқа, уақыт зымырайды деген мағынада. Өт т і ң* бір, *дүние*, өттің-ай, Теңселе басып кеттің-ай, Мен бір жүрген жорға тай, Жылжи да басып кеттім-ай (Шалақын, Өлеңд.). Өттең, *дүние*, сұм жалған, Батырдан да *өт т і п* барасың Ала байрақ, ту алған Найзасын қанға суарған, Палуаннан да өтіп барасың, Алқалаған жер болса, Атандайын алшаңдап, Ақ білегін сыбанған (Базар жырау, Шығ.). Қарап тұрсаң, бұл дүние шолақ екен-ай, Бір-біріне, ей, адамдар қонақ екен-ай Жалған-ай, *өтеді дүние-а*й, арман-ай (Халық әні).

Дүниеден өтті. *Қаза болды, қайтыс болды; өлді.* Шешең бейшара сенің қызығыңды көре алмай *дүниеде өт т і* (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). *Дүниеден* өмір бітіп, *өтсем* де өзім, Қаралап жердің жүзін жүрер сөзім!.. «Көре алмай кейінгіні кеттім-ау» деп, Арманда болмай-ақ қой, екі көзім! (Үш ғасыр.).

Еттен [етінен] өтіп, сүйекке [сүйегіне] жетті. *Зардабы қатты батты, төзбестік халге душар болды.* Сардала, кімдікі едің өткен кезде, қан болып, жан шығарға жеткен кезде? Арқа ет арша, борбай ет борша болып, *Еттен өт і п*, *сүйекке жеткен* кезде (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.).

Жарып өтті. *Басып озды, мүдірмей, сүрінбей шықты.* Тоқталмай сұраулардан *жарып өт т і*, Бітірді аз жыл оқып бір мектепті. Торғайға ағартушы адам болып, Қайтуға Қостанайға қойды бетті (О.Шипин, Дастан.).

Жел өтті. *Жел тиді, суықтап қалды.* Келе жатыр жас Әли Өкпесінен *жел өт і п*, Тұра қалды сол жігіт Баланы көріп кем-кетік (О.Шипин, Дастан.).

Жүзiктің көзінен өткендей. а) *Сымбатты, келбетті, мүсінді, әдемі. Жүзiктің көзінен өткендей* мүсінділік тек жақсы атқа тән екенін Абайша ешкім де бұрын-соңды жеткізе айтып берген емес (Д.Керімбаев, Жылқы өсіру.). *Жүзiктің көзінен өткендей* жып-жылмағай, жып-жылдам торы құлын оңайлықпен ұстата қоймаған соң, құрық салып ұстайтынбыз (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). ә) *Ширақ, еті тірі, пысық.* Жігіттердің маңдайларында шахтер лампы жарқырайды. Бәрі *жүзiктің көзінен өткендей* жаланып тұр («Лен. жас»).

Зардабы [қорлығы] өтті. *Қатты батты, қабырғасын қайыстырды, ауыр әсері қатты болып, өшпес із қалдырды.* Аштық *зардабы өт і п* кетсе керек, ішім тойса да, көзім тояр

емес (С.Айни, Құлдар). Шал байғұс амалы жоқ қайтып кетті, Құда мен құдағидың *қорлығы өт т і*. Қыз бермейтін күшіңді көрермін деп, Әлінше о да қайрат айтып кетті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Көлен ағеке-ай, *қорлығы өт т і-ау*мыналардың (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Малым жоқ өз басымда адал етті, қаңғыртып кедейліктің *қорлығы өт т і*. Қалмады мен бақпаған байдың малы, қайтейін, қу кедейлік тентіретті (К.Жапсарбаев, Жайқоңыр).

Зарлап өтті. *Мұңын, шерін айтып, жылап кетті, қайғы жұтып, зар еңіреді.* Қарайсың маған неге көзіңді алмай? Мен тоты сұм өмірден *өткен зарла*й, Бесіктен мехнаттың уын іштім, Маңдайда бақ жұлдызым қойды жанбай (Ж.Саин, Таңд. шығ.). Сұрап бір ұл тәңірден, Көз жасы оның сел бопты. *Зарлап өткен* көңілден – Аңыраған жел соқты (Х.Талғаров, Торы тайым).

Зары өтті. *Орны толмас қайғы болды, орны ойсырап қалды.* Көк жендет, қанды балақ, шіркін, кәрі, Болар ма көк жендеттей құстың бәрі. Ауылды құс етіне көні қылушы ең, Шіркіннің, не қылайын, *өт т і зары* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Иненің көзінен өткендей. *Еті тірі, пысық.* Тәңірберген жас болғанмен, қысылған жерде айла мен ақылды қатар жұмсап, *иненің көзінен өткендей* ебі болатын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Ит тұмсығы өтпейтін [батпайтын]. *Адам кіре алмайтын қалың, ну, бітік өскен.* Жер жаннаты, марал мен киіктің өрісі, аялы Алтай *ит тұмсығы өтпейтін* орман-тоғайымен де әйгілі («Лен. жас»). Бақтыгүл биік таулардың арасында *ит тұмсығы батпайтын* қалың жыныс қарағайды аралап келіп, қызыл тастың тұмсығына ілінді (М.Әуезов, Қараш.).

Көз алдынан өтті. *Ойша елестетті, есіне алды.* Қуаныштан көңіл қандай өседі, Сан жүректен шаттық лебі еседі. *Көз алдынан өт і п* жатыр әркімнің, Еңбектегі табыс күні кешегі (Партия тур. өлеңд.).

Көз алдында өтті. *Құнделікті назарында жүріп жатты, құнде көрді, бір нәрсеге, біреудің өміріне куә болды.* Өзін бөлеген осы сұлу жаратылыс құбылысы Есеннің ертелі-кеш *көз алдында өтеді* (С.Бегалин, Жеткіншек). Оның еңбек жолы *көз алдымда өт т і* («Егемен Қазақстан»).

Көзі өтті. м и ф. *Көзі, тілі тиді.* – Беу, Қалманжанай, түкір, *көзің өт і п* кетер! – деді Наурызбике ана (Ә.Әлішев, Батыр.). Ол болса

өзегіне сөз, назарына *к ө з ө т е р* ме екен, білейін дедім (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Көктей өтті. *Басып-жаншып кесіп өтті, тікесінен түзу тартты.* Осындай мазасыз түндердің бірінде ІІ бөлімнің айбынды гвардеецтері көгілдір өзеннен *к ө к т е й ө т і п*, жау «жатағы» түбінен табан тірер жер алған болатын (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Ирина Себрова екеуіміз теңізді *к ө к т е й ө т і п*, қырымға бет бұрдық («Қаз. әдеб.»).

Күн өтті. а) *Басына күн сәулесі тиді; күн-соқты болды.* – Көлеңкеге отырсаңшы, *к ү н ө т і п* кетер, – деді Биман (Б.Тәжібаев, Қара торғай). Құлық бие құлыны, Табанынан тас батса, Маңдайынан *к ү н ө т с е*, Алты күнге жарамас (Қаз. ертег.). ә) *Мезгіл өтіп жатты, уақыт озды.* Емін-еркін ер жетті, Күйеуге бермей *к ү н ө т т і* (Қамбар батыр).

Күн өтті. а) *Жасы жетіп қартайды.* Әринемен ел кетті, қожаланды, мақтанды. Қуат бітті, *к ү н і ө т т і*, Жарылқа, Құдай, жатқанды (Абай, Тол. жин.). ә) *Мәні кетті, ұмытылды, заманы тайды.* Кеше, оның жас шағында, бақыт боп көрінген көп нәрселердің енді *к ү н і ө т к е н і н* де онша мойындағысы келмейді (С.Бакберген, Мен. сүйем.).

Күн өтіп, айы асты. *Асқынды, уақытынан асып кетті, мезгілінен кешікті.* Жылайсың да шыдайсың... Енді қазақ ел болмас: *К ү н і ө т і п*, *айы асқан*, Дөрігері дарын болса да, Ауруына ем қонбас (Дулат Бабатырұлы, Замана.).

Кісі есігінде өтті. *Біреуге жалданып күнелтті.* – Туған әкем Томай өмір бойы *к і с і е с і г і н д е ө т т і*, – дейді Сәмет (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Қадірі өтті. *Әбден зарықтырды, орны бөлек болып, жоқтығы білініп тұрды.* Туған жерім, мекенім, *Ө т т і* маған *қ а д і р і*ң, Жаралы жаным жабығып, Алысқа сарықты сабырым (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Қалдырған уын бай терең, Кей жағдай жаяу майдан дер. Сен болсаң, Ораз, қайтер, ең? *Қ а д і р ің ө т т і - а у* қыран ер! (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

Қайырылмай өтпеді. *Ізет қылып сәлем бермей, амандығын білмей кетпеді, жолықпай кетпеді.* Бір кезде қалың едік тоғайдағы, *Қ а й - ы р ы л м а й* қара *ө т п е й т і н* маңайдағы. Арлаған бедеу аттай Базар едім, Дүние бекер екенсің ғой қалай-дағы (Базар жырау, Шығ.).

Қолына өтті. а) *Мұрагерлік жолмен берілді.* Қария маған ақықтың әдемілігін бағалап, жұмысты бастаған әкесінің тапқан тасы туралы әңгімеледі; жас кезінде ол дақан маңында қызмет еткен әкесінің қарапайым моңғол кәсібіне кө-

мектескен, ал әкесі өлгеннен кейін, тас соның *қ о л ы н а ө т к е н* (Р.Бекназаров, Тас қашау.). ә) *Тапсырылды, сеніммен берілді.* Менің аяқсыз қалған ісім сіңлімнің *қ о л ы н а ө т т і* («Балдырған»).

Құлан өтпес. п о э т. *Биік-биік, қырлы-қырлы.*

Қылығы өтті. *Ынтықтырды, әбден құмар қылды.* Бабын таптым бәрінің, Жасы менен көрінің. Көңіліме от жағып, *Қ ы л ы ғ ы ө т т і* Дәрінің (О.Шипин, Дастан.).

Өмірдің қиынынан өтті. *Басынан ауыр кездерді, ауыртпалықты өткерді.* *Ө т к е н* талай *Ө м і р д ің қ и ы н ы н а н*, Шыққан шөлден, Батпақтан, Ұйғыңнан Көпті көрген көнекөз Даналығың Күліп қойды ақырын миығынан (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Өмірі өксіп өтті. *Өмірі жылаумен өтті, тіршілігі қиындықпен қайғыға толы болды.* Жан жігері құм болып, Көкірек толған мұң болып. Мақсат алыс, жол ұзақ, *Ө к с і п ө м і р ө т і п т і* (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

Өңменнен өтті. а) *Өне-бойын бірақ мұздатты, қатты тоңдырды.* Қыс айының ызғырық желі *өң меніңнен өтеді* («Қаз. әдеб.»). ә) *Қадалды, тесіле қарады.* Жайнаған өткір көзінде, қарашық емес, от сынды, От емес, осы кезінде, *Өң меннен өтер* оқ сынды (Ж.Молдағалиев, Жыр.). б) *Жанға батты, намысына тиді.* «Әлемде сөзден күшті не бар екен? Сөз *өң меніңнен өтеді* ғой» деген Қаратайдың тағы бір тапқыр сөзі Абайдың есіне түсті (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Санаққа өтті. *Санаққа ілінді, есепке қосылды.* Жарасар ер кемде-кем, Егес болса қабатқа, Әншейінде әркім-ақ, *Ө т і п* жүрес *с а н а қ қ а*. Баяны жоқ дүние-ай, Бітсейші дәулет талапқа (Майлықожа, Нақыл).

Сөзі өтпеді. а) *Сөзі жерде қалды, айтқанын істете алмады.* Омар *с ө з і н ің ө т п е й* жерде қалғанын өзі де сезеді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Әшімнің *с ө з і ө т п е г е н* жерлерге жолдастары бар (Қ.Оразалин, Ақ жазық). ә) *Мұң-мұқтажы елеусіз, естусіз қалды.* Қолы есеге жетпеген, Туғалы *с ө з і ө т п е г е н*. Малшы, жалшы кедей боп, құлшылықтан кетпеген (Жамбыл, Шығ. жин.).

Сөзі өтті [сөзін өткізді]. *Тілін алдырды, дегенін істетті.* Осында келіп бастықтың *с ө з і ө т т і* ме, болмаса санам жетектеді ме – оқу оқып, білім алғым келді (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара). – Осы ауылдың балаларын оқытып естідім, қамбар – кедей деген *с ө з* (Б.Тілегенов, Аққайнар). Құртқа сынды сұлуың, Айтса *с ө з і н ө т к і з д і* (Қобыланды батыр).

Сөзі сүйектен өтті. *Сөзі жанына батты, намысына тиді.* Алыста жатып естідім, қамбар кедей деген сөз. *Сұйегімнен өтті* енді (Қамбар батыр). Түгі шығып білектен, Жаны бір тулап жүректен, Неше бір құрдас айтса да, Қараманның бұл сөзі, *Өтіп* кетті *сүйектен* (Қобыланды батыр). Сыйлайтын ер, Сыйыспайтын ездер бар. *Сүйектен де өтетұғын сөздер* бар. Үйге сыймай... Үй деген де сөз бе екен! Жер бегіне сыймайтұғын кездер бар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). «*Өтеді* таяқ еттен, *сөз сүйектен*» – Бұл мақал елде бар-ды ертеректен. Қайысып қайғылының қабырғасы, Тигендей болып кетті оқ жүректен (О.Шипин, Дастан.).

Сүзіп өтті [шықты]. *Дым қалдырмай түгел барлады, аралап шықты.* Төбеден төніп келген жау құзғындары нысананы әбден анықтап алмақ болғандай, сол маңды бір *сүзіп өтеді* де, шүйіле береді (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Өйткені Жәнібек Керегетасты кешегі күнге шейін Бекбол екеуі бір жұмадай *сүзіп шыққан* (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Су өтті. *Жаңбырдың астында қалды, су болды.* Төлдерінен *су өтіп*, енелерінің баурына кіріп, дір-дір етеді (К.Оразалин, Ақ жазық). Денесіне *су өтсе*, биязы жүнді қойларға аса қауіпті болады (М.Ермеков, Қазақст.).

Суық өтті. *Суық тиіп ауырды.* Ол бір байдың даладағы маясын ақпанның ақырып тұрған кезінде тасимын деп *суық өтіп* кетіп ауырды (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Бапаң *суық өтіп* ауырып та келген екен, екі-үш күндей төсек тартып жатты да, қайта тұрып кетті (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

Сыз өтті. *Табаңынан, астынан суық өтті, ауырды.* Бірде аңыздың үстінде ұзақ отырып қалып, *сыз өтіп* кеткендіктен белімді де баса алмай қалғаным бар (Ж.Жұмақанов, Жазылм.). «Қасқыр жер, суға кетер», – деп ешкім де уайым жемеді. Күзгі күн суық екен, – деп, *Сыз өтер* саған», – демеді (Ж.Саин, Сырласу). Табаңымнан *сыз өтіп*, Ойда талай тұрғаным. Түндер бойы күзетіп, Естімедім бір әнін (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сыннан өтті. *Сын көзімен қаралып, сыналды, сынаққа түсті.* Еркек киімін киіп, дарбазаның алдында тұрып келген-кеткенді сынап, *сынынан өткен* жанға тиімін деп атасынан рұқсат алған екен (Шешендік сөздер). Мергеннің қоста қалды енді бірі, Баланың бір *өтетін* келді *сыны*, Ашумен Амангелді қадам басты Туғалы сыналмаған бұл іске ірі (О.Шипин, Дастан.).

Тамағынан [ас] өтпеді. *Тамақтан қалды, тамақ жүрмеді.* Аузына алған дәмі *тамағынан өтпей*, запыран атады (Ж.Жұмақанов, Солдат.). Біріміз жоқта біріміз бір ұрттам су ішпейтінбіз, *тамағымыздан өтпейтін* (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Әнуарбектің *тамағынан ас өтпей*, өзі жататын бөлмесіне барды (Қаз. ертег.).

...нан өткен [өтер]. ...-нан (-нен, -дан, -ден, -тан, -тен асқан, артық; ең. Бұдан өткен зор қасірет болар ма, *Бұдан өткен* зор қасірет болар ма, – деп әкесі жас үйірді жанарға, – Қабағыңды жаба қалды неге мұң, Әке, сенің қай сөзіңе сенемін, Есінде ме, Менің бала күнімде Махамбетті жек көремін дегенің? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Керіліп жатқан кер дала, Жер асылы *сене өтер* ме? Сай-салаң толы аң мен құс, Ешбір жер саған жетер ме? (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.).

Тіл өтті. м и ф. *Біреудің қызығып немесе қызғана айтқан сөзі ауыр болып, денсаулығын нашарлатты, қызықтырған қасиетінен айырылды.* Тілейді: «Лайымда *тіл өтпесін!*» деп, «Шешегін бұл сұлу гүл төкпесін!» деп. «Қандырып жігіттердің көз сусынын, Ешқайда ғайып болып кетпесін!» – деп (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). – Әй, сен көрдің бе Мендікызды? [Әңгіме енді қызды]. – Көрдім, бет-ауызы түленті, Оған *тіл өтті* (Ү.Уайдин, Ендігі.).

Уақыт өтті. *Мезгілі келді, уақыт жылжыды.* Арада жарты айдай *уақыт өтті* (С.Шаймерденов, Болашақ.). Кітаптың қызығында жүріп, *уақыттың өткенін* байқамаппыз (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

Үлкеннің алдынан өтпеді. э т н. *Жасы үлкен адамды сыйлау, құрметтеу ишарасын жасап, оған жол берді, жолын кеспей, ол жүргеннен кейін қозғалды.* Насихат айтсам, қарағым, Көңіліңе қалсын құйылып. *Үлкеннің өтпелі* *алдынан*, Әдеп қыл, көрсең, иіліп. Жақсы болсаң, қарындас, Жұртың мақтар сүйініп. Қызметіңе дайын бол, Етек-жеңің түрініп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Шайқап өтті. *Дүниені үрлеп ішіп, шайқап төкті, жақсы тұрмыста болды.* Яғни оларға Отан деген ұлы сөзді ұғындыру қажет. Әйтпесе өмірдің мәнін тек жақсы киініп, «бұл дүниеден *шайқап өту*» деп ұғынушылар да табылып қалуы ықтимал («Лен. жас»).

Ызасы өтті. *Қорлық, зәбір, зорлық-зомбылық көрді, тізесі батты.* Қалмақтардың елге *ызасын* *ың* әбден *өткендігі* *ін* жеңгесінің сөзінен де көруге болады (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы).

Іші өтті. *Ішіне, асқазанына ас тұрмады, тоқтамады.* Егер бөбектің асқазаны күрішті жақсы қорытып, *і ш і ө т п е й т і н* болса, тек сүттің өзімен ғана тамақтандырыңыз (Х.Нұрғалиев, Жас ана.). Шек туберкулезі күшейген жағдайда малдың *і ш і ө т е д і*, кейде іші қатады (Малды туберк. сақта.).

ӨТ² з а т. ж е р г. *Сиырда болатын ауру.* Сиырым *өт* болыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӨТ = е т. *Қайралған құрал-жабдықтың өткірленуі, кесуі.* – Сен тұрғанда көзір маған ұстараның қажеті не? *Ө т п е с* пышақпен алсаң да сақалыма сенің қолың тисін (К.Баялиев, Жер тынысы). – Қайрағанмен *ө т п е й д і*, Таусылды әбден амалым. – Айырып па ең қария, Тістерін бұл араның (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Су тимей қалған екі болды көзі, Зәрдәштің анық болып айтқан сөзі. Оқ, қылыш *ө т п е й т ұ ғ ы н* болғаннан соң, Жалаңаш тиюші еді жауға өзі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Оқ өтті. *Оқ тесіп шықты, қадалды.* Өкпесінен *о қ ө т к е н*, Өгіздейін өкірді, Маңдайынан оқ тиген Жатты қабан секілді (О.Шипин, Дастан.). Әлгі алыптың кеудесінде бармақтай *О қ ө т е т і н* осал жері болыпты. Даңқ кімнің күліп тұрса басында, Сатқындық та бұғып жүрмек қасында, Айлакер жан соны жазбай таныпты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ӨТАЙДАҒЫШ с ы н. м е д. *Аздадағы өт-ті жүргізетін, өттің бөліну қызметін белсіндіретін.* Барбаристің жемістері сопақша қызыл, өте ащы, ішінде 2–3 сопақша ұрығы бар, ал жапырақтарының *ө т а й д а ғ ы ш* емдік қасиеттері болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ӨТЕ ү с т. **1.** *Аса, сонша, ерекше.* Республи-када жерасты сулары *ө т е* көп (С.Әбдірайымов, Шөл жайылым.). – Түрмеден қашқан *ө т е* дарынды бір домбырашы бар деп естідім (А.Сатаев, Дала күй.). Сезімтал ұланына бір ой тастап, Балжекең бір әңгіме кетті бастап. Айтты ол Петерборда болғандығын. Суреттеп сұлу сөзбен *ө т е* наштап (О.Шипин, Дастан.). Күйреуік пен бұйырғын Жеген малға көп жұғым. Қойға *ө т е* құнарлы Көтере алмас құйрығын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **2.** *Тым, тіпті.* Ерте айтсаң болар ма ең Мүмкін сен сүйгенім? Қарағым, кешір сен, Мұныңды білмедім. Жалынын жүректің *Ө т е* кеш үрледің (Т.Айбергенов, Мен саған.). Зергерлік *ө т е* ерте заманнан келе жатқан өнер (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері.).

Өте тұщы су. с у ш а р. *Құрамындағы еріген тұздардың мөлшері 0,1 г/дм³-ден аспайтын табиғи су.* *Ө т е т ұ щ ы с у* ға жауын-шашын сулары, сол сияқты кейбір магмалар тереңдігінен шығатын сулар жатады. *Ө т е т ұ щ ы с у* ды

техникалық буландыру тәсілімен де алуға болады (Қаз. тілі термин. Сү.).

ӨТЕ = е т. *Парызын, міндетін, шығынын, қарызын, аманатын, айыбын және т.б. қайтару, құтылу, орындау және т.б.* Шыңғыс әдетте ерте оялатын еді де, дәретін алып, намазын *ө т е п*, қайта жатып, биенің бас сауымына дейін тұрмайтын еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Аға деген бар жасты іні көрдім. Жеткенінше жанымнан жылу бердім. Ұсақтарға менсініп қарағам жоқ, *Ө т е й* бердім міндетін ірілердің (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Совет Армиясының қатарында болып, азаматтық борышыңды *ө т е с е ң* болғаны (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Анамның қабағына қараған ер-азаматтың жақсылығын тірі болсам *ө т е р м і н* (К.Қазыбаев, Ызғар). Бәукен азды-көпті айып кінәсін *ө т е п* келгесін, үйде жеті-сегіз күн ғана қонған (Р.Әутәліпов, Алтын.).

Қажетін [қажетті] өтеді. а) *Керек-жарамының орнын толтырды, мұқтаждығын қанағаттандырды, қажетіне жарады.* Көшпенді қазақтың тұрмысында ағаш, тері, жүн сияқты жеңіл тасымалданбағандықтан, тас тым көп қолданылмаған. Сондықтан тұрмыстық шаруашылық *қ а ж е т т і ө т е й т і н* бұйымдарды шағын көлемді, жеңіл тастардан жасаған (Р.Бекназаров, Тас қашау.). ә) с ө й л. э в ф. *Дәретханаға барды, дәретке отырды.* Ол сыртқа шығып, *қ а ж е т і н ө т е п* келсін (Ауызекі).

ӨТЕГЕН с ы н. ж е р г. **1.** *Өткір.* Мына пышақ *ө т е г е н* (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Пысық, өжет.* Сенің балаң *ө т е г е н* еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ӨТЕК¹ з а т. ж е р г. *Үтік.* Киімді күйдіріп кеткен бір *ө т е к*: «Артыма із қалдырдым!» – деп мақтанған екен, Қүрекең де солай дейтін шығар (Ғ.Қабышев, Мінездеме). Жанбас *ө т е к*, шам мен пеш, Бұзылған жерін табады (Ж.Смақов, Жаңғырық).

ӨТЕК² з а т. к ө н е. *Ертедегі әкімшілік-аумақтық бірлік аты.* Бірнеше *ө т е к т і* ң басы бірігіп, бір ноян билейтін ұлыс атанады. Аймақтарды зайсан, ұлыстарды ноян, тайпаларды тайшы билейтін болады (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ӨТЕКТЕ = е т. ж е р г. *Үтіктеу, киім-кешек, матаның қыртысын үтікпен жазу.* Е, балам, жуған соң тазарғаны ғой, кептіріп *ө т е к т е* - *г е н* соң, бұрынғысынан да әдемі болып кетеді (Р.Райымқұлов, Бала жігіт). Ыстық суға күйген баланы ауруханаға апару үшін *ө т е к т е* - *г е н* таза шүберекке орауы керек (Е.Оразақов, Дәрігерлік кеңес). Келісімен Райхан мектептен,

Өтектен киімін киеді. Өтекті өзім үйреткем, Ол жағын жақсы біледі (М.Хақимжанова, Ана мейірімі).

ӨТЕКТЕЛ = е.т. жерг. *Үтік басылу*. Баланың терісіне зақым келмеуі, қоздырып алмауы үшін оның денесін *өтектелген* жұмсақ сүлгімен байқап сүрту керек (К.Өтегенова, Бедеулік.). *Өтектелген* киімнің матасына қарай оларды өтектеудің де өзіне тән кейбір ерекшеліктері бар («Мәдениет және тұрмыс»).

ӨТЕКТЕТ = с.өй.л. *Үтіктету, үтік басқызу*. Сен біздің үйге барып, шалбарыңды *өтектетіп* алшы (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Елге жастар келеді деген соң бухгалтер де шалбарын *өтектетті* (Тербеледі тың дала).

ӨТЕКТЕЛУ *Өтектел етістігінің қимыл атауы*.

ӨТЕКТЕТУ *Өтектет етістігінің қимыл атауы*.

ӨТЕКТЕУ *Өтекте етістігінің қимыл атауы*. Кешкісін жуып қойған ақ халатын *өтектеуге* кірісті (Ауыл ажары.). Шалбарын *өтектеуін* қойшы, өтектей береді ғой, онда тұрған ештеме жоқ, – деді (Е.Домбаев, Ол. адам).

ӨТЕКТЕУЛІ с.ы.н. с.өй.л. *Үтіктеулі, қыры, қатпары жазулы*. Ендеше көйлек *өтектеулі*, шалбардың балағы тазаланулы, шұлықтың жылтыраған өкше тұсы тігулі болуға әбден хақысы бар (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ӨТЕКТЕУСІЗ с.ы.н. *Үтіктеусіз, үтік-телмеген, қыр қатпары жазылмаған*. Столына жауып кенеп дастарқан, *өтектеусіз* көйлегін тез киемін (Д.Әбілев, Өлеңд. поэм.).

ӨТЕЛ з.а.т. *Әбден пайдаланылып, тозығы жеткен көржер, ескі-құсқы зат, мүлік*. Бұрын көп жылдар *өтел* жинап, құрым қабылдаған (Ә.Бөриев, Алматы.). // *Ескі, тозығы жеткен*. – Киізінің сапасы өте нашар, *өтел* десе де болады; бірер жауыннан кейін іріп кетеді, сосын тамшы тұрсын, желге де төтеп беруден қалады («Мәдениет және тұрмыс»).

ӨТЕЛ = е.т. 1. *Орны толу, қайтарылу*. Жұмсалған қаржы екі-үш жылдың ішінде толық *өтеледі* (Ә.Жәмішев, Армысың.). Барған жұмыс *өтелін*, Қапшық толы тырсылдап, Екі ауырды көтеріп Келе жаттым мықшындап (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Бүлінудің қырсығын Артық білген осылар. Қашан ғана бұл шығын *Өтелер* де, қосылар? (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). *Өтелер* ме жылуы жарық күннің? Төленер ме қызығы мамық түннің? Жүз жыл емес, бір жылдың өтеуі жоқ Ылаж құрып, мінеки, налып тұрмын (М.Мақатаев, Шығ.). 2. а.у.ы.с. *Атқару, орындау (міндет, борыш, парыз т.б.)*. Өскен орта, қызығыңа тойдым ба, *Өтелме*

ген парызың көп мойнымда (Ж.Жұмақанов, Қызыл жалау).

Еңбегі [тері, жұмысы] өтелді. *Бейнетінің зейнетін көрді, еңбегінің жемісін жеді, нәтижесін көрді*. Жас шағында *еңбегі* құмға сіңген сумен тең болса, Совет кезінде ол алтын жұлдызбен *өтелді* (У.Қыдырханов, Шаңқай түс). Егер менің кітаптарымның сіздерге берер жемісі бар екен, онда *еңбегімнің өтелгені* деп білемін (Б.Момышұлы, Шығ.). Аққан *тер* артық *өтелін*, Еңбектен тапты сый елі. Жұлдыздарын көтеріп, Жарқырайды енді Шиелі (С.Мәуленов, Алыс кет.). Төгілген *тер өтелді*, Шаруашылық басшысы Егінбаевтың еңбегі әділ бағаланды (Ы.Кененбаев, Лабасы.).

Өтелмес шығын. *Орны толмас кемшілік, шығын*. Кезікпе, кезіктірсең күн қырсығын, *Өтелмес* жігіт үшін бұл бір *шығын*. Кеуденде жүрегінді қорғайтұғын, Тас қамал және керек, бүлдіршінім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ӨТЕЛЕКТЕ = е.т. жерг. 1. *Тасымалда*. Көлігі жетпей *өтелектеп* үйін көшірді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 2. *Бірден екіншіге, одан үшінші сатыға топырақты биікке шығару*. Сонау соғыс алдында бұл каналды, Қазып алған едік біз *өтелектеп* (Қ.Жұмағалиев, Ақжарма).

ӨТЕЛЕКТЕУ *Өтелекте етістігінің қимыл атауы*.

ӨТЕЛМІШ с.ы.н. с.өй.л. *Алдағы уақытта өтелетін*. Сіздің алдыңызда *өтелміш* парыздардың бірі осы еді (Жігер).

ӨТЕЛСЕРІ [ор. утиль сырье] з.а.т. с.өй.л. *Көр-жер, ескі-құсқы*. Бұрын тері-терсек жинап, *өтелсеріге* тапсырған, қызметі жауапты адам болған ғой (Ж.Молдағалиев, Ескі дос).

ӨТЕЛУ *Өтел етістігінің қимыл атауы*.

1. *Қайтарылу, орны толу*. Бұл ретте уақыт ұтуға, материалдық шығындардың тез *өтелуіне* назар аудару керек («Қазақст. комм.»). Өмірде еш нәрсемен және ешқашан өтелмейтін, *өтелуі* мүмкін емес жақсылық бұл (З.Жақенов, Қайта айналып.). 2. а.у.ы.с. *Орындау, атқарылу*. Соңғы он жылда село тұрғындарының тұрмыстық игіліктер жөніндегі тілек-талғамы толық *өтелуде* (Ө.Шеденов., Бүгінгі ауыл.).

ӨТЕЛІМДІЛІК з.а.т. э.к.н. *Инвестициялық жобалардың тиімділігінің бағалау белгісі*. *Өтелімділік* кезеңі – жобадан түскен пайда есебінен бастапқы күрделі қаржының орнын толтыру үшін қажет уақыт (Қаз. тілі термин. Экономика). Сөйтіп инвестицияларды қайтару (өтеу) кезеңі бастапқы күрделі жұмсалым шамасы мен болжалды таза пайдаға немесе жылдық

табыс пен шығынның арасындағы айырмаға қатынасымен айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өтелімділік әдісі. э к о н. *Инвестициялық жобалардың тиімділігін бағалау әдістерінің бірі. Өтелімділік әдісі.* Критерий ретінде жобаға жұмсалған инвестициялардың қайтарылуы үшін қажет уақыт кезеңін пайдалануға негізделген (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өтелімділік мерзімі. э к о н. *Бастапқы инвестициялардың алынған табыс есебінен қайтарылу уақыты. Өтемділік мерзімін* есептеу әдетте құрылыс кезеңінен басталады, бұл кезең бойына бастапқы күрделі жұмсалым (жердің құны мен айналым капиталын есептей отырып немесе есептемей) жасалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨТЕМ з а т. *Төлем, шығынның орнын толтыратын өтеуі.* Ол қубас ненің ө т е м і бола алады (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Бұларға ө т е м бар ма? Ондай ө т е м бола ма өзі (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Ал балалар товарларының қымбаттауына байланысты жыл сайынғы алғашқы ө т е м төлемдерін тоқсан сайын тең үлеспен төлеу ұсынылады (Жаңа атаулар).

Өтем заңы. л и н г в. *Тіл ғылымында анықталған тілдік тәсілдердің бірінің орнын екіншілері толықтырып, теңестіріп тұратындығы туралы заң.* Қазақ тілінде де грамматикалық амал-тәсілдер көмескі сөйлемде, интонациялық құралдардың қызметі артып, ө т е м з а ң ы орындалатыны байқалды («Тілтаным»).

Өтем қоры. э к о н. *Жай ұдайы өндірістің мақсатты көзі. Ө т е м қ о р ы* материалдық шығындардың өтелуін және өтемпұлдың есептелуін қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өтем шығындары. э к о л. *Табиғатқа кері антропогендік әсердің салдарынан қалыптасқан, халықтың өмірі немесе өндіріс үшін материалдық және табиғи ресурстардың жекелеген түрлерін дайындау үшін жұмсалатын қосымша шығындар. Ө т е м ш ы ғ ы н д а р ы н а,* мысалы, антропогендік ластанудан пайда болған ауыз суды тазартуға және су дайындауға кеткен қосымша шығындар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨТЕМАҚЫ з а т. қ ұ қ ы қ. <лат. compensatio> *Азаматтық құқықта заңмен белгіленген белгілі бір себептерге байланысты азаматтық-құқықтық міндеттердің бұзылуы салдарынан туындаған шығындардың орнын толтыру үшін берілетін төлем.* 1993 жылғы 13 сәуірдегі Заңының 25-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының Үкіметі қаулы етеді: 1) қоса

беріліп отырған жаппай қуғын-сүргін құрбандарына ақшалай ө т е м а қ ы төлеудің ережесі бекітілсін («Егемен Қазақстан»). «Әкімдік өртеніп кеткен жемшөп пен малдың орнын толтыру үшін ө т е м а қ ы бөледі» делінген жұма күнгі хабарда («Жас Алаш»).

Өтемдік баж. э к о н. *Өтемдік шараларды енгізу кезінде қолданылатын және үкімет қаулысы негізінде шет мемлекет қаражаттандыратын тауар импортына кеден бажының базалық мөлшерлемесінен тыс белгіленетін баж* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өтемдік баланс. э к о н. *Коммерциялық несиенің пайыз түрінде көрсетілген бөлігі; бұл бөлікті қарыз алушы банкте депозит ретінде ұстауға міндетті* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өтемдік келісім. а) э к о н. *Белгілі бір талаптарға негізделген және белгіленген мерзімде өтелетін несие мен көрсетілетін қызметтерді өтеуге байланысты сыртқы сауда мәмілесі. Ө т е м д і к к е л і с і м* екі түрге бөлінеді, олар – коммерциялық өтемдік келісім және екі немесе бірнеше елдің үкіметтері арасында бір тарап өнім өндіруге кредит беру және екінші жағы жұмсалған шығынды дайын өнім жеткізілімі арқылы өтеу талабымен шарт жасасуды көздейтін өнеркәсіптік өтемдік келісім (Қаз. тілі термин. Экономика.). ә) қ а р ж ы. *Отандық валютаға айырбастау үшін шетелдік валюта түріндегі қарыз беру туралы келісім. Ө т е м д і к қ а р ы з* келісім валюталық төуекелдіктің немесе валютаны шектеудің алдын алу немесе бейтараптандыру мақсатын көздейді. Бұл орайда қарыз бойынша пайыз мөлшерлемесіндегі айырма салдарынан зиян келтірілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өтемдік қарыз. қ а р ж ы. *Валюталық қатердің немесе валюталық шектеудің алдын алу немесе бейтараптандыру мақсатымен отандық валюта түріндегі қарызда айырбас ретінде шетел валютасы түрінде қарыз беру туралы келісім* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өтемдік лизинг. қ а р ж ы. *Қаржы лизингісінің бір түрі, жалгер жалға алу ақысы ретінде лизингілік фирмаға жалға алынатын машиналар мен жабдықты пайдалана отырып, өндірген тауарды жеткізетін лизинг нысаны. Ө т е м д і к л и з и н г і л і к* операциялар кәсіпорындардың импорттық техникалық құралдарды сатып алу және жалға алу үшін қажетті валютасы болмауына байланысты олардың шетелдік лизингілік фирмалармен өзара іс-қимылында өте-мөте тиімді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өтемдік мәміле. экон. Тауарларды тең құнға өзара жеткізуді көздейтін сатып алу-сату шарты. Өтемдік мәміле баспа-бас айырбастан өзгеше түрде, ол, әдетте, бас келісім болып табылады, бұл келісімнің шеңберінде шарттар кешені, атап айтқанда, кәсіпорын үшін несиеге өнім жеткізу, т.б. жөнінде шарттар жасасылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨТЕ-МӨТЕ үст. 1. *Ерекше, айрықша, аса, тым.* Сауат ашу Танабайға өте-мөте керек еді, қанша дегенмен батырақкомның мүшесі ғой (Ш.Айтматов, Қош бол.). Маңдайыма біткен жалғызым болғандықтан, оны өте-мөте жақсы көретінмін (І.Есенберлин, Алтын.). Аян бұл күні өте-мөте көңілді еді (С.Мұратбеков, Кекорай). Мұндай құнды ескі мұраларға Сыр бойы, оның төменгі ағысындағы ескі арналары – Жаңадария, Қуандария бойлары өте-мөте бай (Н.Баяндин, Ата мекен). 2. *Әсіресе, бәрінен де.* Жанды нәреселер, қозғалатын нәрселер, я болмаса қатер туатын, қан иісі шығатын, қайғы-жылау шақыратын нәрселер, міне, өте-мөте балалардың ынтасын тартатын осылар (Ж.Айтматов, Шығ.).

ӨТЕМПҮЛ: өтемпұл нормасы. экон. *Өтемпұл жарнасының белгілі бір кезеңде белгіленген мөлшерінің негізгі өндірістік капиталдардың баланстық құнына қатынасы; пайыз есебімен көрсетіледі.* Өтемпұл нормасы еңбек құралдарын пайдаланудың экономикалық тұрғыдан тиімді де нысаналы кезеңін басшылыққа ала отырып, еңбек құралдарының табиғи тозуы мен сапалық тозуының қарқынын ескере отырып есептеледі. Негізгі капиталдар құнының өндірілетін тауарларға көшірілетін үлесі өтемпұл нормасы арқылы анықталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨТЕН зат. жерг. *Үй, шаңырақ, баспана.* Осылайша ол бүкіл ауылдың бел баласына айналды. Тіпті өтеніне апталап, айлап қонбай да кетеді (Д.Исабеков, Тіршілік). Кешегідей тағы бір қар жауса, Мырзабай өтені қар астында қалады (З.Қыстаубаев, Бәйтерек.). Алайда өз өтенінен жұрттың басын қосып, мұндай үлкен іске жетектеп көрмеген Нұрыш бар әрекетті аузы дуалы Аманғали арқылы істеді (Х.Есжанов, Аққайың).

ӨТЕР-ӨТПЕСТЕ үст. *Болар-болмаста, шамамен алғанда.* Арада екі-үш күн өтер-өтпесте Белов пен Шагабутдинов Талдықорғанға аттанды (Т.Арыстанов, Жер ұйығы. Жетісу). Содан бір жеті өтер-өтпесте Күлімхан тағы жатып қалды (А.Әміров, Ар алдында).

ӨТЕС зат. сөйл. **Өтесін.** Атасты сәби жастар, көп жыл өтті, Берген мал, өткен өтесу есепті. Абай, Нұркеарасы жарастықты, Жүргенде қыз бой жетіп, ұл ержетті (Б.Тұлғажанов, Жомарт.).

ӨТЕС = ет. *Бірге өтеу.* Сол кезде де бұл үйдің оты өшпеген, Өмір қашан шығынды өтеспеген (Х.Ерғалиев, Жанарымда.).

ӨТЕСУ *Өтес етістігінің қимыл атауы.* Ертең тағы солай. Соның бәрін өтесуге де көмек етіспей ме сол малдар келсе? (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ӨТЕСІН зат. *Бір нәрсенің қарымтасы, есесі, төлемі.* Егінші шал Сырымға: – Жә, осы сен беріп жатырсың, төгіп жатырсың? Ал енді осы неңің орайы, өтесіні не болмақ (М.Әуезов, Қараш.). Кірпікшешен асаймын деп қаңсылап шығатын жайын аузындай боп ақтың полкі өтесінді енді көрді (М.Әуезов, Әңгім.).

ӨТЕТ = ет. *Орнын толтырту.* Қыста шығын болған малдың орнын шаруашылық бастықтары енді малшыларға өтетпек (З.Шүкіров, Жас жесір). Сондықтан партия ұйымдары мұндай мектептерге қамқорлық жасап, олардың мұқтаждарын өтетіп отырулары үшін айлық науқандар өткізіп отырды («Қазақст. мект.»).

ӨТЕТКІЗ = ет. *Орнын толтыртқызу.* – Жарайды, Омар. Жұмабектің ақысын қайтар. Әйтпесе, ауылдық совет заң жолымен өтеткізеді, – деді Сәлмен (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ӨТЕТКІЗУ *Өтеткіз етістігінің қимыл атауы.*

ӨТЕТУ *Өтет етістігінің қимыл атауы.*

ӨТЕУ *Өте етістігінің қимыл атауы.* Ол осылай қаза тапқан, адамгершілік парызын өтеу жолында мерт болған (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Шама келгенше халықтың тілек-талабын мінсіз өтеуге тырысамыз («Қазақст. әйелдері»). Еліміздің болатқа деген зор талабын өтеудің неғұрлым прогрессивтік және нақтылы жолы болат конструкциялар мен машиналардың салмағын жеңілдету болып табылады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Қажетін өтеу. *Мұқтаждығын қамтамасыз ету.* Қазақстан өнеркәсібінің, теміржол транспортының, қалаларының, тағы басқа шаруашылық салаларының отын жөніндегі барлық қажетін жергілікті отын есебінен толық өтеуге болады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Өтеу қоры. экон. *Қоғамдық жиынтық өнімнің өндіріс барысында тұтынылған өндіріс құрал-жабдығын өтеуге пайдаланылатын бөлігі.* Өтеу қоры негізгі қордың тұтынылған элементтерін заттай өтеу оларды толық немесе

ішінара ауыстыру жолымен, ал күн бойынша өтеу амортизация арқылы жүзеге асырылады (ҚСЭ).

Өтеуін төлеп алу. э к о н. Өндіріс құрал-жабдығын, жерді меншіктенуінің өзгеру нысаны. *Ө т е у і н т ө л е п а л у* мемлекеттік меншікті жекешелендіру кезінде пайдаланылады, шаруашылықты жүргізудің түрлі нысандарын дамытуға мүмкіндік береді (КҰЭ).

Тұрмыс қажетін өтеу. Мәдени-тұрмыстық мұқтаждықтарды орындау. Өзі басқарған 12 жылдың ішінде аудандық халықтың *т ұ р м ы с қ а ж е т і н ө т е у* комбинаты облыстағы ең алдыңғы қатарлардың біріне көтерілді (Б.Жанғалов, Жылдар.).

Өтеуі қайтты. а) *Төлеуі орнына келді.* Сонда сыйға тартқан жүз жылқы мен күміс ертұрманды ақ арғымақтың *ө т е у і қ а й т а р е д і* ғой (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). ә) *Есесі қайтты, қаруы қайтты.*

Өтеуі жоқ. Орындалмас, арманда кеткен. Жатсам түстен, тұрсам естен шығарамасым *ө т е у і ж о қ* көп арман (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Ақ қыздар, арым таза алдарыңда! Сөндірім жалынымды жанғанымда. *Ө т е у і ж о қ* өмірмен қала бердім, Бәріңе бір махаббат арнадым да, Ақ қыздар, арым таза алдарыңда! (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨТЕУЛІ сы н. Өтелінген, төленген. – Құны *ө т е у л і* емес пе? – деп атам алқымын сығымдап көрсетті (З.Иманбаев, Қыран.).

Қажеті өтеулі. Мұқтаждықтары орындаулы, керек-жарағының бәрі бар. Малшылар қамын ұдайы қадағалап отыратын білікті басшылар бар мұнда. Шопандар *қ а ж е т і ө т е у л і*, баспаналары келісті (Ғ.Сланов, Замана.).

ӨТЕУСІЗ сы н. Өтелмеген, орны толмаған. Есіңізде шығар, ұйғыр сұлтаны Бауыршықтың Білгіш Тұйық Оқ деген елшісі келіп, бабасының *ө т е у с і з* кеткен құнын сұраған (Д.Досжанов, Жібек.). Балалық алғысымды айта алмағандықтан, өзімді *ө т е у с і з* борыштар санаймын (А.Бекбосынов, Ауылым.). // а у ы с. *Бейнетінің зейнеті болмай.* Өксіп өткен өмірлер *ө т е у с і з* кеткен жоқ (Б.Римова, Аялы жандар). *Ө т е у с і з* кеткен күндерім қанша шіркін-ай, Көрер ме ем салып безбенге (Е.Зікібаев, Аққу арман).

ӨТЕУШІ з а т. Борышын, міндетін қайтарушы, орнын толтырушы. ≈ Әскери міндетін *ө т е у ш і*.

ӨТЕУШІЛІК з а т. Міндетін, парызын, қарызын орындаушылық. ≈ Міндетін *ө т е у ш і л і к*.

ӨТЕУІ з а т. Бір нәрсенің төлемі, қарымтасы. Әкеден көрмеген қамқорлықты осы кісіден көрді. *Ө т е у і* не болмақ? (М.Дүйсенов, Гүлжан.). – Неміске берген қолының *ө т е у і* н, мына жесір қатын біздерден алайын деген шығар (С.Мұратбеков, Жабайы.). Дәулетжандай арыстың *ө т е у і* не әкеліп жүрген адамын қарашы! (Ә.Кекілбаев, Дала.). Әйтеуір, бәрінің *ө т е у і* – тек әнің. Әніңді сен аямасаң, жанымыздан басқаны біз де аямаймыз (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ӨТЕШЕК сы н. 1. Өтпелі, тұрақсыз. Қанаты бүтін сұңқар жоқ, Тұяғы бүтін тұлпар жоқ. Алладан үкім келген соң, *Ө т е ш е к* өмір сүру жоқ (Қыз Жібек). 2. Өтіп бара жатқан, өткелі тұрған. *Ө т е ш е к* 1976 жылдың қазақстандықтарға ешқандай өкпесі жоқ. Келешек 1977 жыл да республика жұртшылығы үшін ерекше маңызды («Лен. жас»).

ӨТКЕЛІ з а т. 1. Судан (өзеннен) кешіп, арғы бетке өтетін таяз жер. Есілде бүгінгідей көпірлер жоқ. Өзеннен *ө т к е л* іздеп, біраз әуреленді (Т.Әлімқұлов, Сырлы.). Елесбай аулына қарай өтетін *ө т к е л* таба алмай, Ащылы өзектің бойын жағалап келеміз (А.Байтуғанов, Шопан.). 2. а у ы с. Ауыр жағдай, қиын іс, тар кезең; қиыншылық. – Ертең ұран шақырылған күні аталған жерге түгел жиыл. Осы *ө т к е л д е н* өтпей, тыныштық жоқ, мал-дүние арам, – деді Серікбай (М.Әуезов, Қилы заман). Жалынды тұтсын ұрпақ, жасырмай айт: Ақтабан шұбырынды *ө т к е л д е р і* н, Аруды арам жандар өпкендерін, Боз інген ботасы өлген бой жаза алмай, «Елім-ай» Аруана шөккен жерін (М.Мақатаев, Шығ.). Арада қаншама асу-асу белдер, қиын-қыстау *ө т к е л д е р* қалды, ел басынан қандай ауыр оқиғалар кешті! (М.Қаратаев, Туған өдеб.). Ал Қазыбай Тілеуқабақов болса, о да сан *ө т к е л д е н* өткен, сан қиындықты жеңген адам (І.Есенберлин, Көлеңке.). Сен әлі күн нұрысың шашылмаған, Сен әлі жер гүлісің ашылмаған. Сен әлі хабарың жоқ сәби жансың Алдағы *ө т к е л д е р* ден, асулардан (С.Мәуленов, Алыс кет.). Онан соң сені *ө т к е л д е* көрдім, өрде мен, Тереңін толқын тербеген. Сондағы сотқар, тебіренген ағыс мен саған Өтуге мұрша бермеген... (Т.Айбергенов, Мен саған.). 3. ә с к. Әскерлердің су кедергілерінен өтуі кезінде пайдаланылатын өзеннің, көлдің бір телімі. *Ө т к е л* – әскер колонналарын олардың қару-жарағымен және ұрыс техникасымен қоса өткізу өткелдің негізгі түрі болып табылады (ҚСЭ). 4. т е х. Жол қозғалысы ағынынан жүргіншіге еркін өтуге мүмкіндік беретін жол телімі. Транспорт

тасқынын азайту, бір көшені екінші көшеден көтеріңкі өтуі, жаяу жүргіншілер үшін жер астынан және жер үстінен *өткелдер* жасау, транспортты аялдамай қозғалуы шуды кемітуге себептігі тигізеді (Т.Қалыбеков, Экология.).

Қатерлі өткел. *Қауіпті асу, белес; қорқынышты кезең.* Алда шалқып жатқан өзен әскери тілде «су кедергісі» ғана атанғанымен, аға лейтенант үшін қанды, *қатерлі өткел* боп көрінеді (Р.Хайруллин, Офицер.).

Қиын өткел. *Өмірдің сыналар сәті, сынағы.* Ей, менің шуақ көктемім! Көктемім – қимас өткенім, Ей, менің *қиын өткелім*, Қиналмай қалай өткемін?! Қалайда-қалай кеткемін?! Қырыққа қалай жеткемін?! Саялы бақты бөктерім, Саяннан кетем деп пе едім?! Ей, менің қиын өткелім, Қуанышым да көп менің, Өкінішім де көп менің! (М.Мақатаев, Шығ.).

Құм өткел. *Өзеннің құмды, таяз, арғы бетке өтуге ыңғайлы жері. Құм өткелден* өткенде, Жыланшыққа жеткенде, Ақ отаудай ақ костар Көріңді арғы беткейде (О.Шипин, Дастан.).

Өмір өткелінен өтті. *Басынан қиын-қыстау кезеңдерді өткізді.* Әлім өзі бұл кезде шопандар арасында айға жуық жүріп, үлкен *өмір өткелінен өткендей* (М.Әуезов, Өскен өркен). *Өмірдің өтіп өткелін*, Бірі келген майданнан. Сібірдің көріп көп кенін Бірі келген айдаудан (Ө.Тұрманжанов, Танд. өлең.).

Өмірдің өткелі. б е й н. Адам өмірінің бір кезеңінен екіншісіне ауысатын шағы, *өтпелі кезеңі.* Өлеңмен тауда өткізді түнді үнемі, Бірде шат, бірде болды мұңды реңі. *Өмірдің асуында, өткелінде*, Елімен соқты оның бір жүрегі (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Өткел бермеді. а) *Өзеннен өту қиынға соқты.* Ұзындығы жиырма километр келетін терең сайға кей жылдары Сырдың суы түсіп кетсе, *өткел бермейтіні* рас (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Су қайтқанмен, көп жер әлі *өткел бермейді* екен (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жарылып жатқан жерінен, Жары *өткел бермейді* (Манас). Жаман сайға су түссе, *Өткел бермескешуге.* Жаман адамға істүссе, Жаныңды сұрар шешуге (Мақал). ә) *Буырқанып, тасыды, суы көтеріліп кетті* (өзен). Той басталды. Қоңыр күздің бір лайсаң кезі еді, *Өткел бермей* тасып жатты ашулы Ақсу өзені (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жаз бойына жататын *өткел бермей*, Кең кемері, жағалай шөккен белдей, Су толатын астауы зор болған соң, Ол тасқынның зардабын ешкім көрмей. Бүкіл ойпат шабындық, шалғын кешіп, Тербелетін шілдеде жасыл бесік (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). б) *Бағынбады,*

ырқына, дегеніне көнбеді, ойындағыдай болмады. Болашағым емес бірақ өткенім, Өткен күн ол *бермей* кеткен *өткелін*. Бұл қайғымның басы болды сондағы Менің саған сәлем бермей кеткенім (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өткелден аттады. *Өткелден өтті.* Туған жердің шаңдатып төсін бүгін, Айлы түнде шарлаймын Тосын құмын. *Өткелінен аттаймын* Қарғалының, Толқынына жанымның қосып жырын (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Өткел тапқыш төтеден. *Жоқ жерден жол тауып кететін, айлакер.* *Өткел тапқыш төтеден*, Даурығатын өте кең, Ру жиган жиынбыз. Шымбайында ері тар, Арқалы боп көрінер, Оза алмайтын миықбыз (Қабан жырау, Алтын қазық).

Тар өткел. *Азабы, ауыртпалығы көп қиын-қыстау кезең.* Туын тіккен төріне зор Шарқтың, ұрпағымыз айбынды ұлы халықтың. Бірге өткіздік басымыздан сан ғасыр, Нелер ауыр *тар өткелін* тарихтың (Б.Ысқақов, Сенің өлең.).

Тұнба өткел. *Өзеннің таяз әрі тұнық, тасты жері.* Көл дейді, өзен дейді, қайнар дейді, Тұнық су, мөлдір бұлақ сайды өрлейді. Тұңғиық, *тұнба өткел*, құдық шыңырау, Қызыл су, ақ су, көк су, шалқар дейді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ӨТКЕЛ² з а т. ж е р ғ. *Жол, кезек, мүмкіндік.* Болашақта балаңыз ержетіп ақыл-есі толғанда аламын десеңіз артында өсіп келе жатқан да бала бар. *Өткел* бергеніңіз үшін жолыңыз өзір, – деді Өмірзақ бай (Ө.Бектасов, Мәди). – Балаңыз ержеткенін айтып, сіз *өткел* сұрай келген болыңыз, мен рұқсат берген болайын (Ө.Бектасов, Мәди).

ӨТКЕЛЕК з а т. 1. *Көп малды ұстау үшін арнайы жасалған ені тар қоршау.* Қолға үйрету үшін биелер *өткелек* ке кіргізіледі, мұнда оларға шылбыры мықты нокта кигізіледі, сонан соң биелерді *өткелектен* жетектеп алып шығып, желіге әкеліп байлайды (А.Иманғалиев, Адай жылқы.). Құлындарды енесінен айырғанда *өткелекті* пайдаланған дұрыс (К.Дүйсембаев, Жылқы.). 2. т е х. *Малды жеке-жеке өткізу үшін ағаштан жасалған ені тар қоршау.* Қойдың ваннадан басқа жерге секіріп кетпеуі үшін *өткелектің* алдыңғы бөлегін ваннаның өн бойымен 0,5–1 м. ұзарту керек (Қой өсіру.). *Өткелек* үш бұрышты шағын қашадан тұрады (ҚҰЭ). 3. а у ы с. *Азабы көп қиын жағдай, қысылшаң кезең.* Қаншама жыл қасында қарашы болып, қаншама *өткелекті* бастан кешті бұлар! (М.Жұмағұлов, Қыран.). Құзды мекен еткенмен, *өткелектен* өткенмен, Қарауыл салып үргенмен,

Сақтанса да мергеннен, Ажалды оқтан құтылмас Сақтағанмен бұлан да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4. Асу, бір дөңнен екіншісіне өтетін ара.** Орыстардың «*откелекте*» ат ауыстырмас болар» деген сөзі бар. Жамбылдықтар сол қиын *откелектен* өтіп кетсе керек («Жас Алаш»). Бұлардың ұйымы әшкереленіп, мүшелері түгел тұтқынға алынып, ақырында Вася ағайды *откелектен* өткізіп әкеліп Атбасар абактысына қамапты (С.Омаров, Дала.).

Өткелектен өтті [өткізді]. *Азап шекті, қиындық көрді.* Естен кетпес, *откелектен откен* күн, қан сел болып, қанды майдан шеккен күн. Асқар тауда, орман, суда, белдерде, Тайталасып таңда ерлік еткен күн (Қ.Аманжолов, Шығ.). Жар үшін *откелектен откен* қызық, Қаңғырып қайғы қуып кеткен қызық (Ш.Әбенов, Шыңғыстау). Ол да сан қилы *откелектен өтіп*, сан қилы кезеңдерді бастан кешіреді (Қазақ әдеб.).

ӨТКЕЛЕКТЕТ= е т. *Араға біреуді немесе бірдемені салып өткізіп жіберту.* Енді саған деген хатымды өз үйімнің есігіне жолдамай, басқа адам арқылы *откелектетіп* отырғанымның себебін айтайын (Ө.Ахметов, Қоңыр үй).

ӨТКЕЛЕКТЕТУ *Өткелектет етістігінің қимыл атауы.*

ӨТКЕЛЕКШЕ с ы н. *Өткелек тәрізді, өткелекке ұқсатып.* Ойлы адам өнері артық, қолы қысқа, Дақаң жүр халқын сүйреп *откелекше* (Айтыс).

ӨТКЕЛҚАҒАЗ зат. ресми. *Рұқсат етілген қағаз; «пропуск».* Ішкі істер комиссариатының комиссарының кабинетіне сұраусыз кіріп бардым да, *откелқағаз* сұрадым (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ӨТКЕЛСІЗ с ы н. *Кешіп өтетін жері жоқ, өткелі жоқ.* Сарқырап Торғай суы жатқан ағып, Тасқанда талай жандар болған қарық, *Откелсіз* терең судан ел өтуге Істетті қайырға Ыбырай үлкен қайық (О.Шипин, Дастан.). *Откелсіз* су кеше алам ба, қарға адым жер болды-ау алыс (С.Машанов, Сапарда). Олар *откелсіз* терең жерден өтпек болып жатқан солдаттардың алдынан шықпақ (С.Шаринов, Бекболат). Жолыңда теңіз де бар, шөлдер де бар, Шетіне жеткізбейтін көлдер де бар. *Откелсіз* өзендер мен қалың орман, Асусыз асқар таулы өрлер де бар (К.Райбаев, Жаңа толғау).

ӨТКЕЛШІ зат. *Өткел жасаушы.* Өзеннен өту құралдарының бәрін де – қайықтарды, қадаларды батальонның *откелшілері* өздерімен бірге ала келген («Соц. Қаз.»). О да өз ойының әлдігінде, *откелші* тартқан сайын

керіле түсіп, шолп етіп суды қамшылай батқан сымға қарап тұр (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ӨТКЕН ү с т. **1. Кешегі, бүгінгің алдындағы.** *Откен* түні жатар алдында көкемнің хатын берген едім (С.Жүнісов, Өшп. іздер). **2. Осының алдындағы, өтіп кеткен.** Өкінбе, *откенге* де, кеткенге де, Жете алмай қалғанға да, жеткенге де. Өкінбе, өзіңменен көп сырласып, Көңіліңнен пыр деп ұшқан кептерге де (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Откен* жеті айдан астам мерзімде мен нағыз еңбек мектебін өткендеймін (С.Сарғасқаев, Ұстаз). // а у ы с. *Тарих, тарихта қалған уақыт; бүгінге дейінгі кез.* Жеткіз жұртқа бүгінін, *откендерін*, Қысын, күзін, жазы мен көктемдерін. Жадында тұтсын ұрпақ, жасырмай айт: Ақтабан шұбырынды өткелдерін (М.Мақатаев, Шығ.). Ақтөбенің түбінде, Солдат сайы, Текелі, Жалайыр деген елімнің, Үш жүз жылғы *откені.* Ескелді мен Балпықтың, Бастап келген мекені (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Адам болса надандау, Жарар, бәлкім, кешіру. *Откеніңді* жамандау – Өзіңді-өзің өшіру (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Өткен заман. *Өтіп кеткен дәуір, өткен шақ.* Күз секілді биылғы көктем маған, Күреңгіп тұрады... Неткен жаман?! Кеше ғана Керемет кешкен ғұмыр Бүгін маған секілді *откен заман* (М.Мақатаев, Шығ.).

Өткен күн. *Осыған дейінгі кез, өтіп кеткен шақ.* Гитарыңның шектерінде Жатыр алыс *откен күн.* Көңіліме ұялаған Көлеңкесі кептердің (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бактар гүлдеді біздің қырдағы, Жаңбыр жауды да, көктем жырлады. *Откен күндерден* бүгін жоқ белгі, Тұрып қасында көрдім көктемді (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Анау – демей, бұл – демей *Откен күнге* жоқ кінә, Қала алмадым үндемей, Жырға зауқым соқты да (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Өткен мен кеткен. *Өтіп кеткен оқиға, бұрынғы болғандар, осыған дейінгі уақыт.* Өкініш қып *откен менен кеткенге*, Өтінемін, маған, құрбым, кектенбе. Алай-түлей қарлы дауыл соқпай ма, Аласапыран ең алғашқы көктемде? Соны есіне ал, маған, құрбым, кектенбе (М.Мақатаев, Шығ.).

Кешегі [бұрынғы] өткен заманда [күндерде]. п о э т. *Баяғыда, ертеде, осыдан көп уақыт бұрын.* *Кешегі откен заманда*, Дін мұсылман аманда Қара қыпшақ Қобыланды, Әкесі мұның Тоқтарбай Халықтан асқан болды бай (Қобыланды.). *Кешегі өткен заманда*, Сүйгеніне бара алмай, Неше сұлу қыздардың Қазандай іші қайнаған (О.Шипин, Дастан.). *Бұ-*

рыңғы өткен күндерде, Көктің жүзі бұлт еді. Қойдай үркіп, қояндай Секеңдеп жүрген жұрт еді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ӨТКЕНДЕ ү с т. *Осының алдында, осыдан біраз күн бұрын*. Атын *ө т к е н д е* өзің қойған «Айтқыш» тапсырманы бұлжытпай орындап жүр (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

ӨТКЕНДЕГІ ү с т. *Бұрынғы, өткен кездегі. Өткендегі* «мен» мен қазіргі «менің» зор айырмасын тапқанда, «мен» терең сырлы, ұғымсыз екендігі айқындалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӨТКЕН-КЕТКЕН с ы н. **1.** *Ары-бері жол жүрген, жолда жүріп кезіккен, барар-қайтар жолында жолыққан*. Жаздым тасқа атыңды, Өшпей мәңгі тұрсын деп. *Ө т к е н - к е т к е н* адамдар Оқып, біліп жүрсін деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Жаны ашып ол байғұсқа рахым еткен, Еш адам табылмады сонша көптен. Тыраңдап ескерусіз қала берді, Жалтақтап оған бұған *ө т к е н - к е т к е н* (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Бұрынғы-соңғы, бұған дейінгі, өткен кездегі*. Ауыз әдебиеті қазынасы, қазақтың *ө т к е н - к е т к е н* өнерлі ақындарының өнегелі сөздері, әсіресе, Абай жырлары – бәрі зердемізге құйыла берер еді («Қазақст. мұғ.»). Өмір де бір *ө т к е н - к е т к е н* ойындай, Шегінбейтін шешендердің тойындай, Шаттық арты қасіретке соғады. Мені арбасаң кездеріңмен мойылдай, Бәрі қызық, бәрі өзгеше болады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.). // *Тарих, байырғы, бұрынғы заман туралы білім*. Есет бі Мұратты шақырып алып ақыл айтыпты-мыс: «Айтқу үшін *ө т к е н - к е т к е н д і*, ата-бабалардың бұрынғы істерін, қазақтың шежірелерін жақсы білу керек» деп. Есеттің ақылы Мұратқа ұнаған (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). // *Бұрынғы болған оқиғалар, өтіп кеткен уақыт*. Жиналған жұрт дабырласып, *ө т к е н - к е т к е н д і* әңгімелеп, шай ішіп ұзақ отырды (Б.Тілегенов, Аңқайнар). Әлгінде досымды құттықтап, екеуміз *ө т к е н - к е т к е н д і* тағы да еске алып, біраз қауяңдасып қалдық (Ә.Жәмішев, Дала.). Қайран көңіл неге іздеді Жаңбырлы сол көктемді – Толқынындай теңіздердің Шайқап *ө т к е н - к е т к е н д і*? (С.Мәуленов, Алыс кет.). // *Ары-бері жол жүрген адам; барар-қайтар жолында соғып кеткен адам, жолаушы, жүргініші*. Қара жолдың үстінде отырған ауылмыз. *Ө т к е н - к е т к е н н і*ң бәрі біледі біздің ауылды (Б.Майлин, Шығ.). Оспанның шешесі Күнбала болса: «Қанипаны тез ұзататын болсын, кесімді күнін айтсын» – деп, *ө т к е н - к е т к е н н е н* үсті-үстіне хабар айтып жатыр (С.Омаров, Қызыл арай). – Аруағы разы болсын, *ө т к е н - к е т к е н д е р* айта жүрсін деп, ба-

сына биік құлпытас орнаттым (С.Шаймерденов, Мінез.). Қаулады көктеп талай бел, Қоштастық талай көктеммен. Ағайдың жайы қалай деп, Сұраймын *ө т к е н - к е т к е н н е н* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ӨТКЕР = е т. **1.** *Белгілі бір жұмысты, шаруаны атқару, орындау*. Нұрғали ағай семинарияның өзінде беретін сабағын *ө т к е р і*п келді (С.Бегалин, Замана.). **2.** *Міндетін өтеу, парызын орындау*. Әскерлік міндетті *ө т к е р і*п туған үй, өскен ортаға қайтқаннан артық қуаныш бар ма! (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Торлама әжім түсірсе күндер ажарға, Тосқауыл бар ма араны жаман ажалға? Өсіріп ұрпақ, *ө т к е р і*п барлық *м і н д е т і*н, Өтеді ана, кетеді ана мазарға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.). **3.** *Тіршілік кешу, уақыт (өмірін) өткізу*. Оның барғысы келгенімен, көңілі шегіншектей берді, онда әрбір бұрма, әрбір аялдама, көше, саты – бәрі де Қарлығаш екеуінің *ө т к е р г е н* өмірін еске сала береді (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Менің әкем бар өмірін шахтада *ө т к е р г е н* адам (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Бұл кісі – Қошқаратада мыңдаған қой малын бағып отырған жеті ағайынды шопандардың әкесі, өмірін қысы-жазы киіз үйде *ө т к е р і*п келе жатқан қарт («Мәдениет және тұрмыс»). Өмірімді несіне жек көремін, Ауыр-жеңіл болса да *ө т к е р е м і*н. Өмір қашып барады құсқа мініп, Мен артынан жетем бе деп келемін (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** *Өткізіп жіберу, өткізу*. Әңгіменің ажары *Ө т к е р г е н* ұндай електен. Халық арасы Төребай – Ақырын істің оңғарсын, Сыныпты бұтақ теректен (Базар жырау, Шығ.). **5.** *Басынан кешіру*. Жамандықты да *ө т к е р д і*м, Жақсылықтарды да көп көрдім. Біреулер үшін тірлікте Жазылмайтұғын дерт болдым (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Ө т к е р д і*ң ғой өмірдің көп белесін, Құрбың саған қалайша өкпелесін? Екі айырып кетсе де жолдар бізді, Маған сырттай тілектес боп келесің (М.Шаханов, Ғасырлар.). **6.** *Атап өту, ғырым-жоралғысын жасап, құртын орындау*. – Мен енді екі қайнымның тойын өз қолымнан *ө т к е р м е й* құмға аяқ баспаймын, – деп шірөнді ол (М.Дүзенов, Ақәже). Мен әйтеуір бар жиған-тергенімді Бір тамаша той қылып *ө т к е р е м і*н. Біздің үйді сол күні бетке ал, қауым, Нысанаға ап қуаныш тоқталмауын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Алдынан өткерді. *Сынына, талқысына салды, назарына ұсынды*. Арқаның нудан ұшқан алғырымын, Кең қолтық Орта жүздің арғынымын. Сүйінген ел мадақтаған өлеңімді, *А л д ы н а н ө т к е р г е н м і*н сан мыңның.

Найманның араладым дәмін татып, Бастаған артына еріп тағдырымның (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Басынан өткерді. *Әр алуан дәуір мен әрқилы кезеңдерді немесе қиындықтарды басынан өткізді, кешірді.* – Көптен бері хат та жазбадың. Тегі ауыр-ауыр күндерді *б а с ы ң н а н ө т к е р і п* қиналып жүрген боларсың, – деді Тереса апай (Т.Шаханов, Көгілдір.). Біз айтып жүрген жоқпыз жиында, Азапты *б а с т а н ө т к е р г е н* (Х.Ерғалиев, Күн күмбез). Дертке ұшырап жасыңнан, Ауруды да көп көрдің. Ауыртпалықты *б а с ы ң н а н*, Сыр білдірмей *ө т к е р д і ң* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ӨТКЕРМЕ¹ з а т. э т н. *Қазақша жіп байлаудың бір түрі.* Қазақ халқында арқан-жіптерді байлаудың: «күрмеу», «қазық бау», «шие», «*ө т к е р м е*», «ілмек», «тиектеп байлау» деген сияқты түрлері бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ӨТКЕРМЕ² з а т. терме өрнегіне пайдаланатын жабдық. Терме өрнегіне жоғарыда айтылған жабдықтарға қосымша «ілмек», «*ө т к е р м е*», «мәймөңке» деген жабдықтар қолданылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ӨТКЕРМЕ³ з а т. қ ұ р. *Теміржолдан кесе өту үшін немесе пароходқа мінуге т.б. арналып салынған көпір.* Олар пристань мен пароходты ұштастырған *ө т к е р м е н і ң* дәл үстіне барып тұрды («Қаз. әдеб.»).

ӨТКЕРМЕ⁴ з а т. т е х. *Цилиндр немесе конус формалы стержень (өзек).* Цилиндр формалы *ө т к е р м е* екі тесік параллелепипед арқылы өтеді (А.Абрикосов, Сызу.).

ӨТКЕРМЕ⁵ з а т. к е н. *Жер астындағы негізгі кен қазбаларының арасында адамдар қатынас жасауға арналып қазылған жатық немесе көлбеу қазба.* *Ө т к е р м е д е* баспалдақты немесе басқадай жол болады (ҚСӘ).

ӨТКЕРМЕЛЕ¹ = е т. э т н. *Өткерме байлау түрімен бекіту.* Өренің алдыңғы ұшын тұзақтап алады да тұсаудың орта тұсынан бір-біріне *ө т к е р м е л е п* бекітеді (Х.Арғынбаев, Қаз. ертұрман.).

ӨТКЕРМЕЛЕ² = е т. қ о л ө н е р. *Ары-бері өткізіп ілу арқылы тоқу.* Шоқанның үстінде ақ ботаның түбітінен иіріп, арқауын қызғылт жібек жіптен *ө т к е р м е л е п* тоқытқан, жаға, жеңіне, өңіріне тықыр қара құндыз әдіптеген желбегей шекпен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ілу, шалып ілу, орап ілу, торлап ілу, *ө т к е р м е л е п* ілу және осы сияқты тоқудың басқа да әлденеше түрлері бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ӨТКЕРМЕЛЕН = е т. *Жалғану, өткізіліп бекітілу, ары-бері өткізілу.* Аяғында қонышы

белбеуге *ө т к е р м е л е н е т і н*, түгі сыртына қараған, жұмсақ иленген бұғы терісінің үлкен етігі, соның тізе тұсынан, бұғы бұзауының тұяқтары алынбаған пұшпақтарын салбырата тігіп қояды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ӨТКЕРМЕЛЕНУ *Өткермелен етістігінің қимыл атауы.*

ӨТКЕРМЕЛЕУ *Өткермеле етістігінің қимыл атауы; ары-бері өткізу.* Шидиген тарамыс қолдарының сырты жарылып кеткен. Кереге көзінен таңғышты *ө т к е р м е л е у г е* әлі өрең келіп тұрған сияқты (А.Жұмаділдин, Сең.). // қ о л ө н е р. *Терме тоқудың әрі-бері өткізіп ілу арқылы ерекшеленетін түрі.* Терме тоқудағы *ө т к е р м е л е у*, ілмектеу, мәймөңкелеу жұмыстарының барлығы да есептеп санау арқылы, әрбір ілінген жіп санын еске сақтау арқылы орындалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ӨТКЕРМЕЛІ с ы н. *Өткермесі бар, баумен жалғанған.* Үстіне шолақ тон, басына тозығы жеткен *ө т к е р м е л і* солдат папахасын киген, сары мұртты, сакалы да өсіңкіреп кеткен бір жүдеу адам қолын көтере: – Рұқсат болса... – деп әлсіздеу даусымен көпшілікке бұрылып сөйлей бастады (Ғ.Ахмедов, Жорық.).

ӨТКЕРУ *Өткер етістігінің қимыл атауы.*

1. *Өткізу, бірдеңе арқылы өткізу.* **2.** *Басынан кешіру, өмір сүру.* Сарылып төсек тартқан ауруға бір күнді *ө т к е р у д і ң* өзі қиын екен (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Өмір деген – бастан бәрін *ө т к е р у*, Қанішерді қанжығаға бөктеру (С.Оразев, Дала даусы).

Өз қолымен [қолынан] өткеру. *Өзі араласу, істі өзі бітіру, бір іске қатысты болу, атқару.* Міне, осының бәріне де мен енді өзім араласуыма, *ө з қ о л ы м м е н ө т к е р у г е* тура келді (Б.Сокпақбаев, Қайда. Гауһар).

ӨТКЕРУШІ з а т. *Өткізуші, басынан кешуші.* Ол тауып алды қайдан қайрат-күшті, Жылаумен *ө т к е р у ш і* ед жаз бен қысты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ӨТКЕРІЛ = е т. *Өткізілу, атқарылу.*

Басынан өткерілді. *Өмірде көрді, басынан кешірілді.* Ол аңшылық туралы да нелер қызық хикаялар біледі, соның біразын *ө з б а с ы н а н ө т к е р і л г е н* ғып сипаттайды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Қолынан өткерілді. *Қолында болды, иесі болды.* Талай қасқыр алатын иттер, талай қасқыр соғатын аттар, талай мүлтіксіз тиетін мылтықтар олардың *қ о л ы н а н ө т к е р і л д і* (С.Мұқанов, Ботагөз).

ӨТКЕРІЛУ *Өткеріл етістігінің қимыл атауы.*

ӨТКЕРІС = е т. *Атқарысу, өткізісу.* – Тілешжан, даңқына қанықпыз, осы тойды *өткери́сін* кет! (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ӨТКЕРІСУ *Өткеріс етістігінің қимыл атауы.*

Қолмен өткерісу. *Тікелей араласу, өзі болып атқарысу.* Сәбит Мұқановтың өз басының Қазақстандағы мәдени оқиғалардың түйінді тұстарына қатысы болуы, көп жағдайларда *қолмен өткерісуі* шығарманың танытқыштық сипатын арттырған («Қаз. әдеб.»).

ӨТКІІЗ з а т. э т н. *Оттың орнын ойық етіп қалдырып, суық өтпеу үшін айнала төңірек жерге (бірінші қабатқа) жаюға арналған киіз.*

ӨТКІЗ = е т. **1.** *Бір нәрсенің бойынан, арасынан асып кіргізу, тесіп шығару.* Сөзі ме бұл өл деген, Сырлы үмітті кетті үзіп, Көк желкемен көлденең Көк найзасын *өткізін!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Бір бетінен екінші бетіне шығару, бір жағадан келесі жағаға.* Ұстазға ұқсап бақтым өзім көңілім де төкті зер, Көпірмін мен жаманды да, жақсыны да *өткізер.* Дос іздеген долыңмын мен дауылдарға қарсы ұшқан. Жүрем десең жолыңмын мен арманыңа жеткізер (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **3.** а у ы с. *Өмір сүру, күн кешу.* Өзімнің туған ауылым. *Өткіздім* сонда өмірдің Қиын-қыстау ауырын (А.Тоқмағамбетов, Алтын арал). Шаттыққа толы шақтарды ең *Өткіздім* сенде, қыр бастым. Сыбырлап тұрған бақтармен Сыбырлап тұрып сырластым (Т.Айбергенов, Мен саған.). О, туған жер, қадіріңді кім білген, Мен қырыңнан теруші едім бүлдірген. Сенде *өткізген* артық екен бір күнім, Басқа жерде той тойлаған мың күннен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4.** *Атқару, өткеру.* Ел сыйына кәдімгідей семірген, Дардай боп жүр даңқы асқан соң өңірден. Асы, Асы, сенде бір той *өткізбей,* Тұманбайдың кеткісі жоқ өмірден (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **5.** а у ы с. *Артта қалдыру.* Ұзақ түнді *өткізсең* де көз жұмбай, Сырқатыңды мен барында сөз қылмай. Менің үшін көндің ана, бәріне, Төзімді көп жылдарға тоздырмай (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Өткізін* жылдар, Өткізіп айлар, Бекер күн, Болғансып ақын, Мұрнымды несін көтердім?! Өлмей-ақ жүр ғой, Өлең жазбаған адамдар, Өлеңсіз мен де, Өмірді бірдене етермін (М.Мақатаев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Тапсыру, табыстау.* Ұлы Отанға тірі оралар жан қалса, Бұл сәбиді аман-есен жеткізсін, Ұлы Жердің топырағына еккізсін, Ұлы Ананың құшағына *өткізсін* (М.Мақатаев, Шығ.).

7. а у ы с. *Сату.* Билейді екен шынар тұрмыс бәрін, Достарым да көбейді, туыстарым. Бар ақшама дүкеннен арақ алып, Нан, сүт алдық *өткізін* ыдыстарын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

8. а у ы с. *Сайлату, тағайындату.* Колхоздар ірілене бастағанда артель мүшелері Өлкенді қайтадан председателдікке *өткізеді* (С.Мәуленов, Жер нәрі). **9.** а у ы с. *Жүргізу, жүзеге асыру.* Бұл жерде полк комсомол ұйымының секретары Атабаев, жауынгерлермен әңгіме *өткізбек* еді (С.Бақбергенов, Қарға там.).

Бір [бірге] өткізді. *Бірге көрді, ортақ болды.* Талай-талай айқасқа араласып, Өмір қырық қырынан барады асып; Кешегі *бір өткізген* қызығымызды, Сағынамын мен бүгін қара басып (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Көзін өткізді. *Көзін сатты, сұлулығын, сырт келбетін саудаға салды.* Қызды осы жаққа біреуге тастап кетпек екен. Алушы табылса, малға, өйтпесе тек болса да, *көзін өткізбек* екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Күн өткізді. *Өмір сүрді, тіршілік етті.* Мен көрдім ғашық жардан уәдесіздік. Өмірдің қызығынан күдер үздік. Жылы жүрек суынды, жара түсті, Шықпаған шыбын жанмен *күн өткіздік* (Абай, Тол. жин.). Адамзат тірілікті дәулет білмек, Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек. Екеуінің бірі жоқ, ауыл кезіп, Не қорлық құр қылжаңмен *күн өткізбек* (Абай, Тол. жин.).

Қылыштан өткізді. *Қырып салды, кескіледі, қырып-жойды.* Қырмаққа елді қалдырмай, Қанқұмар жауыз өшікті. *Өткіз* деген *қылыштан* Адам түгіл бар малын, Ит бен мысық, күшікті (О.Шипин, Дастан.).

Сөзін сүйектен өткізді. *Қатты батырды, ауыр сөз айтып, шымбайына тиді.* – Бақыт қайдан келесің? – *Сүйектен сөзін өткізген,* Миына шатақ еккізген, Кесепат қыздан келемін (Қабан жырау, Алтын қазық).

Сыннан өткізді. *Тексерді, сынаққа салды.* Дүние, зат екенсің іштен туған, Жігіттің жоқ ақылы сені қуған. Келгенде әр жасыма әр түрленттің, *Өткіздің* бір басымды неше *сыннан* (Базар жырау, Шығ.).

ӨТКІЗГІШ з а т. ф и з. *Өзінің бойына электр тогын, жылылықты өткізетін дене, материал, зат.* Ионосфера қабаты иондардан тұратын болғандықтан, электр *өткізгіш* болады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Аккумулятормен жалғасқан екінші бір *өткізгіш* Асылбек отауына қарай асып жатыр (Дала дауылпаз.). Амперметр мен вольтметрдің жәрдемімен *өткізгіштердің* кедергісін анықтауға болады

(«Халық мұғ.»). // *Өз бойынан өткізе алатын қабілеті бар.* Минералдардың жұқа қалақшаларының сәулені өткізуі, ұстауына қарай мөлдір (мусковит), шала мөлдір, сәуле *өткізгіш* (дала шпаты), күңгірт (қоңыр амфибол) болып ажыратылады (К.Сапарбайұлы Геология.).

Жартылай [шала] өткізгіш. т е х. *Өткізгіштермен изоляторлардың екі аралығында болатын қатты заттар; шала өткізгіштер.* үлкендігі витамин таблеткасындай радиостанция *жартылай өткізгіштер* негізінде жұмыс істейді (Ғалам ғажап.). Республика территориясының 60 проценті шөл және шөлейт дала болып табылады, мұнда күн сәулелерінің қуатын *шала* (жартылай) *өткізгіш* фотоэлементтері арқылы пайдаланып, арзан электр қуатын алудың барлық мүмкіндіктері бар (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Өткізгіш құбыр. т е х. *Дала жағдайында жанармай жеткізетін техникалық құралдар кешені. Өткізгіш құбыр* қотарушы құрылымдардан, құбырдан, бекітпе арматурадан, бақылауыш-өлшеуіш аспаптардан және көмекші құрал-саймандардан тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өткізгіш ұлпалар. б о т. <лат. *texius conductor*> *Өсімдіктің барлық мүшелеріне қоректік заттар жеткізетін жасушалар тобы. Өткізгіш ұлпалар* арқылы сабақтың сүрек бөлімі мен тамырдың топырақтан сорып алған су мен еріген минералды тұздары, қабық бөлімі мен жапырақта түзілген органикалық заттар қозғалып тамырға, бүршікке, гүлге, жеміске таралады (Қаз. тілі термин. Биология). *Өткізгіш ұлпа* – өсімдіктің барлық мүшелерін бір-бірімен байланыстырып тұратын тарамдалған жүйе (Қаз. тілі термин. Биология).

ӨТКІЗГІШТІК з а т. *Токты, жарықты, жылыды өткізетін қасиет.* Алюминий жеңіл әрі электр *өткізгіштік* қасиеті бар (СССР экон. геогр.). Магнит өрісінің *өткізгіштік* қасиетін тоқтың шамасына байланысты (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Судың жылу *өткізгіштік*і аяның жылу *өткізгіштік*інен 20 есе артық (Жалпы биол.). Полиэтилен пленкасы тегіс ақ, мүйіз түстес, жарық *өткізгіштік*і жағынан шыныға жақын (Овощ өсіру.). Бороздаларды жердің бедері және топырақтың су *өткізгіштік*імен байланысты тартады (А.Ажкеев, Қант қызылшасы).

ӨТКІЗДІР = е т. **1.** *Тапсырту, табыс еттіру.* Ауданның он сегіз миллион пұт ақ бидайын мемлекет қоймасына *өткіздіріп* тынбай, бұлар

ұйқы көре қояр ма екен сірә? (Тербеледі тың дала). **2.** а у ы с. *Атқарту, жасату.* – Пәлесін кара! Жетің мен қырқыңды *өткіздіріп* алып, мені қасыңа шақыртып ала қоймақсың ғой (Т.Тілеуханов, Өмір.).

ӨТКІЗДІРТ = е т. *Жасаттыру, жүргіздіру.* Жиын *өткіздірткеніне* Балабек өзі іштей риза болды (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

ӨТКІЗДІРТУ *Өткіздірт етістігінің қимыл атауы.*

ӨТКІЗДІРУ *Өткіздірт етістігінің қимыл атауы; жасаттыру.* – Гоголь жолдас, маған сеніңіз, жөндеуден *өткіздіруге* уәде береміз (М.Рашев, Бетің қисық.).

ӨТКІЗУ *Өткіз етістігінің қимыл атауы.*

1. *Табыстау, табыстыру.* Әлепат шал әлі де борбайлады, Ұнамайды жігіттің тоңды ойғаны. Дүниені *өткізу* әктісіне, Қасарысып, қыңыр шал қол қоймады (М.Мақатаев, Шығ.). Кезекші кенет бүлінді: – Жігітім, не тұр қағазда, Түгі де кетпес, бұныңды *өткізу* керек бағажға (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Аудан осы аймақтың малының санын алып, артық астықты мемлекетке *өткізу* міндетін жүктеген болатын (Б.Тілегенов, Аққайнар). **2.** а у ы с. *Артта қалдыру.* От-жалын ой өртеп ішті, Жай таптырмай жаныма. *Өткізу* мен ерте-кешті У жайылды қаныма (XX ғ. бас. қаз. ақын. шығ.). **3.** э к о н. <лат. *realis*> *Мүлкті немесе бағалы қағаздарды ақшаға айналдыру – тауардың құнын толық төлеген сатып алушыға сату (табыстау).* Табыс сомасы барынша дұрыс бағаланса, мәміледен экономикалық пайда алынса, мәміле бойынша нақты шығын барынша дұрыс бағаланса, мәміле жасалған затты меншіктену құқығы сатып алушыға табысталса, *өткізу* деп есептеледі (Қаз. тілі термин. Экономика). Сатушы меншіктенуші құқығы мен міндеттерін сақтаса; ақшалай қаражат алынса, бірақ тауар босатылмаса, жұмыс орындалмаса, қызмет көрсетілмесе, *өткізу* жүзеге асырылды деп танылмайды (Қаз. тілі термин. Экономика). **4.** ф и з. *Бойынан өзі арқылы еркін қозғалту, жіберу.* Минералдардың жұқа қалақшаларының сәулені *өткізуі*, ұстауына қарай мөлдір (мусковит), шала мөлдір, сәуле өткізгіш (дала шпаты), күңгірт (қоңыр амфибол) болып ажыратылады (К.Сапарбайұлы Геология.).

Өткізу жолағы. и н ф. <ағыл. *bandwidth*> *Байланыс арнасы тасымалдай алатын сигнал жиіліктерінің ауқымы. Өткізу жолағы* осы арна арқылы жеткізілетін ең жоғарғы және ең төменгі жиіліктердің арасындағы айырмашылықпен анықталып, герцпен (Гц) өлшенеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Өткізу осі. ә с к. *Өткізу байланыстарын ұйымдастыру тәсілі. Ө т к і з у о с і н д е* штаб командирі бірнеше командирмен байланысты бір осьті өткізгіш желі арқылы жүргізе алады. Басты осьтік желі өзінің командалық пункттерін (штаттарын) бағыт бойынша орналастыру арқылы жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өткізу тәртібі. ә с к. *Күзетілетін аймаққа (әскери бөлімге, мекемеге, орынға, жабық түрдегі кәсіпорынға, т.б.) кіру мен шығудың, түрлі заттарды (жүктерді) кіргізу мен шығарудың, жеке құрам мен келушілердің күзетілетін аймақта болуының тәртібін анықтайтын, міндетті түрде орындалатын ережелер жүйесі. Ө т к і з у т ә р т і б і н і*ң негізгі мақсаты – мемлекеттік және әскери құпияны, жоғары қырағылықты және әскерлердің жауынгерлік өзіндігін сақтауды қамтамасыз ету (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Уақыт өткізу. *Кешейілдеу, кешігіп қалу, әрекетсіз бос жіберіп алу.* Жауған оқ бәсеңдеп, жымжырт бола қалды. Енді *у а қ ы т ө т к і з у* - *г е* болмайды, ұзақырап кету керек (Қ.Қайсенов, Жау тыл.).

ӨТКІЗУ-ТЕКСЕРУ: *өткізу-тексеру пункті.* ә с к. *Шекарадағы аудандарды, адамдарды, тауарларды өткізу тәртібін реттеп, тексеріп отыратын пункт.* Осы арадағы шекаралық *ө т к і з у - т е к с е р у п у н к т і* не Кувейттегі совет азаматтарын отырғызған колонна Амманға қарай жүріп кетті (Жаңа атаулар).

ӨТКІЗУШІ з а т. **1.** *Сатушы, сатып алуға табыстаушы.* Дайындаушы кәсіпорындар тұтынушылар тапсырысты көп көлемде бергенде, делдалдар жоқ болғанда, басқа да жағдайларда өткізу қызметімен өзінің өткізу кеңселері, *ө т к і з у ш і* агенттері арқылы айналысады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Сәрсен сүт *ө т к і з у ш і* лердің қасына кідірді (Т.Тілеуханов, Өмір.). **2.** *Атқарушы, жүзеге асырушы.* Киіз үйге тың игерушілер тойын *ө т к і з у ш і* аудан басшылары кіре бастады (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар). Күйеудің ойынын, яғни той қызығын *ө т к і з у ш і* лерді – сатып алушылар дейді (Ж.Молдағалиев, Ескі дос).

ӨТКІЗІЛ = е т. **1.** *Жүргізілу, ашылу, ұйымдастырылу.* Дивизияның полктары мен батальондарында осы оқиғаға арналған салтанатты митингілер *ө т к і з і л і н* жатты (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Ол кезде мектеп үй болмай, сабақ сарайларда, киіз үйлерде *ө т к і з і л е т і н* (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). Мектептегі методика бұрышына зор ізденіспен, жақсы *ө т к і з і л г е н* сабақтың, тәрбие сағатының әдіс-тәсілі жазылып

қойылады («Қазақст. өйелдері»). **2.** *Сатылу, ақшаға берілу.* Балық арзан бағамен *ө т к і з і л д і* («Жас Алаш»).

Өткізілген өнім. э к о н. а) *Дайындалған, жөнелтілген және тұтынушы, өткізуші немесе сауда жасаушы ұйым (делдал) ақысын төлеген өнім. Ө т к і з і л г е н ө н і м* кәсіпорындардың өндірістік-шаруашылық қызметінің нақты нәтижелерін бағалаудың негізгі көрсеткіштерінің бірі (Қаз. тілі термин. Экономика.). ә) *Өнеркәсіп орындарының сыртқа шығарылған және оған тапсырыс беруші немесе өткізу ұйымдары ақы төлеген өнімі. Ө т к і з і л г е н ө н і м* көрсеткішінің жалпы өнім көрсеткішінен сандық және сапалық тұрғыда елеулі айырмашылығы болады (ҚСЭ).

ӨТКІЗІЛУ *Өткізіл етістігінің қимыл атауы. 1. Жүргізілу, ашылу, ұйымдастырылу.* Бұдан кейін жюри мүшелері белгіленіп, сабақ сайыстың *ө т к і з і л у* жоспары жасалады («Қазақст. мект.»). **2. Тапсырылу, жіберілу.** Етке *ө т к і з і л у* ге тиісті, бірақ әлі өткізіп үлгермеген бес жүз қойдың артық боп шыққаны рас (С.Бақбергенов, Адам.).

ӨТКІЗІМ з а т. э к о н. *Өнім (тауар) өткізуді (сатуды), қызмет көрсетуді және оны меншіктену құқығын дайындаушыдан (сатушыдан) тұтынушыға (сатып алушыға) табыстауды қамтамасыз ету қызметі. Ө т к і з і м д і* дайындаушы немесе көтерме сауда немесе бөлшек сауда делдалы жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨТКІЗІМДІЛІК с ы н. **1.** ф и з. *Өткізгіштік, қабылдағыштық.* Бірінші схема токпен қыздырылған сымның кедергісі зерттелетін газдың жылу *ө т к і з і м д і л і г і* не байланысты өзгеретінін көрсетеді (К.Айманов, Физика.). **2.** э к о н. *Бір нәрсенің оңай сатылуы немесе сатып алынуы мүмкіндігінің көрсеткіші.*

ӨТКІЗІС = е т. **1.** *Бір жерден екінші жерге жеткізісу, апарысу. ≈ Жолдан ө т к і з і с т і.* **2.** *Атқарысу. ≈ Жылын ө т к і з і с т і.* **3.** *Ұйымдастырысу, жүргізісу. ≈ Жиналысты ө т к і з і с т і.*

Көзден өткізісті. *Жан-жағына мұқият қарап, айналаны шолысты. Аққұба жігіт, Дулат тағы бір-екеуі жаяулап ойға түсіп, қарсы қабақты да көзден ө т к і з і с т і* (Ф.Сланов, Очерк.).

ӨТКІЗІСУ *Өткізіс етістігінің қимыл атауы; атқарысу.* Ағайын-туыс, жора-жолдастар күйеуінің жетісі мен қыркын *ө т к і з і с у* де аябай, елдігін жасаған (М.Дүйсенов, Мейман.).

Уақытты өткізісу. *Бірге бастан кешіру, бір іске ортақ болу.* Шаршап-шалдығып келген жігіттер күзеттен қолдары босаса-ақ *у а қ ы т т ы* ұйқымен *өткізісу* ғетырысады (Т.Жанкелдин, Партизан.).

ӨТКІЛІК з а т. с ө й л. **Өткелек.** – Жоқ, шырағым, мен *өткілік* те н ө тіп, сонау қытайдан текке келгем жоқ (М.Әуезов, Әңгім.).

ӨТКІН с ы н. *Шебер, ісмер.* Кебіске Шегебайдан да бұл *өткін* екен: өкшені бес-ақ шегемен тұрғызады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ӨТКІН: *өткін жел. Өңменнен өтетін, ызғарлы жел.* Түс ауа күн суытты. Теріскей жазықтан, өзен жақтан *өткін жел* ызындайды (Р.Әутәліпов, Алтын.). Жебедей осып, инедей қадалған *өткін жел* ден сенімді сая тапқандай болған жануарлар енді іркілген жоқ, бүкпай, бөгелмей еріп берді (Саржайлау).

ӨТКІНШЕК с ы н. с ө й л. **Өткінші.** – Жаздың осындай сұрапыл *өткіншек* жауынын жақсы көремін, – деді комиссар терезеден көзін алмай, – соңынан дүние бір жаңарып қалғандай болады (І.Есенберлин, Қатерлі.). Жасөспірім кезімдегі Аяжан деген бала қызға, студент кезімдегі Үмітке, әбден жігіт болғанындағы Ұлбосынға деген сезімдерімнің бәрі *өткіншек* сезім болған жоқ па? (І.Есенберлин, Ғашықтар).

ӨТКІНШЕКТІК з а т. *Тез өтетіндік, уақытшалық.* Тек Жәнібек хан ғана дүние шіркіннің *өткіншек* тігіне қамығып, үш күн орнынан тұрмай жатып алды (І.Есенберлин, Алмас.).

ӨТКІНШІ с ы н. **1.** *Бірден жауып, бірден басылатын (жаңбыр).* Біледі қорған – жүйріктей Бөрінің ағып өтерін, Мәңгілік деген тірлік те *Өткінші* і бұлттай екенін... (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Осындай бір *өткінші* оймен ауыл көшесінен зыр етіп өте шықты (С.Бақберген, Адам және көлеңке). Ахметтің ашуы *өткінші* жауынның бұлтындай тез тарады (А.Хангелдин, Өткен күн.). Кешегі *өткінші* жаңбыр бозамық тартқан далаға ерекше сән беріп кетті («Лен. жас»). **2.** *Олай-бұлай жүретін, ары-бері өтіп бара жатқан.* Көшедегі *өткінші* мәшинелердің бірін тоқтатып, қызды алып келді (Жаңа атаулар). Көше шуылы, *өткінші* адамдардың дабыра үні бұларға әсер етпеді (А.Байтанаев, Қыран.). Вокзалдың коллективі келетін, жүретін және *өткінші* поездардың көп келуіне байланысты жақсы әзірленді («Соц. Қаз»). **3.** *Қысқа, болар-болмас.* Күтпем Өзің жактан қатер, қауіп, *Өткінші* болды аз күн өтер сауық. Жүрегің маған құштар жаралса да, Кетіпті басқа жайлы пәтер тауып (К.Салықов, Жезкиік). **4.** *Тұрақсыз, алдамышы.*

Дәулетханның түюінше, бұл қыз қазір *өткінші*, жеңіл-желпі қызықпен әуестенетіндей емес (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Аласартты тағдырым, биіктетті, Бәрі *өткінші* і. Қуаныш, күйік те өтті. Екіталай кезеңде еңсем бүкқан, Күй сандыққа саусағым тиіп кетті (М.Мақатаев, Шығ.). Ашуынды алайын мен тең бөліп, Өтінемін, *өткіншіге* берме ерік?! Сен де айыпты, мен де айыпты емеспіз, Сенде де бар, менде де бар пенделік (М.Мақатаев, Шығ.).

Өткінші өмір. п о э т. *Жалған дүние, осы дүние.* *Өткінші өмір* біткен соң, Бақи жайға бармақ-түр (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ӨТКІНШІДЕЙ с ы н. *Өткінші тәрізді, тез өтетін, өтешығатын.* Уақытша кездескен қиынқыстау күндерді Ақын шал *өткіншідей* көрді (Б.Дәулетбаев, Парыз). // *Өткінші жаңбырдай қысқа.* Ашудың арты ашық *өткіншідей*, Түнеріп жаумай тынбас бұрқасындай (XX ғ. бас. қаз. ақын. шығ.). Күркіреп жауып кеткен *өткіншідей*, Секілді өмір солай өкініштің. Орақ орып, кетпенді шаппасам да, Ән мен күй, өлең еді бар жұмысым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ӨТКІНШІЛІК з а т. *Тез арада өтетіндік, қысқа мерзімділік, уақытшалық.* – Ол өмірді айтады, даланың кеңдігін айтады, сенің жастығыңды, албырт, аңқаулығыңды айтады, уақыттың *өткіншілігі* н айтады, аз ба ол? – дейді Ғабен (Р.Қайырбеков, Ақ желкен). Ол *өткіншілік* қана қауқары бар алдамшы сезім шығар. Әйтсе де, жас жігіттердің көңілін алаң еткісі келмеді, айтып беріп тынбақ (А.Байтанаев, Қыран.). Дулаттың тәлім-тәрбие мәселесіне қатысты ендігі бір тақырыбы – ол адамның өмірінің *өткіншілігі* («Қазақст. мект.»).

ӨТКІР с ы н. **1.** *Қайралып жүзі өткірленген, тез кесетін.* Онда жүгіріп келіп, мына *өткір* кездіктің үстіне кеуденді төсей құла! (І.Есенберлин, Қаһар). Қазір жүрегіне хирургтің *өткір* скальпелінің жүзі тиген мыңдаған науқас адамдар дерт зардабынан құтылып, құлан таза жазылып кетті (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Түйеге салды қасқыр ауыздығын, Білмейді қай жерінен бауыздарын. Қан шапшып сандарынан судай ақты, Тістері *өткір* екен жауыздардың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Батыл, нысый, өжет (адам).* Қыз ағасы Сәлімбай, *Өткір* жігіт жалындай. Өзі сері, көкпаршыл, Талай салған салымды-ай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бірақ қаланың да, даланың да түрлі жандарын көріп жүрген өзі оқыған әрі *өткір* қыз Мәмбеттен сескене қоймады (Х.Есенжанов, Тар кезең). Дахлияның суы ащы, шұбаты балдай, Жорыққа мінсең жалтарғыш құр аты қан-

дай. Қылышы өткір ұлыстың қызы да *өткір*, Сүймейді сені алдымен жылатып алмай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бірі – *өткір*, Бірі – қайсар, Бірі – ұрыншақ, Бірінің жаны нәзік, Иі жұмсақ. Жалтақтап отыратын енді бірі Жанарын жан-жағына жиі жұмсап (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** а у ы с. *Бар шындықты бүкпесіз, батыра айтатын, қатал, шынышыл.* Абай әмір жүргізуші жуандардың барлық іс-әрекетіне бұрынғыдан да *өткір*, қатал сынмен қарауды күшейтеді (М.Әуезов, Әр жыл.). **4.** а у ы с. *Денеден бірден өтіп кететін, қатты (ыстық немесе суық).* Күн төмен түскендей-ақ соқты аңызак, Жапан түз Орынбордың жолы ұзақ. Тым *өткір* күн аптабы күйдіргеннен Жолаушы жүрген жолда жоны қызад (О.Шипин, Дастан.).

Алмастай [қанжардай, қылыштай] өткір. *Еш нәрседен тайсалмайтын, батыл.* Ескі тақминсе – есірік, басы айналар Қонтайшыға қылыштай *өткір* қайда бар? Төрде емес, көрде хор қызының төсегі, Жанбасы жерге тиген соң көңілі жайланар (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ешкімге шын көрмеген сырын ашып, Көрмеген ер жынысын бір сырласып. Білмейтін Татьянаң өнері жоқ, *Қанжардай* жауабы *өткір*, сөзі машық, Оқыған терең сырлы романдардан, Қайғыға түседі екен жүрек тасып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Көзі [жанары, көзқарасы] өткір. а) *Көзі өн бойын тесіп жіберетіндей, қадала қарау турағы.* Қадамаңыз *көзіңіздің қарасын*, *өткір* екен күйдіріп-ақ барарсың (М.Хакімжанова, Өткелдер). ә) *Байқағыш, жақсы-жаманды көзбен көріп-ақ аңғарғыш, қырағы.* Бүгін, міне, туған жерден кетіп барам шалғайға, Тілегім сол: *көзім өткір*, көңілім ояу болғай да! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тұқымы аз ол даланың қыраны, Күн көзіндей *жанары өткір* қырағы. Жерде емес, шырқау шыңның басында, Найзағайдың нақ қасында тұрағы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Айтып келіп ақыры, Бір нәрсеге кідірді. Ұлықпанды бір шолып, *Өткір көзі* жүгірді (О.Шипин, Дастан.).

Өткір бу. т е х. *Технологиялық мақсаттар үшін өндірістік аппараттарға буқазаннан жіберілетін бу.* Қозғалтқыш арқылы өткен буды *өткір будан* ажырату үшін жұмыс істеп шыққан, редукциялық клапан және т.б. қысым төмендеткіш құрылғылар арқылы өткен буды жұмсақ бу деп атайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Өткір жүрек. *Алғыр, батыл, өжет.* Жарлы болдын, бай болдың, Барыңды бойға жиынып. *Өткір жүрек*, қызыл жүз, Қаламдай қасың

қиылып (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Өткір өлең. *Шынышыл өлең.* Пір даусы ең алғашқы ақын болған, Ақындық сонан бері нақыл болған. Көркем күй, әсем ән мен *өткір өлең* Халыққа баяғыдан жақын болған (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Өткір радиация. ф и з. *Ядролық жарылыс кезінде тарайтын радиоактивті сәулелер (гамма-сәулелер мен нейтрондар), ядролық жарылыс кезінде пайда болып, лезде жан-жаққа тарайтын, көзге көрінбейтін және адамдар сезінбейтін сәуле ағыны.* *Өткір радиация* атом жарылысы энергиясының 10–15 пайызы кетеді. Оның әсері 10–15 секундқа созылады да, ол организм клеткаларын иондап, оған зиянды биологиялық әсерін тигізеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өткір тіл [сөз]. *Тілі мірдің оғындай, бетің бар, жүзің бар демей, тура сөйлейтін.* Достықтан басқа ойым жоқ. *Өткір сөзді*, жауһар көз, Жігітте сенің тайың жоқ. Менің ұзақ айтуға, Барар еш жайым жоқ. Көргенше, құрбым, аман бол, Қызырдан басқа ойым жоқ (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Комедия жанрын жасау үшін ең өткір ой, *өткір тіл* керек (С.Ерубаев, Шығ.). Сол кездегі балалар үйлеріндегі жастар Ганидың жақсыны жарқырата ашып, жаманды кесіп тастайтын *өткір сөзін*, батыл қимылын өнеге тұтатын еді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ӨТКІРЛЕ = е т. **1.** *Құрал-саймандарды жүзін қайраққа, шарыққа салып қайрау, өткір ету.* Саржан белін шешті де, қынабынан ақ семсерін суырып, қанды айқас алдындағыдай әдетімен *өткірлеп* қайрауға кірісті (І.Есенберлин, Қаһар). Косилка орағын *өткірлейтін* қайрақты кішкене мотор жүргізеді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Әкем өзіне ермек етіп, онсыз да өткір пышағын одан бетер *өткірлеп* қайрап отыр (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсені құлтырту, әсерлі, өтімді ету.* «Айман-Шолпанда» автор көмескі жерлерін ашып, әлсіз жерлерін *өткірлеп*, ескі мен жаңа, көрілер мен жастар шайқасқан жерде ескілікті жаңалыққа жеңдіреді (Қ.Жұмалиев, Әдебиет.). Осы нақылдарды ел *өткірлеп*, өңдеп, орайын тауып ықшамдауы да мүмкін, ойын сақтап, өрнегін жаңалауы да ықтимал (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). – Сен, азамат, приставтың ашуына қарағанда, менің сөзімді қазақшаға тым *өткірлеп* аударған болуың керек (М.Дүзенов, Ант).

ӨТКІРЛЕН = е т. **1.** *Жүзі қайралу, өткір етілу.* Кетпен *өткірленген* сайын Майлыбайға деген кек те шыңдалып, өткірлене түсті (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр). **2.** а у ы с. *Әсері күшею.* Соғыс жылдарында махаббатқа беріктік,

адалдық сезімдер күшейіп *ө т к і р л е н е* түсті («Қазақст. мект.»). **3.** а у ы с. *Құлтыру, құшіне ену, сәніне ену т.б.* Жеткенде он алтыға *ө т к і р л е н і п*, Бізіндей етікшінің жылмындайсың. Түлкі алып, жаттықпаған балапан құс, Бақсының жаңа пері жынындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қаламы өткірленді. *Шығармашылығы шыңдала түсіп, еңбектері, туындылары жақсара түсті.* Ақынның сатиралық *қ а л а м ы н ы ң ө т к і р л е н е* беруін, сол еңбектерінің сәтті аяқталуын тілейміз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ӨТКІРЛЕНУ *Өткірлен етістігінің қимыл атауы.*

ӨТКІРЛЕТ = е т. **1.** *Қайрату, өткір ету.* **2.** а у ы с. *Ұштай түсірту, әсерлендіре түсірту; батылдандыру.* Келмес пе екен бүгін де, етгім бөтен Деп жүргенде ойымды *ө т к і р л е т е м*? Жақсы жырымды оқыса – келуші еді, Келмегені – жаза алмай кеттім бе екен? (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.).

ӨТКІРЛЕТУ *Өткірлет етістігінің қимыл атауы.*

ӨТКІРЛЕУ¹ с ы н. **1.** *Өткірірек, өтімі жақсырақ.* **2.** а у ы с. *Қаттырақ, құштірек (ыстық, суық т.б.).* Терістіктен кешегіден де *ө т к і р л е у* суық ызғар білінеді (Н.Ғабдуллин, Өмір.). **3.** а у ы с. *Әсерлірек, нақшитырақ.* Ендеше өсек аяң үйдің шаңырағын да отбасына түсіреді деу *ө т к і р л е у* тәрізді (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). **4.** а у ы с. *Батылдау, әжеттеу.* Қазақ әйелдері қыз кезінде *ө т к і р л е у* келеді, себебі өмірінің басқа кезеңдеріне қарағанда бұл кезең оның бас бостандығы молырақ болатын (І.Омаров, Шабыт.).

ӨТКІРЛЕУ² *Өткірле етістігінің қимыл атауы; шындай түсу, әсерлендіру, әсерлеу.* Қаһармандар сөздері бірде жоспардағы тіректі фразаларды ұлғайту, *ө т к і р л е у*, дамыту негізінде туса, бірде мүлде жаңадан жасалған (Р.Нұрғалиев, Трагедия). Фразеологиялық тізбектер тілдің стилін байытуға, жақсартуға, әрине, жағымдысын талғап алып қолданса, тілді *ө т к і р л е у* ге себеп болады (Қазіргі қаз. тілі).

ӨТКІРЛІК з а т. **1.** *Өтімділік, кесіп түсушілік.* Барғасқа белбеуіне қоса тігілген тері қынынан пышағын алып, босағада жатқан қайраққа әрі-бері жанып, үлкен бармағымен *ө т к і р л і г і н* байқады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Станоктың *ө т к і р л і г і* сондай, темірдің өзін кеседі, сүргілейді (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). **2.** а у ы с. *Батылдық, әжеттілік, алғырлық.* *Ө т к і р л і г і н* балаймын Нажағайдың жайына. Біздің жастар барлаушы Көк пен жердің қойнына, Қиындықтан қайтпаған Қайнап жігер

бойында (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Әбдікәрім еңбекші жастардың арасынан шыққан мықты жұмыскердің бірі еді. Оның *ө т к і р л і г і* еңбекші, батырақ жастарының өткірлігін көрсетуші еді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Ғани ауылдан келдім, жетім өстім демеді. Өйткені оның бойында алғырлық та, *ө т к і р л і к* те бар еді (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). Оның білімі, *ө т к і р л і г і*, іскерлігі күшті еді (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

Өлеңнің [сөздің] өткірлігі. *Ойының, сөзінің, өлеңінің шынышылдығы, бүкпесіз турашылдығы.* Ескен желдей екпінді үні, Сөзі таудың ірі өзіндей. *Ө л е ң і н і ң ө т к і р л і г і* Махамбеттің мінезіндей (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жанары екі көздің жанған оттай, *С ө з і н і ң ө т к і р л і г і* атқан оқтай. Не айтса да дүйім жұрт мақұл дейді, Сол тұста Кебекбайдай әділ жоқты-ай (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ӨТКІСІЗ: арасынан қыл өткісіз. *Тату-тәтті, ынтымақты.* Екеуміздің *а р а м ы з-дан қыл ө т к і с і з* еді. Оның тұрмысқа шығу тойына да арнайы барып қайтқам (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Ит мұрны [тұмсығы] өткісіз. *Адам өте алмайтындай қалың ну, бітік.* Тереңсайдың Жайыққа құяр жері ол күнде *и т м ұ р ы н ы ө т к і с і з* жалпақ жатқан қоға, қыр беті тал өскен тоғайлық та, ал арғы жақ – орман болатын (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *И т т ұ м с ы ғы ө т к і с і з* ағаш ішіне баспаналарын тастап келген село адамдары жиналып қалды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ӨТКІШТІК з а т. *Өту қасиетіне ие, өтіп кететіндік, өткізгіштік.* Рентген сәулелерінің әртүрлі мөлдір емес денелерден *ө т к і ш т і г і* арқасында олар жалғыз медицинада ғана емес, сонымен қатар техникаларда да, ауылшаруашылығында да және т. б. қолданыла береді (Р.Сәтбаева, Өңеш рағы). Рентген сәулелерінің *ө т к і ш т і к* қабілеті де осынша артты («Қазақст. мект.»).

ӨТМІШ с ы н. к і т. *Өтіп жатқаны, өтуі жөнінде, өту барысы туралы.* Сот процесі онша ұзаққа созылған жоқ. Алдымен мінбеге айыптаушы көтеріліп, қылмыстың *ө т м і ш* тарихын баяндады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ӨТПЕ з а т. ә с к. *Әртүрлі ұрыс әрекеттері түрлеріндегі міндеттерді атқару кезінде өз әскерлерін өткізуге арналған орындар.* Жасалатын *ө т п е л е р* саны ұрыс (жорық) ретіне, бөгеттер сипатына және олардан өту тәсіліне, қолда бар күштер мен құралдарға байланысты болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өтпелер жасау. ә с к. *Әртүрлі ұрыс әрекеттері түрлеріндегі міндеттерді атқару кезінде өз әскерлерін өткізуге арналған орындарды тазарту.* Мина жарылғыш бөгеттерде *ө т п е л е р ж а с а у* жару, механикалық төсілдермен және т.б. жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ӨТПЕЖЕЛ з а т. *Еркін қозғалыстағы жел, желорай.* Сужылытқышты іске қосудан бұрын шамалы *ө т п е ж е л* жасап, міндетті түрде түгін тартуын тексеріңіз («Алматы ақшамы»).

ӨТПЕК з а т. *Тар кезең, қиын, ауыр жағдай.* Өмірдің *ө т п е г і н і*ң белгісі жоқ, Пәлен күн барам демес саған сайрап (Қаз. әдеб. хрестом.). Сарғайса жас дәурен өтерде *ө т п е к т е н*, Мен жасармын қайтып, алдар арманым! (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ӨТПЕЛІ с ы н. **1.** *Бірінен біріне өтуге болатын, ауыспалы.* Әрбір қондырғы бірнеше қалқаннан, төрт *ө т п е л і*, үш бітеу қалқаннан тұрады (Агроном. анықтама.). **2.** *а у ы с. Тез ұмыт болатын, өткіңші.* Кейде адамда осындай бір төмендейтін кез болады. Бірақ ол *ө т п е л і* нәрсе, шаршағандікі (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **3.** *Өткіңші, тұрақты емес, тұрақтамайтын.* Европалық аражегіш – Қазақстанның батыс жартысында, ортаазиялық жамансары – Шығыс Қазақстанда, жүнді балақ – елімізде *ө т п е л і* күс («Қазақст. мект.»).

Өтпелі белдем. э к о л. <лат. mago – шет, zone – белдем> *Табиғат жүйелері тұрақсыз күйде болатын ландшафт белдемдерінің арасындағы шекаралық жолақ.*

Өтпелі дәуір. т а р. *Қоғамның бір құрылыстан екінші құрылысқа аяқ басқандағы аралық кезеңі, жаңа қатынастардың толық орнықпай, ескі қатынастардың бұзылған шағындағы ауыр ауыспалы кезең.* Бейімбет комедияларында қазақ ауылының суреті, *ө т п е л і* дәуіріндегі, социализмге қадам басқан қат-қабат кезеңдегі адам психологиясының неше түрлі қырлары, өнер қуатымен жаратылған өлмейтін бейнелер бар (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

Өтпелі кезең. а) п с и х. *Адам өмірінің жасөспірім шақтан бозбала, бойжеткен шаққа өтуі, балалықтан ересек өмірге аяқ басқан аралығы.* Бала есейе бастаған *ө т п е л і* кезеңді мұғалімдер шәкірттің нерв жүйесін қалыпты сақтауға, оған жағымсыз әсер етпуге тырысады («Қазақст. әйелдері»). ә) э к о н. *Экономикалық жүйенің түбегейлі реформаларына байланысты ел экономикасы жаңа, сапалық өзге күйге көшетін уақыт кезеңі.*

Өтпелі турнир. с п о р т. *Төменгі топтан жоғары топқа өту үшін іріктеу ойындары.* Хоккейден «А» класының жоғары тобында ойнау үшін мүмкіндік беретін төрт жолдаманың иесін анықтайтын *ө т п е л і* т у р н и р д і ң кезекті турының ойындары өтті («Соц. Қаз.»).

ӨТПЕЛІЛІК з а т. *Бірінен біріне өтуге болатындық, ауыспалылық; тұрақсыздық.* Басына ауыртпалық түскен жанның жалбарынышынан өмірдің *ө т п е л і* л і г і суыртпақталады («Қаз. әдеб.»). Өмірдің *ө т п е л і* л і г і, ұрпақтың жалғастығы туралы толғанып отырған («Қаз. әдеб.»).

ӨТТЕЙ с ы н. *Өт тәрізді (сары, ащы зәрдей, запырандай).* Екі көзі қанталап, жүзі *ө т т е й* сарғайып кеткен (С.Омаров, Қиыр жол). Тапталады табанға, Судыр-судыр жапырақ. *Ө т т е й* сары бояуға, Малынғандай атырап (М.Әлімбаев, Бал дәурен). Сүлігі әлі құсқан жоқ, Қара қан *ө т т е й* запыран (Ж.Молдағалиев, Жесір тағдыры). Офицердің жүзіндегі *ө т т е й* зәрді одан әрі ушықтыра түсті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Өттей өш. б е й н. *Қатты өш, кектесулі.* Ау, солар өсе келе әкелері *ө т т е й* ө ш болса, бір-бірімен араласып кете ала ма? (С.Сматаев, Ақжелен).

ӨТТЕН = е т. *Сарғыштау, сарғыш түске ену.* Жүріс-тұрысы ширақ, өңінің *ө т т е н* г е н жалқын сарысы тарқап, құқыл тартыпты (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ӨТТЕНУ *Өттен етістігінің қимыл атауы.*

ӨТТІК з а т. *Ащы зәр, қыжыл, ашу.* Тұра тұр тағы айтайын көптігімді, Көптікті айтсам үземін шеттігіңді. Шапырашты күйіңмен байлық айтып, Ерлікпенен көрсетпе *ө т т і* г і ң д і (Жамбыл, Шығ.).

ӨТТІ-КЕТТІ с ы н. **1.** *Өтпелі, өткіңші.* Ол бір *ө т т і-к е т т і* дүние болып қала берсін (А.Байтанаев, Қыран.). Е, ол да бір *ө т т і-к е т т і* дүние ғой («Қаз. әдеб.»). **2.** *Өтіп кеткен.* Әйтеуір содан бергі өз басымдағы *ө т т і-к е т т і* н і ң барлығы дерлік жадымда (Б.Аманшин, Көкжар). // *Бос кетті, зая кетті.* Бірақ, өттең, жалғанды жалпағынан басқан сол күндер де *ө т т і-к е т т і-ау!* (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Құйындай боп бұрқыраған шөлдегі, *Ө т т і-к е т т і* е ш болып сол еңбегі (Қ.Аманжолов, Шығ.). **3.** *Өте кеткен, аласы-бересі.* *Ө т т і-к е т т і* малы жоқ Ешкімге қарыз емеспін (Б.Тоғысбаев, Шығ.). // *Болары болды, бояуы сіңді.* Қайтесің, *ө т т і-к е т т і*, енді құрбым, Байқап іш сол шарапты аш қарынға (Қ.Әбдіразақов, Жарық дүние). // *Артта қалды, ес-*

телікке айналды, тарих боп қалды. Кешегі қараңғылық *ө т т і-к е т т і*, Керуеннің түнеп көшкен қосындай-ақ (Ақын жырлары).

ӨТУ *Өт етістігінің қимыл атауы. 1. Бір жағадан екінші жағаға шығу.* Бір кезде айтты вожатый: – Осы арада жоқ өткел. Алдыменен *ө т у г е* Кім қылады тәуекел (О.Шипин, Дастан.). Біздің әскерлерге немістің алғы шебін алу үшін Тигода өзенінен *ө т у* керек болды (С.Мәуленов, Шыңдағы.). Өр өзеннен *ө т у г е* кім береді қайықты, Кім бар бізді түсінер, қане, кім бар байыпты? Ал қайықшы – қикар шал Жалынғанмен не бітті? Қайығына қабаған итін байлап кетіпті! (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2. Журу, жүзеге асу.** Эндогендік және экзогендік процестерді жаппай барлық орында қатарынан *ө т у і н ің* нәтижесінде Жердің қазіргі бейнесі қалыптасты (К.Сапарбайұлы, Геология.). **3. Жылжу, уақыттың ауысуы.** *Ө т у д е с ің*, өтесің замандарым, Құпиям көп ұқпаған, түсінбеген. Әкем менің жек көрген адамдарын «Жалыны жоқ сорлы» деп мүсіркеген (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4. Бір жерден екінші жерге жету, қозғалу.** Ой мен қырдан орғып *ө т у* арқылы Қалды бәлкім көзінде оттар жарқылы. Мұны айтқанда мың тұлпар боп жүрегің, Дүбір салып жатқанын да білемін (Т.Айбергенов, Мен саған.). **5. а у ы с. Мүшелікке алыну.** Комсомолға *ө т у* – жас өспірімнің өміріндегі үлкен оқиға (Семья тәрбиесі). // ә с к. *Сарбаздардың, жеке топтардың немесе жаяу әскер (мотожаяу әскер), әскери десант немесе аэромобильді әскерлердің қарсыластың орналасқан жеріне жасырын еңуден тұратын әскерлердің іс-әрекет тәсілі.* *Ө т у* қарсыластың маңызды объектілерін (тірек пунктін, өткелін, зымырандық қондырғысын, басқару пунктін, қару-жарақ қоймасын және с.с.) басып алу және ұстау немесе жою, барлау жүргізу, торуыл құру, қарсыласты «титықтату» мақсатында шабуылдау үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Басып өту. *Үстінен кесіп жүру, соқпай кетпеу.* Осылай жол тартқанда Байбура деп аталатын жерді *б а с ы п ө т у г е* тура келді (Х.Елебекова, Үні кетпес.).

ӨТІ з а т. *Желдің, дауылдың, суықтың т.б. кәрі, олар ең ызбарлы болатын, өңменнен өтетін тұс, жер.* Жүресің дауыл *ө т і н д е* Алаңсыз қыспен жазың жоқ. Бедері жердің бетінде Жазылып қалған әжім боп (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ақпанның желін – жел демей, Ақ ұлпа қарға орандым. *Ө т і н д е* тұрдым желбегей, Бішқына соққан боранның (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Желдің өті. *Желдің ызғарлы дәл беті; тұсы.* «Ақиық» аталатын тау бүркіттері жұмыртқасын аңғарлы қардың үстіне, *ж е л д ің ө т і н е* салады дейді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). – Малшыларға амандаспай өтуге болмайды. Олар жердің шетінде, *ж е л д ің ө т і н д е* жүр (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Бірде – баяу, бірде екпінді суық *ж е л д ің ө т і н е* бетін беріп асықпай кетіп барады (Ө.Тарази, Құйрықты жұлдыз). Шығып *ж е л д ің ө т і н е*, Келдік құздың шетіне... Ақылы бар әкімнің Айтып көрдім бетіне! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Майданның өті. *Қан майданның ортасы, нақ өзі.* Жаксы еді ғой *м а й д а н н ың ө т і н д е* өлген (М.Мақатаев, Шығ.).

ӨТІЛ¹ з а т. *Өтініш, тілек, талап.* Әңгімелеп отырғанда, іңір түссе де Кірби келмеді. Шынби-ке тағы да *ө т і л* айтыпты (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Сөйледі Адақ тұрып Абылайға: – Я, тақсыр, *ө т і л і м* бар, – қабыл айла! Жұмбақты пешпей тұрып тілегім бар, – қабыл ғып тілегімді сөзді байла! (С.Сейфуллин, Өленд.). Тілеуқұл әлі де қыбырсыз тұрған Разаққа мұңды жүздің *ө т і л і м е н* иек қақты (С.Сматаев, Елім-ай).

Өтіл қылды. *Рұқсат сұрады, өтінді.* Шерлі күй көкірегін қарсы айырып, Шіркін дос екі көзін жаспен шайды. Бір түнді достарынан *ө т і л қ ы л ы п*, Ғазезді қасына алып кетті жүріп (Ж.Саин, Таңд. шығ.).

Өтіл салды. *Қолқа салды, тілек білдірді.* – Абай, ертең әлгі бір немерелерінің тергеуі деседі. Ағайының *ө т і л с а л д ы*. Алмасымды аламын, басқа жерге барсам да (М.Әуезов, Қараш.).

ӨТІЛ² з а т. *Өтіп кеткен заты, берген дүниесі.* Осы өткен қыста ғана соғымға деп бір ту бие жетектетіп жібергені тағы бар. Санай берсе *ө т і л і* көп-ақ (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Өтілі өтті. *Біреуге жақсылығы өтті, қызметі сінді.* Айдай сұлу арудан дәме қылатындай мұның маған қандай *ө т і л і ө т т і* екен десеңші әуелі (З.Жәкенов, Таң самалы). Бір үйде түстігім, бір үйде кештігім деп жұртқа *ө т і л і ө т і п* кеткендей, арақ іздеп жүріп «баяғы жартас – сол жартас» күйінен тайсайшы бір (К.Сегізбаев, Қойнауа.).

ӨТІЛ³ з а т. *Азаматтың белгілі бір мамандық бойынша жұмыс істеген жылдарының жалпы саны, еңбек еткен мерзімі.* Мемлекеттік тұрғын үй бағдарламасы бойынша, несие алу үшін мемлекеттік мекемедегі еңбек *ө т і л і н ің* әр жылына 5 балдан есептеледі («Егемен Қазақстан»).

ӨТІЛ⁴ = е т. *Өтіну, тілек ету.* Қымыз толтырылған аяқты ұстап қатар отырған адам-

дар өз аяғының қымызын татпастан бұрын, екі жағындағы адамға *ө т і л і н*, көршілері «бұйырыңыз!» дегеннен кейін ғана іше бастайды ғой (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Өзінің сенімді адамы, жігіт ағасы Жантөрені әдейі жіберіп, қазақшылық ғұрпымен Дәмеліден *ө т і л і н* сұраған (С.Омаров, Қиыр жол.). Менің енді шыдауға шамам қалмады. Әдейі алдарыңыздан *ө т і л е й і н* деп шақырдым (А.Нұрманов, Акку.).

ӨТІЛ² = е т. **1.** *Өткізілу, жүргізілу.* Айта берсек, оның толып жатқан түрінен әлемде *ө т і л і н* тұратын жарыстардан да хабардармыз (Қ.Шыңғысов, Бетпе-бет).

Алдынан өтілу. *Өтініш-тілегін айтып рұқсатын, келісін алу.* Үшеуінің де *а л д а р ы н а н ө т і л у* осы отырған бәріміздің де қарызымыз (М.Әуезов, Абай жолы).

Атап өтілді. *Ерекшеленіп көрсетілді, ерекше назар аударылды.* Қазақстан гидрогеологтарының еңбегі ЮНЕСКО-ның екі симпозиумында *а т а п ө т і л д і* (Қ.Исабаев, Көгілдір қазына).

ӨТІЛУ¹ *Өтіл етістігінің қимыл атауы; өтіну, сұрау.*

ӨТІЛУ² *Өтіл етістігінің қимыл атауы; өткізілу, жүргізілу.* Ол тілдік материалға сай тақырыптың *ө т і л у* жүйесін және методикалық барысын анықтайды («Қазақст. мект.»).

ӨТІМ з а т. **1.** *Бір нәрсенің өтуі, сатылу қарқыны; өтімділік.* Әйел тілін алуды намыс көріп, Байға кеп қарыз алды қолхат беріп. Екі түйе оған жүк артып берді, *Ө т і м і* жоқ заттардан жиып-теріп (Ш.Әбенев, Ортақ арал). Жалпы Болгарияда совет кітаптарының *ө т і м і* керемет екен («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Әсер, қиш, ықпал.* *Ө т і м і* болса сөзіңнің, Ақының неден жасқансын (Ү.Кәрібаев, Өленд.). **3.** а у ы с. с ө й л. *Әйел, күйеу ретінде ұнаушылық, әйелдікке, күйеулікке баланушылық.* Бойдақ өтсем, бойдақ өтетін шығармын. Мынадай періште тұрмақ, өзгелердің өзіне *ө т і м і* болды ма? (К.Баялиев, Дегелек.).

Өтімі жоқ. а) *Беделі жүре бермейтін, сөзі өтпейтін.* Ағайынға *ө т і м і* жоқ, болмаса бір айтқаныңды екі айтқызып кісінді бос қайырма еді. ә) *Қиыс, арзан (зат туралы).* *Ө т і м і* жоқ затты несіне базарға әкелдің (Қаз. тіл. фразеол. сөзд.).

ӨТІМДІ с ы н. **1.** *Қолдан-қолға тез өтетін; базарлы, сатылымы жоғары.* Мұсабай көпестің тобы алып келген сауда өте *ө т і м д і* болды (С.Бегалин, Шоқан асу.). Сары күзеннің терісі бұлғынның терісіне ұқсатылып боялады. Сон-

дықтан да *ө т і м д і* келеді (Х.Қыдырбаев, Дала.). Бүгін Иегеновтың қоймасынан Сейіт Омаровтың дүкеніне *ө т і м д і* товарлар: жемпір, жібек майка жөнелтілгелі жатыр (Қоғамдық төртіп.). **2.** *Өту қабілеті жоғары, кез келген жерден жүріп кете алатын.* *Ө т і м д і* жергілікті жер дөңгелекті және шынжыр табанды машиналардың бөгетсіз жылжуын қамтамасыз етеді, тек қана жекелеген тұстарды айналып өту немесе нығайту (өткелдер жабдықтау) қажет болады. Қиын өтімді жерлер машиналардың тек қана жеке бағыттар бойынша аз жылдамдықпен жылжуына мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Әскери.). **3.** а у ы с. *Әсерлі, қишті, ықпалды, беделді.* Олар айтқан өтірік Ақиқаттан *ө т і м д і*. Қарсы алдында отырып, Күйелейді бетінді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** а у ы с. ә к с п р. *Жылпос, жылмақай.* Бір көк ешкі Кесік құлақ, кекілді, Зуылдап жүр, сенімді де *ө т і м д і*. Ананы бір, Мынаны бір иіскеп, Жеке-жеке арбап жүрген секілді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **5.** а у ы с. *Жұғымды, тіл табысқыш, еті тірі.* Ойлы, нұрлы, *ө т і м д і* қыз, Аймалай ма бетінді күз. Қаракемер ауылынан Жаңа шыққан секілдіміз (Т.Молдағалиев, Шақырады.). О, Бақыт! Бар адамға *ө т і м д і* с ің сөйлесең, Баянсыз да секілдісің кейде сен. Сені көру еді менің арманым, іздеп келем, іздеп келем, талмадым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өтімді активтер. қ а р ж ы. *Оңай өткізілетін қаражат – мемлекеттік қысқа мерзімді бағалы қағаздар.* *Ө т і м д і а к т и в т е р* пайыз түрінде табыс әкелмейтін ағымдағы шоттар, нақты ақша (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өтімді қаражат. қ а р ж ы. *Борышқорлық міндеттемелерді өтеу үшін пайдалануға болатын ақшалай қаражат пен басқа да активтер.* Кімге тиесілі екеніне қарай банктердің, фирмалардың (кәсіпорындардың) және мемлекеттің *ө т і м д і қ а р а ж а т ы* түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өтімді сөз. *Ықпал, әсері қишті, беделді сөз.* *С ө з* айтпасам *ө т і м д і*, Содан бағам кеми ме?! Інілерім секілді Тұрсам деймін кең үйде (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сөзі өтімді. *Айтқанын, дегенін орындата алатын, сөзі нанымды; сыйлы, беделді, қадірлі.* Оның *с ө з і* қырдың қазақы түгіл, дуанның ұлығына да *ө т і м д і* (І.Жансүгіров, Шығ.). Басқалардай емес, сен беделдісің де, *с ө з ің* де *ө т і м д і* (С.Мұратбеков, Көкорай). Ішінара *с ө з і ө т і м д і л е р і н* осында жинап әңгімелеселік (А.Лекеров, Түз гүлі).

ӨТІМДІК з а т. ж е р г. **1.** *Өтімділік.* Оның да қиын екен жетімдігі, Жіһаздың өзінде екен *өтімділігі* («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Өткірлік, ширақтық, еті тірілік.* Ол өзінің үкі көзімен бір қарап өткеннен-ақ Ғаниды бұрыннан көріп жүрген кісідей баурап алды. – Кел, шырағым, отыр. Жетімдігінді емес, *өтімділігіңді* көріп тұрмын (А.Хангелдин, Ғани.).

ӨТІМДІЛЕУ с ы н. **1.** *Сөзі жүретіндеу, айтқанын істете алатындау (адам).* Бастықтың бірі ұяң мінезді, сыпайы болса, енді бірі деміне нан пісетін, ұр да жықтау келеді. Осы соңғысы тіпті *өтімділеу* ме, қалай (З.Асабаев, Ар соты). Жеңгелік назы бар Қалима *өтімділеу*. Қалың ойбайға салып, арынның иығынан тартады (Р.Токтаров, Ертіс). **2.** *Жоғары бағамен сатылатын нарықтылау, құндылау.*

ӨТІМДІЛІК з а т. **1.** *Жұмсалған шығынның (қаражат, т.б.) ақталу, қайта өндірілу жайы.* Қайранбек қызмет істейтін министрлікте көпшілік тұтынатын бұйымдардың *өтімділігі* мен қажеттілігін зерттейтін басқарма құрылмақ екен (Ө.Тарази, Басынан Қаратау.). **2.** а у ы с. *Қадірлік, қасиеттілік.* Өзінің *өтімділігін* байқағаннан кейін Жұмабек енді бұрынғыдан да еркінсіп, теңселе басып, қыздың қасына келіп, қолын созды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жазира жай жеңге емес, мейірімді ана. Қайын сіңлісіне *өтімділігі* осында екен ғой (М.Сүндетов, Ескексіз.). Ақыры жиені екеш жиені де өзінің келіншекке *өтімділігіне* мақтанып, насаттанып отыр (Ж.Еділбаев, Түркістан). **3.** э к о н. <лат. liquidus> *Материалдық құндылықтарды өткізудің, сатудың, қолма-қол ақшаға айналдырудың оңайлығы; субъектінің өз активтерін қолма-қол ақшаға айналдыру және борышқорлық міндеттемелерін орындау қабілеті (төлем төлеуге қабілеттілік).* Активтердің өткізілу дәрежесіне қарай оларды мынадай топтарға бөлуге болады: *өтімділігі* жоғары топтар – ақша, алтын, ағымдағы шотта тұрған қаражат, қысқа мерзімді мемлекеттік бағалы қағаздар, вексельдер, тез сатуға болатын мүлік, т.б. (Қаз. тілі термин. Экономика). **4.** х и м. *Жартылай өтімді жарғақтың бөлінетін қоспа құрауыштарын өзінен өткізу қасиеті.* **5.** э с к. *Жергілікті жердің өтімділігі – әскерлердің жылжуы үшін оның қолайлылық дәрежесі.* Жолдан тыс жергілікті жер *өтімділік* дәрежесі бойынша, әдетте, өтімді, қиын өтімді және өтуге болмайтын болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Өтімділік* орындалатын жауынгерлік міндет, ұрыстық және көліктік машиналардың тактикалық-тех-

никалық көрсеткіштері ескеріліп бағаланады (Қаз. тілі термин. Әскери.). **6.** *Мәшинелер ұрыстық және көліктік машиналардың түрлі жол жағдайларында және жолсызда ілгерілеу мүмкіндігі.* *Өтімділік* машиналардың түрлі табиғи бөгеттерден (су бөгеттері, күрт еңістер, орлар және т.б.) өтуі бойынша тактикалық-техникалық сипаттамаларымен анықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Өтімділік* машина қозғалтқышының меншікті қуатына, меншікті қысымына, жүріс бөлігінің құрылысына және басқа да тактикалық, техникалық мәліметтеріне, сонымен қатар жүргізушілердің дәрежесі мен тәжірибесіне байланысты болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Өтімділік коэффициенті. қ а р ж ы. *Қарыз алушының қысқа мерзімді міндеттемелерді төлеу қабілетін көрсететін коэффициент.* *Өтімділік коэффициенті* өтімді активтер мен қысқа мерзімді міндеттемелердің арасалмағы шаруашылық орган балансы жай-күйінің өлшемі ретінде қаралады (Қаз. тілі термин. Экономика).

ӨТІМДІРЕК с ы н. **1.** *Өтімділеу.* **2.** а у ы с. *Беделдірек, құрметтірек.* Ол соңғы кездерде өзіне қарағанда қоғам ортасында Серіктің *өтімдірек* екенін байқап жүр (О.Сәрсенбаев, Даңқ). **3.** а у ы с. *Тартымдырақ, ұнамдырақ.* Осы сәт бола түсем *өтімдірек*, Бетімнің қуаныштан еті үлбіреп (С.Оразаев, Шырқау биік).

Сөзі өтімдірек. *Айтқанын, дегенін орындама алатындай.* *Сөзім өтімдірек* болып, нысанаға дәл тиюі үшін, лауазымын атауды мақұл көрдім (А.Шамкенов, Толқын.).

ӨТІМПАЗ с ы н. *Өтуге бейім, өткіш.* Су қандай өтімпаз болса, жел де сондай *өтімпаз* (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

ӨТІМСІЗ с ы н. **1.** *Өтімі нашар, өтпейтін.* **2.** а у ы с. *Құлақ аспайтын, көңілге қонбайтын (сөз).* Соны құлағы шалған Құсбек сөзі *өтімсіз* боп бара жатса, араға Қатираны қыстыруды көздеген (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау). Жалпы мұнда сұқтанбай оқыр, құптамай қалар өрнексіз ой, *өтімсіз* өлең жоқ (Қаз. әдеб. хрестом.).

Өтімсіз заттар. э к о н. *Өндірісте пайдаланылмайтын тауар-материалдық құндылықтар және айналым құралдары айналымдылығының нормативтік мерзімі бойынша өткізілмеген дайын өнім.* *Өтімсіз заттардың* болуы субъектінің қаржы жай-күйіне жағымсыз әсерін тигізеді және менеджерлер жұмысының тиімсіздігін сипаттайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨТІМСІЗДІК з а т. 1. *Өтпейтіндік, өтімі нашарлық.* 2. а у ы с. *Жақпайтындық, қинамайтындық.* – Ой, жігітіңе болайын, онанда өзіңнің әйелге *өтімсіздігіңе* ашулансаңшы, – деді Дәкеш те ыза болып (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ӨТІМТАЛ с ы н. с ө й л. 1. *Өтімпаз.* 2. а у ы с. *Жылпос.* Бірақ адал еңбеккерлерден гөрі кейде жылпостар, кеуде қағарлар *өтімтал* келеді емес пе? (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

ӨТІН = е т. 1. *Қиылып сұрау, тілек білдіру.* Баласы Ахметжанның Нығыметжан *Өтінін* бір сәлем хат сізге жазған (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Сендерден *өтінерім*, бір-біріміздің алдымызда азды-көпті кінәміз болса кешірейік (А.Әлсеров, Ауыл жігіт.). Уа, достар, *өтінем*, сөкпеңдер, Толқытса сыры мол көк пен жер (Қ.Мұқашев, Дүбір). 2. *Жалынып-жалпаю, жалбарыну.* Лебізі сіңген топырақтан Айтқан сөзін ұғады. Сыңқыл менен сыбырға Сұлу әйел секілді, Өте әуес қой көк құрақ, «Ән сал» деп сұлу құраққа *Өтінді* келіп жел сұрап, Боранға ығып назданып (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Мәнжайды таусыла баяндап, қол ұшын беруін *өтінін*, өлердегі сөзімді айттым (І.Қожабаев, Қансонар). Өкініш қып өткен менен кеткенге, *Өтінемін*, маған құрбым кектенбе (М.Мақатаев, Аққулар.).

ӨТІНДІР = е т. *Сұрату, жалындыру.* Қамқа көп *өтіндірген* жоқ. Рақметін айтып, базарлығын сандыққа сала салды (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Емельяненко көп *өтіндірген* жоқ. Киіне бастады (Ж.Еділбаев, Түркістан). Обалы нешік, қонақ та *өтіндірмеді* (М.Иманжанов, Көк белес.).

ӨТІНДІРУ *Өтіндір етістігінің қимыл атауы.*

ӨТІНУ *Өтін етістігінің қимыл атауы; сұрау, тілек білдіру.* Жылқышының *өтінуі* бойынша шылбырмен қол-аяғын байлап кетті (С.Шарипов, Бекболат). Мен өзімнің *өтінуі* бойынша, астан соң, сырттағы нардың үстіне төсек салдырдым (Ж.Жұмаханов, Қияда.).

Ғафу өтіну. *Кешірім сұрау.* Ақын ұстазының алдында ғайбат сөз айтып қалып, енді *ғафу өтіну*ді іңсебін таппай қысылған халге түсті (Д.Досжанов, Жібек.).

ӨТІНУШІ з а т. *Бір нәрсені қолқалаушы, қалаушы адам.* Тыңдаушы мен *өтінушілердің* көптігі және ықыластылығы жас домбырашыға қанат бітіргендей шабыт беретін (С.Бақберген, Қайран шешем). Осы қыс Балықшы ауылының балаларын оқыт деп *өтінуші*

лер көбейген (М.Дүйсенов, Мейман.). Жазушыға дүниеге жаңа келген нәрестесіне ат қою рәсімін *өтінушілер* көп болған (Қ.Ергөбеков, Жан жылуы).

ӨТІНІМ з а т. р е с м и. *Белгілі бір тауарды алуға, қызметтің көрсетілуіне жазбаша түрде рәсімделген ниет.* *Өтінім* тақырыбы – босалқы бөлшектер жеткізілімі, жабдықты жөндеу, тауар белгісін тіркеу, өнертабысты патенттеу, несие алу т.б. (Қаз. тілі термин. Экономика.). Аукционға қатысуға *өтінім* беруге болады («Егемен Қазақстан»).

ӨТІНІС = е т. *Жалбарынысу, жалынысу, бірге сұрасу.* Үшеуі *өтінісін* ұстап қолын: Бейістен алар балаң, өлсе орын. Жаны бар әзіріне, тоқта, – десті, – қайғының қорқа бермей ішіп қорын (Т.Ізгілеуов, Рүстем.).

ӨТІНІСУ *Өтініс етістігінің қимыл атауы.*

ӨТІНІШ з а т. 1. *Арыз, тілек, қалау, сұрау.* – Менің сенен бір *өтінішім*, қарағым, бізге арнайы келіп малшылардың тұрмысын өз көзіңмен бір көрсең (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Жылау да сылтау, күлудер, Өкініш пенен *өтініш*, Тірліктің құны білінер, Толысып ойың, бекіп іш (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Ғанидың *өтініші* бойынша шақырылған қазақ жастары өкілдерінің мәжілісі өтті (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). Сонда айтқан *өтінішің* осы емес пе, Қаймығып, қаралайсың неге нахақ? (Айтыс). 2. р е с м и. *Ресми қатынаста бір жақтың немесе тараптың екінші жаққа жазбаша түрде рәсімдеп білдірген сұрауы, арыз-талабы.* *Өтініш* жазып, жұмысқа алуды сұрадым («Қаз. әдеб.»). *Өтініштің* бірнеше түрі болады. Ол азаматтық құжаттар типіне жатады (Ісқағаздар.).

ӨТІНІШ-МІНДЕТТЕМЕ з а т. э к о н. *Шаруашылық жүргізуші субъектілер мен ұйымдардың банктері жай несие шоттары бойынша да, арнаулы несие шоттары бойынша да несие беру кезінде пайдаланатын құжат.* *Өтініш-міндеттеме* де несие (арнаулы несие) шотты ашу туралы өтініш жасалады, банкіге тауар-материалдық құндылықтарды немесе басқадай мүлікті кепілге беретіні айтылады, клиенттің атауы, несие шотының сомасы және оны өтеу мерзімі көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ӨТІНІШ-СЕНІМХАТ з а т. р е с м и. *Сенімхат негізінде акцияларды ұстаушыларға компания беретін ақпарат.*

ӨТІНІШТІ с ы н. *Өтінген, жалынышты.* – Әжеке, мына мысыққа бауырсақ бергізші, – деп

Шоқан шешесіне *өтініш* тірке тілек айтты (С.Бегалин, Бала Шоқан). – Тоғайәлі *өтініш*-ті пішінмен капитанға бұрылды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ӨТІҢКІРЕ = ет. *Сәлілгеріозу; аздап өту*. Мен *өтіңкіреп* барып аттан түстім де, тізгінін ердің қасына іліп қойдым (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). Балымай Елпанның қыстауынан *өтіңкіреп* барып тоқтаған екен (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Балпан бай соңғы күндері тым жүріс *өтіңкіреп* кетіп, базар соққы боп қатты шаршапты (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ӨТІҢКІРЕУ *Өтіңкіре етістігінің қимыл атауы*.

ӨТІРІК с ы н. 1. *Шындыққа қарама-қарсы, шын емес, жалған; рас емес*. *Өтірік* лақап тарту жаудың бір әдісі екенін Тоқаш та, Ораз да түсіндіріп еді (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). 2. п с и х. *Шын мәніндегі жағдайды әдейі бұрмалауға саятын қарым-қатынас феномені*. *Өтірік* көбіне дереу тексерілуі қиын не мүмкін емес сөздік хабарламалардың мазмұнында білінеді не көрініс табады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Қарсы партияның адамынан өш алу үшін *өтірік* жаламен мал сұраса, ондай іске билер өзіне түсім көбірек түсу үшін көбінесе өтірік дау қозғатып, ақ-қарасын айырмастан билік айтты (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). // а у ы с. *Әдейі, сынау үшін, алдарқатып*. *Өтірік* кетем десем «Кетпеші ерте», – дейсің. Айтасың «ұрсып анам жөнімді сұрады», – деп. – Болдымау қырсық саған, – Деймін мен жылағым кеп С.Мәуленов, Алыс кет.). // *Жалған сөз, жалғандық, өтірік айтушылық*. Бұрынғы пайғамбар мен сахабалар, Пайда ғып ешкім малын алған емес. *Өтірік*, ұрлық, зорлық, мекер, қайла, Бұл үлгі пайғамбардан қалған емес (Қабан жырау, Алтын қазық).

Бір батпан өтірік. *Көп өтірік*. Сондықтан да Жырғатқан Жол аш жаңа тұрмысқа. *Өтірік-тен бір батпан* Шындық қымбат бір мысқал! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Өтірігі шықты. Алдағаны белгілі болды, жалған сөзі әшкереленді. Ар алдында ілікпеуші ең, Тым болмаса, хан алдында шыныңды айт, *Өтірігің шығып* қалды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өтірік айтса [болса], жаны шықсын. қ а р ғ. Алдаса, жалған айтса, сеспей қатсын деп қарғанып-сілену. Ол сөзді Мицкевич те Лұқманнан алған болса керек. *Өтірік айтса, жаны шықсын* (С.Сейфуллин, Шығ.). *Өтірік болса, жаны шықсын*, жұрттың айтуына қарағанда, Алдарды аңдып шайтанмен екі жыл жатыпты (Қаз. ертегі.).

Өтірік айту. *Жалған, бұрмаланған, жала сөз айту, өтірікшілік*. Ақан не сенерін, не сенбесін білмейді. Бірақ тап бұл арада Науан *өтірік айтуы* мүмкін емес (С.Жүнісов, Ақан сері). Уәденің іске аспауы да бала алдында *өтірік айту* екенін ескерген жөн («Қазақст. әйелдері»).

Өтірік ат. *Лақап ат, бұркениш ат*. – Шын атым – Саржан, *өтірік атым* – Жалақсары (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

Өтірік емес [бірі өтірік емес], шындығым. *Рас айтам, еш алдауым жоқ деп сендіру мәніндегі сөзқолданыс*. *Өтірік емес, шындығым*, Тал бойым толған тарихпын. Арқасында халқымның Дарияға жүзген балықпын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Бірі өтірік емес-ті* осы сөзім, Жеті жаста өзімнің көрген көзім. Елге жаман болса да кедейліктен, Теңгермеймін ешкімге басқан ізін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Өтірікке жүйрік. *Өтірікші, суайт, шімірік-пестен өтірік айтып үйренген*. «Көктегі елдің абыройын төкпеңіз, Бар ма десе, жоқ болса да көп!» – деңіз. Осы ақылды ешкім айтпай жаттадым, *Өтірікке жүйрік* болсак, сөкпеңіз (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Өтірікке шығарды. *Жоққа шығарды, терістеді*. Қария айтты: – Сыйлы басым қуарды, Жария етіп жалғанымды. Менің қыран болғанымды Заман бүгін *өтірікке шығарды* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өтірік қосты. *Жалған сөз араластырды*. Артынан барып өкініп, Санды да соққан батырмыз. Сөйлесек *қоспай өтірік* Соған да мәз боп жатырмыз (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Өтірік өлең. *Әдебиет. Қазақ халқының тұрмыс салтына байланысты күлкілі сюжетке құрылған, сатиралық өлең*. *Өтірік өлең* де іс-әрекет шынайы өмірге сәйкес келмейді (ҚСЭ). *Өтірік өлең* күлкілі сюжеттерге құралады (Әдебиеттану термин.).

Өтірік өлу. з о о л. <грек. tanatos> *Өз тіршілігін қауіп-қатерден сақтау үшін жануарлардың мінез-құлқында байқалатын қорғаныш реакциясы*. *Өтірік өлу* өліп қалғанға ұқсау (өлген боп көріну) (Қаз. тілі термин.).

Өтірік өрге баспас. *Өтірік бәрібір әшкереленеді, алға жетелемейді*. Ұясы ұшқан құстың ін болмайды, *Өтірік өрге баспаса*, шын болмайды. Көркі бар көз тартатын кейбір сұлу, Ар-ұят адамдықтан дым болмайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Өтірік пен өсекті жүндей сабады. *Жалған сөзді қарша боратты, біреуді ғайбаттады*. Ынсап, ұят, ар-намыс, сабыр, талап, Бұларды керек қылмас ешкім қалап. Терең ой, терең ғылым

іздемейді, *Өтірік пен өсекті жүндей сабап* (Абай, Тол. жин.).

Өтірік соқты. *Өтірік айтты, жалған сөйледі.* – Сен де *өтірікті соғады* екенсің. Кемпір жоғалушы ма еді? (К.Тоқаев, Түнде.). Молда көп, молда деген атын сатқан, Бас алмай *өтірік соққан* шарығаттан. Өзі хат білмесе де «оқуы» көп, Бас айналған мылжыңнан діңкең қатқан (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

Өтірікке сүттей ұйыды. *Жалған сөзге бас шұлғи сенді, үйіріліп тұсті.* Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, *өтірікке сүттей ұйып*, шаруасы судай ақса да, соны ұқпай кетпейтұғыны қалай (Абай, Тол. жин.).

Өтірікпен ауыздандырған. *Жалған айту бойына туа сіңген.* Өзінді *өтірікпен ауыздан* ды р ғ а н ғ ой шешең шамасы, бір шын сөзі жоқ осынша суайыт болармысың (Қаз. тіл. фразеол. сөзд.).

Өтірік сөз жанға байлау болмайды. *Жалған айту абырой әпермейді. Өтірік сөз жанға байлау болмайтыны* өзінше, өтірікті тыңдаудың өзі күнә (Қаз. тіл. фразеол. сөзд.).

Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам. *Жалған ұзаққа бармайды, қанша тігісін жатқызса да, арты тез ашылады.* Бірлігі қара басынан артылмас, халық жайын, қауым жайын өз тоқтығынан кейін ойлайтын білгірліктің құйрығы да *өтіріктің құйрығындай бір тұтам* (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

Өтірікті судай сапырды [сықпыртты]. *Жалған сөзді неше саққа жүгіртіп айтты, өтірік соқты.* Батыстың сәуегейлері халқымыздың табысына жала жабатынды шығарды, *өтірікті судай сапырып*, бір-бірінен асып түсуге тырысады («Лен. жас»). Адам өз дәулетін алдымен жүзекі жүз мың долларға бағалап ап, іле миллиондаған пайда жайлы бөссе, сөз жоқ, *өтірікті сықпыртып* отыр дей беріңіз («Лен. жас»).

Өтірікті шындай [шын] қылды. *Өтірік сөзді шын қылып айтты, көзбен көргендей баяндады.* *Өтірікті шындай ғып*, Айта білсең – тым жақсы. Қалжыңбастың әр сөзін, Ынта салып тыңдасты (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Оның сөзін тыңдасаң, Баяғы айтқан жаласы. *Өтірікті шын қылған*, Ол адамның қызыл көзді пәлесі! (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Өтірікті шындай, шынды Құдай ұрғандай қылды. *Жалған сөзге сендірді, иландырды, жалған әңгімені судай сатырды.* Алдар қойын-қонышқа кіреді де, *өтірікті шындай, шынды Құдай ұрғандай қылып* соғып, бүкіл

ауылды аузына қаратып алады (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

Рас па, өтірік пе. с ө й л. *Жалған ба, шын ба – белгісіз.* Қызбенен енді қалай кездесемін, Қисынын қайтіп тауып сөйлесемін. *Рас па, өтірік пе* ел айтқан сөз, Қалайша ебін тауып меңзесемін? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Шылғи өтірік. *Сөзінде бірде-бір шындық жоқ, бастан аяғына дейін жалған.* – Ш ы л ғ и ө т і р і к. Қандай ала аяқ сыбырлап кетті екен тағы да («Қаз. әдеб.»).

ӨТІРІК-ӨСЕК з а т. *Жалған, гайып сөз, бос сөз, жала.* Ол *өтірік-өсекке*, екіжүзді арсыздыққа шыдамайды (Р.Райымбеков, Болат.). Не қыласың құр мақтап, Өңкей ақымақ есекті. Елдің сикын кетірген, Кәсіп қып *өтірік-өсекті* (Жамбыл, Шығ.). Білімді, оқығанды күндеп бағар, *өтірік-өсекпен* е н жала жабар (С.Торайғыров, Шығ.). Азба *өтірік-өсекке* Азамат болсаң табанды. Аузын бұған өгіздей Түйе жеген сабанды (Базар жырау, Шығ.).

ӨТІРІКСІЗ с ы н. *Жалғаны жоқ, бүкпесіз, қоспасыз.* *Өтіріксіз* турашыл, Еш сөзі жоқ таппаған, Сыйласарлық кісіге Түк қалмайтын сақтаған (Абай, Тол. жин.). Өскен елдің өмірін, Еркін, ерке есепсіз. Мен бұлбұлы сайраған, *Өтіріксіз*, өсексіз (А.Тоқмағамбетов, Дастандар).

ӨТІРІКТЕУ с ы н. *Аздаған өтірігі бар, жалғандау.* Сенің осы сөзің *өтіріктеу* болар (Ауызекі).

ӨТІРІКТІК з а т. *Өтірігі болушылық.* Оқушылар бүгінгі ғылымның бұдан да ғалам ғажайыптары алда екенін, діншілдердің «бәрі Құдайдың құдіретімен» дегенінің *өтіріктігі* н білді («Қазақст. мект.»).

ӨТІРІК-ШЫНДЫҚ с ы н. *Өтірігі бар, шынды бар.* Ол ойыншық жасап береді, *өтірік-шынды* өңгімелер айтады, бала неме бөріне мәз (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Ертегі толып жатыр өткен-кеткен, *өтірік-шынды* өңгіме бізге жеткен. Әйтеуір ырасы сол: Көкшетауда, Ел шапқыш хан Абылай мекен еткен (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Ол өзге балалардан оқшау төменірек барып, белуарын *өтірік-шынды* жуғансып жатты (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гайһар).

ӨТІРІКШІ з а т. 1. *Блғи өтірік айтатын адам; суайт.* Сіз бұл үйге менің кім екенімді айтпай-ақ қойыңыз. Тезек теріп жүріп адасып кеткен екен, тауып алдым дей салыңыз, – деді. Ә, балақайым! Өтірік айтқан жарай ма? *Өтірікші* Алланың дұшпаны ғой, – деп аяңдай берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Талай *өтірік-*

ш і н і көріп едік, сіздей өтірікшіні көрген жоқпыз, ағай (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Балаға *өтірікші* болудан жаман бар ма? (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Көресің, көресің де көз жұмасың, Соларға қарауға жоқ ықыласың, Іздейсің ескі күннің елестерін, Тапқандай *өтірікші* өз куәсін (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). **2.** *Уәде мырза, қолынан келмесе де уәде беретін, сөзінде тұрмайтын адам.* Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені. Айтқан сөзге тұрмасаң *өтірікші* атанасың (Ж.Ертілесов, Туған жер.).

ӨТІРКІШЛІК з а т. *Алдауға бейімділік, өтірік айтушылық, уәдешілдік, сөзінде тұрмаушылық сияқты жағымсыз мінез сипаты.* Адамға жат қылықтар мыналар: *өтірікшілік*, уағдаға опасыздық, дүние құмар, сатылғыштық, жылпостық тағы басқалар (Шарапат). Серго кейбіреулерге тән жарамсақтық пен зар жақтықтан, сондай-ақ залымдық пен *өтірікшілік* белгілерінен сасық пістей жііркенетін («Қаз. әдеб.»). Ал Мамонтовтың қарауында болдым дегені өзінің құдай берген мамандығы – *өтірікшілік* тең туған (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ӨТІС з а т. *Алым-берім, ауыс-түйіс.* Өткен *өтісің* болса, оны да қайтарамын (Ауызекі). Ол, әрине *өтістерді* қайтарып алатын есепті ғой («Лен. жас»).

ӨТІС = е т. **1.** *Шығысу, аяқтап болысу.* Жауап хаттың бетіне көз жүгіртіп *өтісім ең*, неліктен екенін кім білсін, бүкіл жан дүниесі зырк ете түскендей болды (Қ.Исабаев, Жолдас.). **2.** *Жылжысу, ауысу, артта қалысу.* Ойда жоқта кездесудің қас қағым сәті *өтісім ең* аман жоқ, сау жоқ, екеуі бір-біріне тұра жүгіріп, құшақтасып, мәре-сәре болды да қалды (Е.Домбаев, Жаман Жәутік).

Сыннан өтісті. *Талқыдан бірге өтті.* Асқа келген ақындар мен жыршылар өзара айтысып, ән салып, басқа да өнерлерін көрсетісіп, жиылған халықтың *сынынан өтісін* жатады (К.Әзірбаев, Шығ.).

ӨТІСУ *Өтіс етістігінің қимыл атауы.*

ӨШ с ы н. **1.** *Араз, қас, жау.* Тілеміс әсіресе Ұлпанға *өш*. Жап-жас басынан бұйыра сөйлеп, Еснейді басынып алды (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). Құстардың балапанына жыландар *өш* болады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). **2.** а у ы с. *Бір затқа әуес, құмар, ынтық.* Ұлпан қазақ жігіттерінің сұлу деген қызға қандай *өш* болатынын айтқысы келді (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). Аю әсіресе балға, балдырға *өш*, таудың ең бір тамаша шөбін таңдап жейді (О.Бөкеев, Мұзтау). Сабыр палауға сондай *өш* (С.Алдабергенов, Алға.).

Өлердей өш. *Жаны қас; бітіспес жау.* Фашистер Қызыл Армияның командирлері мен еврейлерге *өлердей өш*, білсе табанда ату жазасына бұйырады (К.Тоқаев, Көмескі із).

Өш [өшін] алды. а) *Қарымын қайтарды, кек алды.* Жәңгір де қара қазақтан Нұралы мен Есім ханның *өшін ала*м деген ой бар екен деген де лақап шашылады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Күшікбай ауырып жатыр дегенді естіп, талайдан *өшін ала* алмай жүрген уақтың бір батыры жауының жанын ауыртпақ болып, белдеуде байлаулы тұрған Қызылбесті деген атын тал түсте тартып алып кетіпті (М.Әуезов, Таңд. шығ.). ә) *Есесін қайтарды, алдына әкелді.* Жігіттік менен *өш ала*ды, Ес сыйлай қойды ес жоқта, Өшіре көрме осы әнді, Көшіре көрме еш жаққа (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қарсы партияның адамынан *өш алу* үшін өтірік жамамен мал сұраса, ондай іске билер өзіне түсім көбірек түсу үшін көбінесе өтірік дау қозғатып, ақ-қарасын айырмастан билік айтады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

Өш болды. *Жауықты, қастасты, жауласты; өштесті.* Екі жақсы қосылса, Өлгенінше дос болады, Екі жаман қосылса, Өлгенінше *өш бола*ды (Мақал). Түбіміз бір туысқан Өмілдірік, құйысқан. Төкетай үшін *өш болып*, Жарамайды ұрысқан. Жақын елдің баласын Жауға балап қиыспан, Қарағай бойы қар жауса Жұтамайды сауысқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Өші бар. *Кеі бар, есесі қайтпаған.* Бәрі бір ғой... Мына дүние, мына бау, Не көрсе де барлығына шыдар-ау. Өзгелердің *өші бар* ма біреуде, Не де болса, өз ішңнен шығар-ау... (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Бізге сені «өлтір» деп Жіберген Түркебаевтар, Ақша берді, жалдады. Адамдар сенде *өші бар* (О.Шипин, Дастан.).

Өші [қалды] кетті. *Есесі қайтпады, кегін ала алмады.* Айтқаны онда отырып болды осы: – Нузардың Апрасияпқа *кетін өші*. Күйініп күні-түні гөй-гөй тартып, Көңілінің болмай жүр ед көптен қосшы (Т.Ізгілеуов, Рүстем.). Соғыстың құрбан алмаған *өші қалған* ба, Айырды бізді қуаныш толы шақтардан. Бауырдан – қанды майданда, Ауылда махаббаттардан (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ұзында өші, қысқада кегі. *Ілгерілі-кейінгі өткен жаулықтың қарымтасы.* Керала дейтін кедей жігіт сонымен бір жарым ай бойы тоғай ішінде қашып жүріп, атыраптағы талай байлардың үйлерін өртеп, шетінен банкрот қылыпты. *Ұзындағы өшінің, қысқадағы кегінің* бәрін алыпты (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ӨШ = е т. **1.** *Жануын тоқтату, сөну.* Қазан астындағы от та *өш іп* қалыпты (М.Әуезов, Абай жолы). Электр жарығы *өш іп*, бұрыштағы стол үстіне ондық шам қойылыпты (Д.Досжанов, Дария). **2.** *Бір заттың бетіндегі жазуы, бояуы кету, жоғалу, жойылу.* Жан-жақтарында суреттердің *өш е* бастаған іздері көрінеді (Ә.Әлімжанов, Отырар.). *Жазуы өш е* бастаған қара ленталар (С.Шаймерденов, Сел.). Жаңбыр мен күннен жазуы *өш е* бастағанмен, «Үрмәш Түктібаев» деген сөздер ап-анық көрініп тұр (Ә.Әлішев, Батыр.). **3.** а у ы с. *Салы суға кету, үміті үзілу.* Вадим өсіп кетіп бара жатқан жоқ, *өш іп* кетіп бара жатыр (М.Дүзенов, Астана.). Қамқорым, ием, киём-ау, неге кешіктің, Сен келер-ау деп салғам жоқ кілтін есіктің. Сен келер-ау деп терезенді ашып тастадым. Сен келер-ау деп бір жанып, қайта *өш іп* пін (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4.** а у ы с. *Жойылу, жоқ болу, ұмытылу.* Өшеді бәрі, Өшеді бәрі, *Өш еді.* Обалар анау – Отырарың ғой кешегі, Кешегі сұлтан – Бүгінгі ұлтан, Көр де тұр: Бүгінгі бақыт басқаға ертең көшеді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тұрады Абай елімен Аспан мен жердей біртұтас. Тұрады *өш п е й* өмірден, Орнатқан халық құлпытас (С.Мәуленов, Алыс кет.). **5.** а у ы с. *Қиру, кему, солу.* Бірауық сол көктемнің құлпырған бір сәті елестеді, бірақ ол елес жылт етіп тез *өш т і* (С.Елубаев, Ойсыл қара). Алғанда ел дербестік алақайды Үдеттім *өш іп* іште налақайғы. Бәрі жөн, бірақ кейде шошып кеттім, Бар байлық түскенде ессіз талапайға (К.Салықов, Жезкиік).

Аты өшкір [өшсін]! қ а р ғ. *Мүлде құрығыр, келмесе кеткір деген мағынадағы қарабет, арамшиет адамға айтылатын қарғыс сөз.* А т ы ң *өш к і р* соғыс советтің әр семьясына қайғы-қасірет әкелді, бас көтерген азаматтың бәрі қан майданға кетті де, шаруашылық күйзелді («Қаз. әдеб.»). Ешбір адам аузына алмаған соң, А т ы *өш к і р д і ң* аты өшіп ұмытылды (Қозы Көрпеш.). Ерім емес, қорсың сен, Ал Бірсімбай, ал мына. А т ы м *өш с і н*, ант ұрсын, Алғызбасам осыны! (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сейітбаттал мен Әтікені Итжеккенге айдатпасам, Жайту а т ы м *өш с і н*! (Б.Нұржекеев, Күтумен от.).

Аты өшті. *Ескерусіз қалды, ұмытылды.* Қасымбектің тамыр орысы айтқандай: бай өлді, малы жұтады, а т ы *өш т і* (М.Мырзақұлов, Ақық). Сендер шетке қағатын, Жамбыл а т ы м *өш к е н* жоқ! (Жамбыл, Шығ. жин.). Өлең менің өмірдегі мандатым, Құйындатып талай жолды алды атым. Көңілдерден кешпейтін боп

мәңгілік, Ел көгінде *өш п е й т і н* боп қалды а т ы м (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Көзінің оты [нұры] өшті. *Жанары солды, көзінен қуаныш кетті.* Достарым қалған жым-жырт боп, Сөйлейтін бұрын дес бермей. Төңірегім кетті күңгірт боп, К ө з і м н і ң о т ы *өш к е н д е й* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Өмір сүру үшін де *Өш п е у* керек *көз д е н н ұ р*. Алқа-қотан ішінде Атып кеттің сөзбен бір (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қараң өшкір [өшсін]! қ а р ғ. *Құрығыр, жоғалғыр!* Тағдыр-ай, *қараң өш к і р* уайымды, Тек менің маңдайыма беріп пе едің?! (М.Мақатаев, Дариға жүрек). – Балалар, бәрін айт та, бірін айт, осының бәрі сол *қ а р а ң өш к і р*, құ Әлидің әлегі емес пе? (К.Асанов, Сағыныш). Ол кірешілердің әрқайсысын саусағымен нұсқап, «осылар кірсін, ал ананың *қ а р а с ы өш с і н*» дегендей, саудагерді көрсетті де, қолын алысқа сілтеп тастады (Қ.Исабаев, Айқыз).

Қарасы өшті. *Жоғалды, жойылды, құрыды.* Бұрын сол есіктен бір дәу қара құлып күні-түні кетпеуші еді, оның да *қ а р а с ы өш іп т і* (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Әуелі құлдырандаған қоян мен құлағының ұшы қарандаған тазының *қ а р а с ы өш т і* (Н.Сералиев, Қаңтар). Жылаған-сықтағандар арман еткен панасын – Совет өкіметін тапты. Өкінішті күндер біржолата өтіп, *қ а р а с ы өш т і* (Ол күндер.).

Қара шаңырақ өшті. *Ұрпақ үзілді, тұяқ қалмады, әулет құрыды.* Қара қайғы көрсетпей ештеңені, Қара жауы қанатын кескен еді. Шұлғау болып қыздардың кестелері, Талай *қ а р а ша ң ы р а қ өш к е н* еді. «Қаратаудың басынан көш келеді!!!» (М.Мақатаев, Шығ.).

Мәңгі өшпес от. с о в е т. *Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлердің құрметіне жанып тұратын шырақ.* Россия орманында қаза тапқан жас партизан есіме түсіп, Салтанат қақпасының түбіндегі маздап жанған *м ө ң г і өш п е с о т*, даңқ оты соның құрметіне лаулап жанған от болып көрінді маған (Ә.Шәріпов, Алыс.). Төрде Белгісіз солдаттың моласы, оның басында Даңқ, ескерткіші орнатылған. Оның түбінде *өш п е й т і н м ө ң г і о т* жанып тұр (К.Тоқаев, Көмескі.).

Өкпесі өшті. *Тынысы тарылды, алқынды, демікті.* Жүгіре-жүгіре *ө к п е с і өш к е н* Қадишаның маңдайынан шыпшып тер шығып, шын қосылайын деді (С.Жүнісов, Ақан сері). Ол еңіреп келеді, тілімденіп қаны аққан аяқ, дамбадың балағы дал-дал болған, *ө к п е с і өш іп*, көзі жылаудан бұлдырап, табан асты айна-

лып, дәрмені қашып құлап түсті (Д.Рамаданов, Тас түлек.). Кіргерге жау солдатты таппай тесік, Қорыққаннан кетті босып, қанды кешіп, Жалтақтап жан-жағына жанталасып, Қамалды Қостанайға *өкпесі өшіп* (О.Шипин, Дастан.).

Өлгені тіріліп, өшкені жанды. *Қуанышқа кенелді, үзілген үміті қайта жанды, мәз-мейрам болды. Дәл қазір өшкенім жанып, өлгенім тірілгендей* күйдемін (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Екі жыл бұрын жылап кетіп едім, бүгін қуанып кеткелі тұрмын үйіңнен. *Өлгенім тіріліп, өшкенім жанды* (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі). Хаттағы тұтқиыл қуанышты хабардың әсерімен толқынған үш тұтқын *өлгендері тіріліп, өшкендері жанғандай* бірін-бірі құшақтап, сүйісіп, мәз-мейрам болды да қалды (С.Омаров, Қызыл арай).

Өшпейтін із қалдырды. *Аты мәңгілік даңққа бөленді. Жалғыз сәтте өшпейтін із қалдырып, Өлген аз ба өз жұлдызын жандырып: Королевтар, Курчатовағар ғажайып, Қас қағымнан жасады өмір мәңгілік!* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Түтіні [оты] өшті. *Бір шаңырақ, үйелмен жоқ болды, ұрпақ жалғаспады.* Соғыс десе – Жүректер қалтыраған, қаншама қан жұтпады алтын адам. Кейбір үйдің *түтіні өшсе* мүлдем, Кейбіреу өлді дейді алты балам (Х.Талғаров, Менің босағам). Таң сәриден тұрғандар ғана сол қаңылтыр мұржадан шыққан түтінді көретін де, қайсыбірі: «Байғұс Сайдақтың өзі кетсе де *оты өшкен* жоқ» деп шүкіршілік ететін (Ә.Әбішев, Замана.).

Үміт оты [үміті] өшті. *Үміті үзілді, сенімі ақталмады.* Құдіретке тура қараңыз, Тағы да шықты күліп күн. Өлмеді өжет анамыз, *Өшпеді оты үміттің* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ғасырдың ызғары дауыл боп ес-кеңімен, Далаңның мұңлы әжімі жүзіңе көшкеніменен Сенім қайығың сенделіп, *үміттің өшкеніменен* Көңіліңде жүздің еліңнің намыстың ескегіменен Тіліңді кесе алмай қор болды Жауларың жабылып басыңды кескеніменен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Үнің өшкір! қарғ. *Дауысың, дыбысың семсін, шықпай қалсын!* – О, *үнің өшкір*, әлі сөйлеуге шамаң бар екен ғой (Д.Исабеков, Тіршілік). Көкек: Ау, бұлбұл, көрінсенші, *үнің өшкір*, Дүниеден жасырынып күнің өткір! Күн-түні көз ілмейсің қақсап босқа, Гүл құсап үш күн жайнап мүлдем кеткір! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Үні өшті. *Жым-жырт болды, жұмған аузын аштады, сөзден қалды.* Бір уақытта өзімізге

таныс автоматтың даусы да естілді, сол-ақ екен неміс пулеметінің *үні де өшті* (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). Аралбайдың *үні өшті*. «Өлген жерім осы екен ғой», – деп, иманын үйіріп, Құдайына сиына берді (С.Омаров, Қызыл арай).

Шырағы өшті. *Ұрпағынан айырылды, шаңырағы жоқ болды.* Жолымен Мәтібұлақ ел көшеді, Ұрысса екі ағайын «сен» деседі. Баласы ер жігіттің өле берсе, *Шырағы* жанып тұрған демде *өшеді* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ізі өшті. *Ешбір белгісі қалмады, жадыдан өшті, ұмыт болды.* Бабаларым, басқан *ізің өшпейді*, Құт жайлады жұт шарпыған төскейді. Кең далаға бақыт тілеп Алладан Қоныстанды, қазақ енді көшпейді (К.Салықов, Жезкиік). Ел тонағыш басқыншылар, жымысқы, Абылай ханның аруағынан ығысты. Қырғын жұттың *ізі өшіп* «ақ табан», Құт жайлады ақ дастарқан ырысты (К.Салықов, Жезкиік).

ӨШПЕНДІ с ы н. *Дұшпан, қас, жау.* Жасынан аға сұлтан Жамантайға *өшпенді* Ағыбай бұ жолы Қарқаралыны шаба алмайтынын біліп, амалсыздан Байтабын жасағымен бірге кейін қайтты (І.Есенберлин, Қаһар). Балам абақтыда. Ел ішінде *өшпенді* адамдарымыздың нақақ жапқан жаласымен ұсталып кеткен (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). // *Жауласқан адам, дұшпан.* – Атаңа нәлет ақсүйек, Көзіме неге көріндің? Жауымның нағыз көзі деп, *Өшпендімнің* өзі деп, Көргеннен сені жирендім (Ы.Шөреков, Исатай – Махамбет).

ӨШПЕНДІК з а т. с ө й л. **Өшпенділік.** Рубасылары тартыс ретіндегі *өшпендік* жөнімен Құнанбайдың жас баласын да өздерінің ертең алысатын жауы есепті біледі (М.Әуезов, Әр жыл.). Кеудесінде Махмұтқа деген сонша кегі, *өшпендігі* болса, несіне мұнша жан салады (Д.Әбілев, Баянауыл.). Оған деген елінің кегінен де бөтен, өзінің де кешпес *өшпендігі* бар-тын (І.Есенберлин, Алмас.).

ӨШПЕНДІЛІК з а т. *Дұшпандық, қастық, көреалмаушылық.* Дос ниетті адамдар оған сүйсіне, қуана қараса, дұшпандар ызалы *өшпенділікпен* көз алартады (Т.Жанұзақов, Азамат.). Қамқа күндестікпен, *өшпенділікпен*, кек алуға емес, адал ниет, адамгершілік, өмір сақтау парызын, ақушерлік міндетін өтеуге келді (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Соғыстың өз заңы – жауға деген *өшпенділік* заңы бар («Қаз. әдеб.»).

ӨШПЕС с ы н. *Естен, ойдан кетпес, ұмытылмас, жойылмас, мәңгі.* Біздіңше, Майра қазақ халқының қалаулы қызының бірі, кейінгіге

өшпес мұра қалдырып кеткен творчество иесі (А.Жұбанов, Замана.). Ұлы Отан соғысының қанды майдандарында Шығыс жұлдыздары атанған М.Мәметова мен Ә.Молдағұлова таңғажайып ерліктер жасап, тарихта *өшпес* із қалдырды («Қазақст. әйелдері»). Саған жақ барлық жақсы адам, Жақсы адам барлық жақ саған. Жастықтың сырбаз сарбазы Жиырма бес, *өшпес* даңқ саған! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ӨШТЕН = е т. с ө й л. *Кектену*. Жобалай жайды ұқтырды. Соның алдында бәріміз бірдей кіжініп, *өштенип* жүрген жеріміз – Найман ішінде бір Мырзатай дегеннің аулы болатын (М.Әуезов, Қараш.). Міне, майдан! Қан майдан! Қорқыныш кірді көңілге. Соғысты тапқан қандай жан, *Өштене* қарап өмірге? (Б.Алдамжаров, Нұр.). Ресторанның ішіндегілердің бәрін бір қайыққа мінгізіп, дауылды күні Каспийдің қақ ортасына апарып тастар ма еді деп *өштенді* (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

ӨШТЕС = е т. *Қастасу, араздасу, жауласу, бір-бірімен дұшпан болу*. Дүниеде әйел бірімен-бірі *өштеспесін* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұрын алыстан *өштесіп* жүретін күндес мергендер өмір бойы бір көлден су ішпестей, бір дүниеде бірге жасаспастай болып айырылды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Бұл сөздің шын екеніне тағы бір дәлел Ыбырайым Жайнақов өмір бойы Бокинмен *өштесіп*, ылғи үстінен арыз жазып өткен (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Кетеді әкімшілік өз басымен, Әкімдер *өштеседі* жолдасымен. Жарыққа қараңғы елді шығармақпын, Талқан қып надандықты ордасымен (О.Шипин, Дастан.).

ӨШТЕСТІР = е т. *Қастастыру, жауластыру*. Бірақ бір риза болған нәрсем, балалардың ешқайсысы «осыларды татуластырайық, не одан сайын *өштестіре* түсейік» деп арамызға кіріспей, өз жайымызға қалдырды (А.Жақсыбаев, Бозарал). Үгіттеп *өштестіріп* өзді-өзіне, Туыстар бірі қанын бірі төкті (Жамбыл, Шығ.).

ӨШТЕСТІРУ *Өштестіру етістігінің қимыл атауы*. Патша үкіметінің *өштестіру* саясаты арқасында һәм үкімет өзінен болғандықтан орыс әкімдерінің қазаққа жеркеніш көзбен қарап, құлы орнында иемденіп қалғаны тағы бар (С.Сейфуллин, Шығ.).

ӨШТЕСТІРУШІ з а т. *Жауластырушы, қастастырушы*.

ӨШТЕСУ *Өштес етістігінің қимыл атауы*. Барақ пен Әбілқайырдың *өштесуіне* себепкердің бірі болған да – осы Церен Доржи

(І.Есенберлин, Жанталас). Ахметтің іші жібімейді, сол күннен бастап Нұрбаймен *өштесуге* бекінеді (Т.Нұртазин, Мұрат). Ондайда олардың маған *өштесуі* әбден ғой (С.Санбаев, Аруана).

ӨШТІ с ы н. с ө й л. *Өш*.

Өшті болды. *Өш болды, жауықты, қастасты. Өшті болған* әкеңнен Өшімді алмай кетпеймін. Кекті болған әкеңнен кегімді алмай кетпеймін (Батырлар жыры).

ӨШТІК з а т. *Өшігушілік, қастық*. Ақбілекпен *өштігі* әуелде өткен күнін көксеуден туса да, жүре-жүре ол себеп ұмытылып, енді тек *өштік* тің қызығына түскендіктен өшігуші еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дәулетханның қараптан қарап отырып осы адамға деген *өштігі* қоза бастады (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Ол Тәттімбеттің Құнанбаймен *өштігін* білетін жанша сөйлеп өтті (А.Сатаев, Дала.). Өкінішпен *өштік* тің ішке жиылған удай зәрін ойда жоқта сыртқа шығарып, аздап та болса кек қарызын қайырғанына тоқ (Ә.Әзиев, Жезтау.). Жаз да өтті, күз болды, Жауыққан *өштігі* із болды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ӨШУ *Өш еттістігінің қимыл атауы*. 1. *Сөну, жануын тоқтату*. Жанып болған тезектің шоғы *өшуге* айналған (М.Әуезов, Қараш.). *Өшуге* кейде барып қап, Тұтанып кеткен жалынбыз (Ш.Сариев, Тағдыр). 2. *Кете бастау, бояуы жойылу*. Жүзінің басқа мөрі *өшуге* жақындап, ескі теңгеліктей көмескі тартқан (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ӨШГУ *Өшік етістігінің қимыл атауы*. Елді билеп-төстеп қалғандардың өзге сұлтандардан гөрі, бұған көбірек *өшігуі* де, үстінен арызды көбірек жаудыруы да содан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жоламан батырдың Серғазы ханға өте-мөте *өшігуінің* де бір себебі осы еді (І.Есенберлин, Қаһар). Орынсыз даурығып, *өшігуі* не лайығы бар (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Ата жауың шалықтаса – сол жаман. *Өшігуден* жалықпаса – сол жаман. Шыбын жаны шырқыраған жері үшін Шөйірлерін елі ұқпаса – сол жаман (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ӨШГУЛІ с ы н. *Кек сақтаған, өшіккен күйде*. Содан бері хан оған өте *өшігулі* (І.Есенберлин, Қаһар). «Ерхан Көрімнің өзінен Балқияны тартып алғанына *өшігулі* екен, ауру байғұсты әуре-сарсаңға салды-ау» деп жүрмесіне кім кепіл (М.Есламғалиев, Қайырлы таң). Жасынан өртке жаны *өшігулі*, Армандар жасыл дәулет өсіруді (М.Әлімбаев, Өшпес от).

ӨШІГУШІ з а т. *Өшіккен, өшігіп жүрген, қастандық жасаушы адам. Жанқожаға өшігушілер* шенеуніктердің ыңғайын тауып, мүлдем елірді (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

ӨШІГІҢКІРЕ = е т. *Аздап қас болу, өште-сіңкіреу. Шапшаң жүгіретін, жеңіл қагілезбін. Оспанбай дейтін менімен өшігіңкіреп жүретін бір баланың соңынан қуып жөнелдім (Б.Соқпақбаев, Балалық). Оспан дейтін менімен өшігіңкіреп жүретін бір баланың соңына түсіп алған (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).*

ӨШІГІС = е т. *Бір-бірімен қастасу, жаула-су. Өшігіскен* дұшпанын, Алыстан тұрып көздеген. Шамырқанса төзбеген, қолға сұңқар ілікті (Дастандар). Созылды даудың аяғы, *Өшігіскен* қатындар, Жиналды түгел баяғы (Апамыс).

ӨШІГІСУ *Өшігіс етістігінің қимыл атауы.*

ӨШІК = е т. *Егесу, ерегісу, қастасу, жаула-су. Әлгі Ұлбосынның айта беретін Керімбайы сондағы Қызылбикемен өте-мөте өшігіп, өзгелеріне басшы болған жігітеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол өшіккен, жек көрген адамына тура мылтық атып, қол жұмсайды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Кұдайдан дәулет сұрасаң, Харам қоспа кәсіпке. Дұшпанды жеңсең, достық қыл, Жеңген сайын өшікпе (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Олардан оқшау қалған Сақыш осының бәрін Гүлжаннан көріп, онан сайын өшіге түскен (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Өшігіп үсті-үстіне ата берді, Бай-байлап барлығы да жата берді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).*

ӨШІКТІР = е т. *Кектендіру, жауластыру, егестіру. Өкіметке Жәмеңкенің сүйегін бер-мей қойса, шынымен кектендіріп, өшіктіреді (М.Әуезов, Қилы заман). Біріне-бірін айдап салып, өшіктірді. Ақыры біреуі екіншісінің көзін жойды (Қ.Исабаев, Жолдас.). Көкжаулық, Ақжаулықтан өшімді аламын. Мені басқармамен өшіктіріп қойған сол (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).*

ӨШІКТІРУ *Өшіктірі етістігінің қимыл атауы. Жемтікке үймелеген күшігендей бұл озбыр топтың Мәдидің жолына қазған орының бірі – көрші орыстарды өшіктіру (Ә.Әбішев, Найзағай). Опасыз сатқындардың көмегімен ұсақ ұлттарды бір-біріне айдап салып, өшіктіруге күш салды (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Екеуінің тілегің бір жерден шығып отыр. Ретсіз жұдырыктаса беретінім де, жұрттың жек көріп өшіктіруіне еді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).*

ӨШІКТІРУШІ з а т. *Қастастырушы, жауластырушы. Бұл күнде, бүгінгі нәсілде қазақты*

орысқа *өшіктіруші*, қазақ халқына достық етпейді (М.Әуезов, Абай жолы).

ӨШІҢКІРЕ = е т. *Өше бастау, көмескілене түсу. Ескі қамалда әсем орнамент, алуан түрлі гүл бедері өшіңкіреп қалған (Т.Ахтанов, Үндістан.). Қазір өшіңкіреп бара жатқанмен, Абайдың аты жазылған тас та бар мұнда (К.Оразалин, Абай.). Міне, солар... хаттар екен. Біразы сиямен, енді бірі сия қарындашпен жазылып-ты. Кейбіреуінің жазуы өшіңкіреген (М.Сәрсекеев, Жетінші.).*

ӨШІР = е т. **1.** *Жанған отты, шамды, өрті сөндіру, бір нәрсенің жануын басу. Күнқақты сұр шолақсың шыр бітпеген, Кісідей өрт өшірген* түр бітпеген. Араққа апиынды езіп ішіп, Бір қусың мал-басыңды өрбітпеген (Ә.Найманбаев, Шығ.). Күлшәрия аяғын ұшынан басып кеп, пештің ығында сығырайып жанып тұрған керосин шамды *өшіріп*, шығып кетті (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Екі сағат ішінде халық өртті *өшірді* (Е.Оразақов, Дәрігер.). Радионов темекісін *өшіріп* жалт бұрылып еді, Ефремов екен (К.Тоқаев, Көмескі із). **2.** а у ы с. *Бір нәрсені сүртіп, қырып кетіру. Тізімдегі «Боштаевтігіңді» өшір!* *Өшір* де өз әкеңнің атына жаз (Д.Әбілев, Баянауыл.). Зипа жетіп үлгіргенше, кезекші тақтадағы жазуды *өшіре* қойды (М.Гумеров, Шыңырау). **3.** а у ы с. *Дауысын басу, сөйлетпей қою. Режиссер қабағынан қар жауып түнеріп отыр. Радионы өшіріп* тастады (Т.Ахтанов, Боран). Мен микрофонды *өшіріп* тастадым (Т.Шаханов, Жоғалған.). **4.** а у ы с. *Жою, ұмыттыру, жоғалту. Достық әнін шыркатады Жас ұлан, жас ұлан, жас ұлан. Осынау әнді өшіре* алмас Ешбір жан, ешбір жан, ешбір жан! (Қаз. әндері).

Атын өшірді. *Ұмытты, жадынан кетіріп тастады. Жаралған ізгі тілектен Атымды жатсаң өшіріп*, Махаббат толы жүреппен Оны да кетем кешіріп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Атын өшірмеді. а) *Жақсы атағын сақтады. Әсіресе, өзім өлсем де, атымды өшірмейтін* партияма, халқыма ризамын (Ә.Әбішев, Пьеса.). Жүмекен үшін отқа түспей отыра алмаймын, ол менің, айта берсең, бүкіл ата-бабамның *атын өшірмейтін* үмітім (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). ә) *Түтінін түтетті, отын сөндірмеді. Бір Ғабдолланың болашағы үшін, сенің атыңды өшіріп* алмас үшін, ойламаған жерден жол жүруге тура келді (М.Дүйсенов, Мейман.). Бұрынғыдай тілін қызықтағандық емес, әке *атын өшірме* деп ант алғандық (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

Есінен өшірді. Жадынан шығарып тастады, ұмытты. Әйтсе де, өткен бір қызықты өз басымнан кешірген Ұмыта алман әлі күнге, *ө ш і р е алман е с і м н е н* (М.Шаханов, Фасырлар.).

Жер бетінен өшірді. Жойып жіберді, құртты. Айтуға бармайды ауыз да... Қираған үйлер шетінен. *Өшірген* екен жауыздар Селоны *жердің бетінен* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қараңды өшір! Көзіңді жоғалт, құры! Жоғал көзіме көрінбей, дүниеқор арам сирақ, албан атынан садаға кеткір! *Өшір қараңды!* Жолама менің маңыма! (М.Әуезов, Қилы заман).

Қарасын өшірді. Жоғалды, құрыды, көзге көрінбеді. Мұныңды әкең білсе, екеумізді де оңдырмайды, Жаманбайдың да *қарасын өшіреді* (С.Омаров, Қызыл арай).

Мұңын өшірді. б е й н. Мұңайғанын қойды, мұңынан арылды. Селк еттім даусыңнан шошығандай, Жүр едім өз мұңымыды *өшіре* алмай. Жиырмада алдап кеткен махаббаттың Күнәсін әлі күнге кешіре алмай (М.Шаханов, Фасырлар.).

Өшір үніңді! Даусыңды шығарушы болма, сөйлем! – Өй, ит, *өшір үніңді!* Дәметкен ауырып қалған соң, соның орнына келіп отырмын деп айт дегенім қайда? – деп байы кейіп қалды (Б.Майлин, Шығ.). – Тәйт! *Өшір үніңді!* Командир болмай кеткір (Майдан).

Үміт шамын өшірді. б е й н. Үмітін үзді, сенім артуын қойды. Содан кейін төсекке кеп құладым, Сел жуғандай көңілімнің бұлағын, Үмітімнің барлық *шамын өшіріп*, Ай, жыладым, ағыл-тегіл жыладым (М.Шаханов, Фасырлар.).

ӨШІРГІШ¹ з а т. Қате жазылған әріптерді, дұрыс сызылмаған сызықтарды өшіруге арналған резеңке құрал; резеңке. Ізгілік ағай бір жылға жететін дәптер, сурет салатын альбом, түрлі түсті қарындаш, сия мен сауыт, *өшіргіш* к е шейін әперді (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Қаламсабым, *өшіргіш* і м түсіп қалған екен, Есен жинап берді (М.Сүндетов, Құмдағы.). *Өшіргіш* пен кір қағаз, Өмір бойы дұрдараз (М.Әлімбаев, Бал дәурен.). Бұрысынды өшірем, Дұрысына тимеймін. Деді *өшіргіш* досына, Сен не дейсің осыма (Қ.Мырзалиев, Күміс.).

ӨШІРГІШ² зат.тех.Дыбыстүншықтырғыш, мотордың сөндіргіші. Катализдік нейтрализаторлар неғұрлым болашағы зор әдіс болып есептеледі. Әдетте, мұндай нейтрализатор автомобильдерде *өшіргіштің* (глушитель) орнына орнатылып, бір мезгілде оның да қызметін атқарады (Т.Қалыбеков, Экология.).

ӨШПРТ= е т. 1. Сөндірту. ≈ Мәшинені с ө н д і р т у. 2. Кетірту, сүрттіріп жойғызу. Біраз Сейітұлымен қағысып, айтысып қалдым. Тізімнен өзімді *өшіртіп* тастаттым (С.Сейфуллин, Тар жол.). Көкем осы хатты ойланып-толғанып ұзақ отырып жаздырды да, қисынсыз сөздерін *өшіртіп*, қайтадан көшірткізді (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Жазам. Жазып болған соң оқып берем. Көңіліне жақпайды, *өшіреді*, жыртады (І.Жансүгіров, Шығ.).

ӨШПРТКІЗ= е т. Сөндірткізу, жандыртпау. – Өздерің өртедіңдер, енді өздерің өшіріндер. *Өшірткіз емін* сендерге! (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ӨШПРТКІЗУ Өшірткіз етістігінің қимыл атауы.

ӨШПРТУ Өшірт етістігінің қимыл атауы; жойғызу. Әбеннің ендігі ойы – Мәлібек болысқа барып, баласын списоктан *өшірту* (М.Дүйсенов, Мейман.).

ӨШІРУ Өшір етістігінің қимыл атауы.

1. Сөндіру. Біреулер өрт *өшіру* м е н шұғылданса, біреулер жаралылармен айналысуда (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Енді жолсыз жерде машинаның жарығын *өшіру* де қауіпті (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). 2. а у ы с. Солғызу, жойғызу. Бойға біткен арынды ғажап өсіруге де немесе мүлде *өшіруге* де болады (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Құдайдың берген мінезін, Құлыптап ұстап ішінде. *Өшіру* керек ол өзін, Өзге адам болу үшін де (Қ.Мырзалиев, Көш.).

ӨШІРУШІ з а т. Бір нәрсені құртушы, жоюшы, жоқ етуші. Кәсіпшіл актер жасаушы, өмір көркін беруші емес, өмірді *өшіруші* (А.Тоқпанов, Бүгінгі күн.).

ӨШПРІЛ= е т. 1. Сөндірілу. Оттар *өшірілді*. Маңайдың бәрі жым-жырт бола қалды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). 2. Кетірілу, сүртілу, жойылу. Эфирге берілген соң лентадағы жазу *өшіріліп*, басқа хабарларды жазуға пайдаланылады (О.Сәрсенбаев, Радио.). Ораз хаттың *өшірілмеген* жерлерін тез-тез оқи берді (Ж.Арыстанов, Жер ұйығы.).

ӨШПРІЛУ Өшіріл етістігінің қимыл атауы; жойылу. Шындықтың өкініші ауыр, *өшірілуі* қиын (С.Сматаев, Елім-ай).

ӨШПРІС= е т. Сөндірісу. Сарарқада ақ боранмен бірге өстім, Көкпенен де, Көкшемен де тілдестім. Мұңын шерттім, зарын айттым қазақтың, *Өшірістім* жанған отын дозақтың (Ә.Тәжібаев, Поэма.).

ӨШПРІСУ Өшіріс етістігінің қимыл атауы.

П

П 1. *Қазақ әліпбиінің 22-ші әрпі және сол әріптің жазылу таңбасы. Пәрпі сөздің басында да, ортасында да, соңында да жазылады (Қаз. тілі орф. сөздігі). 2. Қазақ тіліндегі қатаң, шұғыл, қос еріндік дауыссыз дыбыс. «П» дыбысына аяқталған сөзге дауыстыдан басталған қосымша жалғанса, ол ұяң «б» (көп-көбей) не үнді «у» дыбысымен (сеп-сеуіп) алмасады (Қазіргі қаз. тілі).*

ПА¹ шы л. *Өзі тіркесетін негізгі сөзге сұраулық мағына үстейтін ба, бе, ма, ме сұраулық демеулік шылауларының қатаң, жуан варианты. Асау жүрек қайнамай, Жуысар ма еді кезінде? Елден бір жақсы сайламай, Бармас па ем ерге өзін де (Абай, Тол. жин.). «Өлең жазатыны рас па және орысша білетіні шын ба?» – деп сұрады Шұбардан (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Әрі би, әрі мырза, әрі батыр, Бар еді үш қасиет бір басында. Бағылған патшалықтың бұрасындай, Ешқандай мін жоқ еді тұлғасында. Шалдырмай топтан торай жүрген ерің, Кұлазып жатқан жоқ па шың басында (Базар жырау, Шығ.). Туған елді көкседім, Жат елде арман өскенім. Лайық па, жан ата, іргелі елім тұрғанда, Жат елде өмір кешкенім? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).*

ПА² о д. *Адамның көңіл күйін, сүйінішін, таңдануын, таңырқау сезімін білдіретін ишарат сөз. Па, деген! – деп, біраз қуанып, сүйсініп отырды (М.Әуезов, Абай жолы). – Па, шіркін, қандай жақсы өлең, кімнің шығарған өлеңі, – деп сұрадым (Б.Момышұлы, Жауынгер). – Па, деген-ау, сен демалыс күнді де осында өткізетін болыпсың, өзің ұста болып кеткеннен саусың ба? – деді тұла бойын түгел кергілеп (Ә.Әбішев, Жас түлек.). – Па! Па! – деді қарт жырау, терісі енді ғана кеңіп Әжімқан әлі шырқап отыр (Д.Әбілев, Ақын.). Келсе игі еді, көрсе еді біздерді. (Олар жортқан әрбір ізде – жүз белгі). Немене анау? Көз ұшында, далада. Тарғыл-тарғыл. Құлан үркіп бара ма? Па, шіркінді бұғалыққа түсіріп, Сілейтіп бір жегер ме еді шанаға! Ой, тәйірі, құмы екен ғой Нарынның, Қырсығын-ай мына сайқал сағымның (М.Мақатаев, Шығ.).*

ПАБЛИСИТИ [ағыл. publicity] з а т. э к о н. **1.** *Фирманың жағымды, жағымсыз жағынан танымалдығы, мәлімділігі. 2. Жарнама немесе бұқаралық ақпарат құралдарында жариялау арқылы тұтынушыларға ықпал жасау. Түрлі хабар тарату арқылы, өнім үлгілерін арзан бағаман сату арқылы, көдесийлар тарату арқылы тауар-*

ларды, орындалатын жұмыстарға көрсетілетін қызметтерге сұранымды көбейту мақсатымен тұтынушыларға ықпал ету жүйесі *п а б л и с и т и* деп аталады (ҚҰЭ).

ПАВАНА з а т. ө н е р. *Баяу орындалатын, салтанатты бидің түрі. Па в а н а –* ерте замандағы билердің бірі, би музыкасы (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік.). *Па в а н а –* асқақ салтанатты би, екі үлесті такты өлшемінде, баяу екпінде орындалады (Музыка жанры). *Павана –* XVI ғасырда Франция мәдениетіне еніп, ол салтанатты биге айналды (Музыка жанры).

ПАВИАН [нем. Pavian] з а т. з о о л. *Негізінде Африканы мекендейтін тұмсығы ұзын, денесі ірі маймыл. ≈ Па в и а н д а р* мекені.

ПАВИЛЬОН [лат. pavilio] з а т. **1.** *Бақша арасына, болмаса аула ішіне салынған, төбесі жабық шағын ғана сәнді үй; саябақ. Па в и л ь о н, беседка, балалар ойнайтын өткеншегер жасап берді (С.Баязитов, Күтп. кездесу). Көшеде, па в и л ь о н д а р д а* біздерді көріп: «Сіздер Қазақстаннансыңдар, сіздердің тамаша концерттеріңізді көрдік», – деушілер көп болды (М.Мағауин, Шығ.). Көгалды жерлерге орналасқан жарық верандалары, террасалары, ашық ауада *па в и л ь о н д а р ы* бар (Семья тәрбиесі). **2.** *Кино түсіруге, көрмелерде экспонаттар қоюға арналған кең, жарық үйлер; гимараттар. Па в и л ь о н* көрме экспозициясына, кино түсіруге, кейде сауда-саттыққа арналған тұрақты не уақытша құрылыс, гимарат интерьерін бейнелейтін театр декорациясы (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Көрмеде көп *па в и л ь о н*, қызық көрдім мың-миллион, Бақыт қонған, Нұр құйылған, Балалар (К.Әзірбаев, Шығ.). Ең әуелі бір *па в и л ь о н ға* кіріп еді, Шәмшігүл бір мебельдің жанында сәл аялдаңқырап қалған Жантуардың жеңінен тартты. – Қой, бұларды қарап қайтесің, ана импорт жағына барайық (С.Шаймерденов, Шығ.). Көрменің малшаруашылығы *па в и л ь о н ы ме*н танысып жүргенімде қасыма келіп: «Сіз азиятсыз ба?» – деді (К.Бокбаев, Әке.).

ПАВЛОНИЯ [лат. paulownia] з а т. ө с. *Сабын көктер тұқымдасына жататын, күлгін-қызғылт түсті гүл жаратын ағаш. Па в л о н и я* ны ң көктемде жапырақтары бүршік жармас бұрын шырағдан тәрізді гүлшоғыры (үз. 30 см.) гүлдейді (ҚҰЭ). *Па в л о н и я* тұқымы, атпа тамырлары және бұталарын қалемшелеу арқылы көбейеді (ҚҰЭ). *Па в л о н и я* Қазақстанның оңтүстік аймақтарында қолдан өсіріледі (ҚҰЭ). *Па в л о н и я* ағашы оранжерея, қысқы бактарды көгалдандыру үшін қолданылады (ҚҰЭ). *Па в*

лония ағашынан музыкалық аспаптар жасайды (ҚҰӘ).

ПАГОН з а т. с ө й л. Әскери киімнің иығына тағылатын әскери шендердің айырым белгісі. – Е, солай де. Сенің екі иығыңа *п а г о н* тағып, қара құсша қомданып құр күпсінгеніңнен не пайда, бір әкеңді сақтап қала алмасаң, – деп қызы намысына тиді (С.Жүнісов, Шығ.). Әскери форма – әскер қызметінің және әскери арнамыстың символы. Әскер қызметіндегі адамның мундирін немесе *п а г о н ы* н алып қою жазаның ең ауыры (Қ.Аманжолов, Қасиетті борыш). Бетке алып кетті шымшық құбыланы, Осы иттің өзгермей ме ғұмыры әні? Жә, қойшы... *П а г о н д а р д ы* ң оқасындай Сары бас жоңышқалар құбылады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ПАҒАЛ з а т. ж е р г. Мақтаның сыртқы қабығы, қауашағы. Бұрын *п а г а л д ы* қолмен аршитын (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). *П а г а л* су екен, отқа жанбайақ қойды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПАДА [ир. پاد] з а т. к ө н е. ж е р г. **Бада**. Малын неге *п а д а г а* қоспайды бұл? (О.Сәрсенбаев, Сағым). Бар ашуын бұзаудан алып, қазыққа тұқырып байлады да, сиырды бас жібімен санынан сабап-сабап ауладан айдап шығып, *п а д а г а* қосты (Ш.Мұртазаев, Шығ.). Жаманға жолдас болғанша Жая бер айдап *п а д а ң д ы* (Майлықожа, Нақыл). Таң бозарып атқанда жоңышқалы алаңның шетінде тұр екен... «Бүгін, ақыр, ұйықтамадым, – деп қорытты Пірәли, – бүгін биені өзім суғарайын, бүгін сиырларды өзім *п а д а г а* қосайын, бүгін ұсақ малды өзім қойшыға айдап барайын». Ол сөйтті (Ә.Тарази, Шығ.).

ПАДАР [ир. پدر]: **падарыңа нәлет**. ж е р г. *Атаңа нәлет* деген мағынадағы қарғыс мәнді сөз. *П а д а р ы ң а н ә л е т* жұмысқа бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПАДАШЫ з а т. к ө н е. ж е р г. **Бадашы**. Ол жекеменшік сиырды бағатын *п а д а ш ы* екен (С.Бакбергенов, Қарға там.). Түр, қарағым, түр. Киін, қарағым, киін. *П а д а ш ы* өріске шығып кететін болды (Ә.Тарази, Шығ.). Әлхисса, Жанат неше күн, неше түн қашып, неше қырдан асып, қарны ашып, қайраты қашып, етегін басып, өлдім-талдым дегенде бір *П а д а ш ы ғ а* жетіп келеді (Дастандар). Қаратаудың бөктерінде қурай сыбызғы тартқан қойшы, сонау күнгедей жаз сыбызғы беуілдеткен *п а д а ш ы*. Ұзын-сонар өңгімеге талшық болып, аяғы тарихи дерекке тіреліп еді (Т.Әлімқұлов, Шығ.).

ПАДИША [ир. پادشاه] з а т. т а р. 1. **Ерте замандардағы шығыс елдеріндегі билеуші үстем**

тап өкілдерінің ең жоғары атағы; патша. Машырап дуана Хорезм *п а д и ш а с ы н ы ң* қолынан қаза тапты (О.Достанов, Әулие.). *П а д и ш а* бір күндері болды хаста, жақындап жазылуы тағдыр баста. Орнында отыратын ұлы жоқ ед, Сол үшін түсті уайым кәрі-жасқа (Т.Ізтілеуов, Назым). *П а д и ш а* қайтты өкпелеп қаласына, Көңілі жүдеп, нала боп баласына. «Қызымда бір қаталық жұмыс бар», – деп, Патшаның қызы қалды жаласына. «Бұл қызды ұлдан да артық тәрбиелеп, Санадым көзімнің ақ, қарасына. Бұл істі кім қылды? – деп ашуланды, – Кім кірді бау-шарбақтың арасына?» (Ә.Найманбаев, Шығ.). *П а д и ш а* кемпір сөзін мақұл деді, «Табыңыз қапияда ақыл», – деді. Кемпірді үй боя деп қоя берді, Қыз білмей дәнеңені жатыр еді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Айтайын енді сөзді Шағдат жақтан: Бір күні сарайында ұйықтап жатқан. Түсінде үш жолбарыс ауыз салып, Құлатты *п а д и ш а н ы* алтын тақтан (Көрұғлы). 2. а у ы с. **Төре, сұлтан**. Жігіттің *п а д и ш а с ы* Әмір Темір, Бозбала өнге салсаң, қайғың кемір. Кешегі бес болыстың кеңесінде, Шығарған Ақан сері Майда қоңыр (Ақан сері, Шығ.). Жылайды да тағайды, *п а д и ш а* туған көкешім. Бү дүниеден өтіпсің, шын дүниеге жетіпсің (Батырлар жыры). Айла мынау сізге, хан, Тап қазіргі сағаттан Тақты тастап кетесіз. Сіз кетіңіз, *п а д и ш а*, Он күн біреу уақытша Хандық құрсын тағында (М.Жұмабаев, Шығ.). Қозы Көрпеш *п а д и ш а* халқымызда, Қара орны, хан тағында қалқым аман (Батырлар жыры). Айналайын *п а д и ш а*, Анаң мыстан келіп тұр. Сенің үшін төгермін Қан аралас жасымды (Батырлар жыры). Қалпыңнан уылжыған айнымашы, Орының күннің асты, айдың қасы. Көлденең көк аттының қолы жетпес, Сұлулық пен махаббат *п а д и ш а с ы* (Т.Молдабаев, Жүрегім.). // **Артық, ерекше**. Жылайды да толғайды, *П а д и ш а* туған көкешім, Бү дүниеден өтіпсің, Шын дүниеге жетіпсің (Қыз Жібек). 3. а у ы с. **Белгілі бір нәрсенің құдайы, тәңірі**. Соғыс *п а д и ш а с ы* «Катюша» жау төбесінен шүйіліп, рақымсыз талқандады (Т.Бердияров, Солдат.). Ару көктемнің алтын таңы енді ғана арайлап атып келе жатқан шақта гүл *п а д и ш а с ы* атанған қыр қызғалдағы қауыз ашады (Дала қырандары). Спорт *п а д и ш а с ы* шеберлерінің форумында республикамыздың 12 облысынан келген 200-ден астам спортшы күш сынасты («Спорт»).

ПАДИШАЛЫҚ с ы н. **Падишаға тәндік**. Қазағым, бұл ғадетті тасталық та, Халықты тура қолға басталық та. Волост, билік, ауылнайлық, выборныйлық, Қимайтұғын соншама *п а д и*

ш а л ы қ па? (М.Дулатов, Шығ.). Қанша патша болса да, Жеткесін ажал нәубеті, өзімен кетті ілесіп, *п а д и ш а л ы қ* сәулеті, сөзі қалды біздерге... (Батырлар жыры).

ПАДИША² з а т. с ө й л. *Падиша*. – Осында тастап кетесің бе? – Жоқ. – *П а д и ш а һ қ а* қайырып бересің бе? – Жоқ, жоқ деймін, жоқ!.. (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Акбар Жалаладдин Үндістанның Ұлы Моғолдар әулетінен шыққан *п а д и ш а һ ы* (КСЭ). Ол заман үш жүз бірге араласқан, бағынып еш *п а д и ш а һ қ а* қарамастан (М.Дулатов, Шығ.). Жомарт сол қарт академиктің қоштасар сәттегі Бабур туралы әңгімелерін есіне алды, өйткені мынау дала жолымен әкбар *п а д и ш а һ т ы ң* бабасы Бабур да жүріп өткен еді (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ПАДОСКЕ з а т. ж е р г. *Белағаштың астынан салынатын темір*. *П а д о с к е с і* з белағаш күндік жерге жете алмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПАЕК¹ з а т. т а р. *Бір күнге арнап, тиісті мөлшерде берілетін азық-түлік*. Генерал комиссариат жанындағы жабық дүкеннен үшеуіміздің тиісті *п а е г і м і з д і* бергізді (Е.Оразақов, Дөрігер.). Күз түскенге дейін жиі-жиі келіп тұрды. Біресе ақ бөлкесін арқалап, біресе *п а е к к е* алған тәттілерін орамалына түйіп әкеп жүрді (С.Шаймерденов, Мезгіл). Тағы бірде аштықтан өліп-талып, өзер қолым жеткенде *п а е к* нанымнан айырылып, жігерім құм боп, зарлап қалған сормаңдай өзге емес, мен екенімді оқушы, сірә, ұмыта қоймаған да болар (Б.Соқпақбаев, Шығ.).

ПАЕК² з а т. к ө н е. *Белгілеп, өлшеп берген жер, шағын аумақ*. Сегіз орақшы жеті ауылдың жалпақ *п а е г і н* кертіп жеп келеді екен (М.Әуезов, Абай жолы). Қатар түсе қалған жігіттер жолын айдап *п а е к т і ң* басына барғанда, мен покосты қайырып, жарты жолда келе жатам (І.Жансүгіров, Шығ.).

ПАЗИГРАФИЯ [грек. *pas* – барлық, *grapho* – жазамын] з а т. л и н г в. *Жалпыға түсінікті жазу, ойдың көптеген халықтарға түсінікті таңбалармен берілуі*. *П а з и г р а ф и я* гректің *pas* барлық *grapho* жазамын деген сөздерінен алынған (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. сөздігі). *П а з и г р а ф и я* ойды дүниежүзі халықтарының бәріне бірдей ортақ мағынада көрсету үшін ешбір ұлттық тілдің ерекшеліктеріне негізделмей, халықаралық ұғымда жасалады (Қаз. тілі. энци.).

ПАЗЫЛ [ар. *فضل*] з а т. к ө н е. *Ерекше бедел, қадір-қасиет*. Жиені, Молда Жүсіп Ботабайдың, Сүйеніп *п а з ы л ы н а* бір құдайдың;

Омарға аз хикая сөз жазыпсыз, Махтубың жанында екен ауылнайдың (Айтыс). Мен ұлыңды кешіргін, *П а з ы л ы ң м е н е н* жан... Асылық еткен қатесін (Қыз Жібек).

ПАЙ¹ ор. з а т. *Мүдделі ортақ іске мүше боп кіргендердің өз тараптарынан беретін, төлейтін үлесі, жарнасы*. *П а й* жарналары кооператив компаниясының *п а й* қорын құрайды (ҚҰЭ). Наурызымда ортаққа жалданып, *п а й* төлеп, біздің жігіттермен бірге тіршілік етіп жатқан жоқ па? (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ілкі әзірдегі шағын *п а й ғ а*, қанша екені есімде қалмапты, мол қылып сабан әкелдік («Лен. жас»).

Бастарын пайға тікті. ж е р г. *Тәуекелге бел байлап, өздерін өлімге қиды*. – Біз гарнизондағылар күнде жаумен бетпе-бет кеп, *б а с ы м ы з д ы п а й т і г е м і з* (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). Бұлардың жарақатын тындамай, *б а с т а р ы н п а й ғ а т і г і н*, қызыл әскерге жеткенін батырлыққа балады (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

ПАЙ² з а т. с ө й л. *Пайы*. Ашайдың үстіндегі киімі көзге түсетіндей: басында көксары ала жібек *п а й м е н* тыстаған жаңа қызыл түлкі тымағы бар (С.Сейфуллин, Тар жол.). Түлкі тымақ, сырты *п а й*, Мойында бар ақ шарап. Қымбат ішік, қыл шапан Папирос тарттым баптанып (Ш.Құдайбердиев, Алматы). Үстіне батсайы, шайы, *п а й* сияқты жібегін, кілемін қоса қыздарды ұзатып әкетуге келген күйеулер алып келетін болған (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ПАЙҒАМБАР [ир. *پیغمبر* – пайғам – хабар және бар – алып барушы] з а т. д і н и. **1.** *Қауымға Алла ақиқатын жеткізіп, Құдайдың барлығы мен бірлігін мойындауға шақырушы елші*. Бұл айтылған үш хокләттің иелерінің алды – *п а й ғ а м б а р л а р*, онан соң әулиелер, онан соң хакимдер, ең ақыры – кәміл мұсылмандар (Абай, Тол. жин.). Көп биасыл бас қосса, Асыл заттың пұлы жоқ. Дүнияны қалай шын дерсің, Атамыз – адам *п а й ғ а м б а р*, Сонан бергі адамның Өлмей жүрген бірі жоқ. Заманым қалды өсекке, Шамаласам ары жоқ (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Исламда әулиелердің ең үлкені *п а й ғ а м б а р л а р* мен сахабалар болып саналады (О.Дастанов, Әулие.). Тиянақ көрме жалғанды, Қуа берме арманды. *П а й ғ а м б а р* мен сахаба, Сен түгіл содан қалған-ды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Мұхаммед пайғамбар*. *П а й ғ а м б а р д ы* көрген жоқ жұрттың бәрі. *П а й ғ а м б а р д ы ң* сипаты сендей ме екен, Орақ мұрын, шегір көз, ақжал сары, – дейді (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Өзіңше білгір, әулие*. Бұл мекендегі балықшылардың *п а й ғ а м б а р ы* да сол, шадияры да сол (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Енді

бүгін *пайғамбар* бола қалыпсыз! (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). – Мені *пайғамбар* дерсің, Қалдыбай, сенің өстіп тірі өлік боп шалажансар жатар күйінді үйіңе жетпей жатып білгенмін (А.Байтанаев, Асан). **4.** а у ы с. э к с п р. *Ұлы, данышпан, ғұлама*. Қазақтың ұстаз тұтса тарландары, Аз емес кемеңгерден алған нәрі. Ем тапқан байтақ елдің кәсіретіне Абайым ақындықтың *пайғамбары* (К.Салықов, Жезкиік). Ақындық *пайғамбары* Абай ата, Айтқаны ақыл-кеңес әрі бата. Қарт Жамбыл дәл осылай бағалатты Сыр шертіп, жыр төккенде ағындата (К.Салықов, Жезкиік). Мен *пайғамбардан* бастасам, – Әңгімеге кетермін, Едігеден бастасам Ертегіге кетермін Келтесінен қайырсам, Сөз түбіне жетермін (Үмбетей Тілеулы). **5.** а у ы с. *Сиынатын, табынатын ерекше зат, тұлға*. Мен сені сыйламасам, түсінбесем, Жүрмес ең әр жырымның ішінде сен. О, менің *пайғамбары*м! Сен болмасаң, Тірі пенде алдында кішірмес ем (М.Мақатаев, Шығ.).

Пайғамбардың жасына келген. *Жасы алтыс үштен асқан, қариялық, ақсақалдық жасқа келген. Пайғамбар жасына келген* адам, осынша өтірік айта ма екен? (Б.Шалабаев, Өмірде.). – Айттып құтылсаңшы байғұс шал, *пайғамбардың жасына кел*, сақал-шашың барында бұ не қорлық? (М.Әуезов, Шығ.). Сазамбай. Дұрыс, шырағым! Сөзге түсіндіргелі жатырмын (Сақалын ұстап.). Мынау сақалыммен өтірік айтады дейсіз бе? Менің қандай кісі екенімді бір болыс елден сұраңыз, құдаларымнан сұраңыз. Кісіге қиянатым жоқ ақсақал адаммын, шырағым! Енді *пайғамбар жасына келгенде*, құдай өтірік айтқызбасын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бозмұнай сонда сөйлейді, «Ер ортасы болғанда, *Пайғамбар жасы* толғанда, Заманымыз азғанда» Оттың басын топ етіп, Қырға шығар ішінде (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Пайғамбардың [алланың] жолындамыз. ді н и. *Пайғамбар ұстаған дін жолында, мұсылманшылық шарттарын бұзбай, дін ұйғарған жөнмен жүру*. Алланың, *пайғамбардың жолындамыз*, Ынтамызды бұзбастық иманымыз. Пайда, мақтан әуесқой шайтан ісі, Көні, біздің нәпсіні тойғанымыз (Абай, Тол. жин.).

Пайғамбардың үмбеті. ді н и. *Пайғамбар жолын қуушы, мұсылман*. Ей, *пайғамбардың үмбеті* Сығырбай. Мына аяққа салатын екі-үш күміс тап! (А.Сатаев, Дала.). *Пайғамбардың үмбеті* екенінді түсінесің бе? (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

ПАЙҒАМБАРДАЙ с ы н. *Әулиедей, пайғамбар сипатты*. Біреуі - Небір шешен таң-

ғалғандай, Сол кезде-ақ... Сан ғасырдан қалған жандай, Арғыдан ағытатын сөз жүйесін, Қақ төрде қарсы қарап *пайғамбардай* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ПАЙҒАМБАРЛЫҚ с ы н. *Пайғамбарға тән, пайғамбар болушылық. Пайғамбарлық* Құдай тағаланың арнайы таңдауымен болатындығы жайлы Құран Кәрімде айтылады (Жұма сүресі, 2, 4 аяттар) (ҚҰӘ). Қазақ жұртын: аурулар жайлап, әлін келтірсе де, әрекет аралап, берекесін алса да, жұрт болмай жоғалады деген ұшқыр философтардың *пайғамбарлық* дағуалары асығыс қой дейміз (М.Дулатов, Шығ.). Бәлки, бір күн есеге қолы жетсе, *Пайғамбарлық* қалғандай өзі барып. Байқамастан байыбын мастанады, «Мен ілгері онан» деп сөзі нарық (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сидхартта Будда ең алғашқы *пайғамбарлық* үгітін осы Бена-рес қасында сөйлеген (М.Әуезов, Индия очерк.). Мұхаммед 40-тан асқанда *пайғамбарлық* атаққа ие болды (М.Тоқжігітов, Құран тур.). *Пайғамбарлық* екі түрлі болады: нәби және расул (ҚҰӘ).

ПАЙДА [ар. فائدة] з а т. **1.** *Өндіріс, ауыл-шаруашылық өнімдерінен, саудадан түсетін мол табыс, таза кіріс; түсім. Пайда* – кәсіпорын мен кәсіпкерлердің шаруашылық қызметі қаржылық нәтижелерінің аса маңызды көрсеткіштерінің бірі (ҚҰӘ). *Пайда* кәсіпкерлік қызметтің экономиканы ілгері бастырушы, ұдайы дамытушы ретінде ұдайы әрекет ететін уәждемесі болып табылады (ҚҰӘ). **2.** *Адамға тиімді, жағымды іс-әрекет*. Жалғыз аттың *пайда* с ы көп, жалғыз жігіттің айласы көп (Қаз. мақал.). Ал енді ол көлдің елге беріп жатқан *пайда* с ы қаншама деңіз! (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Бұл сөзде ақыл да бар, ғибрат та бар. Өзіңе екіншіде *пайда* болар. Ақылменен ойласаң тоқтау қылып, Сүйкімді менен артық жан табылар (Абай, Тол. жин.). Деп ойлама бұйрықсыз дәулет қайда, Жалықпай талап етсең – дайын *пайда* а. Адал қол аштан өлмес, құры қалмас, «Жүреген алар» – деген ғой осындайда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Жәрдем, көмек, сеп. ≈ Жақсының пайда* с ы үнемі тиіп жүреді (Ауызекі). **4.** *Жеке басының қамы үшін қажетті нәрсе, іс-әрекет. Пайда* н ы көрсең бас ұрып, Мақтанды іздеп қайғы алма, Мініңді ұрлап жасырып, Майданға түспей бәйге алма (Абай, Тол. жин.).

Бас пайда. *Қара бастың қамы, өз жайы*. Өзінің *бас пайда* с ы н ғана көздеген адам қоғам мүддесіне зиянын тигізбей қоймайтыны түсінікті (Ж.Исмағұлов, Адам.). «*Бас пайда* с ы н білмейтін бұл қандай мақұлықтар!»

(Х.Есенжанов, Ағайынды.). Шабыт буып келсе дедім мына күн. Қонбай қойды маған айтқан мың ақыл. Өлең үшін *Б а с п а й д а с ы н* пида ғып, Патшалықтан бас тартады шын ақын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

Не пайда? *Қаншалық рақат, не жақсылық, келіп-кетер не бар деген мағынадағы қолданыс.* *Не п а й д а* мынау нұрлы өңнен, Бақытты болып жүргенмен, Жүректің жасын жасырып, Күрсініп тұрса жыр кеудем (Ф.Оңғарсынова, Өлеңд.). Жай тастап жүйрік аттай бастаса сөз Өзінен өзге жанды үндетпеген. *Не п а й д а* есіл ерден тайды бақыт Бар еді әрбір кеңесі пұл жетпеген. Деміне өлшеп берген әркім мәтел Кім келіп, бұл дүниеге кім кетпеген (Базар жырау, Шығ.). – Өкенің байлығынан *не п а й д а*... Бітсе өзіне бітті, өзімен кетті (Т.Әбдіков, Ақиқат.). Бір күшті көп тентекті жыға алмай жүр, шетке жалын дерт болып, шыға алмай жүр. Арақ ішкен, мас болған жұрттың бәрі, *Не п а й д а*, не залалды біле алмай жүр (Абай, Тол. жин.).

Пайда берді. *Тиімді нәтиже берді, жәрдемін тигізді.* Жарасар қара тайға қара терлік, Жігітке *п а й д а б е р м е с* төтен ерлік, Томсарып топ алдында отырғанша Көңілді өлең айтып көтерелік (Қара өлең). Ол инанмақтығың құр ғана инанмақтықпенен қалса, саған *п а й д а б е р м е й д і* (Абай, Тол. жин.). Бақадай би табылмайд жұрт асқанда, Байтаққа *п а й д а б е р е д* Сыр тасқанда. Құтқарған қиындықтан талай жерде Сүрініп, етегіне ер сасқанда (Базар жырау, Шығ.).

Пайда беру. *Табыс көзі болу.* Пайдалы компоненттерді бөліп алу және бос жыныстарды пайдалану мол экономикалық *п а й д а б е р у м е н* қатар, қалдықсыз, таза өндірісті құруға септігін тигізеді (Т.Қалыбеков, Экология.).

Пайда болды. *Тап болды, кезікті, көрініс берді.* Сұлтанның қолындағы көк қаракөл аспаннан түсті ме, қайдан *п а й д а б о л а* қалды (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Бір үлкен бактериядан кішкене екі жас микроб *п а й д а б о л а д ы* (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Январдың 14-і еді. Күн боран. Біз ерте, сағат он бір шамасында Орынбордан шықтық. Бірсыпырадан бері елден шықпағанға маған бір түрлі шаттық һәм тезірек жетуге асығу *п а й д а б о л д ы* (М.Дулатов, Шығ.). Бұрынғы билердің орнына атқамінерлер мінді, бұрынғы батырлардың орнына барымташы ұрылар *п а й д а б о л д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Пайдаға асты. *Қажетке жарады, іске таптыды, керегіне пайдаланылды.* Шіркін, сенім ер жігіттің жолдасы ғой қайда да, Бұл сапарда білек

күші *а с а р* ма екен *п а й д а ғ а* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жататын *п а й д а ғ а а с п а й* жапан дала, Құлазып құрбақаға оқшау қалып, Қазір соны оятып менің елім Түз кенін, томар кенін жатыр алып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Пайдаға асырды. *Пайда қылды, қажетіне жаратты.* Арыс өзені келіп Сырдарияға құяды. Бірақ оны *п а й д а ғ а а с ы р ы п* отырған ел жоқ (А.Токмағамбетов, Жыр.).

Пайдаға асыру. *Қажетке жарату, пайда қылу.* Жөндеп, жамап-жасқаса, әлі де *п а й д а ғ а а с ы р у ғ а* болады (Б.Соқпақбаев, Жекпежек).

Пайдаға шаш етекпен батты. *Олжаға кенелді, қарық болды.* *П а й д а ғ а ш а ш е т е к т е н б а т у* үшін Айымбетті де неге өздеріңмен бірге ПМК-ға орналастырмайсыңдар? «(Қаз. әдеб.»). – Саспа, жігітім. *П а й д а ғ а ш а ш е т е к т е н б а т а р с ы ң* әлі, сонда шаршағаныңды лезде ұмытасың! – деп Ботбай оған көзін қысты (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

Пайда жоқ. *Босқа әуре боласың, ештеме шықпайды деген мағынадағы сөзқолданыс.* Пәлені көрген талай пайғамбарлар, Жапаны тартып келді шын гауһарлар, «Болды, – деп, – неғып тұтқын?» ойламаңыз *п а й д а ж о қ* артық сөзден, бірәдарлар! (Ақмолла ақын, Күндер.). Оңбаған емей немене, Өтірік сөзге алданып, Бақытымауып басымнан, Әскерім кетіп қасыман, Жапанда жалғыз қалғасын. Өкінгенмен *п а й д а ж о қ*, Құдайым басқа салғасын («Түркістан»). «Мұсылманның бәрі артық Иманын біліп хақиқат Бір құдайды бірлесе. Тарихаттан *п а й д а ж о қ*, Хақиқатқа кірмесе (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Пайда келтіреді. *Пайдасын тигізеді, сеп болады.* Нәтижелі күресуге болмайтын мәдени өсімдіктердің қас жауы арамсоюдың (повилика) генеративті мүшелерін (тұқымын), гүлдерін құртып, қырғауыл едәуір *п а й д а к е л т і р е д і* (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). Тау-кен жұмыстарын жүргізуде, оларды автоматтандыру мен механикаландыруда, ұйымдастыру ісін жақсартуда көрсетілген шараларды жүзеге асырудың толық мүмкіндігі бар және ол қоғамға экономикалық тұрғыдан да, экологиялық жағынан да қыруар *п а й д а к е л т і р е д і* (Т.Қалыбеков, Экология.).

Пайда келтіру. *Пайдасын тигізу, көмектесу.* Ақтұмсық қарғалар ауылшаруашылығына *п а й д а к е л т і р у м е н* бірге дәнді дақылдардың жаңадан өсіп келе жатқан өсінділеріне, әсіресе, жүгері дақылына, сонымен қатар бау-бақшаларға және отырғызылған ағаштардың тұқымдарына,

қазып жеп, кейде зиян да келтіреді (Р.Әлімбаев, ... Құстар.).

Пайда көрді [тапты]. *Олжа тапты, табысқа қарық болды, нәтижесін көрді.* Ізгі дұға етіңіз, Айтқанымды қылмасаң. *П а й д а с ы н* өзің *к ө р е с і ң*, Гибадат қылып Аллаға, Бір жаныңды нұрласаң (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Саудагер сау қалмайды, санын қақпай, Төсекте жата алмайды *п а й д а т а п п а й*. Ардақты, адал еңбек абыройлы, Арамдық текке кетпес арандатпай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Пайда қылды [етті]. а) *Олжа етті, тиімді болуын көздеді, үнем етті.* Ау құрбым, бұл қисаны оқып көрдім, ойлашы не түсіндің, нені білдің. Бірталай уақытың озды, көзің талды, Шамалы онан қанша *п а й д а қ ы л д ы ң* (М.Сералин, Дастандар). Бүлелдебасты жұмыс – ел қыдырмақ, бай ауылға түстеніп *п а й д а қ ы л м а қ*. Онан өзге зияны тимей кетсе, Сонымен-ақ сыпайы кетсін, бірақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әділ іс – ағын судың арнасындай, Әділ сөз – болат семсер алмасындай. *П а й д а е т п е* өне бойы өтірік айтып, Жаласы қалмас бір күн жармасылмай (О.Шораяқов, Шайыр). ә) *Құп көрді, жаратты.* Құдай *п а й д а қ ы л ғ а н* соң, Ананың біттің қарнына, Атан Қанай болған соң, Арамнан батыр тусан да Ақыры келдің орныңа (Ақын жырлары).

Пайда ойлады. *Белгілі бір әрекеттен жеке басына қажетті пайда әкелетін жағын іздеді.* *П а й д а о й л а м а*, ар ойла, Талап қыл артық білуге. Артық ғылым кітапта, Ерінбей оқып көруге (Абай, Тол. жин.).

Пайдасын тигізді. *Қолынан келген жәрдемін берді.* Байлықпен *п а й д а м т и г і з і н*, Сыйлар емалыс-жақынды. Саранның дәулет – өз соры, – деп айтыпты ақылды (Абай, Тол. жин.).

Пайдасы тиді. *Жақсылығы тиді, себеі болды.* Құдайың мен дүниеге Кезекпе-кезек шоқынсаң. Инедей *п а й д а т и е м е* Мешітте мың жол отырсаң (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бақыт, бақыт! Шақырам, сен кешікпе, Тұру бізге лайықсыз енді есікте. *П а й д а м* қанша *т и е д і* туған елге, Айналғанша біртіндеп төмпешікке (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қызылды жесем мені әйел сүйер, Арамдыққа жүрмесем, не жан күйлер? Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса, Деп едім бір *п а й д а с ы* маған *т и е р* (Абай, Тол. жин.).

Пайдасы шамалы. *Пайдасы жоқ, болар-болмас.* Жалпы, негізінен, жазушыға «неге жазбайсың» дегеннен гөрі, «неге шындықты айтпайсың» деп кінә артқан жөн. Бұрқыратып жаза бергеннен әдебиетке келер *п а й д а ш а м а л ы* («Айқын»).

Пайда табу. *Кіріс кіргізу, табыс табу.* *П а й д а т а б у* жөнінде де белгілі қағида, нормативтер бар («Түркістан»). Ислам *п а й д а т а б у* мен имандылықты ұштастырған дін, бірақ біздің халық осыдан хабардар ма? («Айқын»). Ұсыныс, сұраныс, *п а й д а т а б у* туралы, нарықтық экономиканың заңдары, сұраныс пен ұсыныстың кестесі, оңтайлы бағаның қисынын, еңбектің экономикалық пайдасы сияқты материалдарды математика, физика, информатика пәндері оқулықтарынан ойып тұрып орын алатындай кәсіпкерлік құнды қағидаларға жатқызуға болады («Егемен Қазақстан»).

Пайда тапты. а) *Кіріс кіргізді, табыс тапты.* Бү дүниеде қонақ – сен, Дәулет, бақыт таптым деп, Не берсе де Алла деп, Шүкірлігің тастама. Бағың бір күн ұйықтаса, Олай-былай қыларсың, Қылған ісің оңалмай, Қайран болып тұрарсың. Маған не хал болды деп, Егін жыртып, саларсың. Онан *п а й д а т а б а а л м а й*, Сәудегерлік қыларсың. Ғарып болып жығылсаң, Өз малыңнан берерсің. Құда ғафу қылмаса, Михнетті көрерсің. Онан *п а й д а т а б а а л м а й*, Суға қармақ саларсың. Шортан түгіл шабақ жоқ, Балдыр алып қаларсың. Бермейін деген уақытта, Осылай қайран боларсың (Ақмолла ақын, Күндер.). Біртіндеп су молаяр аққан сайда, Арамнан құралмайды *т а п қ а н п а й д а*. Болса да білек бірге, саусақ басқа, Бірге өсек те, бірге ойнап жүрмек қайда? (Қара өлең). Қалғандарының *п а й д а т а у ы н*, қарық қылып тұрғаны шамалы («Жас Алаш»). ә) *Арам ниетіне пайдаланды.* Кеше бері келгенде қазақ бірікті, енді бөрі тайғанда алалығы қайта бұрқетті. Төрізі жаман, сол алалықтан Орынбор ұлығы күректеп *п а й д а т а п п а с ы н*. «Көбік қарда түлкі ойнар» («Жұлдыз»). НАТО-ның өкілдері де Әзірбайжанда әскери база ашылатынын айтады. Неге? Себебі, Каспий қайраңының құқықтық мәртебесін әліге дейін айқындай алмаған елдердің арасына ала мысық жүгірту арқылы *п а й д а т а п қ ы с ы* келетіндер аз емес («Жас Алаш»).

Пайда түсті. *Кіріс кірді, табыс тапты.* Іргелі ғылымнан дәл бүгін, не ертең *п а й д а т ү с е д і* деп күту – үлкен әбестік («Айқын»).

Пайда түсіру. *Пайда көру, табыс табу.* Ше-неуніктер ғылымнан дереу *п а й д а т ү с і р у д і* ойлайды («Айқын»).

ПАЙДА-ЗАЛАЛ з а т. *Тигізер ықпал, зияны, келіп-кетері.* Шаруашылығымызға олардың тиіп тұрған *п а й д а - з а л а л ы* жоқ па? (С.Шарипов, Шығ.). Білгенін бүгін қылудың ендігі *п а й д а - з а л а л ы* бірдей (М.Сәрсекеев, Туған жер).

ПАЙДАКЕР с ы н. *Ебін тауып пайда түсіргіш, пайда тапқыш.* Қарыз алған – айлакер, Қарызға берген *п а й д а к е р* (Қаз. мақал.). Жақсыға келіп тұрса еркелегім, *П а й д а к е р* күйкі дастан жеркенемін. Бір жырым бір адамды ойға салса, Ақындық сол дер едім ең керегің (К.Салықов, Парасат сыры).

ПАЙДАКЕРЛІК з а т. *Пайда табушылық, олжаға кенелушілік.* Отан үшін күш аяп, мал қызғанба, *Пайдакерлік* лайықты әрбір жанға. Ата, ана қардаш кібік міллет сүйсін; Болмаса, адам болып кірмес санға (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

ПАЙДАКЕШ с ы н. *Пайдақұмар, пайдақүнем.* Көрініп қалып жүр, Кейде бір – тоғышар, *п а й д а к е ш*, жылпостар. Санада-саңдау жок, Кеудекір, Оларға-түк емес, іс, жоспар (Р.Нүрпейісов, Мейірім). *П а й д а к е ш* елді жеген сұрақшылар, Заманы Некалаймен бірге батты. Аштықтан шұбай бердік атты-жаяу, Ой жетеу, ақыл алтау, жүріс баяу (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ПАЙДАКҮНЕМ с ы н. *Оңай олжа, тегін пайда табуды мақсат ететін пайдақұмар.* Өзі малқор да *п а й д а қ ү н е м* Жарасбайдың жан-күйері Қайранбай (М.Әуезов, Қараш.). Малжиюға құмарланып, сараңдыққа бойұрған *п а й д а қ ү н е м* адамның жан дүниесі жұтаң келеді, қуаныш-сүйініші азаяды (ҚҰӘ). Жергілікті алпауыттарға шетелдік пайда Суыр семіріп, әлі мамырлайды. Сол кезде еш жерде жұмыс істелмейтін *п а й д а қ ү н е м* арамтамақтар келіп аулайды (Ш.Мұртазаев, Шығ.). Жаппардың шіріден сірі айырған *п а й д а қ ү н е м* екенін мен бұрын естісем де сенбеуші едім (Д.Исабеков, Шығ.).

ПАЙДАКҮНЕМДІК з а т. *Болмашы нәрсе-ні пайда көрушілік, олжа етушілік, пайдақұмарлық.* Үшінші, орысша, впечатлительность сердца дейді, яғни жүректі мақтаншақтық, *п а й д а қ ү н е м д і к*, жеңілдік, салғырттық – бұл төрт нәрсемен кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсеңіз суреті жүректің айнасына анық раушан болып түседі (Абай, Тол. жин.). Ал *п а й д а қ ү н е м д і к*, құрметсүйгіштік, мақтанқұмарлық сипаттарына келсек, олардың көбінде бұл қасиеттер күшті болып жолығады (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Бала, сен жас басыңнан мұндай *п а й д а қ ү н е м д і к* кімнен үйренгенсің? – деп, Сейфолла мені сөгіп тастады (Ө.Көшімов, Қарт аңшы.).

ПАЙДАКҮНЕМДІЛІК з а т. *Пайдақүнемдік.* Жұмағұлдың шешесі Камария – жас күнінен шаруақорлықты сараңдыққа жеткізген, күтімділікті *п а й д а қ ү н е м д і л і к* ке жеткізген, мінезі қатты, дүниеге пысық бәйбіше болатын (М.Әуезов, Шығ.).

ПАЙДАҚОР с ы н. **1.** *Жоқ жерден пайда табуды мақсат ететін пайдақұмар.* Жайшылықта сабырлы жас трактор айдаушы ойын дәл түсіндірер сөз таба алмай күйіп-пісіп асыға сөйледі. – *П а й д а қ о р* топас! (І.Есенберлин, Шығ.). // *П а й д а қ о р* адам. Халық мұрасын көрінген саудагер мен *п а й д а қ о р* л а р д ы ң оңай олжа, талан-таражына салдырып отыруына бола ма? (А.Мапанов, Жер асты.). Соғыс кезінде *п а й д а қ о р* л а р бөсекемен қай нәрсеңіз болсын бағасын көтергені мәлім («Қазақ»). **2.** ж а ң а. *Саудасаттық жасап, пайда түсіруші саудагер.*

ПАЙДАҚОРЛЫҚ з а т. *Пайдақүнемдік, пайдақұмарлық.* ≈ *П а й д а қ о р* л ы қ қ а жол бермеу.

ПАЙДАҚҰМАР с ы н. *Пайдакеш, пайдақүнем кісі.* Америкалық *п а й д а қ ұ м а р* л а р алтынға бай кен орындарын сатып алды (Б.Бекмаханов, ҚазССР тарихы).

ПАЙДАЛАН = е т. **1.** *Пайдаға, іске асыру, керегіне, қажетіне жарату.* Өзімнен бұрын барсын жазған сөзім, Бір Құдай ғазиз жанға берсе төзім. Ақылмен *п а й д а л а н ғ а н* бір ағасың, Құдайым көкіректен ашып көзін (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Қай ғылымды білсеңіз де, Қазір оны елге жай. Құр ішінде кеткенше, *П а й д а л а н* с ы н өзгелер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қылмыс жоқ, бәһра алып *п а й д а л а н а р*, Ісім бар айтып өтер құр тыңдауға. Айтуға жан жарасын тіл жетер ме, Сала бер құлағыңды, мұң тыңдауға (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ол сенің қалағаныңша *п а й д а л а н а т ы н* қассадағы ақша емес (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **2.** а у ы с. *Біреудің еңбегін жеу, біреудің арқасында құн көру.* Болады ойысыз, мисыз кейбір надан, Ол етер жігеріңді құмменен тең. Біреуден *п а й д а л а н ғ а н* ақыл, білім Бір түсіп өткен күннің нұрымен тең. Көзі ашық, көкірегі ояу жастар үшін, Ескерткен насихатым сырменен тең (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қарапайым жұрт ұрлық айтып, мал аламын деп, ұрыға атымды сатып, «*п а й д а л а н а м*» деп не өткізбесін арзанға түсіріп аламын деп жүр (Абай, Тол. жин.). Я алдағанға, я азғырғанға, я бір *п а й д а л а н ғ а н* ға қарап, ақты қара деп, я қараны ақ деп, өтірікті шын деп ант ететұғын кісіні не дейміз? (Абай, Тол. жин.).

ПАЙДАЛАНДЫР = е т. *Пайдаға асырту, керегіне жараттыру.* – Олар жұртты еріксіз жерді дұрыс *п а й д а л а н д ы р а т ы н* бірнеше заң жүйелерін шығарды, – деп бастады сөзін Айдынғалиев (І.Есенберлин, Көлеңке.).

ПАЙДАЛАНДЫРУ *Пайдаландыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жерді халыққа *п а й д а л а н д ы р у* қажет.

ПАЙДАЛАНУ *Пайдалан етістігінің қимыл атауы* **1. Жарату, көмегін алу.** Ұсталған, тұтқындалған, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін *п а й д а л а н у ғ а* құқылы (ҚР Конституциясы). **2. Қажетіне, игілігіне жарату.** – Еңбекті, жерді *п а й д а л а н у д а* олақтық әлі көп, – деді Жомарт (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). **3. Тұтыну, жұмсау.** Осы типтес жерасты суларын емдік мақсаттарда *п а й д а л а н у д ы ң*, олардан жеке элементтер мен қосылыстарды бөліп алудың, бұл суларды жылу көзі ретінде *п а й д а л а н у д ы ң* мәселелері зерттелуде (К.Сапарбайұлы, Геология.). **4. Біреуді өз керегіне, дегеніне жүргізу.** Әкімшілік етіп, үкімет басына отырып, қараңғы ұйымдаспаған елден *п а й д а л а н у* оңай екендігіне түсінген атқамінерлер арасында егес туады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). – Ия, Барақ сұлтан бізге де дос емес, «қол астына кірдік» деген анты құр шығарыпсалма сөз. Шын беріліп жүрген ол жоқ. Әбілқайырды өлтіруге, міне, осы Барақ сұлтанды *п а й д а л а н у* керек (І.Есенберлин, Шығ.).

ПАЙДАЛАНУСЫЗ *сы н.* **1. Жұмсалыссыз, пайдаға аспай, қолданыссыз.** Көптеген жағдайларда материалды толық пайдалануға мүмкіншілік болмайтындығын, оның белгілі бір бөліктері *п а й д а л а н у с ы з* қалып отыратындығын тәжірибеден көреміз («Қазақст. мект.»). **2. Пайдаға асыруға жарамсыз, қажетсіз.** ≈ Деректің *п а й д а л а н у с ы з* бос нәрсе боп қалуы.

ПАЙДАЛАНУШЫ *з а т.* **Белгілі бір затты пайдаға асырушы, керегіне, қажетіне жаратушы.** Сондай дүрбелеңнен ел ішінде мылтық, қол пулемет сияқты қарулар да қалып қойып, оны жинап алып, кейбір жағдайда *п а й д а л а н у ш ы л а р* да табылып қалатын (С.Бегалин, Замана.). Есеп комитеті Қазақстан Республикасының Үкіметіне 2003-2004 жылдары іске қосылған 21 объектіні коммуналдық меншікке беру туралы және суды *п а й д а л а н у ш ы* ұйымдарға берудің жедел механизмін әзірлеу мен жергілікті халықтың төлеу мүмкіндіктерін ескере отырып сататын ұйымдардың суды субсидиялау мүмкіндіктерін қарау туралы ұсыныстар берілді («Егемен Қазақстан»). Және ол компанияның қаржылық жағдайы, қаржы қызметінің нәтижелері, сондай-ақ қаржы жағдайындағы өзгерістер туралы оны *п а й д а л а н у ш ы* үлкен қауым үшін нақпа-нақ хабар беретін ақпарат жүйесін құрайды («Түркістан»).

Табиғатта да, техникада да энергияны *п а й д а л а н у ш ы ғ а* сымсыз жеткізудің мысалы жоқ емес (М.Сәрсекеев, Жетінші.).

ПАЙДАЛАНУШЫЛЫҚ *з а т.* **1. Белгілі бір затты пайдаға асырушылық, қажетке жаратушылық.** – Суды бейберекет *п а й д а л а н у ш ы л ы қ* қатты ымыс салуымыз қажет (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.). Бердібек Соқпақбаевтың өмірі мен оның творчествосы – екеуі екі дүние. Рас, кейде онда көз көрген өмір фактілерін қарадүрсін *п а й д а л а н у ш ы л ы қ* жиі ұшырасады (Р.Токтаров, Шығ.). **2. Жеке басының қамына, өз дегеніне жүргізушілік.** Әртүрлі себептерге байланысты осы сөз бостандығы жетістіктерін кейде стихиялы, бей-берекет, кейде қасақана түрде қоғам үшін теріс бағытта *п а й д а л а н у ш ы л ы қ* үрдісінің де барлығы байқалады («Түркістан»). Коммерциялық құрылымдардың қызметкерлері мен өзге де ұйымдардың қызметкерлері қызмет бабын асыра пайдаланған жағдайда мемлекеттік органдар мүддесіне ондай нұқсан келмейді және олардың әлсіреуіне әкеліп соқпайды. Әрине, осындай өкілеттіктерді теріс *п а й д а л а н у ш ы л ы қ* көп материалдық шығынға ұшыратады және басқа да ауыр жағдайға душар етуі мүмкін, ал ол үшін сол коммерциялық және өзге ұйымдардағы кінәлі адамдар тиісті жауапкершілікке тартылуы тиіс («Парасат»).

ПАЙДАЛАНЫЛ= *е т.* **Қажетіне, керегіне жұмсалыну, адам игілігі үшін қолданылу.** Басқа минералдардың қаттылығын анықтау үшін *п а й д а л а н ы л а т ы н* қаттылық шкаласы немесе Моос шкаласы (оны бірнеше рет құрастырған зерттеуші Моостың құрметіне) деп аталатын топқа орналастырылған (К.Сапарбайұлы, Геология.). Республикада ірі-ірі жаңа металлургиялық заводтар салынуына байланысты, Қазақстанда марганец рудаларының кеңінен *п а й д а л а н ы л а т ы н ы* сөзсіз (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Ертедегі дүниежүзі теңіздері мен мұхиттарынан «қол үзіп» ішкі тұзды көлге айналған Каспий суының өзгеруі – оны қоршаған ауа райына, булануына, өзен суларының өндірісте көптеп *п а й д а л а н ы л ы п*, теңізге құюына байланысты екені дәлелденді (Н.Баяндин, Атамекең). – Осы қарсы алдымыздағы биік тау – «Полонина Острый» деп аталады. Бұл өте тік, ұшар басы жалаңаш – ашық, басы өте үйір. Ерте заманда жауға қарсы қорғаныс ретінде *п а й д а л а н ы л ғ а н* қамал (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Сызықтық программалаудың транспорт есептері экономиканың әртүрлі құбылыстары мен процестерін зерттеуде және теориялық ізденістерінде кеңінен қолданылады. Әсіресе

бұл есептер өнеркәсіп және ауыл-шаруашылық өнімдерін тасымалдаудың ұтымды жоспарларын анықтау үшін жиі *п а й д а л а н ы л а д ы* (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

ПАЙДАЛАНЫЛУ *Пайдаланыл етістігінің қимыл атауы; қажетіне, керегіне жұмсалыну.* Қазақстан Республикасының мемлекеттік нышандары – Туы, Елтаңбасы және Гимні бар. Олардың сипаттамасы және ресми *п а й д а л а н ы л у* тәртібі конституциялық заңмен белгіленеді (ҚР Конституциясы). Соңғы жылдары ағаш отырғызу, көгалдандыру, демалыс зоналарын жасау үшін фосфориттің, әк тастың және басқа да пайдалы қазбаларды ашық кен орындары *п а й д а л а н ы л у д а* (Т.Қалыбеков, Экология.). Сүлік тек емдеуші дәрігердің кеңесімен ғана *п а й д а л а н ы л у ы* керек (Ғалам ғажап.). Никополь бассейніндегі марганец рудалары байытудан түскен қалдықтардың *п а й д а л а н ы л у ы* Украинада көптеген ауыл шаруашылық дақылдарының өнімін қосымша едәуір арттырып жүргені мәлім (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ПАЙДАЛЫ *с ы н. 1. Пайдасы мол, жақсылығын тигізетін.* Оқудың түзетпейтін адамы жоқ, Қараңғы мінбарларға шам жанады. Ақылды, аз ашулы, көп пікірлі, *П а й д а л ы* насихатты аңғарады (Ә.Найманбаев, Шығ.). Абай қоғамына *п а й д а л ы* еңбек етерлік адамдар шығарғысы келеді (М.Әуезов, Әр жыл.). Ханның өмірі жүрмейді бөтен елге, *П а й д а л ы* білімнің халқына үйрет (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Сонда торғай сөйлепті адамдайын: – Босатсаң, үйретемін байлық жайын. Азар болса сатарсың үш тиынға, Мен саған бір *п а й д а л ы* сөз айтайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әкеңнің айтқан бұл сөзін Құтысына көңліңнің, Төгіп алма, дәлдеп күй. Менің айтқан бұл сөзім Өміріңе *п а й д а л ы*, Басыңда болса егер ми (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2. Қажетті, керекті.** В₁ витамині денсаулыққа *п а й д а л ы* (Т.Дарқанбаев, Витамин.). Мұндайда тамақ алдында тәуір коньяктан бірер жүз грамм тартып алса да теріс болмайды екен. Суық тимеуге, күн өтіп кетпеуге *п а й д а л ы* деп, үлкендер Әсемге де ауыз тигізеді (Қ.Жұмаділов, Шығ.). **3. Өте тиімді, қажетті, қолайлы.** – Дестелеп ору *п а й д а л ы* көрінеді. Тек бізде тәжірибе жоқ, қорқа соғамыз (З.Шашкин, Өмір). Дәрежеге қарап, өзіне *п а й д а л ы* жағын ғана көздейді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ақыл айтты: не дүниеге, не ахиретке не *п а й д а л ы* болса, не залалды болса білетұғын мен (Абай, Шығ.). Алғанға бұл кеңесте ғибрат бар, Маймылша іс ететін көп, нардандар. *П а й д а л ы* затты орнына жұмсай

алмай, Сөгетін пайдасыз деп жоқ па адамдар?! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Енді бұл серіктік ашылуын ашылды. Іс басқаруға сайланған кісілердің ретіне қарағанда, бұл іс өздеріне *п а й д а л ы*, басқаларға өрнек болуы үміт етіледі. Бұларға енді халық алдында үлкен сын. Жақсылығын да, жамандығын да көлденеңнен көріп тұрамыз. Істері қай жағына бейім болса да кезінде жұртқа білдіреміз. Қазірге «қайырлы сағат» дегеннен басқа айтарымыз аз (М.Дулатов, Шығ.).

Пайдалы қазбалар. *г е о л. Жер қыртысында органикалық немесе органик жолдармен жасалған және материалдық өндіріс саласында ұтымды пайдаланылатын минералдық түзілімдер, шикізаттар. П а й д а л ы қ а з б а л а р* геологиялық тарих барысында экзогендік және эндогендік процестердің ықпалымен қалыптасады (Қаз. тілі термин. Геология.). *П а й д а л ы қ а з б а л а р* аз, сұйық және қатты түрінде кездеседі (Қаз. тілі термин. Химия.). *П а й д а л ы қ а з б а л а р* құрылыс пен өнеркәсіп негізі бола отырып, еліміздің экономикасында орасан зор маңызға ие болады (Т.Қалыбеков, Экология.).

ПАЙДАЛЫЛЫҚ *з а т. 1. Белгілі бір іске тікелей пайдасы барлық, қажеттілік.* Монша салып беріп, оның қандай *п а й д а л ы л ы ғы* н көрсетіп берген (С.Шаринов, Бекболат). Демек, шайдың адам организміне *п а й д а л ы л ы ғы* сол кезден бастап белгілі болған (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Әдетте әлем халықтарымен, көрші елдермен достық байланыс жасаудың *п а й д а л ы л ы ғы* көп айтылады («Қаз. әдеб.»). – О, не дегенің, әсем, сен, әрине, пайдалысың, – деймін мен оны бұрынғыдан да еркелете түсіп. – Сенің көмекші шопан боп жүргеніңнің өзі елге *п а й д а л ы л ы ғы* ң (Ә.Нұршайықов, Шығ.). **2. Тиімділік, қолайлылық, нәтижелілік.** Ірі қараны байламай күтудің *п а й д а л ы л ы ғы* көптеген белгілі ғалымдардың еңбектерінде де атап көрсетілген (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Сондықтан тұтынушының басты міндеті – бір тауар бірлігін сатып ала отырып, өзінің қаражатын бір немесе басқа тауар алуға жұмсалатын соңғы ақша бірлігінен алынған *п а й д а л ы л ы ғы* бірдей болатындай етіп бөлуі керек (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Мұғалім оқушыларды ауылшаруашылығындағы еңбек өнімділігі, өнімнің өзіндік құны, *п а й д а л ы л ы ғы* т.б. жайында түсінік бере алады («Қазақст. мект.».).

ПАЙДАЛЫРАҚ *с ы н. 1. Пайдасы көбірек, қажеттірек.* Аяққалғанның минералды сулары басқа жақтардан келген минералды сулардан анағұрлым *п а й д а л ы р а қ* (М.Қайрақбаев,

Ескерм. ауру.). Бұл тұрғыдан қарағанда, жас жемістер *п а й д а л ы р а қ* болып көрінеді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Ізгілікке жасалған Алуан-алуан қадамдар бар. Өзін-өзі ақтауға Бейім жүрген адамдардан Қағас, қашық тұрса-дағы даңққа Өз қылығын соттай алар адамдар *П а й д а л ы р а қ* халыққа (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Әлдеқайда тиімдірек, қолайлырақ.* – Бұл тапсырма жас басыңа оңай емес, ойла шырақ. Біздің үшін басқасынан Бұл жұмысын *п а й д а л ы р а қ* (С.Мәуленов, Тартыс.). Кентау сапары бізге, біздің күткенімізден де *п а й д а л ы р а қ* болып шықты (Б.Тоқтаров, Қырандар.).

ПАЙДА-ПАҚЫРШЫЛЫҚ з а т. *Құн көру қамы, әрекеті.* Қазынаның мүлкін, ақтардан қалған қару-жарақ іздеп, *п а й д а - п а қ ы р ш ы л ы қ* істей бастадым (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПАЙДАСЫЗ с ы н. 1. *Ешқандай пайдасы жоқ; керексіз, түкке қажеті жоқ. П а й д а с ы з тақыл* – байлаусыз ақыл (Қаз. мақ.). *П а й д а с ы з дау*, өсек пен қулық, сұмдық, Бұл сөздерді келеді жаттағымыз. Ұйқы, еріншек, надандық, маскүнемдік, інжуді су моншаққа сатпағымыз (Ә.Найманбаев, Шығ.). – Капитан мырза, ендігі қарсыласуларың *п а й д а с ы з* болады (Б.Момышұлы, Москва.). Билет алсаң ашуды, *П а й д а с ы з* істен қашуды, – Сонда әдемі байқарсың, Аяқты қалай басуды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *П а й д а с ы з* ғылымменен ми кептірер, Дос-жарға мақтан етіп, бұлдан көрер. Жақсы сөз, жақын үміт тәттілікті. Кемітер, көңіл қоймас, кекенкірер (Абай, Тол. жин.). Пайдалы, *п а й д а с ы з ы н* балалар не қылсын (М.Иманжанов, Менің махабб.). 2. *Нәтижесіз, сәтсіз, тиімсіз.* Не бітер күшті орынсыз жеккенменен? Шығар ма тасқа егін еккенменен? Ойлама алғыс, абырой аламын деп, *П а й д а с ы з* құр мехнат еткенменен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының малын сұрап мініп, тамақ аңдып, болмаса сөз аңдып, қулық, сұмдықпенен адам аздырмақ үшін, *п а й д а с ы з*, жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар (Абай, Тол. жин.). Дүние деген қызыққан ісің болса, Қызықтырған кім сені оған онша? *П а й д а с ы з*, баянсызын біле тұра, Қуа бердің ойланбай неге сонша?! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ПАЙДАСЫЗДЫҚ з а т. *Ешқандай пайдасы жоқтық, керексіздік, қажеті жоқтық.* Сары бала үндемеді. Болыс асығыстықтан емес, *п а й д а с ы з д ы қ т а н* соқпай бара жатыр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ПАЙДАСЫМАҚ з а т. м ы с қ ы л. *Пайдаға ұқсас.* Мен жақсы едім – жасасам *п а й д а с ы*

м а қ, жадыраңқы шағында жайма-шуақ. Мен жақсы едім-мақтап ап арасында, Көңіл күйін қойсам бір жайлап сұрап (А.Шамкенов, Жайлау кеші).

ПАЙДАШЕРІК з а т. к ө н е. *Ортақ істен, шаруадан түскен пайдадан белгілі мөлшерде үлес алатын мүдделес адамдар.* Қасаптың *п а й д а ш е р і к* болып жүрген, Дейтұғын бақалы бар Қасымақын (Ғаяр қатын).

ПАЙДАШЫ з а т. *Біреудің жұмысын істеп пайда табушы, табыскер.* Дәулетханның әкесі де ең басты сол «*п а й д а ш ы*» қауым арасындағы жас жұмыскер еді (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Іштерінде оқу іздеп бара жатқан шәкірт те, сүйек шатыс қуған еркек те, төркін іздеген қатын да, жұмыс, кәсіп іздеген *п а й д а ш ы* да, арзан пұл алып қайтып, елге сатып, мал таппақ болған саудагер де бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаңа Секейдің базар алаңына қырдың қалашысы, жұмысшы, *п а й д а ш ы* тұрғын жұрты сыймай кетті (С.Бегалин, Замана.). Барнаул қаласынан Алтайға қарай салынған шойын жолдың жұмысына ел жігіттері қостап барғандағы *п а й д а ш ы л а р д ы* ң ішіндегі жасы кішілер осы екеуі еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ПАЙДАШЫЛ с ы н. *Пайдақор, пайдақүнем, пайда ойлағыш.* Орын сатқан *п а й д а ш ы л*, жұлып қалар майдашыл (Қ.Әміров, Қызыл.).

ПАЙДАШЫЛДЫҚ з а т. *Болмашы нәрсені пайда көрушілік.* Қоғамдық адалдыққа жеке бастың *п а й д а ш ы л д ы ғы н* үйлестіре білу кез келген атақты кісілердің басында бола бермейді (Т.Нұржекеев, Бір ғана.).

ПАЙЗА [ир. *پايزه*] з а т. т а р. *Құқықтық құш і бар, кісінің аты-жөні жазылған темір, күміс пластинка.* *П а й з а* жөніндегі ғылыми түсінікті бір жүйеге келтіріп, тұңғыш сипаттап жазған талантты ғалым Д.Банзаров екені дау туғызбайды («Білім және еңбек»). Шыңғыстаудан табылған күміс *п а й з а* тарихы тым әріде жатқаны ақиқат («Білім және еңбек»).

ПАЙКАБАЛЫҚ з а т. з о о л. *Албырттар туысына жататын көл, өзен балықтарының бір түрі.* *П а й к а б а л ы қ т ы ң* ұзындығы – 40–55 см, массасы – 2,5–3 кг болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *П а й к а б а л ы қ* уылдырығын қазан-қараша айларында шашады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *П а й к а б а л ы қ т ы ң* еті дәмді болады, оны тұздап кептіреді, консерві жасайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПАЙЛА = е т. ж е р г. *Белгілі бір бағытты бетке алу, нысанаға ұстау.* Зергерші отыншының соңына ерді, Алыстан *п а й л а* н тұрып үйін көрді. Ері жоқта бір барып қайтайын деп, Ша-

мун да өз жайына қайтып келді (Қисса Алмас, Полат). Айдың өларасы еді. Тоқаш қараңғыда әрең жөн түзеді. Күндіз басып өткен жерлерді *п а й л а п* тарта берді (Т.Әлімқұлов, Шығ.). Камқа түні бойы жүрді. Темірқазықты *п а й л а п* күнгей аса берді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ПАЙЛАҚШЫ з а т. ж е р г. *Тыңшы*. Көңіл қойып сөзіме Көкейіңе тоқырсың. Жамғыр менен Көккөткен Жасырып жүрген *п а й л а қ ш ы* («Жеті қоғам»).

ПАЙМАНА [ир. *پیمانہ*] з а т. ж е р г. Өмір, *тіршілік*. Ол қарт кісі өзінің *п а й м а н а с ы н д а* көп нәрсені көрген (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Пайманасы толды. с ө й л. *Мейманасы асты, тасыды. П а й м а н а с ы т о л ғ а н* соң, Төгіледі тасығаны. Абыройлы болып Сәмен ер, Көкіректен шаншытады (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ПАЙ-ПАЙ о д. *Әлдебір нәрсеге таңырқап таңданғанда, болмаса сүйсініп сүйінгенде көңіл күйді білдіретін ишарат сөз. П а й - п а й*, бұл апаң жас кезінде әйелдің сұлтаны еді-ау. Талай жігітті дертке шалдықтырған (Ә.Әлімжанов, Шығ.). – *П а й - п а й* деген! Тұқымның асыл ағайыным-ай! Доскей шалдың айтпағы бұл емес сияқты, тыржырынып орнынан көтерлді, гүлдек жұртқа қабақ шыта қарады (Д.Досжанов, Шығ.). *П а й, п а й, п а й!* Сонша әулие қылатұғын, Қыр қызының сонша артық несі бар еді? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПАЙПАҚТЫ з а т. с ө й л. *Байпақты, ишлғаулы*. Қонақтардың бірінің *п а й п а қ т ы* етігін киіп алып, сақылдап күліп, далаға қарай жүрген жөнелді (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

ПАЙТАҚ [ир. *پایتخت*] з а т. т. а р. *Ежелгі шығыс халықтарының астанасы, орталық*. – Отырарды жау шауып жатса керек. Хорезм шаһы Мухаммет *п а й т а ғ ы н* тастап қашыпты деген сөз бар (О.Сәрсенбаев, Сағым). Әлімбаидың топтары Алтышәрдің бір кезде *п а й т а ғ ы* болған Жаркент қаласына барып көріп, онда да сауда істеуі керек болады (С.Бегалин, Шоқан асу.). Дәуіттің толып көңілі баласына, Тапсырды *п а й - т а ғ ы* мен елі-жұртын (Т.Ізтілеуов, Шығ.). Уәзірдің шақыруын алды қабыл, Аттанды бір тамаша атқа көміл. Сөйлесіп жақсы сөздер жол-жөнекей, *П а й т а қ қ а* хабар беріп, етті дабыл (Дастандар).

ПАЙТАХТЫ [ир. *پایتختی*] з а т. к ө н е. Астана бет қайтпай, дамыл алмай сілкілесіп, Патшаның *п а й т а х т ы н а* келіп жетті (Діни дастан). Бұл жерде екі ай жарым тағы ұрысты, Қабағат қырғын болып сондай күшті. Жұлқысып, сілкілесіп, қан төгісіп, Шаһарды алып, *п а й т а х т ы н а* келіп түсті (Діни дастан).

ПАЙШЕРІК з а т. к ө н е. *Көмекіші, жалшы, қызметші*. Тек Еламанның түсі жібімеді – Жә, шаруанды айт! – Саған кісі керек дейді ғой. Мені *п а й ш е р і к* қып алуға қалайсың? (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

ПАЙШЫ з а т. *Тұтынушылар одағының мүшесі, жарнашы, жарна төлеуші*. Пай белгілі бір құжатта – *п а й ш ы н ы* қ куәлігінде тиянақталады, бұл куәлікке дивиденд алуға құқық беретін купон тіркеледі (ҚҰЭ). Жарнапұл *п а й ш ы л а р д ы* жалпы жиналысына қатысуға, дивиденд алуға немесе компания таратылғанда оның мүлкінің бір бөлігін алуға құқық беретін үлеспұл болып табылады (ҚҰЭ). Аудандық тұтынушылар одағындағы жолдастар не Төлеубековаға шара қолдана алмайды, не осы жөнінде сын көтерген *п а й ш ы л а р* жиналысының қаулысына өтірік жауап берудің есебін таба алмайды (Ж.Алтайбаев, Ұятай.).

ПАЙЫ з а т. *Тығыз жібектен жатық боялған, кең көлденең ұсақ жолдардан тұратын жібек мата*. Асықпасаң бай-еке Мүйізі ұзын бос бұқа *П а й ы* келін аңқытып Пәлігінді еседі (Қамбар батыр). Сырмалы қаптал шапанын, жасыл *п а й ы* мен тысталған бөркін киіп жүретін әдеті болатын (С.Мұқанов, Есеу жыл.). Күмістен таққан шолпың сылдырлаған, *П а й ы д а н* камзол, шапан судырлаған. Сипатың жүрісіңе, киіміңе, Көз талып қарай-қарай бұлдырлаған (С.Дөнентаев, Шығ.).

ПАЙЫЗ [ар. *فیض*] з а т. э к о н. ж а ң а. <лат. procentum> *Бүтін ретінде алынған өлшемнің жүз бөлігі, процент*. Ал жердің бағасы құнарлығы мен тиімділігіне орай өркелкі. Сондай-ақ, өр шаруа өзі тұратын адамның бір *п а й ы з ы н а н* артық жер сатып ала алмайды («Жас Алаш»). Қазіргі ғылымның тұжырымдауынша адам зерделілігінің (интеллект) 60 пайызы 5 жасқа дейін, 75–80 *п а й ы з ы* жеті-сегіз жасқа дейін... («Жас Алаш»). Өткен жылы халықтың экономикалық белсенді тобы облыста 8 *п а й ы з ғ а* өскен («Егемен Қазақстан»). Себебі, энергетиканың осы саласының даму жоспары бойынша АҚШ-та, Жапонияда және ЕО елдерінде энергетиканың жалпы балансында оның өндіретін үлесі 2020 жылы 15 *п а й ы з д ы* құрайды екен. Бұл өз кезегінде кремний өндірудің жаңа көздерін талап етеді («Егемен Қазақстан»). Тәуелсіздік алған 10 жылдан бері еліміздің экономикасына 12 миллиард доллардан астам қаржы тартылды, ал оның 40 *п а й ы з ы н а н* астамы мұнай-газ саласының үлесінде («Егемен Қазақстан»).

ПАЙЫЗ: пайыз тапты. с ө й л. *Байыз тапты (тағат етті, сабырлылық жасады)*. Япыр-

ай! Бұл қалай болды?!.. Арамдалмаған, аяққа басылмаған не қалды? Мынаны көре тұра, дәтің қалай шыдар? Жүрегің қайтып *п а й ы з т а б а р*? Бірақ кішкене шыдау керек: жалғыз менің қолымнан не келеді? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Соған шапшаң жетем деп, Қарға байғауа секеңдеп, Қалды аяққа тұрмапты, *П а й ы з т а п н а й*, тулапты (М.Әлімбаев, Шығ.).

ПАЙЫЗДЫҚ з а т. ж а ң а. *Еселік, проценттік*. Мәселен, ақшаның бір бөлігі ұзағырақ сақталып, біршама *п а й ы з д ы қ* қосымша жинақтайды («Жас Алаш»).

Пайыздық ақша салымы. қ а р ж ы. *Салымшыға оның талап етуі бойынша төлеу шартымен ішкі қаржы және еурорыноқтағы банкке ақша салу. ≈ Салымшының п а й ы з д ы қ а қ-ш а с а л ы м ы н ы ң өсімі.*

Пайыздық арбитраж. қ а р ж ы. *Түрлі валюталар бойынша пайыздық мөлшерлемедегі айырма есебінен пайда алу мақсатымен жасалатын мәміле*. Арбитражерлер, әдетте, өздерінің қысқа мерзімді активтері мен пассивтерінің валюталық құрылымын реттеу үшін *п а й ы з д ы қ а р б и т р а ж д ы* пайдаланады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Пайыздық мөлшерлеме. э к о н. *Несие немесе қарыз капиталын пайдалану үшін төленетін төлемақының пайыздық көрсеткіші. П а й ы з д ы қ м ө л ш е р л е м е*, әдетте, қарызға берілген ақша белгісінің өлшемі үшін пайыз түрінде есептелетін жылдық төлемақыны көрсетеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Пайыздық өтеу. э к о н. *Қарызгердің басталған төлем бойынша пайыз сомасын қолда бар қаржы ресурстарынан төлеуге қабілеттілігі. ≈ П а й ы з д ы қ ө т е у мерзімі.*

Пайыздық саясат. э к о н. *Ресми (есеп) пайыздық мөлшерлемесін өзгерту арқылы несие ресурстарының бағасын мемлекеттің реттеуі. ≈ Банк жүйесінің п а й ы з д ы қ с а я с а т ы.*

ПАЙЫЗТОРҒАЙ з а т. з о о л. <лат. Sag-duelis> *Дене тұрқы 13–16 см, салмағы 16–22 г. таушымыштық тұқымдас торғайлардың бір түрі. П а й ы з т о р ғ а й л а р* арамшөптердің тұқымдарын, зиянкес жәндіктерді құртып, ауылшаруашылығына пайда келтіреді (ҚҰЭ). *П а й ы з т о р ғ а й л а р* өсімдік дәнімен, жәндіктермен қоректенеді. Ұясын ағаш басына салады (ҚҰЭ). *П а й ы з т о р ғ а й* әртүрлі дөңге қосып шоңайнаның тұқымын, ошаған мен түйетікеннің тұқымдарын, құмырсқаның ұрығын береді (ҚҰЭ). *П а й ы з т о р ғ а й*, Европа Солтүстік Африка мен Азияда тараған. Қазақстанда – Көкшетау, Іле, Талас Алатауында, Алтайда кездеседі (ҚСЭ).

ПАЙЫМ [ар. فیم] з а т. 1. *Адамның ой-өрісіне тән ұғым-түсінік, бір нәрсенің жөн-жобасы*. Қорыққанда «Ойбай», қуанғанда «Алақай», қиналғанда «Уһ», таңданғанда «О», өкінгенде «Қап!» деген сияқты *п а й ы м*, пікір, ой белгілі кіріспеген құстың сайрауы сияқты көңілдің таза күйінен шығатын сөз сап толғау яки сайрау деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). 2. п с и х. *Адам санасындағы ойлау процесінің тұжырымнан кейінгі нәтижесі*. Кант *п а й ы м д ы* ғылыми танымға қабілеттілік, ал ақыл болса, философияның дүниені танып-білуге дәрменсіз талпынуы деп анықтады (ҚҰЭ). Ойдың ақиқатқа қарай ілгерілеуінің бір сәті болғандықтан, *п а й ы м* қалыптасқан білім шеңберінде тәжірибенің мәліметтерімен амалдар жасайды, оларды қатаң тиянақталған ережелер бойынша реттейді, оған қатаң анықтылық, бұлжымайтын шектеулер, ықшамдап, схемалауға ойысу тән (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Ауыл арасындағы алып қашпа көп өсектің бірін айтатын шығар деп ойлаған жоқ, әңгімесі – кәдімгі естияр адамның *п а й ы м ы* (Ә.Сараев, Тосқауыл).

Пайым қылды. *Пайымдады, парықтады, аңғарды*. Әркімнің өзі деген нәрсесі бар, Со малап ақшасына санап алар. Біреу ұқпас бұл сөзді, біреу ұғар, Бағасын *п а й ы м қ ы л м а й* аң-таң қалар (Абай, Тол. жин.). Емінер «әй» дегізер, дайын қылар, жүрегің қалай соқса, *п а й ы м қ ы л а р* (Абай, Тол. жин.). Қүнекең білмеуші еді Қодар жайын, Ойланып аң-таң қалды *қ ы л м а й п а й ы м*. Аулақта сұрап еді, бірақ айтты: «Мұны қылған жат емес, өз Олжайың». (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Пайымы аз [аздау]. *Аңғарымы жоқ, түісізгі аз, парықсыз*. Мақтағанмен жарамас, *П а й ы м ы аз*, келте есті. Тентек бір-ақ аттайды, Белес пенен дөңесті (Қаз.тілі.фраз.сөзд.). Енді Арынның жүріс-тұрысындағы жіңішкелікті *п а й ы м ы аз д а у* Наурыз да аңғаратын секілді (Р.Тоқтаров, Ертис.).

Пайымына бару. *Зерделеу, ақылға салу, тереңнен ойлау*. Әр нәрсенің *п а й ы м ы н а б а р у ға* тырысатын жігіттің жүзіне Сүйеніш тағы да сүйсіне қарады (Ж.Еділбаев, Түркістан.).

ПАЙЫМДА= е т. 1. *Бір нәрсенің жайын ой елегінен өткізіп байқау, бағдарлау*. Дұрыстап *п а й ы м д а р* Достарда уайым бар. Ағайын, Өзара Айқасты қойыңдар! (К.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Уақыт, заман сипаты жайында мен, Талай-талай жыр жазып, *п а й ы м д а н ем*, Мынау тұста шашырап шартарапқа Жинап-жинап аламын ойымды әрең (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Ақылға салып, *п а й ы м д а н* көрс,

мұнысы мүлде теріс болады екен (С.Омаров, Қиыр жол). **2. Аңғару, көз жеткізу.** Сонда барып, дала соншалықты ажарсыз емес екенін *пайымдайсың* (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Күн сайын, яки айында Жаттап оқып *п а й ы м д а*. Жан мен төңірі жайында Дәлелім көп тынымды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бертінде қазақтан шыққан білікті адамдар туралы там-тұмдап оқи бастады. Соның бірі – Ақан сері. Оның өлеңдерін жарытып түсінбесе де мінезінің өте жат екенін *п а й ы м д а й д ы* (Т.Әлімқұлов, Шығ.).

ПАЙЫМДАҒЫШ с ы н. *Бір нәрсені байқағыш, аңғарғыш; танығыш.* Ақында құбылыс-суретті *п а й ы м д а ғ ы ш* күшті, көргіш сезім болуы шарт (А.Егеубаев, Шығ.). Досжанның әрнені *п а й ы м д а ғ ы ш*, сергек жан екенін әредік байқап, танып та қалып еді (А.Байтанаев, Жаңғыр.). Ол әр нәрсені *п а й ы м д а ғ ы ш*, мол парасатты жан (Н.Әбуталиев, Сахара.).

ПАЙЫМДАЛ= е т. *Байыпталу, ой елегіне салыну, бағдарлану.* Ақын қолданған теңеулер, сюжет құруы, өлең құрылысы байсалды *п а й ы м д а л ғ а н* («Қаз. әдеб.»). Бұның негізгі ниеті де дұрыс *п а й ы м д а л м а ғ а н* сияқты (Т.Тілеуханов, Шарапат.).

ПАЙЫМДАЛУ *Пайымдал етістігінің қимыл атауы; анықталу.* Әрбір анықтаманы асықпай отырып ойластыру қажет, дәл айқын дәлелденіп, *п а й ы м д а л у ы* тиіс («Білім және еңбек»).

ПАЙЫМДАС= е т. *Солай деп шешісу, ойласу.* Ал мынаны бейсауат жүрген ит шығар деп *п а й ы м д а с т ы* (І.Қожабаев, Ұя).

ПАЙЫМДАСУ *Пайымдас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жұмысты *п а й ы м д а с у*.

ПАЙЫМДАТ= е т. *Аңғарту, мойындату, байыптату.* – Біздің болашақ азаматтарымызға көп нәрсені *п а й ы м д а т ы* п тастадыңыздар, – деді ол (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ол Абай, Махамбет бола алмағанымен, Мұқағали Мақатаев бола алған ақын. Ақын өзіне-өзі баға бермейтінін ескерсек, айдай ақиқат: тамаша творчествосы оның ірі ақын – Мұқағали Мақатаев екенін *п а й ы м д а т а д ы* (Б.Сарбалаев, Қызыл алма). Мұхтар деген – киелі ат, марқұм әкем Маған тегін қоймаған бұл есімді. Мені осынау сенімнен айырма, Отандастарыма күшімді *п а й ы м д а т а м*. Өзім қанша мықтыны мойындадым. Енді өзімді соларға мойындатам! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ПАЙЫМДАТУ *Пайымдат етістігінің қимыл атауы; түсіндіру, аңғарту, мойындату.* Менің мақсатым бір көріністі, бір құбылысты әр ақын өзінше байқайтынын *п а й ы м д а т у* («Қаз. әдеб.»).

ПАЙЫМДАТТЫР= е т. *Аңғарттыру, байыптаттыру, ой елегінен өткіздірту.* ≈ Істің мән-жайын *п а й ы м д а т т ы р д ы*.

ПАЙЫМДАТТЫРУ *Пайымдаттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Өзгерісті *п а й ы м д а т т ы р у*.

ПАЙЫМДАУ¹ *Пайымда етістігінің қимыл атауы; аңғару, бірдеңенің мән-жайын түсіну.* Ол жан-жағына көз тастайды. Орман, тауларды аралайды, аспанға қарап жұлдыздардың көкте қалай орналасуына байланысты ертеңгі болатын күн райын *п а й ы м д а у ғ а* тырысады (С.Мәуленов, Үркер.). Драматургиядағы дәстүр жаңғыруы, ең алдымен, қаһарманға қатысты әңгіме. Бұл мәселені «Сәуле» пьесасын талдау арқылы бірқыдыру *п а й ы м д а у ғ а* болады (Р.Нұрғалиев, Күретамыр.).

ПАЙЫМДАУ² з а т. **1.** *Белгілі бір нәрсе жайлы келелі пікір, тиісті түйін, қорытынды.* Әсіресе А.М.Горький мақал-мәтелдердің мәніне сан рет оралып, саралап, тамаша *п а й ы м д а у л а р* жасаған (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз). Сәрсенов әлі қағазға түспесе де, көптен көңілінде жүрген *п а й ы м д а у л а р ы* н барынша тұжырымды баяндай жөнелді. Әлекең әлсін-әлсін басын изеп қояды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Әлгі қаладағы көгал бақтар жайындағы *п а й ы м д а у л а р ы* ң өзінше бір түйін (Қ.Найманбаев, Үміт.). **2.** п с и х о л. *Ойланудың алғашқы шартынан оның тұжырымына өту жолы, ой тұжырымдаудың бір түрі.* *П а й ы м д а у* туралы түсініктер бірден жүйеленбеді, бірін-бірі толықтыра да бермеді. Философия тарихында *п а й ы м д а у д ы* ғылыми танымға қабілеттілік (Кант), анықтамаларды шектейтін білімнің қалыптасу кезеңі (Гегель) дейтін түсініктер бар (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *П а й ы м д а у*, пікір деген не екенін білу үшін бұл айтылғандар жеткілікті емес, *п а й ы м д а у ғ а* тағы бірдеме керек. Ол бірдеме – сенім. *П а й ы м д а у* үшін ең керегі – сенім. Сенім болмаса, *п а й ы м д а у* да болмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПАЙЫМДЫ с ы н. *Тез ұққыш, байсалды, тыңғылықты, тиянақты, байыпты.* Сізді ойлап ұйқы қашқан екі көзден, Түсінер *п а й ы м д ы* адам айтқан сөзден. Сөзімді жүз қайтара жықсаңыз да, Өлгенше рақымыңыздан күдер үзбен (М.Сералин, Шығ.). Сағынтай өз жұмысына тиянақты, томаға-тұйық, *п а й ы м д ы* жан көрінеді (Б.Тілегенов, Көктем.). Асылы, өзі сөз ұққыш *п а й ы м д ы* жігіт көрінеді (А.Байтанаев, Қансонар). Текей басқалардай емес, *п а й ы м д ы*, сезімтал (Х.Рахимов, Сеңгір.). Депутаттардың қоғамдық саяси, экономика-

лық және қатынастардың қалыптасуы мен дамуының теориялық және практикалық проблемаларын білуі кез келген құқықтың шешімді, оны мемлекеттің мүмкіндіктері мен азаматтардың мүдделеріне бейімдей отырып, неғұрлым *п а й ы м д ы* тұрғыдан қабылдауға мүмкіндік береді («Егемен Қазақстан»).

ПАЙЫМДЫЛЫҚ з а т. *Адам мінез-құлқына тән байыртылық, тиянақтылық, орнықтылық.* Өзгерменгі. Жылдар өзгерте алмапты. Бұл жолы да сабырлылықтың, *п а й ы м д ы л ы қ т ы ң* үлгісі болды ол маған (Қ.Мүсірепов, Гүлжазира). Сыпайылық, кішіпейілділік, ұқыптылық, *п а й ы м д ы л ы қ* бөрі-бөрі адам баласына тән жақсы әдет (Ә.Омаров, Асыл арман). Дәл қазір *п а й ы м д ы л ы қ* п е н сөз тыңдап, себеп анықтап жататын Степан ба? (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ПАЙЫМСЫЗ с ы н. *Байлам-байыбы, жөн-жобасы жоқ, берекесіз.* Қорам оқта-текте дүңк еткен *п а й ы м с ы з* сөзімен, көрінгенге еміре ұмтылған ессіз дүлей түрінде тағы да бір көрініп кетеді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ПАЙЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Берекесіздік, байырсыздық, орнықсыздық.* Бәрі *п а й ы м с ы з д ы қ т а н*, мінезсіздіктен ғой әліме қарамай, қызба, ұрма болармын ба? (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз.).

ПАЙЫМШЫЛ с ы н. *Бір нәрсеге мән беріп пайымдағыш, тез аңғарғыш.* Жан сезімі терең Жаппар *п а й ы м ш ы л* да ғой, қазақ өлеңінен еді қыздың ойын айтып жатыр, іздеп келген жігіт емес, қыз ғой (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

ПАК: *пак етті.* е с к і к і т. *Таза ұстады, кірлетпеді.* Онымен сезімді тазалыққа кіргендігіңді көміл ықыласыңды көрсетіп, ішімнің сафлығының соңында халық көрер, сыртымды да *п а к е т е м і н* һәм көзге көрінбейтін ағзаларымды да *п а к е т е м і н*, бұл пактіктің үстінде Аллаға дұға айтамын деп әзірленеміз (Абай, Тол. жин.).

ПАКЕТ [фр. paquet] з а т. **1.** *Сырты ораулы үлкенді-кішілі бума, түйіншек. Әртүрлі тұрмыстық заттар салатын полиэтилен қап. П а к е т т е н* 2–3 кітап шыққанына қуанып қалып еді (Т.Нұртазин, Ауыл.). Ерні дүрдііп кабинаға жақындады. Көзін жерден көтермейді. Жақанға бір сарғыш *п а к е т т і* ұстатты. Сосын дудар желкесін бір көрсетіп, теріс айналып кетті (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Тамақ өнімдері *п а к е т к е* салынып, арнаулы машина немесе автоматпен жабылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** *Маңызды мәселе бойынша ресмихат салынған аумағы әртүрлі конверт.* Әрине, ұзамай-ақ подполковниктің берген жасырын *п а к е т і н*

ашып қарауға тура келді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Саврасов Тұрлыбектен Ұлпанның не айтқанын сұрап алды да, орнынан тұрып келіп Ұлпанға сыртында алтындатқан жазуы бар, мөр басылған *п а к е т* тапсырды (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). – Әй, Қасым, осы *п а к е т* тегін емес. Осы хаттың ішінде әлде, сені, осындағы өкіметке тапсыратын шығар (Қ.Қайсенов, Сол бір жыл.). **3.** *с а я с и - қ о ғ. Белгілі бір қоғамдық, экономикалық маңызы бар шаруашылықты жоспарлаудың, оны жүзеге асыруда қарастырылған мәселелер жиынтығы.* Президент таяудағы екі жылға жоспарлаған әлеуметтік *п а к е т т і* жан-жақты да кең ауқымды деп тануға болады («Егемен Қазақстан»).

ПАКЕТТЕ = е т. *Жазылған хатты яки ресми хабарды пакетке салу, пакет ішіне салып бекіту.* Түс ауа *п а к е т т е г е н* қағазды алдым да жолға шықтың (С.Бақбергенов, Қарға там.). «Дикарьдың» *п а к е т т е п* өкелген ісін ақтарып, оның әр кезде әрқилы түскен суретіне қарап отырған майор Жүсіпов басын көтерген жоқ (Қ.Тоқаев, Тасқын).

ПАКЕТТЕУ *Пакетте етістігінің қимыл атауы; пакетке салу, бекіту.* Одан әрі Котов мырыш астаушаларын тонналық блокқа *п а к е т т е у* жаңалығы енгізіліп жатқанын әңгімеледі (Ж.Ыбыраев, Алтай.).

ПАКТ [лат. pactum] з а т. с а я с и. *Мемлекеттер арасында жасалатын өзара ынтымақтастық, сауда-саттық жайлы халықаралық келісім.* 1938 ж. Германия мен Жапония «антикоминтерн *п а к т і с і*» дейтін *п а к т* жасады (ҚҰЭ).

ПАҚЫР [ар. فقير] з а т. **1.** *Байлықтан, мал-мүлкіктен жұрдай, кедей, жарлы.* Бай қасына барып, *п а қ ы р* болмасақ маған кел, хан қасына барып, басың жоймасаң маған кел (Б.Адамбаев, Халық дана.). Рақымсыз қатаңдар, Жетім-жесір көрінсе, Кеудеңменен қағасың. Құдайдың сүймес құлы деп, *П а қ ы р ғ а* жала жабасың (М.Дулатов, Шығ.). Қараса өңкей кедей, *п а қ ы р* екен, Ол қала да астықтан тақыр екен. «А, Құдай, жандаралдың басын кескіз», – деп жылап дұға қылып жатыр екен. (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Халі мүшкіл байқұс, мүсәпір, сорлы, бейшара, ғаріп.* Үйінен қырық қадам ұзап шыққан кісінің бөрі қонақ. Үйінен қырық қадам ұзап шыққан кісінің пақыры да *п а қ ы р*, батыры да пақыр (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Мен жасымнан көп көрдім, Мұсылманды, көпірді. Абыралыдай көрмедім, Намаз білмес *п а қ ы р д ы* (Абай, Тол. жин.). Жөнелді көп сөйлемей адам *п а қ ы р*, Қуанып жылдам жүріп бара жатыр. Ас-

тынан тор-торлардың өтіп алып, Тұрды енді «келсең, кел» деп біздің батыр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Болсаң да шыдар ма едің қандай батыр, Осындай күйде болды Мәжнүн *п а қ ы р*. Өлі емес, тірі емес боп отырғанда Бір адам шәһар жақтан келе жатыр (М.Дулатов, Шығ.). Жеті көкке ұшсаң да құтқармайды, Сақтай көр біз *п а қ ы р д ы*, Алла тағала (Қисса-дастан.). **3.** а у ы с. э к с п р. *Көке; пенде*. Сіздерге астық, сүт, ет жөнелтіп жатқан *п а қ ы р л а р ы ң ы з* біз боламыз (С.Бердіқұлов, Аспан.). Тайжаннан тартып аламыз деп талайлар әрекет жасап еді, бірақ мына *п а қ ы р ы ң ы з* оған жібере қоймады ғой (А.Шамкенов, Табамын.). Мен саған жар емеспін, жақыныңмын, Қайғымен қапыда өткен *п а қ ы р ы ң м ы н*. Именбей енді менің қасыма кел, Барында қоштасайын ақылмның (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ПАҚЫРЛЫҚ з а т. **1.** *Байлыққа, мал-мүлікке зәрулік, жоқшылық, тақыр кедейлік*. Кімдерге бердің дәреже – Байтаққа патша, хан етіп. Кімдерге бердің *п а қ ы р л ы қ* – Рахаты жоқ зар етіп (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жоқтықты бұл *п а қ ы р л ы қ* деп санамайды, қайта соның өзін ту етіп, жоғары көтергендей сөздері еді (М.Дүзенов, Ант). Есінде дәл қазір байлық та, *п а қ ы р л ы қ* та жоқ (Саятшылық). Әйтсе де бұрынғы *п а қ ы р л ы ғ ы н а н* көп түзеліпті деседі (О.Бөкеев, Қайдасың.). **2.** *Халі мүшкілдік, мүсәпірлік, бейшаралық, сорлылық*. Оралдым сонда үйге мен, Мас болып бір бал сезімге. *П а қ ы р л ы қ* екен сүймеген жалындап тұрған кезінде. (Ф.Оңғарсынова, Өленд.). Қолынан ештеңе келместік, күшсіздік, *п а қ ы р л ы қ* Бүркітті де осы ойға ұшыратуда (С.Мұқанов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Пенделік, пендешілік*. Осыған да шүкіршілік. *П а қ ы р л ы қ* қой, қызғанышсыз, жалынсыз күн көрем деу (Ф.Оңғарсынова, Мазасыз.).

ПАҚЫР-МАЛАЙ з а т. к ө н е. *Құл, малай*. Қор болған үшіншіден шекер мен шай, Хан, төре ішуші еді мырза мен бай. Бұ күнде қатын-қалаш, *п а қ ы р-м а л а й*, Мырзамен қатар ішті дәулеті сай (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ПАҚЫР-МІСКІН з а т. к ө н е. *Бейшарабайғұс, мүсәпір*. Қажетке жетсе малыңыз Қажы қылыңыз сапарды. Тәуекел етсең Аллаға Азығы жоқ, аты жоқ Қанша *п а қ ы р-м і с к і н д і* Тәуекел айдап апарды (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *П а қ ы р-м і с к і н* кез келсе, Садақа беріп қоғамдар. «Жүмләдан бұрын жұмаққа Сақи кірер» деген сөз – Мұны тыңда, жарандар (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ПАҚЫРСЫН = е т. *Пендешілік жасау, мүсәпірсіну*. Бір күні қолға түсіп өліп кетсең, Құныңа тұрар ма сол жеген тауық? Түлкі айтты төмен қарап *п а қ ы р с ы н ы п*, Ақ пейіл сопыларыма көңілі сынық (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ояз Рысқұлға қарап *п а қ ы р с ы н ы п*, менен кінә жоқ, міне, мынау болмай тұрған дегендей пішін танытып, болысқа қарады (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Бұрын бір аты бар қазақты өзінен жоғары санап, оның аузынан мүсіркелік жалғыз ауыз сөз шықса болғаны дереу *п а қ ы р с ы н а* қалатын (Ә.Сатыбалдиев, Беласар).

ПАҚЫРШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Мал-дүниеге таршылық, кедейшілік, жоқшылық, бейшаралық*. Ол кетіп қалған соң *п а қ ы р ш ы л ы қ* күйімізге түсеміз ғой (Т.Жармағамбетов, Нәзік.). Иә, тек сол ғана құтқара алады оны, осынау *п а қ ы р ш ы л ы қ* дүниесінің топас мазағына қарсы тұрар күш тек өлім (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.). Мені көргенде: «*П а қ ы р ш ы л ы қ* түсіп жүр ғой басыңа, қазынаның үйі ата-анадай қайдан болсын» деп күлше нанын қойныма тығып беретін (Т.Ахтанов, Дала.). Мені бір *п а қ ы р ш ы л ы қ т а н* құтқарыңыз, кәрия, жақсылығыңызды көзім тіріде ұмытпаспын, өз әкемдей есте сақтармын (Араб.-қаз. түс. сөзд.). **2.** *Зәрушілік, мұқтаждылық, қажеттілік*. – Қалада бір *п а қ ы р ш ы л ы қ* шаруам бар еді, тез барып қайта қояйын деп кештетіп шыға қалып едім (С.Омаров, Дала.). Ендеше *п а қ ы р ш ы л ы қ* шаруамды айтайын. Мен сізді сыртыңыздан талай көрдім (С.Омаров, Өмір.). **3.** а у ы с. *Пенделік, пендешілік*. ≈ Біреуге *п а қ ы р ш ы л ы қ* жасау.

ПАЛ¹ з а т. к ө н е. *Астық бастыратын құрал түрі*. – Қызым, әй, қызым! Қой шабындықты таптама! Ойынды қой. Аз да болса шалғы тарт. Әлің келмесе *п а л д ы* жіңішкелеп ал, – деді Мамай (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Қырманға жайылып тасталған астық бауларын көбінесе көліктің тұяғымен не болмаса *п а л* яки «уа» деп аталатын құралмен бастыратын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ПАЛ² [ир. پال] з а т. ж е р г. **1.** *Бақшаның ішіндегі суаруға ыңғайлап бөлген жер*. Қауын екен *п а л ы ң н ы ң* ені неше қадам (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **2.** ж е р г. *Мақта, қызылша т.б. егілген жүйек, жол, атыз*. Мақта шабатын әрбір әйелге жиырма *п а л д а н* бөлініп берілді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Ал көрші шал ұзақ *п а л д ы ң* басынан түскеннен аяғына дейін былқ етпей алып шығады (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

ПАЛ³ з а т. с ө у л е т. *Шлюздің бас бөлігінің жақтары бойынша орнатылатын, шлюзға кір-*

генде не одан шыққанда кемелерді бағыттауға және кемеңіз бастырма энергиясын бөсеңдетуге арналған шарбақ құрылымдар, қадалар шоғы және т.б. немесе шомбал темірбетон қабырға түріндегі ғимарат (Орыс.-қаз. түсінд. сөздік. Сәулет).

ПАЛАС [ир. پالاس. Еденге төсейтін алуан түсті қалың төсеніш, алаша. Жарқырап жатқан еденге шытырман сызықтары бар қызыл п а л а с төселді (С.Шаймерденов, Сел.). Он дәруіш бір п а л а с т ы ң үстіне сыяр, екі патша жер жүзіне сыймас (Әбілғазы, Түрік шежіресі). Мың арбаға жақсы маталарды жүктеді, жүз бояулы п а л а с, тон уа төсек-жастық, мұндай нәрселердің баршасын отқа жақты (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі).

ПАЛАТ з а т. ж е р г. Сортаң жерге шығатын, ұзындығы 30–40 см., түсі көкшіл келген шөп. П а л а т т ы мал қураған кезде ғана жейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ПАЛАТА¹ [грек. palation] з а т. Ауруханалар мен емдеу орындарындағы аурулар жататын арнаулы бөлме. Ермек пен сестралар Сәлімгерейді п а л а т а г а апарып, төсегіне жатқызды (С.Омаров, Өмір.). Дәрігерлер Зина жатқан шеткі п а л а т а г а кірді (Л.Құрманбаева, Өшпес.). – Сіз жақсы істедіңіз, – деді мен п а л а т а д а н шыға бергенде сестра Маша. – Сырғаның көңілі жарым еді. Койкасын ауыстырып, ықылас білдіргеніңіздің өзіне риза болып қалды. (Ш.Мұртазаев, Шығ.).

ПАЛАТА² з а т. с а я с и. 1. ҚР Парламенті құрамына енетін жоғарғы мемлекеттік заң орындарының аты. Конституцияның 53-бабының 1-тармақшасына сәйкес Парламент п а л а т а л а р д ы ң бірлескен отырысында Республика Президентінің ұсынысы бойынша Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізеді («Егемен Қазақстан»). Парламент депутаты бір мезгілде екі П а л а т а г а бірдей мүше бола алмайды (ҚР Конституциясы). Парламентке жүздеген ұсыныстар мен ескертпелер келіп түсті және пысықталғаннан кейін бұл жоба екі п а л а т а д а н да ойдағыдай өтті («Егемен Қазақстан»). 2. Кейбір ұйымдардың, мекемелердің аты. Өстіп ол бізді кіре алмай жатқан Қарулар п а л а т а с ы н а да енгізді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Қазақстанда кітап п а л а т а с ы дербес мекеме болып 1937 жылы құрылды («Қазақст. әйелдері»). Журналистер алдында Бүкіл Одақтың сауда п а л а т а с ы президиумының председателі Н.В.Нестеров сөз сөйледі («Соц. Қаз.»).

ПАЛАТАЛАС с ы н. Палатасы қатар, бір. Жалғыз мен емес, п а л а т а л а с Куценко, Исмаилов, Алексеев, тағы басқалары да операцияға көнбеді (Б.Оразақов, Дөрігер.).

ПАЛАТАЛИЗАЦИЯ [лат. palatum] з а т. л и н г в. Сөйлеу үстінде тілдің орта тұсының жоғары көтерілуі нәтижесінде дауыссыз дыбыстардың жіңішкеріп айтылуы. Қазақ тіліндегі п а л а т а л и з а ц и я сөздің бүкіл айтылым тұрқын жуан-жіңішке етіп реттеп отыратын үндестік заңына байланысты (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. сөзд.). П а л а т а л и з а ц и я әр тілде әртүрлі дамыған. Мысалы, ол орыс тілінде өте күшті (Қаз. тілі энцикл.).

ПАЛАТАЛЫ с ы н. Палатадан тұратын, палатасы бар. Президенттік билік, қос п а л а т а л ы Парламент, басқару жүйесі демократиялық қалыпқа түсе бастады (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Қос п а л а т а л ы кәсіби Парламенттің өз жұмысына 1996 жылдың 30 қаңтарында кіріскені белгілі («Егемен Қазақстан»).

Екі [қос] палаталы жүйе. қоғ.-саяс. Жалпыұлттық өкілетті мекеме – Парламенттің құзіреттілік құрылымы. Парламент, негізінен, әрқалай құрылатын, әртүрлі құзірет иеленетін екі (төменгі, жоғарғы) п а л а т а л ы ж ү й е д е н тұрады (Заң термин. түс. сөзд.). Парламенттің екі п а л а т а л ы ж ү й е с і бикамерализм деп аталады, ол француздың bicameralisme – «қос палаталы» деген сөзінен шыққан (Заң термин. түс. сөзд.). Қос п а л а т а л ы ж ү й е жағдайында әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдігі ұлғаяды, жалпы мемлекеттік және аймақтық, қоғамдық мүдделердің есебі қамтамасыз етіледі («Егемен Қазақстан»).

ПАЛАТКА з а т. Қалың кенеп матадан жасалған, керіп тізіп қоятын шатыр. Тың игерушілер алғашқы шақта п а л а т к а л а р д а тұрды, суыққа тоңып, ыстыққа күйді (А.Нұрқанов, Мызғымас.). Алыс-алыс ақ үйлер, қоңыр үйлер. П а л а т к а л а р, жаппалар, жолым үйлер. Мал жайылса күзгі аңыз бір шетінде, Бір шетінен трактор жонын илер (М.Мақатаев, Шығ.). Жастар жағы үлкен п а л а т к а тігіп, соған ойысқан (Ж.Молдағалиев, Самал.). Көзімді ашып, айналама қарасам жаралылардың п а л а т к а с ы н д а жатырмын (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ПАЛАУ [ир. پلاو] з а т. тамақ. Ет, сәбіз, мейіз салып, күріштен басқан, шығыс халықтарының аса дәмді тағамы. Онан соң бір қалаға тағы келді, «Нан жоқ болса, п а л а у д а н бер» деп енді. «П а л а у д е г е н ұлық па, хайуан ба, Оны біз білмейміз» деп, жауап берді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). П а л а у д ы майға пиязды қыздырып,

мал етін (көбіне қой етін), сәбіз қосып, күріш салып бұқтырып әзірлейді (ҚҰЭ). *П а л а у* ұлттық тағам; майға пиязды қыздырып, мал етін (көбіне қой етін), сәбіз, өрік не мейіз қосып, күріштен бұқтырып пісірілетін түркі халықтарының ұлттық тағамы; кейде ет қосылмай, мейіз салып пісірген тәтті палау деп аталатын түрі болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПАЛАУҚАБАҚ. з а т. ж е р г. *Палауға қосу үшін егілетін асқабақ. П а л а у қ а б а қ т ы* көп егіп алдым, өзі қысқа шыдамды болады (Экспед. мат.).

ПАЛЕО [грек. palaios] *Күрделі сөздердің «ежелгі», «ежелгі замандардағы қатысты» деген мағына үстейтін алдыңғы құрамбөлігі.*

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЯ [грек. palaios – ертедегі, antropos – адам, logos – ілім] з а т. а н т р. *Қазғанда табылған адам сүйектерінің физиологиялық типі мен эволюциясын зерттейтін антропология ғылымының бір саласы. П а л е о а н т р о п о л о г и я* қазба жұмыстары кезінде табылған ежелгі адам сүйектерінің (архантроптардың, палеоантроптардың және ежелгі неоантроптардың) физикалық келбеті мен оның дамуын зерттейді (ҚҰЭ). Қазақстан аймағында жүргізілген *п а л е о а н т р о п о л о г и я* зерттеулерінің нәтижесінде қазақ халқының антропологиялық шығу тегі анықталып отыр (ҚСЭ).

ПАЛЕОАНТРОПТАР [грек. palaios – ертедегі, antropos – адам] з а т. а н т р. *Адамның тарихи даму кезеңдерінің барысында қаңқа қалдықтары табылған қазба адамдардың жиынтық атауы. П а л е о а н т р о п т а р д ы* ертедегі адамдар деп те атайды (Қаз. тілі термин. Биология). Бұдан 250–40 мың жыл бұрын өмір сүрген *п а л е о а н т р о п т а р д ы* қаңқа қалдықтары Еуропа, Азия, Африка жерінен табылған (Қаз. тілі термин. Биология). Олардың сыртқы түрі архантроптарға да, неонтроптарға да ұқсас. *П а л е о а н т р о п т а р* жануарларды аулаған әрі топтанып, тобыр құрып тіршілік еткен (Қаз. тілі термин. Биология). *П а л е о а н т р о п т а р* адамның тарихи дамуының заңды бір кезеңі болып саналады (ҚҰЭ). *П а л е о а н т р о п т а р д ы* тек қазба қаңқа қалдықтары ғана сақталған (ҚҰЭ).

ПАЛЕОБОТАНИКА [грек. palaios – ертедегі, botanē – шөп, өсімдік] з а т. б и о л. *Ботаниканың қазбадан табылған өсімдіктерді зерттейтін саласы. П а л е о б о т а н и к а* сондай-ақ ертедегі геологиялық дәуірде өсіп, әртүрлі жағдайлардың әсерінен жойылып, құрып біткен өсімдіктерді де зерттейді (Қаз. тілі

термин. Биология). Республикада *п а л е о б о т а н и к а* жетістіктері геологиялық барлау жұмыстарында, геологиялық карталар мен сұлбалар жасау үшін пайдаланылады (ҚҰЭ).

ПАЛЕОВУЛКАНИЗМ [грек. palaios – ертедегі, лат. vulcanus – от, жалын] з а т. г е о л. *Өткен геологиялық дәуірлердің жанартауларына тән әрекеттер.*

ПАЛЕОВУЛКАНОЛОГИЯ [грек. palaios – ертедегі, лат. vulcanus – от, жалын, logos – ілім] з а т. г е о л. *Өткен геологиялық дәуірлердің жанартау әрекеттерін зерттейтін вулканология саласы.*

ПАЛЕОВУЛКАНОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. г е о л. *Палеовулканологияға тән, палеовулканологияға қатысты.*

Палеовулканологиялық зерттеулер. г е о л. *Өткен геологиялық замандардағы жанартау әрекетінің палеогеографиялық жағдайын, жанартау аппараттары мен атқыламаларының түрлерін, жанартау әрекетіне байланысты басқа да мәселелерді жан-жақты зерттеу.*

ПАЛЕОГЕН [грек. palaios – ежелгі, genos – тегі, жасы] з а т. г е о л. *Кайнозой дәуірінің ең алғашқы кезеңі және осы кезеңде жаралған жыныстар қабатының жиынтығы. П а л е о г е н* кезеңі бұдан 65–4,6 млн. жылдар бұрынғы уақыт аралығын қамтыған деп есептеледі (Қаз. тілі термин. Геология.). Қазақстанның оңтүстік бөлігінде он төртке жуық артезиандық және субартезиандық алаптар анықталған. Бұлар негізінен тауалдық және тауаралық ойыстарды құраған бор, *п а л е о г е н*, неоген және төрттік шөгінділермен байланысты келеді (К.Сапарбайұлы, Геология.). *П а л е о г е н* палеоцен, эоцен, олигоцен бөлімдеріне бөлінеді (ҚҰЭ). Су сыйыстырушы жыныстардың жасына қарай жерасты сулары осы атпен аталады. Мысалы, карбон сулары, юра сулары, бор сулары, *п а л е о г е н* сулары, неоген сулары т.б. (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Палеоген жүйесі. *Кайнозой тобына қарасты үш бөлімге жіктелетін ең төменгі жүйе.*

Палеоген кезеңі. *Кайнозой эрасының ұзақтығы шамамен 10,4 млн жылмен өлшенетін ең алғашқы кезеңі; П а л е о г е н к е з ең і* бұдан 65–24,6 млн жылдар бұрынғы уақыт аралығын қамтыған деп есептеледі (Қаз. тілі термин. Геология.).

ПАЛЕОГЕНДІ с ы н. г е о л. *Палеогені бар, палеогенге негізделген. П а л е о г е н д і* зерттеу Г.П.Паластың, Н.А.Соколовтың, А.П.Павловтың есімдерімен байланысты (ҚҰЭ).

Палеогенді жыныстар. Бастапқы минералдық құрамы біршама өзгерген эффузиялық тау жыныстары. *Палеогенді жыныстар* да кайнотекті атауына порфир немесе порфирит жалғауы қосылып аталынады (ҚҰЭ).

ПАЛЕОГЕОБОТАНИКА [грек. palaios – ертедегі, ge – жер, botanē – шөп, өсімдік] з а т. б и о л. Өткен дәуірлердегі өсімдіктер жамылғысын зерттейтін палеоботаниканың бір бөлімі (Қаз. тілі термин. Биология).

ПАЛЕОГЕОГРАФИЯ [грек. palaios – ертедегі, ge – жер, grapho – жазамын] з а т. г е о л. Жердің өткен геологиялық дәуірлердегі физикалық-географиялық жағдайларын зерттеумен айналысатын ғылым. *Палеогеография* 19 ғасырдың ортасында қалыптасты (ҚҰЭ). *Палеогеография* негізінен тарихи геологияның арнаулы бөлігі болып табылады (Қаз. тілі термин. Геология.). Қазақстанның тектоникасы зерттеліп, Қаратаудың структура-геологиялық картасы жасалынады, стратиграфияны, *палеогеографияны* және магматизм мәселелерін зерттеу, жер сілкінетін аудандарда (Алатауда) жер қыртысының өзгеріп және ауысып отыруын зерттеу жұмыстары жүргізілуде (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *Палеогеография* өткен геологиялық дәуірлердің географиясы, яғни сол дәуірлердің ландшафт ерекшеліктері және олардың даму заңдылықтары туралы ғылым; негізінен тарихи геологияның арнаулы бөлігі (Қаз. тілі термин. Геология). *Палеогеография* зерттеулер нәтижесінде Жер бетінде ұзаққа созылған жылы және суық кезеңдер болғаны анықталды (ҚҰЭ).

ПАЛЕОГЕОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. г е о л. *Палеографияға қатысты, палеографияға тән. Палеогеографиялық* әдістер – ежелгі жер бедерін зерттеуге, тау жыныстарның жатысын, бірдей жастағы қат-қабаты фациялық талдауға, мору қыртысының қалдықтарын, топырақ қазбаларын, тоң формацияларын, флора, фауна қалдықтарын, археологиялық тұрақтарды зерттеуге негізделген (ҚҰЭ). 20 ғ-дың 30-жылдарынан бастап *палеогеографиялық* зерттеулер кен байлықтарын іздеуге бағыт сілтейтін ғылымға айналды (ҚҰЭ).

Палеогеографиялық карта. Жердің өткен геологиялық замандардағы физикалық-географиялық жағдайлары мен келбетін бейнелейтін карталар. *Палеогеографиялық карта* палеоматериктер мен мұхиттардың сұлбалары, геологиялық процестер, климат пен мұз басу, ежелгі ландшафтар, топырақ және өсімдік жамылғысы, табиғи ортаның басқа да құрамбөліктері көрсетіледі (Қаз. тілі. термин. Геология).

ПАЛЕОГРАФ з а т. *Палеография ғылымы бойынша жетік маман.* ≈ Ғалым-палеограф.

ПАЛЕОГРАФИЯ [грек. palaios – көне, grapho – жазамын] з а т. л и н г в. *Көне жазба ескерткіштердің жазылған уақытын, орнын, кім жазғанын зерттейтін тіл білімінің саласы. Палеография* – жазылған уақытын, орнын анықтау мақсатында көне қолжазбаларды және олардың өріп-таңбаларын зерттейтін ғылым (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. сөзд.). *Палеография* терминінің қалыптасуы француз ғалымы Бернерт Монфокон есімімен байланысты (Қазақ тілі энцикл.). *Палеография* қазақ тіл білімінде 20 ғасырдың 70-жылдарынан кейін зерттеле бастады (Қаз. тілі энцикл.). *Палеография* әр салаға бөлінеді. Палеография ғылымның басқа салаларымен де байланысты қаралады (ҚСЭ).

ПАЛЕОГИДРОГЕОЛОГИЯ з а т. *Көне гидрогеологиялық жағдайларды және олардың геологиялық уақыт барысындағы даму заңдылықтарын зерттейтін ғылым.* Гидрогеологиямен, литологиямен, палеографиямен, пайдалы қазба кендерінің қалыптасуы туралы іліммен тығыз байланысты (Қаз. тілі терми. Геология).

ПАЛЕОГИДРОГЕОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Палеогидрологияға тән, палеогидрологияға қатысты.*

Палеогидрогеологиялық карта. Өткен геологиялық дәуірлерде орын алған гидрогеологиялық жағдайларды көрсететін карта.

ПАЛЕОГЕОМОРФОЛОГИЯ з а т. г е о л. *Көне жер бедерін, яғни оның морфологиясын, тегін, көнелігін, даму тарихы мен заңдылықтарын зерттейтін геоморфологияның палеогеографиямен байланысты бағыты.*

ПАЛЕОГЛЯЦИОЛОГИЯ [грек. palaios – ертедегі, лат. glacies – мұз, грек. logos – ілім] з а т. г е о л. Өткен геологиялық дәуірлердегі табиғи мұздарды және Жердегі қазіргі мұзқұрсандудың туындауы мен даму тарихын зерттейтін гляциологияның бір тарауы (Қаз. тілі. термин. Су.).

ПАЛЕОЗОЙ [грек. palaios – ежелгі, zoe – өмір] з а т. г е о л. *Жер тарихының төменнен санағанда кембрийге дейінгі кезеңнен кейінгі эрасы және сол кезде жаралған тау жыныстардың жиынтығы. Палеозой* осыдан 540–250 млн жыл бұрын басталып, ұзақтығы 290 млн жылға созылған эра (ҚҰЭ). *Палеозой* дәуірінің жалпы ұзақтығы шамамен 322 млн жыл шама-сында деп есептеледі (Қаз. тілі термин. Геология.). *Палеозой* алты кезеңге жіктеледі, олар: кембрий, ордовик, силур, девон, таскөмір (кар-

бон) және пермь кезеңдері (Қаз. тілі термин. Геология.). *Палеозой* дәуірінің соңғы кездерінде осы арада динозавр мен ихтиозаврлардың алып түрлері өмір сүрген (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Палеозой эрасы. *Жер дамуының фанерозой эрасына қарасты, яғни криптозой эрасы (кембрийге дейінгі эрас) аяқталғаннан кейінгі алғашқы эрасы.* Брахиоподтар кембрий кезеңінен бүгінге шейін тіршілік етеді, олар әсіресе *палеозой эрасында* көптеп таралған (Қаз. тілі термин. Геология.).

Палеозой тобы. *Жер қыртысына тән тау жыныс қабаттарының фанерозой эонтемасына қарасты, яғни криптозой эонтемасынан (кембрийге дейінгі эонтемадан) есептегендегі алғашқы тобы.* *Палеозой тобы* алты жүйеге жіктеледі, олар (төменнен жоғары қарай): кембрий, ордовик, силур, девон, таскөмір (карбон) және пермь жүйелері (Қаз. тілі термин. Геология.).

ПАЛЕОЗОЙЛЫҚ *сы н. Палеозой дәуіріне тән.* Боғас өзенінің таудан шығаберіс жерінде шөгіндінің *палеозойлық* фундаментке дейінгі қалыңдығы 30–120 метрдей («Білім және еңбек»). Геологиялық жағынан алып қарағанда, солтүстікте Батыс Сібір, шығыста Ертіс, оңтүстікте Шу–Балқаш ойпаттарымен шектеліп жатқан, *палеозойлық* кең өңір болып табылады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ПАЛЕОЗООЛОГИЯ *з а т. з о о л. Геологиялық өткен дәуірлерде тіршілік етіп, өліп біткен қазба жануарлардың құрылысын, таралуын, өзара және осы кездегі жануарлармен туыстық қатынасын зерттейтін ғылым; палеонтология мен зоология саласы.* *Палеозоология* саласындағы жүйелі зерттеулер кенес дәуірінде басталды (ҚҰЭ). Қазақстанның балықтар мен паразит фаунасы көңілдегідей зерттелуде, сонымен қатар Қазақстанда өткен дәуірлерде мекен еткен, қазірде мүлде жоғалған хайуанаттардың *палеозоологиялық* зерттеуі қазірде қолға алынды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *Палеозоология* жетістіктері кореляциялық, стратигралық сұлбалар мен геологиялық карталар жасау үшін пайдаланылады (ҚҰЭ).

ПАЛЕОЗООЛОГИЯЛЫҚ *сы н. з о о л. Палеозоологияға тән, палеозоологияға қатысты.*

ПАЛЕОКЛИМАТОЛОГИЯ [грек. palaios – ежелгі, klimatos – еңкіштік, logos – ілім] *з а т. Өткен геологиялық дәуірлерге тән Жер климаттарын зерттейтін ғылым саласы.* *Палеоклиматология* жер климатының даму тарихын зерттеумен қатар болашақтағы климаттық өз-

геруіне болжамдар жасайды (ҚҰЭ). *Палеоклиматология* – палеогеографиямен тығыз байланысты (Қаз. тілі термин. Су.).

ПАЛЕОКЛИМАТТАР *з а т. Өткен геологиялық дәуірлер климаты* (Қаз. тілі термин. Геология.).

ПАЛЕОЛИТ [грек. palaios – ежелгі, lithos – тас] *з а т. а н т р п. Ежелгі тас дәуірі.* *Палеолит* – ежелгі тас дәуірінің бірінші кезеңі; шекіп алынған тас, ағаш және сүйек құралдарды пайдаланған, аңшылықпен және терімшілікпен тіршілік еткен қазынды адам өмір сүрген уақыт (Қаз. тілі термин. Геология.). *Палеолит* – қазбадан табылған ежелгі адамдардың, сондай-ақ қазбадан табылған, бірақ қазіргі уақытта құрып кеткен жануарлар дүниесінің өмір сүрген дәуірі (ҚҰЭ). *Палеолит* адам пайда болған кезден (2 млн жылдан астам бұрын) басталып, шамамен б.з.д. 10-мыңжылдыққа дейін жалғасқан (Қаз. тілі термин. Геология.). *Палеолит* – тас ғасырының бірінші кезеңі, қазбадан табылған адамның өмір сүрген кезеңі (Физикалық география термин. сөзд.). Бұқтарма үңгірі кейінгі *палеолит* заманындағы аңшылардың уақытша тұрағы болған (ҚазССР тарихы).

ПАЛЕОЛИТТІК *сы н. Палеолит дәуіріне қатысты, соған тән.* Қазіргі таңда *палеолиттік* бейнелеу өнері сақталған 40 шақты үңгірлер зерттелген (ҚҰЭ). *Палеолиттік* өнер қарапайымдылығымен ерекшеленеді (ҚҰЭ).

ПАЛЕОМАГНЕТИЗМ [грек. palaios – ежелгі, magnetis – магнит] *з а т. г е о л. Тау жыныстардың өздерінің қалыптасу кезеңінде Жердің магниттік өрісінің әсерімен магниттелу және осы магниттелгендігін келесі дәуірлерге сақтау қасиеті* (ҚҰЭ).

ПАЛЕОМАГНИТОЛОГИЯ [грек. palaios – ежелгі, magnetis – магнит, logos – ілім] *з а т. Палеомагнетизмді зерттейтін ғылым саласы.* *Палеомагнитологияның* деректеуінше, арасына 5 немесе 10 мың жыл салып, жер кіндіктері өзара орын алмасып тұрыпты (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ПАЛЕОМАГНИТТІЛІК *з а т. ф и з. Өткен геологиялық дәуірлердегі геомагниттік өрістің тау жыныстарында сақталуы.* *Палеомагниттілік* шамасы мен бағыты тау жыныстарының түзілу кезіндегі (бұдан млн., жүздеген млн, жыл бұрын) жер бетінің берілген нүктесінде пайда болған магнит өрісінің бағыты мен шамасына сәйкес келеді (ҚҰЭ). *Палеомагниттілік* геомагниттік өрістің эволюциясын зерттеуге мүмкіндік береді. 20 ғасырдың 50-жылдарынан бастап жүргізілген (ҚҰЭ).

ПАЛЕОНТОЛОГ з а т. *Палеонтология ғылымының маманы.* Балдырған Қожамқұлова – тұңғыш *п а л е о н т о л о г* ғалым, биология ғылымының кандидаты («Қазақст. мұғ.»). Ковалевский заңы – тарихи даму барысында жұптұяқты (ашатұяқты) жануарлар саусақтарының бірте-бірте азайып жойыла бастауы. 1875 ж. орыс *п а л е о н т о л о г* ы В.О.Ковалевский ашқан (Қаз. тілі термин. Биология).

ПАЛЕОНТОЛОГИЯ [грек. palaios – ежелгі, ontos – тірі ағза, logos – ілім] з а т. б и о л. *Жойылып кеткен өсімдіктер мен жануарлар және олардың тарихи даму заңдылықтары туралы ғылым* (ҚҰЭ). *Палеонтология* палеоботаника және палеозоология болып бөлінеді (ҚҰЭ). *П а л е о н т о л о г и я* – геологиялық өткен дәуірлерде тіршілік етіп, қалдықтары қазба түрінде сақталған организмдерді, олардың тіршілік белгілерін зерттейтін ғылым; негізгі салалары – палеозоология және палеоботаника (Қаз. тілі термин. Биология). *Палеонтологияның* негізгі салалары палеозоология және палеоботаника (ҚСЭ). *Палеонтология* – организмдердің қазба қалдықтарын және олардың тіршілік іздерін зерттеу арқылы өткен геологиялық кезеңдер мен дәуірлерге тән өсімдіктер мен жануарлар әлемінің даму тарихын зерттейтін, организмдердің филогендік қатынастарын қалпына келтіретін және олардың тіршілік ортасына сәйкес даму пішіні ерекшеліктерін саралайтын биология ғылымының саласы (Қаз. тілі термин. Геология.).

ПАЛЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. г е о л. *Палеонтологияға тән, палеонтологияға қатысты.*

Палеонтологиялық анықтама. *Қазба организмді не организмнің қазба қалдығын зерттеу арқылы палеонтологияға бұрыннан белгілі түрге жатқызу немесе мүлде жаңа түр ретінде дарау.*

ПАЛЕОПСИХОЛОГИЯ з а т. т е х. *Ерте дәуірлерде өткен деп болжанған үрдістерді зерттейтін психология ғылымының саласы.* *П а л е о п с и х о л о г и я* гректің paleo – ежелгі, көне және психология деген сөздерінен шыққан (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *П а л е о п с и х о л о г и я* саласына тілдің эволюциясы мен шығуы туралы зерттеулердің бір бөлігі жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ПАЛИН з а т. *«Қайтымды» немесе «қайталанатын» деген мағынаны білдіретін сөздің құрамды бөлігі* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ПАЛИНГЕНЕЗ [грек. palin – қайтадан, genesis – жаралу] з а т. г е о л. *Мазмалық тау*

жыныстарының толық немесе бөлшектеңіп қайта жаралу процесі. П а л и н г е н е з терминін финн геологы Я.И.Слдергольм енгізген (ҚҰЭ).

ПАЛИНОЛОГИЯ [грек. paline – жіңішке тозаң, logos – ілім] з а т. б и о л. *Өсімдік тозаңы мен спорасын зерттейтін өсімдік морфологиясы мен эмбриологиясы ғылымының бір саласы. П а л и н о л о г и я* зерттеу нәтижелерінің өсімдік жүйесі, медицина (дәрі-дәрмек дайындау, аллергия), сот-экспертиза мәселелерінде маңызы бар (ҚҰЭ). *П а л и н о л о г и я* ботаниканың өсімдіктер тозаңының пішінін, құрылысын (өсіресе қабығын), дамуын, таралуын, топырақтың төменгі қабаттарында сақталуын зерттейтін саласы (Қаз. тілі термин. Биология).

ПАЛИНТОМИЯ [грек. palin – жаңа, thomos – бөліну] з а т. б и о л. *Жасушаның бірнеше рет өспей қалуы. П а л и н т о м и я* гректің palin – жаңа, thomos – бөліну деген сөздерінен алынған (Қаз. тілі термин. Биология).

ПАЛИТРА [франц. palette] з а т. 1. *Тік бұрышты немесе доға пішіндегі, суретшінің сол қолының бас бармағына киетін тесігі бар жұқа тақташа. П а л и т р а н ы* суретші бояу езу үшін пайдаланып, өз көңіліндегі бояу реңін табу үшін оның бетінде бірнеше бояу түстерін араластырады (ҚҰЭ). – Оның бәрін мына суретте бере алмаспын. Сірә, – деп Беркін *п а л и т р а с ы н* алып, портретке жақындай берді (М.Дүйсенов, Ант). *П а л и т р а н ы* суретші бояу езу үшін пайдаланып, өз көңіліндегі бояу реңін табу үшін оның бетінде бірнеше бояу түстерін араластырады (ҚҰЭ). *П а л и т р а* ағаштан, фарфордан, темірден жасалады (ҚҰЭ). Суретшінің шеберлігіне орай *п а л и т р а д а* бояу реңдері пайда болады (ҚҰЭ). 2. *Белгілі бір суретшіге немесе картинаға тән бояу түрлерінің үйлесім табуы.* Суда бояу реңдері пайда болады. «*П а л и т р а с ы* бай суретші» деген теңеу алуан түсті бояу үйлесімін тудырушыны меңзейді (ҚҰЭ). 3. и н ф. *Дисплей экранында әртүрлі бейнелерді айқын көрсету мақсатында пайдаланылатын түстердің жалпы саны.* 4. ә д е б. *Ақын-жазушылардың мәнерлі, көркем стилі; шеберлік бейнесі.* Қазіргі ұлттық театрымыздың актерлік *п а л и т р а с ы* академиялық театрдың актерлік *п а л и т р а с ы* н а н әлдеқайда бай (І.Омаров, Шабыт.). Импрессионизмнің бір көрінер түсі: «Адасқақтағы» бояу *п а л и т р а с ы н ы ң* байлығы. Ол жазушының космогониялық пейзаждарынан көрінеді («Қаз. әдеб.»). Жазушының қаламгерлік диапазонының кеңдігі, *п а л и т р а с ы н ы ң* сан алуан бояуға байлығы көрінеді (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.).

ПАЛЛАДИЙ з а т. х и м. **1.** Химиялық элемент, платиналық металдар тобының элементі, рет нөмірі 46, массалық сандарды 97–118 аралығында болатын 22 изотопты белгілі, қосылыстардағы тотығу дәрежелері: +2, +4. **2.** Платиналық металдардың ішіндегі ең жеңіл, жалтырауық әрі жұмсақ металл. *П а л л а д и й* күміс түстес, химиялық белсенді емес, концентрациялы азот қышқылында ериді, ауада қыздырғанда ғана тотығып оксид түзеді; табиғатта аз таралады (Қаз. тілі термин. Химия). *П а л л а д и й* саф және химиялық қосылыстар түрінде кездеседі (ҚҰӘ). Ең жылытыр металл күміс, одан кейін *п а л л а д и й* болып саналады (Қ.Нұрымбетов, Металдар.).

ПАЛЛАДИЙЛЕУ з а т. х и м. Металл бұйымдарының тот бастауы үшін оның сыртына жылтыратып палладий жалату әдісі. *≈ П а л л а д и й л е у* әдісі.

ПАЛТУСТАР [лопар. paldes] з а т. з о о л. Камбала тұқымдасына жататын, құнды, кәсіптік маңызы бар, төрт балық түрінің жалпы атауы. *П а л т у с т а р д ы ң* ұзындығы 1–4,7 м, массасы 7 кг-нан 300 кг-ға дейін болады. Палтустар бағалы кәсіпшілік объектісі (Қаз. тілі термин. Кен).

ПАЛУАН [ир. پالوان] з а т. с ө й л. *Балуан*. Көрекең жасында жауырыны жерге тимеген *п а л у а н* әрі әнші сал жігіт болған екен (С.Ғаббасов, Өскен ұя). Ол туралы екі жағы да екі *п а л у а н* бала алып шығып күрестіреді де, жығылған жағы бұрын жатады (М.Дулатов, Шығ.). Өзіңіз бала ғой деп қапыл калма, Жас қой деп, жарамсыз деп көңіліңе алма! Кәпірге жас *п а л у а н* ерік берді, Жәрдем бер жас балаға, жалғыз Алла! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Циркке барып *п а л у а н* көргендердің есінен де «Қазақ» қалмайды (М.Дулатов, Шығ.). Біздің елде «түйе *п а л у а н*» деген бір палуан болыпты («Қазақ»). Күрес қайта басталған кезде, бұл облыс *п а л у а н ы н* сәбиді бесікке бөлегендей екі бүйірінен қолымен көтере ұстап, бұлқынғанына қарамай тыпыр еткізбей жыға салған да, үстінен аттап кеткен (М.Сүндетов, Шығ.). Қымас ішпей, ет жемей-ақ *п а л у а н* болуға болмас па екен деп, қатқан нан кеміріп, тау жуа теріп жүріп-ақ адам болсам қанекей деп (Д.Досжанов, Шығ.).

ПАЛУАНДАЙ с ы н. с ө й л. *Балуандай*. Жастық-ау, екенсің, Адамға біткен бақ талап, Қайырылмай енді кетерсің, *П а л у а н д а й* бастан аттаған (С.Мәуленов, Шығ.). Күреске шыққан *п а л у а н д а й* бар пәрменімен құнжия ұмтылып барып лақтырған тасы алысқа шырықп, өзінің ортасына құмп етті (С.Омаров, Өмір.). Бар-

дың сен жауған оққа да, Бардың сен жанған отқа да, *П а л у а н д а й* белді буып ап, Түстің сен жиын-топқа да (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ПАЛУАНДЫҚ з а т. с ө й л. *Балуандық*. – Біздің командир бойы екі метрге жуық, алпамсадай украин жігіті болған. Соғыстан бұрын циркте *п а л у а н д ы қ* та еткен көрінеді (Ө.Қанахин, Бақыт.). Бозбала кезінде бұл білмеген өнер бар ма? Өлең-жыр, ән-күйге бірдей еді. *П а л у а н д ы қ қ а* да түсетін (Ғ.Сланов, Домбыра.).

ПАЛУАНСЫ = е т. *Палуан сезіну, палуан болғансу*. Бастаған бұл мәжілісті Амангелді, «Бегімбет бес бөрісі» өңшең белді. Төңкеріп тұрды тастап, сырттан келген, *П а л у а н с ы п* бұл күресте белсенгенді (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ПАЛУАНША ү с т. с ө й л. *Балуанша*. *Палуандай, палуан секілді*. Бірақ тізе бүгіп сүрініп барып қайта тұрып кеткен *п а л у а н ш а* белін демей алыса берді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Николай өзінің мына жеңісіне риза болғаны сонша, бейне бір даңқ тұғырына көтерілген *п а л у а н ш а* көкірегін қуаныш кернеді (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

ПАЛУБА з а т. **1.** *Кеме тұрқының өн бойын алып жататын көлбей жабын*. Сегіз матрос, бір офицер кішкене кеменің *п а л у б а с ы н д а* сап түзеп тұр (Б.Момышұлы, Шығ.). Бұл уақытта аппақ «Николай» кемесі де жақындап қалды, оның үстінде де жартаста қонақтаған құстардай *п а л у б а д а* тік тұрған өңшең ақ киімділер (С.Жүнісов, Ақан сері). Туған жердің әр түп талына, жағадағы әр алуан шөбіне батыр *п а л у б а д а н* қызыға қарап тұрды (Ә.Нұршайықов, Шығ.). **2.** а р х и т е к. *Биік ғимараттар салғанда айналдыра құрылған тақтайлар*.

ПАЛУБАЛЫ с ы н. *Палубасы бар*. Үш *п а л у б а л ы* әсем теплоход «Александр Матросовтың» бортындамыз («Қаз. әдеб.»).

ПАЛУБАЛЫҚ с ы н. *Палубаға тән, палубаға қатысты*.

Палубалық авиация. ә с к. *Әскери-теңіз флоты авиациясы*. *П а л у б а л ы қ а в и а ц и я - ғ а* ұшу-қону (ұшыру) палубасы бар кемелерде (авиатасушылар, тікұшақтасушылар, сүңгуір қайыққа қарсы қолданылатын крейсерлер және басқалар) орналасқан әртүрлі мақсаттарда қолданылатын ұшақтар мен тікұшақтар кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери).

ПАЛШЫ з а т. с ө й л. *Балшы* (құмалақ ашушы, құмалақ салушы). Айта бермен *п а л ш ы* қыз, Ақ боз атқа мінші қыз! *П а л ш ы* да қарам, сен сөйле, өтірік айтпай жөн сөйле (С.Сейфуллин, Шығ.). Әрине, жақындасам атпақсың ғой, Дегенің естімедім жалған *п а л ш ы* (Айтыс).

ПАЛЬМА з а т. ө с. *Тропиктік жерлерде өсетін биіктігі 60 м-дей дара жарнақты өсімдіктердің бір тұқымдасы, мәңгі жасыл ағаш. П а л ь м а н ы ң* жемісі тамаққа (құрма пальмасы, кокос пальмасы) қолданылады, тұқымынан май, сағыз алынады, күнжарасы малға беріледі, жапырақ бүрі тамаққа пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *П а л ь м а н ы ң* бұта тәрізді сабағы діңінің қолтық бүрінен не тамыр сабақтан дамиды, сабағы болмайтын жер бетіне тек жапырағы өсіп шығатын түрлері бар; сабағы жіңішке (диам. 2–3 см), ұзын (300 м-дей) шырмалып өсетін түрлері де кездеседі (ҚҰЭ). *П а л ь м а н ы ң* көптеген түрлерінің жеміс шырндарынан шарап ашытылады, қант, діңінен крахмалды сақар жармасы алынады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қабығынан арқан есіледі, жапырақ талшығынан бас киім, жіп, себет тоқылады, *п а л ь м а н ы ң* жапырағынан қағаз, өсімдік балауызы алынады (Қаз. тілі термин. Кен). Аралдағы өсімдіктер – *п а л ь м а*, кокос, мимоза, акация, майда бұталар, кейбір жерде қарағайлар да кездеседі (Б.Момышұлы, Шығ.).

ПАЛЬПА [лат. palpus] з а т. б и о л. *Көпқылтанды буылтық құрттардың сипап сезу мүшесі* (Қаз. тілі термин. Биология).

ПАЛЬТО з а т. *Пәлтө* (етегі тізеден келетін не тізеден төмен түсіп тұратын мақта не жүн матадан тігілген сырт киім). Нұрғалидың үстінде тозығы жеткен ескі *п а л ь т о с ы* бар (Б.Майлин, Шығ.). – Мейрам бұрын барып, *п а л ь т о с ы* н тосты Щербаковтың арқасына (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). *П а л ь т о с ы* да құйтақандай. *П а л ь т о с ы н ы ң* кішкене мүйіз түймелері де құйтақандай. Бәтінкесі де құйтақандай (Ә.Кекілбаев, Шығ.). – Әділ, сен неге *п а л ь т о* ки-медің? – деді Есен сықсып (М.Сүндетов, Құмда.). Жоқшылық кете алмады жазым етіп, Кимедік костюм, *п а л ь т о*, қазық етік. Өсе бердік, алаңсыз өсе бердік, Жастықты жанымызға азық етіп (М.Мақатаев, Шығ.). Автобұсқа лап беріп Кимелейміз. Кимелейміз, Басқаға тиме дейміз. Туфлиді сұға сап, *П а л ь т о м ы з д ы*, Үйге жете бергенде түймелейміз (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ПАЛЬТОЛЫ с ы н. *Пәлтелі* (пальто киген, үстінде пальтосы бар). Көз алдыма әдемі *п а л ь т о л ы* әйел елестеді (М.Иманжанов, Таныс қыз). Шолақ *п а л ь т о л ы*, істік мұрын, көзілдірікті кісі бұларға қарсы жүрді (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

ПАЛЬТОЛЫҚ з а т. *Пәлтелік* (пальто шығарлық, пальто боларлық). Кеше магазиннен бір *п а л ь т о л ы қ* драп сатып алдық (Ауыз-екі).

ПАМПА з а т. г е о л. *Оңтүстік Америка-ның өсімдіктер өсетін жазық бөлігінің жалпы аты. П а м п а* Аргентинаның ішкі бөлігінде кең таралған, түгелдей дерлік жыртылып, бидай және жүгері егістігіне айналдырылған (Физика. геогр. термин. сөзд.).

ПАМФЛЕТ [ағыл. pamphlet] з а т. ә д е б. *Бір нәрсені мінеп-сынап, әшкерелеп жазылған, көбіне саяси бағытта негізделген, өткір де уытты сатиралық мақала. Қазақ әдебиетіндегі п а м ф л е т т і* А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышында» (1926) толғау түрінің біріне (күліс) жатқызып, «мазақ қылу» деп атайды (ҚҰЭ). *П а м ф л е т т е* негізінен нақтылы бір құбылыстың, саяси топтың жетекшілерінің типтік ерекшеліктерін дәл тауып әшкерелейді (Әдеб. термин. сөзд.). *П а м ф л е т* көпқырлы жанр, онда сол заманның саяси-әлеуметтік тынысы полемикалық сарында, өткір сатира, сарказммен ашылып отырады (Әдеб. термин. сөздігі). Майдан кездерінде публицистикалық мақалалар, саяси өткір *п а м ф л е т т е р* көп жазылды (С.Мәуленов, Жұлдызды.). Әлемдік әдеби сын-да өткір *п а м ф л е т*, әдеби фельетон, скетч те көптеп кездеседі (Уақыт және қаламгер).

ПАМФЛЕТШІ з а т. *Памфлет жазумен шұғылданушы, памфлет жазуға төселген суреткер. П а м ф л е т ш і* белгілі бір құбылыс, оқиға, деректерді, мемлекеттің саяси жүйе мен беделді қоғам қайраткерлерінің ықпалын қысқа негізде сатира үлгісінде әшкерелейді (ҚҰЭ).

ПАН з а т. *Ескі Польшадағы ірі жер иелері, помещик. П а н* Бончховский мақаласында марқұм Пильсудскийдің пікірлерін тереңдетіп, нақтылай түскен (М.Шоқай, Танд.). Түріктің ханы, Польшаның *п а н ы*. Сала алмады бірлікке шеңгел. Жарқырай түсті достықтың таңы, «Күш бірлікте!» – Бірлікке сенді ел (Сәлем саған.).

ПАНА [ир. پناه] з а т. **1.** *Баспана, қора, ықта-сын жер, пана боларлық барлық жай. Жаңбыр-шашын кезінде балаларға п а н а* да керек қой (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Айырылып жан-жағына *п а н а с ы н а н*, Қорқады өтсе-дағы құйын жүріп. Ұрынып жазда ыстыққа, қыс суыққа, Біресе бұршақ соғып, болды құрып! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жерден қазған бекіністерден мұржалар көрініп тұр. Бұл қа-қаған қыс кезіндегі *п а н а* (С.Бакбергенов, Қарға там.). **2.** *Біреуге істелген қорғаныш, сая. Қарқаралы қайран тау, Тыныш еді п а н а* ң тау. Пайдасының белгісі, үйімде тұрған үлгісі (Бес ғасыр.). – Ол ағаш бізге *п а н а*, – де-ді Төлеген (М.Ғабдуллин, Ел намысы). – Пар-тизанның *п а н а с ы* – орман, серігі – түн! –

деп қойды Коротченко (Ә.Шәріпов, Орман.). Қойдың арасы қора, *пана*, жылы: оларда ұйым бар, оларда еңбек бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3. ә с к.** *Жабық типті таса.* Адамдарды барлық зақымдану құралдарынан қорғау үшін арнайы құрылып немесе жабдықталатын, міндетіне байланысты әскери және азаматтық қорғаныстық *пана* болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Пана* ауа, су, электрмен жабдықтау, жылу және канализация жүйлерімен жабдықталады және оларда адамдардың жеке қорғану құралдарын қолданусыз ұзақ тұруын қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). **4. а у ы с.** *Сүйеніш, тірек.* Сонау Еслам үздік туған бала екен, Байтақ елге асқар таудай *пана* екен. Сол панадан, сол баладан айырылып, Жалпақ Жауар жүрегінде жара екен (М.Жұмабаев, Шығ.). – Неміске Россияның ағашы да жау. Жігіттер, жақыныңмен болмаңдар қас, қас болған жақынымен ақырда оңбас. Ағайын бірі – *пана*, бірі – қару, Кісіге жеке-саяқ бақта қонбас (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Мен сені әрі анам, әрі *панам* деп білем (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Пана қылды [тапты]. *Арқа сүйеу етті, қорғаныш тапты.* Бірақ ашық даладан көрі қоралар қасқырға айбар қылуға қорған сияқты болды. Айша мен шабдар ат қораны арқа сүйеу *пана қылды* (С.Сейфуллин, Шығ.). Аязда торығатын *таппай пана*, Емес бұл ертедегі құба дала. Мұз қатып иегіне қыс қысылып, Кіре алмай бүрсең қағып тұр қораға (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Панасы [болды] тиді. *Пайдасы тиді, қамқорлыққа алды, жәрдем көрсетті.* Тұрды да деді: «Алдияр, сөзім қысқа, Екенім менің Баян Алашқа аян». Алдияр, ел ағасы, ханым дана, Алашқа ауыр күнде *болған пана* (М.Жұмабаев, Шығ.). Еждихатсыз, михнатсыз. Табылмас ғылым сарасы. Аз білгенін көпсінсе, Көп қазаққа епсінсе, Кімге *тиер панасы*? (Абай, Шығ.). Әділ болса әкімнің – Пақырға *тиер панасы* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ПАНАЖАЙ з а т. *Уақытша баспана.* ≈ *Пана жай* бірден табыла кетті (Ауызекі).

ПАНАЙ з а т. с ө й л. *Маң, маңай, төңірек.* Бәленді неше түрлі сөндірмен, Ылайық заманым кез келген соң. Өлгенше *пана йымнан* жүргізбеймін, Не болса о бол, қазақ, мен өлген соң (Қ.Байболұлы, Еңсегей бойлы).

ПАНАЛА = е т. **1.** *Баспана ету, ықтасын қылу, күнелту.* Ол Жаңа Секейдегі өзінің әренде деген танысы арқылы ағаштан үй салып, соны *пана лап* күнелтеді (Ж.Шәкәрімов, Әміре). Әли құсшы Стамбулға бірден кетпей, Самарқанд маңындағы Башир деп аталатын қыстақты біраз *пана лап* жүреді (А.Көбесов, Сөнбе. жыл-

дыз). Үш жылдай *пана лады қ* Алтай тауын, Адамзат болғандай-ақ ата жауым. Ақылды енді, ағажан, таппасаңыз, Ағайын бізді өлтіред, туған бауырым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Бассауғалау, тасалау, тығылу.* Әбіл Аббас тұсында омейядтардың бір өмірі Ирактан қашып, Солтүстік Африкаға барып *пана лады*. Мына көпірлердің сырлары өзіне мәлім ғой, енді басқа бірнеше жерге барып *пана лаған ың* өзіне де, бізге де пайдалы болар еді (М.Дулатов, Шығ.). *Пана ла*, пәле шықса, басың сақтап, Ойлама оңамын деп екі жақтап. Мاستығынан айыққан кезін аңдып, Ап-аман қара да отыр атың баптап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Иттер ыстықтан тілін салақтатып, арбаның, үйдің көлеңкелерін *пана лай* бастады (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Анненков екеуміз екі тасты *пана лап*, күні бойы атыстық (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). **3.** *Біреуді қорғаныш ету, тірек қылу.* Айзаданың да күткені сол екен, шешесін *пана лап*, бөденедей бір уыс болып, оның қойнына кіріп кетті (Ж.Тәшенов, Қаратас). Боса берген. Артына қарамаған. Өзіне жат өз жерін аралаған, Тау қуысы, өзенді сағалаған. Бірі барып құл болып Хиуаға, Екіншісі орысты *пана лаған* (М.Мақатаев, Шығ.). Әбіллахтан майданда жеңіліп, Әбілқайырға кеп *паналағанда*, оның қылығы басқаша болатын (І.Есенберлин, Алмас.).

ПАНАЛАС = е т. *Бассауғаласу, тығылысу, саяласу.* Жүргіншілер де жақпар тастың таяу иығына келіп *пана ласты* (К.Оразалин, Ақ жазық).

ПАНАЛАСУ *Паналас етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Үйді пана ласу.*

ПАНАЛАТ = е т. **1.** *Ықтасындату, саялату.* – Балқаштың балығын аулап, қопасына мал *пана латып* қыстап шығамыз, – деп бір тоқталды (С.Бегалин, Сәтжан). Болады тас – шымылдық, шалғын – төсек, Басына жастық табар томардан да. Жасырып сұқ көздерден көрі ызғарлы, Қойнына *пана латар* шоқ орман да (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Бассауғалату.* Ала жүру қайда? Мынау дүние... Айдалада болмады оның күйі де. Содан оны *пана латып* кеткенбіз Бір сенімді азаматтың үйіне (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Көп жақсылық жасадым көрінгенге, Маған сондай мамандық берілген бе? Қамықпадым сұраса, ала алмаудан, Жалықпадым сұраса, беруден де. Көп жаманды қойнымда *пана латтым*. Алыстан да, жақыннан, елімнен де. Арым таза, әйтеуір аулақ болдым, Үш қазақты үш жаққа бөлуден де (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Қаны бір туыс қой, *пана латар* деп келдім (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

ПАНАЛАТТЫР = е т. *Саялаттыру, пана еттіру, бассауғалаттыру.* ≈ Оны уақытша *п а н а л а т т ы р у* керек.

ПАНАЛАТТЫРУ = е т. *Паналаттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үйге *п а н а л а т т ы р у*.

ПАНАЛАТУ *Паналат етістігінің қимыл атауы; бассауғалату.* Байдалы Исаны ғана *п а н а л а т у ғ а* жарапты (Д.Әбілев, Баянауыл.). Атай бізді осы үйге апарып *п а н а л а т у д ы* ойлаған екен (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ПАНАЛАУ¹ *Панала етістігінің қимыл атауы.* **1. Пана ету.** Бұлар көмірі жанған вагондарды жаңа ғана сөндіріп, *п а н а л а у ғ а* орын іздеп тұр (А.Сатаев, Ақын.). **2. Бассауғалау, тығылу, тасалану.** Енді бізге бір-ақ жол қалды – құмға барып *п а н а л а у* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Қара жұртта бықсыған шала қалған, Аналардан ес кеткен, балалардан. Тал да таппай қармауға жағалаудан, Ақыл қашқан адыра бабалардан. Қандай қарғыс атты екен қайран елді?! Қайда барып тығылар *п а н а л а у ғ а*?! (М.Мақатаев, Шығ.). **3. Біреуді сүйеу қылу, қорғаныш ету, тірек қылу.** Сандалып, сая таппай саясаттан, Жоқшылық, қымбатшылық, сор апаттан, Бір сәтке *п а н а л а у ғ а* аш қойынды, Зарығып, қорғаушындай жаңа тапқан (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Паналау ғимараттары. ә с к. *Адамдарды жаппай қырып-жоятын қарулардың барлық түрлерінен сақтау үшін ағаштан, бетоннан, темірбетоннан немесе тастан арнайы салынған инженерлік құрылыс.* *П а н а л а у ғ и м а р а т т а р ы* сүзгі, желдеткішпен жабыдқталады және ешбір саңылаусыз болады да, онда паналанған адамдар ядролық жарылыс зақымынан қорғалады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *П а н а л а у ғ и м а р а т т а р ы н ы ң* үстіндегі топырақтың қалыңдығы 150 см, жер астындағы үңгірлердегі паналау ғимараттарының үстіндегі топырақтың қалыңдығы 4 м болуы тиіс. Дала жағдайларында паналау ғимараттары 20–30 адамға арналып салынады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Паналау камерасы. *Жерасты апаты болған жағдайда адамдардың тығылуына арналған оқшауланған жерасты орны.* *П а н а л а у к а м е р а с ы* шахтада апатты жою жоспарына сәйкес орналастырылады (Қаз. тілі термин. Кен.). *П а н а л а у к а м е р а с ы* баррикадалық, күнiлгерi салынған және орталық камералар болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ПАНАЛАУ² с ы н. *Тасалау, саялау.* Оны жүргінші адамның көзі аз түсетін *п а н а л а у*, оқшау жерге ертіп барды (Р.Райымқұлов, Болат.). Тек қалың бұтақты қайыңның бауыры ғана сөл *п а н а л а у* (С.Жүнісов, Жапанда.).

ПАНАЛЫ с ы н. *Ығы, тасасы бар; саялы.* Тораңғылдың басын тұжырып қоятын – елден ерек сереймесін, өзге ағаштармен тең өссін дегені: саяу болмай, жапырақты, күлтелі, *п а н а л ы* болсын дегені (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тәтежан, жанға өлшеген асыл затқа, Науқастан жүрегіңіз саламат па? *П а н а л ы* зор тәңірім саясында Жайлы ұйықтап қадірлі еркем көңіл шат па? (Ә.Найманбаев, Шығ.). – Бала, шөпшек тере-йік, – деді Таңатар тал нуының *п а н а л ы* бір қуысына кіре (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қазақтар қар жауған соң *п а н а л ы* әм қысы жұмсақ болатын жерлерді сағалаған («Айқап»).

ПАНАЛЫҚ з а т. **1. Пана боларлық, саясы, көлеңкесі мол.** Бальзам терегі ең тез және биік өсетін, *п а н а л ы ғ ы* мол жасыл, көрікті ағаш екенін көрсетті (А.Балтабаев, Шөлде.). **2. а у ы с. Қорғаныш, тірек боларлық.** Мысықты ата жау деуші ек, Ханды асқар тау деуші ек, Кімге пана болды?! Даналығы осы ма?! *П а н а л ы ғ ы* осы ма?! Елді жалмап сорды қан (М.Жұмабаев, Шығ.).

ПАНАМА з а т. *Жазда ыстыққа қиетін, жалпақ жиіекті, көбіне ақ матадан тігілетін жеңіл қалпақ.* Мақсұттың аяғында қонышты ботинка. Басында ақ *п а н а м а* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала). Ақ *п а н а м а с ы* жел қаққан сайын қайырыла желпілдейді (С.Шаймерденов, Болашақ.).

ПАНАР [ор. фонарь] з а т. *Түнде жарық беретін қолға ұстап жүретін шам.* Әр жерден көрінетін қайық үстіндегі *п а н а р л а р д ы ң* жарығы да теңіз бетіне төгіліп жатқан сары алтындай (С.Хайдаров, Теңіз.). Қолдарында *п а н а р* шамдары бар, өкше ізімізге түсіп алып көп қудалады (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). Екі көзі қылтыпп жанған *п а н а р д а* (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ПАНАСЫЗ с ы н. **1. Баспанасы жоқ, үйсіз.** *П а н а с ы з* жандар жалғыз ағаштың түбін мекендейді (М.Әуезов, Индия очерк.). – Алғашқы қоғамда адам жалаңаш, жалпы үйсіз, *п а н а с ы з* өсіп, ержеткен, – дейді Бек мұғалім (Ж.Жұмақанов, Шұбартау). **2. Қамқоршысы, әке-шешесі жоқ, қорғанышсыз, тірексіз.** – Біз жетім-жесір қалған *п а н а с ы з* бишарамыз, – деді Кемпір (М.Әуезов, Шығ.). Біз көндік, мұндай халге, құдай салды, *П а н а с ы з* з мазлұммен мен бір зарлы. Ал енді күн-түн демей хайла қара, Келуіне жексұрынның бір ай қалды (М.Дулатов, Шығ.). Парасатқа бас игеннің досымын, *П а н а с ы з д ы ң* бас сауғалар қосымын. Ал біреулер тыжырынып мен десе Дейді ыза боп: «Несі мықты осының?!» (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ал анасыз бала, *п а н а с ы з* жанмен тең (Х.Нұрғалиев, Жас ана.). Үш жасар сіңлісі *п а н а с ы з* қалған соң, оны Ажар қолына алды (А.Лекерев, Түз гүлі).

ПАНАСЫЗДЫҚ з а т. 1. *Баспанасы жоқтық, үйсіздік, ықтасын қорасы жоқтық.* Өткен дәуірлерде адамдар *п а н а с ы з д ы қ* салдарынан өсіп-өнуі де қиын болған (ҚазССР тарихы.). – Сіз, – деді ол аудандық жер бөлімінің меңгерушісіне, – мың жылқының өткен қыста маң даладағы *п а н а с ы з д ы ғ ы н* көрсеттіңіз (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). 2. *Қорғансыздық, қамқорсыздық, тірегі, сүйенері жоқтық.* Мынау жұттың күндері қалың көптің соншалық *п а н а с ы з д ы ғ ы н*, қорғансыздығын көрсетті (М.Әуезов, Абай жолы). Сен, әрине, аштықтың, *п а н а с ы з д ы қ т ы ң* не екенін білмейсің (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Осы *п а н а с ы з д ы қ* пен жалғыздық сезімі мені Қасымбектің баурына өзі-ақ апарып тықты (Т.Ахтанов, Шырағын.).

ПАНАШЫ з а т. *Біреудің жағдайын ойлайтын, қамын жейтін қамқоршы кісі.* Содан бергі көп-көп жылдардың бәрі із-түзсіз сияктанып, жалғандағы жалғыз, *п а н а ш ы с ы* ежелден осы екенін енді ұққандай (Т.Тілеуханов, Өзгенің.).

ПАНАШЫЛ с ы н. *Біреуге жақсылық жасауға бейім тұратын, қамқоршыл.* Бір ауық тіпті *п а н а ш ы л*, Бола да қалам жаңашыл. Ал кейде жүзін кір басқан, Айнымай қалам құр тас-тан (Н.Жанаев, Жаным.). Біздің жердің адамдары жуас, мейірбан, *п а н а ш ы л* келеді (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.).

ПАНБАРҚЫТ з а т. *Жібек жіп араластырып, әртүрлі сұлт төгіп тоқылған биязы барқыт.* Кабина ашылып, *п а н б а р қ ы т* көйлекті семіз, қара торы әйел ауыр қозғалып, өрең түсіп жатыр (З.Шүкіров, Ғажайып.). Үміт апай кірді. Қара көк *п а н б а р қ ы т* көйлегін киіп, моншақ тағып келіпті (Р.Тоқтаров, Терістік.). Артқы әйнектің ішкі жағында *п а н б а р қ ы т п е н* тысталған қос көпшік түр («Қаз. әдеб.»).

ПАНГЕА з а т. г е о л. *Палеозойда және мезозойдың басында қазіргі материктердің бәрін біріктірген жорамал суперконтинет* (Қаз. тілі термин. Геология).

ПАНДАТ з а т. д і н и. *Таң намазы.* Ерте тұрып *п а н д а т ы н* үйінде оқып, Сарыбай да сахардан аңға келді (Қозы Көрпеш.).

ПАНДНАМА з а т. к ө н е. *Хандарға, ел басқаратын сұлтандарға арналған насихат кітабы.* Шыңғыстың қай ұрпағын ойлаған мақсатынан басқаның ажалы тоқтатқаны бар? Тоқта-тып көрген емес. Ондай оқиға *п а н д н а м а д а* да келтірілмейді (І.Есенберлин, Алмас.).

ПАНДЫҚ з а т. *Панга тән іс-әрекет, қылық.* – Мен «сендер» еместің – пан, полиция бас-

тығымын, – деп ақырды ол. – Білмесең, *п а н д ы ғ ы м д ы* танытармын!.. – деп, бізден алған документтерді қолына алды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ПАНДУС з а т. *Ғимаратқа кірер жердегі, адамдар, автомобильдер кіруге болатын жазық көлбеу алаң* (Қаз. тілі термин. Геология). *П а н - д у с* – әртүрлі деңгейлерде орналасқан беттерді байланыстыратын көлбеу жазық қатынас құрылымы (Қаз. тілі термин. Геология).

ПАНЕЛЬ з а т. 1. *Үй жасауға қолайлы, дайын қалпында пайдаланылатын ірі плита.* Біз қазір ірі *п а н е л ь д е р* мен бетондардан салынған үйлерге таңданбаймыз («Қазақст. әйелдері»). Үйдің сыртқы қабырғаларының қалыңдығы 12–14 сантиметр. Олар асбецементті *п а н е л ь д е р д і ң* бірнеше түрлерінен жинақталады («Лен. жас.»). 2. *Ғимараттар, т.б. құрылыстар салуға арналған мөлшері үлкен, бірақ қалыңдығы өзге екі өлшемінен әлдеқайда кіші, жайпақ құрылыстық элемент.* Ғимараттардың сыртқы, ішкі қабырғалары және төсем мен жабын үшін құрастырмалы *п а н е л ь* пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Геология). *П а н е л ь* дайындау үшін бетон (ауыр, жеңіл), темір-бетон (керамзитті бетон, перлитті бетон, кеуек бетон, гипс бетон), керамикалық және табиғи не жасанды тастар, асбесті цемент және т.б. пайдаланылады. 3. *Көше шеттеріндегі, асфальт, тас, басқа материалдар төселген жаяу адамдар жүретін жер; жаяу-жол.* 4. *Ғимараттың ішіндегі қабырғалардың материалдарымен қапталған немесе боялған төменгі жағы; құрылыстағы темірбетонды немесе ағаш плита; қондырғының, мәшиненің, агрегаттың басқару және тексеру аспаптары орнатылған бөлігі.* *П а н е л ь* әртүрлі міндет атқаратын үймереттер мен ғимараттардың құрылысында қолданылатын, көтеру, қоршау немесе қосарланған (көтеру және қоршау) қызмет орындайтын зауытта дайындалған тік жазықтық элемент (Ор.-каз. түсінд. Сәулет).

ПАНЕЛЬДІ с ы н. *Панельден салынған, панелі бар.* Ірі *п а н е л ь д і* тұрғын үйлер салатын комбинат штаб үйі сияқты (С.Мауленов, Жер нәрі). Завод ірі *п а н е л ь д і* құрылыс материалдарын шығаратын кәсіпорынға айналып, қайта құрылады («Мәдениет және тұрмыс»).

ПАНЕР [ор. фанера] з а т. *Қалыңдығы пышақтың қырынан да жұқа ағаш кесінділерін қабақтап желімдеген, қыртысы әртүрлі жұқа тақтайша.* Тазартылған тұқымды *п а н е р* тақтайдың үстіне жайып, күн шуағында кептіреді (А.Алманиязов, Асқабақ). Сонау арманырақта қара нан, *п а н е р* сатып отырса керек (С.Шарипов, Шығ.).

ПАНЖАРА з а т. *Панардың сыртындағы шынысы.* Мұндай жағдайда көру бағытының бір бүйірінен *п а н ж а р а с ы* бар шам жағып қараған жөн (М.Бекбауов, Көгілдір.).

ПАНИСЛАМИЗМ з а т. д і н и.-с а я с и. *Исламшылдық (XIX ғ. соңында ислам діні үстем болған елдерде мұсылман халықтарының ынтымақтастығы, мұсылман мемлекеттерінің бірлестігі идеясын негіздеген діни-саяси ағым).* *П а н и с л а м и з м* Шығыс елдерінің жергілікті ұлттық буржуазиясы мен мұсылман дін иелерінің мүддесін қорғаған реакциялық ағым болды (КСЭ).

ПАНИСЛАМИСТ з а т. д і н и.-с а я с и. *Исламшыл (Исламшылдық (панисламизм) идеологиясын жақтаушы, уағыздаушы).* Ол білімдар, оқымысты адам: *п а н и с л а м и с т*, түрколог. Біліміне тілі сай – шешеннің шешені (С.Жүнісов, Ақан сері).

ПАНИСЛАМИСТІК с ы н. *Панисламизмге қатысты, панисламизм мүддесін жақтайтын.* Лагерьлерді аралап жүріп, мұсылман тұтқындардың ішінде *п а н и с л а м и с т і к* және пан-түркистік үгіт таратады (С.Шәкібаев, Үлкен.).

ПАНКРЕАТИТ [грек. pancreas] з а т. м е д. *Ұйқы безінің қабынуы. П а н к р е а т и т ің* гемморрагиялық жедел, ірінді жедел және созылмалы түрлері бар (КСЭ). Жедел *п а н к р е а т и т* бауыр (бауырдың беріштенуі, қабынуы), ішек, өт жолының, өт қабы ауруларының асқынуынан, сондай-ақ фосформен уланғанда пайда болады (КСЭ).

ПАНИМКСАЯ з а т. б и о л. *Популяция шеңберінде әртүрлі жынысты дарақтардың еркін жұптаса алу қасиеті* (Қаз. тілі термин. Биология). *П а н м и к с а я* жануарлар мен өсімдіктердің барлық түрлеріне тән (Қаз. тілі термин. Биология). Толық *п а н м и к с и я* тек оңды популяцияда ғана (сұрыптау, мутациялық қысым, миграциялары жоқ өте үлкен популяцияда) болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Биология).

ПАННО [франц. panneau, лат. pannis – мата кесіндісі] з а т. **1.** *Үй қабырғасына не төбесіне әсемдеу, сәндеу, көрік енгізу мақсатымен сырлы бояу арқылы өрнектеп салынған бейнелер, суреттер.* Архитектуралық құрылыс шынылары сом блок, үй қабырғасына жапсырма плита, декоративті *п а н н о*, оюланған өрнекті шыны ретінде қолданылады (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Көптеген кабинеттерде қымбат бағалы *п а н н о л а р*, плакаттар, стенділер ілулі тұрады («Қазақст. мект.»). **2.** *Сурет, өрнек салынған, кесте сызылған үлкен материал.* Мозаика, бе-

дерлеу, тұрпаттау әдістерімен жасалған көркем туындының бөрі *п а н н о* деп аталады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *П а н н о* пайдаланған материалына (ағаш, металл, қыш, тас, өйнек, мата т.б.) қарай әшекейленеді (ҚҰЭ). Соңғы жылдары *п а н н о* жанрлық жағынан ерекше дамыды (ҚҰЭ). Мерекелік колонналардың транспаранттары мен *п а н н о л а р ы н д а* қаладағы өнеркәсіптің тамаша табыстарын көрсететін цифрлар мен фактілер бейнеленген (ҚҰЭ). Үлкен-үлкен *п а н н о л а р ғ а* жасалған түрлі макеттер, сызбалар көп-ақ («Білім және еңбек»).

ПАНОПТИКУМ з а т. *Қызықты, көз тартарлық заттар және балауызды фигуралар көрсетілетін мұражай* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПАНОРАМА [грек. рап – бүкіл, һогама – көрініс] з а т. **1.** *Жоғары, биік жерден қарағанда төменде жатқан жердің жалпы көрінісі, аумағы.* Ақтауға жеткенімде, Шевченко қаласының аумақты *п а н о р а м а с ы н ы ң* өзі-ақ кем ұғымды бірден кеңейтіп жіберді («Қаз. әдеб.»). *П а н о р а м а ғ а* әдетте дөңгелек залды ғимараттардың шеңбер немесе доға пішінді қабырғасының ішкі бетіне тұтас салынған картиналар жатады (ҚҰЭ). *П а н о р а м а* көбінесе көлемді аумақ пен көп адамды қамтитын оқиғаларды бейнелеуге қолданылады (ҚҰЭ). Мәселен, «Москва–5» табиғат көрінісін, қала *п а н о р а м а л а р ы н*, адамдардың топ суреттерін түсіруге қолайлы, – дейді ол (Б.Тілекметов, Фото.). Өте қолайлы бақылау пунктін жасап алған Арсенті бүкіл ұрыс *п а н о р а м а с ы н* өзінің алақанындағыдай жақсы көріп отырды (От ортасы.). **2.** *ә с к. Артиллериялық зеңбіректердің және дүркінді атыстың реактивтік құрылғыларының қазіргі заманғы көздеуіш жарақтарының зеңбіректік, дәлдеуші және бұрыш өлшеуші оптикалық аспабы.* *П а н о р а м а* жергілікті жерді айнала шолуға, зеңбіректі көздеу мен белгілеу үшін қызмет етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *П а н о р а м а н ы ң* негізгі оптикалық шамалары: үлкейткіштігі 4 есе, көру өрісі 10 градус, жарық күші 16, кіруші қарашық диаметрі 16 мм (шығушы – 4 мм), перископтығы 180 мм (Қаз. тілі термин. Әскери.). **3.** *а у ы с. Бір нәрсенің кесек тұлғасы, аумақты бейнесі мен көрінісі.* Осынау үш эпопея өзара тұтасып, біз өмір сүріп отырған ғасырдың кең *п а н о р а м а с ы н* жайып салып тұрған жоқ па! (З.Қабдолов, Сыр).

ПАНОРАМАЛА = е т. *Түсіру тәсілі, камераның көлденең және тік бағыттарда бұрыла отырып көріністі жүзеге асыруы. П а н о р а м а л а у д а* тиімділік бұрылыс ыңғайына немесе байқаушының көзі мен басының қозғалысына сәйкес келеді (Ор.-қаз. түсінд. сөздігі. Журна-

листика). *Панормалауда* тиімділік бұрылыс ыңғайына немесе байқаушының көзі мен басының қозғалысына сәйкес келеді (Ор.-қаз. түсінд. сөздігі. Журналистика).

ПАНОРАМАЛЫҚ с ы н. *Панорамаға тән, соған қатысты.* Қалаға келген кісі алдымен осы *панорамалық* суретпен танысып алған дұрыс па деп ойлайды (К.Тоқаев, Көмескі із).

ПАНСАТ з а т. ж е р г. *Зор, дәу.* Өз кезімде талай *пансаттарды* көріп едім (Эксп. матер.).

ПАНСИОН з а т. *Мемлекет қамқорлығына алынған, тегін тамақ, тегін киім беріп оқытатын жатақханасы бар арнаулы орын.* Мені «Большая Михайловкадағы» қазақ орта мектебінің *пансион*ына орналастырды (А.Жұмаділдин, Сең.). Бекетжан-ау, *пансионда* сен еш нәрседен де тарықпайсың. Жақсы киім, жақсы тамақ берді, – деді Уәли (Д.Исабеков, Бекет). Бұл реттерде мектеп-интернаттар мен мектеп жанындағы *пансион*, бюджеттік интернаттардың атқарар рөлі зор («Қазақст. мұғ.»).

ПАНСИОНАТ з а т. *Емделуге немесе дем алуға келген адамдарды толық қамқорлығына алатын мемлекеттік санаторий, демалыс үйі.* Облыстық аурухана жанынан алыстан келетін малшылар үшін 30 орындық *пансионат* ашқанбыз («Мәдениет және тұрмыс»). Балаларымен келетін үлкендерге арналған *пансионат*, санаторийлер де бар (Семья тәрбиесі). Қазір 200-ден астам мұғалімдерді сауықтыруға себепші болған «Сарыағаш» *пансионаты* («Қазақст. мұғ.»).

ПАНСИОНДЫҚ с ы н. *Пансионға тән, пансионға бағынышты.* Ол кезде Қызылорда қаласындағы *пансиондық* интернатта сегізінші класта оқимыз («Лен. жас.»).

ПАНСЛАВИЗМ з а т. с а я с и. *XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында орыс дворяндары мен буржуазиясы арасындағы ұлттық идеология, саяси ағым.* XIX ғ. аяғында – XX ғ. басында *панславизм* идеологтары өз пікірлерін пангерманиялық қауіпке қарсы күрес құралы ретінде жүргізуге тырысты (ҚСЭ).

ПАНТЕИЗМ [грек. pan – бәрі, tcheos – құдай] з а т. ф и л о с. *Құдай мен әлем біртұтас деп танитын, құдіретті табиғатпен бірлікте қарастыратын философиялық бағыт.* *Пантеизм* терминін философияға алғаш енгізген ағылшын философы Джон Иолланд болды (ҚҰЭ). *Пантеизм* ілімінде «құдай» және «табиғат» ұғымдары бір-біріне барабар (ҚҰЭ). *Пантеизм* ғылымды дінге жақындастырумен, табиғаттың заңдылықтарын, ішкі сырын

діні, мифтік тұрғыда сипаттаумен ерекшеленеді (ҚҰЭ). *Пантеизм* – құдай мен табиғатты бір деп қарайтын философиялық бағыт (ҚСЭ). *Пантеизм* табиғаттың ішкі сырын бейнесіз әлемдік рух деп санап, бұл ілімді діни көзқарасқа қарсы қояды (ҚСЭ).

ПАНТЕОН [грек. pantheon] з а т. д і н и. 1. *Ежелгі Рим архитектурасындағы бүкіл құдайларға арналып жасалған ескерткіш; габдатхана.* *Пантеон* барлық құдайлар сөзінің екінші мәні басқа да политеистік діндерге тән (Мәдени-филос. энци. сөзд.). Көне түркі *пантеонының* бас құдайы – Тәңір (Мәдени-филос. энци. сөзд.). *Пантеон* ротонда іспетті, төбесінде ғимарат ішіне жарық түсіріп тұратын түндігі бар алып күмбезбен жамылған (ҚСЭ). Шығыс славяндардың Киев князьдарына бірігуі тайпалық құдайлардың бір тұтас *пантеонға* бірігу қажеттілігін тудырды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм). 2. *Ұлы адамдарға арналған сағана.* XIX ғасырдан бері Пантеон король әулетінің бейітіне айналды. Сонан бері талай халық өзінің ұлы тұлғаларын жерлеген бейіттерін *пантеон* деп атай бастады (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ПАНТОГРАФ [грек. panta – бәрі, grapho – жазамын] з а т. г е о г р. *Сызбалар мен жоспарларды, сондай-ақ карталарды кішірейтілген масштабпен қайта сызуға арналған құрал.* Аспалы *пантограф* қозғалысы жеңіл, бірқалыпты келеді әрі ол арқылы алынған көшірмелердің дәлдігі жоғары болады (ҚҰЭ). *Пантографтың* өлшемі де, конструкциясы да әртүрлі болып жасалады (ҚСЭ). *Пантограф* – топографиялық карталардың, жоспар, сызбалар мен басқа да графикалық құжаттардың өлшемін көбінесе кішірейтіп не үлкейтіп қайта сызуға арналған көшіргіш аспап (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Пантограф* карталарды, пландарды, сызбаларды басқа, едәуір ұсақ масштабпен көшіріп, сызатын құрал (Физика. геогр. термин. сөзд.).

ПАНТОКРИН з а т. м е д. *Марал, теңбіл бұғының қатаймаған мүйізінен дайындалатын дәрі.* *Пантокрин* жүрек, қан тамыр жүйесіне, қаңқа бұлшық еттеріне, ішектерге, тыныс өрісіне пайдалы әсер ететін жақсы сергіткіш дәрі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Пантыдан адам организмін күшейтіп, әл беретін *пантокрин* деген дәрі әзірленеді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). *Пантокрин* медицинада кеңінен қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Атеросклероз, стенокардияда, қан қоюлануы өте жоғары болғанда, нефриттің ауыр түрінде,

іш өткенде *п а н т о к р и н* препаратын қолдануға болмайды (ҚҰЭ).

ПАНТОМИМА [грек. pantomimas] з а т. ө н е р. *Дене қимылымен, ымдау белгісімен өнер көрсету сияқты сахналық өнердің бір түрі. П а н т о м и м а* алғаш ежелгі Грекия мен Рим театрында қалыптасқан (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *П а н т о м и м а* XII–XIII ғғ. комедиялық өнердің тәсілі ретінде қолдау табады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *П а н т о м и м а н ы ң* музыка, ән сүйемелімен орындалатын арнайы түрі Индонезия, Үндістан және Азияның басқа елдерінде де кеңінен тараған (ҚҰЭ). Европадағы *п а н т о м и м а* өнерінің қайнар көзі Ежелгі Греция мен Рим театрына саяды (ҚСЭ). Пьесамен қоса цирк ойындары, мелодрама, *п а н т о м и м а*, концерт қабаттаса жүрген (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.).

ПАНТОМИМИКА з а т. ө н е р. *Адамның ымдау, бас изеу, ишарат көрсету арқылы мәнерлі дене қозғалысы. Үшінші актерлік мимика мен п а н т о м и м и к а* немесе актердің сахнадағы «тірлігі» (І.Омаров, Серпін). *П а н т о м и м и к а н ы ң* жеке адамдарға тән қасиеттері бала кезде өзгелерге еліктеуден қалыптасады (ҚСЭ). *П а н т о м и м и к а* – жеке адамға, әрбір ұлттарға тән психологиялық процесс (ҚСЭ). *П а н т о м и м и к а* – ым-ишара және сөйлеу интонациясымен қатар эмоционалдық қалыпты білдіретін форманың бір түрі болып табылатын адам денесінің қозғалысы, яғни адамдардың қарым-қатынас құралы (Ор.-қаз. түсінд. сөздігі. Ғылымтану).

ПАНТОМИМИКАЛЫҚ с ы н. *Адамның дене қимылы, ымдауы, ишарат білдіруі арқылы болатын, шебер қимылдайтын. Ойды, көбіне, бишілер п а н т о м и м и к а л ы қ, мимикалық қимылдар арқылы білдіретін классикалық билерді меңгеруге жете қойған жоқ едік (Қ.Байсейітов, Құштар.).*

ПАНТЫ з а т. *Қымбат бағалы дәрі жасау үшін дайындалатын марал мен теңбіл бұғының қатаймаған жас мүйізі. Марал – ауланатын аң. Оның ең бағалы заты – жас мүйізі (п а н т ы с ы). Бұл п а н т ы с ы н а н* пантокрин дәрісі жасалады (Х.Қыдырбаев, Дала.). Маралдың мүйізі – *п а н т ы* өте құнды болады, одан бағалы дәрі жасалады (Б.Мұханов... Қазақст. өсімдік.). Олар өткен жылы *п а н т ы* тапсыру жоспарын 124 процент орындап шықты («Қазақст. әйелдері»).

ПАНТЮРКИЗМ з а т. с а я с и. *Түрікшілдік (Түркі халықтарын бірлікке, өзара байланыстарын нығайтуға үндейтін қоғамдық-саяси ағым).*

ПАНТЮРКИСТ з а т. *Түрікшілдік идеясын жақтаушы, соны уағыздаушы. ≈ П а н т ю р к и с т* болу.

ПАНФИЛОВШЫЛАР з а т. *Ұлы Отан соғысының батыры, генерал-майор И.В.Панфилов атындағы әскери дивизияның 28 батыр жауынгерлері. – Мен п а н ф и л о в ш ы қазақпын. Әскери атағым полковник, – дейді Баукең (Н.Әбуталиев, Құрдастар). Жиырма сегіз батыр п а н ф и л о в ш ы л а р* қатарында төрт қазақ болды (А.Нұрқанов, Мызғымас.).

ПАҢ с ы н. *Керім, кербез, тәкаппар, менмен. Ант ішіп күнде берген жаны құрсын, Арын сатып тіленген малы құрсын, Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып, Қу тілімен қулық сауған заңы құрсын, Бір атқа жүз құбылған жүзі күйгір, өз үйінде шертиген п а ң ы құрсын (Абай, Тол. жин). Қайырсыз надан болма іші білмес, П а ң болма жуан кеуде көзіне ілмес. Біліп қылған қылықтың айыбы жоқ, Пікірің парасатқа болса тілдес (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сөйтіп жүрсек те, Оспанға жақпадық: екі баласын орысша оқытқанда, мені оқытпай қойды. Әкем де, өзім де барып айттым, үндемеді, п а ң еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қаламым, қарындашым – жан жолдасым! Жау болды, жан аяспас сан жолдасым. Қайырылып, мейірімденіп қарамайды, Кеше аласа, бүгін зор, п а ң жолдасым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).*

Паң дүние [дүния]. *Үлкен, ырық бермес өмір. Мерт болған арыстандай айға шапшып, Қайғылы қайтып болған шер қиялым, Жер жебір, жермен жексен болайын деп, Сен тұрсың кезеңінде п а ң дүниенің (Қаз. тілі фраз. сөзд.).*

Паң кісі. *Менмен, тәкаппар, көңілі ірі адам. Өзі п а ң к і с і* екен (Ауызекі).

ПАҢБАРҚЫТ з а т. *Жібек жіп араластырып, әртүрлі гүл төгіп тоқылған жұмсақ барқыт.*

ПАҢДА= е т. а у ы с. *Кербездене, аяңдай басу. Түлкідей қызыл алтай шұбалаңдап, Аққудай мойнын иіп, қаздай п а ң д а п. Адамда мұндай сұлу бар екен деп, Перизат та отырды көзін қадап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).*

ПАҢДАН= е т. *Ерекше мінез көрсетіп тәкаппарлану, кербездену, кердеңдеп менменсу. Тап бір төренің, не бір мырзаның қатынындай п а ң д а н а с ы ң (С.Сейфуллин, Өңгім.). Демейді ғылым біліп жанданайын, Мақсаты – мақтан іздеп п а ң д а н а й ы н. Қанша ұқтырып айтсаң да – қалыбында, ойда жоқ жігерленіп, қамданайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). О, Кеңесбай мырза, тыңда сөз! Айтатұғын келді кез. Көкіректеңіп п а ң д а н б а й, Сырттан көріп таңданбай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ол ауданның бір «мықтысындай» п а ң д а н а аяғын басып, қозғалып отырды (Т.Бердияров, Фарида).*

ПАҢДАНУ *Паңдан етістігінің қимыл атауы; кербездену, менменсу.* Тіспай онда баласы Құрбанға, бүлікшілерге арқа сүйеп, солай мықты болған екен ғой, Әйтпесе, оған сонша *п а ң д а н у* қайда еді? (Р.Райымқұлов, Болат.).

ПАҢДАУ с ы н. *Кербездеу, тәкаппарлау, менмендеу.* Шу дегенде көрінер сұлу артық, Көбі көпшіл келеді ондай қаншық. Бетім барда бетіме кім шыдар деп, Кімі *п а ң д а у* келеді, кімі тантық (Абай, Тол. жин.). Әдеппенен тамылжып, Мінезі тәтті болмайды. Сасық *п а ң д а у* келеді, Қырт мақтаншақ оңбайды, Кісімсініп жалпылдап (Абай, Тол. жин.).

ПАҢДЫҚ з а т. *Кербездік, тәкаппарлық, менмендік.* Менде *п а ң д ы қ*, жат мінезден, Дә-неме жоқ, жарқыным. Осы жазған барша сөзден, Байқалынар бар шыным (Абай, Тол. жин.). Айнамен өзін көріп, көзін көрмей, *П а ң д ы қ* т ы ң жүрегінде сасығы бар. Айтқызбай зыр жүгіріп қызмет қылған Гауһардай бұл жеңгейдің нәсілі бар (Ә.Найманбаев, Шығ.). *П а ң д ы қ* пен тентектікті қолдауға лайығы жоқ құмарлықтың жаманы дейді жұрт (Ж.Аймауытов, Шығ.). Желқобыз бен Жампоздың Жанарынан шам жанып, Зәрезап болған жабы да Жалын тіктеп паңданып, *П а ң д ы қ* п е н е н қымс еткенді аңғарып, Айналада қылықты өмір сөз алып, Аспан бұлттан тазарып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ПАҢКЕЛЛЕ с ы н. ж е р ғ. *Есуас, жыңды.* *П а ң к е л л е* болмасаң, терген мақтанды өлшетпей далада қалдырар ма едің? (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ПАҢҚУ *Паңқы етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жөнсіз *п а ң қ у*.

ПАҢҚЫ= е т. ж е р ғ. *Бір істі тындырып, көңілі шат болу, масаттану, мастану.* Басынан тайған бақыты, Қор боп жүр кейбір кербездер Баса алмай аяқ *п а ң қ ы ғ а н* (Базар жырау, Шығ.). Бұл күні ол үйіне тау жыққандай боп көйлегіне сыймай, *п а ң қ ы п* келді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Әкем осы жиында *п а ң қ ы п* отырып: «Биыл екі бөлмелі үй саламын. Бірі жас отауға, екіншісі құдағиға бағышталатын», – деді (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ПАҢСУ *Паңсы етістігінің қимыл атауы; тәкаппарсыну, менменсу.* ≈ Жаманның *п а ң с у ы-а й*.

ПАҢСЫ= е т. *Кербезсу, тәкаппарсыну, менменсу.* Қарабай *п а ң с ы п* төргі бөлмеге енді (Д.Әбілев, Арман.). Өзінше кішіге *п а ң с ы п*, өзінен үлкенге жалынып-жағынып адамгершілігін, ар-намысын кірлетпейді (Б.Адамбаев, Халық дана.). Сәмсая жетіп келді аяғансып, Бұлардың ажары-

на қарағансып. «Ұрыларды» қолынан айырып алды, Мырзаның ханымы боп тұрмай *п а ң с ы п* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек? Жұрты сүйген нәрсені ол да сүймек. Ішің берік боп, нәпсіге тыюлысып, – *П а ң с ы м а й*, жайдақсымай, ірі жүрмек (Абай, Тол. жин.).

ПАҢСЫН= е т. *Менменсу, кербезсіну, мастанысу.* Бикеш сол *п а ң с ы н ғ а н* қалпында үлкен қой көздерін әкесінің иығы арқылы Тәттімбетке қадап қалды (А.Сатаев, Дала.). Қызға жауап бермеді, Ханның қызы ханшаға. *П а ң с ы н ы п* көңіл бөлмеді, Сонда Маржан сөйлейді (Батырлар жыры). Биік үй салтанатты, сәнді түрі, Бәрі мол, бәрі байлық, бәрі ірі. Үстіне неше түрлі асыл киіп, *П а ң с ы н ы п* сыртқы есікте түр кемпірі (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ПАҢСЫНУ *Паңсын етістігінің қимыл атауы; тәкаппарсыну, менменсіну.* Мұнысын Сергей де байқады, ішінен: «*п а ң с ы н у ы н* өзінің, сонау Уфадан келіп жүріп!» деп қойды (Ғ.Ахметов, Жорық.).

ПАҢША ү с т. *Тәкаппар, кербез адамиша, паң адам тәрізді.* Ерлігі сыпалығы бірдей жанша, Маңызды, ақылы адал, бекзат *п а ң ш а*, Сол үйге орнап жатты күшін жиып, Жау тосқан, күшін білеп жыртқыш аңша (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ПАҢШЫЛДЫҚ з а т. *Тәкаппарлық, кербездік, менмендік.* Төмен салмай көзінді, Тыңда менің сөзімді *П а ң ш ы л д ы қ т а н* пәк келін! (Ә.Ахметов, Өшп. жалын).

ПАПА¹ з а т. д і н и. *Католик шіркеуіндегі ең жоғарғы дінбасы.* Батыста шіркеу билігі Рим епископының қолына көшеді, ол *п а п а* деп аталады (З.Ақназарев, Ғылыми атеизм). VIII ғ. Рим *п а п а с ы* беделді абыз ирландық Виргилийді діннен азды деп кінәлайды (Шарапат). Тағзым ететін – мен Римнің *п а п а с ы* деп тұрмысың (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ПАПА² з а т. *Туған әке.* Жанна тек *п а п а с ы н* көргенде ғана күлімсірейтін (Р.Токтаров, Тұлпар). Лаура есікті ашып жіберіп, бұрынғысынша *п а п а с ы н ы ң* мойнына секірді (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Шайхыжан! Төрт боп жүр ме екі көзің, *П а п а ң н ы ң* почта арқылы күтіп сөзін? Туралық – тәуекелден, маслихат жоқ, Таза жүр тәрбиелеп өзінді-өзің (О.Шораяқов, Шайыр.). *П а п а м* әкеп берді деп, Қолымнан көйлек кимедің (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ПАПАВЕРИН з а т. х и м. *Көкнәрден алынатын алкалоид, изохинолин туындысы.* *П а п а в е р и н* гидрохлориді медицинада қолданылады. $C_{20}H_{21}O_4N$ – *алкалоид, апиын және көкнәрде болады, өте әлсіз негіз* (Қаз. тілі термин. Химия).

ПАПАЖАН з а т. *Туған әкеге құрмет білдіре, еркелей айтылатын сөз. Кім тыңдар менің зарымды, Жаздым ойда барымды. Сен кеткелі, п а п а ж а н*, Отқа салдым жанымды (Қ.Ыдырысов, Жолық.). Баспайды енді кешегі түнек, Лепіріп соққан кеудеде жүрек. Әкенің мұртын сипайды ойнап: – *П а п а ж а н* мұртың не деген жібек? (К.Шілдебаева, Бойжеткен.).

ПАПАИН з а т. *Ақуыздардың, күрделі эфирлердің т.б. гидролизіне катализатор болатын өсімдік ферменті. П а п а и н* папайе деп аталатын тропиктік қауын ағашының құрамында көп болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *П а п а и н* жеңіл өнеркәсіпте және тамақ өнеркәсібінде (етті жұмсарту үшін, тері өңдеу үшін) қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология.).

ПАПАҚ з а т. с ө й л. *Папаха*. Басында биік көк *п а п а қ*, үстінде шолақ сары тон (Д.Әбілев, Баянауыл.). Бүркітбай Асқардың басын ойнап сілкем дегенде, *п а п а ғы* қолына келді (С.Мұқанов, Шығ.).

ПАПАЛА= е т. *Папа деп үсті-үстіне айту, папатайлау. Құрымтай үйге оралса-ақ Құралай п а п а л а п* алдынан шығатын (М.Хасенов, Тұлпар.). Қол созып маған қарап талпынасың, Түріңнен айналайын, алтын басым. *П а п а л а п* мені көрсең жүгіресің, Мұндайда көңіл қайтіп шалқымасын (Ш.Садықанов, Тәуіп.).

ПАПАЛАУ *Папала етістігінің қимыл атауы. ≈ Баланың п а п а л а у ы.*

ПАПАХА з а т. *Елтіріден, сеңсеңнен жақтауын биіктеп, тікелейте тігілген баскиім. Басында кара бұйра п а п а х а*, ұзын бойлы жас адам шанадан түсті (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). *П а п а х а с ы н ы ң* маңдайына қиғаштай жасыл шүберек байлапты, қолында маузер (С.Мұқанов, Өмір мект.). Бәрібаев әңгімесін аяқтап, *п а п а х а с ы н* киді (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Басымызда *п а п а х а* түбектей боп, Қыз алдында тұрмадық шіреп сөйлеп. Би билеп, түлкі тұмсық бөтенкемен, Тәнімізге ілмедік жібек көйлек (М.Мақатаев, Шығ.).

ПАПАХАЛЫ с ы н. *Папаха киген, басында папахасы бар. ≈ П а п а х а л ы* адам.

ПАПИРОЛОГИЯ з а т. *Грек, латын, кейінгі эллинизм, Рим, Византия уақытындағы бір қалыпқа түсірілген жазулар мен копт папирустарын, көзе табақтардағы, мумиялардың ағаш тақтайларындағы жазулар мен таңбаларды оқып, зерттейтін папирус зерттеу ғылымы, палеографияның бір тармағы. Орыс халық әндерін шебер орындаушы Л.А.Русланова мен п а п и р о л о г и я н ы ң* негізін қалаушы филологтардың бірі Г.Ф.Церетелиді, В.И.Ленин

туралы атақты «Бес түн, бес күн» жырының авторы, лирик ақын В.М.Инберді және басқаларды демімізді ішке тартып отырып тыңдайтынбыз (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ПАПИРОС з а т. *Ішіне темекі толтырылған қағаз түтікше.*

ПАПИРУС з а т. б о т. *Құлән (тропиктік Африкада өзен, көл жиегінде өсетін, сабағының ұзындығы 5 м-ге жететін көпжылдық шөптесін өсімдік).* Египет халқы бұдан көп ғасыр бұрын Ніл өзенінің бойында өсетін *п а п и р у с* өсімдіктерінен қағаз жасай білген (Бастауыш класс.). Ежелгі мысырлықтардың математикалық білім дәрежесін айқындауға мүмкіндік берерліктей екі *п а п и р у с* сақталған (А.Көбесов, Математика.). Олардың біріншісі – Ринд папирусы – Лондонда Британ музейінде, ал екіншісі – Москва *п а п и р у с ы* – Москвада А.С.Пушкин атындағы музейде сақтаулы (А.Көбесов, Математика.). *П а п и р у с* тропиктік Африкада ағысы баяу өзен, көл жиегінде ну қамыс тәрізді өседі (ҚСЭ). Мысырлықтардың ондай парақтарға қойған атауы гректердің құлағына папирос, римдіктердің құлағына *п а п и р у с* болып естілген (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ПАПКА з а т. 1. *Қалың қатырма қағаздан немесе былғарыдан жасалатын, ісқағаздар салуға арналған қаптама қалта. Алдында жаюлы көк п а п к а д а* өндіріс орындарынан түскен мәліметтер (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Ол артында, терезе алдында жатқан, жиегі ағарып кеткен көнетоз кара *п а п к а с ы н* алып, қолтығына қысты (Ә.Нұршайықов, Тың.). Шұбатылып ұзын шаш қойып, Шылдырлап шолпы тақпады. Шапке киіп, *п а п к е* алып, Баяндама жаттады (М.Жұмабаев, Шығ.). Баяғының киімі Жасқа қайдан шақ келсін. «Теңдік» деген ұранға Толтырды қолда *п а п к е с і н* (М.Жұмабаев, Шығ.).

2. *Мекеме, ұйым кеңселерінің құжаттары тігілген қалың мұқаба. Келген хаттарды Айкен арнаулы п а п к а ға* салып, күнін жазып, тіркеп отырды (З.Ақышев, Біздің шамшырақ.). Хванның *п а п к а с ы* ашылып, жаңа қаланың үлкен құрылыстарын сызған чертеж жайылды (Ф.Сланов, Шалқар).

ПАПКАЛЫ с ы н. *Қолында папкасы бар, папка ұстаған. П а п к а л ы* жігітті ауылдастарының салқын қабылдағанын Кендебай да аңғара қойды (Ө.Ахметов, Алда.).

ПАПОВАВИРУСТАР з а т. б и о л. *Липопротеиті қабықшасы жоқ, құрамында ДНК бар сферальық вирустар тұқымдасы* (Қаз. тілі термин. Биология.).

ПАПОРОТНИК з а т. ө с. *Көп тілімді ірі жапырақты, жер бетінде тік не шырмауық түрінде өсетін споралы өсімдік. Папоро т н и к т і ң* кейбір түрлері әсемдік үшін өсіріледі, азықтық түрлері де бар (Ауыл шаруашылығы сөзд.). *Папоро т н и к т е р д і ң* ринофиттерден ең басты айырмашылығы – тамыры мен жапырағы болуында, ал жалаңаш тұқымдылардан – тұқымы болмауында (ҚСӘ). – Орманда *папоро т н и к т і ң* үлкен-үлкен жапырақтары бар. Өрнегі қандай әдемі (М.Гумеров, Хазірет.). Доктор қауырсын жапырақты *папоро т н и к т е р* мен тұтасқан шырмауықтардың қамауында қалды (Т.Әбдіков, Күз.).

ПАР¹ з а т. *Күздік, жаздық дәнді дақылдар егу үшін жыртылатын, ауыспалы егіс танабы.* Қай жерге қар қанша түскенін, қай жерге *па р* қанша, зябь қанша жыртылғанын өз көзімен көрді (І.Есенберлин, Көлеңке.). Көктемнің ашық күнінде алысырақта *па р* айдаған трактор болмаса жазықта айрықша дыбыс та, үн де жоқ (Ф.Сланов, Шалқар). Тұқым ерте жыртылған *па р* мен зябьке себіледі (С.Хайдаров, Жүрек).

ПАР² с а н. *Қос, жұп, екі.* Көшенің әдейі жарық жерімен жүреді. «Қош бол» – деп Гүл-жәмила қайтады үйге, Бес *па р* ат парлап жеккен сырлы күйме. Айырылып Кешубайдан қалары жоқ, Көрмей жүр дүниенің сырты міне (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қос ішекпен домбыраға күй келер, Қандай әсем *па р* ат жеккен күймелер. Омырауынан бүршік жарып қос алма ақ, Музыкалы қыз өмірі басталмақ (Т.Айбергенов, Мен саған.). Владимир Шадринге кетпек болды, Көшір түнде қызды алып жетпек болды, Табыспақ емен ағаш ел жатқанда, *Па р* ат жегіп Марияны күтпек болды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ПАР³ ү с т. *Бір-біріне тең, сай.* Біреуде өмір бойы ар болмайды, Жақсымен арам кісі *па р* болмайды. Жұрт көзіне жақсымен дос болғансып, әрдайым тек өзіне пайда ойлайды (М.Әшірбеков, Белестер). Біз екеуіміз бар едік, Айырылмастай *па р* едік. Бір күн қалсақ көріспей, Көрейік деп зар едік (Ғашықнаме). Алты Алаш Абылайдай арғымағын, Алаштың аруағына *па р* қылатын. Бетіне Абылайдай ардагердің Келуді алты Алашқа ар қылатын (М.Жұмабаев, Шығ.).

Пар келмеді. *Теңеспеді, сай келмеді, бара-бар болмады.* Қиылған қасы қандай, қарлығаш қанатының сұлулығы *па р к е л е р м е*? (Д.Әбілев, Арман.). Өз тобында, қатарда Елден озған сұлу еді, *Па р к е л м е г е н* өзіне Пішін менен ісіне (Қамбар батыр). Артыл-

май жақсылығым бір өзімнен, Кезім бұл жүз егіліп, мың езілген. Таланыма табысым *па р к е л м е у і н* Табам-ау баяғы тік мінезімнен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Төлеген қасындағы айтты көпке: «Адамның жан *па р к е л м е с* бұл дүлдүлі, Қасқиып қалың етті жарып шыққан, Жүректің нақ үстінен шыққан түгі. Жаулардан қастық қылған аман сақта, Қарағым қасында бол күндіз-түні...» (О.Шипин, Дастан).

ПАРА¹ [ир. *پار*] з а т. **1.** *Өз мүддесі үшін біреуге жасырын түрде берілетін ақы, ауызбастырық (ақша, қымбат зат).* Ханымыз болды қарадан, Биіміз болды *па р а д а н*. Жоққа көзін салмайды, Дәулет біткен бар адам (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Атқа толды күндіз-түн Қос алаптың бауыры. Сейіткерейді жағалап, Байлар *па р а* ұсынды. Алтын, күміс, жиһазды Топ-тобымен түсірді (О.Шипин, Дастан.). Іліп салып езілтіп, Дау түйінін шешпеген; *Па р а н ы* жұтқан кесектен, Түспей жатып төсектен (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *қ о ғ - ө л е у м.* *Белгілі бір мәселе тиімді шешілу үшін лауазымды адамға берілген ақша, бағалы қағаз, басқа да мүлік немесе мүлдіктік құқық.* ҚР Қылмыстық заңы бойынша *па р а* алу, беру және парақорлыққа делдал болу (ҚР Қылмыстық кодексінің 311, 312, 313-баптары) мемлекеттік қызмет мүддесіне қарсы қылмыстар қатарына жатады. Лауазымды адамның қорқытуымен *па р а* берген немесе өз еркімен құқық қорғау органына хабарлаған *па р а* беруші қылмыстық жауапкершіліктен босатылады (ҚҰЭ).

Пара алды [жеді]. *Жемқорлыққа салынды, қызмет дәрежесін пайдаланып, жұртты ырқына көндіріп ақшалай, заттай алым алды.* Әй, соғылған Базарбай-ай!.. *Па р а а л а д* деп кім ойлар?! (Қалтасына қолын салады. Сағатына қарайды). Барар мезгіл таянды... әлде пәле, әлде қағазға ұшырау Ғажап емес, ... бірақ өлім бір сұрау (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ойласам, сол тышқандай бұзықтар көп, Сырты сопы, іші арам қылықтар көп. *Па р а а л ы п*, не қазынаның ақшасын жеп, Адалымсып жүретін ұлықтар көп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ол кез – көп бидің парашыл кезі. «Сыбаға» деп, «жол» деп мол *па р а н ы* бадырайтып *а л ы п* жатады (М.Әуезов, Әр жыл.). Адамды елдің белгісі – Бүтін болар жағасы. Тура бидің белгісі – Жоқ болар *ж е г е н па р а с ы* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Мұнан соң Төремұрат жұрт сұраған, Ғаріпке қамқор болып *ж е м е й па р а*. Солардай халық қамын жеген ерді Күндейміз үйде отырып біз бейшара (Базар жырау, Шығ.). Билер, *па р а ж е м е ң д е р*. Жалғанды жолдас демендер,

Ахирет қамын іздеңдер, Жалған бетті кезбеңдер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Пара берді. *Аузын алу үшін жасырын жолмен мол дүние, зат берді, аузына барын тығып, өз жағына қаратып алды.* Өз малын шығындап, итше еркелеп ұлыққа *п а р а б е р і н*, болыс болды (С.Талжанов, Ұлдай.). Шіркін бақыт! Шынында қимайсың ба? Шыбын жанды бекерге қинайсың да! Алдаймын деп ажалды *п а р а б е р і н*, Алтын менен күмісті жинайсың ба?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Балта кетсе, ағашты не жарады? Алмаса арам, кім *б е р е д і п а р а н ы*? Қайда бармақ тілін тастап таңдайың? Басын тастап миың қайда барады? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Параны көздеді. *Жемқорлықпен пайда табу жолына түсті.* Арам дауға келгенде, Жел жетпейтін күлік боп, Қонақасы бермесе, Атшапанға ілік боп, *П а р а н ы к ө з д е п* би кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ПАРА² [ир. **پار** з а т. к ө н е. *Бір нәрсенің бөлшегі, бөлігі, тармағы.* Бикеш ханым, көңілі жарым аңдасаң, Интернатта екі бірдей баласы, Сол сәбилер ойлайтыны әрқашан, Екеуі – оның жүрегінің *п а р а с ы* (М.Хусаин, Мен. перзент.). Отыз *п а р а ғ а* бөлінегін құранның қари сыдырта оқып «тарауы» сайын бесеуін бітіріп тастайды (С.Мұқанов, Менің мект.).

Бір пара. *Бір бөлек, бірсыпыра, біраз.* Жылқының *б і р п а р а с ы* көл ішіне түсіп, белінен құраққа кіріп тұр (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, Ол – ақынның білімсіз бишарасы. Айтушы мен тыңдаушы көбі-надан, Бұл жұрттың сөз танымас *б і р п а р а с ы* (Абай, Шығ.). Өлең жайындағы *бір парас* сөз осымен аяқталып, тағы да көңілсіз үнсіздік белең алғанда Шырынкүл суырыла сөйледі (С.Омаров, Өмір.). Кейбіреулері кезі келгенде белгілі бір мақсұтпен жазған, *б і р п а р а с ы* ғылымға әуестікпен шынымен зерттеген (М.Дулатұлы, Шығ.).

Пара болды. *Бөлшек-бөлшек болып сынды, быт-шыты шығып күйреді.* Жайынның бас сүйегі *п а р а б о л д ы*, әуре жайын тулап жара болды. Толқынмен шыға келді бір аралға, Бұларға жаппар Құдай пана болды (Ғашық-наме).

ПАРАБАЙ [ор.] з а т. *Жанама, қосымша жегілген ат.* Түпке жегілген жылқы *п а р а б а й - д а ғ ы* аттың жеңіл тартып келе жатқанын сезсе, – құлағын жымитатын еді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ПАРАБЕЛЛУМ [лат. parabellum] з а т. ә с к. *Автомат-тапаншаның он екі атар түрі.* Ол *п а р а б е л л у м і* н дауыс иесіне кезей бергенде,

Роберт: – Бұл менің балам ғой, атпа! Атпа! – деп қолына жармасып жатып алды (Қ.Исабаев, Соңғы.). Жарақаттанған офицер бөксесін сүйретіп, оң қолындағы *п а р а б е л л у м е н* қайта көздей нұсқап жатыр екен (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

ПАРАБОЛА [грек. parabolē] з а т. м а т. *Дөңгелек конустың кез келген жанама жазықтығына параллель болатын жазықтықпен сол конустың қиылысатын сызығы.* 1690 ж. Лейбниц бойымен дене тұрақты жылдамдықпен түсетін қисық ретінде анықталған изохрониканы ашады, оның жартылай кубты *п а р а б о л а* болатынын дәлелдейді (А.Көбесов, Математика.). yx^2 функциясының графигімен біз бұрын кездескенбіз. Ол *п а р а б о л а* деп аталатын сызық болады (Алгебра). Біздің жыл санауымыздан бұрынғы II ғасырдан бастап бұл қисықтар *парабола*, эллипс, гиперболалық болап аталады (О.Жәутіков, Математика.).

ПАРАБОЛОИД [грек. parabole – парабола, eidos – түр] з а т. м а т. *Орталығы жоқ тұйықталмаған екінші ретті бет.* Құлаштап лақтырылған тастың, мылтықтан немесе зеңбіректен атылған оқтың траекториялары парабола болады. Егер ол өзінің симметрия осін шыр айналса, онда мұның нәтижесінде айналу *параболоиды* деп аталатын бет пайда болады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Олар эллипстік *параболоидтар* және гиперболалық *параболоидтар* болып бөлінеді (ҚСЭ). Егер жазықтық эллипстік *параболоидтар* мен қиылысса, онда қиылысу сызығы не эллипс, не парабола болады (ҚСЭ).

ПАРАГВАЙЛЫҚТАР з а т. *Парагвайдың негізгі халқы.* *П а р а г в а й л ы қ т а р* Аргентинада, Бразилияда т.б. елдерде тұрады (ҚҰӘ). *П а р а г в а й л ы қ т а р д ы ң* басым бөлігі мал шаруашылығымен және егіншілікпен, орман шаруашылығымен айналысады (ҚҰӘ).

ПАРАГЕНЕЗ з а т. г е о л. *Түзілу жағдайларының ортақтығымен байланысты минералдардың жер қыртысында бірлескен түрде болуы.* Геохимиялық тарихтары ұқсас пайдалы қазбалар кен орындарын іздеу мен бағалауда *парагенезді* зерттеудің үлкен мәні бар (Қаз. тілі термин. Геология.).

ПАРАГРАФ [грек. paragraphos] з а т. *Кітап тарауы ішіндегі бөлімді, тақырыпты көрсететін таңба, белгі (§) және осы белгінің аты.* Сондықтан біз негізінде бұл *параграф-та* Аристотельдің математикалық пікірлеріне тоқталмақпыз (О.Жәутіков, Математика.). Бұларды мұғалім, ең алдымен, бұрын өтілген 5,

6, 14, 17, 18 *параграфтармен* ұштастыра түсіндіруге тиіс («Қазақст. мект.»). Емтихандар туралы нұсқаудың 15 *параграфына* елеулі өзгерістер енгізілді («Қазақст. мұғ.»).

ПАРАД з а т. *Шеру* (айтулы мерекелер мен мемлекеттік маңызы бар оқиғалар құрметіне өткізілетін әскерлердің, спортшылардың, сондай-ақ жалпы көпшіліктің саппен тізіліп өтетін салтанатты шеруі). *Парадақа* қатысатын әскер түрлері, әскери парадтың болатын уақыты мен орны, киім нысаны, сапқа тұру және шеру тарту тәртібі гарнизон бастығының бұйрығымен белгіленеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Бірінші Май күнгі демонстрацияда Кабира институт физкультурашыларының қыздар командасымен бірге *парадақа* қатысты (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

ПАРАДИГМА [грек. paradeigma – мысал, үлгі] з а т. *Нақтылы ғылыми зерттеуді айқындайтын теориялық және әдіснамалық алғышарттар жиынтығы. Парадигма* мәселелерді таңдаудың негізі, сондай-ақ зерттеу міндеттерін шешу үшін модель, үлгі болып табылады (ҚҰЭ). Жалпы мойындалған *парадигманың* қалыптасуы ғылымның жетілгенінің белгісі болып табылады (Мәд.-филос. энци. сөзд.). «*Парадигма*» термині ғылымның іс жүзінде қолданылуына баға беруінде өзекті рөл атқарады (Әлеу. түс. сөзд.).

ПАРАДОКС [грек. paradoxos] з а т. **1.** *Әдеттен тыс, ойда жоқ гажайып болып көрінетін оғаш пікір. Парадокс* термині антикалық философияда ерекше тың жаңа пікірді сипаттау үшін пайдаланылған (ҚҰЭ). *Парадокстердің* кездесуінің екі жағы бар: біріншіден, парадокстер теория негізінің дұрыстығына күмән келтірсе, екіншіден, антиномиялардың шешімін іздеу теорияны толық жетілдіруге және логика мен математиканың негізін зерттеуде құнды жаңалықтар ашуға бағытталады (ҚҰЭ). **2.** *Әдеби. Өткір нақыл, ащы мысқыл үлгісінде айтылатын жанр.* Әдебиетте *парадокс* бірде өткір нақыл сөз түрінде көрінсе, бірде таңғаларлық тапқырлығы мен еріксіз күлдіретін ащы мысқыл болып келеді (Әдеб. термин. сөздігі). Тургенев, мысалы, Рудинді сөйлеткенде осы *парадокс* үлгісіндегі өткір, тапқыр сөздерді шебер қолданады (Әдеб. термин. сөздігі).

ПАРАДТЫҚ с ы н. *Парадқа лайықты, парадқа арналған.* Ертеңіне *парадтық* форманың бүктесіндерін жазып, тәуекелге бел байлап, генералға мен де кірдім (Қ.Исабаев, Соңғы.).

ПАЗИТ [грек. parasitos] з а т. б и о л.

1. *Басқа ағзаларда тіршілік етіп, соның қанының не шырынының есебінен қоректенетін, көбіне оған зиян келтіретін өсімдіктер мен жәндіктер, құрттар.* Табиғатта адам, жануарлар және өсімдіктерді зақымдайтын *пазит* бактериялар да бар (Н.Шоқанов, Топырақ.). Токсоплазмоз ауруын қоздыратын сіркеден де ұсақ жай көзге көрінбейтін *пазит* (З.Сырғабаева, Токсоплазм.). *Паразиттер* иесінен кіші болады және оған зиян келтіреді (Қаз. тілі термин. Геология.). **2.** *а у ы с. Басқа біреудің еңбегін қанаушы арамтамақ, жатытшер.* Абай надандық, зорлық, жуандық, пәлекорлық сияқты халық үстіндегі *пазит* атқамінерлер мінезімен мықтап тұрып алысуға кіріседі (М.Әуезов, Әр жыл.). Ескілікті қазақ өміріндегі *пазит* арамтамақ топтың өкілі – молдалардың азғындығы, зинакорлық типтік құбылыс еді (Р.Нұрғалиев, Талант.).

ПАРАЗИТИЗМ з а т. **1.** б и о л. *Екі ағзаның қатар өмір сүру барысында, біреуінің екіншісін пайдаланып өсіп дамуы, қоректенуі. Пазитизм* вирустар мен бактериялардан бастап, өсімдіктер арасында да, жануарлар арасында да кездеседі (ҚҰЭ). *Паразитизм* – палеонтологияда: әрқилы түрлер организмдері арасындағы қарым-қатынас түрі: бірінші организм (паразит) екіншісін (ие) қорек ретінде және мекен ретінде пайдаланады (Қаз. тілі термин. Геология.). *Паразитизм* – әр түрге жататын организмдер (өсімдіктер, жануарлар, микроорганизмдер) арасындағы қарым-қатынастың бір түрі (ҚСЭ). **2.** *а у ы с. Біреудің еңбегін қанау, басқаның еңбегі есебінен өмір сүрушілік, жатытшерлік, арамтамақтық.* Империализм – *пазитизм* мен іріп-шіру сатысына жеткен монополистік капитализм (КПСС тар. очерк.).

ПАРАЗИТОЛОГ з а т. б и о л. *Паразиттердің шығуын, пайда болуын және биологиялық үдерістерін зерттейтін ғалым.* Ең алдымен ауру көп тараған жерлердегі өте ауыр жағдайларда *паразитологтар*, зоологтар жұмыс істеуіне тура келді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Бұл орайда ботаниктер мен биологтардың да, зоологтар мен *паразитологтардың* да тындырар істері көп-ақ («Білім және еңбек»).

ПАРАЗИТОЛОГИЯ [грек. parasitos – арамтамақ, logos – ілім] з а т. б и о л. *Биология ғылымының паразитизм құбылысын жан-жақты зерттейтін бір саласы. Пазитология* бір организмнің екінші организм есебінен қоректенуін; паразит пен оның иесінің байланысын, өзара қарым-қатынасын, олардың

қоршаған ортаға тәуелділігін; дене құрылысын, тіршілігін, дамуын, жан-жаққа таралуын; сондай-ақ адамның жануарлар мен өсімдіктердің паразиттік ауруларын, олардан арылу, сақтану жолдарын зерттейтін кешенді ғылым (ҚҰЭ). *Паразитология*, ең алдымен, паразиттің құрылысын, тіршілік әрекеттерін, иесінің организмінде мекендеуге бейімделуін, даму сатыларын, географиялық таралуын жан-жақты зерттейді (ҚСЭ). *Паразитология* – геректің *parasitos* – арамтамақ, *logos* – ғылым деген сөздерінен жасалған термин (Қаз. тілі термин. Геология).

ПАРАЗИТСІЗ с ы н. *Паразиті жоқ, жұқпайтын*. Бірақ мұндай жағдай сирек болады, сондықтан бұл ауруды негізінен алғанда *паразитсіз* ауру деп атауға болады (Ж.Жиенбаев, Жүгері.).

ПАРАЗИТТІ с ы н. *Паразиті мол, жұқпалы микробы, паразиті бар*. Егістік жерде *паразиті* өсімдік байқалса, оны тозаңдату арқылы жою керек (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.). Тері асты оқырасы сиыр арасында кең таралған *паразитті* насекомдардың бірі (Т.Досжанов, Зиянды насеком.).

ПАРАЗИТТІК з а т. **1.** *Бір ағзаның екінші ағзаны жеп қоректенуі, соның пайдасынан тіршілік ету тәсілі*. Микроорганизм мен өсімдіктер арасында *паразиттік* қарым-қатынас әлдеқайда жиі кездеседі (Н.Шоқанов, Топырақ.). Паратрофты микроорганизмдер нағыз *паразиттік* өмір сүреді (Ж.Әбиев, Биология.). Басқа саңырауқұлақтың, жемістің денесінде *паразиттік* тіршілік ететін және шыбын-шіркей, майда жәндіктерді ұстап қоректенетін де саңырауқұлақтың түрлері болады («Қазақст. мект.»). **2.** а у ы с. *Арамтамақтық, тоғышарлық, жатыпішерлік*. Арамтамақтық, кісінің асына көз сүзгіштік, өзі де *паразиттік* бір түрі деп танытады (М.Әуезов, Әр жыл.). Уэйннің «Құлдыра күзға» дейтін романының кейіпкері тек жатып ішер арамтамақ, *паразиттік* тоқшылықты аңсайды (З.Серікқалиев, Ақыл.). Болмаса, осыдан келіп бұларда арамтамақтық, ата-ананың мойнында отырып алушылық, *паразиттік* сезім күшеюі мүмкін («Мәдениет және тұрмыс»).

ПАРАҚ [ар. ورق] з а т. **1.** *Кітаптың, дәптердің ашылатын беті*. Бүгін газеттер, жарты газеттер, қиынды газеттер, жұлынған кітап *парақтары* – бәрі де көз алдынан өтіп жатыр (Б.Қыдырбекұлы, Ешкімге айтпа). Ой жүгіртіп шартапқа, Шарқ ұрып мән тамам ба? Екі бет бар бір *парақта*, Неше бет бар адамда? (Қ.Мыр-

залиев, Мөңгі майдан). Онысын үш күн ойлана жүріп, дәптер *парағына* сәңдей толтыра жазып, хат салғаны бар (М.Сүндетов, Құмд. ауыл). **2.** а у ы с. *Белгілі бір оқиғаның, тарих желісінің беті, белгісі*. Соғыстан кейінгі жылдардағы шежіре *парақтарыңды* ашсақ, жаңаша құлпырған, гүл-гүл жайнаған елді көреміз (Ж.Ыбыраев, Алтай.). Сағынсаң бабаңды, әкенді, Ал да ақтар тарихтың *парағын*. Ақ тілек білдірер: – Катемді Қайталап жүрме, – деп, қарағым (С.Жұмабеков, Гүлзар). Жыл келді ғажайып бір ақ таңымен, Бақ таңымен, ақ ұлпа ақ қарымен. Көркем екен, мынау жыл көрікті екен, *Парағын* жылнаманың ақтарып ем. Дүние, тойлайды екен шаттанып ел (М.Мақатаев, Шығ.).

ПАРАҚОР [ир. پارخور] с ы н. *Пара алғыш, парашыл, жемқор*. Рушылық дәуіріндегі рудан шыққан әділ билердің орнын байлар табынан шыққан, малға сатылған *парақор* билер басып, ол таластарды тексереді (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Қайырсыз сараң малыңды, Еріншек есек жарыңды, Халыққа емес сыйымды *Парақор* баспақ биінді, Ел бүлдіргіш бегінді Ұлы тілмен ұлаттым (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бас ұрып, бөркін алып тұрды байға, Үлкенсіп, ұлықсымақ қалды жайға. Иттейін еркелеген жылмаң қақты, Бай көрсе *парақорлар* қандай майда? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ПАРАҚОРЛЫҚ з а т. *Пара алғыштық, парашылдық, жемқорлық*. Ол Мағауияға тақырып бергенде, Кеңгірбайдың өз заманындағы *парақорлық* сияқты арамдықтарын ашып айтып, әшкерелеп берді (М.Әуезов, Әр жыл.). *Парақорлық* қылмыстың мән-жайлары мен оған тағайындалатын жазаның мерзімдегі арнаулы заң қағидаттарына көзделеді (Заңтану термин. сөздігі). Ел ішіндегі зорлық, зомбылық, ұрлық, *парақорлық* салықтың надандығынан (М.Дулатұлы, Шығ.). Бұл өлеңдерде салт-сананың бұзылуы жырланады, халық өмірінің көне әдет-ғұрпы мен ескі салттарының құлдырауы, билер мен әкімдердің *парақорлық* мен пәтуасыздығы, тұрмыс-тіршіліктің нашарлауы, мал санының азаюы мен халықтың жұтауы, жайылым-қоныстың тарылуы, аштық жұт т.т. сөз болды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ПАРАҚОРШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Парақорлық*. Герцен қазақ халқының езілгендігі, отаршыл өкіметтің қиянаты, *парақоршылық*, ауыр салық салынуы жайында барынша жалынды жігермен жазды (Б.Бекмаханов, ҚазССР тарихы).

ПАРАҚТА = е т. **1.** *Кітаптың, дәптердің бетін, парақтарын ақтару, ашу, әрі-бері аударыстыру.* Мәлік қара дәптерін *п а р а қ т а н* отыр (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Газет пенен журналы әр аптаның Тауса аласың қалайша қарап бәрін. «Правданың» ең соңғы нөмірін ап, Жәйлап қана беттерін *п а р а қ т а д ы м* (М.Мақатаев, Шығ.). Кенбай Каримович бір кітаптың беттерін әрі-бері *п а р а қ т а г а н* болады (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

2. а у ы с. *Өткенге зер салу, бағдарлау, қарау.* Сондай бір минуттарды бастан кешкенімді айтсам артық болмас. Әуелі тарих беттерін *п а р а қ т а н* көрші, аумалы-төкпелі төңкеріс күндерін («Лен. жас»). Өзінің өмір жолын *п а р а қ т а г а н*, О да бір өмір іспет әрі аттаған. Жалындап шыққан күнге көзім түссе, Ойланып Алатауға қарап қалам (М.Неталиев, Сағыныш.). Қайрылып, қайтеміз біз бәрін тізіп, Өткен соң өткергеннің бәрі қызық. Тек кейде *п а р а қ т а с қ а* өмір бетін Кететін кездері бар қаның қызып (Қ.Ыдырысов, Шуақ.).

ПАРАҚТАЛ = е т. *Кітаптың не дәптер бетінің ашылуы, аударылыстырылуы.* Сен мені ізде, аяулым, Қарап қанбаған бөктерден. Сен мені ізде, аяулым, *П а р а қ т а л м а г а н* беттерден (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ПАРАҚТАЛУ *Парақтал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кітап беттерінің *п а р а қ т а л у ы*.

ПАРАҚТАУ *Парақта етістігінің қимыл атауы; кітап, газет-журнал беттерін ақтару, ашу.* Кітап беттерін сарыла *п а р а қ т а у ғ а* кірістік (Х.Әдібаев, Таңбалы тас). Диванға құлай кетіп газет-журнал *п а р а қ т а у д а н* басқа көкемнің бітірері жоқ (М.Қабанбаев, Арыстан.).

ПАРАҚТЫҚ с ы н. *Бір парақ, бір бет боларлық.* Дәптердің сыртқы бетіне клеткалы бір *п а р а қ т ы қ* қағазды желімдеп, оған көрсетілген үлгі бойынша толық жауап жазылу керек («Лен. жас»).

ПАРАЛА¹ = е т. *Пара беріп аузын алу, алдын ала жасырын ақша не зат беру.* Қазақты я қорқытпай, я *п а р а л а м а й* ақылменен, не жерлеп, не сырлап айтқанменен еш нәрсеге көндіру мүмкін де емес (Абай, Тол. жин.). Әзиевтердің оны *п а р а л а н*, аузын алып алуы да әбден ықтимал (С.Мұратбаев, Көкорай). Бұл жолы Ербол Хомутовты *п а р а л а н* келген сияқты (М.Әуезов, Абай жолы).

ПАРАЛА² = е т. **1.** *Пара-парасын шығарып жырту, талқандау.* Бала едім, ат суарған жайдақ мініп, Ойымда еш нәрсе жоқ, ойнап-күліп. Елеуреп, ортаға алып ұрып кетті, Жейдемді *п а р а л а д ы қ* қармаққа іліп (А.Нұртазин, Орман.). **2.** а у ы с. *Бетін жұлып жылау.* Аңырап кей ана-

лар жалғызымдап, Шыдай алмай беттерін *п а р а л а д ы* (Қ.Жұмалиев, Қырда.). **3.** а у ы с. *Жүрегін жаралау, өзегін өртеу.* Қайырылып алтын дәурен қарамадың, Тастап кет сүйгенімнің орамалын. Көрілік жылы орныңды басар енді, Содан ба, өзегімді *п а р а л а д ы ң* (С.Омаров, Сәукен).

ПАРАЛАН¹ = е т. *Параға ауыздықталу, пара алу.* Оның аузы *п а р а л а н ғ а* н-ау, сірә! (Ауызекі).

ПАРАЛАН² = е т. **1.** *Пара-парасы шығып жыртылу.* **2.** а у ы с. *Жүрегі жаралану, пара-пара болып сөгілу.* Күн бүгін жарлы табы жараланған, Көтеріп қан қызыл ту қараланған. Жүрекке дәл қадалып суық найза, Жүрегі еңбекші елдің *п а р а л а н ғ а н* (Ш.Иманбаева, Өленд.).

ПАРАЛАНУ *Паралан етістігінің қимыл атауы.*

ПАРАЛАУ *Парала етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ақшамен *п а р а л а у*.

ПАРАЛИНГВИСТИКА [грек. *para* – маңы, франц. *linguistique* – тіл] з а т. л и н г в. *Тілдік емес амалдардың (бет, жүз құбылысы, жест, мимика, дауыс қаттылығы) сөйлеу кезіндегі қызметін зерттейтін саласы. П а р а л и н г в и с т и к а* гректің *para* – маңы және лингвистика деген сөздерінен алынған (Қаз. тілі. энцикл.). *П а р а л и н г в и с т и к а* тіл білімінің ата тіл (праязык) құбылыстарын қарастыратын бөлімі (Қаз. тілі. энцикл.). *П а р а л и н г в и с т и к а* ұғымын 40 ж. енгізген А.А.Хилл (АҚШ), оның жан-жақты дамуы тіл білімінде тіл жүйесінен тыс құбылыстарды зерттеуге байланысты 20 ғ. 60 ж. іске асты (Ғ.Қалиев, Тіл біл. термин. сөздігі).

ПАРАЛИЧ [грек. *paralysis*] з а т. м е д. *Сал (жүйке жүйесінің зақымдану салдарынан дененің бір жері немесе бір жақ жартысы жансызданып қалатын ауру).* Москваға жақындағанда осы науқастың салдарынан *п а р а л и ч* соғып, аяқ-қолым қимылдамай, тастай қатты да қалды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Мына жігітті бізге *п а р а л и ч* соққан күйінде әкелді (Т.Әбдіков, Күз.). Бұл сынықтың қауіптілігі сол, адам өмір бойы мүгедек боп, аяқ-қолдарының *п а р а л и ч к е* ұшырауы жиі кездеседі (Шопан сырласы).

ПАРАЛЛЕЛИЗМ [грек. *parallelismos*] з а т. ө д е б. *Екі құбылысты қаз-қатар алып, салғастыра суреттейтін поэтикалық тілдің тәсілі.* Қазақ поэзиясында *п а р а л л е л и з м* эпостық жырларда айрықша орын алады (Әдеб. термин. сөздігі). *П а р а л л е л и з м* құрылымдары бірдей оралымдар немесе сөйлемдерді, бір типті сөздерді симметрия арқылы қайталанудан тұрған ерекше бір синтаксистік құрылым (Қаз. тілі. энцикл.). *П а р а л л е л и з м* н і ң бірнеше түрі бар (ҚСЭ).

ПАРАЛЛЕЛЕПИПЕД [грек. parallēlepipēdon, parallelēlos – параллель, еріпедон – жазықтық] з а т. г е о м. *Қарама-қарсы жақтары өзара қос-қостан параллель тіктөртбұрыш болатын призма тіктөртбұрыш.* Ол Архимедтегі белгілі үшбұрыштың медианалары бір нүктеде қиылысу фактісін келтіріп, оны өзінше дәлелдейді. Евклидте жоқ тік бұрышты *п а р а л л е л е п и п е д* диагоналының квадраты туралы теореманы келтіреді (А.Көбесов, Математика тарихы). Мысырлықтар кубтың, *п а р а л л е л е п и п е д т і*ң және дөңгелек цилиндрдің көлемін таба білген (А.Көбесов, Математика.). *П а р а л л е л е п и п е д т і*ң 8 төбесі, 12 қыры бар. Оның қарсы жатқан жақтары тең және параллель болады (ҚСЭ).

ПАРАЛЛЕЛОГРАММ [грек. parallēlogrammon – параллель, грамма - сызық] з а т. м а т. *Қабырғалары қос-қостан өзара параллель болатын төртбұрыш. П а р а л л е л о г р а м н ы*ң ауданы табаны мен биіктігінің қосындысына тең (ҚҰЭ). Пифагор және оның жолын қушыларға түзу сызықты фигуралардың планиметриясы түгелдей дерлік белгілі болған. Олар үшбұрыштардың, *п а р а л л е л о г р а м д а р д ы*ң, шеңберлердің негізі қасиеттерін, тең шамалы фигуралар туралы теоремаларды және басқа көптеген фактілерді білген (А.Көбесов, Математика.). Барлық бұрыштары тік болатын *п а р а л л е л о г р а м м* – тік төртбұрыш, барлық қабырғалары тең болатын *п а р а л л е л о г р а м м* – ромб, барлық қабырғалары тең тік төртбұрыш – квадрат болады (ҚҰЭ).

ПАРАЛЛЕЛЬ [грек. parallēlos] з а т. 1. м а т. *Қатарынан жарыстыра сызылған қос сызық.* Тек Насырдин Туси өзінің *п а р а л л е л ь* түзулері жайлы еңбегінде әл-Жаухаридан үлкен үзінді келтіреді (А.Көбесов, Сөнбес жұлдыз.). Параболаның осі Х осіне *п а р а л л е л ь* де, ал параболаның осі У осіне *п а р а л л е л ь* келеді (О. Жәутіков, Жоғары математика.). Дай-қалар қабырғалары біршама *п а р а л л е л ь* болып келген жарлықтарды магманың толтыруы нәтижесінде қалыптасқан, белгілі бағытта созылған құлама тік немесе тіктеу келген магмалық дене (К.Сапарбайұлы, Геология.). 2. г е о г р. *Жер шары картасында экватормен қатарластыра сызылған сызықтар.* Дақтар көбінесе күн экваторының екі жағында 45°-тық *п а р а л л е л ь* ге шейін байқалады да, одан әрі кездеспейді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Қиыр Шығыстың түзу сызық бойымен солтүстіктен оңтүстікке дейінгі және 60° *п а р а л л е л ь* бойынша батыстан шығысқа қарай

ұзындығын анықтаңдар («Қазақст. мект.»). Вьетнамның астанасы, кейде едәуір кешігіп қалғанына қарамастан, 20 *п а р а л л е л ь* де оңтүстікке қарай орналасқан аудандардағы барлық оқиғалардың егжей-тегжейін үнемі біліп отырады («Соц. Қаз.»). // *Тең, қатар.* Жиырма шақты ғана оқушымыз. Бірінші мен үшінші, екінші мен төртінші *п а р а л л е л ь* оқиды (А.Жұмаділдин, Сең.). Бір ғана оқушы болса, онда жеке тапсырма бойынша *п а р а л л е л ь* қайталау жүргізіліп отырады («Қазақст. мект.»). Мұнда үлкен ақындық *п а р а л л е л ь* дер бар – Гейн – Рейне, Тара – Днепр, Пушкин – Еділ (С.Қирабаев, Октябрь.).

ПАРАЛЛЕЛЬДІК з а т. *Параллель жатушылық, параллель келушілік; барабарлық, теңдестік.* Евклидтің «Негіздерінде» бұл постулаттың тұжырымдалуы тіпті күрделі түрде берілген. Оны түсіну қиын. Мұндағы қиыншылық параллель түзулер дегенмен нені түсінуіміздің және түзулердің *п а р а л л е л ь д і*гіне қалай көз жүгіртуіміздің керектігінде болып отыр (О. Жәутіков, Жаратылыстану.).

ПАРАМАГНЕТИЗМ [грек. para – жаны, маңы, Magnētis (қала аты)] з а т. ф и з. *Сыртқы магнит өрісіне орналастырылған кейбір денелердің сол өріс бағыты бойынша магниттелу қасиеті. П а р а м а г н е т и з м* – сыртқы магниттік өрісте заттардың магниттелу қабілеті, олардың атомдарының немесе иондарының меншікті магниттік моменттері өріс бағытына бағдарланған (Қаз. тілі термин. Химия.).

ПАРАМАГНИТТІК с ы н. *Магниттелу қасиеті бар. П а р а м а г н и т т і*к дене ішінде пайда болған магниттеушілік сыртқы өрістің әсерін күшейтеді (ҚҰЭ). Сондықтан *п а р а м а г н и т т і*к денелер магнит полюсіне тартылады, ал диамагниттік денелер кейін тебіледі (ҚҰЭ). Физикада *п а р а м а г н и т т і*к заттар өте төмен температура алу үшін қолданылады (ҚҰЭ).

ПАРАМЕТР [грек. parametron – өлшейтін, мөлшерлейтін] з а т. *Мәні, көлемі мен мөлшері әртүрлі элементтерді бір-бірінен ажырату үшін қолданылатын өлшем, шама.* Ауаның барлық құрылымының *п а р а м е т р*лері: температура, қысым, тығыздық, кеңістік пен уақытқа байланысты өзгеріп отырады (ҚСЭ). Жерасты суларының ең негізгі *п а р а м е т р*лері көрсетілген арнаулы гидрогеологиялық карта жасалынды («Білім және еңбек»).

Ерігіштік параметрі. ф и з. *Заттардың гомогенді термодинамикалық тұрақты қоспа түзу қабілетін сипаттайтын шама.*

Келтірілген параметр. ф и з. *Заттың күй параметрінің осы параметрдің критикалық нүктесіндегі шамасына қатынасы.*

Күй параметрі. ф и з. *Термодинамикалық жүйенің кез келген өлшемді макроскопиялық сипаттамалары (көлем, қысым, температура, тығыздық, ішкі энергия, энтальпия, энтропия, Гиббо және Гельмгольц энергиялары т.б.).*

ПАРАМЕТРЛІ с ы н. *Параметрі бар, параметрі белгілі. Параметрлі теңдеулерді шешу дегеніміз – параметрдің кейбір мәндерінде белгісіздің қабылдай алатын мәндерін табу деген сөз («Қазақст. мект.»).*

ПАРАМЕТРЛІК с ы н. *Параметрге қатысты, соған тән. Әсер ету принципіне және пайда болған электрлік шамаға байланысты датчиктер параметрлік және генераторлық болып екі топқа бөлінеді (К.Айманов, Физика.). Екі теңдікпен параметрлік түрде берілген функциялардың немесе кейінгі формуламен анықталған функцияның кескіндейтін сызығын циклоида деп атайды (О.Жәутіков, Жоғары математика.). Координаталардың айнымалы параметріне тәуелді функция ретінде берілген, кеңістіктегі сызықтың параметрлік теңдеулері дейді (Аналитик. геометрия).*

Параметрлік сезгіштік. *Бастапқы жағдайлар мен процестің ақырғы параметрлері арасындағы байланыстың мөлшерлік сипаттамасы.*

ПАРАНЖЫ [ар. *فرجية*] з а т. д і н и. *Орта Азияда әйелдердің жүзін басқа адамдарға көрсетпеу үшін жамылғып жүретін, торлы бетпердесі бар жамылғы. Паранжы мәселесін тілге тиек ететін сағаттың жақындай түскенін әрбір зиялы отандасымыз сезген еді (М.Шоқай, Танд.). Ол уақытта өзбек әйелдері жасырынып, үстеріне шапан, беттеріне паранжы жауып жүретін (Б.Кенжебаев, Асау.). Көшпелі елдің барлық еңбек тырбанысында әйел-еркегі бірге жүреді. Қазақ әйелі еркектен жүзін жасырып, паранжы киген емес (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Қап-қара паранжы мен толарсаққа дейін шұбатыла жабылған қоңыр шапанның ар жағындағы бүлк-бүлк қыбыр ғана оның кеудесінде жан барынан хабар бергендей (Араб.-қаз. түс. сөзд.).*

ПАРАНЖЫЛЫ с ы н. *Паранжы жамылған, паранжысы бар. Ыстық күлшесін себеттеріне қаттап салып алып, төбесіне қойған паранжылы өзбек әйелдері де жолын кес-кестейді (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Паранжылы қара әйелге әне бір, Ал арғысы біз өкшелі ақ маңдай. Бір қалада надандық пен жаңа өмір Қатарласып кетіп бара жатқандай (Р.Жанаев, Мәуе-*

лі.). Қырғауыл бетін жапқан паранжылы әйел емес, жаңа түскен келіншек те емес (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

ПАРАНЖЫСЫЗ с ы н. *Паранжысы жоқ. Бұрын Алай базарына барғаныңда паранжысыз әйел болмайтын. Бұл күнде оның бәрі жоқ болды ғой (Ауызекі).*

ПАРАНОЙЯ [грек. *paranoia* – есі ауысу, жын-дану] з а т. м е д. *Ұдайы сандырақтаудан болатын созылмалы психоз ауру. Паранойяны өз алдына жеке ауру ретінде ғылыми түрде дәлелдеген неміс психиаторы Э.Крепелин болды (ҚҰЭ). Паранойя кезінде адамның ақыл-ой қабілеті төмендемейді, бірақ наукас неше түрлі елестердің салдарынан қияли ойларға беріледі (ҚҰЭ).*

ПАРА-ПАР [ир. *پاراپار*] с ы н. *Тене-тең, барлық жағынан тең, бірдей. Халық молшылығын жасап жатқан шопан еңбегі ерлікпен паранар (С.Мәуленов, Жер.). Алланың өзі ашпаса, Пенде жөндеп бұза алмас Адамға салған кесесін, Денсаулығы болмаса, Қара жермен паранар Астыңа мамық төсесін (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Осы маңда өзiрге жирен қасқа атқа паранар жүйрік жоқ (З.Жәкенов, Таң самалы). Бұйырса, шырақ сөнбес, ұзақ жанар. Жарығы болмаса да жан таңғалар. Сәулелі аспанда алтын, күміс нұрлы Айбынды Күн мен Айға дәл паранар (М.Жұмабаев, Шығ.).*

ПАРА-ПАРА [ир. *پاراپاره*] ү с т. *Быт-шыт, құл-талқан, дал-дал. Жалғыз аяқ, жалаң бас, жалғыз іш көйлекпен дiрдектеп жатқан Райхан екен. Үсті паранара (С.Жүнісов, Жапанда.). Жерде жатқан жылы кеудешесін алып, паранара болып жыртылған көйлегінің етегін жөндеді (А.Жағанова, Еркежан.). Зеңбірек оғы тиіп, паранара болған терезесіз, мұржасыз, сорайған зәулім үйлер (С.Омаров, Заман.).*

Пара-парасы шықты. *Жыртылды, жұлым-жұлым болды. Екеуінің де паранарасы шықты (С.Сейфуллин, Шығ.).*

ПАРА-ПАРЛАС с ы н. *Тене-теңдес, қатарлас, бірдей. Үш айдан төрт фасилға ол бөлініп, Тоқсаннан тең бөлінген төртке аралас. Меңзеймін отыз күнге отыз қазды, Болып тұр саны бірдей паранарлас (Айтыс).*

ПАРАПАРЛЫҚ з а т. *Бірдей мәнді немесе белгілі бір қатынаста басқаларға сәйкес келушілік, теңдестік; эквивалент.*

Гидроксильді парапарлық. х и м. *Мономердің молекулалық массасының оның гидроксил топтары санына қатынасы.*

Қышқылдық парапарлық. х и м. *Мономердің молекулалық массасының оның карбоксил топтары санына қатынасы.*

Химиялық парaparлық. х и м. Реакцияның жүруіне жағдай жасайтын бір электронға сай келетін атомдық немесе молекулалық бірлік мөлшері.

Электрохимиялық парaparлық. Электродтан электр өлшемінің бірлігі өткенде әрекеттескен зат мөлшері.

ПАРАПЕТ [итал. parapetto; parare – қорғау және petto – кеуде] з а т. 1. *Фимарат шатырын, терраса мен балконды, өзен жағалауын көмкеріп тұратын жатаған қабырға.* 2. *Плотина қалақтарын, бөгет қабырғаларын су шайып кетпес үшін орнатылатын қорғаныш-қабат.*

ПАРАПИТЕК [грек. para – таяу, pithēkos – маймыл] з а т. з о о л. *Адам тектес маймылдардың қазбадан табылған жоғары сатыдағы маймылдар тобы. Парaпитектер* бұдан 23 – 25 млн (кейбір зерттеушілердің пікірінше 30 – 35 млн) жыл бұрын тіршілік еткен деп есептеледі (ҚҰЭ). *Парaпитектің* дене құрылысы төмен сатыдағы мартышкатектес маймылдарға ұқсас болғанымен, оларды жоғары сатыдағы адамтектес маймылдар тобына жатқызады (ҚҰЭ).

ПАРАПСИХОЛОГИЯ [грек. para – маңы, psychē – жан, logos – ілім] з а т. п с и х. *Адамның психологиясы мен мінез-құлқындағы ғылыми негізі беймәлім гипноз, елестету сияқты айрықша құбылыстарды зерттейтін психология саласы. Парaпсихология* – экстрасенсорлық қабылдау, телепатия, түс көру сияқты табиғаты айқындалмаған, функциялық қызметі тиянақсыз психикалық құбылыстар туралы мәліметтердің жиынтығы (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Дегенмен *парaпсихология* қарастыратын құбылыстардың ерекше сипаты осы уақытқа дейін мамандар арасында бірде қызу айтыс-тартыс, бірде ашық күмән туғызуда (ҚҰЭ). *Парaпсихологияның* қарсы сарапшылары жалпы парapsихологиялық ізденістердің қажеттілігіне қарсы емес, тек ондағы дүрмек туғызатын дәлелсіз құрғақ пікірлерге тоқтау салуды қолдайды. *Парaпсихологияның* синонимі – психотроника (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ПАРАСАТ [ар. فراسة] з а т. *Адамның санасезімін, ойының дәрежесін, дүниетанымының қабілетін білдіретін ақыл, кемел, зерделік. Парасат* – ақылдылық пен білімпаздықтың, мәдениеттіліктің іс-әрекеттегі көрінісі, адам бейнесіндегі нұры (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Ақыл мен мінезі артық дүлдүл болды, *Парасат*, ақыл, ғылым мүлде толды. Атасы Қамсыздан да артық туып, Қақ жарған қара қылды әділ болды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Құдіретті шындығынан танбаған, *Парасат*

ы н ізгілікке жалғаған, Ақын деген киелі аққу самғаған (М. Шаханов, Ғасырлар.).

ПАРАСАТСЫЗ с ы н. *Ақылсыз, ессіз, түйсіксіз, парқысыз.* Мына *парасатсыз* маскүнем неме істің жайына бір ми жүгіртіп ойлай ма екен, сірә! (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Айт дегенде іркіліп, Бойымды, балам, тартайын. *Парасатсыз* замандай, Жүрексініп саспайын (Ақберен).

ПАРАСАТСЫЗДЫҚ з а т. *Ақылсыздық, ессіздік, түйсіксіздік, парқысыздық.* Бірақ өз *парасатсыздығы* н а н өзінің соққы жегенін түсінген сайын, қыз жүрегінің тереңінен бір сұмдық ой бас көтеріп келе жатты (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Жетпей айтсақ, оғаш сөйлесек, тез жылап, жылдам қайтсақ, бәрі де асылдықты жете білмеудің, расында да, *парасатсыздық* тың өзі емес пе? («Лен. жас.»).

ПАРАСАТТА = е т. *Ақылға сала ойлану, толғану.* Қазір дусыз-дүрмексіз онашада қайтадан *парасаттайд* ды (Д.Әбілев, Арман.). Жаяу Мұса осылай толғана *парасаттап* отырып, Сұлтанмахмұттың дінге, хазіретке жасаған күйреткіш шабуылын нағыз батырлық, – деп жоғары бағалады (Д.Әбілев, Арман.).

ПАРАСАТТАН = е т. *Ақылы кемелдену, ақылы парықтана түсу.* Тоғызыншы бесжылдық беделіне адамдарымыздың *парасаттана*, рухани жағынан сұлулана түскенін көрудеміз (А.Бекбосынов, Ауылым.).

ПАРАСАТТАНУ *Парасаттан етістігінің қимыл атауы.*

ПАРАСАТТАУ *Парасатта етістігінің қимыл атауы; түйсіну, тану, бағалау, парықтау.* Бірақ олар дүниені *парасаттауға* келгенде оп-оңай жерден адасып, өздерінің қайда лағып кеткендерін білмей қалады (Р.Токтаров, Терістік.). Дүниені *парасаттауға* қалыптаса бастаған өзіндік көзқарасы бар (Р.Токтаров, Терістік.).

ПАРАСАТТЫ с ы н. *Ақылды, ойлы, білімді, зерделі.* Жақсыға бақыт, мал бітсе, *Парасатты* пан болар, Жаманға дәулет, бақ қонса, Көрінгенге ұрынып, Өз білгені оң болар (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Орыста жазушы өткен Пушкин атты, Өнерге, ғылым-білім көмалатты, Жөн сырын әр нәрсенің оймен білген, Ақылға Аплатондай *парасатты* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Екеуінің өзара дауы қызып, Болады деп ойлаймын әлі қызық. Бірі – нағыз байсалды, *Парасатты*; Бірі сондай қызылқоз, Қаны бұзық (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ПАРАСАТТЫҚ з а т. *Зейіндік, білімділік, ойлылық, ақылдылық.* Әл-Фараби «Қайрымды

қала тұрғындарының көзқарасы» деген еңбегінде адамның қоғамдық қызметі және *п а р а с а т т ы қ* рөлі жөніндегі Платон ілімін одан әрі дамытып, жаңарта түседі (Араб.-қаз. түс. сөзд.).

ПАРАСАТТЫЛЫҚ з а т. *Адамға тән ойлылық пен ақылдылық, білімділік пен байыптылық, байсалдылық.* Дәстүрлі қазақ қоғамында *п а р а с а т т ы л ы қ* адам бойында кездесетін асыл қасиеттердің біріне айналып, адамгершілік пен онегелілік тұрғысынан жоғары бағаланған (ҚСЭ). «Қазақ әдебиетінің» бетінде жарық көрген батыл мақалаларды мансұқтауға қысылмайтын кейбір басшылардың нақақ озбырлығынан зәбірленіп жүргенімізде ұлы жазушы өзінің биік беделімен, халық мүддесін терең ойлайтын *п а р а с а т т ы л ы ғ ы м е н* бізге таудай тірек болғаны ұмытылмайды («Қаз. әдеб.»). Өркениетті адамдық қасиеттің көрінісі: сабыр-сауаттылық, білімдарлық, үлгі-өнеге көрсететін адам бейнесіндегі қадірлі қасиет *п а р а с а т т ы л ы қ* деп аталады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ПАРАСАТШЫЛ с ы н. *Ойшыл, білімді, білгір.* Ыржақтаушылардың арасынан жарып өтіп, ақындай *п а р а с а т ш ы л*, елжіреген ілтифатты кісі келді (Е.Букетов, Атан қомы.). Байсалды да табанды, *п а р а с а т ш ы л* да сыршыл жан деп таниды оны (Д.Әбілев, Ақын.).

ПАРАФЕМИЯ з а т. п с и х. *Сөйлегенде дұрыс емес сөзді қолдануға әдеттеніп кету.* Адамдардың сөйлеу кезінде дұрыс емес сөздерді қосып сөйлеуге әдеттеніп кетуі *п а р а ф е м и я* деп аталады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ПАРАФИН [лат. parum – аз, affinis – ұқсас] з а т. х и м. *Мұнайдан, көмірден алынатын сарғыштау түсті, исі, дәмі жоқ, балауыз тәрізді ерігіш зат.* *П а р а ф и н* – қатты қаныққан көмірсутектердің қоспасы, ашық сарғылт түсті балауыз тәрізді масса (Қаз. тілі термин. Химия.). *П а р а ф и н* қағаз, тоқыма, былғары, сіріңке, майшам өнеркәсібінде, баспада, полиграфияда, электрден қорғағыш материалдар ретінде, химиялық өнеркәсіпте жоғары молекулалы май қышқылдары, спирттер, сабын өндірілетін химиялық шикізат ретінде, медицина және т.б. жерлерде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.). Ембі мұнайынан құрамында күкірт, смола және *п а р а ф и н* і аз жоғары сапалы жағармай материалдарын алуға болады (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.).

ПАРАФИНДЕ = е т. *Парафинмен сылау, парафинмен қаптау.* Оның сыртына қатты қабық пайда болып, жетілген соң әбден жуады, әкті сумен шаяды, кептіреді, *п а р а ф и н д е й д і* (С.Сейітов, Сүт.).

ПАРАФИНДЕЛ = е т. *Парафинмен қапталу, сылану.* Сондай-ақ ұсақ балықты *п а р а ф и н д е л г е н* картон қораптарда немесе пергаменттен немесе басқа материалдардан жасалған пакеттерде қатырады (К.Күленов, Қазақст. балық.).

ПАРАФИНДЕЛУ *Парафиндел етістігінің қимыл атауы.* ≈ Заттың *п а р а ф и н д е л у і*.

ПАРАФИНДЕУ *Парафинде етістігінің қимыл атауы; беттерді парафинмен қаптаудың технологиялық үдерісі.* ≈ Қорапты *п а р а ф и н д е у*.

ПАРАФИНДІ с ы н. *Парафині бар, парафин араласқан.* Өзен мұнайының 25 проценті *п а р а ф и н д і* (Өнегелі өмір).

ПАРАФИНДІЛІК з а т. *Парафиннің көптігі, молдығы.* Маңғыстау мұнайының өзіндік ерекшелігі – оның жоғары *п а р а ф и н д і л і г і* («Лен. жас»).

ПАРАФОНИЯ з а т. п с и х. *Дауыстың әлсіреуі, дауыс сапасының өзгеруі.* Дауыстың әлсіреуі немесе дауыс сапасының патологиялық өзгеруі *п а р а ф о н и я* деп аталады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ПАРАФРАЗА [грек. paraphrasis – сипаттау, сипаттама оралым] з а т. л и н г в. **Перифраза.**

1. *Өзге бір мәтінді, басқа біреудің ойын өз сөзімен айтып беру амалы.* Әдеби шығарманы өз тілімен баяндап беру *п а р а ф р а з а* деп аталады (Әдеб. термин. сөздігі). Үлкен әдеби туындыны қысқаша мазмұндап беруді *п а р а ф р а з а* дейді (Әдеб. термин. сөздігі). *Парафраза* өлеңді қара сөзбен немесе қара сөзді өлеңмен айтуға негізделген. Мысалы, «Мың бір түн» ертегісінің, «Дон Кихот», «Робинзон Крузо» т.б. шығармалардың балаларға арнап қысқартылған (жеңілдетілген) басылымдары (ҚҰЭ). **2.** *Жай сөздің орнына оның ауыс мағынасын білдіретін сөздердің қолданылуы.* *П а р а ф р а з а* тәсілі бір заттың я құбылыстың белгілі бір қасиетін айрықша атап өткісі келгенде немесе соған ерекше назар аударып, ден қойдыру мақсатында қолданылады (Қаз. тілі. энцикл.). Мысалы: арыстанды – аң патшасы, жыланды – аты жаман, ұрыны – қолы жылдам деп атау *п а р а ф р а з а* болып табылады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. сөзд.).

ПАРАХОР с ы н. с ө й л. **Парақор.** Өзі аққа жақпын дей тұра ұры, *п а р а х о р*, қиянатшыл Орынбекпен әмпей (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ұры мен *п а р а х о р д ы ң* тілеуі бір, Жемтікке үймелеген құзғындай гіл. Сөзіме бұл табында мұндар айуан, Іінің шауып Қуандықтың астына кір (Айтыс).

ПАРАЦЕРАТЕРИЙ з а т. з о о л. *Олигоцен дәуірінде тіршілік еткен алып мүйізтұмсық-*

тылардың бірі. *П а р а ц е р а т е р и й л е р* Орталық Азияда шамамен 23-25 млн. жылдар аралығында тіршілік еткен сүтқоректілердің ішіндегі ең ірісі. Оның дене тұрқы 7-8 м, биіктігі 4-5 м (ҚҰЭ).

ПАРАША з а т с ө й л. *Үйдегі қоқыр-соқыр заттарды жинайтын ыдыс.* Босағада қаңылтыр *п а р а ш а* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Тоқаш тетрадьтың біраз бетін жұлып ап ұсақтап жыртып, *п а р а ш а ғ а* тастады (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

ПАРАШЫЛ с ы н. *Парақор, пара алғыш.* Ол кез – көп бидің *п а р а ш ы л* кезі. «Сыбаға» деп, «Жол» деп мол параны бадырайтып алып жатады (М.Әуезов, Әр жыл.). Бұл күнгі қарашыл қарт, *п а р а ш ы л* би Өткендер келгенмен де орын бермес. Сөйткенмен, қазақ көшін оңға бастап, Жүруді өздігінен тағы білмес (М.Дулатұлы, Шығ.). Байшыл болсам, *п а р а ш ы л* болсам, тағы аяма! (С.Дөнентаев, Шығ.).

ПАРАШЫЛДЫҚ з а т. *Пара алғыштық, парақорлық.* *≈ П а р а ш ы л д ы қ қ а* жол бермеу.

ПАРАШЮТ [франц. parachute, грек. parer – қарсы, франц. cute – құлау] з а т. *Баулықтар байланған күмбезі, құрылғысы және де басқа жабдықтары бар, ұшып бара жатқан ұшақтан секіріп түсуге я жүк түсіруге арналған құрылғы.* *П а р а ш ю т* жасаудың идеясы мен оның ғылыми негізін 1495 ж. Леонардо да Винчи ұсынды (Қаз. тілі термин. Әскери.). Бірде Смоленск аспанында самолетім зиянданды да, пулеметші жігіт екеуміз *п а р а ш ю т п е н* жерге секіріп түстік (И.Жаканов, Қайта орал.). Қоршаудағы Ленинград халқына азық-түлікті *п а р а ш ю т п е н* тастап, кейін қайттық («Қаз. әдеб.»).

ПАРАШЮТИЗМ з а т. *Парашют спорты.* Туризм, альпинизм, *п а р а ш ю т и з м* жастар арасында жаппай тарады (Ш.Өтепов, Өшп. жалын).

ПАРАШЮТТІ с ы н. *Парашюті бар, парашют таққан.* Ақ *п а р а ш ю т т і* ұшқыш та жерге жақындаған. Жау автоматшылары анталай жүгіріп келеді (І.Сәрсенбаев, Батырлар.).

ПАРАШЮТША ү с т. *Парашют сияқты жайылып, делдің.* Үстіндегі ақ көйлегі шағын денесін жеңіл көрсету үшін *п а р а ш ю т ш а* делдің, қызды көтеріп әкетті (М.Дүзенов, Ақәже).

ПАРАШЮТШЫ з а т. *Парашютпен секіруді жақсы игерген адам, парашютпен секірудің шебері.* Парашют күмбезі орауышқа жиналады, ал аспалы жүйе *п а р а ш ю т ш ы ғ а* киіледі немесе тасталатын жүкке бекітіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). Салтанат соңында *п а р а ш ю т ш ы* спортшылардың ең таңдаулылары төрт түрлі жаттығудан самолеттен әрқилы секірулер жасады («Спорт»).

ПАРДА з а т. к ө н е. *Айла, әдіс, еп.* *≈ П а р д а* ойлау.

ПАРДАЙ с ы н. *Тең, сайма-сай, барабар.* Азғана ақылыңнан алжастырып, Қосылып дүние оған *п а р д а й* болар. Екеуін қыл қаптырып қоятұғын, Құрулы Ханнас малғұн шардай болар (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ПАРДОЗДА = е т. *Сәндеу, әшекейлеу.* *П а р д о з д а п* өзін-өзі әйел қатты, Тазалап қонақұйді көрпе сапты. Құсты сойып бар етін пісірді де, Асүйге шараға сап бетін жапты (Бабалар сөзі // Қисса Алмас, Полат).

ПАРЕНХИМА [грек. para – маңы, enchyma – құйылу] з а т. а н а т. *Жануарлардың кейбір органдарында – бауыр, көкбауыр, бездердегі, өкпеде т.б. негізгі қызмет атқарушы тін; өсімдіктердегі негізгі ұлпа.* *Паренхиманың* атқаратын негізгі қызметі – синтездеу және органикалық заттардың қорын жинау (ҚҰЭ). *Паренхима* клеткаларының вакуоляларында белок, май, антоциан т.б. заттардың қоры жиналады (ҚҰЭ).

ПАРИК [франц. perruque] з а т. *Арнайы синтетикалық талшықтан, қылдан, қылыштан, шудадан жасалатын жасанды шаш.* Неге екенін білмеймін, шашы өзінікі емес, кигізіп қойған *п а р и к* сияқты (Ө.Күмісбаев, Ауыл.). 18 ғасырда дворяндар мен қызметкерлер *п а р и к* киюге міндетті болды. Театр мен кинода *п а р и к* гримнің бірден-бір мәнерлі бөлшегі болып саналады (ҚҰЭ).

ПАРИТЕТ [лат. paritas, paritatis – тепе-теңдік] з а т. *Тараптардың тең дәрежеде өкілетті болу принципі, тепе-теңдік.* Еңбек дау-дамайларын келісімді түрде қарау үшін *п а р и т е т* принципі кеңінен қолданылады (Заң термин. анықт. сөздігі).

ПАРИШАН [ир. پريشان] *Уайымшыл, көңілсіз.* Сен кеткелі *п а р и ш а н* болдым, – дейді, Машақатын көп көрдің жолдың, – дейді. Ренжітім алысқа бекер сілтеп, Жүрмегіне мен себеп болдым, – дейді (Бабалар сөзі // Хикаят дастан Хатымтай). Бұл әдісті көрген соң, *П а р и ш а н* болды Пайғамбар. Тенсіз шері Әли деп, Көңліне келді көп малал (Бабалар сөзі // Діни дастан). Мен қызмет етейін, Болғанша ада өмірім. Сіз қайтпақшы болған соң, *П а р и ш а н* болды көңілім (Бабалар сөзі // Діни дастан).

ПАРК [ағыл. park] з а т. **Саябақ. 1.** *Қала халқының тынығу, дем алу, серуен құруына арналған саялы бау, бақ.* Жақында мен қала *п а р к і н д е* болдым (З.Қабдолов, Сыр). Алматының Максим Горький атындағы мәдениет және демалыс *п а р к і н і*ң кіреберіс қақпасына тақау гүл алаңында апалы-сіңлілі екі қыз отырды

(Д.Досжанов, Дария). **2.** *Әртүрлі көліктер мен әскери техниканы тұрақтандыру және жөндеу үшін жабдықталған, айналасы қоршалған алаң. Парктердің орналасуы, құрылысы, ішкі қызметі мен жабдықтау сипаты, ұйымдастырылуы жарғылар мен ережелер талаптарына сай болуы тиіс (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

Парк күні. Әск. *Әрбір әскери бөлімде әскери техникаларды тексеруге, жөндеуге, күтім жасауға, қайта жабдықтауға арналған күн. Парк күні бөлім командирінің басшылығымен жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

ПАРКЕТ [франц. parquet] з а т. *Қысқа әрі жіңішке етіп дайындалған, тақтайлардан қиюластырып төселген еден. Паркет – еден төсеуге арналған, емен, қайың және т.б. ағаштан қиылған қысқа әрі жіңішке тақтай; осы тақтайлардан қиюластырып төселген еден (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Пластификацияланған ағаштан төселген паркет едендер еменнен жасалған едендерден әрі арзан, әрі шыдамды келеді (Н.Нұрахметов, Синтетика.). – Уһ, жеттім бе, жетпедім бе! – деп паркетке отыра кетті (С.Шаймерденов, Өмір.).*

ПАРКЕТТІ с ы н. *Паркет төселген, паркет салынған. Еменнен жасалған паркетті еден әдемі-ақ дүние (Н.Нұрахметов, Дархан.). Үлкен бір паркетті залда қыздармен қан көбелек айналып билер ме еді (Б.Қыдырбекұлы, Шойын-құлақ).*

ПАРКШІЛ с ы н. с ө й л. *Паркте қыдырғыш, паркке көп барғыш, парктен шықпайтын. 16-ға ілінер-ілікпестен киімнің модасын таңдап, кино, паркшіл болып, кітап жабулы қалса, ата-анаға жақсы ма? («Лен. жас»).*

ПАРҚАДАР [ир. *پارقدار*]: **парқадар тапты.** *Тұрақтап, тыныштық тапты, береке көрді. Теріс қадамнан парқадар тапқан қайсың барсың? Тастандар оны! (Ә.Әзиев, Оянған ар). «Аш қасқыр ақ сұңқармен болып жолдас, Парқадар тауып сонан еш те оңбас! Деп, Әлім ақ семсерін сермегенде, Дәу басын топ еткізді жұлып алмас (Ә.Әленов, Әлімқара).*

ПАРЛА¹ = е т. **1.** *Екі-екіден жұптау, қос-қос-тан қосарлау. Атты екі-екіден парлап, төрт арбаға тиелген (І.Жансүгіров, Шығ.). «Қош бол» – деп Гүлжөмила қайтады үйге, Бес пар ат парлап жеккен сырлы күйме. Айырылып Кешубайдан қалары жоқ, Көрмей жүр дүниенің сырты міне (Ә.Найманбаев, Шығ.). Екі арғымақ жасыл бояу мен жаңадан боянған қобди арбаға парлап жегіліпті (М.Әуезов, Таңд. шығ.).* **2.** *Бір-келкі қылу, үйлес, ұқсас ету. Келген әйел жұпыны киінген. Юбкамен парлап тіккен қоңыр*

телегрейкасы, аяғында пимасы бар (К.Тоқаев, Тасқын). Екеуі де киімдерін парлап тіктірген (М.Дузенов, Ақөже).

ПАРЛА² = е т. **1.** *Аспанға самғап, шарықтап ұшу, әуелеп қалықтау (құс). Баба бүркіт барлап ұшады, бала бүркіт парлап ұшады (Қаз. мақал.). – Бәсе! – Жылан інге қарай қашады, қыран көкке парлап асады (З.Қабдолов, Жалын). Тек осылай баулынып өскен бүркіт қана биік аспан әлемінде ұзақ парлай ұшуды үйренеді (Р.Бердібаев, Достық.).* **2.** *Оттың, жарықтың маздауы; жалындап жану. Ортада парлап тұрған ондық шамның пілтесін көтеріп кеп жіберді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Машина маңдайындағы қосу белгісі тәрізді парлап жанған қызыл оттың көрінісі бір түрлі айбарлы, айрықша (І.Қожабаев, Қансонар). Шопандардың үйінде электр нұры парлап, радиоқабылдағыш, телевизор, газ сияқты жақсылықтар жеткен («Мәдениет және тұрмыс»).*

ПАРЛА³ = е т. **1.** *Денеден қатты тер шығу, буы бұрқырау. Комбайнер қасқия бір қарап қалды (Тер сұрткен шофер сырын санап қалды). – Машинаң, әлде өзің тартатын жүк, Қалайша шекең парлап тер ақтарды (З.Ыбыраев, Алтайым). Шелектей танаудан бұпарлап, Қара көк, жалбыр жал дударлап. Түйдектеп, екпінмен шұбалтып, Жер жайнап соғады жұмарлап (С.Сейфуллин, Шығ.). Тер ақты моншақ парлап самайлардан. Пилоттар үрпінсе қарай қалған. Ауаның тапшылығын сөз етпейді, Кездесер қиындық мол талай алдан (М.Рашев, Қанат.).* **2.** *Емшек сүтінің саулап ағуы, сорғалау. Бұзау емшекті сорады, сол кезде барып емшектен сүт парлапағады (Қымыз). Кек кірпіші пісіп туар өзінен, Ақанайдың ақ сүт парлап төсінен. Орындар, кегі бітіп арыздан Раушанбекте айырылса да көзінен (Көрұғлы).*

Көзінен [қанды] жасы парлады. *Қатты жылады, көзінен жас ағыл-тегіл ағып, сорғалады. Даусы шықпаса да, көзінен парлаған жасы омырауын жуып кетті (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). Домбырам менің зарлайды, зарламайды, қарғайды. Мен де бірге зарлаймын, Көзімнен жас парлайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Сөйлеп тышқан зарлап тұр, Көзінен жасы парлап тұр, Жерге мөлт-мөлт тамады, Шықылдады шашылып, Қықылдады қақалып, Бүйірі бүлкіл қағады (М.Жұмабаев, Шығ.). Баладан мені айырып зарлатпасын Көзімнен қанды жасты парлатпасын Тағдырдың жазуына қарсы келіп, Біреудің қанын жүктеп қарғатпасын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).*

ПАРЛАМЕНТ [франц. parler, parlement – сөйлеу] з а т. с а я с и. *Мемлекеттік биліктің заң шығарушы ең жоғарғы жалпы ұлттық өкілетті мекемесі. Парламент* – Қазақстан Республикасының заң шығару қызметін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді органы (ҚР Конституциясы). Әр елдің *Парламентінің* нұсқаушылық (заң шығарушылық) процедурасы Конституциясымен, регламенттерімен, заңымен, палаталардың қарарларымен т.б. реттеледі (Заңтану термин. сөздігі). Жаңа *Парламент* жұмысқа 1996 жылғы 30 қаңтарда кірісті. Қазақстан Республикасының демократиялық жолмен сайланған кәсіби *Парламентінің* қызметі осы кезден басталады («Егемен Қазақстан»). *Парламенттің* басты қызметі заң шығару және үкімет пен басқа да мемлекеттік билік органдарының қызметін бақылау болып табылады (ҚҰӘ).

ПАРЛАМЕНТАРАЛЫҚ з а т. қ оғ.-с а я с и. *Парламентке артықшылықтар берілген кезде заң шығарушылық және атқарушылық қызметтерді бөлетін жоғарғы мемлекеттік билікті ұйымдастырудың жүйесі. Парламентаралық* кезінде парламент парламенттегі басым көпшілік болып табылатын партия мүшелері қатарынан үкіметті құрады және де үкімет оның алдында жауапты болады (Заңтану термин. сөздігі). Осылайша, *парламентаралық* мемлекеттік билік пен басқару тетігіндегі сайланбалы органның басшылық ықпалын аңғартады. Үкіметтің қызметіне парламенттің бақылауы басқарудың *парламентаралық* және президенттік пішімдері қалыптасқан елдерде әрқалай жүзеге асырлады (Заңтану термин. сөздігі).

Парламентаралық одақ. *Әртүрлі мемлекеттердің ұлттық парламенттік топтарын біріктіруші бейүкіметтік халықаралық ұйым.* 1889 жылы құрылған *парламентаралық одақ* тым құрамына қазіргі кезде 100-ден аса мемлекеттердің парламенттік топтары кіреді (Заңтану термин. сөздігі). *Парламентаралық одақтың* жарғылық мақсаты – халықаралық бейбітшілік пен ынтымақтастықты нығайту ісінде барлық парламенттер мен бірлестіктердің мүшелерінің бірлесе қызмет етуі үшін олардың арасындағы жеке байланыстарды ынталандыру (Заңтану термин. сөздігі).

ПАРЛАМЕНТЕР [франц. parlementaire] з а т. **Бітімгер** (жауласушы, соғысушы жақтардың біреуінің екіншісіне келіссөз жүргізу үшін

жіберген ресми өкілі). – *Парламент ер мырза!* Сіз келіп отырған жердің де иесі, самсап тұрған қарулы күштің де қожасы өзім емес пе, – деді даусы тарғылдау естілді (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Халықаралық-құқықтық нормалар бойынша *парламенттердің* жеке басына тиісуге болмайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ПАРЛАМЕНТТІК с ы н. *Парламентке тікелей қатысты, соның қызметіне, іс-әрекетіне тиісті.* Қадияша *парламенттік* органдарда республикамыздың шаруашылық-экономикалық мәселелерін шешуге қатысты (С.Хайдаров, Теңіз.). Жаңа Конституция бойынша, Пакистан басқарудың *парламенттік* түрі қолданылатын және федеральдық мемлекеттік құрылымы бар республика деп жарияланды («Жетісу»).

ПАРЛАМЕНТШІ з а т. с а я с и. *Парламентке сайланушы.* Осы бір жылдың өзінде *парламентшілерге* олар сайлаушылардың өкілдері ғана емес, тұрақты түрде заң шығарушылық ісімен айналысатын, білім мен білікті бірдей қажет ететін ерекше қызметкер болуы тиіс екенін түсіндіре, соған көздерін жеткізе қызмет етті («Егемен Қазақстан»). Заңдарды жасау – депутаттардан жоғары біліктілік деңгейді және заң шығарушылық қызмет тәжірибесін қажет ететін күрделі әрі шығармашылық процесс. *Парламентшінің* әртүрлі құқықтық реттеу жүйелерінен кең көлемді білімі болуы қажет («Егемен Қазақстан»).

ПАРЛАМЕНТШІЛДІК з а т. **1. Парламент арқылы басқарылатын мемлекеттік басқару жүйесі, осы жүйеге құштарлық.** Әркім өз пікірін айтып, уәжге тоқтап, көп ұсыныстың ішінен тиімдісін бірлесіп тандап алып, ықтимал шешім қабылдауға ыңғайлы бәсекелік демократиясын отандық *парламентшілдік* түпқазық қағидасына айналдырдық (Ә.Кекілбаев, Үш белес). **2. Қандай да бір партияның үкіметтің жиналысына қатысуы.**

ПАРЛАН¹ = е т. *Қосарлану, екі-екіден жұптану.* Ояздық начальник айтқан мөлшерде аттар да *парланып*, ерекше күтіліп жатты (С.Мұқанов, Менің мект.).

ПАРЛАН² = е т. **1. Көзден жас ағу.** Сөзім бар жауар бұлттай *парланатын*, Үн қосар қарт домбырам – қолқанатым. Ағам Біржан, үлгім бар ақын Абай, Жамбылша әдегім бар толғанатын (Еңбек күйі). Естігенде өлгенін Жас кетті көзден *парланып*, Үлкен-кіші елдегі, Есіне алды қиналып (Пернедегі терме.). **2. Пар шығу, булану, буы бұрқырау.** Монша болса көп *парланды*, шалға жақсы дейді. Менімен біз-

дің жақ туралы өңгімелер қозғайды (С.Байжанов, Сыр.). Қорадағы аттарға көзін қадай кірген еді, бәрі де біркелкі денелі, түктері *п а р л а н ғ а н*, күйлі жылқылар екен (С.Мұқанов, Шығ.).

ПАРЛАНУ *Парлан етістігінің қимыл атауы.*

ПАРЛАС = е т. *Жұптасу, қос-қостасу.* Үйрек бірінші рет бүгін қаланың үстімен жүйткі ұшып *п а р л а с қ а н* күйі Шағанға қарай асып кетті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жапар орын ауыстырып, бүгін Сәлімге *п а р л а с ы п* қалаушы бола қапты (І.Жансүгіров, Шығ.).

ПАРЛАСУ *Парлас етістігінің қимыл атауы. ≈ Құстардың п а р л а с у ы.*

ПАРЛАТ¹ = е т. *Аттарды екі-екіден жектіру, қосарлату.* Сыңғырлатып, жырлатып, Бірнеше атты *п а р л а т ы п*, Машина түсті ораққа (І.Жансүгіров, Шығ.).

ПАРЛАТ² = е т. *Терін ағызу.* Бұрынғы кезде талай рет маңдайдан жан терін *п а р л а т ы п*, қысылып ауызға түспейтін сөз ғой (А.Байтанаев, Қыран.).

ПАРЛАТУ *Парлат етістігінің қимыл атауы.* Бірақ көзінен жас шыққан жоқ. Еркін бір *п а р л а т у ғ а* тамшы судың да табылмай кеуіп қалғанына налыды. Құрғақ кемсеңдеп тағы да ұзақ толықсыды (М.Қаназов, Жер.).

ПАРЛАУ *Парла етістігінің қимыл атауы.*
1. *Тер шығару, терлету.* Олардың емдеудегі ең таңдаулы тәсілі – бүрку, сипау, моншаға *п а р л а у*, дәрілеу (Семья тәрбиесі). 2. *Көзден жас ағу, тыйылмау.* Дөңбекшиді дөң үстінде тастар дәу, Шұбар шыққан қажет еді жас *п а р л а у*. Осыншалық олпы-солпы дүниеден, Мүмкін емес бір бұлқыныс басталмау (С.Тұрғынбеков, Қобыз).

ПАРЛЫ с ы н. *Пареккен. Парлы* жерде қыста жел өтіне көлденең бағытта 60 – 70 см қалыңдыққа қар тоқтатылады (А.Балтабаев, Шөлде.).

ПАРМАЙЫШ з а т. к ө н е. *Бұйрық, тапсырма.* Бір күні Шаһ жәмшит мініп тақты, Халыққа қалмай кел деп қоңырау қақты. Не түрлі *п а р м а й ы ш ы* бар екен деп, Бәрі де басты иіп тартты сапты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ПАРНАС [грек. Parnassos] з а т. ә д е б. *Поэзия әлемінің, ақындық өнер шыңының символдық бейнесі.* Ежелгі грек мифологиясы бойынша Аполлон мен музалар мекені *П а р н а с* тауында ақындық шабыт қайнары – Касталия бұлағы бар екен. Осы таудың бөктерінде күн құдайы, өнердің қамқоршысы деп саналған Аполлонға арнап сәулетті сарай – өнер ордасы салынған. *П а р н а с қ а* шығу – нағыз ақын болып, кемелдік дәрежесіне көтерілу деген мағынада айтылады (Әдеб. термин. сөздігі).

ПАРНИК з а т. *Көшетжай (жемістер мен гүл, көшеттерді жылдың суық кездерінде өсіру үшін арнайы жасалған, үсті шынылы дама-лармен бүркелген жылы орын, алаң).* Көшетті лабораторияда да, мектептегі биология кабинетінде де және *п а р н и к т е* де өсіруге болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Күн сәулесі мен көңнің қызуы қосылып, *п а р н и к* ішіндегі топырақ жақсы қызады да, овощ тұқымының тез өніп шығуына мүмкіндік туады (Д.Әбілов, Помидор.). *П а р н и к т е* *ғ і* ауа ылғалдылығы 80–90% болу қажет, жаздың ыстық кезінде *п а р н и к* шынысына әк бүркіліп көлеңкеленеді (ҚСЭ).

ПАРОВОЗ з а т. *Рельсті теміржолда бу күшімен жүретін дөңгелекті локомотивтің бір түрі.* Алыстан арқыраған *п а р о в о з* даусы да естіледі (С.Мұқанов, Саяхат.). *П а р о в о з д ы*ң дүрсілі бірте-бірте жақындай түсті. Жұрт абырсабыр (Ө.Қанахин, Мұрагер). Алыстан түтіні будақтап *п а р о в о з* көрінді (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле.).

ПАРОВОЗША ү с т. *Паровозға ұқсап, паровоз тәрізденіп.* Мені қойшы, анау балаңды аясайшы. *П а р о в о з ш а* бұрқыратасың да отырасың (М.Сүндетов, Құмда.). Ол біресе қорылдайды, біресе *п а р о в о з ш а* а пысылдайды, біресе ысқырады (М.Дүйсенов, Мейман.).

ПАРОВОЗШЫ з а т. *Паровоз жүргізуші.* Қазір де ол Мұхтардың өзімен үзенгі қағысып, Алматыдағы таңдаулы *п а р о в о з ш ы л а р д ы*ң алдыңғы сапында жүр (Ы.Тникин, Турксиб.).

ПАРОДИЯ [грек. paroḗdia – сықақтап қайталап айту] з а т. ә д е б. *Жазушы туындысының, алған әдеби бағытының стилін, жанрын шену, сынау мақсатымен оған ұқсатып жазылған әдеби-көркем жанр.* Шынында, *п а р о д и я* ның шын ерекшелігі оригиналдың көркемдік амалдарын айнытпай қолдана отырып, өзіне қарсы жұмсау, сықақтап ажуалау ғой (С.Ерубаев, Шығ.). Біздің байқауымызша, аталмыш эпизодқа *п а р о д и я* сарыны үйлесімдірек келетін еді (Уақыт және қаламгер). Саттар мен Зейін екеуінің жазған «Тоқ-тоқ, тық-тық» деген *п а р о д и я* л а р ы ң шықты. Жаман жазылмапты («Лен. жас»).

ПАРОДОНТИТ [грек. para – айналасы, odontos – тіс] з а т. м е д. *Тістің айналасындағы тіндердің қабынуынан болатын созылмалы тіс ауруы.* *П а р о д о н т и т* ің пародонтоз (тіннің дистрофтық өзгерістері), пародонтома (қатерлі және қатерсіз ісіктер), пародонтолиз (тіннің ыдырап езілуі) тәрізді түрлері бар (ҚҰЭ). *П а р о д о н т и т* ауруы негізінен ересек адамдарда жиі кездеседі (ҚҰЭ).

ПАРОЛЬ [франц. parole] з а т. **1.** а с к. *Әскери қызметтегілердің өз адамы екенін білуі үшін қолданылатын жасырын шартты белгі, құпия сөз. Пароль – қарауылдық және гарнизондық қызмет жарғысында ол әрбір жеке қарауылға әр күн сайын қандай да бір атау сөз түрінде бекітіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). – Сіз неге пароль сұрамадыңыз, жолдас часовой? – деп Михаил Васильевич оған тіктене қарады (А.Токмағамбетов, Жыр.). Сендердің барлаушы екендеріңді біз қайдан білеміз? Пароль деріңді айт, – деді Шура келген жігітке (Ә.Шәріпов, Қапас.).* **2.** и н ф. *Компьютерді іске қосу үшін теруді қажет ететін алдын ала жасырылған құпия сөз, код. Пароль кез келген символдар комбинациясынан тұрады да, ұзындығы көбінесе 15 символдан аспауы тиіс (Қаз. тілі термин. Информатика.). Парольді енгізіп жатқанда оның символдарының орнына экранда жұлдызшалар (*) бейнелейді (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

ПАРОМ [ор.] з а т. *Әртүрлі жүктер мен көліктерді, адамдарды өзеннің бір бетінен екінші бетіне тасымалдауға арналған жүзбелі кеме, сал. Теміржол вагондары автомобильдер арнайы жабдықталған өздігінен жүзетін пароммен тасымалданады (ҚСЭ). Бұлар паромға көліктерін, арбаларын кезекпен кіргізе жүріп хабарға қанды (М.Әуезов, Шығ.). Бұлар пароммен Ертістің «Балпық» жақ жағалауына өтті (Ә.Нұршайықов, Махмет Қайырбаев). – Ендеше бізді де өткіз! Ат-көлікті паромға тиейміз, адамдарды қайықпен тасырсың, – деді бұйрықты үнмен (Қ.Мұхамбетқалиев, Тоғай.).*

ПАРОМШЫЛЫҚ з а т. *Паромды жүргізуші, паром жұмысшысы. Әрлі-берлі жүгіріп паромшыны іздеп әуреде түстік (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Жарты шақырымдай жерге ағараңдап тұрған паромшының баспанасын көрдік (Қ.Мұхамбетқалиев, Тоғай.). Паром тоқтап қалыпты да, паромшылар жағада кезекшілер қалдырып, үйді-үйіне қайтып кетіпті (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.).*

ПАРОМШЫЛЫҚ з а т. *Паром жүргізу кәсібімен шұғылданушылық. Паромшылық та қайбір онай жұмыс еді, әрлі-берлі өткен жолаушыдан түскен бес-он тиынды қазынаға өткізеді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас.).*

ПАРОНИМДЕР [грек. para – жақын, опута – ат] з а т. л и н г в. *Дыбысталуы жақын, грамматикалық белгілері ортақ, қолданылуында мағыналық ерекшеліктері бар сөздер. Паронимдерге қазақ тілінде рәсім-ресім, жарғы-жарық, бастық-басшы сынды сөздер жатады (Ғ.Қалиев, Тіл. біл. термин. түс. сөзд.).*

ПАРОНОМАЗИЯ [грек. para – жақын, opomazo – атаймын] з а т. л и н г в. *Дыбысталуы жақын сөздердің қатар қолданылуынан туатын бейнелі сөз өрнектері. Паронимазия гректің para – жақын, opomazo – атаймын деген сөздерінен құралған (Ғ.Қалиев, Тіл. біл. термин. түс. сөзд.). Мысалы: Бөрінің бөлтiрiгi, бiреудiң жыртысын жырту дегендер паронимазия құбылысы болып табылады (Ғ.Қалиев, Тіл. біл. термин. түс. сөзд.).*

ПАРОСМИЯ з а т. п с и х о л. *Иіс сезудің бұзылу үрдісі. Паросмия иіс сезудің бұзылуы дегенді білдіреді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).*

ПАРОТИТ [грек. para – жақын, us (otos) – құлақ] з а т. м е д. *Сілекей бездерін зақымдап, құлақ түбі бездерін қабынуға алып келетін вируспен тарайтын инфекциялық ауру. Паротитпен көбінесе 5 жас пен 15 жас аралығындағы балалар жиі, ал емшектегі сәбилер мен ересек адамдар сирек ауырады (Шаңырақ энцикл.).*

ПАРОХОД ор. з а т. *Бу мәшiнесiнiң я бу трубасының күшiмен жүретiн су кемесi. Атом станциясы. Атом күшiмен жүзген пароход. Мұныңбәрi техникадағы революция (З.Шашкин, Темiртау). Аудан орталығына жетiсiмен көп кешiкпей пароход келдi (Ә.Сараев, Қараша.). Пароходта жүрiп жолда, Әр елде кез келiп молда, Он үш күн боп Стамбулда, Керек кiтап табылғаны-ай! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қоңырат, Қоңырадыр деген анау, Қойнынан бұлақтай боп мысы ағып, Аққу мен қаз-үйректiң орынына, Пароход, қайық, кеме жүздi барып (К.Әзiрбаев, Танд. шығ.).*

ПАР-ПАРДАН с ы н. *Екi-екiден, қос-қостан, жұбымен. Пар-пардан жегiлген семiз жарау аттар тығыз бұйрықтың қыспағымен тоқтаусыз жортып келедi (М.Әуезов, Қылы заман). Қала халқы кешке таман бұршiк жарып хош иiс шашқан роза гүлiндей, кешкi салқында әдемі киiнген, жұпар иiсiн бұрқыратып, пар-парданағылып жатыр (З.Шашкин, Темiртау).*

ПАР: пар-пар етті. *Парылдады, пырпырлап ұшты. Төменде құлама құз, сәмбі тал тоғайы, шырғанақ жыңғылы, пар-паретіп ұшып-қонған қырғауыл (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).*

ПАР-ПАРЛА= е т. *Қос-қостау, жұптау. – Жүйрік дейді ғой. Соның бір-екеуін саған берсек деген ойымыз бар. Пар-парлап жегерсің (Б.Тілегенов, Аққайнар). Жиырмадан асқан көк арба, Пар-парлап жеккен арғымақ, Сықырлап жолға толғанда, Аттылар кетті алда ұзап (Ғ.Қайырбеков, Болышев.).*

ПАР-ПАРЛАУ *Пар-парла етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аттарды *п а р - п а р л а у*.

ПАРСЕК [грек. parallaxis – ауытқу, лат. secunda – екінші бөліну] з а т. а с т р. *Шамасы 206, 265 астрономиялық бірлікке тең астрономиядағы қашықтық өлшемі.* Жұлдыздарға шейінгі қашықтықтар орасан зор болғандықтан, оларды әдетте жарық жолдарымен немесе *п а р с е к т е р м е н* өрнектейді (Астрономия). Халықаралық келісім бойынша 10 *п а р с е к* қашықтан қарағандағы жұлдыздың көрінетін шамасын абсолюттік шама дейді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). *П а р с е к* – параллакс және секунд сөздерінен құралған термин (ҚҰЭ).

ПАРСЫ [ир. *فارسی*] з а т. *Иранның негізгі халқы және сол халықтың өкілі. Парсылар* иран тілдері тобындағы парсы тілінде сөйлейді (ҚСЭ). *П а р с ы л а р м е н* болған соғыс кезінде Шираз дейтін бақташының даңқы шықты (ҚазССР тарихы). Сол Хазардан үш атаның ұлы *п а р с ы* жұртында қалып еді: Қажар, Афшар, Үшташлы деген (Абай, Тол. жин.). Неше миллион *п а р с ы л а р д ы* жұмысқа жегіп, адам күшін пайдаланам, тәртіп сақтайтын полиция түзеймін деп, сырттан келген адам Иран елін қаптап кеткен еді (С.Шарилов, Бекболат). Ғали Сина, Фирдауси, Орасан озық білгірлер, Шыққан дейд тәжік, *п а р с ы д а н*. Әбунасыр, Науаи, Шығыпты айрықша ғалымдар Өзбек пен қазақ халқынан (Базар жырау, Шығ.).

Парсы кілемі. *Персияда шығатын қымбат бағалы кілем.* Ол жаққа ағаш керуеет тұсына *п а р с ы к і л е м і н* ілді (Ж.Молдағалиев, Самал). Оң қабырғада өлі өңі таймаған *п а р с ы к і л е м* (С.Шаймерденов, Қарғаш).

Парсы тілі. л и н г в. *Иран тілдерінің оңтүстік-батыс тармағына жататын парсылардың тілі.* Жер жүзіндегі адам баласының жүз миллионнан астамы осы күні де *п а р с ы т і л і м е н* сөйлейді (С.Шарилов, Бекболат). Олардың шәкірттерінің көбі біраз ғарап – *п а р с ы д а н* т і л үйренсе, бірлі-жарым болымсыз сөз бахас үйренсе, соған мәз болып, өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жұртқа пайдасы тимек түгіл түрлі-түрлі зарарлар хасил қылды (Абай, Тол. жин.). Ныспысы Табан. Мен оны *п а р с ы т і л і н д е* сөйлеген кезінде түсінем (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

ПАРСЫША ү с т. 1. *Парсы ұлгісінде, парсы құсап.* Бәрі де әскербасы адамдар көрінеді. Тек біреу *п а р с ы ш а* киініпті (Б.Кенжебаев, Асау.). 2. *Парсы тілінде, парсы жазуымен.* Ахмет белгілі жазушы Жиенғали Тілепбергеновтен жазғы демалыс кезінде қазақша сауатын ашып,

арабша, *п а р с ы ш а* оқиды (Ж.Рысалдин, Ахмет Жұбанов).

ПАРТ: *парт болды [кетті].* ж е р г. *Тез шамданды, шарт кетті.* Айымжан қарадан қарап отырып қысылып, тіпті ақырысында әйелдік осалдығына *п а р т б о п* ашуланып, бойын жинап, қатая түсуші еді (О.Сәрсенбаев, Жиде.). *П а р т к е т і н*, арадағы шарт бұзылса, Қалайша тән мен жаным отқа күймес. Мүбәдә тастап мені кетсең жатқа, Еш нәрсе басқа өлімнен хайла емес (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

ПАРТА з а т. *Орындықпен бірге немесе орындықсыз жасалған көлбеу беттеуі бар оқушы үстелі.* Ұстаз үнсіз күлімдеді болар бір сыр байқаған, Екеуінді бір *п а р т а ғ а* отырғызды қайтадан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бойы тіптен кішкентай Жетер-жетпес тақтаға. Ұлықпан кеп отырды Ең алдыңғы *п а р т а ғ а* (О.Шипин, Дастан.). Мектептің *п а р т а л а р ы* жаңа, кластары кең, көдімгі үлгілі мектеп сияқты еді (С.Көбеев, Орын. арман.). Мұрат сумкасын *п а р т а с ы н ы* қуысына қоя салды да, көздерінен ашу ұшқыны шашырай жетіп барды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ПАРТАЛАС с ы н. 1. *Партасы бір, бір партада отырған.* – Мен раушан гүлін саламын, – деді менің *п а р т а л а с ы м* Темір (Ә.Қалдыбаев, Мишка.). Ең алдымен өзімен *п а р т а л а с* отырған Шәймерден Нұржанов оған қаты ұнады (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). 2. *Сыныптас. Парталастары* Темірханнан мұндай жауапты күткен жоқ-ты (С.Аққошқаров, Бақыт.).

ПАРТАСЫЗ с ы н. *Партасы жоқ, парта қойылмаған.* Біздер алғашқы сабақты *п а р т а с ы з* киіз үйде оқыдық (Ауызекі).

ПАРТБИЛЕТ з а т. т а р. с о в. *Коммунистік партияның мүшесі екенін растау үшін сол партияның мүшелеріне берілетін құжат, партия билеті.* Әкем *п а р т б и л е т* ұстаған қолымды қысып тұрып, бәлкім өз ғұмырында тұңғыш рет болар, көзіне еріксіз жас алған-ды (Жас қайрат). Жоғарыда айтқан 81,9 биіктің алдында қорғаныста тұрғанымызда мен *п а р т б и л е т* алған едім (С.Нұрмағамбетов, Жауынгер.).

ПАРТЕНОГЕНЕЗ [грек. parthenos – ұрықтанбай көбею, gena – тегі, қаны] з а т. б и о л. *Аналық жұмыртқа жасушасының ұрықтанбай дамуы, жұмыртқа ұрықтанбастан-ақ жыныстық көбею жайы.* Бекіре балықтардың жұмыртқасының бірқатары табиғат жағдайында *п а р т е н о г е н е з* жолмен дамитындығы жөніндегі мәліметтер пайда болды (Қ.Нұғматжанов, Гистология.). *П а р т е н о г е н е з* өсімдіктер арасында едәуір кең тараған, мысалы, кейбір балдырлар,

саңырауқұлақ, тіпті гүлді өсімдіктерде де кездеседі (ҚСЭ). Кейбір жануарлардың жұмыртқа клеткасы ұрықтанбай-ақ дамиды. Бұл құбылыс *партеногенез* делінеді (Жалпы биология).

ПАРТЕНОКАРПИЯ [грек. parthenos – ұрықтанбай көбею, karpos – жеміс] з а т. ө с. *Жемістердің ұрықтанбай даму әрекеті. Партенокарпия* кейде басқа тозаңмен тозаңданудан немесе тіпті тозаңданбай-ақ пайда болады (ҚСЭ). *Партенокарпияның* маңызы – өсімдік гүлі ұрықтанбаса да жеміс алынады және олар етжеңді, шырынды, дәмі жақсы келеді (ҚСЭ).

ПАРТЕР [франц. parterre; par – үсті, terre – жер] з а т. **1.** *Театрлар мен концерт залдарындағы көрермендер отыратын орталық орын.* – Сендер енді *партерге* кіре алмайсыңдар, барып, анау үстінен балконнан қараңдар! – деді генерал (Б.Сокпақбаев, Қайда. Гауһар). Ежелгі Рим театрында жарты шар іспетті орталық алаң *партер* деп аталған (ҚҰЭ). Орнымыз *партердің* алдыңғы қатарында екен. Отырар-отырмас-тан, увертюра ойнады (З.Шашкин, Доктор Дарханов). Аманкелдімен қатарлас та, *партерде* де қонақтар отырды («Қаз. әдеб.»). **2.** *Саябақтардың құрылысында гүл мен жасыл желек, су хауыздарын орнатып, төңірегін бұта қоршаумен көмкерген ашық алаң. Партер* парк құрылысына әсем көрік беретін негізгі элементтің бірі болып табылады (ҚҰЭ). *Партерге* көбіне мүсін ескерткіштер мен хауыздар, кейбір арнайы егілген ағаштар салтанатты сипат беріп тұрады (ҚҰЭ).

ПАРТИЗАН [франц. partisan] з а т. *Жау тылында құрылған партизан отрядының жауынгері, партизан соғысының ардагері, соған тікелей қатысушы.* Жұмағали Саин соғыс күндерінің көбін Украина *партизандарының* арасында, солардың бір отрядын басқарып өткізген кісі (С.Мұқанов, Өсу жол.). Үлкен олжамен оралған *партизандар* өз мекеніне жеткенде таң атты (Ж.Тілеков, От кешу). Карпат тауының арғы бетінде тұратын *партизандар* достарыма бардым (Қ.Қайсенов, Сол жыл.).

Партизан қозғалысы. *Жау басып алған жерлерде халық ерікті түрде қатысып ұйымдас-тырылған, өз Отанының бостандығы мен тәуелсіздігін қорғауға белсене атсалысқан күрес-тің бір түрі. Партизандар қозғалысының* түрлері: қарулы күрес, саботаж, диверсия, жау өкімет органдарының беделін түсіруге бағытталған үгіт-насихат (ҚСЭ). Ұлы Отан соғысы туралы мағлұмат және оның интернационалдық сипаты *партизандар қозғалысының* халықтық мәні айтылмаса, толық болмас еді («Қазақст. мект.»).

Партизан соғысы. *Жау әскерінің тылына әрекет жасаушы және қарулы отрядтардың күресі.* Осы отрядтың басын қосып, үлкен партизан құрамасын ұйымдастыру, оның қимылын нағыз *партизандық соғысқа* айналдыру Иванов отрядына жүктелген болатын («Білім және еңбек»). Абдолла Судан халқының *партизандық соғысын* басқарды (ҚСЭ).

ПАРТИЗАНДЫҚ с ы н. *Партизанға тән, соған тиісті.* Анатолий мені сол *партизандық* күндерде Вася деп атайтын (Қ.Қайсенов, Жау тылында.). – Соғыс жылдарында *партизандық* өмір кештім (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар).

ПАРТИЗАНШЫЛДЫҚ з а т. *Партизан болушылық, партизанға тән әрекет істеушілік.* Олар астыртын контрреволюциялық жұмыспен шұғылданып, армияға іріткі салды, *партизаншылдық* ты дәріптеді (Қаз ССР тарихы).

ПАРТИКУЛЯРИЗМ [лат. particularis] з а т. с а я с и. *Саяси, азаматтық бытыраңқшылық.* Бұқара санасына эгалитаризмді, охлократиялық тағатсыздық пен патерналистік бойкүйездікті, элита санасына көп қиналмай, оңай құбыла салатын әлеуметтік мимикрияны (көлгірлікті), қара басының ғана қамын қамдап, қалған нәрсе-ге қалай болса солай қарайтын *партикуляризмді* мықтап-ақ сіңірген (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ПАРТИТУРА [итал. partitura] з а т. м у з. *Көп дауысқа бөлініп жазылған музыкалық шығарманың жеке-жеке дауыстарының жинақталып біріктірілу үрдісі.* Вокалдық және аспаптық немесе вокалды-аспаптық музыкалық шығармалардағы музыканттардың орындайтын партия-лары *партитураға* бөлініп, бірінің астына бірі ретімен жазылады (ҚҰЭ). *Партитура* арқылы бір мезгілде барлық партияда орындалып жатқан дыбысты қадағалауға болады (ҚҰЭ). Сыдық өзінің ескі *партитурала-ры* н ақтарып, өзімен-өзі боп кетті (И.Жақанов, Екі жирен). Сөйтіп, «Біржан – Сараның» сол жылғы Москва онкүндігінде орындалған *партитурасы* ең соңғы шыңдалған, жетістірілген варианты болды (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев).

ПАРТИЯ¹ [лат. partis] з а т. с а я с и. **1.** *Қандай да бір қоғамдық таптың мүддесін қорғап, ортақ мүдде негізінде біріккен, өкімет билігіне қимылдатын саяси ұйым.* Әркім өзінің қай ұлтқа, қай *партияға* және қай дінге жата-тынын өзі анықтауға және оны көрсету-көрсет-пеуге хақылы (ҚР Конституциясы). Қоғамның қай тобына *партияның* ықпалы күшті жүріп, олардан ұзақ уақыт қолдау тапса, сол топ *пар-*

т и я н ы ң өлеуметтік негізін құрайды (ҚҰӘ). Мәселен, Конституцияда Қазақстан жерінде басқа ел *п а р т и я л а р ы н ы ң* жұмыс істеуіне рұқсат берілмейтіні айтылған («Ақиқат»). **2. т а р.** *Жан-жаққа бөлінген топ, одақ, жік.* Жан-жақ *п а р т и я* боп тартысқан қызу жандардың күресінен мен аулақ қалған адаммын, – деді Құрбанов (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Барымта мен *п а р т и я*, Бәрі мастық, жұрт құмар. Сыпыра елірме, сұрқия, Көп пияншік нені ұғар? (Абай, Шығ.). Тек отырмай, атыңды алысқа айда, *П а р т и я* жағаласқан жарысқа айда. Жердің жүзін жеңіп ал жанды салып, Дос қайда, құда қайда, таныс қайда?.. (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 16-ғасырда Қырымда таққа таласқан екі *п а р т и я* болды (С.Сейфуллин, Шығ.). **3. Заттардың, тауарлардың белгілі бір көлемі.** Тауардың бір *п а р т и я с ы* жіберілді (Ауызекі).

Оппозициялық партия. с а я с и. *Ресми үкіметтің саясатына, басым пікіріне қарсы шығып, көзқарас-пікірін ұсынатын партия.* Саяси қозғалыстар мен ұйымдардың көп болуы, оның ішінде *о п п о з и ц и я л ы қ п а р т и я л а р д ы ң* қатар өмір сүруі билеуші партияның қызметін күнделікті көзден таса жібермей қадағалауға, оның тарапынан қиянат, тәртіп бұзушылық, заңсыздық сияқты келеңсіз көріністерді болдырмауға, тіпті алдын алуға, сөз жоқ жол ашады (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Партия белсендісі. *Партияның басты міндеттерін жүзеге асыруға, елдің саяси, экономикалық, мәдени дамуына қызмет ететін партияның белсенді күші, қайраткері.*

Партия жиды [болды]. *Жік-жікке бөлінді, жік-жік болды, өзіне жақтас адамдардан топ құрды.* Өз басын өзі осындай таласпенен кісі көбейтеміз деп *п а р т и я ж и ғ а н д а р д ы ң* бүгін біреуіне, ертең біреуіне кезекпен сатады да жүреді (Абай, Тол. жин.). *Б о л д ы* да *п а р т и я*, Ел іші жарылды. Әуремін мен тыя Дауың мен шарыңды (Абай, Тол. жин.). Жалын мен оттан жаралған, Сөзді ұғатын қайсың бар? *П а р т и я ж и ы п*, пара алған, Бейілі кедей байсындар (Абай, Тол. жин.). Кейде елді *п а р т и я м а* көп *ж и я м* деп, Әркімге аласардың жалпия да! Кей-кейде дұспаныңа айбар қылып, Сойледің барысынып қампия да (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Партия ұйымы. с а я с и. *Партия мүшелерінің басын қосатын саяси ұйым.* Қазақстан Республикасында идеологиялық және саяси әралуандылық танылады. Қоғамдық және мемлекеттік институттардың бірігіп кетуіне, мемлекеттік органдарда *п а р т и я ұ й ы м д а р ы н* құруға жол берілмейді (ҚР Конституциясы).

ПАРТИЯ² з а т. м у з. **1.** *Жеке дауыспен немесе жеке музыкалық аспапта орындау үшін жазылған шығарма, топтың бір мүшесі орындайтын нота.* Жиренше Нарымбеттің вокалдық *п а р т и я л а р ы* интонациялық әуені құлаққа түрпідей тиер, тіпті көңілге қорқыныш ұшқынын тастайтын речитативке негізделген (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Күләш Грузияның астанасы Тбилисиге барып, Маро *п а р т и я с ы н* қазақ тілінде орындады («Мәдениет және тұрмыс»). **2. ш а х м.** *Шахмат, дойбы, карта, т.б. басынан аяғына дейінгі ойыны.* Шахмат *п а р т и я л а р ы н ы ң* неше түр-түрлерінен шолу жасалады («Спорт»). Үстіне киімін киіп, бір-екі *п а р т и я* шахмат ойнау үшін, Мәдениет сарайына қарай беттеді (І.Есенберлин, Көлеңке.).

ПАРТИЯГЕРЛІК с ы н. *Жік, одақ құрып таласуға құмарлық.* Аламанов Жарылқапқа мылтықтың атылуы – Тәйтіктің елді екі жарған, *п а р т и я г е р л і к* бүлігінен шықты (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ПАРТИЯГЕРШІЛІК з а т. *Партияға, топқа, өзара жікке бөлінушілік.* Абай айтқан *п а р т и я г е р ш і л і к* бертіннің өзінде Қаратаудың қойнауында құтқарғанын Жарас бұрында біліктілерден естіген (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Білікке таласу, *п а р т и я г е р ш і л і к* сұмдығы, түрлі ситуациялар көрініс береді (Р.Нұрғалиев, Трагедия.).

ПАРТИЯҚОР з а т. қарап. *Жікке, топқа бөлінуге құмар, топқұмар.* Жиында Қараадырдың барлық атқамінер пысығы, нелер ызғарлы жуан, нелер сұрқия *п а р т и я қ о р л а р* бар (М.Әуезов, Қараш.).

ПАРТИЯЛАС с ы н. **1.** *Бір партияға кіретін.* Қатал Нагульнов *п а р т и я л а с* жолдасының қамын жейді, оны туысындай көреді (І.Омаров, Шабыт.). Бәйкен күрес жолы бір, *п а р т и я л а с* жолдастарының жанында екі-үш ай бірге болды да, март туа Арқадағы елге қайтты (Б.Тоғысбаев, Асыл.). Жұрттың рәсімінен істі қарағанда табан тірерлік жол таба алмай, орыс заңонын білмей, народный судья ақылына салынып, істі тексермей, *п а р т и я л а с ы н ы ң* ыңғайына қарап билік айтады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Оның *п а р т и я л а с* серіктері қарапайымдау болса да табанды жетекшімен жұмыс істеу, босбелбеу интеллектуалмен істес болғаннан әлдеқайда жеңіл деп мойындайды («Жүлдыз»). **2. а у ы с.** *Жақтас, топтас.* Ол – менің *п а р т и я л а с*, таптас, қандас, қарулас, бауырлас туысым (С.Мәуленов, Жер нәрі). Қара халық менің сонша үйім бар, сонша ауыл-аймағыммен сойылыңды соғайын, дауынды айтайын деп,

қай көп бергенге *п а р т и я л а с* боламын деп, құдайға жазып, жатпай-тұрмай салып жүріп, басын, аулын, қатын-баласын сатып жүр (Абай, Тол. жин.).

ПАРТИЯЛАС = е т. *Жікке бөлінісу, топтасу.* Эрберден соң сыртымызға шықты, жауластық, дайластық, *п а р т и я л а с т ы қ* (Абай, Шығ.).

ПАРТИЯЛАСУ *Партиялас етістігінің қимыл атауы; жікке бөліну, топтасу.*

ПАРТИЯЛЫҚ¹ з а т. *Белгілі бір партияның көзқарасын білдіретін ұстаным.* Жеке билік – халықтың ішінде инабатсыз, ақшаға, ажарға, *п а р т и я л ы қ қ а* сатылғыш, судья есіміне лайық емес билер екені жоғарыда айтылды (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

ПАРТИЯЛЫҚ² с ы н. *Партия мүшесіне тікелей қатысты, соған тән, тиісті.* Сөйтіп, қолымызда қуатты құрал, *п а р т и я л ы қ* аса маңызды документ (Т.Сыдықов, Толған тағдыр.). Архив қоймалары керек құжаттардан тазартылған, идеологиялық, *п а р т и я л ы қ* көзқарас індет болып, бойымызға жайылған, көптеген көрнекті Алаш азаматтары ұмыт бола бастаған (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Сол жылы күзге қарай біз Парламент сайлауын тұңғыш рет округтар бойынша ғана емес, *п а р т и я л ы қ* тізімдер бойынша да өткіздік, қазір елдің заң шығарушы органында партиялық фракциялар да бар («Егемен Қазақстан»).

ПАРТИЯЛЫЛЫҚ з а т. *Белгілі бір партияның көзқарасын, бағытын ұстанушылық.* Міне, әдебиеттің *п а р т и я л ы л ы ғ ы н ы ң* көкесі осы: сөзін сөйлемеген ажал табады. Партияның орталық комитетінің осы уақытша жасаған шешімдері қазақ баспасөзінің елшілдік, ұлтжандылық сипаттарын жойып тынды («Жұлдыз»).

ПАРТИЯСЫЗ с ы н. *Ешбір партияда жоқ, партияны жақтамайтын.* ≈ *П а р т и я с ы з* болу.

ПАРТИЯШЫЛ с ы н. *Жікішіл, тапшыл.* Жауардың жақсылары *п а р т и я ш ы л*, Бәрі де бұзық ойлы көңілі қара, Жетіру Саққұлақтың заты құлдан Айтатын онда бар деп сондай жала (Айтыс).

ПАРТИЯШЫЛДЫҚ з а т. *Өзара жақ-жақ болып айтысудан туатын жікішілдік, топшылдық.* Билер сонда мынадай бөтуға келіпті: бұдан былай бақастықты, күншілдікті, *п а р т и я ш ы л д ы қ т ы* тастайық, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарайық депті (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ПАРТОРГ з а т. с о в. *Кеңес өкіметі кезіндегі партия мекемесінің саяси басшысы, партия жетекшісі.* Ал енді, Атабек, ауылымыздың саяси

басшысы – *п а р т о р г і с і ң* ғой (А.Бекбосынов, Ауылым.). Күлкеев кешке жағалап, *п а р т о р г і с і ң* үйіне келді (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.). – Иә, сол Алақөзов осы совхозға *п а р т о р г* болып келген (С.Жүнісов, Жапанда.).

ПАРТ-ПАРТ е л і к. *Бытыр-бытыр, күрт-күрт еткен дыбысты білдіретін сөз.* Қол жетер жердегі қымыздықты *п а р т-п а р т* жұлып аузына салды (Қ.Ысқақов, Тұйық).

ПАРТ-ПҰРТ ү с т. *Быт-шыт, пәре-пәре.* Орал картаны *п а р т-п ұ р т*, пәре-пәре айырып, далаға шығып кетті (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ПАРТЫЛДА = е т. *Парт-парт ету; бартылдау.* Сөйткенше болған жоқ, төменгі жақтан *п а р т ы л д а ғ а н* мылтық даусы құлақ жарды (Д.Досжанов, Зауал). Кешеуілдеп қалғандарына *п а р т ы л д а п* резинка сойыл тиеді (Т.Ахтанов, Дала.).

ПАРТЫЛДАТ = е т. *Парт-парт еткізу, дүрсілдету.* Бірі сүйреп жетектеп, бірі дыр қамшымен *п а р т ы л д а т ы п* сабап барады (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі).

ПАРТЫЛДАТУ *Партылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қамшымен *п а р т ы л д а т у.*

ПАРТЫЛДАУ *Партылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мылтықтың *п а р т ы л д а у ы.*

ПАРУАЗ з а т. с ө й л. *Үйдің төбесін жапқанда мәтке үстіне көлденең салынатын ағаш.* Хош нақышты үйлерінің *п а р у а з ы н а н*, Бір уақытта ақырып біреу тұрды (Ғашықтық дастан.). Төбенің ұзын бойына түскен *п а р у а з* ғана жуандау. Оның беріктігіне де сенім аз (Ж.Еділбаев, Түркістан).

ПАРУАРДИГӘР [ир. پروردگر] з а т. д і н и. *Пәруардігер. Тәңірі, Құдай.* Алыс, жақын қазақтың бәрі қаңғып, Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып. Мал мен бақтың кеселін ұя бұзар, *П а р у а р д и ғ ә р* жаратқан несін жан қып! (Абай, Тол. жин.). Баршасы неше айла қылса-дағы, Дауасын еш таппады *П а р у а р д и ғ ә р* (Ғашықтық дастан.) Қарекем ойлап тұрсам шыныммен ер, Кез қылған екеумізді *п а р у а р д и ғ ә р* (Батырлар жыры).

ПАРФЮМЕР з а т. *Парфюмерия өндіріс орнының қызметкері.* Жаңғақ майын *п а р ф ю м е р л е р* мен кондитерлер қатты бағалайды, ал оның шопағын престегеннен кейін қалатын күнжарасы малдың азығына жұмсалады («Лен. жас»).

ПАРФЮМЕРИЯ [франц. parfum] з а т. **1.** *Гигиеналық және косметикалық мәні бар парфюмериялық бұйымдар жасайтын өнеркәсіптің саласы.* Май қарағайдың қылқанды бұтақтарынан *п а р ф ю м е р и я* өнеркәсібінде кең қолданылатын май қарағай майы алына-

ды (М.Ахметов, Егін қорға.). Құдырдың тек еркегі ғана мускус бөледі. Ол *п а р ф ю м е р и я* өнеркәсібі не керекті бағалы шикізат (Х.Қыдырбаев, Дала.). Көк-жасыл су өсімдіктерінің, олардан қызмет және пайдалы химиялық заттар бөліп алуға, сонымен бірге фармацевтика және *п а р ф ю м е р и я* өнеркәсібі үшін келешегі зор (Табиғат сулары.). **2.** *Бет пен қолға, шашқа, киімге жағатын хош иісті өтір, иіссу, иісмай сияқты т.б. заттар. П а р ф ю м е р и я* бұйымдарының негізгілері – өтір, иіс, су, крем-өтір, иіс май, өтір-желе, т.б. (ҚҰЭ). Елімізде жыл сайын 600 миллион сомның *п а р ф ю м е р и я* өнімдері жасалады («Қазақст. мұғ.»). *П а р ф ю м е р и я* бұйымдары сұйық, кейде тозаң (аэрозольды) күйде арнайы ыдыстарға құйылып шығарылады (ҚСЭ).

ПАРФЮМЕРИЯЛЫҚ с ы н. *Парфюмерия бұйымдарын жасауға қажетті, парфюмерия боларлық*. Көптеген иісудың түрлері, кремдер, *п а р ф ю м е р и я* лық жұмсақ майлар осы мұнайдан шығады (М.Маташев, Қара алтын.). *П а р ф ю м е р и я* лық заттардың сапасын арттырып отыру – адам психикасына қолайлы әсер етудің бір факторы екендігі даусыз (Қ.Жарықбаев, Психология.).

ПАРФЮМЕРЛІК с ы н. *Парфюмер өндірісіне керекті, соған жарайтын*. Ерте кезде хош иіс беру үшін табиғи заттар: эфир майы, бальзамдар пайдаланылып келсе, бертін келе органикалық химияның дамуына байланысты *п а р ф ю м е р л і к* бұйымдар жасанды хош иісті заттардан өндірілетін болды (ҚҰЭ). *П а р ф ю м е р л і к* бұйымдарға түс беру үшін арнайы бояу кейде арзозолды күйде арнайы ыдыстарға құйылып шығарылады (ҚҰЭ). Балдырдан тоқыма, *п а р ф ю м е р л і к* және басқа да өнеркәсіптік заттар өндіріледі (Ғалам ғажап.).

ПАРЦЕЛЛЯЦИЯ [лат. partialis] з а т. лингв. *Стильдік-экспрессивтік мақсатта сөйлемді ерекше екпін арқылы әдейі жеке бөлшектерге бөліп айту тәсілі*.

ПАРША¹ [ир. پارچه] з а т. *Алтын мен күміс тәрізді жіптерді араластыра отырып тығыз тоқыған жылтырақ жібек мата және сол матадан тігілген қымбат бағалы киім*. Ал бұл керуенде екі жүз нарға тиелген алтын ыдыс, *п а р ш а*, манат, шағи дүрия, қамқа бар болып шықты (І.Есенберлин, Алмас.). Опасыз мынау жалғаннан – Бай өлмейді дер едім: Базар барып пұл алған, Пұлына сатып құл алған; Қара ала *п а р ш а* шұлғанған; Алтын менен күміске – Тірлігінде былғанған (Базар жырау, Шығ.). Байдың қызы кимей ме, *П а р ш а д а н* қылған

желеткі? Кедейдің қызы кимей ме, Кенептен қылған көйлекті (Батырлар жыры). Дастарқанды жаяды, Түрлі тағам қояды, Көрсетеді құрметті. Әбден сыйлап бағады, *П а р ш а* төсек салады (А.Байтұрсынов, Шығ.). «Мінгенде атың теңбіл көк, Тең құрбың қалды мұнда көп. Орамал берсең *п а р ш а* бер Мақтайды сені мына көп» (С.Сейфуллин, Шығ.).

ПАРША² з а т. *Бір кесек, бір бөлек. ≈ Бір п а р ш а* болу.

ПАРШАЛА = е т. **1.** *Быт-шыт қылу, талқандау, кескілеу, тілгілеу*. Жақын келіп жарылған снарядтың жаңқадай жарықшағы Келдібектің оң қолын *п а р ш а л а н* кетті (М.Хасенов, Берлин.). Оқ оң жақ маңдай шекені *п а р ш а л а н* кетіпті (Ә.Нәбиев, Ауыр.). Ашуланған ит мысықты *п а р ш а л а н*, іннің аузына тастады да жүріп кетті (Мың бір түн). **2.** *Сойған малдың етін боршалау, мүшелеп бұзу*. Бауыздап етін сойып *п а р ш а л а д ы*, Шыжғырып алайын деп майын құйып. Төстіктен іске тартып кәуап қылды Жейін деп оңашада бір сүйініп (Үш ғасыр.). Дәнекердің өз бәкісі өз серкесінің етін *п а р ш а л а н* жатыр (К.Қазыбаев, Ызғар). **3.** а у ы с. *Жүрегін тілгілеу, жанын жаралау*. Қорқыттың жүйрік жанын жай тасындай Жанышқан осы ойлар ед қорғасындай. *П а р ш а л а н* тілім-тілім, ерте өртеп, Кіршіксіз жас жүрегін көз жасындай (М.Жұмабаев, Шығ.).

ПАРШАЛАН = е т. **1.** *Кескілену, тілгілену*. Суықтан қолым әбден *п а р ш а л а н ы н* кетіпті (Ауызекі). **2.** *Боршалау, мүшеленіп сойылу*. Қашан желінгені белгісіз, қоян терісі *п а р ш а л а н ы н* шашылып жатыр (Б.Тоғысбаев, Асыл.). Жарқыраған көздер қарайған атаулыға қоса қой, сиыр, жылқының *п а р ш а л а н ы н* сойылатынын көреді (М.Қабанбаев, Арыстан.).

ПАРШАЛАНУ *Паршалан етістігінің қимыл атауы. ≈ Қой етінің п а р ш а л а н у ы*.

ПАРШАЛАТ = е т. **1.** *Кескілету, тілгілету*. **2.** *Малды боршалату*. **3.** а у ы с. *Жүрегін тілгілету, жанын жаралау*. Жайшылықта ойлана қарайтын Зәли, қазір әзірейлі күдіктің қанды шеңгеліне жүрек *п а р ш а л а т қ а н* қансыраулы (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

ПАРШАЛАТУ *Паршалат етістігінің қимыл атауы. ≈ Сойылған малды п а р ш а л а т у*.

ПАРШАЛАУ *Паршала етістігінің қимыл атауы; тілгілеу, боршалау*. Әрине, өлген адамға денесін *п а р ш а л а у д а н* келер зиян жоқ, бірақ тіріге тиер көмегі жоқ (І.Есенберлин, Ғашықтар). Ол өлген құстың қанаттарын кесіп алайын деп бір тұрды да, киелі құсты *п а р ш а л а у ғ а* көзі қимады (Р.Токтаров, Тұлпар.).

ПАРША-ПАРША [ир. *پارچه پارچه*] ү с т. *Быт-шыт, бөлшек-бөлшек, тілім-тілім, жырым-жырым.* Фашистер қолынан келген «өнерін» аямапты. Тұла бойы *п а р ш а-п а р ш а*; танау жырылған, бет тілінген, қол сынған, шаш жұлынған (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Осы бір күндері лагерьде өне бойы дал-дұл, бет-аузы *п а р ш а-п а р ш а* жаралы Пахритдин пайда болды (З.Шашкин, Теміртау). Үсті-басы *п а р ш а-п а р ш а*. Жарасынан қан судай ағып, сорғалап келеді (Б.Мәдиев, Өрендер).

Парша-парша болды. *Быт-шыты шықты, бөлшек-бөлшек, жырым-жырым, тілім-тілім болды.* Автомат қақ бөлінді. Офицердің басы *п а р ш а-п а р ш а б о л д ы* (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

Парша-парша етті [қылды]. *Быт-шытын шығарды, талқандады.* Сонда қасындағы екі ит болмағанда, оны *п а р ш а-п а р ш а е т е т і н* еді. Әйтеуір, аман-сау қалған-ды (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). Денегетигенде барып бомбаша жарылатын разрывной оң *п а р ш а-п а р ш а қ ы л ғ а н* сүйегі жетіспей, жарасы бітпей ұзақ жатты (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Парша-паршасы шықты. *Быт-шыт болды, пара-парасы шықты.* Арлан қыр тазысы ақ тауықты бір-ақ бүктеп, *п а р ш а-п а р ш а с ы н ш ы ғ а р ы п* жеп қойды (З.Шүкіров, Ғажайып.). Дөрігердің су жаңа қара костюмінің *п а р ш а-п а р ш а с ы ш ы ғ ы п т ы* (М.Мағауин, Бір ата.).

ПАРЫЗ [ар. *فرض*] з а т. 1. д і н и. *Мұсылмандықтың міндетті түрде өтейтін борышы.* Құранға нанбағаны үшін *п а р ы з д ы* біле тұра қылмаған кісі дозақта азап тартады (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). Алланың *п а р ы з* қылған әмірі деп, Сол күнде азат етті қанша құлды. Сол күні раузаға қонып жатты, «Қылғай, – деп, – қуанышты сапар жолды!» Сол түні бір әулие түсіне еніп, Түсінде халифаға аян берді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман *п а р ы з* деген екен (Абай, Шығ.). Ау, Қазым, ойының ба, расың ба, Жалпақ қара қайыспен ұрасың ба? Қырық *п а р ы з* біреуін біліп, біреуін білмейді, Халықтың бәрін бірдей қырасың ба? (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). 2. *Адамның ел-жұрт, қоғам алдындағы азаматтық борышы, қастерлі міндет.* Өлемін деп өкініп, сескенбеймін, Өлмек *п а р ы з*, өмірден өшсем мейлім. Айта алмаған сөзім бар, арманым бар, Арманымды қалдырып кетсем деймін (М.Мақатаев, Шығ.). Отанды қорғау әркімге *п а р ы з*, – деді Нұрперзент мұғалім апайдың сөзін қайталап

(Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). *П а р ы з* – адамның ел-жұрт, мемлекет пен қоғам алдындағы борышын білдіретін әдептік ұғым (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Ақыл аста, күш атта, сөз малдыда, Ақыл, айла болмайды жоқ жарлыда. *П а р ы з*, уәжіп баршасын тамам қылып, Жалғыз-ақ әйел деген сөз қалды ма?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бес парыз. д і н и. *Мұсылмандықтың бес іргетасы – кәлиمانы айту, бес уақыт намаз оқу, ораза тұту, зекет беру, қажылық ғибадатын орындау.* Мұсылман баласының *бес п а р ы з ы* – иман келтіру, намаз оқу, ораза ұстау, ғұшыр-зекет беру, қажыға бару (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

ПАРЫЗДАР [ар. ир. *فرض دار*] с ы н. *Қарыздар, борыштар.* Мен ең алдымен Қазыкенге *п а р ы з д а р ы н* (От ортасы.). Ол рас, Сталинград батырлары, Уақыт мұрша бермей жатыр әлі. Сендердің алдарында әлі күнге *П а р ы з д а р* жер үстінің ақындары (М.Әлімбаев, Таңд. өлеңд.). Жаныма бәрі батады, Өзіңнің ақын ұлыңмын, Өте алман терең тебіренбей, Халқымның мұңын мен көрмей, *П а р ы з д а р* мәңгі құлыңмын (Қ.Ыдырысов, Арабстан.).

ПАРЫЗ-ҚАРЫЗ з а т. *Адамгершілік, азаматтық борыш-міндет.* Бүгінгі күнгі *п а р ы з-қ а р ы з ы н* біліп алмай, ұйықтай алмайтынын біліп келген сияқты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Азаматтық *п а р ы з-қ а р ы з* өз көзіңнің тірісінде өтегенге не жетсін! (А.Ханкелдин, Табыс. тағдыр).

ПАРЫҚ [ар. *فريق*] з а т. 1. *Бір нәрсенің екінші нәрседен айырмасы, ерекшелік.* – Руым төре еді, қаралардан *п а р қ ы м* болсын деп әдейі аулақта отырмын (А.Жүнісов, Өмір ізі). Көрген мен көрегенде көп *п а р ы қ* бар, Болмайды жігіт жақсысынан өтпей. Үлкенге, кішіге де ілтипат қыл, Жатырқап еш адамды сыртқа теппей (М.Дулатов, Шығ.). Қара сөз бен дарынды сөздің арасындағы *п а р ы қ* жұмсалатын орнына, қызметіне қарай былайша айырылады: дарынды сөзден адам тек ұғым алады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі *п а р қ ы н* көрдім. Әуелі – пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалады (Абай, Шығ.). Бақылау, тәжірибе жөнінен кент мектебі мен ауыл мектебінің шәкірттерінің арасында үлкен *п а р ы қ* бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Бір нәрсенің қадір-қасиеті, мән-жайы, жай-жапсары.* Адасу, дүние *п а р қ ы н* а баға бермей, жер-

ңіл көшудің салдары енді кеп маңдайға ұрып жатыр (А.Байтанаев, Қыран.). Олар өлең сөздің *п а р қ ы н а* түсіне бермейді (Т.Ахтанов, Дала.). Есі бар ед байқағандай *п а р ы қ т ы*, Оңды-солды, қараңғыны, жарықты. Күн туған соң етігімен су кешіп, Ел-жұртым деп сіздерді іздеп, барыпты (М.Жұмабаев, Шығ.). Дүниеден мақұрым қалған, ештеңенің *п а р қ ы н* білмейтін көргенсіз... (Ө.Кекілбаев, Дала.). **3. Белгілі бір істің байыбы, пайымы.** Абзал көңілінде үміт оты жылт етті: соңғы есептің *п а р қ ы н а* барса, аудан басшыларының ол жерге бөгет салып, егін егу абырой әпермейтін қу әурешілік екеніне көздері жетсе керек-ті (Ө.Сараев, Тосқауыл.). 15-тен жер алу *п а р қ ы* егін салып күнелту емес пе? (Ө.Бөкейханов, Шығ.). **4. а у ы с.** *Сатылатын заттың бағасы, құны.* – Е, бала-ай, жәрмеңкенің туы көтерілмей, малымды қандай *п а р ы қ п е н* сатарымды білмей, басым қатып жүргенде, кемпірге атласты не пұлыма аламын? (М.Дүзенов, Ант.). **5. Өлшем, мөлшер.** Қақ жарған қара қылды билер шығып, Топ жарған шешендер бар осы шақта. Надандар еш нәрседен хабары жоқ Ақылсыз қайуандардың аз *п а р ы қ т а* (М.Дулатов, Шығ.). Өлі менен тірінің Арасында тұрған *п а р қ ы с ы ң*. Егерде сабыр етпесен, Бүтін емес, жартысың (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Гауһардың жасықпенен *п а р қ ы* бір ме, Болат темір егеуге үгілмейді. Катеріндің қапыдан қате ойлама, Бақидың демі тұзу үілдейді (Ө. Найманбаев, Шығ.).

Парқы аспан мен жердей [жер мен көктей]. Айырмасы өте алшақ. Айтқан сөзің бармайды, көңіліне наданның. *А с п а н - ж е р д е й п а р қ ы б а р*, Деп айтады адамның (Қаз. тілі фраз. сөздігі). Бұ күнгі тарихшылыққа жеткен адамның өмір *п а р қ ы ж е р м е н к ө к т е й* («Абай»). Басқа тойдан бұл тойдың *А с п а н - ж е р д е й п а р қ ы б а р*. Көппен бірге жырлауға, Ұлы тойға қарызбын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Парқы білінбейді. *Айырмасы көрінбейді, бағасы байқалмайды.* Көрсетілген нұсқада әр түрлі іс, Білмегің өз шамаңды өбден дұрыс. Жамандарға *п а р қ ы б і л і н б е й д і*. Арзан, қымбат бағасы, алтын мен мыс (Қаз. тілі фраз. сөздігі).

Парқына жетпеді. *Байыбына бармады, мәнісін түсінбеді, бағаламады.* Бірақ сорлы *ж е т і п* алмай тоқтамының *п а р қ ы н а*, Мынадай бір заң шығарып, таратыпты халқына: «Кемел ақыл қарттық шақта ғана деп, Жастың ісі (негізінен) шала деп Есептелсін (М.Шаханов, Ғасырлар.). Адалдығын біле тұра, *Ж е т і п а л м а й п а р қ ы н а* Тіл тигізем жас бұлақ

пен асқар таудың даңқына Менің тілім кесілсін (М. Шаханов, Ғасырлар.). «Жарайсың!» деп, «шөберем» Батасын берді сарқыла Күншілдер тұр күлісіп, *ж е т е а л м а й т ы н п а р қ ы н а* (Дулат Бабатайұлы, Өлеңд.).

Парық [сөздің парқын] айырды [етті]. *Бір нәрсенің қадір-қасиетін айыра білді, жақсы-жаманның нарқын ажыратты.* Зат біліп *п а р ы қ а й ы р с а ң*, мен де сендік, Көргем жоқ пиғылында қазір кемдік. Сізден соң басқа қызық керек емес, Егерде осы жолы кетсе теңдік (Ө.Тәңірбергенов, Өлеңд.). Тіршілік ісінің *п а р қ ы н а й ы р у*, мәнісін білу ұйысқан жіптің ұштарын табу сияқты, қайдан басталып, қайдан тоқтайтынын бірте-бірте арасын ашып, шиесін шешіп барып таппасаң, бірден таба алмайсың (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жаратқан өзі жар болса, Тәңірі берген жігіттің. Өтеді күні мұратпен Ләззатын *с ө з д і ң п а р ы қ е т і п*, Түсініп тыңдар құлақпен (Б.Өтетілеуов, Өлеңд.).

Парық кешті. *Үміті өшті, күдер үзді.* Қожан бар дүниеден *п а р ы қ к е ш к е н д е й*, моланың астынан шыққандай алыс дауыспен: – Өттеген-ай, үйге ұмытып тастап кеткенімді қарашы, – деді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Парық қылмады [етпеді]. *Көңіл қоймады, мән бермеді, назар аудармады, баалай алмады.* Көп ештемені *п а р ы қ қ ы л м а й т ы н* Халкен жуас жігіт (С.Сейфуллин, Әңгім.). Дүние өртеніп бара жатса да *п а р ы қ қ ы л м а й т ы н*, тек соңғы жылдарда ғана шілдің қуындай пышырап бопсалана бастаған (О.Бөкей, Шығ.). Тыныш жүрген адамның бәрі момын. Ақымақ адам *п а р ы қ қ ы л м а с* бары жоғын (Мұңлық – Зарлық).

ПАРЫҚ-ПАРАСАТ з а т. *Қадір-қасиет, абырой-атақ.* Бұл адамдар қарым-қатынасы, *п а р ы қ - п а р а с а т ы* жайында өзінше көрген-білгені баршылық жандардың бірі-тін (Ө.Қанахин, Бақыт.).

ПАРЫҚСЫЗ с ы н. *Істің мән-жайын, жөн-жосығын, жақсы мен жаманның пайымын ажырата алмайтын оспадарсыз, пайымы жоқ.* Шырағым, «Шын» менен «йа», саумысың «хи»? Басыңнан бақ-дөреже, таймасын күй. *П а р ы қ - с ы з*, ақпа құлақ ақымақ болмай, Көрінсе нұсқалы сөз, көңіліңе түй (О.Шораяқов, Шайыр). Ол сондайлық жеңілтек те, *п а р ы қ с ы з* да емес (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Кәримға не болды, қалай өзгерді ол, күнәға белшесінен батып, жұрт алдында масқара болудан басқаны білмейтін осынау арсыз, *п а р ы қ с ы з* бейбақ табан астынан қалай ғана тақуа болып қалды? (Араб.-қаз. түс. сөзд.). Саған енді ол қыздан гөрі

желкеңнің шұқырын көру тезірек болар! Осыны айта бар сасық бай, *п а р ы қ с ы з* әке-шешеңе! (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ПАРЫҚСЫЗДАН = е т. *Еш нәрсеге мән бермей оспадарсыздану*. Әлдеқайда отырғандай ойлы кескінмен *п а р ы қ с ы з д а н а* сөйледі Мұрат (Т.Нұртазин, Мұрат).

ПАРЫҚСЫЗДАНУ *Парықсыздан етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Адамның п а р ы қ с ы з д а н у ы*.

ПАРЫҚСЫЗДАУ с ы н. *Оспадарсыздау, ойсыздау*. Инсценировкадағы Әсел ұнамды кейіпкер дәрежесінде әсер ету былай тұрсын, үстірт ойлап, тез пішетін *п а р ы қ с ы з д а у* адам болып шыққан («Қаз. әдеб.»).

ПАРЫҚСЫЗДЫҚ з а т. *Еш нәрсенің қадір-қасиетін, мән-жайын, ерекшелік күйін білмеушілік, жөнсіздік, талғаусыздық*. Бұрынғы *п а р ы қ с ы з д ы қ* дегендер өстіп бірте-бірте парасат жолына түсіп келе жатқан жөні бар (А.Байтанаев, Қансонар). *П а р ы қ с ы з д ы қ* ақылсыздықтан пайда болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). – Енді кері қайтару барып тұрған *п а р ы қ с ы з д ы қ* болар (Е.Әкімқұлов, Даңқым.). Сонда Тұраш әйелінің осынша *п а р ы қ с ы з д ы қ ы н а* іштей ренжіп қалып еді (С.Мұратбеков, Дос.). Жазушы мақсатсыздық пен *п а р ы қ с ы з д ы қ*... құбылыстардың тууына жол бермеуге үндеуді көздеген (С.Әшімбаев, Ақиқат.). Қашаннан қатты қалжыңға бейім қазақтың мінез-құлқын Ү.Уайдин кейіпкерлерінің ойнақы сөздерімен оңтайлы межелеп, өрнектеп отырады да, адамның тірлік-табиғатындағы өжуалауға болмайтын қасиетті сезім әлемін тиексіз тілмен түртпектеген *п а р ы қ с ы з д ы қ т ы* мысқыл-сықақпен мінеп-шенейді (Араб.-қаз. түс. сөзд.).

ПАРЫҚТА = е т. **1.** *Бір нәрсенің мән-жайын, жай-жапсарын тереңнен ұғынып ажырата білу, анықтау, байқап бағдарлау*. Онда менің жас уақытым ғой, бірдеңені *п а р ы қ т а й т ы н* кезім бе екен? (Ө.Қанахин, Жүрек.). Алайда ештемені *п а р ы қ т а м а й*, дақпыртты иемденетіндерге күлкі болғысы келмейді (Т.Нұртазин, Мұрат). *П а р ы қ т а с а қ* олжа көп Қазақстан жерінде. Есіктегі халық едік Бақытты күнде отырмыз Рахат, дәулет төрінде (Н.Байғанин, Шығ.). **2.** *Белгілі бір нәрсені қадірлеп-қастерлеу, жоғары бағалау*. Керек нәрсені уақтылы ұқпаймыз, мезетінде *п а р ы қ т а й* алмаймыз (Д.Досжанов, Зауал). Алайда бардың парқын, қадір-қасиетін өзін жақсы білу бір басқа да, оны өзгелер қалай *п а р ы қ т а й д ы*, бұл екінші басқа («Қаз. әдеб.»). Білгіштер айтады адам қорыққан сайын мынау

ию-кию өмірге керектігін *п а р ы қ т а й д ы* (О.Бөкеев, Үркер).

ПАРЫҚТАЛ = е т. **1.** *Бір нәрсенің бағдарланып, байынталуы*. ≈ *Істің жай-жапсарының п а р ы қ т а л у ы*. **2.** *Бағалану, қастерлену*. Бәхиязов өлендері сыртқы түрі жағынан шығыс поэзиясына жақындығымен *п а р ы қ т а л а т ы н* (Уақыт және қаламгер).

ПАРЫҚТАЛУ *Парықтал етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Әр нәрсенің п а р ы қ т а л у ы*.

ПАРЫҚТАТ = е т. *Ақ-қарасын айырту, жете таныту, түйсіну*. Адамды шарықтатқан, Ақ тілек, асыл арман. Дүниені *п а р ы қ т а т қ а н*. Ап өтіп асулардан (Ө.Жайлауов, Жарқын.).

ПАРЫҚТАТУ *Парықтат етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Дүниенің мәнін жастарға п а р ы қ т а т у*.

ПАРЫҚТАУ *Парықта етістігінің қимыл атауы; өзгешелігін айыру, пайымдау*. Жақила мол білімді, ой-өрісі биік, дүниені *п а р ы қ т а у*, тану, талдау мүмкіндігі мол (Т.Нұртазин, Ауыл.). Бақилық армандар мен биік мұраттардың бағбаны іспеттес поэзия қасиетін *п а р ы қ т а у д ы* ң заңды көрінісі екендігі даусыз («Қаз. әдеб.»).

ПАРЫҚТЫ с ы н. **1.** *Мәнді, мағыналы, мазмұнды*. Май біткен, бара жатыр қарып темір, Бұлай да кетеді екен арып көңіл. Кешегі қыран құсап самғайтұғын. – Қайда арман, отты жігер, *п а р ы қ т ы* өмір?! (Е.Ибраһим, Көктем.). **2.** *Байқағыш, ойлы, парасатты*. Өзі қай нәрсенің де жөнін білетін, тындырымды, *п а р ы қ т ы* жігіт, – десетін болды ауылдастары (Дала дауылпаздары). Даңқ – көбік су бетінде қалықтаған, Мұны ұғар ақыл-ойы *п а р ы қ т ы* адам. Көбік жеңіл, сондықтан көзге түскіш, Қайдан білер бұл жайды дәл ұқпаған (Ә.Нілібаев, Қоңыр жел). Басқа есікке жасадыңыз ілгекті. Жұрт ішінен достыққа іңкәр, *п а р ы қ т ы* Біреу туса күндей жарқын санасы, Бүкіл халық даңқты.. (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ПАРЫҚТЫЛЫҚ з а т. *Адамның, жеке тұлғаның өмір құбылыстарын, дүниені бағалай білу белгісі, қасиеті*. *П а р ы қ т ы л ы қ* жеке тұлғаның беделін арттырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Өмір құбылыстарын парықтай білуге, яғни *п а р ы қ т ы л ы қ қ а* жас ұрпақты үйрету – ата-ананың айналасының міндеті (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ПАРЫЛ з а т. *Пар-пар еткен дыбыс*. ≈ Шәйнектің *п а р ы л ы*.

ПАРЫЛДА = е т. *Пар-пар еткен қатты дыбыс, үн шығару*. Тап осы кез *п а р ы л д а ғ а н* пәлені Баржан да естіді, қатты дауыс құлақ жарғағын жарып жібере жаздады (М.Тоқбергенов, Жыл.).

ПАРЫЛДАТ = е т. *Пар-пар* еткізу. Солдат моншаның қып-қызыл тасына төрт-бес шелек суды *п а р ы л д а т а* құйып-құйып жіберді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ПАРЫЛДАТУ *Парылдат* етістігінің қимыл атауы. ≈ Суды *п а р ы л д а т у*.

ПАС¹ [франц. passe] з а т. *Карта ойынында қолым келмеді, ойнамаймын деген мағынадағы* сөз. Түннің бір уағында оянып кетіп еді, «вист», «*п а с*» деген сөздерді естіді (С.Шаймерденов, Мезгіл). *П а с* преферанс тілінде: «менде дәрмен жоқ, ойнамаймын» деген сөз (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

ПАС² [ағыл. pass] з а т. *Спорт ойынында допты серіктесіне қарай беру әдісі*. ФРГ – Швейцария кездесуінде 16 минутта сол қанаттағы неміс шабуылшысы тамаша *п а с ы н а н* кейін соққаны да (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Төрешінің сықпырғынан соң спорт министрі Южан Боко совет елшісі Абрамовқа *п а с* берді, ойын басталды («Спорт»).

ПАСКАЛЬ з а т. ф и з. *Халықаралық өлшем бірліктері жүйесіндегі механикалық кернеу мен қысымның өлшем бірлігі*.

ПАСПОРТ [франц. passeport] з а т. **Төлқұжат. 1.** *Жеке адамның аты-жөнін және тұрғылықты жерін куәландыратын ресми құжат*. Ол әйелдің алдына мөр басып, қол қойылған жаңа *п а с п о р т ы* тастай салды (К.Тоқаев, Тасқын). Сынық қыз сәл мұңайып, қысылды, Ол паспортын қарт ұстаға ұсынды. Ұста *п а с п о р т т а н* өзінің есімін көрді, Есіне алды жорықты, есіл күндерді... Қара свастика, қырғын, үміт... Ол өлім ордасының есігін көрді... (М.Мақатаев, Шығ.). Кәмелетке толған жастарға *п а с п о р т ы* салтанатты түрде табыс ету тұрмысымызға берік енді («Қаз. әдеб.»). *П а с п о р т ы ң ы з* жоқ болса, басқа бір документіңіз бар шығар? (С.Сейітов, Сөз сұра.). **2.** *Кәсіпорын, ғимарат, түрлі көлік құралдары, тұрмыстық құрал-жадбықтар туралы негізгі мәлімет жазылған тіркеу құжаты*. Балық шаруашылығы суларының *п а с п о р т ы* болады (Т.Тілеуғалиев, Балық.). Мұнда әрбір егістік жердің *п а с п о р т ы* бар («Соц. Қаз.»). Жеңіл машинаның техникалық *п а с п о р т ы н* алып, тілхат тастап кетті («Соц. Қаз.»).

Паспорт жүйесі. *Халықтың өсуін, орын ауыстыруын есепке алып, реттеуге негізделген қысқаша нормаларының жолы*. *П а с п о р т ж ү й е с і* ұғымына паспорт беру, ауыстыру, пайдалану тәртіптері мен азаматтарды тиісті мекеніне тіркеу және шығару тәсілдері кіреді (ҚСӘ).

Паспорт үстелі. *Төлқұжат беретін орын*.

ПАСПОРТСЫЗ с ы н. *Паспорты жоқ, паспорт алмаған*. Бірақ нағашысының айтуынша, еш жер *п а с п о р т ы з* жұмысқа алмайды (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Бұл комбинаттың қосалқы шаруашылықтарында өзіндей *п а с п о р т ы з* өспірімдердің қолқанат боп жүргенін айтты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ПАСПОРТШЫ з а т. *Паспорт үстелінің қызметкері, төлқұжат толтырып отыратын қызметкер*. Қазима халық қадірлісі, ол Қазақ ССР-іне еңбегі сіңген *п а с п о р т ш ы*, есімі алтын кітапқа жазылды («Қазақст. әйелдері»).

ПАССАЖ [франц. passage] з а т. с ә у л е т. **1.** *Төбесі әйнекпен немесе шатырмен жабылған, көптеген дүкендері бар сауда-саттық ғимаратының бір түрі*. *П а с с а ж ғ а* бардық. Өмірде көрмеген ғажап бай дүкен. Үлкендігі кішігірім поселкедей (С.Мұқанов, Шығ.). **2.** м у з. *Музыкалық шығармалардың оңай, жеңіл ойналатын түрінен қиын әрі тез, жылдам ойналатын түріне көшу, саусақтардың бірден қиын қимылға көшу тәсілі*. *П а с с а ж* гаммалық сипаттағы, акордты және аралас түрлерімен ерекшеленеді (ҚҰЭ). Виртуозды пьесаларда *п а с с а ж* әдетте бейтараптылығын танытады, дегенмен ірі композиторлардың шығармаларында (Ф.Листтің, Ф.Шопеннің фп. этюдтарында) олар маңызды мелодиялық мазмұнға толы (ҚҰЭ). Әсіресе Саратенің «Цыган әндерінің» кіріспесіндегі кадене үлкен виртуоздық *п а с с а ж д а* жазылған («Лен. жас»).

ПАССАТ [исп. viento de pasada] з а т. г е о г р. *Экватор мен субтропиктік аймақ арасында жыл бойы тұрақты түрде соғатын желдер*. *П а с с а т* – қос жарты шардағы субтропиктік жоғарғы қысым аймағы (25 градус – 30 градус ендіктер) мен экватор арасындағы жыл бойы байқалатын тұрақты түрдегі ауа массаларының тасымалдануы (Қаз. тілі термин. Су.). *П а с с а т*, әсіресе, мұхиттар үстінде айқын байқалады, жел режимі өзгермелі құрлықтар үстінде аса байқалмайды. *П а с с а т* желінің жылдамдығы 5–8 м/с (ҚҰЭ). *П а с с а т т а р* жыл бойы жоғары қысымды белдеуден экваторға соғады: солтүстік шарда – солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай, оңтүстік жарты шарда – оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай соғады (Қ.Құрманов, Физ. геогр. терм.).

ПАССАТТЫҚ с ы н. *Пассатқа тән*.

Пассаттық ағыстар. г е о г р. *Солтүстік, Оңтүстік жарты шарлардың тропиктік және экваторлық ендіктерінде басым сипатқа ие пассаттардың әсерінен Дүниежүзілік мұхитта туындайтын беттік ағыстар*. *П а с с а т т ы қ*

ағыстар шығыстан батысқа бағытталады. Экватор маңында пассатарлық қарсы ағыстарға бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.). Үнді мұхитының солтүстігінде муссондық айналымға байланысты *пассаттық ағыстар* тек қыста байқалады (Қаз. тілі термин. Су.).

ПАССИВ¹ [лат. passivus] з а т. э к о н. *Бухгалтерлік теңгерімнің бір бөлігі. П а с с и в т і н* оң жағы кәсіпорын (фирма, компания, ұйым) қаражатының белгілі бір күні құралу көздерін, нысаналы мақсатын, тиесілілігін көрсетеді (Қаз. тілі термин. Экономика.). Елдің шетелдегі шығысының шетелден түсетін түсімнен асып түсуі (мысалы, тауар желімі нәтижесінде) және төлем балансының тапшылығы *п а с с и в* болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ПАССИВ² с ы н. **1.** *Бір нәрсеге немқұрайды қарайтын, енжар, селқос (адам).* Ол соншалықты *п а с с и в* емес еді ғой (Ауызекі). **2.** л и н г в. *Қолданыста, сөзжасамда жиі кездеспейтін, көнере бастаған.*

ПАССИВТІК с ы н. *Белсенді, жиі емес.* К.Д.Ушинский қайталаудың *п а с с и в т і к*, активтік түрлерін, қайталау үшін жаттығулар құрастырды («Қазақст. мект.»). Жасанды иммунитет активтік және *п а с с и в т і к* иммунитет деп тағы екіге бөлінеді (Ж.Сұлтанов, Ауру.).

ПАССИОНАР [лат. passio] з а т. қ о ғ. *Тұмысынан сыртқы ортадан түлғаға қажетті энергияны артық қабылдап, оны қоршаған ортаны өзгерту үшін мақсатты жұмыс түрінде пайдалану қабілетіне ие адам.* Өз кезегінде *п а с с и о н* арадамдар соңдарынан қалың тобырды ертіп, өздеріне қарсыластарға (субпассионарларға) тойтарыс беріп, өзіне дейінгі «мәдени жаралымды» жойып, «этнос» деп аталатын жаңа қауымдастықты қалыптастырады («Егемен Қазақстан»).

ПАССИОНАРЛЫҚ с ы н. *Пассионарға тән.* *Пассионарлық* сөзінің латын тіліндегі «пассио» түбірі «шабыт», «құлшыныс» деген мағына береді («Егемен Қазақстан»). Лев Николаевич өзінің *п а с с и о н а р л ы қ* идеясы арқылы адам феноменінде әлеуметтік себептен гөрі биосфералық әсердің бел алып жататынын дәлелдеуге күш салды («Егемен Қазақстан»).

ПАСТА [итал. pasta] з а т. *Түрлі ұнтақ заттар араластырылған қамыр тәрізді гигиеналық, косметикалық және кулинариялық заттардың аты.* Дененің сыртына жағылатын, себілетін дәрілер: әртүрлі майлар мен *п а с т а* л а р пластырь (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Тіс тазалауда әртүрлі тәсілдер бар. Міне, соған байланысты порошокпен не *п а с т а* мен

тазартқан дұрыс (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *П а с т а* крахмал не сабынға май және полимерлі органикалық қосылыстар т.б. қосу арқылы жасалады (ҚСЭ).

ПАСТЕЛЬ [итал. pastello] з а т. бейн. **1.** *Бояулардың ұнтағынан ғана жасалатын, бейнелеу өнерінде қолданылатын, сырты құрғақ, әрі жұмсақ борғауқсас түрлі-түсті қарындаш. П а с т е л ь* қарандаштары пигмент балшық, бор, желім қоспаларынан алынды (ҚҰЭ). **2.** *Осы қарындашпен салынатын кескіндеме. П а с т е л ь м е н* сұңғат, графика әдістерімен де жұмыс істеуге болады. *П а с т е л ь* шамамен 14–15 ғғ. пайда болған (ҚҰЭ).

ПАСТЕРЛЕ= е т. *Сүт, шарап т.б. сұйықтар мен тағам өнімдеріндегі микроорганизмдерді 100°С-тан төмен температурада қыздыру арқылы жою.* Сүт өнімдерін микроб қалмау үшін, ұзақ сақталу үшін *п а с т е р л е й д і* (Ауызекі).

ПАСТЕРЛЕН= е т. *Әртүрлі сұйық және тағам өнімдерінің белгілі бір температурада қыздырылуы.* Жемістер, көкөністер не олардан жасалған өнімдер тұмшалап жабылған құтыларда не шөлмектерде *п а с т е р л е н е д і*. *П а с т е р л е н г е н* кезде өнімдердегі микроорганизмдер жойылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Көкөніс және жеміс маринадтары – 85°С температурада, жеміс компоттары – 85–95°С, жеміс-жидек шырындары – 85°С, жүзім шырыны – 73–85°С температурада *п а с т е р л е н е д і* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПАСТЕРЛЕНУ *Пастерлен етістігінің қимыл атауы. ≈ Сүттің п а с т е р л е н у і.*

ПАСТЕРЛЕУ¹ з а т. *Сүт, шарап, т.б. сұйықтар мен тағамдық өнімдерді белгілі бір температурада қыздырып, зарарсыздандыру әдісі.* *П а с т е р л е у* әдісін Л.Пастер ұсынған (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *П а с т е р л е у* қаймағы алынбаған сүт өнімдері мен сүзбелерге пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Ілездік немесе жоғары температуралық *п а с т е р л е у* – 85–90°С-қа дейін қыздырылады. *П а с т е р л е у*, негізінен, спорасыз микроорганизмдерді жоюға арналған (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПАСТЕРЛЕУ² *Пастерле етістігінің қимыл атауы; әртүрлі сұйықтар мен тағамдық өнімдерді белгілі бір температурада қыздыру.* Сүтті *п а с т е р л е у* үшін әртүрлі режимдер қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПАСТИЛА [лат. pastillus] з а т. *Езілген жеміс-жидек езбесін қант пен жұмыртқа белогымен араластырылып дайындалатын кондитер өнімі. П а с т и л а* латынның pastillus – жұқа

нан деген сөзінен шыққан (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Пастила* езілген жеміс-жидек езбесін қантпен және жұмыртқа белогымен араластырып, оған ыстықтай қант, агар немесе мармелад массасын қосып дайындалады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПАСТОР [лат. pastor] з а т. д і н и. *Протестанттық дінбасы*. 1828 жылы әкесі оны «ең жақсы п а с т о р болып шығуға дайындалу» деп Кембридж университетіне ауыстырады (Жалпы биология). Крейн сөйлей келіп қол қимылымен п а с т о р д ы терезе алдындағы аласа дөңгелек столға шақырды (Қ.Исабаев, Жолдас.).

ПАСТОРАЛЬ [лат. pastoralis] з а т. т е а т р. *Қарапайым малының өмірін бейнелейтін лирикалық өлең және драмалық шығарма. П а с т о р а л ь д а* айнала табиғат, мал-жануар, адамдар тіршілігі, махаббат – бәрі де кірбіңсіз, көңілжай, мәз-майрам қалыпта суреттеліп баяндалған (Әдеб. термин. сөздігі). Әдетте п а с т о р а л ь д а бақташы жастардың ауылдағы тыныш әрі қарапайым өмір-тұрмысы мадақталып отырады (ҚҰЭ).

ПАСХА [грек. pascha] з а т. д і н и. **1.** *Христиандар мен еврейлердің көктемді дні мерекесі. Пасха* Христандінінде Иса (ғ.с) пайғамбардың «қайта тірілетін» күні ретінде тойланады (ҚҰЭ). Православ христиандарында п а с х а мерекесі юлиан күнтізбесі бойынша 22 наурыздан 23 сәуірге дейінгі; католик шіркеуінде григориан күнтізбесі 26 наурыздан 23 сәуірге дейінгі кезеге сәйкес келеді (ҚҰЭ). *Пасха* иудей дінінде еврейлердің Мысырдан кетуіне орай атап өтіліп, Мессияның келуін күту идеясымен ұштастырылады (ҚҰЭ). **2.** *Осы мерекеге арнап, төрт бұрышты мұнара тәрізді етіп, ірімшіктен істелген тәтті тағам. ≈ П а с х а* дайындау.

ПАСЫҚ [ар. فاسق] с ы н. *Надан, топас, оңбаған, арам, адамшылықтан безген.* Тек п а с ы қ жандар ғана басқалардың біріне-бірі істеген опасыздығын, әділетсіздігін кешіре береді (І.Есенберлин, Айқас). Сахрада надандықпен ғұмыр сүріп, Жоқ екен қулық-сұмдық п а с ы қ кісі. Жүріпті мал өсіріп, көшіп-қонып, Болмаған онан басқа кәсіп-ісі (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Жақынсып жұртқа тегіс сене берме, Білдің бе, досың қандай, қасың қандай? Болмаңыз көрсе қызар көрінгенге. Байқаңыз: п а с ы қ қандай, асыл қандай? (М.Дулатов, Шығ.). Бәсекеменен бұл кезде Мал жиған п а с ы қ байлар көп Пейілі төмен жалшыдан (Базар жырау, Шығ.). Мұның қайраткері көбінесе сасық пікір, п а с ы қ ой, адалдықты білмейтін, арамдықтан жиренбейтін нашар құлықты, адамгершілігі

жоқ, сана-саңлауы кем, боскалаққыш, жоққа нанғыш, битке пышақ суырғандай, көздей істі көлдей қылып, босқа пысықсып, босқа жанып, қайратын, күшін, өнерін жоққа сарп қылып, арам тер болып, босқа бусанып, босқа біленіп, босқа сабылатын адам (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ПАСЫҚТЫҚ з а т. *Надандық, топастық, арамдық, оңбағандық.* Адам тағдырына, жолдас тағдырына көз жұмып қарау п а с ы қ т ы қ емес пе? (С.Еркебаев, Алғашқы.). Бір жас жігіт аралатып барлығын, Атын айтып, сыпаттап жүр әрбірін, Біреуінің п а с ы қ т ы ғ ы н, аңдығын, Біреуінің мықтылығын, паңдығын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Өз күнәсін бөтенге жапқысы келеді. Бұдан артық п а с ы қ т ы қ болар ма? (І.Есенберлин, Алтын құс). Сендер, сол иттеріңді п а с ы қ т ы қ қ а үйреткен! – деп ақырды Қақабай (Ә.Бектаев, Мәди).

ПАСЬЯНС [франц. patience] з а т. *Карта ойыны.* Орыс дипломатиясы бар болғаны отыз екі қағаздан тұратын батыс п а с ь я н с бес саусағындай біліп алды, ал қажет десеңіз жүз қағаздан тұра беретін шығыс қитұрқысын қаншалықты меңгере алатыны осы жолы белгілі болады (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ПАТ [франц. pat] з а т. ш а х м. *Шахмат ойынында қарсыластың біреуі кезекті жүрісін жүре алмай қалатын тәртіп. ≈ П а т* қою.

ПАТАТАР з а т. ж е р г. *Құты (мылтыққа дәрі салатын ыдыс). П а т а т а р д ы* мүйізден жасап, мергендер жанына салып жүреді. *П а т а т а р м е н* мылтыққа дәрі салады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПАТЕНТ [лат. patens] з а т. **1.** *Сауда жасауға немесе белгілі бір кәсіп қылуға құқық беретін куәлік. П а т е н т т і* ҚР Әділет министрлігінің Санаткерлік меншік құқықтары жөніндегі комитеті береді (ҚҰЭ). *П а т е н т т і* 2 түрі бар: алдын ала берілетін патент және негізі патент (ҚҰЭ). Алдымен сенің балық аулауға п а т е н т і ң жоқ (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Бүгінгі күні ауданда 1505 кәсіпкерлік тұлғалар болса, оның 231 п а т е н т п е н, 40-ы куәлікпен, 1195 шаруа қожалығы, 180-і өрттүрлі алымдармен жұмыс істейді, – дейді Тарбағатай ауданының әкімі («Егемен Қазақстан»). **2.** *қ ұ қ ы қ. Белгілі бір ғылым, өнер салаларында жаңалық ойлап тапқан адамның сол өзі ашқан жаңалықты пайдалануға толық ерікті екенін растайтын куәлік қағаз.* Көмірді гидрлеп бензин алу әдісі 1913 жылы ашылған. Неміс химигі Бергиус осы жаңалығы үшін п а т е н т алды (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Ғалымдар өздерінің ағзалар мен тіндерді крио-консервациялау әдістерінің п а т е н

ti n Ресей Федерациясының мемлекеттік өнертапқыштар реестрінде 2006 жылғы қаңтарда тіркетті («Парасат»). Институт ғалымдары жасаған ғылыми ұсыныстың 22-сіне шетелдерден *п а т е н т т е р* алынды («Білім және еңбек»).

Патент алымы. *э к о н.* *Өнеркәсіп орындарының, заңды тұлғалардың, сондай-ақ кәсіпшілікпен немесе кәсіпкерлік қызметпен шұғылданудан алатын табысы бар азаматтардың бюджетке төлейтін төлемі. П а т е н т а л ы м н ы ң* сомасы бюджет кірісіне аударылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Патент бажы. *э к о н.* *Өнертабыстарды берілетін патентке сәйкес пайдаланудың ерекше құқығы берілгені үшін төленетін ақы.*

Патент құқығы. *қ ұ қ ы қ.* *Өнертабыс деп табылған техникалық ұсынысқа патент беру тәртібі мен патент авторының құқықтары мен міндеттерін реттейтін құқық нормаларының жиынтығы.*

Салық патенті. *с а л ы қ.* *Арнаулы салық режимін қолдану құқығын куәландыратын және салық сомасының бюджетке төленуі фактісін растайтын құжат.*

ПАТЕНТСІЗ *с ы н.* *Патенті жоқ, патент алмаған. Ал «ноу-хауды» өнертабысқа п а т е н т с і з* пайдалануға берілген лицензия патентсіз лицензия деп аталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ПАТЕНТТАНУ *з а т. э к о н.* *Патенттерді тіркеу, оларды сақтаумен шұғылданатын ғылыми пән.*

ПАТЕНТТЕ= *е т.* *Патент алу, куәландыру.* Таяуда «Валют-Транзит Алтын» ұлттық бұйымдар мен ұлттық стильдегі бұйымдарды өндіруге өз құқықтарын *п а т е н т т е й д і* («Егемен Қазақстан»). Біріншісі төрт тактілі циклда және жанармайды қысым күшінің тұтануында төрт тактілі циклды Дизель *п а т е н т т е м е г е н* («Зерде»).

ПАТЕНТТЕЛ= *е т.* *Патент алыну, рұқсат етілу, расталу.* Алюминийді құюдың бұл жаңа технологиясы Америка Құрама Штаттары, Канада, Жапония, Англия, Швеция сияқты – барлығы 35 елде *п а т е н т т е л г е н* («Қазақст. мект.»). Олар ашқан жаңалықтардың көбі шетелдерде *п а т е н т т е л д і* («Білім және еңбек»). Ал «Элеко» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі болса Астанаға жылжымалы құрамды автоматты түрде идентификациялайтын *п а т е н т т е л г е н* және сертификатталған радиожойлық жүйесін ала келіпті («Егемен Қазақстан»).

ПАТЕНТТЕЛУ *Патенттел етістігінің қимыл атауы. ≈* Сауда жасау құқығының *п а т е н т т е л у і*.

ПАТЕНТТЕУ *Патентте етістігінің қимыл атауы; құқықтандыру, рұқсат етілу.* Олардың біразын шетелдер *п а т е н т т е у* арқылы сатып алып та отыр («Білім және еңбек»). Қуғындаушыларды күшейтіп тұрған басты дәлелі осы, олардың ойынша баяғыда жарияланған еңбекті *п а т е н т т е у* де заңсыз, пайдалану да заңсыз («Зерде»). Өтінім тақырыбы – босалқы бөлшектер жеткізілімі, жабдықты жөндеу, тауар белгісін тіркеу, өнертабысты *п а т е н т т е у*, несие алу, т.б. (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ПАТЕНТТІ *с ы н.* *Патенті бар, патентке ие.* Оның белгілі шығарушысы, жасаушысы, *п а т е н т т і* авторы – ақын («Қазақст. мұғ.»). Бұл келісімде *п а т е н т т і* лицензия беру, бірнеше патентті және олармен байланысты «ноу-хауды» кешенді түрде беру көзделуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ПАТЕРГАЗИЯ *з а т. п с и х.* *Мінез-құлықтың бұзылу, адамның алжасу процесін білдіретін ұғым. П а т е р г а з и я* – анатомиялық не құрылымдық патологиямен байланысты нышанды белгілеуге арналған термин (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *П а т е р г а з и я* терминін А.Мейер енгізген (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ПАТЕРНАЛИЗМ [лат. paternus] *з а т. э к о н.* *Фирмадағы әлеуметтік еңбек қатынастарын реттеу нысаны.* Жұмыс берушілердің білікті мамандарды тарту және орнықтыру, өнімділікті арттыру, моральдық-психологиялық ахуалды жақсарту мақсатымен қызметкерлерге еңбек заңнамасында және ұжымдық шартта көзделген игіліктерден тыс қосымша игіліктер (жеңілдіктер, төлемақылар, т.с.с.) берудегі бастамасы *п а т е р н а л и з м* деп аталады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Оған, бір жағынан,.. обалсауапты мемлекетке артып салатын *п а т е р н а л и з м г е* өсіре бейімділікті, екінші жағынан, оппортунизмді, сөз бен істің алшақтығын, заңды айналып өтуге, ереже сақтамауға үйірлікті,.. істемесе де істеген болып көрінетін әлеуметтік мимикрияны жатқызуға болады («Егемен Қазақстан»).

ПАТЕТИКА [грек. pathētikos] *з а т. ә д е б.* *Аса жоғары, көтеріңкі, масаттанған серпін, салтанат.* Ақын советтік дәуірді үлкен пафосқа көтеріп, зор *п а т е т и к а м е н* жырлайды (С.Мәуленов, Үркер). Бұл кітаптан сіз әлеміш бояуды, жалған *п а т е т и к а н ы* кездестірмейсіз («Қаз. әдеб.»).

ПАТЕТИКАЛЫҚ с ы н. *Жоғары, көтеріңкі ырғақты, серпінді, салтанатты.* Төлегеннің соңғы ария-монологі көтеріңкі *п а т е т и к а л ы қ* рухы жағынан, мелодиялық құрылысы жағынан ариозоға жақын (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Қайсарлана күңірене шығып, мұңды майысқан мелодия адам жанындағы ең асыл сезімдерді оятар *п а т е т и к а л ы қ* гимнге айналады («Қаз. әдеб.»).

ПАТЕФОН [франц. pate, грек. phōnē – дыбыс] з а т. м у з. *Граммофон пластинкасынан дыбыс шығаруға арналған әртүрлі тетігі бар аппарат.* – Бұл *п а т е ф о н* деген нәрсе. Кәдуілгі адамша сөйлейді. Өлең айтып, домбыра да тарта алады, – деді ол (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Үшеуі шай ішіп, *п а т е ф о н* ойнатып бірсыпыра отырды (С.Сейфуллин, Шығ.). Үзіліс кезінде *п а т е ф о н* ойналды, ән шырқалды, би басталды (Е.Оразақов, Дөрігер.).

ПАТИНА [грек. patina] з а т. к е н. *Мыс және оның қорытпалары беттерінің айналадағы ортаның әсерінен тотығып, әр түске боялған қабыршақ.* Табиғи *п а т и н а* – мыстың күкіртті қосылыстарының ауадағы оттектен ұзақ уақыт әрекеттесуінің нәтижесінде түзелген мыстың негіздік сульфаты – $\text{CuSO}_4\text{Cu}(\text{OH})_2$ (Қаз. тілі термин. Кен.). Жасанды *п а т и н а* алу үшін, ең алдымен, бұйымды майсыздандырып, содан кейін тотықтандырады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ПАТИНАЛА = е т. *Мыс, қола, жез бұйымдары беттерін тотықтырғыштармен арнаулы өңдеумен өткізу арқылы жұқаша қабыршақ түзу.*

ПАТИНАЛАУ *Патинала етістігінің қимыл атауы. П а т и н а л а у* жасылдан қоңыр түске дейін рең береді және бұйымдарды әрлеуге қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ПАТИССОН [франц. patisson] з а т. ө с. *Самсар (жапырағы жалпақ, үш не бес бұрыш болып келетін, асқабақ тұқымдасына жататын сары түсті бір жылдық өсімдік). П а т и с с о н* асқабақ тұқымдас, кішірек өсімдік (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *П а т и с с о н* ның сабағы мен жапырақ қалемшелері жайыла өскен; жапырағы жалпақ әрі қалың, үш не бес бұрышты, тілім-тілім болып келеді. 3–5 күндік жас түйнегін пісіріп, қуырып, маринадтап және тұздап жейді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Бақша өсімдіктері қауын, қарбыз, қияр, *п а т и с с о н* асқабақ тұқымдастарына жатады (А.Алманиязов, Асқабақ.).

ПАТИХА [ар. فاتها] з а т. ді н и. **1.** *Құранның бірінші сүресі, кіріспе, фатиха. 2.* *Дінге, сенімге негізделген бата, дұға, тілек.* «Хазірет ке-

ліп, зекет алып, *п а т и х а с ы н* беріп кетсін», – деп Әбунүсіп болыс шақыртып қос ат жіберіпті (Д.Әбілев, Ақын.).

Патиха алды. ді н и. *Бата алды.* Өмірімнің ұзақ еместігі өзіме аян болып жүр. Сол себептен *п а т и х а а л у* үшін... көзімнің тірісінде қабірімді тұрғызу үшін шақырып отырмын (Қаз. тілі фраз. сөздігі). Жолға жүретін болғасын, *п а т и х а с ы н а л а м ы н* деп Итбай шақырған білем (С.Мұқанов, Ботакөз). Молланың қолынан дәм татып, *п а т и х а с ы н а л ы п* кеткеніміз жөн болар (Р.Аманкелдиев, Батыр.).

ПАТНОС [ор. поднос] з а т. *Шыны-шәйнек, ыдыс-аяқ салып, ары-бері тасуға арналған табақ тәрізді құрал.* Ол буы бұрқыраған шәйнекті *п а т н о с п е н* көтеріп, қонақ үйге кірді (І.Есенберлин, Ғашықтар). Гүлді *п а т н о с т ы ң* үстінде сықырлап арақ-шарап келді (Ш.Құмарова, Қос шынар).

ПАТОГЕНЕЗ [грек. pathos – ауру, genesis – шығу тегі] з а т. м е д. *Аурудың пайда болу және асқыну үрдісі.*

ПАТОЛОГИЯ [грек. pathos – ауру, logos – ілім] з а т. м е д. *Мал және адам ағзаларының ауруға шалдығуын, физиологиялық үдерістерінің өзгерісін зерттейтін медицина ғылымының бір саласы.* Менің айтайын дегенім – іздену үшін өзін көздеген *п а т о л о г и я н ы ң* сыр-сипатымен жақсы таныс бол (Е.Оразақов, Дөрігер.). Өлкелік (дұрысырақ айтсақ, географиялық) *п а т о л о г и я н ы ң* алдында қатерлі іскердің пайда болуының және олардың әр жерге әртүрлі тарауының заңдылықтарын зерттеу мақсаттары түр (М.Қайрақбаев, Рактан сақтан.). *П а т о л о г и я н ы ң* негізгі екі саласы бар: патологиялық анатомия және патологиялық физиология (ҚҰЭ).

ПАТОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Патологияға жататын, соған тән.* Тоқтаусыз өскен клеткалар *п а т о л о г и я л ы қ*, яғни зардапты жағдайға ұшырап, одан уыт шығып, денеге тарайды (М.Қайрақбаев, Рактан сақтан.). Аурудан айыққан мал көпке дейін әлсіз күйінде қалады, өйткені оның денесіндегі *п а т о л о г и я л ы қ* процестер ұзақ уақыт жойылмайды (З.Шойынбаев, Мал проплаз.).

Патологиялық анатомия. а н а т. *Адам мен мал денесіндегі әртүрлі сырқаттардың әсерінен болатын өзгерістерді зерттейтін ғылыми пән.* Қазақстанда *п а т о л о г и я л ы қ а н а т о м и я* саласындағы жүйелі зерттеулер қазіргі ҚазҰУ-де *п а т о л о г и я л ы қ а н а т о м и я* саласындағы кафедрасы ашылғаннан кейін басталды (ҚҰЭ). *П а т о л о г и я л ы қ а н а*

т о м и я жалпы патологиялық процестер (қан айналысы, зат алмасуы, қабыну, ісік т.б.) мен жеке аурулар морфологиясын зерттейтін екі салаға бөлінеді (ҚСЭ).

Патологиялық мінез. п с и х. *Түрлі жайсыз жағдайдан болатын адам бойындағы мазасыздық. Патологиялық мінез* адамның берексіз, бақытсыз көңіл жайында нақты реніштен, жайсыз қырсықтан, түрлі бөледен туындайтын әдеп-дағдының адамгершілік пен әдептілік, денсаулық (ипохондриалық) туралы ауыр, үрейлі, мазасыздықты біржақты тамырлатуы (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Патологиялық мінездің* естен танырлық сандырақ пен құндылығы жойылмас идеядан айырмашылығы – мінездегі кесепатты психотерапиялық әңгіме арқылы жеңілдетуге, тіпті емдеуге болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Патологиялық психология. п с и х. *Ауыран адамның психикалық қызметі мен қасиетінің, мінез-құлқының ауытқу заңдылықтарын зерттейтін медициналық психология саласы. Патологиялық психология* психологиялық теорияға сүйеніп, аурудың козу мен қайтуын дені сау адамның психикалық процестерінің қалыптасуы мен өту сипатын салыстыру арқылы анықтайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Патологиялық психологияның* психопатологиядан айырмашылығы – клиникада байқалған психикалық ауыр күйдің құрылымдық ерекшелігі мен түрлену сипатын психикалық әдісті қолдану арқылы түсіндіреді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Патологиялық физиология. ф и з и о л. *Аурудың пайда болу себептерін, оның құбылысын және ауру ағзаның өсу жолын зерттейтін ғылыми пән. Патологиялық физиология* ғылым ретінде 19 ғасырдың басында дами бастады (ҚҰЭ). *Патологиялық физиологияның* әдісі – клиникалық бақылаумен қатар жануарларға эксперименттік зерттеулер жүргізу (ҚСЭ).

ПАТОМОРФОЗ [грек. pathos – ауру, morphosis – бейне, түр] з а т. мед. *Ауру түрлерінің, оның түрлі белгілерінің қоршаған ортаға әсерлері нәтижесінде тұрақты өзгерістерге ұшырау үрдісі. Патоморфоз* ұғымы 20-ғасырдың ортасынан бастап жиі қолданылатын болды (ҚҰЭ). *Патоморфоздың* табиғи немесе кездейсоқ (себебі белгісіз) және терапевтік деген түрлері ажыратылады (ҚҰЭ).

ПАТРИАРХ [грек. patriarchēs] з а т. 1. т а р. *Рулық қоғамдағы рубасы, ақсақал.* Бурут *патриархының* бізді құрметтеп, мырзалық

көрсеткендігі сондай, бізге арнап қорадағы маңдайалды марқасын сойды (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). 2. д і н и. *Православие шіркеуіндегі жоғары діни билікте болған адамның шені, лауазымы. Патриарх* шенін христиан шіркеуінде Рим, Константинополь, Иерусалим, т.б. епископтары иеленді (ҚҰЭ). Қазіргі православие шіркеуінде *патриарх* – жоғарғы діни дәреже, автокефальді шіркеу басшысы (ҚҰЭ).

ПАТРИАРХАЛДЫ с ы н. 1. *Ескі рулық, қоғамдық.* Қоғамда үлкен *патриархалды* семья қалыптасты (ҚСЭ). 2. а у ы с. *Ескі салт, әдет-ғұрыппен бірге, сонымен біте қайнасқан.*

ПАТРИАРХАЛДЫҚ с ы н. 1. *Ескі ру қоғамының ықпалындағы рулық, ақсақалдық.* Семья моралінде дін уағызы әр жыныстағы адамдар қарым-қатынасында *патриархалдық*, рулық ұғымды дәріптейді («Мәдениет және тұрмыс»). Бір еркек пен екі-үш әйел бірге жерленуіне қарағанда *патриархалдық* ру өмір сүрген (ҚСЭ). 2. а у ы с. *Ескі ғұрып, салт-сананы ұстаушылық, соның ықпалында болушылық.* Ауылда *патриархалдық*, феодалдық қатынас, рулық алауыздық әлі де күшті еді (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). Соның бірі – елдің бір замандағы *патриархалдық* салт-санасының қоспасыз, «таза» қалпында көрінуі (Р.Бердібаев, Достық.).

ПАТРИАРХАТ [грек. patrēr – әке, archē – басқарамын, билеймін, сөзбе-сөз әке өкімі] з а т. *Қоғамда, әлеуметтік өмірде, отбасында биліктің ер адамдарға көшу сипаты. Патриархат* ежелгі қоғамда өндіргіш күштердің, шаруашылық жіктемесі жүрген уақытта матриархаттың орнына пайда болды (ҚҰЭ). Ал біз адамзат шежіресі ана атымен емес, ата есімімен аталады десек, онда шежіре атаулының бәрі *патриархат* дәуірінен кейін басталуға тиіс екендігі ешбір күмән келтірмейді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). *Патриархат* кезінде шаруашылықта, қоғамда және семьяда ерлердің рөлі үстем болды (ҚСЭ).

ПАТРИАРХАТТЫҚ с ы н. 1. *Патриархат дәуіріне тән.* Бұл әдебиеттер бұрынғы *патриархаттық* тайпалық өмірге қайта оралуға шақырды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм). Мұнда жартылай көшпелі, *патриархаттық* елдің өзгеру, түлеу қарқыны шын мәнісінде ғажап (Т.Ыдырысов, Баспасөз). 2. а у ы с. *Ескі салт-санаға берілген, ескі әдет-ғұрыптан айырылмаған, кертартпа.* Жазба түрдегі заңдар кодексі болмаған, адамның қоғамдық мінез-құлық нормалары әдет-ғұрып правосы бойынша белгіленген, мұнда көптеген ескі *патриархаттық*

т р и а р х а т т ы қ рулық нормалар болған (ҚазССР тарихы).

ПАТРИОТ [грек. patriotes] з а т. **Отаншыл** (өз Отанын, халқын, жері мен суын шынайы сүйетін, халық мүддесі үшін бар қиш-жігерін, қабілетін аямайтын адам). Абай өз халқының адал ұлы, шын досы, жалынды *п а т р и о т ы*, ұлттық мақтанышы болды (М.Ақынжанов, Қаз. ағарт.). Олар өз Отанының жалынды *п а т р и о т т а р ы*, өнеркәсіп, ауылшаруашылығының озаттары (Т.Ыдырысов, Баспасөз.).

ПАТРИОТИЗМ [грек. patrides – отандас, patris – Отан, туған жер] з а т. **Отаншылдық** (өз Отанын, халқын шексіз сүйілілік, барша қиш-жігерін Отан мүддесіне арнаған адамға, ұлтқа тән терең сезім). Туған жерін, ана тілін, елдің әдет-ғұрпымен дәстүрін құрмет тұту сияқты *п а т р и о т и з м* элементтері ерте заманнан бастап-ақ қалыптаса бастайды (ҚСЭ). Сонда *п а т р и о т и з м* – өз Отанына деген, өз халқына деген адалдық пен сүйініш – отанжандылық, отан-сүйгіштік (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

ПАТРИОТТЫҚ с ы н. **Отаншылдық** (*патриотқа тән қасиет, іс-әрекет*). – Сіздің Отанға деген *п а т р и о т т ы қ* сезіміңіз бәрімізге де үлгі болады, – деген Еламан (І.Есенберлин, Айқас). – Дұрыс істегенсіңдер, нағыз *п а т р и о т т ы қ* іс (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ПАТРОН [нем. patrone] з а т. **Капсюльді жездің ішіне салып тығындаған оқ**. Дереву қалтасынан *п а т р о н* алып, мылтықты оқтауға кірісті (С.Мұратбаев, Дос.). Белі менен иығында Қатарлап тізген *п а т р о н*, Сыбанған жеңін беш-пентшең (О. Шипин, Дастан.). Ол отыз *п а т р о н ы* бар, әскери винтовканы алып келді (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ПАТРОНАЖ [франц. patronage] з а т. м е д. **Дәрігердің ауруды қйде қарауы, қйде аурудың алдын алуы, ауруларға қй жағдайында медициналық жәрдем көрсетуі. П а т р о н а ж** әйелдер мен балалар консультацияларының, туберкулез, психоневрология диспансерлерінің жұмысында қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПАТРОНАТ [лат. patronatus] з а т. з а н. **Қараусыз қалған баланы белгілі бір отбасында заңды түрде асырап алуда берілетін тәрбие. П а т р о н а т** – уәкілетті мемлекеттік орган мен баланы тәрбиелеуге алуға тілек білдірген адамның (патронат тәрбиешінің) жасасқан шарты бойынша ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар азаматтардың отбасына тәрбиелеуге берілетін тәрбие нысаны (Заң. терм. түс. сөзд.). *П а т р о н а т* тәрбиешіге белгілі бір мөлшерде

сыйақы төлейді, ал ол баланы өз отбасының мүшесі ретінде тәрбиелеп, асырауға міндеттенеді және өз тәрбиеленушісінің қамқоршысы (бағушысы) ретінде танылады (Заң. терм. түс. сөзд.).

ПАТРОНТАЖ з а т. ә с к. **Оқ салғыш, оқшантай**. Атыс қаруына арналған *п а т р о н т а ж* және артиллериялық патронтаж түрлері болады, арналуына қарай ұрыстық және көмекші патронтаждар болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Атыс қаруының ұрыстық *п а т р о н т а ж д а р ы* қолданылатын қару түріне байланысты тапаншалық (тапанша, тапанша-пулемет), револьверлік (револьверлер), автоматтық (автоматтар, қалыпты калибрлі пулеметтер), винтовкалық (винтовкалар, карабиндер, қалыпты калибрлі пулеметтер) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Оқталып, даяр болған патронды дереу *п а т р о н т а ш қ а* салып отыр (Ш.Айманов, Қыран.). *П а т р о н т а ш* пен противогаздан, құты мен гранатадан, бөрінен мойынды бір босатып, ұйықтағанға не жетсін (Ж.Тілеков, От кешу.).

ПАТРУЛЬ [франц. patrouille] з а т. ә с к. **Қоруды (тәртіп сақтау мақсатында байқап шолуға, қарауылға шыққан қарулы әскерлер, күзетшілер тобы)**. Барлаушылармен айналаға бақылау *п а т р у л і н* ұйымдастырыңыз (Б.Момышұлы, Москва.). Басында әр жерден өзіміздің *п а т р у л ь д е р* кездесіп еді, кейін олар да көрінбей кетті (Жыл он екі ай). Перронда әскери *п а т р у л ь* мен милиция қабаттасып жүр (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ПАТРУЛЬДЕУ <франц. patrouiller> з а т. ә с к. **Тәртіпті күзету мақсатында жасақталған белгілі бір патрульдің қимылы**. Объектілерді қорғауды ұйымдастыруда жаяу ретпен және көлік құралдарымен *п а т р у л ь д е у* тәсілі тұрақты постылардың санын азайтуға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *П а т р у л ь д е у* су асты, су үсті кемелерінің (каторлердің) әдетте авиациямен бірлесе әрекет жасаулары арқылы жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). Сондай-ақ қарсыласты байқау және жою немесе оларға өздерінің күштері мен құралдарын бағыттау үшін *п а т р у л ь д е у д і* авиацияның басқа түрлерінің (тектерінің) ұшақтары орындай алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ПАТСАЙЫ [ир. پادشاهی] з а т. к ә с. **Тығыз тоқылған жібек матаның бір түрі**. Қара ала жібек *п а т с а й ы м е н* әдіптеткен судыраған көгөбай шапанды үстіне желбегей киген (С.Сейфуллин, Шығ.). Төсек үстінде *п а т с а й ы* көрпесі кіндігіне дейін сырылып, құс

жастыққа шынтактай тіреліп қалып, сары әйел жантая жатыр (Б.Момышұлы, Москва.). Тоқалдың үйі жинақы. Төгілген *п а т с а й ы*, барқыт, термелі кілемдер, қоңыраулы аспа сағат (Х.Рахимов, Сенгір.).

ПАТСАЙЫ² з а т. *Қауынның күләбі, торлама, әміре сияқты тәтті түрі.* Еті қалың сары ала *п а т с а й ы с ы н* ба, етті, қатты қара күләбіні ме, жок, аузыңа салғанда тіліңді оятын сары торламасын ба, – не керек, бәрі де бар (Н.Серәлиев, Қанат.).

ПАТТУМДАР з а т. г е о л. *Құмдарды, құмалттарды, саздарды біріктіретін, өңделмеген таужыныстары. П а т т у м д а р* – құмдарды, құмалттарды және саздарды біріктіретін, алайда бұл үшеуінің бірде-біреуінің мөлшері жалпы таужыныс мөлшерінің жартысын да құрамайтын, өңделіп-іріктелмеген таужыныстар (Қаз. тілі термин. Геология).

ПАТУА з а т. с ө й л. *Пәтуа. Байлам, тоқтам.* «Бір жылдық күнде намаз нешеуе болар» деп сұрағанда: оның *п а т у а с ы н* сол заманның ғалымдары білер деген сөзінен ғибратланып қарасаң, заман өзгерумен қағидалар өзгерілмегін білдіргені мағлұм болады (Абай, Шығ.).

ПАТША [ир. پادشاه] з а т. 1. *Төңкеріске дейінгі Ресей монархының титулы, билік иесінің атағы.* Халыққа әбден тізесі өткен *п а т ш а н ы* да халық орнынан аунатып тастап жатыр (С.Бегалин, Замана.). Аз күнгі дүние қызық жалған үшін, Досынан дос айырылып шығар жолдан. Өтіпті бір бай *п а т ш а* бұрынырақ, Тұсында қызыр шалып бақыт қонған. Болыпты үш баласы сол уақытта, Ержетіп ақылына көміл толған (Ә. Найманбаев, Шығ.). Уәлидің үлкен ұлы Ғұбайдолла *п а т ш а ғ а* қарсы болады да, Сібірге айдалып, сонда дүние салады (Б.Сокпақбаев, Қайда. Гауһар). Филип өлді, Ескендір *п а т ш а* болды, жасы әрең жиырма бірге толды. Өз жұрты аз көрініп көршілерге, Көз алартып қарады онды-солды (Абай, Шығ.). 2. а у ы с. *Ел басқарушы, әмірші, «құдай».* Болыс деген ол кездегі қазақ аулының *п а т ш а с ы* (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Тамам жанға бақ пенен мал арманда, ұрыға жүйрік аттың жалы арманда, Жердің жүзін жесе де көзі тоймай, *П а т ш а л а р* да болып жүр әлі арманда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Иә, губернатор деген жарым *п а т ш а м ы з* Орынборда тұрады, – деді Жұманияз (А.Сатаев, Дала.). 3. а у ы с. *Бәрінен артық, ең асыл, ең құнды, басқадан жоғары; төре.* Қызды отауға қарап жетелеп әкетті. – Онан соң жүрек айтыпты: Мен – адамның денесінің *п а т ш а с ы м ы н*, қан менен тарайды,

жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жок (Абай, Шығ.). Жүр! Жігіттің *п а т ш а с ы н* көрсетейін (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Жылқы – малдың *п а т ш а с ы*, Түйе – малдың қасқасы (Мақал).

Ақ патша. к ө н е. э к с п р. *Орыс патшасы, мәртебелі патша ағзам.* Дуан салып ішінен, Айырып қуат күшінен, *А қ п а т ш а* десе үрпиіп, Оянып шошып түсінен, Аға сұлтан қазының Ел сілкінді ісінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тұрды қарап сенбегендей көзіне, Бір нәрсені сезгендей еді өзі де. Алтын емес, күміс теңге салыпты, *А қ п а т ш а* да тұрмапты ғой сөзінде (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Нәсер соғыс әлемге жетіп жатыр, *А қ п а т ш а* жұртқа пәрмен етіп жатыр. Ол пәрменде санатқа қазақ кіріп, Шот, қорегі жылтындап кетіп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Патша ағзам. к ө н е. с ө й л. *Мәртебелі, құдіретті патша.* – «Поручик Коржинге, *п а т ш а а ғ з а м ы ң* тағы үшін, күрестегі ерлігі үшін» деп оқып берді Сергей (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Есті Ақан ұзамай-ақ мынау ақкөңілділіктен құтылады, Бөленің басы Петербордағы «*п а т ш а а ғ з а м д а*» екенін біледі (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол үшін *п а т ш а а ғ з а м ы ң* жаңа заңы керек (Ә.Әбішев, Найзағай).

Патша өкіметі. к ө н е. *Патшаның өзі құрған, оның жарлығын, заң жобасын жүргізіп отыратын үкімет.* Нариманның жанына батқан нәрсе жалғыз түрік тілінің надандығы ғана болып қалмайды, енді *п а т ш а өкіметінің*, патша чиновниктерінің зұлымдығы, паракорлығы да оның жанын кейіте бастайды (М.Дулатов, Шығ.). Сен, Кендір күйеу, енді *п а т ш а өкіметін* көксейің дедің бе? Осы сөзіңді ұмытпа (М.Дүзенов, Ант).

ПАТШАҒАР [ир. بچه‌ار] с ы н. 1. *Оңбаған, жексұрын, тентек, бузық.* Неткен бетпақ, *п а т ш а ғ а р*. Әйелде де осындай мақұлық жаратылады екен-ау (М.Мағауин, Бір ата.). – Таста, ұстама *п а т ш а ғ а р д ы*, – деп, Бөпежан апасы шар ете қалды (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Жөргегінен қағынып кеткен *п а т ш а ғ а р*, Байсалбаймен ашық айкаста бел омыртқан үзіліп кетіп жүрмесін (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). 2. *Біреуге ырза болғанда «шіркін», «соққыр» деген мағынада айтылады.* – *П а т ш а ғ а р д ы ң* сөзін қара, өкең мен емеспін бе, мені неге атамайсың, – деп жатыр (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). – Не дейді-ей, мына *п а т ш а ғ а р* шіркін, сақалы несі! (Ш.Смаханұлы, Шимайбек.). – Қап, *п а т ш а ғ а р* тағы да айласын асырып кеткен екен, – дейді (Қожанасыр хикая.).

ПАТШАЙЫМ з а т. *Ел билеуші патшаның қосағы, жұбайы.* Саған теңеп балауса, ақ қайыңды, Тұрам ессіз, көргендей *п а т ш а й ы м д ы*. Күміс көл де өзіндей дыбыс беріп, Қамыс, құрақ сыланып, шаш қайырды (К.Салықов, Жезкиік). Екінші Екатерина *п а т ш а й ы м н ы ң* жарлығымен осы жерде 1762 жылы Абылай ханға арналып үй салынғанын да білеміз. Оның құжаттары былтыр табылып, дәлелденді («Егемен Қазақстан»).

ПАТШАЗАДА [ир. *پادشاهزاده*] з а т. *Патшаның ұлы. П а т ш а з а д а* мұны көріп, мұңсыз кісі таптым деп патшаға хабар берді (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). Бұлар жазылғанда – қаһарлы патшалар туралы, *п а т ш а з а д а л а р ы* туралы, батырлар туралы жазылған (С.Сейфуллин, Шығ.). Ол *п а т ш а з а д а ғ а*, асыл жарына, өз жүрегін шымырлатып шыққан ықыласы мен шексіз махаббатын қалай білдіре алады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ПАТШАЛЫ с ы н. *Патша билеген.* Ертедегі тарихта адам баласы *п а т ш а л ы* ел бола бастағаннан бері патшалық құрғандардың бірі Иран жұрты – парсылар екен (С.Шәріпов, Бекболат). Сонан *п а т ш а л ы* Ресейдің кезінде Сібір аймақтарындағы кен орындарын зерттеумен шұғылданған (Ж.Еділбаев, Түркістан). Ақшалы байды жеңе алмай *П а т ш а л ы* ханды Батырлар өтті... Бар малын жат шауып алды: Молаларындай намыстың төбелер қалды, Обаларындай обалдың ақ шағыл қалды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ПАТШАЛЫҚ с ы н. 1. *Бір патша билеген, соған тікелей тән, тәуелді, қатысты.* Екі жақтан бірдей қаналған шаруалар *п а т ш а л ы қ* өкіметке қарсы күреске көтерілді (И.Кенжалиев, Тайманұлы Исатай). Егер орыс мұжығы шынымен *п а т ш а л ы қ* отарлық саясатының «күнәсіз құралы», тіпті, құрбаны болса, онда патша өкіметінің жоғалуынан соң, отаршылдық ниеттерінен баз кешіп, Түркістан халқымен жақындасудың жолдарын іздеген болар еді (М.Шоқай, Таңд.). Кеше ғана *п а т ш а л ы қ* Ресейдің отары болған қазақтың жазушысы маған сөйлесуге тура келді (Ф.Мүсірепов, Достық.). // *Патшаның қол астындағы мемлекет, патша өкіметі, патша үстемдігі.* Міне, мен – Темір жеңген соң Баязитке мынау сөзді айтқанмын: «А, Баязит, байқайсың ба, *п а т ш а л ы қ* та, адам да төңірінің алдында түк емес екен». Қарашы, төңірі өкімшілікті екеуімізге беріпті. Сен қыли, мен ақсақ! (М.Жұмабаев, Шығ.). Олай болғанда көрші *п а т ш а л ы қ т а р* өзді-өзі күнілгері хабарласып, астыққа, тауарға

арзан баж салдыруға келісу керек (М.Дулатұлы, Шығ.). Олар *п а т ш а л ы қ т ы* құлатып, көзін жоюды өздерінің революциялық арманы, жолы етіп алған (М.Әуезов, Әр жыл.). 2. *а у ы с. Төрелік, жастық, серілік дәурен.* Жігіттік дәурен – *п а т ш а л ы қ*, Жеті мүше – әскер дүр, Әскерге фәрман бұйырып (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Патшалықтан кешті. *Патша болудан бас тартты.* Түлкі қағып алып жеді. Сонда маймыл ойлап тұрып: *П а т ш а л ы қ т а н кештім!* Пәледен аяғымды құтқар! – деп түлкіні сөкті (Қаз. ертег.).

ПАТШАХАНЫМ з а т. ж а ң а. *Ел билеуші әйел адам.* Екатерина *п а т ш а х а н ы м н ы ң* қарауында қызмет істеді (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң.).

ПАТШАШЫЛ с ы н. *Патшаны жақтағыш, патша өкіметін қолдайтын.* Қарсы боп «ақ патшаға» Қанат шықты, Би, болысты дүрелеп сабап шықты. Ақыры оны да ұстап *п а т ш а ш ы л* топ, істеді жан көрмеген зұлымдықты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Осы сияқты байларды, байшыл, *п а т ш а ш ы л* әкімдерді әшкерелеу ақындар айтысының көбінде ұшырасады (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Ол 1916 жылғы көтерілісті бастап, қазақ байлары мен әкімдеріне, орыстың *п а т ш а ш ы л* чиновниктеріне қарсы күреседі (С.Қирабаев, Октябрь.).

ПАТШАШЫЛДЫҚ з а т. *Патшаны, патша өкіметін дәріптеушілік, оның мемлекеттік құрылысын жақтап қолдаушылық.* Әлдеқашан тұқымы құрыған *п а т ш а ш ы л д ы қ*, енді қайтып орнай ма? (С.Мұқанов, Өмір мект.). Залым патша тақтан тайды. Ел *п а т ш а ш ы л д ы қ т ы ң* жаншуынан мәңгі құтылды (Д.Әбілев, Арман.). Қазақтардың тарихи тіршілігіндегі осындай қиын кезеңінде, Ресей империясындағы отар халықтардың басына түскен сондай қиын дәуірге ұшыраған кезеңінде, бір-біріне қарама-қарсы екі жағдайдың ықпалы болды: біріншісі, *п а т ш а ш ы л д ы қ т ы ң* әскери-отаршыл кертартпа саясаты еді де, екіншісі ілгері бастаушы, мәдениетті өркендеу жолын бастаған орыс халқының еңбекші бұқарасы мен ілгері бастаушы-демократияшыл интеллигенттерінің өкілдері еді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ПАТЫРАТ с ы н. ж е р г. *Керексіз, бұзақы.* Қылышбай *п а т ы р а т* сөз айтпаса жүре алмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПАТЫРЛА = е т. *Патыр-патыр ету, пытырлау, сатырлау.* Құрғақ қарағай, көкпек, жан-жаққа жалын шашып, *п а т ы р л а п* жанады (Б.Аманшин, Жар мұңы). Зеңбірек басылып, *п а т ы р л а ғ а н* пулемет атысы басталды (М.Жұ-

мағұлов, Қыран.). Жұп-жұмыр жоны жалтылдап, Өңі бар онда лаланың... Жөнелді тұяқ *п а т ы р л а п*, Пернесін басып даланың (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.).

ПАТЫРЛАТ = е т. *Сатырлату, патыр-патыр еткізу*. Аңадай жердегі түп сексеуілге барды да *п а т ы р л а т ы п* бұта сындыра бастады (Д.Досжанов, Жібек.). Оның артынан *п а т ы р л а т ы п* оқ боратып, тағы біреуі төніп келеді (Т.Ахтанов, Шырағың.).

ПАТЫРЛАТУ *Патырлат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Бұтаны *п а т ы р л а т у*.

ПАТЫРЛАУ *Патырла етістігінің қимыл атауы*. ≈ Оқтың *п а т ы р л а у*ы.

ПАТЫР-ПАТЫР е л і к. *Сатыр-сұтыр, шатыр-шұтыр, шарт-шұрт еткен дыбысты бейнелейтін сөз*. Тақтайлар *п а т ы р-п а т ы р* жарылып, бөген-бөренелер мылтықша атылды (Ө.Сариев, Тосқауыл). Әлдекімдер аттан жығылып жатыр. Мылтық *п а т ы р-п а т ы р* (Ф.Сланов, Замана.). Чу-чу! – деген дауыстармен қоса сауырларға *п а т ы р-п а т ы р* қамшылар да тиіп жатты (Саржайлау).

ПАУ о д. *Бір нәрсеге разы болғанда, көңілденгенде айтылатын сөз*. – *Па у*, мақтауың жетті, – дедім мен Текебайға (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). – *Па у*, шіркін! Сенің жер-көктегі бидайықты жусатқың кеп жан ұшырып жүргенінді Нықан білсе болды ғой, – деді («Лен. жас»).

ПАУЗА [лат. pausa] з а т. 1. *Сөйлеу кезінде болатын сәл үзіліс, кідіріс*. «Жартасқа бардым» деңіз де тоқтай қалыңыз, *п а у з а* жасаңыз (Ә.Тәжібаев, Өмір.). 2. л и н г в. *Кідіріс* (Мәтінді ажыратып оқу, түсіну үшін қызмет ететін, дыбыстаудағы кідірісті білдіретін интонацияның бір компоненті). *Па у з а н ы ң* қай тілде болса да сөйлем мүшелерін анықтауда да, сөздердің функцияларын анықтауда да мәні зор (З.Базарбаева, Қаз. тіл. интон. жүйесі). Пауза ұзақ сөйлемді, құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдерді немесе сөйлеу мүшелерін айыра нақтылап айтуда кездеседі (Ф.Қалиев, Тіл білімі термин. сөзд.). Жалтақтап жүргенімде сахнада көп *п а у з а* болып қалды (Қ.Бадыров, Өткендер.). 3. м у з. *Музыкалық аспаптардың ойын арасында тоқтап үзіліс алуы*. *Па у з а* – орындалып жатқан музыкалық шығармада жеке аспаптардың белгілі бір орында жеке-жеке үзіліс, тыныс алуы (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік).

ПАУШАЛЬ: *паушалдық төлем*. з а т. э к о н. *Тауарлар тобы үшін төленетін төлемнің құрмалас бөліктерге сараланбаған жалты сомасы*. Лицензиялық келісімдерде *п а у ш а л ь*

дық төлем шектеулі жағдайда, мысалы, лицензияны жабдықпен бірге сатқанда, өндірістік құпияның сыртқа шығу қаупі туғанда, лицензиат өз қызметінің бақылауында жол бергісі келмегенде немесе пайданың лицензиат еліне аударылуын шектегенде қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ПАФОС [грек. pathos] з а т. *Өнер саңлақтарының ерекше шабыттанып, жігерленетін кезі, құлшыныс, құштарлығы*. *Па ф о с* арқылы ақын-жазушының қоғамдық-әлеуметтік идеялын анықтау да қалыптасты (ҚҰЭ). Мақалының негізгі *п а ф о с ы*-ұлт тіліне, мәдениетіне, дәстүріне төнген қауіпті атын атап, түсін түстеп көрсетуге, барған сайын қарқын алған орыстандыру саясатын әшкерелеуге арналған болатын («Қаз. әдеб.»). Екпінге *п а ф о с қ а* толы поэманың үшінші – соңғы бөлімі ХХІ ғасырда дүниеге келмек ұрпақтарға аманат, өсиет ретінде айтылатын (М.Мағауин, Ақша қар).

ПАФОСТЫ с ы н. *Пафосқа, яғни ынта-жігерге, зор шабытқа толы*. Абдолла осындай зор *п а ф о с т ы* азаматтық лириканың да өз кезінде ірі өкілі болды (С.Мәуленов, Жер нәрі). Испания тақырыбына байланысты шағын өлеңдер жазылғанмен, үлкен *п а ф о с т ы*, есте қаларлық шығармалар көріне қоймады (Ф.Оразаев, Басты тұлға).

ПАФОСТЫҚ с ы н. *Пафосқа, зор шабыт, ынта-жігерге лайық*. Ескендір үнінде нәзіктіктен гөрі, кең тынысты арын көзге түседі, ауқымы кең *п а ф о с т ы қ* сарын басымырақ (Ш.Сариев, Арайлы.).

ПАХТА з а т. ж е р г. *Мақта*. *Па х т а н ы ң* ара-арасына шыққан шөпті орақпен шауып аламыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПАҢ о д. «*Па*», «*пау*» сияқты одағай сөз. – *Па һ*, үйреніп алар ма еді өзін, – деді тағы да Темірәлі тыныш отыра алмай (Б.Нұржекеев, Күткен өт.). – *Па һ! Па һ!* Бауырың екен, көрдік! Көремін бауырыңды ала кеткенінді?... Әлі-ақ кетесің байыңа! – деп, шаптығып, ит терісін басына қаптады (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Ой-дөйт, деген-ай! Қайтсін енді, одан артық, не десін! – *Па һ*, шіркіннің, дәмесін! (М. Шаханов, Ғасырлар.).

ПАҢ-ПАҢ о д. *Па-па, пай-пай, о шіркін*. *Па һ-па һ!* Қара балапан, өне, сорғалай құйылды қоңыр бөлтірікке (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). *Па һ-па һ*, қара жерді қалтыратуын қарашы! (Ж.Тілеков, Қайнар). *Па һ-па һ* жануардың өрге қарсы сілтеуін-ай», – деп таңырқап шулады (З.Жәкенов, Таң самалы).

ПАЦИЕНТ [лат. *patiens*] з а т. мед. *Дәрігерге қаралушы, емделуші адам.* – Жолдас майор, сержант сіздікі еді, енді менің *п а ц и е н т і м* болды. Қандай ем қосасыз? – деп сұрады (Е.Оразақов, Дәрігер.). Емді екеуіміз ақылдасып отырып жасайтын боламыз. Жақсы ма? Бұл сенің бірінші *п а ц и е н т і ң*. Білдің бе? (И.Жақанов, Қайта орал.).

ПАЦИФИЗМ [лат. *pacificus*] з а т. с а я с. *Бейбітшілікті сақтау ұранын қуаттай отырып, соғыстың қандай түрін де, оның ішінде әділ соғысқа да, ұлт бостандығы соғысына да қарсы шығатын буржуазиялық ұғым. П а ц и ф и з м* – либералдық ағым, бұл ағымның өкілдері соғыс атаулының бәріне қарсы. Сөйте тұрып, пацифистер соғысты бір ғана жалпыға бірдей бейбітшілікті уағыздаумен-ақ болдырмауға болады деп есептейді (Саяси сөздік).

ПАЦИФИСТ [франц. *pacifiste*] з а т. *Пацифизмді жақтайтын кісі.* Біз надан *п а ц и ф и с т е р* емеспіз. Біз соғыстан жиіркенеміз («Спорт»).

ПАЦИФИСТІК с ы н. *Пацифизмге тән, соның іс-әрекетіне тікелей қатысты.* Бейтарап елдерде соғысқа қарсы пиғылдар болды, бірақ олар негізінен *п а ц и ф и с т і к* сипатта еді («Соц. Қаз.»).

ПАЧУМ [ағыл. *patchouli*] з а т. **1.** ө с. *Ерінгүлділер тұқымдасына жататын шағын бұта.* **2.** Осы өсімдіктің жапырақтарынан, сабақтарынан алынатын эфир майынан жасалатын *иісі күшті әтір.*

ПАШ [ир. *فاش*] с ы н. *Анық, айқын, ашық, әйгілі, белгілі.* Жауыздың болды *п а ш*, Жақсылыққа жаның қас. Ойламаймын қыла алмас, Қам қылармын мен де біраз (М.Дулатов, Шығ.). Дұрыс, құлмен жүрсе, сыр шетке *п а ш* болмас еді, жабулы қазан жабулы күйінде қалар еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Өз аты Қажымұқан әлемге *п а ш*, Алып күш, дарқан жанды, жалындай жас, Күшімен көрсетеді не ғажапты, Қасынан тарқамайды құрбы-құрдас (Ә.Тәжібаев, Құрдастар).

Паш болды. Жария болды, жайылды, таралды. Тарихта қай сөз қалды тарамаған? Қара сөз қала берсін жарамаған, Қайғылы қазақ елін сөз етейін, *П а ш* б о л ы п бұрын жұртқа тарамаған, Адамзатқа әр нәрсе үйрену жөн, Шырылдап түскеннен соң шаранадан (Ә. Найманбаев, Шығ.). Қарағөздің Сыбанбай аулына барғысы келмей жүретіні көп жұртқа *п а ш* б о л ы п қалған (М.Әуезов, Қаралы сұлу).

Паш етті [қылды]. а) *Көпке белгілі, мәлім болды, сырын ашып берді.* Әннің сөзі

Шоқанның өз көңіліндегіні *п а ш е т і п* тұрғандай еді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Сылдырлаған шолпысы, әлдеқандай былдырлаған тілменен Тоғжанның келері мен кетерін *п а ш е т е д і* (М.Әуезов, Шығ.). «Астапыралла, өзімнің де сырымды *п а ш е т і п* қоя жаздадым-ау!» – деп тұрды (Р.Райымқұлов, Болат.). ә) *Атын қалдырды.* Саған жақын Сібірдің бар елдері, Жат емес: тау мен тасы, көлдері, Сені ұмытпас, мәңгі атын *п а ш е т е р*, Мәдениет шашқан тұқым жерлері (М.Дулатов, Шығ.). б) *Дәріптеді.* Елін, жерін басқыншыдан қорғап, қарыса ұрыс салған батырлар ерлігін *п а ш қ ы л а д ы* (Н.Ғабдуллин, Өмір.). в) *Білдірді.* Осы кезде домбыраны Мұқа алды да, үй ішін тегіс елең еткізіп, сергітердей боп, шырқап кетті. Ерекше таза, күшті, мөлдір үн, анық әнші өнері келе жатқанын *п а ш е т і п* тұр (М.Әуезов, Шығ.).

ПАША [ир. *پاشا*] з а т. *Осман сұлтандығындағы азаматтық және әскери атақ. П а ш а* Туркияда 1934 ж., Египетте 1952 ж., Иракта 1958 ж. жойылды. Қазір Иорданияда, Ливияда және Суданда ғана сақталған (ҚСЭ). Әнуар, Жамал *п а ш а л а р* және басқа да түрік азаматары Ресейге қалай келді? (М.Шокай, Танд.).

ПАШАҚ [ир. *پوشاک*] з а т. ж е р г. **1.** *Қауын-қарбыз тұқымы.* Піскен қауынның *п а ш а қ т а р ы* н сақтап қойың (Қазақ тілі. диалек. сөздігі). Аскелдінің *п а ш а ғ ы* ірі болады (Қазақ тілі. диалек. сөздігі). **2.** *Қауын-қарбыздың қабығы. П а ш а қ т ы* сиыр малы сүйсініп жейді (Қазақ тілі. диалек. сөздігі). Ол қойға *п а ш а қ* берді. *П а ш а қ* берген қой семіре бастайды (Қазақ тілі. диалек. сөздігі).

ПАШПЫРТ: *пашпырты бітті.* с ө й л. *Жағдайы нашарлады, халі мүшкіл болды, саудасы бітті.* Оның баяндауынша, Орынборда бірлескен «оңшыл-ұлтшыл» аталатындардың *п а ш п ы р т ы б і т у ғ е* жақын (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ПАШТАШ з а т. ж е р г. *Тыңайтылған жер.* Бұл жер бұрын егін салынып, 3–4 жыл бойы тыңайтылған *п а ш т а ш* жер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПАШТЕТ [нем. *pastete*] з а т. т а м а қ. *Алдын ала пісірілген мал, балық еттерінің ұсақталып, тартылып, оларға май мен дәмдеуіштер қосылған тағамның түрі. П а ш т е т ы* с-тық және салқын болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Балық *п а ш т е т е р і н е* етке қарағанда пияз, аскөк, глютомат, соя тәрізді қосымша құрауыштар қажет (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *П а ш т е т* салқын тағамға, негізінен, бутербродқа пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПАШЫН з а т. ж е р г. *Буган қамыс. П а ш ы н д ы* сым темірмен буып қояды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПАШЫР: *пашыр еткізді. Быртылдатты, қырш еткізіп шайнады.* Саршұнақ бейшараны *п а ш ы р е т к і з і п* басынан бір шайнады да, «ер еңбегіне бір тойсын» дегендей, әлгіні рақаттанып жей бастады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ПАШЫРЛАТ= е т. *Қытырлату, бытырлату, бырт-бырт еткізу.* Ал қалған үшеуі жан-жағына мойын бұрмастан қоянның жіңішке қабырға сүйектерін етімен қоса *п а ш ы р л а т а* шайнап, асыға-аптыға қылғытып жатты (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Төбесінде оты жарқыраған абажадай нәрсе бұта біткенді *п а ш ы р л а т а* сындырып ыңыранып таяп қалды (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ПАШЫРЛАТУ *Пашырлат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бұтаны *п а ш ы р л а т у*.

ПАЯ [ир. *پايه*] з а т. 1. *Өсімдік сабағы.* Жүгерінің *п а я с ы* үй-үйдің іргесінде тау боп үйіліп жатыр (А.Байтанаев, Қайнар.). – Сірө, биыл қыс қалай болар екен? Шөптің *п а я с ы* сирек, мал тоқтай жайылмайды, шөптің басын жүре шалады (С.Бегалин, Уақыт.). Жүгері паяның үстіне киіз салып, Мамытбек екеуімізді қатар жатқызды (Ш.Мұртазаев, Шығ.). 2. ж е р г. *Егіннің (бидай, жүгері, тарыны) орып алғаннан кейін қалғаны.* Жер бетіне егіннің *п а я с ы* н сақтау үшін топырақты қайырмай жырту жүйесімен өңдегенде, онда сыдыра жыртудың орнына қыршуышты культиватормен өңдеу қолданылады (Агроном анықтам.).

ПАЯПАРЛАН= е т. *Шабалану, байбалам салу.* Байтуған кемпірі мен екеуі үйіне бізді кіргізбеді, қондырмады. Байбалам салып, *п а я п а р л а н ы п:* – Қондырмаймын, кетші, кет! – деп жатыр (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ПАЯПАРЛАНУ *Паяпарлан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қатты *п а я п а р л а н у*.

ПӘДЕР [ир. *پدر*]: *пәдеріңе нәлет.* ж е р г. *Атаңа нағылет (нәлет).* Берденкенің дүрсілін қыр асырмай жұтып қояды, *п ә д е р і ң е н ә л е т* (А.Сүлейменов, Бесін). – *П ә д е р і ң е н ә л е т*, айылымды босатып қойған бұл қайсың? – деді Бексұлтан (Ғ.Сланов, Әңгім.).

ПӘЙВАНДӘКІЛ з а т. ж е р г. к ә с. *Будан дастырылған өрік (ағаш).*

ПӘЙЕК з а т. с ө й л. *Паек².* Дәл осы Өске-леннің бауырында жайып жүрдік сиырды. Ол кезде бұл жер *п ә й е к* емес, шабылмайтын (Бәйшешек). Жазда *п ә й е к* жақсы шықсын деп, артық суларын тіпті шабындыққа салып қойыпты... (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.). Сол Қарағаш бойы кең өлке, ұлтанды *п ә й е к* болушы еді бір кезде (Ақ бидай).

ПӘЙКЕ з а т. *Бұғының танасы.*

ПӘЙКЕЛ з а т. ж е р г. *Маралдың тайынша-сы.* Бүлдіршінді бура бұзар, *п ә й к е л д і* бұғы бұзар (Мақал).

ПӘЙТ з а т. к ө н е. *Белгілі бір бағыт, нысана.* Алдын ашып атының, Жиёмбеттей батырың *П ә й т і н е* қосып барудың, Тіпті жақын, шамалы Есік пен төрдей арасы (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ПӘЙТТЕ= е т. ж е р г. *Бағдарлау, ыңғайлау.* Күннің ашық шағын *п ә й т т е п*, отарын тоғайды етектей жайсынға өргізді аға шопан Мұсахан (Тоғызыншы шежіре).

ПӘЙТТЕУ *Пәйтте етістігінің қимыл атауы.* ≈ Күн райын *п ә й т т е у*.

Пәйтті жер. *Туісті орын, реті келген жер.* Дейтұғын «Жеті жарғы» заң шығарған, Сөйлермін *п ә й і т т і ж е р д е* бәрін тізіп. Осылай елдің серке данғары еді, Ызғары сыртқы жауға қадыры еді. Бас қосып төрт би, бір хан тұрғанында, Бір күн, бірі туған айдай еді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ПӘК [ир. *پاک*] с ы н. 1. *Таза, адал, шынайы; кіршіксіз.* Сол сұлулар үшеуі де *п ә к*, мөлдір, кіршіксіз жүрегімен Оқжетпесті өлердей сүйіпті-міс (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Албырап жүзі, ақсиган тісі *п ә к* күліп, Бойжеткен қыздар біреуін көрсе аптығып, Сабағы жұмсақ сарғалдақ сайдан терді ме, Арқаға бұрым лакрып? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). 2. *Адал, бұлінбеген, бұзылмаған.* Өзі *п ә к* болған соң Үриядай «апаның» айла қоқан-лоқысына барынша сенеді Айбала (А.Тоқпанов, Бүгінгі.). Көрдін де сен аштың таза құшағың, Құшағыңды жас балаға ұсадым. Сол кезімде бар күнөдан *п ә к* болып, Дегенім рас: «Сенсің жарым, қосағым». (М.Жұмабаев, Шығ.). Жалыны ыстық жас ғұмырым шыдатпай, теріс істі *п ә к* ұжданым ұнатпай (М.Дулатов, Шығ.).

ПӘКЕНЕ с ы н. ж е р г. *Бойы қысқа, қортық, аласа.* Үйге *п ә к е н е* біреу келіп түсті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). – Ия, Сөкен дегенім 2-бригададағы аяғын сылтып басатын *п ә к е н е* қара бар еді. Аты – Сәдібек Құралбаев (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ПӘКТІК с ы н. 1. *Тазалық, адалдық, бұзылмағандық.* Осы сәтті аңсап жүрген сәби жүрек бар *п ә к т і г і м е н* құлап түсті-ау (С.Ғаббасов, Ана.). Дүниеде тазалықты, *п ә к т і к т і* елемеуден жаман бар ма? (С.Шаймерденов, Қарғаш). 2. *Шындық, адалдық.* Иә, иә, Жастық шағым, сымбаттым. Ерлік пен ездіктің арасындағы. Шабандық пен тездіктің арасындағы, Қайғы мен шаттықтың арасындағы, Жалғандық пен *п ә к т і к т і*ң арасындағы Ғасырлардан келе жатқан Қайшылығы тіптен көп Ұлы күрес әлі күнге біткен жоқ (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ПӘКІ з а т. ж е р г. *Ұстара*. – Үреке, мен мына кісінің *пәкісімен* шаш алдырамын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПӘКІЗЕ [ир. *پاکیزه*] с ы н. ж е р г. *Таза, кіршіксіз, бұзылмаған, пәк.* Еркебай лас емес, бір *пәкізе* адам ғой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ПӘКІЗЕЛЕ = е т. *Тазалау, аршу*. «Басқа құстардай жүн-пүнімен араластыра қылғымай, әбден *пәкізелеп* алып жегенін қарашы», – деп ойлап тұр (Бәйшешек).

ПӘКІЗЕЛЕУ *Пәкізеле етістігінің қимыл атауы*. ≈ Әбден *пәкізелеу*.

ПӘКІЗЕЛІК з а т. *Тазалық, адалдық, кіршіксіздік*. Шешесін сағынып жүргендіктен бұрынғыдай еркелеп, балалық *пәкізелікпен* құшақтайын десе, аналар келісіп қойғандай, шеттерінен ыршып-ыршып түседі (Р.Токтаров, Терістік.).

ПӘЛДЕН = е т. с ө й л. *Бәлдену*. Ат басындай алтын тапқан немедей қуанып, Уфадан оқып шыққан керемет мұғалім деп, бір пәлені әкеліп орнатып қойғаны. Онысы *пәлденіп* шақырған жаназаға бару жоқ (М.Дулатов, Шығ.).

ПӘЛДЕНУ *Пәлден етістігінің қимыл атауы*. ≈ Сәл нәрсеге *пәлдену*.

ПӘЛЕ¹ [ар. *بلاء*] з а т. 1. *Шатақ, дау-жанжал, бөле-жала*. Бәтима: Мен киім әпер десем, қайдағыны үйіп-төгеді, әпермей-ақ қой. Бай (қатынына): Сен қойғызады десе, азнап *пәлені* бастайсың да отырасың (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірақ атқамінерлер *пәлесі* Абайдың саналы еңбекпен отыруына ырық бермейді (М.Әуезов, Әр жыл.). Менің нем бар, *пәледен* аулақ деп қисық жүргем (Т.Тілеуханов, Өзгенің.). 2. *Қырсық, кесел, кесепат*. Жок, Бүркіт мұндай *пәледен* тез құтылу үшін сен қазір баруың керек (І.Есенберлин, Қатерлі.). – Ой, жігі-жігі! Сен кетші-ей! Бар *пәле* сенен (Р.Токтаров, Ертіс.). Бұзақылар біреудің ойында жоқ *пәлені* ойына салып, «бүйтсең бек боласың, бүйтсең көп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың» деп ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр (Абай, Шығ.). 3. *Ауру, індет*. Көп заманнан бері басмызыдан кешірген зорлық-зомбылық, кедейлік, нанандық мұра қылып біздерге мерез, құрт, қотыр, көз ауруы сықылды *пәлелерді* қалдырған (М.Дулатов, Шығ.). 4. м и ф. *Әлдебір қорқынышты нәрсе, адам шошырлық құбыжық, жын-шайтан*. Сол-ақ екен қабырғадан әлгі жалпылдаған *пәле* тағы пайда болды (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). Ойбай, түлкі мен бір *пәлені* көріп келдім (Қаз. ертер.). Жұрт күдігін ол да өршітті. *Пәле* байқатпай келіп аяқ астынан басып қалатын секілденді (Б.Нұржекеев, Құтумен өт.).

Басына пәле [болды] тіледі. *Пәле-жаланы қалады, дау-жанжалға ұшырады*. Көмекшісі бар емес пе, соған қалдырған болар тракторын... – деді Ақан, *басына пәле тілеп* алармын дегендей (А.Хангелдин, Фани.). Кетіп те қалмай, кетіп те қалмай, содан кеп... Керемет бір ой кешікпей маған соғар деп, Балалық шығар, бармадым сенің қасыңа, Батырлығым *басыма пәле болар* деп (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә). Аңдысып, арбасып алыстан болса да, Абайдың *басына пәле тілеп* жүретін қаскөйлер бар (М.Әуезов, Шығ.).

Қара пәле басты [кірді]. *Жын ұрды, албасты басты*. Молданың үйін *қара пәле басқан* да й, қонақтар да, молда да бірімен-бірі іштей арбасып, үндеспейді (С.Талжанов, Қайып қарт.). Бүгін мына қара түнек түнмен бірге бір үйге *қара пәле кіргелі* тұр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Қызыл көз пәле. *Барып тұрған пәлекет, нағыз бәлекет, шатаққұмар*. Ол *қызыл көз пәле* тегін шіренбейді (Д.Досжанов, Дария). Менің білетінім – Қален *қызыл көз пәле* (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жұрт түгел, оның құлындай құлағы кесік, Адырайған қордікі мына бір есік Машайықтарша *қызыл көз пәледен* қашқан көрші боп қалған...көш жерге тынады көшіп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Пәлеге жолықты [қалды, ұшырады]. *Басын дау-жанжалға салды, қырсыққа тап болды, әуреке түсті*. Саудайы-ай, сауды алмадың-ау, сырқауды алып, Бір *пәлеге жолықтың* шырқау барып, Ала жаздай көгалды бір көрмедің, Сары жұртқа қондың ба ірге аударып (Абай, Тол. жин.). Соры қалың жан екем, соры қалың. Сірә да, көп кешікпей торығармын, Несіне жолды құмай, сөзді құдым, Сірә, мен бір *пәлеге жолығармын* (М.Мақатаев, Шығ.). Аанада осы жайлы айтам деп *пәлеге қалғаны* бар (Қ.Салғарин, Сол бір.).

Пәледен машайық қашыпты. *Басқа кесірі, қырсығы тиетін істен (кісіден) аулақ жүр деген мағынада*. Айта көрме, *пәледен машайық қашыпты* дейді. Сын айтқанда, оны достық деп түсіне білетін адамға айтқан жақсы (Қаз. тілі фразеол. сөзд.).

Пәледен сақтады. *Кесір-кесепаттан аман алып қалды, жамандықтан қорғады*. – Е, жігіттер, азбассыз, Менің тілімді алсаңыз. Құдай *сақтарап пәледен* Хайыр, Зекет берсеңіз (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Пәле жапты. *Нақақтан күйдіріп жала жапты, айып тақты, жамандық жасады, кінәлады*. «Жасы толмаған қызды алдап алып кет-

ті» деп шатақ шығарып, Орайға *пәле жапты* (М.Хасенов, Нартәуекел.). – Ол мені боранда қалдырып кетті деп *пәле жабу дан* тайынбайды (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Тобышақты шоңқайтқан Қаба жалды жабы бар. Қыз шіркінге кім сенсін, Түрлі *пәле жабылар*. Ақылы жоқ арыстан Айға қарап шабынар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Пәле жауғызды [жаудырды]. *Жамандықты бастан асыра үйіп-төкті, жауыздықты, қас-тандықты үдетті.* Көбінесе Сәметке тісі қайраулы дейді. Оған мың түрлі *пәле жауғызды пты* (С.Омаров, Қайырлы.).

Пәле жуытпады. *Жаладан қорғады, жамандықты маңайлатпады.* Қарағайға қойған байлап, Және жұмбақ әдемі, Мал айтқан ел: «А, құдайлап *жуытпа* деп *пәлені*» (Ф.Орманов, Дикан.).

Пәле құды. *Жамандық, арамдық ойлады.* Олар жиын құрған, *пәле қуғандар* (М.Әуезов, Абай жолы). Жан батпайды кемпірдің Қалаба – жанжал, *пәле қуған* деген сөз. Үстіне еніп келуге. Тамақ берсе жемейді, Шеніне кісі келмейді. Неғып жүрсіз демейді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Пәле қылды. *Шатақ шығарды, дау-жанжал іздеді.* Кеше Кенбай ағай ұрсып жіберген соң көрсе тағы *пәле қылар* деп кетіп қалып ем (М.Дүйсенов, Гүлжан).

Пәленің отын өргізді. *Пәлені тоғытты, өршітті.* Жауыздық, өштік отын өршітті. Дұрыс бастар басшы жоқ, Әділетке шөлдетті. Патуаға өсек жүргізіп, *Пәленің отын өргізді* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Пәле оралды. *Дау, жанжал болды, кесір болды.* Жетіліп жаз жайлауға қона алмай жүр. Күз күзеу де жанжалсыз бола алмай жүр. Қыс қыстауың – қып-қызыл ол бір *пәле*, *Оралып* ешбір шаруа оңалмай жүр (Абай, Шығ.).

Пәле салды. *Жала жапты, шатақ қылды.* Танымдық, Жарымадық, Жақсыға бір іргелі, Қолына алып, *Пәле салып*, Аңдығаны өз елі (Абай, Шығ.). Ырғызбайдың сотқарлары Базаралыны тура атамаса да, қасында отырған іні-қоршысі Әбдіні қадап айтып «ұры» деп, «айыпкерім» деп *пәле салып*, жала жауып отыр (М.Әуезов, Шығ.). Қыз айтты: «Елестеген сайтан-дағы, Күнде ойнап осы арадан қайтам-дағы». Сен маған не *пәлені салмай* жүрсің, Бір жала жаппақ болған айлаң-дағы: (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Пәлесі жұқты. *Кесірі тиді, қырсығы шалды.* Қорқушы ем. Біреу болмаса біреуінің *пәлесі жұға* р деуші ем. Қашушы ем, – деді Ахмет (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Пәлешығарды [терді, шақырды, іздеді]. *Шатақ жасады, жамандық, дау-жанжал туғызды.* Осы ел жүр өтірікті үнем қылып, Ақты қойып, арамға көңіл бұрып. Қудырыңдап, қу, білгіш атанам деп, *Шығарады* бір *пәле* қарап тұрып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әз тұтуға, Сыйласуға Қалмады жан бір татыр. Сыпыра батыр, *Пәле шақыр*, Болдың ақыр тап-тақыр (Абай, Тол. жин.). Я өзі *пәле шығаруға* пысық, я сондайлардың сөзін «естігенім, білгенім» деп елге жайып жүріп, айтып ырбаңдауға пысық өнерлілерге қосылғандай көрінеді (Абай, Шығ.). Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім несібесін құдайдан тілейді, әйтпесе құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді. Әуелі біріне-бірі *пәле іздейді* (Абай, Шығ.). Тілін алып бармасаң жұмысына, Жазғытұрғы бурадай адырайған. Сөзі түгіл, ойынан шыға алмасаң Жүріп *пәле іздейді* әлдеқайдан (Ақан сері, Шығ.). Қордайға жұрт жиылды қауырт келіп, Бәрі де Сұлтан сұмға берді ерік. Өтірік куәліктер жазып жатыр. Қаралап көп кедейді *пәле теріп* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ПӘЛЕ² [ар. **علاء**] с ы н. *Емі тірі, пысық, пәлекет, қу.* Өзі бар болғаны екі жаста. Соған қарамастан *пәле* бір (Қ.Мұқаметқалиев, Тоғай.). – Әй, осы Жаңбыршылар үндемей жүріп *пәле* – деп қойды (С.Мұратбеков, Көкорай).

Не пәле. *Не нәрсе, қандай сұмдық.* Бұл *не пәле* деп, орнымнан атып тұрып, пистолетімді суырып алдым (С.Бакбергенов, Қарға там.). Күннен-күнге лаулай түскен күштары?! Бұл *не пәле* салт-санадан тысқары?! Тумай жатып қағынғаны қалай деп, Жұрт жағасын ұстады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ПӘЛЕ-ЖАЛА зат. 1. *Өтірік-өсек, кесепат-қырсық, жаманат, жала.* Оның мақсаты жақсы адамдарды *пәле-жаладан* сақтау (Араб.-қаз. түс. сөзд.). *Пәле-жала* басымызға үймелеп тұрғанда, егіле бермей, ес жисаңшы кішкене (Б.Нұржекеев, Шығ.). Ол өз басына *пәле-жала* жабылғанда да иілмей қайсарлық жасайды (С.Хайдаров, Жүрек.). 2. *Жамандық, кесепат, қырсық.* – О, тоба, *пәле-жаладан* сақтай гөр (Ә.Әлсеров, Алыста.). *Пәле-жала* сы өзімен кетсін. Жамандықтың беті аулақ (Б.Тілегенов, Аққайнар.).

ПӘЛЕК¹ [ир. **پله**] зат. *Қауын-қарбыз, асқабақ, қияр тәрізді өсімдіктердің сабағы, көлбей өскен өркені.* Үй ортасындағы жасыл сайда *пәлектер* і айкасқан қауындық жатыр (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). *Пәлек* жас және сүрленген күйінде де малға азық болады (Ауызекі). Шілде құратқан сарғыш *пәлек* арасында алыстан көзге

ұрып, дөңкиген-дөңкиген торы ала, көк ала, қара ала қауын-қарбыз (Н.Серәлиев, Қаңтар).

ПӘЛЕК² [ар. **فلك**] з а т. *Көк, аспан, көк құм-безі*. Өмірі адамзаттың – соққан желдей, Бір кетсе, өкінтеді қайтып келмей. Үстінде жүріп тұрған шарқы *п ә л е к*, Аспан, Жер, Ай менен Күн туып теңдей (Араб.-қаз. түс. сөзд.).

ПӘЛЕКЕТ [ар. **قلعة**] з а т. с ө й л. *Бөлекет*. «Бар *п ә л е к е т* осы кебінмен бірге қалсын!» – деді Балжан (Б.Тоғысбаев, Сағым). Сөйлеп қал, қызыл тілім, жақ барында, Кеудеде – ақыл, мандайда – бақ барында. Мың сайтан, жүз *п ә л е к е т* қамаса да, Бір тәңірі қағып шығар сақтарында (Шал ақын, Өлеңд.). Мұның өзі кішкентай болғанмен, *п ә л е к е т* (Ф.Мифтақов, Ақ көгершін).

ПӘЛЕКЖИНАУЫШ з а т. т е х. *Орылған пәлекті жинайтын машина*.

ПӘЛЕККӨЖЕ з а т. т а м а қ. *Қайнатылған көкөністен,квастанжәне балықтан дайындалған салқын, сұйық тағам*. Онан басқа *п ә л е к к ө ж е г е* қызылша, қалақай, қияр шөбі мен аскөк қосылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПӘЛЕКТҮТҚЫ з а т. *Су бетіне көтерілген көкөніс жапырақтарын бөліп алып тастайтын механизм*.

ПӘЛЕКТУРАУЫШ з а т. т е х. *Пәлекті малға берер алдында немесе сүрлемге салар алдында турайтын мәшине немесе тетік*.

ПӘЛЕҚОР [ир. **بلاخوار**] с ы н. *Жалақор, пәле құғыш, пәле іздегіш*. Ол «Қужаурын Әбділда» деп аталатын *п ә л е қ о р* бидің бірі болатын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Арамызда әлі де кездесетін арызқой, *п ә л е қ о р*, шағымпаздарды ақын уытты күлкісімен буады («Қаз. әдеб.»).

Пәлеқор (жанжал) көзді. *Жаласы дайын даукес, «көргенге көз дауы бар кісі»*. Бірақ Жұматайдың өзін кім дерсің? Сіз деуге бұл еңгердей үлкен бойлы, әдемі қара мұртты, ашушаң, бұлтпаған *п ә л е қ о р көзді* кекірдей кісі (М.Әуезов, Шығ.).

ПӘЛЕҚОРЛЫҚ з а т. *Жалақорлық, пәле құғыш, пәле іздегіш мінез*. Абай надандық, зорлық, жуандық, *п ә л е қ о р л ы қ* сияқты халық үстіндегі паразит атқамінерлер мінезімен мықтап тұрып алысуға кіріседі (М.Әуезов, Әр жыл.). Өтірік арыз беру, *п ә л е қ о р л ы қ*, артық қиянат, ағайын арасындағы алақөздік ескінің қалдығы деп түсінген жөн (С.Бақберген, Адам.). Ол әр сөзіне қорғасындай салмақ қосып, бірақ тап мұндай *п ә л е қ о р л ы қ қ а* барады деп ойлаған жоқпын (М.Хасанов, Нар тәуекел).

ПӘЛЕЛІ с ы н. *Пәлесі мол, дау-шары, жанжалы, кесанаты, қырсығы мол*. Осын-

дай *п ә л е л і* іске қайдан ұрынып жүрсіндер (А.Жұмаділдин, Сең.). *П ә л е л і* іске басыңды сұқсаң, шашыңды беріп құтыла алмайтының болатын (Е.Мырзахметов, Медет). Арыстай сегіз кісі өлген мына *п ә л е л і* іс тұсында әрқайсысы өз басын сақтап қалу үшін қалай десең де көнетінін Нармағамбет білді (Б.Аманшин, Көкжар).

Пәлелі сөз. *Кесанат, кесір сөз, дау-дамайға толы әңгіме*. Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей «*п ә л е л і с с о з г е*», өтірікке сүттей ұйып, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай кетпейтұғыны қалай? (Абай, Шығ.).

Пәлелі жерге бармақ сұқпа. *Басқа кесірі, қырсығы тиетін істен, (кісіден) аулақ жүр деген мағынада*. *П ә л е л і ж е р г е б а р м а ғ ы ң д ы с ы қ қ ы* а, Бармағың сұқсаң, тырнағың қалар (Мақал).

ПӘЛЕЛІК з а т. 1. *Дау-шарлық, жанжал іс, пәле қуушылық*. Қазақ ауылдары мен орыс селоларының арасында *п ә л е л і к п е н* жер таласын туғызды (ҚазССР тарихы). 2. *Ниеті жаман адамға тән қулық, сұмдық, жамандық*. – *П ә л е л і к* өз басыңнан кетпесін. Балаға тиіскені несі! (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ПӘЛЕН [ар. **فلان**] е с і м. 1. *Белгісіздікті, тұспалдап айтуды білдіретін сөз; сол, сондай, сол бір*. Баяғыда біреу біреуді *п ә л е н* жасымда жарықтық атым арып келе жатқанда пәлен жерге жеткізіп салып еді деп, соны өлгенше айта жүруші еді (Абай, Шығ.). Келмей жатып алдынан, *П ә л е н* екен, деп *п ә л е н*, Түрлі лақап, сөз қашты (А.Байтұрсынов, Шығ.). Даудың Жаман ағаш қонысы еді, Ерлерге қоныс бермек намыс еді. *П ә л е н* бар пәлен жерде десе дағы, Бақытына төп-төңірек тегіс еді (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). 2. *Әлдебіреу, әлдекім, белгісіз адам*. Не істелсе де *п ә л е н* деген зоотехникке, не *п ә л е н* деген агрономға 24 сағаттың ішінде барлық кемшіліктерді жою бұйырылды (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). «Құдам, *п ә л е н і м*» екен деп отырмай-ақ Дүрімбайдың он екі үйір жылқысын Қазбек айдатып алды да, үдере көшіп әрі кетті (С.Шарипов, Бекболат). Сағыздың шығып едік Дауылынан, Ақ Балжан *п ә л е н* деген дабылыңнан. Бірі – би, бірі – болыс, бірі – писарь, Шай ішіп жүрейік деп ауылыңнан (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Пәлен демеді. *Тіс жарып сөйлемеді, түк айтпады, аузын ашпады*. Біз Қаныш ағаға *п ә л е н д е п* сөз айтпаймыз (Т.Оразов, Қаныш.). Сейтен бұған *п ә л е н д е м е д і* (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ертең әпкел ордаға, Сот құрармыз, ордада, Бүгін *п ә л е н д е м е л і к*. Бүгін өңсеп

майталман Қаза тапқан майданда Шөйіттерді көмелік! (М.Жұмабаев, Шығ.).

ПӘЛЕНБАЙ е с і м. *Бірталай, біршама, қаншама*. Бірақ сол пәлекеттің ішінде кеткен баласы *пәленбай* жылдан соң әкесін іздеп табады деген кімнің ойына кепті (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). *Пәленбай* ғасырдың топырағы басып қалған көне қаланың жұмбақ сырын сан саққа Жүгіртеді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Оның үстіне көршілес саудагердің қымбат бағалы өтпейтін тауарына мені кепіл етіп, *пәленбай* теңге қарыздар, көшенің жалаң аяқ кедейі болып бір қалар деген үзік-үзік мағыналы сөздер үлкен-үлкен ойларды мегзеп, Айекеннің көңілін ертеректерде айтылатын жерұйыққа жетелегендей болды (А.Сейдімбеков, Шығ.).

ПӘЛЕНДЕЙ ү с т. *Айтарлықтай, дегендей, оншама, соншалықты*. Бәкең *пәлендей* сұлу болмағанымен, әрлі-ақ (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара). Немесе «пәленше де, түгенше де тірі жүр ғой, пәлен қылған, түген қылған, менікі оның қасында несі сөз, *пәлендей*, түгендей мәнisi бар емес пе еді?» – деп ұяттамын десең, жап-жай отырып дауын сабап отырады (Абай, Шығ.). *Пәлендей* икемі білінеді деп, қолма-қол көрсетерлік жоба жоқ, ол жоба әр уақытта аса жіті зерттеу, бақылаумен ғана табылатын нәрсе, баланың ондай өзгермелі қабілетін бақылап отыруға оқытушыдан да әке-шешеге орайы молырақ келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПӘЛЕНДЕЙ-ТҮГЕНДЕЙ с ы н. *Анадай-мынадай, айтарлықтай, дегендей*. Лау керек еткен әскер солардың бірде-біреуіне құрық салмастан, бізге *пәлендей-түгендей* сөйгүлікті тауып бер деп әмір етеді (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ПӘЛЕН-ПӘШТУАН е с. *Анау-мынау, пәлен-түген*. Әйтеуір *пәлен-пәштуан* деп ғылым мен оқудың түбіне бойлайтындай Алматыда орын тауып қалып қойды (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). Ұрды-соқты, *пәлен-пәштуан*, милицияға көрінем деп күбініп жатпаса? (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ПӘЛЕН-ТҮГЕН е с. *Анау-мынау, пәлен-пәштуан*, Әзірге *пәлен-түген* екен деп қорытынды жасауға оған тым ертерек (М.Дүзенов, Әке.). Бай саудагер, зиялы, Жатыр алып мансапты. «*Пәлен-түген* комитет!» Жуан шілен он шақты: Ордалы өңшен ұялы (Араб.-каз. түс. сөзд.). Байжанның баласын жұрт *пәлен-түген* десе де, асылдың тұқымы ғой, әлі-ақ өскен соң түзеліп кетеді (М.Дулатов, Шығ.).

ПӘЛЕНШЕ е с і м. 1. *Әлдекім, біреу, пәлен адам, әлдебір нәрсе*. Сарыны жеп, мен болсам

болдың өзі, Аузында тамам жанның болдым сөзі, *Пәленшеден* бір нәрсе алсақ-ау деп, Тігілер жан біткеннің маған көзі (Абай, Шығ.). Тамам қырғыз бен қазаққа бір журнал, бір газет көптік қылмас. Екеуін де алу керек! Газетке сөз жазушы мырзалардан өтінеміз. «Қазаққа» да, «Айқапқа» да сөз жазып тұрсаңыздар екен. Себебі мынада *пәленшенің* сөзі жоқ деп жұрт сылтау қылып, ынтасыз болмасын (М.Дулатов, Шығ.). Қашан болса Жанама бойында *пәленше* пәлен алыпты, түгенше түген алып келіпті деген алып қашты сыпсың сөз гу-гу етіп, бірден-бірге тарап жатады (Б.Тілегенов, Көктем.). 2. *Бірсыпыра, кейбір (орын, жер)*. Сөйтіп біреулер *пәленше* орынға өзін лайық санап, дәмеленіп жүреді (А.Жақсыбаев, Егес). 3. *Әлдебір көп мезгіл, ұзақ уақыт*. Белімді қайыстыра сом балғаны көтермегелі *пәленше* жыл (Е.Қонарбаев, Түнгі от). 4. *Бірталай, әжептәуір (қашықтық)*. Жасаған-ау, неліктен бұлай болды?.. Біздің ауыл астықтың астына жатыр... *Пәленше* шақырым маңайдың бәрі жайқалған егін... (М.Жұмабаев, Шығ.).

ПӘЛЕНШЕКЕ е с і м. жа ғ ы м с ы з. *Жасы үлкен немесе беделді біреу, әлдекім*. Ұлық жарлық жариялағанда: «*пәленшекем* не дер еді, қалай қарайды... Онсыз мен не айтамын» деген сияқты ойлар көбінің бойын басқандай болды (М.Әуезов, Қилы заман). Кім айтса да сынамай қойма, жаным, Ақылына сынатып ойла, жаным. *Пәленшекем* айтқан сөз дұрыс қой деп, Жүректің таразысын жойма, жаным (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Арқасын сандыққа сүйеп, текеметтің үстіне отырып, жалғыз бие-нің саумалынан бір тостаған тастап алар еді. Онан кейін *пәленшекең*, түгеншекендердің үйіне барып, көрген-білгенін айтар еді (М.Жұмабаев, Шығ.).

ПӘЛЕНШЕ-ТҮГЕНШЕ е с і м. *Пәлендей-түгендей, анадай-мынадай*. Қаланы басқан ылғи жуан болыс, даңқы шыққан қажы, ел ұстаған *пәленше-түгенше* дейтін ақсақалдар екен (М.Әуезов, Қараш.). *Пәленше-түгенше* е-ге сөлем айтындар деп құшақтасып қоштасып, көз жастарын мөлтілдетеді (Б.Сокпақбаев, Балалық.). *Пәленше-түгеншенің* олеңдері газетке шығып жатыр ғой («Спорт»).

ПӘЛЕТТЕУ е т. ж е р г. *Балағаттау*. Баланы қатты *пәлеттеме*, кәдірің кетеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Біреуді орынсыз *пәлеттеудің* қажеті жоқ. (Қазақ тілі. аймақ сөздігі).

ПӘЛСАПА [ар. *فلسفه* философия] з а т. с ө й л. *Философия*. Көп оқитын көрінеді. Тарих, *пәлсапа*, көркем әдебиетке жетік

(Ә.Жылқышиев, Мешін.). *Пәлсапаға* қашаннан жүйрік емес едім. Моуладидің ой ағынына ілесе алмай жатырмын (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Саяси пікірталас *пәлсапасы* н да үйренгенін көріп отырмыз (М.Шоқай, Танд.).

ПӘЛСАПАЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Философиялық*. Әр нәрсенің *пәлсапалық* мазмұнын айқын ашып, сезім шындығын поэтикалық сұлу дыбыстармен келтіруге болады («Мәдениет және тұрмыс»). Шығарманың *пәлсафалық* түйінін кейіпкерлердің тағдыры арқылы шешу профессионалдык жазушыны танытады («Қаз. әдеб.»).

ПӘЛІ о д. с ө й л. *Бәлі*. «Pah, pah! *Пәлі!* Бөркекелді қарындас!» деп ырғақсыз-ақ дауыстап тұр (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Кемісін халқым көзіме айт, Кеңесім менің жақпаса. Кем көрмеймін көңіліме Ат мініп, шапан кигендей, «*Пәлі!*» деп жұрттым мақтаса (Базар жырау, Шығ.). – Уәде! *Пәлі!* – деп дауыстап қояды (С.Шарипов, Бекболат). «*Пәлі*, жаси қалғаның, Сөйлейсің сен де, бәтшағар, Қолынан келсе жауларың, Жүрегің де дақ салар (М.Мақатаев, Шығ.).

ПӘМ¹ з а т. ж е р г. *Белгілі дәрежедегі шама*, әл. Оған оның *пәмі* жетпес. Мен *пәмім* жетсе айтып көрейін (Қазақ тілі. диалек. сөздігі).

ПӘМ² з а т. ж е р г. *Бір істің мән-мәнісі, мазмұны*. Сөзіңнің құйтай *пәмі* жоқ, Таңдайға татыр дәмі жоқ (Қазақ тілі. диалек. сөздігі). Мұндай сөз айтпас едің, ісінбесең, «*Пәмі*» жоқ бұл сөзіңнің түсінбесең. Бетіңе мал секілді жайыларсың, Қамшы ұрып, ақылыңды білгізбесең (Айтыс). Арбуға Меһіршаның айтқан сөзін, *Пәм* етіп барлығы да байқамайды (Мерді дихан).

ПӘМДЕ= е т. ж е р г. *Шамалау, мөлшерлеу*. Кәлен осындайда өзінің алды-артын ақылға сап, *пәмдеп* жатпайтын аң көз ерлігіне басып кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Омекеңдер аттарын тау етегінде қалдырып, тосқауылға шығып, нысанаға ілінетін тиісті жерлерді *пәмдеп* алды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Қайда бара жатқанымды, алды-артымды оның *пәмдеген* мен жоқ (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ПӘМДЕН= е т. *Ойланатын сөйлеу, шамалап бағдарлау*. Арғымақ аттай сәнденген, Сөйлесе сөзің *пәмдеген*. Тоты құстай таранып, Бойыңды түзеп сәнденген (Бес ғасыр.).

ПӘМДЕНУ *Пәмден етістігінің қимыл атауы*. ≈ Үнемі *пәмдену*.

ПӘМДЕУ *Пәмде етістігінің қимыл атауы*. ≈ Сөзін *пәмдеу*.

ПӘМДІ с ы н. ж е р г. *Қадірлі, құрметті*. Мына бала өзге балалардың ішіндегі *пәмді*

сі екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Мамығын төгіп қаз бен қу Көлге мекен ете алмас, Ақсұңқар құстың зарпынан, Азамат ердің баласы, *Пәмді* басын ете алмас, Шетке кетсе халқынан (Ақтан Керейұлы // Ақберен).

ПӘМІЛ: *пәміл шай*. ж е р г. *Қағазға оралған 250 гр. тақта шай*. Алданам дегені *пәміл шай* еді, оған да қанды (А.Сүлейменов, Бесін). Әзір жұрт *пәміл шай* ішпейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ПӘН [ар. فن] з а т. 1. п е д. *Мектеп оқушыларына арналған білімнің бір саласы, жеке сабақ*. Оқытушы үшін тәжірибе мен педагогикалық ғылымды ұштастыра білуде өз *пәнін* ойдағыдай меңгеру қажетті шарт болып табылады (С.Көбеев, Шығ.). Кенжебек химия *пәнін* ең үйге берген тапсырманы орындауға кірісті (Л.Құрманбаева, Өшпе.). 2. к ө н е. *Ғылым*. Бізде бұрын жасалған *пәні* тілі болмағандықтан, түрлі терминдерге тап басқандай қазақша сөз табу көп күшке тиді (М.Жұмабаев, Шығ.). Оларды сөзбен қайраған, Ақылдан алыс айдаған, Ойменен тапқан бұлдыр деп, Дене мен *пәнге* байлаған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ПӘНАРАЛЫҚ: *пәнаралық байланыс*. п е д. *Мектепте өтетін сабақтарды өзара тығыз, байланыста өткізу тәсілі*. Қазіргі сабақ үшін *пәнаралық байланыстың* зор маңызы бар («Қазақст. мект.»). Әртүрлі оқу пәндерінің арасындағы байланыс пен арақатынасты *пәнаралық байланыс* іске асырады («Қазақст. мект.»).

ПӘНДЕ з а т. с ө й л. *Пенде*. Егер ақылменен болмаса бұлайша бұл есебіне, өлшеуіне ой жетпейтұғын дүние біртүрлі керекке бола жаратылып және бір-біріне себептен байланыстырып *пәнденің* ақылына өлшеу бермейтұғын мықты, көркем законға қаратылып жаратылды, – дейді (Абай, Шығ.). «Құдай тағаланың кешпес күнәсі жоқ» деген жалған мақалды қуат көрген мұндай *пәнденің* жүзі құрсын (Абай, Шығ.). Шала дінді *пәнде* таппас, Дін тазасын ой табар. Еркін ақыл тіпті адаспас, Кезсе кірсіз жарқырап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ПӘНДІК с ы н. *Әрбір жеке пәнге лайық, соған арналған, белгілі бір пән өтетін*. Студенттің өзі таңдаған саласы бойынша *пәндік* және методикалық кабинеттер жұмыс істейді (Ә.Әлібеков, Шығ.). Оған қарағанда мұнда кітапхана да, *пәндік* бөлмелер де бар (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). Бөлімнің *пәндік* комиссиясы және кабинеті бірлесіп жұмыс істейді (Е.Жәкенов, Тұғырлас.).

ПӘНЕР з а т. с ө й л. *Фанера*. Шоқ қарағай жақтан *п ә н е р д е н* жасалған жасанды танк шыға келді (Ж.Жұмаканов, Москва.). Есінде ме, қолдан алған жаман *п ә н е р* шкапка түнімен қарап, ұйықтамай шыққаның? (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ПӘНЖА з а т. с а я т. *Бүркіттің шеңгелі*.

ПӘНИ [ар. өткінші; опасыз] з а т. с ө й л. *Өмір, дүние, тіршілік*. «Арманым жоқ, бұл *п ә н и д е н* дәл қазір аттанып кетсем де» – дер еді ол (К.Сегізбаев, Қойнауада.). Айыпқа, тыңдаған жан, алмағайсыз, Қызыққа тіршілікте қанбағайсыз. Дүние бояп қойған шүберектей, Болар деп *п ә н и* жолдасанбағайсыз (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Опасыз. П ә н и* дене бояуға ақ мақтанды, Жан төзбейді, сол үшін сақтанады. Өлмес жанға өзгермес орын керек, Сондай іске ұмтылсақ, шаттанады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Пәнидің жүзі. *Бұл дүниеде [«пәни» деген о баста өзгермелі, құбылмалы, опасыз деген мағынада айтылған]*. Арыстан еді-ау Исатай! Бұл *п ә н и д ің ж ү з і н д е*, Арыстан одан кім өткен (Махамбет, Өлеңд.).

Пәни дүние *Турағы жоқ, баянсыз, өткінші дүние (жалған)*. Енді нем бар, нем қалды. Қайран *п ә н и* дүние-ай! *П ә н и* десе *п ә н и* екенсің ғой (Ғ.Сланов, Асауарна). Өлеуметтер, құлақ сал, Мына *п ә н и д ү н и е д е н* – Хан өлмейді дер едім; Аранға түскен аюдай, Күйі қаты жараған; Қаңтардағы бурадай Азу тісін қайраған; Көлденен жатқан Жайықты, Жағалай қонып жайлаған; Қасарысқан дұшпанның Артына қолын байлаған, Алдына салып айдаған; Абылқайыр, Нұралы, Есім, Тәуке, Жәнібек, Абылай мен Жәңгір хан – Солардан да өткен сұм дүние (Базар жырау, Шығ.).

ПӘНИЛІК з а т. с ө й л. **1.** *Жалғандық, өткінші, опасыздық*. Өмірдің қысқалығына, тіршіліктің *п ә н и л і г і н е*, мейірімсіз ажалға көңісі келмей, қобызда көкейтесті күй төккен Қорқыт ата бейнесі ұрпақтан-ұрпаққа таралып, біздің дәуірімізге жетті (Р.Бердібаев, Гүлстан.). **2.** *Күнделікті тіршілік қамына тән, тұрмыстық*. Бұған қоса мұсылмандар *п ә н и л і к* мұқтаждықтың мәңгілігіне және өліммен кейінгі өмірге қатысты ортақ көзқарасты ұстанады (Түркістан энцикл.).

ПӘНГІ [ир. *بنگي*] с ы н. *Апшын тартқыш, құмарпаз, нашақор. П ә н г і л е р* апшынды тартып, күні бойы тіршіліктен қол үзіп, есеңгіреп жүретін көрінеді (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Қашғариядағы бір әдет – қар көріне *п ә н г і* маусымы басталады екен. Бұл өздерінше еркіндік мерзімі екен (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ПӘНГІ з а т. ж е р г. *Есектің еркегі, әңгі*. Жұмысқа *п ә н г і* есек мықты келеді (Қазақ тілі. диалек. сөздігі).

ПӘР [ир. *فر*] з а т. **1.** *Жарқындық, сәнділік, салтанаттылық*. Бар еді бір асқан бай Шам шаһарда, Жоқ еді оның малы патшаларда. Артынан атасының бір ұл туып, Ішінен толқып өскен торғын *п ә р д а* (Ә. Найманбаев, Шығ.). **2.** *Сұлулық, әдемілік, көркемділік*.

Пәр ашты. **а)** *Сұланды, нұрланды, әдеміленді*. Жәмила мен Маша қатты жарасты. Бір-біріне қарындастай қарасты, Москваның Машасынан – лебінен Дала гүлі Жәмила да *п ә р а ш т ы* (А.Ханкелдин, Қыз жүрегі). **ә)** *Көңілін көтерді, масаттандырды*. Ду-ду қол шапалақ. Ду-ду сөз. Бәрі де мәз. – Рақмет, шырағым. *П ә р і м і з д і а ш ы п* тастадың (Т.Тобағабылов, Тағы бір.).

Пәрін ашты. *Көрік берді, сұландырды өңін кіргізді*. Солардың себебі мен саулығында, Келейін көптерменен ұшырасып. Олардың байқағанда бар ішінде, Сайрайтын сандуғаштар *п ә р ің д і а ш ы п* (Т.Ізтілеуов, Шығ.) Тұратын төртеуіңде *п ә р і м д і а ш ы п*, Иісті бағымдағы піскен гүлсің. Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ПӘРАМАШ з а т. т а м а қ. *Ішіне ет салып майға пісірген дөңгелек күлше нан*. Исі аш адамның қолқасын атып, шыжылдап *п ә р а м а ш* пісіріледі, бүлкілдеп қазан қайнайды (Т.Ахтанов, Шырағың.).

ПӘРЕ з а т. с ө й л. *Пара*. – Мүмкін, мені де Нағанадан *п ә р е* алды деп ойлайтын боларсыз, – деп елжіреді енді (Д.Досжанов, Дария). – Жұрттан *п ә р е* алатын, мас болып келсе, үй ішінің береkesін ұшыратын болыпты (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ПӘРЕ-ПӘРЕ ү с т. с ө й л. *Пара-пара*. Жомарттың жүзі алаулап тұр, жейдесі *п ә р е-пәре* жыртылған, алақаны қан еді (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Киімдері *п ә р е-пәре*, аяқтарында талдың қабығынан шәркелері бар (Ә.Шәріпов, Партизан.).

ПӘРМЕН [ир. *فرمان*] з а т. **1.** *Қарқынды екпін, қиш, қайрат-жігер, тегеурінді қуат*. Қойбағар ауыр тоқпақты *п ә р м е н і м е н* сілтей соққанда, келте қазық жерге ортан беліне дейін кіріп кетті (М.Хасенов, Тұлпар). Қимылында *п ә р м е н* бар әңгүдіктің, Үміті көп көңілде әр күдіктің. Бұлтартқызбас дәл келген жазымыштай Кездейсоқ пен айқасы заңдылықтың (К.Салықов, Жезкиік). **2.** *Күрделі бір істі орындату үшін берілетін өмір, бұйрық, тиісті жарлық*. Мұнда басқа елдердің музейлерінен кезігер-кезекпесі екіталай бір ғана қызық нәрсе – патшаның *п ә р м е н д е р і* жазылған папирустар (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). – Аттарыңнан түс! – деген *П ә р*

мен болды жасаққа, – «Қыр да қанын іш!» деген... Бауыздалды ұл мен қыз (І.Жансүгіров, Поэм.). Ей, Алла, разымын салғаныңа, Жеткізбей армандамын алғаныңа. Билетіп, Шам, Бағдат, жетпіс әлем, Көндірдім талай елді *пәрманыма*. Бір Алла, жалғыз ұл бер, жарылқай көр! Көре алмай армандамын қалғаныма. Кетейін өзім барда патша сайлап, Артымда тапсырайын қалғаныма!» (Ә. Найманбаев, Шығ.).

Алладан пәрмен тіледі. *Құдайдан көмек, қуат сұрады.* Тарғын сынды батырың қайтарын жұрттың біледі, *Алладан пәрмен тіледі.* Құйысқанын қысқартып, Енді атына мінеді (Ер Тарғын).

Пәрмен етті [қылды]. а) *Әмір берді, бұйырды, жарлық етті.* Құрбанға Исмағұлды шалған шақта, Түсіріп көк қошқарды *пәрмен еткен*. Жеті жыл Аюб тәнін құрт жегенде, Ол дағы денсаулықты арман еткен (Кердері Әбубөкір, Қазағым.). Патша білмек үшін арман қылды, Кемпірдің біліміне қайран қалды. «Апырмай, көз көрмеген неткен ғажап, Сізге кім тоқып бер деп *пәрмен қылды?*» (Ә. Найманбаев, Шығ.). ә) *Өтінді.* «Басында білмедім!» – деп қылды арман, Көңілі қатты суып, кетті дәрман. «Сандықтан кілемімді әперші!» – деп, Қыз енді анасына *қылды пәрман* (Ә. Найманбаев, Шығ.). б) *Қызмет қылды, басқарды.* Халқына ғаділдікпен *пәрмен еткен*, Қызықты дәурен сүріп өмірі өткен. Есепсіз өткен күндер уландырып, Кәрілік – емсіз дәурен келіп жеткен (Ә. Найманбаев, Шығ.). в) *Тіледі, жалбарынды.* Сәуірдің әрбір күні дертке дәрмен, Құдайым дәрмен бол деп *етер пәрмен*. Бір малы шаруаның екеу болып, Қыстаудан ел шығады алуан-алуан. Күлісіп, құшақтасып әзіл етер Әйелдер көш жөнелтіп кейін қалған (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.).

Пәрмені күшті құдай-ай. д і н и. *Құдіреті қишті жаратқан ие деген мағынада.* *Пәрмені кұшті құда-й-а-й*, өзің есіркеп, рақметінді төкпесең мына пенденің күші қаран! (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

ПӘРМЕНДЕ= е т. *Екпіндеу, қайрат-қишті, қуаты тасу, арту, қарқындау.* Мұқажанның бұл күнде қағанағы қарқ, сағанағы сарқ, дүрілдеп, *пәрмендеп* тұрған кезі (Б.Тілегенов, Аққайнар). Дегенмен қаулап өскен әдебиетіміздің *пәрмендеп* құлаш жайған бүгінгісін, жаңадан бұтақ жарған кешегісін ойласақ, сәйгүліктердің екпіндей шапқан шаңын көреміз (І.Омаров, Шабыт.).

ПӘРМЕНДЕТ= е т. 1. *Екпіндету, қатты жітіктіту.* Қылыш асынған Әбіш, Даниярдың қара жорғасын *пәрмендетіп* жорғалата оты-

рып, Затонға жетті (М.Әуезов, Абай жолы). 2. *Барынша сілтеу.* Хиссалардағы екі батырдың найзасын көтере *пәрмендетіп* шапқанындаймыз (Ә.Бектемісов, Жау.).

ПӘРМЕНДЕТІР= е т. *Екпіндеттіру, жылдамдаттыру.* ≈ *Істі пәрмендеттірсен* дұрыс болар еді (Ауызекі).

ПӘРМЕНДЕТУ *Пәрмендетістігінің қимыл атауы.* ≈ *Істі пәрмендету.*

ПӘРМЕНДЕУ *Пәрмендетістігінің қимыл атауы.* ≈ *Барынша пәрмендеу.*

ПӘРМЕНДІ с ы н. 1. *Қарқынды, қажырлы, жігерлі, қуатты, екпінді, қишті, белсенді.* Түсті металдардың шетелден әкелінуі кедергі болып отыр, осы кемшілікті жою үшін өте *пәрменді* шаралар қолдану қажет (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Қалдықсыз технология айналадағы ортаны өнеркәсіп кәсіпорындары қалдықтарының зиянды әсерінен қорғаудың неғұрлым *пәрменді* формасы болып табылады (Т.Қалыбеков, Экология.). Айтушысы табылған соң, естіліп жүрген сөз де әрленіп, *пәрменді* болып кетеді екен (Ж.Арыстанов, Таң.). 2. *Әсері қишті.* Сөз мәдениетін тәрбиелеу үшін қолданылатын *пәрменді* құралдың бірі – айқын да көркем жасалған суреттер («Қазақст. мұғ.»). 3. *Тез, жылдам.* Экзогендік минералдар қасиеттері жағынан түрлі болып келеді. Көптеген жағдайларға олардың қаттылығы төмен болады, сумен *пәрменді* әрекеттеседі немесе суда еріп те кетеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ПӘРМЕНДІЛІК з а т. 1. *Қарқындылық, қажырлылық, қуаты молдық, екпінді қиштілік, екпінділік.* Жарыстың *пәрменділігін* көрсетуде жаңа бастамалардың да үлкен рөл атқаратыны рас (Алғы шепте.). 2. *Әсерлілік, нәтижелілік, мақсаттылық.* Сабақтың *пәрменділігін* арттырып, толық үлгірімге жетудің сенімді жолы – оқушының білімге қамқорлығын қалыптастыру («Қазақст. мект.»).

ПӘРМЕНДІРЕК с ы н. *Қарқындырақ, қуаттырақ, қиштірек, белсендірек.* Сұлтан Арон төренің жарлығы оған Жаншаның жарлығынан әлдеқайда *пәрмендірек* (Х.Есенжанов, Тар кезең). Оның тақырыптарының өрісі кеңейіп, саяси жағынан өткірленіп, үгітшілдік үні *пәрмендірек* шығатын болады (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

ПӘРМЕНЕ: *пәрмене болды.* ж е р г. *Өліп-өшті, жанын қиды, сарп етті.* Әбдіғана *пәрмене бопп*, қолына қанжар алып, арбаға бірге мінді! (М.Әуезов, Абай жолы). Асан шешімін Қазтуған да әділетті көрді Жеңіліп қап *пәрмене болдым* демеді (І.Есенберлин, Алмас.).

Пәрмене болып күтті. Асты-үстіне түсіп, барынша, бар көңілмен ықыластана күтті. Ол ел Абайды *пәрмене болып күтті* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПӘРМЕНСІЗ с ы н. Қарқыны жоқ, қуаты аз, күш-қайраты кем; қауқарсыз, әлсіз. Қорқыныш сезімі кейде бір адамның буынын босатып, *пәрменсіз* етеді (К.Жарқынбаев, Психология). Қыршын жастың дәрменсіз, Күш-қайратсыз, *пәрменсіз* Мешеулігі обал-ды. Бірте-бірте әлденіп, Бірте-бірте әрленіп, Енді ол жақсы оналды (Қ.Мырзалиев, Алуан.). Жақсы-жаман болса да – Бір құдайдан *пәрменсіз* Ешбір махлұқ жаралмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ПӘРМЕНСІЗДЕУ с ы н. Күшсіздеу, қауһарсыздау, әлсіздеу. «Аралап шыққан жарық дегенше, «алысып» шыққан жарық десеңші» Сондықтан да аралап шыққан жарық әлсіздеу, *пәрменсіздеу* болады (А.Қалығұлов, Сан сырлы).

ПӘРМЕНСІЗДІК з а т. Күші жоқтық, қарқынсыздық, қауқарсыздық, күш-қайраты аздық, дәрменсіздік. Руда өндірудің молаюына, жергілікті халықтардан кеншілердің көбейгеніне сүйсіне, құрылыс жұмыстарының *пәрменсіздігіне* күйінді (Ж.Еділбаев, Түркістан). Мектепте бұл мәселені оқыту әдістерінің *пәрменсіздігіне* іздестіру керек («Қазақст. мект.»).

ПӘРМЕНШІ з а т. Әмірші, жарлық беруші. Ол өзіне аяқ астынан жасала қалған мына құрметтің бас *пәрменшісі* алты қанат ақ орданың төрінде төбедей боп отырған қолбасы екендігі (С.Досанов, Қыран).

ПӘРМЕНІНШЕ ү с т. 1. Бар екпінімен, бар күшімен, бар қарқынымен. Әйтсе де, он қолындағы кілтті *пәрменінше* сермеуге әлі өзер жетті (І.Есенберлин, Шығ.). Тар қамаудан босанып, бостандыққа шыққанына қуанды ма, әлде осы бір хош иісті кеш көңілін көтеріп жіберді ме – ол жан-жағына күлімсірей қарап, бірауық кеудесін кере, кешкі ауаны *пәрменінше* жұта демін алды (І.Есенберлин, Шығ.). 2. Жан-тәнімен, құлай, бар ықыласын салып. Ол медицина училищесінде оқып жүргенде өзіндей бір жас жігітті *пәрменінше* ұнатады (І.Есенберлин, Шығ.).

ПӘРНЕК з а т. ж е р г. Аққұман, шәйнек. Жігіттерін жүгіртіп бір *пәрнек* шай, екі күлше әкелдірді (А.Тоқмағанбетов, Жыр.). Біреу *пәрнек*, кесе, біреу айна, біреу кітап, біреу жастығын беріп Лада мен Қуандыққа игі тілектер тілесті (Ө.Күмісбаев, Ауылдан.). Үйде отырғандардың

әрқайсысының алдында бір-бірден кішкене *пәрнек* бар екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПӘРПІ: пәрпін төсер періште. к ө н е. Салтанат, сұлулыққа бөлеу.

ПӘРУАЙ [ир. پروا] з а т. Сана, сезім, ес, қапер. «Мына байталды сұраусыз сойып жатырмын-ау» деген ой біреуінің *пәруайына* кіріп шықсашы (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Батыр түр өткел алып жалғыз өзі, Қан басып мұнарланып екі көзі. Түк келмей *пәруайына* өңі қашып, Қатынның сүйектен өтіп айтқан сөзі (Тәуке мен келіншек).

Пәруайына ілемді. Назарына алмады, елемеді. Бірақ Құнанбай енді оларды *пәруайына* деілген жоқ (М.Әуезов, Танд. жин.).

ПӘРУАЙСЫЗ с ы н. Қамсыз, қаперсіз. Олар осынау бір күдіретті қимылға тұшынған сайын өрекіп, *пәруайсыз* балалықтың бақытты шағымен елітіп, ат жалында ойнап, алысып келеді (С.Ғаббасов, Өскен ұя). Сонда Ұлжан сәл езу тартып, ақырын ғана әзіл айтыпты: – *Пәруайсыз* қайным-ау! Көрсем қартайғанша ой түспеген сені көрдім. Бұрын өліп көріппін бе? Өзің өлгенде көресің, несіне ынтықтың! – депті де, тіл-аузын қойыпты (М.Әуезов, Шығ.).

ПӘРУАЙСЫЗДЫҚ з а т. Қамсыздық, қаперсіздік. Тым құрыса *пәруайсыздық* тымына ала құйын Әмірге берсең етті (М.Әуезов, Абай жолы). Әлмағамбеттің мінезінің *пәруайсыздығы* ес кірмеген балаға тең (М.Әуезов, Ақын аға).

ПӘРУАНА¹ [ир. پروانه] з а т. Түнде отқа түсетін «жынды» көбелек. Біздің балаларымыз *пәруана* көбелектей. Соның өргінде қанатын күйдіріп ерте есейіппіз («Лен. жас»). Көкбай, Ойбай, Құдай-ау, куәлік айтыңыз деп қашан шақырдым осы. Бұл шам, мен *пәруана* боп өссін дегеніңіз бе? (М.Әуезов, Қараш.).

Пәруана болды. Жаны шығып, қамқоршы болды, жанын құрбан етуге дайын болды. Сонда тағы да бұған ұмтылып кеп *пәруана боп* Тоғжан аяғына оралады (М.Әуезов, Танд. шығ.). Сансызбай жылап жөнелді Төлегеннің артынан. Қу бауырды қия алмай, Қайырылып келді қасына, Сансызбайдың Төлеген *пәруана болды* басына (Қыз Жібек). Жата алмаспын бұл үйде мен жайланып, Аяқ пенен қалмаса қол байланып! Барайын да, қайтайын, көп кешікпей, *Пәруана боп* басынан бір айналып (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ПӘРУАНА² з а т. 1. Тарихи бұйрық. 2. Бұйрықтарға басылатын мөр.

ПӘРУАНАШЫ з а т. Кейбір шығыс халықтарында болған бас қызметкерлердің бірі –

бас хатшы, мәрбасы қызметін атқарушы. Лешкәр *пәруанашы* алдап шақырып Қасым төренің өзінің басын алды (І.Есенберлин, Шығ.).

ПӘРУАР [ир. *پروار*] з а т. *Тәрбиеші, жетекші, сүйеуші, алға бастаушы*. – Құдайдың сүйген құлының діни *пәруарларына* ешбір нұқсан келтіруге мүмкін емес, – деді ол (Д.Әбілев, Алтай). Мәлике айтты, қыларсың қандай амал, Аман сақтап құтқарғай, ол *пәруар*. Ол диюге әліміз қайтсе келер, Әл жетсе де жаны жоқ бойында дал (Ғашық-наме). «Лауләк ләмі халахат илла фәләк» деп Хабарын аятпенен берген *пәруар* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ПӘРУАРДИГЕР з а т. *Пәруардигер*. Пұл үшін қызықпассың, сен де бір ер, Сені маған кез қылған *пәруардигер*, Бір құданың хақы үшін мен тілеймін, Қабыл көр, сертім үшін қолыңды бер! (Абай, Тол. жин.). Дүниенің қызығын кешіп өтіп, Төттіліктің алмадық еш ләззәтін. *Пәруардигер* сопылардың жолымен Құдайға құлшылықта ғибадатым Айырушы Алла бар, не қамым бар, Адамның ішкі сырын, заһыр, батын (М.Жұмабаев, Шығ.).

ПӘРУАРДІГЕР [ир. *پروارديگر*] з а т. д і н и. *Жаратушы Алла, Құдай*. Құдай, жаманыңмен теңді қылма, Құрбымнан өзім теңді кемді қылма. Жаратқан барша жанды *пәруардигер*, Өзімдей пенделерге пенде қылма (Шал ақын, Өлең.). «Уһ! *Пәруардигер-а й!*» – деп, күңіреніп қатты күрсінгенде, қараша үйдің түндігі желп ете түскендей болды (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді). – Көрұғлы, көңілінде нендей мұдағаң бар? Жеткізсін талабыңа *пәруардигер!* Етпекке бәрі дұға қол көтерді Тілекті қабыл ет деп қадір Жаппар (Көрұғлы).

ПӘС¹ з а т. к ө н е. *Шашақты биік тақия*. Басына түріктің қою қара шашақты қызыл *пәсін* киді (М.Дәулетбаев, Қызылжар). Басында қызыл *пәсі* бар, үкілі Ыбырай Ақанның қасынан кетпейді (А.Жұбанов, Замана.).

ПӘС² з а т. *Бір затқа тән қадір-қасиет, құн, баға*. Сөз болған соң, ол сөздің *пәсі* болмай тұра ма? Көз болған соң, Ол көздің жасы болмай тұра ма? (Қ.Мырзалиев, Ақ отау). Таппай қатты сасасың ба? Ізде, сөздің *пәсін* ұғып! Тармақтардың тасасында Тұрған не екен жасырынып? (Ж.Әбдірашев, Ақ қайраң). Жасырады көз жасын, Кіріп келсем мен үйге. Басқа солай жазғасын Адам *пәсі* кеми ме? (Ә.Жанәділов, Үміт).

Пәсі қайтты. *Көңілі қалды, десі қайтты*. Маралханның машинасын айтса, баланың *пәсі қайтты* п қалуы мүмкін. Сондықтан Балтабай менің машинама жүйрік, – дей салады («Лен. жас»).

Пәсін басты. *Десін қайтарды, көңілін қалдырды*. Пулеметше сақылдап тұрған көркем қыздың сенімді сөздері жігіттіктен дәмесі талай жер бойдақ милиционердің *пәсін басы* п тастағандай ма, қалай? (М.Қабанбаев, Арыстан.).

ПӘС³ [ир. *پست*] с ы н. **1.** *Биік емес аласа, төмен*. – Сіз Ақанның түсетін пәтерін көрсетіп жіберіңізші, – деп сұрады *пәс* малақайлы қарттан (Х.Есенжанов, Ағайынды.). «Мамалап» жылап терезеге барып еді, *пәс* салынған пәкене үйдің терезесінен қызыл ай үңіле қарап тұр екен (Ә.Тарази, Құйрықты.). Ретті, реуі жоқ, сөзің көріп, Отырттым тақты үстіне жайып палас. Анықтап аңғарт, менің жерім қайсы Өз бойын биік көрген, біреуді *пәс*? (Айтыс). Құрман *пәс* еденге бүкшендеп енді де, төрттағандап еңбектеп барып, тұлыпқа оранып, жамбастап жатқан соң дауыстады: – Жаба бер!... (Қазақтар хақында). **2.** а у ы с. *Нашар, кем, төменшік*. Арғынның астындағы – жадағай жирен. Жарау, бірақ торынның аяңына ілесе алмай, бүлкіл қағады. Жігіт *пәс*. Киімі көне (Ж.Аймауытов, Шығ.). Торғай жеп қыран бүркіт тоят алмас, Опасызға қайтсе жүрек жалғанады. Өз ойында *пәспін* деп кім санамақ, Мен надан деп айтуға арланады (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жабырқау, көңілсіз, басыңқы*. Әйтпегенде сырт айналып жүре беретін; сыйлас әрі істің жөн-жосығын біледі-ау деген өзге де ауыл әйелдерінің мынау қабағына бұлт үйіріліп, көңілі *пәс* кезінде аяушылық сездірмей, әлденеге айыздары қанғандай қызықтай елендескендері (М.Сүндетов, Бесқонақ.).

Арманы пәс. *Үміті, тілегі басыңқы*. Жетімнен жер бетінде бар ма жуас, Алғаны аз, байғұстардың *арманы пәс*. Олар да әкелерін ойлай-ойлай Біртүрлі мүгедек боп қалғаны рас (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Пәс болды. *Басылды, ада болды, тынышталды*. Қайтейін мен дегенінді Батылдау бол жігітім. Талай саған келгенімде *Пәс болды* ғой үмітім (Қаз. әндері). Тез ашуланып, бүрқанталқан бола қалған мінезі *пәс бола* қалды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Пәс көңіл. *Көңіл күйі төмен*. Білмесек иман, ислам үйренелік, Болады *пәс көңілің* шамдай жарық. Нұрынан хақ расулдың пина болып, Жаралған жержүзіне барша халық (Қабан жырау, Алтын қазық). Сонан соң *көңілі* бір түрлі *пәс* болып, жабырқай қалды (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.).

Пәс қалды. *Төмендеп қалды, төменшіктеді*. Егін салдым, Мал бақтым, Тас қалады, Бағынам да, Жұртты да басқарамын. Жалығам да,

Жабырқап *пәс қаламын*, Жырды бірақ, Жырды мен тастамадым, Жырдан бөлек қалмады басқа амалым (М.Мақатаев, Шығ.).

Пәс тартты. *Қабаржыды, солғындады.* Жаңағы өсіп отырған көңілім *пәс тартып* бара жатты (Ә.Қалдыбаев, Мишка.).

ПӘС: *бір пәс. Сәл ғана уақыт, бір сәт. Бір пәс* әлемдегі басқа жарық жұлдыздар түгел үрке көшіп кеткендей кез болатын (С.Бердікұлов, Жұмыр жер.).

ПӘСЕЙ = е т. 1. *Аласару, кішірею.* Бүгінде орман сиреп, төкаппар құздар *пәсейіп*, әлі де аттылыға өткел бермейтін асау өзен сарқылып бара жатқандай болады да тұрады (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). 2. а у ы с. *Басылу, бәсеңсу, босаңсу.* Енді Меңсұлу *пәсейіп* қалғандай. Пәсейіп қалғаны ғой – асығыс қайтуға бекінген (Қ.Найманбаев, Үміт.). Көңілі тіпті *пәсейіп* қалды, сылқ түсіп отыра кетті (Д.Досжанов, Зауал). Конкурстан өтпей қалды да, көңілі *пәсейіп* ауылға қайтты (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ПӘСЕЙТ = е т. *Аласарту, кішірейту.* Төбе ілгеріде биік болған көрінеді. Бүгінде жауын шайып, жел мүжіп, *пәсейтіп* жіберген (Д.Досжанов, Дария).

ПӘСЕЙТУ *Пәсейт етістігінің қимыл атауы.*

ПӘСЕҢДЕ = е т. с ө й л. *Басылу, жабырқау.* Халық үшін туған қас жомарт, Мың барсаң да пір көрер. Кеуде зор, кеуіл *пәсеңдер*, Мың айтсаң да бір көрер (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ПӘСЕЮ *Пәсей етістігінің қимыл атауы.*

ПӘСТЕ = е т. *Төмендеу, азаю.* Хандығы кетіп тауысып, *Пәстен*, пәстен кеп еді. Шыңғыс ханның нәсілінен, Мұнан соң хандық түгелді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ПӘСТЕН = е т. *Көңіл-күй төмендеу, жабырқану.* *Пәстенген* көңілім тындырсаң, Жарағат қып күрзі ұрсаң, Токтаусыз қыз беремін Есім ханның басына (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ПӘСТЕТ = е т. ж е р г. *Баяулату, бәсеңдету, азайту, кеміту.* Қазір де мені көріп, ауласынан жұлқына шығып еді, артымдағы Зелімді байқап, қарқынын *пәстетті* (Қ.Қазиев, Иманжапырақ.).

ПӘСТЕУ с ы н. 1. *Аласалау, пәкенелеу, төмендеу.* «Мені курстас болса да бір жасы кіші, оның үстіне өзінен бойы *пәстеу* деп тұрғаны ғой», – деп жорыған (Қ.Қамбаров, Алтай.). Даусы *пәстеу* жігіт еді, бірер дауыстағанына болмаған соң, алдындағы жайдақ столды алақанымен тарсылдатты (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). 2. а у ы с. *Нашарлау, олқылау, солғындау.* – Енді қайттік? – дейді бала әкесі налып. – Нәрестенің аты *пәстеу* болды (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Дос-

тарымның көзінде күн, *Пәстеу* менің жанарым. Кеше неге сезінбедім. Бүгін бұлай бола-рын (Ж.Әбдірашев, Саяхат).

ПӘСТІК з а т. 1. *Биік емес, аласалық, пәкенелік, төмендік.* Жігіттердің анау бос белбеу *пәстігіне* қаны қайнап, шиыршық атып тұрған (О.Бөкеев, Ұйқым.). 2. а у ы с. *Нашарлық, деңгейі төмендік, олқылық.* Заңы солай өнердің, ақындықтан безін сен, Егер менен бір елі *пәстігіңді* сезінсең (М.Шаханов, Ғасырлар.). Абай қазақ сархасын билеп-төстеуші топтың рухани *пәстігін*, қараулық қиянатын анық көрді де, соған ызаланды, өшікті, жапа-жалғыз күресті (Т.Әлімқұлов, Абай). 3. а у ы с. *Арамдық, жаман ой.* Таусылды бір күндері қаптағы астық, Басына балалардың түсті аштық. Дөңбекшіп түніменен жата алмайды, Көңліне бейшараның келіп *пәстік* (Үш ғасыр.).

ПӘСІРЕК *Төмендеу, аласалау.* Анау ағаш үйден *пәсірек* екен (Ауызекі).

ПӘТ з а т. *Қиғиті, адуынды қарқын, қуатты екпін.* Шана жол жиегіндегі бір түп сексеуілге бүйірлеп келіп, бар *пәтім* ен соғып өтті (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Сол ашу, сол *пәтпен* Нұртастың келіп тоқтаған жері осы (Т.Тобағабылов, Тағы күз). Қан болып жүз жиырмасы қалды өліп, Шыдамай қарсыласты Қалұн келіп. Ұстап ап белбеуінен былғақта-тып, Жіберді *пәтім* ен жерге беріп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Пәті қайтты. *Қарқыны кеміді, беті қайтты, көңілі қалды.* Күн кештете күндізгі ыстықтың *пәті қайтты* деді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Мына бір тосыннан пайда болған толассыз жауын *пәтімізді қайтарып* тастады (Ө.Қанахин, Бақыт.).

ПӘТЕР з а т. 1. *Қаладағы тұрғын үй, көпқабатты тұрғынжайдың ішіндегі бір отбасыға арналған үй.* *Пәтерді* әрлерде түс мәселесін шешу үшін ең алдымен түстің негізгі сипаттамалары мен қасиеттерін біліп алған жөн (Шаңырақ энц.). *Пәтер* і төрт бөлмелі екен, бөлме іштері толған қымбат гарнитур, асыл кілем, еденін мысық жалағандай етіп жылтыратып тастапты (І.Есенберлин, Шығ.). 2. *Жалға алып тұратын үй.* Ол мұның былтыр оқудан босаған жазғы кезінде тұрған *пәтер* есі әйелдің туған ағасы екен (М.Әуезов, Шығ.).

Пәтер тойы. *Жаңадан тұрғын үй алуды тойлау, қоныстой.* Қостүзелді – көркейеді енді өмір, Қара, қара, ең ғажайып көрме бұл. ...Аз ба, көп пе, сегіз жылдай тосып ем, *Пәтер тойын* тойлар ма екем мен де бір?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ПӘТЕРАҚЫ з а т. 1. *Тұрғын үйге ай сайын төленетін коммуналдық төлем.* Бүгінде

халықтың басым бөлігі жаппай жұмыссыздық, мардымсыз жалақы, дәрігерлік көмектің дәрменсіздігі, *пәтер ақ қы*, отын-су төлемінің аспандай түсуі, қылмыс пен сыбайлас жемқорлықтың ушығуы секілді тұрмыс тығырығына қамалып қалып отыр (Ә.Кекілбаев, Үш белес). **2. Жалға алған үйдің иесіне төленетін төлем.** Қағаздың арасына *пәтер ақ қы* ақшасын салды да орнынан тұрды (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Қали осы кемпірдің үйінде *пәтер ақ қы* төлеп бір айдай жатқан (М.Дүйсенов, Қалыңдық).

ПӘТЕРЛЕС с ы н. *Пәтері, үйі қатар, көршілес.* Мына кісі менің Петербургтегі *пәтерлес* көршім – Мүрит Мұсабаев (А.Сатаев, Ақын ізі).

ПӘТЕРЛІ с ы н. **1. Пәтері бірнеше, пәтері көп.** – *16 пәтерлі* үйдің бары рас қой, – деді ол. – Рас, рас, – деді Жарылқасынов (М.Рашев, Бетің қисық.). Алдағы аз уақыттың ішінде тағы да және *74 пәтерлі* екі тұрғын үй құрылысы аяқталды («Білім және еңбек»). **2. Пәтері бар, пәтер алған.** ≈ *Пәтерлі* болу.

ПӘТЕРЛІК с ы н. *Пәтерден тұратын, пәтерге арналған.* – Базардың қасынан он алты *пәтерлік* екі үй салып жатырмыз, – деді бұдан әрі Гафекең («Парасат»). Колхоз мұғалімдер үшін сегіз *пәтерлік* үй салғызған (К.Жүнісова, Құстар.).

ПӘТЕРСІЗ с ы н. *Үйі жоқ, үйсіз.* Ауруханасыз, емханасыз, *пәтерсіз* қалай емдемек дәрігер? (Е.Оразаков, Дәрігер.). Бір үйді төрт жыл болды салғанына, Уақыты бітіретін болмады ма? *Пәтерсіз* жұмысшылар қынжылады. Іске аспай игіліктің қалғанына (Айтыс).

ПӘТЕРШІ з а т. *Пәтерді жалға алушы, пәтерде тұрушы адам.* (Жәмила) Тұрып кішкентай, тар төргі үйден ауыз бөлмеге шықты. Өзі көрші *пәтерші мен* ортақтау бөлме (М.Әуезов, Шығ.).

ПӘТКЕРДЕ [ир. *پدکرد*] з а т. ж е р г. *Айыпты, күнәкар.* Нариман Қаратау фосфорит бассейніне тартып-ақ кетсін – оған да илана салайық, тіпті Нариман да, Жарас та Қаратаудың Қарасайынан шыға келсін, оны да *пәткерде* қылмай-ақ қояйық («Лен. жас»).

Пәткерде болды. *Айыпты, кінәлі сезінді.* Өзі де пұшайман жеп, бір жағынан редакторға *пәткерде боп* жүрген жарасының аузын басып кетті (С.Бақбергенов, Адам.).

ПӘТТЕЛЕ= е т. ж е р г. *Қаттау, реттеу.* Өсер умаждалған ақшаларды бөлек *пәттеле* н, реттеп отыр (М.Қаназов, Жер кіндігі). Ақтай қалдық ағаштарды кейін іске асырармын деп қырып-жоңып, *пәттеле* н жинап қойған (Ж.Түменбаев, Қимас.).

ПӘТУА [ар. *افتوى*] з а т. **1. Белгілі бір іс жөнінде бітім, келісім, уәде, нәтижелі тоқтам, шешім.** Бітімдестірудің, дөнекер сөз айтып, *пәтуа* аға келтірудің реті жоқ, тіпті қолымнан келмес те еді (О.Бөкеев, Ұйқым.). Жобасын еш нәрсеге ұқсата алмай, іздендік іс істерлік қожа, молда. «Бос сөз» деп олар *пәтуа* бергеннен соң Қалас боп қуанды бас қалған торда (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2. Береке, тиянақ.** – Қалжындайды, апа. Мұның сөзінде *пәтуа* бар ма (Б.Қожабеков, Көктөбе). – Уа, шіркін, міні қыз бен жігіт, тәйірі, қазіргілерде не *пәтуа* бар (Т.Нұрмағанбетов, Қош бол.). **3. діни.** *Ислам дінінде белгілі бір іске, мәселеге байланысты дін басының шығарған қарары, тоқтамы, шешімі.* *Пәтуа* әдетте қағида, ереже, нұсқау күйінде жазылып, көпшілікке жария етіліп отырған (ҚҰӘ).

Пәтуа байласты. *Келісімге келіпті, бір шешімге тоқталысты.* Есте жоқ ерте заманда он екі жануар жиналып, зырлап өтіп бара жатқан уақытқа есеп жүргізуге *пәтуа байласты* (Біздің Мұхтар).

Пәтуаға жүгіну. *Тоқтамға келу, тиянақтау.* Мұсылмандар үшін *пәтуаға жүгіну*, бұлжытпай орындау – парыз (ҚҰӘ).

Пәтуаға келді. *Келісімге келісті, тоқтамға келді.* – Сол сену-сенбеу жөнінде өзіміз бір *пәтуаға келуіміз* керек (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қорыспайдың асына тоғыз дуан ел шақырылсын деген *пәтуаға келді* (С.Талжанов, Ұлдай.).

Пәтуасы кетті. *Берекесі, мәнісі кетті.* Қонақасы бермесе, Ат-шапанға ілік боп. Параны көздеп бай кетті, Сөзден *кетіп пәтуа* (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Сөзіңнен *кетіп пәтуа*, Құт-берекең арылды; Ағайын араз болған соң, Ел екіге жарылды (Дулат Баба-тайұлы, Замана.).

ПӘТУАЛА= е т. *Растау, мақұлдау.* Езулігі серпіліп, жоғары көтеріліп қойған ұзын мұрты да соны *пәтуала* н, «солай!.. я солай!» деп тұрғандай (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Баланың дизентериямен ауырып жатқанын ол да *пәтуала* ды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Бұл жетекші де үйдің киізі мен ағашының сапасы өте төмен екенін *пәтуала* ды («Мәдениет және тұрмыс»).

ПӘТУАЛАС= е т. *Уәделесу, келісу, бір сөзге тоқтасу.* Сарапшы тобы таңдап-таңдап он адамды іріктеп алуға *пәтуаласты* (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин). Іс нәтижелі шықса, келесі жылы мықтап қолға алармыз, – деп *пәтуаласты* (Р.Райымқұлов, Жасыл.). Олар ақылдаса

келе, бір жылда 12 ай болады (оның саны аспан әлеміндегі 12 планетадан алынған), одан соң он екі жылды бір мүшел деп алуға *пәтуаласады* (І.Кеңесбаев, Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

ПӘТУАЛАСТЫР = е т. *Бітімге, келісімге келтіру*. Қазіргі кең таралған Хартия термині әу баста осыдан өрбіп жүрсе керек. «Сондай ширатынды қағазға жазып *пәтуаластырған шарт*» деген ұғымды білдіріпті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ПӘТУАЛАСТЫРУ *Пәтуаластыр етістігінің қимыл атауы*.

ПӘТУАЛАСУ *Пәтуалас етістігінің қимыл атауы; бітімге келу, шешімге тоқтау*. Бұл *пәтуаласудың* ізін ешкімге жария етпей, жым-жылас күйінде қалдыруға тырысты (З.Жәкенов, Таң самалы).

ПӘТУАЛАУ *Пәтуала етістігінің қимыл атауы*.

ПӘТУАЛЫ с ы н. **1.** *Нәтижелі, келісімді, шешімді*. Жиналыс *пәтуалы* сөзге келе алмады. Сөкен көп ойға батты («Лен. жас»). Айтуған ақсақал бұл ойынан да *пәтуалы* байлам таппады (А.Сейдімбеков, Таңд.). **2.** *Уәдеде нақ тұратын, бір сөзді, тиянақты, уәдеге берік*. Хатима шопан қауымын сыйлай, тілегіне құлақ аса жүріп табыс көзін тапқан. Сөзі *пәтуалы* басшы атанған (Н.Әбуталиев, Сахара.). Сонда Егізбай сөйледі: «Жеделге мін нық тұрса, *Пәтуалы* ер деді, Уәдені, сегізім берік ұстар жер» деді (Батырлар жыры). Соны айтып, сол кісінің *пәтуалы* аузынан шыққан таптырмас асыл ақылын өз құлағымен естуге мағшұқ болып едім (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **3.** *Ісіне тиянақты, тұрақты, берекелі*. Бір үйде кем дегенде үш-төрт бала болады. Еркектері семьясына, әйеліне *пәтуалы* келеді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Өзі ісіне көмекші тілемейді, пысық, *пәтуалы*. Бірнеше қара домалақ баланың әкесі (Қ.Ыдырысов, Ел жатса.). Жалғыз ұлының ержетіп, жақсы азамат болуын, *пәтуалы* қызмет етуін жақсы үмітпен күтетін (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

ПӘТУАСЫЗ с ы н. **1.** *Тұрақсыз, тиянақсыз, табансыз, уәдеде тұрмайтын*. Ол өзі көп сөйлейтін, даурықпа, *пәтуасыз* адам болатын (Ғ.Ахметов, Жорық.). Гүлсім күтерін күтті. Жолы сұйық, *пәтуасыз* жігіт деп кеткен болар (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). Судыр Ахметтің *пәтуасыз*, өтірікші жан екеніне нандық («Қаз. әдеб.»). **2.** *Берекесі, дәйегі жоқ, бітімсіз, тоқтамсыз*. Бұл екеуінің арасындағы шөлкем-шалысты бұрыннан білетін жылқышы кермалдастыра бермей, *пәтуасыз* сөздің

түбіне тезірек су құйғысы келген сыңаймен: – Бала-шағаң аман-есен бе?.. Жүріңіздер, үйге кіріп қымыз ішейік, – деді ергенегі шалқалай ашылған есікті нұсқап (О.Бөкеев, Ұйқым.). **3.** *Бостан босқа, еш себепсіз*. Бура ағасынша жынданды. Бірақ Ақбас атан әншейін *пәтуасыз*, мұңсыз-қамсыз еріккеннен еркексініп құтырынса, бұл жалғыздықтың зары әбден өткендіктен шамырқанғандай, шамданғандай (О.Бөкеев, Ұйқым.). **4.** *Мән-мағынасы жоқ, жөн жосықсыз*. Қадірлі ата, сен бізді кінәлама: *Пәтуәсіз* модаға бас қойды деп, Күжірейтіп желкеден шаш қойды деп, Кейде тіпті жұрт ұйықтап жатқан кезде Жаңғыртып ән саласындар деп, Таңды ұйқысыз қарсы аласындар деп, Уайымсыз күлесіндер деп. Қайғысыз жүресіндер деп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ПӘТУАСЫЗДАН = е т. *Қадір-қасиетін жоғалту, тиянағы кету*. Әйтеуір, өз басым, жер сілкініп, тау-төбе көшіп, өзен тасып, жап-жас қыздарымыздың жезөкшелікпен айналысып, ақсақалдарымыздың *пәтуасыздан* нып, әкім-қараларымыздың ұсақтанып, зиялыларымыздың майдаланып, тіліміздің тозғындап, дәстүріміздің азғындап бара жатқанын көрген сайын («Жас Алаш»).

ПӘТУАСЫЗДЫҚ з а т. *Табансыздық, тұрақсыздық, тұрлаусыздық, тоқтамсыздық, тиянақсыздық*. Солқылдақтың белгісіндей екі-үшті сөзді іштей *пәтуасыздықты* қалайды (Р.Нұрғалиев, Күретауы). – Қыстап болмадың ғой, ендеше өкпелеме. «Бірақ» дегенде – өзіңнің *пәтуасыздығыңды* айтпақ едім (К.Ахметбеков, Ақдала). Осынша кешігіп зарықтырған Шалықпайдың *пәтуасыздығын* бетіне басып ұрыспақ та болды (С.Бегалин, Шығ.).

ПӘТШАҒАР з а т. с ө й л. *Патшағар*. Ақыры қоймағансын «он сом берсең – тәуекел» – деген еді бұл. Қойшы, Қайсар сонысына көнді. Ұмытпапты-ау, *пәтшағар*, – деп ойлады ол (М.Сүндетов, Бесқонақ). Нүркен: – Жау үстінен талай рет ұштым ғой. Жер бұқтырып, өкпесінен қыстым ғой. Қап-қараңғы түн ішінде, жай болып *Пәтшағардың* төбесінен түстім ғой! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). – Қой, *пәтшағар*! Босағаны жаңа аттаған адамды сыртынан ғайбаттама (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ПӘТІР з а т. с ө й л. *Бәтір*. Ашымаған қамырдан пісірген нан. Мұздаған ет, майға пісірілген тәтті *пәтір* нанды күнде үйіп әкеледі (О.Сәрсенбаев, Таңбалы.). Бармағы бал шешенің арпа ұнынан *пәтір* жауып беретіні Зайыптың

есінде әлі (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Бал-қаймақ, құрт, май, қолдан пісірген *пәтір* – бәрі бар (М.Мағауин, Өмір жыры).

ПӘУЕСКЕ [ор. повозка] з а т. *Төбесін, сыр-тын былғарымен жапқан, ою-өрнек сап сәндеп жасаған, күймелі жеңіл арба. Пәуеске* е д е бұның қасында болған күтуші қызы, көрпе-жастық, шапан-шәліні үйге ала кірді (М.Әуезов, Шығ.). Бір апта өткеннен кейін Әлке Байдалы, Аққошқар Сайдалы боп үш бозды көсем жеккен күмістеген қара *пәуеске* мен, жасау артқан тоғыз нарды бір көш етіп Күнімжанды ырғалтып-жырғалтып Көкшетаудағы Қасым төренің аулына ұзатқан (І.Есенберлин, Шығ.).

ПӘУЕСКЕЛЕТ = е т. *Пәуескемен сән түзеп жүру. Жаздыгүні пар ат жегіп, пәуескелетіп* келсе, қыстыгүні көсем салып пәуескелетіп келсе – олар үлкен төрелер (С.Мұқанов, Ботагөз). – Түү, Сайра-ай, соны да сөз деп. Қыс болса қара сәнке шана мен жорға, жазда *пәуескелетіп* жүрсек, оның не сөкеттігі бар (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ПӘУЕСКЕЛЕТУ *Пәуескелет етістігінің қимыл атауы.*

ПӘУЕСКЕЛІ с ы н. *Пәуеске мінген, пәуескелері бар.* Екінші топ *пәуескелі* әм салт атты қыз-қатындар, үшінші топ жас жігіттер (С.Сейфуллин, Шығ.). Аттылы, жаяулы, траш-пеңке, *пәуескелі*, өгіз мінген. Топ-топ болып ағылып келіп жатыр (О.Бодықов, Бұлбұл).

ПӘУЕСКЕСІЗ с ы н. *Пәуескесі жоқ, пәуеске мінбеген. ≈ Пәуескесіз* келу.

ПӘЪАМ з а т. к ө н е. *Пайым.* Ойланбаған осыны, Адасып қалған аңғыртпыз, Парасат, пікір *пәһамнан* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ПЕ ш ы л. *Ба, на сұраулық шылауының фонетикалық жіңішке варианты.* Адамның денесі өзін жүрген жердің бір битімдей құмына ұқсас емес *п е?* (Абай, Тол жин.). – Жақсы, болсын, жаман болсын, өркімнің өз әкесі өзіне емес *п е!* (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ПЕГАС з а т. ә д е б. *Пырақ, қанатты ат, ақындық өнердің символы саналатын мифтік бейне. Пегасқа* міну – ақын болу, ақындық шабыты шарықтау деген мағынада айтылады (Әдебиет термин. сөздігі).

ПЕДАГОГ з а т. п е д. <грек. paidagogs> *Мектепте, техникумдар мен училище және жоғары оқу орындарында студенттер мен оқушыларға білім, тәрбие беретін оқытушы, мұғалім.* Шоқан, Абай, Ыбырайдың есімдерін еске алғанда, тұңғыш ғалым еді, тұңғыш ақын еді, тұңғыш *педогог* еді дейміз (Қаныш аға). Қастерлі

Мұхтар ағаның асыл бейнесін зердемізде зерлеген шақта алғыр ғалымды, тамаша *педогог* т і, қазақ әдебиеті тарихымен қоса, туысқан елдер фольклоры мен әдебиетінің білікті зерттеушісін айқын көреміз (Біздің Мұхтар). *Педогогтер* мен ата-аналардың міндеті – мектепке барған балаға кездесетін қиындықтарды барынша жеңілдету (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ПЕДАГОГИКА з а т. п е д. <грек. paida – бала, gogos – жетектеуші> *Оқыту, білім беру және тәлім-тәрбие жұмысын жүргізудің әдістемесі туралы ғылым.* Тәрбие пәні *педогогика* деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.). 19 ғасырдың басында нарықтық қарым-қатынастың дамуына, ғылыми-техникалық өркендеуге байланысты *педогогика* тармақталып, жеке пәндер бөлініп шықты. Олар: жалпы педагогика (тәрбие, білім беру және оқытудың жалпы заңдылықтарын зерттейді), сәбилер мен мектепалды педагогикасы, мектеп педагогикасы, сурдотифология педагогика және олигофрено педагогика (керен, зағип және ақылы кем балалардың тәрбиесі мәселелерін зерттейді), жеке пән әдістері, педагогика тарихы (ҚҰЭ).

Педагогика институты. п е д. *Жоғары білімді педагог мамандарды даярлайтын оқу орны.* Екі-үш жылдың ішінде оның үстіне екі ғылыми-зерттеу және *педогогика институттары* ашылды (Қаныш аға).

Педагогика курсы. *Педагогика саласы бойынша оқытылатын курс.* Семинарияны бітірген соң 1918–1919 жылдары Қаныш Семей қаласындағы екі жылдық *педогогика курсының* оқытушысы болып тағайындалып, онда жаратылыс пәнінен сабақ береді (Қаныш аға).

Педагогика теориясы. *Тәрбиелеу мен оқытудың мәні, мақсаты, қағидалары мен мазмұны жайында көзқарастардың жүйесі.* Бұл жүйе *педогогика теориясының* қоғамдағы (мектептегі) құрылымын анықтайды (ҚҰЭ).

Педагогика училищесі. *Бастауыш класс (1–4) мұғалімдерін, мектепке дейінгі мекемелер тәрбиешілерін, аға пионер вожатыйларын даярлайтын арнаулы орта оқу орны.* Алғашқы педагогикалық оқу орындары (педтехникумдар) 1920 жылдарда пайда болды, 1937 жылдан *педогогика училищелері* деп аталды (ҚСЭ).

Педагогика факультеті. *Педагогика пәні бойынша мамандық беретін факультет.* Қазақ педагогика қыздар институтының жанынан мектепке дейінгі *педогогика факультеті* ұйымдастырылған («Қазақст. мект.»).

Халық педагогикасы. *Ғасырлар бойы атадан балаға мирас болып келе жатқан тәрбие*

үлгісі. *Халық педагогикасы* деген ұғым әр халықтың ғасырларға ұласып, атадан балаға мирас болып келе жатқан тәрбие үлгісі, бала тәрбиесіне қолданылатын әдіс-тәсілі, үлгі-өнегесі («Ақиқат»).

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ с ы н. Педагогика саласына тікелей байланысты, педагогикаға қатысы бар. Мектепте, одан кейін мектеп инспекторы қызметінде жүріп, Б.Алтынсарин *педагогикалық* еңбектер жазды (ҚазССР тарихы). К.Д.Ушинскийдің *педагогикалық* жүйесіндегі басты принцип халықтық принцип болды («Қазақст. мект.»). Бұл көп-жылдық тәрбиені қорытып шығарған *педагогикалық* қағида сияқты (З.Ақышев, Біздің шамшырақ.).

Педагогикалық кеңес [совет]. Мектеп, техникум, училищелердегі коллективті басқару және сол мекемелерінің маңызды мәселелерін кеңесе салып, шешіп отыратын басқару орны. Мұғалімдердің *педагогикалық кеңесі* жиі болып тұрды (С.Бақберген, Алтынмел.). *Педагогикалық кеңестің* жоспары жалпы жұмыс жоспары негізінде жасалып, сол оқу орнының басты, көкейтесті мәселелерін қамтиды (ҚҰЭ).

Педагогикалық курс. Ауылдық және селолық қазақ мектептері үшін мұғалімдер даярлайтын қысқа мерзімді оқу жүйесі. Семейдің мұғалімдер семинариясын Қаныш Сәтпаев алғашында *педагогикалық курстарда* жаратылыстан сабақ берді (С.Хайдаров, Жүрек.).

Педагогикалық оқу. Мұғалімдер, халық ағарту жүйесі қызметкерлерімен және ата-аналармен жыл сайын өткізілетін кеңес. Осы жағдайлар алдағы оқу жылында *педагогикалық оқуға* қатынасатындар санын өсіре түсетіні өзінен-өзі белгілі («Қазақст. мұғ.»).

Педагогикалық практика. п е д. Жоғары оқу орындарының студенттерінің алған ғылыми-теориялық білімдерін және практикалық дайындықтарын педагогтік қызметте қолдануға үйрететін оқу процесінің бір бөлімі. Ол қала маңындағы аудандық мектепте *педагогикалық практикада* болып, диплом жұмысына материал жинап жүрген (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Қала маңындағы колхоздардың біріндегі орта мектепке топтасымен екі айлық *педагогикалық практикаға* келді (Н.Қазыбеков, Шалғайда.).

Педагогикалық такт. п е д. Оқушылармен қарым-қатынаста педагогтың өнеге құралдарын тиімді пайдалана білуі. *Педагогикалық такт* адамгершілік қағидасына негізделеді

(ҚҰЭ). *Педагогикалық тактіні* жақсы меңгерген педагог қолданылған тәрбие құралының күтпеген нәтиже беретінін де ескереді (ҚҰЭ).

Педагогикалық энциклопедия. Педагогикалық ғылыми түсініктер жинақталған анықтамалық.

ПЕДАГОГТІК с ы н. Мұғалімдік, оқытушылық, тәрбиешілік. 1918 жылы Қаныш Сәтбаев Семейдегі екі жылдық *педагогтік* курске мұғалім болып орналасады (Қаныш аға). Оның тап сол бірер жылы *педагогтік*, әдеби-творчестволық жұмысының қат-қабат келіп, өте қауырт, көп болуының үстіне мол жемісті болғанын айтсаңызшы (Біздің Мұхтар).

ПЕДАЛЬ з а т. Мәшине-трактордағы аяқпен басатын тетік. Шофер *педальды* басыңқырап, ілгері ентеледі (С.Ақтаев, Қапшағай). Газды көтеріп, *педаль* басқан аяғымды шегіндіріп қалғанымда трактор ыршып кетті (М.Иманбаев, Сұлу).

ПЕДИАТР з а т. м е д. Балалар ауруын емдейтін дәрігер, балалар дәрігері. Елімізде – 37 мың акушер-гинеколог дәрігер, 76 мың *педиатр* қызмет етеді (ҚСЭ). Әсіресе, терапевтер мен *педиатрларға* зәруміз. Айтпақшы стоматологтар да керек (И.Жақанов, Қайта орал.).

ПЕДИАТРИЯ [грек. paidos – бала, iatreia – емдік] з а т. м е д. Медицина ғылымының бала ауруларын емдеу және оларды зерттеу туралы саласы. *Педиатрия* бала организмнің анатомиясын және физиологиялық ерекшелігін туған күннен бастап, ересек күйге дейін бақылайды, бала ауруларын емдеу тәсілін ұсынады (ҚСЭ). Намыр отыра қалып, жатақханасының адресін және *педиатрия* факультетінің деканатындағы телефон нөмірін жазып, Сәуірдің қолына берді (С.Фаббасов, Ана.). 19 ғасырдың аяғында Парижде *педиатрия* мектебі ашылды, ол бүкіл Еуропаға педиатрлар дайындайтын орталыққа айналды (ҚҰЭ).

ПЕДИАТРИЯЛЫҚ с ы н. Педиатрияға қатысты. Күндіз оқытатын бөлімнің емдеу, *педиатриялық*, стоматологиялық және фармацевтік мамандықтарды беретін төрт факультеті бар («Лен. жас»).

ПЕДИКЮР [лат. pedis – аяқ, curare – күтім] з а т. Аяқ тырнақтарының арнайы күтімі.

ПЕДОҚУ з а т. Мектеп мұғалімдерінің өз пәндерін оқытудағы пікір-тәжірибелерін, педагогиканың теориялық және практикалық мәселелерін сөз етіп, пікір алысатын жиындары. *Педоқулар* көбінесе мерзімді және регионалды болады (Қаз. лексика. жаңа қолданыстар). Үшіншіден, бір тақырыпты алып, оны жан-жақты

зерттеу. Аудандық, облыстық, республикалық *педоқуларға* қатысып, өз тәжірибенді ортаға сала жүріп, басқаның тәжірибесінен үйрен (Қаз. лексика. жаңа қолданыстар).

ПЕЙДЖИНГ: пейджинг байланысы. <ағыл. page – парақ> *Сөзбен берілген ақпаратты қабылдап, оны экранында (таблосында) әріп-цифрлардан тұратын мәтін түрінде көрсететін шағын радиоқабылдағыш (пейджер) пен пейджерлік орталық операторы арқылы жүзеге асатын байланыс.* Пейджерлік орталық операторы абонентке түскен ақпаратты *пейджинг байланыс* нөміріне жібереді (ҚҰЭ).

ПЕЙЗАЖ [франц. paysage] з а т. ө н е р. 1. *Табиғат көрінісін бейнелеген сурет, картина және табиғатты көркем тілмен суреттеу.* Тақырыпты толығырақ ашу үшін *пейзаж* кескіндеме жанрының басқа түрлерінде де (портрет, баталья жанры, т.б.) қолданылады (ҚҰЭ). 2. *Табиғаттың сұлу көрінісі.* Қастеевтің *пейзажы*, оның аса сүйіспеншілікпен бейнелей білетін халық тұрмысы көріністері өзінің дәлдігімен және ыждаһатты орындалуымен таңдандырады (Қазақтар хақында).

ПЕЙЗАЖДЫ с ы н. *Табиғат көріністерін суреттеген.* Оның «Көктем нышандары», «Көк шалғын», «Орманшы» секілді *пейзажды* лирикалары жалаң табиғатты жырлап қана қоймайды (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ПЕЙЗАЖДЫҚ с ы н. ә д е б. *Табиғатқа, оның көрінісіне тән.* Абайдың «Жаз», «Өзен» сияқты *пейзаждық* шығармалары оның нағыз талантты ақын болғанын көрсетеді (ҚСЭ). Бұл повестердегі кейіпкерлердің түрлерінде, *пейзаждық* картиналарында қазақтың ұлттық колориті көрініп тұрады (С.Мәуленов, Үркер.). Әйтсе де оның *пейзаждық* живописітеріне кіріспей тұрып, тағы бір туындысы туралы айтқым келеді (Қазақтар хақында).

ПЕЙЗАЖИСТ [франц. paysagiste] з а т. ө н е р. *Табиғат көріністерін көркем бейнелейтін маман, суретші.* Мен өзім *пейзажист* емес едім, портретші едім (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк.). Сергей Николаевич *пейзажист* *пин* деп ойлайды (С.Мұқанов, Саяхат.). Ф.Я.Алексеев – орыс суретшісі, *пейзажист* (ҚСЭ).

ПЕЙІЛІ [ар. فعل] з а т. *Ниет, ниғыз, ықылас, көңіл.* Қысыр қапты тоқал қасқа, Байдың енді *пейілі* басқа. Сыр қазағы өмірінде қорлық көріп өлген адам, көбінесе әйел, өлген соң қорлық көрсеткен адамды қарақұрт болып келіп шағады деседі (М.Жұмабаев, Шығ.). Мал аямай *пейілі* ді салсаң кеңге, Жарастырар табылар аға-жеңге,

Жер өртеуге жетеді бір шағым қу, Кім кепіл бола алады осы екі елге? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сол күні ағынан ақтарылған көл-көсір көңіл, камқор *пейілін* айтсаңызшы... Біз, лапылдап жанған отты қаумалай отырған үш-төрт бала, Зәкеңнің жауынды күні оқыстан ашылған аялы алақанына әрі таңдандық, әрі аң-таң қалдық (О.Бөкеев, Ұйқым.).

Адал пейіл. *Көңілінде жамандық жоқ, таза ниет.* Ауылдың ақылгөй қарияларының сөз саптасымен айтқанда, Қуанға Құдай тағала шүкірлік, қанағатшыл *адал пейілі* аямаған (М.Сүндетов, Бесқонақ).

Арам пейіл. *Қараниет.* – *Арам пейілі* не қарай, бақытыңды тапсаң көремін, – деді де ыза бұған күйі жалт бұрылып, шығып кетті (М.Дүйсенов, Ант.). «Орданың» мәнісін түсінбесе де әйтеуір Гришаның *арам пейілі* н қызара бөрткен кескінінен танып, Сәкен жағасынан ала түсті (С.Талжанов, Сейфулла.).

Қара пейіл. *Арамниет, ниеті жаман.* *Қара пейіл* Әкпар осы жалғыз қаңғыған жол үстінде келе жатып, енді келешек күрес жоспарын құрды (І.Есенберлин, Қатерлі.). Колхоз құрылысына қаны қас *қара пейіл* сұмдар жасырын қастығын жасап бақты (Н.Фабдуллин, Өмір.).

Мөлдір пейіл. *Таза көңіл.* Өлген де жөн! *Мөлдір пейіл* ақ сана, Неге мені алдын қоршау-жақшаға? Енді өлімге бет бұрғанда, неліктен Тірілтің сен кебіс алар ақшаңа?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Пейілге жару. *Ықыласқа бөлену.* Асы, Асы, асқақтап саған барушы ем, Көңілге де, *пейілге* де *жарушы* ем, Ержеткенде көп еркелей алмадым, Мен кеткенде сен мұнайып қалушы ең (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Пейілі ашық. *Көңілі, ниғылы таза.* *Пейілін* маған деген *ашықта* анық, Тұрасың жұпарынды шашып қалып. Басыңа күн түскенде, паналадым Бауырыңа, жаным анам, қашып барып (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Пейілі ауды. *Көңілі кетті, ықыласы, назары түсті.* Жұрттың ықыласы, әсіресе, қонақтардың *пейілі ауы* н отырған соң, өзінің де арқасы қозып, үдетіп барады (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Айнагүл жүзін толық көруге *пейілі мауы* н, жаңа танысымның, өзіме көзілдіріксіз қарағанын-ақ тілеп отырмын (И.Жақанов, Қайта орал.).

Пейілі бұзық. *Ниеті жаман, қараниет, арам пікірлі.* Түзелер еді бұл заман. *Пейілі бұзық* пендені Кетсе астынан жер тартып (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Пейілі кең. *Қолы ашық, мырза, жомарт, ақ-көңіл. Пейілі кең,* дастарқаны мол Бердекеңе елі разы болып тарасқан-ды (М.Неталиев, Үлкен жол.). Қой үстіне бозторғай Жұмыртқалап ол күнде, Жарлы жан жоқ Алашта, Бай *пейілі кең* еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Ала көйлек, ақкөңіл, Алақан – ашық, *кең пейіл*. Ағайын мен абысынға, Көрсетпеген бір зейіл. Насиқаға теңеу жоқ, Бұл сөзімде желеу жоқ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Пейілі қас. *Өш, қоштамайды деген мағына-да.* Жасарам деп көңілі жас, Жас иіске құмарлар! Көріге жастың *пейілі қас*, Шамаларда жұмарлар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Пейілінен тапты. *Арам, қараниет пиғылы үшін сазайын тартты.* Гүлбаршын қызын ап қашып, Алпамыс қыран теңінен, Қараманға кез болып, *Тапқандай* болды *пейілінен* (Алпамыс). Жаман-жақсы әр істі *Пейілінен* адам *табады*. Парасатты ер жігіт жақсыдан ыбырат алады (Майлықожа, Өлеңд.).

Пейілін кеңге салды. а) *Таршылық, сараңдық қылмады.* Құдай иіп бүгін бәйбішең *пейілін кеңге сап* қалыпты (І.Кеңесбаев, Фразеол. сөздік). ә) *Кеңшілік жасады, кешірім етті.* Бере алмасаң, *кең салалық пейілді* Төтті өмір мен Нәпсі көңілін аулалық, Қалғанымен алданталық зейінді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қабағыңды жөнге сал, *пейіліңді кеңге сап*, кешірімшіл бол (І.Кеңесбаев, Фразеол. сөздік).

Пейілі тар. а) *Сараң, қытымыр.* Қарға ақын Көлдейдің үйіне түседі. *Пейілі тар* бай ақынға қонақасы бермей, дайын тұрған көжені ұсынады («Қаз. әдеб.»). ә) *Ниеті жаман, қараниет, қызғанишақ.* Жүрегің тар, *пейілің тар*, ашқарақсың, Маған доссың, әйтсе де басқарақсың. «Әбең-Әбең», дейсің де сөзбен алдап, Түкке асырмай «Әбенді» тастамақсың (Ә.Тәжібаев, Көне.). Екі жерде зарлатып, Кемпір мен шалдың *пейілі тар*, Ыңырсыған, үйінде жас ботаның үні бар (С.Сейфуллин, Шығ.).

Пейілі түсті. *Ықыласы, назары ауды.* Естемес көзі тағы да Жаңылға түсті. «Мал баласына осылай *пейілің түскені* – «жас та болсаң, аса мейірбан боларсың» деп ойлап, күйшінің іші жылып кетті (Т.Ахтанов, Боран).

Шын пейілімен. *Шын жүректен, таза ниетпен, бар ынта-ықыласымен, адал көңілмен.* Ақсақалдың қайғысына *шын пейілімен* ортақтасатын адам кем еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Шын пейілімен* жұмыс ететін, мал үшін емес, ар үшін қызмет ететін адамдар олай

қарау мүмкін емес қой (М.Әуезов, Шығ.). Жаман жолдан жырақ бол, Сауысқаннан сақ келін! *Шын пейіліңмен* қызмет қып, Ата-еңеңе жақ, келін! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ПЕЙІЛ² с ы н. *Ынтық, құмар, бейім, дайын.* Мөңкені өлердей жақсы көреді, қандай қиындықты да Мөңкемен бірге көруге *пейіл* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Сүйген көңілдің мұндайда күптенуге *пейіл* тұратын әдеті ғой (І.Есенберлин, Айқас). Қазақ – қонақжай халық. Барын құдайы қонағының аузына ұстап, өзі аш қалуға *пейіл* (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.).

ПЕЙІЛДЕН = е т. *Ықыластану, бар ниетімен көңілдену.* Ақшала ақсақал да ақын ініге ықыласы құлай, *пейілдене* сөйледі (Ә.Ибрагимов, Ақпейіл). Ол *пейілденсе* оқуды да жақсы оқитын (С.Бегалин, Бала Шоқан).

ПЕЙІЛДЕНДІР = е т. *Көңілін аулау.*

ПЕЙІЛДЕНДІРУ *Пейілдендір етістігінің қимыл атауы.* Әубәкір арқылы начальникті *пейілдендіру* – осының бір де бірі парасыз істелмейді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ПЕЙІЛДЕНУ *Пейілден етістігінің қимыл атауы.*

ПЕЙІЛДЕС с ы н. *Ниеттес, көңілдес, ықылас-тілегі бір, тілеулес.* Майда шөптер тілеулес, *пейілдес* ниетте, үнсіз жапырылып ақырын бас иеді (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Жөні жоқ, Егер олай дейін десем, Қиындық көрменсің ғой кейін де сен. Болса да аздап асқақ мінездерің Мен онда ниетім бір, *пейілдесем* (Қ.Жұмағалиев, Шапағат).

ПЕЙІЛДІ с ы н. *Ықылас, көңілі кең, адал ниетті.* Ақырында кең *пейілді* кемпір-шал баланы молда шақыртып сүндетке отырғызып, атын қазақша Қасым қойып, біржолата бауырларына басты (І.Есенберлин, Шығ.). Сүйеу қарт соңғы қозысын сойып, қазан көтертті. Қайын енесі де *пейілді* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Бұндай достыққа үлкендер мейірлі, кішілер *пейілді* болса, өрине, жемісі мол ғой (М.Әлімбаев, Тәрбие.).

ПЕЙІЛСІЗ с ы н. *Ынтасыз, ықыластыз, көңілсіз.* Онысыз адам жаны қанағат таппас, ал *пейілсіз* әрекетте ынта жоқ (Т.Тілеуханов, Өмір.). Үй иесі мойнын соза бейсауат адамға *пейілсіз* қарап: – Я жап-жас азамат екенсің, – деді («Қаз. әдеб.»).

ПЕЙІЛ-ЫҚЫЛАС з а т. *Ынта-жігер, адал көңіл.* Дәурен мен Айша жолға өз ұлын аттандыратындай, бар *пейіл-ықылас тартымен* қалбаңдасып жүр (З.Қабдолов, Өмір.). Ешқандай қалтарыссыз, бар *пейіл-ықыласымен* айтса да, ағасының мына сөзі қанжардай қадалды оның өңіменіне («Қаз. әдеб.»).

ПЕЙІШ [ир. *بهشت*] з а т. 1. ді н н и. «*О дүниедегі*» ұрмақ, жаннат. Молдалар намаз оқысаң *п е й і ш к е* барасың дейді ғой, кім біледі (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Кәпірлердің күнәға батпай жасында өлген балалары *п е й і ш к е* кіреді (Ш.Құдайбердиев, Мұсылмандық шарты.). Хұсейін болса бұл кезде төсек тартып, ауырып жатқан: тақуаларша өмір кешкен жарықтық енді өлімді күтулі еді, өзін шын әулие деп білетін шалдың *п е й і ш т е н* орын алатынына шүбәсі жоқ-ты (Қазақтар хақында). 2. а у ы с. *Керемет ғажап нәрсе, рақат*. – Әңгіме бұл дүниеде емес, о дүниеде болған, – деді Қайсар кенет жымның қағып, осы отырған бәріміз *п е й і ш т і н* алдындағы алаңда тұрмыз, бұл жалғанда істеген күнәмізді ұмытып кетіп, әрқайсымыздың да ұрмаққа кіруге дәмеміз бар (І.Есенберлин, Шығ.). Әрдайым ашық вокзалы, Перронда күтер туыстай. Құрдастың үйі – абзалы, *П е й і ш т е н* артық тыныстай (К.Салықов, Жезкиік).

ПЕКТИН [грек. *pēktos*] з а т. б и о л. Өсімдіктердің клетка құрамында кездесетін органикалық зат. Өсімдіктердің денесіндегі барлық клеткалары өзара бір-бірімен *п е к т и н* деп аталатын клеткааралық заты арқылы байланысып тұрады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анатом.). Емен ағашының қабығында органикалық қышқылдар, углеводтар, *п е к т и н д е р* және жабысқақ илік заттар көп (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Қарақат жидегінде қант, лимон, алма қышқылдары, *п е к т и н* және бояу бар, жапырағында эфир майы болады (К.Шалекенова, Жеміс.).

ПЕКТИНДІ с ы н. *Пектини бар*. Күнделікті жағдайда шала піскен қарлығанды салқындатпай 3 тәуліктей, ал көк қарлығанды 5 тәулік, нөлдік температурада 30 тәулікке жуық сақтауға болады. Пектиндінің құрамында қант, органикалық қышқылдар, минералды тұздар, *п е к т и н д і* заттар, В, Р витаминдері, каротин (А провитамины), 30 мг % С витамині бар (Шаңырақ энцикл.).

ПЕКТУССИН з а т. м е д. *Гермопсисс, апиын суларынан, анис майы мен ментол майынан жасалған жөтелге қарсы ішетін дәрі. П е к т у с с и н* – жөтел дәрісі (Ғ.Қыдыр尼亚зов, Қойшы.).

ПЕЛАГИАЛЬ [грек. *pelagos*] з а т. *Көл, теңіз, мұхит суының пелагаль организмдер (планктон, нектон) тіршілік ететін жоғары қабаты. П е л а г и а л ь* теңіздер және мұхиттарда горизонталь бойынша 2 белдемге, вертикаль бойынша 3 белдемге бөлінеді (ҚҰЭ).

Пелагаль шөгінділер. г е о л. *Планктондық организмдердің қалдықтарынан, құрлықтан келіп түсетін ұсақ минералды бөлшектерден,*

теңізде өтетін химиялық процестер өнімдерінен тұратын ашық теңіз тұнбалары (Физ. терм. мен ұғымд. ор.-қаз. сөзд.).

ПЕЛЕНГ [гол. *peiling*] з а т. *Компастың магнитті тілінің бағдарымен қажетті зат көрінген я дауыс, дыбыс шыққан жақтың арақатысы. П е л е н г* – бақыланатын объект пен магнит меридианы арасындағы бұрыш, теңізде жүзу және әуеде ұшу ісінде қолданылады, теңіз және әуе навигациясындағы азимут деуге болады (Физ. терм. мен ұғымд. ор.-қаз. сөзд.).

ПЕЛЕНГАТОР з а т. *Пеленгімен шұғылданушы яки жау жағының сигналын, хабарын ұстаушы маман. Жау п е л е н г а т о р л а р ы* жазып алып, хабардың мазмұнын біліп қоймау жағына да мұқият болуға тиіс (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Көкталдан самолет ұшқан күні *п е л е н г а т о р* қысқа толқында берілген сигналды ұстады (К.Тоқаев, Түнде.).

ПЕЛЕНГАЦИЯ [гол. *peiling*] з а т. *Пеленгімен анықтау; турап есептеп шығару ісі. Бұлттарды тауып, одан әрі оның қозғалыс бағытын бақылау үшін п е л е н г а ц и я* кеңінен қолданылады (ҚСЭ).

ПЕЛЕНГІЛЕ= е т. *Компас тілінің бағытымен кез келген зат немесе естілген дыбыс бағытының арасындағы бұрышты анықтау.*

ПЕЛЕНГІЛЕУ *Пеленгіле етістігінің қимыл атауы. П е л е н г і л е у* дегеніміз компас арқылы бұрышты дәлдеу, анықтау (ҚСЭ).

ПЕЛЛАГРА [итал. *pelle agra*] з а т. м е д. *Витамин жетіспеушіліктен болатын ауру. Адам ағзасына РР витамині (никотин қышқылы) жетіспесе, п е л л а г р а* ауруына ұшырайды (ҚҰЭ).

ПЕЛЬМЕН [ор. *пельмени*] з а т. *Тұщипара. П е л ь м е н д е р і н* жеп, шай ішіп болып, бұлар екі-екіден әңгімелесіп отырғанда кештің бірсыпырасы өткен еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Бәтимаға айтыш, ертең түсте келіп, сенің үйіңнен *п е л ь м е н* жейін (М.Дүзенов, Ант). Дүняша бізге өз қолыңмен *п е л ь м е н* пісіріп берші, – деп бірде Степан ет сатып әкелді (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

ПЕЛЬМЕНХАНА з а т. *Пельмен жасап сататын асхана. Мир көшесінің бұрышындағы п е л ь м е н х а н а* ға қарай жүре берген (М.Мағауин, Көк мұнар).

ПЕМЗА [лат. *rimex*] з а т. к е н. *Шыны тәріздес жанартаулық тау жынысы. П е м з а* және басқа да жеңіл құрылыс материалдарын алатын шикізат болып саналатын витрофирлер мен перлиттер Малайсары, Семейтау, Селеті аудандарында табылды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *П е м з а* жанартау атқылау кезінде булар мен

газдарға бай қышқыл лаваның кеуктеніп, тез қатаюынан түзіледі (ҚҰЭ).

ПЕН шы л. *Бен, пан жалғаулық шылауларының фонетикалық варианты*. Мол жастық, қалың көрпелі жертөсек *п е н* айнала тұтқан қалың текемет, түскиіз, кілемдер бар (М.Әуезов, Шығ.). Қайрат *п е н* ақыл жол табар Қашқанға да, қуғанға. Әділет, шапқат кімде бар, Сол жарасар туғанға (Абай, Тол. жин.).

ПЕНАЛ [нем. Pennal] з а т. *Оқушылардың қалам, қарындаш салатын құтысы*. Төменгі класс оқушыларының *п е н а л* істеу, дәптерлерін салатын папкалар жасау қолдарынан келеді (Семья тәрбиесі). Баланың парта үстіндегі екі қолы, қарындаштар мен қызыл сапты қалам салған *п е н а л ы н а* көз тастауы маңғаздықты көрсеткендей («Қазақст. мұғ.»).

ПЕНДЕ [ир. بنده] з а т. 1. *Тірі жан, адам, кеудесінде жаны бар тіршілік иесі*. Білімдіге білімсіз бағынбай ма? Издесе, *п е н д е г е* жол табылмай ма? Ақты қойып, арамды әдет етсек, Денеміз дозаққа өзі жағылмай ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *д і н и. Құдайдың құлы*. Қорықпаймын жас күнімде өлемін деп, Айтамын бір Ләйлі үшін көнемін деп. Бір Алла рахметіңмен уағда қылдың, *П е н д е м е*, шын тілесе, беремін деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *П е н д е с і* хақ жаратқан емес бірдей, Хан, қара, би, төре мен кәрі-жас та Намысы бөріктінің бір деген бар, Білсеңіз, сізге ұят, бұл рас па? (М.Дулатов, Шығ.). Өзімнің есіткенім осылайды, Байтақ жұрт патшаға құл басыбайлы. Бай болмақ, жарлы болмақ бір Құдайдан, *П е н д е н і* жалғыз Алла асырайды (Кердері Әбубәкір, Қазақым).

Басы жұмыр пенде. *Тірі жан*. Иә, олар сонда да *ж ұ м ы р б а с т ы п е н д е л е р г е* қызмет етіп, жұмыр басты пенделердің қайғы-қуанышын арқалап өтпеп пе еді осы сүрлеумен (О.Бөкеев, Ұйқым.). *Б а с ы ж ұ м ы р п е н д е м і з* ғой, жас кезде бір өрескел қателік өтті менен, – деді (С.Омаров, Қиыр жол). *Б а с ы ж ұ м ы р п е н д е н і*ң азасы, мұңы, өкініші, үміті дүниеде теңдесі жоқ терең де бейнелі тілде сыр шертті (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Бір пенде білмейді. *Бәрі мақұрым, ешкім білмейді*. Мың сом! Бір мың сом! Қандай нәсіп! «Біреу өлмей, біреу күн көрмейді» деген осы. Мың сом менің қолымда, қалғанын бір *п е н д е* білмейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ғарып пенде. *Өз басында ерік, ықтияры жоқ, біреуге тәуелді, кіріптар, мүсәпір адам*. Тіл – бұлбұл, ақыл – дария, көңіл – жүйрік, Шығады шешеніңнен сөз талданып. Құдайым

өзі рақым айдамаса, Жан сақтар *ғ а р ы п п е н д е* қайда барып? (Қабан жырау, Алтын қазық). Асылым *ғ а р ы п п е н д е м і н*, Сөзімнің көп-ті қаяуы. Ешбір дұшпан кір қылмас, Алланың болса аяуы (Кердері Әбубәкір, Қазақым).

Еш пенде. *Бірде-бір адам, тірі жан*. Джо-конда туралы енді кештерде Ғайбат сөзін айта алмайды *е ш п е н д е*, Сөздерден ол, көздерден де ол жоғары, Жоғары енді ол ақылдан да, естен де (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қолы сақи пенде. *Қолы ашық адам*. Халқыма басы қадірлі – Кейбір жерде жігіттің Көрінесе көзге зайыры *Қ о л ы с а қ и п е н д е г е* – Өлгенде тиер қайыры. Қабыл алмай алдымнан Қазақ халқы кеткен жоқ – Сөзімнің келсе қайымы (Базар жырау, Шығ.).

Мұсылман пенде. *Мұсылмандықты ұстанған адам*. Дініне нұқсан болғаны – Алланың берген қазасын *М ұ с ы л м а н п е н д е* кектесе (Кердері Әбубәкір, Қазақым).

Пейілі бұзық пенде. *Ниеті бұзық адам*. Жаманнан азар көргеннен, Құдайдың берген дерті артық. Түзелер еді бұл заман *П е й і л і б ұ з ы қ п е н д е н і* – Кетсе астына жер тартып! (Базар жырау, Шығ.).

Пенде болды. а) *Мүсәпір, кіріптар жайға тұсті*. Ешбір жанға теңгермеген Құлқадишам көзінің еті қызарған, талыс ауыз Жаппарға *п е н д е б о л ы п* шынымен баратын болғаны ма? (Ж.Мұзапаров, Қаби карт.). ә) *Қолды болды, тұтқыңға тұсті*. Қатын, бала, қарындас жауға *п е н д е б о л ғ а н д а*, сары қымызды сапырып, Батырдың қалай жатқаны? (Сүйінбай ақын, Ақиық).

Пенде қолы тимеген. *Ешкім тимеген, таза*. Қарғадым мен, қосыла алмай теңіңе, *П е н д е қ о л ы т и м е й* қыпша беліңе, Айнама деген жігіттің барлығы Айдалада қалдырсын деп сені де! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Пенде қылды. *Бағынышты, тәуелді етті*. Қонақай мен Жоламанды Айдар бауырына тартып алып, ұлықтан бүркеген ғып, өзіне *п е н д е қ ы п* ап, Досболға қарсы салмақ (М.Әуезов, Қараш.). Айнұрды еріксіз *п е н д е қ ы л у* жайлы арам пиғылды сезбей, білмей қалғанын айтып, ант-су ішіп қарғанды (Е.Мырзахметов, Медет).

Пенденің тілін алмады. *Жан адамды тыңдамады, ешкімнің сөзін құлағына ілмеді*. *П е н д е н ің т і л і н а л м а й* өзі туып, Жалғаннан үміт үзді көңілі суып. Дүнианы бес күншілік қызық көріп, Әйелге нәпсіге ертіп келмей жуық. Жалғаннан өтемін деп әйел алмай, Кірісті бекемдікке белді буып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тәңірдің сүйген пендесі. Алланың жақсы көретін құлы, құнәдан таза адам. Қара жерден қар кетіп, Жерді басқан – бір мұрат. Ер Төстік батыр сенбісің, Елеместің еркесі, Отыз ұлдың кенжесі Өзіндей болып туады «Тәңірдің» сүйген пендесі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тірі пенде. а) *Жарық дүниеде өмір сүруші, тіршілік етуші адам. Тірі пенде* болған соң, табиғат берген сезімнің үлкен-кішіге де жаттығы жоқ («Қаз. әдеб.»). Оның маңдайшасына *тірі пенделерді* көнбістік пен тыныштыққа шақырған қарапайым сөздер жазылыпты (Қазақтар хақында). ә) *Қыбыр еткен, қит еткен жан; ешкім.* Мендей ағаң тұрғанда саған *тірі пенде* тимейді, – деп Шомбал қара көңілденіп, қозғалақтап қойды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Жақын маңда *тірі пенде* көрінер емес (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Гайнидің үйіне Төкен келіп кеткеннен бері біздікіне *тірі пенде* қатынамайды (Ж.Саин, Жол үсті.). Көшке ерген жұрттың көңіл күйін дәл шерткендігінен бе, *тірі пенде* оның әнін бұзар емес (І.Есенберлин, Шығ.). Дүниеде өсек-аяң, қулық-сұмдықты білмейтін, не болмаса *тірі пенде* ге тілі тимеген, жарықтық ораза-намазы бұзылмаған, таза да тәкаппар әйел еді (О.Бөкеев, Ұйқым.).

ПЕНДЕЛІК з а т. с ө й л. *Пендешілік.* Мен салдым мешіт пенен медіресе, Бала жинап оқыттым әлденеше. *Пенделік* мойнымдағы борышым ғой, Білгенімді білдірмек әсіресе (М.Дулатов, Шығ.). Арылайын десем де *пенделіктен*, Арылатын болмадым, ол неліктен? Жүгіріп те көрдім ғой, жығылып та, Ұрынып та жүрмін ғой, бұғынып та. Жаныма өгей жасанды қылығымен, Жағынып та көрдім ғой, жұғынып та (М.Мақатаев, Шығ.). Ұғу да өнер-ау, Оң ойлап, Оң келіп, Кісілік көнер-ау, Көнбейді *пенделік!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Пенделік жібі. б е й н. *Пенделік тұсауы; пендешілікке салыну.* Кенделіктің азабын тартсадағы, *Пенделіктің жібіне* тұсалмайтын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Пенделікке ұстатпайды. *Пенделікке бой бермеді.* Сені көріп қайта тудым мен бүгін. Аяу білмес мынау жендет жүрегімді мұз қатқан Ойран-асыр дөңбекшіткен, сыздатқан Дімкес соқыр сенімімді құл-талқан ғып құзға атқан *Пенделікке ұстатпаған* сауырын Сенің даңқың артсын мәңгі! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ПЕНДЕШЕ ү с т. *Пенде сияқты, адамиша.* Айкүміс, амалым жоқ, қош ендеше, Кетелік сыр білдірмей жат *пендеше*, Атыңды, ақ жүзіңді ұмытпасын, Кеудемнен қашан менің от сөн-

генше (Айтыс). Тіршілікке мен риза ендеше, Келем өмір сүріп барлық *пендеше*. Бұралаңы көп жолдарда бұлтармай, Келем шалқақ, ойымда жоқ теңге есеп (Қ.Ыдырысов, Арабстан.).

ПЕНДЕШІЛДІК з а т. с ө й л. *Пендешілік.* Кейде тіпті *пендешілдігің* ұстап шыдай алмай кетесің (С.Бакбергенев, Адам.). Адамзат басындағы *пендешілдік*: ыстық пен суыққа, аштық пен азапқа – бәріне бірдей көнбістік (С.Бакбергенев, Қарға там.). Бала кезден берген емес ой тыным. Білем жақсы ойын тілін, Той тілін. Әділдігім бар мықтыны мойындар, Пәлем де бар *пендешілдік* дейтуғын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ПЕНДЕШІЛІК з а т. 1. *Адамға тән осалдық, қателік, құнәкарлық, айыптылық.* Әрине, апамнан көрдім. Не деген бекершілдік, не деген *пендешілік* десеніңші... (О.Бөкеев, Ұйқым.). Қаныштың ашу шақырып, біреуге «сен» дегенін өз басым көрген жоқпын, естіген де емеспін. Ол «*пендешілік*» дегенді өмірі білмейтін (Қаныш аға). Дүниеде *пендешілігің* мойындайтын да, қыңырайып қиыс кететін де кісі бар, әйтеуір қолдан келсе бойындағы кем-кетігін басқаға аудара салуға бейім, өзінікін ақылдылыққа саятын да адам аз емес (М.Сүндетов, Бесқонақ). 2. а у ы с. *Бекершілік, бос әурешілік.* Кеш, Тәңірім, болса сөзім *пендешілік*, Мінекей, айқын зұлым, қайда әділдік? Соншама кең рахметтен құр тастайтын, Баласы алты Алаштың – біз не қылдық? (М.Жұмабаев, Шығ.).

ПЕНЕН ш ы л. с ө й л. *Пен.* Тетігін тауып темір соқ, Қысқаш *пенен* балға бар. Өнеріңе үйлесіп, Темірсіз болмас, таңдап ал (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Мойынына асынып Мылтық *пенен* жарақты. Аққа қарап жүрмекке Қылады енді талапты (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.). Батырлық ділмарлықтан не көрет жұрт, Ұрандап топ бұзбасаң арқаң қозып. Мекетай, Жақып *пенен* Құттымұрат, Секілді боласындар мінген құр ат (Кете Жүсіп, Өлең-толғау).

ПЕНЕТРАЦИЯ з а т. к е н. *Таужыныстарының физикалық-механикалық қасиеттерін пішіндері мен өлшемдері түрліше келген үшкір сұққының грунтқа енуіне көрсетілетін кедергі бойынша анықтау жолы.* Соңғы жылдары дала жұмыстарында зерттеудің жеделдетілген әдістері барған сайын кеңінен қолданылып келеді. Бұлардың ішінде *пенетрацияны* немесе зондтауды, айналдыра тілуді (кесуді) атауға болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ПЕНЖЕК [ор. пиджак] з а т. с ө й л. *Ер адам кеудеге киетін киім.* Төсек-орындары жинал-

маған, орындықтардың үстіне қалай-болса солай тастай салған *пенжек*, шалбар, көйлек... (І.Есенберлин, Шығ.).

ПЕНЖІРЕ з а т. ж е р г. *Шамның пияла кіргізетін жері*. Шыраны *пенжіресіз* көйтіп жағамыз (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ПЕНИЦИЛЛИН з а т. м е д. *Әртүрлі өсімдіктің көгеріндісінен жасалатын, түрлі микробқа қарсы қолданылатын антибиотик*. Антибиотиктердің ішінен *пенициллин* ең залалсыз, сонымен бірге ең күшті, уытты дәрі. Кейбір адамның ол дәрі денесін қышытады, ісіреді, кейбір жағдайда, *пенициллинді* қайталап қолданған кезде адам дел-сал болады, әлсірейді, мұндай жағдайда дәрігердің көмек көрсетуі әбден қажет (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Бірақ өзі он күндей (менің ең қиын кезімде) жанымнан шықпапты. *Пенициллин* уколына дейін өзі істепті (І.Есенберлин, Шығ.).

ПЕНОПЛАСТ з а т. х и м. *Поликонденсациялық және полимеризациялық смолаларды түрлі көпіршіктермен араластырып престоу арқылы алынатын зат*. *Пенопласт* жасауға көбінесе полистирол, полихлорвинил, мочевины – альдегидтік смолалар қолданылады (Химия өнімдері.). Кейбір *пенопласт* судан 50–100 есе, тығыннан 15–30 есе жеңіл (Ғалам жаап.). *Пенопласт* көбікті (пенопласт) және кеуекті (поропласт) деп бөлінеді (ҚҰЭ).

ПЕНСИОНЕР [франц. *pensionnaire*] з а т. *Зейнеткер*. Ол кісінің (Мәшһүр-Жүсіптің) кенже баласы Фазыл қартпен кездестік. *Пенсионер* мұғалім көптеген әңгіме шертті (Қаныш аға). Кен қоймасын ашқанда Қаныш бала Мына осы қартыңа табыстаған. Жездіден Алматыға көшпек түгіл, *Пенсионер* дегенге намыстанам!.. (М.Мақатаев, Шығ.). Алпыс жаста Көрілік күтіп тұр деме, Көп өзгеріс енбес өң мен түрге де. *Пенсионер* дегендердің бәрі де Етегіне намаз оқып жүр деме (К.Салықов, Жезкнiк).

ПЕНСИОНЕРЛІК с ы н. *Пенсионер болған, пенсионерге тән, зейнеткерлік*. Өзі де әбден бала жастан еңбекке үйреніп қалған адам, *пенсионерлік* өмірге көндіге алмай, әрең шыдап жүрген көрінеді (К.Асанов, Сағыныш).

ПЕНСИЯ [франц. *pensio*] з а т. *Зейнетақы* (мемлекетке еңбегі сіңген, зейнеткер жасына жеткен адамдарға және мүгедек болған, болмаса асырайтын үй иесінен айырылған азаматтарға берілетін айлық ақша). Бұл әскерге өз еркімен кірген қазақ жауынгерлері егер майданда қаза болса, оның үй ішіне патша үкіметі тарапынан *пенсия* беріледі деп жариялаған (І.Есенберлин,

Шығ.). Бұл кезде *пенсия*, баланың ақшасын, хат, газет-журнал алуға, не болмаса ауданға телефон соғуға келген ауылдың кәрі-жастары қорған тақтайдың ар жағында жұдырықтай ғана болып, тәкаппар отырған Зәкенді атарға оғы жоқ, әрең шыдар еді (О.Бөкеев, Ұйқым.). Өйткені колхоз совхозға ауысып, апалас-төбелеске ұшыраған кезеңде, мен *пенсиясыз* қалдым, кейін ғой кемпір бас сайын 28 сом «айлық» тағайындағаны, әйтеуір, елде бардың ерні қимылдап жұтамадық, халықтан айналайын, қарнымызды ашырмады (О.Бөкеев, Ұйқым.).

Дербес пенсия. *Жауапты қызметтер атқарып, Отан, партия алдында ірі еңбек сіңіргені үшін тағайындалатын Одақ, республика көлеміндегі пенсия*. Жетпіс жасқа толған Нұржекең қазір сол еңбектерінің рақатын көріп, Одақтық *дербес пенсия* алып отыр («Қазақст. әйелдері»).

Пенсияға шықты. *Құрметті демалысқа кетті; зейнетке шықты*. Ол мұғалімнің *пенсияға шыққанына* бірер жыл болып қалған екен (Қ.Исабаев, Сұңқар.). Жүйкеңіз тозса дем алыңыз, *пенсияға шығыңыз*. Қағдарыңызды әзірлеп берейік (Д.Досжанов, Дария).

ПЕНСНЕ [франц. *pinсene*] з а т. *Мұрын қырына кигенде екі жағынан пружинасы қысып ұстап тұратын көзілдірік*. Ұзын бойлы, қошқар тұмсықты, ойлы, үлкен көзінде алтын *пенснесі* бар, әскери адамнан гөрі оқымыстыларға көбірек ұқсас Генс үйге кірді (І.Есенберлин, Шығ.). Міне, зәресі ұшып кеткен Чемберлен, басындағы цилиндр қалпағы жоғары көтеріліп, көзіндегі *пенснесі* анандай жерге ұшып түскен (І.Есенберлин, Шығ.). Көзіне *пенснесін* киіп, ат жағын тістеніп сұрланып алған (М.Әуезов, Шығ.).

ПЕНСНЕЛІ с ы н. *Көзіне пенсне киген, пенснесі бар*. Мінбеде ақсары, жарқабақ, ағылшынша мұрт қойған, алтын *пенселі* зиялы сөз сөйлеп тұр (Д.Әбілов, Ақын.). *Пенселі* біреу көршім еді купелес. Скептик не кеңкелес – Әйтеуір дені сау емес (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

ПЕПСИН [грек. *pepsis*] з а т. б и о л. *Сүтқоректілер, құстар, бауырымен жорғалаушылар және көптеген балық түрінің қарын сөлінде болатын, белок пен пептидтерді ыдырататын фермент*. Қарынның кілегей қабығының қыртысында толып жатқан бездер *пенсин* және химозин дейтін екі фермент бөледі (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Мәйек пен *пенсин* әсерінен сүттің ұюы ондағы тұздардың аз-көптігіне байланысты (С.Сейітов, Сүт өндeу.).

Пепсиннің әсерінен белоктар қорытыла бастайды. Олар қарапайым қосылыстарға ыдырай бастайды (Адам анатом.).

ПЕПТИДТЕР [грек. *peptos*] з а т. б и о л. *Амин қышқылдарының өзара қосылысқан тізбектері, органикалық зат.* Ол бездерден белокты жартылай *пептидтерге* дейін ажырататын ферменттер бөлініп шығады (Т.Сарбасов, Мал.). Әрқашан бактериялардың өсіп-өнуіне қажетті заттар – *пептидтер*, амин қышқылдары және аммиак болып тұратынын көреміз (Н.Рақышев, Күйіс малы.). *Пептидтер* аз да болса барлық тірі клеткаларда кездеседі (ҚСЭ).

ПЕР= е т. *Қолмен, таяқпен немесе басқа да затпен ұрып жіберу, салып қалу, соғу.* Үлкен қойды алып соққан өлекшін тыпырлаған қойдың тамағын орып-орып жіберіп жайратып тастап, енді басын көтере беріп еді, дәл осы шақта үнсіз жеткен Иса шоқпарын құлаштап көтеріп ап, дәл қара тұмсықтан *періп* кеп кетті (М.Әуезов, Шығ.). Білегін қатты жұлып босатып алды да, мұнайшының кеудесінен *періп* жіберді (І.Есенберлин, Шығ.). «Қой-қойлаймын» деп арасына кіре бергенде, қолағаштай жұдырық Қартқожаны құлақ шекеден *періп* кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПЕРГАМЕНТ [грек. *pergamēnos*] з а т. **1.** *Ертеде қағаз орнына пайдаланылған жас мал терісі, жарғақ.* Норвегия Ғылым академиясының арнаулы мәжілісі *пергаментқа* түсірілген географиялық картаны талқылады (Естімеген елде көп). Ондай тері өзі жасалған қаланың құрметіне «*пергамент*» деп аталды. Кейде пайдаланылған теріге жаңа мәтін жазылатын еді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). **2.** *Жарғаққа жазылған ерте дәуірге тән жазу, қолжазба.* Түркияның ұлттық музейінде бір хат 4 ғасыр бойы сақталып келеді. *Пергаментке* жазылған бұл хат дүниежүзіндегі ең ұзын хат деп есептеледі (Ғалам ғажап.). Алғаш тастың бетіне қашаумен жазып, онан соң ағаштың қабығына, лақтың, қозының, бұзаудың жарғағына, яғни *пергаментке* жазып, көп ғасырлар бойы адам бір-бірімен әлеуметтік қарым-қатынас жасап келеді («Лен. жас»). **3.** *Дымқылдықты, суды, майды өткізбейтін жылтыр қағаз.* Майды су өтпейтін *пергамент* қағазға тығыздап салып орау керек (Келіншектер.). Азық-түлікті *пергаментке*, целлофанға орасаңыз ғана дұрыс сақтай аласыз (Мұны. білуге тиіс).

ПЕРГАМЕНТТІ с ы н. *Пергаменттен істелген, пергаменті бар.* *Пергаментті* майлы қағазға орап, шыныға салып, лабораторияға жібереді (Ә.Әбішев, Мал дәрігер.). Бутербродты

тез кеуіп кетпеуі үшін *пергаментті* қағазға орап қояды (Шопан сырласы).

ПЕРГІЛЕ= е т. *Соққылау, үсті-үстіне ұрғылау, қойғыштау, тоқпақтау.* Қолы батпағандарға: Ол сырық, құрық, қазық, балта сияқты нәрселерді жұмсап, өлер-тірілеріне қарамай *пергілейді* (С.Мұқанов, Шығ.). Кішкентай жұдырығымен кепкіліні бас-көз демей *пергілесін-ай* кеп (Ө.Ахметов, Адам.).

ПЕРГІЛЕС= е т. *Бір-бірімен тоқпақтасу, төбелесу.* Ессіз қимылмен бірін-бірі аямай *пергілесіп* жүрген абақты қызметкерлерінің біреуі, «осыдан құтылмай жарық жоқ» дегендей, абақтыға от берді (С.Мұқанов, Шығ.). Нака бір әкеден қалған байлықты базарға салғандай делдалмен кергілесеміз, ұрымен *пергілесеміз* (Д.Досжанов, Жібек.).

ПЕРГІЛЕСУ *Пергілес етістігінің қимыл атауы.*

ПЕРГІЛЕУ *Пергіле етістігінің қимыл атауы.*

ПЕРГІШТЕ= е т. *Пергілеу, соққылау, төмештеу.* Рульдегі көліктің иесі: «Машинаны құртасыңдар, түсіндер!» – деп кейіс білдірудің орнына өзі басқадан қаттырақ *пергіштейді* сауыры мен тебесін (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

ПЕРГІШТЕУ *Пергіште етістігінің қимыл атауы.*

ПЕРҒАУЫН [ар. *فرعون*] з а т. **1.** *Ертедегі Мысыр патшаларының атағы, титулы.* Адам алып болмаса Ніл төсінде Хифулар тауын, *перғауын дәрдың* алып мүсінін тұрғызған кім? (Д.Сапаров, Өткен күн.). Мысырдағы Хифу *перғауынның* үй бұйымдарын әшекейлеуге қолданылған (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Ойнағы жын перінің Қап тауында, Пенденің ойын, күлкі ден сауында. Ер адам мақсатына жетпей қоймас, Тілеуін алып өткен *перғауын* да (Шал ақын, Өлеңд.). **2.** а у ы с. *Әулие, пайғамбар.* Байқан молда Көдебай мен Кәрімдерді *перғауын* сықылдандырып Суға қарық қылып жібергісі келеді (Б.Майлин, Шығ.). Қара молда *перғауын*, Қойған болса алдауын, «Қара кітап» әулие, Жарекенді жарылқа (Д.Әбілев, Ақын.).

ПЕРДЕ¹ [ир. *پرده*] з а т. **1.** *Есікке, терезеге, театр сахнасына құрылатын шымылдық.* Біраздан соң *перде* ашылды. Ойын болатын алаңда тігулі тұрған шатыр көрінді. Соны неше түрлі қызыл-жасыл оюлы, маңайы ағаш, дәл қасында жайып тастаған кілем, алаңның оң жақ, сол жағында отыратын биік орындар тұрды: үстінің оюлысы бар, масаты кілем жапқаны да бар (М.Дулатов, Шығ.). Ашық есігіне *пер-*

д е ұстаған Қанекен вагоны – кәдімгі екі бөлмелі үй іспетті; төргісінде жатып, бергісінде, тамақтанып, кісі қабылдайтын секілді (Қаныш аға). **2. Әйелдер бетіне салатын бүркеніш, бет бүркеніш, бет жапқыш; танытпау үшін киетін маска.** Жүзінде әлде бар ма *п е р д е ң*, Көрмей қойды сын көзім. Әйел адам жеңіл ойлы Деп ойлаушы ем, іші тар. Ол ойымның бәрін жойды, Қаралдыңның несі бар? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күллі Орта Азияда тек қазақ әйелдері ғана *п е р д е*, не пәренжі салмай, жұрт көзіне көріне алған (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Бетінен *п е р д е н і* ашып қыз отырды, Сарайға ләулік қылып жарық құрды. Қайғымен мені көріп қартайсын деп, Күйкылжып неше реңді сегіз қырлы (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3. т е а т р. Операның, балеттің, драманың бөлімі, акт.** Үш перделі комедияның алғашқы *п е р д е с і* ойналып боп, екінші пердесінің ең қызық тұсы ойналып жатқан шақта сахнаның шамы жалп етіп сөнді де қалды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жоғарыда біз әрбір *п е р д е н і ң*, картиналардың құрылысы, күн бе, түн бе, мезгілін, ішкі ритмін, психологиялық тынысына тоқталдық (А.Тоқпанов, Бүгінгі күн.). Екінші *п е р д е н і ң* бас кезінде Қайрақбай сахнаның сыртында күзетте тұрып ән салатын (Қ.Байсейітов, Құштар.). **4. а у ы с. Бір нәрсенің жұқа қабыршығы, шарана.** Жүректі ұзыннан оң жақ және сол жақ жартыға тұтас жұқа *п е р д е* бөліп тұрады (Р.Сәтбаева, Гипертония.). – Алақай, – деп мен де айқайлап жібердім. *П е р д е с і н* жыртып жіберіп, әкем қозының құлағына, аузына үрлеп жатыр (Т.Иманбеков, Үш ай.). Кейде ортаңғы құлақтың қабынуы созылмалы формаға айналады. Ондайда құлақтың дабыл *п е р д е с і н д е г і* жазылып бітпеген тесік арқылы үнемі немесе оқтын-оқтын ірің ағады, естуі төмендейді (Шаңырақ энцикл.). **5. Араның балын жинағанда бетке қорғаныш ретінде пайдаланылатын тор, маска.** Бағанадан тор *п е р д е н і ң* шалғайын қайырып тастап, жүзін ашық ұстап жүрген Ерік еріксіз маскасын түсіруге, қолына қолғап киюге мәжбүр болды (О.Бөкеев, Ұйқым.). **6. а у ы с. Адамның алдамшы сыртқы пішіні, ішкі сезімді жасыра алу қабілеті.** Ал сыртқы жайбарақат бейне – іштегі сырды жасырған құр *п е р д е* (І.Есенберлин, Шығ.).

Арадағы перде. Екі адамның қарым-қатынасында қиыншылық тууы, бөгет пайда болуы. Жалпылдақша бара жатыр жүз жанып, *Арамызда перде* қалып, сыз қалып... Не қылсаң да мызғымаспын енді мен, Қуанбасам, мұңданбаспын қызғанып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Берген перде бұзады. Берген адамның жолы ашылады, қалағанын орындата алады деген мағынада. Бар болғансын береді. Мен немді берейін. *Берген перде бұзады* (Д.Әбілев, Баянауыл.). Ақыры берген перде бұзады. Оларды да сыртқы жұмысқа шығара бастайтын болды (А.Жұмаділдин, Сең.).

Бет перде қылды [етті]. Шырмады, бүркеніш жасады. Өтірік күлкісін *б е т п е р д е г ы н* жүрген арамза Ережеп, Қараөткелдің Бекейі төрізді көріне береді Шолпанға (Ә.Нәбиев, Шолпан). Кулактар мен байлар кооперативтерге кіріп алып, оны *б е т п е р д е е т т і* (ҚазССР тарихы).

Бет пердесін ашты [жыртты, сыпырды]. Әшкере етті, әйгіледі, құпиясын жариялады, масқаралады. – Бүгінгі игі жақсыны аулыңа жиып алып, осылайша басқа соқ! Абыройын төк! Бет жырт, уә *п е р д е ж ы р т!* Балаға да, малшы-жалшыға да құрық бер!.. Бұза бер!.. – деп, қолын бір-ақ сілікті (М.Әуезов, Шығ.). Мен сендерді ашық та адал күреске шақырамын, ал оған шыдамасаңдар үндеріңді өшіріп, *б е т п е р д е л е р і ң д і ж ы р т ы ң д а р* (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин).

Бет пердесі түсті. Ұялды, қысылды. – Е, қойшы, *б е т п е р д е ң т ү с і н* ұялатындай он бестегі қыз ба едің? – деді (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Қараңғылық [түн] пердесі. *Түн белгісі, түн қараңғысы.* Қасым *қ а р а ң г ы л ы қ п е р д е с і н е* н ешнәрсені айқын көрмесе де жан-жағына қарады (Ердің даңқы еңбекте). Таң енді ғана саз беріп, *қ а р а ң г ы л ы қ п е р д е с і н і ң* шеті батысқа қарай түрілген шақ (А.Сатаев, Ақын ізі). *Түн пердесіне* үйренген жігіт көзге таныс, жүрекке ыстық Қызыларайдың қарауытқан биік шындарын шолды (Ә.Әзиев, Жез тау.).

Перде артында тұру. Жасырын нұсқау беру, артта тұрып, басқаларды айдап салу.

Перде бұзды. Бүлік шығарды, шаатақ жасады. Аула іші дүние-мүлікке толып, ырғалып тұрғанда *п е р д е б ұ з ғ а н* Григорий Ефимовичтің өз орынбасары Зубков болды (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

Перде жамылды. Жасырынды, тығылды. Совет заманы басталып, шаруа көтерілуімен бірге өнер-білім майданында түрлі *п е р д е ж а м ы л ғ а н* байлар табының азаматтары еңбекшілер табына қол қоя бастады (С.Сейфуллин, Шығ.).

Перде жыртты. а) *Быт-шытын шығарды, тас-талқан етті.* Оның өлеңдері дүние диалектикасын терең түсінуге көмектеседі, адам

санасындағы жалған ұғымдардың *пердесін жыртады* (Р.Бердібаев, Гүлстан.). ә) *Көңіл қалдырды, бет ашты.* – Ағайынның жүгініске барғаны – жұлысуға шыққаны. Билікке барып *перде жыртып* қайтесің, тоқтау тап (М.Әуезов, Қараш.). *Перде жыртылып*, бет ашылған түс. Тайсалар енді түк те қалған жоқ (Д.Әбілев, Арман.).

Перде ұстады. *Бет бүркеді, қорғанды.* «*Перде ұстап*, бет сақтап, тірлік ете алман!» – деп байлады Сұлтанмахмұт (Д.Әбілев, Арман.).

Түрмелі перде. *Әрбір тігістіктің бойына орнатылған сақиналар арқылы бекітілген тартқыш баудың көмегімен түріліп, түсірілетін перде.* Ашылып-жабылуына және жалпы құрылысына қарай перделер түрмелі және сырмалы болып бөлінеді. *Түрмелі перделерді* ақ яки сұр түсті мақта немесе жібек матадан біртегіс етіп (мақта-матадан), кейде жұқа жібек матадан толқын тәрізді жиырылып (француз штормы деп аталады) тігеді (Шаңырақ энцикл.).

Тыныштық пердесін айырды. бейн. *Жым-жырттықты, тыныштықты бұзды.* Ал Шаған болса өзінің ұмытыңқырап қалған образына қайта кіріп, екі жылдан бері бұл маңайда қасанданып қалған *тыныштықтың пердесін* дар-дар айырады (О.Бөкеев, Ұйым.).

ПЕРДЕ² з а т. с ө й л. **Перне.** Құндыз – сол қолының саусақтары *перде* үстінде жорғалап, оң қолы жоғарыға серпіндейді (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Домбыра қайда барсам тастамаймын, Әнменен сенсіз өлең бастамаймын. Екі шек он бір *перде*, бір тиекпен, Сайрасам қызыл тілмен аспандаймын (Ақын жырлары).

ПЕРДЕЛЕ = е т. 1. *Бір нәрсенің бетін жабу.* Көкшіл-қызғылт өңі бар шілтерлі шымылдық биік төсектің жоғарғы жағын *перделеп* тұр (М.Әуезов, Абай жолы). 2. *Бетті көрінбейтіндей, танымайтындай етіп тұмшалау, маска кию.* Красный, Черный маска атанған бар, Бас-бетін *перделеген* балуандар, Шатский, Миша Буров, Брагиндер, Жауырыны жерге тимес қаһармандар (Р.Малдыбаев, Желдірме). 3. а у ы с. *Бір нәрсені жасырып бүкпелеу, бүркеу, тасалау.* Тек жазушылар ғана білген жоқ, көрген жоқ, көріп, білер сыықтары да байқалмайды!.. Қанекен мол қабағы көзін *перделей*, құлдырандай кулана сөйледі (Біздің Мұхтар). Жарық ай жүзген қаракөл аспанның бер жағын *перделей* жұқа ғана алашабыр бұлт көшті (С.Мұқанов, Есеу жыл.). 4. а у ы с. *Астарлау, ойын тура айтпай, бүкпелеп сөйлеу.*

Ғаббас пен Файша бұрынғы *перделеп*, бүркеп сөйлейтін сөздің бәрін енді атын атап, ашық сөйлеседі (М.Әуезов, Қараш.).

ПЕРДЕЛЕН = е т. 1. *Перде тағылу, перде іліну.* Барлық кабинеттер мен бірер класс бөлмелерінде экран және терезелер *перделенетін* болуы керек («Қазақст. мект.»). 2. а у ы с. *Бүркелу, орану.* Қала жеңіл, нәзік, жұқа ақ торғынмен *перделенген* секілді еді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ПЕРДЕЛЕУ *Перделе етістігінің қимыл атауы.*

ПЕРДЕЛІ с ы н. 1. *Перде тұтылған.* Жібек *перделі* биік терезесі Сақмардың тоғайына қараған (Б.Аманшин, Көкжар). Іңкәр Сақиды көрген соң бақылдана түскендей, есігі *перделі* бөлмеге кірді (Ғ.Сланов, Дөң асқан). 2. ө н е р. *Бір немесе бірнеше бөлім, актіден тұратын.* Бұл – қызойнақ туралы екі *перделі* пьеса (С.Төлешов, Түрлі. бас.). Журналда Қасеннің «Сурет» атты бір *перделі* пьесасы жарияланды (От ортасы.). Әлгі өздері ойнайтын бір *перделі* пьесаның диалогтарын жеке-жеке қағазға көшіріп беруді тапсырды (Тоғызыншы шежіре). 3. а у ы с. *Жасырын, бүкпелі, бүркемелі.* Байшыл жазушылар пролетариатқа қарсылығын *перделі* түрде де, пердесіз түрде де күшейтеді (С.Мұқанов, Өсу жол.). Мұны жазып отырмақ адамды не саяси соқыр, не болмаса *перделі* екіжүзді деуге болады (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ПЕРДЕЛІК с ы н. 1. *Перде тігетін, перде жасайтын.* – *Перделік* масаты керек пе? Жастыққа тыс ше? (Д.Сапаров, Өткен күн.). 2. *Бір бөлімнен тұратын, бір актілік.* – Кезекте қандай жұмыс бар. – «Қан мен тер» бойынша бір *перделік* пьеса жазсақ (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ПЕРДЕСІЗ с ы н. 1. *Пердесі жоқ, перде тұтылмаған.* 2. а у ы с. *Бүкпесіз, ашықтан-ашық.* Жүрегін толтырған қуаныш та, назды мұң мен толқынды ыстық ой да барлық *пердесіз*, қытықсыз шынын осы әнге табыс еткен (М.Әуезов, Шығ.).

ПЕРДЕШЕ з а т. *Үлкен терезе перденің іш жағынан ұстайтын кішкене перде.* Рақымбек жібек *пердешені* сырғытып еді, ар жағынан қатарлап ілінген кілең аңның терілері көрінді (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ПЕРЗЕНТ [ир. *فرزند*] з а т. 1. *Ұл, қыз, бала, ұрпақ.* Мен қайбір мал төлей беруге құмар дейсіз, – деді Жабағы кенет қабағын қарс жауып, – бір еркек кіндік *перзент* көремін бе деген үміт қой (І.Есенберлин, Қатерлі.). Өзақылын қойған адам күзетке Бәрін ұғар, Бәрін

байқар мезетте. *Перзенті* жоқ ата-ананың алдында Көп балалы үй жөнінде сөз етпе! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тәңірі қосқан ерден соң Не арулар оңды емес. Мал, *перзенті* болмаса, Ердің сөзі ем де емес (Кердері Әбубөкір, Қазағым). 2. а у ы с. *Белгілі бір елге, жерге тән түлек, азамат*. Көп ғасырлар бойы тар заманды басынан кешкен қазақ халқының талапты *перзенттері* ілуде біреу болмаса, дарындыларының жемістерін халқына бере алмай кетті (Қаныш аға). Қазақ халқы, оның ұлы *перзенттері*, халықтың өз жарқын келешегі үшін ғасырлар бойғы күресі туралы Мұхтар Әуезовке дейін де аз жазылмап еді (Біздің Мұхтар). Алпыс асып, азын-аулақ шаршаған. Әлі есімде... Тойы еді Бердақтың, Қандас бауыр Қарақалпақ – ардақтың Құшағында сайран салып жүрдік біз Қос *перзенті* қырғыз бенен қазақтың (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). 3. а у ы с. *Елім, халқым деген мағынада*. Ей, жүрегімнің қуаты, *перзенттерім*. Сіздерге адам ұғылының мінездері туралы біраз сөз жазып ядқар қалдырайын (Абай, Тол. жин.). 4. а у ы с. *Тұңғыш іс, бастама, табыс*. Бірінші бесжылдықтың *перзенті* – Түркістан-Сібір теміржолы, негізінен, Қазақстан жастарының қолымен салынды (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). Совет елі жас индустриясының алғашқы *перзенті* – трактордың ауылға алғаш келгеніне төрт-бес ақ жыл болған-ды (С.Мыңжасарова, Замандас.). Қарағанды – тарихи бесжылдықтар *перзенті* («Қаз. әдеб.»).

Асыл перзент. э к с п р. *Бала, ұл*. Жақсының жолдасымын, серігімін, Бар қазақ бауыр санар сені бүгін. «Жортқанда жолың болсын» *асыл перзент*, Құшақтап сүйдім бүгін сені ұлым (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Дала перзенті. п о э т. *Дала қланы*. «Жезкиіктей» жанымның дәру әні, Ол – гүл, *дала перзенті*, ару әні. Мойылқара көздері мөлтілдесе, Жүрегіме отты ұшқын дарығаны (К.Салықов, Жезкиік).

Көк перзенті. б е й н. *Ерекше жаратылған адам*. Сондықтан жұбатқан ол мұңды жанын Жырымен тарқатқанда шын құмарын. Сыймады жер бетіне *көк перзенті*, Баянсыз көп қызықтың қиды бәрін (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Перзент азабы. *Перзентсіздікті бастан кешіру*. Екеу болып барып ем, Үшеу болып қайтып ем, Бір *перзенттің азабын*, Атырапта тартып ем. Бөкмұрын мен Сумұрын Серігіңе бата бер (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Перзентке зар болды. *Перзентсіздіктің азабын тартты*. Қайғы, азап – бөріне де ар көніп, Тайды талай ақ жүрегі әр көрік. Мені өмірге жетелеген жеңгелер Әлі де жүр бір *перзентке зар болып* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Перзент сұрады. *Бала тіледі, сәби көргісі келді*. Адуынды жан екен алған жары: – Жалғыз ұлдан артық па, жалған бөрі! Балам өлсе, бақыттың керегі не?! Топан су басып кетсін қалғандарын. *Перзент сұрап* несіне армандың?! Құрысын онсыз сенің жанған бағың! Мылтықты әкел! Атты ертте! Жалған бөрі! (М.Мақатаев, Шығ.).

Перзент сүйді. *Бала көрді, сәби сүйді*. Жиылып төрт мұнайәт болған жолдас, Төрт бақыт бір адамға бірдей қонбас. Босағанды алтынмен жапсаң-дағы, *Перзент сүймей* адамның мейірі қанбас (Шал ақын, Өленд.).

Перзенттен кем қылды. *Балалы бола алмады, Құдай бала бермеді*. Қайран асыл азамат *Перзенттен кем қылған*. «Құрама жиып ел еткен, Құлан жиып мал еткен» (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ПЕРЗЕНТТЕЙ с ы н. *Перзент сияқты, перзент тәрізді*. Осындайда – көңіліңді қырау басып, жаның жаураған мезетте, анасының омырауын іздеген *перзенттей* қарманғанында, ойша таусып еміп, ашыққан рухыңа медет болар жақсы да жайсаң күндердің мол болғанына не жетсін, шіркін! (О.Бөкеев, Ұйқым.).

ПЕРЗЕНТСІЗ с ы н. *Ұлсыз, баласыз, ұрпақсыз*. Мына кең дүниеде адамға *перзентсіз* өтуден қиын не бар дейсіз (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл). Жатса да, тұрса да «*перзентсіз* өтем бе бұл дүниеден» деген ой оның ішін жегідей жеп, жүрегін өртеген (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

ПЕРЗЕНТТІ с ы н. *Ұлды, қызды, балалы, ұрпақты*. Кеше күйеуін жіберіп, *перзентті* болған қуаныш кешіне Сұлтанмахмұтты шақыртқан (Д.Әбілев, Арман.). Ақ жүзінің айбаты Ай секілді ханымнан *Перзентті* болса күң озды (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Перзентті болды. *Балалы болды, ұрпақ көрді*. Айтпақшы, *перзентті болды* деп естідім, бауы берік болсын (Е.Қалиев, Рудный).

ПЕРЗЕНТТІК с ы н. 1. *Балалық, ұрпақтық, перзент ретіндегі*. Бірі – аяулы анасына деген *перзенттік* сыры, екіншісі – жарына, сүйіктісіне наз (М.Сатыбалдиев, Жартас.). 2. а у ы с. *Азаматтық, азаматқа тән*. Отан алдында *перзенттік* борыш деген болады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Басымда айтылмаған ойларым бар еді. Олардың бәрі – өз қолыммен, өз басым-

мен орындай алмай кетіп бара жатқан – ел, халық алдындағы азаматтық, *п е р з е н т і к* парызым (І.Омаров, Серпін).

ПЕРЗЕНТХАНА з а т. *Әйелдер босанған-да дәрігерлік көмек көрсетіп, нәрестеге қарайтын орын, босану үйі.* Барлық ауруханаларда, *п е р з е н т х а н а л а р д а*, емханаларда, диспансерлерде және басқа да емдеу мекемелерінде дәрі-дәрмек тегін беріледі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Өмірге енді есік ашушыларға – *п е р з е н т х а н а*, ойнайтынына – балабақша, оқушыларына – мектеп әзір тұруға тиіс (Ж.Ертілесов, Туған жер.).

ПЕРИГЕЙ [грек. *peri* – айналасындағы, *ge* – жер] з а т. а с т р. *Ай орбитасының не жердің жасанды спутнигі орбитасының Жерге ең жақын нүктесі.* Орбитаның жерге ең жақын нүктесі *п е р и г е й*, ең қашық нүктесі апогей деп аталады (Астрономия). Жердің жасанды спутниктері *п е р и г е й і н і* ң орын ауыстыруы, негізінен жер пішінінің шардан өзгешелігінен болады (ҚСЭ). *П е р и г е й* (гректің *peri* – айналасында, *ma* – маңында және *ge* – жер деген сөздерінен шыққан) – Ай, ғарыш кемесі, Жердің жасанды спутнигі орбитасының Жерге ең жақын нүктесі (Физ. терм. мен ұғымд. ор.-каз. сөздігі).

ПЕРИГЕЛИЙ [грек. *peri* – айналасындағы, *helios* – күн] з а т. *Күнді айнала қозғалатын планеталардың, құйрықты жұлдыздың және қандай да бір аспан денелерінің орбиталарының Күн центріне ең жақын нүктесі.* Күн центрінен *п е р и г е л и й* ге дейінгі қашықтық перигелий қашықтығы деп аталады (ҚСЭ). *П е р и г е л и й* (гректің *peri* – айналасында, *ma* – маңында және *helios* – Күн деген сөздерінен шыққан) – Күнді айнала қозғалатын аспан денесінің Күнге ең жақын нүктесі. Жер мен Күннің центрлері арасындағы *п е р и г е л и й* қашықтығы 147 млн км (Ор.-каз. сөзд.).

ПЕРИДОТИТ [франц. *peridotite*] з а т. к е н. *Ультранегізділер тобына жататын интрузиялық тау жыныстарының жалты атауы.* Қазіргі геофизикалық зерттеулердің, оның ішінде жер сілкінудің сейсмикалық толқындары қозғалысының жылдамдығы мен таралу сипаты негізінде Жер денесінің центрлік құрылысты екендігі және ядродан, аралық, *п е р и д о т и т* және литосфера қабаттарынан тұратындығы анықталды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ПЕРИДОТИТТІК: перидотиттік қабат. *Перидотит орналасқан қабат.* *П е р и д о т и т т і к қ а б а т* (жер мантиясы) литосферадан төменде орналасқан, тығыздығы 3,3–4,5 г/см³ келген кремний мен магний басым. Құрамында

балқыған массасы бар, оның жоғарғы бөлігі тым әрекетті. Осы арада сейсмикалық және вулкандық құбылыстар, тау жаралау процестері басталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ПЕРИЗАДА з а т. с ө й л. **Перизат.** Сен болсаң адамзаттың асылысың, Біз қанжар алтындаған қынындағы. Ұнаса көңіліңе, *п е р и з а д а м*, Жүре бер беліңе алып буындағы (Ақан сері, Шығ.).

ПЕРИЗАТ [ир. *پریزاد*] з а т. 1. *Періден туған, пері тектес.* Тылсым есік, тас қамаудың ар жағынан, жер астынан табылатын, дүр гөуһәрдің ортасында отырған сұлу *п е р и з а т* шаһзадалар – бәрі-бәрі мол еді (М.Әуезов, Шығ.). Ол *п е р и з а т* болғанда біз адамзат, Екеуі дос, құрады күнде кеңес (Батырлар жыры). 2. а у ы с. *Ай десе аузы, күн десе көзі бар асқан сұлу қыз.* Сол үйдің келіні «ай десе аузы жоқ, күн десе көзі жоқ» бір *п е р и з а т* екен, не керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Е, жігіт, енді соға береді ғой. Елде жоқ, күнде жоқ *п е р и з а т* тауып алған неме! – деп Бекболат күлді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сөлем де қайта-қайта *п е р и з а т* қ а, Санама сөулеңізді бөтен жатқа. Шырағым, атыңды атап хатқа жазсаң, Қалармыз жұрт өсегі – жаманатқа (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ПЕРИЗАТТАЙ с ы н. *Пері қызындай әдемі, көркем, нұрлы.* Менің шешем қыз күнінде *п е р и з а т т а й* аса көрікті болыпты (А.Әлсеров, Ауыл.). Қабағының астымен *п е р и з а т т а й* келіншекке көз тастап, жай басып үйден шықты (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

ПЕРИКАРДИТ [грек. *peri* – айналасы, грек. *kardia* – жүрек] з а т. м е д. *Жүректің ұлтершек қабығының қабынуы.* *П е р и к а р д и т* п е н ауырған адамның көпшілігі сәтсіздікке ұшырап, не ұзақ уақытқа мүгедек боп қалады (А.Дайров, Хирург.).

ПЕРИМЕТР з а т. м а т. *Тұйық контурдың ұзындығы.* Егер нүкте *п е р и м е т р* бойында жатса, есеп оп-оңай шешіледі (О.Жәутіков, Математика). Мәселен, егер дөңгелек пен дұрыс көпбұрыштың *п е р и м е т р* л е р і бірдей болса, онда дөңгелек ауданы үлкен болады (А.Көбесов, Математика.). Сонымен, шеңберге іштей сызылған дұрыс көпбұрыштардың *п е р и м е т р* л е р і үдемелі тізбекті, ал оған сырттай сызылған дұрыс көпбұрыштардың периметрлері кемі-мелі тізбектер құратын болады (О. Жәутіков, Жоғары математика.).

ПЕРИНАТОЛОГИЯ [грек. *peri* – маңында, айнала, лат. *natus* – туу және грек. *logos* – ілім] з а т. м е д. *Құрсақтағы нәрестенің және жаңа туған сәбидің перинаталдық кезеңіндегі дамуы*

мен денсаулығын қорғау мәселелерін зерттейтін акушерлік іс пен педиатрияның саласы. *Пери-натология* 1973 ж. медицинаның жаңа саласы ретінде акушер-гинекологтардың 7-дүниежүзілік конгресінде қабылданған (ҚҰЭ).

ПЕРИОД [грек. *periodos*] з а т. ф и з. *Қозғалыс қайталанып отыратын уақыт аралығы; кезең*. Маятниктің бір жақтан тербеле бастап, екінші жаққа барып қайта оралу үшін кеткен уақытты оның *периоды* дейді (Қ.Әбдіғәпбаров, Қызықты физ.). Коперник планеталардың айналу *периоды* және олардың Күннен аса қашықтығын Жер мен Күннің арақашықтығымен салыстырып тапты (Астрономия).

ПЕРИОДТЫ [грек. *periodikos*] с ы н. *Периодты бар, қайталанбалы*. Дирихле функциясы *периодты* және оның периоды кез келген рационал сан болады (О.Жәутіков, Жоғары математика).

Периодты бөлшек. *Белгілі бір орнынан бастап периодты түрде қайталанып отыратын цифрлардың белгілі бір тобынан құралатын шектеусіз ондық бөлшек*. Кез келген рационал санды ондық бөлшек түрінде көрсеткенде әр уақытта не шекті бөлшек, не *периодты бөлшек* шығады (ҚҰЭ).

Периодты функция. м а т. *Аргументіне функцияның периоды деп аталатын нөлге тең емес белгілі бір Т санды қосқанда мәні өзгермейтін функция*. *Периодты функциялар* математикада, физикада, техникада, тербеліс теориясында өте маңызды рөл атқарады (ҚҰЭ).

ПЕРИОДТЫҚ: периодтық жүйе. х и м. Д.И.Менделеев ойлап тапқан химиялық элементтер заңының график түрі. Д.И.Менделеев 1870 ж. өзінің *периодтық жүйесін* құрастырғанда 43-нөмірлі элементті алдын ала шартты түрде экамарганец деп атап, оған бос орын қалдырған (Қ.Нұрымбетов, Металдар.). Химиялық элементтердің *периодтық жүйесін* жасаған орыс халқының данышпан ғалымы Д.И.Менделеев (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм).

Периодтық өзгеріс. *Белгілі бір уақыт мөлшерінде қайталанып отыратын өзгеріс*. Бірақ Күн ішекке ұқсамайды. Ал ішек құбылысында *периодтық өзгерістер* болып тұрады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

ПЕРИТОНИТ [грек. *peritonaion*] з а т. м е д. *Іш қуысын жән онда орналасқан органдарды жауып тұратын сірі қабатының жедел немесе созылмалы қабынуы*. *Перитониттің* біріншілік және екіншілік ретінде пайда болатын түрлері бар (ҚҰЭ). Күнделікті өмірде

жиі кездесетін түрі – екіншілік *перитонит* (99%) (ҚҰЭ).

ПЕРИФЕРИЯ [грек. *periphēreia*] з а т. *Орталықтан қашық, шеткері жер, шет аймақ*. *Периферияда* қызмет атқарған мамандар саны да аз емес («Лен. жас»).

ПЕРИФРАЗ [грек. *periphrasis*] з а т. ә д е б. л и н г в. *Құбылыстар мен заттардың атын атап, түсін түстеп емес, соның айналасындағы айрықша белгі-қасиеттерді негізге алатын ауыстыру тәсілінің бір түрі*. *Перифраз* а текстің идеялық-эстетикалық және көркемдік байлығын арттырады (Әдебиеттану термин.).

ПЕРЛИТ [франц. *perlite*] з а т. к е н. *Жанартаулық шыныдан тұратын қышқыл эффузиялық тау жынысы*. Пемза және басқа да жеңіл құрылыс материалдарын алатын шикізат болып саналатын витрофирлер мен *перлиттер* Малайсары, Семейтау, Селеті аудандарында табылды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ПЕРЛЮСТАЦИЯ [лат. *perlustrare*] з а т. з а ң. *Цензурадан немесе қадағалаудан өткізу мақсатымен пошта арқылы жолданатын хаттарды мемлекеттің немесе басқалай органдар мен адамдардың құпия түрде қарап шығуы*.

ПЕРМЕ [ор. ферма] з а т. с ө й л. **Ферма**. Ақыры бас көтерді де: – Қате-ен, – деді, – мен *пермеге* барайыншы, қолымнан ештеңе келмесе де бала-шағаға бас болайын, – деп орнынан тұрды (З.Иманбаев, Қыран.). – Ертең *пермелерге* ілестіріп жіберемін. Жол-жөнекей сені түсіріп кетеді. Келісіп қойдым, – деді (С.Досымов, Жанғырық).

ПЕРНЕ з а т. **1.** *Домбыра, гитара, мандолин сияқты ішекті аспаптарды ойнағанда дыбысты күшейту, анықтай түсу үшін саусақпен басатын мал ішектерінен я сымнан жасаған тетік*. – Алла тағала дүниені домбыраның *пернесінде* й, бір үнді бір үнмен байланыстыра жаратса амал не? Алдияр тақсырдың не айта-тынын кім біледі? (І.Есенберлин, Шығ.). Ол қазір ойдың көзі... тербеле толққан ақын толғауының көзі. Қолы ішек *пернені* термелеп, жебелей береді (М.Әуезов, Шығ.). Тұңғыық түбінде тұнған әуен, саз, күй *пернеге* орала берді (Біздің Мұхтар). **2.** а у ы с. *Нәзік сезім, көңіл күйі*. Жаралы бір жан жатыр құба жонда, Бір қисық жалғыз аяқ сүрлеу жолда. *Пернесі*, нұры кеткен көзіменен, Қарайды бейшара жан оңға, солға (М.Жұмабаев, Шығ.). Мәселен, бір адамды сөз қылға алсақ, я ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылып сөйлейміз, я тұлға-тұрпатын, кескінін, көркін айтып, *пернесін* әлштеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істе-

ген істерінің, өзінің жақсы-жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдап сөйлейміз.

Көңіл пернесі. п о э т. *Көңіл күйі.* Сырласайық, Қызғалдақты иіскеп, бір жасайық, Қыр басайық, Әмсе бұлай мамырдың тұрмас айы. Мұндасайық. Қос *көңілдің пернесін* бір басайық (М.Мақатаев, Шығ.).

Он бір перне. б е й н. *Домбыра туралы.* Сиқыры қыруар ырғақтар байлап көзінді, Алдына келіп дөңгеленеді Жер деген. Көк терге түсіп айта да алмайтын сөзінді Айтады *ол он бір пернемен* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Домбырам, қайда барсам тастамаймын, Әнменен сенсіз өлең бастамаймын. Екі ішек, *он бір перне*, бір тиекпен, Сайрасам қызыл тілмен аспандаймын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Перне басу. *Ішекті аспаптардың дауыс шығаратын тетігін саусақпен басу.* Ол домбыра қағып, оның құлағын бұрай бастағаннан-ақ қос ішектің ішкі үндерін сыртқа алып шығуға, бірімен-бірі жалғастыруға терең үңілгендіктен, *перне басуында* ешқандай жалған ойнақылық нышан берген жоқ (Қаныш аға). Домбыра қолыма ұстап, *бастым перне*, «Нұр жауар – деген сөз бар – талапты ерге» Жасымнан бай баласы бұлғақтаған, Жаман қыз олай-бұлай маған тең бе (М.Дулатов, Шығ.).

Сезім пернесі. п о э т. *Көңіл күй, жан дүние, ішкі сезім.* Көп болды көрмегелі де, Көрдің деп сен де айта алман. *Сезімнің пернелерін* де Көгілдір көлім шайқалған (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ПЕРНЕЛЕ= е т. *Домбыраға т.б. музыкалық аспаптарға перне тағу.* Әбден келтір сазына, Домбыранды *пернелеп!* Халқым мені көреді – Биедей-ақ бір көнек (Т.Ізтілеуов, Назым).

ПЕРНЕЛЕУ *Пернеле етістігінің қимыл атауы.*

ПЕРНЕЛІ с ы н. 1. *Пернесі көп, көп перне тағылған.* Қызыл тіл жеткізе алмаған хабарды екі ішекті, тоғыз *пернелі* домбыра жеткізеді (І.Омаров, Серпін). Үні күмбірлеген, көп *пернелі* домбыраның салмағы небәрі 350 гр. ғана («Мәдениет және тұрмыс»). 2. а у ы с. *Сырлы, астарлы.* Өйткені бұрын бұл екеуінің арасында *пернелі*, қалтқылы сөз болмайтын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПЕРНЕСІЗ с ы н. *Пернесі жоқ, перне тағылмаған.* Қырғыздың *пернесіз* тартылатын домбырасының (қомыз) өзгешелігін суретке түсіріп алды (С.Бегалин, Шоқан асу.). Саша бос бұралған баритон домбыраны *пернесіз* шерткендей баяу күмбірлеп, қулық айтты (З.Қабдолов, Өмір.).

ПЕРПЕНДИКУЛЯР [лат. perpendicularis] з а т. г е о м. *Бірімен-бірі тік бұрыш жасай алатын түзу сызықтар.* Сфералық беттің кез келген жазықтықпен қиылысу сызығы шеңбер болады, шеңбердің центрінен өткен сфераның радиусы шеңбер жазықтығына *перпендикуляр* болады (М.Әмірбаев, Аналит. геометрия). Нүкте мен түзудің арақашықтығы, түзудің жазықтыққа *перпендикуляр* белгісі болады («Халық мұғ.»). Диск белгілі бұрыштық жылдамдықпен өзінің центрінен өтетін жазықтыққа *перпендикуляр* осьтен айнала қозғалады (О.А.Жәутіков, Жоғары математика.).

ПЕРРОН [франц. perron] з а т. *Вокзалға пойыз тоқтайтын, пойызға мінетін жердегі жолаушылар тұратын алаң.* Қаныш Имантайұлы екеуіміз серуендеу үшін *перронға* шығамыз (Қаныш аға). Әрдайым ашық вокзалы, *Перронда* күтер туыстай. Құрдастың үйі – абзалы, Пейіштен артық тыныстай (К.Салықов, Жезкиік).

ПЕРСОНАЖ [лат. persona] з а т. ә д е б. *Көркем шығармалардың (драма, роман, повесть, поэмалардың) кейіпкерлері.* Эпопеядағы ат топыр адам, неше түрлі *персонаж*, шытырманды сан алуан оқиға операда көп кездеспейді (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Режиссердің ұғымында спектакльдің дінгегі осы *персонаж* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Шамадан тыс, шұбырған көп *персонаждар* қазақ прозасының бұрынан келе жатқан үйреншікті «салты» екен («Қаз. әдеб.».).

ПЕРСОНАЛ [лат. personalis] з а т. *Белгілі бір салада қызмет істеушілер.* Фермер үшін өзінің жұмысшы *персоналы* нормадан төмен азайту және сонымен қатар шұғыл жұмыстар бола қалатын жағдайға деп үнемі қосымша жұмысшылар болатын ету әдісінен артық табылған әдіс жоқ (К.Маркс, Капитал).

ПЕРСПЕКТИВА [франц. perspective] з а т. *Болашақта істелетін іс туралы жоспар, келешек.* Өз халқының тарихын жақсы білетін, оның жарқын болашағына сенетін, Қазақстанды дамытудың алыс *перспективаларына* көз жеткізіп, минерал-шикізат базасының басым маңызын терең түсінетін (Қаныш аға).

ПЕРСПЕКТИВАЛЫ с ы н. *Дамудың, өсудің, істелетін істің я шаруаның болашағын ескеретін, оларды толық қамтитын, келешекті болжайтын.* Еліміздің *перспективалы* жоспарында шығыс аудандардың шаруашылығын дамытуға зор көңіл бөлінеді (СССР экон. геогр.). Химияландырудың *перспективалы* жоспарында 1980 ж. кемінде 120 милл.

тонна тыңайтқыш беру көзделген («Қазақст. комм.»).

ПЕРСПЕКТИВАЛЫҚ с ы н. Болашақта, келешек жағдайда істелетін іс жоспарына тікелей қатысты. Әрине, Жезқазғанды барлау жөніндегі барлық осы жұмыстардың жаңа жетекшісі – Қ.И.Сәтбаев мыңдаған емес, талай ондаған және жүздеген мың метр тереңді бұрғылау арқылы анықтауға болатын және анықталуға тиіс Жезқазған қойнаулары мысының *перспективалық* қорларының көлемін өте дұрыс және осы рудалы өлкенің тарихында алғаш рет айқындағанын мойындамасқа болмайды (Қаныш аға).

ПЕРСПЕКТИВТІ с ы н. Перспективаны қамтыған. Қарағанды тәжірибе станциясында Карзин алхорысының *перспективті* формасы көшеттерді іріктеу жолымен алынды (Ш.Хабибуллин, Алхоры.). Жергілікті жерді жан-жақты оқып үйренудің *перспективті* жоспары болу керек (С.Жортанов, Өлке тану).

ПЕРСПЕКТИВТІК с ы н. Перспективасы бар, перспективалық. Таяудағы 7 жыл ішінде «Қаракөл» совхозын өркендетудің *перспективті* жоспары осылай туды (М.Әміралин, Биязы жүн.). Сегіз жылдық білімі жоқ жастардың нақтылы есебі алынып, бұл жастарды кешкі мектепте оқытудың *перспективті* жоспары жасалынды («Қазақст. мұғ.»).

ПЕРФОКАРТА з а т. Қалың қағаздан жасалған арнаулы төртбұрышты қалың қағаз. Жаттығулар үшін жеке тапсырмалар жазылған карточкалар, өз жұмысының қорытындысын тексеріп білетін *перфокарталар* қолданылып жүр («Қазақст. мект.>). *Перфокарта* д а алдын ала тесілген, машина жұмысын басқаратын арнайы бұйрықтар және қай санға қандай операциялар орындау қажеттігін көрсететін нұсқаулар болады (ҚСЭ). Аударылатын сөйлем машинаға перфоленталар немесе *перфокарталар* арқылы түсіріледі (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ПЕРФОЛЕНТА з а т. Арнайы құрылғымен тесіктер тесу арқылы әртүрлі информация түсіруге я жазуға арналған лента түріндегі қағаз. Оразов электрондық есептегіш машинадан *перфолентаны* суырып алып, Тұрановтың қолына ұстатты (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім). *Перфолента* ға түсірілген жиған-тергендерін Бекеңнің алдына қойды (А.Мархабаев, Ғарышта.). Аударылатын сөйлем машинаға *перфоленталар* немесе перфокарталар арқылы түсіріледі (О. Жәутіков, Жаратылыстану.).

ПЕРФОРАТОР [лат. perforare] з а т. 1. Есептеу цифрларын арнайы код бойынша перфокартаға немесе перфолентаға тесік түрінде түсіруге арналған көмекші мәшине. *Перфоратор* секундына бірнеше ондаған тесіктен бірнеше жүздеген тесікке дейін түсіреді (ҚСЭ). *Перфоратор* еліміздің көптеген өңірінде қазір де кеңінен қолданылып жүр («Білім және еңбек»). 2. г е о л. Тау-кен ісінде кеңінен пайдаланылатын бұрғылау аспабы. Жиырма бес килограмдық *перфораторды* оң жақ кеудесіне тіреп қойып, бір жарым метр болат сүмбімен қаттылығы граниттей көк тасты бұрғылағанда жан шыдатпайды (І.Есенберлин, Шығ.).

ПЕРФОРАТОРЛЫҚ с ы н. Перфораторды қолданушылық, перфоратор тәсіліне лайық, соған сай. Қолмен бұрғылау *перфораторлық* әдіспен ауыстырылды («Соң. Қаз.»).

ПЕРФОРАЦИЯ [лат. perforare] з а т. 1. Киноматография лентасының екі жақ шетіндегі тесіктер. Кинопленка шетінде *перфорация* деп аталатын қатар тізбек тесіктері болады (М.Құдайқұлов, Оқу киносы). 2. г е о л. Бұрғылап тесу ісі.

ПЕРФОРМАТИВ [лат. performo] з а т. л и н г в. Белгілі бір сөзді немесе сөйлемді айтып тұрып, сол сәтте оған қоса өз әрекетін білдіру. *Перформатив* көбінесе етістіктің ашық рай формасының 1-ші жағында, осы шақта жекеше түрде қолданылады. *Перформатив* мәнде айтылу үшін сөздердің құрамында әскери, әкімшілік бұйрықтар, ант беру және қабылдау сияқты ұғымды білдіретін сөздер қамтылуы термин ретінде енгізілген (Қаз. тілі энцикл.).

ПЕРЦЕПЦИЯ [лат. perceptio] з а т. п с и х. Сезім мүшелері арқылы ақиқат дүниені тану. Әсерленуді туғызған себепті яки затты табу *перцепция* деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ПЕРІ [ир. یری] з а т. м и ф. 1. Діни сенім бойынша, аспанда, су ішінде тіршілік ететін жамандық пен зұлымдықтың күші иесі. Сонадай жерде, ылдида қарауытқан бидайық шетінде бірдеме қарандайды, қыбырлағандай болады. Бү не? Мал дейін десем, шоқиып отырған тәрізді. Құс деуге – қомақтырақ. Жын ба? *Пері* ме? Сайтан ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мысалы, өлген адамды көру, жын, *пері* көру, әлдеқайдағы бір затты көру, жоқ дауысты есту сықылды. Қазақтың бақсы-балгері осы галлюцинация ауруына ұшырағандар ғой (М.Жұмабаев, Шығ.). Төре сайтан болғанда көп періште. Бір сайтанды қаққандай *пері* емес пе? Жазы-қысы жегенің ұрлық еті, Бұл ісің күнде өлгенмен тең емес пе? (Сүйінбай ақын, Ақнық). 2. а у ы с.

Жынды, есерсоқ, сотқар, долы кісі. «Бері қара! Бү кім өзі мынау *п е р і ң*? Білмеймін қайдан шыққан мұндай көрім?! Он екі мүшесінің бірі онды емес, Көз салып қарап тұрсам әрбір жерін! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ол осы ауылдарға кеп түскенде, қасына ере келіп, Қызылқайнардағы ауылдардан асығыс лау мініп, Ақтомарға, Бөкеншіге қарай құйықтыра, құтыра шауып өткен атшабарлар болған. Олар: Далбай, Жақай дейтін бүлік, сотқар жаңа *п е р і л е р* (М.Әуезов, Шығ.). Ұрсады кемпір шалға келісімен: Сақтасын долы қатын *п е р і с і н е н*! «Алыпсың астау сұрап, ақылы жоқ, Айырылған ақымақ шал», – дейді – есінен» (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Әдемі, ерекше сұлу қыз.* Гауһардай көзі, Бұлбұлдай сөзі, Жаннан асқан бір *п е р і*. Жүзі бар айдай, Мінезі майдай, Өзгеден артық сол жері (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жүзгенде Бәтішті көрген адам не *п е р і н і ң* қызы, не аққу деп білер еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Атағы шыққан, даңқы жайылған, елді ауызына қаратқан адам.* Жұрт көңілін көтерер «жаңа *п е р і*» – Сыбанның жас ақыны – Әріп те бар (М.Әуезов, Шығ.).

Жас пері. б е й н. *Жас жігіт.* Жасыл тау жадыраған күн өтінде, Осы атым – жұрт аузында жүретін де Ат бапкер, алаяқ ат иесі боп, *Ж а с п е р і*, жаңа күйші ретінде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қызыл көз пері. *Барып тұрған пәле, жынды.* Осы кезде топ ішінен біреу: – *Әне қызыл көз п е р і* келе жатыр, дегенде жұрттың бәрі жалт қарады (С.Жүнісов, Ақан сері).

Перінің салқыны тиді. *Жын ұрды, есуас болды.* – Құлтай ағайға *п е р і н і ң с а л қ ы н ы т и г е н* дейді қойда жүргенде, әйтеуір ауруын емдетті (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

Періқақты [шадды, соқтыұрды]. *Жынданды, есіауысты.* Әкім жаман қорықты, ауылда *п е р і қ а г ы п т ы* деген ауруды жұрт жиі айтушы еді, өзінше солма деп ойлады (К.Қазыбаев, Ызғар). – Тілі күрмелген... – Не дейді?... *П е р і ш а л ғ а н* ба? (З.Шашкин, Өмір.). Егер ми зағып болса, яки зиянданса, адамның жан тұрмысы дұрыс болмайды. Мидың белгілі бір жері зиянданса, адамның қол-аяғы қозғалмай қалады, яғни «паралич» болады. Мұны біздің қазақ *п е р і с о қ қ а н* дейді (М.Жұмабаев, Шығ.). Көп жылдар күңірендім, күйіп-жандым, *П е р і ұ р ғ а н*, шайтан соққан жынды атандым, Алыстан арып, шаршап іздеп келдім, Халдатта баласымын Шаһарманның Жүзінді айдан ашпақ сәулелеген Жан едім бір көруге әуреленген (Н.Ахметбеков, Амангелді). Жігіттің ыңыранған үні шықты, Дәл сегіз күн дегенде тілі шықты. Жын ұрды, *п е р і с о қ т ы* деген адам,

Жазылып ел көргендей жігіт бопты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Пері мінді. *Періні ырқына бағындырды, көндірді.* Қойлыбай жын жүгендеп, *п е р і м і н г е н*, Алдында жорғалаған шашты шайтан. Қойлыбай қобыз алса-ақ қалбалаңдап Қақаман жетіп келеді әлдеқайдан (М.Жұмабаев, Шығ.).

Пері патшасы. *Мифтік кейіпкер, перілердің басшысы.* *П е р і н і ң п а т ш а с ы н ы ң* жалғыз қызы, Әкемнің төрт қып жүрген екі көзін. Әкеме келіп жүр ғой болып ашық, Шаһары Қаптауынан ары қашық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Перісі қозды. *Жыны ұстады.* Көрген жоқ әлі менен еркек озып, Кетеді еркек көрсем *п е р і м қ о з ы п*. Сен-дағы жете алмайсың жанды қинап, Бекерге не қыласың қолың созып (Т.Жолдыұлы, Арман.).

Перісі түсті. *Жыны қозды.* *П е р і с і* әбден *т ү с і п* беріктеніп, Өзіне аруақ қонып желіктеніп, Жазылып жауырыны, қолы ұзарып, Қан төгіп, қалай қырса еріктеніп. Бурадай ақпандағы тісін қайрап, Ағарып омырауы көбіктеніп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ПЕРІДЕЙ с ы н. *Талантты, іскер.* *П е р і д е й* жігіттері белең өсіп, Өнері бірінен соң бірі артқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ПЕРІШТЕ [ир. *فرشته*] з а т. **1.** д і н и. *Мифология мен діни ұғым бойынша Құдайдың әмірін жеткізіп тұратын көмекшілер.* Осы уақытта Жаратушыдан Жөбірейіл *п е р і ш т е* арқылы қыздың тілегі орындалатыны туралы хабар келеді («Қаз. әдеб.»). Ал Ханпадшайым – әйел жыныстысының күн мен айы. Оны көрсе *п е р і ш т е н і ң* де ақ жолынан таюы ықтимал (І.Есенберлин, Шығ.). Бір ғалым айтыпты: қайғыға ортақтасу үшін адам болу жетеді. Қуанышқа ортақтасу үшін *п е р і ш т е* болу керек (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Әзірейіл, әулие, пір.* – Көзіме әлденелер көрінді: тергейтін *п е р і ш т е л е р* д і көрдім, бүйірімнен көр қысты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жан алушы *п е р і ш т е л е р* адамның талқаны таусылғанын бір апта бұрын хабарлайды екен, – деді Шәйкүлге қарап (О.Дастанов, Мұрагер.). **3.** а у ы с. *Кінәдан пәк уыздай жас, сәби, бала.* Ер жігіт өнер табар ерте қуса, Ерініп, шаршамастай белін буса. Біртыңжыртың, жоқ-барға көңіл бермей, *П е р і ш т е* боп анадан қайта тұса! (М.Жұмабаев, Шығ.). Қолымда екі жылдан астам тұрды. Өзін қойшы, ана қолындағы *п е р і ш т е г е* әкені қайдан табады (Н.Әбдікәрімова, Сенім). Күнәсіз таза *п е р і ш т е*. Жас балдырған нәресте, Еріксіз ерге берілмек (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **4.** а у ы с. *Кірішкісз адал жан, асыл таза адам.* Тамам адам *п е р і ш т е* болмай тұрып, «Ал, түзелші!» – де-

генге ешкім көнбес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Мен – Өлеңмін... Пенде емес, *п е р і ш т е м і н*, Періштеге білесің өріс кеңін. Алаңдайтын мен үшін ештеңе жоқ, Аспан тегін, Жер тегін, Жеміс тегін (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Оны қандай жаман адамдарға араластырып, одан қандай жиренейін, жек көрейін, безейін десе де, оны алғаш көргені есіне түскенде, ол ойының бәрі жел қуған тұмандай серпіліп, баяғы *п е р і ш т е с і н д е й*, Ақбілек көзіне елестейді де тұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **5.** а у ы с. *Асқан сұлу, көркем ару*. Сенсің, досым, жібек мінез, жібегім. Сені ғана сүйем – куә жүрегім. Суық жолдан сақтайтын сен – *п е р і ш т е м*, Сен болмасаң азып-тозып өлемін (М.Жұмабаев, Шығ.). «Менің бір жақын сырлас қыз достым бар, – деген бір күні Татьяна, – қандай жігіт болса да, аузының суы құритын, түр-әлпеті де келісті, мінезі жібектей жұмсақ, тірі жанның *п е р і ш т е с і*» (І.Есенберлин, Шығ.). **6.** а у ы с. *Әйел адамдарды еркелеткенде айтылатын қаратпа атауыш*. Сылдыр. Сылдыр. Сылдыр... Жүректі жандырап құрғыр. Кеудені кернеді жалын, Сәулем, *п е р і ш т е м*, тез кір! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ақ қанатты періште. поэт. *Кіршіксіз, таза, пәк қыз, ару*. Үн біткен бұлай емес тегіс неге?! Қайта орал, сиқырлы үн, көріспеген. Апыр-ай, әлгі бір үн қайдан шықты, Адам ба, *а қ қ а н а т т ы п е р і ш т е м*е?! (М.Мақатаев, Шығ.). Көңіліңнің көптен бергі жазып мұңын, Боласың сиқырменен көріскендей. Төбеңде айналады нәзік бір үн Арман болған *а қ қ а н а т п е р і ш т е д е й* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ақ періште. *Күнәсіз, тап-таза*. Көктемдей қыс көрінер сәт келіссе, Жауған қар ұқсап кетер ақ жеміске. Алдыма құдай оңдап келе қалдың, Аққудай алыстағы *а қ п е р і ш т е* (К.Салықов, Жезкиік).

Періште аузына салды. *Жөн сөйледі, дұрыс айтты*. Бара да қоймас, ұзай да қоймас сендерден, Сендермен бірге тағдырын Тәңір тең бөлген. Өз атын өзі ұрандағанның несі айып? *Аузына салып періште* шығар дем берген (М.Мақатаев, Шығ.).

Періште қакты. *Құдай сақтады, оңдады. П е р і ш т е қ а қ т ы* ма, әйтеуір бір жазымнан қалдым (К.Ахметбеков, Ақдала).

Періштенің құлағына шалынсын. т і л е к д і н и. *Айтқаның келсін, тілегің орындалсын деген мағынада*. Айтқаның келсін. Осы сөзің *п е р і ш т е н ің құлағына шалынсын* (Қ.Байсейітов, Беу қыздар-ай). – Лайым, сөзің *п е р і ш*

т е н ің құлағына шалынсын. Жердің сәні су ғой, сонсын айтып отырмын (Ә.Сараев, Бозқырау).

Періштеден таза. *Кіршіксіз, пәк, адал*. Басында жас бала едің сен. Ойың бұзылмаған, көңіл! *П е р і ш т е д е н т а з а* едің сен. Қиянат қылмаған, көңіл! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Періште тұтты. *Әулие санады*. «Осындай шынайы сүйіп, мені *п е р і ш т е т ұ т ы п*, ғашық боп жүргенде... әрине, әрине, үріксе үркіп те кетеді» деп ойлайды (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

ПЕРІШТЕЛІК с ы н. *Адалдық, тазалық*. *П е р і ш т е л і к* әр ісінен көрінсе, Иманымен сүйгеніне берілсе. Алладан соң алғаным деп иланып, Жалғандағы жауыздықтан жерінсе (Б.Күлеев, Таңд. шығ.). Қайран, сол бір балалық – *п е р і ш т е л і к*, Қасиетінді жырлауға тіл жетер ме?! Күн ауғанын төбемнен көрші келіп, Шығарып салғаныңдай ер жетерде! (Д.Әбілев, Ой.).

ПЕРІШТЕСІН = е т. *Періште болғансу, әулие су*. – Сен өйтіп өтірік *п е р і ш т е с і н б е*! (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Шығындар бермен, жүректерің болса жыр атқан. Шабыттарыңның да шалқарлығын бүгін сынап қал! Сендер секілді *п е р і ш т е с і н г е н* пендені, Шығайын айдап жұмақтан! (Ф.Оңғарсынова, Мазасыз таң).

ПЕРІШТЕСІНУ *Перішtesін етістігінің қимыл атауы*.

ПЕС [ир. *پست*] с ы н. **1.** *Қараниет, арам, панысқ*. Сақидың шынжыр қатар әулеті – Уақ, Болмаса кім сыйлайды сендей *п е с т і*. Асқансып бір ісінен бір ісі оның, Таңырқап Әлім, Шөмен «пәлі» десті (Айтыс). **2.** ж е р г. *Жомарт емес, сараң*. Шартынан шарифаттың сөйлемесек, Халық бізге «қанарыңды шешпедің» дер. Керегін беріп көптің кеуіл алмасақ, Ұялтып, «Өте сараң *п е с п е* едің?» дер (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

ПЕССИМИЗМ [лат. *pessimus*] з а т. *Болашаққа сенімсіздікпен қарап, сарыуайымшылыққа салынушылық*. *П е с с и м и з м* – өмірге түңіле, жабыға қараушылық, дәурені өтіп бара жатқан таптардың идеологиясына тән ерекше белгі (Саяси сөздік).

ПЕССИМИСТ з а т. *Пессимизмге салынушы*. Біздер капитализм және ұсақ өндіріс жөнінде *п е с с и м и с т е р м і з*, бірақ біздер жұмысшы қозғалысы мен оның мақсаттары жөнінде қызу оптимистерміз (К.Қазыбаев, Дәуір.).

ПЕСТИЦИД [лат. *pestis* – жұқпалы ауру, саedo – өлтіремін] з а т. х и м. *Зиянды микроорганизмдермен құресте қолданылатын заттар*. Ауылшаруашылығы дамыған аудандарда су көздері негізінен *п е с т и ц и д т е р м е н*

және тыңайтқыштармен ластанады (Табиғат сулары.). Нәтижеде қоршаған ортаға химиялық заттар, соның ішінде *п е с т и ц и д т е р* көптеп төгіледі (Табиғат сулары.).

ПЕСІР [ор. писарь] з а т. т а р. *Кеңсе хатишысы*. Ұрыны таптыруын таптырды, бірақ шіркін *п е с і р* орыстығын қылып, біткелі тұрған ісіне законды әкеліп кірістіріп, ұрыны босатып жіберді (М.Дулатов, Шығ.). Оның сол жақ қанатындағы, қатар столда қазақ тілмашы мен болыстық *п е с і р* Захар отыр еді (М.Әуезов, Шығ.).

ПЕСІРЛІК з а т. *Песір міндетін атқарушылық*. Бес күнгі *п е с і р л і к т і* көтере алмай, Әкімге сөз жазасың оттай шалқып (Айтыс).

ПЕТИТ [франц. petit] з а т. п о л и г р. *Cegіз пунктті өте ұсақ шрифт*. Кузьменко газеттің төртінші бетін ашқанда *п е т и т п е н* басылған хабарға көзі түсті (К.Тоқаев, Тасқын).

ПЕТИЦИЯ [лат. petitio] з а т. *Мемлекет басшысына немесе жоғарғы өкімет органының атына берілетін көпшілік өтініші, талабы*. Ақаң-Жақаңдар Қояндыда 14 мың кісіге қол қойғызған «*П е т и ц и я н ы*» патша ағзамға Әлекең өз қолымен жөнелткен («Қаз. әдеб.»).

ПЕТРОГЛИФ [грек. petra – тас, грек. gliphe – қашалған] з а т. *Көне тарихи ескерткіштердің бір саласы; тасқа қашалып салынған суреттер*. «Тасқа жазылған әңгіме» дегеніміз бізге ежелгі адамдар қалдырған *п е т р о г л и ф т е р*, яғни жартастағы бейнелер («Лен. жас»).

ПЕТРОГРАФИЯ [грек. petros – тас, grapho – жазамын] з а т. г е о л. *Тау жыныстарының минералогиялық құрамы мен шығуы, геологиялық ерекшеліктері туралы ғылым*. Геология ғылымдарына жататын *п е т р о г р а ф и я* минералогия, тектоника және пайдалы қазындылар туралы іліммен тығыз байланысты (ҚСЭ). Минералды зерттейтін ғылымды минералогия, тау жыныстарын зерттейтін ғылымды *п е т р о г р а ф и я* дейді («Білім және еңбек»).

ПЕТРОГРАФИЯЛЫҚ з а т. *Петрография ғылымына тән, соған қатысты*. Қазақстан аймақтық петрография советі республикадағы *п е т р о г р а ф и я л ы қ* зерттеулерге тиісті бағыт беріп отырады (ҚСЭ). Арнаулы геологиялық карталарға литологиялық, *п е т р о г р а ф и я л ы қ*, құрылымдық-тектоникалық, гидрогеологиялық, геоморфологиялық, инженерлік-геологиялық және төрттік шөгінділердің карталары т.б. жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ПЕТРОЛОГИЯ [грек. petro – тас, logos – ілім] з а т. г е о л. *Магмалық және метаморфтық жыныстарды зерттейтін ғылым*. *П е т р о л о г и я* мен тектониканың негізінде СССР-де

магмалық формациялар туралы ілім дамып келеді (ҚСЭ).

ПЕТРУШКА [petroselinum] з а т. ө с. *Ақ-желкен*. *Салатқа, түрлі тағамға пайдаланылатын хош иісті көкөніс*. Дастарқанда көктемнен қара күзге дейін көк жағы мол болуы керек. Олар: капуста, жасыл салат жапырағы, көк пияз, ашкөк, *п е т р у ш к а* («Мәдениет және тұрмыс»). Салаттың бетіне ашкөк не *п е т р у ш к а* жапырағын себеді («Қазақст. әйелдері»). *П е т р у ш к а н ы ң* көгін дастарқан сәнін келтіріп, ас салған ыдыстарды көрікті етіп көрсету үшін де (салат, заливное т.б.) пайдалануға болады. *П е т р у ш к а н ы ң* кептірілген тамырлары мен жапырақтары түрлі көкөністер қоспаларының құрамына енеді (Шаңырақ энцикл.).

ПЕЧЕНЬЕ з а т. *Сүт, жұмыртқа, май, қант т.б. қажетті заттар қосып иленген қамырдан пісірілетін түрлі формалы кондитер тағамы*. Шешем әдемі машинамен келді ғой. Кетерінде бізге көп қылып *п е ч е н ь е*, әртүрлі тамақ қалдырып кетпеді ме? (Ф.Мүсірепов, Достық.). Үй жағдайында қамырдың әр түрінен түрліше *п е ч е н ь е* дайындауға болады (Шаңырақ энцикл.).

ПЕШ з а т. 1. *Тамақ пісіруге, үй жылытуға арналған кірпіштен, темірден, шойыннан жасалған зат*. Тұрмыстық *п е ш т е р д і ң* тамақ пісіруге арналған қазандығы және үй жылытатын қалама бөлігі болады (ҚСЭ). Ерік етігін шешіп тастап, *п е ш* түбіндегі орындыққа арқасын қыздырып мауыжрап отыр (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді). Екі бөлмелі жер кепе. *П е ш* ішінде сексеуілдің шоғы жайнап жатыр (Қаныш аға). Сүтін жайлап, ілегенін төгіп, күлін шығарып, ыдыс-аяғын жуып болған соң, Алтынай *п е ш т і ң* түбіндегі шекпен жапқан қара аяққа ұн салып алып, жүресінен отырып, тоқыраңдап бауырсақ иледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Ерітінділерді буландыруға, материалдарды қыздыруға, балқытуға, металл қорытуға пайдаланылатын өнеркәсіптік орын*. Арнайы әдістермен қыздырылатын *п е ш т е р* (плазмалық пеш, оптикалық пеш, гелио пеш т.б.) де бар. Кейбір *п е ш т е р г е* оларды жасаушы өнертапқыштардың есімі берілген: мартен пеші т. б. (ҚСЭ). Үлкен цех, әр жерде алып *п е ш т е р* жалын атады (Ұ.Бағаев, Жан.).

Домна пеші. *Шойын қорытатын пеш*. Алай-дүлей айнала, Лапылдаған от-жалын; *Д о м н а н ы ң п е ш і* долдана Шашады қызыл шоқтарын (С.Мәуленов, Таңд. өленд.). 1960 жылы Қарағанды металлургия заводының бірінші *д о м н а п е ш і* шойын бере бастады («Лен. жас»).

Қазан пеш. *Қазан орнатып, тамақ пісіретін пеш.* Апам көңілденіп, даладағы *қ а з а н пеш* кет саламын деп ұмтылып еді (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар).

Пеш қалау. *Пеш жасау, тұрғызу.* Ондай мен қораның жыртық-тесігін бүтіндеуді, етік жамауды, *пеш қалауды* білмеймін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Электр пеш. *Токпен қызатын пеш. Электр пештің* қақпағында қуаты 500 вт электрмен қыздырғыш элемент орналасқан: пеш үш аяқты тұғырға бекітілген. Жылу тағамға ыдыстың үстінен және қабырғаларынан беріледі. Үстінен және астынан бір мезгілде қыздыратын электр пештері сирек кездеседі. *Электр пешті* 180°С-қа дейін қыздырып 15 минуттай ұстайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПЕШЕНЕ [ир. پيشاني] з а т. *Жазмыш, тағдыр.* Әсіресе, жеті баланың әкесі болғанда, бақ шіркіннің шайқалуы, әй, пенденің *пешенесіне* бермесін, қиын-ау, қиын... (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді). Не көрсем де осы өлеңім – *пешенемнен* көремін (Ш.Әлдибекұлы, Тағы бір.).

Пешенесінен көрді. *Маңдайына жазған тағдырына бас ұрды, мойынсұнды.* Бұл сапарым азапты да шығар-ау, Неде болса *пешенемнен көрермін.* Мейлі мәңгі жарымайын киімге, Мейлі түйір нан қалмасын үйімде, Мейлі ұлының еңбек етіп арымен Жүргендігін ұғынбасын қалың ел (М.Шаханов, Ғасырлар.). Зауал шағымда менің жан аларым Қаратаз боп келсе, *пешенемнен көрермін*, – деді Кәлен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жазылар естеліктер нешелеген, *Көрерміз* оның бәрін *пешенеден.* Әйтеуір, білетінім бір-ақ нәрсе, Көшеді өлең немесе өшеді өлең (М.Мақатаев, Шуағым.).

Пешенеге бітті [тиді]. *Нәсіп болды, бұйырды.* – Мұндай келін *пешенеге бітсе*, арманың не? – деген Нұрила сөзін Қаншайым жақтырмай қалды (Ш.Құмарова, Қос шынар). – Теңіне қосыла алмаған жалғыз мен емес шығар. *Пешенеме тигеніне* көнемін, – деді Балзия (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Пешенеге жазған. *Маңдайға жазған, бұйырған.* Қалыңдық кейіпкердің «*пешенесіне жазылған* жары», өйткені Мұхаммед-Ханафия келгенге дейін сұлудың түсіне Мұхаммед (ғ.с.) кіріп, оған болашақ күйеуінің келетіндігі жайлы және оны танудың белгісі – Құран аяттарынан үзінді білу керектігі туралы айтады («Қаз. әдеб.»). Мен әлі де ұзатқам жоқ жазымды, Сарғая бір сағынсам да наз үнді. Мүмкін мына Мұқашымның перзентін Аялау да *пешенеме*

жазылды (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Көнеді адам, көнеді екен *пешенеге жазғасын*, – Нұргүл апа көңілі босап іркіп алды көз жасын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Пешенесіне бұйырған. *Маңдайына жазылған.* Жүзіндей құрыш береннің, Түбіндей тыныш тереңнің. Сол сөзді айту *бұйырған* *Пешенесіне* шебердің (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ПЕШКЕШ з а т. к ө н е. *Діни салық түрі.* Бұлардан тыс тағы бір салық түрі бар. Ол – *пешкеш* деп аталатын діни салық (Ж. Тұрлыбаев, Тамыз таңы.).

ПЕШПЕНТ з а т. с ө й л. **Беишпент.** Сал бойына сай *пешпент* киіп жатыр, Жаңа ғасыр жасауы білінді ақыр. Астананы ерке Есіл бөлеп, тербеп, Сарыарқаның самалы сүйіп жатыр (К.Салықов, Жезкиік). Ақ маңдайына үкілі камшат бөркі, қыпша беліне мықынын оя тіккен қызыл барқыт оқалы *пешпенті* жарасып-ақ түр (І.Есенберлин, Шығ.). Балқия кіреді. Басында тақия, оның үстінде жеңіл жібек шәлі жамылған. Үстінде қазақша пүліш *пешпет*, аяғында бөтіңке. Қолында тұтқалы ременмен байлаған екі-үш кітап (М.Дулатов, Шығ.).

ПЕШТАҚ з а т. к ө н е. *Мовзелей ішіне орнатылатын үлкен тақ.* Әзиз баб мовзолейі үш бөлмеден тұрады. Оның ортаңғысы көлемімен, тұғырлық *пештағымен*, биік шеңберлі күмбезімен ерекшеленеді («Зерде»).

ПЕШТАҚТЫ с ы н. *Пештақ орнатылған.* Әбдел-Әзиз баб Орта Азия мен Қазақстанда кең тараған *пештақты* күмбезді мовзолейлер қатарына жатады («Зерде»).

ПЕШТЕЙ с ы н. *Пеш сияқты.* Омыраудан аққан тер Бақайына тамшылап, Мысалы, үрген местей боп, Ұсталар соққан *пештей* боп, Денесі кетті тырсылдап (Алпамыс).

ПЕШІШ з а т. 1. *Пеш салатын адам.* Ауылда қазір негізгі мамандық – механизатор, сауыншы, шопан. Күні кешегі темір ұстасы, *пешші*, етікші секілді мамандықтар жойылып барады (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). 2. *Өндіріс орнындағы пеш жұмысшысы.* Үлкен жеңіске қолы жеткен комбинат өрендерінің ішінде аппаратшылармен бірге *пешшілер* де бар (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс.).

ПИАНИНО [итал. pianino] з а т. *Дыбыс аралығы 7 октавадан тұратын, тоғыспалы, ішектері тігінен орналасқан фортепьяноның бір түрі.* Мен мектептегі әріптестеріме ілесіп сахнаға шығып, *пианиноға* қосылып халық әні «Шәпибай-ауды» айттым («Парасат»).

ПИАНИСТ [франц. pianiste] з а т. *Пианинода ойнайтын музыкант.* Мұндай жағдайда ән-

ші, *п и а н и с т* және композитор творчествосы бірігіп, бір үнде естілуі керек (І.Омаров, Серпің).

ПИАР [ағыл. public relations] з а т. *Қоғамдық пікір қалыптастырудағы әрекет, жасанды белсенділік.* Көзі қарақты оқырманға бүгінде «пиар», «пиар жасау» деген сөздер әбден сіңісті болды. Бұл ағылшынның «public relations – публик рилейшнз» деген сөзінің қысқарған нұсқасы – «PR», яғни «*п и а р*» деп оқылады, қазақша баламасы – «жұртшылықпен байланыс» («Айқын»).

ПИГМЕНТ [лат. pigmentum] з а т. б и о л. *Жасуша мен түрлі органдарда болатын бояғыш заттар.* Жануарлардың көру органдарында құрамы күрделі көру *п и г м е н т і* бар. *П и г м е н т* жасуша мен түрлі органдарда сұйық күйінде болады (ҚСЭ). Сарыауру – билирубин деп аталатын өт *п и г м е н т і* н ің қанға жинақталып, оның ағза тіңдеріне шөгуі салдарынан терінің, көздің шырышты қабығының, склерасының (ағының) сарғаюы (Шаңырақ энцикл.).

ПИҒЫЛ [ар. *فعل*] з а т. *Нует, пікір, ішкі ой.* – Иә, мен де сендердің жаралы жолбарыстай пиғылдарыңнан қорқамын, – деді ішінен Бегдербек, – сондықтан да сендерді темір шынжырда ұстау тиімді әдіс (І.Есенберлин, Шығ.). Адамның, елдің яки бүкіл жұрттың келіссіз істерін, мінездерін, *п и ғ ы л д а р ы н* айтқысы келсе, ақындар өз атынан айтпай, айтысқан ақындардың сөзі қылып шығаратын болған (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Өз п и ғ ы л д а р ы ң д ы* соған өз халінше ұқсатуды шарт қыл (Абай, Тол. жин.).

Пиғылы бұзылды. *Нуетін бұзды, өзгертті, жолдан тайды.* Біреу – құр, біреулердің олжасы көп, Пайдадан әһлі шайтан үміт үзді. Зая қып көп жыл қылған ғибадатын, Албытып күпірлігі *п и ғ ы л ы н бұзды*, Бәрінен еркек ердің жасы қабыл, Айттырып әркім алған дүниеқызды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ПИҒЫЛАТ [ар. *فعل*] з а т. е с к і к і т. *Пиғыл.* Мен емес, дос сөзінен пайда тауып, Нешеу бар тұнық қағын лайлатқан. «Жол айтса, солар айтсын» дегеніңіз, Табылар төкәббарлық *п и ғ ы л а т т а н* (Шораяқтың Омары).

ПИҒЫЛДАС с ы н. *Нуеттес, пікірлес.* Біріміздің жасы үлкен ағамыз, біріміздің қатар құрбымыз, ал бәріміз үшін ол – сапарлас жолдас, *п и ғ ы л д а с* дос (З.Қабдолов, Сыр).

ПИҒЫЛДЫ с ы н. *Әрекетті, қылықты.* Реализмді мұрат тұтқан әрі үлкендерге арналған повестен біз өзімізді жауыз, «қорқау» *п и ғ ы л д ы* кейіпкердің кейбір келеңсіз сәттерін ғана көреміз («Қаз. әдеб.»).

ПИДА [ар. *فداء*] з а т. *Құрбан, садақа.* Не жыны бар екенін білмейсің, *п и д а* алудан ат-то-

нын ала қашады (М.Дулатов, Шығ.).

ПИДА ҚЫЛДЫ [етті]. *Бір істің орындалуында, мақсатқа жетудің жолында барын аямады, құрбан етті.* Шабыт буып келсе дедім мына күн. Қонбай қойды маған айтқан мың ақыл. Өлең үшін Бас пайдасын *п и д а ғ ы н*, Патшалықтан бас тартады шын ақын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жалғыз күреңін *п и д а е т і н* өзі ажалдан аман алып қалған баяғы қара домалақ Алаң (І.Есенберлин, Шығ.).

Жанын пид а ету. *Жанын садаға ету; өзін құрбан ету.* Егер мәртебелі патша ағзам үде берген болса, ол үәдені орындау үшін Орынбор өлкесінің әскери губернаторы граф Перовский өз *ж а н ы н п и д а е т у ғ е* бар, – деп басын иген (І.Есенберлин, Шығ.). – Біреулер сыйсияпат үшін жағымпаздануға даяр тұрса, енді біреулер өзгенің есебінен күн көруге бейім, біреулер басыңда бағың, астыңда тағың барда қасыңнан табылып, бағың тайса, жалт берер болса, достардың енді бір түрі – *ж а н ы н п и д а е т у ғ е* даяр тұрар («Парасат»).

ПИДАЛЫҚ з а т. *Пид а етушілік.* Менің саған айтпағым да осы еді! Амал бар ма, махабатқа жан *п и д а л ы қ* ете алмадың Аққу-арман жалт бергенде, қуып көрдің, жете алмадың (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ПИДАЯ: *пидая мал. Садақаға, құрбандыққа аталған мал.* Кезіктім әділетті төрешіге, Болмаса көзім жеткен өлесіме. *П и д а я м а л ы м* түгіл бас садаға, Бірақ еткен осы әділ төрешіге (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ПИДИЯ з а т. *Пидия.* Мешітке азаншы да болып, қазіретке еріп өліктен *п и д и я* да алып жүрді Дәукен (І.Жансүгіров, Шығ.). Қатім құран шығарып *п и д и я* алдың, Жұрт алдында тарттырам саған саза (К.Әзірбаев, Өлеңд.).

ПИЖАМА [ағыл. pajamas] з а т. **1.** *Үйде киетін жадағай жеңіл киім.* Мұқаң үстіне жолақ түсті жібек *п и ж а м а* киіп, стол басында отыр екен (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). *П и ж а м а* киіп қонақты қарсы алу ыңғайсыз болады (З.Шашкин, Қызыл жалау). **2.** *Ұйықтарда киетін киім.*

ПИКЕТ [франц. piquet] з а т. **1.** *Әск. Шағын күзет тобы.* Қаланың іші-сырты әскер, Көше сайын қарауыл. Солдат, атты *п и к е т* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жазалаушы отрядтар демалуға жайғасады да, лагерьдің оң жағына күшті бақылаушылар, *п и к е т т е р* қояды (И.Кенжалиев, Тайманұлы.). **2.** *с а я с. Көтеріліс кезінде құрылған ереуілші жұмысшылар тобы.* Ереуіл *п и к е т т е р і* – ереуіл туралы халыққа кең хабарлау мақсатымен құрылған ереуілші жұмысшылар топтары (Саяси сөздік). **3.** *Километрдің оннан біріндей теміржол өлшеуіші.* Кеше ғана 02 – *п и к е т к е* жеткен экскаватор бүгін

келесі *п и к е т к е* жетіп қапты (С.Қышқашев, Таң.). 4. *Жолаушылардың аял жасайтын орны, демалатын жер, жай.* Жарты ғасыр тоғыз жолың торабында жылжымай мекен етіп келе жатқан ақсақалдың бар ермегі ары өткен, бері өткен жүргіншінің *п и к е т* жайы болу, үйіне түнетіп, жол нұсқау болатын (О.Бөкеев, Ұйқым.). 5. *г е о л. Геодезиттердің жер өлшегенде жерге қағып кетіп отыратын көмірлі ағаш немесе темір қазығы.*

ПИКНОМЕТР [грек. *pyknos* – тығыз, грек. *metron* – өлшеу] з а т. *Газ, сұйық және қатты күйдегі заттардың тығыздығын өлшеуге арналған құрал.* Көлемді өлшеуді жеңілдету үшін *п и к н о м е т р д і*ң бір белгісінің орнына шкалалық белгі салынады (ҚСЭ).

ПИКСЕЛЬ [ағыл. *pixel*] з а т. и н ф. *Дисплей бетінде көрсетілетін ең кіші бейнесызбалық бірлік. П и к с е л ь д і*ң көрсетілуі немесе көрсетілмеуі бейнежадтың тиісті разрядының қалып-күйіне байланысты (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ПИКТОГРАММА [лат. *pictus* – бояумен жазылған, суретті жазу, грек. *gramma* – жазу] з а т. *Пиктографиялық жазудың белгілі бір тілге тәуелсіз ақпарат бере алатын күрделі суреттен немесе суреттер тізбегінен тұратын жазу түрі, бүтін бір хабарды бейнелейтін таңбалары, суреттері. П и к т о г р а м м а л а р д ы*ң мағынасы әртүрлі тілде сөйлейтін адамдарға бірдей түсінікті болады (ҚСЭ). *Пиктограмманың* идеограммадан (иероглифика) айырмашылығы – ол сөздер арқылы айтылатын ойды жеткізеді. Таңба заттың өзін тікелей бейнелейді (Мәдени-филол. энцикл. сөзд.).

ПИКТОГРАФИЯ [лат. *pictus* – суретті жазу, грек. *grapho* – жазамын] з а т. *Көне замандағы сурет жазу.* Хабарлаушы басқа біреуге нені білдіргісі келсе, соның суретін салған. Зерттеушілер *п и к т о г р а ф и я* жазуы неолит дәуірінде пайда болған деп есептейді (ҚСЭ).

ПИКТОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Пиктографиямен байланысты.*

Пиктографиялық жазу. л и н г в. *Сурет арқылы ақпарат берілетін жазудың ең алғашқы түрі. П и к т о г р а ф и я л ы қ ж а з у д ы*ң таңбалары пиктограмма (сурет) арқылы беріледі (Қазақ тілі энцикл.). Зерттеушілер *п и к т о г р а ф и я л ы қ ж а з у* неолит дәуірінде пайда болған деп есептейді. Суретті жазуды (*п и к т о г р а ф и я л ы қ ж а з у*) Солтүстік Америка, Меланезия, Африка тайпалары және Ресейдің солтүстік-шығысындағы халықтар (коряктар мен юкагирлер т.б.) қолданған *п и к т о г р а*

ф и я л ы қ ж а з у белгілері қосымша қатынас құралы ретінде қазірде де кездеседі (Қазақ тілі энцикл.).

ПИЛОТ [франц. *pilote*] з а т. *Ұшырғыш, қиу аппаратын басқаратын адам.* Алматы аспанынан үнілгенде, Тезірек түскің келер көктен жерге. Айналып астананы *п и л о т* тағы Қыранын сорғалатып қонар демде (Д.Әбілев, Алтай.). *П и л о т т а р д ы*ң кабинасынан радист қыз шыға келді (Б.Аманшин, Көкжар).

ПИЛОТАЖ [франц. *pilotage*] з а т. а в и а ц. *Ұшақтың не планердің қиып жүріп әртүрлі фигуралар жасау үшін қолданатын маневрлік қозғалыстары.* Орындалу қиындықтарына қарай қарапайым, күрделі және жоғары *п и л о т а ж* болып бөлінеді (ҚСЭ). *П и л о т а ж* әуе ұрысында және ұшықштарды жаттықтыруда қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Бірнеше минут ішінде Чкалов бес мың метрге самғап, жоғары *п и л о т а ж д ы*ң барлық түрлерін орындады («Соц. Қаз.»).

ПИЛОТАЖДЫҚ: *пилотаждық зерттеу.* а в и а ц. *Ақпарат жинау құралдарын, ұйымдастыру әдістері мен бақырмалық зерттеу жүргізудің рәсімдерін сынап көру мақсатында зерттеудің әдіснамалық бағытталуын арнайы бақылап көру ісі.*

ПИЛОТКА з а т. *Алғашқыда қиықш-пилоттар киген, кейін жалпы әскерилер киетін жазғы, жеңіл баскиім.* Балалардың бірінің басында майданнан қайтқан әкесінің тайпақ *п и л о т к а с ы*, біреуі жалаңбас (Ғ.Мүсірепов, Өмір.). Өндірдей кара көзді сұлу казак, Түсіпті күлімсіреп қырын қарап. Кең иық бүркіт кеуде, сұр шинельді, *П и л о т к а*, погонуна жүлдыз қадап (З.Қалауова, Таңд. шығ.).

ПИЛЮЛЯ [лат. *pilula*] з а т. м е д. *Дәрілік заттарға су, спирт, глицерин, қант, бал, ұн, алюминий тотығы т. б. қосу арқылы жасалған қоспа. П и л ю л я н ы*ң басқа дәрілерден ерекшелігі – кейбір дәрілердің ішуге жағымсыз иісі мен дәмін білдірмейді (ҚСЭ).

ПИМА з а т. *Жүрінен басылған қысқы аяқкиім.* Бөрінің аяғында *п и м а*, бастарында елтірі немесе сеңсең тымақ, жылы құлақшын, үстерінде қалың фуфайка, қысқа тон, сырттарынан қар тұрмасын деп далбағайлы брезент шекпен киіп алған (І.Есенберлин, Шығ.). Екі күннен кейін Мишкардың үйіне қара тон киген, басында қоян құлақшыны бар, аяғында ұзын қонышты *п и м а с ы* бар біреу келді (М.Жұмабаев, Шығ.). Тоң боп қатқан *п и м а с ы*н, сүңгілесе су болған көйлек-дамбалын біздің үйге келіп кептіретін (О.Бөкеев, Ұйқым.).

ПИНГВИН [лат. *pinguis*] з а т. з о о л. *Суда жазу үшін қысқа қанаттары ескекке айналған, құрлықта да жүре алатын, көбіне арқасы қара, қара қоңыр, бауыры ақ тұсті болып келетін үлкен антарктикалық теңіз құсы. П и н г в и н н і ң 6* туысы, 17 түрі бар. Антарктида жағалауында, Субантарктида аралдарында, Африка, Оңтүстік Америкада таралған (ҚСЭ). Түлеудің алдында *п и н г в и н* аштыққа төтеп беру үшін семіріп алады, себебі ол түлеу кезінде сиреп қалған қауырсындарымен суға түсе алмай ашығып жүреді. (Р.Әлімбаев, ... Құстар.).

ПИНГ-ПОНГ [ағыл. *ping-pong*] з а т. о й ы н. *Устел теннисі. ≈ П и н г - п о н г* жарысы.

ПИНЦЕТ [франц. *pincette*] з а т. *Металдан, т.б. істелген медициналық немесе техникалық кішкене қысқыш. Бөлінген целлюлозаны п и н ц е т п е н* қысып алып, шыны таяқшаға орайды (А.Мырзабаев, Химия.).

ПИОНЕР [франц. *pionnier*] з а т. **1.** *Әлі зерттелмеген, елге, мекенге бірінші болып келген, орналасқан адам. 2. совет. КСРО кезіндегі Бүкіл одақтық балалар пионер ұйымының мүшесі. Бәрі сәнді киінген. Қызыл галстукті топ-топ пионерлер* (І.Есенберлин, Шығ.). Шелектері шикылдап, екі-үш әйел суға келе жатыр. Мектеп жақтан *п и о н е р* кернейінің даусы шығады (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді). **3.** *а у ы с. Ғылымда, техникада, өнерде жаңалық ашып, жол салушы; бастамашы.*

Пионерлагері. с о в. *Мектеп оқушыларының, пионерлердің жазғы демалыс кезінде демалатын, тынығатын орны. Батысымыз – іркес-тіркес тау, шығысымыз – жұмысшылардың демалыс үйі, алдымыз – п и о н е р л а г е р і* (Қаныш аға).

ПИОНЕРЛІК з а т. *Пионерге тән, пионерге лайық. Батыр бала арқалаған ел жүгін Көрсетті де п и о н е р л і к* ерлігін, Отан үшін жау қолында жан қиды, Сондықтан да ұмытпайды ел бүгін (Н.Әлімқұлов, Барабаншы.). *Пионерлік* атақты Көрді артық бәрінен, Мен де сондай боламын, Келеді ол әлімнен (О.Шипин, Дастан.).

ПИПЕТКА [франц. *pipette*] з а т. м е д. *Дәрі тамызатын шыны түтікше. Тамызып ішетін дәрілерді жылы су құйылған рюмкаға п и п е т к а м е н* керекті мөлшерде тамызып алып ішеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ПИРАМИДА¹ з а т. а р х и т. **1.** *Ежелгі Египет перауындарының қабіріне белгі ретінде орнатылған ескерткіш сияқты тастан салынған ерекше алып құрылыс. «Дүниедегінің бәрі уақыттан қорқады, ал уақыт п и р а м и д а л а р д а н* қорқады» деген сөз бар (С.Абдрахманов, Елдік сыны). **2.** *Төменгі жағынан жоғары биік-*

теген сайын сүйірленіп қаланған заттардың шоғыры. Алтышоқы тауының етегінде ерте кезде мыс өндіру ісін зерттеп жүріп, Сәтбаев түсініксіз тілде жазылған жазуы бар кішкене тас п и р а м и д а г а кездесті (Қаныш аға). Сен ертеңге жөнелдің, Алжан қалып, Көз жасымен мейірімнің бальзамдалып. Адам келіп қазақ пен қырғызыңнан, Анау бір шың сен үшін тұрғызылған. Көзден көзге ауысар, миға мидан, Мұқа, сенің көгілдір п и р а м и д а ң (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ПИРАМИДА² [грек. *pyramis*] з а т. м а т. *Жақтарының бірі көп бұрыш, қалғандары үш бұрыш болып келетін геометриялық фигура. Табаны дұрыс көп бұрыш болатын және биіктігі сол көпбұрыштың центріне түсетін п и р а м и д а* дұрыс пирамида деп аталады (ҚСЭ). Мысалы, Евдокстың өзі осы әдісті пайдаланып, *п и р а м и д а н ы ң* көлемі мен табаны сондай призманың көлемінің үштен біріне тең болатынын, ал конустың көлемі сәйкес цилиндр көлемінің үштен біріне тең болатынын дәлелдейді (А.Көбесов, Математика.).

ПИРАМИДАЛЫҚ с ы н. *Пирамидаға қатысты, пирамидаға тән. Үлкен ми қыртысының сыртқы және ішкі дөңді қабақтарындағы ұсақ п и р а м и д а л ы қ* клеткалар аралық нейроттерге жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

ПИРАМИДОН з а т. м е д. *Дәмі ашылау, суда еритін, кристалды ақ таблетка. П и р а м и д о н д ы* бас ауырғанда, дене қызуы көтерілгенде пайдаланады (Р.Оразақов, Дәрігерлік.).

ПИРАНЬЯ з а т. з о о л. *Тұщы суда мекендейтін, қияр балық тұқымына жататын жыртқыш балықтар тұқымдасы. П и р а н ь я* судың химиялық құрамын онша талғамайды, ал грунт ретінде ірі түйіршікті құм пайдаланылады (Қ.Қайымов, Суасты.). Бұл балықтың 20 шақты түрі бар, солардың ортақ аты – *п и р а н ь я*. Олар бірінен-бірі мөлшері, пішіні, басының пішіні, реңі бойынша ажыратылады, өте жыртқыш балық (Қ.Қайымов, Суасты.).

ПИРАТ з а т. с ө й л. *Теңіз қарақшысы, кеме тонаушы. Қарт п и р а т* Әпелеттің қолында өсіп, Жүретін жазы-қысы теңіз кешіп. Мүлкін талап өзіне рақым етпей, Талайды суға да атқан басын кесіп (Ш.Әбенев, Ортақ арал). // *Тонаушылықпен, қарақшылықпен айналысатын. Бұл кезде Англия, Франция п и р а т* кемелері бұрынғы орнығып қалған Мексикадағы, Панамадағы, Испания отарларын ашықтан-ашық талауға, оларға шабуыл жасауға айналып, Испанияны қатты қорқытты (Н.Баяндин, Ғапырлар.).

ПИРИТ [грек. pyrites] з а т. х и м. *Табиғатта ең жиі кездесетін, ашық сары түсті, көбінесе текше кристалдар түрінде қиырғасатын минерал, темір сульфиді. Күкірт қышқылын өндіруге арналған бағалы шикізат п и р и т қоспасын өндіру игерілді («Лен. жас»).*

ПИРОГ ор. з а т. т а м а қ. *Бөліш (қамырдың арасына ет, балық, орамжапырақ, тосап т.б. салып пісірілген тағам). Ол арасына қапуста салған п и р о г әне қойды (М.Қаратаев, Далада.). П и р о г – ашыған, қаттама, үгілмелі қамырға түрлі начинкалар қосу арқылы жасалады (Шаңырақ энцикл.).*

ПИРОГАЗ з а т. х и м. *Күйдіре өртеу нәтижесінде бөлініп шығатын газ (Қаз. тілі термин. Химия).*

ПИРОКЛАСТИКАЛЫҚ с ы н. г е о л. *Жанартау шөгінділерінен пайда болған. Бұлардан басқа п и р о к л а с т и к а л ы қ немесе вулканогендік-шөгінділік аталатын аралық тау жыныстары да тараған (К.Сапарбайұлы, Геология.).*

ПИРОКСЕН [грек. pyg – от, xenos – бөгде] з а т. х и м. *Силикаттар класының тізбекті тармағына жататын, тау жыныстарын құрайшы темірлі-магнийлі минералдар тобы. Сонымен бірге жыныстардың минералдық құрамы кварц мөлшерінің төмендеуі мен п и р о к с е н д е р д ің арта түсуіне қарай өзгереді (К.Сапарбайұлы, Геология.).*

ПИРОКСИЛИН [грек. pyg – от, oxys – қышқыл] з а т. *Қазіргі уақытта негізінен түтінсіздерді дайындауда қолданылатын бытыратқыш жарылғыш зат. П и р о к с и л и н д і талшықтарды (ағаштың, мақтаның) азот және күкірт қышқылдарының қоспасымен өңдеу нәтижесінде алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

ПИРОМЕТР [грек. pyg – от, metreo – өлшеймін] з а т. т е х. *Күшті қызулықты өлшейтін аспап. Қайнап болат тасуын Қарап п и р о м е т р м е н Салып ожау-қасығын Қалқыды болат бетінен (Т.Жароков, Қырда.).*

ПИРОМЕТАЛЛУРГИЯ [грек. pyg – от, ergon – жұмыс] з а т. м е т а л. *Металдар мен қорытпалар алу және тазарту үшін жоғары температурада жүргізілетін үрдістердің жиынтығы. Дүниежүзінде өндірілетін шойынның, болаттың, қорғасынның 100%-ы, мыстың 95%-ына жуығы, мырыштың 60%-ынан астамы п и р о м е т а л л у р г и я әдістерімен алынады (Қаз. тілі термин. Кен.).*

ПИРОМЕТР [грек. pyg – от, metreo – өлшеймін] з а т. ф и з. *Жұмыс принципі қызған заттың жылу тарату қасиетін пайдалануға*

негізделген, температураны жанаспайтын әдіспен өлшейтін аспап. П и р о м е т р түрлері: инфрақызыл пирометр – инфрақызыл сәулелердің толқындарының ұзындығымен температура өлшейтін пирометр; оптикалық пирометр – дененің интегралды сәулесінің жарығымен шамның жібінің жарығын көзбен салыстырып, температурасын табатын пирометр (Қаз. тілі термин. Кен.).

ПИРОМЕТРИЯ з а т. *Күшті қызуды өлшеу әдістерін үйрететін ілім. Қызған денелер температурасын осы заңдарға негіздеп өлшеу методтары оптикалық п и р о м е т р и я методтары деп аталады (П.Полатбеков, Оптика).*

ПИРОП [грек. pyropos] з а т. х и м. *Силикаттар класының гранат тобына жататын минерал, қызыл түсті анартас. П и р о п эклогиттерде, кимберлиттерде, перидотиттерде кездеседі. Зергерлік істе, түрпілік материал ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология).*

ПИРРОТИН [грек. pyrrhotes] з а т. х и м. *Құрамында никель, мыс және кобальт сияқты металдар қосылыстары болатын, темірдің екі және үш валентті сульфидтерінен тұратын минерал. П и р р о т и н күкірт қышқылын алуда қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.). П и р р о т и н күкірт қышқылы және күкірт өндірілетін шикізат ретінде қолданылады (ҚҰЭ).*

ПИРС [ағыл. piers] з а т. *Екі жағынан кемелер келіп тоқтау үшін жағалаудан суга қарай сұғындырыла салынған құрылыс. П и р с жүк тиеп, түсіру және кемеге жолаушылар отырғызып-түсіру үшін де пайдаланылады (ҚСЭ).*

ПИСТОЛЕТ [франц. pistolet] з а т. *Тапанша (жақын қашықтыққа атуға арналған көлемі шағын автоматты атыс қаруы). Берденке, бомба, мина, зеңбіректер, П и с т о л е т, револьвер, браунингтер һәм мәсі бұл уақытта болды төмам, Қылатын жауға қару не керектер (М.Дулатов, Шығ.). Егер саған күдікті ой келіп, мазалай берсе, ішіңнен дұға қайыр да, мына оқтаулы п и с т о л е т т і алып, біздің арамызға жат (Қазақтар хақында).*

ПИСТОЛЕТ-ПУЛЕМЕТ з а т. ә с к. *Жанды нысанаға 1000 м қашықтықтан оқ тигізетін, жаяу әскердің шапшаң атылатын негізгі қаруы. П и с т о л е т-п у л е м е т т ің конструкциясы үздіксіз немесе кейбір үлгілері жеке-дара атыс (арнаулы тетікті қолдану арқылы) жүргізуге мүмкіндік береді. Оның қорапты немесе барабанды ұясына 20-дан 71-ге дейін патрон-оксияды (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

ПИСТОН [франц. piston] з а т. *Патрондағы дәріге от беретін арнаулы зат. Патронды*

сақинадан өткізгенде патрон ішінде оқтың, *пистолның* болмауына ерекше назар аудару керек (Ш.Айманов, Қыран.).

ПИТЕКАНТРОП [грек. pithekos – маймыл, anthropos – адам] з а т. а н т р о п. *Ежелгі адамдардың қазба қаңқа қалдықтары табылған тобы. П и т е к а н т р о п* т а р бұдан 1,9 млн – 650 мың жыл бұрын өмір сүрген. Бас сүйегінің көз үсті доғасы айқын алға шығыңқы, маңдайы тайпақ, ми көлемі – 900 см³; ол маймылдар мен адамдардың аралық тобы деп есептелінеді де (Қаз. тілі термин. Биология).

ПИТОМНИК з а т. *Тұқым үшін өсімдіктерді, жәндіктерді өсіретін орын. П и т о м н и к* майда балықтарды сатудан өте көп пайда табады («Соц. Қаз.»).

ПИЦЦА [итал. pizza] з а т. т а м а қ. *Жаймаланған қамырға бір қабат салма салынып, үстіне өсімдік майы құйылып, тез пісірілетін итальян ашық бәлішінің бір түрі. ≈ Итальян п и ц ц а с ы.*

ПИЯЗ з а т. ө с. <лат. alliumсера> *Лалагүлділер тұқымдасына жататын, тағамды дәмдендіретін аса пайдалы бақша дақылы. П и я з* қосқан самса, піскен жұмыртқа да даяр еді (М.Қаратаев, Далада.). Қазақстанда *п и я з* дың бірнеше сорттары өсіріледі («Соц. Қаз.»). Сосын бөлек аяққа алынған мидың үстіне ұсақтап *п и я з* турап, азғана сорпа құйды (Қазақтар хақында).

Көк пияз. *Көк сабақты, пияздың жаңа өскін түрі. К ө к п и я з* дың ең жақсысын тұқым-пияздан, яғни басты пияздың түйнектерінен алады. Көк пиязды сабағының ұзындығы 35–40 см-ге жеткенде жинайды (Шаңырақ энцикл.).

ПИЯЗГҮЛ з а т. ө с. *Қоңырау тәрізді үлкен гүлді, тік сабақты пияз текті өсімдік.*

ПИЯЗШӨП з а т. ө с. <лат. alliaria> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын екі жылдық шөптесін өсімдік. П и я з ш ө п т і*ң жапырағы С витаминіне бай; тұқымының құрамында май көп, сондықтан оны езіп, тамаққа дәм беру үшін қыша және сарымсақ орнына пайдаланады. *П и я з ш ө п т і* жеген сиыр сүті қызғылтсары түсті болады және одан сарымсақтың иісі шығып тұрады (ҚҰЭ).

ПИЯЗШЫҚ з а т. б о т. *Кейбір көпжылдық өсімдіктердің түйнегі, топырақ астындағы бөлігі. П и я з ш ы қ* пиязда ғана емес, басқа да өсімдіктерде, мысалы, жауқазында, нарциссте болады (Ботаника). Көп өсімдіктердің тек топырақ астындағы бөлімдері – тамыр, түйнек, *п и я з ш ы қ т а р* – қыстап шығады (Биология). Тамыр, көген тамыр, түйін және *п и я з ш ы қ т а р* ды топырағынан тазартқаннан кейін кептіргіштерге салып, жылы ғана температурада кептіреді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ПИЯЛА з а т. 1. *Кесе, шыныаяқ.* Жегесі сүт қатқан қою шайды асықпай, өзгеше бір сәнмен құйып, *п и я л а л а р* ды жағалай бере бастады («Қазақст. әйелдері»). Бір *п и я л а* қымызды тауысқан соң, ол сөз бастады (Ә.Тарази Асу.). Қыз біраз уақыт жоқ болып кетіп, бір қолында кесеге құйған су, бір қолында подносқа салған *п и я л а* д а ша-рап, Қуырылған ет, тағы басқа тамақтар әкелді (Мың бір түн). 2. *Шамның шынысы.* Ол шамды алып, *п и я л а с ы н* тазарта бастады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ПИЯЛАДАЙ с ы н. *Пияла сияқты, пияла тәрізді.*

Пияладай оқ. *Оғы ірі, үлкен оқ. О ғ ы* бар *п и я л а д а й* мылтығының Жарығы жасылдай боп атқанының, Қоңыратың Алатаудай оннан шаншып, Домалап басы жерге жатқанының (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ПИЯЛАЙ з а т. *Шай ішетін тұтқасы бар, астына тәрелке қойылатын ыдыс.*

ПЛАГИАТ [лат. plagiat] з а т. *Басқа біреудің шығармасын, тапқан жаңалығын иемдену, өзімізді деу немесе өзгенің шығармасын, еңбегін өзінің атынан заңсыз баспаға жариялау әрекеті. П л а г и а т* қылмысты іс болып табылады (ҚСЭ). *П л а г и а т* бөгде біреудің әдеби, ғылыми немесе, т.б. шығармаға авторлығын бүтіндей немесе ішінара түрде көпе-көрнеу иемденіп алу; заң бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартылады (Заң термин. сөзд.).

ПЛАГИАТОР [лат. plagiator] з а т. *Плагиатпен айналысушы адам. – Сол адамыңыздың қаны шыққан қызыл п л а г и а т о р* дың өзі екенін білесіз? – деді ол (М.Мағауин, Көк мұнар).

ПЛАЗМА¹ [грек. plasma] з а т. б и о л. *Ағзадағы, әсіресе, қан ішіндегі сұйық бөлшектер. Қанның құрамы екі түрлі заттан: сұйық п л а з м а мен түйіршік қан клеткаларынан тұрады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Мұндай әрбір тасқын электрондармен атом ядроларының нейтралданған қосындысы, яғни п л а з м а* болып табылады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

ПЛАЗМА² з а т. ф и з. *Қатты қызудың немесе соққының нәтижесінде жартылай не толығымен иондалған заттек. Жердің ионосферасы мен магнитоферасы да п л а з м а д а н* құралған (ҚСЭ). *П л а з м а* газға өте жоғары температураның әсер етуінен немесе газ разрядтарының әсерінен түзілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ПЛАЗМОЛЕММА [грек. plasma – плазма, lemma – қабық] з а т. б и о л. *Жасуша протоплазмасын қоршаған ортадан бөліп, зат*

алмасу, тасымалдау, рецепторлық қызметтер атқаратын жасуша қабықшасы. *П л а з м о л е м* – плазмалық жарғақшадан, жарғақша үсті кешеннен және жарғақ асты тірек – жиырылғыш аппараттан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ПЛАКАТ [нем. plakat] з а т. *Үзім-насихат, көрнекі оқу құралы ретінде пайдаланылатын қысқа мәтінді сурет.* Үй ішінде көзге түсер айрықша жалғыз зат – қабырғаларға жапсырып тастаған суретті үлкен-үлкен қағаз *п л а к а т т а р*, суреттер (І.Есенберлин, Шығ.). Біз бұл *п л а к а т т ы* жеңістен кейін музейге қоямыз (Қазақтар хақында). Қаңыраған, қираған Қабырға – ауладан *П л а к а т* тұр қарап, Тұр қарап дәл маған (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ПЛАН¹ [лат. planus] з а т. **1.** *г е о г р. Жер бетінің белгілі бір телімін жазықтықта (1:10000 не одан да үлкенірек масштабпен) шартты белгілердің көмегімен бейнелейтін сызба.* **2.** *с ә у л е т. Қандай да бір ғимараттың немесе нәрсенің горизонталь қимасы немесе оның жоғарыдан қарағандағы көрінісі.* Бітсе, қайта бұза бердім, Басқа түрмен қалатып. Неше *п л а н* сыза бердім, Кезегімен ұнатып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Белгілі бір жұмыстың алдын ала жасалған жобасы; жоспар.* Ойыны бар құрдастарды сағындым, Тілегі бір жолдастарды сағындым. Келешекке бірге *п л а н* құрысып, сырласатын жан достарды сағындым (М.Жұмабаев, Шығ.). Табиғатта сирек кездесетін еңбекқор жазушы бір маңызды шаруадан екінші бір маңызды шаруаға тез ойыса салатын және ұсақ-түйек көр-жерге шашылмай, тек маңызды мәселелерге бой ұратын, оның жұмысының бәрі ірі *п л а н* ды жұмыстар еді (Біздің Мұхтар).

ПЛАН² з а т. *Суретшінің картинада айтпақ болған ойының, негізгі идеясының көрінісі.*

Алдыңғы план. *Басты, негізгі көрініс.* Ең *а л д ы ң ғ ы п л а н* да түнде жортқан қасқыр тұр (Біздің Мұхтар).

ПЛАНЕТА [грек. planetes] з а т. **1.** *Күннің айналасында эллипсистік орбита жасай қозғалатын шар түріндегі үлкен аспан денелері, ғаламшар.* Біздің Галактикамыздағы тек осындай жұлдыздардың төңірегіндегі *п л а н е т а л а р* дың саны 150 мыңға жуық болу керек деп жорамалданады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Астрономияның ең жаңа табыстары арқасында қазіргі уақытта Жердің және басқа *п л а н е т а л а р* дың, сондай-ақ Айдың физикалық қасиеттерін салыстыруға мүмкіндік бар (Қаныш аға). Жұлдыз боп ұшқан жұлдыздар Жұлдызға қолды жалғатты. Әрбірі *п л а н е т а* боп, Көтерді жерден салмақты (Т.Айбергенов,

Мен саған.). **2.** *Жер шары.* Қ.Сәтбаев пен М.Әуезовтің ғажайып дарынына тарихи баға беріле бастады және де осы ой алыптарының есімдері, ғаламат таланты *п л а н е т а д а ғ ы* барлық халықтар тілінде сөз арқауына айналды (Қаныш аға).

ПЛАНЕТААРАЛЫҚ с ы н. *Планеталар аралығында орналасқан, солардың аралығында болып жатқан.* Біздің елде «Луна», «Венера», «Марс», «Зонд» *п л а н е т а а р а л ы қ* автомат станциялары ұшырылды (ҚСЭ). Олар тығыздығы жөнінен де табиғи аспан денелеріне ұқсамайды, ендеше Жер спутниктері сияқты іші қуыс, қолдан жасалған дене болуы керек. Таяу уақыттағы *п л а н е т а а р а л ы қ* саяхат аспан денелерінің бұл сырын да шешетіні даусыз (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

ПЛАНЕТАЛЫҚ с ы н. *Планетаға қатысты, планетамен байланысты, соған тән.* Ғылымның қазіргі даму деңгейі Жер тарихын екі сатыға бөлуге мүмкіндік береді. Бірінші саты геологияға дейінгі немесе *п л а н е т а л ы қ* кезең (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ПЛАНЕТАРИЙ з а т. **1.** *Аспандағы Күн, Ай және т.б. аспан денелерінің қозғалысын көрсететін құрылғы.* *П л а н е т а р и й* – күмбез тәрізді экранға жұлдызды аспанның көрінісін, Күннің, Айдың, планеталардың және басқа аспан денелерінің қозғалысын көрсететін аппарат (Қ.Құрманов, Физ.-геогр. терм. ұғымд.). **2.** *Осы аппарат орналасқан және оның жұмысын бақылап отыратын жай.* *П л а н е т а р и й* дәл киіз үй сияқты төбесі күмбез, ішіне жүздеген кісі сиятын дөңгелек үй (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Астрономия, космонавтика және Жер туралы ғылымдар бойынша көпшілікке арналған лекциялар ұйымдастырылатын ғылыми-ағарту мекемесі (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.).

ПЛАНЁР [франц. planeur] з а т. а в и а ц. *Ауада моторсыз қалықтап ұшуға арналған аппарат.* *П л а н ё р д і* аспанға көтеру үшін өртүрлі төсілдер пайдаланылады (ҚСЭ). *П л а н ё р д і* ұ ұшақ сияқты фюзеляжы, қанаттары, құйрық, тіреуі болады. Орын саны бойынша бір, екі және көп орынды болып, ал арналуы бойынша – оқулық, жаттығулық (спорттық) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ПЛАНЁРШ з а т. *Планермен әуестенуші адам.* Ол Одессада басталған *п л а н ё р ш і* л е р клубындағы жаттығуларын тоқтатқан жок («Білім және еңбек»).

ПЛАНИМЕТР [лат. planum – тегіс орын, metreo – өлшеймін] з а т. м а т. *Кез келген жазық фигуралардың ауданын анықтауға арналған*

құрылымы. Әрбір *планиметрия* аудан «сызушы» кесінді рөлін айналма рычаг атқарады (ҚСЭ).

ПЛАНИМЕТРИЯ [лат. planum – жазықтық, metreo – өлшеймін] з а т. м а т. *Жазықтықта жатқан фигуралардың қасиеттерін зерттейтін элементар геометрияның бөлімі. Әдетте планиметрия* деп орта мектептегі геометрия курсы түсініледі (ҚСЭ). 1220 жылы Леонардо «Іс жүзіндегі геометрия» атты кітап жазып, онда жер өлшеу геометриясы мәселелерін баяндамай, оған қоса шамаларды өлшеуге, арифметика, *планиметрия* және стереометрияға қатысы бар көптеген теоремаларды дәлелдейді (А.Кобесов, Математика.). Евклидтің «Бастамаларында» қамтылған мәселелер мыналар: түзу сызықты фигуралар (үшбұрыш, төртбұрыш, көпбұрыш т.б.) *планиметриясы*; дөңгелектер және олардың хордалары мен жанамалары туралы ілім, дұрыс көпбұрыштарды салу; квадрат иррационалдықтарды талдау; қатынастар теориясы және сарку әдісі (А.Кобесов, Математика.).

ПЛАНКТОН [грек. plankton] з а т. з о о л. *Теңіздің, су айдындарының әртүрлі тереңдігінде мекен ететін, су ағынына қарсы тұра алмайтын ұсақ ағзалар мен өсімдіктер. Планктон* – теңіз, көл, тоған, суқойма мен ірі өзен экожүйелерінің маңызды құрамды бөлігі (Қаз. тілі термин. Экология). *Планктон* көптеген бактериялардан, диатомды және басқа кейбір балдырлардан (фитопланктон), қарапайымдылардан, кейбір ішек қуыстылардан, ұлулардан, шаянтәрізділерден (зоопланктон) тұрады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПЛАНТАТОР з а т. *Плантацияның иесі. 1787 ж. АҚШ конституциясы қабылданып, ірі буржуазия мен плантаторлардың үстемдігін баянды етті* (ҚСЭ).

ПЛАНТАТОРЛЫҚ з а т. *Плантаторға тән, плантатормен байланысты. Солтүстік Америкада плантаторлық пен ерте капитализм, ал Оңтүстік Америкада плантаторлық құлдық пен феодалдық басыбайлылық қатар дәуірлеп тұрған-ды* (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ПЛАНТАЦИЯ [лат. prantatio] з а т. е г і н ш а р. *Белгілі бір техникалық немесе азық-түліктік дақыл, мысалы, қамыс құрағы, күріш, мақта, қызылша, кофе және т.б. өсірілетін көлемді алқап. Қазір ол да қызылша плантациясында механизатор («Қазақст. әйелдері»).* Ауылды көмкерген ақ қайың осы темекі *плантациясы* н а жеткенше үзілмейді (Д.Жанботаев, Шыңда.). **2. Оңтүстік Америка, Африка елдеріндегі егіншілік шаруашылығы.**

ПЛАНШЕТ [франц. planchette] з а т. **1.** *Топография, геология, география карталарын салып жүруге арналған беті жылтыр жалпақ сөмке. Планшетімен* ескі картаны алдым (Б.Бұлқышев, Адамзат.). Шоқының мына күдіретіне таңданған Қаныш *планшетіне* қарады (Шарапат). Бір кезде ол қайтадан басын көтеріп, тез ұмтылып барып, *планшетінен* қарындаш алды да, машинаға басылған көкшіл жолдар жанына қиғаштап, бірдеңені жаза бастады (Қазақтар хақында). **2.** *Бетіне сызба сызуға, сурет салуға арналған, сызу қағазы бекітілетін жиналмалы тікбұрышты тақта. Қар қалыңдығын өлшейтін топтың әрқайсысында компас, ақ қағазды планшет, рулетка болды* (С.Жортанов, Өлке тану.). – Біз бүгін ақырында әйтеуір *планшеттің* солтүстік-шығыс шекарасына дейін жетіп қайттық. Олег Сергеевич, сол алқап, міне, мына жерде (Қазақтар хақында).

ПЛАСТ [грек. plastos] з а т. с ө й л. г е о л. *Қабат (біртекті тау жыныстарынан құралған жалпақ геологиялық дене). Жер қыртысының тектоникалық қозғалыстары әсерінен оны құраушы тау жыныстарының пластары* (қабаттары) кеңістікте әртүрлі бағдарға ие болады (К.Сапарбайұлы, Геология).

ПЛАСТИКА [грек. plastike] з а т. **1.** ө н е р. *Сомдау, қырнау, кесу т.б. жолдар арқылы көлемді бейне, туынды жасау өнері, скульптура. Пластика* – тек нақты дүниедегі шындыққағы бұйымдар мен заттардың эстетикалық қасиет-терін анықтап, бейнелеудің тәсілі ғана емес, ол – суреткердің өзінің шығармашылық ойын білдірудің тілі, таңбалық құралы (Мөдени-филос.энцикл.сөзд.). **2.** театр. *Қимыл-қозғалыс, сыртқы сымбаты арасындағы үйлесімділік. Ақынның жан дүниесіне баса назар аударылып, Исатайдан айырылған кездегі көңіл күйін, сезіміндегі арпалысын, ішкі психологиясын пластика* арқылы, мизансценаларды пайдаланып жеткізуге көп мән берілді («Қаз. әдеб.»). Қызметкерлердің *пластикасы* н дамыту мақсатымен «Өркен» спорткешенімен келісім жасап, бассейнге, тренажерлы залға кіруге мүмкіндік алдық («Қаз. әдеб.»). Актерлік өнерде, биде *пластика* маңызды көркемдік құрал болып табылады.

ПЛАСТИКАЛЫҚ с ы н. *Механикалық күштер әсерінен өлшемдері мен пішіндерін қайтымсыз өзгертетін. Кристалл денелердің пластикалық қасиеті* оның әртүрлі сыртқы әсерлерге (температура, күш, деформациялану жылдамдығы) тәуелді болатын микроскопиялық

құрылымына байланысты (ҚҰЭ). Жердің ядродан өзге қабаттары қатты күйде деп саналады, бірақ жоғарғы температура мен қатты қысым әсерінен тым тереңде жатқан материя *п л а с т и к а л ы қ* қасиетке ие болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). *П л а с т и к а л ы қ* жағар майлар үйкеліске қарсы, машина механизмдерін ұзақ мерзімге сақтауға, қозғалатын детальдарды тығыздауға қолданылатын болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Пластикалық карта. э к о н. *Ақшасыз есеп айырысу нысандарының бірі. П л а с т и к а л ы қ к а р т а л а р д ы* қоғамдағы өзара қаржы қатынастарының құрылымын елеулі түрде өзгертті. Алайда төлем айналымының сенімділігін толық дәрежеде қамтамасыз етпейді (Қаз. тілі термин. Экономика.). Нарығы дамыған елдер қолма-қол ақша айналысынан бас тартып, қолда жоқ, ақшасыз нысандарға, атап айтқанда, *п л а с т и к а л ы қ к а р т а л а р д ы* пайдалануға көшті (Қаржы-экон. сөздігі).

Пластикалық хирургия. м е д. *Адам денесіндегі кемістікті түрлі әдіспен түзеп, қалпына келтіретін хирургияның бір саласы.* Соңғы жылдары *п л а с т и к а л ы қ х и р у р г и я н ы ң* косметикалық әдісі күшті дамуда (ҚСЭ).

ПЛАСТИКАТ з а т. *Оқшаулағыш материал, шлангі, ойыншық өнімдері ретінде пайдаланылатын пластикалық қоспалардың иілімді жұмсақ түрі.* Бір тонна полихлорвинил *п л а с т и к а т ы н* кабель бұйымдары өндірісінде қолдану 5 тоннаға дейін қорғасын үнемделуін қамтамасыз етеді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ПЛАСТИЛИН [итал. plastilina] з а т. **Ер-мексаз.** *Ол пластилиннен талай әдемі ойыншық жасады («Балдырған»).* Мұхтар Омарханұлының үйіне шебер жарты метрлік қоңыр *п л а с т и л и н н е н* жапсырылған модельді әкелді (Біздің Мұхтар).

ПЛАСТИНКА з а т. с ө й л. *Құйтабақ (радиоқабылдағыш құрылғысында айналатын ән, музыка, сөз жазылған дөңгелек табақша).* Олар қазақ әні мен музыкасы жазылған жаңа *п л а с т и н к а л а р д ы* сарнатып ойната бастады (А.Байтанаев, Қансонар.). Екеуінің де қазақ өнеріне алғаш келген кездегі *п л а с т и н к а* табағына жазылып алынған дауыстары (Ж.Шәкәрімов, Әміре).

ПЛАСТМАС з а т. с ө й л. **Пластмасса.** Сарғыш, жұқа қағазға оралған қой еті, майлы қазы-карта, бөдене бауырсақ, *п л а с т м а с* дорбаға салған тұздалған қияр, қант-мәнпәсиге дейін төбе көрсетіп, стол үстінде сән түзеп жатыр (М.Сүндетов, Бесқонақ).

ПЛАСТМАССА з а т. х и м. *Химиялық жолмен алынған құрамында бұйымдарды дайындау кезінде созылғыштық, иілгіштік, пайдалану барысында шыны тәріздес немесе кристалдық қалпын сақтайтын полимер бар жеңіл әрі төзімді пластикалық материал. П л а с т м а с с а* металдан 2–8 есе жеңіл әрі беріктілігі жағынан соларға пара-пар келеді (Химия). Бұл ауданда негізгі органикалық синтез өнеркәсібін, оның ішінде *п л а с т м а с с а* мен жасанды талшық өнеркәсібін құрудың базасы – Қарағанды синтетикалық каучук заводының қалдықтары, сондай-ақ жергілікті шикізатпен жұмыс істейтін Қарағанды металлургия заводының кокс-химия цехының газдары мен сұйық өнімдері (Қаныш аға). // *Пластмассадан істелінген. П л а с т м а с с а* ыдыстар шыны, фарфор, және фаянс ыдыстарға қарағанда берік, оңай тазаланады (Шаңырақ энцикл.).

ПЛАТИНА [исп. platina] з а т. м и н. *Элементтердің периодтық жүйесінің VIII тобындағы химиялық элемент (Pt); құндылығы жағынан алтыннан қымбат бағаланатын, сұрғылт ақшыл түсті жылтыр металл. П л а т и н а* ақшыл-сұрғылт түсті бағалы металл. Қиын балқиды, химиялық заттардың әсеріне төзімді, электр өткізгіш (Қ.Құрманов, Физ.-геогр. сөзд.). Бағалы металдардың аса құндысының бірі – *п л а т и н а* (Н.Нұрахметов, Химия).

ПЛАТИНАЛАУ з а т. х и м. *Металл бұйымдар беттеріне платинаның жұқа қабатын электрохимиялық жалату үрдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

ПЛАТФОРМА¹ [франц. plate – теріс, жазық, forme – пішін] з а т. **1.** *Теміржол бойындағы шағын станса немесе жолаушылар пойызға мінетін жердегі алаң.* Вокзал ішінен жолаушылар поезд *п л а т ф о р м а л а р ы н а*, қала транспортына шығады («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** *Тауар тиейтін, шахтада кен таситын, шағын борттары бар, ашық, жайдақ жүк вагон.* Кен таситын ұзын, тапал *п л а т ф о р м а л а р д ы* сүйрейтін, өздері кішкентай болғанмен, шегін тартып ысқырғанда дауысы жер жаратын «Поппель», «Көкек» («Кукушка») деп аталатын паровоздар (І.Есенберлин, Шығ.). **3.** *геогр. Материктердің геологиялық құрылымының негізгі элементі, жер қыртысының нашар тілімденген ірі бөлігі.* Мысалы, Шығыс Европа, Шығыс Сібір, Солтүстік Америка *п л а т ф о р м а л а р ы* (Қ.Құрманов, Физ.-геогр. сөзд.).

ПЛАТФОРМА² з а т. с а я с. *Белгілі бір партияның, ұйымның ұстанған жолы, бағыты; іс-әрекетінің бағдарламасы. П л а т ф о р м а –*

қандай да болса партияның немесе топтың қоятын аса маңызды саяси мақсаттары мен талаптарын пайымдауы, қорытып айтуы (Саяси сөздік). Бұл 1925 жылы шығарған Орталық Партия Комитетінің қаулысы. Пролетариат жазушылары ұйымының *п л а т ф о р м а с ы н а* негіз болатын қорытынды да осы (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.)

ПЛАТФОРМАЛЫҚ [з а т. *Платформаға қатысты*. Бұрынғы Одақ жерінде толғырақ зерттелген *п л а т ф о р м а л ы қ* типке жататын Балтық маңы, Мәскеу, Днепр, Дон, Қара теңіз маңы т.б. артезиан алаптары бар (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ПЛАЦДАРМ [франц. *place d'armes*] [з а т. ә с к. *Бір мемлекеттің екінші мемлекетке шабуыл жасау мақсатында пайдаланатын аймағы*. Келешек зор шабуылдың табалдырығы деп саналатын сол кішкене *п л а ц д а р м д ы* әр күн сайын кеңейтіп, алға жылжиды (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

ПЛАЦЕНТА [лат. *placenta*] [з а т. а н а т. *Жоғары сатыдағы сүтқоректі жануарлардың аналық ағзасында ұрықтың даму кезінде пайда болып, жатыр мен ұрықты байланыстырып тұратын арнайы мүше*. *П л а ц е н т а н ы* жануарларда «шуы» деп те атайды, плацента арқылы аналық организм мен ұрықтың арасындағы зат пен газ алмасу процесі жүзеге асады (ҚҰЭ).

ПЛАЦКАРТ [нем. *platz* – орын, *karte* – билет] [з а т. *Әрбір төрт кісілік орны нөмірленіп бөлінген пойыз вагоны*. Поезд үсті. *П л а ц к а р т* вагон (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ПЛАЦ [з а т. *Су өткізбейтін жеңіл сырт киім*. Әйелімен сөз жарыстырып уақыт оздырғаннан бөтен, ештеңе ұтпасын түсінген төрізді; сары қаншықтың соңынан сұр *п л а ц ы н ы ц* етегі желбірей емпеңдеп барады (М.Сүндетов, Бесқонақ).

ПЛАЦ-ПАЛАТКА [з а т. *Су өткізбейтін үлкен жамылғы*. Төбесі *п л а ц - п а л а т к а* мен жабылған ылғалды қуыс ішінде мезгіл-мезгіл қалғып отырдым (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Ағаш кесіп, зембіл жасаған *п л а ц - п а л а т к а* ағаш жаралыларды салып, кезек-кезек көтерді (Қазақтар хақында).

ПЛЕБЕЙ [лат. *plebejus*] [з а т. **1. Ежелгі Римде басыбайлы болмағанмен, ешқандай саяси және азаматтық құқықтары жоқ төменгі тап өкілі**. Одан әрі қалған қара халыққа (республика тұрғындары патрицийлер, *п л е б е й л е р* деп бөлінгенін білеміз) лайықталған ағаш орындықтар мен аренадағы шайқасты тікеден-тік тұрып тамашалайтын галереялар (С.Абдрахманов,

Елдік сыны). **2. с ө й л. Ресейде дворяндар ортасында төменгі таптың өкілдерін кемсітіп айтатын сөз.**

ПЛЕБИСЦИТ [лат. *plebiscitum*] [з а т. **1. Әдетте, нақты бір территория тағдырының мәселелері бойынша тұрғындарды сауалнамаға тарту ісі**. *П л е б и с ц и т* бүкіл халықтық дауыс беру арқылы тұрғындардың ерік білдіруі негізінде даулы территорияның тұтасымен немесе белгілі бір бөлігінің қай мемлекетке тиесілі екенін айқындайды. Кейбір елдерде (мысалы, Францияда) *п л е б и с ц и т* термині «референдум» деген сөздің синонимі ретінде қолданылады (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.). **2. Римдік құқықта плебейлердің жиналысымен қабылданатын қаулы**. Республика кезінде *п л е б и с ц и т* әуелі тек плебейлер үшін жарамды болды, ал шамамен б.д.д. 287 жылдан бастап (*Lex Hortensia de plebisitis*) немесе 449 жылдан бастап-ақ *п л е б и с ц и т* барша римдіктер үшін заң ретінде мойындалып, республиканың өмір сүруінің ақырына шейін құқық пішімдерінің бірі болып саналады (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.). Әр тоқсан сайын міндетті түрде өткізілетін, жылдар бойы бітпейтін де қоймайтын сол *п л е б и с ц и т т е р д е* ел өміріне қатысты ірілі-ұсақты мәселе қаралып, дауыс беру нәтижесі бойынша шешім қабылданады да, оны өзгертуге ешкімнің құқығы қалмайды (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ПЛЕВРИТ [з а т. м е д. *Өкпенің қабынуынан, суық тиюден болатын ауру*.

ПЛЕЙСТОН [грек. *plein*] [з а т. *Су бетінде немесе денесі жарым-жартылай суға батқан күйде тіршілік ететін су организмдерінің жиынтығы*. Мысалы, Саргасс теңізіндегі балдырлар, кейбір сифонофорлар (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.).

ПЛЕКСИТ [лат. *plexus*] [з а т. *Жүйке жүйесінің қабынуынан болатын ауру*. Бел-сегізкөз *п л е к с и т і н д е* адамның қабынған жерлері қатты ауырып, бұлшық ет семе бастайды (ҚҰЭ). *П л е к с и т т і* емдеуді оның бастапқы белгілері пайда болысымен, дәрігердің тағайындауы мен бақылауы бойынша неғұрлым ертерек бастаған жөн (ҚҰЭ).

ПЛЕНКА [з а т. **1. Үлдір (кино, фото суреттер түсіретін жарық түсіргіш лента)**. Кино-фотопенкаларды, магнитофон ленталарын «Мелодия» немесе «Киноклея» желімдерімен желімдейді. Ол үшін үзілген *п л е н к а л а р д ы ц* ұштарына 0,5–1 см жеріне желім жағып, жабыстырады да 2–3 минут сақтайды (Шаңырақ энцикл.). **2. Дыбысты жазып алатын лента.**

Лев Яшиннің жұбайынан совет өндері жазылған *п л е н к а* табылды (С.Бердікүлов, Жұмыр жер.). **3. Заттың сыртынан қапталатын жұқа қабыршақ. Пленка** қапталған капрон плацтарды («Болонья» типіндегі) «МЦ – 1» желімімен желімдейді (Шаңырақ энцикл.). Кактус тұрған терезе алдын бөлмеден шыны немесе полиэтилен *п л е н к а л а р* арқылы қалқалауға болады (Шаңырақ энцикл.).

ПЛЕНУМ [лат. plenum] з а т. Белгілі бір ұйымның немесе партияның сайланым қойылған басшы органы мүшелерінің толық құрамды жиналысы. Одан кейін Жазушылар одағының *п л е н у м ы* өтті. Осының бөрінен де Алматының мәдениет майданындағы қайраткерлердің бөрі жиналатын (Қаныш аға). *П л е н у м* болатын күні қуаныш кернеп емес, бірінен-бірі салмақты түпсіз ойлар қамап, әрең жеттім («Парасат»).

ПЛЕОМОРФИЗМ з а т. б и о л. XIX ғасырдың орта кезінде шыққан, микроорганизмдердің өзгергіштігін зерттейтін ілімнің бір бағыты (Қаз. тілі термин. Биология).

ПЛЕОНАЗМ [грек. pleonasmos] з а т. л и н г в. Қабаттасым қатар қолданылу нәтижесінде бір мағынаны білдіріп қалыптасым кеткен екі сөз. Өзара мағыналас екі сөз *п л е о н а з м* әдісімен ұдайы қатар айтыла келе бір сөз есебінде қолданылады («Қазақст. мект.»). *П л е о н а з м* – көпсөзділік, сөйлем жүйесіндегі кінәратты құбылыс. Мысалы: «ессіз ақымақ», «тұтас та толық», «айқын да анық». Кей ретте *п л е о н а з м* шет сөздердің мән-мағынасын түсінбегендіктен туады. Мысалы, «бос ваканция» (Әдебиеттану терм. сөзд.).

ПЛЕРОЦЕРКОИД з а т. б и о л. Жалпақ таспа-құрттардың балықтар денесінде дамитын дернәсілінің екінші сатысы. Ұзындығы 1–1,5 см, *п л е р о ц е р к о и д* ересек калпына өту үшін негізгі иесі – адамның, иттің, мысықтың ішегіне түсуі қажет (Қаз. тілі термин. Биология).

ПЛИНТУС [грек. plinthos] з а т. Қабырға мен еден арасындағы саңылауды бітейтін жапсырма тақтай тілігі. Үйдегі мебельдердің қуыс-қуыстарын, қабырғаны, еденге төселген линолеумнің тігістері мен шет-шетін, *п л и н т у с т а р д ы* т.б. жерлерді мұқият қарап шығу керек (Шаңырақ энцикл.).

ПЛИТА¹ з а т. 1. Тастан не металдан жасалған шаршы тақта. Қабірдің үстіне Тавристен әкелінген мрамор *п л и т а* қойылмақ (Д.Досжанов, Құм жұт.). Теміржолдарға бетон *п л и т а л а р* төселген («Білім және еңбек»). Линолеум және нитролинолеумді, синтетикалық пластиктерді, полимер және керамикадан

жасалған *п л и т к а л а р д ы* жапсыру үшін «Бустилат – М», «Бутилак», «Акрилак», «Мастика ДФК» желімдерін пайдаланады (Шаңырақ энцикл.). **2. г е о л. Платформа** аумағындағы жер қыртысының ірі, дұрыс тектоникалық құрылымы. Жердің қатты, бірақ осал орналасқан литосфера қабығы бірнеше *п л и т а* ға жіктеліп, ары-бері жылжып отырады (ҚҰЭ).

ПЛИТА² з а т. От жағым ас пісіру үшін бетіне ыдыс қойылатын темір (көбіне шойын), тақталы пеш. – Анау қатынды көрдіңіз бе, үлкен табакты *п л и т а* д а н құлатып сындырып қойғанын! (М.Әуезов, Шығ.).

ПЛОМБА [франц. plomb] з а т. 1. Бөгде біреу ашау үшін қатталған тауарға, бекітілген ғимарат, вагон, құрылғылардың есігіне т.б. тағылатын мөр түріндегі белгі қойылған қорғасын, не пластикалық материалдың тілімшесі. Дүкенші бір тай матаны алды да, *п л о м б а* с ы н үзіп тастап, метрмен өлшей бастады (Ауызекі). **2. м е д. Тіске түскен ақауды, қуысты бітеу үшін қолданылатын тез қататын зат.** Дер кезінде тіс дәрігеріне көрініп, ауырған тісті емдеп, *п л о м б а* салдырып тұрған жөн (Ауызекі).

ПЛОМБАЛА = е т. Пломба салу.

ПЛОМБАЛАУ Пломбала етістігінің қимыл атауы. Күміс пен кадмийдің қоспасы тістерді *п л о м б а л а у* үшін таптырмайтын зат («Лен. жас»).

ПЛОМБИР [франц. plombieres] з а т. Балмұздақтың шоколад, жаңақ қосқан түрі. Бұраңбел деп айтып тұрғаны осы бір *п л о м б и р* екен (С.Шаймерденов, Болашақ.).

ПЛОТИНА з а т. Өзенді бөгеуге арналған гидротехникалық құрылыс. Судың күшімен жер қазып, *п л о т и н а л а р* салуға болады. Мысалы, Цимлян плотинасы осы судың күшімен қазылған, оның көлемі 26 миллион текше метр (Ж.Жатқанбаев, Су.). Инженерлік жүйенің су көзіне салынған мынадай құрылыстары болады: *п л о т и н а*, су жіберетін құрылыс, суды бөлетін және суды ұстап тұратын дамбалар мен жаптар, қашыртқы каналдар (М.Ерленесов, Суармалы.).

ПЛУТОКРАТИЯ [грек. plutos – байлық, kratos – күш, билік] з а т. с а с и. Мемлекетте қоғамның бай таптары биліктің маңызды тетіктеріне ие болып, мемлекеттік саясатқа бақылау орнатуға әрекет ету түрінде көрініс беретін дәулетті адамдардың билігі. *П л у т о к р а т и я* кез келген елдің демократиялық, құқықтық мемлекет ретінде тұрақты дамуына зиян тигізеді (ҚҰЭ).

ПЛУТОНИЙ [лат. plutonium] з а т. х и м. Ядролық ыдырау кезінде өте көп энергия шығаратын, мейлінше ұлы, радиоактивті, химиялық элемент. П л у т о н и й табиғатта жоқ, ядролық реактордың жұмыс істеуі кезінде қалдық ретінде пайда болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Қазіргі кезде п л у т о н и й өндіру дүниежүзінде тоқтатылды. Бұрын өндірілген п л у т о н и й уақытша жерге көміліп, АЭС-та отын ретінде біртіндеп жұмсалуды қажет (Қаз. тілі термин. Экология).

ПЛЮМ з а т. г е о л. Жердің терең қойнауларында пайда болатын ыстық балқыма. П л ю м жоғары қарай жылыстап, жер қыртысының жоғарғы кабаттарына дейін жетеді. Осы құбылыспен магматизм және тектоникалық процестер байланысты деген пікір айтылады (Қаз. тілі термин. Геология).

ПЛЮРАЛИЗМ [лат. pluralis] з а т. 1. ф и л о с. Дүниенің өзара бірлігін жоққа шығаратын, оның негізінде тек бір-біріне тәуелсіз көптеген бастамалар жатады деп уағыздайтын философиялық ілім. 2. с а я с и. Көптеген әдістердің, көзқарастардың, партиялардың, бағыттардың болуы заңды деп танушылық. П л ю р а л и з м – пікір әр алуандығы, әсіресе, көппартиялық жағдайда әрі пайдалы, әрі қажет (Д.Қонаев, Өтгі дөурен).

ПЛЯЖ [франц. plage] з а т. с ө й л. Жағажай. Екі жеті менің қонағым болыңыз! Суху-ми! Күм п л я ж есігімнің алдында жатыр! – деді (Ғ.Мүсірепов, Достық.). П л я ж д а г ы халықтар үшін әдейі аршып қойғандай аспан да мөп-мөлдір (Т.Әбдіков, Күз.). Маңғыстауда мұнара қалқасынан. Сені көрдім биік тау жайлауынан Жезқазғанның жерасты жартасынан, Жатыр оқып п л я ж д а шалқасынан (М.Мақатаев, Шығ.).

ПНЕМАТИКА [грек. pneumatikos] з а т. 1. ф и з. Газ тәрізді күйдегі заттарды зерттейтін физиканың бір саласы. 2. Ауаны сығуға немесе сиретуге арналған құрылғы.

ПНЕМАТИКАЛЫҚ с ы н. ф и з. 1. Ауаны сығу арқылы жұмыс істейтін. Табиғи сулардың ластануын болдырмаудың инженерлік әдістері ретінде барраждармен қатар су перделері (гидрозавесы), п н е в м а т и к а л ы қ перделер (пневмозавесы) және т.б. қолданылуы мүмкін (Т.Қалыбеков, Экология.). 2. Сығымдалған ауа толтырылған.

Пневматикалық мылтық. Оғы тығыз ауаның қысымымен атылатын спортта қолданылатын қарудың түрі. ≈ П н е в м а т и к а л ы қ м ы л т ы қ п е н атып жарысу.

ПНЕВМАТОЛИЗ [грек. pneumatosis – есу, леп, lysis – ыдырау, еру] з а т. х и м. Магмадан бөлініп шығатын тау жыныстары мен ұшқыш қосылыстардың қатысуымен өтетін минералдар түзілу үрдісі. Жоғары температурада өтетін п н е в м а т о л и з д е н тау жыныстары күрделі өзгерістерге ұшырайды (ҚҰЭ).

ПНЕВМО... [грек. pneuma] Күрделі сөздердің алдыңғы бөлігі. 1. Пневматикалық деген сияқты мағына үстейді. ≈ П н е в м о а в т о м а т, пневмомашина. 2. Өкпеге қатысты деген мағына береді. ≈ П н е в м о г р а м м а, пневмосклероз.

ПНЕВМОАВТОМАТИКА [грек. pneuma – леп, ауа, грек. automatos] з а т. т е х. Ақпараттар қысым не газ шығыны түрінде берілетін автоматтық басқару жүйесін іске асыруға арналған техникалық құралдар жиынтығы. П н е в м о а в т о м а т и к а – химия және мұнай өңдеу өнеркәсібінде, мұнай, газ, көмір өндіретін кәсіпорындарда, т.б. салаларда пайдаланылатын автоматтандыру құралдарының негізгілерінің бірі (ҚҰЭ).

ПНЕВМОАВТОМАТИКАЛЫҚ с ы н. Пневмоавтоматикаға қатысты, пневмоавтоматикамен байланысты. Кейбір жағдайларда автоматиканың электрондық аспаптарына қарағанда п н е в м о а в т о м а т и к а л ы қ құралдарды пайдалану тиімдірек (ҚҰЭ).

ПНЕВМОКОКК [грек. pneuma – өкпе, kokkos – дән] з а т. м е д. Өкпе қабынуын қоздырушы бактериялар. Пневмония жұқпалы емес, бірақ оның пайда болуында бактериялар (п н е в м о к о к т а р, стафилококктар, стрептококктар), вирустар (аденовирустар) айтарлықтай рөл атқарады (Шаңырақ энцикл.).

ПНЕВМОКОНИЗ [грек. pneumone – өкпе, konis – шаң] з а т. м е д. Ұзақ уақыт (бірнеше жыл бойы) шаңды ауамен дем алу салдарынан пайда болатын кәсіптік өкпе ауруы. Жұтылатын шаңның құрамына п н е в м о к о н и з д ің бірнеше түрі болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ПНЕВМОНИЯ [грек. pneumon] з а т. м е д. Өкпе тінінің қабынуынан немесе басқа аурулардың асқынуынан болатын өкпе ауруы. Өкпедегі ісік алдындағы ауруларға көпке созылған бронхиттер мен п н е в м о н и я л а р жатады (М.Қайрақбаев, Рақтан сақтан.). Балалар п н е в м о н и я с ы н ы ң кейбір ерекшеліктері болады (Шаңырақ энцикл.). Ошақты п н е в м о н и я көбінде басқа аурулардың асқынуы салдарынан пайда болады (Шаңырақ энцикл.).

Жедел пневмония. м е д. Кенеттен басталып, дене қызуы 39–40°С-қа, кейде одан жоғары көтеріліп, науқас қалтырап, алғашқыда құрғақ

жөтел, кейіннен қақырықты жөтел түрінде пайда болатын аурудың түрі.

Созылмалы пневмония. м е д. Асқынған пневмониядан кейін өкпе тканінің құрылымы мен функциясының толық қалпына келмеуінен, сондай-ақ созылмалы бронхиттің салдарынан болатын ауру. $\approx$ С о з ы л м а л ы п н е в м о н и я ауруы.

Ісікті пневмония. м е д. Пневмококктардан пайда болатын және онда өкпенің тұтас бөлігі немесе бірнеше сегменті зақымданатын өкпе ауруының түрі. *Ісікті пневмония* кенеттен дене қалтырап, температура 39–40°C-ге дейін көтеріледі, жөтелген кезде кеудесі ауырады (Шаңырақ энцикл.).

ПНЕВМОТАСЫМАЛ з а т. т е х. Ауаның не газдың көмегімен сусымалы не дара жіктерді тасымалдауға арналған қондырғылар мен жүйелердің жиынтығы; өнеркәсіптік көліктің бір түрі. Құбыр ішіндегі қысымның төмендетілу тәсіліне қарай *пневмотасымал* қондырғылары сорғыш, айдамалауыш және аралас түрлерге ажыратылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПОБЕДИТ ор. з а т. х и м. Вольфрам монокрибиді мен кобальттан ұнтақтық металлургия әдісімен алынатын қатты қорытпа. *Победитті* металл өңдеу өндірісінде, тескіш-кескіш құрал-саймандар жасау үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ПОВЕЛИТ з а т. х и м. Молибдаттар класына жататын минерал, химиялық формуласы: CaMoO_4 . *Повеллит* тотықтану белдемінде молибденит бойынша псевдоморфоза кұрайды (Қаз. тілі термин. Геология).

ПОВЕСТКА ор. з а т. с ө й л. Сотқа, әскер қатарына, т.с.с. ресми түрде жазылған шақыру қағазы. Дәл осы шақта атшабар Далбай Абайға болыс кеңесінен оқшау қағаз әкелді. Ол Абайды ояз Казанцевтің алдына жауапқа шақырған *повестка* екен (М.Әуезов, Шығ.).

ПОВЕСТЬ ор. з а т. ә д е б. Романға қарағанда сюжеті жағынан онша күрделі емес әдеби шығарма; прозалық жанр. Бір жетінің ішінде «Қызыл ту» маған да гонорар беріп қалар. «Қасқыр ізі» *повесімді* осы айдың номеріне жібердік деген (І.Есенберлин, Шығ.). *Повесть* пен романды бір-бірінен айыру кейде оңайға түспейді (Әдебиеттану терм. сөзд.).

ПОВИДЛО з а т. т а м а қ. Жеміс суына қант қосып қайнатылған қою, тәтті тағам. Малинадан варенье, *повидло*, джем және басқа шырындар, сироптар жасайды («Қазақст. әйелдері»). *Повидло* қайнату үшін ұсақ жемістер мен әр жері аздап бұзыла бастаған жидектерді

пайдалануға болады (Шаңырақ энцикл.). Майда ыдыстарға салынған *повидлоны* 100°C температурада зарарсыздандырады, ал үлкен ыдыстағы зарарсыздандырылмайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПОГОН з а т. Әскери киімнің иығына тағылатын белгі. Үстідегі формамыз жаркылдап, шекараға түсе қалдық. Иығымызда өңкей алтындаған *погондар* (М.Қабанбаев, Қаңбақ.). Иығымнан сержант *погоны* түсе сала екінші бір майданның жауынгері болдым (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

ПОГОНОФОРЛАР [лат. pogonophoros] з а т. б и о л. Теңіздегі омыртқасыз жануарлардың бір түні. *Погонифоралар* көбінесе тереңдігі 3–10 мың м су түбінде тіршілік етеді (ҚҰЭ).

ПОДАГРА [грек. podagra] з а т. м е д. Зат алмасудың бұзылуынан немесе буынның сырқырап, ісінуінен болатын ауру. Спирт ішімдіктерін өлшеусіз ішу, ет тағамдарын көп пайдалану, бір орында отыра беру және денеге күш түспеуі *подагра* ауруының пайда болуына бірден-бір себепші болады (Шаңырақ энцикл.). Жөке ағашының жас қабығын қайнатып жасаған шырышпен геморройды, *подаграны* және күйікті емдеуге де болады. Бас ауырғанда жөке ағашының жас жапырақтарын басу керек (Ө.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсімд.).

ПОДВАЛ¹ з а т. с ө й л. *Жертөле* (үйдің астынан қазып жасалған қойма). Огородтағы картопты қазып, *подвалға* төгіп алғанша, қас қарайған (О.Бөкеев, Ұйқым.). Қартқожамен жампаңдап, амандасып: «*Подвалға* түскенімді аузыңнан шығара көрме!» – деп тапсырды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПОДВАЛ² з а т. т и п о г р. Газеттің көлденең сызықпен бөлінген тұтас етегі. Хат газеттің бір *подвалы* н түгел алып, сол күйінде басылып шықты (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Газеттің бір *подвалы* на жетерлік очерк дайын екенінде күмән жоқ (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

ПОДВАЛДЫҚ с ы н. т и п о г р. *Подвалға тән.* Ол мен басқаратын бөлімнен насихат мақаласын жазып шықты. Не тақырыпқа арналғаны есімде жоқ. Есімде қалғаны – бір жарым «*подвалдық*» семіз мақала («Парасат»). Біз газеттің екі «балағына» шақ сиятын (*подвалдық* орынды «Балақ мақала» дейтінбіз – F.C.) билер сахнасын әлдеқашан дайындап, баспаханаға жіберіп қойғанбыз (Біздің Мұхтар).

ПОДИУМ [лат. podium] з а т. 1. Ежелгі Грекия мен Римдегі үстіне храмдар салынған бийік платформа. 2. Ежелгі Рим циркінде лауазымды

адамдар отыратын биік орын. Амфитеатр үш деңгейден тұрады. Бірінші, кең *п о д и у м д а* император ложасы мен сенаторлардың мөрмөр орынтақтары, әрі қарай Рим азаматтарына арналған мөрмөр орындықтар (С.Абдрахманов, Елдік сыны). **3.** *Сахна төріндегі, стадиондағы, студиядағы көтеріңкі жер.* **4.** *Сән көрсететін жер.*

ПОДНОС з а т. *Үстіне түрлі тағам салынған ыдыстарды қойып, тасуға арналған, табақ тәрізді темір немесе пластмасса ыдыс.* «Сенемін» деген сөзді айтқанша, ас тасушы әйел бір *п о д н о с* етіп біздің тағамымызды алып келді (І.Есенберлин, Шығ.). Даяшы әйел дәл осы кезде әлденені әзілдей күліп, *п о д н о с т а г ы* кесені Хасенге ұсына берер ме, «құланның қасуына – мергеннің басына» дегендей, шаңқ еткен оқ әйелдің қолына барып сарт етті (І.Есенберлин, Шығ.).

ПОДПОЛКОВНИК з а т. ә с к. *Майор мен полковник аралығындағы аға офицерлік әскери шен.* Көп ұзамай *п о д п о л к о в н и к* Кузьминский бастаған алты жүз кол, башқұрт полкі зеңбіректермен қаруланып, көтерілісшілерді аямай жазалайды («Парасат»). *Подполковниктің* атқаратын қызметтері: полк командирінің орынбасары, полк штабының бастығы, жеке батальон командирі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ПОДПОРУЧИК з а т. т а р. *Патшалы Ресей әскеріндегі прапорщик пен поручик аралығындағы бірінші офицерлік шен.* Ақмола ауданының аға сұлтаны *п о д п о р у ч и к* Ыбырай Жайықбаев бар еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ПОДШИПНИК з а т. т е х. *Механизмнің айналып тұратын бөлшегін тіреп тұратын тетік.* Ол байқап қараса, трактордың *п о д ш и п н и к т е р і* шашылып кетіпті (К.Баялиев, Жер тынысы). Одан бұрын роликті тексеріп алып, іші майланған ба, *п о д ш и п н и к т е р і* түгел ме, жоқ па деп байқау керек (С.Аққошқаров, Бақыт.).

ПОДЪЕЗД з а т. *Көп пәтерлі үйлердің кіре беріс бөлігі.* Екеуіміз семьялылар корпусының *п о д ъ е з і н е* қарай аяңдадық (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Ол тысқа шықты да, *п о д ъ е з дің* алдына есіктің ашылуын тосып, ұзақ отырып қалды (С.Досымов, Жаңғырық).

ПОЕЗД з а т. с ө й л. *Пойыз (бір не бірнеше локомотивке тіркелген вагондар тізбегінен тұратын теміржол көлігі).* Әуелде аяғын қия басса бірдемесіне тиіп кетіп, жарып алатындай, атылып кететіндей, соқтығып, ілініп кететіндей трамвайынан да, *п о е з ы н а н* да үркіп тұрушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сәске түсте Жосалыға

да келіп жеттік. Біз түскен соң қырық минуттай уақыт өткенде *п о е з д* да келді (Қаныш аға). Енді ол сол күні кешке таман Алматыға баратын *п о е з г а* мініп, Ақшатыр қаласына жүріп кетті (І.Есенберлин, Шығ.).

ПОЗИТИВ [лат. positivus] з а т. *Негативтен қағазға я арнаулы шыныға түсірілген фотографиялық сурет. П о з и т и в* негативтен фото-материалға контакт әдісі арқылы көшіріледі (ҚСӘ).

ПОЗИТИВИЗМ [франц. positivisme] з а т. ф и л о с. *Нағыз ақиқат ғылымының жеке салаларында ғана пайда болып қалыптасатын, философиялық зерттеулердің ешқандай танымдық құны жоқ деген тезиске сүйенетін философиялық бағыт. П о з и т и в и з м н ің* кейінгі дамуы барысында махизм, неопозитивизм, аналитикалық философия қалыптасты (ҚҰЭ).

ПОЗИЦИЯ [лат. positio] з а т. **1.** *Орныққан орын, орналасқан жер.* **2.** ә с к. *Ұрыс қимылдарын жүргізу үшін әскерлер (құштер) орналас-тырылған немесе орналасулары белгіленген жер-гілікті жердегі алқап.* Қорғаныс *п о з и ц и я л а р ы* шолу мен атыс үшін қолайлы болуы, атыстың барлық түрлерін, өсіресе, алғы шеп алдында және терендігінде танкіге қарсы атысты ұйымдастыру үшін ыңғайлы.. маневр жасаудың жүзеге асырылуын қамтамасыз етуі керек (Қаз. тілі термин. Әскери.). Жан-жақтарына оқ ата отырып, әлден уақытта олар қоршаудағы батарея *п о з и ц и я с ы н а* келіп жетті (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Атқаннан кейін дереу ол *п о з и ц и я д а н* кетіп қалу – мергендердің ережесі (Ж.Жұмаканов, Әлия). Сержант, өз *п о з и ц и я с ы н а* қайту үшін, тоң болып қатқан егіндікпен, тіпті гитлершілер жанындағы межемен, тұманда бір шақырымдай жерді еңбектеп өтіпті (Қазақтар халқында). **3.** с а я с и. *Белгілі бір мәселе жөніндегі көзқарас, ұстаным, бағдар.* Оның геолог-ғалымдарымыз арасындағы айрықша беделіне, оның өртүрлі мәселелерді анағұрлым озық *п о з и ц и я л а р* тұрғысынан шешудегі аса көрнекті рөліне менің талай рет көзім жетті (Қаныш аға). **4.** *Классикалық бидегі қолды ұстап тұру мен аяқтарды қояудың білжымас ережелері.* Би *п о з и ц и я л а р ы* адам денесі қимылының неғұрлым көркем, әсем жағдайларын іріктеп алу жолымен қалыптасты (ҚҰЭ). **5.** *Жергілікті жердің белгілі бір теліміндегі, ауданындағы инженерлік жағынан жабдықталған бөлігі.* **6.** с п о р т. *Шахмат, дойбы тастарының орналасқан қалпы.*

ПОЗИЦИЯЛЫҚ з а т. **1.** ә с к. *Ұзақ уақыт әскери позицияларда жүргізілетін. ≈ П о з и ц и я л ы қ* шайқас, *п о з и ц и я л ы қ* қорғаныс. **2.** *Бел-*

гілі бір позицияға қатысты, позицияға тән. Вавилондықтардың *п о з и ц и я л ы қ* санау жүйесін жасауы жалпы мәдениет тарихы үшін баға жетпес зор еңбек болды (А.Көбесов, Математика.).

ПОЛИ... [грек. poly] *Күрделі сөздің бір бөлігі (көптік мағынаны, бір нәрсенің жан-жақты қамтылуын немесе құрамының көп түрлігін көрсетеді).*

ПОЛИАМИД з а т. х и м. *Молекулаларында амид топтары бар, қатты, мүйіз тектес немесе мөлдір шыны тәріздес заттар* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПОЛИАМИДТІ с ы н. х и м. *Құрамында полиамиді бар, полиамидтен тұратын. Полиамидті үлдірлер – полиамидтердің ерітінділерінен экструзиялап немесе құйып жасалатын мөлдір үлдір* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Полиамидті талшық. х и м. *Полиамидтердің ерітінділерінен жасалатын синтетикалық, мықты, иілгіш, үйкеліске, майысуга төзімді, көптеген химиялық реагенттерге шыдамды талшық. Полиамидті талшық* мата тоқуда, сүзгілік материалдар жасауда қолданылады. Саудадағы негізгі атаулары: капрон, нейлон–6, перлон, дедерон, амилан, стилон, анид, ниплон және т.б. (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПОЛИАНДРИЯ [грек. poly – көп, көптеген, andros – ер, еркек] з а т. *Бір әйелдің бірнеше ері болушылығы, көп күйеулік.* Алеуттар мен эскимостардың кейбір топтары арасында *полиандрия* XIX ғ. дейін сақталып келді (ҚСЭ).

ПОЛИАРТРИТ [грек. polys – көп, көптеген, arthron – буын] з а т. м е д. *Буындардың ісініп, қабынып ауыруы. Полиартритпен* орта жастағы адам, оның ішінде әйел жиі ауырады (ҚСЭ). Баспамен жиі ауыратын балалар кейін ревматизм, *полиартрит*, бүйрек, өкпе ауруларына шалдығады (Б.Хабижанов, Бала организмі.). Күн сәулесі зиянды микроорганизмдерді өлтіреді, жұқпалы *полиартритке*, демікпеге және т.б. ауруларға шипа болады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

ПОЛИВИТАМИН [грек. poly – көп, көптеген, лат. vita – өмір] з а т. *Бірнеше дәрумендердің қоспасы.* Итмұрын жемісін С және *поливитамин* ретінде пайдаланады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *Поливитаминнің* құрамында С, В, В, А витаминдері болады (Шаңырақ энцикл.).

ПОЛИВИТАМИНОЗ з а т. м е д. *Дәруменнің бірнеше түрі жетпеуінен болатын ауру. Поливитаминоз* ауруы көбінесе ерте көктемде жиі ұшырайды («Білім және еңбек»).

ПОЛИГАМДЫ [грек. polys – көптеген, gamos – неке] с ы н. *Полигамияға тән.* Мұндай жағдай меніреу құрлар мен кәдімгі құрларда, қырғауыл мен күжіркейлерде болады. Бұл құстардың өтештері көбею маусымында бірнеше мекиендерді ұрықтандырып, күн сайын бірнеше мекиенмен шағылысады. Міне, осыларды *полигамды* құстар деп атайды (Р.Әлімбаев, Құстар.).

Полигамды жануарлар. з о о л. *Жануарлар арасында кездесетін жыныстық қатынастың түрі. Полигамды жануарлар* екі топқа бөлінеді (ҚҰЭ).

ПОЛИГАМИЯ [грек. gamos] з а т. **1.** *Көп некелілік. Полигамия* көп әйел алуды білдіретін атау ретінде де қолданылады (ҚҰЭ). **2.** *Жануарларда бір аталықтың бірнеше аналықпен жыныстық қатынасқа түсу құбылысы.*

ПОЛИГЕНИЗМ з а т. *Адам нәсілі өз алдына дербес, әртүрлі тектен тараған деп қарайтын ілім.* Қазіргі тұрпатты адам нәсілдерінің маңызды белгілерінің ұқсастығы *полигенизмнің* негізсіздігін дәлелдейді (ҚСЭ).

ПОЛИГЛОТ [грек. polyglottos, poly – көптеген, glotta – тіл] з а т. *Көп тілді білетін адам. Полиглоттардың* жарысы кезінде, тілді кім көп білсе, жүлдені сол алған («Білім және еңбек»).

ПОЛИГОН [грек. polygonos, poly – көптеген, gonia – бұрыш] з а т. ә с к. **1.** *Әскери қару-жарақты, техниканы сынауға арналып жабдықталған үлкен, кең жер телімі, сынақайлақ.* Семей *полигон*ы аяғынан тік тұрған кезде тұңғыш сынақ Лаврентий Берияның тікелей басшылығымен өткені енді ғана аян болып отыр (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). *Полигондар* тұрақты және уақытша, арнаулына қарай ғылыми-зерттеулік, оқу-жаттығулық және зауыттық, сынақтан өткізілетін құралдардың түріне қарай – ядролық, ракеталық, артиллериялық, зениттік, танкілік, атқыштар, авиациялық, торпедалық, инженерлік, автомобильдік, байланыс және т.б. бөлімге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). **2.** *Әскери жаттығулар өтетін орын.* Жауынгерлік жаттығу жүріп жатқан *полигонға* барып шекарашылармен бірге нысанаға оқ атады («Қаз. әдеб.»).

ПОЛИГОНОМЕТРИЯ з а т. *Топографиялық түсірудің, қалалардың жоспары мен құрылысының, т.б. негізі болатын геодезиялық тірек торын құру үшін жер беті нүктелерінің өзара орналасуын анықтау кезінде қолданылатын тәсілдердің бірі.*

ПОЛИГРАФ з а т. т е х. Бір жазуды екіншіге көшіретін аспап я көшіру ісі.

ПОЛИГРАФИЯ [грек. polygraphia] з а т. б а с п а. Мәтіндік және графикалық материалдарды басып шығаруға арналған техникалық құралдар жиынтығы. Бірнеше баспалық процестерді біріктіретін кәсіпорын *п о л и г р а ф и я* комбинаты делінеді (ҚСЭ). *П о л и г р а ф и я* ның негізі 1440 ж. неміс өнер тапқышы И.Гутенбергтің (1406 – 1468) кітап басуды ойлап табуынан бастап қаланады (ҚҰЭ).

ПОЛИГРАФИСТ з а т. с ө й л. Полиграф ісінің маманы. *П о л и г р а ф и с т е р д і*ң орасан зор армиясы газеттер, журналдар, кітаптар шығаруда аянбай еңбек етіп жүр («Соц. Қаз.»).

ПОЛИКЛИНИКА [нем. poliklinik, polis – қала, klinike – ем] з а т. с ө й л. *Емхана* (науқас адамдар келіп-кетіп емделетін медициналық кеме). Әдетте, мектеп және участоктік *п о л и к л и н и к а* лар оқушыларды арнаулы қабылдау комиссияларына жібереді (Семья тәрбиесі).

ПОЛИКРИСТАЛЛ [грек. poly – көп, krystallos – дене] з а т. х и м. Көбінесе дырыс кристалдық қырлануы жоқ көптеген ұсақ түйіршіктерден тұратын қатты дене. Табиғатта және техникада кездесетін қатты материалдардың көпшілігі – *п о л и к р и с т а л л* д а р. Олар ретсіз орналасқан ұсақ кристалл денелерден құралады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ПОЛИМӘДЕНИ с ы н. Көп мәдениетті. Оларды біртекті этнос, біртүлді халық деп тану мүмкін емес. Көп этнотоптардан құралған, *п о л и м ә д е н и* салты бар, әскери-демократиялық құрылымдағы саяси бірлестік болды («Қаз. әдеб.»).

ПОЛИМЕР [грек. poly – көп, грек. meros – үлес, бөлік] з а т. х и м. Молекулалары қайталанып топтасатын, молекулалық массасы үлкен химиялық қосылыстар. Қаныш Имантайұлы мұнай-химиялық синтез және *п о л и м е р* л е р алу үшін Ембі мұнайын зерттеуді ұйымдастырудың пайдасы туралы дәлелді деректер келтіріп... *п о л и м е р л е р* өнеркәсібі лайықты орын алатын Қазақстанда химия дамуының болашағын сипаттап берді (Қаныш аға). Алдағы уақытта *п о л и м е р л е р* өндіріс көлемі жөнінен металдарды басып озады, бірақ толық ығыстырып шығармайды (Т.Қалыбеков, Экология.). *П о л и м е р* ден жасалған бұйымдар өнеркәсіптің түрлі салаларында, тұрмыста қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПОЛИМЕРБЕТОН з а т. қ ұ р. Көпірлерді, жолдарды, өндірістік жайлардың едендерін қаптауға, шахталық тіреулер жасауға, т.б.

қолданылатын жоғары молекулалық байланыстырғыштар негізіндегі бетон (Қаз. тілі термин. Химия).

ПОЛИМЕРЛЕН= е т. Полимерге айналу. Глюкозаның біразы *п о л и м е р л е н і*п, крахмалға қайта айналады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Синтезде, *п о л и м е р л е н е* келіп крахмалдың бірінші қабаты пайда болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ПОЛИМЕРЛЕНДІР= е т. Полимерге айналдыру.

ПОЛИМЕРЛЕНДІРУ Полимерлендіретістігінің қимыл атауы. *П о л и м е р л е н д і р у* процесінде құнды, жаңа материалдар алуға болады («Лен. жас»).

ПОЛИМЕРЛЕНУ Полимерленетістігінің қимыл атауы. Радиация қатты денеде импульс береді және заттың *п о л и м е р л е н у* ін тудырады («Лен. жас»). *П о л и м е р л е н у* г е қатысқан мономерлердің санына қарай бір мономер қатысса, гомополимерлену (стиролдың полимерленуі), екі немесе бірнеше мономерлер қатысса, сополимерлену (стирол мен метил-метакрилаттың біріккен полимерленуі) болып бөлінеді (ҚҰЭ).

ПОЛИМЕРЛІ с ы н. Полимері бар, полимер қосылған. *П о л и м е р л і* шеге бағалы ағаштарды шірітпейді («Білім және еңбек»). *П о л и м е р л і* материалдардың негізгі түрлері – пластмассалар, резеңке, талшық, сыр, бояу, желім, ион алмастырғыш шайырлар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПОЛИМЕРЛІК с ы н. Полимерге жататын, соған қатысты. Целлюлоза – табиғи, *п о л и м е р л і* к материал (Ғалам ғажап.). *П о л и м е р л і* к молекулалардың структурасын өзгертуге әбден болады (Т.Сұлтанбеков, Химия.).

ПОЛИМЕТАЛЛІ [грек. polys – көп, metallum – тас] з а т. м и н. Қорғасын мен мырыш, мыс, алтын, күміс, кадмий, кейде висмут, қалайы, индий, галлийден тұратын кешенді көктастар. *П о л и м е т а л л* рудаларының өндірістік кендері негізгі бағалы компоненттер мөлшеріне қарай бай, орташа, кедей болып ажыратылады (ҚСЭ). *П о л и м е т а л л* және мыс өнеркәсібін онан әрі өркендету жөнінде біздің республикамыз орасан зор жұмыстардың майданы болатынын айта кету керек (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Қазіргі уақытта еліміздегі бірқатар ірі *п о л и м е т а л л* кен орындарын игеруде 15-18 компонентті бөліп алу ісі ұйымдастырылған (Т.Қалыбеков, Экология.).

ПОЛИМЕТАЛДЫҚ з а т. Полиметалға тән, полиметалға қатысты. Мыс рудалары

күрделі *п о л и м е т а л д ы қ* рудалар (Қ.Нұрымбетов, Металдар).

ПОЛИМИНЕРАЛДЫ: полиминералды жыныстар. *к е н. Екі не одан да көп минералдардан түзілген тау жыныстары. П о л и м и н е р а л д ы ж ы н ы с т а р* (гранит, гнейс т.б.) деп аталады (Қ.Сапарбайұлы, Геология.).

ПОЛИМИОЗИТ *з а т. м е д. Бұлшық еттердің қабынуынан болатын ауру. ≈ П о л и м и о з и т т і* емдеу.

ПОЛИМОРФИЗМ [грек. poly morphos] *з а т. б и о л. 1. Жануарлар мен өсімдіктердің популяция шеңберінде генетикалық жағынан өзгеше, бір-бірінен айқын ерекшеленетін дара тұрпаттылары. Тиісті гомозиготамен салыстырғанда гетерозиготалар тіршілікке қабілетті болса, онда популяциядағы п о л и м о р ф и з м* тепе-тең жағдайда болады (Қаз. тілі термин. Биология). **2. х и м. Біртүрлі заттардың түрліше кристалдана алатын қабілеттілігі. Химиялық құрамы бірдей әртүрлі минералдар да болады. Бұл құбылыс п о л и м о р ф и з м (көп пішінділік) деп аталады (Қ.Сапарбайұлы, Геология.).**

ПОЛИНЕВРИТ [грек. polys – көп, грек. neuron – нерв] *з а т. м е д. Бірнеше жүйке талшықтарының қабынуынан болатын ауру. П о л и н е в р и т т і*ң негізгі себебі – инфекциялы, әсіресе, вирусты аурулар, витаминдердің жетіспеуі, зат алмасуының жетіспеуі (ҚСЭ).

ПОЛИМИЕЛИТ [грек. polios – сұр, myelos – мый] *з а т. м е д. Жүйке жүйесінің зақымдануынан қол-аяқтың қозғалмай қалуына апарып соғатын ауру. П о л и о м и е л и т* Европа мен Солтүстік Америка елдерінде XX ғ-дың орта кезінде өте көп таралған індетке айналды (ҚСЭ). *П о л и о м и е л и т* кезінде көбіне жұлынның сұрзаты зақымданып, ол барлық жүйке жүйесін ауруға шалдықтырады (ҚҰЭ).

ПОЛИП [грек. polyous, poly – көп, pus – аяқ] *з а т. м е д. 1. Кейбір мүшелердің ішкі кілегей қабықтары қабыну салдарынан пайда болатын қатерсіз ісік, артық өскін. П о л и п* көбіне тыныс алу жолдарының аллергиялық аурулар салдарынан пайда болады (ҚСЭ). Денсаулығы жөнінде айтқаны: «Ертең үйге шығам. Содан кейін Москва барып *п о л и п* деген кішкене сүйелімді алдырам да, Москва түбінде аялдап, жаңа романымды жазамын» деп өзінің творчестволық жоспары жөнінде біртүрлі шабытпен еліктей сөйледі (Біздің Мұхтар). Сондай-ақ ортаңғы құлақтың қабынуының асқынуына аденоидтар мен *п о л и п т е р* кеңсіріктің қисаюы, тұмау, таңау тесігінің ауруы, т.б. себеп болады (Шаңырақ

энцикл.). **2. з о о л. Бір нәрсеге жабысып, су тұбіне бекіп, тіршілік ететін теңіз жәндігі. П о л и п т е р д ің пішіні әдетте цилиндр тәрізді. Мөлшері бірнеше мм-ден бірнеше см-ге жетеді (ҚҰЭ).**

ПОЛИПОЛИЯ [грек. poly] *з а т. э к о н. Ірі сатушылардың шектеулі саны бәсеке шарттарын қолдау үшін жеткілікті сипатта болатын нарықтық жағдай* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ПОЛИПРОПИЛЕН *з а т. х и м. Органикалық ерітінділерде ерімейтін, қайнап тұрған судың және сілтілер ерітінділерінің әрекетіне тұрақты, органикалық емес ерітінділерде ыдырайтын полипропиленнің полимерленуінің қатты өнімі. П о л и п р о п и л е н* соққыға, үйкеліске төзімді, иіледі, бу, газ өткізбейді, диэлектрлік қасиеттері жоғары. Талшықтар, үлдірлер өндіруде, жемір сұйықтықтарға арналған құбырлар, тұрмыстық бұйымдар жасауда қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПОЛИС¹ [итал. polizza] *з а т. Сақтандырушы сақтандыру шартын куәландыру ретінде беретін және оның шарттары баяндалған құжат, куәлік. Кейбір сақтандыру компаниялары сақтанушыларды п о л и с* кепілдігімен несие беру мүмкіндігімен тартады (ҚҰЭ).

Сақтандыру полисі. *э к о н. Сақтандыру жөнінде қарым-қатынас жасағанын куәландыру үшін сақтандырушы ұйымның сақтандырылушы адамға беретін атаулы құжаты. Қазақстан Республикасында с а қ т а н д ы р у п о л и с і* жеке басты немесе мүлкті сақтандырудың келісімшарты жасалғандығын, сондай-ақ мемлекеттік міндетті сақтандыру жөніндегі қарым-қатынастардың пайда болғандығын куәландырады (Заң терм. сөзд.).

ПОЛИС² [грек. polis] *з а т. Қала-мемлекет, Ежелгі Грекия мен Римге тән қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси ұйымдарының ерекше түрі. П о л и с* жері қала аумағынан, оның айналасындағы халқы егіншілікпен шұғылданытын мекендер құралды (ҚҰЭ). Бұл арқылы халқымыздың ежелгі грек *п о л и с т е р і* сияқты ат жалын тартып мінер жасқа жеткен естияр қауымы – астана жұрты болып, бірлесе шешім қабылдайтын демократиялық үрдісін мәңгі есте қалдыруды ойласа керек (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ПОЛИСЕМАНТИЗМ [грек. poly – көп, грек. semanticos – мағына білдіру] *з а т. л и н г в. Сөздердің көпмағыналылығы. П о л и с е м а н т и з м* тіл байлығын көрсететін белгілердің бірі (Қазіргі қаз. тілі).

ПОЛИСЕМИЯ [грек. poly – көп, грек. sema – белгі] з а т. л и н г в. *Бір сөздің бірнеше мағынаға ие болу қасиеті; көпмағыналылық. Полисемия* тілдердің бәрінде де бар және ол – сол тілдердің лексикасындағы көптеген сөздерге тән құбылыс (ҚСЭ).

ПОЛИСЕМИАЛЫ с ы н. *Көпмағыналы (сөз).* Антоним сөздер мен *полисемиялы* сөздерден стильдік қателіктер жібереді («Қазақст. мект.»).

ПОЛИСИНТЕТИКАЛЫҚ: полисинтетикалық тілдер. л и н г в. <грек. poli – көп, synthesis – біріктіру, тіркестіру, құрастыру> *Морфологиялық тұрғыдан тұтас тұлғаланатын тілдер. Полисинтетикалық тілдерді* инкорпоративті тілдер (лат. бірдемеге қосылып кету не өзіне қосып алу) деп те атайды (ҚҰЭ).

ПОЛИСМЕН [ағыл. policeman] з а т. *Англияда, АҚШ-та және кейбір елдердегі полиция қызметкері.*

ПОЛИТ *Құрделі сөздердің «саяси» деген мағынаны білдіретін алғашқы бөлігі.*

ПОЛИТЕИЗМ [грек. poly – көп, грек. theos – құдай] з а т. *Көп құдай бар дегенді білетін діннің бір түрі, көп құдайға табынушылық. Политеизмнің* монотеизмнен айырмашылығы – қатарынан көп құдайға бірдей құлшылық ету (Саяси сөздік). *Политеизм* архаикалық қоғамдарда рухтарға, пір-перілерге табыну негізінде пайда болды. *Политеизмде* тылсым дүние құдайлардың иерархиясы ретінде көрініс табады (Мәдени-филос. энцикл. сөзд.).

ПОЛИТЕХНИЗАЦИЯ [грек. poly – көп, грек. tehne – өнер] з а т. *Политехникалық білім беру жүйесіне көшу, соны іске асыру ісі. Политехника* міндеті, ең алдымен, оқыту үстінде математика мен физика, физика мен химия арасында тығыз байланыс жасауды талап етеді («Қазақст. мұғ.»).

ПОЛИТЕХНИЗМ з а т. п е д. *Мектепте еңбекке баулу көзделетін оқыту жүйесі.*

ПОЛИТЕХНИКА з а т. *Техниканың барлық саласын қамтып, өндірістің негізгі ғылыми принциптерімен таныстыратын білім жүйесі.*

ПОЛИТЕХНИКАЛАНДЫР = е т. *Политехникалық білім беру жүйесін іске асыру.*

ПОЛИТЕХНИКАЛАНДЫРУ *Политехникаландыр етістігінің қымыл атауы.* Партия орта мектептерді *политехникаландыру*, еңбекке даярлау мәселесіне ерекше көңіл бөлді («Қазақст. мект.»).

ПОЛИТЕХНИКАЛЫҚ с ы н. *Техниканың әр саласынан білім беріп, өндіріске маман кадрлар дайындайтын (институт, техникум).* Бұл –

Қазыкен екен. Қайсардың жалғыз ұлы. Алматыда *политехникалық* институтта оқиды (І.Есенберлин, Шығ.).

Политехникалық білім беру. п е д. *Оқушыларды өндіріспен таныстырып, еңбекке баулуды көздейтін кеңестік тәрбиенің құрамды бөлігі.* Совет өкіметінің алғашқы жылдарынан бастап ақ жастарға *политехникалық білім беру* КПСС-тың әлеуметтік саясатының өзекті мәселесі болды («Қазақст. мект.»).

Политехникалық оқу. п е д. *Мектепте политехникалық білім беру міндеттерін жүзеге асыратын, техниканың әр саласынан білім беретін оқу-тәрбие үрдісі.* Мектептерде *политехникалық* оқу енгізіліп, оқушы жастар еңбек процесіне араласа бастады (З.Ақышев, Біздің шамш.).

ПОЛИТРУК ор. з а т. ә с к. *Ротадан бастап барлық әскери бөлімшелерде болатын саяси жетекші.* СССР Жоғарғы Советі Президиумының 1943 жылғы 30 январьдағы Указы бойынша аға *политрук* Габдуллин Мәлікке Совет Одағының Батыры атағы берілді («Соц. Қаз.»). «Правда» газетінде туған халқымыздың хаты жарияланғанда, бізді, қазақ жауынгерлерін *политрук* шақырып алды (С.Хайдаров, Азамат сыры). Ұрандаған ер дауысы жаңғырығып, Өзі бастап *политрук* жауды қырып. Москваның түбінде Оқжетпестей, Қалтырамай қасқайып қалды тұрып (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Политрук* Ключков, Панфиловтың тұлғасы... Жалт етті бір жүзінде Ерлік күлкі шұғыласы (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ПОЛИФАГ [грек. poly – көп, phagos – обыр, жемір] з а т. *Түрлі азықпен қоректенетін жануар.* Құстардың әртүрлі жемге бейімделуі әртүрлі дәрежеде болады. Құстардың ішінде нағыз монофагтар сияқты, *полифагтар* да (талғаусыз қоректенетіндер) аз кездеседі (Р.Әлімбаев... Құстар.).

ПОЛИФОНИЯ [грек. polyphonia, грек. poly – көп, phonia – дауыстылық] з а т. *Музыкадағы тең көпдауыстылық, яғни бірнеше дауыстың бірігіп, көп дыбысты үйлесу құбылысы. Полифония* – Бах пен Гендельдің дәуірінде қатты дамыды, кейіннен оны Моцарт жалғастырды (ҚСЭ).

ПОЛИФОНИАЛЫҚ с ы н. *Полифонияға қатысты, сонымен байланысты. Полифониялық* романда автор дауысының кейіпкерлер дауысынан ешбір артықшылығы жоқ («Жас Алаш»). Бахтың *полифониялық* роман теориясы сұхбат теориясын, сананың, жалпы мәдениеттің сұхбаттылығын философиялық тұрғысынан қалыптастыруға ықпал етті («Жас Алаш»).

ПОЛИХЛОРВИНИЛ з а т. к е н. *Жер асты құбырларын тозудан сақтау үшін сырттан қаптайтын материал.* Бір тонна *п о л и х л о р в и н и л* пластикатын кабель бұйымдары өндірісінде қолдану 5 тоннаға дейін қорғасын үнемделуін қамтамасыз етеді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Жер астындағы мұнай және газ трубаларын қаптағанда оларды тозудан сақтайтын *п о л и х л о р в и н и л* атты жаңа материалдар өндірістік сыннан өтті (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ПОЛИХРОИЗМ [грек. chroma] з а т. х и м. *Кәдімгі жарықта сәулеңнің түсу бағытына қарай минералдың түсін өзгерту қасиеті.* *П о л и х р о и з м* кордиерит, турмалин, эпидотқа тән (Қаз. тілі термин. Геология).

ПОЛИЦЕЙ з а т. *Полиция қызметкері.* Ауладағы азын-аулақ *п о л и ц е й л е р* абыржып-сасып шауып жүр. Ысқырып, тәртіпке шақырған болады (Б.Тілегенов, Аққайнар). *П о л и ц е й л е р* талай ізден түйлікті, Әрбір жерге жолдамалар құйғытты. Томскийдің түрмесінен қашқанда. Осы бір үй жасырыпты Кировты (С.Мәуленов, Танд. өленд.).

ПОЛИЦЕНТРИЗМ [грек. poly – көп, лат. centrum – орталық] з а т. **1.** *Адамзаттың пайда болу мәселелерін жер шарының әрбір нүктесінен қарастыратын теория.* Мәселен, 1939 жылы Қытайда археология қазбаларын зерттеген неміс антропологі Франс Вайденрайхтың шығарған *п о л и ц е н т р и з м* (көп тектілік) қисыны бойынша, еуропалық бұтағынан, негрлер африкалық бұтағынан, ал моңғол нәсілділер синантроптардан таралады-мыс (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). **2.** *с а я с и. Халықаралық қатынастарда бірнеше орталықтардың болуы, яғни әлемдік саясаттың дамуын анықтайтын қуатты мемлекеттік блоктар.*

ПОЛИЦИЯ [нем. Polizei] з а т. *Кейбір елдерде тәртіпті қорғайтын қадағалау мен мәжбүрлеу органдарының айрықша жүйесі, сондай-ақ қалыпты қоғамдық құрылысты қорғайтын ішкі мақсаттағы әскерлер.* Уезд бастығының қарамағында әскер мен *п о л и ц и я* болды (ҚазССР тарихы). Айналысатын ісіне орай олардың қызмет аясын мынадай негізгі бағыттарға бөлуге болады: басқару *п о л и ц и я с ы*; қылмыстық іс полициясы; әкімшілік (кабинеттік) полиция; саяси полиция; әскери полиция (жандармерия) (Заң терм. сөзд.). Максим тұтқынды *п о л и ц и я* учаскесіне табыс етті де, казактарға қайтып келді (Қазақтар хақында).

ПОЛИЦМЕЙСТЕР [нем. Polizeimeister] з а т. *Ірі қалалардағы полицияның бастығы.*

Болыстардың көрсетуі бойынша, Семейдің *п о л и ц м е й с т е р і* Абайдың және оның балаларының үйін тінтті (ҚазССР тарихы). Губернатор арызын *п о л и ц м е й с т е р г е* жіберіпті де, соның өз еркінше шешуіне тапсырыпты (М.Әуезов, Шығ.).

ПОЛИЭТИЛЕН з а т. х и м. *Құбырлар, сымдар мен кабельдерді оқшаулағыштар ретінде қолданылатын физиологиялық тұрғыдан зиянсыз этиленнің полимерленуінен алынатын өнім.* Соңғы жылдарда химиктер көптеген полимерлерді қолдан жасап шығарды. Олар – *п о л и э т и л е н*, капрон, тағы басқалар (Жалпы биология). *П о л и э т и л е н* барлық қышқыл, сілтілердің әсеріне төзімді, ток өткізбейтін, тотықпайтын қатты пластмасса (Химия өнімдері.). Органикалық шыныдан немесе полистиролдан жасалған бұйымдар 70–75°C температурада, ал *п о л и э т и л е н* ең жасалған ыдыстар 100°C температурада формасын өзгертеді (Шаңырақ энцикл.).

ПОЛИЭФИР [грек. poly – көп, грек. arther – ауаның үстіңгі қабаты] з а т. х и м. *Молекуласында жай эфир немесе күрделі эфирлік тобы бар полимерлер.* *П о л и э ф и р* жай, күрделі және қаныққан, қанықпаған болып бөлінеді (ҚҰЭ).

ПОЛК з а т. ә с к. 3–5 не одан да көп батальоннан тұратын, әкімшілік, шаруашылық жағынан дербес басқарылатын әскери бөлім. *П о л к* атқыштар (жаяу әскер), авиациялық, әуе-шабуылына қарсы қорғаныс, танкілік, механикаландырылған, артиллериялық, инженерлік, байланыс, әуе-десанттық және т.б. болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Біздің соғысқа жедел дайындалған, кілең жастан құрылған батальонымыз қосылған *п о л к* – шекарадан шегініп келген, бар танктерінен айырылған сексен төртінші дивизияға жататын қырық алтыншы танкі *п о л к і н і* қ қалдығы екен (І.Есенберлин, Шығ.). Ал бүгін... Өзге *п о л к* солдаттары Қатарға тұрып жатыр андап бөрі... Олар да түгел емес, сиреп кеткен Кешегі бір-бір үйдің шаңырақтары (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Полк артиллериясы. ә с к. *Мотоатқыштар полкінің құрамына (танкілік әуе десанты) енетін, полк командиріне тікелей бағынатын артиллериялық және зеңбіректі бөлімшелер.* *П о л к а р т и л л е р и я с ы* қарсыластардың адам күшін жоюға, ядролық, артиллериялық, минаатарлық, танкілік, бақылау пункттерін, радиотехникалық және басқа да құралдарын жоюға арналған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ПОЛКА з а т. с ө й л. **1. Сөре** (зат, кітап т.б. қоюға арналған тақта). Төбеге тірелетін

бес-алты қатар *п о л к а д а* сығыстырыла қойылған кітаптар (С.Шаймерденов, Болашақ.).

2. Вагондардың ішінде жолаушылар жатып тынығатын орын. Вагонның үшінші *п о л к а с ы н д а* жатып терезеден қол бұлғаған ол әйелін көрді (Ж.Ыбыраев, Алтай.). Терезеден алмай отты жанарын, Сырып қойып қаламы мен қағазын. Оймен вагон *п о л к а с ы н д а* тербеліп, Отыр Ильич сәл-сәл түйіп қабағын (М.Қанғожин, Қызылжар).

ПОЛКОВНИК з а т. ә с к. *Подполковник-тен жоғары офицерлік атақ.* Арғымақты зырғытқан бойы көшір дәл *п о л к о в н и к т і*ң жанына келіп тоқтай қалды. Бастығы *п о л к о в н и к* болып, офицер біткен тарантасқа қарай асыға таяды (І.Есенберлин, Шығ.).

ПОЛКТАС с ы н. *Бір полкта болып, әскери міндетті бірге атқарған (адам).* Ұзақ жылдардан бері мен өзімнің *п о л к т а с* достарымды іздеп тауып алғанша тағатым таусылып жүрген жанмын (Т.Бигелдинов, Аспанда.). Кешегі менің солар *п о л к т а с ы м*, Берлинге қол тіреген жорықтасым (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). Алаңға шығушы еді таңғы шақта, *П о л к т а с* бауырларын сан құшақтап. Сүйісіп, амандасып болғаннан соң, Қасқайып тұрушы еді алғы сапта (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ПОЛКТІК с ы н. ә с к. *Полкке тән, полкке қатысты.* *П о л к т і к* артиллерия тобының атысын басқаруды командир мен штабтық топ жүзеге асырады, олар әдетте, топ негізін құрайтын артиллериялық бөлімнің немесе дивизиондардың бірінің командирі мен штабынан тағайындалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ПОЛЛИНОЗ [лат. pollinis] з а т. м е д. *Өсімдік гүлдеген кезде байқалып, адамның мұрнынан су ағып, көзді жасаурататын, өсімдік тозаңынан пайда болатын аллергиялық ауру.* *П о л л и н о з д ы* емдеумен аллерголог-дәрігер айналысады: ауруды қоздыратын тозаң түрін анықтайды, организмнің оған деген сезімталдығын (яғни гипосенсибилизация) бәсеңдетеді; аллергияға қарсы дәрі-дәрмектер қолданады (Шаңырақ энцикл.). Әрбір климаттық-географиялық ауданда өзіндік өсімдік түрлері, *п о л л и н о з д ы* қоздыратын тозаңдары болады (Шаңырақ энцикл.).

ПОЛОНЕЗ [франц. polonaise] з а т. м у з. **1.** *Поляк халық билерінің негізінде шыққан салтанатты би.* *П о л о н е з* – XVI ғасырдан бері мәлім, Польшада шығып, ең көп тараған бал биі (Музыка жанры.). **2.** *Осы биге арналған музыка.* *П о л о н е з д і* жазған композиторлар: М.К.Огинский, О.А.Козловский, Г.Бенявский т.б. (ҚСЭ).

ПОЛОНИЙ [лат. polonium] з а т. х и м. *Сурек кездесетін, радиоактивті химиялық элемент.* *П о л о н и й* өте улы, сондықтан онымен жұмыс арнайы бөлмеде жүргізіледі (ҚСЭ). *П о л о н и й* нейтрон шығаратын радиоактивті зат ретінде, химиялық процестерді зерттеуде, ғарыштық зерттеулерде атомдық батареялардың жылу көзі ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

ПОЛОТНО з а т. **1.** *Тығыз тоқылған, қалыңдау матаның түрі.* Басында шетен қалпақ, үстінде бозғылт *п о л о т н о д а н* тіктірген күртешесі бар бір кісі кіріп келе жатты (М.Дүйсенов, Мейман.). **2.** *Майлы бояумен салынған сурет.* Сарьянның сүйікті түсі – күн сәулесі. Барлық *п о л о т н о л а р ы н д а* күн сәулесі айқын орын алған (І.Омаров, Серпін). Асхана қабырғалары да осындай үлкен *п о л о т н о* – картиналарға толы екен (С.Шаймерденов, Болашақ.). Көріп тұрғанын *п о л о т н о ғ а* дәлмәдел түсіріп салған оның мұндай пейзаждары көрушісіне бейжайлық және зерігу сезімін туғызбайды (Қазақтар хақында). **3.** *а у ы с. Көркем шығарма арқылы тілмен бейнеленген, жеткізілген өмір суреті.* Дегенмен, осының бәрі болады десек те, Мұхтардың өз өмірі, нақ Абай өміріндей-ақ үлкен бір көркем *п о л о т н о ғ а* арқау-өзек етерлік өмір екенін айрықша атап айтқым келеді (Біздің Мұхтар). – Мұхтар Омарханұлы сыпайылық сақтап отыр, өйтпесе оның романы – Абай заманындағы қазақ қоғамының әрі Абайдың өзінің суреті. Мұндай *п о л о т н о л а р* жасауда ол Маяковскиймен бөсекелес адам (Біздің Мұхтар).

ПОЛЬКА [чеш. polka] з а т. м у з. *Чехтың халық биі.* *П о л ь к а н ы* екі адам шеңбер бойын айнала билейді. XIX ғасырдың 40-жылдарында бүкіл Европада бал биі ретінде өріс алды (ҚСЭ). Кезектесіп мазурка, *п о л ь к а*-мазурканы жайнатады. Бірауық құтыртып, асқақтата тасқындаған музыкамен «Гопакка» соғады (М.Әуезов, Шығ.). *П о л ь к а*, мазурка, вальс билерін ол кездегі қазақ жастарында бұлардай ешкім билемеген (Қаныш аға).

ПОЛЮС [лат. polus] з а т. **1.** *г е о г р. Жердің айналу осінің ең қиыр нүктесі және соның төңірегі.* Ондай адамдардың сәулесі тіпті жер шарының екі *п о л ю с і н д е* тұрса да, тек туған ұлтының ғана емес, бүкіл адамзат қауымына жарығы мен жылуы жетіп жатады (Біздің Мұхтар). Солтүстік *п о л ю с т е* ауаның температурасы 45–50, ал оңтүстік *п о л ю с т е* 70–80 градус аяздан үзілмейді («Соц. Қаз.»). Күн өз осін 27 тәуліктің ішінде бір айналады. Бірақ осы

айналыстың кейбір ерекшеліктері бар. Мысалы, *п о л ю с к е* жақындағанда 30 күнде бір, экваторға жақындағанда 25 тәулікте бір айналады («Лен. жас»). *П о л ю с т е р* – жердің ойша осьтері өтетін нүктелер. Екі полюс бар: Солтүстік полюс және Оңтүстік полюс (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.). 2. *ф и з. Магниттің я электромагниттің екі басының бірі*. Контурды айналғанда тік теріс *п о л ю с т е н* оң полюске өтетін болса, онда электр қозғаушы күшінің таңбасы оң таңбамен алынады («Қазақст. мект.»).

Аяқжетпес полюстер. *г е о г р. Арктика мен Антарктидадағы адамның жетуі қиын аймақтар.* *А я қ ж е т п е с п о л ю с т е р* Арктикада шамамен 84° с.е., 175° б.б.-та, Антарктидада – 82° о.е., 60° ш.б.-та орналасқан (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.).

Магниттік полюстер. *г е о г р. Жер бетінде магнит тілі тік орналасатын, яғни бағдарлау үшін магниттік компас жарамсыз болып шығатын нүктелер.* 1975 ж. *м а г н и т т і к п о л ю с т е р* координаттары мынадай болды 75°53' с.е., 100°23' б.б. және 66°06' о.е., 139°36' ш.б. (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.).

Суықтық полюстері. *г е о г р. Жер шарындағы ең төменгі ауа температурасы байқалатын аймақ.* Солтүстік жарты шарда екі *с у ы қ т ы қ п о л ю с т е р і* бар – Якутия (Оймякон және Верхоянск) – 68°С және Гренландия – 70°С; оңтүстік жарты шарда – Шығыс Антарктида – 88°С (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.).

ПОЛЯК *з а т. Польшаның негізгі халқы, ұлт және осы ұлттың өкілі.*

ПОЛЯКША *ү с т. Поляк тілінде.* Бір ротаға жуық қарулы адамдар сап түзеп, біреуі соның алдында *п о л я к ш а* сөз сөйлеп тұр (Ж.Тілеков, От кешу).

ПОЛЯР: *поляр түні. Полюсте бірнеше ай бойына үнемі түн болып тұратын мезгіл.* Бұл ғажайып ұзақ *т а п о л я р т ү н д е р і н д е* Солтүстік полюстегі мұхиттың мұз басқан беті мен Оңтүстік полюстің мұз қабаттары жылынбақ, түгіл, онан әрман суи түседі («Соц. Қаз.»). *П о л я р т ү н і н ің* ұзақтығы поляр шеңберінен полюске қарай арта береді: поляр шеңберіндегі 1 тәуліктен солтүстік полюстегі 178 тәулікке дейін созылады (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.).

Поляр климаты. *Қысы қатал әрі ұзақ, поляр аймағының климаты.* Күнұзақ уақыт көрінбей, жазы қысқа әрі суық болады. Ең жылы айдағы орташа температурада 0°-тан төмен болады. Қысқы ауа райы ашық, жазда – тұманды әрі бұлтты. Жауын-шашыны аз – жылына 200–300

мм, күшті желдер соғып тұрады (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.).

Поляр күні. *Күні жоғары ендіктерде көптеген тәулік бойы көкжиектен батпайтын кезең.* *П о л я р к ү н і* поляр шеңберіндегі бір тәуліктен полюстегі 186 тәулікке дейін созылады. *П о л я р к ү н і* солтүстік жарты шарда 22 маусым – 22 қыркүйек, оңтүстік жарты шарда 22 желтоқсан 22 наурыз аралығында болады (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.).

Поляр стансасы. *Материктердің жағалауы мен Солтүстік Мұзды мұхит аралдарында және Антарктидада аэрометеорологиялық, гидрологиялық, гляциологиялық бақылаулар жүргізу мақсатында құрылған ғылыми-бақылау мекемесі* (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.).

Поляр шеңбері. *Экватордан солтүстікке және оңтүстікке қарай 66°33' ендіктерде жүргізілген параллель.* *П о л я р ш ең б е р і* солтүстік жарты шарда Солтүстік поляр шеңбері, оңтүстік жарты шарды – Оңтүстік поляр шеңбері деп аталады. *П о л я р ш ең б е р і* мен полюстер аралығындағы аймақтарда қыста бір тәуліктен алты айға дейін поляр түні, жазда – осындай поляр күні байқалады (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.).

Поляр шұғыласы [жарқылы]. *Оқтын-оқтын жоғары ендіктерде байқалатын түнгі аспан қабаттарының жарқырауы.* *П о л я р ш ұ ғы л а с ы н ың* реңі көбіне ақшыл көгілдір, сарғыш жасыл, кейде қызғылт және күлгін болады. 90–1000 км биіктікте ғарыштан атмосфераға өтетін протондар мен электрондардың әсерінен ауаның сиретілген қабаттарының жарқырауы нәтижесінде пайда болатын құбылыс (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.). Жер бетіндегі радио байланысты бұзатын, магнит дауылдарын туғызатын, *п о л я р ш ұ ғы л а с ы н* жасаудың басты себебі – Күн атмосферасындағы флокула деп аталатын иондалған кальций бұлттарынан келіп тұратын зарядталған майда бөлшектер ағымынан екендігі анықталады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Сіз *п о л я р ж а р қ ы л ы н* көрдіңіз бе? Көздің жауын алатын көрініс ол (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Соңғы жылдары Қазақстанда ауа райының бірқатар өзгеруі және *п о л я р ж а р қ ы л ы н ың* байқалуы осы Күн «дауылының» болған болуы да мүмкін (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

ПОЛЯРИЗАТОР *з а т. ф и з. Толық не жарытпалай поляризацияланған оптикалық жарық сәулесін алуға арналған құрылғы.* Кез келген *п о л я р и з а т о р* поляризацияланған сәуленің анализаторы ретінде де қолданылады (ҚСЭ).

ПОЛЯРИЗАЦИЯ [франц. polarisation] з а т. ф и з. *Жарық толқындарының белгілі бір жазықтықта жату қасиеті.* Ғылымда *поляризацияны*ң бірнеше түрі белгілі: биоэлектрлік поляризация, толқын поляризациясы, электрохимиялық поляризация т.б. (ҚСЭ). Хроматты *поляризация* сәуленің қосарланып сынуын бақылау үшін пайдаланылатын өте сезгіш метод болып табылады (П.Полатбеков, Оптика).

ПОЛЯРИЗАЦИЯЛАН= е т. *Поляризация пайда болу.* Егер белгілі бір сәуленің векторлары белгілі бір жазықтықта жатқан болса, онда мұндай сәулені *поляризацияланған* сәуле дейді (А.Қалығұлов, Жарық.). Жалпы, жарық екі мөлдір ортаның шекарасында әрі шағылады, әрі сынады. Сонда шағылған сәуле де, сынған сәуле де *поляризацияланады* (П.Полатбеков, Оптика).

ПОЛЯРИЗАЦИЯЛАНУ *Поляризациялану* етістігінің қимыл атауы. Атмосфералық оптика саласындағы зерттеулер, негізінен, жер атмосферасындағы жарықтың шашырауы мен *поляризациялануы* проблемаларының төңірегіне шоғырланған (ҚСЭ).

ПОЛЯРЛАН= е т. сөй л. *Поляризациялану.*

ПОЛЯРЛАНУ *Полярлану* етістігінің қимыл атауы. Мұндай идеялардың тууына себеп мынау: жарықтың таралу жылдамдығы секундына 300 000 километр. Бұл жөнінде жүргізілген тәжірибелер *поляризациялану* сәулені «иә» және «жок» деген арифметикалық амалдарға көндіру оңайырақ көрінеді (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ПОЛЯРЛЫҚ з а т. *Жердің айналу осінің ең қиыр нүктесі – полюспен байланысты.* Дүние жүзінің барлық обсерваториялары осы күнге дейін бақылау жұмыстарын тоқтатқан жоқ. Вольф Күн бетінде болатын активтік жағдайды *полярилық* солтүстік шұғыламен, магниттік боранмен және басқа да жер бетінде болатын құбылыстармен байланысы бар екендігін анықтаған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Жер домалақ шарға ұқсас болып көрінетін үлкен аспан денелерінің бірі. Оның экваторлық диаметрі 12 757 километрге, *полярилық* диаметрі 12 714 километрге тең (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Полярлықшұғыла. Поляршұғыласы (атмосфераның жоғары қабаттарында байқалатын жарқыл). Күн бетіндегі дақтардың саны көбейген жылдары Жерде *полярилықшұғыла* да жиі және күшті байқалады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

ПОМАДКА з а т. та ма қ. *Хош иісті жұмсақ мәмтәсидің бір түрі.* ≈ Жеміс *помадкасы*.

ПОМАЗИ з а т. сөй л. *Бумазей.* Ол беліндегі *помази* белбеудің ұшымен маңдайының терін сүртті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ПОМЕЩИК ор. з а т. 1917 жылға дейін *Ресейдегі ірі жер иесі, үстем тап өкілі.* Октябрь революциясы тарихта тұңғыш рет *помещиктер* мен капиталистердің үстемдігін жойып, қанаушылық құрылысты күйретті (КПСС тарихы). Есін біліп, етегін жабысымен *помещиктің* малын бакты, егінін екті (З.Ақышев, Ақбел.).

ПОМЕЩИКТІК с ы н. *Помещикке тән, помещик үстемдік етіп отырған.* Оның да Кавказда крепостнойлық шаруалар бағып келе жатқан *помещиктік* шаруасы бар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Тек революциялық жолмен ғана *помещиктік* жер иеленуді жоюға болады (КПСС тарихы).

ПОМИДОР [итал. pomodoro] з а т. ө с. **Қызанақ.** Октябрьге дейін картошка мен *помидорды* білмейтін қазақтың қазірде үй басына бақшасы бар (Р.Ыдырысов, Отты жыл.). С витамині сәбізде, капустада, *помидорда*, лимонда, апельсинде, қарақатта болатын витамин (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *Помидорды* жиі-жиі қарап, піскендерін сол бойда жинап алу қажет (Шаңырақ энцикл.).

ПОНТОН [франц. ponton] з а т. 1. *Суда әртүрлі құрылғыларды ұстап тұру үшін ағаштан, металдан, пластмассада, резеңкеленген матадан немесе темір-бетоннан жасалатын қарапайым жүзу құралы.* *Понтондар* қалқыма көпірлер немесе сал қайықтардың жүзбелі тірегі ретінде понтон парктерінде, сондай-ақ жеке көлік құралы ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). 2. *Қатты (металдан) немесе жұмсақ (резеңкеленген матадан) жасалған, батып кеткен кемелерді көтеруге қолданылатын цилиндрлі сыйымдылықтар.*

ПОП¹ [ағыл. pop] з а т. д і н и. *Шіркеудегі дін өкілі.* Шіркеуде бір *поп*, екі дякон, бір күзетші ұстауға рұхсат етілсін (І.Есенберлин, Қаһар). Шіркеудің *попы* елден жиган ақшаны жеп қойғанын әңгіме еткеніміз есімде бар (К.Тоқаев, Түнде.).

ПОП² [ағыл. popular] з а т. *Қазіргі бұқаралық мәдениет; кеңінен таралған музыка.*

ПОП-АРТ [ағыл. pop – көпшілік, art – өнер] з а т. ө н е р. XX ғ. 50 ж. ортасында пайда болған ағылшын-америкалық өнердің бір бағыты. Бір-қатар сыншылар *поп-артты* абстракционизмге реакция ретінде қарастырады. *Поп-арт* теоретиктері әрбір бұйым белгілі бір контексте өнер туындысына айналады, өзінің алғашқы

мағынасынан ажырап, көркемдік сапаға ие болады деп санайды (Мәдени-филос. энцикл. сөзд.).

ПОП-ЖҰЛДЫЗ з а т. *Поп-музыкадағы әйгілі, танымал эстрада әншісі.* Сол жылы үлкен қызының тұрмысқа шығуына байланысты салтанатқа жиналған жұртшылық американың *поп-жұлдыздар* [----] өнерін бір апта бойы тамашалады («Жас қазақ»).

ПОП-МУЗЫКА [ағыл. pop music] з а т. м у з. *Жеңіл эстрада музыкасының түрлі стильдері мен бағыттарының жалпы атауы.* ≈ *Поп-музыка* әншісі.

ПОПУЛИЗМ [лат. populus] з а т. *Белгілі бір әлеуметтік-саяси топтардың халыққа негізсіз уәделер беріп, жалған ұрандарын алға тартып, өз мақсаттарына жетуге бағытталған қызметі.* Әдетте *популизм* ді билікке таласушы саяси топтар, сайлауға қатысушы партиялар мен қоғамдық қозғалыстар жиі қолданады (ҚҰЭ). Мен айтар едім, әлеуметтік әулекілікке, даракылыққа салынудың дәурені өткен. Қазаққа әлеуметтік *популизм* емес, ұлттық *популизм* керек («Жас Алаш»).

ПОПУЛЯЦИЯ [франц. population] з а т. б и о л. *Белгілі бір кеңістікте генетикалық жүйе түзетін, бір түрге жататын және еркін жұптаса алатын дарактар жиынтығы.* Уақытқа байланысты *популяция* санының динамикасы түрлердің пайда болу және жойылу көрсеткіштерінің қатынасымен анықталады (Қаз. тілі термин. Биология). Алайда табиғатта «пайдалы» не «зиянды» *популяция* жоқ, олардың әрқайсысы экожүйеде белгілі бір рөл атқарады және тектік ақпаратты бірегей жеткізушілер болып табылады (Қаз. тілі термин. Экология).

ПОПУРИ [франц. pot-pourri] з а т. м у з. *Бір жанрдағы немесе белгілі бір композитордың танымал әуендерінен құрастырылған музыкалық инструменталдық шығарма.*

ПОРА-ПОРА с ы н. *Ағыл-тегіл, борша-борша.* Екі көзінен *пора-пора* жас ақты (Д.Исабеков, Тіршілік.). Екі бригадирдің екеуі де *пора-пора* терге түсті (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Пора-порасы шықты. а) *Ағыл-тегіл жылады.* – Әжем қысылып жатыр, – деп түндегі бала тағы *пора-порасы шығып* жылап келіп түр (С.Досымов, Жаңғырық). ә) *Қара терге түсті, тер шүмектеді.* Бал араласқан ыстық, сүт терлемеске қойсын ба, *пора-порасы шықты* (Н.Серәлиев, Зеңгір.).

ПОРНОГРАФИЯ [грек. pornos – азғындық, grapho – жазамын] з а т. *Жынысқа, жыныстық*

қатынастарға қатысты әдепсіздік, шектен шыққан арсыздық. Порнография қоғамдық қауіпсіздікке, қоғамдық тәртіпке және тұрғындардың денсаулығына қарсы істелетін қылмыстардың санатына жатады. Порнографияға қарсы күрес шаралары халықаралық құқық құжаттарында қарастырылған (Заң термин. сөзд.).

ПОРОЛОН з а т. *Жұмсақ жиһаз, киім, кілем т.б. заттар жасауда кең қолданылатын, химиялық жолмен алынған синтетикалық материал.* Соңғы кездерде синтездік *поролон* мен астарланған комбинезонның және пальтоның ыңғайлы екені байқалып жүр (Семья тәрбиесі).

ПОРОШОК з а т. с ө й л. **1. Ұнтақ** (киім кірін тазартатын синтетикалық ұнтақ). Өте кірленген ыдыстарды *порошокпен*, пастамен тазалаудың әдістері: ылғал шүберекке не щеткаға порошок не пастаны шамалап салып, алдын ала ылғалданған жерге (тазаланатын) жағын, ысқылап сүртіп, жақсылап жуады (Шаңырақ энцикл.). **2. Гигиена. Тіс тазалауға арналған ұнтақ.** Балалар тістерін күніне екі мезгіл *порошокпен* щеткалап тазалап тұрулары қажет (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ПОРТ [франц. port] з а т. *Толқын соғуынан қорғалған және кемелердің тоқтауы үшін арнайы жабдықталып, жүк тиеу-түсіру жұмыстары жүргізілетін теңіз, көл, өзен жағалауындағы орын.* Біздің баракта Андрей дейтін бала жігіт болатын. Соғыстың басталған кезінде әскерде жүріп Латвияның Либаво деген *портында* а қолға түскен (І.Есенберлин, Шығ.).

ПОРТАЛ [лат. porta] з а т. *Ғимараттардың кіреберісіне салтанатты сипат беру үшін қолданылатын архитектуралық элементтің бір түрі.* *Портал* көбіне шаршы үлгіде тұрғызылып, фриз, нақышты ою-өрнектермен безендіріледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ПОРТВЕЙН [нем. Portwein] з а т. *Арзан-қолды шараптың бір түрі.* Итбай шкафтың ішін ашса, *портвейн*, коньяк, мускат, кагор т.б. лық толып тұр екен (С.Мұқанов, Ботағөз).

ПОРТРЕТ [франц. portrait] з а т. **1. ө н е р.** *Бейнелеу өнерінде: кескіндеме, мүсін, графика, фото өнерінің басты жанрының бірі.* Негізінен суреткер *портретті* өз тұстастарынан тікелей натура арқылы бейнелейді (ҚСЭ). Сәтбаевтың *портреттері* ішінен маған ең ұнайтыны суретші Николай Гаевтің қолдан салған бейнесі (Қаныш аға). Жақсы-ақ екен бүгін де Етсін атаң сәл сабыр, Сен саларсың түбінде *Портретімді* ең тәуір! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

2. ә д е б. *Көркем әдебиеттегі кейіпкерлердің түр-түсін, кескін-келбетін, жүріс-тұрысын суреттеушілік*. Нағыз шынайы портрет пен күнделік тірлік, тұрмыс ұғымындағы *портрет* проблемасы жан-жақты талқыға түсті (Біздің Мұхтар). Сырбай әуендерінің тағы бір зор қасиеті – тарихи адамдардың *портретін* көркем теңеулермен аз сөзге көп мағына сыйғызып беруінде (І.Омаров, Серпін). Жазушы осы трагедиялық көріністі бейнелеуде үлкен шеберлік үлгісін танытып, Көксерек *портретін* ің соңғы бояуын жағып, шеңберді тұйықтаған (Р.Нұрғалиев, Күретапыр).

ПОРТРЕТТІК с ы н. *Портретке тән, портретке ұқсас*. Бір күні маған мынадай ой келді: Абайдың *портреттік* гримін жасатайын, мүмкін Қалибек өзінен шыға алмай жүрген болар (Біздің Мұхтар).

ПОРТСИГАР [франц. porte-cigares] з а т. *Шылым салатын сауыт*. Аян кепкісі мен күміс *портсигарын* оң жақ қолына ұстаған күйі келе жатты (С.Сейфуллин, Шығ.). Ол жұқа алтын жалатқан *портсигарын* алып, шылым тұтатты (С.Жүнісов, Жапанда.).

ПОРТФЕЛЬ [франц. portefeuille] з а т. *Кітап, қағаз т.б. салып алып жүруге арналған қолдайлы сөмке*. Қолында крокодилдің терісінен істеген жуан *портфель* бар (І.Есенберлин, Шығ.). Сол сәтте менің есіме өз *портфельімде* Сәтбаев туралы кітап пен әлі жарияланбаған мақаланың қолжазбасы жатқаны түсті (Қаныш аға).

ПОРТЬЕРА [франц. portiere] з а т. *Қалың матадан істелген есік я терезе пердесі*.

ПОРУЧИК ор. з а т. ә с к. *Орыс армиясында XVII ғ-дан бастап қолданылған офицерлік шен*. Данилов соғыс күндерінде кіші офицерден *поручикке* шейін көтерілді (С.Мұқанов, Өмір мект.).

ПОРШЕНЬ з а т. т е х. *Мәшине цилиндрінің ішінде оның осі бойынша қозғалатын жылжымалы бөлшек*. Барлық жүк машиналарының двигательдері *поршень* сақинасы мен бас блоктың таттануы себепті қуатының біраз бөлігін жоғалтып отырады («Білім және еңбек»).

ПОРЫМ з а т. с ө й л. *Пішін, түр*. Есікке соны айтқанша келе қалды, Айдаһар Шеризатқа көзін салды, *Порымын* Шеризаттың таныған соң, Айдаһар басын шұлғып, қабыл алды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Орасан өте сұлу болсын *порыма*, Мойнағы жез, ақ болсын, яки масақ (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

ПОРЫМДЫ с ы н. *Кескінді, пішіндес*. Сұлу боп шыққан сөздер бар, Құралай көз, қиғаш қас, Қыз сияқты *порымды* (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

ПОСЕЛКЕ [ор. поселок] з а т. *Кент (қала үлгісімен салынған елді мекен)*. Келесі жылы көл қасына займка салып, біржолата *поселке* болып орналаспақ (І.Есенберлин, Шығ.). Облысымызда жыл сайын жаңа қалалар мен жұмысшы *поселкелері* салынууда («Халық мұғ.»). Қалмапты екі инедей етіктен нәл, Жолдасы темір таяқ қыспақтатар. Сақтаған жанын орыс *поселкесі*, Әлидей болмады онда неше адамдар (О.Шипин, Дастан.).

ПОСЕЛКЕЛІК с ы н. *Поселкеге қарасты, кенттік*. Аудан әкімі тұсында да Қарағайлы *поселкелік* кеңесінің сессиясы қаулы шығарған екен («Қаз. әдеб.»).

ПОСТЕР [ағыл. poster] з а т. *Хабарландыру түріндегі жарнама құралы, арнаулы плакат*.

ПОСТИНДУСТРИАЛДЫҚ: **постиндустриалды қоғам**. э к о н. <лат. post – кейінгі, лат. industria – қоғам> *Экономикалық дамыған елдердің «индустриялықтан», «индустриялықтан кейінгі» қоғам типіне өтуімен сипатталатын қазіргі жағдайын білдіретін ұғым*. *Постиндустриалдық қоғам* теориясы әртүрлі экономикалық, әлеуметтік, саясаттанулық тұжырымдамалардың өзара іс-әрекетінің нәтижесі болды (Саяси түс. сөздік).

ПОСТКЕҢЕСТІК с ы н. *Кеңестік кезеңнен кейінгі*. Бұның бәрі *посткеңестік* мемлекеттердің көбінде әліге дейін шын мәніндегі ұлттық мемлекеттің, ұлттық азаматтық қоғамның неге жоқтығын түсіндіріп бере алғандай («Егемен Қазақстан»). Бұл жағынан келгенде, кейбір *посткеңестік* тарихшылар империя құрудың ескі үлгілерін алға тосып, өз алдына осы заманғы мемлекет болып жатқан бізден де аз, бізден де шағын талай-талай батыс, шығыс мемлекеттерінің тағылымды үлгілерін атымен ауызға алмайды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ПОСТМОДЕРН [лат. post – кейінгі, франц. moderne – қазіргі] з а т. *Постмодернизм*. *Постмодерн* плюралистік парадигмалардың орнығуын, еуроцентризм мен этноцентризмнен бас тартуды, мәдени бірліктің фрагменттілігін, көптік принципін, жеке тұлғаға және оның ішкі әлеміне үңілу. мәселелеріне көңіл аударуды білдіреді (Саяси түс. сөздік).

ПОСТМОДЕРНИЗМ [лат. post modernisme] з а т. *Өнердегі модернизмнен кейінгі, қазіргі заманғы бағыт*. Жаңа дәуір рационализмі, ағартушылық дәуірінің ағымы, сондай-ақ XIX ғ.

екінші жартысы әдебиет, XX ғасырдың басындағы авангардтық бағытта қазіргі заман ретінде қаралуы мүмкін, сол себепті осы дәуірлерден кейінгінің бәрін *постмодернизм* деп атайды (ҚҰЭ).

ПОСТМОДЕРНИСТІК с ы н. *Постмодернизмге тән. Постмодернистік* дәуір мәдени және әлеуметтік алуан түрліліктің күрт өсуімен, бұған дейін үстемдік еткен таза экономикалық мақсаттың принциптерінен алшақтаумен т.б. түсіндіріледі (Саяси түс. сөздік).

ПОСТСКРИПТУМ [лат. post scriptum] з а т. к і т. *Латынша P.S. әріптерімен белгілен, хат соңынан қосымша жазылатын жазба.*

ПОСТРУКТУРАЛИЗМ з а т. *Структурализмнің екінші толқыны, структурализмді сынаумен байланысты және оның алдыңғы шектеушіліктерінен арылуға бағытталған ағым. Постструктурализмнің* өкілдері: Ж.Деррва, Ж.Делез, Ж.Бодрийар, Ж.Лотар, Ю.Кристева, М.Фуко, т.б. *Постструктурализм* басты міндеттерінің бірі логоорталықтық мета-физиканың сынау және мәдениеттегі тіл билігін және билік тілін айқындау (ҚСЭ).

ПОСТУЛАТ [лат. postulat] з а т. *Дәлелдеуді керек етпейтін қағида.* Эвклид геометриясы дәлелдеуді керек етпейтін ақиқат делінетін біраз пікірлер негізінде құрылған. Бұл пікірлерді аксиомалар немесе *постулаттар* деп атайды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Гаусс параллельдер туралы *постулаты* тәуелсіз аксиома санаған бірінші адам болатын, егер ол аксиомаларды басқаша тандаса, Евклидтен өзге геометриялар шығатыны туралы логикалық қорытынды жасауға болар еді (А.Кобесов, Математика.).

ПОСЫЛКА ор. з а т. с ө й л. *Жонелтілім (пошта арқылы салып жіберілетін зат).* «Қазақтың қазы-қартасын сағынған шығарсындар» — деп ол соғымнан *посылка* да салады (С.Ақтаев, Дала.). Сағынып сан хат жазылған, Бауырмал кезің сол еді-ау! *Посылка* жиі салынған Қазысы, сүрі мол еді-ау! (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

ПОТЕНЦИАЛ [лат. potentia] з а т. 1. ф и з. *Әлеует (электр өрісі күшінің қалтын көрсететін шама).* Әдетте, электр өрісінің жұмыс істей алатын қабілеттілігін сипаттау үшін электр өрісінің *потенциалы* деген ұғым енгізеді (К.Әбдіғапаров, Қызықты. физ.). 2. с а я с и. *Бір елдің қару-жарақ, соғыс қиштерінің жиынтығы.* Қазақстан еліміздің экономикалық және қорғаныс *потенциалы* нығайтуға қосар өз үлесін бұдан былай да еселей бермек («Соц. Қаз.»).

3. а у ы с. *Қиш, қуат.* 4. *Ішкі мүмкіндік.* ≈ *Потенциалы* жоғары.

Потенциал әдісі. *Мүмкіндіктер амалы.* *Потенциалдар әдісінің* жәрдемімен, алғашқы таяныш жоспардан саны шектеулі интеграция жасай отырып, транспорт есебінің оптимал шешімін табуға болады (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

ПОТЕНЦИОМЕТР [лат. potentia — күш, грек. metron — өлшем] з а т. ф и з. *Ток күшін, электр қуатын өлшейтін құрал.* Мұндай *потенциометрлер* көбіне арнаулы лабораториялық зерттеулерде қолданылады (ҚСЭ).

ПОЧТА з а т. с ө й л. *Пошта.* — Кім екені белгісіз, біреу конвертке салып, *почта* арқылы әдейі Хасенге жіберіпті (І.Есенберлин, Шығ.). Пенсия, баланың ақшасы, жан-жаққа жолдаған, жан-жақтан келген ақша, дүкеннің барлық табысы да осы *почтаға* өткерілетін (О.Бөкеев, Ұйқым.).

Почта етті с ө й л. *Хат жазып, біреуді апарып беруге жұмсады.* Сендерге сол себептен сәлем жазып, Жібердім Токбикені *етіп почтаға* (Т. Ізгілеуов, Шығ.).

Почта жәшігі. *Пошта жәшігі.* *Почта жәшігінің* ені шеті шығып тұрған газетті көрді (С.Шаймерденов, Болашақ.).

Почта мәшинесі. *Газет-журнал, хат-хабар таситын көлік.* Барақтың жауырынында жұдырық басындай әскери дорба, қолтығында қос балдақ, сәскелік *почта мәшинесінің* түсті (М.Сүндетов, Бесқонақ.).

ПОЧТАМТ з а т. *Поштамт.* Наградталғандардың ішінде Алматы *почтаматының* хат тасушысы бар («Соц. Қаз.»).

ПОЧТАШЫ з а т. с ө й л. *Почтаға келген хат, газет-журналдарды мекенжай бойынша тарататын пошта қызметкері.* *Почташы* ны жүгіріп, қоршап алдық алқалап. Кейбіріміз сүрініп, Сұрадық хат қолқалап (Қ.Көпішев, Кезендер).

ПОШТА з а т. 1. *Хат, ақша, газет-журнал, посылка т. б. заттарды бір жерден екінші жерге жеткізу ісімен айналысатын мекеме.* Біреулер керуенге мал айдауға, біреулер тас көмір қазуға, біреу тұзға, біреулер *пошта* тасуға кірісіп, қайтсе жан қалудың қамын істеуде (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Пошта* жолынан жүздеген шақырым жердегі көштің сүрлеуімен өтетін алыс сапарға камдана бастадық (Қазақтар хақында). *Поштадан* қызға тиді жазылған хат, Қыз бұған оқып көріп болмады шат. Онегиннің ой өртейтін ауған көңілі, Бұл сөзге

беру керек не дәләлат? (Ә.Найманбаев, Шығ.).
2. и н ф. <ағыл. mail> *Компьютер желісін пайдаланушылар арасында хабарларды сақтау, алу және жіберу жүйесі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Пошта байланысы. *Пошта арқылы жіберілетін жазба хат-хабарлар, басылым материалдар, ақша аудармалары, бандерольдер, жөнелтілімдер және т.б. үздіксіз жинақтап әрі оларды көлік арқылы таратуды қамтамасыз ететін байланыс түрі.*

Пошта жәшігі. а) *Әр үйдің жанында хат-хабар, газет-журналдар салуға арналған кішкентай қоратша, жәшік.* ә) и н ф. <ағыл. mailbox> *Белгілі бір компьютер тұтынушысына электрондық пошта арқылы келген мәліметтер сақталатын компьютер жадының бөлігі.* ә) *Компьютерге сырттан келіп түскен мәліметтер сақталатын файл.* Кейбір электрондық пошта программалары *п о ш т а ж ә ш і г і* н бірнеше бумаларға бөліп қояды, мысалы, ісқағаздары бумасы, жеке адамға белгілі бір проблема туралы келген мәліметтер бумасы және т.б. (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ПОШТАБАЙ з а т. к ө н е. *Би-болыстардың тапсырмасымен жүріп-тұратын, ісқағаздарын тиісті жерге жеткізіп келетін шабарман.* Жанбота, өзің болыс, әкең Қарпық, ішінде сегіз болыс, шенің артық. Өзіңдей Азнабайдың *п о ш т а б а й ы* қолымнан домбырамды алды тартып (Біржан сал, Өлеңд.). – О не? Не ғыпты? – Шорты зна! Әкеле жатқан поштаны талатып, *п о ш т а б а й ы* өзі қашып кетті деп, пәле сап отырғаны (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПОШТАЛЫҚ с ы н. *Поштаға байланысты.*

ПОШТАМТ [нем. Postamt] з а т. *Пошталық, телеграфтық, телефондық байланыстардың барлық түрлерін жүзеге асыратын мекеме.*

ПОШЫМ з а т. қ а р а п. *Сыртқы пішін, түр-тұлға.* Алып қара тастың сыртқы *п о ш ы м ы* жампозға тым ұқсас (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді). Алпамсадай алып сыртқы *п о ш ы м ы* н а қарап, дүние өртеніп кетсе де, елең етіп ескеріп санаққа да, санатқа да парықтамайтын төрт аяқты күйіс қайырғыш түлікті ғана елестете алар едің көз алдыңа (О.Бөкеев, Ұйқым.).

ПОШЫМДАС с ы н. *Түрі ұқсас, пішіндес.* Адам *п о ш ы м д а с* мақұлық екен (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ПОШЫМДЫ с ы н. *Пішінді, түр-тұлға.* Кеуделі, апай төс, еркек *п о ш ы м д ы* әйел (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ПОЭЗИЯ [грек. poiesis] з а т. ә д е б. *Өлеңмен жазылған не айтылған әдеби шығарма; сөз өнерінің негізгі жанры. Поэзия* деген ұғым акындық өнерге сипат-ерекшеліктерді кең көлемде тұтас алып қарастыру тұрғысынан құнды. Мысалы, Пушкин поэзиясы, Абай поэзиясы деген ұғымдар өте мол, бай әдебиеттік құбылысты таныта алады (Әдебиеттану термин. сөзд.). Қысқасын айтқанда, Бүркіт екеуі саясатта да, *п о э з и я* да да қарама-қарсы адамдар (І.Есенберлин, Шығ.). Қанында *п о э з и я* жоқ құлар топ құрды батыл Безбүйректікті жек көре алмауда сатқындық жатыр (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Поэзия күні [кеші]. *Ақындар мен оқырман қауымының әдеби дәстүрге айналған кездесу күні. Поэзия күні* Қазақстанда 60-жылдардан өткізіліп келеді (ҚСЭ).

Поэзия пырағы. б е й н. *Поэзиялық шабыттың символы, пегас.* Сам жамырап, келеді құлап іңір, Мен ойлаймын ананы-мынаны бір. ...Алыста, Абайлардың жайлауында, Жайылып *п о э з и я* *п ы р а ғ ы* жүр (М.Мақатаев, Шығ.).

Халық поэзиясы. *Халыққа тән, халықтың игілігі болып саналатын әдеби шығарма.* Қанекен жұмыстан бос, демалыс кезін аса қадірлеп, оны көптеген әдеби кітаптар, қызықты романдар оқумен өткізетін, Қанекен мен оның ағалары Әбен, Ғазиз, Кәрімнің ерекше жақсы көріп, рухани азық еткендері *х а л ы қ п о э з и я с ы*, музыка, өн, күй, би болатын (Қаныш аға).

ПОЭЗИЯЛЫҚ с ы н. ә д е б. *Поэзияға тән, поэзияға қатысты.* Абай ғоғам өміріндегі жағымсыз жайларды *п о э з и я л ы қ* өткір тілмен түйреді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). *Поэзиялық* шығармаларға, өлең-жырларға, дастан-поэмаларға айрықша қасиет – өмір құбылыстарын терең эмоционалды, сезімталдықпен қабылдап, соған сәйкес әсерлі, тартымды көркем етіп бейнелеу (Әдебиеттану термин. сөзд.).

Поэзиялық лексика. *Өлең-жырларда, поэзия туындыларында қолданылатын сөз қоры, тіл байлығы.* Әрине бейнелі, көрікті сөздер *п о э з и я л ы қ л е к с и к а н ы* ң бір ғана арнасы (Әдебиеттану термин. сөзд.).

ПОЭЗИЯСЫЗ с ы н. *Поэзияның қатысынсыз.*

ПОЭЗИЯСЫЗДЫҚ з а т. *Поэзия жоқтық, поэзияны сүймеушілік. Поэзиясыздық* әлемге түгел тастамауы үшін бұғалық Төгілген тер мен ағылған қанды куә ғып, Аяулы досым, үш минут үнсіз тұралық (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ПОЭМА [грек. poіema] з а т. ә д е б. *Оқиғаны өлеңмен баяндап айтатын, кейде жыр-толғау түрінде келетін көлемді шығарма. Поэма*

ның алғашқы нұсқалары деп ауыз әдебиетіндегі уақиғалы жырларды айтуға болады (Әдебиеттану термин. сөзд.). «Күйші» атты *п о э м а* ғажайып сұлулыққа толы. Оның қай жерінен үзінді алсақ та, сом алтындай керемет сөз қисынын табамыз (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

ПОЭТИКА [грек. poietike] з а т. ө д е б. 1. *Поэзиялық шығарманың құрылысын суреттеу, бейнелеу тәсілдерін зерттейтін әдебиет теориясының бір саласы.* Әдебиет теориясының саласы ұғымындағы *п о э т и к а* – әдеби тек пен түрдің, ағымдар мен бағыттардың, стильдер мен әдістердің ерекшеліктерін зерделейді, сондай-ақ көркемдік тұтастықтың әртүрлі деңгейінің ішкі байланыс заңдылықтарын және олардың арақатынасын зерттейді (Әдебиеттану термин. сөзд.). 2. *Ақынның, жазушының немесе әдеби мектептің көркем ұстанымдары мен ерекшеліктерінің жүйесі.* ≈ Романтизм *п о э т и к а* с ы.

ПОЭТИКАЛЫҚ с ы н. *Поэтикаға тән, поэтикамен байланысты.* – Ә... Сіз ғафу етіңіз, – деді жігіт күлген болып, – ғажайып сурет менің де *поэтикалық* сезімді билеп кетті (І.Есенберлин, Шығ.). *Поэтикалық* жүйені «ішінен» зерттеу деп аталған ізденістер нормативтік поэтикалық құруға алып келді (классицизм дәуірінде, XIX ғ. Еуропа әдебиетінде) (Әдебиеттану термин. сөзд.). Қазақ және орыс жазушыларының оған *п о э т и к а л ы қ* шығармалар арнағаны да тегін емес (Қаныш аға).

Поэтикалық тіл. ө д е б. *Поэтикалық, көркемдік, эстетикалық қызметтегі тіл. Поэтикалық тіл* мәселесі көрнекті орыс филологтері Г.О.Винокур, В.В.Виноградов, Л.В.Щерба, Б.А.Ларин т.б. еңбектері арқылы жаңа арнаға шығып, филологиялық зерттеулердің жеке саласы ретінде қалыптаса бастады (Қаз. тілі энцикл.). *Поэтикалық тіл* әрі өнертану, поэтика, әдебиет теориясымен, әрі тіл білімінің стилистика, лингвистикалық поэтика салаларымен байланысты (Ғ.Қалиев, Тіл біл. терм. сөздігі).

ПРАВО з а т. з а н. *Құқық (мемлекет шығарып бекіткен жалпыға бірдей тәртіп ережелерінің жиынтығы).* *Право* секторының бір ғылыми қызметкерінің келесі мерзімге сайланбай қалу қаупі болды (Қаныш аға).

ПРАВОСЛАВИЕ з а т. д і н и. *Діни сенім түрінде Византияда қалыптасып, Ресейде кеңінен таралған дін болып танылатын христиандықтың негізгі бағыттарының бірі.* Діни ілім бастауларының бірі саналатын «қасиетті мұраларды» мойындау католицизмді өзгеріп

жатқан әлеуметтік жағдайларға бейімдей түсуге мүмкіндік береді. *Православие* ден католицизмді ерекшелік түсетін оның бірқатар өзгешеліктері болады («Парасат»). Тіпті князь Владимир 988 жылы ислам діні араққа тыйым салатындықтан: «Руси есть веселие пить», - деген киелі сөзін айтып, *п р а в о с л а в и е* дінін қабылдаған екен деген пікір тарихи әдебиетте тарады («Жалын»).

ПРАВОСЛАВИЯЛЫҚ с ы н. *Православие дінімен байланысты, соған тән.* Бұрынғы *п р а в о с л а в и я л ы қ* космократиялық идеяны қай кезде де басым көпшілік болып келген кедей табының сойылын соққанситын таптық идеямен алмастырып, патшалық деспотияның орнына коммунистік деспотияны орнатқан (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). *П р а в о с л а в и я л ы қ* шіркеулерде аллилуйя құдай берген троицаның барша пенделеріне арналған жоғарғы құрмет ретінде үш рет қайталанатын («Парасат»).

ПРАВОЛЫ с ы н. с ө й л. *Құқықты, құқығы бар, ерікті.* Совет Одағында 131 ұлт, халық және этникалық топтар тұрады. Олардың бәрі де туысқан тұтас семья – СССР-дің толық *п р а в о л ы* мүшелері («Соц. Қаз.». Еркек-әйелді тең *п р а в о л ы* етеміз деп ұран тастап жатыр (Д.Әбілев, Арман.).

ПРАВОЛЫҚ з а т. с ө й л. *Құқықтық. Правоға қатысты.* Оқушыларға *п р а в о л ы қ* білім берудің тәрбиелік мәні, әлеуметтік маңызы үлкен («Соц. Қаз.».).

ПРАВОСЫЗ с ы н. с ө й л. *Құқықсыз. Еркі, құқығы жоқ.* Жоқ, әлде осы Базаралының ісінде қазақ сахарасындағы *п р а в о с ы з*, қорлықта жүрген көп кедейдің бөрінің көңілін, тартысын білдірген шындық бар ма? (М.Әуезов, Шығ.). Екіжақты езгі көріп отырған қазақтар *п р а в о с ы з* еді (ҚазССР тарихы).

ПРАГМАТИЗМ [грек. pragma] з а т. ф и л о с. *Ақиқатты практикалық пайдалылық тұрғысынан түсінетін буржуазиялық философияда кең таралған субъективті-идеалистік бағыт. П р а г м а т и з м н і ң* негізінде ақиқаттың мәнділігі оның практикалық тиімділігімен анықталады деген «прагматизм принципі» жатыр (ҚСЭ).

ПРАГМАТИКА [грек. pragma] з а т. л и н г в. *Тіл құралдары мен тілді тұтынушы арасын, сөз бен оны айтушы жазушы және тыңдаушы арасын зерттейтін тіл білімінің бір саласы.* Лингвистикалық *п р а г м а т и к а н ы ң* қызметі нақты емес, оған сөйлеуші субъект пен адресаттық өзара қарым-қатынасынан туатын

мәселелердің бәрі кіреді (Ғ.Қалиев, Тіл біл. терм. сөздігі).

ПРАКТИКА [грек. praktikos] з а т. *Теорияның іс жүзіне асуынан туған тәжірибе; қалыптасқан дағды.* Сонсоң Қаныш Имантайұлы кабинетте ғана отырып жұмыс істейтін ғалым емес еді: *практикамен* үнемі байланысты болуды және өнеркәсіптің қажеттерін еске алып отыруды ол басты мәселе деп санайтын (Қаныш аға).

Өндірістік практика. п е д. *Қалаған мамандығы бойынша өнеркәсіп орындарында тікелей еңбек процесіне араласу ісі.* Мектеп программасында оқушыларды *өндірістік практикада* қоғамдық пайдалы еңбекке араластыру ескерілген («Қазақст. мект.»).

Педагогикалық практика. п е д. *Болашақ оқытушылық мамандықты қалаған студенттердің мектепте сабақ беріп жаттығу, тәжірибе алу ісі. П е д а г о г и к а л ы қ п р а к т и к а н ы ң* мазмұнына, оны ұйымдастыруды жақсартуға үнемі көңіл бөліп отыру керек («Қазақст. мект.»).

Практика жүзінде. *Ғылыми зерттеулердің нәтижелерін іс барысында пайдаланып көру, байқау.* Қ.И.Сәтбаев ғылыми зерттеулердің нәтижелерін *практика жүзінде* қолдануға, атап айтқанда, ауылшаруашылық химиясы саласында қолдануға зор көңіл бөлді (Қаныш аға).

ПРАКТИКАЛЫҚ с ы н. *Тәжірибелік, іс жүзіне асатын, өмірмен байланысты.* Мектептерге тиісті методикалық, *практикалық* көмек көрсететін болды («Қазақст. мект.»). Егер геологияны ғылыми және *практикалық* білімдердің жүйесі деп қарайтын болсақ, Қаныш Имантайұлы соның екі бөлігінде де аса көрнекті роль атқарды (Қаныш аға).

Практикалық тіл білімі. л и н г в. *Лингвистиканың бір саласы. Практикалық тіл білімі* тілдің даму заңдарын зерттейтін, тілді өңдеудің, оны жетілдіре түсудің ғылыми негіздерін жасап беретін теориялық тіл білімінің жетістіктеріне негізделеді (Қаз. тілі энцикл.).

ПРАКТИКАНТ з а т. *Практикадан өтуші адам.* Қаныштың аса маңызды ғылыми жұмысы, тума таланты, тынымсыз еңбегі сол кездің өзінде-ақ *практикант* студенттерді ғана емес, сонымен қатар кейін оның шәкірті, ізбасары болған жас ғалымдардың ынта-ықыласын қатты баурап алған еді (Қаныш аға).

ПРАКТИКУМ [грек. praktikos] з а т. *Жоғары оқу орындарындағы белгілі бір оқу пәні бойынша жаттықтыру сабағының түрі.* Оқу жылы аяқталар кезде химия *практикум-дерін* қайталаймыз («Халық мұғ.»). *Практика*

тикум өткізу үшін жұмыс мақсаты, қажетті құрал-жабдықтар тізімі, ақпарат көздері, нақты тұжырымдалған сипаттама дайындалуы, жазбаша тапсырма, өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар, сондай-ақ кестелер, сызбалар құрастырылуы өте маңызды (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ПРАПОРЩИК з а т. **1.** *Әскер қатарында мерзімді уақытын өтегеннен кейін одан ары қарай өз еркімен қызмет етіп жүрген адамға берілетін әскери атақ және осы атаққа ие адам.* **2.** *Патшалық Ресей армиясындағы ең кіші офицерлік шен.* Әскерше киінген екі жас жігіт. Екеуі де *прапорщик* (С.Сейфуллин, Әңгім.). 1884 жылдан 1917 жылға дейін *прапорщик* атағы запастағы офицерлерге және прапорщик мектебі мен әскери училищені соғыс кезінде бітірушілерге берілген (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ПРЕДИКАТ [лат. praedicatum] з а т. л и н г в. **1.** *Логикалық баяндауыш.* Әдетте *предикат* грамматикада баяндауыштың логикалық жағы есебінде, кейде баяндауыш деген терминнің орнына жұмсалады (ҚСЭ). **2.** *Предикацияның мазмұнын анықтайтын ойдың объектісі, айтылатын пікірдің шындыққа қатынасын білдіретін, тілде баяндауыш түрінде көрінетін ойдың мазмұны.* Кең мағынасында *предикат* деп не ақиқат, не жалған мәніне ие болатын логикалық пропозиционалдық функцияны атайды (ҚҰЭ).

ПРЕДИКАТТЫҚ с ы н. *Предикатпен байланысты.*

Предикаттық қатынас. л и н г в. *Синтаксистің негізгі бірлігі болып табылатын сөйлемнің ерекшелігін танытатын категория.* *Предикаттық қатынас* арқылы оқиғаны, шындықты бейнелейтін толық лексикалық мағыналы сөздердің жиынтығынан сөйлем құралады (Қаз. тілі энцикл.). *Предикаттық қатынас* – ақпараттың шындыққа қатынасын білдіретін, сөйтіп, хабар беруге арналған единица қалыптастыратын (сөйлем құрайтын) басты белгі (Қаз. тілі энцикл.).

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ор. з а т. с о в е т. **1.** *Мемлекеттік аппарат, кейбір мекемелер мен ұйымдардың бастығы, басшысы.* Біраз уақыттан кейін Геология-минерология ғылымының докторы Қ.И.Сәтбаев Алматыдағы Геология институтының директоры болып тағайындалады, СССР Ғылым академиясы қазақ филиалының *председателі* болып сайланады (Қаныш аға). **2.** *Жиналысты, мәжілісті басқару үшін сайланған адам, төраға.* Төрде, үстін қызыл шү-

берекпен жапқан кішірек столда отырған үш адамның ортадағысы слесарь Лапшин – сот *п р е д с е д а т е л і* (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

ПРЕДСЕДАТЕЛЬДІК з а т. *Председатель болушылық.* Ол колхоз *п р е д с е д а т е л ь д і г і н* өз қолына алды (С.Сарғасқаев, Қоңілді бала.).

ПРЕЗЕНТАЦИЯ [лат. *presentatio*] з а т. *Тұсауқесер (таныстыру немесе жарнамалау мақсатымен фирманы, кәсіпорынды, тауарды, т.б. алғашқы таныстыру).* Үлкен қалада күн сайын дерлік әртүрлі кездесулер, баспасөз конференциялары, *п р е з е н т а ц и я л а р*, ара-тұра көрмелердің ашылу салтанаты, премьералар болып жатады («Парасат»).

ПРЕЗИДЕНТ [лат. *praesidens*] з а т. **1.** *Белгілі бір мерзімге сайланған республикалық басқару формасына негізделген елдердің мемлекет басшысы.* Президенттік республикаларда *п р е з и д е н т* мемлекет пен үкімет басшысы ретінде үкіметті өзі құрастырады (КСЭ). Қазақстан Республикасының *П р е з и д е н т і* – мемлекеттің басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін ең жоғары лауазымды тұлға (ҚР Конституциясы). Жұмақ құсы қонған біздің бақшаға, Шырақ болар қара көзің қап-қара. Іші өртеніп, Сонда маған қызығар *П р е з и д е н т т е р*, Барлық король, патша да (К.Салықов, Жезкиік). **2.** *Кейбір қоғамдық, ғылыми ұйымдардың басшысы, төрағасы.* Соғыс аяқталғаннан кейін филиал дербес Қазақ ССР Ғылым академиясы болып қайта құрылды, Қ.И.Сәтбаев оның *п р е з и д е н т і* болып сайланды (Қаныш аға).

ПРЕЗИДЕНТТІК с ы н. *Президентке тән, президент басқаратын.* Қазақстан Республикасы – *п р е з и д е н т т і к* басқару нысанындағы біртұтас мемлекет (ҚР Конституциясы).

Президенттік басқару. с а я с и. *Президент бір уақытта мемлекет немесе үкімет басы болып табылатын, өзі үкіметті қалыптастырып, тағайындап, анық қызметке жетекшілік ететін, билік бөлінісі қатаң белгіленген басқарудың түрі.* Алайда мынаған назар салыңыз: *п р е з и д е н т т і к б а с қ а р у* тек одақтас республикалардың басым көпшілігінде ғана емес, сонымен бірге жекелеген автономияларда басталды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ПРЕЗИДИУМ [лат. *praesidere*] з а т. **1.** *Жиналысты, мәжілісті басқару үшін уақытша сайланған орган.* – Достарым, жаңа құрметті төраға Бүркіт Күнтуаровтың арызын оқып шыққанда, – ол *п р е з и д и у м д а* отырған сұлу

өнді, қара торы кісіге бір қарап қойды, менің көзіме жас келді (І.Есенберлин, Шығ.). **2.** *Кейбір мекемелердің белгілі мерзімге сайланып қойылған басқарушы органының аты.* Кешке қалалық кеңестің *п р е з и д и у м* мәжілісі болып, Күміс соған қатынасып еді (Б.Майлин, Шығ.).

Президиум мүшесі. *Белгілі бір мерзімге сайланған басқарушы органының мүшесі.* Есігін ашқанда сол жақтағы күншығыстан ашылған терезенің алдында өзі отыратын еді. Бөлме толған орындықтарға *П р е з и д и у м м ү ш е л е р і* отыратын (Қаныш аға).

ПРЕЗУМПЦИЯ: кінәсіздік презумпциясы. [лат. *praesumptio*] з а ң. *Құқықта, заңда белгіленген тәртіппен кінәсі дәлелденгенше, айыпталушы (сотталушы) кінәсіз деп есептелетін ереже.* *К і н ә с і з д і к п р е з у м п ц и я* – қылмыстық істе жеке бастың құқын қорғауға ықпал ететін, негізсіз айыптау мен соттауға жол бермейтін аса маңызды демократиялық принциптердің бірі (Заң термин. сөзд.).

ПРЕЙСКУРАНТ [нем. *Preiskurant*, франц. *prix* – баға, *courant* – ағымдағы] з а т. *Тауар және қызмет көрсету түрлеріне қойылған бағалардың (тарифтердің) жиынтық көрсеткіші.* Заказдың бағасын белгілейтін *п р е й с к у р а н т* стол үстінде жатыр («Мәдениет және тұрмыс»). Әрбір *п р е й с к у р а н т т а* өнімнің (тауардың) бағасы мен сипаттамасынан басқа нөмірі мен атауы, бекітілген және іске қосылған күні, кімнің бекітілген көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ПРЕЛЮДИЯ [грек. *praeludere*] з а т. м у з. *Аспапты музыкалық пьеса жанры. П р е л ю д и я* алғашында музыкалық шығарманың алдында орындалатын импровизациялық кіріспе түрінде пайда болды (КСЭ).

ПРЕМБУЛА [лат. *preamble*] з а т. *Заңдық немесе басқалай құқықтық актінің, сондай-ақ, декларацияның немесе халықаралық келісімшарттың алғы немесе кіріспе бөлігі.* Әдетте *п р е м б у л а* да нақты актінің мақсаттары мен міндеттері, оның қабылдау үшін себеп болған шарттар, жағдаяттар мен мән-жайлар жинақы түрде баяндалады. Халықаралық келісімшарттың *п р е м б у л а* с ы н д а, сондай-ақ сол келісімшартты жасаушы тараптар – мемлекеттер, т.б. аталып көрсетіледі (Заң термин. сөзд.).

ПРЕМЬЕРА [франц. *premiere*] з а т. ө н е р. *Жаңа спектакль, кинофильм, эстрада мен цирк бағдарламасы т.б. көпшілікке арналған ойын-сауық түрінің алғаш қойылуы.* Ұзақ даярлықтан кейін 1940 жылдың 20 октябрінде «Абайдың» *п р е м ь е р а* с ы болды! (Біздің Мұхтар).

ПРЕМЬЕРЛІК з а т. *Премьер-министрлік қызметте болушылық*. Оның ресми болмайтын себебі бар-ды. Бұл кезде Черчилль *п р е м ь е р л і к т е н* босап, оппозицияға шыққан (Қаныш аға).

ПРЕМЬЕР-МИНИСТР [франц. *premier minister*] з а т. *Үкімет басшысы; министрлер кеңесінің төрағасы*. Қазақстан Республикасының Президенті Парламенттің келісімімен Республиканың *Премьер-Министрін* қызметке тағайындайды, оны қызметтен босатады (ҚР Конституциясы). Қазақстан Республикасының *Премьер-Министрі* Үкімет қызметін ұйымдастырып, оған басшылық жасайды және оның жұмысы үшін дербес жауап береді (ҚР Конституциясы). Оған себеп те жоқ емес еді, өйткені, өзіне дейінгі үш *п р е м ь е р-м и н и с т р* де Ұлыбританияда білім алған болатын («Заң»).

ПРЕПАРАТ [лат. *praeparatus*] з а т. **1.** м е д. *Арнаулы фабрикада, лабораторияда әзірленген химиялық не фармацевтік дәрі-дәрмек*. Химиотерапия *п р е п а р а т ы н* қолданудың нәтижесінде ғана қаны уланып ауырған адамдардың бұл аурулардан қаза болуы 60-80 проценттен 10 процентке кеміді (С.Сұбханбердин, Дертке – дауа.). Мұның өзі синтез әдісімен гормоналды *п р е п а р а т* немесе оның орнына жүретін *п р е п а р а т* жасауға, мәселен, инсулин (ұйқы безінің гормоны) және бүйрек безінің гормонын жасауға мүмкіндік берді (С.Сұбханбердин, Дертке – дауа.). **2.** *Химиялық зерттеуге әзірленген зат*. Радий *п р е п а р а т т а р ы* бар жұмыс орындарында барлық манипуляциялар арнайы аспаптармен істеледі (М.Қайрақбаев, Рактан. сақтан.).

Улы препарат. *Химиялық улы зат*. *У л ы п р е п а р а т т а р м е н* жұмыс істегенде сақ болып, көрсетілген нұсқауларды бұлжытпай орындау керек. *У л ы п р е п а р а т т а р д ы* азық-түліктен бөлек, балалардың қолы жетпейтін, үй хайуанаттары бара алмайтын жерлерде сақтау қажет (Шаңырақ энцикл.).

ПРЕРИЙЛЕР [франц. *prairie*] з а т. *Солтүстік Америкада Миссури өзенінен батысқа қарай орналасқан қара топырақты, бетін биік өскен шөптесін өсімдіктер басқан жазықтар*. Бүгінде бүкіл *п р е р и й л е р* жыртылып, оларда бидай, жүгері, мақта өсіріледі (Қ.Құрманов, Физ. геогр. созд.).

ПРЕРОГАТИВА [лат. *praerogativa*] з а т. з а н. *Қандай да бір мемлекеттік органға немесе лауазымды қызметкерге тиесілі даусыз құқықтар*. Мәселенки, Қазақстан Республикасының Парламентіне тиесілі құқылар – Қа-

зақстан Республикасының заңдарын қабылдау; мемлекеттік бюджетті қарау; халықаралық келісімшарттарды бекіту, т.б. *п р е р о г а т и в а с ы* беріледі (Заң термин. сөзд.).

ПРЕСС [лат. *pressare*] з а т. *Материалды қысып нығарлайтын, тығыздайтын құрал*. Ағаш тәрізді алоэның жапырақтары кішкене, олардың шырынын *п р е с п е н* сығып алады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Қалың қаңылтырлар үлкен *п р е с с* машиналарының ыңғайына көніп, басқа түрге енуде («Соң. Қаз.»).

ПРЕСС-АТТАШЕ [франц. *press attache*] з а т. д и п л. *Дипломатиялық өкілдіктің (елшілік, миссия т. б.) баспасөз жөніндегі қызметкерінің атауы*.

ПРЕСС-КОНФЕРЕНЦИЯ з а т. *Қоғамдық-саяси мәселелер жөнінде пікірлесу үшін баспа орындарының уәкілдері мен үкімет, қоғам қайраткерлерінің бас қосқан жиналысы*.

ПРЕСТЕ = е т. *Әртүрлі материалдарды нығыздау, қысу*. Ток күшімен мебель фанерлерін *п р е с т е п*, жаңа мебельдер шығарыла бастады («Мәдениет және тұрмыс»).

ПРЕСТЕЛ = е т. *Қысылу, нығыздалу*. Пішен *п р е с т е л г е н* күйде өкелінеді («Лен. жас»).

ПРЕСТЕЛУ *Престел етістігінің қимыл атауы*.

ПРЕСТЕУ *Престе етістігінің қимыл атауы*. Жемістерден шырын алу үшін оны дұрыстап *п р е с т е у д і*ң маңызы зор («Қазақст. әйелдері»).

ПРЕТЕНЗИЯ [лат. *praetensio*] з а т. *Кредитордың қарызды қайтару, зиянды өтеу, айыптыңды төлеу, жеткізілген өнімнің, сатылған заттың, орындалған жұмыстың кемшіліктерін жою туралы борышкерге қоятын талап-тілегі* (Заң термин. сөзд.).

ПРЕТОРИАНДЫҚ з а т. *Ежелгі Римдегі әскери қолбасшылардың күзетшісі, кейінірек императордың күзететін гвардия*. Империя кезінде өкіметтің басты тірегі болған *п р е т о р и а н д ы қ т а р* сарай төңкерістерінде үлкен саяси күш болды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ПРЕФЕРАНС [франц. *preference*] з а т. *Ақша салып ойнайтын карта ойынының түрі*. Әдетте, кексе жасқа келгенде, көбіміз тамақ ішіп, әңгіме айтып немесе бір топ бөлініп *п р е ф е р а н с* ойнау сияқты үнемі тапжылмай отырып алудан аспаймыз ғой (Қаныш аға).

ПРЕФИКС [лат. *praefixum*, *prae* – алдында, *fixus* – қыстырылған] з а т. л и н г в. *Түбір сөздің алдынан жалғанатын қосымша*. Қазіргі қазақ тіліне орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілдерден изм, ист, ция сияқты жұрнақтар, аэро,

ре, де сияқты *п р е ф и к с т е р* ауысты дейтін кейбір қате пікірлер бар (Қазіргі қаз. тілі). Ал қазақ тілінде грамматикалық мағынаны *п р е ф и к с* арқылы білдіру жоқ (Қаз. грамм.).

ПРЕЦЕДЕНТ [лат. praecedens] з а т. 1. з а н. *Ұқсас мән-жайлар кезінде үлгі ретінде қарастырылатын белгілі бір ахуалдағы мінез-құлтық* (Заң термин. сөзд.). 2. *Көпшілікке таныс, үлгі болған, ел аузындағы жағдай, оқиганың осы кездегі оқиғаға байланысты еске түсіру.*

ПРЕЦЕДЕНТТІК с ы н. *Прецедентке қатысты, тән.*

Прецеденттік есім. л и н г в. *Ауыз, әпсана, ел аузындағы айтулы тұлғалар есімдерінің мәтін ішіндегі қызметі, кездесуі.*

ПРЕЮДИЦИАЛДЫҚ [франц. prejudiciel] з а т. з а н. *Соттың заңдық күшіне енген шешімімен немесе қандай да бір іс бойынша шығарған үкімімен бұрынғы анықталған деректерді іс қараушы барлық соттардың тексерусіз және дәлелдеусіз қабылдау міндеттілігі* (Заң термин. сөзд.).

ПРИБОР ор. з а т. *Ғылыми зерттеулер мен тәжірибелер жасау үшін қажетті құрал, аспап.* Соғыс уақыты жағдайындағы қысқа мерзім ішінде жаңадан ғылыми мекеме құрып, оларды қажетті мамандармен толықтырып, өндірістік жұмыс орнымен, қажетті құрал-жабдықпен, *п р и б о р л а р м е н*, және т.б. қамтамасыз ету үлкен күш-жігерді талап ететіні белгілі (Қаныш аға). Тұрғын үйлердегі гигиеналық жағдайды жақсартуға арналған *п р и б о р*; адамның денсаулығына қажет мөлшерде ауа ылғалдылығын қамтамасыз етіп тұрады және организмнің тіршілік әрекетіне қолайлы жағдайлар жасайтын теріс иондармен байытады (Шаңырақ энцикл.).

ПРИЗАЦИЯ з а т. г е о л. *Геология мен гидрология ғылымындағы құбылыс.* Кейбір минералдардың жеке кристалдарының түсі жарыққа байланысты өзгереді. Бұл құбылыс *п р и з а ц и я* деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ПРИЗМА [грек. prisma] з а т. 1. м а т. *Көлемі табанының ауданы мен биіктігінің көбейтіндісіне тең келетін көпқырлы геометриялық дене.* Әрбір үшжақты *п р и з м а н ы* өзара тең үш пирамидаға бөлуге болады (О.Жәутіков, Математика.). Демокрит, мәселен, табаны цилиндр немесе призмада жатқан, ал биіктігі сондай конустың немесе пирамиданың көлемі сол цилиндрдің немесе *п р и з м а* көлемінің үштен біріне тең екенін тұңғыш дәлелдеген (А.Көбесов, Математика.). Мысалы, Евдокстың өзі осы әдісті пайдаланып, пирамиданың көлемі мен

табаны сондай *п р и з м а н ы ң* көлемінің үштен біріне тең болатынын, ал конустың көлемі сәйкес цилиндр көлемінің үштен біріне тең болатынын дәлелдейді (А.Көбесов, Математика.). 2. ф и з. *Оптикалық аспаптың мөлдір шынысы.* Терезеден түскен күн сәулесін жинағыш *п р и з м а* арқылы экранға түсірсек, экранда әртүрлі бояулармен белгіленген үлкен жолақтар пайда болады (Б.Тілекметов, Фото.). Егер *п р и з м а* ақ жарық түсірілсе, ол *п р и з м а* д а н өткенде түрлі түсті сәулелерге жіктеледі (П.Полатбеков, Оптика). *П р и з м а* қолдану мақсатына қарай спектрлік призма, шағылдырушы призма және поляризациялаушы призма болып үш топқа бөлінеді (ҚҰЭ).

ПРИМА [лат. prima] з а т. м у з. *Мандолин тәрізді музыкалық аспап.* Мылқаулықты домбыра жерледі енді, Көк жиекті күмбірі кернеді енді. Контрабас, *п р и м а*, кобыз, керней, Ду көтеріп қосыла сермеді енді (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ПРИМАТТАР [лат. primates] з а т. з о о л. *Маймылдардың арғы тегі. П р и м а т т а р д ы* шала маймылдар, маймылдар деп екі тармаққа бөледі (ҚСЭ). *П р и м а т т а р* отрядына ең жоғары сатыдағы сүтқоректілер – маймылдар жатады (Зоология).

ПРИМУС [лат. primus] з а т. *Керосинмен жағып ас пісіруге пайдаланылатын құрал.* *П р и м у с т ы* жанып тұрған кезде, сондай-ақ оның корпусы мен оттығы қызып тұрғанда резервуарға керосин құю өте қауіпті (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Ол *п р и м у с т ы ң* үстіндегі аққұманның қақпағын ашып, мойнын соза ішіне үңілді де, сылдыр еткізе қайта жапты (М.Сүндетов, Бесқонақ). Күнделікті тұрмыста, көбінесе, саяжайда, селоларда пайдаланылатын шаруашылық *п р и м у с т а р ы*, сондай-ақ туристерге, аңшыларға, балықшыларға, геологтарға, альпинистерге арналған шағын *п р и м у с т а р* да бар (Шаңырақ энцикл.).

ПРИНТЕР [ағыл. printer] з а т. *Мәтіндік не графиктік ақпаратты қағазға, пластикке шығаруға арналған құрылғы, ЭЕМ-ның ақпарат басып шығаруға арналған перифериялық құрылғыларының бір түрі. П р и н т е р д і ң* негізгі техникалық сипаттамаларына оның айыру қабілеті, басу жылдамдығы, материалдардың шығындылығы, фото басу мүмкіндігі, т.б. жатады (ҚҰЭ). Бұл қызмет – дербес компьютердің нақты моделін құраушылардың құрамына кіретін стандартты сыртқы құрылғыларды: дисплейді, пернетақтаны, *п р и н т е р д і*, таймерді басқару (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ПРИНЦ [нем. Prinz] з а т. *Патшаның, корольдің баласына берілетін титул; ханзада*. Ұлы мәртебелі әмірші Екінші Елизаветаның ұлы *принц* Чарльз әр күнгі азанда ізшілерінен ақпар алып отырды (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). 1301 жылы оны король II Вацлав өзімен бірге Богемияға ала кетіп, осыдан соң тәжді Бавария *принци* Оттоға тарту етеді («Парасат»).

ПРИНЦЕССА [лат. prinzeßin] з а т. *Патшаның, корольдің қызына берілетін титул; ханша, ханшайым*.

ПРИНЦИП [лат. principium] з а т. **Ұстаным**.

1. *Әбден қалыптасқан барлық адамдарға ортақ заңдылық, бұлжымайтын тұжырым, айнымас көзқарас*. Бұған дейінгі ұстанған өмірлік *принцип*: берген қызметті адал атқару («Парасат»). Бай рудалы кендерді осылай әржақты, комплексді түрде зерттеп, олардың экономикалық маңызын дұрыс анықтап, жедел өндіріске қосу Қ.И.Сәтбаевтың осы кездегі практикалық өмір жолындағы негізгі *принцип* болды (Қаныш аға). **2.** *Саясаттағы, ғылымдағы негізгі қағида, іс-әрекеттегі жетекші ұстаным*. Орыс тіліне аударылған жырлар мәтіндері аталған басылым сериясына арнап жасалған ғылыми *принциптерге* сәйкес келеді, орысша аудармалар екі жырдың қазақ тіліндегі түпнұсқасының көркемдік және тілдік ерекшеліктерін мүмкіндігінше дәлме-дәл береді («Қаз. әдеб.»). Конституциямен белгіленген сот төрелігінің *принциптері* Республиканың барлық соттары мен судьяларына ортақ және бірыңғай болып табылады (ҚР Конституциясы).

ПРИНЦИПСІЗ с ы н. *Ұстанымы жоқ, бағдарсыз, негізсіз*. Жұрттан жұмыс талап ете білмейді, қолынан іс келмейді, *принципсіз* дегенге саяды жұрт пікірі (С.Байжанов, Сыр.). Жалпы, осы сияқты *принципсіз* пікірлер, көңіл жықпастықпен мақтай салу, кейбір жолдастардың кітапты толық оқымай тұрып, пікір айтуы кездесіп жүр (С.Әшімбаев, Ақиқат.).

ПРИНЦИПСІЗДІК з а т. *Ұстанымы жоқтық, принцип сақтамаушылық; негізсіздік*. Әр мәселені өз жағдайына байланысты әртүрлі қоюға болады. Бұл *принципсіздік* емес (І.Омаров, Шабыт.). Тап жауларына кешірім жасап, селкос карау да, ымырашылдық пен *принципсіздік* те либерализм деп аталады (Саяси сөздік).

ПРИНЦИПТІ с ы н. *Ұстаған бағытынан таймайтын, табанды*. Сын әрі өрелі, әрі па-

расатты, әрі өткір, *принципті* болуы керек («Қаз. әдеб.»).

ПРИНЦИПТІЛІК з а т. *Принцип сақтаушылық, принципті болушылық*. Ол осы сын сағатында коммунистік *принциптілікті*, жұмысқа жанашырлығын көрсете білді (Өнегелі өмір). Адалдық, *принциптілік*, дәйектілік – коммунистік белгілердің бірі («Соц. Қаз.»).

ПРИНЦИПШІ с ы н. *Белгілі бір ұстанымды сақтайтын, бірсөзді, табанды*. Кемшілікке жаны төзбейтін, *принципшіл*, жалт еткен жаңалықты дереу іліп әкететін саналы, табанды адамдар ғана табыс тұғырына көтеріле алмақ («Қазақст. комм.»). Ғани табанды *принципшіл* комсомолец, коммунист болды (Д.Айдаров, Дәуір.).

ПРИНЦИПШІЛДІК з а т. сөйл. *Принципшіл болушылық. Принципшілдік* – дүниетанымы мен сенімі жолында ешбір тайғақтамай күресе алу қабілеті (Қ.Жарықбаев, Психология). Оның (С.Сейфуллин) Қазан төңкерісіндегі рөлі, ақберен ақындығы, ел басқару ісіндегі *принципшілдігі* және басқа да қасиеттері төңірегінде ғалымдар да, жазушылар да, тіпті көзін көрген азаматтар да сан мәрте толғады («Парасат»).

ПРИОРИТЕТ [нем. Prioritat] з а т. **1.** *Жаңалық ашуда бірінші болушылық, үздік шығушылық, бастапқылық*. **2.** *Артықшылық, басымдылық*. Тарихи әдебиеттегі *приоритеттің* бірі – Қазан төңкерісінің заңдылығы туралы миф (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

ПРИСТАВ ор. з а т. а р. *Патшалық Ресейде, кішігірім әкімшілік ауданда тұратын полиция бастығы. Пристав* тілмашы Жебірбаев ұлығы мен екеуіне түскен малдан үш жүз қой, елу қараны кешегі күні жемтік жағалаған қарғадай айналасынан шықпай жүрген туысқандарымен өз елінің жайлауына қарай жүргізген болатын (М.Әуезов, Шығ.). Семіз, жуан, бай Албан түгелімен келіп *приставтың* түпсіз терең қалтасына ақшасын, қазынасын ағылтатын сияқты (М.Әуезов, Шығ.). Әлқисса, губернатор кеткен соң, Амангелді мен оның адамдарын ұстауға Торғайдан Ткаченко деген *приставты* елу солдатпен шығарады (О.Шипин, Дастан).

ПРИСТАНЬ ор. з а т. с ө й л. *Кемежай, кеме тоқтайтын жер*. Сөз біткен соң, жігіттер *пристаньға* қарай баратын шойын жолмен қаланың ішіне қарай тартты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Таңертең ұйқыдан тұрып, көшеге шықсам, қаланың іші абыр-жұбыр, жұрттың көпшілігі ентелеп, су жағасына *пристаньға* қарай өтіп жатыр (Біздің Мұхтар). *Пристань* – кемежай – құрамында 1–2 айлақ болатын, ішкі су

жолындағы шағын порт. Мұнда кемелерге жүк тиеледі, жолаушылар мініп-түседі (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөзд.).

ПРИСТЕЛЛА з а т. з о о л. *Оңтүстік Америка суларында тіршілік ететін балық түрі. Пристелла* – Оңтүстік Американың шағын тоқтау сулары мен баяу ағатын сукоймаларында тіршілік ететін балықтардың бірі (Қ.Қайымов, Суасты.).

ПРИФИКС [нем. Prifix] з а т. э к о н. *Арзандатуға немесе қымбаттатуға болмайтын белгілі бір баға* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ПРОБИРКА з а т. *Зертханаларда пайдаланылатын шыны түтікше. Қанның түйіршіктері пробирканың түбіне шөгеді* (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті).

ПРОБЛЕМА [грек. problema] з а т. *Зерттеуді, шешуді керек ететін күрделі әрі келелі мәселе. Сондай-ақ ол химиялық өнімдер алу үшін жергілікті шикізатты пайдалану жөнінде де бірқатар проблемаларды көтеріп, инициатива білдірген болатын* (Қаныш аға). Мұханның сондағы ұлағатты, барлық әдебиеттерге қатысты проблемаларды қозғаған ғылыми пікірлерін жұрттың сүйсініп тыңдағандары бүгінде көз алдымда (Біздің Мұхтар). Табиғи қорларды пайдалану мен игеру проблемалары табиғат қорғау мәселелерімен тығыз байланысты (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ПРОБЛЕМАЛЫ с ы н. *Проблема көтерген, күрделі. Күнбе-күнгі науқан барысын үйреншікті, жаттанды тіркестерді құрап судыратып жазып, «Мен газетшімін, сондықтан еш нәрсе туралы менің өз пікірім болмайды» деп күнелтуің де, іштей дайындықпен келіп, өмір ағысында құлаштай жүзіп, оқырман жұртшылықты селт еткізетін ойлы, проблемалы мақала тудыруың да мүмкін* («Парасат»).

ПРОБЛЕМАЛЫҚ [грек. problematikos] с ы н. *Проблема боларлық, проблемаға қатысты. Біз ауылшаруашылығын өркендетудің проблемалық мәселелерімен шұғылданамыз* («Соң. Қаз.»).

Проблемалық оқыту әдісі. п е д. *Мектеп оқушыларын шығармашылық ойлауға баулыт, дүниетанымын кеңейтетін тәсіл. Проблемалық оқыту әдісінің үш түрі бар* («Қазақст. мект.»).

ПРОБЛЕМАТИКА з а т. *Проблемалар жиынтығы. Қазіргі заманның проблематикасы* н толымды етіп бейнелеу проблемасы, алдымен, қазіргі замандастар образын жасауға байланысты («Қаз. әдеб.»).

ПРОВАЙДЕР [ағыл. provider] з а т. и н ф. *Ақпараттық желі қызметтерімен (цялы телефон байланысы, компьютерлік интернет желілерімен т.б.) байланыс орнатушы, қосушы маманданған компания, фирма. Қазақстанда қазіргі кезде үкіметке есеп беріп жатпайтын бірқатар тәуелсіз қызмет провайдерлері бар* («Егемен Қазақстан»).

ПРОВИНЦИЯ [лат. provincia] з а т. **1.** *Кейбір мемлекеттердегі әкімшілік бөлік, әкімшілік-территориялық бірлік, облыс. Монреаль Квебек провинциясының астанасы болғандықтан, мұндағы көпшілік халық француздар болып табылады* (І.Омаров, Шабьт.). **2.** *Орталықтан шеткері орналасқан өлке. Әбіш байқап отыр. Мұқада скрипканың тартуын әлдебір провинция күйшісінен үйренген, аз оқыған тәсілдер бар* (М.Әуезов, Шығ.).

ПРОВИНЦИЯЛЫҚ с ы н. *Провинцияға қарасты. Гутковскийлер өте аяулы және сендер, петербурлықтар, жаратпайтын провинциялық ескілікті көзқарастары жоқ адамдар* (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

ПРОВОДНИК ор. з а т. с о й л. **Жолсерік** (*пойыздағы вагон қызметшісі*). Буферге таяу купеде проводниктің өзі де қалғып отыр (С.Мұқанов, Ботагөз). Танертең проводниктен шай сұрап ішеміз («Қаз. әдеб.»).

ПРОГЕРИЯ з а т. м е д. *Бойдың аласа болуымен (көбінесе ережеілі болумен), ақыл-ой қабілеттілігінің ерте бұзылуымен (қартайған кезде болатын) сипатталатын ауру* (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ПРОГНАТИЯ з а т. а н а т. *Бас сүйекке қарағанда жақсүйек алға қарай шығып тұратын анатомиялық құрылыс* (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ПРОГРАММА [грек. programma] з а т. **1. Бағдарлама** (*алға қойған мақсатқа жету, іс-шараны жүзеге асырудың бағыт-бағдары, жоба-жоспары*). Бұл сөздерді алдағы ізденістің үлкен бір программасындай қарсы алдым мен («Парасат»). **2. Сабақтың, оқудың қысқаша мазмұны.** Ертең белгілі программа бойынша сабақ басталатынын айтып, балаларды таратып жібердім (С.Көбеев, Орын. арман). Мектептегі программа бойынша өтетін сабақ – мұғалімнің барлық іс-әрекетінің ұйтқысы («Қазақст. мект.»). **3. Спектакль, концерт көрсетудің желісі, реті, тәртібі.** Концерттің программасында Қазақстан композиторларының әндері мен билері, түрлі көркемсөздері бар («Лен. жас»).

ПРОГРАММАЛА = е. т. *Есептеу мәшinesінің қызметі үшін программа жасау, программа құру*. Мұндай машина адамзаттың бүкіл тарихын *п р о г р а м м а л а й т ы н* болу керек (А.Қасымжанов, Диалектика.).

Программалап оқыту, п. е. д. *Оқыту барысын белгілі бір оқыту программасы бойынша ұйымдастыру. П р о г р а м м а л а п о қ ы т у* арнаулы оқыту құрылысының негізіне алынған белгілі бір алгоритм (машиналы программалап оқыту) не программаланған оқулық (машинасыз программалап оқыту) арқылы жүзеге асырылады (ҚСЭ).

ПРОГРАММАЛАН = е. т. *Программа жасалу*. Мұның бәрі де біздің оқуымыздың жоспарында *п р о г р а м м а л а н ғ а н* және ғылыми негізделген болуы керек («Лен. жас»).

ПРОГРАММАЛАНУ *Программалан етістігінің қимыл атауы.*

ПРОГРАММАЛАУ¹ з а т. и н ф. <ағыл. programming> **1.** *Есептегіш мәшinesілер мен құрылғыларға арналған программаларды құрастыру әдістері мен тәсілдерін зерттейтін пән.* **2.** *Есептерді электр есептеуіш мәшinesінде шешу үшін кезектесе орындалатын тапсырмалар тізбегіне келтіру жүйесі.* Жалпы белгілі бір *п р о г р а м м а л а у* тілімен жұмыс жасау үшін осы тілдің, ең болмағанда, басты-басты операторларының қызметін жақсы білу қажет («Білім және еңбек»). *П р о г р а м м а л а у* — а нақты программа құрылымын жасап, оның мәліметтерді кодтап жазып, оны құрастыру істері кіреді (Қаз. тілі термин. Информатика.). **3.** м а т. *Қолданбалы математиканың бір бөлігі.* Сондай-ақ қолданбалы математиканың компьютер үшін программалар жазу, оларды тексеру және жақсарту әдістері мен құралдарын зерттейтін тарауы да *п р о г р а м м а л а у* деп аталады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Программалау тілі, и н ф. <ағыл. programming language> *Компьютерде өңделетін ақпаратты сипаттайтын және оларды түрлендіру алгоритмдерін жазуға арналған жасанды тіл.* Ол *п р о г р а м м а л а у т і л і* н құрастырушыларды, осы тілде ұсынылған программалардың түсініктеме берушілерін, лайықты құжаттамаларды, сондай-ақ программаны орындауға дайындайтын қосалқы құралдарды қамтиды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ПРОГРАММАЛАУ² *Программала етістігінің қимыл атауы.* *П р о г р а м м а л а у* ісі бірнеше сатыға бөлінеді. Сатыдан сатыға өткен сайын есептің шешу жолы айқындала түседі (ҚСЭ).

ПРОГРАММАЛАУШЫ з а т. *Программа-лау жұмысымен айналысушы адам.* 15–26 июнь аралығында Алматыда жас *п р о г р а м м а л а у ш ы л а р д ы ң* бірінші республикалық мектебі отуде («Қазақст. пионері»).

ПРОГРАММАЛЫҚ с ы н. **1.** *Программаға қатысты, программаға тән.* Оқушыны сабақта берілетін *п р о г р а м м а л ы қ* материалмен шектеп қоюға болмайды («Қазақст. мект.»). **2.** *Алдағы міндеттерді іске асыруда жол-жоба көрсетерлік, бағдар берерлік.* Совет халқы партиямыздың оныншы бесжылдыққа арналған жаңа *п р о г р а м м а л ы қ* документін қызу мақұлдап қарсы алды («Қаз. әдеб.»).

ПРОГРЕСС [лат. progressus] з а т. **1.** *Төменнен жоғарыға, толық еместен барынша толықтыққа қарай ауысып отыратын даму бағыты.* Философияда *п р о г р е с с* ұғымы қоғам тарихына байланысты зерттелді (ҚҰЭ). **2.** *Бүкіл адамзат тарихы мен қоғамның заңды түрде дамып, алға басу, өрлеу үрдісі.* Дүние жүзілік масштабта капитализмнен социализмге өту — қазіргі дәуірдегі қоғамдық *п р о г р е с т і*ң сара жолы (ҚСЭ). Әділет пен шындық халықтар жағында, *п р о г р е с с* жағында («Соц. Қаз.»).

ПРОГРЕССИВТІ с ы н. *Алдыңғы қатарлы, ілгерішіл.* Жаңашыл-ғалым, талантты геолог Сәтбаев жер бедерін зерттеудің *п р о г р е с с и в т і* комплексті әдісін қолданды (Қаныш аға).

ПРОГРЕССИЯ [лат. progressio] з а т. м а т. *Есеп амалы.* Арифметикалық есептер арасында, қазіргі терминология бойынша айтқанда *п р о г р е с с и я л а р ғ а* келетін есептер де ұшырасады (А.Кобесов, Математика.).

ПРОГРЕСТИК с ы н. *Алға басқан, ілгері дамушы.* Шығыстың барлық ұлы ақындарымен терең таныстығы бар Абайдың, аяқтап келгенде, орыстың реалистік әдебиетінің жөнін сілтеуі — терең мағынадағы *п р о г р е с т і к* көзқарас (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Қазақ елінің Россия мемлекетінің құрамына кіруінің тарихи *п р о г р е с т і к* маңызы болды (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

ПРОГРЕСШІЛ с ы н. *Алдыңғы қатарлы, озық.* Бұл жөнінде терең білім мен шүйдесі биік *п р о г р е с ш і л* жолды ол заманнан бері сарқылмас молдыққа құйылып, басы бұлақ, аяғы теңізге айналған Ленинградтың университетінен тауып еді (Біздің Мұхтар). Жер жүзінің *п р о г р е с ш і л* жазушыларының Горькийден үлгі-өнеге алмағандары кемде-кем («Қаз. әдеб.»).

ПРОГРЕСШІЛДІК з а т. *Прогресшіл болушылық.* Бұл мақалалардан Әуезовтің таланты, білімі, *п р о г р е с ш і л д і г і* көрінеді («Соц. Қаз.»).

ПРОДУЦЕНТ [лат. *producens*] з а т. 1. б и о л. *Фотосинтез немесе хемосинтез нәтижесінде бейорганикалық заттардан органикалық заттар түзетін автотрофты азғалар.* Судағы және жер бетіндегі экожүйелердің негізгі продуценттері – жасыл өсімдіктер (ҚҰЭ). 2. э к о н. **Өнімгер** (белгілі бір тауарды өндіруші ел).

ПРОДЮСЕР [ағыл. *producer*] з а т. 1. к и н о. *Кинематографияда фильм түсіру тобына ұйымдастырушылық әрі қаржылық жағынан бақылау жасайтын тұлға.* Сосын біз, көрерменнің келуін ұйымдастыру мақсатымен «*Продюссер*» деп аталатын көрермен агенттігін құрдық («Қаз. әдеб.»). 2. *Шоу-бизнесе ұйымдастырушылық, қаржылық мәселелермен шұғылданатын маман.*

ПРОЕКЦИЯ [лат. *projectio*] з а т. м а т. *Бір нәрсенің түзу сызықтар арқылы жазықтыққа түскен кескіні. Проекция* дегеніміз нәрсенің түзу сызықтар – сәулелер арқылы жазықтыққа түскен кескіні (Сызу). Айқыш-ұйқыш геометриялық сызықтар. Толып жатқан *проекция* (Р.Тоқтаров, Ертіс). Фотографияда, сурет салу өнерінде де *проекцияны* пайдаланады (ҚҰЭ).

ПРОЕКЦИЯЛА = е т. 1. *Проекциясын сызып кескіндеу.* Аспан шырақтарының бейнелерін күмбез бетіне теңбіл-теңбіл дақ түрінде *проекциялап* түсіретін «планетарий» деп аталатын аспап тұрады (Х.Әбішұлы, Халық астроном.). 2. *Проекцияны экранда үлкейтіп көрсету.* Бұл аппарат химиялық процестерді синтетикалық материалдардан жасалған экранға едәуір үлкейтіп, *проекциялай* алады («Қазақст. мект. »).

ПРОЕКЦИЯЛАН = е т. *Үлкейтіліп көрсетілу.* Осы кескін телевизиялық таратқыш трубкаға *проекцияланады* (М.Бекбауов, Көгілдір.).

ПРОЕКЦИЯЛАНУ *Проекциялан етістігінің қимыл атауы.*

ПРОЕКЦИЯЛАУ *Проекцияла етістігінің қимыл атауы; проекциясын сызып көрсету.* Ол үшін көрнекі кескінге қарап *проекциялау* тәсілін қолданған жөн («Қазақст. мект. »). Параллель *проекциялаудың*, проекциялар жазықтығы проекциялау бағытына перпендикуляр орналастырылатын дербес түрі ортогональ немесе тік бұрышты проекциялау деп аталады (ҚҰЭ).

ПРОЖЕКТОР [лат. *projectio*] з а т. т е х. *Оптикалық жүйелер көмегімен жарықты шоғырландыратын, күшті жарық бергіш аспап.* Жарық беріп тұратын 100 *проектор* мұнара басына орналастырылған («Білім және

еңбек»). Ымырт келіп, қараңғылана бастаған. Тек жаңа ғана тұтанған *проекторлар* сәулесі жарқ-жүрқ көкті тіледі (І.Есенберлин, Шығ.). *Проектордың* негізгі элементтері: жарықтық оптикалық жүйе, сәуле (жарық) көзі және айналмалы механизмдері бар корпус (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ПРОЖЕКТОРЛЫ с ы н. *Проекторы бар.* Оқ-дәріні табу қандай қиын болса, оны сым темірмен қоршалған, төрт бұрышында пулеметті, *проекторлы* күзет тұрған ТЭЦ-тің ішіне кіргізу одан сайын қиын (І.Есенберлин, Шығ.).

ПРОЖЕКТОРШЫ з а т. *Жұмыстағы кемшілікті ашу мақсатында оперативті түрде құрылатын бақылаушы топтың мүшесі.* Осы кемшіліктердің бәрі *проекторшылар* көзінен таса қалып көрген емес («Лен. жас»). *Проекторшылар* автоинспекция қызметкерлерімен бірге қала ішінде рейдке шықты («Соц. Қаз. »).

ПРОЗА [лат. *prosa*] з а т. ә д е б. *Қара сөзбен жазылған көркем шығарма; әдебиет жанры.* Бұл орайда *прозаға* баяндаудың романтикалық асқақ әсерімен астасқан документализм тән еді, өйткені ол шығармалардың авторлары тұңғыш президентпен етене таныс еді, сондықтан да оның тарихқа айғақты шынайы бейнесін өрнектеуге талпынды (Қаныш аға). Оның «Еңлік-Кебегі», «Қарагөзі», «Айман-Шолпаны» теңдессіз көркем драмалар десек, «Қилы заман», «Қараш-Қараш», «Көксерек» повестері *проза* жанрында үздік ілгері тұрған шығармалар (Біздің Мұхтар).

Көркем проза. ә д е б. *Қара сөзбен жазылған роман, повесть, әңгіме тәрізді көркем шығарма.* Сөз арасында ол Шоқан Уәлихановтың еңбектері көп орайда *көркем прозаға* ұқсайтынын айтты (Қаныш аға). Ахтанов *көркем прозаға* келер алдында, осылайша, өзіне де, өзгелерге де әлем әдебиетінің озық үлгілеріне қойылатын биік талапты қоя келген («Жас Алаш»).

Халық прозасы. *Қара сөзбен ауызша айтылған байырғы ертегі, аңыз әңгімелер т.б. тәрізді шығарма.* Ертегілерге жақын болғанымен, аңыз-әңгімелер *халық прозасының* дербес түріне жатады (Қ.Сейдаханов, Қаһарман.).

ПРОЗАИК з а т. ә д е б. *Шығармасын проза жанрында жазушы.* Мұхтар Әуезов ұйқасты, өлшемді өлең жазбаған, жазған күнде де жарияламаған. Ол өзін *прозаиктердің* қатарына жатқызатын (Біздің Мұхтар). Соңғы жылдары біздің қазақ прозасында да бірқатар орта және

жас буын *прозаиктердің* повестері пайда болды (Уақыт және қаламгер).

ПРОЗАЛЫҚ с ы н. *Прозаға қатысты, прозаға жататын.* Шашкин шығармаларының дені *прозалық* туындылар (С.Байжанов, Замандас.). Сөз кестесін өрнектей өруге шебер *Габен прозалық* үлкен жанрда ғана емес, публицистика саласында да, оның қысқа өңгіме, очерк, мақала жанрларында да мойны озық (Р.Ыдырысов, Отты жыл.).

ПРОЗАШЫ з а т. с ө й л. *Прозаик.* Сол баяндаушы қалпында тұрғанда оның асқан драматург, суреткер *прозашы* екені де жарыса мәлім боп тұрады (Біздің Мұхтар). Кейінгі уақытта көрінген *прозашыларымыздың* көпшілігі алдымен өңгіме жанрында күш сынап жүр («Қаз. әдеб.»).

ПРОКАТ з а т. *Металдарды арнаулы әдіспен өңдеу процесінен кейін алынатын өнім.* *Прокаттың* негізгі бөлігі ыстықтай прокатталып жасалады (ҚСЭ). Қазақстан Магниткасының металлургтері 100 мың тонна шойын, 50 мың тонна болат, 50 мың тонна *прокат* беруге міндеттенді («Қаз. әдеб.»).

Прокат станы. *Металдарды өңдеуге арналған машина. Прокат станынан* кен рельстерінің қып-қызыл, от жалын болып ағып жатқанын көрдік (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз).

ПРОКАТТА = е т. *Металдар мен қорытпаларды прокат станында өңдеу.* Өндірістік цикльдің қалған екеуі домна өндірісі шығаратын шойынды айналдырады және құрыш кесектерін *прокаттайд* (Т.Жанұзақов, Азамат.). Қарағанды металлургия комбинатындағы қаңылтырды салқын *прокаттайтын* цехтың бірінші кезеңі іске қосылды («Соц. Қаз.»).

ПРОКАТТАЛ = е т. *Өңделу.* Қарағанды комбинаты бүкіл Орта Азия республикалары мен Қазақстан кәсіпорындарының *прокатталған* қаңылтыр жөніндегі қажетін толық өтейді (Жарық жұлдыз.).

ПРОКАТТАЛУ *Прокаттал етістігінің қимыл атауы.*

ПРОКАТТАУ *Прокатта етістігінің қимыл атауы.* Бұл болаттар ыстықтай *прокаттаудан* кейін алуан түрлі машиналар, станоктар, тұрмыс бұйымдарын жасау үшін қолданылады (Қ.Нұрымбетов, Металдар.).

ПРОКАТШЫ з а т. *Прокат өндірісіндегі жұмысшы.* Станда істейтін болашақ *прокатшылар* қазірдің өзінде еліміздің көптеген заводтарында тәжірибеден өтуде («Соц. Қаз.»).

ПРОКУРАТУРА з а т. з а ң. *Мемлекеттік заңның орындалуын бақылау және заңды бұзу-*

шыларды сотқа тарту міндеті жүктелген орган. Іс қағаздарын әзірлеп, *прокураторға* өткізіңіз (Қоғамдық тәртіп.). *Прокуратура* – мемлекет атынан республиканың территориясына заңдардың, Қазақстан Республикасы Президенті Жарлықтарының және өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәлме-дәл әрі біркелкі қолданылуын, оперативті іздестіру қызметінің, анықтау мен тергеудің, әкімшілік және атқарушылық іс жүргізудің заңдылығын жоғарыдан қадағалауды жүзеге асырады (Заң термин. сөзд.). Республика *прокураторасының* құзыреті, ұйымдастырылуы мен қызмет тәртібі заңмен белгіленеді (ҚР Конституциясы).

ПРОКУРОР [франц. procureur] з а т. з а ң. *Мемлекеттік заңдардың дұрыс орындалуын бақылап отыратын прокуратура қызметкері.* Бас *прокурордың* бірінші орынбасары биылғы жылдың бірінші жартысындағы қылмыстық ахуалға тоқталып, талдау жасады («Заң газеті»). Тірі жүргендерінде қылмыстары ашылып, *прокурор* мен сот жасаған протоколдардың о дүниеге көшірмелері жеткен талай сабаздар дозакта шырылдап күйіп жатыр (І.Есенберлин, Шығ.). Заңда көзделген реттерде ғана және тек соттың немесе *прокурордың* санкциясымен тұтқындауға және қамауда ұстауға болады, тұтқындалған адамға сотқа шағымдану құқығы беріледі (ҚР Конституциясы).

Бас прокурор. з а ң. *Прокуратура органының жоғары лауазымды қызметкері.* Парламенттің әр Палатасы дербес, басқа Палатаның қатысуынсыз Палаталар депутаттарының өкілеттігін тоқтатады, сондай-ақ Қазақстан Республикасы *Бас Прокурорының* ұсынуымен оларға ешкімнің тиіспеуі жөніндегі құқығынан Палаталардың депутаттарын айыру мәселелерін шешеді (ҚР Конституциясы).

ПРОКУРОРЛЫҚ: *прокурорлық қадағалау.* *Заңдардың мүлтіксіз, дәл орындалуын бақылау барысында прокурорлар тарапынан іске асырылатын арнайы шаралар.* *Прокурорлық қадалау* мемлекет атынан жүргізіледі және бұл функцияны атқару кезінде прокуратура заңнан басқаға тәуелсіз болып табылады (ҚҰЭ).

ПРОЛЕТАР з а т. с ө й л. с о в е т. *Пролетариат.* Капитализм тұсында жалақы – *пролетардың* капиталиске сататын жұмысшы күшінің бағасы болып табылады (Қысқ. саяси экон.). Дәуір келеді! Дәуір келеді! – Өндірісті қайта құрар. Жаңа өмірдің, иесі өзі – Озат ойлы *пролетар!* (Ә.Сәрсенбаев, Отан таңы).

ПРОЛЕТАРИАТ з. т. совет. *Буржуазиялық қоғамдағы жалдамалы, қаналушы жұмысшы табы.* Бауырлас орыс *пролетариаты* бірігіп, ел болайық, жұрт болайық деп қолын созса, жерімді алғалы тұрсың деп қылышын ала жүгіруге дайын (І. Есенберлин, Шығ.). Шаруалар *пролетариаты*ң басшылығымен ғана помещиктер жерін өздеріне ала алады (КПСС тарихы).

Пролетариат диктатурасы. совет. *Социалистік революция нәтижесінде орнайтын социализм құрылысы мен коммунистік қоғам құруға көшуді көздейтін жұмысшы табының өкіметі.*

ПРОЛЕТАРИАТТЫҚ с. н. совет. *Пролетариатқа тән, соған қатысты.* «Саған енді қоғамсыз тұруға болмайды, Қазақстан *пролетариаты*қ жазушылар ассоциациясына мүшелікке арыз бер, саяси көзқарасың әбден қалыптаспай болған жоқ, ұйым бұл жағынан көп көмек көрсетеді, қикалақтауыңа жібермейді» — деді (І. Есенберлин, Шығ.).

ПРОЛЕТАРЛЫҚ с. н. совет. *Пролетариат басшылығымен, солардың қатысуымен.* Социалистік патриотизм мен *пролетарлық* интернационализмді бір-бірінен бөлек алып қарастыруға болмайды («Соц. Қаз.»). *Пролетарлық* революцияның түпкі мақсаты — социализм мен коммунизмге жету (КПСС тарихы).

ПРОЛОГ [грек. pro — алдыңғы, logos — сөз] з. т. әдеб. *Көркем шығарманың кіріспе бөлімі.* Көркем шығармалардағы суреттелетін оқиғалар туралы өңгіме әлі басталмас бұрын, соның идеясын меңзейтін қысқаша таныстыру жазады, оны *пролог* деп атайды (Қ. Жұмалиев, Әдеб. теор.). Демек, Мұхаммед-Ханафия әдеттегіден тыс жағдайда, яғни эпикалық қаһармандар секілді ғажайып жағдайда туылады. Бұл шығарманың *прологы* («Қаз. әдеб.»).

ПРОЛОНГАЦИЯ [лат. prolongare] з. т. з. а. н. **1.** *Келісімшартты жасасу барысында көзделген орындалу мерзімін әлі де ұзарту, артық мерзім белгілеу.* **2.** *Банктердің кәсіпорындар мен ұйымдарға беретін несиеcін өтеудің мерзімін белгіленген шектен әрі ұзартуы* (Заң терми. түсінд. сөзд.).

ПРОЛОВИЙ [лат. proluvium] з. т. геогр. *Сутасқынымен келетін шөгінді жыныс.* Дүркінді сутасқындарымен өкелінетін шөгінді жыныстар *пролови́й* (латынша — шаю, жуып өкету) деп аталады (К. Сапарбайұлы, Геология.). Құрғақ климат жағдайында, мысалы, Орта Азияда қалыптасқан *пролови́й* текті лесс тәрізді саздақтар мен құмайттар делювийлік шөгінділер сияқты нықталып тығыздалмаған бо-

луы мүмкін, сол себепті олар отырғыш келеді (К. Сапарбайұлы, Геология.).

ПРОМИЛЛЕ [лат. promille — мың ретінде] з. т. **1.** м. а. т. *Санның мыңнан бір бөлігі.* **2.** геогр. *Судың тұздылық өлшем бірлігі.*

ПРОМОУТЕР [ағыл. promoter] з. т. спорт. *Кәсіпқой бокстағы матчты өткізу құқығын сатып алған ұжымның басшыларымен матчты қаржыландыру және ұйымдастыру мәселелерін шешу тапсырылған өкіл.* Кәсіпқой бокс ең дамыған АҚШ-тың Нью-Джерси штатының Атлантик-Сити қаласында өткен бірнеше жұп кездесулерінің арасынан америкалық *промоутер*лер өз назарларын тағы да Маратқа аударды («Дала мен қала»). Есте болса, әйгілі ресейлік Константин Цзюдың *промоутері* де біздің боксшыға ерекше қызыққан болатын («Дала мен қала»).

ПРОМУЛЬГАЦИЯ [лат. promulgatio] з. т. з. а. н. *Заңның күшіне енуін білдіретін ресімдеудің соңғы сатысы.*

ПРОПАН з. т. хим. *Мұнай және табиғи газдар құрамында болатын түссіз, иіссіз, жанғыш газ.* *Пропан* еріткіш және органикалық синтезде шикізат ретінде т. б. қолданылады (КСЭ). Жалпы, ТШО-ның Теңіз кенішіндегі газ айыру зауытында мұнайдан басқа *пропан* мен бутан, құрғақ газ өндіру сапасы артқан («Егемен Қазақстан»).

ПРОПЕЛЛЕР [лат. propellere] з. т. *Ұшақ, дирижабль т. б. айналғыш тетігі.* Алдында жай ғана айнала бастаған *пропеллер* бірте-бірте жылдамдық алды (Т. Жанкелдин, Партизан.).

ПРОПОЛИС [грек. propolis — бал ара желімі] з. т. *Бал арасынан алынатын желімді, шайырлы зат.* Бал аралары омарта қабырғаларына *прополис* жағып, саңылауларын бекітеді. *Прополис* — ашқылтым дәмі бар жүзім шырыны тәрізді қоймалжың, сары немесе қоңыр түсті зат (ҚҰЭ).

ПРОПОРЦИОНАЛ [лат. proportionalis] з. т. м. а. т. *Екі шаманың бір-біріне теңдігі, тәуелділігі.* Судың кедергі күшін жылдамдыққа *пропорция* о. н. а. л. деп есептеу керек («Қазақст. мұғ.»). Кітапта айналу эллипсоидтары тартылуы туралы Маклеронның зерттеулері және екі конфокальдық эллипсоид ось бойындағы немесе экватордағы бөлшекті олардың көлемдеріне *пропорционал* тартатыны туралы теорема бар (А. Көбесов, Математика.). Ол кубты екі есе-леу есебін шешуге қажетті берілген екі кесіндіге *пропорционал* орта болатын екі кесінді салу үшін, айналу денелері — конус, цилиндр және торды пайдаланды (А. Көбесов, Математика.).

Пропорционалдық әдіс. *Есеп шығарудың тиімді амалы.* Олар жай және күрделі үштік ережені, жай және күрделі процентті есептеуді, *пропорционалдық әдістерін* білген (А.Көбесов, Математика.).

ПРОПОРЦИЯ [лат. proportio] з а т. **1.** м а т. *Екі қатынас арасындағы теңдік. Пропорцияны*ң ортаңғы мүшелерінің көбейтіндісіне тең болады (ҚСЭ). **2.** *Зат бөліктерінің шама жағынан өзара қатысы, сай келушілігі.* Алып мүсіннің барлық *пропорциясы* өзінің дәлдігімен, нәзіктігімен назар аударады (Жыл он екі ай).

ПРОПОРЦИЯЛЫ с ы н. *Мөлшер, шама жағынан үйлесімді, сәйкес.* Хром кені жүрген жерде міндетті түрде Mg, Ca, Al сияқты бірінші қатардағы элементтердің кәдімгі *пропорциялық* құрам заңы бойынша кезектесіп келетініне көз жеткіздік («Зерде»).

ПРОПУСК з а т. с ө й л. **Рұқсатнама** (бір жерге кіру немесе басқа жаққа бару үшін берілетін *рұқсат қағаз, куәлік*). Күзетші менен *пропуск* сұраған жоқ («Білім және еңбек»).

ПРОРАБ [ор.] з а т. к ұ р. *Құрылыс жұмысын басқарушы инженер. Прораб* келіп маған: – Бұл бір дөкейдің үйі. Мына құрылыс материалдарын бақылайсың, жоғалса, тауып бересің, – деді (Біздің Мұхтар). Бұл үйірмеде негізінен құрылыстың басшы қызметкерлері, *прорабтар*, бригадирлер оқыды. Бір жыл ішінде орыстар казак тілінде еркін сөйлейтін дәрежеге жетті (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ПРОРЕКТОР з а т. *Жоғары оқу орны ректорының белгілі бір мәселе жөніндегі орынбасары.* Ол Оралдағы ауыл шаруашылық институтының *проректоры* («Қазақст. әйелдері»). Ұлттық құрамы мен тіл ерекшелігі бетке шығып тұрған осы бір әлеуметтік ортада іс басында жүрген жанашыр ғалымдар, университеттің қазіргі бірінші *проректорының* бастамасымен 1993 жылы қазақша оқытатын бөлім ашылған («Егемен Қазақстан»).

ПРОСПЕКТ¹ [лат. prospectus] з а т. **Даңғыл** (үлкен қалалардың ұзын, түзу, кең негізгі көшесі). Олардың өмір жолдарының тоғысқаны сияқты екі ұлы адамның есімімен аталатын Алматыдағы Сәтбаев *проспектісі* мен Әуезов *проспектілері* түйісіп жатыр (Қаныш аға). Бір ғана Нева *проспектісін*, Эрмитажды, патшаның Қысқы сарайын көрудің өзі не тұрады! (І.Есенберлин, Шығ.). Абай *проспектісін* е н, бас арықтың карағашты қалың тұсынан төмен қарай түсетін көше түстіктің миуалы бақтарындай әдемі де саялы (Біздің Мұхтар).

ПРОСПЕКТ² з а т. *Еңбектің алғашқы жобасы, нобайы.*

ПРОСТАТИТ [лат. prostatitis] з а т. м е д. *Қуық асты безінің (простата) қабынуы. Простатитпен* 20–50 жас аралығындағы жыныстық өмірдің белсенді кезеңіндегі ер адамдар жиі ауырады (ҚҰЭ).

ПРОТЕЗ [лат. prothèse] з а т. *Адамның кеміс мүшелерінің (аяқ, қол т.б.) орнына жүретін жасанды зат.* Кешегі Ұлы Отан соғысына қатысқан болу керек, себебі аяғында *протез* (М.Неталиев, Үлкен жол.). Әлсіз өкпе тарылтса тыныс, демін, Отырады шабытты күйге ене алмай. Қалтасына сұға сап қуыс жеңін *Протезге* жүр әлі үйрене алмай (Н.Хасенов, Туған.). *Протездер* ағаштан, металдан, пластмассада, былғарыдан, ал тіс протезі фарфор, керамикадан жасалады (ҚҰЭ).

ПРОТЕЗА [грек. prothesis – алдына қосу] з а т. л и н г в. *Сөйлеу кезінде кейбір сөздердің алдынан дыбыс қосылып айтылуы.* Көптеген тілдерде *протеза* құбылысы сөйлеуде сөздердің айтылуын жеңілдетеді. Сонымен бірге кейбір жағдайда *протезаға* ұшыраған сөздер жаңа фонетикалық күйінде тілдік нормаға қалыптасып түседі (Қаз. тілі энцикл.).

ПРОТЕИН [грек. prōtos] з а т. б и о л. *Белоктың бір түрі.* Жүгері сүрлемінде жалпы *протеин*, май, қант, кальций аз (С.Сейітов, Сүт өңдеу.). Әдетте, таулы жердің пішіні *протеинге* бай келеді (Шопан серігі).

ПРОТЕКТОРАТ [лат. protector] з а т. *Күшті мемлекеттің әлсіз елді ресми түрде құрамына алуы. Протекторат* – күшті мемлекеттің шағын, әлсіз мемлекетке формалды түрде қамқорлық жасауы (Саяси сөздік). *Протекторат* ішкі істерін шешуде белгілі бір автономияға ие, бірақ қорғаныс, сыртқы саясат, т.б. мемлекеттік аса маңызды мәселелерді реттеуде басқа елге бағынышты болады (ҚҰЭ).

ПРОТЕКЦИОНИЗМ [франц. protectionisme] з а т. *Капиталистік елдерде шетелден әкелінетін товарларға жоғары баж салығын салу, кейбір товарларды әкелуге тыйым салу саясаты.* Империализм жағдайында, капиталистік елдер арасындағы қарама-қарсылық күшейіп, сыртқы рынок үшін күрес шиеленіскен кезде *протекционизм* саясаты ашық агрессиялық сипат алды (ҚСЭ).

ПРОТЕРОЗОЙ [грек. proteros – өте, мөте, zōē – өмір] з а т. т а р. *Жер қыртысы тарихындағы көне дәуір, эра.*

Протерозой эрасы. *Жер тарихының археозой мен палеозой арасындағы эрасы. Протеро-*

зой эрасы бұдан 1500 млн. жылдай уақытқа созылды (ҚСЭ). Жер тарихы мынадай бес *эраға* бөлінеді: археозой, *протерозой*, палеозой, мезозой және кайнозой (Жалпы биология). *Протерозой* бұдан 2000 (кейбір тұжырым бойынша 2500) – 570 млн. жыл бұрын, ұзақтығы 1500 млн. жылға созылған эра (ҚҰЭ).

ПРОТЕСТАНТ [лат. protestans] з а т. *Протестантизм діні өкілі, соның қағидаларын орындаушы адам*. Христиан діні католик шіркеуі, *протестанттар* және православие шіркеуі болып үш үлкен салаға бөлінеді (М.Токжігітов, Құран тур.).

Протестант шіркеуі. <лат. protestans> *Христиан дінінің негізгі тармақтарының бірі*.

ПРОТЕСТАНТИЗМ з а т. *Діни ілімнің негізгі інжіл деп санайтын, әр діндар адам Құдаймен тікелей сұхбаттасуға құқылы деп білетін христиан дінінің бағыты. Протестантизмнің негізгі идеясы әрбір діндар адам Құдаймен тікелей сұхбаттасуға, уағыздар айтуға, діни парыздарды атқаруға құқылы деп білуде (Баршаның әулиелігі принципі). Протестантизм Қасиетті жазуды теріске шығарады, діни ілімнің бірден-бір көзі інжіл деп жариялайды (Мәдени-филос. энцикл. сөзд.).*

ПРОТИВОГАЗ з а т. *Улы газдан қорғану үшін басқа киетін зат*. Улы заттармен жұмыс істейтін кісілердің арнаулы киімдері болады: комбинезон, халат, фуражка, қолғап, көзілдірік, *противогаз* т.б. (А.Ажкеев, Қант қызылшасы). *Противогаздар* фильтрлі (сүзгілі) және изоляциялаушы (ажыратушы) болып бөлінеді (ҚҰЭ).

ПРОТОЗООЛОГИЯ [грек. prōtos – бастапқы, zōon – жануарлар, logos – ілім] з а т. *Зоологияның бір клеткалы жануарларды (қарапайымдарды) зерттейтін саласы. Протозологияны* протистология деп те атайды (ҚҰЭ).

ПРОТОКОЛ [грек. prōtos – бастапқы, kollaō – жабыстыру] з а т. **1. Хаттама** (жиналыстың, мәжілістің барысы туралы жазылған қысқаша мазмұндама). Батырбек кешегі партия жиналысының *протоколы*н Құрманштың алдына қойды (А.Жақсыбаев, Егес). Есімбек өзі кінәсыз болған соң, прокурордың *протоколы*на да қолын қоймады (Е.Оразақов, Дәрігер.). **2. Қоғамдық тәртіпті бұзғандық жөнінде жасалатын акт**. Ұлық ашумен «*проток ол*» деп атап қойып, жазып жатты (М.Әуезов, Шығ.). Сондағы барған жігіттерді болыс *проток ол* қылған екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПРОТОКОЛДА = е т. *Акт жазу, хаттама жасау*. Екеулеп азғана ақпар берелік, сіздер

протоколдай қойыңыз (З.Қабдолов, Сыр). – Милиция шақырып, өзінді *протоколдап*, айдатып жібермей тұрғанда өшір қараңды, қане! (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ПРОТОКОЛДАТ = е т. *Хаттама жасату*. – Осыдан *протоколдатып*, ит жеккенге айдатпасам ба өзінді! – деді ол (М.Гумеров, Шыңырау.).

ПРОТОКОЛДАТУ *Протоколдат етістігінің қимыл атауы*.

ПРОТОКОЛДАУ *Протоколда етістігінің қимыл атауы*.

ПРОТОН [грек. prōton] з а т. ф и з. *Атом ядросының құрамына кіретін оң зарядты кішкене бөлшек*. Қазіргі кезде *протон* элементар бөлшектердің эксперименттік физикасында кеңінен қолданылады (ҚСЭ). Атом ядросы *протондар* мен нейтрондардан тұрады (Қ.Бактыбаев, Атом.). *Протондар* нейтрондармен бірге барлық химиялық элементтің ядроларын құрайды (ҚҰЭ).

ПРОТОПЛАЗМА [грек. prōtos – бастапқы, plasma – құрылу] з а т. б и о л. *Тірі ағзадағы жасуша құрамының негізгі бөлшегі*. Клетканың өзі ядро мен *протоплазмадан* тұратыны мәлім (А.Даиров, Хирург.). Клетканың ішінде, қабықшаның астында кілегейлі тірі зат – *протоплазма* болады (Ботаника).

ПРОТОРЕНЕССАНС [грек. prōtos – бастапқы, франц. renaissance – жаңару, өркендеу] з а т. *Қайта өркендеу дәуірінен ілгерірек, 13 ғасырдың аяғы мен 14 ғасырдың басында Италияда өріс алған өнер*.

ПРОТОТИП [грек. prōtotypon] з а т. ә д е б. *Әдеби кейіпкердің өмірде болған нақтылы түп түлғасы*. «Кездеспей кеткен бір бейнедегі» Еркебұланнның *прототипі* Сөкен екендігінде дау жоқ («Қаз. әдеб.»). Сөйтіп әдеби кейіпкердің түлға-бейнесі, образы нақтылы бір *прототипке* негізделіп жасалғанымен, әдебиетке, көркемөнерге тән типтендіру, жинақтау принциптеріне сәйкес және жазушының нақтылы шығармасындағы идеялық нысанасына орай сомдалып, өзгеше сипат алады (Әдебиеттану термин. сөзд.).

ПРОФЕССИОНАЛ сын. *Белгілі бір кәсіпке маманданған (адам), кәсіби*. Жұмат Шанин – қазақтың тұңғыш *профессинал* режиссері (Р.Нұрғалиев, Талант.). М.Әуезов ең алғашқы шығармаларымен-ақ кемеліне келген *профессинал* жазушы екенін танытты («Қаз. әдеб.»).

ПРОФЕССИОНАЛДЫ сын. *Мамандандырылған, кәсіби*. Қазақстанда *про-*

фессиналды театрдың құрылып, қалыптасуына Әуезов аса білгірлік, табанды күрескерлік танытты (Біздің Мұхтар).

ПРОФЕССИОНАЛДЫҚ з а т. *Маман, кәсіпқой болып қалыптасқандық.* Театр тарихын жете біліп, музыка мен сахна негіздерін нәзіктікпен түсінетін Сәтбаев Халық ағарту комиссариаты мен театр басшыларын тума дарындылары бар қазақтың сахна өнерін Европаның, әсіресе, орыс мәдениетінің таңдаулы үлгілерін игере отырып, *профессионалды*қ биік сатыға көтеруге шақырды (Қаныш аға). Қазақтың жаңа *профессионалды*қ жазба әдебиетінің тарихы тіптен қысқа, бар болғаны елу жылдың төңірегімен ғана өлшенеді (Біздің Мұхтар). Көпшілігіміздің *профессионалды*қ актерлік біліміміз жоқ еді, сондықтан Мұхтар көркемөнер саласында біздің көзімізді ашты, сауаттандырды деуге болады (Біздің Мұхтар).

ПРОФЕССОР [лат. professor] з а т. *Жоғары оқу орны оқытушысына, ғылыми қызметкерге берілетін, доцент атағынан жоғары ғылыми атақ.* *Профессор* Әуезовтің лекциясын тыңдаған шәкірт әрқашан дәл осы халде – шежіре сырына үңілген Абайдың халінде отырады десем, артық айтқаным емес (Біздің Мұхтар). Қ.Жұбанов – қазақ филологиясынан шыққан тұңғыш ғылым докторы, тұңғыш *профессор* («Қаз. әдеб.»). Бүгінде *профессор* атағы жоғары оқу орындарының, ғылыми мекемелердің ғылыми кеңестерінің ұсынысы бойынша беріледі (ҚҰЭ).

ПРОФЕССОРЛЫҚ с ы н. *Профессорға тән, профессор болушылық.* Сәкен Сейфуллин ҚазПИ-де *профессорлық* қызмет атқарып, қазақ әдебиетінен лекция оқыды («Қазақст. әйелдері»).

ПРОФЕССОР(ЛАР)ША ү с т. *Профессорға ұқсас, профессор сияқты, профессор тәрізді.* Таныс аудиторияға лекция оқыған көнігі *профессорларша* а жай бастап, таңғалдыра сөйледі (Қаныш аға).

ПРОФИЛАКТИКА [грек. prophylaktikos] з а т. м е д. *Денсаулық сақтау ісінде түрлі аурудан сақтандыру, аурудың алдын алу шаралары.* Медицинада аурумен күресудің екі жолы бар: *профилактика* және емдеу (С.Сұбанбердин, Өсімдік – дәрі.). Отиттің асқынуына қарсы жасалатын *профилактика* уақтылы және дұрыс емделу болып табылады; сондықтан сырқат алғаш біліне бастағанда-ақ оториноларинголог-дәрігерге көрініп, оның белгіленген емдеу шараларын қатаң сақтау керек (Шаңырақ энцикл.).

ПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ с ы н. *Профилактикаға қатысты.*

Профилактикалық әдіс. *Аурудың алдын алу шараларына қатысты тәсіл.* М.Фордың хабарлауынша, үш-төрт жылдың ішінде күрделі *профилактикалық әдістерді* қолданғандықтан, он мыңдаған адамдарды өлімнен сақтап қалған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Профилактикалық өңдеу. *Бүлінуден, бұзылудан сақтау үшін істелетін шаралар.* Кілемді кемінде жылына бір рет «Аэроантимоль», «Супромит» сұйықтарымен, «супрозоль» аэрозольды препаратымен *профилактикалық өңдеу* де н өткізіп отыру керек (Шаңырақ энцикл.).

ПРОФИЛАКТОРИЙ з а т. *Профилактикалық шаралармен айналысатын мекеме.* *Профилактика* жаңа салынған төрт қатарлы әдемі үйге орналасты («Мәдениет және тұрмыс»).

ПРОФИЛЬ [франц. profil] з а т. ф и з . г е о г р. *Жер бетінің белгілі бір учаскесінің, жер қыртысының, гидросфераның немесе атмосфераның бір сызық бойындағы тік кесіндісі.*

ПРОЦЕДУРА [лат. procedere] з а т. **1.** *Бірісті орындау, атқару тәртібі.* *Процедура* – бірсыпыра жүйелі шаралардың қаралу, талқылану, орындалу, белгілі күрделі істі жүргізу тәртібі (Саяси сөздік). Таяныш жоспарды анықтау *процедурасын* сызықтық программалау есебі канон түрінде берілген жағдайда қарастырмыз (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). **2.** м е д. *Емдеу ісі, шаралары.* Курортта емделуге белгілі бір гидротерапиялық және бальнеологиялық *процедуралар* жатады (Р.Сәтбаева, Гипертония.).

ПРОЦЕНТ [лат. pro – орны, centum – жүзге] з а т. **Пайыз** (бірлік ретінде алынатын бүтін санның жүзден бір бөлігі). – Бәсе, көнеки, айтып беріңізші маған? Алысты қояйық, осы жылы біздің кеңсе қанша *процент* қазақыланды? (М.Әуезов, Шығ.). Аз уақытта біздің трест үлкен өндіріс орнына айналды. Мысқазған кенінің алпыс *процентін* біз беретін болдық (І.Есенберлин, Шығ.). Сондықтан мен, жоқ, біз, жастар, ақын Құнтуаровты ассоциациямызға алуға жүз *процент* дауыс береміз (І.Есенберлин, Шығ.).

ПРОЦЕНТТЕ = е т. *Есебін пайызбен көрсету, шығару.* Егер балықты *процентте* с е к, жоспардан әлдеқайда асып түседі («Лен. жас»).

ПРОЦЕНТТЕЙ с ы н. *Пайызға жуық.* Түп-түгел болғандай-ақ пландарың, Желігіп жеңеміз деп ұрандарың. Жиырма *проценттей* ба-

лық жетпей, Соған да орынды ма қуанғаның? (Айтыс).

ПРОЦЕНТТЕУ *Процентте етістігінің қимыл атауы. Пайыздау. Өлеңге проценттеу келіспейді. Түбірі бар, жазулы тұр нанбағанға (Айтыс).*

ПРОЦЕСС [лат. processus] з а т. **Үрдіс.**
1. *Іс-әрекеттің даму барысы, қимылдың өрістеу қалты.* Қазіргі заманғы фармакология ғылымының үлкен бір жетістігі – дәрінің жанды организмге тигізетін әсерлері мен солардан туатын *процестерді* жан-жақты зерттейтіні болып отыр (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Халық арасындағы небір жаңа сөз, жаңа ұғымдар туып жатады, бұл табиғи *процесс* (Біздің Мұхтар). Қабыну *процесі* жұтқыншақтан құлақтың қалқанды қуысына ауысады («Шаңырақ» энцикл.). **2.** *Белгілі бір нәтижеге жету үшін жасалатын әрекеттердің жиынтығы.* Бұл туындыларда өндіріс *процесінің* ішіне кіре алмай, тек сыртын суреттеп, өздерінің жақсы ниеттерін ғана машықтаушылар да жоқ емес (Қаныш аға). **3.** з а н. *Сот ісінің жүргізілу тәртібі, реті.* 1917 жылдың июль айында Аманкелді мен оның серіктеріне сот *процесі* ұйымдастырылды (З.Мұхамеджанов, Торғай.).

Эндогендік [ішкі] процестер. <грек. endon – ішкі және genos – тегі деген сөздерінен шыққан> ф и з.-г е о г р. *Жердің ішкі қиштері салдарынан туатын геологиялық процестер. Эндогендік процестерге жанартаулық құбылыстар, жер қыртысының көтерілуі мен төмендеуі, жер қыртысында жарылыстардың пайда болуы, жер сілкіну жатады (Физ.-геогр. термин. сөзд.).*

ПРОЦЕССОР [лат. processio – алға жылжу] з а т. и н ф. *ЭЕМ-нің арифметикалық, логикалық операцияларын, бағдарламада көрсетілген ақпарат түрлендірулерін орындайтын, есептеу процесін басқаратын, жиінің перифериялық құрылғыларының жұмысын үйлестіретін негізгі құрылғысы (ҚҰЭ).*

ПСАЛОМ [грек. psalmos] з а т. д і н и. *Еврей діни лексикасының шығармалары. Псалом* термині інжілдің бір кітабы – Давидтың 150 псаломы деп аталатын жинаққа байланысты айтылады (Әдебиеттану термин. сөзд.). *Псалом* тақырыптық диапазон кеңдігімен ерекшеленеді (Әдебиеттану термин. сөзд.).

ПСАММОФИЛДЕР [грек. psammos – құм және phileo – сүйемін] ф и з.-г е о г р. *Құмды жерлерде тіршілік етуге бейімделген ағзалар (Физ.-геогр. термин. сөзд.).*

ПСАММОФИТТЕР [грек. psammos – құм және phytos – өсімдік] ф и з.-г е о г р. *Көшпелі құм бетінде өсуге бейімделген өсімдіктер.* Мұндай ағаштар мен бұталардың (құм сексеуілі) діңінде қосалқы тамырлар, шөптерде (селеубояу, құмқияк) – жер асты өркендері немесе ұзын тамырсабақ пайда болады. *Псаммофиттер* құмды бекіту үшін пайдаланылады (Физ.-геогр. термин. сөзд.).

ПСИХИАТР з а т. м е д. *Психикалық ауруларды емдейтін маман дәрігер.* Бұл дәріні орыстың атақты невропатологі, әрі *психиатры* В.М.Бехтеревтің атымен атайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ПСИХИАТРИЯ [грек. psychē – жан, iatrea – емдеу] з а т. м е д. *Психикалық аурулардың себебін, емдеу әдістерін зерттейтін медицина ғылымының бір саласы.* Психиатрияда психотропты препараттарды пайдалану шарасы есі ауысатын ауруларды болдыртпай, бола қалған күнде оның қайталанбауына себепші болып, *психиатрияға* жаңа бір үлес болып қосылды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ПСИХИКА [грек. psychikos – сезім] з а т. *Белгілі бір адамға тән ішкі сезімдер дүниесі.* Адамның санасы, сезімі, көңіл күйі, ойы, еркі, мінез-құлқы, қимыл-әрекеті, сөз сөйлеуі сияқты құбылыстар *психиканың* негізін құрайды («Қазақст. әйелдері»). Балалардың *психикасы* әр нәрсені тез қабылдауға бейімді («Білім және еңбек»). Бөлменің іші жақсы жабдықталған, көзге үйреншікті, аурудың *психикасына* өте қолайлы әсер етеді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

ПСИХИКАЛЫҚ с ы н. *Психикамен байланысты. Психикалық* қозуды тежейтін аминазин, стеллазин, эталеразин және көңілсіздік пен жабығушылыққа душар болғандарға берілетін ипразид сияқты дәрілер табылды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Психология – *психикалық* құбылыстар және олардың заңдылықтары туралы ғылым (Қ.Жарықбаев, Психология).

ПСИХОАНАЛИЗ [грек. psychē – жан, analysis – жіктеу] з а т. *20 ғ. мәдениетіне зор әсер еткен австриялық ғалым З.Фрейд қалыптастырған психологиялық ілім.*

ПСИХОЛИНГВИСТИКА [грек. psychē – жан және франц. linguistique – тіл] з а т. л и н г в. *Сөйлеу әрекетін психологиялық құбылыстар негізінде зерттейтін тіл білімінің бір зерттеу бағыты. Психоллингвистика* – тіл білімінің психологиямен байланысын зерттейтін ғылым. Психоллингвистика құ-

былыстар (түйсік, қабылдау, сезім т.б.) сөйлеу процесіне тікелей қатысады (Қаз. тілі энцикл.).

ПСИХОЛОГ з а т. 1. *Психология маманы.* *П с и х о л о г т а р* мен медицина мамандары таңертеңгі ақыл-ой еңбегі ең жемісті еңбек болады деп есептейді («Қазақст. мект.»). 2. *Адамның көңіл күйін, жан дүниесін танығыш, жетік білетін адам.* Ол адамның ішкі сезімін бет құбылысынан ұғатын *п с и х о л о г* адам еді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Мамандығың болмағанымен де, өмірде *п с и х о л о г* болмасаң болмайды (Т.Жанкелдин, Сын сағат.). 3. *Жаны күйзеліп жүрген кісінің өзі шеше алмай жүрген қиындықтарын тыңдап, ашылуына, жеңілдеуіне көмектесетін психология мамандығын меңгерген маман иесі.* *П с и х о л о г к е* көрінбесем болмайын деп тұр (Ауызекі).

ПСИХОЛОГИЗМ з а т. ә д е б. *Кейінкердің ішкі жан сезімін тереңдете бейнелеу әдісі.* Қазіргі дастандарда лиризм де, романтизм де, *п с и х о л о г и з м* де бар («Қаз. әдеб. »).

ПСИХОЛОГИЯ [грек. psychē – жан, logos – ілім] з а т. 1. *Ой, сезім, түйсік, елес, тілек, ерік, қабілет, мінез, әдет сияқты психикалық әрекеттердің заңдылықтары туралы ғылым, пән.* – Шын мәнінде, криминалист биология, химия, физика, *п с и х о л о г и я* секілді ғылымдарды жете білмесе, ол нағыз криминалист бола алмайды, – деді полковник (С.Сарғасқаев, Сынған тіс). 2. *Адамның мінез-құлқы, сана-сезімі, ой-өрісі.* Ол көпті көрген, өмір тәжірибесі мол, адам *п с и х о л о г и я л ы қ* бұрылыс, айналымын кісі болатын (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Баланың дүние танымында, оның *п с и х о л о г и я с ы н ы ң* қалыптасуында оқу-білім, тәрбие жұмыстарының рөлі ерекше («Білім және еңбек»).

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Психологияға тән, соған қатысты.* Бауыржанның шындыққа толы, есіткен емес, өз көзімен көрген, жанымен сезген, басынан кешірген оқиғаларды жазушыға тән кейбір *п с и х о л о г и я л ы қ* бұрылыс, айналымдар арқылы айтып беруі біз үшін үлкен ғылым, тіпті алдымызда киноның экраны тұрғандай болды (Қаныш аға). Абайдың *п с и х о л о г и я л ы қ* мінездемесі, күрсінісі мен қамқайғысы, оның тебіреніс-толғанысы, оның нақ осындай әсершіл табиғаты менің кітабым үшін өлшеусіз, шексіз қымбат-ақ (Біздің Мұхтар).

Психологиялық роман. ә д е б. *Адамның жан дүниесін, ішкі сезімін терең ашып көрсетуге айрықша мән берілетін роман.* *П с и х о л о г и я л ы қ р о м а н ы ң* түп негізі, бастапқы үлгісі ретінде Стерннің (Англия, XVII ғасыр) «Три-

стам Шендидің, джентльменнің ғұмыры мен пайымдары» романы аталады (Әдебиеттану термин. сөзд.).

ПСИХОПАТИЯ [грек. psychē – жан, pathos – күйзеліс] з а т. м е д. *Тәни кеселге қатысы жоқ, қалыптан ауытқып кететін мінездік құлық.* Жүйке кеселдерінен, *п с и х о п а т и я* ұғымынан бас тартуға тырысушылық әрекеті сәтсіздікке ұшырай береді (Заң термин. түс. сөзд.).

ПСИХОТЕРАПЕВТ [грек. psychē – жан, therapeia – қамқорлық] з а т. *Психотерапия маманы.*

ПСИХОТЕРАПИЯ з а т. м е д. *Психикалық ықпал ету әдісі арқылы емдеу жүйесі.* Бұл емдеуді *п с и х о т е р а п и я*, витаминдік терапия тәсілдерімен ұштастырып, алмастырып жүргізу керек (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ПСИХОТРОПТЫ с ы н. *Психикаға әсер ететін.* Ғылыми-техникалық ой-өрісінің құлаш жая дамуы арқасында соңғы ондаған жылдар ішінде әсері күшті бірқатар жаңа дәрілер шықты, бұлар, мысалы, сульфаниламидтер, антибиотиктер, гормондар, антикоагулянттар, *п с и х о т р о п т ы* дәрілер (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Мемлекеттер басшылары лаңкестік, экстремизм, есірткі құралдары мен *п с и х о т р о п т ы* заттардың заңсыз айналымы, жасырын көші-қон, трансұлттық ұйымдасқан қылмыс секілді ортақ қатерлер мен сынақтарға қарсы тұруда кеңінен ықпалдасуын маңызды санайды («Егемен Қазақстан»).

ПСИХРОМЕТР [грек. psychros – суық және metron – өлшем] ф и з.-г е о г р. *Ауаның температурасы мен ылғалдығын өлшеуге арналған аспап [Екі термометрден тұрады, оның бірін дымқыл матамен орап қояды; температураны құрғақ термометрмен анықтайды, ал ылғалдылықты – құрғақ және «дымқыл» термометрдің көрсеткішіндегі айырмашылық бойынша анықтайды].*

ПУ о д. *Бір нәрсені ұнатпаған, жақтырмаған кезде айтылатын ишарат сөз.* – Мен сөз жұмсасам, сіз оқ жұмсамақсыз ба, *п у*, қандай тағылық! (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.).

ПУБЛИЦИСТ з а т. *Публицистика маманы.* Шоқан ірі ғалым, *п у б л и ц и с т*, кемеңгер ойшыл болды (С.Мәуленов, Жер нәрі). Әнуар Әлімжанов үлкен талантты *п у б л и ц и с т*, демек, оған қояр талап та үлкен (І.Омаров, Серпін).

ПУБЛИЦИСТ-ЖАЗУШЫ з а т. *Қоғамдық-саяси мәселелер туралы жазатын қаламгер.* Ал жүрек өмірімен, азаматтық арыммен ғұлама ғалым әрі талантты *п у б л и ц и с т-ж а з у*-

шы Қ.И.Сәтбаевтың әдеби келбетін сипаттауға кіріскен кезде сапар шекпеу мүмкін емес екеніне көзім жетті (Қаныш аға). Оның үстіне сол кезде-ақ Қаныш Шоқан Уәлихановқа ұқсап, өзін талантты да жалынды *п у б л и ц и с т-ж а з у-ш ы* ретінде көрсете білді (Қаныш аға).

ПУБЛИЦИСТИКА [лат. publicus] з а т. *Қоғамдық-саяси мәселелер жөнінде жазылған әдеби жанр*. Алғыр дарыны, ел өресінде ойлауы немере ағасы Баубек Бұлқышевтай *п у б л и ц и с т и к а* саңлағына ұқсап, тасқында тұратын («Парасат»). Осы сөзден, осынау ауызекі *п у б л и ц и с т и к а д а н* Сәтбаевтың бар болмысы айқын аңғарылғандай (Қаныш аға). «Ақ өлең» аталған ырғақты, интонацияға құрылған шығарма, *п у б л и ц и с т и к а м ы з д а* Мұхқа салған іздер сайрап жатыр (Біздің Мұхтар).

Көркем публицистика. ә д е б. *Қоғамдық-саяси мәселелерге арналған көркем шығарма*. Ғылыми-техникалық, білім жанрындағы публицистика мен *к ө р к е м п у б л и ц и с т и к а* өстіп сөз жарыстыра, сайыса келе, зор мағыналы әлеуметтік-саяси проблемаларды қопарған («Парасат»).

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ с ы н. *Публицистикаға тән, соған қатысты*. Сәтбаевтың үлкен Жезқазған жөніндегі *п у б л и ц и с т и к а л ы қ* мақалалар сюитасына «Атбасар мысының келешегі» деген еңбегін кіргізуге болады (Қаныш аға).

Публицистикалық стиль. л и н г в. *Қоғамдық-саяси, үгіт-насихаттық әдебиетте, бұқаралық ақпарат құралдарына қолданылатын функциональдық стильдердің бірі*. *Публистикалық стиль* тыңдармандар мен оқырмандардың арасына кең таралымымен, бейнелілігімен, баяндаудың шешендігімен, жағымды және жағымсыз мағынадағы мәнерлілігімен сипатталады (Қаз. тілі энцикл.).

ПУБЛИЦИСТИК с ы н. *Публицистикаға тән, публицистикаға қатысты*. Мен оның ғұламалығы мен *п у б л и ц и с т и к* дарынының тұтасып жатқандығын аңғартарлық сөздерін келтіргім келеді (Қаныш аға).

ПУДИНГ [ағыл. pudding] з а т. т а м а қ. *Жарма, ақ нан, кепкен нан, ақ ірімшік, ет, балық және т.б. тағамдардан даярлап, пеште немесе арнайы қалыптарға салып, бұға пісірілетін тағам түрі*. *Пудинг* қалыптың жиегінен ажырап бөлектенсе, оның піскені. Піскен *п у д и н г т і* табаққа немесе табақшаға аударып алады да, оған жеміс немесе жидек шырынын құяды (Шаңырақ энцикл.).

ПУЛЕМЕТ з а т. *Жердегі және әуедегі нысананы көздеп атуға арналған автоматтық қару*. Қартқожаға «пароход», «поезд», «автомобиль», «аэроплан», «окоп», «бомба», «гранат», «*п у л е м е т*», «самолет» деген сөздер ауылдағы Сәрсембай, ала сырмақ, кара кебеже, торы байтал дегенмен бір есеп болып кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бәрінен де сенімді, бәрінен де артық қайрат беріп, көп оғы бар *п у л е м е т* кезеліп тұр (М.Әуезов, Шығ.). Нүркен Әбдіров секілді ер азаматтарымыз жанған самолетімен жау шебін қиратып немесе Сұлтан Баймағамбетов тәрізді жаужүрек жігіттеріміз *п у л е м е т* оты бас көтертпеген дзот тесігін кеудесімен жауып, қаза тапты (І.Есенберлин, Шығ.).

ПУЛЕМЕТШІ з а т. *Пулеметтен оқ атушы жауынгер*. *П у л е м е т ш і* Мәншүк Мәметова мен мерген Әлия Молдағұлова ерекше ерлігі үшін Совет Одағының Батыры атағын алды («Қазақст. әйелдері»).

ПУНКТ [лат. punctum] з а т. **1.** *Өзіне жүктелген тиісті міндеті бар белгілі бір атқару орны*. Оны медициналық *п у н к т к е* апарып тастады («Қазақст. әйелдері»). Астық қабылдау *п у н к т і н е* келіп, дән дариясын көзімізбен көрдік («Қаз. әдеб.»). Орталықтан алты километр жерде қой қырқатын және күзде қойды суға тоғытып дәрілейтін *п у н к т* бар (Т.Нұртазин, Ауыл.). **2.** ә с к. *Бақылау жүргізетін, басшылық жасайтын жер*. Есейдің бұйрығымен ол бақылау *п у н к т і н і*ң рациясына байланысты (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). – Оларды өткелге маңайлатпандар, – деп бұйырды ол команда *п у н к т і н е н* (Т.Бигелдинов, Аспанда.). **3.** *Заң жобасының, қаулы-қарардың, ережелердің белгілі бір тарауы, бөлімі*. Бұйрықтың осы *п у н к т і* күні бүгінге дейін іске аспай келеді (Ж.Шөкәрімов, Әміре). Қаулының бір *п у н к т і н е* өзінің ұсынысын енгізді (С.Сарғасқиев, Сұлутөр).

Елді пункт. *Елді мекен, ауыл*. Аудан бейнесі танымастай болып өзгереді. Ондаған *е л д і п у н к т т е р* бой түзеді («Соц. Қаз.»).

ПУНКТУАЦИЯ [лат. punctum] з а т. л и н г в. *Тыныс белгілерін қою ережелері және оның жүйесі*. Шығарма жаздыруда орфография тілдің лексика, сөйлем құрау, *п у н к т у а ц и я*, стиль т.б. сияқты жақтарымен қоян-қолтық келеді («Қазақст. мект.»). *П у н к т у а ц и я*, тыныс белгілері – ойды нақты, дәл, түсінікті жеткізу үшін, пікірді айқын білдіру мақсатында қолданылатын жазуға тән шартты белгілер (ҚҰЭ).

ПУНКЦИЯ [лат. punctio – егу] з а т. м е д. *Тінді бос инемен не арнайы аспаптен (троакар) тесу. Пу н к ц и я* диагностика қою немесе емдік максатта жасалады (ҚҰЭ).

ПУРИЗМ [лат. purus – таза] з а т. *Әдеби тілді әр алуан кірме сөздерден, интертерминдерден, сөзжасамның қисынсыз жаңа тілдерінен таза сақтауға тырысушылық. Пу р и з м* әуелде ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін көздің қарашығындай қорғаштаудан туған (Қаз. тілі энцикл.).

ПУТЁВКА з а т. с ө й л. **Жолдама 1.** *Курорт, шипажай, демалыс үйі немесе алып құрылыс сияқты жерлерге барушыларға берілетін жолдама қағаз.* Таудағы демалыс үйлерінің біріне *пу т е в к а* іздегілі жүрмін (М.Дүйсенов, Мейман.). Бір *пу т е в к а* келіп еді, Соны бізге бөліп еді. Өзі тегін алмайсыз ба, Ялта жаққа бармайсыз ба? (С.Сейітов, Жаңғырық). **2.** *Шопырдың барар маршруты, артар жүгі көрсетілген рұқсат қағаз.*

ПУШТУНДАР з а т. *Ауғанстанда тұратын негізгі ұлттың бірі.* Әртүрлі тайпалар мен тайпалар одағынан құралады. *Пу ш т у н д а р* д ы ң көпшілігі шығыс пушту диалектісінде, қалғандары батыс пушту диалектісінде сөйлейді. Діни нанамы жөнінен *пу ш т у н д а р* мұсылман-сүнниттер (ҚҰЭ).

ПҮЛ' [ир. پول] з а т. **1.** *Ақша; қаржы айналымында, алу-сатуда тауар құнының өлшеуіші ретінде қолданылатын ақша.* Жауын артынан Алатаудан аққан селдей болып, сауда *п ұ л ы* іркілмей төгіліп жатқан (М.Әуезов, Шығ.). **2.** с ө й л. *Бұл, мата.* Арқар-мериностың жүнін Москва мамандары асыл деп тапты. Әсіресе, биязы асыл *п ұ л* тоқуға аса қолайлы екен деп бағалады (С.Бегалин, Уақыт.). Киім тіктіретін мата, *п ұ л* керек. Мақпал, берен, баркыт, зер, атлас, жібек тағы-тағылары (Ф.Сланов, Домбыра.). **3.** *Ақы, баға, құн.*

Баға жетпес пұл. *Құн жетпейді, өте бағалы.* Жиырма беске жеткенде атың шығып, Бұлғынның *ба га ж е т п е с п ұ л ы н д а й с ы ң*. Отызда орда бұзар деген күнің, Асылдың егеу алмас қырындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жай тастап жүйрік аттай бастаса сөз Өзінен өзге жанды үндетпеген. Не пайда есіл ерден тайды бақыт Бар еді әрбір кеңесі *п ұ л ж е т п е г е н*. Деміне өлшеп берген әркім мәтел Кім келіп бұл дүниеге, кім кетпеген (Базар жырау, Шығ.).

Дүние пұлы. *Өте көп ақша, қаржы.* «Солдырар шіркін-ай, – деп, – түздің гүлін», – Шашқанмен азат болмас *д ұ н и е п ұ л ы н*. «Жалғызын көріп маукын бір бассын», – деп, Қатыны ала кепті жалғыз ұлын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қара пұл. *Тиын; қара бақыр.* Жаманның мыңы тұрмайды *қ а р а п ұ л ғ а*, Жақсының бірі болады халыққа тұлға (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Пұл болды. *Қаржы көзіне айналды, бағаланды.* Қойға ермес ақсақ қой Бұл базарда *п ұ л б о л ғ а н*, Кескір алмас қын болған. Хан да тайды тағынан, Басындағы бағынан (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Пұл қылды. *Бұлдады.* Ордасында хан қалды, Ханмен біраз жан қалды: Ақсүйектер, төрелер, Қалың елді құл қылып, Бұзықтығын *п ұ л қ ы л ы п*, Жатып ішер немелер (М.Жұмабаев, Шығ.).

Пұлы жоқ. а) *Құны жоқ, бағасы жоқ.* Көп биасыл бас қосса, Асыл заттың *п ұ л ы ж о қ*. Дүнианы қалай шын дерсің, Атамыз – адам пайғамбар, Сонан бергі адамның Өлмей жүрген бірі жоқ. Заманым қалды өсекке, Шамаласам ары жоқ (Кердері Әбубөкір, Қазағым). ә) *Арзан, кедей, бейшара.* Не беделі жоқ, не *п ұ л ы ж о қ* кедейдің байбаламын кім тыңдаушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПҮЛ²: *ол-пұл қос сөзінің екінші сыңары.* Қала-далаға жиі қатынасып жүргенде тері-терсек, *ол-п ұ л д ы* ала жүріп, ауыл арасында сатып, саудалайтын уақыттары да болды (М.Әуезов, Шығ.).

ПҮЛА: *Шала-пұла қос сөзінің екінші сыңары.* Жарым-жартылай, толық емес, шеттқишақтай. Дәл сол кезде қаладан азамат баласы келген. Сол *ш а л а-п ұ л а* орысша оқыған, соңғы кезде саудагер боп ұшы-қиыры жоқ мал тауып, ауылды, дүниені билей бастаған-ды (М.Әуезов, Шығ.).

Шала-пұла түсіну. *Толық емес, жарым-жартылай ұғыну.* Осы жайды *ш а л а-п ұ л а т ұ с і-н у м е н* бірге камераның ішінде қыбырлауға шамасы келген жандардың барлығы да енді есікті бұзып, шыбын жанын қасап үйінен сүйретіп шығуға кірісті (М.Әуезов, Шығ.).

ПҮЛДА= е т. с ө й л. **Бұлда.** Көрген емес ешкімге өзін *п ұ л д а п*, Алдамайтын көзімен я жылпылдап. Мол тануға, білуге құмартатын, Үлкеннің де, кішінің сөзін тындап (Ә.Тәжібаев, Көне қоңырау). Біздің қазақ көрсеткен жақсылығын *п ұ л д а м а й д ы* (С.Алдабергенов, Асу). Көңілің болса, амал қыл Өз басыңды *п ұ л д а р ғ а*. Тірлік деген бес күндік, Бес күн өмір таусылса, Кімдер шықпас қырларға. Қабыл болса тәубаңыз, Жолығарсың нұрларға (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ПҮЛДЫЛАУ сын. *Қымбатырақ, бағалылау.* Кімге *п ұ л д ы л а у* ғып өткізсем деп жүрген тайөгізінің қазығы босап тұрған, онысы да желіні жер сызған көрші колхоздың сиырының соңынан етке өтті (М.Сүндетов, Бесқонақ).

ПҮЛСЫЗ с ы н. 1. *Ақшасыз, қаржысыз, құралақан.* Дала мен қала өмірі екі басқа, Далада пұл шықпайды ішкен асқа. Қалада *пұлсыз* тұру мүмкін емес, Айырма толып жатыр және басқа (Қ.Төкежанов, Қария.). 2. *Қымбат емес, арзан; ақысыз, тегін.* Жабыдан айғыр салмады, Баласы оның сынсыз деп, Базарға сатсаң *пұлсыз* деп (Махамбет, Өлеңд.). Жақсы пенде Құдайына жылай берер. Пәле менен қазаға шыдай берер: Біз келген дүниеге саудагерміз, Пұлды-*пұлсыз* пұлымызды Құдай берер (Шал ақын, Өлеңд.). // *Ақша төлемей.* Ақысыз, *пұлсыз* оқытқан оқуы, берген тәрбиесі тағы бар. Оның бәрін ұмыту қолдан келе ме? (Ә.Әбішев, Шығ.).

ПҮЛСЫЗДЫҚ з а т. *Ақшасыздық, қаржысыздық.*

ПҮРСАТ [ар. *فرصة*] з а т. с ө й л. *Мұрсат.* Батырға да жан керек, оған қайрылатын *пұрсат* кайда маған (Т.Ахтанов, Боран). – *Пұрсат* берсеңіз, бірер күннен кейін жауап берейін, – деді (С.Омаров, Өмір.). Әли-Таранбек хан алыста, Самарканд шаһарында. Ал, Әбурақымның ойланып-толғануына үш тәулік қана *пұрсат* берілген (Қазақтар хақында).

Пұрсат тапты. *Дамылдады, маза тауып, отырды.* Түрім жоқ тұратұғын *тапсам пұрсат*, Өкшеге отырғанмен кіріп шөңге (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

ПҮСЫРМАН з а т. с ө й л. *Мұсылман.* Үш өзен Самар данды су, Су болғалы екеуі, Көпір менен *пұсырман* Ерлеріменен даулы су (Ер Тарғын). Дін *пұсырман* баласы Адамдықтан жерімес. Тіл *пұсырман*, қарашы, Арамдықтан шегінбес (Алдаспан).

ПҮТ¹ [ир. *فوت*] з а т. *Салмағы 16 келіге тең ауырлық өлшемі.* Пароходта жүргенде ершікпен он *пұтқа* шейін көтеріп жүрдік (Ж.Аймауытов, Шығ.). Екі-үш *пұт* балмұздақты Бір жедік бар болғаны (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Осыған жанығады жаным күнде, Қорқамын жетелейтіндей өлім мүлде, Бір кезде миллиард *пұт* астық алсақ, Сен бүгін миллиард қытай алып жүрме! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.).

ПҮТ² з а т. д і н и. *Көпқұдайлық дініндегі табыну үшін жасалған мүсін, жансыз заттар.* Әр пәледен аман сақта және өзімді, балаларымды *пұтқа* табынудан сақта! – деді Ибраһим пайғамбар (М.Токжігітов, Құран тур.).

ПҮТҚАҚҰЛДЫҚ з а т. д і н и. *Көпқұдайлық; өздері табынатын тәңірлерінің мүсінін жасап, соған табынушылық.*

ПҮТҚАТАБЫНУШЫЛЫҚ з а т. д і н и. *Пұтқақұлдық.* Халықтың қалың бұқарасының ара-

сында *пұтқа табынушылық* наным өріс алды (ҚазССР тарихы). Мұхаммед ерте заманғы арабтардың *пұтқа табынушылығын*, еврей дінінің аңыздарын, христиан дінінің аңыздарын, ерте заманғы Иран дінінің аңыздарын, ерте заманғы Иран дінінің қалдықтарын өзі шығарған ислам дініне арқау етті (Х.Ақназаров, Ислам.).

ПҮТТА = е т. *Пұт мәлішерімен өлшеу.* Центнерлеген сүт пен ет, *пұтта* ағ а н май мен жүн босқа ысырап болды (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ПҮТТАУ *Пұтта етістігінің қимыл атауы.*

ПҮТТЫҚ с ы н. *Пұттың салмағындай, пұт боларлық.* Екі *пұттық* кірдің тасын ұршықша үйіреді (Б.Мырзахметов, Медет.). Алты *пұттық* қанғы арқалата салады (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Қыз-қырқын, жігіт-желең, шалдарың бар Ертең біз жол жүреміз, қамданыңдар! ... Тірі жетсең, Болашақ өзі айтады, Қайсыңның қанша *пұттық* салмағың бар (М.Мақатаев, Шығ.).

ПҮТХАНА з а т. д і н и. *Будда дініне сиынатындардың намазханасы, шоқыматын орны, пұтқа табынушылардың мешіті.* Біз әулиені іздеп, *пұтхана* ның төңірегіне бардық (Мың бір түн). Ер жеткен соң, көпірдің Жанған отын өшірді. *Пұтхана* сы нәрдайым, Бүлдіріп көшірді (Бабалар сөзі).

ПҮШАЙМАН [ир. *پشیمان*] с ы н. *Бейшара, сорлы, мүсәпір, опық жеуші.* Пәлендей кербез кердендігі де жоқ қой, әйткенмен *пұшайман* жандар ілкіде ренжисе де бертінде аз сөйлеп, көп тыңдауға бейімдігіне бағып, дөме көздер шуақтанып жүре беретін (М.Сүндетов, Бесқонақ). Қанша налып, жегеніңмен *пұшайман* Бұған қарсы табу қиын күш, айла Қараңызшы, тоғыз айдың тағдыры Байлаулы тұр үш айға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Пұшайман болды [жеді]. *Өкінді, опық жеді, қапа болды.* – Оу, шалым-ау, қабағың түсіп кетіпті ғой. Өзен бойынан су перісінің бірін кезіктіріп, қолың жетпей *пұшайман* боп келуден аманбысың, – деп, Айжан езу тартып, үстіндегі қызыл ала көйлегінің етегі, сәл бұйраланған самай шашы желбірей қақпа алдында қарсы ұшырасқанда салығып шаршағанын ұмытып сала беретін еді (М.Сүндетов, Бесқонақ). Оңай емес, біз түгіл, асқан ерге! Ақыныға каска бер, Басқа берме! Ғұмыры оның өтеді *пұшайман* боп, Әрбір сөзін дәлелдеп баспагерге! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Пұшайманы шықты. *Пұшайман болды, өкінді.* Ақырып жіберді де, *пұшайман* шықты қ а н жігіттерге тап берді (О.Бөкеев, Ұйқым.).

ПҰШАЙМАНДАН = е. т. *Пұшайман болу, өкіну*. Баяғы базарға барып, пысықтарға жем болып, *п ұ ш а й м а н д а н ы п* келе жатқан бабаларымыз айтқандай, «қазақы бала бала емес, қазақы мал мал емес», деп өзімізге-өзіміз кіжінумен өтеміз (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ПҰШАЙМАНДЫҚ з. а. т. *Мүсәпірлік, сорлылық; опат*. Индет – адам басына түскен *п ұ ш а й м а н д ы қ* (М.Әуезов, Абай жолы).

ПҰШАЙТ о. д. *Қойды шақырғанда, қозысын телігенде айтылатын сөз*. Қой баласы – қоңырым. Ұябұзбас момыным, Шопанататүлігі, Қошақаным қайдасың? *П ұ ш а й т, п ұ ш а й т!* (Пернедегі терме.). Жануар да болса өз иесін, бағып-күткен адамын таниды. Қойды «*пұшайт*», «*п ұ ш а й т!*», ешкіні «шөре», «шөре!» – деп шақырамыз («Қазақст. пионері»).

ПҰШҚЫРТУ *Пұшқырт етістігінің қимыл атауы; пұшитту*. Мұрындарыңды *п ұ ш қ ы р т ы п* қызартып алып жеңістік бермейсіңдер ғой! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПҰШМАН з. а. т. *Пұшайман*. Қайткенде күйме ондай келемін, – деп, Бұл күнде болып жүрмін жүдә *п ұ ш м а н* (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

ПҰШПАҚ [ир. *پوشپاق*] з. а. т. **1.** *Малдың, аңның тізеден төменгі сирақ терісі*. Жолбарыстың терісін сойып алып атқа қонады. Терінің *п ұ ш п а қ т а р ы* аттың екі жағынан да жер сызып отырған көрінеді (Д.Досжанов, Зауал). Қойдың, ешкінің, тайлақтың *пұшпақ-т а р ы н а н* құрап тіккен ішіктер де болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Теріні илеп, кәдімгі шүберектей жұмсартады да, шалбар тігеді. Не *п ұ ш п а қ т а р ы н* байлап тастап мес жасайды (Қ.Нүсібалиев, Қарымта). **2.** а. у. ы. с. *Белгілі бір кеңістіктің, мекеннің, жердің бір шеті, бөлігі, түкпірі*. Шілденің саршатамыз ыстығын аяқтай Торғай даласының *п ұ ш п а ғ ы н а* дәліктік (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Бала жастан көз үйреніп, бауыр басқан жердің бір *п ұ ш п а ғ ы н* көргенде, жүрекке лүпіл пайда болды (Дала дауылпаз.). Бостандыққа басын ер бөсіре етті, Көрмеуі үшін халқы азап-қасиретті. Осыншама қан сіңген Отанымның Әр *п ұ ш п а ғ ы* мен үшін қасиетті (Т.Нұрмұхамедов, Жомарт жер.). **3.** а. у. ы. с. *Әңгіменің, сөздің шет жағасы, бір ұшы*. Көптен айтқалы жүрген әңгімеміздің бұл – бір *пұшағы* («Қазақст. әйелдері»). **4.** а. у. ы. с. *Өне бойы, тұла бойы*. Тіпті *п ұ ш п а қ-п ұ ш п а ғ ы м н а н* тер сорғалап, дымым құри берген соң, қағынып-сілкініп үйге кірдім (О.Бөкеев, Ұйқым.). Қартқожа жанталасып, мықшындап, тері *п ұ ш п а ғ ы н а н* ақты, ауылдағылар көріп тұрса да, көрмегенсіп, сиырын суаруға ері-

ніп, кісіге иек сүйеп кеткен ел, келмеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Пұшағына түсті. *Кизен киімі аяғының басына, тізеден төмен түсті*. Үстінде атасы Есіргептің үлкен сеңсең тоны *пұшпағына түсіп*, бойын қыздырып тондырмайды (М.Әуезов, Шығ.).

Пұшпақ бөрік [тымақ]. *Пұшпақ теріден тігілген бөрік*. Басында *п ұ ш п а қ б ө р к і*, аяғында ұзын қоныш, биік өкше орыс етігі, мұрты ұзын (М.Әуезов, Шығ.). Күләпара басында, *п ұ ш п а қ т ы м а қ*, ішкі бауын өткізген тесік құлақ (Абай, Тол. жин.).

Өзі илейтін [уқалайтын] терінің пұшағы. *Түбінде өзі істейтін іс, жұмыс*. Бәрібір *ө з ің и л е й т і н т е р і н ің п ұ ш п а ғ ы*. Бір мезгіл отбасына бармаса, бір нәрсе жетпей тұрғандай елендер еді (І.Оңғарсынова, Біздің Кәмшат). Әйтеуір *ө з і м у қ а л а й т ы н т е р і н ің п ұ ш п а ғ ы* ғой деп ол шаруасына ерте кіріскен (Б.Тілегенов, Көктем.).

Пұшағы қанамаған. *Бала көтермеген, бала таппаған*. Сол күнде жетпіс төртте бидің жасы, Қуантып етек тартар жоқ баласы. *П ұ ш п а ғ ы қ а н а м а ғ а н* бөйбішенің Қайырсыз күн өткізер, жоқ шарасы (И.Байзақов, Танд. шығ.). *П ұ ш п а ғ ы қ а н а м а ғ а н* бедеу келіншектердің киелі төбеге барып түнгендегі ойынан ұялатын түрі жоқ (Қазақтар хақында).

Пұшағына да татымайды [тұрмайды]. *Ширегіне де келмейді, маңын да баспайды*. Оның қызықсыз өткен жас шағы бүгінгі жастардың өмірінің *п ұ ш п а ғ ы н а д а т а т ы м а й т ы н* дәмсіз болды (С.Бакбергенов, Менің дос.). Мен – ақынмын, қанша құлаш сермедім. Бірақ әлі бір өлеңім кем менің. Сол өлеңнің *п ұ ш п а ғ ы н а т ұ р м а й д ы*, Жылдар бойы оқушыма бергенім (Қ.Баянбаев, Ақ шағала).

Пұшағынан сабылды. *Болдырды, шаршады*. Мінген атын жаратқан, Жұртты аузына қаратқан. Қылышы қия шабылған, Жүйрік аттың бөрі де *П ұ ш п а ғ ы н а н с а б ы л ғ а н* (Жамбыл, Шығ.).

Пұшағына түсті [пұшпағын соқты, пұшпағынан келді]. *Өте ұзын болып сүйретіліп жатты (киім)*. Қару-жарақтың *п ұ ш п а ғ ы м ы з ғ а т ү с к е н* ақ плащтың оңіріне жасырып жүріп келеміз (М.Иманжанов, Адам тур.). Осы кезде аурухананың көк ала халаты сүйретіліп *п ұ ш п а ғ ы н а т ү с к е н* біреу қалтиып келіп қасымызға тұра қалды (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Сары көріш көйлекті төгілтіп, ақ шәлінің шашағы *пұшпағын соғып* Қанияда кірді (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Пұшағын ұстады. *Бір билікке ие болды*. – Сен «балам поштаның бір *п ұ ш п а ғ ы н ұ с т а п* жүр» – деп күпінбе (Б.Тілегенов, Көктем.).

Пұшпақ алдырмады. *Малдан шығын шығармады, мал басы аман болды.* Батыр десе – нанғаның! Топтан торай шалдырмай, Елден *п ұ ш п а қ а л д ы р м а й*, Қайсың елді қамдадың? (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет.).

Шет пұшпағы. *Шет жағасы, аздаған ғана бөлшегі.* Бұл сырттан пішудің *ш е т п ұ ш п а ғ ы* Шолпанның өз құлағына да шалынып қалды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ПҰШПАҚТА= е т. 1. *Пұшпақтан қурап, киім тігу.* Әбекем, қырды жайлап, Сырды қыстап, ішікке *п ұ ш п а қ т а ғ а н* жанат тыстап (Айтыс). 2. а у ы с. *Бөлшектеу, жырымдау.* Айлакер Торсан келетін переселеншілерге кең жерінен *п ұ ш п а қ т а н* беруді, я өзі қорықпайтын ауылдардың жерінен беруді ойлайды (С.Мұқанов, Менің мект.). Әркім өзіне *п ұ ш п а қ т а н* тартқысы келеді. Оны мемлекет қалтасы көтере ме? (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

Пұшпақтап теректы [терге шомылды]. *Ағылтегіл терледі, қара терге түсті. Тер п ұ ш п а қ та п а ғ а* бастады (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.). *Пұшп а қ т а н терге ш о м ы л ы п* тас тасыдық (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Шет пұшпақтап. *Елтеп, шет жағалап. Шет пұшпақтап* бәрін де естиміз (Т.Тілеуханов, Өз бақыты). Симфониялық поэманды *да ш е т п ұ ш п а қ т а н* тындағам (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ПҰШПАҚТАЙ с ы н. *Кішкентай, көлемі өте аз.* Бар көргені соның *п ұ ш п а қ т а й* ғана жерін өңдетіп, астығын жинатып берген адал еңбегі ғана (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Оның ен жайлауы «Иманов» совхозының осынау *п ұ ш п а қ т а й* жерін ғана қадірлейтіні несі екен? (Бал дәурен).

ПҰШПАҚТАУ *Пұшпақта етістігінің қимыл атауы.*

ПҰШТАЙ= с ы н. *Таңқыш, кішкентай.* Мағаш Кәкітайға әзілдеп: – Қуанғанда сенің мұрның тіпті, мүлде *п ұ ш т а й* болып кетеді-ау! Түрің қалай жаман еді. Салиқа да жоқты менсіне береді екен-ау! – деп, сылқылдап күліп қойды (М.Әуезов, Шығ.).

ПҰШТАН з а т. ж е р г. *Аттың төс айылы.* Аттың *п ұ ш т а н ы н* тарт (Қазақ тілі. аймақ сөздігі).

ПҰШТИ= е т. *Мұрны таңқию, келтию.* Кішкентай Ермегі мұрны *п ұ ш т и ы п*, томшыып қана ұйықтап жатыр (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

ПҰШТИТ= е т. *Мұрнын таңқити.* Жазалап жауыздарға жаза кесті, *П ұ ш т и т ы п* кейбіреудің мұрнын кесті. Хабарсыз талай адам кеткен екен, Түйінін бар жұмбақтың жаңа шешті (Ж.Жолдинов, Ойлар).

ПҰШТИТУ *Пұштит етістігінің қимыл атауы.*

ПҰШТИЮ *Пұшти етістігінің қимыл атауы.*

ПҰШТЫҢДА= е т. *Пұштию, пұштыраю.* Ай, өннен жаңылғанда мұрны *п ұ ш т ы ң д а д ы - а у!* (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

ПҰШТЫҢДАУ *Пұштыңда етістігінің қимыл атауы.*

ПҰШТЫРАЙ= е т. с ө й л. *Пұшти.* Екі баланың екеуі де бір-бірінен аумайды: еріндері томшыып, мұрындары *п ұ ш т ы р а й ы п* жүгіріп жүр («Балдырған»).

ПҰШТЫРАЙТ= е т. *Пұштити, таңқити.* Бұйра шаш орнынан тұрды да, шолақ мұрнын маңғаздана *п ұ ш т ы р а й т ы п*, бастығының орнына барып отырды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

ПҰШТЫРАЙТУ *Пұштырайт етістігінің қимыл атауы.*

ПҰШТЫРАЮ *Пұштырай етістігінің қимыл атауы.*

ПҰШЫҚ с ы н. 1. *Жұқпалы ауру салдарынан мұрны кем болып қалған, батық біткен.* Мұның әдеті *п ұ ш ы қ* адамдай мұрнынан сөйлейтін (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). Әдейі қайғы-қасірет үшін жаратқан ба төңірі. Одан да не ақсақ, не *п ұ ш ы қ* етіп, бақытты етсе болмас па еді! (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Малы барлар малымен Кісі жалдап алыста Орын тауып жалымен Кірісті де қалысты. Қыршаңқы, ақсақ, соқырдың Көтерілді базары Жырық пен *п ұ ш ы қ*, қотырдың Биыл кірді ажары (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Келте, таңқы (мұрын).* Ауылнайдың мөрі мынау Бұзаубекте. – Жабағы төмен сапта отырған шикан бет, ақ сары *п ұ ш ы қ* жігітті қолымен нұсқап көрсетті: – Ал бұл – менің туған жиенім (І.Есенберлин, Шығ.). 3. а у ы с. *Шүмегі кетілген, сынық (құман, шөйнек).* Ақсақ ошақ, *п ұ ш ы қ* құман сияқты ұмыт қала жаздаған болымсыз дүниелеріне әйелдер кезек-кезек жүгіріп жүр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Шүмегі кетіліп қалғандықтан, ұшына жез сақина салған бүйірлі *п ұ ш ы қ* шөйнек бірнеше рет еселенді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Кебеже қарын *п ұ ш ы қ* шөйнек мосыға ілінді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

Пұшық түйнек. ж е р г. к ө с. *Қауынның бір түрі.*

ПҰШЫҚТАУ с ы н. *Мұрны сәл пұшық.* Қашан көрсең де көзі ойнақтап, *п ұ ш ы қ т а у* мұрнының жұқа танауы делдініп, дөнес маңдайы жылтырап, қунақ құланша атығырлып тұрғаны (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПҰШЫРАЙ= е т. с ө й л. *Пұштию; мыжыраю.* Құлағы жырым-жырым *п ұ ш ы р а й ғ а н* қой басы мен көзі үңірейген шекені құйқалау,

жеп тоймасаң да әжептәуір даража, ал басқа бата беру бас ұстамаған пендеге бұйырмайтын құрмет («Жұлдыз»).

ПҮЛӘК з а т. ж е р г. о й ы н. *Шұңқыр жерге теңе тастап ойнайтын ойын.*

ПҮЛШ з а т. *Түкті, бағалымата.* Нәзипаның жақсы киімдері үстінде. Жамылған ақ шәлісі, жасыл *пүліш* бешпенті, торғын көйлегі төгіліп жүріп келеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Көк *пүліш* қамзолдың төсі неше түрлі асыл ілгек, алқым баулармен безелген (Б.Майлин, Шығ. жин.).

ПҮШТЕКТЕ = е т. *Құс алатын бүркіт, қыран құстар шығаратын дауыс.* Өзі қызылшыл қолбала да ғой және «*пүшт е к т е н*» шақырғыш мінезі де бар (М.Әуезов, Шығ.).

ПЫҚИТ з а т. ж е р г. к ә с і б. *Балық тоңазытатын үй [Ішіндегі шұңқырына қыстығұн] мұз толтырып қояды да, жазға қарай балықты сонда сақтайды].*

ПЫР: пыр етті. *Құс табан астынан бірден көтеріліп ұша жөнелді.* Кейде бозторғай бұның атының аяғының астынан *п ы р е т і н* ұшып, лақтырған тастай шырқай көтеріліп кетеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Шапқылап шықты алдымнан, Құшағын жайып көкөзен. *Пыр етсе* торғай жанымнан, Қыраның ұшты төбемнен (Х.Талғаров, Торы тайым).

ПЫРАҚ¹ [ар. *إبراق*] з а т. 1. ф о л ь к. *Қиял-ғажайып ертегілерде, эпостарда кездесетін қанатты тұлпар.* Мұхаммет қана астында *п ы р а қ*, Құдаймен екі арада зырлатып жүріп, «үммөтім, үммөтім!» – дейді-мыс (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қос арғымақ дәл қазір бұлт үстінен зымыраған ертегінің *п ы р а ғ ы* құсап кетті (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Жолдың тарттым жырағын, Шілтендер мінер *п ы р а ғ ы н*. Және айналып келгенше, Ақ жүзінді көргенше, Аман бол, Мұңлық, шырағым! (Ғашық-наме). 2. *Жүйрік ат, сәйгүлік, арғымақ.* Қазақта жүйріктің синонимі көп: тұлпар, *п ы р а қ*, дүлдүл, сәйгүлік, тарлан, күлік т.б. (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Жануар, ақ арғымақ *п ы р а қ* қой. Қанатты болмаса, тұяқты малда оған шақ келетін жылқы жоқ болар (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Бақыт деген батырдың *п ы р а ғ ы н* да, Бақыт деген бұқара ұранында. Бақыт деген өзіңнің босағанда, Бақыт деген туған жер құрағында (Қ.Мырзалиев, Домбыра). Жердің көркі – бұлақ, Көлдің көркі – құрақ. Ердің көркі – *п ы р а қ*, Бұлағымды суалттың. Құрағымды қуарттың, Пырағыма жүк арттың (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ПЫРАҚ² з а т. а с т р. *Экваторлық шоқ-жылдыз; пегас.*

ПЫРАҚСЫЗ ж е р г. с ы н. *Жарамсыз.*

ПЫРАҚТАЙ с ы н. *Қанатты тұлпар сияқты.* Қараңғы түн болғанда, Алдында жанған шырақтай. Ақын да шайыр ақпанмын, Аспанға ұшқан *п ы р а қ т а й* (Досмағамбет). Құлағы қиық құрақтай, Көзі өткір шырақтай. Екі елі майда жалы бар, Бейінштегі *п ы р а қ т а й* (К.Әзірбаев, Өлең.).

ПЫРДАЙ ү с т. с ө й л. **Бырдай.** Үйір-үйір жылқы, ақтылы қой, ақбөкені аралас *п ы р д а й* боп жатады (Ш.Ахметов, Айдарлы.). Қой деген жатпай ма екен *п ы р д а й* болып, Сүтке тоқ, сылап салған ұлдай болып (Айтыс). Солдаттар ұйықтап жатыр *п ы р д а й* болып, Алаңсыз, білер емес кетсең қырып. Шамасы жиырма-отыздан артық емес, Қалаға басқалары кеткен жүріп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ПЫР-ПЫР е л і к. *Пырылдап шыққан дыбысты бейнелейтін сөз.* Қыбыр-қимыл байқалмағанмен, әр жерден *п ы р-п ы р* дыбыс шығады (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Көлдің су жайылған қалың қоғалы шалшығында *п ы р-п ы р* жүзіп жүрген жылқы қырымнан қиқу таянғанда, дүр етіп, жапырыла жөнелген де, бетбетімен лағып кеткен-ді (О.Бөкеев, Ұйқым.).

Пыр-пыр етті. *Қайта-қайта пырылдады.* Трактор өзінен өзі *п ы р-п ы р е т і н* барып тоқтап қалды (С.Мұратбеков, Дос ізден.). Дәл жолдың жиегінен *п ы р-п ы р е т і н* бір топ құс жер бауырлап ұша жөнелді (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

Пыр-пыр ұшты. *Пырылдаған дыбыс шығарып ұшып жатты.* Топ шеңгелден *п ы р-п ы р ұ ш т ы* бөдене Көз ұшында сағымданған неме не? Нұрлы өмірге Исатай мен Махамбет Отты жырын қайта бастап келе ме? (М.Мақатаев, Шығ.).

ПЫР-ПЫРЛА = е т. *Пыр-пыр етіп ұшу.* *Пыр-п ы р л а й* ұшқан қасқалдақ Көлінде жатып көркеймес, Ортайса көлдің қоғасы, Аруана мая күңіренер, Бауырынан өлсе баласы (М.Өтемісов, Өлең.). Бозторғай *п ы р-п ы р л а п* ұшып, бізбен біраз жерге дейін ілесіп отырды (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ПЫР-ПЫРЛАУ *Пыр-пырла етістігінің қимыл атауы.*

ПЫРС е л і к. *Атылған оқтың, не басқа бір заттың жарылған кездегі дыбысын бейнелейтін сөз.* *П ы р с* еткен мылтықтың даусын қарап тұрған жұрт сонда барып естіді (Б.Нұржекеев, Күту мен өт.). Құлу мен жылау да пенде атаулыға қажет күй. Онсыз *п ы р с* етіп жарылып кетпейміз бе? (Т.Тілеуханов, Өмір.).

ПЫРСЫЛДА = е т. *Пыр-пырс етіп жарылу*. Қазанда қуырылып жатқан жүгерінің *п ы р с ы л д а н* жарылғанын тамашалаушы едік (Ауызекі).

ПЫРСЫЛДАУ *Пырсылда етістігінің қимыл атауы*.

ПЫРЫЛ з а т. *Бірқалыпты пыр-пыр еткен дыбыс*. Астымыздағы аттардың деміккен танау *п ы р ы л ы* мен тағалы тұяқтың тасқа шақ-шүк тиісі ғана осы жүрістің өсекшісіндей маңайға дабыралайды (О.Бөкеев, Қайдасың.). Мамаң көп-көп таранар, Оған қандай шара бар!? Демалғаны мысықтың *Пырылына* барабар (Ш.Смаханұлы, Кездік).

ПЫРЫЛДА = е т. *Пыр-пыр еткен дыбыс шығу*. Қалың жылқы жиі-жиі пысқырып, *п ы р ы л д а н* анда-санда тай-құлыны, үйірсек айғыры кісіней түсіп, сайдың шөбін бырт-бырт үзіп, Бактыгүл жакка қарай сырғып бетпен келе жатыр (М.Әуезов, Шығ.). Бозторғай өнге басты, шырылдады, Көлдерден үйрек ұшты, *п ы р ы л д а д ы* (Б.Майлин, Шығ.).

ПЫРЫЛДАТ = е т. *Пырылдаған дыбыс шығарту*. Суды танауымен *п ы р ы л д а т а* жүзе жөнелген аттың шоқтығынан сол қолымен мықтап ұстады (С.Бегалин, Уақыт.).

ПЫРЫЛДАТУ *Пырылдат етістігінің қимыл атауы*.

ПЫРЫЛДАУ *Пырылда етістігінің қимыл атауы*.

ПЫРЫЛДАУЫҚ з а т. м у з. *Үрмелі музыкалық аспаптың бір түрі*. Қазақтың ұлттық музыка аспабының түрі көп: домбыра, кобыз, шаңқобыз, сырнай, керней, сыбызғы, шертер, дауылпаз, дабыл, жетіген, *п ы р ы л д а у ы қ*, даңғара т.б. аспаптар («Қазақст. әйелдері»).

ПЫС¹ = е т. *Қорқу, зәресіңішу*. Жылқышының бәрі корқып, *п ы с ы п* жүр (М.Әуезов, Танд. шығ.). Жатпады ол көзін қысып, Жүгірді ол құстай ұшып. «Келіпті деп бір қу мысық» Тышқан біткен кетті *п ы с ы п* (Ә.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Шет жауға қарсы тұра алмай, Көгінен корқып *п ы с қ а н ы* – Жатып ішер жалмауыз, Борсық тұмсық қанды ауыз ұлық қылған, құдай-ай Қазақтан шыққан кәпірді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Артынан пысты. *Қорқып жым болды, мыштай болды*. Мына дүмпуден зәресі ұшқан олар *а р т ы н а н п ы с ы п*, өйтпеге ант-су ішті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Заңсыздық істегендер құрдай жорғалап, сүтке тиген мысықтай *а р т т а р ы н а н п ы с қ а н* екен (С.Бегалин, Замана.).

ПЫС² = е т. *Қашып-пысып қос сөзінің екінші сыңары*. Кетпейді қашып-*п ы с ы п* басқа құстай,

Бір үйір болып алса, жаз бен қыстай, Шарықтап шыр айналса ауыл үстін Қараудан жалықпаймын ішім пыспай (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ПЫС¹ [ир. *فیس*] е л і к. *Отқа, шоққа су тамып кеткендегі бор етіп шыққан дыбысты бейнелейтін сөз*.

Пыс етті. а) *Бәбісек сияқты құстардың дыбыс шығаруы*. «Е-е, сен де жүрмісің, бәбісегім?.. Әр кидың түбіне бір барып, бәбісек көкекше «*п ы с*» деп қойып, Олжайды түртіп оятып жүрсің бе, бәбісегім!» – дейді (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Отқа, шоққа су тамып кеткендегі бор етіп шыққан дыбыс*. Мына қалтасынан оттығын алып, қабын сол бармағымен мықтап ұстап, оң қолымен шырпының тұмсығын шарықтың кажалак жеріне дәл тигізіп тұрып, сермеп кеп қалды, оттық *п ы с е т е* түсті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жанып жатқан тезек шоғы көбік тамғанда *п ы с е т і п*, борс етіп сөне қалып, қайтадан тез лап етіп жанады (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Пыс етері жоқ. ж е р г. *Тұқ малы жоқ*. Қолымда бір сиырдан басқа *п ы с е т е р і м ж о қ* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПЫС²: іші пысты. *Зерікті, жалықты*. Елсіз тауда ерігіп жатқан өңшең еркек *і ш і п ы с қ а н* соң ермек, қызық керек қылмай тұра ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірен-саран жақын жерде танығаны болса, онымен ерін ұшымен ғана амандасады, «ұлы», «ұлық», «жандарал», «ояз», «біздің ояз», «әлгі біздің нашәндік» десіп, тыным алмай *і ш т е р і н е н п ы с ы п* тұр (М.Әуезов, Шығ.). Әпенделер. Ақынға ақыл бере ме? Қаламы еркін жүгірсін дер көргенді ер *і ш ің п ы с қ а н* жоқ па, жаным? Немене? Біттім енді. Кеттім міне. Болды енді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ПЫС³ з а т. ж е р г. *Сүлде, жан*. Тек *п ы с ы* жатыр, болмаса өлген адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПЫСАТ [ар. *فساد*] з а т. ж е р г. к ө н е. 1. *Бұзылу, іріп-шіру*. 2. *Кесірлік, бұзылғандық, азғандық; адамгершіліктен шығу; кемшілік, айып; жарамсыздық*. Жаһанда жауға өзінді жаралатпай, Болып кет, бойың бағып, тың секілді. Өртүрлі ақуа *п ы с а т*, пасық пытна, Бөлетін ақылынды жын секілді (Т.Ізтілеуов, Өленд.).

ПЫСҚЫН *Қашқын-пысқын қос сөзінің екінші сыңары*. Елші салып сөйлесер Бекет маған тең емес! Салғыласып тенесер Қашқын-*п ы с қ ы н* мен емес (М.Әуезов, Танд. шығ.).

ПЫСҚЫР = е т. *Малдың танау, мұрын арқылы кенет қатты дем шығаруы*. Инелік, шегіртке, бөгелек, масаның қалың шөңгің арасынан ұшып, әуені қаптап, шарықтап, олай-былай жүйткіп шыр-шыр етіп, қанаттары дырылдап,

ызылдағаннан басқа, екі аттың *п ы с қ ы р ы н*, құйрығы суылдап, аяғын тебініп, бөгелек шаққаннан басқа, анда-санда шық-шық еткен торғайдың дауысынан басқа жаңғырыққан ешбір тықыр не бір үн естілмейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қара май сіңген бе, әйтеуір, сапасызданып бұзылған ащы Бураны түшіркендірмеді білем, ернін жыбырлатып басын ырғап-ырғап жіберді де, *п ы с қ ы р д ы*-ай келіп (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді). Көптен жалғыз келе жатқан ат қалың жылқының сарынын естіп не кісінеп, не *п ы с қ ы р ы н* жібермесін деп тізгінді тежеп, андып ұстап келеді (М.Әуезов, Шығ.).

Пысықырып та қарамайды. *Козге ілмейді, керек те қылмайды.* Алатын заттың үстіне біраз ақша қосып бермесең, саудагерлер *п ы с қ ы р ы п т а қ а р а м а й д ы* (М.Қосшығұлов, Шындық.). Қараласын, қаскүнемдер оттасын, Мыңы даттап, мейлі бірі ақтасын. *П ы с қ ы р ы п т а қ а р а м а й м ы н* оларға, Тек өмірге өгейліктен сақтасын (Б.Исаев, Ақ жауын). *П ы с қ ы р ы п* адам өлсе *қ а р а м а ғ а н*, О, көкпар, өр халқымның ойыны едің (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

ПЫСҚЫРТ= е т. *Танауын пырылдадтыру.* Сарбаздар аттарын *п ы с қ ы р т ы н*, өзенге қойып-қойып кетті (З.Мұхамеджанов, Торғай).

ПЫСҚЫРТУ *Пысықрт етістігінің қимыл атауы.*

ПЫСҚЫРУ *Пысықр етістігінің қимыл атауы.* Емделген қойдың *п ы с қ ы р у ы* тоқталады (Х. Қашағанов, Қой құрты.).

ПЫСҚЫРЫҚ¹ з а т. *Пысықрған дыбыс; пысықрғандық.* Ауыл оты сөнді, қою қараңғыдан матаудағы аттардың *п ы с қ ы р ы ғ ы* естілді (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.).

Пысықырық атты. *Қайта-қайта пысықрды.* Шаң мен шіркейден дамылсыз *п ы с қ ы р ы қ а т қ а н* көп жылқы өрттей қаптап, көкжиекті көрсетпей жіберді (Ф.Мүсірепов, Танд. шығ.).

ПЫСҚЫРЫҚ² з а т. в е т. *Қойдың танауында болатын ауру.* Қайсыбіріне дәрі жеткізе алады? Шетінен *п ы с қ ы р ы қ*, мұрындарынан желім ағып жүр (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Құмыр қойда да болады, бірақ оны *п ы с қ ы р ы қ* деп атайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ПЫСҚЫРЫН= е т. *Қайта-қайта пысықру, пысықырып-түшікіну.* Күзге қарай асықпай баппен жаратып мінген құр аттар, шалғын бойында жиі *п ы с қ ы р ы н ы н*, суатқа қарай мойын соза түсіп, жіті басып келеді (М.Әуезов, Шығ.). «Мен де ояумын» дегендей, боз бойдақ түрегеліп, *түшкірініп-п ы с қ ы р ы н ы н* «зікірін» салып басылды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПЫСҚЫРЫНУ *Пысықырып етістігінің қимыл атауы.* Нұрлан осы зор ұл ішінен бөргенің *п ы с қ ы р ы н у ы* мен Ақзейнептің күрсінісіне ғана көңіл бөліп келеді (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ПЫСҚЫРЫНЫС= е т. *Жиі-жиі пысықыру.* Қос жорға құлақтарын қайшылай *п ы с қ ы р ы н ы с ы н*, жер тарпып келеді (С.Нарымбетов, Тентек).

ПЫСҚЫРЫНЫСУ *Пысықырыныс етістігінің қимыл атауы.*

ПЫСҚЫРЫС= е т. *Қайта-қайта пысықру.* Бірде-бір айғырлар да, тайлар да кісінемейді, оқыранып, оскырмайды да. Тек жиі-жиі *п ы с қ ы р ы с а д ы* («Лен. жас»).

ПЫСҚЫРЫСУ *Пысықырыс етістігінің қимыл атауы.*

ПЫСМЫЛЛА з а т. **Бисмилла.** Ап, *п ы с м ы л л а* рақман рақым – деді (І.Жансүгіров, Танд.).

ПЫС-ПЫС е л і к. *Қатты ұйықтағанда, жиі демалғанда шығатын пысылдаған дыбысты бейнелейтін сөз.* Ол *п ы с-п ы с* ұйықтаған баланың қасына келіп, айналып-толғанып тұр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Үй іші үн-түнсіз, бір адам Әділбектің сөзін бөлер емес, бәрі қалың ойға кеткендей, қолдарындағы кеселерінен бастарын алмай, ыстық шайды асықпай ұрттап *п ы с-п ы с* етеді (І.Есенберлин, Шығ.).

ПЫСТАН [ир. **پوست**] з а т. **1.** *Ердің үстіндегі көпшікті алды-артынан бастырып қоятын, үстіне жез, күміс қағылған былғары, қайыс.* *П ы с т а н* болмағандықтан, көпшік орнықпай тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Атқа салдым *п ы с т а н д ы*, Мен кеткесін, атажан, Ақыры жерсің пұшманды (Алпамыс). Күміс *п ы с т а н д а р ы* отқа шағылысып жалтылдайды (М.Құмарбеков, Асау Ертіс). **2.** *Көпшіктің шетіне қағатын қалтақты шеге.* Қалмақи қара үзеңгі, биік қасты ер, Қанжығамда байлаулы жіптен шідер, Жарғақ жастық көпшігім жезді *п ы с т а н*, Бір келісті сайманым топқа мінер (Абай, Тол. жин.).

ПЫСТЫР= е т. *Қорқыту, зәресін шығу.*

ПЫСТЫРУ *Пыстыр етістігінің қимыл атауы.*

ПЫСУ¹ *Пыс етістігінің қимыл атауы.*

ПЫСУ² *Пысы² етістігінің қимыл атауы.* Раушанның өсуіне, *п ы с у ы н а* оның жол жүрулері де көп әсер етеді (І.Омаров, Серпін).

ПЫСУ³ *Қашып-пысу қос сөзінің екінші сыңары.* Туған жер, өскен елге ренжіген хайуан түгіл, ер-азамат та, осындай сандалбай *қ а ш ы н-п ы с у д ы ң*, жорасыз жортудың талай-талай дәмін татқан ғой (О.Бөкеев, Ұйқым.).

ПЫСЫ з а т. *Сұсы, мысы*. Бұндайда бетке сермеген, шошайған қолдың өзі де, кісінің *п ы с ы н а* жақсы болмайды (М.Әуезов, Шығ.). Өзі осалдың сені басар *п ы с ы* жоқ, Ол бір сорлы астары бар, тысы жоқ. Олар саған қожамын деп ойлайды. Құлық болып жүргенінде ісі жоқ (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

Пысы басты [жеңді]. *Мысы басты, ұстем тұсті, тайсалтты*. Шошыған, сасқан жүздерді көрген сайын албастысын арттырып, *п ы с ы м е н б а с п а қ* болғандай болып тұр (М.Әуезов, Шығ.). «Ұлықтың *п ы с ы б а с а д ы*» деген осы ғой! Тіпті, арқама шейін тоңазып кетті! – деп, өздері болыс болмаса да, бір жуанның шылауында, қошеметті боп жүретін билер, атқамінерлер тыным ала алмай тұр (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Пысын басты. Жеңді, тұқыртты. Адам көзінің уытықандай қабаған деген иттің *п ы с ы н б а с а д ы* деп бекер айтпаса керек (М.Сүндетов, Бесконақ).

Пысы жату. *Хал ұстінде, өлім аузында жату*. Әкесі кешеден бері *п ы с ы ж а т қ а н* көрінеді, кіріп шығайық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПЫСЫ= е т. **1.** *Есілген, иірген жіптің, басылған киіздің қатты ширауы, шымырлана тұсуі*. Арқан, жіп ескенде оның не болбыр, не қатты *п ы с ы п* кетпеуіне мұқият болу керек (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Шынығу, ширау, ысылу*. Бірер күннен кейін мен *п ы с ы п* ап, шаршаудың орнына жолшыбай шегіртке аулап, ойынды ермек еттім (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Қайран жастық-ай, аз уақыттың ішінде-ақ әбден төселіп, *п ы с ы п*, жаттығып алдық («Қазақст. әйелдері»). – Түз кезген бөрінің бөлтірігі ғой, ерте жортып *п ы с ы г а н ы* жақсы, тарта бер! – деді көргені көп, сыршыл, сыншыл Сеңкібай (Е.Тұрысов, Құралай.).

ПЫСЫҒЫРАҚ с ы н. *Пысықтау, ширақтау*. Алыстан келгеніңді айтып, басшыларға жолық, көп ұялшақтай бермей, *п ы с ы г ы р а қ* бол (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ПЫСЫҚ с ы н. **1.** *Қатты ширатылған, ширақ (жіп, арқан), не өте шымыр басылған (киіз)*. Жіптің сапасы оның өте *п ы с ы қ*, не болбыр, бос болмай, бабында иірілуіне байланысты (Ауызекі). Мына сырмақ өзгелерден гөрі *п ы с ы қ* басылған көрінеді (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Епті, іскер, еті тірі, ширақ*. Мұндайда ауылда болсын, қалада болсын той ұйымдастыратын бір-екі жігіт, дастарқан жайын білетін *п ы с ы қ* әйелдер қашан да табылады (І.Есенберлин, Шығ.). Шоқша сақалына бурыл кіргені болма-

са, жыл өтсе де, баяғы *п ы с ы қ*, қунақ қалпы екен (М.Әуезов, Шығ.). Бұл уәде бойынша Алшынбайдың *п ы с ы қ* жігіті Көккөз дәл үшінші күні Құнанбайды қуып жетті (М.Әуезов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Қу, залым, алаяқ, жылтың, ылдым-жылдым*. Ел бүлігі тобықты, Көп *п ы с ы қ қ а* молықты. Малдың малын көре алмай, Борышын түгел бере алмай, Көрінгенге обықты (Абай, Шығ. жин.). Абай өз тұсындағы алаяқ-қуларды жек көргендігін *п ы с ы қ* деген сөз арқылы білдіреді («Қаз. әдеб.»). Екеудің *п ы с ы г ы* сонда келіп, Сәлменмен бірге Бақтығұлды сабап кететін теке сақал, бітік көз сары Әзберген еді (М.Әуезов, Шығ.).

ПЫСЫҚАЙ с ы н. *Пысықсымақ, жылтос*. Адамдар арасында пысық та, *п ы с ы қ а й* да мол (К.Ахметбеков, Ақдала). Момын шаруаның маңдай тер, табан ақысымен тапқан малын байлар мен билер ғана емес, атқамінер *п ы с ы қ а й* қулар, жылтос ұрылар бірге жескен (Б.Адамбаев, Халық дана.).

ПЫСЫҚСУ *Пысықсы етістігінің қимыл атауы*.

ПЫСЫҚСЫ= е т. *Пысық болып көріну, пысықсыну*. Соған татыр ой тапсам, мінез тапсам, Сындырмаспын сағынды мен, ешқашан. Елжірескен сезіммен тыныстармын, Құр *п ы с ы қ с ы п*, етпей-ақ қақпаң-қақпаң (Ғ.Орманов, Жер.). Осы сияқты қорқытқан қоқан-лоқыдан басқа жаңағы елдің арасындағы көңілжетер, тілалар деген ауқатты, әлді көрия, *п ы с ы қ с ы г а н* атқамінер болса, солар арқылы сәлеммен де асылып, салмақ салып жатты (М.Әуезов, Шығ.). Кешеден бері әншейінде *п ы с ы қ с ы п*, тілмарсып жүретін Албан ішінің үлкен-кіші, жақсы-жамандарының бөрінің де сөздерін естіп шықты (М.Әуезов, Шығ.).

ПЫСЫҚСЫМАҚ с ы н. э к с п р. *Пысықай, пысық болып көрінуші*. Үкімет кедейдікі деген атты жамылып, ауылдың *п ы с ы қ с ы ма қ т а р ы* күн беретін емес (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.).

ПЫСЫҚСЫН= е т. *Пысық болғансу*. Сапарбай қатын-қалаш, бала-шағаның алдында *пысық с ы н г а н ы м е н*, зады қорқақ адам (З.Ақышев, Бұршақ.). Алаштың адамының бәрі мәлім – Кім қалды таразыға тартылмаған. Тақылдап, *п ы с ы қ с ы н ы п* сөйлейтін көп Екпіндеп ұшқыр аттай қарқындаған (Базар жырау, Шығ.).

ПЫСЫҚСЫНУ *Пысықсын етістігінің қимыл атауы*.

ПЫСЫҚТА= е т. **1.** *Бос басылған киізді ишідің үстіне салып, ыстық су құйып, білектен пысыру, шымырлай тұсу*. Киізді кейде пысырады, яғни *п ы с ы қ т а й д ы* (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері).

2. а у ы с. *Нақтылау, анықтау.* Ол шапшаң-шапшаң жазып, адамның жердің аттарын *п ы с ы қ т а г а н д а й* қайта сұрап алып отырды (Біздің Мұхтар). Шапшаң ұмтылындар, көз жазып қалмаңдар, – деп екеумізді әбден *п ы с ы қ т а п* алды (Жыл он екі ай). 3. *Сабақты, оқыған, жаттаған нәрсені еске түсіру, қайталау.* Қолы боста оқуға жұмылған Кенжетай бұрын оқыған төрт амалды есепті *п ы с ы қ т а п*, дробты айналдыра бастады (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Ағам менің сабақты қалай *п ы с ы қ т а г а н ы м д ы* бақылап, қадағалап тұратын (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Өз рольдерімізді *п ы с ы қ т а й ы қ*, көпшілік қатыналатын жерлерінің даярлығын түстен кейін жүргізейік (С.Омаров, Қиыр жол). 4. *г р а м м.* *Сөйлем ішінде пысықтауыштың қызметін атқару.* Үстеулер тек етістіктен болған баяндауыштар ғана *п ы с ы қ т а п* қоймайды, етістіктен болған басқа мүшелерді де *п ы с ы қ т а й д ы* (Қазіргі қаз. тілі).

ПЫСЫҚТАЛ = е т. *Қайталау, бекітілу.* Мектептерде жыл бойғы өткен сабақтар *п ы с ы қ т а л ы п* жатыр («Соң. Қаз.»).

ПЫСЫҚТАЛУ *Пысықтал етістігінің қимыл атауы.*

ПЫСЫҚТАН = е т. *Пысықсу, пысықсыну.*

ПЫСЫҚТАНДЫР = е т. *Пысық еттіру, шираттыру, жігерлендіру.* Оны *п ы с ы қ т а н д ы р а т ы н*, өжеттендіретін, ілгері сүйрейтін бір күш бар, ол – қоғамдық жауапкершілік (І.Омаров, Шабыт.).

ПЫСЫҚТАНДЫРУ *Пысықтандыр етістігінің қимыл атауы; ширату, тысыту.* Бахасқа бола үйренбе, азырақ бахас көңіліңді *п ы с ы қ т а н д ы р м а қ* үшін залалды емес, көбірек бахас адамды түземек түгіл, бұзады (Абай, Тол. жин.).

ПЫСЫҚТАНУ *Пысықтан етістігінің қимыл атауы.*

ПЫСЫҚТАҢҚЫРА = е т. *Пысықтай түсу, тәптіштеңкіреу.* Алғашқы ойының катерлі екеніне көзі жеткен ол *п ы с ы қ т а ң қ ы р а й* түскісі келді (Ә.Бектасов, Мәди).

ПЫСЫҚТАТ = е т. *Қайталау.* Балаларға үй тапсырмасын *п ы с ы қ т а т а* тұр (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ПЫСЫҚТАТТЫР = е т. *Қайталау.* Мұғалім өткен сабақты оқушыларға үнемі *п ы с ы қ т а т т ы р ы п* отырады («Қазақст. мект.»).

ПЫСЫҚТАТТЫРУ *Пысықтаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ПЫСЫҚТАТУ *Пысықтат етістігінің қимыл атауы.* Әлі де болса сабақты дәйекті

түрде *п ы с ы қ т а т у* жағына көңіл жете бөліңсін (Ауызекі).

ПЫСЫҚТАУ¹ *Пысықта етістігінің қимыл атауы.* Мен сауық-сайранда жұмысым жоқ, нағашы апам Жекебайдың үйіне барып іштей Мұхтар сөзін *п ы с ы қ т а у м е н* болдым (Біздің Мұхтар).

ПЫСЫҚТАУ² с ы н. *Пысығырақ, ширақтау.* Өзі *п ы с ы қ т а у*, еті тірі жігіт (С.Шаринов, Бек-болат).

ПЫСЫҚТАУЫШ з а т. л и н г в. *Баяндауыштың әр алуан белгілерін айқындап, іс-әрекеттің сапасын білдіретін сөйлемнің тұрлаусыз мүшесі.* Істің болған мезгілін, мекенін, мақсатын, жағдайын көрсетіп: қашан? қайда? қайдан? қалай? не себепті? не үшін? деген сұрауларға жауап беретін тұрлаусыз мүшені *п ы с ы қ т а у ы ш* дейміз (Қаз. тілі энцикл.). *П ы с ы қ т а у ы ш* – етістік баяндауышты мекен, мезгіл жағынан және істің істелу тәсілі мен себебі, мақсаты жағынан айқындайтын сөйлемнің тұрлаусыз мүшесі (Қаз. тілі энцикл.). Басқа бір сөздің сапасын, белгісін айқындайтын болғандықтан *п ы с ы қ т а у ы ш* анықтауышпен ұқсас келеді, бірақ олардың өзіндік ерекшелігі бар: анықтауыш, біріншіден, затқа қатысты болса, екіншіден, сол қатысты заттың, заттанған сөздердің әр алуан сапасын, меншіктілік қатынасын айқындайды, ал *п ы с ы қ т а у ы ш* болса, етістіктен болған баяндауышқа қатысты болады да, заттың қимылдық сапасының сапасын, белгісін білдіреді. Осы тұрғыдан үстеулер *п ы с ы қ т а у ы ш* мүшесі қызметін атқаруға бейім тұрады, ойткені үстеулер қимылға тән сапаның сапасын білдіреді (Қаз. тілі. энцикл.).

ПЫСЫҚТЫҚ з а т. *Қолынан іс келіп, ұқсатушылық, ширақтық, еті тірлік.* Шешендік кейбіреулердің ұғымындағыдай әшейін ширақ сөйлеу, құрғақ *п ы с ы қ т ы қ* жасау емес (Біздің Мұхтар). Менің өзім *п ы с ы қ т ы қ* жасап жүріп тауып келген үш ат тез-ақ болдыруға айналды... (Қазақтар хақында). Патша бол, мейлің бай бол, мейлің мықты, Құтылмас бұл ажалдан қарулылар. *П ы с ы қ т ы қ*, ептіліктен жан қалмайды, Құтылмас күшке сенген қарымдылар (Қабан жырау, Алтын қазық).

ПЫСЫҚША с ы н. *Пысықтау, пысықсымақ.* Бұл аз-маз орысша білетін, *п ы с ы қ ш а* жас жігіт (М.Әуезов, Қилы заман). – Ақсақ кемпір сияқты сылти басқан *п ы с ы қ ш а!* Алдасан ұлықты алдарсың. Сен істес болған ұлықпен біз де кездесіп көргеміз (М.Әуезов, Шығ.). Кешке қой сойған үйге көп адам жиналған. Шақырылмаған кейбір *п ы с ы қ ш а* сұғанақтар да келіпті (С.Жүнісов, Ақан сері).

ПЫСЫҚШАЛАУ с ы н. *Пысықтау, пысықсымақтау*. Ат қосшысы ауылдың *п ы с ы қ ш а л а у* жас жігіті (Ф.Ахметов, Жорық.).

ПЫСЫЛ з а т. *Пыс-пыс еткен дыбыс, мұрыннан шыққан дем*. Шырт ұйқыда жатқандардың бірқалыпты *п ы с ы л ы* естілді (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Сиырлардың күйсегендегі болымсыз *п ы с ы л д а р ы* ғана естіледі (І.Есенберлин, Көлеңке.).

ПЫСЫЛДА= е т. 1. *Мұрын, танау арқылы пыс-пыс етіп дем алу*. Батылым бармаса да, тәуекел деп кіріп келгенімде, басына қара, ағыл-тегіл жылап отырған әйелді, оны қоғамдай қоршаған шиеттей-шиеттей балаларды көрдім. Шешсіне қосылып *п ы с ы л д а н* жылайды (О.Бөкеев, Ұйқым.). Сиырлар *п ы с ы л д а н*, кейбіреулері ыңқылдап қозғалып қояды (С.Сейфуллин, Шығ.). Бастығы Мұқаң болып, бірлі-жарым минут кешіксек, бірінші кластың балаларындай, мұрнымызды тартып, есік сыртында қалып қоятынымызды біліп, *п ы с ы л д а н*, жүгіріп, бірнеше күн аяқтың талайдан бері отелмей келе жатқан «тән садақасын» бердік (Қаныш аға.). 2. *Пойыз, паровоз т.б. заттардың пыс-пыс етіп, дыбыс шығаруы*. *П ы с ы л д а н* ақырып, буларын гу-гу еткізіп жіберіп паровоз өтеді (С.Сейфуллин, Тар жол.). // *Жүре алмай, тоқтаңқырап*. Машина құрғыр ескі екен, екі-үш көше жүргесін *п ы с ы л д а н* тұрып қалды (Е.Оразақов, Дәрігер.). 3. *Борылдау, суға түскен шоқ, шала оттың пысылдап сөнуі*. *П ы с ы л д а н* көріктің жанында, жайнаған шоқтың аптабында бір жігіт тұр (Б.Майлин, Шығ.).

ПЫСЫЛДАҚ с ы н. *Пысылдауық, пысылдағыш*. Сен *п ы с ы л д а қ* ұйқыдан бас алмайтын жаман атқосшы боларсың (М.Сәрсекеев, Туған жер.).

ПЫСЫЛДАС= е т. *Пыс-пыс етісу*. Олар бейне тас көтеріп жатқандай *п ы с ы л д а с а д ы* (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

ПЫСЫЛДАСУ *Пысылдас етістігінің қимыл атауы*.

ПЫСЫЛДАТ= е т. *Пыс-пыс еткізу*. Астындағы қызыл өгізшесін қақпалап, танауларын *п ы с ы л д а т ып* қойшы бала келді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ПЫСЫЛДАТУ *Пысылдат етістігінің қимыл атауы*.

ПЫСЫЛДАУ *Пысылда етістігінің қимыл атауы*. Нағашымның жүйесі босап, жылап жібергенін мұрнының *п ы с ы л д а у ы н а н* сездім (С.Мұқанов. Мөлдір махабб.).

ПЫСЫНА= е т. *Ыстықтау, қапырықтан терлеу*. Байқамай бірдеңесіне тиіп кетіп, қира-

тып, былғап алатындай, жаза тартатындай, қалай отырудың есебін таба алмай, қорғанып, қысылып, *п ы с ы н а й* бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аттан түсіп, сәлемдесіп, Серікбайдың қасына келіп отырған соң Көкбай қатты жүрістен терлеп, *п ы с ы н а ғ а н д ы қ т а н* үлкен қара бөркін қолына алып, бөгелместен өңгімеге кірісті (М.Әуезов, Шығ.). *П ы с ы н а н* бас салбырап, иық түсіп, ішімнен өз-өзімнен күйіп-пісіп, Әуремін сұлу бас пен сән мүсінін Қиялда қайта-қайта сүйіп-құшып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ПЫСЫНАТ= е т. *Ыстықтау*. Тағы біразда аяғын қалың етік *п ы с ы н а т қ а н* соң, оны шешіп, астына басты (М.Әуезов, Шығ.).

ПЫСЫНАТУ *Пысынат етістігінің қимыл атауы*.

ПЫСЫНАУ *Пысына етістігінің қимыл атауы*. *П ы с ы н а у* дегенің миына да кіріп шықпайды (Б.Әдетов, Алтынай).

ПЫСЫР= е т. *Киіз басу ісінде киіз шымыр, тығыз болу үшін, ыстық су құйып білектен, тепкілеу немесе ірген жіпті ширату*. Киізді кейде *п ы с ы р а д ы*, яғни пысықтайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ПЫСЫРУ *Пысыр етістігінің қимыл атауы*.

ПЫСЫТ= е т. 1. *Жіпті ширату*. – Әлі де *п ы с ы т а* түс, құсқа арналған желі баудың ширағы жақсы, – деді Сыздық, Күләннің ширатып отырған жібін қысып-қысып көрді де (А.Сейдімбеков, Ақиық). Білектен, тебу және қарпудан кейін текеметті тағы бір рет *п ы с ы т а д ы* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. *а у ы с*. *Шынықтыру, шыңдау*. Еңбек шынықтырады, шыңдайды, *п ы с ы т а д ы* (Д.Досжанов, Зауал).

ПЫСЫТҚЫЛА= е т. *Ыстық суды, т.б. сапырыстырып салқындату, суыту*. Терешке ыстық су құйып, аздап салқын сумен *п ы с ы т қ ы л а п*, басын жуайын деп жатқан (Ш.Құмарова, Қос шынар). Қазандағы көжені ағаш тегешке қотарды. *П ы с ы т қ ы л а н* күбіге құйды (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

ПЫСЫТҚЫЛАУ *Пысытқыла етістігінің қимыл атауы*.

ПЫСЫТУ *Пысыт етістігінің қимыл атауы; ширату, пісіру*. Оны *п ы с ы т у* керек деп ойлады (Ж.Молдағалиев, Самал). Ауды суға салмас бұрын дәріде *п ы с ы т а д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПЫТШАЙ-ПЫТШАЙ о д. ж е р г. *Қойды қозысына шақырарда қолданып айтылатын сөз*.

ПЫТЫРА з а т. с ө й л. **Бытыра'**. Ірілігі қаздың көзіндей *п ы т ы р а н ы* мергендер «қазкөз» дейтін («Лен. жас»). Әскері әрқайларға бытырады, Шашқандай қырға уыстап *п ы т ы р а н ы* (І.Мәмбетов, Тарланбоз).

ПЫТЫРЛА = е т. *Пытыр-пытыр ету.* Алғаш *п ы т ы р л а* п шыққан тұңғыш оқтармен бірге шаң қауып топырлап құлап жатқан аттыларды көргенде Ақжелкенің қыбы қанғандай болып: – Ата бер, жібере бер. Беті бұрылды. Жалтарды. Көлденең сыпыр, қыр, жой! – деп, мерейі асқандай бой жасап бара жатты (М.Әуезов, Шығ.). Қадам бассан шашырайды шегіртке, Қуырылған бидайдайың *п ы т ы р л а* п (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ПЫШ: пыш болып қалды. ж е р г. к ө с. *Семіп, солып қалды (егіннің дәні туралы).* Биыл жаңбыр кеш болып, бидайдың қанасы *п ы ш б о л ы п* қалды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Су болғандықтан бүйердің егісі *п ы ш б о л ы п* тұрады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПЫШАҚ з а т. **1.** *Кесуге, турауға, мал союға лайықты, жүзі өткір, үшкір, сабы бар құрал.* Дүниеде мылтық пен *п ы ш а қ т а* н суық не бар, шашты босатып жіберіп, кейін қарай шегіне берді (І.Есенберлин, Шығ.). Бас жағында жерде жатқан белдігінен өткір, ұзын қара *п ы ш а қ т ы* суырып алып, сол қолының бармағымен сүйкеп жүзін көрді (М.Әуезов, Шығ.). Жарқетті қынабынан асыл *п ы ш а қ*, Қиды тез үзеңгісін көп бөгелмей (И.Байзақов, Танд. шығ.). **2.** т е х. *Кейбір мәшинелер мен түрлі құралдың кескіш бөлігі.* Қара жерді қос өгіз таспадай тіліп ала жөнелді. Соқаның *п ы ш а ғ ы* н керегінше қайраған екен (Т.Оразов, Қаныш.). Жұмыс үстінде машинкасының *п ы ш а ғ ы* н ауыстырып алды, оған 20 секунд кетті (Жүлдегерлер). **3.** а у ы с. с ө й л. *Медициналық операция.* «*П ы ш а қ т а* н қорыққан ауруынан жазыла алмайды, шындықтан қорыққан жүрек кеселінен құтыла алмайды» дейді ол (І.Есенберлин, Шығ.).

Алқымына пышақ тіреді. *Қатты қорқытты, зәресін алды.* Жетіп барды... Жетіп барса, еңгезердей мас адам Жас әйелдің *а л қ ы м ы* н а нән *п ы ш а ғ ы* н т і р е п тұр (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Буынсыз жерге пышақ ұрды [салды]. *Орынсыз жерге жабысты; болмайтын, қисынсыз, жөнсіз нәрсеге босқа әуреленді.* Реті бір келер, *б у ы н с ы з ж е р г е п ы ш а қ ұ р ы п* қайтем (Т.Қауыпбаев, Жазира). Сөзіңізге құлдық, бірақ *б у ы н с ы з ж е р г е п ы ш а қ с а* л м а ц ы з (Ә.Тарази, Құйрықты.).

Бұйда пышақ. *Үлкен пышақ.* Жатақтың шамы жаңа танығандай, Фотона жарқырады жаны қалмай. Көздерің үлкейіпті, арықтапсың, Жағыңа *б ұ й д а п ы ш а қ* жанығандай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Торығу күтер той-жиын сағынған ерді, Жеңеше, менше ешкімге

жалынба енді. Не күтпек, қайдам, қайтарып сапының жүзін, *Б ұ й д а п ы ш а қ* беліне тағынған елді?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Жағына пышақ жанығандай. *Өте арық, құр сүлдері қалған, жүдеу.* Рахат деген *ж а ғ ы* н а *п ы ш а қ ж а н ы ғ а* н д а й арық, шикіл сары бала (С.Жүнісов, Өшп. іздер). *Ж а ғ ы* н а *п ы ш а қ ж а н ы ғ а* н д а й ашаң келбетін шоқша сақалы онан бетер сопайтып тұр (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Қырық пышақ. *Таласып-тартысқан, араз, алауыз.* «Мен әмеңгерімін», «мал-дүниеге мен ие боламын» деп, олар өзара *қ ы р ы қ п ы ш а қ* болып жатады (Ә. Нұршайықов, Батыр.). Қызай руының іші де *қ ы р ы қ п ы ш а қ*, алты бақан алауыз екен (Ж.Жұмаканов, Екі жол).

Пышақ жұмсады [салды]. *Пышақты қару ретінде пайдаланды, біреуді жаралады.* Өзі түгіл басқа адамға *п ы ш а қ ж ұ м с а у* оңай емес (Б.Момышұлы, Шығ.). Зілғараның Әлібегі деген кісі «атымды атадың» деп біреуге *п ы ш а қ с а* л ы п алған екен (С.Мұқанов, Өсу жол.). Әлгі залым қыбын тауып тосыннан Жас жігітке *п ы ш а қ ж ұ м с а* п үлгерді. Міне, солай шорт үзілді асыл ән (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Пышақ жүзі, қыл үсті. *Қиыншылық кез, қауіп-қатерлі кезең.* Күн туып бір – *п ы ш а қ ж ү з і, қ ы л ү с т і* Жарқын өмір үшін олар соғысты. «Нұралыдан қалған талай тентексің» Басы сонда кетті десек, дұрыс-ты (Ж.Набиуллин, Таныс әуен.).

Пышақ елі. *Жұқа, 2–3 мм-дей ғана.* Мағауия домбыраның бет тақтайына қол тигізбеу үшін, төс ойығына жеткізбей *п ы ш а қ е л і* тақтайша салып алыпты («Соң. Қаз.»).

Пышақ кескендей тыйылды [үзілді, тоқтады, басылды]. *Бірден, кілт, кенет, шорт сап болды.* Қырық жылғы достықты қырық тиынға Сата салу түспейді түк қиынға. Барлық тірлік, кешегі бар байланыс *П ы ш а қ к е с к е н д е й* келе ме кілт *т ы ю ғ а* ? (Ғ.Қайырбеков, Қонсадақ). Сөйтуін сөйттім-ау, бірақ неше түрлі ақ бас, жалтыраған қасқа бастардың бәрі маған бұрыла қарап, әңгіме *п ы ш а қ к е с к е н д е й т ы й ы* л а қалғанда береке-құтым қаша бастады (Қаныш аға). Шәкірттер дереу қынжыла қоймағанмен, күлкілерін *п ы ш а қ к е с к е н д е й т ы я* д ы (Біздің Мұхтар).

Пышақ кесті. *Үзілді-кесілді, біржола.* Ал Шолпан болса, айтарын *п ы ш а қ к е с т і* етіп бір-ақ айтты (Ә.Нәбиев, Шолпан).

Пышаққа жарайды [пышақ көтереді]. *Союға келеді деген мағынада.* Малдың реті болар. Марқалар *п ы ш а қ қ а ж а р а* п қалды

(Ж.Тәшенов, Қаратас). Сайлау деген елге бір бүлік болды, Параланып әкімдер пұлға толды. Іріктеп көріктісін пұлға сатып, *Пышаққа жарайтынын* қырып болды (Үш ғасыр). Уезден келген уәкілдерді қымызы мол, қорасы *пышақ көтеретін*, үйі ажарлы, көңілді жерге түсіретін кез ғой (С.Бегалин, Замана.).

Пышаққа ұстады [ілікті, ілінді]. *Сойды, бауыздады.* Түйе егін қазақ кем жейді, себебі түйе қадірлі мал, оны *пышаққа ұстауға* қимайды («ҚазССР ҒА Хабарлары»). – Әке, бұлардың не, жалғыз бие *пышаққа ілікті* ме? (З.Иманбаев, Қыран.). Барлаушының оқ тиген аты *пышаққа ілінді* (З.Мұхамеджанов, Торғай).

Пышаққа ілінгір [түскір]! қарғ. *Сойылғыр, бауыздалғыр деген мағынада.* – *Пышаққа ілінгірді* өз қолыммен түрегелтіп қойып бауыздар едім (Р.Токтаров, Тұлпар.).

Пышақпен кескендей. *Үшкір, қырлы.* Жолаушылардың беттері – күнгей жақта. Жолдың солында – *пышақпен кескендей* тіп-тік жартасты Бұқтырма өзені (І.Есенберлин, Шығ.).

Пышақ сырты ғана. *Болмашы, азғана.* Сойылған мал аса семіз емес, бірақ кешегі сойылған малдан *пышақ сырты ғана* көрім екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Пышақ сыртындай [қырындай]. *Жұп-жұқа деген мағынадағы халықтық өлшем.* Тасыңыдың *пышақ сыртындай* қалыңдығы қалыпты (Аяз би). Сен бізге *пышақ сыртындай* ғана бір тілім бересің (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Кітабы *пышақ қырындай* екен (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

Пышақ ұшты. *ж е р г. э т н. Сыбаға.* Соғым сойған кезде үстіне келген кісіге *пышақ ұшты* беру біздің ата жолымыз ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Пышақ үстінен бөлді [үлестірді, талады]. *Қолма-қол, табан аузында бөлісті.* Бірінші ағымның айтатыны: қазаққа төңкеріс жасау керек, байдың жер-суын, мал-мүлкін, жазаласа артық қатынына дейін кедейлерге тартып өперу керек, *пышақ үстінен бөліп беру* керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жігіттер матаны *пышақ үстінен бөлісіп* жатыр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Ақан көл-көсір олжаны ауылдастарға *пышақ үстінен үлестіріп* беретін (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Пышақ үстінен жеді. *Піскен етті қазаннан түсірместен, толық піспестен жеді.* «*Пышақ үстінен жеп* тауысасыңдар ғой» деген бақыршының байбаламы шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ішіне [ішегіне] пышақ айналмайды. *Іші тар, қызғанашақ.* – Бұл жігіттің ішіне *пышақ айналмайтын*. Қызғанашақ адамда іш болмайды, – деді (Р.Токтаров, Терістік.). «Кінкене адамның терісі тар, *ішегіне пышақ айналмайды*» деуші еді (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл).

ПЫШАҚБАЛЫҚ *з а т. з о о л. Дене бітімі пышақ тәрізді, Азия мен Африканың тұщы және тұздылау суқоймаларында тіршілік ететін балық.* Дене бітімі сапты пышақ тәрізді болып келгендіктен, балықтардың бұл тобы «*пышақбалық*» деп аталған (Қ.Қайымов, Суасты.). *Пышақбалық* салқын суды қаламайды, сондықтан су температурасы 23-28°C етіп алынады (Қ.Қайымов, Суасты.). *Пышақбалық* тұқымдастар Үнді-Малай архипелагы, Бирма, Сиам, Үндістан және Африканың тұщы және тұздылау суқоймаларында тіршілік етеді (Қ.Қайымов, Суасты.).

ПЫШАҚАНДАР *з а т. э т н. Келген қонаққа мал сою.* Қазақ үйінде асар еті бола тұрса да, келген қонаққа арнап мал сояды. Кейде қонақ өлі етке де ризамыз деп, рақметін білдіріп, мал сойдырмайды, яғни *пышақандар* жасатпайды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ПЫШАҚСЫЗ *с ы н. Пышағы жоқ; пышақ қолданбай, кеспей.* Топшысынан тайған сүйекті *пышақсыз* орнына түсіріп, қозғалтпай таңып тастайтын (Б.Дәулетбаев, Парыз).

Пышақсыз бауыздады. *Қатты ұялтып жазғырды, жерге кіргізді.* Қазір Домбаев оны тірідей жеп жатыр. *Пышақсыз бауыздап*, отсыз қуырып жатыр оны (З.Шүкіров, Қиын түйін).

ПЫШАҚТА= *е т. Пышақ салу, жаралау.* Абайдан ақыл-қуат ап қарсы күрескен сары молданы дін иелері *пышақтап* өлтірген (Д.Әбілев, Арман.). Сол бір шақта өзінді Құшақтағым келеді. Қасындағы езінді *Пышақтағым* келеді (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер). Ол жүгенді босағаға тастай салды. – Біреу қара жорғаны *пышақтап* кетіпті (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

Боғын [тезегін] пышақтады. *с ө й л. Өткен іске өкініп, бұлан-талан болды, шала бұлінді.* Шаруа отыр мылтық құшақтаған, Ойына оралады іс арттағы; Көмекке әскер келіп жеңіледі, Үмбетқұл бүгін *боғын пышақтаған* (Ә.Дүйсенбиев, Қаһарман.). – Ендігі шарасын өзі жасасын. Әйтпесе, *тезегін пышақтап* жүрер (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ПЫШАҚТАЙ *с ы н. Тіліп түсетін, өткір.* *Пышақтай* өткір сан мың тістер мен тастай қатты шақпақ тұяқтар жеп жойып, құртып жүр (М.Әуезов, Шығ.).

Арқасы пышақтай. *Тыриган арық.* Қыстан арықтап шыққан болса керек, сары аттың *арқасы пышақтай* екен (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ПЫШАҚТАЛ= е т. *Пышақ салынған, пышаққа түскен. Пышақталған* әйел тірі екен (Р.Райымқұлов, Болат.).

ПЫШАҚТАЛУ *Пышақтал етістігінің қимыл атауы.*

ПЫШАҚТАС= е т. *Пышақ салысу.* Онды-солды *пышақтасқаны* ұнамас. Жөн-жосықсыз Құшақтасқаны ұнамас (Ш.Смаханұлы, Кездік). Ұрыстық та Керістік. Дұрыстыққа Келістік. Шығыстық та Кетістік. Ұғыстық та Жетістік. *Пышақтастық*, Түйістік. Құшақтастық, Сүйістік (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ПЫШАҚТАСТЫР= е т. **1.** *Пышақ жұм-саттыру, қырылыстыру. 2. Біреумен біреуді өшестіру, жауықтыру.* Түркіб жолының салыну бойында ұлтшылдық неше алуан сатыларға көтеріліп, талай еңбекшілерді *пышақтастырады* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ПЫШАҚТАСТЫРУ *Пышақтастыр етістігінің қимыл атауы.* Ұлт-ұлттың арасына от жағып, еңбекшіге еңбекшіні қарсы *пышақтастыруға* әзірлеген Жетісу кулактарының сырын ашып, бұл бүліншілікті болдырмай шығарады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ПЫШАҚТАСУ *Пышақтас етістігінің қимыл атауы.* Әйелін атасаң төбелеседі, *пышақтасуға* дейін барады (С.Бакбергенов, Қарға там.).

ПЫШАҚТАУ *Пышақта етістігінің қимыл атауы.* Оны *пышақтау* түгіл жүз адымдай жерге жүріп баратындай халі жоқ оның (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

ПЫШАҚШЫЛ с ы н. *Пышаққұмар, пышаққа ұйір.* – *Пышақшылы* н бұлардың, сендер пышақты көрмеген екенсіңдер, – деп, Ахмет екі жүзді қанжарын жарқ еткізді (С.Сейтхазин, Хадиша).

ПЫШҚЫ з а т. ж е р г. *Араның ағаш кесетін кішірек түрі.* Ағаш шеберлері балта, *пышқы*, үстірік (сүргі), бұрғы, тез, үскі, қашау, станок сияқты аспаптарды пайдаланады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Пышқыны* ағаш кесу үшін пайдаланамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПЫШ-ПЫШ¹ з а т. *Өсек сөз, алытқашты өңгіме.* Бұрын бір тілекте, бір жолда болмақ жігіттер енді ата-ананың ұлына, руға бөлінісіп, ілік тауып шиеленісе берді. Құдандалы сүйек шатыс, тамыр-таныс бірін-бірі тартып, азғыру, *пыш-пыш* ұлғая берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Гүлдеген, зу-зу еткен.* Тағы да гу-гу, *пыш-пыш* өңгі-

ме қозғап, еріккен қызыл ауыздар жел сөзді борандай боратып, сыпсың өсек өрттей лаулап жүре берді (Б.Тілегенов, Көктем.).

ПЫШ-ПЫШ² е л і к. с ө й л. **Пыс-пыс.** – Әй, – деді келте мұрнын *пыш-пыш* еткізіп. Айжан мұның «әйі» кім дегендей, жан-жағына қарап еді, сойтсе өзіне арналыпты (М.Сүндетов, Бесқонақ). Көк тал *пыш-пыш* етіп жөнді жанбайды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ПЫШ-ПЫШТА= е т. *Біреуді сыртынан жамандап өсек айту, сөз тасу.* – Түбіме жеттіндер, *пыш-пыштап* сөз тасиды. Екінші бірін шағыстырып және тынбайды (Д.Досжанов, Тұлпар.). Біреу сөйлеп жатқанда, қолын қасындағылардың құлағына тосып, «*пыш-пыштап*» отыратын жыбырлақтардың да үні өшкен (Қаныш аға).

ПЫШ-ПЫШТАУ *Пыш-пышта етістігінің қимыл атауы.*

ПЫШТАЙ¹ с ы н. ж е р г. *Кішкентай.* Бұл өзі *пыштай* болып бір пәле (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПЫШТАЙ²: *пыштай болды.* ж е р г. *Жым болды, тыйыла қалды.* Жаңа ғана дуылдасып, мәз боп отырған жұрт *пыштай болып*, орындарынан тұра бастады (Б.Тілегенов, Аққайнар.).

ПЫШЫҚ¹ з а т. ж е р г. к ө с. *Дәнді дақылдардың дәнісіз басы.* Қазан ұрғасын, бастары *пышыққа* айналып кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Тарының *пышығы* жиналды. *Пышық* жеңіл болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПЫШЫҚ² з а т. ж е р г. *Мысық.* Ұйықтайын деп аздап қисайып едім, бір *пышық* мияулап мазаны кетірді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПЫШЫЛ з а т. *Пыш-пыш еткен дыбыс, пысыл.*

ПЫШЫЛДА= е т. *Пыш-пыш ету, пысылдау.* Мұрны *пышылдап* оянар емес (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Тоқтай берген паровоз *пышылдап* а буын шығарған екен (С.Аққошқаров, Бақыт.).

ПЫШЫЛДАҚ с ы н. *Пыш-пыш еткіш, пышылдауық, пышылдағыш.* Жатырмысың әлі ұйықтап, *Пышылдақ* мұрның пышылдап («Ара»).

ПЫШЫЛДАТ= е т. *Пыш-пыш еткізу.* Кер сиырдың шөп жесі нашар, танауын *пышылдап* апыл-ғұпыл асап жатқан жоқ (М.Иманбаев, Сұлу.).

ПЫШЫЛДАТУ *Пышылдат етістігінің қимыл атауы.*

ПЫШЫЛДАУ *Пышылда етістігінің қимыл атауы.*

ПЫШЫЛДАУЫҚ с ы н. *Пышылдақ, пыштыш еткіш*. Шеше алмасаңыз, шешіп берейін: *Пышылдауығы* – мұрын деген сөз екен. Жылтырауығы – көз екен, Жыбырлауығы – ауыз дегеннің өзі екен (О.Әубәкіров, Сүзеген сөз).

ПЫШЫРА = е т. *Басы бірікпей бөлек-бөлек болып бөліну, шашырау, бытырау*. Отрядтарыңыз әлі аз және *п ы ш ы р а п*, бестен-оннан бөлініп, бір жерге басын қоса алмай жүрген көрінеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Үйлерде белгілі жүйе жоқ, қалай болса, солай *п ы ш ы р а й* орналасқан (М.Дүйсенов, Қалыңдық). Есіне түсірмек болады, бірақ ойы *п ы ш ы р а п*, ешқайсысын да есіне түсіре алмады (М.Мағауин, Көк мұнар).

Шілдің қиындай [боғындай] пышырады. *Тоз-тоз боп, бет-бетіне кетті*. Бәріміздің қамымызды бір жерден ойлайтын боламыз ба, әлде *ш і л қ и ы н д а й п ы ш ы р а п*, жеке жұдырық салысып жүре берейік пе? (Ф.Сланов, Дөң асқан). Қырымнан киіу таянса, быт-шыт боп *ш і л д ің қ и ы н д а й п ы ш ы р а п*, бір-бірімізді оққа байлап кететін қылығымыз бар сығырмыз ғой (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ПЫШАРАҢДА = е т. *Топырласу*. Ат ырыңдап, ер тондап, Балалар от басында *п ы ш а р аң д а п* (Бес ғасыр.).

ПЫШЫРАТ = е т. **1.** *Тоз-тозын шығару, бытырату*. Сенің мына қалпың ойымды *п ы ш ы р а т ы п* жіберді (Д.Досжаанов, Дария). **2.** *Ластау*. Біздің ең байымызды: «Сәнің шақшы аяғың білән *п ы ш ы р а т ы р ғ а* қойған идән түгіл, шық, сасы қазақ» – деп, үйінен қуып шығады (Абай, Тол. жин.).

ПЫШЫРАТУ *Пышырат етістігінің қимыл атауы; былғау, лаптау*.

ПЫШЫРАУ *Пышыра етістігінің қимыл атауы*.

ПІДИЯ [ар. *فدية*] з а т. д і н и. **1.** *Ислам діні бойынша, өлген адамның құнәсын ақтау үшін молдаларға берілетін құдайы (мал, ақша т.б.) зат*. Байдалы бастаған үлкендер Бөжейдің жаназасына, *п і д и я с ы н а* байлайтын мал-мүліктің әңгімесіне кірісті (М.Әуезов, Абай жолы). Кейіміз сәлде, шапан кием дедік, Сүзіліп басты төмен ием дедік. Ақпейіл адалсынған сопы жан боп, Сөйтіп-ақ *п і д и я*, зекет жиям дедік (С.Торайғыров, Шығ.). Мектепке беріп баласын, Көрсетеді шамасын. Біздің де бала шәкірт деп, Таласып жүріп алады *П і д и я ғ а* бұзау, танасын. Баласынан сұрасаң, Әліп пенен әбжәттің Танымайды қарасын (Кердері Әубәкір, Қазағым.). **2.** *Жоқ-жітімке берілетін садақа*. Ислам шарияты бойынша, *п і д и я*

жоқ-жітім, жетім-жесір, кемтар, мүсәпір адамдарға таратылады («Жас Алаш»).

ПІДИЯЛЫҚ с ы н. *Пидияға байлайтын, пидияға арналған (мал, ақша)*. *П і д и я л ы қ* шығынды ағайын-туған болып көтерді («Қаз. әдеб.»).

ПІДИЯШЫ з а т. *Пидия алушы*. Басына бір жылқы байланып, *п і д и я ш ы л а р ғ а* адам басы алты сомнан төреку берілсін (С.Әлжіков, Көрі сайтан).

ПІКІР [ар. *فكر*] з а т. *Өмірдегі құбылыстар мен заттар туралы өзіндік көзқарас, тұжырым, пайымдау*. Бойға сіңген дағды бойынша, қызметке кіріскеннен бергі көздеген нысана мал мен атақ, жылы, жайлы орын табуға ғана арналғандықтан, бұнда да сырт көрінісі болмаса, ішінен құралған негізді *п і к і р*, бағыт жоқ еді (М.Әуезов, Шығ.). Кейбір академиялық топтарда, тіпті теоретик-геологтардың ортасында да: кен мамандығы – түгелдей инженерлік мамандық деген *п і к і р* орын алып жүр ғой (Қаныш аға). «Ойпырмай, осылай өлгеніміз бе? Иттің балалары неге тезірек қимылдамайды», – деген Әлжанның сырттағы жұртты балағаттай, үрейлене шыққан дауысын естіген сайын, өз *п і к і р і м е* бекіне түскем (І.Есенберлин, Шығ.).

Жалған пікір. *Жалған сөз, ой*. Жазғырып, жазған деме мұның несін, Сен ертең кешерінді, бүгін кештім, Сол ғана айырмасы. – *Ж а л ғ а н п і к і р* Дегенің – естімесін мұңымды ешкім (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Жұрт пікірі. *Көптің ойы, көзқарасы*. Бірінші топ – аз біледі мен жайлы, Әзірге олар *ж ұ р т п і к і р і н* аңдайды. Кейде тіпті өз ойларын өзі ембей, Жүріп жатыр ашық пікір кезенбей (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қоғам пікірі. *Көпшіліктің, қауымның түйгені*. *Қ о ғ а м и п і к і р* біздің бәрімізді Алатаудан да биікке көтерді (Қазақтар хақында).

Өзіндік пікірі жоқ. *Өзіндік ойы, көзқарасы жоқ*. Жігіт, жігіт санала ма, бұғып жүрсе тасаңда, *Ө з п і к і р і ж о қ* еркектен қорқу керек қашанда! Қанаттыны кері тартып табандап, Ұшар кезде ұша алмайтын шабандап, *Ө з п і к і р і* жоқ еркектер ел басқарса не болмақ?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Пікір айтты. *Негізі бар, ғылыми тұжырым айтты, көзқарасын білдірді, баға берді*. Академик Әуезов – қазақ мақалдары мен мәтелдерінің алғашқы зерттеушілерінің, оның ішінде, ең беделді ғылыми *п і к і р а й т қ а н д а р ы н ың* бірі (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Көркем әдебиетті көп білетін, өнердің сан-саласына ой жіберіп, жақсы *п і к і р л е р а й т ы п* отыратын (Қаныш аға). Жан-жағымнан жатқан кезде кесектеп,

Жылы лебіз білдіретін дос ештеп. Сыншы қауым *п і к і р а й т ы п* қоятын Әрбір сөзін шотқа қағып, Ештеп (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Пікір алысты. *Ойларын ортаға салды, ақылдасты.* Олар да тұра қалып, *п і к і р а л ы с ы п*, осындай аурудан айығып жазылып кетулеріне не себеп болғанын айтысып, өз білгендерін ортаға салады екен (С.Сұбханбердин, Дертке – дауа.). Біз әңгіме үстінде танысып-білісіп, *п і к і р а л ы с ы п* отырмыз емес пе (Ж.Тілеков, От кешу).

Пікір берді [қосты]. *Ықылас, тілек білдірді, ақыл айтты.* Ертеңінде бірлестік курсына баруға *п і к і р б е р г е н* адамдардың туыстугандары, дос-жолдастары оларды аттандыруға жиналды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Пікір бөлісті. *Ойларын айтысты.* Біраз адам *п і к і р б ө л і с т і*. Қанекең бәрін ілтипатпен тыңдап, қорытынды жасады (Қаныш аға).

Пікір тастады. а) *Артында сөз қалдырды.* Шулы, дулы *п і к і р т а с т а п* артында, Бір-біріне қол созысқан қалпында, Біраздан соң екі бейне жатты үнсіз (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Әңгімеге сабақ боларлық пікір айтты, ой берді.*

Пікір толғау. *Ой айту, көңілдегісін айту.* Жыл керуені көше берер жалғаса, Оңай ма екен *п і к і р т о л ғ а у* ол жайлы. Белгілі ғой, басыңкеу болмаса, Кесендеекеу болмайды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Пікірі жетпеді. *Ақылына сыймады, өресі жетпеді.* Қарағым, осы жерді топ-томалақ зат дегенге тіпті *п і к і р і м ж е т п е й д і* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Шын пікір. *Шын сөз, жалған емес, ақиқат ойы.* Бірі – ауру, бірі – күншіл ғадауаты Болмаса көңілдің жоқ титтей кірі. «Жанынан – жаман ұста» дегендей-ақ, Әзірге Омекеңнің *ш ы н п і к і р і* (О.Шораяков, Шайыр).

Іш пікірі. *Көңіліндегісі, түйгені, ойы.* *І ш п і к і р і* өзгеріп, мүлде бөтен кейіпке түскен (М.Мағауин, Бірата.). Жүрегімнің біртүкпірінде «екінші тыңның» қандай екенін көзіммен көргім келген *і ш п і к і р і м* де бар (З.Шүкіров, Қиын түйін).

ПІКІРЛЕ= ет. *Уағыздау, насихаттау, иландыру.* Оның үшін әрбірінің сөйлеуі, айтуы басқаша болса да Алла тағаланың сұңғатына қарап пікірлемектікті екеуі де айтады. *П і к і р л е м е к т і*ң соңы ғибратлмақ болса керек (Абай, Тол. жин.).

ПІКІРЛЕС с ы н. *Көзқарасы, ойы бір жерден шығатын, ниеттес, көңілдес.* Ол өзін пролетариатпын деп, мені пролетариат жазушысы деп, таныстықтың үстіне *п і к і р л е с* боп жүруші

еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Мұхтардың атасы Әуез Абайдың құрбысы ғана болып қоймай, сонымен бірге *п і к і р л е с і* де болады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Ал ұлы суреткермен көп жыл достас, сыйлас, *п і к і р л е с* болғандар оның алғыр ойын, шынайы мейірімге толы жан күйін есінде ерекше қастерлеп ұстайды (Біздің Мұхтар).

ПІКІРЛЕС= е т. *Пікір алысу, кеңесу, ақылдасу.* – Отыршы, сөйлесейік *п і к і р л е с е й і к*, – деді ол (С.Омаров, Өмір.). Ғабит аға жасы кішілермен қашан кездессе де, ақыл қосып, әлденелер жөнінде *п і к і р л е с і п*, өзіне ой толғандырып жүреді (М.Әлімбаев, Қалам.). Әрқайсысы қадам сайын композитормен *п і к і р л е с і п* отыруға тиіс (Біздің Мұхтар).

ПІКІРЛЕСТІК з а т. *Пікірлес болушылық; ортақ пікірге келушілік.* Семьяда сырластық, *п і к і р л е с т і к* дегендерді білмеген бала сыртқа әуестенеді («Қазақст. мект.»).

ПІКІРЛЕСТІР= е т. *Пікір алыстыру, ақылдастыру.*

ПІКІРЛЕСТІРУ *Пікірлестірі етістігінің қимыл атауы.*

ПІКІРЛЕСУ *Пікірлес етістігінің қимыл атауы.* Осы бір алғашқы азғана *п і к і р л е с у д е н* бұлар бірін-бірі шын түсінгендей болды (Д.Әбілев, Арман.).

ПІКІРЛІ с ы н. *Белгілі бір пікірі, өзіндік көзқарасы бар.* Тура мінезді, әділ *п і к і р л і*, қабілетті жігіт (С.Шаймерденов, Мінез). Жат *п і к і р л і*, арам ойлы бұзықтардың да тауын шағып, беттерін қайырып тастайтындарына көздері жетті (М.Дүйсенов, Ант).

Озық пікірлі. *Алдыңғы қатарлы көзқарастағы адам туралы.* Ыбырай Алтынсарин *о з ы қ п і к і р л і* педагог болды (Қ.Көпішов, Кезеңдер).

ПІКІРСІЗ с ы н. *Пікірі жоқ; жетесіз, ойсыз.* ...алайда Төлеген *п і к і р с і з* де жігіт емес (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ПІКІРТАЛАС з а т. *Өз ойын, идеясын ортаға салу, қорғап сөйлеу, пікірсайыс.* Қорғау үстінде кейбір мәселені Мұхаңмен келісе алмайтындығымды айтқанда, Мұхаң ешқандай реніш білдірген жоқ. «Бәлі, ғылымда осылай *п і к і р т а л а с ы* болғаны абзал», – деп қайта оны-ма сүйсінгендей болды (Біздің Мұхтар). Сүйікті газетіміздің 10 февраль күнгі (1982) «Қыздар қалай ойлайды екен?» *п і к і р т а л а с ы н а* орай жарияланған мақалалар жастардың қайсысын болса да ойландырады сөзсіз («Лен. жас»).

ПІКІРІНШЕ ү с т. *Біреудің көзқарасынша, ойлауынша.* Мамандардың *п і к і р і н ш е*, бұл іргелі еңбек қазақ театр өнері туғаннан бастап

1950 жылдың басына дейінгі оның энциклопедиясы деп танылды (Қаныш аға).

ПІЛ з а т. з о о л. *Екі ұлкен сойдақ тісі бар, ұзын тұмсықты, сұтқоректі аса ірі хайуанат.* Африка *п і л і н і*ң сойдақ тісінің салмағы 80 кг, ұзындығы 2 метрге жетеді (ҚСЭ). Аю, жолбарыс, арыстан, қасқыр, түлкі, киік, бұғы, марал, арқар, таутеке, сілеусін, құлан, бұлан, маймыл... не керек, дүниежүзіндегі жан-жануардың бәрін сонда жинаса керек. Қартқожа *п і л д і* де көрді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *П і л* орасан жүк тасып, Таңдандырса бар елді. Адам оймен нық басып, Арқалайды әлемді (С.Қалиев, Дүрбі).

ПІЛДЕ з а т. ж е р г. *Пілә (жібек құрты, оның иірген жібек талшығы, жібі).*

ПІЛДЕЙ с ы н. *Піл сияқты ірі, ұлкен.* Көк шалғынға еркін жайылған жануарлар [өгіздер] бір-біреуі *п і л д е й* деседі (К.Жүнісова, Құстар.). Қызбалықтың кінәсі күндей анық, Ашу болса көдімгі *п і л д е й* алып. Ол да айыпты... Күдіктің миы ашыды, Қай жағына шығарын білмей анық (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бұл жүрек қуанышқа тойған емес, Сол алғыстан гүлдесін дала мынау. Мұратжан, сабау басты бойдақ емес, Сен *п і л д е й* күйеу болдың, қарағым-ау (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Пілдей қуатты. *Піл сияқты, қушті.* Кәркиден *п і л д е й қуатты*, Тағы арыстан жүректі. Аплатон, Сократ ақылды Қаһарман, Ғали білекті (Абай, Тол. жин.).

Пілдей құрдас. ж е р г. *Түідей құрдас.* Біз Кенжебай екеуміз *п і л д е й құрдаспыз* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПІЛЛЕКЕШ з а т. *Жібек құртын өсіруші.*

ПІЛЛЕШЛІК з а т. *Жібек құртын өсіру кәсібі.*

ПІЛЛӘ [ир. **پله**] з а т. *Жібек құртының талшық алынатын ұясы.* Жібек құртының *п і л л ә с і* қымбат көрінеді. Бір түйір *п і л л ә н і*ң өзінен ұзындығы тай шаптырым талшық шығады екен (Т.Иманбеков, Үш ай). Тұт ағашының жемісі адамға тамақ, малға азық беріп қана қоймайды, оның жапырағы жібек *п і л л ә с і* н өндіру үшін пайдаланылады (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). Сені көріп құба талдай иілген, Танытқым кеп шеберлік пен тегімді. Қас ұстадай *п і л л ә д а н* жіп иірген, Жаным, ойым бір қиялға берілді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ПІЛЛӘЙІРГІШТЕР з а т. з о о л. *Тұн көбелектері тұқымдасы.* *П і л л ә й і р г і ш т е р* денесін қалың түк басқан, қанаттарының өрісі 90 мм-ге дейін жететін, шомбал денелі ірі көбелектер (ұрғашылары еркек көбелектерден ірілеу келеді) (ҚҰЭ).

ПІЛМАЙ з а т. з о о л. <лат. asipenser nudiventris> *Дене тұрқы 150–220 см, орташа салмағы 15–21 кг-ға дейін баратын балық.* *П і л м а й* Арал теңізінде және оған құятын өзендерде таралған көшпелі балық (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.). Бекіре тұқымдастары ішінде *п і л м а й* мен сүйірік 1997 жылы-ақ Қызыл кітапқа енген («Дала мен қала»).

ПІЛТЕ з а т. с ө й л. *Білте (шам, шырақ сияқты жарық беретін құралдарды тұтандыру, от алдыру үшін пайдаланылатын ширатылған, өрілген мақта жіп).* Самаурын шыжылдай кеп, дастарқанның есік жақ етегіне төштіе қонған: оның қасында қос бүйіріндегі төрт бұрышты терезесінен іште жанған *п і л т е н і*ң қызыл тілі жылт-жылт ете көрінген керосинка орын тепті (М.Сүндетов, Бесқонақ).

ПІЛТЕЛЕ= е т. с ө й л. *Білтеле.* Жамбыл-ау, жан екенсің сөзге сараң, Жақпады қай мінезім бүгін саған? Ойыңа *п і л т е л е м е й*, білдіре айтшы, Саласың қандай қолқа тегі маған? (Айтыс).

ПІЛТҰМСЫҚ з а т. з о о л. *Дене тұрқы 23 см, Африкада мекендейтін балық.* *П і л т ұ м с ы қ* судан шоршып шығуға әуес, сондықтан аквариумның бетіне шыны қақпақ жабу керек (Қ.Қайымов, Суасты.). *П і л т ұ м с ы қ т а р* отрядына жататын балықтардың көзі нашар дамиды, тұмсықтары созылып, пілтұмсықтанады және құйрық бөлімінде электрлі мүше болады, басында және денесінде ерекше сезімтал нерв клеткалары орналасады (Қ.Қайымов, Суасты.).

ПІЛТҰМСЫҚТАН= е т. *Балықтұмсығының піл тұмсығына ұқсап созылуы.* Пілтұмсықтар отрядына жататын балықтардың көзі нашар дамиды, тұмсықтары созылып, *п і л т ұ м с ы қ т а н а д ы* және құйрық бөлімінде электрлі мүше болады, басында және денесінде ерекше сезімтал нерв клеткалары орналасады (Қ.Қайымов, Суасты.).

ПІЛК¹ з а т. ж е р г. *Білте.* Сығырайған шамның сәулесі өлімсіреп, майы таусылып, *п і л і г і* жана бастапты (О.Төжиева, Жетім қыз). Май шамның *п і л і г і* дірілдеп, көмескі жарық береді (Ж.Төшенов, Алғашқы.).

ПІЛК² з а т. ж е р г. *Құсты түнде қонақтап отырғанда ұстайтын тұзақ.* *П і л і к* қайда, ағашқа бір құс келіп қонды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ШІР [ар. **شیر**] з а т. 1. д і н и. *Діни қауымдастықтың басшысы, жетекшісі.* Баршасы үшбулардың *п і р і* м деді, Хазірет ақылы дана білімді еді. Патшадан қазақ үшін мүфти сұрап, Өзінен халықтың қамын бұрын жеді (Кердері

Әбубәкір, Қазағым.). **2. м и ф.** *Адамдарды желеп-жебеуші, әулие.* – Шырағым, ата-бабаңа *п і р л е р д ің* дұғасы тиген, бақ қонып, қыдыр дарыған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сиынған *п і р і м* ерен-ді, Ойлаған ойым терең-ді. Әр нәрсе десем, Күлмес хан. Маған тауып бер енді (Ғашық-наме). Әдейі арнап сәлем жаздым хатта, Қор болмас, қосқан басын асыл затқа. Әйелдің *п і р і* болған ғаламдағы – Жолдасы Әлішердің Бибі Фатима (Айтыс). **3. а у ы с.** *Сиынушы, демеуші, сүйеуші.* Менің *п і р і м* – Сүйінбай, Сөз сөйлемен сиынбай. Сырлы сұлу сөздері Маған тартқан сыйындай (Жамбыл, Шығ. жин.).

Кәміл пірі жар болды. *д і н и.* *Әулиелер демеп, қолдады.* Өкінемін несіне, Өтіп едім қорлықпен, *К ә м і л п і р і м ж а р б о л ы п*, Бүгін кірді түсіме (Мұңлық-Зарлық). Өзіме өз кесірім тиіп отыр, Дем едім ұзартпай-ақ кідіртерім. Бойымда одан бөтен мінім бар ма? *Ж а р е д і* әуел бастан *к ә м і л п і р і м* (Айтыс).

Пірге қол берді [тапсырды]. *д і н и.* *Қазірет, ишан сияқты дін басының патиқасын алды, дін жолына түсті.* Әулиеге дем берген, Айтар сөзге ем берген. Жеті өлікке жан берген, Жеті *п і р г е қ о л б е р г е н* (С.Сейфуллин, Шығ.). *П і р г е қ о л т а п с ы р ы п*, он-оңай пірөдар болып шыға келген (С.Омаров, Қиыр жол). Өзінен шығатын өнері болмаған соң, Мұсабай қатынға *қ о л т а п с ы р ы п п і р* қылған ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Пірдің сөзін тұтынды. *Қолдаушының сөзін тыңдады, айтқанын орындады.* Алал сопы мен емес *П і р д ің с ө з і н т ұ т ы н ғ а н*; Саудагер сарттай қайтты өмір Құмар ойнап ұтылған (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Пір тұтты. *Әулиедей көріп бас иді, құрмет тұтты, қастерледі.* – Үлкен ағаны *п і р т ұ т ы п*, айтқан сөзін көлденең отырып тыңдаушымын, – деді Есен (С.Талжанов, Ұлдай.). Осы ананы мен әулие ұстап, бас иіп, *п і р т ұ т қ а м* (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Ол алға қойған мақсатына тезірек жету үшін білімді білетіндерден танбай үйренген, үлкен ғалымдарды *п і р т ұ т қ а н*, соларға ұқсауға тырысқан (Қаныш аға).

Піріне сиынды [мінәжат етті]. *Піріне, жебеушісіне табынды.* Адаспағандарына көзі әбден жеткен дірдектеген топ, қамшыгердің *п і р і н е м і н ә ж а т е т і п*, айқұлақтана шапты ілгері (О.Бөкеев, Ұйқым.).

Пірін шақырды. *Жебеушісіне сиынып, соларды қуат көрді; жынын шақырды.* Ор қояндай ойнап, сақ-сақ күліп, Ғайып ерен-қырық шілтенің *п і р і н ш а қ ы р а*, езуі көпіршіп, топтың топанына бір араласып шыққанда – алтауының

бірдей қамшысын сарт-сұрт жұлып, тақымына қыса кетті (О.Бөкеев, Ұйқым.).

Өлеңнің [жырдың] пірі. *Поэзия рухы, поэзия демеушісі.* Қазақтың *ө л ең і н ің п і р і* болған, Халқының сөзін айтар ұлы болған. Абайдың аманат қып беріп кеткен Шәкәрім түсірмеген туын қолдан (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жамбыл поэзияның киелік қасиетін барынша қастерлеп қорғайтын, бұл қасиеттің адамдар бойына даруын діндеген *ж ы р д ың п і р і* болған адам (Қазақтар хақында).

ПІРАДАР *з а т. д і н и.* **Бірадар** (*тақуа, сопы*). – Олай демеңдер. Атасына дуа қонған Атай пірдің әулеті ғой. Тек байғұстардың дуасы қабыл болсын! – деді бір жаман *п і р а д а р* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жақсы әйелді Еркекке ұқсас атайды. Кей еркекті Қыз мінез деп мақтайды. Кей *п і р а д а р* Әйелденіп қылмып, Кей бикештер Мұжық болып қатайды (К.Салықов, Жезкиік).

ПІРӘДАР *з а т. д і н и.* **Пірадар** (*пірге барып қол беріп келген, діндар, сопы*). Сөйтіп шайқы мен *п і р ә д а р* халпе күтпеген жерден құранды оқысын да, оқымасын да білмеді (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Сондағы Мұхиддин халпеге қол тапсырып, *п і р ә д а р* болмақшы (С.Омаров, Қиыр жол). Тройцкіге жан-жақтан жиналады екен, ишанның батасын алғандар «*п і р ә д а р*» аталады екен (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

ПІРЗАДА [*ир. پيرزاده*] *з а т.* *Пірден туған, пір текті.* Ұстама, *п і р з а д а л а р*, ит пен құсты, Қылмаған атақ мирас мұндай істі (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.).

ПІРКӘНШІК [*ор.*] *з а т. к ө н е.* *Сауда қызметкері, сатушы.* Бұлар ірі байлардың, саудагерлердің лапкелерін ұстап тұрған *п і р к ә н ш і к т е р* (З.Ақышев, Ақбел.). – Қисамединнің құдай атқыр баласы *п і р к ә н ш і к* боламын деп мойнына үш биенің ақшасы мінгені (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). – Ауыл арасындағы Торсанның саудасын со кезде Шери жүргізіп тұрады, *п і р к ә н ш і г і* менмін – деді Мәшік (С.Мұқанов, Менің мект.).

ПІРКӘШІК [*ор. приказчик*] *з а т. с ө й л.* *Сауда қызметкері, сатушы.* Баяғы банды болған немересі тіріліп келіп қалды ма деп зәрем ұшты. Бақсам, әлгі батағадағы *п і р к ә ш і к* туысы екен (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ПІРЛІК *з а т.* *Пір болушылық, қасиеттілік.* Дем едім тілім тиер мен бағана, Жаратты қожаны есер қақтағала. Ишан өлең айтқанын қашан көрдің, Өлеңінді айт, *п і р л і к т е н* кет садаға! (Айтыс).

ПРУАРДІПЕР з а т. с ө й л. *Діни ұғым бойынша, көзге көрінбей қамқоршы болатын күш.* Қолында молдалардың деуіт қалам, *Піруард ігер* жар болса, алыс жолға барамын (Қыз Жібек).

ПС¹ = е т. **1.** *Шікі тамақтың қайнау, отқа қақталу, бұға қойылу арқылы жейтін, ішетін қалыпта келуі.* – Е, бөсе, сонау етің *п і с к е н ш е* сарғайтпай былай еткенің ақыл болды ғой, Қысатай! – дегенде біраз жұрт қошеметтеп күлді (М.Әуезов, Шығ.). Қара қазанға түсіп, *п і с і п* жатқан менің қара қозым болмаса игі еді (Р.Аманкелдиев, Батыр.). **2.** *Қымызға айналу, дайын болу.* Сырты кедір-бұдырлау сабаның ішінде саумал *п і с і п*, қымызға айналып, бабына келе жатыр (Қазақтар хақында). **3.** *Егіннің, жемістің, бау-бақша өсімдіктерінің дәні толып, жеуге жарауы.* Қайта бейнет, еңбек елінің дәл осы күндер қабағы ашық, аз күнде күткен өзгеше жұбанышы бардай. Онысы – *п і с і п* толыққан егіні (М.Әуезов, Шығ.). Әсіресе, ол аққайындар ала жағалданған, акациялар ақырын сарғайған, *п і с к е н* алма мен сабағынан үзілген алғашқы жапырақтар иісін аңқыта таратқан күздің адам аяғы саябыр ертенгі мезгілінде айрықша әсем (Біздің Мұхтар). Күріш *п і с к е н н е н* кейін төгіліп түсе бастайды (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Екіншісінің шырын еріні гүл күлтесіндей үлбіресе, үшіншісінің жүзі *п і с к е н* алмадай албырайды (Қазақтар хақында). **4.** а у ы с. *Малдың семіріп ет алуы, майлануы.* Сұлыға *п і с к е н* жарау күрең төбелмен көсілтіп барады (Ф.Мұстафин, Дауыл.). – Қазір қозы *п і с к е н*, жүрген шығар бір ауылға қонып, бір ауылға түстеніп (Ы.Жақаев, Менің бақытым). **5.** а у ы с. *Кемеліне келіп, әбден иі қану, шегіне жету.* Көкірегіңде қордаланған ойды әбден *п і с і п* жетілгенде ғана қағаз бетіне түсіретіні байқалады (Ж.Әбдірашев, Парасат.). Сөздерің *п і с т і м е* өзі? Құттықтаймын, құттықтаймын, бауырым, – деді Қали (М.Дүйсенов, Қалыңдық). **6.** а у ы с. *Көңбіс болып қату, шынығу, ширау; пысу.* Он бес жасынан жол жұмысында шыныққан. Еңбек қазанында қайнаған, *п і с к е н* (І.Жансүгіров, Әңгім.). Еңбекке *п і с к е н* шаруақор сиқы бар (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Әскери тәртіпке *п і с і п* алған Мұқаметқали жай қызмет үстінде де сол жүріс-тұрысын бұлжытпайтын (С.Бегалин, Замана.). **7.** а у ы с. *Жағдайдың, мәселенің көтерілетін, шешілетін уақытының жетуі.* Мамандық тілдерімен үндесіп, ұғыса біледі және сол әр ғылымның саласындағы әрбір кезеңде *п і с і п* келген нақтылы, жауапты мәселелеріне қажет болған мәслихатын ай-

тып, мықты басшылық ете білді (Қаныш аға). **8.** а у ы с. *Жаңа қалыптаса бастаған жас адамның күй-қалпы, кемеліне келе бастауы.* Бәрің де тістің суындай, көздің қарашығындай, жаңа *п і с і п* келе жатқан көк өрім азаматсыңдар, баламызсыңдар, інімізсіңдер (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Япырмай, мынау өзі ержетіп, *п і с і п* қапты-ау! Тек айтқаны қолынан келсін, – деді (М.Әуезов, Шығ.).

Ақыл пісті. *Ақылы, есі толысты.* Бесте тісің түседі, Елуде *а қ ы л п і с е д і*, Жомарттығың, Сараңның ішіне от боп түседі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Буына пісті. *Ішпей-жемей мас болды, мақтаншы етті.* Бес ұлдың *б у ы н а п і с к е н* адуын, орақ ауыз әйел шалына соқтыға кірді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Сен малыңның *б у ы н а п і с с е н*, мен басымның *б у ы н а п і с е м* (Д.Әбілев, Ақын.). Серікбай оқымаған, өз *б у ы н а* өзі *п і с к е н* бітеу жара екені көрініп тұр (Р.Токтаров, Ертіс.).

Көкірегіне [кеудесіне] нан пісті. *Дандайсыды, мейманасы асты.* Орыспен араласып, орыс тілін үйренген соң *к е у д е м е н а н п і с к е н д е й*, өзіме-өзім әлдеқандай көріндім (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұлардан төмен – басқа байлар. Әрқайсысы – *к е у д е с і н е н а н п і с к е н*, бір-бір ауылдың қожасы, ел ағасы (І.Есенберлин, Шығ.).

Піскен лақ. *Тамыз айынан бастап союға немесе сатуға жарамды боп семірген деген мағынада.*

ПС² = е т. *Саба мен күбінің ішіндегі қымызды, іркітті піспекпен күрпілдетіп шайқап, бабына келтіру.* Босағада малшы қатын үлкен күбіге іркіт *п і с і п* тұр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). «Тай жүзгеннің» піспегін арқанға керемі екен де, екі қарулы жігіт әрең көтеріп *п і с е д і* екен (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Түнде әлденеше тұрып, бие сауады, борпылдатып қымыз *п і с і п* отырады (М.Иманбаев, Сұлу).

Май пісті. *Қаймақты, кілегейді күбіге салып пісіп, шайқап сарымай алды.* Ол үйге келгенде әжесі *м а й п і с і п* жатыр екен (Ауызекі).

ПС³ = е т. *Ұшы үшкір затты бір нәрсеге кіргізу, шаныу, енгізу.* Түйенің жанына жетіп келіп, үшкір кездікпен саннан *п і с і п* жіберді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Томшып тұрған ісіктің айналасын қыздырылған істік темірмен қарып, ісікке бірнеше рет *п і с і п* алатын (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Қыр соңыма түскендей, Балаға найза *п і с к е н д е й*, Не жазығым бар еді, Айтшы, батыр, жөніңді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ПС⁴ = е т. *Күйіп-піс қос сөзінің екінші сыңары; күйгелектенді, ашуына мінді.* Туған жердің қадірін әлемует ісіне басын байлап жегілген, қағаз кемірген, *к ү й і п-п і с і п*, көбелек боп, еңбегінің жемісін көрсем-ау деп телмірген, тар көше мен тар үйде бойы бір сергіп көрмеген азамат білмей, кім білсін? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Анда-санда ауылдан сиырын ауқаулаған қатындар дауысы, *к ү й і п-п і с і п* сөйлеген бала сөздері, өмірмен ақырып жұмсап тұрған шешелер дауысы да танылады (М.Әуезов, Шығ.).

ПСЕНТ с ы н. ж е р г. *Жинақы, ұқыпты, сақ.* Бұл Пактиярымыз сондайлық *п і с е н т* адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПСЕНТТЕ = е т. ж е р г. *Пысықтау, қадағалап қайталау.* Ширек жақын, сабақты *п і с е н т-т е п* кел (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Капитан әлгі картаны қайта алып, *п і с е н т т е п*, екі ержүрек жауынгерді жолға салды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПСЕНТТЕУ *Писентте етістігінің қимыл атауы.*

ПСЕНТТІ с ы н. к ө н е. *Қырағы, сақ, жинақы.* Жан шашау шықпаған соң сенімде, Деп жүр ем: «*П і с е н т т і* боп жаңардым ба?» (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

ПСКЕК з а т. с ө й л. *Піснек.* Мұртына қарай іскегі, сабасына қарай *п і с к е г і* (Мақал). Кәсіпсіз көзін сатқан сорлы кедей, Қоя ма *п і с к е к* аңдып тентіремей. Атағынды көтерер алғыс айтып, Байғұсқа бір жұтқызсаң «кет, шық» демей (Үш ғасыр.).

ПСКІЗ = е т. *Күбіндегі айранды, сабадағы қымызды пістіру.* Бізге, балаларға, атам күбіндегі саумалды әрқайсымызға пәлен жүзден санатып *п і с к і з е д і* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ПСКІЗУ *Піскіз етістігінің қимыл атауы.*

ПСКІЛЕ = е т. *Ине, найза сияқты қиқір затпен бір нәрсені сұққылау.* Жарас инені сияға батырып алды да, білегімді қыса ұстап, *п і с к і л е й* бастады (Т.Әбдіков, Күзгі.). Шытыр жеген малдың төрт аяғын таңып тастап, кепкен қарынның сыртынан жуан бізбен *п і с к і л е с е*, іштегі газ шығады да, мал оңалып кетеді (С.Мұқанов, Халық мұрасы.).

ПСКІЛЕУ *Піскіле етістігінің қимыл атауы.*

ПСМІЛЛА [ар. *بسم الله*] о д. д і н и. с ө й л. **Бісмиллә.** – Әй-әй, – деді қожа, – *пісмилла* деп ал, андағының қолы харам! – (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). *П і с м і л л а*, – деп өзі ұрттап дәмін көрді (С.Мұратбеков, Жабайы.). Сонан кейін майлылау біткен көз тұсындағы күйқадан қомақты етіп кесіп алып, «*п і с м і л л а!*» деп аузына бір салды да, әзілдей күлді (І.Есенберлин, Шығ.).

ПСМЕЛЛА о д. с ө й л. **Бісмиллә.** Байғұстың асын *п і с м е л л а* тауысар (Мақал). Қазір округ орталықтарындағы сөздердің де «*п і с м е л л а-с ы*» – Қарағанды (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

ПСМИЛЛА о д. с ө й л. **Бісмиллә.** Өзі де су перісіндей сұлу екен. Сірә, мені сиқырлап су алуға су астынан шыққан ғой. *П і с м и л л а! П і с м и л л а!* – деді Исан-Бұғы (І.Есенберлин, Таңд. шығ.).

ПСМІЛДА о д. с ө й л. **Бісмиллә.** *П і с м і л-д а!*.. деп, Байжекең арақты сылқ-сылқ жұтты (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ПСМІЛДӘ о д. с ө й л. **Бісмиллә.** Шыңғыс кіесіндегі кездігін алар еді де, *п і с м і л д ә* келтіріп, үйректі бауыздап, табан аузында төсін сөгіп, ыстық жүрегін «Ақұлпаға» жұтқызар еді (С.Мұқанов, Шығ.).

ПСМІЛЛАШЫЛ с ы н. с ө й л. **Бісмилләшыл.** Тақуалар қариялардың бата қылғыш, бет сипағыш *п і с м і л л а ш ы л* машықтарын көп істейтін болғанды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ПСМІЛЛӘ о д. с ө й л. **Бісмиллә.** Дегенмен, есіңізде болсын, *п і с м і л л ә* дегенде өзіңнен көмек сұраймын, – деді Әліқұл (О.Бөкеев, Ұйқым.).

ПСПЕ з а т. ж е р г. *Күбі.* Бізде күбі *п і с п е* деп аталады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Піспе шелек. ж е р г. *Күбі.* *Піспе шелекке* ашытқан көже жақсы ашиды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Е, қарағым, қазір ондай *п і с п е ш е л е к-т е р* аз ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПСПЕК з а т. *Саба, мес, күбі сияқты ыдыстардың ішіне салып қымыз, іркіт пісетін сабы бар құрал.* Жігіттің бірі сабаның ішіне *п і с п е г і н* салып, гүмпілдетіп толғауға кірісті (Д.Досжанов, Жібек.). Маманнан келген кісі қымыз ішпек, Аузына мұсылманның тәубе түспек. Терісін бес айғырдың саба қылып, Сабасы атаныпты алтын *п і с п е к* (Халық поэм.). Мұртына қарай – іскегің, сабасына қарай – *п і с п е г і ң*. Бізге сондай қара дүрсін де алтын қазына (І.Есенберлин, Шығ.).

ПСПЕКСІЗ с ы н. *Піспегі жоқ; піспек болмайынша.*

ПСПЕКТЕ = е т. *Шанышқылау, сұққылау.* Ол жуан инесін Қанатайдың білегіне *п і с п е к-т е й* отырып, туған жылын жаза бастады (С.Мұратбеков, Дос.). Шаншу бір емес, бірнеше жерден *п і с п е к т е г е н д е й*, Мағжан қозғалақтап күйініп кетті (М.Хасенов, Нартәуекел). Сонда арнайы стадиондарда дөнен бұқаларды алаңға шығарып, *п і с п е к т е п*, шабақтап, қансыратып барып, ақыры семсермен шаншып өлтіреді ғой... («Жұлдыз»).

ПСПЕКТЕУ *Піспекте етістігінің қимыл атауы.*

ПСПЕКТІ с ы н. *Піспегі бар, піспек салған (саба).* Отаудың ортасында күмістеген үкілі *п і с п е к т і* үлкен қара саба түр (С.Сейфуллин, Шығ.). Ол босағада тұрған күміс *п і с п е к т і* қара сабаға қарай беттеді (І.Есенберлин, Қаһар).

ПСПЕЛЕ= е т. *Піскілеу.* Ауа қапырықтана қап, іле дымқыл жер иістене самал желпіді, онысы да көпке созылмай, ізінше жүгерінің дәніндей ірі-ірі жаңбыр тамшысы тырс-тырс тамып, қуаң алаңқайдың шаңына индей шаншыла *піспелен* сытырлап жөнелді (М.Сүндетов, Бесқонак).

ПСТЕ з а т. б о т. *Ыстық жақта өсетін аласа бұта және осы бұтаның бір жағы сүйір жемісі.* Имран барсаң *п і с т е* бар, Пістені көр де, мұрным көр. Әр шаһарға қарасаң. Құрулы тұрған күзгі бар, Күзгіні көр де, көзім (Ер Тарғын). Республиканың оңтүстігі мен оңтүстік-шығысында жабайы алма, өрік, *п і с т е*, алша ағаштары өседі (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.).

Пісте мұрын. *Ұшы сүйірленіп келген әдемі мұрын.* Қанын ішіне тарта сұп-сұр болып алып, бүйірін таяна, *п і с т е м ұ р ы н ы ң* жұқа желбезегі желбірей атжалман тышқандай шақылдағанда үйден атып шығып, кешке дейін жылы ұямнан безіндім емес пе? (М.Сүндетов, Бесқонак). Қызыл жүз, ауызы түн, *м ұ р ы ы п і с т е*. Пері мен періштеден жаралмаса, Адамда ондай қыз жоқ өскен түсті (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қан шырын, *п і с т е м ұ р ы ы н*, лұһлу иек, Пендеде жүзін көрген қалмайды арман. Болғанда өзі мұндай, жүріс қандай, Күлкісі көңіл ашар Гүлстандай (Естай // Екі мыңжылдық.).

ПСТЕЛЕН= е т. *Сүйірлену, қырлану.* Күлгенде шұңқырая қалатын ақша бет сәл солып, қыр мұрны бұрынғыдан көрі *п і с т е л е н е* түскен (С.Жүнісов, Ақан сері). Ақ тамағы бұрынғыдан сұңғақты, Дауысы да бұрынғыдан ырғақты. *П і с т е л е н е* түскендей ме мұрыны. Тек жүзінің алқызылы құрғапты (Е.Ибраһим, Көкше.).

ПСТЕЛЕНУ *Пістелен етістігінің қимыл атауы.*

ПСТИ= е т. *Бір нәрсенің сүйірленуі, үшкірленуі.* Жұқа өңді, танауы *п і с т и г е н* жас жігіт (А.Лекеров, Түз гүлі).

ПСТИЮ *Пісти етістігінің қимыл атауы.*

ПСТИК: *пістік мұрын.* Үшкір, сүйір мұрын. *П і с т і к м ұ р ы ы н*, жұқа ерін, кемиек біреу (З.Шашкин, Сенім).

ПСТИР= е т. *Піспекпен піскізу.* Қымыз толы дәу қара сабаны соған *п і с т і р е* бастады (Ә.Көшімов, Лашын.).

ПСТИРТ= е т. *Қубі, саба піскіздіру, шайқаттыру.* Ағысбайға іргедегі сабаны *п і с т і р т т і* (С.Әлжіков, Дала.).

ПСТИРТУ *Пістірт етістігінің қимыл атауы.*

ПСТИРУ *Пістір етістігінің қимыл атауы.*

ПСУ¹ *Піс етістігінің қимыл атауы (1).* Жұман қазанның *п і с у і* жақын болғанын күтіп, Абайды тыңдауды қойған (М.Әуезов, Абай жолы). **1.** *Тамақтың қайнап болуы. П і с у і н е* 5–10 минут қалғанда, тұз салынады (1 кг картопқа 1 шай қасық тұз) (Шаңырақ энцикл.). **2.** *Жемістер мен көкөністердің бабына келуі, жеуге жарамды болуы. П і с у* мерзіміне қарай картоп бірнеше сортқа бөлінеді (Шаңырақ энцикл.).

ПСУ² *Піс етістігінің қимыл атауы (2).* – Қымызың жұмсақ екен, *п і с у і н* жеткізіпсің, – деп шал тостағанды қайта ұсынды (Б.Дәулетбаев, Парыз).

ПСУ³ *Қүйін-пісу қос сөзінің екінші сыңары.* Сонымен бірге, Мұхаң өте сабырлы, ұстамды, асып-тасуды, көкірегін көтеруді, кейіп, *қ ү й і н п і с у д і*, қайғыға омырылып, уайымға салынуды білмейтін, сәтті-сәтсіздікке бірдей төзімді болатын (Біздің Мұхтар).

ПСІ: *пісіас.* *Ет, құрт, ірімшік, май, бауырсақ сияқты даяр тағамдар.* Құрт пен бауырсағы аралас *п і с і т а ғ а м д ы* Маржангүлге қарай шашып жіберіп, ағынан тіледі (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). Осы үйде *п і с і а с т а н* басқа бір уыс астық болса не дейсің (А.Жұмаділдин, Сең.).

ПСІЛ= е т. *Шайқалу; пістірілу.* Әр үйде қысыр сауылып, жылтыр қара сабалар ертендікеш күрпілдеп *п і с і л і н* жататын (М.Әуезов, Абай жолы). «Болыстың сабасы осылай *п і с і л е д і*» дегізгендей, құлашын кере-кере, түйіп-түйіп, түбін түсіре, күрсілдете піседі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Елшекем – сұғанақтау бір су бүркіт, Кеспірі – *п і с і л м е г е н* бір саба іркіт. Іркіттің, қымыздай ма, дәмі болмас, Елшекем ел қыдырмай мәні болмас. Қарны ашса, қараша үйді бас салатын, Көзге айтқан өсиеттің шамы болмас. Мәйекті бай кісіге лайық па, Ашқарақтау адамның ары болмас (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ПСІЛУ *Пісіл етістігінің қимыл атауы.*

ПСІЛІ *Шікілі-пісілі қос сөзінің екінші сыңары.* Толық аяқталмаған, жеріне жеткізілмеген. Мен оның *ш и к і л і н п і с і л і* етіп үш тарауын аударғанмын (Біздің Мұхтар).

ПСІЛІ-ШИКІЛІ с ы н. *Пісуі жетпеген, шала піскен.* Ол дорбаларға біресе ыдыс-аяқ, біресе *п і с і л і-ш и к і л і* тамақ тығып, тыным таппады («Лен. жас»).

ПСІҢКІРЕ = е т. *Әлі де болса пісе тұсу, пісуін жеткізгіңкіреу.* – Қымызыңды *п і с і ң к і р е й* түс, – деді енесі келініне («Жетісу»).

ПСІҢКІРЕУ *Пісіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ПСІП-ҚАТ = е т. *Шынығу, ширау; төзімділікке, қиындыққа үйрену.* Ботакөз арқылы революция жалынында *п і с і п-қ а т қ а н* қазақ қызын көреміз (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Дәмелі семьяның бар тауқыметін өзі көтеріп, *п і с і п-қ а т ы п* өскен жас (Аялы жандар).

ПСІП-ҚАТУ *Пісіп-қат етістігінің қимыл атауы.*

ПСІР = е т. **1.** *Қазанға, бақырға т.б. қайнатып, қуырып тамақ дайындау.* Үй басы есік алдына от жағып, кешкі сиырдың сүтін *п і с і р і п* жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бақырға *п і с і р г е н* еттің дәмі балдан артық болды (С.Сейфуллин, Тар жол.). Болыс, биің сүйесе, Таза қылар қараны. Нені салса *п і с і р м е й-ді* астананың қазаны (Кердері Әбубөкір, Қазағым.). **Жалп ісіріп**, жая ассаң, Ұқсар ма дәмі шекерге? (Кердері Әбубөкір, Қазағым.). **2.** *Металды отқа қыздыру, балқыту; балқытып ұстастыру, дәнекерлеу.* Әттегене-ай, ә, темірді *п і с і р е* алмайды-ау, ө! Қайран Ақатай ұста қайда дейсің! (С.Мұратбеков, Жабайы.). *П і с і р г е н і* көк құрыш көріктердің, Сарбаздарға сом дойыр өріп бердім. Қолы аттың жалында тұрған халық, Баса киіп тымағын, бөріктерін (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). **3.** *а у ы с. Бір істі әбден тиянақтап, жеріне жеткізу.* Әкең сенімен ақылдасып, әңгімені әбден *п і с і р і п* қойған екен ғой (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). – Алдымен саудасын *п і с і р і п* алайық, үйдің ақшасы қолма-қол болсын, – деді жігіт (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Пісіріп же. *Не істесең де мейлің деген мағынада.* Тіпті сол төрелерді *п і с і р і п* ж е с і н, қыңқ десем, Құдай соқсын (І.Есенберлин, Қаһар).

Сөзді пісіріп алу. *Айтатын сөзді, айтылатын әңгімені әбден талқылап, айқындап алу.* – Қасымқан әлі де құлай қоймай: – Жоқ, жөнін айт. Әуелі *с ө з д і п і с і р і п* алайық! – деді (М.Әуезов, Шығ.).

ПСІРГІШ с ы н. **1.** *Пісіруге шебер, құмар.* Ол әртүрлі нан тағамдарын *п і с і р г і ш* (Ауызекі). **2.** *Металды балқытып біріктіргіш, дәнекерлегіш.* Кеме құрастырушылар қолдарындағы сиқырлы

п і с і р г і ш т е р і м е н кезек-кезек көгілдір от пашады (Ш.Есмұрзаев, Ильич хаты). Электр *п і с і р г і ш т і ң* от ұшқындары жарқ-жүркі етіп, көз қаратар емес (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

ПСІРТ = е т. *Жеуге, ішуге дайындату.* Мынау Жаңыл шешейдің әдейі *п і с і р т і п* жіберген тоқтысының еті (С.Жүнісов, Ақан сері). Ол бұрын да тамақты талғап ішетін, өзіне арналған нанды да сүтке илетіп, бөлек *п і с і р т е т і н*, күтіммен ғана жүрген, кірпияз кісі еді («Жұлдыз»).

ПСІРТТІР = е т. *Тамақ дайындаттыру.*

ПСІРТТІРУ *Пісірттір етістігінің қимыл атауы.*

ПСІРТҮ *Пісірт етістігінің қимыл атауы.*

ПСІРУ *Пісір етістігінің қимыл атауы.*

1. *Тамақ дайындау, әзірлеу.* Кесте тігуді, әр түрлі тағам *п і с і р у д і* үйрендім («Қазақст. әйелдері»). Қазақтың ет *п і с і р у і н і ң* өзі басқада жоқ, өзгеше өнер екен ғой («Жұлдыз»). **2.** *к ә с. Металды қыздырып ұстату, біріктіру, дәнекерлеу.* Мұнда да жылжыған кран, ұшқыны атқылаған электрмен *п і с і р у* аппараты төңіректі жаңғыртады («Жұлдыз»).

Мәселені пісіру. *Мәселені келісіп алу, тиянақтау, нақтылау.* Ал мен әрбір мәжіліс соңында Қанышекеңнің үлкен парасатпен, өз жұмысын терең түсіне отырып, талқыланған *м ә с е л е н і* әбден *п і с і р у і н е* таңғалатынмын (Қаныш аға).

ПСІРУШІ з а т. **1.** *Ас-тағамды әзірлеп дайындаушы.* Ленин бабамыздың өзі әрбір ас *п і с і р у ш і* әйел мемлекет басқара алатын болсын деген, – дейді мұғалім (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). **2.** *Металды балқытып біріктіруші.* Ол Теміртаудағы Қазақ металлургия заводында болат *п і с і р у ш і* болып істейді (С.Аққошқаров, Бақыт.). Трубаның бөлшектерін біріктіріп *п і с і р у ш і л е р* іске кірісті (М.Қаратаев, Далада.).

ПСІРІЛ = е т. *Сұйық немесе қою тамақ әзірлену, дайындалу.* Қазан көтеріліп, сүт *п і с і р і л е* бастап, ауыл үстінен көк түтін көлбей ұшты (І.Есенберлин, Шығ.). Балжанның қазаны толып, уыз *п і с і р і л е д і*. Тегене, шарасы толып, қаймағы қалың, қою төтті айран-қатығы молайды (М.Әуезов, Шығ.). Мойылдың жемісін қосып әр алуан тағам *п і с і р і л е д і*. Оның кептірілген, үгітілген жемісін нанның арасына салады, кисель, шарап жасағанда олардың түсін өзгерту үшін араластырады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ПСІРІЛУ *Пісіріл етістігінің қимыл атауы.* Қазір араларынан аспазшы да шығып, ыстық тамақ *п і с і р і л у д е* (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

ПІСІРІҢКІРЕ = е т. *Пісіре тұсу*. Етінді әлі де *п і с і р і ң к і р е й* түскенің жөн (Ауызекі).

ПІСІРІС = е т. *Етті, тамақты бірге дайындасу, бірлесе пісіру*. Сауыт киіп сайланған екі батыр, Жаубүйрек *п і с і р і с і н*, ет жеп жатыр (И.Байзақов, Танд. шығ.).

ПІСІРІСУ *Пісіріс етістігінің қимыл атауы*.

ПІТНАЛЫҚ з а т. с ө й л. *Зияндық, қарашеттік*. Атақ-беделі өскен сайын дүние-дәулеттің орны тез толатынын әлдеқашан түсініп үлгергендіктен, қажы ешқашан қажетті шығын, керекті мал сойыстан *п і т н а л ы қ* жасап шыжылмайды (Б.Нұржекеев, Ойұшқын).

ПІТНӘ з а т. к ө н е. **Пітіне**. Таңа алмас *п і т н ә* да осы өсекке: Ол әсте қалған емес көне шетте, Ардақтап адамзаттың ақ тілеуін, Үндейді о да ғажап келешекке (Х.Ерғалиев, Өлеңд.). Пенде көп дүниеде ғафыл ойлы, Теңейтін кара тауға қарша бойды. Ғалымның әрбір түрлі *п і т н ә с і н е* Жіберем тек отырып теренге ойды (С.Кобеев, Танд.).

ПІТІНЕ [ар. **فِتْنَة**] з а т. 1. *Зияндық, арамдық, қараниуеттік*. Өзара жанжалдасып қанға батқан, ішінде түрлі *п і т і н е* толып жатқан. Басқаны өз қарнынан ойламайды, Мал берсе, ары түгіл, жанын сатқан (С.Торайғыров, Шығ.). Надандықтың *п і т і н е с і н*, Суалта көр, құдай-ай! (С.Торайғыров, Шығ.). 2. *Бұлік, лаң*. Бұл не заман улаған, *П і т і н е* қаулап дулаған? Қазаққа қысым күн туып, Қатын мен бала шулаған (1916 жыл).

Пітіне көңіл. *Арам, пасық ниет, ой*. Әділдіктің белгісі Расын сөйлеп сырдыған. *П і т і н е к ө ң і л* белгісі, Құпия сөйлеп ыржиған (Қашаған//Ақберен).

ПІТІНЕЛІ с ы н. *Зиянды, кедергілі*. *П і т і н е л і* болмақ енді саған мына атар таң, Ертең ерте Ақсақ Темір оралады сапардан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ПІТІР [ар. **فطر**] з а т. д і н и. *Ораза айында жан амандығына шүкірлік ретінде берілетін садақа*. *П і т і р* 2 кг бидай мөлшерінде ақшалай немесе заттай белгіленеді (ҚҰЭ). Жылдағы зекет, *п і т і р*, садақасын беріп, бізді оқытуға әкеміз таңқы мұрт, жылтыр кара қожаны ұстап, сегіз жылдай жаз үй артындағы қоста, қыс қонақ үйде теңселіп, қалғып-шұлғып, сабақ оқыдық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Хак дінге зәбір тисе қозғалалық, Бес уақыт намаз оқып, хаж баралық. Малдан – зекет, руза – *п і т і р* беріп, Маһшар таңы атқанда мәз болалық (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Бүкіл ораза айының ішінде шаруашылығы 40 сомдық жылдық түсім беретін адамдардың бәрі жан басына бірдей ортақ салық – *п і т і р* төлейді (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

ПІТІРЛІК с ы н. *Пітірге беретін тиын, ақша*. Оразада беретін Тиының жоқ *п і т і р л і к*. Кедейлік бар көретін, Кедейлікке – Шүкірлік! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ПІШ¹ = е т. 1. *Киімді тігер алдында өлшеп, не үлгіге салып кесу*. – Өзім *п і ш е* де, тіге де алмаппын, – деді ол, – менің олақ пішіп, тіккенім Бәтеске ұнамас (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Маған *п і ш і н* қойған көйлекті тігуді тапсырды («Қазақст. әйелдері»). Ар сатып қымыз ішкенше, Келсең келге түскенше, Үлгісіз тымақ *п і ш к е н ш е*, Адам деген атақтан Садаға болып аулақ кет (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Болмайды бір сынауға ойламасақ, Сұлуды шарғы сөзбен қозғамасақ. Бір ішік көрмей *п і ш і н* тігіп берсін, Осылайша қылалық ақыл жасап (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *ауыс*. *Бір нәрсеңі мөлшерлеу, жобалау*. Ақыры не боларын тағдыр тағы көрсете жатар. Бар дүниені алдын ала болжап, *п і ш і н*, түйіп қою да оңай шаруа емес (А.Байтанаев, Қайнар.). Біреу онда оқимын, біреу мұнда оқимын деп жоспарларын құрып, жобаларын *п і ш і н* жүр (М.Қаназов, Сонар).

Ақыл пішті. *Тоқтамаға келді, қорытты*. Он сан қара қалмақтың [Бермегі бар алмақтың] Жерін тегін алдым деп, Ойламай *а қ ы л п і ш к е н с і ң* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жерден пішіп алғандай. *Бір міні жоқ, қолмен қойғандай*. Жаралған сайын бурыл малдан бөлек, *А л ғ а н д а й ж е р д е н п і ш і п* дөп-дөңгелек. Бір күні ішін тартып, жалын тарап, Жер тарпып пыскырады қағып иек (Дастандар). Өрлігіне тұра алмайсың таң қалмай, Өршіл заман сырына әбден қанғандай... Қалай соққан ескерткішін аудармай, Бір міні жоқ – *ж е р д е н п і ш і п а л ғ а н д а й* («Мәдениет және тұрмыс»).

Молынан пішкен. *Кеңінен қамтыған, кең, мол*. Алтайдың етегін табиғат кең, *м о л ы н а н п і ш к е н* (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді).

Сыртынан [сырттан] тон пішті. *Анық-қанығына көзі жетпей, құр долбарлады*. Сөздің түйінін шешетін де, кесімді сөзін айтатын да Алмағұл, онсыз Бақыт біреудің *с ы р т ы н а н т о н п і ш е* алмайды (Б.Дәулетбаев, Парыз). Сырттан шешіп, *с ы р т т а н т о н п і ш і п* жатыр (С.Сматаев, Алау).

ПІШ² = е т. 1. *Еркек малдың енін сылып алып тастау, ақтау*. Жылқышы өзінің бір-екі айғырын *п і ш т і* де, көп жылқыға қосып жіберді (Қаз. ертег.). 2. *қарап*. *Баланы сүңдетке отырғызу*. – Мәмбет қожаның өзі де ештеп астыртын бала *п і ш е т і н* болды, – деді әкем (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ПШЕН¹ з а т. а у ы л ш а р. *Шабылғаннан кейін ылғалдылығы 15–17% не одан да құрғақ етіп кептірілген мал азығына пайдаланылатын шөп.* Онда мен өз бетіммен шөп шауып, *п і ш е н* таси алмаймын, қала шыға алмаймын (Ж.Аймауытов, Шығ.). *П і ш е н* төбесі мен қораның ығында жатқан иттер үреді. Сақ, мазасыз... (М.Әуезов, Шығ.). Ауылдың ер-азаматы қыстау төңірегінде *п і ш е н* шабысып жатқан-ды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Гүлі ұқсас алқызыл бір еріндерге, Көз сүзем кербез белең, керім белге, Көк *п і ш е н*, ала бас гүл, шұбар шөптің Жүзіне жаудай тиіп жел үргенде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Пшен ұны. *Шөп ұны, ұнтақ, ұсақ шөп.* Шөп-қасы бар барлық шаруашылықтар бұл жаңалыққа ынта қойып отыр; қыста осындай цехтарда 80 мың тонна сүрлем ұнтағы мен 60 мың тонна *п і ш е н* ұны өзірленетін болады («Соц. Қаз.»).

ПШЕН² з а т. ж е р г. *Көк қамыс.* Қайықты анау *п і ш е н* тұрған тайызбен жүргізуге болмайды, қайырлап қалады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПШЕН³ з а т. ж е р г. *Шөптің қалдығынан жасалған төбесі ашық қора.* Малды *п і ш е н* ге де кемай береміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПШЕН⁴ ү с т. ж е р г. *Көп, өте мол.*

ПШЕНДЕМЕ з а т. а у ы л ш а р. 50–55 пайызға дейінгі ылғалдылықта кептірілетін және саңылаусыз етіп жабылған темір-бетон қоймаларда сақталатын малазықтық шөп. Алдағы мал қыстау маусымы жоғары өнімділікпен өткізілу үшін қыруар жұмыс атқарылды. Пішен, *п і ш е н д е м е*, шөп ұнын дайындау тапсырмалары толық орындалды («Лен. жас»). *П і ш е н д е м е* салу мен витаминді шөп ұлын өндіру қарқыны арта түсуде («Соц. Қаз.»). Алғашқы күні 85 тонна *п і ш е н д е м е* салыныпты («Соц. Қаз.»). Әрбір шаруашылықта дерлік пішен, *п і ш е н д е м е*, сүрлем дер кезінде өзірленіп жиналған екен («Соц. Қаз.»).

ПШЕНДІК з а т. *Пішен шабылатын жер.* Дағдыдан тыс кеш шабылған *п і ш е н д і к*, тығыз, бойшаң шыққанмен, қазіргі күзге бұрыл тартып қапты (М.Әуезов, Шығ.). Қазір ол қыстаулар мен көктем, күзеу, жайлау атаулыда соңғы жылдары Оспан аулы отыратын: Құдық, Бұлақбастау, көл, өзен, қорық, *п і ш е н д і к* – бәрі де есепке алынды (М.Әуезов, Шығ.).

ПШЕНЖЕГІЛЕР [psocoptera] з а т. з о о л. *Шала түрленіп дамиды, ұсақ, денесі жұқа, нәзік, қылқанжапырақты ормандарда таралған бунақденелілердің бір тобы. П і ш е н ж е г і л е р д і ң* 800-ге тарта түрі белгілі (ҚҰЭ).

ПШЕНХАНА з а т. ж е р г. *Пішен жиналған қора* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПШЕН-ШӨП з а т. *Жиналған шөп, мал азық.* Шөгеріп түйелерін артып жатыр, Арқаның айкастырып тартып жатыр, Қыс қатты, аштық көрген ат-түйесі: Сұғынып *п і ш е н-ш ө п т і* қарпып жатыр (К.Әзірбаев, Танд.).

ПШЕНШІ з а т. *Шөп шабушы, шөпші. П і ш е н ш і л е р* шалғыларын иықтарына салып, шабындық басына барады (С.Көбеев, Орын. арман.). Аңшылар айтар атқанын. *П і ш е н ш і* айтар шапқанын (К.Әзірбаев, Өленд.).

ПШЕНШІЛЕР [Opiliones] з а т. з о о л. *Өрмекшітәрізділердің бір отряды. П і ш е н ш і л е р* жер шарында кең тараған, 4 мыңға жуық түрі белгілі, денесінің ұзындығы 1–22 мм (ҚҰЭ). Аяқтарын ұстағанда соңғылары өте жеңіл үзіліп, біраз уақытқа дейін дірілдеп созылып қозғалып тұрады (бұл олардың аутономия екендігін көрсетеді). Соған байланысты оларды *п і ш е н ш і л е р* деп атайды (ҚҰЭ).

ПШЕ-ПШЕ ү с т. *Тарам-тарам, бөлек-бөлек.* Күн жақсы көріскенше, көш, бөйбіше, Секілді өткен дәуір күні кеше. Өмірі адамзаттың – жаз бен қыстай, Бір емес жыл он екі ай – *п і ш е-п і ш е* (О.Шораяқов, Шайыр).

ПШКІЗ = е т. *Біреуге киімді үлгіге салып, кескізу, піштіру.* Көйлекті *п і ш к і з д і* (Ауызекі).

ПШКІЗУ *Пішкіз етістігінің қимыл атауы.* Киім-кешек *п і ш к і з у д і ң* соңында табандаған төрт сағат жүрді (С.Алдабергенов, Жаңару).

ПШКІШ с ы н. *Киім пішуге шебер (адам).* Біздің маңайдағы ауылдық жерде киімді Қалисадан *п і ш к і ш* те, тіккіш те адам жоқ деседі (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ПШПЕ з а т. 1. *Піштірілген, тарттырылған еркек мал; ақта.* Сүрлемнің малға жұғымдылығын байқау үшін *п і ш п е* тайыншалар бордақылауға қойылды (Қ.Құсайынов, Жүгері.). 2. *жер г. Сүндетке отырғызылған бала. П і ш п е* қайырлы болсын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПШПЕК з а т. ж е р г. *Аяқкиім өкшесінің ішіне салатын көп, ішкі ұтан* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПШТУ о д. *Менсінбегендікті, жақтырмагандықты білдіретін ишарат сөз. – П і ш т у*, аяғын басып қарасын Жұмабек! – деп, Шәрипа қызына жорта сес көрсетті (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). Соғыс басталды дегенді бос сөз деп, іштей «*п і ш т у!*» деген (Ж.Тәшенов, Қаратас).

Пішту құрлы көрмеді. *Елең гұрлы көрмеді, елемеді, ескермеді.* Бұл ескертпені Қорғасбай *п і ш т у қ ұ р л ы кө р м е д і* (Б.Сокпақбаев, Қайда. Гауһар.).

ПШТІР¹ = е т. *Біреуге киім үлгісіне, не дене бітіміне салып киім пішкізу, кестіру.* Қазығын

қалайыдан қақтырып, Токпағын сом алтыннан соқтырып, Нақыра күміш шаптырып, Былғары сына *п і ш т і р і н*, Шыны аяқпен іштірген (Бұқар жырау, Шығ.).

ПШТІР² = е т. 1. в е т. *Тарттыру, еркек малдың жыныстық қызметін тоқтату мақсатында олардың тұқым шашу қабілетін бұзу, алып тастау*. Жақсыбай марқұмның жалғызы Әділ байбатша құрбыларымен құдық қасындағы дөңде отырып: «Анау бөйге торы айғырдың торы төбелін биыл қысыраққа салдым. Анау торы төбелін ат қылып мінейін деп былтыр құнан күнінде *п і ш т і р і н* едім», – деп, әрқайсысы бір жылқыны мақтап отыр! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сиыр баласын бір жасында кессе, жылқы мен түйені үш жасында *п і ш т і р е т і н* (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Ақбайпақты сәуірк күнінде *п і ш т і р і н* жібергені есіне түсті (С.Талжанов, Ұлдай.). 2. с ө й л. *Сүндеттеу*. Сәлде орап, ел ақтап, Жүреді бала *п і ш т і р і н*. Аурулы үйде қонақтап, Емдейді оқып, үшкіріп (С.Мұқанов, Замандас.).

Намысты ұлтанға піштірді. б е й н. *Намысты аяққа таптады, ойламады*. Крейгелдінің бұл сөзін тартып ұқсаң, итшілеп өмір кешу үшін *намысты ұлтанға піштіріп*, кісілікті ұлтаракқа қидыру керек екен (А.Сүлейменов, Бесін).

Піштіріп жіберді. б е й п і л. *Сөйлеу тілінде көресісін көрсетті, жазасын берді деген мағынада айтылады* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

ПШТІРТ = е т. 1. *Еркек малды тарттырту*. 2. ж е р г. *Ер баланы сүндетке отырғызу*. Бес жасар баласын *п і ш т і р т і н*, сонда молдасы құрғыр баладан: – Сүндет атыңды айт, – деп сұрағанда, менің Күрентөбелімді атапты, – дейді («Қаз. әдеб.»).

ПШТИРТУ *Піштірт етістігінің қимыл атауы*.

ПШТИРУ з а т. в е т. *Тарттыру, жануарлардың жыныс бездерін алып тастау немесе аталық жануарлардың жыныстық қызметін тоқтату мақсатында олардың тұқым шашу қабілетін бұзу*. *П і ш т і р у* көптеген омыртқасыз жануарларда ешқандай өзгеріс туғызбайды, өйткені оларда жыныс бездері ішкі секрецияға байланысты емес (ҚҰЭ). *П і ш т і р у* сүтқоректілер организмінде үлкен өзгеріс тудырады (ҚҰЭ). Еркек малды *п і ш т і р у*, ақтау. – Уай, күн ыстық, тартусыз болады. Осы Ыстықта тартқан соң, құнан өліп кетеді, – деп, Жантай айғайлап айтып еді, келе жатқан құнандарды тартуға дуылдасып, ағытылып дүсірлете жөнелді (С.Сейфуллин, Шығ.). Қозыны сылып *п і ш т і*

р у әдісі қолданылады (С.Омаров, Қой. бағу.). *П і ш т і р у* – құнан, дөнен, бестілердің енін өткір кездікпен өте жылдам сылып тастау (Қаз. мал атау.).

ПШТИРІЛ = е т. 1. в е т. *Тарттырылу, еркек малдың жыныс безінің алынып тасталуы*. *П і ш т і р і л м е г е н* қортық қошқарлар қойға араласса, отарды аздыртады. Малдың сапасы нашарлайды (Ғ.Қыдырғиязов, Шопан). Көктемге қарай бос жіберіліп, тойына бастаған, өркешінің жел қағары көтеріле бастаған түйені көбең түйе десе, *п і ш т і р і л і н* бос жіберілген үлкен нар түйенің өте майланып семіргенін жардай атан нар деп атайды (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.). *П і ш т і р і л г е н* қошқарды жауынды күндері далаға шығаруға болмайды (Ғ.Әбішев, Мал. жаракат.). *П і ш т і р і л м е г е н* мал қараетті, шүйделі, сергек, сом денелі, салмақты келеді (С.Омаров, Қой бағу.). 2. с ө й л. *Сүндеттелу*. Байжанның үйіндегі екі жас баланың *п і ш т і р і л м е г е н* шөтейлерін басқа бір надан қағып кете ме деп, әдейі бұрылып келіп еді (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Піштірілген құл. кем сі ту. *Жетектегі, өз дегені жоқ кісі деген мағынада*. Көшірде біреу отыр әлемдеген, *Қ ұ л* екен *п і ш т і р і л г е н* Кеген деген. Байғұсқа көшірлік те зор дәреже, Алтын шоқ тебетейде желеңдеген (Аманкелді).

ПШТИРІЛУ *Піштіріл етістігінің қимыл атауы*.

ПШУ¹ *Піш етістігінің қимыл атауы*. *П і ш у і н* пішіп, иінін қондыра алмайтын біздің Жанбике құсап жүрмесек (М.Ақынжанов, Ыбырай.).

ПШУ² *Піш етістігінің қимыл атауы* (2). Жарық малды қатты затпен ұрып-соғудан пайда болады, ал еркек малда дұрыс *п і ш п е у д е н* де болады (Ғ.Әбішев, Мал. жаракат.). *П і ш у* – «сыту» дегенмен бір мағынада (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ПШУШ з а т. *Киім пішетін адам*. Ол қазір комбинаттағы озат киім *п і ш у ш і л е р д і*ң бірі («Қазақст. әйелдері»).

ПШІЛ¹ = е т. *Киім тігілетін адамның бойына өлшеніп, құйлу*. Кейбіретіктер жарма қоныш, кейбірінікі қаздаған биік өкше, кейбір мол *п і ш і л г е н* тымақтардың төбесі өрескел жалпақ келген (М.Әуезов, Шығ.). Үстінде мол *п і ш і л г е н* қара костюмі, кіршіксіз ақ көйлек, қара галстугі бар өзінің зор денесін еркін ұстап, Қаныш Имантайұлы ешбір қысылу, қымтырылусыз көрсеткен орынға отырып, көпшілікке бас ізеп амандасты (Қаныш аға).

ПШІЛ² = е т. *Еркек малдың тарттырылуы*. Қара Бура жасынан момындау болды да, *п і ш і л м е й* қалды (ОБөкеев, Ұйқым.).

ПШІЛУ *Пішіл етістігінің қимыл атауы.* ішіктердің де *п і ш і л у* түрлері, бой атаулары шапанға ұқсайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ПШІМ з а т. *Киімнің, заттың, үй жабдығының үлгісі, пішілуі.* – Киім *п і ш і м ің і з г е*, домбыраңыздың түріне қарағанда, адай тарапынан келген Сәтекең бе деп бұрылдым, саламат болғайсыз! (Біздің Мұхтар). Мұндай ұзын, тізені толық жауып тұратын *п і ш і м д е р*, әсіресе пальтоларда көп қолданылмақ («Мәдениет және тұрмыс»). *П і ш і м і н е* қарай желбір біртегіс немесе бүрмелі (фасонды болып келеді (Шаңырақ энцикл.).

Пішім қылды. *Кесті, өкім етті.* Алды он жыл, арты бес жыл азаматтың, Бөріне прокурор, сот *п і ш і м қ ы л д ы* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ПШІМДІ с ы н. *Жарасымды, сәнді.* Кескен тоның кеңеспен, Көрінер көзге *п і ш і м д і* (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

Пішімді сөз. *Ойып алғандай, нақты.* Есен-жол, Жүсіп ісімді – *С ө з д е р і* сұлу *п і ш і м д і*, Жаңа өрім жүйрік – бозбала Байлауда тұрған тағы бар (О.Шораяқов, Шайыр).

ПШІМШІ з а т. ж е р г. *Киім пішетін шебер.* Коммуналдық шаруашылық орнынан құрылыс ремонтшысы, тігінші, етікші, даяшы, көчегар, *п і ш і м ш і* келді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПШІМШІЛІК з а т. ж е р г. *Киім пішушілік.* Қарал қолынан өнері тамған ұста әрі ағаш шебері. Онымен қоса *п і ш і м ш і л і к* те атқарады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ПШІН з а т. **1.** *Заттың сыртқы түрі, тұлғасы, формасы.* Сыншылар қай түлікті болсын әртүрлі сыртқы *п і ш і н і н е* қарай, жақсы-жаман жағын бірден айыра білетін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Салмақпен басқан қара топыр шабуылсыз, айғай-дырдусыз келе жатса да, ен даланы қаптап алған көптігімен түйілген қас, тұтасқан ашу, жұмылған қарсылық *п і ш і н і* сияқтанды (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Кескін-кейп, келбет, түр, қалып.* Бәрі қарулы, көбінің қолында сойыл, не шөкпар, кейбірінде бақан-ау деймін, келдек, біреулері тымағының екі құлағын жымырып бауын байлап алыпты; біреулер басын орамалмен тартып қойыпты, кейбір жігіт күресетін кісіше жеңін беліне байлап, оң қолын сыбанып алыпты, бөрінің де *п і ш і н і* күнтіыңқы, тақымдары қысыңқы, жаңа жөнелген жауды түсіретін кісіше бәрі де қутың-қутың етеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сәлем беріп, сәл ғана ұялыққыраған *п і ш і н* көрсетіп, өте бір сыпайы кішіпейілділікпен кешірім сұрады (Қаныш аға). Тілмаш та келісімен, ұлығының пішініндей ызғарлы *п і ш і н м е н*, жаңағы сөзді аударып жатты (М.Әуезов, Шығ.). **3.** г е о г р.

Жергілікті жер бедерінің тік кесіндісінің графикалық бейнесі. Жергілікті жердің *п і ш і н і н* құру топографиялық карталар көмегімен жүзеге асырылады (ҚҰЭ).

Бет пішіні. *Кескін, келбет.* *Б е т п і ш і н і* өзгерген жоқ, салқын сұрады (О.Бөкеев, Ұйқым.). Маңдай, бет ажымдары жыбырлаған жүз құрттай болып, әншейіндегі *б е т п і ш і н і н*, тіршілік ажарын жоғалтып, сол бетті жайлайтын көр ішінің құртындай көрінеді (М.Әуезов, Шығ.). Жас қыздың көз қарасында, *б е т п і ш і н і н д е* бірқатар сыр бар (Ғ.Мүсірепов, Таңд.).

Жарқын пішін. *Көңілді кейіп бар.* Қанша жарқын *п і ш і н д е*, Елестеттім көктемді. Адалдығым үшін де Мені біреу жек көрді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жат пішін. *Бөтен.* Қазірде аз күн өтсе де, Бақтығұл қашқындықтың сұрықсыз жаман, *ж а т п і ш і н і н* өбден көріп, басынан бірталайды кешіріп қалды (М.Әуезов, Шығ.).

Ойлы пішін. *Ойға шомған кескін.* Біраздан соң тұрып *о й л ы п і ш і н м е н*, Сол бақытты болсын дедің ішіңнен Сонан кейін қаламыңды қолға алып, Өлең жаздың түні бойы толғанып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Пішіні кетті. *Түрі өзгерді, сұрқайыланды.* Бір жаман көрілікте түссе тісің, Ауыздан опырайып *к е т е р п і ш і н*. Жасында оймақ ауыз сұлулардың Өзгертіп бұл көрілік алар түсін (Шал ақын, Өлеңд.).

Пішінін өзгертті. *Түрін өзгертті.* Бірнеше күннен кейін Күн бетінде жаңа дақ пайда болған, сөйтсе, байырғы дақ өзінің *п і ш і н і н* өзгерткен және Күннің батыс бөлегіне ауысқан екен (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Сырт пішіні. *Сыртқы түрі.* Ол ерте демей, кеш демей, Ұзақ, Жәмеңкеден шыққан сөздер болсын, қалың елдің сөз сарыны, *с ы р т п і ш і н і* болсын, барлығының жайынан пристав кеңсесіне келіп, оңаша отырып, ұдайы мәлімдеп тұрған (М.Әуезов, Шығ.).

ПШІНДЕ= е т. *Бейнелеу, кескіндеу.* Күнә болып саналатын Тірі адамды *п і ш і н д е г е н*. Дінсіздік деп жан алатын Бұл өнерді түсінбеген (С.Мұқтарұлы, Саптағы сарбаз).

ПШЕНДЕЙ с ы н. *Пішен сияқты, пішен тәрізді.* Төңірекке қарады, Арбаға басқан *п і ш е н д е й* Тұлпарға артып барады (Батырлар жыры).

ПШЕНДЕЛІ= е т. *Үлгілену, пішінге салыну.* Жамбас, төс сүйектер және жауырын дұрыс *п і ш і н д е л м е г е н* пластина тәрізді болып келеді (Адам анатом.).

ПШІНДЕЛУ *Пішіндел етістігінің қимыл атауы.*

ПШПНДЕН = е т. *Кейіпке түсу, кейіптену*. Ескі кішкене қора да бейіт секілді мүләйім *п і ш і н д е н г е н* (М.Әуезов, Танд. шығ.).

ПШПНДЕНУ *Пішінден етістігінің қимыл атауы*.

ПШПНДЕС с ы н. *Бейнелес, тұлгалас, келбеттес, кейіптес*. Мысалы: «Алып кел, айдап кел!» дегендей бұйрық болса, ол Қарабас, Қамысбай сияқты атшабарлар түрінде келеді. «Айтып, білдіріп кел!» десе, жорға Жұмабай *п і ш і н д е с* болады (М.Әуезов, Шығ.). Есіктен үстіне қара костюм, сүйір тұмсық қара ботинкасы бар, пиджактан жарты елі болып жеңі сыртқа шығып тұрған ақ көйлекке қара галстук таққан дипломат *п і ш і н д е с* қара торы адам кіріп келді (Біздің Мұхтар). Кемпірдің бетінде ерекше бір қайрат білінеді, еркек *п і ш і н д е с* кесек (М.Әуезов, Шығ.).

ПШПНДЕУ *Пішінде етістігінің қимыл атауы*. Халық адамның сыртқы ажар-көркін *п і ш і н д е у м е н* қатар адамға тән ізгі қасиетті, әсем мінез-құлықты қастерлейді («Мәдениет және тұрмыс»).

ПШПНДЕУШ з а т. с у ш а р. *Каналдың толық беті мен жақтауларын (дуал, су қоймасының) және тұтас бітімін пішіндеуге арналған машина* (Қаз. тілі термин. Су.).

ПШПНДІ с ы н. **1.** *Түрі ұқсас, пішіндес*. Сыздықтың әйелі еңгезердей, еркек *п і ш і н д і* адам (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Келбетті, кескінді, сұлу*. Ер екенсің *п і ш і н д і*, Жүр екенсің селтендеп, Қайратың қысып ішіңді (Қамбар батыр). Ғайша *п і ш і н д і* әйел еді (М.Әуезов, Қараш.). Өзіне қарағанда әлдеқайда көрікті, *п і ш і н д і* келген Кәмшатті күндеді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

ПШПНДІК з а т. *Пішіндік*. Бір бос жерді біреу түзетіп ағаш ексе, егін салса, яки шөп шығарып *п і ш і н д і к* қылса, сол кісі ие болады (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

ПШПНСІЗ с ы н. *Түрсіз, келбетсіз, өңсіз*. Жәмила сүйкімді де емес, бірақ мінеп-сөгетін *п і ш і н с і з* де емес (М.Әуезов, Қараш.).

ПШПНСІЗДЕУ с ы н. *Түрсіздеу, өңсіздеу*.

ПШПНСІЗДІК з а т. *Түрсіздік, өңсіздік*. *П і ш і н с і з д і к т е н* мінезсіздік жаман (Ауызекі).

ПШПННДЕЙ с ы н. *Пішіні, нобайы сияқты, пішініне ұқсас*. Ерегес, ашу кернеген сайын, доңыздай семірген қарын құлы, тоқтық, тыныштық албастысы – Тұңғатар *п і ш і н н д е й* болып көрініп, әдейі сол үшін, соның ұйытқысын бұзу үшін болса да, апат тілегендей болды (М.Әуезов, Шығ.).

ПЬЕЗОГИПСТЕР [грек. *piezō*, грек. *gypsos*] з а т. г е о л. *Пьезометрлік деңгейдің бірдей биіктіктерінің нүктесін қосатын сызықтар* (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ПЬЕЗОМЕТРИЯЛЫҚ [грек. *piezō*, грек. *metron*] з а т. г е о л. *Пьезометрияға тән*. Әдетте, табиғаттағы жерасты сулары аралас жолмен қалыптасады. Мұны осы сулардың химиялық және газдық құрамы, режимі, *п ь е з о м е т - р и я л ы қ* арындардың деректері дәлелден отыр. (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Пьезометрлік деңгей. г е о л. *Арынды сулы горизонтқа жеткізіле бұрғыланған скважинадан көтерілген судың келіп жетіп тоқтаған деңгейі* (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ПЬЕСА [франц. *pièce*] з а т. т е а т р. **1.** *Театрда көрсетуге арналған драмалық шығарма*. «Біздің жақта» өні, «Тар жол, тайғақ кешу» романы, «Қызыл сұңқарлар» *п ь е с а с ы* және осы мазмұндас өлеңдер Сәкен өмірінен бір үзік сыр шерткендей («Қаз. әдеб.»). Сол кездегі өзін ролін ойнаған Сырым сөздері ғана емес, бүкіл *п ь е с а н ы* жатқа білуші едім (Біздің Мұхтар). Қараңыз, «Еңлік-Кебек» *п ь е с а с ы* – біздің қазақ әдебиетінде ғана емес, тарихы үлкен ірі әдебиеттердің осы жанрдағы үлгілерімен теңдес түсетін шығарма (Біздің Мұхтар). **2.** *Көлемі шағын музыкалық шығарма*.

ПЮРЕ [франц. *purée*] з а т. т а м а қ. *Пісірілген жемістен, овоцтан езіп жасалған тағам*. Жас балаға түрлі шырын, салат, *п ю р е* берген өте пайдалы («Қазақст. әйелдері»). Өрік *п ю р е* және жаншылмаған күйінде де консервіленеді (Шаңырақ энцикл.).

Р

Р л и н г в. 1. *Тіл алды, діріл дауыссыз дыбыс*. Міне, енді сол екі елі маңдайы қыртыс-қыртыс, мойны қатпар-қатпар шілмген, «р»-ға тілі келмейтін кекеш Нәзира қызыл-ала көйлек, оның сыртынан кір-кір ақ халат киіп, астынан ақ құйқасы көрінген селдір шашын бастыра көкшіл орамал тартып алған (М.Сүндетов, Бесқонақ). **2.** *Осы дыбысты белгілейтін қазақ әліпбиіндегі әріп таңбасы*. Бала үшін ең қиыны «р», «л», «ж» әріптері ғой (Бәйшешек).

РАБАД з а т. *Рабат* (ортағасырлық қалалардың қарапайым халық тұратын шеткі бөлігі). Кейбір ортағасырлық қалаларда *р а б а д - т ы ң* сыртынан да қорғаныс дуалдары салынып, айнала ормен қоршалған (ҚҰӘ).

РАБАДА з а т. с ө й л. *Рабат*. *Раб ада* қала сыртында. Датқаның жазда серуен құрып, аң аулап, айлап жатар мекені (Д.Досжанов, Тұлпар.). Қаланың солтүстік-шығысында оның қосымша *рабадасы*, қаланың қосымша бөлшектері орналасқан (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

РАБАЙ з а т. *Кейіп, бейіне, рай*. Қара көзі отсыз, суық еді, не нәрсеге болсын нем кетті, бұзық *рабаймен* қарайтын (О.Бөкеев, Үркер). Біреуге кессең абақты, Ақ соты оны алмапты, Бізде көдір қалмапты, Байқасам ақтың *рабайын* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

РАБАЙДА ү с т. *Анда-санда, оқта-текте; ілуде бір*. Адал билік айтатын адам *рабайда* бір қатыннан туады деген рас (А.Токмағамбетов, Жыр.). Жап-жас болып алып, Жарылқасындай балажан еркек *рабайда* бір кездесер (Ө.Қанахин, Бақыт.). *Рабайда* бір, ойын-тойда болмаса ішкілікке зауқы жоқ еді (Н.Сералиев, Қаңтар).

РАБАЙСЫЗ с ы н. *Қолапайсыз, жөнсіз, ебедейсіз*. Ол өлең-жырды жақсы көретін. Өзі де әрдайым, *рабайсыз* жуан дауысымен ән салатын (І.Есенберлин, Қаһар). Кішкене қаңқаға қара теріні қаптап салғандай *рабайсыз* арық (Т.Ақтанов, Боран.).

РАБАЙСЫЗДАУ с ы н. *Қолапайсыздау, ебедейсіздеу*. Әдетте кесек денелі адамдардың қимыл-әрекеті *рабайсыздау*, бет әлпеті сиықсыздау келер еді (К.Ахметбеков, Ақдала.).

РАБАЙСЫЗДЫҚ з а т. *Жөнсіздік, қолайсыздық, келеңсіздік*. Ол мұндай *рабайсыздыққа* бармаса керек-ті (З.Қабдолов, Жалын). Гүлданаға ешқандай кінә таққысы келмейді. Бар *рабайсыздық* өз басында (А.Байтанаев, Қыран.).

РАБАТ [ар. رباط] з а т. к ө н е. *Орта ғасырлардағы қала шетіндегі (сыртындағы) қосымша елді мекен*. Ташкент құшбегінің диуан сарайы қонақтар жататын *рабаттан* әжептәуір қашық болатын (І.Есенберлин, Қаһар). *Рабаттың* белгілі жүйемен салынған көшесі жоқ, ығы-жығы, кейде жапырай, кейде пышырай орнаған балшық үйлер ғана (Д.Досжанов, Жібек.). Болған соң бірі құйрық, бірі қанат, Жер жүзін жылдан жылға етті абат. Жәмшиттей жүргізіп су Придон да, Келісті кент пен шаһар, салды *рабат* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Цитатдель, шахиристан, *рабаттан* тұратын қалалар мәуреннахрлық үлгідегі шаһарлар делініп өзге қалалар сол үрдіспен дамыды, өркен жайды, өсті («Парасат»). Асқар таудай айбатың, Алдында үлкен санатың Беттегі қалқан болатың, Шаһарлы базар *рабатың*, Жал-құйрығың, қанатың, Сүйеуі таудай

сүйенішің Қабырғанды сүйерсің (Майлықожа, Нақыл).

РАББАНА з а т. д і н и. *Жаратқан ием мағынасындағы Аллаға жүгінетін сөз*.

РАББЫ [ар. رب] з а т. д і н и. **1.** *Жаратушы ие, жасаған ие*. **2.** *Жасаған ие, жаратушы деген мағынадағы қаратпа атауыш*. Я, *раббым*, солар екен. Сенісерге жан таба алмай түн то-руына шыққан (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Ертегі емес (Бұны айқын білемін), Яғни «*раббыңнан* «сақта» деп сұра, сиқыршы кемпірдің шүберекке түйіп, әфсун сиқырлап тастайтын пәлекетінен сақта деп тіле!» дейді (М.Әуезов, Шығ.). Я, *раббым!* Я, Әзіретәлі, қолдай гөр! О, Сахабалар, сақтай гөр! (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

РАБФАК з а т. т а р. с о в е т. *Совет өкіметінің алғашқы жылдарында жұмысшы және кедей шаруа жастарын жоғары оқу орындарына даярлау үшін арнайы ашылған, жалпы орта білім беретін оқу орны*. Бір-екі күннен соң Нияз Мәскеуге, *рабфакқа* жүруге жиналды (С.Сейфуллин, Шығ.). 1922 жылдың күзінде, Орынбор қаласындағы *рабфакқа* оқуға кетті (С.Мұқанов, Есею жыл.).

РАГУ [франц. ragoût] з а т. т а м а қ. *Майдалап туралған еттен (балықтан, овоцтан) жасалған тамақ*.

РАҒАЙЫП: *рағайып түн*. Мұхамед (с.г.с.) *пайғамбардың анасының құрсағына түскен түні*.

РАҒИТ [ар. رعد] з а т. д і н и. *Діни ұғым бойынша бұлтты, жаңбырды, жайды басқаратын періштенің аты*. Жалын мен оттан жаралып, Жарқылдап *Рағит* жайды айдар. Жаңбыры жерге таралып Жасарып гүл жайнар (Абай, Тол. жин.).

РАҒНА [ар. رغاء] с ы н. *Сұлу, сүйкімді, шырайлы*. Әдеппен лебіз ашып үшбу *рағна*, Максұддың көңілдегі ізһар етті (Бабалар сөзі).

РАДА [ар. رداء] с ы н. к ө н е. *Жағымсыз*. Бағзылары айтып жүр *Рада* іске пұшайман. Емес дейді жинасып, Бақ тәуекел, ертеге, Көреміз деп сынасып (Бабалар сөзі).

РАДАР [ағыл. radio] з а т. *Нысандарды тауып, оларға дейінгі қашықтықты анықтайтын радиолокациялық стансалар*. *Радардың* негізгі элементтері: антенна жүйесі, таратқыш, жарық индикаторы бар қабылдағыш, сигналдарды өңдеуге арналған ЭЕМ.Р. әскери істе, теңіз, өзен және әуе көлігінде, астрономияда, космонавтикада, метеорологияда, ғылым мен техниканың басқа да салаларында қолданылады (ҚҰЭ).

РАДИАН [лат. radius] з а т. м а т. *Ұзындығы радиусқа тең шеңбер доғасына сәйкес бұрыш*.

Радииның жуық мәні 57°17'44,8. Радиан бұрыштың өлшеу бірлігі ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

РАДИАНДЫҚ с ы н. м а т. *Радиаңга тән.* Бұрыштың *радиандық* әрбір *b* өлшеуішіне бір *sin b* нақты санды сәйкес қоюға болады (О.Жәутиков, Жоғары математика.).

РАДИАТОР¹ [лат. radiare] з а т. т е х н. *Иштен жанатын двигательді судың, желдің көмегімен салқындататын тетік.* Шофер *радиаторға* сұйып алып, енді элеваторға қарай кетпек болатын (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Шофер секіріп түсіп *радиатордың* қақпағын ашты. Бұрқ етіп ыстық бу шықты машинадан (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

РАДИАТОР² з а т. т е х н. *Электрлік тұрғын үйлерді қосымша жылыту үшін қолданылатын тасымалды электрлік жылытқыш.* *Радиатор* жылууды сыртқы беті арқылы таратады (Шаңырақ энцикл.). *Радиатордың* аралық жылу бергіші бар электрлік радиаторлар (әдетте жылу бергіш ретінде минерал майы қолданылады) және құрғақ электрлік радиаторлар немесе жылытқыш электр панельдер деп аталатын түрлері бар (Шаңырақ энцикл.).

РАДИАЦИЯ [лат. radiatio] з а т. *Күн қызуынан, қуатты жарылыстан шығатын радиомагниттік энергия, жарқыл.* Күн *радиациясының* организмге тигізетін әсері алуан түрлі (С.Сейкетова, Тері. күту.). Атап айтқанда суық және ыстықтың, атмосфера қысымының төмендігінің, күн *радиациясының* зор әсері бар («Білім және еңбек»). Денеге өтетін *радиация* адамдарды жарылыс болған жерден тек 2–3 шақырымнан аспайтын қашықтықта ғана зақымдай алатынын білгеніңіз жөн (Мұны. білуге тиіс).

РАДИАЦИЯЛЫ с ы н. *Радиациясы бар, радиациясы күшті.*

РАДИАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Радиацияға тән, радиацияға қатысты.* Ядролық энергетиканың кейбір қосылыстарын зерттеумен қоса металдар мен материалдардың *радиациялық* зақымға ұшырау мүмкіндігі және олардың төзімділігіне байланысты практикалық зерттеулер жасап жүріміз («Білім және еңбек»). Дененің шығарған толық сәулелік энергиясы *радиациялық* пирометр делінетін арнаулы прибормен өлшенеді (П.Полатбеков, Оптика.).

Радиациялық белдеу. ф и з. *Жоғары кинетикалық энергияға ие зарядталған бөлшектерді (протондарды, электрондарды) ұстап тұратын өзіндік магниттік өрісі бар планета магнитосферасының ішкі аймағы; магнит өрісі.*

Радиациялық белдік. *Радиациялық белдеу.* Сонымен қатар 1958 жылы Жердің космос ай-

наласындағы *радиациялық белдігі* анықталған болатын (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Радиациялық климат. <лат. solarium – күн деген сөзінен шыққан> г е о г р. *Географиялық ендік пен жыл мезгілдеріне қарай жер бетіне күн радиациясының таралуын ескере отырып, атмосфераның жоғарғы шекарасындағы теория бойынша анықталатын климат.* *Радиациялық климат* та жергілікті климат түзетін факторлар есепке алынбайды (Физ.-геогр. термин. мен ұғымд. анықт. сөзд.).

Радиациялық қауіпсіздік. *Белгіленген нормаларға сәйкес қызметшілерге, халыққа және қоршаған ортаға радиациялық әсерді шектейтін шаралар кешенімен қамтамасыз етілген радиациялық жағдайдың жай-күйі* (Заң термин. қаз.-ор. сөзд.).

Радиациялық физика. *Иондаушы сәулелердің әсерінен денелерде болатын физикалық құбылыстарды зерттейтін ғылым саласы.*

РАДИЙ [лат. radius] з а т. х и м. *Радиоактивті химиялық элемент; металл.* Өткен ғасырдың аяғында рентген сәулесі, *радий* ашылды («Қаз. әдеб.»). *Радийдің* альфа бөлшектерін түрлі элементтердің атомын соққылайтын снаряд ретінде пайдаланды (Б.Айдарханов, Атом қуаты.). Уран-238 изотопының радиоактивтік ыдырау өнімдерінің бірі – *радий* («Қазақст. мект.»). Өтті күндер, кетті кім құрағынан, Ит өлімді еріксіз мұра қылған. Адамдардың өмірі жаралсашы *Радийдің* өзінің шуағынан (М.Мақатаев, Шығ.).

РАДИКАЛ¹ [лат. radicalis] з а т. с а я с и. «*Солиыл*» *буржуазиялық партияның* өкілі, *соның идеясын жақтаушы.* *Радикалдардың* социалистік жаңа партияға кіруін жақтаған солиыл қанаттың өкілі Алдрэ Селлер жалпы саясат жөніндегі комиссияның председателі қызметінен алынып, «өзін партия қатарынан тыс қойды» деп жарияланды («Соц. Қаз.»).

РАДИКАЛ² з а т. 1. м а т. *Математикалық таңба, санның түбірін есептеп шығару белгісі.* Бұл деректердің өтірік-шынын кім білсін, әйтеуір куб теңдеуді *радикал* арқылы шешу формуласының қазір жоғары алгебрада «Кардано формуласы» деп аталып жүргені мәлім (А.Көбесов, Математика.). Үшінші және төртінші дәрежелі теңдеулерді *радикал* арқылы шешу формулалары табылғаннан кейін одан жоғары дәрежелі теңдеулерді осылай шешу әдістері іздестіріледі (А.Көбесов, Математика.). Үшінші және төртінші дәрежелі теңдеулерді *радикал* арқылы шешудің түрлерін Омар Хайямнан 400 жыл кейін, XVI ғасырда Европада Италия алгебрашылары Тарталья, Кардано, Феррари тапқан (А.Көбесов, Математика.). 2. х и м. *Химиялық*

бір қоспадан екіншісіне өзгеріссіз көшетін молекуладағы атом тобы.

РАДИКАЛДАН = е т. с а я с и. *Радикалды әрекеттерге кірісу, тез, шешімді қадамдар жасау.* Жоқ. Керісінше, билік *радикалдан* а бастады және осынысымен олар қоғамды да радикалдандырып отыр («Жас Алаш»).

РАДИКАЛДАНДЫР = е т. с а я с и. *Әрекетке итермелеу, радикал қадамдар жасату.* Жоқ. Керісінше, билік радикалдана бастады және осынысымен олар қоғамды да *радикалдандырып* отыр («Жас Алаш»).

РАДИКАЛДЫ с ы н. *Радикал ойлы.* Бұл жолы Нобель сыйлығы Австрияның әйел жазушысы Элдгрия Элинекке берілді. Э.Элинек – Еуропаның аса *радикалды* «бұзық» жазушыларының бірі («Жас Алаш»).

РАДИКАЛ-ИОНДАР [лат. radicalis – түбір, түпкі, грек. іон – баратын] з а т. ф и з. *Негізгі, өзекті иондар.* Заттың құраушы бөлшектердің кеңістіктегі заңды орналасуына қарай кристалдық тор түзіледі, осы тордың түйіндерінен атомдар, иондар, *радикал-иондар* және молекулалар орын алады. (К.Сапарбайұлы, Геология.).

РАДИКАЛИЗМ з а т. с а я с и. *Радикалдардың саяси бағыты және көзқарасы.* Буржуазиялық *радикализм* – ұсақ буржуазияның мүддесін қорғайтын және алғашқы кезде өзінің программасында буржуазиялық құрылыстың шеңберінде аздаған демократиялық реформалар жасауды талап еткен саяси ағым (Саяси сөздік). Экономикалық күйреуді де, әлеуметтік, этностық бөліп-жарылушылықты да, негізінен, коммунистік волонтаризм бастап, оны посткеңістік кезеңнің әуелгі релятивизмі, кейінгі реформашыл *радикализм* жалғастырды («Егемен Қазақстан»).

РАДИКАЛШЫЛДЫҚ [лат. radix – тамыр] з а т. с а я с и. *Саяси мәселені батыл, түбегейлі шешуге ұмтылыс.* *Радикалшылдық* алға қойған мақсатын барынша тиімді әдістер мен шұғыл шаралар арқылы шешуді қолдайды (ҚҰЭ). *Радикалшылдық* пен экстремизмнің түп тамыры туыстас (ҚҰЭ).

РАДИКУЛИТ [лат. radícula – түбір, ұшы] з а т. м е д. *Қыяң.* *Радикүлит* жұлыннан таралатын жүйке талшықтары шоғырының (түбірінің) қабынуынан болады (ҚҰЭ).

РАДИО [лат. radiare] з а т. *Арнаулы стансалардан электромагнит толқындары арқылы алыс қашықтыққа хабар беретін және қабылдайтын сымсыз аппарат.* *Радио* ны 1895 жылы 7 майда орыс ғалымы А.С.Попов ойлап тапқан (ҚСЭ).

Құлағым *радиода*, Көңілім көкте, Ойым шырау биікте (С.Сейітов, Жылдар.). Шіркін, бүгінгі *радио* мен теледидардың бағасын біле бермейміз-ау («Парасат»). Күндіз-түні салпақтасаң да жұмысы бір таусылмайтын қым-қуыт саланың бірі – теледидар мен *радио* («Парасат»).

Радио сәуле. ф и з. *Радиоактивті сәуле, жылу.* 1956 жылдың күзінде Марс планетасының Жерге ең жақын келуі кезінде, оның атмосферасында сағатына 12 километр жылдамдықпен қозғалып жүретін желдің бар екендігі, марстың бетінен *радио сәулелердің* шығатындығы және бұрын да табылған су буының бар екендігі тағы да дәлелденді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Тұмандықтардың *радио сәуле* шығаратындығы белгілі болды (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). *Радио сәуленің* космикалық электрондардың магнит өрісінде қозғалуынан болатындығы ғылымда дәлелденеді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Радио тәжі. ф и з. *Күн тәжі.* Күн оны тасалап қалған кезде жүргізілген зерттеудің нәтижесінде, Күннің *радио тәжі* бұрынғы болжаудан бес есе үлкен болып шықты (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Радио толқын. *Радиоактивті, электромагнитті толқын.* Көп жылғы ғылыми бақылаулардың нәтижесінде Күн дақтары әрбір 11 жыл сайын көбейіп, әрі күшейіп (максимум) тұратындығы байқалған. Ең соңғы максимум 1957–1958, 1959 жылдары болды. Күн бетінде болып тұратын мұндай максимумдар – *радио толқындардың* берілуі, поляр жарқылы, магнит дауылы, ауа райы, климат т.б. көптеген атмосфералық құбылыстарға әсерін тигізді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

РАДИОАКТИВТЕН = е т. *Атомдық сәуле тарату арқылы басқа элементтің ядросына айналу, өздігінен ыдырау, радиоактивті қасиетке ие болу.*

РАДИОАКТИВТЕНДІР = е т. *Ыдырату.* Бұл нейтрондар суда да, аста да, дәрі-дәрмекте де, бір сөзбен айтқанда, өзі қосылатын элементтердің барлығын да *радиоактивтендіріп* жібереді («Лен. жас»).

РАДИОАКТИВТЕНДІРУ *Радиоактивтендір етістігінің қимыл атауы.*

РАДИОАКТИВТЕНУ *Радиоактивтен етістігінің қимыл атауы.*

РАДИОАКТИВТІ с ы н. *Радиобелсенді (радиоактивтілік қасиеті бар).* *Радиоактивті* заттармен істес болғандардың да саусақтарының раққа шалдыққаны ғылымда белгілі болып отыр (М.Қайрақбаев, Рактан. сақтан.). Орнықты ядро-

лардан басқа сыртқы әсердің ықпалынсыз-ақ өздігінен ыдырайтын немесе тез бөлінетін *радиоактивті* ядролар да табиғатта жиі кездеседі (ҚСЭ). Пайдалы қазбалар: металды (қара, түсті және асыл металдар рудалары, *радиоактивті* және сирек кездесетін элементтер, бейметалды (өнеркәсіптің металлургиялық, химиялық және басқа салаларына арналған шикізаттар), жанғыш (көмір, жанғыш сланецтер, торф және т.б.) пайдалы қазбалар және құрылыстық тау жыныстары болып бөлінеді. (Т.Қалыбеков, Экология.).

Радиоактивті минералдар. х и м. *Құрамында табиғи радиоактивті элементтердің (ұзақ мерзімді изотоптар ^{238}U , ^{235}U , ^{232}Th) мөлшері бұлардың жер қыртысындағы орташа шамасынан көбірек шоғырланған минералдар тобы.* Табиғатта *радиоактивті минералдардың* 250-ге жуық түрі бар (ҚҰЭ).

Радиоактивті изотоптар. х и м. *Химиялық элементтердің тұрақсыз, ыдырап, басқа элементке айналып кететін изотоптары.*

Радиоактивті элементтер. ф и з. *Барлық изотоптары радиоактивті болатын химиялық элементтер. Радиоактивті* деп аталатын *элементтер*, оның ішінде уран өз бетімен ыдырап отырып, басқа элементке айналып отырады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

РАДИОАКТИВТІК з а т. **Радиоактивтілік.** Осы кездерде химиялық элементтердің *радиоактивтігі*, периодтық заңы, радио хабары т.б. көптеген жаңалықтар ашылды («Қазақст. мұғ.»). *Радиоактивтік* элементтердің ыдырауынан бөлінген жылудың нәтижесінде 1500–2000 С-қа жеткен ыстықтан Жер пластикалық күйге келген (К.Сапарбайұлы, Геология.). Геологияда абсолюттік жасты анықтауға XX ғасырдың басында тау жыныстарында сақталған кейбір элементтердің *радиоактивтік ыдырауын* зерттеуден кейін ғана қол жетті (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Радиоактивтік қатар. х и м. *Радиоактивтік элементтер тобы; алдыңғы изотоптың ыдырауы нәтижесінде пайда болатын изотоптардың топтары (ҚҰЭ).*

РАДИОАКТИВТІЛІК з а т. *Кейбір химиялық элементтердегі атомдық ядроның қушті жарық (сәуле) шығару арқылы ыдырауы, өздігінен түрленуі.* Полоний мен радийдің, яғни бұл екі элементтің сәулелену құбылысы – *радиоактивтілік* деп аталады («Қазақст. мект.»). 1898 жылы олар сәуле шығаратын жаңа элемент – полонийді және екінші активті элемент – радийді ашады. Мария Кюри-Складовскаяның ұсынысы бойынша, бұл жаңа құбылыс *радиоактив-*

тілік деп аталды («Қазақст. мект.»). Полонийдің көптеген қасиеттері *радиоактивтілігі* жөнінен уран тобындағыларға жақын. Таза күйінде осы күнге дейін бөлініп алынған емес (А.Мырзабаев, Хим. қызығы).

РАДИОАППАРАТ [лат. radiare – сәуле шығару, лат. apparatus – құрал, жабдық] з а т. *Радио толқынын қабылдайтын немесе тарататын аппарат.* Екі кабинетте де телефондар, *радиоаппараттар*, штаб бастығынан бастап адъютантқа дейінгі біреуі керек бола қалса, шақырып алатын қоңырау кнопкалары бар (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Тунг майы электротехникалық өндірісте турбо және гидротураторларды, *радиоаппараттарды*, трансформаторларды бояуға да қолданылады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

РАДИОАСТРОНОМИЯ [лат. radiare – сәуле шығару, грек. astron – жұлдыз, nomos – заң] з а т. *Астрономияның радиотелескоптардың көмегімен жарыш нысандары шығаратын радиосәулелерді қабылдап, олардың қасиеттерін зерттейтін бөлімі. Радиоастрономияда* толқын ұзындығы 1 мм-ден 30 м-ге дейінгі диапазонда жатқан радиотолқындар зерттеледі (ҚҰЭ).

РАДИОӘУЕСҚОЙ с ы н. *Радио хабарларын тыңдауға қуштар, ұнататын.*

Радиоәуесқойлар стансасы. *Радиоәуесқойлық байланыс үшін қолданылатын қабылдау немесе тарату-қабылдау радиостансасы.* Тарату-қабылдау *радиоәуесқойлар стансасы* таратқыштан, қабылдағыштан және антеннадан, ал қабылдау *радиоәуесқойлар стансасы* қабылдағыш пен антеннадан тұрады (ҚҰЭ).

РАДИОБАЙЛАНЫС з а т. *Радиотолқындар арқылы жүзеге асырылатын байланыс.* Әр бригадада *радиобайланыс* дұрыс орналастырылды («Соц. Қаз.»).

Радиобайланыс жүйесі. *Радиотолқындар арқылы жүзеге асырылатын электр байланыс түрі. Радиобайланыс жүйесі* хабар таратуға арналған радиотаратқыш орталықтан және сол хабарды қабылдайтын радиоқабылдағыштан тұрады (ҚҰЭ).

РАДИОБЕЛСЕНДІ с ы н. *Басқа элементтің ядросында айналатын, өздігінен ыдырайтын, сәуле (зиянды, қауіпті) шығаратын.*

Радиобелсенді қалдықтар [заттар]. *Адам өміріне, тірі, өлі табиғатқа қауіп төндіретін, зиянды заттар, қалдықтар.* Соңғы жылдары бірқатар елдерде пайда болған кейбір кәсіпорындардың *радиобелсенді қалдықтары* табиғат сулары үшін үлкен қауіп туғызып отыр (Табиғат сулары.). Өсімдік, балық және жануарлардың ағ-

заларында *радиобелсенді заттардың* биологиялық шоғырлануын атап өтуіміз لازم (Табиғат сулары.).

РАДИОБЕЛСЕНДІЛІК з а т. *Радиобелсенді қасиеті болушылық.* Сондықтан кейбір тұщы суда өмір сүретін балықтардың *радиобелсенділігі* олар өмір сүретін су қабатына қарағанда мыңдаған есе көп болады (Табиғат сулары.).

РАДИОБИОЛОГИЯ [лат. radiare – сәуле шығару, bios – өмір, logos – ілім] з а т. *Иондаушы сәулелердің барлық түрінің тірі организмдер мен оның қауымдастығына тигізетін әсерін зерттейтін ғылым.* 1950–60 ж. *радиобиология* – д а биофизикалық және биохимиялық әдістерді қолдану арқылы зерттеу жұмыстарын жүргізу басталды (ҚҰЭ).

РАДИОБӨГЕТ з а т. *Радиоактивті толқындардың жолындағы кедергі зат.* Сонда үрдехананың өлікке толған күндері ионосфераның қозған күніне және өте күшті *радиобөгеттер* пайда болған күнге тура келгені анықталған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

РАДИОГАЗЕТ [лат. radiare – сәуле шығару, итал. gazetta – басылым] з а т. *Радио арқылы өте маңызды, шұғыл, тығыз ақпараттарды берудің, таратудың бір түрі.* Тұңғыш *радиогазет* Москва эфирінде 1924 жылы 23 ноябрьде шықты (ҚСЭ).

РАДИОГЕОЛОГИЯ [лат. radiare – сәуле шығару, gē – жер, грек. logos – ілім] з а т. г е о л. *Геологияның жер қойнауындағы радиоактивті заттардың ядролық айналысқа ұшырау заңдылықтарын және олардың геологиялық процестерде байқалуын зерттейтін саласы.* *Радиогеология* терминін ғылымға 1937 ж. академик В.И.Вернадский (1863–1945) енгізген (ҚҰЭ). Енді біз геологияның, физика мен химияның қазіргі жетістіктері негізінде жаңа ғылым – *радиогеология* дамып келе жатқанын көріп отырмыз (Қаныш аға).

РАДИОГИДРОГЕОЛОГИЯ [лат. radiare – сәуле шығару, грек. hydōr – су, грек. gē – жер, грек. logos – ілім] з а т. *Гидрогеология ғылымының жерасты суларының радиоактивтілігін зерттейтін саласы.* *Радиогидрогеология* – жерасты суларындағы радиоактивті элементтердің орын ауыстырып таралуын зерттейді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

РАДИОГРАММА [лат. radiare – сәуле шығару, грек. gramma – әріп, жазу] з а т. *Радио арқылы берілетін телеграмма, хабар.* Алып келген *радиограммалардың* бұрышында «НВ» деген қызыл қаламмен қойылған белгі тұрушы еді («Білім және еңбек»). Осы уақыт ішінде көп-

теген *радиограммалар* өткізілді. Сол хабарлардың бірі мәңгі есімде қалды («Қазақст. мұғ.»). Қала мен оның төңірегін үстінен барлап жүрген самолеттің ұшқышы жерге *радиограмм* беріпті (Қ.Исабаев, Жолдас.).

РАДИОЖУРНАЛ з а т. *Радио таратқыш арқылы эфирден берілетін әр алуан жанрлық хабарлар.* Жуырда эфирге шыққан «Сын садағы» *радиожурналы* н Қазақ радиосы мен республикалық халықтық бақылау комитетінің қоғамдық редколлегиясы өзірледі («Соц. Қаз.». *Радиожурналдың* бір санында әйел әдемілігі тақырыбына диспут өткізілді («Қазақст. әйелдері»). Мұнда халықтар достығына арналып *радиожурнал* ұйымдастырылған («Лен. жас. »).

РАДИОЖҮРГІЗУШІ з а т. *Радиодан берілетін хабарлар мен бағдарламалардың жүргізушісі.* Бірде радиодан: «Орыс тілінде хабар жүргізетін *радиожүргізушілер* керек», – деген хабарландыруды құлағым шалып, бағымды сынап көрмекке бел байладым («Жас Алаш»).

РАДИОЗОНД [лат. radiare – сәуле шығару, франц. sonde] з а т. *Ішіне жеңіл газ толтырылып, метеорологиялық аспаптармен атмосфераға көтерілетін резеңке шар.* Аспап ауаның қысымы, температурасы, ылғалдылығы туралы радиотартқыш арқылы жердегі радиоқабылдағышқа үнемі хабар беріп отырады. *Радиозонд* 30–35 км биіктікке дейін көтеріледі (Физ. геогр. термин. мен ұғымд. ор.-қаз. анықт. сөзд.).

РАДИОИНДИКАТОРЛЫҚ с ы н. г е о л. *Радио құрылғылы тексергіш.* *Радиоиндикаторлық* әдістер жерасты суларының жер беті суларымен байланысын, капиллярлық көтерілімді, шымтезекті грунттардың судың қозғалысын, көріздерге ағып келін қосылатын суды, гидротехникалық ғимараттардағы сүзілуді т.б. зерттегенде бағалы нәтижелер береді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

РАДИОКЕДЕРГІ з а т. ф и з. *Күннің активті әсерінің радио толқын жиілігіне әсері.* Ерте кезеңдерде *радиокедергісінің* себебін білмей, оны радиоқабылдағыш тетіктерінің біреуі істен шыққан деп есептейтін. Ал қазіргі кезеңде бұл Күннің активтік әсері екені толық анықталып отыр (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

РАДИОКОМИТЕТ [лат. radiare – сәуле шығару, франц. comite – тапсыру] з а т. т а р. с о в е т. *Радиохабарларды таратып отыратын орталық мекеме.* Тергеуші «саяси соқыр» ауа толқынына, «аңқау» *радиокomite* т е к е, қойшы, бар жанға тісін қайрап, үй ішінде ерсілі-қарсылы жүгіріп жүрді (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

РАДИОКОНСТРУКТОР з а т. *Радио жабдықтарын құрастырушы, жасаушы маман.* – Менің арманым *радиоконструктор* болу, – дейді Бейсенбі («Лен. жас»).

РАДИОКОМПАС [лат. radiare – сәуле шығару, итал. compasso] з а т. *Жер бетіндегі, хабар тарататын радиостансалардың бағытын автоматты түрде реттеуге арналған құрылғы.* *Радиокompас* бағытталған рамалы және саусақты (шашыратқыш) антенналары бар, әрі қадағалау жүйесімен жалғастырылған қабылдағыш – индикаторлық құрылғы ретінде жасалады (ҚСЭ).

РАДИОҚАБЫЛДАҒЫШ з а т. *Радиосигналдарды қабылдауға және олардағы хабарды тыңдауға мүмкіндік беретіндей етіп жасалған аппарат.* Бір күні бөлмеге кіріп келсем, ол *радиоқабылдағышы* н айналдырып жатыр екен (Б.Момышұлы, Шығ.). Қайсар екеуміз бірігіп бір тамаша *радиоқабылдағыш* әкелдік (І.Есенберлин, Алтын құс). Петька ақшам үйіріле үйдің астын асықпай жүріп тексеріп, *радиоқабылдағышты* орнататын жерді де тапты (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Дұрыс қосылмаған кезде люминесцентті шамдар *радиоқабылдағыш* пен телевизор жұмысына кедергі келтіреді (Шаңырақ энцикл.).

РАДИОҚАБЫЛДАУ з а т. *Радиоқабылдағыш.* *Радиоқабылдаудың* өзіндік бір қатар ерекшеліктері бар (Шаңырақ энцикл.).

РАДИОҚОБДИША з а т. с ө й л. *Радиоқабылдағыш.* Әкең неге соншама түнереді? Алкымына ашуы тіреледі Қираған *радиоқобдишаны*, Тағы да періп-періп жібереді (М.Мақатаев, Шығ.).

РАДИОЛА з а т. *Радиоқабылдағыш пен электрлік табақойнатқыш бірге құрастырылған радиотехникалық аппарат.* Стол, диван, кітап сөресі. Бұрышта – *радиола*. Төрге әйнекке салынған үлкейтілген әйел суреті ілінген (С.Мұратбеков, Көкорай). – Көкен, *радиоланы* сөйлетіп көрмейміз бе? – деген Көкеннің сөзі ойын бөліп жіберді (Саржайлау). Екі-үш шөлмек арақты ортаға қойды. Тамақты орталай бергенде Тамара *радиоланы* ойнатты (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

РАДИОЛАНДЫР = е т. т а р. *Радиотрансляция желілері тораптарын салу, радиоқабылдағыштарды қондыру.* Радио-кино әуесқойлар үйірмесінің мүшелері мектепті толық *радиоландырды* («Қазақст. мұғ.»).

РАДИОЛАНДЫРУ *Радиоландыр етістігінің қимыл атауы.* Әрбір фермада монша жабдықталған. Енді совхозды *радиоландыру* жұмысына да кірісіп отыр (Ж.Арыстанов, Естен

кетп.). Республикамызды *радиоландыру* ісі де барған сайын кең қанат жайып келеді («Қаз. әдеб.»).

РАДИОЛАНДЫРЫЛ = е т. т а р. *Радиотораптары орнатылу, қондырылу, таратылу.* Бұл күндері біздің еліміз – алдыңғы қатарлы *радиоландырылған* елге айналды (О.Сәрсенбаев, Радио.). Фабрика ауласы, цехтар, учасоктер *радиоландырылды* («Лен. жас»),

РАДИОЛАНДЫРЫЛУ *Радиоландырыл етістігінің қимыл атауы.* Артельде барлық үйлерде электрлендірілу және *радиоландырылу* жұмысы іске асты (Аялы жандар).

РАДИОЛОГИЯ [лат. radiare – сәуле шығару, грек. logos – ілім] з а т. *Радиоактив құбылыстарын зерттейтін ғылым.* Науқас жаныма қатты батқан соң Алматыға жетіп, ондағы онкология және *радиология* ғылыми-зерттеу институтына түстім («Соң. Қаз.»). Аз уақыттың ішінде *радиология* тамаша табыстарға жетті (Б.Айдарханов, Атом қуаты.).

РАДИОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Радиоактивті құбылыстарды зерттейтін ғылымға қатысы бар, соған тән.* Ништің клиникалық ауруханасы Югославиядағы *радиологиялық* терапияның тоғызыншы орталығына айналды («Соң. Қаз.»).

Радиологиялық қару. *Жаптай қырып-жою қаруларының бір түрі.* *Радиологиялық қаруды* жерді, акватория, ауа, әскери техника мен басқа нысандарды радиоактивті заттармен зақымдау және тіршілікті иондаушы сәулелермен жою мақсатында қолданылады (ҚҰЭ). *Радиологиялық қаруды* қолдану барысында радиациялық аурулар пайда болып, генетикалық зиянды зардаптарға әкеледі (ҚҰЭ).

РАДИОЛОКАТОР [лат. radiare – сәуле шығару, лат. locare – қою] з а т. *Радиотолқындар арқылы алыстағы түрлі объектілердің тұрған орнын білдіретін қондырғы.* *Радиолокатор* – әскери мақсатта әуе, теңіздегі объектілерді көріп, бақылап отыру үшін қолданылатын күрделі қондырғы («Лен. жас»). *Радиолокатор* аспабын бәріміз де білеміз. Ол кеңістікке электромагнитті толқындар жібереді. Осы толқындар белгілі бір затқа жаңғырығып, кейін тебеді. Оны *радиолокатор* қайтадан қабылдайды (Қазақст. аң байлығы).

РАДИОЛОКАЦИЯ [лат. radiare – сәуле шығару, лат. locatio – орналастыру] з а т. *Әртүрлі объектілер мен нысаналарды радиотехникалық тәсілдер арқылы бақылау мәселелерімен шұғылданатын ғылым мен техниканың саласы.* Сонау қыркыншы жылдары аспанға арнаулы шар-

зондтар ұшырылып, оларды *радиолокация* көмегімен бақылап отыру іске асырылған-ды («Білім және еңбек»). А.И.Иоффе басқарған бір топ ғалым *радиолокация* аппаратын жасау мәселесін зерттеді («Қазақст. мұғ.»). Соңғы кезде *радиолокация* арқылы Шолпанның өз білігінен айналуы он тәулікке тең екені анықталады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

РАДИОЛОКАЦИЯЛАУ з а т. *Радиотехникалық тәсілдер арқылы бақылау*. Сондай-ақ Айды *радиолокациялау* – оның бетінің бір-екі метр тереңдігінде температура минус 50 градусқа тең екендігін және Ай бетінің қандай заттардан тұратындығын білуге мүмкіндік берді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

РАДИОЛОКАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Радиолокацияға қатысы бар, соған тән*. Қазіргі кездегі электрондық, *радиолокациялық* аппараттар ұшқыштарға қаруды қолдану жағынан аса қолайлы мүмкіншіліктер ашты (Қ.Аманжолов, Қасиет.). Операцияның жетекшісі *радиолокациялық* қондырғының орасан үлкен планшетін көрсетті («Лен. жас»).

Радиолокациялық астрономия. *Астрономияның бақылау нүктесіне орналастырылған радиоқұрылғылар арқылы ғарыш нысандарын бақылаумен, олардың кеңістіктегі орнын анықтаумен айналысатын саласы* (ҚҰЭ).

РАДИОМЕТР [лат. radiare – сәуле шығару, франц. metre – өлшем] з а т. **1.** *Электромагниттік сәуле энергиясын өлшейтін құрал, аспап*. Оқушыларды радиоактивтік счетчиктерді, *радиометрлер* ді жинастырып, құрып пайдалануға үйретуге болады (К.Айманов, Физика.). **2.** *Радиоактивті заттардың активтілігін өлшейтін құрал; дыбыс толқындарының қысымын өлшеуге арналған құрал* (ҚҰЭ).

РАДИОМЕТРЛІК с ы н. *Радиометрге тән, соған қатысты*. Олардың ең елеулілері баллонда қалған сарқыншағының конвекциялық ағыны мен *радиометрлік* эффект болады (Ш.Полатбеков, Оптика).

РАДИОМОНТЕР з а т. *Радио құралдарын жөндеуші*. Батареяны сатып алысымен, оны *радиомонтер* іміз И.Молочев әп-сәтте орнатып та берді («Қаз. әдеб.»).

РАДИОСИГНАЛ з а т. *Радио арқылы берілетін белгі, сигнал*. Кітапхана кітаптарын түптеп, космос *радиосигнал* қабылдағышын құрастырып жатыр (С.Баязитов, Айдарлы.). Радиооптика әлденеше мыңдаған километр қашықтықтағы *радиосигналдарды* ұстай алады (Ғалам ғажап.).

РАДИОСПЕКТРОСКОПИЯ [лат. radiare – сәуле шығару, лат. spectrum – көрінетін, skopeō – бақылаймын] з а т. ф и з. *Физиканың радиодиапазондағы электромагниттік толқындар тудыратын кванттық жүйенің энергия деңгейлері арасындағы ауысуларды зерттейтін бөлімі. Радиоспектроскопия* – заттардың құрылысын, құрамын, т.б. қасиеттерін зерттейтін маңызды әдістердің бірі (ҚҰЭ).

РАДИОСТАНСА з а т. *Радиотолқындар арқылы ақпарат таратуға және қабылдауға арналған құрылғылар кешені. Радиостансалар* тарату, қабылдау және қабылдау-тарату стансалары болып бөлінеді (ҚҰЭ). Таралу *радиостансаларының* құрамына радиотаратқыш, антенна, оларды жалғайтын фидерлік құрылғы, ақпарат тасымалдаушы (мыс., магнит, таспа, оптикалық диск т.б.) сигнал (дыбыс, кескін т.б.) алуға арналған құрылғы және электр энергиясымен қамтамасыз ететін құрылғылар кіреді (ҚҰЭ).

РАДИОСТАНЦИЯ з а т. *Радиостанса (радиотолқындар көмегімен хабар таратуға және қабылдауға арналған құрылғылар кешені)*. – Әзір байланысымыз нашар, *радиостанциялар* ымыз аз, – деп генерал күрсініп қойды (Б.Момышұлы, Москва.). Қалада дүрбелең туды, байланыс үзіліп, *радиостанция* жұмыс істеуін тоқтатты («Қаз. әдеб.»). Инженер Л.И.Куприянович жасап шығарған кішкентай *радиостанцияның* көлемі сіріңкенің қорабынан сәл ғана үлкен. Салмағы 70 грамм ғана (Ғалам ғажап.).

РАДИОСТУДИЯ з а т. *Радио хабарын беруге арналып жабдықталған үй*. Тура көшемен жүріп отырып, Аян ыңырсып ән салып келе жатты. Бір кезде *радиостудия* үйінің терезесінің тұсына келді (С.Сейфуллин, Шығ.). 1930 жылы Алматыда *радиостудия* алғаш ашылғанда әлемнен тараған әнді Әнуарбек бастаған болатын (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

РАДИОТАРАТҚЫШ з а т. *Радиожілік диапазонында модуляцияланған электрлік тербеліс тудырып, таратуға арналған құрылғы (немесе құрылғылар жиынтығы)*. *Радиотаратқыш* радиотолқындар арқылы ақпарат тасымалдаушы байланыс жүйесінің маңызды бөлігі (ҚҰЭ). Кез келген *радиотаратқыш* тұрақты немесе айнымалы ток көздерінің энергиясы жоғары жиілікті электр тербеліске түрлендіріледі де, хабар таратушы сигналдың ерекшеліктеріне сәйкес өзгертіледі, яғни модуляцияланады (ҚҰЭ). Самолет моторының үнімен жарыса бар даусымен «Елім-ай» әнін шырқаған қазақ батыры қуаныш үстінде *радиотарат*

қышты айырып тастауды есінен шығарып алса керек (С.Ақатай, Інжу-маржан).

РАДИОТЕЛЕГРАФ з а т. *Радио арқылы телеграмма беру әдісі.* Бұл тәжірибе *радиотелеграфтың* нақтылы негізін түсіндіреді («Халық мұғ.»).

РАДИОТЕЛЕСКОП [лат. radiare – сәуле шығару, грек. tēte – ұзақ, грек. skopē – бақылаймын] з а т. *Космостың радиосәулелерді қабылдауға және осы сәулелердің сипаттамаларын зерттеуге арналған құрал.* Аққу шоқжұлдыздарының ішінде радиосәулелерді күшті тарататын газтозаң шоғырлары бар екенін соңғы жылдары *радиотелескоптар* ашып беріп отыр (Х.Әбішев, Аспан сыры). Қазіргі *радиотелескоп* пен осы жұлдыздардан екі есе қашықтықтағыны көруге болады (Ғалам ғажап.).

РАДИОТЕЛЕФОН [лат. radiare – сәуле шығару, грек. tēle – ұзақ, грек. phōnē – дыбыс] з а т. *Телефон хабарларын радиотолқындар көмегімен таратуға, әрі қабылдауға арналған аппарат.* – Капитан жолдас, сізді *радиотелефонға* сұрап жатыр, – деді Николай, кубрик жанында тұрған Ізтұрғанға (С.Хайдаров, Теңіз.). РВС-1 маркалы *радиотелефон* отыздан жүз километрге дейінгі аймаққа хабар бере алады (Ақ бидай). Софиядағы электр кәсіпшілігінің ғылыми-зерттеу институты автоматты транзистор *радиотелефоны* ойлап тапты («Лен. жас»).

РАДИОТЕХНИК з а т. *Радио аспаптарының маманы.* Бұрын *радиотехник* болып істеген, кезір біздің байланысшылар взводының командирі (Б.Момышұлы, Біздің генерал). – Совхозда *радиотехник* пін. Аты-жөнім Айтбай Сикымбаев болады («Лен. жас»). Шаштараз, *радиотехник*, етікші, киномеханик, товар сатушы бар («Қаз. әдеб.»).

РАДИОТЕХНИКА [лат. radiare – сәуле шығару, грек. technike – шеберлік] з а т. *Радио диапозонындағы электромагниттік тербелістер мен толқындарды генерациялау және күшейту, тарату, қабылдау, тәсілдері мен оларды пайдалану жолдарын зерттейтін ғылым.* *Радиотехника*, телевидение, ракета техникасы жөніндегі кітаптар да қажет (Семья тәрбиесі). Совет мемлекетінің негізін салушы В.И.Ленин *радиотехника* жаңа дамып келе жатқан кездің өзінде-ақ радионың ролін жоғары бағалады («Соц. Қаз.»). Кез келген солдатқа білімпаздық пен зеректік, *радиотехникаға* деген үлкен құштарлық керек («Лен. жас»).

РАДИОТЕХНИКАЛЫҚ с ы н. *Радиотехникаға байланысты, қатысты, соған тән.* Біз болған мектептердің І кластарының бірде-бірінде

дайын көрнекі, *радиотехникалық* құралдар болмай шықты («Қазақст. мұғ.»). Қазір мұнда машина жасау, *радиотехникалық*, электротехникалық, тамақ және жеңіл өнеркәсіп орындары бар («Соц. Қаз.»).

Радиотехникалық барлау. *Радиоэлектрондық барлаудың құрамдас бөлігі. Радиотехникалық барлаудың* басты мақсаты – қарсыластың радиоэлектрондық құралдарының орны және салалары, оның қолданылуы туралы мәлімет жинау (ҚҰЭ).

РАДИОТОЛҚЫН з а т. *Кеңістікке тарайтын электромагниттік ауа толқыны.* Осы кездегі телемеханикалық тетіктерде сигналдарды сым және *радиотолқын*дар арқылы жеткізу кең қолданылады (К.Айманов, Физика). Осы сәтте бүкіл *радиотолқынның* шексіз әлемінде бір бағыттың – Москва мен Делидің үзіліссіз жалғасып тұрғанын ешкім байқамаған болар (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Жасанды серік арқылы *радиотолқын*дардың ондай биікте тарау жағдайы және басқалары зерттеледі (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

РАДИТОРАП з а т. *Орталық радиохабарлардың бағдарламасы мен жергілікті хабарларды таратуға арналған қабылдағыш, күшейткіш, т. б. аппараттардың жиынтығы.* Лагерь *радиоторабы*нан «Маяк» радиостанциясының хабарлары берілді («Қазақст. мект.»). Көктерек сегіз жылдық мектебінде мектеп *радиоторабы* жұмыс істейді («Қазақст. мұғ.»).

РАДИОХАБАР з а т. *Радио арқылы берілетін ақпараттық қоғамдық-саяси, көркем және музыкалық хабар.* Алыстағы аспан объектілерінен *радиохабар* алынып отырамыз (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). *Радиохабарының* негізгі жанрлары: ақпараттық, қоғамдық-саяси жанрлар (радиоақпарат, радиорепортаж, радиокомментарий, радиосұхбат, радиосеп); көркем-публицистикалық жанрлар (радиоочерк, радиофельетон, радиofilm, радиокомпозиция); көркем жанрлар (радиоинсценировка, радиопьеса, радиокойылым) (ҚҰЭ). Ереванда *радиохабары* 1926 жылдан, телеорталық 1956 жылдан жұмыс істейді (ҚСЭ). Елімізді мекендейтін 66 ұлттың тілінде *радиохабар* беріліп тұрады («Қаз. әдеб.»).

РАДИОХИМИЯ з а т. х и м. *Химияның радиоактивті заттардың, элементтердің, изотоптардың және ядро өзгерісінің физикалық, химиялық қасиеттерін зерттейтін, оларды алу, тазалау әдістерін қарастыратын саласы.* *Радиохимия* да активті сәулелерді зерттейтін

арнаулы құралдар: есептеуіштер, радиометрлер т.б. пайдаланылады (ҚҰҰ).

РАДИОЭЛЕКТРОНИКА з а т. *Хабар беру және қабылдау үшін электромагниттік өріс энергиясын пайдалану мәселелерін қарастыратын ғылым мен техниканың саласы.* Жаңа радиоқабылдағыштың конструкциясын жасау үстінде *радиоэлектрониканың* ең соңғы табыстары қолданылды («Соң. Қаз.»). Совет ғалымдарына тек *радиоэлектроника* мен хабар жеткізу саласындағы ғана емес, сонымен қабат, автоматика және басқару жүйесі жағынан да өте күрделі есептерді шығаруға тура келді («Қазақст. мұғ.»). 38,1 мың оқушы *радиоэлектрониканы*, 27,7 мың оқушы металл өңдеуді, 14,4 мың оқушы малшаруашылығы механизациясын оқып жатыр (Ш.Әмірәлиев, Жақсы мінез.). Мысалы, ерекше қасиеттері бар сирек кездесетін металдарды және шашыранды элементтерді пластмассалар алмастыра алмайды, өйткені бұларсыз *радиоэлектроника* мен кибернетиканың дамуы мүмкін емес (Т.Қалыбеков, Экология.).

РАДИСТ з а т. *Радиохабарларды беретін және қабылдайтын маман.* Рихард Зоргенің көмекшісі, ержүрек *радиист* Макс Христинсен Клаузеннің есімі барлық жерлерге әйгілі болды («Қазақст. мұғ.»). Оны бірден *радиистер* дайындайтын құрстан өткізіп, парашютистер бөліміне жіберген болатын (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Рубкадан жүгіре шыққан *радиист* сөзімді аяқтапай тастады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

РАДИУС [лат. radius] з а т. г е о м. *Шеңбердің кез келген нүктесін оның центрімен қосатын түзу кесінді.* Шеңбердің нүктесін оның центрімен қосатын түзу деп кесінді *радиус* деп аталады (Геометрия). Таралу бағыты антеннадан *радиус* бағытымен жан-жаққа бірдей таралады. «Радио» деген сөздің өзі осыдан шыққан (О.Сәрсенбаев, Радио.). Алаңның ортасында *радиусы* 3 метр шеңберлі сызық айқын белгіленгені жөн («Лен. жас»). Мұндай салу есептері жер бетінде практикалық өлшеулерде *радиусы* әртүрлі шеңберлер сызу болған сияқты (А.Көбесов, Математика.). Сөйтіп, хорданың ұзындығын дөңгелектің *радиусы* арқылы өрнектейді (А.Көбесов, Математика.).

РАДОН [лат. radonum] з а т. х и м. *Менделеевтің периодты системасының VIII тобындағы радиоактивті химиялық элемент.* Оның құрамында *радон*, бром, фтор және күкірт қышқылы бар (С.Хайдаров, Жүрек сыры). Радийдің тағы бір тиімсіз жағы – ол радиоактивті *радон* газына айналады (Б.Айдарханов, Атом қуаты.).

РАДОНДЫ с ы н. х и м. *Құрамында радон бар, радонданған.* Бұлақтың негізгі емдеу факторы – көмір қышқылды, *радонды* су (ҚСЭ). Көмір қышқылды, тұзды-сілтілі және *радонды* шипалы сулары бар 143 бұлақ жұмыс істейді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Еріген газдардың құрамына қарай жерасты сулары көмір қышқылды, күкіртсутекті, *радонды* болып бөлінеді. Бұл сулардың көбінесе емдік мәні бар (К.Сапарбайұлы, Геология.).

РАЗМЕР з а т. с ө й л. *Киімнің өлшемін көрсететін мөлшер.* – Қай *размер* киюші едіңіз? Лейтенант, мына кісіге қоймадан бір етік өкеліп бер (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Киім *размерінің* маңызы да зор. Егер ол тар болса, дем алуды қиындатады (Семья тәрбиесі).

РАЗРЕЗ з а т. с ө й л. *Тілік (кен өндіретін беті ашық алаң).* Қазір осы жерде дүние жүзіндегі ең ірі ашық шахта – 5–6 көмір *разрезде* – рі салынып жатыр («Соң. Қаз.»). Биыл 5 ноябрь де бірінші көмір *разрезінің* коллективі Мәдениет үйінде мерекелік жиналыс өткізді («Қазақст. мұғ.»). Екібастұзда дүние жүзіндегі ең ірі № 5/6 *разрездің* бірінші кезегі пайдалануға берілмек («Соң. Қаз.»). Алқапты алдын ала ылғалдандыру да шаң-тозаң мөлшерін кемітудің тиімді әдісі болып табылады, көмір *разрездерінде* негізінен осы әдіс қолданылады (Т.Қалыбеков, Экология.).

РАЗРЯД з а т. с ө й л. *Дәреже (белгілі кәсіп, маман иелерінің жұмысқа, қызметке сіңірген еңбегіне байланысты берілетін атақтар).* Кәсіптік-техникалық оқу орындарын бітірген адамдарға берілген өндірістік *разрядтар*, кластар, категориялар СССР-дің барлық кәсіпорындары, мекеме және ұйымдары үшін міндетті («Қазақст. мект.»). Жылқышылардың еңбегіне төртінші *разряд* есебімен ақы төленіп жүр («Соң. Қаз.»). Белгілі *разряд* алып, дербес қызмет істеп жүргендер де бар («Халық мұғ.»).

РАЗРЯДТА е т. *Дәреже беру.* Мектеп бірнеше оқушыны спорттық бірінші, екінші разрядпен *разрядтады* («Лен. жас»).

РАЗРЯДТАЛ е т. *Разряд берілу.*

РАЗРЯДТАЛУ *Разрядтал етістігінің қимыл атауы.* Оның енді қайтып *разрядталуы* и а кететін уақыт пен кедергілеріне байланысты болады (К.Айманов, Физика.).

РАЗРЯДТАУ *Разрядта етістігінің қимыл атауы.*

РАЗРЯДШЫ з а т. с п о р т. *Спорттық дәрежесі бар спортышы.* СССР спорт мастерін, спорт мастерлігіне кандидат, бірінші, екінші, үшінші және жасөспірім *разрядшылар* даярлау да ар-

тығымен орындалғанын қуана айта аламыз («Спорт»). Физкультурашылар саны, жоғары кластағы *разрядшылар* саны бұрынғыдан әлдеқайда көбейді («Қазақст. мект.»).

РАЗЬЕЗД з а т. с ө й л. *Қарсы келе жатқан пойызды өткізіп жіберу үшін теміржол бойындағы бір бүйреге қарай айырылған бұрылыс, жол және осындай жердегі бекет.* Ұлыты-кішілі талай станциялар мен *разьездер* өп-сәтте бұлдырап артта қалып жатыр (С.Омаров, Дала қызы). Доңғалақтары сартылдап, қызыл эшелон жүйткіп келеді. *Разьездер*, қалалар қалып жатты (Т.Бердияров, Солдат сыры).

РАЗЫ [ар. راضی] ү с т. *Адамның бір нәрсеге қанағаттанғандығын, қнатқандығын білдіретін қуану, сүйіну сезімі; ырза, риза.* Аттың күйреңін көтеріп көру де сондай бөстегі жұмыстың бірі ме, көптен ескермеген аты бас-аяғын түгендеп, амандығын білгенге *разы* болсын дегені ме, кім білсін? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Және табан астында істі тапсыратын адамға тапсырып, бас-аяғын тұйықтап, өзінді күткеніңнен арман *разы* етіп жібереді («Парасат»). Менің де көп жаралы жүрегім бар, Надандықтан қираған сүйегім бар. Күндей, шын міндесең, *разым* н, «Қайта, жастар сөйтсін» деп тілегім бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Алла разы болсын. т і л е к. *Көңіліне жаққанда, қош көргенде айтылатын қолданыс.* Қанапия. Жоқ, шеше. *Алла разы болсын*, жүрегім көтеріліп кетті. Отыра алатын емеспін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ден разы. *Әбден риза.* Сонсын ақырын орнынан көтеріліп, қайықтың төңірегіне жағаны бойлай жиналып қалған сабын көпіршігіндей ақ көбікке жанарын ірікті: «Жынын шашып құтырылған бурадайын қайтерсің, ө?» – деп ол өз теңеуіне *дән разы* боп езу тартты (М.Сүндетов, Бесқонак).

Разы болды. а) *Көңілі тойды, көңілі риза болды.* Адамда бұл сезім басқалар оны жақсылағанда, мақтағанда болады. Өзіне-өзі ылғи *разы болып* жүретін тақаппарлық сезімі пайда болады (М.Жұмабаев, Шығ.) Мишканың әкесі қуанып, *разы болды*: «Жұмысты да орындармын, қосағым мен Мишкамды да көріп қайтармын», – деді (М.Жұмабаев, Шығ.). Сіздер бір ғана менің разылығымды іздеп малдарыңызды, өмірлеріңізді сарп қылып едіңіздер, мен *разы болдым* (Абай, Тол. жин.). ә) *Қанағаттанды.* Қабағыңды аш, қайғырма, Берілгенге *разы бол.* Анық ойдан айрылма, Ашылған жоқ еркін жол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Разы еместік. *Көңілі толмаушылық.* Ақтоқты өкпесін айтып, *разы еместігін* білдіреді. Ақан қалай да Ақтоқтыны алмақ болады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Разы қылды. *Риза қылды.* Ж ә м и л ә. Не болды саған, Базарбай? Сыр білмейтін адамдай. Сені *разы қыла й ы н*, Түсінді жылтшы сазармай (Жол жакқа қарап.) Келе жатыр анау да, Қоя түр енді қадалмай (М.Жұмабаев, Шығ.).

РАЗЫЛЫҚ з а т. *Белгілі бір нәрсеге көңіл толғандық, қанағаттанғандық.* – Атай, мен директорға сіз *разылығын* берді деп жеткізем (С.Бегалин, Уақыт.). Ізгілік істесе, төңірінің көңілін табуға, *разылығын* алуға, махаббатын тартуға, яғни жұмаққа кіруге сену (М.Жұмабаев, Шығ.).

Разылық білдірді. *Риза екенін, көңілі толғанын айтты.* Бағалаудың қымбаты – алдына айдап мал салу емес, шын көңілден *разылық білдіріп*, елдің оны «Сен – менің ұлым» деуі (М.Жұмабаев, Шығ.). Жігіттер тез келісті. Бәріміздің үлкен бір топ болғанымызға *разылық білдіріп* жатыр (М.Ғабдуллин, Сұрашыл.).

РАЙ¹ [ар. رای] з а т. *Адамның көңіл күйі, тішіні, шырайы.* Ақжарқын *рай* танытып, ішін ит тырнап жатса да өткел басында кездескен құрдас, құрбымен өзілдесіп қалатын (М.Сүндетов, Бесқонак). Сол кезде: «Суды ірік!» – деп перінштеге Бұйырды қадір мәулен бұлайынша: «Месіне Нілдің, суын сыйғыз, – деді, – Тәліптің талап қылған *райын* ш а!» (О.Шораяқов, Шайыр). Маған жақсы *раймен* қарап қалды (Н.Серәлиев, Ақбөпе).

Ауа райы. а) *Күн райы.* *Ауа райы* бұзыла бастады. Екі күн болды аспанды бұлт басқалы, жауып кетуі де мүмкін (З.Шашкин, Өмір тынысы). Ауылшаруашылық жұмыстарын *ауа райының* қолайсыз жағдайында атқару жөнінде бай тәжірибе жинақтаған («Соц. Қаз.»). ә) *г е о г р.* <грек. klimatas> *Белгілі бір жердегі ұзақ уақыт бойы қалыптасқан атмосфералық жағдай.* *Ауа райы* үздіксіз өзгеріп отыратын атмосфералық процестердің салдары (Қаз. тілі термин. Су.).

Жылы рай. *Мейірімділік, жылылық.* Құрбандық шалды көл-көсір Қошамет тілеп құдайдан: «Қүдірет болсаң, енді осы Қайтпассың *жылы райдан* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Күн райы. *Атмосфераның бір күндік құбылысы (аспанның ашықтығы, тұманды, бұлыңғыр болуы, жел тұру, жаңбыр, қар жауу, суық, аяз, ыстық мөлшері).* Жүз қаралы қонақтың аты, мынау қыс аяғы бітпей, көктем шықпай, *күн райын* бағып жүрген кезде қолдағы малға керек қорықты ойсыратып жеп жатыр (М.Әуезов, Шығ.).

Рай аңыс. ж е р г. *Райынан байқау, аңғару.* Негізгі сатылардағы саяси кеңес ұйымдарының халықтың *р а й ы н а ң ы с* ету, қызмет бет алысын түсінуіне рай жарату (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Рай бермеді. *Ыңғай танытпады.* Бір жадырап, бір түйіліп, Отыратын *р а й б е р м е й.* Бұлданатын кілт бұйырып, Қалсаң егер бір ай көрмей (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Жоғал деп екінші рет ақырды бай, Сұрланып әйелі де *б е р м е д і р а й.* Қаңғыртқан сен қазақты біз емеспіз, Кет! – деді үйімізден шақылдамай (О.Шипин, Дастан.).

Райына бақты. ж е р г. *Қас-қабасына, еркіне бағынды, әліптің артын бақты.* Енді ханның *р а й ы н а б а ғы н,* біз де бөркімізді бір қырынан кие тұрсақ не болыпты? – деп сабырға тартқан (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Райынан қайтты. *Алған бетінен қайтты, сабасына түсті, ашуы басылды.* – Дәмет, сен айтып, Ғайнышты *р а й ы н а н қ а й т а р* (Ә.Нұрша-йықов, Махабб.). Бұдан кейін Хұрмат апайдың да көңілі орнығып, *р а й ы н а н қ а й т т ы* («Қазақст. әйелдері»). Сабырдан өзге шара жоқ *Қ а й т ы ң ы з,* мырза, *р а й д а н.* Бұл секілді нәубеттің Ақырын сұрап құдайдан (Базар жырау, Шығ.). Мен *р а й д а н қ а й т қ а н* соң, ол да шабысын бәсеңдетті (Біздің Мұхтар).

РАЙ² з а т. л и н г в. *Іс-әрекеттің, қимылдың не бұйрық, мағынасын, не қалау, тілек, мағынасын, не шартын білдіретін етістік категориясы.* Оқулықта етістіктің *р а й* түрлері туралы түсінік берілген («Қазақст. мұғ.»).

Ашық рай. л и н г в. *Істің шақтық, мағынасын ашық, айқын көрсететін етістік түрі.* Етістіктің шартты рай, қалау рай түрінің белгілі бір көрсеткіші (жұрнағы) болса, *а ш ы қ р а й д ы ң* арнаулы көрсеткіші жоқ (Қаз. тілі).

Бұйрық рай. л и н г в. *Іс-әрекеттің екінші немесе үшінші жаққа бұйыра айту, мағынасын білдіретін етістік түрі.* *Б ұ й ы р ы қ р а й д ы ң* II жағындағы негізгі және туынды түбір етістіктер етістіктің негізі болады (Қаз. тілі).

Қалау рай. л и н г в. *Сөйлеуші жақтың қимыл, іс-әрекетті қалауын, оған ынтасын, тілек, ниетін білдіретін етістік түрі.* *Ш а р т т ы р а й* етістіктің түбірі-түрлі жолы бар (Қаз. тілі).

Шартты рай. л и н г в. *Қимылдың, іс-әрекеттің істелу, іске асу мүмкіндігінің шартын білдіретін етістік түрі.* *Ш а р т т ы р а й* етістіктің түбіріне *-са, -се* жұрнағы жалғану арқылы жасалады (Қазіргі қаз. тілі).

РАЙБАТ [ар. راية] з а т. к ө н е. *Күдік, күмән.* *Р а й б а т ы н* мұнша халықтың ашқаннан

соң, Неғылып шарифатқа хилаф болмас? Бұрынғылар оны тыңдап жүргеннен соң, Кейінгі гадет болар туғанда жас (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

РАЙКЕРЛІК з а т. ж е р г. *Қулық, айлакерлік.* Сүймеген адамның құшағында ерке Гүлпап *р а й к е р л і к* жасай ала ма? (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Елеусіз аң-таң болады. Расы ма, *р а й к е р л і к* пе? Расы болса, Рафихтің басын неге әурелейді? (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

РАЙКОМ з а т. т а р. с о в е т. *Аудандық партия комитеті.* Сенің маңдайына енді *р а й к о м ы ң* бөлім бастықтығы да сыймағаны ғой (Б.Сокпақбаев, Қайда. Гауһар). Кең отырып кеңесейік, келесі жексенбі күні *р а й к о м ғ а* келіңіз (Ә.Әбішев, Ғаламат).

РАЙЛАН= е т. *Бетіне қан жүгіріп нұрлану, ажарлану, жайнау, өңдену.* Әрқашан тұңғық ақыл тұнып тұратын қара мөлдір көзінің қиығын кенет ұшқындата күлімсіреп, орындарынан дүркірей тұрып сәлем берген көп шәкіртке *р а й л а н а* бас изеп, кеменгер ұстаз аудиторияға кірер еді (Біздің Мұхтар). Тек бақытты адамдарға ғана тән көңілді серіпінмен *р а й л а н а* жадырап, жайнап тұр (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Айжан апай қазір де Дәуренше қалбаңдаған жоқ, толық бетіне нұр жиып, бар ықыласымен баласына *р а й л а н а* қарады (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Оқ емес бұлар, шошынба, Көкшем, Болашақ бақыт! Күл, *р а й л а н!* (Ә.Сәрсенбаев, Таңд.).

РАЙЛАНДЫР= е т. *Әдемілендіру, өңдендіру.* Арайлы күннің сәулесі күлімсіреген жүзін жаппап тұр. Қыздың ақжарқын кейпін *р а й л а н д ы р а* түскен (М.Қаназов, Жер кіндігі).

РАЙЛАНДЫРУ *Райландыр етістігінің қимыл атауы.*

РАЙЛАНУ *Райлан етістігінің қимыл атауы.*

РАЙЛАС= е т. *Біреумен ой-пікірі бір болу, сыбайласу, келісу, жарасу.* – Біздің анау Сұлтанғазы соғылғанмен *р а й л а с а м ы н* десеңші! (Ж.Молдағалиев, Самал). – Сылқымым-ау, сенімен *р а й л а с ы п* бір кетсем, дұшпандарым аңыра қарап қалмай ма (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар.). Я, я маған қарама, шырағым, дем ал, жол соғып шаршаған боларсың, – деп Тайшық та ерімен *р а й л а с т ы* (М.Иманжанов, Шығ.).

РАЙЛАС с ы н. *Ұқсас, сәйкес, түстес.* Мына өз басы да таудың табиғатымен *р а й л а с*, ақ бұрыл тартқан. Жүзіндегі көп әжім тау басынан сырғып түскен сайлар тәрізді (У.Қыдырханов, Шаңқай түс).

РАЙЛАСТЫҚ з а т. *Үйлесімі бір, үндестік, сыбайластық.* Олай болса, романға қойылатын басты тілектер дұрыс орындалған. Идея мен көр-

кемдік арасындағы *р а й л а с т ы қ* шүбө туғызбайды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

РАЙЛЫ с ы н. *Келбетті, көрікті, әдемі, шырайлы*. Қоңырқай тартқан, шырайлы, сүйкімді жігіттің *р а й л ы* келбетіне қарағысы келе береді (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі). Күлімдеп нұрын шашқан жүзі *р а й л ы*, Көрсем деп емін-еркін бақыт жайлы. Жарысып желмен бірге желмаясы, Өтіпті зарлауменен Асан қайғы (Ә.Есмағамбетов, Жырла.). Мұстафаны осы баламның иі жұмсақ, өте ажарқын, әрі *р а й л ы* отыратын, – деді әкесі (А.Токмағамбетов, Шығ.).

Ашық райлы. *Ақжарқын мінезді, жайдары*. Осындай *а ш ы қ р а й л ы* жандармен кездесуге олар ғана емес, ұстаздар қауымы да құштар-ақ («Лен. жас»).

РАЙСЫЗДЫҚ з а т. *Ықыласы жоқтық, көңілсіздік*. Осындай зілді-зілді сөздер шығарып, *р а й с ы з д ы қ* білдіруіне қарағанда, Күдері өбден таусылып, бітеу жараға іштей жұқарып болғанға ұқсайды (М.Иманжанов, Менің махабб.).

РАЙХАНГҮЛ з а т. ө с. <лат. ziziphora> *Ерінгүлділер тұқымдасына жататын көп не бір-жылдық хош иісті шөптесін өсімдік; жартылай бұталар мен бұталар туысы; эфирлі-майлы, дәмдік татымдық, дәрілік дақыл*. Қазақ ССР Ғылым академиясы ботаникалық бауының коллекциясында *р а й х а н г ү л д і*ң екі мың түрі мен сорты бар («Соң. Қаз.»). Жолдың екі жағы төселген жібек кілем сияқты, неше алуан көздің жауын алатын жұпар *р а й х а н г ү л д е р* (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Ол күнде ертемен көше бойлап, *р а й х а н г ү л д е р д і*ң жұпар иісін жұтып, университетке бара жатады (Октябрь өрендері).

РАЙФИКУ з а т. *Жапон халқының ұлттық киімі*. Мәселен, жапондар жұмыста европаша киініп, ал театр мен жиынға ұлттық киімдері – *р а й ф и к у д і* киіп баруды, ежелгі Бусидо мораліне тән үлкенді сыйлау, бастықтан сый, бағыныштыдан құрмет қағидаларын ұжымдық өмірдің тәртібіне айналдыруды сол кезде дағдыға енгізеді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

РАЙЫС¹ [ар. رائيس] з а т. к ө н е. *Бастық, әкім*. Хорезмді жаулап алу соғысын *р а й ы с* Кутейбе басқарды (М.Токжігітов, Құран тур.). Бұл әкімнің уәкіл *р а й ы с ы* – Дарбанның керуені («Қаз. әдеб.»). *Р а й ы с* арабша – бастық, басшы (Т.Жанұзақов, Азамат.). Әкесі *р а й ы с* болған еді неше жыл (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

РАЙЫС² [ар. روض] з а т. к ө н е. *Рақат, бақыт, жұмақ*. Ері ақылды, қатыны мінезді боп, Тату болса, *р а й ы с* үстіндегі үй (Абай, Тол. жин.). – Ой, неғыласың, батыр, жаным

р а й ы с тауып тұр (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.). Түйе өркеш, Қарауыл жақтан сокқан жел де бір жақындық леп әкелгендей бола ма? Бейіс үстінен соғып өткен *р а й ы с*, шафқат желіндей еміренте ме? (М.Әуезов, Шығ.). Күн шуақты *р а й ы с*, ыстық мекенінен кәдімгі көпшіліктің ерлі-байлы тірлігі келді (М.Әуезов, Шығ.).

РАК з а т. м е д. *Обыр (қатерлі ісік ауруы)*. Амал қайсы, ой тереңі, сөз шебері Мұхтарды қажыр-қайратының толысып тұрған шағында, осы заманның ең бір сұм дерті – *р а к* ортамыздан жұлып әкетті (Біздің Мұхтар). Барлық қатерлі ісіктерді жалпылама терминмен *р а к* деп атайды (Ә.Есенқұлов, Әйелдер.). Бомбей онкология институтының ғалымдары кобраның уын *р а к т ы*ң кейбір түріне қарсы дәрі ретінде қолдануға болатынын анықтап отыр (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.). Сол бөлмеге бактерияның кейбір түрін, *р а к* ісігінің бір бөлшегін және асқа жарамды ерітіндіні, соның ішінде өсімдіктің көктеу тұқымын қойған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

РАКАФАТ [ар. ركة] з а т. д і н и. *Рәкәғат*. Алдынан пайғамбардың шықты бәрі, Бұрынғы өңшең өткен мұрсал нәби. Сол жерде екі *р а к а г а т* намаз оқып, Бәрінің тақсыр расул болды имамы (Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Шығ.).

РАКЕТА [нем. Rakete] з а т. 1. *Атылғанда әуеге жарық шашатын, фейерверктер жасау және түрлі белгілер беруде қолданатын, ішінде от алғыш дәрі толтырылған гильза түріндегі снаряд*. Аспанға *р а к е т а* шаншыла көтерілгенде көпір үсті самаладай боп кетеді (Қ.Қазыбаев, Дәуір.). Көк жүзінде қызылды-жасылды *р а к е т а* ойнайды (С.Мәуленов, Шында.). 2. *Зымыран* (өз массасын біртіндеп бөліп шығару нәтижесінде пайда болатын реактивті күш әсерінен қозғалатын қиу аппараты). Тарих сахнасына реактивті самолеттер орнына *р а к е т а л а р*, асқан шапшаңдықпен жылжитын планета аралық кемелер келіп, есеп машиналарын арнаулы программамен жұмыс істейтін роботтар алмастырды (Т.Шаханов, Жоғалған.). Шолпанға ұшырылған *р а к е т а* жөнінде радиодан берілген соңғы хабарды талқылауға өз пікірін қосып үлгеріп жатыр (К.Баялиев, Жер тынысы).

РАКЕТАҚОЗҒАЛТҚЫШ з а т. *Өз жұмысы үшін қозғалмалы аппараттың қорындағы заттар мен энергия көзін пайдаланатын реактивтік қозғалтқыш*.

РАКЕТАЛЫҚ с ы н. *Ракетаға қатысы бар, ракетамен байланысты, соған тән*. – Ванденберг соғыс әуе базасынан кеше «Тор Аджена» *р а к е т а л ы қ* системасының көмегімен құпия спутник ұшырылды, – деп хабарлайды Юнайтед Пресс

Интернейшнлагенттігі («Соц. Қаз.»). – Уақытты *р а к е т а л ы қ* жылдамдықпен өлшейтін заманда кейбір ауылдағы осындай көріністер көңілге қонбай тұрады, – дедім мен жолдасымның сөзін құптап (С.Мәуленов, Шыңда.).

Ракеталық кешен. Ә.с.к. *Қарулар жүйесі. Ракеталық кешенге* ракеталардан басқа ұшыру қондырғыларынан, ракетаның ұшуын басқару жүйесі мен ракетаны ұшуға жіберетін көмекші жабдықтардан тұратын жер бетіндегі авиациялық және кемелік жабдықтар енеді (ҚҰЭ).

Ракеталық қару. Ә.с.к. *Басқарылатын немесе басқарылмайтын ракеталардың көмегімен нысанаға жеткізілетін қырып-жою құралының жүйесі.* Құрамында ядролық, химиялық яки жай заряды, ұшыру қондырғысы, нысанаға дәлдеу құралы, бақылау, ұшыру жабдықтары, ракетаның ұшуын басқару және транспорт құралдары т.б. қажетті қондырғылары бар *р а к е т а л ы қ қ а р у* комплексі қажет (ҚСЭ). *Р а к е т а л ы қ қ а р у* шетел мемлекеттерінің Қарулы Күштерінде, әсіресе, Ресей мен АҚШ-та кеңінен дамыған (ҚҰЭ).

Ракеталық тездеткіш. Ә.с.к. *Спутниктердің, ракеталардың математикалық әдісті талап ететін негізгі мәселелерінің бірі; оларды көздеген орбитаға жеткізу.* Спутникті айтылып отырған орбитаға жеткізу бір немесе бірнеше басқыштардан тұратын *р а к е т а л ы қ т е з д е т к і ш т і*ң көмегімен жүзеге асырылады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

РАКЕТАТАСЫҒЫШ з.т. *Пайдалы жүкті (ЖЖС, ғарыш кемелерін, планетааралық автоматты стансаларды т.б.) ғарыш кеңістігіне шығаруға арналған көп сатылы (2–5 сатылы) ракета.* Ғарышқа шығаратын жүктің массасына байланысты *р а к е т а т а с ы ғ ы ш* жеңіл (5 т-ға дейін), орташа (5–20 т), ауыр (10–20 т), аса ауыр (100 т-дан артық) болып бөлінеді (ҚҰЭ).

РАКЕТАШЫ з.т. Ә.с.к. *Ракета атқыш; ракета бөліміндегі жауынгер.* Он тоғызда, Білатын: *Р а к е т а ш ы* Рахым. Жерін оның сұрама Қызметте тұратын (С.Сейітов, Сенем саған).

РАКУШКА з.т. сөйл. **Бақалишак** (2). Кальциймен толық қамтамасыз ету үшін, жемге *р а к у ш к а* т.б. қосымша кальцийлі азықтар қосып береді (Н.Рақышов, Күйіс малы.). *Ракушкада* 40 процентке жуық кальций, магний және кейбір басқа элементтер бар («Лен. жас»).

РАҚАҒАТ з.т. діни. **Рәкәғат** (намазда дұға, фатиха сүресі мен қысқа сүрені оқып тұрып еңкею (руқуға бару), басты сәждеге беру құлшылық әрекеттері кіретін бір бөлім). Ақыры кемпір әлі бітіп, келіншектен айырылғанда «осы ара-

да өлдім» деп екі *р а қ а ғ а т* намазын оқып, сол анау бұтаның түбінде ұшып тоңып қалып қойған-ды (М.Әуезов, Шығ.).

РАҚАТ [ар. راحة] з.т. 1. *Жаны жай тапқанда, рақаттанғанда айтылатын керемет, ғажап, ғанибет деген мағынадағы сөз.* Қисайып жатқан бір жігіттің алдына келіп Қартқожа да қисайды. Анау мойнынан құшақтады. «Күн қалай *р а қ а т*!» – деді құшақтаған жігіт (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаздың салқын кешінде, қарлы Алатау жағынан самал жел соғып тұрған шақта, жасыл киген Алматының тыныш көшелерінде серуендеудің өзі қандай ғанибет! Қандай *р а қ а т* кезеңдер десеңдерші (І.Есенберлин, Шығ.). 2. *Тыныштық, дамыл, зейнет, қолайлылық.* Шектеулі бақыт дегеніміз – сырт көзге алдамшы, бірақ мүмкін нәрселер, олар: байлық, *р а қ а т*, атак, абырой сияқтылар («Парасат»). Қыстығүні жылқышыларға бек қиын: қандай суық борандарда күні-түні далада жүргені, қасқырдан бір қорқып, бораннан екі қорқып, бейшараларда тіпті *р а қ а т* жоқ (М.Дулатов, Шығ.). Қисапсыз *р а қ а т ы м*, бейнетім кем, Дермісің көрген күнің менімен тең?! Үстімнен кемелер мен салдар түгіл, Желқайық тым болмаса жүре ме екен?! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Соңында киіктердің өміріне айырбас ретінде Пайғамбар көпірге мұсылманшылықты қабылдауға рұқсат етеді де, оған о дүниенің мәңгілік *р а қ а т ы н* сыйлауға уәде береді («Қаз. әдеб.»). Михнат болмай, *р а қ а т* болмас (Мақал). Мен түгіл жансыз темір нұрыңа мас, Қасыңнан сөкпе мені кете алмаған. Тауыңда күә қапсыз бірде *р а қ а т*. Алсам деп саяңдағы екі алмадан (Ақан сері, Шығ.).

Жанғарақат. *Жанға жайлы, бір ғанибет.* Шілденің жанға жайлы құншуағы, Жайнаған *ж а н ғ а р а қ а т* жапырағы. Көңілі хош бір Алланың нұрыменен, Теңеліп көтерілер жанның бағы (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Жұмақтың рақаты. *Пейіш тыныштығы, одүниедегі жұмақ.* Шығармаларының сөзімен мәздемей, ертегінің жаңалығымен, өңгімесінің қисынымен қызықтырып, тамұқтың азабымен қорқытып, *ж ұ м а қ т ы ң р а қ а т ы н* а н үміттендіріп, дін арқылы тыңдаулы қылған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Рақат ғұмыр. *Тыныш өмір, ойсыз, жан рақатын ғана ойлаған тірлік.* «Алаш ұраны қазаққа» жұрттың бір жағы қырғынға ұшырап жатқанда, *р а қ а т ғ ұ м ы р* сүріп, ойын ойнап, тойтойлап, пайдасыз жерге мал шашып, ішіп-жегенге мәз болып жүре берсеңдер, жолдарың болсын. Бірақ Құдай алдында аштықтан қырылған қырғыз-қазаққа кез келе қалсандар, жауаптан қысылып жүрмендер (М.Дулатов, Шығ.).

Рақатқа батты. *Жанға жайлы, ләззатты күй кешті, рақаттанды.* Тентек жаңбыр терезені Бытырамен атып тұр. Кенеледі Жер өзегі, *Рақатқа батып* қыр (М.Мақатаев, Шығ.). – Уһ, жан-ай! – деп өзінше *рақатқа батып*, айналасына шыр-тыр түкіреді (Қазақтар хақында).

Рақат іздеді. *Жан тыныштығын, жан саясын көкседі.* Ғылым оқып білгенше, Тыным, тыныштық таппаған. Дүниені кезіп көргенше. *Рақат іздеп* жатпаған (Абай, Тол. жин.).

РАҚАТ з а т д і н и. **Рәкәғат.** – Дәреті жоқтарың дембі соғындар! Садақа беріп, аруақтан медет, Құдайдан тілек тілеп, екі *рақат* намаз оқиық! – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

РАҚАТТАН = е т. *Рақатқа бату, сүйсіну, ләззаттану.* Ықаң тұтатып алған соң аузынан жел жіберіп, түтінді айдап, шылымын сұқ қолымен ортан қолының арасына қысып *рақаттанатын* отыр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ағып жатқан су, жаздың ашық күні. Қапырық, ыссы да емес. Демалдық, *рақаттандық*. Суыт жол әбігерінің көбі ол жерде қалған тәрізді (Қаныш аға). Әлдеқашан ант бердім Бал берсең де жемеске. *Рақаттан* да жалт бердім, Тыныштық бар демеске (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Суына *рақаттанған* адам мен мал, Жемісі неше алуан шекер мен бал (С.Адамбеков, Өмір тойы).

Рақаттан жаны кенелу. ж е р г. *Рақаттанды, рақатқа батты.* Әй, дүние-ай! Біз жапа тартып жасаймыз, мына Әли секілді дайын таптар *рақаттан жаны кенеліп* жатады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

РАҚАТТАНДЫР = е т. *Мәз болдыру, сүйсіндіру, рақат сыйлау.* Бізді бір күлдіріп, мәз-мәйрам етіп *рақаттандыршы* («Лен. жас»).

РАҚАТТАНДЫРУ *Рақаттандыр етістігінің қимыл атауы.* Бұл бұлақ кім-кімге болса да даяр, ыстықтағанын салқындатып, жанын *рақаттандыру* мен бірге сусағанның сусынын қандырды (Ы.Алтынсарин, Хрестоматия). Ол Меңдіқараны жуындырып, су ішкізіп *рақаттандыру* мен болды (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

РАҚАТТАНУ *Рақаттан етістігінің қимыл атауы.* Абай тамашаға *рақаттану* ынайтып бітіре алмайды (М.Әуезов, Абай жолы). Шабуыл алдында осы тәтті күлкімен *рақаттану* ға көңілі соқпайтын не жауынгер, не командир болмайды (С.Мұқанов, Аспаз).

РАҚАТТАНУШЫЛЫҚ з а т. *Рақатқа батушылық, жаны жай табушылық.* Жай *рақаттанушылық* сезімінің жойылып кететіні қарын рагының неғұрлым ерте байқалатын белгісі болып табылады (Х.Әбисатов, Қарын рагы).

РАҚАТТЫ с ы н. *Ләззаты мол, қуанышқа толы.* Бал күнім сенде өтті балалығым, Әлемнің *рақатты* көктеміндей. Құшақтап қызыл барқыт дала гүлін, Өмірде жүзіп барам көкте күндей (С.Мәуленов, Таңд. өлеңд.). Құрылысшылар өз еңбектерінің *рақатты* қуанышты жолын шолып өтеді (Бейбітшілік.).

РАҚМЕТ [ар. رحمة] з а т. *Литпнат білдіріп айтылатын ризалық алғыс.* Себеп не екен? Бастап мені таптыңыз, Альбомыңызды алдыма әкеп тарттыңыз. Мен даярмын, *рақмет* сізге, қарындас, Ағаңызға көңілді бір іс арттыңыз (М.Жұмабаев, Шығ.). Абай ешнәрсе демеді. Тек қана үлкендерге еріп бата қылып: – *Рақмет!* Батаңызға *рақмет!* Дегеніңіз келсін, Байсал аға! – деді (М.Әуезов, Шығ.).

Алланың [жасағанның] рақметі. *Рақым, Алланың рақым жасаушылығы.* Алланың *рақметі* мол, көрі қатты, Қарғады дерт жіберіп хайуанатты. Қырылып у жегендей түрлі аңдар, Әр жерде төбе-төбе болып жатты (А.Байтұрсынов, Шығ.). Алтын күн алтын сәуле жерге шашар, Жан кіріп, жан-жануар қыбырласар. Күркіреп қара бұлт аспан-көкте, *Жасаған* кең *рақметтің* кілтін ашар (М.Жұмабаев, Шығ.).

Рақмет айтты. *Алғыс айтты, ризалығын білдірді.* Қартқожа шәкіртке *рақмет айтты* н, кішкене кітапшаны қойнына тығып, қоштасып, ауылына қайтты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

РАҚЫ [ар. رحي] **рақы жастық.** *Тысы құрақтан әшекейленіп құрастырылған жастық.* Бояулы, оюлы жұкаяқтар қатар тұрыпты да, соның үстіне екі жардың бойын қатарластырып жақсы, ұзын сырлы сандықтар жасапты. Ал солардың үстінде кей жерін шәукермен ораған кілем, көрпе-жастық, әр түрлі терме алаша, шашақтары салбыраған бес-алты жерде бояулы әдемі боғжама, тамақшалары сондай жарқыраған баяғы шолпыдай. Көрпелері жеркөрпе емес, қыжым көрпе, масаты жөрме көрпе. Жастықтары шетінен өңшең *рақы жастық*. Ет көрпе жібектен де әсем жасалған. Бірнеше жерде қолдорба. Күмістеген үш жағылан. Ал жержастық дегенің тіпті көп. Жаңағы жағыпандарын жай ою емес, көк сауырлап күмісін әр жерге биязы қып көз-көз етіп оюлаған. Айтам ғой тегі, жүдәям жақсы (М.Әуезов, Шығ.).

РАҚЫМ [ар. رحيم] з а т. 1. *Алла тағаладан алатын кешірім, мейірім, шапағат.* «Бізден сорлы жалғанда жан бар ма екен?! Өзің *рақы* м қыла көр, бір жасаған» – дейді әйел... (М.Жұмабаев, Шығ.). Ей, *рақы* м ы мол Алла тағала! Оң сапарыңды бере гөр! Аман сақтай гөр! Я, пайғамбарлар, я шари-ярлар... я әулиелер!

Жолдарыңа боз қасқа, ақ сарбас айттым. Қолдай гөр, медет бере гөр!.. (Ж.Аймауытов, Шығ.).

2. Көмек, қайырым. Иістің алдында, бұл ауылдың малайынан екі кедей жылап келіп, Әзімбайдан *рақым* көрмей кеткен-ді (М.Әуезов, Шығ.).

Құдай рақым қылды. Алланың мейірімі түсті. Бір *рақым қылды* Хасен ерге, Ұқсайды жаһан кезген перілерге. Білмейді қай тарапқа бет алғанын, Болғанда бір күн, бір түн түсті жерге (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Рақым айдады. *Рақым жасады, көмектесті.* Тіл – бұлбұл, ақыл – дария, көңіл – жүйрік, Шығады шешеніңнен сөз талданып. Құдайым өзі *рақым айдама*са, Жан сақтар ғаріп пенде қайда барып? (Қабан жырау, Алтын қазық). Наз етіп ғашықтығым айтылған соң, Көңіл аусын көз жасыма *рақым айдап*, Михнатты ауыр жүктер мойныма алып, Бір жанды құрбандыққа тұрмын сайлап (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.).

Рақым айтты. *Жанашыр тілек білдірді.* Өсиетті мен айттым, Әркім оқып көріңіз. Үмітім бар сіздерден Дұға қылып қойсаңыз, *Рақым айтып* біздерге (Д.Бабатайұлы, Замана.).

Рақым етті. *Мархабат етті, қайырымдылық жасады.* Көптен бері табалдырық аттамаған көршісінің *рақым етіп*, елеп-есіркеп келгеніне ризалық танытып бір алдырып жіберді (М.Дүйсенов, Ант). *Рақым етпес* және ата-анасы, Болса да жақсы көрген өз баласы Теңіне қыздың көбі бара алмайды, Көнбеуге және дағы жоқ шамасы (М.Дулатов, Шығ.). Баяғы ғаріптігі ойдан кетіп, Бір құдай қартайғанда *рақым етіп*. Кесел, қырсық арылып бойларынан, Үшпi беске, бесеуі оңға жетіп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Рақымға шөлдеді. *бейн. Көмек күтті, мейірімге зар болды.* Ол әкесін де, анасын да көрмеген, Ол олардың *рақымна шөлдеген*. Ол ажал аузынан қалған болашақ еді өлмеген. Әкесі алдан тоспаған, Анасы алдан тоспаған. Ол өрт ішінде өскен гүл еді. Әлі қауашағын ашпаған. Не күдірет, қандай сәуле, Оны алға бастаған?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Рақым күйі. *оққа з. Мейірім, шапағат.* Сырт қарап отырған Абай әженің кейде шерлі, кейде мейірбан *рақым қуяй*н өзін тербелтіп отырғандай сезеді (М.Әуезов, Шығ.).

Рақым қылды. *Мейірі түсті, кешірім берді.* Ең кенжесі айтады: «Ұры – жомарт, Аяй ма ұры алады жұрттың малын, Әркімнің сынау керек өлсе бағын. Киімін ең болмаса алмас па еді, *Рақым қып* тыңдаса да қыздың зарын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Рақымнан үмітті. *Қайырымынан дәмеленді.* Жалаңаш елден шыққан бір сорлымын, Жалғыз-

ақүміттімін рақымныңнан. Басымды алар болсаң, жылдам алшы, Ызғырық өтіп барады табанымнан (Шернияз, Шығ.).

Рақым шақат [шапхат] жоқ. *Мейірім, қайырым, бейіл жоқ.* Кешегі жүрген жан досым Айырып оны алдың сен, *Рақым шақат* сенде жоқ (Бозжігіт).

Рақымы түсті. *Мейірімін төкті, мейірленді, көмегін берді.* Ертеңінде Жұман жүрерде, *рақымы түскен* кісі болып, өзіміз ішуге алып қалған азырақ астық бас еді. Сонша жерден әдейі жаяу келген соң, сол астықтан азырақ жырмалап берейін. Бірақ бұзауымды дөкейлетіп бересің деп, екі қызыл бұзауға бір пұт астық берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Пәлесін өзінің. Сен көпті көргенсің, көпті білесің, сол себепті де ауылыңа жібермеймін. Бәлкім, атаман Дутовтың қосына жеткізгесін, *рақымым түсіп* жіберермін, өйтпесе, жалпаңнан түсіремін (Қазақтар хақында).

Рақым іздеді. *Қайырым күтті.* Солай, ұлым. Әміршіден енді *рақым іздеме!* Бірақ сенің кесепатың соқпай кетпес бізге де (М.Шаханов, Ғасырлар.).

РАҚЫМДЫ *сы н. Мейірімді, рақымшыл, шапағатты, қайырымшыл.* – Шырағым, қызым, әрдайым осындай *рақымды* бол, саған мұның үшін құдай рақым етер, – деді (Ы.Алтынсарин, Хрестоматия). – Айналайын, ата-анаға *рақымды* болсын деп, атыңды да Рақым қойып едім, сөйт жаным (Дала қырандары). Мен бұл тосты *рақымды*, мейірбан, әділ, адал, турашыл, еңбекшіл, интернационалдық коммунистік ұлы орыс халқы үшін көтеремін (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

РАҚЫМДЫҚ *з а т. Қайырымдық, мейірімдік.* Жүрегім екеуіне жалбарынар, *Рақымдық* пен әділ сор деп жалынар. Мен тентек пе, түбінде кім жазалы, Қайғыны жіберуші өзі сынар (Абай, Тол. жин.).

РАҚЫМДЫЛЫҚ *з а т. Мейірімділік, қайырымдылық, жаны ашушылық. Рақымдылық, мейірбандылық* әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болсын деу (Абай, Тол. жин.). Рақымсыздық керек, *рақымдылық* одан әрі керек. Қайсысын қай уақытта қолдана білу – бөрінен бұрын керек («Қаз. әдеб.»). Әрі ойлы, әрі мейірімді көзі, *рақымдылық* орнаған жүзі, қарыс жарым кең маңдайы – бөріңде де ерекше бір жылылық бар (Қаныш аға).

РАҚЫМСЫЗ *сы н. Өте қатал, мейірімсіз, тасбауыр.* Сондай қорлықтар үстіне жаңағыдай жуан бөйбішенің *рақымсыз* иттігін тағы естіген соң, Жұмыр Бөрібасарын ертіп шығып

кетті (М.Әуезов, Шығ.). Ал еврей Бейлис немістердің еврейлерді жек көретінін, оларға *рақымсыз* екенін біле тұра, өз жолдастарын неге сатты? (І.Есенберлин, Шығ.). Еріксіз айырғанда менен сені, Тағдырдың қайтпақшы екен қанша кегі? Мінезін құбылмалы *рақымсыз* Басқасы көрсетуден бар ма, тегі? (М.Дулатов, Шығ.). Табиғаттың заңы қатты, үкімі *рақымсыз*, жолы толып жатқан кер мен кедергі, ісі шынжыр қатар тіркескен себеп пен салдар болып, алды-артынды ораған шырмау (А.Байтұрсынов, Шығ.). Дүниеде менің ұлымның өлімінен де өткен, орны толмас қасірет бар, ол үшін бізге тірі жан келіп, көңіл айтып, қайғымызды жеңілдетпейді, тек қатал *рақымсыз* жауларымыз ғана «шоқшоқ» деп күліп көзімізден шұқиды (Қазақтар хақында).

РАҚЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Қаталдық, мейірімсіздік, тасбауырлық, қайырымсыздық.* Бейнетқорлар, бостандыққа жетсін деп, Залым құрттар қан сормасын, бітсін деп, Сүйген жалғыз бейнетқорлар жүрегі, Тас бауырлық, *рақымсыздық* кетсін деп (И.Байзақов, Құралай.). Қытай жерінде қазақ-қырғыздың қатын-баласы сатылды дегенді естігенде, діні көпір, қаны басқа қалмақтың *рақымсыздығы*, хайуандығы деп қандай қапаландық, қарғадық (М.Дулатов, Шығ.).

РАҚЫМШЫЛ с ы н. *Мейірбанды, қайырымшыл, рақымды.* Түсіне қарағанда шырайлы, *рақымшыл* екендігін күлімсіреген көзі, жылы ұшыраған жүзі білдіріп-ақ тұр (А.Токмағамбетов, Жыр.). Жалпы адам қамы үшін күреске аттанған *рақымшыл*, адал жандар (С.Мыңжасарова, Замандас.). Бұл жігіттей *рақымшыл* жігіт кездесе берер ме маған? (А.Токмағамбетов, Өке.). Қазіргі студенттерге мұндай сезім тағы, не бейтаныс па, ізетті, *рақымшыл* адамдар арасында ондай-ондайды айту артық, не кем ол жағын білмеймін (Қазақтар хақында).

РАҚЫМШЫЛДЫҚ з а т. *Қайырымы молдық, мейірімшілдік.* Баптистер өнегелілік, *рақымшылдық* туралы айтқанды өте жақсы көреді (Семья тәрбиесі). Веденеев сөзі қайта-қайта есіне түсіп, *рақымшылдығы* мен сенгіштігі үшін өзін-өзі ғайбаттайды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

РАҚЫМШЫЛЫҚ з а т. *Қайырымдылық, мейірімшілдік, рақымдылық.* Сенің қызың бой жетті, Менің балам ер жетті, Екі жасты қосалық, ұнасқан жасқа біз де бір *Рақымшылдық* жасалық Кешегі күнде жарлы едің, Төгілме тасып соншалық! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Парламент Палаталардың бөлек отырысында мәселелерді әуелі Мәжілісте, ал содан кейін Сенатта өз кезегімен қарау арқылы азаматтарға *рақымшылдық* жасау туралы актілер шығарады (ҚР Конституциясы).

РАМА з а т. *Төрт қырлы жуқа тақтайшалардан төрт бұрышты етіп жасалатын, түрлі мақсаттағы жақтау.* Санд шеберханаға кірсе, Гриша терезе *рамаларын* жасап жатыр екен (И.Салахов, Көкшетау). Қабырғаға ілулі тұрған әдемі *рамадағы* екі суретке қайта-қайта қарай беремін (Бәйшешек). Әсем *рамаларға* салынған сан қилы суреттер көз тартарлық («Қазақст. мұғ.»).

РАМАДАН з а т. д і н и. с ө й л. *Рамазан.* Ертедегі арабтарда рамазан (арабша – *рамадан*) айы шаруашылыққа қолайсыз, ыссы пілде айына келетін (Х.Ақназаров, Ислам.). *Рамадани* арабша – күйдіруші, жандырушы. Араб жерінде бұл өте ыстық ай (Т.Жанұзақов, Азамат.). Жылдың өте ыстық айы *рамаданда* күндіз жұмыс істеу өте қиын тиген (Қ.Шүлембаев, Ислам діні.). Түркияда ондай ұл туса жылма-жыл өткізілетін *рамаданнан* да қасиетті мейрам дүниеге келер еді (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

РАМАЗАН [ар. رمضان] з а т. д і н и. *Мұсылмандардың ай есебі бойынша тоғызыншы ай, қасиетті ораза айы.* Оның илаһи тартымдылығы мен сиқырына малтып, уақытша болса да, *рамазани* айырылысқан қасірет сезімінен жеңілдегенін сезініп, алып рақым айының қоштасуы мен терең шарапат күнінің мейрамын бірге тартады («Түркістан»). Жарапазан *рамазани* деген сөзден шыққан. Ораза уақытында балалар, бозбалалар түнде үйдің тысында тұрып, жарапазан өлеңін айтады (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Рамазани* кейін айттың келуі біз үшін тосын оқиға болмаса да, бейне бір жаңа атқан таңдай жан сарайымызды нұрға бөлеп, санамызды сәулесімен қытықтап, көкжиектен көрінеді («Түркістан»). Жыл сайын *рамазани* айында 30 күн ораза ұсталады (А.Құрманғалиев, Ислам діні.). Жыл тәулігінің тоғызыншы айы – *рамазани* бітіп келе жатқан (Қазақтар хақында).

Рамазан айы. д і н и. *Діни сенім бойынша Мұхаммед пайғамбарға (з.с.) алғаш Құран аяттары түсіріліп, пайғамбарлығы аян болған, мұсылмандар ерекше қадірлеп, ораза ұстайтын ай.* *Рамазани* айының құрметіне тарауық намазы оқылып, Құран хатым етіледі (ҚҰӘ). *Рамазани* айында мұсылмандар ораза ұсап, рамазан айын құрметпен қарсы алып, құрметтеп шығарып салады. *Рамазани* айы өткесін алғашқы күні айт намазы оқылып, айт мереке-сі аталып өтіледі (ҚҰӘ). Қасиетті ережеп айы

өтіп, ауыз бекітер *рамазан айы* басталған (С.Жүнісов, Ақан сері). Бұдан екі жыл бұрын қасиетті *рамазан айы* қарсаңында республикалық баспасөз арқылы еліміздің барша мұсылмандарын ораза кезінде және одан кейін де дастарқан түгілі арақ-шарапты үйге де жуытпауға шақырып, ашық хат жолдағаным жұрттың есінде болар («Түркістан»).

РАМАЛ [ар. رمل] з а т. к ө н е. 1. *Құм (тас-тың майда бөлшектері), қиыршық, құмдақ жер.* 2. *Құмға, майда тасқа бал ашу.* Қаламды дәруіш тез қолға алады, Наққаларын бір-бірлеп аралады. *Рамалдың* қағидасынша тәжірибе қып. Екеуінің ниеттерін аңғарады (Ғашық-наме).

РАМАЛЫ с ы н. *Рамасы бар, шеті ағашпен жиектелген.* Қос терезенің аралығында ұзынша, қызыл *рамалы* айна (М.Сүндетов, Бесқонақ).

РАМАПИТЕКТЕР [Pama – үнді эпосындағы басты кейіпкер, грек. pithēkos – маймыл] з а т. з о о л. *Адамтектес маймылдардың жойылып кеткен туысы. Рамапитектердің* қаңқа сүйегі алғаш рет жоғары миоценнің шөгінді қабаттарынан 1934 ж. Үндістанда (Сивалик қыратынан) табылды. Кейін Шығыс Африкадан (Кения, 1962), Еуропадан (Венгрия, Түркия) табылған (ҚҰЭ). *Рамапитектер* бұдан 12–14 млн жыл бұрын өмір сүрген (ҚҰЭ).

РАМАТ з а т. к ө н е. *Топкерістен бұрын ұй басынан алынатын шаңырақ салығы, түтін салығы.* Бір сом жиырма тиыннан *рама т* алмақшы емес еді, биылғы жыл жиырма бір мен қырық бестің арасына келгеннен алым алды, артық алды (М.Әуезов, Қилы заман). Екі қойды шаңырақ ақшадан қысылған соң Тәжи қалаға апарып, сойып *рама т* ақшасын төледі (І.Жансүгіров, Шығ.). Сұрасаң руымды, Алтай-Қарпық. Мен келдім дуаныңа шеру тартып. Алым жоқ, *рама т* та жоқ, ел жайында, Шен алдың осы күнде, ол бір анық (Біржан сал, Өленд.). Жалғыз тайыншамды хажы Меккеге баратын жылы ауылнай болып жүріп *рама т қ* а алған (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

РАМАТ-ШЫҒЫН з а т. к ө н е. *Рамат. Рамат-шығын* төлеп тұрамыз (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

РАМБУЛЬЕ з а т. қ о й ш а р. *Қойдың жүні әрі қалың, әрі биязы және етті тұқымы. Рамбульенің* тұқымы Испаниядан әкелінген мериностың әр типін будандастыру арқылы XIX ғ-дың ортасында Францияның Рамбуйе деген жерінде шығарылған (ҚҰЭ). XIX ғ-дың аяқ кезінде Англияның ұзын жүнді лейстер қойын биязы жүнді *рамбулье* қошқармен будандастырудың нәтижесінде шығарылған болатын

(Ә.Есенжолов, Қаз. қойы.). *Рамбулье* мериностардың ішіндегі ең бір аты шығулы қой (М.Ермеков, Қазақст.). СССР-де аскания *рамбулье* (мұны академик М.Ф.Иванов зерттеп тапқан) өсіріледі. Бұл біртектес биязы ұзын жүнді, ең үлкен ауыр салмақты, меринос секілді қой тұқымы. Мұның өзгешелігі: беретін түрлі өнімі Францияның, Американың, Асканияның *рамбулье* қойларынан артық келеді (Қаз. мал атау.).

РАМПА [франц. rampe] з а т. т е а т р. *Сахнаға жарық түсіретін электр шамдарын жасырып тұратын қалқа.* Өткен айдың соңғы бір күнінде іші, тысы көп жаңарған театр үйінде *рампа* оттары қайта жанды («Қаз. әдеб.»). Оркестр-музыканттарын тұрғызады, шығарманың негізгі жерлерін орындаған кісілердің қолын алып, *рампаға* әкелді («Лен. жас»).

РАМФОРИНХТЕР з а т. з о о л. <нем. Rhamporhynchus> *Денесін қыл тәріздес жүн жапқан, ұзындығы 50 см-дей, бас сауыты созылыққы (ұзындығы 3,5–20 см), көз шарасы дөңгелек, үлкен, самай шұңқырлары кішкентай, шұңғыш кесірткелердің бір отряды. Рамфоринхтер* триас, юра кезеңдерінде Солтүстік Америка, Батыс Еуропа, бұрынғы КСРО жерінде және Оңтүстік Қазақстанда тіршілік еткен (ҚҰЭ).

РАНГ¹ [нем. Rang] з а т. ө с к. *Арнайы берілетін атақ, әскери дәреже.* Қоғамдық төртінгі қорғау министрінің орынбасары, ішкі қызметтің *Прангтегі* генералы П.Ф.Калюта баяндама жасады («Соц. Қаз.»). Мысалы, теңіз флотында бірінші, екінші *ранг* капитаны атақтары бар (ҚҰЭ). Уездің әртүрлі кеңселерінен үлкенді-кішілі *рангидегі* ақшағал чиновниктер, бастықтар қонақ келеді (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.).

РАНГ² з а т. м а т. *Матрица минорларының нөлден өзгеше ең жоғарғы реті. Ранг* матрицаның сызықтық тәуелсіз жолдарының (немесе бағаналарының) ең үлкен санына тең (ҚҰЭ). Ұқсас матрицалардың *рангi* cі бірдей болады (ҚҰЭ).

РАНЕТКА [франц. reinette] з а т. ө с. *Ұсақ жемісті алма сорты. Ранетка* қысқа төзімді, тез піседі. Жыл сайын өнім береді. Жемісі жас және өңделген күйінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

РАҢ з а т. ө с. <лат. corax physodes> *Көктемнің басында қар суымен шығатын, бойы аласа майда шоп.* Айнала от болатын. Жусан, күйреуік, *раң*, шокта, жүзген, сексеуіл, жантақ, ажырық қара от (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Алыста қарауытып көрінген Мойынқұм белестері де жусан, сіңірген, еркек, *раң*, изен аралас көкпен көмкеріліпті («Соц. Қаз.»). Езуіне бір қуақы сыр бүгіп, Міркем дүние миығынан тұр күліп. Сол әжуа Әбі-

летті әжуа Қойды бізді мұңды ғып. Тұрақ еткен *раң* гүлдер даланы Менсіз гүлдеп, енді менсіз болады. Таң атады Өзіңмен бір өткізген Бұл, әрине, соңғы таңым болады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

РАҢДЫ с ы н. *Раң шөбі өскен, раң шөбі бар.* Біз қойдың көктемде *раңды*, жапырақты шөптерді, ал күз бен қыста шөп басын қырау шалғанда жусан мен бұйырғынды сүйсіне жейтініне мән беріп отырмыз (Береке бастауы).

РАПА з а т. *Тұзды сулы табиғи және жасанды суқоймалардағы қаныққан су ерітіндісі. Рапаның* құрамы суқойма ауданының климаттық жағдайларына, суқойманың жас шамасына, алапқа ағын аймағынан келетін тұздардың құрамына және т.б. факторларға байланысты болады (Қаз. тілі термин. Су.).

РАПОРТ [франц. rapport] з а т. т а р. с о в е т. 1. *Міндетті жұмыстың біткені жөнінде жоғары орынга яки бастыққа жазбаша немесе ауызша тапсырылатын мәлімдеме.* Директорым Әбікен Бектұрұлына «ата атымен қыз, мата атымен бөз» өтеді дегендей, Қаныш ағаның арқасында берілген тапсырманы бүтіндей орындадым деп *рапорт* бердім (Қаныш аға). Ерікті спорт қоғамы мереке құрметіне алған көтеріңкі міндеттемесін абыроймен орындап шығып, *рапорт* берді («Спорт»). 2. ә с к. *Әскери қызметшілердің әскери шені жоғары бастықтарына ауызша не жазбаша ресми баяндауы.*

Рапорт түсірді. *Қызметіне зияны тиетіндей, жағымсыз жайды баяндап жазды.* – Сен патшаның салығын жиып бере алмай отырған нашар болыссың, осы үшін оязға, губернаторға *рапорт* т ұ с і р с е к, сен орныңнан ғана түспейсің, қазнаның салығына қарсы шығып, бөгет жасаған кісі боп, ең алдымен басың сотқа ілінеді (М.Әуезов, Шығ.).

РАПС [нем. Raps] з а т. ө с. *Майлы әрі азықтық дақылдарға жататын бір жылдық шөпте-сін өсімдік.* Дақыл ретінде б.з.б. 4-мыңжылдықтан бастап белгілі. *Рап* с к ү з д і к және жаздық болып бөлінеді (ҚҰЭ).

РАПСОДИЯ [грек. rhapsodia] з а т. м у з. *Халық ән-билерінің тақырыбы негізінде жазылған фантазиялық шығарма. Рапсодия* адамға жақсы әсер қалдырады («Лен. жас»). *Рапсодия* Ежелгі Грекияда қыдырма, көшпелі халықтардың эпикалық поэма, аңыз-өлеңдер мен поэтикалық тақпақтардан үзінділерді әндетіп орындауынан бастау алған (ҚҰЭ).

РАРИТЕТ [нем. Rarität] з а т. к і т. *Сирек кездесетін құнды зат.* Ресей Мемлекеттік кітапханасында Қазақстанның *раритеттері* бо-

лып табылатын, сонау ХІІ ғасырдан бергі тарихты, мәдениетті, өнерді қамтитын кітаптар көрсетілді («Егемен Қазақстан»).

РАС [ар. راس] з а т. *Өтірік емес; ақиқат, шындық; дырыс, тура, оң.* Алғаш жоқ боп кеткен 29-шы жылында бір қыстың ішінде әрі Сибирь, әрі Ташкент маңын бір-бір сүзіп шыққаны *рас* болатын (М.Әуезов, Шығ.). *Рас* шығар... Бақытсызбын демеймін. Дау айта алмай тамағымды кенеймін. Алайда жұрт аңғарса ғой, Білсе ғой Ар жағында не жатқанын көмейдің (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). *Рас* т ы ң бір аты – хақ (Абай, Тол. жин.). // *Шыным, шын айтамын деген мағынадағы модаль сөз.* Бағасы бір халқыма жабағы мен мамықтың. Нанбайды, *рас*, антыма Кәдірі мол танықтың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Рас*, шын айтам, Апам бұл дүниеде жалғыз рет дәрігерге, болмаса баксы-балгерге қаралмай, сау-саламат өте шықты (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді).

Рас сөз. *Шындық, ақиқат.* Кідірме, аяңдама, алға ұмтыл, Алам деп көктен жұлдыз қолың серме. «Қарманған қарап қалмас!» – деген *рас* с ө з, Токтамай істе болсаң батып терге (М.Жұмабаев, Шығ.). *Рас* с ө з д і ң кім білер қасиетін? Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек (Абай, Тол. жин.).

Расқа шығару. *Шындық екенін дәлелдеу, мойындату.* Судияға өтірік айтуының себебі, судия өзінің протоколын *расқа* шығару үшін солай десен антсыз жауап аламын деп Батырхайырдан жауапты антсыз алып, мұның жолдасы Идірістен жауапты антпен алған екен (М.Дулатов, Шығ.).

РАСА [франц. race] з а т. *Нәсіл (түр-түсі, пішін-тұлғасы, бас сүйегінің формасы сияқты кейбір сыртқы белгілерімен бір антропологиялық түрге жататын, шығу тегі бір географиялық ареалда таралған адамзаттың тарихи қалыптасқан тобы).* – Сендер секілді оңбағандардың бәрін атып тастау керек еді, – деді полковниктің өзі сөйлеп. – Ал мен болсам шахтама ұстап ажалдан алып қалдым. Бірақ сендер шын мағынасындағы төменгі *рас* а адамдары екендіктеріңді көрсеттіңдер (І.Есенберлин, Шығ.). Жалпы адамзат кем дегенде үш үлкен *рас* а ға жүйеленеді (ҚҰЭ).

РАСИЗМ з а т. с а я с и-ә л е у м. *Адам баласы нәсілдері туысынан біреулері асыл, біреулері төмен болып жаратылады дейтін адамгершілікке жат, ғылымнан ашақ теория.* Адамзаттың қас жауы – *расизм*! («Лен. жас»).

РАСИСТ з а т. *Нәсілшіл, расашыл. Расистердің* азабын африкалықтар тартуда (Ауызекі).

РАС-ӨТІРІК з а т. *Ақиқат-жалғандық, шындық-қателік. Рас-өтірігіне* көзім жетпейді, естіген құлақта жазық жоқ – мені айыпқа бұйырмаңыз (Қаныш аға).

РАССОЛЬНИК з а т. т а м а қ. *Сорпаға тұзды қияр тураған, ет я колбаса салынған қышқылтым сұйық тамақ.* Түскі тамақ – жас қапустадан ет сорпасына салып пісірілген щи немесе *р а с с о л ь н и к*, кеспе көже, овощ қосылған күріш көже (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

РАСТА= е т. *Бір нәрсенің шындығын, дұрыстығын қуаттау, дәлелдеу; куәгер болу.* Есеп машинасының жасаған формуласы сынақтың дұрыстығын *р а с т а д ы* (Т.Шаханов, Көгілдір.). Оны мемлекеттік қауіпсіздендіру органы *р а с т а с а*, мұндай бригадаларда еңбеккүн шегерілмейді (Қ.Шайбеков, Колхозда.). Совет көркемөнерінің бұдан кейінгі тарихы Ленин сынының дұрыстығын *р а с т а д ы* (Қ.Нұрмаханов, Дос.).

РАСТАЛ= е т. *Шындық екені белгілі болу, қуатталу.* Кейінгі өмірде сыйласа жүріп, сол сезімімнің шындыққа айналғанына, *р а с т а л ғ а н ы н а* қуандым, сондай адамдармен жолдастық, бауырмалдық қарым-қатынаста болғанымды әрқашан ерекше бір рухани қазына, байлығым санаймын («Түркістан»). Осы зерттеу шеңберінде жасалған көптеген болжамдар болашақта *р а с т а л д ы* және ұлттық инновациялық жүйе құруда бәсекелес өндірістердің кластер табиғатын ескеру тамаша нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берді («Егемен Қазақстан»). Тектен-текке тентек шал тыраштанды, Тонды тесіп қызғалдақ гүл ашқан-ды. Президент сайланып жігіт-көктем, Найзағайдың қолымен *р а с т а л д ы* (М.Мақатаев, Шығ.).

РАСТАЛУ *Растал етістігінің қимыл атауы.*

РАСТАМА з а т. *Бір нәрсенің шындығын, дұрыстығын білдіретін дәлелдеме, кепілдеме, куәлік.* Бірақ оған Раушан не деп *р а с т а м а* берсін, бәрін өз көзімен көрген (Ф.Оразаев, Басты.). Аздан соң созыла тұрып, өзінің ауырып ерте қайтқанын, дәрігерден *р а с т а м а* барын айтты (С.Шаймерденов, Болашақ.).

РАСТАТ= е т. *Дәлелдеу, шындыққа шығару.* Үйректей жүзіп келе жатқандығы Мақсұттың өзіне соны *р а с т а т қ а н д а й* болды (Б.Шалабаев, Өмірде).

РАСТАТУ *Растат етістігінің қимыл атауы.* Осы айтқандарды басқа біреулерге де айтып *р а с т а т у* жағын қарастырыңыз (Ауызекі!).

РАСТАТТЫР= е т. *Бекіту, куәгер болу, шындыққа шығарту.* Үндемес туралы фельдшер – Ибадат Қабыш келінінің: «Буындырылып, ұрып

өлтірілген» деген қорытындысына Зарыққан, Мамыр, Жәутік, Қатиралар қол қойып, Сатымбеттің мөрімен *р а с т а т т ы р ғ а н* болатын (К.Оразалин, Көктем.).

РАСТАТТЫРУ *Растаттыр етістігінің қимыл атауы.*

РАСТАУ *Раста етістігінің қимыл атауы.* Мен сені Арқадан іздеп келген жиенім деп елге лақап таратуға мәжбүр боламын. Сен менің осы сөзімді *р а с т а у ғ а* тиістісің (С.Омаров, Қиыр жол). Тиісті құжаттармен заңдылығын *р а с т а у*, сонымен қатар заңдылық құқығы бар мекеме және қоғамның құқықтық уәкілдігі және заңдылық құқығын растайтын немесе тән алатын, заңдастырылған мағынаны көрсетеді («Түркістан»). Елдің атын басқа ел береді деген автордың тұжырымының шындығын мынандай бір мәселемен *р а с т а у ғ а* болатындай («Түркістан»).

РАСТЫҚ з а т. *Ақиқаттық, шындық, дұрыстық, туралық.* Хақиқат пенен *р а с т ы қ* қиянаттың дұшпаны (Абай, Тол. жин.). «Қанекен жаңалықты жанындай жақсы көретін жан еді», – дейді академик Е.А.Букетов. Оның *р а с т ы ғы н* дәлелдей алатын фактілер аз емес (Қаныш аға). Қара сөздің сынында пікір дұрыстығы, істің *р а с т ы қ* жағы тексерілсе, көркемсөздің сынында пікір дұрыстығының үстіне пікірге берілген сурет, сұлулық жағы да тексеріледі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мен кітаптың бірінші тарауын аударып көрейін, сонда сіз менің осы айтып отырғанымның бәрі де *р а с т ы ғы н* өз көзіңізбен көресіз (Біздің Мұхтар).

РАСУЛ [ар. رسول – елші] з а т. д і н и. *Ислам дәстүрінде Алла тарапынан таңдап алынған, өкіл және дінге шақыру, дағуат қылу міндеті тапсырылған, Құдай кітабы түсірілген пайғамбар.* Бакыт қайда барасың? – Үйінде тұрған құраны, *Р а с у л* Алла ұраны Тәртіпті үйге барамын (Қабан жырау, Алтын қазық). Білмесек иман, ислам үйренелік, Болады пәс коңілің шамдай жарық. Нұрынан хақ *р а с у л д ы ң* пина болып, Жаралған жер жүзіне барша халық (Қабан жырау, Алтын қазық). Дүлділ де көп кешікпей келді жетіп, Жылады сахабалар шу-шу етіп. Үстінен ер Ғалыны көрмеген соң, Тұрыпты тақсыр *р а с у л* есі кетіп (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

РАСЫМЕН ү с т. *Шынмен, шындығында да.* Шоқанның айтқаны: – *Р а с ы м е н* сол болғаны ма?! (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ол осы ғажайып жерден *р а с ы м е н* айырылам ба дегендей, жан-жағына қайғыра қарап келе жатты (І.Есенберлин, Қаһар). – Ақбаянды *р а с ы м е н* ұмыта бастағаның ба? – деймін мен ішімнен. – Сенің де

махаббатың өзгелердікінен бөтен болмағаны ма? (І.Есенберлин, Шығ.).

РАСЫНДА уст. *Шынында, ақиқатында, асылында*. Жасы отызға жаңа іліне берген сұлу қызыл жүзді, қой көзді, әдемі қоңыр сакалы бар Мұхаметжан *расын да* да қалаға бара жатыр еді (М.Әуезов, Шығ.). Қазақ мұндайларды оймақ ауыз, күлім көз дейді. *Расын да* да, сол оймақ ауыз, күлім көз ақ құбаның көріктісі (І.Есенберлин, Шығ.). *Расын да* да, мұсылман шариятын тұтынатын қазақ арасында төрт әйелден артық әйел алуға ешбір рұқсат жоқ екенін мен ол кезде білемпін (Біздің Мұхтар).

РАТИФИКАЦИЯ [лат. ratificatio] з а т. с а я с и. *Белгілі бір халықаралық шартты жоғарғы өкімет органының бекітіп, оған заңды күш беруі. Ратификация* латынның *ratus* – «бекітілген» + *facio* – «жасаймын» (*ratificatio*) деген сөзінен шыққан бұл термин ағ. – *ratification*; фр. – *ratification*; нем. – *Ratifizierung*; *Ratifikation* түр. – *onaylamak* деп аталады (Заң термин. түс. сөздігі).

РАТИФИКАЦИЯЛА = е т. *Мемлекеттер арасында жасалған шартты жоғарғы өкімет орындарының бекітуі*. Советтердің төтенше IV съезі Германиямен екі арадағы бітім договорын *ратификациялады* (ҚазССР тарихы).

РАТИФИКАЦИЯЛАУ *Ратификацияла етістігінің қимыл атауы*.

РАУА [ар. روا] з а т. *Орынды, лайықты, жон*. – Бүгін өзіңмен онаша сөйлескенде, осылардың осынысына не десем екен, неғылсам *рауа*! – деп, ақыл қосайын деп ем (М.Әуезов, Шығ.). Әбдінің орағы Әзімбайдың қалтасын қырықса, *рауа* ғой деп ем! (М.Әуезов, Шығ.). Ел ұйытқысын бұзып, ұлыққа шапқаны үшін не жаза істесе де *рауа* десті (М.Әуезов, Шығ.).

РАУАҒАШ з а т. с ө й л. *Рауғаш*. Осы кезде әлдеқайда, жоғарырақтан күнге курап қаудыраған *рауағаш* жапырақтарының сылдыр етуі мұң екен, алма ағашының бұтағына байлаулы тұрған көк құнаны үркіп, шылбырын үзе жаздады (К.Баялиев, Жер тынысы).

РАУАЖ [ар. رواج] з а т. е с к і т. *Сырт көрініс, жақсы ситат*. Бірақ оған *рауа ж* беріп гүлдендірмек, бәлки адам өз халінше көмәлатқа жеткізбек, жеңәтінде болмақ (Абай, Тол. жин.). Фиғыл пәндінің қазығы – осы жақсы хақимдер, әр нәрсеге дүниеде солардың истихражы бірлән *рауа ж* табады (Абай, Тол. жин.).

РАУАИ [ар. راوی] з а т. 1. *Хикая ететін, суреттейтін әңгіме*. 2. *Шығыс әдебиетіндегі роман жазушы, драматург*. Осылармен Абай анық, терең танысып табысқалы әр алуан «хикметтер», «шейх», хафиздер», «*рауа и л а р*» да сыртта қалды (М.Әуезов, Шығ.).

РАУАН¹ [ир. روان] з а т. *Құлан иектеніп, бозарып келе жатқан таң; жарық, сәуле*. Таң *рауанын* а атқа мінген үш салт атты суыт жүріп келеді (С.Бегалин, Уақыт.). Күншығыс жақ бозарып, таң *рауаны* біліне бастады (Д.Досжанов, Тұлпар.). Кішкентай әйнек терезеден ашпақ таңғы *рауан* еніп тұр (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Раушангүлдің алқызыл жанғанын-ай, Нұрлы *рауан* төгіп тұр жанға құдай. Қызыл ішік жамылған қызыл кеште, Сұлу қыздай құлпыра қалғанын-ай (К.Салықов, Жезкіік).

РАУАН² [ир. روان]: **рауан жол**. *Кедергісіз, ашық жол*. Егізбай мен Сегізбай Қос тұлпармен жөнелді, Кигені сауыт беренді, *Рауан жолға* кенелді (Шалкиіз Тілемісұлы).

РАУАНДА = е т. *Таң бозарып ата бастау, қылаңдау, бозғыл тарту*. Таң *рауанда* п, төңірекке сәуле кіре бастады. Күн тамылжып тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Келеді *рауанда* п күннің көзі, Түспейді ауыздарына айтар сөзі, Сайрандап тауда жатқан нөкерімен, Кездесті ханның жалғыз ерке қызы (К.Әзімбаев, Таңд. шығ.). Таң атып келе жатқан *рауанда* п, Күңіреніп Бухенвальдті нала жапты. Жендеттер жалаңаяқ бір адамды ап, Атуға иә асуға бара жатты (М.Мақатаев, Шығ.).

РАУАНДАУ *Рауанда етістігінің қимыл атауы*.

РАУАНДЫ с ы н. *Жарық, нұрлы*. Шіркін, жастық қызық-ау, осындай отты сөздер төк атқан тандай *рауанды* жүзі бар, көңілінде көктемдей гүлі бар, жас адамдардың аузынан шығады ғой (С.Мәуленов, Шыңда.). Өз мұңымды өзім әлдилеп, *рауанды* рақатқа батамын (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.).

РАУАШ з а т. с ө й л. *Рауғаш*. Жаз сұлуындай майысқан *рауаш*, балдырған түнгі шыққа шомылып, жапырағын жалбыратып, буынын балбыратып тұр (І.Жансүгіров, Шығ.). Тобылғы, қарақат пен жиде, шетен, Өсімдік толып жатыр бұдан бөтен. Солқылдап *рауаш* пен қымзыдығы Шіркін-ай, татып дәмін жұлып жесең (Д.Еркінбеков, Шығ.). – Сонау таудан, – деп Мәмет бет алдымыздағы 6–7 шақырым жердегі жыланды тауын көрсетіп, – *рауаш*, алғы әкеп, өзіміз колхоз ісінде жүргенде ас қып беріп жүрді қатын (М.Әуезов, Шығ.).

РАУАЯТ [ар. رواية] з а т. 1. *Нақыл сөз, насихат*. Мұбада, сіз *рауаят* етпек болсаңыз, мағынасыз, нәрсіз сөзді қайталамаңыз (М.Әуезов, Абай жолы). Айтыпты Шаһуәли Рахметұлла, *Рауаяты* мағлұм оң мен солға (Бабалар сөзі, Діни дастандар). Жақсыдан – *рауаят*,

ізгіден – шарапат (Мақал). Мұбада, сіз, өткен заманның Кеңгірбайдай ел әкімі туралы *рауаят* етпек болсаңыз, соған байланысты бүгінгі көпшілік күнде айтып жүрген «жарықтық», «аруақ» дегендей мағынасыз, нәрсіз сөздерді қайталамаңыз (М.Әуезов, Шығ.). Бірәдар менен арман жүрсен деймін, Күніңді пиғылыңнан көрсен деймін, Ешкімге *рауаят* айтар хәл жоқ, Жөніме енді тыныш өлсем деймін, – деді молда (І.Жансүгіров, Танд.). **2. Әңгіме, повесть, роман; ертегі, аңыз.**

РАУФАШ з.т. ө.с. <лат. rheum> *Ірі жапырақты, сабағының дәмі қымыздыққа ұқсайтын қышқыл, көбінесе тауда өсетін көпжылдық өсімдік. Рауғаш* – қарақұмық тұқымдас көпжылдық шөптер төріздес өсімдік. Оның Қазақстанда төрт түрі бар (С.Сүбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Олар құшақ-құшақ *рауғаш*, жуа алып келіп, әр арбаның үстіндегі балаларға бөліп беріп жүр (Қ.Қайсенов, Сол бір.). Қарашы, *рауғаш* күні кеше ғана ақ шашақтанып тұр еді, бүгін тіптен құлшырып кетіпті (М.Етекбаев, Алатау.). *Рауғаш* туысы – *Rheum L.* Көпжылдық, шөп сабақтас, жерасты сабағы жуан, ірі жапырақты өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Рауғаш* тың жерасты сабағы мен тамырларын көктемде қазып алып, суық суға жуады да шіріген және ағаштанған жерлерін кесіп тастайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Алтай рауғашы. ө.с. <лат. phewn altaicus> *Тарандар тұқымдасының рауғаш туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Алтай рауғашы* таралу аймағының азаюына байланысты қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

РАУНД [ағыл. round] з.т. с. п о р т. *Бокс рингінде жұдырықтасып сайысуға берілетін белгілі уақыт мерзімі.* Әрбір кездесуде бірнеше *раунд* болады, әр *раунд* арасында 1 минут үзіліс беріледі (ҚҰЭ). Осы кездесуде жерлесіміз өзінің шебер боксшы екенін үш *раунд* бойына дәлелдеді («Спорт»). Екі *раунд* бойы қарсыласын ауыр соққының астына алды («Лен. жас»).

РАУШАН [ир. اروشن] з.т. ө.с. *Раушангүл. Әдемі ашық түсті ал қызыл гүл.* Терезе алдында өсіп тұрған ал қызыл *раушан* гүлдерді көрдім (Р.Қунақова, Кішкене.). Кеудеңе көзіммен от жағып берсем, Шашыңды самал желмен қағып берсем, Қайтер ең інжу-маржан алқа орнына Төсіңе *раушан* гүл тағып берсем? (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.).

Раушан болды. *Гүл-гүл жайнады.* Мал дүниенің опасы, Иман жанның сапасы. Аузындағы иманың *Раушан болған* нұрмен тең (Д.Бабатайұлы, Замана.).

Раушанжүз. *Әдемі, сұлу, келбетті.* Сүйіпедім, сүйемін деп жар салам, *Раушан жүзі* көзден кетпей тамсанам. «Желсіз түнде жарық айды» басташы, Дертті жүрек дәру тапсын шаршаған (К.Салықов, Жезкиік).

Раушан нұр. *Сұлу жүз.* Ажарыңды салма көзіме! *Раушан нұры*н көргенде Өлейін деп жатсам да, Қай-қайдағым құрсайды! (Батырлар жыры).

РАУШАНГҮЛ з.т. ө.с. <лат. rosa> *Раушангүлділер тұқымдасына жататын биіктігі 10–15 см, сабағы тікенекті, жапырағы қалың, гүлі ірі, хош иісті, қызыл, қызғылт, ақ, сары сәндік бұталар туысы. Раушангүлдердің* аурулары мен зиянкестерінің алдын алу шараларын күзден бастап қолға алады (Шаңырақ энцикл.). Зақымданған жапырақтар мен өскіндерді, сондай-ақ *раушангүлдердің* зиянкестерінің және саңырауқұлақ ауруларының коздырғыштарының жұмыртқалары мен қуыршақтарының қыстайтын орны болатын шөптер мен арам шөптерді жинап алып, өртеп жібереді (Шаңырақ энцикл.).

Раушангүл тұқымдасы. ө.с. <лат. rosaceae> *Қос жарнақтыларға жататын бұта, ағаш төріздес бір не екі жылдық өсімдіктер. Раушангүл тұқымдасының* көбі пайдалы өсімдіктер: жеміс беретін ағаштар (алма, алмұрт, айва, шие, өрік, шабдалы т.б.); жидек (таңқурай, қойбүлдірген, сиырбүлдірген, қарақат т.б.), әсемдік түрлері (раушангүл, шетен, тобылғы, долана т.б.) және дәрілік түрлері (итмұрын, түзу қазтабан, бүршікгүл т.б.) (ҚҰЭ). *Раушангүл тұқымдасына* жататын өсімдіктердің жапырақтары күрделі, кезектесіп орналасады, бүтін жиекті, қосалқы жапырақшалары болады (ҚҰЭ).

Шай-будан раушангүлдер. ө.с. *Ремонтантты раушангүлдерді шай раушангүлдерімен будандастырудың нәтижесінде алынған раушангүл түрі* (Шаңырақ энцикл.).

Полиантты раушангүлдер. ө.с. *Көпгүлді раушангүлдерді қытай раушангүлдерімен будандастырудан алынған түрі* (Шаңырақ энцикл.).

Парк раушангүлдері. ө.с. *Жабайы итмұрындардың ең әдемі түрлері; олардың бауға арналған түрлері мен будандары* (Шаңырақ энцикл.).

РАУШАНДАЙ с.ы.н. *Раушан гүліне ұқсас; сұлу, көрікті.* Көрұғлы Сұлтан қатыны, Аға Жүніс перідей, Көркі *раушандай*. Жазығы қатын демесең, Қартайса да ілгері Әлі қыздан салдығы (Қыз Жібек).

РАУШАНДАН = е.т. *Әдемілену, көркі асу.* Тілменен еш болмады түсіндіріп, Мысалы, айтуғандай *раушанданып*. Адамнан қандай түр-

де туылған деп, Сәулелі күн шыққандай өте жылып (Бабалар сөзі). Құрмет қып, кім оқыса аузына алып, Өлгенде қабірі тұрар *раушанданып*. Қараңғы қабірінде осы сүре Жарқырап тұрар дейді шамша жанып (Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Шығ.).

РАФИНАД [франц. raffinade] з а т. **1.** т а м а қ. *Тазаланған шақпақ қант.* **2.** к е н. *Сұйықтан шайғындау әдісімен бөлініп алынған ерітінділер.*

РАФИНАЦИЯ [франц. raffiner] з а т. *Тамақ өнімдерін (спирт, өсімдік майлары және т.б.) қоспалардан тазалау; гидратация, қышқылмен өңдеу, сілтілермен бейтараптандыру, дезодорация және т.б.* *Рафинация* қазандарында бұрқ-сарқ қайнап жатқан қорғасынның өртүрлі қосымша металдардан тұратын «көбігін» қалқып жатыр еді (Өнегелі өмір). Қорғасынның ақтық қорытылатын жері *рафинация* цехы («Қаз. әдеб.»).

РАФИНАЦИЯЛА = е т. *Тазартылмаған заттарды олардың құрамындағы бөгде қоспалардан ажырату, айыру, аршу.* Ол комбинатта қорғасынды *рафинациялайтын* цехта істейді («Соц. Қаз.»).

РАФИНАЦИЯЛАУ *Рафинацияла етістігінің қимыл атауы.* Төлеген жұмыс істеген *рафинациялау* бригадасының жоспарын қоса орындау жөнінде ұсыныс қойдық («Білім және еңбек»).

РАХАТ з а т. *Рақат.* Жаралы көңіл жазылар, Дүниеде *рахат* бар шығар. Жақсы адам деген құры сөз Емес шығар, табылар (Абай, Тол. жин.). Бұл – жазған сұңғатым, Көңіл ашар бір наме. Менің сол *рахатым* Көзіме сүрмеге (Абай, Тол. жин.).

Рахат көрсетті. *Жақсылық, қызық көрсетті.* Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған *рахат көрсетер* ме, өзі рахат көрер ме, я жұртқа *рахат көрсетер* ме? (Абай, Тол. жин.). Хәрами, мақруһи былай тұрсын, Құдай тағаланың қуатыменен, иждиһат ақылыңменен тауып, *рахатын көрмегіне* бола жаратқан (Абай, Тол. жин.).

Рахат іздеді. *Жанға жайлы, тыныш өмір тіледі.* Ғылым оқып білгенше, Тыным, тыныштық таппаған, Дүниені кезіп көргенше, *Рахат іздеп* жатпаған (Абай, Тол. жин.).

РАХАТ-ЛУКУМ з а т. т а м а қ. *Крахмалдан, ұннан, жеміс шырындарынан, бадам және т.б. жаңғақтар мен қанттан дайындалатын шығыстың тәтті тағамы.* *Рахат-лукум* әзірлеу технологиясы күрделі. Ең дәмді *рахат-лукум* шағын мөлшермен (3–4 кг бір мезгілде) арнайы шағын қазандарда қайнатылады (Қаз. тілі. термин. Тамақ.).

РАХИТ [грек. rhachis] з а т. м е д. *Мешел (жас балалардың сүйегіне витаминнің жетпеуінен болатын ауру).* Бірақ көп адамдар бала Д витаминін тым көп іпсе, тез жазылып кететіндей көріп, үсті-үстіне ішкізеді, бірақ баланың *рахит*, құныс ауруынан жазылмайтыны былай тұрсын, керісінше, ауруы күшейе түсетінін білмейді (С.Сұбханбердин, Дертке – дауа.). *Рахит* ауруы да нерв жүйесін зақымдайды. *Рахитпен* таза ауада, күн көзінде аз болатын, дұрыс тамақтандырылмайтын балалар ауырады (Семья тәрбиесі). *Рахит* (мешел) ауруы емшектегі сәбилердің арасында көп байқалады («Қазақст. әйелдері»).

РАЦИОН [лат. ratio] з а т. *Адамға я малға белгілі мерзімге берілетін азықтың мөлшері мен құрамы.* Тамақ *рационы* бес тәулікке жасалып, кейіннен қайталанып тұрды («Соц. Қаз.»). Мал азығы *рационының* құрамы сүт майының сапасына әсер етеді (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). Шөп ұны мал азығы *рационы* белокпен, витаминмен және минералды заттармен байытады (С.Фабдуллин, Өрлеу.).

РАЦИОНАЛ с ы н. м а т. *Бүтін және бөлшек, оң және теріс (сандар).* Егер Диофант анықталмаған теңдеулердің *рационал* шешулерін табуға ұмтылса, үнділіктер тек бүтін, оң сандар арқылы шешу әдістерін ұсынады (А.Көбесов, Математика.).

Рационал бөлшектер. м а т. *Бүтін және бөлшек, оң және теріс бөлшектер.* 1702–1703 жылдары *рационал бөлшектерді* интегралдау әдістері жасалынады (А.Көбесов, Математика.). Бұл Лейбниц пен И.Бернуллидің *рационал бөлшектерді* интегралдауға байланысты жүргізілген комплекс айнымалы функциялар теориясының нышаны және 1696–97 жж. ағайынды Бернулликер қойған брахистрон, геодезиялық сызықтар, изопериметрлік есептер төңірегіндегі вариациялық есептеудің бастамасы еді (А.Көбесов, Математика.).

Рационал функция. м а т. *Х айнымалысы мен тұрақты шамаларға саны шекті арифметикалық амалдарды (қосу, азайту, көбейту, бөлу) қолданғаннан пайда болған функция (ҚҰЭ).* Бұл салада қол жеткен табыстар мыналар: алгебралық теңдеулердің келтірімділігі проблемасы, яғни бүтін *рационал функцияларды* осы тектес екі немесе одан көп функциялар көбейтіндісі түрінде кескіндеу проблемасы қойылып, оны шешуде біраз ілгерілеушілік байқалды (А.Көбесов, Математика.).

Рационал сан. м а т. *Нөлден өзгеше бір-біріне бөлуге болатын сан және бөлгенде шыққан нә-*

тиже. Алайда иррационалдықтың ашылуы, яғни *рационал сандар* арқылы кескінделмейтін математикалық объектілердің болуы, енді ол әдістерді таза ғылыми математика тұрғысынан жарамсыз етіп тастады (А.Кобесов, Математика.). Біздің қазіргі *рационал сандар* мыздың орнына өлшемдес кесінділердің қатынасы, ал иррационал сандарымыздың орнына өлшемдес емес кесінділер қатынасы алынған (А.Кобесов, Математика.). Сонымен, сан осінің әрбір нүктесінде *рационал сандар* сәйкес келе бермейді және түзудің (осьтің) барлық нүктелерін кескіндеуге бүкіл рационал сандар жетпейтін болып шықты (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

РАЦИОНАЛДА = е т. *Өндіріс барысын жақсарту, өнімді ету, жетілдіру, тиімді қылу.*

РАЦИОНАЛДАУ *Рационалда етістігінің қимылы атауы.* Еңбек өнімділігін көтеру, өндірісті *рационалдау*, өнеркәсіп өнімінің өзіндік бағасын арзандату керек болды (КПСС тарих. очерк.).

РАЦИОНАЛДЫ с ы н. *Пайдалы, орынды, тиімді.* Жерді *рационалды* түрде және тиімді пайдалану мәселесі колхоздар мен совхоздарға бірдей қатысты (Үй іргесі.). Өнеркәсіптік құрал-жабдықтарды барынша *рационалды* пайдаланудың нәтижесінде өткен жылы 7 миллион киловатт-сағат электроэнергия үнемделді («Лен. жас»).

РАЦИОНАЛДЫҚ с ы н. *Пайдалы, тиімді.* Ондағы мақсат жаңа жүйемен жұмыс тәртібін практикада сынап, материалдық көтермелеудің, ішкі шаруашылық пен жоспарлаудың және өндіріс көрсеткіштерінің *рационалды* жоспарларын белгілеудің ең тиімді жолдары мен әдістерін белгілеп алу болатын («Соц. Қаз»).

РАЦИОНАЛИЗАТОР з а т. *Өндіріс барысын жақсартумен шұғылданатын адам, жаңашыл.* Қазіргі уақытта біздің елде өндіріс *рационализатор*лары мен өнертапқыштар қозғалысы кең өріс алып отыр (Е.Байзақов, Еңбек.). Өнертапқыштар мен *рационализатор*лар жарқын инициатива көрсетті (Б.Ержанов, Биіктен.). Өткен бір жыл ішінде ғана елімізде өнертабушылар мен *рационализатор* 4 миллионнан астам ұсыныс жасады (Б.Ордабаев, Коммунизм.).

РАЦИОНАЛИЗАТОРЛЫҚ с ы н. *Түрлі әдісті қолданып, жұмыстың сапасын жақсартушылық, жаңашылдық.* 1966–70 жылғы бесжылдықта өндіріске 860 *рационализаторлық* ұсыныс енгізілді, 549,6 мың сом пайда келтірілді (ҚСЭ). Бір ғана 1974 жылдың ішінде ком-

бинатта 28 өнертапқыш өндіріске 24 *рационализаторлық* ұсыныс енгізді («Мәдениет және тұрмыс»). Кешікпей Науменконың *рационализаторлық* ұсынысы фабриканың техникалық советінде талқыланды (Самғау).

РАЦИОНАЛИЗАЦИЯЛА = е т. *Өндіріс орнындағы жұмыс процестерін жетілдіре, жақсартып отыру.*

РАЦИОНАЛИЗАЦИЯЛАУ *Рационализация етістігінің қимылы атауы.* Өндірісті *рационализациялау*, еңбек өнімділігін арттыру, үнем тәртібін жүргізу, өнімнің өзіндік құнын арзандату қажет (КПСС тарих. очерк.).

РАЦИОНАЛИЗМ з а т. 1. *филос.* <лат. rationalis> *Ойлауды сезім қабылдаудың айырым қарап, танымның бірден-бір бұлағы ақыл деп есептейтін философиялық бағыт.* *Рационализм* – болмыстың, танымның, моральдың негізі ақыл деп санайтын философиялық ілім (ҚСЭ). Гегель адамның ақыл, санасына ерекше назар аударып, *рационализмді* жақтады (Уақыт және қаламгер). 2. с ә у л е т. *Қазіргі ғылым мен техника жетістіктерін жүйелі түрде меңгере отырып, бейнелеу өнеріндегі жаңа ағымдар әкелген пошым тудыру принциптерін архитектурада қолданатын бағыт.* *Рационализм* өкілдері ден қойған архитектуралық пайымдаудағы өрісіздік пен әлеуметтік-реформистік утонизм оны 20 ғасырдың 50-жылдарының соңына таман тоқырауға әкеліп соқтырады (ҚҰЭ).

РАЦИОНАЛИЗМДІ жақсартушы адам. *Рационалист* е р з аттың жасырын сырына еруге ойлаудың қабілеттілігі туралы қағиданы дамытты (Марксистік филос.).

РАЦИЯ з а т. с ө й л. *Радиостанция* деген сөздің қысқарған түрі. Бұрышта, аузы бір дамыл таппай, *рацияда* Сорокин Николай отыр (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Талдықорғандағы облыстық ауруханаға *рация* арқылы жедел телеграмма берді («Қаз. әдеб.»). Дереву байланыс бөлімшесіне барып, *рация* арқылы аудандағы бас дәрігермен сөйлесуге заказ бердім (Ө.Қанахин, Жер басып.).

РӘКӘҒАТ [ар. رَكْعَة] з а т. ді н и. *Намаз оқығанда өтелетін діни шарты, құлшылық етуінің маңдайын жерге (сәждеге) тигізіп арқылы отырып-тұруды қайталау міндеті.* Мархума дәретін алып, екі *рәкәғат* намаз оқып болған соң, Алла тағалаға жалбарынды (Қаз. ертег.). Намаздың әрбір *рәкәғаты* сайын түрегеле беруге жалыққан кезде, сәждеге жүгініп отырған қалпында бірталай уақыт тоңқандады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Хұтбасын аяқтап, имам Қожа мінбеден түсті. Сонан келіп имамдық іс-

теп, халықты екі *рәкәғат* намазға жықты (С.Бегалин, Шоқан асу.).

РӘМІЗ з а т. 1. *Белгілі бір адамдар тобы үшін шартты мағынасы бар заттай белгі.* Ол адамның, қандай да бір аң-құстың, жануардың немесе басқа да табиғат тіршіліктерінің (мыс., ағаш, өсімдік т.б.), құрал-сайманның белгісі болуы мүмкін. Бірнеше бейне өзара үйлесімде орналастырылған *рәміздер* жиі кездеседі (ҚҰЭ). Сопылар Құдайға мистикалық жолмен жету үшін аса қажетті жақсы қасиеттерді қалыптастыруды және оларға ие болуды белгілі бір «тұрақтар» (макамат) және «жағдайлар» (ахвал) *рәміздерімен* белгілейді (Парасат). 2. *Символ.* <грек. symbolon> Өзін-өзі болашаққа сендіреді, үмітпенен өмір сүреді. Былайша айтқанда, адастырмайтын, қиын сәтте қолдайтын *рәмізі*, темірқазығы («Жас Алаш»). Ошақ – ата-бабаларының үрім-бұтақтарымен байланысатын түйіні, мирасқорлықтың *рәмізі* іспетті («Парасат»).

Мемлекеттік рәміздер. с а я с и. *Мемлекеттің елдігін, тәуелсіздігін танытатын елтаңба, ту, әнұран жиынтығы.* Қазақ ұлттық мемлекетінің шаңырақ көтеруі, оның ата-баба армандаған ұлттық ордасының жаңғыруы, бүкілхалықтық Президент сайлауы, Президенттік институтының қалыптасуы, тегеуірінді мемлекеттің тұлғасының айқындалуы, Ата Заңының, Ұлттық мемлекеттік *рәміздердің* қабылдануы, мемлекеттік билік органдарының орнығуы, кәсіби парламенттің дүниеге келуі, Армияның жасақталуы, мемлекеттің бас ордасының Астанаға көшуі, көрші елдермен шекара проблемасының шешілуі сияқты мемлекеттік құрылыстың өзекті мәселелерін шешудегі Елбасының, Қазақстан өкіметінің саяси толыққандығы, парасаттылығы өз алдына әңгіме желісі боларлығы сөзсіз («Егемен Қазақстан»). Осыған қарап Иван Грозный алмас тасын жаратпаған деген тұжырым жасауға болатын секілді. Олай дейтініміз, ол өзіне арналған мемлекеттік *рәміздерді* өшекейлеуге алмас тасын пайдалануға тыйым салған көрінеді («Парасат»). «Шығу тарихы ғасырлар қойнауында жатқан киіз үйдің элементтері тәуелсіздік алған еліміздің мемлекеттік *рәміздерінде* орын алды («Егемен Қазақстан»).

РӘМІЗДЕМЕ з а т. *Символ, астарлы бейне.* Осы орайда альбомда мынандай жолдар бар: «... киіз үйдің бейнесі мен *рәміздеме* сін дала көшпенділерінің неше буын ұрпағы толып жатқан элементтерден құрастырған («Егемен Қазақстан»).

РӘМІЗДІ с ы н. *Символды, рәміз ғана болатын.* Шынында, бұл бастама қолдауға лайық. Қызылжарда тарихи «Абылайдың ақ үйін» қалпына келтіру – *рәмізді* ғана мәселе емес, елдігімізге сын («Жас Алаш»).

РӘМІЗДІК с ы н. *Астарлы, нәзік.* Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-санасына, *рәміздік* әуендік музыкасымен байланысты туған мифологиясы ұлттық дүниетаныммен, көшпенді өмір салтымен байланысты («Парасат»). Ал «аң-адам» бейнеленген *рәміздік* ұғым зұлымдық пен жақсылықтың арпалысы («Парасат»). Енді бақсам, Камалдың осы өлеңді бойтұмар етіп айтуының ол кездерде аңғарыла қоймаған *рәміздік* сыры бар сияқты («Парасат»).

РӘПАТ [ар. رافعة] с ы н. *Пишін, оң, кейін.* Көңілім құлазып, *рәпатым* өзгеріп, өзіме-өзім жат, бөгде суық көріндім (Ө.Тұрманжанов, Адам.). – Сүгірәлі науқастанып қалыпты, – деді жөпелдемелетіп. – *Рәпаты* ұшып кетіпті (А.Нысаналин, Алыста.).

РӘСМИ с ы н. с ө й л. *Ресми.* Жұлдыз ғана «менің семіргенім де күлкі ме» дегендей ишаратпен тыжырынып, шайды енжерлау ұрттап, салқын да маңғаз *рәсми* қалып сақтап қалды (М.Са-тыбалдиев, Таңд.).

РӘСУА [ар. رسوا] а т. *Орынсыз шашылып-төгілу; ысырап, шығын.* Астындағысының шоқырағынан сәлден соң-ақ Бопабайдың *рәсуасы* шықты (С.Сматаев, Ақжелең). Сөз жаздым үгіт үшін бозбалаға, Осындай елде оқиға азғана ма? Қайырын наданға еткен – шашқан мүлкің, Болады *рәсуа* құр далаға (А.Байтұрсынов, Шығ.). Енді бірде, әрекетсіздіктен әбден *рәсуа* болғаны ма, кім білсін, арғы шеткі үйдің жас келіншегін тауып ап, қорбаң-қорбаң етіп, әлгіні шаңқылдата ашуландырып, оқыс түртіп қалып, бірденелер істеп жүреді (З.Қабдолов, Жалын). // *Босқа, текке, қараптан-қарап.* Байғат етсін Бадамның хақ жолына, дінінен *рәсуа* болып айырылмасын (Бабалар сөзі).

Ит рәсуа. *Аяққа таптаушылық, қадірің білмеушілік.* Өзі жоқта шөпті *ит рәсуа* етіп жатқандай көрінді (К.Қазыбаев, Ызғар). Қысы-жазы бір тұяқ шығындатпай, шырылдап жүріп өсіріп еді, шынымен есіл еңбек *ит рәсуа* болғаны ма (С.Мәуленов, Таңд.).

Құр рәсуа. *Бостан-босқа шығын шығарушылық, ысырап.* Арзан-ақ береміз, қайтейік, басқа амалымыз жоқ, *құр рәсуа* болғанша астық етіп-ақ кетсе екен! («Түркістан»).

Рәсуа болды. а) *Босқа шашылды, ысырап болды.* Бидайымызды таптамайық, бүлдіріп

алсақ жаман болады. Босқа *рәсуа* бол ады. Сен басын сындырып алма, менің ізіммен жүр. Бір бидайды сындырсақ, әжем жібермейді ендігәрі! – деді Асан Үсенге (М.Әуезов, Шығ.). Көп қойлар құр ғана бауыздалғаны болмаса, сойылмай, сойылған болса, бұзылмай, асылмай *рәсуа* болып, қып-қызыл ала күйінде теңкиіп-теңкиіп жатты (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Масқара болды, абыройынан айырылды, құлкі болды*. Көз жасы жылаулының болып қабыл, Көбейді зорлықшылығы өшті-касты. Кісіден көретұғын дәнеме жоқ, *Рәсуа боп*, өз абиырын өзі ашқан (М.Ж.Көпеев, Тіршілікте.). Ақ некелі әйел сүндетсіздерге *рәсуа* болды-ау! (Ж.Аймауытов, Шығ.). б) *Аяқасты болды, жарамсыз болды*. Токаш мосыға көз қырын тастап: көтере алмай құлап кетіп, тағам *рәсуа* боп жүрмей ме? (З.Шашкин, Токаш Бокин).

Рәсуа ету. *Шығындау, босқа шашу*. Жазғы жайлау, қысқы өріс жеткілікті. Ендеше, мал санын осы күнгіден әлденеше рет арттыруға болады. Жайылымдық шүйгінді *рәсуа ету* – *геде* тыйым салынады. – «Рәсуаға» түсінбедік, отағасы, – деді Ескермесов («Жұлдыз»). Мұның бәрін олартық санайды, бос әурешілік деп біледі, ғұмырлық мақсатыңа соңғы тамшысына дейін сарқа пайдалануға тиісті алтын уақытыңды, ақыл-ойыңды, қажыр-қайратыңды босқа *рәсуа ету* деп түсінеді (Ө.Қанахин, Күдірет).

Рәсуа қылды. а) *Масқаралады, абыройынан айырды, қорлады*. Кешегі Жетісу майданында мұжық қалаларын алғанда, қазак әскері қандай қылды? Бейуаз мұжықты қылыштың жүзінен өткізбеді ме? Мүлкін талап, әйелін *рәсуа* қылмады ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Патша айтты Жүсіпке: – Бұл не істегенің? Мәніне түсінбеймін ештеңенің? Мені жұртқа осынша *рәсуа ғып*, Сенің сонша не болды көздегенің? (Хикаялық дастан.). ә) *Ысырап етті, босқа шашты*. Бекерден-бекер құйқалы адырларды аяусыз айғыздап, *рәсуа қылдық* қой, – деп өршелене түсті (Т.Әлімқұлов, Таңд.). Әлі піспеген көк қауындардың талайын *рәсуа ғып* жаралап та жатыр балалар (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Қанша әдеп сақтағанмен, таң атқалы бері жаңа ғана Құлжабектің үйінен ішкен бір шара қойдың қатығынан басқа нәр сызбаған Байшуақ күрт-ірімшік сияқты өңештен жуырмаңда өтіп болмайтын тағамдарға уақытын *рәсуа қылмай*, бауырсақтың шашау шыққандарының біразын жібек дастарқанның өз жақ шетінен үркітіп-ақ тастаған (К.Сегізбаев, Беласқан).

Рәсуасы шықты. *Берекесі кетті*. Түлкіден де қағылып, қасқырды сорға түсіріп, мүлде *рәсуа*

самызшығып қайттық (С.Бегалин, Шоқан асу.).

РӘСУАЛА = е т. *Ысырап қылу, төгіп шашу, шығын жасау*. Қымбат минуттарымызды елемей, орынсыз *рәсуалаймыз* да, осындай сорлылығымызға өмір бойы өкініп өтеміз (О.Бөкеев, Мұзтау). Тұтас пісіріліп мұздаған қазыны қидалап кесіп *рәсуалаған* жоқ (Д.Досжанов, Зауал).

РӘСУАЛАН = е т. *Босқа шығындалу, текке қалу*. Талай кемерге құрық сілтейді, босқа шашылып *рәсуаланды*, ақыры үлкен арнаға жете алмай-ақ өтеді (Р.Нұрғалиев, Талант.).

РӘСУАЛАНУ *Рәсуалан етістігінің қимыл атауы*.

РӘСУАЛАТ = е т. *Шашқызу, босқа төктіру*.

РӘСУАЛАТУ *Рәсуалат етістігінің қимыл атауы*.

РӘСУАЛАУ *Рәсуала етістігінің қимыл атауы; қорлау*. Бұрынғы бейнет, бишаралық былай тұрсын, мынау көрмеген мазақ па, не? Осынша қорлау, *рәсуалау* не? (М.Әуезов, Шығ. жин.).

РӘСУАЛЫҚ з а т. *Ысырап еткендік, ысыраптық*. Техника баршылық деп, қолдағы күш-қуатты тиімді пайдаланбау *рәсуалық* емес пе («Қаз. әдеб.»).

РӘСУАСЫЗ с ы н. *Ысырапсыз, рәсуа етпей, артық шығынсыз*. Зор еңбекпен жиған тергенімізді *рәсуасыз* іске жарату – алдағы міндет («Соц. Қаз.»). Үздік егінші астықты *ысырапсыз* жинау және мемлекетке өткізу жөнінде бастама көтерді (С.Хайдаров, Құрыш білек.).

РӘСУАШЫЛ с ы н. *Ысырапқа жол бергіш*. *Рәсуашылдардың* кесірінен ғана біздің шаруашылық өткен жыл жүздеген пұт астықты шығындаған («Жас Алаш»).

РӘСІМ [ар. رسم] з а т. [лат. caerimonia]

1. *Салт, әдет-ғұрып, дәстүр*. Көтермес тура айтқанды надан адам, Бұрынғы *рәсім* қалған заманадан. Дұшпанға пайғамбар да ұнамаған, Сары май ит ішіне жарамаған (Ақмолла ақын, Күндер.). Көк шай ішу, әсіресе, көп кісіге жалғыз беру қырда жоқ *рәсім* (С.Шәріпов, Бекболат). Бажа болу бар *рәсім* өмірде, Ал өнерде?.. Қонбайды ғой көңілге (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). Құдайы мейманды қондырмау қазақта жоқ *рәсім* де (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). *Рәсім* салық төлеу үшін бар малын сатқызады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Уезд халықтың *рәсімін* ен тысқары кетпей, адамгершілікке тиісті жолмен хукім етуге ерікті болды (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

2. <лат. ritualis> *Белгілі бір әрекетті жария етіп жасаудың қалыптасқан, қоғам түзген*

тәртібі. Салық төлеушілердің жұмысына моральдық ынталандырулар жасау мақсатында үздік салық төлеушілерді марапаттау *рәсім*і үстіміздегі жылы алтыншы мәрте өткізілді («Егемен Қазақстан»). Мерейтой шаралары шеңберінде осы кітаптардың тұсаукесер *рәсім*і өтті («Жас Алаш»). Жаңа жылды қарсы алу *рәсім*і ертеңмен, күннің қылтып көрінуімен басталады («Парасат»).

РӘСІМДЕ = е т. *Белгілі бір құжатты заңды күшіне ендіру, заңды ету*. Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің ресми бағамы белгіленбейтін қолма-қол шетел валютасына қатысты кеден бажы мен кедендік *рәсім*дегені үшін кеден алымын алу жөнінде ұсыныс енгізісін («Егемен Қазақстан»).

РӘСІМДЕЙ с ы н. *Рәсім сияқты, рәсім тәрізді*. Біреуінің артына түсіп жапа қылулары осы күнге шейін *рәсім*дей боп қалған, қылдан тайғандарды көтінен қалмай зала шектіруге қаласады («Жұлдыз»).

РӘСІМДЕЛ = е т. *Белгілі бір әрекеттің заң күшіне енуі, заңды болып табылуы үшін бекітілуі*. Еліміздің жалпы ұзындығы 14 мың шақырымға жуық мемлекеттік шекарасы белгіленді. Оның ішінде Қытаймен – 1783 шақырым, Ресеймен – 7591 шақырым, Қырғызстанмен – 1242 шақырым, Өзбекстанмен – 2351 шақырым шекара сызығы *рәсім*делді («Егемен Қазақстан»).

РӘСІМ-ЗАҢ з а т. к ө н е. *Салт, дәстүр, әдет-ғұрып*. Ноғайлар қазақтарға дін қарындас, *рәсім*-з а ң д а р ы, тілдері бірдей. Өздерінің дін қарындастарына жуысар егін салғышы яки ғайри басқа өнерімен («ДУГ»).

РӘСІМДЕУ *Рәсімде етістігінің қимыл атауы; белгілі бір әрекеттің заң күшіне ендірілуі*. Нәтижесінде ипотекалық кредитті *рәсім*деу кезінде отбасылық кірістің ең төменгі көлемі 1 бөлмелі типтік пәтердің орташа алаңы үшін 53 мың теңгеден 41 мың теңгеге, 2 бөлмелі пәтер үшін 79,7 мың теңгеден 62 мың теңгеге, 3 бөлмелі пәтер үшін 106 мың теңгеден 82,6 мың теңгеге арзандатылды («Егемен Қазақстан»). Қазақстан мен Қытай шекаралық сызықтың делимитациясын және демаркациясын жүргізу арқылы оның режимі туралы келісімге келіп, шекараны заңдық *рәсім*деу процесін аяқтады («Жұлдыз»). Кеңесті қорытындылай келе, Даниал Ахметов жоғарыда қабылданған шаралар бұрын көтерілген бірқатар проблемалық мәселелерді шешуге мүмкіндік беретінін және ипотекалық кредитті *рәсім*деуді едәуір қысқартатынын, сойтіп толықтай алғанда, Мемлекеттік бағдарламаны жемісті жүзеге асыруға және халықты тұрғын

үймен кең көлемде қамтамасыз етуге жол ашатынын атап өтті («Егемен Қазақстан»).

РӘСІМДЕУСІЗ ү с т. *Рәсімдемей, заңсыз*. Мемлекеттік тұрғын үй бағдарламасын іске асырудың тағы бір тиімді тәртібі Астана, Алматы және Атырау қалаларында тұрғызылған тұрғын үйлерді сатып алудан басқа, өз қаражаты есебінен, ипотекалық кредитті *рәсім*деуісиз, тұрғын үй сатып алуға мүмкіндік беру туралы шешім болып табылады («Егемен Қазақстан»).

РӘСІМДІ с ы н. *Рәсімге сай*. Ұлық мәртебелі, күн сәулетті император Анна Иоани қызы ағзам Әбілхайыр Баһадүр ханға зор ілтифат құрмет көрсетіп, *рәсім*ді бөлек сый-сияпатын һәм рахим қылды, – деді Тәуекелевке (Т.Ахтанов, Таңд.).

РӘСІМДІК с ы н. *Салт-дәстүрлік, әдет-ғұрыптық*. Осының бәрі маған қазіргі Ақмола облысының аумағы отырықшы тұрмыстың бай тарихына ие, мұнда тайпалық бірлестіктер мен тұтас мемлекеттер пайда болып, өздерінен кейін көне қоныстар, *рәсім*дік құрылыстар, таңбалы зираттар және бір кезде гүлденген қаланың жұртын қалдырып кеткен деп ашық та нақты тұжырым жасауға мүмкіндік береді (Н.Назарбаев, Еуразия жүрегінде).

РӘУАЯТ з а т. к ө н е. *Рауаят*. Бұл дастанның бірсыпыра шумақтарын М.Лермонтов жазған дейді, енді бір *рәуаят* та «жоқ, оны А.Полежаев жазыпты» дейді, соңғы жылдары «Журавушка», сөз жоқ, Г.Державин шалдың қаламына мансұп дүние деп те айтылып жүр («Түркістан»).

РӘУӘТ з а т. ж е р г. *Рәсім, әдет*. Қонақ күту деген қазақтың *рәуәт*і ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

РӘУӘЯТ з а т. с ө й л. *Рауаят*. Осыны Әзиз әфәнді де, Жанғабұл хажы да бір *рәуәят* қ а сыйғызып отыр (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.).

РӘУІШ з а т. *Сипат, рең, түр*. Достық *рәуіште* өткен осы кездесулерде парламентаралық байланыстарды одан әрі дамыту және оны нығайту туралы пікір алмасылды («Алтын Орда»).

РӘУІШТЕС с ы н. *Сипаттас, тәріздес, ұқсас*. – Талабыңа нұр жаусын!.. – Осы *рәуіште* с ізгі тілектер жан-жақтан жаңбырша жауды (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Су астындағы алтын *рәуіште* с қиыршық құм, майда тастар ызғып шулап қоя берді (Ш.Айтматов, Қош бол.).

РӘУІШТІ с ы н. *Сипатты, сияқты, тәрізді*. Сахна бейне бір кемпір қосақ *рәуіш* т і сан алуан түсті бояумен жалтылдайды (Ә.Шәріпов, Алыс.). Қараса, сурет *рәуіш* т і емес, әйтеуір өз білімінше сызған сызық (Жыл он екі ай).

Рас, жас адам көктем *р ә у і ш т і* (З.Иманбаев, Қыран.).

РДУАН з а т. с ө й л. *Ырдуан, үстінде шаңақ жақтауы бар шарбақ қорапты ұлкен арба*. Екі үйдің сыртқарылау жанында екі көк арба, бір *р д у а н* ағаш арба тұр (С.Сейфуллин, Шығ.). *Р д у а н д а р д ы ң* қазығын қарап, дөңгелектерді қайта-қайта көрді (К.Қазыбаев, Ызғар.).

РЕАГЕНТ [лат. reagentis] з а т. х и м. *Химиялық реакцияға қатысатын заттек*. Бүлүшін ластану сипатына сәйкес суға арнайы *реагенттер* қосылады, су қабатынан бу немесе ауа өткізіледі электролиз және ион алмастырғыш материалдар қолданылады (Табиғат сулары.). Қалдық суларды химиялық тазарту ластағыштардың немесе ластағыштар мен *реагенттердің* өзара әрекеттестігі негізінде жүреді (Т.Қалыбеков, Экология.).

РЕАГИН з а т. м е д. *Тірі ағзада түзілетін және белгілі бір дәрежеде оның аллергиялық реакциясының ерекшелігін анықтайтын антителдердің бірі*.

РЕАКТИВ з а т. х и м. *Басқа бір затқа қосқанда химиялық реакция туғызып, бастапқы затты сол құрамынан табуға мүмкіндік беретін зат*. *Реактивтердің* түрлері мен қолдану ережелері ыдыс сыртындағы жапсырма қағаздарда, каталогтарда көрсетіледі (ҚҰЭ). Қыздар институтында тәжірибе жұмыстарын жүргізетін құралдар, *реактивтер*, шыны ыдыстар, оларды былай қойғанда, химиялық жұмыс столдарының жоқтығын, бір лекцияның үстінде орыс тілінде де, қазақ тілінде де сөйлеуге, лекция алдында қыз балаға қандай әдет жарасымды, қалай киініп, қалай тұрып-жүруді, этика, эстетика мәселелерін сөз етуге мәжбүр болатындығымды айттым (Қаныш аға). Бұрынғы шағын химия кабинетін өртүрлі химиялық *реактивтер* мен приборлары бар лабораторияға айналдырды («Қазақст. мұғ.»).

РЕАКТИВТІ с ы н. т е х н. *Сатылап шығатын газдың серпугімен қозғалатын түрі*. – Галина, саған *реактивті* самолеттің ұшқышы болу расымен ұнай ма? – деді тағы да (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Көгілдір ашық аспанда *реактивті* самолеттердің тіліп өткен жолақ-жолақ ізі қалыпты (Бәйшешек). Маған оның «*реактивті* двигательді арбаға байлап көріңіші», дегені қатты әсер еткен еді (Қаныш аға). *Реактивті* двигательдер өртүрлі мақсат үшін пайдаланылады және олардың қолданылатын жерлері барған сайын көбейіп келеді (ҚСЭ).

Реактивті тікұшақ. *Көтергіш қалағының айналуы, сол қалақта орнатылған кішігірім*

реактивті қозғалтқыштар немесе реактивті соплолармен іске асырылатын реактивтік тартқышы бар тікұшақ (Қаз. тілі термин. Әскери.).

РЕАКТИВТІК с ы н. с ө й л. **Реактивті**. Совет авиациясы *реактивтік* дыбыстан да тез ұшатын, ракета алып ұшатын авиацияға айналды (Қ.Аманжолов, Қасиетті.). Не жүйрік – ой жүйрік. Ол *реактивтік* самолетке де, космос корабліне де жеткізбейді (Уақыт және қаламгер).

Реактивтік қару. ә с к. *Қозғалтқыштың реактивтік тартылысы есебінен нысанға жою құралдары жіберілетін қару түрі*. *Реактивтік қару* түріне: дүркінді атыстың жер үсті, авиациялық және теңіз реактивтік жүйелері және реактивтік гранатаатқыштар жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

РЕАКТОР [франц. réacteur] з а т. х и м. *Өртүрлі типтегі химиялық реакциялар негізінде жұмыс істейтін қондырғы*. Қазақстанда шапшаң нейтрондармен жұмыс істейтін дүниежүзіндегі ең ірі *реактор* қатарға қосылды («Қаз. әдеб.»). 1973 жылдың июлінде Маңғышлақта дүниежүзіндегі тұңғыш шапшаң нейтронды атом *реакторы* іске қосылды («Қазақст. әйелдері»). Адиабаталық процесс – термодинамикалық жүйе мен сыртқы қоршаған ортада жылу алмасуын болдырмайтын реактор; изотермиялық реактор – тұрақты температуралық процесс өтетін реактор; үзіліссіз реактор – тиеу және түсіру процестері үздіксіз жүргізілетін реактор; химоядролық реактор – ядролық энергияны химиялық энергияға тікелей айналдыруға арналған реактор (Қаз. тілі термин. Химия).

РЕАКТОРЛЫҚ с ы н. *Реакторға тән, реакторға қатысты*. Бұл ретте арнаулы қондырғыда *реакторлық* көп элементті электр энергиясын өндіретін жүйе сынақтан өткізілгенін айтуға болады («Білім және еңбек»). Институтта негізінен бес ғылыми бөлім бар. Оның бірі – *реакторлық* сынақтар мен материалдарды радиациялық тұрғыдан зерттеу деп аталатын бөлім («Білім және еңбек»).

РЕАКЦИОНЕР [франц. réactionnaire] з а т. *Алдыңғы қатарлы, прогресшіл нәрсенің бәріне жау, кертартпа адам*. Горькийдің үнін өшіру әккі *реакционердің* бірінің емес, талайының-ақ көкейін тескен тікенек міндет болуға айналды («Қаз. әдеб.»).

РЕАКЦИЯ¹ [лат. re – қарсы, actio – іс-әрекет] з а т. 1. ф и з и о л. *Организмнің сыртқы және ішкі тітіркендіргіштерге әр кезде беретін жауабы*. *Реакция* деп адам сезім мүшелеріне қандай да

бір тітіркендіргіштердің әсер етуі арқылы пайда болған ырықты қимыл-қозғалыстарды айтады (ҚСЭ). Антибиотиктің басқа түрімен емдеген кезде, қандай жолмен болса да, денеге енгізгенде аллергиялық *р е а қ и я* (организмнің сезіп, реакция білдіруі) білдіреді (С.Сұбханбердин, Дертке – дауа.). Организмнің реакция тудыру қабілеті ауру салдарынан, емделу, дәрі ішу немесе басқа әсерлерден де құбыла береді (С.Сұбханбердин, Дертке – дауа.). **2. х и м. Зат құрамының химиялық әсерлестігі.** Ол химиялық *р е а қ и я* туғызады (Ауызекі). Иіс сабынның сулы ерітіндісінде күйдіргіш *р е а қ и я* болғандықтан, қол жуған кезде теріні майсыздандырып, тітіркендіреді (Шаңырақ энцикл.). **3. х и м. Бір заттардың бастапқы заттардан құрамы мен қасиеттері жағынан ерекше басқа бір заттарға айналуы.** *Р е а қ и я* түрлері: автокатализдік реакция – өнімдерінің біреуі бастапқы заттардың өзгеруіне катализатор болатын химиялық реакциялар (Қаз. тілі термин. Химия).

РЕАКЦИЯ² з а т. с а я с и. *Күні бітуге айналған таптардың қоғамдық прогреске жасайтын қарсылығы.* Міндет – империалистік *р е а қ и я* күштерінің жолын бөгей, дүниежүзілік соғыстың қаупінен халықтарды аман сақтау («Соц. Қаз.»).

РЕАКЦИЯЛЫҚ с ы н. *Қоғамдық дамуға қарсы, кертартпалық.* Пифагоршылардың философиясында үстемдік алған *р е а қ и я л ы қ* ілім – «тәртіп» болды (О.Жәутіков, Математика.). Біз барлық совет халқымен бірлесе отырып, осы *р е а қ и я л ы қ* әрекетке ашулы наразылық білдіреміз («Соц. Қаз.»).

РЕАКЦИЯШЫЛ с ы н. *Кертартпа, қаскүнем.* Америка Құрама Штаттарының ең барып тұрған *р е а қ и я ш ы л* күштерінің қаскүнемдігінің салдары екені бізге түсінікті («Соц. Қаз.»). Сөйтіп, тарихта өткен аты шулы *р е а қ и я ш ы л* адамдар бүкіл халықтың мыңдаған жылдар тарихын қомексілендіреді («Лен. жас»). Қазақ халқының дамуына қарама-қарсы екі күш: патша үкіметінің *р е а қ и я ш ы л* әскери-отарлау саясаты және адамгершілік, мәдениеттілік бағыт әсер етіп отырды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

РЕАЛДЫ с ы н. **1.** *Іске асатын, шын, ақиқат.* Соғысты, майданды ақын жалпылай алып, жалаң толғаушы емес, оның әр шығармасының объектісі *реалды*, адресі нақ болып келеді («Соц. Қаз.»). **2.** *Іс жүзіндегі, нақтылы.* Дүниенің қуанышына да, қайғысына да *р е а л д ы* түрде, ашық көзбен қарағанды жөн санаушы ем, сол мінезім деспот болған сияқты (Қ.Байсейітов, Құштар.).

Жұмысшылардың *р е а л д ы* жалақысы 25 процентке жуық көбейді (КПСС тарихы).

РЕАЛДЫҚ с ы н. *Іске асатын, шындық.* Шындықты, *р е а л д ы қ* өмірді таза қазақ тілінде, нағыз реалистік сөздермен, реалистік жарасты теңеу, салыстырулармен суреттеген (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). Адам *р е а л д ы қ* дүниені тек танып қана қоймайды, оған өзінің қатынасын да білдіріп отырады (Қ.Жарықбаев, Психология).

РЕАЛДЫЛЫҚ з а т. *Ақиқатқа жататындық, шындыққа негізделгендік.* Сонда біз бұл терминдермен білдірілген заттық *р е а л д ы л ы қ* - т ы ашамыз. Адамды Петр деп атай тұрып, оны Иван деп атасам, мұнан ол өзгермейді (А.Қасымжанов, Диалектика.).

РЕАЛИЗМ [лат. relis] з а т. ә д е б. *Әдебиет пен өнерде өмір құбылыстарын шынайы қалтында, нақтылық белгілерін сақтай отырып, жинақтап бейнелейтін көркемдік әдіс.* *Р е а л и з м* әдісі өмір құбылыстарын, маңызды қоғамдық мәселелерді, күнделікті тұрмыстағы сан алуан жайттарды мейлінше кең қамтып, әлеуметтік қайшылықтарды, адам бейнесін терең ашып көрсетуді мақсат тұтады (ҚҰӘ). *Р е а л и з м* сол XIX ғасырдың ортасында туып, ер жетіп өсіп, қазіргі біздің уақытымызға шейін көркейіп, жер дүниеге жайылып келді (С.Сейфуллин, Шығ.). *Р е а л и з м* – искусство мен көркем әдебиеттің негізгі методтарының бірі. *Р е а л и з м н і ң* негізі – өмір шындығы (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). *Р е а л и з м* термині 19 ғ. 20 ж. пайда болып, оның маңызы осы ғасырдың ортасына қарай күшейе түскенмен, *р е а л и з м д і* өмір шындығы ретінде түсінудің ұзақ тарихы бар. *Р е а л и з м* теориясы Аристотельдің «мимесисті» табиғатқа еліктеу ретінде түсінуден бастау алады деп топшылайды (Мәдени-филос. энци. сөзд.).

Социалистік реализм. ә д е б. с о в е т. *Социалистік құрылыстың шындығын бейнелейтін және коммунистік, гуманистік рухта тәрбелеуді мақсат ететін әдебиет пен өнердегі көркемдік әдіс.* Тақырыпты, оны ашатын авторды да өзі табатын. Маған «*С о ц и а л и с т і к р е а л и з м* не бас тартамыз ба?» деген мақала жазғызды («Парасат»).

Сыншыл реализм. ә д е б. *Өмірді, адамдар тағдырын типтік жағдайда көрсете отырып, қоғамдағы қайшылықтарды, кемшіліктерді сынға алатын әдебиеттегі көркемдік әдіс.* Қазақ әдебиетінде *с ы н ш ы л р е а л и з м* әдісі орыс классиктерінің дәстүрлерін өнеге тұтқан Абайдың творчествосында берік орын алды (Әдебиеттану тер. сөзд.). Бейнелеу өнерінде *с ы н ш ы л р е а л и з м* 18 ғ-дан байқалды (ҚСЭ).

РЕАЛИСТ з.т. әд.б. *Реализмді жақтаушы.* *Реалист* ақын, қалай дегенмен де, негізінде еңбекшіл бұхараның жырын жырлайды (А.Жұбанов, Замана.). Бірақ шын мәніндегі ақиқат мынада: арманшыл Горький – нағыз *реалист* еді («Қаз. әд.б.»). Бейімбет – *реалист*. Ол өмірді шындық бейнесінде шеберлікпен көрсете білді («Қазақст. мект.»).

РЕАЛИСТІК сын. әд.б. *Реализмге тән.* *Реалистік* драматургия қандай болуға тиіс және ол революциялық шындықты қалай көркем жинақтап бейнелеуі қажет деген мәселеге байланысты өзінің жазып жатқан пьесаларын өңгімелейтін (Біздің Мұхтар). Әбдікәрімов жолдас Дәркембай образын шындық, *реалистік* бағдарда жақсы жасаған (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Абай шығармаларының сыншыл *реалистік* пен жазылуы өткен өмірді дұрыс тануға көмектеседі (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

РЕАНИМАТОЛОГИЯ [ре... лат. animatio – тірілу және грек. logos – ілім] з.т. м. е. д. *Медицинаның адам организмнің өмірлік маңызды қызметінің баяулауы мен оны қайтадан қалпына келтірудің негізгі заңдылықтарын зерттейтін саласы.* *Реаниматология* саласында тез ойлап, жылдам шешім қабылдайтын, медициналық құрал-аспаптарды шебер пайдалана алатын маман-дәрігерлер (реаниматологтар) жұмыс істейді (ҚҰЭ). *Реаниматология* органдар қызметінің тоқтап қалуын алдын алу жолдары мен органдар жұмысының тоқтап қалмауына жағдай жасау (қарқынды терапия) мүмкіндіктерін, кенеттен әлсіреген организмнің негізгі қызмет атқаратын органдарының жұмысын арнайы әдіс, тәсіл және дәрі-дәрмекпен алмастыру жолдарын қарастырады (ҚҰЭ).

РЕАНИМАЦИЯ [лат. reanimatio] з.т. м. е. д. *Тыныс алу органдары, жүрек және орталық нерв жүйесінің баяулаған не жаңа тоқтаған жұмысын қалпына келтіру, организмді тірілту әрекеті жасалатын аурухананың бөлімі.* Операциядан соң екі күннен астам, *реанимация* да аялдасам керек. Ол жерге бейсауат ешкім жіберілмейді екен (Е.Әлімқұлов, Қош бол.).

РЕАНИМАЦИЯЛЫҚ сын. н. *Реанимацияға қатысты, созан тән.* Жас ана дереу *реанимациялық* кабинетке орналастырылды (С.Фаббасов, Қыран.).

РЕБАБ з.т. м. у. з. 1. *Мұсылмандардың шекті аспаптарының жиынтық атауы.* 2. *Арабтардың ысқымен ойналатын шекті музыкалық аспабы.* *Реваб* сөзінің түбірі араб тілінде қысқа дыбыстардың бірігіп, ұзақ ойналуы деген түсінік береді (ҚҰЭ). *Реваб* 1-2 немесе 3 шекті болады, өртүрлі пішінде ағаштан жасалады (ҚҰЭ).

РЕБАТ з.т. с. өй. л. *Рабат.* Бірте-бірте қалалар маңы кеңейіп, қанат жая түсуінің нәтижесінде қолөнер шеберлері мен ұсақ саудагер кедей-кепшіктер тұратын *ребаттар* салынды («Парасат»).

РЕВАЛЬВАЦИЯ [лат. re... франц. évaluation] з.т. қ. а. р. ж. *Ұлттық валютаның басқа елдердің валютасына қатысты бағамын көтеру.* *Ревальвация* тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді шеттен әкелушілердің және капиталды шетке шығарушылардың мүдделеріне сай келеді, алайда ол тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді шетке шығарушыларға тиімсіз, өйткені бұл олардың ұлттық валюта түріндегі түсімін азайтады (ҚҰЭ). *Ревальвация* – бұл, егер инфляция деңгейі басқа елдерге қарағанда жай қарқынмен өсетін, төлем балансы белсенді, ал несие берушілер мен импортерлердің мүддесі қарыздарлар мен экспорттерлердің мүддесінен басым түскен жағдайда жүзеге асырылатын ұлттық валюта курсы шетел валюталарына қатысты ресми түрде көтеруі (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). *Ревальвация* – ұлттық валютаның құрамындағы алтынның ресми түрде көбейтілуі, оның бағамының нақты өсірілуі (қарама-қарсы мағынасы девальвация); ақшаның құнысыздануының әсерін ескеру және фирманың активтерін құрайтын мүліктің барынша рас бағалануы үшін балансты негізгі капитал мен резервтер бөлігінде қайта бағалау (Қаз. тілі термин. Экономика).

РЕВАНШИЗМ [франц. revanchisme] з.т. с. а. с. и. *Соғыста жеңілгендердің кек қайтаруға құмарлығы, өшпенділік, кекшілдік.* Милитаризм мен *реваншизм* күштерінің қайсысының болса да тарапынан агрессия жасалуына жол бермеу үшін, қажетті болған барлық шараларды қолдануға бекем бел байлағандығын білдіреді («Соц. Қаз.»).

РЕВАНШИСТ з.т. *Есесін қайтару саясатын жүргізуші, өш алушы, кекқұмар адам.* Американимперализмінің агрессияшы топтары Европада Герман Федерациялық Республикасының *реваншист* күштерімен ауыз біріктіріп, Европа халықтарының ұлттық мүдделеріне ешқандай қатысы жоқ мақсаттарды көздейді («Соц. Қаз.»). Неге анау батыста едірендеп жүрген *реваншистерге* бізде осындай да ерлердің болғанын ескертіп, керек болса еселене түсетінін ескертпейміз (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.).

РЕВАНШИСТІК сын. н. *Өш алуға құмартушылық, кек алушылық.* Герман Федеративтік Республикасының *реваншистік* топтары американимперализммен әуел бастан жақтайды

(«Қаз. әдеб.»). Комитет Батыс Германия мен Батыс Берлиннің жұмысшы жастарын Бонның *рев а н ш и с т і к* саясатына қарсы күресті күшейтуге шақырды («Спорт»).

РЕВЕРС [лат. reversus] з а т. қ а р ж ы. *Бір тұлғаның екінші тұлғаға берген жазбаша міндеттемесі; кепілге берілген вексельді сатып алатыны жөніндегі міндеттеме.*

РЕВЕРСИЯ [лат. reversio] з а т. з а н. **1.** Азаматтық құқықты бастапқы (алғашқы) иегерге қайтарып беру. **2.** Аяқасты пайда болған міндеттемені қамтамасыз ету үшін ол өтелгеннен соң кері қайтарылатын, қандай да бір құндылықты кредиторға уақытша бере тұру (Заң термин. түсінд. сөздігі).

РЕВИЗИОНИЗМ з а т. т а р. с а я с и. Марксизмнің негізгі қағидаларын қайта қарап, бұрмалап теріске шығаруға және сол қағидаларды революцияға қайшы, ғылымға қарсы қағидалармен алмастыру арқылы марксизмді жоюға тырысқан, жұмысшылар қозғалысында марксизмге қарсы болған ағым. Оңшыл, сондай-ақ «солшыл» *ревизионизм* мен оппортунизмге қарсы дәйекті күрес жүргізе береді («Соц. Қаз.»). Философия мәселесіндегі *ревизионизм* бұқараны саясат жүзінде көнбісті болуға, әрекетсіз қалуға душар етіп отырды (КПСС тарихы). Социалистік реализм әдісіне қарсы шу көтеруші *ревизионизм* де сол жаулықтың мықты бір саласы (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

РЕВИЗИОНИСТ з а т. т а р. с а я с и. *Ревизионизмді жақтаушы, қолдаушы.* Ол *ревизионистерге* қарсы байсалды да батыл күрес ашу керек екенін атап көрсетті (КПСС тарих. очерк). Буржуазиялық профессорлардың ізінше *ревизионистер* мен реформистер де «бейбіт эволюция» дәуірлерін қостайды (А.Қасымжанов, Диалектика.).

РЕВИЗИОНИСТІК с ы н. *Ревизионизмді қолданушылық, соған тән.* Біздің газеттеріміз бен журналдарымыз буржуазиялық идеологияға, *ревизионистік* көзқарастар мен идеялық ауытқуларға қатал да мейірімсіз (Т.Ыдырысов, Баспасөз). Коммунистік партия социалистік реализм әдебиетін *ревизионистік* сындардан арашалап қана қойған жоқ, оның коммунистік құрылыстағы міндеттері мен дамуының басты принциптерін көрсетіп берді («Қаз. әдеб.»).

РЕВИЗИЯ з а т. **1.** с а я с и. *Өзгерістер енгізу мақсатымен белгілі бір ілімді яки теорияны қайта қарау.* *Ревизия* жасаушылар марксизм ескірді, ол жаңа тарихи жағдайдың талаптарына жауап бере алмайды деген желеумен Маркс ілімін қайта қарау керек деді (ҚСӘ). Ұс-

таздан бәрін үйреніп, оған біресе еліктеп, біресе солықтап, оның мәнер-машығын ауызша-жазбаша аудармай қайталап жүрсе де, ұстаз ірілігіне *ревизия* жасағып жекелеген желбуаз, судырақ-сымпыстар бар (Біздің Мұхтар). **2.** з а н. **Тексеріс** (белгілі бір мекеменің қаржы, кадр бөлігін заңға сәйкес әрекет етіп отырғанына тексеру жүргізу). Кеше де өбден жауратып, адамды діңкесін құртып жеткен. Ертеңді қара кеш неғылған бітпейтін *ревизия*, ә? ...Қуан өз-өзінен булығы ашуланып, қомпаңдап қозғалақтап қойды (М.Сүндетов, Бесқонак). Совхоздың Қайнаркөлдегі бөлімшесіне осыдан бір жеті бұрын ғана *ревизия* болып, көзбояушылыққа салынғаны үшін, бұрынғы бір басшыны орнынан алған соң көрініп отыр (Ж.Молдағалиев, Айналайын). – Біздің бөлімшенің меңгерушісі сәйгел тигендей жаны ышқынып, шауып жүр, *ревизия* ия келген дей ме, немене (А.Нұрманов, Құлан.).

РЕВИЗИЯЛА = е т. *Ревизия жасау, қайта қарау.* Ленин Маркс пен Энгельстің ілімін *ревизияла* й бастаған оппортунистерге қарсы шықты (КПСС тарихы).

РЕВИЗИЯЛАУ *Ревизияла етістігінің қимыл атауы.* Еуропа баяғы Еділ батыр (Аттила) мен Батый хан аламандарының жорықтарын, дала тұлпарларының тұяқ дүбірін мәңгі бақи ұмытпайды. Ұмытқан жоқ және кешірмейді де. Өйткені Еуропа тарихының осы бір масқара жеңілістерге толы қаралы кезеңдерін (өздері үшін) қайта жазуға, *ревизиялауға* еш лаждары жоқ. Өкініші әлі күнге кеуделерін тотияйындай күйдіретін болса керек (М.Әуезов, Танд. шығ.).

РЕВИЗИЯЛЫҚ с ы н. *Ревизияға тән.*

РЕВИЗОР з а т. *Тексеру жұмысын жүргізуші адам, бақылаушы.* Облыстың уәкілі, *ревизор* жігітпен «кет әрі» емес деп те ел сыпсындайды (М.Сүндетов, Бесқонак). Гогольде жалған *ревизор* Хлестаков, бірінен-бірі өткен өңкей паракор алаяқтарды жер соқтырып, түгел тонап кеткеннен кейін шын *ревизор* келді (С.Талжанов, Ұлдай.). *Ревизор* жақында оқу бітіріп келген жас жігіт екен, Жапардың қақпалауына көне қоймаса керек (А.Нұрманов, Аққу.). Алматыдан келген *ревизор* ... белшесінен күнәға батқан, архи-арами намаз оқып, мешіт ұстап отырған Қасымғали имамды тоңқалаң астырып, орнынан аунатып түсірер деген Оспан қалпенің ойы бір көрген түстей жоқ болды (С.Адамбеков, Көсе.).

РЕВКОМ з а т. т а р. с а я с и. *Революциялық комитет.* *Ревком* д а р жұмыс істеген кез азамат соғысы жүріп жатқан, соғыс коммунизмінің дәуірі болатын (К.Әзірбаев, Шығ.). Біреуі – *ревком*, біреуі – волком, біреу – комиссия болып,

мен қатарлының бәрі де іске ілініп кетті (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

РЕВМАТИЗМ [грек. rheu-matismos] з а т. мед. *Сарып* (дәнекер тіндерді, негізінен жүрек қан-тамыр жүйесі мен буындарды зақымдайтын ауру). *Ревматизм* жүрекке шапса, адамды мүгедектікке шалдықтыруы мүмкін (ҚСЭ). *Ревматизмнің* алғашқы сатысында оны дұрыстап емдетсе, ауру процесі тоқтап, жүрекке ақау түсуден аман қалады (С.Сұбханбердин, Дертке – дауа.). Ангина көбіне жүрек қан-тамырлары жүйесінің қауіпті ауруына – *ревматизмге* себеп болады (Семья тәрбиесі). Бұл үшін келтірілген жөке гүлінің 1 ас қасығын 1 стакан қайнап тұрған суға салып, 20 минут тұндырады да, шай құсатып түнге қарай ішеді. Халық медицинасында бұл өсімдіктің гүлін *ревматизмге*, жөтелге, іштің түйнеп ауруына да қарсы қолданады (Қазақстан. дәрілік өсімд.).

РЕВОКАЦИЯ [лат. revocatio] з а т. *Пәрменсіздендіру*. **1.** Бұрынғырақ шығарылған өкімді, тапсырманы бұзу, алып тастау. **2.** Елшіні немесе уәкілетті өкілді өз еліне шақырып алу. **3.** Құқықта берілген чекті жою, жоққа шығару жөніндегі чек берушінің ұсынысы (Заң термин. түс. сөздігі).

РЕВОЛЮЦИОНАРИЗМ з а т. қоғ. саяс. и. *Төңкерісшілдік*. Біздің реформа *революционаризм* зардабын аз тартқан жоқ. Енді оны мейлінше эволюцияландыра түсуге күш салу керек (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Ол жүргізіліп жатқан экономикалық реформаны *революционаризм* дертінен арылтып, таза эволюциялық сипатқа көшіруді көздеді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

РЕВОЛЮЦИОНЕР [франц. revolutionnaire] з а т. т а р. *Революция ісіне жан-тәнімен берілген адам, революцияны жақтаушы, төңкерісші*. Бар жайды сонша кең, терең түсінетін аса білгір адам екен. *Револлюционердің* ардақты тобынан болғандай (М.Әуезов, Шығ.). Ол кезде теңсіздік торы түрілмеген, әрі зарлы, әрі жарлы, әділеттіктен жұрдай ескі дүниені талқандауға жетектеген сана мен ерлікті жырлаған жаңа әдебиеттің көшбасшысы *революционер* Сәкен де, «Шұғының белгісін» жазған, «Мырқымбайдың көкшөлағы» арқылы бүкіл кедей атаулының еңбегі еш, тұзы сор өмірін бейнелеген Бейімбет те алыстағы астана Қызылордада еді (Біздің Мұхтар). Атақты ақындар Жамбыл, Кенен Әзірбаев, *революционер*, қоғам қайраткері Тұрар Рысқұлов т.б. Домалақ ененің ұрпақтары көрінеді («Қазақст. әйелдері»).

РЕВОЛЮЦИОНЕР-ДЕМОКРАТ з а т. т а р. *Демократияны жақтаушы революциялық қозғалыстың өкілі*. Ұлы *революционер-демократтар* шаруалар революциясының қажеттігін және сөзсіздігін дәлелдеумен болды (КПСС тарих. очерк.). *Револлюционер-демократтар* Н.Г.Чернышевский мен Н.А.Добролюбов денені жазалауға ызалы түрде қарсы шықты (Семья тәрбиесі).

РЕВОЛЮЦИОНЕРЛІК с ы н. *Революционерге лайық, соған тән*. Революцияның бастапқы жылдарында Сәкеннің идеологиясына *революционерлік* практикасы жетекші болғанын байқаймыз (С.Мұқанов, Өсу жол.). Сәкен революциялық ниеттен, *революционерлік* әрекеттен аумаған (Ф.Оразаев, Басты тұлға).

РЕВОЛЮЦИЯ [франц. revolution] з а т. **1. Төңкеріс** (*Дәурені өткен қоғамдық және саяси құрылысты жоюға және жаңа прогрестік қоғам орнатуға әкеліп жеткізетін, түбірлі өзгеріс жасауға ұмтылатын қарулы көтеріліс*). *Револлюция* толқынымен ояңған аққоңіл, ару жұрт жаңа тіршілік жасау жолында малын да, басын да, дүниесін де аяп қалған жоқ (Біздің Мұхтар). Барсам, оның ашық салонында қартаңдау келген бір адам *революцияның* қалай болғанын, Қазақ республикасының қалай құрылғанын жиналған адам тобына әңгімелеп айтып отыр екен (Біздің Мұхтар). 1917 жылы Ақпан *революциясы* жеңіске жетісімен, қазақтың ұлттық қозғалысы басшыларының халыққа ұсынған саяси бағдарламасы жалпы Уақытша үкіметтің және оның саяси тірегі болып отырған кадеттер партиясының ел басқарудағы бағытына қарсы келген жоқ («Жалын»). **2. а у ы с.** *Прогрессивті дамуға ықпал жасайтын әрекет*.

Мәдени революция. *Әдебиет пен өнердегі рухани құндылықтарды танып, бағалаудағы жаңашылдық, айрықша өзгешелік*. Сөйтіп, *мәдени революция*, коммуналасу, үлкен секіру, ашылып-сайрау, т.б. саяси науқандар тұсындағы халық басына төнген лаңдар көзден таса, көңілден ұмыт болып ала берді («Жалын»).

РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ с ы н. *Революцияға қатысы бар, соған тән*. М.В.Фрунзе, В.В.Куйбышев өздерінің *революциялық* қызметін Қазақстанда бастады (ҚазССР тарихы). Жақып майдан арасында *революциялық* идея таратып жүрген большевиктермен табысады (С.Мұқанов, Өмір мект.). Тарас Шевченко орыстың *революциялық* демократия

бағытындағы ұлы жазушыларымен үзеңгілесіп отырды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Бұл барынша терең, іргелі өзгерістің, *революциялық* шаралардың алғашқы алып адымы бүкіл елді социалистік жолмен индустрияландырудан басталды (Қаныш аға).

РЕВОЛЮЦИЯШЫЛ с ы н. совет.

1. *Революция жолын қуған, төңкерісшіл.* Павловтың бұрынғы *революцияшыл* қауымы бұл күнде көп ілгері басып, өзгеріп, өрлеп кеткен (М.Әуезов, Шығ.). Жазушы-философ және *революцияшыл* демократ А.И.Герцен жаратылыс ғылымдарының XIX ғасырда фактілер жинаудағы зор табыстарын атап көрсетті (Жалпы биология). **2.** а у ы с. *Бетбұрыс жасаушы, бастамашыл.* Шынтауайтқа келгенде, оның талантының *революцияшыл* бастамасының өзі де осында (Біздің Мұхтар).

РЕВОЛЮЦИАШЫЛДЫҚ з а т. совет.

Революция жолын қушылық, төңкерісшілдік. Партия ревизионизмге де, ұсақ буржуазиялық *революцияшылдыққа* – «солшыл» оппортунизмге де қарсы талмастан күрес жүргізіп келді және жүргізіп те отыр («Қазақст. мект.»). II интернационалдық батыстағы социал-демократиялық ескі партияларынан бұл партияның айырмашылығы *революцияшылдығында* (КПСС тарих. очерк.).

РЕГАТА [итал. regata] з а т. *Итальяндықтардың ұлттық мерекесі.* Венецияда не көп – мереке көп. Әсіресе, мұнан талай ғасыр бұрынғы костюмдермен өткізілетін тарихи *регата* тұсында қалатын сән-салтанаты тіпті артып кететінін өзіміз қаладан ала қайтқан бейнекассетадан қызыға көрдік (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

РЕГБИ [ағыл. rugby] з а т. с п о р т. *Ойыншылар бір-біріне допты аяқ-қолымен беріп ойнайтын командалық ойын.* *Регби* командалық ойын (ҚҰӘ).

РЕГЕНЕРАТОР [лат. regenerare] з а т. ф и з. *Беттік жылу алмасу үдерісін жүзеге асыратын аппарат.* *Регенератордың* қабырғалары ыстық жылу тасымалдағышпен жанасқанда, оны суытып, өзі қысады да, суықпен жанасқанда, оны қыздырып, өзі суиды (ҚҰӘ).

РЕГЕНЕРАЦИЯ [лат. regeneratio] з а т. **1.** т е х н. *Пайдаланылған өндіріс бұйымдарын белгілі операциялар арқылы өндіріс үдерісінің бастапқы бұйымдарына айналдыру ісі.* Петр Тимофеевич бала кезінде суспензия *регенерациясымен* айналысамын, Қарағанды көмірін байытамын деп мүлдем ойлаған емес еді («Білім және еңбек»). **2.** б и о л. *Дене мүшеле-*

рінің жойылған бөлшектері жасушаларының қалпына келу құбылысы. Бұл құбылысты *регенерация* деп атайды. Регенерация латынның қалпына келу, жаңару деген мағынадағы сөзінен алынған (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). *Регенерация* – дәлірек айтқанда, жәндіктердің жұлынған мүшесінің қайтадан қалпына келуі (Ж.Әбиев, Биология.).

РЕГЕНЕРАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Регенерацияға тән, соған қатысты.* Өсімдіктің түріне және *регенерациялық* қабілеттілігіне қарай, олардың кейбіреуін сабағының, кейбіреуін жапырағының және кейбіреуін тамырының кесіндісінен көбейтуге болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Кейбір тканьдердің дамуы кезінде (сіңір, шеміршек, ет т.б.) және клеткалардың *регенерациялық* процесінде амитоз өте жиі кездеседі (К.Нұғманов, Гистология.).

РЕГИОН [ағыл. region] з а т. *Аймақ, белгілі бір елге, облысқа я бірнеше мемлекетке тиісті жер.* *Реггион* – аймақ – елдің бірнеше облысына немесе экономикалық географиялық және басқа ерекшеліктері бойынша біріккен бірнеше елге сай келетін үлкен аудан. Мысалы, Батыс Европа, Орта Азия, Оңтүстік Қазақстан (Физ. геогр. термин. мен ұғымд. ор.-қаз. анықт. сөздігі). Енді осы материалдарды талдап қорыту, кейбір *реггиондардың* металлогениялық картасын жасау, бұдан әрі оны негізгі пайдалы кендердің болжамдық картасына ұластыру міндеті алға қойылды (Қаныш аға). Қазақстан сияқты жер қазынасына өте бай *реггионда* минералды ресурстар туралы деректер тез ескеріп отырады (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.).

РЕГИОНАЛДЫҚ [лат. regionalis] с ы н. *Аймақтық (белгілі бір елге, облысқа я бірнеше мемлекетке қатысы бар).* Осыған байланысты орталықтағы геологиялық-ғылыми зерттеу мекемелерінің рөлі айтарлықтай өзгереді, бұлар өз тақырыптарын өзгертіп, мүмкіндігіне қарай, *регионалдық* зерттеулерден бас тартуға тиіс, сонымен бірге жаңа пайда болған ғылыми зерттеу мекемелерімен ынтымақтасудың, үйлесім табудың және кооперациялаудың жаңа формаларын табуға тиіс (Қаныш аға). Қазақстан жағдайында *реггионалдық* ерекшеліктерді ескермейінше, тұрғын үй мәселесін шешу мүмкін емес (Ө.Шәденов, Бүгінгі ауыл.).

РЕГИСТР [нем. Register] з а т. **1.** *Бухгалтерлік есеп пен іс жүргізуде кеңінен қолданылатын тізім.* Келіп түскен және жіберілетін қағаздарды тіркеуге арналған кеңсе кітабын да *регистр* деп атайды (ҚСЭ). **2.** м у з. *Музыкалық аспап немесе әнші дауысының белгілі бір биіктік-*

те орналасқан дыбыс диапазонының бөлігі. *Регистр* – музыкалық дыбыстардың жуан, жіңішке дауысты болып келуі (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік.).

РЕГИСТРАТОР [нем. Registrator] з а т. *Тіркеуші мекемеге келген кісілерді тіркеп жазып отыратын қызметкер.* Осындай аздаған мәліметтерден кейін британ халқының бас регистраторының мына төмендегі даурығуы түсінікті болады (К.Маркс, Капитал).

РЕГИСТРАТОРЛЫҚ с ы н. *Қағазға тіркеушілік, тізімдеушілік.* 1909 жылы 26 январьда үш жыл қызмет еткен соң оны колледжский регистраторлық дәрежеге көшіреді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

РЕГЛАМЕНТ [франц. reglement] з а т. 1. р е с м и. *Мәжілісті жүргізудегі келісілген уақыт мөлшері, жүргізу тәртібі.* Белгіленген межелі регламент болмаса, Мұқаң дауылды күні бұрқанған теңіздей болып, ертеңнен кешке дейін осы ырғақтан жаңылмай сөйлей беретін сияқтанды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Парламент Палаталарының төрағалары өздеріне Парламент регламенті жүктейтін басқа да міндеттерді атқарады (ҚР Конституциясы). 2. *Қандай да бір мемлекеттік орган мен оның құрылымдық бөлімшелері қызметінің ішкі тәртібін реттейтін ереже.* 3. *Халықаралық конгрестердің актілері.*

РЕГЛАМЕНТТЕУ [франц. reglementer] з а т. қ ұ қ ы к. *Құқықтық қарым-қатынастарға қатысушыларға дәйекті заңдық құқықтары мен міндеттерін беру арқылы құқықтық ұйымдастыру тәсілі.* Қоғамдық қарым-қатынастарды регламенттеу саяси, имандық және де басқа сипат иеленуі мүмкін (Заң термин. түс. сөздігі). Ал құқықтық регламенттеудің ерекшелігі – мемлекет тарапынан шығады, оны мемлекет қорғайды және қоғамдық қарым-қатынастардың белгілі бір жүйесін ғана қамтиды (Заң термин. түс. сөздігі).

РЕГЛАМЕНТТЕУШІ з а т. *Реттеуші, тізімдеуші.* Мысалы, көмір үшін күлділік, ылғалдылық, күкірттің, минералдық қоспалардың болуы, кесектілік, жанған кездегі ұшпа компоненттердің бөлінуі, жанудың жылу беруі және т.т. сапалық көрсеткіштер болса, ал рудалар үшін регламенттеуші химиялық элементтердің проценттік құрамы, минералогиялық құрам, құрылымдық және текстуралық ерекшеліктер, тағы басқа қасиеттер сапалық көрсеткіштер болып табылады (Т.Қалыбеков, Экология.).

РЕГРЕСС [лат. regressus] з а т. *Дамудың кері кетіп құлдырауы, кері шегінушілік, кері шегініс.* Регресс – кері шегіну, құлдырау, жамандыққа қарай өзгеру (Саяси сөздік). Регресс өзінің бағыты жағынан прогресске қарама-қарсы. Бірақ та бұлардың арасында күрделі, жан-жақты байланыс бар (ҚСЭ).

РЕГРЕССИВТІ с ы н. *Регрестік.* Регрессивтілік өзгерістердің үдей түсуі кезінде оның кейбір құрамы дамудың прогрессивтік бағытын сақтайды (ҚСЭ).

Регрессивті талап. Регрестік талап. Регрессивті талап бойынша борышкерге үшінші тұлғаға төлеген кредитордың қаражатын толық көлемге қайтарып беру міндеті жүктеледі. Әдетте, регрессивті талап үшінші тұлғаға кредитор тиісті соманы төлеген соң қойылады (ҚСЭ).

РЕГРЕСТИК с ы н. *Регреске тән, кері кетуші.*

Регрестік талап. з а н. *Азаматтық құқықпен істе борышкердің кінәсінен үшінші тұлғаға төлеген ақшалай сомасын (немес басқалай мүлктік қазынасын) кері қайтару туралы кредитордың талабы. [Басқа тұлғаның міндеттемесін орындаған борышқор орындалған міндеттеме мөлшерінде сол тұлғаға кері талап (регресс) қояға құқылы]* (Казахско-рус. словарь-справочник юридичес.).

РЕГУЛЯТОР [лат. regulare] з а т. т е х. *Реттеуші тетік.* Мұхтар регуляторды толық ашып, алдыңғы жаққа, жол бойындағы сигналдарды қадала қарап отыр (Ы.Тникин, Турксиб.). Жер шары температурасын реттеуші регулятор қызметін атқарады (С.Орынбаев, Геогр. гажайып.).

РЕДАКТОР [лат. redactus] з а т. п о л и г р. *Баспада, радиохабар мен телевизияда мәтінді әдеби тілдің стильдік нормаларына түсіріп өңдеуші, қоғамдық-саяси бағытқа сай етіп сараптаушы қызметкер, газет-журнал редакциясының басшы қызметкері.* Бәлкім, көркем суреттеме жаздыру мақсатын көздеген шығар, өйтеуір, арнаулы тілші етіп редактор бұл сапарға мені жіберді (Қаныш аға). Редактор менің бұл материалымды қарау үшін тәжірибелі журналист Қали Садықовқа берді («Мәдениет және тұрмыс»). Бұл менің 1969 жылы Маңғыстау аудандық «Жаңа өмір» газетіне редактор болып келген кезім еді (М.Нәталиев, Үлкен жол.).

Бас редактор. б а с п а. *Газет-журнал, кітап т.б. басылымның мазмұны мен безендірілуіне жауапты қызметкер.* Республикамыздың орган қолдай үш журналына («Білім және еңбек»,

«Парасат», «Ақиқат») *бас редактор* болды («Парасат»).

РЕДАКТОРЛЫҚ з а т. *Редактор болушылық, редакция ісімен шұғылданушылық. Редакторлық* қ а сайланбай қалдым. Көңіліме қобалжу ене бастады (Біздің Мұхтар). Ол ұзақ жылдар бойы *редакторлық* жұмыспен шұғылданды (КСЭ). Азабы мол, қиын өнер – *редакторлықтың* не екендігін де, міне, осы күннен бастап түсіндім («Қаз. әдеб.»).

РЕДАКЦИЯ [франц. redaction] з а т. **1.** б а с п а. *Кітап, газет, журналдарды, басқа да баспа материалдарын өндіріске әзірлейтін ұжым, мекеме.* Біз сол жолы көптеген жаңа достар тауып қайттық. Баспа орындарында, үлкен журналдар *редакциясында* кездесулер өтті (Біздің Мұхтар). Оқымаса, тек осы материал бойынша газет *редакциясында* үш мыңнан аса хат түсе ме?! («Парасат»). **2.** *Редакторлық жұмыс орналасқан үй.* Сабақтан кейін *редакцияға* келсем, Бейімбет барлық бөлім бастықтары мен әдеби қызметкерлерді жинап алып, кеңесіп отыр екен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Редакция алқасы. *Кітап, газет-журналдарды т.б. баспаға дайындап, жөндеушілер ұжымы.* Сол кезде *редакция алқасын* басқарған М.Әуезов Қаныш Имантайұлының жұмыс барысын зор ықылас-ынтамен сұрағанын, кеңесіп ақыл қосқанын талай рет айтқан еді (Қаныш аға).

РЕДАКЦИЯЛА= е т. *Авторлық шығарманы баспасөзде, радиода, телевизияда жариялауға әзірлеу, түзетіп жөндеу, өңдеу.* – Жанға бататын сырқат жоқ, оңаша бөлмеде «Өскен өркенді» өңдеу үстіндемін. Бірінші кітабын қайта *редакциялап* болуға жақынмын (Біздің Мұхтар). Ол менің шығармаларымды оқыды, қолжазбамды қарады, *редакциялады* («Қаз. әдеб.»). Осман Әбубәкір мен Омардың бастап кеткен жұмыстарын аяқтады, құран сөздерін жинатып алып, *редакциялап* шығарды (М.Токжігітов, Құран тур.).

РЕДАКЦИЯЛАН= е т. *Авторлық шығарманың өңделуі, түзетілуі.* Бұл опера да бірден жарқ ете қалған жоқ. 1949 жылы екінші рет, 1958 жылы үшінші рет *редакцияланды*, қайта қойылды (Қ.Байсейітов, Құштар көңіл).

РЕДАКЦИЯЛАНУ *Редакциялан етістігінің қимыл атауы.* Адам да кітап тәрзіді. Ол да кітап сияқты ала-құла *редакциялануы* мүмкін (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

РЕДАКЦИЯЛАУ *Редакцияла етістігінің қимыл атауы.* Әннің тексін Рамазанның өзі жазады. Мәлік оны өңдеп *редакциялауы*

ға да қатысады (К.Сейдаханов, Қаһарман.). Бұл туындылардың авторлары өз шығармаларын *редакциялау* және бастыру кезіндегі үлкен совет жазушысының көмегін ешқашан ұмытпайды (З.Серікқалиев, Ақыл.).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ с ы н. *Редакцияға қатысы бар, соған тән. ≈ Редакциялық қызмет.*

Редакциялық алқа. с ө й л. *Редакция алқасы.* Көп үзілістен кейін «Қазақ әдебиеті» газеті қайтадан шықты. Мұхтар *редакциялық алқаның* мүшесі болды (Біздің Мұхтар). Мұхтар *редакциялық алқа* мәжілістерінде сөйлегенде жұрт бір желпініп рахаттанып, бір үлкен мектептен өткендей болатын (Біздің Мұхтар).

РЕДКОЛЛЕГИЯ з а т. *Редакция алқасы, газеттер мен журналдарды, кітаптарды шығару қызметін ұжым болып басқару органы.* Әдетте, оларда роман сияқты дүниелерді *редколлегия* көбі оқып шығады (Біздің Мұхтар). Газеттің *редколлегия* мүшелері газетте тың рубрикалар ұйымдастырып отырады («Қазақст. мұғ.»). Көп кешікпей-ақ, *редколлегияның* басқа мүшелері де келіп қалды (А.Байтанаев, Болат.).

РЕДУКЦИЯ [лат. reductio] з а т. **1.** б и о л. *Дене мүшелерінің күрделіліктен қарапайым түрге қарай дамуы, шөгуі.* Кейбір өсімдіктердің тегінде алғашқы замандарда болғанымен, кейін келе жөнді жетілмей, бірте-бірте қызметінен айырылған органды *редукция* дейді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). **2.** [лат. reductio] л и н г в. *Екпінсіз дауысты дыбыстардың түсіріліп айтылуы, буын түрлерінің айтылу сазына қарай дыбыстың артикуляциялық және акустикалық сипатының өзгеруі.* Әдетте *редукция* құбылысы дауысты дыбыстарға байланысты болып келеді (Қаз. тілі энцикл.). Шындығында, қазақ (түркі) тілінде *редукция* құбылысы сөз құрамындағы ашық, жабық буындардың айтылу сазына байланысты (Қаз. тілі энцикл.).

РЕДУКЦИЯЛАН= е т. т е р м. *Редукцияға ұшырау; кішірею, шөгу.* *Редукцияланған* жапырақ қолтығынан филлокладия өсіп шығады да, оның бет жағына гүлдер пайда болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

РЕДУКЦИЯЛАНУ *Редукциялан етістігінің қимыл атауы.* Көптеген дара жарнақты өсімдіктердің негізгі тамырының *редукциялануы* себебі – әлі де анықталмаған мәселе (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

РЕЖИССЕР [франц. regisseur] з а т. ө н е р. *Драмалық немесе музыкалық шығарманы қоятын, көркем фильмдерді түсіретін театр,*

кино қызметкері, көркемдік жағын басқарушы, ұйымдастырушы. Жас *режиссердің* басшылығы шығармашылық ұжым үшін тәжірибе алмасудың, өнер адамдарының сахнадағы еңбегін түрлендірудің жолын ашты («Қаз. әдеб.»). «Өмір не өлім», «Менің құрдастарым» автор мен *режиссерлердің* ынтымағын күтіп отырған бүгінгі күн тәртібіне сай келетін шығармалар тәртізді (Қаныш аға). Мұхтар бұл спектакльдің әзірленуіне аса ыждағаттықпен қарады. *Режиссерге* де, актерлерді іріктеуге де, декорацияға да аса күшті талап қойып отырды (Біздің Мұхтар).

РЕЖИССЕРЛІК з а т. *Режиссерге тән, режиссерге қатысты.* – Дыбыстардың музыкалық құдіреті, мүсіндік тұлғалардың символикалық сыры, сәулелердің сиқырлы бояуы, актерлік шеберліктің құпиясы, *режиссерлік* шешімнің қырлары жөнінде жиі жазыңдар, – деп шешен тілмен шерте жөнелді (Біздің Мұхтар). *Режиссерлік* өнер өзінің ой-қиялымен пьесаны немесе сценарийді, опера я балетті талдап түсіндіре отырып, бүкіл ойын-сауыққа қатысушылардың творчестволық еңбегін эстетикалық тұрғыдан біріктіреді (ҚСЭ). *Режиссерлік* жұмыста Серке өз жолын қармалап жүріп тапқандай еді (Қазақтар хақында).

РЕЖИССЕРШЕ с ы н. ө н е р. *Режиссер сияқты, режиссерге ұқсап.* Ал Мұхаң сол журналды қолына алған бойда үйге телефон соғып, қайта-қайта рақмет жаудырып, тіпті, «сенің мұның дәп *режиссерше* топшылау» деп те салды (Біздің Мұхтар).

РЕЖИССУРА з а т. ө н е р. *Режиссерлік туынды, режиссерлік еңбек.* Актерлік шеберлік, *режиссура* туралы газет бетінде әжептәуір сөз болып жатқанын аңғарып жүрміз («Қаз. әдеб.»). Драматургтің, сахна шеберлерінің, *режиссураның*, суретшінің араларында үзіл-мес бір желіге тартылған тұтастық жатыр (І.Омаров, Серпін.).

РЕЖИССУРАЛЫҚ с ы н. ө н е р. *Режиссураға қатысты, соған тән.* Мысалға директордың кабинетін алайық, хатшы қыз бен директор бір-ақ бөлмеде отыр. Мүлде тиімсіз, тіпті, *режиссуралық* үйлесім де таппайды («Қаз. әдеб.»).

РЕЖІМ [франц. regime] з а т. **1.** *Мемлекеттік құрылыс, басқару түрі.* Буржуазия барлық бағытта саяси реакцияны күшейтіп, буржуазиялық демократиядан безуге үміт артты. Бірсыпыра елдерде ол фашистік озбырлық *режімге* көшеді (Қысқ. саяси экон.). **2.** *Жұмыстың, демалыстың, тамақтанудың, ұйқының,*

нақты белгіленген тәртібі. Тамақтану *режімін* қатты сақтау қажет, өңешті зақымдайтын қатты кесек тамақ жұтпау, жатар алдында тамақты, әсіресе, аса тойып ішуден аулақ болу шарт (Р.Сәтбаева, Өңеш рагы). Балалардың сабаққа баруы, үйге оралуы, тынығуы, әдебиет кітаптарын «оқуы, киноға баруы осы күн *режімі* бойынша іске асырылады («Қазақст. мұғ.»). Баланы *режімге* баулуды туа салысымен бастайды: белгілі бір уақытта ұйықтатады, тамақтандырады, серуендетеді т.б. (Шаңырақ энцикл.). **3.** *Белгілі бір мақсатқа жету үшін орнатылған ережелердің, шаралардың, нормалардың жиынтығы.* Өмірдің осындай *режімі* өте пайдалы және ол екінің бірінің қолынан келеді (С.Сұбханбердин, Дертке – дауа.).

РЕЗЕҢКЕ [ор. резинка] з а т. **1.** *Каучукты вулкандау жолымен алынған иінді материал.* *Резеңке* бұйымдарын желімдеуге «Клей 88», «Феникс», «КС», «Резеңке желімі» қолданылады (Шаңырақ энцикл.). Пәндеден ол ұстаның өнері жат, Ұстаны мақтады екен, Шам мен Бағдат. Хайламен неше түрлі жел кірдіріп, Жасады *резеңкеден* бір ағаш ат (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Каучукты вулкандау жолымен алынған материалдан істелген нәрсе.* Отырғандардың көбі туғалы *резеңке* етік кимегендер (С.Сейфуллин, Шығ.). Шоқанның ауыл балаларына қаладан ала келген бір жаңалығы *резеңке* допты ұрып ойнау болды (С.Бегалин, Шоқан асу.). Жұмысқа жарамайтын көтерем тұтқындардың неміс надзирательдерінің *резеңке* таяғы ысылдап кеп арқасын осканда, ауыр зембілді көтерем деп, орындарынан сүйретіле барып тұрғанын талай көрдім (І.Есенберлин, Шығ.).

РЕЗЕРВ [лат. reservare] з а т. **1.** *Заттардың қоры; шығатын жері, қайнар көзі.* Оларда 70 мың адам еңбек етеді. Бұлар пайдамен жұмыс істеудің жаңа *резервтерін* тауып, жүкті тасымалдау мен қаржы жинаудың үстіміздегі жылдың жоспарлы тапсырмасын ұлғайтып, рентабельді жұмыс істейді («Соц. Қаз.»). Мұның бәрі айтар ауызға ғана оңай көрінгенімен, толассыз қыруар еңбектің, өндірістік *резерв* көзін іздеп тауып, іске қосудың жемісі (Бал дәурен). **2.** *Әск. Запастағы әскер, әскери адам.* Жау Днепрдің оң жағалауындағы өзінің *резервте* тұрған әскерін сол жақ жағалауға ауыстырып, топтастыра бастаған болатын (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

РЕЗЕРВАЦИЯ [лат. reservare] з а т. *Белгілі бір елдің байырғы халқын қиштеп қоныстандыру үшін бөлінген, тіршілік етуге қолайсыз аймақ.* Сонда сен бізге *резервация*

ларға қуылған индеецтердей қойдай шұбыртып, айдап апарғанын күт демексің бе? (І.Есенберлин, Қатерлі өткел). *Резервациялар* – Солтүстік Америкадағы, оңтүстік Африка мен Австралиядағы империалистік үкіметтер жергілікті халықты мұқтаждыққа кіріптар етіп құрту үшін, оны көшіріп айдап салатын аудандар (Саяси сөздік). «Новое поколение» қозғалысындағылар өздерін Қазақстанның Рокфеллер, Моргандарындай сезініп, қалған қазақ халқы Америкадағы бейшара үндістердей *резервацияда* өмір сүрсе екен деген шығар сонда («Дала мен қала»).

РЕЗЕРВАЦИЯЛА = е т. с а я с и. *Қолайсыз аймаққа қиштеп қоныстандыру*. Оңтүстік Американы жаппай *резервациялап* жаңалық ашқан еуропалық отаршылдық Африкада тайпаларды қалағандарынша хан талапайға салып, ию-кию батыстырып, тағы бір тапқырлық танытты (Ө.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

РЕЗЕРВАЦИЯЛАУ с а я с и. *Резервацияла етстігінің қимыл атауы*.

РЕЗЕРВИСТ з а т. ә с к. *Міндетті әскери қызметкер*. Генералдардың өтінішін қанағаттандыру үшін елде әскерге адамдар алып, *резервистерді* армия қатарына қайта шақыру қажет болар еді («Соң. Қаз.»).

РЕЗЕРВУАР [франц. reservoir] з а т. *Сұйық заттар, газдар сақтайтын қомақты ыдыс*. *Резервуарды* жар үстіне, жер астына, жер бетіне орнатады. Ол металдан, темір-бетоннан, ағаштан пішіні цилиндр, призма тәрізді болып дайындалады (ҚСЭ).

РЕЗЕРПИН з а т. ф а р м. *Гипертония ауруына қарсы қолданылатын дәрі*. Раунатин құрамында серпентин, *резерпин*, аймалин бар алкалоидтар тобына жататын дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *Резерпин* (серпазил) гипертония ауруының негізінен II кезеңінде пайдалы (Р.Сәтбаева, Гипертония).

РЕЗИДЕНТ [лат. residens] з а т. д и п л. *Белгілі бір елде тұрақты орналасқан шетелдік дипломатиялық уәкіл*. Персия мен Ауғанстанда ағылшын *резиденттері* отырып, олардың Орта Азия халықтарында көптеген агенттері болады (ҚазССР тарихы). Империалистік мемлекеттердің отар елдің үкіметі жанындағы өкілін *дерезидент* деп атайды (Саяси сөздік).

РЕЗИДЕНЦИЯ [лат. residentis] з а т. д и п л. *Мемлекет басшысының, жоғары лауазым иесінің қызмет орны, мекен-жайы*. Үндінің Президенті Гари мырза өзінің *резиденциясында* келген

қонақтардың құрметіне ресми қабылдау жасады (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Қонақтар аталған күні әйгілі қайраткердің *резиденциясына* келді (Қаныш аға).

РЕЗИНА з а т. *Резеңке*. Өндірілетін *резинаның* көбі автомобиль өнеркәсібінде, сондай-ақ самолет, мотоцикл және велосипед шиндерін, транспортер лентасын, *резина* түтіктер, аяқкиім, гигиеналық жабдықтар т.б. бұйымдар дайындауда қолданылады (ҚСЭ).

РЕЗИНКА з а т. *Резеңке*. Директор Дәулетханға қарай байланған *резинка* етік лақтырып еді, онысы Дәулетханға жетпеді (С.Хайдаров, Құрыш білек.). Қарынның сөлін, қышқылын анықтап білу мақсатында ауру адамға дәрігерлер жуан не жіңішке *резинка* түтік жұтқызып, құсық алуды ұсынса, одан бас тартпаған жөн (Х.Әбисатов, Қарын рағы).

РЕЗИСТОР [ағыл. resistor] з а т. ф и з. *Электр тізбегінің әртүрлі тармақтарындағы ток күші, кернеуді шектеу немесе реттеу үшін қолданылатын радиотехникалық немесе электротехникалық бұйым*.

РЕЗОЛЮЦИЯ з а т. к і т. *Жиалыста, мәжілісте талқылау нәтижесінде қабылданған шешім*. Бұлдыратып жүріп Нейманның да *резолуциясы* н соқтырып ем... Сондай бір еңбек қылдың ба? – деп, қалжың-шыны аралас күліп, Қасенді арқаға қақты (М.Әуезов, Шығ.).

РЕЗОНАНС з а т. 1. ф и з. *Дыбыстың амплитудасының артуы, жақсы естілуі*. *Резонанс* – периодты түрде сырттан әсер етуші күштің жиілігі тербелісті жүйесінің меншікті жиілігіне жақындағанда, сол тербеліс жүйесіндегі еріксіз тербелістер амплитудасының күрт арту құбылысы (ҚСЭ). 2. *Дыбысты күшейтетін, жақсы естіретін сипат, мекеме, орын-жайдың ыңғайлылығы*. Бұл залда дауыс жақсы естіледі, яғни жақсы *резонанс* бар («Лен. жас»).

РЕЗОНАТОР [лат. resonare] з а т. т е х. *Дыбысты күшейтетін құрал*. Әнді жабық дауыспен орындағанда көңіл аударарлық маңызы бар нәрсе, *резонаторларды* (дыбысты жаңғыртып күшейтуші) пайдалана білу (Хормен жұмыс істеу). Ішек-тің тербелуіне *резонатор* қосылып, дыбысты күшейтеді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

РЕЗУС-ФАКТОР [rhesus] з а т. б и о л. *Адамдар мен макака-резус маймылының (аталуы осыған байланысты) эритроциттерінің құрамында болатын антиген*. *Резус-фак-*

т о р тұқым қуалайды және өмір бойына өзгермейді (ҚҰЭ).

РЕЗЮМЕ [франц. resume] з а т. к і т. *Түйіндеме*. 1. *Айтылған не жазылған сөз, баяндаманың қысқаша мазмұнамасы, тоқетері*. Ақыры соңғы күнгі *р е з ю м е н і* алып, рахметімді айтқаннан кейін: – Аға, – дедім, – Сіз мені бұдан былай «Хакел!» дей беретін болсаңыз, мен көшенің арғы бетінен: «Қаныш аға! Сау-саламат болғайсыз!» – деймін де, қашып кетемін (Қаныш аға). 2. *Жұмысқа орналасушының не жоғары оқу орнына құжат тапсырушының өмірбаяны, тәжірибесі, білімі жайлы нақты мәліметі берілетін қысқаша жазбасы*.

РЕЙД [ағыл. reid] з а т. 1. *Әск. Жауынгерлік әрекеттер жүргізу үшін әскер бөлімдерінің жаудың тылына кіріп кетуі*. Атты әскер *р е й д і* қашанда өте тез қимылдайды (Ауызекі). 2. *а у ы с. Тұтқиылдан жүргізілетін тексеру ісі*. Үлгірмейтін оқушылардың үйлеріне өкілдер жіберіп, *р е й д т е р* ұйымдастырады («Қазақст. мұғ.»).

РЕИНТЕГРАЦИЯ з а т. қ о ғ.-с а я с и. *Қайта ыңғайласу*. Ондай өзін-өзі ақтаған тәжірибені атымен ауызға алғысы келмейтін сәуегейлер әлгіндей мысық тілеумен отырған саяси кеңістіктегі *р е и н т е г р а ц и я* (қайта ыңғайласу) бір елдің пайдасына шыққанмен, қалғандарының пайдасына шықпайды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

РЕЙКА з а т. *Жұқа, жіңішке ағаш тақтай*. Бұл *р е й к а л а р* оларға бағыттауыш көлбеу жіп керіп байлау үшін керек. (Шаңырақ энцикл.) Қабырғаның бүкіл бетін қаптап біткеннен кейін *р е й к а л а р д ы* алып тастап, олардың орнына лай жағып, плитқамен қаптап шығады («Парасат»).

РЕЙС [нем. Reise] з а т. көлік. *Белгілі бір маршрут бойынша кемелің, ұшақтың, автобустың жүретін жолы*. Тұңғыш рет теңіз кемесімен сапарға аттанбақшы. *Рейс* бағыты – «Аван». Бұрын естісе де көрмеген жері (Самғау). Біз бүгін сол шақыруға жауап ретінде бес емес, алты *р е й с* жасауға өзара келісіп едік (Дала қырандары). Сонда бір машина бір *р е й с* жасау үшін үш жүз километрдің үстінде жол жүреді екен (Ә.Ибрагимов, Асыл мұрат.).

РЕЙТИНГ [ағыл. rating] з а т. 1. қ о ғ.-ә л е у м. *Белгілі қайраткердің (саясат, мәдениет т.б. саласындағы) танымалдылық деңгейі*. *Рейтинг* қоғамдық пікірді жинақтау арқылы анықталады (ҚҰЭ). Қазақстандық бірқатар банктердің халықаралық *рейтинг* алуы, олардың

синдикатталған кредит алуы үшін капиталдың сыртқы рыногына шығуы және еуробондтарды орналастыруы отандық және шетелдік инвесторлардың Қазақстанның банк жүйесіне сенімін көрсетеді («Жас Алаш»). 2. с п о р т. *Ойындардың нәтижелеріне орай өзгеріп отыратын шахматшының жеке сандық көрсеткіші*. 3. п е д. *Жоғары оқу орындарында студент білімін бағалау тәсілдерінің бірі*. *Рейтинг* бойынша студенттің семинар барысындағы әрбір еңбегіне балл қойылып отырады (ҚҰЭ).

РЕЙТИНГТІК с ы н. к і т. *Рейтингке тән, рейтингке қатысты*. «Мерген» деген лақап атқа ие болған Марат өзiрге отандасы Василий сияқты чемпиондық атақ үшін айқаса қоймаса да, *рейтингтік* кездесулерін сәтті аяқтап жүргендіктен, спортшының жұлдызды сағаттары әлі алда дегенге сенгіміз келеді («Дала мен қала»).

РЕКАМБИО з а т. э к о н. *Вексельді төлеген тұлғаның вексель бойынша міндетті тұлғалардың біріне вексель (кері тратта) түрінде ресімделуі мүмкін талабы*. *Рекамбио* наразылық білдіруге байланысты төленген вексель сомасы, процент, өсім, шығындар кіруі мүмкін (Заң термин. қаз.-ор. анықт. сөздігі).

РЕКВИЕМ [лат. requiem] з а т. м у з. *Қайғылы, қаралы, мұңды сарындағы әдеби музыкалық шығарма*. *Реквием* шіркеулік-догмалық сипаттан ажырап, терең философиялық мазмұнға ие болды. Мұндай шығармалар концерттік залдарда орындала бастады (ҚСЭ). Свиридов ораториясы, Моцарт пен Вердидің хорлары, Берлиоздың *реквиемі*, сол сияқты бір кезде ұлы Комитас өндеген армян халық өндері керемет сәнділікпен орындалады (І.Омаров, Серпін).

РЕКВИЗИТ [лат. requisitum] з а т. з а ң. *Шынайылығын таныту үшін құжаттарда (мысалы, келісімшарттарда) мазмұндалуға тиіс міндетті мәліметтер*. Бір немесе бірнеше *реквизиттердің* болмауы, заңда көзделген реттерде, құжаттың жарамсыздығын немесе даулылығын танытады (Заң термин. түс. сөздігі).

РЕКВИЗИЦИЯ [лат. requisitio] з а т. э к о н. 1. *Мемлекеттік немесе қоғамдық мүдделер үшін мүлкті меншік иесінен алу тәсілі*. Қазіргі мезгіл елге тегіс ауыр тиген 16-жылдың *реквизициясы* күшіне өбден келіп, дегенін істеп жатқан кез болатын (М.Әуезов, Қараш.). Бандаларды ығыстыру үшін *реквизиция* жасаймыз деп, мал-мүлкін есепке алуға уезден бұйрық келді (С.Мұқанов, Өмір мект.). 2. *Құнын төлей отырып, мемлекеттің немесе қоғамның мүддесі үшін меншік иесінің мүлкін мемлекеттің*

алып қоюы. Мәселенки, табиғи апат, індет, соғыс т.б. тәрізді төтенше жағдаяттар кезінде азаматтардың, кәсіпорындар мен ұйымдардың азық-түлік өнімдері, киімдері, құрылыстары, көлік құралдары т.б. *ре к в и з и ц и я ғ а* ұшырауы ықтимал (Заң термин. түс. сөздігі).

РЕКВИЗИЦИЯЛА = е т. қ ұ қ ы қ. *Жеке меншіктің мүлкін мемлекет керегіне еріксіз алу.* Бірқатар жерлерде азық-түлік органдары кулактар мен байлардың астығын күшпен тартып алды, малдарын *ре к в и з и ц и я л а д ы* (ҚазССР тарихы). Таудың етегінде жатқан ауылды *ре к в и з и ц и я л а д ы қ* (Х.Рахимов, Сеңгір.).

РЕКВИЗИЦИЯЛАН = е т. *Жеке меншік мүлкінің мемлекет керегіне еріксіз алынуы.* *Р е к в и з и ц и я л а н ғ а н* бидай атаманның көзінше өлшенді (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Астраханнан келген большевиктер саудагерлерден *ре к в и з и ц и я л а н ы п* алынған үйге совдепте істейтін және оқушы жастардан отыз шақты адамды жиып, жиналыс жасады («Лен. жас»).

РЕКВИЗИЦИЯЛАУ *Реквизицияла етістігінің қимыл атауы.* Сөйтіп, атаманның екі қамба бидайын Тоқаш *ре к в и з и ц и я л а у ғ а* келген екен (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

РЕКЛАМАЦИЯ [лат. reclamatio] з а т. э к о н. *Өнімді жеткізушінің, жұмыстарды орындаушының, қызметтерді көрсетушінің (мердігердің, сатушының) кінәсынан орындалу барысында анықталған ақауларға байланысты сатып алушының оларға қоятын кінәрат-талабы* (ҚҰЭ).

РЕКОМЕНДАЦИЯ [лат. recommendatio] з а т. *Біреудің жеке басына берілген мінездеме, сипаттама.* Партияға өтушінің арызы, оған берілген *ре к о м е н д а ц и я л а р*, анкета оқылып болды. Мұнан соң ол өзінің өмірбаянын айтып берді («Соц. Қаз.»). Жапарова Сәлима жолдас партия мүшелігіне кандидат етіп қабылдауды өтінді. Арызы, *ре к о м е н д а ц и я л а р ы* бар (А.Нұрманов, Құлан.).

РЕКОНВЕРСИЯ [лат. reconvertio] з а т. т а р. *Халықшаруашылығын соғыс аяқталғаннан кейін бейбіт уақыттағы өнім өндіруге көшіру.*

РЕКОНСТРУКЦИЯ [лат. reconstructio] з а т. *Бір нәрсені жаңаша қайта құру, қайта жабдықтау, өзгерту ісі.* 1965 ж. барлық цехтарда *ре к о н с т р у к ц и я* жасалды, өндіріс қуаты арттырылды (ҚСЭ). Пангерей аудандық ауыл шаруашылығы баскармасына қора-жайды *ре к о н с т р у к ц и я* жасау жөнінде әлденеше рет ұсыныс жасады (Алғы шепте.).

РЕКОНСТРУКЦИЯЛА = е т. *Белгілі бір құрамды қайта құру, жабдықтау, өзгерту.*

РЕКОНСТРУКЦИЯЛАН = е т. *Қайта құрылу, қайта жабдықтау, өзгертілу.* Жаңа бесжылдықта осы руда негізінде Лениногор мырыш заводы салынбақ және қорғасын заводы *ре к о н с т р у к ц и я л а н а д ы* (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.).

РЕКОНСТРУКЦИЯЛАНУ *Реконструкциялан етістігінің қимыл атауы.* Қазір Ташкент көшесі *ре к о н с т р у к ц и я л а н у д а* («Лен. жас»).

РЕКОНСТРУКЦИЯЛАУ *Реконструкцияла етістігінің қимыл атауы.* Партия өз қатарын және еңбекшілердің барлық бұқаралық ұйымдарының жұмысын халықшаруашылығын социалистік жолмен *ре к о н с т р у к ц и я л а у* міндеттеріне бейімдей қайта құрды (КПСС тарихы).

РЕКОРД з а т. к і т. *Еңбекте, спортта қол жеткен ең үздік, ең жоғары табыс.* Ақтөбе – тары өсіруден дүниежүзілік *ре к о р д* жасаған Шығанақ Берсиевтің отаны («Қазақст. әйелдері»). Жерлесіміз 394 ұпай жинап, СССР халықтары спартакиадасының *ре к о р д ы* и жаңартты («Спорт»).

РЕКОРДТЫҚ сын. к і т. *Рекордболарлық, үздік.* Мақтадан тұңғыш рет *ре к о р д т ы қ* өнім осында алынып, ауылшаруашылық дақылдарынан бір жыл ішінде екі-үш рет өнім осы совхозда жиналғаны белгілі («Қазақст. комм.»). *Ре к о р д т ы қ* өнім жолы таңды-таңға қосатын қиын жол екенін айта бермейді (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.).

РЕКОРДШЫ з а т. *Үздік табысқа жетуші, рекорд жасаушы.* Енович нысана көздеуден спартакиада чемпионы және *ре к о р д ш ы с ы* атанды («Спорт»). Атақ-даңқы әлемге кеткен *ре к о р д ш ы*, дала академигі Ыбырай Жақаев нақ осындай адам (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.).

РЕКТОР [лат. rector] з а т. п е д. *Жоғары оқу орнының басшысы.* Мына жолдаманы университеттің *ре к т о р ы* на апарып бер. Кешіксең де түсерсің деп ойлаймын (С.Шаймерденов, Сыбызғы). Институт *ре к т о р ы* Үміт Балқашев – бірбеткей, турашыл, қатал адам (Ж.Жұмақанов, Москва.).

РЕКТОРАТ з а т. п е д. *Университеттің және кейбір жоғары дәрежелі оқу орындарының басшы, жетекші тобы.* *Рек т о р а т* мынаны еске алды: студенттерді ерте бастан ғылыми еңбек жазуға төселдіру пайдалы іс (С.Шаймерденов, Болашақ.). *Ре к т о р а т* кімнің қайда баратынын айтқан («Лен. жас»).

РЕКТОРЛЫҚ з а т. *Ректор қызметін атқару міндеті.* Бертін, Ахмет Қуанұлы Алматы

консерваториясының *ректорлығына* атайындалғаннан кейін мен өнертану секторының меңгерушісі болып істедім (Қаныш аға).

РЕКУЛЬТИВАЦИЯ з а т. е г і н ш а р. *Жердің құнарлылығын, өнімділігін қалтына келтіру.* Топырақтың құнарлы бөлігі басқа жыныстардан бөлек алынады да *рекультивацияға* пайдаланылады (Т.Қалыбеков, Экология.).

РЕКУЛЬТИВАЦИЯЛАУ з а т. е г і н ш а р. *Жердің құнарлылығын қалтына келтіру үдерісі.* Бір нәрсе даусыз ақиқат: жерді *рекультивациялау* табиғат қорғау жұмысының маңызды бағыттарының бірі және ол экономикалық, экологиялық, әлеуметтік талаптардан туындайды (Т.Қалыбеков, Экология.). Сондықтан мұндай жерлерді дер кезінде *рекультивациялау*, яғни олардың орнына мәдени антропогендік ландшафтың өнімді түрлерін өсіру керек (Т.Қалыбеков, Экология.). Бүлінген жерді *рекультивациялау* және оны халықшаруашылығында пайдалану мәселелері жер ресурстарын қорғау проблемасымен тығыз байланысты (Т.Қалыбеков, Экология.).

РЕЛЕ [франц. relais] з а т. т е х н. *Мәшинені әлсіз токтың жәрдемі арқылы күшті токқа қосатын электр аспабы. Реле* – электр тізбегіндегі токтың артып кетуіне шек қою үшін көп қолданылатын автоматтық құралдың бірі (К.Айманов, Физика.).

РЕЛИКТ [лат. relictum] з а т. т е р м. *Ескі замандардан сақталған зат; қалдық, жұрнақ.* Өзінің сақталып қалуына сыртқы жағдайы қолайлы болғандықтан, аздаған жерлерде ғана сақталып қалған ескі заман өсімдіктерін *реликт* деп атайды (Б.Мұханов... Қазақст. өсімдік.). Мұның *реликт* деп аталу себебі, бұл ерте заманнан қалған аң (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Естен шығармайтын бір нәрсе: бұдан былай ұлтты да, ұлттық мәдениетті де баяғы бір кезде қалыптасып, енді сол қалыптан ешқашан тапжылмайтын, қатып-семген *реликт* деп қараудұрыс емес (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Реликт түбір. л и н г в. *Байырғы, көне түбір.*

РЕЛИКТІЛІК с ы н. *Реликтіге тән, реликтіге қатысты.* Метаморфтық тау жыныстарында кейде тау жыныстарының метаморфизмге шалынған құрылымы *реликтілік* құрылым (сақталған құрылым) байқалады. (К.Сапарбайұлы, Геология.).

РЕЛЬЕФ [франц. relief] з а т. г е о г р. *Жер бетінің ой-қыры; құрлық беті және мұхит түбі бедерлерінің жиынтығы.* Орысша бір-ақ сөзбен *рельеф* деп атайды. Біз сол рельефін қарап, шұғыла шолып тұрмыз (Б.Момышұлы, Шығ.).

Мұғалім тау *рельефин* кескіндейтін макетті нұсқап сөйлеп тұр (А.Жұмаділдин, Сең). *Рельеф* – құрлықтың, мұхиттар мен теңіз түбінің тілімденген формаларының жиынтығы, яғни жер бетінің қандай екендігі (тау, жазық, ойпат, таулы үстірт, төбе, қырат, аңғар, жыра т.с.с.) (Физ. геогр. термин. мен ұғымд. сөздігі).

РЕЛЬС [ағыл. rails] з а т. к ө л і к. *Үстінен пойыз, трамвай т.б. жүретін белгілі бір пішіні бар болат білеуден жасалған бұйым.* Теміржолдың *рельстері* – теміржолдың үстіңгі құрылысының негізгі элементі. Олар тиянақ үстіне орнатылады әрі оған бекітіледі. Бір-бірімен біріктірілген рельстер өзара параллель қойылып, *рельс* жолын құрайды (КСЭ). Алдымызда теміржолдың *рельсін* партизандар бұзып кеткен дейді (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Сәуле соның қақ жолындағы *рельстің* үстінде тұр (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

РЕЛЯТИВИЗМ [лат. relativus] з а т. ф и л о с. *Дүниедегі барлық заттар мен құбылыстар өзара салыстырмалы қатынаста ғана болатынын негіздейтін әдіснамалық қағида.* Экономикалық күйреуді де, әлеуметтік, этностық бөліп-жарылушылықты да, негізінен, коммунистік волюнтаризм бастап, оны посткеңістік кезеңнің әуелгі *релятивизмі*, кейінгі реформашыл радикализмі жалғастырды («Егемен Қазақстан»).

РЕЛЯТИВИСТІК [лат. relativus] с ы н. ф и л о с. *Релятивизмге тән, релятивизмге қатысты.* Математика өмірге енбей тұрғанға дейін классикалық физика туралы жалған діни-идеалистік ойлар айтылып жүрді, яғни классикалық физиканы құдай өмір бойына жасаған, сондықтан басқа жаңа физиканы (яғни *релятивистік*, кванттық механикаларды) адамзаттың ашуы мүмкін емес дегенді (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем. филос.).

РЕМА [грек. rhema] з а т. л и н г в. *Сөйлемдегі жаңа нәрсе туралы хабарлайтын актуалды мүше* леу компоненті. Сөйлемде *ремаға* дауыс екпіні түседі, сөйлемнің соңғы шенінде орналасады. Сондықтан ол, көбінесе, сөйлемнің баяндауышы немесе баяндауыштық топты құрайды (Қаз. тілі энц.). Сөйлемнің кез келген мүшесі өзіне айрықша ой екпіні түскенде *рема* болады (Қаз. тілі энц.).

РЕМАРКА [франц. remarque] з а т. ә д е б. *Автордың пьеса жөнінде жазған түсініктері, ескертпелері.* Кейбір беттерде баяндаулар мен жай *ремаркалар* да көп орын алып тұрады (Біздің Мұхтар) Пьесадағы автордың *ремаркаларына* үстірт қарауға болмайды, өйткені жазушының әр *ремаркасында* айтайын деген ойы бар (А.Тоқпанов, Бүгінгі күн.).

РЕМИНИСЦЕНЦИЯ [лат. *reminiscentia*] з а т. ә д е б. *Көркем мәтінде, көбінесе өлеңде кездесетін басқа бір шығарманы еске түсіретін нышан. Реминисценция* – кейде ассоциация туғызу, оқырман көңілін белгілі бір шығарма арқылы, қонақтаған сезім толқынысын қайта «тірілту» мақсатында, саналы түрде қолданылады (Әдебиеттану термин. сөздігі).

РЕНЕССАНС [франц. *renaissance*] з а т. м ә д. *Қайта өркендеу дәуірі. Мағжан – ренессанс дәуірінің ақыны. Біз көрген ел мен жер, тіпті ақын экологиясын Мақаң топшылағаны болмаса, көзбен көрген жоқ («Қаз. әдеб.»).* Уәлихановтың Орта Азия *ренессансы* хақындағы кең толғамды пікірлеріне назар аударғанда, Шоқан Фараби идеялары мен ілімдерімен таныс болды деп түспал жасауға болады (Ж.Бейсебаев, Шоқан ізі.). *Ренессанс* дүниетанымы антропоорталықтық сипатта болды. Дүниенің орталық тұлғасы – адам, ал Құдай – барлық заттардың бастауы Қоғам – адамдар әрекетінің нәтижесі (Мәдени-филос. энци. сөзд.).

РЕНЕССАНСТЫҚ з а т. *Ренессансқа тән, ренессансқа қатысты. Олар тұрақсыз кеңістік уақытының ыңғайына қарай ренессанстық көрініс келешегінен бас тартып, жаңа физиканы өзінше түсіндіруге тырысқан (З.Серікқалиев, Ақыл.).*

РЕНЖУ *Ренжі етістігінің қимыл атауы; көңілі қалушылық, кеюшілік, налушылық, қапаланушылық. Камизиннің қабағы жабыңқы, түсінде ренжу (Б.Майлин, Шығ.). Нендей ауыр, зілді сөздер айтылса да, ренжуді, кек тұтуды білген емес-ті (Бәйшешек). Ренжу кірсе көңілге, Сөндірір шамды дауылдай (Кердері Әбубөкір, Қазақым.).*

РЕНЖУЛІ с ы н. *Қабағы қатыңқы, кеюлі, қынжылулы. – Ол маған қатты ренжулі ме? – деп сұрадым Исадан (Біздің Мұхтар).*

РЕНЖУШІЛІК з а т. *Көңілсіздік, кеюшілік. Ең алдымен оларда өте күйгелектік, ренжушілік пайда болады (С.Табынбаев, Жемсау.). Балалардың ауруы ата-аналарын көптеген әуреленушілікке және ренжушілікке жеткізеді (Семья тәрбиесі).*

РЕНЖІ= е т. *Кею, қапа болу, қынжылу. «Қай уақытта ренжіп жөнелер екенсіз», – деп ойлаймын ішімнен (Қ.Жаркенов, Тауда). – Ойбай, жеңешетай, ренжіп қалдыңыз ба? Менікі жай еркелегенім еді (М.Әуезов, Шығ. жин.). Әй-шәй деспей тату өскен Бектастың ренжіп аттанғалы отырғанын көрді (С.Мұқанов, Шығ.). Бірақ қазіргі менің жағдайым ойнайтын жағдай ма, бетіне ренжи қарадым (І.Есенберлин, Шығ.).*

РЕНЖІПШІ с ы н. *Өкпелегіш, жабырқағыш, налығыш. – Уа, сіз ренжіп қалдыңыз ғой. – Жоқ, мен ренжігіш адам емеспін (Х.Есенжанов, Тар кезең).*

РЕНЖІҢКІРЕ= е т. *Риза болыңқырамау, кейіңкіреу, қынжылыңқырау. Кетіп бара жатқан Әшірдің соңынан қарап тұрып, Айназар ренжіңкіреді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Оған іштей ренжіңкірен, бірақ ешкімге білдірмей біраз жүрдім (Қ.Байсейітов, Құштар көңіл).*

РЕНЖІҢКІРЕУ *Ренжіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

РЕНЖІС= е т. *Өзара кею, көңілін қалдыру, риза болмау. Үй іші тұрмыста қабақ шытысып, ренжісіп көрген емес-ті (М.Әуезов, Шығ.).*

РЕНЖІСУ *Ренжіс етістігінің қимыл атауы. Осы үйдің ішінде ол ерімен балдан тәтті өмір сүрді. Ренжису дегенді білмеді (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Сол бір түнгі ренжисуден кейін үш ай өткен соң, Меңді апасын сағынғанын айтып, үйіне барып қайтуға сұранды (Ә.Сараев, Қараша.).*

РЕНЖІТ= е т. *Өкпелету, кейіту. Ендігі ойым: тағы да қыз іздеп, тағы да әкейді ренжітіп жүргенде өмірдің бірталайы өтіп кетер (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осымен ұзақ, ауыр өңгіме Қанипаның күндізгі айтқан сөзімен аяқталды. Үйдегінің бәрін де күрсінтіп, ренжітіп барып аяқтаған еді (М.Әуезов, Шығ.). Мен есіткен-білген өнер зерттеушілерінің айналасында жүрген жәйсіз өңгімелерді барынша өзі кісіні ренжітіп ейді деген оймен жұқалап қана айттым (Қаныш аға). Өмір – күнде той емес, өкпелеткен, ренжіткен кезіміз болса, онымызды үлкен өкінішпен еске аламыз: еске алған сайын үлкен рухыңнан кешірім сұраймыз (Біздің Мұхтар).*

РЕНЖІТІР= е т. *Өкпелеттіру, кейіту. Мен үшін Еркежанды апана айтып ренжітітірме (Д.Әбілев, Арман.).*

РЕНЖІТУ *Ренжіт етістігінің қимыл атауы. Рас, әкені ренжітуге болмайды, Көргенсіздік боп саналады (С.Мұратбеков, Көк-орай). Жеңешемді ренжіту маған күнә (М.Дүзенов, Ақже). Әмірі – атадан соң ана құту, Сіздерді мүмкін емес ренжіту. Менен не-сін сұрайсың, ғазиз ана, Балаңа лазым емес қабақ шыту (Ә.Найманбаев, Шығ.).*

РЕНИЙ з а т. м и н. *Платина тәрізді ақ түсті металл. Жезқазған рудасынан өте сирек кездесетін минерал – рений табылды (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.). Рений электротехникада және т.б. орындарда қолданылады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Соңғы уақытта Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми мекеме-*

лері Жезқазған рудаларында шоғырланған *рентгенийді*ң едәуір мөлшерде бар екенін анықтады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

РЕНТА [нем. Rente] з а т. э к о н. *Өндірістік қызметті жүзеге асырмай-ақ жүйелі түрде алынатын капиталдан, мүліктен, жерден түсетін табыс, кіріс, өнім.* Бұл бөлімдерде үстеме пайданың жер *рентасына* айналу процесі қаралады («Қазақст. комм.»). Капиталистік *рента* – капиталистік елдерде капиталдан, мүліктен немесе жерден үздіксіз алып отыратын, өзін алушылардың ешқандай кәсіпкерлік етуін талап етпейтін табыс (Саяси сөздік). *Рента* шарты бойынша бір тарап (рента төлеушіге) меншігіне мүлік береді, ал рента төлеуші алған мүлікке айырбас ретінде рента алушыға белгілі бір ақша сомасы түрінде мезгіл-мезгіл рента төлеп отыруға міндеттенеді. *Рента* а шарты бойынша рента алушыға рентаны мерзімсіз (тұрақты рента) немесе өмір бойы төлеу (ғұмырлық рента) міндетін бекітуге жол беріледі (Заң термин. қаз.-ор., ор.-қаз. сөзд.).

РЕНТАБЕЛЬДІ [нем. Rentabel] с ы н. э к о н. *Пайдалы, тиімді, табысты.* Барлық совхоздар мен колхоздар соңғы жылдары рентабельді шаруашылыққа айналды («Соц. Қаз.»). Аудан совхоздары бесжылдықтың алғашқы екі жылын *рентабельді* аяқтады («Қазақст. комм.»).

РЕНТАБЕЛЬДІК з а т. э к о н. *Рентабельділік.* Атап айтқанда, өндірістің *рентабельдігі* 1,7 есе артып, өндірістік қорлар нығайды («Соц. Қаз.»). Партия, әсіресе, шаруашылықтың *рентабельдігін* арттыру жөнінде үлкен міндеттер белгіледі ғой (К.Баялиев, Жер тынысы).

РЕНТАБЕЛЬДІЛІК з а т. э к о н. *Тиімділік, өнімділік, табыстылық.* Міндет айқын: барлық салада да жоғары *рентабельділікке* жету керек («Соц. Қаз.»). *Рентабельділік* – жеке кәсіпорындардың немесе халық шаруашылығының жеке тарауларының табыстылығы, пайда беретіндігі (Саяси сөздік).

РЕНТГЕН [нем. Röntgen] з а т. ф и з. *Рентген және гамма сәулелері экспозициялық дозасының жүйеден тыс бірлігі. Рентген* сәулелерін 1895 жылы неміс физигі Рентген деген кісі ашқан (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.). Мәселен, Күнде жарқыл пайда болды дейік, сегіз жарым минут өткеннен кейін *рентген* кванты жерге келіп жетеді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). *Рентген* сәулесі атом құрылысын және зат құрылысын зерттеуде маңызды рөл атқарды (ҚСЭ). 2. м е д. *Рентген сәулесі арқылы көретін, науқастың ішкі ағзаларын түсіретін аппарат.* Бі-

рақ жақында *рентген* айнасына түсіп едім, өкпенде бір қара дақ бар, сірә, гангренадың әсері тиген болар, ол қара дақ тарқағанша, үш айдай тынығуың керек, майданға содан кейін барасың деді (І.Есенберлин, Шығ.).

РЕНТГЕНДІК с ы н. ф и з. *Рентгенге қатысы бар, соған тән.* Менің соңғы күндері жұмыс істеген экспедициямда *рентгендік* тамаша лаборатория бар еді (І.Есенберлин, Айқас). Ол Лямкиннің қан, дәрет және *рентгендік* анализдерін қайта алып қарап еді, көңіл жұбатарлық ештеңе таппады (Е.Оразақов, Дәрігер.).

РЕНТГЕНОГРАММА з а т. ф и з. *Рентген сәулесі арқылы ұлдірге түсірілген кескін.* Күкірт қышқылы барий бұл жерлерден өткенде жабысып тоқталған жері экранда немесе *рентгенограмма* да жақсы көрінеді (Р.Сәтбаева, Өңеш рагы.). *Рентгенограмм* а – рентген сәулелерінің затпен әсерлесу құбылысы негізінде объектінің жарық сезгіш материалдарға (фотопенка, фотопластинка) түсіріліп алынған кескіні (ҚСЭ).

РЕНТГЕНОЛОГ з а т. м е д. *Рентгенология жайын білетін маман дәрігер. Рентгенолог* көп жылғы қызметіндегі жүргізген зерттеулері мен байқауларына сүйене отырып, ғылыми еңбекпен де шұғылданған-ды («Соц. Қаз.»). Сағадат оқуын бітіріп, ауылға кетті. Барысымен аудандық емханаға *рентгенолог* болып орналасқан (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

РЕНТГЕНОЛОГИЯ з а т. ф и з. *Рентген сәулесін қолдану жайлы ғылым.* 1961 жылы медицина институты ашылғанда ол *рентгенология* жөніндегі оқытушы болып жұмысқа алынды («Соц. Қаз.»). Дәрігерлерге электроника, техника, *рентгенология* және химия пәндері де жәрдемдеседі (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

РЕНТГЕНОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. м е д. *Рентгенологияға қатысты, соған тән.* Сонымен қоса лабораториялық, *рентгенологиялық* және басқа да тексерулердің көрсеткіші де жақсарды (Қымыз және шұбат). Сонымен сәулелердің бірқалыпты сіңіп өтпейтіндігінен пайда болатын шартты қарама-қарсылықтың негізіне сүйеніп, *рентгенологиялық* диагноз қояды (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.).

РЕНТГЕНОТЕРАПИЯ з а т. м е д. *Рентген сәулесімен емдеу әдісі.* Медицинаның *рентгенотерапия* саласында ісіктерді емдеу экранда анық көрінеді («Қазақст. мект.»). Терінің астыңғы қабатындағы теміреткіні *рентгено-терапия* мен емдеуге болмайды (О.Бердібаев, Таз-тақиядан.).

РЕНІШ з а т. *Бір нәрсеге риза болмаудан, көңіл қалудан туған кейіс, өкпе, қынжылыс.* Осы көктемде Абай көңілі бар дүниенің дыр-дуынан, бар адамның *р е н і ш*, қуанышынан оқшау кеткен, оңашаланып кеткен бір өзгеше құпия сырдың соңында еді (М.Әуезов, Шығ.). Ал Ділденің зарында, Әбіштей сезімтал бала үшін өмірдің көп *р е н і ш* күйінші де танылады (М.Әуезов, Шығ.). Мақсатына жетпеген Іздейді ғой тіреніш. Баяғы сол өкпе мен Сол баяғы *р е н і ш*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

РЕНІШСІЗ с ы н. *Өкпе-наласыз, кейіссіз, ренжусіз.* Екі-үш күн бұрын ескертіп, кемпіршалдың ризалығымен *р е н і ш с і з* кетуімізге де болатын еді ғой (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Біледі, үйренеді. Бірақ адам боп қалуға тиіс. Қуанышсыз, *р е н і ш с і з* оны түсіну қиын (Т.Шаханов, Жоғал.). Жұмыс болған соң, *р е н і ш с і з* болмайды. Оның бәрін жікте тізсең, жіп жете ме? (Ә.Сараев, Тосқауыл).

РЕНІШТІ с ы н. *Жабырқаңқы, ренжулі, қамығыңқы, қынжылулы, көңілсіз.* Көкітай, өз әкесі Ысқақтың аты Төкежанмен қатар аталғанда, Абайға ауыр *р е н і ш т і* жай бар ма деп қысылып еді (М.Әуезов, Шығ.). Шәрипа осыдан үш жыл бұрын отбасында болған *р е н і ш т і* жайды айтып кетті (Т.Нұртазин, Шығ.).

РЕҢ [ир. رنگ] з а т. **1.** *Келбет, түр, түс, өң, шырай (адамға қатысты).* Аурухананың төрт қабырғасы, табыт төсегі, сасық дәрісі басырқып тастаған екен, күні жарқыраған, ашық ауасы саңғыраған, көгерген көк аспанды көргенде, бойы да кеңіп, жадырап, *р е ң і* де шырайланып, ажарланып, ойы да көтеріліп, шарықтап, елге қарай бет қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Келші, құлыным, мауқымды басып, шөлімді қандырып шөпiлдeтeйiн-ай. *Р е ң і ң* жақсы, бұрынғыдай емес, толып, азамат болыпсың (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді). **2.** *Заттың, нысанның түсі, түрі.* Түрлі түстердің ұқсас шырайларының бір-бірінен аздаған айырмашылығы, өзгеруі немесе қосымша белгілері (мысалы, түрлі түстер *р е ң і*, үйлесімі) (ҚҰЭ).

Балғын рең. *Жасқа тән өң, шырай.* Жоғалды сурет-мүсін де, Айырылды *б а л ғ ы н р е ң н е н*... Баяғы кездей, Түсінде – Соғысқан екен біреумен (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Рең берді. *Шырай берді, өң берді.* Батар күнге шымылдық – көк бұлт кең, Толқынды қызыл торғын өртпенен тең. Өткен дәурен секілді нұры жайнап, Арттағы мұнараға *б е р е д і р е ң* (Абай, Тол. жин.). Кешкі күннің сәулелі биік басын алтындап, жарқын, әсем *р е ң б е р - г е н* алыс Орда көңіліне өзгеше ыстық, жақын

көрінеді (М.Әуезов, Шығ.). Бөлменің қай жаққа қарағанына байланысты, оған тиісті *р е ң* беруге болады. Мысалы, солтүстікке қараған жатын бөлмедегі жасыл түске сарғыш-жасыл рең, оңтүстікке қараған болса – солғындау, көгілдір-жасыл *р е ң б е р г е н* жөн (Шаңырақ энцикл.).

Реңі қашты. *Өңі солғын тартты, сұрланды.* Бай әйелі басынып, Қабаған иттей үреді. Ақ бетінен нұр тайып. Ұйқысыз *қ а ш т ы р е ң і* (О.Шипин, Дастан.).

РЕҢДЕН = е т. *Реңі кіру, ажарлану, әрлену.* Бұл қыздардың пішіні соншалық аппақ, беттерінің ұшы да дымырақ ашық қызыл *р е ң д е - н і п* тұр (М.Әуезов, Шығ.).

РЕҢДЕНУ *Реңден етістігінің қимыл атауы.*

РЕҢДЕС с ы н. *Түстес, өңдес, пішіндес.* Артындағы қыздар осы *р е ң д е с*, ноғай аулының жаңа өспірім сәнді бойжеткендері екен (М.Әуезов, Шығ.). Қасы да желбіреген қалың, сәл келте, танауы да айнымаған Оксана анасы *р е ң - д е с*... (М.Сүндетов, Бесқонақ).

РЕҢДІ с ы н. *Өңді, ажарлы, реңдес.* Сол кенерде қалың ақ жартас жардай боп тұр екен... Көне топырақ басқандықтан сарғыш *р е ң д і*... (М.Әуезов, Шығ.). Қып-қызыл бұлттай *реңді* Ал енді жазы басқаша. Көгалы қандай кілемді, Керіп бір жайып тастаса (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тұнжыраған, қап-қара көзді, қызғылт, жылтыр, жылы *р е ң д і* Қанипа, Әсия сырын естігенде жылап жіберіп, жеңгесін құшақтай алған (М.Әуезов, Шығ.). Базаралы мен Әбілғазы екеуіне сұрғылт *р е ң д і* ер көзін қадап отырып, езу тартып бір сөз тастады (М.Әуезов, Шығ.).

РЕҢК [ир. رنگ] з а т. **1.** *Түр, түс; рең.* Тұтқындардың барлығының жалшы *р е ң к т е р і* біртүрлі нашар (С.Сейфуллин, Шығ.). Дала қою тұман. Сонда да түн *р е ң к і* бозамық тартқан (С.Мұқанов, Ботагөз). **2.** а у ы с. л и н г в. *Тіл бірліктер түрленіміндегі аздаған мағыналық ерекшелік, сәл ғана өзгешелік.* Сөз мағыналарының *р е ң к і н* айыра білуіміз керек («Тілтаным»).

РЕҢСІЗ с ы н. *Түссіз, өңсіз, түрсіз, кейінсіз, пішінсіз.* Айнала атырапқа көз салсаң, сарғыш көде, бетеге басқан *р е ң с і з* дүние жол жатыр (М.Әуезов, Шығ.). Ол тымактардың тыстары арзан шыт немесе жыртылған жүні шыққан *р е ң с і з* қуқыл шүберек (М.Әуезов, Шығ.).

РЕПАРАЦИЯ [лат. reparatio] з а т. с а я с и. *Соғыстың шығуына кінәлі болған мемлекет жеңілгенде, соғыстың барысында өзі келтірген зиянды жеңген мемлекетке толық немесе ішінара төлеуі.* Советтік Россия мен Германия бір-біріне талаптар қоюдан, Версаль договоры

бойынша Россияның Германиядан алатын *репарацияларын* аң, ескі борыштарды төлеуден национализацияланған меншік орнын толтырудан бас тартады (КПСС тарихы).

РЕПАРАЦИЯЛЫҚ с.ы.н. *Репарацияға қатысты, соған тән.* Германия Версаль договоры бойынша мойнына түскен *репарациялық* төлемдердің шамасы келмейтін ауыртпалығын жеңілдетуді Антантадан сұранып әуреленді (КПСС тарихы).

РЕПАТРИАНТ [ағыл. repatriate] з.а.т. қ.о.ғ.-с.а.с.и. *Репатриация бойынша отанына оралған адам, оралман* (Заң термин. түс. сөздігі).

РЕПАТРИАЦИЯ з.а.т. қ.о.ғ.-с.а.с.и. *Соғыс тұтқындарын, қуғын-сүргіннен қашып қоныс аударғандарды соғыстан кейін Отанына қайтару ісі.* Айтпақшы, бұл жігіттің өзі туралы, ол шет елде туып, соғыстан кейінгі жылдары *репатриация* болғанда Арменияға қайта оралыпты (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). *Репатриация* әскери тұтқындардың, қонысы ауыстырылған адамдардың, босқындардың, эмигранттардың, оралмандардың Отанға қайтып оралуы (Заң термин. қаз.-ор. анықт. сөздігі).

РЕПЕЛЛЕНТ [лат. repellens] з.а.т. м.е.д. *Маса, шіркей, қара сона сияқты кісі шағатын жәндіктерді жолатпайтын препараттар.* *Репелленті* дененің ашық жеріне де жағуға болады. Мұндай репелленттік препараттар сұйық (лосьон, эмульсия) крем, аэрозоль және салфетка түрінде шығарылады (Шаңырақ энцикл.).

РЕПЕЙНИК [ор.] з.а.т. ө.с. *Ошаған.* *Репейник* сабағы төмен қарап ұйысқан, қолға қатты тиеді, түк басқан, әр жерінен қауырсын тәрізді тілімделген, жоғарғы жағынан қарағанда жасыл түсті жапырақтарының кейбіреулері жұмыртқа тәрізді, шеттері ара тісті, ұзынша келген, масақ тәрізді, сабағының жоғарғы жағында шоғырланған гүлдері алтындай сары түсті, гүл тостағаншасының қалақшалары да, гүл жапырақшалары да бес-бестен (Халық медиц. пайд. дәріл. өсімдіктер). *Репейник* июнь айынан август айына дейін гүлдейді. Тұрғын үйлердің маңайында, бұталардың арасында, ормандардың шетінде өседі (Халық медиц. пайд. дәріл. өсімдіктер).

РЕПЕРТУАР [франц. repertoire] з.а.т. ө.н.е.р. *Әншілердің, музыканттардың, әртістердің негізгі, ұдайы орындайтын шығармалары, рөлдері.* «Қазақтың 500 әні мен күйіне» Әміре Қашаубаев, Қали Байжанов, Елубай Өмірзақов, Науша Бөкейханов, Майра (Мағира) Шамсутдинова сынды және басқа халық музыкасы

әйгілі тарландарының *репертуарлары* - *нан* алынған әндер енгізілді (Қаныш аға). 30 жылдық тарихы бар театрдың осы соңғы бір жылы ерекше маусым болды. Оған дәлел, *репертуарға* енген жаңа қойылымдардың республика деңгейіндегі фестивальдерден жүлделі орындар алып жатқандығы («Қаз. әдеб.»). Оның драмалық пьесаларынсыз біздің театрларымыздың *репертуары* соншама кедей, жұтан, жүдеу тартып қалар еді (Біздің Мұхтар).

РЕПЕРТУАРЛЫҚ [франц. repertoire] с.ы.н. ө.н.е.р. *Репертуарға арналған, соған тән.* Клуб жұмысы үшін методикалық құрал, қазақ тіліндегі *репертуарлық* жинақ сұрай келіпті («Лен. жас»).

РЕПЕТ [ар. رفاة] с.ы.н. *Әлет, тұр, тұс, өң.* Туар айдың жақсы-жаман *репетін* көбінесе аспанға қарап айыратын Құспан қарттың көктем турасындағы лебізі де талайдан бері қуантып жүр (Ә.Әзиев, Жез тау.). *Репеті* тау халқына келіңкірейді (Б.Аманшин, Көкжар). Әліса мұның қасқыр бет *репетінен* шошып, жым болған-ды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

РЕПЕТИЦИЯ [лат. repetitio] з.а.т. ө.н.е.р. *Театрда ойын көрсету немесе көп алдында шығып сөйлеу үшін алдын ала жүргізілетін дайындық.* Мұнда үш ай бойы күн сайын сегіз, тоғыз сағатқа жуық сабақ оқып, соңынан *репетиция* жасап жүрдік («Мәдениет және тұрмыс»). Кешкілік кезде олар клубқа жиналып, Рамазанның басқаруымен *репетиция* жасап жүрді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Келесі күні Мұхтар театрға келді. Залдың ең түкпіріне барып отырды да, маған: «Бастай бер!» – деді. *Репетиция* басталып кетті (Біздің Мұхтар). Театрдың әдеби жағын басқарып жүргенде Мұхтар әрбір *репетицияға* қатысып, біздің ойынымызға төреші, ақылшы, кеңесші болып жүрді (Біздің Мұхтар).

РЕПЕТСІЗ с.ы.н. *Сұрықсыз, сүреңсіз.* Алтынды алып қыздың үйіне бардым. Ол менің *репетсіз* түрімді көріп, басымнан өткен уақиғаны сұрады (Мың бір түн). Аттардың жалқұйрығы *репетсіз* сүмпиіп, жайылудан да, кісінеуден де қалып, мүлгі бастаған (Д.Досжанов, Жібек.).

РЕПЛИКА [франц. repique] з.а.т. *Сөйлеп тұрған кісінің сөзін бөліп, айтылған қақпа сөз, ілікпе сөз.* – Негізгі тақырыбымыздың айналасында сөйлеңіз, – деген *реплика* Дүйсеннің сөзін үзіп тастады («Қаз. әдеб.»). Көпшілік Сәкен жағына түгел шығып алып, баяндамашыға *реплика* жаудырып, есінен жаңылта берді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

РЕПОРТАЖ [франц. reportage] з а т. *Баспасөз бетінде, радиода, теледидарда берілетін күнделікті жаңалықтар туралы хабар*. Юлиус Фучик біздің елге келген сапарларының бәрінде де Қазақстанды аралап, ондағы социалистік құрылыс табыстарын өз *репортаждары* мен очерктерінде баяндады (Ә.Төкенов, Қазақст.). Ал кешегі күннің *репортажын* былай деп жазайық (Қаныш аға).

РЕПОРТЕР [ағыл. reporter] з а т. *Жергілікті оқиғаларды, хабарларды жазып тұратын, радио, теледидардан беретін хабаршы*. Бұлардың араларынан бір жаққа асығушы топ-топ журналистер мен *репортерлер* де көрінеді (А.Сатаев, Дала.). Сонымен, ендігі сөзді публициске, очеркиске, фельетонист пен *репортерге*, фототілші мен суретшіге – қысқасы, журналистердің өздеріне береміз («Лен. жас»).

РЕПРЕССИЯ [лат. repressio] з а т. қ о ғ. - с а я с и. *Мемлекет органдары қолданатын жазалау шаралары, жаза*. Сөйтіп Шуман өкілдері коммунистерге *репрессия* бастағанын жасырған жоқ (Т.Шаханов, Көгілдір.).

Репрессия құрбаны. *Саяси ұстанымы үшін мемлекет органдары тарапынан жазалауға (өлім жазасына, сүргінге, жер аударуға) ұшыраған адам*. Ат жалын тартып мінгеннен 67 жаста *репрессия құрбаны* болып атылғанға дейін ақылы мен талантын қазақтың елдігі үшін төрк етті («Қаз. әдеб.»).

РЕПРОДУКТОР [лат. reproducere] з а т. т е х. *Дыбысты күшейтіп шығаратын құрылғы, тетік*. Залға 7 мыңдай радио *репродукторы* қойылған (Естімеген елде көп.). Бөрінің назары *репродукторда*, жүздерінде қуаныш (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

РЕПРОДУКЦИЯ [лат. reproductio] с ы н. т е х. *Суреттерді фотография, клише арқылы дәл өзіндей етіп түсіру, көшіру, көбейту ісі*. Сол календарьда белгілі картинаның (бір өкініштісі, суретшінің аты есімде қалмапты) *репродукциясы* бар болатын – қысқы түн, қар жамылған меңіреу дала, сонау алыста көз ұшында қар басқан кішкентай деревняның оттары көрінеді (Біздің Мұхтар). Мәдениет министрлігі шопандарға жақсы сыйлық тарту етті. Бұл Қазақстан суретшілері картиналарының *репродукцияларынан* құралған көрме («Мәдениет және тұрмыс»).

РЕПРОДУКЦИЯЛЫҚ с ы н. *Репродукцияға қатысты, соған тән*. Фото-суреттердің, жазылып алынатын пластинкалар, магнитофондық жазбалар және басқалардың *репродукциялық* қорын жасау керек («Қазақст. мұғ.»).

Менің көңілімді ауламақ болып, қарай отыруға Третьяков галереясының *репродукциялық* альбомын қолыма ұстатты (С.Еркебаев, Алғашқы.).

РЕПС [франц. reps] з а т. *Бетінде аздап кеңірдек бедері бар мата*. Өзі болса, жеңіл ақ *репстен*, кең жұқа шапан киген (М.Әуезов, Ақын аға). Көк *репстен* тон киген, Көк ала тұлпар ат мінген. Жеті тумен қол келсе, Желіккен бойда бір тиген (Манас).

РЕПУТАЦИЯ [лат. reputatio] з а т. к і т. *Атақ, абырой*. Ол Совет Одағында жақсы *репутацияға* ие болды («Соц. Қаз.»). – Мен ұлы Королевствоның музейін тұңғыш рет көріп тұрмын. Сондықтан да оның *репутациясы* н білмеуім ғажап емес (Қаныш аға).

РЕСМИ [ар. رسمی] с ы н. **1.** *Заңды, нақты*. Бізде істейтін *ресми* жоғары білімі жоқ бір қарт мұғалім сөз болды (Қаныш аға). **2.** *Арнаулы бекітілген, арнайы*. – Мен Зейін Шашкиннің «Темірқазық» повесін оқып шықтым. Сіз ол кітаптың *ресми* редакторы болғанмен, аудармашының жұмысын істегенсіз (Біздің Мұхтар). **3.** *Мемлекеттік іске қатысты, билікке, қоғамдық басқаруға тән*. Мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі *ресми* түрде қазақ тілімен тең қолданылады (ҚР Конституциясы). *Ресми* идеологияға қайшы келеді-ау дейтін көркем шығарма не ғылыми еңбек жарияланбайтын (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Ресми билік. *Заңды билік, іс жүзіндегі мемлекеттік билік*. Бұл елде кең тараған ислам қозғалысының саяси өмірден өз орнын алуға деген ниеті айқын байқалады, ал бұндай ниет *ресми билік* тарапынан қудаланатындықтан, оның соңы үлкен шиеленіске апаруы мүмкін («Парасат»). Сөйтіп, жаңа әдеби бетбұрыстардан қоғам енжар қалған жоқ. Оған *ресми билікте*, әдеби-ғылыми элита да бірден назар аударды («Жалын»).

Ресми бөлім. *Арнаулы, негізгі іскери бөлім*. *Ресми бөлімнен* кейін концерт болады екен. Сол кешке баруға құмар болдық («Мәдениет және тұрмыс»).

Ресми делегация. *Арнаулы делегация өкілдері*. Бұл жолы қазақстандықтардың құрамы беделді, *ресми делегацияны* былай қойғанда, 700-ге тарта адам барамыз («Парасат»).

Ресми жағдай. *Белгілі бір іскери қатынастағы қалып*. Ұлы ұстазбен *ресми жағдайда* күнбе-күн араласуымыз өз алдына, үй жағдайында да біте қайнасып кеттік (Біздің Мұхтар).

Ресми қабылдау. *Заңды, арнаулы қабылдау.* Бірнеше күн өтті, мен біздің филиалдың басшысы Қ.И.Сәтбаевтың *ресми қабылдауын* да болдым (Қаныш аға).

Ресми нарық. *экон. Арнаулы, заңды, ашық нарық.* Қолданылып жүрген заңдылықтарға сәйкес нарықты көлеңкелі (астыртын) жөне *ресми* (ашық) *нарық* деп айтады (Б.Жүнісов, ... Нарық, экон. негіз.).

Ресми стиль. *лингв. Ресми қатынастар аясында қызмет ететін ісқағаздар стилі.* *Ресми* құжаттар мен ісқағаздарының *стилі* деп атау да кездеседі, бірақ, біріншіден, мұндай атаудың шұбалаңқылығы және екіншіден, ресми құжаттар мен ісқағаздардың тілдік жағынан ұқсастығы ескеріліп, қысқаша және түсінікті түрде *ресми стиль* деген тоқтам жасалды (Қаз. тілі энцикл.).

Ресми трансферттер. *экон. Тауарларды немесе қызмет көрсетулерді сатып алуға, кредиттер беруге немесе өтелмеген борышты төлеуге байланысты емес тегін және қайтарылмайтын төлемдер* (Заң термин. қаз.-ор., ор.-каз. сөзд.).

Ресми түрде. *Заңды түрде.* Олар бізге жауынгерлік тәртіпті сақтап, *ресми түрде* сөлем берген еді (Ж.Жұмаканов, Шығ.).

Ресми тіл. *а) лингв. Кітаби тіл, бейресми, сөйлеу тіліне қарама-қарсы тіл.* Араб және парсы тілдерінен кірген сөздерді, біз олардың қалыптасу дәрежесіне қарай, екіге ажыратамыз. Олардың кейбіреулері тек кітаби немесе *ресми тілде* кездеседі, ал кейбіреулері қазақ тіліне қалыптасқаны соншама, кейде олардың қай тілге жататындығын белгілеу де қиынға соғады (І.Кеңесбаев, Қаз. тілі фразеол. сөздігі). *ә) Мемлекеттік тіл.* *Ресми тілдің* (ресми түрде қолданылатын) болуы сол елдегі басқа тілдердің белгілі бір территория немесе аймағында қолданылуына кедергі болмайды, қайта ол сол мемлекеттің кейбір территорияларында ресми мәртебеге ие болуы мүмкін (Қаз. тілі энцикл.).

Ресми хабар. *Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы одан әрі тарату мақсатымен мемлекеттік органдар беретін ақпарат* (Заң термин. қаз.-ор., ор.-каз. сөздігі).

РЕСМИЛЕН = е т. *Ресми тәртіпті сақтау.*

РЕСМИЛЕНДІР = е т. *Ресми қатынасқа сәйкестендіру.* Сен бірінен бастап Социалистік Еңбек Ерісің! – деп сөз соңын *ресмилендіріп* жібергенімен, Мырзатай жүзінен ақкөңіл адамға тән алып, ұшқан қуанышты байқау қиын емес еді (Алғашқы шепте.).

РЕСМИЛЕНДІРУ *Ресмилендіру етістігінің қимыл атауы.*

РЕСМИЛЕНУ *Ресмилен етістігінің қимыл атауы.*

РЕСМИЛЕУ *сы н. Ресми қатынастарға бейім.* Әйтеуір осы бір тұста, *ресмилеу* көрдім бойымды. Сенімді біздің почта. Жеткізсін мұндай да ойымды (Х.Ерғалиев, Екі дастан). Бірақ ондағы сөздер *ресмилеу* болып кететін (Ж.Өмірбеков, Замандас.).

РЕСМИЛІК *з а т. Қызмет бабына байланысты ресми қатынастарды сақтаушылық.* *Ресмилік* жолды сақтау үшін, 1791 жылы август айының аяғында сұлтандар мен старшиналардың жиналысы тағайындалады, жиналыс жаңа ханды сайлауға тиіс болды (ҚазССР тарихы). Партизан достарым мені жай ғана Қасым деп атаушы еді. Дос көңілі *ресмилік*ті көтермейді («Қаз. әдеб.»). Мән бермегендей маңғаз бола қалады. Кеңседегі *ресмилігі* кейде үйінде де көрініс беретін (С.Алдабергенов, Жанару).

РЕСПИРАТОР [лат. respiratio] *з а т. ә с к. Адамның тыныс алу мишелерін шаң мен зиянды заттардан қорғайтын бір кісілік тұмшалағыш.* Радиоактивтік тозандардан қорғану үшін *респиратордың* көптеген түрі қолданылады (ҚҰЭ).

РЕСПОНДЕНТ [ағыл. respond] *з а т. ә л е у м. Сауалнама немесе интервью барысында сұралатын немесе сұралған адам.*

РЕСПУБЛИКА [лат. respublica] *з а т. с а я с и. 1. Мемлекеттік биліктің жоғары органдарының бәрін жалпыұлттық өкілетті мекемелер сайлайтын не құратын басқару формасы.* Тарихи жағынан *республика* монархияға қарама-қарсы балама ретінде ежелгі дәуірде Еуропада пайда болды (Заң термин. түс. сөздігі). **2. Мемлекет, ел.** Алдымен ойлайтыны – өз абыройы емес, *республика* абыройы («Парасат»).

Республика парламенті. *с а я с и. Заң шығару қызметін жүзеге асыратын республиканың ең жоғары өкілді органы* (Заң термин. қаз.-ор., ор.-каз. сөздігі).

Республика Президенті. *с а я с и. Мемлекет басшысы, оның ең жоғарғы лауазымды тұлғасы. Республика Президенті мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік, мемлекет биліктің барлық тармағының келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді* (Заң термин. қаз.-ор., ор.-каз. сөздігі).

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ *сы н. Республикаға қатысты, соған тән. Республикалық архив*

басшылары бұл деректерді басып шығаратын уақыты болды (И.Кенжалиев, Тайманұлы Исатай). Осы кездесу салтанатты үлкен тойға айналып, Мұханның 60-қа толған мерекесіне арналған құттықтаулардан соң, Мұхана *республикалық* бөйгеде жүлде алған, өрен жүйрік жирен төбел ат ер-тоқымымен сыйға тартылды (Біздің Мұхтар).

Республикалық бюджет. *экон. Республика заңымен бекітілетін, түсімдер мен бюджет тапшылығын қаржыландыру (профицитті пайдалану) есебінен қалыптастырылатын және өзіне Республика Конституциясы мен заң актілері жүктеген міндеттерді жүзеге асыру үшін Республика Үкіметі белгілейтін республикалық бюджет бағдарламаларын қаржыландыруға арналған орталықтандырылған ақша қоры. Палаталардың бірлескен отырысында Парламент республикалық бюджетті және Үкімет пен республикалық бюджетті жеті атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің бюджеттің атқарылуы туралы есептерін бекітеді, бюджетке өзгертулер мен толықтырулар енгізеді (ҚР Конституциясы). Қазақстан Республикасының Үкіметі Парламентке республикалық бюджетті және оның атқарылуы туралы есепті ұсынады, бюджеттің атқарылуын қамтамасыз етеді (ҚР Конституциясы).*

РЕССОР [франц. *ressort*] *з а т. тех. Машиненің, вагонның және арбаның доңғалақтарының үстіңгі жағына орнатылған серппелі темір тетік. Бірер сағатта оралам ғой деп еді, бірақ жолда машинаның рессоры сынып, далада бір күн жатты (С.Досанов, Қыран.). Астындағы машинаның рессоры солқылдап, шаңға белшесінен батып келеді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).*

РЕССОРЛЫ *с ы н. Рессоры бар, рессор орнатылған. Ұзын қорапты, рессорлы жаңа арба (Ж.Молдағалиев, Самал.). Ол тегіс жолға шыққан соң, жұмсақ рессорлы фаэтон тербетіп, шынтағындағы түйілген жүкке сүйене ұйықтап кетіпті (І.Есенберлин, Қатерлі.).*

РЕСТАВРАТОР *з а т. к і т. 1. Көркемөнер туындыларын, сәулет құрылыстарын әуелгі қалпына келтіруші маман. Сонан бері Дәркембай қазақтың республикалық колөнер музейінде реставратор болып жұмыс істейді («Мәдениет және тұрмыс»). 2. Жөндеуші, қалытқа түсіруші. Дауыстыларды фонографтан пленкаға көшіру жұмыстарын арнайы реставратор мамандар ғана іске асыра алады (Ж.Шәкәрімов, Әміре).*

РЕСТАВРАЦИЯ [лат. *restauratio*] *з а т. Бастапқы сынын жоғалтқан сәулет ескерткіштері мен бейнелеу өнері туындыларын, қолжазбалар мен кинофотодоқұжаттарды қалпына келтіру, өңдеу ісі. Хорезмнің, Бұхараның, Самарханның ежелгі архитектуралық имараттарын түзеуге республика қыруар қаржы бөліп, реставрация жұмыстарын жүргізіп жатады («Лен. жас»).*

РЕСТАВРАЦИЯЛА *= е т. Реставрация жасау; бір нәрсені қайтадан қалпына келтіру.*

РЕСТАВРАЦИЯЛАУ *Реставрацияла етістігінің қимыл атауы.*

РЕСТАВРАЦИЯЛЫҚ *с ы н. Реставрацияға қатысты, соған тән. Республикамыздағы кейбір ескерткіштердің қазіргі жай-күйі жайлы, оларды арнаулы реставрациялық жөндеулерден өткізу, қамқорлыққа алуды қажет ететіндігі жөнінде жиі жазылуы тегін емес («Білім және еңбек»).*

РЕСТИТУЦИЯ *з а т. з аң. Мәміле жасасушы тараптардың «жарамсыз» деп танылған ретте мәміле бойынша алғандарын кері қайтаруы. Құқықтағы жалпы қағида – екі тарапты реституция болып саналады; яки тараптардың әрқайсысы мәміле бойынша алғандардың бәрін бір-біріне қайтарып береді, оның мүмкіндігі орайласпаса, онда құнын ақшалай өтейді (Заң термин. түс. сөзд.).*

РЕСТОРАН *з а т. Мейрамхана (тамақ, ішімдік ішетін, билеп демалатын асхана тектес қоғамдық орын). Бұл той үшін Балташ Н. қаласындағы ресторанның әдейі ас дайындайтын кісілер шақырды (І.Есенберлин, Айқас). Мысалы, өзіңіз ойлаңыз, шетелден келген әнші әлбетте, жәй әншейін қонақ үйге тоқтамайды, жай ресторанның ауқаттанбайды («Қаз. әдеб.»). Тіпті, оны былай қойғанда, ресто-ранда пісірілген балық сорпасының да кешкі тұман үйірілген өзен жағасында мосыға асып, күйелі шелекке пісірген пісі мұрын жаратын басқа балық сорпасынан да пәлендей айырмасы жоқ (Қазақтар хақында).*

РЕСТОРАНДАТ *= е т. с ө й л. Ресторанға жиі бару, тойлату, дүркірету. Абитуренттер мен студенттердің қалтасын еміп, ресторандатып жүруге арланбайды («Қаз. әдеб.»). Бүгін түстен кейін қонақтар қызу оралды. Біреуді тауып ресторандатқан сияқты (М.Дүйсенов, Мейман.).*

РЕСТОРАНДАТУ *Ресторандат етістігінің қимыл атауы.*

РЕСУРС [франц. *ressources*] *з а т. к і т. Қор, пайдалы қазба. Өздерінің ресурстары да аз емес, бірақ та оны әлі меңгере алмай жатыр*

(Б.Момышұлы, Шығ.). Мәселен, аса ірі минералдық *ресурс тар* бөлімшесінде ең бай пайдалы қазбаларды іздестіру, өндіру мен өңдеу мәселелерін шешумен айналысатын бірқатар институттар кірді (Қаныш аға).

Қаражат ресурсы. э к о н. *Қаржы қоры*. Осы екі заң жұмыс жасап, баға ырықтандырылған жағдайда мемлекет пен кәсіпорындардың *қаржы ресурстарын* іс жүзінде бөлуге, осы екі серіктің қаржы жөніндегі жауапкершілігін даралауға мүмкіндік туғызар еді («Ақиқат»).

РЕСИМ¹ з а т. с ө й л. **Рәсім.** Ол замандағы *ресім* бойынша, шіркеулер аудитория болатын (О.Жәутіков, Математика.). Шербетті қылқылқ етіп, әдет, *ресімдерін* істемей-ақ Ләйла жұтып қойды (С.Шарипов, Шығ.). Сіздер жақтың *ресімдері* қандай екенін білмеймін, ал бұл ауылдың еркектерін әйелдері билейді (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Жақсыны көре алмайды надан адам, *Ресім* болып қалған бұрын заманадан. Әр Мұсаға бір перғауын дегендейін, Қалып тұр бұйрық болып ғұламадан (Ақмолла ақын, Күндер.).

РЕСИМ² з а т. ж е р г. *Сурет, фотосурет*. *Ресімдеріңді* хатқа салып жібер (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

РЕСИМДІ с ы н. **Рәсімді.** Жастарды жұмысшы қатарына қабылдау, оларға еңбек кітапшасын, паспорт тапсыру, секілді *ресімді* жаңа салт, дәстүрлер жиі өткізілетін болып жүр («Қаз. әдеб.»).

РЕТ¹ з а т. **1. Белгілі бір нәрсенің тәртіп, қатары.** Сендер, президиум мүшелерінің ортасында бір-бір бос орын қалады, соған отырасыңдар, қай *ретте* отыратындарыңды кезінде айтармыз (Қ.Байсейітов, Құштар.). Осы *ретпен* кешкі ауыл тіршілігі өзгеден ерекше өзіне ғана тиісті болған жарастығына ауысып еді (М.Әуезов, Шығ.). Ақырында арттағы *реттен* бірнеше дауыс: – Үш кісі сөйлейді... Үш кісі сөйлейді... қайда әлгі кісілер, – деп шу-шу етті (М.Әуезов, Шығ.). // *Қайтара, мәрте.* Мен Садықтың өлгенін дәл сол сағаттағысындай толқи айтып отырғанымда, ол «Көрдің бе, менің ағамның кім екенін» дегендей, күйеуіне көзінің астымен бір-екі *рет* тәкаппарлана қарап та қойды (І.Есенберлин, Шығ.). Сонда Қаныш Имантайұлының қабылдауында талай *рет* болғаным бар (Қаныш аға). **2. Бір нәрсенің жөні, жүйесі.** Істің басы – *ретін* танымақтық Иман білмес тағатты қабыл демек (Абай, Тол. жин.). Біз айына төрт *рет*, демек апта сайын жиналып, тындырылған шаруа жайында есеп беріп отыратын едік («Жас Алаш»). **3. Істің жө-**

ні, ыңғайы. Шідербай «*Ретін* қалай тауып жібердім!» деген кісіше, мұртынан бір жымиып, «пәледен» тезірек құтылғалы: «Қатын, тұр, аяқ жуғыз, қымыз құй мына кісіге», – дей бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Алғаш рет. *Бірінші рет, тұңғыш.* Қызды әспеттеу еді барлық арманым, Саған жастай өмірді де арнадым. Айнам, сені, Әлішерді түсініп, Айнам, сені *алғаш рет* қарғадым (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бір рет. *Жалғыз рет.* Бірегей бұл туғаннан соң *бір рет*, Жыры болсақ, тұра аласың нұры боп. Халық сені аспанына шығарар, Халық қолы дейтін жалғыз күдірет (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қанша рет. *Әлденеше, бірнеше.* Көргем жоқ шаршап, әлсіреп, Қақпаға доптар жауған күн. Қорғадым жан сап *қанша рет* Намысын біздің ауданның?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қысқа күнде қырық рет. *Аз емес, көп, әлденеше.* Ол өлердей – қона қалса маған бақ, Аузы жеткен аруақтарға жамандап. *Қысқа күнде қырық рет* қынжылтып, Кеше алдаған, күліп кетті және алдап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Осы ретте. *Бұл орайда, осыған байланысты.* *Осы ретте* тағы бір фактіні еске алалық (Қаныш аға).

Реттен шығарды. *Қатардан, санаттан, есептен алып тастады.* Өзгесін жолшыбай атқанын атып, атпағанын тобынан жырып алып қалып, сойылмен ұрып, жығып *реттен шығарып* тастаған (М.Әуезов, Шығ.).

Реті келді. *Жөні болды, ыңғайы келді.* Жазбасам өзім үшін етіп ермек, Іздесе жаралы жан дәрі-дәрмек, Әшейін сүйемелдің амалындай, Қайткенде тұра тұру *реті келмек* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Жалпы Еуропа жұртында әйел адам қалағанынша киініп, қалағанынша өз тіршілігіне қожа бола алады. *Реті келсе*, белгілі бір мөлшерге дейін жалаңаштанып жүру әбестік емес олар үшін («Ақиқат»).

Ретін тапты. *Орайын келтірді, ыңғайын тапты, реттеді.* Алдын ала қаратсаң, Денеңе дәрі таратсаң, Сырқат адам сау болмақ. *Ретін тауып* тоқысаң, Бейіліңді салып отырсаң, Иірген жібің қолы да Балық алар ау болмақ (Қабан жырау, Алтын қазық). Аттың сойып біреуін, Адырда бір ай кідірдім. *Таба* алмадым *ретін* Найманға тоқтап тұрудың (О.Шипин, Дастан.). Егер ісім өнсін десең, *ретін тап* (Абай, Тол. жин.).

Сан рет. *Әлденеше, бірнеше қайтара.* *Сан рет* мен оны да ойлап қиналдым Құла ат түкті Сарнокайдың бауырында. Не бар еді үйін өртеп Иранның?! Не бар еді таңғұттардың аулында?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

РЕТ² з а т. ж е р г. *Судың жылым тартатын жағасы.* Әрбір белгіленген *р е т к е* барып, колхоз звеносы балық аулайды (Қазақ тілі аймақ сөздігі).

РЕТ-РЕТІМЕН ү с т. *Тәртіппен, бірінен соң бірі, қатарынан.* Табақшыларды үндемей нұсқап, *р е т - р е т і м е н* кіргізіп жібереді (М.Әуезов, Шығ. жин.). Келесі бөлмеде стол үстіне *р е т - р е т і м е н* жинақталған ойыншықтар («Мәдениет және тұрмыс»). Кино лентасы экраннан *р е т - р е т і м е н* өтіп жатыр (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

РЕТРО [лат. retro] з а т. к і т. **1.** *Көнелік, өткен дәуірлік.* **2.** *Ретро стиліне тәндікті білдіретін күрделі сөздің алғашқы сыңары.*

РЕТРОГРАДТЫҚ [лат. retrogradus] з а т. к і т. *Артта қалушылық, керітартпалық.* Біріншіден, санымыздың аздығын бетімізге басады. Екіншіден, өркениеттік балаңдығымызға меңзейді. Болашақты болжауда да *р е т р о - г р а д т ы қ қ а* ұрынады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

РЕТРОСПЕКЦИЯЛЫ [лат. retrospectare] ү с т. к і т. *Өткенді көз алдынан өткізе, өткенге қарай отырып.* Фильмнің бас кейіпкері жазушы болуына, оның бейнелі түрде ойлауға бейімдігіне байланысты романның күрделі құрылымы *р е т р о с п е к ц и я л ы* монтаж қырымен орынды сақталған (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

РЕТСІЗ с ы н. *Орынсыз, ыңғайсыз, жөнсіз.* Ал Мұхаң оны сәл өзгеше түсініпті де, Ахаң: «Қуанышпен құптаймын дер едім. Бірақ Хамиттің разылығы болмайынша бұл уәде *р е т - с і з*, талай шақтан бері тақырып онікі. Ұрымтал жерден ұят іс болмасын», – депті (Біздің Мұхтар). Президиумның мәжілісінде белгілі оқымысты *р е т с і з* сөйлей берсе, жас дарынды мамандарды қысымға алса, я болмаса жауапты ғалым ғылыми тапсырманы, жоспарлы зерттеулерді түрлі жарамсыз себептер айтып көрсеткен мерзім ішінде орындамаса, көріне шалалықпен орындаса, баяндамашылар жөнді әзірленбей келіп, мәселелерді атүсті қойса, Қанекен оларға қатал келетін, ескерту беретін, қатуланып сөйлегенде жұрт жым болатын (Қаныш аға).

РЕТСІЗДЕН= е т. с ө й л. *Ретінен ауытқу, жүйесін бұзу.* Бұл ауруда адам толықсиды, аяқ-қолы мұздайды, денесін суық тер басады, беті көгереді, жүрек соғуы *р е т с і з д е н і н*, өмірге қауіп төндіреді (М.Исамбаев,.. Мед. анықтама).

РЕТСІЗДЕНУ *Ретсізден етістігінің қимыл атауы.*

РЕТСІЗДЕУ с ы н. *Орынсыздау, ыңғайсыздау, жөнсіздеу.* Оның қуарып отырғаны, менің *р е т - с і з д е у* айтып қалған сөзім болған (С.Бегалин, Ана қайраты). Бұл Қазақстанның батыс жағына орналасқан орташа қалалардың бірі еді. Көшелері де *р е т с і з д е у*, ағашы да онша көп емес-ті (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат). Әрине, ол құйрық мәселесін газетке жазу *р е т с і з д е у* болып шығар (М.Дүзенов, Ақже).

РЕТСІЗДІК з а т. *Жүйелі тәртіптің жоқтығы, жөнсіздік.* Қонақ күтуге олақтың, үй ішінің *р е т с і з д і г і* – барлығы да Жәміштің алдымен сөйлейтін сөздері еді (М.Әуезов, Қараш.). Ақанның шығармаларын тақырыбына, мазмұнына, жанрлық сипатына қарай топтап беруде кеткен кейбір *р е т с і з д і к т е р* де байқалады («Қаз. әдеб.»).

РЕТТЕ= е т. **1.** *Орын-орнына қою, тәртіптеу.* Ағай алдында қара чемодан, киімдерін *р е т - т е п* салып жатыреді (З.Шүкіров, Ізгілік.). **2.** *Жүйелеу, жөнге салу.* Халық ағарту мәселелерінің егжей-тегжейлерін *р е т т е п* отыру одақтас республикалардың еркіне берілген («Қазақст. мект.»). Мен қазір өлкелік партия комитетіне барам. Бәрін өзім *р е т т е й м і н* (С.Бегалин, Уақыт.).

РЕТТЕГІШ з а т. т е х. *Белгілі бір істі тәртіпке келтіретін тетік.* Электронды термометр, жылу *р е т т е г і ш* сияқты өте қажетті құрал-жабдықтарды жасады («Білім және еңбек»). Магнитофон, электр ойыншықтар, оларға қажетті электр жүйесін бірқалыпты ұстағыштар, *р е т т е г і ш т е р д і*ң көзі керек («Лен. жас»). Бұл үшін автомобильдің күш қондырғысына реконструкция жасайды, яғни жанармай үшін арнаулы бак, сығылған отынды газға айналдыруға арналған жабдық, газдың ағыны бақылайтын *р е т т е г і ш* және газдың жану үшін ауамен араласуы болып жататын карбюратор орналастырылады (Т.Қалыбеков, Экология.).

Жарық реттегіш. ф и з. *Лампа қуатын қажетіне орай реттеуге мүмкіндік беретін тетік.* Лампаның сәуле таратуын *ж а р ы қ р е т - т е г і ш т і*ң көмегімен әркім өз қалауынша қажетіне қарай өзгертуіне, атап айтқанда, үйдегі жарықтың деңгейін, телевизия хабарын көргенде көзге қолайлы болатындай бәсеңдетіп қоюға болады (Шаңырақ энцикл.). *Ж а р ы қ р е т т е г і ш* лампаны адамның көңіл күйін көтерерліктей жарқырата жағуға немесе тынығуға жайлы жағдай жасау үшін күнгірттендіріп қоюға мүмкіндік береді (Шаңырақ энцикл.).

РЕТТЕЛ= е т. *Ретке келтірілу, тәртіпке келтірілу, жүйелену*. Аталған жерлерге қонақ үйлер де, ас үйлер де тігілген екен. Іштері де *рет-телінті* (М.Әуезов, Шығ.). Түс ауа дүкен іші *реттелін*, ертең сағат тоғызда ашылуға дайын болды (М.Сүндетов, Бесқонақ). Конституциялық Кеңестің ұйымдастырылуы мен қызметі конституциялық заңмен *реттеледі* (ҚР Конституциясы).

РЕТТЕЛУ *Реттел етістігінің қимыл атауы*. Клетканың химиялық әрекетінің автоматты түрде *реттелуінің* бұл айтылғаннан басқа да осыған ұқсас бейімділіктері бар (Жалпы биология). Сатымбеттің *реттелуі* күткен Қарабас аздан соң сөзін бастады (К.Оразалин, Көктем.).

РЕТТЕЛІН= е т. *Жүйеге тұсу, тәртіпке келу*.

РЕТТЕЛІНУ *Реттелін етістігінің қимыл атауы*. Ой процесінің бұл қасиеттері неше түрлі ассоциациялардың негізінде *реттелінуі* мүмкін (М.Мұқанов, Пед. очерк.).

РЕТТЕС= е т. *Тәртіпке келтірісу, ретке келтірісу*. Бұл материалдарды оқушылар мүлік иесі оқушымен бірігіп, *реттесіп* берді («Қазақст. мект.»).

РЕТТЕСТІР= е т. *Тәртіпке келтірісу, ретке келтірісу*. Әнеугіден бері жинап-терген қағаздарын *реттестіріп* тәртіпке келтірді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Кейде осындай оңаша отырып кітаптар оқитын немесе қағаздарын *реттестіретін* әдеті болатын (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

РЕТТЕСТІРУ *Реттестір етістігінің қимыл атауы*. Нұркенженің қасындағы бос орын әлгі көп балалы келіншектікі екен, жүктерін *реттестіруге* көмектесті (Ө.Күмісбаев, Ауылдан.). Ала келген шымылдықтарды құрып, орындықтарды *реттестіруде* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

РЕТТЕСУ *Реттес етістігінің қимыл атауы*.

РЕТТЕТ= е т. *Жүйеге келтірту, реттеттіру*. Міне, Әбдекең енді сол өңгімеге іліккен Ғали Ордабаевтың дүние-мүлкін *реттетіп* жатыр (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

РЕТТЕТУ *Реттет етістігінің қимыл атауы*.

РЕТТЕУ *Ретте етістігінің қимыл атауы*. Экспонаттарды соңғы бір *реттеуде* музей қызметкерлері жаңылып, тас этикеткасын ауыстырып алған деп түсіндіріпті (Қаныш аға). Ертеңгісін дүкеніне келіп есеп-қисапқа кіріскен Айжан тыным-тыныштық таппай, шаң басқан ескі киім-кешектерді аудара отырып бір мігірі болмаған: түскі де, кешкі де тағам жайын Майра

ойлап, бұл алдына қойған асты да құлықсыздау ішіп, тексерілген заттарды *реттеумен* жүрді (М.Сүндетов, Бесқонақ). Мұнда организмнің тамаша өзін-өзі *реттеу* қабілеті барлығы байқалады (Жалпы биология). Біз көтеріп отырған екінші мәселе — несиені *реттеу*. Ұлттық банк коммерциялық құрылымдарға, ұйымдарға және банктерге несие беруді тоқтатуы қажет деп есептейміз («Ақиқат»).

РЕТТЕУЛІ с ы н. *Жүйеге келген, тәртіптеулі*. — Қалауыңыз білсін, әйтпесе бізде ісқағаздары әр уақытта да *реттеулі* тұрады, — деп күлді бас бухгалтер (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Стол үстінде *реттеулі* дәптер мен калам-қарындаш (Қ.Исабаев, Өткелде).

РЕТТЕУШІ з а т. *Тәртіпке келтіруші, ретке салушы*. Орталық электр жүйесін *реттеуші* пункттегілер кезекшіден Бейсенбектің ерлігін естіді (Бал дәурен). Жүректің өсуі оны *реттеуші* нерв аппаратының жетілуінен тезірек жүреді, осының нәтижесінде жас өспірімнің жүрек соғуының күшеюі жиі кездеседі (Семья тәрбиесі). Нарықтың маңызды қызметтерінің бірі — оның ұдайы өндіріс процесінің үздіксіздігін және тиімділігін қамтамасыз етудегі *реттеуші* рөлі (Б.Жүнісов... Нарық экон. негіз.).

РЕТТЕУШІЛІК з а т. *Тәртіпке келтірушілік, ретке салушылық*. Мұндай дефектілер ми қабығы мен қабық асты орталықтарының байланысы бұзылғандықтан, екінші сигнал жүйесінің *реттеушілік* рөлі кемігендіктен болады (Қ.Жарықбаев, Психология).

РЕТТЕУШІ з а т. *Бір нәрселерді реттеп тұруға арналған тетік*. Бұл каналдың шығып тұратын бөлігі *реттеуші* қақпақпен қамтамасыз етілуге тиіс (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші). *Реттеуші* түйықтамай тұрып немесе іске қосардың алдында оның дұрыс екеніне көз жеткізіп алуға болады (Ш.Әбдіраманов, Шопан серігі).

РЕТТІ с ы н. *Орын-орнында тұрған, жөнді, орынды, ұтымды*. Қанекенді сыйламайтын адам жоқ, ол ісінің әр уақытта үй сұрауы *ретті* болатын, қолымыздан келгенше өтінішін екі етпейтінбіз (Қаныш аға). Сөз тапқанға қолқа жоқ деген, бұл әзілдің *ретті* де орынды болып шықты (С.Бегалин, Танд.).

Осы ретті. *Осы ыңғайда, осы бағытта*. Ұна-тыңқырамаған кейбіреу: «Осы *ретті* қып соға бер!» — дейді. Шын айтып отыр екен деп, анау онан жаман екілене соғады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

РЕТТІК с ы н. *Заттың орналасу тәртібін білдіретін, есепті*. *Реттік* нөмір химиялық

элементтерді атомдық салмақтарының өсу шамасы бойынша орналастырудан шыққан («Қазақст. мұғ.»). Сан есімдердің өздеріне тән ортақ қосымшалары бар. Олар: заттың *реттік* санын білдіреді (Қазіргі қаз. тілі). Жыл қайыру да осы тышқаннан басталады және оның *реттік* кезегі мынадай: Тышқан, Сиыр, Барыс, Қоян, Ұлу, Жылан, Жылқы, Қой, Мешін, Тауық, Ит, Доңыз («Жалын»).

Реттік сан есім. л и н г в. *Санның ретін білдіретін, түбір санға -шы, -ші қосымшасы жалғану арқылы жасалатын сан есім түрі.*

РЕТТІЛЕУ с ы н. *Тәртіптілеу, тәуірлеу.* Қарап отырса, бұл жақтары жұмыс бабы *реттілеу* көрінеді (Б.Токтаров, Қыран.).

РЕТТІЛІК с ы н. *Тәртіптілік, ұқыптылық.* Тәртіпке, *реттілікке* ысылып көрмеген жайлаулар бүгін түн ішінде ешбір жаманат күтпей, салақсып қалған екен (М.Әуезов, Шығ.). Теңге алатын, аударысатын өнерпаз жігіттер де үлкен *реттілікпен* сайлана береді (М.Әуезов, Шығ.).

РЕТУШЬ з а т. ф и з. *Фотографиялық негативті, суретті қосымша өңдеу ісі.* Маскалы суретке қарап отырып, иек, аузы соған ұқсас суреттен екінші маскалы адам *ретушьпен* жасалған болатын (К.Тоқаев, Тасқын). Екіншісін жеке істегі суреттерді саралап, қолдан *ретушьпен* жасадық (К.Тоқаев, Тасқын).

РЕТІМЕН ү с т. *Жөнімен, жүйесімен.* Бас жоғары жаралған, мойын төмен. Қарашы, дене біткен *ретімен*. Істің басы – ретін танымақтық, Иман білмес тағатты қабыл демен (Абай, Тол. жин.).

РЕТІНДЕ ш ы л. *Ыңғайында, сияқты.* Ел, халық тарихында өшпес із қалдырған, аңыз *ретінде* айтылып жүретін, ұрпақтан-ұрпаққа тарайтын, өмірге бейне бір үлгі-өнеге бола алатын абзал адамдар болған және бұдан былай да бола бермек (Қаныш аға).

РЕТІНДЕГІ ш ы л. *Ыңғайындағы, жөнімен.* Дастанда Омар халифтың өз ұлын жанындай жақсы көретін мейірімді әке *ретіндегі* қыры да танылады («Қаз. әдеб.»).

РЕФЕРАТ [лат. referat] з а т. ф ы л. *Ғылыми еңбектің, мақаланың немесе баяндаманың қысқаша мазмұндамасы.* Тыңдаушылар оқыған кітаптары бойынша және өз өндірісіне байланысты мәселелерден *рефераттар*, баяндамалар дайындады («Соц. Қаз.»). Жыл бойына өз бетімен дайындалып, белгіленген тақырыптарға *рефераттар* жазды («Қазақст. мұғ.»).

РЕФЕРЕНДУМ [лат. referendum] з а т. қ о ғ. с а с и. *Дауыс бергізу арқылы төтенше*

маңызды мәселе туралы халықтың пікірін білу әдісі. Жаңа конституцияның жобасы жөнінде 1969 жылдың алғашқы алты айы ішінде *референдум* өткізіледі («Соц. Қаз.»). *Референдум* – сайлау правосы бар барлық азаматтардың дауыс беруі арқылы ерекше маңызды мәселелер жөнінде халықтың пікірін анықтау (Саяси сөздік). Халық билікті тікелей республикалық *референдум* және еркін сайлау арқылы жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді (ҚР Конституциясы).

РЕФЕРЕНТ [лат. referens] з а т. к і т. *Белгілі бір мәселе жөнінде ақыл, кеңес, түсінік беріп отыратын немесе баяндама әзірлейтін қызметкер, көмекші.* Сапқа тізілген солдаттай жұрт қатарынан мен де орын алдым. Алды-артына *референттерін* салып Қаныш ағай келеді екен (Қаныш аға). *Референт* орнынан тұрып: – Мына бір хат бар еді, – деп күмілжіді (Б.Кенжебаев, Асау жүрек). Осындағы *референт* жігіт бөлмесіне кіріп амандасты (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

РЕФЕРЕНТТІК с ы н. к і т. *Референтке тән, референтке қатысты.*

Референттік топ. ә л е у м. *Жеке адам өзі үшін эталон ретінде көрінетін және өзінің мінез-құлқы мен өз-өзін бағалауда сол топтың пікірлеріне, нормаларына және құндылықтарына қарайтын адамдардың нақты және шартты әлеуметтік қауымдастығы.*

РЕФЛЕКС [лат. reflexus] з а т. ф и з и о л. *Ағзаның сыртқы әсерге (тітіркендіргіштерге) орталық жүйке жүйесі арқылы қайтаратын реакциясы.* Режимге машықтану дегеніміз, бұл И.П.Павловша айтқанда, шартты *рефлекстердің* белгілі бір жүйесінің көрінісі («Спорт»). Байланыстырушы клеткалар *рефлексінің* орындалуына қатысатын екінші типті нейрондарға жатады (Қ.Нұғматжанов, Гистология). Әлгі ниет қыздың организмі толық тыныштыққа енген кезде таңғажайып қатерлі *рефлекс* арқылы оянып, оң қолға сигнал береді (Т.Әбдіков, Ақиқат).

РЕФЛЕКТИВТІК с ы н. ф и з и о л. *Сыртқы әсер арқылы пайда болатын, еріксіз.* Әдет бір әрекетті қайталаудан қалыптасады, – деп жазды ол, – ол әрекетті нерв системасының *рефлексивтік* қабілетіне әсер еткенге дейін және осы әрекетке нерв системасында белгілі бір ынта пайда болғанға дейін қайталай беру керек («Қазақст. мект.»).

РЕФЛЕКТОР [лат. reflectere] з а т. ф и з. *Жарық сәулелерін жинайтын ойыс айналы қон-*

дырғы. *Рефлектордың* негізгі бөлегі ойыс айна болады, ол сәулені шағылыстыру арқылы жинап, нәрсенің кескінін түсіріп береді (Х.Әбішұлы, Халық астроном.). *Рефлектор* – кішкене ойыс айна. Ол проекциялық лампаның артқа шашырап кеткен жарық сәулелерін бір фокусқа жинап, экран жаққа қарай бағыттап жіберіп тұрады (М.Құдайқұлов, Оқу киносы). Үй жағдайында *рефлекторды* (дәрігердің нұсқауы бойынша) жүйке ауруын, жүйке тамырларының ісінуін, бұлшық еттің қабынуын, мұрынның қосалқы қуыстары ауруларын сәулемен емдеу кезінде қолданады (Шаңырақ энцикл.).

РЕФЛЕКТОРЛЫҚ с ы н. ф и з. *Рефлекторға қатысты, соған тән.* Егер адамды дауыстап шақырса, ол дыбыс шыққан жаққа қарай басын бұрады. Бұл қимылды тудыратын еттердің жиырылуы да нервтің қозуы әсерінен *рефлекторлық* түрде жүреді (Адам анатом.). Тітіркенген жерден бастап, ол тітіркенуді орталық нерв жүйесіне апаратын, одан кейін жұмыс органына қоздыру процесін жеткізетін жолды *рефлекторлық* доға деп атайды (М.Қайрақбаев, Ескерме.).

РЕФОРМА [франц. reforme] з а т. қ о ғ. с а я с и. *Өмір сүріп отырған әлеуметтік құрылым негіздерін жоймай, қоғамдық өмірдің кейбір жағын жетілдіру, дамыту мақсатында қайта өзгерту.* Елімізде қазіргі кезде терең экономикалық *реформа* жүзеге асырылып отырғандары белгілі («Соц. Қаз.»). Отан соғысы аяқталғаннан кейін совет халқының әл-ауқаты арта бастады. Карточка жүйесі жойылып, ақша *реформа* - с ы жүргізілді (Халық бақыты.).

РЕФОРМАЛА = е т. *Өзгерту, өзгеріс енгізу* ≈ Оқу ісін *реформалады*.

РЕФОРМАЛАУ *Реформала етістігінің қимыл атауы.* Алексис де Токвильдің айтуынша, демократиялық мәдениеті әлі жетіспеген қоғамды *реформалаудағы* асығыстық кереғар күштердің текетіресін күшейтеді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

РЕФОРМАТОР з а т. *Реформашы, қайта құрушы.* Арнальдо Брешианский – Италияның шіркеу *реформаторы* (ҚСӘ). Ислам ілімін қазіргі заманға қайтсе де жанастыруға тырысатын *реформаторлар* тек 1965 жылдың өзінде үш рет дүниежүзілік конференция өткізген («Лен. жас»).

РЕФОРМАЦИЯ [лат. reformatio] з а т. ә л е у м. с а я с и. *XVI ғасырда Батыс Европада шаруалар мен жаңа туып келе жатқан буржуазияның феодалдық құрылысқа қарсы күресі негізінде басталған және католиктік шіркеу*

мен папашылдыққа қарсы діни күрес формасына көшкен әлеуметтік саяси қозғалыс. XVII ғ-дан бастап Австрия *реформацияға* қарсы қозғалыстың тірегі болды (ҚСӘ). Католик шіркеуі мен папашылдыққа қарсы күрес формасында әлеуметтік саяси *реформация* деп аталатын қозғалыс туды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

РЕФОРМАШЫ з а т. *Жаңалағыш, реформаны жүргізуші, өзгертуші.* *Реформашылар* келгенде актісін қолдарына ұстата береді. Әне, жүз гектардан артық жер ешкімде жоқ (Қ.Исабаев, Соңғы).

РЕФОРМАШЫЛ с ы н. *Реформаны жақтаушы.* Буржуазияның *реформашы* лама-лайлары мемлекеттік-монополиялық капитализмді өзінше бір жаңа қоғамдық құрылыс, ол социализм сияқты капитализмнің дерттері мен кемшіліктерінен аман деп көрсетпек болады (Қысқ. саяси экон.).

РЕФОРМИСТ з а т. с а я с и. *Реформашы, реформаны жақтаушы.* «Экономистер» де пролетариаттың түпкі мүдделерін сатып кетіп жүрген осындай *реформистер* еді (КПСС тарихы). Буржуазиялық профессордың ізінше ревизионистер мен *реформистер* де «бейбіт эволюция» дәуірлерін қостайды (А.Қасымжанов, Диалектика.).

РЕФОРМИСТІК з а т. с а я с и. *Реформаны жақтаушылық, реформашылдық.* П интернационал партиясы *реформистік* жолға бірден түсе алған жоқ (КПСС тарихы. очерк.).

РЕФРАКТОР [франц. refractaire] з а т. ф и з. *Сәулені сындыруға бейімделген линзасы бар телескоп.* Телескоп *рефрактор* (линзалы телескоп), *рефрактор* (айналы телескоп) деп екі түрге бөлінеді (Х.Әбішұлы, Халық астроном.). Жиі қолданылатын *рефрактор* кеплер телескопы (астрономиялық труба) екі жинағыш линзадан тұрады (Х.Әбішұлы, Халық астроном.).

РЕЦЕНЗЕНТ з а т. к і т. *Рецензия жазушы адам, сыншы.* Осындай кісілер алдағы кезде энциклопедияға автор ретінде, *рецензент*, кеңесші ретінде, ынта, ықыласпен қатысса, нұр үстіне нұр («Қазақст. мұғ.ж»).

РЕЦЕНЗИЯ [лат. recensio] з а т. к і т. *Көркем шығарма, ғылыми еңбек, спектакль т.б. туралы жазылған ғылыми сын, пікір.* Жыл сайын он шақты өлеңдер жинағы жарық көреді. Сын *рецензиялар* да көбейіп келеді (Уақыт және қаламгер). Ақын Сәбиттің таңдаулысына *рецензия* риалы шығыпты. Өйткенмен бұл кісінің новаторлық жайларын көшелірек көзей, алымдырақ айтқаның абзал еді (Біздің Мұхтар).

Рецензия мақалаға ұқсас келеді, бірақ екеуінің елеулі айырмашылығы бар (Әдебиеттану термин. сөзд.).

РЕЦЕНЗИЯЛА = е т. *Біреудің еңбегіне сын пікір айтып талдау, бағалау.*

РЕЦЕНЗИЯЛАУ *Рецензияла етістігінің қимыл атауы.* Сырттан оқушылардың жіберген бақылау жұмыстарын *рецензиялауға* тәжірибелі оқытушылар бөлінген (Е.Жәкенов, Тұғырлас.).

РЕЦЕПТ [лат. *receptum*] з а т. **1.** мед. *Дәрігердің дәрі қабылдау, әзірлеу туралы жазбаша нұсқау қағазы.* Дәрілер «тегін» немесе «бағасы % кемітілген» деген белгілері бар, бас дәрігердің қолы қойылып, емдеу-профилактикалық мекеменің мөрі басылған *рецепті* бойынша беріледі (С.Сұбханбердин, Детрке – дауа.). **2.** а у ы с. *Бірдеңені дайындау жолы; ереже, норма.* Жалпы әрбір түсірілегін сурет үшін композиция құрудың *рецептін* беру қиын (Б.Тілекметов, Фотосурет).

РЕЦЕПТОР [лат. *receptor*] з а т. б и о л. *Тітіркенуді қабылдайтын жүйке талшықтары.* Адам мен жануарлар сыртқы және ішкі орталықтағы өзгерістер туралы хабарды әртүрлі тітіркендіргіштердің әсеріне өте сезімтал келетін ерекше клеткалар – *рецепторлар* арқылы алады (Жалпы биология). Организмнің ішкі және сыртқы ортадан сигналдар *рецепторлар* арқылы нерв жүйесіне үнемі келіп жатады (Р.Сәтбаева, Гипертония.). Тітіркендіргіштерді қабылдауға арналған нерв ұштары *рецептор* деп, ал қосуды өткізетін нервтер – сезім талшықтар деп аталынады (Қ.Нұғматжанов, Гистология).

РЕЦИДИВ [лат. *recidivus*] с ы н. к і т. *Белгілі бір құбылыстың қайталануы.* Сол сөзімен Троцкийді өте қауіпті меньшевизм *рецидивтері* болуы мүмкін екендігін партияға ескертті (КПСС тарихы). *Рецидив* – қандай да болсын құбылыстың уақытша жоқ болғаннан кейін қайталануы (Саяси сөздік).

Қылмыстың рецидиві, з а ң. *Қылмыстардың көпшілік қайталанбалылық түрі. Қылмыстың рецидиві* нақты және астыртын болып ерекшеленеді (Заң термин. түс. сөзд.).

РЕЦИДИВИСТ з а т. з а ң. *Бірнеше рет қылмыс істеген адам.* Бұл – бір жарым жылдан бері бүкілодақтық іздеуде жүрген адам, нағыз *рецидивист* (Қоғамдық тәртіп.). Целиноградта комсомолецтер қамаудан қашқан қауіпті *рецидивисті* ұстады («Лен. жас»).

РЕЭМИГРАНТ [лат. *remigrans*] з а т. с а я - с и. *Эмиграцияда болып, Отанына қайтып ора-*

лушы адам (Заң термин. қаз.-ор., ор.-қаз. анықт. сөздігі).

РЖАНАЙ [ор. ржаной] с ы н. с ө й л. *Қарабидайдың қынынан жасалатын нан.* Сөткеге сұлы наны *ржанайдың*, кетірді күшін, іштің бүрін (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

РИАЛ з а т. қ а р ж ы. *100 динарға тең, 1930 ж. енгізілген Иранның ақша өлшемі.*

РИДИКЮЛЬ [лат. *reticulum*] з а т. к і т. *Әйелдердің қол сәмкесі. Ридикюль* қолтығына қысып, көңілсіз тұрған Айна ғана (Р.Токтаров, Ертіс.). Стол үстіндегі аузы ашық *ридикюльдің* ішінен қылтиып, шығып тұрған көк конверттің үші көрінді (Т.Бердияров, Фарида).

РИЗА [ар. *ريضاء*] ү с т. *Адамның көңіл күйінің қанағаттанғандығын, ұнатқандығын білдіретін сүйсіну белгісі; разы.* Ел кісілері көзбекөз өз алдарына жазылып, шабаршымен, тығыз почтамен жіберілген қағаздарды көріп, уақытша *риза* болып тарасты (М.Әуезов, Шығ.). Біреу көкірегіне майдай жағып бара жатқан сұлу сөзге *риза* боп отырғанын жасыра алмай: – Бәрекелді, мынауың бір қызық жай екен, мүдірме, сыдырта бер, – деді (Біздің Мұхтар). Сорлы асық сарғайса да, сағынса да, Жар тайып, жақсы сөзден жаңылса да. Шыдайды *риза* болып жар ісіне, Қорлық пен мазағына табынса да (Абай, Тол. жин.).

Дән риза болды. *Әбден разы болды, көңілі толды.* Мұхтар Омарханұлы өзінің ежелгі досының бұл жетістігіне *дән риза* болды (Біздің Мұхтар).

РИЗАГЕР с ы н. к і т. *Разы, көңілі толған.* Тек күні кеше ел жолында жан қиған боздақтарымызбен қоса ұлан-ғайыр атамекенімізді қорғап қалған бағзы бабаларымызға, рухани тұрлаулығымызды қалыптастырған ойшылдарымыз бен пірөдарларымызға *ризагер* ұрпақтың атынан тағзым етіп, құрмет көрсетуде (Ә.Кекілбаев, Үш белес.).

РИЗАЛА = е т. *Риза ету, көңілдендіру.* Оның бағына жолдасы анағұрлым «білімдірек» болып шықты. Екі дос өкені әп-сәтте *ризалады* (З.Серікқалиев, Ақыл таразысы). Егер ештеңе қаламаса, ат мінгізіп, *ризалап* жіберуге тырысқан (Ф.Оңғарсынова, Біз. Кәмшат).

РИЗАЛАС = е т. *Келісу, риза болу.* Шатақты қой, *ризалас* (С.Мұқанов, Танд.). Жаңбырша өнеугүні бізге де қора-қопсыны тазалайтын қолбала керек деп отыр еді, бүгін сөйлесейін, *ризаласса* хабарласайын. Ертеңнен Балабек қуаныш хабар әкелді, Жаңбыршы *ризаласып* ты (С.Мұқанов, Өмір мект.).

РИЗАЛАСУ *Ризалас етістігінің қимыл атауы.*

РИЗАЛАУ *Ризала етістігінің қимыл атауы.* Өзін бұлайша пайдалану ұят болатынын айтып көріп едік, «маған сіздерді *ризалалаудың* ең оңай жолы сол» деп, бой бермеді (Қаныш аға).

РИЗАЛИТ [итал. *risalita*] з а т. с ә у л е т. *Ғимараттың шығыңқы бөлігі. Ризалит негізінен ғимараттың алдыңғы бетімен симметриялық жарастықта болады (ҚҰЭ).*

РИЗАЛЫҚ з а т. 1. *Әлдебір нәрсеге көңіл толғышылық, қанағаттанушылық.* – Жарайды, береке қайырлы болсын, Албан баласы аласыз түгел екен, ел көп екен... қайырын берсін!.. – деп, алдындағы қалың топқа Құспайын қария *ризалықпен* қарады (М.Әуезов, Шығ.). *Ризалық*, тоқтық пішінін көрсетіп, шертіп сыздана түсіп, көзін жұмып тыныштық алып мызғып тұрғандай (М.Әуезов, Шығ.). Ойыны кезінде қол соғып, қоспемет көрсету деген ол күнде атымен болмайтын ғой, *ризалығы*нда уыстап білдіретін (Біздің Мұхтар). – Енді бір сұрау, батыр аға: Қыздың өз *ризалығы* болған ғой, сірә? (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.). 2. *Келісушілік, құптаушылық, мақұлдаушылық.* Жер ыңғайы жақын Мұқырдың болысынан да, бұларды өз болысына алуға *ризалық* хат-мөр алып қойыпты (М.Әуезов, Шығ.).

Ризалық алды. *Келісім, ризалығына ие болды.* Ақсақал, іс қыласыз ойланбастан, Жаннан қорқып қашпаушы ек, қара тастан. Құдай сүймей бұл істі бізге салды, Қолын шеш, *ризалық* ал мына жастан (Абай, Тол. жин.). Қолын шеш, *ризалық* ал, кісенді бұз, Шапшаң айт көнесін бе, уақыт тығыз. Бұл сөзге көнбей қалсаң, ақыр өлдік, Сені суға тастаймыз отызымыз (Абай, Тол. жин.).

РИЗАШЫЛЫҚ з а т. *Риза болушылық, ризалық.* Кімнің болсын мейлі, оған деген *риза-шылығы* мен жүректеріндегі жылылықтары көз нұрларынан байқалғандай (Қаныш аға). Мұхаң бір нәрсеге *ризашылығы* қ беруімен трубканы жапты (Біздің Мұхтар).

РИЗЫҚ [ар. *رزق*] з а т. *Кездескен не бұйырған нәсіп, Алланың берген несібесі.* Япыр-ай, осынша *ризық*, несібен судай тасып отырып таусылмаңызшы («Мәдениет және тұрмыс»). Содан бері ұлан-асыр *ризыққа*, көл-көсіріен дәулетке талай рет бас шайқадық, талай рет көз тұндырдық (Тербеледі тың дала). Т ө с т і к: Мен өзім келіп едім жер үстінен, Ерлердің *ризығы* ел үстінен. «Ер кесер ер қырсығын» деген сөз бар, Шығарсаң арманым жоқ жер үстіне (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ризық бұйырды. *Несібе тиесілі болды. Ризығың бұйырды,* Өз жұртыңнан жат елге. Ғұмыр берсін қанеки Некеленген жас ерге! Енді сөзді тәмамдап, Токтау қылдық бұл жерге. Бүркеншігін ашайын, Асыл жүзін көріңіз, Төрде отырған аталар, Әумин деп бата беріңіз! Барша көпке бір сәлем! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

РИЗЫҚСЫЗ с ы н. *Несібесіз, рызықсыз.* Үмітсіз кісі – *ризықсыз* кісі (Мақалнама). – *Ризықсыз* жан жаратпайды дейтін еді! – деді Баян шешей аналық жүзіне нұр жүгіртіп (Т.Нұртазин, Адам бекер.).

РИЗЫҚТЫ с ы н. *Несібелі, рызығы бар. Ризықты* жан екенсің. Келе қалдың – наның мол! Адал еңбек – қарекетін, Түгендейді бәрін сол (Ж.Өмірбеков, Жер ұшқын.).

РИКША з а т. *Қытай, Жапония сияқты шығыс елдеріндегі жаяу адам таситын жұмсақ рессорлы, екі дөңгелекті жеңіл арба.* Жүкті кісіні жаяу тасушылар Қытайда көп екенін, оларды европалықтар *рикша* деп атайтынын әдебиеттен оқығаным болмаса, көзбен көргенім осы еді (С.Мұқанов, Алып. адым.). Кенет жүрегім зырқ ете қалды. *Рикша* бар екен-ау әлі (Т.Ахтанов, Үндістан.).

РИҚАМ [ар. *رخم*] з а т. к ө н е. *Мәрмәр.* Мәрмәр мен *риқамнан* өрді оны, Он құлаш қорғанының болды ені, Болыңды биіктігі бес жүз құлаш, Ұсталар айқайлаушы ед айтса нені (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

РИНГ [ағыл. *ring*] з а т. с п о р т. *Боксшілердің жекпе-жекке шығуына арнайы жасалған 5–6 метрлік төрт бұрышты алаң.* 1946 жыл Қазақстан боксының үлкен *рингке* шығу кезеңі болып табылды («Спорт»). Әбдісәлан Нұрмаханов *рингте* екі жүзден аса кездесу өткізіп, 190 рет жеңіс тұғырына көтерілді (Ф.Тәшімбаев, Топжарған.). Өмірзақ *рингке* көтерілгенде, алдыңғы қатарда отырған Уольдтың көзіне ол оттай басылды (А.Мархабаев, Ғарышта.).

РИСАЛА [ар. *رسالة*] з а т. к ө н е. ә д е б. *Мысал, аңыз-өңгімелер.* Арзан *рисала*лармен қазақ жұмысы бітті деп, «гүл жастанып» көсіліп рақаттанып қарап жатқаным жоқ, білгенімше, қолымнан келгенінше істеп жатырмын (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Сіз сиез жасаймын деп жатырсыз, біздер «Домострой» кікір-шүкірді қазақшаға аударып, арзан *рисала*лар жазып, газета-мазета шығарған болып тырбанып жатырмыз (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

РИТМ [грек. *rhythos*] з а т. м у з. *Музыканың, бидің, жұмыстың ырғағы, үйлесімі.* *Ритм* – ырғақ бір такт ішіндегі әртүрлі ұзақтықпен кез-

десетін үндердің белгілі мерзімде алма-кезек ауысып отыруы (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). Мұнда музыка аспаптарының үніне, *р и т м н і*ң өзгеруіне, музыкалық тақырыптардың ауысуына назар аударылады («Қазақст. мұғ.»). Оның қимылдарының бәрі белгілі *р и т м г е* бағынып, станокты билеп алғанын байқаймыз (Е.Байзақов, Еңбек.).

РИТМДІК с ы н. *Біргаштық, ритмге тән.* Бұл жұмыс түрі оқушыларды көркем оқуға дағдыландырады, өлеңнің *р и т м д і*к нормасын түсінуге баулиды («Қазақст. мект.»). Индия, Араб елдерінде жыланның музыка күйіне билеп, неше түрлі *р и т м д і*к қимыл өнерін көрсететіндігін талай кітаптан кездестірген шығарындар (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

РИТМИКА [грек. *rhythmikos*] з а т. *Біргаш, үйлесім жайындағы ілім; ритм жүйесі.* Олар ана тілін, алғашқы санау жұмыстарын, өлең айтуды, *р и т м и к а н ы* оқып үйрене бастайды (Семья тәрбиесі). Әр сөйлемде өзіне лайықты сазы, интонациясы, *р и т м и к а с ы* болып отырады («Қазақст. мект.»). Оның «Дала балладасында» белгілі бір *р и т м и к а г а* құрылған серпінді динамика бар («Мәдениет және тұрмыс»).

РИТМИКАЛЫҚ с ы н. *Ритмикаға тән, ритмикаға қатысты.* Француз, ағылшын, неміс, испан поэзияларының өлеңдік формаларын, метрикалық өлшемдерін, *р и т м и к а л ы қ* заңдарын, строфикалық құрылыстарын, лексикалық жүйелерін, көркемдік құралдарының арсеналын ағытты (Біздің Мұхтар).

РИТОРИКА [грек. *rhētorike*] з а т. ә д е б. *Шешендік өнер теориясы.* Олар грек мәдениетінің *р и т о р и к а*, юриспруденция (заң ғылымының жиынтығы) жақтарын қабылдап, математика сияқтанған абстракт ғылымдарға көңіл бөлмеген (О.Жәутіков, Математика.). Мұнда өтілетін пәндер екі басқышқа бөлінген: біріншісі – тривиум деп аталады, бұған грамматика, *р и т о р и к а* және диалектика, екіншісі – квадриум, бұған арифметика, геометрия, астрономия, музыка енген (А.Көбесов, Математика.). Дәстүрлі ұғымда *р и т о р и к а* деп шешендік өнерді, сөзбен сендіру өнерін айтады (Мәдени-филос. энци. сөзд.).

РИТОРИКАЛЫҚ [грек. *rhētorikos*] с ы н. *Риторика ережесіне негізделген, риторикаға байланысты, соған тән.* Поэмада қадірі кеткен ескі образдар қылаң беріп қалады, *р и т о р и к а л ы қ* жолдар кездеседі, кейде тіл талғамсыздығына да тап боласың («Қаз. әдеб.»). Мұның тым *р и т о р и к а л ы қ* сауал екенін профессордың іші сезеді (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

Риторикалық айшықтар. ә д е б. *Сөздің бейнелілігін арттыру үшін енгізілетін стилистикалық тіркестер. Р и т о р и к а л ы қ а й ш ы қ т а р* қатарына әсірелеу, шендестіру, дамыту, арнау, лептеу, т.б. тәсілдер жатқызылады (Әдебиеттану термин. сөзд.).

Риторикалық жарлау. ә д е б. *Ойды қушті леппен, ерекше сезіммен тебірене жеткізетін шешендік сөз қолдану тәсілі. Р и т о р и к а л ы қ ж а р л а у*, лептеу қара сөзде еспелеп берілсе, лирикалық шегініс түрінде ауысуы да мүмкін (Әдебиеттану термин. сөзд.).

Риторикалық сұрау. ә д е б. *Шешендік тәсілге жататын айшықты сөз тіркесі, ойды, сезімді әсерлі ету үшін жауабы өзінен өзі-ақ айқын нәрсені әсерлі леппен, сұрау түрінде айту* (Әдебиеттану термин. сөзд.).

РИФ [нем. *Riff*] з а т. г е о г р. *Су астындағы я су деңгейінен сәл шығып тұратын құз, жартаc.* *Р и ф* теңіз түбінің және жағасының жарылып бұзылуынан немесе судағы өте төменгі сатылы жөндіктер – маржандардың көп шоғырлануынан пайда болады (ҚСЭ). *Р и ф т е р* – кеме жүзуге кедергі келтіретін су астындағы немесе су бетіне шығып тұратын жартастар, көбіне маржандардан пайда болады (Физ. геогр. термин. мен ұғымд. анықт. сөзд.).

Тосқауыл риф. г е о г р. *Су астындағы маржан жалдары.* Тынық, Үнді және Атлант мұхиттарының жылы сулы аймақтарының материктік және аралдық қайраңдарында кездеседі. Мысалы, Австралияның Үлкен *т о с қ а у ы л р и ф і* деп аталатын дүниежүзіндегі ең үлкен маржан рифі 2 мың км-ден астам қашықтыққа созылып жатады (Физ. геогр. термин. мен ұғымд. анықт. сөзд.).

РИЯ [ар. *رياء*] з а т. *Бірдеңені шын көңілімен емес, тек басқаға көз қылып көрсету үшін ғана істелген іс; екіжүзділік, сайқалдық.* Азамат Азаматович осы сөзді жеңгейге айтқанда, *р и я м е н* емес, шын жүрегімен айтады (Б.Майлин, Шығ.). Расын айтқысы келмеді, Амантайдың *р и я м е н* сөйлегісі келді (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Оңалбай мен Құралай арасында болып жатқан бұл сияқты өзара *р и я н ы* Құдайберген байқап тұрды (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

РИЯҚОРЛЫҚ з а т. *Көзбояу, екіжүзділік.* Ислам дінін ғылыми негізде насихаттаудың орнына, негізгі жоқ нәрселермен уағыздау үрдісі [...] нәтижесінде діннің ішкі дүниесі емес, дінге қатысы жоқ көріністер алға шығады. Бұл *р и я қ о р л ы қ қ а* апарады («Жас Алаш»).

РИЯЛАН= е т. *Шын ниетпен емес, екіжүзділену, көлгірсу.* Енді Исатай *р и я л а н а* сөйледі (Б.Аманшин, Жар мұңы).

РИЯЛАНУ *Риялан етістігінің қимыл атауы.*

РИЯЛЫ с ы н. *Шын ниетпен емес, қалтарысы бар, бүкпелі.* Ол сіздің дос-жолдастарыңыз ба, онымен қандай қарым-қатынастасыз, ықыласымыз риясыз ба, *р и я л ы* ма? (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.).

РИЯН з а т. ө с. *Риян тұқымдысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер мен бұталар, жартылай бұталар* (ҚҰЭ).

Риян тұқымдасы. ө с. <лат. rubiaceae> *Қос жарнақты бір немесе көпжылдық шөптесін өсімдіктер, жартылай бұталар мен бұталар* (ҚҰЭ).

РИЯСЫЗ с ы н. **1.** *Шын ықылас, адал жүректен істелген, қалтқысыз, бүкпесіз.* Сыр алыспаған жас жігіт бәрін де *р и я с ы з* көңілмен, жеркенбай, іркілмей істейді (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Басқа адамдардың жақсы өмір сүруі үшін жасаған *р и я с ы з* еңбегіне өзін бақытты санайтын (Семья тәрбиесі). Академик Қ.И.Сәтбаев қалдырған ғылыми мұра мен даңқты дәстүрді қастерлеп сақтай білу – оның нұрлы бейнесіне деген құрмет-ізет, ол Қаныш Имантайұлының өзі сияқты қажымайтын-талмайтын *р и я с ы з* еңбекқор болуға үндейді (Қаныш аға). **2.** *Ысырапсыз, шығынсыз.* Бұл жолда *р и я с ы з* жеңілдіксіз бір қарар тұрып іздеген ғана кісінің көмәлатына жетпек (Абай, Тол. жин.).

РИЯСЫЗДЫҚ з а т. *Қалтқысыздық, бүкпесіздік; ықыластылық.* Тұнық кара көзінде, тіпті, төгілген шашы мен үрпек қасында, бүкіл болмыс-бітісінде балалықтың, *р и я с ы з д ы қ т ы ң* табы бар еді (М.Мағауин, Көк мұнар). Осындай шынайы сезімдер мол Бұлқышев туындыларында. Солар *р и я с ы з д ы ғ ы м е н*, боямасыздығымен баурайды (М.Әлімбаев, Қалам.). Қабақ шытып, ренжуден бастап, бомбаға дейінгі қарсылық, дүниеге *р и я с ы з д ы қ* толып жатыр (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

РИЯШЫЛ с ы н. *Жәдігөй, сұрқия, зымиян.* *Р и я ш ы л* жалған жыршыларды да, Обыр Кәдірбайды да бет-жүзіне қарамай түйредім (Жамбыл, Шығ.).

РИЯШЫЛДЫҚ з а т. *Екіжүзділік, қараниеттілік.* *Р и я ш ы л д ы қ қ а* салынса, ақындықтың қадірі түсетінін Жамбыл ерте бастан ойға түйгенге ұқсайды (Р.Бердібаев, Танд.).

РОБОТ [чеш. robot] з а т. *Құл-темір, күрделі операцияны адамша орындайтын автомат.* Қожаев сол жағындағы әріптісіне: – Мынауың *р о б о т* болмаса, мұрнымды кесіп берейін! – деп сыбыр етті («Спорт»). Екі бала оны қолтықтан ұстап, әртүрлі сұрақтар беріп еді, «темір адам» оларға жауап берді. Бұл *р о б о т* еді (М.Дүйсенов, Ант). Мұны ойыншық *р о б о т*

сияқты бұрап-бұрап алдына қойып, «ал не айтар екен» деген кісіше мелшиіп отыр (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

РОГАТКА [ор.] з а т. *Балалардың бұтақтың ашасына резеңке тағып, құс атып ойнайтын құралы.* Бірде *р о г а т к а м е н* шымшық атам деп көрші үйдің терезесін қиратып алдым (Ауызекі).

РОЗА [лат. rosa] з а т. с ө й л. *Раушан.* Әр вазаға бір-екі тал сирень, тюльпан, *р о з а* гүлдерін салып қойса, дастарқан жайнап тұрады (Келіншектерге кеңес). Құлпытастың үстінде бұдан бірер күн бұрын жұлынған бір шок *р о з а* жатыр (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). *Р о з а* гүлі тұңғыш рет ежелгі Грецияда өсіріліпті (Ғалам ғажап.).

РОК [ағыл. rock] з а т. м у з. XX ғ. *II жартысында пайда болған, жастар эстрадасының сөніне айналған, бас гитараның дыбысына негізделетін, электрмузыкалық аспапта ойналатын музыка, рок-музыка.* Музыканың түрі көп. Фольклорлық, эстрадалық, симфониялық, үрмелі, джаз, *р о к* және т.б. Соның барлығы бірдей санаға оңтайлы әсер бере ме? Әрине жоқ («Зерде»).

РОК-МӘДЕНИЕТ з а т. м ө д. *Англия мен АҚШ-та 20 ғ. 50 ж. соңы – 60 ж. басында жаңа музыка стилінің төңірегінде қалыптасқан жастар субмәдениетінің құбылысы. Р о к - м ө д е н и е т* ядросы жаңа құндылықтар жүйесі мен өмір салты ретіндегі қарсы мәдениет болып табылады (Мәдени-филос. энци. сөздік).

РОКОКО [франц. rococo] з а т. с ө у л е т. *Тастар мен қабыршақтардан жасалған өрнек, Францияда 18 ғ. 20–40 жж. ақсүйек дворяндар арасындағы көркем стиль.* 19 ғ. ортасына дейін бұл стильді «Людовик 15-нің стилі» деп атап келді, ал *р о к о к о* терминін алғаш рет швейцариялық мәдениеттанушы Я.Буроскард пен оның шәкірттері қолданды (Мәдени-филос. энци. сөздік). *Р о к о к о* стилі архитектурада, мүсін өнерінде, живописьте, зергерлік бұйымдарда, керамикада кең таралды. *Р о к о к о* архитектурасы – жасыл бақ арасында аристократияның әсем жеке үйі (Мәдени-филос. энци. сөздік).

РОЛИК [нем. Rolle] з а т. с ө й л. *Айналма доңғалақ.* Себебі бұл байқаулар *р о л и к* сияқты айналып жататын бизнес көзінің бір бастауы («Қаз.әдеб.»).

РОЛЬ [франц. role] з а т. **Рөл. 1.** *Актердің театрда ойнайтын әдеби образы.* Қолқалай келгендері мен болып шықтым: Сырым *р о л і н* ойнайтын, өлең айтатын, әнші бала өз арасынан табылмапты (Біздің Мұхтар). **2.** а у ы с. *Маңыз, мән.* Қашан да, қандай әдебиеттің болсын өр-

кендеп даму жолында баспасөз орындарының *ролі* зор екені өзінен-өзі белгілі (XX ғ. қаз. ақын.). Иә, Қаныш Имантайұлын тек бір ғана *рольде* – ғылым басшысы *ролінде* тануға болар еді (Қаныш аға).

Роль атқарды. *Қызметін орындады, маңызға ие болды.* Бұл мысалдан магнит өрісінің организмге әсері екі түрлі болады: бұл магнит өрісі энергиясының тікелей басқа түрге айналуынан немесе магнит өрісі сигнал *ролінатқа-рып*, организмнің ішкі энергетикалық ресурсын жұмыс істеуге жұмылдыруы әсерінен болады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

РОМ [ағыл. rum] з а т. *Алкоголі құшті ішімдіктің бір түрі.* Охэдо бөрімізге бір рюмкадан *ром*, бір шыныдан кока-кола алдырды (Б.Момышұлы, Шығ.). Көптен бері сақтап жүрген, ішуге орайы келмей қойған бір бутылка *ром* бар еді менде (Т.Бигелдинов, Аспанда.).

РОМАН [франц. roman] з а т. ә д е б. *Курделі сюжетті әдеби шығарма.* Осының алдында әңгіме етіп отырған, жаңа оқыған «Анна Каренина» *романын*, тағы да ілгері қарай айтып, жақсы мәжіліске ауысқан Ырғызбай-Құнанбайды бөріктіріп, бұрқ-сарқ еткізіп, тулатып жатқан тартысқа Ақшоқыдағы ауыл қатысқан жоқ (М.Әуезов, Шығ.). Сонымен қатар кинофильм жасауға негіз боларлық, оқиғасы қызық, өндіріс өмірінің кейбір жақтарын жақсы бейнелейтін, жаңа адам, жаңа ой-сезімді көрсетіп, ескілік пен жаңалықтың күресін, идеялық, психологиялық жайттарға құрған повесть, *романдар* да бар (Қаныш аға). XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ елінің өмір тіршілігі мен болмыс-тұрмысын бар қырынан жан-жақты суреттейтін «Абай» *романы* туды (Біздің Мұхтар).

РОМАНДЫҚ с ы н. *Романға тән, романға қатысты.*

Романдық стиль. <лат. romanus> 10–20 ғғ. *батыс-еуропалық өнердегі стильдік бағыт.* *Романдық стиль* шіркеу мен ортағасырлық Еуропадағы биліктің Рим мәдениетінің жетістіктеріне арқа сүйеуге талпынысының салдары және біртұтас христиан діни дүниетанымының нәтижесі болды (Мәдени-филос. энци. сөздік). *Романдық стильдің* эстетикалық идеалы өмір орнықтырушы шабыт басым болған антиктікке қарама-қарсы болды (Мәдени-филос. энци. сөздік).

РОМАНИСТ з а т. к і т. *Роман жазушы, романишты.* З.Шашкин мақаласында *романистер* көңіл бөлерлік біршама мәселе қамтылған («Қаз. әдеб.»). Бізбен бірге Кутаиси қалалық коми-

тетінің хатшысы мен грузиннің талантты жас *романисі* Гурам Панджикизе болды (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

РОМАНИСТ² з а т. к і т. *Роман тілдері мен әдебиетінің маманы.* Бізде роман тілдерін зерттейтін *романист* жоқтың қасы (Ауызекі).

РОМАНС [франц. romance] з а т. м у з. *Жеке дауысқа не жеке аспапқа арналып жазылған әннен гөрі курделі, шағын лирикалық музыкалық шығарма.* Ол кей уақыттарда орыстың сұлу назды *романстарын* тартады (М.Әуезов, Шығ.). Қазір әйгілі әншінің репертуарында 600-ге тарта ән, ария, *романс* бар екенін айтсақ та жеткілікті («Мәдениет және тұрмыс»). Абай шығарған әндер мен *романстарды* бүкіл қазақ даласы жырлады (І.Омаров, Серпін). *Романстың* өзіндік сипаты мынадай: сөз кестесі әуезді әнге салуға мейлінше икемді (сәйкес) шығады, сөйлемдердің құрылыс-жүйесі қарапайым әрі ықшамды келеді, әр тармақтың ішіндегі сөйлемнің өзіндік тиянақты ой-мағынасы болып, бір ойды аяқтап тұрады (Әдебиеттану термин. сөзд.).

РОМАНТИЗМ [франц. romantisme] з а т. ө н е р. *XIX ғасырдың бас кезінде әдебиетте және көркемөнерде классицизмнің жүйесіне қарсы шыққан ағым; әдебиеттегі романтикалық бағыт.* XIX ғасырдың 1-жартысында АҚШ әдебиеті *романтизм* ағымына түсті (ҚСЭ). Әдеби метод өз дәуірінің талабына сай туады. Мәселен, крепостнойлық қоғамға қарсы туған *романтизм* методын алалық («Қаз. әдеб.»). *Романтизм* әдісі негізінен алғанда жазба әдебиетінде 19 ғасырда толық қалыптасып, өзінің кемелдік дәрежесіне көтерілгенін айта отырып, осы әдіске тән бейнелеу тәсілдері одан әлдеқайда ерте кездегі сөз өнерінен (ауыз әдебиетінен) қылаң беріп, көрініп қалып отыратынын, бұл көркемдік әдістің кейін 20 ғасырда жаңа сипат алып, дамып келе жатқанын, оның негізгі принциптері көркемөнердің табиғатына сай болғандықтан, алдағы уақытта да қолданыла беретінін мойындау керек (Әдебиеттану термин. сөзд.).

РОМАНТИК з а т. к і т. *Қиялышыл, арманишыл адам.* О-һа! Құр ғана *романтик* емес, романтик-философ екенсің ғой (Х.Есенжанов, Көп жыл.). *Романтиктер* ерте жетілетін гүл секілді, мақсатына жете алмай кұриды (Р.Токтаров, Тұлпар.). Лирикалық кейіпкер болашаққа қызыға қарайтын *романтикте* («Білім және еңбек»). *Арманишыл, қиялышыл.* Жанғали Қаратаев шынында да ақын жанды, қиялы ұшқыр, *романтик* жігіт екен (Ақ бидай).

РОМАНТИКА з а т. *Қиялшылдық, арман-шылдық.* Олардың ішінде көзге ең алдымен түскен әдемі бұйра шашты, сұңқардың көзіндей сүзіле терең қарайтын, тұңғиық кара көзі бар, мандайынан ақыл мен ойдың лебі аңқыған, жүрек сезімі *романтикамен* бөленген, сөйлегенде саспай, майын тамызса сөйлейтін, сөзі шөлдеген адамның мейірін қандыратын тау бұлағындай, сыпайы, көркем бір кісі халықтың көңілін өзіне ерекше аударды (Біздің Мұхтар). Бұл ҚазПИ-дің тіл-әдебиет факультетін бітіргелі жүрген, *романтика* қуған жас жігіт (Саржайлау). Әдебиет пен өнерде *романтика* түпкі мағынасы тамырлас романтизм ұғымымен жалғас келеді (Әдебиеттану термин. сөзд.).

РОМАНТИКАЛЫ с ы н. к і т. *Асқақ арман, тәтті қиял қуған.* Поэмада ақындық қиял, шалқыптасып отыру, *романтикалы* асқақтау әдісі мол («Қазақст. мект.»). Олар үлкен арманмен, керек десеңіз, *романтикалы* талаппен келетіні белгілі (Береке бастауы). Сөйтіп Қаныштың *романтикалы* арманы орындалып, жаңа студенттік өмірі басталды (М.Қаратаев, Далада.).

РОМАНТИКАЛЫҚ з а т. к і т. *Асқақ арман-шылдық, қиялшылдық.* Ыстық сүйіспеншілікпен, бәрін қамтығыш психологиялық тереңдік шеберлікпен, қоғамдық зор тұлға дәрежесінде суреттелген Абай образы көпшілікке кимас туыс, сырлас жақын болуымен бірге, оның бүкіл лирикасына мерейлі ықылас туғызып, түбегейлі назар аудартты, оның ақылгөй кара сөздеріне, *романтикалық* поэмаларына ынтықтықты күшейтті (Біздің Мұхтар). Романға *романтикалық* пафос қажет («Қаз. әдеб.»). Мақала авторы романды талдағанда аса бір нәзік сезіммен кейіпкерлер образының *романтикалық* бояуын ерекше атап көрсетеді, кейіпкерлер харекеті мен оқиғаларға әсерлі теңеулер келтіреді (Қаныш аға).

РОМАНШЫ з а т. *Роман жазушы, романист.* Барлық жанрдың әдебиетшілері де: *романшылар* мен драматургтер, әңгімешілер мен очеркистер, лириктер мен сатириктер – бәрі де бұл саладан өз шығармаларына материал таба алады («Қаз. әдеб.»). Ол – менің қадірлі досым, асқан ақын және *романшы*, өзбек жазушысы Айбектің алты-жеті жасар шағы («Лен. жас»). Бұл төрт жол лирикалық ақындарымыз ғана емес, бүкіл *романшылар* ымыз үшін де үлкен үлгі (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

РОМАН-ЭПОПЕЯ з а т. ә д е б. *Бірнеше романдан тұратын эпикалық жанрдағы тарихи көлемді шығарма.* Социалистік реализмнің таңдаулы туындыларының бірі Абай туралы *ро-*

ман-эпопеяға Әуезовтің келу жолы оңай, тактайдай теп-тегіс болған жоқ (Біздің Мұхтар).

РОМБ [грек. rhombos] з а т. 1. м а т. *Төрт жағы бірдей параллелограмм.* *Ромбыны* екі сыбайлас қабырғалары өзара тең не диагоналдары өзара перпендикуляр болатын, не диагоналдары бұрыштарын қақ бөлетін параллелограммның дербес жағдайы ретінде қарастыруға болады (ҚСЭ). Дененің сүйірлеу келген үш жағында *ромб* тәріздес орналасқан төрт саңылау жылытырап көрінеді (Бәйшешек). Ортасына герб салынған *ромб* бейнелі значокті кеудеме тағып, кабинеттен шығам (М.Сәрсекеев, Жетінші.). 2. *Оқу бітіргендердің белгісі ретінде омырауға тағатын төрт бұрышты қиықша төсбелгі.* Жайласып отыра бергенімізде жағасына *ромб* таққан ұзын бойлы кісі кіріп келді («Лен. жас»).

РОМБИК з а т. с ө й л. *Қарама-қарсы екі бұрышы сүйірлеу келген төрт бұрышты қиықша, ромб.* «Мынау қыздармен хат жазысатын номерін» деп, он жеті деген жазуы бар *ромбик* типтес жасалған қағазды кеудесіне тақты (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). Кейбіреулердің көңіліндегі ой – жұрт қатарлы «омырауға *ромбик* қадап, қалтаға диплом салып алу» («Лен. жас»).

РОМБЫ з а т. с ө й л. **Ромб.** Бұйырса аз айлардан кейін кеудеге *ромбы* тағып, дүрдей журналист боламыз (Е.Тұрысов, Ақбақай).

РОТА [польск. rota] з а т. ә с к. *Жаяу әскер, танк, механикаландырылған, инженерлік, байланыс т.б. бөлімдердегі негізгі әскери бөлімше.* Қуанның *ротасына* Дауғава өзенінен сыбыр-сыбыссыз түн жамылып өту тапсырылды (М.Сүндетов, Бесқонақ). – Жолдас дәрігер, мен *ротам* барайын, – дедім (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). Мәлік саяси жетекші болып қызмет атқарған *рота* өзеннің шығыс жақ қабағында взвод-взвод болып қанат жая орналасқан-ды (Қазақтар хақында).

РОТАЛАС с ы н. *Бір ротадағы, ротада бірге болған.* Соғыстан жейін *роталас* жолдастарымызды іздестіргенімде Жиенбаев Сұлтан, Шалабаев Жамалбек, Есжанов Әйтм, Оралов Жұмаш, Көшекөв Мағзұм, Зәуірбековтердің бар екенін білдім (Ә.Бектемісов, Жау.).

РОТАЛЫҚ с ы н. *Ротаға қатысты, соған тән.* Бақсам, Омарбектің жігіттері бүгін әрі *роталық* минометтен, әрі батальон минометінен оқ атыпты (От ортасынан.). Ал анау ашық алаңда *роталық* туысқандар зираты. Соңғы аптаның құрбандары жерленген (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

РОТАТОР [лат. rotator] зат. тех. *Мәтіндік материалдың, схеманың т.б. көшірмесін алуға арналған аппарат.* В.И. Лениннің Коммунистік Жастар Одағының III съезінде сөйлеген тарихи сөзін Ғани қазақ тіліне еркін аударып, *р о т а - т о р ғ а* бастырып, «Жастар ұйымының мақсаты» деген атпен 1921 жылы кітап етіп шығарды (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). Москва, Лондон, Вашингтоннан берілген соңғы хабарды жазып алып, кішкентай *р о т а т о р* арқылы көбейтіп таратып отырған (Қ. Исатаев, Жолдас.).

РОТАЦИЯ [лат. rotatio] зат. б а с п а. *Көп тиражды кітаптарды, газеттерді басып шығаратын айналмалы баспа мәшине.* Волхов майданындағы Неболочи станциясында тұрғанымызда жау редакцияны бомбалағанда орыс газетін басатын *р о т а ц и я* машинасының электромоторы істен шықты (Ә. Бектемісов, Майдангер.).

РОТМИСТР [польск. rotmistrz] зат. т а р. *Революциядан бұрынғы Россиядағы атты әскердегі және жандармериядағы офицерлік шен.* Қара мұртты, ат жақты, қара көзді *р о т м и с т р* Шоқан Уәлиханов болатын (С. Бакбергенев, Біздің колхоз.). Жандарм *р о т м и с т р і* мені камшымен аямай-ақ жостыртты-ау (М. Қаратаев, Далада.). *Р о т м и с т р* мырза, мен трубка тартатын едім (Ә. Сәрсенбаев, Толқында.).

РОТОР [лат. rotare] зат. т е х. *Мәшиненің айналмалы бөлшегі, вал.* Негізгі бөлшектері мыналар: рама, цилиндрдің *р о т о р ы*, сауыт пен бункер (Малшыларға кеңес). Оның *р о т о р ы* бүкіл жол бойына төселген жүқа алюминий болып есептеледі («Білім және еңбек»).

РОТОРЛЫ с ы н. т е х. *Роторы бар (мәшине).* Бізде Совет Одағының басқа жерінде жоқ, тек бізде ғана істейтін *р о т о р л ы* экскаваторлар бар (Жарық жұлдыздар). Қазір жерасты суларын бұрғылаудың *р о т о р л ы* тәсілі қолданылып жүр («Білім және еңбек»). Соған орай *р о т о р л ы* экскаваторлар құрастыру, жылдық өндірістік қуаты 56 миллион тонналық разрездер, қуаты 4–5 миллион квт ГРЭС-тер салу міндеті тұрғанды (Д. Қонаев, Өтгі дәурен.).

РОТОРЛЫҚ зат. т е х. *Роторға қатысты, соған тән. Роторлық бұрғылау скважина сыртына орналасқан двигатель забойдағы қашауды арнаулы механизммен (ротормен) айналдырады (ҚСЭ).* Профессордың бұрғылау саласында ылғи зор мән бере сөйлеп, студенттер санасына сіңіріп келе жатқаны – *р о т о р л ы қ* бұрғылау (З. Қабдолов, Өмір ұшқ.).

РОЯЛТИ [ағыл. royalty] зат. э к о н. *Лицензиялық келісім затын пайдалану құқығы үшін ли-*

цензиат (сатып алушы) сатушыға (лицензиарға) төлейтін тұрақты төлем (сыйақы).

РОЯЛЬ [франц. royal] зат. м у з. *Клавишті музыкалық аспап, фортепьяноның бір түрі.* Борис Владимирович музыка мұхитын өз қолымен түгел сапырғандай сөйлейді. Жиі-жиі *р о я л ь ғ а* барып, ойнап түсіндіреді (Біздің Мұхтар). Ұлы өзгеріс жер жүзіне музыкалық зор әсер жасағанын да *р о я л ь ді*ң тілдерін баса отыра шабытпен түсіндіреді (Біздің Мұхтар). *Р о я л ь* – фортепьяно аспабының бір түрі. Үні фортепьяно үніне қарағанда қомақты, ашық, күшті болып келеді. *Р о я л ь* – концерттік аспап (К. Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік.).

РОЯЛЬШЫ зат. *Рояль ойнаушы.* Күйші, гитаршы, баяншы, *р о я л ь ш ы л а р д ы* қатар ойнатсаң, сол көркемдік бірліктің тамаша түрлерін көрмеймісің (І. Омаров, Серпін).

РӨЛ зат. 1. *Актердің театрда ойнайтын әдеби бейнесі.* Не жетсін осы сұмдықтың Барлығын ұғып білгенге: Шындық па? Әлде Шындықтың *Р ө л і н д е* ойнап жүрген бе? (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан). 2. а у ы с. *Маңыз, мән, қызмет.* Химия денсаулық сақтау жұмысын жақсартуда көрнекті *р ө л* атқарды (С. Сұбханбердин, Дертке – дауа.).

РУ зат. э т н. *Түркі тектес халықтардың бір әулеттен тараған туыстық, қандастық тобы, аталас ел.* Туысқан, ағайын аузы біріксе, алысқа шығып жүрген айдын, өншейіндегі мықтылық, *р у* шебінің ішінде бос сөз екеніне де сонда көзі жетті (М. Әуезов, Шығ.). Салмағы саған қатар келе алмайды, Қай қазақ, мақтанса да өзін баулап. *Р у ы ң* Жетіруда Жағалбайлы, Ары үшін жауға шапқан Манатаулап (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Әскері Қарауыл өзенінің бойында жатып, он екі *р у д а н* он екі кісі маңғұлдан өз заңы бойынша «хан» деген үлкен биіктің басында, ақ киізге Шыңғысты отырғызып хан көтерген дейді (Абай, Тол. жин.).

Ру тартысы. т а р. *Рулардың арасындағы келіспеушілік, алауыздық.* Бұл кезде ел іші жүлқысқан *р у т а р т ы с ы* екен (Біздің Мұхтар).

РУАРАЛЫҚ с ы н. *Рулар арасындағы, өзара.* Қазақтың тарихы жатжерліктермен, одан алды *р у а р а л ы қ* күрестерге толы, бірақ өз құқы жолындағы әлеуметтік күрес болған емес («Егемен Қазақстан»).

РУАЯТ [ар. رواية] зат. *Рубаят.* Осы сөз *р у а я т ы* – «Қағбал-ахбар», Оқиғасын Кербаланың қылған хабар (Бабалар сөзі).

РУБАЙ зат. ә д е б. *Рубаят* (көбінесе философиялық болып келетін төрттармақты лирикалық өлең). Рубайдың әр шумағы тия-

нақты ойды білдіреді. Шығыс шайырлары ғаламына мансұп-*рубай*, ғазал, мұстазат, тәржібанд секілді жырлардың дені ғашық жарға арналатыны белгілі («Жас Алаш»). Әлемде өзінің төрттағандарымен аты шыққан Омар Хаямның мыңнан астам *рубайлары* бар деп көрсетілгенімен де, иран ғалымдары оның тек бір жүз қырық екісін ғана шайыр қаламына тиесілі деп танып, қалғандарын өзге шайырлардікі деп көрсеткен («Түркістан»).

РУБАСЫ з а т. э т н. *Бір рулы елді басқарушы, рубастығы*. Алты ауылдағы алпыс үйге ие, *рубасы* ескі би бір кезде күрсінді де, насыбайын атты (Ғ. Мұстафин, Көз көрген). *Рубасыларының* бақастығы, бас таласы негізінде туған дау-жанжалдың зардабы, ауыртпалығы бүкіл халыққа түскен (М. Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.).

РУБАРУ [ар. رويه] з а т. **рубару боп қалды**. к ө н е. *Сөзге келісіп, ренжісіп қалды*. Әлиге келді ол зенгі, Ұрыспаққа оқталды. Жақындасып екеуі, *Рубару боп қалады* (Бабалар сөзі). Мінген керігін қамшылап, Қанжардан қаны тамшылап, Хасенге жетті жылысып, *рубару боп қалады* (Бабалар сөзі).

РУБАЯТ [ар. رباعیات] з а т. ә д е б. *Таяу және Орта шығыс поэзиясында кең тараған өлең түрі; төрттаған*. Жалпы шығыс әдебиетіндегі талай дастан мен ғазалда, *рубаят* пен бәйітте өмір заңдарының тарау-тарау әңгіме болушылығы да осындай себептен (Р. Бердібаев, Гүлстан.). *Рубаят* алғаш парсы және тәжік ауыз әдебиетінде таралып, IX–X ғғ-да оны Ханзале, Рудаки т.б. ақындар да қолдана бастады (ҚСЭ). Ежелден етек алған өсиетшіл *рубаяттар* мен пернелі одалар, желдірме толғаулар мен ғаламатшыл қиссалар уақыт сырын көбіне дәлме-дәл ақтара да бермейтін («Қаз. әдеб.»).

РУБЕРОИД з а т. т е х. *Картон қағаздан жасалып, бетіне мұнай битумы сіңірілген материал*. *Рубероид* – жабындық әрі изоляциялық рулон материал. Ол оңай жасалатын мұнай битумы сіңірілген әрі бір не екі жақ бетіне баяу балқитын мұнай битумы жағылған жабындық картоннан дайындалады (ҚСЭ). Төбесін тольмен, қабырғасын *рубероидпен* жапқан кішкене қара үйдің алды бықыған адам (С. Жүнісов, Жапанда.). Тіреуіш қабырғалар мен резервуарлардың арасына резервуар тоттанбас үшін екі қабаттап *рубероид* салу керек (Тракторист.).

РУБИДИЙ з а т. х и м. *Құмістей жарқыраған ақ түсті сілтілі металл*. Екінші топтағы маңызды радиоактивті элементтердің бірі – *рубидий*. Оның кейбір өсімдіктерде қорланып

жиналатын қабілеті бар («Қазақст. мект.»). Стронций, *рубидий*, йод сияқты ғылыми зерттеулерде кең қолданылатын радиоактивтік изотоптар осы тәсілмен алынады (Қ. Бақтыбаев, Атом.). *Рубидий* натрий мен калийге қарағанда активтірек, ауада өздігінен от алады, сумен қопарылыс жасайды (Қ. Нұрымбетов, Металдар.).

РУБИН з а т. х и м. *Бірінші класты, қызыл түсті асыл тас, лағыл*. Табиғи *рубин* мен сапфир сағат өндірісі және дәл механизмдер бөлшектерін дайындауда қолданылады (ҚСЭ). Кремльдің *рубин* жұлдыздары нұр шашып жарқырап тұр (С. Мәуленов, Жер нәрі).

РУБРИКА з а т. к і т. *Газет, журналдардағы кейбір бөлімдердің жалпы тақырып аты*. «Көркемдік шеберлік мәселесін талқылаймыз» деген *рубрика* мен ашылған пікір алысу жақсы бастама, құптарлық жайт («Соц. Қаз.»). Келесі жылы оқырман газет бетінен жаңа *рубрикаларды* да көретін болады («Қазақст. мұғ.»). Мектеп оқушыларына арналған «Өзіміз жасап алайық» атты *рубрика* мен әртүрлі техникалық үлгілерді жасау жолдары көрсетіледі («Білім және еңбек»).

РУДА з а т. к е н. *Металдар бөлініп алынатын табиғи шикізат, кен*. *Руда* – халық шаруашылығына керекті металдарды, бұлардың қосылыстарын, түрлі минералдарды тиімді түрде бөліп алуға мүмкіндік беретін табиғи минералдық агрегат (ҚСЭ). *Руда* дегеніміз – кәдімгі кесек-кесек тас. Былайша айтқанда шикізат (Ә. Бимағамбетов, Қазақст. геогр.). Концессионерлер сүттің қаймағын сыпырғандай, аса бай *рудалардың* беткі қабатын ғана алып, сонан соң кен орындарын тастап кете берген (Қаныш аға).

РУДАЛЫ сын. к е н. *Рудасы бар, кені бар*. *Рудалы* кендер көбінесе катпарлы аудандарға тән магма текті жыныстармен аралас (ҚСЭ). *Рудалы* қазандай тас жан-жаққа бытырап ұшып жатыр (Б. Әшімов, Қаражал).

РУДАЛЫҚ сын. к е н. *Рудаға қатысты, соған тән*. Түсті металлургия мен оның *рудалық* базасын қалпына келтіру ісі жүргізіле бастады (Қаз-ССР тарихы). Зәуірбек әлгілердің бірін де қалдырмай *рудалық* тастарға арналған жәшікке салып қойды («Білім және еңбек»). Пайдалы қазындылар кендерінің гидрогеологиясы, *рудалық* гидрогеологиялық, шахталық гидрогеологиясы, мұнай-газ гидрогеологиясы пайдалы қазбалар кендерінің гидрогеологиялық жағдайларын, кендер аумағындағы жерасты суларының қозғалу заңдылықтарын зерттейді (Қ. Сапарбайұлы, Геология.).

РУДИМЕНТ [лат. rudimentum] з а т. б и о л. Азадағы дамыт жетіле алмай, өзінің маңызын жойған соқыршеке, құйыршық сүйек сияқты мүшелер. Адамның жануарлардан шыққанын дәлелдеу үшін *рудименттердің* ерекше маңызы бар (Жалпы биология). *Рудименттердің* болуын былай ғана түсіндіруге болады: ол органдар ертедегі ата-тегіңде дұрыс дамыған және тиісті қызметін толық атқарған (Жалпы биология).

РУДИМЕНТТІ с ы н. *Өсе алмаған, жетіле алмаған, маңызын жойған.* Жылқының тұяғындағы *рудиментті* башайлары осы күнгі дара тұяқты (бір башайлы) жылқылардың арғы тегі көп башайлы жануар болғандығына айқын дәлел (Жалпы биология). Омыртқа жотасының бұл *рудиментті*, яғни толық дамып жетілмеген ұрықтың қалдығы болып табылады (Адам анатом.).

РУДИМЕНТТІК с ы н. *Рудиментке қатысты, соған тән.* *Рудименттік* органдар – эволюция процесінде өздерінің алғашқы маңызын жоғалтқан және жойылып бара жатқан органдар (Жалпы биология). Құрт тәрізді өсімді *рудименттік* қалдық деп есептейді (Адам анатом.).

РУДНИК [лат. rudina] з а т. к е н. *Бірне бірнеше шахтадан (карьерден) және жер үстіндегі әртүрлі цехтардан құралған тау-кен кәсіпорны; кен шығаратын жер.* Бір күні «Әлжан орнынан алынып, Қарағанды маңындағы бір *рудникке* қатардағы инженер болып кетіпті» деген хабар естілді (І.Есенберлин, Шығ.). Бірақ *рудник* бастығы Қайсардың қылығын байқап қалса да, мән бермеген түр көрсетіп, сәл кібірттей сөзін жалғай берді (І.Есенберлин, Шығ.).

РУЗА з а т. д і н и. *Ораза.* Мұсылман болсаң – іждәт қыл, Иман, *руза*, намазға. Ағайын болсаң, тату бол, Әуес болма аразға (Кердері Әбу-бәкір, Қазағым). *Руза*, намаз, зекет, хаж – талассыз іс, Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс. Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті Қылғанменен татымды бермес жеміс (Абай, Тол. жин.).

РУЛАС с ы н. э т н. *Бір рудан тараған туыстас, қандас, аталас.* Әрсұлтан, би қарамағындағы *руластарының* жігітін өз солдаттарындай жұмсай алады (І.Есенберлин, Қаһар). Қазір сөйлеп тұрған Бисенғалидың *руластараларының* бірі – Жақып (Е.Домбаев, Менің туыс.). *Руласып*, бөлісіп, ырымдасып, Қулануды білмеген қырын басып, Қарағанды қазағы деп ойлаушы ем, Мұрат жүрсе, Евнейге сырын ашып (К.Салықов, Жезкиік).

РУЛАС = е т. *Руға бөліну, бірігу.* *Руласып*, бөлісіп, ырымдасып, Қулануды білмеген қырын басып, Қарағанды қазағы деп ойлаушы ем, Мұрат жүрсе, Евнейге сырын ашып (К.Салықов, Жезкиік).

РУЛАСТЫҚ з а т. *Туысқандық, туыстық, қандастық.* Бұл ісінде ол жерлестігіне, *руластығына* емес, іскерлігіне қарады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қазақтың *руластық* жақындығы өте әрідегі ұрпақтарға дейін де тарайды (Ш.Уәлиханов, Мақалалар.). Істерің сай боп сөзіңе, Ірірек көріп елге сен. *Руластығың* өзіңе, Рухтас болып келмесең! (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан).

РУЛЕТ [франц. roulette] з а т. та ма қ. **1. Орама, етпартқыштан өткізіліп, майдалаған басын біріктіріп, жаймалаған ет.** Антрекот, *рулет*, төстік, қазы сияқты дәмді тағамдарды консервіленген күйінде ұзақ сақтауға болады (Қазақст. етті молайту.). Майсыз етті машинадан екі рет өткізіп, майдалайды, одан котлет, фрикадельки, *рулет* жасайды (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). **2. Орама** (*Салма мен қамырдан орап дайындалатын тағамның түрі*).

РУЛЕТКА з а т. т е х. *Металдан не берік қалың матадан жасалып, дөңгелек сауыттың ішіне салынған, бетіне метрлік және сантиметрлік бөліктер сызылған ұзындық өлшеуіші.* Бәрің де *рулетка*, лупа, тағы басқа жабдықтар керек дегенді айтты (А.Машанов, Жер асты.). Жер бетіндегі түзу сызық кесінділерін *рулеткамен*, өлшеуіш-шынжырмен, дала циркулымен өлшейді («Халық мұғ.»).

РУЛОН [франц. rouleau] з а т. *Орам, шиыршықтап оралған қағаз немесе басқа заттар.* Балықшыларға *рулон* деген қағазбен көп дүние беретін көрінеді (Б.Аманшин, Көкпар.). Полиид пленкасы қалыңдығына қарай бір *рулонда* 300 метрден 400 метрге дейін болады (Овощ өсіруші.). Лиолеумді әдетте ені 0,5 м-ден 2 м-ге дейін, қалыңдығы 1,6 мм-ден 5 мм-ге дейін болатын *рулон* түрінде шығарады (тұрғын бөлмелерде еденге төсеу үшін көбінесе қалыңдығы 2,5 мм-лік лиолеум қолданылады). *Рулон* екі немесе одан да көп бөлек лиолеумнен тұрады, бірақ олардың әрқайсысының ұзындығы кем дегенде 3 м болуға тиіс (Шаңырақ энцикл.).

РУЛЫ с ы н. *Бір рудан тараған, бір ру болып табылатын (ел).* Отыз тістен шыққан сөз отыз *рулы* елге кетеді деген осы екен (Б.Қыдырбекұлы, Ешкімге айтпа.). – Мына сайлауға екі ай, көп болса екі жарым ай қалды. Әділдің өзі жалғыз болғанмен, *рулы* елі бар, ағайыны бар, әншейінде біздік болғанмен, Әділ-

дің басы шатаққа ілінсе, қаны қызбай тұра ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тобықты көп *рулы* ел болғанымен, барлық үлкен шеңберінің таразысы осы отырған бес-алты адамның руларымен өлшенеді (М.Әуезов, Абай жолы).

Рулы ел. *Бір рудан тараған, бір ру болып табылатын, өсіп-өнген әулет.* Ол көз ұшындағы көлденең жатқан қырқадан, Көрінген кенет бөйгенің шаңы бұрқаған. Ыюда-қыю ұрандап тұрған *рулы ел*, Жамырай тілеп, жақындай түсіп бір табан (М.Мақатаев, Шығ.). Бір *рулы елді* жауықтырып соңыңа салсаң да, оны өзіңе қарсы қоя көрмегейсің (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Екеуі екі *рулы елдің* шынжыр балақ, шұбар төсі, сары ала қамшы – қақ сойылы, жуан жұдырығы (З.Ақышев, Достар). Бұрынғы жеті болыс, төрт *рулы ел* бір болыс болады екен. Әрқайсысы өзіне тартады. Сонда кім әкетеді? Міне, кеп осында (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

РУЛЫҚ с ы н. *Руға қатысты, руға тән, ру шеңберіндегі.* Сонымен бірге, ұрпакаралық этникалық тәжірибенің де қордаланып, уақыт талабына сай сұрыпталып таралуы, түптеп келгенде, осы *рулық* қауымның деңгейінде жүзеге асып отырды (Н.Әлімбаев, Гуманитарлық ғылым.). Бұл іспеттес құбылыстарға ұлттық сана мұнарасынан қарап күрес жүргізбесек, тоғышарлық, *рулық* сана шеңберінен шыға алмаймыз («Қаз. әдеб.»). Адат – ақсүйектер мен байлардың артықшылық жағдайын заң есебінде дәріптейтін *рулық* және феодалдық құрылыстың сарқыншағы (Саяси сөздік). Сол сияқты Бұқар сияқты кемеңгер жырау толғауы мен Төле сияқты ұлы би кесімінде жалпыұлттық мүдде *рулық*, жүздік мүдделерден жоғары қойылды («Жұлдыз»).

РУЛЬ [гол.л. roer] з а т. т е х. **1.** *Автокөлікті басқаратын негізгі тетік тұтқа.* Екі машинаның арасы шамасы есік пен төрдей қалғанда, «Победаның» шофері сасқанынан *рульді* солға қарай бұрып кеп қалды (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). *Рульді* ұршықтай үйіре бұрып тағы да ізге түсті. Жер апшысын қуыра жүйіткіп келеді (А.Жолдасбаев, Әке.). Сезінген сайын сол бір майда демнен денесіне күш тарағандай болып, *рульдегі* қолы бекемдене берді (Ж.Жұмақанов, Екі жол). **2.** *Кеме, ұшақ, тікұшақ т.с.с. техниканың негізгі тетігі.* Қайықты паромның байлау жібін шешті де, өзі қарғып мініп, *рульді* бар күшімен мықшындай итере бастады (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). – Тоқта! Сәл кейін... *рульдің* оңға. Телеграф аппараты тағы да қоңырауланады. Жарлық тағы да жаңарады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Оның

[паромшы қарт] салалы саусақтары бағыттаушы *рульде* қапсыра қатып қалған (Қ.Қамбаров, Алтай.). Кеме құйрығын баржа краны арқылы жоғары көтеріп, винтті ауыстырдық, *рульді* жөндеп қайтадан қондырдық (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). **3.** а у ы с. *Автокөлік, машина.* Шофер баланы *рульде* қалдырып, машинаны өзім итеріп жеттім-ау, әйтеуір! – деп қуландырған болады (Өнегелі өмір). Жазда жұмыс жаныңды қыспасын ба, Жер жыртады өзіңмен тұстас ұлда. Жігіт желең *рульде* тәулік бойы, Қыз-келіншек түгелдей іс басында (Қ.Мырзалиев, Домбыра.).

Рульде отырды. *Автокөлікті жүргізді.* Жас жігер жер бетінде күш алыпты Көктеп тұр көз алдында ісі алыптың. Барлығын баян етіп көгеріштің *Рульде отыр* өзі Нышановтың (Ә.Абайділданов, Маржан). Сөзге сылбыр, жүріс-тұрысқа созалаңқы болғанмен, *рульде отырған* да, атқа мінгенде Саматқа желік бітеді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы). *Рульде отырған* Қалтай. Жанында Жақан. Кеспектің бүйіріндей күржік жауырыны күжірейіп қалғып отыр (Бал дәурен).

РУМБ [ағыл. thumb] з а т. ф и з. *Солтүстік-оңтүстік сызығы мен көкжиектегі белгіленген объектіге бағытталған сызық арасындағы бұрыш.* *Румб* авиацияда кемең, ұшақтың бағытын, мұхит ағыстарының бағытын анықтау үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

РУМИ с ы н. *Римдік, византиялық.* Ибн-Сина жергілікті тәбиб әдістерін үйренген соң, ол кітаптардың ескі грек, *руми*, үнді, парсы, қытай медицина негіздерін өндеп жетіктірді (ҚСЭ).

РУМИЛЫҚ з а т. т а р. *Византиялық, римдік.* *Румилық* көп ғалымдар магнитті алғашқы табушы бақташы Магнус еді, сол бойынша оны Магнус тасы деп, яғни магнит деп атаған деседі (А.Машанов, Жер асты.).

РУММАН з а т. ө с. *Анар (үлкен алма тәрізді қатты қабығы бар, көптеген мөлдір қызыл, алқызыл дәндері бар анар ағашының қышқыл тәтті жемісі).* Анар араб тілінде «*румман*» деп аталады (Ә.Дербісалиев, Шығ.).

РУНА¹ [ескі скан. rūn] з а т. л и н г в. **1.** *Германдықтарда II–III ғасырдан кейінгі орта ғасырларға дейін қолданылған тасқа, ағашқа, металға ойып жазылған көне жазу.* Сол сияқты көп уақытқа дейін герман, тіпті славян тайпалары әртүрлі таяқша алмасып, сондағы белгілерге қарап, бір-біріне не демек екендерін білген. Бұл *руна* (киелі) жазу аталған. Қазіргі қазақтар оны сына жазу дейді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). **2.** *V–VIII ғғ. Енесай, Орхон*

өзендері, Талас өңірінен табылған түркілердің тасқа қашалған, тік сызықты көне жазуының жалты терминдік атауы; көне түркі жазуы. Көне түркі *руналар* мен араб алфавитінің арасындағы таңбалар тәрізді (М.Мағауин, Көк мұнар).

РУНА² [фин. runo] з а т. ә д е б. *Финдер мен карелдердің халық өлеңдері, жыры. Руна* халық аспабы кантеленің сүйемелімен орындалады. Руналық өлеңнің үлгісін карело-финдердің «Калевала» атты эпостық жырынан табуға болады (Әдебиет. терм. сөзд.).

РУНАЛЫҚ с ы н. *Рунаға қатысты, соған тән. ≈ Руналық жазу.*

РУПИЙ з а т. *Үндістан, Пәкістан, Индонезия және Шри Ланканың ақша бірлігі.* – Маман жұмысшы қанша алады? – Жұмыс күніне 40 *рупи й д е н* 50 *рупи й г е* дейін алады (Т.Ахтанов, Үндістан.). Үндістан шетке тек маймыл сатудың өзінен 5,5 миллион *рупи й* пайда тапқан (Ғалам ғажап.). Үлкен пілдің құны аз емес, ол 3–4 мың *рупи й* тұрады (М.Әуезов, Шығ.).

РУПИЯ з а т. *Рупий.* Екі жүз *рупи я* беруші едің, ізіне сондай елдің еруші едің, Тартуға діллә менен гауһар алып, Жыл сайын сәлем бере келуші едің (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

РУСОФИЛ з а т. *Орыс ұлтына, тіліне қатысты кез келген нәрселердің бәрін көзсіз жақтаушы, соған бас июші адам.* Қазақстандағы кадр саясатына люстрация жүргізілген жоқ. Сол себепті де Қазақстандағы билік басында әлі де *русо ф и л д е р* отыр. Оны ашық айту керек («Жас Алаш»).

РУ-СОЯТ з а т. ж е р г. *Ата-тек.* Өз атым Абдрахман, *ру-с о я т ы м* қарақалпақ (Қазақ тілі. аймақ сөздігі).

РУТА: *рута тұқымдасы* ө с. <rutaceae> *Ағаш, бұта, кейде шөптесін түрінде кездесетін қос жарнақты өсімдіктер. Ру т а т ұ қ ы м д а с ы н а* жататын өсімдіктердің сырты түгелдей дерлік безбен жабылған (ҚҰЭ).

РУ-ТАЙПА з а т. *Генетикалық бірлестікке негізделген этникалық топтар.* «Шыңғыс-наме» Шыңғыс ұрпақтарының және Дешті-Қыпшақ тайпаларының Шыңғыс хан туралы, оның ұрпақтары, Еуразия далаларындағы *ру-т а й п а л а р* туралы әңгімелер негізінде жазылған, мұнда көшпенділердің ауызша тарихи білімі жазбаша түрде көрініс тапқан (Қаз. дала. ойшыл.). Бұхардай буып-түйіп айта алар ма Бір сөзін бүкіл *ру-т а й п а л а р ғ а*, Тоқтаған қашқан керей, босқан арғын, Жүре алмай Қыпшақ жүгін

тартқан арба. Түстікте Үйсін-аға, батыста Әлім – Сөзімен шешкен түйіп шатысқанын, Жүгінткен Абылайдың алдына әкеп, Тоқтатқан ағайынның айтыстарын (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

РУТЕНИЙ [лат. ruthenium] з а т. х и м. *Ru* – элементтердің периодтық жүйесінің VIII тобындағы химиялық элемент; күмістей ақ, платинаға ұқсас қатты металл. *Ру т е н и й* сутек алу және радиоэлектроника саласында пайдаланылады (ҚҰЭ). *Ру т е н и й д і ң* платина тобындағы металдардан басқа никельмен, кобальтпен, молибденмен т.б. түзетін құймалары электродтар, электр шамының қылы мен лабораториялық ыдыс жасауда қолданылады (ҚҰЭ).

РУТИЛ [лат. rutilus] з а т. х и м. *Титанның тотығы; ақ, сарғыш тұсті, жалтырауық; ферротитан және титан препараттар алу үшін қолданылатын минерал.* Қазіргі кезде *ру-т и л д і ң* жасанды түрлері бар және электр өнеркәсібінде, сондай-ақ зергерлік істе пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

РУХ [ар. روح] з а т. 1. ф и л о с. *Табиғи материалдық бастамадан өзгеше, затсыз, бастаманы білдіретін философиялық ұғым, ой мен сананың шоқтығы, адам психикалық белсенділігінің көрінісі, адамның сана-сезімі мен қимыл-әрекетінің озық болжампазы, тарихи тәжірибенің идеалды түрі.* Көз сырттан сезім алатын құрал болса, сөз – адамның ішкі *ру х* құралы («Абай»). *Ру х* деген дінсіз таза ақыл, Мінсідің ісі шын мақұл. Айуандағы ақыл ол емес. Азғана сөзім – аз тақыл. Құраныңды оқы нанбасаң (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ондай товар қауымында *ру х* – зар себепкер. Ол *ру х* бәрін есептейді, ол жаңа нәрселер ойлап табады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дін айтты: «маған нан»–дейді. Адасқан дінді пән дейді. Мағынасын анық біле алмай, «*Ру х*» – деген сөзді жан дейді. Осыдан жаман әуре жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Рухани құш, ішкі қуат; батылдық.* Аяқасты болып қазақ қалды ғой, Құр әншейін *ру х ы* қалып жан кетіп. Шаһбазлар басшы болған милләтке Аяғына қан түсті ғой мән кетіп (М.Дулатов, Шығ.). Дала жатыр қызыл қанға боялып. Егер бүкпей баяндасам шындықты *ру х ы* – өр, Тәні – бекем Бұл бір қайсар халық екен, Тірліктен де артық қойған бірлікті (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бір шәкіртті, бір баланы мақтау басқа балалардың *ру х ы н* түсіреді, ынтасын өлтіреді (М.Жұмабаев, Шығ.). *Ру х* қаһары батырдың, рух қайырымы ақынның бойына біткен. Біреуі жердің – қорғаны, біреуі – елдің ардағы. Екеуін елеусіз қалдырған ел телегейдегі ескексіз қайықтай

қалт-құлт («Жұлдыз»). Нұрлы жалын, дулығалы құлыптас, Сырты сұлу, жүзі жылы, тұрқы жас. Ата-баба сан ғасырлық *рухымын* Тәуелсіздік белгісіндей біртұтас (К.Салықов, Жезкиік).

3. д і н и. *Адам баласына жаратушы өзі дарытқан аса зор қасиет, бүкіл өзге тіршілік иелерінен ажырататын басты белгісі, жаннан бөлек субстанция.* Адамның *рухы* бар болғандықтан, атам қазақ оған «кім» деген сұрақ қояды (Б.Сағындықұлы, Таңд. шығ.). Иә, Қайырхан, – деді сосын жай ғана – *Рух* ердің өзегі ғой қайда да. Ең әрісі Жеңілістің өзін де, Шешкің келіп тұр өзіңнің пайдаңа (М.Шаханов, Ғасырлар.).

4. м и ф. *О дүниелік болған адамның (марқұмның) аруағы, жаны.* Біз бүгін ардақты ақынымыз, марқұм Абайдың *рухын* а дұға қылып, қараңғы заманда шырақ жаққан басшымыздың есімі, құрметі, терең мағыналы асыл сөзі атадан балаға, немереден шөбереге үзілмей сақталуын тілейміз (М.Дулатов, Шығ.). Өтер жылдар – ұлғаярсың, өсерсің, Өмір – көпір, қалай да оны кешерсің. Өтер жылдар – ақын ағаң жоқ болар, *Рухым* риза, мені есіңе түсірсең (М.Жұмабаев, Шығ.).

5. т а р. *Алғашқы ру-тайпалар ұстанған діни сенім түрі, анимизм.* Алғашқы қауымдық құрылыста өмір сүрген, қазір көшпенділер аталатын ру-тайпалар тотемизм, фетишизм, анимизм дінін ұстанған. Шолып сипаттасақ, тотемизм (кие), магия (дуа), фетишизм (қасиет), анимизм (*рух*) діни сана дамуының алғашқы сатысы болып саналады. Осындай наным-сенімдеріне орай олар анимистік көзқарастарын күнделікті тұрмыс-тіршілікте қолданған барлық қолөнер бұйымдарында бейнелеген («Парасат»). Діни-мистикалық суфизмді ұстанған Қожа Ахмет Иассауи аскеттік өмір сүрген. Ол өз ілімінде «құдаймен бірігу үшін» өзін-өзі экстаға дейін жеткізуге барған. Иассауи ілімінде *рух* – жақсылықтың қайнар көзі. Ол «өлмес бұрын өлу» философиясы ретіндегі хикметінде өзінің топыраққа айналған қасіретін білдіру үшін символдық тілді қолданады («Парасат»).

Абсолюттік рух. ф и л о с. *Ақиқат, дәлелдеуге келмейтін шынайы рух.* Тарихи-философиялық методологияның осы кезге дейін Гегель ілімдерінде айқын көрініс тапқан әлемдік *абсолюттік рухтың* жиһан кезуі туралы еуропацентристік бағытқа сүйенетінін айтсақ та жеткілікті (Қаз. дала. ойшыл.).

Адами рух. ф и л о с. *Гуманизм, адамгершілік.* Осындай көзқарастардан Қазтуған жыраудың адамдардың қасиеті мен өзін қоршаған ортаның

бірлігін байқаймыз, осы қарым-қатынастарды көрсететін *адмирухтың* ахуалын сеземіз (Қаз. дала. ойшыл.).

Ел рухы. *Бір елдің болмыс-бітімін көрсететін патриоттық сезім, рухани өзек.* Даңқы шырқау *ел рухын* айқындайтын деңгейдің, Жас кезінде жалыны жоқ жігіттің, Жас кезінде арыны жоқ жігіттің, Ертең ерлік жасарына сенбеймін. Иә, жастық бола алмайды ешқашанда жарлы ұғым, Аяу керек Жастық отын ерте өшіріп алғандардың барлығын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Отаншылдық рух. *Отанына деген патриоттық, жоғары сезім.* Мемлекет байлығы, табиғат және қаржы қорлары ел халқының әр мүшесіне қызмет етер болса, *отаншылдық рух* та биік («Қаз. әдеб.»).

Рух қылды. *Жан бітірді, рух кіргізді.* Халық етті жоқтан бар ғып Алла бізді, Мақфузға *рух қылып* бұрын тізді. Жанған жан болғаннан соң, көрдік жарық, Аспан, жер, ай менен күн, жаз бен күзді. Дүние – ел шақырған бір үлкен той, Жіберген қызық көр деп әммамызды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Рух тазалығы. *Жан тазалығы.* Ұлттың келешектегі даму бағыты мен танымдық рухын, құрмет тұтар қадір-қасиетін, бақыты мен сорын, сол сілкініс пен тебіреністердің шарпысқан шағындағы ұлылардың адамға, ұлтқа, қоғамға деген тарихи көзқарасы, азаматтық тұлғасы, *рух тазалығы* анықтап береді («Жұлдыз»). *Рух тазалығына* осы жоғарыда аталған дәрет, ғұсыл да кіреді («Егемен Қазақстан»).

Рухы азат [азаттық тапты]. *Еркіне, еркіндікке қол жеткізді.* «Азат!» деп ауыз айтқаннан, Жарамас түгел ол шынға! Айнымас ұран, ант, иман – *Рухың азат* болсын да! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Дүниеден ол да кетті – кім бар тынбас?! Кезі жоқ өз перзентін жер қаусырмас. Алайда елдің жаны, *Ел рухы Азаттық таппайынша* ер таусылмас (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Рухы жақын. *Идеялас, пікірлес.* Азырақ құлағың сал, ақын інім, Ойымыз, *рухымыз жақыны*, інім. «Ағалық правосын қолыма алып, Келемін айтайын», – деп ақыл, інім! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Рухы жоғары. *Ерік-жігері қишті, мойымайтын.* *Рухы жоғары* адам тірліктің қиыншылығымен тұйықталып қана қалмай, өзгенің адамгершілігін құрметтеп, оған ілтипатпен қарап, көмектесуге бейім тұрады. Ол жағымды істен қанағат табады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Рухыназалады. этн. *Қайтыс болған адамның иілікті істерін ардақтап, ұзақ уақыт жоқтады.* Көп жыл бойы Шоқанның Бір топ орыс достары Ұлы адамның ұлы *р у х ы н а з а л а п*, Қайта-қайта ұлықтарды мазалап, Сонау Ташкент қаласынан алдыртып, Қырат үстін балға үнімен жаңғыртып, Мөрмәр тастан белгі орнатты басына, «Достан – дұға» осы да (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Рухына қармақ салды. *Адамның жан дүниесін азаптады, қорлады.* Жігіттерім *р у х ы ң а қ а р м а қ т ы* *С а л м а қ* болып, Төнінді әбден қорлапты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Рухына нәлет келтірді. *Ата-бабасын қарғысқа қалдырды; жаман іс қылды.* *Р у х ы н а н ө л е т к е л т і р д і ң*, Қабың менен сабыңа. Бұзықты құрап, ел етіп, Қондырдың оң жағыңа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Рухын бойына сіңірді. *Бар жақсы қасиетін үлгі етіп қабылдады, сабақ алды, қадірлеп-қас-терледі.* Міне, міне, асыл досым, қарашы. Тым тереңде шын байлықтың бағасы. Егер Гитлер ұлы ақын бабасы Гете *р у х ы н ө з б о й ы н а с і ң і р с е*, Тағдырына ақын көзбен үңілсе, Пенделігі айнала төр құрса да Қаныпезер болар ма еді мұншама? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Рухын көтерді. *Жігерлендірді, аруақтан-дырды.* Екі алып күрес аренасына шығып, дәстүр бойынша қол алысқан кезде, орысша, қазақша, татарша құттықтау сөздер бұлардың *р у х ы н к ө т е р і н*, жігерлендіре түсті (М.Танекеев, Қажымұқан).

Рухын қолдады. *Істеген ісіне жақтас болды, демеу болды.* Ер Едіге асыл *р у х ы н қ о л д а ң ы з*, Көш құрастық ел боларлық жолда біз. Қарт Ұлытау – кіндік төрі қазақтың, һәм табиғи, һәм тарихи ордамыз (К.Салықов, Жезкиік).

Рухын шақырды. *Ата-баба аруағына сиын-ды, арқаланды.* Мағжан ақын мезетте оқтай атылған Медет көріп Абылай *р у х ы н ш а қ ы р ғ а н*. «Абылайлап» жауған оққа кірмесе, Тумас еді Бауыржан мен Рахымжан (К.Салықов, Жезкиік).

Рухы төзбеді. *Көнбеді, жаны жай таппа-ды.* Қалғанмен артта қар басқан қанды белеңдер, Сен келді десе *р у х ы т ө з б е й* елеңдер, Құдайдай жырлап тауыса алмай кеткен ақ толқын Айдар өзенін, Жұмағалидың босағасына сәлем бер! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ұлттық рух. *Ұлтшылдық, елжандылық сезімнің күштілігі, ұлттық сананың биік түрі.* Біздің тәжірибемізге сәйкес үміткерлерді іріктеуде олардың білімі, біліктілігі мен іскерлік қабілетін және мемлекеттік

қызметтегі жинақтаған тәжірибесін ескеруге тырысамыз. Алайда үміткердің жандану серпініне сәйкес келіп, кәсіптік беделі мен *ұ л т т ы қ р у х ы н ы ң* жоғары болуы толығымен ескерілмейді («Егемен Қазақстан»). Аталған еңбекте *ұ л т т ы қ р у х* пен мәдениеттің жаңғыруына байланысты мәліметтер көптеп кездесетіндіктен, оның мәнін жете түсінуді, жан-жақты зерттеуді қажет етеді (Қаз. дала. ойшыл.). Қай жерде *ұ л т т ы қ р у х* мықты, сонда азуын айға білеген ата баласы да тоқырайды екен («Түркістан»).

Халықтық рух. *Бір этносқа тән өршілдік, асқақ сезім.* Одан зор рақат таппаған, Қақ-соқсыз, аса бай жан міні – Намыста қазына сақтаған *Х а л ы қ т ы қ р у х т ы ң* сандығы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

РУХАНИ [ар. روحانى] с ы н. 1. *Адамның ой-санасына, іші дүниесіне байланысты, соған қатысты.* Саяси тегеурінді, *р у х а н и* әлеуетті, үлкен өмір мектебінен өткен, қоғам дамуының әр саласының даму, өсу заңдылықтарын терең білетін үлкен ақыл-ой иелері, кемел саясатшы парламентшілер М.Оспанов, Ө.Жолдасбеков, Қ.Тұрысов, С.Әбділдин, Ә.Кекілбаев, А.Айталы, Ж.Тұяқбай сынды әр мәселеде өзіндік позициясы, пікірі, айтары, ұстанымы, тіпті кейде өзгеше көзқарасы бар тұлғалар тұрды («Егемен Қазақстан»). Жаңа формация мұғалімі дегеніміз, ол – педагогикалық құралдардың бүкіл әлеуетін меңгерген, өзін-өзі жетілдіруге үнемі ұмтылып отыратын *р у х а н и* дамыған, әлеуметтік жағынан жетілген шығармашылық тұлға, білікті маман. Еліміздің мақсаты өзін-өзі дамытуға және өзін барынша көрсетуге қабілетті жоғары сауатты шығармашыл тұлғаны қалыптастыру және дамыту болып табылады («Егемен Қазақстан»). 2. *Материалдыққа қарама-қарсы, ақыл, ой, сана, мәдениетке қатысты.* Әлемге әйгі есімің, Киелі алтын бесігім. Құт байлансын сенің асыл даңқыңа. Ер түрік белін бұғанда, Ер қазақ қайта туғанда *Р у х а н и* астанам боп жарқыра (К.Салықов, Жезкиік). Осы жоғарыда көрсетілгендей, бұрынғы тұрмыс-салтының, *р у х а н и* мәдениетінің иісі бар өлеңдер «Қобыландының» 47, 48, 52, 53, 54, 55, 60, 64, 70, 80-нші беттерінде бар (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Түркістанның *р у х а н и*, саяси болашағы Түркістан түріктерінің бірлігінде жатыр (М.Шоқай, Таңд.). Петроградта оқып жүрген жастарды біріктіріп, жаз Сібірге қайтқанда қарап жүріп ғұмыр өткізбендер деп, әрқайсысының өзінің сүйген ғылым жолымен

Сібірді ізденіп, оқып, *рухани* міндет жолына тартындар деп, лекция оқып, программа жазып беріп, жастарға жоғалмас жол көрсетті (Ә.Бөкейханов, Шығ.). // *Зиялылар*. Алдымен *руханилар* мен зиялылар пікірі екіге айырылды (М.Дулатов, Шығ.).

Рухани ағым. *Жан дүние, мақсат-мүддеге сай пікірлер қозғалысы.* Түркістанға ешқандай бір жаңартқыш сипаттағы *рухани ағым* енген жоқ (М.Шоқай, Таңд.).

Рухани азық. *Адамның жан дүниесін қанағаттандыратын, ішкі мақсат-мүддесіне сай келетін ой, идея, пікір, ағым.* 1398 жылы әйгілі Әмір Темір оның басына әлемде жоқ әдемі кесене салдырады. Бұл қасиетті кесене кешегі кеңестік дәуірдегі дінге мемлекеттік саясаттың ызғары өршіп тұрғанда да өзіне *рухани азық* іздеген мыңдаған мұсылманның жанына шипа берді, көкірегіне нұр құйып, адамгершілік пен имандылық жолына бағыттап отырды («Егемен Қазақстан»).

Рухани әлем. *Адамның жан дүниесі, гуманистік көзқарасы.* Өзінің даму тарихында әртүрлі репрессияны бастан кешкен қазақ жұрты жаһандану процесінде тілін, ділі мен дінін, ғасырдан ғасырға өткен бай мәдениеті мен *рухани әлемінің* озық үлгілерін, адамзатқа тән ортақ сипаттарын сақтай алғанда ғана өзінің іргелі ұлттық мақсатының биігінен көрінбек. Өйткені әр ұрпақ өз деңгейінде жалпы адамзатқа керек игіліктерді, құндылықтарды әрі сақтап, әрі жетілдіріп отыруға мүдделі («Егемен Қазақстан»). Күн көруге бағытталған осы әрекеттердің негізінде сол елдің экономикасы, әдебиеті, *рухани әлемі* өсіп жетіледі де бірлесіп өткен еңбектің арқасында біртұтас ұлтқа тән белгілері айқындала береді («Егемен Қазақстан»).

Рухани байлық. *Жан дүниенің кеңдігі, білімділік пен зерделілік, парасаттылық.* Қалай оған ішім жылып қараймын, Бір жол жырын жатқа білмес Абайдың. Шапақ шашқан заманы анау, Биіктетіп туған елдің айбынын Қызыл тулар нық тұрғанда белесте, Ұлы Абайды бағаламау – Өз халқының *рухани байлығын* Бағаламау емес пе? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ас беру дәстүрі қазір де жалғастырылып жатқанын айта кету керек. 1991 жылғы Торғайдағы Ахмет пен Міржақыптың асы, 1992 жылғы Көкшетаудағы Абылайханның, Ақмоладағы Бөгенбайдың, Талдықорғандағы Қабанбайдың астары қазынасы мол халықтық дәстүрлердің тәрбиелік,

ұлттық, *рухани байлығымыздың* қайта оралғанының айқын көрінісі екенін тағы да дәлелдеп берді («Парасат»).

Рухани бейне. *Парасаттылық, адамгершілік бітімі.* Әсемдік – қазақ эстетикалық мәдениетінде терең орын алып, кеңінен дамыған: сонымен қатар бүкіл қазақ мәдениетінің, *рухани бейнесінің* қалыптасуында ерекше орны бар түсінік (Қаз. дала. ойшыл.).

Рухани болмыс. *Парасаттылық, адамгершілік, жан дүние байлығы.* Дінді поэзияда идеология түрінде насихаттау XIX ғасырдың аяғында өлкемізде царизмнің отырықшылық саясатының империалистік сипат алуына жауап ретінде, қазақтарды «шоқындыру» ісі күн тәртібіне қойылған тұста ислам тек поэзиямызда ғана емес, халықтың күллі *рухани болмысына* саяси идеология түрінде дендейді (Қаз. дала. ойшыл.).

Рухани дағдарыс. қ о ғ.-ә л е у м. *Идеясыздық, айқын мақсат, мүдденің жоқтығынан болатын тоқырау.* Қазақстан Республикасы – бастауын сыртқы факторлардан алған саяси, экономикалық және *рухани дағдарыст* ан елдің жаңа халықаралық жағдайда ұлттық трансформациялануы арасын үйлестіре отырып, жол тауып шығып келе жатқан ел («Егемен Қазақстан»).

Рухани даму. қ о ғ.-ә л е у м. *Жан дүниенің баюы, айқын мақсат-мүдде, өміршең идея негізінде қоғам мүшелері ой-санасының өсуі, парасатының артуы.* Олардың көркемдік-эстетикалық сипатында да, даму белсенділігінде де, жалпы халық бұқарасының тұрмыс-салтының, оның *рухани даму* жолының көрсеткіші ретінде өздеріне тән ерекшеліктері бар (Қаз. дала. ойшыл.). Еліміздің мәдени, *рухани* және экономикалық *дамуына* халқымыздың санының қаншалықты ықпал еткенін дәлелдеп жату орынсыз («Егемен Қазақстан»).

Рухани дүние. *Жан дүние, ой-сананы байытатын дүниеліктер, материалды емес дүние.* Ренессанс заманы *рухани дүниесінің* дамуы тағы да осы антика философиясымен, эстетикасымен байланысты, оның өнеріне мән беруінде, сусындағандығында (Қаз. дала. ойшыл.).

Рухани жүйе. *Жан дүние, ой-сана, болмыс.* Тарихи құбылыстар тек қана материалдық «дүниелік» жүйені ғана емес, саяси, *рухани жүйені* де өзгертті... Қай жағынан алып қарасақ та, еуразиялық әлем орасан зор қайта құрылуға ұшырады (Қаз. дала. ойшыл.).

Рухани идара. *Рухани сипаттағы пікір-талас, ой-пікір бөлісу өтетін қоғамдық орын. Мәселен, біздің қазақ бұл уақытта тысқары рухани идарадан* (М.Дулатов, Шығ.).

Рухани кеңістік. *к і т. Белгілі бір ортақ бірегейліктегі қауымдастықтың зияткерлік, идеялық т.б. көрністерінің таралу ауқымы, аймағы. Қазіргі әлемдік мәдениет пен өркениетке ерекше ықпалын тигізіп отырған жаһандану – өмірдің барлық саласын қамтып отырған күрделі процесс. Ол дүниежүзілік адамзат қоғамының даму заңдылықтарын айқындайтын факторлардың бірі ретінде қоғамдық тіл мен ділімізге, рухани кеңістігімізге әсер етіп келеді* («Егемен Қазақстан»).

Рухани көмек. *Ақыл қосу, кеңес беру, жақсы сөз айту, біліммен байыту сияқты сауапты іс. Қаржылай көмек көрсету сауапты іс болса, рухани көмекте сауабы мол амал* («Егемен Қазақстан»).

Руханикөсем. *к і т. Білімі, парасаты, зерделілігі, имандылығы биік ел көшбасшысы. Ал осы хандардың қасында адамгершілік, имандылық, отансүйгіштік қағидаларына берік, ақылгөй ұстаз, қауымды бірлікке шақырушы рухани көсемдердің болуы, олардың ел басшысымен мақсат-мұраттарының бір арнада тоғысуына мүддесіне сай келген* (Қаз. дала. ойшыл.). Оның баласы Қасымқожа да пір болған. Ал немересі – Көне Үргеніште оқыған, қажылыққа барған Әбужәлел 1726 жылғы Ордабасыдағы құрылтайда біріккен қазақ қолының пірі, рухани көсемі болып сайланған («Егемен Қазақстан»).

Рухани күш. *Адамгершілік, ар-ождан, имандылық, парасат, жан дүние байлығы жағынан мықты тірек болатын, әсер ететін күш. Жаһандану адам мен адамды, дін мен дінді, мәдениет пен мәдениетті, ауыл мен қаланы бірыңғайлап, бірқалыпқа салуға тырысса, әр ұлт, мемлекет адамды ізгілендіретін, тәрбиелейтін, қауымды реттейтін діні мен дәстүрінен рухани күш іздейді* («Жалын»).

Рухани қайнар [бастау]. *Парасат, жан дүние байлығының бастауы. Сол атақты Ренессанс заманы эстетикасының рухани тамыры тағы да антика эстетикасында жатыр, антика философиясы мен эстетикасы оған әрқашан сарқылмас рухани қайнар болған* (Қаз. дала. ойшыл.).

Рухани қажеттіліктер. *Адамның жеке тұлғалық шығармашылық-тәлімдік және мәдени-әлеуметтік қажетін қанағаттандыратын қндылықтарға ынталылық. Рухани қажет-*

тіліктер – идеяның, түсініктің, ұғымның өмірлік мағынасын жүйелеуге деген құштарлық, ақылдың, сезімнің, еріктің қызметін реттеуге және игеруге бағытталған жеке адам мен ұйымдасқан топтың бағдарлы қызметінің көрінісі, сананы өндірімек және өркениетті жалғастырмақ рухани өмірдегі мұқтаждық (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Рухани құндылық. *Бір ұлттың, не халықтың, қауымдастық немесе топтың, жеке тұлғаның ертеден бағалап келген жан дүние, білім, мәдениет, адамшылдық идеясының негізі болып табылатын ұстанымдары, қастерлі ұғымдары. Егер мәселеге осылай ретроспективті тұрғыдан қарайтын болсақ, онда бүгінгі қазақ халқының бай мәдени мұрасы – ерте қалыптасқан, ең аз дегенде 20–25 ғасырлық тарихы бар қаңлы, үйсін, қыпшақ т. б. байырғы тайпалар таратқан рухани құндылықтардан тұратын, тамырын содан таратып, жаңғырып-жаңаланып, дамып келе жатқан қымбат қазына* («Парасат»). «Мәдениет туралы» заңда ақпарат құралдары мен баспасөз де рухани құндылық әрі шығармашылық еңбек ретінде қарастырылып, оның барлығы болмаса да, кейбір жалпыға ортақ тұстары шешімін табуы керек («Егемен Қазақстан»).

Рухани мәдениет. *а) Адамның өзіне және басқа адамдарға, дүниеге қатысын реттейтін дәстүрлер мен құндылықтардың жиынтығы. Түп атасы Майқы би дегені қазақтың рухани мәдениетінің көзі, сарқылмас қазына бұлағы, көзінің қарашығындай сақталған саф алтыны – ол үлкендері; ақыл-кеңес беретін де, тарихи рухани дүниені сақтайтын да сол үлкендер* (Қаз. дала. ойшыл.). Шынайы ождан бостандығы беріліп, діннің рухани мәдениеттің бір саласы екендігі мойындалған тәуелсіздік жылдарда дінге мойынсұнып, оны ұстанушылар көбейді («Егемен Қазақстан»). *ә) Адамдардың қоғам өміріндегі мәдени қызметінің нәтижесі. Өнер, дін, фольклор, философия, ғылым, құқық, саясат, морль т.б. құбылыстар рухани мәдениет өзегі болып саналады* (ҚҰЭ). *Рухани мәдениет* материалдық мәдениетпен астаса дамиды және олар тарихи дамуда көрініс берген жалпы мәдениеттің құрылымын түзейді (ҚҰЭ).

Рухани мәнділік. *Рухани дүниеліктер, жан дүние, парасат байлығындағы ерекше құндылықтар. Анимизм (латынның anime сөзінен) – рухани (материалдық емес) мәнділік-*

теp мен тіршілік иелерінің өмір сүруі жөніндегі көзқарастар және адамдардың солармен қарым-қатынас орнатуының мүмкіндіктеріне сенушілік («Парасат»).

Рухани мұра. *Әдебиет, тіл, тарих, сәулет өнері т.б. сияқты заттық қана емес, идеялық құндылықтарды жасайтын туындылардың мұрағаттары.* Өз тарихы мен *рухани мұралары* н ардақ тұтқан ағайындар ауыз әдебиеті мен шежіре, тұрмыс-салт жырларының 100 томын (әр аудан 4 томнан) басып шығарды («Егемен Қазақстан»).

Рухани мүдде. *ф и л о с. Субъектінің жеке еркіндігі мен оның шығармашылық ізденісіне ұйытқы болатын, адамның кісілік қасиеттерін қолдай отырып, оған қажетті бағдар беретін белгілі бір әлеуметтік-тарихи топтың дәстүрлі қажеттілігі.* *Рухани мүдде* қоғамдық қатынаста өзіндік әлеуметтік рөл атқаратын топ пен тұлғаның практикалық іс-әрекетінің бағытын білдіреді, адамның әлеммен және бірібірімен жақындау деңгейін жеткізеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Рухани орта. *Әзара мүдделес, ой-пікірі ұқсас, жан дүние қажеттіліктері мен құндылықтары бір адамдар тобы.* Оларды ортақ Отан, ортақ тағдыр, ортақ мақсат, ортақ *рухани орта* өзара тығыз топтастырады («Егемен Қазақстан»). Тұрмыстық мәдени, *рухани орта* *да* н қол үзгендіктен, өркендеуге, өмір сүруге қажеттіліктің бәрін қайтадан жасауға тура келіп, жаңа қоғам қалыптасып отырған («Зерде»).

Рухани өмір. *Материалды байлықтан тыс, адамдардың ой-санасы, ақыл-парасаты, білімі, білігі, жан дүние байлығы көрінетін өмір.* Ол, әрине, адам мүмкіндігінің таусылмас қайнар көзі бар екенін, оның *рухани өмірінің* ғаламат екенін тиісті деңгейде бағалай біледі (Қаз. дала. ойшыл.). Қатардағы азаматтардың, балалардың денсаулығына баса көңіл бөлген. Әдеп ережелерді ғана емес, толыққанды *рухани өмір*, туыстастық салт-ғұрып, қатаң тәртіптік талаптар негізгі назарда ұсталғаны аңғарылады («Парасат»). Өйткені ол кезеңде елдің экономикасы мен саяси құрылымында ғана емес, *рухани өмірінде* де – бұқараның санасында, ділінде, дүниетанымында күрделі қайта құрулар жүріп жатады. Бәрін де қайта құруға тура келеді («Егемен Қазақстан»).

Рухани тазару. *Жан дүние, діл, адамгершілік, адамиылық т.б. жақтан жақсару.* Қазақ

ағартушыларының қатарында Абай несімен ерекше? Ең алдымен – адамгершілік, *рухани тазару* және тәрбие міндеттерін маңдай орынға қойғандығымен. Оны «қазақтың бас ақыны» (А.Байтұрсыновтың сөзі) еткен ақындық дарынның бар күші, ағартушылығының бар қуаты тікелей һәм жанама осы міндетті орындауға бағышталды. Абай өз айналасынан надандықты, рухани мешелдікті, адам табиғатына тән жиіркенішті қылықтарды көп көрді («Егемен Қазақстан»).

РУХАНИ-ӘЛЕУМЕТТІК *с ы н. Материалдық емес құндылықтарға және қоғамдық құбылыстарға қатысты.* Автор *рухани-әлеуметтік* құбылыстарды кең ауқымда алып, мінездер тарихына үңілу барысында қаһармандар тіршілігімен әр алуан заманалар тынысынан үндестіктер легін табуға құлшынса, «Тұлпардың сыны» романында Р.Тоқтаров адамгершілік, ар мәселелерін, тіршілік дағдарыстарын үмітшілдік сарынмен бейнелейді («Егемен Қазақстан»).

РУХАНИ-МӘДЕНИ *с ы н. Материалдық емес құндылықтарға, мәдениетке қатысты.* Өтпелі кезеңде экономикалы өзгерістерді екпіндеп алға кетіп, *рухани-мәдени* сала оның соңынан қуалауға тура келетіні – талай елдің басынан өткен тәжірибе. Сондай жағдайды Қазақстан қоғамының да бастан өткізуіне тура келді («Егемен Қазақстан»).

РУХАНИ-МОРАЛЬДЫҚ *с ы н. Материалдық емес құндылықтарға және ахлақ пен ар-ожданға қатысты.* Осы қатарда өз шығармаларын қытай тілінде жазатын және онда қазақы салт-дәстүр мен менталитетті, ұлттың *рухани-моральдық* және тарихи құндылықтарымызды ашуға көбірек ден қоятын талантты жас жазушылар Ақбар Мәжитұлы мен Еркеш Құрманбекқызының орны бөлек дер едім («Егемен Қазақстан»).

РУХАНИЛЫҚ *з а т. Материалдық емес адамгершілік сияқты т.б. құндылықтарды биік қоюшылық.* *Руханилық* *та* н алшақ мәдениеттер мен өркениеттер іштей құрылымдық ыдырауға ұшырайды (ҚҰӘ). Әдиб Ахметтің дінге, *руханилыққа* берілгендігін осы сөздерінен байқауымызға болады (Қаз. дала. ойшыл.). *Руханилық* қ, адамгершілік мұраттар қазақ ділінің нағыз өзегі болып табылатын құбылыстарға жатады (Қаз. дала. ойшыл.).

РУХАНИЯТ з а т. *Жан дүние, діл, ақыл-парасат сияқты т.б. рухани дүниеліктер.* Олардың қатарына *рухани я т* пен мәдени мұра жатады. Ал осы негіз қалаушы құндылықтардан айырылып қалмағанымыз біздің ең басты байлығымыз болып табылады («Егемен Қазақстан»). *Рухани я т т ы ң* тың серпілістерін Қошқар ауылындағы Ш.Уәлиханов атындағы орта мектептің өмірінен де байқадық. Ұжым жетекшісі мектеп мәселесін ауыл мәселесімен ұштастыра ойлайтын білікті азамат болып шықты («Егемен Қазақстан»). Ең екіншісі, *рухани я т т ы ң* тетігі «заман менікі» деп, кеудесін соққан шала зерделілердің қолында қалды («Жұлдыз»).

Руханият шырақшысы. б е й н. *Рухани, мәдени құндылықтардың іздеушісі, сақтаушысы.* Дәстүрлі сұрақ. Қабырғалы қайраткер ел ағасы, азамат ретінде 70 жылдық тарихы бар қазақ *рухани я т т ы ң шырақшысы* «Қазақ әдебиеті» газетінің оқырмандарына қандай тілек айттың? («Қаз. әдеб.»).

Ұлттық руханият. *Тұтас бір ұлттың рухани мұрасы, құндылығы.* Қазақстан Республикасы дипломатиялық қызметінің еңбек сіңірген қайраткері Қуаныш Сұлтанов *ұлттық рухани я т т ы м ы з ғ а* да алуан түрлі үлес қосып келеді. Бір кезде Ахмет Байтұрсынов, Мұқан Иманжановтар бастап берген көсемсөз дәстүрінің бүгінгі көшбасшыларының бірі («Егемен Қазақстан»).

РУХАНИЯТТЫҚ с ы н. *Руханиятқа тән, соған қатысты.* Батыстың кейбір теріс ұстанымдарынан пайда болған сұмпайылықтар мен азғындаушылықтар қазірдің өзінде Шығыстың *рухани я т т ы қ* зор күшіне тап болуға келе жатыр («Егемен Қазақстан»).

РУХСЫЗ с ы н. *Рухы жоқ, ішкі, табан тірейтін идеялық ұстанымсыз, намыссыз.* Нәпсі дер *рухсыз* жандарды, Мейлі адам, мейлі аңдарды. Үстіртін қарап ұқпайды, Қай молда мұны аңғарды? Мәнісін білмей шатасқан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Хас шындықты ажыратып көрсететін бәрінен, *Рухсыз* қалам қазір бізге қауіптірек бәрінен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Америкаша жаһандану яки ғаламдастыру, Меніңше, бұл – қансыз әрі *рухсыз*. Шекарасыз, тежеусіз һәм құлыпсыз. Эгоистік қарын-мүдде аспанында асқину, Шағын, әлсіз ұлт пен тілді, салт-дәстүрлі тасқа ұру (М.Шаханов, Ғасырлар.).

РУХСЫЗДЫҚ з а т. *Рухани күш-қуаттың жоқтығы, батылсыздық, рухани белсенділіктің төмендігі, намыссыздық.* Нәсілі

орыс болғанымен Александраның мұсылман діліне, дініне, тіліне кіруі – Ахметке деген аппақ сезімін айғақтап тұрғандай. Ал Ахаңның сүйікті жарының мұсылман болуы – бүгінгі *рухсыздық* билеген салауатты өміріміздегі санасыздарға сабақ болғай деп тілейік («Парасат»). Кезінде Паустовский айтқан екен: «Ана тілін ұмытқан адам Отанға қауіпті» деп. Өз жерінде ана тілін білмеу, біле тұра сөйлемей – барып тұрған мәңгірттік, *рухсыздық* («Қаз. әдеб.»)

РУХТАН= е т. *Қайраттану, жігерлену, шабыттану.* Москвадан өз республикамызға көп ой, зор жігер алып, жаңа батыл мақсаттарға *рухтанып* қайттық (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). – Бар дер едім, сөмкеме нан салған емес ол менің, Жоқ дер едім – іздеп барып орнын сипап көрмедім. *рухтанып* аузыма сөз түскеніне тегіннен – Кітапта да дәл осылай жазылыпты дедім мен (Ж.Нәжімеденов, Қызғалдақ.). Төс қалтамда сақтаулы суретіңнен *рухтанды* сезімпаз кеудем менің (Ә.Сәрсенбаев, Өлең.).

РУХТАНҒЫШ с ы н. *Жігерленгіш, қайраттанғыш, шабыттанғыш.*

РУХТАНДЫР= е т. *Намыс көтеру, қайраттандыру.* Төртінші Украин майданының күнбе-күнгі жеңістері партизандарға дем беріп, *рухтандырып* тұрған кез еді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

РУХТАНДЫРҒЫШ с ы н. *Жігерлендіргіш шабыттандыргыш, қайраттандыргыш.*

РУХТАНДЫРУ *Рухтандыру етістігінің қимыл атауы.* Солтүстік облыстарды қазақтандыруға, *рухтандыруға* ешкімнің қабағына қарамай көңіл бөлуіміз қажет («Жас Алаш»).

РУХТАНДЫРУШЫ з а т. *Жігерлендіруші, шабыттандырушы, қайраттандырушы.* Совет әдебиетінің мақтанар дүниелігі де көп. Оның алтын қорында күллі әлемге совет елі туралы *рухтандырушы* шындықты паш ететін кітаптар аз емес («Қаз. әдеб.»).

РУХТАНУ *Рухтан етістігінің қимыл атауы.* Есімдері облысқа белгілі білімді ұстаздар К.Бірманов, Н.Балмаханов, К.Тұрғанбаева, Б.Қалиев, Н.Үсенов, акционерлік қоғамдағы ішкі жөне сыртқы байланыстарды үйлестіруші жетекші маман, журналист Ғалия Жалдыбаевалар ұжымның ұлттық *рухтанушы* одан әрі қызмет ете беретініне ешкімнің күмәні болмаса керек («Жас Алаш»).

РУХТАС с ы н. *Рухы бір, бір рухтағы, идеясы, ұстанымы жақын.* Істерің сай боп сөзіңе, ірірек көріп елге сен. Руластығың өзіңе, *рухтас* болып келмесең! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.). Қасым – художник ақын. Шынайы

художник қашан да өзінің туған халқымен *рухтас* келеді (Ө.Тәжібаев, Шығ.). Әр ақынды аударар бергенше, шама келсе – өзіне *рухтас* бір ақынды ғана аударғанға не жетсін (Ө.Нұрғалиев, Нөсер.). АҚШ-тың әрбір алты тұрғынының біреуі (50 миллион) жарықсыз қалды. Бұл жағдайды саясаткерлер сан-саққа жүгіртіп, гулетіп, өзіндегі пісіп-жетіліп тұрған жараның аузын да тырнап кетіп, біреулер бұл оқиғаны «техногендік апат» деп, біреулер «оркениеттің құлауы» деп, енді біреулер «адамзат өз ақыл-ойының жемісі техникалық жүйенің алдында дәрменсіз, елсіз екенін көрсетіп алды» деп, тағы біреулер дүние бен Ладенді ұмыта бастаған шақта, «бұл соның *рухтас* серігі Саддамның ісі» деп жаңалық ашып, қияс тартты («Жас Алаш»).

РУХТЫ с ы н. *Рухы көтеріңкі, шабытты, жігерлі, намысты*. Бүгінгі біз тірлік етіп жатқан кеңістікте бұрын өмір сүрген елдің де исламға дейін *рухты*, ата-баба аруағын, табиғат құбылыстарын қадірлейтін, бір құдайға табынатын діні болған («Егемен Қазақстан»). Эстониядағы жергілікті тұрғындарының саны біздің Оңтүстік Қазақстан облысы тұрғындарының жартысынан сәл-ақ асады! Жартысынан! Алақандай ғана болса да, не деген қайсар, не деген шымыр, не деген *рухты* ел десеңші?! («Жас Алаш»).

РУШЫЛ с ы н. *Рулық жікке, атаға бөлінгіш*. Мұрат қазақтың ру таласы, ру бәсекесі күшті мезгілде өсті. Мұрат – өте *рушыл* ақын. Алшын болып таласса, Байұлыны мақтайды, Байұлының ішінде бәсеке болса, өзінің руын мақтайды. Мұраттың айтыстарынан алаштың түбіне жеткен ру таласының, ру бәсекелерінің суреттері айқын көрінеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Бірде тату, Бірде араз *Рушыл* ың, Жершілің. Мысығымыз дұрдараз Мысығымен көршінің (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

РУШЫЛДЫҚ з а т. *Руға бөлінушілік, ру мүддесін ел мүддесіне жоғары қоюшының*. Сонда *рушылдық* дегеніміз не нәрсе? Бұл сұраққа кезінде Ахмет Байтұрсынұлы да жауап іздеген екен. Ахаң өзінің 1926 жылы жазған «Партия мен кеңес құрылысындағы рушылдық әсері» деп аталатын мақаласында рушылдық анықтамасы ретінде Энгельстің пікірін алға тартады («Түркістан»). Оқырман Ахметтің бұл мақаласынан қазақта *рушылдықтың* жоқ екендігін ғана емес, сонымен қатар автордың ру мәселесіне деген көзқарасын да анық аңғарады («Түркістан»).

РУШЫЛЫҚ з а т. т а р. *Ру болып, тайпа болып өмір сүру кезеңі*. Бірақ сол ас беру, той қылу сияқты *рушылдық* жұртшылығымыздан қалған күнінде, кімнің пайдасы үшін екендігін ашуымыз керек. Бай өлсе жетерлік дәулетпен сай, салтанатпен асын береді, бай қызы ұзатылса, тағы да сондай салтанатпен той істеліп ұзатылады. Өлетін бай болғанда, қыз ұзататын бай болғанда, ас беретін, той істейтін қара бұқара болады. Бұл мерекесі де байлардың қара халықтан пайдаланғанын көрсетпей ме? Кедей өлсе, қыз ұзатса, екі адамның басы қосылмайды. Қайда біздің рушылдығымыз? Қайда біздің баяғы бірдейшілігіміз? – дейді Ахаң («Түркістан»).

Рушылдық дәуір. *Адамзат қоғамының бас-тапқы тайпалық кезеңі*. *Рушылдық дәуіріндегі* бірдейлік жоғалып, бай мен кедей шыққан соң, әркім күнелтетін хұқына таласады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа нұсқа). *Рушылдық дәуіріндегі* рудан шыққан әділ билердің орнын байлар табынан шыққан, малға сатылған парақор билер басып, ол таластарды тексереді (А.Байтұрсынұлы, Жаңа нұсқа).

РҰҚСАТ [ар. رخصة] з а т. *Бір тараптан екінші тарапқа берілетін құптаушылық, келісім*. Қақпаның ар жағынан біреу келді, Күзетшісі сол екен, дыбыс берді. – Қақпаны саған ашар *рұқсат* жоқ, Бұл – Құдайға бастайтын қақпа, – деді (Абай, Тол. жин.). 2, 3 һәм 8-нші ауылдың қазақтары уақ қарыз серіктігін ашуға *рұқсат* алып, серіктікке «Қой-айдаровский» деп есім берілген, Инспектор осы уақ қарыз серіктігін ашуға келген еді (М.Дулатов, Шығ.). Ояздан *рұқсат* ап Балуан Шолақ тысқа шықты (С.Мұқанов, Шығ.). Қыз айтты: «Енді сенде менің еркім, Жан-тәнім, жолыңызға болсын көркім. Бірінші сізден бұрын жолығысуға, Бар еді бір жігітке берген сертім, *Рұқсат* сізден егер болған болса, Шығарып хош айтайын соның дертін» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Рұқсат берді [қылды, етті]. а) *Қандай да бір істі, әрекетті жүзеге асыруға келісім берді, құптау білдірді*. Орында, *рұқсат бер* де, тілегімді, Ашылтып нұр құйғандай жүрегімді. Осында жалғыз түні жатсын күйеу, Білерсің кейін өзін күндегіңді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Дүйсен қарағым, маған төрт-бес күнге *рұқсат бер* (Б.Майлин, Шығ.). Ете бер дұрыс жүріп қызметің, Деме енді пәлен жерде той бар, ас бар. Қожаңыз *рұқсат қылып* бар демесе, Қыдырма шақырса да сойып қошқар (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сабаз жігіт толғанды қиялы алыс, Жарымен болған еді жаңа таныс. Сол жерде *рұқсат етіп* қоя берді,

Бұл іске ойланбады, қылып намыс (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ә) *Ерік, бостандық*. Әйел өлмес соқпа дерттен, Сауыға алмас сынған ер. Мен – көмірмін қалған өрттен, Енді *рұқсат* бізге бер (Абай, Тол. жин.).

Рұқсат етілген капитал. э к о н. Акционерлік қоғамның жарғысында көрсетілген акционерлік капиталдың шамасы. *Рұқсат етілген капитал* акционерлік компания шығаруға құқылы акциялардың монополияға қарсы оңтайлы сомасын айқындайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

РҰҚСАТНАМА [ар. رخصت نامه] з а т. Белгілі бір әрекетті жүзеге асыруға келісім беретін заңды құжат. Келдім, – дедім, – бір арыз айтайын деп, Зекет беріп патшаға қайтайын деп. *Рұқсатнама* хат алып қолыңыздан, Біраз күн сауда қылып байқайын деп (Бабалар сөзі).

РҰҚСАТСЫЗ ү с т. Құптаусыз, келісімсіз, *рұқсат сұрамай*. Абайдың үстіне екі егде адам *рұқсатсыз*, хабарсыз кірді (М.Әуезов, Абай жолы). Жұмақтан шығып дүнияға Атамыз келген әуелден *Рұқсатсыз* з Алладан Жалғыз бидай жеген соң. Сұңқардың жайын халық білмес Мен пәлен, мен дегенмен (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Қыз айтты: «Болатұғын батыр өктем, Қате бар біразырақ сізден кеткен. Ұрлық іс патшаға лайық па? *Рұқсатсыз* з неге келдің, не себеппен?» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бәлкім, саған өшпес жара салдым ба? (Кешір мені, кетсем сол сөт ұсақтап) *Рұқсатсыз* с сүйдім сені құшақтап (М.Шаханов, Ғасырлар).

РҰҚСАТТА = е т. ж е р г. Құптау. Осы 20 тонна ақ жүнді сол кооператив аймақтан *рұқсаттама* т а т ы п алған, оған лицензия берілген («Шұғыла»). Заңда бір жасқа дейінгі баланы ана сүтінен ешбір себепсіз айыруды *рұқсаттама* а й т ы н д ы ғ ы н ескеру дұрыс. 1–16 жасқа дейінгі баланы асыратуға заң *рұқсаттайд* ды («Жаңа өмір»).

РҰҚСАТТАМА з а т. ә с к. <франц. rагоle> *Жауап ретінде айтумен қатар өз әскери қызметкерлерін тану амалы болып келетін құпия сөз*. Шекара әскерлерінде *рұқсаттама* шекара нарядтарына, сонымен қатар тексеруші тұлғаларға мемлекеттік шекараны қорғауға тапсырмаларды беру кезінде хабарланады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Әскери бөлімдерде *рұқсаттама* н ы бекіту штабтың, ал жеке орналасқан бөлімшелерде кезекшінің қызметі болып келеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

РҰҚУҒ [ар. ركوع] з а т. д і н и. Намаз оқығанда еңкейіп тізе бұғу. *Рұқуғ* бас ұрмақ – ал-

дында құда хазірге ұқсас, ол да ишарат (Абай, Тол. жин.).

РҰХСАТ з а т. с ө й л. *Рұқсат*. Неше жыл бірге жаттың меніменен, Ойласам, еркінді мен алдым неден? Елге бар, *рұқсат* бердім ырзалықпен, Қош, Әуіпші! Айырылысам сеніменен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Егер атастырып қойса, өскен соң «сүймеймін» деген жағына ел жақсыларынан *рұқсат*, мал берген жағының малы айыпқа салауат кетеді (С.Торайғыров, Шығ.).

РҰХСАТСЫЗ с ы н. с ө й л. *Рұқсатсыз*. Тауыс деңдер мені енді, суыр демей, Қорқындар *рұқсатсыз* з шөп те жемей. Жүнім асыл, сендерден түрім бөлек, Немене мен суырдың патшасы емей! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ақылбеков мұрнының астымен түсініксіздеу мыңқылдап, орнына *рұқсатсыз* з отыра берді (Р.Сәрсенбаев, Сағым.). *Рұқсатсыз* з тұңғыш жол шығып, Ат қылып ақ тал шыбықты. Барсам бір «үйін» ол жығып, Ауылдан әрі шығыпты (Ж.Молдағалиев, Таңд.).

РҮШДИЯ з а т. е с к і к і т. Түрлі пәндер оқытатын ағартушылық мектеп. Соған қарай Ғұсманияда мектеп харбия, мектеп *рүшди* а р салынып, жаңа низамға айналған (Абай, Тол. жин.).

РЫЗДЫҚ з а т. с ө й л. *Рызық*.

РЫЗЫҚ [ар. رزق] з а т. 1. *Нәсіп, несібе, ризық*. Сауап көп ғибадатқа десең де, Жалығып, жалқауланып жатасың. Адалдың адал *рызқын* жесең де, Арамды әдейі іздеп татасың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Рызық* сипатына сенім адамды барға қанағат қылуға, Құдайдан деген сабырлылыққа тәрбиелейді (ҚҰӘ). Бірде алып, бірде қалып жүрмес пе едің, Сөзіңді біреу сөгіп, біреу мақтай. Бой тежеп жүрексіну дұрыс емес, Шашылған *рызық* т ы жүріп татпай (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Диуана қатарына жатқызылған адамдарға берілетін азық-түлік*. 3. *к ө н е*. 9–10 ғасырлардағы жауынгерлердің жалақысы. 4. 16-ғасырларда Осман сұлтандығында табыс әкелетін егістік таңабы, жерлер.

Рызық берді. *Жаратушы нәсіп етті, маңдайына жазды. Берді* өлшеп *рызық* т ы бейнетіңе, Ғылым қу, жай тамырын тербетуге. Адамдық адалдықпен бірге жүрер, Жарамас жамандықпен ержетуге (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Рызық беруші. д і н и. *Несібе, ризық ұлестіруші*. Алланың *рызық беруші* деген мағынадағы ар-Раззақ деген көркем есімі бар (ҚҰӘ).

РЫНОК з а т. э к о н. *Нарық (өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы экономикалық қатынастар жүйесін білдіретін тауар шаруашылығының санаты).* Р ы н о к қ а тауар өндірушілердің тәуелсіздігі, олардың толық дербестігі, тауарлардың бағасын еркін белгілеуі, тұтынушылар мен жеткізушілерді еркін таңдауы, тауар өндірушілердің, сатушылардың өткізу рыногы үшін бәсекелесуі тән (Қаз. тілі термин. Экономика.). Көбінесе, шетелдік зейнетақы қорлары банктердегі есеп-шоттар есебінде ғана болып, р ы н о к т а ешқандай қызмет атқармайды («Түркістан»). Өмірде жәй кездейсоқтық болмайды деседі ғой. 2000 жылы 3 азаматтың кездесуі үлкен істердің басталуына ұйытқы болған еді. Олардың бірі – Амангелді Баракатов, екіншісі – Болат Қонарбаев, үшіншісі – Саламат Дүйсенғалиев болатын. Осы үшеуі сол кездегі сұранысты, р ы н о к т а ғ ы тетікті тауып, қалана білді («Зерде»).

Рынокқа қатысушы. э к о н. *Өз клиенттері атынан, сондай-ақ өз есебінен тауарлар мен көрсетілген қызметтерді сатып алушы және сатушы адам.*

Рынокты бөліктеу. э к о н. *Өндірістік-өткізім саясатын бағдарлау нұсқасын таңдау мақсатымен рыноктағы неғұрлым қолайлы жағдайды анықтау үрдісі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рынок теориясы. э к о н. *Экономика ғылымының тауар-ақша айырбасын және сатушылар мен тұтынушылар арасындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарды зерттейтін саласы.*

Рыноктың макроқұрылымы. э к о н. *Тауар топтарының, яғни атқарымдық мақсатының ортақтығымен біріктірілген және қоғамдық еңбек бөлінісі мен кәсіпорынның мамандануының ықпалымен дербес өндірістерге бөлініп шыққан (аяқкиім, киім-кешек, жиһаз, тамақ өнімдері, тұрғын үй т.б.) тауарлардың түрлері бойынша сұраным мен ұсынымның арақатынасы. Терминді (р ы н о к т ы ң м а к р о қ ұ р ы л ы м ы) сондай-ақ қаржы, несие және ақша рыногына қолдануға болады* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рыноктың өтемпіздығы. э к о н. *Рынокта нақты тауарлардың немесе құндылықтарды сатып алушылар мен сатушылардың ұдайы болуын көрсететін рыноктың негізгі сипаттамаларының бірі. Р ы н о к т ы ң ө т е м п а з д ы ғ ы* сатушының сатып алушыны әрқашанда таба алатын жағдайда болуын, сондай-ақ сатып алушының сатушыны әрқашанда таба алатын жағдайда болуын көздейді және рыноктың сы-

йымдылығына тікелей тәуелді болады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рыноктың сыйымдылығы. э к о н. *Белгілі бір уақыт кезеңінде, мысалы, жыл бойына рынокта сатылатын тауардың көлемі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рыноктың шекарасын кеңейту. э к о н. *Фирманың қолдағы тауарларды жаңа рыноктарға енгізу есебінен өткізу көлемін ұлғайту әрекеті* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

РЫНОКТЫҚ с ы н. *Нарықтық, нарыққа тән.*

Рыноктың жетекші. э к о н. *Саладағы рыноктың үлесі барынша көп кәсіпорын. Р ы н о к т ы қ ж е т е к ш і* кәсіпорындар, әдетте, бағаны өзгерту, жаңа өнімдерді әзірлеу, түрлі бөлу жүйелерін және маркетинг кешенінің басқа да нышандарын пайдалану саласында жетекші болады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рыноктың күштер. э к о н. *Еркін рынокта сұраным мен ұсынымға ықпал ететін және бағаны айқындайтын жағдай – сатушылар мен сатып алушылардың, несие берушілер мен қарыз алушылардың мінез-құлқы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рыноктық қорлар. э к о н. *Ішкі рынокта жеке тұтыну үшін халыққа ұсынылатын тауарлардың жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рыноктың сынақтама. э к о н. *Тауарлардың сыртқы түрін, буып-түйілуін, тауар таңбасын, атауын тұтынушының бағалауы туралы оперативтік коммерциялық ақпарат алу мақсатымен тауарды таңдап алынған рыноктарды сынап сату* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рыноктық тексеру. э к о н. *Қандай бағаланымының жақсы екенін және белгіленген бағамен қанша акцияны сатып алуға немесе сатуға болатынын анықтау үшін сыртқы биржа айналысында жүрген бағалы қағаз бағаланымын бірнеше фирмалардан сұрап білу* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рыноктың тепе-теңдік. э к о н. *Тауарлар мен қызмет көрсетулерге сұраным көлемі мен құрылымының және олардың ұсыным көлемі мен құрылымының арасалмағы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рыноктың тетік. э к о н. *Нарықтың негізгі үш нышанының: ұсынымның, сұранымның және бағаның өзара әрекеттесу тетігі. Р ы н о к т ы қ т е т і к і ң* ерекшелігі оның әрбір нышанының сұранымы мен ұсынымға әсер ететін негізгі құрал болып табылатын бағамен тығыз байланысты екендігінде (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рыноктық үміткер. э к о н. Өзінің рыноктағы үлесін молайту жолында күресетін кәсіпорын (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рыноктық ізбасар. э к о н. Өзінің рыноктағы үлесін сақтай отырып және қатерлі шешім қабылдамай, салалық жетекшілердің соңынан ілесу саясатын жүргізетін кәсіпорын. Р ы н о к т ы қ і з б а с а р өз қызметін кеңейту стратегиясын да жүргізе алады, бірақ бұл саясат бәсекелес тарапынан қарсы әрекет туғызатындай болуы керек (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Рыноктық экстремизм. э к о н. Тауар өндірушілердің толық дербестігі; еркін нарықтық баға негізінде жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшу (Қаз. тілі термин. Экономика.).

РЫЦАРЬ [нем. Ritter] з а т. т а р. Феодалды Еуропадағы әскери-дворян тобына жататын адам. Р ы ц а р ь л а р д ы ң пайдаланатын жері болған, шаруалардың, қала тұрғындарының, басқа елдердің жерін басып алуға тікелей қатысқан (ҚСӘ). Х ғасырда Батыс Еуропа Азиядан келген басқыншылардан аттарына ауыздық пен үзеңгі тағуды үйреніп, мұздай темір құрсанған р ы ц а р ь л а р әскерін құрды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Сізге титтей ғана тәрбие берсе және оның өзін мен берсем, сіздің нағыз р ы ц а р ь болатын түріңіз бар (С.Қышқашев, Таң арайлап.). Ал бұл кезде Русьті бағындырған және өздеріне басыбайлы ел еткен моңғолдар Польшаға, Моравияға келіп кіреді де, Липництің түбіндегі шайқаста еуропалық р ы ц а р ь л а р д ы ң біріккен әскерін талқандайды, бұдан соң Венгрияны талапайға түсіре Адриатикаға дейін жетеді («Парасат»).

РЫЦАРЬЛЫҚ с ы н. Рыцарьға қатысты, соған тән. Менің атыма айтылған р ы ц а р ь л ы қ сөзіңізге, арнау өлеңіңізге шын көңілден көп рақмет! (С.Жүнісов, Ақан сері). Христиан иеліктерінен дін жолында шәйіттікке дайын р ы ц а р ь л ы қ ордендердің мүшелері мен қару ұстаған қарапайым діндар жұрт қалаға қаптап келеді («Парасат»).

РЫЧАГ з а т. т е х. Қозғалмайтын тіреуіштің төңірегінде айналатын, аз күш жұмсап, үлкен күш алуға мүмкіндік беретін қатты денеден жасалған қарапайым механизм. Егер тірек нүктесі екі күштің әсер ету бағыттарының арасында жатса, онда р ы ч а г бірінші текті, сыртында жатса – екінші текті деп аталады. Бірінші текті р ы ч а г тепе-теңдікте болу үшін параллель күштер бір жаққа қарай, ал екінші текті р ы ч а г үшін қарама-қарсы бағытталуға тиіс (ҚҰЭ).

РЭКЕТ [ағыл. racket] з а т. ө л е у.-э к о н. 1. Күшпен алу тәсілі, қорқыту, үркітумен де-

геніне көндірушілік. Р э к е т – қылмысты элементтердің, рэкетиерлердің (аламандардың) қорқан-лоқы мен зорлық-зомбылық жасау жолымен қорқытып ақша немесе мүлік алуы (Қаз. тілі термин. Экономика.). 2. Қоғамда заңсыз әрекеттерді жүзеге асыратын, бопсамен, тонаумен айналысатын қылмыстық топ. 3. Сондай қылмыстық топтың мүшесі.

РЮКЗАК [нем. Rucksack] з а т. Арқаға салып көтеріп жүретін қапшық; жолқапшық. Әп-сәтте жүк тиеліп болды, р ю к з а к т а р ы н арқалап, улап-шулап балалар машинаға мінді (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Және қаптаған қытай бұлар топ-тобымен, еркін жүреді. Әдетте Гонконгтан немесе тайвандық болатын. Бірақ жапырлап тұрмаса да, көзге көбірек түсетіні – зәңгі тектілер, әрқилы кейіптегі, ауыр р ю к з а к арқалаған, үлкен шабадан сүйреткен жүргіншілері тұрыпты, осы әуежайдағы қол қызметіндегі, балтырлы, бөкселі, ала көз қыздарға дейін («Жұлдыз»). Ал студенттер нағыз жер көруге шыққан саяхатшылар тәрізді, кигендері тылтиған джинс шалбарлары, арқаларында р ю к з а к т а р ы, қолдарында үнемі өздерінің серігі – гитаралары, бүкіл вокзал алаңын жайлап алған (І.Есенберлин, Шығ.).

РЮМКА з а т. Арақ, шарап ішуге арналған шыныдан жасалған шағын ыдыс. Бір-бір р ю м к а д а н армян коньягін құйды. Біздің дәм тауымызды сұрады (І.Омаров, Серпін). Генерал сол қолымен р ю м к а н ы алып, біздің жеңісіміз үшін тост көтерді (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Сөйте тұра, ол ерінің көңілі ашылар ма екен деген үмітпен түрегеліп, шкафтан бір бөтелке коньяк өкеліп, жанына хрусталь р ю м к а қойды (І.Есенберлин, Қатерлі.). – Осы мен сендерден сұрамаймын, – деп екі р ю м к а н ы мөлдіретіп тоса қойды. – Түс көрдім, сақалы аппақ кудай бір шал келді де, мені танимысың деді («Жұлдыз»).

С

С 1. Қазақ әліпбиінің жиырма төртінші әрпі. Мысалы, латын әліпбиіндегі <с>, <к> фонемаларын беретін с әрпін <дж> фонемасына... алған (Қ.Күдерінова, Қазақ жазуы). 2. Қазақ тіліндегі тіл ұшы, жинақы, жуысыңқы дауыссыз дыбыс. Т, с – екеуі де тіс дыбысы болғанымен, екеуінің айтылу жолы екі түрлі (Қазіргі қаз. тілі). с, з фонемалары тіл ұшы астыңғы күрек тіске жуықтаудан пайда болады (Қазіргі қаз. тілі).

САБА¹ з а т. э т н. 1. *Жүнін қырып, ысқа салып, жылқы терісінен жасалған, негізінен қымыз ашытатын ыдыс. С а б а н ы* жасау үшін иленген теріні талдың қабығымен бояйды. Содан соң қажетті сыйымдылық мөлшерінде (шамамен 100 л) төрт бой етіп пішіп, түбін кең, аузын тарлау етіп шуда жіппен тігеді (ҚҰӘ). Сол минутта-ақ ауылдың адамдары жиналып, Қалампыр бәйбіше *с а б а д а н* қымыз құя бастап, Сәрсенбай да Жамалға: – Тұр, қарағым, молдекеңе мал әкел! – деп өмір етті. Жамал атасына бір қарап тысқа шығып еді, соңынан кешікпей Сәрсенбай да шығып, Жамалға ақырын сыбырлап айтты: «Анау күнгі жанбасы құрттап жүрген көк қозыны әкел, үйге кіргізерде кескегін алып таста! Ұқтың ба?» – деді (М.Дулатов, Шығ.). Бү бір – баланы көп тауып, жалғызынан басқаның бөрі ұзатылып, өліп таусылған, ауыл үйдің жібін иіріп, жабуын, сырмағын сырып, *с а б а с ы н* тігіп... күн көріп отыратын көңілшек тәуір кемпір еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Құрымға салынып, ысқа ұсталып, құмға қатырылған теріден *с а б а*, торсық, көнек, шанақ істеледі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. а у ы с. *Бір нәрсенің жалты шеңбері, арнасы, көлемі, аясы.* Таулар көп мүлгуден талмаған, Сайлар көп *с а б а с ы* толмаған (Д.Қанатбаев, Жетіқарақшы.). Ырғыз өзені бір өзі алпыстан асатын көлді толтырып, қанатын жайып, *с а б а с ы н* кеңітіп, майса шөбімен, балауса көгімен барып Торғай өзеніне қосылады (А.Тоқмағамбетов, Жазғы жапырақ.). 3. э т н. *Мошшылықтың, ырыстың, байлықтың белгісі. С а б а* киелі ыдыс саналған. Ішінде қымызы тұрса да немесе бос болса да оған аяқ тигізбеген (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Қара саба. *Үлкен, ірі, ежелден ұсталып келе жатқан, ырыс айналған саба.* Тем, тем үшін, тем үшін, Тең құрбыдан кемі үшін Теңкиген *қ а р а с а б а* жоғы үшін, Көк шекпенін бөктеріп, Ерлер жортар мал үшін (Ақтамберді жырау).

Саба жию. *Соңғы іркіт піскен соң сабаны тазалап бүктеу.*

Сабасына қарай піспегі. *Бір-біріне саймасы, дөп қосылған деген мағынада.* Біз басқармамыз айтулы жақсы деп мақтанбалық, сөйтсе де *с а б а с ы н а қ а р а й п і с п е г і*, мінсіз – жалғыз Құдай, секпілсіз – жалғыз күн (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Сабасынан аспады. *Шектен шықпады, қалыптан озбады.* Қанша ішсе де, *с а б а с ы н а н а с п а й т ы н* Күсен, осы үйде қонып отырып, аяқасты қара басып қызып қалғаны (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Арыстан дұға тілеп бабасынан, Қайраты *а с ы п* кетті *с а б а с ы н а н*. Ақы-

рын тізгін тартпай тез қамданып, Ұстады сауықтың кеп жағасынан (Ә. Найманбаев, Шығ.).

Сабасына сыймады [сабасынан шықты]. а) *Ісініп-кебінді, ашу-ыза кернеді, шектен асып кетті.* Ол үйінде жоқ боп шығады. Көршілерінен сұрастырғанда: «Қазір көңлі тоғайып, *с а б а с ы н а с ы й м а й* жүр» деседі (К.Тоқаев, Түнде.). Шынында да, Жұмабек бұрын едәуір «сілтеп» жүрген кезінде кей кештерде *с а б а с ы н а н ш ы ғ ы н*, оғаш мінез, дөрекі қылықтар көрсетіп алатын (Т.Ахтанов, Шығ.). Лейтенант Қайсаров маған қорлық істеді. Қайсаров атын атағаннан-ақ *с а б а с ы н а н ш ы қ қ а н* Уәли сөйлеген сайын өршелене түсті (Т.Ахтанов, Шығ.). ә) *Леңірді, асып-тасты, асып-төгілді.* Даламыз да, қаламыз да, көшелер де толы қуаныш. Шалқар шаттық *с а б а с ы н а с ы й м а й* тасып төгіліп жатты (Ә.Ибрагимов, Жаз).

Сабасына түсті [келді]. *Ашуы, ызасы басылып, саябыр қалыпқа келді, ашуы тарқады.* Батыраш аңдамай жаза басқанына өкініп, *с а б а с ы н а т ы с е* берді (С.Жүнісов, Ақан сері). Мұстапа маңдайының терін сүртіп, *с а б а с ы н а т ы с і н*, сабыр тауып «yh!» деп қатты күрсінді (О.Сәрсенбаев, Сағым). Тасқыны басылып, саябыр қалыпқа келді. Тасқыны басылып, ызғары қайтсын, ашуы *с а б а с ы н а к е л с і н* (М.Әуезов, Танд.). Аздан кейін ду басылып, жұрт *с а б а с ы н а т ы с і п т і* де, үлкендете сөйлепті (Қаз. ертегі.). Бұрқ етіп тасыған ашу әп-сәтте қайта *с а б а с ы н а к е л д і* (С.Жүнісов, Жапанда.).

Саба толқу. *Саба ішіндегі сұттың шайқалуынан бетіндегі майлардың бірігуі.* Толқу барысында сабаның ішінде бөлінген ұсақ майлар бірігеді. Бұл *с а б а т о л қ у* деп аталады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

САБА² з а т. э т н. к ө н е. *Бір нәрсені қаптауға арналған қап, қатшық, аяққийм т.б. жасау үшін пайдаланылатын аң немесе мал терісі.* Алыс жолға жүрерде түйенің табаны жұқарып тимес үшін, ескі *с а б а д а н* шөрке істеліп, аяғына кигізілген түйені табанды түйе дейді (Ж.Жанәбілев, Қаз. мал атау).

Бес биенің сабасындай. *Етек-жеңі кең, денесі үлкен (әйел).* Шешесі Бикасап – Күрдебайдың бәйбішесі. *Бес биенің сабасындай* тұлға бейнесінде өзгеше адам (Б.Майлин, Шығ.). *Бес биенің сабасындай* сары қатын өне бойы іркілдеп, мезгілді уақытында есігінің алдына шығады да, Арынды күтеді (З.Ақышев, Ақбел.). Төртеуі де *бес биенің сабасындай* ірк-ірк еткен семіз кісі (Ж.Мусин, Қаз. тілі антоним. сөздігі).

Желін саба. а) *Желіннің сыртқы терісі; төрт түлікке ортақ атау.* ә) *Бие желінінің сыртқы терісі, сыртқы қабы.* *Ж е л і н с а б а с ы н д а* сүт қалмаса суалған бие дейді. Биенің *ж е л і н с а б а с ы н* толтырып, емшек сүтінің ағаруын «үрпі ағару» дейді, ол биенің кешікпей құлындайтынын көрсетеді (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

Желін сабасын салыпты. *Биенің желіні біліне бастаған, желіндей бастаған кезі, кешікпей құлындайды деген ұғымды білдіреді.*

Саба бие. *Қарыны ұлкен, көп құлындаған бие.* *С а б а б и е*, сақа айғыр, Қысырақ алған жас айғыр. Топпақ жалды торы айғыр Дейміз деп жүр төрт бөрі (С.Қасиманов, Сикырлы.).

Саба құрсақ. *Кең құрсақ, ұлкен қарын.* Әр елдің бұқалары, өгіздері, Қызыл көз, *с а б а қ ы р с а қ* – семіздері, Жерлерден жарты ай жүріп келгендер бар, Кетіпті пәленше де дегіз-белі (І.Жансүгіров, Шығ.).

САБА³ з а т. *Өзендердің, ағын сулардың суы азайып, ең төменгі межеге жететін кезеңі.* Қазақстанның аумағында, қоңыржай және биік ендіктерде қысқы (қыстың басынан көктемгі су тасуға дейін) және жазғы (көктемгі су тасудың соңынан күзгі жауын-шашындар немесе мұз қатқанға дейін) *с а б а* кезеңдеріне бөлінеді (ҚҰЭ).

САБА= е т. **1.** *Ұрып-соғып жазалау.* Талайды оқып, талайды көріп Өскенмен, пай-пай, оңбайды жеңгем, баласын кейде *с а б а й д ы* келіп, Мао-Цзедундай торғайды жеңген (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Соның да тілін алмадың, *С а б а д ы ң*, сөктің, қарғадың. Көріне қашан кіргенше, Арсылдап иттей қалмадың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақта бала ұрмайтын ата-ана сирек шығар. Талай ата «жүгермек» деп, талай ана «көкала келгір» деп жап-жас балаларын салып-салып жіберіп, сілейтіп тастаушы еді-ау! Әсіресе, молдекелер! Таң атқаннан күн батқанша, көк шыбық сынғанша *с а б а й д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** э т н. *Киізге, көрпеге т.б. пайдаланылатын жүнді тазарту, қопсыту, ұйысын жазу үшін сабаумен ұрғылау.* Киіз басылатын жүнді шаң-тозаңнан, шөп-шөгірден тазарту, жүннің бітеле-леніп, ұйысқанын жазу үшін сабаумен *с а б а й д ы* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнер). **3.** *Қатты соққан желдің, жауын-шашынның жүргізбей бетті ұрғылауы, төпеп созуы.* Жел жаяу жолаушының қарсы алдынан. До-лы жел бетке *с а б а п*, жүргізбей келеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұрқыратқан екпінді дауыл еді, *С а б а п* құйған жиіркеніш жауын еді. Қорқып-сасып жан-жануар есі шығып, Бөрі-ақ іздеп баспана тауып

еді (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Бөсу, көпірту, асыра сілтеу, сөз бермеу.* Бір жолаушы алыс жерге барса, барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті *с а б а п-с а б а п*, қайта келген соң, сол барған, көрген елін мақтап, өтірікті сабайтұғыны қалай (Абай, Тол. жин.). Сөз сөйлесе, *с а б а й-т ы н* Орыстың «Совсем...» «Только-кесін.» Ойланбаса мынау күй Келтірер кімнің күлкісін?! (М.Жұмабаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Асып түсу, басым келу, орап кету мағынасында.* Ертеңгі трико кешкісін ала сәтен боп, Жүз құбылғанда жетеуін тамаша етем кеп. Біреу ұрысса, бөрі кеп маған тығылады, Ақымақтықты асқақтық *с а б а с а* екен деп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Дау сабады. *Сөз бермей дауласты, дау соқты.* Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да... Ұялтамын десең, жап-жай отырып *д а у ы н с а б а п* отырады (Абай, Тол. жин.).

Жер сабап қалды. *Қатты өкінді, опық жес-ді.* – Түгел. Құдай сақтаған ғой. Кешегі жауын-да бөрі тисе, *ж е р с а б а п* қалар ек, – деді Меруерт басындағы орамалын түзей тартып (М.Сүндетов, Ескексіз).

Көк ала қойдай қылып сабады. *Соққыға жықты, аямай ұрды, өлімші етті.*

Өтірік пен өсекті жүндей сабады. *Болмағанды болғандай етіп айтты.* Ынсап-ұят, арнамыс, сабыр, талап, Бұларды керек қылмас ешкім қалап. Терең ой, терең ғылым іздемейді, *Ө т і р і к п е н ө с е к т і ж ү н д е й с а б а п* (Абай, Тол. жин.).

Сабап жүре берді. *Аялсыз, тынымсыз қатты жүрді де отырды.* Соны айтты да шал *с а б а п ж ү р е б е р д і*. Бір өзен жатыр екен соны өрледі, Өзенді өрлегеннен бір айырылмай, Дәл бесінде ұшыртып тауға келді (Абай, Тол. жин.).

САБААЯҚ з а т. э т н. *Сабаның астына қоюға арналған, ағаштан жасалған тұғыр.* *С а б а а я қ т ы ң* биіктігі 15–20 см аяқтардың үстіне тақтай, шетіне саба тиянақтап тұрарлықтай жақтау ағаш қағылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *С а б а а я қ т ы ң* үстіне саба асты көгеріп кетпес үшін су сіңіретін шөп, киіз төсеп қояды (Әкспед. матер.).

САБАҒАТ з а т. <лат. consultatio<consultare> **1.** *Халықаралық келісімшарт түрлерінің бірі.* *С а б а ғ а т* мемлекетаралық қарым-қатынастарының белгілі бір аясындағы саясатын үйлестіру мақсатында, нақты халықаралық мәселелерді, тараптарды халықаралық келісімді іске асыруға байланысты жайларды шешу үшін, яки келісімнің сақталуын бақылау үшін өткізіледі (ҚҰЭ). **2.** *Мамандардың қайсыбір мәселелер бойынша кеңесуі* (ҚҰЭ).

Сабағат салды. ж е р г. *Ақыл қосты, кеңесті.* Шепеге әкесінің әмірі жүрмейтінін білетін Шоқан Шыңғысқа *с а б а ғ а т с а л м а с т а н* қасына Жақыпты шақырып алды (С.Бегалин, Шоқан асу.). Шөпіштің жауымен жағаласуға жарап қалғанын білетін бай, «түбінде маған жемдес осы болады-ау» деп болжалдайтын. Енді Төшен мен екеуіне бірдей Әмірбай *с а б а ғ а т с а л ғ а н* соң қолдаушысы бола кетті (К.Оразалин, Абай.).

САБАДАЙ с ы н. *Үлкен, мол.* Тізеден төменгі жағына күмістен ілгек қадаған *с а б а д а й* көк шалбар, жаксы қара елтірімен көмкерген қаптал, Ыстамбол тақиясын киіп, қалтасын алтын ділдеге сықып, елжетпесті ерттеп мініп, Мәмет Дүбіржі өлкесіндегі елінен қатын іздеуге жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САБАДАР з а т. к ө н е. *Бас қымызшы.* Ол иіліп тұрған қалпы, ыдысты *с а б а д а р ғ а* өткізген (М.Мағауин, Аласапыран).

САБАЗ [ир. شاهباز] з а т. 1. экспр. *Ер-азаматтың ісіне, мінезіне риза болғанда айтылатын атауыш.* Жабалдан туған Мағазды, Әрбір жұртқа жайылды Әбубәкірдің жазған қағазы. Бұл кеңесті дұрыстар Білген жұрттың *с а б а з ы* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ой, *с а б а з д а р*-ай, жұрт үшін жанын қинап, аянбай-ақ жүр-ау дейтіндер ел ішінде бар шығар («Қазақ»). 2. м ы с қ ы л. *Ер адамның мінез-құлқын, ісін жаратпағанда айтылатын мысқыл атауыш.* Еңбексіз жатып мал жайып, Баяғыдай шалжиып, Жатсам деген *с а б а з* бар. Не онда жоқ, не мұнда, Түсе алмай айқын бір жолға, Құр әуре «бейнамаз» бар (Б.Майлин, Шығ.). 3. *Ер-азамат.* Түркияда халықты қатарға қосамын деп *с а б а з д а р* абақтыға жабылған, айдалған (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Уа, данышпан, *с а б а з ы м*, езілгенді тенең (Жамбыл, Өлеңд.). Бірнеше *с а б а з д а р* қыршын кетті, олардың ерлігі ел құлағына жетіп те жатқан болар (Б.Момышұлы, Шығ.). «Естемес есіл *с а б а з* өледі-ау» деп, Сыртынан ашынғаны қыздың жаны. Матайды маңыратпай ағытуға, Тұн ауа қыздың осы келген шағы (І.Жансүгіров, Шығ.). 4. а у ы с. *Жақсы-жайсаң, нарқасқалар.* Атақты патшалармен орны теңдес, Данышпан тілді жанда адам жеңбес, Жүз қырлы, сексен сырлы *с а б а з* еді, Әртүрлі өнері бар қолдан келмес (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ол күнде жау көп еді, дау аз еді, Адамдар дау қумайтын *с а б а з* еді (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сұлу мінез ақ жүрекпен артық ең, Қазақ атын шылбырдан сан тартып ең. Біз ұмытсақ, өлмес айғақ тарих бар, Атамыздай болған *с а б а з* қартым ең

(М.Дулатов, Шығ.). Ол Кебек мықты болған жас басынан Тоқаң да тастамайды өз қасынан. Жасы бала болса да жаны отты деп, Артық көріп не *с а б а з* жолдасынан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 5. а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. *Бай-манап, би-болыс.* Бақанас, Байқошқардың көп *с а б а з ы* Жиып ап қыран бүркіт, жүйрік тазы. Еңбекші ұйым болмай, аңшы болып, Ойда жоқ бидай менен шөптің азы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ақылы қысқа сабаз. *Ойланбайтын, ақымақтау адам.* Жарандар, кеңес жазайын, Үшбу дәптер қағазға. Ақымаққа таяқ деген бар, *А қ ы л ы қ ы с қ а с а б а з ғ а* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Санасы жоқ сабаз. *Есер.* *С а б а з д а р с а н а с ы ж о қ* сатылып жүр, Тізесін не момынға батырып жүр. Алдында аңдап тұрған ақиқат жоқ, Сырын түйіп, сілесін қатырып жүр. Өзінікі жетпей ме тәуба қылса, Ит болып нәпсіге еріп шатылып жүр (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САБАЗДЫҚ з а т. *Ер-азаматқа тән байсалдылық, парасаттылық, мәрттік.* Қарттың жасырмастан ашық айтқандығы, сендерге сенгендігі ғой. Ол кісінің онысы *с а б а з д ы қ*. Сендер де *с а б а з д ы қ* істендер. *С а б а з д ы қ қ а* сабаздық болсын (Б.Момышұлы, Шығ.).

САБАЙ [ар. صباي] з а т. к ө н е. IV ғасырларда пайда болған араб жазуының түрі. IV ғасырда арабтарда жазу өнері шыққан. Жазу екі түрлі болған: нәбетей жазуы және сөбей (дұрысы – *с а б а й*) жазуы (М.Ысқақов, Халық.).

САБАҚ¹ з а т. б о т. <грек. kaulos> *Өсімдіктің жерасты мүшесі мен жерүсті мүшелерін бір-бірімен жалғастыратын ортақ тірек мүшесі, бұтақ өсетін негізгі бөлігі. С а б а қ қ а* бүршік, гүл, жеміс бекінеді. Өсімдіктің барлық мүшелеріне қоректік заттар сабақ бойымен қозғалып жеткізіледі. Сабақта органикалық заттар қорға жиналып, сабақ арқылы өсімдік көбейеді (Қаз. тілі термин. Биология). *С а б а ғ ы* жаман жемістің, дені де жаман (Мақал). Асан қуыс құрайдың *с а б а ғ ы н а н* сыбызғы жасап алады (С.Қасиманов, Сиқырлы.). Албырап жүзі, ақсиган тісі пәк күліп, Бойжеткен қыздар біреуін көрсе аптығып, *С а б а ғ ы* жұмсақ сарғалдақ сайдан терді ме, Арқаға бұрым лақтырып? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

САБАҚ² з а т. 1. п е д. *Мектептегі оқу жұмысын ұйымдастырудың негізгі түрі, пәннің өтуінің ұйымдастырылуы. С а б а қ* арнаулы бөлмелерде, оқу кабинеттері мен зертханаларда, оқу шеберханалары мен мектептің оқу тәжірибе үлескілерінде өтеді (ҚҰЭ). *С а б а қ* – жалпы білім беретін орта мектептерде, кәсіби-

техникалық және арнайы орта оқу орындарындағы оқытудың сыныптық-сабақтық жүйесінде оқу сабақтарын ұйымдастырудың негізгі нысаны (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **2. п е д.** *Мектеп жүйесінде өтілетін пән және сол пәндерден оқушыларға берілетін тапсырма.* Мазмұны мен дидактикалық мақсатына орай *с а б а қ т а р* мынандай түрлерге бөлінеді: оқу жылы барысындағы кіріспе сабақтар; бағдарламаның күрделі тақырыптарын оқып-үйренудегі кіріспе сабақтар; аралас сабақтар; жаңа білімді меңгеру сабақтары; білімді іс жүзінде қолдану сабақтары; қайталау-қорытындылау сабақтары; есепке алу-тексеру сабақтары; оқу жылын аяқтайтын қорытынды сабақтар (ҚҰӘ). **3. а у ы с.** *Кітап, пән оқулығы.* Отырса сабақ оқып өңкей бала, Қайысқа Ләйлі келер тұра сала. «Мына бір *с а б а қ ы ң д ы* ұмыттым» – деп, Өтірік бір оқуға жабар жала (Ш.Құдайбердиев Шығ.). **4. с ө й л.** *Мектеп.* Бесімде оқу білсін деп, Ата-анам берді *с а б а қ қ а*. Жеті жаста жетім боп, Түскендей болдым абаққа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *С а б а қ қ а* жібермеймін енді сені, Халқыма қарамастай қылдың мені. Сен түгіл үлкендерге лайық емес, Шығардың ойымда жоқ неменені? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Балалар боқша арқалап барын киген, *С а б а қ қ а* бармақшы боп шыққан үйден, Жеткенше аяқ-қолын домбықтырып, Бетінен тызылдатып аяз сүйген (М.Дулатов, Шығ.). **5. а у ы с.** *Үлгі, өнеге, мысал, тәжірибе.* Аңқау сорлы бір қудан алды *с а б а қ*, Бөденемен дос қылды құлқын тамақ. Жау міндеті мойнында бөдененің, Екеуі емін-еркін қырда оттамақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сөзбен де, өлеңмен де *с а б а қ* беріп, Алсын деп керектісін өзі теріп. Шиканымды езгендей шықты жаным, Айтқанда естігендер ұғып келіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ел аулақта оңаша қолына алып, Көңіліндегі *с а б а қ ы н* айтып тынар (Абай, Тол. жин.). **6. а у ы с.** *Айла, амал-тәсіл, шарғы.* Айта қалса хан қайтпас! Қарсы келсең, мынау бас Осы жерде кесілер! Уәзір сонда сабазың, Құлық-сұмдық *с а б а қ ы н* Судай ішкен есіл ер (М.Жұмабаев, Шығ.). **7. а у ы с.** *Сыр, түйін, пікір.* Жылы ізін суытпас, дамыл көрмес, Бір оңаша жолығар жер айтқызар. Ел аулақта оңаша қолына алып, Көңіліндегі *с а б а қ ы н* айтып тынар (Абай, Тол. жин.).

Сабақ алды. а) *Сауатын ашты, білім алды, көзі ашылды.* Достық, қастық қолынан Екеуі де келе алмас Біреу айдап зорлаған. Балаң әдеп біле алмас *С а б а қ а л м а й* молдадан. Би кеңесі келіспес Үлгі көрмей ордадан (Кердері Әбубөкір, Қазақым). Сол басшысын жоғалтқан,

Тоңар мұздап сан жүрек? *С а б а қ а л ғ а н*, оқыған, Сарнар жырын жеткіншек (Ғ.Орманов, Өлеңд.). Шокан ұлы орыс халқының азатшыл демократиялық жолдағы әдебиеті мен философиясынан *с а б а қ а л д ы* (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). ө) *Үйренді, тәлім алды.* Пайдалы іс қой керекті аң ауламақ, Ондайдан сендей бала *а л с ы н с а б а қ*. Мен атсам – іске жарар аң атам, Терісі киім болар, еті тамақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сабақ барысы. *Сабақты жүргізу тәртібі; сабақ мазмұнын іске асыратын әдіс-тәсілдерді қолдану.*

Сабақ берді. п е д. *Сабақтың мазмұнын мұғалім түсіндірді.* Сондықтан балаға *с а б а қ б е р ғ е н* уақытта баланың алдында оның іскерлігін бөлгендей беріліп отырған сабаққа жанасы, қатынасы жоқ еш нәрсе тұрмасқа тиіс (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сабақ болды. *Қорытынды шығарарлық ойға келді, ескерерлік ой салды.* Бұл оқиға Ғабдоллаға үлкен *с а б а қ б о л д ы*, түнімен ұйықтамай, ойланып шықты, таң біліне көзі ілінді (С.Шәріпов, Шығ.). Орнымнан алынуым мен үшін *с а б а қ т а б о л д ы* (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Сабақ жоспары. п е д. *Өткізілетін сабақтың берілу жүйесі.* *С а б а қ ж о с п а р ы н а* сабақтың тақырыбы, мақсат-міндеттері, сабақта пайдаланылатын көрнекіліктер мен техникалық құралдар, оқушылардың меңгеретін білік, білім, дағдылары, пайдаланылатын әдебиеттер тізімі, сабақтың мазмұны қамтылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Сабақ кестесі. п е д. *Бір сыныпта өтілетін пәндердің күндік рет тәртібі.* Сабақ *с а б а қ к е с т е с і* бойынша арнаулы сынып бөлмелерінде, оқу кабинеттері мен лабораторияларда, оқу-тәжірибе үлескілерінде өтеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Сабақ қарау. *Үйге берілген тапсырмаларды орындау.* Көктем мен күзде, жұмыстың қарбалас, қауырт шағында балалардың *с а б а қ ы н қ а р а у* қиын болып жүр (Ф.Оңғарсынова, Біздің Кәмшат).

Сабақ мазмұны. п е д. *Әрбір тақырып бойынша қамтылатын материалдар, оны оқытудың әдістері, сабақтағы жеке-дара және ұжымдық жұмыстар.*

Сабақ талдау. п е д. *Мектептегі сабақты талдай отырып, бағалауға арналған әдістемелік жұмыстың бір түрі.* *С а б а қ т а л д а у д а* мұғалім жұмысын мектеп әкімшілігінің басқаруы барысында, мұғалімнің тәжірибесін қорытып, білімі мен біліктілігін арттыру құралы

ретінде жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *С а б а қ т а л д а у* – сабаққа қатысу барысында сабаққа қойылатын талаптарға сай мұғалімдердің сабақты өту барысына талдау жасауы, қорытындылауы (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Сабақ ұзу. ж е р г. *Сабаққа келмеу.* Оқушылардың мектептен қол ұзу, *с а б а қ ұ з у* мәселесін батыл арылту әрекетінің жауапкершілігін істің ақырғы нәтижесімен қорытып отыру қажет (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сабаққа берді. *Оқуға, мектепке, медресеге, молдаға білім алуға берді.* Баланы *с а б а қ қ а б е р г е н д е*, молданың ең арзанын іздеп тауып алып, хат таныса болды деп, қу, сұм бол деп, «пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендірмей жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? (Абай, Тол. жин.).

Сабаққа тілі келді. *Есі кірді, сауатын аша-тын кезі жетті.* Шамаң келсе сыйлаңыз Атаң менен аңыз. *С а б а қ қ а т і л і к е л г е н* соң, Мектепке бер балаңды. Орынсыз зәбір көрсетсең, Ахиретте жаман-ды (Кердері Әбу-бәкір, Қазағым).

Сабақпен сөйледі. ж е р г. *Кезегімен сөйледі.* *С а б а қ п е н с ө й л е н д е р*, бәрің бірдей айқайламай (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САБАҚ³ з а т. ж е р г. **1.** *Бауы қысқа сырға.* Біздің жақта *с а б а қ т ы ң* неше қыйлысы кездеседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Үлкен салтыншағы көп ауыр сырға, ауыр болғандықтан, құлақты жыртып кетпеу үшін шапша, сәукелеге жіппен, құмис сыммен бекітіп, байлайтын сырға.* Көзімнің оты, жанарым, Құлақта сырға, *с а б а г ы м.* Сәукеле баста аңсарым, Омыртқада жұлыным (Ғ.Сланов, Арман ағысы).

САБАҚ з а т. **1.** *Ине сабақтағанда адамның қолы созылып, тартқанда оралып, шатаспайтындай жіп көлемі.* Жіптің қабатталуы жуан-жіңішкелігіне қарай бір *с а б а қ* жіптің ұзындығы әрқалай болады (Қаз. ұлт. киім-кешек). **2.** *Сырғаның құлаққа кигізетін жері, құлаққа салатын сымдай жіңішке имек басы.*

САБАҚ⁵ з а т. ж е р г. *Ағашқа оралған киім тігетін жіп; доғалақ сабақ.* Жыйнаң, ана йердегі *с а б а қ т ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Бір [екі] сабақ жіп түссе. *Кішкентай, болмашы нәрсені үлкен пайда көрушілік туралы.* Баяғының қыздары қолына *е к і с а б а қ ж і п т ұ с с е*, бірін төркініне тартады екен (К.Қазыбаев, Ызғар).

САБАҚ⁶ з а т. ж е р г. *Бау-бақша.* Мынау қанша адамның *с а б а г ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САБАҚЕГЕУШІЛЕР з а т. з о о л. <Serhidae> *Жарғаққанаттылар отряды, қондырма құрсақтылар отряд тармағының бір тұқымдасы. С а б а қ е г е у ш і л е р д і ң* аналықтары ұзын, ара төрізді, онда жұмыртқа салғышы болады (ҚҰЭ).

САБАҚСЫЗ с ы н. *Сабағы жоқ, сабақ өспеген.*

Сабақсыз өсімдік. ө с. *Сабағының буын-аралығы өте қысқа өсімдік.* Қысқарған сабақты (*с а б а қ с ы з*) ө с і м д і к т е р г е: бақбақ, бақа жапырақ, пияз,сарымсақ жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

САБАҚТА= е т. **1.** *Жіпті иенің көзінен өткізу.* *С а б а қ т а* ине, дайындал, Қарағым, қабың толады. Бұрқылдақ ұн борасын, Бет-ауызға қонады (І.Жансүгіров, Шығ.). Тарамысты тебеге *с а б а қ т а н*, етікті қолға алдым, тілетін жерін бізбен тестім (А.Сарбөпин, Аспалы.). **2.** *а у ы с. Сөзді, әңгімені әрі қарай дамытып жалғастыру.* Сатан қыз-келіншектің осы сияқты сөздерін *с а б а қ т а н*, ауыл жайын ұғынғандай болды (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** *Жүнді шиге салып туралау.* Киіз басу. Балалардың үйіндегі бір еңбегі киіз басуға араласу, киізді кім басады (әйелдер жүнді сабайды, шиге *с а б а қ т а й д ы*, қайнаған су құйылып аунатады, тебеді, басады, қарпиды) (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Әңгіменің жібін сабақтады. *Әңгімені жалғастырды, сөре ұйытты.* Ол бір әңгіменің соңғы түйінінен екінші бір *ә ң г і м е н і ң ж і б і н* *с а б а қ т а н* әкетуге тым шебер кісі болатын (Қ.Жармағамбетов, Әнші.).

САБАҚТАЛ= е т. *Жіптің иенің көзінен өткізілуі.* Ауру жылқыны жығып, аяғын байлап, ернін тіліп, делдініп тұрған шершеуді инеге *с а б а қ т а л ғ а н* жіп арқылы тартып тұрып, белгілі мөлшерде кесіп алады («Жаршы»). Ертегі ертедегі кәрі күйге Жібіне *с а б а қ т а л ы п* отыр ине. Бетіңнің бедеріне жұқпалы екен Опалап жаға берсең, шіркін дүние (Гаяр қатын).

САБАҚТАЛУ *Сабақтал етістігінің қимыл атауы.*

САБАҚТАН= е т. *Байланысу, сабақтасу.* Ақыл-қайрат, өнер-білім, жігер-талап, Дүние осылардан *с а б а қ т а н ы п.* Барады өмір өтіп секунд сайын, Өткенді өкініш қып не қылайын, «Көзі ашық, көңілі ояу жастар үшін» Халықтың айна етіп жаздым жайын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САБАҚТАНУ з а т. б и о л. *Астық тұқымдастарына жататын өсімдіктердің (бидай, арпа, сұлы, күріш, тары) тұянтену сатысынан*

кейінгі сатысы, сабақ пайда болу процесі. *С а б а қ т а н у* кезінде өсімдікте нағыз сабақ дамиды (Қаз. тілі термин. Биология). Майда жапырақтар *с а б а қ т а н у* дәуірі кезінде өседі (Д.Әбілев, Помидор.). *С а б а қ т а н у* кезеңі басталып, өркен бойынан жапырақ шыққанда, сыртқы формасының сорттық қасиетіне қарай әртүрлі ерекшелік белгілері болады (Д.Әбілев, Асқабақ).

САБАҚТАС¹ *с ы н. 1. Бір сабақтан өсіп-өнген, негізі бір. 2. а у ы с. Бір-бірімен жалғас, сарындас, үндес.* Бұдан кейін осы еңбекке тарихи бағытымен *с а б а қ т а с* тағы бірнеше еңбектерді атап өткен жөн (Қаз. дала. ойшыл.). Шығанақ нақ осы кезде өмір сүріп, еңбек етті, нақ осы кезде айдай әлемге өзінің, ауылының, қазақ халқының, КСРО мемлекетінің даңқын шығарды. Оның бүкіл өмірбаяны осы оқиғалармен *с а б а қ т а с*, тілдес өрбітімейінше шынайы Шығанақты, өрине, тану жоқ («Егемен Қазақстан»). Ұлы ақындардың да озық ойлары ұлы сыншылардың ойларымен үнемі арналас, *с а б а қ т а с* шығады (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

Сабақтас құрмалас сөйлем. *л и н г в. Құрамындағы жай сөйлемдердің алдыңғысы соңғысына бағынып құрмаласқан сөйлем. Сабақтас құрмалас сөйлемнің құрамындағы алғашқы жай сөйлемнің баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, екіншісіне бағына байланысады (ҚҰЭ.).*

САБАҚТАС² *с ы н. Бірге сабақ оқитын, бір сыныпта оқитын. С а б а қ т а с* құрбысымен салып сауық, Ойнайды қонақ қылып, уақтын тауып. Алдынан алтынды өмір сәуле беріп, Жүр еді еш нәрседен қылмай қауіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ажармен бір пәтерде Айман деген бір қыз тұратын еді, екеуі әрі *с а б а қ т а с*, әрі құрдас (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

САБАҚТАС= *е т. Ұштасу, байланысу, жалғасу.* Ортағасырлық философияның қай-қайсысы да дінмен тығыз байланысты, тіпті діннің ықпалымен дамыған десек, Иүгінекидің философиялық ойлар мен тұжырымдары да дінмен *с а б а қ т а с ы н* жатыр, діннен бастау алып, діни тұжырыммен аяқталады (Қаз. дала. ойшыл.). Қылмыстық кодекстің 146-бабының 1-тармағындағы әрекеттер: а) сатып алумен, алдаумен, күш қолданып не оны қолданамын деп қорқытумен *с а б а қ т а с с а*; б) адам өзінің лауазымдық немесе қызмет бабын пайдалана отырып жасаса; в) адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша немесе ұйымдасқан топпен жасалса; г) электронды сайлау жүйесінің белгіленген тәртібін бұзу арқылы жасау — онда ол осы қылмыстың (146-баптың 2-тар-

мағы) ауырлататын түріне жатады («Егемен Қазақстан»). Біздің пайымдауымызша, ойлау жүйесінде логикалық және көркемдік ұғым-түсініктер бір-бірімен *с а б а қ т а с ы н* бірігіп, жаңа сипатқа ие болып, өзгеше еркіндік қасиет таба алады (Қаз. дала. ойшыл.). Өз халқымыздың тарихымен астасқан, салт-санасымен *с а б а қ т а с қ а н* ұлттық теңгені жасап шығару, қолданысқа түсіру оңай шаруа емес екені белгілі. Тіпті тірлігінің басқа сипатын айтпағанның өзінде теңгенің бетінде нені, болмаса кімді бедерлейміз деген сұрақтың да салмақты болғаны рас («Түркістан»). «Осы себепті біз Абайдың қарасөздерінің өзіндік сипаттарының түп-тамырын шығыс әдебиетінде өріс алған «намалар» дәстүрімен *с а б а қ т а с ы н* жатқан құбылыс деп танимыз» деген Абай қарасөздерінің «намаларға» байланыстылығын байқата отырып, белгілі ғалым Сейіт Қасқабасовтың «...жанр — қатып қалған тас емес» («Түркістан»).

САБАҚТАСТЫҚ *з а т. Сарындастық, үндестік, байланыстылық.* Өткен тарихпен *с а б а қ т а с т ы қ т ы ң* жоғалмаған жағдайында біртұтас рухани дүние қалыптасады (Қаз. дала. ойшыл.). Фараби мен Бируни арасында да тығыз ғылыми ортақтық, *с а б а қ т а с т ы қ* барлығы айқындалып келеді (А.Көбесов, Сөнбес. жұлдыз.). Біліктің тұрақтылығы реформаларды жүргізудің жоспарлылығын, кезеңдерін, біліктің әр тармағындағы саяси *с а б а қ т а с т ы қ* т ы сақтады. Соның нәтижесінде қоғамда саяси тұрақтылық орнады («Егемен Қазақстан»). Уақыт *с а б а қ т а с т ы ғы н* жіті тани білген жазушы тарих тұңғығына бойлап, ұлт тағдырының, халық қасіретінің қилы кезеңін суреттеу арқылы оқырмандарын бүгінгі күннің міндеттері мен ертеңгі күннің бағыттары туралы ой сілеміне жетеледі («Егемен Қазақстан»). Бірақ оларды моншақтай тізіп, ешкім де атамайды. Сол себепті аталар *с а б а қ т а с т ы қ* үзіліп қалып, бүгінгі найман, жалайыр, керей, татар, арғын т.б. қайдан шыққан, түріктен бе, жоқ басқадан ба дегенге келгенде, айдай анық нақтылықты да ешкім айта алмай жүр («Парасат»).

САБАҚТАСТЫР= *е т. Ұштастыру, байланыстыру, үндестіру.* Уақыт адам санасында сан алуан образдың жүйесін табудың жекелеген образды бөліп алып, басқалармен *с а б а қ т а с т ы р а* қараудың өлшемі болып шығады (Қаз. дала. ойшыл.). Әр дәуір ақындарын *с а б а қ т а с т ы р а* тану — таным теориясының басты шарты (Қаз. дала. ойшыл.). Адамзат тіршілігі пайда болуын Алатауға қарап тұрып, осы төңіректегі табиғи өзгерістерден соң динозавр-

лардың жойылуымен *с а б а қ т а с т ы р а т ы н* автор-баяндаушы өмірдегі ілгерілеу теориясынан безіне қашпайды («Егемен Қазақстан»). Еуразия құрылығы деп аталатын кең ауқымды географиялық кеңістікті алып жатқан дала төсінде Шыңғыстан басталып, оның ұрпақтары арқылы жалғасқан қоғамдық, әлеуметтік тарихи өзгерістер жайлы халық санасына кеңестік тарих ғылымы қалыптастырған біржақты, жадағай түсініктің тігісін сетінетіп, ұрпақ зердесін жаңа бағытқа бұра білген эпопеяның көркемдік қуаты – оның тарихи шындық астарын ашып, жан бітірген, бүгінгі заман ақиқатын дәуірлер елесімен *с а б а қ т а с т ы р а* бейнелеуінде жатыр («Егемен Қазақстан»).

САБАҚТАСТЫРУ *Сабақтастыр етістігінің қимыл атауы.* Махмұт сөзді бірден ревком сайлауы жөнінен бастамай, осылай әңгімелесе отырып *с а б а қ т а с т ы р у* ды жөн көрген еді (Д.Әбілев, Баянауыл.).

САБАҚТАСТЫРЫЛ= е т. *Ұшастырылу, байланыстырылу, үндестірілу.*

САБАҚТАСТЫРЫЛУ *Сабақтастырыл етістігінің қимыл атауы.*

САБАҚТАСУ *Сабақтас етістігінің қимыл атауы.*

САБАҚТАТ= е т. *Жіпті иенің көзінен өткіздіру.*

САБАҚТАТУ *Сабақтат етістігінің қимыл атауы.*

САБАҚТАУ *Сабақта етістігінің қимыл атауы, байланыстыру, әңгіме желісін үзбеу.* Айжан әлсін-әлсін әңгіме желісін тарих-шежіренің тың тарауларынан *с а б а қ т а у* м е н болды (Ө.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

Ой сабақтау. *Ой өрбіту, ойын айту, пайымдау.* Біз ең бастысы – әдеп құқығының ұланғайыр даламызды мекен еткен түркі тектес тайпалардың наным-сенімінде ислам, христиан діні әлі қанат жаймаған тым-тым ерте замандарда дамып, берік орныққаны туралы *ой с а б а қ т а у* мақсатын көздеп отырмыз («Парасат»).

САБАҚТАУЛЫ с ы н. *Иненің көзінен жіп өткізілген, жібі бар.*

САБАҚТЫ¹ с ы н. **1.** *Сабағы ұзын, сабағы бар (өсімдік).* Мұндай тамырлы, жапырақты, *с а б а қ т ы* өсімдіктерді өсіру үшін ылғал да, топырақ та көп керек (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Үстелдің тап ортасында сырлы үлкен табак, оған салған *с а б а қ т ы* сарымсақ көк жапырақтары желбіреген (С.Бегалин, Замана.).

САБАҚТЫ² с ы н. *Инеге өткізілген жібі бар, жіп тағылған.* Анам байғұс өлер алдында омырауындағы *с а б а қ т ы* инесін маған суырып берді (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

Сабақты етістік. л и н г в. *Табыс септіктегі тура толықтауышқа мағынасы сабақталып тұратын етістік. С а б а қ т ы е т і с т і к* табыс септігіндегі сөзді қажет ететін етістік түрі. Табыс септікті тура толықтауышты меңгеру немесе меңгере алмау қасиетіне қарай етістіктер салт және сабақты болып бөлінеді (ҚҰЭ.).

Сабақты жіп алмады. *Зәредей зат, бұйым алмады, меншіктенбеді.* Өз басым *с а б а қ т ы ж і п* тіпті *а л м а й* м ы н. Шырағым, көңілім тойды сізді көріп (Қозы Көрпеш.).

Сабақты жібі қалмады [жіп қалдырмады]. *Еш нәрсені тастамады, түгелдей алып кетті.* – Жоқ, иесі Төңірберген. *С а б а қ т ы ж і б і қ а л м а с ы н.* Қазір... Осы қазір апарып бер (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Әлі де болса үй менікі, керек десендер, *с а б а қ т ы ж і п қ а л д ы р м а й* бәріні алып кетемін! (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Сабақты ине сәтімен. *Орайы келген іс оңады деген мағынада.*

Сабақты омыртқа. ж е р г. *Бел омыртқа.* Бір қойдың *с а б а қ т ы о м ы р т қ а* с ы 2–3 кило тартар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сабақты сырға. э т н. *Жіппен басқымге, шашқа байланатын үлкен, ауыр сырға.*

Сабақты түйме. *Қырланған немесе домалақ тас орнатып, оны күміспен күнсең, көмкеріп жасаған түйме.* Кішкене *с а б а қ т ы т ү й м е* де й, әлі піспеген қызыл күрең жеміс моншақтап төгіліп тұр (Қ.Жаркенов, Жылқышы бала). *С а б а қ т ы т ү й м е* маржаннан істелген домалақ түйме (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САБАҚТЫҚ с ы н. *Сабақ боларлық, сабаққа жарарлық.* ≈ *С а б а қ т ы қ* материал.

САБАҚША з а т. *Негізгі сабақтан өскен қосымша кішірек сабақ.* Гүл шоқтары толық ашылмай тұрғанда, оның гүлі 1–2 см *с а б а қ ш а л а р ы* м е н кесіп алынады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

САБАҚШАЛЫ с ы н. *Сабақшасы бар.*

Сабақшалы бактериялар. б и о л. *Цитоплазмасында ешбір байланыссыз, жіп тәрізді клеткалар өсіндісі бар бактериялар.* Клетканың бір жағынан пайда болған шырыш сабақшаға ұқсас өсіндіде орналасады. *С а б а қ ш а л ы б а к т е р и я л а р* – сапрофиттер; ылғал топырақта және түрлі суларда кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

САБАЛА= е т. **1.** *Ұрғылау, соққылау.* Сол шаңның ортасында бір сексеуіл. Ербеңдеп ойнақ салып келе жатты. Екі басы жерді ұрып кезек-кезек, *С а б а л а п* қырды жол ғып жарапты (М.Жұмабаев, Шығ.). Біреу есігін *с а*

б а л а п, ергенегін солқылдатып бара жатты (С.Адамбеков, Қожанасыр.). **2.** *Үсті-үстіне төпеу, борату, бастырмалату.* Қар ұшқыны үйіріле соғып, терезені *с а б а л а й* бастады (Б.Майлин, Шығ.). Еркебұлан домбыраны *с а б а л а й* ұрып, құтырта қақты (І.Есенберлин, Қатерлі.). **3.** *Құстың қанатын қайта-қайта қағып, қарқындап қушу.* Саңғырық тамбас сартастан құйрық көтеріп, *С а б а л а й* қанат, санасыз төмен ырғыды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Шағалалар «балықтардың» үстінде шаңқылдап шу шығарады. Айқай-шудан, су *с а б а л а ғ а н* қанаттардан үріккен балықтар жағаға қарай ығысып, таяз жерге шығады (Ә.Әлімбаев,.. Құстар.). Бірқазандар жартылай шеңбер жасай топтана жүріп, қанаттарымен *с а б а л а п*, балықты жағаға қарай қайырады («Парасат»). **4.** *Сапыру.* *С а б а л а п* қымыз әкелдіріп, сабылтып жігіт-желең жүргізді (М.Әуезов, Абай жолы).

САБАЛАҚ¹ с ы н. **1.** *Ұйпалақталған, түте-түте, ұрпиген, жұлмаланған.* Бір ақсақалды адам шаба жөнелгенде, жерошақтың басында атынан ауып түсіп, қазанда қайнап тұрған сүтке басы көміліп кетіп, құлындай даусы құраққа шығып, домалап ол қалды. Оның жанында бір *с а б а л а қ* жүнді төбет ыстық сүтке қорқа-қорқа тұмсығын тығып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Қырылған қойдың қайтпасын қойшы бейбақ біледі-ау. Оның ендігі айқайы есінен адасып дағдарған үні ғой. Осындай күйдегі осынау қойшының қара тастай ауыр қайғысына ортақ кім болады? Құйрығын қысып, қыңсылап айналып келіп қойшының етегін жалай беретін ауылдың *с а б а л а қ* жүнді төбеттері ғана болды ғой (М.Жұмабаев, Шығ.). *С а б а л а қ* жүнді ала төбет шоқандап артымыздан ерді (Б.Майлин, Шығ.). *С а б а л а қ* (ұйпа) жүнді келген бұзауды барақ бұзау дейді (Ш.Жан-әбілев, Қаз. мал атау.). **2.** а у ы с. *Қара, жаман, жын-шайтан, зұлмат, қараңғы.* *С а б а л а қ* қара бұлттар-ау! Ақбілектің жанын түншықтырған қара тұман аз болды дедіндер ме, үстіне мұнша төнгенше, анау асқар таулардың басына түнесендерші (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қараңғыда бөлектеген жын-сайтан өзімді жазым етпесіне кім кепіл (Ол менің жын-сайтанға нанатын кезім ғой). Осының бәрін ойлаған соң, басыма *с а б а л а қ* албастыдай қара ойлар келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жолдас қара айғырына мініп, күншығыстан шыға шапқан *с а б а л а қ* түн дүниені қараңғылыққа батырып, батысқа қарай ұмтылып барып қапты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САБАЛАҚ² з а т. ж е р г. *Иленген нанның бір бөлігі, зуала.* Мына нанның бір *с а б а л а ғ ы н* ал да, қиықша қып пісіре ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САБАЛАҚТА= е т. *Ұйпалақтап топтау.* Ұршығын зырлата түсіп, шынашағына *с а б а л а қ т а п* ораған жүнді созғылап қойды (З.Иманбаев, Айналайын.).

САБАЛАҚТАН= е т. *Ұйпалақтау, түте-түте болып ұрпиху.* Әрі ашыққан, әрі қалжырап, үсті-басы қырау басқан ат жүні *с а б а л а қ т а н ы п*, мүлде шөгіп, жүдеген екен (Береке бастауы). Құтпан мен Майлыаяқтың қар қатқан жүндері *с а б а л а қ т а н ы п*, бастары төмен салбырап түсіп кетіпті (Т.Ахтанов, Боран).

САБАЛАҚТАНУ *Сабалақтап етістігінің қимыл атауы.*

САБАЛАҚТАТ= е т. *Ұйпалақтау, ұрпиху.* Қара ала кесені төрт саусағының ұшына қондырып қазақы ұстағаны бар, көп тосқын сияқты *с а б а л а қ т а т ы п* шаш қоймағаны бар – осы жирен әйтеуір, жүрегін суыл кернеген осы сәтте Төреханға ұнап та отыр (А.Сүлейменов, Бесін).

САБАЛАҚТАТУ *Сабалақтап етістігінің қимыл атауы.*

САБАЛАҚТАУ¹ *Сабалақта етістігінің қимыл атауы.*

САБАЛАҚТАУ² с ы н. *Аздап сабалақ болған, ұйпалақтаған.* Ағайым маған жүні *с а б а л а қ т а у* малақай алып келген (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

САБАЛАН¹= е т. ж е р г. *Толу, кемелдену.* Төлдері аман өсіп, төрт түліктің саны асып, *с а б а л а н д ы* баққан мал (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САБАЛАН²= е т. *Қымыз сапырылу.* Төр алдында шарада *с а б а л а н ғ а н* қымыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САБАЛАНУ *Сабалан етістігінің қимыл атауы.*

САБАЛАН с ы н. ж е р г. *Шала піскен.* *С а б а л а ң* бидайды комбайнмен оруға болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САБАЛАС= е т. *Бір-бірін ұрғылау, соққыласу.* Екеуі ентелеп бір-біріне жетті. Аттың бастары айқасып, өздері қамшы көтеріп, *с а б а л а с ы п* қалды (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Қос қыран шырқап биіктегі бұлттарға жетіп, бірінен-бірі айырылмай, қанаттарымен *с а б а л а с а* бастады (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

САБАЛАСУ *Сабалас етістігінің қимыл атауы.*

САБАЛАТ = е т. *Ұрғылату, соққы беру*. Арғы беттегілер мұны көріп, минометпен *с а б а л а т т ы* (Ә.Бектемісов, Майдангер.).

САБАЛАТУ *Сабалат етістігінің қимыл атауы.*

САБАЛАУ *Сабала етістігінің қимыл атауы.*

1. Ұрғылау. Екі бала жарықтың көмегімен отты *с а б а л а у ғ а* қолайлы ұзын шыбықтар жинады (Қ.Жаркенов, Тауда). Суды көрсе, аузын батырмай өтпейтін Зеңгібаба әулеті сол әдеттен шыға алмай, баланың *с а б а л а у ы н а* қарамастан, суды сіміріп тұра берген (Ә.Жылқышиев, Мешін жылы). 1926 жылы тыйым салынғанға дейін Ашураның оныншы күнінде көшеге шыққан адамдар өз-өздерін құрбандыққа шалатын қантөгіске дейін барған. Осы рәсім көбінесе имам атын атап, қатысушылар өзін-өзі шынжырмен *с а б а л а у* арқылы атқарылған («Парасат»).

2. Құстың қанатын қаққылауы.

САБАЛУ *Сабал етістігінің қимыл атауы.*

САБАЛЫ с ы н. **1.** *Көптеген сабасы бар, саба-саба.* Жайлауға орныққанда, сол маңайға қонған рулар өзара кезектесіп, бір-біріне «сыбағаға» *с а б а л ы* қымыздар әкелетін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Айранға той күбілі, Қымызға той *с а б а л ы* (Ә.Тәжібаев, Аралдар). **2.** а у ы с. *Етек-жеңі кең, мол денелі.* Төртбақ, *с а б а л ы* әйел келе жатыр (Т.Ахтанов, Махаббат мұңы). Іштен Алдаберген сұпы шықты. *С а б а л ы* денесіне мая жүн шекпенді желең жамылған (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

САБАЛЫҚ: сабалық шығын. с у ш а р. *Сабалық кезеңдегі орташа су шығыны. С а б а л ы қ* кезеңдегі ең төменгі с у ш ы ғ ы н ы минимал су шығыны деп аталады (Қаз. тілі термин. Су.).

САБАН¹ з а т. *Дөңді және ірі бұтшақты дақылдарды бастырғаннан кейін қалатын құрғақ сабағы. С а б а н ы ң* химиялық құрамы өсімдіктің түріне, климатқа, топыраққа және жинау тәсіліне, сақталу ұзақтығына т.б. факторларға байланысты (ҚҰЭ). Кеудеде – от, іште – жалын, көзде – жас, Күні-түні қайғы жұтқан сорлы бас. *С а б а н* төсек, дым, қараңғы жатағы, Наны қара, шайы қара, қарны аш (М.Жұмабаев, Шығ.). Бір өгіз күні бойын тартып *с а б а н*, Қайтты елге сабанымен кешке таман. Мүйізінде қара шыбын отыр еді, Кез болды бір танысы жолда оған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қоспажеммен қас-көзім «сүрмеленген», Сақал есіп, сапсыяр түрге келген. Шірік *с а б а н*, ки мен жем иісі аңқыған Алағөлең қораға кірген ем мен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сабан ақша. қ а р а п. *Құнсызданып кеткен бұрынғы Кеңес Одағының ақшасы (рубль).* Қазақстанды күні өтіп бара жатқан кеңестік

«*с а б а н а қ ш а н ы ң*» топанына айналдырмақ саясаттан да ештеңе шықпады. Ұлттық ақшамыздың айналымға түсуі – мұндай қоқаңдаушылықтың дәрменін құртқан ең бір пәрменді шара болды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Сабан құрлы салмақ жоқ. *Жеп-жеңіл.* Құрт ішін кеулеп қойған соң, көлеңкелі гүжімде *с а б а н қ ұ р л ы с а л м а қ ж о қ* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

САБАН² з а т. ж е р г. *Соқа. С а б а н м е н* жер айдаймыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *С а б а н д а р ы м ы з* бен тырмаларымызды сақдай сай етіп қойдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сабан айдау. ж е р г. *Жер жырту.* Біз әлі *с а б а н а й д а у* жұмысын қолға алғанымыз жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Батима сияқты *с а б а н а й д а у ш ы л а р* күнге жарты гектарға жетер-жетпес жер жыртып жүр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сабанға шықты. ж е р г. *Жер жыртуға шықты.* Орал *с а б а н ғ а ш ы қ т ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САБАНТАС з а т. к ө н е. *Астық бастыратын тас.* Мұжық білуінше, жұмыс қыла білмеген кісі адам емес, *с а б а н т а с* ұстай білмеген адам ер есебінде емес; зауде жұмыс істей білмеген кісі болса, мұны қыздар ер есебіне алып, күйеу деп тимейді (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

САБАНТОЙ з а т. э т н. *Егінді орып, бастырып болғаннан кейін өткізілетін той-мереке, қызық-думан. С а б а н т о й* мейрамы 20 ғасырдың 90-жылдарынан бастап Татарстан Республикасында мемлекеттік деңгейде аталып өтіледі (ҚҰЭ). Әдеті Дағыстанның болған салты, Жылында егіннен соң барлық халқы, Жиналып бір тамаша көкізеді, «*С а б а н т о й*» аталатын мұның аты (И.Байзақов, Құралай.).

САБАНХАНА з а т. *Сабанды сақтайтын орын, жай. «С а б а н х а н а* өртенді» десең, «Самарқанд өртенді» дер (Мақал).

САБАНШЫ¹ з а т. *Сабан тасумен шұғылданатын адам.* Белгілі қыстақтағы *с а б а н ш ы с ы ң*, Сен өзің жаннан асқан амалшысың. Қыстақтың көп ұрысын көрмегін деп, Билерге кеп отырған хабаршысың (Сүйінбай ақын, Ақиық).

САБАНШЫ² з а т. ж е р г. *Соқашы, соқа айдаушы, егінші. С а б а н ш ы*, тұқым себуші, культиватор, тағы да сол сияқты кадрларды дайындау курсына әйел жолдастарды көбірек тарту керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қырманда жұмыс бар шығар. Соны амалдай тұрарсыңдар. *С а б а н ш ы* баланы да қайтарып жібердім (Т.Иманбеков, Үш ай.).

САБАНШЫ³ з а т. з о о л. <лат. felis manul> *Жыртқыштар отрядының мысық тұқымда-*

сына жататын аң. *С а б а н ш ы* Қазақстанда Маңғыстауда, Үстіртте, Мұғалжар жотасында, Қаратауда, Тянь-Шаньда, Іле, Жетісу (Жоңғар) Алатауларында, Тарбағатайда, Оңтүстік Алтайда, Сарыарқада тараған (ҚҰЭ). *С а б а н ш ы* (манул) – үй мысығының аздап үлкендеу, жүні тығыз және жұмсақ келген мысық (Х.Қыдырбаев, Дала.). Жабайы мысықтарға – мәлін немесе дала, қамыс, барқан мысықтары және *с а б а н ш ы* кіреді (Қазақст. аң байлығы).

САБАНШЫ⁴ = з а т. к ө н е. а с т р. *Құс жолы*. Аспанда *с а б а н ш ы н ы ң* жолындай боп, Шұбалып шаң қалады одағайлап (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

САБАҢҚЫРА = е т. *Ұрыңқырау, соғыңқырау*. Той үстінде Асылбек болыс етке өкпелеген біреудің дауын қылып, жанжал шығарды. Жанжалда жігіттер болысты *с а б а ң қ ы р а п* тастады (І.Жансүгіров, Шығ.).

САБАҢҚЫРАУ *Сабаңқыра етістігінің қимыл атауы*.

САБАСУ = е т. **1.** *Киіз басатын, көрпе жасайтын жүнді сабаумен ұрғылап, ұйысын жазысу*. **2.** ж е р г. *Соғысу*. Орысбінән *с а б а с ы п* жүріпті (Б.Өтебеков, Ауғ. қаз. тіл. ерекшел.).

САБАТ¹ з а т. **1.** *Шөбі шүйгін жер, көгал*. Көкпегі жоқ, көгі көп, Өрісі *с а б а т*, өрім от, Шүйгінінде бойы шайланған, Жағасы мәуе жасыл тал (Қ.Бекхожин, Мамырстан). Сазды Әйет Сарқырады Түйемойнақ, Сар жайлау, *с а б а т ы н а* бие байлап. Отырып уық тастам көшпелі елдер, Ететін ала шаңдақ үнемі ойнақ (Н.Ахметбеков, Өлеңд.). Жайылатын енді малы жоқ, Құлазып жатыр Салытау! Көл жағалай *с а б а т т а* Тігілуші еді ақ отау («Едіге»). Жер жүзі жылдан-жылға болды абат, Шөлстан шөп шықпаған болды *с а б а т*. Бай мен бек, белгілі ерлер былай тұрсын, Киді тон жетімдер де жеті қабат (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** *Өзен жиегінен 2–3 метрдей қашықтықтағы сыз жер*. *С а б а т* үстінде ыстық күнде жатсаң! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Көп жылқы көлдің бойын дүрілдетіп, Суылдап жал-құйрығы гуілдетіп, Тұяғы су *с а б а т ы н* солқылдатып, Үстімен қалың елдің барады өтіп (Н.Ахметбеков, Өлеңд.).

САБАТ² с ы н. *Салқын (жер)*. Кигізіп оларға тон тоғыз қабат, Жай беріп жоғарыдан салқын *с а б а т*. Әртүрлі алдарына күй тартқызып, Көркейтті көңілдерін неше замат (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Сабат жер. *Саялы салқын, сазды шалғын*. Алғанға ақылыңды айт айнымаған, Шаң болмас

с а б а т ж е р д і ордасындай. Ашудың арты ашық өткіншідей, Түнеріп жаумай тынбас бұрқасындай (О.Шораяқов, Шайыр).

САБАТ³ з а т. *Салмақ, ауыртпалық*.

Сабатын салу. *Біреуге масыл болу, ауыртпалығын біреудің иығына арту*.

САБАТ = е т. *Ұрып-соққызу, соққыға жыққызу*. – Малыма ие қылсаң, аз мінгішімді кім көрінгенге *с а б а т п а с а ң*, тимей жүрген ақымызды өперсең, менікі сол, шырағым! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жатқандардың басшысы әлгі жіпті жеткен жеріне шейін аналарды қуалап *с а б а т п а с т а н* амалын істеп қорғайды (М.Дулатов, Шығ.). Сонда шалдар оны қарулы жігіттерге *с а б а т ы п*, сілесін қатырып байлап тастады (С.Омаров, Қиыр жол).

САБАТҚЫЗ = е т. *Ұрып-соққыздыру, соққыға жыққыздыру*.

САБАТҚЫЗУ *Сабатқыз етістігінің қимыл атауы*.

САБАТТА = е т. *Саялау, салқындау, көлеңкелеп тұру*. Жағада өне, *с а б а т т а п*, Жылқылар жүр әлі оттап. Қарайды асқақ тау анау, Бұлақ басы ғажап-ау (З.Шүкіров, Арал.). Көк алалы көп жылқы *с а б а т т а п* жатыр жағасын («Едіге»).

САБАТТАН = е т. *Салқындау, салқын тарту, ылғалдану*. Кейбір құмды жерді қаза басатсаң, асты *с а б а т т а н а* бастайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Солай *с а б а т т а н а* тұрып, құл арасына абайсызда алтын сақинасын түсіріп алып, соны өрең іздеп тапқан жанша кеудесін қуаныш кернеді (К.Ахметбеков, Ақдала).

САБАТТАНУ *Сабаттан етістігінің қимыл атауы*.

САБАТТАУ *Сабатта етістігінің қимыл атауы*.

САБАТТЫ с ы н. *Саялы, көгалды (жер)*. Көртоғайдың қойнауына бірнеше отар қоныс тепкен. *С а б а т т ы* жер (С.Әлжіков, Дала.). Бір жағында үнемі сабасынан асып, шайқалып жататын *с а б а т т ы* шалқар көл (С.Шаймерденов, Қарғаш.).

САБАТТЫР = е т. *Ұрғызу, соққыға жықтыру*. Көнбеген кей қазаққа «сабақ қылды» – Койлегін түргізді де *с а б а т т ы р д ы*. Амалсыз кідірген ел Сарысы ұзап, Кеткенше көз ұшынан қарап тұрды (І.Мәмбетов, Тарланбоз). «Билетпе» деп Әжібайға *с а б а т т ы р ы п*, Кекетіп түзу сөзін теріс бұрып. Сүйгені барлы-жоқты сөнді Әжібайдың Тіліне анасының еріп жүріп (С.Торайғыров, Шығ.).

САБАТТЫРУ *Сабаттыр етістігінің қимыл атауы.*

САБАТУ *Сабат етістігінің қимыл атауы.* Мұның (Қазыбек бидің) айтқанын ана екеуі кек тұтып, күні бұрын дайындап қойған адамдарына белгі беріп, *с а б а т у ғ а* айналды (Қаз. дала. ойшыл.).

САБАУ¹ *з а т. э т н. Жүннің ұйысқанын жазып, қопсыту, тазарту үшін қолданылатын, қабығы алынған кептірілген жіңішке талшыбық, жүн сабайтын құрал. С а б а у д ы* бұтақсыз тұзу талдан, қара мойылдан, майысқақ теректен, жыңғылдан маусым-шілде айларында дайындап, қабығын алып кептіреді (ҚҰЭ). Ауылдың қатындары қолдарында қос *с а б а у ы*, емпеңдей басып барып ақ үйге кіріп жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Жаздыкүні ақ бөркі бүктелмейді-ақ, Қолында бір *с а б а у* бар о дағы аппақ. Керегеге *с а б а у д ы* шаншып қойып, Бөркін іліп, қарайды жалтақ-жалтақ (Абай, Тол. жин.). *С а б а у ғ а* ұзындығы 120–130 см, диаметрі 1,5–2 см тұзу шыбықтар тандап алынады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). // *Жіңішке, сидиган.* Түнде жүрген жалғыз-жарым машинаның алдын кескестеп *с а б а у* құйрық қосаяқтар жүгіретін (С.Мәуленов, Жер нөрі). Таңғы аяздан сұғылт тартқан мылтық найзалары колонна үстіне тал шыбықтың иін тіресе өскен *с а б а у* бұтақтары тәрізді (Б.Момышұлы, Москва.). Осы сөзді кім айтты екен деп артымызға жалт қарағанда, *с а б а у* мұрт, ажарлы осы бір ақсақалды көрген едік (К.Қазыбаев, Дәуір.).

Салт басты [атты], сабау қамшылы. *Үйленбеген, бойдақ; салт.* Бірақ Махмұт секілді тамақ асырап қаңғып жүрген *с а л т а т т ы*, *с а б а у қ а м ш ы л ы* кедейге Әбдікәрім сынды айбынды адамның қызынан да аспандағы бұлт жуық еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жалғыз жігіт би болмас, жалғыз ағаш үй болмас деген, Қашанғы *с а л т а т т ы*, *с а б а у қ а м ш ы л ы* жалғыз өзім жүре бермекпін (Б.Тілегенов, Аққайнар). Ана Сағынбай секілді *с а л т б а с т ы*, *с а б а у қ а м ш ы л ы* болсам бір сәрі (Д.Досжанов, Тұлпар.). *С а л т б а с т ы*, *с а б а у қ а м ш ы л ы* екі еркектің күні кісі қызығарлық емес екен (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Сабау тіс. *Жылқының жал, құйрығын сүзіп тарау үшін қолданылатын құрал* (Қаз. ұлт. колөнері).

САБАУ² *Саба етістігінің қимыл атауы.* 1. *Ұрып-соғу.* – Жазықсыз адамды *с а б а у* елді жирендірмесе, үлгі болар жайы жоқ (М.Әбдіхалықов, Ленин.). 2. *Киіз жасайтын жүнді ұрылап тұту.* Жүн *с а б а у* үстінде жастар жа-

рыса қимылдап, оны ойын-күлкіге, әзіл-оспақтарға айналдырып әкетеді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Киіз жасайтын жүнді ыдырата тұтуді сабау дейді. Бұл «ұру» мағынасында қолданылатын сөз. Расында солай: жентектелген, ұйысқан жүнді ыдыратып тұту үшін шыбықпен сабайды. Оның аты – *с а б а у* (С.Мұқанов, Қазақ ауымы). Сабалатын жүннің сапасына орай жүн *с а б а у д ы* қөсіп сабау, есіп сабау, екшеп сабау, көпсітіп сабау, қаржып сабау, қос қолдап сабау, кезек қолдап сабау деп аталатын түрлері бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САБАУДАЙ *с ы н. 1. Ұн-ұзын, салалы, сойдиган.* Әліпбайдың домбыра сағағын сараңдау бойлап перне басқан *с а б а у д а й* саусақтарында нәзік діріл бар (З.Жәкенов, Таң самалы). Тал арасынан шыбын-шіркейді жасқаған тор шолақтың *с а б а у д а й* шолақ құйрығы ербеңдейді (Қ.Ысқаков, Бұқтырма.). 2. *а у ы с. Мықты, берік, ірі.* Осы колхоз бастап ұйысарда *с а б а у д а й* жүз отыз ат бар еді, содан қалғаны қазір жиырма шақты ғана, басқасы қайда? (Б.Майлин, Шығ.). Бір қырдан аса бергенде, алдын орап *с а б а у д а й* төрт жігіт өкпе тұстан сау ете қалды (Д. Исабеков, Тіршілік). – *С а б а у д а й* екі балықшы күніне мықтағанда бес кило ғана балық ұстаймыз (Т.Ахтанов, Дала сыры).

САБАУҚОЙ *з а т. з о о л. <ovis canadensis> Қуысмүйізділер тұқымдасына жататын сүтқоректі. С а б а у қ о й* Солтүстік-Шығыс Азия және Солтүстік Америка жерінде кездеседі. Дене тұрқы 178 см-дей, шоқтығының биіктігі 105 см, салмағы 140 кг-дай (ҚҰЭ). *С а б а у қ о й* – бағалы аң. Оның етінің, терісінің және мүйізінің кәсіптік маңызы зор (ҚҰЭ).

САБАУЛА = *е т. Сабаумен ұру, соғу.* Бұдан кейін әйелдер күзем жүнін төбе қылып үйіп, келесі күндері тулаққа алып *с а б а у л а й* бастайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Әлдекімге көр тігіп, Әлсіздерге зөр тігіп, *С а б а у л а д ы* тулақтай (І.Жансүгіров, Шығ.).

САБАУЛАУ *Сабаула етістігінің қимыл атауы.*

САБАУШЫ *з а т. Жүннің ұйысқанын жазып, тазартатын адам, сабау сабаушы.* Сабау жүн *с а б а у ш ы л а р д ы* қ санына қарай әр кісіді екі-екіден болады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

САБАУШЫДАЙ *с ы н. Сабаушы сияқты, сабаушы тәрізді.* Сабаудай сартылдады сойыл ұрған, Күземде *с а б а у ш ы д а й* қарсы отырған. Қарамай қалғанына қаптап қашты, Қояндай Бекіш қолы қашқан жымнан (О.Шипин, Екі дастан).

САБАШЫ з а т. т а р. *Қымыз ашытатын, қымыз дайындайтын қызметші.* Арттырып алтын, гауһар тоғыз нарға, Алмайтын аяңына атты парға. Үстіне бір *с а б а ш ы* құл мінгізді, Бақташы бөріне де бар деп дарға (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

САБАХ [ар. صباح] з а т. е с к і к і т. *Таңғы мезгіл, таңертеңгі уақыт, таң.* Сарайда һәр *с а б а х* т а болар пайда, Аллаға шаһ Ғасим қылды шүкір (Ғашықтық дастандар). Менің бағымда бір алма ағашым бар еді. Әр *с а б а х* алдында бір ұры алмасын ұрлап кетеді. Сол ұрыны тұтып берсең, ұлық мархабатыңыздан болар еді (Бабалар сөзі // Діни дастан). «Ерте намаздан ол *с а б а х* – әуеліде біздің үйге келеміз, сонда тамашалар көреміз» – деді Хасен, Құсайын, Мұхаммед-Ханафия ғайрылары рази Алла тағала анһу құп болар, хақын берерміз деп қайттылар (Бабалар сөзі // Діни дастан).

САБАХШАМ ү с т. к ө н е. *Ертелі-кеш.* Кірділер сен боласың ғали мақам, Лағынет әйла ол Иазидке *с а б а х ш а м* (Бабалар сөзі // Діни дастан).

САБЗА з а т. к ө с. *Сүйегі жоқ жүзім сортының мейізі; мейіздің бір түрі.*

САБО з а т. <франц. sabot> *Ағаштан ойылып жасалған немесе табаны ағаштан жасалған аяқкіім.*

САБОЗ з а т. т а р. қ а р а п. *Әлеуметтік қамсыздандыру.* Соңғы кезде *с а б о з д а н* пұл алып, сауда қылып, жаңада байыған бір пысықша жігіт болатын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САБОТАЖ з а т. т а р. *Бір нәрсенің нақтылы іске асырылуына қарсы астыртын әрекеттеніп, іріткі салу ісі.* Партизан қозғалысының түрлері: қарулы күрес, *с а б о т а ж*, диверсия, жау өкімет органдарының беделін түсіруге бағытталған үгіт-насихат (ҚСЭ). Қыста да сиыр саудырып көжеқатық қылып, балалар мектепте, үлкендер қойма басында бір мезгіл таңдай жібітетін болды. Сол-ақ екен, «ойбай, ауданнан пркорол келіпті, соғысқа *с а б а т а ж* жасап, тұқымдық бидайды әдейі талан-таражға салдың деп Бозжігітті соттататын болып жатыр» деген әңгіме ете қалды («Жұлдыз»).

САБУ с ы н. ж е р г. *Сылбыр, баяу.* Колхоздың жұмысын *с а б у* істемей, белсене қатыс (Қазақ тілі аймақ. сөздігі). Соңғы жылдары жауын аз болып, егін *с а б у* шығып тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сабу болды. *Саябыр болды.* Жел құрттай *с а б у б о л с а*, аушылар бір-біріне тез қосылар еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САБЫЛ = е т. 1. *Әуре-сарсаңға түсу, құр сандалу.* Шарға түсер шағыңа, Қара тер боп *с а б ы л д ы ң*. Аялған жоқ малың да, Ақ жем болып шабылдың (Жамбыл, Шығ.). Шалқұйрық құнаныма мініп, Ақшал аулының соңынан сақтап тағы да *с а б ы л д ы м* (Ғ.Орманов, Жүрек). Кісі тасып *с а б ы л ы н*, Ерсілі-қарсылы ағылып, Автомобиль зулады (И.Байзақов, Таңд. шығ.). Олар үш күн *с а б ы л ы н*, қызды іздеп таба алмай, қалжырап қайтты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). 2. *Аттың күні-түні мінілуі, ақ көбік болуы.* Аттары *с а б ы л ғ а н*, арбасының артқы дөңгелегінің бірі табақ болған. Сонда да қатты жүріп, пәуескесін қисандата барып кірді қораға (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Айтылады өте жиі Деген сөздер: «қызыл», «ақтар». Болды атала жұрттың миы, Сапырылыс... *с а б ы л д ы* аттар (Ә.Оңалбаев, Таң алды.). Сараң басып сар тайым *С а б ы л д ы* бой алдырып (Ғ.Орманов, Сәт сапары.). Ел қағынды, Мал *с а б ы л д ы*, Ұрлық, өтірік гуде-гу (Абай, Тол. жин.). 3. *а у ы с. Қаптау, қаумалау.* Өзімнен өзін құлшынам Әрекет, істі сағынып, Болмайды сәтім тыншыған, Сәулелі ойлар *с а б ы л ы н* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.). 4. *Ары-бері жүру, сапырылысу.* Кәусарынан достықтың қанып ішіп, Бір тілектің бойынан табылысып, Сәл көрмесек *с а б ы л ы н*, сағынысып, Жолығуға асықтық алып-ұшып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сабылған жылқы. *Ақ көбігі шығарыла шауып келген жылқы.*

САБЫЛДЫР = е т. *Әуре-сарсаңға түсіру, құр сандалту.* Келші, келші, шексіз сағындырдың ғой, *с а б ы л д ы р д ы ң* ғой, құлыным! (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

САБЫЛДЫРУ *Сабылдыр етістігінің қимыл атауы.*

САБЫЛТ = е т. 1. *Атты күні-түні міну, сенделту.* *С а б ы л т ы н* келе жатыр ызғарланып, Олжаға көңлі өсіп, мейірі қанып. Ақ үйге аттың басын тірегенде, Қол берді Сұлтан шығып қарсы алып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Байлар да мал қызығын біле алмай жүр, Жаз жіберіп, күз атын міне алмай жүр. *С а б ы л т ы н*, күнде ұрлатып, із жоғалтып. Ызаменен ыржиып күле алмай жүр (Абай, Тол. жин.). Әдейі ат *с а б ы л т ы н* келгенде, тым болмаса, бір түнді қимаймысың (М.Әуезов, Қараш.). 2. *Әуре-сарсаңға түсірту, сандалту.* – Балалар бұл істі салт бұзып, елді *с а б ы л т а й ы н* деп істеген жоқ (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Бұл елді бір жау шапты малын талап, Қаласын тас-талқан қып жанын талап. Солдаттарын *с а б ы л т ы н* қойдай қырып, Алтынын, малын алды барымталап (Н.Ахметбе-

ков, Аманкелді). Ай *с а б ы л т ы н* далада, Түлкі қуған жолшыны. Ақ маржандар көреді. Көреді де бір қызға, Шақыр деп ана жолшыны, Ханша әмір береді. Жолаушысың, жас түлек, Саяғыңа көз салсам Нәсілді тұқым ақ сүйек (Шалкиіз ақын, Шығ.).

Ат сабылтты. *Атқа мінді, әуре болды, шаршамай жолға шықты.* Теке деген таудың бөктерінде отырған біздің ауылға ақ қар, көк мұзда *а т с а б ы л т ы н* мыңбасының атқосшысы келіп жетті (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). Басынан аң қуғанда асқар таудың, Қолымнан қашып еді қыран шәулім. Жүргенде қыран іздеп *а т с а б ы л т ы н*, Өзіңдей кездестірдім қыздың аулын (Қара өлен).

Алыстан ат сабылтты. *Алыстан арнайы келді.* Ал бұл іске Өзбекстанда 3 күнде 60 АҚШ доллары кетеді. Қазақстанда 200 АҚШ доллары шығындылып, 7 күнге созылады екен. Осылайша, демалу үшін келе жатқан туриске апталап құжат жинатып, сергелдеңге салып қоямыз. Алыстан *а т с а б ы л т ы н* келетін әрбір саяхатшы орта есеппен елімізге 700 АҚШ доллары көлемінде ақша тастап кетеді екен («Жас Алаш»). Уағалейкум ассамам, жаным балам, Жүріпсіз ат жаратып бәрің тамам. Келіпсіз *а т с а б ы л т ы н* алыс жерден Сөйлей тұр, сөзің болса, шыраққанам (Кете Жүсіп).

Әр саққа сабылтты. *Әртүрлі ойға кетті, неше түрлі ойлады.* Сиқыр күй мелшиіп жатқан меңіреу даладан таң атқалы бұның қиялын *ә р с а қ қ а с а б ы л т ы н* жүрген көмескі елестерді қайта тірілтті («Жұлдыз»).

САБЫЛТУ *Сабылт етістігінің қимыл атауы.* Түн қатып, түс қашып, ат *с а б ы л т у* маған да керек болды дейсіз бе? (Т.Дәуренбеков, Кездескен.). Итжығыс үшін ат *с а б ы л т у* дың қаншалық керегі бар еді (А.Сүлейменов, Бесін).

САБЫЛУ *Сабыл етістігінің қимыл атауы.* Ой, кер заман, кер заман! Талан-тараж қан жылау. Қабақ қату, қансырау. Азаматы жабылу, Малы күнде *с а б ы л у*. Ұлып жатыр ұлы жүз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Екі күннен бері жоғалған атты іздеп Сарынтай мен Жарылқасын табандарынан *с а б ы л у* да еді (А.Байтанаев, Асан).

САБЫЛЫС *з а т. Бос жүріс, құр әуре.* Сүт жоспары, май жоспары орындалғанша, осы *с а б ы л ы с* саябырлаған емес (Т.Иманбеков, Үш ай.). Кешегі жат хабардан бері көз ілген жоқ-тын. Алда тағы *с а б ы л ы с* (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

САБЫЛЫС = *е т. Әуре-сарсаңға түсу, сапырылысу.* *С а б ы л ы с ы н* бірі кіріп, бірі шығып жүр (Н.Оразалин, Қайырлы сапар). Көбі —

үлкендер, бірақ ұсақ балалардан қалмай айрықша іждағатпен *с а б ы л ы с ы н* іздеп жүр (М.Мағауин, Көк кептер.).

САБЫЛЫСУ *Сабылыс етістігінің қимыл атауы.*

САБЫҚ; сабық құлақ. *ж е р г. Салтаң құлақ.* Мына бала бір *с а б ы қ қ ы л а қ* екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САБЫН *з а т. Сілті мен майдың қосындысынан жасалған, суда көбіктеніп еритін, кір жууға, жуынуға арналған жұмсақ, кесек немесе қою сұйық зат.* *С а б ы н* өндіруге негізгі шикізат ретінде түрлі мал және өсімдік майлары, синтетикалық майлы қышқылдар, күйдіргіш негіздер және т.б. пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *С а б ы н* кірді ашады, Сабырсыз сырды ашады (Мақал). Ойланар кез болды ғой, Орынсызды құр қылмай. *С а б ы н* алып онан да, Үстімізді кір қылмай, Тазалайық денені Сыртғымызды сыр қылмай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жуынды ақ білегін жең сыбанып, Тарқатты қара шашын шолпыны алып. Көпіртіп жұпар *с а б ы н* бұрқыратып, Жуынды саумал суға мойнын керіп. Аққудай көлде жүзген, жүз толғанған (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ақ сабын болды. *Ақ көбік болып терледі.* Жолаушылар ауа жетпей алқына дем алып тұр, ат та *а қ с а б ы н б о л* кеткен (С.Санбаев, Аруана). Кешке таман *а қ с а б ы н б о л ғ а н* қасқатай бөкен желіске көшті (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Иіс сабын. Иіс сабын (74–78%-дық майлы қышқылдар қосылып, қараның, шошқаның жоғары сапалы майынан, кокос майынан және синтетикалық майлы қышқылдарға хош иісті заттар араластырылып жасалатын, бетті, денені, қолды жууға арналған сабын). *И і с с а б ы н н ы ң* сулы өндірісінде күйдіргіш реакция болғандықтан, қол жуған кезде теріні майсыздандырып, тітіркендіреді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *С ұ й ы қ и і с с а б ы н* жасау үшін күнбағыс, кориандр, кокос майлары, күйдіргіш калий, су, спирт, глицерин және хош иісті заттар пайдаланылады. Детярное сұйық сабыны – тазартылған қара майдың сулы – спиртті ерітіндісі – қан айналу процесін күшейтеді, әрі антисептикалық қасиеті бар (Шаңырақ энцикл). Мен туғанда, табылмай қара сабын, Ол туғанда, *и і с с а б ы н* тәнін жуған (С.Торайғыров, Шығ.).

Кір сабын. Кірсабын *(тұрмыста пайдалану үшін 65, 70 және 72%-дық қышқылдар қосылып дайындалатын қатты, кептірілген, кір жууға арналған сабын).* *К і р с а б ы н* күнбағыс, мақта, соя және т.б. өсімдік майларын өңдеуден

алынған қатты май қоспасынан, синтетикалық майлы қышқылдардан, сұйық өсімдік майларынан, шайырдан жасалады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *К і р с а б ы н д ы* қолды, денені, шашты жууға пайдаланбаған жөн (Шаңырақ энцикл.).

САБЫНДА = е т. *Сабынмен жуу, сабын езу, сабын жағу.* Енекемнің еміп кет Төсінде екі мамасын. *С а б ы н д а с а* ағармас, іштен туған қарасың (Батырлар жыры). Жақсы шайыр ыстық сумен *с а б ы н д а п* жуса ғана кетеді (М.Ермеков, Қазақст.). Бөлмені ақтап, еденін *с а б ы н д а п* жуып, ауасын тазартып қойыңыз (Х.Нұрғалиев, Жас ана.). Ауру-лас, кір-қолаң. Ауыртып еді мазаны ап. Арылта жуып *с а б ы н д а п*, Алатын бөріні тазалап (І.Жансүгіров, Шығ.).

САБЫНДАҒЫШ з а т. *Жаққыш (сақал-мұртты алғанда бетке көбік жағатын буда қыл).* Борсық қылынан жасалған жұп-жұмсақ *с а н б ы н д а ғ ы ш т ы* бетіме сүйкегенде иесінің қандай өкініп отырғаны да көз алдыма келді (Ғ.Мүсірепов, Танд.).

САБЫНДАЙ с ы н. *Сабын сияқты, сабын тәрізді.*

Сабындай бұзылды. *Өзгеріп сала берді.* Қорғанбайдың қызын көргенде, Қабан болыс *с а б ы н д а й б ұ з ы л д ы* (С.Сматаев, Алау). Мен Мұратпен біраздан бері жолдаспын. Мысалы, сенімен көңілдегімді жасырмай сөйлесем... Ал Мұрат болса, кейде тым жақсы да, кейде титтей нәрседен *с а б ы н д а й б ұ з ы л а д ы* (Т.Ахтанов, Шығ.).

САБЫНДАЛ = е т. *Сабынмен жуылу, сабын жағылу.*

САБЫНДАЛУ *Сабындал етістігінің қимыл атауы.*

САБЫНДАН = е т. *Сабынмен жуыну.* Әуелі жүгіріп, содан соң суық сумен *с а б ы н д а н ы п* жуынып, тісін ысқылағанша, біраз уақыт өтті (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Иісті май, жағындың гүл, *с а б ы н д а н д ы ң*, Түзеліп бейне хордай қабылдандың. Сызылып бұраң басып, асыл киіп, Алыстан жұрт көзіне сағымдандың (С.Дөнентаев, Шығ.).

САБЫНДАНДЫР = е т. **1.** *Сабын жағып жуындыру.* **2.** *Көбіктену, көпіршіту.* Оның сарысы шығатын өт, мөлдірі ұйқы безінен шығатын ұйқы суы, өт майды жеп, *с а б ы н д а н д ы р а д ы* (А.Байтұрсынұлы,... Оқу құралы).

САБЫНДАНДЫРУ *Сабындандыр етістігінің қимыл атауы.*

САБЫНДАНУ *Сабындан етістігінің қимыл атауы. С а б ы н д а н у* судың немесе сілтінің

әсерінен кейбір органикалық қоспалардың ыдырауы. Май өндірісінде осы тәсіл қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *С а б ы н д а н у* – термині күрделі эфирлер гидролизінің жеке бір түрі – майдың ыдырау реакциясынан алынған (ҚСЭ).

САБЫНДАТ = е т. *Сабын жаққызу, сабын пайдаландыру.*

САБЫНДАТУ *Сабындат етістігінің қимыл атауы.*

САБЫНДАУ *Сабында етістігінің қимыл атауы.*

САБЫНДЫ с ы н. *Сабын араласқан, сабын езілген.* Құлағыңның ішін, сыртын таза ұста. *С а б ы н д ы* сумен құлағыңды абайлап жу. Жуынған соң құлағыңның суланған жерін әбден сүртіп құрғат (М.Дулатов, Шығ.). Мұнайлы көл ақшыл, *с а б ы н д ы* суға ұқсайды (М.Сүндетов, Құмда.). Сынаптан тазаланғаннан кейін еденнің немесе столдың беті бірнеше рет *с а б ы н д ы* сумен, содан кейін таза сумен жуылады («Қазақст. мект.»).

САБЫНДЫҚ с ы н. *Сабын жасауға керекті нәрсе.* Варвараға қамқорсынған Малтабар, оған *с а б ы н д ы қ* майды ғана емес, қажетті сақарды да жыл сайын жеткізіп тұрды (С.Мұқанов, Танд.).

САБЫНКӨК з а т. ө с. <лат. scrophularia> *Сабынкөктер тұқымдасына жататын бір, екі немесе көпжылдық өсімдіктер.* Қазақстанның барлық аймақтарында кездесетін 15 түрі бар. Соның ішінде көп тараған түрі – буылтық *с а б ы н к ө к* (s. podosa) ылғалы мол орманда, бұта арасында, кейде егістікте арамшөп ретінде кездеседі (ҚҰЭ). *С а б ы н к ө к* – көбіне көпжылдық, кейбіреулері екі не біржылдық шөп, кейде онша биік емес шала бұта (ҚСЭ).

Сабынкөктер тұқымдасы. ө с. <Scrophulariaceae> *С а б ы н к ө к т е р т ұ қ ы м д а с ы н а* жататын өсімдіктердің жапырақтары көбіне кезектесіп, кейбір түрлерінде қарама-қарсы не жеке-жеке орналасады. Гүлі қос жынысты, пішіні, құрылысы жағынан алуан түрлі болып келеді (ҚҰЭ).

САБЫНСАУЫТ з а т. *Сабын салуға лайықталған құтты. С а б ы н с а у ы т* сатып алдым (Ауызекі).

САБЫНСУ з а т. *Құрамында май қоспалары, қоректік заттар, ішінара бояулар болатын, шаш жууға арналған сұйық, жуғыш зат. С а б ы н с у* жасау үшін негізгі шикізат ретінде табиғи кокос майын арнайы тәсілмен өңдеу арқылы алынатын заттар пайдаланылады. Жасалу

өдісіне қарай *сабын сулар* сұйық, қоймал-жың және крем тәріздес болады, олар бірқалыпты, құрғақ және майлы шаштарға арналады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қала магазиндерінің сөрелерінде жаңа зат – химия заводының қызметкерлері жерлеріне ұсынған жоғары сапалы «Диона» *сабын суы* пайда болды (Қаз. лексикасы. қолд.).

САБЫНСЫЗ с ы н. *Сабынды пайдаланбай.* Моншада *сабынсыз* тазарып болмайды (С.Мұқанов, Шығ.).

САБЫНТАМЫР з а т. ө с. <allochrysa gypsophiloides> *Қаламтыр тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Сабынтамыр* Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл облыстарының оңтүстігінде кездеседі. Сары топырақты тау бөктерінде, тау етегіндегі жазықта өседі. Мамыр-маусымда гүлдейді. Биіктігі – 50–80 см. Гүлі – ұсақ, ақ не қызғылт түсті. Гүлшоғыры – сыпыртқы. Тамырында 10–16% сапонин бар, сабын қайнату үшін пайдаланылады, алдын ала дайындалады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САБЫНША ү с т. *Сабын тәрізденіп, сабынға ұқсап.*

Сабынша бұзылды [іріді]. *Аяқ астынан өзгерді.* Үндемей ішкеріге кетті кіріп, Келгеннің қалды көңілі *сабынша іріп*. Турдан да ол жақтағы қысылады, «Келдің, – деп кейір-ау деп, – не бігіріп» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

САБЫНШӨП з а т. ө с. <лат. saponaria> *Қаламтыр тұқымдасына жататын көпжылдық, дымқыл жерде өсетін майда жатырақты шөптесін өсімдік. Шөксыз қос жарнақтылаға – сабыншөп*, барбарис, итбүлдірген, зығыр т.б. жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *Сабыншөп* – қалампырлар тұқымдасына жататын, биіктігі 30–90 см көпжылдық шөптесін өсімдік. Маусым-тамыз айлары арасында гүлдейді, жемісі пілде-қыркүйекте піседі (Халық медицина. пайд. дәрілік өсімдік).

САБЫНШЫ з а т. *Сабын жасаумен шұғылданатын адам, сабын қайнатушы.*

САБЫР¹ [ар. صبر] з а т. *Шыдам, тағат, төзім.* Досына достық – қарыз іс, Дұшпаныңа әділ бол. Асығыс түбі – өкініш, ойланып алмақ – *сабыр* сол (Абай, Тол. жин.). *Сабыр* деген – әр іске шыдамдылық, қатты керек адамға бұл бір қылық. Қолы жетпей талай жан ызданады. Осыдан көп шығады адамшылық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Алтыншы, қымбат нәрсе *сабыр* деген, Сабыр адам мұратын табар деген (Ақмолла ақын, Күндер.). *Сабыр* өз ісінің ақтығына сенімді, ниеттелуі түзу, тағдырдың бір Құдайдан екендігіне сенетін, әрбір қиындыққа сынақ ре-

тінде қарап, мойымайтын адамға тән. Сабырдың қажыр-қайратпен оның адам бойындағы бой-күйездік, немқұрайдылық, еріншектік сияқты жаман қасиеттермен ымырласпайтындығының негізгі белгісі (ҚҰЭ).

Азға – қанағат, жоққа – сабыр ет. *Барыңа шүкір ет, жоғыңа налып, қиналма.* Орыстың тәржіме еттім мысалдарын, Әзірге қолдан келген осы барым. *Қанағат азға* деген, *жоққа – сабыр*, Қомсынып қоңырайма, Құрбыларым! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сабыр айлады. *Сабыр етті.* Заңына жаратылыстың *сабырайлап*, Пұшпағын бекітейін местің, балам (Т.Ізтілеуов, Мен. қайғы-қасірет.).

Сабырдан айрылды. *Тағаты таусылды, төзімі бітті.* Біреу шықты қабірден: «Баяғы сорлым сенсің бе? *Айырылма саң сабырдан*, Мен келмейді дейсің бе?» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сабыр етті [қылды]. *Абыржыт сасады, өзін ұстады; тағат қылып шыдады.* Дүниеліктен қауымның көңілін суытпақ үшін, ренжуге *сабыр ет іп*, өзін пида қылды (Абай, Тол. жин.). Қалмады ақыл, *сабыр етерге* дөт, «Болайын күні ертеңнен өзім азат. Алдына ғашық жарым арыз жазып, Түсейін жүгініске, қалмай азап, Қайтардым неғып сүймей жар жауабын, Қайырлы онда маған болмай сағат» (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Сабыр ет*, мені іздеп келсін жарым, Жанымнан артық көрген ынтызарым. Ұрықсат содан алып жолығысамын, Осы серт уағдалы болсын, жаным» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сабыр қыл! *Шыда, төзе біл.* Қалың елім, қалың қара ағашым, Қайраты мол, айбынды ер, алашым! Өзі-ақ құлар, сырың берме, *сабыр қыл*, Ақымақтар байқамаған шамасын! (М.Жұмабаев, Шығ.). *Сабыр қыл!*.. Бибатимаға сиын, Бибатима піріңе сиын! – деп кемпір байғұс күбірлеп, үшкірген боп, күлмен ұшықтаған боп, ішін сипап, дамыл көрмей жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Сабыр қыл*, анам, сарғайма, Дамылсыз зарлап күні-түн. Қуан, қыл шүкір Құдайға, Иманым үшін тұтқынмын (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сабыр сақтады. *Өзін ұстады, шыдамдылық жасады.* Ол: «Қашаннан бері мені өзіңе дос санайтын бола қалдың?» – деп Әбілқайырдан сұрамақ болды да, *сабыр сақтап*, өзін-өзі баса қойды (І.Есенберлин, Жанталас).

Сабыр суын қауғалады. *Шыдам-төзім білдірді; асығыстық жасамады.* Күйдірді түскен ұшқын ғашық майын, Ауданы үлкейеді сағат сайын. Жалыны көпке бармас басылар деп, Ол

отқа сабыр суын қауғалайын (М.Сералин, Өлеңд.).

Сабыр суы таусылды [түгесілді]. Шыдамсыздық көрсетті. От сөнбей тұгесілді сабыр суы. Қауғаға көтерілді ғашық туы. Ішімде қатты жанып, қайнатқан соң, Ақылдың көзін шалды нәпсі буы (М.Сералин, Өлеңд.).

Сабыр тапшады. Тағат қылмады, дегбірі қалмады. Төрт айдан бері күні-түні жылаумен келе жатқан жетімдерді күлгізгенше, Қарымсақтың жаны сабыр таппады (Б.Майлин, Шығ.).

Сабыр таяғына таянды. Шыдамды таяныш, сүйеніш етті. Әркімнің ішкі сыры Аллаға аян, Сабырдың таяғына мықтап таян (М.Сералин, Өлеңд.).

Сабыр түбі – сары алтын. Шыдам, тағат арты – жақсылық; шыдам аяғы – игілік. «Сабыр алтын – сабыр тұбі» деген, қалқам, Сырыңды ешбір жанға шешпе деген, Алтынды жел қайығың табылмаса, Тұңғыық Ніл дариясы кешпе деген (Ақан сері, Шығ.). Тарығып келген екенсің, шырағым, Сабыр ет. Сабыр тұбі – сары алтын, сарғая жетерсің мұратқа. Рас, шыдамның да шегі бар Шектен асқан шығар, сонда от алып, қамысқа кіргенмен, не табарсың? (Фразеол. сөзд.). Сабыр тұбі – сары алтын – тағат еткен дұрыс, шыдамдылық жақсы (Абай, Тол. жин.). Еңбекке шыда, ебін тапта, «Сабырдың тұбі – сары алтын» Өзімшіл болма көпті ардақта, Адамның бәрі – өз халқың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сабыр тұбі сары алтын, Алтын азбас, ар азбас, Азбай күткен жар алтын, Ондай жарды кім жазбас (М.Хакімжанова, Өлеңд.). Сап, сап, көңілім! Сабыр тұбі – сары алтын. Сабыр қылсаң, жайыңды Білер ме екен бекзатым? (Абай, Тол. жин.).

Сабыры берік болды. Шыдамдылық көрсетті, төзді. Нәпсіге өз бойыңды билетпесең, Ақылың мол, сабырың болып берік. Иман қажет болмайды кейбір насқа, Малым аман болсын дер үш-төрт түлік (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сабыры бітті. Шыдамы таусылды. Түріңнен білдім көңілің кеткендігін, Сипаты қыздың сарсаң еткендігін, ішінде не барлығын көзің айтып, Сабырыңның білдіріп тұр біткендігін (М.Сералин, Өлеңд.).

Сабырын жұмсады. Бойын билеп, асқан сабырлық танытты. Бірақ тап мынадай ашуы мен сабырың оңай жұмсап, оңай тежеп, оп-оңай бұрып салып отыратын шын ұстамды адамды Абай осы Байдалыдан ең алғаш рет көріп отыр (М.Әуезов, Шығ.).

Сабырын кетірді. Шыдамын алды, тағатын кетірді. Ойымнан ой бөліп, Қозғадың тамырды. Көңілге тік келіп, Кетірдің сабырды (Абай, Тол. жин.).

Сабыры кетті. Шыдамы таусылды, төзімі бітті, қатты мазасызданды. Бақытсыз жүрегім Жалындап жанып тұр. Үмітті тілегім Орынсыз қалып тұр, Ақыл, қайрат, Сабырдың бәрі кетіп, Адамның асығын Мұңлы әнге салып тұр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әбіш Жақсылық келер деп тісін басып сабыры кетіп отыр (М.Әуезов, Қараш.). Әбігерлік басып, өзімен-өзі болып жүр. Ашуланып жүрген жоқ, әлденеге сабыры кеткендей (М.Ғабдуллин, Шығ.).

Сабыры қалмады. Шыдамы таусылды, дегбірісіденді. Абай көзін алмай, сабыры қалмай қадалып отыр (М.Әуезов, Абай жолы). Күннен-күнге сабыры қалмай, жатса-тұрса көз алдына Қамардың суреті елестеп, жанын қоярға жер таптырмай барады (С.Торайғыров, Шығ.). Ес кетіп сабыры қалмай саскалақтап, Қорыққаннан көзің сыймай шарасына. Ұмытып Құдайды да, Құранды да Бас ұрма ләнат-манат ағашына (А.Байтұрсынов, Шығ.). Таластың суын жалдады; Ақ күмбезге жеткенше Бір сабыры қалмады. Суды кешіп өтті де, Ақ күмбезге жетті де (Манас).

Сабыры мойымады. Шыдам-тағаты таусылмады; тағат қып шыдады. Мұстапаның сабыры сонда да мойыр емес. Ойын аяқталған соң ғана әйеліне күлімсірей жауап қайырды (Фразеол. сөзд.).

Сабыры [сабыр суы] таусылды. Шыдамы бітті, төзбейтін күйге жетті. Әне, шешесі де арбадан түсіп, бізге қарай келе жатыр. Сабыры таусылған, тегі (Ж.Саин, Жол үсті.). От сөнбес таусылды ғой сабыр суы, Жалынды отқа күйдік сабыр туы. Ішімді шыдамас-тай қайнатқан соң, Көңілден кетер емес нәпсі буы (Ақан сері, Шығ.).

Сабырын қайнатты. Шыдамын тауысты, ызасын келтірді, зығырданын қайнатты. Сабыр айтты: «Мына сөз сабырымды қайнатты. Өңкей ақымақ шелді көз Ақты қайтіп жайратты? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

САБЫР²: сабыр болды. Жауын-шашын көп жауып, жердің батпағы шығып, лайсаңға айналды. Жер сабыр болса батпақтайсың, тіпті жүрмей жатып қаласың (І.Жансүгіров, Шығ.). Бұл жерлерде жылында екі жүз күн шамасы жер сабыр болып жатушы еді (Ә.Бірмеғанбетов, Қазақст. геогр.). Ат шаршап, жер сабыр бол, жол да ауыр болды (С.Бегалин, Танд. өлеңд.).

САБЫРЛА¹ = е т. *Саябырлау, баяулау*. Мынау ел азырақ *с а б ы р л а с ы н* деп қарайлап қалып ем (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Отанның өресіне өрт түскенде, Ұмтылмай кім қалып ед *с а б ы р л а ғ а н*. Белдесіп өлім, өмір еткен төрт жыл Мәңгілік ұмығтар ма соны адам (Қ.Әбдіқадіров, Өлеңд.). *С а б ы р л а н* жастық арын да, Мінез де салқын бабында, Өмірге ойлы көзіммен Қарайын деген шағымда («Қаз. әдеб.»).

САБЫРЛА² = е т. ж е р ғ. *Батпақтау*. Кешкі күн жауын болып, *с а б ы р л а н* жүре алмадық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САБЫРЛАН = е т. *Сабырлы қалыпқа келу, байсалды болу*. Шеген аузына түскен бір-екі ауыз сөзін әдемілеп айтуға тырысып, *с а б ы р л а н а*, салмақтана сөйледі (А.Хангелдин, Өткен күн.).

САБЫРЛАНУ *Сабырлан етістігінің қимыл атауы*.

САБЫРЛАТ = е т. *Батыру, батпақтау, малындыру*. Алды-артын бірдей орап түтеген оқ немістерді өз қанына *с а б ы р л а т т ы* (Қ.Жұмалиев, Қырда).

САБЫРЛАТУ *Сабырлат етістігінің қимыл атауы*.

САБЫРЛЫ с ы н. *Ұстамды, байыпты, салмақты*. Таңертең Ақбілек пен келіні далаға барып келе жатқанда, ақсақалдың көзі түсіп: «Келін бір бәйбіше болғандай денелі, жүрісі *с а б ы р л ы* адам екен» деп ойлады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Досмағұл кіші пейіл, мейірімді, *с а б ы р л ы* кісі еді (С.Көбеев, Тол. жин.). Ондайда адам *с а б ы р л ы*, салқын келер, Айтқан сөзі салмақты, алтын келер (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). *С а б ы р л ы* жетер мұратқа, Сабырсыз қалар ұятқа (Мақал).

САБЫРЛЫҚ з а т. с ө й л. *Сабырлылық*. Ұры айтты: «Көрінеді сөзің алтын, Лебізің жаз, мысалы, қоңыр салқын. Күйеуің сенің асқан ер екен ғой, Бұл істің *с а б ы р л ы қ п е н* күткен артын» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сабырлық кетті. *Шыдамсыздығы, тағатсызданып, мазасызданды*. Қарттардан кетті ауырлық, Сопыдан *к е т т і с а б ы р л ы қ*, Тұман басты заманды, Біз заманға не қылдық? (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сабырлық қылды [етті]. *Ұстамдылық танытты, өзін байсалды ұстады*. Ынтымақ тастан салған қорғандай-ды, Қаншама оқ жауғанмен қозғалмайды. Бірлік, ерлік, сабырлық қылған халық Дұшпанынан жеңіліп құр болмайды (Молда Мұса. Араб.-қаз.). Ақсұңқар ұядан ұшты, Апеке. *С а б ы р л ы қ қ ы л*! Қайғысы саған түсті (Бес ғасыр). «Бетін сүйіп оятсам, жын екен дер,

Не сиқыршы, болмаса пері екен дер. Зақыметті боп шошынып қыз ауырса, Еңбегім еш, ғұмырым кетерге жел. Артын байқап көрейін, *с а б ы р л ы қ қ ы н*, Иә, Алла, тілегімнің ақырын бер! (Ә. Найманбаев, Шығ.). Ол екі шешеге айтып мақтанғысы келді де, қалайда *с а б ы р л ы қ е т т і* (Р.Тоқтаров, Ертіс).

САБЫРЛЫЛАУ с ы н. *Салмақтылау, ұстамдырақ, байсалдырақ*. – Е, бәсе сөйтіп *с а б ы р л ы л а у* болсаңдаршы, – деді Марияш та қуланып (С.Алдабергенов, Қанат.).

САБЫРЛЫЛЫҚ з а т. *Адам мінез-құлқына тән байыптылық пен ұстамдылықты білдіретін асыл қасиет, ұстамдылық, салмақтылық, шыдамдылық*. Адамның әрбір ісі жоғары игілікке сай болуы үшін адамдарға деген жан ашу мен махаббаттан басқа мынандай моральдық қасиеттер қажет-ақ: әділеттілік, парасаттылық, ұстамдылық, ар-ұят, өзін-өзі тежеушілік, ымырашылдық, *с а б ы р л ы л ы қ* т.б. (Қаз. дала. ойшыл.). Оның Өмірәліге жасаған манағы *с а б ы р л ы л ы ғ ы*, сөз жоқ, Әлиге көрсеткен сенімсіздігі (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Сабыр деп адам баласының бойындағы салмақтылық жақсы қасиетті айтсақ, *с а б ы р л ы л ы қ* сол мол қасиеттің адамға әбден сіңісіп, қалыптасқандығын білдіреді (Ә.Болғанбаев, Қаз. тілі. синоним.). *С а б ы р л ы л ы қ* қажыр-қайратпен ұштасып, ер бойындағы ар, ұждан, ынсап сияқты қасиеттерге негіз болады (ҚҰӘ). *С а б ы р л ы л ы қ* – әр істегі шыдамдылық, байсалдылық көрінісі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

САБЫРЛЫРАҚ с ы н. *Салмақтырақ, ұстамдырақ*. Ақынның батылырағын айт, Батырдың ақылдырағын айт, Ұстаздың *с а б ы р л ы р а ғ ы н* айт (Қ.Мырзалиев, Алуан.).

САБЫРСУ *Сабырсы етістігінің қимыл атауы; саябырсу*. Екінші дүниежүзілік соғыстың Европадағы сұрапылының *с а б ы р с у ы* Чехословакия жерінде болғаны көпшілікке мәлім (Қ.Тұрсынқұлов, Олар оралған.).

САБЫРСЫ = е т. с ө й л. *Саябырсу*. Күтпеген жерден айнала біраз *с а б ы р с ы ғ а н д а й* болды (Б.Момышұлы, Офицер.).

САБЫРСЫЗ с ы н. *Шыдамсыз, тағаты жоқ*. *С а б ы р с ы з*, арсыз, еріншек, Көрсө қызар жалмауыз, Сорлы қазақ сол үшін. Алты бақан алты ауыз (Абай, Тол. жин.). Бей қайраттың белгісі, Таласты жер кез келсе, Сөйле деп енді сөз берсе, Жалт-жалт қарап тұрады, Берекесін қашырып, Сабыр – ақыл серігі, *С а б ы р с ы з* болма асығып (Майлықожа, Нақыл). *С а б ы р с ы з* салмағы жоқ түрің мынау, Келісті кеңес шықсын қай тұлғаңнан (Айтыс). Тәтті қиял

ұшығына жете алмай, ұзақ, *с а б ы р с ы з* оймен көзі іліне берген Ақан мызғи да алмады (С.Жүнісов, Ақан сері). Іштеріндегі *с а б ы р-с ы з ы* да, ақылы аздауы да мен едім (Р.Токтаров, Тұлпар.). Сабын кірді ашады, *с а б ы р с ы з* сырды ашады (Мақал).

САБЫРСЫЗДАН = е т. *Мазасы кету, шыдамсыздану, тағат таппау*. Өзін шақырып жатыр ма екен деп ойлап қалған Шоқаев, мұны естігенде, онан бетер *с а б ы р с ы з д а н* а түсті (С.Шәкібаев, Үлкен Түркістан.). Жақыптың түріне қарағанда, бір ниетті ойлап, *с а б ы р-с ы з д а н ы н*, қыстығып отырғаны білінеді (М.Әуезов, Қараш.). Есейдің қазіргі кескінінде қорқынышты *с а б ы р с ы з д а н ы н* күткен асығыстық бар (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Жандос мейлінше *с а б ы р с ы з д а н д ы*, күннің тез кешкіруін тіледі (С.Мұқанов, Тол. жин.).

САБЫРСЫЗДАҢУ *Сабырсыздан етісті-гінің қимыл атауы.*

САБЫРСЫЗДАУ *с ы н. Шыдамсыздау, тағатсыздау. С а б ы р с ы з д а у* адам ба деп қалдым. Өзінің де, өзгенің де дербірін қашырып, көп айқайлады (С.Бақберген, Қарға там.).

САБЫРСЫЗДЫҚ *з а т. Шыдамсыздық, тағатсыздық. Оспан мен Шабарман Жәмиланы с а б ы р с ы з д ы қ п е н* күтіп тұр еді (М.Әуезов, Қараш.). *С а б ы р с ы з д ы қ* ұятқа қалдырар, Сабырлылық – мұратқа жеткізер (Мақал). Он үште отау иесі деген сөз бар, Келіпті бұл бала да биыл онға. Үш жылға *с а б ы р с ы з д ы қ* ойлағаның Шырағым, келер ме екен мұның оңға (Араб.-қаз. сөзд.). Бір кезде асауға құрық салғандай шыңғырған халқымыз, бұл күнде қашан қала боламыз деп, *с а б ы р с ы з д ы қ п е н* күтіп отыр («Айқап»). Сонша жанды *с а б ы р с ы з д ы қ қ а* түсіріп тостырудан, самолетті жүріп сағатынан бөгеуден ұят не бар (С.Мұқанов, Алып. адым.).

Сабырсыздық қылды [етті]. *Шыдамсыздық танытты, төзімсіздік көрсетті.* Сағынған ағаңды *с а б ы р с ы з д ы қ* етер дедің бе ... (Араб.-қаз. сөзд.). *С а б ы р с ы з д ы қ і с қ ы л с а м* құдайыма, Қара жүзді болармын машхар күні (Ғашықтық дастан.). *С а б ы р с ы з д ы қ е т п е й і н* мен, Бәтен қызға ғашық боп кетпейін мен (Ғашықтық дастан.).

САБЫР-ТАҒАТ *з а т. Шыдам, төзім.*

Сабыр-тағат қылды. *Сабырлық сақтады, төзді.* Алла берген арманға, Аһ ұрсам болмас алданып, *С а б ы р-т а ғ а т қ ы л у ғ а* Қоймады күйік бойыма ас (Абай, Тол. жин.). *С а б ы р-т а ғ а т қ ы л м а д ы*, Патшаның кетті шыдамы (Дастандар).

САБЫР-ТАҚАТ *з а т. с ө й л. Сабыр-тағат.* Ата-бабаларымыздың тарихи тәжірибелеріне құрмет тұта сүйеніп, өз тәжірибелеріне қанатты өріс беріп, қорыта білгендер ғана бапкер санатына қосыла алмақ. Бұл әрі нәзіктікті, әрі *с а б ы р-т а қ а т*, шыдамдылықты талап ететін жұмыс (Ж.Бабалықұлы, ..., Қырандар).

САБЫРШЫЛЫҚ *з а т. с ө й л. Сабырлылық.* Мезгіл жоқ ауруға да енгітетін, Жөн де жоқ *с а б ы р ш ы л ы қ* етілетін, Теңіздің тең тек ұлы сүйе берді, Алмадай ағасының екі бетін (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан).

САБЫС: *сабыс болды.* ж е р г. *Әбігерленді, әрлі-берлі сапырылысып жүрді.* Ол *с а б ы с* болып жүрді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САБЫТ *з а т. ж е р г. Тауқымет, ауыртпалық.* Содан кейін бар *с а б ы т ы м д ы* мемлекет көтерді. Интернаттың тамағын іштім, киімін кидім (С.Шаймерденов, Қарғаш). Күн көтеріле өрістен қайтқан жылқының алдынан шығудан бастап, бар малдың күндізгі *с а б ы т ы н* өз мойнына алады (О.Ақтаев, Дала.).

Сабытын салды [артты]. *Тауқыметін тартырды, ауыртпалық түсірді.* Өле-өлгенше кісіге *с а б ы т ы м д ы с а л м а с ы н*, – деді соқыр кемпір (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Үй ішінің жабыдығы да бір өзінің мойнында. Соның бөрі аз дегендей мен болсам, мынау бар *с а б ы т ы м д ы с а л ы п* отырған (С.Шаймерденов, Сыбызғы.).

САВАННА [исп. sabana] *з а т. геогр. Тропиктік ормандар мен шөлдер аралығындағы биом түрі. Саваннада субэкваторлық, тропиктік және субтропиктік өсімдіктер типінің ксерофитті шөптесіндері, жебе немесе шоқ ағаштары (акация, эвкалипт, т.б.) мен бұталары кезектесіп орналасқан (ҚҰЭ).*

САГА [сканд. saga] *з а т. ә д е б. Тарихи оқиғаларды, батырлардың ерлігінен сан алуан тақырыптарды қамтитын аңыз, әңгіме, хикая, жыр секілді кейбір еуропа халқының эпостық туындылары.* Ежелгі Скандинавияда туған «Эдда» деп аталған *с а г а* ерте кездерден көптеген елдерге мағлұм болған, дүниежүзіне белгілі таңдаулы эпостық туындылардың қатарына қосылады (Әдебиеттану термин.).

САГО [малай – sagu] *з а т. т а м а қ. Саго пальмасының түйіршікті крахмалынан немесе осы тектес картоп, жүгері крахмалдарынан алынған жарма.*

САГОВНИКТЕР *з а т. ө с. <лат. cycadopsida> Мезозой заманының соңғы карбон кезеңінде белгілі болған жалаңаш тұқымдылар класының өкілі. Саг о в н и к т е р* биіктігі – 1–7 м (кейде 20 м-ге

жететін), мәңгі жасыл, екі үйлі, кіндік тамырлы ағаш тектес өсімдік. Қауырсын тәрізді ірі салалы жапырақтары діңінің ең ұшына бітеді. Бүрлері дара жынысты, желмен тозаңданады (Қаз. тілі термин. Биология).

САФА¹ з а т. **1.** *Тау сілемінің қабысып-түйіскен жері.* Ел қонса Көксеңгір мен Шақпаққа кеп, Самсы елді шыдатпаған мал ұрлап жеп. Қаранай *с а г а с ы н д а* Қараша адыр Атанған сол себепті «Тектұрмас» деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тау *с а г а с ы н а* жете бергенде алдымызда сарқыраған шағын өзеннің бойында бір боз үй және бір ақ шатыр көрінеді (Б.Сокпақбаев, Менің атым.). Салалы сонау *с а г а д а* Біраз ел бар – Байұлы, Жорғасы мен жүйірігі – Қалтылдаған қайығы (М.Жұмабаев, Шығ.).

2. *Сай-саланың, өзен-судың негізгі арнаға келіп құяр жері.* Салаң етіп жолықса қайтқан ізі, *С а г а д а н* сымпың қағып із шалғанда. Бүркітші тау басында, қағушы ойда, іздің бетін түзетіп аңдағанда (Абай, Тол. жин.). *С а г а д а г ы* су ішеді, Аяқтағы у ішеді (Мақал). *С а г а* – өзеннің теңізге, көлге (бөгенге), басқа өзенге және т.б. құйылатын жері; мұнда өзен суы булануға және топыраққа сіңуге шығындалумен қатар, суармалауға, сумен қамтуға және т.б. жұмсалып, құрлық бетімен толық жайыла ағады (Қаз. тілі термин. Су.).

3. *Қылыштың, пышақтың т.б. сабы мен темірінің қосылған жері.* Жеңгей атқа мініп, артық үйренбеген кісі ғой: бір қолымен ердің қасынан ұстап, аяғын үзеңгінің *с а г а с ы н а* салып орнатқан омақаша қоппып, буынын билей алмай, қолп-қолп еткені Ақбілекке айт пен тойдан да қызық болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С а г а с ы* сырт-сырт сыртылдап, Мүлтіксіз жүзі қылшылдап, Қылышым менің сайлаулы (Ж.Сыздықов, Өлеңд.). Сүңгіні *с а г а с ы н а н* қанға малып, Ұмтылды кек құмарын қандыруға (Қ.Жұмалиев, Қырда.). **4.** *жер г. Үйдің жоғарғы жиегі.* Тамның жоғарғы *с а г а с ы н а* шеге неге қақпадың (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **4.** *а у ы с. Шыққан тегі, арғы атасы.* Айырқалпақ Сыбаннан Туған екен шамасы Қазақ пенен Созақтың Айырқалпақ екен бабасы Созақтан туған кім десең, Он төрт ру Қоңырат Қарақалпақ екен *с а г а с ы* Қазақтан туған кім десең, Ақарыс пен Бекарыс Кенжесі екен Жанарыс Ол қазақтың баласы Өкпелесіп еншігі Қазақ пенен қалпақтан айырылған сөйтіп арасы (Өскінбай Қалмамбетұлы). Жайылқан мен Сейілхан Алаштың екі баласы, Сегіз арыс Түрікменнің Сейілхан екен *с а г а с ы*. Жайылханнан Майқы би Туған екен шамасы. Майқы биден туған кім десең Білдірейін білмесең Өзбек

пен Сыбанды Екеуінің арасы Өзбек сарттан қыз алып Менен етіп қалыпты Шаһарлардың арасын Сыбанның түйе баққаны Қоныс ете кетіпті. Арқаның сары даласын (Өскінбай Қалмамбетұлы). **5.** *а у ы с. Ұғым, түсінік, мағына.* Тамам болды осымен Әрбір сөздің *с а г а с ы*. Бұл сөзімді түсінер Адамның есті данасы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **6.** *Балтаның, тамағындағы құршегі.*

Сагадан көрді. *жер г. Жақыннан көрді.* Оны мен бүгін *с а г а д а н көр і п* едім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САФА² з а т. а н а т. л а т. <лат. vestibulum> *Пиіні қуысты шар тәрізді ішкі құлақ бөлігі.* *С а г а* ортаңғы құлақтан ішкі құлақтың кіреберісінде, жарты иірім өзектері мен ұлудың сыртқы жағында орналасады (Қаз. тілі термин. Биология). *С а г а* сүйекті және жарғақты бөліктерден тұрады. Сүйекті сағаның ортаңғы құлақпен шекаралас бүйірінде үзеңгіше сүйек табанымен жабылған сопақша тесік және ішкі дабыл жарғағымен перделенген дөңгелек тесік болады (Қаз. тілі термин. Биология). Жарғақты *с а г а* сопақша және дөңгелек қапшықтардан тұрады. Сопақша қапшық қуысы жарғақты жарты иірімді өзектердің қуыстарымен, ал дөңгелек қапшықтың қуысы жарғақты ұлумен қатысады. Бұл қапшықтар өзара эндолимфалық ұлу және жарты иірімді өзектер қуыстары эндолимфамен өзек арқылы жалғасады. Сүйекті және жарғақты *с а г а н ы ң* арасындағы саңылау кеңістік перилимфамен толтырылған (Қаз. тілі термин. Биология).

САФАҚ¹ з а т. **1.** *Жылқының сағалдырық тұратын тамағының астыңғы жағы.* Жамандат жылқының сыртынан болғанда, *с а г а г ы н а н*, омырауынан немесе бауырынан ісік шығады (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). Ақбоздың *с а г а г ы н а н* қызыл қан шапшыды (Ә. Әлімжанов, Жаушы). **2.** *Малдың бауыздайтын жері, шықшыттың астыңғы жағы.* Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ, Қой мойынды қоян жақ, бөкен қабақ. Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды, Ой желке үңірейген болса *с а г а қ* (Абай, Тол. жин.). **3.** *Балықтың аузының жақ орнындағы астындағы бөлігі, желбезектің астыңғы жағы.* Аузын әрбір қимылдатқан сайын *с а г а г ы* ашылады да шашақталып біткен күрең желбезегі көрінеді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Қармақты *с а г а г ы н а* салды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **4.** *Бір нәрсенің екінші нәрсемен түйіскен жері.* Ақылы атасынан асқан бала Сабы жез, *с а г а г ы* алтын туменен тең. Хайламен халқын билеп алған жігіт Терісі жуан елі пілменен тең

(Ә.Найманбаев, Шығ.). Қамшының *с а ғ а ғ ы н-д а ғ ы* темір сақина тіске тиіп, сарт ете қалды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). **5. б и о л. Өсімдік жапырағының сабаққа бекінетін жіңішкерген бөлігі.** Күріш тары, жүгері *с а ғ а ғ ы н а н* иілсін, Сәукеле киген қыздай (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Гүл *с а ғ а қ т а р ы* гүлдің дамуы басталған кезде 1–1,5 сантиметр ұзындықта болады (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.). *С а ғ а қ* – жапырақ тақтасының сабаққа бекінетін жіңішкерген бөлімі (Қаз. тілі термин. Биология). *С а ғ а қ* – сабақ пен жапырақты байланыстырып, жалғастырып тірек, өткізгіш, жапырақ тақтасын жарыққа бұру, қозғалту қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

Сағағын айырды. ж е р г. *Егіннің пісуі немесе пісе бастауын білдіретін жетілу кезеңі.* Мұқаштың тарысы *с а ғ а ғ ы н а й ы р ы п*, пісуге жақындапты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сағағынан үзілген. *Бабына келген тұлпардың сынын білдіретін әсем, сұлу деген мағынадағы қолданыс.* Түгі қама құндыздай, Көзі шолпан жұлдыздай, Тұлпарымды мақтайын Сымбатына тоқтайын: *С а ғ а ғ ы н а н ү з і л ғ е н*, Жал құйрығы сүзілген Кірпігі қарыс төгілген (Н.Байғанин, Өлеңд.). Домбыраның сабы да қатты ағаштан жасалыпты, өзі және де ерен ұзын, құлағына қарай бірте-бірте жіңішкерген, арғымақ аттың мойнындай *с а ғ а ғ ы н а н ү з і л і п* тұр (Ғ.Сланов, Домбыра.).

САҒАҚ² с ы н. ж е р г. *Ноқталық. Құлынның ноқтасының с а ғ а қ жібі тозып қалғасын қайтадан ширатып жатырмын* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САҒАҚ³ з а т. м у з. *Домбыраның мойынағы мен қақпағының қиысқан жеріне жапсырылатын, перненің де рөлін атқаратын қатты зат.* Саусақтар көз ілеспес жылдамдықпен *с а ғ а қ қ а* қарай өрлегенде, саумалдай сіңімді дыбыстар көкірекке құйылды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

САҒАҚТА= е т. *Сағағына дейін ену.* Болат қанжар *с а ғ а қ т а п* жер құйқасын Жапырамын жыққандай жауды қырып (Батырлар жыры).

САҒАҚТАТ= е т. *Сағағына дейін батыру, бойлатып енгізу.* Пышақты алдым да өкпеден *с а ғ а қ т а т а* салдым. Өзі талықсып жатқан әйел тіл тартуға шамасы келмей өліп кетті (Мың бір түн). Ол сол күні-ақ тапа-тал түсте дегеніне жетті. Ақ қанжарды аю терісінің үстінде шынтақтап жатқан ата жауының кеудесіне *с а ғ а қ т а т а* салды (К.Сегізбаев, Ашылм. сыр). Жаңа амфитеатрдың аренасында сол жүз күннің ішінде жүздеген гладиатор ажал құшыпты, солардың

с а ғ а қ т а т а салған селебесінен бес мың жыртқыш аң қанға бөгіпті (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

САҒАҚТАТУ *Сағақтат етістігінің қимыл атауы.*

САҒАҚТАУ *Сағақта етістігінің қимыл атауы.*

САҒАҚТЫ с ы н. *Сағағы үлкен, кең, ұзын.* Елең қағып жануар Ұшқан құстай жөнелді, Қос құлағы қамыстай Мойны кез *с а ғ а қ т ы* (К.Әзірбаев, Шығ.). Барлық *с а ғ а қ т ы* емендердің сыртқы түрлері, Әлпеті ұқсас, Олардың тіршілігі де біркелкі (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

САҒАҚТЫҚ з а т. *Жылқының сағалдырық салатын алқым жағы.* Бәрі қолдарын таласа созып, жылқының жалынан сипады; шекелігін, көз аңғарын, танауын, алқымын, ернін, *с а ғ а қ т ы қ т ы* түк қалдырмай тінте қарасып шықты (Ә. Кекілбаев, Бір уыс.).

САҒАЛ¹ з а т. з о о л. *Балықтың дене мүшесі.* Балықтың дене мүшесіне қатысты атаулар: айқұлақ, ақ шоғын, бағалдырық, жалқаяқ, уылдырық, желбезек, тары, қылқан, *с а ғ а л*, торсылдақ т.б. (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика).

САҒАЛ² с ы н. *Сарғыш, сарғылтым тартқан.* Екі көзі көкпенбек, беті-мұрны қызарған, *с а ғ а л* сары Баймағанбет Абайдың мінезіне күліп жіберді (М. Әуезов, Абай жолы). Анау қақ төрге барып отырған *с а ғ а л* көз, сары сақал, кем иек шал осы ауылдың ақсақалы Оспан еді (А.Нұрманов, Құлан.).

САҒАЛА= е т. *Паналау, қорғалау.* Жорғабек Тыпанды *с а ғ а л а п* орын алды. Ақбала отырмай, үстелдегі кітаптарды алып, аша бастады. Доға әйнек алдында жеке отырып, бір көзін қысып қойып шылым тартты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Солдаттардың кейбіреулері шұқыр жерді, енді біреулері ағаштың түбін *с а ғ а л а п*, жата-жата қалысты (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Қысың қатты болса, қамысты жерді *с а ғ а л а* (Мақал). Жазда жұрт Жетіқоңырға қарай айлап жылыстағанда, ол Бетпақдаланың құмдауыт қойнауын *с а ғ а л а й д ы* (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

САҒАЛАС с ы н. *Сағасы бір, бір сағаға бартын.* Тау аңғарынан асып, жазық беткейге ауысқан соң, өзен суынан пайда болған *с а ғ а л а* с қоғалы қара сулар да бар (Р.Әутәліпов, Той тарқар).

САҒАЛАТ= е т. *Бір нәрсені сағасына дейін бойлатып кіргізу.* Ескара да лезде жаттығып-ақ, оқты ең алыстан, ең дәл тигізетіндердің, жебені *с а ғ а л а т а* кіргізетіндердің бірі болған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

САҒАЛАТУ *Сағалат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Пышақты *сағалдату*.

САҒАЛАУ *Сағала етістігінің қимыл атауы.*

САҒАЛДА = е.т. *Сағал-сағал ету, кір-қожалақтандыру.* Жүгенді иығына салып алып, таудан асып, тасты басып жүріп келеді. Ағыл-тегіл аққан жас бетін жауып, сақалын *сағалдaddy* (Ш.Айтматов, Қош бол.).

САҒАЛДАН = е.т. *Сағал-сағал болу, кір-қожалақтану.* Ботагөздің бет-аузы көнектей ісік және *сағалданған* қанның жолақ-жолақ ізі (С.Мұқанов, Ботагөз). Сиырларымыздың жауырын жотасы тарақтаулы таза жүреді де, сауыры мен саны *сағалданып* тұрады (С.Бегалин, Сахара.).

САҒАЛДАНУ *Сағалдан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мал терісінің *сағалдануы*.

САҒАЛДАУ *Сағалда етістігінің қимыл атауы.*

САҒАЛДЫРЫҚ з.т. э.т.н. *Аттың алқымы мен сағақ тұсын басып тұрған жүген ноқтаның бөлігі, қайыс бүлдіргі.* *Сағалдырықтың* өзі екі бөлек жасалады да, бір басы жүген жақтауына бекітіледі (Н.Нұрғалиұлы, Ата салт.). Қазақ жылқысы ауа райының қандай жағдайына болса да төзімді, жемшөп талғамайды, үнемі далада, тебінде, жайылымда өсіп-жетілген. Бұл түліктің басы үлкен, *сағалдырығы* кең, көздері кішілеу, мойны жуандау, тұрқы орташа, шоқтығы биік емес, көкірегі кең, қабырғалары ұзын және тік келеді, аяғының сіңірлері шығыңқы, көрініп тұрады (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атауы). *Сағалдырығы* н-д а шылбырдың үзігі салаңдап жорға ерттеулі түр екен (Ш.Айтматов, Қош бол.). Жүген: жақтау, желкелік, кекілді, *сағалдырық*, кеңсіріктік, сулық, үзбе, шығыр, ауыздық, тоғабас деген он бөлшектен құралады (Ә.Ысқабаев, Жетекші.).

САҒАЛ-САҒАЛ с.ы.н. *Жолақ-жолақ, қожалақ-қожалақ.* Самайынан *сағал-сағал* тері шұбырған тезекші әйелдер ғана алты қырдың астынан тезегін арқалап әрең қалқандап келе жатады (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Үйлердің сырты жауын-шашыннан *сағал-сағал*, талай жылдан бері сылақ көрмегенін айқайлап-ақ айтып тұр (Ө.Қанахин, Жүрек.). *Сағал-сағал* су сорғалаған терезеде тұңғыық мақпал түннен басқа қылау жоқ (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

САҒАЛЫ с.ы.н. *Сағасы бар, сағасы үлкен.* Қолына үлкен *сағалы* пышақ ұстаған орта жастағы кісілер жылқы күзеуге әзірленді (С.Бегалин, Бала Шоқан).

САҒАЛЫҚ з.а.т. с.ө.й.л. *Сағақ.* Ақын саусақтары әлі домбыраның *сағалығы* н-д а отыр (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Домбыраның соңғы, *сағалық* (ре) пернесіне келіп қадалған саусақ соңы айтады. Әдеби шығарманың шарықтау шегі секілді (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады.).

Өзеннің сағалық алабы. геогр. *Ұзындығы бойынша өзенге тән гидравликалық режим біртіндеп теңсіздік режимге өте бастайтын өтпелі аймақ. Өзеннің сағалық алабы саға жағалауындағы теңіз кемері және өзеннің теңіз жағалауындағы телімі болып бөлінеді.* (Физ. геогр.)

Сағалық жал. геогр. *Өзен сағасының айналасында су таяз тұстарда тұнбаның шөгуінен пайда болатын жал.*

Сағалық өзек. а.н.а.т. *Иірімді ұлу түтігінің ішкі құлақ сағасымен жалғасатын жоғарғы өзегі. Сағалық өзек* қуысы сүйектік ұлу мен жарғақтық ұлу қабырғалары аралығында орналасып, ортаңғы құлақтан сопақша тесік жарғақшасы арқылы бөлінген (Қаз. тілі термин. Биология).

Сағалық мүше. а.н.а.т. <лат. apparatus vestibularis> *Жануарлар басының кеңістіктегі орны мен қозғалу жағдайын қабылдайтын сезім мүшесі. Сағалық мүшені* ішкі құлақ сағасындағы сопақ және дөңгелек қапшықтар қабырғасындағы сезімтал дақтар мен үш жарты иірім өзекшелері ампулалары қабырғаларындағы сезімтал қырлар түзеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Сағалық теңіз кемері. геогр. *Сағалық үлескінің төменгі шекарасынан (теңіз етегі), өзен суының теңіз режиміне әсері тым әлсіз, бірақ судың тұздылығы тез өзгертін аймаққа дейінгі кеңістік.*

Сағалық шытырман. а.н.а.т. <лат. labyrinthus vestibularis> *Ішкі құлақ кіреберісіндегі бір-бірімен өзара эндолимфалық өзек арқылы жалғасқан сопақ және дөңгелек қапшықтар қабырғаларын құрайтын сүйектік және жарғақтық шытырман.*

Сағалық ядролар. а.н.а.т. <лат. nuclei vestibulares> *Сопақша мидағы тепе-теңдік сақтау талдағышының аралық орталықтары.*

САҒАН' з.а.т. ж.е.р.г. **1.** *Темір табақ.* Сен *саған* ды қайда қойдың (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Қымыз құйған ыдыс.* Кұлай, айранды *саған* ға құй. *Саған* сүт пісіруге жақсы да (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Жалма-жан беті бүркеулі тұрған *саған* н-н бір аяқ қымыз құйып берді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.).

САҒАН² з а т. ө с. ж е р г. *Жіңішке, биіктігі 5–6 см, құзге қарай шығатын майда тікенекті өсімдік. Мал с а г а н д ы* жесе жақсы семіреді, әсіресе, түйе малы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *С а г а н* қараоты бар жерге шығады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САҒАНА з а т. кө н е. э т н. *Өлген адамның басына тұрғызылатын құмбез үй, ғимарат. Бұған дейін талай салынған с а г а н а*, мазарлардың бәрі ұмыт болып, орны да өшіп кеткен (О.Дастанов, Әулие.). (Қабірхананың) ортасында ақ-жасыл асыл тастармен тысталған биік (3,25x1,2x2,2) *с а г а н а* тұр. Кезінде бұл жерге ешкім жіберілмеген. Қабірханаға кірер босағада ғана құран оқылатын болған (Т.Бәсенов, Қожа Ахмет). Сондай моланы сарт *с а г а н а* деп атайды («ТУҒ»).

САҒАНАҚ¹ з а т. 1. э т н. *Керегенің жеке ұзын таяғы. Үй жасау үшін әуелі с а г а н а қ* жинап көп жүру керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Әлгі қарауытқан өртенген үйдің орны болып шықты. Сау *с а г а н а қ* қалдырмапты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 2. *Екі керегенің қосылған, байланысқан жері.*

Қағанағы қарқ, сағанағы сарқ. Мәз-мәйрам, мәре-сәре. Ол заманда малбасымыз түгел, *қ а г а н а г ы м ы з қ а р қ, с а г а н а г ы м ы з с а р қ* еді ғой (А.Нұрманов, Аққу.). Сенің нең кетіп барады, *қ а г а н а г ы ң қ а р қ, с а г а н а г ы ң с а р қ*, малың алдыңда, қатының қойныңда, балаң қасыңда (С.Жүнісов, Ақан сері).

САҒАНАҚ² з а т. с ө й л. **Сағақ.** Қақалып қанға толып ауыздары, Жаһанның жатты тулап жауыздары; Астынан керегенің сүйреп алып, Тізерлеп, басып жатып бауыздады. Қорқаулар қараңғыда қорқырады, Қызыл қан *с а г а н а қ-т а н* сарқырады. Сол кезде түн түріліп, қылаң тартып, Ақ шолпан шығыс жақтан жарқырады (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

САҒАНАТАМ з а т. с ә у л е т. э т н. *Шаршы үлгідегі, төбесі ашық, алдыңғы және артқы қабырғалары еңселі болып келетін Маңғыстау өңірі ескерткіштерінің бір түрі. С а г а н а т а м* негізінен Маңғыстау түбегінде, Жем бойы мен Үстірт өңірінде жиі кездеседі. Ескерткіш шаршы үлгіде, төбесі ашық, алдыңғы және артқы қабырғалары еңселі болып келеді (ҚҰЭ). Нұрмағанбеттің *с а г а н а т а м ы*, Маңғыстаудағы Есқожаұлының (Шат бейбіт), Жыңғылдыдағы Оғарбайдың, Үстірттегі Жәмира бөйбішенің, Уәлі бейітінің (1920 ж.ш., үшеуінің де сәулетшісі – ағайынды Ж. және Е.Қосымбайұлдары), Бойшыбайдың (1916, Қайыршы ишан бейіті), Жем бойындағы Қойлыбайдың *с а г а н а т а м д а р ы*, т.б. (ҚҰЭ).

Сағыз даласында да үлкен және одан кішірек ескерткіш-бейіттер бар. Олардың ішінде ең ерекшесі [...] *с а г а н а т а м д а р*, құлыптастар мен қойтастар бар Алып-ана комплексі («Зерде»).

САҒАТ [ар. ساعة] з а т. 1. *Тәулік ішіндегі уақытты өлшейтін, секунд пен минутты және сағатты есептейтін үш тілі бар, дөңгелек пішінді, қабырғаға іліп қоятын, не қолға тағатын құрал. С а г а т т ы ң* шықылдағы емес ермек, һәм-шиә өмір өтпек – ол білдірмек. Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас, Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек. *С а г а т т ы ң* өзі – ұры шықылдаған, Өмірді білдірмеген, күнде ұрлаған. Тиынақ жоқ, тұрлау жоқ, келді кетті. Қайта айналмас, бұрылмас бұлдыр заман (Абай, Тол. жин.). Бешбет, шалбар – сукнодан Тігінші тіккен ақша алып. Күміс баулы *с а г а т ы м* Қойнымда жүр сақталып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қабырғада сыртылдап тұрған шынжыр баулы *с а г а т қ а* қарағыштаған Сәнімайдың асығып отырғанын сезді Күлімкөз (Ж.Еділбаев, Түркістан). 2. *Алтыс минутке тең уақыт өлшемі. Жарты с а г а т* болмай-ақ, сол жайлаудағы елге «ертең ерте осы жерге крестьянский начальник келеді» деп мағлұм болды (М.Дулатов, Шығ.). Міне, бұл көрініс екі *с а г а т қ а* созылып, тамашаға батамыз деп жиылған желбуаздар кірерге есік, шығарға тесік таппағандай болды (С.Торайғыров, Шығ.). Январдың 14-і еді. Күн боран. Біз ерте, *с а г а т* он бір шамасында Орынбордан шықтық. Бірсыпырадан бері елден шықпағанға маған біртүрлі шаттық һәм тезірек жетуге асығу пайда болды (М.Дулатов, Шығ.). Алты айшылық Арқаны алты *с а г а т т а* айналып шығатын болыппыз (Ә.Әбішев, Замана.). Айтылған *с а г а т т а* бар аспабымен машиналар да келіп жетті (Ә.Әбішев, Замана.). Қай *с а г а т т а н* қай *с а г а т қ а* дейін жұмыс істейміз? (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). 3. *Белгілі бір мерзім, уақыт, сәт. Талайсыз тағдырына күрсінбелік, Апыр-ай, ашылмаған бұл сыр не қып?! ...Бұлбұлың мықты болса, бірер с а г а т* Бозторғай орынына тұрсын көріп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Біздің бұл кітаптармен пайдаланып тұрғанымыз сол: бұларды сатып, посылка қылып тігіп, почтаға апарып, есеп-қисабын жеке дәптерге жазып, нешелерін жинап машақаттанып, аз да болса өзге жұмыстарымыздан қалатын *с а г а т т а р* болады (М.Дулатов, Шығ.). Есеп, теңдік білмейді Біздің тактың иесі. «Құдай үшін» – демейді Жалғыз *с а г а т*, о несі?! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 4. п е д. *Мектепте, орта арнаулы, жоғары оқу орындарында шәкірттерге білім берілетін уақыттың 45, 80, 50 минутке тең өлшемі.*

5. п е д. *Бір сыныпта белгілі бір пән бойынша оқытылуды тиіс сабақ саны, мөлшері.* Қазақ мұғалімдері тәртіпшен оқытқанда мектептің программасы болады. Балалар бөлімге бөлінеді, сабақты сағатқа айырады. Солай оқытқанда қирағат күніне бір сағаттан артық тимейді. Сол бір *с а г а т т ы ң* ішінде қирағатты дұрыстап оқытқанда кітаптағы қысқа хикаялар, өлеңдер бір сабақ, ұзындары екі-үш сабаққа бөлініп оқылады, сөздің сыртқы қарасы оқылып (Бұл сөздің қазақшасы пәлен дейтін басқа тіл емес), ішкі мағынасы һәм онан алатын өнеге жабулы қала берсе, кітапты тез оқып шығып, керекті пайдасына жетіспей қалуы сол болады (М.Дулатов, Шығ.). **6. Бір сәт, бір мезет.** Алдағаным жоқ. Арбағаным жоқ. Сен сөзіме, сұлу қыз! Тап сол *с а г а т* Сүйгенім хақ, Куә мынау көп жұлдыз! (М.Жұмабаев, Шығ.). Сауылдап құйылды алтын дорбасына, Қайыршы *с а г а т т а* бай болмасын ба! Бір ғана өзі түгіл, әулетімен Байырлық болды тапқан олжасына (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ту ұстап, тұлпар мінген, шыққан дөңге, Бір кезде аға сұлтан мінген шенге. Жарына жалғыз *с а г а т* жолығуға, Беріпті жандаралға қырық мың теңге (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ажал сағаты. б е й н. *Өлім.* Бақтығұл «қашан шақыру келеді» – деп *а ж а л с а г а т ы н* күткендей жүрегі күпті болып, ала қол, арамза билердің әмірін, көрін күтті (М.Әуезов, Қараш.).

Астрономиялық сағат. а с т р. *Жүрісі дәл және астрономиялық бақылауларда қолданылатын сағат* (ҚСЭ).

Бір сағат. а) *Шамалы, мардымсыз, жетпейтін, аз уақыт туралы айтылғанда қолданылады.* Әгарда айырыларын білсе, атасы, *Б і р с а г а т* жібермейді көзі қиып. Таң жақындап ағарып қалған екен, Шаһзада ұйқтап алды біраз ұйып (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Ұзақ, жалықтыратын, бітпейтін уақыт туралы айтылады.* *Б і р с а г а т* болды ғой тұрғаныма, шықсаңшы (Ауыз-екі). Сөйлеген граммофон табағындай, Мирас боп бозбалаға қалғандай қып. *Б і р с а г а т* сандуғаштай сайрап берсең, Құлаққа қайта есігу армандай қып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сағат жөндеу шеберханасы. *Бұзылған сағаттарды жөндейтін арнаулы орын.*

Сағат салды. ж е р г. *Сағат тақты.* Қолына *с а г а т с а л ғ а н* бір жас жігіт келді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сағаты бітті [жетті]. *Өмірі таусылды; өлшеулі күні жетті, өлді.* *С а г а т ы ң б і т і н* сап қылар, Жалынсақ пұрса бермейді. Ай, беклерім, өлшеулі біткен дем болса (Б.Өтемісов,

Өлеңд.). Рай-Райжан! ...Елаға ...Сірө, менің сүректі *с а г а т ы м ж е т к е н* шығар (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Сынып сағаты. п е д. *Сынып жетекшісінің сынып оқушыларымен өткізетін тәлім-тәрбие сағаты.*

Сын сағат. *Сыналатын шақ.* Осындай *с ы н с а г а т т а* 1919 жылдың желтоқсанының 27-сі күні Алаш атты әскері (жалпы Күнбатыс Алаш-ордасында әр жылдарда екі мыңнан үш мыңға дейін тұрақты қарулы қолы болған) таңғы жетіде Қызылқоғаға бекінген Елек корпусының штабын басып алады (Ғ.Әнес, ... Алғы сөз). *С ы н с а г а т т а* Шеварднадзе өзінің жақтастарынан сағат сайын емес, минут сайын айырылып жатты. Ақыр соңында, Шеварднадзе жалғыз қалды... («Жас Алаш»).

САФАТБАУ: сағатбау өрнегі. қ о л ө н е р. *Кесте өрнегінің аты.*

САФАТҚЫ с ы н. *Бір сәттік, бір мезгілдік, уақытша.* Қызықты қызу үсті шын ерлерге Жүрсе де жақсы орын артық қай жерлерде. Қызығың бір *с а г а т қ ы* мың күнгі өмір Ерікті сөз сөйлейін көз көргенге (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САФАТТАЙ с ы н. *Сағат шамасы, сағатқа тең уақыт.* Екі жүз мың жын-шайтан қасына ерді, Көтеріліп алып ұшты бір *с а г а т т а й* (Қисса-дастан.). Ишекендер екі-үш *с а г а т т а й* құтырған өгізше өкірісіп болған соң, күндегі қалыпша ақ майға лықисып, тағы бірсыпыра ауыздарын қисандатысып, тасбық алып отырған болып, ұйықтады (С.Торайғыров, Таңд.). Вассилий екеуміз сарайдың қақпасын ашыңқырап тың тындап тағы бірер *с а г а т т а й* тұрдық (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Алтынның құралады сынығы көп, Белгілі бірін-бірі көрмейді жек. Отырды бір *с а г а т т а й* әдеп сақтап, Сұрамай бірін-бірі сіз кімсіз деп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САФАТТАП ү с т. *Ұзақ, көп уақыт бойы.* Қанафия Телжановтың *с а г а т т а п* жиналған тәжірибесі толыса келе ой жүлгесі Ата-баба мекеніне ұласты («Қаз. әдеб.»). Олар жол үстінде *с а г а т т а п* емес, кейде тәулік бойы жүреді («Лен. жас»). Оның қараңғылауына да, кірлеуіне де, кейде *с а г а т т а п* күттіретін кезегіне де бойым үйреніп кетіпті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). *С а г а т т а п* еске алармын, Емеспін ойдан кетіпер (С.Бегалин, Өлеңд.).

САФАТТЫҚ с ы н. *Уақыттық, сағатқа созылған.* Қарғасбаевтың баяндамасын талқылау төрт-бес *с а г а т т ы қ* уақытқа созылды

(С.Мұқанов, Танд.). «Одақ» атты он бес *сағаттық* арнаулы телевизиялық бағдарламада Совет Одағының құрамындағы республикалардың жетістіктері жайлы айтылды (К.Үсебаев, Танд.).

САҒАТШЫ з а т. 1. *Сағатты жөндеп-түзеумен шұғылданатын адам.* Оразбайдың білмейтіні бар ма, сірә? Мотоцикл жөндейді, машинаның тіліне де жетік, *сағатшы* да бола салады, ер де шабады, қамшы да өреді (І.Қожабаев, Қансонар). *Сағатшы* – сағат жөндейтін маман, шебер (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Бокиннің пәтері Эрмиш деген *сағатшының* үйі еді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). 2. ж е р г. *Сағат сатушы.* Ол сатушы К.Сесерханды шефке алып, *сағатшы* болдыруға міндеттеген (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САҒАТЫНДА з а т. *Кезінде, уақытында, мерзімінде.* Сол күнде болдым деп түр әбден мүңсыз, Ұялмай еш адамнан әлгі дінсіз. Ұл тұған әулиеден *сағатында*, Туыпты Шаһмастан сонда бір қыз (Ә. Найманбаев, Шығ.). Ту ұстап бұл туды ел шыққан дөңге, Бір кезде аға сұлтан мінген шенге. Жолыққан уәзірге *сағатында*, Беріпті танысуға қырық мың теңге (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САҒДАР з а т. *Шөптің мал жегеннен қалған қалдығы, сояуы, көшегі.* Сүкең мен Елтай аттарды жабулап, қораға байлады, алдарына шөп, астарына *сағдар* тастады («Жұлдыз»). Бізғарлы леппен итарканың төбесіне жапқан *сағдар* қалтырады (Қ.Ысқақов, Қара орман).

САҒДАР-СОЯУ з а т. *Шөп қалдығы, сояу, сағдар бәрі.* Біріншісі – осының себебін білу керек; екінші – шөп шарбағында тіс шұқитын қоқым-соқым, *сағдар-сояу* қалмайды, оны қайда жібереді, соны анықтау керек, – деп құпия тапсырма берді (О.Бөкеев, Ән салады.).

САҒЫ: сағы сынды. *Тауы шағылды, беті қайтты.* Тыңдаушы асыл сөзді табылғанда Айтушы тартынар ма және тағы. Қадірлес құрбыларың жиналғанда, Тарқасын разы болып *сыңбай сағы* (М.Дулатов, Шығ.). Мәз болып мақтағанға насаттанып, Қайтпасын деп ойлайды *сағысының*. Алыстан арып-ашып іздеп келген Байғұстың кетсін деді көңілі тынып (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Жаңа піскен алмадай Толып бір тұрған шағында. Жастық қызығын көрместей, Неге *сынды сағың* да? (М.Жұмабаев, Шығ.). Салы суға кетіп, *сағысың* б а г ы р, Қашан көрсең, су тартып сол тұрған ұл. (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сағын сындырды. *Тауын шақты, бетін қайтарды.* Абайдың абыройын қайтесің? Абай

елдің Абайы емес пе еді? Кімнің *сағынсындырыдың?* – дейді Керім Жиреншеге Айдар мен Ажар дауында (М.Әуезов, Абай жолы). Ақымақтар *сындырады сағыңды*, Алаулап та бір намыстан күйеді іш. Балық, қанды пақырлар да табылды, Таптым сонда Римнен де сүйеніш (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

САҒЫЗ з а т. 1. ө с. *Түбінде сағыз бар, биіктігі 20–30 см-дей үлкен болып сирек өсетін өсімдік түрі.* *Сағыздың* жапырағы уақ, қоқырайып қаңбақ тәрізді болады. *Сағызды* қой жақсы жейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қайтып оралсам, біздің үйде жалмаңдап *сағыз* шайнап бір бұйра бас бала отыр (Ү.Уайдин, Ендігісін.). 2. би ол. <лат. chondrilla> *Қылқанжапырақты (қарағай, шырша ағаштардың діндерінен зақымданғанда ағатын шайыр зат (терпентин). Сағыздың* құрамында 40–60% шайыр қышқылы, 25–35% монотерпендер, 5–20% дитерпендер бар. *Сағыз* ауада қоюланып қатып, ағаш сүрегін зиянды қабықкегі қоңыздары мен зақымдайтын саңырауқұлақтардан қорғайды. *Сағыздан* канифоль, скипидар алады (Қаз. тілі термин. Биология). Ол жотадан жота шығып, қияға өрмелеп, қарағайдың *сағызын* жинайтын (Ш.Құмарова, Қазбауыр.).

САҒЫЗДАЙ: с ы н. *Сағыз сияқты.*

Сағыздай созды. *Мәселені тез шешпей, ұзатып салды, созбақтады.* *Сағыздай созар* сәлемін, Қарсы келсе молдасы. Мешіт көрсе мәлиед Тұрғандай төніп алдасы. Өте берсе орыстың Бүлкіл бөксе маржасы Ыңылдайды арбакеш, Арбаңдайды арбасы! (М.Жұмабаев, Шығ.). Әншейіндегі төрт бас қысқа намазды еріккен шал *сағыздай созды* (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

САҒЫЗДАЛ= е т. с ө й л. *Сағыздан.* Ерніндегі *сағыздалып* қалған насыбайды саусағымен сыпырып алып, есікке қарай атты (С.Жүнісов, Жапанда.). Тізесіне басын қойып жатқан кішкентай қара домалақ баласының аузынан *сағыздалған* бірденені алды (Н.Қазыбеков, Шалғайда.).

САҒЫЗДАЛУ *Сағыздал етістігінің қимыл атауы.*

САҒЫЗДАН= е т. *Бір-біріне кірігу, тығыздану, созылу.* Дән *сағыздана* бастаған кезде егін үстінен дихан тынысына дағдылы сәл жылымшы шикіл иіс есті (С.Мұратбеков, Дос.).

САҒЫЗДАНУ *Сағыздан етістігінің қимыл атауы.*

САҒЫЗДАУ с ы н. *Ақырын, жай, бәсең.* Басқа овчарка иттердің жүгірісі алғашында *са-*

ғ ы з д а у болғанымен, қыза келе бірден тастап алдыға шықты (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

САҒЫЗША ү с т. *Сағыз сияқтанып, сағызға ұқсап. С а ғ ы з ш а* созылған шиік бидай оған тамаша төтті көрінді (А.Нұрманов, Құлан.).

САҒЫМ зат. физ. <франц. *mirage*> **1.** *Ауаның біркелкі қызбауына байланысты нысанның бір немесе бірнеше жалған бейнесі байқалатын оптикалық құбылыс. Шағылысу, с а ғ ы м* – көкжиекте нысанның (ғимараттың, талдың, т.б.) бір немесе бірнеше жалған бейнесі байқалатын оптикалық құбылыс (ҚҰЭ). Қаратаудың басынан түсер *с а ғ ы м*, Сағынғанда қайда едің, ғашық жарым? Туған айдай секілді сүйген сәулем, Сенің сұлу болғаның деуші ем бағым (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *а у ы с. Бұлдыр, күңгірт, бұлыңғыр ой, нәрсе. Қарапайым адамның ақылы, ойы жетпей жүрген, с а ғ ы м* тәрізді көрінген нәрселер осы кітапта қаралады, себептері, сырлары айқындалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Доссыз өмір – шоғы жоқ қара көмір, Өткен күн – елестеген ол бір *с а ғ ы м*. Жан сүйеніш жақыннан айырылған соң. Айып па алдымды ойлап жылағаным (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өткен *с а ғ ы м*, келер алдың бір мұнар, Қызылшылсың қызарғанға тым құмар. Сақтан деген сөзді жан жоқ шын ұғар, Жемге шапқан, қармақ құрса, елім-ай! (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *а у ы с. Қол жеткісіз, арман. Бала деген құр сөз болып, с а ғ ы м* қиял болып қалғаны ма? (М.Жұмабаев, Шығ.). Алдымнан менің жасыл тау, қызыл таң күлген, Өспірім күнім, тәуелсіз, тентек шағымда. Қаратал жақта бетпе-бет келіп қалдым мен Биқасап киген бетінде мең бар *с а ғ ы м ға* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** *а у ы с. Айнымалы, құбылмалы. Төңкеріліп құбылған, жұрт – бір с а ғ ы м*, Шынға шыдап, қоса алмас ынтымағын. Көптің аузын күзетсең, күн көрмейсің, Өзіңді-өзің күзет, кел, шырағым! (Абай, Тол. жин.).

Сағым қуды. *Қол жетпеске ұмтылды, дәме етті.* Өзіңді сенгіштіктен әуре етпе, Құмарпаз боп мақтанады қуып кетпе. Жұртпен бірге өзіңді қоса алдасып, Салпылдап *с а ғ ы м қ у ғ а н* бойыңа еп пе? (Абай, Тол. жин.).

Сағымға садақ ілдірген. *көне. миф. Тәңірден ерекше қасиет дарыған (адам) [Ертедегі аңыз бойынша, Шыңғысханның арғы аналарының бірі – Алон Гоаның есімімен байланысты. Алан Гоаның қайтыс болған күйеуінен екі бала қалады. Бірде Алан Гоа тұс көреді. Түсінде бір ақ киімді кісі Алан Гоаның үстінен сақалымен сипап өтеді. Содан кейін аяғы ауыр болып, ұлды болады. Бір-бірімен қырғи-қабақ болған балаларына шешесі: – Үшеуің*

де бір-біріңе жат емессіңдер, сенбесіңдер, мына үш садақтың оғын үшеуің аспанға атыңдар, – дейді. Сөйтіп, үш баланың екеуі садақтың оғын аспанға атқан кезде оқтары ұшып барып қайтадан жерге түседі. Ал үшінші баланың атқан оғы ұшып барып ауада қалқып тұрып қалады. Сондықтан оны Тәңір ерекше қасиет дарытқан бала деп таниды].

Сағымға садақ ілдірген [ілген] төрелер көне. Шыңғысхан ұрпақтары. Садағын тартты аспанға, Сағымда тоқтап қалады. «Сағымға ілген садағын Төрелер деген мақалдар (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Садағы сағымға тоқтады. *м и ф. к ө н е. Тәңірден ерекше қасиет дарыған адам хан сайланды. «Кімнің садағы сағымға тоқтаса, соны хан сайлаңдар», – деді. Талапкерлер жиналып садақты қанша тартса да, ешбірі сағымға тоқтата алмайды (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).*

Сағым құшты. *Шарықтады, көкке самғады, шалықтады.* Жай адам қияға ондай қол сермей ме?! Ақынға аз нәрсе ауыр ой бермей ме?! Қиялмен арманға ұшқан, *с а ғ ы м қ ы ш қ а н* Жүйрік жан алдында ылғи көр көрмей ме?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

САҒЫМДАЙ *с ы н. Сағым сияқты, көз жеткісіз, алыс, бұлыңғыр.* Дүрмекпен келе жатқаны болмаса, Күнікейдің қиялы *с а ғ ы м д а й* бұлдырап, сол сағымның ішінен біресе екі тірсегі ботаникіндей майысқан, басы бір бөлек, кеудесі бір бөлек кейқуат Тұяқ елестеді, (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ей, сәулем, таңертеңгі *с а ғ ы м д а й с ы н*, Көзімнің қарасы мен ағындайсың. (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сағымдай құбылды. *Әртүрлі күйге түсті, өзгерді, сан саққа құбылды.* Басшысы болмаған елде елдік бар ма? *С а ғ ы м д а й қ ы б ы л ы п*, сабындай бұзылып, іріп-шіріп өте барады да (М.Әуезов, Шығ.).

САҒЫМДАЛ= *е т. Сағымдану, бұлыңғырлану.* Орманда жел құбылтқан сыбырласып, Әр жерден көрінеді *с а ғ ы м д а л ы п*. Жамылған түн көрпесін ауыл торып, Аш қасқыр кез болады ұры-қары (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САҒЫМДАЛУ *Сағымдал етістігінің қимыл атауы.*

САҒЫМДАН= *е т. Мұнарту, бұлдырау.* Ертеңіне кешке қарай алыстан *с а ғ ы м д а н ы п* Сырымбеттің айыр өркеш тауы көрінді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Дәл көктем күніндей төңірек мұнартып, *с а ғ ы м д а н ы п* кетті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

САҒЫМДАНУ *Сағымдан етістігінің қимыл атауы.*

САҒЫМДЫ с ы н. *Сағым араласқан, сағым басқан.* Жазық далада *с а ғ ы м д ы* күндері алыстан мұнартқан оның түрі шалқасынан көсіле жатқан қыздың денесіне ұқсайды! (С.Мұқанов, Мөлдір махаббат).

САҒЫМША ү с т. *Сағым тәрізденіп, сағым-ға ұқсап.* Олардың есіне *с а ғ ы м ш а* сапылдап, өткен күндер Танабай ауылы түсіп отырды (С.Сейфуллин, Шығ.). «Тоғыз ай сені көтеріп, Тас емшегім май болған. Бағдаттың жарығы, Жұртына туған ай болған. *С а ғ ы м ш а* кетіп сарғайтып, Жалғызым, келдің қай жолдан? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жұрттың сөзі: тағдырға адам көнбек, Бір ант ұрған еріксіз мезгіл келмек. Осы сенің қызығың, қуанышың *С а ғ ы м ш а* жоқ боп кетіп түгелсімек (Абай, Тол. жин.).

САҒЫН з а т. к ө н е. *Бекініс, қорған.* ... Әм қалалары мен *с а ғ ы н д а р ы н ы ң* алтын қақпасы осы (Д.Досжанов, Жібек.).

САҒЫН= е т. *Көруге құмарту, аңсау, үнемі аңсары ауып, ойлап жүру.* Ботамды көрдім түсімде Қырмызы моншақ тағынған. Ботамды көрдім түсімде Атасын боздап *с а ғ ы н ғ а н* (М.Жұмабаев, Шығ.). Қарайып, қамығасың тым құрыстап, Күркіреп уһілейсің дертің ұстап. Көңілің – от, көзіңнен жас жаудырасың *С а ғ ы н ғ а н* ғашық жарың маған ұқсап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сенің де өткен күнің жылдай болып, Көңліңнен қасіреттің арылмас та. Ерте-кеш көз алдымда тұрғандайсың, Қарағым, һеш болмайды *с а ғ ы н б а с қ а* (М.Дулатов, Шығ.). Атқа мінген азамат, Айтқан сөзден танырсың *С а ғ ы н ғ а н н ы ң* нешесін. Тең құрбым еске түскенде, Үйде жатып жоқтадым Бесікте жатып іздеген Жас баладай шешесін (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Қаратаудың басынан түсер сағым, *С а ғ ы н ғ а н д а* қайда едің, ғашық жарым? Туған айдай секілді сүйген сәулем, Сенің сұлу болғаның деуші ем бағым (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САҒЫНА з а т. ж е р г. *Мұнара.* Шақайдың *с а ғ ы н а с ы* жақсы салынған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САҒЫНҒЫШ с ы н. *Аңсағыш, зарыққыш.* Соғыс кезінде өлім-қаза көп болғанға ма, адам *с а ғ ы н ғ ы ш* келеді (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

САҒЫНДЫР= е т. *Аңсату, асықтыру, көруге құмар қылу.* Талай қимас достарымыз арамыздан кетіп жатыр. Жылдар өткен сайын олар бізді *с а ғ ы н д ы р а* түседі (С.Мәуленов, Үркер.). Келші, келші, шексіз *с а ғ ы н д ы р д ы ң* ғой, сабылдың ғой, құлыным! (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Сықырлаған сары ала, шақырайған ақ қар, көк мұз мезгілдер *с а ғ ы н*

д ы р ы н, сарсылтып жетеді (Ә.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

САҒЫНДЫРУ *Сағындыр етістігінің қимыл атауы.* Осы зар әжесін, әке-анасын, ауылын *с а ғ ы н д ы р у д а н* көзін ашырмайды (С.Мұқанов, Өсу жол.).

САҒЫНТ= е т. *Аңсарын аудару, зарықтыру.* Тасытып жүрек қанын, көздің жасын, *С а ғ ы н т ы п* зарықтырсын, аямасын. Ләззәт қайғымыздан алар қанша? Жағыз-ақ біздің тілек – соны аңғарсын (М.Дулатов, Шығ.). Оның рас, өткеннің бәрі өкініш, *с а ғ ы н т ы п*, жақсылығы да жаныңды қинайды (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

САҒЫНТУ *Сағынт етістігінің қимыл атауы.*

САҒЫНУ *Сағын етістігінің қимыл атауы.* Мен сағына бастадым. Әлі де *с а ғ ы н у д а м ы н* (С.Аққошқаров, Бақыт.). Жайлауда ала қарлы, Аман текше Қарлатып, жаңбырлатып нөсер төксе. Тоқсыртып көрі аршаны от маздатқан, Шал үйін *с а ғ ы н у ш ы* ек біз ерекше (І.Жансүгіров, Поэм.).

САҒЫНУШЫЛЫҚ з а т. *Аңсаушылық, құмартушылық.* Демек, тарап кеткен одақты *с а ғ ы н у ш ы л ы қ* пен тәуелсіз мемлекеттерге деген нигилистік көзқарастар біразға дейін сабыр таба қоймады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

САҒЫНЫС= е т. *Бірін-бірі көруге құмартысу, құштарлану.* Күн – күйеу, жер – қалыңдық *с а ғ ы н ы с т ы*, Құмары екеуінің сондай күшті. Күн қырындап жүргенде көп қожандап, Күйеу келді – ай, жұлдыз к... қысты (Абай, Тол. жин.). Қыстай бір-біріне араласпаған ағайындар *с а ғ ы н ы с ы п*, қашаннан астас, тойлас болған гадеттеріңше бір-ауылды бір ауыл ерулікке шақыра бастады (М.Дулатов, Шығ.). Жаздай көріспеген ағайын адамдардың *с а ғ ы н ы с а* сөйлесіп, өткен-кеткенді әңгіме ететіні қандай (С.Бегалин, Замана.). *С а ғ ы н ы с қ а н* көздер жасты төгісті, Талай құшақ айқасқан, өбісті. Шоғы сөніп, көкшіл тартқан кей ерін, Дір-дір етіп қарғап жатты соғысты (Ж.Сәтібеков, Сырлы.).

САҒЫНЫСУ *Сағыныс етістігінің қимыл атауы.* *С а ғ ы н ы с у* бар, ынтыға түсу бар, бір-біріне еркелеу бар, бірін-бірі іштей аяу бар (С.Мұратбеков, Жабайы.).

САҒЫНЫШ з а т. *Аңсаған тілек, құмартқан сезім.* Майданда жүргенде алыстан ыстық *с а ғ ы н ы ш ы н* жолдаған еді (Б.Тоқтаров, Қыран.). Күн асқан сайын Жаңылдың *с а ғ ы н ы ш ы*, аһ ұрған арманы үдей берді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Сап-сап, көңілім, сап, көңілім! *С а ғ ы н ы ш қ а* сарғайма! Жәй жүрсең де қыз кумай, Сені біреу қарғай ма? (Абай, Тол. жин.).

Сағынышпен ашайын саған құшақ, Менше өпсін жүзінді самал бү сөт. Қомызынды естің мейірленіп, Көңілі бос, күй десе, ағаң құсап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сағыныштан сарғайды. *Бір көреуге зар болды, шыдамы әбден таусылды. Жоқ болатын сонау мұңды әнде айып, Соны тыңдап қалатұғын жан байып. Қараушы едім сары адамға көз алмай, «Кеткен-ау» деп сағыныштан сарғайып* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

САҒЫНЫШТЫ с ы н. *Сағына күткен, зарыққан, әбден сағынған.* Азабы мен рақаты өзектесе өрілген сүйікті шығармасымен қош айтысқалы үш жыл өтті, енді оның орнын *сағынышты* мұң мен толғақты толғам басқандай (Т.Жұртбаев, Бесқарагер). Енді байқасам тарсылдай соққан *сағынышты* жүрегім қит етсе, жарылып кетерліктей! (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Жағалауда қарсы алған жұрттың да қисабы жоқ. Барлығынан да ыстық сезімнің лапылы, *сағынышты* мауқы басылар емес (С. Мәуленов, Жер нәрі).

САҒЫР¹ з а т. а р х е о л. *Қола дәуірі мен орта ғасырлар аралығындағы тастарға шекілген суреттер. Сағыр* Шығыс Қазақстан облысында Ұлан ауданы, Ленинка ауылынан оңтүстік жөне оңтүстік шығысында, Сағыр өзенінің оң жағасында орналасқан. Тастағы суреттер мөлшермен 6 км² жерге салынған (ҚҰҒ).

САҒЫР² [ар. صغیر] с ы н. к ө н е. *Бейшара, байғұс, қорғансыз. ...Сағыр* шал... талыс денесін зорға бұрды (Д.Досжанов, Жібек.). *Өзі сағыр* жетімше, жанашыры жоқ еді (Дастандар).

САҒЫР³ з а т. ж е р г. *Шөп-шаламнан қалған қалдық, көшек. Жүністің күзде түсірген көмірін жақпай, шөп сағырың, сабан жағып отырсыңдар, білмейді дейсің бе* (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

САҒЫР⁴ с ы н. ж е р г. *Балигатқа толған жас бала. Құдайберген балдарының бәрі сағыр* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САҒЫРДАН з а т. ж е р г. *Малға салынған шөптің қалдығы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САҒЫРДАҢ з а т. ж е р г. *Сығырдаң.* Сөкылғал тартып, *сағырдаң* болып қалыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). ...басыңның астындағы жұдырықтай *сағырдаң* жастыққа бетінді басып, тістеніп алғаның есімде (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САҒЫРЛА= е т. *Сағыр жеу, шөптің қалдығын талғажау ету.* Әлеумет аяқ-аяқ көже ішті, ет желінді, ел тарады. Бадырақ қашан да *сағырлап* жатқан қойды қылшалауға шығарып, төбе-төбеге жіберіп, биіктен қарап тұрды (І.Жансүгіров, Бадырақ.).

САҒЫРЛАУ *Сағырла етістігінің қимыл атауы.*

САҒЫРЛЫҚ з а т. ж е р г. *Бұзықтық, тентектік.* Олардың *сағырлығы* қалатын кез жетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САДА¹ з а т. ж е р г. **1.** *Ешкіммен шаруасы жоқ, өз бетінше жүрген адам.* Өз бетімен жүрген бір *сада* ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Аңқау, адал адам.* Деп айтты Рүстемге: «Ей, дию зада, Ойлап ем адам ғой деп аңқау *сада*. Екенсің алып келген әскерінді Қылыш пен қолдарына беріп қада (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

САДА² с ы н. к ө н е. *Тартылған, керілген.*

Садағын сада байлады. *Жақтың адырнасын керіп байлады. Садағын сада байлап,* асып алмас, Жолыққан ешбір дұшпан тірі қалмас (Атымтай Жомарт).

САДАҒА [ир. صدقة] з а т. *Бір нәрсенің жолына айтылған, құрбан етілген қимас нәрсе.* Ұлт дегенде көпіріп, Жарайсың, қаным, қайнадың, Ұлымнан мен *садаға*, Бекіндім, басты байладым (М.Жұмабаев, Шығ.). Алды-артына бүкір де қарамады, Қуанғаннан қасына жетіп барды. Азаттығын *садаға* қылды-дағы, Басына уәдені беріп салды (Абай, Тол. жин.). Жаудан аман жан қалса, Қара орман – малым *садаға* (М.Өтемісов, Өленді.).

Бастан құлақ садаға. *Бастың амандығын сұра, бас аман болса, бәрі түгел деген мағынада.* «*Садаға бастан құлақ*» деген мақал Бейшара жан сауғалап тұра қашты (А.Байтұрсынов, Шығ.). Егер ертерек қашып кетсе, ат-тон айыбын төлеп, *бастан құлақ садаға* деп құтылып кетуге болатын еді ғой? (М.Дүзенов, Ант).

Жанын садаға қылды. *Басын құрбан етті, жанын қиды.* Қысқасынан айтқанда, әлектеніс қайраткері жанынан арын, намысын артық көріп, намыс үшін өлетін кез келген жерде *жанын* арына *садаға* қылатын адам болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Садаға болды. *Жанын қиды, құрбан болды.* Көзі түсті балаға, Бірден жылап екеуі Баладан *болды садаға* (Қобыланды батыр). Сүйдің мені, басқа жанды көрмедің. Жасың төктің, қадіріңді білмедім. Мөлдіреген шын меруерт жасыңнан *Садаға* боп сорлы неге өлмедім?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Садаға кет [кеткір]. қ а р ғ. *Тырнағына татымайсың, басқан ізіне тұрмайсың деген мағынада.* Өз бауыры, өз сүйгенін өзі өлтірген Болар ма, сірә, сорлы адам менен. Алдымда «Көкежан!» – деп күліп тұрған *Садаға кетпедім* ғой, қозым, сенен. Ел беті енді маған болсын арам (М.Жұмабаев, Шығ.). ...Оқудан *садаға кет*, Иттің ғана баласы! (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Мұқажан сенің тырнағыңнан *садаға кетсін*, – деді Алмагүл (С.Омаров,

Өмір.). «Алтын көрсе, періште жолдан шығады» дейді. Періштеден *с а д а ғ а к е т к і р*-ай! Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсеқызар сұмдығын қостағалы айтқаны (Абай, Тол. жин.). Шешеден *с а д а ғ а к е т*! Жоғал үйімнің маңынан, көрінбе көзіме!.. Осы қалада басқа қатын құрып қалды ма? Нең бар еді, менің келінімде (М.Иманжанов, Шығ.).

Садағаң [садаға] кетейін. *Біреуге ризалық білдіргенде, разы болып айналып-толғанғанда, жалынып-жалбарынғанда айтылатын құрбаның болайын, шыбындай жаным сенің жолыңда болсын деген мағынадағы сөзқолданыс.* – Мен бәрін де тыңдап отырмын. Ой, жарықтығың құранның бәрін жатқа соғады-ау... Сөзінің шірінін айтсаңызшы, кейде балқытып ұйықтатып жібереді. Әй, *с а д а ғ а с ы к е т е й і н* Асқар-ай, ондай бауырмал, ондай көпшіл жігіт дүниеде сирек шығар! (С.Мұқанов, Тол. жин.). Ұлпанжан, *с а д а ғ а ң к е т е й і н*, айыбы құрсын, өкеңе байлағаным болсын (Ғ.Мүсірепов, Таңд.). Айналайын, *с а д а ғ а ң к е т е й і н*, туған жерім-ай, – деп, вокзалдың босағасын құшақтадым (Ә.Нұршайықов, Алтын соқпақ). – Тоныңнан да, өзіңнен де *с а д а ғ а к е т е й і н*, Абдоллажан, – деп қалжыңдаған боп рақметін айтты (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

САДАҒАЛА = е.т. *Садаға қылып шығарып тастау, құрбан қылу.* Бай.. басып, батыр әлде жасаған ба? Сұңқарқұс сүймеген бір жұмыртқасын ұядан *с а д а ғ а л а п* тастаған ба? (І.Жансүгіров, Шығ.).

САДАҚ¹ з.ат.көне.э.тн. *Тобылғы, үйеңкі т.б. ағаш шыбықтарынан доғаша иіп, екі ұшын қайыспен керіп жасаған жебе атуға арналған қол қаруы.* *С а д а қ т ы* мезолит дәуірінен 20 ғасырға дейін дүние жүзінің халықтары көп пайдаланған. Қарапайым *с а д а қ т ы* тобылғы, үйеңкі, т.б. ағаш шыбықтарынан доғаша иіп, екі ұшын қайыспен бойлап жасайды (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С а д а қ т ы* тас дәуірінен 20 ғасырға дейін дүниежүзінің барлық халықтары пайдаланған. Ерте кезде аң аулауда, кейін соғыс ісінде қолданылған (ҚҰӘ). Ести сала *с а д а ғ ы н* қолына алды, Мамырдан аулақ жүр деп айғай салды. Ұялмай жүзіқараның жүргенін деп, Аямай дәл жүректен атып қалды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақ халқы... тас, аяқ, сойыл, шокпар, су, түтін, тор, тұзақ, ау, қақпан, ат, ит, құс, *с а д а қ*, мылтық сияқты қару-жарақпен аң аулай білетін, осы қару-жарақтың бәрін немесе бірнеше түрін пайдаланып, аң аулаған адамды аңқос адам деп таниды (Қыран).

Садақ жебесі. *Садақ оғы.* Жамбыл облысының Қордай ауданындағы Иірсү деген жайлаудағы таста: құс, *с а д а қ ж е б е с і*, қорған, әртүрлі таңба суреттер кездеседі. Бұл белгілер тегін ойылмаған. Мұндағы *с а д а қ ж е б е с і* – бағытты, қорған – жекеменшікті, құс – жүруге, жетуге байланысты қимыл-әрекетті көрсетуі мүмкін, таңба – белгілі бір ру атын көрсетеді (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика).

Садаққа салар. *Жебе.* Атадан туған мен бір шоқ, *С а д а қ қ а с а л а р* сайман жоқ Балталыдай жерім жоқ (Батырлар жыры).

Садақ сыртты күпшек сан. *Домбыт, жарау, сом түлғалы ат.* Шыға алмассың ұмтылып, Шығам деген өріңе! *С а д а қ с ы р т т ы к ү п ш е к с а н* Тобышақ атты жайламай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Садақтан тартқан оқтай. *Тұп-тұзу, тұп-тура, тіп-тік.* Ақ бөрте кетті күнтіып, *С а д а қ т а н т а р т қ а н* оқтай боп. Қанға сусап тұр, Обатұғын оптай боп (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Садақ тартты. *Садаққа жебесін салып, оқ атты.* *С а д а қ т а р т у* адамзат қоғамы дамуының алғашқы кезінен аң аулауда, сондай-ақ оқпен атылатын қарулар шыққанға дейін соғыста кеңінен қолданылған (ҚҰӘ). Көкенай *с а д а қ т а р т т ы* дүрілдетіп, Қақ жарды ердің қасын оғы жетіп. Әйтеуір, ұлы дене аман қалды, Оң жақта қара санынан өтіп кетіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өмір, өлім – мәңгі аңдысқан екі жау, Екі жауды бауыр қылар жыр бар-ау. Сол жыр таппай, *с а д а қ т а р т п а й*, сабыр ғып, Қан майданда күңіренсең еді, сор бала-ау! (М.Жұмабаев, Шығ.). Патша ұлдарының тұрмыс құрып, дәулет түзер шағында, ұлдарына *с а д а қ т а р т ы п*, жебе қадалған жерден қалыңдық таңдап, отау тігуді бұйырыпты... (Қаз. дала. ойынш.).

Садақ тарту тәсілі. *Ерте кезде аң аулауда, кейін соғыс ісінде қолданылған тәсіл.* *С а д а қ т а р т у т ә с і л і* қазақ халқының жамбы ату, алтын хабар, теңге алу секілді ұлттық ойындарында кең тараған. Бұл ойындар жаугершілік кезеңіндегі әскери тәрбие секілді машықтану мектебі болған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САДАҚ² з.ат.жерг.көне. *Кәрі жіліктің жанында жабысып тұратын жіңішке сүйек.* Дастарқан жиылған соң, төс қалтасынан қыстырып қойған кәрі жіліктің инедей жіп-жінішке *с а д а ғ ы н* алып, тісін шұқыды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

САДАҚА [ар. صدقة] з.ат.1. діни. *Ислам діні бойынша, Алла тағаланың сауабын алу*

үшін қайырымдылық мақсатында мұқтаж адамдарға берілетін ақшалай немесе заттай көмек, қайыр, құдайы. Зекет, құшыр, пітір секілді Алланың бұйырған *садақаларын* кімге беру керек екендігі, кімге бергізілетініне көзіміз жетеді («Абай»). Дәрігерміз дегендер бұ күнде халыққа көп залал келтіріп тұр. Бұлардың есі-дерті мал алу. Малды құмалақ салып алады, кітап ашып алады, *садақа* деп алады, ауруды бағамын деп алады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Қысқасы, қалай ойласақ та, *садақаларды* Алла тағала адам баласын ділгерліктен шығару үшін беруге бұйырған («Қазақ»). Барон өлсе, *садақаға* көз жасынан Алтын көбірек төгілер. Тәңірім тек мұраны саған тез берсін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

2. Садағаға. *Садақа* басың жан пидә, Ең жаманы айдалсын. Әр қамалға – бір зауал, Болып бір заман айналсын (М.Дулатов, Шығ.).

Садақа алды. *Қайырға берілген тиын-тебен, мүлікті алды.* Сазамбай. *Садақа алмайтын* бір ғажап адам екен. Тегі бір қасиетті адам ғой бұл. Қатын, сен ренжіп қалдың ба? Дуана ренжітпе деді ғой, енді ренжітпеймін. Кәпір сол көрі қатынмен сөйлесіп не қыласың? Үндемей жүре бер (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Садақа берді. діни. *Қайырға зат-дүниесін (ақысыз) берді, таратты.* Қабылдығы табылса, Кемдігі бар ма, қазағым, *Садақа*, қайыр беріменен – Амудария ағыннан (Кердері Әбубөкір, Қазағым.). Біреуіне – сен тәңірім деп табынад, Біреуіне – мен құлың деп бағынад. Біреуіне – *садақа* бер деп жалынад, Біреуіне құйрық болып тағылад (М.Жұмабаев, Шығ.). Қанша ойласа да бұған ем таба алмай, бір күні Син-Лу-Жи қатын-бала, туысқандарын жиып алып, елден жиып алған малдарын, жерлерін өздеріне қайтарып, *садақа беретінін* айтты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Соңынан бармақтарын шайнаса да, сауында *бермеген* *садақадан* пайда болушы ма еді? (М.Дулатов, Шығ.).

Садақа беру. діни. *Қайыр, құдайы беру.* Бәрінің де адаспайтын жалғыз жолы: дүниеге қызықпай, ақиретке азық жи деу, гүшпыр, зекет, пітір, *садақа беру*, жаназаға мал байлау, намаз оқу, ораза ұстау, қажіге бару жағынан ақыл айту бағыттары бәрінің де бірдей, бұл жағынан лақпайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Садақа болды. *Басың құрбан етті.* Елестер намысқа қызып жігіт аз, Бұл не ғажап – жұрт керең боп қалған ба? Мен не болсам, *болмайын* саған *садақа*, Сүйікті жұртым, қақпанға түсіп алданба (М.Дулатов, Шығ.).

Садақаға берді. *Құрбан етті.* Халық үшін Исатай үй ішін, туған-туысқандарын *садақаға берді.* Екі баласы, бір қатыны соғыста өлді. Екі баласы, бір қатыны жаудың қолына түсіп, айдауда шіріді. Ағайындары шабуылды, тұтылды. Тырнақтап жинаған мал-мүлкі, бүтін қара орман дүниесі жаудың қолында қалды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

Садақа етті [қылды]. *Құдайы ретінде үлестіріп берді.* Қыздарбек атыңды шығарған қырғыздың қара биесінен туған Қарақұлақ еді, бөйгінің бәрін *садақа еттін*, жолына құрбан ететін шығар деп ойлады (С.Бақбергенов, Мен сізді.). Етіп бақ ұрлағанның есін риза, Қылайын деме оның, несін риза. Таппасаң иесін оның *садақа қыл*, Кешірер күнәнді құдай мырза (Кердері Әбубөкір, Қазағым.).

Садақа кет. *Садақа кет.* Жалғыз-ақ Омардың: «Кетші, кет! Қамарымның басқан ізінен *садақа кет!*» – деген қорқынышты жаман дауысы шықты (С.Торайғыров, Шығ.).

Садақа Құран. діни. *Өлген адамға бағышталып берген аста оқылатын құран сүрелері.*

Садақаға шығарды. *Керектен, есептен, санаттан шығарып, қатарға қоспай қойды.* Бұл ел оны баяғыда-ақ *садақаға* *шығарған*, шіріген бір жұмыртқа деп қойған (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Садақа нәзір. *Садақа таратты, құдайы берді.* Мың пақырдан жиып ап, *Садақа нәзір* қылады (Батырлар жыры).

Садақа таратты. *Дүние-мүлкінен бір бөлігін елге үлестірді.* Қатының тіл алмаса бажылдаған – Кіргенің күнде көрге қазылмаған. *Садақа* апта сайын *таратпасаң*, Бір дертке тап болғаның жазылмаған (Кердері Әбубөкір, Қазағым.).

САДАҚАЛА= ет. *Садақа қылып шығару.* Жаңағы қи кесегін алып, басынан үш рет айналдырды да «тфа», «тфа!» деп *садақала* *лақтырып жіберді* (К.Ахметбеков, Ақдала).

САДАҚАЛАУ *Садақала етістігінің қимыл атауы.*

САДАҚ-ЖАЙ зат. көне. *Садақ және оның оғы.* Өтеген қолына алды *садақ-жайды*, Толғанып мойнын көздеп шамалайды (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

САДАҚША үст. *Садақ сияқтанып, садаққа ұқсап.* Әне-міне дегенше, *садақша* иіліп жатқан Қаратау көрінді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Құлагер де құлағын қайшылап, үстіндегі жабуға сол жағына бір, оң жағына бір мойнын *садақша* иіп қарады (С.Жүнісов, Ақан сері).

САДАҚШЫ з а т. *Садақ атудан мерген адам; садақпен қаруланған жауынгер.* Қазақта *с а д а қ ш ы* қыз да, найзагер қыз да, тіпті балуан қыз да болғандығын айтады (Ғ.Сланов, Асау арна). Осы өлкенің маңдайға басқан *с а д а қ ш ы* сы, шабандозы Ербосынды Мұхаммед сұлтанға қызмет ет деп жіберген (С.Санбаев, Аруана). Көшпелілердің соғыс тактикасында алыстан атысу маңызды рөл атқарғандықтан, *с а д а қ ш ы* л а р әскердің маңызды бөлігі болып саналды (ҚҰЭ).

САДАН¹ з а т. *Бет-жүзі, кескін-келбеті.* Аттан жығылып, соған қатты күйінген адамдай. Көзі шүңірейіп ішке кіріп кеткен. Жеңгейдің таңертеңгі *с а д а н ы* н айтып жеткізу үшін жазушы болу керек (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

САДАП¹ з а т. с ө й л. *Сәдеп.* Жарастықты, қолайлы екі жасты. Бірдей қылып әр ұста жасамас-ты! Абрахмет жаңбырдың тамшысына Бір *с а д а п т а н* басқа кім аузын ашты?! (М.Ж.Көпеев, Шығ.). Мұнан артық айтайын қандайынан, Сөздің жанған, сөйлейін, шамдайынан. Бұ дүниеге бір гауһар орнатылды, Барып тұрған *с а д а п т ы* ң маңдайынан (М.Ж.Көпеев, Шығ.).

Садап сапты қанжар. *Сәдеп ұстатып, әшекей салған қанжар.* Қанды көз кіргенде Бике кілем үстінде қорқор тартып отыр екен, күйеуін көрісімен аузынан ала қойды, *с а д а п с а п т ы* қ а н ж а р ы қ а с ы н д а жатыр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САДАП²: **садап қарады.** *Әр қырынан байқап көрді.* Інім, бастық болу оңай шаруа емес. Ол айтуға оңай, не *с а д а п т а н* қ а р а ғ а н ғ а оңай болып көрінеді. Өзің аңлап қарашы, не өзің танитын бастықтың бірін ойыңа түсірші (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

САДР [ар. صدر] з а т. т а р. *Бұхара қаласында рухани билік пен өкімет билігін қатар ұстаған Бұрхан әулетінен шыққан билеушілердің лауазымы. С а д р* атағын бірінші болып Салжұқ сұлтаны Санжардың тағайындауымен Бұхараның райсы (үкімет басшысы) болған Абдулазиз ибн Омар алған (ҚҰЭ).

САДЫР: **садыр айғыр.** этн. *Қарлы боранда жау шапқанда т.б. төтенше жағдайда үйір-үйір жылқыны соңынан ертетін, қауіп-қатерді дер кезінде сезетін, ит-құсқа үйірін алдырмайтын мықты, күшті, сақа айғыр.* Білдірсек тоқтап енді сабыр етіп, *С а д ы р а й ғы р* сілкінді дүр-дүр етіп. Кісінеп, жалын тарап жер тарпыса, Шұбырып түгел жылқы келер жетіп (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

САДЫРА з а т. *Малдың қиы мен зәрі араласқан қоймалжың зат.* Қорасы аңғал-саңғал,

іші тізеден *с а д ы р а*, саулық сол *с а д ы р а ғ а* төдеп жатыр (Д.Досжанов, Дария). Сыыр қораның едені асфальттанып, ортасынан *с а д ы р а* ағатын арықша қалдырылды (С.Тілеубергенов, Мал шаруаш.).

Садыра ағындысы. *Мал қорадан шыққан органикалық заттары мол ақаба сулар.* Егістік суарарда *с а д ы р а а ғы н д ы с ы* н 1:5, 1:7, 1:10 қатынаста таза сумен араластырады (Қаз. тілі термин. Су.).

САДЫРАЛА= е т. *Малдың іші өту, тышқақтау.* Мал өріске шығып, көкке басы тиген соң алғашқы екі-үш күн қинала *с а д ы р а л а* н жүрді де, тез оңалып кетті (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ).

САДЫРАЛАУ *Садырала етістігінің қимыл атауы.*

САДЫРАЛЫ с ы н. *Былғанышты, ластанған.* Әлденеше заманнан бері малдың астынан шығарылған көң-қоқыр, *с а д ы р а л ы* шөп-шаламнан дөңгеленте шомбалдап соға берген (К.Ахметбеков, Ақдала).

САЖЫН [ор.] з а т. *Үш кезге паранапар (2, 13 м) ұзындық өлшемі.* Биіктігі бес *с а ж ы* н қорғанды Қоңырқұлжа мен Қарапұшық Иван оп-оңай бере сала ма? (І.Есенберлин, Қаһар). Бір *с а ж ы* н келте қараған жыланша сумаңдап, бір толқыннан бір толқынға секіріп, біресе сүңгіп, біресе қалқып келіп қалды (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

САЗ¹ з а т. **1.** *Су араласым, батпаққа айналған топырақ, лай.* Аршып алып тастауға, Апандағы *с а з* емес. Бәрі болды өзмінен Тәңірім салған наз емес (Абай, Тол. жин.). *С а з д а н* ы ды с а я қ жасау ерте замандардан бері келе жатыр (С.Жортанов, Өлке тану.). **2.** *Көгалы қалың өскен, дымқыл кең алқап.* Ноғайлының *с а з ы н д а* сіз де отырсыз шешініп Әзімбайды жүдетіп (Батырлар жыры). Құрт-қашарат тіріліп, Құстар ұшар, қаз қонып. Көк жапырақ жайқалып Жаһан гүлдер *с а з* болып. Екі-үш айдай ғұмыры Ол да өтер аз болып (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). **3.** *г е о л.* *Құрамының басым көпшілігін сазды минералдар құрайтын, дәнекерленіп қатаймаған шөгінді таужыныстар.* Таужыныс *с а з д а р ғ а* жатқызылуы үшін оның құрайтын түйірлердің кем дегенде 30 пайызы диаметрі 0,005 мм-ден аспайтын тозаңдар түрінде болуы шарт (Қаз. тілі термин. Геология).

Сазбен емдеу. м е д. *Су қоймалары түбіндегі балшықты, батпақты т.б. емдік қасиеті бар шөгінділермен немесе табиғаттағы органикалық заттардан құралған батпақпен ванна, қыздырылып басылу т.б. түрінде қолдану арқылы әртүрлі сырқатты емдеу әдісі.* Полигоннан зар-

дап шеккендерді емдейтін оналту орталығында *с а з б е н*, лазермен *е м д е у*, тұзды ванналар, тіпті ине салуға шейін бар («Жас қазақ»).

Саз бет. *Ұялып-қызармайтын, қытсыз, бетсіз.* Ішіндегі ересегі он-он екі жаста, *с а з б е т* сары Ғаббас көзірдің өзінде тоқты ұрлап әкеле береді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Сазға отырғызды. *Алдап кетті, қапыда қалдырды, жер соқтырып кетті.* Оп-оңай *с а з ғ а о т ы р ғ ы з ы п* кете берулері мүмкін (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Сапақ Шиеліге келгелі бала болса да, талайды *с а з ғ а о т ы р ғ ы з ы п к е т т і - а у!* (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). – Ойпыр-ай, сендер биыл да *с а з ғ а о т ы р ғ ы з ы п с ы ң д а р - а у* (С.Адамбеков, Көсе.).

Саздардың генетикалық типтері. *г е о л.* Әртүрлі жағдайда қалыптасқан сазды таужыныстардың литологиялық белгілері бойынша ажырайтын типтері (Қаз. тілі термин. Геология).

Саздардың минералдық типтері. *г е о л.* Минералдық құрамы бойынша бөлінетін түрлері. *С а з д а р д ы ң м и н е р а л д ы қ т и п т е р і* мономинералды (каолинитті, гидрослюда, монтмориллонитті және т.б.) және полиминералды типтерге ажыратылады. Мономинералды сазды таужыныстар өте майда түйіршікті болады және сирек кездеседі. Полиминералды түрлері аралас құрамды келеді (Қаз. тілі термин. Геология).

Саздардың фациялық типтері. *г е о л.* Сазды материалдардан әртүрлі физикалық-географиялық және геохимиялық ортада шөгу жағдайына қарай бөлінуі. *С а з д а р д ы ң ф а ц и я л ы қ т и п т е р і* сазды таужыныстардың қалыптасуының физикалық-географиялық атыраптары бойынша континенттік, теңіздік және аралық фациялық типтері ажыратылады (Қаз. тілі термин. Геология).

Саз жер. *Ылғалды, дымқыл жер. С а з ж е р - г е* отырма, суық тиеді (Ауызекі).

Саз иледі. *Кірпіш сияқты құрылыс материалын жасау үшін батпаққа су т.б.* Қажетті заттар араластырып әбден езді. Көз жасынан жаңа өркениеттер пайда болды, *с а з и л е н д і*, қалалар тұрғызылды. («Айқын»).

Семіз саз. *Қалың қоғалы, жасыл алқап, салқын жер.* Сырбаз ет, сары қымыз Шымкент едің, *С е м і з е т*, салқын жайлау бір кент едің (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Толарсақтан [қабырғадан] саз кешті. *Қиыншылық, бейнетке қалды, азап шекті.* Күні бойы *т о л а р с а қ т а н с а з к е ш і п* келіп, кешке жорық қазанынан ас ішеді (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Шын аруана қаса нар *Қ а б ы р ғ а д а н*

с а з к е ш с е, Қайғырмай тартар ауырды. Қабағын қағып білдірмес Арқадағы жауырды (М.Жұмабаев, Шығ.).

САЗ² з а т. **1.** *Үн, әуез, ырғақ.* Төртінші – әуездің түрлі орайын, шырайын, *с а з ы н*, сайрамын келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтін ән салу, күй тарту өнері. Бұл әуез өнері болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Құшағыңа тартқан өзгеше күш, бар дүниені өзіне бағындырар орны бар, баяу да болса, басым *с а з* (М.Әуезов, Шығ.). Сәкен жазуын жазып болған үзіліс сәттерінде домбыра шерттіп, баяу ғана даусымен әртүрлі ән *с а з ы н* орындаушы еді (А.Сатаев, Ақын ізі). // *Мәнді, мағыналы, маңызды.* Аз сөйлеп, *с а з* айтатын. Кейде балаша қуанып, мәз болып отырар еді (О.Бөкеев, Үркер). **2.** *а у ы с. Жай, жағдай, күй.* «Заманға қарай *с а з* керек» – бұрын халыққа көрсетілмеген жол. Осылай айта тұрса да, осы жолдан айырылма деп Мұрат тағы анық айтпайды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

САЗ³ з а т. м у з. *Шертіп ойнайтын шекті аспап.* *С а з д ы ң* алмұрт пішінді ағаштан жасалған негізі 10–14 ладтық ұзын мойынға жалғасады. Оның жалпы ұзындығы 500–1200 мм. *С а з* Орта Азия, Ауғанстан, Түркия, Иран, Дағыстан т.б. халықтар арасында кең тараған (ҚҰӘ).

САЗ⁴: *таң саз берді.* *Таң бозамықтанып ата бастады.* *Та ң с а з б е р г е н* сәтте тау беткейден жел тұра бастады (Х.Ерғалиев, Шындық.).

САЗ⁵: *жүрегі сазды.* *Қарны ашып, тамақ ішкісі келді.* Ол тысқа шығысымен қарны ашып, *ж ү р е г і с а з ы п*, талмаусырап төмен тартқандай болды (С. Мұратбеков, Көкорай).

САЗА з а т. с ө й л. **Жаза.** Төгіліп алтын болды тозаң мен шаң, Қайыршы аузын ашып отыр аң-таң. «Табалап өзгелерді, ә, Қайыршым, «Қанағат етпеген соң, деуші ең, *с а з а ң!*» (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сазасын берді. *Сазайын берді, есесін қайтарды, көресіні көрсетті.* Ат қадірін білмесең, жаяушылық берер *с а з а ң д ы*, ас қадірін білмесең, ашаршылық берер *с а з а ң д ы* (Мақал). Сайдақ келсін, *с а з а ң д ы* біз де береміз, асықпа! (Ә.Әбішев, Замана.). Кез келсе қайғы қат-қабат, Қаңғыртпай қоймас адамды. Қасиетсіз туған – ол да жат, Күнкілдеп берер *с а з а ң д ы* (Абай, Тол. жин.).

Сазасын тартты. *Жазасын тартты.* Табалама, шырағым, кеш жазамды, Айтпасаң да *т а р т т ы м* ғой мен *с а з а м д ы*. Шығармасаң, құдықтың аузынан кет, Ала бермей күйдіріп көп мазамды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Жарайды бердім солай жазасын, *т а р т с ы н с а з а с ы н*, – деді ол үрейі ұшып (А.Хангелдин, Фани.). Ақын:

Сен Тотыға шүйіле берме, Мұрат. Тоты (Мұраттың құлағына): Шыққан соң *с а з а ң д ы т а р т а р с ы ң* (М.Иманжанов, Адам.).

САЗАЙ з а т. с ө й л. *Саза*. Санасам, толып жатыр осындай кеп, Қанағат байыдым деп етпейтін көп. *С а з а й ы* шіркіндердің жай тұрмаған, «Құдая, бергеніңе мың шүкір деп!» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Таза болсаң, ондайға жоламай өт, Ақ жүрегің ақтаса, құтылып кет. Оған болмай құтырсаң, өз *с а з а й ы ң*, Итпен бірге ит болған сен де төбет! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сазайын берді [тартқызды]. а) *Көресіні көрсетті, мықтап жазалады.* Жиналған жұрт Айтжанға «Алмашы дейді мазамды!» Не қылдың, бөлем, деп иттер, *Б е р е р м і з* дейді *с а з а ң д ы*! (С.Сейфуллин, Танд. шығ.). Енді олар жау солдаттарының – сидіған бидайықтардың *с а з а й ы н б е р і п*, турап өтпек (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Күренбай риясыз көңілден (Нұртайға) бір сөз айтып қалды: – Сізден бағы асқан кім бар бұл елде? Жау деген не сізге? Тыйым салмайсыз ба? *С а з а й ы н т а р т қ ы з б а й с ы з* ба? (С.Омаров, Әңгім.). ә) *Әкесін танытты, өкіртті.* Өзім де жасымнан ұйқышыл жанның бірімін. Ұйқының *с а з а й ы н б е р е* бастайтыныма дау жоқ (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Биыл қыста қарағайдың *с а з а й ы н б е р д і к а у*, – деп құштарлық білдірді Құрмаш (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

Сазайын тартты [алды]. Өз істегені өзіне келді, есесі қайтты. Заңға қарсы қалыңмал төлегені үшін мынау Сарбас ақсақал да *с а з а й ы н т а р т а д ы* (М.Дулатов, Шығ.). Қылмыстыларды түзеу жағы қалай болады, солар қолға түсіп *с а з а й ы н т а р т с а*, басқалардың бойы түршігер еді (Ж.Еділбаев, Түркістан.). Бұлар бүлдіруші зиянкестер еді, осыдан соң ұзамай-ақ, әшкереленіп *с а з а й ы н т а р т т ы* (Ғ.Сланов, Асау арна.).

САЗАН з а т. з о о л. <лат. cyprinus carpio> *Тұқытқымдасына жататын балық. Сазанның қабыршағы ірі, аузының екі езуінде мұртшалары бар, жұтқыншақ тісі жақсы дамыған. Қазақстанда 2 түр тармағы: Еуропа с а з а н ы және Арал с а з а н ы бар. Біріншісі Жайық, Жем, Еділ өзендерінде, Шалқар көлі мен Каспий теңізіне құятын өзендерде; ал екіншісі Арал теңізі, Сырдария, Сарысу, Шу өзендерінің бойында тараған (ҚҰЭ). С а з а н ы ң ұзындығы 1 м-ге, массасы 16 кг-ға дейін жетеді. Денесі ұзын, алтын түстес, ірі қабыршақты. 3–5 жылда тұқым береді. Жылы суда (25–29°C) қоректенеді, бірақ уылдырық шашарда, салқын суда (1–2°C) қоректенуін тоқтатады да, шұңқырға кіріп жатып алады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Өре – балық кептіруге арналған ұзындығы 4–5 метр жұмыр ағаш. Ұзамай-ақ күміс қабыршақты сары с а з а н д а р мен бекірелер торға оралып келе бастады (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика).*

САЗАНДАЙ с ы н. *Ортан қолдай, аяқ-қолы балғадай, келісті.* Өрбике ондай болмас, *с а з а н д а й* ұл тауып, көртайғанда көсегемді көгертер деп ойлады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақ сазандай. *Жұп-жұмыр, аппақ. А қ с а з а н д а й* алты ұл тауып, бәрі де қызылшадан қырылды сонау бір ерте заманда (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). Көйлегінің етегі толқынша көтеріліп құлағанда, сол толқынға сүңгіген *а қ с а з а н д а й* жұмыр сан жалт ете қалды (Т.Иманбеков, Үш ай.).

САЗАР= е т. *Мелшиін қарап қалу, бедірею, безеру.* Мүсілімде дыбыс жоқ, қолын айқастырып, кеудесіне қойып, *с а з а р ы н* сілейіп тұрып қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қатын көгеріп, *с а з а р ы н*, қалшылдап, құмды тырнап, басын көтеріп, бетіме қарауға шамасы жоқ, аяғыма қарап ашулы көзі тесіп барады. Сөйткенше болмады, қатын ұмтылып қалып өзінің аю тырнағымен бетімді осып алды (М.Жұмабаев, Шығ.). Мынау келген Назар ма? Ақсақалды ауыл азар ма? Сұрағаның бір-ақ тай Бермейді деп *с а з а р м а* (Абай, Тол. жин.).

САЗАРТ= е т. **1.** *Түсін суыту, ызбарландыру.* Түрін бұрынғысынан да *с а з а р т а* түсті (Ауызекі). **2.** *Ұзақ күттіру, сарғайту.* Күткенде түн бұрынғысынан да ұзақ болып, *с а з а р т а* түседі (С.Бақбергенов, Менің дос.).

САЗАРТУ *Сазарт етістігінің қимыл атауы.*

САЗАРУ *Сазар етістігінің қимыл атауы; безеру, ызбарлану.* Әзімхан жүзінде реніш те, қуаныш та жоқ, жаңа тобарсып келе жатқан саз балшықтай *с а з а р у* бар (Д.Әбілев, Арман.). Оның келбетінде сыртқа шығара алмай, қасарысқан ызаның іште қайнап жатқан табындай *с а з а р у* байқалады (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

САЗАРЫҢҚЫ с ы н. *Ашулы, ызалы, түнеріңкі.* Осы кезде бір нұр сөуле жарқ етті, *с а з а р ы ң қ ы* қабақтар да жалт етті (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.). Әйтсе де жөн сұрау шет емес, – деді Жоламанов, *с а з а р ы ң қ ы* пішінмен (Х.Есенжанов, Тар кезең.).

САЗАРЫС з а т. *Ашулы, сұрланған қалып, күй.* Түнгі от құбылушы еді, ал мына шамдарда сыз, *с а з а р ы с* бар (А.Сүлейменов, Бесін.).

САЗАРЫС= е т. *Безерісу, ызбарланып, түстерін суытысу.* Тастай түйіліп *с а з а р ы с*

ты да қалды (М.Әуезов, Абай жолы). Бүркітбай әйелі екеуі *саз арысын*, өз үйін айналышықтап жүрді де қойды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

САЗАРЫСУ *Сазарыс етістігінің қимыл атауы.*

САЗБАЛШЫҚ зат. 1. геол. тех. Аллювий тотығының әрқилы түрлерінен тұратын кристалды гидроскапиялық ұнтақ. Байер – күйдіру әдісімен *сазбалшық* өндіру дегеніміз нәтижесінде тауарлық сазбалшық алынатын боксидтерді қайта өңдеудің дәйекті үдерістері («Егемен Қазақстан»). 2. Құрылыс жұмыстары және қыш бұйымдар жасауда қолданылатын кейбір түрінің емдік қасиеті бар балшық түрі. *Сазбалшықтан* құмыра жасап, сатады екен (Ауызекі). Қызылжарда қымыз және *сазбалшықпен* емдеу-сауықтыру орталығы ашылмақ («Алтын Орда»).

Сазбалшық араластыру. с у ш а р. Мелиорациялық әдістің бір түрі; құм-құмайтты топыраққа немесе шымтезекке саз балшық қосып араластыру арқылы топырақтың құрамы мен физикалық қасиетін жақсарту (Қаз. тілі термин. Су).

САЗБАЛШЫҚТЫ с ы н. Сазбалшығы бар.

Сазбалшықты көл. Тұбін лай немесе балшықтың қалың қабаты басқан көл. *Сазбалшықты көлдің* балшығы емдеу үшін пайдаланылады (мыс., Қарасор көлі) (Қаз. тілі термин. Су.).

САЗБЕТТЕН = е т. *Сұрлану, сазару.* Маржан кенет өзгерді. Кейде *сазбеттеніп* өршелене түсетін әдеті бар еді (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Сәрке қатты тыржия қалды. Ашаң ақ құба оңі *сазбеттеніп*, демікпе болған жылқыдай танауы делдіп кетті (Қ.Салғарин, Жанында жүр.).

САЗБЕТТЕНУ *Сазбеттен етістігінің қимыл атауы.*

САЗДА¹ = е т. *Батпаққа батып қалу, жердің миы шығу.* Аскаровтардың мәшинесі Құлтемір өзенінің өткелінде *саздап* қалды (А.Жұмаділдин, Қайырлы сапар).

САЗДА² = е т. *Нәшіне келтіру, баптау.* Ауылдікіндей *саздап* шақыратын әтеш жоқ. Домбыраны *саздаймын* алып қолға, Гүмбірлетіп тартамын оңды-солға (Айтыс).

САЗДАҚ зат. геол. Құм-сазды түйірлерден тұратын болбыр шөгінді тау жынысы. Саздақта көлемі 0,01 мм-ден ұсақ саз түйіршіктер (30–50%), қалғанында 0,01 мм-ден үлкендеу құмайт пен құм түйірлері (50–70%) кездеседі (Қаз. тілі термин. Геология). // *Саздауыт, сазды.*

Сиыржоңышқа топырақты құмдақ, *саздақ*, сазды жерде де жақсы өнім береді (М.Ерлепесов, Тұқым өсіру.).

Дөңбек тасты саздақ. геогр. Жаратылысы мореналық, селдік, делювийлік болып, ретсіз орналасқан дөңбек тастардан құралатын саздақ (ҚҰЭ).

Ұсақ құмды саздақ. Кейбір қасиеттерімен лёсқа ұқсас, бірақ көп қабатты, сазды, құмды, кейде қиыршық түйірлер түрінде болатын саздақ. *Ұсақ құмды саздақтар* өзен-көлдерде және тасқын суларда қалыптасады (ҚҰЭ).

Шаң-тозаң тәрізді саздақ. Мұзды-сулы алаптарда қалыптасып, жұқа қабаттар түзетін саздақ (ҚҰЭ).

САЗДАҚШӨП зат. өс. <лат. limnas> *Астық тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік.* Қазақстанда Алтайдың альпілік шалғындары мен биік тау шатқалдарында өсетін 1 түрі – Верещагин *саздақшөбі* (ҚҰЭ).

САЗДАН = е т. 1. *Сазға айналу, лайлану.* Жаңбыр жауған сайын құр топырақ *сазданып*, ауырлай түседі емес пе? (Т.Бердияров, Солдат.). 2. а у ы с. *Ызбарлану, түсін суыту.* Үйіңе тату құрбың келсе кіріп, *сазданбасын* қабақпен имендіріп. Ері сүйген кісіні о да сүйіп, Қызмет қылсын көңілі таза жүріп (Абай, Тол. жин.).

САЗДАНУ *Саздан етістігінің қимыл атауы.*

САЗДАУ¹ зат. *Сазды, батпақты, ылғалды жер.* Қоғалы саздар, қом сулар Кімдерге қоныс болмаған, *саздауға* біткен қара ағаш, Кімдерге сайғақ болмаған (Алдаспан).

САЗДАУ² с ы н. *Саздауыт, саздақ.*

САЗДАУ³ *Сазда етістігінің қимыл атауы.*

САЗДАУЫҚ с ы н. *Саздақ, сазды.* Егер *саздауық* жердің қалың масасы үн қоса ызындап, үстімізге топталып жүріп алмаса, денеміздің ашық жерін шағып, мазамызды кетірмесе (С.Мұқанов, Есею жыл.).

САЗДАУЫҚТАУ с ы н. *Саздау, саздылау.* Құмның қияқ өскен *саздауықтау* бір тұсына бес кісіге бір тоярылық тамақ апарып қойды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

САЗДАУЫТ с ы н. *Саздақ, сазды (жер).* Қамыс, құрақ, қоға өскен *саздауыт* жағада киіз үйлер тұр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ағады тізгін жіберсек, Атыңа сенсең, аз қауіп. Қорсылдап кірер тілерсек, Қолаттың түбі *саздауыт* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

САЗДАУЫТТЫ с ы н. *Сазы көп, сазы мол (жер).* Жерасты суларының жер бетіне жақын жатқандығынан пайда болған *саздауытты* жерлер де бар (Т.Досжанов, Зиянды на-секом.).

САЗДЫ¹ с ы н. *Батпақты, миы шыққан.* Аяқ астынан жауын жауып, жерді *с а з д ы* батпаққа айналдырды (М.Мырзақұлов, Ақық). Қияға қаптап, құлдылап *с а з д ы* ойына, Ата-бабамның арғымағы да, қойы да Тіс қадап жеген биіктің шөбі – бетеге, Бақ болып дары бәйгі аттың бапты бойына (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сазды тақтатастар. г е о л. *Метаморфизм әсерінен сазды минералдары гидрослюдадарға, хлоритке т.б. қосылыстарға айналған шөгінді тау жынысы. С а з д ы т а қ т а т а с т а р* литогенез процесінің катагенез, метагенез сатыларында саздың жер қойнауына батып, жоғары қысым мен температураның әсерінен тығыздалып қайта кристалдануынан жаралады (ҚҰЭ).

Сазды таужыныстардың илемділігі. г е о л. *Сазды таужыныстардың өзінің тұтастық қалтын үзбей, сыртқы қүштің әсерінен пішінін өзгертпін, бұл әсер тоқтағаннан кейін пайда болған жаңа пішінді сақтап қалу қабілеті. С а з д ы т а у ж ы н ы с т а р д ы ң и л е м д і л і г і* өзінің илемділік шегімен сипатталады: жоғарғы илемділік шегі – ылғалдылық (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сазды шөгінділер. г е о л. *Негізінен саз минералдарынан тұратын шөгінділер.*

САЗДЫ² с ы н. *Әуенді, әуезді. С а з д ы* үнмен билеп ал Тыңдаушы ойын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көрермендер көңілін әсем де *с а з д ы* дауыс бірден баурап алса керек. (С.Аққошқаров, Бақыт.).

САЗДЫҚ¹ с ы н. с ө й л. *Саздылық.* Бала дауысының жасына қарай үндік көлемі мен *с а з д ы қ* мәнері сәйкес келе бермейді («Қазақст. мект.»).

САЗДЫҚ² с ы н. *Сазы (батпағы) бар, соған қатысты.*

Саздық минералдар. г е о л. *Негізінен алюминий мен магнийдің, т.б. элементтердің сулы силикаттары мен алюмосиликаттарынан тұратын минералдар жиынтығы. С а з д ы қ м и н е р а л д а р* кристалдық торының ерекшеліктеріне орай қосқабатты, үшқабатты, бір және үшқабатты будалардың астасуынан туындайтын және аралас қабатты деп аталатын төрт топқа жіктеледі (Қаз. тілі термин. Геология).

САЗДЫЛЫҚ з а т. *Әуезділік, әуенділік.* Әнші өнінің кеңдігі, *с а з д ы л ы ғы* көркемдікті сезінуге ықпал етеді («Мәдениет және тұрмыс»).

САЗДЫР: жүрек саздырды. *Қарнын аштырып, тәбетін оятты.* Кемпірдің шығғырылған

майының ісі танауды жыбырлатып, *ж ү р е к т і с а з д ы р ы п* барады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

САЗЖАПАЛАҚ з а т. з о о л. <лат. *asia flammeus*> *Жапалақ тәрізділер отрядына жататын, құлағының ұшында 3-4 қысқа қауырсыны бар жыртықшыл түн құсы. С а з ж а п а л а қ* сәуір айында жұмыртқалайды (ҚҰЭ).

САЗКӘМШАТ з а т. з о о л. <лат. *myocastor coypus*> *Өзі аттас тұқымдасқа жататын кеміруші. С а з к ә м ш а т ы н ы ң* негізгі мекені – Оңтүстік Американың тропиктік және субтропиктік аймағы. Оңтүстік-Батыс Еуропа елдерінде жерсіндірілген (ҚҰЭ).

САЗҚАЗАНАҚ з а т. ө с. <лат. *ledum palustre*> *Вересктер тұқымдасы қазанақ туысына жататын мәңгі жасыл бұтасын өсімдік. С а з қ а з а н а қ* тұқым арқылы вегетативті жолмен көбейеді (ҚҰЭ).

САЗСЫРНАЙ з а т. м у з. э т н. *Саздан жасалған, пішіні құстың үлкен жұмыртқасындай, іші қуыс, екі жақ бүйірінде бірнеше тесігі болатын, үні ашық, нәзік қазақтың көнеден келе жатқан ұлттық үрлемелі музыкалық аспабы. С а з с ы р н а й* Отырар қаласында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде табылған («Жалын»).

САЗТАС з а т. г е о л. *Саздардың диагенез және эпигенез жағдайларында барынша шымырланып қатаюы нәтижесінде қалыптасатын шөгінді таужыныс* (Қаз. тілі термин. Геология).

САЗТОПЫРАҚ з а т. х и м. *Химиялық құрамы алюминий тотығына (Al₂O₃) сәйкес келетін минералдар тобы* (Қаз. тілі термин. Геология).

САЗЫРАЙ= е т. *Сазару, қуару, сұрлану.* Оспан *с а з ы р а й ы н* сенделектеп кетті де, ағашқа сүйеніп тұрып қалды (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

САЙ¹ з а т. 1. *Үлкен жыра, аңғар, ойпаң жер, қолат.* Желсіз түнде жарық ай, Сәулесі суда дірілдеп. Ауылдың жаны – терең *с а й*, Тасыған өзен, күрілдеп (Абай, Тол. жин.). Жары менен *с а й ы* тең Қайран менің Еділім (Қазтуған жырау). 2. г е о г р. *Көбіне құрғақ, кейде маусымдық су ағатын, беткейі көлбеулене келген ұзын ойыс. С а й* жер бетінің эрозияға ұшырауынан және жыралардың одан әрі дамуынан қалыптасады (ҚҰЭ). *С а й д ы ң* ұзындығы 10–15 км-ге, дейін жетеді, бау-бақша өсіріліп, онда елді мекендер орналасады (Қаз. тілі термин. Су.). 3. а у ы с. *Пана боларлық жер. Ар қайда? Рахым қайда? Әдеп қайда? Быт-шыт боп неге жүрміз әрбір*

с а й д а? Көз жұмып, «Көппен көрген ұлы той» деп, Береди бұл надандық кімге пайда? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жел айдаған тұрағы жоқ қаңбақтай, Ағынымды дедім-дағы сай кесер. *С а й* орнына душар болды терең жар, Мезгіл жетпей шығу қиын, өзі тар (М.Дулатов, Шығ.). Тәуір көрер кісіңмен Жалған айтып суыспа. Өлетұғын тай үшін Көшетұғын *с а й* үшін, Желке терің құрысып, Әркімменен ұрыспа (Асан қайғы, Жыр.).

Сайда саны, құмда ізі жоқ. а) *Басы бірікпеген, шашыранды.* Бәрінен де бұрын *с а й д а с а н ы, қ ұ м д а і з і ж о қ*, аш-жалаңаш тентіреп жүрген жарлы-жақыбайлар ел санатына қосылады (С.Омаров, Қайырлы.). ө) *Берекесіз, елеусіз, есепте жоқ.* *С а й д а с а н ы, қ ұ м д а і з і ж о қ* әлдекімдерге сонша әлек болғаны несі осы Абайдың? «Бояушы, бояушы» деп, сақалын бояп барады-ау, осы, – деп, Сәмен болыс тістене түсіп, қатты ызаланып отыр (М.Әуезов, Шығ.). Төкежан Абайға ашуланып: – Сен осы *с а й д а с а н ы, қ ұ м д а і з і ж о қ* қайдағы бір құнсыздарды «ел», «жұрт», «көп» дегенді қашан қоясың? (М.Әуезов, Шығ.). б) *Үшті-күйді жоқ, дерексіз.* Ілеш бір кездері *с а й д а с а н ы, қ ұ м д а і з і ж о қ*, ұрлық-қарлықпен күн кешкен жан еді деп оны бүгін кім ойлады (Ө.Ахметов, Адам.).

Сайда санын, құмда ізін қалдырмады. *Түк қалдырмай, орнын сипарлық етіп жоқ етті, құртты, жойды. Қ а л д ы р м а й с а й д а с а н ы н, қ ұ м д а і з і н*, Талқанда, жер дүниеден жоғалсын сұм (Жамбыл, Шығ.).

Сайдың тасындай. *Ірі, құшті, жарамды, іріктелген деген мағынада.* Еріткен есепсіз көп дивизиясы, Сақадай солдаттары *с а й д ы ң т а с ы* Бастаған батыр қолды Әлібидің, Қырықтың ортасынан асқан жасы (О.Шораяқов, Шайыр). Ана сүті аузынан кетпеген он жасар баланың сөзі *с а й д ы ң т а с ы н д а й* кесек жатыр (С.Омаров, Әңгім.). Бастығы мекем болып, *с а й д ы ң т а с ы н д а й* отыз жігіт сау ете түсті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Сай сүйекті сырқыратты [шымырлатты]. *Қайғыртып егілті, күйзелтті.* Сарнаған гармонь, мұңды ән, жылаған жан адамның *с а й с ү й е г і н с ы р қ ы р а т т ы* (Ә.Сәрсенбев, Толқында.). – Боздағым! Ботам! Қырық шілтен ғайып пірлер қолда! – деген кемпірлердің сарыны *с а й с ү й е к т і с ы р қ ы р а т т ы* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Әйгерімнің қаралы әні *с а й с ү й е к т і ш ы м ы р л а т ы п*, барлық

көзден жас ағыза тебіrentіп еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

САЙ² з а т. э т н. *Баскімнің құранды бөліктері.* Тымақтың төбесі төрт *с а й* болып киізден тігіледі (Х.Арғынбаев, Археология.). Құндыз бөркімнің де *с а й л а р ы н а* күміс қадатып, төбесіне шоқпақтай үкі тақтырды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

САЙ³ с ы н. 1. *Сәйкес, үйлесімді, лайық, дәл.* Тіліміздегі кәсіби сөздердің бәрі бірдей термин ретінде қалыптаса бермейді. Олардың ішінде баспасөз арқылы әдеби тілге еніп, ғылыми ұғымдарды дәлме-дәл білдіру талабына *с а й* келгенде ғана термин бола алады (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика). Тәңіршілдік діні көшпенді елге тән табиғи құбылыс, екіншіден – өмір сүрген ортасына *с а й* өрбіген көзқарас (Қаз. дала. ойшыл.). Ақылыңа сөзің *с а й*, Сіз – жалын шоқ, біз – бір май. Ыстық, сөзің кірді ішке, Май тұра ма шыжымай (Абай, Тол. жин.). 2. *Дайын, әзір.* Кетпенім *с а й*, шотым *с а й*, Қазсам суға жетемін, Атаным *с а й*, атым *с а й*, Көшсем нуға жетемін (Мақал). Жол жарағы *с а й* болсын (М.Әуезов, Абай).

Апама жездем сай. *Бір-біріне сайма-сай, ым-жымы бір. А п а м а ж е з д е м с а й* дегендей, бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай. Олардың бірігіп не істеп жүргенін қайдан білерсің (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Сай келді. *Тура, дәл, ұқсас, бірдей соғып жатыр, тең келді.* Поэманың шумағы, өлең жолдары, буын өлшеуі, қолданатын ақындық сөздігі – бәрі де шешендік, нақтылық жағынан қарағанда, Абайдың ақындық өнеріне *с а й к е л - г е н* (М.Әуезов, Шығ.). Жігіттің қол күші мен бой қайратына, икемі мен орамдылығына аты да *с а й к е л с е*, өнердің шыңын сонда ғана көресің! (М.Ермеков, Тарту).

Сақадай сай. *Бәрі әзір, бәрі түгел, дап-дайын.* Барлаушылар да *с а қ а д а й с а й* түр еді («Қаз. әдеб.»). «Күт, асықпа, жақындасын, Өткізбейміз, дейді саспа!» *С а қ а д а й с а й* жиырма лашын Не сөйлесін онан басқа (Д.Әбілов, Өленд.).

Төрт құбыласы сай. *Ішкені алдында, ішпегені артында, болып-толған.* Осындай кітабы бар байды көрдім, Дәулетті, қасиетті шені де бар, Түп-түгел *т ө р т қ ұ б ы л а с ы с а й д ы* көрдім (С.Торайғыров, Шығ.).

Төрт түлігі сай. *Мал біткеннің бәрі бар, бәрі түгел.* Ерте-ерте заманда Елі-жұртын әмөнда Еңіреткен бай бошты. Не киемін демейтін –

Төрт түлігі сай бопты (Қ.Мырзалиев, Алун.). Бір түлікке бай болғанша, *төрт түлікке сай бол* (Мәтел). *Төрт түлік* малы *сай* еді, Маңлайында сорлының Жалғыз ұлы бар еді (Алпамыс.).

САЙ= е т. *Белгілі бір арнаға ойысу, тірелу*. Бұл жөнінде екеуінің арманы егізделіп бір арнаға *сайды* (Ж.Еділбаев, Түркістан). Ашуы нағыз қысқанда, Қайнаған қалың әскерді Бір кісіге *саймады* (Ы.Шөреков, Исатай-Мхамбет).

Сайып келгенде. *Қорыта келгенде, шындығы, дұрысы. Сайып келгенде*, қазақта қалып тұрған өзгеше мінездер: тілі айтқанды қолы қылмайтын – тұрақсыздық, ұйымсыздық, басынан аспайтын – өзімшілдік, ездік (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Сайып келгенде*, тұлпардың тегі Орта Азия, одан бері қазақ даласында жатыр (Т.Әлімқұлов, Кер толғау). *Сайып келгенде*, осының өзі сол жоғарғы командирлеріміздің идеясы (Ә.Нәбиев, Ауыр.).

САЙБАҒЫСТАП: *сайбағыстап ұстады*. ж е р г. *Сындырмай ұстады, таза ұстады*. Қарағым-ау, қазанды *сайбағыстап ұстасаңшы?* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САЙГЕЛ з а т. с ө й л. *Сәйгел*. Сыр бойында шанышқақ та бар екен, Оның атын *сайгел* дейді екен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Топ-тобымен ұшқан *сайгел* жарқылдап ағып, тура сенің бетіңе соққалы келе жатқандай сезіледі (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Саралай *сайгел* оқты еңіретті, Тосыр құлдық зәресі ұшып кетті (Батырлар жыры).

САЙГҮЛІК з а т. э т н. *Шашасына шаң жұқпас жүйрік ат*. Айшылық жерге асқанда Аққудай ұшса ақ қарда, самғауына сай келмес *Сайгүліктің* шабуы (Т.Жароков, Шығ. жин.). Ақын – шабыт *сайгүлігін* баптайды, Ал *сайгүлік* жақын жерге шаппайды, Жеті қырда дүбірлетіп жұлдызша Аққан кезде тізгінін еш тартпайды (А.Сұлтанов, Уақыт.).

САЙҒАҚ¹ з а т. 1. *Бір нәрсені ұруға арналған қатты ағаш; сойыл*. Ауыл араларында келе жатқан, кетіп бара жатқан топ-топ атты кісілер. Қолдарында, тақымдарында *сайгақ* (С.Сейфуллин, Тар жол.). Бөрінен бұрын қолындағы *сайгағыңды* сораитпай тастай тұршы, шырағым, – десті жаяу тұрғандар (Ә.Көшімов, Қысталан.). 2. *Зираттың басына белгі ретінде қойылатын таяқ, діңгек ағаш*. Боран мынау қабандай, Қатуланған қаба алмай, Түбі қайыр болса игі. Басында, өлсе – *сайгақ* жоқ, Өліміне айғақ жоқ, Жылқышы сорлы не күйде? (М.Жұмабаев, Шығ.). Қазам жет-

се майданда, Басымда найзам – *сайгағым*. Қайратты, қайтпас жан досым – Ерлігіме айғағым (М.Жұмабаев, Шығ.). Сол баяғы кімдігі екені белгісіз беймәлім қабір. *Сайгағы* әлдеқашан жоғалып, түнегендердің біреуі сойған қошқардың мүйізі жатыр (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

САЙҒАҚ² з а т. з о о л. <лат. sajgu tatarica> *Жапан түзде үйір-үйір болып тіршілік ететін аң, ақбөкен*. Шұбартау ауданымен шектесіп жатқан Бақанас өзенінің суы өте мол. Мұның тауларында *сайгақ*, құлан көп, қалың ағаштарын шошқа мекендейді (К.Оразалин, Абай.). Еркесі ең даланың, қайран *сайгақ*, Қалғыр-ай, құба жонда майдан шайлап. Еріккен түз төсінде жолаушының Алдына келе қалдың қайдан самғап (Е.Ибраһим, Көкше.). *Сайгақ* өткен жерден солдат та өтеді (М.Әлімбаев, 666 мақал.).

САЙҒАҚТАЙ с ы н. *Сайғақ сияқты, белгі ретінде*. Қолды қардан оқ үзді Ордаға байрақ байлатпай. Өлер өмір, сөз қалар Молаға қойған *сайгақтай* (М.Жұмабаев, Шығ.).

САЙДА з а т. з о о л. <фин. saita, saidan> *Нәлім тұқымдасына жататын, ұзындығы – 115–120 см, массасы – 10 кг шамасындағы теңіз балықтарының бірі*.

САЙДАҚ¹ с ы н. к ө н е. *Ығай мен сығай, саңлақ*. Шығыпты талай *сайдақ* жұлқынысып, Таппаққа тегін олжа ынтығысып, Ежелгі жауларына баратындай, Асынып қаруларын құлшынысып (К.Райбаев, Жаңа толғау). Хан қасында *сайдақтар*, Қатыны жоқ бойдақтар, Отыз төре қызыл бас, Үй басына он сомнан Жатып жеген бейбақтар (Қобыланды батыр).

САЙДАҚ² з а т. ж е р г. *Сайғақ (1)*. Ақырет шақ таянып *сайдақ* қылар найзаны. Құдабай ер аянып, Қашуға бел байлады (С.Баймолдин, Монолог).

САЙДАҚТАЛ= е т. *Іріктелу, оқшаулану*. Қимыл-әрекеттері сырттай сылбыр көрінгенімен, ұзақ сапар бойында ысылып, *сайдақталып* алған қалашылар бұл кеште де атқарылатын істерін тез реттеді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Бәйгіге жіберілетін аттар іріктеліп, құйрығы сүзіліп *сайдақталып* шықты (М.Танекеев, Қажымұқан). Кешкі өрістен оралған малдарды аралап, жаңа тұқым болып *сайдақталған* тоқтыларын көріп, Әбдіжан көктемдегі, жаздағы келгеннен де ерекше мақтанға бөленді (С.Бегалин, Уақыт.).

САЙДАҚТАЛУ *Сайдақтал етістігінің қимыл атауы*.

САЙДАҚТАТ= е т. *Айбақ-сайбақ ету, арбиту, сойдақтату*. Адрестерін айтып, егер тез

келе қоймаса, өздерінің сағыныштан жарылғалы жүргенін аямай *с а й д а қ т а т ы н*, ұзақ қып жазыпты (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.).

САЙДАҚТАТУ *Сайдақтат етістігінің қимыл атауы.*

САЙДАҚЫ *с ы н. ж е р г. Ку, сұм, зымыян; сайқал.* Образдар көбінесе хайуандардың өздеріне тән пиғылдарын айқындай түсу арқылы жасалады. Мысалы: қасқыр — зорлық-зомбылық күш, түлкі — *с а й д а қ ы*, қу; аю — аңқау, алаңғасар ретінде сипатталады (Қ.Сиранов, Кино тур.).

САЙДАУЫЛ *с ы н. Таңдаулы, таңдамалы, сайдақ.* Ереуіл атқа ер салған, егеулі найза қолға алған *с а й д а у ы л* жігіттер Доғалға қарай леклегімен аттанып бара жатты (Ж.Мусин, Таң нұры).

САЙДАУЫТ *с ы н. Сайдақ, ірі; сайдауыл.* Үш кемеңгер ұлдарым тұрса, *с а й д а у ы т*, жерімді жеп, малымды алған, басылған дүспандарымның зорлығына көнер ме ем (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұлар өңкей *с а й д а у ы т*, ардагерлері бар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Еркін бектің соңында толып жатқан *с а й д а у ы т* жігіттер бар (Б.Майлин, Шығ.).

САЙДАУЫТТАЙ *с ы н. Күшті, жарамды, сақадай сай, іріктелген деген мағынада.* Сол қаланың іргесінен сардар басы сұлтан Санжардың *с а й д а у ы т т а й* жігіттері жауға ұмтылған, — дейді Мұзафар да қыза түсіп (С.Мәуленов, Шығ.).

САЙДЫР = *е т. Жатқызу, айналдыру.* Соның бәрін қалт баспай байқаған сақа жігіт қалжыңға *с а й д ы р ы п* күле сөйледі (Е.Мырзахметов, Медет).

САЙДЫРУ *Сайдыр етістігінің қимыл атауы.*

САЙҚАЛ *с ы н. Алдамшы, әзезіл, жалған, сиқыр.* Құлағымнан әдемі келіншектің *с а й қ а л* күлкісі кетпейді ызындап (О.Бөкеев, Үркер). Мәлібектің әлгі *с а й қ а л* сұрағы жанына іштегі жатқан қорғасын оқтан бетер батты (М.Дүйсенов, Мейман.). Әркімнің мақсаты өз керегінде, Біле алмадым пысығын, зерегін де. Саяз жүзер, *с а й қ а л д а р* ғапыл қалар, Хақиқат та, дін дағы тереңінде (Абай, Тол. жин.). // *Жеңіл жүріске салынған, жүргіш әйел.* Жастай қосылған қосағым орта жастан асқанда бір *с а й қ а л д ы* құшақтап жатқанын көріп, жарылып кете жаздадым әуелгі кезде (З.Ақышев, Ақбел.). Әлгі Жәмила *с а й қ а л д ы* қылығы жанымды жегідей жеп барады (Ә.Нәбиев, Шолпан).

САЙҚАЛДАН = *е т. Көлгірсу, әзезілдену, қитұрқылану.* Мен ысықып қалсам — Қанды

жауыз лып етіп, Құрдай жорғалап жетіп кеп *С а й қ а л д а н ы п*, қолымды итше жалай, Әмірімді қылмасқа, Көзіме үніліп қарайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Айгүлді бағанадан сол арада күтіп тұрған ба кім білсін, Сағира *с а й қ а л д а н а* күліп тосып алды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Құлмайран қабағының астынан қадалып бір қарап еді, жанары *с а й қ а л д а н ы п*, жанып тұр екен (Қ.Ысқақов, Тұйық).

САЙҚАЛДАНУ *Сайқалдан етістігінің қимыл атауы.* Ол көрінгенге қорған боламын деп *с а й қ а л д а н у ш ы* еді (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар).

САЙҚАЛДАУ *с ы н. Көлгірлеу, әзезілдеу.* Мәлике бір топ шашы самайына жығылып, *с а й қ а л д а у* жүзімен ағасына күлімсірей қарайды (Р.Токтаров, Ертіс.).

САЙҚАЛДЫҚ *з а т. Қитұрқылық, әзезілдік.* Ақкеліншек шай үстінде өрең шыдап отырған еді. Мыналардың сорлылығына, Несіптің зымиян *с а й қ а л д ы г ы н а* күлді (Д.Әбілев, Баянауыл.). Данияров тәжірибелі ұрының *с а й қ а л д ы г ы н* баппен бағып, оның қулық-сұмдық тәсілінің ақырын тосты (Ә.Әзиев, Оянған ар).

САЙҚАЛСУ *Сайқалсы етістігінің қимыл атауы.* *С а й қ а л с у ы н* қарашы (Ауызекі).

САЙҚАЛСЫ = *е т. Көлгірсу, әзезілдену.* Сілкіне сөйлеген Түндебай өз-өзімен уәж табармын деген үмітпен Сүңгібайға *с а й қ а л с и* қарады (А.Хангелдин, Гани.). Кейбіреулер күлге аунап тұрған «тентек» байталдай-ақ *с а й қ а л с ы н* шыға келеді (М.Қаназов, Сонар).

САЙҚЫЛАН = *е т. с ө й л. Сайқалдан.* Қонақтар есіктен шығар жерде Қарақатын *с а й қ ы л а н а* күліп кеп, Еламанның алдын кескестеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). — Көшпей-қонбай қыз жоғалтқаннан саусың ба? — деп *с а й қ ы л а н а* күлді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

САЙҚЫЛАНУ *Сайқылану етістігінің қимыл атауы.*

САЙҚЫМАЗАҚ *з а т. 1. Әжуа, келеке, келемеж.* Жалпы, қай халықтың Қожанасырын алсаң да, *с а й қ ы м а з а қ*, сыңарезу сөзімен, ақылмандыққа бергісіз аңқау болмысымен ортасын күлкіге кенеген кейіпкерді көресің; ол — өпербақандыққа төзбейтін, әділетті ғана көздейтін, тоғышарлыққа жаны қас, текті қасиетінен арылмас өрліктің рәмізі («Қаз. әдеб.»). Ретгі, ретсіз жерде сөзбен іліп-қағып *с а й қ ы м а з а қ қ а* салып, момын Бекболаттың әбден мойнына мініп алды (С.Жүнісов, Ақан сері). 2. ө н е р. <ағыл. clown> *Бет-ауыздарын бояп, алабажақ киінген, күлкілі әрекеттер жасап, көрініс қоятын әртіс; клоун.*

Шүп-шұбар киінген сансыз *с а й қ ы м а - з а қ т а р* секіріп, балуандар күресіп, ойыншылар да денелерінде бір тал сүйек жоқ сықылды иіліп, майысып, арқанда ойнап, батырлар адам өлтіруге бәсекелесіп, найзаменен сайысып, біреулерін қызыл, біреулерін жасыл түске бояп, біреулерін қорқынышты, біреулерін мазак қылып, пілдерді шығарып, халық мәз-мейрам болып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

САЙҚЫМАЗАҚТА = е т. *Әжуалау, келемеждеу, мысқылдау*. Медет те көңілі тоқырап, елде жүргендегі бір ұры қуған ерлігін айтты. Жігіттер оны *с а й қ ы м а з а қ т а н*, тәлкек қылды (І.Жансүгіров, Шығ.). Біресе жылаған, біресе сақ-сақ күлген үн естіледі. Бүкірді көр ғана түзейді! Жасасын жарамсақ өмірі! – деп *с а й қ ы м а з а қ т а й д ы - а* й біреулер (О.Бөкеев, Мұзтау).

САЙҚЫМАЗАҚТАН = е т. 1. *Сайқымазак сияқты күлкілі әрекеттер жасау, қылжақбастану, қуақылану*. Бодаш *с а й қ ы м а з а қ т а н ы п* бет-аузын тыржитып, тілін шығарды (М.Дүйсенов, Ант). 2. *Мысқылдау*. Ажал деген *с а й қ ы м а з а қ т а н ы п* таяп тұр (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

САЙҚЫМАЗАҚТАНУ *Сайқымазактан етістігінің қимыл атауы; қажыңбастану, қуақылану*.

САЙҚЫМАЗАҚТАУ¹ *Сайқымазакта етістігінің қимыл атауы; әжуалау, келемеждеу*.

САЙҚЫМАЗАҚТАУ² с ы н. *Қуақылау, қалжыңбастану*. – Үлкен күнә жасадық, інішек, – деп өзінің әдеттегі *с а й қ ы м а з а қ т а у*, құбылма даусына салды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

САЙҚЫМАЗАҚТЫҚ з а т. *Қуақылық, қалжыңбастық*. – *С а й қ ы м а з а қ т ы қ т ы* қой, – деп орнымнан атып тұрдым. – Құрдас болсаң да жүрегімді жыртуға қақың жоқ, – деп сыздандым (Ж.Мусин, Үміт). Үшінші біреулер көре кетейікші деп әуесқойлықпен, *с а й қ ы м а з а қ т ы қ п е н* кіріп-шығып сапырылысты (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

САЙҚЫН с ы н. *Мидай, кең, ен (дала)*. Осы судың аяғы *с а й қ ы н* жазық, Ол ара көп жыл болды маған азық. Екі жүздей құл мен құң сапып алып Шығардым суды байлап, тоған қазып (Ш.Әбенов, Ортақ арал).

Сайқын желі. геогр. *Жоғары қысымды аймақтан соғатын дауылды, суық жел; құбыла желі*. Солтүстік-батыс бағыттан соғатын *с а й қ ы н ж е л і* Алакөл ойысына суық ауа массаларын алып келеді (температура – 30–37°С-қа дейін төмендейді). Қатты соққан уақытта (күзде) Алакөл жүйесіне жататын көлдердің (Алакөл,

Сасықкөл, Ұялы, Жалаңашкөл) су деңгейі 1 м-ге жуық көтеріледі (ҚСӘ).

САЙЛА = е т. 1. *Дауыс беру жолымен басқару ісіне өкіл ету*. Отырғанда демалып, Өлеңмен сауық құрамын. Үш жігіт зорға бұзады Қара сарттың құлағын, Құдайы қылдық тоғанға Кемербайдың лағын. Тоған бітті, тоғанның Сайлалық деп мұрабын, Қара сартты *с а й л а д ы* қ, Қарсылық көпке қылмағын (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). *С а й л а ғ а н м е н* ауылың, Серке болдым деме сен. Өзге қамын, бауырым, Өз қамындай жемесең (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Астрахан қазақ һәм қалмағы бұл тілектен (закон жобасында) аталмаған. Бұлар бұрын екі депутат *с а й л а ғ а н* еді. Қалмақ біреу, қазақ біреу. Бәр қазақ бар облыстардан әуелгі екі Думада 25-тен депутат болып еді (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Басқару ісіне тағайындау*. Үш бидің сыншысы халқы болған ғой. Құлтөбенің басында хан *с а й л а н*, жер дауы, жесір дауы, тағы да басқа мәселелерді шешіп болғаннан кейін үш би ауылдарына қайтпақ болады (Қаз. дала. ойшыл.). «Не тұрыс бар, – жүруге, Жылдам атқа мінуге, Алып қару-жаракты». Хан әскерін айдайды, Үлкен ұлын *с а й л а й д ы*, Бастық етіп үстінен (А.Байтұрсынов, Шығ.). 3. *Дайындау, әзірлеу*. Біреудің төсін жесең, өзіңнің ұшаңды *с а й л а* (Мақал). Сонан соң арқаныңды тасқа байла, Түсетұғын ыңғайлы жерді *с а й л а*. Арқаннан ұста-дағы түс сырғанап, Жарамайды қылмасаң сөйтіп айла (Абай, Тол. жин.). Сол уақта Едіге Бұрынғыдай күлмейді, Жадырап жайнап жүрмейді, Қанжары болса қайрады, Сауыты болса *с а й л а д ы*, Белдеуге атын байлады. Бойын тартып бақылап, Кісі үйіне кірмейді (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Сайлап алды. а) *Әзірледі, даярлады*. Әр алуан екі-үш кең шаңаны көк шөпке толтырып сықап алысты. Жол жүретін ер-азамат, әлуетті әйелдер болса азықтарын, киімдерін *с а й л а н а л д ы* (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Таңдап, іріктеп алды*. Жігіттерді *с а й л а н а л ы п*, түнделетіп жүріп кетті (Ауызекі).

САЙЛАН = е т. 1. *Көпшілік дауыс алу арқылы белгілі бір билік жүргізетін орынға өту*. Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір *с а й л а н ғ а н* кісінің қолынан келмейді (Абай, Тол. жин.). Енді бұл серіктік ашылуын ашылды. Іс басқаруға *с а й л а н ғ а н* кісілердің ретіне қарағанда, бұл іс өздеріне пайдалы, басқаларға өрнек болуы үміт етіледі. Бұларға енді халық алдында үлкен сын (Қаз. дала. ойшыл.). Елдің мінін айтуға *с а й л а н ы п* па ең, Андамай айта бердің аңқия да! Жалғанда сендей жалғыз адам бар ма? Ешкім

баға бермейді нарқыңа да (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2. Дайындалу, әзірлену.** Қуанды сайды көріп енді Киік, *С а й л а н д ы* өтейін деп күшін жиып. Зырқырап атқан оқтай өте шықты, Арыстан қала берді іші күйіп (А.Байтұрсынов, Шығ.). *С а й л а н ы п* сол мезгілде шықтық жонға, Қыранша көз жүгіртпін оң мен солға. Ақ найза алты құлаш белге байлап, Айнымас алдаспанды алып қолға (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сақадай сайланды. *Бәрін әзір қылып қойды; іріктеліп дайын тұрды; қамсыз боп дайындық жасады.* Күренбай елең-алаңнан тұрып, *с а қ а д а й с а й л а н ы п* алды да, сынық мүйіз қара ала сиырға бас жіп тағып, оның қызыл қасқа бұзауын қасына әкеп қойды (С.Омаров, Шығ.). Жартас бастарында жекпе-жекке *с а қ а д а й с а й л а н ы п*, жас жалшылар үйме-жүйме тұр (Ғалам ғажап.).

САЙЛАНБАЛЫ сын. *Сайлау өткізу арқылы тағайындалатын, іске асатын.* Жергілікті өзін-өзі басқаруды тұрғын халық тікелей сайлау жолымен, сондай-ақ халық топтары жинақы тұратын аумақты қамтитын селолық және қалалық жергілікті қауымдастықтардағы *с а й л а н б а л ы* және басқа жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырады (ҚР Конституциясы).

САЙЛАНДЫР = е т. *Әзірлету, даярлату.* Ғали үйіне келіп, өзінің бұл іс хақында ақылдас болып жүрген құрбыларымен сөйлесіп, келер жексенбіге ат *с а й л а н д ы р а* даярлана бастады (М.Дулатов, Шығ.).

САЙЛАНУ *Сайлан етістігінің қимыл атауы.* Республика азаматтарының мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға және оларға *с а й л а н у ғ а*, сондай-ақ республикалық референдумға қатысуға құқығы бар (ҚР Конституциясы).

САЙЛАНЫМ з а т. ж а ң а. қ о ғ.-с а я с и. *Сайлау бойынша лауазымдардың ауысып отыру тәртібі.* Мәжіліс депутаттарының кезекті сайлауы Парламенттің жұмыс істеп тұрған *с а й л а н ы м* өкілеттігінің мерзімі аяқталғанға дейінгі екі айдан кешіктірілмей өткізіледі (ҚР Конституциясы).

САЙЛАС = е т. *Әзірлік, дайындық жасасу.* Тайға мініп балалар жылқы айдасар, Ақсақалдар ілгері қоныс *с а й л а с а р* (С.Сейфуллин, Шығ.).

САЙЛАСУ *Сайлас етістігінің қимыл атауы.*

САЙЛАТ = е т. **1.** *Көпшілік дауыс беру арқылы белгілі бір билік жүргізетін орынға өткізу.* Тайбағар ойынша, мырзаның аузынан шыққан сөздің бәрі ем. Томарбекті де өткен сайлауда

ауылнай *с а й л а т қ а н* өзі (Ә.Нәбиев, Шолпан). **2.** *Даярлату, әзірлету.* ≈ Бәрін *с а й л а т т ы*.

САЙЛАТУ *Сайлат етістігінің қимыл атауы.*

САЙЛАУ¹ з а т. қ о ғ.-с а я с и. *Дауыс беру жолымен басқару ісіне өкіл ету ісі; сайланбалы мемлекеттік лауазымдарға кандидатураларды таңдау науқаны.* Азаматтардың саясат пен мемлекет басқаруға атсалысуының ең көлемді әрі нақты нысаны болып табылады. Демократиялық қоғамда *с а й л а у* мынадай міндет атқарады: мемлекеттік жүйенің тиімділігін арттырады; саяси элита мен жетекшілерді іріктейді; үкімет пен басқарушы саяси партияның саясатын бағалайды, т.б. (ҚҰЭ). *С а й л а у* һәм бекіту туралы өзгеріс болған соң, лауазым иесі адамдарды жазғыру, сотқа беру турасындағы обласной правлениенің қарауындағы істер крестьянский начальниктөрдің уездный сиезие ауысарға керек (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). – Мына *с а й л а у ғ а* екі ай, көп болса, екі жарым ай қалды. Әділдің өзі жалғыз болғанмен, рулы елі бар, ағайыны бар, әншейінде біздік болғанмен, Әділдің басы шатаққа ілінсе, қаны қызбай тұра ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақтың қай бір облысында өткен *с а й л а у д а* орысша хат білмейтін кісі болыс болмайды деп қазақтың бұрыннан болыс болып жүрген қадірлі кісісін жолдан қалдырды («Қазақ»).

Болыс сайлауы. т а р. *Бірнеше ауылдан тұратын ірі аймақ басқарушысын дауыс беру жолымен сайлайтын кеңес, жиын өткізу ісі.* Қаратаз да алғашында *б о л ы с с а й л а у ы н а* түсуге жүрексініп, басын ала қашты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ертең *б о л ы с с а й л а у ы н д а* аяғың аспаннан келгелі тұр. Саған соны айткалы келдім, – деп Кәлен шығып кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Сайлау беру. т а р. *Дауыс беру.* Сайлаушымен ауыз жаласып, жуандардың салған списігін өткізбей қойған соң, жуандар «ұлы кеуделігін» қылып, «*с а й л а у б е р м е й м і з*» деп төбелес шығарды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сайлау заңы. *Сайлаудың заңмен белгіленген өткізілу тәртібі, жүйесі.* *С а й л а у з а ң ы н а* байланысты, 600-ге жуық ұсыныс-пікір түскен («Жас Алаш»). Палаталардың 20 ақпанға жоспарланып отырған бірлескен отырысында *с а й л а у з а ң ы* екінші оқылуда қаралмақ («Жас Алаш»).

Сайлау жүйесі. *Мемлекет басшысын, халық өкілдерін сайлаудың қымылдары мен өткізудің және нәтижесін анықтаудың тәртібі.* *С а й л а у ж ү й е с і* тікелей іріктеуден (азаматтардың

тікелей дауыс беруі), сондай-ақ жанама және көпсатылы іріктеуден тұрады. *С ай ла у ж ы е с і н д е* сайлау және сайлану құқығын кімдерге беру, сайлаушылар тізімін жасау тәртібі, үгіт-насихат жүргізу, сайлау компаниясын қаржыландыру, кандидаттарды тіркеу, дауысты есептеу, сайлау нәтижесін анықтау, сайлау нәтижесін шағымдау тәртібі сияқты көптеген мәселе бар (ҚҰӘ).

Сайлау комиссиясы. *Сайлауды ұйымдастырып өткізетін алқалы орган. С ай ла у к о м и с с и я с ы н ы ң* құрамы, өкілеттігі, құрылу тәртібі әр елде әртүрлі. Қазақстанда орталық, аумақтық, округтік, учаскелік комиссиялар біртұтас сайлау комиссиясы жүйесін құрайды (ҚҰӘ).

Сайлау құқығы. *Сайлау процесін реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы.* Тар мағынада *с ай ла у қ ы қ ы ғ ы* – азаматтың сайлауда дауыс беру (белсенді сайлау құқығы) және байлауға түсу (бөсең сайлау құқығы) мүмкіндігі. Қазақстанның 18-ге толған (ақыл-ойы кеміс және бас бостандығынан айырылғандардан басқа) азаматтарының белсенді *с ай ла у қ ы қ ы ғ ы* болады (ҚҰӘ).

Сайлау нұсқауы. т а р. *Сайлау ережесі.* Осы депутаттардың арасынан тәрәки партиясы үстіміздегі февральдың 12-інде Государственный думаға бір жоба кіргізді. Ол тілектері *с ай ла у н и з а м ы н*, яғни 3-нші июнь законы өзгертіп, қатардан қалып тұрған Түркістан һәм қазақ облыстарынан депутат кіргізу (М.Дулатов, Шығ.).

Сайлау округі. *Сайланбалы өкілдікті органдардың мүшелері сайланатын аумақтық бірлік.* Әрбір сайланатын депутаттардың санына қарай бір мандатты және көп мандатты *с ай ла у о к р у г і* болып бөлінеді (Қаз. ықшам. энци. сөздігі).

Сайлау ценздері. *Сайлаушылар мен сайланушыларға қойылатын талаптар мен шектеулер. С ай ла у ц е н з д е р і* белсенді және бөсең сайлау құқығына, сондай-ақ лауазым түріне орай әртүрлі болады. Көптеген елдерде сайлаушыларға арналған азаматтық пен жас мөлшеріне қатысты ценздер (мысалы, Ресейде 18 жас, Латвияда 21 жас), енді бір елдерде тұрғылықтылық цензі (Канадада парламенттік сайлауға дейін сайлау округінде 12 ай тұру, Францияда 6 ай), сауаттылық цензі (мемлекеттік тілде сөйлей және жаза білу) қойылған (ҚҰӘ).

Сайлау хақы. т а р. *Сайлауға қатысу, дауыс беру құқығы.* 3-нші июнь законы жалғыз қазақ-

ты ғана *с ай ла у х а қ ы н а н* махрум қалдырып тұрған жоқ, қазақ облысындағы жұрттардың бәрін бірдей шетке қағып тұр (М.Дулатов, Шығ.).

САЙЛАУ² *Сайла етістігінің қимыл атауы.* Мен қаладан осында ауылнай *с ай ла у ғ а* жіберілген кісімін (Ж.Тәшенов, Қаратас). 1907-нші жылы 3-нші июньде Екінші Дума қуылып, енді келер думаларды *с ай ла у ғ а* «3 июнь законы» шықты. Бұл закон бойынша, бүтін қазақ халқы депутатсыз қалды. Қазақ халқы надан думада депутаттық бұған қол емес дейді (М.Дулатов, Шығ.).

САЙЛАУБАСЫ з а т. т а р. *Сайлаудың өткізілу барысын қадағалап, нәтижесін шығаратын, жарнамалайтын негізгі адам; сайлау басқарушы.* *С ай ла у б а с ы* төреге мың-мың ақша, Жанында орыс жоқ па екен онан басқа? (М.Дулатов, Шығ.).

САЙЛАУЛЫ с ы н. *Дайын, әзір.* Қызыңызбен бірге біздің ауылға жүресіз. Той жабыды *с ай ла у л ы*, ел күтіп отыр (Ф.Сланов, Замана.). Жүз дегенмен Күлдәрі тілі қайраулы, сөзі *с ай ла у л ы* (А.Әлсеров, Ауыл.).

САЙЛАУШЫ з а т. *Сайлауға қатысатын, дауыс беретін адам.* Ана жылы Думаға депутат сайлауға жиналғанда, Торғай облысының *с ай ла у ш ы л а р ы* қазақша газет шығаруға деп бірнеше мың сом ақша жинаған (М.Дулатов, Шығ.). Алайда *с ай ла у ш ы л а р д ы ң* алдында ары таза депутаттардың саны аз («Жас Алаш»). Дауыс беруге қатысқан *сайлаушылард ы ң* елу процентінен астамының дауысын алған кандидат сайланды деп есептеледі (ҚР Конституциясы).

САЙЛАУЫТ¹ з а т. *Сайдауыт.* Зухрада *с ай ла у ы т т а р ы м е н* артыңнан жүрсін, – дедің. Бұл дұрыс меже болды (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр). Сарай маңында жүрген *с ай ла у ы т т а р д ы ң* да күткені сол еді (Ж.Тұрлыбаев, Райымбек батыр).

САЙЛАУЫТ² с ы н. *Сайы көп, сайлы.* Тағы да ол ылғи ойпаң *с ай ла у ы т* жерлерді қуалап жүріп отырды (С.Сейфуллин, Шығ.). Осы алаңның ар жағы *с ай ла у ы т* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

САЙЛЫ с ы н. **1.** *Сайы көп, сайлауыт (жер).* Дүкенбайдың газигі қары қалың *с ай л ы* жерлерге келгенде жиі тұрып қала берді (С.Қалиев, Еңбек ерені). Тер қатып қалмау үшін, төрт *с ай л ы* найман тымағын басыңқырай киіп отырды ол (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** *Ойық, ойлы-қырлы.* Салдардың киген киімдері кең пішіліп, шалбарының балағы бір кісі кіріп шығардай

болады. Барқыт шапан кисе, бір жақ өңіріне жібек салдырады, сегіз *с а й л ы* қалпағының әр сайы әр түстен болады («Жас Алаш»).

САЙЛЫ² с ы н. *Керек-жарағы сай, бәрі түгел.* Атым *с а й л ы*, ағамның жылқысынан ұстап міндім (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қой қоралары да *с а й л ы*, жем-шөбі жеткілікті болған, құдықтары да бар («Мәдениет және тұрмыс»). Мұның да қызметінің жоғарылығы болмаса, төрт құбыласының *с а й л ы ғ ы* шамалы (Т.Молдағалиев, Торғай.).

Сайлы дәуір. *Малмен басы өскен, бақытты өмір кешкен шат-шадьмен тұрмыс.* Малменен бас барабар, *с а й л ы д ә у і р* сүрдіңіз, Әділетке салғанда шамам да жоқ мініңіз (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

САЙЛЫҚ¹ з а т. *Керек-жарағы сай болушылық, түгелдік.* Қайда кетті жаралыс берген сайлық, Ұстағаны әскер мен қару *с а й л ы қ* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

САЙЛЫҚ² з а т. *Сан бұлшық еттері арасындағы иіңқырлау тұс (жер).* Орган жіліктің қоң еттерінің аралығындағы «*с а й л ы қ т ы ң*» ұршық тұсындағы бөлігіне 4-5 елі тереңге сұғады. Бұл маңда санның артқы барлауы – каудальная бедренная вена жатады (Б.Хинаятұлы, Қаз. дәрігер.).

САЙМАН з а т. **1.** *Құрал, жабдық.* Қазақтың тоқыған шекпені, басқұры, басқан кигізі, текеметі – бәрі де ел ішінде сынаптай сырғанап жүрген ноғай саудагерінің қолына ілігеді. Торғай үйезінде Орқаш маңындағы қазақтар арба, доға, үй ағаш, ер һәм басқа сондай *с а й м а н д а р* істейді (М.Дулатов, Шығ.). Мектеп жақсы болу үшін құралдары түгел, *с а й м а н д а р ы* жеткілікті болуы шарт. Құралды, сайманды түгіл, құралсыз да бізде мектеп жоқ. Сондықтан мектеп түзеу – біздің бірінші жұмысымыз (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Ахмет дем алмастан бүлінген *с а й м а н д ы* қолға ала бастады (Ғ.Мұстафин, Шығ.). **2.** *Қару-жарақ.* Жүйрік уақыт шаршатпай қоймаса ақыр, Денемді сауыт-*с а й м а н* қысып жатыр. Бұрын сені біреуге көп жұмсап ем, Енді өзіме шақырдым, ажал батыр (Абай, Тол. жин.).

САЙМАНДА= е т. *Жарақтау, сайлау.* Баптап жүрген қоңыр атын *с а й м а н д а п*, керек-жарағын әзірлеп, ойын тарқады-ау деген мезгілді күтті (Ғ.Мүсірепов, Тула. толқын.). – Сонша байлыққа ие боп отырып, – дейді Боржабай, – Әлти үйінің *с а й м а н д а п* ат мінбейтіні ғажап! (С.Мұқанов, Өмір мект.). Ерттеп алып, *с а й м а н д а п*, Атын сынап қарады (Батырлар жыры).

САЙМАНДАУ *Сайманда етістігінің қимыл атауы; жарақтау, сайлау.*

САЙМА-САЙ ү с т. *Дұп-дұрыс, оп-орынды, лайық.* «Мінеки, – деді, – енді мен де баймын! Байлармен жұрттан асқан *с а й м а-с а й м ы н*. Құдайым бермегенде жаттым ұйықтап, Тұрғанда құдай беріп, неге ұйықтаймын?! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

САЙРА з а т. з о о л. <лат. cololabis saira> *Саргантәрізділер отрядының макрельшортандар тұқымдасына жататын теңіз балығы. С а й р а* негізінен Тынық мұхиттың солтүстік бөлігі мен Жапон теңізінің ашық суларын мекендейді. Ұзындығы 36 см-дей, салмағы 200 г-дай, 5–6 жыл өмір сүреді. Жыныстық жағынан 3–4 жылда жетіледі (ҚҰЭ). *С а й р а* макрель шортандар тұқымдасына жататын теңіз балығы. Тұрқы 40 см, массасы 170 г-ға жетеді (Қаз. тілі термин. Биология).

САЙРА= е т. **1.** *Әнші құстардың шырылдап, әдемі үн шығаруы.* Астана бар баурында Күндіз-түні жайнаған. Сандуғаш пен тоты құс, Бұлбұлдары *с а й р а ғ а н* (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.). Тауыс деген *с а й р а й д ы*, ән салады, Дауысын естіген жан таңғалады. Қане, сен де сайрашы, Тауыс болсаң, Әйтпесе бұл сөзіңе кім нанады? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көл беті жыбыр-жыбыр, бақа: «Бақ-бақ». *С а й р а с ы н* енді қалай бұлбұл бейбақ? Өмірдің өзгермейтін құрсын заңы – Бір жақтан бұлбұл шықса, бақа шықпақ (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Сарнап сөйлеу, тақылдау.* Ана тілде немерем *С а й р а п* тұрса, Немене!.. Мың жыл өмір сүруге Мен келісім берер ем! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *С а й р а ғ а н* тілмен, Зарлаған үнмен, Құлағы жоқ керенді – Ұқтыра алмай сөз әуре, Тек тұра алмай біз әуре (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** *Сөзді шешен сөйлеу.* Арман – алыста, Арнам – ағыста. Бағам өссе деп, Басам намысқа. Қиял – қиянда, Құсым – ұямда, *С а й р а п* берер ем, Сөзге сиям ба?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Хат білмеген ақынның арманы да, Сөзімді жаза алмаған мұңым қалар. Мен онша байлар құсап қиналмаспын Малым жоқ, дүнием жоқ – кімім қалар? Басыма белгі тұрса болады да, Демеймін көк шағырлы үйім қалар. Қиыны жататұғын тар лақатта, *С а й р а ғ а н* құмыр бұлбұл тілім қалар (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **4.** а у ы с. *Баттыып көрініп тұру, айқын біліну.* Адамның өз тәжірибесі – жүріп кеткен жолы. Ол жолдың жақсы-жаман жағы көз алдында *с а й р а п* тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Енді бірі бота көз, Ай-наны көр де, оны көр. Бейне бір моншақ мөп-мөлдір, Барлық ойы, жүрегі Көзінде оның *с а й р а п* тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ежелден бері

енбек өнермен, біліммен өлшеніп келеді. «Оқымаған бір бала, оқыған екі бала» деген мақал да философиялық тілде *с ай р а н* тұр (Қаз. дала. ойшыл.). 5. *Әнді нақышына келтіре орындау.* Кім жасаса зор машине Онда одан не қалар? Құдіретінен қалды, әрине, *С ай р а ғ а н* із шамшырақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бір *с ай р а н* берсең, қалқам, өзім естіп, Рас па екен жұрттың сөзі, сынар едім (Абай, Тол. жин.).

САЙРАҒЫШ с ы н. *Әнші, әуезді даусы бар, сайрай алатын.* Бір күні Бұлбұл құсты Есек көрді, Қасына сөз айтпаққа жақын келді. «Сыртыңнан *с ай р а ғ ы ш* деп жұрт мақтайды, Тындайын, достым, біраз сайра», – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тоғай да жапырақтарын жамылып, жаңа келген *с ай р а ғ ы ш* құстардың үнімен көңілді болып кетеді (М.Дулатов, Шығ.). Әдетте *с ай р а ғ ы ш* құстар ұясын көзге көмескі, жасырын жерлерге салады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

САЙРАҚ¹ з а т. к ө н е. *Негізгі ұлкен күре жол, даңғыл.* Пышақ жаны – қайрақ, тоғыз жол торабы – *с ай р а қ* (Мәтел).

САЙРАҚ² з а т. *Дыбыс, үн.* Күн ашық, тоғайлар шат, ың-жың орман, Оянып жан-мақұлық түнде қонған. Шығады тоқылдақтың тоқтоқдаусы, *С ай р а ғ ы* сарғалдақтың сыңғырлаған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

САЙРАМПАЗ с ы н. *Сөйлеуік, сөзуар.* Оның үстіне бұл *с ай р а м п а з д ы ң* аузын құмға толтыру пәлендей қиынға түспейтінін біледі (О.Сәрсенбаев, Сағым). Мұны *с ай р а м п а з* Жатыпатар байқамады білем, Шаянға сүліктей кадалып отыр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

САЙРАН¹ з а т. *Ойын-сауық, думан, қызық.* Қызығы, *с ай р а н ы* мол жастық шақтың аяғы қарттық кеселіне кезігіп, өмір соңы апатпен тынатынын ескертеді (Қаз. дала. ойшыл.). Төртінші – әуездің түрлі орайын, шырайын, сазын, *с ай р а н ы* н келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтін ән салу, күй тарту өнері. Бұл әуез өнері болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Кім дәл басты, кілтін ашты, Жақсы ұйқасты нешеуі? Қайран, қайғысыз, камсыз күндерім, *С ай р а н*, сауықты, рахат түндерім! Сендерден не пайда? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сайран салды [қылды, етті, құрды]. *Қызық дәурен сүрді, ойнап-күлді, ойын-сауықпен жүрді.* Біреуге жаз, Біреулерге қыс қайғы. Жылы жүнді суық парша тыстайды. Бостандықта *с ай р а н* *с а л ы п* құзғындар, Бұлбұлды адам торға қамап ұстайды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Осы арада түнді күтелік. Уһ, әрең дегенде жеттік-ау, Мадридтің қақпасына. Мұртымды желекпен,

Қасымды қалпақпен жауып, Кешікпей таныс көшелерде *с ай р а н с а л а м*. Мені ешкім тани алмас па, қалай ойлайсың? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күн жаңғырып бойына қуат енген, Алтынды үйдің ішінде еркеленген. Жан-жағын қалай *с ай р а н қ ы л с а ң* еркін, Жалғыз-ақ бір есікке кірме деген (Абай, Тол. жин.). Осылай әлденеше күндер өтті, Шілде боп, күннің ыссы кезі жетті. Аралап ойды-қырды, орман, тауды, Екі дос күн ыссыда *с ай р а н е т т і* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Өмір – дала. Сен бір бала. *С ай р а н е т*, Гүлдер жиып, Сәуле сүйіп, ойнап өт! Қырға шықсаң, Тілін ұқсаң, жел жылар. Жер жыламас, Жел жыламас, ел жылар (М.Жұмабаев, Шығ.). Жау қашты құр қарадан быт-шыт болып, Қайратқа дене, отқа жүрек толып, Ауыздан «а» дегенде жалын шығып, Арқада жаттық *с ай р а н*, сауық *қ ы р ы п* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сайран жер. п о э т. *Қызығы, тамашасы мол, аяулы мекен, жұрт деген мағынада.* Сарыарқа *с ай р а н ж е р л е р і м*, Көк орай шалғын көлдерім, Бәрін жауға алдырып, Асқар тау – биік белдерім. Қысылып қазақ тұрғанда, Данышпандар, қайда едің? (М.Дулатов, Шығ.). Қазағымды, қалың елді сағындым, Сарыарқамды – *с ай р а н ж е р д і* сағындым. Балдай бұлақ, мөлдір күміс көбікті Арқадағы айдын көлді сағындым (М.Жұмабаев, Шығ.).

САЙРАНДА= е т. *Сауық-сайран салу; серуендеу.* Не шықпас жастан, Қайтпайды тас-тан, ізденуге күшің бар. *С ай р а н д а н* жүріп, Сансызды біліп, Қалыпсыз, қызық ісің бар. Жастықтан қызық іс болмас, Көріде ақыл, күш болмас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Апырай, бұл жұрт той-томалаққа құмар, киінгісі, *с ай р а н д а ғ ы с ы*, ішіп-жегісі келеді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Жасырынып бас паналар қуыста Жақсы болып көрінбедім туысқа. Жарымменен *с ай р а н д а й т ы н* күндерді Жұлып алып бердім талай жұмысқа! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

САЙРАНДАТ= е т. *Сауық-сайран салдыру, серуендету, бос жіберу, еркіне жіберу.* Мынау науқанның уағында демалыс беріп *с ай р а н д а т а р* жайым жоқ («Соц. Қаз.»). Арасын жер мен көктің *с ай р а н д а т қ а н*, Адамды құттықтайық қолын қысып (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы).

САЙРАНДАТУ *Сайрандат етістігінің қимыл атауы.* Олар ханды отырған стол жағымен бірге бақшаға *с ай р а н д а т у ғ а* алып кетті (А.Хангелдин, Өткен күн.).

САЙРАНДАУ *Сайранда етістігінің қимыл атауы.* Майданның аты – майдан. Ешкім ерігіп, *с а й р а н д а у* үшін келген жоқ мұнда (С.Сарғасқаев, Тәмшішқара).

САЙРАН-САУЫҚТАТ= е т. *Тойлату, ду-мандату.* Көктоғай қаласында біздікінде болып, *с а й р а н - с а у ы қ т а т ы п* жібермей, бірге ертіп келемін (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

САЙРАНШЫЛ с ы н. *Ойын-сауыққа құмар, сауыққой.* Ол көбіне-көп қасындағы *с а й р а н - ш ы л* әбжіл жігіттермен билеп, көңіл көтереді (О.Сәрсенбаев, Сағым).

САЙРАНДА с ө й л. *Сайранда.* Тақия киіп тымағын, Қайырып ап құлағын, Елін кезді *с а й - р а н д а п*, Қала кетгі тайрандап (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЙРАТ= е т. *Әнді, күйді құйқылжыта орындау, өлең-жырды, ән мен күйді ағыза жөнелу.* Ол суырыпсалма ақын, әні ашық, қолына тиген домбыраны *с а й р а т а* жөнелетін, өңіне өнері сай жігіт (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Сен үшін құлын байлаттым, Бал менен шекер қайнаттым, Масаты қымқап жібекті Тіккізіп үйге жайнаттым. Қарағым, сенің алдыңнан Бозбаласы сөнменен, Қыз, келіншек әнменен Сандуғаштай *с а й р а т т ы м* (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

САЙРАТУ *Сайрат етістігінің қимыл атауы.*

САЙРАУ *Сайра етістігінің қимыл атауы.* Қорыққанда «Ойбай», қуаңғанда «Алақай», қиналғанда «Уһ», таңданғанда «О», өкінгенде «Қап!» деген сияқты пайым, пікір, ой белгілі кіріспеген құстың сайрауы сияқты көңілдің таза күйінен шығатын сөз сап толғау яки *с а й р а у* деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ұзағынан тілейін! Көңіліңді қырау шалмасын, Көкірегіңнің бұлбұлы *с а й р а у ы н а н* жаңылмасын дейміз (Д.Әбілев, Арман.). Ол біреудің айтқанын өзі білгендей *с а й р а у ғ а* құмар (Б.Бұлқышев, Адамзатқа.). А.Байтұрсынов анықтамалық сипаттамасында талғау іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының *с а й р а у ы*, жанның тартатын күйі деген болатын (Қаз. әд. тар.).

САЙРАУШЫ з а т. с т и л ь. *Бұл жерде атақ-ты ақын-жырау, жырышы мағынасында.* Айтқан сөзі ауруға ем, жанға құмар, Тауып айтқыш тәтті тіл, *с а й р а у ш ы л а р* Байрон, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Қожа Хафиз, Науаи, Фзули бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

САЙРАУЫҚ с ы н. **1.** *Сайрағыш (құс).* Бұ-таққа қонған *с а й р а у ы қ*, заржақ құстар тын-бай әндетеді (О.Сәрсенбаев, Сағым). **2.** *Сөзшен, шешен (адам).* Қабікеннің тап-тұйнақтай киімі мен *с а й р а у ы қ* тәтті тіліне көрші-қолаң қы-

зыға сүйініп, үйренісіп кетті (Ф.Қайырбеков, Ақ желкен).

САЙ-САЙ ү с т. *Сайды қуалай, әр сайға қарай.* Бүлдірген, қарақатты тереміз деп, Қыз-келіншек *с а й - с а й ғ а* жоғалғанда. Аулақта құмарымды қандырам деп, Асыға іздеп барар со барғанда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

САЙСАҒЫЗ з а т. ө с. <лат. hyssopus> *Ерін-дігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік, кейде жартылай бұта.* Қазақстанда тау бөктерінде, өзен жағалауында, қау-бетегелі далалық алқаптарда өсетін 4 түрі бар. *С а й с а ғ ы з* – дәрілік өсімдік, халық медицинасында оны қақырық түсіруге, тыныс жолдары қабынғанда, сондай-ақ, қолқа демікпесіне, неврозға, стенокардияға, ревматизмге қарсы қолданады (ҚҰЭ).

САЙ-САЛА з а т. **1.** *Су жүретін жыра.* Қайда кетпек бұйра шаштан тарағы? Қайда кетпек ерден қару-жарағы? Қайда бармақ суын тастап *с а й - с а л а*? Көгін тастап жұлдыз қайда барады? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ереймен бауырындағы жазғытұрым қар суымен тасып, өткел бермейтін *с а й - с а л а н ы ң* суы тартылып кеуіп қалыпты (З.Ақышев, Ақбел асуы). **2.** *Ойтаң, жыра, аңғар барлығы.* Сен жоқ жерде жүргендеймін елсізбен, *С а й - с а л а м е н* Сахарамен, Жолсызбен. Бақытың не? Қуаныш не? Шаттық не? – Біреуін де түсінбеймін сенсіз мен (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Керіліп жатқан кер дала, Жер асылы сенен өтер ме? *С а й - с а л а ң* толы аң мен құс, Ешбір жер саған жетер ме? (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). Аңшылардың дыбысын, иісін, аяқ сарынын бұрын сезген түлкі болса сол жерде бұғып, қорқып қалады. Немесе қашып барып, паналы жерді қорғалайды... осындай жағдайда төңіректегі *с а й - с а л а ғ а*, жықпыл-жықпылға адам барып айғайлап, тебінгі қағып, дыбыстап, бұғып жатқан түлкіні қуса, бүркіт соған ұшады (Қыран.).

САЙ-САЛАЛЫ с ы н. *Сай-саласы көп.* Қасқыр республикамыздың батыс бөлігінде су жағасындағы қамыс арасында *с а й - с а л а л ы* жерлерде, құмдарда жүре береді (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Жайықтың бұл шөпті, егісті, *с а й - с а л а л ы* кең алқабы Қажымұқанға үлкен әсер етті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

САЙ-СҮЙЕК: *сай-сүйегі сырқырады [шымырлады]. Қайғы-қасіретке бой ұрып, денесі түршікті, тітіркенді, көңіліне ауыр алды, жаны күйзелді.* Қайтсе де осынау сар далада асыр салып сайрандап, *с а й - с ү й е к т і с ы р қ ы р а т ы п* жатқан жаны бірге жастарды ертең жоғалады деуге көңілі жібермеді, өлімге қимады

(Ж.Аймауытов, Шығ.). Қасеннің үй ішімен бо-
тадай боздап, бейіт басында да қатты күңіреніп
жылағанын көргенде, тірі жанның бәрінің *с ай-
с үй егі с ырқы раған* (М.Әуезов, Қараш.).
Елін-жерін тастап босқан жұрттың жылау-
сықтауынан *с ай-с үй егі ш ымырлайды*
(Ф.Оңғарсынова, Биіктік).

САЙТ з а т. и н ф. Компьютерлік желідегі
дүниежүзілік мәліметтер өрмегінің негізгі құ-
рылымдық элементі болып табылатын мәтін
немесе графикалық ақпарат сақталатын ги-
персілтемелік құжат. *С а й т* – белгілі бір ги-
пермәтіндік ақпарат жазылатын орын (ҚҰЭ).

САЙТАН¹ [ар. شیطان] з а т. 1. Діни ұғым
бойынша, адамзатқа қас жын-пері, шайтан.
Ақанның қыстауынан *с а й т а н н ы ң* отын
көрдік деп жүр (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).
Жар қанжары – маған бал, Сұқсын сорлы жү-
рекке. Талай асық жаралсын Жара ағызған
қанынан. Жер жүзіне таралсын, Жерді жусын
қызыл қан. *С а й т а н* қашып асықтан, Асыл
озып жасықтан, – Бейіс болсын бұл жалған
Жүректен кетіп сасық қан (Ш.Құдайбердиев,
Шығ.). Жауын болса бақырып ыққа қашар,
Сырын алдым, жауынға, қысқа нашар. Болады
екен *с а й т а н д а р* жамырауық, Лақтар да
секіріп шөпті шашар (Бақтыбай ақын, Жел
қобыз). 2. а у ы с. Оңбаған, жексұрын адам. Тоқ
тіленші – адам *с а й т а н ы*, Хорекетсіз – сопы
монтаны (Абай, Тол. жин.). Қордабай. Ішінен
шыққан баласы, Бұл *с а й т а н д ы* қойсай-
шы! (Базарбай кіреді.) (Ж.Аймауытов, Шығ.).
3. а у ы с. Ұшқалақ, жеңілтек кісі, қыз, әйел. Өзі
де еркектен бетер *с а й т а н* сияқты қыз екен,
– деді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 4. а у ы с. Адамды
азғырушы, кесірін тигізуші. Әй, қу қатын-ай,
Базарбаймен көзқарасың жаман. Шекенді жер
соқтырып жүрсің ғой. Өз байынан несі артық,
с а й т а н-ау... Жап-жақсы қатынын тастап,
Бұ да бір есі шыққан сорлы (Ж.Аймауытов,
Шығ.). «Алланың сайтанынан адам *с а й т а н ы*
күшті». Жақсы көрген жары Халиманы жауыз
шешесінің тіліне еріп, күйеуі Сағынтай ұрып-
соғып, қорлықпен өлтіреді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақ сайтан. м и ф. Адамға біткен ерекше
күш, арқа. Дүниеде әйелді әйелдің азғырғаны,
аздырғаны жаман дер едік. Төмен етекке деген-
де небір *а қ с а й т а н ы* бар жігіттер олардың
қасында түкке тұрмайды (Ө.Қанахин, Бақыт.).

Зәуі сайтан. Алда-жалда, кездейсоқ. Туа
сала енесі қырсық қылды, Шарананың көзіне бір
шық тұнды. Төбе шашым тік тұрды, Тітіркеніп,
З ә у і с а й т а н жанымды түршіктірді (Ж.Жа-
қыпбаев, Ләйлә).

Кәрі сайтан. *Сүйекке сіңген дағдылы әдет.*
Кәрімнің оғаш мінезін көргенімде *к ә р і с а й-
т а н ы м* ұстап, байланыса кеттім (Ауызекі).

Мойнына сайтан мінген. *Өн бойын сайтан*
билеп, жын жайлаған, қулық-сұмдық жолына
түскен. Тоқталған бір пенде жоқ қыры сынып,
М о й н ы н а әбден алған *с а й т а н м і н і п*.
Айтсаң-ақ, «анау қу» деп жымындайды, Соған
ыза боласың іштен тынып (Ш.Құдайбердиев,
Шығ.).

Сайтан билеген. *Бойына жын қылаған.* Десем
де бәрі кетті тілімді алмай, Ағайын айтқаным
құлақ салмай. *С а й т а н б и л е п* кеткен соң
амалым не, Қайтейін жапанда өзім жалғыз
қалмай? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сайтанға беттен сүйгізді. *Бойын сайтан*
биледі, жыны қозды. Ешкімге зиян тигізбей,
Кәріптің көңілін күйгізбей, *С а й т а н ғ а*
б е т т е н с ү й г і з б е й, Жүрегінді нұрмен жу
(Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сайтанға мойнын иген. *Бойын сайтан би-*
леген, жын-пері қылаған. *С а й т а н ғ а и г е н*
м о й ы н ы н, Қулыққа толған қойынын, Көп
жындының ойынын, Қылсам-ау сөйтіп тамаша!
(Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сайтан [шайтан] кісі [қыз]. а) *Мінезі*
тұрақсыз, берекесіз. Қойшы, соны! *С а й т а н*
к і с і, оп-оңай бұлт бере салады (Ауызекі).
ә) *Біреудің жынын қағып алатын өткір деген*
мағынада. Мен қазақпын, қара көз *с а й т а н*
қ ы з б ы н, Сөйлей қалсам тілімнен бал та-
мыздым (Ж.Молдағалиев, Өленд.).

Сайтанның сапалағындай. *Күтпеген жағ-*
дайда, кенеттен. Мынау Баймағанбет сұл-
танның өзі емес пе, *с а й т а н н ы ң с а п а л а-*
ғ ы н д а й сап еткен?! (А.Сатаев, Дала.).

Сайтанын қақты [басты]. *Бетін қайтарды,*
жынын басты, жуасытты, желігін тыйды.
Әлгі Есенгелдінің жынды Тотысының *с а й-
т а н ы н* қалай *қ а қ т ы*. Әркімге айылын жи-
маушы еді, бұл кісінің алдына күрдай жорғала-
ды ғой (Қ.Жүмәділов, Көкейтесті). Келіп қал-
ған жүйеге Сөз мәнісін байқады. Басында қазақ
тасса да, *Б а с ы л ғ а н* екен *с а й т а н ы* (Қамбар
батыр).

Сайтаны ұстады. *Жыны қозды, ызаланды,*
ашуы келді. Сен жоқ жерде қатынынды сонша
меншіктеніп, сені Балуан Шолақтың сонша
басынғанына *с а й т а н ы м ұ с т а п* кетті
(С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Осыны Мақтым ай-
тады, Ойланып басын шайқады. *Ұ с т а п* отыр
с а й т а н ы м. Тезірек істі бітірген, Бүгін-ертең
қайталы (Қамбар батыр).

Сайтаны шатастырды. Қырсық шалды, жаза басты, ағаттық жасады. Өзіме өзім айтамын Елдің дана термесін. Жалғыз тілек: *С а й т а н ы м Ш а т ы с т ы р а* көрмесін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

САЙТАНДАЙ с ы н. *Сайтан сияқты, ұсқынсыз, залым, жексұрын.* Жау тұрпаты *с а й т а н д а й*, Жаудың бетін қайтармай, Кімдер үйде қалғандай (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

САЙТАНДАН= е т. *Сайтан сияқтану, аярлық жасау.* Сауысқан *с а й т а н д а н ы п* қыдыңдап тұр Зардабы сауысқанның өткен екен, Шыдамай ала шолақ шыбындап тұр (Бес ғасыр.).

САЙТАНДЫҚ с ы н. *Алдамшылық, жалғандық, оңбағандық, азғындық.* Сезімге семірме! Құны бір сарғұлақ. Сайтан жоқ өмірде, *С а й т а н д ы қ* бар бірақ (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, *с а й т а н д ы қ қ а* тартып барады (Абай, Тол. жин.).

САЙТАНСУ *Сайтансы етістігінің қимыл атауы.*

САЙТАНСЫ= е т. *Сайтан сияқтанып жеңілтектену, ұшып-қону, аялану.* – Алдама! *С а й т а н с ы п*, өтірік айтып тұрсың, – деді Сұлтанмахмұт күдіктене қарап (Д.Әбілев, Арман.).

САЙТАНША ү с т. *Сайтан сияқтанып, ұшып-қонып.* Мұндай жерде Шақшайдың қимылына көз ілескен емес. Ол *с а й т а н ш а* жүреді (І.Жансүгіров, Шығ.).

САЙЫЗ с ы н. с ө й л. **Саяз.** Ол Инешке түбі *с а й ы з*, көл емес, суы шүмпілдеген құдық секілді (С.Шаймерденов, Болашақ.).

САЙЫЗДАУ с ы н. с ө й л. **Саяздау.** Тағы да суға түсеміз. Бізге *с а й ы з д а у* жағалауы жетеді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

САЙЫН¹ с ы н. **1.** *Кең-байтақ, ұлан-ғайыр.* Еуразия материгінің Қытайдағы Хуанхэ өзенінен Жерорта теңізіне дейінгі аралығындағы *с а й ы н* дала адамзаттың бүкіл тарихында Шығыспен Батысты байланыстырып тұрған көпір ғана емес, ісі түркі далалықтардың алтын бесігі еді (Қаз. дала. ойшыл.). «Ал қимылда?» десіп, бірін-бірі қуып, *с а й ы н* далада салды аударыспақты (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Кең, дауысы зор, үнді деген мағынада.* Менің жаным мейірімге құмар тым, Достарым көп шалқар көңіл, *с а й ы н* үн. Жез шығатын жерден шыққан бір алтын Жымыасын жиямын деп байыдым (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сайынға шапты. *Думанды, дүбірлі жарысқа түсті деген мағынада.* Шабаны жүйрік

тұлпар боп, *С а й ы н ғ а ш а у ы п* шаңдатты (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

САЙЫН² ш ы л. *Істің дүркіндік созылыңқылығын білдіретін шылау сөз.* Еділ жағалауынан алыстаған *с а й ы н* туған елдің қадірін терең түсіне білгендей (Қаз. дала. ойшыл.). Ескендір елде алмаған хан қоймады, Алған *с а й ы н* көңілі бір тоймады. Араны барған сайын қатты ашылып, Жердің жүзін алуға ой ойлады... (Абай, Тол. жин.). Атты әскерлері неғұрлым ішкері қарай жылжыған *с а й ы н*, соғұрлым жоңғарлардың жеңістері де қиынға түсе бастады (Ә.Әлімжанов, Шығ.).

Барған сайын. *Уақыт өткен сайын, күннен-күнге.* Баяулап барып қалықтап, Аспанға ұшып шарықтап, *Б а р ғ а н с а й ы н* қанатын Көкке қарай сермеді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Одан сайын. *Үсті-үстінен.* Өмірдің әртүрлі, әр қырлы көріністерін қолдай түссек, оларды ең жоғары дамыған үйлесімділікке дейін көтерсек, жақсылық атаулы *о д а н с а й ы н* молая түсеріне күмән жоқ, ал әлеуметтік дүние *о д а н с а й ы н* жаңғырағы хақ (Қаз. дала. ойшыл.).

САЙЫПКЕР з а т. *Сайысшы, сайыпқа түсу өнеріне жетік адам.* Дос деген кісі бапкер еді. Бәйгеге қосатын аттарды баптайтын, *с а й ы п к е р* еді (С.Бақбергенев, Қарға там.). Қиядағы қыранды қызылдауға шақырған *с а й ы п к е р* аңшының тәсіліне салғандай еді (З.Шүкіров, Ізгілік.).

САЙЫПКЕРЛІК з а т. *Сайысқа түсу өнеріне шеберлік.* Кәрім қолынан келгенінше *с а й ы п к е р л і г і н* жасап бақты (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.).

САЙЫПКЕРШІЛІК з а т. с ө й л. **Сайыпкерлік.** Біздің армия *с а й ы п к е р ш і л і к т і*, мәдениеттілікті тілейді (Б.Бұлқышев, Адамзат.).

САЙЫПҚЫРАН с ы н. **1.** *көне. Қыдырма жұлдыздардың (планеталардың) бір тұзудің бойына келгенде туған (бала туралы) [Діни аңыз бойынша, осындай астрономиялық құбылыс сәтінде туған бала ержүректік, алғырлық, асқан батырлық сияқты ерекше қасиетке ие болады. Тарихта осы себепті Ақсақ Темір сайыпқыран аталды].* **2.** а у ы с. *Асқан батыр, мықты, алғыр. Бұл жерде сөз Темір туралы.* Өмірінде жаудан жеңіліп көрмеген *с а й ы п қ ы р а н*, жұлдызы оңынан туған ақсақ барыс туралы (М.Жұмабаев, Шығ.). Таң бозымен аттанып, мал қоралана қайта оралатын топ-топ *с а й ы п қ ы р а н* жігіттердің салбурындағы бір күні – бір кітаптың шежіресі (Ж.Бабалықов, Қыран). Алқа-салқа пішілген Ақылыма қонбайды, *С а*

йыпқыран ішінде Май басқаны болмайды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

САЙЫС з а т. **1.** *Адамның бір-бірімен күш, өнер салыстырып сайысқа түсуі, жарыс.* Түс бола бергенде, Қалмырза жырышы жырлап, балуан с а й ы с ы болады деп, елді аралап жүрді (Қ.Әзірбаев, Аңыз.). **2.** а у ы с. *Ұрыс, соғыс, шайқас.* Қазақтың жері қан төгілген с а й ы с майданына айналды (Қаз. дала. ойшыл.).

Сайысқа түсті. *Тартысқа, айтысқа түсті, күш сынасты.*

САЙЫС = е т. **1.** *Тартысу, таласу, қырқысу.* Қажытпайды тірліктің қай ұсағы! Білімдар мен зұлымдар с а й ы с а д ы. Қабырғаға қарыздар батса бұрын, Қазір енді парыздан майысады! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Шұп-шұбар киінген сансыз сайқымазақтар секіріп, балуандар күресіп, ойыншылар да денелерінде бір тал сүйек жоқ сықылды иіліп, майысып, арқанда ойнап, батырлар адам өлтіруге бәсекелесіп, найзаменен с а й ы с ы п, біреулерін қызыл, біреулерін жасыл түске бояп, біреулерін қорқынышты, біреулерін мазақ қылып, пілдерді шығарып, халық мәз-мейрам болып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Түріктердің шапқыншылығы кезінде күнімен с а й ы с қ а н қала жеңіліп, түк қалмай өртенуге айналады (І.Омаров, Шабыт.). **2.** *Айтысу, сөз жарыстыру.* Тәуекелмен батыр ой Өткір тілді найза етіп. С а й ы с ы п-ақ бақты ғой, Неше түрлі айла етіп (Абай, Тол. жин.).

САЙЫСКЕР з а т. *Сайыс өнеріне шебер адам.* Сойылшоқпарлы с а й ы с к е р жігіттерінді дайындап қойдым (С.Сматаев, Алау). Бұл кезде Өтеулінің күш алып кеткенін сезген Майқан астындағы торы төбелге қамшы басты. Қалған с а й ы с к е р м е н жекпе-жекке шықты (Н.Оразов, Достар.).

САЙЫСТЫР = е т. *Өнер жарыстыру, айтыстыру, тартысқа түсіру.*

САЙЫСТЫРУ *Сайыстыр етістігінің қимыл атауы.* Ойындар бірде жұмбақ айтысу, бірде өзге түрлі өнер с а й ы с т ы р у түрінде жүргізіледі (Қ.Ыдырысов, Ойла.).

САЙЫСУ *Сайыс етістігінің қимыл атауы.* Бұрынғы ертеден қара кешке асық ойнау, рогатка ату, ағаштан қылыш жасап алып с а й ы с у мүлдем қалған (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Содан кейін міндетім – Екі-үш кесе шай ішу. Түлкі ойларды індетіп, Тірлік үшін с а й ы с у (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

САЙЫСШЫ з а т. *Сайысқа шебер адам.* Мектептің спорт залы бір сәт босамады. Мұнда келе қалсаңыз, с а й ы с ш ы л а р д ы ң, палуандардың, боксерлердің немесе басқа спорт

түрлерімен шұғылданушыларға тап боламыз («Спорт»).

САК [франц. sac] з а т. **1.** *Жол жүруге қажетті заттар салатын, қалың тығыз матадан тігілген қап сияқты сөмке.* **2.** *Кең тігілген әйел пәлтесі* (ҚҰӘ).

САКВОЯЖ [франц. sac – қапшық, de voyage – саяхат] з а т. *Ауызы бекітілген, теріден немесе қалың тығыз матадан тігілген жол қоржыны* (ҚҰӘ).

САКС з а т. т а р. *Герман тайпаларының бірі.* С а к с т а р алғашқыда қазіргі Германияның Шлезвиг аймағында өмір сүрген. Батыс Рим империясы тұсында қарақшылықпен айналысатын тайпа ретінде аты шықты (ҚҰӘ).

САКСОФОН [франц. saxophone] з а т. м у з. *Үрмелі аспап.* Аспапты ойлап табушы (1840) Адольф Саке деген шебердің атымен аталған. С а к с о ф о н эстрадалық оркестрде көп қолданылады. Қазіргі кезде с а к с о ф о н джаз жанрының аспабы ретінде кең танымал (ҚҰӘ).

САҚ¹ с ы н. *Қырағы, абай, көреген.* Түн бойынша с а қ төбет, Үріп шықты шарқ ұрып. Жауды біліп аңдыған. Ас бермеді бәйбіше: «Үрдің, – деп, – босқа құр кеше» «Барқылдақ, – деп, – алжыған». Түн болды тағы кәр төбет, Бұралып жатты, үндемед, – Қайтсін сорлы қажыған! (М.Жұмабаев, Шығ.). С а қ болалық, бір шоқып, бір қаралық! Қарауылдар мезгіл ғой, тұр, қаралық! Жүз айтқанмен, өзгенің бөрі надан, Жалыналық Абайға, жүр, баралық! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ерте тұрып кел дегеннен кейін Амантай с а қ ұйықтап, тауық шақырған соң түрегелді (С.Мұқанов, Ботагөз).

Сақ бол. т і л е к. *Ойланып істе, абай бол деген мағынада.* Досы жоқпен сырлас, Досы көпшен сыйлас; Қайғысыздан с а қ б о л, Қайғылыға жақ бол (Абай, Тол. жин.). Қызыл да жасыл, көк ала Өтуде күн, түн алмасып, Өміріңе с а қ б о л, Жер ана, Жаныңды жалын шалмасын! (М.Мақатаев, Шығ.). Құтты болсын, келінжан, аяғынан, Осы еді ғой күткенім баяғыдан. Мал-мүлкіңе ие бол, арнап жиған, Өсекшілдің с а қ б о л ғ ы н саяғынан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Сақ болу. *Абай болу, байқап жүру, қырағы болу.* Менің с а қ б о л у керек дейтін бір себебім: болысты орысша білгеннен сайлайды деген бір лақап бар ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әрбір елдің заңында ұялтуға негізделген жаза нағыз қатты жаза деп саналады. Сондықтан тәрбиеші баланы ұялтып, жаза қылуға өте с а қ б о л у ы керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Қашанда бөйге болса, «менікі» деп, Қапысыз өзіме-өзім

кеткен сеніп. «Көз бар-ау, көз тиеді-ау» деген ойдан Аулақпын, *с а қ б о л у д а н* көңіл бейғам, Отырмын енді еске алып соның бәрін, О, тоба, дерің бар ма пәле қайдан! (Ғ.Қайырбеков, Көн-садақ).

Сақ құлақ. а) *Ел естімегенді естіп, әр нәрсені естіп-біліп отыратын адам.* Қозының жамырағанын Байторының *с а қ қ ұ л а ғ ы* бағана сезген. Жас баласы «ұйқысы қанбай ерте кетіп, далада ұйықтап қалып жамыратты ма, не тайдан жығылып қалды ма» деп жатыр еді (М.Әуезов, Шығ.). Саптыаяқ бұны қостап: ...«Соның жылқысында жүрген қандай *с а қ қ ұ л а ғ ы* болса да, біз қиқу салып тиіп кеткенге шейін дабырымызды андамай қалатын бір сәт боп тұр», – деді (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Сыбысты есіткіш, сезімтал сезгіш (ит).* Ауылға жақын әр кез жолатпайды, *С а қ қ ұ л а қ*, қырағы иттер дыбыс алып. Күзетші қой ішінде айғайлайды, Қыз, қатың, бала да жүр өнге салып. Ұрыға қыз бейшара кез боп қалды, Бас баққан мал алуға ауыл шалып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сауысқаннан сақ. *Өте сақ деген мағынада.* Жаман жолдан жырақ бол, *С а у ы с қ а н н а н* *с а қ* келін! Шын пейілмен қызмет қып, Ата-еңеңе жақ, келін! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САҚ² з а т. *Ірі етіп тартылған, жармаланған дән.*

САҚ³ з а т. т а р. Б.з.б. *1-мыңжылдықта Орта Азияны мекендеген ежелгі тайпалардың одағы. С а қ т а р* одағына яксарт, массагет, дай, исседонд, т.б. тайпалар кірген (Қаз. ықшам. энц. сөздігі). Әшекейлі алтын тақта *С а қ т а р* ханы. Қасында уәзірі, төменде қалың жұрт (М.Шаханов, Ғасырлар.). *С а қ т а р*, ғұндар, көне түріктер, Ақсақ Темір ұлыстары жайлы әр заман жылынамашыларындағы зілді, жағымсыз пікірлерге қарамастан, көшпелі және отырықшы мәдениеттердің бір-бірімен тығыз байланыста, ықпалдас дамығаны мәлім (Қаз. дала. ойшыл.). Алтайдағы тау үңгірлерінен қасына киіз үйіп, мал-мүлкін, құрал-саймандарын қоса жерлеген *с а қ т а р* заманынан қалған қорымдар табылған (Қаз. дала. ойшыл.).

Сақ тайпаларының антропологиялық типі. т а р. *Орта Азия мен Қазақстан жерінде темір дәуірінің алғашқы кезеңінде өмір сүрген тайпаларға тән морфофизиологиялық ерекшеліктер. С а қ т а й п а л а р ы н ы ң а н т р о п о л о г и я л ы қ т и п і* еуропаидтік нәсілге жатады. Олардың бас сүйектері дөңгелектеу, бет сүйектері жұқалтаң, мұрын сүйектері қоңқақ, көз ұялары шұңғылдау (Қаз. ықшам. энц. сөздігі).

САҚ⁴ е л і к. *Қатты, ұшкір заттың, тістің қатты затқа, не бір-біріне екпіндете тиген кездегі шыққан дыбысты бейнелейтін сөз.*

Сақ етті. *Дөп тиді; сап ете қалды.* Қасқырдың тісі *с а қ е т і п* құлақ тұсынан, Тағы бір азу қадалды келіп тамаққа (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.).

САҚ⁵: ойын сан [әр, неше] саққа жүгіртті. *Әуреге түсірді, мың құбылтты, әр нәрсені бір ойлады. Ой с а н с а қ қ а ж ү г і р е д і.* Жүрек кеудені тепкілейді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Қарабала *ойын әр саққа жүгіртін*, өзімен-өзі әуре (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

САҚА¹ з а т. э т н. о й ы н. **1.** *Асықтың ең үлкен ірісі, салмақтысы.* Жағаласып жүрсең де, Жағаласып, Жылпостардың жатады амалы асып. Серке болып кетеді қотыр теке, *С а қ а* болып кетеді жаман асық (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сынайын бір *с а қ а н ы*. Ертең ерте көшейін. Уық бауын шешейін. Алтыннан соққан *с а қ а с ы н*, Күмістен соққан кенейін, Жұртқа тастап кетейін. Айнамкөз бен Қаракөз Аямайын ала бер, Оны қимай не етейін! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *С а қ а* сойыл жасап алу үшін ірі қара малдың асығын мұқият мүжіп тазалайды. Алдыңғы жағын тесіп, қайыс немесе темір шығырық өткізеді. Шығырық яки тесіктен қайысты жалғайды («Ана тілі»). **2.** а у ы с. *Жаса-мыс, көпті көрген; тәжірибелі; тісқаққан.* Атағы, әлі, әртүрлі аталары, Аталары әр елдің, *с а қ а л а р ы*. Әркім басын көтеріп өмірінде, Әлі жеткен жеріне апарды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.). Беті ашылған *с а қ а* қатын мен нәресте жанды, ұялшақ Қартқожа қалай ұрысар? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазір салт басты *с а қ а* жігіттердің өзіне сеніп болмайды (К.Найманбаев, Үміт өткелі). // э т н. *Малдың жасына, төлдеуіне қатысты атау.* Тұмса інгендердің боталары *с а қ а* інгендер боталарынан ұсақтау болады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіруші... сөздігі).

Сақа бие. *Бес-алты рет құлындаған бие.* Олардың жанында құйрығы мен арқасын андасанда салмақпен сипап тұрған *с а қ а б и е л е р* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сақа ат. *Жас мөлшері он бір-он екіге келген жылқы малы.* Жаратқан жәрдем етпесе, Өз өнері жетпесе, Тағы да қуып кетпесе, *С а қ а а й ғ ы р д а й* арқырап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақ жылқыны жасына қарай: *с а қ а а т*, сақа айғыр (көрі айғыр), сақа, бесті айғыр, дөнен айғыр, құлан айғыр, сәурік, бесті ат, құрат, сетер, қулық бие, бесті бие, қасабалы бие, бедеу, дөнежін бие, құнажын, жабағы тай, құлын деп бөледі (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.).

Сақа ешкі. *Лақтап жүрген үлкен ірі ешкі, лақтайтын үлкен ешкі.*

Сақа тартты. *Қартайды, жасы ұлғайды.* Намыр практикаға кеп қайтқан жылдары істеп жүрген жап-жас дәрігерлер әжептәуір *сақа тартты*п қалыпты (С.Фаббасов, Ана.).

САҚАДАЙ с ы н. *Ірі, үлкен, дәу.* Қорғасын күйған *сақадай* Сәулем менің салмақты. Салыстырсам салмағын – Қала қызы қаңбақты... Менің бауырым сызылып, Сөнденуші еді салмақты (М.Жұмабаев, Шығ.). Малдарды айдап апару үшін *сақадай* он жігітті таңдап алдық (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Ерткен есепсіз көп дивизиясы, *Сақадай* солдаттары сайдың тасы. Бастаған батыр қолды Әлібидің Қырықтың ортасынан асқан жасы (О.Шипин, Дастан.).

Сақадай сай [сайланды]. *Тап-тұйнақтай, дайын, талапқа сай, әзір.* Біздің атқыштар ротасы да атақаға *сақадай сай* болатын (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). Жауға шабар ерің жоқ *Сақадай* болып *сайланып*. Төсек жанды мырзалар Ала баспақ байланып, Үй күшіктей үреді Отының басын айналып (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

САҚАЙ = е т. 1. *Есею, ержету, үлкею.* Биені сөз қылғанда, оның туғаннан *сақайған*ға дейінгі қалыптасуын ірі қарамен салыстырған дұрыс (К.Дүйсенбаев, Жылқы.). Ол талай қырғынды басынан кешірген, ысылып, пысып алған, майданның ауыр тұрмысына көнігіп, *сақайған* солдат (Х.Рақымов, Полк туы). 2. ж е р г. *Ауруынан тәуір болу, жазылу, сауығу.* Сіз аурудан *сақайдыңыз* ба? Аман-есен *сақайған* боларсыз? (Ауызекі).

САҚАЛ з а т. 1. *Еркек адамның иегі мен жағына шығатын түк.* Қоян тыңдап тұра қалды: жүк тартқандар екен. Жағаларын көтеріп, мойындарын бөкебаймен орап, тымақтарын баса киіп алған кісілердің *сақал*, мұрт, қас, қабағын қырау ұстаған, беттері де өрең көрініп, ауыз-мұрындарынан бу бұрқырап, аттарын айдап ысықырып, аттары да терлеп, терлері қырауланып бусанып келе жатты (М.Дулатов, Шығ.). Мақалдың мәні, тек сөзге көрік болуда болса, *сақалдың* мәні, тек жүзге көрік болуда болса – шындыққа ондай нәрселердің керегі жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Екі иығына ақ бірдене жапсырып алған, арда емген құнанның күйрегіндай *сақалы* жылт-жылт еткен бір казак-орыс атып түсіп, аттарын матастыра бастады (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Орта жастан асқан не жасы келген ер адам.* Ертесін бай ма, басқа ма, Бәйбіше, яки тоқал

ма, Тіл тиетін жасқа да, Тіл тиетін *сақалға* (М.Мақатаев, Шығ.). Қарамай *сақалыңа*, шалдығыңа, Жарасып тұрушы еді қалжыңым да. Қарабайдай қатайып алыпсың ғой, Ата, Сен шыныменен алжыдың ба?! (М.Мақатаев, Шығ.). Қорықты ма Төленің *сақалынан*, Қорықты ма Төле би атағынан. Қара батыр қылышын қыңға салды, Қуа алмады құздағы жатағынан (С.Мәуленов, Алыс кет.). 3. а у ы с. *Малдың астыңғы жағы мен иегіне өсетін ұзынша түктері.* Кашмир ешкісінің мүйізі ұзын, иір, жантақ келіп, құлақтары ұзын болады. Түсі ақ, қара күрең, бурыл немесе қара бурылдау болып келеді. Басының екі жақ жаны мен мойнының және *сақалының* түсі әрқашан да қара келеді (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.).

Аппақ сақалымен. *Үлкен басымен. Аппақ сақалымен* мұны жауапқа тарта алмайсың (М.Мырзақұлов, Ақық).

Аппақ сақалын көкке бояды. *Жасына сай емес тірлік қылды деген мағынада. Сақалын көкке боясын* аппақ, серкелер, Отарын көкке жаятын болсын ертең ел. Темірден қашып тентіреп кеткен цыгандай Қаңғып та кеткен құстардың бәрін ерте кел (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ата сақал. *Төменгі ерінінің астындағы ойысқа шыққан бір шөкім түк.*

Ата сақалы аузына бітті [шықты, түсті]. *Жасы ұлғайды, мосқал тартты. Ата сақалы аузыңа шыққанша*, баламен бала бол да жүр сол (О. Әубәкіров, Ұзын сөз.). Антұрған, жас дейтін жас емессің, *ата сақалың аузыңа түскенше* сайтан мінезің әлі қалмапты (А.Хангелдин, Шығ.).

Қаба сақал. *Жаққа тұтас қаптап шыққан қалың сақал. Қабасақал* ол ойыншы, қулықшыл адам (С.Мұқанов, Танд. шығ.). *Қабасақал*, ұзын бойлы капитан кіріп келді (Б.Момышұлы, Шығ.).

Қауға сақал. *Қалың сақал.* Абылай десе, мен сенемін осыған, Кітаптағы бейнесіне қосылам. *Қауға сақал* қапталына қарасам. Жоңғарларды елестетем жосыған (К.Салықов, Жезкиік).

Қырма сақал. *Қырықтан асып, жасы ұлғая бастаған.* Көп болды сен көрмегелі, Шекті жылдам жылдар сапар, Баяғыдай көрме мені, Болдым, міне, *қырма сақал* (Қ.Бекхожин, Ардагер.).

Сақалға ақ кірді. *Қартайды, мосқал тартты.* Жол болғай, Төкен бауырым, *Ақ кіреп* кезде *сақалға*, жарымның туған ауылын көрмек боп тарттым сапарға (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.).

Сақалды беріп шықты [сақалды қолдан берді]. Абыройдан айырылды, ар-қяттан жұрдай болды. Өртеніп жатқан жерге шегіртке қонбайды. Біз үстімізге келгенде көріп, сақалды қолдан беріп отырмыз (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

Сақал сипады. Бөрінен жұрдай болды, құр алақан қалды, сытырылып шықты.

Сақал сипап қалды. Алданып, құр алақан отырып қалды. Әулие, әулие деп әукесі түсіп еді, әулиесі атын мініп кетіп, сақалын сипап қапты (Ауызекі).

Сақал шықты. Жасы келді, есейді, үлкейді. Алты малта ас болмай, өзіңнен туған жас бала Сақалы шығып жат болмай, Ерлердің ісі бітер ме? (М.Өтемісов, Өлеңд.). Мұртқа өкпелеп жүргенде, сақал шықты, жығылғанның үстіне жұдырықтап (Мақал).

Сақалы белуарына [беліне] түсті. Шал болды, қартайды. Төсекте сақалы белуарына тұскен аппақ құдай шал отыр (Қаз. ертег.). Мынау қайныңыздың істегені, сақалы беліне тұскен ше, бала болады да жүреді (М.Дүзенов, Ақөже).

Сақалы бұрылданды. Жасы келді, егде тартты. Сақалы бұрылданып, бетіне әжім кіріп, едәуір қартаң тартып қалыпты (С.Шаринов, Шығ.).

Сақалы құдай. Сақалы аппақ, қатты қартайған. «Құдай тағала шын тілесе, береді екен ғой» деп қуанғаннан пердесін қайырып тастап қарасам, белі бүкірейген, көзі қызарған, аузы опырайған, бет терісі қатпар-қатпар, қасы түксиген, сақалы құдай бір шал түр!.. (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сақалымен ойнады. Еркеледі, бұлаңдады. Мойынына асылып, Сақалыңмен ойнаса, Әлденені Асығып Сұрағанын қоймаса! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Далаң қайда, туған елім? Жатайын да, ойлайын. Бабам қайда, туған елім? Сақалымен ойнайын (М.Мақатаев, Шығ.).

Сақалын алды. Сақал-мұртын қырды, қырынды. Айтып қалып жүрме біраз аңдамай! Аяқасты басталады дау-дамай! Кеше ғана алғандай ем сақалды, Бүгін міне, көріп тұрсың, қауғадай! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сақал алып, Шаш тарап, Сылап бетті креммен, Адамдардай ашқарақ Асханаға кірем мен (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сақалын бұлдады. Сақалын сатты, үлкендігін бетке ұстады. Бұлдайсың жөнсіз жерге сақалыңды, Сөйтіп-ақ жүре бермей жайларыңа (С.Торайғыров, Танд. шығ.).

Сақалын жұлды. Опық жеді, санын соқты; күйіп-пісіп ашуланды. Жақсылардың баласы, Жаман болса, жараңдар, Сақалын жұлдып жылайды, Әбден ыза болған соң (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Асқар бай өз сақалын өзі жұлды (Е.Бердин, Қанды асу). Жануар, жаз жайладым, күз жайладым, Сыртында қызды ауылдың көп байладым; Құлагер мерт болды, – деп естігенде, Жұлдым да сақалымды, ойбайладым (Ақан сері, Шығ.).

Сақалын сатты. Жасы үлкендігін бұлдады, қартайғандығын бетке ұстады. Бақпен асқан патшадан Мимен асқан қара артық, Сақалын сатқан көріден Еңбегін сатқан бала артық (Абай, Тол. жин.). Жолдастармен есептесіп жатпаймын, Жақсы жырды – Жазса да кім – Жаттаймын. Жолым үлкен, Жасым үлкен, болса да, Ағамын деп сақалымды сатпаймын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сақалын сауды [тарақтады]. Сақалын қолымен төмен қарай сипады. Бекеттің сүмірейіп, күмілжіп отырғанын аңғарған соң көңілі орнына түскендей кенже баласын тізесіне қондырып, рақаттана сақалын сауып қойды (Қ.Ысқақов, Қараорман). Ол сәндеп қойған дөңгелек сақалын сауып, айналасына сүзе қарап келе жатты да, көзімен жер шұқып отырған Тастайға келе бергенде жанарын кілт кідірткен (Қ.Сегізбаев, Беласқан). «Торғай биыл тасыды» деген хабар Қандай бақыт сөз еді елең қағар! «Онда болды! Береке толды», – дейтін, Сақалдарын тарақтатп қариялар (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Сақалын сыйлады. Жасы үлкендігін құрметтеді. Мен де бір үлкен ғой деп, сақалыңызызды сыйлап отырсам, – деп шаптыға тұрып кетті (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Сақалыңның ағы бар, ағалығың тағы бар. Байырғы кезде батырлар жолдасқанда айтылатын сөз. Жоқ, сен қамдан, амалың болса, қылып қол сенің сақалыңның ағы бар, ағалығың тағы бар. Сөйтіп Қаражанға кезекті береді. Жолбарыстай қолды болды, Алпамыс сонда: иә, шері хұда хозірелі Ермырза деп, мықтанып сыйынады. Сөйтіп тұрғанда баяғы атын қойған көлендер ерлері дайын болды, жеті көміл пірі келіп, екі еніне қорғасындай салмақ берді, қара таудай Алпамыс сұлтан тырп етпеді (Алпамыс).

Сақалы өртенді. Үлкен басы қятқа қалды. Жолықпайды, беті күйіп, сақалы өртеніп отыр онсыз да, – деді (Ауызекі).

Сақалы сапсиды. Жасы ұлғайды, қартайды. Құда түсерге сақалым сапсидып, мен барсам, Қосшықұл, әрине, аузын кең ашады (С.Мұ-

қанов, Есею жыл.). *Сақалың сапсып, не бетіңмен барасың?* (Б.Майлин, Шығ.). Арасында бала ғана емес, *сақалы сапсыған* үлкендер де бар (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қоспажеммен қас-көзім «сүрмеленген», *Сақал* өсіп, *сапсыяр* түрге келген. Шірік сабан, ки мен жем иісі аңқыған Алағөлең қораға кірген ем мен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сақалы шығып, жат болды. *Өсіп, ержетіп, өзімен-өзі болу мағынасында.* Тебіңгі терге пірімей, Терлігі майдай ерімей, Алты малта ас болмай, Өзіңнен туған жас бала *Сақалы шығып, жат болмай* (Махамбет, Өлеңд.).

Теке сақал. *Ұзын, сүйірлеу, шоштитан сақал.*

Шоқша сақал. *Иекке шығатын, сүйір сақал.* Сүйірік, *шоқша сақалының* тек ағы айқындала түскен секілді (С.Шаймерденов, Болашақ.). Қушық, кішкене бетіне сұс беретін, бір уыс, сүйқылт, *шоқша сақалы* әуелеп қапты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Жақсылық мен білетін — ашаң кісі, Сұңғақ бой, *шоқша сақал*, жасаң кісі. Он саусақ домбырадан айырылмаған, Қайтқанша қос қарынан қашан күші (Т.Айбергенов, Мен саған.).

САҚАЛАН = е т. *Есею, ержету, үлкею.* Сай тасындай *сақаланып*, бір майданға шығыппыз (С.Алдабергенов, Қанат.). Уақыт заңын іске асырдық, Әйел алдық, бала сүйдік, *Сақаландық*, біз басылдық, Дүние жинап, жаңаша үй ғып (С.Баймолдин, Қызыл іңір).

САҚАЛАНУ *Сақалан етістігінің қимыл атауы.*

САҚАЛАУ с ы н. *Ересектеу, мосқалдау.* Басқалардан гөрі *сақалау*, сары жігіт орнынан тұрды (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). *Сақалау* бір әйел: — Қайран да менің әжем-ай! — деп, дауыс қылып қоя берді (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

САҚАЛДЫ с ы н. **1.** *Сақалы бар, сақал шыққан.* Оларға жуанды-жіңішкелі, ұзынды-қысқалы, *сақалдысы*, көсесі, қырықпасы, қырмасы аралас бақа көзденген, жылан көзденген билер, ауылнайлар, елу басылар, атқамінерлер отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жә, түсіндім, әңгімені созбаған жөн бет алды, Қария ма десем сізді, «бала» екенсіз *сақалды* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Орта жастан асқан жігіт ағасы, топ басшысы; жасы үлкен.* Келгенін үйге қонақ қыз да біліп, Төседі төрге көрпе түрегеліп. Алдында — *сақалдысы*, жасы — кейін, Есіктен сәлем беріп келді кіріп (Б.Майлин, Шығ.).

Ақ сақалды. а) э к с п р. *Сақалына ақ кірген қарт, қария.* *Ақ сақалды* ақ шалға Қажымай жеткен тоқсанға. Қуанышқа кенеліп Бұлбұл жүрек сайрайды, Кәрі кеуде — бақшада!.. (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Шалалықтан ел несібі шашылар Сондықтан да барлық билер, қазылар, Барлық әскер басылар, ісін мінсіз атқарған Сайлансын тек *ақ сақалды* қарттардан! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Елу жыл болған екен. Ойланбай тайып тұрыпсың, *Ақ сақалды*, сары тісті Ғұмар шалға кәдімгі (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) с т и л ь. *Ақын бұл жерде қыстың бейнесін сақалы аппақ құдай болған кісіге теңеп отыр.* Ақ киімді, денелі *ақ сақалды*, Соқырмылқау танымас тірі жанды. Үсті-басы ақ қырау, түсі суық, Басқан жері сықырлап келіп қалды (Абай, Тол. жин.).

Сақалды басымен. *Жасы үлкендігіне қарамастан, қартайған қалпымен, үлкен басын кішірейтіп.* *Сақалды басыңызбен* неге өтірік айтасыз? (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Бекмұрат ел жинап, *сақалды басымен* Күмісбекке арнап сәлем айтыпты (Ғ.Сланов, Асау арна). Алып-қашты өсек-өтірікші деген осындайдан шығады-ау. Бала емес, *сақалды бастарымен* сонша үркітпесе несі кетеді екен? (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Сақалды қу [құл] жарытпас. к е к е с і н. *Кәнігі кісінің жылпос әрекеті туралы айтылады.* *Сақалды құл жарытпас* сенің иегіңе біткен бес тал қылшығынан кімге пайда бар? — деді Есенбек Күдеріге (М.Иманжанов, Әңгім.).

САҚАЛ-МҰРТ з а т. *Жоғарғы еріннің үстіне, төменгі еріннің астына, жаққа, иекке шығатын тұқ, қыл сақал мен мұрттың жалпы атауы.* Атағым бар, Айбарым бар! Бар басқам. Асудамын *сақал-мұртты* қар басқан. Кит те болды жұтып қоя жаздаған, Ит те болды балағыма жармасқан! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Ет жоқ, ұрты суалған, *Сақал-мұртты* қуарған, Қара қыл жоқ шашында (А.Байтұрсынов, Шығ.). Екі жаяудың біреуі жалаңбас. Ұзын бойлы адам. Бұтында қара шалбары бар. Балағын етікке салмаған. *Сақал-мұртты* н қырған. Қыр мұрынды (М.Жұмабаев, Шығ.). Тысқа шыққан қара сақал демде көртейіп, *сақал-мұртты* аппақ болады. Қатын-бала жылы үйден шықпайды; қатынас сирейді. Еркек малмен әлек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ауылдан шықты Байекең Зылықаны алмақ боп, *Сақал-мұртты* сауыстай, Бет-бейнесі қуарған Қаны ішіне тартылып, Тамырлары суалған (О.Шипин, Дастан.).

Сақал-мұрты қуарды [қар басты]. *Шашы ағарды, қартайды.* Алпыс беске келгенде, *Сақал-мұртың қуарып*, Бойға біткен тамырдың Бәрі бірдей суалып, Алайын деп тұрмысын (Батырлар жыры). Қыздың берген жауабы: – Құдай не үшін жаратқан, Емес пе екен қыз пенде? Мен жыламай қайтейін, *Сақал-мұрты қуарған*, Көз жанары суалған Баймағамбет деген шал Айттырып мені мал берді (О.Шипин, Дастан.). Атағым бар, Айбарым бар! Бар басқам. Асудамын *сақал-мұртты қар басқан*. Кит те болды жұтып қоя жаздаған, Ит те болды балағыма жармасқан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

САҚАЛ-МҰРТТЫ *сы н.* *Сақал-мұрт қойған, өсірген.* *Сақал-мұртты* кісі екен, Кірпігі ұзын найзадай. Жауырынды, шүйделі, Бармақтары балғадай (О.Шипин, Дастан.).

САҚАЛСЫМАҚ *з а т.* *Сақалға ұқсас, сақал секілді; селдір түк.* Сақал-мұрт дегеннен ныспы жоқ, тек иек астында селдір ғана *сақалсымағы* бар (Ауызекі).

САҚАЛТАЙ *з а т. з о о л.* <лат. *gyraetus barbatus*> *Қаршыға тұқымдасына жататын жыртқыш құс; қозықұмай.* *Сақалтайдың* тұрқы 1 м-дей, салмағы 5–7 кг. Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген (Қаз. ықшам. энц. сөздігі). Олардың арасындағы ең көріктісі – *сақалтай* немесе қозықұмай. Олар хайуанаттар паркінде жиырма жылдан астам уақыт тіршілік етіп келеді (Х.Қыдырбаев, Қазақстан.). Кейде *сақалтайдың* қозықұмай деп те атайды. Қазақстанда Жетісу (Жоңғар) Алатауы мен Тянь-Шаньда, Алтайда кездеседі (ҚҰЭ).

САҚАЛ-ШАШ *з а т.* *Иек пен басқа шыққан түк.* Ағарып *сақал-шашы* қариды енді, Төнінде қу сүйек қап ариды енді, Қызығын малдың жұмсап көретұғын Мезгілдің кетті өтіп бәрі де енді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қайтерсің, жоқшылықтың жолы қиын, Әйтпесе жын ұрып па ұрлық қылып?! Ағарды арам іспен *сақал-шашым*, Бойыма тарамайды ішкен асым (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ойнаған ақ бұлттай денесі өппақ, Жасаған бұлт ішінде барлық жасын. Күңіренген көлдердің көбігімен Жуғандай өппақ қылып *сақал-шашын* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сақал-шашы ағарды. а) *Қартайды, жасы келді, ұлайды.* Біріншісі Мөрмәр тастан сарай болса қаланған, Екіншісі жиһаз, өрнек сарай үшін жаралған. Біріншісі Игорь болса сауыт-сайманға оранған, Екіншісін Боян дей бер *сақал-шашы ағарған* (М.Мақатаев, Шығ.). Жаңынды беріп, жан алып Жетіпсің осы шамаға.

Сақал мен шашың ағарып Тартыпсың Сәбит ағаңа (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Қайғы шекті, шерлі болды.* Өткізді жылауменен елу жасты, *Ағартты* қайғыменен *сақал, шашты*. Патша елі-жұртын жиып алып, Мекеге барамын деп ақылдасты. Патшаның елі-жұрты көп жиылып, Патшамен үш күн жылап амандасты (Ө.Найманбаев, Шығ.).

САҚАЛШЫ *з а т. т а р.* *Патшаның, ханның сақал-мұртын басатын шаштаразы.* Әйелге осы ерекшелігін білдірмес үшін *сақалшысына* «Сенен басқа ешкім білмейді, менің қос мүйізді екенімді біреуге айтатын болсаң, сол жерде басыңды аламын», – депті (Қаз. дала. ойшыл.). Амал жоқ, *сақалшыға* жан керек, мұны жанға тіс жарып айтпайды (Қаз. дала. ойшыл.).

САҚАЛЫҚ¹ *сы н.* *Сақа болатын, сақаға жарарлық үлкен (асық).* Бірге өскен Әлім дейтін жолдасым Алып шығып асық толы дорбасын: – Таңда, – деді, *сақалыққа* біреуін, Беріп жатып бір құятын қорғасын (С.Сауытбеков, Өс.).

САҚАЛЫҚ² *з а т.* *Ержеткендік, мосқалдық, есейгендік.* Гүлнар *сақалық* байқатты, – Ең болмаса, іздеп келген көңілімді сыйламадың, – деді (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар).

САҚАЛЫМЕН *ү с т.* *Сақалды басымен, үп-үлкен болып.*

САҚАР¹ *з а т. э т н.* *Алабота, торғайоты сияқты т.б. ащы шөптердің, баялыш, сексеуілдің күлі.* Іздей берсе, не табылмайды, біреуден біреу құлақтанып, *сақармен*, күлмен, керосинмен жуатынды, майға өлтірген сынап жағатынды тауып алды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сабынға қосатын *сақарды* ашуы күшті деп, алаботаның күлінен сарқиды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Құрт болған жылқыға тоғыз не он бір сықпа *сақар* жұтқызу арқылы емдейтін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Домбыққан бетке жағарға Даладан *сақар* табар ма?! Түзде өлсе, жүзін жабарға Қар кетпей пенде табар ма?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сақарға [сақардан] салған [қайнатып алған, шыққан] сүйектей. *Өңі қашқан, құп-қу.* Бәрі де демдерін ішіне тартып, *сақарға салған сүйектей*, құп-қу боп отыр (С.Досанов, Қыран.). Бисенғалида өң-түс жоқ. Ақ құбаша, ашаң жігіттің *сақарға салғандай*, құп-қу, екі ұрты салбырап кеткен (Ө.Қанахин, Жер бас.). *Сақарға қайнатып алған сүйектей*, құп-қу боп кеткен Әйткеннің екі көзі шарасынан шығып бара жатыр еді (Ж.Мусин, Ақ жалау). Бұрын екі беті алмадай құлпырып тұратын

кішкене қыздың беті *с а қ а р д а н ш ы қ қ а н с ү й е к т е й*, құп-қу (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Сабының сақар болсын. тілек. *Сабының сақар болсын*, – деді, – келін, Көрмедің шыбын құрлы мені, келін, Жұрт сыйлаған басымды күлге теңеп, Жаярмын талай жерге сені, келін (Шал ақын, Өлеңд.).

Сақар қайнатты. *Сақарға май, су қосып, қазанда қайнату арқылы сабын жасады.* Серікжанды қасыма алып, үлкен ауылдың қыстауына барам. Алабота жұлам, *с а қ а р қ а й н а т ы п* алам (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қазірдің өзінде сексеуілдің отын дайындау кезінде қалған жас бұтақтарының күлінен *с а қ а р қ а й н а т т ы* (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

САҚАР² [ар. *سحر*] з а т. д і н и. *Ораза кезінде таң атпай ішетін тамақ, сәресі, сахар.* Ол ұзақ отырып, *с а қ а р* алдында тауық шақырғаннан кейін, үйіне қайтты (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Кәрібай молда *с а қ а р ы н* ішіп, таң намазын оқығаннан бері, дәйек тұтып үйде отыра алмады (Б.Майлин, Шығ.).

САҚАР³ з а т. х и м. *Калий карбонатының техникалық атауы; ақ түсті, ұнтақ зат.* *С а қ а р* – сұйық сабын, шынының арнайы сорттарын шығаруға, тоқыма өнеркәсібінде, фотографияда және т.б. қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *С а қ а р д ы* КОН ерітіндісіне CO₂-мен әсер ету арқылы және глинозем өндірісінде қосымша өнім ретінде алады (ҚҰЭ).

САҚАРШАМ з а т. *Сәресі ішетін кез, мезгіл, сахар.* *С а қ а р ш а м* кезінде шалқалап ай туды (Е.Сегізбаев, Сыр).

САҚАУ¹ с ы н. **1.** *Тіл мүкісі, ақауы бар (адам).* Кейбір адамдардың баланың өз тілінше сөйлеп, балаға тез ұқтырам деп, яки баланы еркелетіп әдейі тілдерін бұзып, балаша шолжыңдап *с а қ а у* болып сөйлейтіндері бар. Бұл – зор қате. Бұлай сөйлеу баланы түзмейді, бұзады (М.Жұмабаев, Шығ.). Мұндағы қазақ байларының бір тәуірі – манағы өзін көрген *с а қ а у* Наурызбай, ол байқұс... (М.Дулатов, Шығ.). *С а қ а у* екенін білмегендерге Балжан жазалы емес, Балжан кісі алдаймын деп қашан ойлады. Сақау екенін көзі-ақ айтып тұрды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

2. а у ы с. *Айнала өмірден бейхабар, меңіреу, қараңғы; тіл білместік.* Қазіргі өнер, білімге толып тұрған заманда теміржолдар, телеграфтар мекен дүниенің төрт жағын біріне-бірін жақындатуға айла табылса да әлгі халықтар бірі-бірімен көміл хал-жайын танысып, білуге тілі *с а қ а у*, құлағы саңырау еді. Себебі: жер жүзіндегі жұрттың тілдері сонша көп екен, соларды түгел білмек түгіл, қанша ғұмыр, қанша

ақша сарп еткен кісілер де 2–3 тілден артық біле алмайды. 2–3 тіл білуменен дүниені аралай алмайсың (М.Дулатов, Шығ.). Мылқау өмірге үн беретін, *с а қ а у* өмірге тіл беретін, жокты бар қылатын, барды гүлді, көрікті қылатын, бізді арсыға аяқ басқызып, тәңірімен тілдестіретін – сол фантазия (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сақау көбе. *Домбыра тартушының сау-сақты үстіңгі пернеге тигізбей тарту әдісі.* Ал үстіңгі ішекті жартылай, пернеге тигізбей басатын, «*с а қ а у көбе*» аталатын тәсіл мен астыңғы, үстіңгі ішекті алма-кезек ілетін, бес саусақ қатарынан тынымсыз жүйткіген, негізгі күш бас бармақ пен шынашаққа түсетін шалыс басысқа айрықша шебер болып шықты (М.Мағауин, Өмір жыры).

САҚАУ³ з а т. в е т. *Құлын мен жас жылқыда болатын, тіл асты бөртін, алқымы ісіп кететін ауру.* Тіпті қолындағы *с а қ а у* құнандай тістеуіне шейін айтып Қызыке екеуіне ұйқы бермейтін (Б.Құсбегин, Зуқа батыр). Құлын күнінде бұл арғымаққа *с а қ а у* шыққан мал екен, – деді Шолақ айғырдың аузына үңілген көпке (С.Мұқанов, Танд. шығ.). *С а қ а у* деп жылқының алқымдағы сөл түйіндері іріңдеп және танауы мен жұтқыншақ кілегей қабығы іріңді қабынуға шалдығатын жұқпалы ауруын айтады (Ә.Әбішев, Мал санитары.).

Құлындағы сақау, құнандағы тісеу. *Егжей-тегжейлі, бала кезіндегісінен бергісі.* Аш бүйіріңнен қысып-қысып жіберсем, *қ ұ л ы н дағы сақау, құнандағы тісеуіңді* айтарсың (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). *Қ ұ л ы н дағы сақауыңды, құнандағы тісеуіңді* қопармай, айтарыңа келсейші! (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Менің сен білмейтін *қ ұ л ы н дағы сақауым* мен *қ ұ н а н дағы тісеуім* бар ма? (А.Жүнісов, Өмір.).

САҚАУЛАН= е т. *Тілі мүкістеніп сөйлеу, сөздерді дұрыс айта алмау.* Тілі күрмеліп, *с а қ а у л а н ы п*, әлденені айтқан болады (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Үн баяу әрі *с а қ а у л а н ы п* естіледі (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

САҚАУЛАНУ *Сақаулан етістігінің қимыл атауы.*

САҚАУЛЫҚ з а т. *Тілдегі мүкістік, кемістік.* Ол – Қазақбайдың тете інісі. Еркекетотай боп өсіп, жастай жабысқан *с а қ а у л ы қ* есейгенде де қалмады десетін (Ө.Жылқышиев, Мешін жылы).

САҚАУША ү с т. *Сақау сияқты, тілінің мүкісі бар адамша.* Сөзін *с а қ а у ш а* бұзып айтқанға кемпір күлді (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

САҚАУШӨП з а т. ө с. *Шөптің бір түрі, қансигек. Іле Алатауында суыр көбінесе ақ бас беде, бақбак, кекіребас, альпы таспасы, Тянь-Шань ясколкасы, қансигек немесе с а қ а у ш ө п және ешкімия сияқты шөптерді азық етеді (Қазақст. аң байлығы).*

САҚАША ү с т. *Сақа сияқты, сақаға ұқсатып. Қолындағы тасын с а қ а ш а иіріп, құлашын әдейі қысқарақ сермеп, босаң лақтырды (С.Омаров, Күншуақ).*

САҚАЮ *Сақай етістігінің қимыл атауы.*

САҚБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. *rutilus frisii*> *Тұқы тұқымдас балықтардың бір түрі. С а қ б а л ы қ т ы ң* тұрқы 75 см, массасы 6 кг-ға дейін. Теңіздің суы тұщылау жерін мекендейді, еті дәмді, қылтанағы аз, құнды кәсіптік балық (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САҚЕТЕР з а т. к ө н е. *Шынжыр тәрізді ескілікті соғыс қаруы. С а қ е т е р* тиді саныма, Сақсырым толды қаныма (Доспамбет жырау).

САҚИ [ар. *سخي*] с ы н. *Қолы ашық, жомарт, береген. Ол тірісінде де талайға ыстық та көлеңке болған, суықта жылуын тигізген қайыры мол, с а қ и* адам еді (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Құрық салып құр атқа, Тезірек жет мұратқа! Сары күздей *с а қ и* бол, Шашпа болма бірақ та! (Н.Төреқұл, Сүйіншіден.). Барынша *с а қ и* атануға тырысатын Бөкеннің өзі де ат құрғатқан емес, Қараштың ақсақалдары біраздан соң қайтадан келгіштеуді көбейтті (Ө.Кекілбаев, Шығ.).

САҚИ = е т. **1.** *Қақию, сіресу. Қабағын қарса жауып, ылғи іштен тынып, сыздап отырады екен. Тегі, топас болумен бірге сексеуілдей с а қ и ғ а н*, катал болар (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Жер *с а қ и ы п* қатып қалыпты (А.Жұмаділдин, Қайырлы сапар). Қар әбден *с а қ и* я қатқан (Ө.Қанахин, Дәмелі). **2.** а у ы с. *Ызғырығын сақтау, бірқалыпты аяз туру. Күннің әлпеті де жаман. С а қ и ы п* тұра береді. Бұ да жақсы ырым емес (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САҚИЛЫҚ з а т. *Қолы ашықтық, жомарттық. Асырып с а қ и л ы ғ ы н* мейман күткен (Айтыс). Ақын жанының *с а қ и л ы ғ ы н* а еріксіз бас иеміз (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Әм байлық, әм *с а қ и л ы қ* біздің елде (Айтыс).

Сақилыққа қол салды. Жомарт болды, қолы ашылды. Ақын болсаң, тар жолда Ала таңмен аралас; Ақылын сөйле тазаның, *С а қ и л ы қ қ а с а л с а ң* қол, Қайнасын отта қазаның! (XX ғ. қаз. ақын.).

САҚИНА¹ з а т. **1.** *Сәндік үшін саусаққа салатын әшекей; зергерлік бұйым. Неше алуан с а қ и н а л а р* мен жүзіктерді, сырғалар мен

білезіктерді, бірінен бірі өтетін асыл тастарды көрсетеді (Ө.Кекілбаев, Бір уыс.). Жанға айтпай, жақсы ұрының бір өзі үптер, Сөзілмес ауырлығы міне жүктер: ішінде шыны жайма, қызыл барқыт, Сары алтын: *с а қ и н а*, алқа, білезіктер (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *С а қ и н а л а р* күмістен немесе алтыннан соғылып, әшекей мәнеріне, көздерінің бейнелеріне қарай әртүрлі аталады. Мысалы, тасты сақина, моншақты сақина, құсмұрын сақина, ырғақ сақина, бұрмалы сақина, т.б. (ҚҰЭ). **2.** *Бүркіттің аяғына кигізетін шығыр, балдақ. Құсқа салынатын заттардың атаулары мынадай: тұғыр, балақбау, томаға, жембау, с а қ и н а* т.б. *С а қ и н а* құстардың аяғына алюминийден жасалып салынады (Саятшылық). **3.** *Ағаштың жасын (неше жылдан бері өсіп тұрғанын) көрсететін дөңгелек сызықтар; жылдық сақина. Мен ара темірмен қырқылған ағаштың қасына тоқтаймын да ағаштың жылдық с а қ и н а л а р ы н* сығалап санай бастаймын. Егер мен «не істеп жатырсыз?» деп сұраса, қысқаша жауап беремін (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** *Найзаға, қылыштың, қанжардың, пышақтың сабына әсемдік үшін орнатылатын дөңгелек металл; балдақ. Қылыш қынының қолдығындағы с а қ и н а л а р ы* алтыннан жасалған, ешбір таты жоқ, жалтырап тұр (А.Машанов, Жер асты.). **5.** а н а т. *Адам кеңірдегіндегі шеміршек бөліктері. Адамның кеңірдегі 15-20 шеміршек с а қ и н а л а р д а н* құралып, арт жағынан ұштары түйіспей, кәдімгі *с а қ и н а* тәрізді болады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

Сақина сығылма. *Доғалана созылған сығылмалар жиынтығынан тұратын, жалпы پوشымы сақина тәрізді геологиялық дене.*

Сақинасын сындырған. *Жігітімен көңіл қосқан. Құралай кетерінде тұңғыш рет жігітіне өз қолымен дәм берген, с а қ и н а с ы н с ы н д ы р ғ а н*, бір түн де болса екеуіне жылы орын болған ошақтың күліне қимастықпен ұзақ қарады (А.Әлсеров, Ауыл.).

САҚИНА² з а т. *Естамалы бас ауруы. – Е, қаруы бар жігіттер жазылсын дені сау болса, баламызға жазыл деп айтар едік, басының с а қ и н а с ы* бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Адамның қаны тасыса, басқа шабады, оны жұрт *с а қ и н а* дейді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Сақина алды. о й ы н. *Сақинаалмақ ойынында қыздың аузынан жігіттің сақинаны алды. Дауысы шап ете қап естіледі. Жігіттің қыз аузынан с а қ и н а а л ғ а н* сүйгізген қыз көнбеген адамсып, үкісі желжілдейді бұлғаланған (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Сақинасы бар. *Ұстамалы бас ауруы бар. Сақинасы бар* кісідей неге тырыса қалдың (Ауызекі).

Сау басына сақина тіледі [тілеп алды]. *Өзін-өзі дауға іліктірді, пәлеге қалды.* Қылмады арыстан уафа тәубесіне, Аңдардың тоқтау салмай гауғасына. Өзі еткен өміріне хилаф келіп, *Сақина тілеп алды сау басына* (М.Дулатов, Шығ.). *Сау басымызға сақина тілейік* деген ниетіміз жоқ (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бодан *сау басына сақина тілеп алып*, енді содан құтылатын жол іздеуде (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

САҚИНААЛМАҚ з а т. э т н. о й ы н. *Қыз аузына жасырылған сақинаны жігіттің өнер көрсетіп барып, ернімен алатын ойын түрі.*

САҚИНАЛА= е т. *Шеңбер салу, дөңгелектеу.* Ердің үстінде отырған бүркіттің қасына барды да, қолы қалтырап, құстың екі жіліншігіне *сақиналап* тігіп тастаған балақ бауды сөге бастады (Қ.Жүмаділов, Көкейкесті). Картоп түйнегін кесіп *сақиналағанда*, жоғарғы көздерден қоректік заттардың төмен ағуы тоқталады (М.Ерленесов, Суармалы егін.).

САҚИНАЛАН= е т. *Шеңберлену, дөңгелену.* Шеткі бір қабатына *сақиналана* қамыс өскен шалқар көл кездесті (С.Мұқанов, Есею жыл.).

САҚИНАЛАНДЫР= е т. *Шеңберлендіру, сақина сияқты дөңгелендіру.* Әр пердесіне *сақиналандыра* ұстаған алтын білезіктер шымылдық қасына жүргізген сары оқалармен жарасып, жалт-жұлт етеді (С.Жүнісов, Ақан сері).

САҚИНАЛАНДЫРУ *Сақиналандыр етістігінің қимыл атауы.*

САҚИНАЛАНУ *Сақиналан етістігінің қимыл атауы.*

САҚИНАЛАУ *Сақинала етістігінің қимыл атауы.*

САҚИНАЛАУШЫ з а т. *Сақина салушы.* Сақинада құсты жіберген ұйымның немесе құстарды *сақиналаушы* мекемелердің басын біріктіретін орталықтың аты, сақинаның рет нөмірі көрсетіледі (Саятшылық).

САҚИНАЛЫ с ы н. *Сақинасы бар, сақина салынған.* Көп *сақиналы*, үлкен білезікті апшақ қолын сәл көтере түсіп, жігітке сыпайы тілек етті (М.Әуезов, Абай жолы). Қыран ауылы – аспанда, адам ауылы – жерде. Ол осы жолы ауылына асықты. Құдды сондағы *сақиналы*, балақ баулы қыран секілді (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Бөкенбай батыр ауыр денесін шайқалта ырғап, ат үстінде оң жағына еңсеріле бұрылды да, үзбелі тоғыз *сақиналы* найзасын көлденең ұстады (С.Сматаев, Елім-ай).

САҚИНАЛЫҚ с ы н. т е х. *Сақинаға қатысты, сақина сияқты.*

Сақиналық желі. и н ф. <ағыл. ring network> *Топологиясы сақина түрінде болып келген (тұйық контур тәрізді) есептеу желісі.*

Сақиналық (циклдік) тізім. и н ф. <ағыл. ring (circubar, cyclic) list, ring structure> *Әрбір құрауыштың сол тізімде бір ғана алдыңғы және бір ғана келесі құрауышы бар тізбелік тізім.*

САҚИНАТАСТАУ з а т. э т н. о й ы н. *Қазақ халқының ерте заманнан келе жатқан дәстүрлі ойындарының бірі. Сақина тастау ойынының ережесі бойынша, жігіттер мен қыздар дөңгелене отырады. Отырғандардың арасынан бір кісі өтетіндей бос орын қалдырылуы керек. Ойынды жүргізушінің сақинаны кімге тастайтыны өз еркінде, тек кімнің алақанына салып жібергенін білдірмеуі керек («Жалын»).*

САҚИНАТАСТАУШЫ з а т. о й ы н. *Сақинатастау ойынына қатысушы. Сонан соң сақина тастаушы «ақшымшығымды бер» деп дауыстайды. Осы сәтте сақинаны алған ойыншы «менде» деп орнынан тұруы керек («Жалын»).*

САҚИНАТЫҚПАҚ з а т. э т н. *Ұлттық ойын түрі; сақинатастау. «Хан қалай?», «Белбеу сок», «Тақия жүгіртпек», «Сақина тықпақ», «Мыршым», сияқты сүйісетін, белбеумен ұрысатын, жұдырық жұмсайтын, емшек ұстайтын, қол қысатын, тағы талай қол жұмысы аралас ойындарды адақтаған кезде, жігіттер түрегелісіп, «күр-күр» қалмақ ойыны сияқты жақтан ұратын, күш сынасатын ойындарды да істеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).*

САҚИНАША ү с т. *Сақина сияқты дөңгелентіп. Түтінді аузынан сақинаша дөңгелентіп, лек-лек етіп шығарып, бізді таңғалдырды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Палуан шиыршықтап сақинаша ораған темірді жазуға әлгі жігіттердің әлі келмеді (М.Танекеев, Қажымұқан).*

САҚИНЕК з а т. *Пышақтың, біздің, қылыштың сапқа жетесі сұғылған жерін қысып тұратын металл шығыр.*

САҚИЮ *Сақи етістігінің қимыл атауы.*

САҚЛАН= е т. к ө н е. *Сақтан.* Істері елге зиян, заңға дұрыс, *Сақлансын* данышпандар жаман достан. Надан дос бір айлық дос түбі дұшпан (Бес ғасыр.).

САҚМАН з а т. с ө й л. *Сақпан*². Саулық қой бауыр басқанша қозысымен 10–15 күн бойы жеке клеткада тұрады. Содан кейін барып *сақман дараға* бөлінеді (Қ.Серікбаев, Қастек.).

САҚМАНШЫ з а т. э т н. *Сақпанишы*. Шопандар мен *с а қ м а н ш ы*, Екінші тыңда бақташы, Малдың басын көбейтіп, Төл өсіріп мақтаншы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

САҚПА: өкпе-сақпа. *Өкпе-реніш, қапалық (өкпе сөзіне тіркесіп, қос сөз құрайтын компонент)*. Ел не десе, о десін, *ө к п е-с а қ-п а н ы* көтеретін күй де, ми да, уақыт та жоқ (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

САҚПАН¹ з а т. к ө н е. *Тас атуға арналған көне құрал, қол қаруы*. Олар босаға жақтағы керегеге қыстырулы тұрған *с а қ п а н* мен балақпандарын алып, сыртқа атып-атып шықты (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). *С а қ п а н* түркі халықтарында жаугершілікке және аң аулауға, мал қайыруға пайдаланылды (ҚҰЭ). Қазақстанда *с а қ п а н н ы ң* екі түрі болған: сапты сақпан – бір жағына ағаш сап байланады; түйме сақпан – жіппен оралып, білекке тағылады. Сапты сақпанды соғыстан бөлек мал қайыруға, күзетуге пайдаланады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Есек дәме аңшыдай қақпан артқан, Аралыштап, жақсы емес *с а қ п а н* атқан. ...Сыншының ары таза болса керек Алдында жатқан ана-оу ақ парақтан!!! (М.Мақатаев, Шығ.).

САҚПАН² з а т. 1. *Бір бөлек қозылы қой*. Есейген төлдің он *с а қ п а н ы н а* арналып, он бөлімге бөлініпті (Е.Тұрысов, Келіншектау). 2. *Қой қоздату науқаны*. Көп ұзамай, бір топ бала *с а қ п а н* кезіндегі қауыртта көмек беруге жәрдемге келді (Ә.Бүркітбаев, Жетімек).

САҚПАНДАЙ с ы н. *Сақпан сияқты. Сақпанд а й* заулайын ба, Қамшымен тіліп көкті?! Сары атан зауза айында Додаға кіріп кеттім (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қайнардан бұлақ аққандай, Тастан тесік тапқандай, Тау жаңғыртып өн мен жыр, Құлаққа тиер *с а қ п а н д а й*, Өлгенде тынар домбыра, Бұлбұлдың тілі қатқандай (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

САҚПАНШЫ з а т. *Мал төлдеген кезде, оны құтуға көмектесуші, жаңа аяқтанған қозылардың бақташысы. С а қ п а н ш ы л а р* да көбейіп қалыпты (Б.Ірзабаев, Ұшу керек). Қазақ халқында сақпанның 2 түрі болған: сапты сақпан және түйме сақпан. Алғашқысының бір жағынан ағаш сап байланады; екіншісі жіппен оралып білекке тағылады. Сапты сақпан мал қайыру, күзету, төлдету кезінде пайдаланылады. Осыған орай төл бағушы «*с а қ п а н ш ы*» деп те аталған (ҚҰЭ).

САҚПАНШЫЛЫҚ з а т. *Төл құтушілік, төл алуға көмектесушілік*.

САҚ-САҚ: сақ-сақ етті. *Сақылдаған дыбыс шықты*. Тісі стаканға тиіп, *с а қ-с а қ е т е д і*, омырауына су төгіліп кетті (Ш.Айтматов, Ерте кел.). Қамауға түскен қасқырдай тістері *с а қ-с а қ е т е д і* (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Қара суық өңменінен өтіп, тісі-тісіне тимей, *с а қ-с а қ е т е д і* (З.Шашкин, Сенім).

Сақ-сақ күлді. а) *Сақылдап қатты күлді*. Сөз орнына Сыздық *с а қ-с а қ к ү л е д і*, Екі атса ғой, тырнаққа құдай береді! Біраз тұрып, төлтіректеп жезтырнақ Сүйретіліп қопаға қарай жөнеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Беремін Жамбыл ата, ыстық сәлем, Біледі даңқынды күллі әлем. Сағындым *с а қ-с а қ к ү л г е н* күлкіңізді, Елің мен күтіп отыр інің Кенен (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Біреудің *с а қ-с а қ к ү л г е н* дыбысы ғана естіліп тұр (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.). ә) б е й н. *Өзен, судың саққырап ағуын бейнелейтін сөзқолданыс. С а қ-с а қ к ү л і п* бұл дүниенің мұңынсыз, Бұлақ қана ағып жатыр тынымсыз (М.Шаханов, Ғасырлар.). б) б е й н. *Ойын-күлкі, той-думанды бейнелейтін сөзқолданыс*. Ауыл жатыр той жасап, Ат шаптырып, Атасының дәстүрін мақсат біліп. ... Қызыр-қазақ қарайды қыр басынан, Лақтырып шашуын, *с а қ-с а қ к ү л і п*... Ауыл жатыр той жасап, Ат шаптырып (М.Мақатаев, Шығ.).

САҚСИ= е т. *Ауыздағы тістердің ақсиып көрінуі*. Екі жағына кезек қарап, не күлкі емес, не реніш емес, ыржиды. Тістері *с а қ с и ы п* кетті (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

САҚСИЮ *Сақси етістігінің қимыл атауы*.

САҚСЫН= е т. *Сақ, қырағы болғансу. С а қ-с ы н ғ а н* сұңқардың талайын торға түсірген сұңғыла құсбегі тіршілік қызығын қайта қумақ болды (Т.Әлімқұлов, Кері толғау). «Жасанда жатқан сауын биелерді кешкі апақ-сапақта қуып кеткелі жүрген суыт жүрісті, суық түсті біреу болмасын» дегенді ойлап, *с а қ с ы н ғ а н* қойшы жолаушыға қарай қырындай тоқтай берген (К.Сегізбаев, Беласқан). Жол барда ор табылар Тұяққа жүгіретін. Аттын да қорқағы бар. *С а қ-с ы н ы п* сүрінетін (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

САҚСЫНУ *Сақсын етістігінің қимыл атауы*. Күн күркірі мен айқұш-ұйқыш нажағай ойны әлдебір елегізу, *с а қ с ы н у* сезімін оятады (М.Жұмағұлов, Қыран.).

САҚСЫР з а т. к ө н е. *Қой терісінен жүні ішіне қарата жасалған шалбар*. Біздің жау екенімізді, әлде дос екенімізді өкіліне түсіре алмай отырды. Қанына *с а қ с ы р ы* толғандай қызарып, доз шақыратындай, тас түйін болып басын жерден жұлып алды (Б.Қыдырбекұлы, Атырау). Сакетер тиді саныма, *с а қ с ы р ы м* тол-

ды қаныма, жара бір қатты жан тәтті, жара аузына қан қатты (Алдаспан).

САҚТА= ет. **1.** *Қолда ұзақ ұстау. Сақтай-тұғын* небір сырын Сыр сандығы бола алмасаң, Біреу үшін өмір сүріп, Біреу үшін өле алмасаң (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Сылап-сипап тайынды Баптап жүрмін, құлдығым. Сен жесін деп майымды *Сақтап* жүрмін, құлдығым (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қылжақтап екі ауылдың арасында, Не файда жүргеніңнен құр сораып? Бай болып һүнер білсең тіпті жақсы, Зор қару дәулетіңді бұл *сақтар* лық (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Аман алып қалу.* Абай осы дүниеге қызығушылықты, дүниеқұмарлықты «жетім көз» деп атап, ол тек өлгенде «құм көзіне құйылғанда» ғана тояды, – дейді. Адамды бұл жолдан *сақтай* тын қанағат қана (Қаз. дала. ойшыл.). Ел болып тұрып, жау болғаннан *сақтат* а, Етек астынан дау болғаннан *сақтат* а (Мақал). Еске түсті «шұбырынды ақ табан», Отыз екінші жылдар ел-жұрт қақсаған. – *Сақтат* жұттан қазағымды, – дедім мен, – Кеше қырғын соғыста да сақтаған (К.Салықов, Жезкиік). **3.** *Пайдаланбай, кейінге қалдыру.* Алмаларды жастай үзбе, Албыратып *сақтат* күзге, Әркімде алма бар емес пе?! (С.Мәуленов, Алыс кет.). **4.** *Пана болу, қорғау.* Серттесейік осылай, Ешбір жалған айтпайық. Ақырғы дем біткенше Отанды қорғап *сақтай* ыық (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Ақсақ Темір көреген, Азуын айға білеген, Дұшпанын саздай таптаған, Досын майдай *сақтаған*, Алтын дңгек секілді Патша өткен Тұранда (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Кең даланы *сақтап* қалған Мәртебелі, қазағым. Зират етіп жаттап алған Әр төбені, қазағым (С.Мәуленов, Алыс кет.). Мен осыны түсінбей дал боламын, Көңілімде айтылар қалмады әнім. Бір қыранын табиғат *сақтасай* шы, Қарқылдатып қойғанша қарғаларын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **5.** *Ұстау.* Күшті жықпақ, бай жеңбек әуел бастан, аяулы жақсыға қосамын деп, Әркім бір ит *сақтап* жүріп ырылдағып (Абай, Тол. жин.). Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда медресе *сақтап*, дін күтуге де шыдайды (Абай, Тол. жин.). **6.** а у ы с. *Асырау, бағу.* Алса да аяншақтау кедей сорлы, Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны. Жас бала кемпір-шалын тентіретпей, Бір қыс *сақтат*, тас болма сен де о құрлы (Абай, Тол. жин.). Жаман болса жыртық қос, Ықтығы жоқ паналар. Көмегі жоқ әкеден Көршің, жақсы саналар. Аялап, *сақтап*, ардақтап, Әкенді күт, балалар! (Ә.Найманбаев, Шығ.). **7.** а у ы с.

Жолын-жүйесін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін бұзбау. Олар ата жолын *сақтап* отыр (Ауыз-екі). **8.** а у ы с. *Жолында құрбан болу, жанын пидат ету.* Арқаланып ел шуына көтерген, Ақырғы рет, Мәреге есен жетер ме ең. Болсам егер, ат айдаушы Бөрібай, Сені *сақтап*, Өзім мерт боп кетер ме ем (К.Салықов, Жезкиік). **9.** а у ы с. *Бетін аулақ қылсын деген мағынада.* Қыстың емес, Көңілдің ауа райын Қолайсыздау қылмағай келер айың. Ақылсудан *сақтасын*! Мен де сөзді Артық кетпей тұрғанда доғарайын! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). **10.** а у ы с. *Жинау, жинақтау.* Саттар жырын *сақтай*-тұғын қиып ап ол газеттен, Сонан кейін апаға кеп жатқа айтатын кезекпен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Алла [Хақ тағала; Тәңірі, Құдай] сақтады. а) *Құдай қақты, қауіп-қатерден аман қалды.* Күшік ит бөрі ала ма жабылса да? *Тәңірі сақтат* ар, табандап тап ұрса да. Арсыз адам арсаңдап тарсылдайды, Әр жерде-ақ керегеге таңылса да (Абай, Тол. жин.). Сол жерлерді жат табан Кейін талай таптаған, Құрып кете жаздаған, *Құдай* өзі *сақтаған* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). *Құдай* аман *сақтат*, – деп – Жарда, суда! – бата алған. Еркелетіп ат қойып, «Жаппарқұл мырза» аталған (Абай, Тол. жин.). ә) *Жаратқан нәсіп етті, бұйыртты.* Бәрін біліп, көргенмен *Хақтағалам*, Керек болар демеді бақта маған. Онды-солды сол бақты үлестіріп, Бір мысқалын мен үшін *сақтам* аған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Алла [Тәңір, Құдай] сақтасын. т і л е к. *Жамандықтың бетін аулақ қылсын!* Ақыл мен бірлік еліне оралсаң еді, Көп иттің қызып жүр қазір Қодарша кегі. *Тәңірі* сенің көбейсін, *сақтасын* сені, Тәңірге ұқсас қыла гөр содан соң мені (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Аман сақтады. *Аман алып қалды.* *Аман* *сақтап* қалғың келсе басыңды, Құтқарам деп әлектенбе досыңды! Бұл ортада бас араздық жүретін-ді бұрыннан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Төлеген қасындағы айтты көпке: «Адамның жан пар келмес бұл дүлдүлі, Қаскиып қалың етті жарып шыққан, Жүректің нақ үстінен шыққан түгі. Жаулардан қастық қылған *аман сақтат*, Қарағым қасында бол күндіз-түні...» (О.Шипин, Дастан.).

Ар-намысын сақтады. *Намысын биік ұстады, ұятты ұмытпады.* Ел үшін туған батырлар *Ар-намысын сақтаған* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Одан зор рақат таппаған, Қақ-соқсыз, аса бай жан міні – *Намысты* қазына *сақтаған* Халықтық рухтың сандығы (Ж.Жақып-

баев, Ләйлә). Тірі пенде өлмейді мақтағаннан, Мақтандық деп етектен тартпа жалған. Жақсылығын жақсының жасырмайық, *Ар-намысты* кіршіксіз *сақтай* алған (К.Салықов, Жезкиік).

Әдеп сақтады. *Ибалық етті, әдепті болды. Әдеп сақтағаны* болмаса, Мәкен бұл сәтте де үрейленіп, қорыққан жоқ (М.Әуезов, Абай жолы). Айжан *әдеп сақтады* (А.Шамкенов, Сырларым.).

Бой сақтады. *Бой тасалады, сақтанды.* Ол именіп *бой сақтады* (С.Бегалин, Шоқан асу.). Өсек, аяң дегеннен *бойды сақтап*, Жұлдыз сүйіп өтерсің, ай құшақтап. Салмақ салмай ешкімге келеміз бе, Қуансақ та, түнеріп қайғырсақ та (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Дәудан сақтады. *Ұрыс-керісті айналып өтті, талас-тартыстан аулақ болды.* Аулақпын өсте, досым-ау, Өзімді-өзім ақтаудан. Сабырлы мінез осынау *Сақтады* мені көп *даудан* (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Дәстүр сақтады. *Салтты ұстады, қалыптасқан жолдан шықпады.*...Әдиб Ахметтің еңбегі сол кездерде өмір сүрген діни-эстетикалық уағыздау үлгілерімен немесе өзінен көп кейін өмір сүрсе де, сол *дәстүрді сақтап* қалған хакім Абайдың нақыл сөздерімен үндесіп жатыр... (Қаз. дала. ойшыл.). Екеуін де ел үкілеп баптаған, Екеуін де ел сүйсініп мақтаған. Бірінбірі жықпай, аға, іні боп, Олар солай ел *дәстүрін сақтаған* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Есте [еске] [жадында] сақтады. *Есте ұстады, ескерді, үнемі естен шығармады.* Оған Құдай тағала көрме, есітпе, көрген, естіген нәрсеңді ескерме, *есіңе сақтама* деп пе? (Абай, Тол. жин.). Ұғасың кісілікті – Өмірдің күшін мықты. *Есіңе сақтағайсың* Ақынның бұл шындықты (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Бір діріл пайда болып денесіне, Қиялдың мініп ұшқыр кемесіне, Кетті ол жармадай ағытылып, Сөздерін *сақтап* қалдым мен *есім* е (С.Мәуленов, Алыс кет.). Батудан бастап Тоқтамысқа дейінгі Алтын Орда хандары өздерінің ел басқарудағы тағылымдық істерімен Орталық Азия халықтарының көптеген аңыздары мен хикаяларының кейіпкерлеріне айналып, ел *жадында сақталған* (Қаз. дала. ойшыл.).

Жан сақтады. а) *Бас қорғады, бас сауғалады.* Байшора *жан сақтап*, жалма-жан терезеден қарғып кетті (Ж.Тілеков, От кешу). Жерің жоқ жалтақтаған, *жан сақтаған*, Кезің жоқ өз еліңнен алшақтаған. Күніне жүз көрсе де шөлі қанбай, Туған жер қол созады аңсап саған

(С.Мәуленов, Алыс кет.). ә) *Құн көрді, құнелтті.* Масғұтты ұры шапты қылышпенен, Тәуір-ақ *жан сақтапты* жұмыспенен. Есен-аман шал дағы құтылыпты, Масғұттан жау қашқан соң ұрыспенен (Абай, Тол. жин.). Қоя бер мұны жөніне, Бұ да барсын өзінің *Жан сақтайты* н жеріне. Бүркіт емес бір әуре Мұны несін бағамыз (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). Асырайтын балам жоқ Ұйықтайтұғын панам жоқ, *Жан сақтап* ғашарам жоқ, Жан ашитын адам жоқ, Көрер күнім қараң боп, Қөңілімде арам жоқ. Ер Төстіктей ер тұса, Жалғыз ғана балам боп, Өтер едім арман жоқ (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Жан сақтау бөлімі. ме д. *Ауыр халде тұскен науқастарға арналған ауруханадағы орын, реанимация.*

Зұлматтан сақтады. *Пәле-жаладан қорғады.* *Сақта* да деп мені *зұлттан* Жылдарым өтті абыржып. Жалғыздық деген – зіл батпан, Жалғыздық деген – ауыр жүк (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Кек сақтады. *Біреудің қылмысын, қиянатын кешіре алмады, өш алуды ойлады.* Мақтанды алма ойыңа *Кек сақтама* бойыңа. Барма дүние тойына, Ойнаса да уда-шу (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шоқпытта адал кара жоқ, Байғұста бірақ сана жоқ. Тым көңілшек, сөзге ергіш, *Сақтар* кегі және жоқ (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Көздің қарашығындай сақтады [көзіндей сақтады]. *Ардақтап ұстады, қорғады.* Ол әлі менің ойымда Сонау бір балғын кезіндей. Сыйлығын да оның бойымда *Сақтады* м соның *көзінде* й (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Құлық сақтады. *Арамдық ойлады, пәлелік құды.* Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап, Әуре етеді ішіне *құлық сақтап* (Абай, Тол. жин.). Ішіне *сақтап құлығын*, ештеп барып барлайды, Бұлғақтатып құйрығын, Қарғаның көзін алдайды (Абай, Тол. жин.).

Құдай сақтасын. *Айта көрмеңіз, қайтып көрсетпесін деген мағынада.* Ел бағу? Жок, елге бағым жоқ. Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не албыртқан, көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді *Құдай сақта* сы н! (Абай, Тол. жин.). Демеймін мені мақтасын, Я жақтасын, я жақпасын. Сөйтсе де мұндай сыншыдан *Құдайым* бізді *сақта* сы н (Абай, Тол. жин.).

Сабыр сақтады. *Асығыс тірлік жасамады, артын күтті, өзін-өзі ұстады.* Ақ Еділ *асабыр сақтап* дөңбекшімей Ағады, дем алады

жел де өксімей. Айдынға күн сәулесі шашырайды Күмістен торын жайған өрмекшідей (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қызыққа да Құмартпадым мен тегін. Күттім оймен Өмірімнің ертеңін. Қызбалыққа Қызып ермей, алқынбай. *С а б ы р ы м д ы С а қ т а п* қалдым алтындай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сақтай гөр. *Қорға, құтқар, аман қыл, аулақ қыл деген мағынадағы сөзқолданыс.* Рәзия (*күңкілдеп*). Ей, Құдай-ай, *С а қ т а й г ө р!* Оқығаны бар болсын! (*Балаға барып.*) Байғұс шошып кетті ме! (*Үңіліп.*) Ойбай-ау, мынау неғып жатыр. Шернияз! Мынаның көзін қарашы! Демін қарашы! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қаға гөр қамсыз жүрген шақтарымнан, Орынсыз, оқыс кеткен мақтанудан. *С а қ т а й г ө р* ақпай жатып суалғаннан, Уайымсыз, қайғысыз шаттанудан? (М.Мақатаев, Шығ.).

Сақтайтын құрылғы. и н ф. <лат. storage> *Мәліметтер мен программаның командаларын жазу (енгізу), сақтау және оқу (шығару) үшін керек құрылғы. С а қ т а й т ы н қ ұ р ы л ғ ы* аса жедел сақтайтын құрылғы, буферлік сақтайтын құрылғы, жедел сақтайтын құрылғы, сыртқы сақтайтын құрылғы және т.б. болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сақтайтын элемент. и н ф. *Өзінің бұрынғы нысанын немесе қалып-күйін сырттан келген сигнал әсерінен өзгертетін және келесі сигнал келгенше сол жағдайын ұзақ уақыт сақтайтын автоматика және есептеуіш техника құрылғыларының элементі. С а қ т а й т ы н э л е м е н т* сақталатын ақпарат түріне байланысты аналогтық және цифрлық сақтайтын элементтер болып екіге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сыр сақтады. *Құпияны ешкімге жария қылмай жасырды. С а қ т а й т ң ғ ы н* небір сырын *С ы р* сандығы бола алмасаң, Біреу үшін өмір сүріп, Біреу үшін өле алмасаң (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Әуелден сұлу жайы бізге мәлім: Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған. Кей жігіт мақтан үшін қылық қылмай, Бойына майдалықпен *с ы р с а қ т а ғ а н* (Абай, Тол. жин.).

Тазалық сақтады. *Таза ұстады. Т а з а л ы қ с а қ т а п*, ауырған адамды жақсы күтіп тұрған жөн (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

Тәртіп сақтады. *Тәртіпті болды, бұзақылық, өрескел қылық жасамады.*

Тіл-көзден [тілден-көзден] сақтасын. т і л е к. *Аман-есен бол деген мағынада. С а қ т а*, – деп, – *т і л д е н к ө з д е н* сиыныпты, Су ішсе, қырға кетсе, шөбін жесе (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ізін сақтады. *Аялады, қамқор болды.* Өмірдің шөлде өткізіп тар кезеңін, Балауса, балғын күнде талды өзегің. Сондағы *і з д е р і ң д і с а қ т а п* қалған, Әрбір бел, әрбір көлің, әр өзенің (С.Мәуленов, Алыс кет.).

САҚҚҰЛАҚ с ы н. *Естігіш, бәрін біліп, сезін отыратын.* Мына жолаушының қарасы көріне бергенде шеткі үйдің бірінен *с а қ қ ұ л а қ*, ақ қаншық шәу етті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *С а қ қ ұ л а қ т ы* орман да тұр ойда қап, Ақ бұлақты арман жатыр аймалап (Т.Айбергенов, Мен саған.). Дәл осы минуттарда *с а қ қ ұ л а қ* – *қ а* желдің жылжуын естуге болады, олардың қимылын естуге болады (Ол күндер.).

САҚТАҒЫШ с ы н. *Бір нәрсені сақтайтын.* Кек *с а қ т а ғ ы ш* кекекшіл, Аямай қауіп алар ол. Білмесе де білгенге Өзін-өзі балар ол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ол сыр *с а қ т а ғ ы ш* еді (Р.Токтаров, Тұлпар.). Орман алқаптарының өсуі барысында онда су сіңіргіш және ылғал *с а қ т а ғ ы ш* қасиеті бар орман төсеніші пайда болады (М.Ахметов, Егін.).

САҚТАЛ= е т. *Ұзақ ұсталу, аман қалу, қалпын жоғалтпау.* Көркемдік-эстетикалық ойлардың дамуы тұтастық пен жалғастық принциптері тұрғысынан дәстүрлі көне заманнан хан дәуіріне дейін *с а қ т а л ы п*, үзілмей жалғасқаны талданады (Қаз. дала. ойшыл.). Бидай мен арпа егістері құрғақшылық пен аңызақ желден аман *с а қ т а л д ы* (М.Ахметов, Егін.). Өтеміс қажы жазба деректерді пайдаланған емес. XVI ғасырда, Шыңғысхан өмір сүрген дәуірден үш ғасыр өткен соң, қазақ даласында қалыптасқан ауызша тарихи дәстүр бұл шығармада («Шыңғыс-наме») сол қалпында *с а қ т а л ғ а н* (Қаз. дала. ойшыл.). Табыспайды. Көңілде тот қалады, Қазір олар біржола аттанады. Асыл жанның бейнесі арман болып, Ұзақ-ұзақ жүректе *с а қ т а л а д ы*. Қыз жүрегі тықыршып тыным алмай, Үн қатуға қалайда оқталады (М.Мақатаев, Шығ.).

Сақталатын мәліметтер. и н ф. <лат. stored data> *Сыртқы тасуышта немесе тұрақты сақтауыш құрылғыда орналастырылған мәліметтер* (Қаз. тілі. термин. Информатика.).

Сақталатын программа. и н ф. <лат. stored program> *Есептеуіш мәшиненің жадында сақталатын бағдарлама. С а қ т а л а т ы н п р о г р а м м а н ы* келешекте орындау үшін басқару блогы талап етіледі. Ол тиісті уақытта жадтан команданы шығарып оқып, олардың орындалу ретін анықтайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

САҚТАЛҒЫШ с ы н. *Ұзақ сақталатын, тез құрымайтын, қалтын жоғалтпайтын.*

САҚТАЛҒЫШТЫҚ с ы н. **1.** *Ұзақ сақталатын қасиет.* Тұз майдың *с а қ т а л ғ ы ш т ы қ* қасиетін төмендетеді (С.Сейітов, Сүт.). **2.** и н ф. <лат. viability> *Жүйенің сыртқы әсерге қарамастан жұмыс қабілетін жоймау қасиеті.* *С а қ т а л ғ ы ш т ы қ* есептеу жүйесінің тиімділігі төмендесе де, жұмыс істеу қабілетін жоғалтпай, апаттық сипатты факторларға қарсы тұра алатын, ал шатасумен жұмыс істемей қалған жағдайларда өзінің негізгі қасиеттерін толық я жартылай сақтай алатын немесе қайта бұрынғы қалпына келтіре алатын қабілеті (Қаз. тілі термин. Информатика.).

САҚТАЛУ *Сақтал етістігінің қимыл атауы.* Азиялық (кіші Азия) муфлондар өте ірі келіп, бұлардың мүйіздері де үлкен болып, ішіне қарай иіліп, мойнына қарай қисая бітеді, ұрғашыларының мүйізі болмайды. Бұлардың өте жабайылары тұқым өзгешеліктеріне қарай Кипр аралында *с а қ т а л у д а* келеді (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.). Жиналған шикізатты сақтағанда оның түрі мен бойындағы пайдалы заттардың *с а қ т а л у ы н* қамтамасыз етуіміз керек (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Әркімнің өзінің жеке салымдары мен жинаған қаражатының, жазысқан хаттарының, телефон арқылы сөйлескен сөздерінің, почта, телеграф арқылы және басқа жолдармен алысқан хабарларының құпиялылығы *с а қ т а л у ы н а* құқығы бар (ҚР Конституциясы).

Сақталу заңдары. ф и з. *Кез келген процестер немесе олардың белгілі класында кейбір физикалық шамалардың сан мәндерінің уақытқа байланысты өзгермейтіндігін тұжырымдайтын физикалық заңдылықтар.* Кез келген оқшауланған физикалық жүйе үшін орындалатын маңызды *с а қ т а л у з а ң д а р ы н а* энергияның, импульстің, қозғалыс мөлшері моментінің, электр зарядының жатады (ҚҰЭ).

САҚТАЛЫНУ е т. **1.** *Ұзақ ұсталыну, қалтын жоғалтпау.* Мылтық дәрісі жөніндегі мөлiмет өте құпияда *с а қ т а л ы н ғ а н* (Шарапат). **2.** *Қалыптасқан жүйенің, тәртіптің т.б. бұзылмауы.* Архитектуралық жобалар қатан *с а қ т а л ы н ғ а н* («Мәдениет және тұрмыс»).

САҚТАЛЫНУ *Сақталын етістігінің қимыл атауы.*

САҚТАН е т. **1.** *Сақ, қырағы, абай болу, қорғану.* Екеуі сол баланы қылады ермек, Кезек ұйықтап, *с а қ т а н ы н* жүрді сергек. Қыз ояу, Кебек ұйықтап жатыр еді, Қозыкүрең кісінеп қағады елек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жігіттер,

с а қ т а н ы ң ы з жаман достан, Досыңның жаманынан артық дұшпан. Өштескен жаудан адам сақтанады, Тиеді «достың» оғы қапылыстан (Шал ақын, Өлеңд.). Бар қылды жаратты да мені жоқтан, Жоқ етер Алла тағы бар қылмақтан. Тәуба қыл, шөк келтіріп, желін құмай, Тұрғанда өзің алмай оттан *с а қ т а н* (А.Йүгінеки, Ақиқат сыйы). **2.** *Аулақ жүру, бойын аулақ салу, қашу.* Надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын... осындай жарамсыз қылықтардан *с а қ т а н ы н*, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек (Абай, Тол. жин.). Алыстан алаш десе, аттанамын, Қазақты қазақ десе, мақтанамын. Болғанда әкем – қазақ, шешем – қазақ, Мен неге қазақтықтан *с а қ т а н а м ы н*? (М.Дулатов, Шығ.). Тойдан тоймай қайттық деп кінә таққан, Көзге айта алмай құлақты шуылдатқан. Ниеті адал адамға жала жабар, Ауыл кезгіш өсекшіл, қудан *с а қ т а н* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Сенбей, құдікпен қарау.* Айныптастан таныған ақ-қараны, Осы бір жан өзіміздей боп барады. Ненден секем алды екен, *с а қ т а н а д ы*?! Көңіліне көлеңке түсірді ме, Көбік езу біреудің даттағаны?! (М.Мақатаев, Шығ.).

САҚТАНДЫР е т. *Абай болғызу, қорғаныс, сақтық жасау.* Майлы қышқылдар адам организмнің өсуіне әсер етіп, атеросклероз ауруынан *с а қ т а н д ы р а д ы* (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Көрген халық оның бетіне келе алмай, қақпалардың астына жасырынып қалды. Болмаса, төмен қарап, жанынан жүгіріп өтіп кетті. Жалғыз-ақ, қарауылшылардың бастықтары былай деп *с а қ т а н д ы р д ы*: – Тағы көшеге шықтыңыз ба, донна Марианна! Байқаңыз, мұндай уақытта оққа ұшу оңай. Кім жазалы екенін ешкім тексермейді де (М.Жұмабаев, Шығ.).

САҚТАНДЫРҒЫШ з а т. ф и з. *Электр тізбектерін ток күшінің рққсат етілген мөлшерден асып кетуінен қорғауға арналған тетік.* *С а қ т а н д ы р ғ ы ш* тізбекті ток көзінен арнайы жасалынған тоқоткерме бөліктерінің шамадан артық токтың жылудық әрекеті әсерінен балқып үзілуі арқылы ажыратады. *С а қ т а н д ы р ғ ы ш* электр тізбектерін асқын жүктелуден және қысқа тұйықталулардан қорғайды (ҚҰЭ). *С а қ т а н д ы р ғ ы ш* қораптан және ауыстырылып отыратын балқымалы тетіктен тұрады (Қаз. ықш. энци. сөздігі).

Сақтандырғыш берма. к е н. *Карьер беткейінің орнықтылығын арттыру үшін және жоғарғы кертпештерден карьер түбіне не төменгі жұмыс горизонттарына тауэжыныс ке-*

сектерінің кездейсоқ түспеуі үшін жасалатын, қорғайтын объектіге іргелес белдеу. *Сақтандырғыш берманың* ауданы объектінің маңызына және оның жер бетінің деформациясына қатысты сезгіштігіне байланысты қабылданады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сақтандырғыш жарылғыш заттар. кен. Газ немесе шаң-тозаң қауіпі бар шахталарда қолдануға рұқсат етілген, сақтандырғыш сыртқабықшалардағы немесе өзінің құрамында жалын сөндіргіштері бар жарылғыш заттар. Сақтандырғыштық дәрежесіне қарай төмендегі кластарға бөлінеді: а) таужыныстық үңгубеттердегі, күкірт және мұнай шахталарындағы жұмыстарға арналған III класты *сақтандырғыш жарылғыш заттар*; ә) массасы 0,2 кг ашық оқтамды жарған кезде метан мен көмір шаңы тұтанбайтын көмірді және аралас үңгубеттердегі жару жұмыстарына арналған IV класты *сақтандырғыш жарылғыш заттар* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сақтандырғыш қыртыс. кен. Жерасты қазбаларын қоршап тұрған таужыныстардың құлап, басып қалуынан, жерасты суының бұзып кетуінен қорғау үшін пайдалы қазылымның төбеде немесе еденде қалдырылатын бөлігі (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сақтандырғыш сөре. кен. Шахта оқпанына (ең төменгі оқпан албары қазбаларының табан астынан 10–20 м төменірек) ағаштан, металдан, бетоннан жасалынатын сөре. *Сақтандырғыш сөре* – адамдардың және басқадай заттардың құламауын қамтамасыз ету үшін көлбеу және тік жүргізілетін қазбаларға жасалады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сақтандырғыш сыртқабықша. кен. Жалын сөндіргіштер тұратын сыртқабықша. *Сақтандырғыш сыртқабықша* төмендегіше бөлінеді: жарылғыш сыртқабықшалар – жарылғыш заттар тоқтамдарының жарылысқа айналуына қатысатын заттардан тұрады; мұндай сыртқабықшаларға нитрэфирлер қосылған минералдық тұздар кіреді. Жарылыстық емес сыртқабықшалар – бұлар жарылысқа айналуға қатыспайды және бейорганикалық тұздардан (натрий, калий және т.б.) тұрады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сақтандырғыш электрдімпиткіш. кен. Ауа-метанды және газ-тозаңды қоспалардың тұтануын түгызбайтын электрдімпиткіш. *Сақтандырғыш электрдімпиткіш* газ бен шаң-тозаң қауіпі бар шахталарда қолданылуға арналған (Қаз. тілі термин. Кен.).

САҚТАНДЫРУ Сақтандыр етістігінің қимыл атауы. 1. Қорғаныс, сақтық жасау, алдын алу. *Сақтандыру* шаралары әлі де болса жеткіліксіз (Ж.Әбиев, Биология.). Жүгері майын атеросклероз ауруынан *сақтандыруға*, тіпті оны емдеуге пайдалануға әбден болады (С.Сүбханбердин, Өсімдік – дәрі.). 2. э к о н. Жеке және заңды тұлғалардың мүліктік мүдделерін олардың төлеген сақтандыру жарналарынан құралатын ақша қорлары есебінен қорғау жөніндегі азаматтық-құқықтық қатынастар. *Сақтандыру* – сақтандырушылардың сақтандыру жағдайлары салдарынан шеккен залалдарын өтеу үшін сақтандырылушылардың жарналары есебінен сақтандыру қорының құрылуына байланысты осы қорға қатысушылардың арасында туындайтын қайта бөлу қатынастарының жүйесі (Қаз. тілі термин. Экономика.). Ерікті әлеуметтік *сақтандыру*, әлеуметтік қамсыздандырудың қосымша нысандарын жасау және қайырымдылық көтермеленіп отырады (ҚР Конституциясы). *Сақтандыру* ерікті және міндетті нысандарда жүзеге асырылады. Ерікті *сақтандыру* сақтанушы мен сақтандырушы арасындағы шартқа негізделеді (ҚҰЭ).

Сақтандыру агенті. э к о н. Берілген өкілеттігіне сәйкес сақтандыру ұйымының атынан және соның тапсыруымен сақтандыру шарттарын жасасу жөніндегі делдалдық қызметті жүзеге асыратын жеке немесе заңды тұлға (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру делдалы. э к о н. Өзінің қызметін сақтандырылушылармен және сақтандырушылармен келісім негізінде жүзеге асыратын тәуелсіз делдал. Заңды тұлға да, белгіленген тәртіппен тіркелген жеке тұлға да *сақтандыру делдалы* бола алады. Олардың, әдетте, арнаулы экономикалық және заңи болуға тиіс, кәсіпқойлық жарамдылық жөнінен аттестаттаудан өтуі керек (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру жағдайы. э к о н. Сақтандыру шартының талаптарында қарастырылған оқиғаның болуы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру жарнасы. э к о н. Сақтанушы немесе оның атынан сақтандыру үшін сақтандырушыға төлеуге міндетті төлем. *Сақтандыру жарнасының* мөлшері ерікті сақтандыру бойынша тараптардың келісімімен, ал міндетті сақтандыру бойынша заңдармен айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру компаниясы. э к о н. Азаматтара, кәсіпорындарға олардың қызметі мен

өмірінде сақтандыру жағдайлары басталғанда зиянның орнын толтыру және көмек көрсету жөніндегі операцияларды жүзеге асыратын заңды тұлға (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру кәуәлігі. э к о н. Сақтандыру компаниясы сақтандыру шартын жасасу кезінде сақтандыру полисі берілгенге дейін беретін сақтандыру құжаты. *Сақтандыру кәуәлігі* кейде ол сақтандыру полисін толық алмастырады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру қоры. э к о н. Дүлей апаттар мен басқа да төтенше оқиғалар келтірген зиянның алдын алуға, жоюға және орнын толтыруға арналған заттай және қаржы қорлары нысанында құрылатын қаражаттың қосалқы қоры. Қоғамның сақтық қорларының құрамдас бөлігі болып табылады. Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру бюджеті, мемлекеттік сақтандыру қорлары, кооперативтік, акционерлік және басқа қорлар, сондай-ақ әлеуметтік қамсыздандыру қорлары ерекше *сақтандыру қоры* ретінде әрекет етеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру құны. э к о н. Азаматтардың мүлкі, өмірі, денсаулығы сақтандырылған ақшалай қаражаттың мөлшері (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру қызметі. э к о н. Сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымының сақтандыру (қайта сақтандыру) шарттарын жасасумен және орындаумен байланысты қызметі. *Сақтандыру қызметі* ел заңнамасының талаптарына сәйкес уәкілетті мемлекеттік органның лицензиясы негізінде жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру өтемі. э к о н. Сақтандырушы сақтандыру жағдайының басталуы себепті сақтанушыға төлейтін ақшалай өтем (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру полисі. э к о н. Сақтандыру қоғамы сақтандырылған адамға немесе мекеме беретін, сақтандыру туралы жасалған шарттың талаптары баяндалған кәуәлік (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру резервтері. э к о н. Сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымының актуарлық есеп айырысулар негізінде бағаланатын сақтандыру (қайта сақтандыру) шарттары бойынша міндеттемелері (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру рыногі. э к о н. Сақтандыру бойынша қызметтер көрсету саласы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру сертификаты. э к о н. Сақтан-
дырушы сақтанушыға бас полистің күші жү-

ретін жекелеген жүктің сақтандырылғанын растау ретінде беретін құжат (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру сомасы. э к о н. Сақтан-
дыру объектісі сақтандырылған және сақтан-
дыратын жағдай туғанда сақтандырушы
жауапкершілігінің шекті ауқымын білдіретін
ақша қаражатының сомасы (Қаз. тілі термин.
Экономика.).

Сақтандыру сыйлықақысы. э к о н. Сақ-
танушы сақтандырушыға сақтандыру үшін
төлейтін сақтандыру жарнасы, ақшалай сома-
сы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтандыру тарифі. э к о н. Сақтандыру
жарнасының мөлшерлемесі. Сақтандырудың
міндетті түрлері бойынша *сақтандыру та-
рифтері* міндетті сақтандыру туралы заң-
дарда белгіленеді (ҚҰӘ).

Сақтандыру тәуекелдігі. э к о н. Ықти-
мал қауіп-қатер мен кездейсоқтық; сақтан-
дырылатын болжалды оқиға. *Сақтандыру
тәуекелдігі* ретінде қарастырылатын оқи-
ғаның басталуында ықтималдық пен кездей-
соқтық белгілер болуға тиіс (ҚҰӘ).

Сақтандыру шарты. э к о н. Сақтанушы
мен сақтандырушы арасындағы олардың өзара
міндеттемелерін тәптіштейтін келісім. Тек
жазбаша түрде ғана жасасылады, жеке немесе
ұжымдық *сақтандыру шарты* болуы
мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

САҚТАНДЫРУШЫ з а т. **1.** Сақтандырған
адам, ескертуші. Апаттан *сақтандыру-
шы* л а р халықтардың жанында қалған (Ша-
рапат). **2.** э к о н. Сақтандыруды жүзеге асы-
ратын, сақтанушыға шартта уағдаласылған
сақтандыру жағдайы басталғанда келтірілген
зиянды өтеуге немесе сақтандыру сомасын тө-
леуге міндеттенген мамандандырылған ұйым
(мемлекеттік, акционерлік, кооперативтік,
аралас ұйым).

Сақтандырушы жабдық. с у ш а р. Құбыр
желісіндегі су өтіммен қысымының шектеу-
лі мәнерін қамтамасыз ететін жабдық. *Сақ-
тандырушы* жабдықтарға сақтандыру, су
жіберу құрылғылары, қорғаушы гидравликалық
клапандар, гидравликалық соққы басытқылар,
сақтандырғыш клапан – вантуздар жатады (Қаз.
тілі термин. Су.).

САҚТАНУ Сақтан етістігінің қимыл
атауы. Сарсылып жүріп, *сақтану* ды естен
шығарыппын (О.Сәрсенбаев, Сағым). Далада
қонған жерде масадан *сақтану* үшін жағып
қойса, шамнан шыққан түгін иісінен маңайға
маса жоламайды (Ш.Айманов, Қыран.). *Сақ-*

т а н у д ы ң ең тиімді жолы малдары сүттігенді жайылымға жайылмаған (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

САҚТАНУШЫ з а т. э к о н. *Сақтандыру жарналарын төлейтін және сақтандырушымен (сақтандыру компаниясымен) нақты сақтандыру қатынастарына түсетін заңды немесе жеке тұлға. С а қ т а н у ш ы* үшінші тараптың мүдделері үшін немесе соның атынан сақтандыру шартын жасауға құқылы. Халықаралық сақтандыру практикасында оны полис ұстаушы деп атайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

САҚТАНЫС з а т. *Сақтанғандық, қорғаныс.* Дәл қазір Қосбармақ та с а қ т а н ы с үстінде еді (А.Сейдімбеков, Ақиық). Сонда дағы жанарында мақтаныш, Сонда дағы қайтер? – деген с а қ т а н ы с; Жанарында арыз-шағым ізденген, жамандықтар жортулаған аттаныс (Е.Ибраһим, Көкше.).

САҚТАНЫСУ *Сақтаныс етістігінің қимыл атауы.*

САҚТАС= е т. *Бірге қорғау; қадірлесу, сыйласу* *Сақтас тың* жау оғынан Днепрді (Т.Жароков, Шығ. жин.). Болса да сән-салтанат, қызық әсем; Тез жалығып айнымын, тұрлауым кем; *Сақтас а р*, ардақтасар кісі болсам, Жалғанда сенен басқа жанды алмас ем (Абай, Тол. жин.).

САҚТАСУ *Сақпас етістігінің қимыл атауы.*

САҚТАТ= е т. *Пайдаланбай, жаратпай жинақтау.* Қаладағы сіңлімнің с а қ т а т ы п қойған ақшасы еді (С.Омаров, Өмір.).

Жан сақтатты. *Аман алып қалды, арашалап алды.* Жер ана мені көкірегіне қысып, жауған оқтан ж а н с а қ т а т ы п тұрғандай (С.Мәуленов, Жер нәрі).

САҚТАТТЫР= е т. *Алып қою, сақтап қалу.* Таңқұланы Күнжанға с а қ т а т т ы р ғ а н да әлгі бір жалғыз ауыз сөзі болатын (К.Оразалин, Абай.).

САҚТАТТЫРУ *Сақтаттыр етістігінің қимыл атауы.*

САҚТАТУ *Сақтат етістігінің қимыл атауы.*

САҚТАУ *Сақта етістігінің қимыл атауы.*

1. *Аман алып қалу, қорғау.* Қарағайдан садақ будырып, Қылшанымды сары жүн оққа толтырып, Жанға с а қ т а у болған жұрт (Қазтуған//Алдаспан). Мен ұшқыш емеспін, ракетші емеспін, дәрігердің парызы – қайда да адамды с а қ т а у («Жұлдыз»). Ағайынның ақылдысы-ау! Естісі-ау! Сен де маған салмақ болдың қос тұсау. Басқа амал жоқ, Өзің қалып өзіңмен, Бәсті қойып, *Сақтау* керек басты сау!

(Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Қазынада, қорда ұстау, пайдаланбай қорға жинау.* Ауыл шаруашылық дақылдарының, малдарының және микроорганизмдерінің зәузат қорын с а қ т а у, дамыту және пайдалану керек («Егемен Қазақстан»). Серіктіктің ақшасын с а қ т а у ғ а, өртке жанбайтын шкаф алуға 225 сом, есеп-қисабын басқарушыға айына 20 сом, пошта һәм канцелярия расходына 110 сом жұмсалмақшы болды (М.Дулатов, Шығ.). Қазақ Россияға қараған соң, жоғарыда көрсетілгенше хукімет қазақты билеу һәм соты турасындағы істерін түзетуге тырмысты, өйткенде де бірте-бірте с а қ т а у мен түзетуге қазақтарға жаңа жолдың пайдалы екендігін көрсетіп, ыспатпен иландырып түзетуге тырмысты (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). **3.** *Жойылып кетуге мүмкіндік бермеу.* Бүгінгі заманымызда аң аулау мемлекеттік іске айналған. Бірақ анды қорғау, с а қ т а у, өсіру, өрбіту, молайту жұмыстары жолға қойылған біздің мемлекетте аң мен құсты беталды аулауға тыйым салынған (Қырандар). **4.** *Жол бермеу, арашалау.* Ақылды соқыр сенім шыр-мауынан с а қ т а у мен қатар ақыл еркіндігінің қателіктерінен, адам баласының оқшау ой қуып, менмендікпен ақиқаттан адасуынан с а қ т а й д ы (Қаз. дала. ойшыл.). **5.** *Бұзылып кетуден қорғау, қалпында ұстау.* Шикізатты дайындау, кептіру және с а қ т а у әдістері бірдей (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **6.** *Ұстану, бетке ұстау, өмірлік мақсат ету.* Әлдекіміз мен мейлі, Жақпайды екем, Мықтылықты арманым с а қ т а у бекем. Кеншіліктің оралсам базарынан, Ақындықтың өрінен қайтпай өтем (К.Салықов, Жезкиік). Ойлы әлемнің, әйелдерсіз күні бар ма көктеген, Әйтсе де мен әйелге ұқсас еркектерді жек көрем! Еркектерге еліктеген әйелдің де аз табары, Иә, әр жыныс өз мінезін с а қ т а у ы мен бағалы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Біздер іштей серт етістік ана үмітін ақтауға, Достық гүлін кеудемізде мәңгі тірі с а қ т а у ғ а (М.Шаханов, Ғасырлар.). **7.** и н ф. <ағыл. save> *Мәліметтер тобын жедел жадтан сыртқы жадқа жазу; дайындалған құжаттарды белгілі бір ат қойылған файл түрінде дискіге жазып сақтау командасы.* Көптеген программаларда Файл менюінің ішінде с а қ т а у (сохранить) командасы бар (Қаз. тілі термин. Информатика.). **8.** и н ф. <ағыл. store> *Компьютер жадында тұрған ақпаратты сыртқы тасуышқа – дискіге немесе таспаға көшіру* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Аман сақтау. *Жойылуға жол бермеу, қалтын бұзбай ұстау.* Шын бінайы сұлулықтың түп

тамыры саналған, Жер бетінде нәзіктікті *а м а н с а қ т а у* зор арман. Нәзіктігін жойған адам Қыстағы Терекке ұқсас жапырағы тоналған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Денсаулық сақтау. а) *Денсаулығын қуту, ем алу.* Қазақстан Республикасы азаматтарының *д е н с а у л ы ғы н с а қ т а у ғ а* құқығы бар (ҚР Конституциясы). ө) *м е д. Мемлекеттің халық денсаулығын алдын алу, емдеу шараларын ұйымдастырып, қоғамдық санитарлық тазалықтың сақталынуын қадағалайтын жүйесі.* *Д е н с а у л ы қ с а қ т а у* халық комиссариатының жанынан туберкулезге қарсы сектор ашылды (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

Жан сақтау. *Аман қалу, тірі қалу.* Камалып жүрдік Майлыжайыр тауда, Мал емес, шыбын жанды етіп сауға. Шауешек даутайына тағзым қылдық, Қамы деп тіршіліктің *ж а н с а қ т а у ғ а* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Жан сақтау бөлімі. *м е д. Ауруханаға өлім аузында түскен сырқаттарды емдейтін арнаулы орын, бөлім.*

Жылу сақтау. *Жылуды ұстап тұру.* Егер құс түлемесе қауырсындарының негізгі маңызы – ұшуы мен *ж ы л у с а қ т а у ы* жойылып кетер еді (Р.Әлімбаев... Құстар.).

Сақтау аймағы. и н ф. <ағыл. save area> а) *Басқа бағдарламаға қатынау кезінде ортақ регистрлердегі мәліметтерді сақтау мен шақырулар тізбешесін бақылау үшін шақырушы бағдарламамен резервтелінетін негізгі жад аймағы.* ө) *Жадтың кейбір аймақтарындағы қышықтар тізбегіне регистрлер нұсқауымен ақпараттар жазу* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сақтау ережелері. *Азық-түлік шикізаттарын, өнімдерін қоймаларда ұстау үшін белгіленген ережелер.* Сақтау ережелерінде сыртқы ауаның температурасы, ылғалдылығы, өнімнің өз ылғалының мөлшері және басқа да қажетті жағдайлар көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сақтау камерасы. *Вокзалдарда жолаушылардың қолжұқтерін белгілі бір мерзімге дейін иесі алғанша ұстайтын арнайы қойма.* Жүктерімізді *с а қ т а у к а м е р а с ы н а* тапсырдық («Ана тілі»).

Сақтау қоймасы. *с а у д а. Тауарды немесе өнімді бұзбай, шірітпей т.б. ұстауға арналған арнайы жабдықталған орын.* *С а қ т а у қ о й м а с ы* тауарлар түріне қарай түрлі жабдықтармен қамтамасыз етіледі («Алматы ақшамы»).

Сақтау мерзімі. *Азық-түлік шикізаттарын, өнімдерін қоймаларда ұстау үшін белгіленген мерзім.* Өнімнің *с а қ т а у м е р з і м і* оның

орауышында, сыртқы ыдысында белгіленіп көрсетіледі («Алматы ақшамы»). Табиғи сүттің *с а қ т а у м е р з і м і* ең көп дегенде 14 күн болады («Жетісу»).

Сақтау операциясы. и н ф. *Жедел жадта тұрған және редакцияланған құжатты тұрақты сақтау үшін дискіге жазу операциясы.* Сақталған құжаттың типі, әдетте, мәтіндік процессормен автоматты түрде телінеді. Мысалы, Word мәтіндік процессорында құжатқа doc типі телінеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сақтау шығыны. э к о н. *Тауарды (өнімді, бұйымды) сатып алушыға (тұтынушыға) жөнелткенге дейін қоймаларға, басқа да сақтау орындарына орналастыруды қоса алғанда оны сақтаумен байланысты шығын* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтауға беру шарты. э к о н. *Бір тараптың берген затын екінші тараптың сақтауға және сол күйінде қайтаруға міндеттену шарты.* Заң бойынша сақталуға тиісті зат берілген сәтте *с а қ т а у ғ а б е р у ш а р т ы* жасалған болып танылады. Тараптар өзара келісіммен өзгеше талаптар белгілеуі мүмкін (ҚҰӘ).

Сақтаудың кепілдік мерзімі. э к о н. *Сақтау шарттары бұзғытпай орындалған жағдайда өнім сапасының бұзылмай сақталатын мерзімі* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САҚТАУЛЫ с ы н. 1. *Есте бар, қмытылмаған.* *С а қ т а у л ы* сонда бейне мен Сонау бір балғын күлкің де. Енді оны менің кеудемнен Өшіру, сірә, мүмкін бе?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). 2. *Жинақталған, қазынада, қорда тұрған.* Ия! Осында *с а қ т а у л ы* бар қазынаға Төгілген көздің жасы, қан менен тер Қапыда жер астынан қайнап шықса, Дүниені қайта топан қаптар еді, Потпалымда тұншығып мен де өлер ем (Ж.Аймауытов, Шығ.). Авторы белгісіз, жазылған жылы да беймәлім бұл қолжазбаның жалғыз данасы Венециядағы әулие Марк шіркеуінде *с а қ т а у л ы* (Қаз. дала. ойшыл.). Кейінірек Ғарифолла Құрманғалиевтің сондағы дауысы бүгіндері Италияның Генуя қаласындағы «Әлемде сирек кездесетін дыбыстар мұражайында» *с а қ т а у л ы* екенін анықтап білдік («Ана тілі»).

САҚТАУШЫ з а т. *Бір нәрсені сақтаған адам, қорғаушы.* Әртүрлі фитнә баладан, *С а қ т а у ш ы* жоқ жапар. Сырыңды жасырып халықтан, Жүрмегің дейді бұл жолдар (Ақмолла, Күндер.). Қобыланды тұрғанда елге өлім жоқ: ел тіршілігін *с а қ т а у ш ы* бар (М.Әуезов, Шығ. жин.). Қазақстанда геологиялық ғылымға белгілі жанартау жыныстарының негізгі

түрлерінің бәрі, оның ішінде тереңдік және сырттық түрлерінің бәрі бар екендігі анықталып, баяндалды. Ол жыныстардың көбі белгілі бір маңызды металдардың рудасын *с а қ т а у ы* болып шықты (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

САҚТАУШЫЛЫҚ з а т. *Ұстанушылық, қорғаушылық.* Сыпайы қалып *с а қ т а у ы* л ы қ, әдептілік, инабаттылық, ізеттілік, кішіпейіл мінез көрсетушілік. Бастарының түйісіп қалғанына бірінен-бірі кешірім сұрап, сыпайыгершілік те істеген жоқ (Ғ.Мүсірепов, Ояған өлке).

САҚТАУЫШ з а т. *Бір нәрсені сақтайтын орын, қойма.*

Сақтауыш буфер. и н ф. <ағыл. looc-aside buffer> *Алдыңғы операцияларда пайдаланылған ақпаратты сақтайтын буферлік сақтауыш құрылғы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сақтауыш құрылғы. и н ф. <ағыл. storage access> *Мәліметтер жадының қызметін орындайтын құрылғы. Сақтауыш құрылғы* ақпаратты жазуға, сақтауға және жаңғыртуға арналған құрылғы Жер ана мені көкірегіне қысып, жауған оқтан жан сақтатып тұрғандай (С.Мәуленов, Жер нәрі). *С а қ т а у ы ш қ ұ р ы л ғ ы* мәліметтерді келешекте қайта жаңғыртылатын етіп жазып ауға арналған құрылғы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сақтауыш орта. и н ф. <ағыл. remembering environment> *Физикалық қасиеті ақпаратты жазу және сақтауға пайдаланылатын материалдық объект* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

САҚТИЯН з а т. с ө й л. *Сапиян* (ешкі, қой терісінен май май сіңіре илеген жұмсақ, жұқа былғары). Кигені жасыл сәлде, оқалы қымбат шапан, көк сауыр *с а қ т и я н* етік (М.Мағауин, Аласапыран). Кей күймелердің отырғыштары қымбат, ақ *с а қ т и я н* мен тысталған (Т.Ақтанов, Үндістан.). Қантардың аязында қалған адамдай қами-қами етіп, аяғындағы *с а қ т и я н* етігін зорға шешті (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Мұндағыдай *с а қ т и я н* етікті Хиуа мен Бұхарадан таба алмайсың (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

САҚТЫҚ з а т. *Сақ болушылық, сезгіштік, қырағылық. С а қ т ы қ* деген – әрқашан байқап жүрмек, Пайда ма, не залал ма, ескерілмек. Көргенін, естігенін есепке алса, Сонда оңай әрбір істі ойлап білмек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тура айтатын Биің қайда? Би бардағы Күйің қайда? Адал көңіл Ақтық қайда? Жалған анттан *с а қ т ы қ* қайда? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сақтық жасады [қылды]. *Қырағылық көрсетті, сақ болды.* Бикен өзіне-өзі қатты *с а қ т ы қ ж а с а ы д ы* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Тамаша-ау жазғытұрым жеткенінде, Көк жылап, мазақ қып жер күлгеніндей. Жайнаған жердің жүзі алтын-күміс, *С а қ т ы қ қ ы п* ерте Тәңірі көмгеніндей (М.Жұмабаев, Шығ.). Именіп көптен, *С а қ т ы қ қ ы п* еппен, Тасалама ойынды! Ашынса етің, Ашылмақ бетің. Тірі көмбей бойынды, Жүрегінің жарасын Көрсет жұртқа, карасын (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сақтық қор [капиталы]. э к о н. *Акционерлік қоғамдағы арнаулы ақшалай қор; тосын жағдайдан пайда болатын шығындарды жабу, залалдың орнын толтыру, уақытша қиындықтарды жою, қандай да бір төтенше оқиғалар болған жағдайда қалыпты қызметті қалпына келтіру үшін ақшалай және заттай нысанда жасалатын босалқы қаражат қоры* (Қаз. тілі термин. Экономика.). *С а қ т ы қ қ о р* акционерлік қоғамның таза табысы есебінен құралады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *С а қ т ы қ к а п и т а л ы* ықтимал залалды жабу мақсатымен және облигацияларды өтеу және есепті кезеңде табысты кем алған жағдайда артықшылықты акциялар бойынша дивиденттерді төлеу үшін құрылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сақтық касса. қ а р ж ы. *Ақша сақтайтын касса; жинақ кассасы.* Еңбекшілер жинаған ақшаларын *с а қ т ы қ к а с с а л а р ы н д а* сақтайды (ҚСЭ). Таңертен кемпір тағы да *с а қ т ы қ к а с с а с ы н а* келіп, алты мың сом алды (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

Сақтық күзеті. э с к. *Қарсыластардың жер үсті шабуылынан қорғану мақсатында, орналасқан жерде ұйымдастырылатын әскер күзетінің бір түрі. С а қ т ы қ к ү з е т і н і*ң негізгі міндеті – қарсыласты дер кезінде байқау, күзетегін әскерге ол жөнінде ескерту, олардың жазылуы мен ұрысқа кіруін қамтамасыз ету (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С а қ т ы қ к ү з е т і н е* тағайындалған бөлімшелерге (күзет жасақтары мен заставаларына) қорғаныс жолағы белгіленеді, қарсыластардың шабуылына қарсы тұру үшін бекініс орны дайындалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сақтықта қорлық жоқ. *Абайлап жүрген абзал деген мағынада.* «Бөжей өзі шоши ма? Не болмаса, *с а қ т ы қ т а қ о р л ы қ ж о қ* дей ме? «Әйтеуір, кеше кешке бар жан күйер ағайынын шақырып, арыздасып жатыр дегенді есіттік» – депті (М.Әуезов, Шығ. жин.).

САҚТЫҚПЕН үст. *Абайлап, қырағылықпен, байыппен.* Жас балаға ойлау тым ауыр. Бірақ шектен шығып кетпесін, яғни адам өзінің істері, мінездері ірілігін емес, төмендігін көрсетіп тұрғанда, өзін ірі адам деп санайтын болмасын. Жоғарыда айтылған себептерден баланың өзіне-өзі разы болу сезімін өте *с а қ т ы қ п е н* тәрбие қылу керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Сондықтан тәрбиеші баланың ойлауын өркендеткенде *с а қ т ы қ п е н* басқыштап іс істеу керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Кәмшат көрші әйелге ештеме сездірмеуге тырысып, әрбір сөзін асқан *с а қ т ы қ п е н* сөйледі (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

САҚУАТТЫ с ы н. *Қайырымды.* Сол кезде бір бай болған Балпаң атты. Кісі еді даңқы шыққан салтанатты. Ешкім жоқ Кіші жүзде одан озар Әрі ер, әрі жомарт *с а қ у а т т ы* (Бозжігіт).

САҚШЫ з а т. ә с к. **1.** *Бір нәрсені қорғаушы, сақтаушы.* Әлде Титанның алғашқы *с а қ ш ы с ы*, Әлде бір есірік қобызшы, Әлде өзіндей желек жамылып, Қолтығына қылыш асынған, Қалпақты, арсыз бозбала (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ойландырған, түйсінткен отты лебің, Сен жастықтың *с а қ ш ы с ы* деп білемін! Қадірлім. Көп арманым, көп тілеуім, Өзіңе тағым етіп өтті менің (М.Мақатаев, Шығ.). Сол күні түнде ауылды торыған топ қасқыр алып кеткенде, атасы да, әжесі де: – Малға *с а қ ш ы* жалғыз төбеттен айырылды, – деп, қатты ренжіген (М.Мағауин, Ақшақар). **2.** ә с к. *Өзіне тапсырылған постыны күзету және қорғау жөніндегі жауынгерлік міндетті орындайтын қарулы күзетші.* Хат дегенің құпия сыр, жыры көп, Тұрған шығар туған ауыл үні кеп... Құрбы қыздар, күтіп жүрген алыста *С а қ ш ы л а р ғ а* хат жазындар жиірек! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қарулы күштердің гарнизондық және күзет қызметінің жарғысына сәйкес *с а қ ш ы* ы тек күзет бастығына, оның көмекшісіне және күзетшілерді бөлуші әскери қызметкерге бағынады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С а қ ш ы н ы ң* қызметіне байланысты қойған талабы бұлжытпай орындалады. Жарғы талаптарына сай ол тиісті жағдайда күзет орнына қауіп төнсе, қару қолдануға ерікті. *С а қ ш ы н ы ң* күзет орнын тастап кетуіне, күзетте тұрғанда ұйықтауына, отыруына, біреумен сөйлесуіне, тамақ ішіп, шылым шегуіне, көңілін басқа жайттарға аударуына болмайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САҚШЫДАЙ с ы н. *Сақшы сияқты, сақшы тәрізді.* *С а қ ш ы л а р д а й* міз бақпастан тұр

ояу. Иә, иә кімге керек құр аяу (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САҚШЫЛ с ы н. *Қырағы, көреген.* Оған *с а қ ш ы л* біреудің сөзі себеп болып еді (С.Алдабергенов, Жаңару).

САҚШЫЛЫҚ з а т. *Қырағылық; күзетшілік.* *С а қ ш ы л ы қ т а н* ба екен? Әйтеуір маңайда жылқышы жоқ кездің өзінде де жетім құлын ада-сып қалмайды, жетім жабағы саяқ кетпейді (Б.Токтаров, Тауда.). Мына екі адамның тыныштығын әлденеден қорғағысы келгендей, мызғымай *с а қ ш ы л ы қ* етеді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Мына екі адамның тыныштығын әлденеден қорғағысы келгендей, мызғымай *с а қ ш ы л ы қ* етеді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

САҚШЫША ү с т. *Сақшыға ұқсап, сақшы сияқты.* Көше жағалай сап түзеген зәулім теректер, түн күзеткен *с а қ ш ы ш а*, ауыл төбесіне төніп алған (Ф.Дінісұлы, Ұшқын).

САҚЫ [ар. صخی] с ы н. *Қолы ашық, береген, жомарт.* Сұлулығы, мінезі, ақыл, адамгершілігі сай, жомарт, *с а қ ы* (К.Әзірбаев, Аңыз.). Теріскейде жылқышы жомарт, күнгейде қауыншы *с а қ ы* (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). *С а қ ы л а р д а н* сұлтан ал, құтпан жалдан ұлтан ал, пат құндыздан ұлпан ал («Қаз. әдеб.»).

САҚЫЛ з а т. *Ауыртпалық, қиыншылық.* Бұ дұшпан келіп бізге болды қатыл, Боламыз діннен безсек оған *с а қ ы л*. Жамағаттың көтеріп басын Зарқұм, – Ұрысқа таптыңыз ба, – деді-ау ақыл (Бабалар сөзі).

САҚЫЛАУ с ы н. *Қолы ашықтау, жомарттау.* Серік сол елдің бір орталау шаруалы, Орынбай деген *с а қ ы л а у* адамының қатыны екен (С.Сейфуллин, Тар жол.).

САҚЫЛДА = е т. **1.** *Сақ-сақ етіп дыбыс шығару.* Ажал, ажал, азу тісі *с а қ ы л д а н*, Жөнелгенде дарға асуға ақынды ап, Тау жарылып, атылмады неге өзен, Неге жасын түспей қалды шатырлап?! (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Сұйық заттың қатты қайнауы.* Босағадан бір жеңгенің қолы мен *с а қ ы л д а ғ а н* самауыры көрінді (Х.Ергалиев, Танд. шығ.). *С а қ ы л д а н* қайнаған ақ самауыр екі иығынан демін алып, ентігіп тұр (О.Дастанов, Мұрагер.). *С а қ ы л д а н* қайнап шай да келді (Б.Тілегенов, Көктем.). **3.** *Қатты құлу.* Оны бала ойын ғой деп, Жыпылықтап, көзін қысып, *С а қ ы л д а н* тұрып күледі Қызық қой тегі балаға! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Армысың, сарқылмасым, таусылмасым, Бармысың сау-сәлемет, оу, сырласым. *С а қ ы л д а н* күлейін бір, Сандық-сандық Тұзыңда жаңғырығып даусым қалсын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қабен әдеттен тыс *с а қ ы л д а н* қатты

күледі (З.Қабдолов, Жалын). **4. Бұрқылдау, бұрқ-сарқ ету.** Бұлт болып бір кез түйіліп, Бұрқанды бір күш денемде. *Сақылдап* теңіз үйіріп, Сүйреді мені тереңге (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **5. Дауыл тұрып, аяз соғу.** Азу тісің *сақылдап*, Күлме, аяз, мәз болып. Жар жүрегін лапылдап, Жылытармын жаз болып (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Сақылдап* жатқан дауыл бар, Лапылдап жатқан жалын бар (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сақылдаған сары аяз. *Ұзаққа созылған өте қатты қысқы суық. Сақылдаған сары аяз* түйелердің жүнін мұз ғып қатырып, көзін бітеп жүргізбеді (З.Шашкин, Өмір.). 16-жылы майданға алынып, қыс ішінде, *сақылдаған сары аязда*, баракта жатып, ағаш кесіп, окоп қаздық-ау (Б.Майлин, Шығ.).

Тістері тістеріне тимей [тісі тісіне тимей] сақылдады. *Қатты тоңды.* Арқасын аяз қысқандай, *тісі тісіне тиместен сақылдап* кетті (Ә.Әбішев, Найзағай). Түнде *тісің тісіңе тимей сақылдап* тоңасың (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

САҚЫЛДАТ= е т. *Сақ-сақ еткізу, сақ-сақ еткен дыбыс шығару.* Қалың қарда кейде аяңдап, кейде жортып, тістерін *сақылдап* та, қайдан бір тоятын тамақ табылар екен деп жүргені (М.Дулатов, Шығ.). Кабина да пана болмайды. ішіне аяз толып, денеңді қарып, тісінді *сақылдап* ады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

САҚЫЛДАТУ *Сақылдат етістігінің қимыл атауы.*

САҚЫЛДАУ *Сақылда етістігінің қимыл атауы.* Құс қозғалақтап, ысылдап *сақылдауы* н қояды (А.Сейдімбеков, Ақиық). *Сақылдауға* шама жоқ, жастар жағы күлкіден булығыдай-ай келіп (С.Бердіқұлов, Аспан.).

САҚЫЛЫҚ з а т. **1. Жомарттық, қолы ашықтық.** Шалықтар *сақылы* қып заманым жоқ (Ә.Тұрманжанов, Жауқазын). **2. Кеңдік, мошшылық.** Дәйексіз үміттің алдамшы өмір бойы таусылмайды. Осындай жандардың тірліктен өкінішсіз өтуіне сахараның *сақылы* жатады (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

Сақылық қылды. *Жомарт, береген болды.* Енді сөздің қысқасы, осы аралас қырсықтан *сақылы* ңы зды ң ебі бар, қаһарыңыздың емі бар сіз ғана құтқарар ма екен деп үміттенем! (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

САҚЫЛЫҚТА= е т. *Сақ-сақ құлу, сықырлықтау.* Мәрзия *сақылы* қт а п күліп, жас

балаша мәз-мейрам болады (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Жанай *сақылы* қт а й күлген (С.Мұратбеков, Көкорай). Зияда басын шалқайта *сақылы* қт а п күлді (Т.Әлімқұлов, Кері толғау).

САҚЫН= е т. к ө н е. **Сақтан.** Алып, алып, ал сақын, Аңдып жүрген дұшпаннан жүз *сақы* н (Шалкиіз жырау, Жыр.). Ақылсыз достыдан Ақылды дұспан артық-ты, Дұспаныңдан бір *сақы* н, Ел ішінде айқасып, Ойнап жүрген достарыңнан мың сақын (Шалкиіз, жырау, Жыр.).

САҚЫР е л і к. *Сықыр еткен дыбысқа ұқсас, бірақ одан ашықтау дыбысты білдіретін сөз.* ≈ *Сақы* р ете түсті.

САҚЫРА з а т. с ө й л. **Сахара.** Хан қарашы халық пен *Сақырада* н сақтанып, Ордадан шықпай тізделді (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

САҚЫРЛА= е т. **1. Сақырлаған дыбыс шығару.** Күн – бикеш көкжиектен құлап кеткен, Самал жел сыбырлайды құрақты өпкен. Сүңгітіп тереңіне жұлдыздарды, *Сақырлап* қайнап жатыр бұлақ біткен (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2. Қатты қайнау.** Қазан *сақырлап* қатты қайнап кетті (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Шәйнек буы аспанға көтеріліп, *сақырлап* қайнап жатқан еді (М.Иманжанов, Адам.).

3. Қатты суыту, аяз соғу. *Сақырлаған* сары аяздарда бүркітті жауратпаймын деп ішкі тонына баласындай бөлеген (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САҚЫРЛАТ= е т. **1. Сақыр-сақыр еткізу, сықырлату.** Мәруан вагонды *сақырлап* айтты н айдап келе жатқанда, Тоқай түр екен (І.Жансүгіров, Шығ.). **2. Суды қатты қайнату.** Шырай *сақырлап* айтты н самаурын қайнатып келіп, Қоңырбаевтың алдына дастарқан жайды (Д.Досжанов, Тұлпар.).

САҚЫРЛАТУ *Сақырлат етістігінің қимыл атауы.*

САҚЫРЛАУ *Сақырла етістігінің қимыл атауы; сақ-сақ еткен дыбыс шығару.* Көңіл нәзік, жігер жуас, ой да сақ, *Сақырлауды* қойып алдық қайнасақ. Бір жинауға жарадым мен елімді, Алпысымда ұлан-асыр той жасап (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

САҚЫР-САҚЫР е л і к. *Сақырлаған, сақыр-сықыр еткен ашық дыбысты бейнелейтін сөз.* Тамақ қазанның *сақыр-сақыр* қайнауы әбден басылған соң түсіріледі (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). *Сақыр-сақыр* қайнайды сайдың тасы; шын білуге құмартсаң, танысайық; мен ілімнің ерке бір қарлығашы (Айтыс).

САҚЫР-СҰҚЫР е л і к. *Сақырлаған, сықырлаған дыбыс; шақыр-шұқыр еткен дыбыс-*

ты бейнелейтін сөз. Залда отырғандардың орындықтары *с а қ ы р-с ы қ ы р* қозғалып, біреу жөтеліп, біреу қақалып қалды (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

Сақыр-сұқыр еткізді. *Сақырлатты, сақылдаған дыбыс шығарды.* Шұбала тірелген қызыл вагон арбаларды бір-біріне *с а қ ы р-с ы қ ы р е т к і з і п* алып жөнелді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Сақыр-сұқыр етті. *Сақырлады, сұқырлады.* Шыңылтыр қар, аяқ басқан сайын, *с а қ ы р-с ы қ ы р е т е д і* (С.Жүнісов, Жапанда.). Ақ шайнектің қақпағы ә дегенде шыныаяқтың ішіне *с а қ ы р-с ы қ ы р е т і п* түсіп кетті (С.Мәуленов, Шығ. жин.).

САЛ¹ з а т. 1. *Су жолымен адамдарды, жүктерді тасымалдауға арналған су көлігі; бір-бірімен байланыстырып бекітілген жүзбелі заттар (бөренелер, кеспектер және т.б.).* Қисапсыз рақатым, бейнетім кем, Дермісің көрген күнің менімен тең?! Үстімнен кемелер мен *с а л д а р* түгіл, Жел қайық тым болмаса жүре ме екен?! (А.Байтұрсынов, Шығ.). *С а л д ы* әдетте кемемен сүйретеді, кейде ол өзен ағысының күшімен де жылжиды. *С а л* өзен, көл және теңіз салдары болып бөлінеді (ҚҰЭ). Барындар, әкеліндер *с а л ғ а* салып, Сынайын сырттаңды жауға салып. Қияннан құйылып кеп қиратсын бір, Қатарын бөрілердің, қанжоса ғып (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *ж е р г. Пішіні төрт бұрышты, қоға, қамыс араластырыла буылған, ұзындығы да, ені мен биіктігі де 2 метр шамасында болатын құрал; ыспа.* Ыспа бұрын қайықтың орнына қолданылған. Тасарал, 1-Балқаш балықшылары оны *с а л* деп те атайды (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика).

Сал ағызу. *Ағаштардың қалқымалығын пайдаланып, оларды көлік құралдарына тиімей тасымалдау.* Өзен жағалауларындағы *с а л а ғ ы-з у ғ а* кедергі келтіретін қалың бұталарды шауып тастағанда, өзен аңғарындағы жуып-шаю процесі күшейеді (Табигат сулары.). Кей жағдайда *с а л а ғ ы з у д ы* тіркемелеп сүйреу қолданады. Сал ағызу тізбекті сал ағызу, бөренені жеке-дара ағызу, байланыстыра ағаш ағызу және кемемен ағаш тасымалдау болып бөлінеді. *С а л а ғ ы-з у* кезінде жағалауға, тастарға және бір-біріне соғылуы салдарынан бөренелердің сыдырылған қабықтары, сынған бұтақтары су түбіне шөгеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Сал қайық. *Белгілі бір пунктте адамды, экипажды және жүкті өзен, арна, көл немесе теңіз бұғазынан және т.б. тасымалдауға арналған имарат.* *С а л қ а й ы қ* жүзбелі бөліктерден және

жағалық құрылғылардан, айлақтар мен кеме-жайлардан тұрады. Қарапайым сал қайық – көдімгі төсеме сал, жетілдірілген сал қайық – ағаш кеме немесе баржа (Қаз. тілі термин. Су.). *С а л қ а й ы қ* ағын су арқылы тартылған қанаттын, қол тартпаның, жүкшығырдың, атты жетектің және ескек немесе қада көмегімен қозғалады (Қаз. тілі термин. Су.).

Сал қайықты көпір. *Жеке құрам мен әскери техникаларды су бөгеттерінен өткізуге арналған жүзбелі көпір.* Әдетте, *с а л қ а й ы қ т ы к ө п і р* штаттық понтонды парктің материалдық бөлімінен жиналады. Сонымен қатар жергілікті жердегі жүзбелі құралдардан немесе қолда бар материалдарды қолдану арқылы жиналуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С а л қ а й ы қ т ы к ө п і р* жүзбелі сыйымдылықтардан (понтоннан, қайықтан, бөшкеден және т.б.), тірек қондырғыларынан, жүргінші бөліктен, кіру және шығу қондырғыларынан тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сал қайықты өткел. *Понтондық парктерден (паромды машиналардан) немесе жергілікті жердің жүзбелі құралдарынан құрастырылатын, өздігінен жүретін және тіркелетін тасымалдаушы сал қайықтарында әскерлерді ұрыстық техникасымен қоса тасымалдауға арналған өткел.* *С а л қ а й ы қ т ы ө т к е л* Шағын жүктерді өткізуде және көпір салу мүмкіндігі болмаған жағдайда пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Салы суға кетті. *Ұнжырғасы, еңсесі түсті, ренжіді.* Неше күн жатып, сасық қамал болып, қалмақтан жылқысын айыра алмай *с а л ы с у ғ а к е т і п*, батырлар қайтпақшы болады (М.Дулатов, Шығ.). Мұжықтар үн-түн жоқ, не қылуға білмей, *с а л ы с у ғ а к е т к е н д е й* болып тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Мұқаштың *с а л ы с у ғ а к е т т і*, не айтарын білмеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛ² з а т. м е д. *Денені жансыздандырып, қозғалтпай тастайтын ауру.* *С а л* боп жатпай созылып, Мезі қылып бездірмей, Кеттің таңда көз іліп, Өлгеніңді сездірмей (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Салауруы. м е д. <грек. paralipsis> *Опталық не шеткі жүйке жүйесі қозғалыс орталығының зақымдануынан қимыл, қозғалыс ағзалары қызметінің жойылуы.* Қазірде сол Мырзекең – *с а л а у р у*: қозғалып күш-қайрат қылуға дәрмені жоқ (М.Мырзақұлов, Ақық). Қорқудан, шаршаудан пайда болған *с а л а у р у ы н а н* науқас тез айығады (ҚҰЭ). Ем невропатолог-дәрігердің бақылауымен *с а л а у р у ы н ы ң* түріне

қарай қолданылады. Емі: электртерапия, психотерапия, емдік гимнастика, жылы ванна, массаж (ҚҰЭ).

Сал болды. *Салауруына шалдықты.* Аяусыз тепкіден бойжеткеннің жұлынына зақым келіп, аяғы *с а л б о л ы п қ а л д ы* («Жас Алаш»).

Сал төсек болды. *Орнынан тұра алмай, төсек тартып жатып алды.* Енді өз бетімен бір тұруға зар. Қара кешке *с а л тө с е к б о л* жатқаны, жамбасы тесілер болды (К.Ахметбеков, Сый.).

САЛ³ з а т. к ө н е. э т н. **1.** *Сауықшыл, елден ерекше сән түзеп, үкілі тақия, қызылды-жасылды, оюлы-өрнекті киім киінетін, әрі әнші, әрі ақын, қасында өнерпаз жастар топ-тобымен жүретін өнерлі жігіт.* Орыс мәдениетін орыстан кем білмейміз, сөйте тұра Біржан *с а л* немесе Сегіз сері кім деп сұраса аңқайып қаламыз («Дала мен қала»). Өзі сері, өзі *с а л*, Ықыластың күйлерін Қар суындай жүлгенің Жүйкіткенде, жүйенің Бәрі босап, балқыды-ау, Шабыт шіркін шалқыды-ау! (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). **2.** *Байырға қазақ қоғамында сән-салтанатымен ел аралап жүріп ән, сөз өнерін тарататын, халықтың сауығын ғана емес мүддесін де көздейтін өнерлі, суырып салма, әнші, күйші, шешен адамдар тобының атағы, салдар институтының өкілі.* Кейбір мырзалар *с а л* боламын деп жүргенде қиқандай ма керек, бұрандай ма керек, қарап тұрсаң жүрегің айнып, құсқың келеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Шу дегенде Әділдің аузына бұрынғы *с а л д а р д ы ң* айтатын мына өлеңі түсті: Аулыңа мұнан бұрын барғаным жоқ. Көзімді өзге қызға салғаным жоқ, Қосылып өлсем, шейіт болар едім, Сен үшін айдалсам да арманым жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сал мен сері. э т н. **Сал-сері.** «Біржан сал» фильмі қазақ болмысындағы *сал мен сері* дегендердің кім екенін түсіндіруге тырысқан тырнақалды дүние болды («Дала мен қала»).

Сал шапан. *Өте құнды матадан тігіліп, әшекейлеп-кестеленген бағалы сырт киім. С а л ш а п а н д ы* өте асыл құнды матадан жасайды. Мұндай шапандар орама жағалы, өте үлкен кең, ұзын бүтіндей ен бойымен немесе жағасы, етегі, өңірі айналдыра кестеленеді. Қиюлап көмкеріп ноқа жапсырып та тігеді (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

САЛ⁴ с ы н. *Заттың күйін, қимыл-әрекетін күйейту мәнінде жұмсалатын сөз.* **1.** *Алғыр, мықты.* Таулардың үстін жаңғыртып, Тұлпарын қайта мінер ме, Оралдан ұшқан *с а л* бүркіт

Оралар ма екен бұл елге?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Біржан мінді *с а л* күрең, Ақан мінді Құлагер. Бүгін атсыз қалдым мен, Ұрпақ едім мұрагер (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Өте, тым.* Жеңіс күні, Жеңіс күні, — Барабанның келісті үні. Қоңыр жайлы самал есті, Мамырдың бар *с а л ы*стығы (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қаласың кірсең бір жасап, Тұра алмас бақтар сыр бүгіп. *С а л* самал әнін шырқаса-ақ Шыға бір келер дүрлігіп (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** *Еркін, кең.* Дала жатыр. Дала — *с а л*, Дала — керім. Кешқұрым, бейуақыт алакеуім. Қосшы жігіт ағытып ат айылын, Отқа қойды Шоқанның қарагерін (М.Мақатаев, Шығ.). Салынған *с а л* қарадан аласа үй, Есіксіз, терезесіз, қараша үй, Қазандық, көне алаша, тозған қомша, Жетімсіз жарлы тұрмыс — іштегі күй (Сара, Тордағы.).

САЛ= е т. **1.** *Затты, нәрсені сақтау, тығу.* Мүйізін атып алған базарлайтын Жылдағы мергендердің өдеті бір. Сондықтан сатпак үшін елге апарып, Мүйізді бөліспекке ортаға алып, Көтеріп мүйіздерін әкелісті, Қыс бойы бір сандыққа қойған *с а л ы п* (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Басқа заттың орнына қою.* Айламен түлкі кетті шығып алып, Артына қайырылмады қайта айналып. Қаңқылдап қасқыр ұлып қала берді, Мені шығар енді деп талды *с а л ы п* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Қапшық, қалта т.б. затқа не екінші бір затты енгізу.* Қапқа *с а л ы п* арқаласаң — құм да жүк, Мұң да сондай, бірақ байғұс жырға азық. Көпестей боп көріндім бе көксақал, Құрбашыдай көріндім бе ұрдажық? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә), Қарағым келіп тұрмын мұндай халға, Әлкисса, бізден болар жанға далға. Сізбенен қуғыншының ісі болмас, Артыңа таста мені, қапқа *с а л* да! (О.Шораяқов, Шайыр). Аттарын ерттеп даярлап, Қостарын кейін қалдырып, Қоржынға *с а л ы п* тамағын, — Мыңбасы мен сарғаскер, Жүз басылар түзетті Соғыстың қару-жарағын (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Үй, құрылыс, көпір жол жасау, құру.* Орыс газетінің Оренбург қаласынан Самарқанд қаласына шейін шойын жол *с а л м а қ* тақырыпты жазыпты («ТУГ»). 16-ншы мектеб, медіресе, махалле ашпақ еркі һәм мәсәжәд *с а л м а қ* рухани мекеме хұқы болсын (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Төтеден жол *с а л а м* деп түрегелді, Ерлікпен тәуекелге буып белді. Делі ол «әскерлерге таптатамын Кездескен шағыл құмды, сорлы шыңды» (О.Шипин, Дастан.). Айқастар бар ғой әлі де, Берілер емес жауға әзір. Жарасар еді — бөріне Ескерткіш *с а л с а* дәл қазір (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Орта ғасыр

таныс біраз маған да, Көп *салынған* сарайлар да, камал да. Орта ғасыр көрсететін қошемет Ақырында дарға асылар адамға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** *Бір нәрсені пошта арқылы жіберу, жөнелту.* Бүгін хат *салып* жіберді (Ауызекі). **5.** *Егін егу, өсіру.* Талпынып *салдым* егінді, ішін деп әркім тегінді. Ақылың барың ұғарсың, Ойың болса сезімді (Ақтамберді жырау). Өнерсіз, жаһиды сабан біз сияқты жұртқа һәм жалғыз бидай ғана *салғаннан* басқа қолынан түк келмейтін орыс мұжығына ер басына жүз 15 десятина да аз (Ә.Бөкейханов, Шығ.). *Салған* егіндері бітік шығып, артель шаруасы қорлануға айналып еді (Б.Майлин, Шығ.). **6.** *Періп қалу, цру.* Ханға жауап қайырып, Таласуға бой ұрып, Шал айтқанша қамданып Хан асамен маңдайға, «Таласатын қандай? Мә!» – деп жіберді бір *салып* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бәрінің қолында бір-бір сойыл, Құсбек інімнің сол жақ жауырынын ала, қиғаштай *салып* өтеді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Тағы келді біреуі, Бойы үйдің тіреуі, Майрылмайтын болаттың Секілді ол іреуі. *Салып* кеттім, шықты ойнап, Астындағы күреңі (О.Шипин, Дастан.). **7.** *Пышақ, қанжар сияқты өткір заттарды сүгу, адамды немесе малды жарақаттау.* Қошқар түмсық, дөң мұрын, Көрінеді ол мықты. *Салып* едім найзаны, Жаһаннамға жан шықты (О.Шипин, Дастан.). «Өлмей тірі барман» деп, Зылиқа алды қолына ішіне пышақ *салғалы* (О.Шипин, Дастан.). Қанжарың бер, барайын, Меңіреудің ішін жарайын. Нұрыңнан сәуле *салайын*, Сонда оған жан кіреді (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.). **8.** *Бүркітті, саят құстарын аулауға жіберу.* Батыр тауға барады, Матайға бүркіт *салды*. Аспанда құсы зулайды, Қанаты бұлтты жарады, Жан-жағына қарады, Адам ұлы көрмеген Бір нәрсені табады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Балуан сайыс, айтыспен бәрі қызып, Қыз қуып, бүркіт *салып*, іліп тиын, Балалар қырдан төмен жарысады, ұшып келе жатқандай бейне құйың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **9.** *Бір затқа бір затты араластыру, қосу.* Келеді өртеп мені бұл сағыныш, Дегендей ішер дәмге *усалып* іш. Сағыныш бітпейтұғын азап екен, Өлтірер жетсе оқ боп, қуса қылыш (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **10.** *Бір нәрсенің суретін қағазға т.б. түсіру, бейнелеу.* *Салды* соның бейнесін Қағазына айнытпай. Вожатый да қарады, Жүрген жоқ қой жанды ұқпай (О.Шипин, Дастан.). Шаттыққа толтырмайды құс әуемді, Тастады сурет *салып* қыс өнерлі. Жауған қар бұдан он жыл бұрынырақ Білмеймін, неге есіме түсе берді (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **11.** *Тұратын ор-*

нына сүгу орнына орналастыру. Жолама, есін болса, маған жақын, Қайта *сал* Қынабына «селебенді». Үйінді нағыз ақтан жаппасам да, Жағалай жаңғыртармын дөдегенді (О.Шораяқов, Шайыр). **12.** *Басқа, мойынға орамал жабу.* Ару білер көз арбаудың әдісін, Сүрме тартса әр береді шырайға. Кұрбың *салса* Көшімірдің шәлісін, Менде жоқ деп нәзіктікпен мұңайма (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Артында қалған балалар Аяулы сенің көзіңдей. Ақ жаулық *салған* аналар Көрінеді маған өзіндей (С.Мәуленов, Алыс кет.). **13.** *көне. Тастау, қалдырып кету.* Қайран менің Еділім, Мен *салмадым*, сен *салдың* (Қазтуған). Жағы түкті жылқы айуан Иесін қайда жауға *салмаған* (Шалкиіз ақын, Шығ.). Таңдап мінген тұлпарлар Иесін қайда жаяу *салмаған* (Махамбет, Өленд.). **14.** *Алыстағы адамға пошта арқылы, банкомат арқылы ақша жіберу.* ≈ Ақша *салды*. **15.** *Етістік сөздермен тіркесіп келіп, өз қолымен жасады, өзі істеді деген мағынаны береді.* Жаңағыдай бұл дүние мен ол дүниенің берекесін бір-ақ берген хазіретке Құнанбай сол жиыннан қайтар шағында бір ат, бір түйе беріп, үйіне апарып *салған* (М.Әуезов, Абай жолы). **16.** *Негізгі етістікке тіркесіп, жалма-жан, сол бойда деген мағынаны үстейді.* Жан мынау, теріс мынау дегендердің, Ұмтылдың тұра *сала* жағасына (С.Торайғыров, Шығ.). Домбыра қолда қарағай, Қолға да оны алған соң, Әріден бері *салам*-ай, Жоғары менен төменге, Ылди менен өренге Даңқым кеткен баламын... (Шал ақын, Жыр.). Мылтығын тастай *салып* тұра қашты, Жаныма бір шыбындай мәулет бер деп. «Бас қайғы, байтал түгіл» дегендейін Жөнелді сол уақытта бір сайды өрлеп (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **17.** *Тігу, бәс тігу, құнды, бағалы затына айырбастау.* Тырнақтап жиған бір уыс Алтынмыды *саламы*н. Аз көрінеді, аз да болса Қазынам өсіп келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ажар [жүз] салды. *Базыналық қылды, тілек айтты.* *Ажар салатын* жеңешем, айтқызатын мен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Мен үшін жұртқа *жүз салып*, өтініп отырған секілденді (А.Тоқмағанбетов, Әке.).

Азапқа [азап] салды. *Жәбірледі, қинады, азап көрсетті.* Біркені шошытып *азанқа* *салған* адамдар табылмай қойды (С.Көбеев, Таңд.). Сен кеткен соң, қоқиды бізге Қодар; көңілін балап жүрген жүзге Қодар; Баянды аламын, – деп *азансалды*, Бата алмай қашып жүрген сізге Қодар (Қозы Көрпеш.).

Айғай салды. *Бар даусымен айғайлады, шу шығарды.* Қазір бар ма өзі? – деп *айғайсалып*, орнынан ұшып түрегелген (М.Мырзағұлов,

Өмір.). Таң атқанша *а й ғ а й с а п*, көз ілмеймін, Бай жатыр ақ үйінде пыр-пыр етіп (С.Торайғыров, Шығ.). Орынсыз *а й ғ а й с а л ы п* желікпеген, Мен сенің сабырыңа сеніп келем. Туған жер, бұл әлемде өзім үшін Артық-сың бар табиғи бөліктерден (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Айғыр салды. *Биені қолдан қашырды.* Жал, құйрығы қаба деп, Жабыдан *а й ғ ы р с а л м а-ң ы з!* Қалыңмалы арзан деп, Жаман қатын алмаңыз! Жабыдан *а й ғ ы р с а л с а ң ы з*, Жауға мінер ат тумас. Жаман қатын алсаңыз, Топқа кірер ұл тумас (Бұқар жырау, Шығ.). *А й ғ ы р д ы* неден *с а л с а ң*, атты содан мінерсің (Мәтел).

Айдап салды. *Шағыстырды, өшіктірді.* Аман біреуді біреуге *а й д а п с а л ы п*, қырылыстырып жіберді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Ақыл салды. *Ақыл айтты, кеңес берді.* Араларындағы әңгімесін айтып, *а қ ы л с а л ғ ы с ы* келе ме? (Б.Әшімов, Қаражал). Бірқатар күндер өтті шамасына, Қасқыр көп жеріміз даласында; әйелім *а қ ы л с а л д ы*; – Апарып бер; Қасқыр жеп, қап жүресің жаласына (Айтыс).

Ақылға салды. *Ақылға келді.* Берекесі үйде еді, Жолды Қосай шал, – деді, Манас батыр екеуің Бір *а қ ы л ғ а с а л*, – деді, Қу кемпірдің айтқаны Түсінсеңдер дәл, – деді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Алақанға салғандай. *Анық, айқын, бес сау-сақтай.* Бұл жерден ауылдың айналасы *а л а-қ а н ғ а с а л ғ а н д а й* көрінеді екен (Ғ.Тәшімбаев, Қос терек).

Алақанына салды. *Аялап, әлпештеп өсірді, мәпелеп тәрбиеледі.* Қыз ішінде жалғыз едім, туғанымнан *а л а қ а н ы н а с а л ы п*, аялап өсірген атам, анам ұям еді (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Алдына жан салмады. *Бәрінен озды, суырылып шықты, үздік болды.* Бітірді бір класты, Үздік баға алды да. Жиырма шақты баладан *Ж а н с а л м а д ы а л д ы н а* (О.Шипин, Дастан.).

Аңға салды. *Аң аулауға шығарды.* Шораға алып барғанша, Қайырып *а ң ғ а с а л ғ а н-ш а*, Ауылға қарай асығып Құлагер атпен соғады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Арасына от салды. *Екі адамды араздастырды, бір-біріне шағыстырды.* Таутаң мен Есен-әлі *а р а с ы н а о т с а л а а л а т ы н* біреу табу керек (Ж.Тілеков, Қайнар). Ой жіберіп қарасам, екеуміздің *а р а м ы з ғ а о т с а л ы п* жүрген біреу бар секілді (С.Омаров, Өмір.).

Арқаны кеңге салды. *Жайбарақаттанды, асықпады.*

Асу салды. *Таудан жол, өткел салды.* *А с у с а л ғ а н* тас бұзып, Тарбағатай белінен, Қол қондырған қос тігіп Борлы деген көлінен, Қал-мақты шапқан шулатып Ақшәулінің өрінен, Қоныс қылған найманға Бәрің қуып жерінен, Батырың өтті Бөгембай! (Бұқар жырау, Шығ.).

Асыр салды. *Ойнақтады, ойнады.* Тамақтарын жаңарақта ішіп болған балалар *а с ы р с а л ы п* ойнап жүр (С.Ғаббасов, Ана.). Айдынында *а с ы р с а п* Алабұға, ақ балық. Құдды асау жастық шақ Торғай өзен жатты ағып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Құстар келді тізіліп, Көз жетпейтін алыстан, Мал да, аң да құлпырып, *А с ы р с а л ы п* жарысқан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ат салды. *Атқа мінді.* Айналайын Ақ Жайық, *А т с а л м а й* өтер күн қайда. Еңісі биік боз орда Еңкеймей кірер күн қайда, Қара бұлан терісін, Етік қылар күн қайда?.. (Доспамбет жырау).

Ат ізін салмады. *Қатынаспады, хабарласпады.* Шынымен-ақ, көзінің тірісінде біреу *а т і з і н с а л м а ғ а н ы* ма деп, анам көз жасына булықпасын, арманда кетпесін деп келдім (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

Атой салды. *Шабуыл жасады, ат қойды.* Жүз жігіт жауға бетпе-бет келісіп, көрісіп алған соң ғана, *а т о й с а л д ы* (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Аттан салды. *Шабуылға шақырып, ұран тастады.* Шал байғұс айқайлады *а т т а н с а-л ы п*, Айырып алған жан жоқ оны барып. Кім де болса бір ерлік қылайын деп, Масғұт ұшты ұрыға оңтайланып (Абай, Тол. жин.). Үш жігіт *а т т а н с а л ы п* араласа берді (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Атыс салды. *Шайқасты, соғысты, ұрысқа шықты.* Сол жерде жалғыз өзі *а т ы с с а л д ы*, Шақырды артындағы бала, шалды. Айқасып көп жауменен жүре берді, Алты адам сол арада түсіп қалды (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Ау салды. *Ау құрды.* Кемеміз баяу шайқалып, Балқаштың торғын төсінде; Айдыннан қайттың *а у с а л ы п*, Көктемнің жайлы кешінде (Ж.Қалиев, Армысың.).

Аузына сөз салды. *Не айту керектігін айтып берді.* Өз сөзі емес, әлде Ахметше *а у з ы н а с а л ы п* берген *с ө з д і* айтты ма? (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Тіпті *а у з ы н а с ө з с а л ы п*, бұра жетектегеннің өзінде де Бөбек сілтеген жаққа баспады (Ә.Сараев, Тосқауыл.).

Ауыз салды. *Тап берді, жармасты, жабысты.* «Төртгіпсіз, тартыпты, – дер, – бауырына», Опасыз адамизат, ақылы қысқа. Жеміңді, жерің кеңіс, жейсің-дағы, Алқымға *а у ы з с а л ы п*

өзір қыспа! (О.Шораяқов, Шайыр.). Енді біраз отырсақ, химияға да *ауыз салатын* түрі бар (М.Мағауин, Көк мұнар). Кіші баланды құртып едің, енді үлкен балаңа *ауыз салайын* дедің бе? (І.Есенберлин, Қаһар).

Аяғына салып берді. *Жеңіп берді, көндіріп берді.* Осы жолы дауын жеңіп, жауын *аяғына салып берсе*, Жақыпқа одан үлкен қолқа керек емес, тамырына өле-өлгенше ырза (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Аяққа салды. *Қорлады, намысын таптады.* Қарсы жүрген адамың Басын исе, достық қыл, Жеңілсе дұшпан достық қыл, *Аяққа салып* баспаңдар (Шал ақын, Өлең.).

Әбігер салды. *Әбігерге түсірді, лаң салды.* Үштің бірін алады, Елге *салар әбігер*, Құлақ сүйінші аламын Мұның иесін тауып бер! Бокмұрын дәу жүгіріп, Тайтұяқ берді суырып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Әлек [бәле, пәле] салды. *Бүлік салды, жанжал шығарды, әбігерге түсірді.* Үсті-басы ақ қырау, түсі суық; Басқан жері сықырлап келіп қалды; Демалысы үскірік, аяз бен қар; Көрі құдаң – қыс келіп, *әлек салды* (Абай, Тол. жин.). – Айыпкерім, – деп, *пәле салып*, жала жауып отыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бәрі ойласып кеңесіп, Батырға *бәле салмаққа*, Бір ақылды пішеді (О.Шипин, Дастан.).

Ән [әнге] салды. *Өлең айтты, әндетті.* «Екенсің *ән салуға* сен-дағы епті, Сен біраз әтеш әнін үйрен», – депті. Бұл сықылды сыншының сөзін естіп, Көз көрмеске бұлбұл да ұшып кетті (Абай, Тол. жин.). Екі-екіден, ел көшсе, *әнге салып*, Жиналып жастар жылқы айдағанда. Ел қонса, құрық алып шырқ иіріп, Биені үйге бөліп жайғағанда (Ә.Найманбаев, Шығ.). Егіс басын аралап, өлең айтып, *ән салсам*, Ел тыңдайды қамалып, Ән болмайды өлеңсіз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Адам аз, мұны біліп *ән саларлық*, Тыңдаушы да аз ол әннен бәһра аларлық. Мұңмен шыққан, оралған тәтті күйге Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық? (Абай, Тол. жин.).

Байбалам салды. *Шу шығарды.* Мендей сені қызғанар Бауырыңда өскен қай балаң! Көл қорыған қызғыштай Сен десе *салам байбалам* (Дулат Бабағайұлы, Замана.).

Барын [алдына] салды. *Ештеңесін аямады, қолдағысын ірікпеді.* Балаңа қатын әперме, енші берме, *барыңды салаң* да, орыстың ғылымын үйрет (Абай, Шығ. жин.). Тарту қылып жалынып, *Алдына салдым барымды* (Мұңлық-Зарлық).

Бас салды [тарпа бас салды]. а) *Кенеттен, тұтқиылдан құшақтай алды.* Келші, бауырым, – деп, Сабыр оны *бас салды* (Б.Әшімов, Қаражал). Жыламай тыңда, Абылай, Жараға жақсы қасқарар. Ойбайлап жаман *бас салар*, Көріспей айтты деменіз, Осы еді біздің келген жай (Үмбетей жырау). ә) *Аяқ асты, құтпеген жерден пайда болды, кенет басталып кетті.* Соқты кеп құйын, Ойда жоқта *бас салып*, ідулі тұрған Көйлегімді қашты алып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Басқа салды. *Жазмыш осылай болды.* Ең бастысы, сенім гүлі солмасын, Бірақ, бірақ... тағдыр *басқа салғасын*, Амалың не? (М.Шаханов, Ғасырлар.). «Қорқа алман» деген батылдық, Артына арыз жапсырып, *Басына салдық* пақыр күн. Жендетке жанын тапсырып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Басын жерге салды. *Төмен қарады, еңкейді.* Екі құлағын жымырып, *басын жерге салып*, биені сауырлап қуып жүріп, құлынын ағызып жіберетін бұзғыш айғыр болады (Ш.Жан-әбілев, Қаз. мал. атау.).

Бауырына салды. *Баланы асырап алды.* Ол әкесін, басқа балалар сияқты, көке демей, аға дейді; ал шешесін жеңеше деп атайды, өйткені кішкентайынан *бауырына салып* асырағандықтан, кемпір мен шалдың баласы болып кеткен (Ғ.Тәшімбаев, Қос терек). Қошпанбек баласының атын Байшора қойып, оны бәйбішесі *бауырына салыпты* (Ж.Тілеков, От кешу).

Беделін салды. *Қадір-қасиетін, абыройын бетке ұстады.* Қайын атасы *беделін салып*, күйеу баласын азат етіп, туған қаласына қайтуға рұқсат әперді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Сырттан бір көрдім екен деп, әкеңнің *беделін салып*, құда түсірттің (С.Жүнісов, Ақан сері).

Безбенге салды. *Ақылға салды, таразылады.* Қонағының жауыздығы мен ізгілігін *безбенге салды*. Жауыздықты ізгіліктің жеңіп шыққанына қуанды ма, әйтеуір, Жайлекеңнің қонағына мейірімі түсті (Қ.Жұмалиев, Айқас.).

Битін салды. *Жан-тәнімен, құныға кірісті.* Азубайдың суретіне азуымды баса-баса, бір *битімді салып* бағып едім (Ғ.Сармұрзин, Өнеге).

Бой салдырмады. *Сенбеді, ынты-шынтымен сене құламады.* Келісімді тәтті ой, әр шеберлік. Қуантпас ойын қозғап пәлен дерлік. Өз кеудесін өзі аңдып, *бой салдырмай*, Тоқымдығы бусанбас неткен ерлік? (Абай, Тол. жин.).

Бойын аулақ салды. *Тартынды, өзін алыс ұстады.* Сіз де менен *бойыңызды аулақ*

с а л а бастадыңыз ба? (М.Иманжанов, Көк белес). Байдан ірге ашып, *б о й д ы а у л а қ с а л а т ы н* мезгіл жетті (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

Бүлік салды. *Ұрыс шығарды, шу көтерді, дау-дамай қылды.* Ұйықтамай түн бойына бірге жүріп, Жан бірге, дүние бөлек дәурен сүріп. Алдыңғы тіршіліктің қамдары үшін. *С а л д ы* енді заман шіркін бізге *б ұ л і к* (С.Торайғыров, Шығ.). Әмірің қатты Есім хан, *Б ұ л і к с а л ы п* бұйырдың, Басын бер деп батырдың Қанын ішіп қанбаққа, Жанын отқа салмаққа (Жиенбет жырау, Шығ.).

Дақ салды. *Кірлетті, дақ түсірді. Д а қ с а л м а й* кетеді деме, сірә, тегін. Дар көрігім геледі шалқып жалын (Бес ғасыр.).

Дау салды. *Дауласты, жанжал шығарды.* Күтеміз оралмасты оралар деп, Күтеміз бір жақсылық аусардан да. Ұшсаң да өмір бойы ұшпадық деп, Мықты бол дұшпаның кеп *д а у с а л ғ а н д а* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Бұл шақта ол өзін тау санар, Үстіне кіргенді жау санар. Тіл қатсаң жосықсыз *д а у с а л а р*, Қатыңқы қабақпен қарсы алар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Дауысқа салды. а) *Айқайға басты, дауыс шығарып жылады.* Бірдей жақын-алысқа, Қадірлі үлкен шаңырақ... *С а л д ы* кенет... *д а у ы с қ а* Әйкен әжем аңырап (С.Жиенбаев, Алтын қалам). ә) *р е с м и. Мәселені шешуде қарсылар мен жақтастарды санады.* Жексеннің айдалуы тұралы *д а у ы с қ а с а л а д ы.* Есім қол көтерісе бастады, ақырындап біріне-бірі қарай барып бәрі көтереді (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Дерт салды. *Жанын жаралады, көңілін қалдырды.* Әйгерімге ең ауыр тиген бір соққы, есінен кетпестей қорлай *с а л ғ а н* бір *д е р т*: «Біз бай ауылмыз, сен күнге лайық кедейсің. Үнің шықпасын, ол саған асқандық болады» – дегендері (М.Әуезов, Абай жолы).

Дүние салды. *Қайтыс болды, көз жұмды.* Қарт Бабақтың өзі болса – *д ү н и е с а л ғ а л ы* кашан! (Д.Сапаров, Өткен.). Абай *д ү н и е с а л ғ а н* н кейін, бұл үйге іні-балалары жиі келіп-кетіп жүрді (К.Оразалин, Абай.).

Дүре салды. *Қамшымен сабады, соққыға жықты, жазалады.*

Егін салды. *Егін екті.* Егінжай, аспанға атқан суы төтті, Мен көрдім бір бұлақты біздің жерде, Бұл жерді Бектас тартып алған жоқ па, Зорлықпенен сындырып біздің белді, Тоғандап көзін ашып *е г і н с а л с а*, Қоныс қой қарық етер кедейлерді (О.Шипин, Дастан.). Сапармен сары жазда көлге келдім, Көрмеген өзім туып елге келдім. Мал бағып, *е г і н с а л ы п*, көсіп қылған

Дейтұғын Қызай ана елге келдім. Сарыарқа менің жерім-ай, Сағындым қалың елімді-ай! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Малдан бастап Есендесе иланам. Малсыз өмірі Жасай берді қиралаң. Кен қопарып, *Е г і н с а л с а қ* біз бүгін Сәлемге де сөн кірді деп ұйғарам (К.Салықов, Жезкиік.).

Ен салды. *Малдың біреудің меншігі екендігін білдіру үшін және екінші біреудікінен ажыратып тану үшін құлағына пышақпен кесіп, тесіп, белгі салды.* Қойға *е н с а л ғ а н д а*, екі құлағының бір жақ ұшынан тілік, екінші жақ құлағының орта тұсынан оя кесіліп салынған белгіні «тесік тілік» дейді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал. атау.).

Ер салды. *Атты ерттеді.* Ереуіл атқа *е р с а л м а й*, Егеулі найза қолға алмай, Өзегі талып ет жемей, Алты малта ас болмай...Ерлердің ісі бітер ме? (Махамбет, Өлеңд.).

Еске салды. *Еске түсірді, ескертті.* Мені биік белеске көтерген 1964 жылдар екенін *е с к е с а л ғ ы м* келеді (М.Неталиев, Үлкен жол.). Мен тек дүниеде ізгі жүректі адамдардың бар екендігін *е с т е р і ң е с а л м а қ п ы н* (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Әсіресе әл-Фарабидің «Бақыт жолы – білім» деген айқындарын еске алсақ, олардың (Әдиб Ахмед пен) арасында екі-үш ғасырлық өмір жатса да, өзара үндестік көзге түспей қоймайды. Мұның өзі жоғарыда айтылған қайта өрлеу дәуірінен кейін еуропалық елдерде ағартушылықтың кең өріс алғанын *е с к е с а л ы п*, мұсылман елдеріндегі... қайта өрлеуден кейін, сол елдерде ерекше мұсылмандық сипаттағы «жергілікті» ағартушылық дәуір өріс алған жоқ па екен деген ой қайта оралады (Қаз. дала. ойшыл.). Бір қасиет бар әлемде қаққан жұмбақ қанатып, Артық кетсең қатал қолмен тәубанды *е с к е с а л а т ы н* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жайып салды. *Сырын ақтарып салды, құпиясын бүкпесіз ашты.* Қашықтап жүрегіме жайлы қырдан, Джунгли ойларға ма, қайда ұрынғам? Жаным бір күйзелді ғой өздеріңнің Жырларың *ж а й ы п с а л ғ а н* қайғы-мұңнан (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Жақын салды. *Жуықтады, маңайлады.* Аузың күйді аулақтан Енді *ж а қ ы н с а л с а ң ш ы*. Қабаған біздің мойнақтан, Бір күшікті алсаңшы (Абай, Тол. жин.).

Жанын салды. *Бар құш-жігерін салды, аянады.* Ыбырайдың қайыры көп тағы осындай, Жүргенде қараңғы елдің бағы ашылмай. Жарлыға *ж а н ы н с а л ы п*, құрметтеген Бір жылы өмірінің бір ғасырдай (О.Шипин, Дастан.). Жігерімен жіберердей тасты үгіп, Өнер, ойы тармақты, Адал, жайсаң жас жігіт Ел ырысын шашып өткен Тосын келген қасіреттен

Ж а н ы н с а л ы п туған жерін қорғапты (М.Шаханов, Ғасырлар.). Барынды да, *ж а н ы ң д ы* да *с а л* соған, Осы тойды ата-бабаң аңсаған. Баласына бір той жасап бере алмай, Дүниеден өтіп кетті қанша адам (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жанына қаяу салды. *Көңілге дақ салды, көңілін қалдырды.* Қазыбек бұл сөзімен Тайманның *ж а н ы н а* қандай *қ а я у с а л ғ а н ы н* сезген жоқ (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

Жарлық салды. *Ұран салып, бұйрық берді, бүкіл елді тік тұрғызды.* Өңкей батыр жиылып, Абылай *с а л д ы ж а р л ы қ т ы*. Қалдан ханды қашырып, Шеп салған жерін бұздырып, Ұрысты қатты қыздырып, Қасым ханның шешесін Хан Абылай алған-ды (Бұқар жырау, Жыр.).

Жар салды. *Хабарлады, мәлім етті.* – Келінім мен қызым келді қонаққа, – деп жеңгеміз жұртқа *ж а р с а л ы п*, маңайындағы ағайын-туғандарын шақырып келді (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Арман менің бар санамда, Үйлендім деп *ж а р с а л а м* ба. Есім шығып отырдым мен. Өз қасыңда арсаландап (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Көкірегіне толғандай күш, Кетіп бойдан шаршағаны. Таң атты деп торғай байғұс, Шырыл қағып, *ж а р с а л а д ы* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жарысқа салды. *Бәйгеге қосты, бәсекеге түсті.* Бақытты жігіт қол бастар, Шешен жігіт дау бастар. Әлемнен озған алаяқ, Озып бір кетсе ойқастар. Күнінде артықша туған жігіттер *Ж а р ы с қ а с а л м а й* кім тастар (Шалкиіз жырау, Шығ.).

Жаяу салды. *Иесін жаяу (көліксіз) қалдырды.* Жағына жалаң жібек байлаған, Арулар кімнен қалмаған. Жағы түкті жылқы айуан Иесін қайда *ж а я у с а л м а ғ а н* (Шалкиіз жырау, Шығ.).

Жебе салды. *Садақты оқтады.* Аударылмас қара кемедей, Қандауызға сырлап *с а л ғ а н ж е б е д е й*. Хан ұлы төредей, Би ұлы шорадай, Қан жұқпас қайқы қара болат өтпеген, Мақтауына адам тауып жетпеген, Бұ жиынның ішінде Ер Жақсымбет аға бар (Шалкиіз жырау, Шығ.).

Жерге салды. *Жауырынын жерге тигізді, жеңді.* Шобан: Ал дегенге аларға, Алып *ж е р г е с а л а р ғ а*, Алқалаған ауыр қолдар тоқтарға. Арыстанбек ұлы Сұлтан бар (Шалкиіз жырау, Шығ.).

Жерден алып, жерге салды. *Қатты ұрысты, жер-жебіріне жетті.* Ол мені *ж е р д е н а л ы п*, *ж е р г е с а л ы п* ұрысты (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Жол салды. *Жан баспаған жерге сұрлеу салды.* Тәңірі жанын алмаса, Тау аралап *ж о л с а л м а й*, Тас аралап құс салмай, Арқаның бауырын қыдырмай, Арғымақ ару атлар арытпай, Жат жерлерге бармай өзін танытпай, Өзден болмай би болмай, Атаның батыр туған ұлына Ойда жатмақ ұсар ма! (Шалкиіз жырау, Шығ.).

Жолға салды. *Барар жағына жөн сілтеді.* Мынау жолаушыны *ж о л ғ а с а л ы п* жіберіңіз (Ауызекі).

Жөнге салды. *Дұрыс жолға түсірді, тәрбиеледі.* Азап шектім аралда Ханға қарсы тұрам деп, Түн ұйқымды бөлгенмін, Жұртымды *ж ө н г е с а л а м* деп... (Жиембет жырау). Жауабын жандаралдың алғанынша, Күшпенен елді *ж ө н г е с а л ғ а н ы н ш а*. Қопада бес болыс ел басын қосты, Соғыспақ қасық қаны қалғанынша (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Жұмыртқа салды. *Жұмыртқалады, басты.* Жағалтай маусым-шілде айларында ұясына 2–5-тен *ж ұ м ы р т қ а с а л а д ы*. Оны мекиені мен қоразы кезектесіп, 28 күндей басады. Балапандары ұядан 30-35 күнде ұшады (Жетісу энцикл.).

Жұмысқа салды. *Аямай жұмсады, жекті.* Салт мінілетін, *ж ұ м ы с қ а с а л ы н а т ы н* малды керік дейді (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.).

Жүгін нарға салды. *Жүгін көтерді.* Айырдан туған жампоз бар, *Ж ү г і н н а р ғ а с а л ғ ы с ы з*. Арғымақтан туған будан бар, Күнінде көрінім жерді алғысыз (Шалкиіз жырау, Шығ.).

Жүзі жайнап сала берді. *Қатты қуанды, шаттанды.* Ардақтың *ж ү з і ж а й н а п с а л а б е р д і*. Ойлы, қам көңіл қыз нағашыларының қолынан кеткелі тым басыңқы еді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Зейін [зер] салды. *Көңіл қойып тыңдады, қарады, назар аударды.* Бұл үшін... Әдиб Ахмедтің төртінші сөзіне *з е й і н с а л а й ы қ*. Оның өзі «жомарттық қайырымдылығы және сараңның қассыздығы туралы» деп аталады (Қаз. дала. ойшыл.).

Зынданға салды. *Қамады, тас қапасақ, зынданға түсірді.* «Қалдан ханның әскері іздеп сені әрі-бері, Қапыда ұстап алғанда, Алып барып Тәшкенде Көр *з ы н д а н ғ а с а л ғ а н д а*, Елің қараң қалғанда, Тоқсан жақсы үш жүзден Сені сұрай барғанда, Өлтірем деп Қалдан хан Орайына Шарыштың Сөзіне қарсы сөз айтып, Жауаптастың, қарыстың (Үмбетей жырау).

Ит әбігерге салды. *Мазалады, әуре қылды.* Ерқараның сондай әдеті бар: үйге өзі келеді де,

өзі: – Кетемін де кетемін, деп, *ит әбігерге салып* қояды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Көз [қырын, қиығын] салды. а) *Қарады, байқады, көз тікті.* Оянып, жан-жағына *сал көзіңді*, Түбіңе жетпей қалмас қамсыз жатқан. Өткізіп уақытты өкінерсің, Пәледен, басқа келмей, деймін сақтан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ал енді, олай болса, кімді алалық? Қазақта қай жақсы бар *көз саларлық*? Шын іздесең, табармыз шыны ғалым, Күнде күйлей бермелік бозбалалық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шыққан соң белге, *Көз салсаң* елге: Қарап тұр әлі жарыңыз, Жолдасқа айтып, Ат басын тартып, Жүгіртін қайта барыңыз, Бір сүйіп алып тамақтан, Асасың азар қабақтан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Деді де батыр қырандай, Жан-жағына *көз салды*, Өңкей ерлер талассыз Батырдың сөзін құп алды (О.Шипин, Дастан.). Бір заматта қасындағы қайынына *көз қиығын салды* (Ә.Тарази, Асу.). ә) *Қол ұшын берді, көмектесті.* Үкілінің балаларына кім *көз қырын салды*, кім қол ұшын берді? (Н.Сералиев, Қанат). Жарығым, бұл сапардан қалсаң не етер, *Көзіңді* мен сорлыға *салсаң* не етер (Батырлар жыры). Ерен бол, есің болса, болма қыру, Жаһанда арам істен абзал «Қорқу». Қолыңды қолайсызға соза бермей, Кем-тарға *көзіңді* *сал*, уәлә тұлқу! (О.Шораяқов, Шайыр.).

Көз қырын салмады. *Елең қылмады, менсінбеді.* Жолдар-ай, адамның жолдары-ай жалғасқан, Өтеді көшпен құрбылар қолдасқан. Әйтсе де кей қыздар маңғазсып, паң басқан, Біза ғып кетеді *көз қырын салмастан* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Көзіне шөп салды. *Жарына опасыздық жасады, жеңіл жүріске салынды.*

Көңілін салды. *Ден қойды, назарын аударды.* Есті көрсең кем деме, Бәрі тұйғын табылмас. Қарындасың жамандап, Өзіңе туған табылмас. Адам өзіз айтар деп, *Көңіліңді* *салмағыл*. Нәпсі алдаушы дұшпанның, Насихатын алмағыл (Асан қайғы, Шығ.).

Көңіліне [жүрегіне] дақ салды. *Өкпелетті, ренжітті, күйікке қиыратты.* Сыртқа жара түссе, дәрі жағасың! Ол жазбаса іздеп бір ем табасың; Ал *жүрекке* сенген досың *дақ салса*, жазу қиын сол бір дерттің жарасын (Ә.Есмырзаев, Дала.).

Көрге салды. *Жерледі, қойды.* Біреуді жаман демесең, Біреуді жақсы демесең, Бұл дүниеден өткен соң, Шын дүниеге жеткен соң, Көтеріп *көрге* *салған* соң, Көр қараңғы болған соң, Кімнің жақсы-жаманын Бір жаратқан хак білер (Шал ақын, Шығ.).

Көрінгенге көз салды. *Көрсекызарлық қылды, әркімге бір қызықты.* Қара жер бірде қарлы, бірде қарсыз; Ер жігіт бірде малды, бірде малсыз; Дарияның жарға соққан толқынындай, *Көз салған көрінгенге* көңіл арсыз (Қаз. әндері).

Көсемсалды. этн. *Арбаға, шанаға жегілген аттардың алдынан тағы бір атты көсемдеп жекті.* *Көсем салып* пар ат жеккен күймелі қара шана сонда да алған бетінен танбай, жел өтіне қасарыса қарсы жүріп келеді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Сылаң келіншек мынау төбенің астында, қазір-ақ *көсем салып*, терезесінің түбінен өтеді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Күреске салды. *Ұрыс-соғыста пайдаланды.* Жоны бір жалпақ жотадай, Мойны бір жалпақ бұқадай, Балуаннан нөкер барлатып. *Күреске* *салар* ма екенбіз!? Артықша көзге көрініп, Балуаным жықса таңлатып (Ақтамберді жырау, Жыр.).

Күш салды. *Күш-қуатын жұмсады, аянбай еңбек етті.* Менің басым сондықтан да сияқты ақ Жеңімпаз бір ту аппақ. О, минуттар, жүйрік болсаң *салқушті*, Мықтағанда соғарсыңдар алпысты (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қос жамбасын байғұстың Жанып кеткен әлде не, – *Сал ады* кел бар *салқушін* Жарты ғана сау дене (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ.).

Кісе салды. *Бұғау, тұзақ кигізді.* Ақ боз атты шалғанда, Мойныңа *кісе салғанда*. Абай түкті шашты Әзиз Содан бата алғанда, Тілеуің қабыл болғанын, Басыңа қыдыр қонғанын, Ұмыттың ба соны, Абылай! (Үмбетей жырау.).

Кісі салды. *Адам жіберді, басқа біреу арқылы хабар, ойын айтты.* Жақын ағайын қызу үстінде түс шайысып қалмас үшін, Тәкежандар Абайға енді араға *кісі салып* сөйлескен мақұл десті (М.Әуезов, Абай жолы). Мұны естіп Амангелді қаһарланды Шақырып тегіс елін жинап алды. Бірәлі, Сейіткерей Бектасовқа Көшсін деп Сарбұлақтан *кісі салды* (О.Шипин, Дастан.).

Қазға салды. *Талқыға салды.* Ашулансаң, Абылай, Көтерер-мін, көнермін, Көтеріп *қазға* *салармын*. Өкпеңменен қабынба, Өтіңменен жарылма, Орыспенен соғысып, Басына мұнша көтерген Жұртыңа жаулық сағынба. Күнінде мендей жырлайтын Тоқсан үште қария Енді де саған табылмас (Бұқар жырау, Жыр.).

Қайрап салды. *Араға сөз жүгіртіп, біреуге біреуді шағыстырды, айдап салды, өшіктірді.* Есігімде жүрген Тоқабайды өзіме *қайрап* *салды* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Қақпан салды. *Аңды қолға түсіру үшін қақпан құрды.* Қойнында Алатаудың жүз түрлі аң бар Әлдісі әлсіздерін шуылдатқан. Құс салып, ит жүгіртіп аңшылары Қуады мылтықатып, *салып қақпан* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қармақ салды. а) *Балық аулау үшін көлге, өзенге құрал салды.* Балалар көл жағасында *қармақ салып*, балық аулаған кезде «Аққайраң, қармағыма қап қайраң» дейді (К.Айтзин, Кәсіби лексика). Өзенге тағы барды шортанды іздеп, Қасында *қармақ салған* балалар көп. Үңіліп су шетіне қарап жүрсе, Түр екен қоға жайда шортан жусап (О.Шипин, Дастан.). ә) *Алдап соқты, қолға түсірді.* Бұл түгелдей мына ұлыңның ақылы. Еркін жетер әңгіме ол бір таңға. Қапысызда *қармақ салып*, Махамбетті алдап соғып, Басын кесіп сыйға тарттық сұлтанға (М.Шаханов, Ғасырлар.). Нені ұқсын сорлы есалаң кезде, Тағдырдың өзі *салыпты* оған *қармақты*, Мәрмәрды бұзып қашаған кезде Көзіне тастың ұнтағы тиіп зарлапты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қиғылық салды. *Дау-жанжал шығарды, бүлік салды.* Сонда да ол *сала* берді *қиғылық*, Ауыл ішін шыр айнала бүлдіріп. Тағы да сол төбеттермен таласып, Қайтты бір күн қабырғасын сындырып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қиқу салды. *Қиқуға басты, аттанды.* Біз *қиқу салып*, тиіп кеткенге шейін, дабырымызды, сарынымызды аңғармай қалатын бір сөт боп түр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Арттағылар бұл кезде *қиқуға салып* еді (Қ.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Пай, пай, пай, неткен өлең гүрілдеген, Безілдеп сырлы шектер дірілдеген. Құздардан құламалы *қиқу салып*, Дауысы дауыл болып дүрілдеген (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қимыл салды. *Ұрысқа аттанды.* Алладан басқа жәрдем жоқ – Қойға тиген бөрідей Жалғыз *салды қимылды*. Алдына салып баласын, Қалың бір көптен құтылып, Әу деген жерден шығынды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Қол салды. а) *Озбырлық істеді, қиш көрсетті.* Айуандығы асқан жауыздар жазықсыз елге *қол салып*, Қатын-бала қырылды (Жамбыл, Шығ.). Еділді тартып алғаны – Етекке *қолды салғаны*, Жайықты тартып алғаны – Жағаға *қолды салғаны* (Махамбет, Өлеңд.). Құлатты тауға *қол салып*, Садақтың оғын мол салып, Бетбақтың ен бір шөлінен, Төтелеп жүріп жол салып, Қолды бір бастар ма екенбіз?! (Ақтамберді жырау, Жыр.). ә) *Әйелді еріксіз айналдырды.* Түнде ел жатып қалғасын, тұсыңнан кеп жігіт *қол салатын* (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Қолқа салды. *Тілек етті, қолқалады, қалады.* Былай шығып кеңесті: – Осыдан елге барайық, Барып болысекеңе Жабылып *қолқа салайық* (О.Шипин, Дастан.). Мол алақан, кең далалы көршіге, *Қолқа салып*, қолын созса ерсі ме? Оңтүстіктен бір отауды көтеріп, Бердік өзбек ағайынға еншіге (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қолына жүзік салды. *Саусағына сақина киді.* Қолымдағы *жүзікті*, Өз *қолыңа салғайсың* (Ғашықтық дастан.).

Құлағына салды. *Айтты, ескертті.* Қоңырқұлжаның адамы бар, соны да *құлағына салыңыз* (І.Есенберлин, Қаһар).

Құлақ салды. а) *Тыңдады, естіді.* Түсірме қысым жаным, Түншықтым ғой қаным! Ием болсаң, жаратқан, *Салсаңшы құлақ зарыма...* (М.Жұмабаев, Шығ.). Ауылда ақсақалдар арашалап, Төртеуі жүгінгелі биге барды. Барғаны Еділбайдың Зілқарасы, Сөзіне төртеуінің *құлақ салды*. Үш мерген Зілқараны жақынсынып, Қалдырмай тегіс айтты жанжалдарды (О.Шипин, Дастан.). Бұл сөзді біреу алмас, біреу алар, *Құлағын біреу салмас*, біреу салар. Теп-тегіс көпке ұнау оңай емес, Кейіне жарамаса, кейіне жарар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Хан Исатайдың тілін алмаған. Ханға жақын болып алған соң, Қарауылқожа ханға өнемейін Исатайды жамандаумен болады. Әуелгі уақытта Жәңгір Қарауылдың сөзіне онша *құлақ салмай* жүреді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). ә) *Тың тыңдады.* Алыс жерден мөһрлі шұбар хат келсе, Күйбеңдескен көп жаман *Құлағын салып* тұрар ол (Шалкиіз жырау, Шығ.). б) *Тіл алып, айтқанды істеді.* Ғылымды іздеп, Дүниені көздеп, Екі жаққа үңілдім. *Құлағын салмас*, Тілінді алмас, Көп наданнан түңілдім (Абай, Тол. жин.). Қазағым, *сал құлағың* нақылыма, Түсініп айтқан достық ақылыма (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Құлын салды. а) *малшар. Биені сауар алдында идіру үшін құлынын емізді. Құлын салып*, биені идіріп алу керек (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.). ә) *Құлынтуды.* Құрсағы жуан бозбие, *Құлыны салмас* деменіз, Құлық туған құлаша Құрсақтанбас деменіз Қу таяқты кедейге Дәулет бітпес деменіз (Бұқар жырау, Жыр.).

Құрық салды. а) *Асау жылқыны ұстау үшін мойнына ұзын тұзақ салды.* ә) *Бас еркіндігінен айырды.* Жалп-жалп еткен жапалақ Жазыда кімге жолдас болмаған. Сар шыпшықтай шырлатып, Ғазырейіл кімдерге *қырық салмаған* (Шалкиіз жырау, Шығ.).

Құс салды. *с а я т . Қыран құспен аң аулады.* Жаманмен жолдас болсаңыз, Көрінгенге күлкі етер. Жақсымен жолдас болсаңыз, Айырылмасқа серт етер. Ит жүгіртіп, *қ ұ с с а л с а ң*, Киген тоның түлкі етер (Бұқар жырау, Жыр.). *Қ ұ с т ы* аңға *с а л а р д а* киіз не қыл жұтқызып, ішіндегі қоябаны сыртқа шығаруды қоя түсіру деп атайды (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика.). Қайырып *с а л ғ а н* көк *қ ұ с ы* Көтеріле бергенде, Қаз сыпырса жаркылдап, Ағашқа қонып, қаранып, Қанатын, жүнін таранып, Болмақшы еді мәз-мейрам (Абай, Тол. жин.). Ертеде адамдар аң мен құсты таспен ұрып, сойылмен соғып, інге паналағандарын сумен тұншықтырып, түтінмен булықтырып аулаған болса, бергін келе үйретілген иттерді қосты, атпен қуды, *қ ұ с с а л д ы* (Ж.Бабалықұлы, Қыран.).

Мойнына салды. а) *Мойнына алғызды, мойындатты.* Шекен, әлгі сорлыға бір жайырақ Қағаз бере салсаң ед жөнін сұрап. Ш е р н и я з . Не деп? Малы ұрланғанын көргемін жоқ *М о й н ы н а с а л ғ а н* жерде болғамын жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ерман Жақыптың кінәсын мөлдіретіп *м о й н ы н а с а л д ы* (Б.Майлин, Шығ.). ә) *Жүктеді, жауапты етті.* Жаудан алды алықты, *м о й н ы н а с а л д ы* салықты (С.Сейфуллин, Шығ.).

Мұңа салды. *Қайғы-мұңа түсірді.* Қажетті жерде құрбым сен, Жанымды тіпті *с а л м ұ ң ғ а*. Арнамды айтып тұрмын мен Айтатын достың алдында (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Назар салды. *Көңіл бөлді, назар аударды.* Мектеп кітаптарын даярлауға көмисие өте *н а з а р ы н с а л д ы*: бірнеше жиылыс жасады, қазақ азаматтарын оқу кітаптарын жазуға шақырды (Х.Досмұхамедұлы, Танд.).

Нөкерді [ерлерден] салды. *Кілең ержүрек, жаужүрек батырларды жинады.* Қиуадан ақыл алатын, Қияннан айла табатын, *Е р л е р д е н с а л с а м н ө к е р д і* Дұшпаннан кекті алатын (Ақтамберді жырау.).

Ой салды. *Ойландырды, ойға қалдырды.* Қанатын кеңге жайған зәулім үйлер адамға *о й с а л д ы* (С.Мәуленов, Жер нәрі). Жанайдың мына сөзі Сәтжанға *о й с а л ы п*, балапанды тезірек алуды дұрыс көрді (С.Бегалин, Уақыт.). Мысқыл күлкің *с а л д ы* маған қаншама *о й* Шіркін, сендей бес қолбасшым болса ғой, Қалың қолым ұқсап дүлей тасқынға Бөлеп дарқан күйге мені Бүкіл әлем билер еді, Аяғымның астында (М.Шаханов, Ғасырлар.). Басында әке айтпаса ақыл жарлық, Ағайын табылмаса *о й с а л а р л ы қ*. Қалжыңбассып өткізген қайран дәурен Түбінде тартқызбай ма ол бір зарлық? (Абай, Тол. жин.).

Ойбай салды. *Бақырды, айқай салды.* Ертең кемпір үйге кірді, Бала жазым болғанын іші білді; зар ұрды, *о й б а й с а л д ы*, не бітірсін, Тұра тұр, өзге жайды сұрама енді! (Абай, Тол. жин.). Бала *о й б а й с а л ы п*, ағалап, әрі-бері жүгіреді (Қаз. ертег.).

Ойға салды. *Еске түсірді, үйретті.* Нәпсі – ақымақ, ақылыңды алпыс бөлер, Ойыңа ешбір қайғы келтірмей-ақ. Әртүрлі бұзықтықты *с а л а д ы о й ғ а*, «Жалғанды біл, – деп, – жердің беркіндей-ақ!» (О.Шораяқов, Шайыр).

Ойнақ салды. *Секіріп ойнады, асыр салды.* Асау тағылар *о й н а қ с а п* кетеді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ішімде алпыс мың жың *о й н а қ с а л ы п*, Барамын мынау жерге отыра алмай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Ойран [сойқан] салды. *Астан-кестеңін шығарды, бүлік салды, бүлік шығарды.* Ақ дария толқын күшейтер, Құйрығын күн шалмаған балығым, Ортаман *о й р а н с а л а р* деп (Қазтуған жырау). Үшеуін бір уыс қып жалғыз өзі, Шық-шықтап, үйін сабап, *о й р а н с а л д ы*. Азырақ ат үстінде қамшыласып, Беттері үшеуінің жараланды (О.Шипин, Дастан.). Ақ Шәуліге қос тігіп, Ауыр қол жидырып алдырдың: Қалмаққа *о й р а н с а л д ы р д ы ң*, Қабанбай мен Бөгембай Арғын менен Найманға Қоныс қылып қалдырдың (Үмбетей жырау).

Ойын ортаға салды. *Жұрттың ойын білгісі келді, пікірлесті, ашық сөйлесті.*

Оқ салды. *Оқтады, атуға ыңғайланды.* Шобан айтады: ...Ақтабан ару торы ат жайлаған, Алдаспан ауыр қылып байлаған. Сыпайшылық бұ-ды деп, Ала білек *о қ с а л ғ а н*, Қой дегенде бір шапқан, Құястан жап-жас қана жұмай бар (Шалкиіз жырау, Шығ.).

Олжа салды. *Олжалы болды, олжа әкелді.* Мың кісіге бір кісі *о л ж а с а л а т ы ғ ы н*, олжанды аямасаң жолдасың қалмас жаныңнан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жүйріктік ерге не керек Жарысқанда бәйгі алып Халқына *о л ж а с а л м а с а* (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

Өрт салды. *От жағып, өрт қойды.* Патша әскері *ө р т с а л д ы*, Қаланың тұс-тұсынан, Қорыққан соң батырдың Найзасының ұшынан (О.Шипин, Дастан.). Жау сұрқына қарасам Алқымынан алғандай, *С а л ғ а н ө р т і* дұшпанның Жер мен көкті шалғандай (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

Садаққа салған бұлдай. *Қымбат пұлға сатып алғандай (бірде құлдың, бірде пұлың деген мағынада).* Көрүші едім, Есім хан, Ханымды күнім, сізді айымдай, Сырым саған түзуді, *С а д а қ қ а с а л ғ а н б ұ л ы ң д а й*, Жұмыскерің

мен едім, Сатып алған құлындай, Жүруші едім аранда Өзіңнің інің менен ұлындай (Жиембет жырау).

Сайран салды. *Өмірдің рақатын көрді, сайрандады.* Аларыңды алып қал, *С а й р а н ғ а да с а л ы п* қал, Жанған кезде жұлдызың. Тіршілікте жіберген Қатең үшін күн ертең Қызармаса болғаны Қызғалдақ көңіл ұл-қызың (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Асқар таудың, айдын шалқар көлдердің, Жүрегіме сыйғыза алсам сырларын. Сахараның *с а й р а н с а л ы п* желіндей, Жанартаудың жалын атып лебіндей (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Салған беттен [жерден, бойдан]. *Шу дегеннен, ә дегеннен, бірден.* Оразбай Дайырдың хабарын естігенде, жың бұған бақсыдай бүлінді. *С а л ғ а н ж е р д е н* ауызға алып, қиянаттап, айыптап сөйлегені жалғыз Абай болды (М.Әуезов, Абай жолы). Ақанның інісі Ақжан да алып денелі, бірақ қара торы, шағын сақалды судыраған кісі көрінеді. *С а л ғ а н ж е р д е н* үйіріле, қазбалай амандасып, Аманды әңгімеге тартып барады (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). Бұл тойға шақырумен келіп едің, Нешеуді менен бұрын жеңіл едің? Атымды *с а л ғ а н ж е р д е н* «Тәбия» деп, Сен өзін мені қайдан көріп едің (Айтыс). Сыбырламай *с а л ғ а н ж е р д е н*: – Менде жазық жоқ шығар, – деп қойып қалды (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Салған бойы [бойымен]. *Сол бойда, бірден.* Тоқабай *с а л ғ а н б о й ы м е н* Жақыптың қорасына келіп енді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Салмақ салды. *Міндет артты, жүктеді.* Зере мен Ұлжанға бала атаулының барлығы: – Қыстауға көшейік тоңдық, – деп *с а л м а қ с а л ғ а н* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қоштасты ол мәз-думанмен, *С а л м а қ с а л м а й* аяулы елге. Бір Бауыржан көз жұмғанмен, Мың Бауыржан ояу жерде (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Салық салды. *Салық төлеуге міндеттеді.* Жәңгір зекет алуды шығарды. Зекетті малмен алмай, ақшамен алатын болды. Ханның соғым деген тағы бір ауыр *с а л ы қ с а л д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

Салып ұрып [отырып]. *Бас салып, бірден.* Аронның туғалы істемегенін істеп, бұл жокта *с а л ы п ц р ы п* үйіне келуі қалай? (Б.Аманшин, Көкжар).

Санат салды. *Салық салды.* Әскердің тамағына деп, елге *с а н а т с а л ы п*, сойыстық сиыр малын жинап, аяздың помышһнигі Ткаченко... Батпаққара деген жерде жатыр еді (М.Дулатов, Шығ.).

Сарыуайымға салды. *Уайым жегізді, қай-ғыртты.* Ол *с а р ы у а й ы м ғ а с а л д ы* (Ауызекі).

Сауқым салды. *Даурықты, шулады.* Падносқа бөтелкемен арақ толды, Бір-екі жақсы рюмке дайын болды. Жоқтан барды сөйлесіп, *с а у қ ы м с а л ы п*, Алысты пияланы оңды-солды (Абай, Тол. жин.).

Серуен салды. *Қыдырды, саяхаттады, сайрандады.* Алматының бұлақтарының бойында *с е р у е н с а л ы п*, көп жүрдің сен (С.Мәуленов, Шында.).

Сөзбұйдаға салды. *Әбден ұзаққа созылды, мәселені шешпей, кешіктіре берді.* Осы уақытқа шейін *с ө з б ұ й д а ғ а с а л ы п*, жаны шығарға таянғанда, есіне түскен екен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Сөзсалды. а) *Қандай да бір маңызды, шешілуі қиын жайттың, мәселенің ау-жайын байқау үшін арадағы біреу арқылы сөйлесті.* ә) *Жеңгелері немесе құрбылары арқылы жігіт қызға өз сезімін, ойын білдірді, сөз айтты.* Маржангүлге *с ө з с а л ы п* жүрген біреу бар ма екен? (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). б) *Әуенге өлең жазды, сөз жазды.* Ауыр – Осы әнге тауып *с ө з с а л м а қ* Тәуір, Татымды ұйқас жиналмақ Тереңнен толғанып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Суға салса, батпайды, отқа салса, жанбайды. *Берік, шыдамды, қажымас.* *С у ғ а с а л с а б а т п а й т ы н, о т қ а с а л с а ж а н б а й т ы н*, кесіп алса, қан шықпас, белгілі Қалабай – жуаны, – деді, – бұл елдің, – Таутескен Аманға (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Сұрау салды. *Сұрастырды, іздестірді.* Осы қалашыққа келіпті де, үй қалдырмай, жағалай *с ұ р а у с а л ы п т ы* (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Ал енді тез ойланып, Қамданалық, халық білсін, істелік бір даналық; *С ұ р а у с а л ы п* сандалып кім жүреді? Болсыншы барша жұртқа бұл жа-Эңалық (Е.Бердин, Қанды асу).

Сүйегін салды. *Сынған сүйекті қалтына келтірді, орнына түсірді.* Құс мертліксе, *с ү й е г і н с а л а т ы н* сынғышшы бола алатын, ауырса, емдей алатын адамдар құсбегі-банкер деп аталады (Қыран).

Сүйекке таңба салды. *Өмірі кешірілмейтін қылық жасады.*

Табанына [табанының астына] салды. а) *Аяғымен басты, таптады.* Балықтың түсі ақ, жұқа ішкі мүшесі – торсылдақ – үрген қарын сияқты томпиып тұрады, іші толған ауа, үштен бір бөлігінде бунақ бар; балықтың ішінде омыртқа бойын қуалай ұзынша болып орналасады. Балалар торсылдақты алып, *т а б а н а с т ы*

н а с а л ы п торсылдатып жарып ойнайды (Қ.Айтазин, Касібі лексика.). ә) *Толық жеңіп, басып алды.* Құдайдан бұйрық болып, демеу болса *А с т ы н а т а б а н ы м н ы ң* бір *с а л а л ы қ* (Батырлар жыры). Жә, ендеше, түсірейін есіңе Жомарт, аңқау сайын дала төсінде, Сан мың әскер жеңбеген ер алыпты Бір-ақ адам *т а б а н ы н а с а л ы п т ы* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Гитлерші сұм жауызды *Т а б а н ғ а* илеп *с а л а м ы з*. Жапырағын қуартып, Тамырымен суалтып, Жаудан кекті аламыз (Қ.Жапсарбаев, Сойле.).

Талқыға салды. *Көпшіліктің сынына, тезіне түсірді.*

Таңба салды. *Белгі салды, басты.* Найзалары шақылдап, Тасқа *с а л д ы т а ң б а н ы*. Қару сықап тиеген Жүргізді он бес арбаны (О.Шипин, Дастан.).

Таразыға салды. *Ой елегінен өткізді.* Барлығын есептеп, *т а р а з ы ғ а с а л а* отырып жасап жатырмыз («Егемен Қазақстан»).

Тасқа салды. *Тасты шапты, қатты нәрсені кеспек болды.* Қарағайға қарсы біткен бұтақпын, Балталасаң да айырылман. Сыртым құрыш, жүзім болат, *Т а с қ а да с а л с а ң* майрылман! (Ақтамберді жырау).

Тәлкекке салды. *Келеке етті, келемеждеді.*

Тезге салды. *Жөнге келтірді, түзеді.* Көптің күші қайда, бір тентекті *т е з ғ е с а л а* алмай ма? (Ө.Ахметов, Адам.). Іштен туған қиңырды *Т е з ғ е с а л с а ң* түзелмес. Өзіңнен тумай ұл болмас, Сатып алмай құл болмас (Бұқар жырау). – Міне, нағыз бүгінгінің батыры, Қатал уақыт қарияны *с а л а* алмапты-ау *т е з і н е* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тепкі салды. *Үсті-үстіне тепкілеп, ұрып-соқты.* Қарақасқа тұлпарға Қамбар *с а л д ы т е п к і н і* (Қамбар батыр).

Топырақ салды. *Қайтыс болған адамды қойысты, жерлесті.* Сәлімгерейді жерлесіп, үлгермесе, қабірінің басына барып, бір уыс *т о п ы р а қ с а л ы п*, ең соңғы парызынан құтылып қайтпақ (А.Жақсыбаев, Егес).

Тұзақ салды. а) *Аң, құсты қолға түсіру үшін құрылатын қақпан құрды, жіптен тор құрды.* Тездетіп *т ұ з а қ с а л д ы* (Ауызекі). ә) *Дарға асу үшін қолданылатын, шеңбер түрінде байланған жіпті жазаланушының мойнына кигізді.* Жендеттер Жаманды дарға апарып, мойнына *т ұ з а қ с а л ы п*, дардың жібін тартып, жоғары көтерді (Аяз би). б) *Дарға асты, өлтірді.* Бар арманы, бар өнері су астында қала ма? Сонда қалай? Бұған да ажал қыл *т ұ з а ғ ы н с а л а* ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тұсау салды. а) *Малдың, төлдің ұзап, ада-сып кетпеуі үшін аяғына жіп байлап қойды.* ә) *Еркінен айырды.* Жетпіс келсең сексен тұр арағырақ, Барсаң, *т ұ с а у с а л а д ы* тарағырақ. Үш жүзге басшы болып өтсең-дағы Билікті алады екен қатын, бала-ақ (Шал ақын, Шығ.). Алпыс жас аяғыңа *т ұ с а у с а л а р*, Мезгілсіз жүру-түру бәрі қалар. Болады аңдығаның оттың басы, Болмаса үйден аттап жерің барар (Шал ақын, Шығ.). б) *Тоқтатты, кедергі болды.* Күйбең тірлік бойын жеңген, Рухани баюды ойын көрген Асығыстық *т ұ с а у с а л ғ а н* парқына, Зор қауіп бар америка халқына (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Түрмеге салды. *Түрмеге жапты, қамады.* Бай-болыстар бірігіп, Өсекке-өсек жамады, Крестьянский начальник Параға тойып тамағы, Батырды нақақ жаламен *Т ү р м е г е с а л д ы*, қамады (О.Шипин, Дастан.).

Түтін салды. а) *Маса, шіркей т.б. жәндіктерден қорғану үшін отты бықсытып түтетті.* Туырлығың қара кіс, Тура-тура болған жұрт, *Т ү т і н ғ е с а л с а* саспаған, Шоралар саусақпен ішсе тауыспаған, Ағар бұлақ сүтті жұрт, Көп жылдарға бек сақтап, Есен де есен болған құтты жұрт (Бұқар жырау, Жыр.). ә) *Жаңа сойылған етке шыбын қондырмау үшін отты бықсытып түтетті.*

Тыйым [тыю] салды. *Рұқсат етпеді, тыйды, тежеді.* Бірдемеге *т ы й ы м с а л а р*-*д а* бидің өтірік жөтеліп, тамағын қыратыны болушы еді (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). – Бұл ісің, – судья айтты, – емес қиын, Алғандай оңайлығы бастан киім, Жолдасам арызыңды Орынборға, Сыйғызып бір қауызға, *с а л а р т ы й ы м* (О.Шипин, Дастан.). Жабайы ешкілердің көрнектілері: альпылық тау ешкілері немесе тау текелері деп аталады. Мұның ұзындығы 1,6 метрге дейін, ал мүйіздің ұзындығы 1 метрге дейін болады. Бұлар ең алғаш Альпыда таралған. Оларды аулауға *т ы й ы м с а л ы н ғ а н* (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.). Нәпсің бір көкжал бөрідей, Иманың бағлан қозыдай, Егер *т ы ю с а л м а с а ң*, Иманыңды жеп кетер (Шал ақын, Шығ.).

Тізгін салды. *Ерік берді, ыркына көнді.* Ханға *т і з г і н с а л м а д ы*, Хан жарлығын алмады, Баяғдай баршындап Бірауызды болмады Қас тұрпайы болған жұрт (Бұқар жырау, Жыр.).

Тіс салды. *Тістеді, тісін батырды.* Көрген соң майлы сүйек ит тұрар ма, Құшағын жазып ала жүгірісті. Достықты, айтқан сертті былай қойып. Екеуі бір-біріне *с а л д ы т і с т і* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ұзақ сонарға салды. *Ұзаққа созды, сөзбұйдаға салды.*

Ұран салды. *Ұрандатты, ұран тастады.* Ала шұбар ту байлап, Елім деп *салды ұранды*, Алам деп ескі мұрамды. Ермеген елде кім бар деп, Жүрушіден сұранды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). Көрді де болашақты бір қиырдан, Қарады қара күннің бұлдырынан, Орыстың іліміне *ұран салып*, Ер болды еліне ақыл ұғындырған (О.Шипин, Дастан.).

Ұрыс салды. *Соғысты, ұрысты.* Біреу қайтты бітіріп жылдам жұмыс, Біреу жүр бір тиынға *салып ұрыс*. Кейбіреу жүр асыл деп арамды алып, Өз қылғанын демейді ешкім бұрыс (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ұя салды. *Құс ағаш басына немесе ұй қабырғасына ұя жасады.* Жағалтай – жыл құсы. Жетісуға сөуірдің аяғында келіп, қазанда жылы жаққа ұшып кетеді, *ұясын* ағаштың басына *салды*, көбінесе, басқа құстардың ұясын пайдаланады (Жетісу энцикл.). Малайсары, Сарыбастау, Шаған менен Шажаға Бұл тауға құс *ұя салмайды* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Үріп ауызға салғандай. *Мейлінше сүйкімді, әдемі, сұлу. Үріп ауызға салғандай* еді, ажары қандай болса, ақылы да сондай (Б.Майлин, Шығ.). Қадырым қашты. Шер құштым. Шет қақпай көрдім. Кешілмесімді келмейді тақпақтай бергім. «*Үріп ауызға салғандай*». Оны айтар. Менше: «Үп десең, ұшып кететін бақбақтай», – дер кім? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Хабар салды. *Бір нәрсені мәлім қылды, білдірді, хабар жіберді.* Айттырып әрбір жақсы *салды хабар*, күні-түні келіп жатыр қызға шабар; Ұнатпай ешбірін де жігіттердің, жөнелтті жауап бермей, не амал бар? (С.Көбеев, Қалың мал).

Хат салды. *Хат жазып жіберді.* Кезді жақынқашықты, Жанталасып асықты... Көріп қалды бір күні *Хат салатын* жәшікті (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қан майданнан *хат салып* ем, Қайта келді оралып. Жаным үсіп, жапырағым түсіп, Қалды жүрек тоналып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Соны айтып болады ғой *хат салуға*. Салақтық сор боп тиеді сасқаныңда, Еңіреп өкініштен шайнағанда Бармақтың қан көрінді бас жағында (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Шар салды. *тар. көне. Дауыс берді, сайлау тасын салды.* Жиреншенің бұнысы, елу басылар *шар салған* күнде, тас қағыстырмасын деп, паралап жатқан әрекеті (М.Әуезов, Абай жолы). Осы біз *шарымызды* кімге *саламыз* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Шеңгел салды. *Қол салды, ауыз салды.* Тәкежан кемпір-шал мен қызыл қарын, жас баланың талшығына да *шеңгел салды* (М.Әуезов, Абай жолы).

Шұрқан салды. *Бүлік шығарды, ойран салды.* Жапанда жаяу қалдырып, Жайым жоқ, қарғыс алатын, Ел арасын егер қып, Ойым жоқ *шұрқан салатын* (Жамбыл, Шығ.).

Шығарып салды. *Жолға шығарды, аттандырды.* Өзім-ақ ие болармын, – деп *шығарып салған* (З.Ақышев, Бұршақ.). Кеше жолға *шығарып Салып* еді мені ерте. Алтын дариям суалып, Ақ тауым болды-ау көлеңке (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бір жерде қыстырылған құлақшыны, *Шығарып салатын* дай ол да мұны. Қиялмен түні бойы шаршаған ба, Бейхабар барлығынан жатыр ұлы (О.Шипин, Дастан.).

Ықылас салды. *Зейін қойды, көңіл бөлді.* Қайсысы *ықыласын салып* тыңдап, Жаратпай қайсыбірі теріс қарар. Дүниеде сүйгенім бар, күйгенім бар, Солардан аз да болса белгі қалар (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ілгері көз салды. *Болашақты бағдарлады.* Біз дағы келіп қаппыз елулерге *ілгері көз саламыз* керуенге. Алпыс барсаң жетпіс түр көлденеңдеп, Шақырар замандас жоқ бері кел деп (Шал ақын, Жыр.).

Іргесін аулақ [аулаққа, бөлек] салды. *Өзін аулақ ұстады, алыс жүрді, жоламады.* Даулы болса байлармен Барар кедей болысқа. Өзі сайлаған «танысқа», «Таныс» енді танымас, *Салар іргені алысқа* (Жамбыл, Танд. шығ.). Бейсенбі, Әбділда отыр, өзге Тобықтыдан *іргесін аулақ сала* отырған адамдар тәрізді (М.Әуезов, Абай жолы). Баласы болғандар көділгідей бөлектеніп, *іргесін аулаққа салып*, жүре сөйлеседі (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). Күз келеді көктемнен мәлім, көк ордадан *іргеңді бөлек салған* нан-ақ, түбі бір ұлы айқастың болары хақ еді ғой (І.Есенберлин, Алмас.).

Іріткі салды. *а) Арасына шоқ салды, араздастырды, жауластырды. ә) Берекесін қашырды, ойран салды.* Сұраншы жаудың берекесін қашырып, *іріткі салған* кезде барып батыл шабуыл жасады (Е.Бісмайылов, Ақындар).

Ісін көпке салды. *Ағайынға, ауылға салмақ болды, көмек күтті.* Атайы елдің баласы Атадан жалғыз тудым деп Басына қиын іс келсе, *ісін көпке салар ма?! (Шалкніз жырау, Шығ.).*

САЛА¹ *з а т. 1. Сайдың ашасы, өзен ортасының тарауы.* Аулық қонған Сырымбет *сала сына*, Ғашық болдым ақсұңқар баласына (М.Жұмабаев, Шығ.). Ең болмаса емін-еркін

кезейін, Есіл, Нұра, Еділ, Жайық *с а л а с ы н*. Бой көтеріп жүріп сайран етейін Орал, Алтай, Тянь-Шань тауы арасын (М.Дулатов, Шығ.). Балаусалы, балғынды Баяғыдай *с а л а ң* жоқ; Кең қоныс, еркін өрісті Баяғыдай далаң жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2. Ғылым, өнер, әдебиет, мәдениеттің, қоғамның бір арнасы, бөлік, тармағы.** Әдебиеттің бір *с а л а с ы* болған театр кітабынан бұрын біз әуелі әдебиетіміздің не күйде екенін ескеріп өтелік (М.Дулатов, Шығ.). Осы тұрғыдан алып қарағанда, халық шаруашылығының жеке *с а л а л а р ы н* *д а* әдеби тілді байыта түсетін кәсіби сөздерді жиып-терумен қатар оны ғылыми негізде талдау тіл білімпаздарының төл ісінің бірі болмақ (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика.). Бұл бағдарламаға байланысты қабылданған 20-дан астам заңдарды іске асырудың нәтижесінде АҚШ-та күні бүгін барлық *с а л а* бойынша үлкенді-кішілі он мыңнан астам кәсіпорындарда еңбеккерлердің меншігі айтарлықтай көлемде пайда болып, ол кәсіпорындардың талайы еңбеккерлердің меншігіне айналып, бұл елдің жұмыс күшінің он пайызға жуығы – 8,5 млн. адам осы кәсіпорындарда еңбек етуде («Егемен Қазақстан»). **3. Белгілі бір өнеркәсіптің, шаруашылықтың, өндірістің және т.б. жеке бөлігі, тармағы.** Қазақ халқының ертеден мән берген бір аңкөстік *с а л а с ы* – қырандар тобын басты, ең күрделі *с а л а с ы* деуге болады (Ж.Бабалық, Қыран.). **4. Жан-жақ, төрт тарап.** Қаһарыңды басқалы, Қалың елім жиылды. Бастап келген өзге емес, Жиімет сынды биіңді. Малың салып алдына, Әр *с а л а д а н* күйылды, Он екі ата Байұлы, Бір Төңірге сиынды (Жиімет батырау). **5. Ірірек ағын суға немесе көлге құятын ағын су** (Қаз. тілі термин. Су.). Өндірілетін өнімнің (орындалатын жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) экономикалық мақсатының бірлігіне, өнделетін шикізаттың біртектілігіне, техникалық база мен технологиялық процестердің ортақтығына, кадрлардың құрамы мен еңбек жағдайының ерекшеліктеріне қарай сипатталатын кәсіпорындардың жиынтығы халық шаруашылығы саласы шеңберінде тиісті *с а л а н ы* құрайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қолдың саласындай. Біркелкі, әп-әдемі. *Қ о л д ы ң с а л а с ы н д а й* тізілген уықтарға, жартылай ашылған шаңыраққа қарап күліп жіберді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). *Қ о л д ы ң с а л а с ы н д а й* тарамданған арықтардың біреуі бара-бара ұлғайып, кемері жарлауланып, сонау белестің арғы ылдиына түскенде, шұңғыл астаудай қарауытқан сай боды (Б.Майлин, Шығ.).

Сала құрылымын талдау. э к о н. *Саладағы бәсекелестіктің ең маңызды құрамбөліктерін анықтайтын талдау. С а л а қ ы р ы л ы м ы н т а л д а у* инвестициядағы пайда нормасының өсуін немесе төмендеуін анықтайды, сөйтіп ол компания үшін саланың тартымдылық дәрежесіне ықпал етеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сала байлады. *Ұзын етіп, кере құлаш байлады.* Садағын *с а л а б а й л а ғ а н*, Жауды көрсе айналған, Шұбалған шанды көргенде, Шайқасамыз деп ойлаған, Қабағы қатқан ер жігіт, өлетін күні кез келсе Жалғыз оққа кез болар (Базар Оңдасұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

Сала бұғы. *Үлкен, ірі бұғы.* Алмасын арнап суарып, Ақ сауыт соқса зергерім, Таудағы *с а л а б ұ ғ ы н ы* Аңдып бір атса мергенім! (Ақтамберді жырау).

Сала құлаш. *Құлаш созым, екі қол саласындай болатын халықтық ұзындық өлшем.* Өгіздерді санаса сексен екен, бәрі де атан түйедей, *с а л а құлаш* мүйізді, өңкіген жануарлар (С.Мұқанов, Танд.). Тақыр жолдың қақ ортасында *с а л а құлаш*, шұбарала, сұр жылан басын кекшендетіп, маған атылмақ болғандай, шиыршық атып жиырыла бастады (Ө.Қанахин, Жер бас.). Пілдің *с а л а қ ы л а ш* тұмсығы қозғалып, теңселіп келеді (М.Иманжанов, Таныс қыз). Қос құлағы құрақтай, Тұяғы құрыш болаттай, *С а л а қ ы л а ш* мойыны, Жібек баулы қанаптай, Тістерінің бедері Тісеп қойған қайрақтай (Н.Байғанин, Өлең.).

САЛААРАЛЫҚ *с ы н*. *Салалар арасындағы. С а л а а р а л ы қ* байланыс – ұлттық шаруашылық балансының бөлімі; өндіріс құрылымын, салалардың техникалық-экономикалық өзара байланысын көрсетеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

САЛАБА *с ы н*. *Тозығы жеткен, алба-жұлба.* Үстімдегі мынау жаман *с а л а б а л а р д а н* құтылатын, маған да жаңа киімдер киетін заман болады екеңау (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

САЛАБАЙ-САЛҚАМ *с ы н*. *Алқам-салқам.* Қожақ басын салбыраған күйі үш ұмтылып, орнынан әрең тұрды да, тәлтіректей басып, анадай жерде тұрған *с а л а б а й - с а л қ а м* машинасына қарай қиралаңдай жүрді (О.Бөкеев, Өн салады.).

САЛАБАЛАН = е т. *Ұйысу, қобырау.* Қалың сары шашы әр талы көптен жуылмағандықтан, *с а л а б а л а н ы п*, сапандана түскен. Өтірік күліп үйренген адамға ұқсайды (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

САЛАКА [лат. *harengus membras*] з а т. з о о л. *Майшабақ тұқымдасына жататын балық. Салаканың* тұрқы – 20 см, массасы – 75 г. (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САЛАҚ с ы н. **1.** *Кір, лас.* Көрді ме енді көзің кеткендігін, Замана өз жұмысын еткендігін. Сақтанбай *с а л а қ* өскен жалқау жұртты, Көндіріп кедейлікке жеткендігін? (М.Дулатов, Шығ.). *С а л а қ* әйел ауы да болар тесік, Қолын тығып қасуға оңай десіп. Тағдырда маңдайыңа жазған болса, Табиғаттың ісіне амал нешік (Шал ақын, Өлең.). Айтпасымды айтқыздың, Аузыңды бақпай, келіншек! Шаруа десе – шалдуар, *С а л а қ*, олақ, еріншек (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Шаруаға ыңғайы жоқ, қырсыз, құйтсыз, ұқыпсыз, еріншек.* Алар жерге келгенде Жан салмайды сыпылдап Бір парсы тым *с а л а қ* Шаруаға сыпылдап (Бес ғасыр.). Олақтан *с а л а қ* жаман (Макал). Ақыл керек, іс керек, мінез керек, Ер ұялар іс қылмас қатын зерек. *С а л а қ*, олақ, ойнасшы, керім-кербез, Жыртаң-жыртаң қызылдан шығады ерек (Абай, Тол. жин.). **3.** *Жайбарақат, бейқам.* Көрді ме енді көзің кеткендігін, Замана өз жұмысын еткендігін. Сақтанбай *с а л а қ* өскен жалқау жұртты, Көндіріп кедейлікке жеткендігін? (М.Дулатов, Шығ.). «Мылтық сақтау әдетім, *с а л а қ* жүрмей, Бұл үйге кірдім аю барын білмей. Мазағың ба, жоқ мені сынадың ба, Неге алдадың кір-кір деп, түк білгізбей? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Соңғы кезде қосшы ұйымының қызметкерлері айлықтарын ала алмаған соң, қызметке де *с а л а қ* болып кетті (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Салақ қарады. *Немқұрайды, салқын қарады, елемеді.* Кейбір авторлар тіл мәселесіне *с а л а қ қ а р а й д ы* («Қаз. әдеб.»).

САЛАҚПАН з а т. к ө н е. *Атылатын қарудың бір түрі.* Апыл-ғұпыл *с а л а қ п а н ы м д ы* қолыма алдым да, толғап-толғап тартып қалдым. Шаңқ еткен ащы үннен шошынып қалған көк тағысы қайқаң етіп, қайта көтерілді (Б. Әбдіразақов, Сандалкөк). Атақты ататұғын *с а л а қ п а н д ы*, Таңдаулы бес жүз жігітті жинап алды. Шұбыртып жалғызаяқ жолыменен, Үстіне Нариманның төніп барды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

САЛАҚ-САЛАҚ е л і к. *Салтылдаған, солт-солт еткен ебедейсіз қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Салақ-салақ етті. *Салпаққақты, салпақтады.* Көкпардың кеуде жағы *с а л а қ-с а л а қ е т е д і* (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

САЛАҚСУ *Салақсы етістігінің қимыл атауы.*

САЛАҚСЫ= е т. *Жұмысқа, іске қалай болса, солай немқұрайды қарау, мән бермеу.* Оғаш мінездер көрсетіп, сабаққа *с а л а қ с и* бастады («Халық мұғ.»).

САЛАҚТА= е т. *Бұлғаңдау, далбаңдау, салақ-салақ ету.* Қара құстай қалықтап, Ойдан қырға шарықтап. Екі бауы *с а л а қ т а п* Елге жетті далақтап (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әлі келем далақтап, Қызыл тілім *с а л а қ т а п*. Менен озған кім бар деп, Алдыңғы жаққа алақтап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Артта қалмай *с а л а қ т а п*, Алысты көр бураша. Айналаңа жалтақтап Алаңдамай тура шап! (Қ. Мырзалиев, Мөңгі майдан).

САЛАҚТАН= е т. *Салақ-салақ ету.* Төрт қасқыр аузын ашып жалақтайды, Тілдері сілекей боп *с а л а қ т а н д ы*. Тығылып қорыққанымнан үнім шықпай, Төрт болып екі көзім алақтайды (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.).

САЛАҚТАТ= е т. *Салақ-салақ еткізу, далақтау.* Бәрі де қылышы мен қанжарын *с а л а қ т а т ы п* асынып келіпті (Ә.Кекілбаев, Дала.).

САЛАҚТАТУ *Салақтат етістігінің қимыл атауы.*

САЛАҚТАУ¹ с ы н. **1.** *Ұқыпсыздау, шаруаға қыры жоқтау.* *С а л а қ т а у* кейбір сенің мамандарың (Айтыс). **2.** *Шорқақтау, еңсіз.* Есепке менің *с а л а қ т а у* екенімді, сондықтан балалардың соңына таман шығатынымды ол жақсы білетін еді (Д.Исабеков, Тіршілік).

САЛАҚТАУ² *Салақта етістігінің қимыл атауы; бос жүріске салыну, салпақтау, құр әуре болу.* Қарқылдап қарға қалмас арт жағынан, Күйкентайы үстінде шықылықтап. Өзі алмайды, қыранға алдырмайды, Күні бойы шабады бос *с а л а қ т а п* (Абай, Тол. жин.).

САЛАҚТЫҚ з а т. **1.** *Тазалық сақтамаушылық, ластық.* Еріншектен – *с а л а қ т ы қ*, Салақтықтан надандық. Бірінен-бірі туады, Жоғалар сүйтіп адамдық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *С а л а қ т ы қ т ы ң* түп тамыры еріншектен бастау алады (ҚҰЭ). **2.** *Ұқыпсыздық, шаруаға, іске қыры жоқтық.* Французды оятты «тұрыңыз – деп, Малайларға бір өмір қылыңыз деп. Есік пен терезені мықтап жапқыз, Жарамайтын *с а л а қ т ы қ* мұнымыз» – деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жақсы білім іздеуге жалықпалық Табылмаса, тарығып, талықпалық! *С а л а қ т ы қ т ы* қоялық, сақ, болалық Білгенді, білмегенді анықталық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Соны айтып болады ғой хат салуға. *С а л а қ т ы қ* сор боп тиеді сасқаныңда, Еңіреп өкініштен шайнағанда Бармақтың қан көрінді бас жағында (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Міне,

содан бері 4 жыл өтті, Қазіргідей заманда бұл аз уақыт емес. Содан бері талай кемшіліктер түзетілді. Бірақ ұлы мақсатты тілектердің бірі – әйел теңдігі әлі де көңілдегідей жүзеге асқан жоқ. Бұған себеп: елдің сүйегіне сіңген ескі әдеттің әлі күштілігі, әйел табының көзі ашылып жетпеуі, бостандық қадірін анық білмеуі, ел ішіндегі соттардың *с а л а қ т ы ғ ы* – олақтығы, тағы-тағылар (М.Дулатов, Шығ.).

3. Немқұрайдылық, мән бермеушілік. Ақанның ораза, намазға *с а л а қ т ы ғ ы* н бетіне басып, тоқтатып кетті деседі (М.Жұмабаев, Шығ.).

4. Бейқамдылық, жайбарақаттылық. Боқайдың қазақы бейқамдыққа, *с а л а қ т ы қ қ а* үндемей налығаны әйелін шамдандырды (Ф.Мұстафин, Танд.).

САЛАЛА = е т. **1.** *Сала-салаға бөлу, жүйелеу, тармақтау.* Сондықтан таққа қария, Оқымысты, дария Қазы лайық болар-ау!.. Енді қазық қалды, *С а л а л а д ы* сақалды, Желпілдетіп қос танау (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Саусақты тарамдау.* Мың кісіге бағалап. Мыстан құла биесін Болатпенен тағалап, Мыстан кемпір жиналды, Он саусағын *с а л а л а п* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **3.** *Сала-саламен жүру.* Ат мініп батыр жаңалап, Кербұлаққа барады. Аралап Малайсарыны, Жағалап көл мен қамысты, Аралап Алтын Емелді, Сіңірліні сағалап, Аралтөбе, Баскөпір, Сайын қайтты *с а л а л а п* (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

САЛАЛАН = е т. *Сала-салаға бөліну, тармақталу.* Фосфор жеткілікті болған жағдайда картоптың тамыры *с а л а л а н ы п*, тармақталып өседі, судың сақталуына игі әсерін тигізді (Б.Шағыров, Картоп). Кең жайылып, қалың жынысты тоғай-ормандардың ішінде адасып тарау-тарау болып *с а л а л а н ы п* ағатын өзектер осы жерге келгенде, қуықтай ыраға сығылысып, сыймай қопарылып қатты ағады екен (Ә.Сараев, Ақ тымдық түн).

САЛАЛАНУ *Салалан етістігінің қимыл атауы.*

САЛАЛАС с ы н. *Тармақтас, теңдес.* *С а л а л а с* екі мысал келтірейін: ата-бабаларымыз сонау ерте замандарда аса пайдалы екі нәрсені – киіз үй мен шалбарды ойлап шығарыпты (Ф.Мүсірепов, Достық.).

Салалас құрмалас сөйлем. л и н г в. *Құрамындағы жай сөйлемдердің баяндауыштары тиянақты болып, өзара тең дәрежеде байланысқан құрмалас сөйлемнің түрі.* Құрамындағы жай сөйлемдердің бір-бірімен мағыналық қарым-қатынасына қарай *с а л а л а с құрмалас сөйлем* алты түрге бөлінеді: ыңғайлас

салалас, іліктес салалас, толғаулы салалас және кезектес салалас (Қаз. тілі.). *С а л а л а с құрмалас сөйлемнің* баяндауыштары тиянақты тұлғада келіп, бір-бірімен тең дәрежеде байланысады. Салалас құрмалас сөйлемнің жай сөйлемдері өзара мағыналық тұтастықта болып, интонация (жалғаулықсыз) және жалғаулық шылаулар арқылы байланысады (ҚҰЭ).

САЛАЛАУ *Салала етістігінің қимыл атауы.*

САЛАЛЫ с ы н. *Тармақты, ұзын (саусақ).*

Ол арық, жіңішке, *с а л а л ы* саусақтарымен маңдай шашын оң жағына жатқыза сипай түсіп, ұзақ уақыт төмен қарап отырды (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Сауысқан тырнақ *с а л а л ы*, Қарға тұмсық қаржымсыз. Бөктергі санды бүлкілдек (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). Дербірі кетіп жүрегі Шапқан аттай тасырлап. Тырнағы ұзын имиген Бөктергі тырнақ *с а л а л ы*, Қонып отыр тұғырға (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

САЛАЛЫҚ с ы н. *Аймақтық, кәсіптік.* Тек *с а л а л ы қ* таби жол алып қалатын ғана түрі бар еді (М.Дулатов, Шығ.).

Салалық ақпарат. и н ф. *Шаруашылықтың қандай да бір саласына жататын және оның ерекшеліктерін көрсететін ғылыми және өндірістік ақпарат* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Салалық кеме. ә с к. *XVII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басындағы желкенді флоттағы ірі үш мачталық ұрыс кемелерінің атауы.* Батареялық палубаларының санына байланысты олар: екі және үш дечті болып бөлінеді. *С а л а л ы қ к е м е л е р д і*ң пайда болуы екінші ағылшын – голланд соғысы (1665–1667 ж.ж.) барысындағы теңіз тактикасының өзгеруіне байланысты (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САЛАЛЫШӨП з а т. ө с. <лат. brachiaria> *Астық тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін өсімдік.* Қазақстанда Түркістан өңірі мен Батыс Тянь-Шаньда кедеседі. Сортаңды жерлер мен егістіктерде өсетін 1 түрі – жұлдызқұрт *с а л а л ы ш ө б і* (V. egusiformis) бар. Оның биіктігі 15–30 см, сабақтары бұтақтанған, тамыр түйіндерінен өседі (ҚҰЭ). Жапырақтары жіңішке, қандауыр тәрізді, доғал (ұзындығы 2 мм-дей), шашақ гүлшоғырына топталып, сабақтың ұшында орналасады. Тамыз–қыркүйек айларында гүлдеп, масақтары піседі. *С а л а л ы ш ө п т і*ң гүлшашағы әдемі, сондықтан одан сәндік гүлшоғын (букет) жасайды (ҚҰЭ).

САЛАМ з а т. *Шөп-шаламның үйіндісі, илеу.* Секіру қайда, сүрініп? Қабағын қайғы жабады. *С а л а м да* жатып, дән жиған Құмырсқаны іздеп табады (Абай, Тол. жин.).

САЛАМАНДРА [лат. salamandridae] з а т. з о о л. *Құйрықты қосмекенділер отряды тұқымдасының бірі.* Еуразия, Солтүстік Африка және Солтүстік Америкаға тараған 15 туысы, 45 түрі белгілі. *С а л а м а н д р а* ға тән белгілер: астыңғы және үстіңгі жақтарында тістері бар; қабақтары жақсы дамыған; ересектерінің өкпесі болғанымен, желбезектері жоқ (ҚҰЭ). *С а л а м а н д р а* ның денесі тығыз, құйрығы қысқа, аяқтары мықты, қысқа, алдыңғы аяғында 4 саусақ, артқы аяғында 5 саусақ болады (ҚҰЭ).

САЛАМАТ [ар. سلامة] з а т. *Аман, сау.* *С а л а м а т*, есен-сау күнде, Аман қосып жұбыңа Жеткізді сені мұратқа (Бес ғасыр.). *С а л а м а т* Достан, Сәуір, тірі жүрсең, Жылатпа жетімдердің ығын есіп. Сендер де көзін алған көбелектей, Қалдыңдар қайғы суын белден кешіп (О.Шораяқов, Шайыр). Ғали, Жамал қалаға *с а л а м а т* жетіп, Фатихола байдың үйіне келеді (М.Дулатов, Шығ.). Тонға салған тамырлап, Қайыспайтұғын қож болат. Көрмегелі көп болды, Жүрмісін, ерлер, *с а л а м а т*! (Базар жырау, Шығ.). // *Әл-қуатты, жаны сау.* «Халық» деген сөз бен «кісі» – деген сөз бір мағына, әр адам *с а л а м а т* болса, бақытты болса, бай болса, оқымысты болса, халық та саламат, бақытты, бай һәм оқымысты (М.Дулатов, Шығ.). Малға бәлемет, басқа *с а л а м а т* (Қаз. мақал-мәтел.).

Саламат болсын. т і л е к. *Аман-есен, ауру-сырқаудан аман болсын.*

САЛАМАТТЫ с ы н. *Дені сау, денсулығы жақсы.*

Саламатты өмір салты. қ о ғ. - ә л е у м. *Қоғамның, халықтың, жеке адамның денінің саулығы, ішімдік, нашақорлық тәрізді көлденең кеселден тазалығы, дене мәдениеті мен рухани мәдениеттің үйлесімділігі.* Еліміздің барлық оқу ордаларында есірткіге қарсы шараларды жүзеге асыратын, насихаттау жұмыстарымен жан-жақты айналысатын қызметтік ұйымдар болады. Мұндай бағыттағы қызметтер *с а л а м а т т ы ө м і р с а л т ы* н насихаттап қана қоймай, дені сау ұлтты тәрбиелеп, қалыптастыруға ықпал етеді («Егемен Қазақстан»)

САЛАМАТТЫҚ з а т. *Дененің саулығы, денсаулық, ауру-сырқау еместік, саулық.* Қалиаскар құйрық-жалғыз емес, артында қалған екі перзенті ер жетер. Әке жолын дамытар. Соларға *с а л а м а т т ы қ* тілейік (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Бұрын мешіттерде сенің *с а л а м а т т ы ғы ң а* дұға қылатын молдалар «...істің бәрін шариятпен жүргіземіз...» деп ойран салып жатыр...кешегі өзіңнен мидал алып, таза қызмет етіп жүрген болыстарың, тым болмаса, сенің

қырқынды күтпей... (М.Дулатов, Шығ.). Үйіне таза ауа көп кірсін, күннің сәулесі (шуағы) көп түссін, *с а л а м а т т ы қ т ы* сақтау үшін таза ауа күннің шуағы өте қажет нәрсе (М.Дулатов, Шығ.).

САЛАНГАН з а т. з о о л. *Оңтүстік Шығыс Азия, Австралия, Үнді және Тынық мұхит аралдарында тіршілік ететін, сұрқарлығыштар тобына жататын, ұзындығы 10–14 см құс.* Калимантан (Борнео), Никабор және Андаман аралдарындағы ұя жинайтын адамдар бір маусымда *с а л а н г а н д а р д ы ң* ұяларын тонналап жинайды (Р.Әлімбаев,... Құстар.).

САЛАҢ е л і к. *Аяқ астынан, сопаң еткен қысқа қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Салаң етіп. *Аяқ астынан, құтпеген жерден.* Ел орынға отырған апақ-сапақта *с а л а ң е т і п* үйге келемін (О.Бөкеев, Мұзтау). *С а л а ң е т і п* екі адам кіріп келді (Б.Сокпақбаев, Балалық.). *С а л а ң е т і п* жолықса қайтқан ізі, Сағадан сымпың қағып із шалғанда. Бүркітші тау басында, қағушы ойда, іздің бетін түзетіп аңдағанда (Абай, Тол. жин.).

Салаң ете қалды [түсті]. *Сопаң ете қалды, аяқ астынан тап болды.* Жолдыбайдың терезеден шығысы мысық сияқты, екі қолымен жер тіреп, *с а л а ң е т е қ а л д ы* да, лып етіп, орнынан түрегелді (Б. Сокпақбаев, Балалық.). Еңлік әні естілсе болды, қоянды қуған қасқырдай *с а л а ң е т е т ү с е д і* (М.Әуезов, Танд. шығ.). Ауыл жақтағы такия дөңдердің арасынан бір баран, бір қылаң атты *с а л а ң е т е т ү с т і* (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

САЛАҢДА= е т. *Салаң-салаң ету, салпақтау.* Түс ауа екі аяғы *с а л а ң д а п*, шауып жетіп келетін (М.Мағауин, Ақша қар). Нағаны жамбасында *с а л а ң д а ғ а н* біреу алшаңдай басып кірді (К.Тоқаев, Көмескі із).

САЛАҢДАТ= е т. *Салаң-салаң еткізу.* Аяғын *с а л а ң д а т ы п*, кара топырақ шаңды жерге бүрқ еткізіп, атып тұрды (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

САЛАҢДАТУ *Салаңдат етістігінің қимыл атауы.*

САЛАҢДАУ *Салаңда етістігінің қимыл атауы.*

САЛА-САЛА с ы н. *Тарам-тарам сараланған, бөлім-бөлім.* Бейне жасаудың *с а л а - с а л а* жолдары барын ақын көңіліне бір-ақ үйе салыпты (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ешкілі бойындағы *с а л а - с а л а* жазықтарға дейін түгел екен (Ғ.Орманов, Жүрек). Қарт саусағы *с а л а - с а л а* Тамырындай еменнің (М.Мақатаев, Шығ.).

САЛАТ [итал. salato] з а т. **1.** ө с. *Жапырақтары шикі күйінде жеуге жарайтын бақша өсімдігі.* Қазақстанда әртүрлі бақша дақылдары (картоп, сәбіз, шомыр, шалқан, шалғам, қызылша, капуста, аскөк, с а л а т) өсіріледі (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). *С а л а т* құрамында С, В, РР витаминдері мен каротин мол. Тағамға с а л а т т ы ң жапырағы пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** *Көкөністен әзірленетін, кейде жұмыртқа, ет немесе балық және тағы басқаларды қосып дайындайтын салқын тағам, басытқы.* Жүгері майын с а л а т қ а, винегретке, балық, овоц тағамдарына қосуға болады (С.Сүбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Кейде с а л а т т ы ң дәмін түрлендіру үшін оның үстіне қант, қыша, дайын өткір соустар құяды. Салатты хош иістендіру үшін ақжелкен, аскөк және лимон шырыны пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Салат құрамы. т а м а қ. *Басытқы жасалатын көкөністер мен қоспалар түрі. С а л а т құрамына* мыналар кіреді: жасыл салат, жаңа үзілген қияр, қызанақтар, көк пияз, шалқан, барлық қырыққабат түрі, сәбіз шалғам, бұрыш, алма. (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САЛАУАТ¹ [ар. *صلوات*] з а т. **1.** д і н и. *Құран Кәрімдегі бұйрық бойынша пайғамбарға жарылқау, құрмет, құттықтау, дұға тілеу мағынасында арнайы жасалатын құлшылық түрі.* Енді намаздың аты – с а л а у а т, с а л а у а т дұға мағынасында деген (Абай, Тол. жин.). **2.** с ө й л. *Есен-сау, саламат.* Өкпелетті дей алман өмір мені, Кейбір ойым ұшқанда көңілдегі, *С а л а у а т* боп сал денем жеңілдеді (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Сән-салтанат. С а л а у а т ы,* сәулеті, Саймандары артыла. Келе жатқан жалғыздың, Қарады ел қалпына. Келе жатқан кім?– дейді Келбеті бөлек тым,– дейді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ақеділім, жан Еділім, армысың, Арумысың ақ періште, әнбісің?! Сар даланы сазды әуенге бөлеген *С а л а у а т т ы ң* сандуғашы, бармысың?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Салауат айтты. д і н и. а) *Мұсылмандық шарты бойынша әр кез аты аталған сайын немесе арнайы еске салу арқылы Мұхаммед пайғамбарға Алладан рақым тілеп, дұға жасады.* Отырған адамдардың бәрі күшті дауыспен күңіреніп пайғамбарға с а л а у а т айттысты (М.Жұмабаев, Шығ.). Ислам

ғұламалары с а л а у а т айтуды шариғаттың шарты ретінде бекіткен (ҚҰЭ). Хауанадан өрді ғой көп, Жамиғат көркем екен бек. Хабахат қалыңмалға бергені, Аз емес қой пайғамбарға, Айттыпты он с а л а у а т (Шал ақын, Өлеңд.). ә). *Намаздың әрбір екінші және соңғы рәкатындағы отырыста оқылуы шарт болып табылатын Мұхаммед пайғамбарға жарылқау, құрмет, рақым тілейтін («ас-Салауат») дұғасын оқыды.* Қағадатул-ахир – дұғаның ақырында Аллаға тахият, одан тәшәһһуд, одан с а л а у а т, пайғамбарымыз саллаллаһу ғасайһи уәсәлләмге айтпақ үшін ең ақырғы сәлемменен тауысасыз, яғни Алла тағаладан не тілеп дұға қылдыңыз (Абай, Тол. жин.).

САЛАУАТ² [ар. *صلوات*] з а т. **1.** т а р. *Бітім, кешірім.* Құн, жесір даулары 20 жылдан арғы с а л а у а т, өзге даулар он жылдан арғы с а л а у а т (Қармола съезінде жасалған ереже, 1886). Бұрынғы арамыздағы түсінбеушілікті мен кешіремін және с а л а у а т жариялаймын (Ж.Қасымбаев, Кенесары хан). Өткенге с а л а у а т айтып, алдағыға амандық тіледі (С.Алдабергенов, Қанат.). Оңнан есті жел біраз қырын ескен, Соң туса да, оң туса, қалмас көштен. Өткен іске – с а л а у а т. Күтіп қалдық Өткір қимыл, ескі үміт, жаңа күшпен (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** ж а ң а. з а ң. [грек. *amnestia*] *Жоғары ресми орган тарапынан сотталғандарға берілетін жартылай және толық кешірім.*

Салауат қылды. *Бітімге келді, кешірім жасады.* Жер дауынан басқа өзге он жыл өткен даулар уақыты өткен себепті с а л а у а т қ ы л а д ы. Қазақта мақал бар: «Он екі жылда ердің құны салауат» деген («ДУГ»).

САЛАУАТТАН= е т. *Сән-салтанатын көрсету.* Күнікейлер жұпар исін аңқытып, жайнап, саусылдап, кіріп келгенде, бәрі бастарын көтеріп, көсілген аяқтарын жинап алды: топты нөкерлермен с а л а у а т т а н а Шәмши келді ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛАУАТТЫ с ы н. **1.** *Сән-салтанатты, әсем.* Жүз-жүзден жылдар теңдеген Самарқан-ның с а л а у а т т ы мешіттері жалбарғандай қолдарын көкке ұсынуда (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Парасатты, байыпты.* Өзбекстан Компартиясының қатары с а л а у а т т ы деуге келмейтін тәрізді (М.Шоқай, Таңд.).

Салауатты өмір салты. с ө й л. *Саламатты өмір салты.*

САЛАУАТТЫҚ с ы н. с ө й л. *Саулық, амандық.* Сусыныңыз *с а л а у а т т ы қ*, жеңіл буыңыз баяндылық бергей (Е. Әкімқұлов, Хош бол.). Жаныңа *салауаттық* болса, бәрі де қалпына барады (С. Шаймерденов, Сел.).

САЛАУАТТЫЛЫҚ з а т. *Парасаттылық, байыптылық.* Сорлатқан ТМД елдерінің қай-қайсысында да өзін жаңа мәдениет пен жаңа қатынастар қалыптастырған *салауаттылық* психологиясы емес, шектен шыға шамырығып, әбден саясаттанып алған қызыл көз әлеуметтік қырбайылық психологиясы үстемдік етуде («Егемен Қазақстан»). Бізді тәуекелге мінгізетін екі күш – табиғи байлығымыздың молдығы мен мәдени-әлеуметтік ахуалығымыздың *с а л а у а т т ы л ы ғ ы* (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

САЛАУБАС з а т. ө с. <лат. helichrysium> *Күрделі үлділер тұқымдасына жататын бір жылдық және көпжылдық шөптесін өсімдіктер.* *Салаубас* туысының Қазақстанда 2 түрі кездеседі (М.Қажымұратов, .. Пайдалы өсімдік.). Қазақстанның жазық, тастақты жерлерінде, құм топырақты қуаң далаларында және теңіз деңгейінен 600 – 2500 м биіктікте өсетін 2 түрі: құм салаубасы (H. arenarium) және самарқанд салаубасы (H. maracandicum) бар (ҚҰЭ).

САЛАУМАЛЕЙКУМ [ар. السلام عليكم] з а т. *АссалаумалеЙкум деп ер адамның амандасуының бейтарап түрі.* – Омарсың ғой сен? *С а л а у м а л е й к у м!* – деді жүргінші, сұрлана түсіп (Б.Майлин, Шығ.).

САЛАХИЯТ [ар. صلاحية] з а т. *Қабілеттілік, құдіреттілік.* Хайуанға адамның ақылын берсе, мұнша шеберлік, мұнша дәрігерлік, бір-біріне ғылым үйретерлік шешендік *с а л а х и я т* ол денеге лайықты келмейді (Абай, Тол. жин.). Мұнша *с а л а х и я т* иесі қылғаны хикметпенен өзге хайуанға сұлтан қылғандығына дәлел емес пе? (Абай, Тол. жин.).

САЛБАҚТА= е т. с ө й л. *Салтақта.* Ат-қосшысы тағы да еш нәрсе сұраған жоқ, тек қожайынына таңырқай бір қарап қойды да, соңынан *с а л б а қ т а п* ере берді (Ғ.Ахметов, Жорық.).

САЛБАНДА= е т. *Салбаң-салбаң ету, салпаңдау, салбырау.* Сенің аузың аңқайып тұр, тілің салақтап тұр, құйрығың *с а л б а ң д а п* тұр (Қаз. ертег.).

САЛБАНДАУ *Салбаңда етістігінің қимыл атауы.*

САЛБӨКСЕ с ы н. *Енжар, селқос.* Астанада қирап тұрған көпірлерге бола басы

ауыра қоймайтын *с а л б ө к с е* ұлықтар әлі де баршылық (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Салбөксе болды. *Бөкесін көтере алмады; әбден қалжырады, шаршады.* Әбден *с а л б ө к с е б о п* қалған жануар қара үзіп кете алмады (З.Ақышев, Ақбел.). Алыстан келген жандар, *с а л б ө к с е б о л ғ а н* жайы бар (Батырлар жыры).

САЛБӨКСЕЛІК з а т. *Сылбырлық; енжарлық.* Ханымзияның қагілездігі Марғаудың *с а л б ө к с е л і г і н е* қарама-қарсы (З.Қабдолов, Жалын).

Салбөкселік танытты. *Енжарлық көрсетті, керенау қимылдады.* Бұл жолы да *с а л б ө к с е л і к т а н ы т ы п*, серпіле қимылдай алмасақ, онсыз да өтіп жатқан күндердің сүлесок ағымымен кете барсақ, тәуелсіздігімізді тәрк, азаттығымызды ғарып етіп алуымыз да ғажап емес (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

САЛБУРЫН з а т. э т н. к ө н е *Қыс мауысында аңшы, саятшылардың топталып, бірнеше күнге аң аулауға шығу салты.* *С а л б у р ы н* аңшылардың мерекесі тәрізді, негізінен қыс мезгілінде өтеді. (ҚҰЭ). Қыстың ортасына шейін аңшылар түлкі, қасқырларды һәм өзге адал аңдарды көп аулап алады. Мұндай аң аулағанды қазақтар *с а л б у р ы н* деп атайды («ДУГ»). Бұл өңірдің аңшылары күздің осы шағында, сондай аңшылық жолына, *с а л б у р ы н ғ а* аттанушы еді (М.Әуезов, Танд. шығ.).

САЛБЫР с ы н. *Салақтаған, салыңқы.* Салт атты, *с а л б ы р* қамшылы жолаушы да емес (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қабағы салбыр болды. *Тұнжырады, көңілсіз жайтта болды.* Қоян жылы жаумады көктен жаңбыр, Қабағы шаруалардың болды *с а л б ы р* (Бес ғасыр.).

САЛБЫРА= е т. 1. *Төмен қарай түсіп тұру, салақтау.* Бұтақшалар сидып, *С а л б ы р а п* тұр ілмип. Адам көзі түспейтін Табылмады бір биік (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Бәрі жерге үңілді, Бәрі ойға көмілді, Сақалдары *с а л б ы р а п*. Машайығы сүмиіп, Молдалары мөлиіп, Бере алмады бір жауап (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *а у ы с. Еңсесі түсу, қажу, шаршау, ұнжырғасы түсу.* Бәрі тым-тырыс, нөсердің алдында бұтаға қорғаланған торғайдай бүрісіп, еңсесі *с а л б ы р а п* отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Отырмын торда жабырқап, Шығармын ертең жарқырап, Сұрағыма жауап бер, Жүріп кетпей *с а л б ы р а п* (М.Дулатов, Шығ.). Бір-бір ауыр күрсініп алып, *с а л б ы р а ғ а н* пішінмен үйді-үйлеріне тарасты (М.Әуезов, Қараш.).

Аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ. *Жұрттан асқан керемет емес, ешкімнің пірі емес.* Ыбырайдың дәл өзін қанды мойнын айыпкер етіп, табанымның астына салмай, тынбаймын! *Аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Басы салбырады. *Төмен қарады, түңжырады.* Пысынап *бас салбырап*, иық түсіп, ішімнен өз-өзімнен күйіп-пісіп, Әуремін сұлу бас пен сән мүсінін Қиялда қайта-қайта сүйіп-күшып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Иығы [іні, мойны] салбырады. *Еңсесі түсті, салы суға кетті.* Әй, жамансары, неге *иығың салбырап* кеткен (М.Гумеров, Шыңырау). Еңсесін ой езе ме, Екі *иығы салбырап*, Бір сойқанды сезе ме, Қалыпты әбден қалжырап (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Бадана көзі балбұлдап, Булығып тұрды жасына *Мо-й ныны босап салбырап*, Қарайды ердің қасына (М.Мақатаев, Шығ.). Жетпіс жылда осы шыққан биігің! Жігіт кезде *салбырайды иығың*. Капитанның қалтасына түседі, Қалдырса үйде милиция киімін! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

САЛБЫРАЙ= е т. с ө й л. *Салбыра.* Шеткі үйлердің қымызға жүгіретін Тезекбай, Терлікбайлар үйлерінің қасында *салбырайып* тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛБЫРАҢҚЫ с ы н. 1. *Төмен түсіңкі; салбыраған.* Оның кескінін енді айқын көрдім: ұрты *салбыраңқы* ы, сопақ, тау бетті (С.Мұқанов, Есеужыл). Жүзіне қарап едім: *салбыраңқы* қалың ерні де дірілдеп келе жатыр екен (Қ.Исабаев, Жұмбақ үй). 2. *Киімнің тозып, олпы-солпы болуы.* Біреу мал-ма сапсиды салып иін, *салбыраңқы* тартыпты жыртық киім. Енесіне иіртіп шуда жібін, Жас қатындар жыртылған жамайды үйін (Абай, Тол. жин.). 3. *а у ы с. Еңсесі түсіңкі, көңілсіз.* Өңшең тон, шекпен киген сұрғылт топтың пішіні де, қазіргі күздің сұрғылт, жабырқау аспаны сияқты, күңгірт, *салбыраңқы* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Манадан тіл қатпастан *салбыраңқы* отырған Әшірбектің өңі жылып: – Бала, асығып-ақ келесің-ау! – деді (А.Жақсыбаев, Бозарал).

САЛБЫРАҢҚЫРА= е т. *Салбырай түсу, төмен түсіңкіреу.* *Салбыраңқырап* тұратын астыңғы ерні, сөйлеген кезінде ішкі сырын аңғарта қоймайтын қуақы келбеті, әсіресе, оның жарықтау қоңыр үні – бәрі де таныс (Ә.Көшімов, Лашын.).

САЛБЫРАҢҚЫРАУ *Салбыраңқыра етістігінің қимыл атауы.*

САЛБЫРАТ= е т. *Төмен түсіру, еңкейту.* Дуананың бата қылғаны да бір қилы – екі білегін қоса созып, алақанын көкке жайып, көкке сермеп басын *салбыратып* отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күйқылжып қыран бүркіт қиырында, Төменге сорғалайды күйілуға. Сақалын *салбыратып* жалғыз сері, Көкшенің жатады ұйықтап иығында (С.Мәуленов, Алыс кет.).

САЛБЫРАТУ *Салбырат етістігінің қимыл атауы.* Мұндай қатынмен маған мұқтаждық бар ма? Расходтың бәрін артып қойып, оқысам да, бала оқытсам да, жай жүрсем де болмас па еді. Білмеймін енді осыдан тағы айырылып қалам ба? Бұдан ешбір рухты *салбырату* жарамайды, тырысып ғамал қылу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛБЫРАУ *Салбыра етістігінің қимыл атауы.*

САЛБЫР-САЛАҚ с ы н. *Қалай болса, солай, іркіс-тіркіс.* Жауынгерлердің аттары да алақұла, өздері де іркіс-тіркістенген, *салбыр-салақ* топыр еді (Х.Есенжанов, Тар кезен).

САЛҒАННАН ү с т. *Кіріскеннен, әдегеннен, алғаш бастағаннан.* Қиын жерлерін *салғаннан* ұқпаса, оңай жерлерін оқып көрер, сүйте-сүйте бәріне тісі батар, шарығатқа, дінге, Құдайға қарсы келетін жері бар деп, ескі пікірге құл болып, кітапты жаба салсаңыз, әрине, пайда ала алмайсыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Салғаннан* аса соғып қиынға шауып, шыға ойламай, шығындап қылық қылмай (Абай, Тол. жин.). Сиыр *салғаннан* қораның ығына қарай жөнеледі; біз: «Әк, өк, ой, сасық!» деп сиырды желге қарай қайырамыз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛҒАНСУ *Салғансы етістігінің қимыл атауы.*

САЛҒАНСЫ= е т. *Салған саяқты болу.*

Есіне салғансыды. *Есіне салған болу, есіне әрең түсіргендей кейіп таныту.* Тоқ қазір оған сол балықшының баласы екенін *есіне салғансып* қарап отырғанша әңгіме болсын дегендей, тиісіп отыр (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

Өңін суық салғансыды. *Сабырлық сақтады, құлмеді.* Мен өзімді сабырмен ұстамақ болып, *өңімді суық салғансымын* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

САЛҒАСТЫР= е т. *Салыстыру, теңестіріп көру.* Ескі тізіммен *салғастырып*, не бар, не жоғын анықтап, ертең келіп, қорытындысын айтарсыздар (С.Ғаббасов, Ана).

САЛҒАСТЫРМАЛЫ с ы н. *Салыстырмалы, салыстыратын.* *Салғастырмалы* баға –

накты уақыт кезеңінде өнім көлемі мен басқа да көрсеткіштердің өзгеруін айқындау үшін қолданылатын салыстырмалы баға (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Салғастырмалы тіл білімі. лингв. *Туыс емес тілдердің құрылымы мен жүйесін қатар қойып, салыстыратын тіл білімінің бір саласы.*

САЛҒАСТЫРУ *Салғастыр етістігінің қимыл атауы.*

САЛҒЫЗ = е т. **1.** *Сурет салдыру.* Баланы сурет салғызып үйретпесе, оның осындай зор табиғи мүмкіндіктері дамымай қалуы ықтимал (К.Жарықбаев, Психология). **2.** *Үй, ғимарат тұрғызу.* Ақсуатта мектеп үшін үй салғызып, бастауыш мектептердің ашылуына себепші болдым (С.Көбеев, Орынд. арман). Мұстапа – бойдақ, кедей біраз тұрған, Кәсібін күннен күнге төңірі ойғарған. Аздан соң қатын алып, үй салғызып, Шаһәрда сенімдінің бірі болған (Абай, Тол. жин.). **3.** *Қойғызу, орналастыру.* Осы сазға Боқмұрын Тоғыз мың үй тіккізіп. Тоғыз мың мал сойғызып, Түйе менен биенің Қымыздарын құйғызып. Қырық түрлі жемісті Дастарқанға салғызып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Есік алдындағы арбаны үйдің көленке жағына тартып, төсекті жәшікті арбаның ішіне салғызды (Ф.Мұстафин, Шығ.).

Кісі салғызды. Адам жібертті, араға адам жүргізді. Қой енді, қой, күйеу табылар. Жамантай құда болам деп кісі салғызып отыр... Қатыны (сөзін бөліп). Жамантайдың әлгі бір мойын, қисық, бір бұғана баласына ма? Жалғыз қызыңды жақсы күйеуге берейін деп жүр екенсің. Анаған беренше, суға тастап жіберсем болмай ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛҒЫЗУ *Салғыз етістігінің қимыл атауы.* Мүсіндер жасатқызу, сурет салғызу т.б. келешектегі үлкен еңбекке тәрбиелеуге көп көмегін тигізеді (К.Жарықбаев, Психология).

САЛҒЫЛАС = е т. *Айтысу, пікір таластыру.* Сізбен көп сөйлесіп, салғыласып отырғандай уақытымыз жоқ (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). *Салғыласатын* кез болған шығар (Б.Майлин, Шығ.).

САЛҒЫЛАСҚЫШ сы н. *Айтысқыш, дау-кес.* Сақал-мұртың шықпай жатып, салғыласқыш болайын деген екенсің (Д.Әбілев, Ақын.).

САЛҒЫЛАСТЫР = е т. *Айтыстыру, пікір таластырту.* Үйден Айша шықты, Балагүлді әкесімен онан әрі салғыластырғысы келмегендей, білегінен қысып ұстап алып кетті (З.Шүкіров, Жас жесір).

САЛҒЫЛАСТЫРУ *Салғыластыр етістігінің қимыл атауы.*

САЛҒЫР з а т. к ө н е т а р. *Ежелгі түркі-оғыз тайпасы.* Алғашқы деректер 5 ғасырда Арал теңізінен Дунайға дейінгі аралықты мекендеген көшпелі халықтар ішіндегі «сарағұр» деген атпен грек-византия жылнамашылары мен саяхатшыларының еңбектерінде ұшырасады. *Салғырла* халықтардың ұлы қоныс аударуына қатысқан тайпа ретінде аталады (ҚҰЭ).

САЛҒЫРТ¹ з а т. т а р. *Салық, алым.* Ол салғыртпен олар күзетшілерін, әскерлерін асырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үш ешкінің бірін оларға бересің. Сөйтіп, ел сол үшеуіне салғырт төледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Хандардың мақсаты – өздерін күшті қылу, халыққа айтқанын істетуге еді. Хандарға салтанатты болуға елден алым-салғырт керек болды; күшті болуға әскер керек болды; атақ үшін жауласу керек болды, тағы тағысын. Ханның табиғаты қара халықтың тілегіне қарсы болды (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Арқада жатқан адайдың Есебін санап алам деп, Хан салғырты н салам деп, Оқ жетпеске дем ұрдың (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

САЛҒЫРТ² сы н. **1.** *Немқұрайды, селқос, көңілсіз, енжар.* Қоғам жұмысына жауапсыз қарайтын салғырт адамдар болады (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Осындай салғырт салымыз, Көтеріп аттан алыңыз. Аяғын жерге анықтап Баса алмайды, наныңыз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықыласыменен өзін-өзі аңдып, шын діни шыншылдап жаны ашып тұрмаса, салғыртың иманы бар деп болмайды (ҚҰЭ). **2.** *Жай, ілбін.* Тұрып қалды, салғырт жүріп барды-дағы шамалы Қарсы алдынан қалың жиын келе жатты қаралы (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** *Аңқау, аңғал, бейқам.* Батыр – аңқау, бай – салғырт (Мақал). Жолың болсын кел бері! Аю мінез аңғырттым! Алып мінез салғырты м! Әңгүдігім, шалғырттым (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛҒЫРТ-САЛАҚ сы н. *Селқос, бейқам, қалай болса солай.* Жатып ішкен жан – тыныш, салғырт-салақ, Оған арам – харекет, ой ойламақ. Іздемеген кісіге қайдан келсін Таза киім, жылы орын, тәтті тамақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кең, момын, болпыш, салғырт-салақ жайлау бұл күндерде бой жасаған баладай (М.Әуезов, Танд. шығ.).

САЛҒЫРТСУ *Салғыртсы етістігінің қимыл атауы.*

САЛҒЫРТСЫ = е т. *Немқұрайды қарау, селқостану.* Күштілерім сөз айтса, Бас ізеймін шыбындап. Әлсіздің сөзін салғыртсы н, Шала ұғамын қырындап (Абай, Тол. жин.).

Сұлтанмахмұттың мынау ыстықта тамақ жегісі шын келмеген еді. Шайды да *с а л ғ ы р т с ы н* ішіп отыр (Д.Әбілев, Арман.). *С а л ғ ы р т с и* бермей, реті келіп тұрғанда, қимылдап қалайық (Б.Тілегенов, Көктем.).

САЛҒЫРТСЫН = е т. *Немқұрайлылану, салақсу.*

САЛҒЫРТСЫНУ *Салғыртсын етістігінің қимыл атауы.* Мектептегі балалардың қайта алынып кетуі, тіл үйрететін үйірмелердің жұмысының озбауы, ілеспелі аударманың *с а л ғ ы р т с ы н у ы*, жиналыстардың қайтадан бір тілдікке көшуі әлгінгідей күдік-күмәндердың бел ала бастағандығының белгісі (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

САЛҒЫРТТАН = е т. *Салғырттық таныту, немқұрайды қарау, салғырт тарту.* Сөзді есіткенде, жайқақтап, шалғырттанып не салбырап *с а л ғ ы р т т а н ы н* естісе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап, ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек? (Абай, Тол. жин.).

САЛҒЫРТТАНУ *Салғырттан етістігінің қимыл атауы.*

САЛҒЫРТТАУ с ы н. *Селқостау, сүлесоктау.* Алғашқыда салғырттау тыңдап еді, артынша емініп, барлық жайды ежіктеп, қайта сұрап алды (С.Бақбергенов, Қарға там.). Қалампыр *с а л ғ ы р т т а у* сөйлесіп тұр (М.Гумеров, Сүйе ме?).

САЛҒЫРТТЫҚ з а т. *Селқостық, енжарлық.* Салақтығымыз бен *с а л ғ ы р т т ы ғ ы м ы з д ы* мойындамасқа лажымыз жоқ сияқты (М.Әлімбаев, Қалам.). Ой кеселдері: уайымсыз, *с а л ғ ы р т т ы қ*, ойыншы-күлкішілдік я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді (Абай, Тол. жин.). Жүректі мақтаншақтық, пайдакүнөмділік, жеңілдік, *с а л ғ ы р т т ы қ* – бұл төрт нәрсеменен кірлетпей, таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасына анық рәушан болып түседі (Абай, Тол. жин.).

Салғырттыққа салынды [салғырттық басты]. *Селқостыққа салынды, немқұрайдылық істеді.* Бір-екі қара тапса, малға бөге қалған кісімсіп, «маған мал жоқ па?» дегендей қылып, еріншектік, жалқау, *с а л ғ ы р т т ы қ*, кербездікке *с а л ы н а д ы* (Абай, Тол. жин.).

САЛҒЫШ с ы н. *Сала беретін.*

Ән салғыш. *Әнге құмар, ән айтуға құмартатын.* Ән *с а л ғ ы ш* бая-шая дөңгелектер, Соқтықса, томар қақса елбелектер, Әндері бытыраңқы қосылмайды, Кетер ме берекелі асыл тектер?! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛҒЫШТА = е т. *Қайта-қайта салу, сала*

беру. Бір құм төбенің қойнауында өсіп тұрған мол қоянтобыққа кездестім. Қазып алып біреуін інімнің, біреуін өз аузыма *с а л ғ ы ш т а д ы м* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

САЛҒЫШТЫҚ з а т. *Сала бергіштік қасиет.*

Жұмыртқа салғыштық. *Жиі жұмыртқа басушылық, жұмартқалағыштық.* Дарвин соңғы бірнеше жылдың ішінде үй құстарының етінің сапасы, салмағы, *ж ұ м ы р т қ а с а л ғ ы ш т ы ғ ы* және басқа да шаруашылыққа пайдалы қасиеттері жағынан бұрынғы тұқымдардан артық, жаңа тұқымдары шығарылғанын айтады (Жалпы биология).

САЛДАЙ с ы н. *Сал сияқты, сал тәрізді.* Едігеден туған ұғылдың Мырзасы өзің болғаның. Қумас бурасың, Һәр ісінде тұрасың. Ер өзіндей соңратын Емен *с а л д а й* батар ол (Шалкиіз жырау, Шығ.).

САЛДАҚ: *салдақ болды. Екі сөзді, екіжүзді болды.* Расында, Сүлеймен партияда ел аларлық, дүние шашарлық, *с а л д а қ б о л а р л ы қ* кісі емес, біртоға, сыйайы, шаруақор адам еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛДАҚЫ с ы н. *Қар, сайқал, жүзі қара.* Өңгей *с а л д а қ ы* неме! Екеуінді бірдей жерге қағып жіберейін бе (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір жетіден кейін жалпы жиналыс болғанда, Афанас Петрович айтты: – Жолдастар! Бір сұмдық бар, сұмдық! Мынау *с а л д а қ ы* қазақ қатын екі баланы тең емізбейді екен (М.Жұмабаев, Шығ.). Деді де жетіп барды Айсұлуға: «Бай керек пе *с а л д а қ ы* сендей қуға!» Жұлқылап бүркеншігін, ішке тепті, Ойнастан дайынсың деп ұл табуға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

САЛДАҚЫДАЙ с ы н. *Салдақы сияқты, салдақы тәрізді.* Тыныш жүр, елдің тілін қышытқанша! Кетеді сөзден сүйкім *с а л д а қ ы д а й* (І.Кажытай, Тасжарған).

САЛДАҚЫ-ҚАР з а т. *Сайқал, жүзіқара.* Дүниеге көңілің алаң, күдіктенбей, Тозаңнан тұтып жатқан сілкінбей-ақ. Артыңа жастан жиған қалар мүлкін, Алдаушы *с а л д а қ ы -қ а р* шіркіндей-ақ (О.Шорақов, Шайыр.).

САЛДАҚЫЛА = е т. *Абыройын төгу, қорлау, зорлау, намысын аяққа таптау.* – Келсем, Құдайдың жазуымен келіп отырмын... Аяғынан келген дейтін шығарсың... Құдай сендей абиыры кеткеннен, орыс *с а л д а қ ы л а ғ а н н а н* сақтасын! – деп бастырмалатып, аузынан көбігі бүркырап жатқанда, Ақбілек шыдай алмай, еңіреп шыға жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛДАҚЫЛЫҚ з а т. *Жүзіқаралық, сайқалдық.* *С а л д а қ ы л ы қ* жасамақ болып үздіккен үйі де ауылдың бер жақ шетіндегі Жұманың қараша үйі (Ә.Әбішев, Найзағай).

САЛДАМА с ы н. к ө н е. *Тозған, ескі.* Өттең, ана тілінің байлығын *с а л д а м а д а н* сақтап отыруға тиісті тіл ғалымдарының өздері де кейде қатты қынжылтады (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Жан дәрмен қайраттанып, зорға дегенде *с а л д а м а* есікті қозғап, сықырлатып ашты (Б.Майлин, Шығ.). Қараңғыда Сүлейменнің жаралғалы шақылдатып жүретін *с а л д а м а* арбасымен сүйретіліп қалаға қайтысты (І.Жансүгіров, Шығ.). Балықты салмен де аулаған кезіміз болды ғой. Бұл туралы балықшылар арасында «*С а л д а м а* болған қайықтан қайқайта бұған сал артық» деген мақал бар (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика.).

САЛДАМАН с ы н. ж е р г. 1. *Салдақы, жезөкше.* Ойбай-ау! Менің күйеуім ше? Ол енді менің маңыма жолар ма? Орыстан қалған *с а л д а м а н д ы* ол неғылсын? Тым болмаса бұзылмаған қаймағым, соған да бұйырмады-ау! (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. ауыс. *Арсыз, жеңілтек, абыройдан жүрдай.* «Ағалар, осындайда ойна да күл», – деген үкілі Айша сияқтылардың жалғыз-жарым *с а л д а м а н* өлеңдері болмаса, жалпы әйелдердің өлеңі, көбіне теңіне тие алмағанын, малға, шалға сатылғанын, қорлық көргенін, оң жақтағы дәуренін, тым болмаса бір жылша ұзатпай тұруын жырлаған, сұраған, еріксіз, көріксіз өксіген өмірлерін суреттеген мұң-зарлы, қайғы, шерлі еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түтін андып жүретін, өлеңінде бес тиындық күн қалмаған *с а л д а м а н* әншілер де келді (Ж.Аймауытов, Ақбілек). Әнші пәлен дәріпті емес. Шілдеханада айтатын *с а л д а м а н* өлеңдер мен әр әннің басын шатып, соғып отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛДАН = е т. *Сал болып қалу, жансыздану.* Отыр еді *с а л д а н ы п*, Қамқа шаншып Қарағым қашан келер? – деп, Және екінші қамданып (Батырлар жыры). Бұл кезде бұлшық ер босаңсып, әлсізденеді, *с а л д а н ғ а н* қол-аяқты қозғалысқа келтіру мүмкін болмай қалады. Егер мұндай салдану сөбілік кезеңнен басталса (қ. Полиомилит), онда баланың қолы не аяғы өспей қалуы мүмкін (ҚҰЭ).

САЛДАНУ *Салдан етістігінің қимыл атауы.* Туберкүлез құнысына шалдыққан адамның аяқ-қолы және бөксесі *с а л д а н у ы* мүмкін (М.Исабаев, Мед. анықтама.). Ал парез (грек. paresis – әлсіреу) кезінде органдардың қимыл-қозғалысы толықтай жойылмайды, сондықтан бұл жағдайды жартылай *с а л д а н у* деп атайды (ҚҰЭ). Толықтай және жартылай *с а л д а н у* организмде қан айналымының бұзылуынан, ми мен жұлынның қабынуынан не жарақатынан

болса, оны орталық салдану; шеткі жүйке жүйесінің немесе жұлынның және шоғырланған жүйке талшықтарының (мойын, иық, бел-омыртқа, сегізкөз) қабынуынан, жарақатынан, улануынан болса, оны перифериялық *с а л д а н у* деп атайды (ҚҰЭ).

САЛДАР з а т. *Қандайда бір әсердің теріс нәтижесі, жағымсыз көрініс; кесірі.* Психология «Жан қуаттары», «Сана туралы», «Жан құбылыстары» туралы сойлейтін пән деген сөз тәжірибелі психологияларда көп жолығады. Бұл – ненің салдары? Бұл – бұрынғы құрғақ даналыққа сүйенгеннің *с а л д а р ы*, ескінің сілемі әлі де қалмағандық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ағылшынның кеменгер (гениальный) математигі әрі физик ғалымы Ньютон деген адам әрбір құбылыс уақыттың *с а л д а р ы н а н* өзгереді деп әлдеқашан айтқан. Бұл өзгермейтін заң болып отыр. Ендеше уақыттың *с а л д а р ы н а н* адамның қылығы да өзгереді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көріп кет, келіп, Сәке, жан барында, Жан жатыр жергілікті аңғарында. Атыңды, сипатыңды сан жат еттім, Сарсылтып дерттің қысқан *с а л д а р ы н д а* (О. Шораяқов, Шайыр).

САЛДАРЛЫ с ы н. с ө й л. *Байыпты, салмақты, салауатты.* Жақашақсақалды, сарытісті, *с а л д а р л ы* адам қалпында мұрнын бір шүйіріп, тоқтай қалды (Ф.Сланов, Асау арна).

САЛДАРЛЫҚ з а т. с ө й л. *Байсалдылық, салмақтылық.* Адамның асыл сезімдері Кісі қызығарлықта да, Бойсұнған тілек, жарлыққа да, Жоқтыққа да, барлыққа; Кеңшілік пен тарлыққа да, Өршілдік, *с а л д а р л ы қ қ а* да, ізгілік һәм қарлыққа да (Ө.Жайлауов, Жарқын.).

САЛДАУ¹ з а т. *Сырық, сырғауыл, шанжа.* Төбесі сирек шыршымен жабылған *с а л д а у ы н а* Қартқожаның төбесі тиіп тұрады екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С а л д а у л а р* да майысып әрең тұр (М.Мағауин, Қияда.). Баянауылдан ұзын-ұзын *с а л д а у* артқан үш арба Павлодарға жүреді екен (Қ.Исабаев, Арман.). Сонымен, төбелес тыйылады екен, бірақ Қойшыбай тоқтамайды, қашқан беті анадай жердегі әлі салынып бітпеген қораға барып, жаңа түсірілген *с а л д а у л а р д ы ң* бірін алып қайта оралады (М.Мағауин, Өмір жыры).

САЛДАУ² с ы н. *Салсымақ, ептеген салдығы бар.* Жаңа келген мұғаліміз *с а л д а у* жігіт екен (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Үйі-күйі жоқ, шайқымазақтау, бір жағы *с а л д а у* жігіт еді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

САЛДАУЫР з а т. *Салмақты, ауыр зат.* Кем иек, жұқа сары дүкенші жігіт кірдің басына сынық кірпішті *с а л д а у ы р ғ ы п* өлшеп

түр (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Қос атанға жегілген салмақты *с ал д а у ы р* мал өрісіндегі қабыршақ қар үстінен сүйретілді (Ө. Көшімов, Қысталаң.). Бастаушы кеме *с ал д а у ы р ы н* тастағандай, бір орында мелшиіп тұрып қалды да, бірте-бірте су түбіне шөге бастады (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

САЛДУАР з а т. к ә с. *Аудың астына байлайтын, қармақтың ілмесінің сағасына тағатын ауыр зат; қорғасын, тас, темір. С ал ду ар* – балық аулағанда, аудың астыңғы жағын суға батырып ұстау үшін байлаған тас, темір, қармаққа байланған қорғасын (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

САЛДУАРЛЫҚ з а т. *Серілік, салдық.* Күй-леме жігітпін деп үнемі ойнас, Салынсаң, *с ал д у а р л ы қ* қадір қоймас. Егер жігіт таңдап тауып, еппен жүрсін, Төбетке өлекшінің бәрі бір бас (Абай, Тол. жин.).

САЛДЫБАЛАҚ с ы н. ж е р г. *Салыметек.* Тұрғызған түйелерді *с ал д ы б а л а қ* малшы қатын жетелеп тіркеп, алдыңғы түйені тау кеніштей сирақ Қырықбайына ұстатып қойған екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әй-й, *с ал д ы б а л а қ* сасық күң-ай! Сенің шашыңды жұлмасам ба! – деп ойбай салды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛДЫҚ з а т. 1. *Салға тән іс-әрекет, мінез-құлық.* Мен *с ал д ы қ т ы* тастағанда, кез болдыңдар (К.Әзірбаев, Аңыз.). Басыңа *с ал д ы қ п е н* шоқ тағып жүрсің (С.Сейфуллин, Шығ.). *С ал д ы қ қ а* салтанатпен ере алдық па, Шалдыққа төрден орын бере алдық па. Алдық па арман болған аққу құсты, Салдық та көк найзаны, кері алдық па?! (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 2. *Серілік, мырзалық, кербездік.* Енді нені істейміз? Бәрінен де бос қалдық. «Ауызға келіп түс», – дейміз, Қылып жүріп құр *с ал д ы қ!* (Абай, Тол. жин.). Әсем *с ал д ы қ* өлгенше кім қыларлық, Оған да мезгіл болар тоқталарлық. Ұрлық қылар тентіреп тамақ асырар Болмаған соң жұмыс қып мал табарлық (Абай, Тол. жин.).

Салдық құрды. *Салға тән іс-әрекет жасады; салдарша киініп, ел аралап, ойын-сауық құрды.* Жанып *с ал д ы қ қ ұ р д ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Нұржан ел қыдырып, *с ал д ы қ қ ұ р ы н*, күн өткізеді (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). Иманжан *с ал д ы қ қ ұ р ы н*, ел ақтап кетеді (С.Мұқанов, Есею жыл.).

САЛДЫР е л і к. *Жұқа темір заттың бір-біріне немесе басқа қатты затқа соқтыққанда шығатын қысқа қатты дыбысты білдіретін сөз. ≈ С ал ды р* етті.//*Заттардың бір-біріне соқтығысуынан шығатын дыбыс, қаңғыр.* Арба

с ал д ы р ы тағы естілді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Құр бөшке *с ал д ы р ы* зор, бағасы кем, Бағасыз құр даурыққан адаммен тең. Алыстан әлдеқандай болсадағы Жай мәнін жақындасан білерсің сен (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Салдыр қақты. *Даңғырлады, салдырады.* Күн де батты, бір жерге Әзім жатты, Күн батқан соң жан-жағы *с ал ды р қа қ т ы*. Қараса қаптан жүрген бірі айдаһар Сонда да біраз жатып ұйықтап қапты (Абай, Тол. жин.). Саһармен *с ал ды р қа ғ ы п* келді суға, Дамыл жоқ тіл мен жақта: зікір – «худа». (О. Шораяқов, Шайыр).

САЛДЫР= е т. 1. *Орнату, жасату.* Батыр Түрген өзенінен тоған *с ал д ы р ы н*, ұзындығы 15 шақырымдай арық қаздырды. «Әжібай тоғаны» аталған сол арна осы кезге дейін ел кәдесіне жарап келеді (Жетісу энцикл.). 2. *Тұрғызу, көтеру.* Мәрмәрдан залға орнатып қилы мүсін, Ғимарат *с ал д ы р ғ а н д а* күйлі кісін, Әр түрге құбылтқанмен, Еш заманда қарамен боятпаған үйдің ішін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бұл үйді мешіт дейді, құлыншағым, Ерігіп, қуған болып ата заңын, Анда-санда домалап бармағы үшін *С ал ды р ғ а н* өзіне арнап, «жуан қарын». Бес минут «жатып-тұрып» жуып алмақ (М.Жұмабаев, Шығ.). 3. *Бергізу, жинату.* Өзіне қарсы партияның ауылдарына алым ақша баса *с ал д ы р ы п* жіберуге қолынан келеді (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). 4. *Салғызу, жаптыру.* Алаяқтарға құранды ер, жабу *с ал д ы р ы п*, Гүлді пішенді ауыздықпенен шалдырып, Бел будық тойға асабаларға қосыла, Жүгірер деп сеніп бойында өнер бар күлік (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ән салдырды. *Ән айтқызды.* Оятып дүниені дел-сал қылып, Тамыздың таңы да атты тамсандырып, Сай-сайдан бошалаған бозала таң, Таудағы тіршілікке *ән с ал д ы р ы п*, Еміндіріп, еріксіз қарсы алдырып, Бұлбұлға дүниеге жар салдырып, Тамыздың таңы да атты тамсандырып (М.Мақатаев, Шығ.).

[Бедер] қамқа салдырды. *Түрлі-түсті пүліштен бедерледі.* Қызылаяқ мал жиып Қалижасын алдырған. Алғыншығын арқалап, Бетіне *б е д е р қ а м қ а с ал ды р ғ а н* (Бұқар жырау, Жыр.).

Қамшы салдырмады. *Қамшылап отыруды керек қылмады, ат өзі-ақ желіп отырды.* Мінгенде *қа м ш ы с ал ды р ма й*, ауыздығымен алысып, алып-ұшып отыратын биені «жүрдек бие» дейді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал. атау.).

Пеш салдырды. *Пеш жасатты, пеш салғызды.* Мектептің ішін жақсылап сылатып, мүм-

кін болса, *пеш салдырып* көру керек (С.Көбеев, Орынд. арман).

Сөз салдырды. *Қызға жеңгесі, құрбысы арқылы сөз айттырды.* – Дәрменсіздік біздің ортақ сорымыз, Үзе алмаймыз, бұза алмаймыз оны біз. Бүгін сонау Сейхун бойын жайлаған Күллі алапты, бірлік емес, бүйілікпен байлаған, Қолынан қан ұйыған Теке сақал Бүйі хан Мені алам деп *сөз салдырды* әкеме. Әне, жаным, оған шамаң жете ме? (М.Шаханов, Фасырлар.).

САЛДЫРА= е т. 1. *Қаңғырлау, күңгірлеу.* Сай *салдырап*, салдыр-гүлдір өзенің, Көкпенбек су – ел қонатын өзегің; Белес басы күлгір сағым мұнартқан, Қатындар жүр қырдың теріп тезегін (Б.Майлин, Шығ.). 2. а у ы с. *Әлсіреу, дел-сал болу, босау.* Дайырдың оң қолы *салдырап* түсіп, қамшысы ұшып кетті (М.Әуезов, Танд. шығ.). Ыстық күнде ат қағып, Тұла бойы *салдырап*, Қажып келген жігіттер, Жерге басы тиісімен, Қата қалды маужырап (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен де тойды сүйемін, Мастықты емес бірақ та. *Салдырайды* сүйегім Жұмыстан соң бір апта (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). *Салдырап* сүйегім, Қызынып, суынып, Барады жүрегім Аузыма тығылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам) 3. а у ы с. *Қаусау, қурау.* Бауырыма тас жүрегім жібімеді-ау, Бір ата, бір анадан тудым неге? *Салдырап* шіріп қалғыр саусақтарым, Қанымен өз қозымның жудым неге? (М.Жұмабаев, Шығ.). Желпініп, көңілі хош болып, Даусынан елдің ояңған, *Салдырап* қалған қос қолы, Қып-қызыл қанға боялған (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

САЛДЫРАҚ с ы н. *Салдыр-гүлдір еткен, салдырлақ.* *Салдырақ* арбаға жегілген қос күреңді ұзын қамшымен қалың бөкседен андасанда бір ұрып қойып, әңгімесін жалғай түседі (С.Бақберген, Кентау).

САЛДЫРАУ *Салдыра* етістігінің қимыл атауы; *босаңсу, цю, жансыздану.* *Салдырап* аяқ-қол, Жетпей сертке, ішім дертке Тез толды (Абай, Тол. жин.).

САЛДЫРУ *Салдыр* етістігінің қимыл атауы; *қақтыру, црғызу, қапталтыру.* Мықшима аяғымда былғары етік, Киіз байқап тондырмас ызғар өтіп. Үлкен кісе жанымда жез *салдырған* Шақпағым, дөңдөкуім жарқ-жүрқ етіп (Абай, Тол. жин.).

Бой салдырмау. *Бой алдырмау.* Келісімді тәтті ой, әр шеберлік Қуантпас ойын қозғап пәлен дерлік. Өз кеудесін өзі аңдып, *бой салдырмай*, Тоқымдығы бусанбас неткен ерлік? (Абай, Тол. жин.).

САЛДЫР-ГҮЛДІР е л і к. *Тарсыл-гүрсіл, қаңғыр-күңгір еткен дыбысты білдіретін сөз.* Анда-санда *салдыр-гүлдір* етіп өткен трамвай ғана сыртта қайнаған өмір басталғанын, қала күнделікті тіршілігіне кіріскенін мәлімдейді (М.Мағауин, Көк мұнар). Содан соң қаңғыр-күңгір, *салдыр-гүлдір*, Асылған артым тұман, алдым бұлдыр, Қақпасын басқа дүние ашсам керек, Бір уыс тіршіліктен қалған тұлдыр (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Таң ата сол темір жол бойымен бір, Тоқтады қара вагон *салдыр-гүлдір*. Дәл сондай қара қақпа ашылды да, Тарады төңірекке қаңғыр-күңгір (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

САЛДЫРЛА= е т. *Қаңғырлау, күңгірлеу.* Көшеде екі Бөшке келе жатты, Бірі бос екеуінің, бірі затты. Ішінде заты бары жай аяңдап, *Салдырлап* келе жатыр босы қатты (А.Байтұрсынов, Шығ.). Терезенің дәл түбіне *салдырлап* келіп арба тоқтады (Н.Габдуллин, Сар. жашырақ). Шажаның суын мақтайды кейін бар дана, *Салдырлап* жүріп кетсе де ұқсап арбаға. Ор қазса, біреу оңтайлы жерден түсет те, Оны да сосын айналдырады арнаға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

САЛДЫРЛАҚ с ы н. 1. *Қаңғырлақ, дүңгірлек.* *Салдырлақ* темірінді қоя түр (Ә.Әлімжанов, Отырар.). 2. а у ы с. *Ашық-жарқын, бүкпесі жоқ.* Бас сауыншы Айтбала *салдырлақ*, ойына не келсе, соны айтып салатын ашық-жарқын адам екен (О.Бөкеев, Мұзтау). Ақ көңіл, *салдырлақ* мінезді болғанмен, Темекен – жұмыс тәртібіне қатал адам (І.Есенберлин, Алтын құс).

САЛДЫРЛАТ= е т. *Қаңғырлату, даңғырлату.* Келіншектер күйбеңдеп, шелектерін *салдырлат* а жуып жатты (С.Алдабергенов, Жаңару). Өрешені ашып, ыдыс-аяқтарды *салдырлат* ып жиыстырды (З.Жәкенов, Таң самалы). Тал, теректерді, шоқ-шоқ қамыс, қоғаларды орап өтіп, еш нәрсені *салдырлат* ып дауыс шыққан жаққа қарай жылжыдым (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

САЛДЫРЛАТУ *Салдырлат* етістігінің қимыл атауы.

САЛДЫР-САЛАҚ с ы н. *Істі қалай болса, солай істей салатын берекесіз, ұқыпсыз.* Болмасын бай ұлындай *салдыр-салақ* Жүр едім қайтейін деп сені сабап. Сенсіз де доп ойынға бала жетер, Бүгіннен қалмай барып оқы сабақ (Б.Майлин, Шығ.). Бұл адамның киім киісі де *салдыр-салақ* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Солай-солай озады өмір деген, *салдыр-салақ* баяғы көңілменен. Қаншама елдің сабазы қалды жерде, Ең болмаса дұрыстап көмілмеген (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

САЛДЫР-САЛАҚТЫҚ з а т. *Немқурайдылық, ұқыпсыздық.* Аудару ісінде ат-үсті асығыстық, *салдыр-салақтықтың* кейбір іздерін байқап қаламыз (С.Мәуленов, Үркер.). *Салдыр-салақтығы* жоқ, бойын таза тұтып, жинақы жүреді (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

САЛДЫР-СҰЛДЫР = е л і к. *Салдыр-гүлдір, қаңғыр-күңгір еткен күрделі ашық әрі қысаң дыбысты білдіретін сөз.* Аттаған сайын *салдыр-сұлдыр* етіп, тау арасының тыныштығы бұзылып келеді (С.Мұратбеков, Дос.).

САЛДЫРТ¹ = е т. *Салғызу, төсету.* Қардың үстіне төсек *салдыртып*, сонда жатып шықпақшы болдым (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек).

Ойран салдыртты. *Ойрандатты, астанкестеңін шығартты.*

САЛДЫРТ² = е т. *Әлсіреу, дел-сал болу.* Үй қоймай ерлер қарады, Таба алмады бөрінен. Таба алмай бұлар торығып, Тамақтанып тынығып, Отырғанда *салдыртып* Почта келді артынан (О.Шипин, Дастан.).

САЛДЫРТУ *Салдырт етістігінің қимыл атауы.*

САЛДЫРТЫП ү с т. *Қатты жүріп, салып-ұрып.* Екі ат қоңыр дөңге *салдыртып* желіп келеді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Ол *салдыртып* Саршыбырға жетіп келген кезде, күн ұясынан шығып қалған еді (С.Сейітов, Жылдар.). Бұлар өне-міне дегенше Мұқырдың арғы қабағына *салдыртып* өте шықты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

САЛДЫРУ *Салдыр етістігінің қимыл атауы.*

САЛЖҰҚТАР з а т. т а р. *Түркі-оғыз тайпаларының бір тармағы.* Бірақ көп ұзамай, *салжұқтар* құрған мемлекет ұсақ сұлтандықтарға бөлініп, бірте-бірте жойылып кетті (ҚҰЭ). *Салжұқтар* 11–13 ғасырларда басқа да оғыз тайпаларымен және Иран, Әзірбайжан, Кіші Азияның байырғы тұрғындарымен араласып, бірте-бірте соларға сіңісіп кетті (ҚҰЭ).

САЛИҚА [ар. *صاحه*] с ы н. с ө й л. **Салиқалы.** Кешегі бір-бір үй тентегі, Шетінен сері де, жомарт та; Тартылса сапардың желкені, Санама *салиқа* қонаққа (Ж.Аманов, Ынтызар.).

САЛИҚАЛАН = е т. *Байсалдану, салмақтау.*

САЛИҚАЛАНУ *Салиқалан етістігінің қимыл атауы.*

САЛИҚАЛЫ с ы н. 1. *Байсалды, ұстамды.* Он төртіме келгенде *Салиқалы* қыз болдым Жібектей шашын талдаған (Бес ғасыр.). Ашық дауысты, *салиқалы* сырбаз жігіттердің бірі сөз

алды (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Бұл күндері Қабипа шешей – жетпіске жетіп қалған, *салиқалы* да сабырлы қария (А.Сатаев, Ақын.). Он төртіме келгенде *Салиқалы* қыз болдым Жібектей шашын талдаған (Бес ғасыр.). 2. *Мәнді, мазмұнды.* «Күндер қайда *салиқалы*, сымбатты, Соққы болды-ау, соққы болды-ау бұл қатты», Осы сәтте жеңген елдің ақ сақалды әкімі, Ханға қарап тіл қатты: – Дара шауып едің сен мүлде, Қалай, шалым, ақылыңа келдің бе? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сабыр бер, *салиқалы* тіршілік бер, Жырдағы өзім еккен бір шыбықты ел Көзімен аялайды, сезімен де Жайнайтын сияқтанды күн шығып бел (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

САЛИҚАЛЫҚ з а т. *Байсалдылық, ұстамдылық.* Перзенттерінің әрекет қимылы мен тірлігін *салиқалықпен* бағып жатқанға ұқсайды (М.Қамазов, Сонар). Біздің «Күлтегін» клубы ондай даңғазалықтың жолына түспей, әлеуметтік дегдарлық пен азаматтық *салиқалық* рухында қызмет етеді деп сенеміз («Егемен Қазақстан»). Саясаттағы *салиқалыққа* жету үшін ғылыми сараптама мен шындық бөрінен де қымбат («Қаз. әдеб.»).

САЛИҚАЛЫЛЫҚ з а т. *Байсалдылық, ұстамдылық.* Бірінші кеңістіктегі саяси *салиқалылық* үшін қалыптасқан дәстүр жеткілікті болса, екінші кеңістікте пәрменді ықпалға ие өктем билікті керек етіпті (Ә.Кекілбай, Тіл және төуелсіздік).

САЛКҮРЕҢ з а т. э т н. *Асыл тұқымды тұлпар.* Ұйықтасам түсіме ылғи тау кіреді, Тау жайлап, тау қыстаған шалжүреді. Басындаақ қалпағы, жүннен шекпен, Астында балпаң басқан *салкүреңі* (М.Мақатаев, Шығ.).

САЛҚА: салқа жортты. *Жедел, шапшаң жүрді.* Былғары садақ бұқаржай, Бұлғай тартты Ер Қосай, Сауыры жалпақ, сарғыш ат *Салқа жо р т т ы* Ер Қосай (Батырлар жыры). Қарабай әуел бастан күйігіпті, Ақ буыршын көк буыршынмен мойығыпты; *Салқа жо р т т ы* келген ер Қозыкекем Тағы да бір кемпірге жолығыпты (Қозы Көрпеш.).

САЛҚАЛА = е т. к ө н е. *Айқын көріну, көзге түсу.* Аққу көлінің байлығы атанған ақ балықтар шалшық судың бетіне *салқалап* шыға келді (М.Дүзенов, Әке.).

САЛҚАМ¹ с ы н. к ө н е. *Ержүрек, батыр.* Жауды көріп қызды арқам, Қашар ма жаудан мен *салқам*?! Бүгінгі күні не көріп, Иманмен өтсем жоқ-ты арман (Батырлар жыры). Батырды айтсаң, Күлекені айт. Хан болып заманында қала жеген, Күлеке он бесінде *салқам* еді. Отызында – би, қырқында – дархан еді (Шал ақын, Өленд.).

САЛҚАМ² с ы н. **1.** *Аңғал, аңғырт, қулығы жоқ; ақжарқын.* Қартқожа аңғал, аңқау, *салқам* болушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Анайы, әдепсіз, арсыздау.* Жайдары, күлдіргіш қалқам, Ұятсыз, әдепсіз, *салқам*, Күлгенім бір сенің арқаң, Ыржақта, қылжақта, әйда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

САЛҚАМ³ с ы н. *Тозығы жеткен, алқа-салқа.* Үйдің ортасында бір *салқам* столға қағазын жайып салып, мұрны үлкендеу бір қара сұр жігіт отыр (Б.Майлин, Шығ.). Қисық өрше, *салқам* етігінің қатпар-қатпар, кең қонышын тізесіне қарай ышқына тартып, жөнделіп отырды (С.Омаров, Қиыр жол). *Салқам*, үйрек бас ерді қамыт тоқымға қондырып алып, бүлкілдетеді де отырады (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

САЛҚАМДАН= е т. *Дал-дал болу, қирау.* Ері өлгенде, Күлтайдың қолында бір ат, бір бұзаулы сиыр, жазғы-қысқы үй, *салқамданған* сайман қалды (Б.Майлин, Шығ.). Балдай сынық мүйіз қоңыр сиырды үйіне қақпалап айдап барып, *салқамданған* ағаш арбаның тегерішігіне байлап жатыр еді (Майлин, Шығ.).

САЛҚАМДАНУ *Салқамдан етістігінің қимыл атауы.*

САЛҚАМСОҚ с ы н. *Салдыр-салақ, алқам-салқам.*

САЛҚАМСОҚТАН= е т. *Салдыр-салақ, қалай болса, солай жүру.*

САЛҚАМСОҚТАНУ *Салқамсоқтан етістігінің қимыл атауы.* Гүлнаш күйеуінің ізінше *салқамсоқтануды* ерсі көрді де, күй біраз толастады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

САЛҚАМСОҚТАУ с ы н. *Қалай болса солай, алқам-салқамдау.* Сен машинаға бізді отырғызбай кетіп қалғаның не? – деп аузын бүртитты *салқамсоқтау* Сырым (Ф.Оңғарсынова, Біз.). Ат үстінің, не сары қымыздың желігі ме, кім білсін, әйтеуір үнемі *салқамсоқтау*, серілеу боп жүреді (Н.Әбуталиев, Құрдастар).

САЛҚАМСУ *Салқамсы етістігінің қимыл атауы.*

САЛҚАМСЫ= е т. *Салқам, аңғал болғансу, салқам көріну.* Ол мына *салқамсыған* жігіттің Ғалия үшін жай адам емес екенін де білген (Ж.Түменбаев, Қар.).

САЛҚАР с ы н. **1.** *Кең, мол; шалқар.* Ауылдың жанында *салқар*, ұзақ көштей созылған тіпті көп арбалар тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Мынау шалқар, Мынау *салқар* заманда Ақылы жоқ адам, сірә, адам ба!.. «Түстен кейін маңырады ақсақ қой», Түстен кейін ақыл кірді жаманға (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Ұзын, көп,*

үлкен, шұбырған. Жалаң Шекер емес, қараша үйлердің қатын біткені байдың *салқар* алты қосақ қойын сауысатын, әйтпесе қонсы бола ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Арада бір жұма өткенде, Жұмыққа құдалыққа баратын Төртуыл кісілері ұзақ *салқар* топ құрып, Арқарладан аттанып кетті (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

САЛҚИ= е т. *Салтио, солтио.* Салулы төсек жанында *салқиын* Ханшайым тұр (Ш.Құмарова, Қос шынар).

САЛҚИЮ *Салқи етістігінің қимыл атауы.*

САЛҚЫ с ы н. ж е р г. *Селсоқ, енжар, босаң.* Сауыққой *салқылар* көп Сарытабанда, Ойын бар іздегенге әр қадамда (Т.Ізтілеуов, Сыр бойы).

САЛҚЫ: салқытөс [төсті]. с а я т. *Төсітүсіңкі, салтиған.* Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті; Қабырғалы, жоталы, болса күшті; Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы; Тояттаған бүркіттей *салқы төсті* (Абай, Тол. жин.). Мынауың сұлама өркеш, *салқы төс*, бақырауық жайсаң болғалы түрекен (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Кең *төсі – салқы*, артынан алды қысқарак Кене-жиренді тірсектен арқан ұстап ап, Шіркейді қуып жібектей жеңіл құйрықпен, Беткейде жатыр бетеге шөпке тіс қадап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Өз басым ірі денелі, жебелі жылан басты, кешкіл тұмсықты, от жанарлы, шүңірек көзді, ұзын мойынды, шудасы әрі ұзын, әрі қалың, құранды ердің желқомындай алдына итере біткен қалың топшылы, тік қос жауырынды, шалқак денелі, *салқы төсті*, көтеріңкі ер сүйегі, діріл қаққан шалғысы мен құйрығының қауырсындары сабаудай, тораңғы жапырақ жүнді, талтақ бүт, қотыр аяқ Ұлытау құстарын жақсы көремін, – дейді Шөкең сөзін аяқтап (Ж.Бабалықұлы, Қыран).

САЛҚЫЛЫҚ з а т. *Селсоқтық, босаңдық, енжарлық.* Балалар, жат та, тұр да, білуді ойла, үнем түгел тұрмайды мұндай тойда, Жігіттіктің қадірін ғылыммен біл; *Салқылық*, салақтықты былай қой да (Үш ғасыр.). Тілді болса мүләйім, Көңілінде болмай *салқылық*, Халық жиналып келгенде, Тұрмаса сөзге тартынып (Майлықожа, Нақыл). Тең бар ма пікірліге жас та болса, *Салқылық* қызға лайық қызба болса. Аты әйел кейбір шабаз еркек тайлас, Жігіттен пәнері артық қыз да болса (Нұрым Шыршығұлұлы // XIX ғ. Қаз. поэз.).

САЛҚЫН с ы н. **1.** *Жылы емес, суықтау.* Бұл *салқын*, төтті суға қаныңыздар, Шақ келер маған жан жоқ наныңыздар. Менен қалмай, бұл суды шапшаң өрлеп, Талқан қылып шаһарын алыңыздар (Абай, Тол. жин.). Ай жарық *сал-*

қы н ауа, күзгі түнде, Ұйықтаған үлкен шаһар жатыр күйде. Жалғыз-ақ тырыс шәкірт кітап ұстап, Есінеп ояу отыр пәтер үйде (М.Дулатов, Шығ.). Тапал, *салқы*н, дым, қараңғы, үңгір, тар, Есігімде мықты қара құлып бар. Кіп-кішкене терезелер темірлі, Мұндай үйден кімге естілер ащы зар! (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Ызғар*. Жатты әкең аттан құлап мерт болып, Күтті ауыл екі көзі төрт болып. Саған тиіп сол бір сәттің *салқы*ны, Көкірегіңді сыздатты ауыр дерт болып (С.Мәуленов, Алыс кет.). // *Таңғы, кешкі уақыттар, күннің ысымаған кезі*. Көшсем деген *салқы*нмен таң атарда, Жүгін артпай әлі отыр сары атанға. ...Қос қарлығаш тынымсыз жем тасуда, Ұядағы тойымсыз балапанға (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Қоңыр салқын, жанға жайлы.** Тұнық кеште Даригамен бір қыдырған *салқы*нбақ, Көз ұшында қала берді, қала берді қол бұлғап (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өстік біз одан қаншама жыр мен ән тыңдап, Көкірегі оның сарша тамызда *салқы*нбақ. Келеді менің қырық жыл бойы бұл ағам, Жанарында алып жақұтты мұхит жарқылдап (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3. а у ы с. Көңілсіз, жақтырмай, ұнатпай.** Мен Асайынмен *салқы*н амандасып, үй шаруасымен айналыса бердім (С.Омаров, Өмір.). Мұқан оны *салқы*н қабылдап, сөзін тыңдағысы келмейді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.) Қоңырат әдейі *салқы*н көз тастады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **4. а у ы с. Бауырмалшылығы жоқ, қатал мінезді (адам).** Сап, сап кимыл, Сәлден соң бұлғындаса, Бұлт бүркеген жұлдыздай жылындаса. Ақ көйлектің етегі еркелесе, Киіз басқан Айжан қыз кылмындаса. Ер салғанда Елендеп қалтыраған, Сөйгүліктей сондайда Қарқын алам. Еріп кетем, елігем төкпе күйге, Сүймес оны Сүймесе *салқы*н адам (К.Салықов, Жезкиік.). **5. а у ы с. Араз, жау.** Кешегі ақ пен қызыл атысқанда, Жауығып ел арасы болды *салқы*н (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Аз сөйлеп, көп тыңдайтын елдің сөзін, Бас иіп, жұма қарап екі көзін. Сабырлы, *салқы*н мінез, сүйкімді жүз, Халыққа борышкердей көріп өзін (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **6. а у ы с. Көңілсіз, қызықсыз.** Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманғы, *Салқы*н, қуыс – өмірі а қараңғы. Білім де жоқ, білімге сенім де жоқ, Өнерсіз қартайар деп біл балаңды (Абай, Тол. жин.). **7. а у ы с. Өмірден түңілген, үмітсіз.** Көп *салқы*н бірін-бірі ойына алмас, Кетер жым-жырт, артына із қалдырмас. Ой қозғарлық артқыға түк қалдырмай, Ұмыт болар, жоғалар, көпке бармас (Абай, Тол. жин.).

Атақтың салқын сәулесі. б е й н. *Атақ-құмарлықтан, мансапқорлықтан туындайтын теріс мінез.* Жүректі өлтіретін *атақтың салқы*н *сәулесі* көзін қаптаған ұлан мұны көрмеді. Өзі құрған, өзі қоршаған өмірге біреу қастық қылса, ананың қатал, бірақ есті аң болып кетуін де ұлан білмеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қоңыр салқын. а) *Жанға жайлы салқындық.* Қоңыраулы найза қолға алып, *Қоңыр салқы*н төске алып, Қол төңкерер ме екеміз! Жалаулы найза жанға алып, Жау қашырар ма екеміз! (Ақтамберді жырау). Жатырмыз Қоңыраба сазды жайлап, Сапырып сары қымыз, бие байлап. Шіліңгір ыстық та емес, суық та емес, Самал жел *қоңыр салқы*н тұрған айдап (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Жайлы, жағымды.* Ұры айтты: «Көрінеді сөзің алтын, Лебізің жаз, мысалы, *қоңыр салқы*н. Күйеуің сенің асқан ер екен ғой, Бұл істің сабырлықпен күткен артын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көңілім менің қараңғы, Бол, бол ақын! Алтынды домбыраңмен келші жақын. Ішек бойлап он саусақ жорғаласа, Бейіштің *үні* шығар *қоңыр салқы*н (Абай, Тол. жин.).

Құралайдың салқыны. *Мамыр айының орта шенінде басталып, бес-жеті күнге созылатын қара суық; халық күнтізбесіндегі жеті амалдың бірі [Осы кезде көктемгі салқын түсіп, қар жауады. Киіктер төлдеп, құралайының кіндігі мұзға жабысып түсіп қалады, қазақтың есепшілері текебұрқылдақ амалы - текелердің шағылысатын кезіне қарап, құралайдың салқыны амалының уақытын дәл анықтап отырған]. Түсті шықтар шөптерге, Жауатындай қар, түрі. Соғады әр жыл көктемде, Құралайдың *салқы*ны (С.Мәуленов, Алыс кет.). Баяғы сол төртібі Келеді жел арқылы, Лағы боп киіктің *Құралайдың салқы*ны (С.Мәуленов, Алыс кет.).*

Салқын ақыл. *Сабыр, байып.* Түркияны жоғалтуды көздеген орыс отаршылдарына деген ыза-кегі *салқы*н *ақылдан* асып түсті (М.Шоқай, Танд.). Бұл *салқы*н *ақыл*, саналы ой керек қылатын мәселе. Кеп біреуді түйреуде емес, мәселенің дұрыс шешілуінде (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Салқын амандасты. *Селқос қана сәлемдесті.* Ол бұған әуелі анықтап қадала қарап таныды да, бірақ зорға ғана бас иіп *салқы*н *амандасы*п қалғандай тез бұрылып кеткен-ді (М.Әуезов, Танд.).

Салқын жүрек. *Суықтау, тасбауыр, қаттыгез.* Тоңып, дірілдеп, аласұрып ұшып жүрген балапанды көріп: «Қорама кір, қолымда тұр, қалған-құтқанымды берермін», – деп күледі солтүстіктің *с а л қ ы н ж ү р е к*, тас бауыр адамы! (М.Жұмабаев, Шығ.). Құмарым қайта көріп қанар ма екен, Әл бітіп *с а л қ ы н ж ү р е к* жанар ма екен. (К.Салықов, Жезкиік).

Салқын қабақ. *Мейірімі аз, сыртқа тебін-кіреген көзқарас.* Оразбай, Жиреншелер *с а л қ ы н қ а б а қ п е н* қарсы алған – Құнанбай аулының жастары, Абай жіберген жастар (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Салқын қанды. *Нем кетті, селқос деген мағынада.* Тағы бір қынжыларлық жай – әрбір шығарма туралы өз ойын орағытып, баспалап айтатын сыншылдардың мақалалары *с а л қ ы н қ а н д ы*, битарап сөзіммен жазылады (Е.Ысмайылов, Сын.).

Салқынқанмен. *Сабырмен, салмақтылықпен, ашу-ызасыз, ақылмен.* Адамдық жағына қарасақ, ол жанып тұрған от еді. Жамандыққа *с а л қ ы н қ а н м е н* қарап, шыдай алмаушы еді, күйіп-пісіп қолында тарылып қалушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өмір деген жазғытұрғы жаңа бұл, Бүгін тұман, ертең болмақ ол жарық. Үмітті боп тез құтылып кетуге, шыдамды бол *с а л қ ы н қ а н м е н* қарсы алып (Ш.Иманбаева, Өлеңд.).

Салқын қарады. а) *Немқұрайды қарады, жылышырай танытпады.* Жамандық, жақсылыққа *қ а р а р с а л қ ы н*, Долығы тез басылып, қайтар қарқын. Ұлыққа қошеметшіл құл сықылды, Қатерге аяқ баспас, көрмей артын (Абай, Тол. жин.). Егер «Қазаққа» жұрттың ықыласы «Айқаптан» гөрі артығырақ болса, біз мұны Шәкәрім қарт айтқандай, жаңа шыққан нәрсеге жұрт таңсықтығынан жабылып, «Айқапқа» соның үшін *с а л қ ы н қ а р а д ы* деп ойламаймыз (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Тағдыр тәлкегіне салды.* Егер әкім жолықпасаң сен маған, Кім біледі артық болам, кем болам. Өмір маған *с а л қ ы н қ а р а п* жүрсе егер, Салқын тартып кетер ме едім мен де оған (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Салқын ойлы. *Қызу-қызбасыз, байыпты деген мағынада.* Арманның өлімі жөнінде өзі тәрбиелеген жастарға ұстаз ғана емес апа, ана тәрізді үлкен кең жүзді, бурыл шашты, *с а л қ ы н о й л ы* сарғыш көзі бар мұғалима Мәдина соңғы сөзді, Әсияны түсіне отырып сөйледі (М.Әуезов, Таңд.).

Салқын самал. *Қоңыр салқын жел.* Оранып жердің беті көкорайға, *С а м а л ы с а л қ ы н* сая болар жанға. (Ә.Найманба-

ев, Шығ.). Бетегесі бырдай боп, Майсасыры дырдай боп, Тарлаулары балдайын, Балауы жаяжалдайын, Ойы түрлі кілемдей, Солқылдап қыры кілендей *С а л қ ы н с а м а л* дала үшін (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Салқын сөйледі. *Реніш сызын айтты деген мағынада.* Ол (Әсия) әуелі үнсіз күйде Айсұлуды құшып қысып отырды да, ақырын бой жиып, *с а л қ ы н с ө й л е д і* (М.Әуезов, Таңд.).

Салқын тағамдар. *т а м а қ. Қыздырылмай немесе төмен температурада дайындалатын, адамның асқа деген тәбетін ашу үшін ыстық тамақтың алдында берілетін, кейде таңертең және кешке негізгі ас болатын тамақ. С а л қ ы н т а ғ а м д а р* бірнеше топқа бөлінеді: бутербродтар, салаттар, көкөніс, балық және ет өнімдері, құс еті және т.б. (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Салқын тартты. а) *Салқындады, салқын түсе бастады.* Балалық, жігіттікпен өтер заулап, Өмірдің опасы жоқ көңілін аулап. От-жалын – күн шілдесі *с а л қ ы н т а р т ы п*, Елу жас қырындатар көптен аулақ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Суынды, көңілі қалды.* «Байқамай қымбатымды көрдім арзан, Сорым ба *с а л қ ы н т а р т қ а н* сіздей жардан. Өзіме өрескелім көрініп тұр, Айырылып арнап жазған бойтұмардан (Ә.Найманбаев, Шығ.). Айнығыш ер *т а р т с а с а л қ ы н*, Бал сұрасаң береді у. Қазымырлап сөздің артын... Қасиетпен бетті жу (Абай, Тол. жин.). б) *Қызығы кетті, көңілізденді.* Дүниедегі қызықтың бүгін бәрі Саған *с а л қ ы н т а р т қ а н д а й*, сен – бір кәрі. Болсам деген талапты ұмытқан соң, Құр кеуде өмірдің несі дәрі (Абай, Тол. жин.).

Салқын тиді. а) *Суықтап ауырды.* Ауырар қартайғанда бүт пен белің, Екі иық, кеуде, арқа барлық жерің. Жатарсың *с а л қ ы н т и с е* төсегінде. Қайталап ұстады деп ескі терім (Шал ақын, Өлеңд.). Бала кезде құнын білмей көп терген Дәрі іздейтін болдық енді шөптерден. *С а л қ ы н т и і п* қала ма деп сақтанып, Қымтанатын болдық тіпті көктемнен (С.Мәуленов, Алыс кет.). ә) *Кесірі жұқты, бір нәрсенің шалығы тиді.* Барлық перілер оның басына жайылып, кітапқа қарасып: «Адамзаттың *с а л қ ы н ы т и г е н* екен», – депті де бұғып жатқан уәзірді тауып алып, патшасына алып барады (Қаз. ертег.).

Салқын түсті. *Құн суыды, ауа райы салқындады, жаз ыстығы өтті.* Мұнан кейін азырақ заман өтті, *С а л қ ы н т ү с і п*, қар жауар мезгіл жетті, Қарашаның алғашқы қары

жауып, Кебек батыр құс алып аңға кетті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Салқын тіскебасар. тамақ. *Салқын күйінде жеуге арналған жеңіл тағамдар түрі.* «Алтын жұмыртқа» салқыны тіскебасарын дайындасаңыз, дастарқаныңыздың сәні кіреді. («Қазақст. әйелдері»).

Салқын шай. *Салқын түрінде ішілетін жаздық маусым, ыстық кезге арналған шөл басатын сусындық.* Алматының әр көшесінің бұрыш-бұрышы дүңгіршектері тола салқынышай сатса да, аптап ыстықтан құтқаратын амал аз сияқты («Алматы ақшамы»).

Салқыны тиді. *Кесірі, қырсығы тиді.* Перизат, бір салқының тиді маған (Айтыс). Мына кемпірге бір нәрсең салқыны тиген шығар (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Түнгі салқын. *Түнгі самал.* Еңбектеп, жер бауырлап келді жақын, Ашулы ашынған ер, тым-ақ батыл. Алдында ауыр қайғы дегендейін, Сипайды маңдайынан түнгі салқыны (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

САЛҚЫНДА= е т. 1. *Салқын бола бастау, суыту.* Салғызыпты, жатып қапты. Бір тұтам таң атып қапты. Таңмен бірге желоянып, Әуе біраз салқындапты (М.Жұмабаев, Шығ.). Сусылынан сары тамыз салқындаған, Қара семсер қанат боп қалармысың. Белдеуінен даланың солқылдаған Бесқарағай орманы болармысың, Ей, менің қара шашым! (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. *Ыстығын басу.* Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған, Сахара-көлге қонып салқындаған. Бір өртке қаудан шыққан душар болып, Не қалды тәніміз де шарпылмаған? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Таулардың шоқысында ұлар ұшып, Қойшылар салқындайды суға түсіп. Түбінде бір ағаштың көлеңкелеп, Дем алып, отырушы ек сусын ішіп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Қымыз іш, қазыдан ал, тартынбағын, Тауға жүр, өзенге түс, салқындағын, Өзіңнің өзбек бабаң секілденген Ұмытпа қазақ деген халқың барын (М.Мақатаев, Шығ.). Ішінде бір қуаты барға ұқсайды, Тірі сөздің жаны – сол, айырылмайды. Қасиетті напасы желдей есіп, Қайнап тұрған ыстық нан салқындайды (Абай, Тол. жин.). 3. а у ы с. *Адамдар арасындағы қарым-қатынастың нашарлауы, сууы.* Барлыбай оқиғасы басталғалы, аралары тіпті салқындады (З.Шүкіров, Қиын түйін). Әйгерім Абайдан қазір қатты салқындап, жырақтап алған сияқты (М.Әуезов, Танд. шығ.). Тіпті махаббат жайы да, оның отты жалы-

ны да бөсендеп салқындайды (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

Қаны салқындады. *Сабырлық танытты, сабыр сақтады.* Сүйек-буын сыз тартып, Тамырда қан салқындап, «Шондаңайға тұз артып», Ат айдаушы алқымдап (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ).

САЛҚЫНДАС= е т. *Араздасу, көңіл суытысу.* Сол екеуіміз салқындап қаннан былай, бірімізге-біріміз тіс жарып, сөйлеспейтін болдық (Б.Майлин, Шығ.).

САЛҚЫНДАСУ *Салқындас етістігінің қимыл атауы.*

САЛҚЫНДАТ= е т. 1. *Желдету, ыстығын кетіру, суыту.* Жұрт сыртқа шығып, үй ішін салқындатпайды (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Арқаның самалы ма, Шіліңгір шілдені салқындатпай. Әлде бұл өзеннің табаны ма, Алыстан жай оғын тартып жатқан (С.Мәуленов, Алыс кет.). 2. а у ы с. *Араздастыру, көңіл суыту.* Үшеуі жандай досты. Араларын салқындататын ешбір реніштері болып көрген емес-ті (С.Мұқанов, Ботагөз).

САЛҚЫНДАТҚЫШ зат. тех. *Өндіріс салалары мен тұрмыс қажетінде ауаны салқындату үшін қолданылатын құрал.* Зат бұға айналып, салқындатқыш арқылы өткенде, дестиллят пайда болады да, қабылдағышқа барып жиналады (ҚСЭ).

Салқындатқыш бөгендер. с у ш а р. *ЖЭС-тардың, металл қорытатын зауыттардың пайдаланылған ыстық суларын салқындатып, қайта пайдалануға беретін бөгеттер* (Қаз. тілі термин. Су.).

САЛҚЫНДАТУ *Салқындат етістігінің қимыл атауы.* 1. *Суыту, ыстығын басу.* Үй иесі, әйелдің салқындату үшін құдық түбіне қойған айранының бір кесесін ішіп алып, жата кетті (Ф.Ахметов, Жорық.). Бүркітшінің түлекті осындай түрлі жеммен баптауын «қайыру» дейді. Қайыру кезінде бүркітке мұсатыр жұтқызып, ішін шаю, аршаның бүрін жұтқызып, қоялату, мұз жұтқызып, бойын салқындату т.б. әдістері де болады (Жетісу энцикл.). 2. *Бұзылудан сақтау үшін тамақ өнімдерін тоңазытқышқа қою.* Салқындату әсерінен тамақ өнімдерінің сапасын бұзатын ферменттердің әсері азаяды (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Салқындату тамақ өнімдерін тоңазыту алдындағы процесс (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САЛҚЫНДАТЫЛ= е т. *Салқын күйге келтірілу, суытылу, желдетілу.* Сүт салқындатылып, ашытылуға жиналады (Қымыз).

Бөлініп шыққан фосфор буы *с а л қ ы н д а т ы л ы п*, судың астына жиналады (Жалпы химия). Халықаралық ұйымдардың Женевадағы сарайының қолдан *с а л қ ы н д а т ы л ғ а н* қоңыржай залдарында ақаптал дипломаттардың әбден өлшеп-пішілген әсем тіркестерін тыңдай отырып, дүниеде не болып, не қойып жатқанын дәл сол қалпында көзге елестете қою аса қиын еді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

САЛҚЫНДАТЫЛУ *Салқындатыл етістігінің қимыл атауы.*

САЛҚЫНДАУ *сы н. 1. Суықтау, ызғарлау.* Омбының у-шуы мол қаласы еді, *С а л қ ы н д а у* апрель-май арасы еді. Көшеге қол ұстасып шыққанымыз Алтын Күн батуымен талас еді (М. Жұмабаев, Шығ.). **2. а у ы с. Көңілсіздеу, селқостау.** Сыпайы жүзі бар, аз сөзді, ұстамды Еркежан бұлармен сәл *с а л қ ы н д а у* амандасты (М.Әуезов, Абай жолы).

САЛҚЫНДАУ *Салқында етістігінің қимыл атауы; суыну, мұздау, салқын тарту.* Бұлар күн жүйесінің Жер және барлық басқа планеталарын аса қызған газ күйіндегі ғарыштық тұмандықтардың біртіндеп *с а л қ ы н д а у ы* мен тығыздалуы нәтижесінде жаралады деп санады (К. Сапарбайұлы Геология.). Қайда кетті бойымадағы ыстық қан, *С а л қ ы н д а у д ы ң* жөні бар ма тым ерте, Көктем келді кешікпей-ақ бұл жолы, Баяғдай жайнап, жанып тұр өлке (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Салқындау қарады. *Ренішті, жылы шырай бермеді; жақтырмады, немқұрайдылық көрсетті...* Соңғы сөзінің тұсында Жандос пен Қарповқа *с а л қ ы н д а у қ а р а п*, қою қасты қабақтарын түйе түсіп, сөз тастаған (М.Әуезов, Танд.).

Салқындау циклі. *Біртіндеп салқындауға ауысу жүйесі.* Жылу циклі біткеннен кейін *с а л қ ы н д а у ц и к л і* басталады, сөйтіп климат ауысып отырады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

САЛҚЫНДЫҚ *з а т. 1. Суықтық, ызғарлық.* Мұнда бір жеңіл *с а л қ ы н д ы қ*, кең тыныс бар, көктемдегі киіз үй Абайға өрқашан таңсық болатын (М.Әуезов, Танд. шығ.). Жақсы мінез, жақсы лебіз бар жерде күннің *с а л қ ы н д ы ғы* көңілсіздік тудыра алмайды (Ш. Мұртазаев, Құрылысшы.). Таңертедегі *с а л қ ы н д ы қ* бойды тез алады (Ж.Молдағалиев, Сарарка.). **2. а у ы с. Енжарлық, селқостық.** Аяқ басысында керенаулық, *с а л қ ы н д ы қ* бар (Ж.Жұмаканов, Махаббат.). Айжанмен арасындағы қарым-қатынастарды әкесі сезбейді деп жүретін Шоқан оның бұл *с а л қ ы н д ы ғы н а* не себеп барын біле алмады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *С а л*

қ ы н д ы қ көңіліне пайда болды, Сықырдың ішкенінде ғаламатын (Ғашықтық дастан.).

3. а у ы с. Араздық, реніш, көңілсіздік. Әміржан екеуінің арасына *с а л қ ы н д ы қ* кіргеніне алты-жеті айдың жүзі болған екен (Б.Майлин, Шығ.). Міне, содан бір *с а л қ ы н д ы қ* туындап, Күздің желі соғып өтті суылдап. Менің қайта ашылғанда аспаным, Қолтығынан көрдім сені басқаның (М.Шаханов, Ғасырлар.). Күдері де, Тойтық та бұрынғысындай жадырамай, *с а л қ ы н д ы қ* білдіріп, мұны жаратпағандай томсарып қалыпты (М.Иманжанов, Адам.).

САЛҚЫНҚАНДЫ *сы н. Салмақты, сабырлы, байыпты.* Флегматик адам – ауыр мінезді адам, түрлі әсерге көрсеқызар болмайды. Мәселені тез шешуге асықпайды, іс істегенде саспайды. Шапшаң ашу, қызу мінез болмайды, *с а л қ ы н қ а н д ы* болады. Басын жарып, көзін шығарып, жан алып, жан беріп, істі тез бастап кете алмайды. Бірақ бір бастаса, салпақтап артынан қалмайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Талай темірдей мықты, *с а л қ ы н қ а н д ы* деген жайсаңдардың өзі де шорт кетіп, күйреп түскен жоқ па (Б.Тілегенов, Аққайнар).

САЛҚЫНҚАНДЫЛЫҚ *з а т. Сабырлық, салмақтылық, ұстамдылық.* Обалы не, Қалекен бұл жерде де үлкен адамдарға тән ұстамдылық, *с а л қ ы н қ а н д ы л ы қ* көрсетті (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Алғадай қорқынышын жеңе білетін өзіне тән *с а л қ ы н қ а н д ы л ы қ* пен күле жауап қайтарды (Ә.Сәрсенбаев, Батырлар.).

САЛҚЫНСУ *Салқынсы етістігінің қимыл атауы.*

САЛҚЫНСЫ= *е т. Самарқаулану, селсоқтану.*

САЛҚЫНТЫМ *сы н. Салқындау, суықтау.* ...Сарқыраманың көлге құлаған тұсы бұрқырап, аппақ болып шұрқ-шұрқ қайнап, аспанға қайта шапшиды: мына бір *с а л қ ы н т ы м* леп сол сарқыраманың ентіккен демі дерсің (О.Бөкеев, Қайдасың.). Нұрлан денесі жазғытұрымның жібектей *с а л қ ы н т ы м* ауасына шомылған соң, сергіп салды (О.Бөкеев, Ән салады.).

САЛҚЫНША *сы н. ж е р г. Салқынтым.* Созылып ұйықтап бел жатыр, Төсін керіп көл жатыр, Тыныш тәтті түс көріп. Суға – айнаға қаранып, *С а л қ ы н ш а* леппен таранып, Қамыс та түр тербеліп (М.Жұмабаев, Шығ.).

САЛҚЫНШАЛАУ *сы н. ж е р г. Салқынтымдау.* Ақан Ерейменде Құлагердің басында түнеп отырғанда, таң алдында *с а л қ ы н ш а л а у* жел шығады. Ақан тоңазығандай болады, шерлі Ақан күніреніп отыра береді (М.Жұмабаев, Шығ.). Есінде ме? Бір жыл... күздің күні еді.

Күзді күннің *салқыншалау* түні еді. Жарың тастап, түнде мені бақшаға Көру үшін іздеп келген кім еді? (М.Жұмабаев, Шығ.).

САЛЛАЛАҒАҒАЛАЙҒИУӘСӘЛЛӘМ з а т. д і н и. *Пайғамбар есімінен кейін аталатын салауат дұғасы.* Иман дегеніміз бір ғана инан-баттық емес, сен Алла тағаланың бірлігіне, құранның оның сөзі екендігіне, пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа *саллаллаһуғалайһиуәсәлләм* оның тарапынан елші екендігіне имандық (Абай, Тол. жин.). Кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ деген, пайғамбарымыз *саллаллаһуғалайһиуәсәлләмнің* хадис шарифі «мән лә хаяун лаһу уәла иманун лаһу» деген дәлелдер (Абай, Тол. жин.).

САЛМА¹ з а т. э т н. т а м а қ. *Иленген қамыр нанды май жағылған қазанға қарып пісіріп алғаннан кейін, оны пышақпен ұсақтап кесіп, сүтке қайнатып жасайтын тағам.* *Салма* а әлі ыстық, буы бұрқырап тұр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қазақтың тағы бір ұлттық тамағы кеспе немесе *салма* деп аталады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

САЛМА² з а т. т а м а қ. *Қаусырманың, көкөністердің, кәмпіштің және т.б. ортасына салынатын алуан түрлі қоспалар.* *Салмалардың* жеміс-жидектен жасалған (езілген жеміс-жидек массасын, қант немесе сірне қосып қойылғанша қайнатып, дәмдік және хош иістендіргіш заттар қосып дайындалған); сүттен жасалған (қант сірне шырынын сүт қосып қойылғанша қайнатып, үгілген какао, кофе, жаңғақ, жеміс-жидек массаларын қосып дайындалған, қою созылмалы консистенциялы масса); далаптан жасалған (қантты сірнелі шырынды әртүрлі қоспалармен қойылғанша қайнатып, бұлғанған масса); сүтті-далаптан жасалған (сүтті салмадан айырмасы – мұнда сүт өнімдері қосылады); ликерден жасалған (қант сірне шырынын қойылғанша қайнатып, тикер, шарап, спирт, коньяк, қышқылдар, эссенциялар, бояғыштар қосып дайындалады); балдан жасалған (бал және басқа қоспалар қосып, қант сірне шырынын қойылтып қайнатып дайындалған) түрлері бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САЛМА³ з а т. к ә с. *Егінге су жіберетін арық.* Анау шоқ пішеннің түбінде бидайға су келген *салма* бар (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Тау жақтан екі жағасына жал топырақ үйген *салма* құлап жатыр (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

САЛМА⁴ з а т. *Құлып салу үшін, есікті бастырып тұратын темір.* Сыртында жуандығы білектей темір *салма* бар, бір ұшы есіктің

жақтауында бекітілген, енді бір ұшында етік басындай қара құлып (З.Ақышев, Ақбел.).

САЛМА⁵ з а т. к ә с. *Балық аулауда қолданылатын, аудың аузына орнатылатын тас.* Аудың енін керіп тұру үшін пайдаланатын тасты Көкшетау облысының Щучинск, Еңбекшілер ауданында *салма* дейді (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика). Майқара қабағына біткен изен, Қой жүрмейд боз жусанға ауыз тиген. Шайырдың ақ *салмасы* ардақты шөп, Жеген мал бір уысын шықпайды үйден (О.Шипин, Дастан.).

САЛМАЙ ү с т. *Айнытпай, жаңылмай; бірден.* Аналарды *салмай* танығанмен, өзіне келгенде, үңіліп көп қарады, өз суретін бірінші рет көріп тұрғандықтан ба? Қызық тіпті (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

САЛМАҚ з а т. 1. *Заттың, нәрсенің ауырлығы.* Баязитті маған кісендеп алып келгенде, Баязит кісеннің *салмағына* шыдай алмай тұрғанда, осылай деп едім мен оған (М.Жұмабаев, Шығ.). Иығымды ауыр *салмақ* басып барады (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Тал жібектей оралып, Гүл шыбықтай бұралып. *Салмағыңнан* жаншылып, Қалсын құмар бір қанып (Абай, Тол. жин.). 2. <лат. netto> *Өлшенген заттың, нәрсенің көлемі, ауырлығы, күші.* Сондықтан табиғатта кездесетін шамалардың бәрі, мысалы, температура, *салмақ*, ұзындық, аудан, көлем тағы сол сияқтылар бір мөнде тұрмай, жағдайға қарай өзгеріп отыратын құбылма шамалар (А.Ермеков, Ұлы математика.). Адамның *салмағы* – дене дамуы мен денсаулығының негізгі көрсеткіші (ҚСӘ). Қаяз деген балықтың еті дәмді, әрі майлы болады. Орташа *салмағы* 5-6 кг, ұзындығы 25-65 см, ал үлкені бір метрден астам болады да, *салмағы* 20-22 кг-ға дейін барады (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика). 3. а у ы с. *Ауыртпалық, қиыншылық.* Көп ғажап бұл сипатта қатып қалмақ, Болса да сізге жеңіл, бізге *салмақ*. Біз дағы бөтен емес балаң едік, Әке едің болсаң да өгей, емес қалмақ (Ақмолла ақын, Күндер.). Жүректе бір ыстық *салмақ* қана қалды. Е, «кеңес» не болар?.. Өшер ме осымен, өсер ме? (Ф.Мүсірепов, Шығ.). Басса да қасірет *салмағы*, Өшпепті әкемнің арманы Ол бұл костюмді кигенмен, Амал не, тоздыра алмады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қара тастай ауыр сұрақ екен бұл, Нар төуекел, *салмағын* мен көтердім. Қанды жылдар қалып қойған жырақта Қандай зарлы естіледі құлаққа (М.Шаханов, Ғасырлар.). 4. а у ы с. *Бедел, орын.* Қаламда лаухұлмахбуз ұмытқан ба? Жазбапты бұл орынды көрмесіме. Қаңбақпен *салмағың* тең бұл заман, Лаж жоқ

жел айдаса ермесіңе (А.Байтұрсынов, Шығ.). Аянып көрген емен сол барымды, Және аяп көрген жоқпын қолдағымды. Білемін бүгінгі емес, ертеңгілер Өлшейді мына менің *салмағы* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Басып бара жатты сенің еңсенді Менің адал сезімімнің *салмағы*. Кері қайттым өзіме-өзім өкпелеп, Ол өкпені ұмытуға от керек (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5.** а у ы с. *Сабыр, ұстамдылық, байып.* Керімбалада саналы қайрат бар, ұстамды, сырлы *салмақ* бар (М.Әуезов, Шығ.). Қасың менен досыңды Қарасынан танысың. Шебер болар қызыңды Бармағынан танысың. Асыл менен жасықты *Салмағынан* танысың (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **6.** а у ы с. *Артылған жұқ, міндет.* Қалай жүрем асықпай, білесің бе, Маған сенген елімнің *салмағы* көп. Мен асығам атқан таң арайына, Ерте тұрсам, ем табам талайыма. Жаксы өлең нұс айтса, жабырқанам Жарасқандай ақ күміс самайыма (К.Салықов, Жезкиік). Мықтымын ғой дегенмен, Қорғасындай бір *салмақ* кетер емес денемнен. Басады кеп төбемнен (М.Мақатаев, Шығ.). **7.** а у ы с. *Мұң-шер, қайғы.* Жаңарған болат жолдарға дейін Басталып құйттай қармақтан, Күн балдақ заңғар залдарға дейін Мұнарасына қар қатқан Жаралған менің жүрегімдегі *салмақтан*!.. (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Артық салмақ Тамақты артық ішуден, ағзада болатын кейбір ауру салдарынан денені май басу, семіздік, өркениетті елдердің проблемасы. *Артық салмақ* іштегі нәрестеге де көп әсерін тигізеді («Замана»).

Аяғын салмақпен басты. *Баяу, ақырын қозғалды.*

Салмағы ауыр. *Жауапкершілігі зор, көп міндет жүктеген.* Ұрындым деп тіршілік кесіріне, Кір келтірме біреудің есіміне. *Салмағы* а у ы р өмірдің сауалы көп, Жауапкері өзіңсің шешіміне (К.Салықов, Жезкиік). Әттең, мұның а у ы р болды-ау *салмағы*, Ызаландым, Өзге амалым қалады. Саған соны көз қылайын дегендей, Кете бардым басқа қызбен мен-дағы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бесеуі Оразға кеп жүгіністі, Ендігі а у ы р *салмақ* оған түсті. Тындырды әділдікпен беске бөліп, Ораз ер өз алдына келген істі (О.Шипин, Дастан.).

Салмағы батты. *Ауырлық қылды, зияны тиді, жоқ жерден жауапкершілікке ие болды.* Жер мен көкке өзге түр кіргізген. Бір дүниеге *батып салмағы*, Жанды-жансыз затқа бас изеген, Жауыз күздің жалғыз зардабы («Қаз. әдеб.»).

Салмақ артты [салды, тастады]. *Міндет жүктеді, ауыртпалық салды.* Тек орамал тарт-

қандығың болмаса, Сөйтіп, *салмақ артқан-дығың* болмаса, Гүлге табын нәзіктігің болмаса, Анаға тән жазықтығың болмаса (М.Шаханов, Ғасырлар.). Банудың талабы міне, осындай қиыншылықтан туып отыр. Елизавета Сергеевна бұл жайында сіз не айтасыз? – деп Жақыпбек өзі шеше алмай тәжірибелі мұғалімге *салмақ артты* (М.Иманжанов, Шығ.). «Шеттен келген біреу маған ақыл үйретіп, *салмақ салма*» деген оңай, ойсыз, ұшқары, сыртқы мінезге мінді (М.Әуезов, Танд.). – Ең әуелі мақсат еткенім, сенің де дейтінін білу! Айт, не айтсаң мынауыңа! – деп тағы да *салмақ тастап* Есентай тоқтап қалды. Абай іркілген жоқ (М.Әуезов, Танд.).

Салмақ болды. *Кедергі болды, тосқауыл болды.* Елді талап еріксіз Еңбексіз мал тапқанға, *Салмақ болды* тыйымды (О.Шипин, Дастан.).

Салмақ дәрежесі. *спорт. Сайысқа түсетін спортшылардың белгілі бір салмақ деңгейі, ауырлық көлемі.* Жарыстың бірінші күні 54, 63, 76 және 97 кг *салмақ дәрежелері* бойынша белдесулер өтті («Егемен Қазақстан»). Он жыл бойы темір-терсек көтеріп, әбден шыныққан жігіт барлық қарсыласын оңай ұтып, 80 кг *салмақ дәрежесі* бойынша жеңімпаз атанды («Егемен Қазақстан»).

Салмақ түсті. *Ауырлық түсті; қиыншылық көрді, ауыртпалықты көтеруге тура келді.* Сол-ақ мықты, *түсті* соған барлық *салмақ* (А.Тоқмағамбетов, Сайра. бұлбұл). Он бесте қабырғама *түсті салмақ*, Нан тауып, үй асырап, жаным жалдап, Бір оттан үш азамат аттанғанда, Мен қалдым еркек кіндік – жалғыз бармақ (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). *Салмақ түсті* жүрек пенен миға мың Салт кезде де өзімді-өзім қинадым. Сәттерімді үндемеген жыр үшін Сұлулармен сырласуға қимадым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Салмақты көтерді. *Ауыртпалыққа, қиыншылыққа төтеп береді.* Елге келген *салмақты* Жаксы жүрек *көтеріп*, Табытын қағып шай ішіп, Тентек жүрер жөтеліп (М.Сұлтанов, Өлең.).

Үлес салмағы. *Алатын орны, рөлі.* Экономикамызда ауылшаруашылығының *үлес салмағы* мол («Қазақст. әйелдері»). Республикамыздағы жоғары, арнаулы орта оқу орындарының ішінде *үлес салмағы* көбі – пединституттар мен училищелер («Білім және еңбек»).

САЛМАҚПЕН ү с т. *Байсалдылықпен, байыппен.* Есікті ол (Хакім) қайтадан қакты, *сал-*

м а қ п е н қақты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бастықтың осылай, *с а л м а қ п е н* сөйлеуі маған заңды сықылды (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

САЛМАҚСУ *Салмақсы етістігінің қимыл атауы.*

САЛМАҚСЫ= е т. *Салмақты болғансу, байсалдану.* Дәндібай да өзінше, *с а л м а қ с ы п*, орнынан қозғалмастан екі қолын артына ұстап Сәтімбетті бақылап тұр (К.Оразалин, Көктем.). Кәдімгідей *с а л м а қ с ы п*, жұғымды, сиқыр дауыспен, сипалап сөйлейді (Ә.Әзиев, Жез тау.).

САЛМАҚСЫЗ *с ы н.* *Салмағы жоқ; ауыр емес, жеңіл.*

САЛМАҚСЫЗДЫҚ *з а т. 1. Салмағы жоқтық, жеңілдік.* Өзі тік тұрған сияқты, бірақ жер басып тұрған жоқ. *С а л м а қ с ы з д ы қ* та сезілмейді («Білім және еңбек»). **2. ф и з.** *Гравитациялық тартылыс өрісіндегі механикалық жүйенің бөліктері бір-біріне қысым түсірмейтін және бірін-бірі деформацияламайтын күй.* Механикалық жүйе үш шарт орындалғанда: 1) жүйеге гравитация өрістен өзге сыртқы күш әсер етпегенде; 2) кеңістіктің жүйе орналасқан бөлігінде гравитация өріс біртекті болғанда; 3) жүйе тек ілгерілемелі қозғалыста болғанда ғана *с а л м а қ с ы з д ы қ* күйінде бола алады (ҚҰЭ). *С а л м а қ с ы з д ы қ* жағдайында организмдердің функциясы мен мінез-құлқындағы өзгерістердің объективтік алғышарты қалыптасады (Қаз. тілі термин. Биология). Спутник жүйелерінің бүкіл комплексі *с а л м а қ с ы з д ы қ* жағдайында ұзақ уақыт ұшқанда, өте сенімді жұмыс істейтіндігін көрсетті («Соц. Қаз.»).

САЛМАҚТА= е т. **1.** *Ауырлығын байқап көру, салмағын сынау.* Мен де ерте тұрамын, Аулаға атып шығамын; Қолымды созып жан-жаққа, Көремін гирді *с а л м а қ т а п* (Қ. Ыдырысов, Аршында.). **2.** *а у ы с.* *Ақыл таразысына салу, ойлану.* Ұқпасың үстірт қарап бұлғақтасаң, Суретін көре алмасың, көп бақпақсаң. Көлеңкесі түседі көкейіңе Әр сөзін бір ойланып *с а л м а қ т а с а ң* (Абай, Тол. жин.). Айтар сөзін саралап, *с а л м а қ т а д ы* (Д.Досжанов, Тұлпар.). Үш үйір жиынның қайсысы базарлы, қайсысы ажарлы? Келдібай қарт ақыл таразысына сап, қайта-қайта *с а л м а қ т а д ы* (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). **3.** *а у ы с.* *Қыр көрсету, көкірек көтеру.* Атадан алтау тудым деп, *С а л м а қ т а м а* неменді, *С а л м а қ т а с а ң* неменді Тәңірі тесер төбеңді. Бір жеке туғанға жолығып, Өкпесі сонда торығар (Шалкиіз жырау, Шығ.). Ей, Ақтамберді, Қабанбай! Суытпа босқа түсінді, Қайрама

онша тісінді, Сырт тазасы не керек, Тазарт әуел ішінді. *С а л м а қ т а с а ң* айта ғой, Хан алдында күшінді... (Үмбетей жырау, Толғау.).

САЛМАҚТАЛ= е т. *Ақыл таразысына салыну.* Ақырында, алма-кезек пікір айтылып, ұсыныс *с а л м а қ т а л ы п* болғасын, шалдарға бөрі қосылды (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Сырымыз *с а л м а қ т а л а р* сын сағатта (Ғ.Орманов, Жан қанаты).

САЛМАҚТАЛУ *Салмақтал етістігінің қимыл атауы.*

САЛМАҚТАН= е т. **1.** *Салмағы арту.* Алматы Алатаудан алма ақтарып, Шымкент тұр қорғасындай *с а л м а қ т а н ы п*. Үзілер жүк тиеген ауыр состав, Арасын қос қаланың жалғап барып (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *а у ы с.* *Байсалды болғансу, нығыздану.* Қанша *с а л м а қ т а н а м* дегенмен, Дәулет Айбаршаны еріксіз күлдірді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Оразбай енді күлкіні тыйып, сызданып, *с а л м а қ т а н а* сөйледі (М.Әуезов, Абай жолы).

САЛМАҚТАНДЫР= е т. **1.** *Салмағын арттыру.* **2.** *а у ы с.* *Байсалды болғансу, түсін суыту.* – Кешіріңіз, Рақа! – деді Байжан да түсін *с а л м а қ т а н д ы р ы п* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Керекудің базарынан бір өңді теке аламын, – деп жүргенің қайда? – дейді түсін *с а л м а қ т а н д ы р ы п* (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

САЛМАҚТАНДЫРУ *Салмақтандыр етістігінің қимыл атауы.*

САЛМАҚТАНУ *Салмақтан етістігінің қимыл атауы.*

САЛМАҚТАС *з а т. х и м.* *Дене массаларын өлшеуге арналған массалары әртүрлі таразы тастарының жинағы* (Қаз. тілі термин. Химия.).

САЛМАҚТАС= е т. *Салмақ артысу, салмақ салысу, қыр көрсетісу.* Сонша *с а л м а қ т а с ы п*, сонша кергісіп отырған (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

САЛМАҚТАСУ *Салмақтас етістігінің қимыл атауы.*

САЛМАҚТАТ= е т. **1.** *Салмағын өлшеу.* *С а л м а қ т а т т ы* ыдысты бірі тұрып, Масаттанған кісідей біліп тұрып, – Ішінде бұл ыдыстың екі алма бар, – деді жұртқа екі ойшыл күліп тұрып (Е.Бердин, Екі ойшыл). **2.** *а у ы с.* *Ақыл таразысына салғызу, елеп-екшету.* Балаға әрбір тілектің алдын, артын, болдыратын һәм болдырмайтын себептерін *с а л м а қ т а т ы п*, тексеріп үйретуге міндетті (М.Жұмабаев, Шығ.).

САЛМАҚТАТУ *Салмақтат етістігінің қимыл атауы.*

САЛМАҚТАУ *Салмақта етістігінің қимыл атауы.* Ол өзінің ақындық жолының күшті-өлсіз жағын *с а л м а қ т а у ы* керек (Е.Ісмайылов, Сын.).

САЛМАҚТЫ *с ы н. 1. Ауыр, салмағы көп.* Маяны қозғалмастай етіп, *с а л м а қ т ы* сырықтармен бастырықтап тастады (Ж.Тілеков, Қайнар). Үлкен майлы құйрықты, *с а л м а қ т ы*, сүті орташа, тұрған жерлерінің жаратылысына өте бейімделгіш келеді (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.). **2.** *а у ы с. Байсалды, байыпты, орнықты (мінез).* Қақ-соқпен ісі жоқ, әдеп-өркенді, *с а л м а қ т ы* боп өсіп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алдағанға ермейсің Иманың болса *с а л м а қ т ы* (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Мінезің қара жерден ауыр болсын дегенің – беріден ойлама, әріден ойла, *с а л м а қ т ы* бол, жеңіл болма дегенің, – депті Сырым (Шешендік сөздер). Табанын тасқа құлдар тіле жүре, Жүз тонна қола әкелген бір өзіне... Металдан жаралғасын етген емес, *С а л м а қ т ы* көрінеді мінезі де (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** *а у ы с. Нақты, анық, асықпай орнықты айтылған (сөз).* Баяндап оқытудың тағы мынандай шарттары бар: анық, айқын оқу, ыңырсымай, сөзді орынсыз созбай, *с а л м а қ т ы*, айтатын орында асықпай, кісі қалай сөйлесе, солай оқу керек (М.Дулатов, Шығ.). Тайновтың да даусы *с а л м а қ т ы*, сөзі орнықты (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). **4.** *а у ы с. Астарлы, зілді (сөз).* Аукеңнің сөзі *с а л м а қ т ы* Ұялмай қайтсін ондайда. Басекен жарау сары атты Салып кеп қалды борбайға (М.Мақатаев, Шығ.). **5.** *а у ы с. Қиындықты, ауыртпалықты, қайғылы, дертті.* Бұл Мәжнүн тұра тұрсын таңды күтіп, Кетпелік Ләйліні де тіпті ұмытып. Бағана төсек тартып жатты деп ең, *С а л м а қ т ы* болып дерті қайғы жұтып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Баланың дұрыс өсуіне, қаны жүруіне, асы сіңуіне кесел деп көп дәлелдер көрсетеді. Бұл дәлелдердің *с а л м а қ т ы* екендігіне талас жоқ (М.Жұмабаев, Шығ.).

САЛМАҚТЫҚ *с ы н. Ауырлық, салмақтылық.* Рингтегі шайқастар спорттық разрядтар мен *с а л м а қ т ы қ* категорияларға сәйкес жүргізіледі (М. Хайрутдинов, Алғашқы.).

Салмақтық талдау. *г е о л. Зат құрамын сандық тұрғыдан анықтау әдістерінің бірі. С а л м а қ т ы қ т а л д а у* талданатын сынаманың анықталатын құрам бөлігі ерітіндіден тұндыру немесе айдау арқылы, аз еритін қосылыс немесе қарапайым зат түрінде бөлініп алынып, өлшенеді (Қаз. тілі термин. Геология).

Салмақтықылғалсыйымдылық, *г е о л. Таужыныс ұстап қалатын су салмағының оның құрғақ түрдегі салмағына қатынасы.*

САЛМАҚТЫЛАУ *с ы н. 1. Ауырлау, салмағы көптеу.* Кучугур қойының өзгешелігі – ұзын (жалпақ) құйрықты, шамалы жүн өнімі бар, *с а л м а қ т ы л а у* боп, жергілікті жағдайға бейімделгіш, берік келеді (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.). **2.** *а у ы с. Байсалдылау, байыптылау.* Үміттің мінезі *с а л м а қ т ы л а у*, тұйықтау ғой (Б.Аманшин, Жар мұңы). Екінші – бұрыл, оның денесі жуандау, мінезі *с а л м а қ т ы л а у* (С.Мұқанов, Есею жыл.).

САЛМАҚТЫЛЫҚ *з а т. 1. Салмағы молдық, ауырлық.* Лыпыл қағып Шынтеміров те жетті, денесінің соншалық *с а л м а қ т ы л ы ғ ы н а* қарамай, елпендеп ұшып кеткелі тұр (Б.Тілегенов, Көктем.). **2.** *а у ы с. Байсалдылық, байыптылық.* Қоянбайдың сөзінде *с а л м а қ т ы л ы қ* байқалады (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). Жүзінде бақытпен қоса *с а л м а қ т ы л ы қ*, қайсарлықпен қатар асау жігер ойнайды (І.Есенберлин, Қатерлі.).

САЛМАҚТЫРАҚ *с ы н. Ауырырақ, қиытірек, маңыздырақ.* Сендер көтеретін жүк бөрінен де ауыр, *с а л м а қ т ы р а қ*, жауаптырақ (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

САЛМАЛЫ *с ы н. Алмалы-салмалы қос сөзінің екінші сыңары; алынып салынатын.* Алмалы-с а л м а л ы тісің тілімен әрлі-берлі жылжытып, орнына қайта қондырды (Ә.Сараев, Бозқырау).

Салмалы карамель. *т а м а қ. Ішіне әртүрлі салмалар салынған, әртүрлі пішінде жасалған карамельдер. С а л м а л ы к а р а м е л ь* оралып немесе оралмаған қалпында шығарылады. Салмасының түріне қарай әртүрлі болып өндіріледі. Қос салмалы, жұмсақ түрлері бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Салмалы сомын. *т е х. Құбырлардың және түтіктердің иілімді жеңдерін тығыздап қосуға (нипель арқылы) арналған саңылаулы тесікті қалпақша түрінде жасалған сомын.*

Салмалы шоколад. *т а м а қ. Шоколадты, сүтті, қаймақты салмалары бар шоколадтар. С а л м а л ы ш о к о л а д т ы ң* ұзынша, сопақ түрлері бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САЛМАТАЯҚ *з а т. көне. Қазіргі допты хоккей ойынының ерте кездегі атауы.* Қарасайдағы мұзға келдік те, екі топқа бөлініп, *с а л м а т а я қ* ойнай бастадық (Ә. Қалдыбаев, Су тасушы.).

САЛМАУЫР *з а т. Ұшына тас салып, жіптің серпінімен ататын құрал, зақты.* Жерден жебе зуылдап, *С а л м а у ы р л а р ы* зуылдап, Ғаламат үн кернеді («Жеті қаған» дастаны).

САЛМОЙЫН *с ы н. Өркөкірек, өте төкаппар, тоңмойын.* Бір *с а л м о й ы н* сал

келер, Омырауы дал келер. Бақайынан келмес-ақ, Өзінен басқа пенделер (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.).

САЛОН [фр. *salon*] з а т. **1.** *Ұшақ, автобус т. б. жолаушылар көлігінің жолаушылар отыратын бөлмесі.* Самолет іші алғы с а л о н, артқы с а л о н, ортадағы с а л о н деп үшке бөлінеді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). **2.** *Сауда үйлерінің бір дәлізі, тауарларды таныстыру залы және т. б.* **3.** *Косметикалық ем-домдар жасайтын бөлме, мекеме.*

Сұлулық салоны. *Теріні, шашты, тырнақты күтіп, бояп, тән сұлулығын арттыратын әртүрлі шаралар жүргізуге арналған шағын мекеме.*

САЛОМАС з а т. х и м. *Құнбағыс майын сутектендіріп алатын қатты май. С а л о м а с* көбінесе мал майының орнына сабын өнеркәсібінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

САЛОРАМАЛ з а т. ж е р г. *Әйелдердің басына тартатын жеңіл орамал. С а л о р а м а л* әйел бас киімінің жеңіл түрі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САЛП е л і к. *Бір заттың төмен қарай салбырап түсіп кетуін бейнелейтін сөз.*

Салп етті. *Заттың, нәрсенің жерге түсіп кетуіне байланысты айтылады. Ірімшік жерге с а л п е т т і, іс бітті, қу кетті (Абай, Тол. жин.). Жаман тымақ жалп етті, Құлақтары с а л п е т т і. Көшеде жүрген бір ақ ит Тымақты тістеп ап кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қамшыға ұқсаған бірдеңе с а л п е т т і (Н.Баяндин, Құм асты).*

САЛПАЙ= е т. *Төмен түсу, салбырау. Болыстың аузы с а л п а й ы п* томсара қалды (С.Бегалин, Замана.). *Астыңғы ерні с а л п а й ы п, Екі өркеші қайқайып, Атандары жайылды, Жақып ағаң байыды (Манас).*

САЛПАЙТ= е т. *Төмен түсіру, салбырату. Бір құлағын тың тыңдағандай, с а л п а й т ы п* н жерге төсеп барады (Қ.Ысқақов, Тұйық).

САЛПАЙТУ *Салпайт етістігінің қимыл атауы.*

САЛПАҚ з а т. *Әрлі-берлі сабылған жүріс, салпаң.*

Көк салпақ. *Қар еріген кез, лайсаң. Сары кісі осы өткен көктемдегі к ө к с а л п а қ т а* пайда болған (С.Омаров, Қызыл арай). Даланың қары сөгіліп, к ө к с а л п а қ, лайсаң басталғанмен, әлі жер қарайған жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.).

САЛПАҚТА= е т. **1.** *Сабылып көп жүру. Кей күні таңертең ат бола қоймайды да, Тастамақ с а л п а қ т а п, тері тоны саудырап, етін қажап, жаяу бақырып жүреді (Ж.Аймауытов, Шығ.).*

Асылханға атқосшы боп, мен де бірталай с а л п а қ т а д ы м (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Екі ортаға Сөнтай көбіне с а л п а қ т а п жаяу жүреді (О.Сәрсенбаев, Сағым.). **2.** *Қыр соңынан қалмай, бастаған істі аяғына дейін жеткізу, соңына түсу. Флегматик адам – ауыр мінезді адам, түрлі әсерге көрсе қызар болмайды. Мәселені тез шешуге асықпайды, іс істегенде саспайды. Бірақ бір бастаса, с а л п а қ т а п артынан қалмайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Холерик темпераменті – сыртқы әсерлерді тез һәм терең алу. Холерик адам әрбір әсер артынан с а л п а қ т а й бермейді (М.Жұмабаев, Шығ.).*

САЛПАҚТАТ= е т. **1.** *Сенделтіп, тентірету. Ерегісsem итжеккенге с а л п а қ т а т а м ы н (Ж.Молдағалиев, Торғай.). 2.* *Құр сандалту. Ақан қасына ана бір Шөкей дегенді с а л п а қ т а т ы п* ертіп алыпты (С.Жүнісов, Ақан сері).

САЛПАҚТАТУ *Салпақтат етістігінің қимыл атауы.*

САЛПАҚТАУ *Салпақта етістігінің қимыл атауы; сабылып көп жүру, сенделу. Қайда жұмсаса, сонда с а л п а қ т а у д а н* басқаны білмейсің (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Ертеден қара кешке дейін с а л п а қ т а у м е н ғұмыры өтіп келеді (З.Иманбаев, Қыран.).

САЛПАҢ' с ы н. *Салбыраған, төмен түскен. Құлағы с а л п а ң, аяғы балпаң (Ауызекі).*

Салпаң құлақ. а) *Құлағы салпаған.* Кеуденді қасиетті сәуле кернеп, Жүрегің сол минутте жарылғандай. Не дерсің с а л п а ң қ ұ л а қ есектерге, Өгіздей өмір сүрген сүймей-жанбай! (М.Жұмабаев, Шығ.). Туғаның сорлы ақ ешкі егіз лақ. Біреуі өлгенінің с а л п а ң қ ұ л а қ. Бишара көп зарламай отынды отта, Бізге де болып қалар бірер тұяқ (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *С а л п а ң қ ұ л а қ, қара ауыз тазы арсалаңдап, құйрығын бұландатады (З.Шашкин, Ақбота). ө) Тыңшы, «жансыз».* Сен өзі ішімізді де байқа. Мүмкін өз адамдарымыздың ішінде с а л п а ң қ ұ л а қ болып жүрмесін (Ә.Шәріпов, Танд. шығ.). б) *Түк білмес, ештеңемен ісі жоқ жуас. Болбыраған бір с а л п а ң қ ұ л а қ* екен байғұс (Ауызекі).

Салпаң құлақ түлендер. з о о л. <лат. *otariidae*> *Ескекаяқтылар отряды, құлақты түлендер тұқымдасына жататын, суда тіршілік етуге бейімделген сүтқоректілер тобы.* Бірқатар белгілеріне қарағанда, с а л п а ң қ ұ л а қ т ұ л е н д е р басқа ескекаяқтылармен салыстырғанда, өзінің тектік тобынан ауытқыған (Қаз. тілі термин. Биология).

Салпаң құлақты. *Құлағы ұзын.* Сирия ешкісінің сүттілігі орташа, ұзын *с а л п а ң қ ұ л а қ т ы*, сабалақ жүнді болып келеді (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.).

САЛПАҢ² з а т. *Әрлі-берлі сабылған жүріс, салпақ.* *С а л п а ң да с а л п а ң* жортармын, Сары азбанға қосымды артармын, Торлаусыз өскен құланмын, Мезгілсіз жусап өрермін (Ақтамберді жырау, Жыр.).

САЛПАҢ³: е л і к. **Сопаң.**

Салпаң етті. *Сопаң етіп шыға келді.* Інім қармағының сабын жоғары көтеріп кеп қалып еді, алабұға біздей тікенегі бар, қып-қызыл қанатын едірейтіп, қара жолақ күйі, судан *с а л п а ң е т і п* шыға келді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

САЛПАҢБАЙ с ы н. *Құр сандалатын, берекесіз.* Үш мастер, қалғандары доп қаумалар ғана халі бар *с а л п а ң б а й л а р* (С.Бердіқұлов, Ғұмыр.). *С а л п а ң б а й л а р д ы* қойшы, – деп менсінбеуші едім (Р.Хайруллин, Офицер.).

САЛПАҢДА¹= е т. *Салбырау, салпаң-салпаң ету.* Ұшарды босаттым, секіре жөнелген ұшар қос құлағы *с а л п а ң д а п*, атылып-атылып ордаңдайды, ізінен қар борайды (Н.Сералиев, Қаңтар).

САЛПАҢДА²= е т. *Құр сандалып бос жүру, босқа әуре болу.* Сидиған салт басыммен *с а л п а ң д а п* жүре берем (А.Шамкенов, Табамын.). Жалғыз шүрегей бұйырмай, қара кешке дейін құр *с а л п а ң д а й д ы* (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Ат қадірін білмеген Батпақта қалар *с а л п а ң д а п*. Ас қадірін білмеген Ашықпай қалмас аңқаңдап (Бес ғасыр.).

САЛПАҢДАС= е т. *Сабылып көп жүрісу, құр сандалысу.* Қолдан келер қайраны жоқ жігіттер қайта *с а л п а ң д а с т ы* (О.Бөкеев, Қамшыгер).

САЛПАҢДАСУ *Салпаңдас етістігінің қимыл атауы.*

САЛПАҢДАТ= е т. *Салбырату, салпаң-салпаң еткізу.* Құлағыңды *с а л п а ң д а т ы п*, мықтылық еткенше, бір уақыт аяушылық білдірсенші (Р.Токтаров, Ертіс.). Жарыста құлақшынын *с а л п а ң д а т ы п* шапқан жігіт кәдімгі сері сұлтанның өзі еді (Ә.Тарази, Асу.).

САЛПАҢДАТУ *Салпаңдат етістігінің қимыл атауы.*

САЛПАЙ= е т. с ө й л. *Салбырау, төмен түсу.*

САЛПАЮ *Салпай етістігінің қимыл атауы.*

САЛПИ= е т. *Салбырау, төмен түсу.* Әбен *с а л п и г а н* ернін жиыра бір тамсанып қойды (С.Бегалин, Замана.). Астына мінген күрең ат, *С а л п и ы п* кетті құлағы. Арнада жылға тұра қап, Сәбимен бірге жылады (М.Мақатаев, Шығ.).

Далада жатыр кеуде керіп, ал даланың төсінде Бір топ есек жайылып жүр құлақтары *с а л п и г а н* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САЛПИТ= е т. *Салбырату, төмен түсіру.* Елжас үндемеген соң, ашуы тарқаған болар, – деп қайтадан ыржақтады, астыңғы ернін *с а л п и т т ы* (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Шапамша мойнына шылбыр тастағанда ғана, құлағын *с а л п и т ы п* табандап тұра қалған (О.Бөкеев, Үркер).

САЛПИТУ *Салпит етістігінің қимыл атауы.* Ерінді *с а л п и т у* – тамақтанудың, бірдемені байқаудың, зерттеудің құбылысы (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛПИЮ *Салпи етістігінің қимыл атауы.*

САЛПЫ с ы н. *Салбыраған, төмен түсіңкіреген (ерін, ауыз).* Мұқатай қайтып тіл қатпай, қасындағы *с а л п ы* ерін жігітке иек көтерді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *С а л п ы* аузы онан сайын салбырап кетті (О.Сәрсенбаев, Сағым). Қыран қабақ, *с а л п ы* ерін, Көзде күлкі жан телім, Тыңдағанның қоймас жанын байытпай. Тегін емес бұл кісі, Каспий тұлға, дүр кісі, Жаны мырза жазғытұрғы Жайықтай (К.Салықов, Жезкиік).

Салпы ауыз. *Төменгі ерні ерекше салбыраңқы адам.* Бай (бауырсақты аузына салып жатып). Сен әлі нет!.. *С а л п ы а у ы з да* менің, бес теңге жиырма бес тиын ақшам бар. Бес теңге жиырма бес тиын. Келсе жағасынан алып, алып қал, бас-сирақтан қалған ақша еді, иттің тұқымы созып бермей жүргені. Ендігәрі нәрсе сататын кісі емес екен. Тағы кімде? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Олармен қоштасып, ауылда Танабай үйінде еркектерден тек *с а л п ы а у ы з* Әбділде мен жабысқақ Мияш қана қалды (С.Сейфуллин, Шығ.).

Салпы ерін [ерінді]. *Малдағы астыңғы ерін.* Теке мұрын, *с а л п ы е р і н*, ұзын тісті, Қабырғалы, жотасы, болса күшті. Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы, Тояттаған бүркіттей салқы төсті (Абай, Тол. жин.). Айдасаң алыс жерім-ді, Алсаң ащы терімді, Өзіне-өзі сенімді, Тоят төс, *с а л п ы е р і н ді*. Топтан торай бермейтін Тұлпар аттай қунақпын (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Салпы етек. *Салақ, пысық емес (өйел).* Қарашы өзін, екеумізден *с а л п ы е т е к* Қалима асты (Р.Токтаров, Ертіс.). «Қайным, ондай *салпы е т е к т і* қайтесің (Ә.Нұрпейісов, Танд.). Қырықтан асқанша қыз тандап, аяғында бір *с а л п ы е т е к к е* кездесейін деп жүрмісің (Ғ.Мүсірепов, Танд.).

Салпы құйрық [қой]. қой шар. Құйрығының түп жағы жіңішкерек болып белдемден төмен түсе бітіп, төменгі екі жаны сыртына қарай шығыңқы келіп, тірсегінен санын соға біткен қой. Волошск қойы. Мұның өзгешеліктері: бойы биік, жүні биязы, жіңішке әрі салалы және салпы майлы құйрықты болады. Бұл қой тұқымы Европаның оңтүстігінде, Польшада, Венгрияда, Молдавияда, Украинаның оңтүстік бөлігінде, Воронеж облысында, Кавказдың солтүстігінде, Азов-Қара теңіз маңында, төменгі Волгада таралған (Ж.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

Салпы құлақты. Салбыраған құлағы бар. Ангор ешкісінің басқа ешкі тұқымдарынан ерекшелігі: салалы бұйра, жібек жүнді боп, салпы ұзын құлақты келеді (Ж.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

САЛПЫЕРІНДІЛЕР з а т. з о о л. Тақтұяқ-тылардың тұқымдасы. Тұмсығы алға қарай салбырап өскендіктен салпы ерінділер деп атайды. 5 туысы жойылып кеткен, қазіргі кезде 4 түрі Орталық және Оңтүстік Америкада, Оңтүстік-Шығыс Азияда, Анд тауында ылғалды, батпақты орманды жерлерде таралған. Еті, терісі үшін аулайды, қолға тез үйретіледі, 2 түрі ХТҚО-ның «Қызыл кітабына» тіркелген (Қаз. тілі термин. Биология).

САЛПЫЛ з а т. Салтылдаған, қолтылдаған қозғалыс. Мойнына ілінген қамыттың салпылынан үркіп, есі шыққан жас ат, құйындай ұшырып, лаға жөнелді (Бәйшешек).

Салпыл қакты. Салпақтады, сенделді, сергелдеңе түсті. Салпыл қақаты, түн қатты, «Мал-мал!» деді, мал тапты. Байыған сайын күтім жоқ, Бейлі кетті, ант атты (Абай, Тол. жин.).

САЛПЫЛАУ с ы н. Салбыраған, төмен түскен. Әнуардың салпылау біткен астыңғы ерні дір-дір етеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Екі ұрты салпылау жігіт кіріп келді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

САЛПЫЛДА= е т. 1. Салақтау, салбырау. Ағаш қапты маузер салпылдап, кара санын соғады (А.Нұрманов, Құлан.). 2. а у ы с. Құр сандалу, босқа әуре болу. Алма үй шаруасынан бас көтермей, таңертеңнен кешке дейін салпылдап жүреді де қояды (Б.Аманшин, Жар мұңы). Жігіттер Мұқамбеттің бос қалған қорамсағын алып, салпылдап кері қайтқан (Д.Досжанов, Тұлпар.). Бір жағынан Еріншек Тағы келді салпылдап. Болмаймын деп келіншек Ашу келді арсылдап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

САЛПЫЛДАҢҚЫРА= е т. Салақтаңқырау, салбырап кету. Бұл күнде насыбайы, қалжыңы, ескі сөзі. «Ондай қыл, мұндай қыл» деген

ойыны болмаса, өзге өнерінен жүрдай боп, дау қуып, ет аңдыған, екі күрек тісінен айырылған, саптамасының қонышы салпылдаңқырап кеткен сұқымдау шал еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛПЫЛДАТ= е т. Салақтату, салбырату.

САЛПЫЛДАТУ Салмылдат етістігінің қимыл атауы.

САЛПЫЛДАУ Салмылда етістігінің қимыл атауы; салп-салп ету, сандалу, сенделу.

САЛПЫНШАҚ з а т. э т н. Зергерлік бұйымдарда, құйысқанда, кісенің жанында, жүгеннің сағалдырығында, өмілдірікте үзбелі, өрнекті, салбырап тұратын әшекейлер. Салпыншақ өңіржиек, сырға, тұмар сияқты зергерлік бұйымдарда, ер-тұрман жабдыктарында салбырап тұратын әшекейлер. Өңіржиегінде алтын, күміс жалатқан салпыншақ сәнді шынжырлар, түрлі-түсті шашақтар жалт-жұлт шағылысады (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Сырбайдың белінен түспейтін оқшантайы, қыны, басқа да қажетті салпыншағы көп, жезге жапқан күміс әшекейі сүртіліп бітуге жақындаған, қазақы кісі болушы еді (С.Мұқанов, Сырдария).

САЛПЫНШАҚТЫ с ы н. Салпыншағы бар. ≈ Салпыншақаты сырға.

САЛПЫС з а т. ө с. <лат. morina> Салыстар тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдіктер. Қазақстанда 2 түрі бар, жиі кездесетіні – ұсақгүлді салпыс (M. parviflora). Салпыс Жетісу (Жоңғар) Алатауында, Теріскей Алатауы мен Кетпен тауының биік белдеулеріндегі жартастарда (биіктігі 3000–4000 м) және шабындық жерлерде өседі (ҚҰЭ). Салпыс-тар құрамында 1 туысқа қарайтын 20 түрінің Қазақстанда 2 түрі өседі. Тілімделген, тікенді, кейде бүтін жапырақтары шоқтана орналасқан. Гүлдері қос жынысты. Жемісі – тұқымша. Әсемдік өсімдіктер (Қаз. тілі термин. Биология).

САЛ-САЛ' з а т. ә д е б. Фольклорда қолданылатын (жанр, тәсіл) ұйқас түрі. Сал-сал білек, сал білек, Балдан тәтті бал білек, Мектепке бар бір мезгіл, Әжеңнің тілін ал, білек (М.Жұмабаев, Шығ.). Сал-сал жырым, Ағытыл, алтын сандығым. Сен бар жерде баймын да, Сен жоқ жерде жарлымын. Сал-сал жырым, сал жырым (М.Мақатаев, Шығ.).

САЛ-САЛ' ү с т. Өне бойы мылжа-мылжа, дел-сал. Өне бойым сал-сал, қозғала алмай қалыппын (З.Ақышев, Жесірлер). Өне бойы сал-сал, белін, бөкесін әрең қозғайды (Д.Әбілев,

Баянауыл.). Біреу ұрып-ұрып кеткендей, өне бойы *с а л-с а л* (З.Ақышев, Ақбел.).

Сал-сал болды. *Буыны құрып, бойы босады.* Мұбада болса ол бір көз. Тамаша қылса изумә-иуз, Кетіп қуат, йумылып көз Бойың *с а л-с а л б о л с а* нигө? (Абай, Тол. жин.).

САЛ-САМАЛ з а т. *Самал жел; көктемнің жылы желі.* Ол өмірге келгенде көктем еді, Жер гүлін, көк те нұрын төккен еді. Саялатып *с а л-с а м а л* өпкен еді, Сол өмірге несіне өкпеледі?! (М.Мақатаев, Шығ.).

САЛ-САХАРА з а т. *Шөл дала.* Ұшқан құстардан сан сәлем жолда сен, мейлің, Ол кетті сенен ол енді қайта келмейді. Рухың сенің *с а л-с а х а р а л а р д а* шөлдейді. Рухы оның келмейді, бірақ өлмейді!!! (М.Мақатаев, Шығ.).

САЛ-СЕРІ з а т. э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамында ерекше өнерпаздықпен байланысты ұғым; сал мен серілердің жиынтық атауы. Сал-серілер* топтаса жүріп, ауыл-ауылды аралаған, ақын, әнші, балуан, т.б. өнерпаз серіктері қатар жүрген. Серілердің бірдей ат мінуі, біртектес киім киюі, салдардың елден ерек, алабажақ киімі, басындағы үкісі де көшпелі дала әртістеріндей әсер қалдырған (ҚҰӘ). Ол – Ақан сері, Біржан сал сияқты *с а л-с е р і л е р* көрген, солармен бірге жүрген, салдық құрған (Б.Кенжебаев, Асау.). *Сал-серілер* жүріс-тұрысы, киім киісі, мінез-құлқындағы оқшаулығы, ерсі қылықтары мен еркелігі қатарлы айрықша қаракеттері арқылы дараланады («Жас Алаш»).

САЛ-СЕРІЛІК з а т. *Ойын-сауыққа елігушілік, салдық, серілік құрушылық.* Көңіліңді желпісінші *с а л-с е р і л і к*, Бой бекіт, босамашы борша егіліп; Сағынды сындырмашы күншілдерге, жылайтын тірі жүрсең, өлсең күліп (М.Әлімбаев, Өшпес от). Шалдың *с а л-с е р і л і к* шағын көрген сұлу Ханымсай әлі сол әдемі, сымбатты шағын жоғалтпапты (С.Бақбергенов, Мен.). Ән-жырды әуелі ата-анасынан үйренген Кенен 11 жасынан домбыра тартып, өз жанынан өлең, ән шығара бастайды. Жетісу өңіріндегі *с а л-с е р і л і к* дәстүрдің, айтыскерлік өнердің көрнекті өкіліне айналады (Жетісу энцикл.).

САЛСҮЙЕК с ы н. *Селқос, енжар, жалқау.* Жалқау бар ма жатаған, Жұрынбекке тең келер? *Салсүйек*, – деп атаған сол себепті жеңгелер (С.Сейітов, Жаңғырық).

САЛТ¹ з а т. 1. *Халықтың кәсіп, сенім, тіршілігіне байланысты қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын дәстүр түрі.* *С а л т* өз уақытына орай жаңарып, қоғамдық болмыс ұстанымдарына бейімделіп отырады (Қаз. тілі

термин. Педагогика.). *С а л т* – тұрақтылық қасиетіне ие болған мәдени іс-әрекеттер жинағы. Олар адамдардың іс-әрекет стереотиптеріне айналады, жалпылық қасиетке ие болады (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). Бұрынғы өткен халықтармен, олардың мәдениетімен, *с а л т ы-м е н* таныстыру, бұрынғыдан қалған тамтықтарды қалай іздеу жайында, қалай пайдалану туралы баяндама беру (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). 2. *Өмірде тұрақтанып қалыптасқан, жалпыға бірдей үйренішті қылық, ырым, кәде.* Сонда саған құмар болып ол тұрар, Көкірегін өкінішке толтырар. Біле білсең жазалаудың осылай Бабалардан келе жатқан *с а л т ы* бар (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қапыда бір күн қайғыра қалсаң, ардағым, Қапаста мен де қара түнекте қалғаным. Үмітім менің, мұратым менің, арманым, Осы қалпыңнан, жарқын *с а л т ы ң-н а н* танбағын (М.Мақатаев, Шығ.). 3. *Ырым.* Ал, азамат, жаңа ұрпақ, Барынды қолдан шығарма, Жақсылықпен жарылқап, Жақсы *с а л т п е н* тұралда! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). 4. *Қалыптты жағдай, тәртіп, ұстаным.* Бөтен ойдың иісі деп қалдыңыз ба, Бір әуреке қойдыңыз салдыңыз да. Жақсы көру *с а л т* екен Сіз үшін бір Жорғалаған адамды алдыңызда (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 5. *а у ы с.* *Жаман әдет, теріс қылық, келеңсіз мінез.* Бұл елдің күн көргені – өтірік ант, Қазаққа алдау деген болды ғой *с а л т* Не түзеліп, не бұзыл, ылажым жоқ, Қақсап, зарлап, айтты да өтті ғой қарт (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Азуды қайрап, бармақты шайнап өтті күн, Ғылымды іздер, алысты көздер жетті күн. Ақсақал артқа, жастар тартса *с а л т қ а*, Әперер жұртқа кекті кім? (М.Дулатов, Шығ.). 6. *Діни наным-сенім.* Отқа табыну *с а л т ы* ертедегі халықтардың бәрінде де болған (М.Исқаков, Соқыр сенім.).

Ата [баба] салт. *Ата-бабадан жалғасып келе жатқан, дәстүрге айналған жөн-жоралғы, әдет-ғұрып.* Жүйрікке міну – жігіттік *а т а с а л т ы н д а*, Жабулап күндіз, суытып қоңыр салқында. Жаратушы едік қасқабас сонау қос атты, Жал-құйрықтарын малынып кешкі алтынға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Үйден шықтым қыз іздеп, Ер Қосай мен Манастан Үшбурыл мен Таластан, Атты, тонды адамға, Алыс жол жүрсе жарасқан. Жақсы менен жаманның Арасы болар жер-аспан. Ағайынның жақсысы, Бір-біріне қарасқан. Ақымақтың белгісі *А т а с а л т т а н* адасқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Әке, қызың күйе жақты даңқыңа, Күйе жақты *а т а-б а б а*

салтына. Сатқындықтан жиренішті не болмақ Таудың қайсар ұлағатты халқына (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Батырлық салт. этн. *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әскери өнерге тән дәстүр*. Тәж-тағы бар алтыннан Айырылыпсың Ақжелек, *Батырлықтың салтына*н. Батыр басқа, бай басқа, Халық басқа, хан басқа, Ханда қалмас қасиет Қызыққан соң мал басқа, Астында тақ, баста тәж, Алтын төсек жанбаста (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Жігіт салты. этн. *Жігіттік, бозбалалық салтын құру деген мағынада*. Құрдым мен он сегізде *жігіт салтын*, Байқамай еш нәрсенің алдыартын. Басым бұлбұл, аяғым дүлдүл болды, Перзент жоқ, бұзады екен ердің шартын (Шал ақын, Өлеңд.).

Салт айтысы. этн. фольк. *Халықтың өдет-ғұрпы мен сенім-нанымна, күнкөріс кәсібіне байланысты қалыптасқан айтыстың ежелгі түрі*. *Салт айтысы* белгілі бір өдет-ғұрып негізінде топпен орындалатындықтан, өлең мәтіні жұрттың бөрі жатқа білетіндей жеңіл, аса қарапайым болып, көбіне тұрақты қайталаулар негізінде айтылады (ҚҰЭ). *Салт айтысының* дін, табиғат сыры мен өмірлік мәселелерді жұмбақтауға құрылған түрлері де кездеседі (ҚҰЭ).

Салтына берік. *Әбден қалыптасқан, тұрақты; салт-дәстүрі бұзылмаған*. Тарау-тарау жолдар бар, Қадау-қадау көлдер бар. Сарзарған сарқын шөлдер бар, *Салтына берік*, айнымас Қабырғасы бүтін елдер бар (Қабан жырау, Алтын қазық).

Салтына түсті. *Дағдылы әрекетін жасады, кемеліне кеп, батырлық салтын жасады*. Қобыландының тілегін бүкіл Қыпшақ тіледі. Қайыры көп халқына, Енді *тұс іп салтына*, Таулар күйіп, тас жанған Алты жаста баланың Елбеңдеген зарпынан (Қобыланды батыр). Сый қылмасаң халқыңа Келе алмасаң қалпыңа. *Тұсе* алмасаң *салтыңа*. Жүре берсең салпылдап, Төрт құбыласы тең екен Дегенді саған кім айтар? (Қабан жырау, Алтын қазық).

САЛТ² үст. *Жеке, жалғыз; бір өзі*. Олар *салт* қидырып кетті (Ғ.Сланов, Асау арна). *Салт* адам атын байлап, бүркітті жерге қондырып, көзіне шалынған үш кісіге сылбыр аяңмен жақындады (С.Мұқанов, Шығ.). Төрт жүздей адам, бөрі *салт* (С.Шарипов, Бекболат). // *Жүгі жоқ*. Жүк артылмаған *салт* түйе сағатына 4,5–6 км жол жүреді (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру).

Салтат. *Жеке міңуге арналған ат, мініс аты*. Бұрын *салт атқа* мініп үйренген адам анданда оны да аңсайды (С.Бақберген, Адам.).

Салт атты. *Атқа салт мінген*. Мына бір *салт атты* кісі өтіп бара жатыр (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Өзен жактан бір *салт атты* келіп, Жамалдардың соқаға жегіп жүрген көк атын ноқталап әкетуге ыңғайланды (Б.Майлин, Шығ.).

Салт басты [атты], сабау қамшылы. а) *Бір өзі, жалғыз; үйленбеген, бойдақ*. Бірақ Махмұт секілді тамақ асырап қаңғып жүрген *салт атты, сабау қамшылы* кедейге Әбдікәрім сынды айбынды адамның қызынан да аспандағы бұлт жуық еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біле ме түсінбеген өннің парқын, Өн үні естіледі оған салқын. Жүрсем де *сабау қамшы, салт атты* боп, Таралған ел ішіне өнім қалсын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). ә) *Малы жоқ, жарлы-жақыбай*. Бұл күндегіге байлық та мақтан емес, ақыл, абырой да мақтан емес, арыз бере білу – мақтан. Бұл екеуі қолынан келген кісі *салт атты, сабау қамшылы* кедей де болса, аз да болса орны төрде, майлы атқа, майлы етке қолы жетеді (Абай, Тол. жин.).

Салт етістік. лингв. *Табыс септізіндегі тура толықтауышты меңгере алмайтын, тура объектіге сабақталмай-ақ, жанай жүзеге асатын етістік*. Мағынасы жағынан топтастырылған етістіктерді өзара салыстыратын болсақ, *салт етістіктердің* көпшілігі адамның көңіл күйін, қимыл-қалпын, қозғалыс-әрекетін білдіретін етістіктер болып келеді (Қазақ тілі. энцикл.). *Салт етістікті* сабақтыға айналдыруда -тыр, -тір, -дыр, -дір, -ғыз, -гіз, -кыз, -кіз, -ыр, -ір, -т. секілді өзгелік етіс жұрнақтары (ағаш өсті – ағашты өсір; орындық тұр – орындықты тұрғыз, т.б.), ал сабақты етістікті салт етістікке айналдыратын -ыл, -іл, -л, -н тәрізді ырықсыз, өздік етіс жұрнақтары үлкен рөл атқарады (ҚҰЭ).

Салт мінді. *Атқа жүк артпай, арба жекпей, өзін жеке мінді*. Жұмысқа жегіліп және *салт мінді* *лген* жылқының байлаулы тұрған жерінде оттап қоймауы үшін, үстіндегі ердің алдыңғы қасына тізгін іліп қою немесе тізгінін шоқтық жалына шорт байлап, шылбырынан қазыққа байланылып қойылуын қаңтару дейді (Ж.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.). Сауыққа бардым онымен *салт мінді* өзім, Қуаныш көрдім, қайғы емес қарақат көзін. Бөйгенің келсе алдынан Құлагерге ұқсап, Бойымды менің алатын алапат сезім (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Салт мініс. *Жеке міңуге арналған*. Қазақ жылқылары *салт мініс* пен ауыр-жеңіл жұмыстарға да мықты, жүріске берік, төзімді ке-

леді (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.). Адай жылқысы – *с а л т м і н і с к е* қолайлы, басы жеңілдеу, шоктығы шығыңқы, сауыры етсіздеу, итарқалау, аяқтары жіңішке, сіңірлі келеді. Ауа райына төзімді әрі жүйрік (Ж.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

САЛТАҚ с ы н. *Былғанған, лас, кір*. Оң жамбасы қара күрең, *с а л т а қ* (М.Сүндетов, Ескексіз.). Шабынып құйрығымен соққан, *с а л т а қ* сауыры қып-қызыл жосадай (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

САЛТАҚ-САЛТАҚ с ы н. *Кір-кір, лас*. Қарағым-ау! Жеңің *с а л т а қ-с а л т а қ* боп кетіпті ғой! Мұрыныңды сүртпесейші, әлде кімнің баласына ұқсап, – деп Қажікенді иегінен қақты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Самауыр үсті-басы *с а л т а қ-с а л т а қ* масқара болып келіп тұр (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Бір аршопке шапаны сондай шап-шақ, Мүшесінен буынып, басады алшақ. Қарсы алдына жымырып келтірем деп, Ақ тымақтың құлағы *с а л т а қ-с а л т а қ* (Абай, Тол. жин.).

САЛТАҚТА = е т. *Ластау, былғау*. Маңдай тұсынан тер дағы *с а л т а қ т а ғ а н* қоңыр салыны тұмшалай байлаған Төкен де үлкен ағаш күрегін таянып, маған күлімдеп қарап қалыпты (М.Иманбаев, Сұлу).

САЛТАҚТАН = е т. *Ластану, былғану*. Осы бұзаудың біреуінің жамбасы *с а л т а қ т а н-с а*, жаным шығып кете жаздайды (Б.Майлин, Шығ.).

САЛТАҚТАНУ *Салтақтан етістігінің қимыл атауы*.

САЛТАҚТАУ¹ *Салтақта етістігінің қимыл атауы*.

САЛТАҚТАУ² с ы н. *Кірлеу, ластау*. Аласа төсек ағаштарының үстерінде кірлеу, *с а л т а қ-т а у* төсеніш ретсіз жатады (С.Сейфуллин, Өңгім.).

САЛТАНАТ з а т. **1.** *Барлық пен байлықтың әдемі үйлесімі, сәулетті, сәнді көрініс*. Аңшылық әуелінде қандай тәтті, Еркіндік, кім жек көрер *с а л т а н а т т ы*. Бұл күнде қоңлы тұғыр табылса да, Аздан соң желдіктерсің, жауыр атты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ол бақта күн де жарық, түн де жарық, Қызарып күндік жерге түсер сағым, Инжу, маржан сол бақтың суларында, Асыл тастың сонда көп шамшырағы, Мисалы, бейне жұмақ *с а л т а н а т ы*. Қызығына жан жетпес Иран бағы (Ә.Найманбаев, Шығ.). Үйіне бай-мырзаның келген шақта, Қазына *с а л т а н а т ы* н көрген шақта, Ойлайтын мұнан артық не керек деп, Осындай құдай бәрін берген шақта (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Дастарқан*

байлығы, көл-көсір тамақ. Дастарқанның *с а л т а н а т ы* н д а да қапы жоқ (Ә.Кекілбаев, Дала.). **3.** а у ы с. *Жасау-жабдық*. Есітіп, көзін көріп, құлақпенен, Ойладың әділдікті сауап-пенен. *С а л т а н а т* пен қазынаңызда хисап жоқ, Түзеттің салтанатын қонақпенен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **4.** а у ы с. *Асқан әдемілік, сұлулық*. Жүрмісің аман-есен перизатым, Көрген жан сипатыңа таң қалады, Бар шығар Гүлбарамдай *с а л т а н а т ы* ң (Ақан сері, Шығ.). **5.** а у ы с. *Жөнсіз мереке; у-шу, дақпырт, даңғаз*. Шықты да балағаннан көртең қатын, «Степан, – деді – бұл қай *с а л т а н а т ы* ң. Батырға үйде жатқан ұйқы бермей, Отырсың өлендетіп, қайда ұятың?» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Сән, қуаныш*. *С а л т а н а т ы* атаңның, Сен едің алмас қылышы. Қарағым, сенсіз не болар, Барлық елдің тынысы? (Ә.Найманбаев, Шығ.). **7.** ж е р г. *Салт*. Өрелдің *с а л т а н а т ы* басқа, иттері қара қасқа (Қаз. тілі аймақ сөздігі). **8.** а у ы с. *Қызық думан*. Дауылдан да, жауыннан да қалқалап, Көрсетер ем талай қызық, *с а л т а н а т*. Аяғым да қозғалмайды қайтейін, Өтер едім өмір бойы арқалап (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Салтанат құрды. *Мерейі үстем болды, дәуірледі*. Әрқашан шындық жеңеді, әділдік *с а л т а н а т қ ы р а д ы* (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Салтанат түзеді. *Салтанат құрды*. Қазақтың қандай еді мәгішаты, Бір күнде көшіп қонған рахаты. Қайғы жоқ, хәсірет жоқ, қыз-бозбала, *Түзеген* бәсекемен *с а л т а н а т ы* (М.Дулатов, Шығ.).

САЛТАНАТТЫ с ы н. **1.** *Бай, дәулетті*. Көлеңке қылып басына, Кілем төсеп астына, *С а л т а н а т т ы* байлардың Самаурыны бұрқылдап (Абай, Тол. жин.). Отырған жері күлкі базар еді, Сауықтың *с а л т а н а т т ы* ажары еді. Әншілік, ақындықпен туа біткен, Сиқырлы ойындары ғажап еді (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Ресми, мерекелік*. *С а л т а н а т т ы* сапта тұр. Ашық аспан мөлдіреп, Күн төгеді шұғыла нұр (Ә.Ахметов, Өлеңд.).

Салтанатты көш, э т н. *Жасау-жабдығы мол, сәнді көш*. Ертеде *с а л т а н а т т ы* к ө ш т і әдетте байдың, бидің т.б. беделділердің бәйбішесі бастайтын болған. Шоқан Уәлиханов жинаған көне жырдың біреуінде: Иір-Иір көшуге, Ирек атан болсашы. Жетектеуге атанды Қоян-қолтық керме қас Бәйбішелер болсашы, – деген жолдар кездеседі (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

САЛТАНАТТЫҚ с ы н. *Салтанатқа, тойға, мерекеге арналған (тән)*. *С а л т а н а т т ы* қ киімнің бітімі сыпайылау, тігісі жатық, зерлі, оқалы, кестелі, басына киетіндері көтеріңкі,

аяқ киімдері шоңқима, биік өкшелі, қайқы тұмсықты (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі).

САЛТАНАТТЫЛЫҚ з а т. *Сәнділік, әдемілік.* Киімнің *салтанаттылығына* қарап, саудаласпастан мінгізіп алып, айдай жөнелдім (Ә.Әбішев, Армансыздар).

САЛТАҢ ү с т. *Жеке, дара; бойдақ.* Өзі князь, әрі бай, шешен деген, Досы да көп, уағдаға бекем деген. Сөз ішінде байқатпай отырмайды, Қатынсыз, әзір *салтаң* екендігін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ғұмырында жас иіс көрмей, *салтаң* өтеді екенмін, деген қорқыныштан аза бойы қаза тұрған (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Сонда Жібек сөйлейді: – Қаршыға жырау, сен, – дейді. Барсаң барып кел, – дейді. *Салтаң* атты кедейдің Жорғасын ал да мін дейді (Қыз Жібек).

Салтаң бас. *Өзі ғана, жеке басы.* Бұрынғыдай қалта-дорбасы да жоқ, *салтаң басы* келіп еді (З.Шүкіров, Жас жесір).

Салтаң жүріс. *Бос, жүксіз жүріс.* Қала мен ауылдың, ауыл мен ауылдың арасында *салтаң жүрген* машиналарды күнделікті өмірде аз кездестірмейміз. Осыны түпкілікті жоймағанмен, азайтуға, автотранспортты пайдаланудың тиімділігін арттыруға бола ма? Өйткені *салтаң жүріс* жанаар-жағар майдың орны толмас шығыны (Қаз. лексикасы. қолд.).

Салтаң тәжірибе. х и м. *Таңдалып алынған әдісті нақтылау үшін немесе құралды тексеру үшін жүргізілетін тәжірибе* (Қаз. тілі термин. Химия.).

САЛТАҢДА = е т. *Селтеңдеу, салтылдау.* Қалбағайлы түйелер Жүк көтермес *салтаңдап*. Аруанадан туған нар Көп көтерер талтандап (Бес ғасыр.).

САЛТ-ДӘСТҮР з а т. м ә д. *Әр ұлттың, халықтың діні мен сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі туғызан ғұрыптардың жиынтығы.* Өткен заманда қазақ қоғамы үшін *салт-дәстүр* бұлжымас заң рөлін атқарады. Мысалы той, наурыз көже, қыз ұзату, қонағасы, шашу, ерулік ата салты болып саналады (ҚҰЭ).

САЛТЕНТЕК з а т. в е т. *Жыңды, барлық малда болатын ауру.* *Салтентекпен* ауырған малдың жылауығында құрт қайнап тұрады. *Салтентекпен* ауырған малдың миын тесіп, жылауығын алып тастап емдейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САЛТҚЫ¹ з а т. 1. *Қақпаны ішінен ілетін көлденең ағаш.* Қаранар қақпасына бас сұғайын десе, *салтқысы* киілген, жабық (С.Мұқанов,

Аққан жұлдыз). Өзі соңынан кіріп, есігін жауып, *салтқысы* н салды да, үстіндегі бір киер киімдерін шеше бастады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Қақпаның *салтқысы* жеңілдеу еді (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар). 2. *жерг. Қасқырға құратын қақпанды бекітетін ауыр ағаш.*

САЛТҚЫ² з а т. к ә с. *Қармақ қалтқысы.* *Салтқы* балықтың қармаққа түскенін білдіреді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Көкшетау облысының Щучинск, Еңбекшілер ауданының тұрғындары балық аулайтын қармақтың қалтқысын – *салтқы* деп атайды (Қ.Айтқазин, Кәсіби лексика).

САЛТ-МАШЫҚ з а т. *Халық тұрмысында ежелден қалыптасқан дәстүр, әдет-ғұрып.* Біз Индия халқының тарихынан елдік *салт-машығына* біраз жайлар естідік (М.Әуезов, Индия очерк.). Ежелгі *салт-машық* бойынша, бұл өмірдегі ағайын Зере отырған үйді жатсынған жоқ (М.Әуезов, Абай жолы).

САЛТ-САНА з а т. *Қоғамдық ойдың, дәстүрдің, әдет-ғұрыптың жиынтығы.* Бұл өлеңдерде *салт-сананың* бұзылуы жырланады, халық өмірінің көне әдет-ғұрпы мен ескі салттарының құлдырауы, билер мен әкімдердің парақорлығы мен пәтуасыздығы, тұрмыс-тіршіліктің нашарлауы, т.т. сөз болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Заман өзгерді, мақал-мәтел, *салт-сана* өзгерді (С.Бакбергенев, Менің дос.). Күннен-күнге лаулай түскен құштары?! Бұл не пәле *салт-санада* н тсықары?! Тумай жатып қағынғаны қалай деп, Жұрт жағасын ұстады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САЛТТА = е т. *Салт, жеке-дара жүру, салт міну.* Бас-аяғы 40–50 шақырым жер ғой, *салттап* барсаң да болады, оған арбаны әуре қылма (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САЛТТАН = е т. *Үйренішті әдетке, дағдыға айналу.* Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен, өз оңтайымен сөз тізіп әдеттенуінен, *салттануына* н болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

САЛТТЫ с ы н. *Атқа салт мінген, салт жүрген.* Суатқа бұрын жеткен *салтты* адам көң орнын қопарып, түтін салып үлгерген екен (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Бір күні совхоз жақтан *салттысы*, шаналысы бар көп адам келді (З.Иманбаев, Солма. гүл). «*Салттысы*, арбалысы» дегендей, бізді бір қоналқа жерге дейін көп достар шығарып салды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

САЛТШЫЛ с ы н. *Әдет-ғұрыпты берік ұстағыш, дәстүріне берік.* Ұйғыр – ұлттық дәстүріне берік *салтшыл* халық («Жетісу»).

САЛТЫНША ү с т. *Салты бойынша, әдетінше, ғұрпынша*. Бұрынғы (төңкерістен бұрынғы) мектеп ақсүйек төрелердің, байлардың балалары үшін өлшеніп, пішіліп беретін білімі де, тәрбиесі де байлар тұрмысы, төрелер *салтынша* болатын еді. Қазіргі мектеп жалшылар мектебі, кедей бұқараның мектебі, сондықтан қазіргі мектептің үйрететін білімі де, беретін тәрбиесі де малшылардың, бұқараның салтынша болу керек (М.Дулатов, Шығ.). – Құрмаш, бас аяғыңды! – деді оған Әділбек қала *салтынша* бір қолын беріп амандасып, – Аманбысың? (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

САЛУ *Сал етістігінің қимыл атауы. Қандай да бір құрылысты (үй, көпір, жол) тұрғызу*. Орталық Қазақстандағы ірі ауыр өнеркәсіптің барлық салаларын техникалық сумен қамтамасыз ету үшін Қазақстан Ғылым академиясының ғалымдары Ертіс – Орталық Қазақстан каналын *салудың* схемасын жасады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Біздің пікіріміз бойынша, Қаратауда жылына бір миллион тонна фторсыз балқытылған фосфаттар өндіретін еліміздегі тұңғыш циклонды заводты жобалап, *салуды* а дереу кірісу керек (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Сырға түнған қой көзі шоқтай жанып, Көкірегі алапат отқа айналып, Тағдырынан алғандай дұрыс өкім, Сосын көпір *салуды* кірісетін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ау салу. к ә с. *Балық аулау үшін тор құру, суға ау тастау*. Бұрын еспелі қайықпен *ау салушы* едік (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика).

Өрнек салу. Әшекейлеу, оюлау, нақыштау. Жарық алып сықсыма шам отынан, Бұл кілемді анам жылдар тоқыған. Білмесе де әліпті өзі таяқ деп, *Өрнек салу* өнерін ол оқыған (С.Мәуленов, Алып кет.).

САЛУАЛЫ¹ с ы н. к ө н е. *Салиқалы; салтанатты*. Алла тағала, Арыстың ұрпағына пейіл-пікіріне лайық ғұмыр бере көр; *салуалы* ордасы, салауатты адамы болса екен («Қаз. әдеб.»). Салп-салпыншақ анау үш өзен, *салуалы* менің ордам қонған жер, Жабағылы жас тайлақ жардай атан болған жер (Қазтуған жырау, Өлеңд.).

САЛУАЛЫ² с ы н. ж е р г. *Ақылды, байсалды, үлгілі*. Ол *салуалы* адам, ондай ақымақшылық істемейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САЛУЛЫ с ы н. 1. *Салып қойған, төселген*. Ақылын жиып алды біраз тұрып, Бұған да айла тапты ойлап жүріп: «*Салулы* қалтамдағы сіреңкені Жандырды-ау әлгі соқыр қақтырынып» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Үйге келсем, төсектер *салуды*, бірақ ешкім жатпапты (С.Мұратбеков, Көкорай). 2. *Киізілген, сұғылған*. Баяғы жолда

қалған сақинасы қараса, әлгі қолда *салуды* түр (Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Шығ.).

Салулы төсек, салқын үй. *Жайлы, қолайлы жағдай*. Ертелі-кеш от басында отырсаң, *салуды төсек, салқын үй* дегендей, бабым болар еді де (С. Алдабергенов, Жаңару).

САЛУШЫ¹ з а т. *Нансалышы (мамандық)*. Мысалы, қамыр дайындамаларын нан қалыптарына *салуды*. Дайын өнімдерді арнаулы сыйымдылықтарға салушы (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САЛУШЫ² с ы н. *Бір нәрсені жасаушы, істеуші*. Мая *салуды* ы Жылқыбай – менің ескі «досым» (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

САЛУЫ з а т. *Бір нәрсенің ыңғайы болу, ісі оңарылу, сәті тұсу жайы, салым*. Ал Ыбырай болса сегіз қырдың астынан *салуды* барларға ғана кезігер сексен жасқа айбынымен, ер екпінімен келіп жетті (Қ.Салгарин, Ақмаржан).

Аузының салуды бар [жоқ]. *Ісінің сәті түсіп жүретін, ісі оңарылған*. *Аузыңның салуды бар* жігітсің (Б.Дәулетбаев, Парыз). Әсіресе, әлгі Қаражан көп езеуреп еді, *аузыңның салуды жоқ* байғұс айдалада қалды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

САЛФЕТКА з а т. 1. *Тамақ ішкеннен кейін, ауызды, қолды сүртетін, қағаздан не шүберектен жасалған қолорамал, майлық, майқағаз*. 2. *Шағын үстелге арналған кішкене дастарқан* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САЛХАР з а т. с ы н. *Ұзыннан-ұзақ, шетсіз-шексіз, кең, мол*. Ата-баба қызғыштай қорыған сол *салхар* сахара енді, міне, кім көрінгеннің қолында кетіп барады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

САЛШЫ з а т. *Сал жүргізуші, салды басқарушы*. Тақауда *салшының* салын жайын ұрды (Д.Досжанов, Жібек жолы). Өткен күзде осы арамен ағаш ағызған *салшылардан* арзанға сатып алып едім (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

САЛЫ¹ [ар. شال] з а т. 1. *Әйелдер басына салатын үлкен түбіт орамал, шәлі*. Зылықаның етегінен ұстап артында келе жатыр, – дегенше, Мария кідіріңкіреп қалған соң, артына қарап Зылықа: – Жүр, карағым, еркем, ұялма! – деп *салы* бүркенген Марияны таса жағына алып келіп, Әділмен тізелесе отыра кетті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ішінде Ермектің жаялықтары, апасына алған базарлық көйлектік көк қыжым, жеңгесі Фатиматқа *салы* орамал, әкесіне ондатр тұтқан қазақы бөрік сатып алған (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). *Салы* – халық арасына сиреп кеткен қастерлі бұйым. Жібек жіппен бедер түсіріліп тоқылған, шеті шашақты, ұстап бүк-

тегенде сусып тұрады. Көлемі жағынан желек, шәлінің қай-қайсысынан үлкен тең төрт бұрыш, бір қабырғасының ұзындығы 2–2,5 м-ге тең келеді (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

2. а у ы с. *Тұн қараңғылығы.* Дәл сол кезде күншығыстан қайғылы қара *с а л ы с ы н* жамылып түннің қараңғылығы – зұлмат та шықты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

САЛЫ² з а т. ж е р г. **1.** *Күріштің орылмаған, пісіп тұрған кезі.* *С а л ы* суды, күтімді керек етеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Күріштің сабағы.* **3.** *Тары сабағын дәнімен байлап қойған түрі.* *С а л ы л а р д ы* үйіп қойсайшы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **4.** *Қабығынан, қауызынан тазаланбаған, түйілмеген күріш* (Парысша.-қаз. түсінд. сөзд.).

САЛЫ³: *салы суға кетті. Еңсесі тұсті, мойнына су құйылды, түңілді.* Бар махаббатын түнде жылап тауысқандай Күмістен де күдер үзген, әкеге де қарсы сөз айтар дәрмені жоқ, қазіргі тұрысы қажырсыз, *с а л ы с у ғ а к е т к е н* адамның кейпі еді (І.Есенберлин, Шығ.). Күйеу-құдалар да, Айшаның туған-туысқан, әкешесі де, барлық жақындары да *с а л д а р ы с у ғ а к е т к е н д е й* болып тұрды (С.Сейфуллин, Тол. жин.). Дүрсілі жүрегімнің басылмады. Көп тұрдым *к е т к е н д е й* боп *с а л ы с у ғ а*. Ұялдым өзге жұрттан қасымдағы, Өзіңе жақын барып танысуға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САЛЫҒУ *Салық етістігінің қимыл атауы.*

САЛЫҚ з а т. э к о н. *Жеке адам мен кәсіпорындардан міндетті түрде алынатын мемлекеттік алым.* *С а л ы қ* мөлшері мен төлеу мерзімі заңмен белгіленеді. Негізгі екі міндетті атқарады, олар: біріншіден, салық салу мақсатына қарай мемлекеттің кәсіпорындармен және азаматтармен (соның ішінде шетелдік) өзара қарым-қатынасын реттейтін экономикалық тұтқа, екіншіден, бюджеттің кіріс бөлігін қалыптастыру мен толықтырудың негізгі көзі (ҚҰЭ). Занды түрде белгіленген *с а л ы қ т а р д ы*, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу әркімнің борышы әрі міндеті болып табылады (ҚР Конституциясы). Бұл маған не қылғаның, жаратқаным, Бір шалға үйлі жанды қаратқаның? Төлермін *с а л ы қ* ақша қайдан тауып, Қажетім бірін сай ғып та жаратпадың? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бетіне салық болды. *Бетіне шіркеу болды, үлкен айып болды.* Сүйекең айтты сонда: «Ей, көп халық! Мынау іс бола берер *бетке салық*. Кейінгіге жұқтырмай кеселдерін, Екеуінің көзін де жоғалталық» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Бетіне салық қылды [етті]. *Кінә қойды, мін тақты.* Хатыңда «бай емесің» деп жазыпсың, «*Б е т к е с а л ы қ қ ы л м а*» деп, көп жазыпсың. Байды сүйсем, Жұманға бармас па едім, Мұны ойламай, әшейін тек жазыпсың (М.Дулатов, Шығ.). Басып едің табаныңа ұлтрақ қып, Сүйгенім, сенен жапа шегіп едім. *С а л ы қ қ ы п* арамыздың шалғайлығын, Бала деп масқаралап сөгіп едің (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ешкім кетіп қойымнан бөлінді, құл, Малы жоқтың етегі өрімді, құл, Оның несін *б е т і м е қ ы л д ы ң с а л ы қ*, Азар болса бір жылғы төлімді, құл (Шал ақын, Өлең.).

Жанама салық. э к о н. *Сатылған тауарлар, орындалған жұмыстар, көрсетілген қызметтер үшін төленетін және бағаға немесе тарифке үстеме түрінде белгіленетін, салық төлеушінің табысымен немесе мүлкімен тікелей байланысты емес салық (қосылған құн салығы, акциз, кеден алымдары).*

Салық агенті [инспекторы]. э к о н. *Салық заңнамасына сәйкес төлем көздерінен ұсталатын салықтарды есептеу, ұстау және аудару міндеті жүктелген заңды тұлға, жеке кәсіпкер.*

Салық базасы. э к о н. *Салықтар мен бюджетке төленуге тиіс басқа да міндетті төлемдердің сомасы анықталатын салық салу объектісі мен салық салуға байланысты объектінің құндық, заттық немесе өзге де сипаттамасы.*

Салық берешегі. э к о н. *Бересі сомасы; сондай-ақ өсімпұлдар мен айыппұлдардың төленбеген сомасы.*

Салық есептемесі. э к о н. *Салық төлеуші салық органдарына табыс ететін салық міндеттемелерін есептеу туралы ақпараттан тұратын құжаттама.* *С а л ы қ е с е п т е м е с і:* салықтың әрбір түрі және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер бойынша, сондай-ақ жинақтаушы зейнетақы қорларына міндетті зейнетақы жарналары бойынша салық төлеуші толтыруға тиіс салық мағлұмдамасы, есеп-қисабы т.б. салық төлеушілер табыс ететін құжаттама (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Салық ескертпесі. э к о н. *Сыртқы экономикалық өзара шарттарды, қызметтер көрсету туралы шарттарды, несие келісімдерін жасасу кезіндегі заңды талаптар.* *С а л ы қ е с к е р т п е с і* тараптардың әрқайсысын өзі орналасқан жердің аумағында осы мәміле бойынша тиісті салықтар мен алымдардың бәрін өз есебінен төлеуге міндеттейді (Қаз. тілі термин. Экономика.). *С а л ы қ е с к е р т п е с і* халықаралық келісімдерді және қосарланған салық салудан құтылу туралы келісімшарттарды ескере оты-

Салық патенті. э к о н. Арнаулы салық режимін қолдану құқығын куәландыратын және салық сомасының бюджетке төленуі фактісін растайтын құжат. Белгілі бір арнаулы салық режимін қолдану жөніндегі п а т е н т нысанын уәкілетті мемлекеттік орган белгілейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Салықпен реттеу. э к о н. Салық салудың жалпы деңгейін төмендету немесе көтеру есебінен бюджетке алу нормасын өзгерту арқылы өндірісті дамытуға мемлекеттің жанама ықпал жасау шараларының жиынтығы.

Салық салды. Алым алатын болды. Күн-түн демей жол жүріп, Бітті әбден болдырып, Ешбір белгі жолда жоқ. Мола да жоқ, көр де жоқ, С а л ы қ с а л ғ а н жер де жоқ, Соғыс та жоқ, қол да жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.). С а л ы қ с а л ғ а н Сырдағы ел, Көрге мүлгіп болма қол, Атаң сүйген отты сүй! Шаппағанға шаң жұқпас, Шаппағанға қан жұқпас. Күйдірем десең, өзің күй (М.Жұмабаев, Шығ.). Жәңгір зекет алады шығарды. Зекетті малмен алмай, ақшамен алатын болды. Ханның соғымы деген тағы бір ауыр с а л ы қ с а л д ы. Ақ киіз, қызыл киіз деп, үй басына тағы бірнеше сомнан жылына салық түсті (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Салық салу қағидаттары. э к о н. Салық заңдары негізделетін қағидаттар. С а л ы қ с а л у қ а ғ и д а т т а р ы – салықтар мен бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеудің міндеттілігі қағидаты, салық салудың айқындылығы қағидаты, салық салудың әділеттілігі қағидаты, салық жүйесінің бірыңғайлылығы қағидаты және салық заңдарының жариялылығы қағидаты (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Салық салу объектісі. э к о н. Белгілі бір салық өндіріп алынатын мүлік, мәміле немесе мүлктік құқық. «С а л ы қ с а л у о б е к т і с і» деген ұғым физикалық сипаттағы белгілерді білдіретін «салық салу заттары» деген ұғымға жақын. Айталық, жер – салық салу заты, ал жерді меншіктену құқығы – объект (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Салық салу өлшемі. э к о н. Салық базасын сандық тұрғыдан көрсетуге пайдаланылатын салық салу ауқымының өлшемі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Салық санкциялары. э к о н. Салық салу туралы қолданылып жүрген заңдарды сақтамайтын салық төлеушілер мен лауазымды адамдарға салық органдарының мемлекеттік экономикалық және әкімшілік жолмен ықпал ету құралы. С а л ы қ с а н қ ы я л а р ы алуан түрлі

айыппұлдар мен өсімпұлдарды қамтиды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Салық саясаты. э к о н. Мемлекеттің экономикалық саясатының бір бөлігі [Салық негізін, мөлшерлемесін, жеңілдіктерін және шегерімдерін өзгерту жолымен іске асырылады]. С а л ы қ с а я с а т ы экономикаға мемлекеттің араласуы нәтижесінде мемлекеттік бюджетті қалыптастырады және жалпы ұлттық өнімнің (ЖҰӨ) ауқымымен, экономиканың жеке секторларына салық шараларын қолдану дәрежесімен айқындалады (ҚҰЭ).

Салық тетігі. э к о н. Мемлекет заң шығарушылық жолмен белгілейтін салық салу ережелерінің жиынтығы. С а л ы қ т е т і г і салықты кімдер төлейтінін, нелерге салық салынатынын (табыс, мүлік, тауарлар), салық қандай табыстан төленетінін (жалақы, пайда, дивиденд), салық салынатын объект қандай өлшемдермен өлшенетінін (табыс салығы ақша өлшемімен, жер салығы гектар өлшемімен т.б.) айқындайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Салық төлеуден жалтару. з а ң. Салық төлеушінің салық салу объектісін (пайданы, табысты, тауар айналымы мен мүлкті, т.б.) әдейі жасыруы және азайтуы.

Салық төлеуші. э к о н. Салықтарды және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеуші тұлға. С а л ы қ т ө л е у ш і л е р салық міндеттемелері пайда болған (заңды тұлғаны тіркеу, патент алу, шарт бойынша жұмыс бастау, т.б.) сәттен бастап 10 күндік мерзімде СТН алу үшін салық органына өтініш жасауға тиіс. Заңды тұлға мен жеке тұлға барлық төлем құжаттарында, салық мағлұмдамаларында, т.б. өзінің СТН көрсетуге және өзінің нөмірін табыс төлеуші тұлғаға хабарлауға тиіс (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Салық төлеушінің тіркелу нөмірі. э к о н. Барлық жеке тұлғаға, заңды тұлғаға, белгілі бір жағдайда ел аумағында табыс алатын шетелдік өкiлдiктер мен филиалдарға берiлетiн нөмiр.

Төте салық. э к о н. Салық төлеушінің табысынан немесе мүлкінен тікелей төленетін салық (табыс салығы, жер салығы, көлік құралдарына салынатын салық, т.б.).

Тура салықтар. э к о н. Салық төлеушінің кірістері мен мүлкінен тікелей алынатын салықтар. Ту р а с а л ы қ т а р ғ а табыс салығы, кіріс салығы жатады (ҚҰЭ).

Түтін салық. к ө н е. Әрбір жеке отбасынан алынатын алым. 1837 жылы т ү т і н с а л ы ғы енгізілгеннен бастап, қазақтар салық төлеу үшін малы мен шикізатты ақшаға сатуға тырысатын болды (ҚазССР тарихы).

САЛЫҚ = е т. к ө н е. **1.** *Шаршау, зорығу, әбден титықтау.* Жаз жайлауы Басқұдыққа ұлы бесінде *с а л ы ғ ы п* жетті (З.Шүкіров, Ізгілік.). Жүре-жүре жалықты, Мінген аты *с а л ы қ т ы* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). Үзіліссіз ұрыста адамдарымыз *с а л ы ғ ы п* та кеткен болатын («Қаз. әдеб.»). **2.** *Талықсу.* *С а л ы қ қ а н* Әсия бірден ұйықтап кетті (М.Мағауин, Көк кептер). **3.** *Ұйып қалу.* Ол ...ескекке жабысып қалған аяғын жазып, *с а л ы қ қ а н* иығын қозғап, маңдайының терін сүртіп әлі де біраз жатты (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

САЛЫҚСУ *Салықсы етістігінің қимыл атауы.*

САЛЫҚСЫ = е т. ж е р г. *Шаршау, титықтау.* Жұрт «үһ» – деп демін ап, қатты *с а л ы қ с ы ғ а н д а р ы н* сезді (М.Ысқақов, Қырық қыз).

САЛЫҚСЫЗ с ы н. *Салық салынбаған, салығы жоқ.*

Салықсыз кірістер. э к о н. *Бюджеттің салықтармен байланысы жоқ кірісінің санаты.* Бюджеттік сыныптамаға сәйкес *с а л ы қ с ы з к і р і с т і*ң қатарына мыналар жатады: мемлекеттік меншіктен немесе қызметтен алынатын кіріс (соның ішінде, ұлттық банктің пайдасы); жерді және материалдық емес активтерді сатудан алынатын кіріс; мемлекеттік босалқы қорларды өткізуден алынатын кіріс; әкімшілік төлемақылар мен айыппұл санкциялары (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Салықсыз төлемдер. э к о н. *Заңнамаға сәйкес салық төлеушілерді толық немесе ішінара босату.* Өнімнің өзіндік құнында есептелетін төлемдер (*жарналар, аударымдар т.б.*). *С а л ы қ с ы з т ө л е м д е р* бірі материалдық шығынға енгізіледі, екіншілері өзге де шығыстардың құрамында есептеледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

САЛЫҚТЫҚ с ы н. *Салық салуға қатысты.* Көптеген елдерде кіші кәсіпорындарға, олардың іс-қимылын ынталандыруға бағытталған *с а л ы қ т ы қ* жеңілдіктер қарастырылған (Б.Жүнісов, ... Нарық, экон. негіз.)

САЛЫҚТЫР¹ = е т. *Шартату, болдырту.* Біз, сірә, атты мықтап *с а л ы қ т ы р ы п* алатын шығармыз (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

САЛЫҚТЫР² = е т. ж е р г. *Кептіру, дегдіту, суын сорғыту.* Жазды күні етті түнде ғана *с а л ы қ т ы р ы* керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САЛЫҚТЫРУ *Салықтыр етістігінің қимыл атауы.*

САЛЫҚШЫ з а т. **1.** к ө н е. *Сал жүргізуші, салшы.* Ай жүріп аман келдім керейлерге, Алтай, Сауыр, Ертіспен қайран жерге; Шарықты

деген жерде тасты Тоспа, Сол жерде *с а л ы қ ш ы ғ а* келдім түнде (Батырлар жыры). **2.** ж е р г. **Жатақ.** Кедейлер байдан көлік, сауын алып, егін салып *с а л ы қ ш ы* болып қалатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САЛЫМ¹ з а т. э т н. *Екі мәре аралығында тартылатын көкпар тарту ойынының құрамдас бөлігі.* Үш бөліктен құралады. Әр *с а л ы м ғ а* ұтыс ретінде мал немесе ақша тігіледі. Бірінші *с а л ы м ғ а* 2-ден 10-ға дейін уақ мал (қой), екінші *с а л ы м ғ а* қасына бірнеше уақ мал қосқан ірі қара тігіледі (ҚҰЭ). Қасқабұлақ түбінде болған *с а л ы м д а* Қамарбекті өз көзімен екі рет көрді (С.Бақберген, Кентау). Талай ас, талай тойда көкпарды да, *с а л ы м д ы* да, бөйгені де жеңіп алдым (С.Бақберген, Қарға там.).

Салым салды. *Көкпар тартты, салымға қатысты.* Кейбір жылдары қымызға тойып қыз қуып, атқа шауып, *с а л ы м с а л ы п* жүргенде бір кісідей-ақ батылдық, батырлығы, азуы бар сияқты еді (А.Сүлейменов, Бесін). – Нөшекең бүйірі қызғанда өлең айтады, жетпіс жасында *с а л ы м с а л а д ы*, – деп қолпаштап өтті (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). Мына тұрған Мақаштан көкпарды жұлып алып, Тұқымбайдың көмбесіне *с а л ы м с а л ғ а н* (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

САЛЫМ² з а т. *Бұйырған нәрсе, несібе.* – Менің әйелден *с а л ы м ы м* жақсы әзірге, дос-тым, – деді ойнаған боп (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). – Баласының әйелден *с а л ы м ы* болмай жүргенін шешесі де жақсы сезетін (Н.Қазыбеков, Шалғайда.).

Аузының салымы бар [жоқ]. *Жолы болғыш, әр нәрсе өзінен-өзі оралып тұратын. Аузының с а л ы м ы б а р* екен, көк етікті кездеспей, көн етіктіге бармай отырған сұлу қыз ақыры саған бұйыратын болды (С.Омаров, Өмір.). – Әй, өзімнің де жолым ауыр, *аузымның с а л ы м ы ж о қ*, сендей күстанамен жолдас болған соң, не оңсын! (Д.Досжанов, Дария).

Салымы түйенің құйрығынан жоғары. *Салымды, бағы зор.* Кеш жарық, Уаң-еке! *С а л ы м ы м т ү й е н і*ң *қ ұ й р ы ғ ы н а н ж о ғ а р ы*. Әйтеуір! – деп балуанға түсердей сыбана жақындады («Қаз. әдеб.»).

Саусағының салымы бар. *Он саусағынан өнер тамған, қолы шебер.* *С а у с а ғ ы н ы ң с а л ы м ы б а р*, сосын, әттең, бөркі бар... Ал әйтпесе, қызда сирек кездесетін көркі бар! Қайран шебер, қалбаң қағып, еркін алып тынысын, Басқарып жүр ескерткіштің ою-өрнек жұмысын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САЛЫМ³ шы л. *Қарай, таман, жуық.* Көктемге *с а л ы м* босанып, шекесі торсықтай қызылшақа ұл тапты (Д.Досжанов, Тұлпар.).

САЛЫМ⁴зат.экон. *Депозиттер; заңды және жеке тұлғалардың несие-қаржы мекемелерінде сақтаулы тұрған және олардың уақытша билігінде болатын, бірақ иесіне қайтарылуға тиіс немесе оның нұсқауы бойынша басқа бір тұлғаға берілуге тиіс ақшалай қаражаты.* *С а л ы м* жинақ кассасына немесе банкке сақтау үшін салынған ақша сомасы; салымның талап етуге дейінгі, жедел, ұтысты, шартты түрлері болады (Қаз. тілі термин. Экономика). *С а л ы м* бойынша азаматтар пайызбен және ұтыс түрінде кіріс алады (Қаз. тілі термин. Экономика).

САЛЫМ⁵зат.жерг.там.ақ. *Қапырды жұлжалап, үстіне ет салған тағам.*

САЛЫМ⁶зат.көне. *Әдет, салт-дәстүр.* Сен қайдағы жоқты айтады екенсің. Елдің партия болып жүргені бұ күн бе? Бұл өзі елдің *с а л ы м ы н д а* жоқ нәрсе ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛЫМ⁷зат.кен. *Шахталы пешке бір мезгілде тиісті мөлшерде салынатын кен материалының, қожамдамалар мен отындардың өлшемі.* Бұл құрамбөліктер белгілі бір мөлшерлік арақатынаста болу керек, бірақ материалдар сан өлшемі жағынан әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, бір салымға 5 т кокс, 1 т кен және 2 т әктас салынса, келесі салымдағы шикіқұрамның мөлшерін 1,5 есе көбейтіп салуға болады. Химиялық құрамы және болжамды жылу шығыны негізінде есептелініп алынған материалдың арақатынастары бірдей, ал бір *с а л ы м д а* тиелетін шикіқұрамдардың абсолюттік саны әртүрлі болып келеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

САЛЫМДЫсы н. *Жолы болғыш, несібелі, табысты.* Өз келіндерін Жаңылмен салыстыра қарап, бұл жағынан да Достың баласының *с а л ы м д ы* екенін көрді (М.Дүзенов, Ақәже). Біздің тұқым ежелден әйел жағынан *с а л ы м д ы* болушы еді (Т.Нұртазин, Мұрат).

САЛЫМСЫЗсы н. *Жолы болмайтын, салымы жоқ.* Мал табудан басқа түк білмейтін шығар деп жүрген әкесінің әйел жөнінен онша *с а л ы м с ы з* болмағанын аңғарды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

САЛЫМШЫзат.экон. *Жинақ кассасына немесе банкке сақтау үшін ақша салған тұлға.* *С а л ы м ш ы* – банктерге немесе басқа да кредит мекемелеріне салынған ақша салымының иесі (Қаз. тілі термин. Экономика). Жинақ банкінің мекемелері *с а л ы м ш ы л а р*, олар жасаған

операциялар және салымдар бойынша шот-есептердің жай-күй туралы мәліметтерді құпия сақтайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

САЛЫН¹= е т. **1.** *Құрылыс тұрғызылу, қабырғасы қалану.* *С а л ы н ы п* көркемөнер кең сарайы, Сөйледі театрда шешен тілдер. Халқымыз таудай биік табысымен Жарқырап күн артынан туды күндер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Көпір, жол жасалу.* Тағы да батыр толғады Ақылменен кеңінен: – Бумалы көпір *с а л ы н с ы н*, Торғайдың мынау дөңінен, Бөріне жұрттың белгілі Төкенің ескі көңінен (О.Шипин, Дастан.). *С а л ы н ғ а н ғ а* сонау жол Болып енді біраз жыл, Ел үйреніп кетіп пе? Сұраған сенен бір тілек Көзіңмен көр, інішек, Үйренгенде нетіпті? (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Қашалу, түсірілу.* Ру таңбалары көбінесе қоғамдағы адам басына қойылған құлпытастарға, әр елдің ата мекен қонысы болған жерлердегі жартастарға ойылып *с а л ы н ғ а н*. Тасқа ойылып *с а л ы н ғ а н* әртүрлі суреттерді зерттеушілер (Ф.Мұсабаев, А.Махмұтов) жартастағы бейнелер деп атайды (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика). **4.** *Қойылу, орналастырылу.* Табаға *с а л ы н ы п* бітеу піскен балықтың сүйегіне дейін жұмсақ болып балқып кетеді (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика).

САЛЫН²= е т. *Бір нәрсенің соңына түсіп шұғылдану, соған берілу.* Қайда өстің? Қай уақытта? Қайсы жазда? Кескен кім? Көгердің сен көп пе, аз ба? Жақынның яки жаттың қолыменен *С а л ы н д ы ң* не себептен сен осында? (М.Дулатов, Шығ.). *С а л ы н б а* қылсаң дағы сан құмарлық, Алдыңда уайым көп шошынарлық: Жарлылық, жалынышты, жалтаң көздік, Сүйкімді, икемі жоқ шалдуарлық (Абай, Тол. жин.). Әзірге аман тұрғанға малы-басың, Сауық пенен сайранға *с а л ы н а с ы ң*. Қазақ жылап жатыр ғой, қазақ жылап, Неменеңе жетісіп қағынасың?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Мақтанға [құр кеуделікке] салынды. *Істің байыбына бармай, тек көкірек керіп, кеудені көтерді, бос даурықты.* Военный қызмет іздеме, Оқалы киім киюге. Бос *м а қ т а н ғ а* *с а л ы н ы п*, Бекер көкірек керуге (Абай, Тол. жин.). Осындай кісі туралы айта келе хакім Абай да: «Құдайға терістікпен не ар мен ұятқа терістікпен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, *м а қ т а н ғ а* *с а л ы н ы п*, өз бойын өзі тексермей кеткен кісі, тәуір түгіл, әуелі адам ба өзі?» – деп қатты өкінішпен, сын айта бағалайды (Қаз. дала. ойшыл.). Бапкер болу ең алдымен үміт, ниеттен басталады да, соған қызыға білуден, кәсіп ретінде сүйе білуден, құрметпен қорғай білуден барып адам

өмірінен орын алады. Бірақ тек ниеттену ғана жеткіліксіз. Мұны кара дүрсін, *құр кеуделік-ке салынумен*, бет алды далбалақтап игеруге болмайтын өнер екенін түсіне білгеніміз абзал (Ж.Бабалықов, Қыран).

САЛЫНДЫ¹ с ы н. **1.** *Су тасыған кезде өзен жағасына шығып қалатын ағаш, қоға, қамыс, шөп-шалам.* Нұрлан тоңазыған ата-сын орап, *с а л ы н д ы* әкеп жағып жылытпақ болды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Түн ортасы болмай-ақ құс атаулы қамыс ығына келеді, *с а л ы н д ы ғ а* шығып отырып дем алады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). **2.** ө с. *Су бетінде жүзіп жүретін өсімдіктер.* Олар негізгі қабаттың су түбінен бөлінуінен немесе су бетінде жүзіп жүрген тамыр, сабақтардың өсуінен пайда болады, мысалы, қамысты *салындылар* (Қаз. тілі термин. Биология). **3.** *Бөгет топырағын су шаймау үшін қамыс-қоғадан жасалған қалқыма қоршау.* Жөндісі бар, жөнсізі бар әртүрлі ақыл-қисын айтылды: біреулері бөгетті әлі де биіктету керек десе, екіншілері топырақты толқын мүжімес үшін жал бойына жағалай тал шарбақ керіп, қамыс-қоғадан *с а л ы н д ы* қалқытуды қостады, енді баз біреулер осы әңгіменің өзі бекер, бөгетке төнген жау жоқ, тек желді күні мықты күзет қойып, қауіпті жерлерді құм салған қаптармен бекітіп отырса болғаны деп қисындады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

САЛЫНДЫ² з а т. ж е р г. **Сал.** Балақтарын тізеден асырып шиыршықтап түріп алған жағаның кара сирақ жатақтары қолдарына сырғауыл таяқ ұстап, бала-шаға мен дүние-мүлік тиелген қалтылдақ *с а л ы н д ы н ы* арғы жағаға қарай ақырын жылжыта жөнелер-ді (Ә.Кекімбаев, Шығ.).

САЛЫНДЫ³ з а т. ж е р г. *Жаңа салынған үйлер.* Каспий теңізінің сағасы тек *с а л ы н д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САЛЫНДЫР= е т. *Бойын үйреттіру, әдеттендіру, құнықтыру.* Көбінесе балаларды ата-аналарды қиянатшылыққа *с а л ы н д ы р ы п* алады, соңынан молдаға берген болады (Абай, Тол. жин.). Кей адам кейбіреуді көтермелер деп айтар, білімділер, шалымдылар. Ол мақтауы ойласаң оған зиян, Сорлыны құр мақтауға *с а л ы н д ы р а р* (Қабан жырау, Алтын қазық). Көтеріп көңіліңді көтермелеп, Әр неге соқтықтырып қағындырар. Кей жанның мәртебесін биік етіп, Астына тақ, басына төж *с а л ы н д ы р а р* (Қабан жырау, Алтын қазық).

САЛЫНДЫРУ *Салындыр етістігінің қимыл атауы.*

САЛЫНУ *Салын етістігінің қимыл атауы.* Құрылыстардың архитектуралық *с а л ы н у* жүйесі өте әсем, бірін-бірі қайталамайды (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Шымкенттің қорғасын заводының *с а л ы н у* тарихы Қаратау бойындағы сарқылмас қазынаға байланысты (Тоғызыншы шежіре). Респуликада ірі-ірі жаңа металлургиялық заводтар *с а л ы н у ы н а* байланысты, Қазақстанда марганец рудаларының кеңінен пайдаланылатыны сөзсіз (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

САЛЫҢҚЫ с ы н. **1.** *Түсіңкі, салбыраңқы.* Қарны *с а л ы ң қ ы* қартаң аналықтар сайға қарғып тасқа соғылғанда, уылдырығы ытқып-ытқып кетеді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ол биенің *с а л ы ң қ ы* келген сұлу сауырын, желең құйрығы мен шашасына дейін көзімен сүзіп өтті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ол орта бойлы, жалпақ мұрынды, төменгі ерні *с а л ы ң қ ы* жігіт еді (Б.Момышұлы, Москва.). **2.** а у ы с. *Ренішті, пәс, кейісті, көңілсіз.* Тозаңнан тұқыл жирен тартып күн қақты болған Әлмұраттың *с а л ы ң қ ы* реңінде шаршағандық байқалады (Қ.Ысқақов, Тұйық).

Қабағы салыңқы. *Көңілі жабырқаңқы, ренішті.* Жеңгем өткен жылы осы уақытта түсіп еді, аяғы ауыр болатын, кешеден бері *қ а б а ғ ы с а л ы ң қ ы* жүр (Ә. Қалмырзаев, Ар).

САЛЫП-ҰРЫП ү с т. *Алды-артына қарамай, асығып-үсігіп.* Именіп жатқан Ажар жоқ, *с а л ы п-ұ р ы п* Амандардікіне жетіп келеді (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). *С а л ы п-ұ р ы п* келсем, менен бұрын Сыздықов келіп қалған екен (Б.Майлин, Шығ.).

САЛЫС= е т. **1.** *Соғысу, шабысу.* Ертеректе қазақ пен қалмақ талай рет *с а л ы с қ а н-д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Толқынды топ кездесті Шөбін құрған қалмаққа; Тебінгілес тең жауды Тегіндікпен алмақ па? Айла-өдісі тең жауы, Бір *с а л ы с п а й* қалмақ па? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Қол жұмсасу, ұрысу.* Өзара ұрысып, бетке *с а л ы с ы п* та қалдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** *Бәсеке таласу, айтысу, жарысу.* Қарасад тым-ақ көп Көре алмас іші тар. Несі артық бізден деп, *С а л ы с-п а қ* жұртта бар (Абай, Тол. жин.). Ұшқан құсты құтқармай. Ауыздықпен алысты. Ерегісіп екпіндеп, Өнерлерін *с а л ы с т ы* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Егін салысты. *Егін егісті, тұқым себісті.* Жұмабек пен Тынышбай қыстай мал бағады да, күннің көзі жылына жер жыртып, *е г і н с а-лы с а д ы* (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Жан салысты. *Аянбады, бар күшін жұмсады.* Аты аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, *ж а н ы н с а л ы с а д ы* екен (Абай, Тол. жин.).

САЛЫСТЫР= е т. 1. *Екі не одан да көп нәрселер мен құбылыстардың бір-бірінен артық-кемдігін байқау, салғастыру.* Ағылшындардың жоғарғы зерттеуі мен соңғы жылдың қорытындысын *с а л ы с т ы р ы п* байқасақ, ауа райының соңғы жылдардағы өз болмысынан жылылық, дымқылдылық, жайлылыққа қарай бет алғандығы сезінді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Тентегің тентек десең бұтын созар, Тентекке тізгін берсең жұртың тозар. Мақұл менен тентекті *с а л ы с т ы р с а қ*, Түбінде тентектен де мақұл озар (Шал ақын, Өлеңд.). Мырза менен саранды Өлшегіріп қарасаң Ылди мен зәулім асқардай. Ғалым менен наданды *С а л ы с т ы р с а ң* білерсің Дария шіреп тасқандай (Базар жырау, Шығ.). 2. *Балау, теңеу.* Әдиб Ахмед: «Ашылар білім менен бақыт жолы, Білім ал, жолға түсіп бақыт толы», – дей келе білімдіні бағалы алтын динармен *с а л ы с т ы р ы п*, білімсізді қара бақырға теңейді (Қаз. дала. ойшыл.).

Салыстырып тексеру. м е т р о л. *Жарамдылық дәрежесін тексеру мақсатында метрологиялық мекеменің өлшеуіш құралдарының және аспаптардың қателігін анықтау үшін жүргізетін жұмысы.*

САЛЫСТЫРҒЫШ с ы н. *Зат, құбылыс сырын білуге құмар, салыстырып тексеруге бейім.*

САЛЫСТЫРҒЫШТЫҚ з а т. *Адам бойында болатын бір зат пен құбылысты екіншісімен салыстыруға бейімдік қасиет.* Халықшыл ақындардың ішіндегі алдыңғы қатардағы Сәбит. Сәбиттің өлеңі қысқа, дәмді. Аз сөзге көп мағына сыйғызғыш, сөзді ойына құл қылған, тілі тәтті дәл келеді. Сәбиттің өлеңінде көңілге тақ еткізе түсетін тапқыштық, *с а л ы с т ы р ғ ы ш т ы қ*, сыншылдық, аса терең болмаса да, төрт тағандап түсетін нығыздық бар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЛЫСТЫРМА с ы н. с ө й л. *Салыстырмалы.*

САЛЫСТЫРМАЛЫ с ы н. *Бірімен-бірін салыстыратын.* Түйе өсіру жағдайы, түйенің ірілене түсуіне қандай әсер ететінін төмендегідей *с а л ы с т ы р м а л ы* таблицаның мәліметтерінен байқауға болады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Жұмыскерлердің өз кәсіпорнының акцияларын иемденуі *с а л ы с т ы р м а л ы* түрде қарапайым процесс (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Ауаның салыстырмалы ылғалдығы. ф и з. *Берілген температурадағы ауаның құрамындағы су буы парциаль қысымының сол температурадағы қаныққан су буының қысымына процентпен берілген қатынасы.*

Салыстырмалы ақиқат. ф и з. *Объективті дүниемен сәйкестігі жеткіліксіз, толық емес білім.*

Салыстырмалы атомдық масса. ф и з. *Элементтің табиғатта кездесетін изотоптарының орташа массасының көміртектің ¹²C изотопы массасының 1/12 бөлігіне қатынасы.*

Салыстырмалы баға. ф и з. *Белгілі бір жылғы немесе белгілі бір күнгі баға [Ол жекелеген кезеңдегі өндіріс, тауар айнылымы көлемін және басқа экономикалық көрсеткіштерді құн түрінде салыстыруда шартты түрде негіз ретінде қабылданады].*

Салыстырмалы биіктік. г е о г р. *Тереңдік немесе биіктік бағытта қатар жатқан екі нүктенің арасындағы биіктік айырмашылығы.* Мысалы, тау шырдарының тау аңғарының табанынан немесе тауаралық жазықтар деңгейінен көтерілген биіктігі *с а л ы с т ы р м а л ы б и і к т і к* болып табылады (ҚҰЭ). *С а л ы с т ы р м а л ы б и і к т і к* – жер бетіндегі белгілі бір нүктенің басқа нүктеден биіктігі немесе абсолют биіктігінің айырмашылығы (Физ. геогр.).

Салыстырмалы генетикалық әдіс. п е д. *Жазба жұмыстарын, эпистолярлық мемуарларды, адамның басынан өткізген оқиғаларын, естеліктерін зерттеп, оның әртүрлі психологиялық ерекшеліктерін (өзгешеліктерін) білу.*

Салыстырмалы геологиялық көнелік. геол. *Жер тарихында болып өткен белгілі бір құбылыстың екінші құбылыспен салыстырыла отырып анықталатын көнелігі. С а л ы с т ы р м а л ы г е о л о г и я л ы қ к о н е л і к* таужыныс қабаттарында некен-саяқ кезігіп қалатын көне организмдердің қазба қалдықтарын сараптау негізінде (палеонтологиялық әдіс) және таужыныс қабаттарының өзара астау ерекшеліктерін саралау нәтижесінде анықталады (Қаз. тілі термин. Геология).

Салыстырмалы деформация. ф и з. *Абсолют деформацияның дененің өлшемі мен қалпын сипаттайтын шаманың алғашқы мәніне қатынасы.*

Салыстырмалы жылдамдық. ф и з. а) *Салыстырмалы сан жүйесіне қатысты нүктенің қозғалыс жылдамдығы.* ә) *Нүктенің салыстырмалы қозғалысымен шартталған абсолют жылдамдықтың құраушысы.*

Салыстырмалы координаттар. ф и з. *Санаудың бастапқы нүктесі ретінде экранның бекітілген нүктесінен ерекшелігі, меңзердің ағымдағы жағдайы пайдаланатын координаттар жинағы (әдетте, бекітілген нүкте сол жақтағы төменгі бұрыш).* Бұл графиктер үшін өте пайдалы. Бейсиктің кейбір диалектілері графикалық командаларды абсолюттік координаттар ретінде де, *салыстырмалы координаттар* ретінде де пайдаланады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Салыстырмалы көрсеткіштер. э к о н. Абсолютті көрсеткіштің базистік мәнге немесе екі әртүрлі көрсеткіштердің арақатынастары түріндегі экономикалық көрсеткіш.

Салыстырмалы қате. и н ф. *Есептеуіш техникада жадтағы сан мен экранға шығарылатын санның арасындағы айырмашылық. Салыстырмалы қате* мәліметтерді экранға шығару кезінде дөңгелектеуден немесе шығарылатын ондық санға берілетін орын санының жетіспеушілігінен туындайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Салыстырмалы қателік. Пайызбен көрсетілген абсолюттік қателіктің өлшенетін шаманың нақты мәніне деген қатынасы.

Салыстырмалы қозғалыс. ф и з. а) Қозғалмалы санақ жүйесіне қатысты дене жағдайының уақытпен өзгеруі. ә) Нүктенің (немесе дененің) шартты түрде жылжымайтын деп алынған Охуз санақ жүйесіне қатысты орын ауыстыратын жылжымалы Ох у з санақ жүйесімен салыстырғандағы қозғалысы. *Салыстырмалы қозғалыс* тағы нүктенің жылдамдығы салыстырмалы жылдамдық ($v_{сал}$), ал үдеуі салыстырмалы үдеу ($w_{сал}$) деп аталады (ҚҰЭ). Динамикада *салыстырмалы қозғалыс* деп Ньютон механикасының заңдары орындалмайтын бейинерциялық санақ жүйесіне қатысты қозғалысты айтады (ҚҰЭ).

Салыстырмалы молекулалық масса. х и м. Заттың бір молекуласының орташа массасының көміртекті ^{12}C изотопты массасының $1/12$ бөлігіне қатынасы.

Салыстырмалы мөлдірлік. э к о л. Су қойманың беткі қабаты суының мөлдірлігінің жанама сипаттамасы. *Салыстырмалы мөлдірлік* шамасы (метрге шаққанда) диаметр 30 см, кеменің көлеңке жағынан батырылған ақ дискінің көзге көрінімділігіне қарай су қабатының қалыңдығымен өлшенеді (Қаз. тілі термин. Экология). Судың *салыстырмалы мөлдірлігінің* өлшенген шамасы (SD), әдетте, 1–2%-ға дейінгі дәлдікпен жазы-

лады. Мұндай өлшеу кезінде күннің биіктігіне, су бетінің жай-күйіне және өлшеушінің көзінің қарақтылығына қарай азды-көпті қателік болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология).

Салыстырмалы психология. п с и х. *Адам психикасының шығу тегі мен дамуының, адам санасының қалыптасуының биопсихологиялық алғышарттары мен заңдылықтарын, адам мен жануарлардың психологиялық қаракетіндегі жалпылық пен айырмашылықты (адамның мінез-құлқындағы әлеуметтік пен биологиялық проблемасы) зерттейтін психология саласы. Салыстырмалы психология* мәліметтерінің психология, философия, антропология және басқа ғылымдар проблемаларын шешу үшін елеулі мәні бар (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Салыстырмалы психология* мәліметтері практикалық негізде нейрорпсихология мен медицинада да қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Салыстырмалы пайда. э к о н. *Сатушы сатылған бір бұйым үшін шығынды шегеріп тастағанда алатын табыс.*

Салыстырмалы санақ жүйесі. ф и з. Абсолют санақ жүйесіне қатысты қозғалатын санақ жүйесі.

Салыстырмалы тіл білімі. л и н г в. *Туыстас, тектес тілдерді зерттейтін тіл білімінің саласы.* Негізінен, ол тілдің фонетика мен лексика саласын қамтиды. *Салыстырмалы тіл білімі* түсіндірмелі, қалыпты және жалпы тіл білімімен тығыз байланысты (Қазақ тілі энцикл.). *Салыстырмалы тіл білімі* нің негізі еуропа тілші ғалымдарының санскриптпен (XVIII ғ. аяғында) танысуынан басталады (Қазақ тілі. энцикл.).

Салыстырмалы шама. *Салыстырмалы екі статистикалық шамалардың өзара сандық қатынасын көрсететін жалпылама көрсеткіш.*

Салыстырмалы ылғалдылық. ф и з. Ылғал дене құрамындағы су массасының осы дененің сумен бірге қосылғандағы массасына процентпен берілген қатынасы. *Салыстырмалы ылғалдылық* – ауадағы ылғал құрамын көрсететін шама (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САЛЫСТЫРМАЛЫҚ: салыстырмалық принцип. ф и з. Оқшауланған тыныштық күйдегі материалдық жүйеде немесе бірқалыпты түзу сызықты қозғалыс жағдайындағы жүйеде кез келген процестің бірдей өтетінін құптайтын физиканың іргелі заңы.

Салыстырмалық теориясы. ф и з. Физикалық процестердің кеңістіктік-уақыттық қасиеттерін зерттейтін теория. Физика

тарихындағы ең соңғы жеке адамның ашқаны – А.Эйнштейннің *салыстырмалық теориясы* (Ә.Нысанбаев, Қазіргі мат. кейбір филос. мәсел.). *Салыстырмалылық теориясы* бойынша, евклидтік геометрия космостық масштабтармен салыстырғанда аса үлкен емес аймақтар үшін ғана кеңістіктің бейнесін жеткілікті дәлдікпен бере алады (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.).

САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ: салыстырмалы-тарихи әдебиеттану. ә д е б. *Әдебиеттанудың сөз өнері тарихын, әдеби байланысты, әдеби процесс пен оның заңдылықтарын, көркем әдебиет мәселелерін зерттейтін саласы. Салыстырмалы тарихи әдебиеттану* әрбір халықтың сөз өнерінің пайда болуы мен қалыптасуын, даму жолдарын, сондай-ақ өзге халықтар әдебиетімен байланысын, көркем туындының әлем әдебиетіндегі орнын, әдебиет әлеміндегі алмасуларды, аударманы, т.б. мәселелерді өткені мен бүгінгісін салыстыра отырып, кең ауқымда зерттейді (ҚҰЭ).

Салыстырмалы-тарихи әдіс. л и н г в. *Тіл дамуының тарихи заңдылықтарын анықтау үшін салыстырмалы тарихи тіл білімінде туыстас тілдерді зерттеудің әдіс-тәсілдерінің жиынтығы, тіл тарихын танудың маңызды құралы. Салыстырмалы-тарихи әдістің* көмегімен шығу тегінің негізінде туыстас тілдердің диахрониялық дамуы талданады (Қаз. тілі. энцикл.). *Салыстырмалы тарихи әдістің* негізгі мақсаты – тіліміздің ата тілдік күйін қалпына келтіру, бір туыстық топқа кіретін тілдердің дамуы мен жеке тілдерге бөлінуін түсіндіру, ана тіліміздің тарихын жете түсіну (Қазақ тілі. энцикл.).

Салыстырмалы-тарихи тіл білімі. л и н г в. *Тіл білімінің шығу тегі бір тілдерді зерттейтін саласы. Салыстырмалы-тарихи тіл білімі* салыстырмалы-тарихи тәсіл негізінде туыс тілдердің дамуын, салыстырмалы-тарихи грамматика және этимологиялық сөздіктерді қарастырады (ҚҰЭ).

САЛЫСТЫРУ 1. *Салыстыр етістігінің қимыл атауы.* Салыстырмалы жас тау жыныстарының жасын оларды бір-біріне *салыстыру* арқылы анықтауға мүмкіндік береді (К.Сапарбайұлы, Геология.). *Салыстыру* үшін айтар болсақ, өткен жылы осы өңірге арналып 45,4 млрд теңге жоспарланса, оның 43,7 млрд теңгесі игерілген болатын («Егемен Қазақстан»). **2.** п с и х. *Ойлаудың логикалық амалдарының бірі. Салыстырудың* заттардың ұқсастығы, айырмашылығы айқындалады.

Заттарды, бейнелерді, ұғымдарды *салыстыру* тұрғысындағы тапсырмалар ойлаудың дамуы мен оның кінәраттарын психологиялық зерттеулерде кеңінен қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Салыстыру әдісі. э к о н. *Танымның әмбебап логикалық тәсілі [Салыстыру әдісі арқылы белгілі бір сипатты белгі бойынша зерттелетін объектілерді, құбылыстарды салғастыру жолымен олардың теңдігі немесе айырмашылығы анықталады].* Заттар *салыстыру* арқылы танылады. Жаңа, беймәлім салыстырылатын шамалардың өзара байланыстылығы мен мазмұны бойынша біртектілігі бөлігіндегі салыстырымдылықты көздейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

САЛЫСТЫРЫЛ= е т. **1.** *Артық-кемі өлшену, тексерілу, анықталу.* Өмірдің өзгерісі, тұрмыстың жақсарғаны да арттағымен *салыстырылады*, алдағымен межеленеді (Б.Токтаров, Қыран.). **2.** *Теңестірілу.* Орталық Қазақстан қорғасын қоры жағынан іс жүзінде Алтаймен *салыстырылып* келді, ал келешекте Алтайдан да асып түсуі ықтимал (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

САЛЫСТЫРЫЛУ *Салыстырыл етістігінің қимыл атауы.*

САЛЫСТЫРЫС= е т. *Сынасу, жарыстырысу.* Жігіттер әуелі өнер *салыстырысын*, сосын күш сынассын деген тоқтамға келді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

САЛЫСТЫРЫСУ *Салыстырыс етістігінің қимыл атауы.*

САЛЫСУ *Салыс етістігінің қимыл атауы.*

САЛЬДО [итал. saldo] з а т. э к о н. *Белгілі бір уақыт кезеңіндегі ақшалай қаражаттың немесе материалдық заттың түсімі мен шығысы арасындағы айырма.* Талдамалы есеп шоттарында *сальдо* заттай және ақшалай тұлғада көрсетіледі. Сальдо әрбір есепті кезеңнің (тоқсанның, жылдың) басында айқындалады (ҚҰЭ).

Сальдо балансы. э к о н. *Бухгалтерлік есеп шотының белгілі бір күнгі қалдықтары (сальдо-сы) көрсетілетін бухгалтерлік баланс.* *Сальдо балансы* активінде дебет қалдықтары көрсетіледі. Кәсіпорындардың, ұйымдардың есеп-қисап баланстары *сальдо балансы* болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

САЛЬМОНЕЛЛЕЗ з а т. м е д. *Адам мен жануарларда болатын жұқпалы ішек ауруы. Сальмонеллезбен* күресу және оның алдын алу үшін сан-гигиеналық, ветеринарлық және індетке қарсы шаралар кешені жүргізіледі (ҚҰЭ).

САЛЬПАЛАР [лат. salpae] з а т. з о о л. *Қабықтылар тип тармағының класы. С а л ь п а л а р* – теңіздерде еркін жүзіп, тіршілік ететін шоғырлы жануарлар. Денесі кеспекке ұқсас, ұзындығы бірнеше мм-ден 30 см-ге дейін, денесінің сырты қалың мөлдір қабықпен қапталған, *С а л ь п а л а р д ы ң* 25 түрі Солтүстік Мұзды мұхиттан басқа барлық мұхиттарда кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

САЛЬТАЦИЯ з а т. с у ш а р. *Ағын судың өзен арнасының топырағы мен лайын, тұнбасын таяу тұсқа лықсыта-ырғыта айдап апару процесі.*

САЛЬТО з а т. с п о р т. *Гимнастика мен акробатикада қолданылатын адамның ешбір тірексіз, ауада секіру арқылы алға немесе артқа (басынан асыра) айналуы.*

САЛЮКИ з а т. к и н о л. *Тазы тәрізді ит түрі. С а л ю к и* мен қазақ тазысының арасында бүгінде де еш айырым жоқ десе де болғандай («Жас Алаш»). Әуелі Араб түбегінен шыққан *с а л ю к и* кейін Таяу Шығыс, Парсы жұрты арқылы Азияға тараған сияқты (М.Құл-Мұхамед, Тазының өмірі).

САЛЮТ з а т. 1. *Белгілі бір мейрамның не мерекенің құрметіне арнап аспанға қарай атылатын оқ немесе жарылғыш ракеталар залты; мерекелерде, салтанатты жиындарда құттықтау, құрмет көрсету, құрметпен қарсы алу кезінде жасалатын отиашу.* Көрініп тұр шіркеулер күмбез алтыны, Шартараптың естілер тыныс-қарқыны. Шашырап жатыр түнгі *с а л ю т* оттары Аққулардың қанатындай жарқылы (К.Салықов, Жезкиік). Теңіз боп адам толқыды, Жалау боп жүзді армандар. *С а л ю т* боп жанды сол түні, Соғыстан қайтпай қалғандар (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ұлы Отан соғысы жылдарындағы алғашқы артиллериялық *с а л ю т* 1943 ж. 5 майданнан Белгород қаласын азат еткен Стеной және Воронеж майданының айбынды әскерлерінің құрметіне берілді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САЛЮТТІК с ы н. *Салют беруге арналған, салютке қатысты.*

САЛЯМИ [итал. salame] з а т. т а м а қ. *Біркелкі өте ұсақтап туралған (немесе тартылған) майлы еттен әзірленген шұжық. С а л я м и* ысталған, қатты шұжық түрі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САМ [ар. شام] з а т. *Кешкі шам жағылар кез; ымырт, алагеуім, бейуақ.* Тоқан алагеуімде, біреуді біреу көрер шақта, *с а м* біліне қайта көтерілген (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы).

Сам жамырады. *Ымырт түсіп, қараңғы қоюлана бастады, қара көлеңкеленді. С а м ж а м ы р а п* ел орынға отырған кезде, орыстар бастығының ақырып қалған даусымен қаздай шұбырып, асудың тар аузына қарай арқандай созылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С а м ж а м ы р а п*, келеді құлап іңір, Мен ойлаймын ананымынаны бір. ...Алыста, Абайлардың жайлауында, Жайылып поэзия пырағы жүр (М.Мақатаев, Шығ.).

САМА з а т. *Шығарған, демдеген шайдың қалдығы, шама.* Ішіп отырған шайға *с а м а* (сөме) түссе, қонақ келеді (Қазақы тыйымдар.).

САМАЙ з а т. а н а т. *Бас сүйектің құлақ пен маңдай аралығындағы екі жақ бөлігі.* – Неге екенін білмеймін, *с а м а й* тамырым солқ-солқ, етеді, – дейді (І.Есенберлин, Ғашықтар). *С а м а й ы н а н* аппақ-аппақ тал көріп, Тұрсың ба, ана, соған іштей таң болып. Нүркеніңнің шашы емес ол ағарған, Қалған ғой тек қырау басып, қар қонып... (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Келемеж қылып біреуді, Сыртынан күліп жыртыңдап; Бетпе-бет келсе сөз таппай, *С а м а й ы* терлеп мыңқылдап, Жат жұрт түгіл әуелі Қадірі кетті қазаққа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Самай сүйегі. а н а т. <лат. os temporale, os – сүйек, temporalis – самай> *Бас сүйектің ми сауыты бөлімінің екі жақ бүйір қабырғасын құрайтын сүйек. С а м а й с ү й е г і* қабыршақтық, дабылдық және қатты сүйектік бөліктерінен тұрады. Қабыршақтық бөлік самай шұңқырының қабырғасын түзеді. Дабылдық бөлікті сыртқы есту жолы мен қуысты дабыл сүйегі құрайды. Қатты сүйектік бөлік – құлақтың қаңқасы (Қаз. тілі термин. Биология).

Самайына ақ кірді [түсті]. *Шашы ағара бастады, көрілік белгі берді.* Абайдың қазір *с а м а й ы н а а қ к і р е* бастаған (М.Әуезов, Шығ.). Жолықтым қашан ғана бұл азапқа, Бір өзі қасірет те, ләззат та. *С а м а й ғ а а қ т ү с к е н д е* мұның не деп Жан досым, қосқан мені бір мазаққа (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

САМАЙЛЫ: ақ [күміс, қырау] самайлы. *Самайына ақ түскен, самай шашы ағарған.* Ақ сақалды әкесі, *а қ с а м а й л ы* шешесі, ел бетіне қарай алмасын дедің бе?! – деп қатты назаланып жатыр екен (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). *Үйде күміс с а м а й л ы* қария ана мен әжім басқан кең маңдайлы қарт отыр (З.Ыбыраев, Өскемен.). Бәрі де бұл белгінің Ер Төстікте, Сыныма толдың, Төстік, ерге ыңғайлы, Мендағы көпті көрген *а қ с а м а й л ы* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

САМАЙЛЫҚ з а т. *Кимешектің самай тұсы.* Кимешегінің екі жағынан, *с а м а й л ы ғ ы н а н*, бұрқырай төгілген буырыл шашын жасыра түсті (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

САМАЛ¹ [ар. شمال] з а т. 1. *Жанға жайлы қоңыр салқын жел.* Анда-санда соққан қоңыр салқын *с а м а л* нағыз бір жібек орамалмен бетінді сипағандай жаныңа сүйкімді тиеді (І.Есенберлин, Айқас). Алатау, туып-өстім алабыңда, Жетісу желі жұпар *с а м а л ы н д а*, Атанып әнші-ақын еркеледім, Сауықшыл қырғызы мен қазағына (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Шақырған құс, ақырған арыстандар, Бетіне жұпар иіс *с а м а л* тиіп, Бір шаһар жақын жерден көрінеді, Қорғанын мәрмәр тастан салған қиып (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Жылы леп, жақсы лебіз, оң шырай.* Жолдастыққа, достыққа оның қаяусыз ашық жүзінен жылы махаббат *с а м а л ы* есугі еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көрінеді өмірім кімге қалай, Көкірегіме *с а м а л ы*ң үрледі арай. Кіріп келе жатыппын Алматыға, Жүріп келе жатыппын жырға қарай (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 3. а у ы с. *Белгі, нышан.* Асау жылдар толқынын кешкін мейлі, Сенім заңы оларда ескірмейді. Соқпайды онда *с а м а л ы* пенделіктің, Тиындардың сыңғыры естілмейді (М.Шаханов, Ғасырлар.). *С а м а л ы* қуаныштың соқпай қалды, Жанарың неге айнаға тоқтай қалды? Тұрсың ба жастықтағы нұрынды іздеп? Жаным, Ол жалын менен отқа айналды (М.Мақатаев, Шығ.). // *Жұмсақ, жағымды (дауыс).* Талдыңның бойы байырғы, Жағалай құба тал өскен. Сапырып қызыл қайыңды Мәдидің *с а м а л* әні ескен (С.Мәуленов, Алыс кет.). 4. а у ы с. *Еркіндік, бостандық деген мағынада.* Ондай адам қазақтан Көп туса осы заманға, – Босар еді-ау азаптан Қазақ шығып *с а м а л ғ а* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 5. а у ы с. *Жастық, албырттық.* Жан досым, болсаң егер сырға әуес сен, Кел, достас, кемел шағың жиырма беспен. Мәңгі бақи шықпайтын ырғағы естен Жиырма бесте *с а м а л* бар жырлап ескен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Көктемнің самал желіндей. п о э т. *Алып-ұшқан көңіл.* Қолын қысып қоштасып, қала берді Андрей. Поезбен көп жүрді, Жетті еліне Қырғызбай, Алып-ұшты жүрегі, *К ө к т е м н і ң с а м а л ж е л і н д е й*. Астына мінген атының Тежемей басын жіберді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Салқын самал. *Қоңыр салқын жел.* Тоғайда *с а м а л*, *с а л қ ы н* желі соғып, Сұлудай бұрандайды әр бұтағы. Көкорай, көк шалғынға ауыл қонып, Жарасар ақ үйлердің шаңырағы

(Ә.Найманбаев, Шығ.). Сахара *с а л қ ы н с а м а л*, самиян жел, Жақсы еді жаз жайлауға ойылымыз (Алдаспан). Жаз шығып, жаманшылық жоғалғанда, Тал гүлдеп, өмір шалқып оңалғанда. Оранып жердің беті көкорайға, *С а м а л ы с а л қ ы н* сая болар жанға. Бүлдірген, қарақат пен тереміз деп, Сай-сайға қыз-келіншек жоғалғанда (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сал самал. п о э т. *Ескен леп, «ерке самал».* Қаласың кірсең бір жасап, Тұра алмас бақтар сыр бүгіп. *С а л с а м а л* әнін шырқаса-ақ Шыға бір келер дүрлігіп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Самал ауа, сал табиғат. э к с п р. *Таза ауа, тамаша табиғат. С а м а л а у а ғ а, с а л т а б и ғ а т қ а* не жетсін («Жаңа өмір»).

Самал есті. *Жел соқты. С а м а л е с т і*, даладан, сай жақтан ба?! Аппақ іңір тауларды ойлантқан ба? Аспанға сүт әлдекім қайнатқан ба?! Кілегей тұр меймілдеп қаймақтанған (М.Мақатаев, Шығ.). Мен деп ойла *с а м а л* боп *е с і п* өткен, Мен деп ойла нөсерді есі кеткен, Мен деп ойла өзінді әр түн сайын, Төсегін сағынышқа бесік еткен... (М.Мақатаев, Шығ.). Жеңіс күні, Жеңіс күні, – Барабанның келісті үні. Қоңыр жайлы *с а м а л е с т і*, Мамырдың бар сал ыстығы (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Самал жел. *Жанға жайлы жел.* Сені көрсем, *С а м а л ж е л* еседі алдан. Жұмағында жүректің өседі алма. Әулиеге ұқсайсың Оңашада Иконынан орыстың түсе қалған! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Асқар, асқар, асқар бел Сай-салаңнан аққан сел, Жұпардайын аңқыған, Байтақ дала, *с а м а л ж е л* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Сырласқандай *с а м а л ж е л д і*ң сыбыры. Қандай ғажап ұлы тойдың дүбірі: Жан толқытқан Жалғыз ғана тілек бар, Шексіз болсын тәуелсіздік ғұмыры, Мызғымасын Қазақстан тұғыры! (К.Салықов, Жезкиік).

Самалы оңынан тұрды. *Ісі оңға басты, дегені болды.* Саңлағы шыққан жігіттің *О ң ы н а н т ұ р а р с а м а л ы*. Қалай айтсаң жарасар, Білінсе дерек-хабары (Ү.Кәрібаев, Шығ.). Кетпесін деп бап өліп, Аруақтар тұрды қозғалып, Жатқаны жалғыз болмаса, Самалы қалды оңалып Алла тағала жар болып, *О ң ы н н а н т ұ р с ы н с а м а л ы ң!* (Алпамыс).

САМАЛ² з а т. м е д. *Мұрын сүйегін үңірейтіп жеп қоятын жұқпалы ауру.* Алғалы қатынымды заман болды, Алғанда оның мұрны аман болды. Ауруға не ылаж, не амал бар, Жақында таңқы мұрын *с а м а л* қонды (Айтыс). Ортасы белең, ұшы таңқы мұрынына *с а м а л* түсіп жазылып кеткен Белгібай: – Беке, бізге қымыз құйыңыз, – деді (І.Жансүгіров, Шығ.).

САМАЛ³ с ы н. ж е р г. *Жынды, делқұлы.* Мынаның өзі барып тұрған *с а м а л* екен (Диал. сөздік).

САМАЛ⁴ з а т. ж е р г. *Мұз оятын құрал (сүймен).* Біздің балықшылар үкіні *с а м а л м е н* қазды. *С а м а л с ы з* үкі қазу өте қиын болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САМАЛА¹ з а т. *Жан-жаққа түгел нұр шашқан сәуле, жайылған нұр.* Далада өскен емес пе бабаларың, Талпынады далаға інішегің. Пайпай, қандай мына бір *с а м а л а* күн! Есен-саусың, қарағым, тыныш елің? (М.Мақатаев, Шығ.). Саркынға мәз, Сарыала қаз, Көлшіктен ап талшықты. Сая болмай *с а м а л а* жаз Сай аңқасын қаңсытты (М.Мақатаев, Шығ.). Қыздың ерні сияқтанған жағада, Болмаса да қызыл гүлдер, *с а м а л а*, Қоштасуға жезкиіктер келіпті Қыс қыраулы Кеңірдегі қалаға (К.Салықов, Жезкиік).

САМАЛА² з а т. к ө н е. *Полкке паранапар жасақ.* Шолғыншы лектен соң *с а м а л а* көрінді (Д.Досжанов, Жібек.).

САМАЛАДАЙ с ы н. **1.** *Нұр шашқан сәуле сияқты, жап-жарық, жарқыраған.* Түнде Қалқаман даласынан *с а м а л а д а й* оттар жарқырайды (Ө.Нұршайықов, Жер.). Түр еді ана жан-жағына алаңдап, Айлы түннің ызғырығын жамандап, *С а м а л д а й* нұрға шомған бау жақтан Екі бейне келе жатты қараңдан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Баяғы баба түрік саздарынан Сыр тартып, *с а м а л а д а й* маздады жан, Оянды сар даланың батырлары Жеңімпаз жалауына жазған ұран (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.). **2.** а у ы с. *Орасан көп, қаптап кеткен.* Желкедегі қарағай кей жерінде қара қошқылданып, басалап қарап тұрған *с а м а л а д а й* әскер сияқтанады (М.Әуезов, Қилы заман). Шыңның басына шыққанда *с а м а л а д а й* атты әскердің мылтықтары мен жарқылдаған қылыштары ай сәулесімен шағылысып, көз тартады (А.Тоқмағамбетов, Жер.). **3.** а у ы с. *Биік, зәулім.* Ойпырмай, мына *с а м а л а д а й* болып тұрған не нәрсе, немене өзі? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Самаладай болып көрінді [жарқырады]. *Анық көрінді (көбіне түнгі мезгілдегі жарыққа байланысты айтылады).* Таулардың ай сәулесі түсіп тұрған беттері жарқырап, *с а м а л а д а й* б о л ы п а н ы қ к ө р і н е д і (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сонау-сонау белестегі қырман басында қараңдаған адамдар таң сәулесімен оның көзіне *с а м а л а д а й* б о л ы п к ө р і н д і (М.Иманжанов, Әңгім.). Жалдың орта тұсында *с а м а л а д а й* ж а р қ ы р а п биік өскен жуан-жуан ақ қайыңдар қарағайдай түзу (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Самаладай жарық. *Сүттей жарық, жап-жарық.* Міне, енді электрлі шахта, ертегілерде айтылатын, іші *с а м а л а д а й* ж а р ы қ кең алтын сарай сияқты... (С.Мұқанов, Шығ.). Айнала үлкен терезелері бар, *с а м а л а д а й* ж а р ы қ ресторанның зырлап қалып жатқан дала көрінісі бұрынғыдан да әсем (С.Шаймерденов, Өмір нұры).

САМАЛАЛЫ с ы н. *Жарығы мол, нұр шашқан.*

САМАЛДА= е т. *Салқын самалды жерде дем алу, салқындау.* Азамат ағаштың саясына *с а м а л д а п* жатты (Б.Майлин, Азамат.). Ағаш көлеңкесіне жаңа ғана барып *с а м а л д а п* жатқанша болмай, әлдеқайдан әйелдердің қосылып салған сүйкімді әні құлақты елең еткізді (Б.Майлин, Шығ.). Үй іші ысып кетті. Жүріңдер, *с а м а л д а п* қайтайық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САМАЛДАЙ с ы н. **1.** *Жеңіл соққан лептей, самал сияқты.* Мен құлан мен құлжадай Таудан ескен *с а м а л д а й*. Уайымсыз жүрген жан едім, Келіп тұрмын жаныңа (Қисса-дастан.). *С а м а л д а й* жүреді есіп, Еріне қадам басып. Шалдар да профессор Жалбақтап амандасып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** с ө й л. *Самаладай жап-жарық, өте нұрлы.* *С а м а л д а й* жарық түнде жалғыздық көрген Балжандай жаратылыс маужыраған жерге көз салып тұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С а м а л д а й* болып бара жатқан қыздарына қарап, насаттанып, өзінің де қыз күні есіне түсіп, үй жанында Қара бәйбіше түр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САМАЛДАТ= е т. *Желдету, салқындату, желге, самалға қарсы жүргізу.* Күн ыстық күндері қойды желге қарсы *с а м а л д а т а* жаюдың керектігін айтты (С.Бақбергенов, Адам.). Қаншама батылсынғанмен, күнге тура көз тіге алмайды: «*С а м а л д а т ы п* бір жел соқсайшы!» – деп назарын қайыра көлге аударды (Ө.Қанахин, Шығ.). Қара аспанымнан кей-кейде, Қара нөсер боратса, *С а м а л д а т қ а н ы м* мен сені. Қапырық болып баратса (М.Мақатаев, Шығ.).

САМАЛДАТУ *Самалдат етістігінің қимыл атауы.*

САМАЛДАУ *Самалда етістігінің қимыл атауы.*

САМАЛДЫ с ы н. *Самал жел соққан, қоңырсалқын.* Есіл мен Тобыл, Обаған бойларын жаздың *с а м а л д ы* кешінде аралап көріңізші (Ж.Сайн, Жол үсті.). Шалқып жатқан көл айтқан, Заулап жатқан жел айтқан, *С а м а л д ы* сары бел айтқан. Кейінгіге жеткіз деп, Домбыра-

ма мен айтқам (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Аршалы таудан естіді *с а м а л д ы* далам, Күшәқтап сүйді осынау хабарды ғалам! Алаяқ жирен бәйгеден алдымен келді, Өткен ғасырдан жолдаған бабамның маған Сәлемі құсап, елетпей жердегі майда Күнкіл-шүңкілді. Қайтейін, көрмедің, Ләйлә! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

САМАЛДЫҚ¹ з а т. этн. *Ұзақ сапардан адам әкелген сәлемдеме, сый-сияпат*. Ұзақ сапардан оралған адамды «самалық» деп атап, оның әкелген сәлем-сауқатын «*с а м а л д ы қ*» деген (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.).

САМАЛДЫҚ² з а т. өс. <лат. spinacia> *Ала-бұталар тұқымдасына жататын бір, екі жылдық шөптесін өсімдік; көкөніс дақылы*. Қазақстанның барлық аймақтарында өсетін 2 түрі: жабайы түркістан самалдығы (S.turkestanica) және бақша самалдығы (S.oleraecea) бар. *С а м а л д ы қ т ы ң* биіктігі 10–60 см, тағамға пайдаланылатын жапырақ дегелегі ерте көктеп, тұқым беретін сабағы кейін шығады (ҚҰЭ).

Самалдық шөп. өс. *Биіктігі 1 метрге жуық, біржылдық, шөптектес өсімдік*. *С а м а л д ы қ ш ө п* өзендердің, арықтардың жағаларында, ылғалды жерлерде, арамшөп ретінде егістік жерлерде өсе береді (Қазақст. дәрілік өсімдік.).

САМАЛЫҚ з а т. к ө н е. *Ұзақ та қиын сапардан оралған адам*. Белгілі бір ауылдың ұзақ сапардан қайтқан адамын «*с а м а л ы қ*» деп, оның әкелген сәлем-сауқатын «самалдық» деген. Дәстүр бойынша самалдықты ең бірінші қарсы алған адамға береді (Құрбанғали Халид, Тауарих Хамса). *С а м а л ы қ!* Самалық! Көк құс көзін ашты ма, Аяғын жерге басты ма? Самалық! Самалық! Самарқанның көк тасы Жібіді ме, көрдің бе? Қап тауының көк құсы Жүгірді ме, көрдің бе? Самалық! Самалық! (М.Жұмабаев, Өлең.).

Самалық айтты. этн. *Қиыншылықта, құрғақшылықта т.б. ауыртпалық кезеңдерде жаратушыдан жақсылық тіледі, өлең, сөз айтты*. Құрғақшылық жылдары әредікте шыққан бұлтқа да жаңбыр жаусын деген ниетпен «*с а м а л ы қ*» *а й т қ а н* деседі (Құрбанғали Халид, Тауарих Хамса).

САМАН з а т. к ө н е. *Сабан араластыра балшық илеп, үлкен қалыппен құйған шикі кірпіш*.

САМАР¹ з а т. этн. *Қымыз құятын, ет жасайтын үлкен сопақ астау, тегене, тегеш*. Қолында буы бұрқыраған бір үлкен ағаш *с а м а р* келгенде, сілекейін жеңімен сүрткілеп Салду оянды (Б.Аманшин, Көкжар). *С а м а р* – қымыз құятын, ет жасайтын үлкен астау, тегене (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САМАР² з а т. ж е р г. **1.** *Қолға су құйғанда астына қоятын, кір жуатын шылапшын*. Балам, *с а м а р д ы* алып, кісілердің қолына су құй (Қаз. тілі аймақ. сөздігі). **2.** *Мал су ішетін астау, науа*. Мына *с а м а р ы ң н а н* 500 жылқы су іпсе де ортаймас (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** ж е р г. к ө с. *Қол шығырдың шелегі*. Бір *с а м а р ғ а* бір шелектей су кетеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **4.** к ө с. *Өзеннен мотордың күшімен шыққан суды бақшаға, егіндікке жеткізетін науа*.

САМАР³ с ы н. *Тіл мен жағына сүйенген, шешен*. Жігіт жағынан «жар-жар» айтатын Асан болады. Ол бір *с а м а р* көрінеді (М.Әуезов, Қараш.). Бәдік *с а м а р*, тағы да бәдік *с а м а р*, Орамалға су құйсаң бір-бір тамар (Б.Әбілқасымов, Телқоңыр).

САМАРЖАҚ с ы н. *Қақсап қалған, тілін бегеген (адам)*. Сен, *с а м а р ж а қ*, сөзден жеңілуші ме едің, одан да Европадан көрген-білгенінді айт, – деді (Б.Қожабеков, Көктөбе). Зейнет тегі *с а м а р ж а қ* қой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САМАРИЙ [лат. samarium] з а т. х и м. *Sm – элементтердің периодтық жүйесінің III тобындағы химиялық элемент*. *С а м а р и й д і* 1879 ж. француз химигі П.Э.Лекок де Буабордин (1838–1912) самарскит минералынан тапқан. Монацит, бастензит, лопарит, самарскит, гадолинит, ортит минералдарының кристалдық торына изоморфты қоспа ретінде кіреді (ҚҰЭ). *С а м а р и й* – химиялық элемент, таңбасы Sm (лат. Samarium), атомдық массасы 150,4; реттік нөмірі 62; балқу температурасы 1072°С, тығыздығы 75360 кг/м³, тотығу дәрежесі: +2, +3; жай зат, күмістей ақ түсті металл; жеңіл құймалардың құраушы ретінде, кобальтты құймаларда қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

САМАРҚАУ ү с т. **1.** *Жай, баяу, жайбарақат, марғау*. Ерқожа біраздан соң ғана *с а м а р қ а у* бұрылып, екеуімізге алма-кезек қарады (Ф.Сланов, Домбыра.). Қой жайылымын кимағандай *с а м а р қ а у* жылжиды (А.Сейдімбеков, Ақиық). Етті ме дарыған оқ мезі? Бір түрлі *с а м а р қ а у* бопты өзі. Жабыңқы төрізді, қарашы, Жалтылдап тұратын от көзі... (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Көңілсіз, селқос, керенау, немқұрайды*. Доктор Ехластың сөзін Хакім *с а м а р қ а у* тыңдады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Балақайым сергек жан еді, әрбір іске *с а м а р қ а у* емес, құлшына араласуды сүйегін (С.Алдабергенов, Алға). Бақыттын мінез-құлқы ерте есейген-ау, дүниенің бәріне *с а м а р қ а у*, салқын қарайды (О.Бөкеев, Қамшыгер). **3.** а у ы с. *Мүлгіген тыныштық*. Түн. Жайлау. Жел құрақты ойнатады, *С а м а р қ а у* сол тыныштық

сайда тағы. Белден асқан белгісіз беу дүние, Қайда кетті жеңгейдің әйбөт әні? (М.Мақатаев, Шығ.).

Самарқау тартты. *Көңілсіздік басты. С а м а р қ а у т а р т ы п* отыр, еш нәрсеге зауқы жоқ (Ауызекі).

САМАРҚАУЛАН= е т. *Босаңсу, селқос тарту, немқұрайдылыққа салыну.*

САМАРҚАУЛАНДЫР= е т. *Босаңсыту, керанауландыру, жайбарақтандыру.* Табанға былпып басылған жол жүрісті мүлде *с а м а р қ а у л а н д ы р ы п* жіберген секілді, арттағы құлдардың үні көмескі естіледі (Д.Досжанов, Жібек.).

САМАРҚАУЛАНДЫРУ *Самарқауландыр етістігінің қимыл атауы.*

САМАРҚАУЛАНУ *Самарқаулан етістігінің қимыл атауы.* Қажу, *с а м а р қ а у л а н у* оған жат, оның жан құмары – жасампаз еңбек («Қаз. әдеб.»).

САМАРҚАУЛАУ үст. **1.** *Жайлау, баяуырақ, жайбарақаттау.* Жирен айғыр озыңқырап кеткен боз аттың соңынан *с а м а р қ а у л а у* шоқырақтап бара жатты (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл). Екі жағы да жүні жығылғанын байқатпай, дөң айбатпен сырт орай ұшырасып, *с а м а р қ а у л а у* тілдеседі (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). **2.** *Көңілсіздеу, селқостау, немқұрайдылау.* – Сәлима жаңа келе жатыр еді ғой, – деп *с а м а р қ а у л а у* жауап берді келіншек (А.Нұрманов, Аққу.). *С а м а р қ а у л а у* пішінмен бір қарады да, есік жакта тұрған қызға: – Шырақ, ертең келе ғой, – деді тергеуші (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

САМАРҚАУЛЫҚ з а т. **1.** *Баяулық, жайбарақаттық.* Сейтханның салмақтылығын құп көрушілер сырттан да табылатын. Салмақтылық *с а м а р қ а у л ы қ* емес қой, әрине (Т.Тілеуханов, Өмір.). Бәсекелестер бұл жолы *с а м а р қ а у л ы қ қ а* бармай, бірден қызу айқасқа кірісіп кетті («Лен. жас»). **2.** *Селқостық, немқұрайдылық, керенаулық.* Қанды көздің бүйтіп жүргеніне алғашқы кезде Бике қуанып, оған төңір жалғасын айтар сөзі, жүре-жүре Бикеге біржола *с а м а р қ а у л ы ғы* қорлаған іспетті көрінді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ондағы дүниеқоңыз тіршілік үшін тырбанып жатқан әрекет қазір жоқ, оның орнын енжарлық, *с а м а р қ а у л ы қ* басыпты (А.Хангелдин, Ғани.). **3.** п с и х. *Адамның бойындағы жігерсіздікті білдіретін ұғым.* Іс-әрекетке ынтасыздық, қайратсыздық *с а м а р қ а у л ы қ т ы ң* белгілері болып табылады (КСЭ). *С а м а р қ а у л ы қ қ а* салынған адамның көңіл күйіндегі өзгерістер, ішкі қалауы сыртқа анық, ашық білінбейді, оған қайғы мен қуаныш та әсер етпеуі мүмкін (ҚҰЭ).

САМАРҚАУСУ *Самарқаусы етістігінің қимыл атауы.*

САМАРҚАУСЫ= е т. *Самарқау тарту, жайбарақаттану.* Білегің талса, бір сәрі, Алғыр ой бірақ талмасын. Сындарлы санаң салғыртсып *С а м а р қ а у с ы п* қалмасын (С.Сейітов, Бетпелбет).

САМАСАУ с ы н. ж е р ғ. *Айрықша, әдейі.*

САМАУРЫН [ор. самовар] з а т. *Шай қайнатуға арналған, оттығы іш жағына орналасқан металл ыдыс.* *С а м а у р ы н* қазақ жеріне 19 ғасырдан бастап қолданысқа енді. *С а м а у р ы н* жасаудан Ресейдің Тула қаласы ұсталарының даңқы шыққан (ҚҰЭ). *С а м а у р ы н ы ң* есік жағына кірлі майлық орамалды жайып жіберіп, үсті-басы далба-дұлба бір жігіт отыра кетті (Б.Майлин, Шығ.). Әйтеуір онда жетсем, біреудің *с а м а у р ы н ы н* қайнатып, қызметін қылсам да қор болып, халық көзіне көрінбес едім деп, осылай ойлап жүргенде күн де батып, түн болып, ел де жатты (М.Дулатов, Шығ.).

Самаурын қойды. *Шай қайнату үшін самаурынга от салды, самаурынды от алдырды.* Түскі үзілісте келіп, *с а м а у р ы н қ о й ғ а н ы м* сол екен, бір баланы көтеріп, бір баланы жетелеп жас әйел қақпадан кірді (Н.Әбдікәрімова, Сенім).

Самаурын салды. *Самаурын қайнатты.* – Е, сөйт, екеуіміз әңгімелесіп отырып шай ішейік, кемпір-ай, – деді қарт, – *с а м а у р ы н с а л ы*. Сисенбай отыр ғой (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

САМАУЫР [ор. самовар] з а т. с ө й л. **Самаурын.** Ұмсынай «Қайда кетті» деп Қанаш сұрағанға айтам. Қарағым, Қанашқа *с а м а у ы р* қайнат. Ана шелекте су тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Барымен базар қылып той тойлаған, Уа, пәлі! Айхай, заман; ойхой, заман! Жерошақ... Тай қазанда ет асылып, Болыскей *с а м а у ы р д а* шай қайнаған (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ [сары] самауыр. э к с п р. *Болыскей самаурын, үлкен, сапалы металдан жасалған самаурын.* Аман ба, Алтай аға, Әйніл жеңге, Жазылды сүйінші бер қайның, жеңге! Бұрқылдап *а қ с а м а у ы р*, әзілдескен Сағындым күрең, қызыл шайды, жеңге. Аман ба, бала-шағаң күйлі, жайлы, Болып жүр қазір қандай жайың, жеңге?! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ақ шөйнек, *с а р ы с а м а у ы р ы н* тұрса қайнап, Отырса қыз, бозбала күліп-ойнап, (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

САМБО з а т. с п о р т. *Арнайы белдігі бар шапан киетін, күресте әртүрлі тәсілдер*

қолдануға болатын спорт түрі. *С а м б о* күресінде палуандар арнайы белдікті шапан киеді, күрес кезінде белдіктен, жеңнен, шапанның кез келген жерінен, сондай-ақ қол мен аяқтан ұстап, әдіс қолдануға болады (ҚҰЭ). Жасақшылардың жаттығуында шайқас әдістерін, *с а м б о* тәсілдерін біраз игеріп қалған (Ө.Қанахин, Бақыт.).

САМБОШЫ з а т. *Самбо күресімен шұғылданатын спортшы.*

САМБУКУК [лат. sambucus] з а т. **1.** ө с. *Аюбадам. 2.* т а м а қ. *Жұмыртқаның ақ уызы және қант қосып бұлғанған жидек езбесі.*

САМБЫР з а т. *Сөйлегенде қатты шыққан дауыс. С а м б ы р* кеңес, дүсірге Түре қалдық құлақты. Шылқыған байлық ішінде Тенедім оған байлықты (С.Мұқанов, Алдабергенов тур.).

САМБЫРЛА= е т. *Қатты дауыстап сөйлеу.* Тарс-түрс, ерсілі-қарсылы сапырылысып, еденге былш-былш қақырынып, сіңбіріп, *с а м б ы р л а п* сөйлесіп, үйді бастарына көтерді (М.Жұмабаев, Шығ.). Ахметов үйге кіріп: – Балалар, саламатсыңдар ма? – деп *с а м б ы р л а п* амандасып жатыр (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

САМБЫРЛАС= е т. *Қатты дауыстап сөйлесу.* Жұмыскерлер жапырласып, шуласып, *с а м б ы р л а с ы п* нәрселерін арбаларға салып жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.). Біз кіргенде олар әлденені айтысып, *с а м б ы р л а с а* кеңесіп отыр екен (С.Мұқанов, Шығ.).

САМБЫРЛАСУ *Самбырлас етістігінің қимыл атауы.*

САМБЫРЛАУ *Самбырла етістігінің қимыл атауы.*

САМБЫР-САМБЫР з а т. *Дабырлаған қатты дауыс.* Казак-орыстар жантайып *с а м б ы р-с а м б ы р* сөйлесіп шылым тартып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Достарымның *с а м б ы р-с а м б ы р* сөйлескенін естіп келемін (М.Жұмабаев, Шығ.).

САМБЫР-СҰМБЫР з а т. *Дабыр-дұбыр, у-шу еткен дыбыс.* Қуырдақ үстінде *с а м б ы р-с ы м б ы р* кеңескен қонақтар алдына алған қымыздарын сораптай тартып, ұзақ әңгімеге кірісті (С.Мұқанов, Шығ.). Күн сайын табақ-табақ ет тауысып, *с а м б ы р-с ы м б ы р* сөйлеп бейқам жүретін туыстарынан ол шаршағандай еді (А.Нысаналин, Алыста.).

САМҒА= е т. **1.** *Құстың жоғары көтеріліп, шарықтап қушуы.* Ауылдан ұзап, қалың талы бар өзеннен өте бергенімізде, аспанда *с а м г а п* екі аққу ұшып келе жатты (Ә. Әбішев, Ғаламат). Томағасын тартқанда бір қырымнан, Қыран құс көзі көріп *с а м г а г а н д а*. Төмен

ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп, Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға (Абай, Тол. жин.).

2. *Ұшақтың көкке көтеріліп қушуы.* Зор самолет ішінде шаттықпенен, Шырқадым домбырамен – «Жаңа заңды». *С а м г а д ы* ақ самолет зымырықтай, Тұрымтай, қарлығаш пен бұлдырықтай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Зымырау, жұйтқу, зулау.* Сіздерге жырды арнайын, Қартайдым деп танбайын. Астанамның төрінде Алдарында *с а м г а й-ы н* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бораныңды бойыңа жүк білмеген, Шіркін жастық қайда *с а м г а п* барады (А.Хангелдин, Қыз жүрегі). // *Шарқ ұру, қарқындау, қарыштау.* Поезд ұшқыр жүрістен танбайды, бір танбайды, Қиял, шіркін, әр жаққа *с а м г а й д ы*, бір *с а м г а й д ы* (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.). Тіл табам ба өзіңмен, жат ұрпақ-ай, Санаңа ұста *с а м г а й-д ы* ақын қалай. Жұтып жатсың, Алатау, жұтып жатсың Жақсыны да, жаманды жатырқамай (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сен – баласың, мен – анамын! Мен анамын талмайтын. Құшағындай кең даланың Көңілім бар *с а м г а й т ы н* (М.Хакімжанова, Таңд.). **4.** а у ы с. *Осу, өркендеу, даму.* Буыны қатып жиырмада, Жетіліп ақыл тапқан жас. Өнер-білім шыңына қанатын *с а м г а п* қаққан жас (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Нар талабын салса да қандай жолға, Тілектес дос пейілдер *с а м г а й д ы* алға. Жүрмейді онда сатқындар, саудагерлер Опасыздар, отсыздар болмайды онда (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қазақстан – ғажапстан жер дүлдүл, Болашаққа *с а м г а п* ұшқан сен бір жыр. Ол таусылмас, ол сарқылмас өзіңдей, Оны талай жырлап өтер ер бұлбұл (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **5.** *Әннің шарықтауы.* Қалықтаудан, шарықтаудан талмаған Сөнің қайда, өнің қайда *с а м г а г а н*. Ал мен кеттім, бәлкім, мәңгі көрмеспіз Күліп тұрып, қолың бұлғап қал маған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шырқа, жаным, бабаңның салған әнін. Көз ұшында «Көкжендет» *с а м г а г а н ы н*, Түлкі-фәни қыранды алдағанын, Қырдан қашқан түлкідей заулағанын (М.Мақатаев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Биік мақсат қойып, сол жолда күресу. С а м г а ! С а м г а !* Көз ұшында қалықта! Қону қиын, Оған бірақ қамықпа! Мықты болсаң – құлдырама төменге! Мықты болсаң – сол биікте қалып қал! (М.Мақатаев, Мәңгі майдан). Ұша берсе, әуеге жетер дейді, *С а м г а й* берсе, талайға кетер дейді. Екі кісі мінгессе, ауыр емес, Нәрсені одан басқа көтермейді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САМҒАТ= е т. *Қарыштату, шарықтау, қалықтау.* Қиялыңды *с а м г а т ы п*. Ойлайсың-ау бар елді. Келе жатыр таң атып, Көз шырымын

ал енді (С.Жиенбаев, Танд.). Кер заман көре білді мың ағысын, Қыранның сүйді ақиық қырағысын. *С а м г а т т ы* Сырымбеттен ғашық әнін Жүректің мәңгі сөнбес шырағы үшін (К.Салықов, Жезкиік). Мынау жалпақ әлемде өзендер бар: Төсінен *с а м г а т ы* п ақ қанат шағаларын, Мойындамайтын шектелу, шекара заңын, Бір елден бір елге кесіп өтетін, Байлығын сан ел нәсіп ететін, Еркіне бағындыра алмай, табындыра алмай, Есер күш иелерінің есі кететін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

CAMFATY *Самғат етістігінің қимыл атауы.*

CAMFAУ *Самға етістігінің қимыл атауы.* Төсінде Абай өткен кіл *с а м г а у м е н*, Армысың, менің жұпар жусан кеудем. Көк Ертіс көкірегімде буырқанған, Қос жаға қоңырау қаққан мың сан баумен, Мен сенде келдім қайта тусам деумен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тең болу үшін ұмтылып бақтым басқамен, *С а м г а у ы м* керек, алмауым керек босқа дем. Жарға ұрған толқын оятады кеп жанымды, Алдымнан мені күтетіндей-ақ басқа әлем (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Арманым бар қыранның *с а м г а у ы н д а*, Әлде бәрі, білмеймін, алдану ма? Шыңға шығар шыңырау шағымда мен, Қарға қонар төбеде қалғаным ба? (М.Мақатаев, Шығ.).

CAMFAУЫҚ *с ы н. Самғай түсетін, қиқыр, қиқыш. Самғауық* әулет сан ұрпақ – Самұрық, бүркіт құстарың, Қалатын еді таңырқап, Адамның көріп ұшқанын (Ғ.Қайырбеков, Сарыарқа.).

CAMDAFAЙ *с ы н. Тез қимылдайтын, епті, жылдам.* «Тастөбенің» қия беткейіне өрмелеген кезде оның осынау *с а м д а г а й* спортшылығының да көп пайдасы тиді (Т.Жанұзақов, Азаматтар).

CAMDAFAЙЛЫҚ *з а т. Жылдамдық, ептілік.* Бүкіл дене тұрпатынан жинақтылықтың, ширақтылықтың, *с а м д а г а й л ы қ т ы ң* желі еседі (С.Байжанов, Жастық шақ).

CAMИЯН¹ *с ы н. Жанға жайлы, салқын, қоңыржай (жел, самал).* Таудан соққан *с а м и я н* самалды, көктемнің керімсал түнін басқа көтеріп, алуан түрлі әнге басып келе жатты (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). *С а м и я н* салқын ауа, гүл атаулының хош иістері дүние тынысын кеңіте түскен тәрізді (Р.Хайруллин, Офицер.).

CAMИЯН² *з а т. ж е р г. Өгіз жеккенде мойынтұрықты бекітіп қоятын жұмыр темір.* Нұрперзент шығып кеткен *с а м и я н д ы* мойынтұрыққа сала бергенде, аяғын өгіз басып қалды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Аяғының

ұшынан басып, білдірмей барып қостың жанында жатқан мойынтұрықтың *с а м и я н д а р ы н* тығып тастады (С.Сматаев, Алау). Мойынтұрықты *с а м и я н д а р ы н* босатып, қызыл ала өгіздің бас жібін мүйізіне ілді де, жол жиегіндегі шөпке жібере салды (Ә. Әлішев, Батыр.).

CAMИЯН³ *с ы н. ж е р г. Ұшы-қиыры жоқ, елсіз, сусыз, кең (дала).* Атпен жүрсе, айналасы әлденеше күндік бұл *с а м и я н* сары даланың құбыла беті – қырат та, арқа жағы – ойпаң (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қазір де сол үйреншікті Сары Арқаның *с а м и я н* жазираларына қарап, бағыт алып бара жатқан шығар (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Сахара салқын самал *с а м и я н* жер, Жақсы еді жаз жайлауға Ойылымыз (Бес ғасыр.).

CAMИЯСЫ *з а т. с ө й л. Самиян³. Ер-тұрманын салады, Ерігіп тұрған жануар *С а м и я с ы г а* шыққан соң Кісінеп-кісінеп алады (Қисса-дастан.).*

CAMҚАЛ *з а т. к ө н е. Ұзын мылтық.* Зеңбіректің шоғына, *С а м қ а л д ы ң* қалың жеріне, Қорықпай жалғыз келеді, Алдындағы сандатты (Бабалар сөзі // Шора батыр).

CAMMIT [ағыл. summit] *з а т. р е с м и. Мемлекет, үкімет басшыларының жоғары деңгейдегі, мәжіліс түріндегі басқосуы. С а м м и т к е* қатысушылар, сондай-ақ ОАЫ Ұйымы елдерінің арасындағы мәдени, білім беру және ғылыми байланыстарды кеңейтуді жақтаған пікір білдіреді («Егемен Қазақстан»).

CAMOГОН *ор. з а т. Астық не жеміс-жидекті ашытып, қайнату арқылы жасаған орыстың спиртті ішімдігі. С а м о г о н* – крахмалды заттардан (картоптан, астық дәндерінен) үйде дайындалатын спиртті ішімдік (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қасы мен кірпігіне дейін ақ айран ұн басқан саудагерлер бұл кезде *с а м о г о н* ішіп, есеңгіреп алса керек (С.Жүнісов, Жапанда.).

CAMOГОНШЫ *з а т. Самогон қайнатушы, дайындаушы. С а м о г о н ш ы* Семеннің үйіне біреу жүгіріп кіріп, біреу сүрініп шығып жатады (З.Ақышев, Ақбел.). Мен *с а м о г о н ш ы л а р ғ а* біраз сыбағаларын бердім, бүйтіп қырғидай тиісуім оларға ұнамаған болу керек (Қ.Байсейітов, Құштар.).

CAMОДЕРЖАВИЕ *з а т. т а р. Патшалық Ресейдегі халықты құқықсыз ұстап, тежеусіз билейтін мемлекеттік жүйе; мемлекетті билеудің монархиялық формасы.* Революцияшыл солдаттар мен матростар қаруларын

бұрып алып, *с а м о д е р ж а в и е г е* қарсы лап берді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Революция жеңді, *с а м о д е р ж а в и е н і* құлатты деген хабар бүкіл далаға лезде тарады (Х.Есмұратов, Октябрь.).

САМОДЕРЖАВИЕЛІК с ы н. т а р. *Само-державиеге тән.*

САМОЕД ор. т а р. з а т. 1. *Ресейдің Қиыр солтүстігі мен Сібірдің жергілікті тұрғындарының (саамдар, ненецтер, эвенкілер, т.б.) орыс жылнамаларында кездесетін жалты атауы.* Қазақ жұртын анайы, көшпелі, тон астында мұзы ерімейтін, мұхит қабығында ит жегіп жүрген *с а м о е д*, лапармен бірдей деп, депутат сайлауынан тысқары қылайық деп тұрмыз, сіз қазақты билеп отырсыз, біздің бұл ақылды қалай көресіз? – дейді (Ә.Бөкейханов, Шығ.). 2. *Самодишлік халықтардың көнерген атауы.*

САМОЛЕТ ор. з а т. **Ұшақ** (*өуе арқылы адам, жүк таситын көлік*). Біз мінген *с а м о л е т*, қонған уақыттарын есептемегенде, 22 сағат ұшты (С.Мұқанов, Алып адым.). Біз ұштық Алматыдан Қарағанды, Қарсы алып ақ *с а м о л е т* ала қалды. Ұядан үш түлеген ақиықтай, Қанатын сылап-сипап тарап алды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Тартылса көкке тарқатар жүрегі шерін, Қайырған құстай қайта ұшсам түлегіш едім... Қара Ертіске қаншама *с а м о л е т* келді, ішінде мен жоқ, боламын үнемі соның (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

САМОЛЕТТЕЙ с ы н. **Ұшақтай**. Көлдің бойы инелік, *С а м о л е т т е й* қарасаң. Табиғатау, балаға Таусылмайды тамашаң (О.Шипин, Дастан.).

САМОЛЕТТІ с ы н. *Самолеті бар, самолети көп.* Кемпіркосақ шыққан жоқ асылы өзге, Болған да емес қызылы, жасылы өзге. Өзгерген тек өзімнің көзім, бәлкі, *С а м о л е т т і*, сауатты ғасыр өзге (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

САМОСВАЛ ор. з а т. *Қорабындағы жүкті өзі түсіретін машина.* Қуатты *с а м о с в а л* келді де, қорабының алдыңғы жиегін көкке көтеріп сұрғылт бетон ерітіндісін жерге лақтырды (Қ.Ұяңбаев, Қыр.). Экскаватор екі жақтан гүрілдеп келген *с а м о с в а л д а р ғ а* топырақты тиіп жатыр (С.Тәжіғұлов, Асау.).

САМОТЕРИЙ [Samotherium] з а т. з о о л. *Қазбадан табылған керік тұқымдасына жататын сүтқоректі жануар. С а м о т е р и й л е р* шамамен бұдан 5–10 млн жыл бұрын тіршілік еткен. Денесінің ұзындығы 3 м-ге жуық, шоқтығына дейінгі биіктігі 2 м-дей болған (ҚҰЭ). 1 – *с а м о т е р и й д і*ң сыртқы түрі (К.К.Флеров бойынша); 2 – бас қаңқасы (Эгей т., Самос аралынан табылған) (ҚҰЭ).

САМП е л і к. *Саңқ еткен дыбысты бейнелейтін сөз.*

Самп етті [ете қалды]. *Дауысы (үні) көтеріңкі шықты, ашық естілді.* – Өзі сайтан көз болса да, әдепті болсын! – деп *с а м п е т т і* Танагөз (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Аңадай топтың ішінен Сиықтың даусы *с а м п е т е қ а л д ы* (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

САМПЫЛДА= е т. *Дауысты көтеріңкі, қатты шығарып сөйлеу, самп-самп ету.* Бір күні мерзімді уақытта оянсам, коридордан тасыр-тұсыр жүріс, *с а м п ы л д а ғ а н* сөздер естіледі (С.Мұқанов, Есею жыл.). Енді бір сәттен соң *с а м п ы л д а п* сөйлескендеріне дейін естілді (Ш.Мұртаза, Шығ.). Батайдың үндемейтіндігінің есесін кемпірі қайырғандай, шай үстінде біраз *с а м п ы л д а п* алды (С.Алдабергенов, Асу).

Сампылдап қоя берді. *Дауыстап сөйлеп кеп кетті.* Жолаушылар Рудныйдың автостанциясына жетіп, автобустан түсіп жатқанда, қуатты репродуктор *с а м п ы л д а п қ о я б е р д і* («Қаз. әдеб.»).

САМПЫЛДАС= е т. *Дауыстарын қатты шығарып сөйлесу, самп-самп етісу.* Ауыл адамдарының *с а м п ы л д а с қ а н* дауыстары естіледі (А.Хангелдин, Табыс.). Бәйге аттары көрінгенде қалай келе жатқанын анықтап: «Торы – төртінші, құла – бесінші», – деп *с а м п ы л д а с т ы* жұрт (Ж. Тілеков, Жоңғар.).

САМПЫЛДАСУ *Сампылдас етістігінің қимыл атауы.*

САМПЫЛДАТ= е т. *Дауысын қатты шығарту.* Олардың да өз қылығы өздеріне жетіп жатқанға ұқсайды, бағана басындағы репродукторды бар даусымен *с а м п ы л д а т ы п* қойыпты (С.Досанов, Қыран.).

САМПЫЛДАТУ *Сампылдат етістігінің қимыл атауы.*

САМПЫЛДАУ *Сампылда етістігінің қимыл атауы.* Әзекең – тым қарапайым адам, ол «мен сатирикпің» деп *с а м п ы л д а у д ы* ұнатпай отыр (Ғ.Қабышев, Күлеміз.).

САМПЫТ= е т. ж е р г. *Сымпылдау.* Әңгімені *с а м п ы т ы п* соғып отыр екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САМСА= е т. 1. *Бірінен соң бірі тізіліп, қаз-қатар туру.* Біреулер күледі, біреулер дабырласып сөйлеседі, тап алдыма қарасам, жол үстінде қаз-қатар *с а м с а п* кішкентай балалар тұр (С. Жүнісов, Өшп. іздер). Кілемді қабырғаға ілуші еді, жерге төсегені несі? Тіреліп тұрған көрпе-жастық, *с а м с а п* ілулі тұрған киім (Д.Досжанов, Зауал). 2. *Қаптап кету, өте көп*

болу. Қарай қалды қол жаққа. Қол келеді бұл жаққа. Дүріл-күріл, ызы-шу *С а м с а ғ а н* қол. Сары дала. Қызыл-жасыл, ақ ала. Арғымақ, Сынай. Дабыл ту (М.Жұмабаев, Шығ.). Екі жаны, алды-арты, *С а м с а ғ а н* солдат – сары қол. Алдырар емес әккі жау, Қару-жарак, күші мол. Батырлар жатыр сазарып, Алдынан құрып қанды тор, Бақыты ұшып төренің, Түнергендей қалың сор (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Шөлдегені, жүректің аңсағаны: Сипай соққан мына бір тау самалы, Ащы иісті тасқа өскен аршалары, Қарағайлар қапталда *с а м с а ғ а н*ы. Әлдилеген тірлікті тау самалы, Кеуіп қалған кеудеге жан салады (М.Мақатаев, Шығ.). **3. а у ы с. Тірелу, қаптау.** «Ғазиз көргушіні», «Бағдында хал-ахуал сұрасаңызды» бұ да жазды. Содан кейін аузына сөз түспейді. Сөз *с а м с а п*-ақ тұр, бірақ қайсысын жазарын білмеді. Біресе бәрін айтқысы, көп жазғысы келеді, біресе әдепті ойлады. Қанша жазса да, ойдағының мыңнан бірін жеткізе алар емес (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Самсаған сары қол. *Иін тірескен топ, қалың әскер.* Сонда өзгеміз неше рет іркіліп, жүрексініп қалғанда, *с а м с а ғ а н с а р ы қ о л ғ а*, айнымастан түйғынша түйіліп, үш кіріп, үш шықты, дейді (М.Әуезов, Шығ.). Қамар өкесінің: – Ойбай, кісі! Қарағым, Қамар! – деген асығып шыққан жан даусын естіп, төбесіне мұзды су құя салғандай, атып тұра келсе, бейбақ, бишара не көзімен көрсін: көз алды *с а м с а ғ а н с а р ы қ о л* (С.Торайғыров, Шығ.).

САМСА¹ з а т. т а м а қ. *Жұқалап жайған қамырдың ішіне пияз аралас тартылған ет салып, арнайы тандырпеште, электрпеште пісірген нан.* *С а м с а –* жұқа жайылған қамырға ет пен пияз салып, тандырда немесе тандыр шкафта пісірілетін тағам. Оларды арнаулы самсаханаларда пісіріп сатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Омырауға алжапқыш байлап алып картоп тазалаймын, кеспе кесем. Пареміш, *с а м с а*, түшпара, катлет дейтіндері болады екен. Олардың істеуін де үйреніп алдым (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қарабай әзілге сайып, қарқылдап күліп дастарқан басына отырды, тамақ мол екен: ет, пельмен, татарша *с а м с а –* бөрі дастарқанда (Д.Әбілев, Арман.).

САМСА² з а т. *Сабан, шөптің қалдығы.* Анау *с а м с а н ы* жиып ал (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САМСАМ з а т. к ө н е д і н и. *Көктен түскен төрт қылыштың бірі.* Естіді үшбу сөзді Әли батыр, хауіпсіз еш нәрседен болып қапыл. Хишамды *с а м с а м м е н е н* салайын деп, Жүгіртіп дүлдүлменен келе жатыр (Бабалар сөзі // Діни дастан).

САМСАР з а т. ө с. *Асқабақ тұқымдасына жататын біржылдық көкөніс.* *С а м с а р* жапырағы жалпақ, қалың, үш не бес бұрышты. Кіндік тамырлы, гүлі бір үйлі, дара жынысты, сары. Жәндіктермен тозаңданады. Жемісі төрелке тәрізді, шеттері тісті келеді, сырты тегіс, қырлы, түсі ақ, сары немесе жасыл (кейде сыртында жасыл жолақ немесе дақтары бар) болады (ҚҰӘ).

САМСАТ= е т. *Толтыру, қю; жайнату.* Стол үстін бауырсақ, май, ірімшік, піскен ет, қазы-қартаға *с а м с а т ы п* қойыпты (Ә.Қалмырзаев, Ар). Қадірлі қонақ келерін білгендей, күтініп отыр екен, дастарқан үстін лезде түрлі тағамға *с а м с а т ы п* жіберді (М.Хасенов, Нартәуекел). Қырғауылды құлаттым деп, аңшы атып, Таба алмайды орнынан, барса, түк. Ауладағы жалғыз өрік ағашы, Жақындайды өріктерін *с а м с а т ы п* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

САМСАТУ *Самсат етістігінің қимыл атауы.*

САМСАУ *Самса етістігінің қимыл атауы.*

САМСАШЫ з а т. *Самса пісіруші, сатушы.* *С а м с а ш ы* жүр алаңдарды адақтап, Өз дүниесін мадақтап (Қ.Жұмағалиев, Сақара).

САМСОЗ ү с т. ж е р г. *Дел-сал, сүлесөк.* Гүлжаһан не істерін білмей *с а м с о з* біраз абыржып отырды да, орнынан тұрып шығып кетті (М.Қаназов, Соңар). Балалар *с а м с о з* тұрып-тұрып тарай бастады (Ж. Түменбаев, Қардағы іздер). Жәнібек тобы *с а м с о з*. Олар енді не болар екен дегенше, қара бетіне қара күрең қан ойнап шыға келген Қалдыбай ананың оң жамбастан лақтыратын машығының алдын алып, қос қолымен Алманиязды құшақтай көтеріп, қатты «әуп» деп қалды (Б.Алдамжаров, Ұлы сел.).

САМСУ *Самсы етістігінің қимыл атауы.*

САМСЫ= е т. с ө й л. **Самса.** Кең алқап шығыстан батысқа қарай көсіле созылып жатыр, оның бойы *с а м с ы ғ а н* қалың мая (Қ.Қамбаров, Алтай.). Жақпар тасты тау беткейлерін қаптап өскен шырша, қарағай, қайың, арша мен үйеңкі, ырғайлар *с а м с ы п* тұр (Р. Райымқұлов, Болат.). Сай-саласы ну орман – Қарағай, қайың *с а м с ы ғ а н*. Мәңгі жатқан ақ қары Ызғар шашқан қарсыдан (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

САМСЫТ= е т. *Самсатып тізілтіп молынан қою.* Сайдың бойын *с а м с ы т ы п* маяға толтырып тастады (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Бауыздап, тірсегінен тегіс тіліп, *С а м с ы т ы п* керегеге тастады іліп (І.Жансүгіров, Шығ.).

САМСЫТУ *Самсыт етістігінің қимыл атауы.*

САМТЫҚ з а т. ж е р г. *Мал жегеннен қалған тамтық шөп.* Есектен қалған *с а м т ы қ т ы* жинап әкел, отқа жағамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САМУМ [ар. *سموم*] з а т. г е о г р. *Солтүстік Африка мен Аравия түбегінің шөлдеріндегі құрғақ, ыстық желдің жергілікті атауы.* *С а м у м* көбіне құм боранына ұштасады (Физ. геогр.). *С а м у м* – аса ыстық жел, керімсал. *С а м у м* – Аравия түбегінде және Солтүстік Африка жерінде құм дауылдарын көтере, қатты екпінмен соғатын құрғақ ыстық жел (ҚСЭ).

САМУРАЙ з а т. *Жапониядағы ірі байбатшалар мен ұсақ бектердің әскери-феодалдық тобы.* Шығыстағы *с а м у р а й л а р* 1938–39 жылдары соғыстарда сазайын тартты (С.Мәуленов, Жұлдызды жыл.). Түн бөрісіндей жонын күдірейтіп, арғы бетте жапон *с а м у р а й л а р ы* жатыр (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

САМУРЫҚ [ар. *سيمرغ*] з а т. 1. м и ф. *Ертегі, аңыздарда кездесетін ғажайып алып құс.* Бұл жерге мен кеткен соң *с а м ұ р ы қ* келер, Маяны іліп алып, биікке өрлер. Бір жерге қонғаннан соң жердағы шық, Именіп адамзаттан ұшып кетер (Абай, Тол. жин.). Әрине, ой жүйрік. Ертедегі тұлпарды да, *с а м ұ р ы қ т ы* да адам қиялы тудырған (Ы.Жақаев, Менің бақыт.). Біз деген бір тал қауырсынын тұтатсаң, жетіп келетұғын ертегінің *с а м ұ р ы қ* құсы сияқтымыз (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). 2. а у ы с. *Күшті, мықты адам.* Ғажап көп жер мен көктің арасында, Біреу бай, біреу жарлы дүниясында. Құдайым сауысқанға берсе бақыт, *С а м ұ р ы қ* қызмет етер саясында (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бозторғайға бақ қонса, Бидайық қыран бағынар, Шымшық құсқа бақ қонса, *С а м ұ р ы қ* келіп жалынар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

САМУРЫҚША ү с т. *Самұрыққа ұқсап.* Жыл сайын сәніне сән, әніне ән қосып, *с а м ұ р ы қ ш а* самғап жатқан гауһар жер бір орында тапжылмай қалып қоймақ па! (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

САМУЙРЕК з а т. *Үйректің бір түрі.* Алма мойын *с а м ұ й р е к* Ана Еділден көксіген Көлді тастап қырға ұшса, О дағы бір тарланға жолығар! (Шалкиіз жырау, Жыр.).

САМЫР з а т. зоол. <лат. *bombycillagarrulus*> *Торғайтәрізділер отрядына жататын құс.* *С а м ы р д ы ң* дене тұрқы 15–18 см, аяғы қысқа. Көрегі жидек, ұсақ жемістер, сондай-ақ жәндіктерді (масалар, көбелектер, жылғалықтар) ұшып жүріп, қағып алып жейді (ҚҰЭ).

Самыр ат. м и ф. *Жел жетпес жүйрік ат.* Шындығында, ноғай тарихын зерттеген өзге

ғалымдар да ноғайлар арасында олар *с а м ы р а т т ы* «қанатты иттен шыққан» дейтін аңыз әңгімелердің көп кездесетінін алға тартады («Егемен Қазақстан»).

САМЫРЖАҚ с ы н. *Көп сөйлейтін, зар-жақ.* ≈ *С а м ы р ж а қ* адам.

САМЫРЖАҚТА = е т. *Көп сөйлеу, мыл-жыңдау.*

САМЫРЖАҚТАН = е т. *Заржақтану.* Өзі арақ ішеді екен. Бокшасынан дәрі деп құйып ішеді де, қалғанын тығып қояды. Сол аузы қисайып алғанда *с а м ы р ж а қ т а н ы н* көп сөйлейді (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

САМЫРСЫН з а т. ө с. <лат. *abies*> *Өте биік өсетін қылқанжапырақты ағаш; қарағайдың бір түрі.* Ормандарында емен, қылқан жапырақты қарағай, балқарағай, майқарағай, *с а м ы р с ы н*, арша, қайың мен көктерек өсіп тұрғанын көрдік (Н.Әбуталиев, Сахара.). *С а м ы р с ы н* май, тамақ өнеркәсібіне қажетті шикізаттың бірі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *С а м ы р с ы н* 200 жылдай өмір сүреді. *С а м ы р с ы н ы ң* діңі жұмсақ, жеңіл, ол целлюлоза өндірісінде, құрылыста қолданылады (ҚҰЭ).

Самырсын жаңғағы. б о т. *Қылқанжапырақтылар тұқымдасына жататын самырсын ағашының жемісі.* *С а м ы р с ы н ж а ң ғ а ғ ы* халық арасында тайғаның інжу-маржаны, тайға патшасы, тайғаның қызыл ағашы деп аталады. Көбіне Сібір ормандарында (негізінен самырсын өсетін не ағашының басым бөлігі самырсын болып келетін жерде) өседі. *С а м ы р с ы н ж а ң ғ а ғ ы* Сібір жаңғағы деп аталады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Самырсын күнжармасы. т а м а қ. *Самырсын-нанальнатын жарма.* Алсамырсын күнжармасы *н д а* 10–15% май, белок, крахмал және қант болатындықтан, халва, әртүрлі тәтті нандар пісіргенде шамалап қосады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Самырсын құсы. з о о л. *Самырсын өскен орманда тіршілік ететін құс.* Кейбір құстар сүтқоректілер сияқты өздеріне азық қорын жинайды. Мұндай ерекшелігі бар құс – *с а м ы р с ы н қ ұ с ы* (Р.Әлімбаев, Құстар.).

Самырсын орманы. *Негізінен самырсын ағашынан тұратын мәңгі жасыл қылқанды орман.*

САМЫРСЫНҚҰС з а т. зоол. <лат. *nucifraga caryocatactes*> *Торғайтәрізділер отрядының қарға тұқымдасына жататын құс.* *С а м ы р с ы н қ ұ с* – отырықшы құс. Орманның қалың жеріндегі ағаш басына ұялайды, түсі теңбіл 2–7 жұмыртқа салады да, оны мекиені мен қоразы 20 күндей кезектесіп басып, балапан

шығарады (ҚҰЭ). *Самырсынқұс* – пайдалы құс, негізінен самырсын қарағайы мен шырша бүрінің дәнін жейді (ҚҰЭ).

САН¹ з а т. а н а т. *Мал мен жабайы аңдардың артқы аяғының тірсегіне дейінгі, адам аяғының тізесіне дейінгі бөлігі.* Әләулей, әләулей, әләулей! Сағиласы маған көзін салады-ай! Неге десең, мені түртіп қалады-ай, Түрту түгіл, кейде нұқып: «адыралай» *С а н ы м н а н* да шымшып-шымшып алады-ай! (М.Жұмабаев, Шығ.). Біреу келді жаным. Құлағыма сыбырлап. Түртіп қалды *с а н ы м а*, Сөйлеме деп жыбырлап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұлан да бұлан, бұлан *с а н*, Бұланның *с а н ы н* оқ тесер, Бұлаңдап жүрген жігіттің Жомарт қолын жоқ кесер (Ақтамберді жырау, Жыр.).

Қара сан. *Санның жуандаған жері, жуан сан.* Үйге алқынып Ажар кірді, балтыры *қ а р а с а н ы н а* дейін жалтырап жүр (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Қара сан қылды. *Әбден шаршатты, қажытты.* Қажытса да жүгіріс *қ а р а с а н ы н*, Мейірім көрсек мал-жанға жарасарлық, Қуанамыз елжіреп: Мекіреніп, Шаранасын жаласа мама саулық (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Садақ сыртты күпшек сан. *ф о л ь к. Сырты доғаланып келген жуан сан.* Шыға алмассың ұмтылып Шығам деген өріңе, *С а д а қ с ы р т т ы к ү п ш е к с а н* Тобышақ атты жайламай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сан бұзу. *Сан жіліктерін тиесілі етімен бірге бөлшектеу.* Сан жіліктерді бөлшектеу де жылқының *с а н ы н б ұ з ғ а н* секілді (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Сан еті. *Жан-жануар мен құс санының кесек еті.* Батырдың құсын қондырды Уәли Шора қолына Қондырып құстың қол салды, *С а н е ті* мен қоңына (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.).

Санын соқты [ұрды]. *а) Алданды, өкініште қалды, опық жеді.* Жасыңда қалсаң мақрұм *с а н с о ғ а р с ы ң*, Болмайды жаман нәрсе өкініштей. Шалқайып үйде жатсаң дөнеме жоқ, Сарф етіп ижтихатпен малын төкпей (М.Дулатов, Шығ.). Талай гүлім суықта қалды солып, Талай жылан қанымды алды сорып, Махаббат деп сүйгенім сайқал болып, Сандағанның өзімін *с а н д ы с о ғ ы п* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *ә) п а р а л и н ғ в. Бір нәрседен кешігіп қалғанда, уақыты өтіп кеткенін білгенде санын бір соғып білдіретін қимыл-ишарат.* Судыр Ахмет сыртқа шығып, жұлдызға қарап, *с а н ы н* бір-ақ *с о қ т ы*: – Алда, құдай-ай! Таң атып қапты-ау (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Санын шапақтады [шапаттады]. *а) п а р а л и н ғ в. Қатты қуанғанын екі санын шапақтап білдіретін қимыл-ишарат.* *ә) а у ы с. Қатты күшейді, үдеді, құтырынды.* Боран бұрынғыдан қатайып кетті. Ызғырық жел ысқырып, сақылдап күліп, *с а н ы н ш а п а қ т а н* секіріп, ұршықтай үйіріліп билеп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.).

САН² з а т. **1.** *Белгілі бір заттың, құбылыстың есеп мөлшері.* Шаңырақ таңбалары күлдіреуішінің *с а н ы н а* қарай өртүрлі белгілерін білдіреді (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика). Екі көзін, анау бір екі алмаң да от, Сәулем, сенен еш жаққа кете алғам жоқ. Айдың нұрын сімірдім өз қасында Жұлдыздардың *с а н ы н а* жете алғам жоқ (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *м а т. Математиканың негізгі ұғымдарының бірі.* Қарапайым түрде алғашқы қоғамдарда-ақ пайда болған, кейін бірте-бірте қолданыс аясы кеңейіп әрі жалпыланады. Кейбір заттарды санауға байланысты бүтін оң (натурал) *с а н д а р* ұғымы, кейінен сандардың натурал қатарының (1, 2, 3, 4, ...) шексіздігі туралы идея пайда болды (ҚҰЭ). **3.** *Есеп мөлшерінің таңбалау, жазу белгісі.* Қоғамдық жұмысқа да бейімделеді, сөйтіп бастауыш мектептегі *с а н* жүйесі шама тілі бұрынғыдай тұрмыстан, шаруадан сыртқары оқушыны жалықтыратын жансыз құр сүлде болмай, басқа ғылымдармен сабақтасып, комплекс жолына түседі (М.Дулатов, Шығ.). **4.** *к ө н е. Мың деген мағынада.* Баһшатты Кейқысырау келіп көрді, ізіне ерлерді ертіп бірнеше *с а н* (Рүстем-Дастан). Тоқсан *с а н* осы күнде қой айдайды, Ерекшелеп айтамын Ордабайды (Ай-тыс). **5.** *а у ы с. Газет-журналдың нөмірі.* Қай *с а н ы н а* шықты (Ауызекі). // *Өте көп, қыруар.* Бағаласам, адамның бәрі арманда, Санай берсем, табылар *с а н* арман да. Өзі білмес, білгеннің тілін алмас, Анық ойлап қарасам, өне, арманда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ақан қолында Құлагер Арқаның талай зор астарында азумен құс тістеген *с а н* жүйріктерден озып жүреді (М.Жұмабаев, Шығ.). Ақтентегін атса, батпас таңдай деп, Айналсоқтап көріп жүрген *с а н* бейнет, Нөнкешені, түсіп сол сәт Нөнжіктен, Әзірейін алқымынан алды-ай кеп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **6.** *а у ы с. Түгелін, бәрін деген мағынада жиынтық атау ретінде қолданылады.* Көрсетті қоржынынан алып бәрін, Бір-бірлеп шығарысты барлық *с а н ы н*. Келісіп азды-көпті бағасынан. «Үйден ал, бар ақшаңды, – деді, – жаным» (О.Шипин, Дастан.). **7.** *а у ы с. Талай рет, бірнеше мәрте.* Ат төбеліндей аз депутаттардың мұндай жақсы тілектері жалғыз бұл емес, мұнан бұрын да *с а н* болған

(М.Дулатов, Шығ.). *С а н* бұзылып дыбыс пен ұйқы түнде, Сырын түйіп құпия сиқыр үнге, Тауды, тасты, даланы елжіретіп, Сөйледі ол күмбірлеп күй тілінде (С.Мәуленов, Алыс кет.). *С а н* айналып сұңқылдап ұшты дағы, Сапар жолға мезгілсіз түсті дағы, Бетін түзеп, батысқа бағыт алып, Қарғыс атқан мекеннен кетті бөрі (М.Мақатаев, Шығ.). **8.** а у ы с. *Қатары, санаты.* Өзіме жол боп сайрап жатыр үлгім, Шапанын шал-шауқанның атып ұрдым. Жастың да, көрінің де *с а н ы н д а* жоқ, Бақыттан қашып жүрген батырыңмын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **9.** а у ы с. *Неше түрлі, сан алуан.* *С а н* құстар сая тауып оябыңнан, Ор құмдар көрінбейді ор қояныңнан. Сәулесін кемпіркөсак көрем жазда Қырғауыл қанатының бояуынан (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қонысына қона алмай, Шаруалары оңалмай, Бай мен кедей аңдысып, Арасынан жем тауып, Араласқан *с а н* пысық Дөң асқан мал табылмай, Ашылған етек жабылмай, Біріне-бірі сеніспей, Бет-бетімен ел кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Бас квант саны. х и м. Квантты жүйенің жалпы энергиясын анықтайтын квант саны.

Бейтараптау саны. х и м. *Қышқылдық сан.*

Бром [йод] саны. х и м. Көмірсутектер мен олардың туындыларындағы қанықпаған байланыстар мөлшерінің сипаттамасы.

Ион тасымалдық сан. х и м. Электролит арқылы иондар тасымалданатын ток үлесі.

Квант саны. х и м. Кванттық жүйенің толқындық функциясының физикалық мәндерін анықтайтын рационалды сандар (негізінен, натурал сандар).

Келім саны. ғ ы л. Кітапхананы пайдалану қарқынын сипаттайтын көрсеткіш. *К е л і м с а н ы* бір оқырманға келетін келушілер санымен өлшенеді.

Қышқылдық сан. х и м. Органикалық препараттар мен материалдарда бос қышқылдар мөлшерінің сипаттамасы; 1 г органикалық үлгінің бейтараптануына керекті калий гидроксидінің мг-мен көрсетілген мөлшері.

Магнит квант саны. х и м. Мәні сыртқы электр немесе магнит өрісіндегі электрон орбиталының кеңістіктегі бағдарын анықтайтын квант саны.

Массалық сан. х и м. Нуклид және нуклидті электрондық жүйелер құрамына кіретін нуклондардың жалпы саны.

Молекулалардың көлемдік саны. х и м. Молекула концентрациясы.

Мың сан. Мөлшерсіз көп. Күшімді *м ы ң* мен *с а н ғ а* сынайын деп, Бір санды садағымен бөгейін деп (Батырлар жыры).

Ойы онға, санасы санға бөлінді. *Ой түбіне жете алмады; дал болды.* Саймасай отырған орнынан тұрып, бөлме ішінде әрлі-берлі жүре бастады, *ой ы он ға, с а н а с ы с а н ға б ө л і н д і* (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

Он сан. *Қыруар көп, өте көп.* Орманбет би өлген күн, *О н с а н* ноғай бүлген күн. Жез қағылы құба арлан Жетіп түлкі ала алмай, Қорашыл төбет болған күн (Шалкиіз жырау, Жыр.). *О н с а н* қара қалмақтың [Бермегі бар алмақтың] Жерін тегін алдым деп, Ойламай ақыл пішкенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тағы... Тағы... Талайлар Елестеді көзіме. Қайран туыс ноғайлар *О н с а н* болған бір кезде (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Орбитал квант саны. х и м. Мәні, негізінен, электрондық орбиталдар тішінін анықтайтын квант саны.

Сабындану саны. х и м. Органикалық заттардағы бос және байланысқан қышқылдар мөлшерінің сипаттамасы [1 г үлгідегі бос қышқылдар мен күрделі эфирлердің әрекеттесуіне керекті калий гидроксидінің мг мөлшерімен көрсетіледі].

Сан алуан [қилы, қырлы]. *Әртүрлі, толып жатқан.* Бізді қоршап тұрған табиғаттың *с а н а л у а н* құбылыстары үнемі бірімен-бірі байланысты болады (Ш.Әбдіраманов, Шопан). Ол арманын орындау жолында *с а н қ и л ы* кедергілерге жолықты (Т. Шаханов, Көгілдір.). Аман қалдым бөледен, жаладан да, Бар сияқты *с а н қ и л ы* заман алда. Жеткен жерім оншама алыс емес, Алатаудың үстінен карағанда (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Адам үшін өте маңызды болуымен қатар білімнің қажеттілігін, оның *с а н қ ы р л ы* салаларының өзара айырмашылығын да ажырату үшін білім керек. Білімнің пайдасын білімді жан ғана біледі, білімнің қадірін адамға білім білдіреді (Қаз. дала. ойшыл.).

Санға алмады [қосылмады]. *Ескермеді, есепке кірмеді.* «Таңданбақтан біреулер, *С а н ғ а а л м а д ы*» дегенің – Оқымаған надандар. Ғылымның пұлын білсін бе? Пікір етіп шамалап (Айтыс). Бұрынғы кезде шеткері Қалып *с а н ғ а қ о с ы л м а й*, Жүрген қазақ елі едім. Мені де сен теңедің (Жамбыл, Тол. жин.).

Санға кірді [қосылды, ілікті]. *Дәрежесі теңеліп, қатарға жетті.* Бұрынғы кезде шеткері қалып *с а н ғ а қ о с ы л м а й* жүрген қазақ елі еді (Жамбыл, Тол. жин.). Жазуға кезек келді өнерлі ерге, Жасарып *с а н ғ а і л і н д і к* көнергенде (Пернедегі терме).

Сан ғасыр. *Талай уақыт, әлденеше жүз жыл.* Кенгірбайлар атын сенен атаған. Кенді үңгірлер, Жез тұндырып, матаған. Қазынасын қопарғалы сан ғасыр, Оқпан, үңгі іздер жатыр атадан (К.Салықов, Жезкиік). *Сан ғасыр* бұлақ аққанмен, Көрінбей жұртқа алтын да, Батпақта, суда жатқанмен, Қалыпты қымбат қалпында (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Санда бар, санатта жоқ. *Есепте болғанымен, еске алынбайды деген мағынада.* Бір жолы оның көзіне мал отарының сатушылары түсе кетті. Сол сол-ақ екен, осы *санда бар, санатта жоқ* екеуінің еңбекақысы әр айда Бірсалдың қалтасына келіп құйыла берді (Қ.Тоғұзақов, Танд.).

Сандар теориясы. *м а т. Математиканың бүтін, рационал және алгебралық сандардың қасиеттерін зерттейтін саласы.* Әсіресе, оң натурал, сандар 1, 2, 3, ..., оның қасиеттері мен оларға арифметикалық амалдар қолдану *сандар теориясының* зерттеу аясында ерекше орын алады (ҚҰЭ).

Сан жетпейді. а) *Қымбат, өте құнды деген мағынада.* Білгенге: білім – байлық, бағасы артық, Салмағы *сан жетпейтін* қорғасындай (О.Шораяқов, Шайыр). ә) *Есепсіз, көп.* Табысқа *сан жетпейді*, сән-салтанат, Тамаша үйге кірді тоғыз қабат, Өнерпаз үлгілі елдің болды бірі, Елу жылдың төрінен тұрсаң қарап (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Сан есім. *л и н г в. Заттың санын, ретін, есебін білдіретін сөз табы.* *Сан есім* – есімдер тобына жататын сөз таптарының бірі. Өзінің мағынасы мен функциясы жағынан *сан есім* өзге сөз таптарына қарағанда сын есімге біршама жақын (А.Ысқаков, Қазіргі қаз. тілі).

Сан модулі. *и н ф. Берілген санның абсолюттік мәні.*

Сан мөлшерінің өзгеруі. *э к о л. <грек. dynamikos> а) Мекендеушілер түрінің тығыздығының (организмдердің санының) өзгеруі. ә) Жүйелік категория немесе аумақ ішіндегі организмдердің жалпы санының тұрақсыздануы.*

Сан рет [дүркін, мәрте]. *Талай, әлденеше.* Сағыныш шалғай сапарларыма жасаған шақта иелік, Кеудеме менің *сан рет* кеткен табан астынан күй еніп. Қойнымда менің қалғиды бүгін ақ жұпар әлем, қыз-өмір, Сол сағыныштың кірпіктеріне сүйеніп... (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сахнада *сан рет*, Қосылдық біз бәріміз. Түсінікті ар жағы, Пионерге алыңыз (О.Шипин, Дастан.). Кештім дүние *сандыр* к і н салған зарын, Денені таза достықты армандадым. Барға тәуба, беу, тағдыр! Тілейтінім,

Көпсінбеші қасымда қалғандарын! (К.Салықов, Жезкиік).

Сан саққа жүгіртті. *Алуан түрлі айып тақты, кінәлады.* Ел аузына қалай елек қоямыз, *сан саққа жүгіртін* сөз етеді (Ә.Қалмырзаев, Ар). Мен болсам жүрдім бұл шақта *Жүгіртін* ойды *сан саққа*, Сатылып кеткен елшідей Мәшинелер мен мансапқа (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сан тиді. *Теңдік алып, санатқа ілікті.*

Сан тимеске сан тиді. *Атақ, дәреже, құрметке ие болу мағынасында.* *Сан тимеске сан тиді*, таба-таба нан тиді (Мақал).

Сан түрлі. *Алуан түрлі, әртарап.* Сансырап қалыпты *сан түрлі* дарындар, Естілер, қоңырау қағындар! Ол тойып, кекірді, Сен тоңып, секірдің, Бір шығып, бір кірген жаның бар (К.Салықов, Жезкиік).

Саны жоқ. *Өте көп, есепсіз.* Наздында ділдасы бар тау мысалдас, *Саны жоқ*, інжу, гауһар, лағылы, дүрдің. Ақиқат мақсатына жетуі анық, Талпынып талаптанса қайсы құлдың! (О.Шораяқов, Шайыр).

Санын алды. *Санап, есепке алды.* Көк алалы көп жылқы көлге бір түссе, Көз жетпей, санап *санын алуға*. Есебіне жан жетпей...Беглерім мінсе, Шұбарын жұлындай қылып жаратып (Ақтамберді жырау, Жыр.).

Тесіктер саны. *х и м. Елеуге арналған тор көздегі бір сызықтық дюймге сай келетін тесіктер саны.*

Цетандық сан. *х и м. Дизельдік отындардың детонациялық тұрақтылығының сипаттамасы. Цетандық санның* сандық мәні метил-нафталинмен қоспадағы цетанның көлемдік үлесіне тең (Қаз. тілі термин. Химия).

Шоғырлану саны. *х и м. а) Кристалдағы берілген бөлшекке жақын орналасқан атомдар немесе иондар саны. ә) Кешен түзушімен тікелей байланысқан атомдар саны.*

Эпоксид саны. *х и м. 100 г органикалық заттағы эпоксидтік топтарды гидрогалогендеу үшін қажетті галогенсутекті қышқылдың мольдік мөлшері.*

Эфирлік сан. *х и м. Майлардағы, шайырлардағы, т.б. күрделі эфирлік топтар мөлшерінің сипаттамасы, 1 г үлгідегі күрделі эфирді сабындау үшін қажетті калий гидроксидінің мг-мен көрсетілген мөлшері.*

САНА¹ *з а т. 1. Объективті шындықты идеалды түрде бейнелеудің адамға ғана тән ең жоғары формасы. Сана – әлеуметтік тіршілік иесі ретіндегі адамның рухани белсенділігінің ең жоғары деңгейі. Бұл белсенділікке тән*

ерекшелік – шындық болмысты сезімдік және ойша бейнелер нысанында бейнелеу адамның практикалық іс-әрекетінен бұрын болады және осы іс-әрекетке мақсатқа лайықтылық сипат береді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *С а н а* адамның өз болмысы мен қоршаған ортаның мән-жайын, мазмұнын, ұғымын білуге белсенді қызмет атқаратын психологиялық процестердің (түйсіну, сезіну, қабылдау, ойлау, т.б.) заңды нәтижесі болып табылады (ҚҰЭ). Кісі адамды ала көрмесе, ісі *с а н а* мен алға өрлесе, Бірігіп бастары. Тамақ, керегін жерден іздесе, Қалап, еңбекті ғана көздесе, Болмайды қастары (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Білім, парасат.* Қарасандар қаншама Жер мен көктің арасы. Өткен күнді болжатқан Ғалымдардың *с а н а* с ы (Базар жырау, Жыр.). **3.** а у ы с. *Ой-өріс, ақыл-ес.* Жарықсыз етер жақсыны көрместің күні, Хан тағына көңілін берместің мұңы – Қазанғап күйі *с а н а* н ы ң қайрағы емес пе? Қайраққа қылыш өтпейді – өлместің бірі! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сезімнің ұсағын *С а н а* мен тұсадым. Жақсының ішіне Жиналар құса-мұң (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Байбайшыл тартып, баға жоқ, Жастарға жаппас жала жоқ, Жат қораны күзеткен Қартаң шалда *с а н а* жоқ (Абай, Тол. жин.). **4.** п с и х. *Сезім мен ой бейнелерінің жиынтығы.* **5.** Ғылым, білім, оқыған-тоқығаны. Естідім осы аңызды – бала шағым, Кезімде ой аласа, *с а н а* шағын, Көз қып Аханды ату неткен сұмдық – Қазақтың атқаны ол болашағын (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Әуезовтен алған сабақ *с а н а* д а ғ ы нұр сәулем, Жолдас болам іздеп барып ғылымдағы бір саумен, Ғаламдағы барлық ақын жанын қиған ел үшін, Күн кешеді арманменен жақсылықты аңсаумен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **6.** *Ойлау, қызмет.* Сарғайдым *с а н а* менен шал ақындай, Әнімді әлдиледі дала тынбай, Сұрықсыз күндер кештім кейінгі кез Суық қыс құшағына алатындай (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **7.** а у ы с. *Ес, ой, қапер.* Патшаның солай түскен *с а н а* с ы н а. Жиналған неше түрлі қаласына. «Жіберем уәзірді июнь айда, Дауласқан билік айтар арасына» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Берген соң, хаттың сөзін оқып көріп, Сыр кірді падишаның *с а н а* с ы н а. Патша қуанғаннан той жасапты, Халықтың хабар салып арасына. Осындай желмаялар тауып алып, Патша жүрмек болды баласына (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қоғамдық сана. *Эстетикалық, ғылыми, саяси, діни, тұрмыстық концептуалды ұғымдар мен білімдер жүйесінің жиынтығы.* Бүгінгі күні

Қазақстандағы *қ о ғ а м д ы қ с а н а* саласында кейбір көзқарастық вакуум, отансүйгіштікке тәрбиелеу мен оңды әлеуметтік маңызы бар құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған идеологиялық жұмыстар саласының әлсіздігі сезілуде («Егемен Қазақстан»).

Құқықтық сана. *Құқықтық білім, таным.* «Шыңғысханның бөлуі» мен оның мұрагерлерінің «бөлінуі» көшпенділер мен басқа да кейбір халықтардың *қ ы қ ы қ т ы қ с а н а* с ы н д а, дүниетануы мен идеологиясында жоғары категориялар болып қалыптасты (Қаз. дала. ойшыл.).

Ойы онға, санасы санға бөлінді. *Ой түбіне жете алмады, дал болды.* – Өткен күніміз не болмақ, осыны ойлағанда *ой ым онға, сана м санға бөлінеді*, – деп, Омар ойын қиялап салды (Б.Тілегенов, Ақ қайнар).

Өзіндік сана. *Жеке адамның өзіне тән білімі.* Сонымен қатар, білім адамның өзін надандықтан арылту үшін де керек. Яғни білім адамның өзін-өзі тануы үшін керек. Бұл өзіндік білім немесе *ө з і н д і к с а н а*. Мұның өзі философия тілінде «рефлексия» деп аталады да, философияны басқа білімдерден айырудың басты шарты болып табылады (Қаз. дала. ойшыл.). Дүниені түсіну дүниетаным ұғымында шоғырланып, жеке адам үшін оның қоғамдағы орны, *ө з і н д і к с а н а* ның формасы, дүниені біртұтас ұғынудың нәтижесі ретіндегі қабылдаулардың жиынтығы болып қалыптасады (Қаз. дала. ойшыл.).

Санадан [санамен] сарғайды. *Көп ойлады, қатты уайымдады, ой азабына түсті.* Шолпан екі қабат. Бес жыл бойы *с а н а* д а н с а р ғ а й ы п күткен тілегі болды (М.Жұмабаев, Шығ.). «Есіл жазым өтті!» – деп, «Бәйшешегім кетті!» – деп, *С а н а* д а н жүзі *с а р ғ а й ы п*, Қасіреті мол жас зайып Қараңғы ұзын түндерде Үстіне қара жамылып, Күрсініп жер жылайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Өзге жерде өгейлік көрмей қоймайсың, *с а н а* мен *с а р ғ а* с ы ң д а, кіндік кесіп, кір жуған жеріңнің бір тамшы суына зар боласың, самал желін сағынасың (М. Әлімбаев, Тәрбие.). Төлегенді сағынып, *С а н а* менен *с а р ғ а* й ы п, Қайғыменен қан жұтып, іше алмадым асымды (Қыз Жібек).

Сана құрылымы. п е д. *Түйсік, қабылдау, зейін, елес, ес, қиял, ойлау мен сөйлеу; эмоциялық процестер; адамның көңіл күйлері, сезімі; ерік процестері; адамның алдына қойған мақсатына ұмтылуы, талаптануы және соған байланысты әрекет жасау.* Осы психикалық процестердің құрылымы *с а н а* қ ы р ы л ы м ы н анықтайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Сананың бүлінуі. б и о л. Орталық жүйке жүйесінің зақымдалуынан туындайтын психикалық ауру. Балаларда с а н а н ы ң б ұ л и н у і әртүрлі кезеңде орталық жүйке жүйесінің зақымдалуынан болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Сананың көзі ашылды. Түсінік-пайымы кеңейді, ақыл-зердесі оянды. Әлемге толса көкірек, А ш ы л а р к ө з і с а н а н ы ң, Құлақ салсаң, жақсылар, Азырақ сөзді жазамын («Қаз. әдеб.»).

Санасы жоқ. Санасыз, ақыл-есі жоқ. Сабаздар с а н а с ы ж о қ сатылып жүр, Тізесін не момынға батырып жүр. Алдында аңдап тұрған ақиқат жоқ, Сырын түйіп, сілесін қатырып жүр. Өзінікі жетпей ме тәуба қылса, Ит болып нәпсіге еріп шатылып жүр (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Санасы оянды [санасын оятты]. Ақыл-есі жетілді, ойы дамыды. Оқулықтарда жазылмаған, бірақ жас адамның с а н а с ы н о я т а р талай ақыл айтты (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). Сол күш мұның да с а н а с ы н о я т ы п кетті, ақ пен қараны айыратындай болып қалды (З.Ақышев, Ақбел.).

Санасына салды. Ақыл таразысына салды, байыппен ойлады. «Болыпты Қайыс ғашық балаңызға, Көз көрмей өтірікке нанамыз ба? Жасында көріспесе жылаушы еді, Ойлаңыз соны с а л ы п с а н а ң ы з ғ а (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Таптық сана. Марксизмнің әлеуметтік-этикалық ұғымы. Т а п т ы қ с а н а – таптық күреске белсенділікпен қатысуға қажет алғы шарт (Ор.-қаз. түс. сөзд.).

Ұжымдық сана. Адам тобының әр мүшесіне (топтық сана туралы сөз болғанда) немесе жалты барлық адамдарға («жалты сана» немесе «жеке сана» туралы сөз болғанда) тән барлық саналы әкптілер мен сана мазмұнының жиынтығы.

Ұлттық сана. Ұлттық-этникалық топтың әлеуметтік, саяси, экономикалық, эстетикалық, діни, философиялық т.б. көзқарастар жиынтығынан тұратын, рухани даму деңгейі мен ерекшелігін көрсететін ұғым. Жан аямай қорғап байтақ даланы, Саңлақ зерде оятты ұ л т т ы қ с а н а н ы. Ерлік пенен серілікті тең ұстап, Әулиеден аты Алашқа тарады (К.Салықов, Жезкиік).

САНА² з а т. ж е р г. Дәрі жасалатын шөп түрі. Бұрын ауылда дәрігер болмағандықтан, кейбір аурулар с а н а қайнатып ішетін. Бір қайнатым с а н а табылар ма екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САНА= е т. 1. Ақшаны т.б. заттарды есептеу, есебін шығару. Көбі майда ақша екен, ары с а н а п, бері с а н а п, жүз жиырма бес сомнан асыра алмады (А.Оразалин, Қайырлы.). – Сарайдан барып мың ділдәні с а н а п ал, бірақ төрт жылдан төрт күн кешікпейтін бол, – деді (С.Сауытбеков, Аютас). // Сандық жүйені меңгеру. Шақырмаушы еді ол текке, Жүгіру керек мектепке. Жарыта алмай жүр жалқау ұл, С а н а п та, Жіктеп, Септеп те! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // Мән беру, қарау. Алдына кеп айнаның Әжім с а н а п жасыма. Қалдым деме байланып Қазан-ошақ басына (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 2. Тізбектеп айту, тізіп шығу. Үнімен қоңыр назды домбыраның Мен саған мамыр сазды ән құрадым. С а н а с а м, борышым көп, барлығын да Келер күн үлесіне қалдырамын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мен риза құрбандыққа шалсаң, жұртты, Кінәм көп, тауса алман бәрін с а н а п. Сол шақта Түлкі тұрып сөз айтады, Патшаға жарамсақтап, тез айтады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сырын Бұл әннің айтып қарайын Түрін Сипаттап, тізіп с а н а й ы н, Өлең тап ойланып: Буыны сегіз, алтауы егіз, Үшеу деңіз екеуі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 3. Санын анықтау. Жүрді тегіс санақ, Малды болды с а н а п. Мүйізді қара – мың, қой саны – он мың (И.Шұғаев, Найза). 4. а у ы с. Белгілі бір пікірге келу, ұйғару, есептеу. Жер бетіне жаңа қазық қададың, Әр таңыңды бақыт нұры с а н а д ы м. Отанымды шапағатқа малшындыр, Жаңа ғасыр, құтты болсын қадамың! (К.Салықов, Жезкиік). Өкінем, өткен іске жоқты қарап, Отырам, орны болса барға с а н а п. Әрине, еткен талап, ойлаған ой, Тұрса екен лайықты жарап (Шал ақын, Өлең.). Жолдастыққа с а н а м а Тілегі жаман арамды. Жолдасы болсаң жаманмен Ұлғайтар жүрек жаранды (Базар жырау, Шығ.). 5. а у ы с. Есепке алу. Ажарға жаман адам қарамайды, істерді келген, кеткен с а н а м а й д ы, Басыңа іс түскенде жаман досың, Бөруге ат құйрығын жарамайды (Шал ақын, Өлең.).

Ар санады. Арланды, ұят көрді. Бәлкім, сен бұны а р с а н а п, Жоғалдың мойын бұрғызбай. Ымыртта тауды тасалап, Арқамнан аққан жұлдыздай (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Артық санады. Артық деп есептеді. Басқа өзеннің а р т ы қ с а н а п ағынын, Басқа таудың мадақтайсың жауынын. Өз жеріңді күнде көріп жүрген соң, Мүмкін оның білмеуің де қадірін (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Аяғын санап басты. Ақырын, жайбарақат маң-маң басып жүрді. Асханадан шыққан соң екеуі көшені бойлап жаяу жүрді, Зағираш

а я ғ ы н с а н а п б а с ы п асықпай келеді (А.Жақсыбаев, Егес). Тарғыл өгіз бишара *а я қ-тар ы н с а н а п б а с ы п*, келе жатты да, бір кезде бүйірі солқылдап тұрып қалды (З.Иманбаев, Қыран.).

Бауыр санады. *Жақын тұтты.* Жақсының жолдасымын, серігімін, Бар қазақ *б а у ы р с а-н а р* сені бүгін. «Жортқанда жолың болсын» асыл перзент, Құшақтап сүйдім бүгін сені ұлым (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Дос санады. *Жақын тұтты, дос деп білді.* Жанның бәрін жаныңа *д о с с а н а д ы ң*, Дос санадың... Қалмады басқа амалың. Ал жүрегің?.. Жүрегің тулап жатыр, Қирата алмай кеудеңнің тас қамалын (М.Мақатаев, Шығ.).

Жақын санады. *Жақын-жуық адам деп білді.* Тамыр келіп сұрайды бір қимасын, Төтті көңіл, жүрекпен *ж а қ ы н с а н а п*. Хас мыстан ендігі жыл жаз бермекші, Ол сапар бір сылтамен аралап (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Жатқа санады. *Бөтенсіретті.* Жүрмісін әлде өкпелеп, Мен жүрмін *ж а т қ а с а н а-м а й*. Көз алдымда көк терек, Шулайды қалың қарағай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жау санады. *Дұшпан деп білді.* О, шіркін, емес еді-ау осал аған, Кезі жоқ көп екен деп, *ж а у с а н а ғ а н*. Үш жылдай ұлы сүргін, қанды айқаста Жеңілмей, елу мың қол асыраған (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Жыл [күн, сағат] санап. а) *Жылдан-жылға, күннен-күнге, сағат сайын.* Қалада халық саны *ж ы л с а н а п* қауырт өсіп келеді (Б.Омарұлы, Жүрек.). Тәуелсіз Қазақстанның 1997 жылдан бергі астанасы ертегінің батырларындай *ж ы л с а н а п* емес, ай санап өсіп келеді («Егемен Қазақстан»). Өлшеулі демің біткен күн Өлім шіркін қоймайды Тасалап сандық ішінде Тас бүркеніп жатсаң да. Өлім – күзер, өмір – жол, Бірте-бірте *к ү н с а н а п*, Көнерген сайын төзе алмай Солқылдайтын басқанға (Базар жырау, Шығ.).

Қадамын санап басты. *Бәлсінді, әлдеқандай болды.* Ақындар кеткен заман ба, өлеңші келіп, Осынша сұп-сұр боламыз неден шіреніп?... *Қ а д а м ы н с а н а п б а с қ а н д а р* қай жерден шыққан, Біз қазақ, ақын халықпыз демеуші ме едік?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қор санады. *Төмен бағалады, менсінбеді.* Кеп қалдым мен де ғасырға, Қардай аппақ шашым да. Қойшыны *қ о р с а н а й т ы н*, Бай-манаптың тұсында (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Олқы санады. *Олқысынды, мардымсыз деп білді.* Қызық-қызық сөз тұр-ау қызыл тілдің ұшында, Қыпылдамай айт, досым, өкпелер деп

қысылма. Оңған түрі осы деп, *о л қ ы с а н а п* жүрмісің, «Ой, пәлі-ай» деп қойғанға ойын-тойдың тұсында? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Оң санады. *Жөн көрді, дұрыс деп тапты.* Қажет болса жазып берем саған да, Сапарыңды бұдан былай *о ң с а н а*. Жақсылықты жасап жүрмін адамға, Оным біраз әпенділік болса да (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сағат санап. *Сағат сайын.* Осылай әркім айтты қыздың жайын, Көбейді *с а ғ а т с а-н а п* қайғы, уайым. Аулына кедейсініп жолатпайды, Ойлаймын не істесем деп, не қылайын? (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Санап алды. *Есебін анықтап алды.* Айтты десен, Кеңесбай, Бергенінді *с а н а п а л*. Тоқылдап елді тұшырып, Осы елде жалғыз өзін қал (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Санап атты. *Көздеп, дәл тигізді, бір-бірлеп атты.* *С а н а п а т т ы* жәуларын, Амангелді ұшырып, Сақа тиген асықтай, Шалқасынан түсіріп (О.Шипин, Дастан.).

Саусақпен санарлық [санағандай]. *Өте аз, біраз ғана.* Бұдан жиырма жыл бұрын бұл өңірде жоғары білімді адам *с а у с а қ п е н с а-н а р л ы қ* болса, қазір бір ғана Ақкыстауда 155 адамның жоғары білімі бар (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Бұлардың тәуелсіз ел болғанына *с а у с а қ п е н с а н а р л ы қ* қана жылдар өтті (Ә.Омаров, Серпін).

Тау санады. *Пана тұтты.* Ал біреуді *Т а у с а н а й м ы н*, тұрған қарап төбемнен, Ақша бұлт пен ақ аспанның мейіріміне бөленген (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Үстем санады. *Артық көрді.* Адамнан қорғану – жануарлардың барлығына ортақ дағды. Өйткені адамды өзінен *ү с т е м с а н а м а й-т ы н* хайуанат жоқ. Бәрі де адамнан қауіптенеді, қорқады (Ж.Бабалыков, Қыран).

САНАҒЫШ с ы н. *Санап тұратын, есебін алатын.* Заттардың радиоактивтік сәулені жұтуына негізделген конвеерден өтіп жатқан дайын бұйымдарды *с а н а ғ ы ш* тетіктер бар (К.Айманов, Физика.).

Тиын санағыш. *Не болса соны шығын санайтын, сараң.* Жақанның *т и ы н с а н а ғ ы ш* сараңдау мінезі бар, мен оны бұрыннан білемін (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

Санағыш камера. б и о л. *Көзбен көріп, санауға болмайтын кейбір объектілерді: қан түйіршіктері мен микроорганизмдердің белгілі бір көлемдегі санын анықтауға арналған құрал, аспап.*

САНАҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта санай беру, тәптіштеу.*

САНАҚ¹ з а т. **1.** *Есеп, санау.* **2.** *Белгілі мерзімде жүргізілетін есеп; санын анықтау ісі.* *Санақ* – статистикалық қадағалау объектісінің статистикалық есептеме тәртібімен жиналатын бірқатар сипатты белгілері бойынша саны мен құрамын есептеу мақсатымен жүргізілетін арнайы ұйымдастырылған қадағалау түрлерінің бірі (ҚҰӘ).

Лабораториялық санақ жүйесі. *Өлшегіш құралдармен байланысты санақ жүйесі.*

Санақ жүйесі. *Координата жүйесі және сағатпен қатаң байланысқан дене. Санақ жүйесі материалдық денелер мен нүктелердің қозғалысын (немесе тепе-теңдігін) салыстырып зерттеуге арналған бір не бірнеше денелерге орналасқан координаттар жүйесі мен сағаттар жиынтығы (ҚҰӘ).*

Санаққа өтті. *Есепте жүрді, есепке қосылды.* Жарасар ер кемде-кем, Егес болса қабатқа, Әншейінде әркім-ақ *Өтін* жүрер *санаққа*. Баяны жоқ дүние-ай, Бітсейші дәулет талапқа (М.Сұлтанов, Өлеңд.).

Санаққа салмады. *жерг. Есепке алыт, ескермеді.* Бұрын оның не дегенін *санаққа салмаушы* едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Санақта бар, санатта жоқ. *Ешкім ескермейтін, бары да, жоғы да бір.* *Санақта бар да, санатта жоқ* ел, ұрпағыңның ұрпағына кетер айнымас та бұлжымас бақыт жолына бастар жалғыз жалау осы (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Халық санағы. *қоғ. - әлеум. Халықтың санын анықтау үшін жүргізілетін есеп; халықтың саны мен құрамы жөнінде ақпарат жинаудың, елдің және жекелеген аймақтардың тұрғындары жөнінде демографиялық, экономикалық әлеуметтік деректер алудың заңды немесе бір мезгілдік үрдісі.* Дүниежүзіндегі ең тұңғыш *халық санағы* біздің заманымыздан бұрынғы III ғасырда Мысыр елінде жүргізіліпті (Ғалам ғажап.).

Халық санағының уақыты. *Халық санағы өткізілетін құнтізбек жылының маусымы, адамдардың қозғалысы анағұрлым аз болатын мерзім.*

САНАҚ² с ы н. *жерг. Санаулы, аз.* Мәшін бүгін *санақ* екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САНАҚТАМА з а т. *Санақ есебі.* Тианшиңның 5-ші жылы (408) Құғат өз әскерімен бұларға шабуылдап, оларды жаппай бағындырды. Тұман тыныштандырылғаннан кейін Саған ұлысы түгел патшалықтың *санақтамасы* на тіркелген бұқарасына айналды («Жалын»).

САНАҚШЫ з а т. *Санақ жүргізуші, бір нәрсенің есебін алушы. – Санақшыға* дәлдік

керек, өзіміз отар-отар қойдың бірін қалдырмас-тан түгендейміз, – деді (Т. Әлімқұлов, Күрең өзен). Ол қымыз ішіп болған соң, таяуда осы ауылға келгелі жатқан *санақшыларды* әңгіме етті (Д.Досжанов, Зауал).

САНАЛ= е т. **1.** *Нақты саны шығарылу.* Нольмен жыл басы белгіленген, әрбір бөлшек аралығы 250 жыл есебіне *саналған* (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). **2.** *Есептелу, ұйғарылу, бағалану.* Жордан-Гаусс әдісі сызықтық программалауда қолданылатын көптеген әдістердің негізі болып *саналды* (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). Доңыздай талғамай жеп семіргендер, *Саналып* ақылдыға жатыр, інім. Сүйікті милләтіңе болам десен, Нашардың көбірек же хақын, інім (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қазақстанда ғана өсетін болғандықтан, өнімді, сирек кездесетін ағаштардың бірінен *саналды* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

САНАЛА= е т. *Ой елегінен өткізу, ұғыну, сана арқылы түйсіну.* Кант айтады: «Жан – зат емес, рух, ажалсыз субстанция деуші психологияның барлық дәлелдері жалған «мен» ойлаймын, «мен» *саналаймын*, сондықтан өз бетімен өмір сүретін жан болу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САНАЛАН= е т. *Санасы өсіп, ақылы молаю.* Ауылдағы жалшылар Шартпен жүре бастапты. *Саналанып* біразы, Ескі әдетті тастанты (С.Мұқанов, Шығ.).

САНАЛАНДЫР= е т. *Санасын ояту, ой-өрісін дамыту.*

САНАЛАНДЫРУ *Саналандыр* етістігінің қимыл атауы. Қазақ әйелдері әлі оянып болған жоқ, оларды *саналандыру* үшін өртүрлі тәсіл қолдану керек (С.Мұқанов, Өсу жол.).

САНАЛАНУ *Саналану* етістігінің қимыл атауы.

САНАЛУ *Санал* етістігінің қимыл атауы. Кімде-кім осы күншығыс майданын басқарса, сол жалпы әскердің қолбасшысы *саналуға* тиісті еді (І.Есенберлин, Жанталас). Сіз менің уақытша ісіме жалданатын адам болып *саналуыңыз* керек (Қ.Исабаев, Өткелде). Жалындап жыр жазғандар сан аруға, Бұл жақта әлі бала *саналу* да. Қиыннан қиыстыру қиын емес, Қиыны – сіздей болып жаралуда (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

САНАЛУАНДЫҚ з а т. *Әр алуандық, әртүрлі болушылық.*

САНАЛУАНДЫЛЫҚ з а т. *Сан түрлілік, алуан түрлілік.* Табиғи қорықтар құру [...] Қазақстанның биологиялық *саналуандылығы* ның айтарлықтай көп бөлігін қорғауды қамтамасыз етеді («Парасат»).

САНАЛУШЫ с ы н. *Саналатын, есептелетін.* Мәселен, жас бала санауды жаңа үйрене бастағанда сандарды *с а н а л у ш ы* заттардан ажыратпайды, оларды бір-бірімен біріктіріп қарайды, мысалы, бес саусақ, бес асық, жеті қарандаш т.б. (О. Жәутіков, Жаратылыстану.).

САНАЛЫ с ы н. **1.** *Парасатты, ақылды, ойлы, ой-сезімі күшті, әр нәрсені ақылмен ойлай білетін, толғамды, есті.* Менің айтқан бұл сөзім, *С а н а л ы* болса ой көзің, Өлең емес, жыр емес, Құнсыз сөздің бірі емес, Басыңа түссе білерсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жас та болса *с а н а л ы* Абылай: «Өз қорлықтан сарт қорлық, сарт қорлықтан жат қорлық» деп, Қарсы, Ғұзардан жаяу қашып шығып, Түркістандағы тұқымдасы Әбумәмбет деген кісіге қызметкер болып тұрыпты (М.Дулатов, Шығ.). Мүше келсе, «ат боларлық құлын» дер, Жақсы туса, сонда мынау ұлым дер, Сол ұлынан ерте айрылса *с а н а л ы* ел, Үзілгендей болды, дүние, жолым дер (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Мәнді, мағыналы.* Өткенін күн де жылжып білдірмейді, Көктемі өтті ақынның бүлдірмейді. Сабырлы, салмақты бірқалыпқа кеп, *С а н а л ы* ой, тәтті ғұмыр жүр-жүрлейді (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Оның рас, тапқан пайдам шамалы, Бірақ адал өмір сүрдім *с а н а л ы*. Кетсе досым, кете берсін, қайтемін, Ерте, кеш пе, түсінетін болады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САНАЛЫЛЫҚ з а т. *Ойлылық, естілік, парасаттылық, ақылдылық; өз мінез-құлқын өзі сын көзбен талдаған кезде болатын рухтың осындай күй-жайы.* Адамды *с а н а л ы* л ы қ қ а тәрбиелейміз, жолдастық, туыстық, бауырмалдық қатысқа баулимыз (Б.Қожабеков, Көктөбе). Жүктеген міндеттерін жоғары *с а н а л ы* л ы қ п е н, аса жауаптылықпен атқарды (Е.Оразаков, Дәрігер.).

Саналылықты қалыптастыру. *Адамдардың өзіндік бағдарлау нәтижесінде, сонымен қоса түрлі идеологиялық институттар әрекеті әсерімен жүзеге асырылатын идеологиялық ұғым-түсініктердің жиынтығы.*

САНАМ з а т. к ө н е. д і н и. *Пұт, идол.* Зуллейха айтады: Үшбу іш ондай болса, Бу санамға башқадан әмр болса. Ду'а қылыб түзеткін Йусуф мұны, Йахшы болур бу *с а н а м* бүтін болса (ЙЗ). Арыз қып ол *с а н а м* ғ а зар жылар, Тақаты жоқ көңілінде сабыр қылар (Ғашықтық дастан.).

САНАМАҚ з а т. э т н. о й ы н. *Қазақтың жас балаларға (4–7 жас) арналған, санауға үйрететін ұлттық ойыны. С а н а м а қ* айтылғанда әр санның атына бір ұқсас сөз

қосылып айтылады. Мысалы, Бір дегеніміз не? – Бір дегенім білеу, Екі дегенім не? – Екі дегенім егеу, Үш дегенім не? – Үш дегенім үшкір, Төрт дегенім не? – Төрт дегенім төрткүл (ҚҰӘ). *С а н а м а қ* – балаға сан үйрету үшін айтылатын таппақ: әрі сан үйретеді, әрі заттың атын үйретеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *С а н а м а қ* – қазақ балалар фольклорындағы жанрлық түр. *С а н а м а қ* – сәбилерге сан үйрету, санның ретін танытуды көздейтін ойын өлеңі (Әдеб. термин. сөздігі).

САНАМАЛА = е т. *Анықтап, тәптіштен санау, есептеу.* Ол сөзін жалғастыра келіп: – Талма бел, тұсақ бөксе, бота тірсек, ақ тамақ, – деп әрі қарай *с а н а м а л а* п кетті (А.Жүнісов, Өмір ізі.).

САНАМАЛАУ *Санамала етістігінің қимыл атауы.*

САНАМАЛЫ с ы н. *Санаулы ғана, аз.*

САНАС = е т. **1.** *Есептесу, есебін, санын шығарысу, бірге санау.* Жуан әйел жанындағы шоттың тастарын шарт еткізіп тастап, кассирге ақша ұстатып отыр, екеуі де жайлап *с а н а с а д ы* (Т.Жармағанбетов, Соңғы хат). **2.** *а у ы с. Ескерісу, елесу, есептесу.* Қарабатыр, қоштастым Әнетпенен, Тек қана бөлек еді жаным сенен. Мені енді есепте, өлген шал деп, Жуандар *с а н а с п а й д ы* меніменен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күндер аласұрған, Қайда асығып барасыңдар? Әлі де табысу бар, таласу бар, Бітірейін, Тоқтаңдар, *с а н а с ы ң д а р!* (М.Мақатаев, Шығ.). Адас тағы... Амалсыз жанасқалы, Арманыңмен кей арам *с а н а с п а л ы*. Қаншама рет сыртыңнан күйе жақты, Қаншама рет алдады, аластады?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** *а у ы с. Істеген ісін міндет қылу, есептен жүру.* Арғымаққа міндім деп, Артқы топтан адаспа. Күнінде өзім болдым деп, Кең пейілге таласпа. Артық үшін айтысып, Достарыңмен *с а н а с п а* (Асан қайғы, Жыр.).

САНА-САҢЫЛАУ з а т. *Адамның ой-өрісі, көкірек көзі, ақыл-парасаты.* Дүниені дұрыс танымаған соң, дүние турасындағы мағлұмат жиысатын *с а н а с а ң л а у ы* дұрыс болмаған соң, табиғаттың күшін, ісін, қасиетін бұрынғылар теріс танып, теріс әуезе қылған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тіл көрнекі болу үшін дерексіз нәрсе деректі нәрседей, жансыз нәрсе жанды нәрседей суреттеліп, адамның *с а н а с а ң ы л а у ы* н а келіп түсерлік дәрежеге жетуі керек (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сана-саңылауы кем. *Надан, білімсіз, парасатсыз, жақсы мен жаманды ажырата алмайтын (адам).* Мұның қайраткері көбінесе сасық пікір, пасық ой, адалдықты білмейтін,

арамдықтан жиренбейтін нашар құлықты, адамгершілігі жоқ, *сана-саңылауы кем*, босқа лаққыш, жоққа нанғыш, битке пышақ суырғандай, көздей істі көлдей қылып, босқа пысықсып, босқа жанып, қайратын, күшін, өнерін жоққа сарп қылып, арам тер болып, босқа бусанып, босқа біленіп, босқа сабылатын адам (А.Байтұрсынов, Шығ.).

САНА-СЕЗІМ з а т. *Ойлау қабілеті, сезімі, ақыл-ой, пікірі*. Еңбексіз адам өзінің *сана-сезімі* н жетілдіре де, дамыта да алмаған болар еді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). *Сана-сезім* екі нұсқада тірлік етеді: тұлғалық және қоғамдық. *Сана-сезім* мазмұны адамның қызметі арқылы жүзеге асады. Сондықтан ол ниет пен идея ретінде көрінеді. Идея тек қана білім емес, болашақты жоспарлау, практикалық әрекетке бағытталған ұғым (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

Сана-сезімі оянды. *Ой-түсінігі молайды*. Жыл өткен сайын *сана-сезімі оянып*, мамандық алуға ұмтылған қазақ жастарының қатары көбейе түсті (Е.Жәкенов, Тұғырлас).

САНАСУ *Санас етістігінің қимыл атауы*. – Сендерді өкімет жұмысына араластыру туралы сөйлескенмен, мал *санасуға* жарайсыңдар ғой? – деді (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

САНАСЫЗ с ы н. **1.** *Санасы кем, ақылсыз, ойсыз; ақымақ*. Саналы адам сағынды сындырмас, *санасыз* адам жағынды тындырмас (Мақал). Қайтпас-уақыт, Қал дәмін таып, Бос өткізбе, еркелеп! Жастық деген – бағасыз, Қадірін білмес *санасыз* (М.Жұмабаев, Шығ.). Пайдасыз ақыл – байлаусыз тақыл. Атадан бала ойы өзге. *Санасыз*, ойсыз жарымес, Өз ойында ар емес (Абай, Тол. жин.). **2.** *Мән-мағынасыз, мазмұнсыз*. Бір жылға тең боп бір күнің, *Санасыз*, ойсыз мас қылдың. Мінезін бермей түлкінің, Жүрегін бердің қасқырдың (М.Мақатаев, Шығ.). // *Еш нәрсені ойға алмастан, беталды*. Саңғырық тамбас сар тастан құйрық көтеріп, Сабамай қанат, *санасыз* төмен ырғыды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** а у ы с. *Көзсіз жауыз*. Құлағына екі ұлының даусы жетті шыңғырған, *Санасыз* жау шарасызға неге мұнша өшікті? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Санасыз әрекет. п с и х. *Адамның жан дүниесінде санадан тыс атқарылатын әрекет*. *Санасыз әрекетке* адам мән бере қоймайды, қашан, қалай болғаны жөнінде есеп бере алмайды (Қаз. тілі. термин. Педагогика). *Санасыз әрекеттің* қарапайым мысалына адамның ой жүгіртпей істелетін дағдылы әрекеттері, түс көру, кейбір мәселенің шешімін кенеттен аян

бергендей табуы, т.б. жатады. *Санасыз әрекет* туралы ойлар Г.Лейбниц, В.Вундт, З.Фрейд, т.б. ғалымдардың еңбектерінде кездеседі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

САНАСЫЗДЫҚ з а т. *Санасы кемдік, ақылсыздық, ақымақтық*. Санамызда белгілі себебі жоқ хиуадан тұратын құбылыстарды «*санасыздық*» дүниесі деп ат қойған. Жан дүниемізде «санасыздықтың» маңызы зор. Осы «санасыздық» деп отырғанымыз – біздің нағыз «мен» дейтініміз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Одан есе дәмету, теңдік сұрау қашқын атанған Бақтығұлға *санасыздық* сияқты (М.Әуезов, Қараш.). Ұят екенін сонда барып байқады, өзінің өрескел *санасыздығына* өкінді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

САНАТ¹ з а т. **1.** *Бір нәрсенің қатары, есеп*. Нәсер соғыс әлемге жетіп жатыр, Ақпатша жұртқа пәрмен етіп жатыр. Ол пәрменде *санатқа* қазақ кіріп, Шот, қорегі жылтындап кетіп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ойлы санаткерлер *санатында* Шоқан өртүрлі ағымдағы кісілермен пікірлес болды (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). Заңда көрсетілген *санаттағы* мұқтаж азаматтарға тұрғын үй заңмен белгіленген нормаларға сәйкес мемлекеттік тұрғын үй қорларынан олардың шама-шарқы көтеретін ақыға беріледі (ҚР Конституциясы). **2.** п е д. *Маманның кәсіби деңгейін көрсететін өлшем, дәреже, категория*. Педагогикалық қызметкерлерге қатысты *санат* ұғымы олардың біліктілігіне, әдістемелік шеберлігіне және жалақы мөлшеріне байланысты қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика). *Санат* нормалары мемлекеттік нормативтік-құқықтық құжаттармен рәсімделген, ол педагог қызметкерлерді аттестаттаудың қорытындысы бойынша беріледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3.** Ес, жад. Манағы тәуіп шалдың айтқан сөзі, Ұмытылып кетті ме *санатыңнан* (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** *Саны, көлемі*. Өсе берді сонда да *санатымыз*, Бекі берді қауырсын қанатымыз. Жетіп тұрды әке – Отан өзі берген Студенттік жұпыны жалақымыз (М.Мақатаев, Шығ.).

Санақта бар, санатта жоқ. *Ешкім ескермейтін, елеусіз*. Қонған-ау өнерпазға азапты бақ, Өнер тұр өзі де өр қазаққа ұнап. Жердегі жеті ғажап бірі емес бұл, *Санатта жоқ*, ғаламда ғажап бірақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қазақ елі зар қағып күткен бостандығына жалындай қызыл жалау алып келді, *санақта бар, санатта жоқ* елді бақыт жолына бастар жалғыз жалау – осы (І.Омаров, Шабыт.).

Санатқа қосылды [ілікті]. Теңдікке ие болды, теңелді, қатарға жетті. Кемеліне жетіп, жігіт ағасы деген *с а н а т қ а і л і к к е н* тұста ол қажыр-қайратын, өнерін халық игілігіне молынан жұмсайды (С.Хайдаров, Азамат.).

Санаттан шығарды. Адам қатарына қоспады, шеттетті, ығыстырды. – Мына шәкіртіңіз мені лезде *с а н а т т а н ш ы ғ а р ы п* тастамақшы, осында жүрерде Арман деген есімімді жер-көкке тигізбегені қайда? (Қ.Найманбаев, Үміт.). Айырылып қанаттан, Жатады ол шын арып. Туыстары *с а н а т т а н* Тастағандай *ш ы ғ а р ы п* (К.Мырзалиев, Домбыра.).

САНАТ³ *с ы н. Ерекше, саналы, салтанатты.* Қырық қыздың қанаты Сіз боларсыз *с а н а т ы*, Қанатымыз қайырма! (Ғашықтық дастан.).

САНАТ³ *з а т. Мақұлық, Алланың жаратқаны.* Жиналған барчасының мекені екен, Умры сол аралда өтеді екен. Худаның неше түрлі *с а н а т ы* бар, Түбі жоқ сұм дүниенің бекер екен (Абул-Харис, Қазан.).

САНАТ= *е т. Есептеу, есебін, санын шығарту.* Жатар кезде атам күбідегі саумалды әрқайсымызға пәлен жүзден *с а н а т ы п* піскізеді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Сөз қыдыртқан, Жұрт құтыртқан, Антын, арын саудалап, Бұтты-шатты үй *с а н а т т ы*, Байдан атты алмалап (Абай, Тол. жин.). Тілегінен алаулап таң атқандай, Жомарттығын жылдармен *с а н а т қ а н д а й*, Неткен кендік, Табиғат осы адамды Жұртқа Қамқор болуға жаратқандай! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САНАТКЕР *з а т. Алдыңғы қатарлы, зиялы, таңдаулы адам деген мағынада.* Ол таңдаған тақырыбына бүкіл болмысымен бойлай еніп, алты-жеті жыл көлемінде қолтаңбасы орныққан *с а н а т к е р л е р* қатарына қосылды (Ж.Әбдірашев, Парасат.). Ойлы *с а н а т к е р* санатында Шоқан әртүрлі ағымдағы кісілермен пікірлес, дәмдес-түздас болды (Т.Әлімқұлов, Кертолғау.).

САНАТКЕРЛІК: *санаткерлік меншік.* қ ұ қ ы қ. Өндіріс, ғылым, әдебиет, өнер, т.б. салалардағы шығармашылық қызметтен туындайтын әдеби, көркем, ғылыми шығармаларға, әртістердің орындаушылық қызметіне, дыбыс жазуға, радио, теледидар хабарларына, ғылыми ашылымға қатысты құқықтар. *С а н а т к е р л і к м е н ш і к* құқығын қорғау жөнінен жұмыс деңгейі төмен мемлекеттер АҚШ-тың 301-нші бақылау тізіміне алынған («Егемен Қазақстан»). Үстіміздегі жылдан бастап Әділет министрлігіне қарасты бұрынғы Авторлық құқықтар жөніндегі комитет пен Қазпатент

негізінде жаңадан *с а н а т к е р л і к м е н ш і к* құқығы жөніндегі комитет құрылғаны мәлім («Егемен Қазақстан»).

САНАТНАМА *з а т. Санақ, есеп.* Патшалықтың *с а н а т н а м а с ы н а* тіркелген бұқарамен негізінен бірдей болды («Жалын»).

САНАТОРИЙ *з а т. Шипажай (демалып, денсаулық түзетін емдеу орны).* Таудың таспадай тілімденген етегіне темір жолшылардың жас балалары емделетін «Шыңбұлақ» *с а н а т о р и й і* орналасқан (Е.Оразақов, Дөрігер.). Алатаудың бауырындағы *с а н а т о р и й ғ е* путевка алғам, кеше қалаға поезбен келіп түскен бетім болатын (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). *С а н а т о р и й* – науқасты табиғи шипалы емдермен (ауа райы, минералды су, шипалы балшық және т.б.), физиотерапия, емдік дене шынықтыру арқылы емдейтін және аурудың алдын алу шараларын жүргізетін мекеме (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САНАТТА= *е т. Санатқа, қатарға қосу.*

САНАТТАЛ= *е т. Санатқа ілігу, қатарға кіру.* Қасқайып қабақтары қарашыңның, Той қылып ойда-қырда *с а н а т т а л ғ а н*. Сілкініп жабағы тай бесті ат болып, Балапан ұядағы қанаттанған (Айтыс.).

САНАТТАЛУ *Санаттал етістігінің қимыл атауы.*

САНАТТАН= *е т. Қатары көбею.* Ғаскеріміз күннен-күнге түлеп, Қанаттанып та, *с а н а т т а н ы п* та кетті («Қаз. әдеб.»). Құс ұшар ұясынан қанаттанып, Тербетіп туған жерден *с а н а т т а н ы п*. Ардақтаған халқымның арқасында, Қолға алып домбыраны талаптанып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

САНАТТЫ *с ы н. Жұрт есептесетін, алдыңғы қатарлы.* Өмірге ерте кеп, кеш қанаттанған, Атақты анау аға – *с а н а т т ы* адам (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Аман қапты батыр арман, Отқа оранған Отырардан Қашып шыққан сол баяғы баладан Бұл күндері *с а н а т т ы* ұрпақ тараған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ендеше, сол *с а н а т т ы ң* ды қара жерге қараттың, Тағдырыма оқ аттың. Өле-өлгенше кешірмеймін мұныңды, Қарғап өтем осы қара күнімді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САНАТТЫР= *е т. Санын анықтату, есебін шығарту.* Көрнекі құралдарды дұрыс пайдалана білу үшін бірінші класс оқушыларын *с а н а т т ы р ы п* үйретуде таяқшалар пайдаланылады (К.Жарықбаев, Психология). Қолымдағы асығыс сағатыма Жүрегімнің дүрсілін *с а н а т т ы р д ы м*. Күн батырдым арманмен, таң аттырдым (Т.Молдағалиев, Хаттар.). Жан Алматым, төбеңнен қарап тұрып, Күн батырып,

көрдiм мен таң атырып. Өмiр өтiп барады, өмiр өтiп, Ай-күндерiн ақынға *с а н а т т ы р ы п* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

САНАТТЫРУ *Санаттыр етiстiгiнiң қимыл атауы.*

САНАТУ *Санат етiстiгiнiң қимыл атауы.*

САНАУ *Сана етiстiгiнiң қимыл атауы.*

1. Есептеу, санын анықтау. Содан соң Сейiлхан құдық аталатын қыстаққа қарай тартып, сол жерден бiр топ қой мен итiн тауып алды да, жалма-жан қойларды *с а н а у ғ а* кiрiстi (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Ондық системаның пайда болуы он саусақ бойынша *с а н а у м е н* байланысты болғанына шүбә келтiруге болмайды (О.А.Жәутiков, Жаратылыстану.). Керек бәрiн есептеуiң, *С а н а у ы ң*. Ол аз болса, Өзiңдi-өзiң қанауың! Цейтноттан құлап түсiп жатады Алдындағы кiп-кiшкентай жалауың! (Қ.Мырзалиев, Мөңгi майдан). **2. а у ы с. Ойлау, есептеу, түсiну.** Тәкаппарлық сезiмi, яғни адамның өзiн iрi деп *с а н а у ы*, шектен шығып кетпесе, әрине, дұрыс сезiм, дұрыс мiнез (М.Жұмабаев, Шығ.). Еңбектер араб және ұйғыр, шағатай және алтай тiлдерiнде жазылып қалдырылғанын ескерсек, онда бұл халықтарды да түркi мәдениетiне өз үлесiн қосқан деп *с а н а у ы м ы з* керек (Қаз. дала. ойшыл.). Жасы үлкендi аға *с а н а у* ежелден Салтымыз ғой, салтты мен де сыйлаймын. Бiрақ кейде кейiн тартып кежегем, Баз бiреудi аға деуге қимаймын (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3. и н ф. <ағыл. notation> Сан-дарды бейнелеу және өрнектеу тәсiлi.** *С а н а у* жүйелерiнде кейбiр п бiрлiктi сан (мыс, он) 2 разрядтың бiр бiрлiгiне бiрiгедi, сондай-ақ бiрлiгi 2 разрядтың сол саны 3 разрядтың (жүздiк) бiрлiгiне бiрiгедi және т.б. *п* саны *с а н а у* жүйесiнiң негiзi, ал әрбiр разрядтың бiрлiктер санын белгiлеуге пайдаланылатын таңбалар цифрлар деп аталады (Қаз. тiлi термин. Информатика.).

Санаудың екiлiк жүйесi. и н ф. <ағыл. binary notation> *0 мен 1 цифрлары пайдаланылатын, белгiленген негiзi бар позициялық жүйе.*

Санаудың ондық жүйесi. и н ф. <ағыл. decimal notation> *Негiзi 10-ға тең, ал ең кiшi бүтiн салмағы бiрге тең, 0, 1, 2, ...9 цифрлары пайдаланылатын, белгiленген негiзi бар позициялық жүйе. С а н а у д ы ң о н д ы қ ж ү й е с i н i ң* шыққан жерi – Үндiстан (О. Жәутiков, Жаратылыстану.).

Санаудың позициялық жүйесi. и н ф. <ағыл. positional (representation) system> *Саны цифрлардан тұратын бедербелгi тiзбекшесiмен ұсынылған бедербелгiсi, сондай-ақ бөлшектi*

ажырату бедербелгiсi санның алгебралық таңбасы болып саналатын санау жүйесi. С а н а у д ы ң п о з и ц и я л ы қ ж ү й е с i бойынша, 1-ден К-ға дейiн $a^*f(i)$ шамасының қосындысымен анықталады; мұндағы i – санның ұсынылуындағы цифрлардың реттiк нөмiрi $f(i)$ – i -й цифры орналасқан разряд салмағы деп аталатын сан, k – осы ұсынымдардағы цифр саны, a -санның ұсынымындағы i – i цифрымен ұсынылатын сан (Қаз. тiлi термин. Информатика.).

Санаудың сегiздiк жүйесi. и н ф. <ағыл. octal notation> *Негiзi 8 саны болатын санау жүйесi. Жүйенiң алфавитi – 0-ден 7-ге дейiнгi жинақ.*

Санау жүйесi. *Натурал сандарды атау және цифрлық символдар арқылы белгiлеу әдiстерiнiң жиынтығы. С а н а у ж ү й е с i* бейпозициялық және позициялық принцип болып екiге бөлiнедi. Сандарды белгiлеудiң ең жетiлген принципi – позициялық принцип, онда бiр санның таңбасы (цифр) орналасқан орнына байланысты әртүрлi мәнге ие болады (ҚҰЭ). *С а н а у ж ү й е с i* нде цифрдың мәнi оның сан жазылуындағы орнына (позициясына) байланысты болады (мысалы, екiлiк, сегiздiк, ондық және оналтылық санау жүйелерi). Тұрмыста ондық *с а н а у ж ү й е с i* кеңiнен қолданылады (Қаз. тiлi термин. Информатика.).

САНАУЛЫ с ы н 1. *Азғантай, көп емес.* Заң да болған соларда, Жалғаны жоқ, адамнан Тура, әдiл, жақсыда, Жаңаны мақтар *с а н а у л ы*. Аспаннан перi түсiрген Не дұрыс шығар, не терiс, Ғайыпты болжар бақсы да. Әйтеуiр өткен – аяулы (М.Жұмабаев, Шығ.). Келмедiң, он бес күндей, мен көп тостым, *С а н а у л ы* ендi азғана бiздiң бос күннiң. Қайырлы сағаттарда ескергей деп, Хат жазған қалам қозғап Жамал досың (М.Дулатов, Шығ.). Қызыл күрең шапағын алаулатып, Күн батып бара жатыр жалаулатып, Аяулы сәт алыстап әлдеқайда, Айрылысар шақ келдi, *с а н а у л ы* уақыт (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Бiрлi-жарым, iлуде бiр.** Кешкi аспанның арайында Арал жатыр алаулап. Сұлулықтың сарайында Бұл көрiнiс *с а н а у л ы*-ақ (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3. а у ы с. Ерекше, артықша.** Бiздiң жайды сұрасаң, Ерте көшiп, кеш қонған *С а н а у л ы* сәндi орданың бiрi едi (Махамбет, Өлеңд.). **4. а у ы с. Соңғы, ақырғы.** Ажал – бүркiт, адам – жан, Жылжуға келмес әл-шамаң, Жуасып талай тарпаңдар, Тырп ете алмай елiккен. Өлшеулi өмiрiң таусылса, *С а н а у л ы* демi сарқылса, Әркiмге анық бiр нәубет, Бастағы киген бөрiктен (Базар жырау, Шығ.). Әр iстiң ақырын күт сабырлықпен, *С а н а у*-

лы саңлақтардың ет мінезін! Әр кезде уағызыма қойғыл құлақ, Сен – көжек, менің – қоян болған кезім (О.Шораяқов, Шайыр.).

Басқан аяғы [жүрісі, қадамы] санаулы. *Істеген ісі, әрекеті аңдуда, есепке алынуда, тексеруде.* Науанның әр б а с қ а н а я ғ ы с а н а у л ы, сүрінсе-ақ болғаны, ауданға сайлар атақтан қағылмақ (С.Жүнісов, Ақан сері). Сіздің ж ү р і с ің і з д е с а н а у л ы, біреу-міреу неғып жүрсің дей қалса, базардан шай әкел деп жіберді дерсің (С.Мыңжасарова, Қыр кыз.). – Апамның көзінше берейін, аттаған қ а д а м ы с а н а у л ы біз бейбақтың қолынан басқа еш нәрсе келмейді (К.Қазыбаев, Ызғар).

Санаулы күн. *Қысқа өмір, азғантай тіршілік.* Сайраған тілім сап болар С а н а у л ы к ү н і м таусылса, Аузымдағы жалаңған (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

САНАУСЫЗ с ы н. *Саны белгіленбеген, есепсіз.*

САНАУШЫ з а т. *Санақ жүргізуші, санын анықтаушы, есептеуші.* Қараөзектің тұсында жылқыны санап болып, мал с а н а у ш ы л а р шаршап-шалдығып үйге кештетіп жетті (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Әр жерден дауыс с а н а у ш ы л а р қойылып, жұрт қол көтеруге айналды (К.Оразалин, Көктем.).

САНАЦИЯ [лат. sanatio] з а т. э к о л. **1.** *Лас-танған аумақты тазартуға немесе технологияны өзгертуге арналған және қоршаған ортаға шекті рауалы шығарындыларды немесе зиянды заттектер концентрациясын артықшығаратын «былғаныш» кәсіпорындарда тазалау имараттарын құрудың шаралар кешені. С а н а ц и я н ы ң мүмкіндігі тиісті заңдармен және нормалармен қамтамасыз етілуі керек. Әдетте, с а н а ц и я тіпті нарықтық экономикалы елдерде, мемлекет есебінен жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Экология.).* **2.** э к о н. *Фирманың (компанияның, банктің, кәсіпорынның) ықтимал банкроттығын болдырмау мақсатымен несиелендіру, қайта құру, әртараптандыру, т.б. шаралар арқылы жүзеге асырылатын қаржы-шаруашылық кешені. С а н а ц и я рәсімін қолдану фирманың экономикалық организм ретінде аман қалуын бүтіндей немесе ішінара қамтамасыз ету, борышқорлар мен несиегерлер арасында бітімгерлік мәмілесін жасасу, таратылған кезде оның активтерінің жақсы өткізілуіне қол жеткізу міндеттерін туғызады (ҚҰЭ).*

САНАУЫШ з а т. *Газды, электр энергиясын есептеуге арналған арнайы құрал.* Мәселен, с а н а у ы ш т ы ң тығыны бұзылды дейік. Жөн-

десе де, жаңартса да жарты-ақ минуттық шаруа (М.Мағауин, Алтын тіс).

САНБАТ з а т. ә с к. *Санитарлық батальон.* ≈ С а н б а т жұмысы.

САНГВИНИК з а т. п с и х. *Сыртқы әсерді өте тез, жылдам қабылдайтын темпераментті мінез (адам).* Әрбір адамның жаратылысы бойынша тума біртүрлі мінезі болады. Мысалы, сыртқы дүние әсерлерінен өзінше бір түрлі әсерлену яки ішкі сезімдердің өзінше біртүрлі оянуы сықылды. Міне, осындай тума мінез темперамент деп аталады. Темперамент төрт түрлі. С а н г в и н и к, холерик, флегматик, һәм меланхолик темпераменттері (М.Жұмабаев, Шығ.). С а н г в и н и к – еті тірі, қозғалғыш, тұрлаусыз әсерленгіш, тез қызынып, тез суынғыш, жеңіл ойлы, бір беткей ұзақ қызметке шыдамсыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). С а н г в и н и к темпераментінің өкілі, Павловтың айтуынша, қуатты, тұрлаулы, ширақ тип (К.Жарықбаев, Психология).

САНДАҒАН с ы н. *Өте көп, толып жатқан.* Қаһармандардың ерлік күрестерін суреттейтін қазақтардың с а н д а ғ а н ертегілері бар (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). – Бү жігіттер – байларға с а н д а ғ а н жыл еңбек етіп, ақысын түгел ала алмағандар, – деді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Мың сәлем, жұлдыздай асылдар! Уақа емес көрмесек бүгінде. Мен әлі с а н д а ғ а н ғасырлар Сөйлермін қазақтың тілінде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

САНДАЙ: қолын қолдай, санын сандай. *Түгел, сол күйінде, бәрін.* Бұғыларды сойып, бұзылып кететін болғандықтан, еттің дәмін су сорып алса да, қ о л ы н қ о л д а й, с а н ы н с а н д а й су құламасына іліп қойды (Қ.Қайсе-нов, Жау тылы.).

САНДАЛ¹ з а т. *Жазда киетін жеңіл аяқ-киім.* Үстінде көк барқыттан киген костюмі бар, аяғында с а н д а л (Ж.Жұмақанов, Әлия). Нариман с а н д а л ы н шешіп, қолына алды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

САНДАЛ² з а т. ө с. *Оңтүстік елдерде жуан боп өсетін мәңгі жасыл хош иісті ағаш және одан алынатын бояу.* Самарқанд барсаң с а н д а л бар, С а н д а л ды көр де тісім көр (Батырлар жыры). Тамағым жас баланың білегіндей, Иығым тік с а н д а л ды ң тірегіндей (Сара, Тордағы.). Енді сен сарайымның ішіне неше түрлі бау, шарбақ, с а н д а л орнат, онда бұлбұл құстар сайрап тұрсын, – депті (Қаз. ертег.). Денесі тең с а н д а л ды ң терегіндей, Кең біткен иығының екі арасы. Шалқақ төс, бура санды, бұлшық етті, Бар еді батырлықтың әр саласы (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САНДАЛ³ з а т. *Сауырлы келген, ұзақ жолға төзімді қазақы қазанаттың түрі, сандалжөк. Тәңірі берсе қолыма Жерге бір сені таптар ем; С а н д а л* сынды тұлпарың Қынабы алтын қырқарың Я сенікі, я менікі (Қыз Жібек).

САНДАЛ⁴ з а т. **1.** к ө н е. *Мәртебесі жоғары адамдар отыратын арқалығы, шынтақ тірейтін жақтауы бар, аса биік емес орынтақ. Тәуекел төрде, арқалығына арпалыса қаржысқан ғажайып махлұқтардың суреті бедерленген екі балдағына бөрінің басы ойылып салынған, алтынды, аласа с а н д а л* тақтың үстінде малдасын құра, түнжырап отырған қалпынан жазбады (М.Мағауин, Аласапыран). Қуанып Кіршаш бұған шамадан тыс: «Сен болсаң, ойда арманым қалмайды еш. *С а н д а л ы н* саған бердім батырлықтың, Жатамын батагөйі боп мен жазы-қыс», – (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** к ө н е. *Ұста дүкеніндегі төс бекітілетін ағаш жаңғырық. 3.* э т н. *Тақтайдан құрастырылып жасалған арнайы орынжай. Үстіне Кей-Қысыраудың келіп кірді, Оңынан отыруға с а н д а л* құрды. Ілдіріп сауыт-сайман, садақтарын Алдына ас қойдырды неше түрлі (Т.Ізтілеуов, Шығ.). Хасияз тойға апаруға дайындалған тағамын өкеліп табағымен *с а н д а л* үстіне қойды да, дастархан жайды (С.Ұлық-заде). // *Үлкен, жалпақ. Жалы тұтас, сауры с а н д а л* болса, Омырауы ескен жел аңғал болса, Ешбір бұзық жері жоқ тұлғасында, Сұлу қыздың шашындай жалдар болса (Мұсабек Байзақұлы // XIX ғ. қаз. поэт.). 4. ж е р ғ. *Қыстың күндері аяқ-қолды жылыту үшін шоқ салған жер ошақтың үстіне қойып, көрпемен жабылған пәстеу шаршы орындық, үйдің ортасын шұқырлау етіп төрт бұрыштап қазып, шоқтың күліне салып жылытатын орын. С а н д а л ғ а* аяғыңды салып отыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **5.** ж е р ғ. *Ағаш жарғанда астына салатын томар. С а н д а л* болса, ағаш жаруға жақсы болар еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сандал бел. *Жоғары жағы текшелі, етек жағы тегіс, жайпақ болып келетін қоныстануға ыңғайлы тау бедері. О, Жетісу! Сандықтау, с а н д а л* белім, Шоқтығы өсіп жал бітіп, жанды елің. Күнім туды көгінде самғар менің, Алатаудан биікпін демеуші едім, Әттең шіркін, ғарышпен жалғар ма едім! (М.Мақатаев, Шығ.).

Сандал тау. *Жоғары жағы жазық, төменгі жағы текшеленіп келген қырат, үстірт. С а н д а л* тау, сайдан соққан самалым-ай! Ой-санам құлайды кеп саған ұдай (М.Мақатаев, Шығ.). Анау жатқан ұлан байтақ кең дала, Саңғыраған салауатты *с а н д а л* тау. Бұта сайын бұлбұл құсы

сайраған, Жұпар иіс жасыл гүлі жайнаған, Осы отырған миуа талды сай бұлақ, Осыларды қалай көрмей шыдарсың! (М.Мақатаев, Шығ.).

САНДАЛ= е т. **1.** *Бостан-босқа салпақтау, тентіреу, бекерге уақыт өткізіп жүру. С а н д а л ы н* Жұрат елі қызды іздеп жүр, Ат қырып, қара тер боп күнде шауып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Із кесіп екі-үш күндей ел *с а н д а л* ды, Қалды деп кеуек қазып қарап қарды. Түңіліп елі күдер үзген кезде, Ауылға қойын жайып қойшы барды (О.Шипин, Дастан.). Ойға алып жазылған соң асық нұрды, *С а н д а л ы н* Ақтасына қарай жүрді. Алдынан бір ауылдың өтіп еді, Тоқта деп бір бүркенген қыз жүгірді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бақшадан бақ дос күтемін, Дос жоқ әлде бос күтемін. Әйтеуір келем *с а н д а л ы н*. Ел-жұртыңа қызмет ет деп, Ар-намысым қоймады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Европалықтар Птоломей мен Орта ғасыр географтарының оңтүстікте үлкен материк бар деген қиялымен екі ғасыр бойы оны іздеп *с а н д а л ғ а н* (Н.Баяндин, Ғасырлар.). **2.** *Мәңгіру, әңкі-тәңкі болу. С а н д а л ғ а н ы*-ай санамның сан бөлініп, Тамырымда тулайды қан желігіп. Бара жатыр көлшіктер көлге айналып, Бара жатыр төбелер тау көрініп (М.Мақатаев, Шығ.). *С а н д а л* ды м есім жиылмай, Сарылдым соңында еңбектің. Сонда да маған бұйырмай Сарқытын ішіп ержеттім (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жоқтан өзгені айту, аузына келгенін көку, танту. Түктің иісін білмеген соң сен неме бет алды с а н д а л* м а, білдің бе? – деді (3. Жәкенов, Таң.). Шаштараз ызалы кескінмен: – *С а н д а л* м а! – деп зекіріп қойды (О.Әубәкіров, Жасыр.). **4.** а у ы с. *Дағдару, дал болу; абыржу. Ақыл таппай дағдарып, Жан ашыр таппай с а н д а л ы н*, Барарын қайда біле алмай, Жүрген бір күнде сан ғарып (М.Дулатов, Шығ.). Кейбіреу мақтан үшін шашқан бөрін, Таң-тамаша қылмақ боп жолдастарын. Елге қайтар болғанда есін жиып, Сонда білмей *с а н д а л* ды не қыларын (Ә.Найманбаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Қапы қалу, өкінішке қалу. Талай гүлім суықта қалды солып, Талай жылан қанымды алды сорып, Махаббат деп сүйгенім сайқал болып, С а н д а л ғ а н ы н ы*ң өзімін санды соғып (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **6.** а у ы с. *Көңілі бір орында болмай, алаңдау, аласқу. Махмұт ойға шымырлады, алып қашу қолынан келмеді. Көмекші жоқ, қызды қимайды, сүйеді. Махмұт с а н д а л* а д ы, дағдарады. Ақырында жүрек сырын жасыруға шыдай алмайды, өзінше жол табады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сен де сондай кеп қуантар жан едің, Бір көріндің, көріндінде, әдемім, Ғайып болдым, ғашық, жүрек *с а н д а*

л ы п, Талып іздеп, таба алмай жүр әлі емін... (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Басы сандалды. *Басы қаңғырды, дал болды, есі шықты.* Көмексіз көзің, бір жалғыз өзің, Баға алмай б а с ы ң с а н д а л а р, Бауырыңа тартқан, Сырынды айтқан Сырласың сырт айналар (Абай, Тол. жин.). Шет жерде жалғыз б а с ы м с а н д а л ы п п ы н, Сағымды мөлдір су деп малданыппын. Бағасыз саф алтын деп мысқа ұмтылып, Жасықты асыл көріп, алданыппын (М.Жұмабаев, Шығ.).

САНДАЛАҚТА= е т. с ө й л. **1.** *Арлы-берлі шайқалу, теңселу.* Көшеде жығылып-тұрып с а н д а л а қ т а п жүргендер, құлап, тырп етпей жатқандар жиі кездеседі (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ол екеуі аттарынан түсіп, үйге с а н д а л а қ т а п кірісті (Ә. Көшімов, Екі бүркіт). Олар бір белестің үстінде қара тер болып болдырып, буы бүрқырап с а н д а л а қ т а п тұрған жылқыға кез болды (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). **2.** а у ы с. *Далбасалау, дағдару.* Ойымнан махаббатың кетпенді бір. Сен сүйсең бөтен жарды ол неге тұр. Жүрегім әлі өзімнің жарым дейді. Хат жаздым с а н д а л а қ т а п сонымен құр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

САНДАЛБАЙ с ы н. қ а р а п. *Мақсатсыз, мәнсіз бос сандалған, салпақтаған.* Мынау екі кештің арасындағы с а н д а л б а й жүріс әлемтапырақ екі дүниенің арасындағы жөн-жосықсыз жүріс еді (О.Бөкеев, Қамшыгер). Кейде «Әлін білмес – әлек, бұл – с а н д а л б а й іс қой» деген ой да келеді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

САНДАЛДАЙ с ы н. *Сандал сияқты.* Жамбасына болайын Ұста соққан с а н д а л д а й, Тұрпатыңа болайын Тұлпардың туған жорғадай (Ер Тарғын).

САНДАЛДЫР= е т. *Тентірету, дағдарту, абыржыту, сенделту.* Қандай күн бишараны с а н д а л д ы р ғ а н, Бар ма екен әлде жарық алда тұрған (И. Байзақов, Құралай.). Сан жылдар с а н д а л д ы р ы п жан қинаған азаптың ақыр соңы келді (Ә.Әленов, Әлімқара).

САНДАЛДЫРУ *Сандалдыр етістігінің қимыл атауы.*

САНДАЛКЕР з а т. *Сауырлы келген, ұзақ жолға төзімді қазақы қазанаттың кері басымдау түрі.* Күн былай тұрсын, түн бойы күңіреніп Құлагерінің, с а н д а л к е р і н і ң, еркесі, үркектерінің басын құшақтап отырады (М.Жұмабаев, Шығ.).

САНДАЛКӨК з а т. э т н. *Сауырлы келген, ұзақ жолға төзімді қазақы қазанаттың көкшілдеу түсті түрі.* Қолы шалғынның құлағында болғанымен, санасы с а н д а л к ө г і н е мініп, баяғыда қаңғып кеткен (О.Бөкеев, Ән салады.).

САНДАЛМА з а т. *Сенделіс, босқа салпақтап, тентіреген жүріс.* Ой кіргелі тимеді ерік өзіме, С а н д а л м а м е н күн кешкен түспе ізіме. Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті, Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме (Абай, Тол. жин.). Күні бойы с а н д а л м а м е н уақыт оздырған ол кешке көрші кварталдағы биік үйдің терезесінен сығалап көзін талдырды (Ж.Тілеков, От кешу).

САНДАЛМАЛЫ с ы н. *Сандалулы, салпақтаулы, тентіреулі.* Тіккендері күркеше киіз жапқан, Қырық-отыздан көресің әрбір шаттан. С а н д а л м а л ы өмірмен көшіп жүріп, Аз қалмақ Алтайды өрлеп қоныс тапқан (И.Байзақов, Шығ.).

САНДАЛТ= е т. *Сенделту, тентірету, салпақтату.* Ақшалдың маған ырық бермей неше күндей с а н д а л т ы п қойған қылығына қатты ашуланды (Ғ.Орманов, Жүрек). – Шоферлық правом қалтамда, машина бермей бір жыл с а н д а л т т ы ғ ой, – дейді (З.Шүкіров, Қиын түйін). Сағындым сені, сәби кездерім-ай, С а н д а л т ы п мені тастап безгенің-ай. ...Мына қасқа бөрін де сезіп тұрып, Мына қасқа бірін де сезбеуін-ай! (М.Мақатаев, Шығ.).

САНДАЛТУ *Сандалт етістігінің қимыл атауы.* Ағанды сыйлайтын болсаң, пілдей екі жігіт келген соң, жұмысын бітіріп жібермейсің бе, мені с а н д а л т у мақсат па саған? (Т.Дәуренбеков, Кездескен.).

САНДАЛУ *Сандал етістігінің қимыл атауы; салпақтау, тентіреу.* Сандыбайдың с а н д а л у ы жетті, аяғынан таусылды (Қ.Сатыбалдин, Қызыл жалау).

САНДАЛЫС з а т. *Сандалған жүріс, сенделіс.* Көп с а н д а л ы с т а н кейін Беғайдардың ауылына қарай бет түзеді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). – Менің мұным жұмыссыз с а н д а л ы с т а жүрген кейбір қыдырымпаздарға үлгі де болар, – деді (Б.Тоқтаров, Қыран). – Мен бе, менікі жәй с а н д а л ы с қой, құс атын дегендей көңілімді сергітсем бе деп едім (Қоғамдық төртіп.).

САНДАН= е т. *Саны жуандап, ет алу.* Тарғыл көп ұзамай-ақ, айдары жел есіп, бөтегесі шығып, с а н д а н ы п семірді (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай).

САНДАНУ *Сандан етістігінің қимыл атауы.*

САНДАРАК [грек. sandarakē] з а т. ө с. *Өсімдік тектес, қатты табиғи шайыр.* С а н д а р а к спиртті лактар дайындау үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

САНДУҒАШ з.т. зоол. <лат. sylvidae> **1.** Дауысын неше түрлі етіп құбылтатын сайрағыш құс, бұлбұл. Дауысын әлденеше түрлендіріп, *С а н д у ғ а ш* не әдемі өнге салды (А. Байтұрсынов, Шығ.). Сахнада бұлбұл болып ән салып, *С а н д у ғ а ш* тың сұңқылына тамсанып, Сұлулыққа өмір бойы ғашық боп, Сүйіп өту бақыт еді қаншалық! (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан). Астана бар баурында Күндіз-түні жайнаған. *С а н д у ғ а ш* пен тоты құс, Бұлбұлдары сайраған (Қ. Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** а у ы с. *Әнді жақсы салатын адам.* Сайра, Күләш, *с а н д у ғ а ш*, Сайра «Гәкку» әніне. Тыңдаймын да, болам мас. Тәтті үнінің нәріне (М. Хакімжанова, Намыс). Саясында халқымның *с а н д у ғ а ш* боп, Гүлден-гүлге қонақтап, жемістерге, Түгел көрдім Жетісу ел мен жерін, Араладым Алатау бел мен шөлін (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). Анау Сары *с а н д у ғ а ш* ы мектептің, Мынау біздің Бүйен сары – сөзуар (М. Әлімбаев, Жүрек.). Бақшада сайрап жүрген *с а н д у ғ а ш* ем, Кез болды мен сорлыға құрылған тор Көл болып көздің жасы өткенім ғой, Болмаса арылмаған маңдайда сор (М. Дулатов, Шығ.).

САНДУҒАШСЫЗ с ы н. *Сандуғашы жоқ, сандуғаш мекендемейтін.* Жел ақынның жеңіл ме ойы, *С а н д у ғ а ш* с ы з сая бағым. Неге сонша өмір бойы, Көлеңкеңді аялады (Т. Молдағалиев, Шақырады.).

САНДУҒАШТАЙ с ы н. **1.** *Сандуғаш сияқты, сандуғаш тәрізді.* Сен үшін құлын байлаттым, Бал менен шекер қайнаттым, Масаты қымқап жібекті Тіккізіп үйге жайнаттым, Қарағым, сенің алдыңнан Бозбаласы сәнменен, Қыз, келіншек өнменен *С а н д у ғ а ш т а й* сайраттым (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Жақсы қыз бақшадағы *с а н д у ғ а ш т а й*, Кетеді ғұмырының кілтін ашпай. Жазғаның бір-ақ ауыз жұмбақ екен, Дәл шештік жұмбағыңды жаза баспай (Ә. Найманбаев, Шығ.). **2.** *Даусы әсем, тамылжыған.* Ажары атқан таңның алауындай, Дауысы *с а н д у ғ а ш т а й* қалар тынбай. Тал бойы құба талдай елестейді, Махаббат ел шетінде жалауындай (К. Салықов, Жезкиік).

САНДУҒАШТЫ с ы н. *Сандуғаш мекендейтін.* *С а н д у ғ а ш* т ы сая бақ, Біздің өмір – шаттық өмір. Бізді өсірген аялап Отан – ана ақ көңіл (А. Сәрсекөв, Мереке).

САНДЫ¹ с ы н. *Саны жуан, қалың, етті.* Қалмақы кара үзеңгі, биік қасты ер, Қанжығамда байлаулы жіптен шідер... Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті, Өзі *с а н д ы* дөңгелек келсе кетті (Абай, Тол. жин.). Сауысқан тырнақ салалы, Қарға тұмсық қаржымсыз. Бөктергі *с а н д ы* бүлкілдек (Қ. Жапсарбаев, Сөйле.).

Бөкен санды. *Саны бөкеннің санындай тығыз және ойынды, етті келген (жылқыға қатысты).*

Күпшек санды. *Биенің не жылқының артқы сандарының күпшек тәрізді жуан, жұмыр екендігіне қарай теңеу үшін қолданылады (Ш. Жанәбілев, Қаз. мал. атау.).* *Күпшек с а н д ы* тіл жалмаған күреңді, Тілеген достан аяман. Тілекті бірге тілеген Малымды достан аяман (Шалкиіз жырау, Жыр.). Екі енені тел емген *Күпшек с а н д ы* күреңмін, Төсімен тартса жетпейтін – Жуандықтан айылы. Өзімдей-ақ ұл туар Бір адамның зайыбы (Базар жырау, Шығ.).

Серке санды. *Саны серкенің санындай жұмыр келген, бұлшық етті.* Қозысын жарытпайтын кәрі-құртаң саулықтарды тезірек етке өткізіп, *с е р к е с а н д ы* сүйегі ірі, суыққа да, шөлге де төзімді және егіз табатын тұсақтарды іріктеп алып қалатынбыз («Лен. жас»).

САНДЫ² с ы н. *Белгілі бір санды көрсететін.*

САНДЫҚ¹ з а т. э т н. **1.** *Киім-кешек, үй тұрмысына қажет заттар салуға арналған, сырты әртүрлі бояумен сырланып, айшықты қаңылтырмен өрнектеліп, өрнекті сүйекпен қапталған, ағаштан я темірден жасалған, екі бүйірінде тұтқасы, құлыпты қақпағы бар топсалы текше түріндегі үй жиһазы.* *С а н д ы қ* – халықтар тұрмысында ерте кезден пайдаланылып келе жатқан ең ежелгі жиһаздың бірі. Көшпенді халықтар үшін ол өте-мөте қолайлы болған (Шаңырақ энцикл.). Балқия тұрып кішкене *с а н д ы қ т а н* әкесіне ақшаны әперіп, орнына отырады (М. Дулатов, Шығ.). Алып келген нәрсесін өшекейлі қалайымен қаптаған *с а н д ы ғы н а* салып, жымың-жымың етеді. Жымың-жымың (М. Жұмабаев, Шығ.). Сүйіндіктің аппақ үлкен үйі жылы екен. Ішкі толған тірелген жүк, буулы тең мен *с а н д ы қ т а р* (М. Әуезов, Абай жолы). *С а н д ы қ т а н* бір кілемді өкелді қыз, Көрінбей қызбен бірге жөнелдік біз. Дұғаның қуатымен ұшады екен, Біз бардық Еренбаққа қыз екеуміз (Ә. Найманбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Жыр қазынасы, өнер қазынасы.* Сал-сал жырым, сал жырым, Ағытыл, алтын *с а н д ы ғы м.* Сен бар жерде баймын да, Сен жоқ жерде жарлымын (М. Мақатаев, Шығ.). Көзінді сал мына қырат-қырларға, Қарттарың бар – Қазына көп бұл маңда, Жыр *с а н д ы ғы н* өз қолыңмен ашып кет, Құм астында қалып қоймай тұрғанда (С. Жиенбаев, Алтын қалам). Гүлетер көкірегім көмейменен, Көркем сөз, сұлу әннің *с а н д ы ғы м ы н.* Руым қаракесек қарашордан, Сұрасаң, жайын айтам

барлығының (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** *Дүние, мүлік, жиган-терген.* Болғаннан соң мал, дүние, жамдығың, Ұлылыққа қол сермедің, жанды ұғын! Байлықтан не – көрге жалаң кіресің, Қалар мұнда кісе, себет, *с а н д ы ғ ы ң* (Ахмед Йүгінеки, Ақиқат сыйы). **4.** *а у ы с. Ақыл, ой қазынасы.* Менің кеудем сендерге *с а н д ы ғ ы* *п е н* тең, Мүмкін болса, қақ жарып ашып көрсең... (Абай, Тол. жин.). Одан зор рақат таппаған, Қақ-соқсыз, аса бай жан міні Намыста қазына сақтаған Халықтық рухтың *с а н д ы ғ ы* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бір сандық. *Көп, мол, сандық толатындай.* Қара таяқтар алам деген болады, бәрі де ғашық болып хат жазады, *б і р с а н д ы ғ ы* хат болды, қайсыбіріне сенесің, қайсыбіріне жетерсің, Рахметтің қызы құсатып алдап кете ме деп әпкі қорқамын, бәрінен де Хакімнің жігіттігі артық, дәулеті бар, тұратын қызметі де жақсы, жұрттың аузына ілініп, атағы да шығып тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қаптама сандық. *э т н. Сырты түгелімен қапталған сандық.* Сырты түгелімен қапталған сандық – *қ а п т а м а с а н д ы ғ ы*, ал алдыңғы жағы оюлы былғарымен көмкеріліп, оған асыл тас орнатылған, күміс әшекей бастырылған түрі күміс жағлан деп аталады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сандық ашу. *э т н. Жасы келген, үлкен адам қайтыс болғанда жетісіне дейін сандығына жиган-тергенін, киім-кешегін жақын, туыстарына үлестіріп беретін құрып.*

Сандық шомбал шолпы. *э т н. зерг. Шолпының төрткіл, салмақты түрі.* Күнікейдің құрбы-құрдастары атлас, торғын, жібек, бөтес, мақпал, барқыт киіп, күміс баулы, *с а н д ы ғ ы ш о м б а л ш о л п ы л а р ы* күнге шағылысып, құйымшағын соғып, қызылды-жасылды, оқалы, зерлі тақиялардың шокпардай үкілері үлпілдеп, күлтелі қос етектері күлкілдеп, бұлғаңдап, сәнденіп жүргенін көргенде, Шекердің іші қазандай қайнайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сыр сандығы. *Әркімнің өзіне ғана мәлім құпия ой, пікір жиынтығы.* Көңіліңнің *с ы р с а н д ы ғ ы* на көптен аялап, әлдиілеп жүрген ойлар болады (С.Байжанов, Сыр.). – Бикеш *с ы р с а н д ы ғ ы* ны *ң* аузын соған ашқан екен ғой, Елеусіздің құпия хаттарын жария еткен екен ғой, – деді (Т. Әлімқұлов, Ақбоз ат).

САНДЫҚ² *с ы н. Санға қатысты, санмен байланысты.*

Сандық анализ. *х и м. Сандық талдау, аналитикалық химияның зат құрамындағы жеке бөліктердің сандық қатынасын анық-*

тайтын әдістер жөніндегі бір саласы. Зерттелу әдістеріне байланысты *с а н д ы ғ ы а н а л и з* элементтік талдау, функционалдық талдау және молекулалық талдау болып үшке бөлінеді. Олардың әрқайсысы зат құрамындағы химиялық элементтердің, функционалдық топтардың, молекулалық қосылыстардың т.б. сандық мөлшерін анықтайды (ҚҰЭ).

Сандық масштаб. *ә с к. Алымы бірге тең, бөлімі картада жергілікті жер сызығының ұзындығы қанша ретке кішірейгенін көрсететін бөлшек түріндегі масштаб.* *С а н д ы ғ ы м а с ш т а б* *п е н* жұмыс істеу карта сызығының ұзындығынан жергілікті жер ұзындығына және керісінше ауысуға саяды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сандық бағдарламалық құрылғы. *и н ф. Адамдар немесе есептегіш мәшинелер дайындап берген бағдарлама негізінде құрал-жабдықтарды (металл кесетін станоктарды, өңдеуші орталықтарды, роботтық манипуляторларды, икемді өндірістік модульдерді және т.б.) басқару сигналдарын өндіруге арналған құрылғы.* *С а н д ы ғ ы п р о г р а м м а л ы ғ ы құрылғы* басқарудың жоғары сенімділігін, бөгеулерге тұрақтылықты, бейімділікті жасақтайды (Қаз. тілі термин. Информатика).

Сандық тәсіл. *Сандарға элементар операцияларды шекті рет қолдана отырып, математикалық есептері жуық түрде шығару тәсілі.* Сонымен *с а н д ы ғ ы т ә с і л* *д е* сандық түзу сандардың дискретті жүйесімен (торымен), үздіксіз аргумент функциясы тордағы аргумент мәнінің таблицасымен, ал үздіксіз функцияларға қолданылатын талдау операциялары тордағы функция мәндерінің алгебралық операцияларымен ауыстырылады (ҚҰЭ).

Сандық фотосурет [фотография]. *Графикалық түрлендіру және шығару мақсатында бейнені (мыс., фотосуретті) сандық түрде сақтау әдісі* (Қаз. тілі термин. Информатика).

Сандық шектеулер. *ә с к. Белгілеген категориядағы қару-жарақ жүйесінің санына қойылатын шектеулер* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САНДЫҚ-САНДЫҚ *с ы н. Кесек-кесек, үлкен-үлкен.* Армысың сарқылмасым, таусылмасым, Бармысың сау-сәлемет, оу, сырласым. Сақылдап күлейін бір, *С а н д ы ғ ы с а н д ы ғ ы* Тұзыңда жаңғырығып даусым қалсын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

САНДЫҚ-ЕСЕПТІК *с ы н. Санға, есепке қатысты.* *С а н д ы ғ ы е с е п т і к* жағынан алғанда бұл қорлар барлау қазбалары арқылы жетерліктей дәлдікпен бағалануы тиіс (К.Сапарбайұлы, Геология.).

САНДЫҚҚАП зат. этн. *Сандықты бүлінуден сақтау үшін кигізіп қоятын, өрнектен кестеленген киіз қап.* Сандық тозбау үшін түйеге артқанда жайлы және сәнді болу үшін сыртын *сандыққаппен* қаптап қояды. *Сандыққапты* жұқа басылған ақ киізден тігіп, сыртына қызыл, жасыл шұғадан ою бастырады (ҚҰЭ). Аяққап, *сандыққап*, түскиіз, тұтқыш т.б. заттарды тек өрнекпен сыру арқылы жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Киізді сандыққа өлшеп-пішіп, сандықтың қақпағына тура келетін бетінен сандық сиярлық ауыз қалдырады да, қалған қосындыларын шуда жіппен тепшіп тігеді. Жүкке жиналған *сандыққаптың* алдыңғы бетіне кейде кесте тігіледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Сандыққапты* жұқа басылған ақ киізден тігіп, сыртына қызыл, жасыл-шұғадан ою бастырады (ҚСЭ).

САНДЫҚТАС зат. этн. *Үсті тегіс, текшеленіп біткен тас.* Екеуі бірінің соңынан бірі ерген қаздай маң-маң басып көл басына барды да, *сандықтас*тың үстіне отырды (З. Шашкин, Сенім). Зиратта өрнекті жазу белгілермен құлпытастар онша көп болмағанмен, барларының өзі қайталанбас көне стильдік келбетімен ерекшеленеді. Мұнымен қатар моалар басындағы шағын архитектуралық белгілер *сандықтас*тармен қойтастарды да атап өтуге болады («Зерде»).

САНДЫҚША зат. *Кішкене сандық; сандық тәрізді қорап.* Бұл төсектің аяқ жағында кішкене *сандықша*. Сол жағында самауырын, ақ құман, паднос, шыны-аяқтар, бұлардың тұсында жіпке асулы орамал, дастарқан, жайнамаз (М.Дулатов, Шығ.). Осы үйде Гүлжанның шешесі әкелген, беті боялып, қаңылтырмен әшекейлеген бір *сандықша* тұратын (М. Дүйсенов, Гүлжан.). Толқын терезе алдына қойған әшекейлі *сандықша*сын сыңғыр еткізіп ашты да, ішінен иісті сабын, кестелі сүлгі, айна-тарағын шығара бастады (Ө. Қанахин, Жас дәурен). – Сандықтың ішінде бір *сандықша* бар. *Сандықшаны* ашсаң, жұмыртқа көресің, – деді (Қаз. ертег.).

САНДЫРА: бес сандыра. жерг. *Сирек, әр жерде бірден.* Ауыл айналасындағы ойдым-ойдым аласа қызыл қайың көсенің *бес сандыра* сақалы тәрізді (С.Омаров, Күншуақ). *Бессандыра* ағаштай мұрты әр жерде бір тырбиып, дәлдіп тұр (Б.Майлин, Шығ.). Көсенің *бес сандыра* сақалындай Шешеннің қозысына болма алаң (Айтыс).

САНДЫРАҚ зат. 1. *Қатты ауырған адамның еті қызып, есі ауған кезде шатасып айта-тын сөзі.* Оның жүрегі көтеріліп, лықсық қыс-

ты. Не болғанын білмей, *сандырақ* басталды (Ө. Қанахин, Жас дәурен). *Сандырақтар...* сағымдар... белестей-ді... Соғыс!... Соғыс!... Тыныштық емес дейді. Жанған оттар... жазықсыз жайрағандар... Темір басты фашистер елестейді... (М.Мақатаев, Шығ.). 2. ауыс. *Бос сөз; қалай болса, солай айта салған сөз.* Мұнан артық болар ма бақ Мінін айтса, бұзылмас кімнің түсі Ойлағанға, ап-анық тұр мұнысы Сасқанынан *сандырақ* шал аптады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ақымақтың айтқаны келмейді, *сандырағы* келеді (Мақал). – Алшабектің *сандырағы* шынға айналды-ау, – деп, сылқ-сылқ күлісті (Ө. Тұрманжанов, Адам.). Өсек сөзге *сандырақ* Өргенеді ел неге?! Ұқсамайсың сен бірақ Ұғатұғын пендеге (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 3. психол. *Шындық болмысқа сәйкеспейтін түсініктермен ой қорытындылары.* *Сандырақ* көптеген психикалық аурулардың нышаны болып табылады. *Сандырақты* аса құнды идеялар дейтіннен ажырата білу керек – мұндай идеялар кезінде белгілі бір нақты өмірлік проблема психикалық тұрғыдан сау субъектінің санасында шектен тыс мәнділікке ие болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

САНДЫРАҚТА= ет. 1. *Қатты ауырып, еті қызып, есі ауып жатқанда не туралы айтқанын білмей шатасып сөйлеу.* Қайтарында келе кет деген Әділдің сөзі ойына түсіп келсе, Әділ әл үстінде *сандырақтап* жатыр екен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Сандырақтап* ашқан соң әбден сырын, Ата-анасы науқастың білді түрін. Жазылса, офицерге бермек болды, Тіпті көнбей қойса да онан бұрын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шыдайсың да амалсыз, Көнесің де! Көнбегенде қайтесің! Өлесің бе?! Сүзек деген пәледен сүлдем қалып, *Сандырақтап* жатқаным әлі есімде! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 2. ауыс. *Жоқтан өзгені айту, ешбір дәлелсіз сөйлеу, оттау.* Кімді *сандырақтап* тұрсың. Дон Жуан. Саған қалқам! Мен жоқта менің көзіме неше қабат шөп салдың? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тән – терезе, қарайтын жан – иесі, Жаннан шығар ақыл мен ойдың шыны. «Жолдан шыққан жан жолда жоғалар» – деп, *сандырақтап* айтқанмен, жоқ дәлелі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Менің көңілім сондағы өлең айтпақ, Жас күндегі жүрегім неден қайтпақ. Қой күзеткен қыз-қатын шуылдаса, Айтысамын солармен *сандырақтап...* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

САНДЫРАҚТАТ= ет. *Жоқтан өзгені айтқызу, дәлелсіз сөйлету.*

САНДЫРАҚТАТУ *Сандырақтат етістігінің қимыл атауы.*

САНДЫРАҚТАУ *Сандырақта етістігінің қимыл атауы; ауырып, есі ауып не туралы айтқанын білмей шатасып сөйлеу.* Науқасы күннен күнге үдеп, есінен танып *с а н д ы р а қ т а у*-ға айналды (Б.Майлин, Шығ.). Саян түні бойы *с а н д ы р а қ т а у* е н болды, қызуы қатты көтерілді (С.Шаймерденов, Мезгіл).

САНДЫРАМА *с ы н. 1. Бөлшектелген, бөлінген.* Естеріңізде болсын, сана деп заттардан, ішкі сезімдерден, *с а н д ы р а м а* әуестерден құралып, үнемі ағып жататын бұлақты айтады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Ұсақталған, шашылған.** Көк жүзі әнтек бозғылт тартып, шырай кіргені болмаса, сәулесі бірікпеген *с а н д ы р а м а* уақ жұлдыздарға ырық беріп, қараңғылығын оңайлықпен жеңдіретін емес, сондықтан қараңғы інірде қай жұлдыздың жарық екені білінбей түр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қотан боларлық қой қадау-қадау ұшырайды. Көбінесе жазықтың қоянындай бытырап, үркердей шошайған *с а н д ы р а м а л а р* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САНИДИН *з а т. к е н. Жоғары температуралық калийлі дала шпаты, жанартаулық таужыныстарға тән минерал* (Қаз. тілі термин. Геология).

САНИТАР [лат. sanitas] *з а т. м е д. Аурулар мен жаралыларға жедел медициналық жәрдем беретін медициналық кіші қызметкер.* Жаралы жауынгерлерді шептен кейінірек шығарып, оларға *с а н и т а р л а р* көмек көрсетіп жүр (Ж.Тілеков, От кешу). Күні-түні дамыл таппаған айқас үстінде ол *с а н и т а р л а р* м е н бірге жүріп, зор еңбек етті (Б.Соқпақбаев, Қайдасың.).

САНИТАРИЯ [лат. sanitas] *з а т. м е д. Гиgienаның ғылыми қорытындылары мен талаптарына сай халықтың күнделікті еңбек жағдайын, тұрмысын жақсартуға арналған практикалық шаралар жиынтығы.* *С а н и т а р и я* қала, елді мекендердің тазалығын зерттеп, нақтылы гигиеналық шаралар белгілейді, жұкпалы ауруларға қарсы күрес және халық арасында санитариялық үгіт-насихат жұмыстарының жүргізілуін бақылайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САНИТАРИЯЛЫҚ *с ы н. м е д. Санитариялық шаралар жүргізетін, санитария талаптарымен байланысты.*

Санитариялық авиация. *Жаралы жауынгерлерді тасымалдауға, дәрігерлік жәрдем беруге бөлінген ұшақтар тобы* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Санитариялық қорғау аймағы. *Ауызсу үшін пайдаланылатын және негізгі су көздеріне ерекше санитариялық режимді тәртіп орнату арқылы су қоры мен су көздерін ластанудан, былғанудан қорғау шаралары жүргізілетін аймақ* (Қаз. тілі термин. Су.).

Санитариялық мәдениет. *Адам іс-әрекетінің денсаулықты сақтауға, аурулардың таралуының алдын алуға, популяцияның өмірге қабілеттілігін қолдауға бағытталған тән сипаты нысандарының жинағы, қоғамның сана-сезімі мен қоғамдық практикада орныққан мәдениет.* *С а н и т а р и я л ы қ м ә д е н и е т* көптеген ұрпақтардың тәжірибесінің жинақталуы арқылы, қоғамды құрайтын барлық таптардың, топтар мен жеке тұлғалардың материалдық және рухани қызметінің нәтижесінде қалыптасады (Қаз. тілі термин. Экология).

Санитариялық пост. *Халық шаруашылығы нысандарында санитариялық-профилактикалық жұмысты жүргізетін және зақымға ұшыраған адамдарға алғашқы медициналық көмек көрсететін медициналық қызмет жасағы* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Санитариялық тазарту. *Адам бойынан радиоактивті және улағыш заттарды, сондай-ақ тері мен шырышты қабықтан бактериологиялық заттарды кетіру.* Жазғы жағдайларда толық *с а н и т а р л ы қ т а з а р т у д ы* зақымданбаған ашық тоғандарда жүзеге асыруға болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Санитариялық шығындар. *Әск. Жеке құрама әскерлерінің қоныс аудару мен медициналық мекемелерге емделуге жіберетін жаралылар мен аурулар шығыны.* Әскери *с а н и т а р и я л ы қ ш ы ғ ы н д а р* жаралылар, контузияға ұшырағандар, зақымданғандар, яғни ұрыста зақымдану нәтижесінде қатардан шыққандар жатса, әскери емеске – ауырып қалған немесе жарақат алған, күйген, үсіген, яғни әскери қызметке байланыссыз аурулар жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САНИТАРЛЫҚ *с ы н. м е д. 1. Жедел медициналық жәрдем көрсетуге арналған.* Ауыл алдындағы жазық алаңға *с а н и т а р л ы қ* самолет келіп қонды (С.Омаров, Дала қызы).

САНКЦИЯ [лат. sanctio] *з а т. з а н. 1. Жоғары заң орнының қайсыбір құбылыстың заңдылығын мойындауы, бір іске беретін рұқсаты.* Заңда көзделген реттерде ғана және тек соттың немесе прокурордың *с а н к ц и я* -с ы м е н тұтқындауға және қамауда ұстауға болады, тұтқындалған адамға сотқа шағымдану құқығы беріледі (ҚР Конституциясы). Хакім

телеграмма беріп, Айтанды босатуға *санкция* аялған ба, қалай? (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Қазір шақыртып, қамауға *санкцияны* қолыммен жазып беремін, – деді (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Прокурор *санкция* бермеймін деп көп қиқандады (К.Баялиев, Дегелек.). **2. Құқық нормасы бекіткен тәртіпті бұзғаны үшін құқықбұзушыға қолданылатын шара.**

САНҚЫРЛЫ *сы н. Жан-жақты, әр алуан.*
≈ *Санқырлы* адам.

САНҚЫРЛЫЛЫҚ *з а т. Жан-жақтылық, әр алуандылық.* Сондықтан да Марғұлан оқуларының бағдарламасы Қазақстан аумағындағы мемлекеттік тарихының және қазақ халқы этногенезімін өзекті проблемаларын қазіргі кезеңге ғылыми тұрғыдан зерттеудің *санқырлылығын* дәлелдейді (Ә.Кекілбаев, Үш белес.).

САН-САЛАЛЫ *сы н. Жан-жақты, әр алуан.* Кеудеге құйылады сөзі өлеңдей, Сөйлейді байыппенен өзеуремей. Ойлары *сан-салалы* жарысады Теңізге құйып жатқан өзендердей (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ол үшін құм шағылдар ән салады, Ол үшін таптырмас күй таң самалы. Ол үшін меңіреу күз, мелшиген тас Сыңсыған симфония *сан-салалы* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

САН-САЛАЛЫҚ *з а т. сөйл. Сан-салалы.* Күйін шертіп өзінің *сан-салалық*, Бұлақ жатты көктемді аңсап ағып. Күн жексенбі. Сондықтан үшеуміз де Тауға барып қайтуды жөн санадық (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САН-САПАЛАҚ *сы н. Алуан түрлі, толып жатқан; шым-шытырық.* Ауыл өмірінде бір бұл емес, *сан-сапалақ* төтенше оқиғалар болып жатады (Ә.Қалмырзаев, Ар). Ол мүлдем сауығып, өзінің сапырылысып жатқан *сан-сапалақ* жұмысына қайта оралды (Д.Досжанов, Тұлпар). Шау тартқан шалдың ойы *сан-сапалақ* (О.Бөкеев, Қайдасың.). *Сан-сапалақ* сан ой мені мезі қылды, Сен түйсін, түйсінбегін сезімді. Атан жортса арқамнан мың етпеген, Айыптасаң өзің біл төзімді (М.Мақатаев, Шығ.).

САНСАРА [санскр. sansara] *з а т. Үнді философиясы мен дінінің (индуизм, буддизм, джайнизм) негізгі концепцияларының бірі. Сансара* бойынша, тіршіліктің түрлерінің бәрі бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне айналу мүмкіншілігіне ие (Мәдени-филос. энцикл. сөзд.). *Сансараны* мәңгілік қайта айналып келіп отыру идеясын жеткізетін ұғым деуге болады (Мәдени-филос. энцикл. сөзд.). *Сансара* концепциясы бойынша, өлім өмірге

қарсы қойылған зауал емес, өлім – өмірдің басқа түрлеріне өту жолы (Мәдени-филос. энцикл. сөзд.).

САНСКРИТ [санскр. samskrta] *з а т. лингв. Ежелгі және орта ғасырдағы үнділердің діни әдебиет пен философиялық, көркем әдебиет пен ғылыми әдебиетінің тілі.* Ол гимназияда француз, неміс, латын тілдерін, оған қосымша *санскрит*, фарсы және татар тілін біледі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Үнді математиктері өздерінің еңбектерін *санскрит* тілінде жазған (О.Жәутіков, Математика.). Мысалы, «Махабхарата», «Рамаяна», «Ригведа», «Самаведа», «Атхарваведа», «Яджурведа», т.б. *санскритте* Еуропаның көп тілдерінің тегі, бастауы жатыр (Мәдени-филос. энцикл. сөзд.).

Санскрит тілі. *лингв. Ертедегі үнділердің әдеби тілі. Санскрит тіліндегі* ежелгі үнді көркем және ғылыми әдебиеттердің жартысынан көбі діни жазулар (Ор.-қаз. түс. сөзд. Ғылымтану). Үнді математикасы осы ғылымның дамуына орасан зор ықпал жасайды. Үнді математиктері өздерінің еңбектерін *санскрит тілінде* жазды (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.). Ол үнді оқымыстыларының бірсыпыра трактаттарын арабшаға, Птоломейдің «Алмагестің» арабшадан *санскрит тіліне* аударды (А.Көбесов, Сөнбес жұлдыз.).

САНСОҚТЫ *сы н. Қатты өкінерлік, опық жейтіндей.* Әйтеуір бір жүрегін қара мысықша тырмалаған *сансоқты* өкініші барын қаншама сездірмеймін, білдірмеймін-ақ дейтін, амал не, қимыл-қыбыры мен көзқарасы аңартып қояр еді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

САНСЫЗ *1 сы н. Есепсіз, есебі жоқ, өте көп.* Қарасу Өзенге айтты: «Ғажап мұның! Мезгілің бар ма, сірә, табар тыным? Тасисың бірде кеме, бірде салдар, Қайықтың есебі жоқ *сансыз* мыңын (А.Байтұрсынов, Шығ.). Дүниеде *сансыз* заттарды, толып жатқан көріністерді адам өзі сынап, өзі бақылап бітіре алмайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Күнде керуен келеді бір сарайға, Неше бөлек үйі бар әрбір жайда. *Сансыз* көп саудагерлер келіп жатыр, Біреу жылда қайтады, біреу айда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Алыста жатыр ауылым, Ағайыннан жоқ хабар, Бар еді *сансыз* бауырым, Не жазып едім жат болар? (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.). // *Талай, әлденеше рет.* Жақсы айғырдың үйірін Саяқ ат *сансыз* жақтайды. Үлгіні бұзған орынсыз Жол көміп пайда таппайды (Базар жырау, Шығ.). Жаңбырына жалынсаң да көктемнің, Жуа алмайсың, жуылмайды өткен күн, Шайқап *сансыз* жүрегіңнің тұнығын

Шаттығыңды ала қашып ұры күн, Бақыт оңай сипатпайды бұрымын Өткен шақтың бір қатесін түзеуге Аздық етер кейде бүкіл ғұмырың (М.Шаханов, Ғасырлар.). «Сенің арың – маған ар», – деп сыр шертті маған *с а н с ы з* ағалар. Мен нәпсімді қалғам сонда-ақ тұсаулап, Көзім тұрды ырзалықтан жасаурап (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2. Өте ұзақ, уақытқа, мезгіл-мерзімге қатысты.** *С а н с ы з* күндер ой астына көмілдім, Қор болып ем көңілін таппай көңілдің. Жаспен жасып, оймен азып-тозып ем, Өліп едім, бүгін тағы тірілдім (М.Жұмабаев, Шығ.). Мынау ту кімнің туы? – Әйел туы! Енді әйел азат ұшқан көлдің қуы. Улаған жанымызды *с а н с ы з* жылдар Жойылды бүгінгі күн қасірет уы (М.Жұмабаев, Шығ.). Қияда күтіп сені *с а н с ы з* заман. Ел үшін еңіреп туған жолбарысым, Білемін жүрегіңде бар бір жараң, Сені улаған қазақтың қайғысы ғой, Дәриға, қазағыңның күні қараң (М.Жұмабаев, Шығ.). **3. а у ы с. Шексіз, абстрактілі (дерексіз) ұғымдарға қатысты.** Кітаптың құрылысында, тілінде, түрлі ат қоюда, хатта, кітаптың жалпы негізінде көп кемшілік тер болуға мүмкін. Мұғалімдер тексеріп оқып, қате жерлерін көрсетсе, *с а н с ы з* рақмет айтар едім (М.Жұмабаев, Шығ.). Мойныңды бұр, балақай, Маған кара, нәресте. Не тілесен менде бар *С а н с ы з* қызық көп нәсте! (М.Жұмабаев, Шығ.). Ойылы ма, бұл маңның Ырғызы ма, Бәрі дағы бергісіз қырмызыға. Бір пенде де бас имей өте алмайды Жерде жанған Шығанақ жұлдызына, *С а н с ы з* сөлем, Ақтөбе, ұл-қызыңа! (М.Мақатаев, Шығ.). **4. Есепсіз көп, қыруар, есебіне жетуге болмайтын, шамадан тыс.** Адамды санай берсең, көп арманда, «Мінсіз бақ, *с а н с ы з* дәулет» деп арманда. Жанның бәрін жалмайтын күш те керек, Айлақеске алдайтын еп арманда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Достыңыз зор, дұспаның қор, Бар тілекке жетсеңіз. *С а н с ы з* бақыт, алтын тақыт, Барша жаннан өтсеңіз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өмір *с а н с ы з* сауалын тартыпты алға Кездерім бар өзімді қор тұтқан да, Мүмкіндігім жоқ сәтте мұңға батам Үнсіз қалып отырам сондықтан да (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5. Самсаған, жапырлаған; санауға келмейтін өте көп мөлшерге қатысты.** Көктің *с а н с ы з* көздері, Алдамандар ойнақтап! Шақырғанмен бара алман, Бұлт, тез шық та, бетін жап! (М.Жұмабаев, Шығ.). Жарқ-жүрқ *с а н с ы з* көзі бар, Бейне жынның ұясы, Ың-жың, у-шу сөзі бар, Түсірмес жарық қиясы (М.Жұмабаев, Шығ.). Ақ көбік көпіреді күміс судан, Сан сұлу сол көбікпен бетін жуған. Көл басы кейде тыныш, кейде у-шу Әңгіме *с а н*

с ы з түрлі ертек туған (С.Сейфуллин, Шығ.). «Отыарда отыз бап, Түркістанда түмен бап, Самарқанда *с а н с ы з* бап», Бет алып көшіп барады. Барлық малын айдады, Түйеге туын байлады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Нұрланған шамшырақтың сәулесімен Таңырқап таудан келді құлан, киік. Қасында сайран еткен *с а н с ы з* әскер, Патша да келді дереу хабар тиіп (О.Шораяқов, Шайыр.). Алда қазақ даласы *С а н с ы з* малы шулаған. Артта Арал жағасы Ақ сазаны тулаған (Т.Айбергенов, Мен саған.).

САНСЫЗДЫҚ з а т. *Есебі жоқтық, көптік.* Біз жылдар бойы қақ төбемізде жыл-жылт еткен жұлдыздар шоғырын көріп, тіршілік түрлерінің *с а н с ы з д ы ғ ы н* сезінуші едік (Т.Шақанов, Жоғалған.).

САНСЫРА = е т. *Шаршап-шалдығу, болдыру; есінен тану.* Болдырып келе жатырмын деп, *с а н с ы р а п* қалай барам деп ойлағанда, жүзі өрт болып жанып кете жаздады (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Ал осыны қарны ашып, *с а н с ы р а п* келе жатқан бала Әбілтайдың санасы арқылы қабылдағанда қандай мәні бар екені бірден түсінікті (Б.Ыбырайымов, Түрлік ізденіс.). Ел есеңгіреп, мең-зең бір халге түсіп, *с а н с ы р а п* қалған бір бейзаман (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Санаса, кегі келелі, *С а н с ы р а й* бермей мұндар боп, Мұңаймай ақын келеді, Мұсаға туар күн бар деп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

САНСЫРАТ = е т. *Шаршап-шалдықтыру; есінен таныту.* Бала жыласа, жұбатып, дымқылдап қойса, жуып құрғату қажет; үй шаруасы тағы тұр, соның бәрі әбден *с а н с ы р а т т ы* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Барып кел, алып кел; өйте сал, бүйте сал дегендер сені не салауатты кісі қатарына қосады, не *с а н с ы р а т ы п* ынжық етеді (К.Әшікеев, Жылан.). Қалмақтардың сан атын, *С а н с ы р а т ы п* келмесең. Қара ханның ала атын, Әлсіретіп келмесең, Жолайдың кара күлігін Қансыратып келмесең (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Қайдан білсін олар жазу қиындығын, Соқыр жармақ екенін сыйым бүгін. Қайдан білсін келе алмай, күйім бүгін, *С а н с ы р а т ы п* кеткенін құйың-күнім (М.Мақатаев, Шығ.).

САНСЫРАТУ *Сансырат етістігінің қимыл атауы.*

САНСЫРАУ *Сансыра етістігінің қимыл атауы.*

САНТАЛДАР з а т. ө с. <грек. santalon> *Көпжылдық шөптесін өсімдіктер тұқымдасы.* Жылы аймақтарға көп тараған 400-ге жуық түрінің Қазақстанда 1 туысы мен 8 түрі өседі. *С а н т а л д а р* бөтен өсімдіктердің тамырын-

да паразит түрінде өседі. Бүгін жапырақтары бөбе жапырақшасыз. Гүлдері қос жынысты, гүлшоғырлы. Жемісі – жаңғақша (Қаз. тілі термин. Биология).

САНТТЕРТРУД з а т. з о о л. *Сиырдың тұқымы*. Америка Құрама Штаттарынан *с а н т г е р т р у д*, Англиядан галловей деп аталатын етті сиырлар тұқымы әкелінді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

САНТЕХНИК з а т. *Тұрғын үйлер мен қоғамдық орындарда техникалық тәртіпті сақтау үшін қызмет ететін маман*.

САНТИМЕТР [франц. centimètre] з а т. *Метрді жүзге бөлгендегі бір бөлігі болып табылатын ұзындықтау өлшем бірлігі*. Мәселен, ұзындықтың өлшеу бірліктері – метр, *с а н т и м е т р*, миллиметр, миллимикрон т.б. салмақтың өлшеу бірліктері – килограмм, грамм, т.б. (О.А.Жәутіков, Жоғары матем.). Барсакелмес аралындағы зорманның ірі түрінің ін аузының биіктігі 20 *с а н т и м е т р*, ені 15 *с а н т и м е т р*, ал Шу бойына жаралған ұсақ түрінің ін аузының биіктігі 6-15 *с а н т и м е т р*, ені 5-10 *с а н т и м е т р* жетеді (М.Исмагилов, Зорман.). Қойды қолдан ұрықтандыру үшін жалпы жүнінің ұзындығы 8 *с а н т и м е т р* ден кем емес, арқа жүні 7,5 *с а н т и м е т р*, құйымшақ жүні 7 *с а н т и м е т р* келетін элита қошқарының ұрығы алынады (Р. Әбуғалиев, Қой өсіру.).

САНТИМЕТРДЕЙ с ы н. *Сантиметрге жуық, шамалас*. Бидай өсіп тұрған жерлерге қарасаң, бір сабақ пен екінші сабақтың арасы бес *с а н т и м е т р* дей алшақ (С.Мұқанов, Алып адым). Сабаудың ұзындығын 1 метр 20 *с а н т и м е т р* дей етіп, екі ұшын тегістеп тұжырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

САНТОН з а т. *Матаның түрі*. Тағы бір күн Өрік әбдіре ақтарып, төрт кез *с а н т о н* тауып алып, Ақбілекпен ақылдасқан боп, өзіне қынама пішті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САНТОНИН з а т. м е д. *Дермене жусанының гүлінен алынатын, суда ерімейтін, дәмі ащы, ақ ұнтақ дәрі*. Дерменеден адамның ішек құрты ауруын емдейтін *с а н т о н и н* дейтін дәрі шығады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Шымкент заводының шығаратын негізгі өнімі – *с а н т о н и н*, бұл зат жер жүзінде Шымкенттен басқа жерде өндірілмейді (Химия өнім.). Қазақстан – каучукті өсімдіктердің отандық сорттарының, аса маңызды медициналық препарат – *с а н т о н и н* ді алатын дүниежүзіндегі жалғыз ғана шикізат болып табылатын цитвар жусанының шыққан жері (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

САН¹ з а т. *Шыттан қалыңдау ақ түсті мата*. Жейде-дамбал ақ *с а ң н а н*, жарғақ шалбар, Жырым балақ матамен әдіптеткен (Абай, Тол. жин.).

САН² з а т. ж е р г. *Құн сәулесі, жарық*. Олар шай үстінде де сөйлескен жоқ, күн батып, *с а ң ы* сөне бастағанда-ақ төсек салып жатып қалды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Дерменешілер де барынша кимылдап, күннің *с а ң ы* семіп, қас қарайғанша бүгілген белді жазған жоқ (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

САНҒАҚ з а т. ж е р г. *Балықтың желбе-зегі*. Көксеркенің *с а ң ғ а ғ ы* басқа балықтарға қарағанда үлкенірек болады. Балықтардың бәрі санғақпен дем алады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САНҒАЛ с ы н. *Үңірейген тесік*. *С а ң ғ а л* киізден сығалаған аңғал шуақ Ақбілектің бетіне түсіп, жайраңдаса да, телегей аққан жасын құрғатуға септігі болған жоқ, жанын жанышқан қараңғылық қараңғы дүниені аңсатты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САНҒУ *Саңғы етістігінің қимыл атауы*.

САНҒУЫР з а т. *Құстың саңғитын нәжіс шығаратын мүшесі*. Абылғазы құстың санын, төсін, *с а ң ғ у ы р ы н* көп ұстап бақылап шыққан (М.Әуезов, Абай жолы).

САНҒЫ= е т. *Құстың нәжіс шығаруы; қи тастау*. Тұғырына *с а ң ғ ы ғ а н* сұңқар оңбас, Үйірінен қаңғыған тұлпар оңбас (Мақал). Ұшқан дуадаққа жіберген қаршыға ағып келіп іліп түспекші болғанда, дуадақ жалп беріп қаршығаның басына былш еткізіп *с а ң ғ ы н* жібереді (Ш. Айманов, Қыран.). Сонда әлгінде ғана бүк түсіп, бүлк етпей жатқан қына басқан, құс *с а ң ғ ы ғ а н*, күн жеген меңіреу тастардың қай-қайсысының да көл-көсір хикаясы бар боп шығады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

САНҒЫР з а т. *Саңғыраған дыбыс*. Бүкіл үйді басына көтерген қатты *с а ң ғ ы р ғ а* жұрттың бәрі құлақ түрді («Қаз. әдеб.»). Шырынның қатты *с а ң ғ ы р ы н* а Ерболдың айғайы қосылды («Қаз. әдеб.»).

Саңғыр етті. *Саңғыраған дыбыс шығарды*. Сәнді жеңгей құлап қала жаздады да, орнынан ұшып тұрып, *с а ң ғ ы р е т к е н* шелегін ала салып, сиырдың қасына қайтадан отырды (С.Санбаев, Аруана).

САНҒЫР= е т. с ө й л. **Саңғы**. Сұңқар қонар тұғырына сұғанақ құс болып *с а ң ғ ы р д ы ң*, төре! Сенің ісін «есерге ерік берсең, елге ойран саладының» кері болды (К.Сегізбаев, Беласқан).

САНҒЫРА= е т. с ө й л. **1. Саңғырла** (*күн-гірлеу, жаңғырығу*). Анау жатқан ұлан байтақ

кең дала, *Саңғыраған* салауатты сандал тау. Бұта сайын бұлбұл құсы сайраған, Жұпар иіс жасыл гүлі жайнаған. Осы отырған миуа талды сай бұлақ, Осыларды қалай көрмей шыдарсың! (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Дауыстап қатты сөйлеу, самбырлау.** Кел, балқонды аш. Көк қалай тымық Жылы ауа бүлк етпейді; түннің лимон, Жапырақ иіс аңқиды; қара көк қоңыр Аспанда ақ күміс ай жарқырайды, Сақшылар да *саңғырлап* дауысын созады!.. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дәрменнің ащы айқайындай бір дауыс бәрін жарып, *саңғырлады* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САҢҒЫРАТ= е т. *Саңғырлату, күңгірлету, тап-таза қылып қою.* Мұғалімнің қайтарар шағы тақалды-ау дегенде, ауылнай мектепті сылатып, еденін жуғызып *саңғыратты* п қойған еді (Ә.Нәбиев, Бейтаныс). Сыбызғышы құлжаның өңешімен қаптап, сегіз тесік жасап *саңғырат* а т а кептіріп алса, ол тіптен әуенді болады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

САҢҒЫРАТУ *Саңғырат етістігінің қимыл атауы.*

САҢҒЫРЛА= е т. **1.** *Саңғыр-саңғыр ету, салдырлау.* Мінезі ауыр Тыныштық *саңғырлап* бір-біріне тоғысқан бос флягті құшақтап, қалғып отыр (О.Тәжиева, Жетім қыз). Бейғам отырған Болат жалп етіп құлап түсті де, машина *саңғырлап*, бос кете барды (Б.Соқпақбаев, Қайдасың.). Арбаның *саңғырлаған* дыбысы тауда одан бетер жаңғырып, зорайып шығады (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар.). **2.** *Үйдің, ғимараттың жаңа жасалған жөндеуден, жаңадан салудан күңгірлеуі, күмбірлеуі, жаңғырығуы.* Содан кейін патша сарайындай *саңғырлап* тұрған үлкен бір сарайға апарады да, жылдың төрт мезгілінде қойды қалай жаясыңдар деп сұрайды (Ж.Жұмаханов, Шұбартау.). – Мектеп *саңғырлап* тұр екен, – деді директор (О.Көбеев, Орындалған арман). **3.** *Дауыстап қатты сөйлеу, самбырлау.* Бұрынғы мектеп, бұрынғы кеңсе емес, самаладай электр шамдары, *саңғырлаған* радио, ауыл бейнесі өзгеріп кеткен (К. Қазыбаев, Ызғар). Жымжырт отырған қалыпты есікті еркін ашып, *саңғырлап* сөйлеген әйел даусы бұзып жіберді (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап).

САҢҒЫРЛАТ= е т. *Саңғыр-саңғыр еткізу, салдырлату.* Күнде есікке *саңғырлатып* темір ыдыстар байлайды, күнде жатар орынға терезенің алдын босаған шөлмектермен толтырып қояды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Алмазов шамды ұстап, шөгеннен құйылған басқыштарды *саңғырлат* а т а ттап, жоғары көтерілді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

САҢҒЫРЛАТУ *Саңғырлат етістігінің қимыл атауы.*

САҢҒЫРЛАУ *Саңғырла етістігінің қимыл атауы; саңғыр-саңғыр ету, салдырлау.* Алыс түкпірдегі мотор гүрілі, темір табақшалардың *саңғырлауы*, болат тетіктердің зыңылы біраздан соң төменгі қабатта естілмей қала берді (Ж.Ыбраев, Алтай.).

САҢҒЫРУ *Саңғы етістігінің қимыл атауы.* Бекболдың қолындағы Қызылбалақ бірер рет саңғырып алды. Кәрі аңшы бұл екі ретте де қалт еткізбей, үндемей байқап келеді. *Саңғыруы* таза, аппақ. Құсының бойы таза, дені тетік сияқты (М.Әуезов, Бүркітші).

САҢҒЫРЫҚ з а т. *Құстың қағы, нәжесі, қиы.* Тауықтың *саңғырығы* үйде өсімдік өсіру үшін өте пайдалы (С.Түрдиев, Үй өсімдік.). Сырмаққа жұққан *саңғырықтан* жиіренген Ақан болысты бір ауыз өлеңмен қағытып кеткен (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Күшті және жақсы әсер ететін тыңайтқыштардың қатарына құс *саңғырығы* да жатады, құс *саңғырығын* ы н ы ң үштен бір бөлігін судың үштен екі бөлігімен араластырады (М.Ахметов, Егін қорға.). *Саңғырық* тамбас сар тастан күйрық көтеріп, Сабамай қанат, санасыз төмен ырғыды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

САҢҒЫРЫҚТА= е т. *Саңғырық тастау, саңғыту.*

САҢҒЫРЫҚТАУ *Саңғырықта етістігінің қимыл атауы.* Бұл жағдайда тойған балапан ұя шетіне жақындап *саңғырықтауға* беттеледі, ал аш балапандар ұя ортасында отырып ауыздарын ашады. Ата-енесі алдымен соларға жем береді (Р. Әлімбаев, ... Құстар.).

САҢҒЫТ= е т. *Аңдар мен құстардың нәжес шығаруы, қи тастау.* Жөніне көш, достым. Бастапқы үш-төрт топ шиге жеттік, қоян әлі жоқ. «Кеше көк тазы борбайына *саңғытқа* н екен» деп ойлады (Ә. Көшімов, Екі бүркіт). Бұл құс таза суды лайламай, жағаға шығып *саңғытатын* (Жүздесу.).

САҢҒЫТУ *Саңғыт етістігінің қимыл атауы.*

САНДАҚ с ы н. с ө й л. **Саңлақ.** Алтайдың *сандақтары* н алып қайтуға жылда атқа мінітетінбіз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алдырды атты шыққан аттан *сандақ*, Түйеден атандарды алды таңдап (О.Шипин, Екі дастан). Өр басқан өрен, *сандақ*, дарынды аға, Қалт қылма халқың үшін барынды, аға, Жаның жас ойық ыстық жалынды, аға (А.Тоқмағанбетов, Дария.).

САНҚ е л і к. *Құстың үні мен адам даусының айқын, қанық, жарқын шығуын не басқалай бір қатты шыққан дыбысты білдіретін сөз.*

Санқ етті. а) *Санқылдаған дыбыс шығарды.* Сұңқар бір *с а ң қ е т і н*, жерге құлап, әлсіз ашумен төсін тасқа соқты (М.Жұмабаев, Шығ.). Қорада тактаймен қоршалған томарша тұғырда отырған қыран *с а ң қ е т і н* қалды (Ф.Мүсірепов, Шығ.). ә) *Даусы санқылдап, жарқын естілді.* – Тоқта, бұл кім келе жатқан? – деген ащы дауыс *с а ң қ е т і н* (К. Исабаев, Соңғы тәулік). – Тоқта, Шыңғыс, – деп Қайырхан *с а ң қ е т і н* Бұл баланың әкесі бір нар текті Адам еді елге сыйлы, зиялы, Адам еді адал, ұшқыр қиялы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САНҚИ= е т. *Мұрыңа самал түсіп, піштитып қалу.* «Жолдастар!» дегенде аузын толтыра айтты, тамағын кенегенде танауы *с а ң қ и ы н* жоғары қарады (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Жанабіл ақырып қалды, танауы *с а ң қ и с а*, аузы да аңқып тұр (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

САНҚИТ= е т. *Піштитү.* *С а ң қ и т ы н* қатынынды пұшық қылып, Жеп қоя жаздапты ғой тіл, көмейін (Айтыс).

САНҚИТУ *Санқит етістігінің қимыл атауы.*

САНҚИЮ *Санқи етістігінің қимыл атауы.*

САНҚ-САНҚ: санқ-санқ етті. а) *Қайта-қайта санқылдаған дыбыс шығарды.* Шіркін, қайсар қанаттыны, қандай күш бар бөлеген, *С а ң қ-с а ң қ е т і н* бала қыран ұшып өтті төбеден (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Даусы санқылдап, анық сөйледі.* Мінезін ал Алтайдың бүркітінің, *С а ң қ-с а ң қ е т і н* сұмдарды үркіт, інім. Тәжібаев түтінін түзу шығар, Түзу шығар қазақтың бір түтінін (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сөйледі Амангелді кезек алып, Бүркіттей *с а ң қ-с а ң қ е т і н* топты жарып, Еңіреген, езілгенді айтқан сайын Аузынан ақтарылды алтын тарих (О.Шипин, Дастан.).

САНҚ-СҰҢҚ: санқ-сұңқ етті. *Санқылдаған қатты дауыс, ұн шығарды.* Күйі ғой бір қуаныштың, *С а ң қ-с ұ ң қ е т к е н* анау көктем Қиқуындай қыран құстың (Қ.Аманжолов, Шығ.). Альпы тауын бетке ұстап *с а ң қ-с ұ ң қ е т і н*, Шықты ұшып қарт бүркіт (Қ.Аманжолов, Шығ.).

САНҚЫ= е т. көне. 1. *Аққудың санқылдаған дыбыс шығаруы.* 2. а у ы с. *Сыңғырлаған дыбыс шығару.* Он бірінші тілек тілеңіз, Он бармағы қыналы, Омырауы жұпарлы, Иісі жұпар аңқыған, Даусы құдай *с а ң қ ы г а н...* Ардақтап жүрген бикешің Жылай да жесір қалмасқа (Бұқар жырау, Шығ.).

САНҚЫЛ з а т. *Санқ-санқ етіп шыққан қатты дауыс (ұн).* Ол қыранның *с а ң қ ы л ы н* бұлбұлдың даусынан кем көрмеуші еді

(Ә.Әбішев, Найзағай). Нәзік үннен Алатаулар балқыды, Ғажап екен гүлдің жүрек тартымы. Шыдай алмай ән жалғады айдында Аққу, қаздың сырнай-керней *с а ң қ ы л ы* (К.Салықов, Жезкиік). Әлі де бұл аққудың *с а ң қ ы л ы* ма Жаныңды еркелеткен. Әлде бұл найзағай жарқылы мен Қаныңды өртеп өткен (С.Мәуленов, Шалқар). Біртіндеп тақап қалған арбашылардың айғайлап сөйлеген *с а ң қ ы л ы* естілді (Ә.Әзиев, Оянған ар). *С а ң қ ы л ы н* оның таныды түгел бұл Отан, Есіткен сайын мен де оны сансыз гүл атам. Бекежаңдарды жек көремін-ай қаншалық, Қүрекендерді десепші қанша ұнатам (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Санқылқакты. *Санқ-санқ етті, санқылдады.* Ай аспанда толғанып, тебіреніп, Күн бой жазып кетеді жерім кеңіп. Ән аққудай айдында *с а ң қ ы л қ а қ с а*, Жан-жануар тыңдайды мейірленіп (К.Салықов, Жезкиік).

САНҚЫЛДА= е т. 1. *Санқ-санқ етіп қатты ұн шығару.* Барлық күшін жиып, қасірет-зармен *с а ң қ ы л д а п* жіберді Сұңқар: Уа, дариға-ай! Көкке енді бір көтерілсем!.. Жауымды төсімнің жарасына жаныштар едім (М.Жұмабаев, Шығ.). Осы маңда баулап жүрген балапандары болу керек, шарықтап барып қайта сорғалайды, сорғалаған сайын аспанды жара қайта-қайта *с а ң қ ы л д а й д ы* (Ә.Әбішев, Найзағай). Сонда сонау қиядан, Ұшты сұңқар ұядан. Ұшты самғап *с а ң қ ы л д а п* (Қ.Аманжолов, Шығ.). Қоңыр қаз көл жағалап қаңқылдаған, Тізіліп көлге қонып салқындаған. Көңілді басылыққы оятқандай, Әнге сал «Қоңыр қаздай» *с а ң қ ы л д а г а н* (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *Сампылдап қатты сөйлеу, дыбыстау.* Масайраған жүздерді, Күлсе аузынан гүл төгіп, *С а ң қ ы л д а г а н* үндерді Көрген сайын есіме Еріксіз бала түседі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бөлменің жартылай ашық қалған есігінен біреудің *с а ң қ ы л д а г а н* дауысы естіліп жатыр (К. Исабаев, Соңғы.). Орда басы. Алдаспан жарқылдайды, Қаз дауысты шешендер *с а ң қ ы л д а й д ы*. Талқыдағы тағдырлар таразыда Толқын тепкен қайықтай қалтылдайды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

САНҚЫЛДАС= е т. *Сампылдап қатты сөйлесу.* Шаттана олар *с а ң қ ы л д а с т ы*, Енді біліп Өздері екенін бұл көк еркесі (С. Иманасов, Ғашық.).

САНҚЫЛДАСУ *Санқылдас етістігінің қимыл атауы.*

САНҚЫЛДАТ= е т. *Санқ-санқ етіп қатты ұн шығарту.* Қоға сыбдырын сезген аққу судан басын көтеріп жан-жағына қарады да, даусын *с а ң қ ы л д а т а* айбат шекті (А.Сатаев,

Ақын ізі). Ыбырай ән төгеді *с а ң қ ы л д а т ы н*, Құстарын сексен көлдің қаңқылдатып (Е.Ибраһим, Гәкку).

САҢҚЫЛДАТУ *Саңқылдат етістігінің қимыл атауы.*

САҢҚЫЛДАУ *Саңқылда етістігінің қимыл атауы; самтылдап қатты сөйлеу, дыбыстау.* Орыс қыздары қасынан бозбала өтіп бара жатса, өлгенше қызық сөз айтып келе жатқандай, бозбала қарасын деп, саңқылдап сөйлесіп, қаңқылдап күлетін еді. Жәкімнің мына *с а ң қ ы л д а у ы* аумаған солардың мінезі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САҢЛА = е т. *Аңғару, байқау, білу, көру.* Әр нәрсені *с а ң л а н*, санамызға алған уақытта ол нәрселер турасындағы ұғымдарымызға көңіл кіріспей тұрмайды. Адам дүниедегі көрген-білген нәрселерін тек байқап, тек пікірлеп, тек саңлаулап қана қоймайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

САҢЛАҚ с ы н. **1.** *Ұшқыр, жүйрік.* Қазақы жылқыдан алуан түрлі *с а ң л а қ* шыққан (Ж.Орманбаев, Қос басшы). Жылқысы мен тазылары *с а ң л а қ* та, бүркіті мен лашындары шетінен қыран (М.Қаратаев, Дала.). Мінгені неше *с а ң л а қ*, ылғи жүйрік, Боялған жалы нұрға, қылыш құйрық. Аспанда ұшқан құсты қолмен ұстап, Жүгірген аңға жетіп салар құрық (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сұр мерген аң сарасын атар таңдап, Шығады жүзден жүйрік, мыңнан *с а ң л а қ*, Кескінсіз, кесірткеге суырмайды, Қылышын қынабынан алтын балдақ (Базар жырау, Шығ.). **2.** а у ы с. *Елден ерен, озат.* // Майталман, нарқасқа. біртуар адам, асқан өнер, талант иесі. Өтеміс қажының ата-бабалары XV ғ. 80-жылдарында Сырдарияның сағасын жайлаған Шайбани ұлысының Жәдігер ханның қол астында болған. Бұл туындының авторы («Шыңғыс-наме») сол замандағы *с а ң л а қ* тарихшылардың бірі болған... (Қаз. дала. ойшыл.). Тек жатсын ба бұл елдің көп *с а ң л а ғы*, Жуантаяқ бір ауыл шапты тағы. Матай қызды, Тобықты Кебекті іздеп, Шатаққа соқты сөйтіп сөз аяғы (Ш. Құдайбердиев, Шығ.). – Бізде дүниеге әйгілі болған адамдар көп, мәселен: Абай, Ыбырай, Шоқан, Жамбыл, Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтбаев, Сәбит Мұқанов, Күләш Байсейітова, – деп, біраз *с а ң л а қ т а р д ы* айтып, сөзін аяқтап орнына отырды (Б. Момышұлы, Шығ.). Қаракерей, матайдан Өңшең *с а ң л а қ* жиылды, Қаншырдай қатып түлпарлар, Ерлер тастай түйінді (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Өнерде *с а ң л а қ* еді аты дара, Бір өзі ақын Сара, Татьяна. Айта алмай

ақырғы әнін айдай аққу, Сүңгіді қара бұлтқа қапияда (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** а у ы с. *Ерекше, асқан (әуен, күй).* Бірде озып, бірде саусак жата қалып, *С а ң л а қ* күй сағағынан жортады ағып. Қасқиып отыратын біздің Жәкен, Қиялын жұрттың жіпсіз матап алып (Т.Айбергенов, Мен саған.).

САҢЛАҚТА = е т. *Жүйрік болу, озат шығу.* Ауылдық жерде қаншама талапты жастар бар десеңізші, тек талабын құптап, өнерін ұштай түссе, талай топ жарар *с а ң л а қ т а н* шыққалы тұр («Спорт»).

САҢЛАҚТАН = е т. *Елден ерек, жүйрік болып даралану, бөлектену.* Бірінен-бірі үзіліп *с а ң л а қ т а н ы н* бара жатқан бөйге аттарындай әр тарапқа кетіп бара жатқан бағандар оның көзін тым алысқа тартты (Ә.Әбішев, Ғаламат.). Ол бұл күндерде ерекше *с а ң л а қ т а н ы п* алған, барлық тұлғасы жұтынып жүр (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Шықшы бір Ілиястай *с а ң л а қ т а н ы н*, Отыршы өз орнына таңдап барып. Бұйығы үн, бұлақ сезім аулақ қалып, Төңкеріл толқын болып, аунап барып. Шықшы бір Ілиястай саңлақтанып... (М.Мақатаев, Шығ.).

САҢЛАҚТАНУ *Саңлақтан етістігінің қимыл атауы.*

САҢЛАҚТАУ *Саңлақта етістігінің қимыл атауы.*

САҢЛАҚТЫ с ы н. *Озат шыққан, алдыңғы қатарлы, озық.* Заманымыздың *с а ң л а қ т ы* адамдарының қатары осылай арта берсін, – деді баяндамашы (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Ғани Москва сапары жайында өңгімелеп, *с а ң л а қ т ы*, жастар қайда болмасын өзінің комсомолдық баспасөзіне араласып көмектесіп жүруі керек екенін айтты (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

САҢЫЛАУ зат. **1.** *Бір-біріне қабыстырылған екі заттың қиыспай, сәл тимей қалған ашық жері.* Көзімді ашып қалсам, киіз үйдің іші жап-жарық, есіктің *с а ң ы л а у ы н а н* күн сәулесі түсіп тұр (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Көп болып жиналған қатын-қалаш, қыз-қырқындар сығылысып жапсардың, босағаның *с а ң ы л а у ы н а н* сығалап тұр (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Бір кезде төргі бөлменің терезесінен *с а ң ы л а у* тауып сығалап қараса, үсті тамаққа толы стол басында бір офицер отыр (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). **2.** а у ы с. *Ақыл, ой, сана, түйсік.* – Мына айтқандарыңыз сәл ғана *с а ң ы л а у ы* бар әрбір қазақтың сай-сүйегін сырқырататын сөздер екен, – деді (Ө.Қанахия, Жер бас.). Хат танытын ғана шала сауаты бар болғанымен, *с а ң ы л а у ы* бар, әр нәрседен хабардар Оспан көп ұзамай машинаны да меңгеріп алды (С.Жүнісов,

Жапанда.). – Оқудың жақсы екенін, оқудың қажет екенін білем, бірақ ар жағында *саңылауы* бар адам осы оқумен де әжептеуір қызмет атқара алады (Н.Оразбеков, Қарсыбай.). Тысқарғы ғаламнан санаға түскен *саңылау* мен сана жанында тұрған көңілдің күйін бір-біріне қатыстырмай бөлектеп қоюға мүмкін емес (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3. ә с к.** *Жеке құрамды оқтан, снаряд жарықшақтарынан, мина мен авиабомбадан қорғау үшін қажетті ұзындығы 3-6 м, тереңдігі 1,5–1,8 м болатын жіңішке жыра, ор. Саңылауды* бекіністер жасау және әскерлердің орналасқан аудандарын салу кезінде жасайды. Үсті ашық немесе бөреленермен (темір бетон плиталар, болат т.б.) және қалыңдығы 40–50 см топырақпен жабылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.). **4. м е х.** *Қалыпты түрде жұмыс істеп тұру үшін белгіленіп берілген немесе дұрыс жасамай, әйтпесе дұрыс құрастырылмай не пайдалану нәтижесінде пайда болатын, жанасып тұрған бөлшектердің арасындағы қашықтық* (Ор.-қаз. түс. сөзд. Машина жасау).

Саңылауы болса. *Сана-сезімі, түйсігі болса.* Еркек болсын, әйел болсын, *саңлауы болма* са құр адам сиқы болғанмен, әркімге бір жем болар («Айқап»).

Саңылау тапты. *Ретін келтірді, амал жасады.* Бұған тек Нұрбай датқаның Жәдігері кіріссе ғана бір *саңылау табар* еді, ол Ташкендегі жандаралға ауызба-ауыз сөйлесе алады ғой (С.Талжанов, Ұлдай.). Осы күні біз тұрмыз, *Саңылау таппай* кезденіп, Бізден бұрын өтіпті, Екі етегін түрініп, Иманын тілеп жүгірген Хақ дегенде еңіреніп (Базар жырау, Шығ.).

Саңылауы жоқ. *Түсінігі жоқ, түйсіксіз.*

САҢЫЛАУЛА= е т. **1.** *Саңылау жасау, қиюын сәл ашу.* – Мен қазір есікті сәл *саңылаулап* келе қояйын, сонда бәрі ап-анық естіледі. Неге үндемей қалды, – дейді сыбырлап (М.Сүндетов, Құмда.). Ел аяғы басылған шақта Әтіш кір жууға кірісті де, ыссы болмасын деп, есікті *саңылаулап* ашып қойды (Ж.Еділбаев, Түркістан). Қылышбай сапымен киізді тіліп *саңылаулаған* еді, қызара бөртіп бауырсақ пісіріп отырған әйелді көрді (Ә.Әзиев, Оянған ар). **2. е г і н ш а р.** *Блгал үшін аңыз топырағын аудармай жырты.* **3. а у ы с.** *Байқау, аңғару, ой тую.* Әр нәрсені саңлап, санамызға алған уақытта ол нәрселер турасындағы ұғымдарымызға көңіл кіріспей тұрмайды. Адам дүниедегі көрген-білген нәрселерін тек байқап, тек пікірлеп, тек *саңылаулап* қана қоймайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

САҢЫЛАУЛАҒЫШ: саңылаулағыш агрегат. *а у ы л ш а р. Аңыз топырағын аудармай жыртытын агрегат.* Алғашқыда *саңылаулағыш агрегат* ты өнертапқыш механизаторлардың күшімен өз шеберханамызда жасадық. Тек өткен жылы ғана заводтан шыға бастаған алты *саңылаулағыш агрегат* қа ие болдық («Соц. Қаз.»).

САҢЫЛАУЛАН= е т. **1.** *Саңылау пайда болу, қиюы сәл ашылу.* Жазсам жазайын деп қаламын ұстай бергенде есіктің *саңылаулан* ып тұрғанын байқап қалды (М.Әбдіхалыков, Қара тасқын). Бір кезде көзімді ашайын десем, кірпіктерім біріне-бірі жабысып қалғандай зорға *саңылаулан* ып қайта жабылды (А.Лекеров, Түз гүлі). **2. а у ы с.** *Ақылсыздану, ой түйсігінің таяз екенін көрсету.* Бейілін Қарабайдың құдай алып, Кәбірдің мінезіне жан таңғалып, Қан болып сақал-мұрты қайтып келді, Өзі айтқандай мақтанып *саңылаулан* ып (Қозы Көрпеш.).

САҢЫЛАУЛАНУ *Саңылаулан етістігінің қимыл атауы.*

САҢЫЛАУЛАУ *Саңылаула етістігінің қимыл атауы; саңылау жасау.* Есікті қиюластыра жапты. Тұра сала есікті қайта *саңылаулауға* еріндім әрі оның керегі не дедім (М.Сүндетов, Құмда.).

САҢЫЛАУЛЫ с ы н. **1.** *Саңылауы бар, тесілген.* Содан кейін асты *саңылаулы* жәшікте немесе температурасы 5 градустан аспайтын үйде сақтайды (А. Балтабаев, Жасыл орман). **2. а у ы с.** *Саналы, сезім-түйсігі бар, түсінігі терең.* ...Яғни жұрт ішінде саналы, *саңлаулы* адамдар (М.Дулатов, Шығ.).

САҢЫЛАУСЫЗ с ы н. **1.** *Саңылауы жоқ, тесіксіз.* Қойманың үйі кең, құрғақ, қабырғалары берік *саңылаусыз*, шатыры бүтін болуға тиіс (Агроном. анықтама). Үйдің есіктері мен қақпалары мықты, *саңылаусыз*, шеге сияқты ұшты темірлер шығып тұрмайтын болуы керек (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.). **2. а у ы с.** *Ақылсыз, ессіз, санасыз.* Әлі де *саңлаусыз* салтын бағып, Түрі жоқ іс ететін пәлен дерлік. «Ұлы той – көппен көрген» жалғыз мен бе, – Деп отыр, не болса да жұртпен көрдік (А.Байтұрсынов, Шығ.). Келешекте не болатынын, тұрмысы қалай өзгередінін білмейтін бір *саңылаусыз* соқыр болар еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Көкірегінде көзі бар кісі болмаса, *саңылаусыз* жан оны аңғара бермейтін бұл сырдың түйіні көп ақынның қолына түсе бермеуші еді (І.Омаров, Серпін). – Соны неге түсінбейді, аңғаруға тиіс, оншалықты *саңылаусыз* адам

емес еді ғой, –деп кейіді (А.Байтанаев, Асан). Ұмыту деген ол күнді – Болғаны санаң *саңылаусыз*, Сонау бір қанды толқынды Тоқтаусыз, байқаусыз (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ.).

САҢЫЛАУСЫЗДАН = е т. *Ақымақтау, ессіздену, санасыздану*. – Ойнадыңдар, қалжыңдадыңдар, жетер енді. Ол несі түге, осынша *саңылаусызданып*, бітеу кеуделеніп, – деп басы өз әйелі Жамалға зекіре сөйледі (Д.Әбілев, Арман.).

САҢЫЛАУСЫЗДАНУ *Саңылаусыздан етістігінің қимыл атауы.*

САҢЫЛАУСЫЗДАУ с ы н. *Ақымақтау, ессіздеу, санасыздау.*

САҢЫЛАУСЫЗДЫҚ з а т. *Ақымақтық, ессіздік, санасыздық*. – Кенже аға, қайтуымыздың басқа мәнісі бар. Ел қырқысып жатқанда сауық құру *саңылаусыздық* болар еді (Д.Әбілев, Арман.).

САҢЫЛТЫР з а т. ж е р г. *Малдың жегенінен қалған шөптің қалдығы, көшек*. Қораға отқа жағатын *саңылтыр* алуға барып жүріп апам көріп қойған екен, – деді (Т.Тобағабылов, Жазира). Қолындағы айырымен қора маңындағы ескі *саңылтыр* шөптерді жиыстырып жүр еді (Т. Нұрмағанбетов, Қош бол.). Нузарды қойды қамап салып кісен, Астына шөп, *саңылтыр*, төсеп пішен. Отырды ол өз-өзінен өкініш жеп, Бұл күйге бар ма еді ойы деген түсем (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

САҢЫРАЙ = е т. *Танаудың жырылып не зақым келіп бүлінуден үңірейіп қалуы, таңқиып сиқы бұзылуы*. Мұрындығы жұлынған түйедей *саңырайып* жүрмейді, елуге таяп қалса да отыздағы келіншектей көздері жалт-жұлт етіп кетіп барады (Ә.Сараев, Қараша.). Оттап жүрген қой-ешкінің ортасында қарауыл боп танауы *саңырайған* ақ бас атан тұратын (О.Бөкеев, Үркер). Екі танауы күбі шелектей *саңырайып*, күзден бері көбең семіріп қоң біте бастаған бие қатты қиналып келеді (З.Ақышев, Ақбел.).

САҢЫРАУ с ы н. 1. *Құлағы естімейтін, керең*. Бала өскенше өтеді қанша заман, Уақыт қандай болады барса да аман. Ақсақ, соқыр, *саңырау*, таз, сақау, мәжнүн – Сондай зағифлықта қалса тамам (М.Дулатов, Шығ.). *Саңырау* адамдар бар жағдайды кісінің қас-қабағынан, қимылынан таниды (Т.Ахтанов, Көк құтан). Босатып қоя берді, бұлар кетті, Кеш бола шәһарына келіп жетті. «Құлақ *саңырау*, мұрын пұшық болды, Патша, кек алмасаң, құдай атты» (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Еш нәрсенің парқына бармайтын, құлаққа*

ілмейтін, елемейтін; меңіреу. «Ел *саңырау*, надан ғой, Естіле ме құр айғай, Емделмеген адам ғой, Ем бола ма құр ойбай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Дүниеде не болып жатқанды біліп отырмаса, бәрібір өзін соқыр, *саңырау* сияқты бақытсыз адам есебінде санайды: неге десеңіз баспасөзді жалғыз қызық, таңсық үшін ғана оқымайды, баспасөз жүзінде саясат, тіршілік, ғылым, шаруа, сауда, соғыс, бітім, төңкеріс, ізгілік, жауыздық, елдің күнбе-күнгі жай-күйі табылады (М.Дулатов, Шығ.).

Саңырау қайғы. *Естен кетпес, емі жоқ уайым*. Қараңғы *саңырау қайғы* ойды жеңген, Еркелік пен достықты ауру көрген. Ақылы жоқ, ары жоқ шуылдақты Күнде көріп, тұла бойы жиіркенген (Абай, Тол. жин.).

Тас саңырау. *Еш нәрсе естімейтін керең, тас керең*. Енді бірдеңе десе, әйелінің шап етіп бетінен алатынын сезіп, түк естімейтін *тас саңырау* бола қалды (Б. Тілегенов, Ақ қайнар).

САҢЫРАУЛАН = е т. *Кереңдену, естімей қалу*. *Саңыраулан* калу – ауыр дерт («Денсаулық»).

САҢЫРАУЛАНУ *Саңыраулан етістігінің қимыл атауы.*

САҢЫРАУҚҰЛАҚ з а т. ө с. <лат. *fungi* немесе *mycophyta*> 1. *Ылғалды жерде өсетін, қалтақ тәрізді қалқаны бар, гүлдемейтін өсімдік*. Жауыннан кейін орман ішінде жидек, *саңырауқұлақ* терушілер көп кездеседі (Ә.Шәріпов, Орманда.). Соғыстың іште, сыртта желі аңырап, Сатылап құлап жатты сан шаңырақ, Астынан сол шаңырақтың қылтидық біз Секілді жауын күнгі *саңырауқұлақ* (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ.).

2. *Споралар арқылы көбейетін, хлорофилсіз, дайын органикалық заттармен қоректенетін төменгі сатыдағы өсімдіктер тобы*. *Саңырауқұлақтың* басқа барлық түрлері сияқты қалпақты саңырауқұлақ өте ұсақ ұрықтардан – споралардан көбейеді (Шаңырақ энцикл.). Таулы жердегі орманда *саңырауқұлақтың* әлденеше түрі өседі (Ә.Бірмағанбетов, Қазақст. геогр.). *Саңырауқұлақтар* микробиология өнеркәсібінде витаминдер, антибиотиктер, ферменттер, стероидті препараттар алу үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ақ саңырауқұлақ. ө с. *Жапырақты және қылқанды ормандарда, ашық алаңда және орман шеттерінде, жас шыршалар арасында, ылғал топырақта өсетін, сабағы түбіне таман жуандай түсіп, сарғыш, ақ жолақ реңі бар саңырауқұлақтың түрі*. Барлық *ақ саңырауқұлақтың* бастарының төменгі жағы (түтікті қабаты) ақ, өсіңкіреген соң сарғайып,

ақырында сарғыш жасыл болады. Сабағы түбіне таман жуандай түседі, сарғыш, ақ жолақ реңі бар (Шаңырақ энцикл.). *А қ с а ң ы р а у қ ы л а қ* сұйық және қою тағам әзірлеу үшін, сондай-ақ кептіру, тұздау және маринадтау үшін пайдаланылады (Шаңырақ энцикл.).

Қайың саңырауқұлағы. ө с. *Қайың немесе қайың аралас селдір ормандарда өсетін, басы жайпақ бұдыр, үстіңгі жағы ашық сұр, сарғыш немесе қара қоңыр, төменгі жағы ақ, өскен сайын сұрғылттана түсіп, сабағы сұрғылт-ақ түсті, қара қабыршақты келген саңырауқұлақтың түрі.* Ең дұрысы *қ а ы ң с а ң ы р а у қ ы л а ғ ы н* қуырған жөн. Жас саңырауқұлақтың басын маринадтауға, тұздауға, кептіруге болады (Шаңырақ энцикл.).

Қызыл [қызыл басты] саңырауқұлақ. ө с. *Жапырақты, көбіне көк теректі, қайыңды орманда, кейде қарағайға таяу жерде өсетін, басының үстіңгі жағы қызғылт сарғыш, қара күрең сарғыш, төменгі жағы ақ, кейін сұрғылт тартатын, сабағының төменгі жағы жуан, берік, қара қоңыр жолағы бар саңырауқұлақтың түрі.* *Қ ы з ы л с а ң ы р а у қ ы л а қ т ы* қою тағам әзірлеуге, тұздауға және кептіруге пайдаланады. Бұл жағдайда жаңа терілген *қ ы з ы л с а ң ы р а у қ ы л а қ* маринадтауға жақсы (Шаңырақ энцикл.).

Өтті саңырауқұлақ. ө с. *Қылқанды орманда өсетін ақ саңырауқұлаққа ұқсас, басының төменгі жағы алқызыл-қоңыр немесе қызыл қоңыр түсті, жұмсағы сынғанда тез қызғылт тартатын саңырауқұлақтың түрі.*

Сасық саңырауқұлақ. ө с. *Жапырақты және қылқанды ормандарда өсетін, басы бұдыр, ұлкенінікі жалпақ, түсі көкшіл немесе сарғыш, ортасы қара қоңыр, жұмсақ қатпарлы, сабағы ақ, түсі өзгермейтін саңырауқұлақтың түрі.* Бұл *с а с ы қ с а ң ы р а у қ ы л а қ т ы* қозықұйрықпен (шампиньон) жиі шатастырып алуға болады (Шаңырақ энцикл.).

Түршіктіретін саңырауқұлақ. ө с. *Сыртқы түрі жағынан дубовикке ұқсайды, бірақ жұмсағы сынғанда әуелі қызарады да одан соң көгеріп кететін саңырауқұлақтың түрі.*

САҢЫРАУҚҰР з а т. з о о л. *Құрлар тұқымдасына жататын ірі құс.*

САҢЫРАУЛЫҚ з а т. *Құлағы естімеушілік, кереңдік.*

САҢЫРАЮ *Саңырай етістігінің қимыл атауы.*

САП¹ з а т. *Пышақ, балта, қамшы, күрек т.б. сияқты құралдардың қолға ұстайтын жері, тұтқасы.* Әрі қарай тағы бір шәкірт оқиды:

«Осы сөзді айтқаны-ақ сол еді, тысқа шықса, жатқан тырнауыштың басын байқамай аяғымен басып қалып еді, *с а б ы* тақ етіп маңдайына тиді» (М.Дулатов, Шығ.). Бар өнерді аямайық, – деп Тұяқ сулаған молақ балғаның *с а б ы м е н* ысқылап, жаман көздің астымен Күнікейге бір қарап қояды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Адам нешік тартпасын, Хайуан да жақсы туады Арғы негіз жағынан. Тәжірибелеп қарасаң, Балта оза ма *с а б ы н а н*?! (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Рухына нәлет келтірдің, Қабың менен *с а б ы ң а*. Бұзықты құрап, ел етіп, Қондырдың оң жағына (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

САП² [ар. صف] з а т. **1.** *Бірінің жанына бірі тізбектеле тұратын қатар.* Жүнісбай бір бала қоймай жинайды, бойымызға қарай тізіп *с а п қ а* тұрғызады. Жұмысқа да *с а п п е н* алып барады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Аздан соң тұтқындағы адамдарды төрт-төрттен *с а п қ а* тұрғыза бастады (А.Сатаев, Ақын.). Жазылды жарасынан жатпады ол, Солдаттай *с а п т а* бірге аттады ол (Ж.Саин, Шығ.). Әр колонна, Әр *с а п т а* Аруларға гүл бөліп, Аяқ болып ақсаққа, Мақауларға тіл болып (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Әлия – *с а п т а н* ұмтылып, Жүгіріп шықты аптығып, Құшақтап алған мылтығын, Кірпігін қақпай қалт тұрып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Арылсын десең бұлттан құбыла, батысым, *С а п қ а* кір, досым, ғасырға күндер татысын (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** ө с к. *Әскери қызметшілердің, бөлімшелер мен бөлімдердің жаяу ретте және мәшинелерде бірлесіп қимылдау үшін жарғымен белгіленуіне сай орналасқан тәртібі.* *С а п* жазылған және жорықтық болуы мүмкін. *С а п* әскери тәртіпті нығайтуға ықпал етеді, бөлімшелер мен бөлімдерді реттеп, басқаруға жағдай жасайды, олардың тез қайта орналасып, ұйымдасқан қимылдар жасауына мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Әскери.). **3.** а у ы с. *Белгілі бір нәрсенің құрамдық қатары, санаты.* Бау-бақшалық жасауға шындыр кіріскенде, сол бау-бақшалыққа алғаш шығырмен су айдағандардың *с а п ы н да* Қали қарт та бар екен (М.Сатыбалдиев, Жар-тас.). – Қиыншылықпен күресушілердің *с а п ы н да* болғым келеді, – дейді, салмақпен сөйлеп (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.). Шымкент ауылшаруашылығы техникумының бірнеше студенті санақшылар *с а п ы н да* елге шықты (Қ.Жұмалиев, Жайсаң.).

Алғы сап. *Еңбекте, спортта жетістікке жеткен алдыңғы қатарлы адамдар қатары.* Жарқын мақсат жолында, *А л ғ ы с а п т а* келеміз. Жас ұрпақтың жанына Жаксы дәстүр

егеміз (Ш.Смаханұлы, Шығ.). Әрқашанда сенің даңқың, Сенің тұлғаң *алғы сапта* (Ж.Сыздықов, Өлеңд.). Алаңға шығушы еді таңғы шақта, Полктас бауырларын сан құшақтап. Сүйісіп, амандасып болғаннан соң, Қасқайып тұрушы еді *алғы сапта* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Сап қапталдары. әск. *Саптың оң (сол) жақ шеті*. Бұрылыс жасаған кезде *сап қапталдарының* аттары өзгермейді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сап [сапқа] түзеді [тұрды, тартты]. *Қатарланып тізілді, шеп жасап, қатар құрды*. Төскейде кеңес топтанып, Жақсылар үйде баптанып. Нөкерлер жүрсе *сап тұзең*, Қосқосымен шаттанып (Ақтамберді жырау, Жыр.). Жаудан қалған жемтікке жабысқалы, Тағдырыңды біржола тауысқалы... *Сап тұзеңді қажыған* нар боздақтар, Қара жаумен қайтадан алысқалы, Қайта қозып қазақтың намыстары (М.Мақатаев, Шығ.). Қаладан отряд шыққан хабар келді, Қырып-жойып келед дейді жолдағы елді. Сайланып сарбаздар да *сапқа тұрды*, Тайсалмай тәуекелге буып белді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Сап тартып* иран, тұран қарсыласты, Теңесіп ат бастарын, қамшыласты. Тұраннан түгін шаншып Барзу шығып: – Қалай, – деп, – жағдайларың? – әл сұрасты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Сап ұзындығы. әск. *Бірінші қатардағы алдыңғы тұрған әскери қызметшіден соңғы қатардың соңында тұрған әскери қызметшіге дейінгі арақашықтық* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САП³ зат. көне. «*Айту*» деген мағынада, «сөз саптау» деген тіркесте сақталған, «сөз» мағынасын білдіретін көне сөз. Уа, түркі будуны, *сабымын* түгел есідгін (Тоныкөк // Ежелгі дәуір.). Солар да бізден бұрын өткен жандар, *Сап* қосқа, өңшең манап сөзді аңдындар (Батырлар жыры).

САП⁴ зат. в. ет. *Аусылдың аяқтан болатын ауру түрі*. Сыыр *сап* ауруына шалдыққанда қозғала алмай қалады. Қазақ емшілері сортаң сазды қайнатып, оны ыстық күйінде аяғына орайды немесе ыстық карамай құйған (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

САП⁵ сабы бірге. көне. *Әкесі бір, анасы бөлек*. Екі қатынның баласы. Екі ру дейді ілгергі. *Сабы бірге* болған соң, Үшеу Дошым ағасы. Бұзатын ісін тұтқан жоқ, Толмаған жасқа шамасы (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

САП⁶ [ар. صاف] с. н. *Таза, ешбір қоспасыз; саф*. *Сап* даналық жолының өзі екі айырық

болады: бірі ғаламның адам ақылы жетерлік те, жетпестік те жағын зейінге салады. Алдыңғы табансыз даналық делініп, соңғысы табанды даналық делініп айтылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Сап* ақшадан төрт жүз теңге жұмсалып, шарға түскен уақытта Нүрпейіске он тоғыз шар, Сәрсенбайға он төрт шар шығып, біздің жаңа талап босқа қалды (М.Дулатов, Шығ.).

Сап алтын. *Қоспасы жоқ, сапасы жоғары, түсі қанық және солғын сары, қызғылт болып келетін таза алтын*. Малдырып *сап алтынға* үзеңгінді, Тағанды шын күмістен қақпадым ба? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Күңгірттеніп қорғасын, жасыл жарқырап мыс кесектері, *сап алтындай* сарғайған қоспаларымен шағала тастар шұбартып жалындап, жымың-жымың егіседі (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Сап күміс. *Қоспасы жоқ, сапасы жоғары таза күміс, саф күміс*. Көлбай-жанбай дегенге, асыл сүйек, Бір тәңірден мен жүрмін тілек тілеп. Форымын шідерімнің сұрасаңыз *Сап күмістен* балағы, алтын тиек (Үш ғасыр.).

САП⁷ ел. к. *Кенеттен, аяқастынан, күтпеген жерден лезде болған, бірден келе қалған, сау еткен қимылды бейнелейтін сөз*.

Сап ете қалды [түсті]. а) *Кенет, табан астында пайда болды, тап болды*. Нұрмаш (терезеге қарағансып Батиманы құшақтап). Япырай, ол ит қай жақтан *сап ете тұст*і, мұнда келетін болса мен көрінбеймін (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Түу, шайтан, шошыттың ғой! Кәрі жыннан жаңа ғана құтылып едім. Бала жын қайдан *сап ете қалдың!* – деді Әлжан Таймасқа (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). ә) *Ойға түсе кетті*. Басыма бір ой *сап ете тұст*і. Мен ауылдан Түркістанға бет алып шығардың азғана алдында біздің елдің шетін басып, қастарында бір әйел бар, қару-жарақты он екі орыс, беті «Балқаш» болып өтіп кетті деп еді (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.).

САП⁸ ет. «*Тоқта*», «*сабыр ет*», «*тыйыл*» деген мағынада. *Сап*, *сап* көңілім, *сап* көңілім, Сабыр түбі сары алтын (Абай, Тол. жин.). Жолдасымның қолынан ұстап шығып кеткім де келді. «*Жоқ, сап, сап*, көңілім, *сап*» деп, өзімді әлдеқалай кек алуға дайындағандаймын (Б.Қожабеков, Көктөбе). *Сап*, *сап* қимыл, Сәлден соң бұлғындаса, Бұлт бүркеген жұлдыздай жылмындаса. Ақ көйлектің етегі еркеленсе, Кііз басқан Айжан қыз қылмындаса (К.Салықов, Жезкиік).

Сап басылды [тыйылды]. *Тез тыйылды, тоқтады, қоя қойды*. Талабымды алғандай шоққа сұғып, Алдан жабық, мейірімсіз қақпа шығып Тұрып қалдым көзіммен жер шұқылап, Тасып

кірген көңілім *с а п б а с ы л ы п* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Залда жұрттың дабырласқан үндері *с а п т ы й ы л д ы* да, шам атаулы бірте-бірте сөне берді («Лен. жас»).

Сап болды. *Мүлде бітті, таусылды, жойылды.* Ертегі айтса, ұршығын Ұмытып әжем кетеді. Жерде жатқан жүнді алып Қайта-қайта түтеді. Су сепкендей *с а п б о л ы п*, Тоқтайды сонда жөтелі. Былшықтан көзі жылтырап, Ту арқаңнан өтеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Балаға бір жолбарыс тап болыпты, Сүт сыймай емшегіне қап болыпты. Исініп емізген соң ол баланы, Сарқылып сүттің бәрі *с а п б о л ы п т ы* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *С а п б о л а р* сүйтіп жүріп сарқылса дем, Қызылдың су иірілген дересіндей, Тоқталмас тура келсе ажал оғы, Шерінің тасқа тартқан жебесіндей (Базар жырау, Шығ.).

Сап қылды. *Бітірді, түгесті, тауысты.* Мен ерте тұрып, кеш жатып, баулауын да үлгірте орған соң, дестеге жуық бидайды екі күнде *с а п қ ы л д ы м* (Ғ.Орманов, Таңд.).

Сап соққандай. *Әбден жүдеді деген мағынада.* Қамаудағы жұрт *с а п с о қ қ а н д а й* жүдеді (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.).

САП² = е т. с ө й л. *Салып етістігінің ықшамдалған түрі.* Құдай тамыр-таныстан айырмасын!.. Күн бұрын есіне *с а п* қояйыншы. Қала жүзін көруден ойым бар ед. Үй іші мүлде жүдеп, тозып барады. Сататын малдың да ыңғайы кем ед... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір ұры бас *с а п* тонап жатқан жерде Кез болды бір бишара шал байғұсқа (Абай, Тол. жин.).

Алға сап. *Алдын ала, асығыс, дайындықсыз; бағамдамай.* Атаның ұлы ер жігітке, Арту-арту бел келер. Оқтан қатты сөз келер, *А л ғ а с а п* жауа бермеңіз, Арғы түбін ойламай (Шалкиіз жырау, Жыр.). Қатынасы биік көлдерден Қатар түзеп қу ұшар, *А л ғ а с а п* тіз оқ ата көрмеңіз, Қандыауыздан сыйлы жебе сайламай (Шалкиіз жырау, Жыр.).

САПА з а т. **1.** *Белгілі бір заттың немесе құбылыстың басқа бір заттар мен құбылыстардан өзгеше қасиеті, ерекше айырмасы, белгісі.* Әрбір заттың өзіне ғана тән *с а п а с ы* болады, яғни сапаның өзгеруі сол заттың түбегейлі өзгеруіне апарып соқтырады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Спырды қорада ұстап, көк шөппен азықтандырғанда сүттің *с а п а с ы* аса жоғары болатыны көрінеді (С.Сейітов, Сүт өңдеу.). Заанен ешкісінің таза қанды тұқымдарынан алып, басқа ешкілердің тұқымдарын жақсартып, өнім *с а п а л а р ы н* арттыруға болады (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.). Атадан жаман болып туған

бала Саны бар, *с а п а с ы* жоқ құлменен тең. Жолдасың кішіпейіл жайлы болса, Ішіңнен жарып шыққан ұлменен тең (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *ф и л о с. Заттың ішкі елеулі байланыстары мен қасиеттерінің тұрақты жүйесі.* *С а п а* табиғаттағы, қоғамдық және адам ойлауындағы процестер мен құбылыстарға тән (ҚСЭ). Баланың тәртіпті, батыл, өжет және мәдениетті адам болуға ұмтылушылығы оқытушының берген тәрбиесінің *с а п а с ы н а* байланысты (С.Көбеев, Шығ.).

Сапа көрсеткіші. и н ф. <ағыл. quality factor> *Бұйым сапасының сандық сипаттамасы (бағдарламалар үшін – жадтың тұтыну көлемі, аудару уақыты, орындау уақыты, сенімділігі, аяқталғандығы, дәлдігі және т.б.)* (Қаз. тілі термин. Информатика).

Сапа сертификаты. *Тауардың сұрытын, бағасын, сапасын және т.б. қасиеттерін көрсететін құжат* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САПАЛ з а т. ж е р г. **1.** *Балшықтан жасалған ыдыстардың жалпы аты.* *С а п а л* бұрын көп болатын, қазір бірте-бірте азайып, қалып барады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Үлкен кесе.* Бұрын үлкен кесені *с а п а л* дейтін едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САПАЛАҚ з а т. ж е р г. *Қайысты өрмей, тек қабаттастырып тігу арқылы жасалған қамшы.* Досан шал көңілденіп шоқша сақалын *с а п а л а ғ ы н ы ң* сабымен қасып қойды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Торының сауырына *с а п а л а қ* шып ете қалды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Анда-санда ат суаруға барғанда қойшының баласының *с а п а л а ғ ы м е н* аттың санын шыпытып текіректететіні бар (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Менің қолыма ұстап келген *с а п а л а ғ ы м* бар еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сайтанның сапалағы. ж е р г. *Ой, жексұрын, берекесіз деген мағынада айтылатын сөз.*

САПАЛАНДЫР = е т. *Сапасын арттыру, жақсарту.*

САПАЛАНДЫРУ *Сапаландыр етістігінің қимыл атауы.*

САПАЛДЫРЫҚ з а т. т ү й е ш а р. *Будандастырған түйеден тараған үшінші және одан кейінгі ұрпақтары.* Екінші ұрпақ буданның еркегін – кохерт, ұрғашысын – кердары, ал онан кейінгі ұрпақтарын *с а п а л д ы р ы қ* дейді (М.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Кердары және *с а п а л д ы р ы қ* інгендерге үлек шөгеріп будандастыру негізінде тұқым қуалату қасиеттерін бірте-бірте аруанаға аударады (М.Жұмағұлов, Түйе өсіру).

САПАЛЫ с ы н. *Сапасы артық, сапасы жоғары, ерекше қасиеті бар.* Қымыз *с а п а л ы* болу үшін биенің жемі, шөбі, суы жақсы болсын (Ж.Орманбаев, Қос бас.). Қаракөл қойының жас қозыларының елтірісі дүниежүзіндегі ең жақсы *с а п а л ы* елтірі саналады. Сүттілігі мен қатты қара бұйрасы және беріктігі – қаракөлдің өзіндік ерекшелігі (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.). Жылқының еті өте *с а п а л ы*, қымызының шипалық маңызы өте күшті (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал. атау.). Қазына, байлық халықта, Ежелден бар ғой тарихта. Молшылық көзі егінде, *С а п а л ы* тұқым себуде (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сапалы болат. м е т а л л. *Дайындалуына сапасы әдеттегі болатқа қарағанда неғұрлым қатаң техникалық талаптар қойылатын болат түрі. С а п а л ы б о л а т* пен сапасы әдеттегі болатқа қоса стандарттар бойынша жоғары сапалы және ерекше жоғары сапалы болаттар сараланады; бұларға тазалығы тұрғысынан (негізінен күкірт пен фосфор мөлшері жөнінен) барынша қатаң талаптар қойылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

САПАЛЫҚ с ы н. *Сапаға қатысты, сапамен байланысты.* Түйелерді іріктеп алу жұмысы комплексті әдіспен *с а п а л ы қ* бірнеше белгілерін жинақтай отырып жүргізіледі (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Бір *с а п а л ы қ* қалыптың екінші *с а п а л ы қ* қалыпқа өту кезеңдерін метафизика тұрғысынан анықтауға болмайды (А.Қасымжанов, Диалектика.). Малды *с а п а л ы қ* жағынан жақсартуға қамтамасыз ететін іріктеу мен сұрыптау тәсілі практикада зерттеліп тексерілген (А.Иманғалиев, Адай жылқысы).

Сапалық анализ [талдау]. х и м. *Сапалық талдау, заттың құрамы қандай элементтерден, радикалдардан, иондардан, қосылыстардан тұратынын анықтайтын химиялық, физикалық-химиялық және физикалық әдістердің жиынтығы. С а п а л ы қ а н а л и з* анықталатын құраушылардың түріне қарай изотоптық, элементтік, функционалдық, молекулалық, фазалық т.б. болып бөлінеді (ҚҰЭ). *С а п а л ы қ а н а л и з* анықталатын нысанның өзіне тән қасиеттері мен сезгіштігіне негізделіп жүргізіледі (ҚҰЭ). *С а п а л ы қ т а л д а у* – аналитикалық химияның негізгі бөлімдерінің бірі. Оның химиялық, физикалық-химиялық және физикалық әдістері бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сапалық тозу. *Жабдықтың техникалық прогреске байланысты ескіріп құнсыздануы.* Осыған байланысты негізгі құрал-жабдықтар

өтемпұлының (амортизациясының) нормаларын айқындау кезінде тек табиғи тозуы ғана емес, сонымен бірге *с а п а л ы қ т о з у* да ескеріледі (Қаз. тілі термин. Экономика).

САПАЛЫЛЫҚ з а т. *Талаптарға сай, сапасы жоғары болушылық, сапасы артықтық.* Уақтылы пайдаланылатын көк қияр жемістері *с а п а л ы л ы ғ ы* жағынан екі топқа бөлінеді (Д.Әбілев, Помидор.). Комбинат өнімінің *с а п а л ы л ы ғ ы* жөнінде әр жақтан жақсы пікірлер мен игі тілектер келіп жатады (Ә.Жәмішев, Армысың.).

САПАН: басы бапан, аяғы сапан. *Берекесі кеткен, әбігерлікке түскен жағдай.* Бақа мен шаян сияқты, енді біреуі тағы бір жаққа тартса, бұл істің басы бапан, аяғы сапан боларына күмән жоқ (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қу соғыс бүкіл елдің басын бапан, аяғын сапан қып жіберді ғой (Е.Домбаев, Менің туыс.).

САПАНДАН= е т. *Сабалақтану, тұйыптану.* Қалың сары шашы әр талы көптен жуылмағандықтан, сапандана түскен. Өтірік күліп үйренген адамға ұқсайды (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

САПАР [ар. سفر] з а т. 1. *Бет алып шыққан алыс жол; саяхат.* Жамалдың ісі әуелде теріске басып келе жатқанмен, бұл *с а п а р* да істің сәті болмайтұғын белгісі көріне бастады (М.Дулатов, Шығ.). Мекке менен Медине жолдың ұшы, Алыс *с а п а р* дейді ғой барған кісі. Ата менен анаңды құрметтесең, Мекке болып табылар үйдің іші (Шал ақын, Өлеңд.). Түріміз аралас, тіліміз алалау болғанмен, *с а п а р* қызығы ортақ (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.). Ш.Уәлиханов 1856 ж. Алтынемел *с а п а р ы н* да ғ ы жазбаларында Айт-бозым бнн Жайнақтың есімін де атап өтеді (Жетісу энцикл.). Ауыр да азапты *с а п а р* артта қалды, сол *с а п а р* да туыстарын еске алып көп қайғырды (Д.Исабеков, Тіршілік). *С а п а р* ға саяхат қып шықпайынша, Отырып үйде жігіт аршыла ма? «Қырып сал – қыран тұқым» болғанымен, Бау ашпас баулық көрмей қаршыға да (О.Шораяқов, Шайыр.). 2. қ о ғ.-с а я-с и. *Өзге елге ресми түрде арнайы шақырумен баратын іссапар.* Мұндай өзара *с а п а р* ла р – деді Иран сенатының председатели Шариф Имами, – өзара түсінікті нығайтуға көмектесіп, бір-бірімізді неғұрлым жақсы білуге мүмкіндік береді («Соц. Қаз.»). 3. *Жорық, жүріс.* Жалынды мергендерге сонан кейін, «Бір *с а п а р* аң атуға мен де ерейін, Қиратып таудан киік атпасам да, Қызығын аңшылықтың бір көрейін» (О.Шипин, Дастан.).

Ақырғы сапарға аттанды. *Қайтыс болды, көз жұмды. Сапарына аттағанда ақырғы, Жоғалттық деп қайта тумас ақынды. Қабіріме қандай белгі қояды ел, Қай көшеге береді деп атымды?* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Алыс сапар. *Шалғайдағы жерге, елдімекенге ұзақ уақытқа кететін саяхат.* Оның ауылдан кетуіне ырза емес, қимайды, туған бауыры *алыс сапарға* аттанғалы тұрғандай жүрегі шымырлайды (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Кете барды Мұсабек, *Алыс сапар*, жол ұзын. Қалды бағып Тәттісі Үштөбенің поезын... (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Мен *алыс сапарлардан* оралғанда, Сен маған хат жазғансың Оралдан да. Сен маған ұшқан құс пен ескен желден Ақ сәлем жолдағансың Өскеменнен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ауқымды кемеге *алыс сапар* лайық (Мақал). Ата-анасы ұлының Абыройын тіледі. *Алыс сапар* шығуы, Лүп-лүп етті жүрегі (О.Шипин, Дастан.).

Бір сапар [сапарға]. *Бір жолға, бір рет.* Қызмет еттім мен деді, *Бір сапар* маған ер деді (Батырлар жыры). Мен де өзіндей хан едім, *Бір сапар*, балам, сыйлағын (Батырлар жыры). Ондай кезде жарынды онашадай танып көр. Алыс-жақын, әйтеуір, *бір сапарға* барып кел (А.Шамкенов, Жайлау.).

Достық сапар. б е й н. *Тілеуестік бейбіт қарым-қатынас.* Жармаймын бомба кеудеңе, Келемін *достық сапармен*, ... Шіркін-ай, шалқып көлденең Егістік болып жатар ма ең (М.Мақатаев, Шығ.).

Қайтпас сапар. *Өлім, қаза.* Өзімен бірге түк алған жоқ, бәрі артында қалды. *Қайтпас сапарға* бара жатып еткен шүкірлігі Нұрлан болар (З.Шашкин, Сенім). – Апамды *қайтпас сапарға* аттандырғанбыз деді бала (Т.Әбдіков, Күзгі.).

Оң сапар тіледі. т і л е к. *Алыс жолы сәтті болып, аман-есен оралуға тілек білдірді.* Кеудесі толы сыр бақтар, Тебіреніп тұрған қырлап тал, *Оң сапар тілеп* соңымнан, Сендер де қолды бұлап қал! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ресми сапар. *Жоғары лауазымды адамдардың қызмет бабымен қысқа мерзімді уақытта алыс, жақын шетелдерде болуы.* ҚР Жоғарғы Сотының төрағасының Түркияға *ресми сапары* болды («Егемен Қазақстан»).

Сапар айы. д і н и. *Діни құнтізбе бойынша жыл басы – мұхарран айынан кейінгі екінші ай.* *Сапар айында* алыс жолға, той-томалақ жасауға болмайды (Ауызекі).

Сапар күні жетті. д і н и. *Фәниден бақиға аттанар шағы келді.* Жігіт жақтан: Әйел болып

туған соң, Осылайша етеді. Тұз таусылса бұл елден, *Сапар күні* жетеді. Бауыр бассаң жат елге, Жұртың ойдан кетеді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сапар қылды. *Ұзақ жолға, саяхатқа шықты.* Екеуіміз Сарыарқадан *сапар қылсақ*, Катерсіз қосылуымыз берік болмай ма? Қаны бір ел еді ғой қазақ, қалмақ, О да бір саған туған жұрт болмай ма?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Үйіне Құдай айдап қыдыр қонар, Ер Лұқпан қолтықтап жолдас болар! Егер де *сапар қылып* бізді іздесен, Осы ізі тоқсан мыңның соқпақ болар! (Қозы Көрпеш.). Ал енді мырза жүріп *сапар қылды*, Қазына алтын, күміс артып пұлды, Қасына біразырақ нөкер ертіп, Шәріне Сәмсаяның қарай жүрді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сапарға шықты. *Бір жаққа жол тартты, аттанды.* Отасқандарына он бес жыл болған екен, содан бері Ақын мұндай ұзақ *сапарға шығып* көрген емес (Б.Майлин, Шығ.). Египеттіктер алдымен – өз жерін, одан кейін көршілес елдердің жерін аралап, кейінірек алыс *сапарға шығып*, түрлі саяхаттарға аттанып отырған (Н.Баяндин, География.). Бала кезде болмайды ақыл – Сол қайғы. Қонбайтынға ғұмыр бойы қонбайды. Қайткен дұрыс? *Шығып* қалдық *сапарға*, Орта жолдан оралуға болмайды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

Сапар шекті. а) *Бір жаққа кетті, жол тартты.* Түлкіге тамақ іздеп *сапар шеккен*, Жолығып айтты бір күн Қарашекпен: «Күнің аз тауық жемей жай жүретін, Ұрлыққа құмар жансың мұнша неткен? (А.Байтұрсынов, Шығ.). «Қош!» деді, зор майданға *сапар шекті*, Көп нәрсе айтар ма еді, айтпай кетті (Ғ.Қайырбеков, Құрдас). Шортанбай өзі тірі заманында *Сапар шегіп* барып қайтты Семей жаққа (Айттыс.). ә) *Жолға шығып, ел аралады.* Әбікен Қоңыратқа *сапар шегеді*. Ең әуелі Қарағандыдан шығып, Балқашқа келеді (С.Төлешов, Түрлі. бас.). *Сапар шексең*, жігіттер, Ат мінбеніз жабыдан, Жарамайды пайдаға Бір айырылса жалынан (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Кекесінен карама. Көрмеген көп бар алап. *Сапар шегіп* кетсем бе Жердің жүзін аралап?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сәбитпен *сапар шектім* Сарыарқаға, Тамаша талай тарих бар Арқаға. Айналып «Ит ішпестең Алакөлін», Атақты Қарағанды, Қарсақпайға. Атақты Қарағанды, Қарсақпайға (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). б) *Қайтыс болды, о дүниеге кетті.* Ажалға қолқа жоқ, қайтейін! Қолында жатып *сапар шекті* сол шырағым! (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Ол алты жүз беттей орысша кітап жазып, отыз жасқа

толмай, қыршын күнінде ана дүниеге мезгілсіз *сапар шекті* (С.Талжанов, Ұлдай.).

Сапарынды басқа жаққа сал. *Көңіл ауаныңды басқа жаққа бір деген мағынада.* Молда-еке, ізде өзіңнің қатарынды, *Сала* бер басқа жаққа *сапарыңды*. Байы өлген әйел болса, сізге лайық, Көрген қыз қайтіп тисін сақалыңды? Қыз алар қымбат баға пұлың болса, Түзетіп киер едің шапаныңды (Қара өлең).

Сапарын ондады. *көне. Жолы болды, талабы оңғарылды.* Шын тілеуім, шөберем, *сапарыңды оңдасын*, Ғайып ерен, қырық шілтен Әулие жар боп қолдасын! Танып апсың, қарағым, Өмірлік бөртен, жолдасың (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сапарың оң [сәтті, қайырлы] болсын [болғай, сапарынды ондасын, оңғарылсын]. *Жолға шыққан адамға айтатын игі тілек, жақсы ниет.* – Ал, қызым, *сапарың оң болсын!* – деді де, атты тебініп жіберіп, алға тартып кетті (Т.Иманбеков, Үш ай.). Алара қарап бетіме, Деді: – Балам, жол болсын, Түсің суық түн қатқан, Ақ *сапарың оң болсын!* (О.Шипин, Дастан.). – *Сапарларыңыз сәтті болсын!* – деп пионерлер жазушыларға гүл берді (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Мен қуана тост көтердім қызға арнап: – Ал *сапарың сәтті болсын*, қызғалдақ. Өмір мынау: Қатар тосқан жеңілі мен ауырын, Қайғысы мен сауығын, Шуағы мен дауылын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Төгіліп жібек көйлегі, Тәтесі сонда сөйледі: – *Қарайырлы болсын сапарың*, Жауынды жең! Сау келгін, Көресің жерін сан белдің. Басарсың жонын сан елдің (Қ.Жапарбаев, Сөйле.). Шын тілеуім, шөберем, *Сапарыңды оңдасын!* Ғайып ирен қырық шілтен Әулие жар боп қолдасын (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.). *Сапар сәтті болғай*-ақ та, үзілмегей таралғы, Ақын енді Бүйі ханның ауылына жол алды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Аман, – деп бір-ақ рет жауап берді. Аз тым-тырыстан кейін: – *Сапар оңғарылсын!* – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сапары теріс айналды. *Жолы болмады.* Ойдық желке, кекшіл бас, Құлжа мойын назбедеу Қазығында байланып, *Сапары теріс айналып*, Күні толған ерлердің Нешеуінен қалған жоқ? (Базар жырау, Шығ.).

САПАКЕСЕ *зат. Кесенің ең үлкен түрі.* Батима сыртқа шығып кетіп, бір табақ қымыз алып келді де, сапырып-сапырып екі *сапар кесені* толтыра құйып, екеуінің алдына қойды (С.Әсіпов, Ауыл.). Шөлдеп кеткенде: – Сусын бар ма? – дейтін. Жеңгем не келін *сапар кесені* толтыра құйып әкеп береді (Т.Тобағабылов,

Тағы бір.). Ал, көне, белінді шеш, демінді бас; Алдына тартылды бас, берілді ас, Сары қымыз сапырулы, *сапар кесе*, Жайылды ақ дастарқан елу құлаш (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

САПАРЛА = *ет. Сапарға шығу, жол жүру, саяхаттау.* Көрдім мен қанша тауларды *Сапарлап* алыс жақтарға (С. Жиенбаев, Таңд.).

САПАРЛАН = *ет. 1. Жолға аттану, сапарға шығу. Сапарланып* жол шектім Дұшпанға жатқан көлденең. Дұғада болсын ел-жұтым, Кек жаудан мен келем! (Едіге). Мылтықтан басқа қару қолымда жоқ, Текенің қаласына *сапарландым* (Дастандар). Қарындасы сөйледі: «Халық ұйғарса, қалмайсың, Көңілің сүймей, бармайсың, Жалғыз ағам, жан көкем, *Сапарландың* талапқа» (Батырлар жыры). Алла қосып, сұлтаным, *Сапарландық* талапқа. Қош, аман бол, Алла жар, Жалғызымды тапсырдым (Батырлар жыры). 2. *ауыс. Дүние салу.* Ақиқат пенде болса, өлім рас, Нешеулер *сапарланды* шашқан дәрпін. Саламат ел иесі есен жүрсін, Пейілің кең болсын жұртқа, жүзің жарқын! (Кете Жүсіп, Өлеңд.).

САПАРЛАНУ *Сапарлан етістігінің қимыл атауы.*

САПАРЛАС *сың. Сапары бір, серіктес баратын жолы бір.* Әмірені мен *сапарлас* болғанға дейін тек сауық кештерінде ғана залдың сахнасында ғана тындап жүруші едім (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Сапарлас* серігінің мына сөзі қарияның ұйқысын шайдай ашты (А.Сатаев, Дала.). *Сапарластың* жаны бір кемедегі, Менің халім қалай деп елендеді, Ағасы оның орнынан түсіп еді, А-ның құны сол сәтте төмендеді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жүрегім айнығандай болған соң басқынша сәл-кем сүйеніп қалып ем, *сапарлас* дүр қара шофер мені қолтығымнан көтеріп, төмен қарай жетелей жөнелді (М.Сатыбалдиев, Мен жырла.). Сондай екі-үш сәтінде Ғабенмен *сапарлас* болғаным бар (Қ.Қайсенов, Сол бір.). *Сапарласы* баян еткен оқиғаларға сол күнгі табиғат әсері қосылып, ұласып, жазушының өзі араласып отырады (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

САПАРЛАС = *ет. Сапарға бірге шығып жолдас болу, серік болу.* Ертеде бес жас өнері асқан, Мұлтанның саяхатқа аттаныпты. Бірі оның патшазада *сапарласқан*, Әкесінен бақ ұшқан аянышты (Бабалар сөзі).

САПАРЛАСУ *Сапарлас етістігінің қимыл атауы.*

САПАРЛАУ *Сапарла етістігінің қимыл атауы.* – Е, ол ұзақ хикая ғой, оны айтып бітіру

үшін Алматы мен Отар арасында бірнеше рет жаяу *с а п а р л а у ы м ы* з керек болар, – деді (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). Бірде *с а п а р л а п* келе жатып совхоздың орталығына жете бергенде... айналасын ат шаптырымдай етіп биік тақтайлармен тасбітеу қоршап тастаған зәулім үйге көзіміз түсті (К.Ахметбеков, Ақдала).

САПАРЛЫ с ы н. 1. *Саяхаты мол.* Ол ғана емес, құстар дүниесі, олардың өмірі, әсіресе, ұзақ-ұзақ *с а п а р л ы* жолдары Қамарбек жанының құпиялы ғашығы, ынтызары еді (С.Бақберген, Шығ.). *С а п а р л ы* жолда жүргенде, бәлкім, әйел затының қадіріне жете бермеспіз, ал үйде сендердің орындарыңды он еркек те толтыра алмас (Д.Жанботаев, Шыңда.). 2. *Сапары мол, ұзақ.* Жас бөбекке ат берілген күннен-ақ Бастайды олар өз өмірін *с а п а р л ы* (Р.Нұрпейісов, Қоңыр.).

САПАРЛЫҚ с ы н. *Сапарға жаралық, жолға арналған.* Жаназаға келед деп, Қараған халық болды мат. Болмады ма болыста, Бір *с а п а р л ы қ* жалғыз ат? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САПАРНАМА з а т. *Жолаушының көрген-білгенін жазып отыратын жол жазбасы.* Сол кезде-ақ алыс Африкаға екі рет саяхат жасап, *с а п а р н а м а* жазған (С.Ақтаев, Қапшағай.). Әдетте, *с а п а р н а м а* жазғанда әркім көрген-білгенін толығырақ айтып, бейтаныс елмен, жермен оқушыны көбірек таныстыруға тырысады (Қ.Тұрсынқұлов, Олар оралған.).

САПАРШЫ з а т. *Бір жаққа жолға шыққан, жол тартқан адам, жолаушы.* Бектұрған оны танымады, зеріккен *с а п а р ш ы л а р д ы ң* бірі ғой деп ойласа керек (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). – Өмір игі сапарға шыққалы отыр ғой, – дей бергенде, *с а п а р ш ы* оның сөзін бөлді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

САПАРШЫЛ с ы н. *Сапарқұмар, бір жаққа барғысы келіп тұратын, саяхатшыл.* Әңгімелеп *с а п а р ш ы л* жігіт кезін, Тұрды-дағы тұңғиық ойға шомды, Сұлу мұртын ширатып, жұмып көзін (Ж.Сәтібеков, Далада.). Күні кешегі көшпелі қаңбақ – халықтың бүгінгі *с а п а р ш ы л* ұрпағы өздері де ел аралай біледі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

САПАСЫЗ с ы н. *Сапасы нашар, өзіндік қасиеті төмен.* Мектепті *с а п а с ы з* бітіргендер жоғары оқу орнының да сапасын кетіреді (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Біреу қолына алған ісін тез бітіріп тастайды, ал екінші біреу өте баяу қимылдап, істі *с а п а с ы з* етіп орындайды (К.Жарықбаев, Психология).

САПАСЫЗДАН = е т. *Сапасы төмендеу, нашарлау.* Қара май сіңген бе, қайдам, *с а п а с ы з д а н ы* п, бұзылған (О.Бөкеев, Қамшыгер).

САПАСЫЗДАНДЫР = е т. *Сапасын төмендеттіру, нашарлаттыру.* Қойлардың құйрықтары ұзын болса, шипандап бөксесі мен бүйірінің жүнін былғайды, *с а п а с ы з д а н д ы р а д ы* (С.Омаров, Қой. бағу.).

САПАСЫЗДАНДЫРУ *Сапасыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

САПАСЫЗДАНУ *Сапасыздан етістігінің қимыл атауы.*

САПАСЫЗДЫҚ з а т. *Сапасы төмендік, нашарлық.* Жас төлдің түрлі ауруға шалдығуы да судың *с а п а с ы з д ы ғы* н а н және саз жерлерде қой жатқызудан болады (Т.Сәрсенбаев, Шопан.).

САПАТ: сан сапат. *Сан рет, көптеп,* Базардан күніне *с а н с а п а т* шапқылап келіп жатқан адамдарды да енжар тыңдайды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). *С а н с а п а т* жүріп жатқан машина доңғалағының астында мұздақталған тайғақ жолда әзір қар тоқтай қоймаған (С.Ерубаев, Жол.).

САПАЯҚ з а т. ж е р г. *Сандық, кебеже астына қойылатын жұкаяқ.* *С а п а я қ* ағаштан ойылып, арнайы жасалады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САПЕР [франц. *saper*] з а т. ә с к. *Инженерлік құрылыс жұмысымен айналысатын әскери қызметкер, маман.* *С а п е р* әскери бекіністер, көпірлер жасау, оны жөндеу, әскери жол салу, жерді миналардан тазарту, т.б. жұмыстарды атқарады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Біз көпірге жақындадық, көпір маңындағы *с а п е р л е р д і ң* жұмысы әлі аяқталып бітпеген екен (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Әскерлердің алдын өзеннен өткізуге әзірлеген *с а п е р л е р* де атқыштармен бірге жата қалысты (Ж. Тілеков, От кешу).

САПЕРЛІК с ы н. *Саперге тән, сапер жұмысымен айналысатын.* Ішімнен *с а п е р л і к* еңбектің ауыр салмағын қанша есептесем де, өлшем таба алмаймын (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). Аға сержант Алдаберген Шакеев бастаған *с а п е р л і к* топтан әлі ақпар жоқ (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

Саперлік бөлімшелер. ә с к. *Ұрыс даласында мотоатқыштар, танк және артиллерия бөлімшелерінің ұрыс қимылдарын қамтамасыз етуге арналған инженерлік әскери бөлімшелер.* *С а п е р л і к б ө л і м ш е л е р д і ң* міндеттері: инженерлік барлау жүргізеді; басқару пункттерін жабдықтайды; миналы даладан өткел жол жасайды және оны минадан тазартады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САПИ зат. діни. **Сафи** (Адам ата). Пейіштен адам сапи шыққаннан соң, Жылаған баябыңда неше мүддет Адамды Хауанадан айырған соң, Құшуақ болған еді ол пәлекет (Күзен). Күнәлы, күнәсыз бе дәкер емес, Қожалық қашаннан-ақ бізге мирас... Ақырдың бәріміз де адамымыз, Тірі жүр кім са пи мен болып құрдас? (Кете Жүсіп, Өлеңд.). Ишарат – сапи, Білгенге напи, Білмегенге – қапи (Таубайдың Жүсібі) (Арабша-қаз. түс. сөзд.). ...Біздер түгел әуелгі Атамыз Адам са пи дің Көп бопты жазық, күнәйі. Заманаға зер салсақ, Заң мен закон өзгеріп, Айналған теріс сылайы (Базар жырау, Шығ.).

САПИЕНТИЗАЦИЯ зат. филос. Адамның, адамзат қоғамы санасының жетілуі негізіндегі прогрессивті өзгерістер үдерісі. Гоминидтердің экватор іргесіндегі хабилизация, эректусация және са пи е н т и з а ц и я орталықтарынан шыққан ежелгі терімшілері мен аңшылары солтүстік аймақтарға тек Қара теңіз бен Каспий маңы, Оңтүстік Қытай тар өзекті табиғат көпірі арқылы өте алатын еді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

САПИЯН зат. Былғарының ешкі терісінен жасалған ең жоғары сапалы түрі. Қыздың әкесі қызын көре келсе, қызының ерні салбырап, қанап, қызы жылап отыр екен. Күйеуіне: «Мұның қалай?» – деп ұрысса, күйеуі: «Ата-тай! Жаза менде емес, қызыңыздың ерні тым қызыл болғандықтан, мен байғұс дәулетім аздығынан тапшы са пи я н көзелдерді тістеп созып қалыңқа тартушы едім. Қызыңыздың ернін сорып жатқанда қызыл са пи я н есіме түсіп, сол екен деп тістеп сорып жібердім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ақын мылтығын тастағалы да, мылтықтан кейін сары са пи я н портфельді тастағалы да әдеуір жылдар өтіп кетіпті (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Қызыл са пи я н мен тысталған жұмсақ креслоға арқасын тіреп шалқая береді (З.Ақышев, Ақбел.).

САПҚЫР: табаныңнан сапқыр. жерг. қарғ. Табаныңнан таусылғыр, табаныңнан тозғыр, сап болғыр. Мәселен, көсеген көгергір! Өркенің өскір! Жүгермек келгір! Та ба ны ң на н са п қ ы р т. б. (Қаз. тілі тарихы). Еркек даусы: Қайыр деймін былай! О, та ба ны ң на н са п қ ы р, бассаңшы аяғыңды (С.Шаймерденов, Қарғаш).

САПОНИНДЕР [лат. saponis] зат. бот. Өсімдік глюкозидтері тобына жататын азотсыз күрделі органикалық қосылыстар. Са по н и н д е р көбік түзетін болғандықтан, өрт сөндіретін көбікті зат, сусын, сыра дайындауда пайдаланылады (Қаз. тіл. термин. тамақ.). Са по н и н д е р көптеген дәрілік өсімдіктер қабығында болады.

Бұдан қақырық түсіретін, несеп айдайтын дәрі дайындалады, жүрек дәрісі ретінде пайдаланылатындары да бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САППАС сын. 1. Жалықпай, үнемі бірдемені діттеп жүретін. Өзін әркім талай алдап кетсе де, сенуін қоймайды. Ондай са п п а с т ы таппассың (Ж.Аймауытов, Шығ.). – «Кет!» деген кім? Неге үндемейсің? – Әлгі бір Сайран дейтін са п п а с. – Сайран? – деді Сәуле (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Енді Дәмешпен де күндес болғың келді ме? Ту, са п п а с! – деді Бейсенбі (М.Әуезов, Қараш.). 2. Әккі, айлакер. Бір түнде он сайдың басын бір сайға қосқан әйгілі са п п а с ұры сақының үйінде өмірінде көрмеген сый-құрметті көріп, қона түнеп жатады (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

САППАСТЫҚ зат. жерг. Оңбағандық, нақұрыстық, есуастық. Сақал сатқан са п п а с т ы қ т а н сақтасын, Әпермей-ақ қойсын жүлде ақ шашың (М.Әлімбаев, Көңіл.).

САПРОПЕЛИТ [грек. sapros – шіріген, relos – балшық, тұнба] зат. геол. Қарапайым жәндіктер мен төменгі сатыдағы өсімдіктердің қалдықтарының өзгеруінен қалыптасқан қазба көмірлер тобы. Құрамы және органикалық заттың ыдырау және өзгеру сипаттары тұрғысынан ірі-ірі үш класқа – байырғы са п р о п е л и т т е р г е, сапропелит-гумиттерге және гумит-сапропелиттерге – жіктеледі; ұшпа заттар шығымдылығы 60-90%; сұйық отын алынатын шикізат (Қаз. тілі термин. Геология).

САПРОПЕЛЬ [грек. sapros – шіріген, relos – балшық, тұнба] зат. геол. Негізінен органикалық заттар мен су организмдерінің қалдықтарынан тұратын, тыңайтқыш ретінде пайдаланылатын су қоймаларының түбіндегі органикалық тұнба. Са п р о п е л ь – тұщы су қоймаларындағы минералдық-органикалық шірік тұнбалардың жиналуы (құрамында кемінде 15 пайыз органикалық заттар болған жағдайда) кезінде қалыптасатын процесс (Қаз. тілі термин. Су.).

САПРОФАГ [грек. sapros – шірік, phagos – обыр, жемір] зат. зool. Өзге жануарлардың шіріген қалдықтарымен қоректенетін жануарлар (Қ.Құрманов, Физ. геогр. термин. сөзд.).

САПРОФИТТЕР [грек. sapros – шіріген, phyton – өсімдік] зат. зool. Жануарлар өлекселері мен өсімдіктер қалдықтары, әртүрлі организмдердің алмасу өнімдері, яғни «өлі» органикалық субстраттармен қоректенетін гетеротрофты микроорганизмдер. Са п р о ф и т т е р табиғатта көп тараған және ондағы зат айналысына қатысып, өлі органикалық заттарды

ыдыратады. Негізінен олар уытты микробтар емес, бірақ кейбір жағдайда уыттылық қасиет көрсете алады (Қаз. тілі термин. Биология). *Сапрофиттер* – тіршілігін жойған организмдердің органикалық заттарымен қоректенетін өсімдіктер мен микроорганизмдер. Негізінен бактериялар мен саңырауқұлақтар (Қ.Құрманов, Физ. геогр. термин. сөзд.).

САП-САЙ с ы н. *Дәп-дәл, лайықты, сәйкес*. Шаттық өмір елете ме қайғыны, *Сап-сай* болып түгелденсе бар мұны. Жаңа тұрмыс жан жарасын түлетіп, Тербетпей ме қайғылы мен зарлыны (Б.Майлин, Шығ.).

САПСАЛҒЫ¹ з а т. к ө н е. *Аузын ағашпен тиектеп қоятын көннен жасалған қалта, сайман салғыш дорба*. Рақымғали шебер сапты өзі мүйізден жасап, оны *сапсалғы* арқылы пышаққа бекітеді екен («Мәдениет және тұрмыс»).

САПСАЛҒЫ² з а т. ж е р г. **1.** *Ұсталардың темірді қысып тұратын құралы*. **2.** *Мал пішу кезінде жыныс бездерін қысып ұстап тұруға арналған ұзындығы бір қарыс, айыр ағаш құрал*.

САП-САЛҚЫН с ы н. *Сұп-суық, мұздай*. Көлдің суы етіңнен өтіп сүйегіне жетердей *сапсалқы* н, шың басқан құмды жаға да мұздай (І.Есенберлин, Айқас). Сімірсем, көже орасан қышқылтым және *сапсалқы* н (С.Мұқанов, Алдабергенов тур.).

САП-САЛМАҚТЫ с ы н. **1.** *Біраз салмағы бар*. Сол жерге екі-үш айдан кейін белуардан келетін басы *сапсалмақты* бидайық өсіп шықты (Ө.Қанахин, Жер бас.). **2.** а у ы с. *Байсалды, ұстамды*. Алтын сағатты төс қалтама салуым мұң екен, *сапсалмақты* адам сияқтандым да қалдым (С.Шаймерденов, Өмір.). Бағанадан ауыз жаппай сөйлеп, күліп отырған Хайдар енді *сапсалмақты* бола қалды (С.Мұратбаев, Көкорай). Мінезі де *сапсалмақты*, бұрынғыдай алысып-жұлысу жоқ, аяғын сәнмен басатын болған (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

САПСАҢ: сапсаң-сапсаң етті. *Сапсаңдады, селтеңдеді*.

САПСАНДА= е т. *Сапсаң-сапсаң ету, селтеңдеу*. Сақалы *сапсаңдаған* қарттар немере-шоберелеріне қазақтың қара шаңырақ көтеріп шыққан жері Сырдың екі жағалауы деп ұғындырады (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Шалыңыз есіңізге бір түсті ғой, апа. Атайдың *сапсаңдаған* сақалынан айналайын (Р.Райымқұлов, Жасыл.).

САПСАНДАТ= е т. *Сапсаң-сапсаң еткізу, селтеңдету*. Сақалын *сапсаңдатып* жетіп барайын десе, бұрын бір жылы сөз айтпаған соң, тағы қиын (С.Бакбергенов, Адам.). Сақалын *сапсаңдатып* қызға келді, Айтпақ боп көңіліндегі барлық мұңын (Ғ.Малдыбаев, Қалдырған).

САПСАНДАТУ *Сапсаңдат етістігінің қимыл атауы*.

САПСАНДАУ *Сапсаңда етістігінің қимыл атауы*.

САП-САП ү с т. *Қатар-қатар, топ-топ*. Қаласына Лениннің Жан-жағына елімнің Жүйіткіп күн-түн отарба, – Жас ерімнің өскінін, Майданға қызыл әскерін – Жөнелтті Қазақстаным Тұрғызып *сап-сап* қатарға (Жамбыл, Тол. жин.). Жаумен бетпе-бет кездесер жағдай туса, қыпшақтар *сап-сап* бірнеше қатарға бөлінетін (І.Есенберлин, Алмас.). Жалғыз-жалғыз бытырап, Атты солдат қаптады Торғайдың ығы, желінде, Бес жүз жаяу солдаттар, *Сап-сап* болып қаз-қатар, Үстімен мұздың жүгірді (О.Шипин, Дастан.). Таңсәріден барабан Жорыққа деп қағылды. *Сап-сап* болып жас ұлан Тауға қарай ағылды (О.Шипин, Дастан.).

САП-САРАЛА с ы н. *Бірнеше тұс аралас, ішінде сары тұс басымдау келген*. Біраздан соң қоңыраудың үні келді. Не төре, не жандарал міні келді. *Сап-сарала* киінген бір офицер: «Ат бар ма?» деп сұрайды кіріп енді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қалай біздер қапелімде аңғара алмай қалғанбыз?! Әттеген-ай, неткен аңқау, неткен аңқау жандармыз?! Келіп қапты-ау сағыныштай *сап-сарала* арман-күз (М.Мақатаев, Шығ.).

САП-САРЫ с ы н. *Қанық сары, нағыз сары*. *Сап-сары* бел. Еседі жел, Жел есед. Дала – жұмбақ Бала – жұмбақ, Кім шешед? (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол – бұрымың *сап-сары* Бидай өңді жез еді, Құдай берген бастағы Жез телпектің өзі еді (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Күз келе жатыр қоп-қоңыр, Күз келе жатыр *сап-сары*. Ой қуып жүріп өтті өмір, Күндерім өтті, көп саны (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Сап-сары* жапырақтар... Сап-сары жапырақтар... Саудырап құлап жатыр атырапқа (М.Мақатаев, Шығ.).

Сап-сары қымыз. *Жақсы пісіліп, әбден бабына келген, дәмі үйірілген, құнарлы қымыз*. Сапырулы *сап-сары* тұрмақымыз? Сылқылдатып жұтыңыз, Бір қаныңыз! Жалғыз атын қиналмай түсіп берер Жомарттықтың, қалған бір жұрнағымыз (Қ.Мырзалиев, Мөңгі

майдан). *Сап-сарықымыз* саркылмаушы еді кеседен, Отырушы едім көгеріп, шалқып көсегем. Оңымнан Айым, Жұлдызым туып солымнан, Бақытты екем жаралаған ерек пешенем (М.Мақатаев, Шығ.).

САП-САУ с ы н. **1.** *Денсаулығы жақсы, ауруы жоқ, дін-аман.* Дұрыс, дұрыс, қалыңмал қалған, *сап-сау* қызды ауру адамға беруге болмайды (М.Дулатов, Шығ.). Аю *сап-сау*, көңілі көтеріңкі еді. Көз алдында терісі үлеске түсті (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Сынбаған, бүзылмаған, бүп-бүтін.*

САПСИ= е т. **1.** *Сақалдың қаулап ұзаруы.* Күрең тымақ бас иіп Ақ сақалы *сапсиды* Бір жағынан сөйледі: «Алыс жерден жол келген Алты жасар балаға Алпыстағы шал келген... Оң батамды берейін, Өссін, балам мерейің!» (Ж.Аймауытов, Шығ.). Маңдай терін қолымен бір сыпырып тастап, шалғысын тіреп қойып, жан-жағына қарап тұрғанда, астында семіз биесі бар еңгезердей болып, *сапсиды*, шөп иесі Құныке бай келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қоспажеммен қас-көзім «сүрмеленген», Сақал өсіп, *сапсиды* түрге келген. Шірік сабан, ки мен жем иісі аңқыған Алағелең қораға кірген ем мен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Ағаш бұтақ, жапырақтарының салбырауы.* Көшенің екі жақ қапталында ну ағаш *сапсиды* (З. Шашкин, Тоқаш Бокин).

Сақалы сапсиган. а) *Сақалы қауқиып өсіп кеткен. Сақалы сапсиган* шалдар таяқтарына сүйеніп, ербиіп есік алдына шықты (Б.Майлин, Шығ.). Наурызға жиналған ел үйге толып отыр, *сақалы сапсиган* шалдар мен молда, қажылар төрдің алдында (І.Жансүгіров, Әңгім.). ә) *Жасы біразға келген, егде тартқан.* – Жоқ, жігітім, мені қинама. Қалай өтінсең де *сақалым сапсиган* шағымда өтірік айта алмаймын, – деді (М.Сәрсенбаев, Жетінші толқын). Бала-шаға емес, *сақалы сапсиган* адамға «бұ қалай?» дегеннен зор зәбір болмаса керек (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). – Ликбез деген оқуда жастармен бірге *сақалы сапсиган* мен сияқтылар да оқып жүр, – деді (А.Нұғманов, Құлан.).

САПСИТ= е т. *Сақалын жіберу, қаулатып өсірту.* Үлкен басын кіші етіп, сақалын *сапситып* кешірім сұрап алдына келіп отыр (О.Бөкеев, Қайдасың.). Кей ұлдар да оңбады, Сақал қойды *сапситып* (О.Әубәкіров, Сүзеген сөз).

САПСИЮ *Сапси етістігінің қимыл атауы.*

САПСУ *Сапсы етістігінің қимыл атауы.* Жүнді күбіде астық дөнінен ашытқан малма

атты көже салу арқылы жидітеді. Оны күбі ішінде аударыстырып тұруды *сапсу* дейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

САПСЫ= е т. *Иге салған теріні, жуған кірді ары-бері аударыстыру, қозғау.* Біреу малма *сапсиды*, салып иін, Салбыраңқы тартыпты жыртық киім. Енесіне иіртіп шуда жібін, Жас қатындар жыртылған жамайды үйін (Абай, Тол. жин.). Көрі кемпір шала жығылған үй ішінде, қара суық астында, малма *сапсып* отыр (М.Әуезов, Шығ.). Теріні малмамен илерде, оны жібітіп шелдейді де, бір рет суық суға жуып тазартып, одан кейін күбідегі иге салып, күн сайын бірнеше рет *сапсиды* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

САПСЫЛА= е т. *Аударыстырып, қозған жуу.*

САПСЫЛАУ *Сапсыла етістігінің қимыл атауы.* Келі түю, кір-қонды *сапсылау* (Қ.Ысқақов, Тұйық).

САПСЫЗ с ы н. *Сабы жоқ.* Бүгін де ертемен атына мініп, *сапсыз* екі күректі ер қасына ілді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Атамның *сапсыз* орағы ілулі көкте жоғары (Жұмбақ).

САПСЫЗДЫҚ з а т. *Сабы жоқтық, сап-талмағандық.*

САПТА¹= е т. *Белгілі бір құрал-сайманға, пышақ, қанжар, қылыш сияқты суық қаруға сап орнату, сап жасау.* – Отыр, шайынды іш. Одан соң мына кетпенді *сапта*, қазір мақтаның шабығына барамыз (А.Тоқмағанбетов, Жыр.). Ыбырай шылымын шегіп болғанда орақты *саптап*, шыңдап та үлгірді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Үйдің сыртында көлеңкеде отырған атасы бел орағын *саптап* қайрап жатыр (М.Дүйсенов, Мейман). Алмас қылыш асынып, Еменге найза *саптады*, Басталар қашан соғыс деп, Асығып тыным таппады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Есін жинап алған соң, Бозбала үйде жатпады; Тобышақ атты баптады, Болат сүңгі *саптады* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Атасы мен анасы Есі ауып қалған секілді. Ата-анасына зекірді, Ашуланып көпірді. Садақтарын оқтады, Сапыларын *саптады*, Көзіне ашу қаптады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Айнала біткен көк шалғын, Ортасы бұлақ қатпайды. Батыр туған ер жігіт Алмасқа берен *саптады* (Базар жырау, Шығ.).

САПТА²= е т. к ө н е. *Айту, бірдеңе деу.* Сапардың *саптағалы* жатқан жауабын Төлеуіш іліп әкетті (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

САПТА³= е т. *Іріктеу, таңдау, саралап алу.* Бәрін де ол пристав *саптап* алды, Басшыларын қағазға хаттап алды (Жамбыл, Тол. жин.).

Ұрыс-керіс тоқтады, Насырға айғай шаппады. Қай үйден кім шығады? Санап жұртты *с а п т а д ы* (Жамбыл, Тол. жин.). Қармақтарын *с а п т а с ы н*, Айтайыншы досыма. Көктем ашқан қақпасын Жаз дегенің осы ма (Т.Айбергенов, Мен саған.).

САПТАЛ¹ = е т. *Сап жасалыну (1)*. Далбай тағы да дүңк етіп, қызыл күрең тобылғыдан *с а п т а л ғ а н* қамшыны төрге тастады (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Көлемі әртүрлі балық ұстайтын *с а п т а л ғ а н* торлы сүзгіш керек (Т.Мұсақұлов, Аквариум.). Бақайшағын шағармыз, Біз де ел-жұрт емес пе ек, Азықтанып, топтанып, Болат найза *с а п т а л ы н*, Қылыш пен найза топ-толық Жігіттің жинап ірісін, Аттың жиып көлігін, Барамыз біз де аттанып (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

САПТАЛ² = е т. *Іріктелу, таңдалыну (3)*. Елу жауды жүз қылып айтып барушы жылқылардың сөзі қамшы болып, елден *с а п т а л ы н* шыққан 40-30 адам оларды қуа да алмады (Ж.Орманбаев, Жылқышы.). Сонда сенің салтыңменен Қатар түзеп *с а п т а л д ы қ* (Ж.Сыздықов, Өленд.). Полктің күші құрыстап, Қолына қызыл ту ұстап, Тайғақ кешу, тар жолда Көрсетіп ерлік майданда, Сыйлық алып, *с а п т а л ы н* Қуатты ер қаптай қаулаған (Жамбыл, Тол. жин.).

САПТАЛҒЫ з а т. ж е р г. *Қайысты ысқылап тазарту үшін ағаштан жасалған құрал*. Қайысты *с а п т а л ғ ы ғ а* салып алу керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САПТАЛУ¹ *Саптал етістігінің қимыл атауы; сап жасалыну*. Өмір дейтін – қайғыру да, шаттану, Дұшпаныңды дұшпан болып сақтану. Күмбез үйге тіреу құсап қағылып, Сом күрекке қайық сап боп *с а п т а л у* (С.Оразков, Дала.).

САПТАЛУ² *Саптал етістігінің қимыл атауы; іріктелу, таңдалыну*.

САПТАМА з а т. *Ішінен байпақ киетін, кең қонышы жуан қара санға жететін қазақы етік*. Домалаңдаған қара торы жігіттер *с а п т а м а с ы н ы ң* қоныштары салпылдап, тымақтары шолтып, айғай-ұйғай итермелесіп, боқшаларын, төсек орнын сүйрелеп поездан түсіп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Уай, шіркін-ай! Деген қансонар екен! Ай, әттеген-ай! – деп *с а п т а м а с ы н* сап еткізді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Саптам а* – қоныш, «ақ мұрт» немесе басы, сірі өкше, ішкілік сияқты бөлшектерден тұрады (Г.Раймханова, Ата көсіп). Иығына күпісін іле, *с а п т а м а с ы н* сұға сала тысқа атып шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Саптама етік. этн. *Қазақтың ерлер киетін, кең қонышты, тізені жауып тұратын, ішіне қызыл астар салып, сапалы былғарыдан қос ұлтандап тігілетін қысқы аяқ киімдерінің бірі*. *С а п т а м а е т і к* жылқының, сиырдың терісінен иленген былғарыдан, көннен тігіледі. Ол тұзу табан және қисық табан болып келеді (Шаңырақ энцикл.). Үлкен кісінің киімі де біртүрлі: басында – құлақшын, бұтында – сырмақ шалбар, аяғында – *с а п т а м а е т і к* (Ө.Қанахин, Жер бас.). Үшінші әйел – ашып атар, жатып ішер. *С а п т а м а е т і к* көрпілдек, сиыр жапасы сырпылдақ, сормаңдай ерге жолығады (Шал ақын, Өленд.).

САПТАН = е т. *Қатар түзеп, сапқа тұру*. Жау неше рет топ-топ болып *с а п т а н д ы*, Неше түрлі құрал, сауыт қаттанды (С.Сейфуллин, Өленд.). Түні бойы рота Дайындалып *с а п т а н ы н*, Таңсәріде жөнелді Атақаға аттанып (С.Сейітов, Жаңғырық). Ел-жұртым, бас қосалық, аттаналық, Әлидің жасағына *с а п т а н а л ы қ*. Қорлықтан да соғысып өлген артық, Патшадан кегімізді ап қалалық. Аттанындар-ау! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Қатар түзеп *с а п т а н ы н*, Торғайға салған көпірдің Гулетіп өтті үстінен (О.Шипин, Дастан.).

САПТАНУ *Саптан етістігінің қимыл атауы*.

САПТАНЫС = е т. *Қатар түзеп, сапқа тұрысу*. Батырлар даярланып баптанысты, Белсеніп оңтайланып аттанысты. Шіреніп үзеңгісін сықырлатып, Айтулы жерге шығып *с а п т а н ы с т ы* (С.Сейфуллин, Өленд.).

САПТАНЫСУ *Саптаныс етістігінің қимыл атауы*.

САПТАС с ы н. *Бір саптағы, қатарлас; әскер қатарында бірге болушы*. Бір-бірімізді танымайтын адамдар емеспіз, қызмет жағынан *с а п т а с*, жас жағынан тұстаспыз (А.Оразалин, Қайырлы.).

САПТАС = е т. *Сапқа тұрысу*.

САПТАСУ *Саптас етістігінің қимыл атауы*.

САПТАТ = е т. *Сап орнату, сап жасату*. Қарағайға *с а п т а т қ а н*... Төрт қырлаған көк сүңгі Толғамасам – маған серт! (Ер Тарғын). Құртқа сұлу батырға Қарағай найза *с а п т а т т ы* (Қобыланды батыр).

САПТАТҚЫЗ = е т. *Сапта орнатқызу, сап жасатқызу*.

САПТАТҚЫЗУ *Саптаматқызу етістігінің қимыл атауы*.

САПТАТУ *Саптам етістігінің қимыл атауы*.

САПТАУ *Сапта етістігінің қимыл атауы; сап жасау.* Кісі болып тәп-тәуір, Ойнап едік, әрине. Айыр күрек *с а п т а у д ы* Бұрын білдік бәрінен (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл әндері).

САПТАУ: *сөз саптау. Сөз сөйлеу, айту; сөзінің ыңғайы, нобайы.* Бердіқожаның *с ө з с а п т а у ы*, қажырлы қайраты Құнанбайға бірден ұнады (А.Әуезов, Бала Мұхтар). Білімді мен наданның айырмашылығы тек істі тындыруда ғана емес, тіпті *с ө з с а п т а у ы н а н*-ақ білінеді. Мұның себебі, білімді тек керек сөзді ғана айтады, керексіз сөзді көміп жасырады... (Қаз. дала. ойшыл.).

САПТАУЛЫ *с ы н. Сап орнатылған, дайын тұрған.* Қару-жарақ, көк найза, Бәрі даяр, *с а п т а у л ы* (Батырлар жыры). Ұшқырлы найза *с а п т а у л ы*, Қынапқа қылыш қаптаулы (Батырлар жыры). Мылтықтары оқтаулы, Найзалары *с а п т а у л ы*, Хантауы мен Бестамақ Паналаған жер еді (К.Әзірбаев, Шығ.).

САПТАЯҚ *з а т. эт. н. 1. Қатты ағаштан шауып жасалған аяқ, ыдыс.* Аликті жоқтап жұрты көп жылайды, Өлген соң жылағанға ол тұрмайды. Днепр жағасында асын беріп, Көпіршіп *с а п т а я қ т а р* быжылдайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сәкен, Көжек, Молдабай, Әкежандар Қамшы, құрық, жанторсық, *с а п т а я ғ ы м.* Не малыма қызықпай, не асыма, Қиянатсыз, дос болып жүрген шағым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Біргебай қойшы жиырма шақты саулықты қосақтап қойып, үлкен қара *с а п т ы а я ғ ы н* а бор-бор сауып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аңға шығарғанда бүркітшінің жанында аяқ бау, балақ бау, тұғыр, балдақ, томаға, *с а п т а я қ*, биялай, жеңсе бұрау (түлкі бұрайтын айыр бас шыбық), жем қалта, шыжым, пышақ, ине, тарамыс, бөлеу (бүркіт бесігі) сияқты дәнекер жабдықтары болады (Жетісу энцикл.). Қымызды *с а п т а я қ қ а* құйып, қызарған шымшырмен бұлғай жылытқан соң Қазанғапқа ұсынады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **2. а у ы с. Стақан, тостаған.** Көңілімде қара күй Кеңес деген дара ауыл. *С а п т а я қ а* сыра құйып, Қойған соған қарауыл. Әлсін-әлсін Өгейге Қоятұғын ақырып. Келген сөзің көмейге Болатұғын мәкүрік (Қ.Мырзалиев, Танд.).

Саптаяқ желін. *Саптыаяқ тәрізді қойдың желіні* (Қаз. мал атау.).

Саптаяқтан ас құйып, сабынан қарауыл қарады. *Тым секемшіл, жоқ жерден жау іздеді (сұмдығы-құлығы бар іс-әрекет, мінез туралы да айтылады). С а п т ы а я қ т а н а с қ ы ы н, с а б ы н а н қ а р а у ы л қ а р а й т ы н* болсаң, мен билік айтпаймын (М.Әуезов, Танд.).

шығ.). – *С а п т ы а я қ қ а* маған *а с қ ы ы д ы* да, *с а б ы н а н* олар *қ а р а у ы л қ а р а й д ы*. Ералин отыртып кетті ғой! Мөрді қолыма бергенмен, маңайымды Аманның адамдарымен қоршап қойды... – дейді Жақып Ермекбайға (Ғ.Мұстафин, Танд. шығ.).

САПТАЯҚ-САПТАЯҚ *с ы н. Бірнеше саптаяқ, өте көп, мол.* Аңшылар күндіз жан-жаққа бытырап, аң аулауға кетеді де, кешкілік от басында бас қосалды. Бір жағында түлкі, қарсақ, қасқырдың терісіне шөп, сабан тығылып жатса, бір жағында қоңыр аңдар сойылып, *с а п т а я қ-с а п т а я қ* қара қуырдақ, табақ-табақ ет тартылып жатады (Ж.Бабалықов, Қыран).

САПТИЯН *з а т. с ө й л. Сапиян.* Аяқта *с а п т и я н н а н* оюлы етік, Бұрынғы жұжықтығы естен кетіп, Жұмсап тұр біріне ұрсып, бірін ұрып, Ақырып малайларға, әмір етіп (А.Байтұрсынов, Шығ.).

САПТЫ *с ы н. Сабы бар, сапталған.* Тобылғы *с а п т ы* қамшы алып, Тұмар мойын ат мініп, Қоныс та қарар ма екеміз (Ақтамберді жырау). Сексеуіл станциясында көрсеткен ерлігі үшін алтын *с а п т ы* қылышты басшылары сыйлыққа берген (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Бері қарай бет қойған бұғыларға қарап тұрып, қарағай *с а п т ы* найза ұстаған қалың қол әскерді елестетті (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Көтеріп күміс *с а п т ы* қылыш беріп, Батырға Шаймердендей тиді ерік. Алматы, Қараталды қорысың деп, Өзіне жоспарлы жер берді бөліп (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

САПТЫАЯҚТАЙ *с ы н. Саптаяқ сияқты.* Ай, айтамын, айтамын, Мінген атың айтамын, Ойнай басқан аяғын, От орнындай тұяқтым, Қиғаш қамыс құлақтым, *С а п т ы а я қ т а й* еріндім, Сарымсақтай азулым, Саурынын кере жараған, Кекілін қыздай тараған, Тостаған көзді торыны Топ тарқамай мін-сана (Бұқар жырау, Жыр.). Ор қояндай қабақты, Қиған қамыс құлақты, Сары мысықтай азулы, *С а п т ы а я қ-т а й* ерінді, Қидасын көрі жілікті, Омырауы ескітей, Ойынды еті бесіктей, Табаны жалпақ тарланды Таңбалап мінер ме екеміз (Ақтамберді жырау, Жыр.).

САПТЫҚ *с ы н. Сапқа қатысты, саппен байланысты.*

Саптық байқау. *ә с к. Саптың жарғы талаптарына сәйкес жүргізілетін бөлімнің (кеменің, бөлімшенің) жеке құрамының байқауы.* *С а п т ы қ б а й қ а у д а*, сондай-ақ, әскери қызметшілердің сыртқы түрі, жабдықталу жағдайы, қару-жарағы, соғыс және басқа техникасы тексеріледі (Қаз. тіл. термин. Әскери.).

Әрбір *саптық байқау* бөлімнің (кеменің, бөлімшенің) жеке құрамының салтанатты шерумен өтуімен аяқталады. *Саптық байқау* ды тікелей бастықтар немесе инспекторлық тексеру жүргізуге тағайындалған адамдар жүргізеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Саптық дайындық. әс.к. *Әскери қызметшілерді тәртіпке үйрететін, оларда жоғары саптық бойы түзету, үлгілі әскери тұр, саптық тәсілдерді жылдам және дәл орындай алу* ды қалыптастыратын, ширақтыққа, ептілікке және шыдамдылыққа дағдыландыратын басты әскери пәндердің бірі. Сонымен қатар *саптық дайындық* бөлімшенің саптық үйлесімділігін қалыптастырады, оларды оңай басқарылатындай етеді және әскерлердің ұрыстық әзірлігін жоғарылатуға ықпал етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Саптық дайындық* элементтері тактикалық сабақтарға атыс және дене тәрбиесі дайындықтары элементтерімен тең түрде кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Саптық мәшинелер. әс.к. *Құрамына автомобильдер, шынжыр табанды және дөңгелекті тартқыштар, транспортерлер мен тракторлар, әскерлік автотрактор кіретін техникалық мәшинелерінің бір тобы.* *Саптық машиналар* тобына жақсы, техникалық ақауы жоқ мәшинелер бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САПФИР [грек. sapphios] з а т. з е р г. *Мөлдір, түссіз немесе көк түсті болып келетін асыл тас.* Зергерлік жұмыстарда *сапфир* деп, корундтың қызыл түсінен (лағыл) басқа кез келген түсті кристалдарын айтады. *Сапфир* жасанды жолмен де алынады (Қаз. тілі термин. Кен.). Зергерлікте қызылдан басқа барлық боялған мөлдір корундтар *сапфир* деп аталады (Қаз. тілі термин. Химия).

САПЫ¹ з а т. *Кішкене өткір қылыш, семсер.* Ақан танысып келе жатқан қызды жалғыз өзі Құлагерімен алып қашады. Қыз қалайда разы болмайтындығын айтқан соң, алдында келе жатқан қыздың сүбесіне *сапыны* сұғып алып, бір томардың қабағына тастап кетеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Есік ақырын ашылып, Жантас тұра қалады, қолында жалаңаш *сапы* (М.Әуезов, Шығ. жин.). Мекештің өзге ұрылардан ерекшелігі: тек жылқы ұрлайды, жалғыз аттанады; сойыл, *сапы*, омырмалы берденка, алты атар – төртеуін бірден асынып жүреді (Ғ. Мұстафин, Көз көрген). Күйек сақал біреуі жалт еткізіп қынынан *сапы* суырды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Атасы мен анасы Есі ауып қалған секілді. Ата-анасына зекірді, Ашуланып

көпірді. Садақтарын оқтады, *Сапыларын* саптады, Көзіне ашу қаптады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Нағанын алып қолына, *Сапысын* байлап беліне, Кетті батыр еңбектеп (О.Шипин, Дастан.).

САПЫ² сы н. с ө й л. **Сап.** Сары алтын, *сапы* меруерт қарағым-ай, Көргенде жамалынды көңілім қош (Ақан сері, Шығ.).

САПЫДАЙ сы н. *Сапы сияқты.* Ашу қысып булыққаннан Әзбергенді боқтап жіберіп, қынынан *сапыдай* ұзын қара пышағын суырып алған (М.Әуезов, Шығ.).

САПЫЛДА= е т. *Сап-сап етіп қатты сөйлеу, самтылдау.* Шымырбек тағы да *сапылдай* жөнеліп еді, Шегебай зірк етіп, оның сөзін бөліп тастады (Б.Тілегенов, Көктем.). Біреу сөзін бөліп жіберетіндей Әмір сөзін *сапылдап* асыға айтты (Қ.Исабаев, Жолдас.).

САПЫЛДАҚ сы н. *Сап-сап етіп қатты сөйлейтін.* Біз жаңашыл болған болып, өйтуте рұқсат етпейік деп әрекет жасап едік, *сапылдақ* жеңгем көнбей қойды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Мінез көрсететіндер мұнда да жетерлік екен, не іске, не күшке жоқтар, *сапылдақ*, тақылдақтар толып жатыр (Р.Токтаров, Ертіс.).

САПЫЛДАС= е т. *Қатты сөйлесу, самтылдасу.* Өз ерінен басқа еркекпен *сапылдасып* сөйлесе қоймау – бүкіл қазақ әйелінің дәстүрі (Майдан.).

САПЫЛДАСУ *Сапылдас етістігінің қимыл атауы.*

САПЫЛДАТ= е т. *Қатты сөйлету, самтылдату.* Жарыққа ілім, білім жаңа Шықты Арасын аспан, жердің жақындатқан. Жетпейтін мың жылда да жерге жүріп, Дыбысты сыбырлаған *сапылдатқан* (Айтыс).

САПЫЛДАТУ *Сапылдат етістігінің қимыл атауы.*

САПЫР= е т. **1.** *Қымызды бабына келтіру үшін, дәмін үйіру үшін ожаумен қайталап құю.* Аузымен орақ орып, бәрін де етер, Қымызды шара-шара *сапыр*, інім. Ет пенен қымыз беріп сөйлеп көрсен, Айтқаның жұртқа балдай татыр, інім (А.Байтұрсынов, Шығ.). Суы тұнық шөбі қау, Жалғыз ғана жиен жау Бағланды жеп еті бал, Сары ала қазы, жая, жал, *Сапырып* қымыз ішкенсің (Дулат Бабабайұлы, Замана.). Бекболат жігіт жіберіп, дереу үлкен үйінен қымыз алдырып, өз алдына дастарқан салып *сапыра* бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жатырмыз Қоңыраба сазды жайлап, *Сапырып* сары қымыз, бие байлап. Шіліңгір ыстық та емес, суық та емес, Самал жел қоңыр салқын тұрған айдап (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Желге ұшыру,*

тазалау. Қаза қылмай бірде-бір таң самалын, Қызыл қырман *с а п ы р д ы* ол қашан мың. Күз деген - әрі диқан, әрі малшы, Тонын жаман деменіз малшы ағаның (М.Мақатаев, Шығ.). **3. а у ы с.** *Алай-түлей ету, астан-кестеңін шығару.* Күнге күйіп, топырағын жел *с а п ы р-г а н* аңызға сонау көз ұшына дейін созылып жатыр (Т.Шаханов, Көгілдір.). Жалаңаяқ қалпы, таң атпастан талай жолдың шаңын *с а п ы р г а н* секілді, тізеге дейін боз тозақ (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Елді судай *с а п ы р г а н*, Белшесінен батырған, Шілдеде мұзды қатырған, Толыны төгіп шайқаған Берілді тізгін лаңға (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4. а у ы с.** *Көпіртіп асыра сөйлеу, көйту.* Отағасы-ау! Бала-шағаның алдында былық-былапыт сөздерді *с а п ы р ы п* сөйлеуіңді қой. Қайдағы құдай атқан сөздерді естіп өскен ұлыңда қандай әдеп болады, қызыңда қандай қылық болады?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Өскен соң өз қызыңдай бауыр басып, Қымыздай қазақ тілін *с а п ы р а с ы ң* («Егемен Қазақстан»). **5. а у ы с.** *Қаржыны оңды-солды, есепсіз еркін жұмсау.* Аспирантураға барамын деуің ғылымды емес, мол ақшаны аңсау ғой, сөйтіп *с а п ы р ы п* өтпексің ғой дүниеден (Ш.Хұсайынов, Қызыл жалау). Шамаң келсе өке жолынан тайма, төңірі баққан қозысын қасқыр жемейді, оңды-солды *с а п ы р ы п* жүре бер (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ақшаны көп табатын біреуге тұрмысқа шығу, сөйтіп жақсы мен жайсаңның ортасында дүниені *с а п ы р ы п* жүру, оның арманы – осы (Б.Аманшин, Жар мұңы). Мырзаға: «Барлығыңды асыр!– деді,– Судай ғып мал шіркінді *с а п ы р*,– деді.– Патшаның уәзірі мен ханымын қосып, Қонаққа бүгін кешке шақыр!– деді (Ә.Найманбаев, Шығ.). **6. а у ы с.** *Шешен сөз айту, өлең шығару.* Күмілжіп, күйің келмей тұр ма, жаным? Қояйын бір *с а п ы р ы п* жыр қазанын. Біле ме жұрт, білмей ме, бимағұлым, Тарғыл тасты таулардың бір қазағын (М.Мақатаев, Шығ.). Өлеңі тербеп өлке құм қиырын, Қиялы шарпып өткен шың биігін. *С а п ы р г а н* Жетісудан сабаз ақын, Тебіреніп теңіз ойдың тұңғығын (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Өтірікті [өсекті] судай [шындай] сапырды. *Жалған сөзді есе сөйледі, екілене айтты.* Анау ортадағы қаба сақал *ө ті р і к ті с у д а й с а п ы р ы п* отыр (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Сыртыңнан *ө с е к ті с у д а й с а п ы р а т ы н*, басыңды бөлеге батыратын. Түймедейді түйедей ететін, Ағыңды күйедей ететін (Қ.Бекхожин, Дала.). *Ө ті р і к ті ш ы н д а й* ғылып *с а п ы р г а н* Азат ойға ажал болып ақырған. Заманада өмір сүрдік қайтейін Арман әні біз айтатын ақырғы ән (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

САПЫРҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта сапыру.* Алдындағы кеспесі сақылдап қайнап тұрғандай қасықпен *с а п ы р ғ ы ш т а п т ы* нышы кете бастады (Е.Мырзахметов, Медет).

САПЫРҒЫШТАУ *Сапырғышта етістігінің қимыл атауы.*

САПЫРМАЙЫМ с ы н. *Екіжүзді, парықсыз.* Кей жерлерде тарихқа қайта оралған ұлттық қайраткерлерімізге құрмет көрсетуде де әлгі *с а п ы р м а й ы м* саясат қайта бой көрсете бастады (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

САПИРТ= е т. *Қымыз, шұбатты бабына келтіріп, дәмдендіру үшін қайталап өз-өзіне құйдыру.* Төсектің аяқ жағын ала, жорға Жұмабайға қымыз *с а п ы р т ы п* Күңке отыр (М.Әуезов, Абай жолы). Тыстан үнсіз ызамен жас келіншек Зылиханы шақырып келтіріп, шұбат *с а п ы р т ы п*, еркектерге ұсынды (М.Әуезов, Шығ.). Қамар әкелген қысырдың қымызын Шаймерденге *с а п ы р т ы п*, бір кесе қымыз ішті де, төрде ілулі тұрған домбыраны алды (Д.Әбілев, Арман).

САПИРТУ *Сапырт етістігінің қимыл атауы.*

САПИРУ *Сапыр етістігінің қимыл атауы; бірнеше қайтар төгу, ағызу, құю.* Жаған күміс шара мен алтын кесені әкеп, төменірек тізе бүкті де, иісі аңқыған сары қымызды күміс ожаумен *с а п ы р у ғ а* кірісті (І.Есенберлин, Алмас.). Ішіп алсаң сар қымыз, *С а п ы р у ы н* келтіріп (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай).

САПИРУЛЫ с ы н. *Сапырып дайындап қойған.* Нарбота домалақ қара торсыққа Мұқанбай үйінен *с а п ы р у л ы* сары қымыз толтырып әкелді (С.Омаров, Қиыр жол). Біз тоқтаған өрісі толы қойлы ауылдар, одан бір көш төменде сары қымызы *с а п ы р у л ы* Шотан жылқышылары да сыртымызда қалды (Е.Тұрысов, Келіншектау.). *С а п ы р у л ы* сапсары тұр ма қымыз? Сылқылдатып жұтыңыз, Бір қаныңыз! Жалғыз атын қиналмай түсіп берер Жомарттықтың, қалған бір жұрнағымыз (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

САПИРЫЛ= е т. **1.** *Қымыздың, шұбаттың қайырмаланып өз-өзін құйдырылуы.* Жағалай жайылған көп дастарқандар ортасынан алтыжеті жерден *с а п ы р ы л ы п* жатқан қымыз бар (М.Әуезов, Шығ. жин.). Шыңғыс қонақтарын ертіп үйіне оралды да, қайтадан дастарқан жайылып, қымыз *с а п ы р ы л ы п*, тағы мәжіліс басталды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Сынып зәрлі қаһары, Қалшылдап қайтқан көрі ашу. *С а п ы р ы л а* ағып барады, Сары алтындай сары су (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2. а у ы с.** *Алай-түлей етілу, астан-кестеңі шығу.* Әлем тыныш

болса екен арт жағымда, Алға шеру қозғалыс тартқанында. Егін өсіп, ел жайлап жатса болды, *Сапырылым ай* мұхиттар жатқанымда (М.Мақатаев, Шығ.). Сағым дала талтүсінде *Сапырылған* жаңа ағыстар. Ата-баба тамы үстінде Қалғиды тек қара құстар (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** а у ы с. *Аласапырандану, қымқуыт болу, сапырылысу*. Қолымда болғаннан соң дутың, қағаз, Алғашында аңырып жүрдім біраз. *Сапырылған* дүрмекке ере алмадым, Астымда жалғыз бие, ол да буаз (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САПЫРЫЛУ *Сапырыл етістігінің қимыл атауы.*

САПЫРЫЛЫС = е т. **1.** *Өзара былығып, араласып кету, бейберекет қозғалу.* Тарс-тұрс, ерсілі-қарсылы *сапырылысып*, еденге былш-былш қақырынып, сіңбіріп, самбырлап сөйлесіп, үйді бастарына көтерді (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Астан-кестеңі шығып, шымшытырық болу.* Таң атқалы есікке де тыным жоқ, *сапырылысқан* жұрт, бірі кіріп жатса, бірі шығып жатыр (З.Шүкіров, Қиын түйін). Өйткені халықтың ғасырлар бойына *сапырылысқан* болмыс, танымның ең бір талма тұсы сол халық авторлығымен қойылған елді мекен, жер атауларында жатыр (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

САПЫРЫЛЫСТЫР = е т. *Өзара былықтырып, араластыру.* Бірауыл мен екінші ауылды араластырып, бірімен-бірін *сапырылыстырып* қоныстандыру керек (Б.Майлин, Шығ.). Әккі барымташы үйірімен жылқы алмайды, айлап жүрсе де, бірін-біріне *сапырылыстырып*, ізден жаңылдырып кетеді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

САПЫРЫЛЫСТЫРУ *Сапырылыстыр етістігінің қимыл атауы.*

САПЫРЫЛЫСУ *Сапырылыс етістігінің қимыл атауы.*

САПЫРЫНДЫ с ы н. *Аумалы-төкпелі, шым-шытырық.* Қайтейін күн туған соң *сапырынды* (М.Әуезов, Тол. жин.).

САПЫРЫС = е т. **1.** *Қымыз, шұбатты қайта-қайта құйысу.* **2.** а у ы с. *Көпіртіп асыра сөйлесу.* Екі таныс сыр *сапырысып* отыр (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

САПЫРЫСТЫР = е т. *Араластыру, сапырылыстыру.* Жанары тым өткір екен, үні де сыңғырлап тұр, бейне күміс ақшаларды уыстап салып, *сапырыстырылған* секілді (Д.Досжанов, Жібек.).

САПЫРЫСТЫРУ *Сапырыстыр етістігінің қимыл атауы.*

САПЫРЫСУ *Сапырыс етістігінің қимыл атауы.*

САР¹ е л і к. *Сұйық затты құйып кеп жібергенде шығатын дыбысты бейнелейтін сөз.*

Сар етті. *Бірден құйылып не төгіліп кетті.* Кіре бергенде ауыз үйден бірдеңе *сар ете* қалды (Е. Қонарбаев, Түнгі от). – Ойпырай, *сар етін* өңешіңізге құйылып кетті ғой, мен де сөйтіп көрейінші, – деді (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

САР² с ы н. с ө й л. **Сары.** Сөзі өткір көктен түскен жай оғындай, Иранның суын жұтқан болатындай, Мөңіреген *сар* садақтың дауысындай, Аққудың үн шығарған қанатындай, Дүниеден ақын өтпес олақындай (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.). Селт етпейді дала да, Сағымданып *сар* жондар... Ауданменен арада «Көрсай» деген аңғар бар (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Басып өтіп *сар* белді, Шашанбайдың бидайын, Жыланшық, Аққұм, Айыркүл, Дауқара, Кембай көлдерді (О.Шипин, Дастан.). Сарыарқаның *сар* белін кесіп ұштық, Сары желін бұрғыдай тесіп ұштық. Сарыарқадан кен байлық мол шығады, Отанның байлығы көп десіп ұштық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сар бала, қара қазан қамы үшін. *Отбасы, бала-шаға қамы үшін, амандығы үшін.* Ысқырып қыс келеді қылыш алып, Жан-жағың жаланған жау қаруланып. *Сар бала, қара қазан қамы үшін*, Қонысқа орнығыңдар қайтып барып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ал, әлеумет! Алғанын ала берсін, қалғаны қалар деп, үйді-үйлеріңізде тыныш отыра бересіздер ме? Жоқ, сендер де жан екенінді, ел екенінді білдіріп, тіршілік қылып, *қызыл қарын, сар баланың* қамын етесіздер ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Қамы үшін *қара қазан, сар баланың*» Деместен «бас кесіліп, қор боламын», Қаптаған көк қаруға ол да шықты Түбінде «Жасқұс» пенен Жанқаланың (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.).

Сар барқын дала. б е й н. **Сары барқын дала** (*шөбі саргайған, бірдей барқын тартқан далалық жер*). Көшелі сары ат күзгі *сар барқын даладан* еміс-еміс қылаңытып, тайпалта жорғалап барады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Сардала [жазық, жапан]. Сарыдала. а) *Ұшықиырсыз, шексіз, ұзаққа созылған жазық жер.* Сандалды *сардалада* су таба алмай, Шөлдеген жұрт қайтеді бос қамалмай (Абай, Тол. жин.). Үстінде жатсаң, тұрсаң өз еркіңде Сайраңдап *сардаладан* өте шықты-ай. Жетісу шартараптан құйылысқан, Сай-сала талай бұлақ жиылысқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Көсілген *сар жазықта* сағым самғап, Жол

берді Әмірханға қойнын ашып, Соқпаққа соқыр сорпа түсіп алып, Жіберді жетек атқа қамшы басып (И.Байзақов, Танд. шығ.). Бір соққан желден қалмайтын, Болмайды мұнда тал нәзік. Басқалар іздеп бармайтын, Жайылма деген *с а р ж а з ы қ* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Ә) *Туған жер*. Абақтыда айды, күнді жаңылдым, Сарғайдым ғой, *с а р д а л а м д ы* сағындым. «Қарашығым, құлыным!» – деп зарлаған Алыстағы сорлы анамды сағындым (М.Жұмабаев, Шығ.). Көңілдегі бұлағым, Бүгін қайна, лақылда! Тақылда, тіл, тақылда! Көгеріп тұр *с а р д а л а*, Гүл бітіп тұр тақырға (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сар желді. *Бірқалыптен ағындата, көсіле тартты. Сар жел іп*, Сары өзекті өрлеп өтіп, Ешкіөлмес, Текеліге жатты бекіп. Күн бұрын азық-түлік қамдап алды, Екі қоржын төрт басы толған ет қып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Сар желіс. *Ағыны құшті қатты желіс.* Жануардың екпіні қатты екен, арқасына қамшы тигізбей ауыздығын шайнап, *с а р жел іс ке* салды да отырды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Атқа отырғанша шаналар ауылдан әлдеқайда ұзап кеткен еді, көк дөненнің *с а р жел іс іне* салып зулап келеді (С.Сейтхазин, Хадиша).

Сар жол. *Ұзақ, қашық жол.* «Самарқанның *с а р ж о л ы*», «Бұланаидың тар жолы» дегені – бәрі Шыңғыстың сапарын көрсеткен сөз (Абай, Тол. жин.).

САРА [ир. سره] с ы н. **1.** *Таза, араласпаған, сұрыптап алынған.* Кешсең кеш, кессең, міне бас, Шарифат жолын *с а р а* деп, Даңғыл жатқан сар сарнап-ай, Жарлы менен байға да-ай (Бес ғасыр.). **2.** *Ашық, айқын, таза, анық.* Пиғылы бұзық қараны *С а р а* деп болмас құр ақтан (Айтыс). Түсі қара бодранмен ісі *с а р а*, көңілі кіршіксіз, әділет жолына айнымай бас тіккен адамдардың үндері құлағына келіп құйылды (С.Мәуленов, Жұлдызды.). **3.** *Асыл, жақсы; мәйек.* Өлең – сөздің патшасы, сөз *с а р а с ы*, Қиыннан қиыстырар ер данасы (Абай, Тол. жин.). Ай, Абылай, Абылай, Қатын алма қарадан, Қара тумас *с а р а д а н*. Қатын алсаң қарадан, Алды кетпес баладан, Арты кетпес жаладан (Бұқар жырау, Жыр.). Хош болшы, уәзірлерім, қараларым, Сасқанда ақыл тапқан *с а р а л а р ы м*. Орныма көзім барда хан сайлайын, Рұқсат етсеңіздер, жарандарым (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сұр мерген аң *с а р а с ы н* атар таңдап, Шығады жүзден жүйрік, мыңнан саңлақ, Кескінсіз, кесірткеге суырмайды, Қылышын қынабынан алтын балдақ (Базар жырау, Шығ.). **4.** *Жеке-дара, ерекше, үздік.* Келінде де келін бар *с а р а* келін, Кей келін ас бермейтін қара келін, Кез

келгенге түсіріп құрмет еткен, Анамыздай болмай ма мына келін (Шал ақын, Жыр.). Тоғайға *с а р а* біткен құба талмын, Абайла, сөзден оқыс құлатармын (Айтыс). Сөзі терең, Пенденің көрген жаласын. Құдай айдап келген ғой Батырлардың *с а р а с ы н* (С.Қамалов, Әңгім.). // *Парық, парасат, ақыл.* Құдайдың мейірім-шапағатына үміт еткеннен кейін өз бәйіттерін Әдиб Ахмед дәстүрді бұзбай, Мұхаммед пайғамбарға арнап, ол туралы айтарын «ақыл-ой мен ар-ожданның *с а р а с ы м е н*» ұғып алуға шақырады (Қаз. дала. ойшыл.).

Сара жол. *Міндет-мақсаты айқын бағыт, бірден-бір дұрыс бет алыс.* Жақсының айтқан ақылы, Қазулы *с а р а ж о л м е н* тең. Жаманға айтқан ақылың Ағып кеткен селмен тең (Шал ақын, Жыр.). Кешсең кеш, кессең, міне бас, Шарифат *ж о л ы н с а р а* деп, Даңғыл жатқан сарнап-ай, Жарлы менен байға да-ай (Бес ғасыр.).

Сараға салды. *Бір жүйеге, ретке келтірді.* Күш жинап, құрысқан тақымын жазды, шапқан аттай жүйткіген үздік-үздік ойларын бір *с а р а ға с а л ы п* жинақтай бастады (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Сара тілді. *Екі жара, тік кесіп түсті.* Жендеттер әзірейілдің саусағындай, Ешбірі мізір емес бейілі жібіп. Аластап қараша үйді ұшықтатып, Сонымен киіздерді *с а р а т і л і н* (І.Жансүгіров, Танд.).

Сара тілік. *Уақмалдың құлағына салынатын айқын, түзу тілік ен.*

САРАБДАЛ с ы н. **1.** *Байсалды, жайбарақат, салмақты.* Сырбаз, *с а р а б д а л* ағаның сырсымбатынан дәйім де мөлдірлік аңғарылатын (Ұ.Бағаев, Дала.). Аяздай қарыған ауыртпалық үстінде Мұрат сабырлы *с а р а б д а л* мінезден ауытқымады (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Әңгіме басы *с а р а б д а л*, Аяғы кетті ұласып, Бар шаруадан хабардар, Сөйлестік ұзақ сыр ашып (Ғ.Қайырбеков, Өлең.). **2.** *Әбден ысылған, көнігі, машықты.* Сол күннің ертеңінде сөз бойынша Төлегетай, Қайса, Алакөз сияқты ителгінің жиырма неше *с а р а б д а л* жігіттері Зуқаның ауылының үстіне жиналды (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

САРАҒАШ з а т. ө с. <лат. berberis> *Буіктіміз 2–3 м-дей, басында қара қызыл түсті жидегі (қарақат) бар, әр жерге шоқ-шоқ болып өсетін тікенді бұта.* Ернеулеген жолдың дәл жиегінде тығыз боп өскен екі-үш түп *с а р а ғ а ш* бар (М.Әуезов, Қараш.). Есіл өзенінің жағасында ойдым-ойдым боп бітетін тал, шетен, *с а р а ғ а ш*, қайың, аршалардың жазғытұрымғы жасыл жапырақтары сарғылттанып қалған (І.Есенбер-

лин, Қаһар). Бұл жерде тікені көп оңтүстік *сар-ағашы* (барборис) қалың өседі (Б. Мұханов, ... Қазақст. өсімдік.).

САРАДЖА: *сараджа қойы. Ұяң жүнді, құйрықты қойдың тұқымы.* Қылшық жүнді қойдың ішінде жоғары сапалы жүн беретіні – *сараджа қойы* (Шопан серігі). *Сараджа қойының* тұқымы Ақтобе облысының төрт ауданында өсіру үшін қабылданды (Жаңарған өлке). *Сараджа қойлардың* қошқарларын қазақтың қылшық жүнді құйрықты қойларының аналықтарымен будандастырып, оларды жүнінің сапасын жақсартып, кілем тоқитын жүн алу үшін пайдаланады (М.Жұмағұлов, Қой шаруаш.).

САРАЗБАН *з а т. з о о л. ж е р г. Бүйге ұқсайтын қоңыздың бір түрі.* *Саразбан-ның* аяқтары ұзын, шыбын-шіркей жейді, күріш еккен жерде көп болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САРАЙ [ир. *سرای*] *з а т. 1. Хан, патша отыратын әсем де салтанатты ғимарат, зәулім үй.* Отырардың сәулетті *сарайлары* мен көк жасыл алқаптары аяқ астында қалды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Бекіністің ішінде сұрғылт кірпіштен қалаған бірнеше әсем *сарайлар* салынған екен (І.Есенберлин, Алмас.). Хандар киген қамқа тон Шүберек болар тозған соң. Еңсесі биік кең *сарай* Мортық болар бүлген соң (Бұқар жырау, Жыр.). Жасатты қисабы жоқ неше *сарай*, Дүниеден Әмір патша байлығы өтіп, Бір қырлы, сегіз сырлы бір бекзада, Патша боп тұрып қалды көмал жетіп (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2. Көп бөлмелі етіп салынған үлкен үй.** Сол кездегі өзім сабақ берген мектеп те басқа, үйлер де басқа, толып кеткен бір кең *сарайлар* (С.Сейітхазин, Хадиша). – Мүмкін, бір кезде Совет өкіметінің әр семьяға бір *сарай* салып беруге қуаты жетер (Қ.Исабаев, Соңғы.). Бір қазақ қаладан ба, ауылдан ба? Дабылы ақша айырбас қағылғанда, Бір дорба *сарайына* алып шықты, Қуанып қапылыста табылғанға (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **3. Жолаушылар тоқтайтын қонақжай.** Дәм айдап кеп отырмыз алыс жайдан, Кең *сарай* кездескенім, көңілім қайран. Іргеден сығаламай еркін кірдім, Демеді ешбіреуі «келдің қайдан?» (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4. Мал және астық, шөп, құрал-сайман, әртүрлі заттарды қоятын жай, құрылыс.** Бұлардан өзіміздің *сарайымыз* ана құрлы түзу, – деді сақау мешкей (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бесқалпақты қораның іші-сыртынан іздеп жүріп, пішен *сарайына* тапты. Ол кісі *сарай* төріндегі темір төсек үстінде жатыр

екен (Ж.Жұмаханов, Шұбартау.). Сұраған сөзге былай деп, Күзетші берді жауапты: – Амангелді келед деп, Кешеден бері тығып тұр, *Сарай-ға* жинап бар атты (О.Шипин, Дастан.). **5. Төбесі жабық базар.** Кең *сарай* сахарада өтті күнім, Тас болат, тар қапада шықпайды үнім (Шәңгерей ақын, Шығ.).

Жан сарайы. *Адамның ішкі сезімі, жан дүниесі.* *Жан сарайының* тереңінде жатқан, кім көрінгенге айтыла бермейтін небір құпия сырларын ақтара салғысы келді (С.Омаров, Өмір.). Гүл терген қандай жақсы, қош иісімен тыныстап сергіп, *жан сарайың* жадырап сала береді (Ә.Қалмырзаев, Ар).

Керуен сарай. *к ө н е. Тоғыз жолдың то-рабында орналасқан, сауда жасауға шыққан, тауар, дүние-мүлік артқан керуендер тоқтап, тынығатын орын (мейманхана).* Күнде *керуен* келеді бір *сарайға*, Неше бөлек үйі бар әрбір жайда. Сансыз көп саудагерлер келіп жатыр, Біреу жылда қайтады, біреу айда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ахмед Йүгінекидің үшінші сөзі «дүниенің өзгеріп тұратыны жайында» деп аталады, мұнда ол дүниені керуен түсетін сараймен салыстырады. «*Керуен сарайға* түскен көш одан әрі сапар шегу үшін түседі», – дейді (Қаз. дала. ойшыл.). *Керуен сарай* деген бар Асты-үсті бөлмелі, Ежелден елге белгілі, Делегатты жинаған Жангелдин соған түсірді (О.Шипин, Дастан.).

Мәдениет сарайы. *Әртүрлі мәдени іс-шаралар өткізілетін орын, үй.* Аудан орталығындағы *мәдениет сарайының* айналасы абырсабыр, әртүрлі жеңіл машиналар тоқайласа ошарылып жатыр (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

Неке сарайы. *Жас жұбайлардың некеге тұратын орны, салтанат үйі.* Республикамыздың көптеген қалалары мен аудандарында бірнеше жылдан бері некеге тіркеу орындары жаңаша жұмыс істей бастады, оған *неке сарайлары* қызмет етуде («Лен. жас»).

Сарайы [ішкі сарайы] сау. *Асқазаны, ас ішуі жақсы.* ...Бәріңнің де асыңды ішем...Шөженің көмейіне тас тығылып қалай қоймас енді бұл бесон күнде... Сол *сарайым сау* болса, жаңағы үн бергенінді тегіс мұрныңнан тізіп тұрып, бір күн түстік, бір күн қонақ асы жеймін... – деді Шөже жырау (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Ойбай, белім-ау, осына бір келіннен-ақ өлер болдым, мені ылғи кептіреді де жүреді. Ойбай, белім-ай, *сарайым сау*, қарағым, тек белім, белім, – деді Олжай Сәулеге (Ә.Әбішев, Таңд.).

Сарайды ашты. *Рақат күйге бөледі, таза ауамен дем алды.* Жұпардың *сарайды ашып*

жақсы лебі, Ерге әйел: «Маған сырға тақшы!» – деді... Бұйымдар жатыр құйттай балықтардай, Оны енді ақыл емес, ақша іледі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Мұндай елді кезу арман, *С а р а й д ы а ш а р* дала аптабы. Жусан исін сезіп алдан, Жазар аттар қанаттарын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Анар – жұлдыз, ақық ай, арайлы аспан, Сендерсіңдер түнгі әсем *с а р а й д ы а ш қ а н*. Сендер жайлы шертіліп талай күйлер, Сендер жайлы жазылды талай дастан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Спорт сарайы. *с п о р т. Спорттың әр алуан түріне машықтандыратын және әртүрлі сайыстар өткізілетін орын, үй.* Жаңа құрылыстар ішіндегі ең ғажабы – *с п о р т с а р а й ы*, оның салынуын, ішкі-сыртқы сұлулығы мен кереметін сөзбен айтып суреттеп шыға алмайсың (Ә.Жәмішев, Дала.). Бұл күндері Алматыдағы Октябрьдің 50 жылдығы атындағы *с п о р т с а р а й ы н д а* допты хоккейден үлкен турнир өткізілуде («Спорт»).

Студенттер сарайы. *Студенттер жиналысы, түрлі мәдени іс-шаралар өткізілетін орын, үй.*

Ішкі сарай. а) *Адамның ішкі ас қорытатын органдары.* Әлде, күйдіріп удай ашытып бара ма, әлде шындап *і ш к і с а р а й ы* ауыра ма, қатты ыңырсыды, тыныс алысы да ауыр (Б.Тілегенов, Аққайнар). Құрттың ашқылтым сөлі өңешін тітіркендіріп, асқазанына қарай жол ашып барады, бойына нәр барып, *і ш к і с а р а й ы* жылынайын деді (Т.Ахтанов, Дала.). ә) *Көңілдегі ой-пікір, белгісіз сыр, құпия пікір; жан сарайы.* Біз оның *і ш к і с а р а й ы н а* терең бойлап, жан тынысын аңғара бермейді екенбіз (Т.Ахтанов, Дала.).

САРАЙБАН *з а т. к ө н е. Сарайшы, сарай күзетуші.* Сарайшыға айтады: – Ей, *с а р а й - б а н*, Бір сарайды босатып берші маған. Алатын жұрт қатарлы ақынды ал, Мейман болып бұл күні келдік саған (Бабалар сөзі // Хатымтай).

САРАЙДАЙ *с ы н. 1. Сарай сияқты кең, ұлкен, зәулім. 2. а у ы с. Жан дүниесі бай.* Тұлғасы алып. Бір өзі халық Туар ма кісі Абайдан. Ақылы – теңіз Аспанмен егіз Кеудесі алтын *с а р а й д а й*. Батыстай сабаз, Шығыстай маңғаз, Жаһандай байтақ жаралған. Сондай бір ұлды Тудырып тынды Қазақта қандай бар арман! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.).

САРАЙЛАП *ү с т. Сарай-сарай етіп, бір-неше сарайды толтырып.* Толығып еді мал айдап, Төрт түлік дәулет – қара айдап. Бұл да көкке қарады, Қазына жинап *с а р а й л а п* (Ақберен).

САРАЙЛЫ *с ы н. Сарайы бар.* Токсан жұрты тоғысқан, Салуалы, *с а р а й л ы*, Салтанатты астанам Жұртыма той бастаған (Қ.Бекхожин, Мамырстан).

САРАЙШЫ *з а т. к ө н е. Сарай күзетуші.* Бой жеткен *с а р а й ш ы н ы ң* қызы бар-ды, Бишаның көркін көріп кетті босай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қабың жүрсе арқанда, *С а р а й ш ы н ы ң* қатыны тойғызады талқанға (Ө.Нұрғалиев, Көмелет). *С а р а й ш ы* пәтеріне алып кірді, іле-сіп күзетшіге патша жүрді (Бабалар сөзі // Хатымтай).

САРАЙШЫҚ *з а т. 1. Кішкене сарай.* Жүрген сайын біресе оңға, біресе солға бұрылып, көп қойнаулы бекініске, қалашыққа, *с а р а й ш ы қ - қ а* соға бастады (Д.Досжанов, Жібек.). **2. Әртүрлі заттарды қоятын шағын жай, құрылыс.** Асхана қасындағы тақтайдан уақытша жасалған *с а р а й ш ы қ қ а* екі машинаға тиелген овощ келіп түсті (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

САРАЛА *с ы н. с ө й л. Сары ала.* Салқын қыр, *С а р а л а* тауға жұғып түр кешкі жалқын нұр. Жалқын нұр жұққан ақ үйдің жаны. Аузына жаулығын бүркеп, жаутаңдай қарап Жарқын жүр (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сағыныш қой, *С а р а л а* жапырақтар, Жақсылықтар жолында, Жатқан балқып. Ақ қайыңдар қалады дір-дір етіп, Жанымызды бір кезде күлдіретін (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сарала деңмент. *Алтынды белбеу.* Байлардың жиған тырнақтап, *С а р а л а д е н - м е н т* қылыш бау Мұра деп салған зат кетті (Ақберен).

САРАЛА= *е т. 1. Жеке-даралап сырптау, таңдау, іріктеу.* Елден елді аралап, Тектіден текті *с а р а л а п*, Бегілердің қызын айттырсам, Нұсқасын байқап, шамалап... (Ақтамберді жырау, Жыр.). *С а р а л а п* ат, айғырын мырза, байлар Үргенішке сатушы еді жылда барып (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Шығыс жақты аралап, Әлемнен қыз *с а р а л а п*, Ақжелек саған кеп едім. Ақжелек батыр ақылды Ағайынды шақырды: – Алыстан аңсап келіпсің, Ардақтап менің атымды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бұл көшірмелердің ерекшеліктеріне тоқталып жатқымыз келмейді, оны мәтінгерлер егжей-тегжейлі *с а р а л а ғ а н*, бұл жұмыс әлі де жалғаса түссе керек-ті (Қаз. дала. ойшыл.). **2. а у ы с. Елеп-екшеу, ой жүгірту, ақ-қарасын ажырату.** Отырып, Толғанып, Өткеннің *с а р а л а п* бәрін, Қайда мұнша асығып бара жатқанын, Сынай қарап және келер күндеріне дүрмекті Бұл ел мықтап ойлануға міндетті (М.Шаханов, Фасырлар.).

Саралап айтты. *Жік-жіктеп, айқындап айтып берді. Саралап айтқан* нұсқа сөз, құлақ салып тыңда көп. Жақсыларға болсам кез, айтушы ем сөзді иба бол (М.Сұлтанияұлы, Ұрпақ.).

Саралап оқыту. п е д. *Орта мектептерде пәндерді мазмұнына қарай таңдап, іріктеп оқыту тәсілі. Саралап оқыту* оқушылардың білімін жан-жақты дамытуды, оларды қызықтыратын ғылым мен техника саласынан білімін жетілдіруді, сондай-ақ мамандыққа бейімдеуді көздейді (Қаз. тілі термин. Педагогика).

САРАЛАН = е т. 1. *Сұрыпталыну, таңдалыну, іріктеліну.* Күні бұрын *саралану* шақырылатын адамдардың тізімі жасалды (І.Есенберлин, Қатерлі.). Шаруашылықтың ерекшелігіне қарай бір кәсіппен шұғылданатын жергілікті халық тұрғындарының тілінде өз алдына *саралану* шыққан сөздер бар. Олардың баламасын әдеби тілімізден табу қиын (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика). 2. а у ы с. *Елеп-екшелу, талдану.* Республиканың табыстары таразыланды, экономиканы дамытудағы орын алған олқылықтар мен қателіктер *саралану*, мейлінше әділ бағасын беруге ұмтылды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

САРАЛАНУ *Саралан етістігінің қимыл атауы; елеп-екшелу.* Шығарманың ең құнды жағы артына өшпес із тастаған ғалымның өнер туралы, материалдық мәдениет туралы тұжырымдарының рухани мәдениетпен сабақтаса *саралану* болса керек («Жұлдыз»).

САРАЛАУ¹ з а т. э к о н. *Нарықтық қатынастарда клирингілік мүшенің биржада мүше орындаған барлық өзара шарттар бойынша міндеттемелерге берген кепілдемелер.* *Саралау* – міндеттемелерді қабылдауға кепілдеме беру деген сөз (Қаз. тілі термин. Экономика.).

САРАЛАУ² *Сарала етістігінің қимыл атауы.* 1. *Сұрыптау, таңдау, іріктеу.* Баспаның жанындағы жазушылар күнбе-күнгі газет-журналдардың материалын *саралаудан* босамайды (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). 2. *Елеп-екшеу, ақ-қарасын ажырату.* Ол шындықты *саралаудың* дәлдікке, сөзге сараңдық пен мазмұнға бай болуға үйретеді (З. Қабдолов, Сыр). Рухани орданың болмыс-бітімін мүлде жаңаша, ұлттық мүддеге орай қайта құру үшін әуелі өзімізде бар мен жоқты *саралау* қажет еді («Жұлдыз»).

САРАЛАУШЫ з а т. *Талғап сұрыптаушы, іріктеуші.* Сыншы – шығарманың көркемдік ерекшеліктерін, формасын талдаушы емес, ең

алдымен, туындыға негіз болған өмірлік матери-алды *саралаушы*, көркемдік пен сұлулықты ашушы (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.).

САРАЛЖЫН з а т. ө с. <лат. arte misia pontica> *Басы бұтақты, бүрлі болып өсетін сыпыртқылық қурай.* Жайықтың жағасына су тұрмаған жылы жусан мен *саралжын* шығады («Айқап»).

САРАЛЫ с ы н. 1. *Сұрыпталып реттелген, таңдаулы.* Даңқ бар сенің атыңда, Даңқыннан қуат, от алдық. *Саралы* сенің сапыңда, Солдатың біз де атандық (З.Дүйсенбаев, Қайырлы таң.). 2. а у ы с. *Сараланған, ой елегінен өткен.* Қызыл тіл, қызуланба жеңіл сөйлеп, *Саралы* ой сарайы ашық, көңіл сергек, Мен келем таң алдынан көрінсем деп (Ә.Шалабаева, Менің өрнек.).

САРАЛЫҚ з а т. *Анықтық, айқындық.* Бастаған күрестерде жою үшін Дүрліккен дүниенің алалығын. Танытып өз жолының *саралығын*, Көтерген езілгеннің талап-үнін (Қ.Бекхожин, Мамырстан). Сахылық пен ізгілік – *саралық* пен даралықтың сәні мен сәулеті. Дүниенің дәулеті де, адамзаттың әулеті де оның жанына жакын, маңына мақұл («Жұлдыз»).

САРАЛЫП з а т. з о о л. *Кәсіптік маңызы бар, тұқы тұқымдас кішілеу балық* (Х.Тілемісов,.. Ауыл шар. сөздігі).

САРАМАН с ы н. ж е р г. *Адырайып анық көрінетін; ерекше көзге түсетін.* Таудың *сараман* тасындай боз қоспақтар бірінің құйрығына бірі тіркеліп, баппен ырғала шерулейді (Д.Досжанов, Жібек.). Қазақ өлеңінің Бұқар, Шортанбай, Дулат, Майлы, Базар секілді *сараман* ақындарының шығармаларынан үздік үлгілері кездеседі (Р.Бердібаев, Гүлстан).

Сараман [дәуір]. *Қызықты, еркін өмір.* Сарала тымақ, қос жаға. Үстіне өзі кісін деп, Сарыазбан атқа ер салып, *Сараман дәуір* сүрсін деп (Едіге).

Сараман жол. *Анық, айқын сара жол.* Адамға адаспай жүретін сайраған *сараман жол* керек, адамға көзденген нысанасына тез жететін, қиналмай жететін төте де әдемі жол керек (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

САРАМАС з а т. ж е р г. *Мейлінше таңдану не қатты ренжу кезінде айтылатын қаратпа атауыш.* Тәкежан Оспаннның ерлігіне қайран қап: – Ту, *сарамас*, мынау неткен көзі жоқ бетпақ еді! – деп құла бестіні қамшымен бір салды да, желіп кетті (М.Әуезов, Шығ. жин.). – Ту, *сарамас*, саған адам деп ақыл айтып отырған менде де ес жоқ екен! – деп, Хамза насыбайға қол созды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). // *Ақыл-*

сыз, парықсыз. Бірі аңдамас серігіне іштей ренжісе, бірі *с а р а м а с* даяшы әйелді іштей қыжыртқан (К.Сегізбаев, Беласқан).

САРАМЖАЛ¹ с ы н. *Бәрін орын-орнына келтіріп тұратын, ысылған, ұқыпты, бес аспап.* Бұл өзі көптен бері сауда саласында істеп келе жатқан *с а р а м ж а л* қатын еді (С.Досымов, Директор.). Шіркін, Әбудің *с а р а м ж а л* әйелі Саракүл борп-борп пісіп көрлен кесемен алдыға қоятын нарқоспақ інгендердің қоп-қою шұбаты таңдайында бал татып, өңешіңнен жұп-жұмсақ болып жылжып өтіп жатқанын сезіну қандай рахат («Егемен Қазақстан»). Шаруашылық цехының меңгерушісі Н.Воронов жұмысты бар ынта-ықыласымен істейтін еңбек сүйгіш кісі тұғын, ал оның *с а р а м ж а л* әйелі Катя табельші болатын (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

САРАМЖАЛ² з а т. к ө н е. *Жау-жарақ, бес қару. С а р а м ж а л ы н* сайланып. Көк бестіні мінеді. «Мынау бала таманы Ажал айдап келді», – деп, Миығынан күледі Сол уақытта Қарекен (Бабалар сөзі // Шора батыр). Нәрікбай және ойлайды, Жолықпаққа және де, Ханы менен бегіне. Қараханға барғалы, *С а р а м ж а л ы н* сайлады (Бабалар сөзі // Шора батыр).

САРАНА з а т. ө с. *Көпжылдық шөптесін өсімдік туысы. С а р а н а н ы ң* өсемдік үшін өсірілетіндері де бар. Гүлін асқа дәм-татым үшін де пайдаланады (Х.Тілемісов,.. Ауыл шар. сөздігі). Жазды күні ел қонғанда жайлауға кеп, Піскенде сарымсақ пен *с а р а н а*, бек. Ағаштан істік алып қолымызға, Жүруші ек сол жемісті аламыз деп (А.Бабиұлы, Өлгий). Бадам шайы күректей, *С а р а н а с ы* жүректей (А.Бабиұлы, Өлгий).

САРАНАУ: саранау сиыр. ж е р г. *Сүтті сиыр.* Күшінді осы келіншекке неге көрсетпейсің, Әне кетті. *С а р а н а у с и ы р д ы ң* тұқымы сияқты бұлтың-бұлтың (Ә.Сараев, Тосқауыл). – Алты мыңға аяғын жимайтын бауыры бұлаң *с а р а н а у с и ы р л а р* бізде жоқ, – деді (Х.Ерғалиев, Таңд. шығ.).

САРАНДЫЗ з а т. ж е р г. *Бойы ұзын болып өсетін, мал жемейтін шөп. С а р а н д ы з д ы* отқа жағады, қызулы болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). *С а р а н д ы з д ы ң* тамыры қыршаңқы болған малды емдеуге жұмсайды, күштілігі керомендей (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САРАНЖАМ з а т. к ө н е. **Сарамжал**². *С а р а н ж а м ы н* сайлатып, Көріпге қайғы ойлатып, Майданға шықты Жанәбіл (Бабалар сөзі). Қылсын ләшкер *с а р а н ж а м*, ол досымның сарасы. Күнбатыста бір шаһар, Ирак деген қаласы (Бабалар сөзі). *С а р а н ж а м*, сайман етілген.

Қандегі терең алынған, Бетіне көпір салынған. Қос араба жүргендей, Еш қатерсіз қалыңнан (Бабалар сөзі).

Саранжам қылды. *Қаруланды, жарақтанды. Қ ы л ы н* ләшкер *с а р а н ж а м*, ол досымның сарасы. Күнбатыста бір шаһар, Ирак деген қаласы (Бабалар сөзі).

САРАҢ с ы н. **1.** *Біреуге бірдеңе бере қоймайтын, қолы тар, қытымыр (адам).* Сұрағанда бермеген *С а р а ң* емей немене; Кісі ақысын көп жеген Арам емей немене (Бұқар жырау, Жыр.). Кеңшілікте жараспаған, Таршылықта бастырмайды маңайын, *С а р а ң* байдан сұрасаңыз ат майын, Бермес үшін айта берер жоқ жайын (Шешендік сөздер). Қас екенінді қабағыңнан танымын, *с а р а ң* екенінді табағыңнан танымын (Мақал). Мырза менен *с а р а ң д ы* Өлшестіріп қарасаң Ылди мен зәулім асқардай. Ғалым менен наданды Салыстырсаң білерсің Дария шіреп тасқандай (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Құнарсыз, қуан, берекесіз.* Содан бері байға мырза, кедейге *с а р а ң* құтсыз даладан бір түйір түсім кездестіре алмай Бұланбайдай жігіт қаңтарылып қалып еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Таудың күзі *с а р а ң* емес, таудың күзі жомарт күз, Асықтырма, уақыт, мені арманыма қол артқыз (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **3.** а у ы с. *Сирек, аз берілетін, көп кезіктірмейтін.* Сұр өмір *с а р а ң* алданыштарын сыпырып алды қолымнан. Көкірегіме шер толып, Төктім, айта алмай аузым мұңды әнді, Өкініштен Мен өртеніп кеттім, ішімде сұп-сұр күл қалды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сылқым уақыт сауырын Сипатпайды, бауырым! Сондай жомарт адамға Сондай *с а р а ң* дәуірін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Не болды екен, тағдырдың көзі өткен бе? Шіркін өмір, *с а р а ң*-ау өжеттерге. Қайда сол бір достыққа ғашық адам, Жырын неге бермейді газеттерге (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сөзге [әңгімеге, тілге] сараң. *Көп сөйлемейтін, аз сөзді.* Бұрын да өзі аз сөйлеп, өзгені көп тыңдайтын Иванов бүгін айрықша *с ө з г е с а р а ң*, сырға тұйық еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Күлшахан да бірсыдырғы тәуір қыз, *С ө з г е с а р а ң*, мінезі де ауыр қыз. Бәріміз де желінбейтін алмамыз, Бәріміз де бөлінбейтін ауылмыз (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Топта болмаса, жеке адаммен кездесуге *с ө з г е с а р а ң*, көбінесе өзі сөйлегеннен гөрі басқаны тыңдауға құмар болатын (Д.Әбілев, Арман.). Әкелер қан майданға ерте кетіп, Балалық жіберген жоқ еркелетіп. Үйрендік іске обыр, *ті л г е с а р а ң*, Мың ойлап айтар сөзді келтелетіп (К.Салықов, Жезкиік).

САРАҢДАН= е т. *Сараң тарту, сараң болу.* Сапар бұрын да сөзшең бала еместі, өнді тіпті *с а р а ң д а н а* түскендей (С. Баязитов, Күтп. кезд.). *С а р а ң д а н ы н*, тағыланып барам ба, Сен жаман ба әлде өзім жаман ба? Жолай алмай жібі түзу адамға, Сорым қайнап шыныменен қалам ба, Жалғызсырап мына думан заманда? (М.Мақатаев, Шығ.).

САРАҢДАНУ *Сараңдан етістігінің қимыл атауы.*

САРАҢДАУ с ы н. 1. *Сараңдығы бар, қолы тарлау, қытымырлау.* Құланбайдың ұнамайтын бір мінезі – *с а р а ң д а у*. Құлақасқаға шөпті сығымдап, шымшып қана береді (М.Дүйсенов, Ант). Мұғаліміміз көңілі жайдары кездің өзінде де бағаға *с а р а ң д а у* болатын, енді ашу үстінде несіне бөгелсін «бірлікті» сытырлатты да тастады (К.Асанов, Сағыныш). 2. а у ы с. *Жиі емес, сиректеу.* *С а р а ң д а у* көтеріліп өскен жас егін елдің көзін бірден тартты (С.Бегалин, Ана қайраты).

САРАҢДЫҚ з а т. *Сараң болушылық, қолы тарлық.* Қарабайдың айқын сипатының бірі – *с а р а ң д ы қ*, малқұмарлық, құны жаман қомағай байлық (М.Әуезов, Әр жыл.). Біреуге бір суыртпақ бергісі келмейтін *с а р а ң д ы қ* мінез кейбіреуде болады, Сақып кемпір солай еді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Қарау болма, ашық бол, *С а р а ң д ы қ қ а* берілмей, Мал тап, алысқа кер, Жалқаулыққа жеңілмей (Шешендік сөздер). Байқасам, қисыны жоқ бұл бір медеу, Жатады *с а р а ң д ы қ қ а* тіпті үндемеу. Тыпырлап отта жатқан ақ сұңқармын, Бұл хаттың жазар кезі ерте еді-ау! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сараңдығы ұстады. *Сараңдық істеді, қытымырлық көрсетті.* Құрбы-құрдас, Сырдың кенін қазыңдар! Соны көңіл дәптеріне жазыңдар. Сүйегіме сіңгенменен жомарттық, *С а р а ң д ы г ы м ұ с т а п* қалар кезім бар (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

САРАҢСУ *Сараңсы етістігінің қимыл атауы.*

САРАҢСЫ= е т. *Сараң болу, сараң тарту.* Алғашқы күндері Аянға шанамызды сырғанауға беріп жүрдік те, келе-келе шетімізден *с а р а ң с и* бастадық (С.Мұратбеков, Көкорай). Жаз бойы *с а р а ң с ы д ы ң* хатқа неге? Болайық Ұлытауда деп едім ғой, Кеттің-ау менен қашып Ақтөбеге (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

Сөзге сараңсыды. *Көп сөйлемеді, сөйлеуін азайтты.* Анда-санда аузын бір ашып, с ө з г е *с а р а ң с ы н* Отарбек бай отыр (С. Шарипов, Шығ.).

САРАҢСЫН= е т. *Сараңдану, қытымырлану.* Көзінді қызықтырған сұлулыққа Сол бір сәт алып кетті *с а р а ң с ы н ы н* (Ж.Өмірбеков, Батыр.).

САРАҢСЫНУ *Сараңсын етістігінің қимыл атауы.*

САРАП¹ [ар. صرف] з а т. *Талқы, сын, талдау.* Өмірдің талай соқпағын басынан өткізіп, ойдың *с а р а б ы н а* берілген, ақыл тоқтатқан адам ғана әрбір істің мәнін болжай алатын болар (С.Мыңжасарова, Қыр. қыз.). – Оймен, көз жіберіп, сана *с а р а б ы н а н* өткізіп көріңізші, – деді (Қ. Ұябаев, Қырда.). Жетпесе өз зейінің ғажап емес, Шайырға Тұрмағамбет оқытып аш! Сан ердің сөзін сынар *С а р а б ы* сол, Білімге биік біткен ділуар хас (Қаңлы Жүсіп). Бас қосқан базар *с а р а п т а*, Арзан менен қымбаттың Қойылған нарқы кесіліп (О.Шораяқов, Шайыр).

Сарапқа салды. *Талқыға алды, таразыға тартылды.* Жакып бай әкесінің өлімі үстінде біреулерге қосылып, біреулерді жамандасып, *с а р а п қ а с а л ы п* отыруды лайықсыз көрді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жатса да, тұрса да ойлайды, Сәрсенбектің ақылын да *с а р а п қ а с а л а д ы* (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Әсте жаны қызығуға, қиялдауға тоймаған, Балалық-ай, алау оттың жалынымен ойнаған. *С а р а б ы н а с а л м а й* жатып сезім менен ақылдың, Қолға аттестат алған күні киноға оны шақырдым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сарапқа түсті. *Талқыға түсті, сыналды.* Бойындағы алып қуатын сезінбеген, *с а р а п қ а т ұ с і п* сыналмаған соны балуандар еді (С.Талжанов, Ұлдай.). Ақыл, ғылым, бақыт – үшеуі бір-бірінен артықшылығын салыстырып таласып *с а р а п қ а т ұ с і п т і* (Қаз. ертер.).

САРАП² [ар. إصراف] з а т. 1. к ө н е. *Асыл тастарды ажыратушы, қымбат тастарды айыра білетін және оларды бағалайтын маман, сұрыптаушы, жіктеуші, бағалаушы.* Бұл күнде бағландықтың керегі жоқ, Қалайда ғаріпшілік көргіл тезін! Надаңға оқымаған – бәрі бір өң, Сарының *с а р а п* білед алтын, жезін (О.Шораяқов, Шайыр). 2. а у ы с. *Дана, көреген, танығыш кісі.* Көз салып көлеңкеге күшігіндей, Деймісің: «Бола қалдым мұзды балақ!» Саф ақыл, туған сақа, *с а р а п т а р* көп, Ететін, екеуімізді көріп, сынақ (Қаңлы Жүсіп).

САРАПАЙ [ир. سروپای] з а т. *Адамның басынан аяғына дейін толық жауып тұратын көйлек* (Н.Оңдасынов, Парсы.-қаз. сөздік).

САРАПТА= е т. 1. *Ажырасу, тану.* – Жұртпен тез үйлесіп, жұғысып кетуге орамсыздау

екенсің, дос пен қасыңды *с а р а п т а й* білмейсің (Б.Тілегенов, Көктем.). **2. Пысықтау, жүйелеу, түйіндеу.** Сөйлейтін сөзін жазып белгілеп алып еді, тағы да ойын *с а р а п т а н*, жазуын қайта көшіруге кірісті (С.Мыңжасарова, Замандас.). **3. Сарапқа салу, болжау, қорыту.** «Болашақ» атты көкжиектен қылаулап атар таңдарын *с а р а п т а н*, алдағы еңселі күндерге қиял боп аттанып еді (А.Смайлов, Тамыз. таңы).

САРАПТАЛ= е т. *Сарапқа салыну, талқылану, айқындалу.* Бұл – оның талай жылғы еңбегінің жемісі, әбден толысып *с а р а п т а л ғ а н* ойының шешімі (Т.Шаханов, Көгілдір.). Ұйықтамаған түндердің Белгісі түр жүзінде. *С а р а п т а л ғ а н* көп ойдың Салмағы жатыр жүзінде (Қ.Әміров, Қызыл.).

САРАПТАЛУ *Сараптал етістігінің қимыл атауы.* «Біржан мен Сара айтысы» ел ішіне жазбаша да, ауызша да таралып келді. Айтыстың жарық көруіне, таралуына, өңделіп, *с а р а п т а л у ы н а* ақын Сара, Жүсіпбек қожа, Әріп ақын елеулі үлес қосқан (Жетісу энцикл.).

САРАПТАМА з а т. ж а ң а. <лат. expertus> **1.** Белгілі бір мәселені шешуде арнайы білім мен құрал-жабдықтар қолдануды қажет ететін зерттеу процесі. Мемлекеттік ғылыми-техникалық *с а р а п т а м а* болды («Егемен Қазақстан»). Соңынан *с а р а п т а м а* мұның салмағы 19 кило, 420 грамм тартатын марихуана екенін анықтап берді («Егемен Қазақстан»). **2. Ғылым, техника, өнер т.б. салаларда үйлесімді қорытынды даярлау үшін шешімі арнайы білім мен біліктілікті талап ететін, кейбір мәселелерге маман (сарапшы) тарапынан жүргізілетін зерттеу. *С а р а п т а м а н ы ң* ғылыми зерттеуден айырмашылығы сол, ол құбылыстарды емес, болып кеткен жағдайды және оның себептерін анықтау мақсатында жүргізіледі. Көбіне экономикалық, бухгалтерлік, медициналық, соттық *с а р а п т а м а л а р* жүргізіледі (ҚҰЭ).**

Диссертациялық сараптама. ғ ы л. *Комиссия мүшелері жоғары аттестациялық комиссия бекіткен талапқа сай ғылыми дәреже алу үшін ізденуші жазған жұмысын қорғағанға және қорғағаннан кейін жүргізілетін сараптау ісі.*

САРАПТАМАЛЫҚ с ы н. *Сараптамаға қатысты, сараптамамен байланысты.* Бұрын тәп-тәуір еді, сайлаудан кейін «Қазақстан» ұлттық арнасы, оның ішінде «Мезгіл» *с а р а п т а м а л ы қ* бағдарламасы бір жамбастап жатып қалды («Жас Алаш»). Себебі бұл мәселеде мемлекеттің құзырлы лауазым иелері бірден-бір компетентті саналатын ғылыми-зерттеу

мекемесінің *с а р а п т а м а л ы қ* қорытынды тұжырымына сүйенетіні аян («Түркістан»).

САРАПТАМАЛЫҚ ЖҮЙЕ. и н ф. <ағыл. expert system> *Жасанды интеллект әдістері мен пайдаланушы ұсынатын деректер негізінде жағдайды ұқсастыруға, диагноз қоюға, болжам жасауға, шешімді өзгертуге, әрекетті таңдауға, ұсыныс беруге қабілетті білімдерді қамтитын программалық және аппараттық құралдардың жүйесі.* *С а р а п т а м а л ы қ ж ү й е н і* жасау сараптамалық жүйенің түпнұсқасын – алғашқы нұсқасын даярлаудан басталады. *С а р а п т а м а л ы қ ж ү й е н і* программалауға негізінен Лисп, Пролог, Си тілдері қолданылады (Қаз. тілі термин. Информатика).

САРАПТАС= е т. *Сарапқа салысу.* Бұдан әрі сөз *с а р а п т а с ы н* жатуға Көкшағырдың уақыты жоқ еді (Д.Әбілов, Арман.).

САРАПТАСУ *Сараптас етістігінің қимыл атауы.*

САРАПТАУ *Сарапта етістігінің қимыл атауы.* Осы айтып тұрғаныңды *с а р а п т а у ғ а* менің ақылым жетеді деп ойласаң, онда мен туралы жаман пікірде емес екенсің (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Бұл төрт том талай талқылау, *с а р а п т а у д а н* өтіп келіп отыр (С.Хайдаров, Құрыш.).

САРАПШАҢ з а т. ж е р ғ. *Бетті күннен, шаңнан қорғау үшін бетке жауып жүретін тор.* Кейбіреулер бетін қорғау үшін *с а р а п ш а ң* тоқытты (Ауызекі).

САРАПШЫ з а т. **1.** *Сарапқа салушы, бағалаушы, сыншы.* Халқымыз мұра етіп қалдырған ән мен күйлер өте көп, бірақ өнер туындыларына әділ *с а р а п ш ы* өмірдің өзі ғой (І.Омаров, Серпін). Хан – қарақшы, халық – *с а р а п ш ы* (Мақал). Тұрмағамбет өнер сайыстарына қатысқан айтулы ақындардың айтқан сөздеріне әділ баға беріп, сөз құнына түсініп, шатақ түйінін шеше білетін, таразыны тең ұстап, айтысты аяқтайтын төреші, алтын мен жезді айыратын *с а р а п ш ы с ы* болған (Айтыс). **2.** *Белгілі бір істің, мәселенің қаралуында дәл, соңғы тұжырым беріп, сараптама жасайтын білікті маман.* Әскери *с а р а п ш ы л а р д ы ң* келтірген мәліметтеріне қарағанда, бұл қару бірінші кезекте қарсыластар әскерінің денесін күйікке шалдырады («Егемен Қазақстан»). Оның әртүрлі бояумен салған суреттері мен балшықтан жасалған мүсіндері де *с а р а п ш ы л а р д ы ң* сынына түсті (Е.Саликов, Алақан). Мәселен, айғақты заттарды сарапқа салуға, сақтауға, басқа жерге жіберуге және зерттеуге байланысты барлық шығындар, сондай-ақ

зардап шеккендерді, куәларды, *с а р а п ш ы л а р д ы*, мамандар мен аудармашыларды тергеу жалақордан өндіріліп алынады («Соц. Қаз.»).

САРАПШЫЛ с ы н. *Жақсылап саралайтын, сыншыл*. Төрт жырауды елдің *с а р а п ш ы л* шалдары лепірісіп тыңдады (А.Токмағамбетов, Жыр.).

САРАПШЫЛЫҚ з а т. *Сарапқа салушылық, жетік сыншылдық, әржақты талқылаушылық*. Осы орайда әдебиетшілеріміз таза да қамқор көңілмен *с а р а п ш ы л ы қ* көрсетті дей қоярлық салмақты сын, парасатты пайымдауды көзіміз шалмады (Ж.Әбдірашев, Парасат.). Мамандығы ақынның *с а р а п ш ы л ы қ*. Ол ештеңе таппады қарап шығып (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Сарапшылық баға. *Тікелей өлшеуге келмейтін процестер мен құбылыстарды мамандар шешімі негізінде сандық немесе қатарлық бағалау* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САРАСАНА з а т. *Қоғамдағы, өмірдегі өзінің орны мен рөлін, атқаруға тиісті міндетін толық түсінушілік*. Біздіңше, Абай айтқан ащы ойлар мен сындарлы сындардан салықалы қорытындылар шығармау азаматтық кемелдіктің кемдігін және адамгершілік *с а р а с а н а* төмендігін айғақтайды («Қаз. әдеб.»).

САРАТАН [ар. *سراتان*] з а т. *Маусым айының арабша аты*. Ұмытпасам, мезгіл *с а р а т а н* айы болатын, қозы қайырып жүріп інімнің шырылдап жылаған дауысын естідім (Қ.Әшікеев, Жылан.). Өткен *с а р а т а н* айында Ташкентте қарулы көтеріліс дүңк етті (Б.Аманшин, Көкжар). *С а р а т а н н ы ң* бас кезі ғой оның жайылымға шығып асыр салатын уағы (Х.Есенжанов, Көп жыл.). *С а р а т а н* айы. Сарала тауда. Салқын қыр, Сарала тауға жұғып түр кешкі жалқын нұр. Жалқын нұр жұккан ақ үйдің жаны. Аузына жаулығын бүркеп, жаутандай қарап Жарқын жүр (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

САРАТАН-ЗАУЗА з а т. з о о л. <лат. *amphimallion solstitialis*> *Шілде қоңыз*. Жолда *с а р а т а н - з а у з а* қоңызы кездеседі, әліме қарамай, мен оны қуып беремін (Ө.Қанахин, Жер бас.). Алыстан ызыңдап жар салып, *с а р а т а н - з а у з а* келіп жусанның басына қонады (Т.Ахтанов, Дала.).

САРАУРУ з а т. м е д. **1.** *Денені сарғайтып жіберетін бауыр және от жолы ауруы*. Көшен батыр *с а р а у р у* боп жатып, құстандан өліпті деседі (М.Әуезов, Шығ. жин.). Ұзаққа созылған *с а р а у р у* бүгінгідей әбден мегдетіп келген шағында Тектігүл төсекті күн сайын бір қақтырып, жұмсартып салуға тілек ететін (М.Әуезов,

Қараш.). Ұзақ жыл масыл болып, әбден қажытқан *с а р а у р у* н ол ақыры сілкіп тастады (Т.Ахтанов, Махабб. мұңы). **2.** <грек. *hepar*> *Бауыр ауруларының жалты атауы, гепатит*. **3.** *Өт пигменті – билирубиннің қанға жинақталып, оның ағза тіндеріне шөгіп қалуынан болатын жұқпалы бауыр ауруы, боткин ауруы*. Теміртау қаласының 6 бірдей дәрігерінен *с а р а у р у* шықты («Жас Алаш»).

САРАФ [ар. *صرف و نحو*] з а т. е с к і к і т. *Тілдің морфологиялық құрылымы, сарф*. Нәху, *с а р а ф* кітаптары соңғы бір-екі жылдың ішінде көріне бастады (М.Дулатов, Шығ.).

САРАФАН з а т. *Әйелдер киетін жеңі жоқ көйлек; орыстың ұлттық киімі*. Әйелдерге үйде киюге кофта мен *с а р а ф а н* жарасымды (С.Байжанов, Сыр.). Сандықтан жаңа қызыл *с а р а ф а н ы* н алып киді (Х.Рахимов, Сеңгір.). *С а р а ф а н н ы ң* сыртына желбегей киген қызыл жемпірі бар (Б.Сопқабаев, Аяжан).

САРАШӨК з а т. к ө с. **1.** *Ау көңгелеуге пайдаланатын жуандығы 20-30 мм капрон жіп*. **2.** *Қанат арқанға жалғанатын 70-90 метрдей жіңішке жіп*. Сүзектің қанат арқанына *с а р а ш ө к* байлады ба (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика).

САРАШӨКСІЗ с ы н. *Сарашөгі жоқ*. *С а р а ш ө к с і з* ау көңгелеуге болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САРБАЗ [ир. *سرباز*] з а т. **1.** *Жасақты қол, жасақ*. Ерекше жағдайда (жорыққа шыққан, жау шапқан жағдайда) жасақталған қалың қолды *с а р б а з* деп атаған. *С а р б а з д а р* ондықтарға, жүздіктерге, мыңдықтарға бөлініп, оларды онбасы, жүзбасы, мыңбасы басқарған, жалпы әскерді сардар басқарған (ҚҰӘ). Ел хан көтерісіп, *с а р б а з* жинауға кірісті (М.Дулатов, Шығ.). Тайлақ Шоба Дона түмендерінде қазіргі сәтте не боп, не қойып жатқанын көріп, біліп отырған тәрізді, оттарды көп қып жағып, көз қылып, өз *с а р б а з д а р ы* н құпия түрде орын ауыстырып, жоңғарлардан қулығын асырып кетпек (Ә.Әлімжанов, Отырар.). *С а р б а з д а р* шегінісе салды ұрыс, Жосадай жердің беті болды қырыс. Зіркілдеп зеңбірегі шыдаппады, Соғысты қайран ерлер, алмай тыныс (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Қатардағы әскер, жауынгер*. Ата болып кетіпсің талайларың, Сояу-союу селеудей самайларың. Талайларың белгісіз *с а р б а з* болып, Мәрмөр тасқа айналып талайларың... (М.Мақатаев, Шығ.). Винтовкасын кезеніп, *С а р б а з* шықса соғысқа, Домбырасын безеніп, Жамбыл барар соғысқа (Жамбыл, Тол. жин.). Жарқ етті күн көзінен нұр шашылып, *С а р б а з д а р* бес қаруды түр асынып. Торғайға Има-

новты комиссар қып, Қалған соң қыс таянып кетті асығып (О.Шипин, Дастан.). **3. Орта Азия, Иран елдеріндегі тұрақты армияларындағы жауынгер.** Түркияда халықты қатарға қосамын деп *с а р б а з д а р* абақтыға жабылған, айдалған («Қазақ»). **4. а у ы с. Ержүрек, батыр.** Келе жатыр, келе жатыр жаңа ұрпақ, Тек солардың бақытын күт, бабын тап. Баяғыдай *с а р б а з д а р ы н* самсасын, Дүние саған қарасын бір таңырқап! (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Сарбаз жинады. *Жауыргерлерді бір жерге шоғырландырды, жинақтады.* Халықтың күйзелгені ерге батты, Жан-жақтан *с а р б а з ж и н а п* сабылтты атты, Жан досы Қырымдағы Жангелдинге Телеграмма үсті-үстіне жазды хатты (О.Шипин, Дастан.).

САРБАЗДЫҚ з а т. Әскерлік, жауынгерлік. Тонауға кіріскен жігіт *с а р б а з д ы ғ ы н а н* да айырылады, жігіттігінен де айырылады (Ф.Мүсірепов, Ұлан.). – Кейін көрерміз, – деді Амангелді, – Қазір уақыт тығыз. Кейкіге бар, *с а р б а з д ы қ қ а* алсын (М.Жұмағұлов, Қыран.). – Тілегімді шын берсе, мені де *с а р б а з д ы қ қ а* алсын, – деді сардар (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

Сарбаздық әндер. *Сарбаздық ортада пайда болған халық әндері.* Ресейде *с а р б а з д ы қ ә н д е р* пайда болуы 18 ғасырға жатады. Мазмұны жағынан *с а р б а з д ы қ ә н д е р* әскери-тарихи және тұрмыстық болып бөлінеді (Ор.-каз. түс. сөзд. Әдебиет). *С а р б а з д ы қ ә н д е р* қатысушы атынан жорық түрдегі ұрыстар, орыс әскерінің тапқырлығы, шыдамдылығы, ержүректілігі бейнеленіп, А.В.Суворов, М.И.Кутузов, М.И.Платонов сияқты қолбасшылардың образдары жасалған (Ор.-каз. түс. сөзд. Әдебиет).

САРБАЗХАНА з а т. т а р. *Казарма, әскер тұратын үй, жай* (Парсы.-каз. түс. сөзд.).

САРБАЛАҚ з а т. с а я т. **Сарыбалақ** (*балақ жүні сарғыш келетін, аңға көп түсіп машықталған алғыр қыран құс, бүркіт*). Бір қоян қашып келеді. Оны бізге қарай қуып шыққан аспан тағысы Шыңғыстың бір *с а р б а л а ғ ы* екен («Мәдениет және тұрмыс»). Көкірегі тоғыз тұтамнан асатын орақ тұмсық, апайтөс *с а р б а л а қ* шын сұңқардың өзі еді (Ә.Әзиев, Жез.). Сұлтан қонақтарын аттан түсіріп жатып: – Бұл атақты *с а р б а л а қ* қой, қасқыр алады екен, – деді (Ә.Тарази, Асу.).

САРБАЛАҚТАН = е т. **Сарыбалақтан.**

Сарбалақтанып пісті. *Тұп жақ жапырағы енді-енді сарғайып келе жатқан егін туралы айтылады.* Анау-мынау бөкене жылқы жіберсе, ар-

қа жоны көріней сүңгіп кететін егін *с а р б а л а қ т а н ы п н і с е* бастады (Ә.Қалмырзаев, Ар.).

САРБАС¹ з а т. с ө й л. **Ақсарбас.** Сұм жалған сегіз жылдай қолды матап, Жолыңа шыға алмадым *с а р б а с* атап. Аққуым айдын көлде жеке жүзген Жүрдің бе, іліктірмей жаман атақ (Қаз. әндері).

САРБАС² с ы н. с ө й л. *Басы сарғыш келген.* Апасының бәсекесін жаттаған Шәмши де арттағы бір бунақ көште қара інгенді қара қызға жетектетіп, *с а р б а с* қамшымен қара терге шомылған борбайға шыпылдатып ұрып келеді екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САРБАСҚУРАЙ з а т. ө с. <лат. sisimbrium officinale> *Арамшөпке жататын көпжылдық шөптесін өсімдік туысы.* Қазақстанда *с а р б а с қ у р а й д ы ң* 10 түрі өседі (Х.Тілемісов, Ауыл шар. сөздігі). *С а р б а с қ у р а й д ы ң* бір гектарынан 23 кг-ға дейін бал алуға болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

САРБАУЫР¹ з а т. ж е р г. *Қой ішін сарысу қаптап кететін ауру түрі.* *С а р б а у ы р д а н* өлген қойлар әлі әктіленбеген (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САРБАУЫР² з а т. ж е р г. **Самаурын.** Біз дастарқанға отыра берісімізбен буы бүрқырап тұрған *с а р б а у ы р д ы* да әкеліп қойды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САРБӨРТПЕ з а т. с а я т. **Сарыбөртпе** (*қыран құсты баптау кезінде берілетін, туралған соң бір-екі рет суға шайылған ет*). «Тартпа», «толарсақ» дей-тін жемдер бүркітті ширықтыру үшін берілсе, *с а р б ө р т п е*» құстың етін бір қалыпты ұстау үшін, «ақ жем» құстың етін төмендету және ашқарақтануы үшін беріледі (Жетісу энцикл.). *С а р б ө р т п е* – туралған соң, екі-үш рет шүберектей болғанша суға шайып, сығымдап бар маңызынан айырған ет (А.Сейдімбеков, Аққыз).

САРБУЫН з а т. с ө й л. **Сарыбуын.** **1.** мед. *Буындары ісіп, сарсу жиналып қалатын ауру.* Мәселен, консервіленген отпен созылмалы артритті (буынның қабынуы), құяңды *с а р б у ы н д ы* емдейді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Төрт түліктің ерте туған төлі сызға жатса немесе жазғытұры шөп басындағы шық кеппей тұрғанда ерте өріске шығарылса, кейбір төлдер *с а р б у ы н* ауруына шалдығады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Бір емшім Кеңесұлы Жайлаубайым, Біледі аудан түгіл, облыс жайын. *С а р б у ы н*, жамандат пен қотыр, маңқа, Қолынан жазылып жүр жыл-жыл сайын (Айтыс). **2.** в е т. *Қойда болатын ауру* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САРБҰҒА з а т. б о т. *Дәрілік шөптің тамыры. Сарбұға*, бозбұға деп аталатын тамырлар болады, оны дәріге пайдаланады, бояуға қосады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қораның іші мен ас үйдің бәрі – түгелімен палау басқан, *сарбұға* салып былқытып ет асқан қазан, ошақтарға толды (М.Әуезов, Абай жолы).

САРГІДІР с ы н. *Жасы келіп қалған, егде тартқан, жасамыс (әйел)*. Басына ұзын шаршы тартқан, қара қамзол киген *саргідір* бәйбіше сырлы шараға қымыз құйып, жігіттерге ұсынды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Қонақтарды ер жетіп қалған екі ересек бала мен орта жастағы *саргідір* әйел құрметтей қарсы алды (С.Бегалин, Замана.). – Тарт қолыңды, әбілет! – деп саңқ еткен бір *саргідір* әйел Ержанның қолын қағып жіберді (С.Ақтаев, Дала.).

Саргідір тартты. *Біраз жасқа келді, егде тартты.* Көйлегі аяғының басына шұбалып, *саргідір тартқан* толық әйел орнынан лып етіп жеңіл көтеріледі (А.Нұрманов, Құлан.). Қонақтармен бірге мал жайласып келген қартты *саргідір тартқан* толық әйел қабырғаның жанында тұрып қарсы алды (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.).

САРҒАЙ = е т. 1. *Түрі өзгеріп, сары түске айналу.* Жаз өтіп күз жеткенде, табиғатта бірнеше өзгерістер болады: өсімдіктердің жапырағы *сарғайып*, қурап жерге түсе бастайды (Ж.Жатқанбаев, Су.). Жапырақты өбден пісіп жетілген, гүл ашып тұрған кезінде жинайды, *сарғайып* қураған жапырақты жинамайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). 2. а у ы с. *Сарыла құту, зарығу; шаршау.* Дорбаны сауып тыныштықсыз Бір ай түгіл, жыл өтті. Алтындай жүзі *сарғайды*, Қол дірілдеп, әл кетті (Абай, Тол. жин.). Қосылған жас күнімнен жарым едің, Сүйікті анық досым, жаным едің. Алысқа, ұзақ жолға шыққанымда, *Сарғайып*, мені күтіп қалып едің (М.Жұмабаев, Шығ.). «Өкесінің қабағы қашан жадырар екен, қашан жылы қарар екен, қашан тіл қатар екен?..» деп сарылып, *сарғайып* күтеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. а у ы с. *Қатты сағыну, аңсау.* Әуен қуған ессіз бе едім, есті ме ем, Құлағымды Ән сөзіне кеш тігем, «Сағыныштан *сарғайдым*», – деп жылаған Бала кезде бір мұңды әуез естіп ем (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Өмірлік адал жарым өзіңсің деп, Сенеді жас жүректер қол алғанда. Сағынып *сарғайғанда* кей кездері, Балқиды елжіреткен мол арманға (Ә.Найманбаев, Шығ.). Мен бұрылып өзіңе қарай жүрдім, Ауасымен демалып арай жырдың. Бір өтеуі кім білсін осы шығар, Сағынышпен *сарғайған* талай

жылдың (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 4. *Көнеру, көп ұстаудан ескіру.* *Сарғайған* сан Парақта Сырлар қалды ғажайып. Біз ішетін шарап та Бара жатыр азайып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Таң сарғайып атты [сарғайды]. *Түн қараңғысы сейіліп, таң бозамықтана дала сарғыш тартып, жарық түсті.* Күн батса, *атылмайды сарғайып таң*, Ойладым жатып, тұрып жанымға қам. Айнадай жарқыраған айқын көңіл Осы күн басылып тұр басқан соң шаң (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Өзеннің келді бойына, *Таң сарғайып атады*, Жағадағы шұңқырға Етпеттеп келіп жатады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қарашы өне, келеді *таң сарғайып*, Сыртқа жүрші, қойшы енді, томсармайық!. Аққуым-ау, тамаша таң алдында, Қырсықтың қытығына қол салмайық (М.Мақатаев, Шығ.). Түн көбей сөгіліп, Шолпан жұлдыз батқанда, Қара қырға кездестік *Таң сарғайып атқан* да Темірқазық – бетіміз, Үркер – оң жақ қапталда (О.Шипин, Дастан.).

САРҒАЙТ = е т. 1. *Сарғыш тартқызу.* Күз келе жатыр тағы да Жапырақтарды *сарғайтып*. Бермеймін маза жанымға, Жүректе жүрген әнді айтып (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 2. а у ы с. *Ұзақ күттіру, зарықтыру.* Бұйырып талайыма татыр мекен, Суретім күле қарап жатыр ма екен. Сан жылдар *сарғайт саң* да сақтағаның, Әлі де азын-аулақ қадірлі екем (К.Салықов, Жезкиік). Жыл он екі айда үйіне бір хат салмай, *сарғайтып* зарықтырған да – сол (М.Әлімбаев, Тәрбие.). «Тоғыз ай сені көтеріп, Тас емшегім май болған. Бағдаттың жарығы, Жұртына туған ай болған. Сағымша кетіп *сарғайтып*, Жалғызым, келдің қай жолдан? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Әуелі көріп тепкілеп, Тереңге тастап бір байқар. Жеткізбей үміт *сарғайт ар*, Қумаған адам құр қайтар (Т.Айбергенов, Мен саған.). 3. а у ы с. *Сағынту, аңсау.* Қыз-Балқаш жатыр жайнап толқынданып, Толқыңды толқын қуды тоқым қағып. Жағаға өрең жетті асау толқын, *Сарғайтқан* сағыныштан солқыл қағып (К.Салықов, Жезкиік). 4. а у ы с. *Сараурумен ауырған адамның тері түсінің сарғаяуы.* Өз-өзінен өзегім өртенгенде, Өз-өзімнен түңіліп, жеркенгенде, Сары ауру *сарғайтқан* наукастайын, Үміт күтем бүгіннен, ертеңнен де (М.Мақатаев, Шығ.).

САРҒАЙТУ *Сарғайт етістігінің қимыл атауы.*

САРҒАЙЫҢҚЫ с ы н. *Сәл сарғайған, сары тартқан, сарғылттым.* Сан рет көз жасы тамып,

сиясы айғыздалған *с а р ғ а й ы ң қ ы* беттер мынадай сөздермен ашылған еді (Р.Тоқтаров, Гүлнар.). Сабалақ тал-теректердің арасында ұйып қалған көк тұман *с а р ғ а й ы ң қ ы* сақал-мұрттың ішінен жаңа сейіліп бара жатқан темекі түтініне шынында да ұқсас еді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

САРҒАЙЫҢҚЫРА = е т. *Саргая тұсу, сарғыш тарту*. Хат *с а р ғ а й ы ң қ ы р а ғ а н* дәптердің парағына жазылыпты, ештеп бензин исі шығады (Б.Дәулетбаев, Парыз). Бәтима аузы ашық конверттің ішінен ескіріп, *с а р ғ а й ы ң қ ы р а ғ а н* төрт бүктеулі қағазды алды (М.Мағауин, Қияда.).

САРҒАЙЫҢҚЫРАУ *Сарғайыңқыра етістігінің қимыл атауы*.

САРҒАҚ з а т. *Дәнді дақылдардың піскен кезі*. *С а р ғ а қ* – дәнді дақылдардың сүттеніп, қамырланып піскен шағы. *С а р ғ а ғ ы н д а* ормасаң, сақалыңды сипарсың («Соң. Қаз.»).

САРҒАЛДАҚ з а т. ө с. <лат. *ganunculus*>

1. *Сәуір, мамыр айларында ашылатын сары тұстi гүл*. Апрельдің соңында, майдың басында Медеу сайы қызғалдақ пен *с а р ғ а л д а қ*, маржан гүл мен қоңырау гүлге бөленді (Ж.Жұмаханов, Адам.). Жаңа ғана қоңырайып жатқан күңгірт дала кенет *с а р ғ а л д а қ* пен қызғалдақ гүлге толып, құлпырып кеткендей (Ә.Кекілбаев, Дала.). Албырап жүзі, аксиган тісі пәк күліп, Бойжеткен қыздар біреуін көрсе аптығып, Сабағы жұмсақ *с а р ғ а л д а қ* сайдан терді ме, Арқаға бұрым лақтырып? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** ө с. *Өзен, жылға жағалауларындағы ылғалды жерлерде, батпақты ағынсыз шалшық суда, құрғақ және батпақты шалғында өсетін бір және көпжылдық шөптесін, бұта, бұташық, кейде ағаш өсімдіктер тұқымдасы*. *С а р ғ а л д а қ* уын лабораториялық әдіспен зерттегенде жүрек-қан тамырлары жүйесіне зиянды әсер ететіндігі анықталған (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). *С а р ғ а л д а қ т а р* дүниежүзіне көп тараған 2000-нан астам түрінің Қазақстанда 187 түрі бар. Жапырақтары бүтін жиекті, кейде тілімделген. Гүлі қос жынысты. Жемісі – көп тұқымды жапырақша немесе жаңғақша (Қаз. тілі термин. Биология).

САРҒАЛДАҚ² з а т. з о о л. <лат. *ganunculaceae*> *Торғай тектес сыңғырлы үнді, қараторғайдан ірілеу, әниі, кішкене құс*. Сағыныштар, *с а р ғ а л д а қ т а р*, сары құстар, Суық күздер сумаңдаған, көрі қыстар. Көктем, көктем, етіп кеткен алтын дәурен, Саған менің қарт көңілім әлі құштар, әлі құштар (Т. Молдағалиев, Шақырады.).

САРҒАЛДАҚТАЙ с ы н. *Сарғалдақ (1) сияқты жайқалған, өсем*. Өзені қиялымның қалған ба ақпай, Анасы «оқы!» деді алдан қақпай. Фашық ол қара қызға – күміс көмей, Фашық ол сары қызға *с а р ғ а л д а қ т а й* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

САРҒАЛДАҚТЫ с ы н. *Сарғалдақ (1) өскен*. Қызғалдақты, *с а р ғ а л д а қ т ы* жасыл ала кең даланы басып өтіп, бір жасыл ала бұйраттарға, шоқы, төбешіктерге кезікті (С.Сейфуллин, Шығ.).

САРҒАЮ *Сарғай етістігінің қимыл атауы*.

1. *Сары тұске ену*. Өсімдік түбінің мезгілсіз *с а р ғ а ю ы*. Күріш өсіміне үлкен қауіп екенін бригадир де, звено жетекшісі де жақсы біледі (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.). Күздігүні құс қайтуды, топырақ *с а р ғ а ю д ы*, қораның жыртық тесігін бүтіндеуді көктем кезінде сөз қылудың жөні жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ұзақ қуту, бір нәрсені уайымдау*. Өз өмірімде мұндай ұйқысыз *с а р ғ а ю м е н* өткен түндер қаншама (Н.Жақсыбаев, Егес.).

САРҒЫЛ с ы н. с ө й л. *Сарғылт*. – Ендеше пайғамбардың жемісін же! – деп, түгі түсіп болмаған *с а р ғ ы л* әңгелекті тілді (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). Шығыс жақ көк жиек енді-енді ғана *с а р ғ ы л* рендене бастаған (Н.Ғабдуллин, Өмір).

САРҒЫЛТ с ы н. *Сарыға жақын солғын тұс, сарғыш*. Алып еменнің *с а р ғ ы л т* жапырақтары күн сәулесіне шағылысып, бейне алтын секілді көрінеді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Айнала жарық болып келеді, шығар күннің *с а р ғ ы л т* сәулесі кең аспанға өрмелеп, жұлдыздар сирей бастады (З.Иманбаев, Солма. гүл). Ескерткішті *с а р ғ ы л т* сырмен жылтыратып, жазуын жаңадан ойып сәңдей түсті (Ж.Жұмақанов, Москва.).

Сарғылт қызыл. *Қызыл сары тұстің солғындау түрі*. Аспан *с а р ғ ы л т қ ы з ы л* түске кірген апақ-сапақ уағы еді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сарғылт сұр. *Солғын сары араласқан сұр тұс*. Айналамыз – құм. Көк те құм. Құм сықылды *с а р ғ ы л т с ұ р* (М.Жұмабаев, Шығ.).

САРҒЫЛТТАН = е т. *Сарғылт тұске ену, сарғылт тарту*. Беті, мұрыны, маңдайы ыстаған терідей *с а р ғ ы л т т а н д ы*, қол-аяғы салқын (І.Жансүгіров, Әңгім.). Бұл кезде таң аппақ боп, аспанның шығыс жақ жиегі *с а р ғ ы л т т а н а* бастап еді (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Өт жолы таспен бітелгенде, адамның денесі *с а р ғ ы л т т а н а* бастайды (А.Дайыров, Хирург.).

САРҒЫЛТТАНУ *Сарғылттан етістігінің қимыл атауы*.

САРҒЫЛТТАУ с ы н. *Сарғылт тартқан, сарғыштау*. Иірілген бір қойнау саласында, Жапырағы *сарғылт тау* түсі қашқан Шоқшоқ қалың жолдардың арасында (С.Мұқанов, Поэм.). Сұр елтірілердің жүні ұзын бойына бір түсті болмайды, түбі қара, қаралау, ал ұшы ақшылдау, *сарғылт тау* немесе қызғылтау болып келеді (Ә.Мырзағалиев, Шопан.).

САРҒЫЛТТЫҚ з а т. *Сарғылт түстілік, сарғыштық*. Ерденнің маңғазды ерекше жақсы көруіне көп себептің бірі – түсінің өзі тәрізді *сарғылт тығы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

САРҒЫШ¹ з а т. з о о л. *Сарғыш күзен*. *Сарғыш күзенді* әр жерде әртүрлі атайды. Мысалы, Іле өзенінің бойындағы аңшылар саршұнақ десе, Оңтүстік Алтайда *сарғыш* деп атайды. Ал кейбір аңшылар тау сартышқаны дейді (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

САРҒЫШ² с ы н. *Жұқалтым сары, сарғылт*. Қара сафынмен тыстатып, *сарғыш* былғарымен көмкерілген екі үлкен чемоданды көтеріп, Ораз жол бастады (З.Шашкин, Теміртау). Өткендегідей емес, үстіне *сарғыш* гимнастерка, галифе шалбар, аяғына етік киіпті (М.Сүндетов, Ескексіз.). Оның әдемі *сарғыш* гүлі, кішкене ғана қақпақты қауашақ жемісі бар (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Музейдің ең төрінде, Бейне дала өкілі. Ұқсап *сарғыш* егінге, Тұр диқанның етігі (С. Мәуленов, Алыс кет.).

Сарғыш күзен. зоол. сөйл. *Сарышұнақ (даланы мекендейтін тышқанның түрі)*. *Сарғыш күзенді* әр жерде әртүрлі атайды. Мысалы, Іле өзенінің бойындағы аңшылар саршұнақ десе, Оңтүстік Алтайда сарғыш деп атайды (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

Сарғыш күрең. *Солғын сары реңді күрең түс*. Лютенурин – су мен спиртте жақсы еритін, *сарғыш күрең* реңді порошок (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Сарғыш қоңыр. *Сарғылт қоңыр түс*. Жуан қылып өрген *сарғыш қоңыр* шашын иығынан асыра тастап, жүп-жұмыр аппақ мойнын ашып, Омарға тағы да көз тастады (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Сарғыш қызыл [қызғылт]. *Сары реңді қызыл (қызғылт) түс*. Күншығыс жақ көкжиек әуелі бозғыл тартып тұрды да, бірте-бірте *сарғыш қызыл* түске еніп құлпырды (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Сосын селдір бұтақтың арасымен *сарғыш қызғылт* күн жылжыды (Р.Токтаров, Терістік.).

Сарғыш тартты. а) *Ақшыл сары түске енді, сарғайды*. Күздің *сарғыш тартқан* дала-сы бұлттанып, түнереді де тұрады (Ә.Бүркітбаев,

Жетімек). Қайың, терек басынан *сарғыш тартып* жапырақ, Жерге түсіп шашылған, Жел үрсе тек қалтырап (Т.Жароков, Шығ, жин.). ә) *Түсі өңді, ескірді*. Ол маған *сарғыш тартқан* қағазды көрсетті (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Солдатыңның *сарғыш тартқан* хаттарын, Сағыныштың сәулесіндей сақтадың. Қара көзден қан аралас жас тамып, Мың сан оқып әрбір сөзін жаттадың (С.Мәуленов, Шалқар).

САРҒЫШТАН= е т. *Сарғыш тарту, сарғаю*. Бұл кез егіннің алды пісуге жақындап, *сарғыш тана* бастаған уақыты еді (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Алғашқы отырғызылған көшеттің кей жері семіп, *сарғыш танып* кетті (С.Алдабергенов, Алға). Жалғыз-ақ қуаң тартқан күзгі дала *сарғыш танып* көрінеді (И.Ескараев, Тосқауыл). Тізесіне қойған әдемі білегі салбырап, тынысы жиілеп отырған әйел орынбасарға ақ еті *сарғыш танған* мұздай суық жанарын аударды да, қазандық қалтарысынан жез шылапшынды сүйреп алып шықты (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

САРҒЫШТАНУ *Сарғыштан етістігінің қимыл атауы*. Бауыр өсе тұрса да, ауру адамның өзінің *сарғыш тануы* сирек болады (А.Даиров, Хирург.).

САРҒЫШТАУ с ы н. *Аздап сары, сарғылт*. – Маған ұқсас екен ғой түр-ұсқының. Рас: шашың *сарғыш тау*, жүзің ашаң (Т.Бердияров, Мен өмір.). Еркегінің арқасы мен бүйірлері *сарғыш тау*, бауыры ақ болады (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Жоңышқаның тұқымы *сарғыш тау*, күлгін реңді келеді (Агроном. анықтама.). *Сарғыш тау* дақ, бар бетінде, Сол үшін өртпен дұрдараз. Ошақтың қалды шетінде «Ләйлә» деп құйттай бір қағаз (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

САРҒЫШТЫҚ з а т. *Түсі сарғыш болғандық*. Мына гүлдердің *сарғыш тығы* көз тартады (Ауызекі).

САРДАЛ с ы н. к ө н е. *Көптен бөлек, елден ерекше озық, ерен*. Қожненнен шықты бір бауан, бұқара емес, тым *сардал*. Қол қусырып алдына қызмет қылар мың адам (Жеті қаған.).

САРДАР [ир. سردار] з а т. 1. к ө н е. *Сарбаздардың басшысы, жасақбасы, қолбасы*. Осыдан бір жеті бұрын сарбаздар Исатай батырды өздерінің *сардары* етіп белгілегеннен кейін жаңа басшыларының жарлығы бойынша Жәңгірге өз талаптарын жеткізбекке аттанды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Онымен де қоймай өз жанында дайын тұрған 160 сарбазымен Науырзымға беттеген *сардар* суыт жүріп отырып 12 январьда Сулыға жетті (З.Мұха-

меджанов, Торғай). Шейхислам төмам халықпен қаладан шығып, *с а р д а р л а р д ы* көріп ел болып, мал берді (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі). **2.** а у ы с. *Көшбасы, жетекші*. Жырлаймын бағымды да табысымды, Көтерген арымды да намысымды. Кім білмес *с а р д а р* ақын Сөкенім мен Жайылған даңқы көпке Қанышымды (Б.Тәжібаев, Жүріп келем). Ілияс Жансүгіров – қазақ өлеңінің көш басшыларының бірі. Қазақтың сөз өнерінің *с а р д а р ы* («Қаз. әдеб.»). Сонымен, бұған дейін мұғажар саясатын жақтағаны үшін өтірік болса да жек көрінішті болғандар, енді бірден Кеңес төңкерісінің *с а р д а р л а р ы* болып шыға келді. (М.Шоқай, Шығ.). **3.** ә с к. <нем. Offizier> *Қарулы қуштердің, сондай-ақ милиция мен полицияның басқарушы, жетекшілік құрамының тұлғасы*. Сол кезде мен рота *с а р д а р ы* болатынмын. Қарамағымда 100 жауынгер бар еді, соның үстіне 13 түрмеден босаған сақа жігіттерді алып келіп қосты («Алтын Орда»). *С а р д а р* – әскердің миы, ұрыстың ұйымдастырушысы мен жеңістің жасампазы болса, сардардың барлық жетістіктеріне көмекші – сержанттар құрамы («Алтын Орда»). Қазіргі таңда офицер сөзін *с а р д а р* деп айтып жүрміз. Бұл тілдік айналымға еніп кеткен («Дала мен қала»).

Бас сардар. ә с к. *Дәрежесі жағынан сардарлардың ішіндегі жоғарысы; бас қолбасшы*. *Б а с с а р д а р д ы* шақырды да, Ұстап тұрып нән кітапты. Сұстана бір ақырды да, Кекесінмен хан тіл қатты (Қ.Жармағамбетов, Соңғы түн). 1837 жылы Айыртаудың етегінде Кенесарыны Орта жүзге хан етіп көтергенде, Ағыбай батыр да бірауыздан *б а с с а р д а р* әскербасы болып тағайындалады («Дала мен қала»).

Сардар қойды [сайлады]. *Сарбаздарға қолбасшы қылды, жасақ басқартты*. Басқарды Кіші жүзді осы хандар, Қазақтың арасынан *қ о й д ы с а р д а р*. Хандардың қабырғалы биі болып, Қасында бірге жүрді болған қардар (Кердері Әбубөкір, Қазағым). – Ендеше, жұртты қазір осы төбеге жина, сарбаздар жасағын құралық та, *с а р д а р л а р ы н с а й л а й ы қ* (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Сардар шапан. ж е р г. *Құрметті, беделді, ауқаттылар киетін сый шапан*. Бұл ауылдың *с а р д а р ш а п а н* кигендері Иранға қашып кеткен (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

САРДАРБЕК з а т. **1.** п о э т. *Сардар*. Аманкелді Иманов, *С а р д а р б е г і м* серіміз. Сапарға жырақ жолықтың Шуласа қайтпас тегіңіз (Пернедегі терме.). Аязды қыста үскірік Көрсетіп ерлік күш қылып. Жауды осылай қа-

йырдың, Қорғадың, басшым – *С а р д а р б е к* (Ақын жырлары). **2.** ә к с п р. *Сыйлау, құрметтеу нышанындағы жасақбасы, қолбасшы деген мағынада*. Торғай сахарасында көтеріліс басшысы әмір Әбдіғафар, батыр А.Иманов ел қалаған *с а р д а р б е к* болды. Көптеген жерде көтеріліс басында билік жүйесіндегі дәулетті, елге сыйлы, беделді халқын сүйген жандар болды, көтерілістің қозғаушы күші халық болды, оған орта дәрежедегі зиялылар да қатысты (М.Қозыбаев, Өркениет.). – Жаралы жолдасты таста дейсіз! Мен *с а р д а р б е к к е* не айтамын? (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

САРДАРЛЫ с ы н. ж е р г. **1.** *Байсалды, салмақты*. Мұқан келісті тұлғасы бар, салмақты да *с а р д а р л ы* жайсаң адам көрінеді (Ф.Слапов, Замана.). Оның әр қимылы *с а р д а р л ы*, сараң, бірақ сондай сенімді, мығым келеді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). **2.** *Маңызды, мәнді*. Кино көрсе де, кітап оқыса да осындай *с а р д а р л ы* сауалдарға жауап іздейді (С.Байжанов, Замандас.).

САРДАРЛЫҚ з а т. **1.** к ө н е. *Жасақбасы болушылық, қолбасшылық*. *С а р д а р л ы қ қ а* Аманкелді Үдербайұлы Имановты тағайындауды ұсынды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Хан ием-ау, екшей келсе үш жүздің *С а р д а р л ы қ қ а* сізден артық кімі бар?! (Т.Ахтанов, Шырағың.). **2.** ә с к. *Қарулы қуштердің, сондай-ақ милиция мен полицияның басқарушы, жетекшілік құрамына, осы құрам тұлғасына қатысты*. ≈ *С а р д а р л ы қ* шен.

Сардарлық құрам. ә с к. *Қарулы қуштердің, сондай-ақ милиция мен полицияның сарбаздардан құралған әскери бөлімдерді басқарушы жетекші құрам*. Қазақстанның әскері кәсіби деңгейге өтуі үшін *с а р д а р л ы қ қ ы р а м н ы ң* қызметі жоғары. Жаңа әскери бөлімінің лейтенанттары аталмыш сөзімнің айғағы болады («Егемен Қазақстан»).

САРДАРША ү с т. *Сардар тәрізді, сардар секілді*. Өрістен қайтарда, өріске барарда қол бастаған *с а р д а р ш а* осылай жүреді де отырады (К.Қазыбаев, Ызғар).

САРДЕР з а т. г е о л. *Халцедонның қоңыр тұсті түрі*. *С а р д е р* Қосөзен мен Египетте бағалы тас саналған (Қаз. тілі термин. Геология).

САРДЕЛЬКА [итал. sardello] з а т. т а м а қ. *Қысқа шұжық*.

САРДИТ = е т. ж е р г. *Баттию, көзге ұрып тұру*. Бастық астарлап жамандап күледі, ол неме күледі, *с а р д и т ы н* ашықтан-ашық жамандап көреді, ол неме басын шайқап, мәз болады (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

САРДИНА [лат. sardnai] з а т. з о о л. *Майшабақтар тұқымдасына жататын теңіз балықтарының екі туысының жалпы атауы. Сардинаның* аналь қанаттарының соңғы екі талшығы қалақша сияқты ұзарған, құйрық қанатының түбінде екі ұзын «қанатша» қабыршағы болады (ҚҰЭ). *Сардиналардың* кәсіптік маңызы зор, еті өте дәмді (ҚҰЭ). *Сардинадан* консерві жасалады (ҚҰЭ).

САРДИНДЕР [итал. sordino] з а т. з о о л. *Сардина. Сардиндердің* дене тұрқы 13–35 см, массасы – 50–100 г, етінің майлылығы – 11–28% (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Сардиндерден* дәмді консерві жасалады. Италияның Сардиния аралының атымен аталған (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САРДИЮ ж е р г. *Сарди* етістігінің қимыл атауы.

САРДОБА [ир.] з а т. к ө н е. *Жаз аптабы кезінде салқын су сақтау үшін жер астынан жасалған құрылыс; қар сақтайтын қойма.* Инженерлік құрылыстардың ішінен ең алдымен ауызға аларлық құрылыстар – көпірлер, керуенсарайлар, *сардобалар*, сондай-ақ әр алуан жанама құрылыстар (ҚазССР тарихы). *Сардоба* – тақырларда жиналған жаңбыр мен қар сулары құйылатын цистерна (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау өнері). Лықи аққан көріз үңірейе қарауытып бос жатқанын, тас шегенді *сардоба* түбінде ғана өлшеулі су қалғанын көрді (М.Мағауин, Шақан-Шері).

САРДОБАЛЫ с ы н. *Сардобасы бар (су сақтайтын үлкен ыдысы бар).* Біз үшін терлеген жоқ жалғыз тайың, Кем-кетік кедей үшін етпе уайым, Атың сай, *сардобалы* атаның сай, Елімнің босатып бер егінжайын (О.Шипин, Дастан).

САРДОНИКС з а т. г е о л. *Минерал, ақықтың ақ және қоңыр жолақтар алмасып келетін бір түрі* (Қаз. тілі термин. Геология).

САРДОП з а т. *Сардоба (су сақтау үшін жер астынан жасаған құрылыс)* (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері.).

САРЖА¹ з а т. 1. к ө н е. *Сүйекпен әшекейленген әдемі, үлкен садақ; жақтың үлкені.* Жиырма жылғы ақысына бай қойшыға бір *саржа* мен бір құнан шығар ат береді (Қаз. ертег.). Тастан өткен жебесін Толғап-толғап қолға алды *Саржас* а оғын кереді Қозы жаурын көктеме оқ Ұзындығы кез еді (Төрехан Шынтасұлы // Ақсауыт). Шешініп саймандарын, түсіп аттан, Бар еді бір *саржасы* бес жүз батпан. Оғының он бір батпан ауырлығы, Сыйлау ғып Шаш патшасы әкеп тартқан (Т.Ізтілеуов, Рүс-

тем.). Екі жақта айкасып, Ұрыстың болды ұлысы. Қатар-қатар тұрысып, *Саржаның* қ тартты кірісін (Қашаған // Ақберен). 2. а у ы с. *Осы садақтың оғы.* Ақыр аяғы жүз бірінші *саржаны* атқан кезде үкінің жүрегіне дариды (М.Қаратаев, Дала.). Нысанаға іліктіре алмай жүрген Хан мергеннің дәлдеп тартқан *саржасы* батырдың көзінен қадалыпты, екінші оқ өкпеден өтіпті (Ф.Сланов, Дөң асқан). Көнбісті үшін *саржаның*, Сол уға патша малдырды. Зарлатып қонсы, жан-жағын, Боратып ажал жаудырды (Қ.Шаңғытбаев, Аққу әні).

Садақтың саржасындай. б е й н. *Оқтай тұзу.* Ұқсаған Көкшетаудың аспанына, Көк-жасыл жалтылдайды таста қына. *Садақтың* с а р ж а с ы н д а й қарағайлар, Кетеді шырқап шыңның аскарына (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Саржаның жебесіндей. б е й н. *Өткір мінезді, шыншыл, кесіп айтқыш.* Жастық кезден қалған біраз бар жалын. *Жебесіндей* өткірлігім с а р ж а н ы ң ... Тұнып тұрған тұма кезім дәл қазір: Түбім түгіл, Көрінеді ар жағым (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

САРЖА² з а т. *Астарлық матаның сусылдақ, жылтыр, мықты түрі.* Мысалы, қызыл мауыттың бір аршыны үш қойға, он аршын с а р ж а бір қойға айырбасталды (ҚазССР тарихы).

САРЖАДАЙ с ы н. ф о л ь к. *Саржаның оғындай тұзу.* *Саржадай* керілген қас, кірпік оқтай, Ғашықтың ішке түсті қызыл шықтай (Шашубай ақын).

САРЖАЙЛАУ з а т. э т н. *Сарыжайлау (жеміс-жидек піскен кездегі қызығы мол жайлаудың соңғы шағы).* Базары тарқай бастағанмен, дәл осы кезеңде балқарағай мен жеміс-жидек пісіп, жайлаудың тағы бір қызығы басталғандай болады. Алтай қазағы осы мезгілді *саржайлау* десетін (Ә.Асқаров, Мұнар тауды.).

САРЖАҚ¹ з а т. в е т. *Мал төлінің тамағы ісіп кететін ауруы.* Құлынның тамағынан шыққан ісіктердің бір түрін қазақ «сақау», яки «с а р ж а қ», «шығу» деп атайды (Х.Арғынбаев, Мал ауруы.).

САРЖАҚ² з а т. с а я т. *Бүркітке ұқсас қыран құс, субүркіт.* Бүркіттің тұлғасы қарақұс, қыран қара, с а р ж а қ сияқты құстарға өте ұқсас болғандықтан, қыран тіршілігіне зейін қоя зер салмаған адамның балапанның анық бүркіттікі екендігін ажырата салу мүмкін емес (Ж.Сатылған).

САРЖАЛҚЫН с ы н. *Алау тұстес қызғылт реңді сары тұс.* Ашық аспан астында мыңдаған с а р ж а л қ ы н алау асыр салып билеп жүр (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Шығыс жақ с а р ж а л қ ы н бояуға оранды («Қаз. әдеб.»).

САРЖАН¹ з а т. к ө н е. *Саржа. С а р ж а н* н ы ң кірісі Тартуға келмей үзілді (Қыз Жібек).

САРЖАН² з а т. 1. *Түрі циркуль тәрізді жер өлшеу құралы.* Күн ұясына құлап бара жатқан. *С а р ж а н ы* н қарына іліп, есепші жігіт атпен аралап келеді (Б.Нұржекеев, Күйтолғақ). Қажымұрат орнынан тұрып, топыраққа қадаған *с а р ж а н ы* суырып алды да, иығына салды (Қ.Ысқақов, Тұйық). Бір күні жұмыс басына *с а р ж а н ы* н арқалай, жыртылған жерді өлшеу үшін учетчик Құлшан келе қалды («Лен. жас»). 2. *Осы құралмен өлшенетін, арасы үш кезге (2 м 13-см-ге) тең ұзындық өлшемі.* Жыраның бойын елу *с а р ж а н* н а н өлшеп, артель басына бөліп-бөліп берген (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Қаланың көшесімен шықты тысқа, Ұсатып атқалы тұр ұшқан құсқа. Он *с а р ж а н* жерге қойып көздегенде, Жүгіріп жеткен екен қыз байғұс та (Б.Майлин, Шығ.).

САРЖАНДА = е т. *Жерді саржанмен өлшеу.* – Қайдам, *с а р ж а н* д а п есептегеніміз жоқ, бірақ сен, шырақ, өзін аудан арасындағы алпыс шақырымнан ұзап шықтың ба (Қ.Ысқақов, Тұйық).

САРЖАНДАЙ с ы н. *Саржан шамалы.* Орыстар Торғайдың көпірінің екі *с а р ж а н* д а й жерін күні бұрын алып қойған екен (М.Дулатұлы, Шығ.). Үйінің өзі үлкен емес, ұзындығы, көлденең қанаты бес *с а р ж а н* д а й («ДУГ»).

САРЖАНДАУ *Саржанда етістігінің қимыл атауы.* Елжас жерді *с а р ж а н* д а у ғ а кірісті (Ауызекі)

САРЖАУ з а т. ө с. <лат. trichanthemis> *Сабағы тік, сыртын түк басқан, қанат тәрізді тілімденген жапырақтары кезектесе орналасқан күрделі гүлдер тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік. С а р ж а у* гүлдері қосжынысты. Гүлсәбеті дара гүлді, күлтесі сары, ақ, ақшыл-қызыл түсті болады (ҚҰЭ). *С а р ж а у* тұқымшалары біркелкі, сыртын түк басқан, онда ұзына бойына созылған жіктер анық байқалады (ҚҰЭ). Саржаудың бір түрі – әулиеата *с а р ж а у ы* қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

САРЖҰЛДЫЗ з а т. а с т р. *Сарыжұлдыз (аспан әлемінің солтүстігінен қыс айларында анық көрінетін сары түсті жұлдыз; капелл).* *С а р ж ұ л д ы з* көтеріле берсе, градус көтерілгендей суық та көтеріле береді (Х.Әбішев, Аспан сыры).

САРЖҰЛДЫЗДАЙ с ы н. б ей н. *Сарыжұлдыз сияқты (биік, жарық).* Оқтан жаңбыр жауғызып, Болат қанжар сермеген. Түре қуып дұшпанды *С а р ж ұ л д ы з* д а й өрлеген (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.).

САРЖЫН з а т. с ө й л. *Саржан.* Қазаққа мөлшерлеп қалдыратұғын жердің есебіне қолайсыз жерлер кірмейді. Мысалы: сулар, құмдар, ащы көлдер, керуен жүретін, мал айдалатұғын жолдар; бұл жолдардың ені жайлаулық жерде шақырым жарымнан аспайды, қыстаулық жерде я қазынаға алынған жерлерде жүз *с а р ж ы н* н а н аспасқа (А. Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

САРКАЗМ [грек. sarkasmos] з а т. ө д е б. *Ащы мысқыл, жанға батырып құлкі етудің бір түрі, зілді кекесінмен әжуалау, өткір құлкі тудырудың тәсілі.* Сол поэзия егінінің ішінде біз терең лиризмді де, өткір *с а р к а з м* д ы да ұшыратамыз (С.Мәуленов, Жер нәрі). «Ыдырыс» және «Екі дос» деген өлеңдерімен Сырбай мысқыл, *с а р к а з м* г е де шебер екенін көрсетті (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Әйтсе де Итбай басындағы оқиғалар тек юмор ғана емес, ирония, *с а р к а з м* да кездеседі («Қаз. әдеб.»).

САРКОДИНА [грек. sarcodina] з а т. з о о л. *Қарапайымдардың саркомастигофоралар типіне жататын бір тобы. С а р к о д и н а* жер шарында кең тараған. Үш класс тармағына (тамыраяқтылар, сәулетәрізділер, күнтәрізділер) жататын он мыңнан аса түрі бар (ҚҰЭ). *С а р к о д и н а* теңіздерде, тұщы суларда, ылғалды топырақтарда кездеседі (ҚҰЭ).

САРКОЛЕММА [лат. sarcolemma, sarkos – ет, lemma – қабықша] з а т. а н а т. *Көлденең жолақты ет талшықтарының сыртқы қабықшасы. С а р к о л е м м а* плазмолемма мен негіздік жарғақан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). *С а р к о л е м м а* оқшаулау, зат алмасу, рецепторлық және эффекторлық қызметтер атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

САРКОМА з а т. м е д. *Қатерлі ісік.*

САРКОМАСТИГОФОРАЛАР [грек. sarcomastigophora] з а т. з о о л. *Жер шарында кең тараған қарапайымдардың бір типі. С а р к о м а с т и г о ф о р а* л а р еркін және паразитті тіршілік етеді (ҚҰЭ). *С а р к о м а с т и г о ф о р а* л а р жалған аяқтары немесе талшықтарының көмегімен қозғалады (ҚҰЭ). Қозғалу органоидтарының құрлысына байланысты *с а р к о м а с т и г о ф о р а* л а р типі екі класқа бөлінеді (ҚҰЭ).

САРКОПЛАЗМА [лат. sarcoplasma]. з а т. а н а т. *Көлденең жолақты ет талшықтарының цитоплазмасы. Ет талшығы с а р к о п л а з м а* с ы н ы ң шеткі жағында көптеген сопақ келген ядролар қатарымен орналасады, ал оның орталығында жиырылу қызметін атқаратын белоктық жіпшелер – миофибриллалар болады (Қаз. тілі термин. Биология).

САРКОФАГ [грек. sarkophagus] з а т. Құнды материалдардан жасалып, әртүрлі мүсіндермен, әсем жазбалармен безендірілген, мәйітханалар мен гибадатханаларда сақталатын табыт; осындай тектес ескерткіш. Римнің бір императоры «тарих менен басталады» деп өзінен бұрын өткен, капительдің астында с а р к о ф а г т а жатқан жиырма тоғыз императордың балызамдалған сүйектерін алып, өртеп жіберген (І.Есенберлин, Алмас.). Ұзындығы төрт жарым метр, ені мен биіктігі бір метрге таяу тұтас бөренеден жасалған, сырты өрнектелген әсем с а р к о ф а г т а балызамдаған адамдар мумиялары (мәйіттері) қойылған («Қаз. әдеб.»). Соңғы с а р к о ф а г тұтастай алтыннан құйылған, ішінде перғауынның мумияланған денесі жатыр. Мумияның беті алтын бетпердемен қапталған (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

САРҚА ү с т. Түбіне дейін, түк қалдырмай. Ол көзі жұмулы қалпы сәл көтеріліп отырды да, кеседегі ашыған көжені с а р қ а ішіп, қайта құлады (Ә.Тарази, Құйрықты.). – Аз ғой. Сірә, сиырдың емшегі с а р қ а сауамағансыңдар-ау?! (С.Алдабергенов, Жаңару).

Сарқа жұмсады [пайдалануы]. г а з е т и. Бар күшін жұмсады, барын салды, мүмкіндіктің бәрін қолданды. Диқан бойындағы бар қуатын, бар ақылын, бүкіл өмір бойы тірнектеп жинаған барлық тәжірибесін с а р қ а ж ұ м с а ғ а н д а ғана табан ет, маңдай тері ақысы ақталады (Бал дәурен). Бұл колхоздардың ішкі резервтерін с а р қ а п а й д а л а н у ғ а мүмкіндік береді (С.Каженбаев, Балық.).

САРҚ¹ е л і к. Судың немесе сол сияқты сұйық заттың қатты қозғалысында, қатты затқа соғылғанында, қайнағанда немесе сарқылағанында, таусылғанында шығаратын қысқа дыбысты білдіретін сөз.

Сарқ етті. а) *Су немесе сұйық зат қайнап, басқа затқа соғылып немесе құйылғанда таусылғанда, сарқылғанда қысқа дыбыс шығарды.* Су с а р қ е т і п, құйылып кетті (Ауызекі). ә) *Түгесілді, таусылды, суалды.* Аға буын тіл тағдырын ойлап, бұрқ етіп қайнап, с а р қ е т і п суалған, «тіліміз тірілді» деп қуанған, «тіліміз өшті» деп қуарған, мың өліп, мың тірілген буын (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Бұрқ та сарқ. ә к с п р. Бұрқ-сарқ. Дайынмын жұмсасаң да қайда дәйім, Қалайша б ұ р қ т а с а р қ қайнамайын. Қош боп тұр, сырбаз ағам, сырлас інім, Қарлығаш, қас қарындас, айналайын! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

САРҚ²: қағанағы қарқ, сағанағы сарқ. Төрт құбыласы түгел, бәрі де жеткілікті; уайымсыз,

қайғысыз. Қыздардың бәрінің де қ а ғ а н а ғ ы қ а р қ, с а ғ а н а ғ ы с а р қ дегендей, оқудан басқа уақытта ойын-күлкіден ауыз жаппайды (С.Мұқанов, Мөлдір махаббат.). – Сен күйінетіндей не болды? Қ а ғ а н а ғ ы ң қ а р қ, с а ғ а н а ғ ы ң с а р қ. Мен құсап қатының өліп, қара орманың өртеніп отырған жоқ қой! (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

САРҚ-САРҚ е л і к. с ө й л. *Су немесе сұйық зат қайнап, басқа затқа соғылып немесе құйылып таусылғанда, сарқылғанда шығатын қайталанба бірсарынды дыбыс.* Ортадағы екі темір пеш жан-жағына жалын атып, есік жақтағы төрт үлкен қазан с а р қ-с а р қ қайнайды (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). Жарысып отарбамыз көмір шайнап, Аққанда өрлейді өрге оттай жайнап. Көріктен гүлегенде дауыл соғып, Шойыннан бу бұрқырайды с а р қ-с а р қ қайнап (Ә.Тәжібаев, Өленд.).

САРҚ-СҰРҚ е л. *Су немесе сұйық зат қайнап, басқа затқа соғылып немесе құйылып таусылғанда, сарқылғанда шығатын қайталанба әр сарынды дыбыс.* Есік алдындағы божылдаған самауырлар да булығынан буы бұрқырап, қақпағын көтере с а р қ-с ұ р қ қайнап, екі інінен дем алады (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Қайнатқанда с а р қ-с ұ р қ сақылдатпай, оттың баяу табына қояды, көп араластырмайды («Мәдениет және тұрмыс»). Сөз жоқ, қазан с а р қ-с ұ р қ қайнағанда оның бетіне көбік шығады, ол жай көбік емес, жел көбік. Сол сияқты бұл процестің де кемшіліктері аз емес (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Сарқ-сұрқ етті. *Сарқылдап қайнады, бұрқ-сарқ етті.* Қазан іші қайнаған құрттай с а р қ-с ұ р қ е т і п, дыбыс бере бастады (З.Шашкин, Теміртау).

САРҚУ *Сарқы етістігінің қимыл атауы.* Жазық жерге жетпейтін тау басындағы бұлақтың суын с а р қ у үшін сол арадан құдық қазды да, оған жиналған суларды жыра арқылы төменге түсіреді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Тіпті әдейі отырып зерттегенде де, Шолохов туындыларының ерекшелігін түгел с а р қ у ғ а болмас (І.Омаров, Шабыт.).

САРҚҰЛАҚ з а т. с ө й л. *Сарықұлақ (бұрынырақтағы бір сомдық қағаз ақша).* – Мә, мынау еңбегің үшін, – деп әйел бұған с а р қ ұ л а қ ұсынды (Ж.Жұмақанов, Екі жол). Қажымұрат Бәтиханың жүзіне тесіле бір қарады да, қалтасынан бұзылмаған бір бума с а р қ ұ л а қ т а р д ы суырып, алдына тастай салды (Қ.Ысқақов, Тұйық). – Мә, ертеңгі түскі тамағыңа, – деп Талбике бір с а р қ ұ л а қ т ы Әскердің алдына тастай салады (С.Досымов, Жаңғырық).

Құны бір сарқұлақ. *Түкке тұрғысыз, соншалық қымбат емес.* Сезімге семірме! *Қ ұ н ы б і р с а р қ ұ л а қ.* Сайтан жоқ өмірде, Сайтандық бар бірақ (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

САРҚЫ= е т. 1. *Сұйық затты түгел құю.* Басынан Алатаудың қудым арқар, Аққан су жоғарыдан төмен *с а р қ а р*, Бір көріп дида-рыңа болдым құмар, Құмарым, құшып, сүйіп, қашан тарқар? (Қара өлен). Соқыр шал бір күр-сініп, су сұрады. Мен флягімді *с а р қ ы н*, су-сын жұттырдым (М.Иманжанов, Адам.). Кей-біреулердің пісірген қара көжесін ауыз тиіп қа-на қойып, менікін түк қалдырмай *с а р қ ы н* ішіп кетер еді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). – Қа-рашы, қарашы барып... Сабаны *с а р қ ы н* көр, Мендік бірдеңе қалған шығар (Д.Исабеков, Мазасыз.). 2. а у ы с. *Бір нәрсені бітіру, түгесу, тауысу.* Мал-дүниені түгел *с а р қ ы н* жұмса-са да, осы мақсаты жүзеге асса дән риза (Б.Соқ-пақбаев, Жекпе-жек). Байлардың мыңды айдаған шалқып жатыр, Бар малын болыстыққа *с а р қ ы н* жатыр. Барымта, ұрыс-керіс, кісі өлтіріс – ішінде сорлы қазақ қалқып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Осы күні бағзы бір қойшылар қыс бас-талмай жатып-ақ шөбін *с а р қ ы н* алады (С.Әл-жіков, Дала.). 3. а у ы с. *Түгін қалдырмау, бә-рін қамту.* Бекітті сауыттарын түймелесіп, Құ-йысқан, айылдарын алды тартып. Абылай, ер Қабанбай, би Боранбай, Шақырды аруақты ердің бәрін *с а р қ ы н* (Ә.Найманбаев, Шығ.). 4. а у ы с. *Түгін қалдырмай, іштегісін ақтарып айту.* Туған ел, туған жерімнің Бұйдалы тайлақ секілді Дәм мен тұзы тартады. Батаңды бер, жан ата, Шөберең сырын *с а р қ а д ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сап, сап, көңілім, сап, көңілім, *С а р қ а* берме санасын. Бәрін өзін білесең де, әлі-ақ өзің танасың (Абай, Тол. жин.).

Көрге сарқатындық. *Түбінде, ақырында өлімге әкеп соқтырушылық.* Бірақ соңғы кез-де жазғандарында, науқастың салдары жең-гендіктен көңілі бірде асқақтап, бірде төмендеп, күш пен әлсіздік, үміт пен күдік, ұлтшылдық пен адамшылдық араласып, аяғын үмітсіздікке, өлімге, *к ө р г е с а р қ а т ы н д ы қ* бар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САРҚЫЛ= е т. 1. *Судың, сұйық заттың түгел құйылуы.* 2. *Өзен, көл, су қоймасының суының тартылуы.* – Құркөлдін суының *с а р қ ы л ы н* бара жатқаны рас па, әке? – деді Тұнғатар әр сөзін салмақтай айтып (М.Хасенов, Тұлпар.). Жарқын қабақ, Жарқын көктем, Жар-қын бақ. Шалқар көңіл қалай ерте *с а р қ ы л м а қ*! Жоқ нәрсеге сонша мәз боп, Қуанып, Жоқ нәрсеге күлуші едік қарқылдап (Қ.Мырза-

лиев, Мәңгі майдан). 2. а у ы с. *Түгесілу, біту, таусылу; солғындау, әлсіреу, шегіне жету.* – Бір сүйресе, сол сүйрейді. Әлі оның күші *с а р қ ы л а* қоймаған сияқты (Н.Баяндин, Құм асты.). Ақыры сабыры *с а р қ ы л д ы* (Ә.Кекілбаев, Таңд.). Өз қолыммен сипап сүлік сауырын. Жүйткігім кеп, *С а р қ ы л а д ы* сабырым. Ән – сұлуға, Сұлу – өнге айналып Кеткен кезде Тұ-ра алмаймын, Бауырым! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сенім барда үміт те *с а р қ ы л м а-ғ а н*, Төмен түстік тар жолмен толқындаған. Ал-дан дача көрінді ал, қасында Судай жаңа «Вол-га» тұр жарқылдаған (М.Шаханов, Ғасырлар.). 4. а у ы с. *Ақтарылу, барын салу.* – Жарайсың, – деп, – шөберем! – Батасын берді *с а р қ ы л а*. Күншілдер тұр күлісіп Жете алмайтын парқына (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Демі сарқылды. *Ажалы келді, дәм-тұзы таусылды.* Ажал – бүркіт, адам – жан, Жылжуға келмес әл-шаман, Жуасып талай тарпаңдар, Тырп ете алмай еліккен. Өлшеулі өмірің тау-сылса, Санаулы *д е м і с а р қ ы л с а*, Әркімге анық бір нәубет, Бастағы киген бөріктен (Базар жырау, Шығ.). Сап болар сүйтіп жүріп *с а р қ ы л с а д е м*, Қызылдың су иірілген дересін-дей, Тоқталмас тура келсе ажал оғы, Шерінің тасқа тартқан жебесіндей (Базар жырау, Шығ.).

Сарқылатын ресурстар. э к о л. *Табиғи ор-тадан алынған сайын азаятын, түгесілетін ре-сурстар.* *С а р қ ы л а т ы н р е с у р с т а р* қалпына келетін (таза ауа, тұщы су, құнарлы топырақ, өсімдік жануарлар әлемі) және қал-пына келмейтін (минералдық) ресурстар (қазып алынатын отын, металдық минерал шикізат-тар (темір, мыс., т.б.), бейметалдық минерал шикізаттар (саз, құм, фосфаттар, т.б.) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экология).

Сарқылған өзен. с у ш а р. *Қарқынды бу-ланудың немесе борпылдақ топыраққа сіңіп ке-тудің салдарынан теңізге, көлге немесе өзге өзенге жетпей суалған өзен* (Қаз. тілі термин. Сушар.).

Сарқылмайтын ресурстар. э к о л. *Құн энергиясы, жел, ағын су, теңіз толысуы сияқ-ты табиғи ресурстардың таусылмайтын бөлігі.* *С а р қ ы л м а й т ы н р е с у р с т а р*ға кейде атмосфера мен гидросфераны жатқызады. Бұлар антропогендік улы заттектермен едәуір ластанғанда сарқылатын ресурстарға айнала-ды (Қаз. тілі термин. Экология).

САРҚЫЛДА= е т. *Бұрқ-сарқ етіп қайнау, сақырлау.* Ет асқан тайқазан *с а р қ ы л д а н* қайнап жатыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сонымен, арада енді бір сағат өткенде ошақта

сары қи маздап жанып жатты да, қазанда қара марқаның еті *с а р қ ы л д а п* қайнап жатты (Е.Домбаев, Ол осындай.). Бағанадан тып-тыныш қара қазанның қақпағының әр жерінен бұрқырап бу көтеріліп жатыр. *С а р қ ы л д а п* қайнай да бастаған (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

САРҚЫЛДАТ = е т. *Бұрқ-сарқ еткізін қайнату, бұрқылдау*. Етті *с а р қ ы л д а т п а й* жай қайнатып пісіру керек, қатты қайнаған ет әдетте өте қатты болып піседі (Келіншектерге кеңес).

САРҚЫЛДАТУ *Сарқылат етістігінің қимыл атауы*.

САРҚЫЛДАУ *Сарқылда етістігінің қимыл атауы*.

САРҚЫЛДЫР = е т. *Таусылдыру, түгестіру*.

САРҚЫЛДЫРУ *Сарқылдыр етістігінің қимыл атауы*.

САРҚЫЛМАЛЫ с ы н. *Түгесілетін, таусылатын, түгел бітетін*. Қандай да бір мемлекеттің мұнай қоры таусылмайтыны туралы сөз болуы да мүмкін емес. Мұнай – *с а р қ ы л м а л ы* ресурс («Жас Алаш»).

САРҚЫЛМАС с ы н. **1.** *Түгесілмейтін, таусылмайтын, бітпейтін*. Өсімдіктер медицинамызды байыта түсетін дәрі-дәрмектердің *с а р қ ы л м а с* бұлағы болып табылады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **2.** а у ы с. *Мәңгі жасайтын, солмайтын, әлді, қишті*. Ағалығым – інім барда. Бағалымын – Тілім барда. Тартылмаспын Мыңым барда. *С а р қ ы л м а с п ы н* Мұным барда Қимайсындар Затым барда. Сыйлайсындар Атым барда (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Армысың, *с а р қ ы л м а с ы м*, таусылмасым, Бармысың, сау-сәлемет, оу, сырласым. Сақылдап күлейін бір, Сандық-сандық Тұзыңда жаңғырығып даусым қалсын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Интеллигенция ұлттың жасампаз батыры, қиын-қыстаудағы жанашыр жақыны; Интеллигенция – ұлттың *с а р қ ы л м а с* қоры (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

САРҚЫЛТ = е т. *Түгестіру, таусыту*. Қыжымкүл сүтпісірімдей армансыз жылап, көзінің жасын біршама *с а р қ ы л т қ а н* соң, кимешегін түзеп, өзіне-өзі келді (Д.Исабеков, Тіршілік).

САРҚЫЛТУ *Сарқылт етістігінің қимыл атауы*.

САРҚЫЛУ *Сарқыл етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Судың, сұйықтың түгел құйылуы, құйылып бітуі*. Үлкендер жағы самауырдың *с а р қ ы л у ы н а* қарап қалды да, қыз бен жігіт жылыстап, сыртқа беттеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Сап-сары қымыз *с а р қ ы л м а у ы* еді кеседен, Отырушы едім көгеріп, шалқып көсегем.

Оңымнан Айым, Жұлдызым туып солымнан, Бақытты екем жаралаған ерек пешенем (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Түгесілу, таусылу, түк қалмау*. Бірақ сол мол байлық та ретсіз пайдаланса, *с а р қ ы л у ы* оңай (Жас қайрат). **3.** а у ы с. *Әбден титықтау, шаршау*. Күнде-күнде жиналыс, Күнде сөйлеу, *С а р қ ы л у*. Міне, содан – қиналыс, Міне, содан – шарқ ұру (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** э к о л. *Адам әрекеті салдарынан табиғат ресурстарының таусылуы*. Ерекше назар аударатын жағдай сол, табиғи ресурстардың физикалық *с а р қ ы л у* кезеңі оларды пайдаланудың экономикалық ұтымсыздық кезеңінен бұрын-ақ басталуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология). Мұның өзі озон қабатының жұқаруы, климаттың өзгеру қаупі, қышқыл жаңбырлар жағдайында табиғи ресурстың ғаламдық *с а р қ ы л у ы* тұрғысынан қатерлі. Оны елемеу ғаламдық экологиялық апатқа ұрындыруы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология).

САРҚЫН з а т. **1.** *Бідыстың түбінде қалған сұйық зат; сарқынды*. – Сусын бар ма еді? – деп сұрады Асқар. – Торсықта *с а р қ ы н* қалған, – деді Балғабай (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Жас бала еліктегіш, қызба келеді. Сондықтан да темекі қалдығына, рюмка *с а р қ ы н ы н а* тым үйір болады (Е.Оразақов, Дәрігер.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсенің қалдығы, соңы; сарқыншақ*. Атадан қалған дәулеттің *с а р қ ы н ы н* би осыған жұмсады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Емшегін әуелі өз баласына беріп қақтап алады екен де, біздің балаға *с а р қ ы н ы н* ғана береді екен (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. **Ескіліктің сарқыны**. Дүниеде не нәрсенің себебіне көзі жетпесе, сол нәрсені құдай қылып түр деп, дін тұтынатұғын әдеттерінің *с а р қ ы н ы н* біз де кей жерде көргеніміз бар (Абай, Тол. жин.)

Ескіліктің [ескінің] сарқыны. а) ж а ғ ы м с ы з. *Теріс әдет, ескі сананың кертартпа жұрнағы*. – Осының өзі *е с к і л і к т і*ң *с а р қ ы н ы* емес пе?! Сізді ұнатсам, кімнен қорқып, неден ұяламын (Ж.Арыстанов, Жалын.). ә) *Бұрынғы заманнан осы заманға өткен, бұгінде ұмыт болған немесе қажетсіз болып қалған зат, құбылыс*. Соғыс та тынар, *е с к і н і*ң *с а р қ ы н ы* – майшам, сен де сонымен бірге жоғаларсың (Ж.Саин, Жол үсті.).

Артқы сарқын. б е й н. *Соңында қалған ұрпақ*. Аруақтың *а р т қ ы* *с а р қ ы н ы* Алап бегзат туысым, Айбарынды байқасам, Алтын зерлі туымсың, Алтынның айшық буысың (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сарқын шөл. *Суы тартылып қалған шөлдердің орнында пайда болған құмды жер, шөл.* Тарау-тарау жолдар бар, Қадау-қадау көлдер бар. Сазарған с а р қ ы н ш ө л д е р бар, Салтыңа берік, айнымас Қабырғасы бүтін елдер бар (Қабан жырау, Алтын қазық).

САРҚЫНДАП ү с т . ж е р г . *Аз-аздан, там-тұмдап.* Ол уақытта егінді кедейлер егінді с а р қ ы н д а п салатын (Қазақ тілі. аймақ.сөзд.).

САРҚЫНДЫ з а т . **1.** *Сарқылған сұйық зат; сарқын.* Ол сабаның түбінде қалған бір аяқ с а р қ ы н д ы н ы құйдырып алып, демін алмастан басына бір-ақ көтерді (А.Хангелдин, Өткен күн.). Әңгіме осы жерге келгенде ол арақтың қалған с а р қ ы н д ы с ы н қағып салды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Кешкі тамақ таратылды. Өтеген өз сыбағасын жеп болып, шай с а р қ ы н д ы с ы м е н котелогін шайып, окоп текшесіне қойды (Ж.Төшенов, Жауынгер.). **2.** а у ы с . *Бір нәрсе-нің ақыры қалдығы, аяққы көрінісі, соңғы тамтығы.* Әлі үзіліп болмаған үміттің с а р қ ы н д ы с ы осы Қожаққа байланысты болатын (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Сонысына қарағанда бетін тұңғыш ашқан жігітке деген сезім с а р қ ы н д ы с ы н ы ң көңілде аз да болса қалғанына шұбалаңбады (Ж.Еділбаев, Түркістан). **3.** а у ы с . *Топтың соңғы бөлігі.* Бұл жиналыс үйінде болған жігіттердің соңғы с а р қ ы н д ы с ы екен (Е.Мырзахметов, Медет).

Сарқынды сулар. с у ш а р . *Ақаба сулар (қорқыс-қалдықтармен ластанған, елді мекендер мен өндіріс орындарының аумағынан суасты құбырлары арқылы сыртқа ағызып жіберілетін сулар).* С а р қ ы н д ы с у л а р пайда болуына, құрамына және қоспалардың сапасына байланысты негізінен үшке бөлінеді: 1) тұрмыстық, немесе шаруашылық-фекалдық сулар; 2) өндіріс қалдықтарымен ластанған өнеркәсіптік сулар; 3) атмосфералық немесе нөсерлік сулар (Қаз. тілі термин. Геология).

САРҚЫНШАҚ з а т . **1.** *Сұйық заттың ыдыс түбінде қалған азғана қалдығы; сарқынды.* Жермайдың қалбыр түбіндегі азғана с а р қ ы н ш а г ы н а қысқа білте жетпей, қысқа шұлғаудан білте істедік (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Иіс тиген адамдай басы сынып әкетіп бара жатқан Жаролла с а р қ ы н ш а қ бірдеңе болса, тартып жібергелі шөлмектерді шайқап қарап еді, бірде-біреуінен бір тамшы шықпады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Танертең ерте тұрған Тензо машинаны тез жөндеп, шәйнектің түбіндегі суды с а р қ ы н ш а г ы н а дейін қалдырмай радиаторға құйды (Ә.Әзиев, Жез таулар). **2.** а у ы с . *Ескіліктен қалған, күні өткен әдет-ғұрып, кер-*

тартпа қылық. – Мен ескі әдет-ғұрып с а р қ ы н ш а қ т а р ы н ы ң соңымыздан қалмай келе жатқанын айтамын, – деді бұрын бастық болған кісі (Ж.Молдағалиев, Самал). Бізде кейбір сәтте тоталитарлық жүйе тұсындағы идеологияның с а р қ ы н ш а қ т а р ы (наукандық, жоғарыдан жоспарлау, табынушылық, жеке адамды орынсыз марапаттау т.б.) бой көрсетуде (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Наурыз кейбір өңірлерде ошақ басында тойланып келсе, Қазақстанның кейбір аймақтарында мүлдем ұмытылған, ол бірде «діни мейрам», бірде «ескіліктің с а р қ ы н ш а г ы » деген үстірт бағалауға ұшырады («Жұлдыз»). **3.** а у ы с . *Бір нәрсе-нің соңы, ақыры, аяғы, арты.* Оның үстіне негізгі баяндамалармен бірге негізгі жарыссөздер де бізден бұрын аяқталып, біз с а р қ ы н ш а г ы н а ғана ілігіп отырмыз (Ғ.Мүсірепов, Достық.). **4.** *Топтың соңғы, азғана бөлігі.* Біз топ жауының с а р қ ы н ш а г ы м е н күресті жүргізе береміз (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). **5.** а у ы с . *Соңғы ұрпағы, алдағы ұрпақ тәрбиесінің, өнегесінің соңғы көрінісі.* Бала кезде байқамаппын, Аналық ертектер мен халық жырларында суреттелетін қазақ қыздарының ең ақырғы с а р қ ы н ш а г ы секілді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

САРҚЫРА= е т . **1.** *Судың биіктен төмен қарай қишті сарынмен құлай ағуы.* Суының с а р қ ы р а п аққанына дейін біздің Ақсайға ұқсас (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Ортада с а р қ ы р а п ағып жатқан Күркіреу атты өзен ғана бар (Н.Әбуталиев, Сахара). Сұлутөрді өрлеп, с а р қ ы р а й аққан тау өзенін жағалап келеміз (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). **2.** п о э т . *Сұйық заттың (су, сұт, қан, т.б.) қатты құйылуы, сорғалауы.* Адамның көз жасы боп жарқырады, Адамның қаны болып с а р қ ы р а д ы ң . Сикыршы цыган әйел сияқты бір Адамның еркін арбап тартып алдың (С.Мәуленов, Шалқар). Қорқаулар қараңғыда қорқырады, Қызыл қан сағанақтан с а р қ ы р а д ы . Сол кезде түн түріліп, қылаң тартып, Ақшолпан шығыс жақтан жарқырады (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Шешесі жалғызым деп зар жылады, Баласын көргеннен соң аһ ұрады. Қарабек жүгіріп кеп құшқанында, Тас емшектен сүт-бұлаң с а р қ ы р а д ы (Батырлар жыры).

САРҚЫРАМА з а т . **1.** *Биіктен құлай аққан су.* Тұмсық айналған сайын биіктен құлап түсетін с а р қ ы р а м а л а р бар (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Мен Қызылқайың с а р қ ы р а м а с ы н ы ң жағасындағы кәрі қайыңның түбінде ойға батып отырамын (О.Бөкеев, Қамшыгер). Қаратал екіншісі, басы Шажа, Шажадан Көксу

аққан *с а р қ ы р а м а*. Текелі, Тентек, Быжы тағы да бар, Олар да қосылады Қараталға (Қара өлен). **2. г е о г р.** *Өзен арнасын қиып өтетін кертпештен құлап аққан өзен суы. С а р қ ы р а м а н ы ң* суы бірнеше кертпештерден күрілдеуік құрап құлауы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология). Дүниежүзіндегі аса ірі *с а р қ ы р а м а л а р*: Оңтүстік Америкадағы Анхель (биіктігі 1054 м), фрикадағы Тугела (биіктігі 933 м) және Виктория сарқырамалары (биіктігі 119 м) (Қаз. тілі термин. Сушар.). Ниагарды талай заманнан бері дүниежүзіндегі ең үлкен *с а р қ ы р а м а* деп келген-ді (Ғалам ғажап.).

САРҚЫРАТ = е т. *Суды биіктен төмен қарай қишті сарынмен құлай ағыздыру.* Олар Шудың мол суын Меркеден Луговойға дейін *с а р қ ы р а т ы н* ағызған еді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Осы биіктікке көтерілген суды *с а р қ ы р а т ы н* төгетін болсақ, ол жерді ойып кетеді (Ж.Жатқанбаев, Су.). Жегі қат жер астынан су келтіріп, Фонтаннан күміс суды *с а р қ ы р а т т ы*. Бұрынғы өтіп кеткен бай, манаптар, Көрген жоқ бұл сияқты рақатты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Құзар шындар таң жалап алқымдарын, *С а р қ ы р а т ы н* құяды салқын қарын. Ормандардың, бояуы өзгереді Думпуімен кейінгі толқындардың (Т.Айбергенов, Мен саған.).

САРҚЫРАТУ *Сарқырат етістігінің қимыл атауы.*

САРҚЫРАУ *Сарқыра етістігінің қимыл атауы; судың, сұйықтың құлай ағуы. С а р қ ы р а у*, сылдыраудың бірі де жоқ, Сендіріп су деуге де қиын мұны. Аяғын баяу басып қолтықтасқан, Кім білсін жас жігіт пен қыздың сырын (Д.Еркінбеков, Шығ.).

САРҚЫС = е т. *Бірге таусылу.* Ақыл, ой, араларын *с а р қ ы с т ы*, Қас жау да, дос жау да тартысты (М.Мақатаев, Шығ.).

САРҚЫТ¹ з а т. **1. э т н.** *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы ежелден келе жатқан салттың, ырымның бірі бойынша, үйдегі балалар мен үлкен кісілерге, келіндеріне қонақтан, тойдан келген кісінің құрт, ірімшік, кәмпит сияқты т.б. ауыз тигізуіне әкелген дастарқан дәмі; жақсы қасиеттері жұғысты болсын деп ырымдап жеуге болатын қонақтан, үлкен кісілерден қалған тағам.* Бұрын *с а р қ ы т* қайтады деп келіндер үлкендердің табағын әдейі күтіп отыратын болған (ҚҰЭ). Қазақ салтында *с а р қ ы т т ы ң* ырымдық әрі тәрбиелік дәстүрлік маңызы зор (ҚҰЭ). **2. э т н.** *Той сарқыты.* – Тойдан әкелген *с а р қ ы т ы ң* қайда, Асылым? – деді назданып (Ф.Сланов, Асау арна). Ал кейде

бала қонаққа бармай қалған болса, атай *с а р қ ы т* алып оралушы еді (Ә.Бүркітбаев, Жетімек). **3. ж а ғ ы м с ы з.** *Біреудің асының қалдығы.* Ауру адаммен, саулығы күмән адаммен табақтас болма. Ешкімнің *с а р қ ы т ы н* ішіп, жеме (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Қолында теңгекотырдың жарасы бар бір қонақ түскен ауылының табақтасы болған, ет асаған, *с а р қ ы т ы н* жеген, орамалына қолын сұрткен тағы талай адамдарға өзі білмей отырып теңгекотырды сыйлап кетеді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). **4. а у ы с.** *Бір нәрсенің сақтап қойған соңғы қалдығы (әдетте дәмдісі, ең жақсысы).* Байшуақ қыстың *с а р қ ы т* сүрісімен аралас бордақы малдың жас етіне қанша қызыққанмен, ауыз толтыра екі-үш асаған соң, әңгімесін тосып отырған адамды көп күттірмес үшін табаққа сұғынуын тежеп, бойын тіктеді (К.Сегізбаев, Беласқан). Ерін тартса – жақсы дәм бұйырады, *с а р қ ы т* жейміз деп ойлайды (А.Қайбарұлы, Қаз. ырым.). **5. а у ы с.** *Ұрпақ; ізбасар, алдағы буынның, бұрынғы заманда өмір сүрген тұлғаның ісін, өнегесін жалғастырушы, оның үлгісінің кейінгі замандағы көрінісі.* Сол қызыл бас дүниедегі бір ескі патшаларының *с а р қ ы т ы* – Кәсірәй ғажам жұрты сол (Абай, Тол. жин.). Абай мен Жамбыл шәкірті, Мен бір қалған *с а р қ ы т ы н*. Балуан Шолақ, Шашубай, Үлгісін алған бір қартпын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). «Ел атын ер шығарар» деген рас, Сәкенді ардақтаған бүкіл Алаш, Кешегі сол Сәкеннің *с а р қ ы т ы*, – деп, Жатсынбай мені дағы бауырыңа бас (Ф.Қайырбеков, Көңсадақ). **6. а у ы с.** *Өтіп кеткен бір нәрсенің соңғы көрінісі, бұрынғының жұрнағы, сақталып қалған белгісі.* Көк шалғын барқыты Даланың бар құты. Жанардың түбінде – Жігіттік *с а р қ ы т ы* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ескінің сарқыты. *Бұрынғының белгісі, қалдығы.* Ғұмар Қарашевта Марабай ақын, Бұхар жырау, тағы сол сықылды бұрынғы ақындардың қалпымен кеткен *е с к і н і ң с а р қ ы т ы* бар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жаманның сарқытын жиды. б е й н. *Жаманнан үлгі алды.* Шындықты өрт шалғанда ішке кірген бар түгін. *Ж и ғ а н ы м ы з* жалған ба *Ж а м а н д а р д ы ң с а р қ ы т ы н*?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сарқыт ақыры. б е й н. *Соңында қалған, жолын қуған ұрпақ.* Қамын жеген қазақтың Батырдың *с а р қ ы т а қ ы р ы*, Туын тікті сыбанның Ақтамберді батыры. Ауылдан шығып ат қойып, Аруақтап ұран шақырды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сарқыт ішті. а) э т н. *Жұғысты болсын немесе жасын берсін деп ырымдап, беделді, абыройлы, өнерлі немесе жасы үлкен адамның асынан қалғанды жеді.* Құныкеннің қолынан дәм татып ем, *с а р қ ы т ы н і ш і н* ем, дұға ғып өтпеуім ұят болар (С.Мұқанов, Есею жыл.). – Абай атасының дастарқанында үлкендердің *с а р қ ы т ы н і ш і н*, Мұқтарды ала бар, – деді Дінасыл (К.Оразалин, Абай.). ө) *Біреуден қалған асты, қалдық, жұғынды жеді.* Қоянның қуып көжегін, Торғайдың тердім тезегін. *С а р қ ы т ы н* күтіп үлкеннің, Қалдығын *і ш т і м* көженің (Ә.Тәжібаев, Өлең.). Сандалдым есім жиылмай, Сарылдым соңында еңбектің. Сонда да маған бұйырмай *С а р қ ы т ы н і ш і н* ержеттім (М.Мақатаев, Шығ.).

Той сарқыты. э т н. *Тойға, қонаққа барған адамның тойға бармай қалған туыстары, көрші-қолаң, ағайын, құрдастары дәм татсын деп және осындай қызық өздерінің де басында болсын деп ырымдап, той дастарқанынан алып келген тағамы, дәмі.* Той-жиынға келіп қатысқандар тиісті сый-құрметін көріп, сыбағалы асын жеп қайтса, жиын-тойға үйдегі шаруа қамымен немесе мал бағумен келе алмаған келін, малшыларға да тиесілі «жілігі» – *«т о й с а р қ ы т ы»* ретінде шешесі немесе енесі арқылы жіберіледі (Д.Катран. Қазақ. ас-тағам.).

САРҚЫТ² з а т. э в ф. *Ит, доңыз т.б. халал емес және жыртқыш жануарлардың нәжісі.* Ит, доңыз, қасқыр, маймыл және ұқсастары сияқты жыртқыш хайуандардың *с а р қ ы т т а р ы* бұл түрге кіреді. Таза емес (Ислам энцикл.).

САРҚЫТ= е т. *Түбіне дейін түгесу, таусылу.* Еңбекке ортақтық, бұл бір жандық екінші жандықтың тапқанына ортақ боп, еңбегімен пайдаланып, *с а р қ ы т ы н* ішіп-жеп тіршілік еткенде болад (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САРҚЫТТАЙ с ы н. **1.** *Бірдеменің сарқыншағы, қалдығы сияқты.* **2.** а у ы с. *Сақталып, әбден сүрленген, ең жақсы, дәмді, тәтті сияқты.* Бетегелі барқыттай Белес-белден айырылдым, Балдан қалған *с а р қ ы т т а й* Күміс көлден айырылдым (М.Жұмабаев, Шығ.).

САРЛЫҚ з а т. з о о л. *Таулы Алтай мен Моңғолия жеріне таралған мүйізді ірі қара малдың сиырға ұқсас ерекше бір түрі.* *С а р л ы қ* Таулы Алтай автономиялы облысы мен Моңғолия жерінде атам заманнан бері өсіріледі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Қойы, сиыры, *с а р л ы ғ ы* бар көктемнің лайсаңынан боқыраудың боранына дейін Алтай өңірін қаратопырақ қылып кететін еді (Қ.Бісқақов, Күреңсе).

Сарлық сиыр. ж е р ғ. **Сарлық.** Таңертен *с а р л ы қ с и ы р* еңкейе жайылса, ұлар қонғанынан құлдай ұшса, күн суық болатындығының белгісі («Жаңа өмір»).

САРМАЙ з а т. т а м а қ. **Сарымай** (*сүтті күбіге құйып, пісу арқылы немесе қаймақ не кілегейді шайқау арқылы алынатын құнарлы тағам*). Столдың үш жеріне тарелкеге салынған *с а р м а й* қойылды (М.Әуезов, Өскен өркен). Асығып отырған Танакөз алдына қойған сықпа құрт пен *с а р м а й д а н* ауыз тиді де, тысқа шықты (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Қойдың сүтінен қазақтар құрт, сүзбе, айран, *с а р м а й* жасайды (ҚазССР тарихы).

САРМАЛА з а т. ө с. <лат. descurenia> *Дискурайния тұқымдасына жататын өсімдік.*

САРМАН з а т. м и ф. *Жын аты.* Шақырайын шалғайдан *с а р м а н ы м д ы*, Сасық көлге қамаймын бар малымды. Бірге өскен кішкентайдан, ай-ай, бала, Отырмын соған айтып арманымды (Айтыс).

САРМАТ з а т. т а р. *Ерте кезде өмір сүрген көне түркі тайпаларының жалпы аты.* Алғашқы томның өзінен-ақ ұлттық энциклопедиямызда қазақтың шығу тегіне қатысты тың да объективті мағлұматтар мол қамтылатынын аңғарамыз. Қазақ ұлтының арғы тегі – ежелгі сақ, гун, *с а р м а т*, түркі, қыпшақ, т.б. (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Стилі жағынан осыған ұқсас азуы ақсиган жыртқыштың бейнесі *с а р м а т* өнерінде өртүрлі материалдарда – сүйек, мүйіз, қолада – көрініс тапқанын айта кеткен жөн (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау өнері).

САРМОЙЫН с ы н. *Жуан мойын, жалқау (адам).* *С а р м о й ы н!* Ер жетті ғой балаларың, Пәледен Құдай сақтар бірер-жырым. Бұлардың күндіз-түні жанында бол, Жоқтатпай сорлылардың аналарын! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

САРМЫСЫҚ з а т. э в ф. к ө н е. **Сарымысық** (*арыстан*). *С а р м ы с ы қ:* сары (сар – үлкен деген сөз) мысық – ең азулы жыртқыш немесе сарғылт түсті үлкен мысық – арыстан болуы мүмкін (Р.Сыздық, Қазақ. ескіліктер. жаңалықтар).

САРМЫСЫҚТАЙ с ы н. *Сармысық сияқты.* Сапты аяқтай ерінді, *С а р м ы с ы қ т а й* азулы, От орнындай тұяқты (Едіге.).

САРНА¹ = е т. **1.** м и ф. э т н. *Бақсының қорбызын ойнап, айқайлап дауыс шығарып жындарын шақырып, сарынын айтуы.* Бұл әнге өлең салғаным – Бұрыннан ойдағы арманым. *С а р н а й т ы н* мұны бақсы жоқ. Жек көрдім ұмыт қалғанын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *С а р н а й ы н* десе, жыны жоқ, ыңқылдайын десе, ауруы

жоқ, жаны тыныш отырған қазаққа әңгіме керек, әңгіменің аяғы тамаққа соғады, партия болмай мол тамақ қайда (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір кезде ойынын тоқтатып, үйдің ортасында қол-аяғы байлаулы жатқан жынды адамды шешіп босатады. Жынды тып-тыныш жуас күйге түскен екен. Бақсы тағы *с а р н а п* кетеді (Қаз. әдет-ғұрып.). **2.** а у ы с. *Ауыз жаппай самтылдап сөйлеу*. Рыскелдин сөзшендігіне сап, *с а р н а й* жөнелді (С.Мұратбеков, Көкорай). Алты тұтқын айдалада ауыз жаппай *с а р н а п* келеді (Ә.Кекілбаев, Дала.). – *С а р н а й* бергенше машинаны қораға кіргізсеңші (К.Тоқаев, Түнде.). **3.** *Зарлау, қақсау, тынбай қайталап айта беру*. Жүрегіңмен тындамай, Құлағыңмен қармарсың, Соны көріп, соларға Қайтіп қана *с а р н а р с ы ң* (Абай, Тол жин.). Күндегі *с а р н а у* басталды (Ауызекі). **4.** ж а ғ ы м с ы з. *Топ алдында сайрау*. Қобыз бен домбыра алып, топта *с а р н а п*, Мақтау өлең айтып әркімге арнап, Әр елден өлеңменен қайыр тілеп, Кетірген сөз көдірін, жұртты шарлап (Абай, Тол жин.). **5.** *Ауырғанда, жаны қиналғанда адамның зарлы үн шығаруы, бебеу қағу*. Қолы, аяғы сынғандар, я басқа мүшесі жараланғандар ыңырсығанда, *с а р н а ғ а н д а* Асқардың төбе құйқасы шымырлап, тыңдай алмайтын еді (С.Мұқанов, Ботакөз). Оң жақта қуқыл ренді әйел әлсін-әлсін толықсып, аузынан қара су ақтарылып, жанын қоярға жер таппай *с а р н а п* тұр (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Әсіресе, жарасы жанға батып, *с а р н а ғ а н* кезде шыдай алмай жанына жетеді (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын). **6.** п о э т. *Ой-толғаныс, уайымын, жан күйзелісін зарлы үнмен білдіру*. Шомылып көз жасына *с а р н а й*, зарлай, Құшақтап қарағайын жатыр Қорқыт (М.Жұмабаев, Шығ.). Құшақтап қарағайын *с а р н а с а* ақын, Шеткерек тұрып тыңдағайсың, Баспалап, төніп, жаншып келме жақын (М.Жұмабаев, Шығ.). **7.** а у ы с. *Желдің, боранның ызындап қатты соғуы, ұлуы*. Таң атқалы ұрынып *с а р н а ғ а н* желі түс қайта пышақпен кескендей тыйылды (С.Ерубаев, Ойсыл қара). Түні бойы *с а р н а ғ а н* боран таң ата толастады («Қаз. әдеб.»). Көктем келсін неше рет, Көгермепті кең дала. «Ән дегенің осы» деп, *С а р н а п т ы* тек жел ғана (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Шөп сарғайып, күз жетті, Соқты *с а р н а п* сары жел, Жай түскендей аспаннан, Күңіренді қалың ел (С.Машақов, Жылдар.). **8.** а у ы с. *Анық-айқын көріну, сайрап жату*. Теңіз жағасы мен Шалқар қаласының арасында қыс бойы *с а р н а п* жататын кіреші жолын қар басып сапты (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Ақын

ізі шуақты оңтүстіктің қыры менен Сырында, тауы мен құмында, колхоз-совхоз аулында *с а р н а п* жатыр («Соц. Қаз.»). Ақылы ата-ананың *с а р н а ғ а н* жол, Балаға ата-ананың жәрдемі мол. Білім болса адамзат адаспайды, Жақсылық жамандықты өзіңнен көр (Еңбек күйі).

САРНА²= е т. *Керегеге сыздық салу, сыздықтау, жолақтау* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

САРНАҚ з а т. э т н. к ө с. *Уық, кереге, шаңырақтардың қарына сызық, ирек су ағар т.б. ою-өрнек салу үшін қолданылатын киіз үй сүйегін жасаушылардың 3–4 тісі бар темір құралы*. Сыздықтауды *с а р н а қ* дейтін тісті, бүкір қырғы темірмен істейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *С а р н а қ* – киіз үй сүйегін жасаушылардың жонғы құралы. Уық, кереге, шаңырақтардың қарына сызық пен ирек су өрнегін түсіру процесінде қолданылады (Қаз. календары). *С а р н а қ т ы ң* сабын мүйізден, ағаштан сақиналап сөңдейді. Тістері бір жағына қарай азырақ қайырылған (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САРНАТ= е т. **1.** м и ф. э т н. *Бақсының аспабын ойнатып, жындырын шақырып айқайлап дауыс шығарып сарынын айтқыштауы*. Содан бақсы адамның ішін жарып, дертті алып тастауға туыстарынан рұқсат алады. Қасына мықты жиырма жігіт алып, қобызын *с а р н а т ы п* ойнай бастайды (Қаз. әдет-ғұрып.). **2.** *Қатты дауыспен әуенге салу, аспабын ойнату, әуенге басу*. Жартытөбе басына шығып ақ қурай сырнайын *с а р н а т а* жөнелуінде де сыр бар (А.Байтанаев, Қайнар.). Жанды жеген зындан күйін Сыбызғымен *с а р н а т а й ы н*. Көрсін тағдыр! Аянбастан Көз жасымды парлатайын (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Ауру жанының қиналуының адамға зарлы үн шығартуы, бебеу қаққызуы*. Аздап сырқырайды, сыздайды, бірақ жанға батып *с а р н а т ы п* жатқан жоқ (З.Ақышев, Жесірлер). **4.** а у ы с. *Жырлату, жырға қосу, жыр ғып шығару*. Ол жайлы мынадай жыр түгіл, Бақтыбай дастандар *с а р н а т қ а н*. Әйтеуір, атамның жұрты бұл, Қалса да жоңғарлық қалмақтан (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

САРНАТҚЫЗ= е т. *Зарлатқызу. С а р н а т қ ы з ы п* қойған мынаны-ай (Ауызекі).

САРНАТҚЫЗУ *Сарнатқыз етістігінің қимыл атауы*.

САРНАТТЫРУ= е т. *Зарлаттыру, дауысын қатты шығарту, қақсату*. Андағы күйсандықты *с а р н а т т ы р а* бермеші, бас ауырды (Ауызекі).

САРНАТТЫРУ *Сарнаттыр етістігінің қимыл атауы*.

САРНАТУ *Сарнат етістігінің қимыл атауы.*

САРНАУ¹ с ы н ж е р г. *Сарнап жатқан, даңғыл, тегіс.* Жеңіл машина табаны қиыршықты, ой-шұңқыры аз с а р н а у жолмен лыпылдап отырып, алдыдағы жоталы әрі жалпақ белден асты (К.Ахметбеков, Ақдала). Әкімгерей ой үстінде. Мына с а р н а у жолды трактормен төтесінен салған өзі еді (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

САРНАУ² *Сарна етістігінің қимыл атауы.*

1. *Қақсау, зарлау, қайталап айта беру.* «Қызжау» деген осы ғой, ойбай-ай!» – деп күні бойы с а р н а у м е н болды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). **2.** *Аурудан, жаны қиналғаннан адамның зарлы үн шығаруы, бебеу қағуы.* Әлгі бір азалы дауыстар құлағының түбінен с а р н а у ы н қоятын емес (З.Асабаев, Ар соты).

САРНАУШВ з а т. қ о л ө н е р. *Сарнауықпен сыздық салушы шебер* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

САРНАУЫҚ¹ з а т. э т н. к ө с. *Сарнақ.* С а р н а у ы қ ағашқа өрнек із түсіретін арнаулы тістері иіліп келген, екі бас сапты, темір қырғыш (ҚҰЭ). С а р н а у ы қ сабын мүйізден, ағаштан сақиналып сәңдейді. Тістері бір жағына қарай азырақ қайырылған (ҚҰЭ).

САРНАУЫҚ² с ы н. **1.** *Зарлап-қақсап қалған, сарнай беретін.* Самбырлақ, с а р н а у ы қ жеңгенің айқай-шуына үйреніп кеткен Жанардың тіпті іші пысады (К.Қазыбаев, Ызғар). Жайшылықта да с а р н а у ы қ Биғайша удай ашып, жас парлаған көздерін укалаған күйі шегініп отырды (М.Есламғалиев, Аққу.). **2.** а у ы с. *Сықырлауық, шиқылдауық, салдырлаған қатты дыбыс шығаратын.* Сол с а р н а у ы қ арбаны тоқал мүйіз екі қасқа өгізге жегіп, бұ кісі қырманға бау тасиды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

САРОС [египет. saros] з а т. а с т р. *Күн мен Ай тұтылуларының бірдей ретпен қайталану периоды.* Мұндай циклдер бірнешеу болса да, С а р о с олардың ішіндегі негізгілерінің бірі (ҚҰЭ). С а р о с тұтылулар кезінде Күн мен Айдың орны, Ай орбиталарының түйісімді дәл алғашқысындай өтеді (ҚҰЭ).

САРП: сарп етті. а) *Құр босқа таусылды, бекерге әлек болды.* Екінші толық бөшке мысалы сол – Адамдар даурықпас ақылы мол. С а р п е т п е й, босқа сөзін жұртқа жарлап, Үндемей жүріп ісін істейді ол (А.Байтұрсынов, Ақ жол). ә) *Құйылды, дөп тиді.*

Сарп ұрды. а) ж е р г. *Әбден салтақтады, шаршады.* Абай өзі ас ошағы мен қонақүйлердің арасында соншалық бейіл салып, с а р п ұ р ы н жүргендіктен бұл астың қаншалық ұлан-ғайыр уақиға болғанын байқамапты (М.Әуезов, Таңд.

шығ.). ә) *Шарқ ұрды, босқа сандалды.* Маңдайына әлі тас тимеген, әрекет әлегіне түспеген, тірліктен сарыла өзіндік бет іздеп, с а р п ұ р ғ а н шақ азабын әлі тарта қоймаған балғын жас (Р.Нұрғалиев, Трагедия.). Солардың қатарында біз де жүрміз, Мәз болып құр түймеге жарқылдаған. Не пайда өнерің мен біліміңнен, Тиісті жерлеріне с а р п ұ р м а ғ а н? (А.Байтұрсынов, Ақ жол).

САРПАЙ¹ [ир. سروپای] з а т. к ө н е. **1.** *Бас-тан аяққа дейін жететін мол, бағалы, сәнді киім.* Екеуін есіркедім бір күн көріп, Үйіме алып келдім бір соңымнан ергіп, Киім с а р п а й кигіздім екеуіне Бір мыңдаған екеуіне ділдә беріп (Қысah Таһир). Тамалардың адамы Бас-аяқ с а р п а й киінді. Көңілі тасып қуанып, Қарахан да сүйінді (Бабалар сөзі//Шора батыр). Бұл қызға ғашық екен бұрыннан хан Жіберді көп шапқыншы қызға таман, Көп с а р п а й л а р кигізді екеуіне, Той қылды жұртын жиып қуанғаннан (Қысah Таһир). **2.** э т н. *Құдалыққа, тойға, құрметті қонаққа, ризашылық танытқан адамына сыйға тартылатын киім.* Осы адам сүйіншілей барған кісілерге төрт жүзден артық с а р п а й кигізіп жіберіпті («ТУГ»). **3.** ж е р г. *Сыйға жабатын қымбат бағалы шапан.* С а р п а й ы м бар жабатын (Қазақ тілі. аймақ. сөзд.).

Сарпай жапты. к ө н е. *Бағалы, сәнді киім киді (кигізді), бастан-аяқ киінді (киіндірді).* Даладан Мекке халқы алды тауып, Әрқайсысы алсам деген көңілі ауып. Қадина қырық мың тіллә беріп алған, Үстіне қатталардың с а р п а й ж а у ы н (Бабалар сөзі//Мұхаммед пайғамбар).

Сарпай шапан. э т н. *Сыйлы, бағалы сәнді шапан.*

САРПАЙ² з а т. в е т. *Ұрғашы малдың жыныс мүшесінің жандағындағы бұлшық ет – еріндік.* Туар кезде малдың с а р п а й ы қалындай бастайды («Соң. Қаз.»).

САРПАЛДАҢ з а т. *Бос жүріс, бос сандалыс.* Қызықты кезі жастықтың, Жиырма бес, отыз арасы. Бұл дәуірде жар құшпай, Сағым қуған с а р п а л д а ң, Бір өуре байғұстай (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тақсыр, ол менің сорыма қарай, сіздің мейіріміңізге де, назарыңызға да алуға тұрмайды. Ол өзінің жас дәуірін бұзықтықпен, с а р п а л д а ң м е н өткізіп жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күні бір бүгін болғанда Байтақ елден бездіріп, Аяғымнан тоздырып, С а р п а л д а ң ғ а түсірдің (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

САРПАСТА= е т. к ө н е. *Жазалаудың көне әдісі бойынша адамды жылқының бауырының астына аяқ-қолын төрт жаққа керіп байлау.* Қарсылық көрсеткен жылқышыларын ұрмай-

соқпай *с а р п а с т а н* байлап тастандар (Б.Күсбегиен, Зуқа батыр).

САРПАСТАУ көне. *Сарпаста етістігінің қимыл атауы* // *Көне жазаның түрі. С а р п а с т а у* – жазаның түрі, аттың астына керіп байлап тастау (Қазақ тілі. аймақ. сөзд.).

САРПАҢ з а т. *Әскер киімі* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

САРПЫЛДА = е т. с ө й л. *Салпақтап жұмыс істеу, табанынан таусылу; сабылу*. Түн бойы ұйықтамады бірде мызғып, Су сарылдап құйылды кемеңі ырғап. Отыз құлы таусылды табанынан, Су төгіп таң атқанша ол *с а р п ы л д а н* (Абай, Тол. жин.).

САРПЫЛДАТ = е т. с ө й л. *Салпақтатып жұмыс істету, табанынан таусылту; сабылту*. *С а р п ы л д а т ы н* жұмысқа салып қойды бастық (Ауызекі).

САРПЫЛДАТУ *Сарпылдат етістігінің қимыл атауы*.

САРПЫЛДАУ *Сарпылда етістігінің қимыл атауы*.

САРПЫЛТАҢ з а т. ж е р г. *Әуре-сарсаң, салпақ, сабылыс, сергелдең*. Той *с а р п ы л т а ң ы н а н* шаршаған ауыл бырдай ұйқыда (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ақыры *с а р п ы л т а ң ы* көп мемлекеттік сынақ та келді (С.Хайдаров, Азамат.). *С а р п ы л т а ң д а* адастырмайтын темірқазық жұлдызының маңызы төтенше күшті болды (Х.Әбішев, Аспан сыры).

Сарпылтаңға салу. ж е р г. *Сергелдеңге түсіру, әуре қылу*. Еңбекшілерді тостырып, *с а р п ы л т а ң ғ а с а л у* қатарлы олқылықтар да жиі ұшырасады («Жаңа өмір»).

САРПЫЛТАҚ з а т. с ө й л. *Бүркітке ұқсас құс*.

САРСАЗАН з а т. ө с. <лат. *halocnemun strobilactum*> *Алабота тұқымдасына жататын, биіктігі 5–40-см шала бұта*). *С а р с а з а н* – улы өсімдік. Сортаң жерлерде, өзен аңғарында өседі (ҚСЭ). *С а р с а з а н* зиянкестер үшін улы өсімдік. Оны өсіресе түйе сүйсініп жейді, кейде отын үшін де пайдаланылады (ҚҰЭ). *С а р с а з а н* ның гүлі қосжынысты, гүлшоғыры – сыпыртқы. Тамызда гүлдейді, қазанда жемісі піседі. Құрамында улы зат болғандықтан, оны жеген мал уланады (Қаз. тілі термин. Биология).

Төмпек сарсазан. ө с. <лат. *halocnemun strobilactum*> *Алабота тұқымдасына жататын бұтасын өсімдіктің бір түрі*. Қазақстанда Шығыс Қазақстан, Ақтөбе, Қызылорда, Оңт. Қазақстан облыстарындағы өзен аңғарларында, сортаң топырақты ылғалды жерлерде, тұзды

көлдердің жағалауларында өсетін бір түрі – *т ө м п е к с а р с а з а н* бар (ҚҰЭ). *Т ө м п е к с а р с а з а н* ды кейде тентексоран не мырзасораң деп те атайды (ҚҰЭ).

САРСАҢ [манжұр.] з а т. *Әуре, әбігер, сергелдең*. Аспирантураның бір жылы *с а р с а ң м е н* өткен (М.Мағауин, Қиянда.). // *Әбігерге түскен, әбден титықтаған, сергелдең болған*. Сауығып қалар ме екен *с а р с а ң* жаным, Сейіліп бойымдағы бар салмағым. Ауылыңа анда-санда бір келгенде, Алдымнан жар сал, жаным, қарсы ал, жаным (М.Мақатаев, Шығ.). Іс болар басқа түскен бұл бір *с а р с а ң*, Жаманнан құтылмассың қайда барсаң. Төртінші бір әйел бар көңіл ашар, Ал қызыл, ақ сұлудан келін алсаң (Ақан сері, Шығ.). // *Қорқақ, ұркек, сасқалақ (адам)*. Қашатұғын қатын ба, Таятұғын *с а р с а ң* ба, Кезегім бер деген соң Қасқайып қарап тұрады (Батырлар жыры)

Сарсаң болды. *Әуреленді, әбігерленді*. Атам мен әжемнің жүзі түтігіп кетіпті. Мені көп іздеп, *с а р с а ң б о л ғ а н д а р ы* білініп тұр (Д.Исабеков, Тіршілік). Мен іздеп Сарыбайды *б о л д ы м с а р с а ң*, Адам нағып болайын қайда барсам. Үйіңе ала қайтар ем қайтарымда, Жолына Сарыбайдың мені салсаң (Қозы Көрпеш.). *Б о л а д ы* ақылы азға дүние *с а р с а ң* (Қара өлең). Жүрген жан ем байымай, тапшысынбай, *С а р с а ң б о л д ы м* ертегі бақсысындай. Басым қалды жасырын полигон боп, Өзім тұрмын мақтаулы сақшысындай (М.Мақатаев, Шығ.).

Сарсаңға салды. *Әбігерге түсірді, әуреледі*. – Үстекенді *с а р с а ң ғ а с а л м а й*, үйін тез арада тұрғызып беріңдер, – деді Ғайнекең Сұлтанғалиға бұрылып (Д.Досжанов, Дария). Ендеше анау бастықтың дәрігер әйелін осы жеті қараңғыда *с а р с а ң ғ а* бір *с а л а т ы н* кез кеп тұр екен (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

Сарсаңға түсті. *Әуреленді, сабылды, сергелдеңге түсті*. Вокзал алды ығы-жығы қисапсыз халық екен, Бәрі поезға билет ала алмай *с а р с а ң ғ а т ұ с к е н* жолаушы (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Олар тіптен бір-бірінің хабарын есіткеннің өзінде де жақындаса алмай, *с а р с а ң ғ а т ұ с е д і* (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.).

Сарсаң етті [қылды]. *Әуреге түсірді, сабылтты, әбігерледі*. Бір күн туып анадан бесік көрсең, Өлген күні табытқа тиер арқан. Бұл күнде дүниеге құмар болдың Дүние әркімдерді *е т к е н с а р с а ң* (Майлықожа, Нақыл). Үсіктастан үскірік жел еседі, Талай жанның мұз боп бағы, меселі. Арыстанды–Қарабастың ақ жыны, Сан сорлыны *с а р с а ң қ ы л ғ а н* деседі (Ә.Жәмішев, Сағым.).

САРСАНДЫ с ы н. *Әбігері көп, әуресі мол.* Алдияр, Құдай өмір берсе, дәм жазып, сіздермен кездесер күн туса, бүкіл қазақ даласының батысынан шығысына дейін *с а р с а ң д ы* сапар жайын айта жатармын (К.Сегізбаев, Беласқан).

САРСАНДЫҚ з а т. *Әбігерлік, әурелік; сергелдең.* – Маған қазір бәрібір сияқты. Сүйдім, күйдім деп тапқаным мынау, ақ көңілімді *с а р с а ң д ы қ қ а* салды да, ғайып болды (Ә.Бүркітбаев, Жетімек). Салынсаң *с а р с а ң д ы қ қ а* – дүние сарсаң (Қара өлең).

САРСАҢ-КЕСЕК з а т. ж е р г. *Әуре-сарсаң, әбігерлік.* // *Әбігерге түскен, қобалжыған адам.* Оның ат үстінде де, тақ үстінде де *с а р с а ң к е с е к* секілденіп суық отыратыны...- өркөкіректік екенін енді-енді ғана аңғара бастағандай (Ә.Кекілбаев, Үркер).

САР-САР е л і к. **1.** *Сұйық заттың құйылғанда, төгілгенде шығаратын сарылдаған дыбысын білдіретін сөз.* Алдым да, артым да *с а р с а р*, айнала тұман (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Әр үйдің сыртында шелекке *с а р-с а р* құйылған сүттің даусы шықты (З.Ақышев, Ақбел.). **2.** *Қатты заттың жылдам қозғалып, ауаны немесе іші қуыс жұмсақ затты кесіп өткенде шығаратын қайталама немесе созылмалы сарылдаған дауыстарды білдіретін сөз.*

Сар-сар етті. *Сарылдаған дыбыс шықты, сарылдады.* Алдыңнан состав тізіліп өтіп жатқандай *сар-сар етеді* (Ө.Күмісбаев, Ауыл.). Бұрыла беріс басқа бұлымнан *с а р-с а р е т к е н* шалғы даусы естіледі (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

САРСОЛМА з а т. ө с. **Сарысалма** (шөл-шөлейтті жерлерде өсетін малазықтық шөп, ащы от). Осындайда шөп екеш шөп те көзге күйік болып жыны түсіп кеткендей, *с а р с о л м а н ы* шеңгелін толтыра уыстап жұлып алды да, лақтырып жіберді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Айрықша, бір-бірімен таласа өскен *с а р с о л м а*, изен, таспа боз, кер жусан, бойшаң, балғын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

САРСУ¹ з а т. **Сарысу. 1.** *Азының кеселге шалдығуына байланысты буынға жиналатын сарғыш түсті сұйықтық.* Манағы түз уыты шымырлап тамырларды қуады, жүйкені пиратады, буын-буындағы ұялаған *с а р с у д ы* қуады (Д.Досжанов, Жібек.). **2.** м е д. <лат. exsudo> *Қабыну кезінде ұсақ қантамырларынан дене тініне бөлініп шығатын іріңді, қан аралас, т.б түрдегі сұйық зат.* Аурудың сілекейі, жарасының *с а р с у ы* тамаққа, ыдысқа жұғып, содан барып сау адамға ауысады. Сондықтан бір ыдыстан тамақ ішуден, бір орамал, майлықпен сүртінуден қолдан кел-

генше сақтану керек (М.Дулатов, Шығ.). **3.** м е д. *Іш қуысына, буындарға сарсу жиналып қалатын ауру, дерт, кесел.* Сарыағаш суы буын *с а р с у ы*, қышыма, теміреткі, құяң ауруларына ем болады (Ғ.Қыдырниязов, Шопан.). **4.** м е д. *Жұқпалы ауруға қарсы егілетін сары түсті сұйық зат.* Емдеу үшін ауырған қозының етіне не қанына арнаулы *с а р с у* жіберіледі (С.Омаров,... Қозы ауруы.). **5.** м е д. *Адам мен жануар қанының құрамындағы гемоглобиннен басқа жасушалардан тұратын сұйық зат.* Организмнің улануы әсерінен ауру қозылардың қанының *с а р с у ы н д а ғ ы* қышқылдылық-сілтілік теңдік бұзылып, қышқылдылықартады (Ө.Қарамендин, Қой, нематод.). Содан кейін ауырып жазылған жануардың қанын алып, одан қан түйіршіктері мен фибринді бөледі. Бұдан алынған түсті сұйық зат *с а р с у* деп аталады (Адам анатом.).

Сарсу байланды [алды, ұялады]. *Адамның буынына, т.б. жеріне сарсу жиналып қалды, сарсу ауруына шалдықты.* Келгенде жетпіс беске таянып жер, Тізенді *с а р с у а л ы п*, ауырар бел. Жол жүрсең арқан бойы демің құрып, Сауылдап маңдайыңнан ағады тер (Қара өлең). Тізесіне *с а р с у б а й л а н ы п*, соңғы екі-үш жыл бедерінде ғана жұмыстан шеттеген Айғаным да аяғын сүйретіп, бөгет басына келді (Ә.Сараев, Тосқауыл). Жіппен байлағанда кейде қозылардың кіндігі ісініп, ішіне *с а р с у ұ я л а й д ы* (М.Ермеков, Қазақст.).

САРСУ² з а т. в е т. *Түйеде болатын қатерлі індет, ауру.* Түйе малында кездесетін «қатпа», «*с а р с у*» аурулары халық түсінігінде ем қонбайтын, өте қатерлі індеттер деп есептелінеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Қозыке Баянды іздей кетті дейді, Сертіне әуелгі айтқан жетті дейді.— Тоғай толған ол түйен, ау, шешеке, Қырылсын *с а р с у д а н* депті, дейді (Қозы Көрпеш.).

САРСУ³ з а т. **Сарысу. 1.** *Ұйтқана айраннан немесе іріткен сүттен, т.б. сүт тағамынан бөлініп шығатын сары түсті су.* *С а р с у ы* бетінде көлкіп, быжылдап тұрған іріктігі Сабалақ саусағымен бұлғап-бұлғап, жұта салды да, шығып жүре берді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ұйыған сүтті арнаулы клеткаға құйып, сығады. Сонда оның *с а р с у ы* мүлде ағып кетеді (Н.Шоқанов, Микробтар.). Қайызғағы бар шашты айранмен немесе *с а р с у м е н* жуса, қайызғақ тез жоғалып кетеді (Келіншектерге кенес). Сүттің *с а р с у ы* – стакандап ішіледі. Ол зәр жүргізуге көмектеседі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). **2.** э т н. *Осы сарсуды қайнату арқылы алынып, кептірілген құрт тәрізді тағам.*

– Е, біз де осы елдің бір шалы, – деп мырс етті шал, дастарқаннан *с а р с у* ап тістеп жатып (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). – Ол шайды құртпен, не *с а р с у м е н* де ішуге болады, мына шайын айтсайшы! – деді Боқан ерші (Ғ.Ахмедов, Жорық.). Гүмнілдеген қара сабадағы қымыз, айран мен қойыртпақ, шұбат пен құрт, *с а р с у* мен ежегей неге толып тұрмайды дүкендерімізде («Қаз. әдеб.»). Аққасым түрегеліп отырды. Алдына шағын дастарқан жайылып, құрт-ірімшік шашылды, кесек-кесек *с а р с у* тасталды (Е.Домбаев, Жаман Жәутік)

Сарсу шай. сөйл. *Сүтсізшай*. Осындай аспан айналып жерге түскен шілдеде құм қазағында түскі шайдан кейін «дамылдау» дейтін болады. Яғни айтқанда, біреу «түлкі» шайын, біреу *с а р с у ш а й ы н*, біреу атқұлақ шайын ішіп алып, ыссылықтың райы қайтқанша, біреу бөлен қанат ақ үйінде, біреу шұрық тесік қараша үйінде, біреу бес ағаштың басын байлаған қара құрым күркесінде терлеп-тепшіп, ысылдап-пысылдап ұйқыға кетеді (Е.Домбаев, Жаман Жәутік)

Сарсу ішіп, сарымсақ жеді. бейн. о. к. к. а. з. *Жұттың, аштықтың кесірінен аш қалмау үшін не болса, соны талғажау етті*. Жыл еді елге түскен жеті қырсық, Аштықтан бар төңірек кетті ыңырсып, Шөп қайзап, *с а р с у і ш і п*, *с а р ы м с а қ ж е п*, Нан түгіл, көзден ұшты құрт-ірімшік. (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

САРСУ³ *Сарсы етістігінің қимыл атауы.*

САРСУЛАН = е т. *Сарысу пайда болу, сарысу байлану*. Искен аяғы *с а р с у л а н ы п*, одан әрі асқынып кетті («Лен. жас»).

САРСУЛАНДЫР = е т. *Сарысу пайда болғызу, сарысу байланғызу*. Күні бойғы шайқас буын-буынып *с а р с у л а н д ы р ы п*, тізеден соққандай ұйытады (О.Бөкеев, Қайдасың.).

САРСУЛАНДЫРУ *Сарысуландыру етістігінің қимыл атауы.*

САРСУЛАНУ *Сарысулан етістігінің қимыл атауы.*

САРСЫ¹ = е т. *Сасып кету, иістену, шіру.*

САРСЫ² = е т. **1.** *Зарыгу, шаршау, мезі болу*. Келгендер көп, күткендер де бар талай, Күткен де көп... Өмір ғой бұл әрқалай. Кеткен барар жерге аман жетсе екен, Күткен аман қайтсын, *с а р с ы п* ақсамай (Ә.Есмырзаев, Дала.). **2.** *Сарысулану, сарысу толу*. Өкпе *с а р с ы п* ісіп, қан айналысы бұзылуы мүмкін болғандықтан, уланған адамды қозғалтпай, тыныш жатқызу керек («Қазақст. мект.»).

Құлағы сарсыды. *Бір нәрсені көп естіп, әбден жалықты, мазасы кетті, мезі болды*. – Сіздің осы бір мақтау сөздеріңізді ести-ести *қ ұ л а ғ ы м*

с а р с ы д ы (С.Шаймерденов, Өмір.). – Сақып, тілеуіңізді берсін, мені молда деменізіші! Осы елге келгелі сол сөзден *қ ұ л а ғ ы м с а р с ы д ы* (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Маза кетті көршіден, *Қ ұ л а қ* біткен *с а р с ы д ы*. Ессіз есек есірген Есер сөзін малшыды (М.Әлімбаев, Жүрек.). Өкінемін күндер үшін бос өткен, Өткен күндер тез шығады есептен. Суайттардың арасына тап болсаң, Сорлы *қ ұ л а қ с а р с и д ы* екен өсектен (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

САРСЫҚ¹ з а т. **1.** *Сасып кеткен, шірік заттың иісі*. Ол сыры құпия қуысқа үңілгенде, *с а р с ы қ* исін сезінді (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.). Шөптер де тұр балбырап, Көрсең қайғы кеткендей. Иісі бар аңқыған, *С а р с ы ғ ы н* жүрек тепкендей (С.Торайғыров, Шығ. жин.). – Ағайын арасында көздің былшығы, тістің *с а р с ы ғ ы н д а й* бірдеме бола береді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). **2.** а у ы с. *Шірігі жеткен, күні біткен нәрсе; ескінің қалдығы*. Сөйлескен Орта жүздің ондысымын, Сарсылған *с а р с ы қ* жұмыс сөзде тынад. Ісі бар, бастықпаған боз баланың, «Барымта» деген нәрсе неге тұрат (Кете Жүсіп, Өлең). «Алты атасын арқалап, жеті атасын жетектеу» – ескі *с а р с ы қ*, еңбексіз, қолы бос жүргендердің еншісі (С.Талжанов, Адам тур.). Қосылып ана мен қыз, жас келіншек, Еңбектен жыр төгеді күнге шалқып. Жаңарып өмір салты барған сайын, Арылды ауылымнан ескі *с а р с ы қ* (Айтыс).

САРСЫҚ² з а т. м е д. *Буыны кілтілдеп ауыратын ауру; сарып*. Шау – түйенің қай түрі болса да қартайып, аяғына *с а р с ы қ* пайда болу ауруы (Ғ.Себепов, Түйе ауру.). Отыз жас – ор қабақтың ойқылындай, Аяққа түскен *с а р с ы қ* кілтіндей-ақ. Қырықта – қыс нышаны қыркүйектің, Кетірген ұйқы нашын: «түр-түрдай-ақ!» (О.Шораяқов, Шайыр).

САРСЫЛ = е т. **1.** *Тырп етпеу, тапжылмау; сарылу*. Көп қиналыстың, сарыла ізденіп, күні-түні *с а р с ы л а* отырудың алғашқы үлкен қорытындысы 1937 жылдың жазында белгілі болды (Ө.Жәмішев, Армысын.). Кей күндері ұзақ түнде *с а р с ы л а* кітапқа үңіледі (С.Сарғасқаев, Сынған тіс). Қазір ол жүрегінің лүпілін, жігерінің отын пианино тіліне түсіріп *с а р с ы л ы п* отырған болар (Д.Досжанов, Зауал). **2.** *Зарыгу, сарғаю*. – Ертеден бері *с а р с ы л ы п* сені күтіп тұрғаным (Т.Ахтанов, Дала.). Ол да *с а р с ы л а* күтуден шаршап, болдырған сияқты (Д.Сапаров, Өткен күн.). Қалың жұрт *с а р с ы л ы п* күтіп тұр (М.Қаратаев, Далада.). **3.** *Шаршап-шалдығу, сабылу, сандалу*. Бірақ бірнеше адам *с а р с ы л ы п*, әлденеше күн отар-

дан отар қалдырмай малды біртіндеп санап шықты (С.Бақбергенов, Адам.). Ертелі-кеш тыным таппай ат үстінде *сарсылып* жүргені (О.Сәрсенбаев, Сағым). Күн-түн демей *сарсылып* жүріп жұмыс істейтінсің (Б.Сланов, Мөлдір.).

Аяғынан [табанынан] сарсылды. *Шаршап-шалдықты, табанынан таусылды.* – Еркіндік, сайран аз. Таңның атысы, күннің батысы сағатпен жарысып, *аяғыңнан сарсыласың* («Қаз. әдеб.»). Күнұзын сабақ, окоп қазу, наряд деп *табанынан сарсылады* (Р.Хайруллин, Офицер.).

САРСЫЛДЫР = е т. *Зарықтыру, сарғайта күттіру.* Зәу қиыр колхозшыдан барса біреу, Есіктен ерік бермейді енеріне. Өткенше төрт-алты сағат *сарсылдырып*, Жолықса асықтырад жөнелтуге (Айтас).

САРСЫЛДЫРУ *Сарсылдыр етістігінің қимыл атауы.*

САРСЫЛТ = е т. **1.** *Зарықтыру, сарғайта күткізу.* Сықырлаған сары ала, шақырайған ақ қар, көк мұз мезгілдер сағындырып, *сарсылтып* жетеді (Ә.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Таппадым бірақ жоғымды, Талай жыл мені *сарсылтқан*. Қандырдым кейде шөлімді Қайдағы жылым-шалшықтан (С.Жиенбаев, Оркиік). **2.** *Аурудың кесірінен тырп ете алмай қалу, тапжылмау; сарылу.* Көріп кет, келіп, Сәке, жан барында, Жан жатыр жергілікті аңғарында. Атыңды, сипатыңды сан жат еттім, *Сарсылтып* дерттің қысқан салдарында (О. Шораяқов, Шайыр.).

Құлақ сарсылтты. с ө й л. **Құлақ сарсылтты.** Қазір қолданылып жүрген Кеңес уақытындағы «халықтар достығы» жайлы *құлақ сарсылтқан* сөздер тығырыққа тірейді («Жас Алаш»).

САРСЫЛТУ *Сарсылт етістігінің қимыл атауы.*

САРСЫЛУ *Сарсыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Зарығу, сарғаю.* Ал жоққа қол созып *сарсылу* адамды тоздыра бермек (А.Байтанаев, Жаңғыр.). **2.** *Шаршап-шалдығу, сабылу, сандалу* Ұйықтап кетіпшің. Көп күнгі *сарсылу* мен шаршағандық әсер етсе керек («Қаз әдеб.»).

САРСЫЛЫС з а т. *Бір нәрсені сарғая күткендік, зарығушылық.* Мұндай *сарсылыс* та таң атып, күн батып болмайды. Ермек жоқ (Б.Аманшин, Көкжар).

САРСЫЛЫС = е т. **1.** *Бірге зарығу, бірге күтісу.* Екеуі де терезе қарап *сарсылысып* отыр (Ауызекі). **2.** *Шаршасу, әбігерге түсісу.* Кешеден бері *сарсылыстық*, әйтеуір іс бітті (Ауызекі).

САРСЫЛЫСУ *Сарсылыс етістігінің қимыл атауы; әбігерге түсісу.* Той дегенде, *сарсылысу* басталады (Ауызекі).

САРСЫТ: **құлағын [құлақты] сарсылтты.** *Бір нәрсені айта-айта жалықтырды, мезі етті.* – Мама, Сәкең де, жолдастар да күнде қыңқылдап, *құлағымды сарсылтты*. Тұңғыш немерең ғой... (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Құлаққа жағар дәмді сөз бар да, *құлақты сарсылтартатымсыз* сөз бар (М.Иманжанов, Көк белес).

САРТ¹ з а т. **1.** *к ө н е. Ерте кезде өзбектер мен тәжіктер сияқты сауда-саттықпен айналысқан түркітілдес халықтарға телініп келген ат.* Бағана бәйбішесі Күлғаныс Әулиеатадағы Зүннүн *сарт* келіпті дегенді естіп, «саудагерде неболмаушы еді, шипалы бірдемесі бар шығар», – деп, бір белдің астындағы Түсіпбектің үйіне кеткен-ді (І.Жақанов, Екі жирен). Көшпелі болған жұрттың шаруасы бар, *сарт*, ноғай жан сақтайды саудасы бар. Кезқұйрық жапалақпен жемтіктес боп, Сұрайтын бір-бірінен саудасы бар (М.Ж.Көпеев, Тірлікте.). Төре баласымын деуге арланып, затым «*сарт*», атым «Сабалақ» дейді екен (М.Дулатов, Шығ.). Баян көріп керуенді шат болады, Жақсыға арзан, жаманға жат болады. О шегі мен дүниенің бұ шегіне, Көбінесе жүретұғын *сарт* болады (Қозы Көрпеш.). Ассалаумағалайкүм, Төлек байым, Мойны озған сиыршыдан бөлек байым. Көктемде жабағысын сататұғын, *сарт*, ноғай, саудагерге керек байым (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **2.** т а р. *Ерте кездегі Орта Азия қалаларының егіншілікті, сауданы, қолөнерді кәсіп еткен отырықшы тұрғындары.* XVI ғасырдан бұрын да Орта Азия қалаларының тұрғындары сарт аталған. Моңғол аңызында Сартақай батыр бөген жасатып, тоған қазып, су шығарады. Бұл да *сарттың* отырықшы жұртқа берілген атауы екенін аңғартады (ҚҰЭ). Шымкент әуелде *сарттар* салдырған қала болғандықтан, халқының көбі сарт. Бұл сарттардың ашық пікірлі, заманадан хабардар бір-екі байлары салдырған бір мектебі бар («Қазақ»). «Түмен, өзбек түбі бір Түп атасы Майқы би» Деген мақал сол екен. Майқының ұлын сұрасаң, Сыбан менен Өзбек-ті, Білгенге біраз сөз кетті. Өзбек *сарттан* қыз алып Шәнарлы жерді көздепті (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Қара сарт. к ө н е. *Байырғы кезде саудамен айналысқан, отырықшы, түркітілдес, шейіттік мұсылмандық ағымға жақын болған халық атауы.* Білінді *қара сарттың* ел емесі, Сенің қызар қазағың мен емесі. Көзің жұмып

бардағы еліңді алда, Бізге қылған бұл ісің жөн емесі (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жүріпті қазақ халқы ең әуелі Хиуалық *қ а р а с а р т - п е н* көшіп бірге. Жүріпті Хорезмнің қисабында Аралас қонбаса да көшіп бірге (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сарт шапан. *Арасына мақта салып, қалың матадан тігілген жеңіл шапан.* Оның үстінде тозығы жетіп, май-май болған жасыл жолақты *с а р т ш а п а н ы*, басында шым-шытырық өрнектелген тоқыма тақиясы бар (М.Қаратаев, Далада.). – Менен сен оздың, Жанбибі! – деп Мәшһүр сылқ-сылқ күлді де, үстіндегі *с а р т ш а п а н ы* н шешіп, жеңілденіп, қолын, қолтығын көтеріп желпініп отыр (Д.Әбілев, Арман.).

Сарт құман. *Бүйірі шығыңқы, үлкендеу құман.* Қырғауыл семіргенде төс сүйегі шығыңқыламып, *с а р т қ ұ м а н ы* ң бүйіріндей ерек томпайып тұрады («Жас Алаш»).

Сарт тілі. *с ө й л. Түркітілдес халықтарға ортақ болған ескі жазба тіл.* Қазақтың тұтынған тілімен жазбай, «Кітаби тіл», «Әдеби тіл» деп ноғай тілімен, яки *с а р т т і л і м е н* жазған (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

САРТ² *е л і к. Екі қатты зат соғылысқан кезде шығатын қысқа дыбыс.* Тоқабай есікті *с а р т* жауып, шығып кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Сергейдің бұйрығымен жарыса, есік те *с а р т* ашылып, ішке Серікқали кіріп келген еді (Қ.Исабаев, Соңғы.).

Сарт ете түсті [қалды]. а) *Бір қатты нәрсе сартылдап қатты тиді.* Сол сол-ақ екен оқтау келіп құлақ шекеме *с а р т е т е т ү с т і* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Ыза кернеген Кенжегүл оған таяғын жіберіп қалып еді, қаны кетіп бара жатқан Сейіттің жауырынынан *с а р т е т е т ү с т і* (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Нұрперзент еңкейіп, қапты көтеріспек болып еді, жон арқасынан бірдеңе *с а р т е т е қ а л д ы* (Ш.Мұртазаев, 41-жыл.). ә) *Тез жетті, сап ете қалды.* Сол жерде Деев айтқан әңгіме ойыма *с а р т е т е т ү с т і* (М.Қаратаев, Далада.). Бір күні Мыңбұлаққа, Момышұлының атына Алматыдан соққан жұмбақ телеграмма *с а р т е т е т ү с т і* (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Осы кезде Нұрғияз басына бір тың ой *с а р т е т е қ а л д ы* («Мәдениет және тұрмыс»).

Сарт етті. *Сарт еткен дыбыс шықты; тарт ете қалды.* Қамшы тиді тұлпарға, Қылыштары жарқ етті; Қабағыңды қаққанша, Жарқ етті де, *с а р т е т т і* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Осы кезде *с а р т е т к е н* дыбыс естілді. Бұл қуысты толтырған ауаның «тасыры» еді (К.Әбдіғәпаров, Қызықты физ.).

Сарт еткізді. *Тарт еткізді.* Қайқаң танау тесікті *с а р т е т к і з і п* жауып тастады (М.Рашев, Бетің қисық.).

САРТАБАН *з а т. з о о л. Сарытабан (тұрқы қысқа, жалпыып қалған, сары түсті балық).* – Шеткі аудын жағасын көтеру-ақ мұң екен, су лайланып сала берді. Қызылкөз ақ-балық, сұр түсті, ақ бауыр алабұға, қос алақандай *с а р т а б а н* қолмен тізгендей (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

САРТАҒАНДА = *е т. Шегендеу, тәптіштеу.* Тәптішқой сөзуар үгітшілер бірінің сөзін бірі қайталап, із бастырған түлкідей әбден шиырлап *с а р т а ғ а н д а й* бітті де, мылтық тапсырушыларға кезек берді (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

САРТАЛДАН = *е т. Сарғайып қурау, кебу.* Шөптің бөрі сарғайып, *с а р т а л д а н а* қурап, мал аяғымен үгітіліп аңызғақ желге ұшып жатыр (М.Сұлтанияұлы, Ұрпақ тағдыры).

САРТАЛДАНУ *Сарталдан етістігінің қимыл атауы.*

САРТАЛҚАН *з а т. э т н. Сарыталқан (жылқының майына араластырылып қуырылған тарыдан жасалған ұлттық тағам түрі).* Талқанның жылқының майына араластырып қуырылғанын *с а р т а л қ а н*, қойдың құйрық майына араластырылғанын майталқан деп атайды (Д.Қатран, Қазақ ас-тағам.).

САРТАНДАҚ *с ы н. Сарытаңдақ. Сарғыш түсті теңбіл-теңбіл, таңдай-таңдай.* Досназар Ақтаудың күнес қырқасына көтерілгенде, қойдың алды бозамық қырлардан көзге өзер-өзер шалынып, Сорқұдықтың *с а р т а ң д а қ* шөліне қарай құлдилап бара жатқан еді (Т.Қауынбаев, Жазира). Зеңбірекшілер тапсырған қаруларының іші-сыртын тат басып, *с а р т а ң д а қ* тартқан екен, қабылдап алар жерде Дүйсен кейіп, қатты-қатты сөздер айтты (Ә.Нұрпейісов, Күрляндия).

САРТАП *с ы н. 1. Жел қағып, құн қақтап әбден қатып-сеңген, сарғыш тартқан.* Түбі қайырлы болса, әлі-ақ мынау *с а р т а п* даланың бойына қан жүгіріп, күні кешегі ал жасыл базарлы тірлігін қайтарып алар (О.Бөкеев, Қайдасың.). Ол күндіз-түні тапжылмастан қол-жазбаға үңіліп, өзінің жылдап жүрген *с а р т а п* сұрлеуіне қайта түсіп, соңын қопарып, малтықты да қалды (З.Қабдолов, Жалын.). Жылдың қай мезгілі болса да, олар қоныс аудармай *с а р т а п* жайылымды пайдаланды (Д.Жанботаев, Шыңда.). 2. *а у ы с. Сарыла күткен, сарғайған.* Келіншектің де ар жағында жүзеге аспайтын *с а р т а п* сағынышы бар

(А.Жұмаділдин, Сең.). Бәрі де бір селт еткізері жоқ *с а р т а н*, сарылған күндер (Ә.Кекілбаев, Дала.). **3. Қатып-семіп қалған, тапжылмай қалған.** *С а р т а н* болып жатқан сүлдерлер бұлар кіргенде бастарын көтермек болған сияқты, еріндерін қимылдатпақ болған сияқты тірлік белгісін білдіріп, сәлем бере кірген бұларға өздерінше жауап қайырып жатыр (Ә.Тарази, Жаңбырлы түн.). Ұзақты күн ін аузынан ұзамай бастарын қылтитып отыратын саршұнақ суырдай күні бойы дүкендерінің адынан кетпейтін, *с а р т а н* саудагерлер де жаймаларын жауып, үйлеріне қайта бастады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). **4. а у ы с.** *Бірқалыпты, өзгермейтін.* Еңдеше уақытша табысқа мастанбай, қысылтаяң күндерден ықпай бірқалыпты *с а р т а н*, сарабдал мінез сақтаған жөн («Білім және еңбек»). Сергімейтін, серпілмейтін *с а р т а н* тіршілік («Лен. жас»). **5. а у ы с.** *Әбден қатып-піскен, шыныққан, ысылған.* Көк бесті Аманның бозымен бірге осы үйірде. Екеуі де мініліп жүрген *с а р т а н*, жарау (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ақсары ат дом болып, ішін тартқан. *С а р т а н* боп жақсы жараған (М.Әуезов, Ақын аға). Бұл жаңа шыққан қауырсындарының жетілуіне, топшысының берік болып шынығуына себепші. Мұнан әрі бүркітті *с а р т а н* етіп, орташа етінде ұстаған жөн (А.Сейдімбеков, Аққыз).

САРТАПТАН = е т. *Тақырланып сарғыш тарту, тапталу, қатып-сему.* Өйткені үлкен жайлау жазғытұрым әлі көктемеген кезде, не күзге қарай *с а р т а н т а н а* шөбі азайған шақта Кішкенетау үсті көкмайсамен үлпілдеп тұрады (С.Ғаббасов, Қыран.). Мына Ұлытаудың басында кештің *с а р т а н т а н ғ а н* жолы бар (О.Бөкеев, Қамшыгер). Жаз бойы жалын сепкен аптап қарып, *с а р т а н т а н а т ы н* шөл өңір көктем шыға құлпырып, көкала түске ауысады (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

САРТАПТАНУ *Сартаптан етістігінің қимыл атауы.*

САРТАПТАУ с ы н. *Аздап сарғыш тартқан, қатып-семген.*

САРТАПТЫҚ з а т. *Қатып-семгендік, бір-сарындылық; шиырлық.* Жас акындардың творчествосында ойы да тұжырымды, жинақы да жұмыр поэзияның мәдениеті байқалса, прозада көркемдіктің биігіне ұмтылу, талғамсыздық, схематизм, *с а р т а н т ы қ т а н* арылуға бет алу айқын аңғарылады («Қаз. әдеб.»).

САРТАУЛЫ з а т. к ө н е. *Ерте кездегі моңғолдардың Орта Азиядағы мұсылман халықтарына берген атауы.* Әуел баста көршілес *с а р т а у л ы* елін шабамын деп шығып ап, қа-

лық қолдың қиқуына ілесіп, жеті шыған жер түбіне асып кетіпті (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

САРТЕГЕЛЕК з а т. ж е р г. *Кішкентай дөңгелек қауын.* Бұдан басқа қауынның машат қауын, жәржөң қауын, кәбули қауын, *с а р т е г е л е к* тәрізді түрлері бар (Б.Өтебеков, Ау. қаз. тілі. ерекшелік.).

САРТ-САРТ е л і к. *Екі қатты зат соқтыққан кезде шығатын қайталанба дыбыс.* — Шық деймін үйден! — Темірбек мұрты тікireйіп, қамшымен *с а р т-с а р т* ұрды (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Міне, алғашқы тамшылар да терезені *с а р т-с а р т* ұрып өтті («Лен. жас»).

Сарт-сарт етті. *Сартылдады, тарс-тарс етті.* Сөйтті де алақандары бір-біріне үш рет *с а р т-с а р т е т т і* (Ә.Тарази, Үлкен.).

САРТ-САУАН з а т. к ө н е. *Саудагерлер, ел аралап сауда жасаушылар.* Орыс, ноғай, *с а р т-с а у а н* саудагерге Қалайша малмен, жермен тең болмадық! Сексен бес жыл болыпты бодандыққа, Қайырсыз патшамызға ел болмадық (М.Жұмабаев, Шығ.). Қайтайын деп Ойылға Тәжікеннен шығып жөнелдім. Көрмеген соң бұрын-соң Білмеймін жөнін көп елдің. Ғүзірлі өзім болған соң Бажақ алып қасыма, *С а р т-с а у а н ғ а* теңелдім (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

САРТ-СҮРТ е л і к. *Екі нәрсенің жиі соқтығуынан шығатын бір ашық қатты, бір қысаң солғын дыбыс.* Екеуін қоршап алған солдаттар қолдарын *с а р т-с ү р т* соғып тұр (Ә.Әбішев, Найзағай). Екінші, үшінші қабаттағы тұрғындар терезелерін *с а р т-с ү р т* жауып, перделерін түсіріп жатыр (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім). Әужан күлкисін жиған жоқ, бірісе қағазына қарап, бірісе алдындағы есепшотты *с а р т-с ү р т* қағады (З.Ақышев, Жесірлер). Елге бірдей Жақайым мен Жалайыр. Не болады? Бас пен жақты ал айыр! Мойындамай жүрсе егерде бір дарын, Маған *с а р т-с ү р т* қол соққаннан не қайыр?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сарт-сұрт етті. *Сарт-сұрт еткен дыбыс шығарды, сартылдап, сұртылдады.* Қайшыласқан адамдардың арасынан ауылдағылар бірін-бірі білмей қалды. *С а р т-с ү р т е т к е н* сойыл (А.Жүнісов, Өмір ізі). Бірғала шайқалған конвейер линиясы да *с а р т-с ү р т е т і н* жүріп кетті (С.Хайдаров, Құрыш.).

САРТТАЙ с ы н. ж а ғ ы м с ы з. *Саудагер сарт сияқты саудақұмар, пайда іздегіш, саудаласқыш.* Алал сопы мен емес Пірдің сөзін тұтынған; Саудагер *с а р т т а й* қайтты өмір Құмар ойнап ұтылған (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бәрі де арзан барындар, Тұрған жоқ *с а р т т а й* сіресіп (Дастандар).

САРТҰҚЫШ з.т. зоол. *Тұқы тұымдасына жататын балық түрі.* Жақындап келгенде с а р т ұ қ ы ш су бетіне шоршып шықты да, шошына бұлқып сүңгіп кетті (М.Есламғалиев, Аққу.).

САРТША ү.ст. жағымсыз. *Сартқа ұқсап, пайдақорланып.* Санаммен с а р т ш а байып, ішіндегі қалаға барған соң киетін асыл киімдерді олжаласам, бір жыл киім іздемес едім деп қоямын (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Бет бергенде шырайың сондай жақсы, Қайдан ғана бұзылды с а р т ш а сыртың? Ұқпайсыз өз сөзіңнен басқа сөзді, Аузыңмен орақ орган өңкей қыртың (Абай, Тол. жин.).

САРТШЫЛА = е.т. к.ө.н.е. *Ескі өзбек тіліне (ескі кітаби тілге) ұқсатып сөйлеу, дыбыстау.* Тәжікелесе басқалап, Нақты сөзін шырғалап. Өзіне күнә ойласқан, Оқыса һәр кім с а р т ш ы л а п (Бабалар сөзі.).

САРТШЫЛАУ к.ө.н.е. *Сартшыла етістігінің қимыл атауы.*

САРТЫЛ з.т. *Бір нәрсенің сартылдаған дыбысы.* – Ой, көрі тарланым-ай! – деген ішіңкілдек даусын станоктың с а р т ы л ы өзінен басқаға естірткен жоқ (Ә. Әбішев, Жас түлек.). Поезд дөңгелегінің бірқалыпты с а р т ы л ы н а ғана құлақ түріп, терезеге қарап үнсіз келе жатқан біз ғанамыз (Д.Исабеков, Тіршілік). Стан ішінде қызған қарбалас жұмыстан, лапылдаған оттан сан мың агрегаттың с а р т ы л ы мен шуылынан ешнәрсені болжап болмайды (Ш.Есмұраев, Ильич.).

САРТЫЛДА = е.т. 1. *Сарт-сарт еткен дыбыс шығару, сатырлау.* Лездің арасында партаның қақпақтары с а р т ы л д а п, айқай-шу көбейіп, класс іші дүрлікті (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). Ол лезде өте шығатын поездың жүрісіне, тынбастан с а р т ы л д а ғ а н доңғалағына қарап таңғалатын (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары). Ақ сойылдар с а р т ы л д а п, Ақ найзалар жарқылдап, Ай астында аң мылтық, Үн қатады шаңқылдап (С.Мәуленов, Шалқар). Ақ алмасы жарқылдап, Батыр алда заулады; Үзеңгі бау с а р т ы л д а п, Артынан қол қаулады (О.Шипин, Дастан.). 2. а у ы с. *Еш нәрсені бүкпей, бөгелмей ашықтан ашық айту; дауысын шығарып, айқын айту, тақылдау.* – Жассың ғой. Тірі болсаң талай қызықты көресің. – Беті ашылған әйел с а р т ы л д а п тұр. Сөйлетер емес (Қ.Жұмаділов, Көкей-кесті). – Тұрмаймын, бұл сенің тайқарың емес. – Не дейді-ай, мына неме, с а р т ы л д а п тұр ғой өзі (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). 3. *Тыным таппай бір істің соңында әлек болу.* Сен үшін мен с а р т ы л д а п, табанымнан таусылып жүремін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сары аяздай сартылдады. *Қатты қысты, селкілдетіп тоңдыртты; қартайып, қуарды.* Мен едім аптықпаған, алқынбаған, Орынсыз қалың топқа талпынбаған. Жиырма бес зулап бастан өтті-ау қайран, Тоқсанда с а р ы а я з д а й с а р т ы л д а ғ а н (Базар жырау, Шығ.).

САРТЫЛДАС = е.т. *Сарт-сарт еткізісу.* С а р т ы л д а с ы п, сай өрлеп Лап қойғанда аттылар, Айбат шегіп гүрілдеп, Өре шықты танкылар (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Сап түзетіп солдатты, с а р т ы л д а с ы п арбасы. Серейіскен зеңбірек Бетке ұстаған айбаты (Жамбыл, Сұраншы батыр).

САРТЫЛДАСУ *Сартылдас етістігінің қимыл атауы.*

САРТЫЛДАТ = е.т. *Сарт-сарт еткізу.* Темірбек атынан аспай-саспай түсті де, қамшымен ұзын қоныш етігін с а р т ы л д а т ы п ұрып, есікке таяды (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Отырғандар с а р т ы л д а т ы п қол соғып, жаңа бастықты қуана-қуана қарсы алды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). С а р т ы л д а т қ а н бойымен, иттерін бүйі тигендей шулатып, бір ауылдың сыртынан өте шықты (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

САРТЫЛДАТУ *Сартылдат етістігінің қимыл атауы.*

САРТЫЛДАУ *Сартылда етістігінің қимыл атауы.* – Пой-пой, жүрісіңе болайын! Құйысқанының с а р т ы л д а у ы н қарашы (С.Жүнісов, Ақан сері). Барған сайын жұтқыншағының с а р т ы л д а у ы баяулап, ақыр соңында тұрып қалды (Е.Домбаев, Менің туыс.).

САРТЫШҚАН з.т. с.өй.л. **Зорман.** Жаздағы құны қарамор, Өңкей асыл пернелім. Балалар бақ-балапан, Сасық күзен, с а р т ы ш қ а н, Ор қоян олжа теңдерім (Қозы Көрпеш.). Зорманның арқа жоны қара қылшық аралас қоңырлау, бауыр жағы сартылт болып келеді. Бұл кеміргішті Алматы облысында с а р т ы ш қ а н деп те атайды (Х.Қыдырбаев, ... Зиянкес.). Дала суыры да с а р т ы ш қ а н және кейбір саршұнақтар сияқты бойына жеткілікті етіп май жинап, күзге тарта ұзақ ұйқыға кетеді (Қазақст. аң байлығы).

САРУ: **сару жер.** *Иен жатқан жер.* У шапып с а р у ж е р г е қақпан салдым, Уымнан үйірімен қасқыр алдым (А.Бабиұлы, Өлгий.).

САРУ *Сары етістігінің қимыл атауы; иттің зәр шығаруы.* Бұралған көк шыбықтай көркем ару, Нәзік қыз істей алмақ кімге қару? Іліксе арсыздарға мұндай олжа, Болады тілектері итше с а р у (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

САРУАР [ир. *سروار*] з а т. к ө н е. *Қожа, ие, тір.* Шешесі сонда сөйлейді: ғашықтардың *с а р у а р ы* Зүлиха Юсуф пайғамбар, Әйелдің пірі Биби Фатима Баламды сізге тапсырдым (Қыз Жібек). Ғашықтардың пірі едің Ләйлі-Мәжнүн сарқар-ау, Ғашықтардың *с а р у а р ы* Зылиха-Жүсіп пайғамбар (Батырлар жыры). Тоқсан тоғыз машайық, Сексен сегіз *с а р у а р* Әулиелер жай қылған, Қаратау деген жерімді (Айтыс). Жаннатта қатындардың *с а р у а р ы* с ы ң, Кө-рерсің жапа-жалғыз Алла ісін! Қайғырма, иә, Фатима, дүние-пәни, Табылмас ақыретінің гау-һарысың (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

САРУӘР ир. з а т. *Саруар.* Арыздасып қалайын Хақ *с а р у ә р* Құдайым Тілегімді берер ме (Қисса-дастандар).

САРФ: *сарф етті.* е с к і к і т. *Сарп етті.* Шалқайып үйде жатсаң дәнеме жоқ, *с а р ф е т і н* іждиһатпен малын төкпей (М.Дулатұлы, Шығ.).

САРЦИНАЛАР [лат. *sarcio*] з а т. б и о л. *Үш бағытта бөліне отырып байланысып, пішіні жағынан дұрыс пакеттер түзіп, 8,18,32,64 жасушалардан тұратын микроағзалар. С а р - ц и н а л а р* ауада, топырақта, адам мен малдың ас қорыту жүйесінде кездесетін сапрофиттер. Бұларға *Sarcina flava*-ны жатқызуға болады (Қаз. тілі термин. Биология).

САРША¹ с ы н. *Ашық сары, ақ сары.* — Перес-тан, әти! — деді кенже ұлы Құсайын. Жұды-рықтай ғана, түз көз, жылпос, *с а р ш а* жігіт (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Оның алдынан шыққан *с а р ш а* қыз: — Тұқым тиелді. Трак-тор дайын, — деп білегіндегі сағатына қарады (А.Лекеров, Түз гүлі). Қалып қояр жауын өткен шактарда — Кездеспейді мұнда жылға, қаңтар да. Боз дала мен *с а р ш а* құмның өзіне Көзің тояр қарағандай ақ қарға (И.Исаев, Таң алды.).

САРША² з а т. э т н. **1.** *Шілденің аяқ кезі мен тамыздың бас кезіндегі ми қайнататын ыстық, аптап кез, жаздың нағыз қызған шағы, жаз амалы. Уа, Миллиард, Көгергенінді көк-темде көрдім. Күн қызуына көмекке бердім Өзіңнен өнген жырымды! Сарғайғаныңды с а р ш а* д а көрдім, Самалға жырды саумалап бердім, Ақырын желпіп жерімді (Х.Ерғалиев, Құтты қоныс). *С а р ш а* н ы ң сол бір от лебін Дария жатыр түк демей. Сусының артық жоқ сенің Сіміріп суын жұт, көмей! (Т.Шопашев, Жастық.). **2.** *Қазақтың шілдеге сәйкес келетін ай аты. Бесінші ай с а р ш а* — июль. Июльде шөп қуарып, дүние сарғая бастағандықтан, сар-ша атанған («Қазақ»). Тырнарлар ұшып өткенде, *С а р ш а* н ы ң күні жеткенде, үркітуші едік

қуалап, Жайылып жүрсе дуадақ, Адырда, қырда, бөктерде (М.Мақатаев, Шығ.).

Сарша бесін. э т н. *Күн әбден қызған тұс ке-зі. С а р ш а б е с і н* д е екі салт атты сар желіп, Алабастың қойнауына кірді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сарша тамыз. а) э т н. *Жаздың аспан айна-лып жерге түскендей ыстық кезі; аптапқа сәйкес келетін жаз амалдарының бірі. Күн көкжиекке құлай бастаса да жаздың с а р ш а т а м ы з* ыстығы жер дүниені әлі аптап тұр (Ө.Қанахин, Дәмелі). Шілденің *с а р ш а т а м ы з* кезінде бұлақты қалың ағаштың қою көлеңкесінде жан шақырып, тыныққанға не жетсін (З.Асабаев, Ар соты). Күздің күні бұл жерде жаздағы *с а р - ш а т а м ы з* д а н бетер күйіп тұр (З.Шүкіров, Ізгілік.). Сазға тағы оралды саралақаз, *С а р ш а т а м ы з* тағы да бола ма жаз! Күрік басар ақ тауық күлге аунаса, Күнге қарап шақырар ба-ла қораз, Сарша тамыз тағы да бола ма жаз?! (М.Мақатаев, Шығ.).ә) с ө й л. *Тамыз айының кей кездегі аталуы. Уақыт күзге қарай ауы-сып қалған, с а р ш а т а м ы з* д ы ң аяқ шені (Ө.Көшімов, Жас аңшы). Жаздың *с а р ш а т а м ы з* айында көктен жаңбыр тілей дәметкен диқандарша біз ақыннан бұрын оқылмаған соны, жаңа жыр дәметеміз («Қаз. әдеб.»). Тап сол кез *с а р ш а т а м ы з* айы еді, Ел көшіп, көк жайлауға қонып жатыр. Жайлауда сары қымыз, бағлан сойып, Қызойнақ, қымыз бенен болып жатыр (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сарша тамыздағы сағымдай. б е й н. *Құл-пырған, жайнаған, көз тартатындай. Кедей ауылдың көңілі осы с а р ш а т а м ы з* д а ғ ы *с а ғ ы м* д а й тасып, құлпырып тұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

САРША³ з а т. ж е р г. *Өртенген жерге қайта шыққан шөп. Мал с а р ш а ғ а* жақсы семіреді (Экспед. матер.).

САРЫ¹ с ы н. **1.** *Піскен егіннің немесе ал-тынның түсіндей тұс. Қыз жалаңбас, үстінде жағасыз с а р ы* көйлегі бар (С.Ерубаев, Ме-нің құрдас). Әсіресе *с а р ы*, ақ, қызыл гүл-дердің үлкен шоғы бірден назар аударарды (М.Иманжанов, Көк белес). **2.** *Ақ және сары өңді адамдарда болатын терінің ақшыл өңінің түрі. Аласа бойлы, көк көз, с а р ы* жігіт ша-тырдан жүгіре шықты (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Өлеңімен жұбатты өзін-өзі Еңбегі еш, іші бе-ріш, жүзі *с а р ы*. Сөзін ұғып, ақылын алма-ған соң, Патша қойса не керек қазақ шары (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Ақыл, парасат-тың, кейде уайым, қайғының символы болып есептелетін, символдық мәні бар тұс. Қазақ*

әрбір түс әртүрлі табиғаттың, болмыстың символы деп ойлаған. Мысалы: көк түс – аспан; қызыл түс – күннің көзі, от; ақ түс – ақиқат, бақыт, қуаныш; қара түс – жер; жасыл түс – жастық, көктем, жомарттық; *сары* түс – ақыл, парасат, ой (қазақтың кейбір өлкесінде сары түс – уайым, қайғы, мұң) («Қаз. әдеб.»). Сағанақтың *сары* болатыны символикалық мәнге ұласады («Қаз. әдеб.»). // *Сары өңді адам*. Бұл кішкене *сарыны*ң бойында бір-ақ мін бар: сабаққа самарқау (З.Қабдолов, Өмір.). Ол мына жарбиған *сарыны*ң бір ауыз сөзіне түсінген жоқ (А.Сүлейменов, Бесін). – Сережа барғысы келсе, бара берсін. Мен ешқайда да бармаймын, – деді көк көз *сары* (Ә. Жылқышиев, Мешін.). // *Сары нәсілді адам*. Олар үшеу еді. Президентке оқатпаған. Үшеуі де ақ нәсіл. Ақатты адам. Алайда олар қараға, *сарыға* да Адамдық аянышты жоғалтпаған (М.Мақатаев, Шығ.). // *Сары түсі басым қылаң ат*. Мінгенім астымдағы *сары* деймін, Келген қыз жиырма беске көрі деймін. Сұрасаң көрі қыздың қалың малын Ақтаған жалғыз аяқ тары деймін (Қара өлең). // *Алтын сияқты бағалы металл*. Бұл күнде бағландықтың керегі жоқ, Қалайда ғарішшілік көргіл тезін! Наданға оқымаған – бәрі бір өң, *Сарыны*ң сарап білед алтын, жезін (О.Шоорақов, Шайыр).

Ақ сақалды, сары тісті. *Көрі, кәрілікке жеткен, ұзақ жасаған*. Елу жыл болған екен. Ойланбай тайып тұрыпсың, *Ақ сақалды, сары тісті* і Гұмар шалға кәдімгі (Т. Молдағалиев, Шақырады.).

Ақ сары. *Өңі ақшыл сары түсті (адам)*. Дәмелінің екі көзі қасына келген әйелде. Ол орта жастағы, ажарлы, *ақ сары* кісі екен (Ө.Қаунахин, Дәмелі). ГРЭС партия ұйымының секретары Попов *ақ сары* өңді, жылы жүзді адам екен (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

Ақшыл сары. *Ағы басым сары түс*. Едендегі *ақшыл сары* тактайлар жаңа төселгендей («Лен. жас»). Хиноцид – ұсақ кристалды, *ақшыл сары* түсті, ащы дәмді порошок (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Алтын сары. *бейн. Сары алтындай әдемі қыз*. Ажарыңнан айналдым *алтын сары*, Жаз болса да кетпейді таудың қары, Сен алысқа кеткенде сенер болсаң, Тамағымнан өтпейді жалғыз тары (Қара өлең).

Жұмыртқаның сарысы. *сөй. Жұмыртқаның сары уызы*.

Жұмыртқаның сарысындай. *бейн. Дөңдөңгелек, сап-сары, әп-әдемі. Жұмыртқаның сарысындай* әні, Ажыраған әуедегі

ағынан. Сарноқайға кеш түскенде баяғы Жұмыр белді жұмағымды сағынам (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қызғылт сары. *Қызғылт аралас сары түс*. Қоңыр және тікенек итмұрынның жемістерінен *қызғылт сары* түсті бояу алынады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Жалған улы лисичкалардың қалпағының түсі *қызғылт сары* болса, жеуге жарайтын лисичкалардың қалпағының түсі ақшыл сары болып келеді («Қазақст. мект.»).

Қызыл сары. *Қызыл мен сары араласқан түс*. Шаққан таудың көк жасыл баурайында көгілдір күмбезді *қызыл сары* мазар түр (Ә.Тарази, Асу.). Қырыққа енді ғана келген, ұзын бойлы, ат жақты, *қызыл сары* жігіт жылы шыраймен қарсы алды («Қаз. әдеб.»).

Он саусағы сары алтын. *Саусақтарына алтын жүзік тағынған, әшекейі көп (сұлу қыз туралы)*. *Сары алтын он саусағы* күміс білек, Құдайдан саған қос деп қылдым тілек. Бір хабар сізден, қалқа, келмегенде, Тағат қып тұра алмайды біздің жүрек (Қара өлең).

Сар [ы] жалақ. *Ерні үнелі жалақ (жара) болып жүретін адам*. – Кинодан қымбат, – деп оған қосарлана кетті, хабарды ала келген *сары жалақ* (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). – Жұрттың баласы әкесінің ақ таяғын алып, атаққа шығып жатыр, тіпті, көзиттің бетін бермейді ана Самұраттың *сар жалағы* (Ж.Түменбаев, Қардағы із.).

Сар [ы] садақ. *көне. этн. Қайыңның қабығымен қапталған, сары түсті садақ*. *Садақ* іліп беліме Айғайлап жауға тисем деп (Есімбет // Алмас қылыш). *Сары садақ* асынып, Егескен жауды қашырып, Ұлын қорып жауынан, Ерулеген егер дауынан Тұтамдап оқ жонбаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Алтын кіріс, *сары садақ* адыранасы мәңгіреп (С.Бегалин, Таңд. шығ.).

Сар [ы] жағал оқ. *көне. Сарғайған қайыңнан жасалған берік оқ, сары жебе*. *Сар жағал* оғын кереді, Қозыжауырын көктеме оқ Ұзындығы кез еді (Төрехан Шынтасұлы // Ақсауыт).

Сары [ақ сары] қыз. *п. о. эт. Ақшыл сары немесе сары өңді әдемі қыз*. Өзені қиялымның қалған ба ақпай, Анасы «оқы!» деді алдан қақпай. Ғашық ол қара қызға — күміс көмей, Ғашық ол *сары қызға* сарғалдақтай (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Кешіріші, *ақ сары* қыз, Кешіріші соның бәрін. Қайда сол достарымыз Тау-тасқа шағылған үн (Т. Молдағалиев, Шақырады.).

Сары [бие] самаурын. б е й н. *Үлкен жез самаурын.* Қонақтар амандасып, жайланған кезде үлкен көк дастарқан жайылып, бауырсақ шөмеле боп төгіліп, ақ тарелкамен екі жерден сары май қойылып, *сары бие самаурын* күжілдеп үйге кірді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақ шәйнек, *сары самаурын* тұрса қайнап, Отырса қыз, бозбала күліп-ойнап, Киінген қызғалдақтай қыз, келіншек, Сапырса сары қымыз құлан ойнақ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сары [сар] жез. Арзан, сапасы төмен жез, содан жасалған бұйым. Есектей іс атқарар көп адамдар. *Сар жезден* саф алтынды айырмайтын Дүниеде бар емес пе не надандар? (А.Байтұрсынлы, Шығ.).

Сары ала жез түймеге мақтанды [шен төсін керді]. б е й н. *Мәнсапқор болды, шен-шекпен құды, мәнсабына мас болды. Патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлау кезіндегі дәстүрлі әкімшілік жүйені бұзып, күшпен енгізілген басқару лауазымдарындағы шен-шекпендері сарыала тұсті, халықтың мүддесін аяққа таптағандар туралы.* Өтіп жатты көп байлар Мініп алып күймеге. Мәнсапқорлар *мақтанып* *Сары ала жез түймеге* (О.Шипин, Дастан.). Торғайға губернатор өзі келіп, Сөйледі *сары ала шен төсін керіп*. Иманов Амангелді қарсы тұрды, «Тірлікте көнбейміз деп тізгін беріп» (О.Шипин, Дастан.).

Сары ала киінген. э в ф. *Патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлау саясатын жүзеге асырушы әскери, әкімшілік шен иелері [китель, мундирлерінің сары аралас түсіне қарай аталып отыр].* *Сары ала киініп*, жез түйме таққанның бәріне жалпақтап, табанын жалай жаздайтын жалдап мінездің қалыптасуы, тіптен, мығым орнығуы – өткенін де, өшкенін де ұқпайтын ұрпақтардың ұлттық рухының жойылуына байланысты (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Сары ала. Аласы бар сары тұсті. Оқ тиіп Барзуға да жеті жерден, Күш-қайрат қайткенменен кетті ерден. Сауыт пен маймандары быт-быт болып, *Сары ала* киімдері болды терден (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Салқын жел, *сары ала* маң – күз білініп, Шолады ақ қыранша түзді бұлт. Су бойы жүйкелерден емтихан ап, Тұрсың сен бір минутта жүз құбылып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ол әуелі Бекмуратқа *сары ала* жібек белбеуімен ақ жібек шапан әкеп жапты (Ғ.Сланов, Асау арна). Баяғы сол патша екі *сары ала* сиыр беріп жіберіпті (Қаз. ертег.).

Сары алақоржын. з о о л. *Жазық жерлердің сазды және сазды-қиыршық тасты телімдері*

мен тау бөктерлерін мекендейтін кеміргіштер отрядына жататын, таралу аймағы шағын, сирек кездесетін аң. *Сары алақоржын* Зайсан ойпаты мен солтүстік-батыс Тарбағатайда таралған (Қазақст. қызыл кітабы). *Сары алақоржынның* саны әр 3-7 жыл сайын өте күшті өзгеріске ұшырайды (Қазақст. қызыл кітабы).

Сары ат. *Сары тұсі басымдау қылаң ат [Қазақта жылқының қылаңынан гөрі бараны төзімділігі үшін бағалы болған, ал қылаң тұстілерін сәнді көріну үшін бозбала қызға барғанда мінеді екен].* *Сары ат* мініп сарай бар, Сауыр да жүнін тарай бар. Қош-аман бол құрбылар, Көріскенше енді талай бар (Қара өлең). *Сары атқа* сарт еткізіп қамшы бастым, Болғанда намаздыгер белден астым. Болғаны жолымыздың осы емес пе, Өзіңмен дер кезінде душарластым (Қара өлең).

Сары барак [ат]. Жүні ұзын, сарысы басым қылаң ат. Мінгенім астымдағы *сары барағым*, Қайда едің сағынғанда сен, қарағым. Алыс кеткен ауылың жақын келсе, Қуанғаннан тартады оң қабағым (Қара өлең).

Сары барқын дала. *Сары мен сұрғылт, қоңыр араласқан түске еніп жатқан жазық, дала.* Көшелі сары ат күзгі *сары барқын дала* да н еміс-еміс ылаңытып, тайпалта жорғалап барады (Әбіш Кекілбаев, Таңд.).

Сары володушка. ө с. <лат. *bupleurum longifolium*> *Шатыршагүлдер тұқымдасына жататын биіктігі 40–120 сантиметр, маусым-шілде айларында гүлдеп, жемісі шілде-тамызда пісетін көпжылдық шөптесін өсімдік.* *Сары володушка* Қазақстан жерінде Арал-Каспий аралығында, Сарыарқада және Алтай тауынан Қырғыз Алалтауына дейін төменгі және орта тау белдеулерінде кездеседі (Қазақст. дәрілік өсімд.). *Сары володушка* асқазанға, ұйқы безіне, бауырға шырындар айдап, өттің химиялық құрамын жақсартады (Қазақст. дәрілік өсімд.).

Сары жай. Саржа. Он күнде қос тұлпарды әкелемін, *Сары жай* сол садақты бөктеремін. Бағуға сені он күн кісі дайын, Қысқаша осы уәдем серт беремін (Е.Қандеков, Тұлпар тұяғы).

Сары жалқын. *Оттың жалыны тәрізді сарғыш қызыл түс.* Шығыс жақ *сары жалқыны* бояуға оранды (Н.Сералиев, Қанат). Ашық аспан астында мыңдаған *сары жалқыны* алау асыр салып билеп жүр (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

Сары жебе. *Сарыжағал оқ.* Садағына *сары жебені* салдырған, Садағының кірісін Сары алтынға малдырған (Махамбет, Өлеңд.).

Сары жүн [жүнді] оқ. көне.этн. *Қауырсыны сары, берік, үлкен жебе.* Қарағайдан садақ будырып, Қылшанымды *с а р ы ж ү н о қ қ а* толтырып, Жанға сақтау болған жоқ (Қазтуған жырау, Өлеңд.). Қанатына байланысты екі қанатты, төрт қанатты жебе, *С а р ы ж ү н д і о қ*, күшіген жүнді оқ деп бөлінеді (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Сары инелік. *Сары тұсті, үлкен, ұзын инелік.* Мекендер саздау жерді *с а р ы и н е л і к*, Ұшады сары инелік зар иленіп. Атымнан аударыла түсе қалдым, Ән салған дауысыңды тани беріп (Қара өлең).

Сары қант. т а м а қ. *Қамыс құрағынан алынатын қант. С а р ы қ а н т* қант өндірісінің аралық өнімі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сары орыс. с ө й л. *Қазақ жеріндегі орыстар [бұған қарама-қарсы қара орыс деген ұғым қазақ тілін білетін, қазақ жұртымен етене араласып кеткен орыс ұлтының өкілдері дегенді білдіреді].* Енді кейбір жалған ұлтжандылардың «*С а р ы о р ы с т ы ң* бәрі орыс», не болмаса «Қазақстан – қазаққа!» деген ұрандары тек ұлтаралық қатынастарды шиеленістіруге бағытталған шылықтың-былықтың көзі екені аян! (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Сары шегір. с а я т. *Қауырсынына сары араласқан бүркіттің түсі.* Бүркіт түр-түсіне қарай ақ шегір, *с а р ы ш е г і р*, құм шегір болады (С.Қасиманов, Алтай.).

Сары шұбар. *Шұбары бар сары өңді (түсті).* Сақалы сұйық, орақ мұрын, *с а р ы ш ұ б а р*, тапал шөгел қырықтың жетеуіне шыкса да, құрдасы Малқардан әлдеқайда жас, отыздың жетеуіндегі Жақыппен шамалас (Ғ.Мустафин, Дауыл.). Ақ самауыр қайда тұрса, сонда отыратын қазаншының қатыны *с а р ы ш ұ б а р* Шәлипан шай құюға шыны аяқтарды ыңғайлай бастады (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Сусыл сары. *Қылы жылтыраған, жүнінің сарысы басым қылаң ат.* Мінгенім дәйім менің *с у с ы л с а р ы*, Сусылдар шапқан сайын аттың жалы. Бағаңа бағаласам жан жетпейді Болсашы бір өзіндей жанның бәрі (Қара өлең).

Сұлу сары. *Мүсіні жинақы, сарысы басым қылаң ат.* Мінгенім дәйім менің *с ұ л у с а р ы*, Сусылдар шапқан сайын аттың жалы. Түскенде сен есіме сенер болсаң Өтпейді тамағымнан жалғыз тары (Қара өлең).

Шикіл сары. *Тіптен сары, сап-сары.* – Клава, Клавачка, – деп Нұри ас тасушы *ш и к і л с а р ы* қызға асыға дауыстады (М. Иманжанов, Көк белес). Ол басына шекпенін жамылып көлеңкелеп отырған ортадағы көк көз, *ш и к і л с а р ы* жігітке жақын келді (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

САРЫ² ... Жер бедері, су қоймаларының күрделі аттарына тіркескенде кең, басты, негізгі, анық, айқын көрінетін деген; жануар, мал, аң аттарына – зор, тәзімді, мықты; тағам аттарына – қуатты, күшті маңызды; әртүрлі тұрмыстық заттар аттарына – үлкен, көлемді, қымбат, бағалы; табиғат құбылыстары мен басқа құбылыс аттарына – ұзаққа созылған, ұзақ, созылмалы, бірсарынды, үздіксіз деген сияқты т.б. мағыналарды үстейтін қосымша сөз. ≈ С а р ы төбе. ≈ С а р ы қымыз.

Ас емес шайдан бұрын сары қымыз. б е й н. о к к а з. *Маңызы, бағасы, құны төмендер беделді, шын асылдардан жоғары болып кетті деген мағынада.* Шықпайды төрге ақсақал байдан бұрын, *А с е м е с с а р ы қ ы м ы з ш а й д а н б ұ р ы н*. Базарға алып барсақ танамыз пұл (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Қара қазан, сары бала [қамы]. э т н. *Ел-жұрттың амандығы, игілігі, тыныштығы [Қара қазан шаңырақтың құты, ризығының, молшылық, тоқшылықтың; сары бала ұрпақ жалғастығының, артта қалған тұяқтың амандығының символы ретіндегі қазақ халқының құндылықтары ел қамын ойлағанда жоғары бағаланғанын білдіреді].* Қазан мықты болса, ел де мықты. Қазан, шаңырақ сияқты, бүтіндіктің белгісі. Ол құрыса, ел де құриды. Тіліміздегі «*Қ а р а қ а з а н, с а р ы б а л а н ы ң қ а м ы* үшін» деген сөз тіркесінің мәні – ел бірлігі мен ұрпақ қамы үшін деген мағынаны білдірсе керек («Жүл-дыз»). *Қ а р а қ а з а н, с а р ы б а л а н ы ң қ а м ы* үшін сонау алты айшылық жонда жатқан Арқа қазақтарының осы Алатауға астық іздеп шұбырған ақшомшыларының кезерген еріндері, кейіпсіз түстері көз алдына келеді (Ө.Әбішев, Замана.). *Қ а р а қ а з а н, с а р ы б а л а н ы ң қ а м ы* үшін! Ата қонысы, жер үшін! Су үшін! Өлсек шаһитпыз! Тарт, батырларым (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). *Қ а р а қ а з а н, с а р ы б а л а н ы ң* Ойладыңдар ма ертеңің? (Т.Ахтанов, Шырағың.).

Сары ала қазы. *Майлы сұр қазы.* Суы тұнық, шөбі қау, Жалғыз ғана жиен жау Бағланды жеп еті бал, *С а р ы а л а қ а з ы*, жая, жал, Сапырып қымыз ішкенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сары ала таң. *Ұзақ таң.* Үйреншікті әдетімен *с а р ы а л а т а ң н а н* тұрады, әйелін асықтырып шай қайнаттырады (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

Сары ала ту. э т н. *Үлкен соғыс туы.* Желбіреп *с а р ы а л а т у* шыққан бойда, Құйылып қалың әскер қырдан ойға, Астында Ақ табан ат, алда Исатай, Сол күнде «қырқарланып құралайда» (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Сары ала [сары ала, сорпа] тұздық. *Қатық не айран немесе езілген құрт қосқан сорпа, тұздық.* Екі енеге тел жабағы сойылып, *сары ала сорпа* жасалды (М.Тиесов, Әңгім.). Бөрінен бұрын *сары ала тұздық*, қайқайған бір табақ етті бір өзің қалай тауысасың? (Ә.Көшімов, Лашын.). Қыс баласы соғымның *сары аласынан* кекірік атып шығатын жігіт-желең осы бір шақта лашын, қаршыға, сұңқарларын қол басына қондырып, жеңсік ас – құс егін аңсап, атқа қонатын (К.Сегізбаев, Беласқан).

Сары алтын. *поэт. Жалт-жұлт еткен, қоспасыз таза алтын. Сары алтын* Көкшетаудың ерте-кеші, Тау мен күн сүйіскендей еркелесіп. Суретті шежіресі өткен күннің, Сілекей ағызады ертегісі (С.Сейфуллин, Өлең.).

Сары алтындай еледі. *поэт. Көп ішінен таңдады. Сілкінемін, Көгеремін еңсені. Сағыныш ол – шаруасы емес кеңсенің. Құмға сіңсең – Сахараны сапырып, Сары алтындай елем* алам мен сені! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сары алтындай. *поэт. Багалы, қымбат. Сынып зәрлі қаһары, Қалшылдап қайтқан кәрі ашу. Сапырыла ағып барады, Сары алтындай* сары су (С. Мәуленов, Алыс кет.). Алтынның қолда барда қадірі жоқ, Сұлу сөз *сары алтындай* сырға байсың (Айтыс).

Сары алтындай мінезі ауыр. *поэт. Салмақты, ұстамды. Сол қызды айттырыпты біреу көріп, Ақылы, мінезіне баға беріп. Салмақты, мінезі ауыр* сары алтындай, Балалық, ойында жоқ ешбір желік (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сары алтындай сары қымыз. *поэт. Багалы, емдік қасиеті жоғары сары қымыз. Үйірілген* сары алтындай сары қымыз, Ауруға – ем, сауға – қуат, дәрі қымыз (Жамбыл, Тол. жин.).

Сары алтынның [буынан] буындай. *фолькл. а) Елітіп әкететін, еліктіре жөнелетін. Аузынан шыққан лебізі* сары алтынның буындай (Батырлар жыры). Тегімді менің сұрасаң, Қалың найман нуынан. Жырымды менің сұрасаң, *Сары алтынның буынан* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). ә) *Көз тоймайтын сұлу. Жиырмада* сары алтынның буындайсың, Тасыған Үш Тентектің суындайсың. Бар болса сүйегінде, өрге жүзіп, Сақпанның тасындай боп зырылдайсың (Ә. Найманбаев, Шығ.).

Сары атан. *Ауыр жүк көтеруге шыдамды, көш бастайтын, үлкен атан түйе. Көш бастаған* сары атан ақы бермесең аяғымды санап басам дегендей, артына қарай беретін еді

ғой (З.Ақышев, Біздің шамш.). Қозы Көрпеш келеді уайым жеп, Кемпір сөзі көңіліне болды жұп. Кемпірден әдіспенен сөз сұрайды, «*Сары атан* ерні сетік көрдің бе-ай?» деп (Қозы Көрпеш.). Көшсем деген салқынмен таң атарда, Жүгін артпай әлі отыр *сары атанға*. ...Қос қарлығаш тынымсыз жем тасуда, Ұядағы тойымсыз балапанға (М.Мақатаев, Шығ.).

Сары [шұнақ] аяз [қызыл шұнақ сары аяз, сақылдаған сары аяз]. *Қақаған суық, шыңылтыр, ұзаққа созылған қатты аяз. Рай қанша сыр бермейін десе де, таң алдындағы* сары аяз шыдатпай, жас жігіт Елеманның ығында дірдір етіп тұр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бетті шымшылап, құлақты дызылдататын *сары шұнақ аяз* әлі сыр берген жоқ (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл). Қыршиды беттен аямай, *Қызыл шұнақ сары аяз*. Өлеріне қарамай Өкіргендей кәрі аяз (Д.Әбілев, Алтай.). *Сақылдаған* сары аяздың кезінде батыр Қабан үйдің іргесін көмсе, балалар тоңғақ болып өседі деп, қыс бойы киіз үйдің іргесін көмдірмейді екен (Ол күндер.). Қарашаның соңы, желтоқсан түгел, тіпті 1964 жылдың қаңтарында оңтүстік пен батыс облыстарда сықырлаған *сары шұнақ аяз* бір қысса, балақтан кіріп, бастан бір шығатын қара суық, бет қаратпас қарлы боран, күндіз-түні соқты да тұрды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Сары аю. *Үлкен аю. Сары аю* ойнайды екен таспен атып, Бөрісі бөкен жортқан түнде қатып. Топ шие бір құлжаға жабылмақшы – Қозыны жібергендей жамыратып (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сары аяздай сартылдады. *поэт. Қартайды, қаусап, қалтырады. Мен едім аптықпаған, алқынбаған, Орынсыз қалың топқа талпынбаған. Жиырма бес зулап бастан өтті-ау қайран, Тоқсанда* сары аяздай сартылдаған (Базар жырау, Шығ.).

Сары аяқ. *этн. Үлкен аяқ, үлкен табақ. Аяқ-табақ сылдырап, Құрт бергелі жатыр ма? Аузы-басы жыбырлап, Май бергелі жатыр ма? Сары аяққа* салып бер, Сары майға малып бер (Қара өлең).

Сары аян. *Аттың бірқалыпты ұзақ жүрісі. Жігіттер тобы өздері білетін өткелден өте шығып, желе жүріп кетті. Соңынан* сары аяңға басты (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Сары балық. *Үлкен, еті мол балық. Балықтың бір атасы* сары балық, Осының су ішінде бары да анық. Ақын деп сыртыңыздан естіген соң, Өтейге іздеп келдім көңілге алып (Қара өлең).

Сары бел. *Анық көрінетін, кең бел-белес.* Арқаның *сары белінде*, Ылдидың құбадөңінде, Жусанның түбін кемірген, Бұйырғын жеп семірген (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Көшкенде жылқы айдаймын кер төбелмен, Көктемнің таңы атқанда *сары белден*. Жаңғырта жол-жөнекей ән салғанда, Жастардың көңілі өсіп бір кенелген (Қаз. әндері). Сарғайып *сары белден* таң атқан соң Абылай қолға: «Аттан» деп хабар салды (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сары бесін. *Сарша бесін (түстің нақ қызған шағы).* Уақыт *сары бесіннен* әлдеқашан асып кеткенде барып орындарынан көтерілді (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

Сары бетеге. б.ейн. *Әбден піскен бетеге шөп.* Шөбіңе сенің қарасам, Жайқалған *сары бетеге*. Аңқыған жұпар иісің, Мұрнынан, сірә, кетер ме? (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.).

Сары беткей. *Созылып жатқан кең беткей.* Сағым сүйген селеуін *сары беткей*, жатады саздау жердің қары кетпей Нұрың таймай тұрғанда қиялай бас, Дөңнен асқан құлпырып сәнді көшпей (Айтыс). Сағым сүйген сілемін *сары беткей*, Сайлау жердің жатады қары кетпей. Керген түстей дүние өте шығар, Көрінгенмен алда өмір әлі көптей (Қара өлең).

Сары бидай. п.о.э.т. *Бітік өскен, сап-сары боп піскен бидай.* Сапырылып Сахараның Мұнар буған сағымындай. Айтады осы жапан әнін Жез сақалды *сары бидай* (С. Мәуленов, Алыс кет.).

Сары бүлкек. *Аттың бірқалыпты ұзақ бүлкектеген жүрісі.* Шана сүйреген аттар бірде суыт, бірде кер аяңмен *сары бүлкекке* салып, қар басқан дала төсін тұяқтарымен ұрғылап келеді (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

Сары [сар] дала. а) п.о.э.т. *Ұшы-қиыры жоқ, шетсіз-шексіз, кең дала; қазақтың байтақ жері.* Кең далам менің, *сар далам* – Үстінде өстім құмыңның, Оюлап өрнек салмаған, Олақтау сенің ұлыңмын (М.Құттықов, Қайырлы.). Қазақ шаруасын *сар дала* төсінде бірде ақтар келіп шауып кетсе, бірде келіп қызылдар қырғидай тиеді (Т.Омарбеков, XX-ғ. Қазақст. тарихы.). *Сар даланың* сазын кімдер білмейтін? Қурай сыңсып құйын құмды үрлейтін. Жылан арбап шырылдаса бозторғай, Қыран самғап биіктен жем іздейтін (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.). ә) *Сусыз, елсіз, қаңырап жатқан бос жер, ен дала.* Бұлардың дағдылы ісі – бір ғана тұз аңын жеп күнелту болғандықтан да олар жапан тұз, *сары дала* демей, ұша береді, өте кезеген келеді («Егемен Қазақстан»). Құс жете алмас деген жер Енді жақын көрінді! Сусыз, шөпсіз *сар дал*

а Болды бүгін егінді (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). б) *Жазық, тегіс жер.* Есіктің алды *сар дала*, Саусылдап ескен бозбала. Тұған үйде көп тұрмас, Сорлы еді неткен қыз бала?! (Қара өлең).

Сары далада сарыуайым. б.ейн. *Жапанда өз қайғысымен жалғыз қалып қойғандай күйзелген күй.* *Сары далада сарыуайым* жамылып, Ақбілек келеді толарсағы бұлтылдап. Тышқан аулап күйкентай жүр, қыранымсып шыңқылдап, (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сары [сар] даланы көл қылды. п.о.э.т. *Қатты қайғырды, қайғы жұтып, жылағанда етегі толды.* Осы – сүйгенімен қосыла алмай, қосылса, бақытты өмір сүре алмай, *сар даланы* көз жасымен *көл қыл атын* қазақтың сорлы, бәрінен бақытсыз Сәрсембайдың Жамалы келіп шығады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сары жаз. *Жаздың нақ қызған шағы, жаз ортасы.* Сапармен *сары жазда* көлге келдім, Көрмеген өзін туып елге келдім. Мал бағып, егін салып, көсіп қылған Дейтұғын Қызай ана елге келдім. Сарыарқа менің жерім-ай, Сағындым қалың елімді-ай! (Ә. Найманбаев, Шығ.).

Сары жел. *Тынымсыз соққан, бірқалыпты ұзаққа созылған жел.* Осы сайдан үзілмей еңіске қарай аңырап тұратын *сары жел* бар (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.). Сұрапыл қыстың бораны Ұйтқыды көзді аштырмай. *Сары жел* сарнап соғады, Ұлиды кейде қасқырдай (Т.Молдағалиев, Кең жайлау). Баяғы ала құйрық ақ құйындар шала құйрық *сары жел* боп еседі (Т.Әлімқұлов, Қараой).

Сары желдірді. *Біркелкі, ұзақ жолда шаршамай жеткізетін аяң желіске салды.* Тайпалған қатты жорға өзге жүргеншінің бәрін *сары желдіріп* келеді (М.Әуезов, Абай жолы).

Сары желіс. *Біркелкі, ұзақ жолда шаршамай жеткізетін желіс.* *Сары желіспен* келдік (Ауызекі).

Сары жол [жолды]. а) *Жолы қиын, қырсықты (адам).* – *Сары жол*, тілеуің кесілгірлер! Сендерді үйге тастап кетсем, артынып-тартынып келмеймін бе? (К.Оразалин, Ақ жазық). – Құдай басқа салмасын, жолы қиын, бір *сары жолдылар* болады. Олармен бірге жүргенде саған тышқан мұрнын қанату да жоқ (С.Бақберген, Қарға там.). ә) *Сарсылтып, шаршататын ұзақ жол.* Қырық бес *сары жолдың* асуындай, Асылдың жүзі қайтқан жасуындай. Көңілің әнтек төмен артқа қайтар, Басылған өзен-судың тасуындай (Қара өлең).

Сары жон. *Шөбі ерте пісіп кеткен, самал есіп тұратын кең жон.* Қозы өрісіндей жердегі

сары жонға шыққанда алдымен көзіне түскені тау-тау боп үйілген сары топырақ болды (Бал дәурен). Оң жақта – *сары жонда* ірі кара мал, одан әрірек маңыраған қой жайылып жатыр («Қаз. әдеб.»). Алтай, Сауыр ырысты, құтты мекен, Самалынды *сары жон* айтсам ба екен, Сары қымызын Сауырдың өңге қосып, Ел ақыны бұрынғы айтқан екен (Қара өлең).

Сары жұрт. *Оты қашып тозған, шиырланған қоныс.* Ауыл сырты тозған, *Сары жұрт* болса да, бай ауыл қарашаның қатты суық қара желіне жонын төсеп, күзекті тақырлап жеп бітіргенше көшпей, тыртысып отыр (М.Әуезов, Танд. шығ.). Ел табаны аумай ұзағырақ отырып қалған жайлау, бұл шақта *сары жұрт* боп, шаңдағы шығып жатыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Сары кезең. *Үлкен, кең, анық көрінетін кезең.* Астында ана қырдың жылқым жатыр, Жылқы деп жүріп сенен қалдым ғапыл. Салдыртып *сары кезеңге* шыға келсем, Сарғайып сағыныштай жұртың жатыр (Қара өлең).

Сары кесе. *Литрлік үлкен кесе.* Ақықтың шөлдеп келгенін *сары кесені* бір-ақ төңкергеннен байқадық (Қазақ тілі. аймақ.сөзд.).

Сары күз. *Күн салқындап, дала сары ала тартқан күйге енген кез; нағыз күз.* Дүйсенбай майданға *сары күзде* аттанған еді, көп ұзамай, қыс ортасында қара қағаз келді (М.Мағауин, Ақша қар). Мезгіл *сары күздің* ортасынан ауып барады («Лен. жас»). Сарыағашта – *сары күз*, Кемпіршуақ сәніміз. Көп сарғайтпай кездесті Сары тоқаш – сары қыз (К. Салықов, Жезкиік).

Сары күй. *Орташа күй, орта қоңы.* Малдың *сары күйі* тәуір (Қаз. тілі. аймақ.сөзд.).

Сары қабық. *жерг. Ағаштың екінші қабығы.* *Сары қабық* болып қалыпты (Ауызекі).

Сары қамыс. *Қалың, ну қамыс.* Ар жағы ауылыңның *сары қамыс*, Барар ем күн құрғатпай, ауың алыс. Көзден кетсе, көңілден ұмыт болып, Табысарсың талаймен болып таныс (Қара өлең).

Сары қасық. *жерг. Үлкен қасық, ожау.* *Сары қасықпен* сапырды (Ауызекі).

Сары қатық. *Майлы, дәмі тіл үйретін қатық.* Ауылымды сұрасаң – сиырлы бай, Тұрады *сары қатық* үйіріліп-ай. Жетті енді жеңе алмасқа көзің сенің, Мұрныңды көтермеші шүйіріп-ай (Қара өлең).

Сары құрай. *өс. Оңайлықпен жұлынбайтын, тамыры терең, іші қуыс, сабағы қатты құрай.* Қалқатай, сен дегенде неден жаздым, Сабағын *сары құрай* белден қаздым. Аулыңа түн жамылып барамын деп, Ит қауып балтырымнан өле жаздым (Қара өлең).

Сары қымыз сапырды. *Бие сауып отырды, сауынға биесі бар болды.* Жатырмыз Қоңыраба сазды жайлап, *Сапырып сары қымыз*, бие байлап. Шіліңгір ыстық та емес, суық та емес, Самал жел қоңыр салқын тұрған айдап (Ә. Найманбаев, Шығ.).

Сары қымыз. *этн. Шөп пісіп, биенің сүті қоюланған кездегі бетінде майы қалқыған, ашуы бабына жеткен қуатты қымыз.* Кішірек қоңыр сабада иіндеген *сары қымыз* әуелі тегешке, тегештен сапырылып аяққа құйылып, қолдан қолға жүгіре бастады (М.Қаратаев, Далада.). Түрлі құс әуез қосып, шулаған көл, Шуақта балықтарың тулаған көл. Сапырып *сары қымыз* ертенді-кеш, Басында кеңес құрып дулаған көл (М.Жұмабаев, Шығ.). Сапырған сары ожаумен *сары қымыз*, Ысталған сары местен дәрі қымыз. Қарасаң қалың тоғай толған жылқы, Түн тұрмақ таба алмайсың қарап күндіз (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Сары манат. *Аса қымбат, бағалы барқыт мата, содан тігілген сыртқиім.* Түнде ұшады жарғанат, Жамылғаным *сары манат*. Артымда қалған ел-жұртым, Анашым саған аманат (Қара өлең).

Сары маңыз. *Сүттің қою, майлы бөлігі.* Қою сүтке түседі *сары маңыз*, Сары адырда сарғайып қалар аңыз. Бірімізді-біріміз көрмей қалсақ, Санаменен сарғайып сағынамыз (Қара өлең).

Сары мая. *Үлкен мая. Сары мая* үлектен Мұрындығы сары жез, Бұйдасын ескен жібектен (Қыз Жібек).

Сары мәуіт. *Ашық тұсті бағалы мауыты мата.* Қай мәуіт мына мәуіт, *сары мәуіт*, Құрбыны сағынамын ауық-ауық. Алыстан ат арылтып келгенімде, Көйлектің ақ кіреуке бауын ағыт (Қара өлең).

Сары оба. *а) Көне зират.* Бүгін емес, ертеңгі ымыртта кел, Сұлатып Нарқұланды көсілте жел. Кезінде түн ортасы мен барамын, Түбінде *Сары обаның* жолығар жер (Бес ғасыр.). *ә) жерг. Бетегелі шөбі бар, адырлы жер* (Қазақ тілі. аймақ.сөздігі).

Сары өзен. *Үлкен, шиырланған өзен.* Құба белден өткенде *Сары өзенге* жеткенде (Қобыланды батыр).

Сары сайран жер. *п о э т. Кең дала, қиырсыз өлке.* Осы ойлармен ерттеді атын мінгелі, Шөлден безіп, қанды жолға кіргелі. Алаш елі, *сары сайран жері* үшін Жапанда емес, жау қолында өлгелі (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сары салық. *Үлкен салық.* Айталық мына салық, *с а р ы с а л ы қ*, Сарт тігер сауыр етік қылмен шалып. Салдары әсемдіктің осылай деп, Келемін жан ғашықтың өнін салып (Қара өлен).

Сары сәске. *Тұс ортасы, түстің қызған шағы.* Ертесін сабаққа келген балалардың үйлеріне хабар салып, оның соңынан екі-үш әйелді жүгіртіп пысықтағанның өзінде, ел басы *с а р ы с ә с к е д е* шаққа құралды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Сары су. *Үлкен, арнасы кең, ағысы бірса-рынды терең өзен.* Ащы су, тұщы су мен *с а р ы с у* дейді, Қара су, қарлы су мен дәрі су дейді. Атақты дарияларды қоспағанда, Қасқа су, жер су деп ел дәріптейді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сары тазы. *Жүні сары, әккі, көптен бері ерткен, сыралғы, жүйрік тазы.* Қашады сары түлкі көп қамыстан Сабылып *с а р ы т а з ы м* жетті алыстан. Бір үзбей күдерімді жүрмін әлі, Өзіндей салымды едім көз таныстан (Қара өлен).

Сары тамыз. Сарша тамыз. Сусылынан *с а р ы т а м ы з* салқындаған, Қара семсер қанат боп қалармысың. Белдеуінен даланың солқылдаған Бесқарағай орманы болармысың, Ей, менің қара шашым! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сары таң. *Жаздың ұзақ таңы.* Ұзақ *с а р ы т а ң* көрмен тең, Кіріпінде жоқ ұйқы. Ұзақ сары күн шермен тең, Езуінде жоқ күлкі (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Түн бойы отыр бір сөнбестен, *С а р ы т а ң ғ а* тозбастан төзімі. Таумен де сөйлескен, Таспен де сөйлескен Шопан – табиғат өз ұлы (Н.Айтов, Әкем тур.).

Сары тап болды. *Жүдеді, әбден титықтап азды.* Қандай да болмасын *қ ұ с с а р ы т а п* боп арықтап, орта етіне келмей бас имейді. Тіпті әбден өлі етіне келтіруді қажет ететін де *қ ұ с* тар бар (Ж.Сатылғанов).

Сары тіс [тісті]. *Біраз жасқа келген, жаса-мыс.* Сейдуәлі *с а р ы т і с* болған, шоқша сақалды, денелі, құба кісі (С.Сейфуллин, Тар жол.). Бозбалалық балаң кезден бастап, бүгінгі *с а р ы т і с* жігіт болғанға дейінгі уақыт ішінде Көкенге де талай қыз кездескен (Ж.Түменбаев, Қарда.). Қос күлік тері үгілмей түнде таң асса, Ән қосушы едік әкеден қалған ағашқа. *С а р ы т і с т і* шалдар сусар бөркін шалқайтса, Саумал ішкендей жұтынды қатын-қалаш та (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Сары фосфор. *Фосфордың сары түсті түрі.* Шымкент пен Жамбыл өндірістік бірлестіктері іске қосылғалы бері біздің еліміз *с а р ы ф о с* *ф о р* өндіру жөнінен дүниежүзінде бірінші орынға шықты (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Сары шай. сөйл. *Тақта шай, кірпіш шай.* *Са-ры ш а й ғ а* қант салмай ішті (Экспед. матер.).

Сары шәйнек. *Әбден қолдың табы сіңген, көнеден ұсталып келе жатқан үлкен шәйнек.* Түндіктен төгіп тұр нұрын, Жұлдызбен миллион таласа Ай, *Ш ә й н е к т е н с а р ы* қыр мұрын Құйылып жатыр қара шай (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сары шөл. *Иен жатқан шөл дала.* *С а р ы ш ө л д е*, далада өтіп сан күні, Ғазал жазған, жаны сірі не деген! – Азияда Сағди шәйір қаңғыды, Тірісінде ешкім ұлы демеген (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сары шыбын. *Өлексеге, сасық иіске үймелей кететін үлкен шыбын.* Қабағы қалың ер жігіт – Жалғыз оққа жолығып, Жолықса көңілі торығып, Астындағы назбедеу – Оясы толмай зорығып, Сағағына жапанда *С а р ы ш ы б ы н* үймелеп, Ойдан қырға денесін Көкжал бөрі сүйрелеп, Халық үшін туған ерлердің Нешеуінің кеудесі – Құба жонда қалған жоқ?! (Базар жырау, Шығ.).

Соғымның сары аласы. *Сұрленген, майы сіңген семіз соғым еті.* Қыс баласы *с о ғ ы м н ы ң с а р ы а л а с ы н а н* кекірік атып шығатын жігіт-желең осы бір шақта лашын, қаршыға, сұңқарларын қол басына қондырып, жеңсік ас – құс етін аңсап, атқа қонатын (К.Сегізбаев, Беласқан).

САРЫ³ з а т. с а я т. *Бүркіт тұқымдас, ой жерлерді мекендейтін қыран құс.*

САРЫ¹ = е т. *Ит тұқымдастарының зәр шығаруы, сиюі.* Сонда да бекзада тұқым тазы тегіне тартып бұлқына қыңсылады. Көрінген жерге *с а р и* салу қанында жоқ қасиет (С.Шаймерденов, Сел.). Жеңілген елдің талай батырының басына жеңген елдің иті *с а р ы д ы* (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). Есінегенде болмаса түшкіргенде ауызды басу керек, әйтпесе аузыңызға сайтан *с а р ы п* кетеді (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.).

САРЫ² = е т. ж е р г. **Сарқылу.** Аққан дария арам болмас, Неше күшін *с а р ы с а да*, Жақсы адам жаман болмас, Уақыт жетіп қарыса да (Мақал).

САРЫАҒАШ з а т. ө с. *Жетісу аймағында өсетін ағаштардың бір түрі.* Шырғанақ, сөңке, терек, сөгет, емен. Үйеңкі, ырғай, балғын, тораңғылар, *С а р ы а ғ а ш*, қойқарақат, жиде, шетен, Тобылғы, түйеқұйрық, бауырқұрттар: Қараған, бозқараған, шеңгел, шілік сықылды ағаштардың талайы бар (І. Жансүгіров, Шығ. жин.).

САРЫАЗБАН з а т. з о о л. <лат. solifugae> *Буынаяқтылар типі, өрмекші тәрізділер табы, сарыазбан отрядына жататын екі кеуде бунақтары және 10 бунақты құрсағы бар өрмекшітәрізділер. С а р ы а з б а н* кеңірдектерімен тыныс алады. Денесінің ұзындығы – 5 см. Ұлы бездері болмайды (Қаз. тілі термин. Биология).

САРЫАЛАҚАЗ з а т. 1. *Италақаз, шағын көлдерде тіршілік ететін сарғыш реңді, бауыр жүні ақ, жабайы қаз, ауланатын құс. Көлқамысқа с а р ы а л а қ а з д а р*, үйректер, бірқазандар келеді. Мен олардың айланына дейін біліп алдым («Қаз. әдеб.»). Доғаша иіліп қазылған разрездің әлі жан баспаған орталау тұсында бір ғажайып көл бар. Іші толған сұқсыр үйрек пен *с а р ы а л а қ а з* («Қаз. әдеб.»). Ұшып жүрген әуеде *с а р ы а л а қ а з*, Айдын көлге қонады аққу мен қаз. Құрбы-кұрдас осындай бас қосқанда Отырайық өңдегіп айтып бір наз (Қара өлең). 2. з о о л <лат. tadorna tadorna> *Қаз тәрізділер отряды, үйрек тұқымдасына жататын құс. С а р ы а л а қ а з* Батыс Еуропа жағалауларынан бастап Моңғолия, Солтүстік Қытайға дейінгі аралықта, Қазақстанның барлық оңтүстік аймақтарындағы тұзды, сортаңды су айдындарында таралған (ҚҰЭ). Саятшылық кәсібіне кіретін құстардың көпшілігі, әсіресе, қопалы көлді, қамысты, желкенді су бойлары, қақсымақ сорды көбірек мекендейді. Ондай құстардың тобына кіретіндер – сүңгуір үйректер, *с а р ы а л а қ а з*, торыалақаз, италақаз, жылқышы, балшықшы, қызғыш, қаралақалқа, тағы да басқалар («Егемен Қазақстан»). *С а р ы а л а қ а з* – жыл құсы. Қазақстанға ақпанның ортасында ұшып келіп, жұп құрып тіршілік етеді (ҚҰЭ). 3. м и ф. *Байыры аңыз бойынша, жұмыртқасынан тазының күшігі туатын құс [Аңыз бойынша нағыз құмай тазы жұмыртқасын елсіз биік төбеге салатын, құстардың ішінде хайызы келетін жалғыз құс – сарыалақаздан туады-мыс]. С а р ы а л а қ а з д ы ң* жұмыртқасынан кейде күшік туады екен. Сол құмай болады. Оны тәңір берейін деген адамға кез қылады. Сарыалақаздың ай сайын әйел сияқты айызы келеді (С.Сейфуллин, Шығ.).

САРЫАЛҚЫМ: сарыалқым аражегіш. з о о л. *Сарыбоздақ.* Сарыбоздақты кейде *с а р ы а л қ ы м а р а ж е г і ш* деп те атайды (Қаз. тілі термин. Биология).

САРЫАНДЫЗ з а т. ө с. <лат. ligularia> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін емдік өсімдік. С а р ы а н д ы з* жапырақтары жүрек, бүйрек, ұзынша жұмыртқа

тәрізді немесе жиегі ойықша тілімденген (сирек бүтін жиекті) болады (ҚҰЭ). Күлтелене ұйысқан ақшыл сары гүлдері бар, иісі балға ұқсас, тау күңгейінде өсетін өсімдікті қазақтар *с а р ы а н д ы з*, орыстар медвежье ушко деп атайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *С а р ы а н д ы з* Қазақстанның оңтүстік аудандары мен Тарбағатай, Жоңғар, Іле Алатауларының орманды өңірлерінде өседі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

САРЫАРҚА: сарыарқа қойы. *Қазақы қой тұқымы. С а р ы а р қ а қ о й ы* 1970–1990 ж. аралығында Қарағанды облысы «Сарысу» және «Жеңіс» асыл тұқымды қой зауытында жергілікті қылшық жүнді саулықтарды еділбай тұқымы қошқарларымен сіңіре шағылыстырудан, буынды қойларды ұяң жүнді қарғалы қошқарлармен буындастыру арқылы алынған (ҚҰЭ).

САРЫАРҚАИТ з а т. г е о л. *Силикаттар класының сирек жер элементтерінің минералы. Түсі – ақ, жылтырлығы – күңгірт, қаттылығы – 3,5–4; меншікті салмағы – 3,1. С а р ы а р қ а и т* пропилиттерде кездеседі (Қаз. тілі термин. Геология). *С а р ы а р қ а и т* құрамы күрделі, тетраоналды сингонияда кристалданады. Кристалдарды жіңішке призмалы, агрегаттары ұсақ кристалды немесе радиалдытарамды (ҚҰЭ). *С а р ы а р қ а и т* бұл минерал дүние жүзінде бірінші рет Қазақстанда, Сарыарқада ашылғандықтан «сарыаркаит» деп аталған (ҚҰЭ).

САРЫАТАН з а т. э т н. *Сәуір, заузадан кейінгі амал.* Мысалы, жел күркіреп Арасында бүргеннің Торғайлар ашып балапан Амал, сәуір, зауза өтсе, Жетеді жылжып *с а р ы а т а н* (Мұсабек Байзақұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

САРЫАУЫЗ з а т. *Балапанның қанаты әбден қатқанға дейінгі өмірінің бірнеше кезеңнен тұратын алғашқы кезі.* Балапандық өмірдің өзі қызыл шақа, ақүрпек, қарақанат, көкқауырсын, қанаты қатқан деп аталатын бес кезеңге бөлінеді емес пе? Кейде балапандық дәуірді *с а р ы а у ы з* деп те атайды. Оның себебі бір жылға дейін біз тұмсығының жартысы сары болады (С.Қасиманов, Алтай.). // *Жаңа туған, жаңа шыққан, әлі қатаймаған.* Ақтанда елік жусан бір қапталда, *С а р ы а у ы з* бақбақ сусан гүл атқанда. Ырғайлар сөйлеп ырғалған табанда, Мойныңнан түсіп жұмсақ бір қақпанға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сарыауыз балапан. б е й н. а) *Жас бала, сәби.* Бала да болсам еміс-еміс есімде: өзім сияқты кіл *с а р ы а у ы з б а л а п а н д а р*

дың ішінде жүргенімде сіз келдіңіз (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).ә) *Жұмыртқадан жаңа шыққан құстың балапаны*. Қуанышқа бөленіп дала таңда, Жапырақтар – қол соққан алақандар. Пайда болды *сары ауыз балапан* д а р (Ә.Абайділданов, Шыңда.). б) *Түкке түсінбейтін, тәжірибесі жоқ бала*. – Түһ, бәрің де *сары ауыз балапан* екенсіңдер ғой өздерің! – деп Михаил өп-өтірік күйіп-піскен болды (Ө.Қанахин, Дәмелі). – Ей, *сары ауыз балапан*, түр тезірек (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Сарыауыз майшабақ. з о о л. Кәсіптік маңызы бар майшабақ түрі. *С а р ы а у ы з м а й ш а б а қ т ы ң* ұзындығы – 32 см, массасы – 400 г. Каспий теңізінде өседі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САРЫАЯҚ з а т. сөйл. 1. *Марқа*. Қонақтарға *с а р ы а я қ т а р д ы ң* бірін әкеліп сойындар (Экспед. матер.). 2. *Ерте қыста туған төл*. Мынау *с а р ы а я қ* бұзау қайдан келген (Экспед. матер.).

САРЫАЯҚТАР з а т. ж е р г. *Қытайдағы қазақтардың гоминьдан әскеріне қойған аты* [Гоминьдан – Қытайда 1912 жылы құрылып, 1927 жылға дейін пролетариаттық сарында болып, кейіннен буржуазияшылдық бағытқа түсіп, 1949 жылы Қытай коммунистік партиясымен құртылып, қудаланған саяси партия, қазір Тайваньда бар]. *С а р ы а я қ т а р* ұстап алып, сарсаңға салып жүрмей ме? (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

САРЫАЯҚТАС с ы н. ж е р г. *Замандас, қатар*. О кісінің өзімен *с а р а я қ т а с п ы з* (Экспед. матер.).

САРЫБАЛАҚ¹ с ы н. *Сарғайып пісе бастаған (егін, шөп)*. Көз сүрінер кең жазирада *с а р ы б а л а қ* егін теңіздей толқиды («Лен. жас»). Шыңның үсті керім от екен. Несін айтасың, бой алып өскен *с а р ы б а л а қ* бұйырғын кілк-кілк етеді (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер).

Сарыбалақ тартты. *Пісе бастады, сарғайды*. Қай бетке қарасаң да, *с а р ы б а л а қ т а р т қ а н* егін теңізі түп-тура теміржолдан басталады да, көз ұшына дейін құлдырап кете береді (С.Шаймерденов, Мезгіл). Қазір қоңыр күз. Бетеге қуанданып, жоңышқа *с а р ы б а л а қ т а р т қ а н* (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.).

САРЫБАЛАҚ² з а т. с а я т. *Балақ жүні сарғыш келетін, аңға көп түсіп машықталған алғыр қыран құс, бүркіт*.

САРЫБАЛАҚТАН = е т. *Саргаю, пісе бастау (егінге, шөпке қатысты)*.

САРЫБАЛАҚТАНУ *Сарыбалақтан етістігінің қимыл атауы*.

САРЫБАС¹ з а т. ө с. <лат. goripra> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын бір, екі немесе көпжылдық шөптесін өсімдік*. Қазақстанда *с а р ы б а с т ы ң* ылғалы мол және батпақты жерлерде, ағысы баяу су айдындарында, өзендер мен көлдердің жағалауларында өсетін 6 түрі бар (ҚҰЭ). *С а р ы б а с* гүлдері ашық сары түсті, қысқа шашақ гүлшоғырына топталған (ҚҰЭ).

Қосмекенді сарыбас. ө с. <лат. goripra amphibia> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын бір, екі немесе көпжылдық жиі кездесетін шөптесін өсімдік*. *Қ о с м е к е н д і с а р ы б а с т ы ң* биіктігі 30–100 см. Тік сабағының іші қуыс. Суда өсетін жапырақтары қауырсын тәрізді тілімденген, ал құрлықтағылары тұтас болады (ҚҰЭ).

Батпақты сарыбас. ө с. <лат. goripra palustris>. *Сарыбастың батпақты жерлерде өсетін түрі*. *Б а т п а қ т ы с а р ы б а с т ы ң* жапырағының құрамында С витамині мен аскорбин қышқылы, ал тұқымында жартылай кепкен май болады (ҚҰЭ).

САРЫБАС²... *Басы, денесінің жоғарғы бөлігі сары болып келетін жануарлар және гүлдері сары болып келетін өсімдік, түрлері күрделі атауларының құрамындағы көмекші сөз*.

Сарыбас беде. ө с. *Беденің гүлдері сары түрі*. Қазақстанда беденің үш түрі бар: көкгүлді, *с а р ы б а с* және будан *б е д е* (Малшыларға кеңес).

Сарыбас жоңышқа. ө с. <лат. medicago falcata> *Сары гүлді малазықтық шөптесін өсімдік*. Бетке алып кетті шымшық құбыланы, Осы иттің өзгермей ме ғұмыры әні? Жә, қойшы... Пагондардың оқасындай *С а р ы б а с ж о ң ы ш қ а л а р* құбылады (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә). Бұрын қазақ даласында *с а р ы б а с ж о ң ы ш қ а* деп аталатын жабайы шөп өсетін (Б.Жанғалов, Жылдар.).

Сарыбас жусан. ө с. <лат. achillea nobilis> *Жусан тұқымдасына жататын ұсақ сарғыш гүлдері бар, дәрілік, малазықтық ащы шөп*.

Сарыбас жылан. з о о л. *Су бойына жақын жерлерде болатын басы сары жылан*. Балыққа судың *с а р ы б а с ж ы л а н ы* да қауіпті, бұл ұдайы балықпен қоректенеді және өзін ұстау қиынға түседі (К.Күленов, Қазақст. балық.). *С а р ы б а с ж ы л а н* бөгеттер мен өзендерге жақын, өзіне қажетті қорек бақалар, итшабақтар, балықтар бар жерлерде мекендейді (Зоология).

Сарыбас қурай. ө с. а) *Тау беткейлерінде, далалы жерлерде, егістікте өсетін, гүл шоғыры сары түсті шөптесін өсімдік*. Шөп қурай бастаған уақытта жас зормандар бірен-саран

курамаған азын-аулақ жасыл шөптермен бірге арам шөптерді – *сарыбас қурай* мен тікен қурайларды жейді (М.Исмагилов., Зорман.). ә) <лат. *sisymbrium*> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын бір немесе көпжылдық шөптесін өсімдік. Сарыбас қурай* атпа тамыр арқылы көбейіп таралады. Жемісі – бұршаққын (ҚСЭ). *Сарыбас қурайдың* кейбір түрлері – жақсы малазықтық шөптер, олардан сүрлем дайындалады (ҚҰЭ). *Сарыбас қурайдың* арамшөптік түрлерінің өте көп ұсақ тұқымының құрамында 30%-ға дейін май болады (ҚҰЭ).

Дәрілік сарыбас қурай. ө.с. <лат. *sisymbrium officinale*> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын бір немесе көпжылдық шөптесін өсімдіктің жиі кездесетін түрі.* Алтай, Іле Алатауында дәрілік *сарыбас қурай* жиі кездеседі (ҚҰЭ). Дәрілік *сарыбас қурайдың* биіктігі 20–100 см. Сабағы тік, жапырақтары қауырсын салалы, шегі иректелген, сырты түкті. Сары түсті, ұсақ гүлдері шашақ гүлшоғырына топталған (ҚҰЭ).

Шалатікенді сарыбас қурай. ө.с. <лат. *sisymbrium subspinescens*> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын бір немесе көпжылдық шөптесін өсімдіктің сирек кездесетін түрі.* Кейбір түрлері улы. Ал *шалатікенді сарыбас қурай* – эндемик түр деп саналады (ҚҰЭ).

Сарыбас мия. ө.с. *Басындағы гүлдері сары болып келетін мияның түрі.* Құс кебін киген көк жасыл перілер-сынды, Алу үшін жүргендей менің есімді. Ағаш қылышпен шауып мен *сарыбас мияны*, Жағалаушы едім малтасы көрінер суды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

САРЫБАСША з а т. ө.с. <лат. *nasturtium*> *Жапырақтары қауырсынды, шеті ойықталып тілімденген, ақ түсті гүлдері қысқа масақ гүлшоғырына топталған орамжапырақ тұқымдасына жататын көпжылдық су өсімдігі. Сарыбасшаның* Жемісі – қысқа бұршаққын *сарыбасшасының* құрамында эфир майы, каротин, йод және С витамині бар (ҚҰЭ).

Бұлақ сарыбасшасы. ө.с. <лат. *nasturtium fontanum*> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын көпжылдық су өсімдігінің бір түрі.* Қазақстанда Күнгей, Іле Алатауларының, Қаратаудың, Батыс Тянь-Шаньнің батпақты жерлерінде, өзендер бойында және жағалауында өсетін бір түрі – *бұлақ сарыбасшасы* бар (ҚҰЭ).

САРЫБАСШӨП з а т. ө.с. <лат. *erysimum*> *Ақбасқурай, орамжапырақ тұқымдасына жататын бір, екі, көпжылдық өсімдіктер. Сарыбасшөп* сәуірден тамызға дейін гүлдеп, жеміс салады (ҚҰЭ). *Сарыбасшөптер*

дің малазықтық маңызы бар, әсемдік үшін де өсіреді. Жұлдыз шешек (левкой) *сарыбасшөп* (*erysimum cheiranthoides*), шашыңқы *сарыбасшөп* (*erysimum diffusum*) дәрілік өсімдіктер, олардың жүрекке әсер ететін, несеп жүргізетін және қақырық түсіретін қасиеті бар (ҚҰЭ).

САРЫБАУЫР¹ з а т. в е т. ж е р г. *Қой үшін сарысу қаптап кететін ауру түрі. Сарбауыр* д а н өлген қойлар әлі әктіленбеген (Қазақ тілі. аймақ. сөзд.).

САРЫБАУЫР² ... *Бұйірі ақшыл, сары түсті жан-жануарлар түрлерінің күрделі атауларының құрамындағы көмекші сөз.*

Сарыбауыр кесіртке. з о о л. <лат. *orphisaurus arus*> *Кесірткелер отряды, ұршықтәрізділер тұқымдасына жататын аяқсыз кесірткелердің пішіні жыланға ұқсайтын бір түрі, сарыжылан. Сарыбауыр кесіртке* негізінен құрғақ жерлерде, ағашы сирек ормандарда және бау-бақшаларда кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология). Қазақстанда Талас Алатауында және Қаратауда таралған. *Сарыбауыр кесіртке* н ің табиғатта биологиялық тепе-теңдікті сақтауда пайдасы бар (Қаз. тілі термин. Биология).

Сарыбауыр қарашұбар жылан. з о о л. <лат. *coluber caspius*> *Қабыршақтылар отряды, су жыландар тұқымдасына жататын бауырымен жорғалаушы. Сарыбауыр қарашұбар жылан* далалық аймақтардағы ашық жерлерде, шөлейттерде, тау баурайларындағы жарлар мен өзендердің жағалауларында кездеседі (ҚҰЭ). *Сарыбауыр қарашұбар жылан* н ың тіршілігі аз зерттелген, сирек кездеседі. Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ). *Сарыбауыр қарашұбар жылан* н ың қазіргі таралу аймағын анықтап, биологиясын зерттеу қажет (Қазақст. қызыл кітабы).

Сарыбауыр сазан. б е й н. *Бауыры сары үлкен, семіздей сазан.* Ақ күріш аппақ, кірсіз ажарындай, Әр дәні талма түскі таза нұрдай. Шоқылар шоғыр-шоғыр тізіледі Дарияның *сарыбауыр сазанындай* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Біреуі он бір балық — сазан балық, Еті мол біреуі бір қазан балық. *Сарыбауыр сазанға* тойып алсаң, Қыздырып ұйқы бермес мазанды алып (Қара өлең).

САРЫБОЗДАҚ з а т. з о о л. *Аражегіш тұқымдасына жататын жыл құсы. Сарыбоздақ* жылына бір рет 6–7 балапан шығарады, ашық, жазық жерлерде, тау баурайындағы сайлы-жыралы алқаптарда кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология). *Сарыбоздақ* Қазақ-

станның оңтүстік өңірінде Елік, Ұлы жыланшық, Балқаштың оңтүстігі, Семейге дейінгі аралықта таралған. Көбіне жабайы аралармен, бал аралармен де қоректенеді (Қаз. тілі термин. Биология).

САРЫБОРАНДАТ = е т. *Ұзағынан тоқтамай боран соғу*. Бүгін желді күн. Көп ауылдың аяғымен тақырланған төңірек *с а р ы б о р а н д а т ы н* тұр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

САРЫБОРАНДАТУ *Сарыборандат етісігінің қимыл атауы*.

САРЫБӨРТПЕ з а т. с а я т. *Жуылып, сөлінен айырылған, қыран құсты баптағанда берілетін ет*. *С а р ы б ө р т п е* – туралған соң екі-үш рет суға жуылып, жартылай сөлінен арылған ет (Ж.Сатылғанов).

САРЫБУЫН¹ з а т. м е д. <грек. podagra> *Зат алмасудың бұзылуы, қан құрамында зәр қышқылының көбеюі, тұздардың ағзада, буында, тінде байланып қалуы салдарынан адам және жануарларда болатын, әдетте аяқтың сырқырауынан, буынның ісіп кетуінен басталатын созылмалы ауру*. *С а р ы б у ы н* сүйекке, шеміршекке, сіңірге сүт қышқылды тұздар байланып, организмге тарамауынан пайда болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа). Бұл аурумен ауырмаймын деген адам тамақтану тәртібін қатаң ұстап, *с а р ы б у ы н ғ а* қарсы берілетін дәрілерді ережеге сай қабылдаса, ауруды кесіп түседі (С.Х.Сұбханбердин, Дәрі – дауа).

САРЫБУЫН² з а т. ө с. <лат. trollius> *Сарғалдақ тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік*.

САРЫГҮЛ з а т. ө с. *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын шөптесін немесе шала бұта өсімдік*. *С а р ы г ү л* бастың қайызғағын кетіріп, шаштың түсуін тоқтатуға да әсер етеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа). Мұны пайдалану үшін *с а р г ү л* тұнбасын бір стакан ыстық судың үштен екісіне араластырып, оны бір ай, кейде ай жарым бойына күн сайын шаштың түбіне жағып уқалайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа).

САРЫГҮЛДІ с ы н. *Гүлдері сары тұсті*. Рапс (нем. *raps*) – техникалық мақсаттарға және тұқымынан тамаққа пайдаланылатын май өндіруге арналған шартыршагүлділер тұқымдасының *с а р ы г ү л д і* шөптесін өсімдігі (Қаз. тілі. термин. Тамақ).

Сарыгүлді көкгүл. ө с. *Көкгүлдер тұқымдасына жататын биіктігі 40-90 сантиметр, маусым-шілде айларында гүлдеп, жемісі шілде-тамызда пісетін көпжылдық шөптесін өсімдік*. Дәрілік шикізат үшін *с а р ы г ү л д і к ө к*

г ү л д і н тамырын, сабақ тамырын, жер беті бөліктерін, сабағын, жапырағын, гүлін, тұқымын дайындайды (Қазақст. дәрілік өсімдік). *С а р ы г ү л д і к ө к г ү л д і н* жер беті бөліктері төбетті қоздырады, асқазан, ішек шаншуына қарсы ем. Жапырағымен қатерлі ісік ауруын емдейді (Қазақст. дәрілік өсімдік).

Сарыгүлді өсімдік. ө с. **Сарыгүл**. *С а р ы г ү л д і ө с і м д і к т і н* (календула) кепкен гүлінен жасалған тұнбасын ұсақ тесікті болып бөрткен теріге жағып уқалайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа).

САРЫДЕНЕ з а т. б и о л. <лат. corpus luteum, лат. corpus – дене, luteum – сары> *Аналық жыныс безі – жұмыртқалықтың аналық жыныс гормонын бөлетін эндокринді бөлігі*. Көпіршікті (үшіншілік) фолликул жарылғаннан кейін, оның орнында *с а р ы д е н е* жетіледі (Қаз. тілі термин. Биология). *С а р ы д е н е* сыртынан дәнекер ұлпалы қабықпен қапталған. Лютеоциттер жұмыртқалықтағы аналық жыныс жасуларының дамуын (овогенез) тоқтататын және жатыр қабырғасындағы бездердің жұмысын күшейтетін прогестерон гормонын бөледі (Қаз. тілі термин. Биология).

САРИЕЗУ с ы н. **1. Жұмыртқадан жаңа шыққан**. Ол жем тасыған әр сапарынан асыға оралып, тұмсығына ілінгенін әкеп *с а р ы е з у* балапандарының аузына тықпалайды (С.Ғаббасов, Өскен ұя). **2. а у ы с. Аузынан уыз дәмі кетпеген, тәжірибесіз, жас (адам)**. Майдан сүреңін бастан кешірмеген, тарсыл-гүрсілге жаңа ғана араласқан біз тектес *с а р ы е з у* сарбаздарға жаудың айла-тәсілін қанық білу – шартты мәселе еді (Т.Бердияров, Саядат.). **3. а у ы с. Шиееттей, өрімдей (бала-шаға)**. Сансыраған *с а р ы е з у* бала-шаға үстіне қамшы үйіріп, малды ары айда, бері айда деп, тасырт-сыршауып жүр (Е.Тұрысов, Ақбақай). // *Балапанның жұмыртқаны жаңа ғана жарып шыққан сарыауыз шағы*.

САРЫЖА з а т. к ө н е. **Саржа** (*сарыға боялған, сүйекпен әшекейленген садақ*). Ұстатып шаһзаданы алып келді, Сындырып қылыш, мылтық, *с а р ы ж а с ы н*. Қол қатпай шаһзада да тұрды қарап, Халқының байқаған соң қыбыласын (Кете Жүсіп, Өленд.). Дұрысында, бухаржа және сарыжа сөздеріндегі жа компоненті көне йа сөзінің қазақша варианты. Көне йа – жақ [...]. Қару атауының бұл көне түрі қазақша бұхаржа, *с а р ы ж а* сөздерінде сақталған (Р.Сыздық, Сөз. сөйле.).

САРЫЖАҒАЛ с ы н. **1. Сарғыш реңі басым жағал, жолақ (ешкі)**. – Осы біздің *с а р ы*

ж а г а л серке қайда, көрінбейді ғой, – деді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Болыстың өзі білмегенмен с а р ы ж а г а л ешкінің үнемі егіз табатынын білетін Асаубай қуанып кетті (М.Тиесов, Әңгім.). 2. Солғын көк жолақ аралас сарғыш түс. Бүгін де сол с а р ы ж а г а л дала төсінде көкірегі күй болып күмбірлеп төгіліп келеді (Ы.Кененбаев, Лабасы.). Сосын қазан айының с а р ы ж а г а л күзі қайта үстемдік алып, дүниені мәңгі жуастыққа бөлеген маужыр мезгіл басталды («Лен. жас»). Селтендеп сепсе қурай сырға қадап С а р ж а г а л, сәлемдесед танысындай (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Сарыжағал газет. ж а ң а. *Жұрттың назарын аулау үшін өсек-аяң, тексерілмеген ақпаратты көп жариялап, сенсация қуатын, бейресми мерзімді басылым.* Газет беттерінде оспадарлықтың неше түрін насихаттайтын, ақша үшін ар-намыстан аттап-бұттап жүре беретін с а р ы ж а г а л г а з е т т е р көбейді («Егемен Қазақстан»).

Сарыжағал тартты. *Саргая бастады, сары-жағалданды.* Қосалқы сабақтары с а р ы ж а г а л т а р т ы п, басы бүршікті сояулары ғана қалған (М.Мағауин, Ақша қар).

САРЫЖАҒАЛДАН = е т. *Сары жолақ түске ену, сарыжағал тарту.*

САРЫЖАҒАЛДАНУ *Сарыжағалдан етістігінің қимыл атауы.*

САРЫЖАДАЙ сын. көне. 1. *Сарыжасияқты.* Бұл өлім бірдей келер бар мен жоққа, Бір күн аш, қанағат қылбір күн тоққа! Қай күн киігерің болжаусыз ғой, Құрулы с а р ы ж а д а й атқан оққа! (М.Ж. Көпейұлы, Шығ.). 2. *п о э т. Саржадай (сұлу қыздың иілген, керілген қасы).* Ет ажарын байқасаң, Терісінен айырған Арпабидай ақ ұндай, Қасы с а р ы ж а д а й керілген, Кірпігі оқтай тізілген (Ер Тарғын).

САРЫЖАМБАС: *сарыжамбас болды. Науқастанып, төсекте ұзақ жатып қалғаннан терісі ойылды, жата-жата жамбасы тесілді, міндеті кісіге қарап қалды.* Қайтеді бұйырғасын уақыттан дәм, Күтпей-ақ енді ешқандай бақытты алдан. Шал еді сексендерді алқымдаған, Екі-үш жыл с а р ы ж а м б а с б о п жатып қалған (С.Иманасов, Ғашық.). Ол с а р ы ж а м б а с б о п төсекте сарылғалы қашан? («Лен. жас»).

САРЫЖАРҒАҚ з а т. э т н. *Жарғақтан тігілген сырт киім немесе кең шалбар.* С а р ы ж а р ғ а қ немесе шалбар тігу үшін ешкі терісін былай өңдейді: арнайы істелген орақпышақпен көк еті мен жүнін сыла алып тастап, айран жағып, 5–6 тәулік бойы күн шуағына кептіреді. Жақсылап кепкен теріні әбден жұмсарғанша қолымен илейді (Мұса Шорманов).

САРЫ-ЖАСЫЛ: *сары-жасыл балдырлар.* б и о л. <лат. хан-thorphyta> *Жасушаға бөлінбеген, кейбіреулері қозғалып жүретін бір-жасушалы, көпжасушалы, қауымды балдырлар, балдырлардың бір бөлімі.* С а р ы-ж а с ы л б а л д ы р л а р д ы ң хроматофоралары дән тәрізді хлорофилі а және с жасыл және көп мөлшерде кротиноид сары пигменттері болады. Қор заты – май (Қаз. тілі термин. Биология). *С а р ы-ж а с ы л б а л д ы р л а р д ы ң* вегетативті жасушаларының бөлінуі, жіпшелерінің үзілуі, жыныссыз зооспора, автоспора (қозғалмайтын) түзіп, жынысты изогамия, оогамия жолдарымен көбейеді. 300-дей түрі бар (Қаз. тілі термин. Биология).

САРЫЖОҢЫРШҚА з а т. с ө й л. *Сарыбас жоңышқа.* Тоған бойына с а р ы ж о ң ы ш қ а қалың шыққан (Ауызекі).

САРЫЖЫЛАН з а т. з о о л. <лат. orphisaurus apodus> *Қабыршақтылар отрядына жататын сарыбауыр кесіртке.* С а р ы ж ы л а н ы ң басы ірі, біркелкі қалқанмен жабылған (ҚҰЭ). С а р ы ж ы л а н ы ң арқасы қоңыр не қоңырқай, бауыры сарғыш-қоңыр немесе қызғылт түсті болады (ҚҰЭ). С а р ы ж ы л а н табиғатта өте сирек кездеседі. Қазақстанда Ақсу-Жабағылы қорығында қорғалады. Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ). Өлкемізде с а р ы ж ы л а н Талас Алатауында және Қаратауда таралған (Х.Қыдырбаев... Қазақст. хайуанат.).

САРЫЖІЛІК с ы н. 1. *Егде тартқан, сары қарын болған (әйел).* Гүл ұсынып, құшақтасып, сүйісіп жүргендердің ішінде ірі қызметкердің с а р ы ж і л і к, жуан қарын бәйбішесі де бар (К.Тоқаев, Тасқын). 2. *Әккіленген, әбден шыныққан.* Арығы жеткен қарындасы жаяуға жарамады. С а р ы ж і л і к інісі ғана шыдап келеді. Қартқожа қоржынды інісіне арқалатты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САРЫКЕЗЕК з а т. ж е р г. *Жұқпалы ауру атауларының бірі.* С а р ы к е з е к т і ң, обаның құрты адамның нәжисінде, топаңа яки күйдіргінің, безгектің, силлистің құрты көбінесе аңда болады. Қызылшаның, қырмызы аурудың, қызылшалы кезектің, шешектің жұқпалы заты сыртқа шыққан қызылдарда, түскен терілерде болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

САРЫКЕКІРЕ з а т. з о о л. *Ірі балықтың түрі.*

САРЫКЕУРЕН з а т. ж е р г. *Сортаң жерге шығатын ащышөп* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САРЫКҮЗЕН з а т. з о о л. <лат. mystela sibiricus> *Дене пішіні 28–39 см-дей келетін терісі бағалы аң.* С а р ы к ү з е н н і ң арқасы

мен құйрығының түсі айқын сарғылт, бауыры ақшылдау келеді (Қазақст. аң байлығы). Қазақстанда *сарықүзен* өте аз тараған. Ол Шығыс Қазақстан облысының Шемонаиха, Зырян, Қатонқарағай аудандарында бар (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

САРЫКҮЙІК з а т. ө с. <лат. kobresia> *Қияқ-өлеңдер тұқымдасына жататын көпжылдық тау беткейлерінде өсетін аласа жұмыр, мал-азықтық шөптесін өсімдік. Сарықүйектің* Қазақстанда 6 түрі кездеседі, таулы аймақтардың биік асуларында өседі. Биіктігі – 5–45 см. Сабақтары жіңішке, тік (Қаз. тілі термин. Биология). *Сарықүйектің* жапырақтары жіңішке, қарақоңыр, масағы 1–2 см, сабағының ұшына орналасқан (Қаз. тілі термин. Биология).

Сарыкүйіктің қымызы. эт н. *Дәмі үйірілген, құнарлы әрі майлы қымыз (саркүйікке (шөп) жайылған биенің сүті).* *Сарықүйік* атты шөп жеген биенің қымызынан екі аяқ ішкен адам сол қымыздың дәмін еш ұмытпақ емес. Ертеректе ырғыншылық кезде байланбай, енесіне еріп жүріп еркін еміп, сарыкүйікке жайылған құлын, тай семіздіктен жарылып өлетіні жөніндегі әңгіме аңыз емес, шындық («Алматы ақшамы»). Биікте бітеу шөптен саркүйік, Тістеніп жатыр жұлып малы сүйіп. *Қымызын сарықүйіктің* ішеміз деп, Албандар қоныстайды құстай биік (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

САРЫКІДІР с ы н. с ө й л. *Саргідір. 1. Тоқтасқан, егде тартқан (ер адам туралы).* Ол семіздігін өлшейтіндей, бұл *сарыкідір* адамның сандалдай шүйдесінен бастап, біртұтас томар тәрізді тегістеліп жеткен жауырыны мен белдемшесін көзімен сүзіп өтті (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Ол – облыстық партия комитетінің жаңа секретары Николай Васильевич Карпов. Жер ортасынан асып, *сарыкідір* тартқан шағы (С.Шаймерденов, Қарғаш). **2. Орта жасар (жылқы).** Аттар жасына қарай былай бөлінеді: жас ат, кексе ат, сақа ат, *сарыкідір* ат, сары тісті ат, кәрі ат, т.б. (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

САРЫҚ з а т. *Салпаң (ұзын) құйрықты мәліш қой.* Терентийдің саны қырық-елуден кемімейтін *сарықтар*, он шақты сауын сиыры, жұмысқа жегілетін алты-жеті өгізі болатын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Көбінің кигені *сарық* жүнінен тоқылған қара шекпен, аяқтарында әртүрлі пима (Ғ.Мүсірепов, Танд. Шығ.). Әсіресе, Аустралия жерінде *сарық* асыраушылар көп (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы.).

Сарық қой. *Сарық, ұзын құйрықты қой. Сарық қойдың* жүні жақсы, жақсы айғырдың үні жақсы (Мақал). «Алтын арай» көрші совхоздан үш жүз *сарық қой* сатып алмақшы болғанын шал бұрын естіген (І.Есенберлин, Көлеңке.). – Мына, шіркін өзіміз білетін *сарық қой* ғой (Шопан сырласы).

САРЫҚ з а т. *Иттің, қасқырдың т.б. зәрі, сідігі.* – Теңіздің тоғыз балл ұштырмасына төтеген шынжыр иттің *сарығындай* көлдің толқынына шыдамайды деген қайдан шыққан ақырзаман? (Ә.Сараев, Тосқауыл).

САРЫҚ з а т. м е д. *Буындары ісін кететін ауру; сарбуын.* Жоламан денесіндегі қорғасын басқандай ауыр зіл мен аяғының бір жерінің *сарығы* сыздағанын сезді (Ә.Сараев, Бозқырау). Есікке кедей келді өліп-талып, Қолында таяғы бар өзі *сарық*. «Бұл өзі неткен жан» деп сонда әйел, Көргеннен ол адамды білді танып Бозінген). – Ешкің арық, қойың *сарық!* – деді Тасбөрі Ниязбектің жүріс-тұрысын сынап шолып шығып (Ж.Молдағалиев, Айналайын).

САРЫҚ = е т. с ө й л. **Сарқы. 1. Түбіне дейін ішу.** Аян рюмкадағы шарапты *сарықты* да, отырып қалды (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Ақ шәйнекті үстемелей демдеп, босағада отырып, сары самауырды *сарыққанша* орнынан тұрмайтын Бәстидің бұл сөзі рас тәрізді (Х.Рахимов, Сеңгір.). **2. Түгін қалдырмай айту, әңгімені тауысу.** Екеуінде де үн жоқ. Айтар сөзді мана кездескенде *сарыққандай* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). **3. ауыс. Бар мүмкіндігін, әлеуетін аямай жұмсау.** Елбасы білім мен ғылым интеграциясын тереңдету ісіне мән берді, сонымен бірге әлі өзінің ішкі мүмкіндігін *сарықпаған* ғылым ордасы – Ұлттық Ғылым академиясының жұмысын жүйелеуге назар аударуда (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Оған да әлі аграрлық шаруашылықтар әлеуеттілігін түгел *сарықпағандары* мен жан-жағындағы халықтардың күнкөріс айыру әдістеріне менсінбей қарап, өздерін бірден-бір «жер кіндік ел» санаған саяси кеудемсоқтықтары кедергі келтірді (Ә.Кекілбай, Тіл және төуелсіздік).

САРЫҚ = е т. к ө н е. *Демалу, тынығу, тыныстау.* Шәкейлер ондай алаңқайда деміккен аттарын тоқтатып, аз да болса *сарығын*, тынықсың деп аттың белінен жерге түседі (С.Жүнісов, Ақан сері).

Сарығы басылды. *Құмары қанды, мауқы басылды.* – Иттер зарығып келді ғой. Құмардан шығып ішсін. *Сарығы басылған* соң өздері де қояды, – деп қарқылдап күлді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Сарығын басты. а) *Демін алды, тынықты.* Әйтеуір бір кезде қонақтар *сарығын басты-ау* деген сәтте әншіге де отаулар жағына баруға рұқсат тиді («Лен. жас»). ә) *Шөлін қандырды, сусындады.* – Бір кесе қымыз бер қарағым, *сарығын бастың*, – деді қызына (Ғ.Мұстафин, Өмір.). Пішеншілер салқын қымыздан бірер тостағанды салып ап, *сарықтарын басты* (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). б) *Құмарын қандырды, мауқын басты.* – Сағынған *сарығыңды бастатын* қуанышты күндер де келер. Асықпаңдар, туыстар (Ғ.Сланов, Алтай.). Жүр барайық, жан *сарығын бастайық*, Жыр болайық, жырға сырды қосайық, Бізге лайық, ойнап өтсек өмірден, Бір болайық, таңды бірге тосайық (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

Сарығын бастырды. *Демін алдырды, тынықтырды.* – Екеуміз осы тұста аттардың *сарығын бастырып*, аяңдай тұрсақ қайтеді? – деді Қазығожа (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

САРЫҚ: жүзің сарық. Жадау, жүдеу, түсі қашқан. Көкірегің қайғылы, көңілің жарық, Қай бір жақтан келесің атың арық. Атың арық, өзің аш, жаным балам, Неғып жүрген адамсың *жүзің сарық* (Қозы Көрпеш.). Көргендей жол бейнетін *жүзің сарық*, Тұсыма қалың топты келдің жарып. Торға түскен сұңқардай бенде болып, Арылған ел-жұртынан мен бір ғаріп (Қыз Жібек).

САРЫҚАЛУЕН з а т. ө с. <лат. *cirsium ochroberideum* > *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын, бақшада, жайылымда, өзен жағасында биік болып өсетін, гүлі сары түсті, тікен жапырақты екі немесе көпжылдық шөптесін өсімдік. Сарықалуен* Қазақстанның барлық аймағында кездеседі (ҚҰЭ). *Сарықалуендердің* көпшілік түрі – бал беретін өсімдіктер, араларында сәндік үшін өсірілетін түрлері де кездеседі (ҚҰЭ). Чистотельдің орнына мына өсімдіктердің сабақтарын да пайдалануға болады: желайдар, меңдуана, андыз, шоғайна, *сарықалуен*, қоғыр, атқұлақ (Т.Мұсақұлов, Өсімдік анатом.).

САРЫҚАЙҒЫ з а т. *Күйректік, қатты қайғы.* Күр әншейін сарыуайым, *сарықайғы*, тартыншақтық, қорқақтық деп, бір сыпыралары құр алауыздық, ұйымбұзарлық, сөз жарысы, ерегіс деп кейбіреулер сиезді біз керек қылмағандай көріп, кейбіреулері жұрттан сиезді біз бейне бір қызғанатындай көріп еді (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам)

САРЫҚАЙРАҚТАН = е т. *Әбден төселу, шыңдалу.* Міне, белгілі жазушы Эрнест Төреханов қаламы әбден *сарықайрақ* -

танып кемелденген шағында көпшілікке әлі беймәлім деректермен бейнелей отырып, «Ескендір мен Роксана» атты тарихи роман жазыпты («Қаз. әдеб.»).

САРЫҚАЙРАҚТАНУ *Сарықайрақтан етістігінің қимыл атауы.*

САРЫҚАРАҒАЙ з а т. ө с. *Қарағайдың бір түрі. Сарықарағай* нәстүрікке жонуға жеңіл болады (Экспед. матер.).

САРЫҚАРАҒАН з а т. ө с. <лат. *zysium chinenses* > *Далалы аймақтың сай-салаларында, жырларында өсетін, биіктігі 0,5–2 м-дей, майда жапырақты, хош иісті сарыгүлді қараған туысына жататын бұта. Ағаштардың араларына бұталар, мысалы, сарықараған отырғызады (Б.Мұханов,... Қазақст. өсімдік.). Бұршақ тұқымдастарға кейбір бұталар да, мысалы, сарықараған жатады (Ботаника). Питомникте өсіру үшін үйеңкінің, жабайы боз жиденің, сарықарағанның тағы басқа ағаш және бұта түрлерінің тұқымдары пісіп жетілген шағында жинап алынады (А. Балтабаев, Шөлде.).*

САРЫҚАРАҚАТ з а т. ө с. *Қуаң жерлерде өсетін, биіктігі 2–3 м-дей, бұта тектес жеміс ағашы. Сарықарақат* құрғақшылыққа өте шыдамды, топырақ пен ылғалды көп талап етпейтін, сортаң жерге шыдамды, орташа жарық сүйгіш және егіс даласын қорғауға өте қолайлы (А.Балтабаев, Жасыл орман). *Сарықарақат* бұта ағашына жатады. Бойы 2–3 м-ге дейін жетеді. Ол аязға, қуаңшылыққа төзімді, аз сортаңдаған жерде өсе береді. Жақсы өнеді (М.Ахметов,... Егін қорға.).

САРЫҚАРЫН с ы н. *Жасы келген, егде, мосқал (әйел).* – Өзің тәрізді уыздай жас тұрғанда біреудің *сарықарын* жесіріне көз салып Сабырды Құдай ұрды дейсің бе? (І.Есенберлин, Алтын құс). Үлкендердің үстіне басып енуден именетін жас та емес, *сарықарын* әйелдер (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Сарықарын бәйбіше. э т н. *Ер адамның тұңғыш перзентін дүниеге әкелген, қадірлі саналатын бірінші алған, егде тартқан әйелі.*

Сарықарын тартты. *Егде тартты, жасы келді (әйел адам туралы).* Оның қасында белін қызыл белбеумен бұған, басында сұр кимешегі бар, *сарықарын тартқан* бір қазақ әйелі отыр (С.Шаринов, Шығ.).

САРЫҚАС: сарықас торғай. з о о л. <лат. *phylloscopus* > *Мақтанторғай тұқымдасының бір туысына жататын, көбінесе орман ішінде жүретін, тұрқы 10–14 см, салмағы 5–12 гр., көзінің үстіңгі жағы (қасы) сарғыш келген*

кішірек қоңыр құс. Мысалы, насекомдар насеком қоректі құстардың – *сарықас торғай*, мактан торғай, сары шымшық, тоқылдақ, көнек және т. б. жемі (Жалпы биология). *Сарықас торғайдың* қауырсыны біркелкі қоңыр не жасыл, бауыры сарғылт. Көбінесе зиянды насекомдарды жеп, пайда келтіреді (ҚСЭ). *Сарықас торғай* жерге, ағаш не бұта басына ұялайды, ұясын жабық, бүйірін тесік етіп жасайды (ҚҰЭ).

САРЫҚАСҚА: сарықасқа ер. э т н. *Маңдайын күмістеген, алды-артының сүйегі бөлек шабылатын қазақы ер* (Экспед. матер.).

Сарықасқа қылды. *Сары ала етіп майға араластырды.* Оның есесіне қысты күні сорпаға, көжеге, *сарықасқа қылы* п құрт езіп тойып алса, қора ішіне кемзелшең, көйлекшең шыққанда бойы қыз-қыз қайнап жүреді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САРЫҚИЯҚ з а т. ө с. *Ши тоқитын өсімдік түрі.* *Сарқияқты* мал жейді (Экспед. матер.).

САРЫҚОҢЫЗ з а т. э т н. *Жаз айында, маусымда болатын қоңыз қаптайтын кезеңге сәйкес амал.* Түйесі *сарықоңыз* маусымдағы маясы, нары, үлегі қаусырмалы (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

САРЫҚПА з а т. с ө й л. *Ыдыстағы сұйық заттың қалдығы; сарқынды.* Бұдан кейін әзіл, күлкі тыйылды, Шай жиылды, *сарықпа* да сұйылды. Қандай қызық көрдің дедім әкейге, – Ұзай жүрген сапарыңда биылғы (Қ.Жармағанбетов, Дәурен).

САРЫҚҰЛАҚТАН = е т. *Өсімдік сабақтары мен жапырақтарының сарала тартып, пісе бастауы.* Қызыл бидайдың бірен-сарандап *сарықұлақтанған* уақыты да жетті (М.Әуезов, Қараш.). Помидор сабағының төменгі жапырақтары шиыршықталып, *сарықұлақтананы* п, қурай бастайды (А.Данебеков, Өсімдік.).

САРЫҚҰЛАҚТАНУ *Сарықұлақтан етістігінің қымыл атауы.*

САРЫҚҰТАН з а т. з о о л. *Таралу аймағында саны кеміп бара жатқан, өте сирек кездесетін құтандар отрядына жататын құс.* *Сарықұтан* Қазақстанда Еділдің атырауы мен Жайықтың төменгі ағысында ұялайды, бұрын аздап Сырдарияның сағасында кездесетін (Қазақст. қызыл кітабы). *Сарықұтанның* Солтүстік Каспийдегі жалпы саны 2 мыңдай. Өзендер мен көлдердегі қамысты қопаларды мекендейді. Санының кемуіне әсер ететін факторлар – су жүйесінің өзгеруі, аңшылық,

ұясын жыртқыш құстардың бұзуы, мекеніне адамдардың барып мазалауы (Қазақст. қызыл кітабы).

САРЫҚЫЛШЫҚ з а т. с а я т. *Қыран құс балапанының жұмыртқаны жарып шыққан кезеңдегі алғашқы жүні.* Бұл кезде жұмыртқадан шыққандағы *сарықылшық* – «қарын жүнін» тастап, балапан үлпегін бірте-бірте түрлендіріп, бір ай шамасында жүні жетіліп болады. Ол кезде канат-құйрықтың да сілемі көрініп, келешектегі қыран құстың мөлдіреген сұлу пішіні байқала бастайды (Ә.Марғұлан, Саят құстары).

САРЫҚЫНА з а т. ө с. *Түсі сары болатын аққына сияқты шөп түрі.* *Сарықына* а аққынаның бір түрі (Экспед. матер.).

САРЫЛ з а т. *Сарылдаған, сар-сар еткен дыбыс.* Тек тау сағасынан бері қарай құлап ағып жатқан Ақсу өзенінің *сарылы* құлаққа үздіксіз келіп жатыр (Б.Тоқтаров, Қыран.). Бірақ Дәуреннің даусын, қара тасты шулай ұрған су *сарылы* естіртпеді (І. Есенберлин, Айқас). Нұрлан да күйгелектеп жүріп ештеңе таба алмады, *сарыл* да басылды (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

САРЫЛ = е т. *Бір нәрсені ұзақ күту, зарығу, саргаю,* Екі-үш күн осылай *сарыла* күтіп, келмеген соң мүлдем күдерімді үздім (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Аудандық ауруханада *сарылы* п алты ай жаттым (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Бір жараға бір жара Тағы да Ақжан қоспақ па?! Сарғайып әлде бишара, *сарылым* мәңгі тоспақ па?! (М.Мақатаев, Шығ.). Әлі отырмысың *сарылы* п? Тынықсайшы, балам, – дейді (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Сараурудай сарылды. *Әбден зарықты, зарығып саргая күтті.* Айтып, айтып немене, Күн өтіп, уақыт өткендей *Сараурудай сарылы* п, Өлімді аңсай күткендей (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

САРЫЛДА = е т. *Сар-сар еткен дыбыс шығару, сарқырау.* Бір кезде алдымыздан үлкен құлама жар шыға келді. Төменде *сарылдап* су ағып жатыр (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Сырттан Тентек өзенінің *сарылдаған* сарыны естіліп тұр еді (О.Бөкеев, Қайдасың.). – Қашып кетесің, – дейді ваннаға *сарылдап* құйылып жатқан судан даусын асыруға тырысып (М.Мағауин, Бір ата.).

САРЫЛДАТ = е т. *Сар-сар еткен дыбыс шығарту, сарқырату.* Құдықтың басында дәу бір бөренеден ойып жасаған ағаш астау бар екен. Ағам соған суды *сарылдатты* п құя бастады (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ол таңертең менен бұрын оянып алып, монша бөлмесінің суын

сарылдаттып жатыр екен (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

САРЫЛДАТУ *Сарылдат етістігінің қимыл атауы.*

САРЫЛДАУ *Сарылда етістігінің қимыл атауы.*

САРЫЛДЫР = е т. *Көптен құттіру, зарықтырып барып жеткізу.* Нұрлы көз шырайыма өң беретін, Асыл жоқ дүниеде оған теңгеретін. Айығып *сарылдырған* сырқат дерттен, Көп екен жарық күнім мен көретін (Ө.Жайлауов, Шопан.).

САРЫЛДЫРУ *Сарылдыр етістігінің қимыл атауы.*

САРЫЛТ = е т. *Зарықтырып қою, әбден құттіру.* Бірақ Тоқбол бізді ұзақ *сарылттып*, күн еңкейе әрең оралды (Ғ.Орманов, Жүрек). *Сарылтпай* да сұратпай, Сырақ болса, көне, күй! Түннен қалған тамақтай Ашып кетті-ау мына ми (Қ.Мырзалиев, Көш).

САРЫЛТУ *Сарылт етістігінің қимыл атауы.*

САРЫЛУ *Сарыл етістігінің қимыл атауы.* 1. *Зарыға құту.* Білместен қолды қайда қоярынды, Білместен толарынды, соларынды. Телміріп төбесіне тапал үйдің, *Сарылу* неткен ауыр бала күнгі (М.Әлімбаев, Бал дәурен.). 2. *Әбігерге түсу, титықтау.* Үнемі ой соңында *сарылу* адамды қажытады-ақ екен (А.Нұрманов, Құлан.).

САРЫЛЫ: *сарылы жон. Шөбі шүйгін, ұлкен жон.* Сонымен қатар сиырды қыстан қонды шығару үшін *сарылы жонға* бағып бұзауын уызға тойғызса, табиғат қиыншылығына төзімді болады («Жаңа өмір»).

САРЫЛЫҚ¹ з а т. *Сары түстілік, сарғыштық. Сарылығы* әкесіне ұқсаған (Ауыз-екі).

САРЫЛЫҚ² з а т. ж е р г. *Жан-жағы тау, ортасы жазық болып келген жер* (Экспед. матер.).

САРЫЛЫС з а т. *Бірнәрсені ұзақ тосқандық, күткендік; сарғайғандық.* Ай бойғы жұтқан кітап тозаңы, естіген лекциялар әсері оқу залындағы *сарылыстарды* ұмыта алмасақ та – өйтеуір бір көңілденейікші дейтінбіз (Ж.Молдағалиев, Тыңда.).

САРЫМАЙ з а т. 1. э т н. *Айранды пісу арқылы алынатын, ұзақ мерзімге сақтау үшін тұздалып, қойдың қарнына салынатын қазақтың ұлттық сұт тағамы.* Менің ең жақсы көретін асымның бірі, ішіне жаңа ғана іріткен ақ ірімшік сап, аздап торталы *сарымай* құйып пісіретін түшпара болушы еді (С.Мұқанов, Шығ.). Жақсы

қатын жігіттің, Кесектен соққан кентіндей. *Сарымайға* былғаған Алуа, шекер, жентіндей (Майлықожа). Шақпақ қанты аралас, аткөпір қызыл бауырсақтың ара-арасына бірнеше жерден жент, *сарымай*, құрт-ірімшік қойылады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Асығып отырған Танақөз алдына қойған сықпа құрт пен *сарымайда* науыз тиді де, тысқа шықты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). 2. т а м а қ. *Қаймақтан өндірілетін май, тағамдық майлардың көп тараған түрі. Сарымайдың* құрамындағы май мөлшері – 61,5–82,5%. Оның 97%-ы адам ағзасына сінеді. Жұғымды, кенеулі май. Құрамында А, Д, Е және В витаминдер тобы бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сарымайға қозғаған жармадай. п о э т. *Үй-лесімді, жарасымды.* Ақ тас тұр шың басында арбадай боп, Күн шығар арба тасқа қарғадай боп. Ойнасақ, кел, екеуміз жарасады, *Қозғаған* *сарымайға* жармадай боп (Қара өлең).

Сарымай жақты. э т н. *Айғырды үйірге салуда бауыры өссін деген ырыммен сауырына сарымай жақты.* Айғыр (құтпан мал) қою рәсмінде оның сауырына *сарымай жағып*, «Иә, жарықтық-ай, бауырың өссін» деп игі тілек тілеп, шоқтығына дұғалық тұмар байлап, құйрығына 7 тал үкі байлап, үйірге қосады (Қаз. әдет-ғұрып.). Желі шашудан соң *сарымайдан* көсіп алып, айғырдың сауырына *жағады* (Экспед. матер.).

САРЫМАЙДАЙ с ы н. *Сарымай сияқты.*

Сарымайдай жақты. *Тыңдаған әңгімесі ойынан шығып, көңіліне ұнап барады деген мағынада.*

Сарымайдай еріді. *Іші жылыды, елжіреді.* *Ерідім* естіп жылы лебізінді, Айырған тортасынан *сарымайдай* (Қара өлең). Жадырай жайнап күлгенде Аузынан шәрбат төгілген. Кішіпейіл мінезі, *Сарымайдай еріген* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Сарымайдай ерілді. б е й н. *Еліктіртті, іштартқызды, сіңуланды.* Кер маралдай керіліп, *Сарымайдай еріліп* (Батырлар жыры).

Сарымайдай ерітті [елжіретті]. п о э т. *Еліктірді, ішін жылытты.* Өлеңімнің аты еді әриядай, Ауылыңды торыдым жарым айдай. Шыныменен көңілің менде болса, *Ерітейіні* ішінді *сарымайдай* (Қара өлең). *Сарымайдай* елжіреп Араласып сұрапты. Ер Төстік пен Бокмұрын Бірін-бірі сынасты. Иран, Тұран халқының Тойы тойға ұласты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Сарымайдай сақтады. а) *Ешкімге тіс жаярып, айтпаған, құпия етіп келген.* Жанар *сары-*

майдай сақтап, ешкімге әлі айта қоймаған құпия сырының шетін шығарды (Т.Есімжанов, Дала.). Ә) э т н. *Алыстағы жақын адамына, қимасына беретін зат, нәрсені ешкімге тигізбей сақтау, қару туралы*. Шешесі шынықаптың түбіндегі *сарымайдай сақтаған* бір уыс көмпитін түгел ұстата салған («Лен. жас»). *Сарымайдай сақтадың* Жайым қалай болар деп (Айтыс).

Сарымайдай толықсыды. п о э т. *Керіліп-кербезденді, былқ-сылқ етті*. Ертеректе ел жаппай дүрлігіп, дуанға аттанғанда мерген бұлардың ауылына түсіп, он алтыдан *сарымайдай толықсыған* қыз Алтынкүлге көзі түскен екен (А.Нұрманов, Құлан.). Сары белден сарғайып таң атады, Аққұбаша, бидай өң түн қатады. Ұзақ таңға ер жігіт қайтып шыдар, *Сарымайдай толықсып* қыз жатады (Қаз. әндері).

САРЫМАЙЛЫ с ы н. *Сарымайы бар. ≈ Сарымайлы* қоспа.

САРЫМАҚ з а т. *Жолбарыстың құшкігі*. Құдай жарылқады деп түсіп, енді зытқалы тұрсам, артымда *сарымағы* бар әлгі шұнағым қайтып келе жатыр (Б. Қыдырбекұлы, Жолбарысты жаралаған Бақай// «Алматы ақшамы»). Сөйтсем, бұл өлекшін әбден әккі қу екен. Өзі жем іздеу үшін ағаштың түбіне едәуір есейіп қалған, азу тісі болғандай *сарымағы* н қарауылға қойып кетті («Алматы ақшамы»).

САРЫМАҢЫЗДАН = е т. *Сары маңызға айналу, қоялану*. Ұзақ қайнатылған күзгі сүт *сарымаңыздан* ы қалады (Ауызекі).

САРЫМАҢЫЗДАНУ *Сарымаңыздан етістігінің қимыл атауы*.

САРЫМАСА з а т. *Ілмиген, ұзын тұмсық, сары түсті маса түрі*. Күн ұясына отырып, төңірекке қара көлеңке жайыла бастаса-ақ болғаны, *сарымас а* қаптап шыға келеді (Ә.Сараев, Қараша.). Кешке таман *сарымас а* көбейді. О жер, бұ жерімді шағып, мазамды кетірді (А.Жақсыбаев, Бозарал). Мысалы, қазақ малшы ұйықтап жатқан, Жыланды пәле делік аңдып баққан. Пәленің түрін көрген мен – *Сарымас а* – Халықты оянсын деп сөзбен шаққан (А.Байтұрсынұлы, Ақ жол). Әуеде ұшып жүрген *сарымас а*, Шын жүйрік тоқтамайды арымаса. Таңға айтсаң тамсандырып таусылмайтын Өлең қайдан шығады дарымаса (Қара өлең). Жер жүзі рақметіңмен балқыса да, Ерімес сонда менің іште мұзым. Сандуғаш, әншіл құстар сайраса да, *Сарымас а* маза бермес маған ызың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Желсіз, тыншу... азынаған *сарымас а*, әлдеқайда көк

жиегінде бәсеңдеу болып күле жалтылдап тұр (Б.Майлин, Шығ.).

САРЫМАСАДАЙ с ы н. *Сарымаса сияқты*.

Сарымасадай шақты. б е й н. *Тілмен шымбайына тиді, сөзімен шымыш алды*. Кәрі ақын кіжінеді, өңмең қағып, бала ақын *сарымас адай шағып* жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.).

САРЫМОЙНАҚ: сарымойнақ мылтық. к ө н е. *Мойнына сары жез жүргізген, жезбен мойнын қаптаған мылтық*. Зуқаның тірісінде өзі ұстап жүретін күміс қапты ақ семсері, маузері кек қарауылды *сарымойнақ мылтығы* – бәрі жау қолына түсіп кеткендіктен, тұлға мұндай нәрселер жайылмаған еді (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

САРЫМИЯ з а т. ө с. *Мия өсімдігінің гүлі сары түсті түрі*. Жусан, от қияқ, жылан қияқ, *сарымия*, бүрген сыңсып тұр (З.Ыбыраев, Өскемен.).

САРЫМСАҚ з а т. ө с. <лат. allium sativum>

1. Таудың тасты беткейлерінде жабайы өсетін, жеуге жарайтын ұзынша ақ сүйіргінің бірнеше қабат қызғылт түсті қабығы бар жабайы өсімдік. Жарбол таудың қойнау-қойнауындағы жайқалған *сарымсаққа* да қайырылған жоқ (Ғ.Орманов, Жүрек). Көктем кезінде балалар Шатқа кеп, тас арасынан рауғаш, *сарымсақ*, жуа, ал күзде жабайы алма, өрік, долана теріп жейтін («Қаз. әдеб.»). Біздің Қазақстан жерінде жабайы өсетін қарақат, бүлдірген, қымыздық, жуа, *сарымсақ*, алма, өрік, жиде, саңырауқұлақ дегендер көп-ақ («Лен. жас»). Баурайы көзің тұнған шие, жидек, Бірінен-бірі қалың, түйдек-түйдек, Жайқалған жасыл жуа, *сарымсақтар* Шалғайға әкететін бізді сүйреп (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **2. Түйнекті (пиязшықты) басы мен іші қуыс көк сабағын тамақтың тұздығына қосуга, жеуге болатын ащы дәмді бақша дақыл, көкөніс; көк пияз**. Грузовиктің ішінде капуста да, картоп та, *сарымсақта*, сәбіз де, қияр да, помидор да бар (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Бір күні ол: – Мені жақсы көретінім рас болса, көкбазарға барып, борщ жасайтын капуста, *сарымсақ*, қызылбұрыш алып келші, – деді (Ж. Алтайбаев, Сыпырғыш). – Аударыстырып сапырып қой және әлгі тұздыққа *сарымсағыңды* турауды ұмытпа (С.Сейфуллин, Әңгім.). **3. Түтік тәрізді ұзын сабағы жеуге жармайтын, ал түбіндегі бірнеше бөлектен тұратын ақ сұр қабықты түйнектерін тамаққа, тұздыққа пайдаланатын ащы дәмді бақша дақыл; у пияз, қытай пияз, чеснок. Сарымсақ (чеснок)** – бағалы тағамдық өсімдік. Құрамында әртүрлі ұшқыш заттар

болғандықтан, оны тағамға қосып, медицинада ем ретінде, ауылшаруашылығында өсімдіктердің зиянкестеріне қарсы пайдаланады (Биология). *Сарымсақ* [чеснок] – острицаларға қарсы бір стакан суға бір сарымсақты қайнатып, клизма арқылы қолданады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *Сарымсақтың* өткір ісі мен ащы дәмі құрамындағы эфир майына (0,23-0,74%) байланысты. Сарымсақтың түрлі ауру тудыратын бактерияларды жоятын қасиеті бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Бәрінен бұрын Қытай халқы үшін күнделікті тамақтарының қоспасынан *сарымсақ* пен пиязды алып тастау қиын болып тұр. Дегенмен үкімет сарымсақ пен пияз иісін қонақтарға жағымсыз деп тапқандықтан, қытайлықтар одан да уақытша бас тартуға мәжбүр («Айқын»).

Тау сарымсақ. *Тауда өсетін жабайы сарымсақ.* Күлпаш еттен жерігенін, *тау сарымсағы* н көксейітінін айтып еді, ол күлді (З.Жәкенов, Таң самалы). Қой бүлдірген тілінді үйіреді, Таңқурайы жолында иіледі. *Тау сарымсақ* жартасты жарып шыққан Таңдайынды қуырып, күйдіреді («Мәдениет және тұрмыс»).

САРЫМСАҚТА = е т. *Бір нәрсеге сарымсақ қосу, араластыру.* Кәріні сыйлаймын деп ниет қылсаң, Майлы етті ұсақ турап, *сарымсақта*. Бұрынғы өткен дәурен қайтып келмес, Зарығып күндіз-түні сағынсақ та (Үш ғасыр.). Шайдың көркі – қант пен май, бауырсақта, Шай ішпей тұра алмаймыз ауырсақ та. Кәріні сыйлаймын деп ниет қылсаң, Майлы етті ұсақ турап, *сарымсақта* (Шал ақын, Өлеңд.).

САРЫМСАҚТАУ *Сарымсақта етістігінің қимыл атауы.*

САРЫМСАҚТЫ с ы н. *Сарымсақ өскен, сарымсағы көп. Сарымсақты* сары ойға Ойнатар күнім болар ма? (Қаз. ертег.).

САРЫМЫСЫҚ з а т. э в ф. к ө н е. **Арыстан.**

САРЫН¹ з а т. 1. к ө н е. *Ән жанрының бірқалыпты дауыспен, ырақпен айтылатын байырғы түрі. Сарынды* үйленетін жігіт қалыңдығын алғалы келгенде жар-жар айтысу үшін бастап айтатын-ды (Бозінген). «Алпамыс батырды» зерттеген В.И.Жирмунский дастанның бойындағы көне *сарында рга* сүйеніп, оны «Одиссеймен» де салыстырып, жырдың даңқын жаһандық көлемге шығаруға үлес қосқандығын мойындау керек («Қаз. әдеб.»). 2. м и ф. э т н. *Бақсының жынын шақырғанда қобызын, т.б. аспабын ойнап, қатты дауыспен салатын әнінің әуені.* Бақсы ойнағының ең бір маңызды бөлігі – *сарын*

мен жын шақыру (Қаз. әдет-ғұрып.). Осы *сарынды* айтып ойнаған бақсы бір сәт тоқтай қалып, маңайындағыларға «Иллә, иллә, илолла» деп бірнеше рет қайталады да, әрі қарай жындарын шақыра жөнелді (Қаз. әдет-ғұрып.). Асатаяққа ілінген сылдырмақ пен қоңыраулары бақсылар *сарыны* айтқан кезде қосымша үн беріп, дыбысты күшейтеді (Шарапат). 3. *Әуен, саз; ырғақ, музыкалық аспаптың дыбысы.* Әлгі әннің *сарынына* салған секілденіп, жігіт қайта ыңылдады (Б.Майлин, Шығ. жин.). Күй *сарынының* қайдан естіліп жатқанын біле алмай ол бірауық дал боп жатты (Н.Серәлиев, Қаңтар). Сол бір *сарын* – кеште тағы тынбайды, Тербетеді, әлдилейді түнгі айды. Сол *сарынмен* дала тегіс мүлгиді, Мүлгіп жатып түні бойы тыңдайды (Ж.Сәтібеков, Сырлы.). *Сарынға* сырлас табындым. Жалынға ыстық шалындым, Қаршыға, тартшы, «Аққуды», Нұрғиса күйін сағындым (К. Салықов, Жезкиік). Шаһардың іші шақырлап, Ғұлғұла болды бар ісі. Ләшкердің екен *сарыны*, байқап тұрса мәнісі (Бабалар сөзі). 4. а у ы с. *Қисын, ыңғай, желі, жоба.* Сезімге әсер берелік суретті өлеңдер көбінесе Мағжан, Міржақып, кейде Сұлтанмахмұт һәм Ахмет Мәметовтікі. Бұлардың өлеңінде өзгеше бір *сарын* бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол Сұлусарының сөз *сарынында* басқаша зіл бар екенін ұққан жоқ (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Аянның кейпі біртүрлі солғындау, мұңайғандау еді. Өлеңі де дәл сол *сарынмен* жазылды (С.Сейфуллин, Шығ.). 5. а у ы с. *Бір нәрсенің белгісі, ізі, нобайы, нышаны.* Оның бұл сөзінен Қанипа уайым *сарынына* аңғарды (С.Омаров, Дала.). – Қасқыраулауды қайттыңыз? – Тілес даусында мысқыл *сарыны* естілді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Тарихтың өзі болмаса да, ізі, ұлы *сарыны* фольклор туындыларында сайрап жатыр («Қаз. әдеб.»). Ең негізгі *сарын* – «өсер ел тарихын таспен жазады, өшер ел көз жасымен жазады» дегендей, ұлттық энциклопедия ұлттың ұлағаттығын танытып, жаңа тәуелсіздік заманасының рухани көріністерінің бірі болуында (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). 6. а у ы с. *Нақыш, бедер, бағдар.* Оюлар әртүрлі *сарында* орындалған: өсімдік тектес, өрме, сәулетті стильденген өрнектер аралас қолданылады (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау.).

Бір сарынмен. *Бірқалыпты, бірсыдырғы.* *Бір сарынмен* сылбыр оқиды екен, сөз бен сөздің арасында ыңылдап, созып тұрып алады (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Ымырт үйірілгелі жел бөсеңдегендей, *бір сарынмен* уілдей соғады (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Ескі сарын. *Бұрынғының нақышы, ескінің белгісі.* Бү кісі, Жабықбай ма аты шыққан, Адуын күрескеннің бәрін жыққан? Досың да, дұшпаның да ер болсын деп, Қалған сөз *ескі сарын* жұртшылықтан (Ә. Найманбаев, Шығ.).

Сарын болды. *Жыры болды, желеуіне айналды.* Бұл мылқау Құдай қосқан жарым болар, Көресің талай елге *сарын болар*. Қыздың сөзін мысал қып айттым рас, Қайырлы, істің арты мәлім болар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сарынға басты. *Сарынын айтты, сарындады (бақсы туралы).* Бұны айтып болып, енді маңайындағыларға «Алла-һу, Алла-һу» деп қайталатып, бақсы қайта *сарынға басады* (Қаз. әдет-ғұрып.).

Сарынға салды. а) *Сарындады, сарынын айта бастады (бақсы туралы).* Содан бақсы біраз сабасына түскендей болып, қолына қобызын алып, жын қайтара *сарынына салды* (Қаз. әдет-ғұрып.). ә) *Басқаша бір бағытқа түсірді, ағысқа енгізді.* Түркістанмен одақ қазақ қауымын кері тартады, оны діни дүмшелік *сарынға салады*, – деген Әлихан, ол одақ есекпен түйені бір жетекке жеккен болар еді деп бағалады (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Ұзақ сарын. *Бітпейтін жыр, созылып кеткен әуен.* Түспейді ғашық деген тұзаққа кім, Тұзаққа жараспайды *ұзақ сарын*. Сан жылдар сағындырып кездескенде Келіп тұр баяғыдай құшақтағым (К.Салықов, Жезкиік).

САРЫН² з а т. *Сарылдаған дыбыс, үн, шуыл, ызың.* Бірқалыпты баяу ысқырған өзен *сарынына* басқа бөтен ала дыбыс жоқтай еді (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Су *сарынының* қаттылығы сонша, Әмірбек өз даусын өзі әрең естиді (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). Жастығынан басын ақырын ғана көтерді, құлағына үілдеген қатты желдің *сарыны* естілді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

САРЫНДА¹ = е т. 1. м и ф. э т н. *Бақсының жынын шақырып қобызын, т.б. аспабын ойнап, қатты дауыспен сарынына салуы.* Осылай бір жын-көмекшілерін шақырған бақсы енді Аллаға, әулиелерге сиынып, былай *сарындайды* (Қаз. әдет-ғұрып.). 2. *Белгілі бір сарынға салу, әуендету, әндету.* Далабай күйді кілт үзбейтін, ұзақтан қайырып, мол *сарындап*, дыбыс теріп отырып алды (Д.Досжанов, Дария). Арғы атаң сенің Нарынбай, Кең қолтық ұзын қарымдай, Елдің жүгін көтерген Ақ өңеш шөңгел нарындай Көкейіне қондыра Сөйлесін жаршың *сарындай* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). 3. *Бір нәрсенің ұзын-ырғасын айтып беру, баяндау, хабарлау.* Сол түннің мұңды кейпін *сарын-*

дайды. Бізғарлы суық желдің қайғылы үні. Азалы аң басына қара салған Алыста Алатаудың асқар шыңы (С.Керімбеков, Бес мылтық). Жаңармақ және жабылмақ. Елдегі ескі ертегі. Тарихты болған *сарындап*, Келтіріп күйші шертеді (Еңбек күйі). Апам «оқуыңды бітірген соң, сені бір құтты жеріңе қондырсам» деген сөзді де *сарындап* жүретін (А.Жұмаділдин, Сен.).

САРЫНДА² = е т. *Құлаққа ызыңдаған дыбыс келу, сарын естілу.* Керуен Қараспан тауынан шығып, күн жүргенде алыстан Отырар шаһарының дыбысы *сарындап* жете бастады (Д.Досжанов, Жібек.). Тағы бір ұраны бар *сарындаған*, Ел үркіп, жау қуғандай дабырлаған (Ә.Көшімов, Көңіл күйі).

САРЫНДА³ = е т. ж е р ғ. *Кезіп кету, аралау.* Комсомолец лафетші машинасына жедел мініп, асыға қол бұлғап қоштаасын, егін толқынына қарсы қасқая салып, кең дүниені *сарындап*, жүрді де кетті (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Сәуірік жонға тоқтамайды. Мына ойда «Талап» совхозының жылқысы жатыр. Сол жаққа *сарындап* кеткен болар (Д.Досжанов, Зауал).

САРЫНДАМА з а т. ә д е б. *Әдебиеттегі бос қиялға бой алдырған, романтикалық бағыт.* Бірінші: *сарындама* – социалистік романтизм емес. Екінші: ол сарындаманың жемісі оның «Батыр Баяны», «Ертегісі», «Түркістаны», «Жүсіпханы» болған (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

САРЫНДАМАЛЫҚ с ы н. ә д е б. *Сарындама тән болған, романтикалық.* Қазақ әдебиеті қазір күйректік (сентиментализм), *сарындамалық* (романтизм) дәуірінде болуға тиіс. Ендеше санашылдықтан да құтыла алмайды. Нағыздық дәуір қазіргі тұрмысқа аналардай қабыса қоймас (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САРЫНДАМАШЫЛЫҚ з а т. ә д е б. *Өнердегі, әдебиеттегі романтика.* Жалғыз-ақ *сарындамашылық* қай түрде болу керек? Қайткенде пайдалырақ болар еді? Осыны тілек қылу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әрине *сарындамашылық* өршіл болу керек деген дұрыс пікір, бірақ өршіл болу үшін жалпы көптің, бұқараның тұрмысы өрге жүзу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САРЫНДАП ү с т. *Әлсін-әлсін, әрең-әрең, зорға дегенде.* Қотан патшаның жұрағаттары қыпшақшаны *сарындап* түсініп отыр (Д.Досжанов, Жібек.).

САРЫНДАС с ы н. *Бір сарындағы, үндес; негіздес.* Мұнан бұрын осы *сарындас* сөзді хат жазып отырған қыздан естіген-ді (М.Иманжанов, Адам тур.). Көптеген жыр

жолдары ырғағы, ұйқасы жағынан қазақ, қырғыз эпосымен *сарын да с* (Р.Бердібаев, Достық.). Бұл сөз Омарованың жоғарыда келтірілген пікірімен бір *сарын да с* («Қаз. әдеб.»).

САРЫНДАСТЫҚ з а т. *Үндестік, негіздестік; жақындық*. Бұл жағынан алып қарағанда, Абай көзқарастарында ұлы жазушы Лев Толстоймен *сарын да с т ы қ* бар (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Мұндай ұқсастық, үндестік, *сарын да с т ы қ т ы* басқа да бірталай шығармадан кездестіруге болады (Р.Бердібаев, Достық.).

САРЫНДАТ¹ = е т м и ф. э т н. *Бақсының жынын шақырып қобызын, т.б. аспабын ойнатып, қатты дауыспен сарынға салуы*. Бірақ ұрған адамдардың айтуынша, оларға қамшы батпайды. Оларға жындар батырмайды-мыс. Бақсы содан тағы жындарға қаратып *сарын да т а т ы н* (Қаз. әдет-ғұрып.).

САРЫНДАТУ² = е т. *Ызыңдату, сарылдаған дыбыс шығарту*. Дауылдай күзде соққан дүрілдетті, Тербетті, тебіrentті, дірілдетті. Өксітті, өгейсітті, өкпелетті, Сарнатты, *сарында т т ы*, гүрілдетті (С.Сматаев, Астана.).

САРЫНДАТУ *Сарында т етістігінің қимыл атауы*.

САРЫНДАУ *Сарында т етістігінің қимыл атауы*.

САРЫНДЫ с ы н. **1.** *Бақсының сарыныңдай қатты айқайлаған*. Мінезі Мешітбайдың шадыр келді, Айқайлап ақын салды *сарынды* өнді. Қабағын біз келгеннен қарпи жауып, Өлді ме әкең жаңа, нағылды өнді?! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **2.** *Сазды, әуенді, үнді (ән)*. – Сен бір кезде осы күйіңмен, осы алуан *сарынды*, әніңмен алысқа-алысқа менің әкемді де ұзатып салдың ғой (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). *Сарынды* ән бірқалыппен баяулады, Кейде алыс, кейде жанға таяулады. Аттыдай кей жерінде жортып алып, Токталып кей мезгілде жаяулады (Ж.Саин, Күләнда). **3.** *Үндес, үйлес, негіздес (сөз)*. Баяндамашы азамат осы *сарынды* сөзді көп сөйледі (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). *Сарынды* сөз аңғарын біл, қарағым, Сірә бұл тегін емес жырлағаным. Емшегін Алатаудың егіз емген, Елдерміз баласындай бір ананың (Ф.Орманов, Танд.).

Бір сарынды. а) *Сарындас, үйлес*. Аңшылық жайлы әңгімелер ылғи осылай *бір сарынды* болып келеді (З.Серікқалиев, Ақыл.). Сырт көзге *бір сарынды* күй сияқты (Т.Тілеуханов, Шарапат.). ә) *Бірқалыпты, біркелкі*. Тынымсыз шыр-шыр еткен шегірткенің *бір сарынды* жіңішке үні де әсерлі (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Дала жым-жырт. Машинаның *бір*

сарынды гуілі естіледі (А.Жақсыбаев, Қайырлы.).

САРЫНДЫЛЫҚ з а т. *Саздылық, әуезділік*. Ән әуенінің *сарындылығы* соншалықты, қыбыр етпей, елтіп тыңдайсың («Қаз. әдеб.»).

САРЫӨРІК з а т. ө с. *Сары, тәтті шырынды, ортасында тұқымы бар жемісі үшін бақшада өсірілетін жеміс ағашы және оның жемісі*. Бағымызда *сары өрік*, Бірі піссе балбырап, Біреуі тұр көгеріп, Жүзім де тұр мөлдіреп, Өзі қандай әдемі еді (Т.Молдағалиев, Құралай). Көктем шықты, жылдағыдай қар еріп, Жеміс берді әкем еккен *сары өрік*. Батыс жақтан бақыт күткен әрдайым Біз ол кезде бала едік-ау, бала едік (Т. Молдағалиев, Шақырады.).

САРЫП¹ з а т. м е д. **Ревматизм**. Оны өкпенің қабынуы, *сарып* (ревматизм), дифтерия (балалардың жұқпалы тамақ ауруы), скарлатина (қызамық) т.б. ауруларды емдеуге пайдаланады (Биология). Ақсауына қарағанда, *сарып* болар. Тезінен шара қолдансаң, еш нәрсе етпейді (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.).

САРЫП² з а т. в е т. м е д. <лат. brucellosis> *Қоздырғышы бруцеллез – суыққа төзімді, ыстыққа төзімсіз бактерия, малда болатын адамға малдан жұғатын жұқпалы ауру*. Қазір қойдың бақайқұрт, топалаң, *сарып*, күл, бауыр құрт, өкпе құрт және басқа аурулары бүтіндей жойылды (Б.Жамалов, Торғай.). – *Сарып* – малдан жұғатын, халық арасына көп тараған жұқпалы ауру (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Енді *сарып* ауруына келейік. Яғни бруцеллез ауруы. Бұл ауру малда да, адамда да болады (А.Ниязов, Түйе – табысты түлік). Тұндырмасы қандағы тромбоциттің санын көбейтеді. Орта Азияда мерезді, Арменияда буын мен бұлшық еттердің шаншып, сырқырап ауруын және *сарып* (бруцеллез) ауруларына қарсы ем ретінде қолданады (Дәрілік өсімдік.).

САРЫП³ з а т. в е т. <лат. necrobakteriosis> *Некробактериоз, үй және жабайы жануарлар мен құстардың жұқпалы ауруы*. *Сарып* бактериясы ауырған малдың ішек-қарын жолдарына өтіп, нәжіспен сыртқа шығады да, сау малға жұғады (ҚҰЭ).

САРЫП⁴: **сарып қылды [етті]**. а) *Тұбіне дейін тауысты, тұқ қалдырмады*. Дүние таппай қысылсаң Қазынамды *сарып қып*, Күніңе қиын жарайын (Қамбар батыр). Мұндай жомарт дүниеде туа бермес, Болса да дүниенің сан дүлдүлі. Айтады ортаншысы: «Жігіт – жомарт, Бір жолға *сарып болған* дүние пұлы» (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Бар өмірін белгілі бір іске арнады, құрбан етті; жіберді, кетірді*.

Екеуі де бар күшін, бар өмірін халық үшін *сарып қылды* (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Ол өз заманында асқан дәрігер, адам тағдыры үшін бүкіл өмірін *сарып қылған* ақыл-ой иесі болған екен (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім). Ахаң қазір алпыста. Оның қырық жылын өнер мен ғылым жолына *сарып етті* (З.Қабдолов, Сыр.). Қазақтың абыройы-арына *Сарып қылған* бар күшін, Қайырлы болсын халқына Сабыр қыл, ойлап келмесін Қарияң келіп жырлап тұр (Бұқар жырау, Шығ.).

САРЫПСЫЗ с ы н. ж е р г. *Үздіксіз, тоқтаусыз*. Колхоз ортасындағы аттар белсенділердің астында *сарыпсыз* мініліп, сандалумен жүріп, көбі арық, қыршаңқы, жауыр, көтеремнің алдында тұр («Жаңа өмір»).

САРЫРАУШАН з а т. ө с. <лат. *solidago*> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер мен бұталар. Сарыраушан* флавоноидтар (рутин, кемпферол, т.б.), алкалоидтар бар (ҚҰЭ). Медицинада *Сарыраушан* нан жасалған препараттар қан тоқтау, несеп жүргізу, терлету үшін пайдаланылады (ҚҰЭ).

Кәдімгі сарыраушан. ө с. <лат. *solidago virgaurea*> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық бұта өсімдіктің қолдан өсірілетін түрі. Сарыраушанның* саяжайлармен бақтарда өсетін екі түрі: *кәдімгі сарыраушан* және канада сарыраушаны бар (ҚҰЭ).

Канада сарыраушаны. ө с. <лат. *solidago canadensis canadensis*> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық бұта өсімдіктің түрі. Канада сарыраушанының* биіктігі екі метрге жуық, сабағы жіңішке, тік өседі, жоғарғы жағы бұтақтанған. Тамырынан өсіп шыққан жапырақтарының сабақшалары ұзын, сабағының жоғарғы жағындағылары сопақша, отырмалы болады (ҚҰЭ).

САРЫС = е т. *Бірге сару*. Бұрын екеуі алма-кезек жортуылдасқанда жарық жұлдыздан көзбен табысатын ғашықтардай, осы бұтаға *сарысып* кететін-ді (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

САРЫСАҒАН з а т. ө с. *Құмда өсетін ұзындығы қарыстай, тікендей, жапырақсыз шөп. Сарысаған* ды түйе жейді, жылқы сиыр жемейді (Экспед. матер.).

САРЫСАДАҚ з а т. ө с. <лат. *salsola dendroides*> *Алаботалар тұқымдасына жататын сортаң жерлерде өсетін шөптесін, бұтасын немесе шала бұтасын малазықтық өсімдік.*

САРЫСАСЫР з а т. ө с. <лат. *ferula*> *Шатыргүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық, малазықтық, дәрілік, балды шөптесін өсімдіктер.*

САРЫСОЗАҢ з а т. ө с. *Сораң туысына жататын шөптесін өсімдік, ащыот. Жалманкұлақ, сарысозан, қараматау, көкпек, алабота, жусанның түрлері. Бұл шөптер тұзды өзендер мен көлдер маңында өсіп, көбінесе түйелер мен қойлар жейді. Сиырлар мен жылқылар бұл шөптерді сирек жейді, оның өзінде ащылағанда түз орнына (Мұса Шорманов.).*

САРЫСОЛМА з а т. в е т. *Жылқы ауруының бір түрі. Сарысолма* ауруымен ауырған жылқы отта жүргенімен, ет алмай, жүдей береді (Экспед. матер.).

САРЫСОЯУ з а т. ө с. <лат. *xanthium*> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. Жер жүзіне таралған 25-тей түрі бар. Көбіне жергілікті жерде сарысояуды* ошаған деп те атайды (ҚҰЭ). *Сарысояу* – улы өсімдік. Тамыры мен жапырағынан бояу алынады (ҚҰЭ).

Кәдімгі сарысояу. ө с. <лат. *xanthium strumarium*> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік сарысояудың кең таралған түрі. Жиі кездесетіні – кәдімгі сарысояу* оның биіктігі 20-100 см. Сабағы тік өседі, көп бұтақты, тікенді (ҚҰЭ).

Тікенді сарысояу. ө с. <лат. *xanthium spinosum*> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік түрі. Қазақстанда барлық аймақтарда, жолдың жиегінде, қоныстар маңында, ашық жерлерде және егістіктерде өсетін екі түрі: кәдімгі сарысояу және тікенді сарысояу* кездеседі (ҚҰЭ).

САРЫСУ з а т. м е д. <грек. *kystis*> *Киста, әртүрлі патологиялық процестердің салдарынан тіндер мен органдарда пайда болатын қуыс. Сарысудың* құрылысы, көлемі мен мөлшері оның пайда болу себептеріне, организмнің қай жерінде орналасуына, мерзіміне және *сарысудың* айналасындағы қан тамырларына байланысты (ҚҰЭ). *Сарысудың* ішіндегі полипті анықтау үшін сорып алынған сұйықтыққа ауа жіберіп, рентген сәулесіне салады (ҚҰЭ).

САРЫСУСАР з а т. з о о л. *Жүні сары тұст, терісі бағалы сусар түрі. Мандайына сарысусар* бөрік басқан, Жауырыны күшіген жүнді оқ шанышқан, Айғайласа белдігі байланған, Астана жұртын айналған (Махамбет, Өлеңд.).

САРЫСҮЙЕК с ы н. э т н. *Баяғыдан келе жатқан, ескі (құда).* Ол [кыс] қорадағы арықтұраққа, отардағы жылқыға құрығын сала келген, ескі таныс, баяғы *сарысүйек* «құдан» боп, қазақ ұғымына ауыл үй қона қалады (М.Әуезов, Әр жыл.).

Сарысүйек құда. э т н. *Ұзақ уақыттан жалғасқан, неше атадан бері қыз беріп, қыз алысқан құдандалық дәстүрі.* Оның мұндай дейтіні Жәкемен *с а р ы с ү й е к қ ы д а*, сыйласымды өтискенін, үстіне бір аттың майын бере алмайтын ителгі елінен Жәнекің дәметері де жоқ, сол үшін сөзсіз сөзімді сөйлейді деп ойлай қалған (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

САРЫТ = ет. *Итті зәр шығарту.* Жолшыбай екі-үш жерде Аққасқаны *с а р ы т ы н*, аунатып, баптандырып алды (М.Әуезов, Қараш.).

САРЫТАБАН с ы н. 1. *Ұзаққа, ұзақ жүріске шыдайтын, төзімді.* Көреген керуен басы, жырынды ізшіл, кәнігі аңшы, *с а р ы т а б а н* жолбасшы қарияларды жинады (Д.Досжанов, Жібек.). Кейін *с а р ы т а б а н* аңшы, әккі ізші ілестіріп, қашқынның бой тасалаған жарын тапты (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). 2. а у ы с. *Ысылған, әбден шыныққан, әккі.* Шамның қызғылт жарығы *с а р т а б а н* байырғы жұмыскердің аяғын тез басуына қарай теңселіп келеді (Ф.Мүсірепов, Белдерде). Сол тұста ел ішінде бірімен-бірі өзара шайқасып қала беретін бірнеше *с а р т а б а н* ақындар болған («Қаз. әдеб.»).

Сарытабан ат. *Ұзақ жүріске шыдайтын, төзімді, мықты ат.* А т мініп *с а р ы т а б а н* желмей ме екен, Ер жігіт жол бейнетін көрмей ме екен (Батырлар жыры).

Сарытабан болды. а) *Ұзақ жүрістен әбден сарсылды.* Біз онда, тіпті, қамсыз едік – Малта тастарды жидық сабын ғып. Сапырылысқандай сансыз елік, *С а р т а б а н б о л ы н* сабылдық (Р.Жандыбаев, Жасыл.). ә) *Әбден ысылды, шынықты, әккіленді.* Мұнда *с а р ы т а б а н б о л ы н* ысылғандар да, сан рет жараланғандар да бар (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

САРЫТАҚЫМ с ы н. *Ат үстінде жүруге әбден үйренген, мықты.* Өне бойы жылқы бағып, неше асауды үйреткен, *с а р ы т а қ ы м*, дәнiккен қыр жігіті ендігі сәтте оны қолына лып еткізіп, көтеріп алып, жағаға шықты (О.Бөкеев, Үркер).

САРЫТАЛ з а т. ө с. <лат. *salix purpurea*> *Сәмбіталдың бір түрі.*

САРЫТОҒЫЗ: сарытоғыз бүркіт. с а я т. *Әккі, кәнігі, кәртамыз бүркіт.* Он бес жасынан атқа мініп, талай-талай жарыста дауға, іргелі жауға түсіп төселген. Лақ екі өлшеп, бір тиіп, бір пайданың қылы көрінгенде ғана атойлап алдына шығатын, тұяғына ілінгенін жібермейтін *с а р ы т о ғ ы з б ұ р к і т* секілді адам болатын. (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

САРЫТОҚЫМ с ы н. *Ат үстінде жүруге әбден әккіленіп алған.* Қазақ *с а р ы т о қ ы м* жор-

туылшыны дәріптесе «жасынан жылқы іңіртiнiң жесегiмен жетiлген, сапастың өзi» деген сөзді айтады (Ж.Ахмади, Шырғалаң.).

Сарытоқым ұры. *Ылғи ат үстінде жүретін, жүрісі суыт, әккі, қу ұры.* Кейде тіпті *с а р ы т о қ ы м ұ р ы* болған (М.Әуезов, Абай жолы).

САРЫТОПЫРАҚ з а т. г е о г р. *Қоңыр-сары немесе күңгірт түсті борпылдақ шөгінді.* *С а р ы т о п ы р а қ* құрамының 60-80 пайызы диаметрі – 0,05–0,005 миллиметр түйіршіктер болады (Қаз. тілі термин. Сушар.).

САРЫТОРҒАЙ з а т. з о о л. <лат. *embe-rizidae*> *Сұлыкештер сайрағыш торғайлар тұқымдасына жататын құс.* Шымшықтарға, пайыз торғайларға т.с.с. қапазды 40×25×28см; бұлардан гөрі ірілеу боз торғай, *с а р ы т о р ғ а й*, жүрдек торғай сияқтыларға 50×40×40см; барылдақ торғай, бұлбұл құсқа 70×35×40см көлемінде жасайды. (Ж.Байжанова, Қызым, саған айтам). Қазақстанда *с а р ы т о ғ а й л а р д ы ң 3* туысына жататын 17 түрі таудағы альпілік белдеуге дейін мекендейді (ҚҰЭ). *С а р ы т о ғ а й л а р д ы ң* кейбір түрі қайтпайтын құстар, кейбіреулері жылы жаққа қайтады не қыста тау етегіне қоныс аударады (ҚҰЭ).

САРЫТӨСЕК: сарытөсек болды. *Ауырғандықтан төсекте сарыжамбас болып, ұзақ жатты.* – Сенің соққыға жығылып, *с а р ы т ө с е к б о л ы п* алты ай қыс жатқанда, сол Тектіғұлға тым құрыса қатқан тоқты – қалжа бердің бе? (М.Әуезов, Қараш.). Көп ауырып, *с а р ы т ө с е к б о л ғ а н* ана басын зорға көтеріп, қасындағы қызға мұңын айтып отыр (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

САРЫТУ *Сарыт етістігінің қимыл атауы.*

САРЫТУҒЫР: сарытуғыр би. *Әбден әккі болған, сөзден жеңілмейтін би.* Істің аяғы босап, жүгіністің болуға қисыны аз екенін сезген *с а р ы т ұ ғ ы р б и* сөзді бүйірлеп кетті (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

САРЫТҰҢҒИЫҚ з а т. ө с. <лат. *nuphar*> *Тұңғиық тұқымдасына жататын көпжылдық су өсімдігі.* *С а р ы т ұ ң ғ и ы қ* Қазақстанның барлық су айдындарында кездеседі (ҚҰЭ). *С а р ы т ұ ң ғ и ы қ т ы ң* тамырында алкалоид, крахмал, шайыр, илік заттар бар (ҚҰЭ).

Кәдімгі сарытұңғиық. ө с. <лат. *nuphar luteum*> *Сарытұңғиықтың көлдерде, баяу ағатын өзендер мен тұйық суларда өсетін кең таралған түрі.* *К ә д і м ғ і с а р ы т ұ ң ғ и ы қ т ы ң* биіктігі 1,5 – 2 метрдей. Тамыры жуан, су астындағы жапырағы жіңішке, солғын; ал су бетіндегілері ірі, сопақ, пішіні жүрекке ұқсайды (ҚҰЭ).

САРЫТҮЙМЕЛІ с.н.с.өй.л. *Сары түймесі бар. Сары түймелі* көйлегі әдемі (Ауызекі) // т.а.р.с.өй.л. *Патшалық Ресей өкіметінің қазақ даласын отарлау тұсында қазақтан сайланған билік иелерінің халық ішіндегі жалты атауы [Ресейлік шен иелерінің киімдеріндегі сары түймелеріне байланысты аталады]*. Бір мезгілде қараса, Өзін қағып түсірген, Кедейдің құтын ұшырған, *Сары түймелі* төрені Кім көрінген желкелеп, Ұрып кетіп барады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САРЫТҮЙМӨШ з.а.т.с.өй.л. *Қарағайдың домалақ сағызы*. Отынға барғанда *сары түймөш* ала кел (Экспед. матер.).

САРЫТҮТІК з.а.т.ө.с. <лат. *sancriniella*> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік. Сары тұтік* тің гүлі түтік тәрізді. Гүлсбеті дарагүлді, күлтесі сары түсті (ҚҰЭ).

Крашенинников сарытүтігі. ө.с. <лат. *sancriniella Krasceninnikovi*> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік, сарытүтіктің Қазақстанда таралған бір түрі. Крашенинников сары тұтігі* нің биіктігі 3-10 сантиметр, тамыры жуан. Сабағы көп, тамырының түбінен шығады. Сыртын тығыз түк жапқан (ҚҰЭ). *Крашенинников сары тұтігі* Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

САРЫТІКЕН з.а.т.ө.с. <лат. *horaninovia*> *Алабұталар тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. Сары тікенің* дарагүлдері жапырақ қолтығынан жетіледі, қосжынысты, тығыз шоқпарбас гүлшоғырына топталған (ҚҰЭ).

Кіші сарытікен. ө.с. <лат. *horaninovia minor*> *Алабұталар тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік, сарытікеннің бір түрі*. Қазақстанда шөлді, шөлейтті жердегі құмдарда, тақырларда және құмдақ-саздақтарда өсетін үш түрі: теріс сарытікен, *кіші сары тікен* және үлексетәрізді сарытікен бар (ҚҰЭ).

Теріс сарытікен. ө.с. <лат. *horaninovia anomala*> *Алабұталар тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік, сарытікеннің Қазақстанда өсетін бір түрі. Теріс сары тікенің* биіктігі 10-30 сантиметр, сабағы бұтақталып, тармақталып өседі (ҚҰЭ).

Үлексетәрізді сарытікен. ө.с. <лат. *horaninovia anomala*> *Алабұталар тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік, сарытікеннің Қазақстанда өсетін бір түрі*.

САРЫУАЙЫМ з.а.т. *Жанды жегідей жеген уайым, қайғы, қасірет*. Бұл неге үйретеді?

Жылауықтыққа, өтірік байбаламға, *сары уайымға*, әйеңкестікке үйретеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Айналайын, көңіліңді беркіт. *Сары уайым* адамды ауру қылады (Ө.Қанахин, Жас дәурен). «Жүріп көрмеген жер, далалы жердің ұры-қарысы да көп, суы бар жерді сағалап жүруге жер сырын білмейміз» деген сияқты *сары уайымды* көбірек айтып, алдағы сапарларына сенімсіздеу қарайды (Н.Оразов, Достар.).

Сарыуайымға салынды [түсті]. Қайғыға түсті, қатты қайғырды, ұзақ уайымдады. Асанның қайғысы күйзеліп күңіренуден, *сары уайымға салынды* п түңілуден туған қайғы емес (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). – Немене, тағы *сары уайымға салынды* жүргенің? (М.Ақынжанов, Ыбырай Алтынсарин). Операция столында жатқан балапанын ойлап, *сары уайымға түскен* («Қаз. әдеб.»).

Сарыуайым салды. Байбалам салды, «бәрі құрыдыға» салды, жаумай жатып су болды. Айтып жүр елдің бетін, жұрттың жайын, *салып* жүр қынжылғансып *сары уайым*. Сыбырлап күндіз-түні мұны-дағы, Жүнжітіп, жолдас қылды қарапайым (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). *Сары уайым салудың* не керегі, Көгереді, бәрі де көгереді? Көп досымды жоғалттым осы қыста, Келесі жаз, білмеймін, не береді (М.Мақатаев, Аққулар.).

САРЫУАЙЫМШЫЛ с.н.с. *Уайымдай беретін, күйрек*. – Қайда барса алдынан «қорқыттың көрін» көретін бір *сары уайымшы* л жанға неге шықтың? (І.Есенберлин, Қатерлі.). – Сен, бала, өзің бір *сары уайымшы* л солқылдақ екенсің. Майданға түссең, майыспа! Төзімді, тапқыр бол! (Қ.Толыбаев, Қайдасын.).

САРЫУАЙЫМШЫЛДЫҚ з.а.т. *Болашаққа сенімсіздіктен туындайтын қайғы, бос алаңдаушылық, күйректік*. Ел ішіндегі дүрбелең көзқарасқа, үмітсіздікке, *сары уайымшылыққа* тосқауыл бола білді («Егемен Қазақстан»).

САРЫУЫЗ¹ з.а.т. **1.** б.и.о.л. *Жұмыртқаның ішіндегі сары түсті қоймалжың зат*. Жұмыртқаның протоплазмасында басқа клеткада кездеспейтін ерекше белокты түзіліс – *сары уыз* болады. Ол жұмыртқаның қоректік заты (Қ.Нұғматжанов,.. Гистология.). В витамині қара нанда, жұмыртқаның *сары уызы* нда көп болады (Т.Дарқанбаев, Витамин.). **2.** т.а.м.а.қ. *Құс жұмыртқасының ішінде ақуызбен қоршалған қою сары бөлігі. Сары зды* өртүрлі кондитер өнімдерін дайындауда пайдаланады (Қаз. тілі

термин. Тамақ.). Жұмыртқаның *сарыуызы* қантпен әбден көпіршігенше бұлғанып, жұм-сартылған май мен қаймақ қосылады да, үздіксіз араластырыла отырып, сода қосылған ұн себіледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сарыуыз қапшығы. а н а т. *Іштегі ұрықтың дамуы кезінде маңызды қызмет атқаратын, ұрықтан тыс уақытша мүше. Сарыуыз қапшығы* ұрықтан тыс энтодерма мен мезодермадан дамиды. Дамудың алғашқы кезеңінде сарыуыз қапшығы ұрықтың тыныс алуы мен қоректенуін қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Биология). *Сарыуыз қапшығы* құстарда, бауырымен жорғалаушыларда, жұмыртқа салушы сүтқоректілерде күшті жетілген (Қаз. тілі термин. Биология).

САРЫУЫЗ² з а т. 1. *Төлдегеннен кейінгі сиырдың алғашқы қою сүті.* Төлі емгеннен кейінгі алғашқы сүті қою *сарыуыз* болады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.). 2. з т н. *Төлдеген малдың алғашқы қою сүтінен жасалатын тағам.* Дастарқанда *сарыуыз* да бар (Ауызекі).

Сарыуыз сәби. п о э т. *Анасының сүтін жаңа емген, дүниеге жаңа келген нәресте.* Еңсесін әлі жия алмай, *сарыуыз сәби* бүртиды. – Айта ғой, саған кім тиді? (М.Мақатаев, Шығ.).

САРЫҮЙЕК з а т. з о о л. *Сары түсті үлкен улы жылан.* Ал бұл ауруға қарсы *сарыүйек* дейтін үлкен улы жыланды кешке қарай өлтіріп, түйенің аузына жұтқызса, түйе ертеңіне төрт аяғынан бірдей басып кеткендігін көзіммен көрдім деген қарттар да кездесті (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). Таудан барып батырың *сарыүйекті* жеті алады. Суырып тілін алған соң, Дорбаға оны салады (Батырлар жыры). Ақжонас айтты: «Мына әйелдің жерігі қанбады, бұған не амал етемін?» – деді. Бұрынғы уақытта осындай жерігі қанбаған кісіге айдаһардың, не *сарыүйектің* басын жесе қанатын еді, – деді (Батырлар жыры).

САРЫҮРПЕК: сарыүрпек балапан. а) *Құстың жаңадан жүні шығып келе жатқан балапаны. Сарыүрпек балапандарын* шұбыртқан ақ тауық қана ток, домбығыңқы (М.Қабанбаев, Арыстан.). ә) п о э т. *Сарыезу жас бала, сәби.* – Менің орнымды алатын мына сен бе? Ой, *сарыүрпек балапан!* Сен әуелі анау мен шығарған балапанның жем жегенін көріп, ауыздан (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

САРЫШ з а т. з о о л. *Ұсақ зиянкес кеміргіштермен қоректенетін, жұптасып өмір сүретін жыртқыш қарақұс.* *Сарыш* немесе жамансарының барақ аяқ, сарыш, далалық сарыш «курганник», (канюк) (аксары), орта-

азиялық сарыш, барақ аяқты сарыш деген түрлері бар (Экспед. матер.) Бір жұп *сарыш* осы уақытта 375 кг астықты сақтап қалады деген сөз (Жыртқыш құс.).

САРЫШАҒЫЛ з а т. с а я т. *Аңшылыққа үйретуге келмейтін, тұяқты, жыртқыш қарақұс.* Бұлардың бір тобы – адамның үйретуіне көніп, аңшылық кәсібіне қызмет ететін «қыран заты» болса, енді бір тобы – не шаруашылыққа, не аңшылық кәсіпке пайдалануға келмейтін «керексіз заттылар» болып табылады. Бұл соңғыға қосылатындар: әртүрлі қарақұстар (көкжөре, күшеген, балтақұстар, сақалтақ), субүркіт, саңкылдақ, *сарышағыл*, саржала, жаламан-сары, бөктергі, кезкүйрық, құладың, күйкентай, аксары, ақүкі, жапалақ, тағы сол сияқты өлексе, тышқан, кесірткі, бақа, жылан жеп күнелтетін құстар («Егемен Қазақстан»).

САРЫШАБАҚ з а т. з о о л. *Салмағы – 200 г, ұзындығы – 20 см ұсақ шабақтар.* *Сарышабақ* Арал теңізінде және Билікөлде кездеседі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САРЫШАЛАҢ з а т. *Судағы түсі сары, ұзын құрақ шөптер.* Балам, немене мыналарыңның соғысы, *сарышалаң* арасында шабақты қуған шортандардай ғой, ә? – деп балықшы шал күлді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

САРЫШАТЫР з а т. ө с. <лат. hieracim> *Дүниежүзінде мыңға жуық түрі белгілі күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Сарышатырдың* гүлсабақтары жапырақсыз (ҚҰЭ). *Сарышатыр* мамыр-тамыз айларында гүлдеп, маусым-қыркүйекте жеміс салады (ҚҰЭ).

Түкті сарышатыр. ө с. <лат. hieracim pilosella> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік, сарышатырдың Қазақстанда жиі кездесетін түрі. Түкті сарышатырдың* биіктігі 5-35 сантиметр. Өрмелей өсетін өркендері болады (ҚҰЭ). *Түкті сарышатырдың* құрамында ащы заттар, шайыр мен шырыш, қумарин болады (ҚҰЭ).

Күмбел сарышатыр. ө с. <лат. hieracim kumbelicum> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік, сарышатырдың Қазақстанда өсетін, сирек кездесетін түрі. Күмбел сарышатыр* Іле және Күнгей Алатауында ғана кездесетін эндемик. Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ)

САРЫШАЯН¹ з а т. з о о л. <лат. scorpiones>. Ұзындығы 1 см-ден 20 см-ге дейін жететін денесі баскеуде және құрсақ бөлімдерден тұратын өрмекшітектестердің бір отряды. *Сары-*

ш а я н н ы ң құрсағы екіге бөлінген: алдыңғы және артқы, ұшында имек, үшкір шаншары бар көбікше орналасқан, оның ішінде екі улы безі бар (Қаз. тілі термин. Биология). *С а р ы ш а я н н ы ң* ұы ұсақ жануарларға қауіпті. Тропиктік, субтропиктік аймақтарда, сондай-ақ Орталық Азияда, Қазақстанның оңтүстігінде, көбінесе шөлді құмдарда мекендейді (Қаз. тілі термин. Биология).

САРЫШАЯҢ з а т. а с т р. <лат. Scorpius> *Аспан экваторынан оңға таман, Құсжолының ең әдемі бөлігіне орналасқан зодиактік шоқжұлдыз. С а р ы ш а я н н ы ң* төңірегіне Мерген, Таразы, Жыланбөктерген, Қалқан және басқа да шоқжұлдыздар орналасқан (ҚҰЭ).

САРЫШЕКЕР з а т. т а м а қ. ж е р г.. *Қантты қазанға қайнатып жасайтын тағам. Қазанға құмшекерді қайнатып, с а р ы ш е к е р* жасады (Ауызекі).

САРЫШЕШЕК з а т. ө с. <лат. rhammatophyllum> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік, кейде бұта. С а р ы ш е ш е к т і ң* гүлі ақ немес күлгін түсті, шашақ гүлшоғырына топталған (ҚҰЭ). *С а р ы ш е ш е к т і ң* жемісі – тұзу немесе сәл иіліп келген бұршаққын (ҚҰЭ).

Жуантамырлы сарышешек. ө с. <лат. rhammatophyllum pachyrhizum> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік сарышешектің Қазақстанда кездесін бір түрі. Ж у а н т а м ы р л ы с а р ы ш е ш е к* таудың тасты беткейлерінде өседі, биіктігі 10-30 см аралығында (ҚҰЭ).

Бұталы сарышешек. ө с. <лат. rhammatophyllum frutex> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік, орамжапырақтың Қазақстанда кездесетін шөлейтті жерлерде өсетін түрі. Б ұ т а л ы с а р ы ш е ш е к т і ң* сабақтары бұтақталып келеді, жапырақтары ұзын, жіңішке (ҚҰЭ). *Б ұ т а л ы с а р ы ш е ш е к* Бетпақдалада, Қарқаралыда және Жетісу Алатауында кездесетін эндемик (ҚҰЭ).

САРЫШОЛАҚ з а т. ө с. <лат. sideritis> *Ерінгүлділер тұқымдасына жататын бір, көпжылдық шөптесін өсімдік, кейде жартылай бұта. С а р ы ш о л а қ т ы ң* тостағанша жапырақшаларының түтігі қоңырау тәрізді (ҚҰЭ). *С а р ы ш о л а қ т ы ң* құрамында алколоид болғандықтан, оны жеген мал уланады (ҚҰЭ).

Таулық сарышөлақ. ө с. <лат. sideritis montana> *Тау беткейлерінде, кейде тыңайған жерлер мен жол жиектерінде арамшөп ретінде өсетін ерінгүлділер тұқымдасына жататын бір,*

көпжылдық өсімдік. Т а у л ы қ с а р ы ш о л а қ т ы ң биіктігі 5-42 см, тамыры жіңішке, тарамдалып жайылған (ҚҰЭ).

САРЫШӨП з а т. ө с. <лат. delphiunium> *Малазықтық шөптесін өсімдік түрі. Тұрған отты с а р ы ш ө п* бар, Балықкөз, сасыр, сұршөп бар. Қазандай мен сүтқурай Мал азығы әр шөп бар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

САРЫШҰНАҚ з а т. 1. з о о л. <лат. citellus> *Кеміргіштер отряды, тиіндер тұқымдасының бір түрі. С а р ы ш ұ н а қ т ы ң* алдыңғы аяғы төрт саусақты, артқы аяғынан қысқалау, артқы аяғы бес саусақты (ҚҰЭ). *С а р ы ш ұ н а қ т ы ң* кәсіптік маңызы бар, терісі бағалы түрі – зорман (ҚҰЭ). 2. *Ашық далалы, шөл, шөлейтті жерлерде тіршілік ететін, құлақ қалқаны кішірек, түсі қоңыр сары тышқан. Көрі бүркіт бір түп сарғыш шидің арасынан қылтиған с а р ы ш ұ н а қ т ы* шалып қап, ұмтыла беріп еді, анау сол заматта-ақ ініне сүңгіп кетті (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Бір бүйірден алдыңғы екі аяғымен кеудесін қысып, басын қаққан қазықтай қақитып, шиық-шиық еткен *с а р ы ш ұ н а қ* көрінді (С.Досанов, Қыран.). *С а р ы ш ұ н а қ* шықты інінен, Мойнын созып аспанға. Өзінің құйтай үнімен Әзір түр ол да бастауға (С.Жиенбаев, Оймауыт).

Балпақ сарышұнақ. з о о л. *Далалы жерді мекендейтін сары тышқанның – сарышұнақтың бір түрі. Сарышұнақ* тобының қызылжак, қызыл жирен, ұзынқұйрық, реликті, тарақ құйрық, кішкентай сарышұнақтар және зорман немесе *б а л п а қ с а р ы ш ұ н а қ* деген түрлері еліміздің шөлді және шөлейтті аймақтарында кеңінен таралған («Қазақст. мект.»).

Кішкене сарышұнақ. з о о л. <лат. gitellus rugmaeus Pall> *Сарышұнақтың дене тұрқы кішілеу, зиянкес түрі. К і ш к е н е с а р ы ш ұ н а қ*, теңбіл сарышұнақ және басқа сарышұнақтар – егістігіміздің қауіпті зиянкесі (В.Ф.Шалаев,... Биология). *К і ш к е н е с а р ы ш ұ н а қ* – Қазақстанда ең көп таралған және зиянды сарышұнақ (Агроном. анықтама).

Қызылжақты [қызылжақ] сарышұнақ. з о о л. *Қазақстанда кең тараған зиянкес кеміргіш. Сарышұнақ* тышқандар Қазақстандағы кеміргіштердің ең көп тараған зиянкестері – кішкентай және *қы з ы л ж а қ т ы с а р ы ш ұ н а қ* тышқандар (Ж.Лұқпанов, Химия.).

Ұзынқұйрық сарышұнақ. з о о л. *Кеміргіштер отряды, тиіндер тұқымдасының құйрығы ұзын түрі. Ұ з ы н қ ұ й р ы қ с а р ы ш ұ н а қ* (длиннохвостый суслик) басқа сарышұнақтарға қарағанда бұның құйрығы жүндес, құйрығының ұзындығы тұрқының жартысындай. Мәселен,

денесінің тұрқы 21–26 сантиметр болса, құйрығының ұзындығы 8-12 сантиметр келеді (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

САРЫШҰНАҚША ү с т. *Сарышұнақ тәрізді, сарышұнақ құсап*. Ауыл қырдан құлап келе жатқанда, ол әлгі күркесіне бір кіріп, бір шығып, іннің аузындағы *с а р ы ш ұ н а қ ш а* қылт-қылт етіп жүргені (Б.Аманшин, Көкжар). Қоян *с а р ы ш ұ н а қ ш а* тікесінен тік тұрып, қос құлағын қайшылады (Ө.Қанахин, Дәмелі).

САРЫШЫМШЫҚ¹ з а т. з о о л. <лат. *ragus*> *Құрт-құмырсқамен қоректенетін сары түсті кішкене торғай*. Мысалы, 1963 жылы Алматы төңірегінде жерсіндіруге көптеген *с а р ы ш ы м ш ы қ* жіберілген болатын (Х.Қыдырбаев,... Зиянкес.). Тұт ағашының досы – *с а р ы ш ы м ш ы қ* осы. Көбелек, құрт мұның көңілінің хошы (Т.Әбдірахманова, Білесің бе?). Қыс қатты болған жылдары бөрінен бұрын *с а р ы ш ы м ш ы қ қ а* ауыр тиеді («Жас Алаш»). Үйеңкі арасында *с а р ы ш ы м ш ы қ т а р д ы ң* «тсит-тсит» дейтін үйреншікті әні естіледі («Жас Алаш»).

Бұлбұлдың аздығын пайдаланып, сарышымшық той бастады. б е й н. о к к а з. *Шын өнерлі, беделдінің орны ойсырағанда олардан төмендер, оларға жете алмайтындар күшейді. Жастық жайлы жасампаз ойға қалып, Жарар еді кетпесек майдаланып. С а р ы ш ы м - ш ы қ с а н р е т т о й б а с т а д ы, Б ұ л б ұ л д а р д ы ң а з д ы ғ ы н п а й д а л а н ы п* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САРЫШЫМШЫҚ² з а т. э т н. *Маусым айының орта шешінде өтетін жаз амалы*. Көп жерлерде қарашаның бірінші он күндігі «бұғының мойын жуары» аталатын қыс ызғарының ең алғашқы амалында үйірге түседі де, келер жылы маусым айының орта шенінде өтетін ең соңғы амал – *с а р ы ш ы м - ш ы қ т ы* өткізіп барып төлдейтін көрінеді (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

САС: сас қалбыр. ж е р г. *Бидай, арпа елейтін, үйретін қалбыр*. Қонсылардың бірінен де *с а с қ а л б ы р* таба аламадым (Экспед. матер.).

Сас табақ. *Үлкен, толы табақ.*

САС=ет. **1.** *Не істерін білмеу, абдырау, абыржу, сасқалақтау, ешбір шешімге келе алмай, қозғала алмай қалу*. Мен не айтарымды білмей, *с а с ы п* қалдым (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Одан үміт кім қылар, Жол табар деп *с а с қ а н д а*? Үйтіп асқан жолығар Кешікпей-ақ тосқанға (Абай, Тол. жин.). **2.** *Қорқу, сескену, үрейлену*. Балалар *с а с а й ы н* деді. – Не істейміз? Ауыл әлі алыс қой, – деді Серік (Е.Өтетілеуов, Бос шелек).

Жау кезіндегі сасқалақ, қорқып қашып-пысқанды атаған. Етек басты ел *с а с т ы*, Пайданды қашан көреміз (А.Бабиұлы, Өлгий.). Алды-артын ойламай Ер азамат *с а с а р ма*? Асыл туған атадан Досын жауға сатар ма? (Кердері Әбу-бөкір, Қазағым). **3.** а у ы с. *Шаршау, барын салу, мұрнына су жетпеу; қиын, ауыр істерде жаны қиналу*. Қазаққа қалай пайда келтірем деп, Қайтсін! Басқара алмай *с а с ы п* жатыр. Біреулері өнерімен жетілем деп, Біреулер – шаруамен, жесіп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С а с қ а - н ы ң д ы* көрсетпе ешкімге бір, Сүйтсе де ірісімен кеңесіп жүр. Кейбірін қауіптендірі мінін тауып, Кейбірін жылы сөзбен көңілдендір (Абай, Тол. жин.). **4.** *Қатты ұялу, қатты қысылу, ұялғанынан не істерін білмей абдырап қалу*. Бетті бастым, Қатты *с а с т ы м*, Тұра қаштым Жалма-жан (Абай, Тол. жин.). Ең алдымен сөйлеген Емберген жаман қысылып терлеп-тепшіп бірді айтып, бірге кетіп, әбден *с а с т ы* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). *С а с т ы м - а й* кеп, ақын орыс достарым, Бас шайқасып, «Гениальный» дегенде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Жаман састы. с ө й л. **Қатты састы.** Екеуі біреуінен біреуі асты, Ала алмай бірін-бірі *ж а - м а н с а с т ы*. Дамылсыз бір күн, бір түн атысқан соң Жиылған қалың қолдың қарны ашты (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Бұл сөзді естігенде, *ж а - м а н с а с т ы м*, Көңілімді түңілтп, азар бастым. Уақыт болып қалғанын байқаған соң, Сарайда қалғандарға амандастым (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сасқан үйрек артымен сүңгиді. *Қатты сасқан адам не ісерін білмей абыржып ерсі, ебедейсіз қылық жасайды. С а с қ а н ү й р е к а р - т ы м е н с ү ң г и д і* деп, осылай істегенімді өзім де білмей қалдым (Ауызекі).

Сасып қалды. *Не істерін білмей тұрып қалды. С а с ы п қ а л д ы м*, күн тығыз, Жүрек кетті дүпілдеп. Тың тұяқ – күнім сүйтсе де, Қарбаңдадым өкімдеп (Абай, Тол. жин.).

САСАЙ с ы н. **1.** *Күзгі күйек алу кезінде іске жарамай қалған (қошқар, теке, бұқа сияқты аталық мал туралы)*. – Осы құрғырдың мәнісі жоқ. Шамасы *с а с а й* болып, Құдай ұрған-ау деймін. Сиырлардың шеттеп тұрысын көрдіңіз бе? (С.Әлжіков, Күле көрме.). Теке *с а с а й* болып, қойдың соңында өз мүйізін өзі көтере алмай, есеңгіреп келе жатады (С.Талжанов, Ұлдай.). **2.** а у ы с. *Түкке жарағысыз*. – Онда сенің Тәкешіңнің өзі де, ақылы да *с а с а й* екен! – Оны қайдан білдіңіз? – Ақылы *с а с а й* болмаса, тоқалына сендей жігітті қосып жіберер ме! (Ә.Әбішев, Найзағай). – Тобықты Абайы да, *с а с а й ы* да бар ел емес пе (Қ.Исабаев, Айқыз).

Сасай болды. ж е р г. *Жұмысқа жарамды.* Көршім *с а с а й б о л ы п*, үйінде жатыр (Экспед. матер.).

Сасай қалысы. *Ақбөкендердің текебұрқылдақ кезінде аналықтарын бөліп алуға жарамай қалғандары.* Бірнеше мыңдап топтанып жүретін ақбөкендер үйірінде маталу мерзімі жақындаған уақытта үлкен өзгеріс туады. Декабрь айында олар жеке-жеке шағын топтарға бөлінеді. Бұл «теке бұрқылдақ» амалының таянғанын білдіреді. Ол кезде текелер бір-бірінен аналық үйлерін бөліп алу үшін сүзісіп, қырқысады. Соның салдарынан олардың әлсіздері қатардан шығып қалады. Мұндай текелерді халық «*с а с а й қ а л ы с ы*» деп атайды. Январь айында күйек қайырудан кейін текелер ұсақ-ұсақ топтарға бөлініп, ұрғашысынан бөлек жүреді (А.Бекенов, Ақбөкен.).

САСКӨКЕК з а т. с ө й л. *Сасықкөкек (Бәбісек).*

САСКӨКЕКТЕЙ з а т. с ө й л. *Сасықкөкек сияқты.* Е-е-е, Түкенің ұлы – Түлейдің ұлы сен бе едің? Осы болған ғой түлей әкеңнен көргенің. *С а с к ө к е к т е й* өз атыңды өзің ұрандап... Сырымбет пенен Хангелді сенен кем бе еді?! (М. Мақатаев, Шығ.).

САСКҮЗЕН з а т. з о о л. <лат. *mustelaevermanni*> *Далалы жерлерде мекендейтін кеміргіштер отрядына жататын аң, күзеннің бір түрі. С а с к ү з е н* – хорек, Балпақ тышқан – суслик, Қара қарға – грачъ (қоңыз, құрт жейді). Жағалтай – копчик, сарыш – күніне 30 тышқан жейді. Қызыл лашын – красный сокол (Қаз. календарь.).

САСҚАЛАҚ с ы н. *Сәл нәрсеге сасып қалатын, абдырағыш.* Нәлқара байыпты адам. Қорқақ емес, өжет. *С а с қ а л а қ* емес, сабырлы (С.Бақбергенев, Қарға там.). «Не дер екен?.. Мен не деймін?» деген күйкі сұраулар *с а с қ а л а қ* Әлібектің мазасын да кетіре бастап еді (Х.Есенжанов, Ағайын.). Менің қасымда бір оқушы қыз болды. Өзі сырт қарағанда ұяң, *с а с қ а л а қ*, өте жасқаншақ («Қаз. әдеб.»).

САСҚАЛАҚТА= е т. 1. *Не істерін білмеу, асып-сасу, абдырау.* Ахмет не дерін білмей *с а с қ а л а қ т а п* қалды (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Жүгіре шыққан солдаттар *с а с қ а л а қ т а п*, ешнәрсені жөндеп аңғара алмады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). – Бурыл атқа кемпірім кеше байқамай арпа беріп қойғаны, – деді Бименді *с а с қ а л а қ т а п* (Ж.Молдағалиев, Торғай.). 2. *Есі шығу, қорқу, ирейлену.* – Ойбай, Қылышбай құрыдық! – деді *с а с қ а л а қ т а ғ а н* Әмірбек шегіне беріп (Ә.Әзиев, Ояңған ар). Салдыр етіп

мүйіз жерге құлады. Ол *с а с қ а л а қ т а п* шам тұрған бөлмеге қашты (К.Қазыбаев, Ызғар). Екі дос *с а с қ а л а қ т а п*, сүріне-қабына Максұттың үйіне кіріп кетті (М.Сүндетов, Балық аула.). Алды-артынанатқансоң, *С а с қ а л а қ т а п* солдаттар Ерсең-қарсаң жүгіріп, Жылымға түсіп қырылды (О.Шипин, Дастан.).

САСҚАЛАҚТАҢҚЫРА= е т. *Аздап асып-сасу, абдыраңқырау.* Күннің кешкіріп бара жатуынан ба, әлде мана өтеміз деп сендіруінен бе, сабырлы шофер енді *с а с қ а л а қ т а ң қ ы р а ғ а н* түр көрсетіп, жолдың алдыңғы жағын біраз тұсына шейін көріп қайтты (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ойпырым-ай, келіп қалды, – деді үй алдында арық суына ыдыстарын тазартып отырған әйел, *с а с қ а л а қ т а ң қ ы р а п* үйге кірді де... (Қажымұқан қағанаты).

САСҚАЛАҚТАҢҚЫРАУ *Сасқалақтаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

САСҚАЛАҚТАС= е т. *Әбіржісу, абдырысу.* Қоңыр қойды іркілдетіп, жігіт пен қатын тұғжындасып жығып, бауыздап, сәл *с а с қ а л а қ т а с ы п* жатыр (С.Сейфуллин, Тар жол.).

САСҚАЛАҚТАСУ *Сасқалақтас етістігінің қимыл атауы.*

САСҚАЛАҚТАУ *Сасқалақта етістігінің қимыл атауы.* Жүзе білмеуден бе, *с а с қ а л а қ т а у д а н* ба, біреулер суға қарғу қалпын көрсетіп, киімдерін шеше бастады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Міне, осындай сәттерде көмектесуші азамат не істерін білмей *с а с қ а л а қ т а у ы* да мүмкін (Шопан сырласы).

САСҚАЛАҚТЫҚ з а т. *Асып-сасушылық, абдыраушылық.* Қысылғанда көз алдындағыны көрмейтін *с а с қ а л а қ т ы ғ ы м ы з* тағы бар (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Деев Анговтан шыққанда управляющийдің соқырлығына, *с а с қ а л а қ т ы ғ ы н а* іштей күліп шықты (М.Қаратаев, Далада.). Жасық мінезді адамдарға қыңырлық, жігерсіздік, *с а с қ а л а қ т ы қ*, қорқақтық қасиеттер тән (Семья тәрбиесі).

САСҚАЛАҢ з а т. *Сасқалақтаған күй.* Сөйткенше, жырынды жау мұның жаңағыдай *с а с қ а л а ң ы н* пайдаланып, шоқпарды да тартып алды (М.Әуезов, Абай жолы).

САСПАҚ; саспақ теке. с ө й л. *Бақылдауық теке.* *С а с п а қ т е к е ғ е* ұқсамай, қой енді (Ауызекі).

САСТЫР= е т. 1. *Әбіржіту, абдырату.* – Сұрау үстіне сұрау беріп, *с а с т ы р д ы* (Ә.Исмағамбетов, Жайық.). Бұл хабар мені қуандырды әрі *с а с т ы р д ы*... десем болар. («Қаз. әдеб.»). 2. *Қатты қиналту, жанын қыстау, қорқыту.* Әлкен табылмай, ел-жұртты қатты *с а с т ы р*

д ы (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.). Падишаһым есіткіл менің зарымды, Алысқанда алды менің жанымды. *Са с т ы р д ы* енді ол залымның көрегі Әр мезгілде жейді тоғыз нарымды (Алпамыс батыр).

САСТЫРУ *Састыр етістігінің қимыл атауы.*

САСУ¹ *Сас етістігінің қимыл атауы; абыржу.* Қандай қиын жағдай кездесе де ол *са с у* дегенді білмейтін (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Қожаның жүзінде ешқандай абыржу, *са с у* нышаны байқалмайды (Қожанасыр хикаялары).

САСУ² *Сасы етістігінің қимыл атауы.* «Ет дегенде бет бар ма» дегендей, қан *са с у ы* н сезген әр рудың қызылшыл құзғындары Құлболды мен Жаубасарға қаптай еріп келді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ақыры қанттың *са с у* себебі оп-оңай сезілді. Оған комбинат та, оның жұмысшылары да кінәлі емес, бөленің бәрі түптура қант орайтын қарала қағазда екен (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

САСУШЫЛЫҚ з а т. *Сасып қалғандық, абыржушылық,*

САСЫ= е т. **1.** *Бұзылу, шіру, иістену.* Базарда ет арзан екен, *са с и т ы* н болған соң, бере салдым (С.Жүнісов, Жапанда.). – Ал Ыбырай, Айтпайға текелеріңді тез апарып бер, *са с ы* п кетпей тұрғанда (М.Жұмағұлов, Қыран.). – Балық *са с ы* п кетіпті, – деді ол (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). – Обалға қарап, Берсең етті, қарак. Өкпе-бауыр ашып кеткен, ішек-қарының *са с ы* п кеткен (Т.Нұрмұхамедов, Күн.). **2.** *Бір нәрсенің иісі шығу, жаман иіс сезілу; мұңқу.* Поезға арпалысып мінемін деп алқынып қалған, маған қарсы отыр, тер *са с и д ы* (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). – Май *са с ы* п, трактор айдап, бізді келін асырмай-ақ қойсын (Ф.Оңғарсынова, Біз. Кәмшат.). От жағып, күл шығарып, өне бойы *са с и д ы* да жүреді (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Сілекейі шұбырып, сәлемдескен жанның апшысын қуырып, желкесінен басып, темекі *са с ы* п, аузы-басын жалайтынды шығарды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Сасып қалды. с ө й л. *Керексіз, қажетсіз болып қалды, назардан шығып қалды.* Інісі туған соң бұл да *са с ы* п қалады (Ауызекі).

Боқ сасыды. қ а р а п. *Керексіз, қадірсіз болып қалды.* Тойғаннан соң қазы-қарта б о қ *са с и д ы* (Мақал).

САСЫҚ¹ с ы н. **1.** *Жағымсыз иісті, сасып кеткен, мұңкіген.* Түрменің іші кір, лас, *са с ы* қ (С.Сейфуллин, Тар жол.). Құзьменко ағаш арасына жеткенде шіріген *са с ы* қ иісті сезді (К.Тоқаев, Тасқын). Жауын жауған таза ауаны *са с ы* қ

дәрінің иісі жарып барады (Олкүндер.). // *Қолқа-ны қабатын жағымсыз иіс.* Бүйтіп суға кетіп өлгенімше, шошқа қораның *са с ы* ғ ы н иіскеп, тоғай ішінде жатқаным жақсы (С.Шаймерденов, Өмір.). *Са с ы* ғ ы анадайдан қолқанды алып, құсқың келеді (Ғ.Ахметов, Жорық.). **2.** а у ы с. *Пасық, арам; жаман.* *Са с ы* қ, пандау келеді, Қырт, мақтаншақ оңбайды, Кісімісініп жалпылдап. Біреуге өктем іс қылса, өз күшім деп ойлайды (Абай, Тол. жин.). Оның көңілінің түбінде кек алу деген *са с ы* қ пікір бықсып жатты (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Сол уақыттың ішінде біздің біреуміздің ойымызға келмеген *са с ы* қ әдетті қайдан алдық (С.Хайдаров, Азамат.). Алайда дұшпанның *са с ы* қ ойынан ештеңе өнбеді (Ә.Меңдібаев, От кешу.). **3.** а у ы с. *Сиыр малына айтылатын ұрсу сөз.* – Өй, оңбаған *са с ы* қ! – деп, жалаң аяқ бала қолындағы таяғымен сиырды жіберіп ұрды (Б.Соқақбаев, Аяжан.). – Шөкір, ана қу *са с ы* қ Әлипаны сүзіп, өлтіріп қоя жаздады (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). Ала сиырына ұн шалып бергенде мұрнын шүйіріп жемеуші еді, *са с ы* қ (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). // а у ы с. *Жағымсыз нәрсенің қылаңы, белгісі.* Айнамен өзін көріп, көзін көрмей, Паңдықтың жүрегінде *са с ы* ғ ы бар. Айтқызбай зыр жүгіріп қызмет қылған Гауһардай бұл жеңгейдің нәсілі бар (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Қажетсіз, керексіз.* Адам – бір боқ көтерген боқтың қабы, Боқтан *са с ы* қ боласың өлсең тағы. Менімен сен тең бе деп мақтанасың, Білімсіздік белгісі – ол баяғы (Абай, Тол. жин.).

Сасық ауыз. а) *Әр нәрсені бір қоқырсытқыш, өсекшіл.* – Сен болсаң алмай жатып, елдегі *са с ы* қ а у ы з д а р ғ а қосылып, бірге байбалам салдық (С. Жүнісов, Ақан сері). Дұшпандарының өздері мұны сол *са с ы* қ а у ы з көп шуылдақтың айтып жүргенін бетіне басып табалар еді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). ө) *Жатып ішер, біреуді қанап құнелтетін арамтамақ.* Сен едің бай баласы ашық ауыз, Қасыма жақындама *са с ы* қ а у ы з. Жарлының сорлы менен хақын жеген Белгілі атың шыққан сен бір жауыз (Қара өлең).

Сасық бай. *Мал жиганнан басқаны білмейтін, оның қызығын көрмейтін сараң, надан бай.* Тоқсан мың жылқысы бар Қарабайдың пейілі сонша тар, сараңдығының үстіне Қарабай малын ішіп-жеуге кимайтын нағыз *са с ы* қ бай (М.Әуезов, Әр жыл.). Қонақ келсе қашып кетеді екен де, шақырса бармайды екен. Үстіне шидем күпіден басқа шүберек тимесе керек, нағыз *са с ы* қ бай ғой (С.Хайдаров, Теңіз.).

Сасық кеуде. *Адамдығы жоқ, қараниет, арам адам.* – Менің де көңіліме бір аяқ ас сияды,

малды екен деп кісілігі жоқ *с а с ы қ к е у д е л е р - г е* есемді жіберем бе? – деп Далдабай да тебініп қалды (М.Дүйсенов, Мейман.). – Ол *с а с ы қ к е у д е* бізге пысықсынғанмен, барып тұрған көк соққанның өзі (Д.Еркінбеков, Шығ.).

Сасық қамал болды. *Көп күн қатарынан жуынбады, бір жерден шықпай қамалып жатты.* Неше күн жатып *с а с ы қ қ а м а л б о л ы н*, қалмақтан жылқысын айыра алмай, салы суға кетіп, батырлар қайтпақшы болады (М.Дулатұлы, Шығ.).

Сасық қолтық. *Лас, салыетек әйел, нас, са- лақ қыз.* Жау тонаса, жарымас жарғақтыға, Ғазиз айтсам жарасар салмақтыға. Бозбала, саған айтқан өсиетім: Жоламас *с а с ы қ қ о л т ы қ* күн қақтыға! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сасық қулық. *Өз пайдасын ғана ойлаған іш- кі есеп; арамзалық, арамдық.* Нұрқожаның *с а с ы қ қ у л ы ғы н* білетін шалға осы келісі тым оқыс көрінді (Б.Дәулетбаев, Парыз). Хакімді тағы сөзден жығып, адастырып, түрмеге тықпақ ойлары бар ғой! Ондай *с а с ы қ қ у л ы қ* жүзеге аспайды (Қ.Тоқаев, Түнде.).

Сасық ми. *Ойсыз, ақылсыз, надан.* Кім біліп ер еңбегін сезіп жатыр, Кім шыдап жолдастыққа төзіп жатыр? *С а с ы қ м и*, салқын жүрек са- насыздар Алаңсыз ақ малтасын езіп жатыр (А.Байтұрсынұлы, Ақ жол). Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй. Қоржаң, суық келеді кей *с а с ы қ м и* (Абай, Тол. жин.).

Сасық намыс. *Өтірік намыс, бос көкірекке- рушілік.*

Сасық тұмау. *Тұмаудың ауыр түрі, грипп.* Мысалы, 1957 жылы жазда жер шарының көпшілік елдеріне тараған *с а с ы қ т ұ м а у* халық арасында туберкулез ауруын едәуір көбейтіп кеткені күмәнсіз (М.Сейсененов, Өкпе ауру.). Хлорлы сутекті эфедринді суқараңғы адамдарға қарашығын ұлғайту үшін тамшы түрінде және *с а с ы қ т ұ м а у* кезінде ерітінді түрінде де береді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Сасық теңіз. *с ө й л. Суы борсыған, жаңар- маған көл.* Жақсы көңілі – ашық теңіз, Айдынын- да жүзуге болады. Жаман көңілі – *с а с ы қ т е ñ і з*, Түбінде сортаң сорабы (С.Мәуленов, Алыс кет.).

САСЫҚ² з а т. ж е р ғ. э в ф. **Қандала.** Атын айтса, көбейіп кете ме деп, *с а с ы қ* дейміз (Экс- пед. мат.).

САСЫҚ³... *Өсімдік, жануарлардың күрделі атауларының ұлы, сасық, жеуге жарамсыз, пайдасыз деген сияқты мағыналарды үстеп тұратын бөлігі.*

Сасық қандалашөп. *ө с. <лат. cimicifuga foetida> Сарғалдақтар тұқымдасына жататын биіктігі 80–200 сантиметр, маусым-шілде ай- ларында гүлдеп, жемісі шілде-тамызда пісетін көпжылдық шөптесін өсімдік. Дәрігерлік шикізат үшін с а с ы қ қ а н д а л а ш ө п т і ñ* тамыры, сабақ тамыры, сабағы, жапырағы дайындалады. Сабақ тамыры мен тамырын күз айларында қазып жинайды (Қазақст. дәрілік өсімд.). *С а с ы қ қ а н д а л а ш ө п* ерте заманнан бері босану жұмысын, қызметін күшейтетін дәрі. Халық ем- шілері суық тигенді, қызбаны, тіс сырқатын ем- дейді (Қазақст. дәрілік өсімд.).

Сасық саңырауқұлақ *ө с. Солғын ақ тұсті ұлы саңырауқұлақ.*

САСЫҚБАЛДЫРҒАН з а т. ө с. *Таудағы өзекегерге шығатын ұлы шөптің түрі.* Сен неге меңгіріп қалдың, *с а с ы қ б а л д ы р ғ а н* жеп меңгіріп отырсын ба (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

САСЫҚЖУА з а т. ө с. *Жуанның жеуге жара- майтын, иісі сасық түрі.* – Иісі неткен сасық бұл! – *С а с ы қ ж у а* жеген бе, Денсаулық үшін па- сық бұл?! (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

САСЫҚКЕКІРЕ з а т. ө с. <лат. tournefortia> *Айлауық тұқымдасына жататын бүтін жиекті сағақсыз жапырағы кезектесіп орналасқан көпжылдық шөптесін өсімдік. Сасықкекіренің жемісі жұмыртқа тәрізді, сыртын түк жапқан, піскенде екіге бөлінеді (ҚҰЭ).*

Соғда сасықкекіресі *ө с. Айлауық тұқымда- сына жататын бүтін жиекті сағақсыз жапы- рағы кезектесіп орналасқан көпжылдық шөптесін өсімдіктің бір түрі. Қазақстанның барлық облыстарындағы далалық аймақтарда кездесетін екі түрі бар: сібір сасықкекіресі, соғда с а с ы қ к е к і р е с і (ҚҰЭ).*

Сібір сасықкекіресі *ө с. <лат. tournefortia> Айлауық тұқымдасына жататын бүтін жи- екті сағақсыз жапырағы кезектесіп орналасқан көпжылдық шөптесін өсімдіктің Қазақстанда кең таралған бір түрі. С і б і р с а с ы қ к е к і р е с і н і ñ* тамыр сабағы көлбей өседі (ҚҰЭ). *С і б і р с а с ы қ к е к і р е с і н і ñ* сабағының сыртын түк жауып жатады (ҚҰЭ).

САСЫҚКӨЕК з а т. з о о л. <лат. urupa erops> *Төбесінде айдары бар, тұмсығы ұзын, сары шұбар жыл құсы; бөбісек.* Бұл өңірге азық іздеп қарлығаштар, *с а с ы қ көектер*, торғайдың бірнеше түрлері келеді (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.). Ағаштарға мысықторғайлар, кара- торғайлар, тағанақтар, көкқарғалар, *с а с ы қ кө- к е к* мекендейді (Б.Мұханов., Қазақст. өсімдік.).

САСЫҚКҮЗЕН з а т. з о о л. *Күзеннің жүні сарғылт, қылшығы қызыл қоңыр, денесінен са-*

сық иіс шығып тұратын түрі; дала күзені. Тәу-кенің де қанжығасы құр емес: қақпан басып, бір қарсақ, қазып екі ақ тиін, бір *с а с ы қ қ ұ з е н* алған (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Соңғы кезде қонысымыздың айналасын *с а с ы қ қ ұ з е н д е р* торлайтын болып жүр (А.Сатаев, Дала.). Бұл аймақта сүт қоректі жануарлардан үйір-үйірімен жортып жүрген бөкендерді, некен-саяқ қарақұйрықты, борсықты, *с а с ы қ қ ұ з е н д і*, ал қамыс арасынан жабайы қабанды да көресіз («Қаз. әйелдері»). Жаздағы құны қарамор, Өңкей асыл пернелім. Балалар бақ-балапан, *С а с ы қ қ ұ з е н*, сартышқан, Ор қоян олжа теңдерім (Қозы Көрпеш.).

САСЫҚКҮЗЕНШЕ ү с т. *Сасық күзенге ұқсап.*

Сасықкүзенше шақылдады. б е й н. ж а ғ ы м с ы з. *Айқайлады, қатты дауыспен зекірді.* Сербов *с а с ы қ қ ұ з е н ш е* *ш а қ ы л д а п*, зекіп, кекетіп, большевиктерді қатарлап жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.).

САСЫҚҚАРА з а т. ж е р ғ. *Өзен жағасында, су бойында өсетін ағаш. С а с ы қ қ а р а* тек отынға ғана жарайды (Экспед.матер.).

САСЫҚҚОҢЫЗ з а т. з о о л. <лат. blaps halophila> *Дене тұрқы 17–23 мм, қара түсті қауіптенген кезде сасық иіс шығаратын қоңыз. С а с ы қ қ о ң ы з* Жамбыл және Алматы облыстарының тау бөктеріндегі аудандарында тараған (Ж.Лұқпанов, Химия.). *С а с ы қ қ о ң ы з д ы ң* бір ерекшелігі қауіп сезсе, денесінің арт жағын жоғары қарай тік көтеріп, жағымсыз иіс шығарады (ҚСЭ).

САСЫҚҚУРАЙ з а т. ө с. 1. <лат. dorema> *Шатыршагүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін эфемероидті өсімдіктер. Сасыққурайдың тамырлары жуан, тамыр мойнын құраған жапырақтар жауып жатады, гүлдері өте ұсақ, қосжынысты, ақ немесе сары түсті (ҚҰЭ). Ішінде укорғасын, меңдуана, қырықбуын, тамыр дәрі, с а с ы қ қ у р а й, сүттіген, убалдырған, тағы басқа улы шөп аралас өскен жерге мал жаюға болмайды (Ә.Әбішев, Мал санитары.). 2. Далалы жерлерде өсетін гүлі ақ, шатырша, жағымсыз иіс бар құрай. Әлдеқайдан адыраспан мен с а с ы қ қ у р а й д ы ң* иісі келеді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Қаратау сасыққурайы ө с. <лат. dorema karataeviense> *Шатыршагүлділер тұқымдасына жататын, сирек кездесетін көпжылдық шөптесін эфемероидті өсімдік. Қ а р а т а у с а с ы қ қ у р а й ы* өте сирек кездесетін эндемикті өсімдік ретінде Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

Құмдық сасыққурай ө с. <лат. dorema sabulosum> *Шатыршагүлділер тұқымдасына жататын, құмды жерлерде өсетін көпжылдық шөптесін эфемероидті өсімдік. Қазақстанда шөл және шөлейтті, алыс тау беткейлеріндегі қорымтасты жерлерде, әсіресе, Қаратаудың солтүстік-шығысындағы сілемдерінде өсетін екі түрі: Қаратау сасыққурай және қ ұ м д ы қ с а с ы қ қ у р а й* бар (ҚҰЭ).

САСЫҚМЕНДУАНА з а т. ө с. <лат. datura> *Алқа тұқымдасына жататын дәрі-дәрмек ретінде көп қолданылатын, гүлі күлгін сары түсті біржылдық шөптесін, кейде бұта улы өсімдік, меңдуананың бас айналдыратын өткір иісті түрі. Мұның ішінде өте көп тарағаны – бау-бақшада, үйдің төңірегінде, өзен бойында, далада өсетін кәдімгі қара меңдуана мен с а с ы қ м е н д у а н а* (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *Сасықмеңдуана* *н ы ң* гүлдері ірі, қысқа сағақты, өркенге бір-бірден орналасады (ҚҰЭ).

Кәдімгі сасықмеңдуана. ө с. <лат. datura stramonium> Қазақстанның барлық аймақтарында кездесетін түрі – *кәдімгі сасықмеңдуана* (ҚҰЭ).

САСЫҚТАБАН з а т. в е т. *Жылқының тұяғы іріңдеп, сасып кететін ауру. С а с ы қ т а б а н* *е н* ауырған аттың табанын ойып тастап, тұяқтарын тарамдап жонып, мүйіз тұяқпен тағалап бірнеше жұма шалшық көгалға арқандап қоятын (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Жылқы ақбас, қутұяқ, *с а с ы қ т а б а н* сияқты ауруларға жиі ұшырайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

САСЫҚТАУ с ы н. *Аздап сасыған, иістенген. Үйден ескі балшықтың иісі сияқты с а с ы қ т а у* жер иісі шығып тұр екен (С.Сейфуллин, Шығ.). Сыз. Тұз иіс шығады. *С а с ы қ т а у* (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

САСЫҚТЫҚ з а т. *Сасып кеткендік, иістенгендік.*

САСЫҚШӨП з а т. ө с. <лат. leonurus> *Кішірек қызғылт гүлі бар, еріндігүлділер тұқымдасына жататын екі не көпжылдық шөптесін өсімдіктер. С а с ы қ ш ө п т і* бау-бақшалардан, огородтардан, даладан жиі кездестіруге болады. Біздің елімізде бұл өсімдік барлық жерде өседі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *С а с ы қ ш ө п* Ресейдің еуропалық бөлігінде, Орта Азияда, Батыс Сібірде өсетін кішірек қызыл гүлі бар, көпжылдық шөптектес жабайы өсімдік. Жүрек ауырғанда 6 грамнан 200 грамм суға қайнатып, тұндырмасын немесе сығындысын күніне үш рет 25–30 тамшыдан ішеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.) *С а с ы қ ш ө п т і ң* Еуразияның қоңыржай белдемінде 15 түрі өседі. Бұлар тау баурайында,

өзен жағалауында, жол жиегінде, бұталардың арасында өседі (ҚҰЭ). *С а с ы қ ш ө п т і ң* гүлінен ара бал жинайды (ҚҰЭ)

Бозғылт сасықшөп. ө. с. <лат. leonurus in-canus> *Еріндігүлділер тұқымдасына жататын екі не көпжылдық шөптесін өсімдіктердің бір түрі.*

Жасыл сасықшөп. ө. с. <лат. leonurus glau-cescens> *Кішірек қызғылт гүлі бар, еріндігүлділер тұқымдасына жататын екі не көпжылдық шөптесін өсімдіктердің түрі.* Қазақстанда Тобыл–Есіл, Балқаш–Алакөл алқабында, Теріскей Алатауларында т.б. кездесетін 4 түрі бар: *ж а с ы л с а с ы қ ш ө п*, Түркістан сасықшөбі, қабықшалы сасықшөп және бозғылт сасықшөп (ҚҰЭ).

Қабықшалы сасықшөп. ө. с. <лат. leonurus panzerioides> *Еріндігүлділер тұқымдасына жататын екі не көпжылдық шөптесін өсімдіктердің түрі.*

Түркістан сасықшөбі. ө. с. <лат. leonurus tur-kestanicus> *Еріндігүлділер тұқымдасына жата-тын екі не көпжылдық шөптесін өсімдіктердің бір түрі.*

САСЫҚШЫТЫР з а т. ө. с. *Шытырдың мал азығына жарамсыз, иісі жағымсыз түрі.* Мына қой *с а с ы қ ш ы т ы р* жеген бе, іші кеуіп кетіпті ғой (Әкспед. мат.).

САСЫҢҚЫРА¹= е т. *Не істерін білмеу, абыр-жу, сасқалақтау.* Тани алмай тұрғаныма ұялып, *с а с ы ң қ ы р а п* қалғандай қалпым бар (Ө. Тұрманжанов, Адам.). Бижамал қапелімде не дерін білмей *с а с ы ң қ ы р а п* қалды (Б. Тоғысбаев, Алдыңғы.).

САСЫҢҚЫРА²= е т. *Аздап сасу, иістенің кіреу.* Кебежедегі ет *с а с ы ң қ ы р а п* қалыпты (Ауызекі).

САСЫҢҚЫРАУ¹ *Сасыңқыра етістігінің қимыл атауы; абыржыңқырау.*

САСЫҢҚЫРАУ² *Сасыңқыра етістігінің қимыл атауы; иісі шығыңқырап кету.*

САСЫП-ПЫС= е т. **1.** *Асығып-сасу, сасып-абдыру.* Сазамбай *с а с ы п-п ы с ы п* есіктен зорға сияды (Ж. Аймауытов, Шығ.). Кеше ғана аюдай ақырған сабаздың *с а с ы п-п ы с ы п* зытып келген түрі бар (Р. Нұрғалиев, Трагедия.). **2.** *Мұрнына су жетпеу, мұрнынан шанышылу.* Масқара болғанда, біздің министрліктің бір адамы жолықса, *с а с ы п-п ы с ы п* жүргенімізді көріп, күлкі етеді ғой («Қаз. әдеб.»).

САСЫП-САБДЫРА= е т. **1.** *Не істерін білмей абыржу, абдырып қалу.* Көп алдына шықпаған әйел *с а с ы п-с а б д ы р а п* қалды (Ә. Қалмырзаев, Ар). **2.** *Асығып-сасу, асыққаннан есі шығып кету.* Алқынып-жұлқынып, *с а с ы п-с а б*

д ы р а п ол шеттегі бір теректі құшақтай алды (Б. Тұрсынбаев, Айнымас.).

САСЫП-САЛБЫРА= е т. *Не істерін білмей, абыржу, абдырау, асып-сасу.* *С а с ы п-с а л б ы р а п* жайымызды айта бастадық (Б. Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

САСЫР з а т. **1.** ө. с. *Дәмі ашқылтым, әсіресе түйе сүйсініп жейтін, ащыот, малазықтық өсімдік, тікенді сораң.* Кейде шок-шок *с а с ы р*, түйе-қарын, тікенді үлкен сораңдар кездеседі (Ә. Әзиев, Жез тау.). Сығыса өскен жоңышқа, қияқ, бетеге, бидайық, ыраң, *с а с ы р*, шайшөп секілді алуан түрлі шөптерден өзге Ешкіліде не болушы еді (Ғ. Орманов, Жүрек). Түйе азықты онша талғамайды. *С а с ы р*, жантақ сияқты ашқылтым, тұзды өсімдіктерді жақсы көреді (Ә. Қарағұлов, Шоқине). Желкілдер таулы жерге біткен *с а с ы р*, Атыңды кері бұр да таудан асыр. Іздеген қыраныңнан безетіндей Не дедім саған сонша көңілің тасыр (Қара өлең). *С а с ы р* қоймалжың тұз сияқты удай ащы өсімдік (С. Мұқанов, Қазақ қауымы.). Тұрған отты саршөп бар, Балықкөз, *с а с ы р*, сұршөп бар. Қазандай мен сүтқурай Мал азығы өршөп бар (К. Әзірбаев, Танд. шығ.). **2.** б и о л. <лат. ferula> *Шатыргүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық, малазықтық, дәрілік, балды шөптесін өсімдіктер туысы. С а с ы р д ы ң* сабағы биік – 30–90 (200) см, жуан, жапырағы қауырсын тәрізді. Гүлі сары, ақшыл сары, қос жынысты, гүлшоғыры шатырлана топтанған. Қазақстанда 48 түрі кездеседі, оның 20-сы төлтүрлер (Қаз. тілі термин. Биология). *С а с ы р д ы ң* биіктігі екі метрдей, сабағы жуан, сары гүлді, сасық иісті қурай (Ботаника).

Орамалы сасыр ө. с. <лат. ferula involukrata> *Шатыргүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктің эндемик түрі.*

Сасық сасыр. ө. с. <лат. ferula foetida> *Шатыргүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық, малазықтық, дәрілік, балды шөптесін өсімдік түрі.* Көпшілік түрлерінің, мысалы, *с а с ы қ с а с ы р*, шайыр сасырдың құрамында шайыр көп (ҚҰЭ)

Сасыр бас. с ө й л. *Сасық, ақымақ, қуыс қурай (құдайсыз).* Орысқа да күлуші еді: «ауылды көрсе, шапқан, жаман *с а с ы р б а с* орыс» деп (Абай, Тол. жин.).

Сиыр сасыр. ө. с. *Сасырдың өте биік болып өсетін түрі. С и ы р с а с ы р д ы ң* биіктігі кісі бойындай. Екі жағымыз сап-сары орман іспеттес (М. Иманбаев, Сұлу).

Сүмбіл сасыр. ө. с. <лат. ferula moschata> *Шатыргүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық, малазықтық, дәрілік, балды шөптесін өсім-*

діктің эфирлі түрі. *С ұ м б і л с а с ы р д ы ң* тұқымының құрамында жұпар иіс шығаратын эфир майы болады, оны парфюмериялық өнімдер жасауда пайдаланады (ҚҰЭ).

Таукұм сасыры. ө.с. <лат. ferula taukumica> *Шатыргүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктің эндемик түрі.*

Тегіс сасыр. ө.с. <лат. ferula glaberrima> *Шатыргүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық, малазықтық, дәрілік, балды шөптесін өсімдіктің эндемик түрі. Жеті түрі, соның ішінде тегіс сасыр, Іле сасыры, орамалы сасыр және Таукұм сасыры Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).*

Шайыр сасыр. ө.с. <лат. ferula schair> *Шатыргүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық, малазықтық, дәрілік, балды шөптесін өсімдіктің шайырлы түрі. Сасық сасыр мен шайыр сасыр эфир, камедь түзетін өсімдіктер, сондықтан оларды дәрі жасау үшін қолданады (ҚҰЭ).*

Іле сасыры. ө.с. <лат. ferula iliensis> *Шатыргүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктің эндемик түрі. Жеті түрі, соның ішінде тегіс сасыр, Іле сасыры, орамалы сасыр және Таукұм сасыры Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).*

САСЫРЛЫ с.ы.н. *Сасыр қалың өскен, сасыры бар. Бұлар біраздан соң сасырлы адырға ілікті (К.Бокасов, Әке.). Шалқайып жатты кең дала Сарала гүлді сасырлы. Жүредік біз көп бала Думанмен салып асырды (Д.Берсүгірова, Шипагер).*

САСЫРШӨП з.а.т. ө.с. <лат. peucedanum> *Шатыршагүлдер тұқымдасына жататын биіктігі 50–80 сантиметр, маусым-шілде айларында гүлдеп, жемісі шілде-тамызда пісетін көпжылдық шөптесін өсімдік. Дәрілік шикізат үшін сасыршөптің тамырын күз немес көктем айларында қазып, жуып дайындайды (Қазақст. дәрілік өсімд.). Халық арасында сасыршөп тамырымен қояншық, жөтелді, бас ауырғанды емдейді және несеп айдағыш дәрі ретінде қолданады (Қазақст. дәрілік өсімд.).*

Байкал сасыршөбі. ө.с. <лат. peucedanum baicalense> *Шатыршагүлдер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік, сасыршөптің бір түрі. Қазақстанда далалық жерлерде, шалғындарда және қайың, қарағайлы ормандар арасында өсетін үш түрі: Мориссон сасыршөбі, Любименко сасыршөбі және Байкал сасыршөбі бар (ҚҰЭ)*

САСЫТ = е.т. **1.** *Борсыту, шіріту, иістендіру.* Қойдың етін бірер жегеннен қалғанын сасытып аламыз, сонда да қой союды доғармаймыз

(С.Мұқанов, Есею жыл.). **2.** *Жағымсыз иіске алғызу, мүккіту.* – Ойпырай, бәйбіше-ай, кісі аяғымен қапталдастырмай мынау қозы-лақ, бұзау арам тамақтарды қораға байла дегенім қайда?! Үй ішін қи сасытып (Қ.Ысқақов, Тұйық). Ендеше көбінен қалмай сен де аузыңды сасыта бер деп пе? (Абай, Тол. жин.).

Қан сасытты. *Қанын судай ағызды, қырды, жойды. Күні кеше ғана ауылымызды қан сасытып кеткен бүлікші бай-қулақтар зұлымдығы тап жауларының соңғы шабуылы емес (Р.Райымқұлов, Болат.). – Бабаңның жер дүниені қан сасытқанын мақтан тұттың, мен болсам ұяттың отына өртенер едім (О.Бөкеев, Мұзтау).*

Құлағын [құлақты] сасытты. *Көп сөйлеп, жалқытырды, мезіетті.* – Қойшы, жұрттың бәрі Жазекеңнің құлағын сасытып болды (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Ол бригадирдің біраз құлағын сасытып, басқа елді де әуре етеді (К.Қазыбаев, Ызғар).

САСЫТУ *Сасыт етістігінің қимыл атауы.*

САТ¹ з.а.т. *Араб әліпбиіндегі с әрпінің атауы. Са т – сабырым қалмады, мен не әйлейін (Абай, Тол. жин.).*

САТ² = е.т. **1.** *Затты ақшаға, құнын төлеткізін беру, өткізу.* Шамасы келгендер базарға ет, май, тірі қой апарып сатады (Б.Сокпақбаев, Қайда. Гауһар). Бергенге – жұмақ, Бермесе – дозақ, Деп үйретер халыққа. Жұмақтың кілтін, Алланың мүлкін Арендаға алып па? Молда сат сатынға, Ол – Алла емес, сиынба! (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Сені Түркістанға мал айдайды деп естідім. Сауын сиырымызды бұзауымен сатып берсейші (Д.Досжанов, Зауал). **2.** а.у.ы.с. жағымсыз. *Ауыстыру, айырбастау.* Жасқа сатпа әкенді Ақылы кашқан көрі деп. Ажалдан алып қалмайды, Апиын ішпе дәрі деп. Қолға берме күмісті, Алтынға ұқсас сары деп (Қабан жырау// Алтын қазық). Ұятың мен арыңды малға сатып, Ұятсызда иман жоқ түпке жетер (Абай, Тол. жин.). Жүз мың теңге келсе де, Махаббатын сатпаған (Абай, Тол. жин.). Басқа атаққа бұл сөзін Сатпа с едім өмірде. Емеспін асқақ мен өзім, Риза болып көңілге (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Шұғбан, мұнданеге жаттың жайға, Сабақты сатқаның ба ет пен шайға (Үш ғасыр.). **3.** а.у.ы.с. *Қидау, бұлдау.* Би мен болыс алады күшін сатып, мен қазақтан кегінді әперем деп (Абай, Тол. жин.). – О не дегенің, жақсылығымды сатам ба (Ү.Уайдин, Ендігісі). Өткен қыста қатынаған біреуден ағайындығын, таныстығын сатып: «келіп, қыр көрсетіп кетсін» депті (Ә.Нәбиев, Шолпан). Дос болса алға тартсын ақ-әділін, Сатпасын қолдың ұшың, ағалығың. Бес

тиын бақырдай бір қайырып алған, Бермесін қарыз қылып баға-пұлын (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

4. а у ы с. Өз пайдасы үшін, біреуге опасыздық, сатқындық істеу. Өз құлқыны үшін кімді болса да *с а т ы п* кете беретін жігіт (Б.Майлин, Шығ.). Өзіне пайда түсетін жерге әкесі болса да *с а т ы п* жібереді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). – Иә, сені! Елін, жерін, бауырлас туғандарын *с а т қ а н* сен секілді қанішерді өз қолыммен бауыздасам, бұл жалғаннан армансызбын (І.Есенберлин, Қаһар).

5. Сыртынан жамандау, сөз айту, өзін жақсы көрсету үшін көзі жоқта біреудің беделін түсіру. Қу, сұмболдеп, «пәленшенің баласы сені сыртыңнан *с а т ы п* кетеді» деп тірі жанға сендірмей жатмінез қылып, осы ма берген тәлімің? (Абай, Тол. жин.). Жалбарынып күн көріп, Жақынын *с а т ы п*, жөн көріп, Қалтаң-құлтаң амалдар (Абай, Тол. жин.). **6. а у ы с. Аз-аздап, үнемдеп пайдалану, қимай-қимай беру.** Шайған жалғыз малтаның, *С а т қ а н* да суы ас болмай, Бұзбай құлан пісірмей (Махамбет, Өлеңд.). Мына майды *с а т ы п* берген бе, аз ғой (Ауызекі).

Абыройын сатты. а) *Беделін түсірді, абыройын ысырып қойды.* Қараның, қожа түгіл, қариясы да Домбыра көреді ұят топта тартпақ. Ойласаң, өз ойыңа ауыр шығар, Тон түгіл, төмен үшін *а б ы р о й с а т п а қ* (Айтыс). ә) *Ұяттан безді, арсыздыққа барды.* Көшеде *а б ы р о й ы н с а т ы п*, саудалап жүрген қыздардың ішінде қаракөздерді көрмесем екен деп тұрдым («Жас Алаш»).

Арын [ар-иманын] сатты. *Арсыздыққа салынды, адамшылығынан айырылды, ұятқа қарамады.* «Мен байимын, Әлимағамбеттей боламын деп айта алмаймын, *а р ы н с а т ы п*, жұрттың көз жасына қалып, мал жиған байлығы құрысын!» – деп отыратын (Ә.Әлішев, Батыр.). Жок, тіпті қойғысы кеп бұған нүкте, Кей азғын *а р ы н с а т т ы* жуан итке. Мәдиді қиып құзғын құлқынына Ұры деп жүрді ұялмай куәлікке (С.Ләмбеков, Қарқаралы.). Екі сөзді шерменде *а р ы н с а т қ а н*. Адамдарды араз ғып шағыстырып, Аузы ептілер арадан пайда тапқан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Атын [атағын] сатты. *Біреуді арқа тұтты, соның атағымен күн көрді; атағына сүйеніп күн көрді.* Ағабек наркомда істейтін ағасын арқа тұтып, соның *а т ы н с а т ы п*, айбаттанып жүретін (О.Сәрсенбаев, Сағым). Молда көп, молда деген *а т ы н с а т қ а н*, Бас алмай өтірік соққан шарияттан. Өзі хат білмесе де «оқуы» көп, Бас айналған мылжыңнан діңкең қатқан (С.Торайғыров, Шығ. жин.).

Беделін сатты. *Атағын, даңқын, қадірін бұлдады.* – Біз бұрынғы болыстардың әйелдеріне ұқсап, кейде күйеулеріміздің беделін сатамыз (Ә.Әбішев, Ғаламат). Арақ сұрап ішкіштер, *Б е д е л і н с а т ы п*, тақымдар, Әнші тауып ортаға, Езуді жимай сақылдар (Д.Еркімбеков, Шаншу).

Бірін-бірі сатты. *Алауыз болды, береке-бірлігінен айырылды, ынтымағы бұзылды.* Үріп салған қу қарын, Дарияға батпайды. Түбі туыс байтақ ел *Б і р і н - б і р і с а т п а й д ы* (Базар жырау, Шығ.).

Досын сатты. *Досын басқаға айырбастап кетті; жау қолына берді.* Алды-артын ойламай Ер азамат сасар ма? Асыл туған атадан *Д о с ы н* жауға *с а т а р* ма? (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Дүнияға сатты. *Дүниелік нәрселерге, ақшаға, малға, затқа айырбастады.* Жан серігі Бөртеңі *Д ү н и я ғ а* неге *с а т а д ы*? Тірі болса Еспембет, Алыстан тілеп тоятты, Түзден дәмді татады (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Дінін сатты. а) *Діннен безінді, дінін, Құдайын ұмытты.* Сатпаймын, *с а т қ а н* емен *д і н і м* ді мен, Өлмейтін, өшпейтұғын күнім білем. Таппайтын күнде тыным, түнде тыным. Мұсылман Мұхаммедтің үмбетімін (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Басқа дінге кірді.* Ақша береді деп секталарға кіріп, күнелтіп жүргендер хақ *д і н і н с а т ы п* күнөға қалып жатыр («Жас Алаш»).

Елін [Отанын] сатпады. *Елін жауға қолдан бермеді, елінің тыныштығы үшін жанын қиюға барды; елінің жауына жағынбады.* Алты малта ас қылып, Белін шешіп жатпастай; Айбарын оның сұрасаң, Сырт дұшпаны батпастай; Беріктігін сұрасаң, *Е л і н* жауға *с а т п а с т а й* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ер жігітке қасиет – *О т а н ы н* жауға *с а т п а ғ а н*. Жалынып жауға жалбандап, Жаудың дәмін татпаған (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Еңбегін сатты. *Еңбегімен күн көрді, жалдан-ды.* Далада бұрын кім бар еді? Аяздай қысқан алпауыт, Аузы қарыс сұм бар еді. Кетпені қолдан түспеген. *Е ң б е г і н с а т қ а н* құл бар еді (Ү.Кәрібаев, Танд. шығ.). Бай-тұрған жылқы баққалы, *Е ң б е г і н* байға *с а т қ а л ы*, Дәл жиырма бес жыл болды. Үйде бір күн жатпады (Ғ.Малдыбаев, Балға-орақ).

Ер намысын сатпады. п о э т. *Намысын қолдан бермеді, намысын аяққа таптатпады.* Екі-талай күндерде *Е р н а м ы с ы н с а т п а ғ а н*. Ерте тұрып, кеш жатқан, Кірпік ілмей таңдарда, Ие болып мал-жанға Ел сенімін ақтаған (Жамбыл, Шығ.).

Жанын сатты. жа ғы м сы з. а) *Бір нәрсеңің жолында жанын пидә қылды, өмірін аямады, жанынан жоғары қойды.* Қоғабай ит дегенде жа-
н ы н с а т а т ы н қудың өзі (Т.Тілеуханов, Өмір.). Жем тастаса жау егер, *Жанын сатар* саудагер. Қоян жүрек қорқақтар Оқ тимей-ақ, сауда өлер (С.Мәуленов, Таңд. шығ.). ө) *Аш-көзденді.* Мал десе, *жа н ы н с а т а р* әкем жарлы, Бола ма малды көрсе, кедей арлы? Шерімді ішімдегі тоқтатайын, Өтіпті менен ұрын талай зарлы (Ә.Найманбаев, Шығ.). Досың жоқ, дұшпаның жоқ, тыныш жатасың, Мал үшін аш қатасың, *жа н с а т а с ы ң*. Әкесі аштан өлген кісідей-ақ Неткен жұрт мал өлтірген жеті атасын (Абай, Тол. жин.).

Көзін сатты. а) *Біреуге телмірді, тіленді.* – Біреудің үйіне барып, бір шәйнек суына телміріп *кө з і ң ді с а т ы п* отырасың ба? (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). *Кө з і н с а т ы п* жеген нан Кентеледі өңешке. Терін сатып жеген нан Балдан төтті емес пе? (М.Әлімбаев, Таңд. өлең.). ө) *Көзін сүзді, ұрлана қарады.* Кигендей торғын шапан, жасыл жібек Қадалып қарағандар *кө з і н с а т қ а н*. Жігіттің көзін тескен қыз секілді Жамылып атлас шәйы, түйме таққан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қызын сатты. *Қызын ақша, зат, байлық үшін күйеуге берді.* Қабырға қаңсуменен көп жыл жатты, Бидайға бір қап кедей *қы з ы н с а т т ы*. Ақтабан шұбырындыдай ашаршылық Халықтың қамсызына қатты батты (О.Шипин, Дастан.).

Малға сатты. а) *Қалыңмалына қызығып, қызын күйеуге берді.* Асауға мінемін деп құлай-құлай, Аулыңа жеттім әрең сұрай-сұрай. Бар ма екен қыздан сорлы бұл жалғанда Кетеді *м ал ға с а т са* жылай-жылай (Қара өлең). Жынысын *м ал ға с а т қ а н* малғұн мінез, Осының, есің болса, обалын сез. Нанбасаң, аят сөзін абайлаңдар, Сауданың бәрі харам, көрмесе көз (Ә.Найманбаев, Шығ.). ө) *Малға, ақшаға айырбастады.* Басы таз жас баланың ірің аққан, Құлдардан күні қараң *м ал ға с а т қ а н*. Жаққаны жарасына қайнатқан құрт, Секілді тері илеуі иге жаққан (О.Шипин, Дастан.).

Сақалын сатты. *Жасы ұлкендігін желеу қылды, бұлдады.* Бақпен асқан патшадан, Мимен асқан қара артық. *С а қ а л ы н с а т қ а н* көріден Еңбегін сатқан бала артық (Абай, Таңд. жин.). Үлкеннің жолын Кескестеп, кіші қимаған, Шабыста атты, Намыста ерді қинаған. *С а қ а л ы н с а т п а й* кеп көргенге жүгінсе, Тәлімі бардан Мәлімі мол деп түй, балам (К.Салықов, Жезкиік).

Сатып алды. а) *Сатуға қарама-қарсы әрекет жасады, құнын төлеп, иеленді.* Қазақ диаспорасының өкіліне Қазақстанда өз атына орнықты мүлік *с а т ы п а л у* құқы тисе жөн сияқты («Қаз. әдеб.»). Қазақ ішінде тамыр дәріні саудагерлерден *с а т ы п а л а д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). ө) *Пара беріп, істі өз пайдасына шешті.* Бәрін де ол пристав жаттап алды. Басшыларын қағазға хаттап алды. Аттандырып бұл елге солдаттарын, Басты-басты кісіні *с а т ы п а л д ы* (Жамбыл, Таңд. жин.). б) *Оңай жолмен иеленді.* Осы күні бәрі сатылады. Ғылыми атақты да *с а т ы п а л ы п* жатыр. Қиналып уақыттыңды кітапханаларда өткізбей-ақ қой («Жас Алаш»). в) *Қызды қалыңмалын төлеп алды.* – Қазақта *с а т ы п а л м а ғ а н* қатын бар деп естіген емеспін! – деді біздің болашақ жарымыз. – Шырағым, күйеужан, білгің келсе, қазақта саудагер деген арамси-рақ шыққанша бір қыз сатылған емес! Қазақтың қалыңмал деп аталатын жасау деп беретінімен түп-түгел қайтарылып отырады. Оның шын аты екі жақтың да балаларына бөліп шығарған еншісі болатын. Ауылында бір есі дұрыс ақсақалың болса, өуелі содан сұрап келіп айтыс менімен! – деді Айжидек (Ф.Мүсірепов, Шығ.). Баймағамбет сөйледі: – Өйдеп таспа, батырым! Зылиқа – менің мал беріп *С а т ы п а л ғ а н* қатыным (О.Шипин, Дастан.).

Сатып алу. а) *Сатуға қарама-қарсы әрекет жасау, құнын төлеп, иелену.* ө) *Пара беріп немесе басқа да құлық амалын тауып, істі өз пайдасына шешу.* б) *Оңай жолмен иелену.* Қызын беріп, хандықты *с а т ы п а л у* – сұлтандарға ұнасымды іс емес қой (І.Есенберлин, Қаһар).

Сатып алушы бағасы. э к о н. *Белгілі бір сәтте бағалы қағаз үшін кез келген адам төлеуге әзір ең көп баға* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сатып алушы. э к о н. *Сауда-тауар қатынасында тауарды немесе қандай да бір қызмет түрін құнын төлеп иеленуші жақ.* *С а т ы п а л у ш ы* рыногы – рыноктағы жағдай; мұнда тауарды өндірушілер мен сатушылардың ұсынымы қолданыстағы баға бойынша оған деген сұранымнан асып түседі, соның салдарынан баға төмендейді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сатып алушылық. э к о н. *Сатып алушының сатылатын тауарды немесе қызмет түрін иеленушілік қабілеті.* *С а т ы п а л у ш ы л ы қ* қабілеттің барабарлығы – екі валютаның тауарлар мен қызметтердің белгілі бір жиынына қатысты сатып алушылық қабілеті бойынша арасалмағы; әдетте, ол рыноктық валюта бағамымен үйлеспейді.

Сөзін сатты. *Сөзін бұлдады, жарамсақтанды.* Жұрттың бәрі *сөз с а т қ а н*, Сатып алып не керек? Екісөзді тәңрі атқан, Шыр айналған дөңгелек (Абай, Тол. жин.).

Терін сатты. *Еңбегін сатты.* Пайда деп, мал деп туар ендігі жас, еңбекпен *те р і н с а т ы п* түзден жимас, Алса қоймас, араны тағы тоймас (Абай, Тол. жин.).

Інжуді сумоншаққа сатты. *а у ы с. Пайдалы, жақсы, игі, құнды нәрсені пайдасыз, жаман, зиянды, құнсыз нәрсеге айырбастады.* Айырбастау. Пайдасыз дау, өсек пен қулық, сұмдық, Бұл сөздерді келеді жаттағымыз. Ұйқы, еріншек, надандық, маскүнемдік, *і н ж у д і с у м о н ш а қ қ а с а т п а ғ ы м ы з* (Ә.Найманбаев, Шығ.)

САТАЛ *с ы н. Сатпақ, кір, лас.* Парторг Женя Антонов дөңес көзілдірігін мұрнының үстіне қайдай түсіп, біраз қарап тұрды да, жылдам еңкейіп, *с а т а л* сары қағазды топырақ пен тастың арасынан жұлып алды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Он жыл оқытқан шәкірті жатыпішер жалқау, *с а т а л* костюмді салақ боп шықса, ұстаздың іші аши ма, жоқ па («Білім және еңбек»).

САТАЛА¹ = *е т. Сатал-сатал ету, ластау, былғау.* Ауылдың азуы керекарыс төбеттері борбайын *с а т а л а п*, қақсылап қашқанда, қара тазы тайсалмай барып, көкжалдың алқымынан алып жыққан (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы).

САТАЛА² *с ы н. с ө й л. Сатал, сатпақ.* Сары аласы кетпесе де, *с а т а л а с ы* жібіген кеселерді қара шолақ майлықпен сықыр-сықыр сүртті (І.Жансүгіров, Шығ.). Бай жылады, жүлқынды, *С а т а л а* сауыс сақалды Қосшыға қоқаң жазылды, Қоғам болды, соқа алды (І.Жансүгіров, Шығ.). Ішкендей тұзсыз атала Борбайлары *с а т а л а*, Бөрінің іші өтіп жүр Қайсыбірін емдерсің? (Дулат Бабағайұлы, Замана.).

САТАЛАН = *е т. Сатал-сатал етілу, саталақ жағылу.* Ақпимасының қоныштары *с а т а л а н ы п*, аязсыған киімі суық ызғар төгеді (Қ.Оразалин, Ақ жазық).

САТАЛАНУ *Саталан етістігінің қимыл атауы.*

САТАЛА-САТАЛА *с ы н. с ө й л. Сатал-сатал.* Тапқан балаларының үсті-бастары *с а т а л а* боп жүргені. Ел түгіл өзін сүйсініп сүйе алмайсың (Н.Қазыбеков, Шалғайда). Қызының көйлегі балмұздақтан *с а т а л а - с а т а л а* боп қалған екен, кейіп, беторамалмен ысқылады (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

САТАЛАУ *Сатала етістігінің қимыл атауы.*

САТАЛДА = *е т. Сатпақтау, былғау, ластау.* Көк қантты да шайға малып сары *с а т а л д а* -

м а й, шекелетіп қана қырт-қырт тістейді (А.Сүлейменов, Бесін).

САТАЛДАУ *Саталда етістігінің қимыл атауы.*

САТАЛ-САТАЛ *с ы н. Кір-қожалақ, сауыс-сауыс.* Жол-жөнекей *с а т а л - с а т а л* бетін жеңімен сүртіп те үлгерді (С.Сарғасқиев, Көңілді бала.). Киімі *с а т а л - с а т а л*, тырнағы, сақал-шашы өсік (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Тек өз үлесін шашып-төгіп жеп отырған, бет-аузы *с а т а л - с а т а л*, Сейітжанның ғана пысылдағандыбысы шығады (М.Мағауин, Бір ата.).

САТАН *с ы н. Бөтен-сатан қос сөзінің екінші сыңары.* – Айтсам былай... Манап бөтен емес, *с а т а н* емес, әкемнен бірге туысқан адам (А.Әлсеров, Алыста.).

САТАРМАН *з а т. 1. Сатушы, дүкенші.* Есік аузындағы жолаушыларды түс-тұстан қаумалаған *с а т а р м а н д а р* бірінен-бірі озғындап ұсынады (Қ.Қазиев, Иманжапырақ). Қандай кедей жуық тауға бата алған – Көз тұнады анау сәнді қатардан. Қай жағына қарасаң да, жүлқынып, Екі иығын жұлып жеген *с а т а р м а н* (Қ.Жұмағалиев, Сақара). **2. э к о н.** *Қысқа мерзімді пайда алу үшін өзінің есебінен немесе қаржы органдарының есебінен бағалы қағаздарды сатып алушы немесе сатушы адам.* *С а т а р м а н* сондай-ақ, фирма немесе оның клиенттері үшін бағалы қағаздар сатып алу және сату жөніндегі тапсырмаларды орындаушы делдалдық фирмалардың қызметшілері (Қаз. тілі термин. Экономика).

САТЕЛЛИТ¹ [лат. saltelles] *з а т. г е о л. Басты интрузиялық шоғырдан тарамдалған шағын интрузиялық дене* (Қаз. тілі термин. Геология).

САТЕЛЛИТ² [лат. saltellites] *з а т. с а я с и. Ресми түрде тәуелсіз, бірақ іс жүзінде басқаларға тәуелді мемлекет.* Кеңестер Одағы *с а т е л л и т* елдерге де, социалистік бағыттағы елдерге де, ұлт-азаттық күрес пен коммунистік қозғалысқа да әрқилы әскери, әскери-техникалық және экономикалық көмек көрсетуге тиіс болды (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.).

САТИПА *з а т. ж е р г. Әйелдер киетін жеңі шолақ сырт киім; камзол.* Әр жорғаның үстінде бір қыз. Баста үкілі тақия, айналдыра жиегіне жалтырауықтар қадапты. Үсте шолақ жең *с а т и п а*, етегін екі елі сары зермен көмкеріп тастаған (М.Мырзақұлов, Өмір.).

САТИРА [лат. satira] *з а т. ә д е б. 1. Құбылысты, оқиғаны немесе кейіпкерді өткір сыңа алып, әжуаға айналдыратын көркемдік бейнелеу тәсілі және осы тәсілмен жазылған көркем шығарма.* Қазақ поэзиясына *с а т и р а* Абаймен кір-

ді. Абай сатирасының түп ізі Салтыков, Некрасовқа қабысып жатады (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). *Сатира*, юмор жанрының қаншалық қымбат екенін дәлелдеп жатудың қажеті жоқ (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Өткен жылдың есебінде Қ.Сатыбалдиннің академиялық театрда қойылған «Қабаған ит» атты *сатирасы* да бар («Лен. жас»).
2. Әзіл-сықақ, күлкі, мысқыл, келеке; юмор. Салт ертегілерде күлкі, әжуа, сайқымазак, *сатира* көбінесе тап тартысының құралы есебінде қолданылады (М.Әуезов, Әр жыл.). Бұл соңғысы кейде халықтық *сатираға* айналады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Халық әдебиетіндегі «кішкене кейіпкерлерге» байланысты әңгіме-аңыздарда юмор да, *сатира* да бар («Қазақст. мект.»).

САТИРАЛЫ с ы н. *Сатира араласқан; күлкілі, мысқылды.* Мақал-мәтелдердің кез келгенінде юмор да, сатира да жоқ, ал *сатиралы* немесе юморлы рендері бар мақал-мәтелдерге езу тартпай қалмаймыз («Қазақст. мект.»).

САТИРАЛЫҚ с ы н. **1.** ә д е б. *Сатира жанрында жазылған.* Асқардың алғашқы жазған сатиралық өлеңдері 1929 жылы басылған «Күлкі сықақ өлеңдер» атты арнаулы жинағына кірді (С.Қирабаев, Октябрь.). Бұл өнер Ілиястың юмористік, *сатиралық* шығармаларынан айқын да мол аңғарылады (Ғ.Қабышев, Күлеміз.). **2.** *Әзіл-сықақ араласқан, күлкілі, әжуалы.* «Крокодил ауылды аралап жүр» деген *сатиралық* газет шығарамыз да, соған маскүнемдердің суретін саламыз (С.Мұратбеков, Көкорай.). Романның тіл шеберлігі, композициялық құрылысы, ондағы *сатиралық* элементтер өз алдына бір-бір үлкен мақаланы керек ететін жайлар (І.Омаров, Шабыт.).

САТИРАШЫ з а т. *Шығармасын сатира жанрында жазатын жазушы, сықақшы.* *Сатирашының* алға қойған мақсаты турасында қол жеткен табыстары да баршылық («Қаз. әдеб.»).

САТИРИК з а т. *Сатира жанрында еңбек етуші, сықақшы.* Сол уақытта-ақ мінегіш, мысқылшыл кішкене Абай болашақ үлкен *сатирик* Абайды танытқандай (М.Әуезов, Әр жыл.). Ол өткір *сатирик* болумен бірге аса терең, мөлдір, нәзік лирик те болды (С.Мәуленов, Жер нәрі). С.Донентаевтың бір ерекшелігі – ол *сатирик* ақын (XX ғ. қаз. ақын.).

САТҚАҚ з а т. **1.** м е д. *Асқынған іш өту ауруы; тышқақ, дизентерия.* Бір жағынан кебежедей болып ішін суға толса, екіншіден, күн өтіп кетсе, *сатқақ* болуың да ғажап емес! (С.Талжанов, Ұлдай.). – Бұл итке *сатқақ* келмеді.

Басқа дегені – «Бір елі ауызға екі елі қақпақ» дегені, – деп шешесі шырылдайды (О.Әубәкіров, Сүзеген сөз). **2.** қ а р а п. *Тышқақ деген мағынадағы ұрсу сөз.* Мұнан былай жаман *сатқақ* деп ұрыс қаныңды қоясың ба (С.Мұратбеков, Дос.). Сонда екі ағасы: – Сен *сатқақ*, түсіңді айтқын келмей тұрсың ғой, – деп, Құйымды сабап-сабап қуып жіберіпті (Қаз. ертег.).

Сатқақ келгір! қ а р ғ. *Тышқақ болып ауырғыр деген мағынадағы қарғыс.* – *Сатқақ келгір*, сатқақ болып ауырмайды екен («Лен. жас»).

Сатқақ ұрғандай. а) *Көзі кіртіген, азып-тозған, жүдеген.* Бірақ хал-күйім орнында тұрмағасын, оларына дұрыстап назар аудармадым ғой деймін, *сатқақ ұрғандай* кіржіп, қабағым ашылар болмады (К.Ахметбеков, Ақдала). Бірақ аз уақыттың ішінде *сатқақ ұрғандай* қатты жүдеп тұрды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бұрын топ-толық, қызыл шырайлы, қарақат көзді Кемшат қазір *сатқақ ұрғандай* арықтап, құп-қу шөлмектей болып қалыпты (М.Әуезов, Абай жолы.). ә) *Кір, лас, сатал-сатал.* Өкшесінен басыпсыз тұяқты, Үсті-басыңыз *сатқақ ұрғандай.* Қойғансыз ба ұятты (О.Әубәкіров, Жасыр.).

САТҚАҚ-САТҚАҚ с ы н. с ө й л. *Сатал-сатал.* – *Сатқақ-сатқақ* жексұрын плащты кимеймін, киім тауып беріңдер, – деймін ағаларыма (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

САТҚЫЗ– е т. *Затты ақшаға өткіздіру, құнын төлетіп алғызу.* Ол Шиелі фермасындағы жегжаттарының жетектеткен жылқыларын апыл-құпыл тоғыз мыңға *сатқызыпты* (С.Төлешев, Түрлі. бас.). Адамның не көліктің реті келмей, *сатқызыпты* нәрсесін біреуге қосып жібереді (С.Шаринов, Шығ.). Ал келген малды топтап жинап алып алысқа ұзатып: орыс ішіне немесе басқа дуанға апарып *сатқызып* өткізіп отыру тәсілі де шықты (М.Әуезов, Қараш.).

САТҚЫЗУ *Сатқыз етістігінің қымыл атауы.*

САТҚЫН с ы н. *Өзіне қымбат асыл құндылықтарды, өзін жақсы көретін адамдарын, т.с. дүниеге, жеке мүддесіне т.б. бола айырбастан кететін опасыз, арсыз.* Опасыз, *сатқы* н кіл сымпыс, Кешегі достық, бүгін жау, Жаңылса жағын – жалт бұрыс, Тұрақсыз дүние – зырылдау (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Достарыңды қалдырып, *Сатқы* н болып келдің бе? Үміт жібін жандырып, Тірі қалам деңің бе? (Ж.Қашқынов, Соқпақ.). // *Сатқын адам.* Осындай кезде есі дұрыс адам *сатқы* н д а р д ың армиясына бара ма (Т.Ахтанов, Боран.). // *Отанының, елінің мүддесінен жеке басын жоғары қойған, ел-жұртың сол үшін сатып кеткен ахлақсыз адам.* Шын

мәнінде олар кім: *с а т қ ы н* ба, әлде қашқын ба, демократ па, ұлт азаттығының, тәуелсіздігінің күрескері ме? Иә, тарихшыларға ойлануға тура келеді (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Бір жағында советтік империя, сталиндік тоталитарлық режим, екінші жағынан – соғысып жатқан Отан. Бір жағында Қызыл Армияда тұтқын жоқ, тек *с а т қ ы н* деген директива, фашизмнің концлагерінен босанған совет солдаттары мен офицерлерін қуғындау (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). 1916 ж. Ұлт-азаттық қозғалысы туралы отандық тарихта көп жазылды. Бірақ онда жарлы-жақыбайларды бастаушы, бай-молдалар, алаш зиялылары *с а т қ ы н* болып көрсетілді (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

САТҚЫНДЫҚ з а т. *Сатып кеткендік, опасыздық*. Бірақ бұл, әрине, опасыздық, *с а т қ ы н д ы қ* болар еді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Жалғанда жаулықтан да қара көңілден тазармаған *с а т қ ы н д ы қ* жаман (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Сен іздеме мені Күншілдік жол салған өрден, *С а т қ ы н д ы қ* ән салған жерден. Сен іздеме мені Ұзындығы бір тұтам мұраттардан, Құздан аққан қайырсыз бұлақтардан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САТҚЫНШЫЛЫҚ з а т. *Сатып кетушілік, опасыз болушылық*. Тоқаш Бокин Жетісудың көптеген ауылдары мен селоларында болған бұқаралық жиналыстарға, митингтерге қатысады, оларда уақытша үкіметтің *с а т қ ы н ш ы л ы қ* саясатын, меншевиктер мен әскерлердің революцияға қарсы программасын әшкерелейді («Білім және еңбек»).

САТҚЫШ с ы н. 1. *Бір нәрсені сататын, сата беретін*. Су *с а т қ ы ш* саудагерлердің мешкей, жуан қарын кеспектері толмай, жаяулардың жанын шымшылайды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Су *с а т қ ы ш* автомат та бар (К.Айманов, Физика.). 2. с ө й л. *Сатқын, опасыз*. Өзгелері анау бесеуін Отанды *с а т қ ы ш т а р* деп ұрып өлтіреді (С.Мұқанов, Өсу жол.).

САТҚЫШТЫҚ з а т. *Сатқындық, опасыздық*. Олардың қашаннан қазақ халқына істеген қастығы, *с а т қ ы ш т ы ғ ы*, кертартпалықтары тиісті тарихи байланыстармен толық көрсетілмеген (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

САТПАҚ с ы н. *Кір-қожалақ, лас*. Екі жақ етегінен тартқылап, *с а т п а қ* мұрын екі немересі тұр (Р.Токтаров, Тұлпар.), Әйәй бала, Айбала, Қарап алшы айнаға. Үстің *с а т п а қ* болмасын Таза жүрсін қол-басың (Н.Жанаев, Әнші.). Сұлудың әдептісі, жасығы бар, Өсекші, бай жануға машығы бар. Бәкізе бап-байыпты майысқан гүл, Арамнан әрі тұрғыш қашығы бар. Қы-

лымсыған беті сұлу, қызыл жүзді, *С а т п а қ* кір нәжістен де пасығы бар (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Кірдің сатала дақтары*. Ақбике баласын бетінің *с а т п а ғ ы н* да жумай, күлді-көмеш күйінде жіберетін (Н.Қазыбеков, Шалғай.).

САТПАҚ-САТПАҚ с ы н. *Кір-қожалақ, лас, кір-кір, сатал-сатал*. – Таста, салдыратпай! Қолы-басты *с а т п а қ-с а т п а қ* кылып, тағы да келмексің ғой (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Балаларының бет-ауыздары *с а т п а қ-с а т п а қ* (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Үстіндегі *с а т п а қ-с а т п а қ* киімдеріне көзі түсіп, көрермендерге мұная қарады (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.).

САТПАҚТА = е т. *Сатпақ-сатпақ ету, ластау, былғау*. Қыз бала бетін кірлі қолымен уқалап, *с а т п а қ т а п* алыпты (З.Иманбаев, Нажағай.). Көздері ғана жыртиып, Күнге күйген ер-әйел денесін былғап, *с а т п а қ т а п*, Талпақ танау секілді Жатқаны қалай батпақта (Ш.Смаханұлы, Кездік).

САТПАҚТАЛ = е т. *Сатпақ-сатпақ етілу, былғану*. Қазақы ескі ағаш төсек қойылып, үстіне әлдене жүктер жиналыпты да, бетін кірі *с а т п а қ т а л ғ а н* жамылтқышпен бүркей сапты (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Жарақаттанған жауынгерлер мінген батпақтан *с а т п а қ т а л ғ а н* санитарлық қос дөңгелекті күркелі арба ке леді (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

САТПАҚТАЛУ *Сатпақтал етістігінің қимыл атауы*.

САТПАҚТАН = е т. *Сатпақ-сатпақ болу, былғану*. Жолдың шаңы қонып *с а т п а қ т а н ы п* қалған тор-тор қағанақ қалпағын қолына алды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Екі-үш бала сырты *с а т п а қ т а н ғ а н* ағаш бөшкенің ішіне еңкейіп, бірдененің жұғынын алақандарымен сыпырып алып жалап тұр (А.Жұмаділдин, Қайырлы.).

САТПАҚТАНУ *Сатпақтан етістігінің қимыл атауы*.

САТПАҚТАУ *Сатпақта етістігінің қимыл атауы*.

САТТЫҚ с ы н. ж е р г. *Сататын, сатуға арналған*. Мына бие *с а т т ы қ* бие-ау, семіртпін, жаратып әкелген екен (Экспед. матер.). Біз сол *с а т т ы қ* кітаптарды алып кетейін деп едік (Экспед. матер.).

САТТЫР = е т. *Затты ақшаға, құнының төлеміне өткіздіру, саудалаттыру*. Қоғабай ішінен есептеп, әкесінің екі мыңнан артық жылқы *с а т т ы р ғ а л ы* отырғанын түсінді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Наурыз қыс ортасында әй-шай жоқ Арынның бір тайыншасын *с а т т ы р д ы* да, Алматыға жүріп кетті (Р.Токтаров, Ертіс.).

САТТЫРУ *Саттыр етістігінің қимыл атауы.* Айша аш жүрсе де, жалаңаш жүрсе де, қолына іліккен 2–3 қараны *с а т т ы р у ғ а*, сойдыруға қарсы болды (Б.Майлин, Шығ.). Қаржы Ғалидікі, алу, айдату, *с а т т ы р у* Әбдекеңдердің жұмысы (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

САТУ *Сат етістігінің қимыл атауы. 1. Затты ақшаға, құнының төлеміне өткізу, саудалау* *С а т у ғ а* шығарған нәрсесінің өтер-өтпесіне оның көзі жетпейді (С.Шәріпов, Бекболат). – Меніңше, Ұлбосынның сиырын сойып *с а т у* керек (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). **2.** *э к о н. Мүлкті ақы үшін басқа біреудің (сатып алушының) меншігіне беру.* **3.** *э к о н. Сауда, тауар айналымы.* **4.** *а у ы с. Алдап кету, опасыздық жасау.* Дәмелендің Шығарар деп төріне. Жетті көзің. Ол үміттің құр елес. Опасыздық жасадың ба еліңе Ертең саған мені *с а т у* түк емес (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сату орны. *Сауда жасау рұқсат етілген арнайы ғимараттар мен орынжайлар.* *С а т у о р ы н д а р ы н д а* оның бірнеше түрі мен сорттары шығарылады, оның ішінде тазаланған, тазаланбаған түрлері де бар. Тазаланған өсімдік майы мөлдір, алтын секілді ашық сары түсті (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САТУЛЫ *с ы н. Есепке құралған, ақылы; сатылатын.* Ең ақыры суға дейін *с а т у л ы* (Ф.Мұстафин, Көз көрген). – О не дегеніңіз. Медеттей құрбы хақысына менің еңбегім *с а т у л ы* емес (Е.Мырзахметов, Медет). – Енбектің бәрі *с а т у л ы* болмайды, бауырым (С.Баязитов, Айдарлы.).

САТУРАТОР [лат. saturator]. *з а т. т а м а қ.* **1.** *Сұйықты көмір қышқыл газымен (мыс, салқындатқыш сусындар әзірлеген кезде суды көміртек диоксидімен) қанықтыратын аппарат.* Қанықтыру процесі су мен газды *с а т у р а т о р* цилиндрінде араластыру және суыту нәтижесінде жүреді. **2.** *Қант өндірісінде бос өктікөтіру үшін қант шырынын көміртек диоксидімен өңдеуге арналған аппарат.*

САТУРАЦИЯЛАУ = *е т. х и м.* *Сұйықтықтарды көміртек диоксидімен немесе ауамен қанықтыру* (Қаз. тілі термин. Химия).

САТУРН [лат. saturnus] *з а т. а с т р.* *Көк бозат, Құн жүйесіндегі ірі ғаламшарлардың бірі.* Осы кезде 9 ірі планета (Меркурий, Шолпан, Жер, Марс, Юпитер, *С а т у р н*, Уран, Нептун, Плутон) және 1600-ден аса кіші планеталар бар екені мәлім (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Дегенмен, осыны өздерінің қара ниеттеріне пайдаланып, іштен шалып қалмақ планета да табылады. Ол – *С а т у р н* (А.Мархабаев, Ғарышта.).

САТУРНИЗМ [лат. saturnus] *з а т. э к о л.* *Адамдардың қорғасынмен созылмалы улануы.* *С а т у р н и з м* жүйке жүйесі тарапындағы өзгерістерден, бастың ауруынан, тез шаршағыштықтан, жүріс-тұрыстың бұзылуынан, жадтың нашарлауынан, сөздің, көру және есту-функцияларының бұзылуынан, қан құрамының өзгеруінен, жүрек-қан тамыр жүйесінің кінәратынан және басқа нышандардан көрінеді (Қаз. тілі термин. Экология).

САТУСЫЗ *с ы н. 1. Ақсыз, пұлсыз, тегін.* Рас, қазақ меймандос халықпыз кең, Рас, бізде *с а т у с ы з* дәм, ішіп-жем. Қонағым, өз үйінді ойлай жүр, – Дегенді, қонағым-ау, естімеп пе ең? (Д.Әбілев, Уақыт.). *С а т у с ы з* табылған соң бос-тан-босқа, Қылуға ортақ қимайды қас пен досқа (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Бұлдаусыз, құндаусыз.* Қасымызда жүрген қатар-құрбы, жора-жолдас, дос-жарлар да осындай сарқыла берілген, жақсылығы *с а т у с ы з*, міндетсіз, еспесіз дос болса екен деп тілек тілеймін (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

САТУШЫ *з а т. 1. Сауда орындарында зат сататын, соған маманданған адам; дүкенші.* Мұнда ол аудандық үлкен магазинге *с а т у ш ы* болып орналасты (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Келген тәуір затты ешкімге менің рұқсатымсыз берме деп *с а т у ш ы ғ а* айтып та қойдым (Ә.Жылқышиев, Мешін.). Оның *с а т у ш ы с ы* бір сырықтай ұзын, көзі шүңірейіп ішіне кіріп кеткен, арық қара кісі болатын (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). **2.** *Бір нәрсені сатқан, сататын адам; саудагер.* Шөп *с а т у ш ы* жігіт жерде жатқан арқанға екі-үш айыр шөп тастап, осыны көтерсең де жарар дегендей, айырға сүйеніп тұрады (М.Дүзенов, Ақөже). Арбаны қуып жеттім. *С а т у ш ы* не боп қалды дегендей аң-таң (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Мен әлгі базарда бадам *с а т у ш ы л а р* не деп жар салса, жарасар еді деп, соны ойлап отырмын (Қожанасыр хикаялары). **3.** *э к о н. Сауда-тауар қатынасында тауарды немесе қандай да бір қызмет түрін құнын төлеген жаққа өткізуші, соның меншігіне беруші жақ.* Сатып алушы мен *с а т у ш ы* бағасы – баға белгіленіміне немесе баға белгілеуге қатысты ұғым (Қаз. тілі термин. Экономика). **4.** *а у ы с. Сатқын болушы, сатқындық жасаушы.* Кеңес өкіметі өзіне балама ретінде шыққан Алаш Орданы ата жауы деп таныды. Алаш пен Алаш Орда ұлт мүддесін қорғаушы емес, оны *с а т у ш ы* деп дәлелдеу үшін неше түрлі айла-шарғылар жасады (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). **5.** *ж а ғ ы м с ы з. Алытсатар, саудақеш.* Ақсаусактар ұқсайтұғын сүлікке Арқан тастап, Болады ие кү-

лікке. Безбен ұстап тұрған адам – *С а т у ш ы* Көзбояушы бола алады циркке! Түрлі тағдыр – Түрлі тірлік талабы. Тенселеді таразының табағы. Қара тер боп түк таппайсың, Кейбіреу Түк істемей сенен артық табады! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сатушы бағасы. э к о н. *Сол уақыттағы сатушының бағалы қағазды сатуға келіскен ең аз бағасы* (Қаз. тілі термин. Экономика).

САТУШЫЛЫҚ з а т. *Сауда қызметкері болушылық, дүкеншілік. – Сатушылықтан басқа қызмет құрып қалып па? Оған неге құмар болдың? (С.Омаров, Өмір.). Ол мені дүкеніне с а т у ш ы л ы қ қызметке алады (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Ал шын мәнінде, с а т у ш ы л ы қ т ы ң да өзіндік қиындығы мол ғой («Қазақст. әйелдері»).*

САТЫ з а т. **1.** *Үйге кіреберіске, қабаттардың арасына жоғары көтерілу немесе төмен түсу үшін жасалған баспалдақ.* Дәмеш көлбей салынған тайпак *с а т ы м е н* екінші этажға көтеріліп, оң қолға бұрылды (З.Шашкин, Теміртау). – Жаяу ма, көлікпен бе? – деймін мен, *с а т ы м е н* төмен түсіп бара жатып (Ә.Шәріпов, Алыс.). Тіп-тік ағаш *с а т ы м е н* үшінші қабатқа көтерілдік (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.). **2.** *Үйдің төбесіне, қораның үстіне шығуға арналған, екі таянышы бар саты ағаш.* Ілияс жүгіріп барып, *с а т ы м е н* төбеге қарай шығып, көпір жаққа көз тіге қалды (Ғ.Ахмедов, Жорық.). Бір кезде үйге сүйеулі ағаш *с а т ы* көзіне түсті (Н.Серәлиев, Ақбөпе). Үйдің сыртын сылап жүріп, *с а т ы д а н* құлап түстім (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). **3.** *Баспалдақтың біркелкі қалыппен жасалған әрбір басқышы, текпішек. –* Әне, баспалдақтан екі *с а т ы н ы* бір-ақ аттап келе жатқан соның дәп өзі (С.Бердіқұлов, Аспан.). Аяғымды баспалдақтың ең соңғы *с а т ы с ы н а* басып, мұнараның алаңына көтерілер жерде жүрегім әлденеге тулап қоя берді (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). **4.** а у ы с. *Бір нәрсенің даму, өсу, өту дәуірі кезеңі.* Бұл *с а т ы н ы ң* қалдығы екінші ұнтақтау сатысына түсіп, одан шыққан кен тағы байытылады. Сөйтіп, ұнтақтау мен байыту процестері кезектесіп отырады. Әдетте, байыту сатысы үштен аспайды (Қаз. тілі термин. Кен.). Өйткені сол қаулы мен осы екінші съезді қазақ әдебиеті мен қазақ жазушылары үшін жаңа бел, жаңа *с а т ы* деп түсіну керек (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Намыс – адам өмірінің әр *с а т ы с ы н да* әр түрлі байқалады. Ол – «мен», «мен» деген сәби намысы, ол – өзін-өзі біле бастаған балғын жастың жігіттік намысы, ол – бойжеткен ару қыз намысы, ағайынның аты озғандағы, ауылдастың тайы оз-

ғандағы намысы, азаматтық намыс, ұлт намысы... (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт.). Кеңсірік бөгелегінің өсіп-өнуін үш *с а т ы ғ а* бөлуге болады: 1) кеңсірік құрты (личинка), 2) қуыршақ, 3) ересек насеком (Х.Қашағанов, Қой құрты). **5.** *Деңгей, дәреже.* Тәуелсіздік – мәдени, рухани мәдениетті жаңа *с а т ы ғ а* көтеретін фактор (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт.). Ол орыстың физикалық, экономикалық географиясын бір *с а т ы* жоғары көтерді (Н.Баяндин, Саяхат.). Темір бұл *с а т ы ғ а* бірден көтерілген жоқ. Оның жолында талай қиыншылықтар кездесті (Ғ.Ташімбаев, Топжарған.). Сонымен, қорытып айтқанда, кесене сәулетшілігі көшпелі қазақ ортасындағы құрылыс ісінің ең жоғары даму *с а т ы с ы н* танытады (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау.). **6.** а у ы с. *Атақ, шен.* Соғыс бітіп, елге келген бойда бұл заң қызметінде болды, прокурорлық *с а т ы ғ а* дейін көтерілді (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). Ленин орденді Балқаш кен-металлургия комбинаты мұндай *с а т ы ғ а* оп-оңай көтерілген жоқ («Соц. Қаз.»). **7.** ж е р ғ. **Өре.** *С а т ы ғ а* құрт жаяды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.). **8.** ж е р ғ. *Арбаның қанаты.* Арбаның *с а т ы с ы н* сал (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

Жаңа сатыға көтерді [көтерілді]. *Ілгері дамытты, өркендетті.* Бұл алдымен мектепті *ж а ң а с а т ы ғ а* көтеруден басталады (М.Иманжанов, Көк белес). Жамбыл творчествосы әсіресе совет тұсында ақындық өнерді *ж а ң а с а т ы ғ а* көтеріп, жаңа мазмұнмен және жаңа түрмен байытты (К.Әзірбаев, Шығ.). Сөйтіп, химия өнеркәсібі *ж а ң а с а т ы ғ а* көтерілді («Қазақст. мект.»).

Қарапайым саты. х и м. *Бір, екі не одан да көп өзара жанасатын бөлшектердің (молекулалар, радикалдар, иондар) аралық қосылыстарға немесе реакция өніміне химиялық айналуы* (Қаз. тілі термин. Химия).

Саты басқыш. *Тепкіншекті баспалдақ.* Үйінде гауһар қандил тұрған жанып, Үйдің ішін бір жақсы иіс кеткен алып. Патша алтын *с а т ы басқыш пенен*, Жоғары бір тақытқа мінді барып (Бабалар сөзі//«Хикаят дастан Хатымтай»).

Шектеуші саты. х и м. *Процесс жылдамдығын тұтас анықтайтын саты. Ш е к т е у ш і с а т ы* іліктес процестің ең жай және қосарланған процестің ең тез сатысы (Қаз. тілі термин. Химия).

САТЫЛ=ет. **1.** *Заттың ақшаға, құнының төлеміне өткізілуі, саудалануы.* Онда, негізінен, арақ, көмпит *с а т ы л а д ы* (Б.Соқпақбаев, Бас-тан кеш.). Мемлекетке *с а т ы л а т ы н* өнімдер

де арта түседі (Қ.Серікбаев, Қастек.). **2. а у ы с.** *Жеке басының пайдасы үшін жолдастарына, еліне опасыздық жасау; сатқын болу.* Салынып дауға, *С а т ы л ы п* жауға, Болыстықты алысты. Қазық боп жұртқа, Қорған боп сыртқа, Кім ойлады намысты?! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сабаздар санасы жоқ *с а т ы л ы п* жүр, Тізесін не момынға батырып жүр. Алдында аңдап тұрған ақиқат жоқ, Сырын түйіп, сілесін қатырып жүр. Өзінікі жетпей ме тәуба қылса, Ит болып нәпсіге еріп шатылып жүр (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ертең үрім-бұтағым мені де *с а т ы л ғ а н* көп сұлтанның бірі еді демей ме (І.Есенберлин, Қаһар). – Сонда осы айтып отырған адамыңыз жауға *с а т ы л ғ а н* сілімтік болғаны ма (Т.Жанкелдин, Сын.). **3. ж а ғ ы м с ы з.** *Айырбасталу, ауыстырылу.* Бірлік малға *с а т ы л с а* – антұрғандықтың басы осы (Абай, Тол. жин.).

САТЫЛМАЙТЫН с ы н. *Саудаға салынбайтын, құндылығы заттық дүниемен өлшенбейтін асыл.* Қыз деген бір қызыл гүл *с а т ы л м а й т ы н*, Тәттің бар кей жаманға татылмайтын. Әркімнің алатұғын аңы басқа, Лайық аң табылмай атылмайтын (Ә. Найманбаев, Шығ.). Қымбатсың бір қызыл гүл ашылмайтын, Ләззатың әр жаманға *с а т ы л м а й т ы н*. Әркімнің өзі теңдес құрбысы бар, Ақ сұңқар қара құспен шатылмайтын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

САТЫЛА = е т. *Біртіндеу, бірте-бірте осу, бірінен кейін біріне өту.* – Табиғаттың да, адамның да, қоғамның да даму заңдылығы бөрімізге ортақ, төменнен басталады да, *с а т ы л а п* өрлей береді (М.Неталиев, Үлкен жол.). Мұндай қызығуда адам көздеген мақсатына біртіндеп, *с а т ы л а п* жетеді (К.Жарықбаев, Психология). Елге келген соң ол басты қыз меттерге *с а т ы л а п* жоғарылай берді («Қаз. әдеб.»).

САТЫЛАП ү с т. *Жүйелі түрде, бірізділікпен.* Құттықтаулар, мақтаулар тынды-дағы, Залдың іші бір сәтке тұнжырады... Төрағасы *с а т ы л а п* сөйлеп кетті, Сәл ырғалып орнынан тұрды-дағы (М.Мақатаев, Шығ.).

САТЫЛАН = е т. *Саты-саты болу.* Онда да ернеу жасалып, разрездің табанына дейін *с а т ы л а н а* береді (А.Жақсыбаев, Егес). Биіктен жүрек айнып жасқанбайды, Бұлттар да төмен қалды аспандағы. Тастары *с а т ы л а н ғ а н* Көкшетаудың, Секілді зәулім үйдің баспалдағы (Н.Көбенов, Дала.).

САТЫЛАНДЫР = е т. *Сатымен жалғастыру.* Басқа бөлмелер сияқты төртінші бөлменің күмбезін де күйдірілмеген қыштан қалап, қабырғамен астасқан жерін *с а т ы л а н д ы р ы п* жымдастырыпты («Қаз. әдеб.»).

САТЫЛАНДЫРУ *Сатыландыр етістігінің қимыл атауы.*

САТЫЛАНУ *Сатылан етістігінің қимыл атауы.*

САТЫЛАС с ы н. *Бірізді, бір-біріне біртіндеп өтіп жататын.*

Сатылас еңбек бөлінісі. э к о н. *Жұмыстың құрамдас бөліктерін орындау (басқару мен өндіру) үшін, қуш-жігерді бөліп, үйлестіру. С а т ы л а с е ң б е к б ө л і н і с і* басқару деңгейін қалыптастырады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сатылас маркетингілік жүйе. э к о н. *Өндірушінің, көтерме саудамен айналысатын бір немесе бірнеше саудагердің және бөлшек саудамен айналысатын бір немесе бірнеше саудагердің бірыңғай жүйе ретінде жұмыс істейтін жиынтығы. С а т ы л а с м а р к е т и н г і л і к ж ү й е* де бөлу арнасының бір мүшесі бөлу арнасының қалған мүшелерін меншіктену құқығына ие болады, оларға сауда артықшылықтарын береді немесе олардың толық ынтымақтастығын қамтамасыз ететін мүмкіндіктері болады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Шарттық сатылас маркетингілік жүйе. э к о н. *Жеке-дара болғандағыдан гөрі көбірек үнемдеуге немесе көбірек коммерциялық нәтижелерге бірлесіп қол жеткізу үшін шарттық қатынастармен байланысқан және өз қызметінің бағдарламаларын үйлестірген тәуелсіз фирмалардың жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Экономика).

САТЫЛАУ¹ з а т. с у ш а р. *Еңістігі ұлкен тау беткейіндегі жерлерді суару үшін жерді сатылап тегістеу арқылы пайдалану түрі.* Көбінесе *с а т ы л а у* арқылы тегістелген жерлерге жеміс ағаштарын өсіреді (Қаз. тілі термин. Сушар.).

САТЫЛАУ¹ *Сатыла етістігінің қимыл атауы.*

САТЫЛҒЫШ с ы н. *Сатылып кеткіш, сатқын.*

САТЫЛҒЫШТЫҚ з а т. *Сатылып кеткіштік, опасыздық.* Өйткені патша үкіметінің отарлау саясатын үдете түсуіне, сондай-ақ, қазақтың жергілікті әкімсымақтарының *с а т ы л ғ ы ш т ы қ*, опасыздық рөліне қарамастан, сол Қазақстан жеріне орыс капитализмінің келуі, тарихи тұрғыдан қарағанда, өте зор маңызы бар құбылыс еді (XX ғ. қаз. ақын.).

САТЫЛУ *Сатыл етістігінің қимыл атауы.*

1. *Ақысын, құнын төлегеннің меншігіне өткізлу.* Кезекшінің жұмысы мұнымен ғана шектелмейді, ол кассадағы билеттің *с а т ы л у* тәртібін, анықтама бюросының жұмысын да бақылайды («Қазақст. өйелдері»). **2. а у ы с. ж а ғ ы м с ы з.**

Пайда көру үшін сол пайдаға бола айырбасталу. Абай әйелдердің мал орнына *с а т ы л у ы н а* қарсы болды (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). **3. а у ы с.** *Біреулердің мүддесін параға бола қорғау.* Билерді елұбасылары емес, үй қожалары сайласа, *с а т ы л у* кемір еді (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

САТЫЛЫ *с ы н. 1. Бірнеше сатыдан тұратын, сатысы бар.* Сағындық бейітіндегі жөнді өңделмеген кесене екі *с а т ы л ы* іргетасқа қойылған (Р.Бекназаров, Қазақ. тас қашау өнері). Қабырғалар қаңқасы екі *с а т ы л ы* іргетастың үстіне қаланған (Р.Бекназаров, Қазақ. тас қашау.). **2. а у ы с.** *Бірнеше деңгейлі.* Совет Одағында Күн системасының планеталарына ұшып баруға арналған неғұрлым қуатты, көп *с а т ы л ы* баллистикалық ракетаның ұшуы туралы хабарлайды радио (С.Мәуленов, Жер нәрі). Осындай үш *с а т ы л ы* процестен соң ғана фосфорит концентратының дайын өкілі алынады (Адам және химия).

Сатылы арба. *ж е р г. Қалқанды арба.* Біздің колхозда *с а т ы л ы а р б а* аз. Сатылы арбаға шөп көп сияды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сатылы байыту. *к е н. Кенде бағалы минералдардың біркелкі сепкілді болмауымен байланысты жиі қолданылатын байыту әдісі.* *С а т ы л ы б а й ы т у д ы ң* бірінші сатысында ұнтақтау тек ірі сепкілді бөлігін ажырату мақсатымен белгілі мөлшерге дейін ғана ұнтақталып байытуға түседі де, ажыраған бағалы минералдар бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сатылы ұсату. *к е н. Кенді ұнтақтау алдында ірі, орта және ұсақ ұсату процесі.* *С а т ы л ы ұ с а т у д а* сатыда кесектердің диаметрлері ұсатқыштың ұсату дәрежесіне сай қысқартылады. Бастапқы кеннің ірілігін бір ұсатқышты қолданып, ақырғы ірілікке жеткізу өте тиімсіз (Қаз. тілі термин. Кен.).

САТЫЛЫЛЫҚ *з а т. Сатылы болғандық, біртіндік.* Оқытудың жүйелілігі мен *с а т ы л ы л ы ғ ы* принципінің негізгі міндетін Ушинский оқушының алған білімі мен дағдыларын белгілі жүйеге келтіру деп түсіндіреді («Қазақст. мект.»).

САТЫМДЫҚ *с ы н. Сатылатын, сататын; сатын.* Дүкен, магазиндерінің іші неше түрлі *с а т ы м д ы қ* нәрсеге лық толған (С.Шарипов, Шығ.).

САТЫМСАҚ *с ы н. Сатылған, сатқын, арсыз.* *С а т ы м с а қ* ардан кешкен арзан ақын болма, жуандарға қостаушы, құптаушы, қошаметші болма (М.Әуезов, Әр жыл.). Қарт ойындағысын ашық айтып тұр, соған қарағанда *с а т ы м с а қ* біреу емес, жай әншейін уайымшыл жандардың

бірі болуы керек (Ж.Жұмақанов, Әлия). Драма-тургтер халықтық интеллигенция мен *с а т ы м с а қ* интеллигенция арасындағы күресті осы Долгов, Әзімхан образдары арқылы бейнелейді (Р.Нұрғалиев, Трагедия.).

САТЫН¹ *с ы н. Сататын, сатылатын, сатуға арналған.* Қолдарында *с а т ы н* малы болмай, қатты қысылып, бізге кепті («Лен. жас»).

САТЫН² *е т. с ө й л. 1. Өз-өзінен сату.* Өзге байлар кәмпескеден қорқып, артық малдарын *с а т ы н а* бастаған шақта Қазкей сатпаған (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2. Бұлдау, саудалау.** Бірақ көрген қиындығымызды *с а т ы н ы п* жүрген біз жоқ (Ө.Ахметов, Алда.).

САТЫНДЫ *с ы н. с ө й л. Сатқын, опасыз.* Ол сұмдықты істейтін хан, сұлтан болар *с а т ы н д ы* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Мына куәлікке келген Зәкір ақсақалың – *с а т ы н д ы*, зұлым (З.Шашкин, Тоқаш Бокін). – Сөйтіп сен *с а т ы н д ы* болдың... (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

САТЫНУ *Сатын етістігінің қимыл атауы.*

САТЫР *е л і к. Құрғақ қатты заттың сынганында, екі ұзын заттың соғылысқанында немесе бір заттың екпінмен екінші затты жанай соғылғанында және т.с.с шығатын қатты жаңғырықты қысқа дыбысты білдіретін сөз.* Шапалақтың *с а т ы р ы м е н* қосылып Головацкийдің арынды да темірдей қатты даусы жарыса шығып жатты (С.Бақберген, Алтынемел.). Осы кезде ауылдағы мылтықтың гүрсілі мен найзаның *с а т ы р ы н*, айқайлаған, ашынған дауыстарды Нұржан бастаған партизандардың урасы жауып кетті (С.Мыңжасарова, Қыр. қыз.). Қанаттың *с а т ы р ы* естілді (А.Нұрманов, Құлан.).

Сатыр ете қалды [етгі]. *Сытырға қарағанда әлдеқайда қатты, жаңғырығы қишті, қысқа дыбыс естілді, шықты.* Қатарынан екі рет мылтық дауысы *с а т ы р е т е қ а л д ы* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Дәл алдынан *с а т ы р е т і п* барып бір үйдің қирағаны естілді (К.Оразалин, Ақ жазық).

САТЫР-КҮТІР *е л і к. Кезектесіп келген сатыр еткен ашық және күтір еткен сәл солғын күрделі қатты дыбысты білдіретін сөз.* Сендер *с а т ы р-к ү т і р* соғылып, бірінің үстіне бірі мініп жатыр (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Шығыс жақ нажағайдай арасы *с а т ы р-к ү т і р*, тарт-түрс (Ә.Шәріпов, Орманда.).

Сатыр-күтір етті [ете қалды]. *Сатырлап, күтірледі.* Қожахан мен Әлибек тұрған биік күз ортасынан қақ жарылып, *с а т ы р-к ү т і р е т і п*, суға құлады (Н.Фабдуллин, Өмір.). Тыста бір нәрсе *с а т ы р-к ү т і р е т т і* (Ж.Молдағалиев,

Тыңда.). Аспан тағы да *с а т ы р-к ы т і р е т е қ а л д ы* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

САТЫРЛА = е т. *Сатыр-сатыр еткен дыбыс шығу*. Дәл бүйірімізден бұтақтың *с а т ы р-л а п* сынған дыбысы естілді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Ол аз болғандай жан-жақтан мылтықтың затворлары *с а т ы р л а й* жөнелді (Ә.Әбішев, Найзағай). *С а т ы р л а п* жауын жауа бастады. Ақбас бүкшініп кетіп барады (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ). Қымызды ішпеуші еді сапырмаған, Жылқыны айдаушы еді *с а т ы р л а ғ а н*. Тимеген мал тұяғы көк шалғынға Жағалай қонушы еді жапырмаған (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

САТЫРЛАС = е т. *Сатыр-сатыр еткен дыбыс шығарысу*. Екі жақта *с а т ы р л а с ы п*, қойғыласып кетті (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Қалыңдықты алып келмекші боп, ұрттап алған 10–15 атты *с а т ы р л а с ы п* атқа қонысты (Ғ.Слаонов, Замана.).

САТЫРЛАСУ *Сатырлас етістігінің қимыл атауы*.

САТЫРЛАТ = е т. *Сатыр-сатыр еткен дыбыс шығарту*. Еңбек ардагерлері өзара қауышып жатқанда жиналған қауым *с а т ы р л а т ы п* қол соқты (Ж.Еділбаев, Түркістан.). Қамысты *с а т ы р л а т ы п* алдымыздан шошқалар қашты (Тұлпар). Ақ самалдар, аңқыған ақ жаңбырлар, Ақ жаңбырлар, толқыған тоғжан қырлар. Менің қара сабаудай кірпігімнен *С а т ы р л а т ы п* сапырдың маржан қыруар, Ей, ақ жаңбырлар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

САТЫРЛАТУ *Сатырлат етістігінің қимыл атауы*.

САТЫРЛАУ *Сатырла етістігінің қимыл атауы*.

САТЫРЛАУЫҚ с ы н. *Сатыр-сатыр еткен дыбыс шығарғыш*. *С а т ы р л а у ы қ* ойыншық екен. Басымды ауыртып жіберді (Ауызекі).

САТЫР-САТЫР е л і к. *Құрғақ қатты заттың сынганында, екі ұзын заттың соғылысқанында немесе бір заттың екпінмен екінші затты жанай соғылғанында және т.с.с. шығатын қатты жаңғырықты күрделі қайталанба дыбысты білдіретін сөз*. Бұтақтар *с а т ы р-с а т ы р* сынып жатты (Ауызекі).

САТЫР-СҰТЫР е л і к. *Кезектесіп келген қатты сатыр еткен ашық және сұтыр еткен қысаң күрделі, жаңғырықты дыбысты білдіретін сөз*. Қар басып, аяз қысқан ағаш бұтақтары *с а т ы р-с ы т ы р* сынып жатты (Ә.Шәріпов, Партизан.). Соған қоса *с а т ы р-с ы т ы р* мылтық атылып, автомат оғы зулап қоя берді (Х.Рахимов, Полк туы). Жұрт да бырлай күліп, *с а т ы р-с ы т ы р* қол шапалақтады (И.Салахов,

Көкшетау.). Мені бір адам емес, пәле көріп, Жоғалды әлдеқайда дөңгеленіп, Кең сарай *с а т ы р-с ы т ы р* құлап түсті. Ар жақтан дала ашылды сәулеленіп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Тек менімен бақыты бар даланның, Менің қолым ертеңіңді қамшылар. Тек ұшымен мен ұстаған қаламның *С а т ы р-с ы т ы р* ұйқасады тамшылар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сатыр-сұтыр етті. *Кезектесіп келген қатты сатыр еткен ашық және сұтыр еткен қысаң күрделі, жаңғырықты дыбыс шықты*. Үй төбесіне әлденелер *с а т ы р-с ы т ы р е т і п* түсіп жатыр (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Көзді ашып жұмғанша аспан әлемі *с а т ы р-с ы т ы р е т т і* де, қалың нөсер шелектеп құйып жіберді (Е.Өтегілеуов, Бос шелек).

САТЫС¹ = е т. *Бірге сауы, бірге сауда жасау*. – Қорықпаңыз. Мен анада, күзді күні базарда қабандарыңыздың етін *с а т ы с қ а н* жігітпін ғой (І.Есенберлин, Көлеңке.). Әйткенмен біртүрлі ұят сияқты. Ағайын адам, *с а т ы с қ а н д а й* болып ақша алып жатқаны (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

САТЫС² с ы н. *Сатылатын, сататын*. Әкпардың тобы тіпті мол, қаладағы сойыс, *с а т ы с* үшін айдап әкелген малдары тағы бар (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

САТЫСУ *Сатыс етістігінің қимыл атауы*. Ол Дәркембектің құда түсуіне де, Оралбайдың малын *с а т ы с у ы н* а да қарсы болды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Сол жазушылар аудан, колхоздарға көшпелі кітап дүкенін ұйымдастырып, соларда тіпті өздері жүріп, кітапты бірге *с а т ы с у ы н* а болмас па еді? (Ғ.Қайырбеков, Қар қаралы.).

САУ¹ с ы н. *Сынғақ емес, июге шыдамды бұйра қайыңның, қызыл қайыңның сипаты*. Уық тал мен теректің бұтағынан жасалады, ал шаңырақ қайыңнан және оның *с а у* аталатын сыңағынан емес, қызыл дейтін июге шыдамды бұйрасынан иіледі (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Сау қайыңның безіндей п о э т. *Жас қыздың жұп-жұмыр, әдемі төсі туралы*. Белсенген білек көрінер Сырдың құба талындай, Түрген балтыр көрінер Ақ киіктің таңындай Қасы қара көрінер Құралайдың көзіндей, Екі емшегі көрінер *Сау қайыңның безіндей*. (Қамбар батыр).

САУ² с ы н. **1.** *Дін аман, он екі мүшесі бүтін*. Бұған жаралылармен қатар *с а у* жігіттер де разы болып қалды (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Садық соғыстан *с а у* қайтқанында, өмірдің ең таңға жайып қуанышына, бақытына қақы бар еді (І.Есенберлин, Алтын құс). Құлап түскен бетте өзімді-өзім сынамаққа орнымнан ұшып тү-

регелдім, сөйтсем, төрт мүшем бірдей *сау* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Жолдас болсаң жақсымен Дұшпаныңды жеңгенің, Адамдықтың белгісі Біріне-бірің сенгенің. Құлағың, сал жігіттер, Жарлымын деп мұнайма, Жеті мүшең сау болса, Тағдырдың сол да бергені (Базар жырау, Шығ.).

2. *Ауру-сырқаусыз, саламатты, денсаулығы жақсы.* Ағын судай екпіндеп, Лайы жоқ суатым, Ауру да емес, *сау* да емес, Құрыды әл-қуатым (Абай, Тол. жин.). **3.** ауыс. *Бүтін, зақымданбаған, сынбаған (зат туралы).* Күләйім сары самаурыңды *сау* құлағынан ұстап, тысқа шықты (Ж.Еділбаев, Түркістан). Бұлар қыстақты түгел аралап, барлық тамның есігін жапты. Бірі құлады, бірі жаңқаланды, әйтеуір *сау* есік қалмады («Қаз. әдеб.»). **4.** а у ы с. *Ақыл-есі дұрыс, есінен адаспаған.* Мәжнүн боп кетпейді деп *сау* адам, Саған мені қимай қойды Хауа-Анам. Сүйсем бе екен, өліп-өшіп күн-түні, Сенен артық қыз жасап ап ауадан?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **5.** а у ы с. *Мас емес, ішімдіктің әсеріне түспеген.* *Сау* ың түгіл, Болатұғын мастар таң, Мені байлап ұстамайды дастарқан. Теледидар жұрт алдына шық дейді, Теледидар болса қайтем! Бас тартам! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Сусамырлар сіміретін сыраны, *Сау* тірлікке үйрене алмай жүр өлі. Енді түнде шөлден кеппей таңдайың, Енді ертемен бас ауырмай тұрады! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). **6.** а у ы с. *Тірі, көзі тірі, тіршілік етіп жүрген, өмір сүріп жүрген.* Шөл қылмағай құдайым, Байтақтың Күзер Суатын, Әзіреті Дәуіттің Отыз ұлын алғанда, Көңіліне қайғы-қасірет Құдіретімен салғанда, Сонда көрген Сүлейменді, Сізге де бергей жаратқан Солардың сабыр, қуатын, Қосыңды сал *сау* ың да Тапсаң жердің беркіне, Басын қосқан ер азбас Тапса ердің мәртегіне (Базар жырау, Шығ.). **7.** *Таза, дұрыс, адал, оң.* Адамның ішкі сарайы *сау* болса, дені таза болса, тамағы тоқ болса, ауру жұқпасқа, жұқса да ауырмасқа сеп болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). // *Денсаулығы жақсы, саламатты, ауру-сырқаусыз адам.* *Сау* ларын үйге шығарып жатыр. Ал наукастары әлі емделеді (Ауызекі). // *Дені дұрыс, іс-қилығы жағымды, ойдағыға сай келетін адам.* Саудайы-ай, *сау* ды алмадың ау, сырқауды алып, Бір пәлеге жолықтың сырқау барып, Ала жаздай көгалды бір көрмедің, Сары жұртқа қондың ба ірге аударып (Абай, Тол. жин.). // *Қол-аяғы, он екі мүшесі бүтін адам.* Жатсам, тұрсам ойлайтыным Биғайша болып, ауру мен *сау* дың арасында талай күндерді кештім (Ә.Нұршайықов, Алтын.).

...нан сау ма? *Бұл тегінен-тегің, құр емес болса керек.* «Мен осы қызды ұнатып қалғаннан

сау мын ба?» деп жымыды жігітіміз (М.Иманжанов, Менің махабб.). – Ей, сен оңбаған тағы бір пәле шығарғалы жүргеннен *сау* мысың? (Б. Соқпақбаев, Өзім тур.). «Шалың не деп сөлем айтты екен? Мына қаскөй «Шалдың сәлемі бар» деп өтірік айтып тұрғаннан *сау* ма?» (Д.Досжанов, Зауал).

Басын сау сақтау. *Аман қалу, амандығын ең алдымен ойлау.* Ағайынның ақылдысы-ау! Естісі-ау! Сен де маған салмақ болдың қос тұсау. Басқа амал жоқ, Өзің қалып өзіңмен, Бәсті қойып, *Сақтау* керек *басты сау*! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Бір күн [бірде] сау, бір [бірде] күн ауру. *Мың құбылған.* Мінгенім дәйім менің жетім шұбар, Ойыңның өлеңменен шетін шығар. Кеткенде алыс аулың қимас қалқа *Бір күн сау, бір күн ауру* есім шығар (Қара өлең). Қызыққұмар құрдас-ау Көңілге осы қона ма? *Бірде ауру, Бірде сау* Өмір өмір бола ма?! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Дені сау. а) *Денсаулығы жақсы, ауру-сырқауы жоқ, қол-аяғы бүтін.* Кейбір ұры залымның *дені* *н сау* қылады екен (Абай, Тол. жин.). ө) с ө й л. *Есі дұрыс, ақыл-есінен адаспаған.* *Денің сау* ма өзіңнің, жындандың ба (Ауызекі).

Қадірін сауында білді. *Тіршілігінде бағалады, көзі тірісінде сыйласты.* Замандас, жасы кіші бауырларым, Бірге өсіп, бір жасаған қауымдарым, Соларға ішім риза елжірейді, Қадірді біле берген *сау* ың да кім? (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ).

Миы сау. *Миы жұмыс істеп тұр, ақыл-есінен айырылмаған.* *Ми* *ы* *м сау*, ой ойлайды баяғыдай, Көз – шылау, көрген сурет таяды ұдай, Қозғауға денем күйрек, басым имек, Тағдырдың тастап кеткен таяғындай (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ).

Сау аяңдатты. *Бірқалыпты жүріске салды.* Ақбілекқажыремес, сипай қамшылап, *сау* аяңдаттып келеді. Жалғыз-ақ Күлікен қалғып-шұлғи береді. Оны кезекпе-кезек алдарына алысады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сау басын саудаға салды. *Дау-шатаққа өзін-өзі іліктірді, әлек тілеп алды.* – Ата, Шоқбикенің алдына шайтан отын жылтылдатып қойдыңыз; *сау басын саудаға салып*, өзіңіз сыртта көрінбей жүрсіз (С.Адамбеков, Көсе.). Ескіліктің шырмауына оралып, *сау басын саудаға салған* жас келіншек халі актриса З.Шәріпованың орындауында тым аянышты («Қаз. әдеб.»). – *Сау басыңды саудаға салып* не бар, қырмандағы жұмыс

сен болмасаң иесіз қалар ма еді, – деді Тасболат («Лен. жас»).

Сау басына сақина тіледі [салды]. Өзіне өзі істеді, өзіне-өзі қиындық тудырып алды. Жақсылықтың бұл жұмысын білмейміз... Мынау елдің береке-бірлігінің үстінде *сау басымызға сақина тілейік* деген ниетіміз жоқ (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Темекі – қорек емес, онда тұрған рахат та, қызық та жоқ. Түтін *сау басқа сақина тіле* палғанмен тең (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Онымен айтысамын деп, *сау басыңа сақина тіле* п алып жүрме, байқа («Лен. жас»). Қызылшілік ауылым аралында, Теңім емес сол жаман, барамын ба? Өзім тенді сол жаман адам болса *Сау басыма сақина салайын* ба? (Қара өлең).

Дені-қарның сау ма? э т н. Үлкен кісілердің өзара немесе жасы кішілермен амандық сұрасқанда айтылатын аман-есен жүрсің бе дегенді білдіретін әдеп сөз. Балам, *дені-қарның сау ма?* Аман жүрсіндер ме? (Ауызекі).

Сау бол. э т н. а) *Аман-есен жүр, қош деген мағынадағы қоштасқанда айтылатын тілек, әдеп сөз.* – Жарайды, оқасы жоқ. Жай, өзіңді көріп қайтайын деп келгем. *Сау бол*, – деді де есіктен шыға жөнелді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Машина орнынан қозғала бергенде Самал Нұржанға күлімдей қарап, өйнекке ернін тақап: «*Сау бол!*» – деп имене күбірледі (З.Жәкенов, Таңсамалы). ә) *жерг. Рақмет деген мағынадағы ризашылығын білдіргенде айтылатын тілек, әдеп сөз.* Қандым, келін, *сау бол*, Алла разы болсын (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

Сау желді. *Ат бірқалыпты, шорқақсыз екпінді жүріске түсті.* Қасымда Саша Сорокин бар, тоғай-тоғайды аралап, *сау желіп* келеміз (С.Бақбергенов, Қарға там.). Ол нөкерлерін соңына ерткен күйі «ордаға барғасын сөйлесеміз» дегеннен басқа сөз айтпай, *сау желіп*, сипай қамшылай жөнелді (А.Хангелдин, Фани.). Түн қараңғы, ат *сау желіп* келеді («Лен. жас»).

Сау желіс. *Аттың бірқалыпты, шорқақсыз екпінді жүрісі.* *Сау желіске* салды (Ауызекі).

Сау қалды. *Аман қалды, жолы болып құтылып кетті.* *Сау қалған* осындай жазадан, Әшімов – ғажайып, таза адам. Суворов секілді сөз ермес, Біз көріп, білетін аз адам (К.Салықов, Жезкниік).

Сау қалмады. *Жасамай қоймады, болмай қоймады, ұйтпегенде көңілі көншімеді.* Саудагер *сау қалмайды*, санын қақпай, Төсекте жата алмайды пайда таппай. Ардақты, адал еңбек

абыройлы, Арамдық текке кетпес арандатпай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сау сиырдың боғы емес. *Анау-мынаудан тегін емес, құр емес; қатысы бар.* Бәрі де *сау сиырдың боғы емес*, үш бас қарманың үшеуі де бөрідей (Ф.Мүсірепов, Шұғыла). – Міне, мынау-сы да *сау сиырдың боғы емес*, – деді Шелпек екі көзі шытынап (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). – Мынау ма, мынау *сау сиырдың боғы емес!* – деді егде милиционер Тоқаның артынан қарап (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

Сау тамтығы жоқ [қалмады]. *Тоз-тоз болып, дал-далы шыққан, бүтін жері қалмаған.* Арқабастың *сау тамтығы жоқ*, қырық шоқпыт (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). Менің аяғымдағы башпақтан *сау тамтық жоқ*, шалбар дегенің қырық жамау («Лен. жас»). Он шақты гранат лактырдың, үйдің *сау тамтығы қалмады* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Іші өлген [лайсаң], сырты сау [күйік]. п о э т. *Құр сүлдері қалғаны болмаса, өмірден түңілген; іші қайғыдан қан жұтып, мұны сыртқа білдірмей жүрген.* *Ішім өлген, сыртым сау*, Көрінгенге деймін-ау. Бүгінгі дос, ертең жау. Мен не қылдым, япырмау (Абай, Шығ. жин.). *Сыртым сау* болса да, *ішім өліп* қалыпты, ашулансам, ызалана алмаймын (Абай, Тол. жин.). Сорлатты тағдыр бақ та, мал да бермей, Бұраң бел, қиғаш қасты жар да бермей. Құрбымен өзің теңдес кеңесе алмай, *Сыртым сау, ішім күйік* жүрмін өлмей (Қара өлең). Жан досы жақсы қандай-ды, Жоғынды сырттан қамдайды. Осылар түгел сай болса, Көңілің сүйтіп жай болса, Береке, ырыс, бедел, бақ, ізіннен қалмай қуалап, Сен қашсаң да ол қоймайды! Осылар түгел болмаса, Өрісі ердің оңбаса, *іші лайсаң, сырты сау*, Күнде жанжал, күнде дау, Жігіттің соры қайнайды! (Базар жырау, Шығ.).

САУ³ е л і к. *Судың, сұйықтың құйылғанда шығаратын қысқа дыбысына ұқсас дыбыстарды білдіретін сөз.*

Сау етті. *Су, сұйық құйылғанда шығатын қысқа дыбыс естілді.* *Су сау етті* (Ауызекі).

Сау ете түсті [қалды]. а) *Тұтқиылдан пайда бола қалды.* Әкем арбасын жөндеп, шешем көжесін қайнатып жатыр еді, он шақты салт атты *сау ете түсті* (Ф.Мүсірепов, Өмір.). Біз оған ергеміз жоқ. Көрмейтін-білмейтін бір үйге төртеуіміз бірдей *сау ете түсуді* ыңғайсыз көрдік (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Қамысқа тышқан теңдерді алғызып, түйелерге артқызып, әпі-шәпі боп жатқан үстіне Жөнеуіт ханның жігіттері *сау ете қалды* (Ә.Нұрпейісов,

Сергелден). ә) *Бұрқ ете түсті*. Жұдырығым мұрнына дәл тиіп, қан *с а у е т е қ а л д ы* (С.Алдабергенов, Асу). Сол-ақ екен, Найзабай қолындағы дәу кесемен қасындағы шалдың қақ мандайынан қойып-ақ жібергені. Қан *с а у е т е қ а л д ы* («Лен. жас»).

САУ = е т. 1. *Сауын малдан сұт шығару үшін емшекті саумалап тарту*. Мал *с а у ғ а н* қатындар, бие ағытқан қыз-келіншек, асыр салған балалармен ауыл іші базардай қайнап жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Аттарды отқа қоя беріп, биелерді *с а у ы п* жүргенде, Ақан тағы да көл жағасына шапанын жамылып жалғыз кетті (С.Жүнісов, Ақан сері). Емшектің ұшын баланың аузына салмас бұрын бір-екі тамшысын *с а у ы п* тастаған дұрыс (Ж.Қодаров, Жас ана.). 2. *а у ы с*. *Кәсіп ету*. Адал еңбек *с а у ғ а н* совхоз жұртшылығы жаз ортасынан аса берді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ал теңізді *с а у с а ң* өзіндей қайратты жігіт бір үйді қалай да асырайды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Аққайыңды сауғанда. т а р. *Жеуге малы қалмаған қазақ қайыңды шауып, сөлін ішкен естен кетпес қатты жұт, ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама болғанда* [Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама – 1723–1729 жылдардағы жоңғар шапқыншылығына шырап, елінен, жерінен айырылған қазақ халқының тарихындағы ауыр кезең]. Ақтабан боп шұбырып, Асып асқар таудан да, Алқа көлді айналып, *А қ қ а й ы ң д ы с а у ғ а н д а* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Бұлғты сауды. б е й н. *Жаңбыр жауды*. Елге бірде барғанда, Сирек жаңбыр жауғанда, Көктем еді осындай, Жер *б ұ л т т ы с а у ғ а н д а* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Жағын сауды. *Зар қақсады, сөзіне сенді*. Жан екен *ж а ғ ы н с а у ғ а н* аларманда... Артымнан мен кеткен соң солай деспе, Ат міндім, атан алдым, шекпен кидім Жөнім жоқ сені мақтап сөйлемеске (Жамбыл, Шығ.).

Жер бауырынан несібесін сауды. г а з е т и. *Диқаншылықпен қиылатті, егіншілікпен наным тауып жеді. Жер-ананың бауырынан несібесін сауған* дикандарды қазір алаңдатып отырған мәселе – өндірген өнімін өткізу, саудаға шығару жайы («Түркістан»).

Қазақ қайың сауғанда, қырғыз Фиссар ауғанда. т а р. *Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламада, ерте замандағы ел басына күн туған қиын-қыстауда* [XVII–XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығы кезінде елінен, жерінен ауып, қуғын көріп ашыққан «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген қасіретті атпен енген нәубетте, қазақтар қайың қабығын

сорған, қырғыздар тәжік тауларын паналап, Фиссар қаласына қарай ауған]. Есте жоқ ескі заманнан келе жатқан бір ескі өлеңде «*Қ а з а қ қ а й ы ң с а у ғ а н д а, қ ы р ғ ы з Ф и с с а р а у ғ а н д а*» деп жырланады. Орыстар болса «Орман патшадан да бай» деп мақалдайды. Демек, ол адамға да, төрт түлікке де азық. Самырсының кішкентай ғана бір бұтағы маңындағы микробтарды 10 есе азайта алады екен (Е.Раушанов, Шығ.). «*Қ а з а қ қ а й ы ң с а у ғ а н д а, қ ы р ғ ы з Ф и с с а р а у ғ а н д а*» деген мәтелдің шығуы да нақты тарихи жағдайға байланысты туындаған («Айқын»).

Қайың сауған ақ тышқан жылы. т а р. *Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама, жұт болған жыл* [Халық аштан қырылмас үшін қайыңның қабығын сорып, безін немесе діңін шауып, шырынын ағызып, жинап ішіп жан сақтаған]. «Сөйтіп, бүтін бір ауыл халқын қайыңның сөлі ажалдан аман алып қалған екен» деген аңыз бар. «*Қ а й ы ң с а у ғ а н а қ т ы ш қ а н ж ы л ы*» аталып кеткен атақты 1723 жылғы «Ақтабан шұбырындыдағы» жалмауыз жұт кезінде жұрт қайың ағаштың қабығын сыдырып, бетіндегі желімін жеп, «қайың сауған» деген атқа ие болған («Түркістан»).

Қайың сауған жұт [қайың сауған]. *Ауырлығы мен ауыртпашылығының қатты болғаны соншалық, елдің есінде талай ғасыр ұмытылмай сақталып қалған жұт* [Малынан айырылған халық аштан қырылмас үшін қайың сауып, қайыңның қабығын сорып, безін немесе діңін шауып, шырынын ағызып, жинап ішіп жан сақтаған]. Шыңғыс шапқыншыларынан кейін Алтай алқабын қайта мекенденудің алғашқы бастамасы осы екен. Осы жылдың қысында «*Қ а й ы ң с а у ғ а н*» атанған аты шулы жұт болады («Егемен Қазақстан»). 1723 жылғы «Ақтабан шұбырындыдағы» жалмауыз жұт кезінде жұрт қайың ағаштың қабығын сыдырып, бетіндегі желімін жеп, «*қ а й ы ң с а у ғ а н*» деген атқа ие болған («Түркістан»).

Қайың сауу. а) *Қайыңның қабығын шауып, әртүрлі мақсатта пайдаланылатын шырынын, сөлін алу*. Мамыр және маусым айларында, кей жерлерде сәуір айында, аққайыңның қабығын пышақпен тілсе, шырыны ағады. Ол үшін әуелі сол тілікке сыятындай алюминий немесе пластмасса ыдысты алдына ала дайындап алу керек. Қазақта мұны *қ а й ы ң с а у у* деп атаған («Айқын»). ә) *Қиын-қыстау күн туғанда жұттан аман қалу үшін қайыңның шырынын сусын қылып, қабығын сорып талғажау ету*. *Қ а й ы ң д ы* қақтай шауып *с а у у* шы едік. Қара нар қанын сорып алушы едік (Бес ғасыр.).

Маса сауып ішердей болды. бейн. *Қатты шөлдеді, тілі таңдайына жабысты.* Жатырмыз жазық жердің шөбін шауып, Шөлдедік ішердей боп маса сауып. Жерде ағаш, көлеңкелер көкте бұлт жоқ, ішermіз бір жұтым су қайдан тауып? (Қара өлең).

Сақалын сауды. *Сақалын сипалағыштады.* Ол сәндеп қойған дөңгелек сақалын сауып айналасына сүзе қарап келе жатты да, көзімен жер шұқып отырған Тастайға келе бергенде жанарын кілт кідірткен (К.Сегізбаев, Беласқан.).

Сауар көбейсін! этн. *Мал сауып жатқан кісіге айтылатын ізгі тілек.* – Сауар көбейсін! – деді Мадияр Асанға, – бұл қай ауыл (С.Мұқанов, Ботагөз).

Сөз сауды. *Тіл мен жағына сүйенді.* Жасынан құлық қуалап, сөз сауып өскен асымиян Шайқы бидің мына ақылын үй толы байлар үнсіз ұйып тыңдады (З.Жәкенов, Таң самалы).

Сүтін көкке сауды. этн. *Теріс батасын берді, анасының қарғысына қалды.* Қарғыстың ең ауыры – ананың ақ сүтін көкке саууы және атаның теріс батасы болып саналады. Бұрын аса жүгенсіздік көрсеткен балаларын ата-ана осылай қарғаған («Жалын»).

САУАЛ [ар. سوال] зат. *Көптен бері көкейінде жүрген, жауап таба алмай жүрген сұрақ.* Біз бұл мақаламызда осы екі сауалға жауап беріп өтпекпіз («Абай»). Еламан сауалына жауап іздегендей үнсіз сазарып тұрған жігіттерге қарады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Маңғас менің сауалым а елендемей, өзге бір елесті көргендей көзін бір нүктеге қадап отыр (Т.Ахтанов, Боран). Шынында да, осы күнге шейін Елеусіздің ойына бұндай сауал оралған емес (Т.Әлімқұлов, Ақ боз ат).

Гамлеттік [ағыл. Hamlet] сауал. кіт. *Екі қарама-қарсылықтың қайсысын таңдау керек дегенге саятын сауал [Шекспирдің осы аттас трагедиясының бас кейіпкері Гамлеттің аты үнемі күмәнданушылық пен батыл шешімге келе алушылық арасындағы қайшылықтар әсерінде жүретін ішкі қайшылықтарға толы тұлғаның сипатына айналды].* Бұл жерде партиялар арасындағы тартыс қана маңызды емес-ті, сонымен бірге баршамыздың алдымызда бұдан да маңызды, бұдан да зейіл гамлеттік сауал көлденеңдеп тұрды («Жас Алаш»). Ойластырар емес, гамлеттік сауалдың жауабын осы қазір шешпесең, ертең дүние ойран болардай, қара бұлтты төндіріп келеді («Егемен Қазақстан»).

Көлденең сауал. *Тұтқиылдан қойылған бұкпесіз ашық сұрақ.* Бұл көлденең сауалы көп, жауабы да дайын жайт. Интернеттен қашқан ел бәрібір одан құтылмайды. Сондықтан ақпарат саласының қарыштап келе жатқан осы бір саласын игеруге бүгінгі қазақ жасы жұмылған жөн («Егемен Қазақстан»).

Сауал артты. *Сұрақ қойғызды.* Күн сәулесі, Ай нұры оранғаным, Менің де бар дауылды борандарым. Сүріндір деп дүлдүлді сауал артқан Сорақыға сойылшы бола алмадым (К.Салықов, Жезкиік).

Сауал жастану. *Ішінен бір нәрсеге жауап іздеп ойлану.* Сәруар сонда, ау, осынша сыйқұрмет бойыма шақпа, жоқпа деп сауал жастанған емес (А.Сүлейменов, Бесін).

Сауал салды. *Сұраққа жауап іздетті.* Өтті ғасыр... Атомшыл сауал салып, Бітті Одақтың ғұмыры төмамдалып. Өтті Семей сілкініп «полигонын», Қан қақсатты тал түсте Аралды алып (К.Салықов, Жезкиік).

САУАЛАТ зат. көне. *Тергеу, сұраққа алушылық.*

Сауалат салды. көне. *Тергеуге алды, сұраққа алды.* Шаһар халқы жиылып келді сонда, Екі хан елді қаһарға алды сонда. «Хұсайынды неліктен шақырдың?» – деп, Шаһарға сауалатты салды сонда (Бабалар сөзі // Қисса-и уақиға Кербала Хазірет Хұсайын Рази Алла Анһу).

САУАЛДА = ет. *Қайта-қайта сұрағыштау.* Білмеген сөзді білдірер Сауалдап сауат ашқандай (Майлықожа, Нақыл).

САУАЛДАМА зат. кіт. *Сауалнама.* Министр тіпті жүргізілген сауалдама қорытындысында сұрау салынған халықтың 67 пайызының міндетті медициналық сақтандыруды құптайтынын да алға кесе-көлденең тартты («Егемен Қазақстан»).

САУАЛДАМАЛАУ зат. қоғ.-әлеум. *Маркетингілік зерттеуде клиенттердің пікірін сауалнама арқылы сұрап білу әдісі.* Сауалдамалау процесінде мынадай кезеңдер қамтылады: пікірі сұралатын адам жауап қайтаруға тиіс сауалдаманы әзірлеу, тарату, өңдеп, талдау (Қаз. тілі термин. Экономика). Сауалдамалау кезінде сұрақтардың екі түрпаты болады: 1) ашық сұрақ, бұл сұрақ пікірі сұралып отырған адамның оған өз сөздерімен жауап қайтаруына мүмкіндік береді; 2) жабық сұрақ, онда жауаптардың барлық ықтимал нұсқалары қамтылады және пікірі сұралатын адам олардың ішінен тек біреуін ғана таңдайды (Қаз. тілі термин. Экономика).

Баспаға А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының
Ғалымдар кеңесі ұсынған

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

XII том

Редакторы
Ш. ЖАМЫҚАЕВА

Суретші
Е. ҚОЖАБАЕВ

Техникалық редакторы
С. АҚЫЛОВ

Беттегендер
Г. АЛМАСБЕКОВА
М. БАЙЛЕНОВА

ISBN 978-601-7293-23-9

Теруге 01.11.2011 берілді. Басуға 04.11.2011 қол қойылды. Пішімі 70x100¹/₁₆. офсеттік қағаз. Қаріп түрі «Arys». Офсеттік басылыс. Есептік баспа табағы 80,5. Шартты баспа табағы 61,1. Баспа табағы 47. Таралымы 10 000 дана. Тапсырыс № 1447.

Тапсырыс дайын файлдан басылды

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru